

İSSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

**DİL VƏ ƏDƏBİYYAT
LANGUAGE AND LITERATURE
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА**

**BEYNƏLXALQ ELMİ-NƏZƏRİ
ЖУРНАЛ
1(127)**

BAKİ -2025

DİL

VƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

1(127)

**Jurnal
1993-cü ildən çıxır**

– 2025 –

REDAKSİYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİK ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof. N.Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLAHİYYAT
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

Prof. R.Rüstəmov-məsul redaktor
Prof. M.Kazımov
Dos. A.Məmədova

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. E.Əzizov
Prof. T.Hacıyev
Prof. S.Abdullayeva
Dos. Ə.Agakışiyev
Dos. M. Əlizadə

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Dos. E.Məmmədov-məsul redaktor
Dos. Ə.Nəcəfzadə

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akad. N.Paşayeva-məsul redaktor
AMEA müx.üzvü, prof.T.Mütəllibov

TÜRKÖLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ:

Akad. N.Cəfərov – məsul redaktor
Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova
Fil.f.dok. R.Bayramov

JURNALİSTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. Q.Məhərrəmli – məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə.Paşayeva
Prof. L.Əhmədova
Prof. M.Cəfərov
Prof. L.Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N.Vəliyeva-məsul redaktor
Prof. C.Nağıyev
Prof. B.İsmayılov
Dos. E.Fərəcullayeva-məsul redaktor
Dos. R.Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSİXOLOGİYA:

Prof. S.Mirzəyev
Prof. R.Hüseynzadə
Dos.S.Abbasova - məsul redaktor
Dos. L.Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx.üzvü., prof. C.M.Mallayev
Prof. P.Omarova
Prof. M.Seyidova

KİTABŞÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X.İsmayılov-məsul redaktor
Dos.M.Məmmədov
Dos.K.Aslan

Baş redaktor: dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavinləri: dos. L.Ələkbərova, fil.f.dok. R.Bayramov
Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul redaktor: dos. F.Əlizadə
Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev
Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel. 050 287 10 14
Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbivvat_beynlxalq_elminzri_jurnal

<i>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	7-176
A. YUNUSOV. Türk dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində "Türkü" poetik janrının tədqiqinin rolu.....	7
N. MƏMMƏDOVA. Təkrar və ondan müxtəlif dil səviyyələrində istifadənin bəzi xüsusiyyətləri.....	12
N. ƏLİYEV. Diskurs və ünsiyyət, onların qarşılıqlı əlaqəsi.....	17
N. VALİYEV. Relevance of Teaching Theoretical Subjects.....	20
X. ƏSGƏROVA. İbn Mühənnə təliminin əsas xüsusiyyətləri.....	24
Z. CƏLİLOVA. Dil funksional və koqnitiv yanaşma.....	28
R. QULİYEV. Ş.İ.Xətəinin şeirlərinin linqvopoetik təhlili.....	31
D. XANBABAYEVA. İngilis və Azərbaycan dillərində sual cümlələri. ritorik suallar.....	35
G. MÜRSƏLOVA. Terminlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu.....	38
A. HÜSEYNOVA. Hibrid identikliyin verbal ifadə resursları (bədi mətn nümunələrinə istinadən).....	41
Ş.MƏLİKOV. Feilin keçmiş zaman formasının "Əl-Bəqərə" surəsində ifadə etdiyi mənalər.....	44
S. HƏSƏNZADƏ. Bədii əsərlərin dilin zənginləşməsinə təsiri.....	48
S. SƏLİMOVA. Azərbaycan və ingilis dillərində termin yaradıcılığında işlənən üsullar və onların xüsusiyyətləri.....	52
S. TAĞIYEV. Müasir ingilis dilində –ness şəkilçili mücərrəd isimlər.....	56
У. ДЖАБАДОВА. Феминитивы – как производная лексика против андроцентризма.....	61
S.TAHİROVA. İngilis dilinin rabitəli nitqində istifadə olunan intonasiya modellərinin əsas xüsusiyyətləri.....	64
Ç. SHAHBAZLI. Classification of possessiveness catagory in language.....	69
N. BABAYEVA. Çağdaş türk dilində sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri.....	73
C. НАДЖАФОВА. Зоонимы как источник словообразования.....	78
Zh. MAMMADOVA. Analysis of key issues and challenges in computational linguistics.....	83
M. MƏMMƏDLİ. Azərbaycan dili şivələrində ara sözlər və birləşmələr.....	87
E. ƏZİZOV. Azərbaycan dilinə Heydər Əliyev qayğısı.....	91
M. ƏLİYEV. Nitq hissələrinin təsnifi problemi.....	94
М. ДЖАФАРОВ, А. ФЕЙЗИЕВА. К вопросу о полисемии адективной лексики.....	98
P. İSMAYİLOVA. İngilis dilinin Afroamerikan variantının ictimai həyatda rolu və istifadə prinsiplərinin təhlili.....	102
G. NAĞIYEV. Qətran Təbrizinin "Divan"ındakı arxaizmlər.....	106
Ü. ƏFƏNDİYEV. Qazax dilində məişət leksikası ilə bağlı frazeoloji vahidlər.....	109
G. BAYRAMOVA. İtalyan dilində feilin leksik aspekti konseptual representasiya və kateqorizasiya vasitəsi kimi.....	112
G. ƏLİZADƏ. Coan Roulinqin bədii diskursunda "Həyat oyundur" konseptual metaforası və onun verballaşması.....	117
S. MƏRDANOVA. Kommunikasiya prosesində verbal və qeyri-verbal vasitələrin əhəmiyyəti.....	121
R. NURİYEV. Lüğət tərkibinin sözdüzəltmə vasitəsi ilə inkişafı.....	125
E. İSMAYİLOV. Qərbi Azərbaycan ərazilərində demografik və etnoqrafik dəyişikliklər və onların toponimlərdə əksi.....	129
K. HACIYEV. Qloballaşma şəraitində toponimlərin qorunması və milli identifikasiya məsələləri.....	133
İ. MƏHƏRRƏMOVA. İşgüzar kommunikasiyanın forma və növləri.....	136
S. ƏLİZADƏ. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə semantika və informasiya.....	140
İ. HACIYEV. İctimai-siyasi terminlər ümumtürk kontestində.....	143
M. QOCAYEVA. Ambiqvitetlik və onun növləri.....	147
K. EYVAZOV. Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən areal xarakterli meyvə adları.....	151
P. EYVAZOV. Professor Bəkir Çobanzadənin morfoloji quruluşu dair tədqiqatlarında köməkçi nitq hissələri.....	156
S. MƏMMƏDOVA. İngilis dilində qeyri-normativ leksikanın semantik sahələri.....	160
M. MƏMMƏDLİ. İngilis dilində ictimai-siyasi mətnlərin leksik xüsusiyyətləri.....	164
G. BƏŞİROVA. İngilis və Azərbaycan dillərində inversiyanın təhlili.....	168
E. MƏMMƏDOVA. Danışq etikası və nitq etikətlərinin dildə ifadəsi.....	172
<i>ƏDƏBİYYATŞUNSLIQ-ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ</i>	177-279
A. ХУЖАХМЕТОВ. От «Пасынка» до «Карьеры». автобиографические метамарфозы Яныбая Хамматова.....	177
N. HƏSƏNOV. Oldos Gakslinin utopik baxışları.....	182
S. İBRAHİMLİ. Məmməd Səid Ordubadinin librettoları.....	187
G. ŞÜKÜROVA. İsa Həbibbəyli Çingiz Aytmatov yaradıcılığı haqqında.....	191
İ. ƏLİYEV, N. ƏLİYEV. Hüseyn Abbaszadənin nəsrində müharibə mövzusu.....	195
H. ГАСАНОВА. Эрик Эммануэль Шмитт – философ и рассказчик историй.....	198
A. ZEYNALOVA. Mən bir susmaz duyğuyam ki.....	202
L. SEYİDKAMİLOVA. Mir Cəlal hekayələrində mənəvi-əxlaqi ideyalar.....	206
E. QULİYEV. Cümhuriyyət dövrünün mətbuatında satira və onun tənqid hədəfləri.....	210
S. İSMİZADƏ. Monika Əli: "Brik Leyn" romanında postkolonial diskurs.....	216
B. ƏLİYEV. Əhməd Həmdi tanpınarın əsərlərində obrazların mənəvi böhranı.....	219
G. QULİYEV. Seyid Əzim Şirvaninin dini-fəlsəfi görüşləri.....	222
M. OSMANOVA. Y.Səmədoğlunun "Qəfl günü" romanında kimlik və tarixi yaddaş.....	227
S. MƏMMƏDLİ. Rəşid bəv Əfəndizadənin poeziyası ənənə və novatorluq müstəvisində.....	231
Э. АХМЕДОВА. А.П.Чехов как инженер человеческих душ.....	236
N. SADIQOVA. İngilis ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanı.....	240
Ş. NƏCƏFOVA. Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin bədii ədəbiyyatda milli identikliyi və ingilis dilində tərcümə.....	245
İ.MƏMMƏDOVA. XV əsr Sufi təfəkkür tarixinə bir baxış.....	249
S. MƏMMƏDOVA. XX əsrin I yarısında Alman ədəbiyyatında realizmin təşəkkülü və xüsusiyyətləri.....	252
A. АЛИЗАДЕ. Долгий путь самовыражения художника в искусстве.....	255

H. ƏHMƏD. Hüseyn Nihal Atsız və Rüstəm Behrudi yaradıcılığında Kür Şad obrazı.....	259
Г. МУСТАФАЗАДЕ-АСАДОВА. Буддийские идеи и образы в поэзии К. Д. Бальмонта	265
S. ABDULLAYEVA. Dörd hekayə – iki problem.....	269
N. MƏNSİMOV. Müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında şeirlə yazılmış ikidilli lüğət.....	272
С. ИСМАИЛОВА. Женская реализация в романе «Учитель» Шарлотты Бронте.....	277

JURNALISTIKA-JURHALISTIKA.....	280-288
V. İSGƏNDƏROVA. İnformasiyanın gücü: data jurnalistikası ilə doğru və dərin təhlilli xəbərcilik.....	280
Z. TALİBOVA. Dövlət idarəetməsində ictimaiyyətlə əlaqələr və sosial media.....	284

PEDAQOGİKA-PSİXOLOGİYA, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ	289-373
Л. АЛЕКПЕРОВА. соблюдение норм культуры речи в преподавании русского языка	289
Л. МУРАДОВА. Коммуникативная компетенция в неязыковых вузах.....	292
З. МАНСИМОВА. Использование сознательно – практического метода обучения русскому языку.....	294
G. MUSTAFAYEVA. Dil təkamülü: insan ünsiyyətinin mənşəyini araşdırmaq.....	296
G. KAZIYEVA. Dil və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlanmasında Azərbaycanda tətbiq oluna biləcək yeni yanaşmalar.....	299
M. İSMİXANOV, N. İMAMVERDİYEVA. Təlimdə müasir qiymətləndirmə: növləri və səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	302
S. KADIYEVA. Goals and objectives of teaching azerbaijani language to foreign students	306
G. TƏHİRZADƏ. İngilis dilinin tədrisi zamanı leksikologiyanın öyrədilməsi metodları.....	309
N. HÜSEYNOVA. Təhsildə fərdi yanaşma: müxtəlif təhsil ehtiyaclarının qarşılama.....	313
Ü. BƏŞİRLİ. Xüsusi təhsil müəssisələrində valideynə dəstək formaları.....	316
T. DƏJAFƏLİ. Использование игровых методов приемов в обучении русскому языку.....	319
H. İBRAHİMOVA. Роль аудиовизуальных средств обучения на уроках русского языка.....	323
H. VƏKİLOVA. Nitq etiketləri nitq mədəniyyətinin əsas göstəricisi kimi.....	327
S. ABBASOVA. Kommunikativ bacarıqlar və onların aşılama.....	330
Г. ГАРАБАГЛЫ. Приемы лексической работы на занятиях РКИ.....	334
Д. КАЗИ-ЗАДЕ. Некоторые вопросы дистанционного обучения.....	337
A. KAZIMOV. Təməllərlə bəzi zərflərlə niyə fərqləndirə bilmirik ?.....	339
P. İMANOVA. Обучение иностранных студентов базовым знаниям русского языка.....	344
E. QULİYEVA. İngilis dilinin tədrisində qrup və cütlərlə iş.....	347
İ. TƏHİROVA. Possessive adjectives in English and the ways of their using.....	350
L. ƏHMƏDLİ. Qeyri-standart dərslər tədrisin səmərəli forması kimi.....	354
D. MUSTAFAYEVA. Диалог в процессе обучения иностранных студентов межкультурной коммуникации.....	357
F. BAĞIROVA. Alman dilinin tədrisində oxu metodikası.....	360
Г. РАСУЛОВА. Роль дидактических игр на уроках русского языка.....	363
Ş. MƏMMƏDOVA. Hüseyn Əfəndi Qayıbov: böyük maarifçi, ədəbiyyatşünas.....	365
L. HÜSEYNOVA. Süni intellektin ingilis dilinin öyrənilməsi prosesinə təsiri.....	370

KİTABSÜNASLIQ-KNİGOBEDENIYE.....	374-376
S. QULİYEVA. Ədəbi-bədii nəşrlərin inkişafında xalq yazıçısı Anarın rolu	374

MƏQALƏLƏR VƏ MƏRUZƏLƏR – СТАТЬИ И ДОКЛАДЫ	377-578
M. ASLANLI. Dizi təpərli ərənlər.....	377
Q. MİRZƏYEVA. Yeniyetmələr arasında geniş yayılan narkomaniyaya qarşı görülən əməli işlər.....	381
M. ABDULLAYEVA. İbtidai təhsil səviyyəsində morfologiyanın tədrisinin metodik əsasları.....	384
M. GƏRAYZADƏ, N. DAŞDƏMİROVA, N. ŞAHMƏLİYEVA. Alınma sözlərin mənasının dəyişdirilməsi.....	387
S. NOVRUZƏLİYEVA, D. NAĞİYEVA. Ünsiyyət və sağlam düşüncə.....	390
L. HÜSEYNOVA, Z. MƏMMƏDOVA. İngilis dili frazeologizmlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin metod və üsulları.....	393
Q. QƏDİROVA. Yavuz Bülent Bakilerin “Bizim türkümüz” şeirində Turan konsepti.....	396
Ş. GÜLƏLİYEVA. Azərbaycan romanları milli faciələrimizin tarixi salnaməsi kimi.....	400
Ф. АГАМИРОВА. Текст как коммуникативная единица.....	403
R. BABAYEVA, E. MƏMMƏDOVA. İngilis idiomalarının semantika və sintaktik xüsusiyyətləri.....	406
R. MUSAYEVA, N. HACIYEVA. İngilis dilində modal feillərin Azərbaycan dilində ifadəsi.....	409
F. ƏHMƏDZADƏ. Ədəbiyyat dərslərində nitq bacarıqlarının inkişaf etdirən yaradıcı tapşırıqlar.....	412
V. PƏNAHOVA. İngilis dilində sözyaratmanın üsulları.....	415
Ş. HEYDƏROVA, S. HACIYEVA. İngilis dilində baş verən semantik transformasiya.....	417
A. ƏLİYEVA. III sinif Azərbaycan dili fənni üzrə dil qaydalarının tədrisi.....	420
A. ƏHMƏDOVA. Fəal təlim metodları anlayışı və onların təsnifatı.....	423
T. CAVADOVA, S. HÜSEYNZADƏ. Tərcümədə yaranan çətinliklər.....	426
N. SALMANOVA, A. HÜSEYNOVA. İngilis dilinin qədim dillərlə əlaqəsi.....	431
И. АХМЕДОВА, Х. АЛИЕВА. Значение и употребление глаголов движения в русском языке.....	435
Л. ГУЛИЕВА. Развитие устной и письменной речи в работе с иностранными магистрами	440
A. DAVUTOVA, C. İSAEVA. Особенности преподавания глаголов движения в русском языке.....	445
A. ƏZİMLİ. XX əsr maarifçiləri qadın hüquqsuzluğu haqqında (Sabir və Möcüzün yaradıcılığı əsasında).....	449
H. HÜSEYNLİ. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində omonim, sinonim və antonimlərin xarakteristikası.....	453
Ş. QARAYEVA. Əl-Busiri və onun “Burdə” qəsidəsi.....	456

F. PAŞAZADƏ. Sabit Rəhmanın dram dilinin frazeologiyası.....	459
N. MƏMMƏDOVA. Elinor Porterin "Polyanna" əsərinin dərslikdə yeri və "Xoşbəxtlik oyunu"nun məgzi.....	462
S. ƏLİYEV. Modallıq hadisəsinin məntiqi və qrammatik mahiyyəti haqqında.....	465
S. ABDULLAYEVA, Ü. PAŞŞANOVA. Alman dilində hiss və emosiyalarını ifadə etmək.....	468
F. NƏZİROVA. Cümhuriyyət ədəbiyyatında qadınlar in təhsili məsələsi.....	472
L. ƏLİYEV. Ərəb dilində şərhçilik ənənəsi və İbn Uşfur əl-İşbilinin "Şərh əl-Cuməl" əsərinə baxış.....	475
S. CƏMİYEV. Uilyam folknerin yaradıcılığında irqçilik problemi.....	478
A. ABBASZADƏ. Virciniya Vulf və şüur axını ədəbiyyatı.....	481
A. SÜLEYMANOVA. Ədəbiyyat dərslərində lirik əsərlərin oxu metodikası.....	484
F. ABDULLAYEVA. Aqil Abbasın "Dolu" romanında Qarabağ həqiqətlərinin təsviri.....	487
M. ƏSGƏRZADƏ. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasının Təbriz əlyazmaları.....	490
M. ƏLİYEV. Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" əsərinin tədrisində didaktika məsələləri.....	493
E. SULTANOV. Bədii tərcümənin xüsusiyyətləri.....	496
Z. ƏLİZADƏ. Pozitivlik anlayışının dilçilik nəzəriyyəsində yeri.....	499
S. MƏMMƏDOVA. Alman dili üslubiyatı: dilin funksional üslubları və istifadə sahələri.....	502
S. QASIMOV. Klassik bədii irsdə təkrarlar sistemi.....	507
N. ŞƏRİFLİ. Zərf və onun frazeoloji birləşmələrdə işlənməsi.....	511
S. SURXAYLI. Ə. Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanında sosial gerçəklik və milli kimlik problemi.....	513
A. AĞABALAYEVA. C. Cabbarlının "Sevil" əsərində ictimai dəyişikliklərin qadın psixologiyasına təsiri.....	517
N. QASIMZADƏ. Viktor Hüqonun "Səfillər" romanında uşaq obrazları və dərslikdə yeri.....	520
C. QULİYEV. İsmi mənsubiyyət kateqoriyasının tədrisi (İ. Əfəndiyevin "Söyüdlü arx" romanı əsasında).....	522
S. ƏLİZADƏ. M. Füzulinin "Hədiqətüs-Südə" əsərində qadın obrazları.....	525
M. SEYİDOV. Zəməxsərinin müəllifi olduğu iki əsəri.....	529
R. RƏHMANOVA. Mətn və aktual üzvlənmə.....	532
E. SULTANOV. Ərəb və ingilis dillərində alınma sözlərə dair qeydlər.....	535
M. SEYİDOV. Zəməxsərinin İslam dünyasındakı önəmi.....	539
N. SULTANOVA. Yeni yanaşma metodları.....	542
A. HƏSƏNZADƏ. Qarabağ müharibəsi və insan taleyi.....	544
H. AĞASIYEV. "Şeyx Sənan" faciəsində kamil insan problemi təsəvvüf sistemində.....	546
E. ƏLİFXANOVA. Sözün sehirli qapısı: uşaq ədəbiyyatının inkişafı.....	550
S. HACIYEV. Feili frazeoloji vahidlərin struktur semantikasi.	553
S. MƏMMƏDOVA. Satirik gülüş.....	556
E. MƏNSİMƏZADƏ. Uğursuz ailələrdə formalaşan yeniyetmələrin sosial problemləri və aradan qaldırılması imkanları.....	550
Ə. XANKİŞİYEV. Şagirdlərin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdirən üsul və vasitələr.....	563
R. ƏLİZADƏ. Müasir təhsil strategiyasına əsasən müəllim.....	567
M. MƏMMƏDLİ. İngilis dilində vulqarizmlər nitq mədəniyyətinin bir elementi kimi.....	570
N. MAMMADOVA. Main Characteristics of English Critical Realist Novels.....	574
<u>YUBİLİYARLAR-ЮБИЛЯРЫ</u>	579.
P. EYVAZOV, R. BAYRAMOV. Professor İlhamə Hacıyeva -60	

Yığılmağa verilmişdir: 12.12.24 Çapa imzalanmışdır: 31.03.25 Şəhadətnamə № 27
Lisenzia: Seriya AB № 022471. Tirajı 1000. Qiyməti pulsuz.

Arif Yunusov

**TÜRK DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ "TÜRKÜ" POETİK
JANRININ TƏDQIQININ ROLU**

Türkoloqların mülahizələrinə görə, türk dili vəədəbiyyatı haqqında ən qədim yazılı məlumatlar Çin mənbələrində eks olunmuşdur. Uyğurlarla bir yerdə yaşayan çinlilər türklər haqqında bütün məlumatları əldə etməyə çalışmış, onların dil vəədəbiyyat nümunələrini ciddi şəkildə öyrənmişlər. Bir Hun türkü ilə evlənmiş çinli qız hunlara aid adət-ənənələri, onların müxtəlif mərasimlərdə oxuduqları türkü mətnlərini təfərrüatlı şəkildə yazmış və həmin yazı qədim türklər haqqında türkologiyaya məlum olan ən qədim yazılı mənbəyə çevrilmişdir. Çinli şahzadə türklərin səs-küylü mərasimlərindən xoşlanmadığını da əks etdirmişdir:

Davulu her gece durmaz dövrler,
Dönerler ta Güneş doğana kadar.
Fırtına bozkırda gök gibi gürlər,
Yolları toz duman boğana kadar (Ligeti, 44).

Çinli qızın yazılarından bəlli olur ki, Hun türkləri gecə keçənə qədər nağara vurub tonqal başına dolanırlar, uca səslə türkü oxuyurlarmış. Təkcə bu qeyd belə düşünməyə əsas verir ki, türklər türklərin həm sevincli, həm də kədərli günlərində oxunan və sevilə-sevilə dinlənən xüsusi mahnı janrıymış.

Türk dilində çox geniş yayılmış və müəyyən mənada türk dünyasının simvoluna çevrilmiş "türkü"lərin tədqiqi bu gün də türkoloji araşdırmaların önəmli istiqamətini təşkil edir. Türk dilinin ən qədim dövrünə aid yazılı mənbələrin yoxluğunu nəzərə alsaq, yaranma tarixi miladdan çox öncələrə gedən türklərin həm dilçilik, həm dəədəbiyyatşünaslıq baxımından böyük əhəmiyyətinin olduğunu təsəvvür etməyə imkan verir. Göktürk dövrünə aid olan mənbələr sübut edir ki, qədim türklər bir çox mərasimlərində, dini ibadətlərində, sevincli və kədərli günlərində xüsusi ahənglərlə müşayiət olunan şeirlər oxuyurmuşlar. Mənbələr həmin qəbildən olan şeirlərin "türkü" adlandığını təsdiq edir. Türk tədqiqatçısı Bilge Seyidoğlunun düşüncəsinə görə, həm türk, həm dəəcəbi dillərdə türklər haqqında mötəbər yazılı məlumatlar mövcuddur (Seyidoğlu, s. 8). Mütəxəssislər ehtimal edirlər ki, bizə məlum olan ən qədim türk şeir şəkli "türkü"dür. Tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində türklər şəxslənərək "mani", "saqu", "yır", "tuyuq", "hoirat" və digər türkü növlərinə ayrılmışdır. Fars şeiriyyatından fərqlənən və farsların Xəzər sahilləri boyu ərazidə yaşayanların oxuduqları musiqili şeiri "avramani- اورامانی" adlandırdıqları növ türklərə məxsus olan "tuyuq" ədəbi növüdür (Köprülü, s. 201). Orta əsrin böyük bilginlərindən olan Əbdülqadir Marağainin "Zübdətü'l ədvar" adlı mötəbər əsərində İraq torpaqlarında yaşayan türklərin oxuduqları musiqili şeiri ərəblər "ərrani" və ya "ərrani'l mutədil" adlandırmışlar. Çox güman ki, "ərrani"elə tuyuq növü imiş.

Marağai qeyd edir ki, "ərrani"lərin cinaslı və cinassız variantları vardı. Cinassız "ərrani"lərə Orta Asiya türkləri "qoşuq" deyirlər (Köprülü, s. 206). Kadı Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Babur Şah, Lütfi və başqa türk şairlərinin əsərlərində mükəmməl tuyuq nümunələrinin olması, həmin ədəbi növün məhz türklərə aid olduğunu təsdiqləyir. Ərəb şairlərinin rübailəri, fars şairlərinin dübeytiləri kimi, türklərin tuyuq janrı da dörd misradan ibarət, fəlsəfi mahiyyəti daha ağırlıqlı olan mükəmməl bir şeir sistemi idi. Orta Asiyada hökmdar olan Hüseyn Baykaranın zamanında, XV əsrdə, Herat, Qəndəhar, Kabul, Xorasan, Bəlx, Buxara, Səmərqənd civarlarında bütün musiqi müşayiəti ilə icra olunan şeirlərə "türki", bu cür oxuyan müğənnilərə isə "türkiqiy" deyilmişdir. Qeyd edək ki, "türkiqiy – ترکی گوی" sözü fars dilində "türkcə danışan" anlamındadır (Levend, c. IV, s. 117).

Bütün türklər və ya manilər istisnasız olaraq heca ölçüsündə olurdu. Nə farsçada, nə dəərəbcədə bir dənə də olsun heca vəznində şeir mövcud deyildir. Əlişir Nəvainin təsbitinə görə, türkü oxuyan bəzi müğənnilərə "türkiqiy" təxəllüsləri verilir və onlar bu təxəllüsləri ilə tanınırdılar (Onay, s. 60). Türkiyəli tədqiqatçı Eraslanın mülahizəsinə görə, XV əsrdə fəaliyyət göstərən, Çağatay türkcəsində yazdığı şeirlərlə məşhur olan Mirheydəbə də "türkücü" deyilirdi və o da bundan çox məmnun olurdu (Eraslan, s. 115).

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəvainin dövründə Çağatay türkcəsində geniş şəkildə işlənən "türkü" termini Anadoluda bu gün də eyni mənə çalarlığını saxlamaqdadır. Müasir zamanda da Türkiyədə türkü söyləyənlər, türkü çağırana həm xalq, həm dəədəbi dildə türkücü deyilir. Türk tədqiqatçıların mülahizəsinə görə, türk boylarının məskunlaşdığı bəzi bölgələrdə türkücü yerinə "koşukçu", "sığıtçı", "yırıçı" sözləri istifadə edilsə də "türkücü" termini daha geniş areala yayılmış və onlarla müqayisədə daha çox tanınmışdır. Əslində "türkü" sözünün etimoloji təhlili də bu sözün türklərə məxsus ədəbi növ olduğunu göstərir. Məlum olduğu kimi, Anadolu türkcəsi də daxil olmaqla, bütün türk dilində bəzi isimlərin sonuna -ı, i, u, ü- şəkilçiləri artırmaqla onlardan sifət yaratmaq mümkündür. Məsələn:

Qızıl— qızıl+ı = **qızılı** (rəng), gümüş— gümüş+ü = **gümüşü** (buludlar), tarix—tarix+i = **tarixi** (hadisə), qoç— qoç+u = **qoçu** (adam) vs. Türkü sözü də eyni üsulla yaranmış sözdür: türk—türk+ü = **türkü**.

Türkiyəli dilçi Elçin iddia edir ki, "türkü" sözünün hərfi mənası "türkə xas, türkə aid, türkə bənzər" şəklindədir (Elçin, s. 306). Türkünün əsas xüsusiyyəti, onun müəyyən ahənglə, avazlı şəkildə oxunmasıdır. Yeri gəlmişkən, məşhur qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun populyar olan "Cəmilə" povestinin ilk adı "Türkü" olmuşdur, lakin həmin əsər 1958-ci ildə Moskvada "Oktyabr" jurnalında nəşr olunarkən əsərin adını baş qəhrəmanın adı ilə adlandırmışdılar. Görünür, əsərin "Türkü" adı ilə çap olunması sovet ideoloqlarını narahat etmişdir. Görkəmli macar türkoloqu İ. Kunos öz araşdırmasında "türkü"lərlə "şarkı"ların fərqləndiyini bildirir. Məlum olduğu kimi, "şarkı"

ismi və təxəllüsü bəlli olan şair tərəfindən əruz vəznində yazılır, onun üçün xüsusi bəstəkarlar tərəfindən musiqi bəstələnir. “Türkü”nün müəllifi bəlli olmur və heca vəznində yazılır. “Türkü”lərin xüsusi bəstəsi olmur (Kunos, s. 24). Tanınmış türkoloq Naili Pertev Boratavın ehtimalına görə, “türküler, Türkiyə’nin sözlü gələcəndə bir ezgi ilə söylənən, aşıkşiiirləri də dahil olmaq üzere bütün halk şiirleri için kullanılan bir addır”(Boratav, s. 150).

Türkoloji tədqiqatçıların ümumi ortaq rəyi belədir ki, türklər türklərə xas xüsusi havacatla ifa olunan, müəllifi bəlli olmayan qədim şeir növüdür. Şərq mədəniyyətində xüsusi tədqiqat mövzusu olan İran- Turan qarşıdurması haqqında Turan qoşununun başçısı Əfrasiyabın (Alp Ər Tonqanın farslaşdırılmış şəkli) xaincəsinə öldürülməsinə dair yazılı məlumatı biz Alp Ər Tonqa haqqında qoşulmuş türkdən öyrənirik:

Alp Er Tunga öldü mü? — Alp Er Tunga öldü mü?

İsiz əjun kaldı mı?—Kötü dünya kaldı mı?

Ödllek öçin aldı mı?— Felek öcünü aldı mı?

Emdi yürek yırtılır.— Şimdi yürek paralanıyor.

Anadoluda yaranmış ilk türkü nümunəsini müəyyənləşdirmək praktik baxımdan mümkün deyildir. Bunun başlıca səbəbi, şifahi xalq ədəbiyatına aid dil materiallarının toplanılması və tədqiqi işinin çox gec zamanda başlatılması və o vaxta qədər də folklor nümunələrini bilənlərin əksəriyyətinin dünyalarını dəyişməsidir. Digər önəmli səbəb, islam dininin sürətlə yayılması nəticəsində, əsassız olaraq, folklorla lazımi diqqət yetirilməməsidir.

Anadolu coğrafiyasında geniş dinləyici və tərəfdar auditoriyasına sahib, sevilərək oxunan türkləri müəyyən bir yerlə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Məsələn, Ərzurum və Kars tərəflərdə çox yaygın olan “Yaylalar içindəErzurum yayla” türkü Konya, Niğdə və Muğla bölgələrində də icra olunan məşhur türklərdəndir. Ərzurumlular adı çəkilən türkünün Ərzuruma, Konya əhalisi isə Konyaya aid olduğunu sübut etməyə çalışdıqları məqamda Urfadan olan tədqiqatçılar həmin türkünün Urfaya aid olduğunu düşünürlər:

Yaylalar içində Erzurum yayla,

Şehirler içində Gonyadır, Gonya.

Vurulmuş Aslanım, sevin sin dünya

Döşeyin evleri, Aslan geliyor,

Geyinmiş, guşanmış, Aslan geliyor.

Qeyd olunan türkdəki sözlərin Ərzurum şivəsində olması (“Konya” yerinə- “Gonya”, “kuşanmı”ş əvəzinə- “guşanmış”, Ərzurum yaylasının adının çəkilməsi ərzurumluların istinad etdikləri dəlillərdir. Konyalılar da “şehirlər içində Gonyadır, Gonya” sözlərini əsas götürərək, urfalar həmin türkdə təriflənən Aslanın urfalı olduğunu önə sürərək türkünün Urfa türküsi olduğunu iddia edirlər. Bizim düşüncəmizə görə, ayrı-ayrı söz və şivə xüsusiyyətlərinə görə hər hansı bir türkünün hansı yerə aid olduğunu müəyyən etməklə baxımdan yanlışdır. Çünki istənilən yer haqqında türkü söyləmək olar və coğrafi məkanlar heç kimin inhisarında deyildir. Məsələn:

Yaz gelince çayır, çimen,

Güz gelince çöker duman.

Aşıkları eder figan,

Yanar, gider Muş ovası-

türküsiində Muş ovası adı keçdiyi üçün onun Muş türküsi olduğunu düşünmək qeyri-obyektivlikdir. Məgər hər hansı bir yerdən Muşa gələn adam belə sözlər yaza bilməzmi? Başqa bir nümunə: Kırşehir, Nevşehir, Yozgat, Çorum və Kayseri bölgələrində oxunan “Zahidem” türküsiünün hansı regiona aid olması barədə Türkiyədə mübahisələr bitmək bilmir(Aça, s.18).

Zahide,gurbanın olam, n'olacak halim?

Gene bir laf duyduğum,gırlıdı belim.

Gelenden, gidenden haber sorarım:

Zahidem bu hafta oluyor gelin.

Tarixi məzmunlu türklərdə hansısa bir hadisəyə və ya coğrafi məkan adına əsaslanaraq müəyyən bir türkünün coğrafi mənsubiyyəti haqqında mülahizə yürütmək mümkündürsə, məhəbbət mövzusunda qoşulan türklərdə bunu gerçəkləşdirmək qətiyyən mümkün deyildir. Məsələ burasındadır ki, Türkiyənin qeyd olunan bölgələrindədəbi dildə “k” səsi ilə tələffüz edilən və yazılan sözlər “g” səsi ilə söylənilir: **kaç- gaç, kulak- gulah, kuru-guru, kuş-guş, koşmak- goşmah** vs. Ərəb mənşəli “Zahide” adı da müsəlmanların yaşadığı istənilən yerdə asanlıqla təsadüf olunan bir addır.

Bütün bunlar yüzlərcə türkünün məhz hansı bölgəyə aid olduğunu müəyyənləşdirmək işinin qeyri-ciddi bir təşəbbüs olduğunu isbatlayır. Bəzi türk dilçiləri bu qəbildən olan türklərin kim tərəfindən qoşulduğunu araşdırmaqla məsələnin çözümlə biləcəyi düşüncəsindədir. Yuxarıda nümunə olaraq qeyd olunan “Zahidem” türküsiünün Kırşehrli Arap Mustafa adında birinin şeiri olduğunu, başqa birisi Nevşehrli Neşet Ertaşa aid bir türkü, digəri isə anonim bir aşığın qoşduğu şeir olduğu düşüncəsindədir (Avcı, s. 54). Həm də “Zahidem” türküsiünün fərqli mətnləri və variantları mövcuddur. Hər tərəf dəsl mətnin, orijinal türkünün məhz onların bölgəsinə aid olduğu fikrini müdafiədir. Türklər qısa bir zaman içində qərribə bir sürətlə Türkiyənin müxtəlif bölgələrinə yayılır.

Bu işdə radio və televiziyanın, digər texnoloji vasitələrin çox böyük təsiri vardır. Lakin tarixi mənbələrəəsasən əminliklə qeyd edə bilərik ki, bu texniki vasitələrin meydana çıxmadığı dövrlərdə də türklər bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə yayılmışdır. O zaman kitab nəşrinin, qəzet və dərgilərin fəaliyyət göstərmədiyi bir dövrdə bu türklər, ehtimal ki, xalq sənətkarları, səyyahlar, ticarət karvanları və ya başqa-başqa ölkələrə hərbi səfərlərə gedən əsgərlər

tərəfindən yayılmış, müxtəlif dəyişikliklərə uğramış və hafizələrdə saxlanılaraq bir nəsildən başqa bir nəslə ötürülmüşdür (Çobanoğlu, s. 16). Türkülərdə bu günkü ədəbi dildə işlənməyən sözlərin araşdırılması dilçilik baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn:

Gam kasavet yuva yaptı sineme,
Kahr gömleğini giydim **eğnime**.
Perişanlık düştü viran göynüme,
Türlü türlü aşk bağlasam çare ne?

Bu türkünün ikinci misrasındakı “eğin” sözü türk ədəbi dilində işlənmir. Müasir türk ədəbi dilində “eğin” yerinə “üst” və ya “sırt” sözünün işləndiyini görürük: *O gündən sonra kاپیۛۛ dikięi bir bekçiye iş çıkışları işçilerin üstlerini arattı. Sırtında hep aynı kahverengi elbise bulunduęuna göre fazla bir kazanç da sağlamıyordu.*

Mümin, müslim döşürür de cem olur,
Anda **sınık** yaralara **em** olur.
Kara taş erir de safi mum olur,
Kalsın benim davam, divana kalsın.

Qeyd olunan türkünün ikinci misrasında işlənmiş “**sınık**” və “**em**” sözləri hazırda türk ədəbi dilində işlənməməkdədir. “Sınık” sözü qədim türkcədə geniş işlənən “sınmaq” feilindən “ıq” şəkilcisi ilə yaranmış sifətdir. “Em” sözü isə qədim türkcədə “çarə, əlac, dərman, məlhəm” mənası ifadə etmişdir. Sonralar “əm” sözü unudulmuş, onun yerinə farsça “dərman, çarə” və yaxud ərəb mənşəli “əlac” sözləri tutmuşdur. Göründüyü kimi, Pir Sultan Abdala aid örnek türkü parçasında unudulan söz əks olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, “çarə, dərman” mənası ifadədən “əm” sözünün Ərzurumlu Əmrahın (“El sitemi yaralara em oldu”) və Ruhsatinin (Kendi verdiği yarayı kendisi emler yine) də türkülərində müşahidə olunur (Eberhard, s. 48).

Ağma deli gönül, ağma iline,
Cığercığım aşk **odu**yla deline.
Yarım al yeşiller giyip salına,
Ko beni yatayım çullar içinde.

Dadaloğluna aid olan bu türkü örnəyində müasir türk dilində işlənməyən “od” sözü hazırda fars dilindən keçmiş “ateş” sözü ilə dəyişdirilmişdir. Halbuki, “od” sözü əsl türk mənşəlidir.

Seğirttim ardından yettim,
Eğildim yüzünden öptüm.
Adın bilirdim unuttum,
Çağırmaı çağırmaı (Eren, s. 52)

Nümunədəki türkünün birinci misrasında müasir türk ədəbi dilində işlənməyən “**seğirtmek**” sözü “**çapmak**, **koşmak**, **yüğürmek**” mənaları ifadə edir. Təəssüf ki, hazırda elmi və bədii ədəbiyyatda bu sözün işləndiyi müşahidə edilmir.

Seyrani, beyhude gezme her **suyu**
Alma kulağına her güftü guyu.
Bir su teskin eder nar-ı **Tamuyu**
Serpilip Ahmed-i Muhtar elinden.

Qeyd olunan türkünün birinci və üçüncü misrasında işlənmiş “su” və “tamu” sözləri də müasir türk ədəbi dilində işlənməməkdədir. Bu şeir parçasındakı “**su**” sözü “tərf” mənasını, “**tamu**” sözü isə “cəhənnəm” anlamını ifadə etmişdir.

Türk dilinin zənginliyinin və çoxmənalılığının bariz şəkildə əks olunduğu çox türkü nümunələri vardır. Belə türkülərdə türk dilindəki polisemantizm və monimlik dərhal özünü büruzə verir. Məsələn:

Baktım yarin kapıları sürmeli,
Çıkageldi bir gözleri sürmeli.
Dedi yoh yoh bir mihenge sürmeli,
Günde yüz bin kere yüzler sürmeli
Hemen aşk atına binip sürmeli.

Qeyd olunan türkü misralarında təkrarlanan “sürmeli” sözü hər dəfə fərqli məna daşımışdır. Birinci misradakı “sürmeli” sözü “bağlı, kilidli” mənasındadır. Anadoluda qapıları bağladıqdan sonra qapının açılmaması üçün onun arxasına dayadılan xüsusi ağaca “**sürme**” deyilir. Başqa sözlə, ilk misradakı “sürmeli” sözü “bağlı, qapalı” mənasında işlədilib. İkinci misradakı “sürmeli” sözü, “gözlərinə sürmə çəkilmiş” mənasındadır. Yeri gəlmişkən, fars və ərəb dillərində də işlənən “sürmə” sözü etimoloji baxımdan türk mənşəlidir və “sürtmək” feilindən yaranmışdır. Üçüncü misradakı “sürmeli” sözü türk dilində “**gereklik kipi**” (feilin vacib şəkli) adlanan feil şəklinin “məli” şəkilcisi vasitəsilə düzəlmişdir. Mənası, “yoxlamaq, sınamaq”dır. Dördüncü misradakı “sürmeli” sözü “sürtmək” anlayışını ifadə etmişdir. Beşinci misradakı “sürmeli” sözü “minib getmək” mənası bildirmişdir.

Göründüyü kimi, Neşet Ertəşə aid bu türkü nümunəsində türk dilinin milli koloriti, geniş söz xəzinəsi, ucqarlarda yaşayanların canlı danışqlarında hələ də mühafizə olunan arxaik sözlərin indiyədək araşdırılmamasından xəbər verir (Görkem, s. 39). Böyük səbr, diqqət və qayğı ilə bu sözlər toplanılmalı, ciddi türkoloji tədqiqatla cəlb olunmalıdır. Türkülərin lazımı səviyyədə araşdırılması türk dili tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərinə, bir çox qaranlıq

məsələlərə, türk dilinin lüğət tərkibinin təfərrüatlı şəkildə öyrənilməsinə, arxaik sözlərin toplanılaraq xüsusi sözlüklərə daxil edilməsinə bir təkan verir.

Göç göç oldu göçlər yola düzüldü,
Uyku geldi ela gözler süzüldü.
Elim yardan, gözüüm yoldan **üzüldü**,
Ağam, nerden aşar yolu yaylanın?

Nümunə gətirdiyimiz türkünün üçüncü misrasındakı “üzüldü” sözü bu gün türk ədəbi dilində tamamilə fərqli mənada işlənir: “üzülmək- *üzüntü duymak, kaygılanmak*”. Bu apartmandan başqa yərə *gidəcəksiniz* *diyə üzüliyorum*. - Peyami Səfa (Türkçə sözlük).

Nümunədə verilmiş türküdəki “üzüldü” sözü “ayrıldı, ayrı düşdü” mənasında işlənib. Azərbaycan dilində isə həmin söz öz mənasını qoruyub saxlamışdır: *üzülmək*: qopmaq, ayrılmaq, aralanmaq. Həcarin əlləri aynalıdan *üzülməmişdi*. S. Rəhimov. (İzahlı lüğət, IV c., s. 454).

Türküların sintaktik baxımdan maraqlı cümlə quruluşları vardır. Məsələn:

Ayağına giymiş kara yemeni
Sallanma, sevdiğim, öldürdün beni.
Alem düşman olsa severim seni
Sallanma, sevdiğim, öldürdün beni.

Təqdim olunan türkü nümunəsində iki tabeli mürəkkəb cümlə vardır. “*Sallanma, sevdiğim, öldürdün beni*” - səbəb budaq cümləsidir. “*Alem düşman olsa severim seni*” cümləsi isə qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Gele gele geldik bir gara daşa,
Yazılanlar gelir sağ olan başa .
Bizi hasret koyar gavim gardaşa,
Bir ayrılık, bir yoksulluk, bir ölüm.

Urfa bölgəsinə xas olan bu türküdəinversiya, cümlə üzvlərinin sırasının dəyişdiyini görürük. Urfa şivəsinin təsiri ilə sərt arxa damaq “k” samiti cingiltili “q” samitiyləəvzlənmiş və türkü tərtibçisi onu “g” hərfi ilə ifadəetmiş, “taş” sözü “daş” şəklində işlənmişdir.

Türkülər əksər hallarda hər bəndi dörd misradan ibarət olsa da bəndlərdə misra sayı fərqli də ola bilər. Bəndləri üç və ya beş misradan ibarət olan türkülər də vardır. Heca vəznində olan türküların 7, 8 və 11 həcadan ibarət olan variantları mövcuddur. Türkülər müxtəlif mövzularda ola bilər. Bəzən tarixi və qəhrəmanlıq mövzusunda olan süjetli türkü növlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu qəbildən olan türkülər avropalıların balladalarına bənzəyir. Məsələn, Kütahya bölgəsində çox populyar olan “Ahmet bəy türküsi” tarixi-qəhrəmanlıq mövzusundaır:

Ahmet bey’in bir küheylan atı var,
Mavi şalvarının bende yükü var.
Ahmet bey’in benden başka nesi var?
Saklan dağlar, Ahmet bey’in kışından
Hiç sevdalar geçmedi mi başından?

Tarixi şəxsiyyət olan Ahmet bəy haqqında oxunan türküdə XIX əsrin ilk rübündə yaşamış, Osmanlı torpaqlarının bütövlüyü uğrunda mübarizə aparmış şəxsin şəninə qoşulmuş türküdə müəyyən etnoqrafik məlumatlar da əks olunmuşdur. Bu baxımdan türkülər qiymətli məlumat mənbəyi sayılır. “Şahin bəy” türküsi isə Milli mücadilə dönəmində ölkəsini yadelli işğalçılardan qutarmaq uğrunda mücadilədən çoxsaylı qəhrəmanlardan biri haqqında bəhs olunur:

Anama söyleyin damda yatmasın,
Çuha şalvarıma uçkur takmasın.
Oğlum gelir deyi yola bakmasın,
Vurun Türk uşağı namus günüdür.

Türk dilinin ən qədim dövrlərindən başlayaraq müasir zamana qədər keçmiş olduğu mərhələlərin linqvistik baxımdan araşdırılmasında, unudulub getmiş bir çox ifadələrin və sözlərin yenidən bərpa edilərək dilə daxil edilməsində, türk dilinin söz varlığının daha da genişləndirilməsində türküların misilsiz önəmi vardır. Dildə gərəksiz yerə işlədilər, kökən baxımından türk dilinə yad olan sözləri türkülərdə qorunan deyimlər və sözlərlə dəyişmək çox önəmlidir. Keçmişdən qalan saxlancları böyük bir sayqı ilə gələcək dönəmə götürmək işində türküların danılmaz payı olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Aça Mehmet. Kaynaklar, Türk Halk Edebiyatı, Ankara, Grafiker Yay., 2004
2. AvcıA. Haydar. Halkbilimi I. Kitap, İstanbul, E Yay., 2003
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c., Bakı, 2006
4. Boratav Pertev Naili. 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, İstanbul, Gerçek Yay., 1995
5. Çobanoğlu Özkul. Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş, Ankara, Akçağ Yay., 1999
6. Eberhard Wolfram. Güneydoğu Anadolu’dan Aşık Hikayeleri, (Çev. Müfide Kocaoglan), Ankara, Türk Dil Kurumu Yay., 2002
7. Elçin Şükrü. “Türkü”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, C. III, Türk Kültürü
8. Araştırma Enstitüsü Yay., 1992
9. Eraslan Kemal. Divan-ı Hikmet’ten Seçmeler, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1993
10. Eren Mehmet Ali. Muğla Türküleri, Muğla Valiliği, 2002
11. Gökem İsmail. Halk Hikayeleri Araştırmaları, Ankara, Akçağ Yay., 2000

12. Köprülü M. Fuat. Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara, Akçağ Yay., 2003
13. **Kunos** İgnas. Türk Halk Türküleri, (Haz. Ali Osman Öztürk), Türkiye İş Bankası Yay., 1998
14. **Levend** Agah Sırm. Ali Şir Nevai. c. IV, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay., 1968
15. **Ligeti** Antuan. Bilinmeyen İç Asya, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986
16. **Onay** Ahmet Talat. Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i, (Haz. Cemal Kumaz), Ankara Akçağ Yay., 1996
17. **Seyidoğlu** Bilge. Mitoloji Metinler-Tahliller, Kayseri, Bizim Gençlik Yay., 1995

Açar sözlər: türkü, tədqiqat, ədəbiyyat, bölgə, türk dili

Ключевые слова: тюрку, исследование, литература, регион, турецкий язык

Keywords: turku, research, literature, region, Turkish language

Türk dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində "türkü" poetic janrının tədqiqinin rolu

Xülasə

Türk şeir növü olan "türkü" qədim tarixi köklərə malikdir. İndiyə qədər dilçilər onun ilk yaranma yerini və dəqiq tarixini müəyyən edə bilməmişlər. Aydındır ki, "türkü" tamamilə milli bir şeir formasıdır. Onlar əsasən anonim hesab olunur və türk yazılı ədəbiyyatının formalaşmasından xeyli əvvəl meydana çıxmışlar. "Türkü", mövzusa görə, çox müxtəlifdir. Türkülərdə indi türk dilinin lüğət tərkibinə daxil olmayan arxaik sözlər qorunmaqdadır və o sözlərin mənalari sadə xalq üçün əlçatmazdır. Müəllif bu məqalədə qədim şeir janrlarının, o cümlədən "türkü"nin öyrənilməsinin zəruriliyini sübut etməyə çalışır. Müəllifin fikrincə, "türkü"nü yaxşı öyrənmək və araşdırmaqla dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmək və eyni zamanda, türk dilini lazımsız alınmalardan qurtarmaq mümkündür.

Роль исследования стихотворного жанра "тюрку" в обогащении лексического состава турецкого языка

Резюме

Турецкий стихотворный жанр "тюрку" имеет древние исторические корни. До сих пор лингвистам не удалось определить их место и точную датировку. Очевидно, что "тюрку" сугубо национальная форма стихосложения. В основном они считаются анонимными и появились задолго до образования турецкой письменной литературы. По тематике "тюрку" очень разнообразны. В них сохранились архаические слова, которые сейчас не входят в лексический состав турецкого языка и их значения недоступны простому народу. В предлагаемой статье автор старается доказать необходимость исследования древних стихотворных жанров, в том числе, и "тюрку". По мнению автора, путем изучения и исследования древних стихов "тюрку" можно обогатить лексический состав и одновременно, избавиться от ненужных иностранных заимствований в турецком языке.

The role of the study of the poetic genre "Turku" in the enrichment of the lexical composition of the Turkish language

Summary

The Turkish poetic genre "turku" has ancient historical roots. Until now, linguists have not been able to determine their place and the exact date of formation. It is obvious that the "turku" is a purely national form of versification. They are mostly considered anonymous and appeared long before the formation of Turkish written literature. On the subject of "turku" are very diverse. They preserved archaic words that are now not included in the lexical composition of the Turkish language and their meanings are inaccessible to the common people. In this article, the author tries to prove the need to study ancient poetic genres, including the "turku". According to the author, by studying and researching the dervnye verses of the "turku" it is possible to enrich the lexical composition and, at the same time, to get rid of unnecessary foreign borrowings in the Turkish language.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Məmmədova Nərgiz Nəriman qızı ¹
TƏKRAR VƏ ONDAN MÜXTƏLİF DİL SƏVİYYƏLƏRİNDƏ
İSTİFADƏNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Dil yaranmasına, formalaşmasına görə son dərəcədə mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə olduğu kimi mahiyyətinə görə də mühüm, vacib və əvəzsiz bir vasitədir. Buna görə də dil müxtəlif elmlərin tədqiq obyektləri sırasına daxil olmuş və elmlərdə dil ilə əlaqədar xüsusi bölmələr yaradılmışdır. Məlum olduğu kimi, dil fəlsəfəsinin, psixologiyanın, fiziologiyanın, tarixin, ədəbiyyatşünaslığın və musiqişünaslığın tədqiq obyektləri sırasında həmin elmlərlə əlaqəli olaraq tədqiq olunmuş və indi də tədqiq olunur. Bu elmlərdə dil ilə əlaqədar dilin fəlsəfəsi, dil və təfəkkür, dilin psixologiyası, nitq və s. kimi bəhslər xüsusi yer tutur. Morfologiya, sintaksis, leksikologiya və fonetika sahəsində aparılan bir çox nəticələr dil haqqında elmin ayrıca bölməsi olan üslubiyyat elminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Üslubiyyat dil normalarını ədəbi dilin müxtəlif ünsiyyət şəraitində, yazının ayrı-ayrı növ və janrlarında, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində işlədilməsi üsullarını öyrənən dilçilik bölməsidir. Əgər üslubi hadisələri lazımi məzmunun düzgün verilməsi məqsədilə dil vasitələrinin seçilməsi prosesi və nəticəsi kimi qəbul etsək, onda üslubi funksiyaları hər bir konkret halda müəyyən təsir yaratmaq üçün müvafiq şəkildə təşkil edilmiş dil vasitələrinin xüsusi rolu kimi qiymətləndirmək olar. Üslubi hadisələr dilin realizə edilməsi prosesinin özündə, nitq aktı zamanı meydana çıxır. Üslubi funksiyalar isə dil vasitələrinin bu və ya digər funksional təzahür çərçivəsində özlərinin konkret birləşmələrini kəsb edirlər. Filologiyanın qrammatika, leksikologiya və semasiologiya kimi sahələrinin məhsuldar inkişafı hal-hazırda üslubi tədqiqatlar çərçivəsində baxılan məsələlərin əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Qarşıya bir sıra problemlər qoyulmuş, bu və ya digər dil faktlarının yeni tərəflərini açmağa imkan verən xeyli faktik material, xüsusilə, üslubiyyat üçün qanunauyğun hesab edilən funksional əlaqələr aspektinin digər dil səviyyələri vasitələri ilə bağlılığına dair məsələlər tədqiq edilmişdir.

Ekspressivliyin çarları və ifadəliyi ilə bütün rəngarəngliyinə nitqdə özünü göstərməsi üslubiyyatı qrammatika ilə maddi şəkildə yaxınlaşdırır. Bədii əsərin üslubi təhlili zamanı estetik məqsədə təbə edilmiş, bədii kompozisiyanın strukturu ilə şərtləndirilmiş bütün nitq elementləri, onların harmonik (ahəngdar) xüsusiyyətləri, ekspressiv-məna çarlıqları və kontrast rənglərin obrazlı dəyişməsi öyrənilməlidir. Dilin strukturunda və nitq kommunikasiyasında dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin və əksliklərinin öyrənilməsi müasir dilçilik elminin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biridir. Dildə eyni məzmunun müxtəlif ifadə planında realizə edilməsinin potensial mümkünlüyü dil vahidlərinin müəyyən qrammatik mənanı müxtəlif vasitələrlə ifadə edən asosiativ əlaqələrin öyrənilməsinin zəruriliyini bir daha təsdiq edir. Müxtəlif səviyyəli dil vahidləri arasında olan qarşılıqlı əlaqələr məsələsi həm ümumi, həm də müqayisəli üslubiyyat qarşısında qoyulmuş maraq doğuran məsələlərdən biridir. Müqayisəli-üslubi tədqiqat, əlbəttə, bədii ədəbiyyatın da dilini əhatə edir. Üslubi hadisələr dilin realizə edilməsi prosesinin özündə, nitq aktı zamanı meydana çıxır. Dil vasitələri isə üslubi funksiyaları bu və ya digər funksional təzahür çərçivəsində özlərinin konkret birləşmələrində kəsb edirlər [1, s. 90].

Məqalənin elmi yeniliyi: Son illər dilin estetik-anlama funksiyası ilə bağlı olan problemlərə linqvistik maraq xeyli artmışdır. Bu sahədə aparılan müşahidələr söyləmin məna tərəfinə, onun subyektiv modallığın bu və ya digər çarlıqlı kəsb etməsinə, “günahkar” olan dil vahidlərinin mahiyyətinə daha dərinlən nüfuz etməyə imkan yaradır. Sözlün üslubi xarakterində onun mənalının, funksiya və nitqdə işlənməsi ilə bağlı məna çarlıqlığının bütün rəngarəngliyi cəmlənir və birləşir. Dilin semantik inkişafı onun leksik və morfoloji vasitələrinin məcmusundan, sözyaradıcı elementlərindən və qrammatik kateqoriyalarından asılıdır [1, s. 52]. Canlı nitq prosesində ifadəlik qüdrəti yalnız sözlərin yarandığı səslərə deyil, həm də onların müxtəlif birləşmələrinə, leksik mənalına və eləcə də sözlərin qrammatik formalarına xas olur. Ekspressivliyə meyillilik burada da söyləmin effektiv formaları, danışanın subyektiv ifadəlilik elementləri ilə zənginləşdirir. Söyləmin təkcə məzmun aspekti müəyyən sintaktik konstruksiyaların seçilməsinə tələb etmir, həm də üslubi motivlərin tələbi ilə diktə olunur. Son onilliklər ərzində dünya dilçiliyində dilin ictimai təbiətini və mahiyyətini daha dolğun şəkildə açmağa imkan verən “fəaliyyətdə olan dilin” istifadə prosesində öyrənilməsinə diqqət artmışdır. Dili kommunikativ - fəaliyyət aspektində daha dolğun və ardıcıl öyrənməyə imkan verən elmi fənlərdən biri üslubiyyatdır. Üslubiyyatı çox haqlı olaraq inkişaf etmiş hər hansı bir dilin “canı” adlandırırlar və ona “bədii ədəbiyyatı öyrənən elmlər sırasında çox mühüm bir yer ayırırlar” [4, s. 101]. Linqvistik üslubiyyatın predmeti ifadəlik nöqteyi-nəzərindən dil vasitələri, onların daha məqsəduyğun seçilməsi, “funksional üslubda nitq qurumunun təşkil edilməsi və eləcə də ictimai-istehsal fəaliyyətinin müəyyən sahələrində istifadə edilən dilin (nitqin) səciyyəvi müxtəlifliyi kimi formalaşmış funksional üslublardır” [17, s. 33]. Üslubiyyatı üslubi çarlıqlığının olub-olmamasından asılı olmayaraq dilin müxtəlif səviyyələri (fonetik, leksik-frazeoloji, morfoloji, sintaktik) eyni dərəcədə maraqlandırır, çünki nitq qurumu adətən öz tərkibində yalnız funksional-üslubi və emosional-ifadəli vasitələri deyil, həm də üslubi baxımdan neytral vasitələri ehtiva edir. Üslubiyyatda neytral vasitələr sıfır çarlıqlı vasitələr kimi qiymətləndirilir və çox vaxt çarlıqlığın olmasının (“müsbət” işarə ilə) və yoxluğunun (“mənfi” işarə ilə) çıxış nöqtəsi onlardan başlanır [12, 18].

Dil vasitələrinin seçilməsi və təşkili məzmunun, məqsədin, nitqin formasının (şifahi, yazılı) və ünsiyyət şəraitinin nəzərə alınması ilə həyata keçirilir. Ünsiyyətin ictimai sahəsinin, nitqin tematik məzmununun və digər kommunikativ məqam vəziyyətlərinin dəyişməsinə görə müvafiq şəkildə nitq forması da dəyişir. Dilin ictimai

¹ Azərbaycan Dillər Universiteti nara.mammadova23@gmail.com

sahələrdə, nitq vəziyyətlərində müxtəlif məzmunlu məlumatların verilməsi məqsədilə istifadəsini, onların daha da məqsədəuyğun şəkildə çatdırılması üçün zəngin və tipik qaydalarla ortaya çıxarmışdır. Bu vasitələr və üsullar hər şeydən əvvəl dilin (nitqin) müxtəlif funksional, eləcə də emosional-ekspressiv, janr və digər variantları vasitəsilə realizə olunur. Funksional üslublar fəaliyyət göstərən bütün dil və vasitələrin əsas mərkəzi kimi linqvistik üslubiyyətin ən vacib predmetlərindən biridir. Müasir üslubiyyət dilin funksional-üslubi differensiasiyası, ünsiyyət prosesində optimal kommunikativ effektdə nail olmaq üçün istifadə olunan vasitə və üsulların son dərəcə şaxələnmiş sahəsidir. Dilçilik elminin bu sahəsində bir tərəfdən dilin üslubi vasitələri və ya mənbələrindən bəhs edən üslubiyyəti, digər tərəfdən isə funksional üslubiyyəti fərqləndirirlər. Üslubiyyət öz diqqətini dilin əsas və aralıq səviyyələrinin üslubi imkanlarının analizinə (buradan da fonetik üslubiyyət, leksik frazeoloji üslubiyyət, qrammatik (morfoloji, sintaktik) üslubiyyət, sözyaradıcılığı üslubiyyəti meydana çıxır) diqqəti dildən istifadə və dilin (nitqin) daha xırda növ müxtəlifliyi üzərində cəmləyir.

Məqalənin aktuallığı: Dilçilikdə ayrı-ayrı milli dillərin üslubi xüsusiyyətlərini öyrənən xüsusi, dildaxili və müqayisəli üslubiyyət (bəzən onu kontrastiv üslubiyyət adlandırırlar) fərqləndirilir. Son onilliklərdə müqayisəli üslubiyyətə həsr olunmuş bir sıra əsərlər ortaya çıxmışdır. Təəssüflər olsun ki, belə əsərlərin sayı hələ də çox azdır. Müqayisə olunan dillərin üslubi quruluşlarını sanki üst-üstə qoymaqla müqayisəli üslubiyyət onların ümumi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, üslubi quruluşlarında səciyyəvi milli xüsusiyyətləri, funksional üslubların seçilməsindəki fərqləri, üslub və yarımuşlubların sonrakı differensiasiyasını görməyə imkan verir. Buradan aydın olur ki, elmi əhəmiyyətindən başqa müqayisəli üslubiyyətin həm də çox böyük praktik əhəmiyyəti vardır. V.V.Vinoqradov və V.Q.Kostomarov yazırlar: “Müasir cəmiyyətdə bütün dillərin funksiyalarının bir-birinə uyğun olmasına və ya yaxınlığına baxmayaraq, onların üslubi sistemlərinin olduqca müxtəlif olması məlum olur... Buradan da aydın olur ki, funksional üslublar xarici dilin tədrisində onun rəşional tədrisi üçün çıxış nöqtəsi olmalıdır” [6, s. 31]. Ayrı-ayrı dillərin üslubiyyətlərini araşdırarkən tədqiqatlar bir sıra nəzəri məsələləri həll etməli olurlar (üslub, üslubi çalarlıq və onların növləri, üslubi xassə (əlamət) və s.). Belə məsələlər isə, xüsusilə, iki və ya daha çox dilin (qohum və ya qohum olmayan dillərin) üslubi xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili zamanı ortaya çıxır. Müxtəlif dillərin üslubiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənməklə məşğul olan dilçilər, əslində, ümumi üslubiyyətin əsaslarını yaradırlar [15, s. 11]. Ümumi üslubiyyət müasir üslubiyyət elminin ən vacib qollarından biridir. Bir elm kimi üslubiyyətin özünün anlayışlar və terminlər sistemi vardır. Bəzi üslubi məfhum və kateqoriyalar əsas, bəziləri onlardan törəmə, digərləri isə fərdi xarakter daşıyır. Əsas üslubi anlayışlar bunlardır: 1) dilin üslubi quruluşu; 2) üslub (funksional üslub); 3) üslubi çalarlıq; 4) üslubi xassə (əlamət); 5) dil vasitələrinin sinonimliyi, nisbi əlaqəliyi və müxtəlif variantlarda təkrarlanması; 6) üslubi norma və onun funksional-üslubi müxtəlifliyi.

Dilin fərdi funksiyaları bunlardır: ünsiyyət, təsərgöstərmə, ifadəlik, emotivlik (təhrikətmə), iradənin ifadə edilməsi və s. Üslublar tarixi hadisələrdir. Bədii dilin tarixinin hər bir dövründə eyni bir üslub inkişafını davam etdirərək bir qədər dəyişilmiş şəkildə özünü göstərir (məs.: XIX əsrdə publisistik üslub və müasir publisistik üslub). Üslubi çalarlıq müxtəlif dil vahidlərini - sözləri, frazeoloji birləşmələri, sərbəst söz birləşmələrini, sintaktik konstruksiyaları, ayrı-ayrı morfoloji kateqoriya və formaları, eləcə də ayrı-ayrı deyimlərdən tutmuş, həcm etibarlı ilə böyük tamamlanmış mətnləri əhatə edir. “Üslubi mənə”, “üslubi məziyyət” terminləri də işlədilir. Sözə, nadir hallarda isə söz birləşməsi və cümlələrə “üslubi komponent” və “konnotasiya” terminləri şamil edilir.

Üslubi çalarlıq dil vahidlərinin və ya onun plastlarının işlənmə sahəsi ilə bağlı olaraq göstərdiyi, eləcə də, nitq ünsiyyətinin formasında özünü biruzə verən çalarlıqdır. Sözlər, frazeoloji birləşmələr, qrammatik formalar və konstruksiyalar üslubi çalarlığa malik ola bilərlər. Onların üslubi çalarlığı nisbətən neytral vasitələrin əhatəsində daha yaxşı nəzərə çarpır [5, s. 18]. Özlüyündə üslubi çalarlığa təmiz şəkildə nadir hallarda rast gəlinir, onu adətən ekspressivlik, emosionallıq və qiymətləndirmə müşayiət edir.

Ekspressiv çalarlıq adı çəkilən hadisənin (şəxsin, hərəkətin, vəziyyətin və s.) kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinin nə dərəcədə ifadəli olmasını göstərən üslubi çalarlıqdır. İfadəlik sözün adı nominativliyinə edilmiş özünəməxsus bir əlavədir. (məs.: neytral “yanmaq” və daha güclü “şöhlənmək” sözlərində olduğu kimi) [13, s. 11]. Ekspressivliyin 2 növü vardır: 1) emosionallıqla müşayiət olunmayan; 2) emosionallıqla müşayiət olunan. Birinci halda sözə qiymətləndirici mənə çalarları əlavə oluna bilər. Üç komponentin və ya konnotasiyanın - emosionallığın, ekspressivliyin bir mürəkkəb çalarlıqda toplanmasından emosional-ekspressiv-əvalyutativ sözlər yaranır. Üslubi xüsusiyyət bu və ya digər funksional üslub üçün xarakterik və səciyyəvi əlamətdir. Üslubi xüsusiyyətlər indiyədək kifayət qədər əhatəli şəkildə öyrənilməmişdir [9, s. 40]. Mövzunun aktuallığı son illərdə üslubi vasitələrin öyrənilməsinə artan maraqla və onların ümumi dilçilik problemlərinin həll edilməsində istifadə oynadığı rolla müəyyən edilir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatların nəticəsində yazılmış çoxsaylı məqalələr, dissertasiyalar və monoqrafiyalar bu dilçilik probleminin həllinə öz töhfələrini vermiş olsa belə, tədqiqatçıların bu məsələyə qayıtması onun nə dərəcədə aktual olmasını dəlalət edir. Dil quruluşunda və nitq ünsiyyətində dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin və müqayisəsinin tədqiq edilməsi müasir dilçiliyin əsas məqsədlərindən biridir. Eyni bir məzmunu müxtəlif ifadələrdə reallaşdırmaq kimi potensial imkanların dildə mövcud olması müəyyən qrammatik mənəni müxtəlif vasitələrlə ifadə edən dil vahidlərinin assosiativ qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinin nəzəri və praktiki vacibliyini təsdiq edir. Dilin müxtəlif səviyyəli vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi həm ümumi, həm də müqayisəli üslubiyyət baxımından böyük maraq doğurur. Müqayisəli-üslubi tədqiqat sözsüz ki, dilin bədii ədəbiyyat sahəsinə də aid edilir.

Bir ekspressivlik vasitəsində dilin tamamilə müxtəlif quruluş elementləri birləşə bilər. Məsələn:

"Why did she tell you all this?"

"Because she loved you, Rob. And she was afraid she was losing you. And she wanted me to try to help her save her marriage"

Rob stood up, too. "This was none of your business", he said, almost indignantly. "Maria had no right to discuss any of this with you".

"Rob, every time she tried to bring it up with you, you told her she was losing her mind, you told her she should get psychiatric help, you told her she was having a nervous breakdown" (J. McGinniss, p.55)

Üslubi hadisələrin lazımı məzmununun düzgün ifadə olunması, dil vasitələrinin seçilməsinin nəticəsi, üslubi funksiyanın müəyyən effektlə nail olmaq üçün tələb olunan qaydada təşkil olunmuş dil vasitələrinin əsas vəzifəsi kimi müəyyən edilir [10, s. 29]. Nitq ekspressivliyinin çalarları və rənglərin bütün müxtəliflikləri ilə onların nitqə təzahürü kimi maddi cəhətdən üslubiyyatı qrammatika ilə yaxınlaşdırır. Bədii əsərin üslubi təhlilində bütün nitq elementləri, onların müvafiq quruluşları və xüsusiyyətləri, bədii-estetik məqsədə təbə olan və bədii kompozisiyanın quruluşu ilə şərtləndirən ekspressivlik mənalılıq çalarları və ziddiyyətləri tədqiq olunmalıdır. Canlı nitq prosesində ifadəliliyin gücü təkcə sözün səslərinə və onların müxtəlif birləşmələrinə, həm də leksik mənalara deyil, sözün qrammatik formalarına da məxsusdur. Ekspressivlik burada da dili ifadə etmənin effektiv formaları ilə, danışanın işlətdiyi şəxsi ekspressivlik ünsürləri ilə zənginləşdirir: Gene nodded and grinned. "So far, so good. You want to quit while you're ahead?" // "This thing is," Sal said, not grinning, **"I'm hearing so much stuff I just need somebody to talk to. You know, somebody who can maybe help me put in perspective"**. // "Well, I'll try," Gene said, "but I'd better tell you up front that there are few things I'm having trouble with perspective on myself". // "Just sit here a minute," Sal said. **"I'm going to go get us a couple of beers"**. You like beer? // "Beer's fine," Gene said.

When he returned, Sal leaned forward and began to talk almost immediately. **"One thing I'm hearing,"** He said, **is that Rob was familiar with the site.** That Oyster Creek. **I'm hearing he'd been there a couple of times** with Felice. They used it as a place to make out when they didn't have time to get to a motel (J. McGinniss, p.92-93).

İfadəetmənin yalnız məzmun tərəfi müəyyən sintaktik konstruksiyaların seçimini tələb etmir, həm də üslubi motivlərlə nitqə başqa məna və emosional istiqaməti deyil, nəzərdə tutulan xəbər vermək məqsədi ilə də tələb olunur. Məsələn, keçmiş zamanda baş verən hərəkəti artıq qrammatikada "qəbul edilmiş" formaya uğun, ya da müəyyən kontekst və ya situasiya şəraitində uyğun gələ bilən felin indiki zaman forması ilə ifadə etmək lazımdır. Dilin üslubi imkanları dil vahidlərinin - sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin müxtəlif məna çalarlığında özünü biruzə verir. Dildə zəngin bədii təsvir etmə ehtiyatına malik olan leksika və semantika kimi, morfologiya da üslubiyyatın tələbinə uyğun fəaliyyət göstərə bilər. Leksika və semantika üslubiyyata biri o birini əvəz edə bilən sözlər, ifadələr, cümlələr verə bildiyi kimi, morfologiya da üslubiyyata biri o birini əvəz edə biləcək qrammatik formalar verir. Tamamilə eyni mənalı sözlər ola bilmədiyi kimi iki qrammatik forma da tam eyni olmur, onlar oxşar olurlar və hər biri özünə məxsus məna kəsb edir [7, s. 42]. Üslubi hadisələr məhz dildən istifadə prosesində, nitq zamanı ortaya çıxır, ancaq üslubi funksiyanın dil vasitələri hər hansı bir qarşılıqlı konkret əlaqələndirilmədə əldə edilir. Dil sisteminin bütün göstərilən xüsusiyyətləri emosional-ekspressivlik sahəsində qrammatik formaların imkanlarının çox geniş olduğunu və buna görə də üslubiyyatın vacib bir bölməsi kimi tədqiq olunmaq zəruriyyətini təsdiq edir. Bu istiqamətdə nitq hissələrinin üslubiyyatının öyrənilməsi qrammatik formaların üslubi potensiallarının aşkar edilməsinə və valentliyin müəyyən edilməsinə imkan verəcək. Eyni bir fikri müxtəlif cümlə və ifadələrlə ifadə etmək imkanı nə qədər çox olsa, seçmək, arzu edilən nəticəni almaq imkanı da bir o qədər geniş olar. Hər bir dilin zənginliyi də məhz bu imkanların böyüklüyü, rəngarəngliyi ilə aşkar edilir. Bir məzmunu, fikri müxtəlif cür ifadə edərkən, əslində oxşar cümlələr, ifadələrlə əldə etdiyimiz kimi, həmçinin, fərqli cəhətlərə, məna çalarlarına malik ifadələrlə üzləşirik. Bilavasitə, onlar nitqi zənginləşdirir və mənalıdır.

Son zamanlar dilin estetik-dərketmə funksiyaları ilə bağlı məsələlərə linqvistik maraq çox artmışdır. Bu sahədə müşahidələr ifadəetmənin məzmunluğunu və o dil vahidlərinin mahiyyətini daha dərinlən dərk etmək imkanı verir ki, onların vasitəsilə ifadə subyektiv modallığın çalarlığını əldə edir, bu və ya digər ekspressivlik təsiri göstərir. Sözün üslubi xarakteristikasında onun nitqdə istifadəsi ilə bağlı əhəmiyyətinin, funksiyalarının və məna incəliklərinin bütün müxtəliflikləri bir yerə cəmləşdirilir və birləşdirilir. Dilin semantik inkişafı onun leksik və morfoloji inventarından, sözdüzəldici elementlərdən və qrammatik kateqoriyalarından asılı bir vəziyyətdədir. Sözün ekspressivlik imkanları işlədilmə sahəsi, ona məxsus emosional çalarlıqlar, həm də dilin digər quruluş elementləri ilə şərtləndirilir. Onların reallaşdırılması konkret işlədilmə şərtlərindən, sözün geniş mənasında, kontekstindən asılıdır. Mətnin ümumi mənasını və leksikasını saxlamaqla qrammatik formaların dəyişdirilməsi incə, bəzən güclü hiss olunan, amma əhəmiyyətli semantik və üslubi əlaqələrin pozulmasına gətirib çıxarır. Üslubi hadisələr dilin nitqdə konkretləşdirilməsi ilə, yəni yazıcının fərdi üslubunda istifadə edilir. Canlı nitq prosesində ifadəliliyin gücü yalnız sözün səslərinə və onların müxtəlif birləşmələrinə, həmçinin, leksik mənalara deyil, sözün qrammatik formalarına da məxsusdur. Ekspressivlik burada dili ifadəetmənin effektiv formaları ilə, danışanın işlətdiyi şəxsi ekspressivlik ünsürləri ilə zənginləşdirilir: "Well", Gene said, exhaling one more long plume of smoke then studying, for a

moment, the ash that was forming on his cigar, "I was just thinking: suppose I still worked in law enforcement, only it was here in Ocean Country where Maria Marshall was murdered. I learn (a) that the husband is having an affair: (b) that the husband is planning to leave the wife; (c) that the husband is in desperate financial straits; and (d) that the wife has a million five insurance riding with her when she gets shot to death in the front seat of the husband's car..." (J.McGinniss, p. 61). İfadətmənin yalnız məzmun tərəfi müəyyən sintaktik konstruksiyaların seçimini tələb etmir, bu məhz üslubi motivlərlə nitqdə başqa mənə və emosional istiqaməti deyil, həmçinin, nəzərdə tutulanı xəbər vermək məqsədi ilə də tələb olunur.

Üslubiyyat ədəbi dilin tarixən yaranmış funksional üslublar sistemini və nitq üslublarını tədqiq edir. Üslubiyyatda yazıçının, alimin, nətiqin fərdi üslubu, yaradıcılıq manerası, deyim tərzı də araşdırılır. Sözüň, ifadənin, cümlənin üslubi məqamları (aydınlıq, səlistlik, yığcamlıq, təbiilik, ekspressivlik və s.) izlənilir. Üslubiyyatda səslərin, sözlərin, ifadələrin, cümlələrin və eləcə də, bütün qrammatik qaydaların məhz təsir qüvvəsi cəhətindən ölçülüb seçilməsi və hansının daha üstün, məqsədə uyğun olmasını müəyyənləşdirmək yolları aydınlaşdırılır. Ünsiyyətin pragmatik aspekti ilə aşkara çıxarılan və fərqləndirilən mətn tipləri dilin funksional üslubları adlanır. İfadə olunan fikrə istənilən effekti gətirən xüsusi dil vasitələri isə üslubi vasitələr və təsvir vasitələri adlanır. Üslubi vasitələrdən biri də təkrardır. Təkrar dedikdə, eyni söz, ifadə və ya misranın qəsdən məharətlə təkrarı başa düşülür. Təkrardan ədəbiyyatda üslubi və ekspressivlik vasitə kimi emosional təsir yaratmaq və emfatiklik məqsədi ilə də istifadə olunur.

Dil haqqında ümumi elmin bir hissəsi kimi üslubiyyat, yəni linqvistik üslubiyyat son zamanlar çox böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Xüsusilə, son iyirmi ildə dilin funksiyalarının çoxşaxəliliyi və onun estetik-idraki funksiyaları ilə bağlı olan dil problemləri böyük maraq oyatmışdır. Dil iki cür təzahür edir və iki cür dərk olunur: danışılır - eşidilir, yazılır - oxunur. Danışarkən səslər tələffüz olunur, yazarkən səslərin şəkli şərti əlamətlərlə cızılır. Həm danışılan, həm də yazılan səslərin tərkibindən ibarət olan sözlərin mənaları isə daim daxilən eşidilməklə dərk olunur. Buna görə də sözlərin hərflərlə cızılmış şəkli obyektlərin cizgilərlə, boyalarla çəkilmiş şəkillərindən əsaslı sürətdə fərqlənir; çünki obyekt şəkillərinin mahiyyəti - məzmunu görməklə dərk edildiyi halda, hərflərlə yazılan və görməklə oxunan sözlərin məzmunu eşitməklə dərk olunur. Elə buna görə də dildən, onun ifadəlilik vasitələrindən, bu vasitələrin məqsədəuyğunluq əsasında istifadə yollarından bəhs edərkən fonetik vasitələr - səslər, ahəng və müxtəlif mənəli səslənmələr haqqında, bunların sözlərdə, morfemlərdə, ifadələrdə və cümlələrdə nə kimi üslubi mahiyyət daşıdığından bəhs edilməlidir.

Aşağı (fonetik və morfoloji) linqvistik səviyyələrdə təkrar fonem və morfemləri əhatə edir və buna görə də iki qrupa bölünür. Yüksək linqvistik səviyyədə istifadə olunan təkrarlar sintaktik təkrarlar adlanır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Fonetik təkrarlar. 2. Morfoloji və leksik təkrarlar. 3. Sintaktik təkrarlar. Fonetik təkrarlardan ingilis poeziyasında geniş şəkildə istifadə olunur. Müntəzəm intervallarda səs və həmçinin vurğunun müntəzəm təkrarı tək cə ritm və harmoniya yaratmır, həm də daha yüksək linqvistik səviyyənin - sözlərin hissələrinin mənaları arasında əlaqə yaradır və beləliklə, semantik xüsusiyyətlər kəsb edir. Fonetik təkrar həmişə yarımçıqdır, yəni paralelizm bu halda eyni səviyyədə fonemlərdə başlayır. Fonetik təkrarlar bir neçə qrupa bölünür və bunlardan ən vacibləri alliterasiya və assonansdır. Fonemik və qrafik aktualizasiyanın müxtəlif hallarından bəhs edərkən fonemin birtərəfli təbiətini yaddan çıxarmaq olmaz: bu dil vahidi mənə daşıyan leksemləri fərqləndirməyə xidmət edir, lakin özlərinin ayrılıqda heç bir mənaları olmur. Məsələn, [ou] və [ju:] fonemlərinin semantikasi barədə danışmaq qeyri-mümkün olsa da, onların mənə fərqləndirməkdəki rolunu "sew" [sou] - *tikmək* və "sew" [sju:] - *suyu buraxmaq* və ya [au], [ou] fonemlərinin "bow" [bau] - *baş əymək* və "bow" [bou] - *bant* sözlərində aydın şəkildə görmək olar. Bununla belə, son tədqiqatlara əsasən denotativ və konnotativ mənalardan məhrum olan fonemlər çox güclü assosiativ və ahəngdarlıq yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. S.V.Voronin özünün "Fonosemantikanın əsasları" əsərində yeni bir linqvistik sahənin - fonosemantikanın əsasını qoymağa cəhd edərək obyektlərin adlandırılmasında səslərin simvolik relevantlığından bəhs edir [7, s. 58]. Buraya onomatopeya səsləri adlandırılan obyekt və hərəkəti təqlid edən hiss, *bowwow*, *murmur*, *bump*, *grumble*, *sizzle* və bu kimi sözlər aid edilir. Təbiətin, insanların, cansız əşyaların səslərini təqlid edərək sözlərin akustik formaları sözlərin mənalarını xüsusilə nəzərə çatdıraraq onları aktualaşdırır. Beləliklə, sözüň fonemik strukturu ekspressiv və emotiv konnotasiyaların yaradılması üçün çox mühüm bir rol oynayır.

Nəticə. Ədəbi dil milli dilin mövcudluğunun başlıca formasıdır. "Hərtərəfli cilalandığına" görə o digər kommunikativ sistemlərdən fərqlənir və zənginliyinə, polifunksionallığına, xəlqiliyinə, eləcə də, norma xüsusiyyətlərinə görə onların fəvqündə dayanır. Norma ədəbi dilin bütün tərəflərini, onun həm yazılı, həm də şifahi formalarını əhatə edir. Tələffüz normaları (orfoepiya), yazı normaları (orfoqrafiya və durğu işarələri), sözlərdən istifadə normaları (morfoloji), sözbirləşmələri və cümlələrin işlənməsi normaları (sintaktik) kimi normalar mövcuddur. Dil normaları dildən istifadə praktikasında hamılıqla qəbul edilmiş qaydalar və səlahiyyətli elmi müəssisələr tərəfindən nizamlanır. Üslubi norma hissənin bütövə münasibətində olduğu kimi ümumi dil normalarına da aiddir.

Hər bir funksional üslub özünəməxsusluğu ilə fərqlənir və təkrarolunmazdır. Buna görə də hər bir üslubun özünün funksional-üslubi xüsusiyyətləri vardır. Üslubun norması nitqdə verilən bütün funksional-üslubi tələblərin məcmusudur.

Üslubi normalar üslubun 3 əsas parametrlərini əhatə edir: 1. Vasitələrin seçilməsi (bu və ya digər üslub üçün hansı sözlər, konstruksiyalar yararlar, hansılar yox). 2. Onların öz aralarında birləşmə qaydaları (adətən, eyni üslubi

tonallığa malik vasitələrin birləşməsi mümkün hesab olunur. Çox nadir hallarda isə üslubun vahidliyini pozmaq şərtilə), 3. Üslublararası vasitələrin işlənmə tezliyi də daxil olmaqla nisbət və ya mütənasiblik.

Ümumxalq dilinin, xüsusən, onun yüksək forması olan ədəbi dilin ümumiyyət tərəfindən məqbul formaları vardır və dilçiliyin bir sıra sahələri bu normaları dilin ümumi qaydalarının hərtərəfli tədqiqinə əsasən aydınlaşdırır, müəyyənləşdirir, qanuniləşdirir və dəqiqləşdirir. Üslubiyyat isə bu normaları həm müstəqil, həm də şərti məqsədəuyğunluq əsasında istifadə edilməsinin mümkün olan variantlarını müəyyənləşdirir və tədqiq edir. Buna görə də üslubiyyat dilçiliyin başqa sahələrinin - fonetikanın, leksikologiyanın, qrammatikanın (morfologiya və sintaksisin) nəticələrinə əsaslanır və onlardan məqsədəuyğunluq nöqtəyi-nəzərdən istifadəsinin yollarını müəyyənləşdirir.

Bələliklə dil vahidlərinin vəzifə əlaqələri, qarşılıqlı əvəzlənmə imkanları, paralelizmi, sinonim münasibətləri və bunların müxtəlif nitq sahələrinə paylaşması məsələləri, eləcə də məqsədəuyğunluq əsasında istifadəyə görə ifadə vasitələrinin sistemi üzrə formalaşan üslubiyyatın mövzusunı təşkil edir. Dilin bədii təsvir və üslubi vasitələrindən biri də təkrardır. Təsvir vasitəsi kimi təkrar üslubiyyata dair kitablarda dəfələrlə əhatə olunmuş, bir çox üslubiyyatçı və dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Təkrar dedikdə, eyni söz, ifadə və ya misranın qəsdən məharətlə təkrarı başa düşülür. Digər üslubi vasitələr kimi, təkrar da polifunksionaldır. Onun kök, sinonim, fonem, morfem, affiks, sintaktik təkrar növləri və gücləndirmə, ardıcılıq, şiddətləndirmə, ritmlik kimi funksiyaları vardır. Fikri gücləndirmək, ona üslubi çalarlıq və rənglər verərək qüvvətləndirməkdə təkrarın rolu böyükdür. İstedad və bədii təfəkkürün zəifliyini, söz ehtiyatının azlığını göstərən lazımsız təkrarlardan fərqli olaraq, yerində işlədilmiş təkrar bədii mənanı, əsərin dil və üslubunu daha da qüvvətləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, 1970.
2. Арнольд Н.В. Стилистика современного английского языка. М., 1981.
3. Валии III. Французская стилистика. М., 1961
4. Вудагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967.
5. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи.
6. Виноградов В.В., Костомаров Б.Г. Теория советского языка ознания в обучении русскому языку иностранцев. Вопросы языкознания, 1967, № 2.
7. Воронии С.В. Основы фоносемантики. Л., 1982.
8. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958.
9. Кошина М.Н. О функциональных семантико-стилистических категориях текста. Филологи. Наук, № 2, 1987.
10. Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. М., 1960.
11. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. Л., 1979.
12. Милованова Н.Я. Наблюдения над средствами экспрессивности научной речи. Сб. Исследования по стилистике. Пермь, 1976, вып.5.
13. Никитина С.Е. Семантический анализ языка науки. М., 1987.
14. Разинкина Н.М. Стилистика английской научной речи. М., 1972.
15. Федеров А.В. Очерки общей и сопоставительной стилистик. М., 1971.
16. Qaibova M., Qafarova L. Stylistics. B., 2007.
17. Galperin I.R. Stylistics. M., 1981.

Açar sözlər: dil normaları, üslubi funksiyalar, ünsiyyət prosesi, müqayisəli təhlil, ekspressiv çalarlıq

Keywords: language norms, stylistic functions, communication process, comparative analysis, expressive nuance.

Ключевые слова: языковые нормы, стилистические функции, процесс общения, сравнительный анализ, экспрессивная окрашенность.

Some features of repetition and its use at different language levels

Summary

The extensive study of each area within linguistics undoubtedly leads to the discovery of new scientific opportunities in other areas of the field. The phonetics, lexicology, grammar, and semantics of each language contribute to a more comprehensive and profound examination of that language's stylistics as a subfield of linguistics. Studying the potential of phonetics, lexicology, and grammar from the stylistic perspective leads to the emergence of research objects such as stylistic phonetics, stylistic lexicon, and stylistic grammar, which are further investigated in depth.

Некоторые особенности повторения и его использования на различных уровнях языка

Резюме

Тщательное исследование каждой области лингвистической науки, безусловно, ведет к открытию новых научных возможностей в других ее областях. Фонетика, лексикология, грамматика, семасиология каждого языка помогают более глубоко и широко исследовать его стилистику как самостоятельную науку. Изучение возможностей фонетики, лексикологии и грамматики с точки зрения стилистики приводит к появлению таких объектов исследования, как стилистическая фонетика, стилистическая лексика и стилистическая грамматика, а также способствует их всестороннему анализу.

Rəyçi: dos., f.f.d. F.N.Qurbanzadə

DİSKURS VƏ ÜNSİYYƏT, ONLARIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Giriş. Dilçiliyin inkişafındakı xarakterik meyillərdən biri də diskursla bağlı problem və hadisələrə, onun tipologiyasına, ünsiyyətlə əlaqələrə diqqət yetirilməsidir və bu fenomenoloji koordinatlarda mətn tipologiyası problemi də aktuallaşır. Söhbətin nəzəriyyələşdirilməsində getdikcə daha çox aktual olan istiqamət onun əlaqəli hadisələrlə, ilk növbədə mətn və ünsiyyət arasında əlaqəsidir. Üstəlik, bu istiqamət tədqiqat praktikasında fəal və səmərəli istifadə olunsa da, lakin hələ xüsusi vəzifəsinə çevrilməmişdir.

Diskurs və ünsiyyət anlayışlarını əlaqələndirmək cəhdləri yoxdur, çünki əslində ünsiyyət nəzəriyyəsində mətni müxtəlif ekstralingvistik amillərin məcmusunu nəzərdə tutaraq, araşdırmağa başladılar. Bu fonda bir neçə istisnadan birini A.V.Qolodnovun yanaşması hesab etmək olar, ona görə "...diskursun elementləri ünsiyyətin iştirakçıları, mesajın özü (və ya mətn) və onun meydana gəldiyi ekstralingvistik vəziyyət, mesajın yaradıldığı koddur..." [3, 79]. Fikrimizcə, burada faktiki vəziyyət tam əks şəkildə təqdim olunur: əslində diskurs (mesaj, mətn) ünsiyyət elementidir, yəni bütün kommunikativ amillərin (iştirakçılar, kod, vəziyyət və s.) qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Belə görünür ki, bu amillər (və onların birləşmələri) diskursun diferensial xüsusiyyətləri kimi çıxış edə bilər.

Dialoji diskurs iki və ya daha çox iştirakçı arasında məlumat, fikir və emosiyaların mübadiləsinə yönəlmiş qarşılıqlı əlaqəni təmsil edən ünsiyyətdə mərkəzi rol oynayır. Diskurs sadəcə ünsiyyət deyil, onun aydın məqsədləri və özünəməxsus sosial, psixoloji, milli və mədəni status xüsusiyyətləri olan müəyyən iştirakçıları var. Ancaq bu, ünsiyyətin və onun iştirakçıları, məqsədlərindən asılı olaraq, xüsusi diskurs növündən asılıdır [5]. Diskurs kommunikativ hadisəyə yaxın olur və sabit xronoloji çərçivədə kommunikativ fəaliyyət vasitəsilə həyata keçirilir.

Fenomenal vəhdət eyni kommunikativ sferada (özəl və ya ictimai) fəaliyyət göstərən bir çox mətnlərin (mətn növlərinin) mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsidir. Eyni zamanda, insan idrakının və ünsiyyətinin müəyyən sosial-tarixi sferaları təklif olunur, xüsusi diskurslar və ya başqa terminologiya ilə desək, diskurs növləri kimi qəbul edilir [8]. Diskursun ən orijinal təriflərindən biri də ədəbiyyatşünas O.İ.Quşçınaya məxsusdur: "Diskurs tərifinə uyğun olaraq, problemə müəyyən bucaqdan baxmaqdır..." [4, 53]. Bu ifadəni qiymətləndirərkən, birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, şeylərə bu və ya digər baxışı əks etdirən mətnləri diskurs hesab etmək daha düzgündür, ikincisi, bu tərif yalnız nisbətən az sayda diskursa aiddir. O, effektiv ünsiyyət üçün əsasdır və insanlararası ünsiyyət, təhsil prosesləri, işgüzar ünsiyyət və ictimai müzakirələr kimi müxtəlif kontekstlərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir təfsirdə kommunikasiya, müxtəlif ünsiyyət vasitələrindən istifadə edərək, müxtəlif kanallar vasitəsilə şəxslərlərarası və kütləvi ünsiyyət şəraitində məlumatın ötürülməsi və qavranılmasının sosial cəhətdən müəyyən edilmiş bir prosesidir [6]. Ünsiyyət, adətən, bir-birini əvəz edən, ardıcıl nitq töhfələrindən ibarətdir. Effektiv ünsiyyət digər insanlarla təmaslar, yəni: qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq, vəziyyəti və ünsiyyət mövzusunu aydın şəkildə başa düşmək, zəruri ünsiyyət qurmaq və saxlamaq bacarığında təzahür edən kommunikativ səriştənin mövcudluğunu nəzərdə tutur [1, 384]. Danışan nitq aktını yerinə yetirərək dinləyicinin qarşısına məqsəd qoyur ki, təkcə onun nə dediyini deyil, həm də nə üçün dediyini başa düşsün. "Ünsiyyətin universallığı informasiya mübadiləsinin daim, müxtəlif formalarda və müxtəlif sahələrdə baş verməsində özünü göstərir" [2, 88]. Bundan əlavə, müraciət edən şəxs öz mesajının təsiri nəticəsində dinləyicinin "ya onu əhatə edən dünya (məlumat) haqqında fikirlərini dəyişməyə, ya da bu dünyada danışanın ehtiyac duyduğu dəyişiklikləri etməyə təşviq edilməsini təmin etməyə çalışır" [10, 293]. Buna uyğun olaraq, danışan müəyyən kommunikativ situasiyada ən münasib lingvistik formanı seçməyə, nitqini elə qurmağa çalışır ki, o, öz niyyətinə, ünsiyyətdə olanların emosional vəziyyətinə, sosial vəziyyətinə uyğun olsun. Bu halda ünsiyyət partnyoru ünsiyyət daxilində müəyyən bir istiqaməti tanımalıdır. Bu əsasda Paul Qrays öz dönüşüm məsələlərini qurdu. O, "şərti təsirlər" və "danışıq təsirləri" arasında fərq qoyur. Ümumi qəbul edilmiş təsirlərlə, sözün həqiqi mənasında deyilənlər nəzərdə tutulan məzmunla üst-üstə düşür. Dönüşüm təsirləri ilə, implisit fikir edilən faktiki ifadənin arxasında gizləyir. Buradan da əməkdaşlıq prinsipi meydana gəlir.

T.Sivan kommunikasiya dedikdə, işarəvi kommunikasiyanı və ya sözün geniş mənasındakı ünsiyyəti nəzərdə tutur [9]. Real ünsiyyət həmişə əməkdaşlıq prinsipi prinsiplərə uyğun qurulmur, çünki "bu postulatlar real insan ünsiyyətindən çox uzaqdır, bu zaman biz çox vaxt daha çox danışırıq və ya əksinə, vəziyyətin və həmsöhbətin tələb etdiyindən çox azdır. Hətta daha tez-tez kifayət qədər əsas olmadan bəyanatlar veririk" [7, 10]. Bundan əlavə, rabitəçilər həmişə bu qaydalara qarşılıqlı riayət olunmasına nəzarət edə bilmirlər. Bununla belə, biznes sferasında danışanın bu prinsipin bütün tələblərini yerinə yetirməsinə meyl var, dinləyici isə öz növbəsində həmsöhbətin ifadəsini bu postulatların tələblərinə cavab verən kimi şərh etməyə çalışır. Beləliklə, nitqin daxili quruluşu tematik və ya funksional prinsipə uyğun olaraq həyata keçirilə, dialoji diskursda kommunikativ rolların mübadiləsinin strukturunu və nitq töhfələrinin mərhələli xarakterini izləmək olar.

Dialoji nitq ünsiyyətin keyfiyyətinə və effektivliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. O, daha yaxşı başa düşməyi, tənqidi düşüncəni, münaqişələrin həllini, sosial əlaqələri, innovasiyaları və insanların qarşılıqlı əlaqəsinin bir çox digər aspektlərini təşviq edir. Dialoji diskursun ünsiyyətin müxtəlif aspektlərinə necə təsir etdiyini nəzərdən keçirək.

Dialoji diskurs dialoq iştirakçıları arasında iradların mübadiləsinin aparıldığı ünsiyyət formasıdır. Diskurs ardıcıl və məntiqi strukturunu təşkil edən sual və cavabların ardıcılığı ilə xarakterizə olunur. Ünsiyyətdə dialoji nitqin

² AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Kompüter dilçiliyi şöbəsinin baş elmi işçisi, filologiya elmləri doktoru, dosent, rajabova.narmin@gmail.com

əhəmiyyətini qarşılıqlı anlaşmanın təkmilləşdirilməsində görmək olar, bu zaman dialoji diskurs məlumat mübadiləsi və mövqelərin aydınlaşdırılması vasitəsilə iştirakçılara bir-birini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Məsələn, ailə söhbətində həftəsonu planlarını müzakirə etmək bütün ailə üzvlərinə bir-birinin seçimlərini və gözləntilərini başa düşməyə kömək edir. O, tənqidi təfəkkürün inkişafına təkan verir, dialoqda iştirak analitik təfəkkürün təkmilləşməsinə şərait yaradır, çünki bu, iştirakçılardan öz fikirlərini mübahisə etməyi və başqalarının fikirlərini tənqidi qiymətləndirməyi tələb edir. Məsələn, akademik debatda tələbələr öz arqumentlərini formalaşdırmağı, müdafiə etməyi və əks arqumentləri təhlil etməyi öyrənirlər.

Dialoji diskurs münaqişənin azaldılmasına kömək edir. O, problemlərin müzakirəsi və kompromislərin tapılması yolu ilə münaqişələrin həlli üçün vasitə rolunu oynayır. Məsələn, iş mühitində işçilər və menecerlər arasında açıq dialoq anlaşmazlıqları aradan qaldırmağa və iş münasibətlərini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Tədris prosesində dialoji diskurs şagirdlərin fəal iştirakına kömək edir, onların materialı qavramasını təkmilləşdirir. Məsələn, sinifdə müəllim şagirdləri mövzunu düşünməyə və müzakirə etməyə təşviq etmək üçün suallar verir, bu da daha dərinlən başa düşməyə kömək edir. O, sosial əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə təkan verir. Dialoq sosial əlaqələrin qurulmasına və möhkəmlənməsinə kömək edir, çünki iştirakçılardan fəal dinləmə və empatiya tələb edir. Dost söhbətində şəxsi problemləri və sevincləri müzakirə etmək dostlar arasında emosional bağ gücləndirməyə kömək edir.

O, innovasiya və yaradıcılığı dəstəkləyir. Dialoji diskurs fikir mübadiləsinə və yeni həllərin birgə işlənməsinə kömək edir. Məsələn, yaradıcı komandalarda müzakirələr, beyin fırtınası innovativ ideyaların və layihələrin yaradılmasına kömək edir. Dialoji diskurs həmçinin demokratik cəmiyyətin əsasını təşkil edir, bütün maraqlı tərəflərə öz fikirlərini bildirməyə və qərarların qəbulunda iştirak etməyə imkan verir. Məsələn, ictimai dinləmələrdə vətəndaşlar təklif olunan qanunvericiliyə dəyişikliklərlə bağlı öz fikirlərini bildirə bilərlər.

Dialoji diskursunun tədqiqi müxtəlif kontekstlərdə effektiv ünsiyyət mexanizmlərini başa düşmək və ünsiyyət təcrübələrini təkmilləşdirmək üçün vacibdir. Bu, mədəniyyətlərarası və şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin əsas rol oynadığı qloballaşma və rəqəmsal transformasiya kontekstində xüsusilə doğrudur. İki və ya daha çox iştirakçı arasında qarşılıqlı əlaqə olan dialoji diskurs ünsiyyətdə mühüm rol oynayır və müxtəlif kontekstlərdə bir çox faydalı cəhətlərə malikdir. Dialoji diskursun nə üçün faydalı olduğunu nəzərdən keçirək.

1. Təkmilləşdirilmiş qarşılıqlı anlaşma. Dialoji diskurs ünsiyyət iştirakçıları arasında daha yaxşı qarşılıqlı anlaşmaya kömək edir. Bu, fikir mübadiləsi aparmağa, mövqeləri dəqiqləşdirməyə və razılığa gəlməyə imkan verir. Təhsil mühitində müəllim və tələbələr arasında dialoq anlaşmazlıqları aydınlaşdırmağa və bilikləri dərinləşdirməyə kömək edir.

2. Tənqidi təfəkkürün inkişafı. Dialoqda iştirak tənqidi təfəkkürün inkişafına təkan verir, çünki bu, iştirakçılardan öz fikirlərini təhlil etməyi, qiymətləndirməyi və mübahisə etməyi tələb edir. Akademik debatda tələbələr analitik bacarıqlarını təkmilləşdirərək müxtəlif nəzəriyyə və yanaşmaları tənqidi qiymətləndirməyi öyrənirlər.

3. Münaqişənin azaldılması. Dialoji diskurs münaqişələrin həlli üçün effektiv vasitə kimi xidmət edə bilər. Problemlərin müzakirəsi və kompromislərin tapılması gərginliyi azaltmağa və münaqişənin kəskinləşməsinin qarşısını almağa kömək edir. Peşəkar mühitdə işçilər və rəhbərlik arasında açıq dialoq münaqişə vəziyyətlərinin həllinə və iş mühitinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

4. Öyrənmə səmərəliliyinin artırılması. Tədris prosesində dialoji nitqi şagirdlərin təlimdə fəal iştirakını təşviq edir, onların materialı qavramasını təkmilləşdirir və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Seminarlar və müzakirə qrupları kimi interaktiv dərslərdə tələbələr suallar verə, öz fikirlərini bildirə və rəy ala bilərlər, bu da öyrənməni daha effektiv edir.

5. Sosial əlaqələrin möhkəmləndirilməsi. Dialoji diskurs sosial əlaqələri gücləndirməyə və şəxsiyyətlərarası bacarıqların inkişafına kömək edir. Bu, inam yaratmağa və daha dərin səviyyədə qarşılıqlı əlaqə yaratmağa kömək edir. Ailə münasibətlərində ailə üzvləri arasında müntəzəm açıq dialoq problemləri həll etməyə, emosional əlaqələri qorumağa və qarşılıqlı anlaşmanı yaxşılaşdırmağa kömək edir.

6. Çeviklik və uyğunlaşma qabiliyyəti. Dialoji diskurs konteksti nəzərə almağa və situasiyadan və iştirakçıların ehtiyaclarından asılı olaraq, söhbətin istiqamətini dəyişməyə imkan verən çevik və uyğunlaşdırıcı ünsiyyət üsuludur. Biznesdə müştərilərlə dialoq şirkətlərə tələb dəyişikliklərinə uyğunlaşmağa, rəy əsasında məhsul və xidmətlərini təkmilləşdirməyə imkan verir.

7. Yenilik və yaradıcılığı dəstəkləməsi. Dialoji diskurs innovasiya və yaradıcı düşüncəni təşviq edən fikir mübadiləsinə və əməkdaşlığı təşviq edir. İnnovativ layihələr üzərində işləyən komandalarda müntəzəm müzakirələr və beyin fırtınası yeni ideyalar yaratmağa və innovativ həllər tapmağa kömək edir.

8. Demokratik proseslərin gücləndirilməsi. Dialoji diskurs müxtəlif qruplara və fərdlərə öz fikirlərini bildirməyə və qərarların qəbulunda iştirak etməyə imkan verən demokratik proseslərin əsasını təşkil edir. İctimai məsləhətləşmələrdə və debatlarda vətəndaşlar və hakimiyyət orqanları arasında dialoq bütün tərəflərin maraqlarını nəzərə almağa və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir.

Nəticə. Dialoji diskurs qarşılıqlı anlaşmanın yaxşılaşdırılmasında, tənqidi təfəkkürün inkişafında, münaqişələrin həllində, təlimin effektivliyinin artırılmasında, sosial əlaqələrin möhkəmləndirilməsində, innovasiyaların və demokratik proseslərin dəstəklənməsində əsas rol oynayır. Onun çevikliyi və uyğunlaşması onu təhsil və biznesdən tutmuş siyasətə və ailə münasibətlərinə qədər insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində əvəzolunmaz alətə çevirir.

İstifadə edilmiş dəbiyyat

1. Бондаренко Н.А., Демьянова И. О. Понятие коммуникаций и их классификация. «Ученые заметки ТОГУ» Том 7, № 4, 2016, с. 384-388
2. Быков А.Ю. Что такое коммуникация. Известия УрГУ, 2006, № 40, с. 86-97.
3. Голоднов А.В. Риторический метадискурс как интегративный тип дискурса // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. 2009. № 104. с. 77-86
4. Гущева О.И. Идентичности Светланы Алексиевич // In Honorem. Сб. ст. к 90-летию А.Е.Супруна / под ред. Е.Н.Руденко, А.А.Кожинной. Минск: РИВШ, 2018. с. 51-62
5. Касумова М.Ю. Дискурс как объект междисциплинарного исследования // Язык. Текст. Дискурс. Ставрополь; Пятигорск: СГПИ; ПГЛУ, 2009. с. 81-86.
6. Маркетинговые коммуникации: учебник сост. Н.М.Герасименко, С.Е.Гочачко, А.Н.Король, О.Ф.Беленко, С.А.Пиханова, С.Н.Басова, О.Ю.Митрофанова. Хабаровск: РИЦ ХГАЭП, 2010.
7. Милосердова, Е.В. Прагматика речевого общения: учеб. пособие / Е.В.Милосердова. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. ун-та им. Г.Р.Державина, 2001а. – 122 с.
8. Фуко М. Археология знания. Киев: НикаЦентр, 2008. 554 с.
9. Т.А.Шиян. Дискурс как система коммуникации. Порядки дискурса в философии и культуре. Алешиинские чтения. Материалы всероссийской научной конференции с международным участием. Москва, 10-12 декабря 2020.
10. Dijk, T.A. van. Studies in the Pragmatics of Discourse / T.A. van Dijk. – The Hague: Mouton, 1981. – 331p.

Açar sözlər: diskurs, ünsiyyət, nitq, mədəniyyət, inkişaf

Ключевые слова: дискурс, общение, речь, культура, развитие

Keywords: discourse, communication, speech, culture, development

Xülasə

Tədqiqat predmeti kimi ünsiyyət yalnız onun ontoloji xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı deyil, həm də bilavasitə fəaliyyət kontekstinin - insan və mədəniyyət dünyasının öyrənilməsi ilə daha spesifik status alır. Bu kontekst bilavasitə, empirik olaraq ünsiyyətin mövcudluğuna dəlalət edir. Ünsiyyət bioloji və sosial həyatın təbii əhəngdar inkişafı üçün zəruridir, o, bütün sahələrdə proseslərin özünü tənzimləmə üsulu olduğundan diskurs və ünsiyyətin qarşılıqlı təsiri məsələləri aktualıq kəsb edir. Məqalədə diskurs və ünsiyyət, onların bir-birinə təsiri və əlaqəsi məsələləri araşdırılır. Bundan əlavə, diskursun ünsiyyətə qarşı təsirinin əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalənin məqsədi diskurs və ünsiyyət arasındakı təsiri araşdırmaqdır.

Дискурс и коммуникация: влияние коммуникации на дискурс

Резюме

Коммуникация как предмет исследования связана не только с определением ее онтологических характеристик, но и приобретает более конкретный статус за счет изучения контекста ее деятельности - человеческого и культурного мира. Этот контекст прямо, эмпирически свидетельствует о существовании коммуникации. Общение необходимо для естественного гармоничного развития биологической и социальной жизни, поскольку оно является способом саморегуляции процессов во всех сферах, становятся актуальными вопросы взаимодействия дискурса и общения. В статье рассматриваются вопросы дискурса и коммуникации, их влияние и связь друг с другом. Кроме того, подчеркивается важность влияния дискурса на общение. Цель статьи - исследовать влияние между дискурсом и общением.

Discourse and communication: the impact of communication on discourse

Summary

Communication as a research subject is not only related to the determination of its ontological characteristics, but also acquires a more specific status by studying the context of its activity - the human and cultural world. This context directly, empirically testifies to the existence of communication. Communication is necessary for the natural harmonious development of biological and social life, since it is a method of self-regulation of processes in all areas, the issues of the interaction of discourse and communication become relevant. The article examines the issues of discourse and communication, their influence and connection with each other. In addition, the importance of the effect of discourse on communication is emphasized. The purpose of the article is to investigate the influence between discourse and communication.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

RELEVANCE OF TEACHING THEORETICAL SUBJECTS

Today I'd like to raise the issue of need and relevance of teaching such theoretical subjects in linguistic higher educational institutions as "Theoretical Phonetics", "Theoretical Grammar"[14], "The History and Theory of Language"[2; 12], "Introduction to Linguistics" in a foreign language, "Translation Theory", "Linguistic Analysis of Text", "Comparative Typology of the English, Russian and Azerbaijani languages"[10], "Contrastive Lexicology of the English, Russian and Azerbaijani languages" [11]. It is necessary to increase the teaching hours of such theoretical subjects as "Introduction to Linguistics", "Lexicology"[3; 4] and "Stylistics"[7; 13], "Pragmalinguistics".

There are a huge number of different methods of teaching foreign languages in the world. In the last twenty years, we have been rapidly simplifying the foreign language teaching program, limiting ourselves to only four skills: reading, writing, listening and retelling. Over time, the difference between teaching at courses and at universities will not make any difference. The transition of education from 5 years to 4 (bachelor's) + 2 (master's) has led to a deterioration in the level of knowledge of our graduates. An analysis of students' knowledge for many years showed that not all of them have solid theoretical knowledge, and sometimes even none at all. There are basic notions, concepts and knowledge that every university graduate must know. Here are some of them.

The term "**vocabulary**" is used to denote the system of words and word-groups that the language possesses. The term "**word**" denotes the main lexical unit of a language resulting from the association of a group of sounds with a meaning. This unit is used in grammatical functions characteristic of it. It is the smallest unit of a language which can stand alone as a complete utterance. The term "**word-group**" denotes a group of words which exists in the language as a ready-made unit, has the unity of meaning, the unity of syntactical function, e.g. the word-group "as loose as a goose" means "clumsy" and is used in a sentence as a predicative "He is as loose as a goose"[3, p.10]. For some people studying words may seem uninteresting. But if studied properly, it may well prove just as exciting and novel as unearthing the mysteries of Outer Space. It is significant that many scholars have attempted to define the word as a linguistic phenomenon. Yet none of the definitions can be considered totally satisfactory in all aspects. It is equally surprising that, despite all the achievements of modern science, certain essential aspects of the nature of the word still escape us. Nor do we fully understand the phenomenon called "language", of which the word is a fundamental unit. We do not know much about the origin of language and, consequently, of the origin of words.

The basic vocabulary is the central group of the vocabulary, its historical foundation and living core. That is why words of this stratum show a considerably greater stability in comparison with words of the other strata, especially informal. Basic vocabulary words can be recognised not only by their stylistic neutrality but, also, by entire lack of other connotations, i.e. attendant meanings. Their meanings are broad, general and directly convey the concept, without supplying any additional information. The basic vocabulary and the stylistically marked strata of the vocabulary do not exist independently but are closely interrelated. Most stylistically marked words have their neutral counterparts in the basic vocabulary. Terms are an exception in this respect. On the other hand, colloquialisms may have their counterparts among learned words, most slang has counterparts both among colloquialisms and learned words. Archaisms, naturally, have their modern equivalents at least in some of the other groups.

In teaching a foreign language, the basic vocabulary words comprise the first and absolutely essential part of the students' functional and recognition vocabularies. They constitute the beginner's vocabulary. Yet, to restrict the student to the basic vocabulary would mean to deprive his speech of colour, expressive force and emotive shades, for, if basic vocabulary words are absolutely necessary, they also decidedly lack something: they are not at all the kind of words to tempt a writer or a poet. Actually, if the language had none other but basic vocabulary words, fiction would be hardly readable, and poetry simply non-existent.

Theoretical phonetics is a science that studies the sounds of human speech, the conditions of their formation and their role in the design and transmission of human thought. The subject of theoretical phonetics is the sound means of language in all their manifestations and their functions. There are general and specific phonetics. **Theoretical grammar** sets out various points of view on linguistic phenomena, the structure and mechanisms of language functioning, analyzes and evaluates them, but does not give any prescriptions.

Lexicology is a branch of Linguistics. It studies various lexical units, it deals with the vocabulary and characteristic features of words and word-groups. **Lexicology** can study the development of the vocabulary, the origin of words and word-groups, their semantic relations and the development of their sound form and meaning. In this case it is called **Historical Lexicology**. Closely connected with the Historical Lexicology is Contrastive and Comparative Lexicology whose aims are to study the correlation between the vocabularies of two or more languages and find out the correspondences between the vocabulary's units of the languages under comparison. Another branch of Lexicology is called **Descriptive** and studies the vocabulary at a definite stage of its development.

It is true that there are several hypotheses, some of them no less fantastic than the theory of the divine origin of language. We know nothing or almost nothing about the mechanism by which a speaker's mental process is converted into sound groups called "words", or about the reverse process whereby a listener's brain converts the acoustic phenomena into concepts and ideas, thus establishing a two-way process of communication. We know very little about the nature of relations between the word and the referent (i.e. object, phenomenon, quality, action, etc.

³ AUL, Professor, Doctor of Philology

denoted by the word). If we assume that there is a direct relation between the word and the referent which seems logical, it gives rise to another question: how should we explain the fact that the same referent is designated by quite different sound groups in different languages. We do know by now, though with vague uncertainty, that there is nothing accidental about the vocabulary of the language; that each word is a small unit within a vast, efficient and perfectly balanced system. But we do not know why it possesses these qualities, nor do we know much about the processes by which it has acquired them. The list of unknowns could be extended, but it is probably high time to look at the brighter side and register some of the things we do know about the nature of the word. First, we do know that the word is a unit of speech which, as such, serves the purposes of human communication. Thus, the word can be defined as a unit of communication. Secondly, the word can be perceived as the total of the sounds which comprise it. Third, the word, viewed structurally, possesses several characteristics.

The modern approach to word studies is based on distinguishing between the external and the internal structures of the word. By the vocabulary of a language is understood the total sum of its words. Another term for the same is the stock of words. By external structure of the word we mean its morphological structure. For example, in the word "post-impressionists" the following morphemes can be distinguished: the prefixes "post-, im-", the root "press", the noun-forming suffixes "-ion, -ist", and the grammatical suffix of plurality "-s". All these morphemes constitute the external structure of the word "post-impressionists". The external structure of words, and also typical word-formation patterns, are studied in the section on word-building. The internal structure of the word, or its meaning, is nowadays commonly referred to as the word's semantic structure. This is certainly the word's main aspect. Words can serve the purposes of human communication solely due to their meanings, and it is most unfortunate when this fact is ignored by some contemporary scholars who, in their obsession with the fetish of structure tend to condemn as irrelevant anything that eludes mathematical analysis. And this is exactly what meaning, with its subtle variations and shifts, is apt to do. The area of lexicology specialising in the semantic studies of the word is called **Semantics**.

Another structural aspect of the word is its unity. The word possesses both external (or formal) unity and semantic unity. Formal unity of the word is sometimes inaccurately interpreted as indivisibility. The word is a speech unit used for the purposes of human communication, materially representing a group of sounds, possessing a meaning, susceptible to grammatical employment and characterised by formal and semantic unity.

As it is well-known there are **the main lexicological problems**. Two of these have already been underlined. The problem of word-building is associated with prevailing morphological word-structures and with processes of making new words. Semantics is the study of meaning. Modern approaches to this problem are characterised by two different levels of study: syntagmatic and paradigmatic. On the syntagmatic level, the semantic structure of the word is analysed in its linear relationships with neighbouring words in connected speech. In other words, the semantic characteristics of the word are observed, described and studied on the basis of its typical contexts. On the paradigmatic level, the word is studied in its relationships with other words in the vocabulary system. So, a word may be studied in comparison with other words of similar meaning (e.g. work, n. - labour, n.; to refuse, v. - to reject v. - to decline, v.), of opposite meaning (e. g. busy, adj. - idle, adj.; to accept, v. - to reject, v.), of different stylistic characteristics (e. g. man, n. - chap, n. - bloke, n.- guy, n.). Consequently, the main problems of paradigmatic studies are synonymy, antonymy, and functional styles[3,p.14].

One further important objective of lexicological studies is the study of the vocabulary of a language as a system. The vocabulary can be studied synchronically, that is, at a given stage of its development, or diachronically, that is, in the context of the processes through which it grew, developed and acquired its modern form. The opposition of the two approaches accepted in modern linguistics is nevertheless disputable as the vocabulary, as well as the word which is its fundamental unit, is not only what it is now, at this particular stage of the language's development. but. also. what it was centuries ago and has been throughout its history.

Lexicology also studies all kinds of semantic relations (synonyms, antonyms etc.) and semantic grouping (semantic fields). **The main tasks of Lexicology** is the study of the following aspects of the vocabulary of a language: the problem of the word as the basic unit of language; types of lexical units; structure of the vocabulary of the language; functioning of lexical units; ways to replenish and develop vocabulary; vocabulary and extra-linguistic reality. There are 5 types of lexicology: general, special, descriptive, historical, comparative.

The general study of words and vocabulary irrespective of the specific features of any particular language is known as **General Lexicology**. **Special Lexicology** devotes its attention to the description of the characteristic peculiarities in the vocabulary of a given language. Every special lexicology is based on the principles of general lexicology, and the later forms a part of general linguistics. The evolution of any vocabulary, as well as of its single elements forms the object of **Historical Lexicology** or **Etymology**. **Descriptive Lexicology** deals with the vocabulary of a given language at a period of time. It studies the functions of words and their specific structure as a characteristic inherent existing a a natural and permanent part in the system. **Historical and Descriptive Lexicology** are connected with each other closely, because it is impossible not to know the lexical system of a language, the evolution and history of vocabulary. because historical lexicology involves the development of words not only of one period. but some periods. **Comparative Lexicology** investigates the linguistic system of two or more cognate languages. **The object of Contrastive Linguistics** investigations is a parallel comparison of two or more linguistic systems of two or more non-kindred languages at a synchronous level. **Stylistics** is a branch of Linguistics, which

studies the patterns of use and combination of language forms. Stylistics of the language is closely related to another science - lexicology, since this science studies the word and everything connected with it, and when choosing a style, we also need a choice of linguistic means inherent in a particular style. Stylistics is inextricably linked with history. Styles, as one of the subjects of studying the stylistics of the language, arose as a result of certain historical events. Knowledge of the basics of stylistics is necessary to carry out various types of translations, is a necessary condition for speech culture. The literary norm also relates to the study of stylistics. The ability to correctly use words, as well as shades of their meanings, is necessary for every person. Consequently, the stylistics of the language is needed not only by people who devote themselves to the study of linguistics, but also in many other areas of human activity. The term **“functional style”** is generally accepted in modern linguistics. I.V. Arnold defines it as “a system of expressive means peculiar to a specific sphere of communication” [1, p.19]. **The problem of functional styles** is not one of purely theoretical interest, but represents a particularly important aspect of the language-learning process. Students of English should be taught how to choose stylistically suitable words for each particular speech situation. **Phonostylistics**, or **Phonetic Stylistics**, includes all phenomena of the sound organization of poetry and prose: rhythm, alliteration, onomatopoeia, rhyme, assonance, etc. - in connection with the problem of the content of the sound form, i.e. presence of stylistic function [1, p.23]. **Lexical Stylistics** studies the stylistic functions of vocabulary and considers the interaction of direct and figurative meanings. Lexical stylistics, both literary and linguistic, studies the different components of the contextual meanings of words, and in particular their expressive, emotional and evaluative potential and their attribution to different functional and stylistic layers [1, p.22]. **Grammatical Stylistics** is divided into morphological and syntactic. **Morphological Stylistics** examines the stylistic possibilities of various grammatical categories inherent in certain parts of speech. **Syntactic Stylistics** explores the expressive possibilities of word order, types of sentences, and types of syntactic connections.

This area has centuries-old traditions and rich literature [1, p.23]. **Stylistic Lexicology** is a branch of the Stylistics which is deeply interested in the study of lexical units of the vocabulary which deals with a specific vocabulary belonging to literary and colloquial layers of the language [4]. By the sphere of communication we mean the circumstances attending the process of speech in each particular case: professional communication, a lecture, an informal talk, a formal letter, an intimate letter, a speech in court, etc. All these circumstances or situations can be roughly classified into two types: **formal** (a lecture, a speech in court, an official letter, professional communication) and **informal** (an informal talk, an intimate letter). Accordingly, functional styles are classified into two groups, with further subdivisions depending on different situations [3, p.24]. So far as colloquialisms are concerned, most students' mistakes originate from the ambiguousness of the term itself. Some students misunderstand the term “colloquial” and accept it as a recommendation for wide usage (obviously mistaking “colloquial” for “conversational”). This misconception may lead to most embarrassing errors unless it is taken care of in the early stages of language study. As soon as the first words marked “colloquial” appear in the students' functional vocabulary, it should be explained to them that the marker “colloquial” (as, indeed, any other stylistic marker) is not a recommendation for unlimited usage but, on the contrary, *a sign of restricted usage*. It is most important that the teacher should carefully describe the typical situations to which colloquialisms are restricted and warn the students against using them under normal circumstances or in their compositions and reports.

Literary colloquial words should not only be included in the students' functional and recognition vocabularies, but also presented and drilled in suitable contexts and situations, mainly in dialogues. It is important that students should be trained to associate these words with informal, relaxed situations.

References:

1. Arnold, I.V. *Стилистика. Современный английский язык: Учеб. для вузов, 8-е изд-е*. – М.: Флинта, Наука, – 2006. – 384 с.
2. Valiyeva, N.Ch. Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization. – Belgrade: International Business Service d.o.o., Cooper Green Advertising d.o.o., Publishing House: Jovsic Printing Centar d.o.o., – 2013. – 242 p.
3. Valiyeva, N.Ch. *Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology*. – Baku: Science and Education, – 2014. – 288 p.
4. Valiyeva, N.Ch. *Theoretical Issues of Stylistic Lexicology*. Azerbaijan State Publishing, LLC, – Baku, – 2014. – 185 p.
5. Valiyeva, N.Ch. *Qloballaşan Dünyada Multikulturalizm şəraitində Dilin İnkişafı*. – Baku: “Avropa” nəşriyyatı, – 2017. – 482 s.
6. Valiyeva, N.Ch. *Synergetics of the Language, National Consciousness and Culture by Globalization*. – Germany: Saarbrücken: Lambert Academic Publishing House. 978-613-9-94516-0. – 2018. – 227 p.
7. Valiyeva, N.Ch. *Introductory Course to the English Stylistics. A Linguistic Approach*. – Baku: Science and Education, – 2018. – 437 p.
8. Valiyeva, N.Ch. *Mədəniyyətlərarası Dialoq ya Qlobal Kommunikasiya şəraitində Təhsilin Dili və Dilin Təhsili*. – Germany: Saarbrücken: Lambert Academic Publishing House. ISSN 978-613-8-25545-1. – 2018. – 264 p.
9. Valiyeva, N.Ch. *Development of Linguistics in the Context of Globalization. Kulturni Identitet Azerbejdžana. Cultural Identity of Azerbaijan. Kulturne/Dijalog. Cultures in Dialogue. Книга 2. Book 2. Београд*. – Belgrade, – 2019. – p.115-128.
10. Valiyeva, N.Ch. *Comparative Typology of the Modern English, Russian and Azerbaijani Languages. A Resource Book for Masters of the Azerbaijani University of Languages*. – Serbia, Beograd, Total Trade International d.o.o. SZGR Jovan Antic, ISBN 978-86-8947-08-06, COBISS.SR-ID 277220620, – Belgrade, June, – 2019. – 470 p.
11. Valiyeva, N.Ch. *A Paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijani Languages*. – Baku: Science and Education, – 2019. – 416 s.
12. Valiyeva, N.Ch. *An Introduction to the History of Global English*. – Baku: Science and Education, – 2020. – 676 p.
13. Valiyeva, N.Ch. *English Through Functional Styles*. – Baku: Science and Education, – 2023. – 303 p.
14. Valiyeva, N.Ch. *Basics of Modern English Grammar Theory*. – Baku: Science and Education, – 2024. – 207 p.

Key words: lexical unit, basic word stock of the language, lexicology, stylistics, theoretical grammar, the history and theory of language.

Açar sözlər: leksik vahid, dilin əsas lüğət fondu, leksikologiya, üslubiyyat, nəzəri qrammatika, dil tarixi və nəzəriyyəsi.

Ключевые слова: лексическая единица, основной словарный запас языка, лексикология, стилистика, теоретическая грамматика, история и теория языка.

Resume

Relevance of Teaching Theoretical Subjects

This article is devoted to the issue of the relevance of teaching in linguistic higher educational institutions, universities such theoretical subjects as "Theoretical Phonetics", "Theoretical Grammar", "History and Theory of Language", "Introduction to Linguistics" in a foreign language, "Theory of Translation", "Linguistic Text Analysis", "Comparative Typology of English, Russian and Azerbaijani languages", "Contrastive Lexicology of English, Russian and Azerbaijani languages." It talks about the need to increase the number of hours of teaching such theoretical subjects as "Introduction to Linguistics", "Lexicology" and "Stylistics", "Pragmalinguistics". There are a huge number of different methods of teaching foreign languages in the world. Over the past twenty years in our country, we have been rapidly simplifying the foreign language teaching program, limiting ourselves to just four skills: reading, writing, listening and speaking (self-expression, retelling). Over time, the difference between studying at courses and at higher educational institutions will practically not exist. The transition of education in universities from 5 years to 4 (bachelor's) + 2 (master's) has led to a deterioration in the level of theoretical knowledge of our graduates. Analysis of students' knowledge over many years has shown that not all of them have strong theoretical knowledge, and sometimes the necessary knowledge is completely absent. There are basic concepts and knowledge that every graduate of a linguistic university should know...

Xülasə

Nəzəri fənlərin tədrisinin aktuallığı

Təqdim edilmiş məqalə ali təhsil ocaqlarında "Nəzəri fonetika", "Nəzəri qrammatika", "Dilin tarixi və nəzəriyyəsi", xarici dildə "Dilçiliyə giriş", "Tərcümə nəzəriyyəsi", "Mətnin linqvistik təhlili", "İngilis, rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəli tipologiyası", "İngilis, rus və Azərbaycan dillərinin kontrastiv leksikologiyası" kimi nəzəri fənlərin xarici dillərin tədrisinin aktuallığı məsələsinə həsr edilmişdir. Burada xüsusi qeyd olunur ki, "Dilçiliyə giriş", "Leksikologiya" və "Üslubiyyat", "Pragmalingvistika" kimi nəzəri fənlər üzrə dərs saatlarının artırılması zəruridir. Dünyada xarici dilləri öyrətmək üçün çoxlu sayda müxtəlif tədrisi metodikalar mövcuddur. Son iyirmi il ərzində ölkəmizdə xarici dil tədris proqramını sürətlə sadələşdiririk, özümüzü yalnız dörd bacarıqla məhdudlaşdırırıq: oxumaq, yazmaq, dinləmək və danışmaq (özünü ifadə etmək bacarığı, təkrar danışmaq). Zaman keçdikcə kurslarda təhsil almaqla ali təhsil müəssisələrində təhsil almaq arasında fərq praktiki olaraq qalmayacaq. Universitetlərdə təhsilin 5 illikdən 4 (bakalavr) + 2 (magistr) pilləsinə keçirilməsi məzunlarımızın nəzəri bilik səviyyəsinin azalmasına səbəb olub. Tələbələrin uzun illər ərzində biliklərinin təhlili göstərdi ki, onların heç də hamısı güclü nəzəri biliyə malik deyil, bəzən isə nəzəri biliklər ümumiyyətlə mövcud deyil. Dilçilik universitetinin hər bir məzununun bilməli olduğu əsas anlayışları və bilikləri var...

Резюме

Актуальность преподавания теоретических предметов

Данная статья посвящена вопросу об актуальности преподавания в лингвистических высших учебных заведениях таких теоретических предметов, как "Теоретическая фонетика", "Теоретическая грамматика", "История и теория языка", "Введение в языкознание" на иностранном языке, "Теория перевода", "Лингвистический анализ текста", "Сравнительная типология английского, русского и азербайджанского языков", "Контрастивная лексикология английского, русского и азербайджанского языков". Здесь говорится о необходимости увеличить количество часов преподавания таких теоретических предметов, как "Введение в языкознание", "Лексикология" и "Стилистика", "Прагмалингвистика". В мире существуют огромное количество различных методик преподавания иностранных языков. В последние двадцать лет в нашей стране мы стремительно упрощаем программу обучения иностранному языку, ограничиваясь всего четырьмя навыками: чтение, письмо, аудирование и речь (умение изъясняться, пересказ). Со временем разница между обучением на курсах и в высших учебных заведениях практически не будет существовать. Переход обучения в вузах с 5 лет на 4 (бакалавриат) + 2 (магистратура) привел к ухудшению уровня теоретических знаний наших выпускников. Анализ знаний студентов за многие годы показал, что не все из них обладают прочными теоретическими знаниями, а иногда необходимые знания и вовсе отсутствуют. Существуют базовые понятия и знания, которые должен знать каждый выпускник лингвистического вуза...

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Xuraman Əsgərova⁴
İBN MÜHƏNNA TƏLİMİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. İbn Mühənnə təlimi, ərəb dilçilik elminin əsas məktəblərindən biri olaraq qəbul edilir. Onun yanaşması ərəb dilinin qrammatikası, sintaksisi, morfologiyası və üslubi xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənməyi və tədris etməyi hədəfləmişdir. Bu təlim, xüsusilə İslam mədəniyyətinin geniş yayıldığı orta əsrlərdə dilçilik sahəsində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

İbn Mühənnə təlimi ərəb dilini sistemli şəkildə öyrənmək və tədris etmək üçün geniş bir yanaşma təqdim etmişdir. Onun metodologiyası ərəb dilinin qrammatik qaydalarını sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bu qaydaların mənşəyini və məntiqini də izah edir. Təlimin əsas məqsədləri ərəb dilinin təmizliyini qorumaq, xüsusilə Quran və hədislərin doğru anlaşılmasını təmin etmək və dil öyrənənlərə dəstək olmaqdır. Bunun üçün praktik dərslər və metodikalar vasitəsilə ərəb dilini öyrənməyi asanlaşdırır.

İbn Mühənnə dilin özünü təkcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də bir sistem kimi təsvir etmişdir. Ona görə dil bir-biri ilə əlaqəli komponentlərdən ibarətdir və bu komponentlər müəyyən qaydalara əsasən işləyir.

Dilin leksik təbəqəsi (söz ehtiyatı) müəyyən struktur çərçivəsində formalaşır. Bu sistemliliyin əsasında məna əlaqələri, sözlərin kökü və törəmə üsulları dayanır. İbn Mühənnə bu yanaşma ilə göstərmişdir ki, dil özbaşına yaranmış bir vahid deyil, əksinə, məntiqi qanunauyğunluqlar əsasında işləyən bir mexanizmdir.

1. Kök sistemi və törəmələr

Ərəb dili kök əsaslı bir dil olduğundan, İbn Mühənnə onun bu xüsusiyyətini dərinliklə araşdırmışdır. Onun fikrincə, hər bir söz müəyyən kökdən törəyir və bu kökdən müxtəlif qrammatik və semantik forma modelləri yaranır.

Kök (جذر): Dilin əsas struktur vahidi kimi çıxış edir. Məsələn, üçhərflilik köklər (məsələn, "كتب" - yazmaq) müxtəlif törəmələr vasitəsilə geniş mənalar əldə edir.

Törəmələr (اشتقاق): Bir kökdən müxtəlif qrammatik formalarda və mənalarda sözlərin yaradılması sistemi dilin leksik strukturunun dinamikasını göstərir. Bu, ərəb dilinin zənginliyini və çevikliyini təmin edir.

Misal üçün:

"كتب" kökündən "كتاب" (kitab), "كاتب" (yazıçı), "كتابة" (yazı prosesi) və s. törəyir.

Bu sözlərin hər biri dil sistemində fərqli bir leksik və funksional rola malikdir.

2. Sözlərin semantik və struktural təsnifatı

İbn Mühənnə dilin leksik layını semantik (məna əsaslı) və struktural olaraq təsnif etmişdir. Bu təsnifat sözlərin bir-biri ilə əlaqələrini, onların funksional və məna baxımından birləşmələrini öyrənməyə imkan verir:

Sinonimlər (مترادفات): Eyni və ya oxşar mənaya malik olan sözlər. Bu, leksik zənginlik və ifadə genişliyi yaradır.

Antonimlər (متضادات): Qarşı mənaya malik olan sözlər. Bu, dilin məna dəqiqliyini təmin edir.

Homonimlər (لفظة مشتركة): Eyni fonetik forma ilə fərqli mənalara malik olan sözlər. Bu, dilin çoxmənalılığını göstərir.

İbn Mühənnə dilin semantik təbəqələrinin bu əlaqələr vasitəsilə sistemli şəkildə işlədiyini vurğulamışdır.

3. İbn Mühənnə təliminin xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti

İbn Mühənnənin təlimi ərəb qrammatikasının iki əsas sahəsini əhatə edir: nahv (qrammatika) və sarf (morfologiya). Nahv cümlə strukturları, sintaksis və sözlərin cümlədəki rolunu öyrənir, sarf isə sözlərin kökü, törəməsi və qrammatik formaları üzərində dayanır [9, s. 43]. Bu sahələr üzrə İbn Mühənnənin dərsləri və şərhləri tələbələrin ərəb dilini daha dərin başa düşməsinə kömək etmişdir. Onun əsərləri həm dilçilər, həm də ərəb dilini öyrənənlər üçün əsas mənbə rolunu oynayır [8, s. 12].

İbn Mühənnə təlimi nəzəri yanaşma ilə yanaşı, praktik öyrənmə metodlarına da önəm vermişdir. Onun hazırladığı tədris materialları mürəkkəb qrammatik qaydaların sadə izahı, dil öyrənənlər üçün real həyatdan nümunələr, fellərin, ismlərin və zərflərin istifadəsi ilə bağlı ətraflı izahlar və ərəb poeziyası və klassik ədəbiyyatdan alınmış misallarla tədris xüsusiyyətləri ilə seçilir.

İbn Mühənnə təlimi yalnız qrammatika və sintaksis üzərində deyil, həm də ərəb poeziyasının üslubi xüsusiyyətləri üzərində dayanır. Onun təlimində poeziyada istifadə olunan xüsusi qrammatik formalar, ərəb poeziyasının dil xüsusiyyətləri və üslubu, həmçinin şeir və nəsrə qrammatik uyğunluqların qorunması məsələləri araşdırılmışdır [2 s. 124]. Bu yanaşma ərəb poeziyasının daha yaxşı başa düşülməsi və təhlil edilməsinə böyük töhfə vermişdir.

İbn Mühənnənin ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri onun nəzəriyyəni praktika ilə birləşdirə bilməsidir. O, qrammatik qaydaları yalnız nəzəri olaraq təsvir etməmiş, həm də bu qaydaların gündəlik danışmada və yazıda necə tətbiq olunacağını göstərmişdir. Bununla o, ərəb dilini öyrənənlər üçün daha praktik bir metod təqdim etmişdir [7, s. 34].

4. İbn Mühənnə təlimi və Avropa dilçiliyi: müqayisəli təhlil

Dilçilik tarixi boyunca müxtəlif mədəniyyətlər və sivilizasiyalar dilləri öyrənmək və sistemləşdirmək üçün fərqli yanaşmalar inkişaf etdirmişdir. Bu yanaşmalardan biri olan İbn Mühənnə təlimi İslam mədəniyyətinin ərəb dilinin qorunması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində verdiyi mühüm töhfələrdən biridir. Avropa dilçilik ənənəsi isə

⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti Təhsil 1 fakültəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, E-mail: eskerovakhuraman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2362-0360>

Qərbi dünyasında dilin tarixi, struktur və funksional aspektlərini araşdırmaq üçün geniş bir çərçivə təqdim etmişdir. Bu iki əhəmiyyətli arasındakı fərqlər və oxşarlıqlar onların elmi, mədəni və fəlsəfi baxışlarını əks etdirir [3, s. 43].

İbn Mühənnə Təlimi: Bu təlim, orta əsrlərdə İslam dünyasında ərəb dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə ortaya çıxmışdır. Ərəb dilinin İslamın müqəddəs mətnləri olan Quran və hədislərin dili olması bu yanaşmanın əsasını təşkil edirdi. Məqsəd, bu mətnlərin dəqiq anlaşılmasını təmin etmək və ərəb dilinin qrammatik və morfoloji xüsusiyyətlərini sistemləşdirmək idi. İbn Mühənnə təlimi ərəb dilinin təmizliyini qorumaqla yanaşı, onun elmi tədrisi üçün zəmin hazırlamışdır.

Avropa Dilçiliyi: Avropa dilçilik ənənəsi qədim Yunan və Roma dövründən başlayaraq müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Antik dövrdə qrammatika daha çox ədəbiyyatın və nitqin öyrənilməsi ilə bağlı idi. XIX əsrə doğru, Avropa dilçiliyində müqayisəli və tarixi yanaşmalar üstünlük təşkil etmişdir. Avropada dilçilik araşdırmaları daha çox müxtəlif dillərin mənşəyini, onların əlaqələrini və inkişaf proseslərini öyrənməyə yönəlmişdir [16, s. 234].

Təlimin əsas tədqiqat sahələri ərəb dilinin qrammatikası (nahv) və morfolojiyası (sarf) olmuşdur. İbn Mühənnənin yanaşması daha çox nəzəri və praktiki aspektləri birləşdirərək ərəb dilinin qrammatik qaydalarını təsvir etmək və bu qaydaların məntiqini izah etmək idi. O, xüsusilə Quran dilinin qrammatik strukturuna diqqət yetirmiş, bu mətnlərin düzgün oxunuşu və başa düşülməsi üçün xüsusi qaydalar təqdim etmişdir [15, s. 12].

XIX əsrdə Avropa dilçiliyində müqayisəli dilçilik (comparative linguistics) dominant olmuşdur. Bu yanaşma müxtəlif dillər arasında əlaqələri araşdırmaq və onların ortaq mənşəyini müəyyənəlmək məqsədi güdürdü. Daha sonra Ferdinand de Söşürün struktur yanaşması dilin elementlərini sistemli şəkildə öyrənmək üçün nəzəri əsas yaratdı [16, s. 14]. Avropa dilçiliyi fonologiya, morfolojiya, sintaksis, semantika və pragmatika kimi sahələri inkişaf etdirmişdir.

Bu təlim ərəb dilini İslam mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsi kimi görmüşdür. Dilin müqəddəs statusu nəzərə alınaraq, onun tədrisi yalnız qrammatik və sintaktik qaydalarla məhdudlaşmırdı. Ərəb dilinin poetik və estetik tərəfləri, xüsusilə klassik poeziya və dini mətnlərdəki dil istifadəsi də öyrənilmişdir. Təlim ərəb dilinin mədəni identiklik və dini anlamda qorunmasını təmin etmişdir.

Təlim ərəb dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Quranın düzgün tələffüzü və oxunuşu üçün qrammatik və fonetik qaydalar sistemləşdirilmişdir. Sintaksis sahəsində isə cümlə strukturlarının məntiqi və funksional izahına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

Avropa dilçilik ənənəsində fonetik və fonoloji tədqiqatlar xüsusilə XX əsrdə inkişaf etmişdir. Dil səsi, onun yaranması, xüsusiyyətləri və strukturda rolu detallı şəkildə araşdırılmışdır. Sintaksis sahəsində isə cümlə quruluşlarının analizi və formal qaydalar əsasında təsnifatı geniş tətbiq edilmişdir [4, s. 56].

Təlim nəzəriyyəni praktik istifadəyə yönəltmişdir. Quran və hədislərin təfsiri, ərəb dilinin poetik və nəsr üslublarının izahı və gündəlik ünsiyyətdə istifadəsi üçün praktiki nümunələr təqdim edilmişdir.

5. Nəzəri və tətbiqi istiqamətlər

Dilçilik elmi nəzəriyyə və tətbiqi sahələrin birləşməsindən ibarətdir. Hər iki istiqamət dilin öyrənilməsi və istifadəsi üçün vacibdir. İbn Mühənnə təlimi və Avropa dilçilik ənənəsi bu iki istiqamətə fərqli yanaşmalar təqdim edərək dillərin sistemli şəkildə tədqiqinə və onların gündəlik həyatda tətbiqinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

5.1. İbn Mühənnə təlimi

Dil və Qurani-Kərim: İbn Mühənnə təlimində nəzəri yanaşma Quran və hədislərin dili üzərində qurulmuşdur. Bu yanaşma ərəb dilinin qrammatik və morfoloji strukturlarını təhlil edərək müqəddəs mətnlərin mənalarnın dəqiq anlaşılmasını təmin etməyə çalışmışdır.

Grammatik və morfoloji sistem: Təlim ərəb dilindəki nahv (qrammatika) və sarf (morfolojiya) sahələrində sistemli qaydalar təqdim etmişdir. Bu qaydalar yalnız nəzəri bilikləri izah etməklə kifayətlənməmiş, həm də onların məntiqi əsaslarını öyrənmişdir [9, s. 89].

Dil və məntiq: İbn Mühənnə ərəb dilinin sintaktik strukturlarını məntiqi çərçivədə analiz etmişdir. Xüsusilə, Quranın mürəkkəb sintaktik quruluşları dilin məntiqi izahının nə qədər vacib olduğunu göstərmişdir.

Dini mətnlərin təfsiri: İbn Mühənnə təlimi Quran və hədislərin qrammatik və poetik təhlilinə əsaslanırdı. Təlim müqəddəs mətnlərin düzgün oxunuşunu (təcvid) və mənalarnın şərhini təmin etmək üçün nəzəri bilikləri praktikaya çevirmişdir [10, s. 124].

Üslubiyyət və estetika: Təlim ərəb poeziyasının və nəsrinin üslub xüsusiyyətlərini də tədqiq edərək dilin estetik istifadəsini vurğulamışdır. Bu yanaşma ərəb ədəbiyyatının inkişafına da böyük təsir göstərmişdir.

Gündəlik ünsiyyət: İbn Mühənnə təlimi ərəb dilinin gündəlik həyatdakı istifadəsini də nəzərə almış, praktiki qaydalar və nümunələr vasitəsilə dil öyrənənlər üçün əlçatan tədris metodu təqdim etmişdir [6, s. 29, 14 s. 34].

a. Avropa dilçiliyi

Struktur dilçilik: Ferdinand de Söşürün XIX əsrin sonlarında təqdim etdiyi struktur yanaşma dilin elementlərini (fonem, morfem, sintaksis) sistemli şəkildə tədqiq etməyə imkan yaratdı. Dilin struktur elementləri arasındakı əlaqələr və onların funksiyaları nəzəri biliklərin əsasını təşkil etdi [3, s. 12, 13 s. 34].

Generativ qrammatika: Noam Çomski tərəfindən təqdim edilən bu nəzəriyyə dilin universal qrammatik qaydalarını və onun insan beynindəki təzahürünü öyrənməyə yönəlmişdir. Bu yanaşma dilin dərk etmə prosesini daha dərinlən anlamaq üçün mühüm addım idi [10, s. 174].

Tarixi-müqayisəli yanaşma: Avropa dilçiliyində XIX əsrdə dillərin mənşəyi və inkişafı ilə bağlı nəzəri tədqiqatlar geniş yayıldı. Bu yanaşma, müxtəlif dillərin tarixi əlaqələrini və onların ortaq mənşəyini öyrənərək nəzəri əsasları möhkəmləndirdi [4, s. 76].

Tərcümə nəzəriyyəsi: Avropa dilçiliyində tətbiqi sahələrdən biri tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafı olmuşdur. Dilçilər mətnlərin bir dildən digərinə dəqiq və mədəniyyətə uyğun şəkildə tərcüməsini təmin etmək üçün qaydalar hazırlamışdır [12, s. 65].

Dil öyrənmə metodikası: Avropada tətbiqi dilçilik, xarici dillərin öyrənilməsi metodlarının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu yanaşma dil öyrənənlər üçün interaktiv və sistemli metodologiyaların yaranmasını təmin etmişdir [13, s. 345].

Nəticə. İbn Mühənnə təlimi və Avropa dilçiliyi müxtəlif mədəni kontekstlərdə inkişaf etsə də, hər ikisi dillərin elmi öyrənilməsi və tədrisi sahəsində mühüm töhfələr vermişdir. İbn Mühənnə təlimi İslam mədəniyyətinin dilçilik sahəsindəki ehtiyaclarına cavab olaraq ərəb dilinin qorunması və təkmilləşdirilməsinə fokuslanmışdır. Avropa dilçiliyi isə daha geniş spektri əhatə edərək dillərin tarixi, struktur və sosial aspektlərini sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. Bu iki yanaşma bir-birini tamamlayan müxtəlif perspektivlər təqdim etmiş və dilçilik elminin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

İbn Mühənnə təlimi ərəb dilinin yalnız qrammatik qaydalarını deyil, həm də onun fəlsəfi və mənəvi dərinliklərini öyrənməyi və tədris etməyi hədəfləmişdir. Onun təlimi, ərəb dilinin öyrənilməsi və qorunması sahəsində əvəzsiz töhfələr vermişdir və bu gün də İslam elmi və mədəniyyəti üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

İbn Mühənnə təlimi və Avropa dilçiliyi, nəzəri və tətbiqi istiqamətləri birləşdirərək dilin öyrənilməsi və istifadəsinə fərqli töhfələr vermişdir. İbn Mühənnə təlimi ərəb dilinin qorunmasına və müqəddəs mətnlərin təhlilinə fokuslanaraq nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etmişdir. Avropa dilçiliyi isə nəzəri yanaşmaları tətbiqi metodlarla birləşdirərək dilin struktur, tarixi və sosial aspektlərini əhatə etmişdir. Bu yanaşmalar hər iki mədəniyyətin dilçilik sahəsindəki ehtiyaclarına və prioritetlərinə uyğun olaraq inkişaf etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alishanlı, Ş. Tarixi poetika və ədəbiyyatşünaslığın müasir mərhələsi. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. Bakı: Elm. 2006.
2. Aslanov, F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm. Bakı: DDA, 2008.
3. Battal, A. İbnü Mühənnə Luğati. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1997.
4. Caferoğlu, A. Türk Dili Tarihi. İstanbul-Bursa: AlfaYayınları. 2001.
5. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb. 2007.
6. Ərcilasun, A.B. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları. 2004.
7. Əhmədzadə, O. Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnənin "Hilyətül-insan və Həlbətül-lisan" lüğətlərinin və Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu-bilik" əsərləri Tofiq Hacıyevin türkoloji baxışlarında, Endless Light in Science, 336-340. 2019.
8. Gül, B., Ağca, F. İbni Mühənnə Lüğətinin tarixi türk dili araştırmalarında yeri ve önemi. Türk Kültürü, 1, 21-29. 2014.
9. Hacıyev, T.İ. Yusif Xac Nacib. Qutadqu-bilik. Bakı: Elm. 2007.
10. Heydərova, X. İbn Mühənnə lüğətinin İstanbul nüsxəsində Azərbaycan dilinə xas xüsusiyyətlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Filologiya və Sənətşünaslıq, №1, 173-179. 2022.
11. İnan, A. XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe'. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 34, 53-72. 1953.
12. Kaymaz, Z. İbni Mühənnə Luğati'nde Kaç Kelime Var?. Türk Kültürü, 1, 31-46. 2014.
13. Korkmaz, Z. Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi. Türk Dili Üzerine Araştırmalar, C. I, 241-253. 2005.
14. Yapıcı, A. İ. İbni Mühənnə Luğati Üzerine Bazı Tespitler. Literature and History of Turkish or Turkic Volume, 11/20, 617-632. 2016.
15. Малов, С. Ибн Муханна написал эту турецкую книгу. Записки колледжа Востокведов. Ленинград: Академия наук. 1928.
16. Мелиоранский, П. М. Араб – филолог и тюркский язык. СПб.: Наука. 1900.

Açar sözlər: İbn Mühənnə təlimi, ərəb qrammatikası, Avropa dilçilik ənənələri, elmi kontekst, dilçilik ənənəsi

Ключевые слова: учение Ибн Муханны, арабская грамматика, европейские лингвистические традиции, научный контекст, лингвистическая традиция

Keywords: Ibn Muhanna's teachings, Arabic grammar, European linguistic traditions, scientific context, linguistic tradition

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

17. Alishanlı, Ş. Tarixi poetika və ədəbiyyatşünaslığın müasir mərhələsi. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. Bakı: Elm. 2006.
18. Aslanov, F.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm. Bakı: DDA, 2008.
19. Battal, A. İbnü Mühənnə Luğati. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1997.
20. Caferoğlu, A. Türk Dili Tarihi. İstanbul-Bursa: AlfaYayınları. 2001.
21. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb. 2007.
22. Ərcilasun, A.B. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları. 2004.
23. Əhmədzadə, O. Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnənin "Hilyətül-insan və Həlbətül-lisan" lüğətlərinin və Yusif Balasaqunlunun "Qutadqu-bilik" əsərləri Tofiq Hacıyevin türkoloji baxışlarında, Endless Light in Science, 336-340. 2019.

24. Gül, B., Ağca, F. İbni Mühənnə Lügətinin tarixi türk dili araşdırmalarında yeri və önemi. *Türk Kültürü*, 1, 21-29. 2014.
25. Hacıyev, T. İ. Yusif Xac Nəci. Qutadqu-bilik. Bakı: Elm. 2007.
26. Heydərova, X. İbn Mühənnə lügətinin İstanbul nüsxəsində Azərbaycan dilinə xas xüsusiyyətlər. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Filologiya və Sənətsünəşliq*, №1, 173-179. 2022.
27. İnan, A. XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe'. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 34, 53-72. 1953.
28. Kaymaz, Z. İbni Mühənnə Lügati'nde Kaç Kelime Var?. *Türk Kültürü*, 1, 31-46. 2014.
29. Korkmaz, Z. Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, 241-253. 2005.
30. Yapıcı, A.İ. İbni Mühənnə Lügati Üzerine Bazı Tespitler. *Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 11/20, 617-632. 2016.
31. Малов, С. Ибн Муханна написал эту турецкую книгу. *Записки колледжа Востоковедов*. Ленинград: Академия наук. 1928.
32. Мелиоранский, П.М. Араб – филолог и тюркский язык. СПб.: Наука. 1900.

Açar sözlər: İbn Mühənnə təlimi, ərəb qrammatikası, Avropa dilçilik ənənələri, elmi kontekst, dilçilik ənənəsi

Ключевые слова: учение Ибн Муханны, арабская грамматика, европейские лингвистические традиции, научный контекст, лингвистическая традиция

Keywords: Ibn Muhanna's teachings, Arabic grammar, European linguistic traditions, scientific context, linguistic tradition

Xülasə

İbn Mühənnə təlimi, orta əsrlərdə ərəb qrammatika və dilçilik sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edən yanaşmalardan biri olmuşdur. Bu təlim ərəb dilinin qrammatikası (*nahv*) və morfolojiyasını (*sarf*) sistemli şəkildə öyrənməyi hədəfləmişdir. Əsas məqsədi ərəb dilini yalnız bir ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də dərin elmi və fəlsəfi tədqiqatın obyektini kimi təqdim etmək idi.

İbn Mühənnə təlimi xüsusilə Quranın və hədislərin dilini dəqiq və doğru şəkildə başa düşmək üçün nəzəri və təbiiqə metodlarla zənginləşdirilmişdir. Təlim mürəkkəb qrammatik qaydaları sadə şəkildə izah etməklə, tələbələr üçün praktiki dərslər vəsaitləri və nümunələr təqdim etmişdir. Quran dilinə xüsusi diqqət yetirən bu yanaşma, müqəddəs mətnlərin qrammatik və poetik xüsusiyyətlərini dərinlən təhlil etməyə xidmət etmişdir.

İbn Mühənnə təlimi ilə Avropa dilçilik ənənələrini müqayisə etmək, fərqli mədəni və elmi kontekstlərdə dilçilik metodologiyalarının inkişafını başa düşmək üçün maraqlı yanaşmadır. Bu iki dilçilik ənənəsi, inkişaf etdikləri dövrlərin intellektual və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Основные особенности учения Ибн Муханны

Резюме

Учение Ибн Муханны было одним из важнейших подходов в области арабской грамматики и лингвистики в средние века. Этот тренинг направлен на систематическое изучение грамматики (*nahw*) и морфологии (*sarf*) арабского языка. Его главной целью было представить арабский язык не только как средство общения, но и как объект глубоких научных и философских исследований.

Учение Ибн Муханны особенно обогащено теоретическими и прикладными методами, позволяющими точно и правильно понимать язык Корана и хадисов. В учебнике представлены практические уроки и примеры для студентов, простым языком объясняющие сложные грамматические правила. Этот подход, при котором особое внимание уделяется языку Корана, позволил глубоко проанализировать грамматические и поэтические особенности священных текстов.

Сравнение учения Ибн Муханны и европейских лингвистических традиций представляет собой интересный подход к пониманию развития лингвистических методологий в различных культурных и научных контекстах. Эти две лингвистические традиции отражают интеллектуальные и культурные особенности того времени, в которое они развивались.

Main features of Ibn Muhanna's teaching

Summary

Ibn Muhanna's teaching was one of the most important approaches in the field of Arabic grammar and linguistics in the Middle Ages. This teaching aimed to systematically study the grammar (*nahw*) and morphology (*sarf*) of the Arabic language. Its main goal was to present the Arabic language not only as a means of communication, but also as an object of deep scientific and philosophical research.

Ibn Muhanna's teaching was enriched with theoretical and applied methods, especially for a precise and correct understanding of the language of the Quran and Hadith. The teaching provided practical teaching aids and examples for students by explaining complex grammatical rules in a simple way. This approach, which paid special attention to the language of the Quran, served to deeply analyze the grammatical and poetic features of the sacred texts.

Comparing Ibn Muhanna's teaching with European linguistic traditions is an interesting approach to understanding the development of linguistic methodologies in different cultural and scientific contexts. These two linguistic traditions reflect the intellectual and cultural characteristics of the periods in which they developed.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Zemfira Cəlil qızı Cəlilova⁵

⁵ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

DİLƏ FUNKSIONAL VƏ KOQNİTİV YANAŞMA

Funksionalistlərin fikrincə, dil ilk növbədə insanlarla ünsiyyətdə bir vasitədir. Sistemli funksional linqvistika qrammatikanın məna quruluşu mənbəyi kimi özünü biruzə verir və forma ilə mənanın qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Humanitar elmlər sahəsində “funksionalizm” və “funksional analiz” terminləri isə, adətən, heremenevtika (hermenevtika – yunanca hermēneuō, “sərh etmək, təfsir etmək” sözündən əmələ gəlib. Bu sözün özü də “hermeneus” – “sərh edən, təfsirci”) sözündən yaranıb. Praktiki olaraq ilk dəfə bu termin Aristotelin “Peri Hermeneias” əsərinin adında istifadə olunub) ilə qarşı-qarşıya qoyulur və bununla da klassik koqnitiv istiqamətlə yaxınlaşır (14, 412). Funksionalistlərə görə, linqvistik strukturlar yalnız o zaman başa düşülüb izah edilə bilər ki, onun istinadı dilin kommunikativ və semantik strukturları olsun. 1970-ci ildən bu tərəfə Yespersion, Bolinger, Dik, Haliday, Çeyf kimi dilçilərin işləri ilə daha da inkişaf etmiş və onların əsərləri linqvistik nəzəriyyə və linqvistika daxilində müxtəlif yarım sahələrlə sintaksis, diskurs, dilin inkişafı, koqnitiv dilçilik, tipologiya və s. inkişafına öz töhfələrini vermişdir.

Funksionalizmin əsas məqsədi forma və məna arasında dinamik əlaqələri aydınlaşdırmaqdır. Funksionalist belə hesab edir ki, zehni hadisələr və vəziyyətlər insan beyninin içərisində baş verir və olduqca mühüm funksiyalara malik olurlar. Funksional dilçilik (funksionalizm) daha çox struktur linqvistikasının bir qolu kimi meydana gələn, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi funksionallaşmasına diqqəti yönəltməsi ilə xarakterizə olunan məktəb və cərəyanların cəmidir.

Digər elm sahələrində məşhurluğuna baxmayaraq, linqvistikada funksionalizm XX əsrin sonunda hələ də aparıcı sərbəst nəzəriyyəyə malik deyildi. Sistemli funksional linqvistika 1960-cı ildə Praqa məktəbi və ingilis dilçi Firsin əsərlərindən təsirlənmiş Halliday tərəfindən hazırlanmışdır. Praqa və Britaniya dilçilik ənənələri bir-birindən əhatəliliyinə görə fərqlənərək hər biri dilin funksional mənbələrini tədqiq edir və müəyyən linqvistik problemlərə diqqət yetirirdi.

Bu ənənələr üzərində çalışan alimlərin məqsədlərinin tamlığı və hərtərəfli nəticələri dilin xüsusiyyətinin geniş şəkildə qiymətləndirilməsinə aparır. Dilin tədqiqində özünəməxsus yanaşması olan Praqa məktəbinin əsası 1920-ci ilin ortalarında Vilhelm Masesiusin təşəbbüsü ilə qoyulmuşdur. “Praqa dilçilik dərnəyi”nin tezislərinə görə, müasir faktorların sinxron analizi dilin mahiyyət və xarakterini başa düşməyin yaxşı metodudur.

Strukturalistlər dilin seqmentləri arasında əlaqəni hiyerarxiya kimi qəbul edirlər. Koqnitiv qrammatikada informasiya strukturu və perspektivləşməyə xüsusi diqqət edilmişdir. Funksional linqvistika diaxronikaya az, subyektivləşməyə isə çox diqqət edir. Koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları vardır. Fenomenin sisteməlik korpus əsaslı analizi funksional dilçilik üçün ümumi hal deyildir.

Koqnitiv dilçiliyin bir fərqliliyi də onun nevrologiya və neyropsixologiya ilə də bağlantılarıdır. Həm koqnitiv, həm də funksional dilçilikdə linqvistik bilik istifadə üçün bilikdir. Hər iki linqvistik sistem insan idrakının bir hissəsi kimi görünür və dilə modulyar baxışı rədd edir. Britaniya dilçisi J.B.Firs dilin funksiyasının araşdırılmasına yeni bir qapı açmış və təklif etmişdir ki, linqvistikanın bütün səviyyələrdə analizi cəmiyyətdə insan davranışı ilə bağlıdır. O, nəzəriyyəsində Malinovskidən təsirlənmişdir. Malinovski inanırdı ki, məna sözün passiv bir deyilişindən deyil, onun mədəniyyətlə bağlı funksiyalarının analizindən də asılıdır.

Hər iki dilçi dilə istiqamətə sosioloji və kontekstdən asılı olaraq baxmışlar. Onların M.Halidayın əsərləri üzərində güclü təsirləri olmuşdur. Halidayın tətbiqi dilçilikdə böyük rolu olmuşdur. Dilçiyə görə, funksional nəzəriyyə dilə ünsiyyət forması kimi baxmaqla bağlıdır. Tək bir cümlə və ya söhbət çoxlu fərqli funksiyaların eynizamanlılığı çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədədir.

Funksional nəzəriyyə ideyası dil öyrənmə və öyrətmə prosesində də qəbul edilmişdir. Çünki o, funksional və kommunikativdir. Dilə funksional yanaşmada 1920-ci ildə London Universitetinin antropoloqu B.Malinovskinin əsərlərindən ilham alınmışdır. Onun əsərləri funksional yanaşmanın iki müxtəlif konseptini təmin edir: dilin başa düşülməsində vəziyyətin konteksti və ünsiyyətdə sosial və emotiv funksiyalara istinad etmək. Praqa məktəbinin yanaşmasında dil bir çox lazımı tapşırıq və funksiyalar həyata keçirən vasitə olaraq əyaniləşdirilir. İlk olaraq funksionalistlər dilə müxtəlif vəziyyətlərdə ötürülən mənaya diqqət edirlər, məsələn, dil istifadəçiləri hansı yollarla məna düzəltməyə çalışırlar, şəxsi ünsiyyət məqsədlərinə necə çatırlar və s.

Koqnitiv dilçiliyin ilkin xüsusiyyəti linqvistik analizi bizim idrak haqqında bildiklərimizə uyğun analiz etməkdir. Koqnitiv dilçilik son dərəcə çoxlu informasiyanın insanın beynində necə formalaşdığını və düşünərkən insanın ondan necə istifadə etməsini öyrənməyə çalışır.

Koqnitiv dilçiliyin məqsədi təkcə linqvistik datanı təsvir etmək, təqdim etmək və sistemləşdirmək deyil, həmçinin, dilin daha universal aspektlərlə necə əlaqəli olduğunu göstərməkdir. Koqnitiv dilçilik özünün bütün təzahürü ilə əsas önəmi mental ifadələrin çeşidlənməsi və formalaşmasına qoyur. Bu, obyektləri müxtəlif cür dərk etmək kimi xüsusiyyətləri ehtiva edir, yəni varlıqları ya ayrı varlıqlar kimi, ya bütöv bir sistem halında, yerini dəyişdirən, şaquli artan, ya da yaxınlıq uzaqlıq əlaqələrində mövcud olan kimi qəbul edir. Digər nəzəriyyələrdən fərqli olaraq koqnitiv dilçilikdə forma və funksiyaya ayrılmaz kimi baxılır.

Dilə koqnitiv olaraq yanaşmalarda qrammatika və leksika bölünməz bir şeyi formalaşdırən kimi görülür və mənanı müxtəlif səviyyələrdə kodlayır ki, bu da çeşidlənmənin yüksək dərəcəsi ilə irəliləyərək xarakterizə edilir. Əgər həm qrammatik kateqoriyalar, həm də leksik parçalar mənalı vahidlər olsa, onların mənaları da gərək bir-birinə uyğun olsun ki, daha uyğun kombinasiyalar əmələ gətirsinlər. Bu da “konstruksiya” konseptinə qrammatik və leksik yarım sistemlər arasında vasitəçi kimi baxmağa bir səbəbdır.

Koqnitiv dilçilik istifadə əsaslı yanaşma olduğu üçün danışq dilinin istifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır və real danışq dilinə baxmaqla koqnitiv təməllərin dərinliklərinə nüfuz edə bilməyi təkcə dilin istifadəsi ilə deyil, dilin quruluşu vasitəsilə də etməyi hədəfləyir. Koqnitiv dilçilikdə kateqoriyalasma Eleanor Roşi tərəfindən diqqətlə incələnmiş prototip modelinə əsaslanır.

1970-ci illərdə formalaşmış prototip nəzəriyyəsi ənənəvi və şərtləri olan klassik ikili qiymətləndirmə məntiqinə əsaslanan Aristotelin klassik kateqoriyalasma modelindən radikal bir ayrılma idi (13, 102). Kateqoriyalasma geniş həcmdə kateqoriyanın var olduğu sistemin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Nəticədə, kateqoriyalar prototip effekti ortaya qoyaraq dərəcələnilirlər. Həkk edilmə, idrak nəzəriyyələrinə görə isə konseptlər bizim hərəkət qavrayışlarımızın mental simulyasiyası vasitəsilə tərtib edilir.

Koqnitiv dilçilikdə konsept əsas anlayışdır. Sözlə əlaqəli olan konsept xalqın mədəniyyətinin əks olunduğu bir çox dil vahidlərində, məsələn, frazeoloji birləşmələr, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində obyektivləşir. İnsan şüurunda mədəniyyətin əsas bazası konseptdir (12, 284). Məntiq və təfəkkürlə bağlı olan bu termini ilk dəfə filosof Anselm Kenterberili (1033-1109) təqdim edib. Latın dilindəki mənalarından biri əlaqə, kod, sistem, hüquqi aktların imzası, cümlə və sairədir.

Beləliklə, koqnitiv və funksional dilçilik məsələləri bir-birini tamamlayıcı olaraq görünür. Yəni onların eyni obyektə olan müxtəlif aspektlərdə baxışları olsa da, əsas ideyalarının dilə istifadə əsaslı yanaşma olduğuna görə bənzər yanaşmaları daha çoxdur. Dilçilik inkişaf etdikcə yeni tədqiqatlar ortaya çıxmış və struktur semantik funksional kriteriyaların yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsinə başlanılmışdır. Praqa dilçilik məktəbi dilin funksionallaşmasını tədqiq edir, linqvistik problemlərə diqqət edirdilər. Strukturalistlər dilin seqmentləri arasındakı əlaqəni iyerarxiya kimi qəbul edirlər.

Koqnitiv dilçilik konkret olaraq praktik dil modelləri üzərində işləyirlər. Əslində, danışanlar özləri diskurs domenləri təşkil edirlər ki, bu zaman məna yenidən konseptləşməyə və dəyişilməyə məruz qalır. Məna prinsipinin izlənməsi diskurs və kontekstdən asılı olur. Bütün bu koqnitiv prinsiplərin işığında dil-idrak əlaqəsi sadəcə kənar dünyanın əks olunması kimi deyil, həm də dünyanı formalaşdırma vasitəsi kimi ortaya çıxır. Əsas koqnitiv prinsip dilin məna haqqında olması, bütün linqvistik vasitələrin mənanı ünsiyyət zamanı çatdırmaq üçün icad edilməsidir. Beləliklə, linqvistik strukturlarla çatdırılan məna həm leksik, həm də sintaktik xüsusiyyətcə qavranılan hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı, Sabah, 2006, 228 səh.
2. Bəbirova Ə. Xarici dil dərslərində müasir vasitələrdən istifadənin əhəmiyyəti. "Müəllimə kömək" (metodik toplusu), Bakı, 2006
3. Xəlilova T. Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisində istifadə edilən üsullar. Filologiya məsələləri, N: 3, 2013
4. Süleymanov Y. Xarici dilin tədrisində müxtəlif səviyyələrdə baş verən interferensiyalar. Filologiya məsələləri, N: 4, 2014
5. Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, Mütərcim, 2015
6. Kocaman A. Yabancı Dil Öğretim Yöntemleri. Genel Dilbilim Dergisi, 1,2:80-98, 1978
7. Sebüktekin H. Yüksek Öğretim Kurumlarımızda Yabancı Dil İzlençeleri. İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1981
8. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. Минск, Тетрасистемс, 2005
9. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2007
10. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия)
11. Попова, Т.Г. Национально-культурная семантика языка и когнитивнососоциокоммуникативные аспекты: на материале английского, немецкого и русского языков: дис. ... д-ра филол. наук: М., 2004
12. Croft, G.W. (2009). Cognitive linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 356 p.
13. Marcin, G. (2013). The Semantics of Affirmation Serbian, Other Slavic Languages and English in Cognitive Analysis. Rzeszów: 122 p.
14. Ray Jackendoff. What is a Concept? Frames, fields, and contrasts: new essays in semantic and lexical organization. 1989.
15. <https://au.edu.az/userfiles/uploads/0d7a12e0a4c3776142e9d0281b4b32a4.pdf>
16. [https://aak.gov.az/upload/dissertation/filologiya_elml_n/Nezaket_Hesenova_Avtoreferat_\(Azerb_d_\).pdf](https://aak.gov.az/upload/dissertation/filologiya_elml_n/Nezaket_Hesenova_Avtoreferat_(Azerb_d_).pdf)
17. <https://adu.edu.az/en/adu-haqqinda/elmi-eserler/4091.html>
18. [http://www.anl.az/down/meqale/elyazmalar_yanmir/2021/02/813155\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/elyazmalar_yanmir/2021/02/813155(meqale).pdf)

Açar sözlər: funksional dilçilik, struktur, koqnitiv dilçilik, funksionalist, subyektivləşmə, linqvistik analiz, kombinasiya, iyerarxiya

Ключевые слова: функциональная лингвистика, структура, когнитивная лингвистика, функционалист, субъективизация, лингвистический анализ, сочетание, иерархия

Key words: functional linguistics, structure, cognitive linguistics, functionalist, subjectivization, linguistic analysis, combination, hierarchy

Резюме

В статье говорится о школах структурализма, появившихся в начале XX века. Взгляды структуралистов на язык противопоставляются взглядам функционалистов. Отмечается, что функциональная лингвистика представляет собой сумму школ и течений, возникших как раздел структурной лингвистики и характеризующих язык как средство общения. В статье также проанализированы различия между функциональным подходом к языку и когнитивным подходом. Поскольку когнитивная лингвистика представляет собой подход, основанный на использовании, она подчеркивает важность использования разговорной речи.

Summary

The article analyzes the schools of structuralism that appeared at the beginning of the 20th century. The views of structuralists on language are compared with those of functionalists. It is noted that functional linguistics is a sum of schools and currents that emerged as a branch of structural linguistics and characterized language as a means of communication. The article also analyzed the differences between the functional approach to language and the cognitive approach. Because cognitive linguistics is a usage-based approach, it emphasizes the importance of spoken language use. Keywords: functional linguistics, structural linguistics, cognitive linguistics, Prague linguistics school, Copenhagen linguistics school.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Rəhman Quliyev¹
ŞİXƏTAININ ŞEİRLƏRİNİN LİNGVOPOETİK TƏHLİLİ

Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni müstəvidə inkişafında əvəzədlməz əsərləri ilə xüsusi xidmət göstərmiş Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcılığı və poetik dil-üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqat predmeti və obyektinə çevrilməsi çağdaş ədəbiyyatımızın, dilçiliyimizin qarşısında duran prioritet istiqamətlərdəndir. Çünki siyasi fəaliyyəti mədəniyyətimizin formalaşdırılaraq inkişaf etdirilməsi istiqamətində etdiyi xidmətləri və ədəbi yaradıcılığı ilə yaxından bağlı olan böyük şairin dilinin, ümumilikdə isə yaradıcılığının təhlilə cəlb edilməsi eyni zamanda XV-XVI əsrlərin ədəbi-mədəni mühitinin geniş araşdırılmasına münbit zəmin yaradır.

Xətayinin yaşayıb-yaratdığı dövr xalqımızın tarixinin qızıl hərflərlə qeyd edilən, ən mühüm və qürurverici mərhələsini təşkil edir. Ona görə ki, bütün sahələrdə inkişaf milli-müstəqillik zəminində təzahür edir. Müstəqil dövlətçilik tariximizin şanlı səhifəsinin yazıldığı xüsusi bir mərhələ olduğu kimi, həmçinin ana dilimizin də ilk müstəqil dövlət dili statusu qazandığı dövr hesab edilən Xətayinin yaşadığı əsr ümummillə mədəniyyətimizin milli müstəvidə intisarı ilə də yaddaşlarda məxsusi izlər qoymuşdur.

Şahın sarayında, kargüzarlıq sahələrində, qismən də beynəlxalq yazışmalar, həmçinin ordu içində mütəmadi Azərbaycan dilindən istifadə edilir və bütün istiqamətlərdə görülən işlər, həyata keçirilən tədbirlər məhz milli dilimizdə həyata keçirilirdi.

Uzaqgörən, qüdrətli dövlət xadimi olaraq siyasi fəaliyyətlə məşğul olmaqla bərabər, Xətayi Azərbaycan dilində sadə, səmimi qəzəllər, lirik qoşmalar, tərbiyəvi-didaktik şeirlər və siyasi məzmunlu mənzumələr ərsəyə gətirmişdir. Şairin Azərbaycan dilində yazdığı hər bir əsər ana dilindən yoğrulmuş bir abidədir. Orta çağlarda Azərbaycan dilinin işləndiyi bütün məkanlarda, xüsusən türkdilli ölkələrdə Xətayinin bütün əsərləri sevilə-sevilə oxunur, o cümlədən bu şeirlər üzərindən ana dilimizə isti münasibət, sevgi yaranırdı.

“400 ildən artıqdır ki, Xətayinin əsərləri əlyazması halında Azərbaycan, Özbəkistan, İran və Türkiyədə əldən-ələ gəzərək, ağızdan-ağıza keçmişdir. Xüsusilə onun lirik qəzəlləri, sadə qoşmaları bu gün yalnız Azərbaycanda deyil, xaricdə də böyük bir maraqla oxunur. Xətayinin ədəbi irsinə bəslənilən hörmətin nəticəsidir ki, onun “Divanının”, lirik qoşmalarının “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə”sinin üzü köçürülüb, əlyazması halında dünyanın bir çox mərkəzi kitabxana və muzeylərində saxlanılır” [4, s.3].

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ümumən dilin gözəlliyi, onun anlaşılqı və sadə olmasındadır. Bu tendensiya həm dilin zənginliyini, həm də zənginlikdən peşəkarcasına və düzgün istifadə qaydalarını özündə ehtiva edir. Hər iki amil Xətayi yaradıcılığında öz spesifikasiyi ilə diqqəti cəlb edir. Dilin gözəlliyini təzahür etdirən cəhətlərdən biri də sözlərin müvafiq məqamlarda ekspressiv səciyyə malik olmasındadır.

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksik vahidlərin bir qismi məcazi semantik səciyyə daşıyır. Həmin məcazilikdən uyğun mövqedə istifadə etmək, ifadə edilən fikrin obrazlı funksiyasını müəyyənləşdirmək Xətayi sənətkarlığının mühüm xüsusiyyətlərindən sayılır.

“Yazığın öz dili üzərində müntəzəm çalışması, onun öz fərdi yazıçı dilini, üslubunu zənginləşdirməyə, səlisləşdirməyə səy etməsi, bütün ömrü boyu davam edən bir iş, bir vəzifədir. Yazığın mənəvi qüvvələrinin inkişafı ilə birlikdə onun bir-birini təqib edən əsərlərinin dili də mütləq yaxşılaşmalıdır” [1, s.5].

Xətayi əsərlərinin füsunkar gözəlliyi daimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Problemin həllinə nail olmaq üçün üç istiqamətdə təhlil aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Azərbaycan ədəbi dil tarixinin xronoloji aspektdən araşdırılması;
2. Dilin leksik-semantik funksionallığı aspektdən tədqiqi;
3. Şeir dilinin poetik funksionallığı aspektinin təhlili.

1. Xətayinin şeirlərinin tədqiqi prosesində ədəbiyyatımız üçün aktual hesab edilən, digər cəhətlərlə yanaşı, ədəbi dilimizin inkişaf tarixi ilə bağlı bir neçə mühüm məsələlərin də araşdırılması zərurəti meydana çıxır. Bu zəruri məsələlər dilçilik baxımından fonetik, leksik və qrammatik istiqamətdən araşdırıldıqda daha faydalı sayılır:

Fonetik istiqamət. Xətayinin əsərlərində dilimizə məxsus karlaşma qanunu qabarıq görünür. Belə ki, bir sıra sözlərin əvvəlində işlənən cingiltili “q” samitinin dilimizin təkamülü nəticəsində karlaşıb “h” samiti ilə əvəz edilməsidir. Qamu-xamu-hamı; qamusu-xamusu-hamısı, qaçan, xaçan-haçan və s. sözləri nümunə göstərmək mümkündür.

Fikrimizi aşağıda verilmiş nümunələr əsasında təsdiq edə bilərik:

Quşlar **q**amusu fəğanə düşdü,

Esq odu yenə bu canə düşdü.

Hamı əməldən əfzəldir bir insaf

Hər in öz evidir, olsa könül saf.

Bəzi sözlərin əvvəlində isə eyni cingiltili samitin müxtəlif tərzdə səslənməsi ilə müşahidə edilir. “G” samitinin “Y” səsinə tələffüzü buna nümunə ola bilər. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində “yenə” sözünün əvvəlində “g” samitinin işlənməsi dialektik səciyyəyə malikdir. Xətayinin şeir dilində isə “g”-nin ədəbi dil hadisəsi olduğu dilçilik ədəbiyyatında isbat edilmişdir. Məsələn:

¹ Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının baş müəllimi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Qış getdi, **g** enə bahar gəldi,
Gül bitdirdi Laləzər gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü
Eşq odu **y** enə bu canə düşdü.

Leksik istiqamət. Xətayinin əsərlərini lüğət tərkibi cəhətdən araşdırdıqda bəlli olur ki, dilimizin müasir lüğət tərkibindən az fərqlənir. Lakin elə leksik vahidlərə rast gəlirik ki, dilin passiv lüğət fonduna keçərək arxaikləşmişdir. Ün (səs/us (ağıl), öküş (çox), sagəsən (salamatsan), sayru (xəstə), damu (cəhənnəm), uçmaq (behişt), göz (dəfə) və s. sözləri qeyd etmək mümkündür. Nəticə etibarı ilə demək olar ki, bəzi dialektik cəhətləri nəzərə almasaq, leksik vahidlər forma və mənaca o qədər də fərqlənmirlər.

Grammatik istiqamət. Bir neçə müstəqil işlənmə mövqeyinə malik sözlərin morfolojiləşməsi şairin şeirlərində diqqəti cəlb edən mühüm hadisələrdəndir. Məsələn, “bağrımı” kimi sözün tərkibindəki “ım” nisbət şəkilçisi “mən” əvəzliyi ilə “bağır məni”, müair Azərbaycan dilindəki – dur, - dür, - dır, - dir şəkilçisi yerində “durur” sözündən istifadə edilməsini və s. bu hadisəyə nümunə göstərə bilərik.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dilində istifadə olunmayan, lakin şifahi danışq dilində geniş mövqe tutan gılən şəkilçisi şairin əsərlərində “gil” şəklində, feilin əmr formasında (II şəxsin təki) çox geniş miqyasda işlənilmişdir” [4, s.124].

Möhnəti dünyadən, ey dil, fariğ ol, sürgil murad,
Xürrəm ol, qəm çəkməgil, kim zilli-sübhan dövrüdir.

Grammatik istiqamətin sintaktik qanadına gəldikdə qeyd etmək mümkündür ki, nəsr mühitini istisna etsək, şeir mühiti ümumi nəzm qaydalarına uyğun inversiya şərtləri ilə tənzimlənir.

Xətayi der: yüzün xurşidə nisbətən,
Sözü rövşən dedim, yüzünə qarşu.

2. Şairin şeirlərində sözlərin öz mənasında və yerində, sərrast və funksional işləkliyi də diqqəti cəlb edən tərzədir:

Məhəbbət dediyin xaslar xasıdır,
Məhəbbət olmayan haqqın nəsidir?
Dost Xətayinin bu haq nəfəsidir,
Məhəbbətindən keçən haqdan da keçər.

Şeirin bütün misralarını nəzərdən keçirdikdə hər sözün öz yerində ifadə etdiyi mənaya müvafiq, öz leksik funksionallığı cəhətdən dürüst mövqedə olduğunu müşahidə edirik. Ümumi məzmunun asan, anlaşıqlı olmasında misraların içərisində leksik vahidlərin semantik funksionallığının (sözlərin məqsədə görə mənalandırılmasının) xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Qeyd edilən meyarlarına əsasən şeiri tam aydın, səlis və rəvan məzmununda təhlil etmək mümkündür. Orta çağlarda mövcud olan ədəbi-mədəni mühitin ifadə etdiyi zəruri məsələlərdən biri də məhəbbət anlayışına ikili münasibətin təzahürüdür. Öz sələfləri və müasirləri kimi Xətayinin məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərində də həmin ikili səciyyə öz inikasını tapmışdır. Məzmunundan bəlli olur ki, lirik qəhrəman bir tərəfdən xoşbəxtliyi Tanrıya qovuşmaqda görən sufi kimi təqdim edilir, digər tərəfdən eşqi real həyatda (insanda) tapan incəqəlbli bir cavan olaraq göstərilir.

4. **Şeir dilinin poetik funksionallığı** Xətayinin yaradıcılığının diqqət mərkəzində duran ən vacib cəhətlərdən sayılır. “Yazılı ədəbiyyatımızda heca nümunələrinə Xətaidə təsadüf edilir. Əsərlərini siyasi fəaliyyətinə yardımçı olaraq yazdı. Xətayi bu qayəsində çox müvəffəq olmuş şəxsiyyətlərdəndir” [2, s.140].

Poetik funksionallığı artıran bədii təsvir və bədii ifadə vasitələri şairin bütün şeirlərinin mayasını təşkil edir. Obrazlı leksik vahid və ifadələr onun istənilən şeirində məqsədə çatmağın mühüm vasitələrindəndir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət edək:

Gözündən ahu tək dağlara düşdüm,
Nə sehr etdi mənə ol iki cadu.
Xətayi der: Yüzün xurşidə nisbət,
Sözü rövşən dedim, yüzünə qarşu.

Günəş üzlü insanın gözəlliyi müəllif tərəfindən romantik bir dillə, füsunkarlıqla tərənnüm edilmiş, lirik qəhrəmanın aludəçiliyi, eşqə məftunluğu obrazlı tərzdə təzahür etdirilmişdir. “Buradakı bədii suallar, bənzətmələr aşıqın qəlbindəki təlatümləri, həyəcanları təbii, səmimi şəkildə oxucuya çatdırır. Şeirdə sevən nəcib bir qəlbin hərərəti duyulur. Artıq burada heç bir mistika, panteist fəlsəfi örtük yoxdur. İnsan real cizgiləri ilə canlandırılır” [5, s.423]. Həmçinin bəzi şeirlərdə alliterasiya və assonans işlənməsi obrazlılığın fonetik səviyyə funksionallığını göstərən amil kimi dəyərləndirilə bilər. Aşağıdakı poetik parçaya nəzər salaq:

Hər **g** özüm **g**ər olursa **y**üz **g**öz,
Bir **y**üzüm **g**ər olursa **y**üz **g**öz,
Bir **y**üzüm **g**ər olursa **y**üz **g**öz.
S**ə**ndən k**ə**s**ə**m**ə**n o **g**özlərimi,
Sallah ayağma **y**üz **g**özlərimi.

“G”, “Y” samitlərinin, eləcə də “Ə” saitlərinin söz əvvəlində təkrarı həmin ədəbi hadisənin bədii (poetik) səviyyəsinin göstəricisi olmasına nümunə olaraq qeyd edilə bilər. Xətayi şeir yaradıcılığında əsasən canlı danışqdan,

folklor üslubundan geniş istifadə etdiyi kimi, klassik ədəbiyyatımızda aktiv işlənən meyar və prinsiplərə dərinlən bələd olmuş, yeri gəldikcə onların işlənməsinə də üstünlük vermişdir. Klassik ədəbiyyatımızdan qaynaqlanan ənənəvi qayda-qanunlar şairin janrından asılı olmayaraq yazdığı bütün əsərlərdə (qəzəl, məsnəvi) mükəmməl şəkildə özünü göstərir.

Bir tərəfdən şairin səmimilik və təbiilik, digər tərəfdən bədii təsvir və ifadə vasitələrindən müfəssəl istifadə şeirlərində poetik funksionallığı gücləndirən amillərdən hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dilin estetikası. Yazıçı, Bakı-1985, 224 s.
2. Allahmanlı M. Bakir Çobanzadə. ADMİU-nun mətbəəsi, Bakı – 2022, 448 s.
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, Maarif, Bakı – 1995, 496 s.
4. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai. Uşaq və gənclər, Bakı – 1961, 159 s.
5. Səfərlili Ə. Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ozan, Bakı – 2008, 696 s.

XÜLASƏ

Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni mühitdə inkişafında əvəzədlməz əsərləri ilə xüsusi xidmət göstərmiş Şah İsmayıl Xətayinin yaradıcılığının bədii və linqvistik aspektdən təhlili dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Çünki siyasi fəaliyyəti mədəniyyətin formalaşdırılaraq inkişaf etdirilməsi istiqamətində etdiyi xidmətləri və ədəbi yaradıcılığı ilə yaxından bağlı olan böyük şairin dilinin, ümumilikdə isə yaradıcılığının təhlilə cəlb edilməsi, eyni zamanda XV-XVI əsrlərin ədəbi-mədəni mühitinin geniş araşdırılmasına münbit zəmin yaradır.

Şairin Azərbaycan dilində yazdığı hər bir əsər ana dilindən yığılmış bir abidədir. Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ümumən dilin gözəlliyi onun anlaşılıqlı və sadə olmasındadır. Problemin həllinə nail olmaq üçün üç istiqamətdə təhlil aparılmasını məqsədəuyğun hesab edir: 1. Azərbaycan ədəbi dil tarixinin xronoloji aspektdən araşdırılması. 2. Dilin leksik-semantik funksionallığı aspektindən tədqiqi. 3. Şeir dilinin poetik funksionallığı aspektindən təhlili.

Ədəbi dilimizin inkişaf tarixi ilə bağlı bir neçə vacib məqamların da tədqiqi zərurəti ortaya çıxır. Bu zəruri məsələlərin dilçilik baxımdan fonetik, leksik və qrammatik istiqamətlərdən araşdırılması daha faydalı ola bilər. Xətayinin şeir yaradıcılığında əsasən canlı danışqdan, folklor üslubundan geniş istifadə edildiyi kimi, klassik ədəbiyyatımızda aktiv işlənən meyar və prinsiplərə, ənənəvi qayda-qanunlara da üstünlük verilmişdir.

Açar sözlər: Ədəbi-mədəni mühit, linqvopoetik təhlil, leksik aspekt, ekspressiv səciiyyə, qrammatik aspekt, poetik funksionallıq, dövlət dili statusu, leksik-semantik funksionallıq

Лингвопоэтический анализ стихотворений Ш.И.Хатаи Резюме

Анализ творчества шаха Исмаила Хатая, оказавшего своими незаменимыми произведениями особую заслугу в развитии литературно-культурной среды азербайджанского народа, с художественной и языковой точки зрения является одной из важных проблем, стоящих перед нашим языкознанием. Потому что анализ языка и творчества великого поэта, политическая деятельность которого тесно связана с формированием и развитием культуры и его литературного творчества, создает благоприятную почву для широкого изучения литературно-культурной среды XV-XVI вв. столетия.

Каждое произведение, написанное поэтом на азербайджанском языке, является памятником, сотканным из его родного языка. Особо следует отметить тот факт, что красота языка в целом заключается в его понятности и простоте.

Для решения проблемы целесообразно провести анализ в трех направлениях: 1. Исследование истории азербайджанского литературного языка в хронологическом аспекте. 2. Изучение языка с точки зрения лексико-семантической функциональности. 3. Анализ поэтического языка с точки зрения поэтической функциональности. Необходимо изучить несколько важных моментов, связанных с историей развития нашего литературного языка. Возможно, было бы полезнее рассмотреть эти важные вопросы с лингвистической точки зрения, с фонетической, лексической и грамматической точек зрения.

Подобно тому, как в поэтических творениях Хатая преобладает живой разговорный и фольклорный стиль, предпочтение отдается и критериям и принципам, активно используемым в нашей классической литературе, а также традиционным правилам и нормам.

Ключевые слова: Литературно-культурная среда, лексический аспект, экспрессивная характеристика, грамматический аспект, поэтическая функциональность, государственный статус языка, лексико-семантическая функциональность

Linguopoetic Analysis of Sh.I. Khatayi's Poems Summary

The analysis of the creative work of Shah Ismayil Khatayi, who rendered special service to the development of the Azerbaijani people in the literary and cultural environment with his irreplaceable works, from an artistic and linguistic aspect, is one of the important problems facing our linguistics. Because the inclusion of the language of the

great poet, whose services in the direction of the formation and development of culture and his literary creativity are closely connected with his political activity, and his creative work in general, in the analysis, at the same time creates a fertile ground for a broad study of the literary and cultural environment of the 15th-16th centuries.

Each work written by the poet in Azerbaijani is a monument condensed from his native language. It is necessary to specially note one issue: the beauty of the language in general lies in its comprehensibility and simplicity.

In order to solve the problem, it is considered appropriate to conduct an analysis in three directions: 1. Researching the history of the Azerbaijani literary language from a chronological aspect. 2. Researching the lexical-semantic functionality of the language. 3. Analysis of the poetic language from a poetic functionality aspect.

The need to study several important points related to the history of the development of our literary language also arises. From a linguistic point of view, it may be more useful to study these important issues from phonetic, lexical and grammatical directions.

In Khatay's poetic creativity, just as live speech and folklore style were widely used, priority was also given to the criteria and principles actively used in our classical literature, as well as traditional rules and regulations.

Keywords: Literary-cultural environment, lexical aspect, expressive characteristics, grammatical aspect, poetic functionality, state language status, lexical-semantic functionality

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SUAL CÜMLƏLƏRİ. RİTORİK SUALLAR

İstər ingilis, istər azərbaycan dilində sorğu məqsədilə işlədilən cümlələr sual cümlələri adlanır. Yazıda bu tip cümlələri fərqləndirmək üçün cümlənin sonunda sual işarəsindən (?) istifadə olunur:

Bu nə işdir?

Cavan oğlan, söylə görüm, bəs sənin məktubun yoxdurmu?

Səni hansı məqsədlə çağırıdılar? və s.

Sual cümlələri ya sual əvəzlilikləri, ya sual ədatı, ya da yalnız sual intonasiyası ilə ifadə olunur.

Kim bu çətin günlərdə sənə dəstək olacaq? (sual əvəzliyi)

Nə vaxt valideynlərinə baş çəkməyi planlayırsan? (sual əvəzliyi)

Sən də mi gəldin? (sual ədatı)

Bəs bu gün dərsi paltarları hazır etməyəcəkdimi? (sual ədatı)

Sənin üçün Bakıda iş yoxdur? (sual intonasiyası)

Sən burada daha artıq mənfəət və gəlir əldə edə bilməzsən? (sual intonasiyası)

Bəzi hallarda sual əvəzliyi və sual ədatı birlikdə cümlədə iştirak edir. Bu tip məqamlarda nəinki sual intonasiyası güclənir, eyni zamanda əlavə məna çaları yaranır:

Bəs o nə üçün bütün gün sənə qulaq asırdı?

Daha bəs məktəb nə üçündür?

Yaxşı, bəs burada cinayətkar kimdir?

Yaxşı, bəs indi nə edəcəyik? və s.

Bütün bunlarla yanaşı, sual cümlələrinin yaranmasında modal sözlər də vacib rol oynayır:

Bəlkə, mənə acığın tutduğunu üçün belə deyirsən?

Məgər, bütün bunları bilmirdin ki? və s.

Nəqli cümlələrdə ədat və xəbər sürətli tələffüz edilməli olduğu halda, sual cümlələrində onlar arasında müəyyən bir fasilə olmalı, hətta ədat məntiqi vurğu ilə deyilməlidir.

Sual şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranan sual cümlələri, əslində bütün məlumatı özündə ehtiva edir. Burada, sual verən sadəcə müəyyən bir məlumatı dəqiqləşdirmək istəyir. Bu tip suallara verilən cavablar qısa olur. Bir çox hallarda "bəli", "xeyr" tipli ədatlardan istifadə edilir:

-Əşyalarınızı götürmüşünüzmü?

-Bəli.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində sual cümlələrinin 4 tipi ayrılır:

1) Ümumi suallar (General questions)

2) Xüsusi suallar (Special questions)

3) Alternativ suallar (Alternative questions)

4) Ayrıcı suallar (Disjunctive questions)

Ümumi suallar - Bütöv cümləyə aid olan, sadəcə "Bəli" və ya "Xeyr" cavabı tələb edən sual cümlələrinə ümumi sual cümlələri deyilir.

A) -Do you like tea?

-Yes, I do

B) -Are you a teacher?

-No

Ümumi suallar qalxan intonasiya ilə deyilir.

Xüsusi suallar - Cümlənin müəyyən bir üzvünə aid olan və sual sözləri ilə (Who?, What?, Whose?, Which?, Whom?, When?, Where?, How?, Why?) başlayan sual cümlələri xüsusi sual cümlələri adlanır:

Who is that girl?

Where are you going next summer?

Where did you live last year?

Where did you catch all the information about me from?

Whose coat is this? və s.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, xüsusi suallar enən intonasiya ilə deyilir.

Alternativ suallar - 2 və daha artıq ümumi sualdan ibarət olub, müəyyən bir seçim üçün istifadə olunan sual cümlələri alternativ suallar adlanır:

Do you like coffee or tea?

Is your mother a teacher or a doctor?

Did you live in London or in the village?

Do you like reading books or listening to music?

Alternativ sualların birinci hissəsi qalxan, ikinci hissəsi isə enən ton ilə tələffüz edilir.

⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti. b\m.

Ayırıcı suallar - Nəqli və qısa sual cümləsindən ibarət olan sual cümləsi ayırıcı sual adlanır. Ayırıcı suallarda önəmli bir məqama diqqət etmək lazımdır. Əgər, bu tip sual cümləsində nəqli cümlə təsdiqdədirsə, o zaman qısa sual cümləsi mütləq inkarda işlədilməlidir və əksi.

Ayırıcı sualların tələffüzü zamanı birinci hissədə enən, ikinci hissədə isə qalxan tondan istifadə olunmalıdır.

Sual cümlələrinin ritorik sual adlanan xüsusi bir növü vardır. Bu tip sual cümlələri məzmunca nəqli cümlələrə oxşayır və dolayı yolla hökm bildirir:

Məgər, o,daşdır?

Səninlə bunları danışmadıq mı?

Sən də getsən, bunlara kimsə baxacaqmı?

R ritorik sual cümlələrinin sonunda sual işarəsi, bəzən isə sual və nida işarələri birlikdə qoyulur:

Səndən çox bu sözü deyən var?!

Bəs deyilmi bu qədər insanlara əzab verdiyin?!

Bəs mən sənə deməmişdimmi?!

Təklidin əzab-əziyyətini azmı çəkmişən?!

R ritorik suallar ifadə məqsədinə görə sual cümləsinin növlərindən biridir. "R ritorik" sözü yunan dilindən götürülmüşdür, "rhetor" -"natiq" deməkdir.

Əgər, ritorik suallara cavab verilirə, bu cavab 2 formada ola bilər: "bəli" və "xeyr". "Bəli" ifadə olunan fikrin gerçəkliyini, "Xeyr" isə gerçək olmadığını bildirir. Əgər sual təsdiq formada qoyulubsa, o zaman cavab inkar olaraq meydana çıxır və əksi:

Bugünədək ananı ziyarətə gəlmişən? (Cavab olaraq belə bir fikir ortaya çıxır ki, bugünədək ananı ziyarətə gəlməmişən.)

Bugünədək ananı ziyarətə gəlməmişəm mi?

(Cavab olaraq belə bir fikir ortaya çıxır ki, bugünədək ananı ziyarətə gəlmişəm.)

D digər sual cümlələrindən fərqli olaraq, ritorik sualların tələffüzü emosional intonasiya üzərində cəmlənir. Hətta C.M.Axundov araşdırmalarına əsasən belə qənaətə gəlmişdir ki, ritorik sualların tələffüzü həqiqi suallara nəzərən daha sürətli baş verir, amplitud intensivliyi və tezlik diapazonu daha böyük olur.

R ritorik sualların istifadəsi zamanı cümlənin qrammatik strukturu yenidən formalaşır. Başqa sözlə desək, o artıq sual cümləsi olmur. Burada sual və nəqli cümlələr birlikdə təzahür edir. Belə ki, quruluş sual cümləsi olaraq qalsa da, məzmunca nəqli cümləyə bənzəyir.

A dətən, ritorik suallar mürəkkəb cümlələrdə, xüsusilə də tabeli mürəkkəb cümlələrdə təzahür edir.

R ritorik suallar kateqoriq tələffüz + hiss həyəcana bərabərdir .

D ilşünas alim I.R.Qalperin öz araşdırmalarına əsasən belə qənaətə gəlmişdir ki, ritorik suallar strukturuna görə sual cümlələrinə bənzərsə də, məzmununa görə nida cümlələrinə yaxındır. Çünki bu tip cümlələr yüksək emosiya ilə deyilir və hiss-həyəcanla bağlı müəyyən bir anlayış -qəzəb, iddia və s. bildirir .

R ritorik suallar müəyyən bir situasiyada hər hansı bir hadisə ilə bağlı danışarkən fikri daha emosional, ifadəli, rəngarəng etməyə şərait yaradır.Bu da, ritorik sualların üslubi xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bu baxımdan qeyd edə bilərəm ki, bu tip sualların leksik xüsusiyyətləri ilə müqayisədə, üslubi xüsusiyyətləri daha çox önəm daşıyır.Bunu həm azərbaycan, həm ingilis dilinə aid ritorik sual nümunələrində müşahidə edə bilərik.Tanınmış, görkəmli xalq şairi Səməd Vurğun özünün məşhur "Azərbaycan" şeirində ritorik sualdan istifadə edərək öz fikrini daha emosional və rəngli ifadə etmişdir:

Ayrılar mı könül candan ?!

Bu da o deməkdir ki, ritorik sualların üslubi xüsusiyyətləri dedikdə onların bədii üslubda işlənməsi və bu zaman daşdığı xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Bununla bağlı olaraq, ilk növbədə bədii üslub haqqında bir qədər məlumat vermək istəyirəm.

F fikrin bədii ifadə və üslub vasitələri ilə ifadə olunduğu üslub bədii üslub adlanır. Qeyd etməliyəm ki, bədii üslub azərbaycan ədəbi dilində mühüm yer tutur. Bu üslub eyni zamanda bədii dil də adlanır.

B bədii üslub mahiyyətinə görə kütləvi, tarixən isə olduqca qədim bir üslub hesab edilir. Bu üslub ədəbi dilin formalaşdığı ilk dövrdən onun əsasını təşkil etmişdir.

B bədii üslubun daxilində də janrlarla əlaqədar bir sıra başqa üslublar da olur:

- 1) qəzəl üslubu;
- 2) qoşma üslubu;
- 3) dram üslubu;
- 4) hekayə üslubu;
- 5) satira üslubu və s.

R ritorik suallarda məntiqi hökm ifadə edilir.

R ritorik suallar bir üslubi vasitə kimi digər vasitələrin yaranmasında iştirak edir. Belə üslubi vasitələrdən biri də "suspense" adlanan vasitədir: *Would he ever find his way?* Bu tip suallar heç bir cavab tələb etmir və dinləyicinin fikrini cəlb etməyə xidmət edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aytən Bəylərova – Bədii dildə üslubi fiqurlar. Nurlan Bakı - 2008 - 212 s.
2. Nizami Cəfərov, Zaman Əsgərli -Müntəxəbat
3. И.Р.Гальперин – Стилистика Английского Языка (Москва «Высшая школа» 1981)

4. Гальперин И.Р. (Гальперин И.Р., Стилистика английского языка, Издательство: М.: Высшая школа, 1977 г.)
6. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка.
7. Shakhovsky - English stylistics (Стилистика Английского Языка)
8. M.A.Huseynova, G.Yunusova .English Stylistics Baku 2017, 272 s.
9. Galperin I.R. Stylistics.
10. 9. Kukhareno V.A. Book of Practice in Stylistics.

Açar sözlər: *sual cümlələri, nəqli cümlə, ritorik suallar, bədii ədəbiyyat*

Ключевые слова: *вопросительные слова, повествовательное. предложение, риторические вопросы*

Keywords: *interrogative questions, affirmative questions, rhetorical questions*

SUMMARY

The presented article deals with interrogative questions in the Azerbaijani and the English languages also with rhetorical questions. Abundant examples enriches the article.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются виды предложений такие как повествовательные, вопросительные и побудительные, также риторические вопросы.

XÜLASƏ

Məqalədə İngilis və Azərbaycan dillərində cümlələrə nəzər salınır, ritorik suallara xüsusi diqqət ayrılır, nümunələr mövzunu zənginləşdirir.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

TERMINLƏR DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ROLU

İngilis dili dünyanın ən zəngin lüğətə malik dillərindən biri kimi tanınır. Müxtəlif amillər, məsələn, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklər, istehsal üsulları və texnologiyasındakı irəliləyişlər, elmi irəliləyişlər, kənd təsərrüfatında və ictimai strukturlarda baş verən dəyişikliklər, o cümlədən elmin, mədəniyyətin, ticarətin, ədəbiyyatın və dövlət quruluşunun inkişafı. hamısı onun lüğətinin genişlənməsinə öz töhfəsini verib. Bu yaxınlarda bir çox abreviatūra yalnız ixtisaslaşdırılmış sahələrə deyil, həm də tez-tez digər dillərdən götürülmüş gündəlik dilə daxil olmuşdur. Bununla belə, bu abreviaturların bir çoxunun mənalı doğma dildə danışanlar üçün aydın deyil.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə dilin lüğət tərkibi daim dəyişikliyə, yenilənməyə və zənginləşməyə məruz qalır. Müxtəlif sahələrdə yeniliklər cəmiyyətin ayrılmaz bir aspekti olan dildə müvafiq reaksiyaya səbəb olur, tərəqqi ilə bağlı yaranan anlayış və anlayışları adlandırmaq üçün yeni leksik vahidlərin yaradılmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə, hər hansı bir elm sahəsindəki irəliləyişlər öyrənilən mövzu ilə bağlı konkret anlayışları təyin etmək üçün xüsusi terminlərin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Azərbaycan dilinin terminologiyası texnologiyanın tarixən inkişaf etmiş sahələrində kifayət qədər formalaşmışdır. Lakin bir çox yeni sahələrdə bu sahələrin özünün formalaşmasını əks etdirən terminoloji vahidlər yalnız son vaxtlar yaranmağa başlamışdır. Bu proses çox vaxt yeni anlayışların adlandırılmasında terminoloji müxtəliflik və paralelliklərlə nəticələnir. Nəticə etibarilə, ümumi dilçilikdə terminologiyaya dair geniş tədqiqatlara baxmayaraq, terminologiyanın standartlaşdırılması məsələsi aktual problem olaraq qalır.

Elmləri inteqrasiya etmək, müxtəlif sahələrdə elmi bilikləri inkişaf etdirmək və elmi məlumatların yayılmasını və başa düşülməsini asanlaşdırmaq üçün vahid terminoloji baza vacibdir. Elmi-texniki, sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə yeniliklər ən çox davamlı inkişaf edən və zənginləşən terminologiyada özünü göstərir. Digər dillər kimi Azərbaycan dili də terminlərin və termin-söz birləşmələrinin işlənməsi yolu ilə terminologiya yaratmaq və genişləndirmək üçün öz daxili imkanlarına arxalanır.

Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminin yaradılması prosesi ilk növbədə iki yanaşmadan ibarətdir: mövcud lüğətdən istifadə etmək və elmi terminləri qəbul etmək. Bundan əlavə, əsaslı sübutlar göstərir ki, Azərbaycan dilində müxtəlif elmi fənlərin terminoloji bazası təkcə onun daxili lingvistik ehtiyatları ilə deyil, həm də rus və Avropa dillərindən beynəlxalq terminlərin alınması ilə formalaşmışdır. Bu üst-üstə düşmə müstəqil türkdilli dövlətlər arasında ortaq elmi terminologiya potensialından xəbər verir. Ona görə də türk dilləri üçün vahid terminoloji bazanın yaradılması kritik və vaxtında görülməli işdir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, sürətli informasiya axını, sosial dəyişikliklər, beynəlxalq əlaqələrin yüksəlişi milli dillərin terminoloji sistemlərinin zənginləşməsinə mühüm töhfə verir. Bu zənginləşmə həm dilin daxili resursları, həm də başqa dillərdən alınma hesabına baş verir. Dillər arasında artan qarşılıqlı əlaqə və qloballaşmanın global prosesləri yeni sözlərin qəbulunu sürətləndirir, eyni zamanda müxtəlif dillərdə alınma sözlərin ifadə və mənasında oxşarlıqları təşviq edir.

İngilis dilinin beynəlxalq dil kimi dünya miqyasında tanınması onun yeni anlayışlar, obyektlər, hadisələr və proseslər üçün terminlərin formalaşdırılmasındakı rolu ilə yanaşı, Azərbaycan-İngilis dili münasibətlərinə diqqətin artırılmasının əhəmiyyətini artırmışdır. Tarixən bu əlaqələr vasitəçi dildən təsirlənmiş və ingilis sözlərinin qəbulunda bədii tərcümənin müstəsna rolu ilə dəstəklənmişdir. Bu amillər Azərbaycan leksik sistemində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi zərurətini ortaya qoyur, onu həm lingvistik qarşılıqlı əlaqənin, həm də sözün qəbulu prosesinin başa düşülməsində aktual məsələyə çevirir.

Müasir dövrdə dillər arasında alınma terminlərin ötürülməsi sürətlənib, həm onların sayının artmasına, həm də müxtəlif dillərdə geniş şəkildə qəbul edilməsinə səbəb olub. Nəticə etibarilə, bu məqalədə müzakirə olunan alınma terminlər təkcə Azərbaycan dili baxımından deyil, həm də ingilis dili materiallarına istinadla təhlil edilir. Məqalədə həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində işlənən alınma sözlərin leksik-semantik təhlilinə diqqət yetirilir. Bu alınma sözlər müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən ayrı-ayrı sahələrə aid terminoloji lüğətlərdən, izahlı lüğətlərdən, Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətlərindən, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş ədəbi əsərlərdən və son dövrlərdə nəşr olunan dövrü mətbuatdan seçilmişdir. Tədqiqatın əsas istiqaməti dilin terminoloji sistemi daxilində alınma söz və terminlərin hərtərəfli araşdırılmasıdır.

Milli dillərin termin formalaşmasında alınmaların tədqiqinə ilk dəfə olaraq həm tarixi, həm müasir perspektivləri, həm də nəzəri və praktiki ölçüləri nəzərə alaraq monoqrafiya ilə yanaşılır. Bu tədqiqat ingilis-azərbaycan dili münasibətlərinin müxtəlif formalarının – həm birbaşa, həm də dolay – Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə necə təsir etdiyini və zənginləşdirdiyini təhlil etmək üçün əsas yaradır. O, həmçinin beynəlxalq terminləri ayrı bir qrup kimi təsnif edir və araşdırır.

Tədqiqat prosesində siyasi, iqtisadi, mədəni qarşılıqlı təsirlər, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində qəbul edilmiş terminlərin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməklə ingilis dilindən götürülmüş beynəlxalq sözlərin həm fərdi, həm də müqayisəli təhlili aparılmışdır. Tədqiqat dil təmaslarının sözlərin mənimsənilməsinə təsirini araşdırmaq üçün əsaslı sübutlar təqdim edir və ingilis dilindən törəmə terminlərin transkripsiya və transliterasiya yolu ilə Azərbaycan dilinə mənimsənilməsi üçün nəzəri meyarları əks etdirir.

Bundan əlavə, məqalənin əsas mövzusunı təşkil edən Azərbaycan dilinin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi onun ingilis dili ilə qarşılıqlı əlaqəsi əsasında qiymətləndirilir. Praktiki nöqteyi-nəzərdən, tapıntılar və materiallar müxtəlif sahələr üzrə, o cümlədən beynəlxalq terminlərə yönəlmiş çoxdilli və izahlı lüğətlərin yaradılması üçün dəyərli resurslar kimi xidmət edə bilər.

Beynəlxalq əlaqələrin sürətlə genişləndiyi, xarici ölkələrlə mədəni əlaqələrin gücləndiyi müasir dünyada elm, texnologiya və mədəniyyət sahələrində çalışan fərdlər üçün xarici dillərin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xalqlar arasında global əməkdaşlıq inkişaf etməkdə davam edir və xarici dilləri bilmək bu əlaqələrin möhkəm təməl üzərində qurulmasında həlledici rol oynayır, xalqlar arasında körpü rolunu oynayır.

⁷ gulare17112000@gmail.com) Azərbaycan Dillər Universiteti (Bakı ş.R.Behbudov küç 134)

Hazırda suveren inkişaf yolu ilə addımlayan respublikamız xarici ölkələr və şirkətlərlə fəal əməkdaşlıq edir, beynəlxalq əməkdaşlığın yeni dövrünü yaşayır. Bu əməkdaşlıq getdikcə daha çox bəşəriyyətin üzləşdiyi yeni siyasi, iqtisadi və ekoloji çağırışlarla formalaşır. Bu global problemlərin kollektiv şəkildə həllində xarici dillərin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz.

Sosial həyatın hər bir sahəsində qarşılaşdığımız problemlərin həlli xarici dilləri mükəmməl bilməyi tələb edir. Seçdiyi peşədən asılı olmayaraq, ən azı bir xarici dilə yiyələnmək vacibdir. Müdrik əcdadlarımızın düzgün dediyi kimi, "Nə qədər çox dil bilsən, bir o qədər insansan". Bu hiss S.A.Şirvaninin məşhur sözlərində də öz əksini tapmışdır.[1, s.120]

Öyrən, rusca – almanca,

Möhtac olma dilmanca.

İngilis dili tədrisi öz məzmunu və strukturu ilə müstəqil və hərtərəfli kurs kimi tanınır. Bu proqram orta məktəbdə əldə edilmiş ingilis dili biliklərinin təməlini qurmaq və gələcək mütəxəssislərin ixtisas ehtiyaclarına uyğun olaraq ali təhsildə daha da inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Orta təhsil ingilis dilinin öyrənilməsi üçün zəmin yaradır, ali təhsil isə onu təkmilləşdirir və peşəkar təcürübəyə yönəldir.

Bu gün mütəxəssislər getdikcə daha çox başa düşürlər ki, ingilis dilini mənimsəmək beynəlxalq dünya ilə əlaqə yaratmaq üçün vacibdir, çünki bu dili öyrənmədən global inteqrasiyanın alternativ yolu yoxdur. İngilis dili zəngin lüğətə malik dünya dillərindən biri kimi tanınır. Onun leksikonu müxtəlif amillər, o cümlədən iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklər, istehsal və texnologiyadakı irəliləyişlər, elmi kəşflər, kənd təsərrüfatı transformasiyaları, ictimai strukturlarda dəyişikliklər, elm, mədəniyyət, ticarət, ədəbiyyat və dövlət inkişafı. Bu təsirlər zamanla ingilis dilinin lüğətini xeyli zənginləşdirib.[2, s. 20]

Müasir terminologiyanın müəyyən edici xüsusiyyəti beynəlxalq terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Dilçilikdə sürətli tərəqqi və yeni dil sahələrinin yaranması izahlı dilçilik terminlərinin lüğətlərinin toplanması, sistemləşdirilməsi və tərtib edilməsi zərurətini yaratmışdır.

Termin (latın dilindən *terminus* "sərhəd" və ya "məhdud" mənasını verir) müəyyən elm, texnologiya, incəsənət və ya digər fənlər sahəsində anlayışın təyin edilməsidir. Terminlər öz sahələrində obyektlər, hadisələr və anlayışlar üçün dəqiq mənalara verir. Ümumi lüğətdən fərqli olaraq, terminlər birmənalı olur və ədəbi və ya məcazi şərhlərə malik deyildir. Termin, elm, texnologiya və ya sənətə aid olmasından asılı olmayaraq, xüsusi bir sahədə bir anlayışı təmsil edən sözə və ya söz birləşməsinə aiddir. O, həmçinin riyazi, simvolik və ya məntiqi ifadələrdə, məsələn, "terminal emulyatoru" ifadəsindəki elementi ifadə edə bilər.

Terminlər, hər birinin özünəməxsus terminologiyası olan müxtəlif elmi sahələrlə əlaqəli ixtisaslaşdırılmış peşəkar sözlərdir. Bir çox terminlər başqa dillərdən götürülsə də, digərləri milli mənşəlidir. Milli terminlər xüsusilə humanitar elmlərdə, o cümlədən dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix və fəlsəfə kimi sahələrdə üstünlük təşkil edir.[2, s.135]

Terminlər iki yerə bölünür:

Yalnız termin kimi fəaliyyət göstərən sözlər yalnız müəyyən elmi sahələr daxilində istifadə olunur və yalnız həmin sahələr üzrə peşəkarlar və ya mütəxəssislər tərəfindən başa düşülür. Nümunələrə bitki örtüyü, tangens, loqarifm, sarkazm və difraksiya kimi terminlər daxildir. [1, s.123]

Həm termin, həm də ümumi söz kimi işlənən sözlər hamı tərəfindən başa düşülür. Bu sözlər konkret elmi sahə ilə məhdudlaşmır və gündəlik dildə geniş istifadə olunur. Nümunələrə sifət, bucaq, güc, tərif, vurma, qüvvə, sürət və tərəf kimi terminlər daxildir.

Milli terminlərin yaradılması ədəbi dildən qaynaqlanır ki, bu da bu terminlərin başa düşülməsini, tələffüzünü və yadda saxlanmasını asanlaşdırır. Müxtəlif sahələrdə yeniliklər dilə yeni anlayış və terminlərin də daxil olmasına səbəb olur. B.Çobanzadə elmin sərhədləri aşdığını əsas gətirir, ilk həqiqi beynəlxalq əsərlərin insan ideyalarından doğan əsərlər olduğunu, elmin də onlardan biri olduğunu vurğulayır. Hamı tərəfindən tətbiq olunmayan ideya elmi hesab oluna bilməz və beləliklə, elmin dili də global olmalıdır.

Çağdaş elmdə bu global mahiyyət dildə də öz əksini tapır. Son dövrlərdə terminoloji leksikanın genişlənməsi prosesi sürətlənmişdir. Çex dilçisi K.Soxovun fikrincə, müasir dillərdə yaranan yeni sözlərin 90%-i terminlərdir, bunun əsas səbəbi konkret sahələr daxilindəki yeniliklərdir.

1926-cı ildə keçirilən Türkoğlu Qurultayda türk dillərinin terminologiyası ilə bağlı müzakirələr zamanı qeyd olundu ki, yeni anlayışlar üçün termin yaratmaq üçün üç ilkin mənbə var: ümumi türk bazası, ərəb-fars bazası və Avropa dil bazası. Bu gün isə vəziyyət inkişaf edib və terminologiya indi ilk növbədə iki mənbədən götürülür: ümumi türk və Avropa dil əsasları.[4, s.156]

Azərbaycan dili yeni terminlər yaratmaq üçün geniş imkanlar təqdim etsə də, dilin daxili resurslarından çox alınma sözlərə əsaslanma tendensiyası nəzərə çarpır. Bura adi sözlərdən yaranan terminologiya, qədim abidələrdə rast gəlinən dialektizmlər, regional dialektlər, ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsulları daxildir. Azərbaycan dilində terminlərin yaradılması və genişlənməsindən bəhs edərkən dilin öz daxilində özünəməxsus, müstəqil söz əmələ gəlməsi prosesini tanımaq vacibdir. Akademik M.Şirəliyev xalq dilinin termin yaradıcılığı üçün ilkin mənbə olduğunu vurğulamışdır: "Canlı xalq dilində onun lüğət tərkibində məişət, məişət, adət-ənənə, təsərrüfatla bağlı çoxsaylı sözlər vardır. Ədəbi dildə isə alınma. əvəzinə sözlər işlədilir". Bu potensiala baxmayaraq, problemlər qalmaqdadır və dil öz milli söz və şəkildə malik olsa da, lazımsız alınmalarla yüklənməkdə davam edir.

Orta əsrlərdə ana dilimizin inkişafını nəzərdən keçirəndə öncül kimi klassik əsərlərimiz yada düşür. Bu gün ədəbi dilin publisistik tərəfi də kütləyə çatmaqla oxşar rol oynayır. Y.V. Əsl dil həvəskarı Çəmənzəminli xalqın içinə qərq olmalı, onlarla ünsiyyətdə olmalı, ondan öyrənməlidir. Ana dilimizdə xalqın özü danışır və heç kim, nə müəllif, nə də italyan kimi, küçələrin dilini anlamadan onu həqiqətən mənimsəyə bilməz. S.Sadiqova onu da göstərir ki, əgər elmi dilimizi inkişaf etdirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuqsa, xalqın dilində mövcud olan məhdud linqvistik resursları toplayıb, termin yaradıcılığında istifadə etməliyik. Azərbaycan dili omonimiya və çoxmənalılıqla xüsusilə zəngindir və bu baxımdan onu ən fərqləndirici dillərdən birinə çevirir.

Omonimiya dilin qədim mənşəyini və tarixi elementləri qorumaq qabiliyyətini əks etdirir. Bol sinonimləri olan dillər çox vaxt yad təsirə və assimilyasiyaya daha həssas olur. Termin anlayışını aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından istifadəyə yönəlmiş terminlərin yaradılmasında istifadə olunan metodların ətraflı izahı vacibdir.

- 1) Semantik üsul
- 2) Morfoloji üsul
- 3) Sintaktik üsul
- 4) Kalka üsulu
- 5) Sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar).

1. Semantik üsul sözün mənasının genişləndirilməsini, onun semantik yükünün artırılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, ağ, bölmə, daraq, güc, yuva, güc, ailə, başlıq, yaddaş və s. kimi sözlər bu üsulu təsvir edir. Belə terminlər semantik yerdəyişmə prosesi ilə yaradılır.

2. Azərbaycan dilinin daxili imkanlarından istifadə etməklə söz terminlərinin yaradılmasında morfoloji üsul həlledici rol oynayır. Morfoloji üsullar (xüsusilə sifətlər) olmadan Azərbaycan dilində termin yaradıcılığına nail olmaq mümkün deyil. Bu üsul termin yaradıcılığında yüksək effektivdir, çünki sifətlər dilin milli xarakterini saxlamağa kömək edir. Məsələn, çeşmək, eynək, gözlək (çeşm-e-k, eyn-e-k sözlərindən əmələ gəlmiş) kimi terminlər bu milliləşmə prosesini nümayiş etdirir. Bu, dilin mühafizəkarlığını və gücünü vurğulayır.

3. Termin yaradılmasının sintaktik üsulu elmi anlayışı ya mürəkkəb söz, ya da söz birləşməsi şəklində çatdırmaq üçün iki və ya daha çox sözün birləşməsini nəzərdə tutur. Buna misal olaraq kafilik, yaddaş cihazı, əlavə birləşmə və sürət qutusu kimi terminlər daxildir.

4. Terminoloji sistemin zənginləşməsində calque metodu da mühüm rol oynayır. Kalk, hərfi tərcümə vasitəsilə xarici dildən götürülmüş, struktur ekvivalentliyə əsaslanan termindir. Tərcümə zamanı elə vaxtlar olur ki, terminlər birbaşa tərcümə oluna bilmir və ya tərcümə üçün yararsız olur. Belə hallarda bu terminlər ilkin formada saxlanılır və beynəlxalq terminlər hesab olunur. Ona görə də bu üsul beynəlmiləl terminlər gətirməklə dilə öz töhfəsini verir.

5. İxtisar üsulu termin yaratmaq üçün ən yeni və ən az istifadə edilən üsuldur. Bu üsul həm forma, həm də məzmun baxımından digərlərindən fərqlənir. İxtisar üsulu xüsusi terminoloji sistemlərdə sözləri qısaltmaq, uzun ifadələri daha yığcam və konkret terminlərlə əvəz etmək üçün istifadə olunur. [3, s.146]

Son illərdə bir çox qısaldılmış terminlər təkcə xüsusi lüğətə deyil, həm də digər dillərdən gündəlik dilə daxil edilmişdir. Məsələn, KAMAK/CAMAK (Computer Application for Measurement and Control).

Bununla belə, əksər abreviaturaların mənaları ana dili danışanlar üçün çox vaxt anlaşılmaz olur. Bu məsələ həm milli, həm də beynəlxalq abreviaturaların mənalarının istifadəçilər tərəfindən aydın şəkildə başa düşülməsini təmin etməklə orfoqrafiya qaydalarında öz əksini tapmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A.M. "Dilçiliyə giriş", Bakı, "Maarif", 2002
2. S.A.Sadiqova. "Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi". Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2010
3. "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti". 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
4. Həsənov H.Ə. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı: "Maarif", 2000
5. Ильин Б.А. "История английского языка". М.: Наука, 2008
6. Смирницкий А.И. "История английского языка". М.: МГУ, 2005
7. Уилсон М. Е.А. "The Modern Russian Dictionary for English speakers". М.: Русский язык, 2002
8. Расторгуева Т.А., Жданова И.Ф. "History of the English language". М.: Высшая школа, 2002

Summary

It is known that English language is one of the most popular languages of the world with a rich vocabulary. Changes in the economic, political and cultural life of the people, new methods of production, new technical progress, scientific achievements, a fundamental turn in agriculture, a change in the social structure, the development of science, culture, trade, literature, the emergence of the state, etc. such events affected the vocabulary of the English language, leading to its further enrichment.

Резюме

Известно, что английский язык является одним из тех языков мира, у которого имеется богатый словарный запас среди языков мира. Перемены, которые произошли в экономико-политической и культурной жизни народа, новые методы производства, новый технический прогресс, научные достижения, коренной поворот в сельском хозяйстве, изменение общественного строя, развитие науки, культуры, торговли, литературы, создание государства и другие подобные события повлияв на словарный состав английского языка привело к его дальнейшему обогащению.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Afina Şakir qızı Hüseynova⁸
HİBRİD İDENTİKLİYİN VERBAL İFADƏ RESURLARI
(Bədii mətn nümunələrinə istinadən)

Giriş. Məlumdur ki, multikultural toplumlarda və ya ümumən, polietnik soslumlarda iki və daha artıq dilin ortaq daşıyıcılığı əsasında formalaşan hibrid identiklik fenomeni mövcuddur. Hibrid identiklik özünün formalaşdırmış olduğu semantik sahə ilə mədəni kimlik konseptinin struktur iyerarxiyasına daxil olur. Belə ki, istənilən mədəni identiklik onun daşıyıcısı olan toplumun və ya fərdin milli-etnik özünüdərk, aid olduğu mədəniyyətin kodlarına bağlılığı və həmin kodların nitqində, dilində ifadəsi sayəsində gerçəkləşir. Bu mənada hibrid identiklik konsepti bilvasitə mədəni kimlik konsepti ilə qarşılıqlı şərtlənməyə malikdir və təhlil rəkursundan asılı olaraq, həmin konseptlərdən biri digərinin tərkib hissəsini formalaşdırır bilər. Belə olan təqdirdə, hibrid identikliyin nitqdə ifadə tapdığı reallaşma mexanizmlərinin təhlili eyni zamanda mədəni identiklik konseptinin sistemli təhlili işinin bir istiqamətini təşkil edir. Hibrid identikliyin verbal ifadəsi resursları sırasında fərqli dil yaruslarında təzahür tapan interferensiya hallarının qələmə alınmasını qeyd edə bilərik. Bəzi hallarda müəlliflər bu üsuldən bilərəkdən istifadə etməklə bu və ya digər personajın hibrid identikliyinə representasiyasına nail olurlar, bəzi hallarda isə müəllif (bəlkə heç özü də fərqi nə varmadan) ikili identikliyin digər aspektini təzahür etdirən söz və ifadələrdən, qrammatik formaldan istifadə edir.

Əsas hissə. Hibrid identikliyin ingilisdilli bədii mətndəki ifadə mexanizmlərinin ən maraqlı təzahür formalarını, heç şübhəsiz ki, postkolonial ədəbiyyat nümayəndələrinin əsərlərində izləmək olar. Bu əsərlərdə bəzi hallarda müəllif hibrid identikliyin ifadəsinə xidmət edən vasitələrdən sırf obraz tamamlanması baxımından istifadə edirsə, bəzi hallarda bu kimi vasitələr milli identikliyin (ilkin etnik kimliyin) qabarıq şəkildə nümayişinə xidmət edir. Bu kimi dil elementləri vasitəsilə müəlliflər, sanki öz basdırılmış etnik kimliklərini bağırmaq, nümayişkarane şəkildə gözə önünə sərgiləmək intensiyasını reallaşdırırlar. Bu mənada özlüyündə hibrid identikliyə malik olan və ya ən azından fərqli mədəniyyətlə iç-içə yaşamaqla ondan (fərqli mədəniyyətdən) dərindən bəslənmiş olan yazarların əsərinin dilinin tədqiqi çox sayda maraqlı araşdırma materialı təklif edir. Məsələn, Hindistanda müsəlman ailəsində dünyaya gəlmiş və sonralar ingilis dilində təhsil almış Salman Ruşdinin yaradıcılığı, daha dəqiq desək, onun əsərlərinin dili xüsusi maraq doğurmaya bilməz.

Salman Ruşdi yaradıcılığında mədəni identikliyin ifadə resurslarını araşdırmış Çemyakinin də vurğuladığı kimi, kolonializm dövrünün başa çatması ilə və postkolonial epoxanın başlanması ilə mədəni identiklik problemi postkolonial ədəbiyyatın başlıca problemləri sırasında yer alırdı [8, s. 210-220]. Bu mənada təsadüfi deyil ki, S.Ruşdi, H.Kureysi, V.S.Naypol və bir çox başqa ikili identiklik daşıyıcısı olan postkolonial yazarların əsərlərinin dilində identiklik probleminin təhlili bilvasitə mədəni kimliyin ifadəsi kontekstində həllini tapır. Konkret olaraq, S.Ruşdinin "Gecəyarısı uşaqları" (Midnight's Children) adlı məşhur romanının dilində yer alan bir sıra faktların təhlili fərqli intensiyalara xidmət edən mədəni identiklik verballaşma mexanizmləri və nitq strategiyalarının yer aldığını deməyə imkan verir. Müəllif əsərdə ingilisçilik, Briytaniyaçılıq konseptlərinin ifadə resurslarının hibrid identik konseptinin ifadə resursları ilə aşkar və ya implisit qarşılaşdırılmasından çıxış edir və bir sıra maraqlı verballaşma mexanizmlərinə yer verir. Bu sırada Britaniyaçılıq, ingilisçiliyi ən qabarıq şəkildə representasiya edən linqvistik vasitələr sırasında təkrar olunmaz Britaniya aksentinin də yer alması bu fonasyon özəlliyin bədii mətn çərçivəsində mədəni identiklik konseptinin ifadə resurslarına daxil edilməsini təmin edir. Məsələn, S.Ruşdinin əsərinin baş qəhrəmanı ingilislərin yanında ikən elitar Britaniya aksentini təhrif etməsi onun həmin tələffüz normalarına aşağı səviyyədə bələdliyi kimi səciyyələndirilə bilər. Bu addım həmin obrazın öz hibrid identikliyi ilə konfliktə girməklə fonasyon buqələmunluqdan imtina edərcəsinə, hindi aksenti ilə danışmasında təzahür tapır. Əksinə baş qəhrəmanın atası isə elitar ingilis tələffüzünü yamsılamaqla özünün mədəni identiklik göstəricisini qarşı tərəfin (ingilislərin) gözündə qaldırmağa çalışır. "And my father - a peeing Oxford drawl, anxious to impress the departing Englishman - responded with, "Actually, old chap, ours is a pretty distinguished family, too." [5, s.134]. Buradakı fonasyon buqələmunluq fərqli pragmatik intensiyaya xidmət edir və fərqli nitq strategiyasını nümayiş etdirir.

Müqayisə üçün deyək ki, digər postkolonial Britaniya yazarının - H.Kureysin "Şəhəratı budda" əsərinin baş qəhrəmanı, məhz, hindi aksentinin imitasiyasının tələb olunması situasiyasında hiddətini nümayiş etdirir. Bu əsərdə də fonasyon spesifikasi, yəni ingilis dilində hindi aksenti ilə danışmaq müstəmləkədən çıxmış geridəqalmış kütlələrin ümumiləşdirilmiş linqvokulturoloji tipajının tərkib hissəsi kimi standartlaşdığı ortaya çıxır ("What accent do they have in India?" "Indian accents." ... "Now do the accent..." [2, s. 69]. Xatırladaq ki, yetərincə mühafizəkar və stereotipikləşməyə meyilli Britaniya linqvokulturoloji identikliyinə görə, fonasyon spesifikasi (özəllik) bu və ya digər şəxsin sosial zümrə, etnik toplum aidliyini ortaya qoymaqla yanaşı, onun (həmin şəxsin) sosial qradasiyada (təbəqələşmədəki) mövqeyini də müəyyənləşdirmiş olur. Onu da qeyd edək ki, fonasyon spesifikasi təkcə hibrid identikli şəxslər üçün deyil, eləcə də yuxarı və aşağı təbəqə (yerli) britaniyalılar üçün də sosial qradasiya barometridir (təyinedicisidir).

S.Ruşdinin sözügedən əsərində mədəni identikliyin bədii mətn formatındakı verbal ifadəsinə xidmət edən ən maraqlı məqamlardan biri müəllifin ingilis kübar tələffüzünü qeyri-kübar tələffüz variantı ilə qarşılaşdırması təşkil edir. Məsələn: "By my show of erudition and by the **purity of my accents**, I shamed them into feeling unworthy of

⁸ BSU-nun İbtidai təhsil kafedrasının müəllimi, ADU-nun dissertantı, afina.huseynova@gmail.com, ORCID: 0009-0006-7303-5214

judging me; not a very noble deed" [5, s. 265]. Avtonarrator (təhkiyəsi qələmə alınmış obraz, yəni, Səlim Sinai) ona, bir növ, yuxarıdan aşağı münasibət nümayiş etdirən şəxslərin təkəbbürünü üzündən silmək və onları utandırmaq məqsədilə, məhz, zəkasının itiliyinə, hazırcavablığına və kübar tələffüzünə arxalanıraq kommunikativ əks-həmlə nümayiş etdirir. İqtibasdan da göründüyü kimi, bu kübar tələffüz nümayişkaranəliyini Səlimin (obyektiv olaraq) özü bir o qədər də kübar, nəcib hərəkət kimi qiymətləndirməsə də, siubyektiv baxımdan, bu düzgün aksent fərqliliyi ona özünün kimliyini, öz dəyərini tanıltmaq baxımından, mənəvi zövq və rahatlıq verir. Göründüyü kimi, burada aksent faktoru mədəni kimliyin, konkret olaraq, sinfi-kulturoloji (sosiokulturoloji) identikliyin lingvistik reprezentantı kimi çıxış edir. Eyni zamanda S.Rüşdi bu əsərində milli-etnik identiklik zəminində təzahür tapan mədəni kimliyin fərqləndirilməsi baxımından isə, hindi/urdu/latın(ıspan) tələffüz-aksent özəlliklərini Oxford danışığı tərzilə qarşılaşdırılmalarından da ustalıqla istifadə etmişdir. Məlumdur ki, özününkü – özgə qarşılaşdırması kimi, ənənəvi dixotomiya təzahüründə tələffüz normalarına uyğunluq həlledici rollardan birini oynayır. Bu mənada təsadüfi deyil ki, S.Rüşdinin baş qəhrəmanının Urdu dilli toplum nümayəndələri arasında ünsiyyətə qoşularkən səlis tələffüz nümayiş etdirməsi yüksək təqdirə qarşılanmışdır: *"Really classy Lucknow-type Urdu, wah-wah!"* [5, s. 444].

Əsərdə tələffüz vasitəsilə mədəni-etnik identikliyin nümayişi ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri, obrazların müəyyən situativ və ya strateji pragmatik məramı əsas götürməklə, bilərəkdən öz nitqində aksent təhrifinə yol vermələri ilə bağlıdır. Məsələn, Zagallo adlanan obraz etnik identiklik baxımından ingilis sayılsa da, ingilis atasının anasını aldadaaraq hamilə qoyub qaçmasından dolayı, ona (atasına) bəslədiyi kini-nifrəti tələffüz təhrifi vasitəsilə ifadə edir. Bu səbəbdən də bilərəkdən ingilis dilindəki tələffüzünü süni şəkildə təhriflərə məruz qoyur, yaxşı danışa bildiyi halda, nümayişkaranə şəkildə ingilis dilinə az bələd olması təəssüratını yaratmağa çalışır. Bu zaman obrazın izlədiyi nitq strategiyası, əslində, mədəni-etnik identiklikdən imtina yolu ilə valideyn travmasının ifadəsi kimi ortaya çıxır.

Maraqlıdır ki, burada Zagallonun atası haqqında obrazın dilindən etinasız şəkildə *"Anglo"* səciyyələndirməsi verilir ki, bu da heç şübhəsiz ki, kontekstual ksenoetnonim kimi, səciyyələndirilə bilər. *"so he was not only an 'Anglo' but probably a bastard as well* [5, s. 288]. Xatırladaq ki, ksenoetnonimlər nifrət dilinin (hate speech) bir parçası, bir reallaşma forması kimi dəyərləndirilir və hər hansı bir xalqın, millətin, etnik qrupun təhqiramız, etinasız, hörmətsiz adlandırılması üçün istifadə edilən qondarma etnonimləri əhatə edir (bu haqda daha ətraflı bax: [6]). Məsələn, afroamerikanlarla bağlı *nigger, nigga* kimi səciyyələndirmələr etnik diskriminasiya faktı kimi dəyərləndirilməklə, ksenoetnonim kimi təsbit edilir. Konkret iqtibasda isə biz, situativ ksenoetnonimliliyi təsbit edə bilərik. Belə ki, əslində, **anglo-** prefiksi anqlo-saks mədəniyyətinə aid olan mədəni-mənəvi, tarixi irsin səciyyələndirməsi üçün istifadə edilir (bax: [1]). Lakin əsərin dilində ingilislərə nəzərən *Enalishman*. *Enalish* etnonim variantlarından geniş istifadə edildiyi halda (*"Englishmen"* [5, s. 394]; *"English winter"* [5, s. 428]; *"English-language"* [5, s. 438]; *"Englishmen's houseboats"* [5; 4], **anglo-** prefiskinin etnik kimliyin səciyyələndirməsi üçün istifadəsi, heç şübhəsiz ki, situativ-kontekstual olaraq, (konkret obrazın dilində) nifrət dili (hate speech) elementi kimi dəyərləndirilə bilər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, müasir dilçilik tədqiqatlarında azərbaycanlılara xitabən azıqlər, ukraynalılara xitabən ukrələr kimi qısaltmalardan istifadə də ksenoetnonimlərin qısaltma növünə aid edilir və birmənalı şəkildə nifrət dili elementi kimi səciyyələndirilir (daha ətraflı bax: [6, s. 12]).

Xatırladaq ki, sosial, sinfi, dialektoloji səciyyələndirməyə imkan verən tələffüz özəlliklərinin təhlili ilə məşğul olan dilçilik sahəsi fonasiya adlanır. Bu sahə təbii dilçiliyin maraqlı dairəsinə daxil olmaqla ötən əsrin 30-cu illərindən etibarən inkişaf etdirilməyə başlamışdır. Bu sahədə mühüm tədqiqatlara imza atmış N.V.Yusmanov ekstranormal fonetika nəzəriyyəsinə inkişaf etdirməklə nitqin artikulyasyon, akustik özəlliklərinin qeyri-verbal dil isarəsi statusunda nəzərdən keçirilməsinin mümkünlüyü əsaslandırmışdır. Qeyri-verbal nitq və fonasiya qarşılıqlı sərtləndirməsini tədqiq etmiş N.N. Sobirovanın da haqlı olaraq vurğuladığı kimi, informasiya ötürücülüvündə, habelə ətraf aləmdən informasiya qəbulu prosesində vizuallıq faktor qədər də audiallıq amili mühüm ver tutur. Dilçinin də vurğuladığı kimi, informasiyanın məzmunu qədər, onun akustik tərtibatı da adresantın intensiyasını, pragmatik məramının mahiyyətini müəyyənləşdirilməsinə yardımçı olur [7, s. 33-38].

"Ahmed Sinai's voice has changed, in the presence of an Enalishman it has become a hideous mockery of an Oxford drawl" [5, s. 115] S.Rüşdinin "Gecəvarısı uşaqları" romanından gətirilən iqtibaslardan da bəlli olduğu kimi, müəllif tələffüz faktorunu bir sıra məqamlarda danışanın qarşı tərəfə subnimal mesaj kimi müəyyənləşdirir. S.Sinai kübar ingilis tələffüzünü nümayiş etdirirərkən qarşı tərəfi utandıracaq qədər yüksək mədəni identikliyə (digər adı ilə: elitar dil kimliyinə) malik olduğunu ortaya qoyur. Eyni zaman elə həmin qəhrəman ingilis dilinin kübar Oxford tələffüzünün bilərəkdən təhrifinə yol verməklə qarşı tərəfə öz etinasız münasibətini nümayiş etdirmək intensiyasını güdür. Bu zaman o, öz milli-mədəni identikliyinə bu tələffüz imitasiyası sayəsində nümayişkaranə şəkildə representasiya edir. Mədəni identikliyin heysiyyət problemi tələffüz buqələmunluğu sayəsində həllini tapır. Oxşar nitq strategiyası H.Kureyşinin qəhrəmanlarında da müşahidə edilir: *"He was hissing his s's and exaggerating his Indian accent. He'd spent years trying to be more of an Englishman, to be less risibly conspicuous, and now he was putting it back in spadeloads"* [2, s. 14]. Kureyşinin qəhrəmanı da səlis danışdığı ingiliscəyə milli identiklik kaloriti qazandırmaq məqsədilə, süni şəkildə tələffüz təhrifinə yol verir və hindi aksentinin imitasiyası ilə öz milli-mədəni identikliyinə ifadə etməyə çalışır.

Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycandilli bədii mətnlərdə də tələffüz təhrifinə yol verilən və bununla da milli-mədəni identiklik fərqliliyi nümayiş etdirən nümunələrə təsadüf edilir. Məsələn, C.Məmmədquluzadə özünün "Anamın kitabı" əsərində yüksək səviyyədə bələd olduğu rus dilindən iqtibaslara yer verdiyi halda [3], heç bir təhrifə yol vermədiyi halda, "Ölülər" pyesində külənin savadsız və cahilliyini nümayiş etdirməyə çalışarkən, məhz, tələffüz

imitasiyasına yer vermişdir: “..*qoy getsin dərs oxusun, gəlib bir qulluq sahibi olsun; incinar olsun, həkim olsun, silitçi olsun, nə bilim nə zəhirmar olsun*” [4, s. 6-7]. Burada инженер “mühəndis”, следователь “müstəntiq” sözlərinin bilərkən fonasyon təhrifə uğradılması müəllif intensiyasına xidmət edir və obrazın sosial-mədəni statusunun səciyyələndirilməsi məqsədini güdür.

Nəticə. Yekun olaraq, onu qeyd edə bilərik ki, bədii mətndə mədəni kimliyin, o cümlədən, milli-mədəni kimliyin ifadəsi kontekstində yazarlar fonosyon vasitələrdən geniş şəkildə istifadə edirlər. Bu da, öz növbəsində mədəni kimlik konseptinə tələffüzlə bağlı anlayışların, habelə müvafiq səpkili nitq strategiyalarının da aid olduğunu deməyə əsas verir. Bədii mətnin icazə verdiyi formatda fonasyon vasitələri mədəni identikliyin representasiyası vasitəsinə çevirən yazarlar onun (fonasiya faktorunun) vasitəsilə özlərinin fərqli müəllif intensiyaalarının reallaşmasına nail olurlar. Bəzi hallarda bu intensiya mədəni identikliyin nümyişi, bəzi hallarda isə hibrid identiklikdən doğan daxili ziddiyyətlərin verbal ifadəsi kimi istifadə edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Anglo // Merriam-Webster // [Electronic resource] <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Anglo>
2. Kureishi, H. The Buddha of Suburbia // [Electronic resource] https://mrglackin.eu/wp-content/uploads/2020/10/The-Buddha-of-Suburbia-by-Kureishi-Hanif-z-lib.org_.pdf
3. Məmmədquluzadə, C. Anamin kitabı // [Elektron resurs] <https://arti.edu.az/wp-content/uploads/2023/05/C.M%C9%99mm%C9%99dquluzad%C9%99-Anamin-kitabi.pdf>
4. Məmmədquluzadə, C. Ölürlər // [Elektron resurs] https://www.kkoworld.com/kitablar/celil_memmedquluzade_oluler-aze.pdf
5. Rushdie, S. Midnight's Children // [Electronic resource] <https://readli.net/midnights-children/>
6. Сви́рковская С. В. Ксенофобический дискурс (лингвопрагматический аспект). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Кубанский государственный университет. Краснодар. 2005. 36 с.
7. Собирова, Н.Н. Невербальная речь и фонация // [Электронный ресурс] // Проблемы современной науки и образования, 2022, с.33-38 <https://cyberleninka.ru/article/n/neverbalnaya-rech-i-fonatsiya>
8. Чемякин Е. Ю. Культурная идентичность и постколониальная литература: концепции гибридности, амбивалентности и мимикрии в произведениях Салмана Рушди // [Электронный ресурс] / Imagines mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI-XX, с.210-220 <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/80540/1/im-10-18-al-5-2019.pdf>

Açar sözlər: hibrid identiklik, mədəni kimlik konsepti, bədii mətn, verballaşma mexanizmləri, dil kimliyi.

Ключевые слова: гибридная идентичность, концепт "культурная идентичность", художественный текст, механизмы вербализации, языковая личность.

Key words: hybrid identity, concept of "cultural identity", literary text, mechanisms of verbalization, linguistic personality.

Ресурсы вербальной реализации гибридной идентичности (на примере художественных текстов)

Резюме

В статье рассматриваются некоторые аспекты концепта "культурная идентичность". В частности, автор анализирует микроконцепты национально-культурной идентичности и гибридной идентичности. Выясняется, что перечисленные микроконцепты образуют единое семантическое поле. В рамках статьи исследуются выразительные ресурсы культурной идентичности в художественных текстах. В качестве одного из таких ресурсов, рассматривается фактор произношения, также анализируются случаи фонационных трансформаций (акцетов-хамелеонов). На основе анализа языка произведений С.Рушди, Х.Курейши, Дж.Мамедгулузаде, автор статьи приходит к выводу, что данные писатели использовали фактор произношения для реализации определенной авторской интенции. На основе анализа известно, что произносительный (фонационный) фактор в художественном тексте может использоваться как показатель культурно-социальной идентичности. Конкретно герой С. Рушди, пытаясь имитировать более благородную речь, пытается подражать чистому (элитарному) оксфордскому акценту. В то же время, Дж.Мамедгулузаде, наоборот, использует в языке своих невежественных героев искаженные речевые варианты. Авторы также используют фактор произношения, точнее, фактор сознательного искожения произношения, чтобы продемонстрировать приверженность того или иного персонажа к своей национальной идентичности.

Resources of verbal realization of hybrid identity (using literary texts as an example)

Summary

The article examines some aspects of the concept of "cultural identity". In particular, the author analyzes the micro-concepts of national-cultural identity and hybrid identity. It turns out that the listed micro-concepts form a single semantic field. The article examines the expressive resources of cultural identity in literary texts. The pronunciation factor is considered as one of such resources, and cases of phonation transformations (chameleon accents) are also analyzed. Based on the analysis of the language of the works of S.Rushdie, H.Kureishi, J.Mammadguluzade, the author of the article comes to the conclusion that these writers used the pronunciation factor to implement a certain authorial intention. Based on the analysis, it is known that the pronunciation (phonation) factor in a fiction text can be used as an indicator of cultural and social identity. Specifically, the hero of S. Rushdie, trying to imitate a more noble speech, tries to imitate a pure (elite) Oxford accent. At the same time, J.Mammadguluzade, on the contrary, uses distorted speech variants in the language of his ignorant heroes. The authors also use the pronunciation factor, or rather, the factor of deliberate distortion of pronunciation, to demonstrate the commitment of a particular character to his or her national identity.

Rəyçi: (elmi rəhbər) f.e.d. Bənövşə Məmmədova, ADU-nun Tərcümə fakültəsinin dekani

Məlikova Şəkar İlqar qızı⁹
FEİLİN KEÇMİŞ ZAMAN FORMASININ “ƏL-BƏQƏRƏ” SURƏSİNDƏ
İFADƏ ETDİYİ MƏNALAR

Feilin formaları və zamanla bağlı olan əsas müzakirə onların müxtəlif vaxtları necə ifadə etməsinə yönəlib. Orta əsr ərəb alimi Sibəveyhi məşhur "الكتاب" (Kitab) əsərində zamanları belə təsvir edir:

فأما بناء ما مضى فذهب وسمع... وأما بناء ما لم يقع فإنه قولك أمرا : أذهب واقتل واضرب ، ومخبرا : يذهب ويضرب ويقتل ويضرب . وكذلك بناء ما لم ينقطع وهو كائن إذا أخبرت بهذه الأمثلة التي أخذت من لفظ أحداث الأسماء [2, s.12] ...

Keçmişdə baş verən hərəkətlərə gəlincə, buraya – getdi - سمع, e şiddətim feilləri, hələ baş verməmiş hərəkətlərə - getdi - اقبل, öldür - أضرب, vur kimi əmr feilləri – يذهب, gedir - يضرب, vurur - يقتل, öldürür kimi xəbərlər aiddir. Davam edən və kəsilməyən hərəkətlər üçün paylaşa biləcəyiniz nümunələr var. Bu nümunələr adların hadisələrindən ibarətdir. Tərcümə, 2] (s.12)

Ərəb mənbələrində feilin zaman formaları barədə müxtəlif təriflər vardır. Məsələn Fadel əs-Səmərrai "النحو" (Ərəb qrammatikası qaydaları və mənalari) adlı kitabında mazi feil haqqında qeyd edir:

ما دل على حدث مقترن بزمن قبل زمن التكلم، فإذا قلت لصاحبك : (سافر سعيد) دل الفعل (سافر) على حدث وقع في الزمن الماضي، أي أن الحدث وقع قبل زمن الإخبار به [4, s.15].

"Danışma vaxtından əvvəlki zamanla əlaqəli bir hadisəyə dəlalət edir. Əgər dostunuza) Səid "سافر سعيد" (səyahət etdi (desəniz, burada) "سافر" səyahət etdi (feili keçmişdə baş vermiş bir hadisəni göstərir, yəni hadisə bu barədə məlumat vermə vaxtı ındarəvvəl ba) .”ş vermişdir tərcümə, 4] (s.15)

Qurandakı feillər zaman mənalərini yalnız morfoloji quruluşlarına görə deyil, həmçinin keçdikləri kontekstdən alırlar və çox vaxt keçmişlə gələcək arasındakı keçid sadəcə qrammatik zamandan daha dərin mənə kəsb edir. [5, s.43]

“Bəqərə” surəsində mazi feillərin ifadə etdiyi mənalər, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ayələrə nəzər yetirdikdə burada mazi feilin, əsasən, keçmiş zamanı ifadə etdiyini görürük. Həmin ayələrdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

7: خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ... (البقرة)

Allah onların ürəyinə və qulağına möhür vurmuşdur... (Əl-Bəqərə: 7)

(الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ... (البقرة: 22)

O Allah ki, sizin üçün yer üzünü döşədi, göyü isə tavan yaratdı, göydən yağmur endirdi və onun vasitəsilə sizin üçün müxtəlif meyvələrdən ruzilər yetişdirdi... (Əl-Bəqərə: 22)

Burada ilk (7-ci) ayədə işlənən "خَتَمَ" (möhürlədi), ikinci (22-ci) ayədə "جَعَلَ" (etdi), "أَنْزَلَ" (endirdi), "أَخْرَجَ" (çıxartdı) feilləri keçmiş zamanı ifadə edir.

57-ci ayədə isə mazi feilin "ما" ədatı ilə işlənərək keçmiş zamanın inkarını ifadə etdiyini görmək olar:

وَمَا ظَلَمُونَا وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (البقرة: 57) ...

Onlar (əcdadınız) isə (itaətdən boyun qaçırmaqla) Bizə deyil, ancaq özlərinə zülm etmiş oldular. (Əl-Bəqərə:

57)

- Qurani-Kərimin bir çox ayəsində keçmiş zaman formasında olan feillər gələcək zamanı ifadə edir.

Burada keçmiş zaman formasından istifadə gələcək hadisələri daha güclü və təsirli göstərir, çünki belə ifadə reallıq və əminlik hissi yaradır.

Qurandan təfsirlərini oxuyarkən tez-tez belə ifadələrə rast gəlinir: “Burada keçmiş zamanın işlədilməsi bu hadisənin mütləq baş verəcəyini xatırladır” və ya “Keçmiş zaman bu hadisənin mütləq baş verəcəyini göstərir”. Bu ifadələr onu deməyə əsas verir ki, bu cür danışq gələcək hadisələri sanki artıq baş vermiş kimi göstərir. [6] Bu tip ayələr daha çox Qiyamət günü ilə əlaqədar olur.

Feilin mazi formasının gələcək zamanı ifadə etməsinə “Əl-Bəqərə” surəsinin aşağıdakı ayələrini misal göstərmək olar:

إِذْ نَبِّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوْا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ (البقرة: 166)

O zaman tabe olunmuşlar (bütərəstlərin rəisləri) tabe olanlardan (bütərəstlərdən) uzaqlaşacaq, (onların hamısı qiyamətdəki) əzağı görəəcək və qıralarındakı rabitə qırılacaqdır. (Əl-Bəqərə: 166)

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (البقرة: 210)

Yoxsa onlar Allahın (qəzəbinin) bulud kölgələri içində mələklərlə (əzab mələkləri ilə) gəlməsini və işin tamam olmasını (özlərinin məhv edilməsini) gözləyirlər? Şübhəsiz ki, (bütünü) işlər (axırda) Allaha qayıdacaqdır. (Əl-Bəqərə: 210)

İlk (166-cı) ayədə "رَأَوْا" (gördülər) və "تَقَطَّعَتْ" (qırıldı) feilləri, ikinci (210-cu) ayədə isə "قُضِيَ" (tamamlandı) feili mazi formada olsa da, gələcək zamana dəlalət edir.

- Ərəb dilində feillərin hansı zamanda işlənməsindən asılı olmayaraq Allah-Təala (c.c) ilə bağlı olan məqamlarda onlar bütün zamanları ifadə edir. Bəqərə surəsinin 235-ci ayəsi buna misal ola bilər:

عَلَّمَ اللَّهُ أَتَكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَكِنْ لَا تَأْخُذْهُنَّ سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا... (البقرة: 235) ...

Allah sizin onları xatırlayacağınızı bilir. Lakin (gözləmə müddətində) onlarla gizlədə vədələşməyin, onlara şəriətə müvafiq söz deyini! (Əl-Bəqərə: 235)

⁹ Sheker.melikova@mail.ru

Bu ayədə "علم" (*bildi*) feili mazi formada olsa da, Allah-Təala (c.c) ilə bağlı olduğu üçün bütün zamanları, o cümlədən indiki-gələcək zamanı ehtiva edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qrammatiklər, həmçinin feil formalarını dəyişdirən, onlara xüsusi mənalar verən əlavələrə də diqqət yetirmişlər. Bu əlavələr formanın mənasına təsir göstərir.

"**كن**" mazi feilinin müzare feillə işlənməsi

"**كن**" (olmaq) feili mazi formada köməkçi feil vəzifəsində işlənərək özündən sonra müzare formada gələn əsas feillə tərkib yaradır və keçmiş davamedici zamanı ifadə edir.

"Bəqərə" surəsində "كن يفعل" tərkibinə 10-cu, 33-cü, 59-cu və digər ayələrdə rast gəlmək olar:

(فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ فَرَدَّهُمْ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ... (البقرة: 10)

Onlar ürəyində məraz (nifaq və həsəd mərazi) var. Allah onların (şəkk, kin və nifiq) mərazını daha da artırır. Yalan dedikləri üçün onlar şiddətli bir əzaba düçar olacaqlar! (Əl-Bəqərə: 10)

33 (البقرة: 33)

(Adəm) onlara (mələklərə) bunların adlarını xəbər verdikdə (Allah): "Mən sizə, göylərin və yerin gözə görünməyən sirlərini və sizin gizlində - aşkarda nə etdiyinizi bilirəm, söyləmədimmi?" – buyurdu. (Əl-Bəqərə: 33)

(البقرة: 59) فَبَكَرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِي قِيلَ لَهُمْ فَأَنزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ

(Özlərinə) zülm edənlər onlara deyilən (əmr olunan) sözü başqası ilə dəyişdirdilər ("bizi bağışla" mənasında işlədilər "hittə" sözü ilə gülərək onu "buğda" mənasında olan "hintə" sözü ilə əvəz etdilər). Biz də o zalımlara etdikləri haqsızlığa görə göydən şiddətli əzab göndərdik. (Əl-Bəqərə: 59)

Göstərilən ayələrdə "كَانُوا يَكْفُرُونَ" (yalan deyirdilər), "كَانُوا يَكْفُرُونَ" (gizlində edirdilər), "كَانُوا يَكْفُرُونَ" (haqsızlıq edirdilər) tərkibləri tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir.

Surənin 170-ci ayəsində "كن يفعل" tərkibinin inkar formasına da rast gəlirik:

(أَوَلَوْ كُنَّا رَبَّهُمْ لَآتَيْنَاهُمْ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ (البقرة: 170) ...

Bəs ataları bir şey anlamayıb doğru yolda deyildilərsə necə? (Yenədəmi onlara təbə olacaqlar?) (Əl-Bəqərə: 170)

Bu ayədə "كن" feili ilə əsas feillər ("لا يهتدون", "لا يعقلون") arasına mübtəda vəzifəsində olan "آتَيْنَاهُمْ" (ataları) sözü daxil olmuşdur.

Mazi feilin "قَدْ" ədatı ilə işlənməsi

"Bəqərə" surəsinin 60, 118, 134, 141, 246, 247, 256-cı ayələrində mazi feil "قَدْ" ədatı ilə birlikdə işlənir.

Ümumiyyətlə, "قَدْ" ədatı mazi feillə işləndikdə yaqinlik və ya hər hansı bir şeyin real olduğunu ifadə edir. Bəzən o, bir şeyin baş verməyə yaxın olduğunu da ifadə edir. "Bəqərə" surəsinin qeyd edilən ayələrində "قَدْ فَعَلَ" təsdiq ifadə edir. Həmin ayələrdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

(فَاتَفَجَّرَتْ مِنْهُ أُنْتُنَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرِبَهُمْ... (البقرة: 60) ...

(O, əsanı daşa vuran kimi) ondan (daşdan) on iki çeşmə fışqırdı, hər kəs öz çeşməsinə tanıdı. (Əl-Bəqərə: 60)

(قَدْ بَيَّنَّا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ (البقرة: 118) ...

Biz tam yaqinliklə iman gətirənlərə ayələrimizi (dəlillərimizi) açıqcasına göstərdik. (Əl-Bəqərə: 118)

Bu ayələrdə işlənen "قَدْ عَلِمَ" (tanıdı), "قَدْ بَيَّنَّا" (göstərdik) ifadələri qeyd olunan hadisələrin keçmişdə baş verməsinə əminlik, yaqinlik ifadə edir.

Qrammatiklər, həmçinin zərflərin (ظرف) feil formasının temporal mənasına necə təsir etdiyini və kontekstin istinad edilən zamanla bağlı məlumatı necə verə biləcəyini nəzərdən keçirmişlər. [3, s.20]

Mazi feilin "كَلَّمَ" (hər dəfə) zərflə ilə işlənməsi

Qurani-Kərimdə "كَلَّمَ" (hər dəfə) zərfinin mazi feillə birlikdə işlənərək hərəkətin keçmiş zamanda təkrar edildiyini ifadə edən ayələrə də rast gəlinir. Ərəb dilində bu tərkibdən ibarət zaman "الماضي المتكرر" (təkrarlanan keçmiş zaman) adlanır. Qeyd olunan tərkibə Bəqərə surəsinin dörd ayəsində (20, 25, 87, 100-cü ayələr) rast gəlinir. Aşağıda onlardan bir neçəsi qeyd olunmuşdur:

(أَفَكَلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَىٰ أَنفُسُكُمُ اسْتَغْبِرْتُمْ فَغَبِيًّا كَذِبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ (البقرة: 87) ...

Hər dəfə sizə ürəyinizə yatmayan bir şey (əmr, buyuruq) gətirən peyğəmbərə təkəbbür göstərmirdinizmi?

Məhz buna görə də onların bir qismini təkzib etdiniz, bir qismini isə öldürdünüz (Zəkəriyyə və ya Yəhya kimi). (Əl-Bəqərə: 87)

(أَوَلَكَلَّمَا عَلَهُوْا عَهْدًا نَّبِيًّا فَرِيقٌ مِّنْهُمْ بَلَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (البقرة: 100)

(Yəhudilər) hər dəfə əhd bağladılar zaman onların bir qismi onu pozmadımı?! Onların, bəlkə də, çoxu (Tövrəyə) inanmır. (Əl-Bəqərə: 100)

87-ci ayədə "كَلَّمَ جَاءَكُمْ" (hər dəfə sizə bir şey gətirən) və 100-cü ayədə "كَلَّمَ عَلَهُوْا عَهْدًا" (hər dəfə əhd bağladılar zaman) tərkibləri hərəkətin keçmişdə təkrarlandığını ifadə edir. Lakin 25-ci ayəyə nəzər yetirdikdə, görürük ki, burada "كَلَّمَ" ilə işlənen mazi feil keçmiş deyil, gələcək zamana dəlalət edir:

(كَلَّمَ رُزُقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رُّزُقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ... (البقرة: 25) ...

(O cənnətlərin) meyvələrindən bir ruzi yedikləri zaman: "Bu bizim əvvəlcə (dünya evində) yediyimiz ruzidir", - deyəcəklər. (Əl-Bəqərə: 25)

Qeyd olunan ayə Cənnətlə bağlı olduğu üçün gələcək zamanı ifadə edir və burada işlənen "كَلَّمَ رُزُقُوا" (hər dəfə yedikləri zaman) ifadəsi də öz növbəsində keçmiş zamanı deyil, gələcək zamanı ifadə edir.

Mazi feilin "إِن" və "إِذَا" (əgər) şərt ədatları ilə işlənməsi

Feilin şəkil və zaman kateqoriyaları bir-birilə bağlıdır. Məsələn xəbər şəklinin əsas xüsusiyyəti keçmişdə, indi və gələcək zamanda baş verəcək real hərəkəti ifadə etməkdir. Lakin bəzi köməkçi sözlərdən sonra və kontekstə bağlı müəyyən şəraitdə xəbər şəkli qeyri-real hərəkəti də bildirir. [1, s.25]

“Bəqərə” surəsinin bir neçə ayəsində mazi feilin şərt ədatları ilə işlənməsi hallarına rast gəlinir. Mazi feilin “İn” ədatı ilə işlənməsinə aşağıdakı ayələri misal göstərmək olar:

(وَإِذْ لَقُوا الَّذِينَ ءَامَنُوا قَالُوا وَإِنَّا خَلَوْنَا إِلَىٰ شَيْطَانِيهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزَءُونَ (البقرة: 14)

Onlar möminlərlə qarşılaşdıqları zaman: “Biz də (sizin kimi) iman gətirdik”, -deyirlər. Halbuki öz şeytanları ilə (onları aldadan dostları ilə) təkbətək qalanda: “Biz də sizinləyik, biz ancaq (möminlərə) istehza edirik”, -deyirlər. (Əl-Bəqərə: 14)

(البقرة: 117) وَإِذْ قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ...

Bir işin yaranmasını istədiyi zaman, ona (o işə) yalnız: “Ol!” -deyər, o da (fövrən) olar. (Əl-Bəqərə: 117)

(كَتَبَ عَلَيْكُمُ إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْأُولَٰئِينَ بِالْمَعْرُوفِ ... (البقرة: 180)

Sizin hər birinizi ölüm haqlayan zaman qoyub gedəcəyiniz maldan valideynlərinizə, yaxın qohumlarınıza verilməsi üçün ədalət üzrə (malın içində birindən çox olmamaq şərti ilə) vəsiyyət etməyiniz zəruridir. (Əl-Bəqərə: 180)

(وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ ۖ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ ... (البقرة: 186)

(Ya Rəsulum!) Bəndələrim Məni səndən soruşduqda söylə ki, Mən (onlara) yaxınam. Dua edib Məni çağıranın duasını qəbul edəram. (Əl-Bəqərə: 186)

14-cü ayədə “وَإِذْ لَقُوا” (onlar qarşılaşdıqda) ifadəsi keçmiş zamana, 180-ci ayədə “إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ” (Sizin hər birinizi ölüm haqlayan zaman) ifadəsi isə gələcək zamana dəlalət edir. 117 və 186-cı ayələr isə Allahla (c.c) bağlı ayə olduğu üçün burada “İn” ədatı ilə işlənən mazi feil keçmiş zamanla yanaşı, bütün zamanları əhatə edir.

Mazi feilin “İn” ədatından sonra gələrək hansı mənalara ifadə etdiyini nəzərdən keçirmək üçün aşağıdakı ayələrə müraciət edək:

(وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ ۚ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّن دُونِ اللَّهِ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ (البقرة: 23)

Əgər bəndəmizə (Mühəmmədə) nazil etdiyimizə (Qurana) şəkkiniz varsa, siz də (fəsahtədə və bəlağətdə) ona bənzər bir surə gətirin və əgər (“bu, bəşər kəlamıdır” sözünü) doğru deyirsinizsə, onda Allahdan savayı (bütünü) şahidlərinizi (bütllərini, şair və alimlərinizi bu işdə köməyə) çağırın! (Əl-Bəqərə: 23)

(البقرة: 120) وَلَئِن تَتَّبِعْتَ أَهْوَاءَهُمْ بَعْدَ الَّذِي جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۖ مَا لَكَ مِنَ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ...

Əgər sənə gələn elmdən (vəhydən) sonra onların (nəfslərindən gələn) istəklərinə uysan, o zaman səni Allahdan (Allahın əzabından) qoruyacaq nə bir dost, nə də bir köməkçi tapılar. (Əl-Bəqərə: 120)

Qeyd olunan 23-cü ayədə “İn” ədatından sonra gələn mazi feil indiki zamanı, 120-ci ayədə isə gələcək zamanı ifadə edir.

Tədqiqatımızda feilin mazi formasının “Əl-Bəqərə” surəsində ifadə etdiyi mənalara araşdırılmışdır. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, nümunə olaraq göstərilən ayələrdə mazi feillər təkcə keçmiş zamanı deyil, indiki, gələcək zamanları, həmçinin Allah-Təala (c.c) ilə bağlı olan ayələrdə bütün zamanları ehtiva edə bilir. Bu isə Quranın necə bəlağətli bir kitab olduğuna, konkret bir zamana sığmadığına və bütün qövmlərə şamil olduğuna dəlildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедалиев В. М. Категории времени, лица и наклонения глагола в современном арабском литературном языке: Учеб. пособие. Баку, АГУ, 1979. 82 с.
2. سيويه. الكتب. الجزء الأول. تحقيق و شرح: عبد السلام محمد هارون. الناشر مكتبة الخانجي بالقاهرة، 1988
3. دار التباء للطباعة والنشر - القاهرة، 1998. اتجاهات التحليل الزمني في الدراسات اللغوية. محمد عبد الرحمن الريحاني
4. د. محمد فاضل السمراي. النحو العربي أحكام ومعان، الجزء الأول. دار ابن كثير، 2014
5. مجلة د. دراسة، جامعة محمد البشير الأبراهيمي برج بوعريش، 2017 زينة قرفة. الدلالة الزمنية للفعل المضارع في النص القرآني. مجلة د.
6. الأفعال في القرآن و آثارها الدلالية.
7. shorturl.at/67SO5
8. <https://tanzil.net/>
9. <https://quran.com/>

XÜLASƏ

Orta əsr ərəb mənbələrinə nəzər yetirdikdə burada müxtəlif zamanlar haqqında danışmağın yalnız iki forması göstərilirdi: “فعل” və “يفعل”. Belə ki, keçmiş hadisələr üçün, əsasən “فعل” vəznini, indiki və ya gələcək hadisələr üçün isə “يفعل” vəznindən istifadə olunurdu. Lakin ərəb dili təkcə bu zaman formaları ilə məhdudlaşmamışdır. Dil inkişaf etdikdə müxtəlif zamanları ifadə etmək üçün yeni üsullar yaranmağa başlamış, daha mürəkkəb fikirləri ifadə etmək üçün qeyd olunan vəznlərə yeni əlavələr edilmişdir.

Keçmiş zaman formasının (mazinin) araşdırılması üçün “Əl-Bəqərə” surəsinin seçilməsi heç də təsadüfi deyildir. Məlum olduğu kimi, qeyd olunan surə Quranın ən böyük surəsidir və mazi feilin əksər ifadə formalarına burada rast gəlmək mümkündür.

Açar sözlər: zaman, feil, keçmiş zaman, Əl-Bəqərə surəsi

THE MEANINGS EXPRESSED BY THE PAST TENSE FORM OF THE VERB IN THE "AL-BAQARAH" SURAH

Summary

When examining medieval Arabic sources, it is noted that there were primarily two forms for discussing different times: “فعل” (past tense) and “يفعل” (present/future tense). The “فعل” form was primarily used for past events,

while the "يفعل" form was employed for present or future occurrences. However, the Arabic language has not been limited to these tense forms alone. As the language developed, new methods emerged to express various tenses, and additional forms were created to convey more complex ideas, expanding beyond the mentioned forms. These new forms became widely used in everyday speech and were recorded in texts.

The choice of the "Al-Baqarah" surah for the analysis of the past tense form is by no means accidental. As is known, this surah is the largest in the Qur'an, and many expressions of the past tense can be found within it.

Keywords: tense, verb, past tense, Al-Baqara surah.

"ЗНАЧЕНИЯ, ВЫРАЖЕННЫЕ ФОРМОЙ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В СУРЕ «АЛЬ-БАКАРА»

Резюме

При рассмотрении средневековых арабских источников можно отметить, что для обсуждения различных времён использовались только две формы: «فعل» (прошедшее время) и «يفعل» (настоящее/будущее время). Таким образом, для описания прошлых событий в основном использовалась форма «فعل», а для настоящих или будущих событий – форма «يفعل». Однако арабский язык не ограничивается только этими временными формами. По мере развития языка стали появляться новые способы выражения различных времён, и к указанным формам были добавлены новые элементы для передачи более сложных идей. Эти новые формы широко распространились в повседневной речи и были зафиксированы в текстах.

Выбор суры «Аль-Бакара» для исследования формы прошедшего времени (мази) вовсе не случаен. Как известно, эта сура является самой большой в Коране, и здесь можно встретить большинство форм выражения прошедшего времени.

Ключевые слова: время, глагол, прошедшее время, сура Аль-Бакара.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİN ZƏNGİNLƏSMƏSİNƏ TƏSİRİ

Ədəbiyyat — insanın, cəmiyyətin hisslərini, emosiyalarını, düşüncələrini, arzu və istəklərini obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Ədəbiyyat tarixini ilk dəfə ingilis filosofu Frensis Bekon 1605-ci ildə öz traktatlarından birində müstəqil elm adlandırmışdır. Bu elmin Avropa universitetlərində tədrisi isə XIX əsrdən başlanır. İlk ədəbiyyat tarixi kursları yunan-Roma ədəbiyyatları tarixinə aid idi, sonralar konkret Avropa ədəbiyyatlarının tarixləri də müstəqil fənlər kimi tədris olunmağa başlamışdır. Ədəbiyyatın özünəməxsus qanunauyğunluqları var.

Bu qanunauyğunluqları, prinsipləri öyrənən elm- ədəbiyyatşünaslıq adlanır. Bədii yaradıcılığın tarixən formalaşmış həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirməsi ilə əlaqədar ədəbiyyat və incəsənətdə müxtəlif janrlar yaradılmışdır. Ədəbiyyatda — hər ədəbi növ janra ayrılır. Çox geniş yayılmış ədəbi janrlardan biri də dedektiv əsərlərdir. Detektiv janrı və ya xəfiyyə ədəbiyyatı, detektiv ədəbiyyatı — bədii ədəbiyyat növü; faktların məntiqi təhlili ilə gizli cinayətlərin açılmasından, xəfiyyələrin (detektivlərin) macəralarından bəhs edən roman, povest, hekayələrdən ibarətdir. Detektiv ədəbiyyatda konflikt, əsasən, ədalətin qanunsuzluqla toqquşması üzərində qurulur. Bu janrda dünya ədəbiyyatında bir sıra maraqlı dedektiv əsərlər yaradılmışdır. Detektiv janrı öz inkişaf yolunda çox ciddi inkişaf mərhələlərindən keçib. İlk dövrlərdə "hermetik detektiv" (kiçik bir məkanda — otaqda, ofisdə, vaqonda, evdə baş verən hadisələrin təsviri) populyar olsa da, 1980-ci illərindən başlayaraq dünya detektiv ədəbiyyatı öz inkişafının növbəti mərhələsinə başladı. Dünyaca məşhur yazıçılar artıq detektivi başqa janrlarla sintez etməyə və bunun nəticəsində yeni ədəbi janrlar meydana gətirməyi bacardılar. Bu cəhdlər nəticəsində tarixi detektiv, intellektual-kulturoloji detektiv, siyasi detektiv, mistik detektiv, fantastik detektiv janrları yarandı. Umberto Ekonu, Orxan Pamuku, Haruki Murakamini bu sahənin öncülləri hesab etmək olar. Ancaq bu yazıçılar detektiv ədəbiyyatı nümayəndəsi hesab olunmurlar. Onların romanlarında detektiv xətt sadəcə romanın strukturunun və süjetinin rəngarəngliyinə xidmət edir, postmodern roman xüsusiyyətlərinə isə tam cavab verir. Detektiv ədəbiyyat və ya kriminal nəsr bilavasitə cinayətə, onun açılmasına, cinayətkarların obrazlarına və motivlərinə diqqət yetirən ədəbi janrdır. Bunu kim etdi? - cinayəti kimin törətdiyinə dair tapmacaya yönəlmiş detektiv hekayənin mürəkkəb süjet versiyasıdır.

"Bunu kim etdi?" termini həm də qatilin şəxsiyyətinin tez aydın olmadığı bir isə təsvir etmək üçün qətl müstəntiqləri arasında istifadə olunur. Qətlərin çoxu qurbanın tanıdığı və ya qohum olduğu insanlar tərəfindən törədildiyi üçün "bunu kim edib?" məsələsinin həlli adətən daha çətinidir. Detektivin bir janrı kimi əsas xüsusiyyəti əsərdə hansısa sirli hadisənin olmasıdır, hansı şəraitdə baş verməsi məlum deyil və aydınlaşdırılmalıdır. Detektivin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hadisənin faktiki halları təhqiqat başa çatana qədər heç olmasa tam şəkildə oxucuya çatdırılmır. Azərbaycan ədəbiyyatında, detektiv əsərlər müəllifi Cingiz Abdullayevin "Ailə sirləri" adlı romanında Oğazaxıstandan Avropaya köçmüş qohumlar arasındakı düşmənçilikdən, onlardan birinin müəmmalı şəraitdə öldürülməsindən bəhs olunur. (1, 56-57) Elatının psixoloji detektiv janrında qələmə aldığı "Bakıdan gələn xəfiyyə" romanında Rusiyada baş verən cinayət hadisəsinin arasdırılmasından bəhs olunur. İngilis ədəbiyyatında hələ XX əsrin əvvəllərində yaşamış Artur Konandovlun "Serlok Holms və Doktor Vatsonun macəraları" (Adventures of Sherlock Holmes and Doctor Watson) əsəri bir çox dillərə tərcümə olunmuş və məhsurluq qazanmışdı. Belə müəlliflərdən biri də Aqata Kristidir. Aqata Kristi ingilis yazıçı, dramaturq, detektiv janrının mahir yaradıcısı olmuşdur. O, dünyanın ən məşhur detektiv yazıçılarından biri hesab olunur. Aqata Kristinin əsərləri bəzər tarixində (Bibliya və Uilyam Şekspirin əsərlərindən sonra ikinci), ən çox nəşr olunan evni zamanda ən çox tərcümə olunan əsər müəllifidir. (7236 tərcümə). O, 60-dan çox detektiv roman, 6 psixoloji roman, 19 hekayələr toplusunu nəşr etdirmişdi. Onun 16 pəsi London teatrlarında tamaşaya qoyulub. Kitabları 4 milyard nüsxədən çox nəşr olunub və 100-dən çox dilə tərcümə edilib.

Detektivin aşağıdakı növləri mövcuddur: 1. Qapalı detektiv, qapalı otaqda qətl, qeyri-mümkün cinayət, fəvqəlinsanın törətdiyi cinayət. Edqar Allan Ponun "Morq küçəsində qətl" əsəri "qapalı otaqda qətl" süjetinə əsaslanan ilk detektiv əsər hesab olunur. Artur Konan Doyl "Rəqs edən adamlar", "Rəngli lent", Aqata Kristi "On balaca hindli", "Sıcan tələsi", "Sərq ekspressində qətl". əsərlərini bu nəgə nümunə kimi göstərə bilərik. 2. Rahat detektiv Zorakılığa daha az yer verildiyi və ya vumorla təqdim edildiyi, cinayətlərin və arasdırmaların kiçik, sıx bir cəmiyyətdə baş verdiyi bir detektiv janrı növüdür. Bu növ əsərlərdə detektivlər daha çox qadınlar olurlar.

3. Tarixi detektiv. Cinayətin tarixi hadisələr kontekstində baş verir. Məsələn, V.Eko "Qızılgülün adı". Müasir müəllifin tarixi reallıqlara yerləşdirdiyi detektiv hekayəsi "retro-detektiv" adlanır. Məsələn, Dostoyevski "Cinayət və cəza", Jan Riçep "İdeal cinayət".

4. Tərs çevrilmiş detektiv. Cinayətkar hekayənin əvvəlindən tanınır, bu cür əsərlərdə detektivin cinayətkarın təqsirini dəqiq necə sübut edəcəyi vurğulanır. "Həqiqət və yalan" qədim Misir alleqorik nağılı, Sofokl "Çar Edip". 5. Polis detektivi. Polisin baş qəhrəmanlarının şəxsi həyatlarının, çox vaxt dramatik şəkildə nümayiş etdirilməsidir. Süjetin mövzusu ailə vəziyyəti, komandadakı münasibətlər və həyat üçün risk, eləcə də peşəkar fəaliyyətlə əlaqəli stressli mühit ola bilər. 6. Hüquqi və ya leqal detektiv. Hüquq-mühafizə və məhkəmə sistemi "baş qəhrəman" rolunu alaraq əsərdə mərkəzi yer tutur. 7. Casus detektivi, adətən hansısa xüsusi xidmətdə çalışan bir casusun nöqteyi-nəzərindən danışılan, hərəkətli hekayədir. 8. Cinayət romantikası detektivi. Cinayətkarın nöqteyi-nəzərindən danışılan hekayədir. 9. Psixoloji detektiv. Psixoloji konfliktə əsaslanan detektiv elementləri olan trillerin alt

¹⁰ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti sevinjhassanzadeh@mail.ru

janrı.10.İronik detektiv detektiv janrının postmodernizm izlərini daşıyan atipik növlərindən biridir. İronik detektivdə detektiv araşdırma yumoristik nöqteyi-nəzərdən təsvir edilir və bir sirri açmaq məqsədi daşıyır və hekayə adətən birinci və ya ikinci şəxs tərəfindən aparılır. Cox vaxt bu məcrada yazılan əsərlər detektiv romanın klisələrini parodiya edir. İronik detektiv hekayəsinin inkişafının ilkin mərhələlərində “ironik” anlayışı çox vaxt “reallığın cilalanması” rolunu oynayırdı.11.Siyasi detektiv. Əsas intriqa siyasi hadisələr və müxtəlif siyasi və ya biznes xadimləri və qüvvələr arasında rəqabət ətrafında qurulur. Həm də tez-tez olur ki, baş qəhrəmanın özü siyasətdən uzaqdır, bununla belə, işi araşdırarkən “güclər” tərəfindən istintaqa əngəl törədilir və ya hansısa sui-qəsd üzə çıxır. Siyasi detektivin fərqli xüsusiyyəti (mütləq olmasa da) əsasdan başqa, tamamilə müsbət personajların mümkün olmamasıdır. O, həmçinin bir əsərin teatr tamaşalarının maksimum sayına görə rekorda sahibdir. Aqata Kristinin “Sıcan tələsi” pyesi ilk dəfə 1952-ci ildə səhnəyə qoyulmuş və 2020-ci ilə qədər teatrda nümayiş olunmuşdur. Onun ilk dedektiv romanı “Stilesdəki sirli hadisə” 1920-ci ildə nəşr olunmuşdur. Öz əqidəsinə görə, o, mühafizəkar, Viktoriya dövrü dəyərlərinin tərəfdarı idi və Viktoriya dövrü əxlaqını qəbul edirdi. Bibliya və kilsənin də onun düşüncə tərzinə böyük təsiri var idi. Əvvəllər varlı olan, lakin zaman keçdikcə voxsullasan vuxarı orta təbəqədən olan ailədə Viktoriya dövrü ruhu, ailə və cəmiyyət haqqında kifayət qədər mühafizəkar, patriarxal baxışlar üstünlük təşkil edirdi. Bu cür ənənələrə uyğun olaraq, Aqata evdə ilk növbədə onu pəşəkar fəaliyyətə devil, yaxşı həyat voldaşı və ana roluna hazırlamaq üçün nəzərdə tutulmuş sistemli bir təhsil aldı. Bununla belə, bir sıra şəxsi və maddi səbəblərə görə o, detektiv janrının qızıl dövrünün tanınmış yazıçısı ola bildis Kristinin bioqrafı Oven Robbins vurğulayırdı ki, yazıçı bütün həyatı boyu müxtəlif sosial proseslərə və mənəvi problemlərə diqqəti ilə seçilib. Kristi özü sonradan qeyd edib ki, gənclərin kriminal aləmə qoşulması və cinayət törətməsi onu çox qorxudur: “Uzun illər vicdansız hərəkətləri təsvir etməklə, mən ancaq məlum həqiqəti təsdiqləyə bilərəm: “dürüstlük ən yaxşı siyasətdir.”Və hər yeni kitabımla bu sözlərin düzgünlüyündə daha da möhkəm inanıram”.O, qatillərə qarsı qətiyyətli idi, onların insanlar üçün qeyd-şərtsiz bir sər olduğunu düşünürdü, çünki onlar cəmiyyətə nifrətdən başqa heç nə verə bilməzlər. O, bu keyfiyyətlərin əvvəldən belə insanlara xas olduğunu güman edirdi, onlara yazığı gəlmək olar, amma heç bir halda onlara aman verilməməlidir. Belə sərt mövqe daha çox qurbanlara mərhəmət hissi, günahsızları qatillərdən qorumaqla bağlı idi: “Günahsız qorumaq lazımdır; onun başqaları ilə sülh və harmoniyada yaşamaq imkanı olmalıdır”.O, qatillər üçün ömürlük həbs cəzasının tətbiqinə qarsı çıxır, bu kateqoriyadan olan şəxslərin ibtidai insanların məskunlaşdığı qevri-yaşayış ərazilərinə deportasiya edilməsinə üstünlük verirdi. Onun fikrincə, qatillər üçün başqa bir məqbul cəza məcburi ictimai xidmət və ya zəhərlənmə ilə bədəninə təhlükəli tibbi təcrübələrdə istifadə edilməsi arasında seçim etmək ola bilər. Əgər ölümcül elmi təcrübələr nəticəsində cinayətkar sağ qalsaydı, o zaman o, cəmiyyətə qayıdıb həyata davam edə bilirdi. Bu Aqata Kristinin şəxsi düşüncələri idi.(2,19-20) Aqata Kristi əsərlərində sosial mövzulara toxunmaqdan çəkinmirdi. Məsələn, Kristinin ən azı iki romanı (“Beş balaca donuz” və “Məsumiyyətin sınağı) ölüm cəzası ilə bağlı məhkəmə səhvləri hallarını təsvir edirdi. Ümumiyyətlə, Kristinin kitablarının bir çoxu o dövrün ingilis ədalətinin müxtəlif mənfi cəhətlərini təsvir etmişdir. Aqata Kristi "On zənci balası" romanını özünün ən yaxşı əsəri hesab edirdi. Romanda hadisələrin cərəyan etdiyi qayalı ada Britaniyanın cənubundakı Burq adasının real təsviridir.

Detektiv ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Georgiy Andçaparidze vurğulayıb ki, Kristi öz əsərlərində yaxşı bildiyi həyatı və personajları əks etdirib. O, "öz istedadı cərcivəsində - geniş sosial təbəqənin əxlaqşünası" görkəmli idi. Öz əqidəsinə görə, o, mühafizəkar, Viktoriya dövrü dəyərlərinin tərəfdarı idi və Viktoriya dövrü əxlaqını qəbul edirdi. Bibliya və kilsənin də onun düşüncə tərzinə böyük təsiri var idi. Əvvəllər varlı olan, lakin zaman keçdikcə voxsullasan vuxarı orta təbəqədən olan ailədə Viktoriya dövrü ruhu, ailə və cəmiyyət haqqında kifayət qədər mühafizəkar, patriarxal baxışlar üstünlük təşkil edirdi. Əsərlərinin ağır cinayətlərin acılması üzərində qurulmasına baxmayaraq, yazıçı zorakılıqların, qanlı hadisələrin təsvirinə həvəs göstərməmişdir. O hesab etmişdir ki, belə səhnələr oxucuda mərhəmət hissinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Yazıçı “Detektiv ədəbiyyatın ustası” adına, Britaniya İmperiyasının Ordeninə və digər mükafatlara layiq görülmüşdür.

OARA OƏHVƏ yazıçı Aqata Kristinin seçilən əsərlərindən biridir. Yazıçı burada artıq təqəüdə çıxmış detektiv Erkül Puaronun iti zəkasının ortaya çıxardığı cinayət isindən bəhs edir. Əsərdə görkəmli fizikin zəhərlənərək öldürülməsindən danışılır. Onun qətlinə sübhəli şəxslər çoxdur – oğlundan gəlininədək. Ancaq Erkül Puaro tələsik nəticələr çıxarmır və cinayətin üstünü isti izlərlə aça bilir. İngilis ədəbiyyatında detektiv janrının ənənələrini davam etdirən Kristi iki qəhrəman obrazı yaradır: intellektual Puaro və komik kapitan Qastinqs. Üçüncü bir qəhrəman isə yaşlı qadın Miss Marpl idi. Ancaq daha çox sevilən Puaro olur. Bu personaj onun ilk romanlarından birində ortaya çıxır. Belçikalı xəfiyyə onun 33 romanı və 54 hekayəsinin qəhrəmanıdır. Aqata Kristinin əsərlərinin digər qəhrəmanları da olub. Bunlardan biri polkovnik Reyssdir. O, ingilis kəşfiyyatının agentidir və təhlükəli cinayətkarları axtarıb tapmaq üçün dünyanı dolasır. Polkovnik Reyss yazıçının - “Qəhvəyi kostyumlu adam”, “Nildə ölüm”, “Kartları acın” və “Parıldayan sianid” əsərlərində iştirak edir. 1934-cü ildə “Sərq ekspressində qətl” əsəri cəpədən çıxır. Kristi bu romanı İstanbuldakı “Pera Palas” otelində yazıb. Yazıçının yaşadığı 411 sayılı otaqda indi onun memorial muzeyi yaradılıb. Roman böyük şöhrət qazanıb və dəfələrlə böyük tirajla çap olunmuşdur. Aqata Kristi ədəbiyyat sahəsində məhdud imkanlarını başa düşdüyünü, lakin pərəstis etdiyi yazıçıların üslubunu təkrarlamağa çalışmadığını, özü kimi qalmağa çalışdığını qeyd edib. “Mən özümü müxtəlif sahələrdə sınaşısam, amma heç vaxt yaxşı alınmayan və istedadlı olmadığım seyllərdə israr etməmişəm” deyirdi.(3,24)

The Mysterious Affair at Styles İngilis yazıçısı Aqata Kristinin 1916-cı ildə yazdığı və 1920-ci ildə nəşr olunan ilk detektiv romanıdır. Kitab qızının ədəbi hədiyyəsinə inanan və onun ədəbi təcrübələrini sarsılmaz

dəstəkləyən anası Klarissa Millərə həsr olunmuşdu. Witness for the Prosecution and Other Stories-İddiənin şahidi“ This gripping tale revolves around the case of a man charged with the murder of a wealthy elderly woman. It's a courtroom suspense story with a dazzling double climax, perfectly suited for audio format. “Leonard Vole is arrested for the murder of Emily French, a wealthy older woman. Unaware that he was a married man, Miss French made him her principal heir, casting suspicion on Leonard. When his wife, Romaine, agrees to testify, she does so not in Leonard's defence but as a witness for the prosecution. Romaine's decision is part of a complicated plan to free her husband. She first gives the prosecution its strongest evidence, then fabricates new evidence that discredits her testimony, believing, correctly as it turns out, that her impeachment as an unfaithful wife would improve Leonard's chances of acquittal far more than her testimony for the defence. It is then revealed that Leonard Vole in fact killed Emily French”. The original short story ended abruptly with the major twist—Romaine's revelation that Leonard Vole was in fact guilty. Over time, Christie grew dissatisfied with this abrupt and dystopian ending (one of the few Christie endings in which a murderer escapes punishment), which would have had to be sanitised in any event for stage and film versions where such a brutal crime going unpunished would have been unthinkable at the time. In her subsequent rewriting of the story as a play she added a young mistress for Leonard, who does not appear until the end of the play. The mistress and Leonard are about to leave Romaine (called "Christine" in all film and television versions, and most stage productions after the original Broadway production, until the 2016 television version) to be arrested for perjury, when Romaine grabs a knife, and stabs and kills Leonard. She will be defended by the same attorney she tricked into getting Leonard acquitted in the first place. (3,67-68) Aqata Kristinin bioqrafı Qven Robbins bütün həyatı boyu yazıcının müxtəlif ictimai proseslərə və mənəvi problemlərə diqqəti ilə fərqləndiyini vurğulayıb. Daha sonra Kristi özü də qeyd edirdi ki, gənclərin kriminal aləmə qoşulub cinayət törətməsi onu çox qorxudur: "Uzun illər boyu nadürrüst əməlləri təsvir edərək, yalnız məlum həqiqəti təsdiq edə bilərəm: "Dürlütlük ən yaxşı siyasətdir". Və hər yeni kitabımla bu sözlərin doğruluğu məni daha da möhkəmləndirir". (4, 78) Aqata Kristinin ədəbi fəaliyyətinin aparıcı xüsusiyyətlərindən biri onun mürəkkəb situasiyalar yaratmaq və oxucunu sona qədər şübhədə saxlamaq bacarığıdır. O, məharətlə dəlilləri və sirləri gizlədir və yalnız problemin həllinə gətirib faktları araşdırır. Onun romanlarının əsas qəhrəmanları səssiz və diqqətli, Hercule Poirot və ya Miss Marpledir.. Aqata Kristinin əsərləri detektiv janrının tarixində silinməz izlər qoymuşdur.. Onun romanları və qısa hekayələri dərin psixoloji varisiaları seçilir. “Miss Jane Marple is a fictional character in Agatha Christie's crime novels and short stories. Miss Marple lives in the village of St. Mary Mead and acts as an amateur consulting detective. Often characterized as an elderly spinster, she is one of Christie's best-known characters and has been portrayed numerous times on screen. Her first appearance was in a short story published in The Royal Magazine in December 1927, "The Tuesday Night Club", which later became the first chapter of The Thirteen Problems (1932). Her first appearance in a full-length novel was in The Murder at the Vicarage in 1930, and her last appearance was in Sleeping Murder in 1976. The character of Miss Marple is based on friends of Christie's step grandmother/aunt (Margaret Miller, née West). Christie attributed the inspiration for the character to multiple sources, stating that Miss Marple was "the sort of old lady who would have been rather like some of my step grandmother's Ealing cronies – old ladies whom I have met in so many villages where I have gone to stay as a girl". Christie also used material from her fictional creation, spinster Caroline Sheppard, who appeared in The Murder of Roger Ackroyd. When Michael Morton adapted the novel for the stage, he replaced the character of Caroline with a young girl. This change saddened Christie and she determined to give old maids a voice.” (5, 69)

Aqata Kristinin ədəbi qəhrəmanı miss Marple öz uzaqgörən zəkası sayəsində çətin cinayətləri həll edirdi. Müəddəs Meri Mead isə ömrü boyu ona insan təbiətinin mənfi tərəfinin sonsuz görünən nümunələrini çatdırmağa çalışırdı. Baş verən cinayətlər həmişə ona əvvəlki hadisəni xatırladı. bu da çox vaxt onu cinayətin əsl mahiyyətini daha dərindən dərk etməyə vadar edirdi. O, həmçinin təsadüfi şərhləri onun əlində olan məsələ ilə əlaqələndirmək qabiliyyətinə malik idi. “Miss Marple solves difficult crimes thanks to her shrewd intelligence, and St. Mary Mead, over her lifetime, has given her seemingly infinite examples of the negative side of human nature. Crimes always remind her of a previous incident, although acquaintances may be bored by analogies that often lead her to a deeper realisation about the true nature of a crime. She also has a remarkable ability to latch onto a casual comment and connect it to the case at hand.” (5,78). Hercule Poirot is a fictional Belgian detective created by British writer Agatha Christie. Poirot is one of Christie's most famous and long-running characters, appearing in 33 novels, two plays (Black Coffee and Alibi), and 51 short stories published between 1920 and 1975. Poirot first appeared in The Mysterious Affair at Styles, published in 1920, and exited in Curtain, published in 1975. Following the latter, Poirot was the only fictional character to receive an obituary on the front page of The New York Times. By 1930, Agatha Christie found Poirot "insufferable", and by 1960 she felt that he was a "detestable, bombastic, tiresome, ego-centric little creep". Despite this, Poirot remained an exceedingly popular character with the general public. Christie later stated that she refused to kill him off, claiming that it was her duty to produce what the public liked. Aqata Kristinin detektiv romanlarının əsas syujet xətti sirli cinayətlərin həlli və insan psixologiyasının dərinliklərini tədqiq etməkdir. Onun əsərlərində tez-tez gözlənilməz süjet dönüşləri və çoxsaylı şübhəli insanlarla rastlaşırıq. Onun dedektiv əsərlərinin əsas qəhrəmanları, Hercule Poirot və Miss Marple, kəskin müşahidə qabiliyyəti və analitik düşüncə ilə seçilir. Aqata Kristinin əsərlərinin digər qəhrəmanları da olub. Bunlardan biri polkovnik Reysdir. O, ingilis kəşfiyyatının agentidir və təhlükəli cinayətkarları axtarıb tapmaq üçün dünyanı doladır. Polkovnik Reys yazıcının - “Qəhvəyi kostyumlu adam”, “Nildə ölüm”, “Kartları açın” və “Parıldayan sianid” əsərlərində iştirak edir. İkinci

qəhrəman yazıcının 12 hekayəsinin əsas personajı olan Parker Rayndır. Onun qəhrəmanı olduğu hekayələr detektiv yox, daha çox psixoloji janrda yazılıb. Bu hekayələrin süjet xəttini cinayət yox, Raynın müştərilərinin müxtəlif səbəblərdən baslarına gələn əhvalatlar təşkil edir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi", Bakı 2008
2. Dame Agatha Christie, Encyclopædia Britannica 2018
3. Witness for the Prosecution and Other Stories, 2019
4. Евгений Ксензенко. "Агата Кристи оставила послание поклонникам". 2009
5. Сергей Бавин. Зарубежный детектив XX века (в русских переводах). М.: Книжная палата. 1991.
6. "Agatha Christie — The Influences On Her Writing" christiemystery.co.uk. 2011

Açar sözlər ədəbiyyat roman hekayə sənəd dedektiv müəllif incəsənət yaratmaq

Ключевые слова литература роман рассказ детектив искусство автор создать

Key words literature novel story detective art author create

Резюме

Агата Кристи -английская писательница и драматург, известная своими детективными романами. Основные черты ее произведений следующие: «Глубокий психологизм: Агата Кристи умела раскрывать характеры своих героев, создавая сложные и многогранные персонажи. Умение строить загадки: Её сюжеты часто включали запутанные интриги, неожиданные повороты и загадочные обстоятельства» (6, 47)

Summary

Dame Agatha Mary Clarissa Christie, Lady Mallowan- was an English writer known for her 66 detective novels and 14 short story collection. According to UNESCO's Index Translationum, she remains the most-translated individual author. Her novel And Then There Were None is one of the top-selling books of all time, with approximately 100 million copies sold. Educated at home by her mother, Christie began writing detective fiction while working as a nurse during World War I. Though Christie loves odd murder weapons — an ancient dagger, an electrified chess board, a ukulele string — most of her victims are poisoned: by a blow dart dipped in a deadly toxin, arsenic fumes wafting off the wallpaper, tea spiked with thallium. “They can’t be poisoned every time, but I am happier when they are,” Christie, who trained as an apothecary assistant, once reportedly said.

Rəyçi f.f.d, Maya Əhmədli

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TERMIN YARADICILIĞINDA İŞLƏNƏN ÜSULLAR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bildiyimiz kimi, terminlər müəyyən bir konsepsiyayı, anlayışı ifadə edir. Dilçilikdə termininə tərif verilən zaman terminologiyanın lingvistik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə və izah etməyə çalışır və buna görə də dilçilikdə hansı leksik vahidi termin hesab etməliyə dəyə dilçilər tərəfindən təhlillər aparılır. Ənənəvi mövqe kimi O.S.Axmanovanın fikri hesab olunur. O.S. Axmanova hesab edir ki, istənilən bir terminin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti həmin terminin substantiv xüsusiyyətlərə malik olmasıdır [10, s. 134-136].

Bir sıra Avropa dillərinə o cümlədən ingilis dilinə nəzər saldıqda görürük ki, həmin dillərdə terminlərin əksəriyyətini isimlər təşkil edir. Məsələn, ingilis dilində terminlərin böyük hissəsi isimdir yaxud substantivləşmiş sözlərdir.

Müasir dövrdə terminlərin sayı günbəgün artır və terminologiyanın sürətlə inkişaf etməsi, yeni terminlərin yaradılması, bir sıra terminlərin ümumişlək sözlərə çevrilməsi, termin yaradıcılığı prosesinin müasir dilçilikdə aktual bir problem kimi baxılmasına şərait yaradır.

Dilin lüğət tərkibində yeni anlayışların, terminlərin yaranması cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyət daxilində baş verən proseslər, bu proseslərin nə istiqamətdə davam etməsi və cəmiyyətin üzvləri olan insanların bu və ya digər hadisəyə münasibətinin necə bildirməsi ilə çox sıx bağlıdır. Ətraf mühitdə baş verənlər yalnız insan şüuruna, təfəkkürünə təsir etmir, eləcə də insanın dilinə böyük bir təsir göstərir. İnsanların dünyagörüşü genişləndikcə, fərqli hadisələrə münasibəti dəyişdikcə insanlar fikirlərini daha dəqiq və daha dolğun ifadə etməsi üçün yeni leksik vahidlərə ehtiyac duyur.

İnsanların həyatında yeni məşğuliyyət sahələri artdıqca insanlar yeni, əvvəl mövcud olmayan, alətlər və ya texnikaya aid bir şeylər yaradır. Bu yeni meydana gələn əşyaları və ya baş verən prosesləri adlandırmaq üçün insanlar müəyyən sahələrə aid yeni terminoloji vahidlər yaradır. Nəticə olaraq xüsusi sahəyə məxsus olan yeni terminlər dildə mövcud olan bir çox sözlərin və ya söz qruplarının müəyyən əsaslar üzrə dilin lüğət tərkibində diferensiallaşmasına səbəb olur. Yəni, cəmiyyətin həyatında baş verən bütün dəyişikliklər bir başa dildə özünü əks etdirir.

İ. V. Arnolda görə İngilis dilində termin yaradıcılığının yaranma üsulları aşağıdakılardır:

- 1) Clipping (kəsmə), blending (birləşmə), ellipsis (ellipsis), shortening (qısaltma) üsulu ilə yaranan terminlər. Məsələn: *translator receiver* → *transistor* → *trannie*; *education entertainment* → *edutainment*; *television text* → *teletext*, *ecological architecture* → *ecotecture*, *extremely low frequency* → *ELF*, *biological electronic* → *bionic*.
- 2) İngilis dilində latın və yunan dilindən götürülmüş sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn terminlər: Məsələn: *aerodrom*, *microfilm*, *telegraph*, *thermonuclear*, *supersonic*.
- 3) Müxtəlif terminoloji sahələrdən götürülmüş alınma sözlər. Məsələn buna aid dilçilikdən götürülmüş terminləri göstərmək olar: *metaphor*, *metonymy*, *synechdoche* və sair [9, s. 134-150].

İngilis dilində termin yaradıcılığının üsullarına həmçinin sözdüzəltmə (word-formation) aiddir ki, bura mürəkkəb sözləri (composition), semantik yerdəyişməni (semantic shift) və törəməni (derivation) aid etmək olar. Alınma prosesi bütün sahələrdə mövcud olduğu kimi terminologiyada da mövcuddur.

Məsələn: *anode* və *cathode* terminləri (radioya aid olan terminlər) ilk dəfə M. Faraday tərəfindən, təbabətdə geniş işlənən *vitamin* termini 1912-ci ildə Dr. Funk tərəfindən ərsəyə gəlmişdir. Termini yaradan insanlar ona müəyyən bir məna verir və onları dildə işlətməyə başlayırlar.

Terminlər lüğət tərkibində olan başqa sözlərdən fərqlənirlər. Müasir ingilis dilində terminlər bəzi hallarda gündəlik danışmada mövcud olan ümumişlək sözlərə də çevrilə bilərlər.

Buna misal olaraq radio və televizorla bağlı terminləri göstərmək olar – *antena* (*antenna*), *teletayp* (*teletype*), *tranzistor* (*transistor*). Bu sözlər terminoloji xüsusiyyətləri itirərək hal hazırda gündəlik danışmada istifadə olunan sözlər sırasına keçiblər.

Bəzən ümumişlək sözlərin mənasında bəzi dəyişikliklər edilərək terminləşmə prosesi izlənilir. Belə ki, termin artıq dildə mövcud olan sözlər əsasında yaranır və müvafiq olaraq yeni məna qazanır.

Məsələn: *client-müştəri*; *bonus-mükafat, bonus*; *balance-qalıq, balans*; *accumulation-yığılma*; *abundance-bolluq*; *category-dərəcə, kateqoriya*; *crash-iflas, crisis-böhran*; *deduction-ayırma*; *demand-tələb, tələbat*; *market-bazar, market*; *means-vəsait*, və s.

Bəzən terminlərə biz qəzetlərdə, jurnallarda, bədii ədəbiyyatda qarşıma çıxa bilərik. Məsələn astronomiyaya aid *black hole* və *white hole* termin - söz birləşmələri kimi.

Terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqində terminoloji vahidlərinin lüğətlərdə toplanması, onların sistemləşdirilməsi və aydın formada izahının verilməsi onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində əsas rol oynayır.

1939-cu ildə D. Quliyevin tərtibatında "Rusca-Azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti" kitabı yaxud 1954-cü ildə nəşr olunmuş "Dilçilik terminlərin lüğəti" (Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı) terminologiya sahəsinə aid olan lüğətlər sırasındadır. Bu lüğətlərdə hər bir terminin mənası izah olunmuşdur, həmçinin Avropa dillərindən götürülmüş terminlərə də xüsusi yer ayrılmışdır.

¹¹ Azərbaycan Dillər Universiteti, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0005-1152-2562>

Ə.Fərəcov tərəfindən 1969-cu ildə yazılmış “İzahlı dilçilik lüğəti”ndə həmin dövr üçün yeni yaranmış terminlərin aydın şəkildə təsviri verilmişdir. Bu lüğət 70-80-ci illərdə filoloqlar tərəfindən geniş istifadə olunurdu. Terminoloji lüğətlər sırasına həmçinin 2006-cı ildə L. Qurbanova tərəfindən yazılmış “Dil sistemində terminoloji leksika” lüğəti də daxildir və s.

1980-cı illərdə terminlərlə bağlı müxtəlif terminoloji lüğətlər yazılmışdır. 1989-cu ildə M. İ. Adilov, Z. N. Verdiyeva, F. M. Ağayeva tərəfindən “İzahlı dilçilik terminləri” kitabı nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdə dilçilik sahəsinə aid olan terminlər əlifba sırası ilə verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu lüğətə nəzər salanda görə bilərik ki, ümumi dilçilikdə işlənən terminlərin əksəriyyəti Hind-Avropa dillərinin əsasında meydana gəlmişdir. Məsələn : *aleksiya* - psixi-fizioloji proseslərin pozulması ilə əlaqədar hərfləri seçə bilməmək, onları birləşdirib oxuya bilməməkdən ibarət dil pozğunluğu.

Yeni terminlərin meydana çıxması son zamanlarda tərcümə sahəsində də çox yayılmışdır. Termin yaradıcılığında ən çox istifadə olan üsullardan biri başqa dillərdən alınma metodudur. Məhz buna görə beynəlmiləl sözlərinin sayı günbəgün artır. İnternet terminlərin yaranmasında əsas resurslardan biri hesab edilə bilər. Məsələn : *brauzer, instalyasiya, apdeyd, bloq, provayder* kimi terminləri gündəlik həyatımızda. Terminlərin yaranma üsulundan biri də transliterasiya adlanır, yəni başqa dildən alınma sözün tələffüzü Azərbaycan əlifbası hərfləri ilə verilir. Məsələn : *resonance - rezonans, balance - balans*.

Bəzən terminlər dilin daxili resursları hesabına yaranırlar. Məsələn, artıq dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözün mənasını genişlənməklə yeni termin yaranır. Məsələn : *insanın burnu- gəminin burnu; insanın qolu-- çayın qolu*.

Azərbaycan dilində daxili imkanlar hesabına terminlər müxtəlif üsullarla yaradıla bilər. Buraya termin yaradıcılığında semantik, morfoloji, sintaktik üsullar, sözlərin ixtisarı və qısaldılması həmçinin kalka üsullar daxildir.

1. Semantik üsuldan istifadə zamanı sözün semantik yükü artırılır və mənanın genişlənməsi baş verir. Məsələn , *bölmə, yuva, güc, ailə, yaddaş* və s. Məsələn : bölmə (riyaziyyat termini) – bölmə (polis bölməsi) ; quşun yuvası – elektrik cərəyan yuvası və sair Bu metodla yaranmış terminlər semantik konversiya vasitəsi ilə əmələ gəlir.

Semantik üsulu nəzərdən keçirdikdə görmək olar ki, bu üsulla yaranan terminlər həmin dilin öz lüğət tərkibində artıq mövcud olan sözlər əsasında yaranır. Hər iki dildə yəni həm Azərbaycan həm də ingilis dillərində semantik üsulla əmələ gələn terminlərin strukturu başqa sözlə tərkibi dəyişmir, sözün-terminin mənası sadəcə olaraq genişlənir və məna dəyişikliyi baş verir.

M.Qasimov hesab edir ki, yeni anlayışları dildə mövcud olan sözlərlə əvəz etmək üsulu həmin sözlərin semantik yükünü artırır və beləliklə çoxmənalılıq (polisemantika) yaranır. [4, s. 4].

S.A.Sadiqova bu məsələ ilə bağlı isə hesab edir ki, termin yaradıcılığında semantik üsul ən çox istifadə olunan üsullardan biri hesab oluna bilər [26, s. 145]. Məsələn, *səs* sözü həm fizikada deyil, həm də dilçilikdə istifadə olunur. Məsələn : *səs dalğası, dil -dil ailəsi və sair*.

Leksik-semantik yolla yaranan dilçilik terminlərində aşağıdakı prosesləri müşahidə edə bilərik:

a) Ümumişlək sözün semantik yükü artırıqla mənasının genişlənilib termin kimi istifadə olunması. Başqa sözlə desək, gündəlik istifadə etdiyimiz ümumişlək söz yaxud söz birləşməsinin mənası genişlənərək, dilçilikdə hansısa bir terminoloji anlayışı ifadə etməsidir. Ümumişlək sözlərin (söz birləşmələrinin) əvvəlki mənalarına yeni mənanın əlavə olunması həmin sözlərin istifadə dairəsini genişləndirir və bu proses terminologiyanın zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Məsələn, ümumişlək *xəbər* sözü dilçilikdə *xəbər* termini kimi işlənir. Burada ümumişlək bir söz termin olaraq cümlənin baş üzvünü ifadə etməyə başladı.

b) İkinci üsul isə artıq terminin semantik cəhətdən mənasının genişlənilib, yeni terminoloji mənaya kəsb etməsidir. Dilçilikdə bu prosesə bəzən transterminləşmə deyirlər.

Transterminləşmə - müəyyən bir terminin bir terminoloji sistemdən çıxıb başqa terminoloji sistemə keçməsidir. Bu halda terminlər arasında omonimlik yaranır, halbuki terminlər müxtəlif terminoloji sistemlərə məxsusdurlar.

Məsələn, *reduksiya* termini müxtəlif mənalarda kimyada, texnikada, biologiyada, fizikada, dilçilikdə, tibbdə işlənir.

Başqa bir misal *çarpazlaşma* sözüdür- dilçilikdə bu termin dillər arasında qarşılıqlı əlaqəni bildirir; bu əlaqə zamanı dillərdən biri üstün olub qalib gəlir, digər dil isə məğlub olur. Biologiya sahəsində *çarpazlaşma* bitkilərin çarpazlaşma üsulu ilə çoxaldılması metodunu bildirir.

Leksik-semantik üsul termin yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Bu üsulu öyrənməsək terminlərin mənalarını, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini və terminin elmin hansı sahəsinə aid olduğunu bilmərik.

Leksik-semantik üsul kimi sintaktik üsulda termin yaradıcılığında əsas rol oynayır. Bu yolla yaranan terminlər iki və ya daha çox sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb terminlərdir. Məsələn : *yaddaş, çobanyastığı* və s.

İngilis dilində sintaktik üsulla yaranan terminlər (complex terms) bir neçə metodla yaranırlar:

a) tire vasitəsi ilə düzələn mürəkkəb terminlər. Bu cür yolla yaranan terminlər sadəcə iki sözün tire vasitəsi ilə ayrılması nəticəsində meydana gəlir. Məsələn: *composer-conductor* (*bəstəkar-dirijor*), *father-in-law* (*qaynata*), *merry-go-round* (*yelləncək*) və sair

b) İki sözün birləşməsi nəticəsində yaranan terminlər: *outflow* (*sızma*), *outcome* (*gəlir*).

c) Ayrı yazılan, lakin mürəkkəb termin olan sözlər . Məsələn: *member country* (üzv ölkə).

Termin yaradıcılığında növbəti üsul kalka üsulu adlandırılır . Bu üsulda tərcümə zamanı terminin hissələrinin sözbəsöz tərcüməsi baş verir. Məsələn, *waterproof- su keçirməyən*.

Bəzən elə terminlərlə rast gəlmək olar ki, onların tərcüməsi ya uyğun deyil, ya da mümkün deyil. Belə hallarda terminlər olduğu kimi dildə qalır və nəticədə beynəlxalq sözlər – terminlər yaranır . Bu üsulla yaranan terminlərə məsələn Türk dilində rast gəlmək olar , misal üçün : *qrammatika- dil bilgisi, sinonim- eş anımlı* və sair

Qeyd etmək lazımdır ki, kalka üsulu əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan dilində o qədər də istifadə olunmurdu, lakin son vaxtlar bu üsulla yaranan terminlərin sayında artım müşahidə olunur . Azərbaycan dilində bu yolla yaranan terminlərin quruluşuna nəzər salsaq, görürük ki , terminlər ən çox sifət+isim, isim+isim nitq birləşməsindən ibarət olur

Termin yaradıcılığında digər ən çox işlədilən üsul konversiyadır (ingiliscə *conversion*). Bu üsulda heç bir affiksdən istifadə olunmur. Buna görə bu üsulu leksik-semantik üsula aid etmək olar. Bu metodla yaranan terminlər heç bir dəyişiklik edilmədən bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsinə çevrilir və bunun nəticəsi olaraq həmin terminin leksik-semantik xüsusiyyəti dəyişliyə məruz qalır . Bir çox hallarda bu üsulla biz isimin feilə keçməsi və yaxud sifətin isimə keçməsinə müşahidə edə bilərik . Məsələn, *draft* sözü 14-cü əsrdən bu yana ismə aid edilirdi və *məktubun korlanmış (kobud) nüsxəsi* mənasında işlənirdi . 1745-ci ildən isə bu günə kimi *draft* termini *qaralama* mənasında istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, 19-cu əsrdən başlayaraq *draft* termini həm isim həm də feil kimi istifadə olunur. Feil kimi *draft* termini *proyekt yaratmaq, eskiz yaratmaq* kimi mənalarında istifadə olunur.

Başqa bir misallara aşağıdakıları aid etmək olar : *output* (buraxılış) həm isim həm də feil kimi ;*Google* həm isim həm də feil kimi , *export* isim kimi - *export*feil kimi, *import* isim kimi *import* feil kimi və s.

Terminləşmə zamanı doğma dildən götürülmüş söz və ya söz birləşməsi başqa bir konsept və ya anlayış ifadə edir, yəni adi, ümumişlək söz terminə çevrilir. Bu prosesdə sözə heç bir affiks əlavə edilmir və yalnız sözün leksik-semantik xüsusiyyəti dəyişir. Məsələn: *interaction* sözü ingilis dilində gündəlik istifadə olan sözlər sırasına daxildir , mənası *qarşılıqlı əlaqədir*, lakin kimyada bu termin kimyəvi elementlər arasında əlaqəni bildirmək üçün istifadə olunur . Beləliklə, ümumişlək bir söz öz istifadə mühitindən götürülərək xüsusi mühitə keçir və termin olur .

Termin yaradıcılığında istifadə olunan başqa bir üsul da qısaltmadır yaxud abbreviaturalardır. Bu üsul o biri üsullara nisbətə daha yenidir. Bu üsuldan istifadə zamanı sözləri qısaltılır və beləliklə abbreviaturalar yaranır.

S.Sadiqova abbreviaturaları aşağıdakı qruplara bölür:

a) Hərfi ixtisarlər . Bu qrupa aid qısaltmalar sadəcə olaraq sözlərin baş hərflərindən ibarət olurlar. Məsələn: Kazan Dilçilik Məktəbi - KDM, Dillərin Tipoloji Təsnifi-DTT, Funksional Dilçilik Məktəbi-FDM və s. İngilis dilində: *BC-Before Christ, ABC- American Broadcasting Company, NBC-National Broadcasting Company , BR-British Rail, GPS-Global Positioning System*, və s.

b) Qarışıq ixtisarlər;

c) Heca-termin ixtisarləri- bu ixtisarlarda sözün başlanğıc hissəsi və o biri sözün tam hissəsi birləşir. Məsələn: *etnolingvistik, subordinativ, hidroleksem, hipersema, hiperurbanizm, paleoqrafiya, desemantikləşmə, siqnifikasiya, sinsemantika, transformasiya, ecological nature- econature, transformativ formation-transformation* və s [5 , s. 124-133].

Termin yaradıcılığında leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən müxtəlif üsullar qeyd olunsada, abbreviatura üsulu o biri üsullardan çox fərqlənir. Bu üsulla düzələn terminlər yarandıqdan sonra təzə mənə və ya anlayış yaratmır, sadəcə olaraq qısaltılaraq başqa məzmununda termini ifadə edirlər.

V.P.Danilenkonun qeyd edirdi ki , terminləri başqa dil vahidlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət o sözlərin ədəbi dildə üç leksik mənası var: əsas olan nominativ , frazeoloji və sintaktik mənə. Onlardan fərqli olaraq terminlərin yalnız bir V.P.Danilenkonun fikrinə görə, terminlər quruluşuna və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə üç qrupa bölünür :

1) termin- sözlər (sadə, düzəltmə,mürəkkəb);

2) termin- söz birləşmələri ;

3) nominativ mənə daşıyan simvolik sözlər [11, s. 53].

S.V.Qrinyov qeyd edir ki, terminləri dilin başqa vahidlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət terminlərin istifadə dairəsinin spesifikliyi, onların xüsusiyyəti.

Digər alim K.Y.Averbuxun hesab edirdi ki , terminin əsas tərkib hissəsi onun quruluşudur . O hesab edirdi ki, termin ancaq söz birləşməsi formasında çıxış edə bilər.Tək sözdən ibarət terminlər sadəcə istisna hesab edilməlidir [8, s. 118].

Biz bu fikirlə razılaşa bilmərik, çünki bir sıra dillərdə , o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində terminlər məhz bir sözdən ibarət olur.

Müasir ingilis dilində *adaption (adaptasiya)* termini müxtəlif terminoloji sistemlərdə fərqli mənələrdə işləne bilər, lakin bu terminin mənalarının birləşdirən bir ümumi leksik paradigmatik semadır mövcuddur ki , burada invariantlıq kimi çıxış edir. *Adaptasiya* (ing. *adaption*) sözünün mənası insanların onlara təzə olan mühitə uyğunlaşmasıdır. Bu termin elm sahələrindən ən çox biologiyada istifadə olunur.

Bu termin radiotelektronikada tikintidə istifadə olunan qurğunu bildirir; metodikada - çap olunmuş mətni mümkün olan maksimum dərəcədə qısaltmaq; leksikologiyada - dil vahidlərinin istifadə sahəsinin genişləndirilməsi. *Adaption* sözünün qeyd olunan mənaları ümumi semantik komponenti olan invariantın aktuallaşmasıdır.

Terminlər ən çoxelmi üslubda istifadə olunan leksik vahidlər hesab oluna bilər. Deməli, terminoloji vahidlərin mövcud olması üçün elmin olması şərtidir. Bununla bağlı B.Çobanzadə qeyd edirdi ki, elmin Vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. Alim qeyd edir ki, dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz [2, s. 37].

Həm Azərbaycan və həm də ingilis dillərdə termin yaradıcılığında leksik-semantik metod geniş istifadə olunur. Bu üsulla terminlərin semantik (məna yükü) artır və beləliklə məna genişlənərək yeni mənalı termin meydana çıxır.

Azərbaycan dilində 20-ci əsrin əvvəllərində termin yaradıcılığında əsas mənbə ərəb və fars, sovet dövründə rus və bəzi Avropa dilləri götürüldü.

Terminlər əsasən elmi üslubda işlənir və yaşadığımız cəmiyyətdə baş verən elmi, texniki tərəqqi nəticəsində yaranan və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunan xüsusi leksik vahidlərdir. Bəzi terminlər elmi üslubdan başqa həmçinin müxtəlif peşə sahələrində istifadə olunurlar. Bu cür istifadə zamanı terminlər həm ekspressiv həm də estetik mənaya malik olurlar. Bundan başqa, bəzən müəllif şəxsi istedadı və özünəməxsus ifadə tərzini nümayiş etdirmək üçün terminlərdən istifadə edir. Bu zaman istifadə olunan terminoloji vahidlər üslubi funksiya daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M. I., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. "İzahlı dilçilik terminləri", Maarif, 1989, s., 290
2. Çobanzadə B. Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu. Bakı: Azərmaş, 1926, 264 səh.
3. Dəmirçizadə Ə. "Azərbaycan dilinin üslubiyyatı", Azərbaycan Dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı -Bakı, 1962, 270 s.
4. Qasımov M. "Elmi-texniki tərəqqi və terminologiya"- Elm və həyat, №4, 1975, s. 7
5. Sadiqova S.A. "Terminologiya məsələləri"- Bakı-Elm -2003, 156 s
6. Sadiqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı: Elm, 2010, 244 s.
7. Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s
8. Авербух К.Я., Карпова О.М. Лексические и фразеологические аспекты перевода, М.: Академия, 2009. — 176 с.
9. Арнольд И. В. "Лексикология современного английского языка". Москва "Высшая школа". 1986 s. 295 стр.
10. Ахманова О.С. "Словарь лингвистических терминов" Изд. 2-е, стереотипное. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 576 с
11. Даниленко В.П. "Терминология: Опыт лингвистического описания"; М.: Наука, 1977, с.68

Açar sözlər : termin , elmi üslub , üslubiyyat , leksik-semantik üsul

Ключевые слова : термин , научный стиль , стилистика. Лексико-семантический способ

Key words : term , scientific style , stylistics , lexico-semantic method

PEZİOME

Термины можно считать незаменимыми и неразделимыми в каждом языке. Со временем количество терминов в английском и азербайджанском языках увеличилось, а стремительное развитие терминологии, создание новых терминов каждый день или включение некоторых терминов в общую группу слов привело к развитию термина в английском языке.

SUMMARY

Terms can be considered indispensable and inseparable in every language. Over time, the number of terms in English and Azerbaijani has increased, and the rapid development of terminology, the creation of new terms every day, or the inclusion of some terms in a common word group has led to the development of the term in English

Rəyçi : fil.f.d. G. Tahirzadə

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ –ness ŞƏKİLÇİLİ MÜCƏRRƏD İSİMLƏR

Bildiyimiz kimi, söz yaradıcılığında şəkilçilərin rolu böyükdür. Şəkilçilər özləri işlənməsindən asılı olaraq məhsuldar və qeyri-məhsuldar olurlar.

Müasir ingilis dilinin söz yaradıcılığında –ness şəkilçisi mühüm rol oynayır. Qədim ingilis dilində işlənen şəkilçilərdən yalnız –ness qrammatik abstraksiya, məhsuldarlıq, söz və söz birləşmələri ilə daha çox birləşə bilmə xüsusiyyətini hələ də saxlayır. Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sadə və mürəkkəb köklərin şəkilçili əsaslarla birləşərək yeni mənalı sözlər (abstrakt isimlər) yarada bilməsi bunu bir daha təsdiq edir. Çox zaman bu şəkilçinin müasir ingilis dilinin söz yaradıcılığındakı mövqeyi, söz düzəltmə xüsusiyyəti, semantik quruluşu, üslubi çalarlığı, dildə işlənmə tezliyi, müxtəlif mənalı sözlər yarada bilməsi, isim köklərindən –ness şəkilçisi vasitəsilə yeni isimlərin əmələ gəlməsi və daha başqa cəhətləri tamamilə işıqlandırılmamış və ya bunlara az fikir verilmişdir.

Müasir ingilis dilində saysız-hesabsız sifətlərin köklərinə və digər nitq hissələrinə qoşularaq –ness suffiksi xüsusiyyət, keyfiyyət, hal və ya mücərrədlik mənalarını kəsb edir [2, s.59].

Məsələn: bashfulness – utancaqlıq

cleverness – istedadlılıq, zəkahlıq, ağıllılıq

aliveness – canlılıq, diribəşliliq

aloofness – adamayovuşmazlıq, laqeydlilik

Bir qayda olaraq –ness suffiksi sifətlərin köklərinə qoşulur.

Məsələn: wildness – vəhşilik

sadness – qəmginlik

redness – qırmızılıq

tenderness – incəlik və s.

Törəmə sözə gəldikdə isə –ness suffiksi tərkibində -y, -full, -ous, -ive, -ed, -ish, -word, -less, -ary (-ory), -ant, -worthy şəkilçiləri olan sözlərə birləşir. Sifətlərin mənşəyi –ness suffiksinin istifadəsinə təsir etmir, belə ki, dildə işlədilən qədim sifətlərlə yanaşı, həm də alınma sifətlərlə də birləşir:

a) köhnə əsaslardan: narrowness – darlıq, məhdudluq; naughtiness – korlanmış, dəcəllik.

b) roman əsaslarından: politeness – ədəb, nəzakətliklik; nearness – yaxınlıq; humaneness – insanlıq, humanistlik.

–ness şəkilçisinin etimologiyası haqqında ən dürüst elmi-tədqiqat bu sahədə tədqiqatlar aparmış S.L.Dorskiyə məxsusdur [1, s.53].

–ness affiksial morfemi fonetik tərkibinə görə dəyişmir. Q.Marçand bu fonemin [nəs, nis] fonematik tərkiblərə malik olduğunu göstərir [7, s.271].

Lakin araşdırmalara əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bütün kök və affiksial morfemlərə sərbəst birləşən –ness yalnız bir fonematik tərkibdə, yəni [nis] kimi işlənir.

Məsələn: kindness [kaindnis] – mehribanlıq

oneness [wʌnnis] – dəyişməzlik, dəyişdirilməzlik

childishness [tʃaɪldɪʃnis] – uşaqlıq

faithfulness [feɪθfʊlnis] – düzlük, doğruluq

handsomeness [hænsəmnis] – gözəllik

invalidness [ɪnvəlɪdnis] – şikəstlik

equality [ˈekwəlnis] – bərabərlik

fondness [fɒdnis] – zəriflik, incəlik, məhəbbət, sevgi

Məlumdur ki, hər bir şəkilçi müəyyən distribusiyaya (əhatə dairəsinə) malikdir. İngilis dilçiliyində şəkilçilərin distributiv baxımdan öyrənilməsi günün vacib məsələlərindən biri hesab edilir.

–ness müxtəlif nitq hissələrinə məxsus olan sadə və mürəkkəb köklərlə, bəzən də önlüklərlə birləşir. Burada sifət (adj+ness) əsaslı isimlər çoxluq təşkil edir.

Məsələn: yellowness – sarı rəng, sarılıq

firmness – bərklik, qətilik

grimness – qəddarlıq

lightness – yüngüllük

thinness – ariqliq

shyness – qorxaqlıq, utancaqlıq və s.

–ness şəkilçisi çox zaman -able, -al, -ant, -ari, -ate, -ed, -ful, -ic, -ing, -ish, -ive, -less, -li, -ous, -some, -i suffiksindən sonra işlənir.

Məsələn: fortunateness – xoşbəxtlik

pleasantness – gözəllik

gracefulness – zəriflik, qəşənglik

franticness – ağılsızlıq

recklessness – düşüncəsizlik

¹² ADU, f.f.d., dosent. e-mail: s.tagiyeva10@gmail.com +994 50 680 65 91

boyishness – uşaqıq
gladsomeness – şadıq
extensiveness – genişlik, böyüklik
healthfulness – sağlamlıq və s.

–ness şəkilçisi həmçinin, -ac, -ious, -age, -ous, -at, -iat, -ori, -ial, -er, -al, -li, -ic, -ation, -able, -ion, -ate, -it, -our, -th, -ful, -less, -ul, -i, (y) suffiksələrindən sonra da işlənə bilər və əsasən abstrakt isimlər düzəldir.

Məsələn: efficacouness – təsirlik, effektivlik

umbrageousness – kölgəlik
congregativeness – toplanlıq, intizamlılıq
conciliativeness – barışdırıcılıq
confidentialness – sirlilik, məxfilik, etibarlılıq
loverliness – istəklilik, sevən adama xas olan xüsusiyyət, sevimlilik
typicalness – tipiklik, səciyyəvilik
dishonourableness – alçaqlıq, rəzilik
deathlessness – ölməzlik
tremulousness – titrəklik
acrimoniousness – əsəbilik, gərginlik
loguaciousness – çərənçilik, söhbətçilik
talkativeness – boşboğazlıq, naqqallıq

–ness şəkilçisi sadə sifət kökləri ilə də yüksək birləşmə xüsusiyyətinə malikdir.

–ness şəkilçisi semantikasına görə latın mənşəli –ity(-ty) şəkilçisi ilə sinonimdir. Hələ XVI əsrdə ingilis dilində bu şəkilçi ilə xeyli miqdarda abstrakt isim əmələ gəlmişdir.

Beləliklə, bu iki şəkilçi bir-biri ilə yeni sözlər yaratma baxımından rəqabət aparmağa başlamış və bu rəqabət indi də davam edir. Bu rəqabətin nəticəsidir ki, müasir ingilis dilində xeyli miqdarda paralel sözlər vardır.

–ness və -ity(-ty) sadə sifət kökləri (safeness – safety) tərkibində -ous, -ive, -al, -id, -able, (-ible, -ble), -ic, -ose şəkilçiləri olan əsaslarla eyni şəkildə birləşir [3, s.51].

Bununla əlaqədar olaraq ingilis dilində bu şəkilçili sözlər paralel işlədilməkdə davam edirlər.

Paralel sözlərin əmələ gəlməsində abstrakt isim düzəldən başqa şəkilçilər (-dom, -hood, -ship, -ism, -tion, -ance (-ence), -ory, -ery, -ty) də iştirak edirlər. Həmin sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Mənaca sinonim olan –ness şəkilçili abstrakt isimlər

a) Eyni kökdən yarananlar.

Məsələn: equableness – equability – 1. bərabərlik, müntəzəmlik;

2. eynilik, oxşarlıq;

assiduousness – assiduity – səy, cəhd, qeyrət;

rapidity – rapidity – cədlilik, sürət;

freeness – freedom – azadlıq, hüquq, istiqlalilik;

mediateness – mediation – vasitəçilik, xahiş, ərizə;

amazedness – amazement – heyranlıq, təəccüb;

amateurishness – amateurship – həvəskarlıq, həvəsində olmaq;

vitreousness – vitrecence – şüşəyə oxşarlıq və s.

b) Müxtəlif köklərdən yarananlar.

Məsələn: calmness – tranquillity – sakitlik;

richness – prosperity – varlılıq, zənginlik və s.

II. Mənaca nisbi sinonim olan –ness şəkilçili abstrakt isimlər

Məsələn:

dubiousness – dubiety – şübhə obyekt, şübhə mənalarda işlənir;

activeness – activity – fəallıq mənasında sinonimdir;

activity – enerji, səy mənasında tək işlənir;

tumidness – tumidity – şişkinlik, şişmə mənasında sinonimdir;

tumidity – şişmə mənasında işlənir;

savagedom – savagery – savageness – ibtidai vəziyyət, ibtidailik

mənalarda sinonimdir;

savagedom – savagery – vəhşi heyvanlar, vəhşilər mənasında sinonimdir;

savageness – 1. vəhşilik, barbarlıq; 2. qəddarlıq;

savagery – toxunulmazlıq mənalarda tək işlənir;

hardiness – hardihood – 1. şücaət, cəsarət; 2. ədəbsizlik mənalarda

sinonimdir;

hardiness – dözümlülük, möhkəmlilik mənalarda tək işlənir.

III. Müxtəlif mənəli abstrakt isimlər

Məsələn:

1. apprehensiveness – çəkinmə, qorxu, ehtiyat; apprehensibility –

ağlabatanlıq, dərk edilə bilmə

2. capaciousness – tutumluluq, genişlik; capacity – bacarıq, həcm, tutum

3. enormousness – böyüklük; enormity – alçaqlıq, rəzillik, böyük cinayət

4. liveliness – gümrəhlik, canlanma; livelihood – həyat üçün vasitə (varlıq) və s.

Paralel sözlərin dildə işlənmə tezliyi müxtəlifdir. Dildə işlənmə tezliyinə görə – ness və –ty şəkilçiləri ilə işlənən paralel sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– Həm danışığ, həm də ədəbi dildə eyni tezliklə işlənən paralel sözlər.

Məsələn: calmness = tranquillity – sakitlik;

objectiveness = objectivity – obyektivlik;

well-to-do-ness = richness = prosperity – var-dövlət, rifah.

– Paralel sözlərdən biri danışığ dilində, digəri isə ədəbi dildə daha yüksək tezliklə işlənir. Məsələn:

Danışığ dilində

1. equableness

2. amazedness

3. ignobleness

Ədəbi dildə

1. equability

2. amazement

3. ignobleness və s.

–ness şəkilçili abstrakt o birilərindən daha çox abstraktdır və daha doğrusu, belə isimlərdə abstraktlıq daha qüvvətlidir.

Məsələn: laxness – 1. zəiflik, cansızlıq, ətalət, ölüvaylıq, keylik, sütlük, həvəssizlik, laqeydlilik, pıtilik;

2. intizamsızlıq, pozğunluq, qeyri-mütəşəkkillik;

3. yumşaqlıq, boşluq;

4. yanlışlıq, səhv, qeyri-müəyyənlik və s.

–ness şəkilçisinin bu xüsusiyyəti abstrakt isimlərdən yeni abstrakt isimlər düzəldərkən özünü daha çox göstərir.

Dildə belə paralel abstrakt isimlərin yaşamasına səbəb yəqin ki, onların daha çox mücərrəddiyə malik olmalarıdır.

Məsələn: I. faith – 1) inam, etibar, etimad;

2) din, etiqad, inam;

3) sədaqət, vəfa, doğruluq, namus, vicdan;

4) vəd, zamanət, zəminlik;

faithfulness – sədaqət, vəfa, doğruluq, düzlük.

II. truth – 1) həqiqət;

2) düzgünlük, doğruluq (xarakter haqqında);

3) dəqiqlik, uyğunluq və s.

truthfulness – (quality of being truthful) = düzlük,

doğruluq, vəfa, sədaqət, düzgünlük, doğruluq

(quality of being truthful) və s.

Müasir ingilis dilində spektrin əsas /red, green, black və s./ və bir sıra /pink, purple/ rənglərini bildirən sifətlər sözdüzəltmədə geniş iştirak edir. Onlardan rəng baxımından keyfiyyət, vəziyyət və hərəkət bildirən sözlər əmələ gəlir: /bluish, poppy-red, whiteness, reddishness, to redden, blackly, bluishly/. Rəng düzəldən sifətlərin əsas mənası ondan düzələn isimlərdə saxlanılır. Məsələn: greenness – “yaşıl rəng” mənasından başqa, “təcrübəsizlik”, “təzəlik” mənalarında da işlənir.

Bunlar müvafiq olaraq: qırmızılıq, qırmızı rəng, yaşıllıq, yaşıl rəng, qəhvəyilik, qəhvəyi rəng, qara rəng, qaralıq, ağ rəng, ağılıq, göy rəng, göylük və s. kimi mənalarla ifadə olunurlar. Məlumdur ki, –ness affiksial morfemi əsasən abstrakt mənalı isimlər düzəldir. Abstrakt mənalı bu şəkilçinin əsas funksiyasıdır.

Yuxarıda göstərilən misallar deyilənləri bir daha təsdiq edir. P.M.Karaşuk qeyd edir ki, –ness şəkilçisi isimkökləri ilə birləşir. E.M.Çumak isə –ness şəkilçisinin cəmi iki isimlə /selfness, nothingness/ birləşdiyini qeyd edir [4, s.80].

Bu müəlliflərin belə nəticəyə gəlməsinin səbəbi bu şəkilçinin isim köklərinə az birləşməsidir. Ümumiyyətlə, bu şəkilçi nəinki german mənşəli isimlərlə, eləcə də roman mənşəli isimlərlə də birləşir.

Məsələn: adult – adulthood – böyük, yaşlı, həddi-bülüğa çatmış

Sinonim şəkilçi olan –ity (–ty) isimlərlə birləşərək vəziyyət bildirən abstrakt isimlər əmələ gətirir.

Məsələn: enemy – enmity – düşmən, düşmənçilik

vacuum – vacuumity – havasız məkan, sahə

Hələ qədim ingilis dilində də azmiqdarda da olsa –ness+isim (–ness+N) quruluşlu isimlər var idi.

Məsələn: afgoodness – bütpərəstlik

alderness – avtoritet

Orta ingilis dilində godness /allah, səcdəgah/, dreadness /qorxu/, wanderness /möcüzə/ kimi abstrakt isimlər işlənirdi.

–ness şəkilçisi bəzi müəlliflərin fikrincə, isimkökləri ilə birləşərək yeni isimlər əmələ gətirmə xüsusiyyətini tamam itirmişdir. Halbuki, dilin inkişafının bütün dövrlərində belə isimlərə rast gəlmək mümkündür.

Məsələn: childness /XVII əsr/

breadness /XIX əsr/

bodiness /XIV əsr/ və s.

Oksford lüğətindəki bəzi cümlələr isim+ness /n+ness/ quruluşlu leksik vahidlərin dildə mövcud olması faktını bir daha təsdiq edir.

Məsələn: 1) This sort of gameness always get a man the worst of the battle

(OED, v4, page 39)

2) The country round his dwelling was almost a wilderness

(OED, v12 page 124)

–ness şəkilçisi vasitəsilə isim köklərindən yeni isim əmələ gəlməsi yalnız leksik vəzifə daşıyır. Burada –ness yeni nitq hissəsi yaratmaq xüsusiyyətindən məhrumdur.

–ness şəkilçisi çox az hallarda saylarla birləşərək abstrakt mənalı isimlər əmələ gətirir.

Məsələn: oneness – dəyişməzlik, birlik, vəhdət, bölünməzlik

twoness – ikilik, ikiüzlülük, ikitərəflilik

Saylardan isim düzəldərkən –ness affiksial morfemi iki vəzifə yerinə yetirir:

1) Qrammatik – yeni mənalı isim düzəldir;

2) Semantik – yeni mənalı isim düzəldir.

Lakin qeyd etməklərimizdir ki, –ness şəkilçisinin saylarla birləşib abstrakt isim əmələ gətirməsi çox nadir dil hadisəsidir. –ness şəkilçisinin əvəzliliklərlə birləşməsi də çox maraqlı dil hadisəsi hesab edilir. Burada da –ness şəkilçisi iki funksiya yerinə yetirir:

1) Qrammatik – yeni nitq hissəsi düzəldir;

2) Semantik – yeni mənalı isim düzəldir.

Belə isimlər birləşdikləri köklərdən semantik cəhətdən ayrılır.

Məsələn: this – bu; thisness – fərdiyyət

what – nə, hansı; whatness – mahiyyət və s.

–ness şəkilçisinin əvəzliliklərlə birləşərək eynimənalı isimlər əmələ gətirməsini aşağıdakı misallar əyani surətdə sübut edir:

1. Bothalike are models of – I –ness (OED, page 519)

2. Allknowness in the form of – I –ness (OED, page 519)

Müasir ingilis dilində suchness, hereanness, thereness, nowness, everydayness, everywhereeness və s. zərflərdən düzəldilmiş abstrakt isimlərə az miqdarda da olsa rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

1. Theeverydayness of thiswork – day world (OED, v3, page 345)

2. The doctor's objection against the nowness of eternity answered

(OED, v7, page 247)

–ness affiksini müasir ingilis dilinin ən məhsuldar affikslərinə daxil etmək olar. Bunu onun potensial sözlər düzəltmə qabiliyyəti sübut edir.

Məsələn: Spanishness (the state, condition, or quality of being Spanish); halfawakeness (the state of being half awaked); – (baygınlıq, bihuşluq); worthwhileness (the state of being worthwhile); outpouringness – hissələrini izhar etmə (the state or condition of being outpouring) [8, s.61].

Aparılan təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, –ness şəkilçisi yalnız isimlərlə deyil, digər nitq hissələri (zərflərlə, saylarla, sifətlərlə və s.) ilə də birləşərək yenimənalı sözlər yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Дорский С.Л. Словообразование отвлеченных имен существительных в древнеанглийском языке (суффиксальное и полусуффиксальное). Минск, 1960.
2. Карашук П.М. Словообразование английского языка. Москва, 1977, 302 стр.
3. Мещков О.Д. Словообразование современного английского языка. Москва, 1976, 243 стр.
4. Чумак Е.М. Имена существительные в современном английском языке с суффиксом –ness образованных от именных основ. Ленинград, 1954.
5. Həjiyeva A., Nəjəfli E. Contrastive lexicology. Baku, 2010, 211p.
6. Nəjəfli E., Təgəliyeva S. English lexicology. Baku, 2018, 228 p.
7. Marchand H. The categories and types of present day English word-formation. Ed.2 Wiesbaden, 1960.
8. The Oxford English Dictionary. Volume VII, Oxford, 1961.

Açar sözlər: mücərrəd, şəkilçi, məhsuldar, sözyaradıcı, qeyri-məhsuldar, german mənşəli, mücərrəd isim

Ключевые слова: абстракт, суффикс, продуктивный, словообразование, непродуктивный,

германские происхождение, абстрактные существительные

Key words: abstract, suffix, productive, wordformation, germanic origin, abstract noun

Xülasə

Məqalə –ness şəkilçisi ilə yaradılan mücərrəd isimlərdən bəhs edir. Müasir ingilis dilində –ness şəkilçisi ən məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Bu şəkilçilər yalnız isimlərin deyil, sayların, zərflərin və s. Sonuna qoşularaq, yeni mənalı sözlər yaradırlar.

Абстрактные существительные с суффиксом –ness в современном английском языке Резюме

Статья посвящена абстрактным существительным с суффиксом –ness в современном английском языке. Суффикс –ness является одним из продуктивных суффиксов в современном английском языке. Суффикс –ness соединяется не только концами с существительных, а также соединяется с концами в числительных обстоятельств и образует слова с новыми значениями.

The abstract noun forming suffix –ness in Modern English

Summary

The article deals with the abstract noun forming suffix –ness. The suffix –ness is one of the productive suffixes in Modern English language. It is joined not only to the end of the nouns, but also it is joined to the end of numerals, adverbs and so on and forms words having new meanings.

Rəyçi: ADU. İngilis dilinin leksikologiyası kafedrası, f.f.d. Səlimova Sevinc İbadulla qızı

ФЕМИНИТИВЫ – КАК ПРОИЗВОДНАЯ ЛЕКСИКА ПРОТИВ АНДРОЦЕНТИЗМА

Вводная часть. Анализ семантического поля концепта "Гендер" позволяет утверждать, о том, что в данном локальном смысловом пространстве перманентно происходят изменения, обусловленные обновлением тех или иных глобальных идеологических доктрин или же, реализуются корректировки, продиктованные конкретными общественно-политическими процессами. По сути, инновации в области гендерных взаимоотношений, проблемы гендерного равенства (или неравенства, иными словами, гендерной асимметрии), привели к появлению ряда неологизмов. Довольно большую часть данного рода неологизмов составляют слова-феминитивы, о которых пойдет речь в представленной статье.

Одним из значимых микроконцептов глобального гендерного концепта (макроконцепта «Гендер») является микроконцепт, связанный с феминитивами. Феминитивы представляют собой женские альтернативы названий профессий, животных, также *Nomina feminina* (в переводе: женские имена) для терминов родства и т.д. [9; с. 224-229].

Основная часть. Социально-политические процессы, происходящие внутри любого общества, а также глобальные изменения идеологических доктрин, однозначным образом влияют на семантическое поле концепта «Гендер». К числу микроконцептов общего семантического поля концепта «Гендер», претерпевших серьезные изменения за последние десятилетия, относится микроконцепт «Феминитивы». Данные изменения в большинстве своем представляют собой производную лексику, образовавшуюся после разоблачения андроцентричной природы человеческого языка.

Известно, что, третье (предпоследнее) поколение исследований в гендерной лингвистике в целом, отражало идеологию феминистической критики языка (см.: [8; с.43-47]). Теория феминистической критики языка было навеяно идеями постмодернистской философии, что само по себе провозглашает принцип гендерной инклюзивности и девальвации традиционных норм (в том числе, устоявшихся стереотипов). Постмодернизм, по своей сути принципиально опровергало всякое посягательство на равноправие людей на основе их вероисповеданий, этнической принадлежности, пола, а также сексуальной ориентации. В этом плане неудивительно что, начатое с 1910-20-ых годов обсуждения об андроцентричности человеческого языка, в эпоху постмодернизма смогли обрести свое второе дыхание и самое главное заполучили теоретическое обоснование и прагматичные контрдействия. Известно, что, Шарлотта Перкинс Гилман, в своей книге «Мир, созданный мужчиной, или наша андроцентричная культура» (*The Man-Made World: or, Our Androcentric Culture*, 1911) заложила основу андроцентрической теории языка и тем самым, разоблачая главенствующую позицию мужчин и мужского фильтра восприятия мира [2]. Андроцентрическая теория языка (точнее сказать исследования разоблачающие андроцентричную природу человеческого языка) направлена на то, чтобы установить факты лингвистической (языковой) репрезентации мужского предубеждения (*Male Bias*) [4]. Андроцентризм (на греческом: андрос- «мужчина», сентрикос «центр») представляет собой субъективное отражение мужской языковой картины мира в языке, точнее сказать вербализация представлений о первичности мужской природы, и о производности от него (от мужского) всего женского. Андроцентризм, сам по себе непосредственным образом ставит в доминантное положение все мужское, тем самым делая мужскую картину мира основным фильтром для познания объективной реальности, тем самым возведя мужчину в ранг мерила всего человеческого бытия. Последнее подтверждается тем, что, во многих языках мира слово «мужчина», одновременно означало также понятие «человек» (более подробно см. : [12]).

Разоблачение андроцентризма неизбежным образом привело к появлению лингвистических исследований, которые спустя десятилетия стали обобщенно именоваться феминистической критикой языка. Первой работой, заложившей основу теории феминистической критики языка, считается известная работа Робин Лакофф «Язык и место женщины» («*Language and women's Place*»). Данное исследование впервые четко акцентировало внимание на наличии в английском (а также и в других известных языках) слов и выражений, где мужское начало приравнивается к общечеловеческому. Р.Лакофф отмечает, что, слово *man* «мужчина» участвует в образовании слов и выражений, которые на самом деле могут относиться и к женщинам. Например: *man-eating sharks* «людоед-акула») [3; с. 74]. Исходя из того, что, языковые коды имеют воздействие на мировосприятие человека и в целом на его картину мира, языковеды новой волны – последователи феминистической критики языка, предлагали ввести в обиход феминитивы, которые бы в свою очередь, в какой то степени повлияло бы на сбалансирование гендерной асимметрии в языке [10].

Известно, что, языки мира отличаются по степени своей гендерной маркированности. Как указывает М. Ньюман и его коллеги, такие «гендерные языки» (*gendered language*), как хинди, арабский, испанский, французский изобилуют аналогичными моделями мужских и женских вариантов одного и того же слова (в частности, названий профессий). Так, например, в испанском учитель «*profesor*» - учительница «*profesora*», студент «*estudiante*», студентка «*estudiante*» [5; с. 211-230]. Как наглядно видно из

¹³ Азербайджанский архитектурно-строительный университет. Кафедра иностранных языков, старший преподаватель ulkar.javadova@azmiu.edu.az

представленных переводов, русский язык (в данном контексте) тоже может характеризоваться как, гендерный язык. Но тем не менее и в русском языке существуют множество примеров, где феминитив того или иного слова не соответствует семантическому полю маскулинного (мужского) варианта, и даже в большинстве случаев имеет негативную коннотацию. Как раз того рода факты и служат наглядным примером андроцентризма человеческого языка.

Гендерная асимметрия выражается и в том, что, в связи ограничением роли деятельности женщин в обществе, в девятнадцатом веке феминитивы на подобие: «профессорша», «докторша», «генеральша» «секретарша», указывали не на женских представителей указанных профессий, а на жен (соответственно) профессоров, докторов, генералов и секретарей [11; с.140]. Аналогичного рода гендерная асимметрия имеет место и в английском языке. Так, например *governor* «губернатор» используется как название высокой должности, тогда как *governess* «губернантка», является названием профессии аналогичным роду деятельности няни, высокоранговой домашней прислуги. [6; с.4].

Изучение данной проблемы не оставляет сомнений в социальной ориентированности концепта «Гендер». Именно, с развитием прав и свобод женщин, феминитивы – производные от названия профессий, стали прочно входить в обиход гендерных языков. Так, например, как указывают М.Шкаликова, М.Нагорная, феминитивы: *студентка, учительница, работница, победительница* и т.д. не вызывают удивления у современных носителей русского языка, которые принимают за норму наличие гендерных вариантов перечисленных названий профессий. Но тем не менее до 1938-го года данные феминитивы не допускались к широкому использованию и не являлись литературной (языковой) нормой [13].

Феминистическая критика языка нашла широкую огласку и получила всеобъемлющую поддержку, что как следствие этого, неизбежным образом повлияло на некое гендерное словопроизводство в различных языках. Процесс создания женских форм названий профессий в разных языках принял массовый характер. Даже не-гендерные языки, такие как, азербайджанский, турецкий (см. : [7; с.469-482]) неизбежным образом были вовлечены в этот общемировой лингвистический мейнстрим последних двух десятилетий. Но исходя из того что, азербайджанский язык по своей сути не является гендерным языком, такие довольно агрессивные попытки корректировать установленную языковую норму, в некоторых случаях не вызывает поддержки и одобрения. «*Mədəni diynada indi feminitivlər dəbdədir: "merə, "doktora", "aşpazə"*» [1]. Как наглядно видно из выше представленного примера медиа субдискурс иронизирует на тему обязательного образования феминитивных альтернатив названий многих профессий. «*Təbii ki, aldatdı: onun yerinə suya idman naziri Ameli Udeə-Kasterə və Parisin "merəsi" Ann İdalqo ("merə" - "mer" sözünün feminitivi, əgər xəbəriniz yoxdursa*» [1]. Данное обстоятельство, в первую очередь вызвано тем, что, азербайджанский язык в принципе, не приемлет гендерных дескрипторов названия профессий.

Заключение. В статье исследуется концепт «Гендер» на материале азербайджанского, русского и американского дискурсов. В частности, в рамках статьи исследуются феминитивы, представляющие собой один из важных микроконцептов концепта «Гендер». Установлено, что, разоблачение наличие андроцентризма в языке вызвало определенные лексические обновления. Известно, что андроцентризм основан на мужской точке зрения на систему восприятия языка. В данном контексте мужчина считается единицей измерения человеческого сообщества, а также мужские качества считаются мерилом положительных человеческих качеств. Разоблачение андроцентризма в языке впервые стало возможным благодаря исследованиям Ш. Гилмана Перкинса. Позднее (в семидесятые годы прошлого столетия) исследования известного американского лингвиста Р. Лакоффа раскрыли андроцентрическую сущность языка. На основе сопоставительных исследований становится известно, что именно с разоблачением андроцентризма сформировалась женская форма ряда профессиональных названий в языке, т. е. феминитивы. Парадоксально, даже в данном контексте могут проявляться негативные коннотации феминитивов.

Литература:

1. Ahoğlu, E. Özl Makron şousu: tərbiyəsizlik, qanşılıq, acizlik // Milli.Az, 28 İyul 2024 <https://news.milli.az/politics/1221488.html>
2. Gilman, Ch. P. The Man-Made World: or, Our Androcentric Culture, 1911 <https://seminariolecturasfeministas.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/01/charlotte-perkins-gilman-the-man-made-world-or-our-androcentric-culture.pdf>
3. Lakoff, R. Language and women's Place // Language in Society, 1973, N 2. P. 45-79. https://web.stanford.edu/class/linguist156/Lakoff_1973.pdf
4. Lindqvist, A., Renström, E.A., Gustafsson Sendén, M. Reducing a Male Bias in Language? Establishing the Efficiency of Three Different Gender-Fair Language Strategies <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1262652/FULLTEXT01.pdf>
5. Newman, M. L., Groom, C. J., Handelman, L. D., Pennebaker, J. W. Gender differences in language use: An analysis of 14,000 text samples. // Discourse Processes, 2008, Vol. 45, Issue 3, pp. 211–236. <https://typeset.io/pdf/gender-differences-in-language-use-an-analysis-of-14-000-3x3ua9ub7y.pdf>
6. Romaine, S. Language And Gender // Linguistic anthropology, Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), 6 pp. <https://www.eolss.net/sample-chapters/C04/E6-20B-09-01.pdf>
7. Yaş, E. (2022). Dilbilimsel ve toplumdilbilimsel perspektiften cinsiyet. // RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (28), 469-482. <https://philarchive.org/archive/YASGFT>
8. Зиновьева, Е.С. Феминистская лингвистика в контексте постмодернистской философии // Верхневолжский филологический вестник. – 2016. – № 1. – С. 43-47. <https://cyberleninka.ru/article/n/feministskaya-lingvistika-v-kontekste-postmodernistskoy-filosofii>
9. Канторович, Т.М. Nomina feminina в электронной коммуникации (на основе корпусных данных) / Т. М. Канторович // Тэарэтычныя і прыкладныя аспекты этналагічных даследаванняў : зб. навук. артыкулаў. – Мінск : БНТУ, 2019. – С. 224-229. <https://rep.bntu.by/bitstream/handle/data/58927/224-229.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
10. Кирилина, А. В. Феминистская критика языка (феминистская лингвистика) // Словарь гендерных терминов <http://www.owl.ru/gender/172.htm>
11. Корж, В. И., Скуратов, И.В. Феминитивы в русском и французском языках: к вопросу гендерной окраски // Верхневолжский филологический вестник 2021, № 3 (26), с. 138-145 <https://cyberleninka.ru/article/n/feminitivy-v-russkom-i-frantsuzskom-yazykah-k-voprosu-gendernoy-okraski>

12. Рабжаева, М.В. Андроцентризм // Словарь гендерных терминов <http://www.owl.ru/gender/003.htm>
13. Шкаликов, М. М., Нагорная, М. С. Феминитивы в русскоязычном коммуникативном пространстве современности: генезис и эволюция // Управление в современных системах 2022 <https://cyberleninka.ru/article/n/feminitivy-v-russkoyazychnom-kommunikativnom-prostranstve-sovremennosti-genezis-i-evolyutsiya>

Ключевые слова: феминитивы, гендерный концепт, андроцентризм, гендерная асимметрия, азербайджанский, русский и американский дискурсы

Açar sözlər: feminitivlər, gender konsepti, androsentrizm, gender asimmetriyası, Azərbaycan, rus və amerikan diskursları

Key words: feminitives, gender concept, androcentrism, gender asymmetry, Azerbaijani, Russian and American discourses.

Feminitivlər – androsentrizmə qarşı törəmə leksika kimi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan, rus və amerikan diskurslarının təqdim etdiyi materiala əsasən “Gender” konsepti araşdırılır. Konkret olaraq, məqalə çərçivəsində “Gender” konseptinin vacib mikrokonseptlərindən birini əhatə edən feminitivlər tədqiq edilir. Məlum olur ki, istənilən cəmiyyət daxilində baş verən ictimai-siyasi proseslər, eləcə də global səviyyədə cərəyan edən ideoloji doktrin yenilənmələri bimənalı şəkildə “Gender” konseptinə təsir edir. “Gender” konseptinin son onilliklərdə ciddi dəyişikliklərə məruz qalan mikrokonseptləri sırasında “Feminitivlər” mikrokonsepti yer alır. Məlum olur ki, dildə androsentrizmin mövcudluğunun ifşası müəyyən leksik yenilənmələri şərtləndirdi. Androsentrizm – dildə qavrayış sisteminin kişi nöqteyi-nəzərinə köklənməsi kimi qəbul edilir. Bu zaman kişi insan topluluğunun ölçü vahidi sayılır, kişi xüsusiyyətləri müsbət prizmadan səciyyələndirir. Dildə androsentrizmin ifşası ilk olaraq, Ş.Gilman Perkinsin tədqiqatları sayəsində mümkün olmuşdur. Daha sonra R.Lakoffun araşdırmalarında da dilin androsentrik mahiyyəti ifşa edilmişdir. Nəticə olaraq məlum olur ki, məhz androsentrizmin ifşası ilə dildə mövcud olan bir sıra peşə-sənət adlarının qadın forması, yəni feminitivlər formalaşmışdır. Paradoksal haldır ki, hətta bu zaman feminitivlərin mənfi konnotasiyası da ortaya çıxır.

Feminitives – as a derivative vocabulary against androcentrism

Summary

The article examines the concept of "Gender" based on the material of Azerbaijani, Russian and American discourses. In particular, the article examines feminitives, which are one of the important micro-concepts of the concept of "Gender". It turns out that socio-political processes occurring within any society, as well as updates of ideological doctrines occurring at the global level, clearly affect the semantic field of the concept of "Gender". The micro-concept of "Feminitives" is one of the micro-concepts of the concepts of "Gender" that have undergone significant changes over the past decades. It turns out that the exposure of the existence of androcentrism in language caused certain lexical updates. It is known that androcentrism is based on the male point of view on the system of language perception. In this context, a man is considered a unit of measurement of the human community, and male qualities are considered a measure of positive human qualities. The exposure of androcentrism in language first became possible thanks to the research of S. Gilman Perkins. Later (in the seventies of the last century) the research of R. Lakoff revealed the androcentric essence of language. Based on comparative studies, it becomes known that it was precisely with the exposure of androcentrism that the female form of a number of professional names in the language was formed, i.e. feminitives. Paradoxically, even in this context, negative connotations of feminitives can appear.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNİN RABİTƏLİ NİTQİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İNTONASIYA MODELƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İntonasiya cümlənin quruluşundan, danışanın nitqinə münasibətindən, cümlə qurulma məqsədindən və s. asılı olaraq dəyişilir. Danışan situasiyadan, qurduğu cümlənin xarakterindən asılı olaraq öz nitqinin tempini, sürətini, intensivliyini öz məqsədinə müvafiq sürətdə tənzimləyir ki, bu tənzimləmə intonasiyanı yaradır.

Danışığın başlanğıcı, gücü, sürəti və istiqaməti onun cümlə vurğusunda, melodiyaşında və tempində baş verir. Səslənən hər bir nitq parçası prosodik ünsürlərsiz mövcud ola bilməz. İngilis fonetisləri o cümlədən R. Kinqdona, O' Konnor, A. Arnold və başqaları belə bir fikir irəli sürürlər ki, xarici dillərin tələffüz xüsusiyyətlərini öyrənərkən segment (səslər) vahidlərə nisbətən, suprasegment (prosodik) vahidlərə, xüsusilə cümlə vurğusu və melodiya daha çox fikir vermək lazımdır. Beləki, xarici dili öyrənənin nitqi cümlə vurğusu və melodiya baxımından nə qədər düzgün formalaşmış olarsa, həmin nitq səslərə nisbətdə asan başa düşülür və nitqin məzmunu yaxşı qavranılır (1, s.7).

İntonasiya ünsiyyət zamanı nitqin ahəngi, cümlə vurğusu, nitqin tempi və tembrə kimi bir sıra hadisələrin cəmindən təşkil olunmuş kompleks məfhumdur (1, s.120).

Bir qrup dilçi alimlər intonasiya prosesinin sözlərdəki səsin dəyişməsi olaraq təyin edirlər. Bu dilçilərə görə, intonasiyanın əsas məqsədi intonasiya elementlərini və onların nitqdəki funksiyalarını tədqiq etməkdir. İntonasiyanı bu nöqteyi-nəzərdən tədqiq edən alimlərin təqdim etdiyi hipotez "kontur" nəzəriyyəsi adlanır. Melodik qrup kontur nəzəriyyəsinin əhəmiyyətinin araşdırılmasında əsas element hesab olunur. Melodik qrup bir neçə komponentdən ibarətdir:

Nüvə, yəni kök melodiya – cümlənin ən güclü, ən əsas vurğulu hissəsi. Məsələn, But he is not really interested in it.

Taktardır melodiya – melodik qrupun ən sonunda nüvədən sonar gələn vurğusuz heca. Məsələn, But he is not really interested in it.

Şkala – əsas vurğulu hecadan əvvəlki bütün vurğulu və vurğusuz hecalar. Məsələn, But he is not really interested in it.

Takt (head) – ilk vurğulu hecada səs melodiyaşının dəyişməsi. Məsələn, But he is not really interested in it.

Takt önü (pre-head) – birinci vurğusuz, eləcə də zəif vurğulu hecalarda səs melodiyaşının dəyişməsi. Məsələn, But he is not really interested in it (2, s.98).

Yuxarıda göstərilən elementlər, həmçinin, intonasiyanın komponentlərinə daxildir. Melodik elementlərin hər biri müstəqil, sərbəst element kimi təyin edilərək müvafiq quruluş və vəzifəyə sahibdir. İntonasiya ilə əlaqədar təklif edilən növbəti hipotez qrammatik nəzəriyyədir. Qrammatik nəzəriyyəyə görə, qrammatik elementlərdən biri hesab edilən cümlə intonasiya sisteminin özəyidir, əsasıdır. İntonasiya elementlərinin əmələ gəlməsində və ifadə edilməsində qrammatik kateqoriyalar iştirak edir. Bu nəzəriyyədə göstərilir ki, intonasiya ilə qrammatik elementlərin bir-biri ilə birbaşa münasibətləri yoxdur, lakin intonasiya məfhumu özü qrammatik müqayisə mənasını verir. Burada intonasiya, sadəcə olaraq qrammatik elementlərin ifadə edilməsi üçün bir vasitə rolunu oynayır. Bu nəzəriyyədə tonallıq, toniklik və ton olmaqla üç melodik element qeyd olunur. Bu 3 vahidin hər biri qrammatik sistemdə müəyyən tərəfləri ifadə edir. "Tonality" dedikdə tonal qrupların sərhədini ifadə edən vahid nəzərdə tutulur, başqa sözlə desək, nitq hissəsinin sintaqmlara bölünməsi nəzərdə tutulur. Bu nəzəriyyəyə görə nitq hissəsinin sintaqmatik üzvlənməsi həm neytral, həmçinin də nişanlanmış ola bilər.

Məsələn, I 'don't know | why they 'left without 'saying, 'goodbye.

'When I 'passed my 'last, exam | I was 'very 'happy.

'If you, see him, | 'give my 'message.

He 'joined the ,army | and 'spent all his 'time in `Aldershot.

O halda nişanlanmış melodik qrup hesab edilə bilər ki, tonal qrupun səddi cümlənin səddinə uyğun olsun. İki tip nişanlanmış melodiyaşılıq fərqləndirilir:

1) İki cümlə bir melodik qrup altında birləşdikdə. Məsələn, I'll call | if you want.

2) Bir cümlə birdən artıq melodik qrupla ifadə edildikdə. Məsələn, She 'came, home | 'very, early.

Neytral melodiyaşılıq qrammatik nəzəriyyədə belə izah edilir: "I don't know | they left without saying goodbye" nitq parçasında terminal melodiya cümlənin axıncı mənalı sözündə icra olunur, bu zaman, nitq parçasının məna mərkəzi neytral hesab olunur. Nüvə, meyl istiqamətinin xeyli dərəcədə dəyişdiyini göstərən bir intonasiya formasında olan axıncı güclü vurğulu hecadır. Nüvə melodiyaşılıq intonasiya məfhumunun ən mühüm hissəsini təşkil edir və onsuz intonasiya mövcud ola bilməz. Bir sözdən ibarət olan intonasiya vahidində o tək heca həm onun nüvəsidir. Bu zaman nüvədən əvvəl və ya sonra vurğulu hecalar ola bilər. Məsələn, 'Really? / 'Where? / 'Certainly! Nüvənin melodiyaşılıq intonasiya vahidinin digər hissəsini də müəyyən edir. Belə ki, ənənə tondan sonra intonasiya modelinin digər hissəsi də aşağıya doğru gedir. Yüksələn tondan sonra digər hissələri də yuxarı istiqamətdə hərəkət edir.

Nüvədən əvvəl gələn hissədəki dəyişikliklər danışanların münasibətini və tələffüz üslublarını təzahür etdirsə də, danışığın qrammatik mənasına təsir etmir.

¹⁴ ADU.tahirovasabina98@gmail.com

İntonasiya nümunəsinin hissələrinin hamısı fərqli üsullarla bir araya gətirilə bilər və beləliklə, mənada dəyişikliklər özünü biruzə verir. Adi nitqdə intonasiya ənənə tonla yaranır, lakin güclü hissələrin ifadə olunduğu hallarda qalxan ton müşahidə olunur.

İngilis dilində sadə və mürəkkəb tonlar fərqli şkalalarla işlənərək fərqli münasibət mənaları vurğulayır. İngilis dilində on beş intonasiya modeli daha işlək model olaraq hesab edilir və ingilis dilini öyrənmək istəyənlər üçün həmin bu modellər vacib sayılır. İngilis dilində olan nüvə tonları həm şkala ilə, həmçinin də şkalasız işlənir və bu anda ifadə olunan münasibətlərdə müxtəliflik yaranır. İngilis dilində birinci intonasiya modeli nüvədən, yəni kökdən və vurğusuz hecalardan, və yaxud bir nüvədən ibarət olur. Bu intonasiya modeli cümlənin əsas növləri (nəqli, sual, əmr, nida) ilə işlənir və alçaq ənənə tonla xarakterik olur. Həmçinin bu intonasiya modeli bitkinlik ifadə edir və təmkinli münasibət bildirən nəqli cümlələrdə, təmkin, neytral münasibət bildirən, xüsusi sual cümlələrində sakit, ciddi münasibət ifadə edən əmr cümlələrində ciddi, təəccüb ifadə edən nida cümlələrində işlənir. Belə ki, bu intonasiya modeli öz müsahibinə sakit, neytral, ciddi, təəccüb mənaları ifadə edir.

Məsələn: "What is your name - , John;

Tell him - , What?

I am cold - , Pity!

It is my pen - , Take it then.

İkinci intonasiya modeli ənənə şkala ilə alçaq ənənə tonun müşayiət olunması ilə həyata keçirilir. Bu intonasiya modeli nəqli cümlələrdə, xüsusisuallarda, əmr və nida cümlələrində işlənir. Ümumiyyətlə ikinci intonasiya modelində işlənən cümlələr bitkinlik, qətilik, gümanlıq, ciddilik, məsuliyyət, gərginlik, tez-tez səbirsizlik və olduqca emfatiklik ifadə edirlər. Məsələn,

I think you left it on the table,

Keep it as long as you like,

Now answer questions,

We haven't heard from him for ages,

Who is coming to tea then,

Don't put them all on my table,

Üçüncü intonasiya modeli şkalasız işlənir və alçaq qalxan tondan istifadə olunur. Bu intonasiya modeli qeyri-qətilik, bitkinlik olmayan, təmkinli cavab və söhbətə zəmin yaradan nəqli cümlələrdə, təəccüb ifadə edən xüsusi suallarda, şübhə və narazılıq ifadə edən ümumi sual cümlələrində, sakit halda xəbərdarlıq və sakitləşdirmə ifadə edən əmr cümlələrində və təmkinli cavab, söhbətə zəmin yaradan, təsadüfi tanışlıqlarda, sakitlik ifadə edən nida cümlələrində işlənir. Məsələn,

Whose book is this - , Mine

You must do it this way - , How

How old are you - , How old am I

They are arriving next week - , Are they

Teach to class - , Stop , Start.

Good morning - , Morning.

Dördüncü intonasiya modeli ənənə şkala və səsin alçaqdan qalxması ilə yaranır. Bu intonasiya modeli də üçüncü intonasiya modeli kimi səsin alçaqdan qalması ilə baş verdiyi üçün qətilik bildirməyən, fikir bitkinliyi olmayan, sakitləşdiricilik, əminlik, bəzən təəccüb ifadə edən nəqli cümlələrdə, rəğbət ifadə edən, maraq, təəccüb ifadə edən xüsusi sual cümlələrində, maraq ifadə edən ümumi sual cümlələrində, sakitləşdirmə, ruhlandırma ifadə edən əmr cümlələrində, xudahafizləmə və görüşmələrdə əhval ruhiyyə ifadə edən nida cümlələrində işlənir. Məsələn,

Shall I buy the TV-set - If you don't find it 'too expensive.

Alice is on the phone - 'Whom does she want to speak to.

It took me four hours to do the exercise - It took you 'four hours to do , what.

Hope to see you some day - 'Will you in 'vite me to your evening party.

I can't do it - 'Try it a gain.

Anything else - 'No , thank you.

Beşinci intonasiya modeli əsasən orta səviyyəli tonla tələffüz edilir və heç bir gözlənti olmadan fikir bitkinliyi olmayan son olmayan intonasiya qruplarında işlənir. Məsələn,

Where is his son now - > Frankly, I 'don't know.

What did Tom say - > Naturally, He was de lighted.

Altıncı intonasiya modeli isə bir və ya bir neçə heca daxilində ənənə qalxan tonla tələffüz olunur. Bu intonasiya modeli maraq, ziddiyyət, düzəliş, inciklik, bəzən sakitləşdirmə ifadə edən nəqli cümlələrdə işlənir. Məsələn,

Can you play chess - , Once I , could.

What do you think of my new suit - The colour is all right.

P. Rouç "English phonetics and phonology" kitabında yazır: "İngilis dilində münasibət funksiyası ilə yanaşı, intonasiyanın aksentual və diskurs funksiyası da xüsusi qeyd edilir" (8, s. 183). "İntonasiyanın aksentual funksiyası ondan ibarətdir ki, o, (intonasiya) hecalarında qabarıqlıq effektinin yaranmasına, bununla da onların vurğusu bir heca kimi qavranılmasına kömək edir. Digər tərəfdən, intonasiya tonik vurğunun xüsusi hecaların üzərində yerləşdirməklə intonasiya qrupunda ən əhəmiyyətli sözü qeyd edir, bu da intonasiyanın aksentual funksiyası adlandırılır" (8, s. 183).

“Tonik hecanın yeri daha çox linqvistik əhəmiyyətə malikdir. Tonik vurğunun yeri əsasən sonuncu leksik sözün (isim, sifət, say, fə, zərf) üzərində olur. Bununla belə, qarşılaşdırma məqsədilə hər bir söz tonik hecanın daşıyıcısı ola bilər. Belə bir fikir çox tez-tez səslənir ki, tonik hecanın yeri informasiyanın mərkəzinə göstərir”. Məsələn:

1) “I 'wantto 'knowwhereheis 'travelingto”.

2) “I 'don't 'wantto 'knowwhereheis 'travel 'from. I ,wantto ,knowwhereheis ,traveling ,to”(7,s.194).

Ünsiyyət zamanı intonasiya, fasilə, vurğu, mimika və jestlərin işlənmə məqamlarının yerini bilmək lazımdır. Yazılı nitqdə isə orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına düzgün əməl etməyi, mənimsəməyi, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanması, sintaktik üzvlərin, əsas və köməkçi nitq hissələrinin, cümlə tiplərinin üslubi imkanlarını mətn daxilində qiymətləndirib yerli-yerində işlətmək, məna tutumunu başa düşməyi əsas şərtlərdir. Nitqin intonasiya baxımından zənginliyindən danışarkən sual, nida, əmr cümlələri, xitablar, ara sözlər, ara cümlələr və s. sintaktik quruluşların özünəməvafiq formada, təbii şəkildə tələffüz olunmasının vacibliyi də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İntonasiya cümlənin mənasını aydınlaşdırır, cümlə üzvlərinin düzgün şəkildə qruplaşdırılmasını təmin edir, cümlə daxilində olan xitabları, ara sözləri, ümumiləşdirici sözləri, əlavələri və xüsusişmələri diqqətə çatdırır. Dilimiz intonasiya baxımından olduqca zəngindir. Buna əsasən də nitq prosesində rəngarəng məna çalarları yaratmaq mümkün olur. İntonasiya haqqında qısa olaraq tələffüz hadisəsidir deyə bilərik. Hansısa bir yazılı nitqi oxuyan şəxs həmin nitqi yazanın intonasiyasını duymur, lakin yazı manerasından, durğu işarələrinə və dil vasitələrinə əsaslanaraq onun hansı hissələrlə cümlələri qurmasını təsəvvüründə canlandırır. Bəzi hallarda intonasiyanın rolu o dərəcədə yüksək olur ki, o, fikrin əsasını təşkil edir, sözün əsas mənasını dəyişdirə bilər. İntonasiya ilə əlaqədar qüsurlar həm sürətli, həm də yavaş danışq və ya oxu zamanı üzə çıxır. Sürətin normadan kənar, aşağı və ya yuxarı avazlanması mənanın təhrif olunması ilə nəticələnə bilər. İntonasiya tələffüzün dörd xüsusiyyətini - fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə cəmləşdirir. Bu dörd xüsusiyyət nitqin xarici elementləridir və onlar birlikdə avazlanmanı əmələ gətirir, nitqdə ifadəliyin verilməsinə xidmət edir.

Cümlələr də məqsəd və intonasiya görə bir - birindən fərqləndirilir. İntonasiya sadə cümlələrin növləri ilə yanaşı mürəkkəb cümlələrin də düzgün şəkildə qruplaşdırılmasını təmin edir, sadə və mürəkkəb cümlələrin, habelə tabelilik və təbəzül əlaqələrinin şərtləndirilməsinə xidmət edir. İntonasiya həmçinin də məntiqi vurğunun və ara sözlərin aşkarlanmasına da imkan yaradır.

İntonasiyanın təbii bir dildə necə işlədiyini göstərmək üçün onun mənalarnı nəzərdən keçiririk:

1) İntonasiya vasitəsilə danışanın nitqi cümlələrə ayrılır. İntonasiya, əsasən, günümüzdə radio və televiziyanın təkmilləşməsi nəticəsində vacib rola sahib olan mütaliədə mühüm amildir. İntonasiya yazılı nitqdəki durğu işarələri ilə şifahi nitq arasındakı əlaqəni ifadə edir.

2) İntonasiya cümlələrin ünsiyyətə xidmət edən növlərinin fərqləndirilməsində də iştirak edir. O, bəzən sual cümləsinin müəyyən edilməsində yeganə vasitə olur. Məsələn, Johngoingwork. John going work?

3) Nəqli cümlənin fərqləndirilməsi ilə əlaqədar da eyni fikirləri deyə bilərik. Belə ki, John sözünün və ya work sözünün məntiqi vurğusu bu sözlərdən birini daha güclü səsləndirməklə, onu diqqətə çatdırır. Əgər vurğu Johnun üzərinə düşərsə, burada dinləyiciyə işə gedənin başqası yox, John olduğunu bildirir. Əgər vurğu work sözünün üzərinə düşərsə, dinləyiciyə Johnun başqa yerə yox işə getdiyini bildirəcəkdir.

4) Təkcə intonasiya, cümlə üzvünün ifadəsi ilə bağlı olan sintaqmalara ayrılma olub məna ilə müəyyən edilir.

5) Məvafiq nitq hissəsinin sonlu, yaxud sonsuz sintaqma olub-olmamasını təyin edir (3, s.90).

İntonasiyanın elementlərindən olan məntiqi vurğusu, əsasən cümlədəki sözlərdən birinin daha güclü tələffüzü ilə yaranır. Ritm- müəyyən pauzalarla vurğulanan hecaların mütəmadi təkrarlanmasıdır. İngilis dili ritminə xas olan əlamətlər bunlardır.

Ritm qruplarının hər birinin daxilindəki vurğulanmamış hecaların miqdarından asılı olmayaraq, vurğulu hecaların mütəmadi təkrarlanması eyni vaxtda bir məna qrupunda səslənməsinə gətirib çıxarır.

Vurğulu və vurğusuz hecaların bir-birini əvəzləməsi ritmin söz vurğusuna və cümlə vurğusuna təsir göstərməsinə gətirib çıxarır.

İngilis dilində nitqin ritmik qurulması üçün bunlara riayət etmək lazımdır:

1) intonasiya qruplarına;

2) ritmik qruplara;

3) sait ilə başlayan sözlərin əvvəlki sözlərlə əlaqələndirilməsinə;

4) vurğusuz sözlərin və hecaların zəiflədilməsinə;

5) vurğulu hecaların müntəzəm olaraq bir intonasiya qrupu daxilində olmasını təmin edilməsinə (6, s.89).

Perseptual səviyyədə cümlə intonasiyası dörd elementdən ibarət olur: səs tonu və ya nitq melodiyası; məntiqi vurğu; nitqin tempi, ritmi və pauzası, bu mürəkkəb vəhdət cümlənin düzgün grammatik quruluşu və leksik tərkibi, natiqin və ya yazıçının düşüncələri, duyğuları, hissələri adekvat şəkildə ifadə edilməsinə xidmət edir. Gerçəkliyə və cümlənin məzmununa münasibəti ifadə edir. Cümlə intonasiyası cümlədəki sözlərdən birində olan səs dəyişməsidir. İntonasiyanın bu tərif, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, xarici dilçilərin əksəriyyətinin verdiyi tərifdən köklü şəkildə fərqlənir.

Ancaq bəzi xarici dilçilər son əsərlərində cümlə intonasiyasını həm də səs dəyişikliyindən başqa bir şey kimi təyin etməyə başlayırlar.

İntonasiya vurğu nümunəsidir; vurğu nisbi səs, yüksəklik (bəzi sistemlərdə gərginlik) və "uzunluq" məcmusudur. Cümlənin intonasiyasının, əsasən, iki tərfi terminoloji cəhətdən fərqləndirilir. Bunları aşağıdakı üç yoldan biri ilə asanlıqla uzlaşdırmaq olar:

- 1) Hər dəfə istifadə etmək və uyğunlaşdırmaqla, intonasiya termini həm dar mənada (nitq melodiyası) və geniş mənada (dörd komponentin mürəkkəb birliyi) istifadə olunur;
- 2) Terminin dar mənada istifadəsindən tamamilə imtina etmək və onu nitq melodiyası, nitqin intensivliyi, nitqin tempi elementləri kimi terminlərlə əvəz etmək;
- 3) İntonasiya terminini dörd mənada vahid bir kompleks kimi, yəni prosodik olaraq, cümlələrin xüsusiyyətləri, məsələn, prosod kimi əvəz edilməsi üçün xüsusi bir termin tətbiq etməklə.

İntonasiyanın dörd elementi bir-biri ilə sıx bağlıdır və onları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bununla belə, onlar danışq zamanı ayrılmaz olsalar da, onları təhlil edərkən bir-birindən ayırmaq mümkündür.

Nitq melodiyasının üç elementini araşdırarkən bir cümlə daxilində və sonunda səs dəyişməsinin rolunu fərqləndirmək vacibdir.

Səs vasitəsilə bir şeyin necə söyləndiyi göstərilir və ya eşidilir. Bu səs nümunəsi olmaqdan daha çox bir münasibət kimidir. Xoşbəxt, kədərli, həyəcanlı, qəzəbli və ya digər əhval-ruhiyyələr arasında fərqli səslənmə eşidilə bilər. Beləliklə, ton pragmatikünsiyyətin bir hissəsidir. Bu o deməkdir ki, duyğu insanın tonuna çox təsir edir. Fərqli tonlardan istifadə etməklə bir cümlədəki sözlər həmin sözlərin əsl orijinal mənalarından başqa digər mənalara da sahib ola bilər.

Beləliklə, qeyd olunanlardan məlum olur ki, dil faktı olan cümlə ünsiyyət prosesi müddətində fraza kimi çıxış edir. Ünsiyyət prosesi başqa qrammatik vasitələrlə yanaşı, həm də intonasiyanın köməyi ilə baş tutur. Nitqimizin əsasını təşkil edən müxtəlif söz və ifadələr mövcuddur ki, onlar öz-özlüyündə ünsiyyət prosesinin tələblərini tam ödəmirlər. Belə elementlər, yəni qrammatik nöqteyi-nəzərdən özünü tam və müstəqil cümlə olaraq təqdim edə bilməyən elementlər, intonasiyanın köməyi ilə xəbərlilik xüsusiyyətinə sahib olur və ünsiyyət zamanı müvafiq həmiyyət daşıyır. İntonasiya tək-tək işlənən sözlərdə, yaxud ifadələrdə tam, müstəqil fikrin çatdırılması üçün imkan yaradan, olduqca vacib bir vasitədir.

Məzmun dan kənar, ayrılıqda müstəqil formada işlənən cümlənin sahib olduğu intonasiya ilə məzmun içərisindəki cümlənin sahib olduğu intonasiya bir sıra səbəblərə görə fərqlənir. Məzmun içərisindəki cümlələrin sərhəddinin təyin edilməsi, əvvəlki cümlənin sonu ilə növbəti cümlənin əvvəlinin qarşılıqlı əlaqəsi, cümlənin semantik cəhətdən əlaqələnməsi və s. bu kimi məsələlər intonasiya nöqteyi-nəzərdən maraqlı araşdırma obyektləridir. Məsələn,

I didn't say he stole the money. Someone **else** said it.

I didn't say he stole the **money**. He may have taken some **jewelry**.

I didn't say he **stole** the money. May be he just **borrowed** it.

Məzmun dan kənar götürülmüş cümlənin intonasiyası bu cümlənin ilk olaraq, daxili üzvlərinə ayrılmasına şərait yaradır. Cümlə üzvlərinin hər biri başqa bir suprasegment element olan, vurğu ilə müşayiət olunur. Cümlə üzvlərinin söz birləşmələri, budaq cümlələr, tərkiblər və s. formasında yaradılması, həm semantik qanunlarla, həmçinin də intonasiyanın köməyi ilə mümkün olur. Cümlə səviyyəsində intonasiya fərqli-fərqli qrammatik əlaqələrin və spesifik sintaktik əlaqələrin daha yaxşı vurğulanmasına şərait yaradır. Tabeli, eləcə də tabesiz mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı növlərə, elementlərə bölünməsinə, əsasən də budaq cümlələrin tərkiblərdən ayrılaraq edilməsində intonasiyanın rolu inkar edilməzdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.M. Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində fəli bağlama tərkibinin struktur-sintaktik və intonasiya təhlili məsələsi haqqında. ADU-nin "Elmi əsərləri" (Dil və Ədəbiyyat) Bakı, 1965, № 3, s. 15-20
2. Crystal D. Prosodic Systems and Intonation in English. Cambridge, 1969.
3. Leontyeva S.F. A theoretical course of English phonetics. M., 1988
4. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996, 252 s.
5. Соколова М. А. и др. Практическая фонетика английского языка. М., 1984, 352 с.
6. Kingdon R. The Groundwork of English Intonation. London, 1958, 272 p.
7. Roach P. English Phonetics and Phonology. Cambridge, 1983, 183 p.

Açar sözlər: intonasiya, sintaqm, melodiya, qalxan ton, enən ton

Keywords : intonation, syntam, melody, rising tone, falling tone

Ключевые слова: интонация, синтагма, мелодия, восходящий тон, падающий тон

İNGİLİS DİLİNİN RABİTƏLİ NİTQİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İNTONASIYA MODELƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Elmi məqalə ingilis dilində danışqda istifadə olunan intonasiya modellərinin cümlənin kommunikativ tiplərində işlənməsindən bəhs edir. İngilis dilində sadə və mürəkkəb tonlar fərqli şkalalarla işlənərək fərqli münasibət mənaları vurğulayır. İngilis dilində on beş intonasiya modeli daha işlək model olaraq hesab edilir və ingilis dilini öyrənmək istəyənlər üçün bu modellər vacib sayılır. İngilis dilində nüvə tonları həm şkala ilə, həmçinin də şkalasız işlənir və bu zaman müxtəlif nüvə tonlarından və şkalalardan istifadə etməklə ifadə olunan fikirlər, münasibətlər

arasında fərqlilik yaranır. Eyni cümlə fərqli tonlarla fərqli münasibət ifadə edir. İntonasiyanın komponentlərindən biri kimi melodiyanın danışmaq nitqi üçün, fikrin düzgün çatdırılması üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu qeyd edilir.

Tahirova Sabina

MAIN CHARACTERISTICS OF INTONATION MODELS USED IN CONNECTED ENGLISH SPEECH SUMMARY

The scientific article deals with the processing of intonation models used in English speech in communicative types of sentences. In English, simple and complex tones are processed with different scales and emphasize different relational meanings. Fifteen intonation patterns in English are considered to be more functional patterns and these patterns are considered important for those who want to learn English. In English, nuclear tones are used both with and without a scale, and at this time, there is a difference between the ideas and attitudes expressed by using different nuclear tones and scales. The same sentence expresses different attitudes with different tones. For the spoken speech of the melody as one of the components of intonation, the idea it is noted how important it is for its correct delivery.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИНТОНАЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В СВЯЗНОЙ АНГЛИЙСКОЙ

Резюме

В научной статье речь идет об обработке интонационных моделей, используемых в английской речи в коммуникативных типах предложений. В английском языке простые и сложные тона обрабатываются с разной гаммой и подчеркивают разные реляционные значения. Пятнадцать моделей интонации в английском языке считаются более функциональными моделями, и эти модели считаются важными для тех, кто хочет выучить английский язык. В английском языке ядерные тона используются как с гаммой, так и без нее, и в настоящее время существует разница между идеями и отношениями, выражаемыми с помощью разных ядерных тонов и гамм. Одно и то же предложение выражает разные отношения разными тонами. Для устной речи мелодия как один из компонентов интонации отмечается, насколько важно ее правильное произнесение.

RƏYÇİ: f.f.d.dos. Qocayeva X.Ə

CLASSIFICATION OF POSSESSIVENESS CATEGORY IN LANGUAGE

The category of predicativity is intrinsically linked to thought. The reflection of objective reality in cognition occurs through this category. The grammatical expression of any affirmation or negation regarding objective reality constitutes the category of predicativity.

Since objective truths are reflected in human thought, predicativity—affirmation or negation—exists in all languages. However, its expression depends on the grammatical structure of each language. In all agglutinative and some inflectional languages, specific morphemes express predicativity. For a sentence to be grammatically structured and logically meaningful, predicativity must necessarily manifest in various forms. Without predicativity, neither a sentence nor a judgment can be conveyed. Thus, regardless of how it is expressed, the category of predicativity is a universal linguistic feature.

In Azerbaijani and other Turkic languages, predicativity is closely tied to person. An action is attributed to the first, second, or third person. The third person has a broader scope, as it applies not only to individuals but also to general affirmations and negations about objects and events in objective reality.

In Azerbaijani, the first-person singular predicativity is formed with the suffixes **-am**, **-əm** (after vowels: **-yam**, **-yəm**): *alim-əm* (I am a scientist), *müəllim-əm* (I am a teacher), *tələbə-yəm* (I am a student), *Dədəli-yəm* (I am Dədəli).

In the second-person singular, the suffix **-sən** is added, following vowel harmony: *adam-sən* (you are a person), *qəşəng-sən* (you are beautiful), *gözəl-sən* (you are beautiful), *cavan-sən* (you are young).

In the third-person singular, predicativity is expressed with the suffixes **-dır**, **-dir**, **-dur**, **-dür**: *adam-dır* (he/she/it is a person), *həkim-dir* (he/she is a doctor), *uzun-dur* (it is long), *üzüm-dür* (it is a grape).

The categories of predicativity and person are so closely related in both form and meaning that they are often jointly referred to as "**personal predicative forms**."

In the plural, the first person takes the suffixes **-ıq**, **-ik**, **-uq**, **-ük**. Historically, the forms **-ız**, **-iz**, **-uz**, **-üz** were widely used, but with the standardization of the national literary language, **-ıq** became dominant: *Azərbaycanlıyıq* (we are Azerbaijanis), *tələbəyik* (we are students), *dördük* (we are four).

In the second-person plural, both "*siz*" and "*siniz*" forms coexist. "*Siniz*" is more common in writing, whereas "*siz*" is prevalent in speech. Linguistic trends suggest that "*siz*" will eventually replace "*siniz*" due to the natural tendency of languages toward simplification.

In the third-person plural: *tələbədirlər* (they are students), *adamlar* (they are people).

The category of possession, like the category of case, has traditionally been considered a general grammatical category. Since case marking is common in Russian, it is classified as a general grammatical category. However, possession is more specific, as it applies only to nouns.

In agglutinative languages, including Azerbaijani, words indicating persons have transformed into specific grammatical elements, thereby forming a grammatical category. For instance, the personal pronoun "**mən**" (I) takes the suffix **-m**, "**sən**" (you) takes **-n**, "**biz**" (we) takes **-ız**, **-iz**, **-uz**, **-üz**, and "**siz**" (you, plural/formal) takes **-niz**, **-iz**, **-nuz**, **-nüz**, which are added to nouns. Therefore, in our language, the concept of possession can be expressed without using personal pronouns.

Nouns take possessive suffixes to indicate the relationship between the owner and the possessed object. Consequently, the notion of possession is normatively expressed through the participation of two components. The first component represents the owner, while the second component denotes the possessed object. The first component is expressed by personal pronouns in the first and second persons, while in the third person, it is represented by both personal pronouns and nouns. The second component consists of nouns and nominalized parts of speech, which take possessive suffixes depending on the first component in all three persons.

The terms "**owner**" and "**possessed object**" should not be understood literally. These are conventional grammatical terms that, if taken literally, would not encompass all possessive constructions. The concept of possession is broad, and the term "**owner**" does not always imply strict ownership.

For example:

- *Kələntərli maşının qapısını açaraq sözüünə davam etdi.* (Kalantarli opened the car door and continued).
- *Lətifənin atası Müslümü tapmaq, bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq pis olmazdı.* (It would not be bad to find Latifah's father, Muslim, and clarify some issues).

In the first sentence, possession is expressed in the context of a slight action related to the car door. In the second example, *Latifah's father* represents a kinship relation.

Combinations such as "**a woman's clothing**" and "**a hunter's rifle**" illustrate the real-world concept of an owner and an object belonging to them.

The notions of "**owner**" and "**possessed object**" are understood in the following ways:

1. When the second component consists of nouns denoting living beings or inanimate objects, the first component indicates the owner in the literal sense, while the second component represents the possessed object.

¹⁵ Azerbaijan, Baku Business Universitycat. Ph.D. Chinara.shahbazli@mail.ru

2. When the second component expresses various human relationships (friendship, kinship, enmity, etc.), the first component signifies the person involved in these relationships: "*mənim dostum*" (my friend), "*sənin qardaşın*" (your brother), "*onun əmisi*" (his uncle), "*bizim düşmənimiz*" (our enemy), etc.
3. When the second component consists of words denoting regions, territories, places, countries, valleys, mountains, forests, rivers, etc., the construction expresses spatial and territorial relationships: "*mənim vətənim*" (my homeland), "*sənin kəndin*" (your village), "*onların şəhəri*" (their city), "*bizim çaylarımız*" (our rivers), etc.
4. When the relationship between the components expresses a part-whole connection: "*mənim əllərim*" (my hands), "*sənin dişlərin*" (your teeth), "*onun qaşları*" (his eyebrows), "*dağın yamacı*" (the mountain's slope), "*stolun ayağı*" (the table's leg), "*evin qapısı*" (the house's door), etc.

Possessive constructions can also express various other relationships.

Thus, the category of **possession** is a grammatical category that indicates an object's or phenomenon's association with one of the grammatical persons.

For the possessive relationship to be established, words indicating the **owner** must be in the **genitive case**, while words denoting the **possessed object** must take a **possessive suffix**.

Possessive Suffixes in Azerbaijani:

- **First-person singular:** *-ım, -im, -um, -üm*; after vowels: *-m*
- **First-person plural:** *-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz*; after vowels: *-mız, -miz, -muz, -müz*
- **Second-person singular:** *-ın, -in, -un, -ün*; after vowels: *-n*
- **Second-person plural:** *-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz*; after vowels: *-nız, -niz, -nuz, -nüz*
- **Third-person singular and plural:** *-ı, -i, -u, -ü*. If the noun ends in a vowel, an "s" is inserted for euphony.

Examples:

For words ending in consonants:

- *Mənim bağım* (my garden)
- *Sənin bağın* (your garden)
- *Onun bağı* (his/her/its garden)
- *Bizim bağımız* (our garden)
- *Sizin bağınız* (your garden)
- *Onların bağları* (their gardens)

For words ending in vowels:

- *Mənim quzum* (my lamb)
- *Sənin quzun* (your lamb)
- *Onun quzusu* (his/her lamb)
- *Bizim quzumuz* (our lamb)
- *Sizin quzunuz* (your lamb)
- *Onların quzusu* (their lamb)

In the **first and second persons**, if the noun ends in a vowel, the vowel in the possessive suffix is **omitted**. In the **third person**, an "s" is added as a connector for euphony.

A clear understanding and correct application of these grammatical categories are essential for constructing meaningful and coherent sentences in Azerbaijani.

Here is the translation of the provided text into English, maintaining the academic and scientific nature:

As it appears, in the first and second persons, the possessive suffix loses its vowel in nouns ending in vowels, while in the third person, the connective "s" consonant is added.

In the third-person plural, the possessive suffix sometimes combines with the plural marker, as in "their houses" or "their fathers". It should be noted that the plural suffix **-lar, -lər** has no role in indicating possession. This suffix merely indicates the plurality of the possessed object. Therefore, the possessive construction can refer to either singular or plural objects on both sides, or one side being singular and the other plural. Thus, based on the singular or plural nature of both sides, we can categorize the constructions into four types:

1. Both sides are singular: *my room, your room, his room, Ahmad's room*, etc.
2. The first side is singular, and the second side is plural: *my rooms, your rooms, his rooms*, etc.
3. Both sides are plural: *our rooms, your rooms, their rooms*, etc.
4. The first side is plural, and the second side is singular: *our room, your room, their room*, etc.

The concept of possession is expressed in several ways in the language.

1. Analytic-Synthetic Method:

The typical form of expressing possession in literary language is formed by two components: the first part, the possessive pronoun, is in the genitive case, and the second part receives the possessive suffix, thus linking the noun and the pronoun: *my horse, your house, his (student's) school, our organization, your country, their (Ali's) city*, etc.

Since both components are marked, this method is called the **analytic-synthetic method**.

When using numbers, "everyone," "own" pronouns, or "we," "you," "they" in the genitive case, the possessive relationship is also indicated: *we ourselves, you yourselves, they themselves, we all, you all, they all, we three, you three, they three*, etc.

In such constructions, the possessive suffix clarifies the content of the personal pronoun rather than emphasizing possession.

In spoken and literary language, the positions of the possessor and the possessed object may sometimes change.

In such constructions, when the possessed object is expressed with a number or certain pronouns, the first part may also be in the nominative case.

Example: "I am one of the millions you crushed, and if not today, tomorrow these millions will rise and turn your bloody throne and crown against you." Some of the men also worked the night shift. (1, 42-44).

2. Synthetic Method:

Possessive suffixes historically originated from personal pronouns, which is why they also indicate ownership.

For example, in the phrase "mənim atım" ("my horse"), the suffix "-ım" in the word "atım" indicates that the horse belongs to the first-person singular. Because of this, the use of the pronoun "mənim" is often unnecessary, and simply saying "atım" conveys the same meaning. Since there is no semantic difference between "atım" and "mənim atım," the shorter form is more commonly used in speech, where the possessed noun also indicates the possessor. However, in cases of contrast, emphasis, or logical stress, the pronoun "mənim" is used:

Sənin yox, mənim atım keçdi. ("Not yours, but my horse passed.")

Thus, possession can also be expressed as 'possessed noun + possessive suffix' (e.g., at-ım).. Since this method involves the use of a suffix, it is called the **synthetic method**.

Unlike the analytic-synthetic type of possession, in which the possessed noun alone indicates ownership, the possessor itself is sometimes used alone with the suffixes '-ki, -ki, -ku, -kü,' expressing the possessed entity in a general and indefinite manner.

For example, instead of saying "*Mənim kitabım buradadır, sənin kitabın da buradadır*" ("My book is here, your book is also here"), we simply say:

"Səniki də buradadır." ("Yours is also here.")

Or:

"İqbal zəbun oldu, mənimki belə düşdü." ("İqbal was weakened, mine ended up this way.")

"Şah qədəhini havada tutmuş olduğu halda susurdu. Miko ilə mən stəkanlarımızı onunkuna vurub içdik." ("The king held his goblet in the air, silent. Miko and I clinked our glasses against his and drank.")

"Bizimkilər silos üçün iki cür yer düzəldirdilər." ("Our people were preparing two types of places for the silo.")

In these sentences, words like *mənimki*, *onunkuna*, and *bizimkilər* exemplify this usage. This method is also classified as **synthetic**.

3. Analytical Method:

In some cases, the word indicating the owner (possessor) is used in the possessive case, but the word indicating the possessed object does not take the possessive suffix. This applies only to the plural forms of the first and second persons: *our fathers, your grandfathers, our lands, your mountains*, etc.

When the first part is expressed in the plural forms of the first and second persons, the possessive suffix cannot always be omitted from the second part. The possessive suffix can be omitted when the second part refers to generalized objects or events. (8, 208)

In such combinations, the connection between the two parts is weak, so the first part is considered a separate attribute in the sentence.

Example: *How much did our grandfathers sigh?*

Thus, the concept of possession is expressed in three ways:

- **Analytical-synthetic method:** *our homeland, your country*
- **Analytical method:** *our mountains, your countries*
- **Synthetic method:** *my homeland – homeland, your school – school; our mountains – ours, your lands – yours*

Sometimes, the parts of the possessive combination consist of several words. Different personal pronouns can be used in the first part. In this case, the second part agrees with the last word of the first part. For example: *my and your destiny; your and his star*.

When the second part is homogeneous, the possessive suffix may be omitted from the previous parts of the homogeneous terms: *your notebook, pen, and book; his father, mother, and brother*.

LITERATURE

1. Ə. Dəmirçizadə. Stylistics of the Azerbaijani Language, Baku, 1962.
2. Grammar of the Azerbaijani Language, Part 1 (Morphology), Azerbaijan SSR Academy of Sciences Publishing House, Baku, 1960.
3. Jafar Jafarov. Transition Processes in Parts of Speech and Conversion, Baku, 2009.
4. Q.Ş. Kazimov. History of the Azerbaijani Language (From the Earliest Times to the 13th Century), "Təhsil" Publishing House, Baku, 2003.
5. Q.Ş. Kazimov. Modern Azerbaijani Language. Syntax, Baku, "Ünsiyyət", 2000.
6. M. Hüseynzadə. Modern Azerbaijani Language (Phonetics, Morphology). Azerbaijan State Educational-Pedagogical Publishing House, Baku, 1963.
7. Modern Azerbaijani Language Morphology, V.I. Lenin APIN Publishing House, Baku, 1961.
8. Modern Azerbaijani Language, Volume 2. Morphology, Baku, "Elm" Publishing House, 1980.

Açar sözlər: təfəkkür, dil, qrammatik forma, komponent

Keywords: thinking, language, grammatical form, component

Ключевые слова: мысль, язык, грамматическая форма, компонент

SUMMARY

There is no nation whose cognition lacks the concept of possession. However, the forms of expressing this concept in language vary. Depending on the grammatical structure of a language, in some languages (including Turkic languages), this meaning is expressed through grammatical forms—categories, while in others, it is conveyed syntactically. This meaning originates from the relationship of ownership and possession between two entities. That is, most often, the first entity is the owner (person), and the second entity is the possessed (object). Since the owner is a person, words indicating persons (pronouns) play a crucial role here.

Dildə mənsubiyyət kateqoriyasının təsnifatı

Xülasə

Təfəkküründə mənsubiyyət anlayışı olmayan xalq yoxdur. Amma dildə bu anlayışın ifadə formaları müxtəlifdir. Dilin qrammatik quruluşundan asılı, olaraq bəzi dillərdə (o cümlədən türk dillərində) qrammatik forma — kateqoriya ilə ifadə edildiyi halda, bəzi dillərdə bu məna sintaktik vasitələrlə ifadə edilir. Bu məna iki tərəf arasındakı sahiblik və mənsubiyyət münasibətindən doğmuşdur. Yəni çox vaxt birinci tərəf sahib (şəxs), ikinci tərəf mənsub (əşya) olur. Sahib şəxs olduğundan şəxs bildirən sözlər (əvəzliliklər) burada əsas rol oynayır.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Nüşabə İsmayıl xan qızı Babayeva¹⁶
**ÇAĞDAŞ TÜRK DİLİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA
GÖRƏ NÖVLƏRİ**

Giriş. Türk dilində cümlələr ayrı-ayrı cəhətlər nəzərə alınmaqla, müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edilir. Bunların bir qismi ümumi xarakter daşıdığı halda, bir qismi cümlələrin müəyyən hissəsinə şamil edilir. Məsələn, məqsədə görə bölgü bütün cümlələrə aid edilirsə, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə bölgü yalnız sadə, bağlayıcı vasitələrə görə bölgü isə yalnız mürəkkəb cümlələrə aid edilir. Ümumiyyətlə, türk dilində cümlələr, birinci növbədə, məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə təsnif edilə bilər. Bu cəhət nəzərə alınmaqla dilimizdə olduğu kimi, türkcədə də bütün cümlələri üzvlənən və üzvlənməyən cümlələr olmaqla iki böyük qrupa ayırmaq olar. Üzvlənən cümlələr fikrin əsas ifadə vasitəçisi kimi çıxış edib, nitqimizin əsasını təşkil edir. Biz dillə bağlı bütün faktları məhz bu cür cümlələr üzərində araşdırırıq. Üzvlənməyən cümlələr isə dilimizdə müəyyən məqamlarda işlənsə də, üzvlənən cümlələr olmadan öz əhəmiyyətini itirir. Həmçinin cümlələrdəki məqsəddən asılı olaraq onların deyiliş xüsusiyyətləri, intonasiyası da dəyişir. Məsələn: *Ona hangi kitabları önerebilirsiniz? Burada olmadığı için birşey söyleyemem.* Bu cümlələrin deyilişində bir-birindən fərqli intonasiyadan istifadə olunur. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələr dörd növə bölünür: a) nəqli cümlə; b) sual cümləsi; c) əmr cümləsi; ç) nida cümləsi.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlə növlərinin işlənmə xüsusiyyətləri

Nəqli cümlə. Nəqli cümlələrdə müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat verilir. Həm də bu məlumat adi təsviri yolla verilməklə yanaşı, həm də nəql olunur. Türk dilçiliyində nəqli cümlələr daha çox olumlu (təsdiq) və olumsuz (inkar) olaraq fərqləndirilir [2, s. 118]. Nümunələrə diqqət yetirək: *Çarşıya çıkan sokağın ağzı tıklım tıklımdı* (C.Dağcı). *Bu eski şeylerden şimdi çok uzaktayım* (A.H.Tanpınar).

Təsdiq xarakterli nəqli cümlələr türk dilində ismi və feili xəbərlə olmaqla fərqləndirilir. İsmi xəbərlə təsdiq cümlələrə aid nümunələrə diqqət yetirək: *Seniha'nın annesi her sözü tasdik eden kadınlardandı* (Y.K.Karaosmanoğlu). *Yüzü, bir umutsuzluk karanlığında idi* (Y.Kemal). *Torununuz ne de hamarat ve cana yakın.* (N.F.Kısakürek). *Bunlar konuşma sanatının şöhret kurmuş ustalarıdır.* (A.H.Tanpınar).

İsmi xəbərlə təsdiq cümlələrdə “var, yox” predikativlərinin də xəbər qismində işənməsi aktiv müşahidə olunur. Məs.: *Körfezde bizim Haliç suyunun soyu durgunluğu var* (F.R.Atay). *Hava güzel olduğu halde, ortalıkta bir hüzn vardı* (Ö.Seyfettin). *Arabaçları arasında hiç tanıdığı yoktu* (H.E.Adıvar).

B.Aktan ismi xəbərlə sadə nəqli cümlələri “isim-ek” (yəni sadə)və “kelime grubu+ek” (yəni mürəkkəb) xəbərlə olmaqla fərqləndirir [2, s. 116]. Məs.: *Gökyüzü yüksekti, maviydi.* (C.Dağcı) *Bu bir esintiden ibaretti.* (T.Buğra) *Tedirgin, heyecanlı bir hali vardı.* (M.Kutlu). *Yeni vali, tam tersine, hastalıklı bir adamdı.* (R.N.Güntekin) *Hayriye Hanım 'ın yüzü bu gece melekler gibi tatlı idi.* (R.N.Güntekin).

Türk dilçiliyində feili xəbərlə nəqli cümlələr də sadə və mürəkkəb olmaqla fərqləndirilir [2, s. 117]. Məs.: *sadə xəbərlə - Karşı kaldırımdaki karaltı pencerenin altına geldi.* (T.Buğra). *Bir zaman pek sefil olmuşum...* (R.N.Güntekin). *Parmaklarını alına götürüp çekti* (P.Sefa); *mürəkkəb xəbərlə - Karanlık az seyreلمişti* (C. Dağcı). *Belki ölünceye kadar da orada kalacaktı* (R.N. Güntekin). *Ben bu trenden vaktinden çok evvel adeta çölün ortasında inmiştim* (A.H.Tanpınar).

Feili xəbərlə təsdiq cümlələrə aid nümunələrə diqqət yetirək: *Osman, dalgın dalgın mırıldandı* (T. Buğra). *Arabacı dizginleri kasti* (T. Buğra). *Son arzusunu bu kadar üzüntü, bu kadar ıstırapla yerine getirdim* (R.N. Güntekin). *Vücutların bin bir alakasından çözülmüş bir oluvermişlerdi* (H.E.Adıvar). *Bu çatışmalar ifadelerini ideolojilerde buluyor* (C.Meriç). *Psikolojik telafi ile sembolleşme üç safhada gerçekleşir* (C. Meriç) və s.

Sual cümləsi. Sual cümləsi sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrdir. Sual cümləsinin mahiyyəti belədir ki, “Danışan sual cümləsi vasitəsi ilə başqasından müəyyən bir məsələni öyrənmək, müəyyənləşdirmək, bir məsələyə aid onun münasibətini bilmək və s. istəyir” [1, s. 86]. Məsələn: *Demek b'itince evleneceksin?* (H.E. Adıvar). *Demek başımda tepinen eşek sendin?* (R.İlgaz).

Müasir türk dilində sual cümlələrinin müxtəlif yollarla yaranması qeyd olunur ki, bunlardan biri də dilimizdə sual ədatı kimi qəbul edilən -mı⁴ morfemidir. Türk dilçiləri bu morfemdən sual şəkilçisi kimi bəhs edirlər: *Okulun öğretmeni, hani şu çapkın Rum yok mu?* (R.H. Karay). *Öbürü yok mu?* (S. Çokum). *A, sakın haberiniz yok mu?* (Y.K.Karaosmanoğlu). *Bu dünyada senden başka akıllı yok mudur?* (K.Tahir). *İngiliz milletinin içkiye verdiği/para, kitaba verdiğinin kaç misli, hiç düşündünüz mü?* (C.Meriç). *Sen Peyami İzmir yolunda hala sararmış kağıtlara bakarak mı yürüyeceksin?* (H.E.Adıvar).

¹⁶ Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Ədəbiyyat və dillər kafedrasının müəllimi

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türk dilində sual cümlələri sual intonasiyası ilə düzəlmir. Məsələn: *Mahmud niyə yatmamısan?* (Elçin) *Bəs niyə yatmamısan, Sofi?* (Elçin) *Sən Mahmudu tanıyırsanmı?* (Elçin) *Bəs qoca?* (Elçin) *Özgə nəyin var?* (İ.Şıxlı) *Sən ora nəyə getmişdin?* (İ.Şıxlı). Türk dilində bu vasitə, öncə də qeyd olunduğu kimi, sual ədatı ilə ifadə edilir: *Ders mi yapacağız, trafik memurluğu mu?* (R.İlgaz). *Sen bıçağı bu bilekle mi kullanıyorsun?* (R.İlgaz). Adi danışqda dilimizdə “Oxuyursan?”, “Sənsən?” və s. kimi cümlələr türk dilində “Okuyormusun?”, “Sənmisin” şəklində deyilir.

Türk dilində sual ədatı təkcə cümlə üzvlərinin sonunda deyil, ayrı-ayrı sözlərin içərisində də işlənə bilər. Bu təbii ki, aktuallaşma ilə bağlı olan məsələdir. Çünki bu ədatın qoşulduğu sözlər sual cümləsində xüsusi intonasiya – məntiqi vurğu ilə aktuallaşır. Azərbaycan dilindəki nümunələrdə bu fakt daha aydın müşahidə edilir. Məs.: *Sənmi sabah bizə ananla gəlirsən? Sən sabahmı bizə ananla gəlirsən? Sən sabah bizəmi ananla gəlirsən? Sən sabah bizə ananlamı gəlirsən? Sən sabah bizə ananla gəlirsənmi?*

Bu ünsiyyət faktı müasir türk dilində də öz işləkliyi ilə seçilir:

Hiç topa tutmadan hücum mu edecegiz? (Ö.Seyfettin).

Ölmekten korkmamak askerlerin nefsinə mi münhasırdır? (H.E.Adıvar) (yer tamlayıcısı önəmli)

Bu kadın da mı bu ana da mı yalan söylüyor? (P.Sefa) (özneönəmli)

Sen yine eve gidip, odana tikiş, sigara sarhoşluğu mu yapacaksın? (P.Sefa)

Türk dilinin sual cümlələrində sual intonasiyasını qüvvətləndirmək məqsədi ilə *peki, meğer, yani, ki...* kimi sual ədatlarından da istifadə edilir. Bu sual ədatları sual cümlələrinin bütün növlərində işlənə bilər. Məs.: *Peki sonra ne oldu? Meğer seni tanı mıyordum? Bilmiyorsun yani? Nereden bulabilirim ki?* və s. Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri müasir türk dilində də fəal işlənilir. Bu, sual cümlələrinin ən çox işlənən növüdür. Belə cümlələr sual əvəzliliklərinin köməyi ilə əmələ gəlir. Türk dilçiliyində sual əvəzlilikləri ilə düzələn sual cümlələri aşağıdakı formada qruplaşdırılır:

a) Sifətin sualları (soru sıfatları) ilə qurulan sual cümlələri: *Çifte çınarlar kim bilir kaç yüz yaşındadır.* (M.Mutlu) *Bu saatte ne işi var banyoda?* (P.Sefa). *Kaç kişi var bizimkilerde?* (C. Dağcı) *Hangi zafer Akif'in, hangi zafer?* (T. Buğra).

b) Zərfin sualları (soru zarfları) ilə qurulan cümlələr: *Niçin bana teklif etmediniz?* (R.N. Güntekin). *Tosun, ne zaman ve nasıl çıkacaktı?* (H.E.Adıvar). *Bu kız bana neden böyle yapar?* (Y. Kemal). *Elimize fırsat geçtiği zaman niye çalmadık?* (R.N.Güntekin).

c) Əvəzliyin sualları (soru zamirleri) ilə qurulan cümlələr: *Bu kahvenin adresini kim vermişti?* (A.H. Tanpınar). *Ne oldu Seyfi? Ne düştü?* (M. Mutlu).

ç) Sual ədatları ilə qurulan cümlələr: *Öyle ya, hani köyün içinde kocakarı ağıtları?* (K. Tahir) *Acaba, Kolordu seyyar hastanesi buraya yakın mı?* (H.E. Adıvar) *Bu sinsi adam acaba Canan ile Lami 'nin münasebetlerini biliyor mu?* (P. Sefa) *Acaba bir medeniyetin gurubuna mı şahit oluyorduk?* (C. Meriç).

A.N.Baskakov türk dilində sual cümləsinə bənzər sual cümlələrindən (soru cümləsi benzeri soru cümlələri) də danışır və onları iki qrupa ayırır [4, s. 31]: a) forma baxımdan sual cümləsi və cümlənin məzmununa görə məlumat xarakterli olan ritorik sual cümləsi; Məs.: *O bunu yapacak mı? – Yapmaz olur mu?* Və ya mesaj ötürən ritorik sual: *Bize bugün kimler gelmedi kimler?* b) “dolayı anlatımda soruyu nakleden dolayı soru” cümlələri; Məs.: *O bana kimi olduğumu sordu. Ben ona gelip gelmediğini sordum.* Əmr cümləsi. Əmr, xahiş, nəsihət, məsləhət, rica və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir. Əmr cümlələrinin ifadə etdiyi mənalara içərisində əmr mənası daha əsasdır. Daha doğrusu, əmr cümlələrində əmr mənası daha qabarıq şəkildə təzahür edir. Məsələn: *Murat sus lütfen.* (M. Mutlu). *Odaya götürün yatsın.* (R.H.Karay) *Şimdi varın gönlünüzce yaşayın.* (T. Buğra). *Yüzünü bu tarafa dön!* (Ö.Seyfettin).

Əmr cümlələrinin bir qismi də xahiş, rica, müraciət bildirir: Xahiş bildirən əmr cümlələri. Məs.: *Hasan, beni arkadaşların içerisinde utandırma. İzin verin, ben hall edeyim.*

Müraciət bildirən əmr cümlələri; Məs.: *Siz burada bekleyin, ben alırım. Kurban olum, yapma, babasına ne söylerim.*

Əmr cümlələri həm də öyüd, nəsihət, məsləhət, təskinlik bildirir. Məsləhət bildirənlər; Məs.: *Bak, bak o gözlere, iyice bak ve kendinden gitme. Sakin ol, sakin ol! Kendine gel!* Öyüd, nəsihət bildirənlər: *Yarın gelsin, biz yardım ederiz və s.*

N.A.Baskakov nida cümlələrindən (“ünlem modalitesi”) bəhs edərkən əslində bəzi əmr cümlələrində müəyyən dərəcədə emosional və hissi amillərin olduğunu da bildirir. Müəllif qeyd edir ki, “əmr nida cümlələri ən yayılmış nida cümlələridir. Bunlar əmr, rica, istək, nə isə etmək zərurəti və s. ilə müşayiət olunur. Bu cür cümlələrdə xəbər feilin əmr, arzu, vacib və şərt şəkillərində olur [4, s. 31]. Məs.: *Öğütlerimi unutma ha! Baksana! Ha göreyim size çocuklar! A kardeşim, bu işi yapmalıydınız! Hey gidi günler hey, size dört gözle arıyoruz!”*

Əmr cümlələrinin xəbərləri, əsasən, feilin əmr forması ilə ifadə olunur. Bu cümlələr hər üç şəxsə aid ola bilər. Ancaq daha çox II şəxsə müraciət olunur. Ona görə də əmr cümlələrinin xəbəri çox vaxt II şəxsə yönəldilir. Məs.: *Çıkarın odadan bu ahlaksız! Bir daha oğlumun kalbini kırsan, karşıma çıkma!*

Bəzən xəbəri feilin əmr forması ilə deyil, başqa formaları ilə ifadə olunan cümlələr dolayısı yolla əmr mənasını bildirir. Belə cümlələr zahirən əmr cümlələrinə oxşamasalar da, əmr cümləsinin mənasında

olurlar. Bu mənada bəzən əmr cümlələri məsdərlərdən, məsdər tərkiblərindən ibarət olur [1, s. 99]. Türk dilçiliyi bununla bağlı qeydlər verməsə də, Azərbaycan dilçiliyində bu mövqeyi əks etdirən fikirlər vardır.

Əmrin əsas xüsusiyyəti onun qısa olması ilə bağlıdır. Ona görə də feil olmayan ayrı sözlər, birləşmələr, hətta xəbəri olmayan azsözlü yarımçıq cümlələr, söz-cümlələr əmr cümləsi ola bilər: *İleri, ileri! Karşıya, karşıya! Dikkat, dikkat!*

Əmr cümlələrində *bak, gör, gel*, və s. ədatlardan istifadə etməklə əmr cümləsinin mənasını daha da qüvvətləndirmək olur: *Gör sana nələr yapacağım! Bak bakalım, fiyatı kaç lira? Gel kebabçıya birlikdə gidelim!* Əmr cümlələri ədatlar olmadan da işləyə bilər. Ona görə də bəzən əmr cümlələrini ədatlı və ədatsız əmr cümlələri kimi də adlandırırlar.

Nida cümlələri. Öncəliklə onu qeyd edək ki, dilin lüğət tərkibində özünə mühüm yer tutan sözlərin bir qismi nidalarlardır. Bu sözlər türk dilində “ünlem”, Azərbaycan dilində isə “nida” adlanır. Nida sözü ərəb sözü olub, Z.Korkmazın dediyi kimi “ün” – səs deməkdir [8, s. 145]. Azərbaycan dilində də səs mənasını itirmədən işləyə bilər. Bəzən bu nitq hissələrindən insan nitqinin başladığı qeyd olunur, bəzən diqqətdən kənar qalır, bəzən heç söz hesab edilmir, bəzən köməkçi nitq hissələrinin içərisində, bəzən ədatların, yamsılamaların içərisində verilir. Bir çox hallarda xüsusi nitq hissəsi kimi də təsnif edilir. Türk dilçiliyində isə köməkçi nitq hissəsi kimi təqdim olunur və nida cümlələrinin qurulmasının əsas komponenti kimi göstərilir. Nidalar kimi, nida cümlələri də hiss, həyəcan bildirir. Ancaq hər iki kateqoriyanı bir-biri ilə eyniləşdirmək də doğru olmaz: çünki nidalar morfoloji, nida cümlələri isə sintaktik kateqoriyadır. Təbii ki, nidadada nida cümlələrinə hiss-həyəcanların transformasiyası və ötürülməsi də şübhə doğurmur. Məsələn: *İlk hedefiniz Akdenizdir: İleri!* (M.K.Atatürk). *Hıh! Şurdan. hürdan toplanmış çeteler memleketi kurtaracaklar ha!* (S.Çokum). *Aaa! Ben Kerim Bey sanmıştım! Affedersiniz!* (K.Tahir). *Oy oy oy! Vuruldum anam anam oy!* (T.Apaydın). *Vah zavallı akılsızlar, cadıdan mı kaçmak istiyorsunuz.* (H.R.Gürpınar). *Yok yok şöyle rahatça oturun ki ben de sizi misafir etmenin tadını rahatça duyayım. Ha şöyle.* (T.Buğra). *Sonunu da “Duyduk duymadık demeyin haaaa!...” diye bir kuru sıkı ile uzata uzata bitiriyordu.* (F.Baykurt). *Hele şükür! Bu günlük bu sevinç yeter bana.* (T.Oflazoğlu). *Ah, bazen düşünmekten kafam çatlayacak sanıyorum.* (E. Işınsoy).

Nəqli cümlələrdən əmələ gələn nida cümlələri. Məsələn: *Ne ben Leyla ne sen Mecnun değiliz! Bilmiyorum!*

Əmr cümlələrindən əmələ gələn nida cümlələri. Məsələn: *Sakin ol! Acele etme! Gelin, siz de misafir olun! Haydi koşun!*

Sual cümlələrindən əmələ gələn nida cümlələri. Məsələn: *Meğer beni tanımıyormusun?! Birader, neden milleti rahat bırakmıyorsun?!*

Nida cümlələrinin məna incəlikləri. Nida cümlələri məna incəliklərinə, emosional münasibət ifadə etmələrinə, intonasiyalarına görə də bir-birindən fərqlənirlər. Məsələn:

a) Sevinc və mehribanlıq hissi ifadə edənlər: *Allah mutlu mesut etsin!*

b) Kin və qəzəb hissi ifadə edənlər: *Konuşma, ihtiyar! Yemin ederim, delidir bu!*

c) Təəssüf, eləcə də qəm, kədər hissləri bildirən nida cümlələri: *Yazık kız! Çaresiz kız!*

Nida cümlələrinin bir qismi təbrik, alqış, sağlıq, istək və s. mənalarını ifadə edir. Məsələn: *Bayramınız kutlu olsun! Allah rahmet eylesin!*

Nidaların köməyi ilə əmələ gələn nida cümlələri. N.A.Baskakov türk dilində işlənən nida cümlələrinin leksik və qrammatik özəlliklərindən də əhs edir. Müəllif leksik özəllikləri belə ümumiləşdirir [4, s. 32-33]:

a) Hiss və duyğunları açıq şəkildə ifadə edən nida və yamsılamalardan düzələnlər: nidalar – *A! Ey! Haydi! Pöh, pöh! Vay! Yamsılamalar – Çat-çat! Vız-vız! Məs.: Vay bacaklarım! Çat kap! Beklenmedik bir misafir...*

b) “Ne” sual əvəzliyinin nida funksiyasında işlənərək “ne biçim” mənasına gəlməsi: *Ne tembel adamsın! Ne güzel tesadüf!*

c) Nida funksiyasına bərabər, daha çox ərəb mənşəli, leksik mənadan məhrum olmuş sözlər də türk dilində nida cümləsinin qurulmasında iştirak edir: *Aman, uçurum kenarındasın! Maaşallah, hoş geldiniz! Esteğfurullah, efendim!*

ç) Türk dilində cümlədə nida mahiyyəti (ünlem modalitesi) daşıyan bir neçə isim səslənmə (çağırış) formasına görə nida cümlələrində iştirak edir: *Abi, gel buraya! Ayol! Yarabbi, sen bilirsin halimizi!*

d) Əmr formasında qəlibləşmiş bəzi feil şəkilləri nida cümlələrinin qurulmasında müşahidə edilir: *Sakin, bunu yapmayın! Yaşasın hürriyyət! Defol karşımızdan!*

e) Mənası müəyyən ölçüdə emosional məzmun ifadə edən isim, sifət, zərf kimi əsasən tək məna bildirən bəzi leksemlər nida-söz olaraq cümlədə işlənir: *Ateş! Dikkat! Tehlikeli maddeler! İmdat! Acayip! Yavaş-yavaş!*

Nidaların ədatların içərisində verilməsinin əsas səbəblərindən biri kimi hər iki nitq hissəsinin subyektiv münasibət, nitqdə qüvvətləndirmə mənası yaratmasıdır. K.Hacıyev bəzi nidaları əsassız olaraq ədatlar kimi əsas nitq hissələrinə bağlanmasına etiraz edərək deyir ki, heç bir əsas gətirmədən bu fikri

söyləmək uyğun deyildir. Ümumilikdə nidaların müstəqil mənalı sözlərdən əmələ gəldiyini söyləmək düzgün deyildir. Çünki ümumi dilçilikdə mövcud olan belə bir fikir artıq sabitləşmişdir ki, cəmiyyətin lap ilk formalaşma dövründən dil həm hissi, həm də əqli-intellektual şəkildə təşəkkül tapmışdır” [7, s. 65].

Nəticə. Bütün bunlardan çıxış edərək demək olar ki, həm türk, həm də Azərbaycan dilçiliyində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən bəhs olunur. Və hər iki türkcənin bənzər sintaktik quruluşu onu deməyə əsas verir ki, bu dillərdə işlənən həmin cümlə növləri müəyyən spesifik və üslubi cəhətlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, oxşardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
2. Aktan B. Türkiyə Türkçesinin Söz Dizimi. Ankara: Gazi Kitabevi, 2009, 188 s.
3. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1990, 617 s.
4. Baskakov A.N. Çağdaş Türkçede Cümle. Çeviren: O.S.Karaca. Ankara: TDK, 2017, 172 s.
5. Bilgeçil M. K. Türkçe Dil Bilgisi. İstanbul: Dergah yayınları, 1982, 389 s.
6. Dizdaroğlu H. Tümcebilgisi. Ankara: TDK, 1976, 525 s.
7. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 162 s.
8. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara: TDK, 2003, 450 s.
9. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 3 Baskı, Ankara, 2009, 1146 s.
10. Кононов А.Н. Современный русский язык. Лексика, фонетика, словообразование, морфология. Москва: Высшая школа, 1976, s. 342
11. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938.

Açar sözlər: türk dilləri, sintaktik quruluş, Türkiyə türkcəsi, sadə cümlə, cümlə növləri.

Keywords: Turkic languages, syntactic structure, Turkish language, simple sentence, sentence types.

Ключевые слова: тюркские языки, синтаксическая структура, турецкий язык, простое предложение, типы предложений.

Xülasə

Azərbaycan və türk dilçiliyində cümlələr ayrı-ayrı cəhətlər nəzərə alınmaqla, müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edilir. Bunların bir qismi ümumi xarakter daşıdığı halda, bir qismi cümlələrin müəyyən hissəsinə şamil edilir. Məsələn, məqsədə görə bölgü bütün cümlələrə aid edilirsə, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə bölgü yalnız sadə, bağlayıcı vasitələrə görə bölgü isə yalnız mürəkkəb cümlələrə aid edilir. Ümumiyyətlə, hər iki türkcədə mövcud olan cümlələr, birinci növbədə məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə təsnif edilə bilər. Bu cəhət nəzərə alınmaqla türkcədəki bütün cümlələr üzvlənən və üzvlənməyən cümlələr olmaqla iki böyük qrupa ayrılır. Üzvlənən cümlələr fikrin əsas ifadə vasitəçisi kimi çıxış edib, nitqimizin əsasını təşkil edir. Biz dillə bağlı bütün faktları məhz bu cür cümlələr üzərində araşdırırıq.

Müasir türk dilində sadə cümlənin müxtəlif növləri geniş şəkildə işlənir ki, məqalədəki bu rəngarəngliyin birmüəyyən hissəsi tədqiq olunur. Araşdırmadan o qənaətə gəlinir ki, həm türk, həm də Azərbaycan dilçiliyində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən ətraflı bəhs olunur. Və hər iki türkcənin bənzər sintaktik quruluşu onu deməyə əsas verir ki, bu dillərdə işlənən həmin cümlə növləri müəyyən spesifik və üslubi cəhətlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, oxşardır.

Types of Simple Sentences in Modern Turkish Language According to Purpose And Intonation Summary

In Azerbaijani and Turkish linguistics, sentences are classified based on different principles, taking into account different aspects. While some of them are general in nature, some of them apply to certain parts of sentences. For example, if the division according to purpose applies to all sentences, the division according to the presence or absence of primary and secondary members applies only to simple sentences, and the division according to connecting means applies only to complex sentences. In general, sentences existing in both Turkic languages can be classified primarily according to their logical-syntactic membership possibilities. Taking this aspect into account, all sentences in Turkish are divided into two large groups: membered and non-membered sentences. Membered sentences act as the main means of expressing ideas and form the basis of our speech. We examine all the facts about the language precisely on such sentences.

Various types of simple sentences are widely used in modern Turkish, so a certain part of this diversity is studied in the article. The study concludes that both Turkish and Azerbaijani linguistics discuss sentence types according to purpose and intonation in detail. And the similar syntactic structure of both Turkic languages gives reason to say that the sentence types used in these languages are almost similar, if certain specific and stylistic aspects are not taken into account.

Типы простых предложений в современном турецком языке по цели и интонации Резюме

В азербайджанском и турецком языкознании предложения классифицируются по разным принципам, с учетом разных аспектов. В то время как некоторые из них носят общий характер, некоторые из них применяются к определенным частям предложений. Например, если деление по

цели применяется ко всем предложениям, то деление по наличию или отсутствию главных и второстепенных членов применяется только к простым предложениям, а деление по связующим средствам применяется только к сложным предложениям. В целом предложения, существующие в обоих тюркских языках, можно классифицировать в первую очередь по их логико-синтаксическим возможностям членства. Принимая во внимание этот аспект, все предложения в турецком языке делятся на две большие группы: членские и нечленские предложения. Членские предложения выступают в качестве основного средства выражения мыслей и составляют основу нашей речи. Мы рассматриваем все факты о языке именно на таких предложениях.

Различные типы простых предложений широко используются в современном турецком языке, поэтому определенная часть этого разнообразия изучается в статье. В исследовании делается вывод о том, что как турецкое, так и азербайджанское языкознание подробно рассматривает типы предложений по цели и интонации. А схожая синтаксическая структура обоих тюркских языков дает основание говорить о том, что типы предложений, используемые в этих языках, почти схожи, если не принимать во внимание некоторые специфические и стилистические аспекты.

Rəyçi: Prof. A.Abbasov

Наджафова Сабина Джамал кызы
ЗООНИМЫ КАК ИСТОЧНИК СЛОВООБРАЗОВАНИЯ
(на материале азербайджанского и русского языков)

Зоонимы, или названия животных, играют значительную роль в словообразовательных процессах как в азербайджанском, так и в русском языке. Производные от зоонимов слова широко используются в различных сферах языка, включая идиоматику, метафорику, экспрессивные и стилистические средства. Они несут в себе богатый культурный и исторический контекст, отражая особенности мировосприятия и менталитета носителей каждого языка [11, с.19].

Словообразование на основе зоонимов представляет собой весьма интересный лингвистический феномен, поскольку такие дериваты могут передавать не только прямые значения, но и приобретать переносные, образные смыслы. В результате их употребления возникают новые смысловые оттенки, способствующие выразительности и эмоциональности речи.

Настоящее исследование направлено на изучение лексико-семантических и стилистических аспектов зоонимических дериватов в азербайджанском и русском языках. В работе анализируются словообразовательные модели, семантические изменения и прагматические функции таких слов. Особое внимание уделяется процессам метафоризации, а также культурным и национально-специфическим особенностям их использования [1, с.16].

Сравнительный анализ позволит выявить общие закономерности и различия в формировании зоонимических дериватов в обеих языковых системах, что будет способствовать более глубокому пониманию их языковой и культурной природы.

Кроме того, в исследовании рассматриваются стилистические функции зоонимических дериватов, их роль в создании экспрессивных и эмоционально окрашенных высказываний. В русском и азербайджанском языках такие единицы широко представлены в фразеологии, фольклоре, художественной литературе, публицистике и разговорной речи, где они часто выполняют роль образных характеристик, оценочных элементов или средств усиления выразительности.

Важным аспектом работы является анализ зоонимов как источника словообразования с точки зрения различных лексико-грамматических категорий. Производные от зоонимов могут включать существительные, прилагательные, глаголы и наречия, демонстрируя разнообразие словообразовательных моделей и морфологических процессов. В русском языке, например, активно формируются уменьшительно-ласкательные, пренебрежительные и гиперболические формы на основе зоонимов, тогда как в азербайджанском языке значительное место занимают аффиксальные образования, передающие субъективную оценку [8, с.20].

Отдельное внимание уделяется культурным и национальным особенностям употребления зоонимических дериватов. Поскольку язык тесно связан с менталитетом, мировоззрением и традициями народа, использование слов, образованных от зоонимов, может значительно варьироваться в зависимости от исторического и социокультурного контекста. Так, определённые зоонимические метафоры и символы, имеющие позитивное значение в одной культуре, могут восприниматься совершенно иначе в другой.

Таким образом, данное исследование направлено на выявление общих и специфических черт зоонимических дериватов в азербайджанском и русском языках, что позволит глубже понять механизмы словообразования, семантические процессы и культурные коды, заложенные в зоонимической лексике.

В процессе словообразования на основе зоонимов в русском и азербайджанском языках формируются различные дериваты, отражающие разнообразные семантические и стилистические оттенки. Например, в русском языке от зоонима *волк* образуются слова *волчий* (принадлежащий волку), *волчонок* (детёныш волка), *волчиться* (вести себя как волк — замкнуто, агрессивно), *обволчиться* (стать жестоким, озлобленным). Эти производные демонстрируют не только морфологическое богатство языка, но и значительный семантический потенциал, передавая как нейтральные, так и оценочные значения [7, с.46].

В азербайджанском языке зооним *qurd* (волк) также активно участвует в словообразовательных процессах. Например, *qurdlaşmaq* (стать похожим на волка, озлобиться), *qurd ürəyi yemək* (буквально «съесть сердце волка» — обрести смелость), *qurd kimi* (как волк — с жадностью, агрессивностью). Здесь прослеживаются общие с русским языком тенденции к использованию зоонимов в метафорическом значении, но вместе с тем наблюдаются и культурно-специфические различия.

Аналогично, от зоонима *собака* в русском языке образуются слова *собачий* (относящийся к собаке), *собачиться* (ругаться, драться), *собачонка* (уменьшительно-ласкательное от «собака»), *обсобачиться* (озлобиться, стать недружелюбным). Эти производные несут как нейтральные, так и эмоционально окрашенные значения. В азербайджанском языке

зооним *it* (собака) также участвует в словообразовании: *itləşmək* (вести себя как собака — грубо, агрессивно), *itin gününə düşmək* (оказаться в жалком положении), *it ürəyi yemək* (проявить бесстрашие, как собака).

Сравнительный анализ показывает, что словообразовательные модели на основе зоонимов в обоих языках имеют как общие, так и уникальные черты. В обоих языках активно используются аффиксация и фразеологические конструкции, в которых зоонимы приобретают переносные значения [2,с.32]. Однако в русском языке преобладают формы с уменьшительно-ласкательными и пренебрежительными суффиксами (*собачонка, волчонок, кошечка*), тогда как в азербайджанском языке наблюдается больше глагольных образований, передающих процессуальные характеристики (*qurdlaşmaq, itləşmək*).

Зоонимы в русском и азербайджанском языках также активно участвуют в образовании слов с эмоционально-экспрессивной окраской. Например, от слова *кот* образуются такие дериваты, как *котёнок* (детёныш), *кошачий* (относящийся к кошке), *окотиться* (родить котят), *закошачиться* (стать хитрым, ловким). Кроме того, слово *кот* часто встречается в устойчивых выражениях: *как кот наплакал* (очень мало), *жить как кошка с собакой* (постоянно ссориться), *усидеть, как кот на раскалённой крыше* (быть в тревожном состоянии) [6,с.27].

В азербайджанском языке аналогичным образом функционирует зооним *pişik* (кошка). Производные включают *pişikcik* (маленькая кошка), *pişikvari* (по-кошачьи, с осторожностью), *pişik tək yerimək* (идти тихо, крадучись), *pişik kimi olmaq* (стать хитрым, независимым). Сравнение с русским языком показывает, что образ кошки в обоих языках ассоциируется с ловкостью, хитростью и независимостью, однако в азербайджанском языке больше выражений, связанных с осторожностью и скрытностью.

От зоонима *медведь* в русском языке образуются слова *медвежий* (относящийся к медведю), *медвежонок* (детёныш медведя), *медведиться* (вести себя неуклюже), *медвежья услуга* (помощь, приносящая больше вреда, чем пользы). В азербайджанском языке зооним *ayı* (медведь) также имеет производные: *ayı kimi güclü* (сильный как медведь), *ayı yerişli* (неуклюжий, тяжеловесный), *ayı tək yatmaq* (спать долго, как медведь зимой). Здесь заметны сходства в метафорическом осмыслении медведя как символа силы и неповоротливости [3,с.44].

Подобные словообразовательные процессы прослеживаются и на примере других зоонимов. Например, от русского *лиса* образуются *лисий* (относящийся к лисе), *лисёнок* (детёныш), *лисица* (женская форма), *облиситься* (стать хитрым). В азербайджанском языке зооним *tülkü* (лиса) порождает слова *tülkü kimi hiyləgər* (хитрый, как лиса), *tülküləşmək* (стать коварным), *tülkü tək gizlənmək* (прятаться, скрываться). В обоих языках лиса ассоциируется с хитростью и обманом, однако в азербайджанском языке больше внимания уделяется скрытности и осторожности.

Сравнительный анализ зоонимических дериватов в русском и азербайджанском языках показывает, что обе языковые системы активно используют животных как основу для образования слов с различными смысловыми и стилистическими оттенками. Однако наблюдаются и различия в словообразовательных моделях, а также в коннотациях, которые приобретают зоонимы в каждом языке [7,с.11].

Например, зооним *бык* в русском языке порождает такие дериваты, как *бычий* (относящийся к быку), *бычиться* (вести себя агрессивно), *бычок* (уменьшительная форма), *быковать* (проявлять грубость и напор). Эти слова отражают представление о быке как о сильном, но агрессивном и упрямом животном. В азербайджанском языке зооним *öküz* (бык) также участвует в словообразовании: *öküz kimi güclü* (сильный как бык), *öküz ağıllı* (глупый, как бык), *öküzlük etmək* (вести себя грубо, неразумно). Интересно, что в русском языке акцент делается на напористость и силу, а в азербайджанском — на отсутствие интеллекта и грубость [8,с.22].

Зооним *свинья* в русском языке даёт производные *свиной* (относящийся к свинье), *свинячить* (вести себя грязно, бесцеремонно), *свинство* (неуважительное поведение), *подложить свинью* (сделать неприятность). Эти дериваты подчеркивают представление о свинье как о неопрятном и неблагодарном животном. В азербайджанском языке аналогичный зооним *donuz* (свинья) образует слова *donuz kimi kirli* (грязный, как свинья), *donuzlaşmaq* (стать бесстыдным, грубым), *donuz tək yemək* (есть жадно, неаккуратно). Таким образом, в обеих языковых культурах *свинья* ассоциируется с нечистоплотностью и невоспитанностью, однако в русском языке больше выражений, связанных с моральными качествами, тогда как в азербайджанском акцент делается на физическую неопрятность.

От зоонима *петух* в русском языке образуются *петушиный* (относящийся к петуху), *петушиться* (вести себя вызывающе), *петушок* (уменьшительное), *напетушиться* (разозлиться, задрать голову). Эти слова передают значение горделивости, агрессии и бойцовского характера. В азербайджанском языке зооним *xoruz* (петух) также участвует в словообразовании: *xoruz kimi lovğa* (высокомерный, как петух), *xoruzla gəlmək* (вести себя заносчиво), *xoruzlanmaq* (начать

демонстрировать агрессию). Здесь прослеживаются схожие семантические тенденции, поскольку в обоих языках петух символизирует вызывающее, гордое поведение [9,с.14].

Однако есть случаи, когда зоонимические дериваты в одном языке приобретают значения, которых нет в другом. Например, от русского *осёл* образуются слова *ослиный* (относящийся к ослу), *ослиное упрямство* (нежелание уступать), *упереться как осёл* (проявлять чрезмерную настойчивость). Осёл в русском языке символизирует упрямство и ограниченность. В азербайджанском языке зооним *eşşək* (осёл) также участвует в словообразовании, но с несколько иными оттенками: *eşşək kimi işləmək* (работать тяжело, как осёл), *eşşək ağıllı* (глупый, как осёл), *eşşəklik etmək* (вести себя неразумно). Здесь акцент смещается на трудолюбие и глупость, а не только на упрямство, как в русском языке. Отметим также, что в азербайджанском языке в просторечии *eşşək* имеет негативный смысл и характеризует невоспитанного, невежественного, не умеющего вести себя пристойно человека.

Анализ зоонимических дериватов также показывает, что в русском и азербайджанском языках некоторые животные приобретают сходные символические значения, но способы словообразования и оттенки значений могут отличаться.

Например, зооним *змея* в русском языке порождает слова *змеиный* (относящийся к змее), *змеиться* (извиваться, двигаться волнообразно), *змейка* (уменьшительное), *змееносный* (коварный, ядовитый). В переносном смысле змеиные дериваты часто ассоциируются с хитростью, предательством и скрытностью [1,с.15]. В азербайджанском языке зооним *ilan* (змея) также участвует в образовании слов: *ilan kimi sürünmək* (ползать, как змея), *ilandili* (острый язык, злые слова), *ilan ürəkli* (трусливый, как змея), *ilan zəhəri kimi sözlər* (ядовитые слова). В обоих языках змеиные дериваты несут отрицательную коннотацию, связанную с хитростью, опасностью и скрытностью, но в азербайджанском языке сильнее выражена идея ядовитости и предательства.

Зооним *лошадь* в русском языке порождает слова *лошадиный* (относящийся к лошади), *лошадка* (уменьшительное), *вкалывать как лошадь* (тяжело работать), *оседлать* (взять под контроль). Эти производные связаны с представлением о лошади как о трудолюбивом и выносливом животном. В азербайджанском языке аналогичный зооним *at* образует *at tək qaçmaq* (бежать быстро, как лошадь), *at kimi güclü* (сильный, как лошадь), *atı qaçmaq* (выйти из-под контроля, потерять спокойствие). В обоих языках *лошадь* символизирует силу, выносливость и скорость, однако в русском языке акцент делается на работу и нагрузку, а в азербайджанском – на движение и порывистость [5,с.21].

Интересное различие наблюдается в употреблении зоонима *коза*. В русском языке встречаются производные *козий* (относящийся к козе), *козлёнок* (детёныш козы), *козел отпущения* (тот, кто несёт чужую вину), *козлить* (вести себя странно, упрямо). В азербайджанском языке зооним *keçi* (коза) участвует в образовании слов *keçi tək inadkar* (упрямый, как коза), *keçiboyun* (гибкая, манёвренная шея), *keçi kimi tullanmaq* (прыгать, быть неутомимым). В обоих языках коза ассоциируется с упрямством, но в азербайджанском языке сильнее подчёркиваются её прыгучесть и манёвренность. В разговорной речи словом *keçi* часто называют непоседливую, неутомимую, шаловливую маленькую девочку.

От зоонима *воробей* в русском языке образуют слова *воробьиный* (относящийся к воробью), *воробышек* (уменьшительно-ласкательное), *воробей стреляный* (человек с большим опытом). В азербайджанском языке зооним *sərçə* (воробей) участвует в образовании словосочетаний *sərçə kimi üngül* (лёгкий, как воробей), *sərçə ürəkli* (трусливый, боязливый), *sərçə tək cəld* (быстрый, проворный). Здесь можно заметить, что в русском языке *воробей* символизирует опытность и разговорчивость, а в азербайджанском – лёгкость, скорость и пугливость [12,с.7].

От зоонима *рысь* в русском языке образуются слова *рысью* (быстро, на бегу), *рысья походка* (крадучая, плавная походка), *рысь* (способ бега лошади), *рысьи глаза* (острый взгляд). В азербайджанском языке зооним *vəşaq* (рысь) участвует в словах *vəşaq kimi çevik* (проворный, как рысь), *vəşaq baxışlı* (с острым взглядом), *vəşaq tək tullanmaq* (быстро прыгать, нападать). В обоих языках рысь ассоциируется с ловкостью, резкостью движений и зоркостью, но в русском языке сильнее выражена её связь с бегом и движением, а в азербайджанском – с хищническими характеристиками.

Таким образом, несмотря на общие метафорические закономерности в использовании зоонимических дериватов, в русском и азербайджанском языках можно наблюдать различия в смысловых акцентах [12,с.33]. В русском языке многие зоонимические производные связаны с поведенческими характеристиками человека и его социальной ролью (*стреляный воробей*, *козёл отпущения*, *ослиное упрямство*), тогда как в азербайджанском языке доминируют ассоциации с физическими качествами, подвижностью и внешними характеристиками (*keçi tullanmaq*, *at kimi güclü*, *vəşaq baxışlı*).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Анализ зоонимических дериватов в русском и азербайджанском языках показывает, что словообразование на основе названий животных играет значительную роль в формировании лексического запаса, семантических оттенков и стилистических особенностей обоих языков. Зоонимы активно участвуют в образовании новых слов, выражений и фразеологизмов, передающих широкий спектр значений — от нейтральных до эмоционально окрашенных и оценочных.

Сравнительное исследование показало, что в русском и азербайджанском языках прослеживаются как общие, так и уникальные черты в словообразовательных процессах. В обоих языках зоонимические дериваты широко используются для характеристики человеческих качеств, эмоциональных состояний и моделей поведения. Например, *лошадь, волк, петух, змея и осёл* в обеих языковых традициях сохраняют схожие символические значения, отражая представления о силе, хитрости, агрессии, трусости или упрямстве.

Однако различия проявляются в оттенках значений и словообразовательных моделях. В русском языке зоонимы чаще формируют уменьшительно-ласкательные, пренебрежительные и экспрессивные формы (*волчонок, козлить, петушиться*), а также активно участвуют в фразеологических оборотах, связанных с социальной ролью человека (*стреляный воробей, козёл отпущения, подложить свинью*). В азербайджанском языке, напротив, зоонимические дериваты чаще выражают физические характеристики, динамику движений и поведенческие особенности (*keçi tullanmaq, at kimi güclü, ilan kimi sürünmək*).

Таким образом, исследование зоонимических дериватов позволяет глубже понять механизмы словообразования, особенности семантических преобразований и культурные коды, символы, заложенные в лексике обоих языков. Сходства и различия в использовании зоонимов отражают не только языковую систему, но и национальные традиции, мировоззрение и восприятие окружающего мира. Дальнейшее изучение данной темы может быть полезным для расширения знаний в области сравнительной лингвистики, когнитивной семантики и лингвокультурологии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сафарлиева, Г. М. (2015). *Сопоставительное исследование зоонимов русского и азербайджанского языков* (Doctoral dissertation). Бакинский славянский университет.
2. Чжэн Инкуй. (2001). *Русские зоонимы в комплексном лингвистическом рассмотрении* (Candidate dissertation). Московский государственный университет.
3. Юсифов, Ю. Г. (1985). *Зоологическая лексика азербайджанского языка (на основе фитонимов)* (Doctoral dissertation).
4. Гаджиев, И. З. (1980). Зоонимы в азербайджанском языке. *Ономастика Кавказа*, Орджоникидзе.
5. Сафарлиева, Г. М. (2012). О словообразовательных особенностях производных единиц с зоонимическим значением в азербайджанском языке. *Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук*, (1), 60-63.
6. Сафарлиева, Г. М. (2012). О словообразовательных особенностях суффиксальных единиц с зоонимическим значением в русском языке. *Эльми Хəбərлər*, (1), 63-68.
7. Сафарлиева, Г. М. (2013). Зооморфная метафора как способ образной характеристики человека (на материале русского и азербайджанского языков). *Вестник. Серия 22. Теория перевода*, (3), 121-128.
8. Сафарлиева, Г. М. (2012). Зообраз кошка/пишик в мифологии и фразеологических единицах русского и азербайджанского языков. В *III Международная научно-практическая конференция «Русский язык и культура в зеркале перевода»* (стр. 343-348). Салоники, Греция.
9. Сафарлиева, Г. М. (2011). К вопросу о зооморфизмах в русском и азербайджанском языках. В *Материалы Международной научной конференции «Язык и культура»* (стр. 216-219).
10. Сафарлиева, Г. М. (2011). Зооморфизмы в русском и азербайджанском языках: сопоставительный аспект. *Вестник Бакинского славянского университета*, (2), 123-128.
11. Сафарлиева, Г. М. (2010). Зоонимы в составе фразеологических единиц русского и азербайджанского языков. *Научные труды Азербайджанского педагогического университета*, (4), 45-50.
12. Сафарлиева, Г. М. (2014). Зоонимы в русских и азербайджанских пословицах и поговорках: сопоставительный анализ. *Известия Национальной академии наук Азербайджана. Серия гуманитарных наук*, (1), 78-83.

РЕЗЮМЕ

Известно, что зоонимы отличаются лингвистическим разнообразием как с точки зрения своего происхождения, так и активности специфики функционирования в языке. Они составляют одну из универсальных лексико-тематических групп любого языка, традиционнотружущих источником формирования важнейших фрагментов языковой картины мира. В статье рассматривается словообразование на основе зоонимов в азербайджанском и русском языках, с акцентом на лексико-семантические и стилистические аспекты. Зоонимические производные играют важную роль в обогащении словарного состава, формировании идиоматических выражений и создании стилистических оттенков в обоих языках. Исследование анализирует вклад зоонимических элементов в образование новых слов, изучая их морфологические модели, семантические преобразования и прагматические функции. Особое внимание уделяется метафоризации, экспрессивности и культурным коннотациям зоонимически производных лексем. Сравнительный анализ выявляет сходства и различия в использовании зоонимических дериватов в данных языковых системах, раскрывая их лингвистическую и культурную значимость.

Ключевые слова: зоонимы, словообразование, дериваты, азербайджанский язык, русский язык, метафоризация, идиомы, контекст.

ZOONIMLƏRSÖZYARADICILIĞININMƏNBƏYİ KİMİ (Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında)

Xülasə

Məlumdur ki, zoonimlər istər mənşə baxımından, istərsə də dildə ki aktivliyi və fəaliyyət xüsusiyyətləri baxımından lingvistik rəngarəngliyi ilə seçilir. Onlar istənilən dilin universal leksik-tematik qruplarından birini təşkil edir, ənənəvi olaraq dünya dil mənzərəsinin ən mühüm fragmentlərinin formalaşma mənbəyi rolun oynayır. Məqalədə Azərbaycan və rus dillərində zoonimlər əsasında söz yaradıcılığı məsələsi tədqiq edilir, leksik-semantik və üslubi aspektlərə diqqət yetirilir. Zoonimik düzəltmə sözlər hər iki dilin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində, idiomatik ifadələrin formalaşmasında, üslub çalarlarının yaradılmasında mühüm rol oynayır.

Tədqiqatda zoonimik elementlərin yeni sözlərin yaranmasında mövqeyi təyin edilir, onların morfoloji modelləri, semantik dəyişmələri və pragmatik funksiyaları araşdırılır. Zoonimik düzəltmə leksemlərin metaforlaşmasına ekspressivliyinə və mədəni konnotasiyalarına xüsusi diqqət yetirilir.

Müqayisəli təhlil bu dillərin sistemlərində zoonim derivatların işlənməsinin oxşar nə fərqli cəhətlərini üzə çıxarır, onların lingvistik və mədəni əhəmiyyətini göstərir.

Açar sözlər: zoonimlər, söz yaradıcılığı, derivatlar, Azərbaycan dili, rus dili, metaforizasiya, idiomlar, kontekst.

ZOONYMS AS A SOURCE OF WORDFORMATION (based on the material of the Azerbaijani and Russian language)

Summary

It is known that zoonyms are distinguished by linguistic diversity both in terms of their composition, origin, and activity and specificity of functioning in the language. They constitute one of the universal lexico-thematic groups of any language, traditionally serving as a source for the formation of the most important fragments of the linguistic picture of the world. The article deals with word information based on zoonyms in the Azerbaijani and Russian languages, with an emphasis on lexical-semantic and stylistic aspects. Zoonymic derivatives play an important role in enrichment of vocabulary, formation of idiomatic expressions and creating stylistic nuances in both languages. The study analyzes the contribution of zoonymic elements in the formation of new words by studying their morphological models, semantic transformations and pragmatic functions. Special attention focuses on metaphorization, expressive eness and cultural connotations of the derived lexemes. Comparative analysis reveals similarities and differences in the use of zoonymic derivatives in these language systems, revealing their linguistic and cultural significance.

Keywords: zoonyms, word formation, derivatives, the Azerbaijani language, the Russian language, metaphorization, idioms, context

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Mammadova Zhala Eldar¹⁷
**ANALYSIS OF KEY ISSUES AND CHALLENGES
IN COMPUTATIONAL LINGUISTICS**

Introduction: With the increasing reliance on digital tools for communication and information retrieval, the field of computational linguistics has become a critical area of research. The main objective of computational linguistics is to develop algorithms and models that enable computers to understand and generate human language effectively. Despite significant advancements in artificial intelligence and deep learning, the inherent complexity and ambiguity of human language continue to pose significant challenges. The advent of digital technologies and the increasing dependence on automated systems for communication, information retrieval, and decision-making have propelled the field of computational linguistics into a position of central importance. Computational linguistics, which lies at the intersection of linguistics and computer science, focuses on the development of algorithms and models that allow machines to process, understand, and generate human language. As language is a core component of human interaction, its integration into computing systems holds the potential to revolutionize industries ranging from customer service and healthcare to entertainment and education.

At its core, computational linguistics aims to bridge the gap between human language and machine understanding, facilitating tasks such as machine translation, automatic speech recognition, sentiment analysis, and question-answering systems. This field draws on principles from linguistics to model the syntax, semantics, and pragmatics of language, while simultaneously leveraging advances in computer science, particularly in artificial intelligence (AI), deep learning, and natural language processing (NLP), to develop powerful language-processing systems.

Over the last few decades, rapid progress has been made, particularly with the advent of deep neural networks, which have enabled significant improvements in machine translation, voice assistants, and other NLP applications. Technologies such as Google Translate, Siri, and Alexa have demonstrated the potential of computational linguistics in real-world applications, making human-computer interactions increasingly seamless and intuitive [Jurafsky D, Martin J.H, 2020].

However, the task of truly understanding human language remains an immense challenge. Language is inherently complex, dynamic, and full of ambiguities—words can have multiple meanings depending on the context, sentences can be syntactically and semantically ambiguous, and expressions can carry cultural, emotional, or pragmatic significance that is difficult to capture computationally. Moreover, the variety of languages, dialects, and writing systems adds an additional layer of complexity, particularly when it comes to handling multilingual and cross-cultural data. Despite the progress, several critical challenges remain, including issues related to contextual understanding, the handling of linguistic nuances such as idioms and metaphors, and the ethical implications of AI-driven language models, which may inadvertently perpetuate biases. The scalability of systems across diverse domains and languages, as well as their ability to interpret and generate language in real-time, further complicate the pursuit of comprehensive, reliable models.

This article aims to explore these key issues and challenges in computational linguistics, highlighting the current state of the field, ongoing research efforts, and the future directions that may lead to more advanced and efficient systems capable of addressing the complexities of human language. As computational linguistics continues to evolve, it remains clear that interdisciplinary collaboration and innovation will be essential for overcoming these obstacles and realizing the full potential of language technology in the digital age [Hovy D, Navigli R, 2014].

Lexical Analysis: Lexical analysis is the fundamental stage of natural language processing, where text is segmented into meaningful units, such as words and phrases. However, different languages exhibit unique characteristics that complicate this process. For instance, languages like Chinese lack explicit word boundaries, making tokenization a complex task. Empirical studies suggest that using machine learning techniques, such as Conditional Random Fields (CRFs) and Transformer-based models, significantly improves word segmentation accuracy.

Morphological Analysis: Morphological analysis involves determining the grammatical properties of words. One of the critical challenges in this stage is dealing with homonyms and polysemy, where words can have multiple meanings. Advanced techniques such as morphological disambiguation using Hidden Markov Models (HMM) and deep neural networks have shown promising results in mitigating these issues. However, irregular word formations and neologisms continue to pose difficulties for rule-based and statistical approaches.

Syntactic Analysis: Syntactic parsing aims to establish relationships between words in a sentence. Various approaches, including dependency parsing and constituency parsing, have been

¹⁷ Philosophy doctor on philology sciences. Senior lecturer of Department of Foreign Languages Sumgayit State University
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0521-4609_jala.mammadova@sdu.edu.az

developed to analyze sentence structures. Studies indicate that probabilistic context-free grammars (PCFG) and neural network-based parsers exhibit high efficiency in parsing complex syntactic structures. However, parsing performance declines when dealing with long-distance dependencies and syntactic ambiguities, necessitating further refinement in model architectures.

Semantic Analysis: Semantic analysis seeks to determine the meaning of words and sentences. A key challenge is word sense disambiguation (WSD), where the same word may have different meanings based on context. Empirical research highlights that leveraging pre-trained language models such as BERT (Bidirectional Encoder Representations from Transformers) enhances semantic interpretation by incorporating contextual information. Nonetheless, deep learning models often require extensive labeled data, limiting their scalability to low-resource languages.

Pragmatic Analysis: Pragmatic analysis involves interpreting language in real-world contexts. This requires incorporating knowledge beyond textual information, including cultural nuances and domain-specific terminology. Techniques such as knowledge graphs and context-aware embeddings have been employed to improve pragmatic understanding. However, pragmatic reasoning remains an unresolved challenge due to the complexity of real-world discourse and implicit meaning representations[Pennington J, Socher R, 2014].

Challenges and Limitations: Several linguistic properties contribute to the difficulty of computational language processing:

- **Ambiguity:** Words and phrases can have multiple interpretations depending on context.
- **Non-Symmetry Across Languages:** Direct translation is often infeasible due to structural and grammatical differences.
- **Variability:** The same meaning can be expressed in multiple ways.
- **Ellipticity:** Implicit meanings and omitted words create comprehension difficulties.
- **Idiomatic Expressions:** Phrases with non-literal meanings present additional obstacles for machine translation.

Statistical Approaches and AI-Based Solutions To address these challenges, researchers have adopted various statistical and AI-driven methodologies:

- **Machine Learning Algorithms:** Supervised and unsupervised learning models, including Recurrent Neural Networks (RNNs) and Transformers, improve NLP accuracy.
- **Corpus-Based Approaches:** Large datasets enable probabilistic language modeling and contextual understanding.
- **Hybrid Models:** Combining rule-based and deep learning techniques enhances text interpretation.

Empirical Findings and Experimental Results: Recent studies demonstrate that integrating deep learning models with traditional linguistic rules enhances NLP performance. For instance, Transformer models achieve state-of-the-art results in tasks such as named entity recognition (NER) and machine translation. Additionally, cross-lingual models, such as XLM-R, show promising results in multilingual text processing.**Methodology:** This study employs a mixed-method approach combining qualitative and quantitative research methods. The methodology includes:**Literature Review:** A comprehensive analysis of existing research on computational linguistics, focusing on syntactic parsing, semantic analysis, and machine learning applications.**Empirical Analysis:** Examination of statistical models and AI-driven techniques, including neural networks, deep learning, and probabilistic approaches.**Experimental Evaluation:** Testing the effectiveness of various NLP models on benchmark datasets to assess performance in machine translation, text classification, and sentiment analysis.**Case Studies:** Real-world examples demonstrating the challenges and solutions in computational linguistics, such as ambiguity resolution and cross-lingual processing.

Improved Communication and Accessibility:**Machine Translation:** Computational linguistics powers machine translation systems like Google Translate, allowing individuals to communicate across language barriers. It facilitates globalization by enabling businesses to engage with international audiences and individuals to access content in different languages.

Speech Recognition and Assistive Technologies: Tools such as voice assistants (e.g., Siri, Alexa) and speech-to-text systems assist people with disabilities, enabling them to interact with devices using spoken language. These technologies are especially beneficial for individuals with visual impairments or those who struggle with mobility, creating more inclusive environments.**Language Education:** Computational linguistics aids in the development of language learning tools that can offer personalized instruction, adapt to learners' progress, and help users practice speaking and writing through feedback-driven platforms.

Business and Customer Service:**Chatbots and Virtual Assistants:** Many companies use AI-driven chatbots and virtual assistants to improve customer service by automating responses, reducing response times, and providing 24/7 support. These systems rely heavily on natural language processing to understand and respond to user inquiries in a human-like manner.**Sentiment Analysis:** Businesses use

computational linguistics to analyze customer feedback and online reviews to gauge consumer sentiment about their products or services. This helps them improve customer satisfaction, track brand reputation, and inform marketing strategies.

Information Retrieval and Knowledge Extraction: Search Engines: The algorithms behind search engines, such as Google, rely on computational linguistics to process queries, understand user intent, and provide relevant results. Language models help improve search accuracy by understanding ambiguous terms and contextual meanings. **Text Mining and Document Classification:** Computational linguistics is essential for extracting meaningful information from large datasets. Whether it's summarizing documents, classifying content, or identifying trends, these techniques allow organizations to extract valuable insights from vast amounts of unstructured text data.

Healthcare Applications: Medical Text Analysis: Natural language processing aids in extracting relevant information from clinical notes, electronic health records, and medical literature, which can be used for decision support, diagnostics, and personalized treatment recommendations. **Clinical Language Models:** Tools that automatically interpret medical language can assist doctors in diagnosing conditions, identifying potential drug interactions, and suggesting treatments, ultimately improving healthcare delivery.

Ethical and Legal Implications: Bias Detection: In legal, hiring, and other sensitive domains, computational linguistics helps detect biases embedded in text or speech, ensuring fairness and reducing discrimination in AI applications. **Automating Legal Text Analysis:** Computational linguistics can help law firms and government agencies process legal documents more efficiently, identify precedents, and even predict the outcomes of cases based on historical data.

Practical Significance: The field of computational linguistics has profound practical implications, especially as the integration of digital technologies becomes increasingly pervasive in daily life. From enhancing human-computer interaction to transforming industries, the potential applications of computational linguistics are vast:

Theoretical Significance: Theoretically, computational linguistics provides valuable insights into both linguistics and artificial intelligence, advancing our understanding of how language functions and how machines can mimic human communication [Bengio, Y, 2015]

Advancement of Linguistic Theory: Modeling Linguistic Structures: Computational linguistics serves as a powerful tool for testing and refining linguistic theories. By developing algorithms that can handle the complexity of language, researchers can better understand the intricacies of syntax, semantics, and pragmatics. This has led to the development of more formal models of grammar, such as formal syntax and semantics, that can be tested computationally. **Exploring Language Universals:** By comparing different languages using computational tools, researchers can investigate whether certain linguistic phenomena are universal across languages, contributing to the field of typology and the study of cross-linguistic patterns. **Language Change and Evolution:** Computational linguistics allows researchers to model language change over time, analyzing how languages evolve and adapt to different social and communicative contexts. This can help linguists explore historical language shifts, dialect variation, and the influence of external factors on language.

Development of Artificial Intelligence: Natural Language Understanding: One of the major challenges of AI is achieving human-like understanding. Computational linguistics helps push the boundaries of AI by creating systems that can process and understand human language in a way that mirrors cognitive processes. This contributes to the broader goal of developing machines that can reason, converse, and interact in a manner similar to humans.

Cognitive Models of Language: The field provides insights into cognitive science and psychology, as it models how humans acquire, process, and produce language. By observing how machines process language, researchers gain a better understanding of the cognitive mechanisms behind human language production and comprehension.

Machine Learning and Deep Learning: Computational linguistics has been a driving force in the development of machine learning algorithms, especially deep learning, that are capable of processing large-scale linguistic data. This has led to the creation of sophisticated language models like GPT (Generative Pretrained Transformers), which are advancing the state-of-the-art in language understanding.

Interdisciplinary Integration: Bridging Linguistics and Computer Science: Computational linguistics fosters collaboration between linguists, computer scientists, cognitive scientists, and engineers. This interdisciplinary approach provides a more holistic view of language and communication, combining theoretical linguistic insights with practical, computational tools to solve real-world problems. **Language Technology and Cognitive Science:** The application of computational models to study linguistic phenomena opens new avenues for understanding human cognition and the neural basis of language. This has implications not only for computational linguistics but also for fields such as neurolinguistics and psycholinguistics.

Future research should focus on:**Advancing Contextual Embeddings:** Improving the contextual understanding of NLP models for better semantic and pragmatic analysis.**Refining Syntactic Parsing Techniques:** Developing more robust parsing algorithms to handle linguistic complexities.**Addressing Linguistic Diversity:** Enhancing language models to support low-resource and morphologically rich languages.**Interdisciplinary Collaborations:** Integrating insights from linguistics, cognitive science, and artificial intelligence to create more human-like language understanding models.

Conclusion and Future Prospects - Computational linguistics continues to face significant challenges despite notable progress. The study's findings indicate that AI-driven approaches, combined with linguistic theories, enhance the ability of NLP systems to process natural language efficiently. However, challenges related to contextual interpretation, multilingual processing, and language variability remain open research areas. The practical and theoretical significance of computational linguistics is undeniable, with far-reaching applications in technology, business, healthcare, and education. While the field is still grappling with challenges related to ambiguity, complexity, and ethical concerns, its contributions to language technology, artificial intelligence, and cognitive science are helping shape the future of human-computer interaction and our understanding of language itself. Computational linguistics continues to face significant challenges despite notable progress. Future research should focus on improving contextual embeddings, refining syntactic parsing techniques, and addressing linguistic diversity. Advancements in AI, coupled with interdisciplinary collaborations, hold the potential to revolutionize natural language understanding and communication technologies.

REFERENCES:

1. Jurafsky, D., Martin, J. H. *Speech and Language Processing: An Introduction to Natural Language Processing, Computational Linguistics, and Speech Recognition* (3rd ed.). Pearson. 2020, -542p.
2. Manning, C. D., Schütze, H. *Foundations of Statistical Natural Language Processing*. MIT Press. 1999, -342p.
3. Hovy, D., Navigli, R. *The Oxford Handbook of Computational Linguistics* (2nd ed.). Oxford University Press. 2019, -24pp.
4. Bengio, Y., Ducharme, R., Vinyals, O., Jozefowicz, R. *Learning to Translate with Neural Networks*. Advances in Neural Information Processing Systems, 28. 2015. 220p.
5. Pennington, J., Socher, R., & Manning, C. D. *Global Vectors for Word Representation*. Proceedings of the Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing. 2014, -128p.

Key words: language processing, computational linguistics, natural language, AI

Ключевые слова: языковая обработка, компьютерная лингвистика, естественный язык,

III

ANALYSIS OF KEY ISSUES AND CHALLENGES IN COMPUTATIONAL LINGUISTICS

Abstract: In the modern digital era, the demand for accurate natural language processing (NLP) systems is growing exponentially. However, achieving reliable machine translation and semantic understanding remains an ongoing challenge. This paper presents a critical analysis of the key challenges faced in computational linguistics, particularly in natural language processing, translation, and text interpretation. The study also incorporates empirical findings, statistical methodologies, and practical solutions that can be applied to improve machine language comprehension and automated text processing. Additionally, the article examines the difficulties of understanding pragmatics and intent, ensuring scalability and generalization, and managing real-time processing requirements. Finally, it highlights the growing need for systems that can integrate multimodal data, detect emotions and sentiments, and offer interpretability, all while maintaining fairness and usability. As the field continues to evolve, overcoming these challenges will be crucial in advancing the capabilities of computational linguistics and broadening its applications across industries and domains.

АНАЛИЗ КЛЮЧЕВЫХ ПРОБЛЕМ И ВЫЗОВОВ В КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация: В современную цифровую эпоху спрос на точные системы обработки естественного языка (NLP) растет экспоненциально. Однако достижение надежного машинного перевода и семантического понимания остается постоянной проблемой. В этой статье представлен критический анализ ключевых проблем, с которыми сталкивается компьютерная лингвистика, в частности, в обработке естественного языка, переводе и интерпретации текста. Исследование также включает эмпирические результаты, статистические методологии и практические решения, которые могут быть применены для улучшения понимания машинного языка и автоматизированной обработки текста. Кроме того, в статье рассматриваются трудности понимания прагматики и намерения, обеспечения масштабируемости и обобщения, а также управления требованиями обработки в реальном времени. Наконец, в ней подчеркивается растущая потребность в системах, которые могут интегрировать мультимодальные данные, определять эмоции и настроения и предлагать интерпретируемость, сохраняя при этом справедливость и удобство использования. Поскольку эта область продолжает развиваться, преодоление этих проблем будет иметь решающее значение для расширения возможностей компьютерной лингвистики и расширения ее приложений в отраслях и областях.

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ ARA SÖZLƏR VƏ BİRLƏŞMƏLƏR

Azərbaycan dili şivələrində ara sözlər geniş yayılmışdır. Ədəbi dildə olduğu kimi şivələrdə də ara sözlər əsasən modal sözlərlə ifadə olunur. Şivələrdə işlənən bəzi ara sözlər ədəbi dilimizdə işlənir. Buna görə də M.Cəfərzadə qeyd edir ki, dialektlərdəki ara sözləri müasir dil baxımından qruplaşdırmaq çox çətindir. Çünki bunlardan bəziləri ədəbi dildə bir, dialektlərdə isə başqa mənada işlənir, bəziləri isə eyni zamanda iki müxtəlif modallıq (yaxud mənə çalarlığı) bildirir (Cəfərzadə, 2016: 171). Bütün bunları nəzərə alaraq, şivələrdə işlənən ara sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlər. Belə ara sözlərin əksəriyyəti fone tik cəhətdən fərqli formalarda işlənir: *bəkəm*, *gua*, *gıvayi*, *əcəf*, *mütlax* (Ş.), *doğır dan*, *həyqətən*, *həlbət də* (L.), *gəray*, *ayənə* (Dər.), *doğurdan*, *doğırdan*, *doğrıcan* (Cəb., Zən.) və s. 2) Spesifik ara sözlər isə bir və ya bir neçə şivədə yayılmışdır: *hanna*, *tapar* “görünür”, *fərzə* (Ş.) / *fərzən* “tutaq ki” (Meğ.), *ömrəsiyə* “əsla, qətiyyə” (S.), *incəfara* “xoş bəxtlikdən” (əksər şivə.), *vaynəcəri* “heç olmasa” (Zən., Kəl., Meğ.), *lamhala*, *lamahlama* “heç olmasa” (G., Cəl.), *ga:var* “deyə sən” (B., Qb., S., Cəl.), *boylum*, *boyul*, “dəmali” (Qaz., Gəđ., Nax.), illah, illahım ” xüsusən, xüsusilə” (Nax., Zən., Cəl., Cəb.), *gələgör* “deyəsən”, *məğəl* “yaxşı ki” (Meğ.) və s.

Dialektlərə xas olan ara sözləri semantikasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

Həqiqilik, zərurilik və gerçəklik bildirənlər. Bu mənada işlənən ara sözlər cümlədəki fikrin həqiqətən baş verdiyini və ya onun əksini bildirir. Həqiqətə münasibət müxtəlif dərəcədə ola bilər. Ona görə, fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərən ara sözlər bir-birindən fərqlənir. Ə.Əbdullayev bu cəhətdən ara sözləri üç hissəyə ayırır: 1) fikrin həqiqətə uyğunluğunun qətiyyəti bildirir; 2) güman, şübhə və imkan bildirir; 3) fikrin adilik dərəcəsini göstərən ara sözlər.

Fikrin həqiqətə uyğunluğunun qətiyyəti bildirən ara sözlərdən biri də **doğrusu** ifadəsidir. Bu sözün şivələrimizdə *düzü*, *doğrusi*, *düzülü*, *düzü- düzü* vari- antları da yayılmışdır; məs.: - *Doğrusi*, mən bu işdən baş çıxarta bilmirəm (B.); - *Doğrusu*, nə vax getdiyi:zi görməmişəm (Cəb.); - *Düzülü*, havax gedəsən mə: xa- var elə (K.); - Görür ki, qız *dordan da*, el tutandı, diyir mən xanımı görcəm (Ş.); - *Do:rusu*, mən də getməliydim, miniy olmadı (Qub.) və s.

Ədəbi dilimizdəki **doğrudan** ara sözü şivələrdə ədəbi dil formasından başqa, *doğurdan*, *doğırdan*, *dorğudan* variantlarında yayılmışdır; məs.: - *Dorğudan*, o nə danışdı həylə (Zaq.); - *Doğurdan*, o nəydi hələ aparırdın (Cəb.); - *Doğırdan*, sən di yən düz çıxdı (Qb.); - *Haylə, doğurdan*, gəlmişdi dayımmın (Şr.) və s.

Şivərimizdə *doğrudan* ara sözü bəzi hallarda *da* ədatı ilə də işlənir. Belə cüm- lələrdə *da* ədatı ifadə olunan fikri daha da qüvvətləndirir, qabarıq nəzərə çatdırıl- masına xidmət edir; məs.: - *Doğurdan da* əvdə yoxıydux dünən (Cəb.); - *Doğurdan da* adamlar hindi ayağdı (S.); - *Doğrudan da* dünyə boş dünyədü (L.).

Əlbəttə ara sözü şivələrdə də gerçəkliyə münasibətin təsdiqini bildirir və müxtəlif fonetik formalarda işlənir: *həlbəttə*, *həlbətdə*, *həlvətdə*, *həlbət*, *həlvət* və s.

-İşdi, *həlbəttə*, yaxşı yamay adamnar həmişə olur (Cəl.); - *Həlbət*, öydə yoxıymış (G.) və s. Bəzi şivələrdə *əlbəttə* ara sözü *ki* ədatı ilə işlənərək ifadə olunan fikri daha da qüvvətləndirir; məs.: - *Həlbətdə ki* olar xeyrinnən qaçmazdın (G.); - *Həl- vətdə kin* hörmət eli:rix` qonağa (K.); - *Həlbət*, alləh bizə də bir gün ağlər (L.); - *Həl bət*, oğlu:za baş çəkəcəx` (Şr.); - Bu il, *həlbət ki*, taxılıımız bol oləcəg (L.); - *Həl- bət ki*, sizə əziyyət ver məx` istəmiyiflər (Qub.) və s.

Şivələrdə **həqiqətən** ara sözü *həqiqətən*, *düzülü*, *gerçəkli* formalarında da işlənərkədir; məs.: - *Həqiqətən*, parça tapılme:rdı, arvatdar şal to:xordu, şalvar tıkerdilər, budumuz yara olo:rdu (Çən.); - *Düzülü*, piyade:ssəx` havax çatırx Çal- təpiyə; - *Gerçəx`li* cönəciyalıf gətirij alıxmalyax a:dılı fikir:şmə:ıj (K.); - *Həyqə- tən*, elmlı, bilıglı, üşəğdu (L.) və s.

Qubadlı şivəsində *həqiqətən* ara sözünün sinonimi kimi **haqqına** sözü də işlənir; məs.: - Nənəm, *haqqına*, bizim üsdümüz də çox əziyətdər çəkib və s.

Yardımlı şivəsində **qəhəti budu** ara sözü ədəbi dildəki “həqiqətən” ara sözü- nün mənasını ifadə edir; məs.: - *Qəhəti budu*, o mən diyənə baxmey və s. Bu ara söz Naxçıvan şivələrində *həqqən*, *həqqi*, *həqiqi*, *həqiqəti* və s. formalarda müşahidə edilir; məs.: - *Həqiqəti*, olmuş söx`bətdi, heş nağıl- zad dəyil;- Beşinci sınıfdə oxuyan da, *həqqən*, mən yaxcı oxuyurdum; - *Həqqən* da: nənə:n danışığı kürt danışığına oxşuyur (Şr.) və s.

Tapar ara sözü Şəki, Zaqatala, Qax, Balakən şivələrində geniş yayılmışdır. Ədəbi dildəki *deyəsən* ara sözünün mənə və funksiyasını yerinə yetirir; məs.: - *Ta- par*, işdən gəlmiyifdi hələ;- *Tapar*, öydə yoxdu (Ş.); - Əli dünən əlif çıxıf, *tapar* (Zaq.) və s.

Fərzə ara sözü şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmış, fikrin gerçəklik dərəcə- sini göstərir. Ağsu, Qazax və Zərdab şivələrində “məsələn”, Ağsu, Şirvan və To vuz şivələrində isə “guya, guya ki” mənaları bildirir; məs.: - Büyn gidir, *fərzə*, sa bax qəyidər (Ş.); - *Fərzə*, üş- dörd gün də gözzeyib məni (Şam.); - *Fərzə*, sən gə lif söz yıgersən, o da otdarı yıyerdi (Qaz.)

Məhlım ara sözü daha çox şivələrin cənub qrupu üçün səciyyəvi olub “gu- ya” mənası bildirir (Cəfərzadə, 2016: 170); - *Məhlım*, mən sennən kiçix` adamam (Şr.) və s.

¹⁸ Bakı Dövlət Universiteti, filologiya elmləri doktoru, professor. mammadovmaharam@gmail.com

Şivələrdə **bəlkə** ara sözü geniş yayılmış, güman, şübhə və ehtimal bildirir. Bu ara söz ədəbi dil formasından əlavə, *bərkəm / bərkə / bəka / bəkəm / bərkəl / bəl- kəm* variantları da müşahidə edilmişdir; məs.: - A balam, *bərkəm*, mən yoxam, çö- rəy alıf yimiycasan?; - *Bəkəm*, hələ yatır?; - Bu ortaxlı maldı, *bərkə*, ciyisi ira:zı ol- miyacaxdı? (Ş.); - *Bəlkə*, qızı bizə verə (Qaz.); - Hə, *bərkəm*, öydə olmadı (Dər.); - *Bərkə*, də:yırmında nobat olmadı (Zaq.); - *Bərkəm/ bərkə* axşamacan qəyitdilər (Qub.) və s.

Dərbənd şivəsində **bəlkə** ara sözünün sinonimi kimi **əyənə** sözü də işlənir; məs.: - *Əyənə*, aruğ ətdi və s.

Muğan şivələrində **bəyəvar** ara sözü geniş yayılmışdır. Bu ara söz güman, şübhə bildirən **bəlkə** ara sözünün məna və funksiyasını yerinə yetirir; məs.: - *Bəyə var*, Kürə gedib çimməyə (Şir.); - Axşam, *bəyəvar*, süzə gəldim (S.) və s.

Şivələrdə ehtimallıq bildirən ara sözlərdən biri də **guya** sözüdür. Bunun şi- vələrdə *guyə, guya, gu:a, gu:va, givayı, güya* variantları işlənir və cümlədə ehti- mallıq bildirməklə yanaşı, fikrin həqiqətə uyğun olmadığını bildirir; məs.: - *Güya* ki, o branın bö:gi bilir (S.); - *Guyə*, məni görməy (Cəl.); - *Givayı*, mən onca buğ- dadan bir girvənkə buğda gətirdim (Ş.) və s.

Əsasən şərq qrupu, qismən də digər şivələrdə *guya* ara sözü **zahran** sözü ilə əvəz olunur; məs.: - *Zahran*, qızı vermək istəyirmiş, qardaşı oğluna (Şam.); - *Zah- ran*, xoşdarına gəlməyib o yerrər bizim babalarımızın (A.) və s.

Təhrinnən ara sözü şivələrin cənub və şərq qruplarında geniş yayılmışdır. Bu, ədəbi dildəki “görünür” ara sözünün sinonimidir; məs.: - Ussamız, *təhrinnən*, heç om beş günə də qutarmaz (Şir.); - *Təhrinnən*, ora boş yer imiş (Şah.) və s.

Şivələrin şərq qrupunda ədəbi dildəki **gərək ki, deyəsən** ara sözlərinin si- nonimi olan **gavar** sözü geniş yayılmışdır. Bu ara söz cümlədəki fikrin gərəklili- yini, ehtimal olunmasını bildirir; - *Gavar*, bu gün səpəcəklər çiyidi (S.); - *Tağı, ga- var*, daşda işdeyir bü:n; - Bı gün qoyın nobotu Əmrassanıdı, *gavar* (Şam.) və s.

Fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər. Bu qrupa aid edilən ara sözlərin ək- səriyyəti ədəbi dildə işlənir. Şivələrdə belə ara sözlər ədəbi dil formasından forma- ca fərqlənir, danışanın özünün, ya da başqasının fikrinə əsaslandığını, fikrin qeyri- dəqiqliyini bildirir. Bu ara sözlər cümlədə təklikdə və ya *görə* qoşması ilə birlikdə işlənir. Şivələrdə fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər bunlardır:

Ədəbi dildə *mənə görə* ara sözünə uyğun olaraq şivələrdə **mən bilən, mən biləni, mən biləsi** birləşmələri yayılmışdır; məs.: - *Mən bilən*, qaraçöp otu bir şey döy (Ks.); - *Mən bilən*, o getməlidü (Şam.); - *Mən bilən*, bu işin axırı yoxdu (Qub.); - *Mən biləni*, çibin qəndələş qərələdə bəhrə verəy (Yar.) və s.

Naxçıvan və Qubadlı şivələrində *mənə görə* ara sözləri ilə paralel **mən bilə ni, mənim aləminmə** birləşməsi də işlənir; məs.: - *Mənim aləminmə*, küsməhdən bir şey çıxmaz, bərişin gessin (Qub.); - *Sənin aləminmə*, bu iş belədi?; - *Mən biləni*, əjdaha bırıni da bı səmitdədi (Nax.) və s.

Naxçıvan şivələrində fikrin mənbəyini bildirən **kürə məsəli, mənə xiyal** ara sözləri də qeydə alınmışdır; məs.: - *Kürə məsəli* bı:n ağzın döndər eşiyə tərəf;- *Mə- nə xiyal*, indi yoldadılar (Şr.) və s. Meğri şivəsində həmin mənada *kürə sözü* ara sözü işlənməkdədir (Əliyev, 2003: 318).

Mənim vadıma ara sözü ədəbi dildəki *mənə* ara sözünün sinonimidir. Bu ara söz Karvansaray və Çənberək şivələrində qeydə alınmışdır. Həmin şivələrdə *mənim varanım* şəklində də rast gəlmək mümkündür; məs.: - *Mənim varanıma*, sün türüx`dən yeməli pencər olmaz; - *Mənim vadıma*, qaraçöp otu bir şey döy və s.

Əlbiləsn ara sözü Karvansaray şivəsində *sən biləsi, sən bilən* birləşmələri ilə sinonim olub “sənə görə” mənası ifadə edir; məs.: - *Əlbiləsn*, zavax gələr İr va:m; - *Sən biləsi*, burya nə səfsəx` və s.

Şivələrdə **sən bilən, sənə, mənə görə, mən bilən, mənim zəndimə** ara sözləri də fikrin mənbəyini bildirir; məs.: - *Sən bilən*, indi mən neyləməliyəm; - *Mənim zəndimə* görə, bu xəsdəliq sağələn döğü (L.) və s.

Nitqin hissələri arasında əlaqəni göstərən ara sözlər. Bu ara söz və bir- ləşmələr cümlənin bu və ya digər hissəsini nəzərə cərpdirmağa, dəqiqləşdirməyə, məhdudlaşdırmağa, izah etməyə, cümlənin, nitqin hissələrinin qarşılaşdırılmasına, onların əlaqələnməsinə kömək edir. Belə ara sözlər fikrin ümumiləşdirilməsini, ye- kununu, sırasını və s. bildirə bilər. Bu qrupa daxil olan ara söz və birləşmələr digər məna qrupları ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir.

Bil “deməli” ara sözü şivələrin əksəriyyətində yayılmışdır; məs.: - İşdi saba- hacan tapılmadı, *bil*, canavar yeib; - Olarda da olmasa, *bil*, dana azğuntı düşüb (Şam.); - Axşamı gözdə, gəlif çıxmasa, *bil*, tapammazsınız (G.) və s.

Deməli ara sözünün əsasən qərb şivələrində **boylum** sinonimi işlənməkdə- dir. Bu ara söz də cümlədə nəticə, aydınlaşdırma və dəqiqləşdirmə mənalı əmələ gətirir. Ayrı-ayrı şivələrdə *boylum* ara sözü fərqli fonetik formada (*boylum / boylam / boylu / böy lüm / boylom / boyul* və s.) təzahür edir; məs.: - *Boyul*, bağman da getdi (B.Qk.); - *Boylum*, bular gedillər yaylağa (Qaz.); - *Boylom*, sən biznən getmersən (Gəd.); - *Boyul*, möhlət alıb, atı minib düşüb, şəhərin canına (Nax.) və s.

Şivələrin əksəriyyətində **xülasə** ara sözü cuzi fonetik fərqlənmə ilə (*xülasə / xülas / xılas / xülasəy / xülaysa / xülasəyi / xülasəyi*) işlənir, cümlədəki fikirləri aydınlaşdırmaq və izah etməyə xidmət edir; məs.: - Qız yeddi gün, *xülasəyi*, oğlanın çi vinni qo:riyə- qo:riyə durar (Ş.); - *Xülas*, sizin işdən baş çıxartmağ olmur (Cəb.); - *Xülasəy*, çox xarşdarı çıxıb (Zaq.); - Çox danışmeylər, *xülasə*, axır gəleylər mətləb üsdinə (L.); - *Xülasə*, yaylağa gəllilə, pənirrəri satılla pənirçilərə (Təb.); - *Xülas / xülasəy*, bir zülümən getdix` çatdix kəndə (Qub.) və s.

Bəzi şivələrdə nəhayət ara sözü ilə yanaşı onun sinonimi **axır / axırı, axır ki** ifadələri də işlənir. Bu ara söz cümlədə söylənilən fikrin yekunlaşmasını, nəticə çıxarılmasını bildirir, *ki* ədatı isə həmin mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir; məs.: - *Axırı ki*, pulların kökünə çıxdın (G.); - *Axırı*, uşaxları irazı saldıx (Zaq.); - *Axırı ki*, pisdix'özə: qaldı (Cəb.) və s.

Qazax şivəsində **nəhayət** ara sözü bəzən *həki* sinonimi ilə əvəz olunur; məs.: - *Həki*, balaja oğlu da yekəje oğlan oldu munun; - *Həki*, gedif oxuyuf gəldin və s. Təbriz şivəsində **nəhayət** mənasına fars sözü *əzqəza* sözü işlənir; məs.: - *Əzqəza*, padşah geje vəsiyyət elədi öldi və s.

Bəzi şivələrdə işlənən **illah, illahım** ara sözləri ədəbi dilimizdəki xüsusən, xüsusilə ara sözlərinin sinonimi olub, cümlədəki fikri dəqiqləşdirməyə, məhdudlaşdırmağa, qabarıq nəzərə çatdırmağa xidmət edir. Nitq şəraitindən asılı olaraq, *illah* ara sözündən sonra *da* işlənməsi fikri daha da qüvvətləndirir; məs.: - Yəqub yaxşı adamdı, *illahım da* kiçix' qardaşı (Nax.); - *İllahım da*, sə:n gədəndi uşaxları qatan (Zaq.); - *İllah / illahım da* bılar bizə gün- dirrix' vermir (Qub.) və s.

Şivələrdə **müxdəsər, qəraz, əlqəraz, əlqəza** ara sözləri də geniş yayılmışdır. Bu ara sözlər ədəbi dildəki xülasə ara sözünün sinonimi olub, ümumiləşdirmə, yekunlaşdırma mənalari bildirir; məs.: - *Əlqəraz*, bizi yaman işə salmışan (Cəb.); - *Müx dəsar*, ordan düşdük yola (Cəl.); - *Qəraz*, gədə hoyma (köməyimə) çatdı; - *Qəraz*, on naman barışajaxsınız (K.); - *Qəraz*, bi qıymat qoyallar malını satar; - *Əlqəraz*, pa:c cah qızın yanına geyir götür qız nə qız, yimə, işmə gül camalina tamaşa elə... (Ş.); - *Qəraz*, siznən danışmax çetindi; - *Əlqəraz*, o məndən cəraz günmiş, xəbərim yox (Qub.); - *Qəraz*, heş dimməyin, bircə tikə çörəyiviz afzanata düşüp (Şr.).

Bu qrupa daxil olan ara sözlərin bir qismi **sıra və davamiyyət** bildirir; məs.: - **Birinci**, geje hamı öynə: lir, heş yana:tmə, *ikinci* gedirsən, ehtiyatlı yet; - Nə çıxır- sañ özünən, *əvvəlimci*, sən kömə:ləmədin, *sonuncu* da kim başarmazdı (K.); - Oğul, *birimci*, dələduz olma, *ikimci* də mərd ol (Çən.); - *Əvəlan*, gecə vaxdi hay-həşir salməğün yaxşı dögu; - *Birincisi*, gərəkdü ki, torpağı arəte qoyəsən (L.); - *Əvvəlan*, Hac Qulam dayya baş vurum, so:ra o biri işdərimə yetişərəm; *Əvvəlan*, sə:n yadında dəyil (Təb.); - *Əvvəla*, himi dərin qazın, sorasına da qaldı ki, bira tıraxdır keşməz və s.

Fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlər. Belə ara söz və birləşmələrə M.Cəfərzadə şivələrdə işlənən *yalan olmasın, yalançılar sözi, hayğət // hağət, söziün düzü, nə düzü- düzü, doğrusu, okim demişkən* “necə deyərlər” və s. aid edir (Cəfərzadə, 2016: 176). Bu qəbildən olan ara söz və birləşmələr şivələrdə məhdud dairə də yayılmışdır; məs.: - *Okim demişkən*, dadı qalacaq oun (ovun) gözünnən tökülə cək (G.); - *Hayğət*, so:radan irazı olmadım özüm (Şam.); - *Yalan olmasın*, de:lər me şədə vəysi heyvannar yaman çoxalib (Tər.); - O dərədə, *yalançılar sözü*, min ilan var (Şam.).

Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə işlənən ara sözlər. Bu qrup ara sözlər qarşıda duranın, dinləyicinin diqqətini söylənilən fikrə, cümləyə və ya cümlənin bir hissəsinə cəlb etmək məqsədi ilə işlədilir. Ədəbi dildə dinləyici əsa- sən ikinci şəxs olduğuna görə, belə ara sözlər arasında ikinci şəxsə aid feillər üs- tünlük təşkil edir. Şivələrdə isə nitq situasiyasından asılı olaraq müxtəlif formalar- da meydana çıxır. Dialektoloji ədəbiyyatda şivələrdə müxtəlif kəmiyyətdə işlənən *sözbelə, sözgəlimi, fərzmal* “tutaq ki”, *təşbeh/ təşbehən/ təşbeyin* “deyə ki”, *mə- səl* “deyə ki”, *məsəlçün, başuzu ağrıtmıyım, söziüm onda yox, söziümün canı var, söhvəti sona gətirirəm, söziün quvati, söziün kalam arasında, söziün balon şaddığın-* da və s. ara söz və birləşmələr aid edilir.

Təşbeh ara sözü “deyə ki, tutaq ki” mənasında əsasən şivələrin şərq qrupun da müşahidə edilir; məs.: - *Təşbeh*, mən malları gətirdim, olar da bahdılar (İm.); - *Təşbeh*, sə:n atan bı işdəre əncam elədi (A.) və s. Bu ara sözün şivələrdə *təşbehən, təşbeyin* formalarına da rast gəlinir; məs.: - *Təşbeyin*, durub gedirdüğ dərzinin yan- na (Şam.); - *Təşbehən*, bir öküz sə:n vardı, biri mə:n, olurduq ortağ (A.) və s.

Dialektoloji ədəbiyyatda dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə işlədi- lən ara sözlər iki qrupa böünür: 1) söhbətin uzandığını hiss edəndə işlədilənlər; 2) başqasının sözünü kəsib, söhbətə müdaxilə etdikdə işlədilənlər (Cəfərzadə, 2016: 178). Hər iki qrupa daxil olan ara sözlər nitq şəraitindən asılı olaraq bir-birindən fərqlənir; - *Başui nə ağrıdım*, mə:n yaşımnan sımavar təzə çıxıb (İm.); - *Söziün quva tı*, bizim yer də qurağ oldi, o yıl (A.) və s.

Əsasən Naxçıvan və Şəki, qismən də digər şivələrdə **məsəl** və ya **məsəlçün** ara sözü danışanın diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə işlədilir və “deyə ki, tutaq ki” mənalari bildirir; məs.: - *Diyər, məsələ*, beş manata (Ş.); - *Kəndxudadan*, ya qlava dan, ya pristavdan, *məsəl*, dursaydix şikayətbazlığa, ərzə verərdix' qoburnata (Cul.); - *Məsəlçün*, Əlinin oğlu Həsənin qızın issiyir (Ord.) və s.

İxtisarlar : A. - Ağsu; B. - Bakı; B.Qk. - Böyük Qarakilsə; Cəb. - Cəbrayıl; Cəl. - Cəlilabad; Cul. - Culfa; Çən. - Çənbərək; Dər. - Dərbənd; Gəd. - Gədə bəy; G. - Gəncə; İm. - İmişli; K. - Karvansaray; Kəl. - Kəlbəcər; Qaz. - Qazax; Qb. - Quba; Qub. - Qubadlı; L. - Lerik; Meğ. - Meğri; Nax. - Naxçıvan; Ord. - Ordubad; S. - Salyan; Şam. - Şamaxı; Şah. - Şahbuz; Ş. - Şəki; Şr. - Şərur; Şir. - Şirvan; Təb. - Təbriz; Tər. - Tərtər; Yar. - Yardımlı; Zaq. - Zaqatala; Zən. - Zəngilan; Zər. - Zərdab

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərzadə M.M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
2. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003
3. Manafov N.R., Behbudov S.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1962
4. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019
5. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq- Qərb, 2008

Açar sözlər: ədəbi dil, dialekt, şivə, ara söz, semantika, modal söz

Key words: literary language, dialect, accent, parentheticals words, semantics, modal words

Ключевые слова: литературный язык, диалект, акцент, скобочные слова, семантика, модальные слова

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dili şivələrində işlənən ara sözlər struktur- semantik baxımdan araşdırılır. Ara sözlər ədəbi dillə müqayisə olunur, ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlər və dialektlərə xas olan spesifik ara sözlər şəklində qruplaşdırılır. Ədəbi dildə işlənməyən ara sözlərin semantikasına aydınlıq gətirilir və kəmiyyəti müəyyən edilir. Tədqiqatda həqiqilik, zərurilik və gerçəklik, fikrin mənbəyini göstərən, nitqin hissələri arasında əlaqəni göstərən, sıra və davamiyyət, fikrin ifadə tərzini göstərən, dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi bildirən ara sözlər araşdırmağa cəlb edilmiş, konkret dialekt faktları ilə fonetik variantları, sinonimləri və arealı izah olunmuşdur.

Parenthetical words and combinations in Azerbaijani accent

Summary

The article examines the intermediate words used in Azerbaijani dialects from a structural-semantic perspective. Intermediate words are compared with the literary language, grouped into specific intermediate words that are identical to the literary language and specific to dialects. The semantics of intermediate words that are not used in the literary language are clarified and their quantity is determined. In the study, intermediate words that indicate authenticity, necessity and reality, the source of the idea, the relationship between parts of speech, the sequence and continuity, the style of expression of the idea, and the purpose of attracting the listener's attention are investigated, and phonetic variants, synonyms and areal are explained with specific dialect facts.

Скобочные слова и комбинации с Азербайджанским акцентом

Резюме

В статье рассматриваются промежуточные слова, используемые в Азербайджанских диалектах, со структурно-семантической точки зрения. Промежуточные слова сравниваются с литературным языком, группируются в конкретные промежуточные слова, идентичные литературному языку и характерные для диалектов. Уточняется семантика промежуточных слов, не употребляемых в литературном языке, и определяется их количество. В ходе исследования исследуются промежуточные слова, указывающие на подлинность, необходимость и реальность, источник идеи, взаимосвязь между частями речи, последовательность и непрерывность, стиль выражения идеи и цель привлечения внимания слушателя, а также фонетические варианты, синонимы и ареал объясняется с помощью специфических диалектных фактов.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

AZƏRBAYCAN DİLİNƏ HEYDƏR ƏLİYEV QAYĞISI

Giriş. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycan dilinin təbii və inkişafı məsələləri xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında böyük uğurlar qazanılsa da, dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsində əngəllər var idi. İdarəetmənin yuxarı pillələrində Azərbaycan dili, demək olar ki, işlədilmir, xalqın doğma dilinə etinasızlıq göstərilirdi. Heydər Əliyevin Respublikamıza rəhbərlik etdiyi vaxtdan başlayaraq bu məsələyə münasibət dəyişir, milli dilə - Azərbaycan dilinə xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycan dilinə Heydər Əliyev qayğısı onun həyata keçirdiyi milli dil siyasətinin (Azərbaycan dili siyasətinin) bütün formalarında – Azərbaycan dilində müntəzəm çıxışlarında, dövlət dili ilə bağlı qəbul etdiyi rəsmi sənədlərdə açıq – aydın və dolğun bir şəkildə öz əksini tapmışdır.

Əsas hissə. Heydər Əliyevin ana dilimizə – Azərbaycan dilinə rəsmi səviyyədə xüsusi diqqət yetirməsi onun 1969-cu ildə Azərbaycan Respublikasının rəhbəri kimi fəaliyyətinin dördüncü ayında (1969-cu il noyabrın 1-də) ölkəmizin ilk ali məktəbi Azərbaycan Dövlət Universitetinin (Bakı Dövlət Universiteti) 50 illik yubileyinə həsr edilmiş yığıncaqda Azərbaycan dilində çıxış etməsi ilə başlayır. Onun bu çıxışı yığıncaq iştirakçıları tərəfindən böyük sevinc və minnətdarlıq hissləri ilə qarşılanır, demək olar ki, sensasiya kimi qəbul edilir. İndi bizə adi görünən bu hadisə o dövr üçün qeyri-adi bir hadisə idi. Heydər Əliyev sonralar Respublika sarayında (26 noyabr 1994-cü il) Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə 1969-cu ildə Azərbaycan dilindəki çıxışını belə xatırlayır: “Xatirimdədir, universitetin 50 illik yubileyində çıxış edərkən, şübhəsiz ki, öz ana dilimdə, Azərbaycan dilində danışdım. Bu, böyük bir sensasiya kimi qəbul olundu, təəccüb doğurdu, – nə cür olur ki, respublikanın rəhbəri Azərbaycan dilində çıxış edir və bu dildə heç də pis danışmır. Bəziləri mənə bu hadisə münasibətlə təbrik edirdilər, minnətdarlığını bildirirdilər. Dilini sevən, milli ruhla yaşayan insanlar, doğrudan da, bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Mən isə onlara dedim ki, burada bir qeyri-adilik yoxdur, nəhaq təəccüb edirsiniz, bu mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da deyildir. Ana dilini bilməmək isə, ana dilini qiymətləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir” [1, s. 49-50].

Əslində Heydər Əliyevin ana dilindəki bu çıxışı çox böyük uzaqgörənliklə Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə və genişləndirilməsinə hədəflənmişdi. Bu çıxış eyni zamanda respublika rəhbərinin ana dilinə doğma münasibətinin əyani nümayişi, Azərbaycan dilinə qayğısının ilk təzahürü idi. Məhz həmin vaxtdan başlayaraq respublikamızda Azərbaycan dilinə münasibət xeyli dəyişir, ana dilinə qayğı göstərilir, Bakı şəhərində anadilli məktəblərin, anadilli siniflərin sayı get-gedə artır.

Sovet dövründə respublika rəhbərinin Azərbaycan yazıçılarının qurultayında ilk dəfə ana dilində nitq söyləməsi də böyük bir hadisə kimi qarşılanmışdı. Heydər Əliyev 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı nitqində həmin hadisəni xatırlayır, rus dilinin hakim olduğu sovet dövründə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmədiyini göstərir: “Yadımdadır, ilk dəfə Yazıçılar İttifaqının qurultayında mən Azərbaycan dilində nitq söyləyəndən sonra tənəffüsə çıxdıq. Hamı gəlib mənə təbrik edirdi. Ona görə ki, mən orada birinci növbədə Azərbaycan dilində danışdım. Dedim ki, əziz qardaşlar, axı burada elə bir şücaət yoxdur. Bu, bizim öz dilimizdir. Mən bunu anladım. Çünki dövlət adamları Azərbaycan dilində danışmamışdılar. Mənim nitqimi yazıçılar böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Biz o illərdə çalışdıq ki, dilimiz inkişaf etsin. Bu sahədə çox çalışdıq. Baxmayaraq ki, elə bir dövlətdə yaşayırdıq ki, hakim dil rus dili idi. Ancaq biz dilimizi inkişaf etdirdik və siz, sizin əsərləriniz, ədəbiyyat olmasaydı, şübhəsiz ki, dilimiz bu cür inkişaf edə bilməzdi” [1, s. 117].

1974-cü ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” adlı ali məktəblər üçün dərslik müəlliflərinin Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına layiq görülməsi də respublika rəhbərinin Azərbaycan dilinə olan qayğısının bariz nümunəsi idi. Heydər Əliyev 1995-ci il oktyabrın 31-də Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin iclas zalındakı nitqində bir qrup dilçi alimə Dövlət mükafatı verilməsinin əsl səbəbini göstərmişdir: “Biz xüsusən Azərbaycan dili haqqında kitab yazmış böyük bir kollektivə dövlət mükafatı verdik. Bu mükafatı onun müəllifinə görə yox, əsərin özünə və bu kitabın dilimizin təhlilinə həsr olunmasına görə verdik... Amma bu mükafatı mən xüsusi mükafat hesab edirəm. Burada mənim şəxsi təşəbbüsum, şəxsi məqsədim o olubdur ki, ictimaiyyət bir daha bilsin ki, biz dilimizin inkişafına nə qədər fikir veririk” [1, s. 76].

“Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinin Dövlət mükafatına layiq görülməsi təsirsiz qalmır. Azərbaycan dilində tədrisə xüsusi diqqət yetirilir. Ali məktəblərin Azərbaycan bölmələrinə tələbə qəbulunun sayı artırılır, ana dilində təhsil tədricən daha da genişlənir.

Sovet dövründə Heydər Əliyevin respublikamızda Azərbaycan dilinin rolunun artırılması sahəsində göstərdiyi xidmətlərdən biri 1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddənin daxil edilməsi idi. Ancaq bu məsələnin həlli heç də asan olmamış, Moskvanın çox böyük etirazına səbəb olmuşdu. Heydər Əliyev 1995-ci il oktyabrın 31-də Elmlər Akademiyasının iclas zalında Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyaya layihəsində dövlət dili haqqında maddənin geniş müzakirəsindəki nitqində Moskvanın etirazlarının bəzilərini göstərmişdir: “Ancaq bu maddə Moskvada çox böyük etiraza səbəb oldu. Belə izah edirdilər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur. Mən indi sizin vaxtınızı alıb bunların hamısını geniş danışmağa ehtiyac duymuram. Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi ilə çox gərgin

¹⁹ BDU Türkologiya kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru, Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının üzvü

danışqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu öz konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq. Moskvada bir neçə dəfə müzakirələr oldu. Cürbəcür fikirlər səsləndi və həmin fikirlərin əksəriyyəti ondan ibarət idi ki, belə olmamalıdır” [1, s. 66].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsinə təkcə Moskva deyil, Ukraynanın rəhbəri də etiraz etmişdi. Heydər Əliyev öz nitqində bunu xüsusi olaraq diqqətə çatdırır: “Xatirimdədir, o vaxt başqa respublikanın rəhbərləri ilə kəskin danışqlarımız oldu. Ukraynanın rəhbəri Şerbitski ilə mənim kəskin danışqlarım xatirimdədir. O buna çox etiraz edirdi, belə əsaslandırır ki, siz belə yazdığınız halda gərək onda biz də yazaq ki, Ukraynanın dövlət dili Ukrayna dilidir. Mən ona dedim ki, sizə heç kəs mane olmur. Siz bizdən də böyük respublikanız və Sovetlər İttifaqında sizin xüsusi çəkiniz bizimkindən qat-qat artıqdır. Siz istəsəniz bunu yaza bilərsiniz. Ancaq siz nə üçün bizə mane olursunuz? Mübahisəmiz çox gərgin oldu” [1, s. 67].

Bütün etirazlara baxmayaraq Heydər Əliyev respublikanın rəhbəri və konstitusiya komissiyasının sədri kimi Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddənin daxil edilməsinə nail olur. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində yazılmışdı: “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Bu maddənin Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına daxil edilməsi respublikamızda Azərbaycan dilinin mövqeyini xeyli möhkəmləndirdi, dilimizin tədricən daha geniş dairədə işlənməsi üçün hüquqi əsas oldu. Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə böyük qayğısı, müxtəlif tədbirlərdə Azərbaycan dilində müntəzəm çıxışları bu məsələdə xüsusi rol oynadı.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dili tam hüquqlu dövlət dili kimi işlənmə imkanı qazandı. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasında da Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədəki müddəa qəti şəkildə təsbit edilmişdir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında bu maddənin təsbit edilməsi ilə müxtəlif dövrlərdə ana dilimizə – Azərbaycan dilinə qarşı edilmiş haqsızlıqlara birdəfəlik son qoyulur və beləliklə, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsinin yeni mərhələsi başlayır. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti kimi rəhbər vəzifəli şəxslərin hər birinin qarşısında dövlət dilini – Azərbaycan dilini bilməyin zəruriliyini bir tələb kimi qoyur. O, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il iyunun 18-də keçirilmiş iclasındakı nitqində demişdir: “Nazirlər Kabinetinin iclaslarında və başqa toplantılarımızda mən bizim rəhbər vəzifəli şəxsləri bir neçə dəfə xəbərdar etmişəm ki, dövlət dilimiz, ana dilimiz, Azərbaycan dili hər yerdə - bütün sənədlərimizdə, bütün iclaslarımızda, toplantılarımızda işlənməlidir. Təəssüflər olsun ki, bəzi rəhbər vəzifəli şəxslərimiz təhsilini keçmişdə rus dilində aldıklarına görə və uzun illər öz işlərində yalnız rus dilindən istifadə etdiklərinə görə Azərbaycan dilini zəif bilirlər... Mən bu barədə hamıya bir daha müraciət edirəm və xüsusən rəhbər vəzifəli şəxslərdən tələb edirəm ki, onlar dövlət dilini öyrənmək üçün lazımi əlavə tədbirlər görsünlər və buna nail olsunlar. Bunu etmək lazımdır, hətta zəruridir. Heç kəs fikirləşməsin ki, sabah yenə də elə bir vəziyyət yaranacaq ki, Azərbaycan dili lazım olmayacaqdır. Azərbaycan dili həmişə lazım olacaqdır və onsuz yaşamaq mümkün olmayacaqdır” [Bax: 6, s. 171].

2001-ci il iyunun 18-də Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalayır. Bu fərman Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən olan dövlət dilinin – Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılmasını, ana dilimizin öyrənilməsinə, elmi araşdırmaların fəallaşdırılmasına, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsini təmin edən çox mühüm qərarları əhatə edir. Fərmanda dövlət dilinin qorunması məsələsi xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud, açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallar bu fərmanla qadağan olunur. Bu sənəddə Azərbaycan dilinin tətbiqi işindəki nöqsanlar qeyd olunmuş, onların aradan qaldırılması yolları dəqiq şəkildə göstərilmişdir.

Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında əlifba məsələsi də xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi çox ləng gedir, bu prosesin nə qədər davam edəcəyi bilinmirdi. Ölkəmizdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına qəti şəkildə keçid məsələsi də bu fərmanla öz həllini tapdı. Fərmanın 9-cu maddəsinə əsasən 2001-ci il avqustun 1-nə qədər ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının bütünlüklə latın qrafikasına keçməsi, habelə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılması təmin edildi (Bu məsələlər barəsində bax: 2; 3; 4; 5; 6).

Ümummilli lider Heydər Əliyev sonralar da dövlət dilinin işlənməsi və inkişafı məsələlərini əhatə edən bir sıra digər tədbirlər də həyata keçirmişdir. Bunların içərisində 4 iyul 2001-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” sərəncam, 9 avqust 2001-ci il tarixli “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman və 30 sentyabr 2002-ci ildə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” mühüm yer tutur.

Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması və onun tərkibinin təsdiq edilməsi ilə (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı) dövlət dilinin – Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsində tamamilə yeni bir istiqamətin əsası qoyulur. Prezidentin özünün sədrliyi ilə fəaliyyət göstərən Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinə dövlət xadimləri, bir sıra yazıçılar və filoloq alimlər daxil edilmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 13 noyabr 2017-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının yeni tərkibi təsdiq edilmişdir.

Heydər Əliyevin 30 sentyabr 2002-ci ildə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq ölkəmizdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır. Bu qanunda Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını əhatə edən bütün müddəalar öz əksini tapmışdır. Burada diqqəti cəlb edən bir cəhət dövlət dilinin normaları haqqında xüsusi maddənin olmasıdır: “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər həmin normalara əməl etməlidirlər”.

Heydər Əliyevin müxtəlif illərdə müxtəlif münasibətlərlə söylədiyi nitqlərində Azərbaycan dilinin zənginliyinə, mükəmməlliyinə, bu dilin qorunmasına, onun daha da inkişaf etdirilməsinə, ona daha çox qayğı göstərilməsinə, ana dilini bilməyin vacibliyinə dair fikirləri xüsusi yer tutur. Bu fikirlərin bəzilərini diqqətə çatdırmağı lazım bilirik: Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı (1981) nitqindən: “Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır”.

Türk dünyası yazıçılarının III qurultayındakı (1996) nitqindən: “Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər bədii ifadələrlə dolubdur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik”. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı (1997) nitqindən: “Azərbaycanda mövcud olan Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir; Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz ana dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir. Bununla yanaşı biz çalışmalıyıq ki, məktəblərimizdə, universitetlərimizdə gənclərimiz bir neçə dil öyrənsinlər”.

Nəticə. Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə 1969-cu ildən başlanan böyük qayğı və diqqəti on illər boyu davam etmişdir. Onun uğurlu dil siyasəti nəticəsində hələ sovet dövründə Azərbaycan dilinin cəmiyyətdəki mövqeyi xeyli möhkəmlənmiş, ana dilimiz dövlət dili statusu almışdı. Müstəqillik illərində Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tam hüquqlu dövlət dili kimi işlənməsini təmin edən bir neçə fərman vermiş, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”nu təsdiq etmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin vurğunu və böyük himayədarı olmuşdur. Onun ana dili sevgisi istər bugünkü, istərsə də gələcək nəsillər üçün örnekdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyevin dil siyasəti (Rəsmi sənədlər). Tərtibçi: Salatin Əhmədova. Elmi redaktoru: Nizami Cəfərov. Bakı: Şirvan nəşr, 2009, 136 s.
2. Əzizov E. Dövlət dilinə qayğı bizim vətəndaşlıq borcumuzdur // Paritet, 2001, 12 – 13 iyul.
3. Əzizov E. Latin əlifbası mütləq qayğıyızın arzusu idi // Paritet, 2001, 13 – 14 sentyabr.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tətbiqində və dövlət dili kimi təsbit edilməsində Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Sabah, 2008, s. 3-7.
5. Əzizov E. Heydər Əliyev və Azərbaycan dilinin inkişaf məsələləri / Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı: Təhsil, 2013, s. 3-5.
6. Seyidov Y. Əsərləri, V c. Heydər Əliyev və demokratiyanın şərəfli yolu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2009, 531 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, milli dil, Azərbaycan dilinə qayğı, dövlət dili, dövlət dilinə qayğı, rəsmi sənədlər.

Keywords: the Azerbaijanian language, the national language, care for the Azerbaijanian language, the state language, care for the state language, official documents.

Xülasə

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətində Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişafı məsələləri xüsusi yer tutur. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi vaxtdan başlayaraq milli dilə - Azərbaycan dilinə böyük qayğı və diqqət göstərmişdir. Sovet dövründə Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə on illər boyu davam edən misilsiz qayğısı nəticəsində cəmiyyətdə Azərbaycan dilinin mövqeyi xeyli möhkəmlənmiş, Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edilmişdi. Müstəqillik illərində Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin tam hüquqlu dövlət dili kimi işlənməsini təmin edən bir sıra fərmanlar imzalamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ana dili sevgisi istər bugünkü, istərsə də gələcək nəsillər üçün örnekdir.

Heydar Aliyev's care to the Azerbaijanian language

Summary

The application and development issues of the Azerbaijanian language has a special place in our Nationwide Lider Heydar Aliyev's statehood activity. Heydar Aliyev paid great attention and care to the national language - the Azerbaijanian language from the time that he led the Azerbaijan Republic. The position of the Azerbaijanian language in the society was significantly strengthened and the paragraph about the Azerbaijanian language being as the state language was included in the Constitution of the Azerbaijan SSR as a result of Heydar Aliyev's decades - continued unexampled care to the Azerbaijanian language during the Soviet period. Heydar Aliyev had signed a number of decrees that ensured the development of the Azerbaijanian language as the full-fledged state language during the independence years. Nationwide Lider Heydar Aliyev's love to his native language is an example for both present and future generations.

Mətanət Murad qızı Əliyeva ²⁰
NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏSNİFİ PROBLEMİ

Nitq hissələrinin yaranması, formalaşması, inkişafı və təsnifatı əsrlərlə davam edən proses olmuşdur. Eradan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq nitq hissələrinə qədim dövrlərdə fərqli münasibət bildirilmişdir. İstər hind dilçiliyində, istər yunan və roma dilçiliyində, istərsə də qədim şərq dilçiliyində mövcud olan fikirlər buna nümunədir. Bəzi məsələlərə münasibət bildirək.

Nitq hissələri termini yunan dilindən latın dilinə və oradan rus dilinə kalka edilmişdir. Latın dilində *partes orationis*, rus dilində *часть речи-formasında* işlənən ifadənin dilimizdə qarşılığı rus dilinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

Qrammatik kateqoriyaların tədqiqi yunan dilçiləri tərəfindən aparılmışdır. Qrammatikanın, təxminən, 3000 ilə yaxın yaşı var. Bu sahədə ilk tədqiqatlar qədim hindistanda və qədim Yunanıstanda başlamışdır. Bu istiqamətdə Aristotelin, Platonun, Dionisi və Donatın fikirləri, qədim hindistanda isə Yaskanın, Panininin fikirləri və nitq hissələrinin təsnifatı ilə bağlı düşüncələri olduqca dəyərlidir.

Dionisinin fikrincə, qrammatika “şeir və nəsr əsəri yazan şair və ədiblərin təcrübə biliyidir” [4, s. 5].

Qrammatikanın vəzifəsi isə ana dilinin dil qanunauyğunluqlarını öyrənmək və öyrətməkdir. Dionisi əsərində söz və cümlənin tərifini verir, nitq hissələrinin təsnifinə isimlərlə feilləri fərqləndirməkdən başlamış və sözü cümlənin ən kiçik sintaktik ünsürü adlandırmışdır. Cümlə haqqında isə belə bir fikir söyləmişdir ki, bitmiş fikri ifadə edən dil konstruksiyası cümlədir.

Dionisi özündən əvvəlki tədqiqatçılara əsaslanmaqla 8 nitq hissəsi müəyyənləşdirmişdir: ad (isim), feil, sifət, artıqlıq, əvəzlilik, qoşma, zərflər, bağlayıcı [4, s. 7].

Dilin qrammatik strukturunun tədqiqi nitq hissələrinin düzgün, elmi izahını, onların aralarındakı fərqi dəqiq müəyyənləşdirməyi tələb edir, sintaktik və morfoloji quruluşu asanlaşdırmağa xidmət edir. Məlumdur ki, tarixən dilçilər, filosoflar dil məsələlərinə, nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsinə, təsnifinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmış, müxtəlif təsnifatlar meydana çıxmışdır.

Məlumdur ki, nitq hissəsi qrammatik kateqoriyadır. Onların təsnifi də tarixi cəhətdən çox qədimdir. Hələ bizim eradan əvvəl IV – V əsrlərdə yunan alimləri adlar və feilləri ayırmış və göstərmişlər ki, cümlə adlarla feillərin müxtəlif əlaqəsindən yaranır. Əflatun özü də adlarla feilləri fərqləndirmiş, cümlədə mübtəda vəzifəsində işlənən sözləri adlara, xəbər vəzifəsində işlənənləri feillərə daxil etmişdir [3, s. 36].

Aristotel IV əsrdə yunan dilində üç nitq hissəsi – ad, feil və bağlamaları müəyyən etmişdir. Onun adlara və feillərə yanaşma tərzində maraqlı idi. Onun fikrincə, ad zaman anlayışı bildirməyən, feil zaman anlayışı bildirən müstəqil sözlərdir. Həm də adlar o sözlərdir ki, adlıq halda, feillər o sözlərdir ki, indiki zamanın 1-ci şəxsin təkində işlənir. Sözlərin bu normadan fərqli halları kənara çıxma hallarıdır [3, s. 36].

Qədim Yunanıstanda İskəndəriyyə dövrü qrammatikalarında (e.ə. III-II əsrlər) artıq 8 nitq hissəsi müəyyən edilmişdi: ad, feil, feili sifət, artıqlıq, əvəzlilik, zərflər, qoşma, bağlayıcı. Həmin nitq hissələrini yunanlardan da romalılar mənimsəmiş və bəzi dəyişikliklər etmişlər. Onlar nitq hissələri sırasından öz dillərinə uyğun olmadığı üçün artıqlıq çıxarmış, bu sıraya nidanı əlavə etmiş, sayları iki yerə: miqdar və sıra saylarına bölmüşlər. Roma dilçiliyində əsas məsələlərdən biri də onların üslubiyyat sahəsində xidmətləri olmuşdur.

Yunanıstanda İskəndəriyyə qrammatikaları nitq hissələri adı altında cümləni təşkil edən sözləri nəzərdə tutmuşlar. Ona görə də “nitq hissələri” termini ilə yanaşı, “cümlənin hissələri” terminini də işlətmişlər [3, s. 36-37].

Nitq hissələrinin təsnifi ilə ərəb dilçiləri də məşğul olmuşdur. Ərəb dilçilərindən Sibəveyhi (VIII əsr) Aristotelin bölgüsünə sadıq qalmışdır. Bəsrə məktəbinin nümayəndəsi olan Sibəveyhi “Əl-kitab” adlı əsərində nitq hissələrini üç qrupa bölmüşdür: adlar, feillər və hissəciklər.

XIX əsrdə dillərin morfoloji quruluşu daha çox öyrənilməyə başlayır və daha çox dil əhatə olunur. Bu dövrdə sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün **morfoloji prinsip** ön plana çəkilir. Sözlün sözdəyişmə formalarına malik olub-olmaması əsas götürülürdü. Bu prinsipin ən məşhur nümayəndələrindən biri F.F.Fortunatov idi. Sözlər aşağıdakı qruplara ayrılırdı: hallanan sözlər, təsriflənən sözlər, hallanmayan və təsriflənməyən sözlər. Bu prinsip tam təmin edici deyildi. Morfoloji əlaməti əsas götürdükdə zərflər, ədatlar, nidalar kənarda qalırdı. Digər tərəfdən bütün morfoloji kateqoriyalar da hər dildə yoxdur. Məsələn, bizim dildə sifətin morfoloji əlaməti yoxdur, rus dilində var, bizim dildə cins kateqoriyası yoxdur, rus dilində var. Bir sıra dillərdə morfoloji əlamət zəif inkişaf etmişdir. Morfoloji əlamət yeganə prinsip kimi əsas götürüldükdə belə çıxır ki, bir sıra dillərdə, məsələn, Çin dilində, bir sıra Uzaq Şərq dillərində, Vyetnam dilində nitq hissəsi yoxdur.

Beləliklə, Hind-Avropa dillərində, Sami dillərində, türk dillərində nitq hissələrinin morfoloji prinsip əsasında təsnif etmək olsa da, bu prinsipi hər dildə tətbiq etmək olmur. Nəticədə **sintaktik prinsip** ortaya çıxır. Yəni nitq hissələri cümlə üzvləri əsasında müəyyənləşdirilir. Hər bir nitq hissəsinin özünəməxsus sintaktik vəzifəsi nəzərə alınır. Məsələn, isim – cümlədə mübtəda, sifət – təyin, feil – xəbər vəzifəsində işlənir. Lakin bu bölgüdə də mübahisə

²⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti. Mail: eliyevam995@gmail.com
Orchid ID: 0009-0008-7448-7487

doğuran məsələlər ortaya çıxır. Mübahisə daha çox isimlərlə zərflər, sifətlərlə zərflər, saylarla zərflər arasındadır. Bu nitq hissələrində oxşar cəhətlərin olması onların müstəqil nitq hissəsi kimi fərqləndirilməsi işini çətinləşdirir.

Sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün ilk növbədə onların **leksik-qrammatik mənası** nəzərə alınmalıdır. Bu prinsipə əsasən, sözlərin əşya bildirməsi, əlamət, keyfiyyət bildirməsi, iş, hərəkət bildirməsi əsas götürülür.

Beləliklə, indi sözlər üç prinsip əsasında nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır:

1. Leksik-qrammatik mənasına görə;
2. Morfoloji əlamətinə görə;
3. Sintaktik vəzifəsinə görə.

Q.Kazımov nitq hissələrinin prinsiplərinə, əsasən, tərfi belə ifadə edir: “Leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən söz qruplarına *nitq hissələri* deyilir”. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı bu prinsiplər əsasında bölgüyə cavab vermir. Lüğət tərkibindəki sözlərin əsas kütləsi həm leksik, həm də qrammatik mənaya malik olduğu, morfoloji cəhətdən dəyişdiyi, sintaktik vəzifə daşdığı halda, bir qrup söz yalnız qrammatik mənaya malik olmaqla bu əlamətlərdən məhrumdur. Odur ki, lüğət tərkibindəki sözlər iki qrupa ayrılır:

- a) tammənəli sözlər
- b) natamam mənəli sözlər

Qeyd etdiyimiz nitq hissələri tammənəli sözlərdən ibarətdir. Bunlar *əsas nitq hissələri* (*isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, feil*) adlanır. Natamam mənəli sözlər *köməkçi nitq hissələri* üzrə qruplaşır. Köməkçi nitq hissələri leksik mənadan məhrumdur. Bir qismi yalnız zəif şəkildə leksik mənə izlərini mühafizə etmiş olur. Köməkçi nitq hissələri cümlə üzvü vəzifəsi daşımır və morfoloji cəhətdən dəyişmir. Bu qrupa: *qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar və modal sözlər* daxildir. Bunlar özləri də qrammatik mənə yaxınlığına görə iki qrupa ayrılır:

- 1) qoşmalar, bağlayıcılar
- 2) ədatlar, modal sözlər

Qoşmalar və bağlayıcılar cümlə üzvləri, cümlənin və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır, ədatlar və modal sözlər sözün, ifadənin, cümlənin mənə çalarına təsir edir. Bunlardan əlavə, köməkçi nitq hissələrinə yaxın mövqedə *nidalar, təqlidi və vokativ sözlər* haqqında da məlumat verilir. Bunlar müəyyən dərəcə mənə ifadə etməsinə görə əsas nitq hissələrinə, morfoloji cəhətdən dəyişmədiyi, sintaktik vəzifə daşmadığı üçün köməkçi nitq hissələrinə yaxındır.

Azərbaycanın böyük dilçi alimi Muxtar Hüseyzadənin nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı yanaşmaları özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Onun fikrincə, müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan söz siniflərinə *nitq hissələri* deyilir. Dilimizdəki nitq hissələrini müstəqil mənalarına, qrammatik formalarına (morfoloji əlamətlərinə) və sintaktik roluna görə *əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri* olmaqla üç qrupa ayırmaq olar.

1. Əsas nitq hissələri leksik (lüğəvi) mənaya malik olur, müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır, müvafiq suala cavab verir, eyni zamanda, söz yaradıcılığı prosesində yaxından iştirak edir. Onlar əşyanın adını, əlamət və keyfiyyətini, miqdarını, hal-hərəkətini, hal-hərəkətin əlamətini, əlamət- keyfiyyətin də əlamətini bildirir. Əsas nitq hissələrinə *isim, sifət, say, əvəzlik, zərf, feil* daxildir. Əsas nitq hissələri içərisində əvəzlik xüsusi səciyyəyə malikdir. Belə ki, hər hansı əvəzlik müəyyən əsas nitq hissəsi ilə bağlı olur; həmin nitq hissəsini müvafiq tərzdə əvəz edib, onun yerində işləyir və bu vaxt əvəz etdiyi nitq hissəsinin səciyyəvi əlamətlərini daşıyır.

2. Köməkçi nitq hissələrinin müstəqil leksik mənaları olmur, heç bir suala cavab vermir və buna görə də cümlə üzvü ola bilmir. Mənşə etibarilə əsas nitq hissələrindən törəyən köməkçi nitq hissələri cümlənin təşkilində yardımçı rola malikdir. Onlar ya sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə və münasibətləri təmin edir, ya da fikrin formalaşmasında rəngarəng çalarlıqlar və emosional-ekspressiv boyalar yaradaraq, danışan şəxsin, bəzən də başqasının müxtəlif hissi münasibətlərinin ifadəsinə xidmət göstərmiş olur. Bu baxımda köməkçi nitq hissələrinin özlərində iki qismə ayırmaq olar:

a) sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətləri təmin edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara qoşma və bağlayıcı daxildir; b) müxtəlif emosional-ekspressiv və hissi münasibətlərin ifadəsinə xidmət edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara ədat və modal sözlər daxildir.

3. Xüsusi nitq hissələrinə yamsılama və nidalar daxildir. Yamsılama və nida ona görə xüsusi nitq hissələri adlandırılır ki, bunlarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Nida və yamsılamalar daha çox hissi və duğuların verilməsi və ya müəyyən təbiət səslərinin, görünüşün yamsılanması ilə bağlı olan nitq hissələridir. Nidalar hiss və həyəcan ifadə etsələr də, əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, onları adlandırma bilmir. Yamsılamalar isə söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə yaxın olsalar da, müəyyən təbiət səslərinin, bəzəndə görünüşün təqlid olunması bunlara xüsusi nitq hissəsi səciyyəsi qazandırır.

Demək, yamsılamalar (təqlidi sözlər) müəyyən səslənmə prosesinin və ya görünüşün (parıldama, işıldama kimi) danışq səsləri ilə əslinə oxşar təsvirini verən nitq hissəsidir. Məsələn, konkret lüğəvi mənə axtarmadan “uf” sözünün ağrı, “paho” sözünün təəccüb və ya kinayə məqamında işləyir, “cik-cik” fonetik tərkibi ilə sərcənin çıxardığı səsi ifadə edirik və. s. Sözün mənasını onun hansı hissi bildirməsi, ya da hansı vəziyyəti təqlid etməsi əsasında izah etmiş oluruq.

Beləliklə, dilimizdə on iki nitq hissəsi vardır: 1) isim; 2) sifət; 3) say; 4) əvəzlik; 5) feil; 6) zərf; 7) qoşma; 8) bağlayıcı; 9) ədat; 10) modal sözlər; 11) nida; 12) yamsılamalar.

Azərbaycanın digər bir tanınmış dilçisi, professor Buludxan Xəlilovun da morfolojiya sahəsində xidmətləri unudulmazdır. Zəhmətkeş alim morfolojiyaya həsr etdiyi dərslik və məqalələrində çox zaman nitq hissələrinin təsnifi məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışmış, mövcud fikirlərə, təsniflərə münasibət bildirmişdir.

Bu istiqamətdə prof.Buludxan Xəlilovun fikirlərini təqdim edirik. Nitq hissələrinin təsnifi. İlk növbədə, alim nitq hissələrinə belə bir tərif vermişdir:

Dilin liğət tərkibindəki sözlərin müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə qruplara bölünməsinə nitq hissələri deyilir. Nitq hissələri müstəqil mənasına, morfoloji xüsusiyyətlərinə və sintaktik vəzifəsinə görə əsas, köməkçi, xüsusi və qeyri-müəyyən nitq hissələri olmaqla dörd qrupa ayırır [4, s. 143].

Əsas nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf. Köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı, ədat. Xüsusi nitq hissələri – nida, təqlidi sözlər, modal sözlər. Qeyri-müəyyən nitq hissələri – imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər.

B.Xəlilov nitq hissələri və digər morfoloji kateqoriyalar haqqında düşüncələrini, elmi axtarışlarının nəticələrini “Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (Bakı. 2000) adlı kitabında təqdim etmişdir.

Kitabın I hissəsində qrammatika haqqında təlütat verilir və qrammatikanın növlərindən, qrammatik anlayışlardan, qrammatik quruluşdan, qrammatikanın dilçiliyin digər şöbələri ilə əlaqəsindən, qrammatikanın morfolojiya şöbəsi və morfolojiyanın növlərindən, morfeim anlayışından, kök və şəkilçi morfeimdən, əsasdan, şəkilçilərin növlərindən, söz kökünə şəkilçi qoşulduqda baş verən morfonoloji hallardan bəhs olunur. Nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı mövcud fikirlər saf- çürük edilir, o cümlədən ümumi qrammatik kateqoriyalar geniş şərhini və izahını tapır.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, nitq hissələrinin təsnifi sahəsində bundan sonra da fərqli münasibətlər, yanaşmalar olacaq. Gələcək tədqiqatlarımızda həmin fikirləri də ümumiləşdirməyi və münasibət bildirməyi nəzərdə tuturuq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, 420 s.
2. Hümətova R. Ana dili-II (dərs vəsaiti) Bakı, 2019, 341 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
4. Xəlilov B. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: Papirus NP, 2000, 280 s.
5. Kazımov Ş.Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
6. Zeynal S. Azərbaycan dili morfolojiyasının tədqiqi tarixi (XX əsr). Bakı, 2011, 10 s.

Açar sözlər: qrammatika, morfolojiya, nitq hissəsi, əsas, köməkçi, təsnifat

Ключевые слова: грамматика, морфология, часть речи, основной, вспомогательный, классификация

Keywords: grammar, morphology, part of speech, main, auxiliary, classification

Xülasə

Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmuyudur. Qrammatika bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunlarını öyrədir.

Qrammatika bir elm kimi qədim yunanlarda meydana gəlmişdir. Onun banisi Şərq aləmində Ərəstun kimi tanınmış Aristotel olmuşdur. Aristotelin qrammatika ilə bağlı bir sıra fikirləri, o cümlədən müddəaları indi də əhəmiyyətini saxlayır. Qrammatikaya bir elm kimi maraq getdikcə artmışdır

Azərbaycan dilinin qrammatikasının inkişafında, morfoloji və sintaktik quruluşun geniş şəkildə tədqiqində sovet dövrü xüsusi qeyd edilir. 1950-ci ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair dissertasiyalar, monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri yazılmış, dərsliklər çapdan çıxmışdır. Lakin müstəqillik illərində dilimizin bütün sistemləri tarixi aspektdə, yurkoloji istiqamətdə yenidən araşdırılmaqdadır.

Проблема классификации частей речи

Резюме

Грамматика — это набор правил изменения слов и объединения их в предложения. Грамматика помогает нам правильно строить свою речь, бегло и ясно выражать свои мысли, как изменять и использовать слова в предложении, как связывать их между собой, в какой последовательности их располагать и т. д. учит правилам.

Грамматика как наука зародилась у древних греков. Ее основателем был Аристотель, известный на Востоке как Арастун. Ряд идей Аристотеля о грамматике и высказанные им положения сохраняют свою значимость и сегодня. Интерес к грамматике как науке вырос.

Советский период особенно примечателен в развитии грамматики азербайджанского языка и широком изучении его морфологического и синтаксического строя. После 1950 года были написаны и изданы диссертации, монографии и учебники по грамматике азербайджанского языка. Однако за годы независимости все системы нашего языка подверглись пересмотру с исторической и лингвистической точки зрения.

The classification problem of parts of speech

Summary

Grammar is the set of rules for changing words and combining them in sentences. Grammar teaches us how to structure our speech correctly, express our thoughts fluently and clearly, how to change and use words in a sentence, how to connect them with each other, in what sequence to arrange them, etc.

Grammar as a science originated in the ancient Greeks. Its founder was Aristotle, known as Aristotle in the Eastern world. A number of Aristotle's ideas about grammar and the provisions he made about it still retain their importance. Interest in grammar as a science has increased

The Soviet period is especially noted in the development of the grammar of the Azerbaijani language, in the extensive study of the morphological and syntactic structure. In the period after 1950, dissertations, monographs, textbooks on the grammar of the Azerbaijani language were written, and textbooks were published. However, in the years of independence, all systems of our language are being re-examined in a historical aspect, in a linguological direction.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Джафаров М.М., Фейзилова А.А.
К ВОПРОСУ О ПОЛИСЕМИИ АДЪЕКТИВНОЙ ЛЕКСИКИ

Изучению адъективной лексики в русском языке посвящено множество исследований. Этот вопрос освещается также в специальных разделах учебной литературы. Тем не менее до сих пор в этой сфере остаётся недостаточно разработанным целый ряд концептуально значимых положений. К ним относится и вопрос о полисемии различных лексико-семантических разрядов имён прилагательных.

Развитие многозначности языковых единиц является следствием познавательной деятельности людей, результатом совершенствования языка как средства общения на протяжении многих веков. Явление многозначности отражает способность носителей языка к восприятию, осмыслению и обобщению всего многообразия реальных объектов и их признаков в окружающей нас действительности. (1, с.12).

В процессе познания люди, сравнивая различные предметы, выявляют у них общие свойства, которые объединяются в соответствующие понятийные категории и закрепляются за конкретными словами. «Язык обогащается вместе с развитием идей, - писал В.В. Виноградов, - и одна и та же внешняя оболочка слова обрастает побегами новых значений и смыслов» (4, с. 17).

Одним из важнейших достижений современной лингвистической науки следует считать то, что полисемия признаётся уже большинством учёных как результат закономерного развития языка, как следствие общественного прогресса. «Полисемия есть, по всей вероятности, семантическая универсалия, глубоко коренящаяся в фундаментальной структуре языка» (10, с.267).

Развитие многозначности слова – длительный и противоречивый процесс, сопровождаемый непрерывными изменениями в семантической структуре слова в связи с устареванием одних значений и актуализацией других.

Благодаря процессу окачествления многие прилагательные, обозначающие конкретные признаки, постепенно приспосабливаются к обозначению более отвлечённых признаков (ср.: **светлый луч - светлая комната- светлые глаза**).

Отмечая своеобразие семантической эволюции суффиксальных и соотносительных с ними приставочно - суффиксальных прилагательных в истории русского языка, Ф.Г. Гусейнов подчёркивает, что первая из этих групп более регулярно развивает качественное значение, и « в подобных случаях прилагательные выступают как полисемические слова, смысловая структура которых совмещает пространственное значение, тождественное значению предложно - именной конструкции, с другими, непространственными» (5, с.10).

В лингвистической литературе с давних времён уделяется внимание изучению соотношения качественных и относительных значений в семантической структуре многозначных имён прилагательных русского языка, выявлению характера взаимодействия двух типов признаков – 1) воспринимаемых органами чувств и 2) невоспринимаемых органами чувств. В связи со спецификой смыслового потенциала адъективной лексики возникает вопрос о характере функционирования гибридных разрядов имён прилагательных, в семантике которых совмещаются качественные и относительные признаки.

Из двух категорий – «качество» и «отношение», присущих именам прилагательным, категория «качество» является доминирующей для качественно- относительных адъективных слов, что усиливает роль данной категории как семантического фундамента класса имён прилагательных в целом.

Применение методов компетентного и контекстуального анализа позволило выявить среди имён прилагательных достаточно обширный разряд многозначных слов, в семантической структуре которых наблюдается взаимодействие качественных и относительных значений. Такой разряд адъективной лексики можно условно назвать качественно- относительными прилагательными. В целом же по данным «Частотного словаря современного русского литературного языка» Э.А.Штейнфельда, прилагательные относятся к одной из наиболее существенных значимых частей речи. Их доля в словаре составляет 15,48% (для сравнения: существительные – 37,46%, глаголы – 24,74%, наречия 6,88%, причастия – 8,36%, доля других частей речи [местоимений, предлогов и числительных]) не превышает 0,33%.

Однако в теоретическом отношении принципиально важным является также вопрос о разграничении разрядов имён прилагательных. С этой целью прежде всего необходимо ограничить качественные прилагательные от прилагательных других разрядов (относительных и притяжательных). Однако решение данной задачи связано с большими трудностями, так как «качественные и относительные прилагательные в современном языке не образуют резко обособленных, самостоятельных грамматических разрядов. Они являются лишь разветвлениями одного более широкого и общего грамматико – семантического типа» (4, с.614).

Это обстоятельство обусловило появление противоречивых высказываний о критериях разграничения качественных и относительных прилагательных. Одни учёные предлагают опираться на семантические особенности прилагательных, другие – на морфологические. Однако более объективную позицию занимают те исследователи, которые учитывают как семантические, так и формальные признаки прилагательных. Более того, как справедливо отмечает А.Н. Шрамм, «лексическая сочетаемость ... для имён прилагательных, оказывается решающим критерием разграничения значений» (11, с.85). Покажем это

на примере слова **чистый**, которое в большинстве случаев сочетается с названиями предметов, помещений, деятельности человека и окружающей среды:

1) Прилагательное **чистый** сочетается с названиями одежды, посуды: **чистая** рубашка, **чистые** тарелки.

2) Выделяются сочетания с названиями природных явлений, окружающей среды: **чистое** небо, **чистое** поле.

3) Находим сочетания с названиями частей тела человека: **чистое** сердце, **чистая** душа.

4) Встречаются сочетания с названиями различных видов деятельности человека: **чистая** работа, **чистая** прибыль.

5) Можно выделить сочетания прилагательного **чистый** с названиями событий: **чистая** случайность.

6) Слово **чистый** находим в сочетаниях при обозначении качества предметов и явлений: **чистое** золото, **чистая** правда, **чистый** воздух.

Таким образом, на основе различий в лексической сочетаемости у слова **чистый** можно выделить восемь значений:

1. «Освобождённый от грязи, каких-н. наслоений, не имеющий грязи» (**чистая** комната)

2. «Нравственно безупречный, честный, правдивый» (с **чистой** совестью).

3. «Имеющий свободную поверхность» (**чистое** небо).

4. «О труде, работе: не тяжёлый и не грязный»

5. «Особо убранный, парадный (устар.)» (**чистый** угол в избе).

6. «Не содержащий ничего постороннего, без примеси» (**чистый** вес).

7. «Совершенный, самый настоящий» (**чистый** вздор).

8. «Тщательный аккуратный, хорошо сделанный» (**чисто** сработано) (Словарь С.И. Ожегова, с.886).

Специальные исследования показали, что имена прилагательные как слова, отражающие в своих значениях всё многообразие качеств, свойств и признаков, существующих в мире предметов и явлений, достаточно богаты по своему содержанию. В этом отношении особо выделяются многозначные прилагательные, в семантике которых объединяются целые пучки частных значений. Причём семантическое содержание качественных прилагательных имеет двойственную природу, так как одним из обозначенных признаков воспринимаются органами чувств (**белый, громкий, сладкий, тяжёлый, крепкий**), а другие признаки приписываются явлениям носителями языка (**красивый, молодой, умный, добрый**). Первую группу признаков А.Н. Шрамм называет эмпирическими, а вторую рациональными. «Эмпирические прилагательные - как утверждает учёный, - обозначают собственные признаки конкретных предметов», т.е. признаки воспринимаемые органами чувств, а рациональные прилагательные обозначают несобственные признаки предметов (11, с.21).

Однако разграничение прилагательных на основе указанных признаков не всегда осуществляется успешно. В особенности это касается многозначных прилагательных, значения которых неоднородны, неоднотипны. Так, например, у многозначного качественного прилагательного **тёплый** по данным «Толкового словаря русского языка» С.И. Ожегова можно отметить 7 значений: 1. Нагретый, дающий или содержащий тепло. 2. Не знающий морозов, южный (о климате, местности). 3. Хорошо защищающий тепло от холода. 4. Имеющий отопление. 5. перен. Ласковый, приветливый. 6. Близкий к цветку огня. 7. Тепло, в значении сказуемого. Об ощущении тепла. (Словарь Ожегова, с.797). Анализ этих значений свидетельствует о том, что по линии первых четырёх значений данное слово входит в подгруппу эмпирических прилагательных. А по линии остальных значений оно соотносится с рациональными прилагательными. Значит, семантическая квалификация прилагательного **тёплый** и подобных ему многозначных лексических единиц носит условный характер. В то же время качественные прилагательные обозначают качество предметов - свойство которое может проявляться в разной степени интенсивности, что выражается специальными формами степеней сравнения-сравнительной и превосходной степени: **умный-умнее-умнейший**, могут иметь полные и краткие формы: **красивый-красив, сильный- силен** и т.п.

Но в этой сфере имеются также нестандартные формы, учёт которых необходим как обучении русскому языку как иностранному. К тому же, по характеру реального соотношения кратких форм с полными, можно выделить среди них несколько групп:

1) Краткие формы соотносительные лишь с частью значений полного прилагательного: **глухой** (старик глух), **звонкий** (голоса звонки), **кислый** (яблоки кислы), **больной** (брат болен).

2) Краткие формы не соотносительные по лексическому значению с полными формами **маленький** (мал), **большой** (велик), **длинный** (длинен), **свободный** (свободен), **тесный** (тесен), **широкий** (широк). В краткой форме эти прилагательные могут приобретать добавочное значение чрезмерной степени признака: **туфли велики, брюки узки, пиджак широк, рукава коротки, юбка длинна, сапоги тесны, костюм свободен**. (Велик и мал являются также формами прилагательных **великий** и **малый**) (Русская грамматика 1 т. с. 558).

3) Краткие прилагательные, не имеющие в современном русском языке соотносительных полных форм: **горазд, должен, люб, рад**.

Специальное исследование кратких форм имён прилагательных в русском языке показало, что данные формы тяготеют к самостоятельности с точки зрения не только словоизменения и функции в речи, но и в особенности, лексико-семантических свойств. Подробное изучение грамматических свойств, особенностей употребления и семантического наполнения кратких прилагательных позволило исследователям сделать вывод о том, «что краткие прилагательные не дублируют полные, отличаются своей семантикой, морфологической структурой и синтаксической функцией» (2, с.4). Процессы отрыва кратких форм от категории имён прилагательных отчётливо осознавали академик В.В. Виноградов, Ю.М. Шведова и др.

Всё изложенное выше позволяет судить о том, что вопрос о статусе кратких форм в русском языкознании ещё не нашёл своего окончательного решения. (1, с.19). Что касается функциональной значимости имён прилагательных, то следует отметить, что они выступая в роли изобразительно-выразительных средств языка, способствуют более детальному описанию природных явлений и социальной сферы. Подтверждением тому могут служить отрывки из поэтического и прозаического текстов. Так, например, великий русский поэт Пушкин для изображения состояния природы безмерно любимого им русского края часто употреблял адекативную лексику, которая позволяла поэту с глубоким благоговением описывать снежные поля и горы, моря и реки, облака и солнце - всё, что окружает людей. Сравним выдержки из его стихов:

Простите **верные** дубравы!
Прости **беспечный** мир полей

...

Погасло **дневное** светило :
На море синее **вечерний** пал туман
Шуми, шуми **послушное** ветрило,
Волнуйся подо мной **угрюмый** океан.

Такое же обилие имён прилагательных характерно и для прозаического текста. Ср.: «Она шла по улицам, **похожим** на **густые** аллеи. В **доштых** свайных домах пылали **белые** лампы. На мостовых валялось множество **измятых** роз» (Паустовский). Анализируя подобные случаи употребления прилагательных в художественной речи, В.В. Виноградов отмечает: «В языковой системе смысловая сущность слова не исчерпывается свойственными ему значениями. Слово по большей части заключает в себе указания на смежные ряды слов и значений. Оно насыщено отражениями других звеньев языковой системы, выражая отношения к другим словам, соотносительным или связанным с его значениями» (3, с.165).

И вовсе не случайно, что в художественной литературе смысловая ёмкость отвлечённых признаков качественных прилагательных обнажается приёмом подбора контекстуальных синонимов: «блещет **золотое, жаркое** зеркало водной глади» (Бунин. Братья); «человек **недалёкий, сумрачный**» (Бунин. Захар Воробьёв); «**узенькие неуверенные объятья**» (Федин. Необыкновенное лето); «**тяжёлые, сырые** слова» (Горький. Жизнь Матвея...).

Анализ обширного фактического материала, извлечённого из текстов и лексикографических источников даёт основание сделать вывод о том, что формирование многозначности качественно-относительных имён прилагательных обуславливается тремя процессами:

- 1) Словообразовательными процессами;
- 2) Категориальными сдвигами, происходящими под влиянием контекста;
- 3) Семантическими изменениями в ходе исторического развития языка.

Использованная литература

1. Аскеров А. А. Сопоставительный анализ многозначных качественных прилагательных в русском и азербайджанском языках. АҚД, Баку, 2002, 30с.
2. Ахмедова М.Х. Краткие имена прилагательные в современном русском языке. АҚД, Баку, 1992.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова / Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977, с. 162-189.
4. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.: Высш. школа, 1972.
5. Гусейнов Ф.Г. О значении и функциях приставочно-суффиксальных прилагательных с пространственным значением. АҚД, Баку, 1966.
6. Донецких Л. И. Реализация эстетических возможностей имён прилагательных в тексте художественных произведений. Кишинёв, Штиинца, 1980.
7. Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957.
8. Макарова Е. А. Семантика качественных и относительных прилагательных в когнитивном освещении // Вестник Иркутского государственного лингвистического ун-та, 2011.
9. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд-е. М.1999.
10. Ульманн С. Семантические универсалии / Новое в лингвистике, вып. У. М.: Наука, 1970.
11. Шрам А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (На материале современного русского языка). Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.

Açar sözlər: əsl və nisbi sifətlər, empirik və rəşional sifətlər, sifətlərin tam və qısa formaları, sifətlərin çox mənalılığı.

Ключевые слова: качественные и относительные прилагательные, эмпирические и рациональные прилагательные, полные и краткие формы прилагательных, полисемия прилагательных.

Keywords: original and relative adjectives, empirical and rational adjectives, complete and short forms of adjectives, ambiguity of adjectives.

Xülasə

Sifətlərin çoxmənalılığı haqqında məsələyə dair

Rus dilinin leksik fondunda sifətlər sayca isim və feillərdən sonar üçüncü yerdədir. Onlar özəl funksiya malikdir. Təbiət hadisələrinin və social sahədə baş verən hadisələrin əlamətini və keyfiyyətini bildirir. Bu səbəbdən də sifətlər nitqimizdə geniş işlənir və çoxmənalılığa meyil göstərir. Beləki, ünsiyyət zamanı sözlərin ilkin mənalı genişlənir və çoxmənalı leksik vahidlər əmələ gəlir. Bu prosesin linqvometodik aspektdə araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Summary

On the issue of the polysemy of adjectives

Adjective is numerically in third place after nouns and verbs in the lexical fund of the Russian language. They have a special function. Adjective expresses the signs and qualities of natural events and the events which occurred in the social sphere. For this reason, adjectives are widely used in our speech and tend to be ambiguous. Thus, the initial meanings of words expand and polysemantic lexical units are formed during the communication. The study of this process from the linguo-methodological perspective has the great importance.

Резюме

К вопросу о полисемии адективной лексики

В словарном фонде русского языка имена прилагательные после существительных и глаголов занимают третье место по количеству. Они обладают функцией обозначения признаков и качеств природных и социальных явлений. Поэтому прилагательные широко употребляются в повседневной речи и проявляют склонность к многозначности. Таким образом первично значение слов расширяется и появляются многозначные лексические единицы. Изучение этого процесса в лингвометодическом аспекте имеет большое значение.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Pərvanə Mahir qızı İsmaylova
İNGİLİS DİLİNİN AFROAMERİKAN VARIANTININ İCTİMAİ HƏYATDA ROLU VƏ İSTİFADƏ
PRİNSİPLƏRİNİN TƏHLİLİ

İngilis dilinin afroamerikan variantı beynəlxalq dil variantı kimi ciddi bir şəkildə qəbul edilməsə də, müxtəlif be²¹ynəlxalq mədəniyyətlərə və dil sahələrinə təsir etmiş və bununla yanaşı, global əhəmiyyət qazanmışdır. İngilis dilinin afroamerikan variantının xüsusiyyətləri, son illərdə musiqi, kino, sosial media və digər global mədəniyyət sahələrində geniş yayılmağa başlamışdır. Afroamerikalılar Amerika qitəsinə qul kimi gətirilən afrikalılardan olan bir xalqdır. Bu tarix ictimai quruluşları və həyat tərzini böyük ölçüdə formalaşdırmışdır. Kələlikdən sonrakı azadlıq mübarizəsi, Vətəndaş Mühəribəsi, Cim Krou dövrü və Vətəndaş Hüquqları Hərəkatı afroamerikalıların sosial və mədəni strukturlarında dərin izlər buraxdı. Afroamerikalılar zəngin mədəni irsə malikdirlər. Bu, musiqi (xüsusilə blues, caz, hip-hop, gospel və soul), rəqs, ədəbiyyat (Zora Neale Hurston, James Baldwin kimi müəlliflər) və yemək mədəniyyəti (məsələn, cənub mətbəxi) kimi bir çox fərqli sahələri əhatə edir. Afroamerikalılar tarix boyu irqçilik və ayrı-seçkiliklə mübarizə aparmalı olublar. Bu kontekstdə sosial həmrəylik və mədəni ənənələr mühüm yer tutur. Bundan əlavə, bir çox afroamerikalı fərdlər öz icmalarını gücləndirməyə və daha yaxşı gələcək yaratmağa çalışırlar. Afroamerikan icmaları ümumiyyətlə yaxın ailə bağlarına və icma yönümlü həyat tərzinə malikdirlər. Bu cəmiyyətdə ailə böyük dəstək və həmrəylik təmin edən əhəmiyyətli bir quruluşdur. Bundan əlavə, sosial məsuliyyət və kollektiv həyat təzi keçmişdən bu günə qədər davam edir. Bu gün afroamerikalıların həyat təzi hər bir fərdin və ailənin yaşadığı mühitdən və şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Təhsil, işçi qüvvəsi və siyasi iştirak kimi sahələrdə xeyli irəliləyiş əldə edilib, lakin irqçilik və bərabərsizlik kimi sosial problemlər hələ də mövcuddur.

Afroamerikalıların "afroamerikan variantı" adlandırılan dil variantı bir dil variantı olaraq onların həyat tərzinə çevrilmiş tarixi və sosial kontekstdə formalaşan çox vacib bir qərardır. Bu seçim təkcə mədəni seçim deyil, həm də müqavimətin, şəxsiyyət axtarışının və sosial ədalət uğrunda mübarizənin nəticəsidir. Afroamerikalıların tarixi onların Afrikadan zorla gətirilən qulların nəvələri olmaları ilə başlayır. 1619-cu ildə ilk afrikalı qullar Amerikaya gətirildi, bu proses əsrlər boyu davam edən köləlik, zülm və qeyri-insani rəftarla formalaşdı. Afroamerikalıların öz şəxsiyyətlərini yaratmaları təkcə bu tarixi irsi tanımaqla deyil, həm də ona müqavimət göstərməklə, köləlikdən və irqçilikdən azad olmağa can atmaqla inkişaf etmişdir. Bu, mədəni dirçəliş və yaşamaq uğrunda mübarizə kimi formalaşdı. Afroamerikalılar köləlikdən sonra azadlıqlarını əldə etdikdən sonra öz şəxsiyyətlərini yaratmaq prosesinə girdilər. Bununla belə, illər boyu irqçilik, ayrı-seçkilik və sosial təcrid afro-amerikalıları öz mənşəyini, mədəniyyətini və dəyərlərini iddia etməyə sövq etdi. "afroamerikan variantı" təkcə mədəni ifadə forması deyil, həm də şəxsiyyət həmrəyliyi vasitəsidir. Afroamerikalılar, onları istisna edən və onları "başqası" kimi görən sosial quruluşa qarşı öz şəxsiyyətlərini qurmaq üçün bu variantı seçiblər. Afroamerikalılar tarixən onlara tətbiq edilən şəxsiyyətlərə alternativ yaratmaq, azadlıq və bərabərliklərini müdafiə etmək üçün bu variantı seçiblər. Bu, təkcə mədəni kimlik məsələsi deyil, həm də sosial mübarizənin nəticəsidir. Afroamerikalıların bütün dünyaya yayılması xüsusilə köləlik, məcburi köç və diaspor hərəkatları ilə formalaşan tarixi bir prosesdir. Afrika kökənli afroamerikalıların əksəriyyəti ABŞ-da yaşasa da, köləlik və immiqrasiya səbəbindən dünyanın digər yerlərində də afroamerikan mənşəli icmalar var. Bu yayılma müxtəlif coğrafiyalarda etnik kimliklərin, mədəniyyətlərin və sosial dinamikanın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Afrika əsilli afroamerikalıların dünyada ən mühüm genişlənmə prosesi 16-cı əsrin sonundan 19-cu əsrin ortalarına qədər davam edən köləlik dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə milyonlarla afrikalı Afrikadan Amerikaya zorla köçürüldü. Afrikanın qərb sahillərindən (xüsusilə Qana, Nigeriya və Anqola kimi indiki bölgələrdən) qul ticarəti vasitəsilə afrikalılar Amerikaya aparılaraq kənd təsərrüfatı işçiləri, mədən işçiləri və ev işçiləri kimi istifadə olunurdu. Bu proses Afrika diasporu (afrikalıların bütün dünyaya yayılmaq üçün hərəkatı) kimi tanınır. Afroamerikalıların bütün dünyaya yayılması köləlik dövründən bu günə qədər uzanan uzun və mürəkkəb bir səyahətdir. Bu proses məcburi miqrasiya, mədəni transformasiya, müqavimət və sosial dəyişikliklərlə formalaşdı və afroamerikalıların şəxsiyyətlərinin və mədəniyyətlərinin dünya miqyasında tanınmasına səbəb oldu. Bu gün afroamerikalılar təkcə Amerikada deyil, bütün dünyada əhəmiyyətli mədəni, bədii və sosial təsirə malikdirlər. Bugün afroamerikalıların ictimai miqyasda təsiri bir neçə aspektdə özünü göstərir:

1. Musiqi və Pop Mədəniyyəti

İngilis dilinin afroamerikan variantı xüsusilə rap, hip-hop, soul, blues və digər afroamerikan musiqi növləri vasitəsilə dünyaya yayılmışdır. Rap və hip-hop mədəniyyəti, yalnız ABŞ-da deyil, digər ölkələrdə də çox geniş bir izləyici kütləsi tapmışdır. Bu musiqi janrlarında istifadə olunan dil variantının leksikası, sintaksisi və üslubu artıq dünyanın bir çox yerində gənclər tərəfindən qəbul edilir və istifadə olunur. Dil variantının təkrarlanan istifadə formaları, ritmik təkrarlama və ifadə üsulları dünya səviyyəsində qəbul edilib [1, s. 120].

2. Sosial Media və İnternet

Sosial media platformaları, xüsusən Twitter, Instagram, və YouTube, ingilis dilinin afroamerikan dil variantının ifadə tərzlərinin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. İnternetdə və sosial mediada istifadə edilən sləng ifadələri və qısa cümlələr ingilis dilinin afroamerikan variantının bəzi elementlərini əks etdirir və buna görə də bu dil variantı global miqyasda tanınır.

²¹ Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı. E-mail: ism.parvana@gmail.com

Dil slənqi və qısa ifadələr: "Lit", "fam", "savage", "flexing", "slay" kimi afroamerikan ingiliscəsindəki sözlər və ifadələr gənclər arasında dünya miqyasında populyarlaşmışdır. Bu ifadələr yalnız sosial media ilə məhdudlaşmış, həm də qlobal mədəniyyətində yer tapıb [2, s. 250].

3. Kino və Televiziya

İngilis dilinin afroamerikan variantı beynəlxalq kino və televiziya proqramlarının rolu əhəmiyyətlidir. Blaxploitation filmləri (məsələn, 1970-ci illərdə yaranan afroamerikan filmi janrı) və daha sonrakı dövrlərdə yayımlanan black cinema (afroamerikan filmləri) ingilis dilinin afroamerikan variantının geniş şəkildə təqdim edilməsi və beynəlxalq izləyiçi tərəfindən qəbul edilməsində mühüm rol oynamışdır. Filmlər və televiziya proqramları: Məsələn, "The Fresh Prince of Bel-Air", "Empire", "Insecure", "Black Panther" kimi məşhur televiziya və film istehsalçıları ingilis dilinin afroamerikan variantı və onun mədəniyyətini qlobal səviyyədə yaymışdır. Bu layihələr afroamerikan mədəniyyətinin ifadəsi olaraq dünya miqyasında tanınan dil variantlarını təmsil edir.

İngilis dilinin afroamerikan variantının beynəlxalq populyarlığı, dilin struktural xüsusiyyətlərinin və sosial funksiyalarının necə qəbul edildiyini göstərir. İngilis dilinin afroamerikan variantı və onun xüsusiyyətləri, ABŞ-dan kənarda da müxtəlif mədəniyyətlərdə istifadə edilir. Məsələn, Avropada və Asiyada bəzi gənclər bu dil variantının elementlərini qəbul edir və bunu öz üslublarına daxil edirlər [3, s. 280].

Afroamerikan mədəniyyəti və dil variantı, xüsusilə gənclər arasında, dilin təkcə coğrafi və sosial şərtləri ilə bağlı deyil, həm də qlobal mədəniyyətlə əlaqəli bir fenomen olduğunu göstərir.

Bəhs olunan dil variantı beynəlxalq variant kimi qəbul edilməsi, dilin həm cəmiyyətlərarası əlaqələrdə, həm də mədəniyyətlərarası inteqrasiyada necə rol oynadığını vurğulayır. Bu dil variantının bəzi elementləri, xüsusən də mədəniyyətə aid xüsusiyyətlər, dünyanın müxtəlif bölgələrində identiklik və ifadə azadlığının bir vasitəsi kimi istifadə edilir. Dil variantının qlobal qəbul edilməsi həmçinin sosial bərabərlik və etnik kimlik məsələlərinə də yol açır.

İngilis dilinin afroamerikan variantının beynəlxalq aləmdəki rolu həm də identiklik məsələləri ilə əlaqəlidir. Dil variantına aid dil xüsusiyyətləri, yalnız dilin bir kommunikasiyalı vasitəsi olaraq deyil, həm də mədəniyyətin və sosial kimliyin bir təzahürü olaraq qəbul edilir. Həmçinin, ingilis dilinin afroamerikan variantı qəbul edilməsi, qlobal mədəniyyətin müxtəlifliyini və mədəni inteqrasiyanı simvolizə edir [4, s. 400].

İngilis dilinin afroamerikan variantına aid dil variantının istifadəsi, yalnız ABŞ-da yaşayan afroamerikalılarla məhdudlaşmış, eyni zamanda, afroamerikan diasporasının bir hissəsi olaraq, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan insanlarda da istifadə olunur. Bu dil, mədəniyyətin və identikliyin bir vasitəsi kimi rol oynayır.

İngilis dilinin afroamerikan variantı xüsusiyyətləri təhsil sahəsində də təhlil edilir. Bir çox dil tədqiqatçıları bu dil variantının, dil tədrisində müxtəlif sosial və mədəni kontekstləri anlamaq üçün bir vasitə kimi araşdırırlar. İngilis dilinin afroamerikan variantı beynəlxalq miqyasda yayılması, dil və təhsil sahələrində yeniliklərə və müxtəlifliklərə yol açır [5, s. 380].

Yuxarıda qeyd olunan ingilis dilinin variantı xüsusiyyətləri, dil öyrənənlər və dilin müxtəlif variantlarını öyrənənlər arasında qlobal bir müzakirə mövzusu halına gəlir. Bu, dil variantının yalnız ABŞ-da deyil, digər ölkələrdə də qəbul edilməsinə səbəb olur. Bu dil variantının ictimai səviyyədəki rolu həm afroamerikan mədəniyyətinin təmsilçiliyi, həm də qlobal mədəniyyətin bir hissəsi kimi qəbul edilməsi ilə əlaqədardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Rickford, J. R. (1999). African American Vernacular English: Structure, History, and Use. Blackwell Publishers. p 328
2. Smitherman, G. (2000). Talkin' and Testifyin': The Language of Black America. Houghton Mifflin. p 285
3. Alford, H. L. (2001). Black Talk: Words and Phrases from the Hood to the Amen Corner. Farrar, Straus and Giroux. p 320
4. Bucholtz, M. (1999). "You Da Man": African American Vernacular English and the Construction of Identity. Cultural Studies. p 489
5. Bucholtz, M., & Hall, K. (2004). Language and Identity. In The Handbook of Language and Gender. p. 394

Açar sözlər: afroamerikan, mədəniyyət, dialekt, dil variantı

Key words: afroamerican, culture, dialect, language variant

Ключевые Слова: афроамериканец, культура, диалект, языковой вариант

İngilis dilinin afroamerikan variantının ictimai həyatda rolu və istifadə prinsiplərinin təhlili

Xülasə

İngilis dilinin afroamerikan variantı ictimai həyatda, xüsusən beynəlxalq aləmdə bir çox mədəniyyətə və dilə təsir etmiş və qlobal miqyasda tanınan bir dil variantı kimi tanınmışdır. İngilis dilinin afroamerikan variantı ictimai aləmdəki rolu, əsasən pop mədəniyyətdə, musiqidə, kino və sosial mediada geniş yayılması ilə əlaqələndirilir. Bu dil variantı təkcə bir milli və ya etnik qrupun dili olmaqla qalmayıb, həm də qlobal mədəniyyətin mühüm bir hissəsinə çevrilib.

Bu dil variantı, yalnız bir mühitin və ya cəmiyyətin dili olmaqla qalmır, həm də müasir dünya mədəniyyətinin bir hissəsi olaraq geniş yayılan, çoxşaxəli və dinamik bir dil variantı kimi tanınır.

İngilis dilinin afroamerikan variantı beynəlxalq dil variantı kimi rolu müasir qlobal mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədardır. İngilis dilinin bu variantının istifadəsi qlobal miqyasda bir mədəniyyət və dil variantı fenomeninə çevrilmişdir.

Analysis of the role and usage principles of the afroamerican version of english in public life

Summary

The afroamerican variant of english has influenced many cultures and languages in public life, especially in the international world, and has been recognized as a globally recognized language variant. The afroamerican variant of english is associated with its role in the public realm, mainly in pop culture, music, film, and social media. This language variant has not only become the language of a national or ethnic group, but has also become an important part of global culture.

This language variant is not only the language of one environment or society, but also recognized as a widespread, diverse and dynamic language variant as part of modern world culture.

The role of the afroamerican variant of English as an international language variant is related to the development of modern global culture. The use of this variant of english has become a cultural and linguistic phenomenon on a global scale

Анализ роли и принципов использования афроамериканского варианта английского языка в общественной жизни

Резюме

Афроамериканский вариант английского языка оказал влияние на многие культуры и языки общественной жизни, особенно в международном мире, и был признан всемирно признанным языковым вариантом. Афроамериканский вариант английского языка связан с его ролью в общественной сфере, главным образом в поп-культуре, музыке, кино и социальных сетях. Этот языковой вариант не только стал языком национальной или этнической группы, но и стал важной частью мировой культуры.

Этот языковой вариант является не только языком одной среды или общества, но также признан распространенным, разнообразным и динамичным языковым вариантом в рамках современной мировой культуры.

Роль афроамериканского варианта английского языка как международного языкового варианта связана с развитием современной глобальной культуры. Использование этого варианта английского языка стало культурным и лингвистическим явлением глобального масштаба.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Gövhər xanım Məhərrəm qızı Nağıyeva
²²QƏTRAN TƏBRİZİNİN “DİVAN”INDAKI ARXAİZMLƏR

Giriş. Qətran Təbrizinin “Divan”ında araşdırılması vacib olan məsələlərdən biri də oradakı arxaizmlərdir. Şairin qələminə əsasən deyə bilərik ki, o heç bir halda söz baxımından kasadlıq hiss etməmişdir. Onun “Divan”ında olan arxaizmlərdən ayrıca bir lüğət belə düzəltmək olar. Burada işlənmiş arxaizmləri iki baxımdan araşdırmaq istəyirik. Biri “Fərhang-e Əmid” lüğətinə əsasən apardığımız bölgü əsasında, digəri isə dilçi alim Dəmirçizadənin təqdim etdiyi bölgü əsasında.

Əsas hissə. Qətran Təbrizinin “Divan”ında olan arxaik sözləri Əmid lüğətinə əsasən iki yerə bölmək olar: Əmid lüğətinə əsasən Pəhləvi dilində işlənmiş sözlər, bu gün arxaik sayılan sözlər, arxaikləşmiş ərəb sözləri. Əmid öz lüğətində pəhləvi dilində olan sözlərin işlənmə variantını da qeyd edir. “Divan”da işlənən həmin sözlərdən bəzisinə baxaq:

- došxār دشخوار
 (səft) [pəhləvi: dušxvār, məqəbil Asan] «dşvar» [qədimi] səxt; məşkl
- (çətin (səft) [pəhləvi: asanın antonimi] [qədim] çətin)
- ایدر /idar/
- (ism) [pəhləvi: ētar] [qədimi] ۱. اینجا
- ([pəhləvi:] [qədim] bura)
- مانا /mānā/
- (ism) [pəhləvi: mānāk] [qədimi] ۱. مثل؛ مانند؛ نظیر.
- (ism) [pəhləvi:] [qədim]. Kimi, bənzər, oxşar)
- کانا /kānā/
- (səft) [qədimi] نادان؛ ابله؛ احمق؛ کون
- ((səft) [qədim] nadan, əbləh, axmaq, kütbeyin)
- کنده /kande/
- (səft) [pəhləvi: kandak] ۱. جداشده؛ ۲. گودشده؛ ۳. (ism) [qədimi] گودال عریض برای جلوگیری از عبور دشمن یا برگرداندن سیل؛ خندق.
- (səft) [pəhləvi:] 1. Ayrılmış, 2. Dərinləşmiş. (ism) [qədim] düşmənin keçidinin qarşısını almaq ya seli qaytarmaq üçün enli çala, xəndək.
- کندا /kondā/
- (ism, səft) «کندا» [qədimi] ۱. فیلسوف؛ حکیم.
۲. (səft) = کاهن
- (ism, səft) [qədim] 1. Filosof, həkim. 2. (səft) kahin
- مروا /morvā/
- (ism) [pəhləvi: morvak, məqəbil Mrəwa] [qədimi] تقال؛ فال نیک
- (ism) [pəhləvi: pis falın antonimi] [qədim] yaxşı fal saymaq, yaxşı fal
- مرغوا /morq[o]vā/
- (ism) «مرغوا» [qədimi] ۱. [məqəbil مروا] فال بد
- (ism) [qədim] [yaxşı falın antonimi] pis fal
- پرنیان /parniyān/
- (ism) [pəhləvi: parnikān] «پرنون، پرنو، پرن» [qədimi] نوعی پارچه ابریشمی منقش؛ دیبای منقش؛ حریر نازک:
- (ism) [pəhləvi:] [qədim] naxışlı ipək parça növü, naxışlı ipək, naziik ipək
- ستور /sotur/
- (ism) [pəhləvi: stōr] «استور» (زیست‌شناسی) [qədimi] حیوان چهلپا که سواری بدهد یا بار ببرد مانند اسب و استر؛ چهارپا؛ چاروا.
- (ism) [pəhləvi:] (biologiya) [qədim] at ya qatır kimi minilən ya yük daşıyan dördayaqlı heyvan, dördayaqlı.
- جان آهنج /jān[']āhanj/
- (səft) [qədimi, məjāz] آنچه جان آمی را بگیرد؛ برآورنده جان؛ بیرون آورنده جان.
- (səft) [qədim, məcaz] adamın canını alan, canı çıxaran, canı xaric edən
- ناردانه (تلفظ: nār dāne) (در قدیم) دانهای انار؛ (به مجاز) اشک خونین.
- (qədimdə) nar dənəsi; (məcazi olaraq) qanlı göz yaşı
- هیجا /ha(e)yjā/
- (ism) [ərəbi: هیجاء] [qədimi] جنگ؛ کارزار؛ پیکار.
- (ism) [ərəbi:] [qədim] müharibə, döyüş
- تنین /tennin/
- (ism) [ərəbi, cəm: تنین] [qədimi] ۱. ماهی.
۲. مار بزرگ.
۳. اژدها.
- (ism) [ərəbi:] [qədim] 1. balıq, 2. böyük ilan, 3. əjdəha

²² Bakı Dövlət Universiteti, Şərqişünaslıq fakültəsinin doktorantı. aghayeva500@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9900-0670>

(isim) [ərəbcə:] [qədim] qırmızıya çalan üzüm şərabı

(isim) [ərəbcə: fars dilindən alınma söz] [qədim] şahmat oyununda piyada

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” kitabında sözlərin arxaikləşməsinin təzahürlərini üç formada təqdim edir:

a) Ləfzi arxaikləşmə, yəni sözün fonetik, morfoloji və semantik bütövlükdə bir lüğət vahidi kimi işlənilməyərək işlək sözlər sırasından çıxması yolu ilə arxaikləşməsi; yasavul, qaravaş...

چو مهر مهر او خواند شود کانا چو فرزانه

چو کان کین او کاود شود فرزانه چون کانا (4, s.4, q.2, b. 26)

Onun məhəbbətini çağıranda nadan ağıllı kimi olar
Ona kin bəsləyən ağıllı əbləh kimi olar

نیاید آفرین آنکس که گردنش کند نفرین

نیاید مر غوا آنکس که یزدانش کند مروا (4, s.4, q.2, b. 40)

Fələyin qarğış etdiyi kəs əhsən tapmaz
Allah xeyri verdiyi kimsə şər tapmaz

بر بداندیشان تو بر دشمن خویشان تو

برینان چون خار گردد در چون خارا شود (4, s.73, q. 38, b. 30)

Sənin bədxahlarına, sənin öz düşmənlərinə
İpək tikan kimi olar, dürr qranit kimi

Arxaikləşmiş sözlərdən Cabolsa və Cabolqa sözlərini göstərmək olar. Cabolqa şərqdə xəyali şəhər, Cabolsa qərbdə xəyali şəhər adlarıdır ki, bu gün həmin sözlər fars dilinin lüğət tərkibindən çıxmışdır. Aşağıdakı beytdə Qətran Təbrizi Fəzlunun mülkünün şərqdən qərbə yayıldığını göstərmək üçün Cabloqa və Cabolsa sözlərindən istifadə etmişdir.

ملک فضلون که گسترده است فضل او وجود او

ز جابلقا بجابلسا ز جابلسا به جابلقا (4, s.4, q. 2, b.16)

Fəzli və səxavəti yayılan Fəzlunun səxavəti
Cabolqadan Cabolsaya, Cabolsadan Cabolqayadır.

b) Mənaca arxaikləşmə, yəni sözün fonetik və morfoloji cəhətlərinə görə eyni ilə qalmaqla başqa yeni bir mənada işlənilməsi və əvvəlki mənada işlək sözlər sırasından çıxması yolu ilə arxaikləşməsi: məs.: kişi (adam mənasında), oğul (övlad mənasında), qızıl (qırmızı mənasında) ...

لشگر جنگی ترا یاران فرهنگی ترا

حشمت هنگی ترا فرهنگ با سامان ترا (4, s.2, q. 1, b. 8)

Sənin döyüş qoşunun elmlı dostların
Sənin ordunun böyüklüyü ölçülü elmin

Bu gün “alay” mənasında işlənən “həng” sözü keçmişdə ordu, bu gün “ev əşyaları” mənasını verən “saman” sözü keçmişdə “ölçü, nişan” mənasında işlənmişdir.

v) Şəkilcə arxaikləşmə, yəni sözün eyni mənada qalaraq əvvəlki fonetik və morfoloji tərkibini az-çox itirib öz şəklini dəyişməsi yolu ilə əvvəlki şəklinə görə arxaikləşməsi; məs.:ol-o, kim-ki, dəxi-də, tutsaq-dustağ, birlə-bilə-ilə... (D.101) Qətran Təbrizinin “Divan”ında müasir fars dilində “doşvar” sözünü buna misal göstərmək olar.

اگر بنزد تو باشم و گر بديگر جای

بجز بدست تو دشخوار من نگرده خوار (4, s. 169, q. 86, b. 35)

Əgər sənin yanında olsa və əgər başqa yerdə
Yalnız sənin əlinlə mənim çətinliyim xar (asan) olar.

Yaxud “manestən” bənzəmək feilindən yaranan “manənd” sözünün arxaik forması olan “mana”-nı göstərmək olar.

سرخ می مانا به جام زر همی دادی مرا

آن لب و می مرا اندیشه‌ای در دل فکند (4, s. 64, q. 33, b. 4)

Mey kimi qırmızı qızıl camda verirdin mənə
O dodaq və mey mənim ürəyimə fikir saldı

Qətran Təbrizinin “Divan”ında şahmat oyununda istifadə olunan “piyada” sözünün arxaikləşmiş forması işlənmişdir.

Lüğətdə qeyd olunur ki, “beydaq” sözü fars dilindən götürülmüş “piyadək” sözünün ərəbləşmiş variantıdır ki, şahmat oyununda “piyada” fiqurunu bildirir.

شهمات کند به لعب خصمان را

هر گه که فرو کشند بینق را (4, s.13, q. 5, b. 29)

Oyunla düşmənləri şahmat edər

Hər zaman ki piyadanı aşağı çəkərlər
Müasir fars dilində “nar dənəsi” birləşməsi izafət tərkibində verildiyi halda arxaik forması mürəkkəb söz kimi işlənmişdir. Bu tip sözləri də ləfzi arxaikləşmiş sözlərə şamil etmək olar:

تابان چو نار دانه سرخ از بر پیرند
بیجا ده رنگ لاله ز پیروزه گون گیا (4, s.6, q. 3, b. 11)

Budaqlı ağacda qırmızı dar dənəsi kimi parlaq
Yaqut rəngli lələ, firuzə rəngli bitki

تیره با رأی پاک او خورشید
خشک با دست راد او در باب (4, s. 42, q. 18, b. 21)

Onun pak fikri ilə günəş tutqun
Onun səxavət əli ilə quru dəniz

آفرین بادا بر آن شمشیر جان آهنگ تو
آن روان دشمنان دین و دولت را روا (4, s. 11, q. 4, b. 36)

Afərin olsun sənin canalan qılıncına
O hərəkət din və dövlət düşmənlərinə rəvadır

Bu beytdə “canahənc” sözü arxaikləşmiş sözdür. Məlum olduğu ki, fars dilində “c” və “g” səsləri bir-birinin yerində işlənə bilər. Ahəng sözünün yeyrində ahənc işlənməsi buna bariz dünmünədir. Bu söz iki sözün birləşməsindən “can” və “ahənc” sözlərindən yaranmışdır. Həm “can”, həm də “ahəng” sözləri müasir fars dilində işlənsə də, onların birlikdə işlənen formasına ancaq klassik ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür. “Ahəng” sözü müasir fars dilində “istək” mənasını verir. “Canahənc”i “canistəyən” kimi verə bilərik ki, bu da bizim dilimizə “canalan” kimi tərcümə olunsada daha düzgün olar.

Ə.Dəmirçizadə yazır: Sözlərin arxaikləşməsi başlıca olaraq aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər:

a) Söz ifadə etdiyi anlayışla əlaqədar olan əşyanın və ya hadisənin aradan çıxması, müasirliyini itirməsi nəticəsinə arxaikləşir; məs.: xış, yasavul, dəbilqə, vəsmə, bac..

Qətran Təbrizinin “Divan”ında belə sözlərə çox rast gəlmək olar. Məsələn, bu gün nüzədən istifadə olunmadığı üçün nüzə başlığı mənasında işlənen “senan” sözü də arxaikləşmişdir.

خراب گردد پیش سنان او خاره
سراب باشد پیش بنان او دریاب (4, s. 36, q. 15, b. 36)

Onun nüzə başlığının qarşısında qranit dağlar
Onun barmaqlarının qarşısında ilğım dəniz olar

b) Söz daha qüvvətli və tam bir sinonimlə qarşılaşdıqda, hətta sinonim əcnəbi mənşəli olsa da, bəzən arxaikləşir;

بیم در هند است همواره اگر تو ایبری
گرچه تو در هند باشی امر تو ایبری بود (4, s. 95, q. 50, b. 29)

Əgər sən burdasan qorxu həmişə Hindistandır

Sən Hindistanda olsan da əmrin burda idi

Qətran Təbrizinin arxaik sözlərlə yeni sözləri sinonim kimi işlətməsi də maraqlı texnikalardan biri sayıla bilər.

عطای او بترک و هند اگر چه ملک او ایبری
نهیب او بروم و سند اگر چه جای او اینجا (4, s. 4, q. 2, b. 22)

Onun mülkü burda olsa da, bəxşişi türkcə və hindədir

Onun yeri burda olsa da, fəryadı Ruma və Sindədir.

Gördüyümüz kimi bu beytdə “idər” və “inca” sinonimləri eyni mənanı yəni “bura” mənasını verir.

Ərəb dilində işlənen və bu gün arxaikləşmiş sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

سنانش مایه مرگست و کلکش مایه روزی
ز دستش نگسلد رادی ز تیغش نگسلد هیجا (4, s. 4, q. 2, b. 23)

Nizəsi ölüm dəlili, qələmi ruzi səbəbidir

Əlindən səxavət kəsilməz, qılıncından döyüş

Əmid lüğətində oxuyuruq:

Gördüyümüz kimi bu beytdə arxaik söz olan “heyca” “müharibə” və “döyüş” anlamını verir. Başqa bir arxaikləşmiş “tənnin” sözünə “Divan”da rast gəldik. Lüğətdə onun haqqında bu məlumatlar verilir:

Gördüyümüz kimi bu sözün balıq, böyük ilan və əjdaha kimi mənaları qeyd olunmuşdur.

بابر ماند و خورشید گاه مهر و رضا
بشیر ماند و تنین گاه خشم و غضب (4, s. 32, q. 13, b. 21)

Məhəbbət və razılıq zamanı buluda oxşayır və günəşə

Qəzəb və əsəb vaxtı şirə və əjdahaya oxşayır

Digər arxaik sözlərdən “səhba” sözünü göstərmək olar:

Bu söz lüğətdə qədim ərəb sözü kimi verilir ki, mənası “qırmızıya” çalan üzüm şarabıdır.

الا تا خوردن انده دهد گوینده را گنگی
الا تا خوردن صهیبا کند هر گنگ را گویا (4, s. 5, q. 2, b. 46)

Ey qəm çəkməsi danışanı lal edər

Ey şarab içməsi hər lalı danışan edər

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: "Azərbaycanşünas", 1962.
2. Müasir Azərbaycan dili. Üç cildə, I cild Bakı: Elm, 1978, 321 s.
3. <https://ganjoor.net/ghatran>

4. دیوان قطران تبریزی. از روی نسخه تصحیح شده محمد نخجوانی. تهران: انتشارات ققنوس، 1362.

5. <https://vajehyab.com/>

Keywords: Qatran, Tabrizi, Divan, classification

Ключевые слова: Кятран, Тебризи, диван, классификация

THE ARCHAISMS IN QATRAN TABRIZI'S "DIVAN"

Summary

One of the important issues to be explored in Qatran Tabrizi's "Divan" is the archaisms present in it. Based on the poet's style, we can state that he never felt a shortage of words. From his "Divan," one could compile a separate lexicon of archaisms. We aim to examine the archaisms used here from two perspectives. One is based on the classification according to the "Farhang-e Amid" dictionary, and the other is based on the classification presented by the linguist Damirchizade.

АРХАИЗМЫ В "ДИВАНЕ" КЯТРАНА ТЕБРИЗИ

Резюме

Одним из важных вопросов, требующих исследования в "Диване" Кятрана Тебризи, являются архаизмы, встречающиеся в нем. Исходя из стиля поэта, можно утверждать, что он никогда не испытывал дефицита слов. На основе его "Дивана" можно составить отдельный словарь архаизмов. Мы хотим исследовать архаизмы, использованные в данном произведении, с двух точек зрения. Одно из них основано на классификации, представленной в словаре "Амид", а другое — на классификации, предложенной лингвистом Дамирчизадэ.

Rəyçi: f.e.d. Şəfəq Ənvər qızı Əlibəyli

QAZAX DİLİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI İLƏ BAĞLI FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Giriş. Dil vahidlərinin içindəki frazeoloji birləşmələr milli mədəniyyət və dünyagörüşünün göstəricisi olaraq dilçilikdə xeyli dərəcədə araşdırılmış olsa da yetəri qədər həll olunmayan məsələlər də qalmaqdadır. Frazeoloji birləşmələr bir neçə komponentdən ibarət olsa da hamısı birləşərək leksik bir bütövlük təşkil edir və yalnız bir mənaya malik olur. Frazeoloji birləşmələrin leksik mənada birləşib leksik bütövlük yaratması onların semantik cəhətdən ayrılmaz bütövlüyə çevrilməsi deməkdir. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin cümlə içində ayrılıqda cümlənin bir üzvü vəzifəsini yerinə yetirməsi haqqında dilçi alimlər arasında müxtəlif fikirlər olmuşdur. Lakin V.V.Vinoqradovun qəti şəkildə söylənilmiş “Frazeoloji birləşmələrin semantik birliyi onun komponentləri arasında tam sintaktik ayrılığın və ya canlı sintaktik əlaqənin olmaması ilə saxlanılır” fikrindən sonra rus dilşünasları arasında bu mübahisə sona çatmışdır [3, s. 150].

Kenesbayevin qeyd etdiyi kimi “Frazeoloji birləşmələrin quruluş baxımından formalaşması və onların komponentlərinin birləşmə üsullarında mövcud olan qanunauyğunluqlar zaman içində semantik məzmun baxımından müəyyən bir sistemə daxil olurlar” [5, s. 9]. Bu fikir dilin sabit ifadələrinin formalaşmasının və semantik inkişafının, həmçinin frazeoloji birləşmələrin istifadəsinin təbii və sosial mühitlə əlaqəli olduğu ortaya qoyur. Qazax və Azərbaycan dilləri, həmçinin digər türk dilləri eyni bir dil ailəsinə mənsub olduqları üçün bu dillərdə çox sayda leksik və frazeoloji ortaq elementlər mövcuddur. Hər iki dilin frazeoloji quruluşları, əsasən, bu xalqların ortaq mədəniyyəti, tarixi təcrübəsi və dünyagörüşü ilə sıx əlaqəlidir. Türk dillərində frazeoloji oxşarlıqlar, xüsusilə bəzi atalar sözlərində və məsəllərdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bəzi frazeoloji birləşmələr həm struktur, həm də mənə baxımından tamamilə eyni olsa da, bəziləri yalnız mənaca yaxınlıq təşkil edir. Bu oxşarlıqlar türkdilli xalqlar arasında dil və mədəniyyət əlaqələrinin tarixi dərinliyini və bu xalqların dil və düşüncə dünyasında mövcud olan ümumi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir.

Qazax və Azərbaycan dillərinin frazeoloji quruluşlarını müqayisə edərkən hər iki dildəki bəzi frazeoloji birləşmələrin eyni mənəni ifadə etdiyini, bəzilərinin isə yalnız qismən paralellik təşkil etdiyini müşahidə edirik. Bu paralellik türkdilli xalqların ortaq tarixi və mədəni təcrübələrinə, xüsusən də, qədim dövrlərdən gələn dil və folklor ənənələrinə dayanan bir təməldən qaynaqlanır. Növbəti nümunələrdə qazax dilindəki frazeoloji birləşmələrlə Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələrin oxşarlığı və fərqliliyi daha ətraflı şəkildə göstəriləcəkdir. Bu nümunələr həmçinin frazeoloji birləşmələrin sosial və mədəni kontekstlə necə əlaqəli olduğunu aydınlaşdıracaqdır.

Əsas hissə. Məişət leksikasına daxil olub geyim əşyalarından biri olan *kəyлек* [köylek] sözü qazax dilində qadın və ya kişi üçün geyilən və tez-tez gündəlik istifadə üçün uyğun paltar növünü ifadə edir [9, s. 220-221]. *Kəyлек* sözü Azərbaycan dilində də mövcuddur və *köynək* şəklində ifadə olunur. Qazax dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində *köynək* bədənə yuxarı hissəsinə geyinilən yüngül geyim mənasına gəlir [2, s. 765]. *Kəyлек* və *köynək* sözləri hər iki dilin frazeoloji birləşmələrində geniş şəkildə istifadə olunur.

Ak kəyлек [ak köylek] qazax dilində “təmiz qəlbli insan”, “saf niyyətli insan” və ya, hətta “xoş niyyətli dost” mənalarında işlədilir. Bu ifadə çox vaxt bir insanın səmimiyyətini, xeyirxahlığını və paklığını vurğulamaq üçün istifadə olunur [4, s. 24]. *Ak* “ağ” sözü məcazi mənada dürüstlük, sadəlik və ruhən təmizlik kimi xüsusiyyətləri ifadə edir. *Kəyлек* “köynək” sözü isə bədənə örtən bir geyim növü olmaqla insanın xarici görünüşünün və ya şəxsiyyətinin bir simvolu kimi də istifadə oluna bilər. Məcəzi mənada *kəyлек* insanın xarakterinə, cəmiyyət içindəki davranışına işarə edə bilər. Azərbaycan dilində *ağ köynək* ifadəsi birbaşa frazeoloji mənaya malik olmasa da buna bənzər ifadələr mövcuddur. Məsələn, “təmiz qəlbli”, “nur üzli” və s.

Қанды кəйлек [kandı köylek] qazax dilində “ayrılmaz dost” və ya “ən yaxşı dost” mənalarında işlədilir [4, s. 315]. Burada *қанды* “qanlı” və *kəйлек* “köynək” sözləri birləşərək semantik olaraq bir-birini tamamlayır. *Қанды* sözü *қан* “qan” kökündən yaranır və burada məcazi mənada istifadə edilir, çünki qan həyatın, eyni zamanda, yaxınlığın, dostluğun və bağlılığın simvoludur. Köynək isə fiziki olaraq insanın bədənə yaxın olan bir əşya olduğu üçün “ayrılmaz dost” mənasını gücləndirir. Beləliklə, *қанды кəйлек* ifadəsi Azərbaycan dilindəki “can dostu” ifadəsinə uyğun gəlir. *Қанды кəйлек* ifadəsi ilə sinonim mənəni təşkil edən *қанды кəйлек жолдас* [kandı köylek joldas] və əks mənaya gələn *қанды кəйлек жау* [kandı köylek jau] “yaxın adamını öldürən düşmən” ifadələri də işlədilir [4, s. 315]. “Ən yaxın dost” mənasında bəzən *em кəйлек* [yet köylek] ifadəsi də işlədilir. *Em* “ət” sözü semantik baxımdan eynilə *қан* sözü kimi həyatın və varlığın bir simvolu olaraq göstərilir [4, s. 171]. Bu frazeoloji vahidlər sintaktik strukturlarına əsasən, təyini söz birləşmələri modelinə uyğun olaraq təsnif edilə bilər, çünki hər bir frazeoloji birləşmənin birinci komponenti sifət, ikinci komponenti isə isimdən ibarətdir. Bu cür frazeoloji vahidlərdə sifət isimlə əlaqə quraraq onun xüsusiyyətini və ya keyfiyyətini əks etdirir, beləliklə, onlar müəyyən bir anlayışın, xarakterin və ya sosial fenomenin təsvirində funksional rol oynayır.

Azərbaycan dilində də köynəyə aid məsəllər var. Məsələn, *köynəyindən keçirmək*, *bir köynək yaxın olmaq*, *bir köynək aralı olmaq*, *qanlı köynəyini başına dolamaq*, *bir köynək at tökmək*, *bir köynəkdə çalmaq* [1, s. 56].

Məişət leksikasına daxil olub ev əşyalarından biri olan *бесік* [besik] “beşik” sözü qazax dilində frazeoloji birləşmələrdə istifadə olunmaqla yanaşı, Azərbaycan dilində də bəzi məcazi mənalarda işlədilə bilər. Beşik türk xalqlarının ənənəvi mədəni irsinin bir hissəsidir. Bu, körpələrin yatması üçün nəzərdə tutulmuş, xüsusən köhnə dövrlərdə istifadə olunan bir növ yataqdır [6, s. 295]. *Алтын бесік* [altın besik] frazeologizmi qazax dilində “vətən”

²³ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı. ulker.efendiyeva@list.ru

mənasında işlədilir [4, s. 38]. Bu frazeoloji birləşmədə hər iki komponent isimdən ibarətdir. Azərbaycan dilində isə “beşik” sözü məcazi mənada işlədilir. Buna misal olaraq “Azərbaycan muğam sənətinin beşiyidir” cümləsini göstərmək olar. Cümlədəki “beşik” sözünün ifadəsi bir metafora olaraq işlədilir [6, s. 295]. *Алтын бесік* [altın besik] frazeologizmi qazax dilində “vətən” mənasında işlədilir [11]. Qazax dilində *қазан* [kazan] “qazan” sözü ev əşyalarına aid məişət leksikasının bir elementi olaraq müxtəlif frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə işlədilir. *Қазан* qazax dilində də Azərbaycan dilindəki kimi yemək bişirmək üçün istifadə olunan qab mənasını verir [6, s. 739]. Eyni zamanda Azərbaycan dilində də *qazan* sözü frazeoloji birləşmələrdə müxtəlif semantik funksiyalarla işlədilir.

Қазан асу [kazan asu] qazax dilində “yemək bişirmək”, “qazanı ocağa qoymaq” mənalарını ifadə edən bir frazeoloji birləşmədir [4, s. 304]. Bu ifadə Azərbaycan dilində də *qazan asmaq* şəklində işlədilir və eyni mənanı kəsb edir. İfadənin kökündə müstəqim və məcazi mənalар mövcuddur ki, bunları dilin inkişafı və məna qatlarının dəyişməsi ilə izah etmək mümkündür. Qazanın asılması yeməyin hazırlığı üçün ənənəvi üsulu ifadə edir. Əvvəllər *qazan asmaq* ifadəsi müstəqim mənada işlədilirdi. İnsanlar açıq havada, ocaq üstündə qazanı asaraq yemək bişirirdilər. Qazan bir çox yemək hazırlığı prosesində istifadə olunan əsas qab olduğundan, onun asılması yeməyin hazırlanmasında mühüm bir mərhələni ifadə edirdi. Bu halda *qazan asmaq* birbaşa olaraq ocaq qalayıb üzərindən qazanı asaraq yemək bişirməyə başlamağı göstərir. Zamanla, dilin inkişafı və mədəni dəyişikliklər nəticəsində, *qazan asmaq* ifadəsi məcazi mənada işlənməyə başlanmışdır. Frazeoloji birləşmə olaraq *qazan asmaq* artıq sadəcə yemək bişirmək mənasında deyil, daha geniş anlamda, “işə başlamaq”, “hazırlıq görmək” kimi mənalар daşımağa başlamışdır. Bu, xüsusilə, gündəlik həyatdakı fəaliyyətlərin başlanğıcını simvollaşdırmaq məqsədilə istifadə olunur. Bu mənada, *qazan asmaq* ifadəsi bir fəaliyyətin və ya işin ilkin mərhələlərini ifadə edən bir metafora çevrilmişdir [1, s. 186].

Қазаны көтерді [kazanı köterdi] frazeoloji birləşməsi qazax dilində məcazi mənada işlənir və “ölümün bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürmək” mənasını verir. Burada, *қазан* sözü gündəlik həyatda qida bişirmək üçün istifadə olunan bir alət kimi tanınır və konkret mənada bir qabı ifadə edir. Lakin frazeoloji birləşmədə bu söz simvolik mənaya malikdir və yas mərasimi və ya ölüm mərasimi ilə əlaqələndirilir. Qazanın metaforik istifadəsi, xüsusən də yas məclislərinin təşkil edilməsi və bu mərasimlə bağlı olan məsuliyyətləri simvollaşdırır. Burada “қазаны көтерді” yas mərasimi ilə bağlı olan yemək bişirmək, yas məclisini təşkil etmək kimi məcazi məna daşıyır. Bu ifadə fəli birləşmədir və iki əsas komponentdən ibarətdir. *Қазан* “qazan” sözü frazeoloji birləşmənin birinci tərəfidir. *Көтерді* “qaldırdı, götүrdü” sözü frazeoloji birləşmənin ikinci komponenti olub burada “məsuliyyəti öz üzərinə götürmək” mənasında işlənir. *Қазаны көтерді* ifadəsi qazax dilində məcazi mənada işlənən, milli xüsusiyyət daşıyan frazeoloji vahiddir. Azərbaycan dilində onun tam ekvivalenti olmasa da “yas işlərini boynuna götүrdü” ifadəsi onun mənasına yaxın bir ifadə kimi işlədilə bilər [4, s. 304].

Qazan sözü ilə bağlı Azərbaycan dilində də çox sayda ifadələr var. Məsələn, *qazan asmaq*, *qazan dibi yalamaq*, *qazan qaynatmaq*, *qazan örtülü qaynamaq*, *qazan dedi dibim qızıldı*, *çömçə dedi*, *gəzib gəlmişəm* [1, s. 186]. Qazax dilində məişət leksikasına daxil olub geyim əşyalarından biri olan *emek* sözü Azərbaycan dilində “ətək” olaraq işlədilir [7, s. 464]. Qazax dilində *emek* və Azərbaycan dilində *ətək* sözləri hər iki dildə frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə istifadə olunur.

Етегінде сәжде қыту (*намаз оқу*) [yeteqinde səjde kılı (namaz oku)] ifadəsi qazax dilində ironik və istehza ilə deyilmiş bir ifadədir. Bu ifadə bir insanın kiminsə qarşısında həddindən artıq itaətkar və təvəzökar davranışını, onu ideal, günahsız biri kimi görməsini təsvir edir. Lakin əslində bu itaət və hörmətin yanlış insana, yəni soyuq ürəkli, mənəviyyatsız, bəd əməlli birinə göstərildiyi vurğulanır. Burada ironiya ondadır ki, “günahsız” kimi görünən bu şəxs əslində pis niyyətli və əxlaqsız biridir, amma digər insanlar bunu anlamayaraq ona çox böyük hörmət və itaət göstərirlər. Qazax dilində bu ifadə linqvistik cəhətdən ironik bir konstruksiya və müəyyən sosial və mədəni mənalарı, həmçinin insanlar arasındakı əlaqələri vurğulayan bir frazadır [4, s. 170]. Azərbaycan dilində isə bu ifadə “ətəyində namaz qılmaq” kimi ifadə olunur və qazax dilinin əksinə saf, təmiz və dürüst insanlar haqqında işlədilir [1, s. 120].

Етегінен айрылмайды [yeteqinen ayrılmaydı] ifadəsi qazax dilində “ətəyindən ayrılmamaq, yapışmaq, ardınca getmək” mənasına gələn frazeoloji birləşmədir. Bu ifadə bir şəxsin və ya bir şeyin ardınca fasiləsiz şəkildə düşməsini, ondan ayrılmamasını və ya ona çox möhkəm bağlanmasını göstərir [4, s. 170]. Azərbaycan dilində də “ətəyinə yapışmaq” ifadəsi eyni mənaya gəlir. Azərbaycan dilində buna uyğun başqa bir ifadə “ətəyinə yapışmaq” ola bilər. Bu ifadə “yalvarmaq, kömək istəmək, günahkar saymaq” mənalарına gəlir. Linqvistik və semantik cəhətdən bu ifadə həmçinin əxlaqi və psixoloji mənada bir şəxsin zəifliyi və ya asılılığı ilə əlaqəli olaraq işlədilir. *Ətəyinə yapışmaq* ifadəsi bir şəxsin digərinə qarşı aşırı şəkildə minnət və yalvarma davranışı göstərməsini, ya da həmin şəxsi idealizə etməsini bildirir [1, s. 120].

Qazax dilində *төсек* [tösek] və *жастық* [jastık] sözləri ev əşyalarına aid məişət leksikasının bir elementi kimi müxtəlif frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə işlədilir. *Төсек* qazax dilində “döşək” mənasına gəlir və eynilə Azərbaycan dilindəki kimi yatmaq üçün istifadə olunan yumşaq yer mənasına gəlir [10, 361]. *Жастық* sözü isə qazax dilində içinə quş tükü ilə doldurulub, üstü örtülərək başı qoymaq və ya yan yatarkən çiyin altına dəstək vermək məqsədilə hazırlanmış əşyadır və Azərbaycan dilində “yastıq” mənasına gəlir [8, s. 166].

Төсегімен көтерді [töseqimen köterdi] ifadəsi qazax dilində “gəlin gəldiyi il hamilə qaldı”, “tezliklə ana oldu” mənasında işlənir. Buradakı “төсек” (döşək, yataq) sözü nikah və ailə həyatının simvolu kimi çıxış edir. “Көтерді” (qaldırdı, hamilə qaldı) isə burada “hamilə olmaq” mənasında məcazi işlənməşdir. Bu ifadə adətən gəlinin

yeni ailəyə gəlməsi və qısa müddət sonra hamilə qalmasını vurğulamaq üçün istifadə edilir. Qazax cəmiyyətində bu hal müsbət qarşılandığı üçün ifadə də pozitiv mənə daşıyır [4, s. 518]. İfadə iki əsas komponentdən ibarətdir. *Təcegimən* “döşəyi ilə, yatağı ilə” sözü burada nikah və evlilik simvoludur. *Kəməpdі* “qaldırdı, hamilə qaldı” sözü burada birbaşa “hamilə olmaq” mənasında işlənir. Türk xalqlarında evlənən qız üçün cehiz kimi yataq dəsti hazırlamaq, döşək sırtmaq adətdir. Qazax dilində *təcegimən kəməpdі* (hərfi mənada “döşəyi ilə hamilə qaldı”) ifadəsi “cehizi ilə gəldiyi kimi hamilə qalmaq” mənasını ifadə edir.

Təsekte басы қосылды [tösekte bası qosıldı] ifadəsi “bir-birinə yaxın olmaq, bir yerdə yaşamaq, ailə qurmaq və ya birləşmək” mənasında işlədilir. İfadə həm evlilik, ailə birliyi, həm də qohumluq və dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsi anlamında işlənə bilər [4, s. 519]. *Təsek* “yataq, döşək” sözü burada fiziki və mənəvi yaxınlıq, evlilik və birlik rəmzidir. *Басы қосылды* “başları birləşdi” sözü isə burada məcazi mənada insanların birgə həyat qurması, dost və qohum olması mənasında işlənir. Azərbaycan dilində buna oxşar *bir yastığa baş qoymaq* ifadəsi vardır.

Qazax dilində *жастық* [jastıq] “yastıq” sözü ev əşyalarına aid məişət leksikasının bir elementi olaraq müxtəlif frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə işlədilir.

Жастықтан басын көтерді [jastıqtan basın köterdi] frazeoloji birləşməsi “xəstəlikdən sağaldı, xəstə yatdığı yerdən qalxdı” mənasında işlədilir. Bu ifadə əsasən xəstəlikdən çıxma, sağalmaq və əvvəlki vəziyyətinə qayıtmaq mənasında işlədilir. *Жастық* “yastıq” sözü burada yataqda yatmaq, xəstə olmaq mənasında işlədilir. *Бас көтерү* “başını qaldırmaq” sözü isə burada ayağa qalxmaq, sağalmaq, gücünü toplamaq mənasında işlənir [4, s. 191].

Nəticə. Qazax və Azərbaycan dillərinin frazeoloji birləşmələrin quruluşlarında mövcud olan oxşarlıqlar və fərqliliklər bu dillərin ortaq tarixini və mədəniyyətini əks etdirir. Bu tədqiqat həm də türk dillərindəki məişət leksikasının quruluş və semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə göstərir.

Nəticə olaraq demək olar ki, bu araşdırma həm qazax dilindəki, həm də Azərbaycan dilindəki frazeoloji elementlərin quruluş və mənə baxımından nə dərəcədə oxşar və fərqli olduğunu göstərir, beləliklə, daha geniş bir müqayisəli təhlil aparmağa imkan yaradır. Araşdırmada *көйлек* [köylek] “köynək”, *бесік* [besik] “bəşik”, *қазан* [kazan] “qazan”, *етек* [yetek] “ətək”, *төсек* [tösek] “döşək”, *жастық* [jastıq] “yastıq” sözləri ilə bağlı frazeoloji birləşmələr verilmişdir. Bu sözlər məişət leksikasına aid leksik vahidlər olmaqla həm qazax dilində, həm də Azərbaycan dilində oxşar və fərqli mənalarda frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlədilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2018, 288 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1977, 310 с.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977, 712 б.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: ҚазАқпарат, 2007, 356 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том. Б.Сүйерқұлова, С.Жапақов, Т.Жанұзақов және т.б. Алматы: Арыс, 2006, 744 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том. Б.Әбілқасымов, С.Визаков, Ә.Жүнісбеков және т.б. Алматы: Арыс, 2007, 752 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. Ж.Қоңыратбаева, Ғ.Қалпышев, Қ.Есенова және т.б. Алматы: 2011, 752 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том. Қ.Күдерінова, О.Жұбаева, М.Жолшаева және т.б. Алматы: Арыс, 2011, 744 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. Алматы: Арыс, 2014, 800 б.
11. <https://az.wikipedia.org/wiki/Be%C5%9Fik>

Açar sözlər: Qazax dili, məişət leksikası, frazeoloji vahidlər, müqayisə, frazeoloji oxşarlıqlar

Ключевые слова: Казахский язык, бытовая лексика, фразеологические единицы, сравнение, фразеологические сходства

Key words: Kazakh language, household lexicon, phraseological units, comparison, phraseological similarities

Summary

Phraseological issues have been studied in linguistics for a long time and have recently formed an independent field within the science of language. However, there are still some unresolved issues in phraseology. Although the household lexicon is somewhat common across Turkic languages, the forms and functions of phraseological combinations related to household activities can vary in each language. These phraseological units, according to the cultural and historical context of a given language, acquire unique structures and depths of meaning. This article systematically analyzes the household-related phraseological combinations in the Kazakh language, identifying both common and different phraseological units in comparison to Azerbaijani. The study also aims to comparatively investigate the structural and semantic features of household lexicons in Turkic languages.

Резюме

Фразеология давно изучается в лингвистике и в последнее время сформировалась как независимая область науки о языке. Тем не менее, в фразеологии все еще остаются неразрешенные вопросы. Хотя лексика быта в тюркских языках в определенной степени общая, формы и функции фразеологических сочетаний, относящихся к быту, могут различаться в каждом языке. Такие фразеологизмы, в зависимости от культурного и исторического контекста языка, приобретают уникальную структуру и смысловую глубину. В статье систематически анализируются фразеологические сочетания, относящиеся к быту, в казахском языке, а также выявляются общие и отличительные фразеологические сочетания с азербайджанским языком. Это исследование также направлено на сравнительное изучение структурных и семантических особенностей лексики быта в тюркских языках.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İTALYAN DİLİNDƏ FEİLİN LEKSİK ASPEKTİ KONSEPTUAL REPREZENTASIYA VƏ KATEQORİZASIYA VASİTƏSİ KİMİ

Aspektologiya morfologiyanın feil növlərindən bəhs edən şöbəsi olub müxtəlif dövrlərdə fərqli dillərdə dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Aspekt - latın dilində “*aspectus*” sözündən olan “baxış, nəzər”, “görünüş, forma” mənələrindən [Mabilia, s.65] yaranıb növ, tərz anlamını ifadə edir. Feillərin aspektual formaları haqqında mülahizələrə hələ Aristotelin müşahidələrində rast gəlmək mümkündür. Belə ki, antik dövrün təhlillərində feillərin məhdud və qeyri-məhdud formaları haqqında biliklərin artıq dilçilərə məlum olduğunu görmək mümkündür. Digər tərəfdən feil formalarının aspektual fərqləri məsələlərinə stoiklərin, İskəndəriyyə məktəbi və Roma alimlərinin mülahizələrində də rast gəlinir. Ənənəvi olaraq, aspektuallıq feilin zaman kateqoriyası ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil olunmuş və müxtəlif dillərdə feilin bitmiş və ya bitməmiş tərz formaları ilə izah edilmişdir. Bu gün isə aspektuallığa daha çox konseptual kateqoriya kimi koqnitiv dilçilikdə müraciət olunur. İ.Abbasov qeyd edir ki, “Dilçilərin diqqətini uzun müddət özünə cəlb edən aspektologiya məsələləri, onun semantik sferasına dair problemlər, nəinki M.Kazımbəyin dövründə (yəni XIX əsrdə - G.B.), hətta indinin özündə də öz həllini tapmamışdır” [Abbassov 2017, s. 376].

Aspekt, əsasən, feilin xüsusiyyəti olub hər hansı bir hərəkət, yaxud fəaliyyət haqqında əlavə informasiyalar təqdim edir. O, qrammatik kateqoriya kimi, feilin ifadə etdiyi situasiyanın daxili temporal-semantik dəyişməsinə ifadə edir. Buraya hərəkətin davamlılığı, tamamlanması, baş verməsi və ya baş verməkdə olması, bitməsi və ya bitməkdə olması, hansı şəkildə baş verməsi və s. kimi məlumatlar aid edilir. Başqa sözlə, baş verən hər hansı bir hərəkət və ya proses, əslində, lingvistik baxımdan ardıcılıq, yaxud sürəklilik, anilik, təkrarlanan və ya vərdisdə olan hərəkət olmaqla fərqləndirilə bilər. Bu lingvistik çalarlar feilin aspektual xüsusiyyətləri ilə mümkün olur ki, onu digər feil xüsusiyyətlərindən fərqləndirmək lazımdır.

İtalyan dilində daha çox “*aspetto verbale*” ‘verbal aspekt’ kimi rast gəlinən bu kateqoriya əsasən qrammatik xüsusiyyət hesab olunan zamandan və semantik xüsusiyyət hesab olunan aksionallıqdan fərqləndirilir. Qeyd olunur ki, verbal zaman dedikdə feilin ifadə etdiyi hərəkətin danışan tərəfindən hansısa məqama yerləşdirilməsi, yəni hərəkətin danışq anı ilə nisbətdə baş verdiyi zaman nəzərdə tutulur. Aspekt isə hərəkətin daxili tutumunu, paylanmasını ehtiva edir [G.Beccaria, s.92-94]. Başqa sözlə feil zamanları hər hansı hərəkət və ya hadisənin danışq anına nisbətdə keçmişdə, indiki zamanda və ya gələcəkdə baş tutduğunu göstərir. Aspekt isə hadisənin və ya hərəkətin başlanması, davamlılığı, tamamlanması, təkrarlanması ilə bağlı mental informasiyaları özündə əks etdirir. Bəzi alimlərin fikrincə, heç bir təbii dildə zaman məkan əlaqəsi ilə bağlı intuisiya aspektuallıq intuisiyası qədər təbii deyildir.

Ümumiyyətlə aspektual mənalar haqqında müxtəlif dillərdə fərqli fikirlər mövcuddur. Məsələn, türk dillərində bu, feil tərzləri kimi növ kateqoriyalarının tərkibində nəzərdən keçirilmişdir. “Türkologiyada feilin iterativ formasının öyrənilməsi feilin “*tərz*” kateqoriyası və semantik tərzin müəyyən edilməsi ilə sıx bağlıdır” [Abbassov 2017, s.375]. Digər tərəfdən rus dilində aspektuallıq feilin iterativ forması kimi “bitmiş tərz” və “bitməmiş tərz” kateqoriyalarında nəzərdən keçirilmişdir. Bu, italyan dilində “*aspetto perfetto*” və “*aspetto imperfetto*” qarşılaşdırması şəklində təzahür edir.

Feilin semantik təsnifatı kateqoriyası üçün italyan dilində “*azionalità*” ‘aksionallıq’ terminindən, yaxud ingilis dilindən kalka olunan “*aspetto lessicale*” ‘leksik aspekt’ anlayışından istifadə olunur. Belə ki, italyan dilində qrammatik aspekt - aspekt anlayışı adı altında tədqiq olunduğu halda, leksik aspekt adətən aksionallığın tərkibində təhlil olunmuşdur. Aksionallıq latın dilində “*actio*” (*actio verbi*) şəklində ifadə olunur [Mabilia, s.21].

Aksionallığın feilin leksik mənası ilə sıx bağlılığı var. O, danışanın nəzər nöqtəsindən və ya seçimindən asılı olmadan həmin funksiyanı özündə əks etdirir. Bu baxımdan aksionallıq və aspektuallıq bir-birindən fərqlənir və bir çox dillərdə olduğu kimi bir-biri ilə qarışdırılmamalıdır. Aksionallıq aspektuallıqla sıx bağlı olsa da bu iki anlayışın fərqli verbal əlamətləri əks etdirdiyini qeyd etmək lazımdır. Məsələn, italyan dilində xüsusi aksional əlamətlərə malik feillər spesifik aspektual konstuksiyalarda ortaya çıxır [Elisabetta J., 2011]. Beləliklə, aksionallıq semantik məfhumdur, o feilin zaman anlayışını necə cəlb etməsinin xüsusiyyətini göstərir. Başqa sözlərlə, aksionallıq feilin ifadə etdiyi hadisənin necə, hansı şəkildə təsadüf etdiyini göstərir. Fransız alimi T.Ruchot bununla bağlı qeydlərində Q.Giyoma istinadən (1883-1960) aksionallığı “*temps impliqué par le verbe*” ‘feilin tələb etdiyi, onda ehtiva olunan zaman’ kimi müəyyən etmişdir [Ruchot, s.23].

İngilis dilindəki qrammatik və semantik aspekt kimi nəzərdən keçirilən “grammatical aspect” və “lexical aspect” terminoloji definisiyaları ilə italyan dilindəki terminoloji denominasiya fərqlərinin yarada biləcəyi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün italyan dilçiləri çox vaxt alman dilində olan “*Aktionsart*” anlayışından da istifadə edirlər. Bu anlayışı 1908-ci ildə isveç slavyanşünas, runoloq Sigurd Agrell “hərəkət tərz” (tipo di azione) anlamında istifadə etmişdir [Comrie, 1976.]. Göründüyü kimi aspektuallıq haqqında bu terminoloji denominasiya fərqləri bəzən onun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində, bəzənsə ümumən ona yanaşmada dolaşıqlığa səbəb olmuşdur. Hələ Por-Royal qrammatikasının aspektuallıqla bağlı tədqiqatlara təsiri olduğu ilə bağlı qənaətlər mövcuddur. Məsələn, J.Qonfroyun təhlilləri bu baxımdan maraqlı doğurur. Alim qeyd edir ki, “XVII əsrdə və sonralar dominantlıq edən Por-Royal

²⁴ filologiya elmləri doktoru, dosent. Azərbaycan Dillər Universiteti

konsepsiyası temporalıq, xüsusən də, aspektualıq haqqında tutarlı fikirlər ortaya qoymağın qarşısını alır” [Abbasov 2024, s.47]. Bütün bu ziddiyətli fikirlər aspektuallığın linqvistik, o cümlədən bu gün koqnitiv-konseptual müstəvidə təhlili üçün mühüm məqamlar təqdim edir.

Aspektuallığa koqnitiv dilçilik müstəvsində yanaşmanı italyan alimlərinin təhlillərində müşahidə etmək mümkündür. Dildə koqnitiv status və mental fəaliyyəti göstərən bəzi feillərin semantikasi və istifadəsi haqqında bəhs edən italyan alim A.Bartollottanın aspektualıqla bağlı təhlilləri xüsusi maraq doğurur. Belə ki, alim italyan dilində *pensare, sapere, capire, rendersi conto* və *ricordare* kimi beş feili koqnitiv fəaliyyət baxımından yunan dili ilə müqayisədə tədqiqata cəlb edir. O, qeyd edir ki, digər empirik predikatlar kimi, təfəkkür feilləri də canlı iştirakçının olduğu və demək hisslərin baş verdiyi situasiyalara aid olur. İstənilən mental fəaliyyət müəyyən dərəcədə özünüdərk ehtiva edir və buna görə də sadə bədən hissi qavrayışlarından fərqli olaraq tipik insan fəaliyyəti kimi səciyyələndirilir. Bundan başqa soyuq, aclıq, susuzluq və digər diskomfort yaxud komfort kimi insan nəzarətini istisna edən bədən hissiyyatlardan fərqli olaraq, mental fəaliyyətin dərk olunması mexanizmi daha mürəkkəbdir. Fərq elementar imperativ cümlələrdə ortaya asanlıqla çıxır. Məsələn, italyan dilində *Abbiate freddo! Non avere fame!* kimi cümlələr bu dilin daşıyıcısı üçün dərhal yad görünür, çünki bu imperativlər mahiyyətə qeyri mümkün hökm kimi səslənir. Ancaq *Rifletti!, Ricordati di comprare il pane!* kimi əmrlər asanlıqla anlaşılır, çünki bu kimi hökmlər şüurlu və intensional fəaliyyət kimi dərk edilir. Bununla belə, alim qeyd edir ki, bu, istənilən növ koqnitiv situasiyaya şamil edilə bilməz. Məsələn, biz həmsöhbətimizə *Sappi che...* ‘bil ki...’ deməklə ona hansısa yeni məlumatı təqdim etdiyimizi bildirə bilərik və bu zaman bu hökm ondan diqqətli olmasını istəməyimizdən irəli gəlir. Bu həm də ondan irəli gəlir ki, italyan dilində *sapere* feili koqnitiv fəaliyyətdən daha çox koqnitiv vəziyyəti ifadə edir. Hətta alim hesab edir ki, italyan dilində *Pensa!* əmri konkret məzmunu və ya kontekstə aid olmadan sırf koqnitiv fəaliyyət olan “düşünmək” fəaliyyətinə aid olduğu halda da qərībā hökm kimi səslənə bilər [Bartolotta, 2017]. Təbii ki, insan anadan olduğu və düşünməyə başladığı andan bu fəaliyyətin şüurlu şəkildə tamamlanması qeyri-mümkün kimi görünür. Bu anlamda alimin fikirləri məntiqli görünür.

Aspektuallığa praqmatik kateqoriya kimi yanaşan bir çox alimlər onu leksik-qrammatik, qrammatik və praqmatik aspektdən də təhlil edirlər. Bu baxımdan aspektualıq “danışanın söyləmin mahiyyətinə münasibətini bildirən modallıq kateqoriyası ilə oxşardır” [Abbasov 2017, s. 376]. Məlumdur ki, modallıq danışanın deyilən fikrə münasibəti, onun nəzər nöqtəsi və gerçəkliyi dərk, deyilənin mahiyyətini ifadə etmək baxımından praqmatik kateqoriya hesab olunur. Feil növlərinin koqnitiv təbiəti ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, “zamandan fərqli olaraq növ, hərəkətin deyktik temporal lokalizasiyası ilə deyil, danışanın anladığı şəkildə, onun daxili temporal strukturu ilə bağlıdır” [Abbasov 2017, s. 376]. Bu baxımdan aspektualıq kateqoriyası funksional-semantik kateqoriya kimi müasir koqnitiv dilçilik müstəvisində əhəmiyyət qazanır.

Rus dilçilərinin aspektuallığa koqnitiv yanaşması da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, bəzən burada feilin leksik semantikasının kateqorizasiyası modeli üçün aspektuallığın əsas konstitutiv parametri kimi kvantifikasiyanı nəzərə almağı təklif edirlər [bax: Климонов, s. 21-22]. V.Klimonov aspektuallığı hərəkətin zamanda axını və paylanmasına aid əlamət kimi səciyyələndirir və bunu, bir növ feil hərəkətinin daxili temporal strukturu kimi xarakterizə edir. Alim qeyd edir ki, aspektualıq sahəsində iki komponent fərqləndirilir: qrammatik və leksik aspektualıq. Həmin komponentləri müxtəlif alimlər fərqli cür şərh edir: “Y.C.Maslov onları müvafiq olaraq növ qrammatik kateqoriyası və aspektual siniflər, F.Lemann növ aksional funksiyaları və leksik aksional funksiyalar, S.K.Dik qrammatik növlər və işlərin vəziyyəti (states of affairs), K.S.Smit nəzər nöqtəsi tipləri (types of viewpoint) və situasiya tipləri adlandırır. Bitmiş və bitməmiş qrammatik tərzlər rus və digər slavyan dillərinin spesifik xüsusiyyətini təşkil edir. Aspektual siniflər və aspektual alt-siniflərin özünəməxsus parlaq əlamətləri vardır. Aspektual siniflər formal olaraq növ (tərz) paradigmalarının (tam və defektiv) tipləri vasitəsilə manifestasiya olunur, digər slavyan dilləri ilə müqayisədə bu, onların xarakterik xüsusiyyətini təşkil edir. Slavyan dillərində hərəkət tərzləri morfoloji yolla düzəlir və mənanın zəngin çalarlarının ən incə məqamlarını üzə çıxarır. Bu xüsusiyyətin digər qeyri-slavyan dillərində demək olar ki, analoqu yoxdur” [Климонов, s. 22].

A.Bartolotta qeyd edir ki, mental fəaliyyətlə bağlı feillərin tədqiqində ortaya çoxlu sayda nüanslar çıxır. Bunlar isə feillərin leksik aspekti və aksionalıqla əlaqəlidir: fəaliyyət bildirən *pensare* və ya *riflettere* feilləri ilə yanaşı, hal-vəziyyət bildirən *sapere* və *ricordare* feilləri və bu hal-vəziyyətin dəyişməsinə bildirən *apprendere* və *rendersi conto* feilləri də vardır. Bu feillər müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə malik hadisələri ifadə edir. “Aydındır ki, sadə *pensare* feili daha çox nəzarət və intensionallıq dərəcəsi ehtiva edən *riflettere* feilindən daha az mürəkkəblik dərəcəsinə malikdir” [Bartolotta, 2017]. Alim bu mülahizələrində Goddrad və Vejbitskanın tədqiqatlarına müraciət edərək semantik primitivlərdən bəhs edir və bütün dillərdə leksikallaşan və müəyyən oluna bilməyən konseptlərin olduğunu müəyyən edir. Mental fəaliyyət və koqnitiv vəziyyətlər sırasında *pensare* və *sapere* feillərini qeyd edən alim, belə qənaətə gəlir ki, həm *sapere*, həm də *pensare* feillərinin cəmini ifadə edən daha mürəkkəb və müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə ifadə olunan *ricordare* ilə bağlı ilə bağlı məsələ fərqlidir. Vejbitskaya istinad edən alim qeyd edir ki, *ricordare* (‘xatırlamaq’) mürəkkəb anlayış olub sadə anlayışların (düşünmək və bilmək də daxil olmaqla) spesifik-dil konfigurasiyalarını ifadə edir.

Son zamanlar leksik tipologiya ilə bağlı tədqiqatlar müxtəlif dillərdə mental fəaliyyət feillərinin milli modelini hazırlamağa yönəlmişdir. Dillərin təqdim etdiyi fərqlilik və mürəkkəblik semantik primitivlərlə bağlı mülahizələri aktuallaşdırır. Məsələn, ingilis dili ilə müqayisədə *know* italyan dilində *sapere* və *conoscere* feillərinə uyğun gələ bilər. İtalyan dilindəki bu iki feil hal-vəziyyət bildirməklə həm də *inkoativ*, yəni başlanğıc bildirən feil

mənasında işləyə bilər. V.Valin və Wilkinsə istinadən A.Bartolotta qeyd edir ki, ingilis dilində “remember” feili müxtəlif aksionallığa bağlı fərqli anlamlara malik ola bilər və bu zaman o, hal-vəziyyətin dəyişməsi, fəaliyyət yaxud vəziyyəti bildirə bilər [Bartolotta, 2017].

Qeyd edək ki, aspektuallıq və aksionallıq arasında əlaqə mürəkkəbdir, çünki müxtəlif nəzəri yanaşmalar özləri də bu baxımdan fərqlilik nümayiş etdirir. Aksionallıqla bağlı məşhur klassifikasiya macar alimi Z.Vendlerin adı ilə bağlıdır. O, öz tədqiqatlarını ingilis dili üzərində apararaq feillərin onların aksional mənalara görə 4 kateqoriyaya bölünməsinə təklif etmişdir. Həmin kateqoriya italyan dili də olmaqla bir çox dillərdə qəbul olunsay da sonradan Z.Vendlerin təsnifatına tənqidi yanaşanlar da olmuşdur. Z.Vendlerin 4 aksional kateqoriyası italyan dilində aşağıdakı kimi təqdim olunur [Vendler, 1967]:

- states - verbi di stato o stativi – hal-vəziyyət bildirən feillər, yaxud stativ feillər
- activities - verbi di attività o continuativi – fəaliyyət bildirən feillər, yaxud kontinuativ (davamlılıq bildirən) feillər
- accomplishments - verbi di compimento o risulativi – tamamlanma bildirən, yaxud “rizultativ” feillər
- achievements - verbi di culminazione o puntuali – kulminasiya yaxud punktuallıq bildirən feillər.

Düşümnə, dərk etmə və yadda saxlama kimi üç koqnitiv əməliyyatı ümumi anlamda əks etdirən *pensare*, *sapere*, *capire*, *rendersi conto* və *ricordare* kimi beş feil üzərinə diqqət çəkən A.Bartolotta bu feillərin aspektual köklərinin distribusiyasına, bu distribusiyaların məna əlaqəsinə, o cümlədən feilin özünün ifadə etdiyi aksionallıqla bağlı Z.Vendlerin bu dörd təsnifatına müraciət edir. O, bunları vəziyyət bildirən feillərin zaman ölçüsündən məhrum atelik hadisələr (*avere fame, essere alto, sapere, possedere*); hərəkət bildirən temporal mərhələlərə malik atelik hadisələr (*camminare, lavorare, dormire, nevicare*); ani keçici olan telik hadisələr (*arrivare, morire, trovare, perdere*); tamamlanma bildirən mürəkkəb telik hadisələr (*andare in un luogo, mangiare qualcosa, sciogliersi, guarire*) kimi səciyyələndirir [Bartolotta, 2017].

Maraqlıdır ki, Z.Vendlerin məlum aksional sinifləri aksional əlamətlər vasitəsilə təsvir olunur. Bu əlamətlər aşağıdakı üç qrupa bölünür:

- durativ
- dinamik
- telik

Bu və ya digər aksional əlamətin mövcudluğu və ya yoxluğu həmin feilin dörd aksional sinfdən hansına aid olmasını müəyyən edir.

Durativlik əlaməti [+durativ] şəklində ifadə olunur. Durativlik zamanda davamlılıq, sürəklilik (*correre, preparare, cantare, amare*) ifadə edən feilləri, zamanda anilik (*cadere, esplorare, morire*) ifadə edən feillərdən fərqləndirir. Məsələn, “*Chiara prepara la torta*” cümləsində feil durativ, “*La torta è caduta dal tavolo*” cümləsində isə qeyri-durativ əlamətə malikdir. Durativ feillər dəqiq zaman bildirən zərflərlə birlikdə işlənmir, qeyri-durativ feillər isə davamlılıq bildirən zərflərlə birlikdə işləyə bilər. Məsələn, italyan dilində “*Chiara ha preparato una torta alle tre in punto*” kimi cümlə qəribə səslənir, çünki “*preparare*” feili özündə davamlılıq ehtiva edir, ancaq “*La torta è caduta dal tavolo alle tre in punto*” demək mümkündür. Və ya “*Chiara mescolò l'impasto per tre ore*” deyərək bildiyimiz halda “*La torta è caduta dal tavolo per tre ore*” demək mümkün deyil [Zarcone, s.2]. Durativlik əlamətinin varlığı və ya yoxluğu zamanda davamlılığı (*giacere, camminare, imparare*) ifadə edir, bu əlamətin yoxluğu “kulminativ”lik (yəni “rizultativlik”, “anilik”, məsələn – “*trovare*” feilində olduğu kimi) ifadə edir.

Dinamiklik əlamətinin olub-olmaması hal-vəziyyətin dəyişməsi (*camminare, correre*) yaxud dəyişməməsini (*stare*) ifadə edir. Başqa sözlə, feil zamanda baş verən hərəkət və ya hadisəni ifadə edərsə o dinamikdir. Bu əlamətin yoxluğu onu stativ feil statusuna keçirir. Bu əlamətin olması qeyri-müəyyən zamanda baş verən prosesləri bildirməklə hərəkət feillərini (*camminare, ridere*), yaxud müəyyən zamanda baş verən prosesləri bildirməklə rizultativ feilləri (*invecchiare, disegnare un cerchio*) bildirə bilər və ya hal-vəziyyətin ani dəyişməsini bildirməklə “kulminativ” (*morire, raggiungere la cima della montagna*) feilləri ifadə edə bilər.

Telik feillər “*telos*”la (yunan sözü olub “məqsəd”, “hədəf” bildirir) məhdudlaşan situasiyanı (compimento – icra etmə, tamamlama, bitkinlik), kulminasiya nöqtəsi, yaxud sonu olan hadisə və ya prosesləri bildirir. Atelik feillər hər hansı “*telos*”la məhdudlaşmayan situasiyaları bildirir. Bu kateqoriyaya fəaliyyət və hal-vəziyyət (stativ) feilləri aiddir [Bernini, 2021].

Aksional təsnifatların əsas hissəsi durativ – qeyri-durativ (punktual, ani), dinamik – qeyri-dinamik (stativ), telik – atelik dioxotomiyasının qarşılaşdırılmasına əsaslanır. İtalyan dilində qeyri-dinamik feillər əmr şəklində çox az təsadüf edir, bundan başqa qeyri-dinamik, yəni stativ feillər yarımçıq cümlə, “*fare*” köməkçi feili və persuasiv feillərlə işlənmir [Zarcone, 2006].

Aksionallıq, yaxud anqlosakson qrammatik ənənələrinə uyğun olaraq desək, leksik aspektuallıq, feilin məna komponenti sayılır. Bununla belə eyni bir feil müxtəlif aksionallıqla, deməli, qismən müxtəlif semantik tutumla işləyə bilər. Məsələn, italyan dilində *sapere* feili hər hansı bir vəziyyəti bildirməklə yanaşı, həm də “*venire a sapere*” anlamında həmin vəziyyətin dəyişməsini (cambio stato) göstərə bilər və beləliklə həm atelik, həm də telik aksionallıq nümayiş etdirə bilər. Verbal aspekt isə feilin flektiv kateqoriyasıdır. Məlum olduğu kimi yunan dilində feil üç aspektual temaya kökə malikdir, bitməmiş tərz aspekti ifadə edən indiki zaman, bitmiş tərz aspekti bildirən aorist zaman, rizultativ məna bildirən, yəni vəziyyətin nəticəsi, yaxud vəziyyətin dəyişməsinin nəticəsi olan perfekt zaman. Perfekt zamandan başqa *media tantum* (orta növ) feillərin indiki zamanı da stativ məna kəsb edə bilər. Bunun kökü

proto-Hind-Avropa dillərində olan spontan vəziyyət və yaxud həmin vəziyyətin dəyişməsi kimi nəzarət oluna bilinməyən hadisələri göstərən *diatesi media* (orta məchul) növə gedib çıxır. Aspektualılıqla aksionallıq arasındakı əlaqələrin mürəkkəbliyindən bəhs edən A.Bartolotta “bir tərəfdən konkret verbal aspekt konkret aksionallığın seçilməsini asanlaşdırır (müq. et: *Sapevo che Paolo sarebbe venuto* – cümləsində feil bitməmiş tərzdədir və hər hansı bir vəziyyəti bildirir, bunun əksinə *Ho saputo che Paolo sarebbe venuto* – feilin bitmiş tərzini bildirməklə vəziyyətin dəyişməsini göstərir), digər tərəfdən isə fərqli aksionallığa malik feillər müxtəlif verbal aspektlərlə kombinasiyalarda işləyə bilər” deməklə diqqəti məsələyə yanaşmadakı fərqlərə cəlb edir [Bartolotta, 2017].

A.Zarkone aspektual və aksional davranışa görə klassifikasiya üçün xüsusi sintaktik testlərə müraciətin məqsədəuyğunlundan bəhs edir. Məsələn, “a lungo” tipli zaman zərfləri durativ feillərlə birləşə bilər, ancaq punktual feillərlə yox, deməli, “a lungo” zərfləri feilin durativliyini təyin etmək baxımından sintaktik test xarakteri daşıyır. Ümumilikdə isə feil fərqli aspektual mənalı cümlədə işlənsə belə, öz aksional mənasını itirmir. Məsələn, bitməmiş tərz bildirən aspekt: “*Chiara sta preparando una torta*” ‘Kiara tort hazırlayır (hal-hazırda hazırlamaqdadır)’ və bitmiş tərz bildirən aspekt: “*Chiara ha preparato una torta*” ‘Kiara tort hazırladı’. Nümunədəki cümlələr göstərir ki, *preparare una torta* kimi “rizultativ” (*accomplishment*) feillər iki fərqli aspektual mənada ifadə oluna bilər və bununla belə telik, durativ və dinamik qala bilər.

Bəzi alimlər müxtəlif dillərdə mental fəaliyyət feillərini tədqiq edərək fərqli dillərdə təfəkkür, bilik, yaddaş və qavramanın konseptuallaşdığı *folk models* – xalq modellərini göstərməyə çalışmışlar. “Pensare” təfəkkür feili üzərində dayanan A.Bartolotta Evansa istinadən “*pensare* və *sapere* semantik primitivlədirsə və bu zaman *mente* anlayışı düşünən insanın bir hissəsi anlamında *pensare*-dən törəmə anlayış kimi qəbul olunursa bu, universal həqiqət deyildir” müddəası ilə çıxış edir. Alim misal olaraq Avstraliya dillərindən olan dalabon dilində “*pensare*” və “*sapere*” mənalı qeyri-derivativ xüsusi leksemlərin olmadığına diqqət çəkir. Çünki bu dildə bu iki anlayış (yəni *pensare* – düşünmək, *sapere* – bilmək) “*mente*” (ağıl) mənasını ifadə edən “*beng*” kökündən törəmə forma ilə “*ricordare*” (xatırlamaq) feili ilə birlikdə ifadə olunur. Ümumilikdə “xatırlama” feili fəaliyyət kateqoriyası kimi konseptuallaşdırıla bilər və ancaq bu feil həmçinin “xatırlatma” mənasında kauzativ mənə qazana bilər. “Xatırlamaq” feilinin konseptual mürəkkəbliyi həmçinin o məqamda ortaya çıxır ki, “*pensare*” və “*sapere*” feillərindən fərqli olaraq, məsələn yunan feili *μυνήσομαι* (xatırlamaq) çox vaxt müxtəlif aksional mənalara bütün aspektual temaları təmsil edir [Bartolotta, 2017].

İtalyan dilində feilin keyfiyyəti onun özündə daşdığı temporal, aspektual, aksional və modal xarakterli informasiya ilə ölçülür. Çox vaxt aksionallığı aspektualılıqla qarışdırsalar da, onlar arasında konkret fərqlərin olduğu aydındır. Aspekt əsasən danışanın nəzər nöqtəsini, hadisəyə münasibətini ifadə edir, aksionallıq isə təsəvvürləndirən əsli deyil, onun daxili leksik mənasından asılıdır. Aksionallığın semantik sahəsi müxtəlif dillərdə bu və ya digər dərəcədə eksplisit şəkildə ötürülə bilər və istər leksikada, istərsə də morfologiyada müxtəlif artikulyasiyalara malik ola bilər.

Leksik müstəvidə italyan dili kimi daha çevik, yaxud slavyan dili kimi daha sərt dillərdə fərq daha qabarıq görünür. Slavyan dillərində daxilən telik aksional mənaya malik bitmiş tərzə aid leksemlər və daxilən telik olmayan bitməmiş tərzə aid leksemlər mövcuddur. Bu dillərdə aksional dəyişmə qeyri-mümkün görünür. Eyni bir keçmiş zaman morfoloji əlaməti, məsələn, rus dilindəki *napucam* feili kimi “bitmiş tərz” (deməli, telik) feillərlə bitmiş tərz aspektuallığı qazanır. İstənilən halda, bu sözün qeyri-telik forması olan *nucam* feili kontekstdən asılı olaraq bitmiş tərz yaxud bitməmiş tərz bildirən aspektual mənə qazana bilər. Məsələn: “Он писал письма” – Egli scriveva (abitualmente)/stava scrivendo/scrisse lettere – senza terminarle. “Он написал письмо” – Egli scrisse – tutte – le lettere, terminandole [Zarcone → Bertinetto e Delfitto, 2000, s.8]. A.Zarkone qeyd edir ki, yaxın mənalı, lakin fərqli aksional anlamlı feil cütləri alman, ingilis və italyan dillərində də rast gəlinir. Məsələn, alman dilində: *backen/verbachen* – *cuocere* (bişirmək), *brennen/anbrennen* – *bruciare* (yandırmaq), ingilis dilində: *stand/stand up*; *eat/eat up* və italyan dilində: *dormire/addormentarsi* (yatmaq, yuxuya getmək), *sedersi/sedere/star seduti* (oturmaq) kimi nümunələrdə də rast gəlinir. Lakin italyan dilində bu hal məhdud xarakter daşıyır və daha çox hibrid formalara rast gəlinir [Zarcone, 2006].

Feilin aksionallığına həm də feilə bağlı olan sintamqların elementləri də təsir edə bilər. Məsələn, “Ho mangiato al ristorante” – cümləsində *mangiare* feili “fəaliyyət” bildirən feildirsə, “Ho mangiato la torta” cümləsində eyni feil “rizultativ” feildir. Deməli, feilin leksik-aspektual və ya aksional əlamətləri bu əlamətləri mümkün edən sintaqmatik əlaqələr müstəvisində müəyyən edilməlidir. Bu, istər mental fəaliyyəti bildirən konseptual feillər, istərsə də birbaşa koqnitiv fəaliyyətlə bağlı olmayan feillərdə özünü göstərə bilər. Kontekst burada diqqətə alınmalı məqamlardan sayılır. Nəticədə onu qeyd edə bilərik ki, italyan dilində bəzi mental fəaliyyət və koqnitiv vəziyyət bildirən feillərin müasir leksik tipologiya müstəvisində təhlili koqnitiv kateqorizasiya və representasiya baxımından maraqlı məqamlar təqdim edir. Məlum olur ki, eyni bir feil müxtəlif aspektual əlamətlər vasitəsilə fərqli aksional qruplarda konseptuallaşdırıla bilər. Bu konseptualizasiyalara çox vaxt müxtəlif feillər və fərqli aksionallıq uyğun gəlir. Bu isə ayrı-ayrı feillərin özünün konseptual mürəkkəbliyi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Mabilia, V., Mastandrea P. Il primo latino, Vocabolario latino-italiano, italiano-latino/ V.Mabilia, P.Mastandrea. – Bologna : Zanichelli, – 2015. –1056 p.
2. Abbasov, İ.Ə., Kazımbəy M.A. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası (Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası). Tərcümə, tədqiq və şərh / İ.Ə.Abbasov, M.A. Kazımbəy. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2017. – 1007 s.
3. Beccaria, G.L. Dizionario di linguistica / G.L.Beccaria. – Torino: Einaudi, – 2004, 864 p.

4. Elisabetta, J. Enciclopedia dell'Italiano, Verbi, 2011 [https://www.treccani.it/enciclopedia/verbi_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/verbi_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)
5. Ruchot, T. Introduction. Quelques question récurrentes pour l'analyse des TAM // Syntaxe and Sémantique, – 2017. – vol. 16, n.1 – pp. 11-37
6. Comrie, B. Aspect: An Introduction to the study of verbal aspect and related problems /B.Comrie. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1976. – 142 p.
7. Abbasov, İ.Ə. Dilçiliyin Kitabı-Müqəddəsi: Ümumi və rəşional Por-Royal qrammatikası / İ.Ə.Abbasov, – Bakı: Füyuzat, – 2024. – 496 s.
8. Bartolotta, A. On deictic motion verbs in Homeric Greek. // F. Logozzo, P. Poccetti. Ancient Greek Linguistics: New Approaches, Insights, Perspectives. – Walter de Gruyter, – Berlin/Boston: – 2017. – 874 p.
9. Климонов, В.Д. Лексическая аспектуальность в русском языке: концептуальная репрезентация и категоризация // Вопросы когнитивной лингвистики., – № 1, (004) – 2005, – с. 21-25
10. Vendler, Z. Verbs and Times, in Linguistics in Philosophy / Z.Vendler, – Cornell University Press, – Ithaca, NY. – 1967
11. Zarcone, A. Azionalità / A.Zarcone, – Scuola Normale Superiore, – Pisa: Quaderni del Laboratorio di Linguistica, – Vol. 6, – 2006. – pp. 1-9.
12. Giuliano Bemini, Il Verbo: dalla semantica alla sintassi // Linguistica generale 2, Linguistica applicata, aa. – 2012-2013, int.arch. 2021 – pp.1-6
13. Bertinetto P.M. e Delfitto D., Aspect vs. Actionality: Why they should be kept apart // P.M. Bertinetto, V. Bianchi, J. Higginbotham, M. Squartini, Temporal Reference, Aspect and Actionality: Semantic and Syntactic Perspectives. – Torino: Rosenberg & Sellier, – 2000

XÜLASƏ

İtalyan dilində feillər temporal, aspektual, aksional və modal xarakterli informasiyaları daşıması ilə seçilir. Feillərin aspektual və aksional əlaqələri haqqında mülahizələrə hələ qədim dövrlərdən rast gəlmək mümkündür. Ənənəvi anlamda aspektual siniflər ən abstrakt leksik kateqoriyalar kimi fəaliyyət göstərir. İtalyan dilində eyni bir feil müxtəlif anlamlar əsasında fərqli aksionallıqla işlənə bilər. Burada feillərin aksionallıq xüsusiyyətlərini durativlik, dinamiklik və teliklik əlamətlərinə görə müəyyən etmək mümkündür. Aksionallığın müxtəlif növləri ilə bağlı sisteməlik tədqiqat aparan alimlər burada konseptual kateqoriyaların əhəmiyyətli rol oynadığını vurğulayırlar. İtalyan dilinin təfəkkür feillərinin təhlili leksik aspekt və aksionallıq əlamətlərinin ortaya çıxarılmasında maraqlı məqamlar ortaya qoyur. Burada intensionallıq və emotivlik koqnitiv komponenti inkoativ, rızultativ, durativ kimi aksional mənələrdə işlənə bilər.

Açar sözlər: *aspekt, aksionallıq, semantika, qrammatik kateqoriya, feil*

Lexical aspectuality in Italian as conceptual representation and categorization

Summary

In Italian, verbs are distinguished by the fact that they carry temporal, grammatical aspect, lexical aspect, and modal information. Reflections on the grammatical and lexical aspect relations of verbs can be found since ancient times. In the traditional sense, aspectual classes function as the most abstract lexical categories. In Italian, the same verb can be used with different lexic aspect depending on different meanings. Here, it is possible to determine the lexic aspectual properties of verbs according to the signs of duration, dynamism, and telicity. Scholars who have conducted systematic research on various types of lexical aspect emphasize that conceptual categories play an important role here. The analysis of Italian verbs of thought reveals interesting points in revealing signs of lexical aspects. Here the cognitive component of intentionality and emotionality can be used in such lexical aspect as inchoative, punctual, and durative senses.

Key words: *grammatical aspect, lexical actionality, semantics, grammatical category, verb*

Лексическая аспектуальность в итальянском языке как концептуальная репрезентация и категоризация

Резюме

В итальянском языке глаголы отличаются тем, что несут в себе темпоральную, аспектуальную, акциональную и модальную информацию. Размышления о аспектуальном и акциональном отношениях глаголов можно найти еще в глубокой древности. В традиционном смысле аспектуальные классы функционируют как наиболее абстрактные лексические категории. В итальянском языке один и тот же глагол может использоваться с разной акциональностью в зависимости от разных значений. Здесь можно определить акциональные свойства глаголов по признакам длительности, динамичности и предельности. Ученые, проводившие систематические исследования различных типов акциональности, подчеркивают, что концептуальные категории играют здесь важную роль. Анализ итальянских концептуальных глаголов обнаруживает интересные моменты в выявлении признаков лексических аспектов. Здесь когнитивный компонент интенциональности и эмоциональности может использоваться в таких акциональных смыслах, как начальный, результативный и длительный.

Ключевые слова: *аспект, акциональность, семантика, грамматическая категория, глагол*

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Günay Əkrəm qızı Əlizadə ²⁵

COAN ROULİNQİN BƏDİİ DİSKURSUNDA “HƏYAT OYUNDUR” KONSEPTUAL METAFORASI VƏ ONUN VERBALLAŞMASI

Giriş. Metafora çoxşəxəli dil hadisəsi kimi uzun müddət dilçi alimlər tərəfindən diqqətlə öyrənilmişdir. Tədqiqatımızın məqsədi ingilis dilində metafora ifadələrinin formalaşmasının xüsusiyyətləri, metafora anlayışının əhatə dairəsi və məzmunu, metaforalaşmanın əsasını təşkil edən linqvistik mexanizmlərin xarakteri, metafora vahidlərinin formalaşmasının mədəniyyətə xas xüsusiyyətləri, metaforanın funksiyaları və funksional xüsusiyyətləri,

²⁵ Bakı Avrasiya Universitetinin İngilis dili müəllimi <https://orcid.org/0009-0008-3095-7969>, alizada-gunay@mail.ru

habelə bu fenomenin digər aspektləridir. Bununla belə, tədqiqatımızda əsas diqqət metaforanın Coan Roulinqin Harri Potter (Harry Potter and the Goblet of Fire) əsərlərindəki verballaşma prosesi araşdırılır.

Bununla belə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, C.K.Roulinq tərəfindən insan bədəni/insanın bədən üzvləri ilə əlaqələndirilən sahələrin siyahısı emosiyalar, psixosomatika, nitq, təfəkkür, ünsiyyət, dəyərlər və hətta hərəkət kimi insan varlığının ən müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Eyni zamanda yuxarıdakı altıplərin hər biri üçün metaforallaşma prosesi fərqli şəkildə gedir (sözün mənasının genişlənməsi / daralması baş verir, bəzi hallarda leksemlər yeni mənalar qazanır). Bununla belə, müəllifin əsərində şəxsiyyətlərarası münasibətlər və əxlaqi-mənəvi dəyərlər kimi aspekt ön plana çıxır ki, bu da C.K.Roulinqin özünün öz saqasını dəfələrlə “xeyir və şər haqqında hekayə” adlandırdığını nəzərə alsaq, tamamilə izah edilə biləndir.

Əsas hissə. C.K.Roulinqin əsərlərində metafora yaradarkən müraciət etdiyi ingiliscə somatik leksikanın təhlili zamanı müəyyən edilir ki, bu semantik sahənin nüvəsinə iki ad kateqoriyası daxildir:

(1) *bədən / insanın bədən üzvləri üçün ümumi təyinatlar*: “ankle”; “arm”; “back”; “beard”; “body”;

(2) *daxili orqanların və maddələrin təyinatları*: “blood”; “bone”; “heart”;

Beləliklə, praktiki materialın təhlili göstərir ki, cismani / korporeal semantikanın öyrənilməsi lingvokulturoloq üçün ən qiymətli materialı özündə əks etdirir, çünki bu semantika, məsələn, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin açıq və ya gizli daşıyıcısı (ifadəçisi) kimi çıxış edə bilər (Roulinqin əsərlərində olduğu kimi) və bir çox lingvokulturoloqlar hesab edirlər ki, məhz semantikanın əxlaqi-mənəvi aspekti bu və ya digər mədəniyyətinin başa düşülməsində əsas rol oynayır və mədəniyyət şokunun qarşısının alınmasına kömək edir.

Müasir dilçilikdə son onilliklərdə metaforanın tədqiqi koqnitiv istiqamət almışdır. Bu elmi anlayışların prizmasından metafora təkcə dil hadisəsi kimi deyil, həm də gerçəkliyin konseptuallaşdırılması vasitəsi, qnoseoloji mexanizm, dildə yeni biliklərin əks olunması vasitəsi kimi görünür. Metaforanın modelləşdirmə roluna diqqət çəkilmişdir: “metafora yalnız obyekt haqqında təsəvvür formalaşdırmır, həm də onun haqqında düşüncə üsulunu və tərzini əvvəlcədən müəyyən edir” [2].

Metaforaya koqnitiv yanaşma sadə və tanış obyektlərin forma və obrazları vasitəsilə yeni konseptlərin formalaşdırılması prosesinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsini, həmçinin metaforalarda bükülmüş formada mövcud olan dünyanın “dilliləşməsinin” universal və mədəni qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Metaforik fəaliyyətə bu cür yanaşma müasir koqnitiv tədqiqatlarda konseptual təhlilin ən fəal istifadə olunan üsullarından biri olan konseptual metafora nəzəriyyəsinin yaradılmasına səbəb olmuşdur [7; 8]. Bu araşdırmada məhz bu yanaşma Coan Roulinqin Harri Potter əsərindəki “həyat oyundur” metaforasının təhlili və şərhinin əsasını təşkil edir.

Koqnitiv nəzəriyyəyə görə, metafora bir mücərrəd və daha az tanış olan sahənin digər, empirik təcrübədə daha çox mənimsənilmiş, daha tanış və qavrayış üçün daha əlçatan bir sahə vasitəsilə təmsil edilməsi üsuludur. Beləliklə, biliklərin bir konseptual sahədən digərinə mənənin metaforik köçürülməsi yolu ilə proyeksiyası həyata keçirilir [4, s. 141-172; 7; 8]. Buna görə də konseptlərin tədqiqatında metaforaların təhlili adətən bu iki müqayisə edilə bilən konseptual sahələrin qarşılıqlı əlaqələrinin aydınlaşdırılmasına əsaslanır. Bu sahələr müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən nəzərdən keçirilmiş və müxtəlif adlara malik olmuşdur: məsələn, *parametr söz* və *semantik açar söz* [3] və ya *hədəf sahə* (target-domain) və *mənbə sahə* (source-domain) [8] və s.

Nəticə etibarilə, metafora bir növ düşüncəmizi idarə edən bir konseptdir. Bu tədqiqatın diqqət mərkəzində metaforaların onlarda olan lingvokulturoloji məlumatların daşıyıcısı kimi məhz somatik komponenti durur.

Ən mübahisəli məsələlərdən biri metaforaların təsnifatı problemi olaraq qalır ki, bu da, görünür, belə taksonomik sistemin yaradılması zamanı nəzərə alınmalı olan meyarların qeyri-müəyyənliyi ilə bağlıdır. Bu da, öz növbəsində, metaforaların kəşşən və bir-birini inkar edən “altqrupları” olan bir çox kifayət qədər subyektiv təsnifatlarının yaranmasına gətirib çıxarır.

Metaforaların təsnifatını yaratmaq üçün uğurlu cəhdlərdən biri, fikrimizcə, C.Lakoffun məşhur “Yaşadığımız metaforalar” əsərində qeyd etdiyi nəzəriyyə olmuşdur. Tədqiqatçı aşağıdakı metaforik altıpləri müəyyən edir: oriyentasiya metaforaları, ontoloji metaforalar, personifikasiya, metonimiya, struktur metaforalar və s. Alim maraqlı bir fikri bildirir ki, metafora hansısa ritorik və ya poetik ifratılığın bəhrəsi deyil, şeir və ya ədəbiyyatla bağlılığı mütləq olmayan istənilən insanın gündəlik həyatına nüfuz edən bir növ qlobal, “hər yerdə rast gəlinən” fenomendir. Bu, təcrübəsiz insan üçün kifayət qədər paradoksal bir nəticəyə gətirib çıxarır: istənilən bir fərdin təfəkkürü az və ya çox dərəcədə metaforiklik xüsusiyyətinə malikdir. Eyni zamanda, “insanın konseptual sistemi metaforanın köməyi ilə qurulur və müəyyən edilir. Təbii dilin ifadəsi kimi metaforalar məhz insanın konseptual sisteminin metaforaları olduğu üçün mümkündür.

Beləliklə, nəzərə almaq lazımdır ki, metafora dedikdə biz tədqiq olunan hadisənin müəyyən tərəflərini ön plana çıxaran metaforik anlayışı nəzərdə tuturuq ki, bunun nəticəsində də metaforik nominasiya hadisənin şərhini müəyyən istiqamətə yönəltmək qabiliyyətinə malikdir [5, s. 27].

Hər hansı bir semantik sahəni (məsələn, somatika, zoonimlər və s.) tədqiq edərkən, nəyin ona aid olduğunu və nəyin onun hüduqlarından kənarda qaldığını aydın şəkildə müəyyən etmək üçün, ilk növbədə, onun hüduqlarını müəyyən etmək lazımdır. “Freym” anlayışının tətbiqi mənənin çərçivə strukturunda assosiativ əlaqələrin mürəkkəb tərkibinin mövcudluğunu, həm elementlərinin mətn fəaliyyətində, həm də şərhində freym bütünü məzmununun aktualaşdırılması üçün koqnitiv əsasları vurğulamağa imkan verir. Freym strukturlu elementlərin hər biri müvafiq olaraq metaforik şəxsləndirmə üçün əsas ola bilər, buna müvafiq olaraq da bu freym strukturunu təmsil edən leksik-

semantik sahənin elementlərinin hər biri semantikanın inkişafı, metaforik leksik-semantik variantın formalaşdırılması üçün impuls qazandır.

Bir freymın leksemlərinin assosiativ potensialının aktualaşdırılması əsasında qurulan metaforik nominasiyaların təhlili C.Lakoff və M.Consonun barəsində yazdıqları əsas konseptual metaforaların strukturundakı vahidlərin təşkilinin daxili mexanizmini aşkara çıxarır [3]. Əsas metaforanın strukturunda iki freym metaforik assosiativ cəhətdən əlaqələndirilir: birinci freym metaforik assosiasiyanın əsası (metaforik ekspansiyanın mənbə sferası) və müvafiq konsepsiyanın (hədəf sfera) assosiativ-obrazlı potensialının nəticəsi olan metaforik freym. Nəzərdən keçirilən linqvistik konseptual metaforanın təmsalında bənzətmənin ümumi istiqaməti *həyat və oyun* adlarının konseptual məzmununun genişliyi və linqvistik mənası ilə müəyyən edilir.

Hər hansı bir xüsusi metaforik assosiasiya, məsələn, əhəmiyyətsiz insanın piyada adlandırılması imkanı "oyun" freyminin "şahmat" slotunun strukturunda "piyada" anlayışının yeri ilə müəyyən edilir; metaforik bənzətmə freym strukturunun obrazlı assosiasiyalarının bütün şleyfini çəkir. Eyni şəkildə, oyunların hüdudlarından kənarda olan bir vəziyyətin təyini kimi *kimsə, nəsa ilə bağlı mərc etmək* metaforası, qumar oyunları vəziyyəti ilə müəyyən olunan obrazlı potensialı ortaya qoyur.

Məhz bu metaforik adlandırmanın mənbə sferasının bütün mürəkkəb təşkil olunmuş freymi daxilində (lingvistik representasiyada - müvafiq semantik sahənin və ya altsahənin strukturunda mövcud olan məna əlaqələrinin bütün spektri daxilində) qeyri-xətti assosiativ əlaqələri aktualaşdırmaq qabiliyyəti əsas linqvistik metaforaların **əsas mətn metaforaları** kimi çıxış etməsinə imkan verir.

Əsas mətn metaforası obrazlı potensialının bir hissəsini konkret leksik representasiyalarda təcəssüm etdirən əsas linqvistik metaforanın həyata keçirilməsi variantıdır. Təşkilin mürəkkəbliyi, hər hansı bir komponent vasitəsilə əsas metaforanın bütün assosiativ sahəsinə istinad mətn metaforasına bütövlükdə mətnin və ya onun fraqmentinin mənasını strukturlaşdırmaq funksiyalarını yerinə yetirməyə imkan verir.

Beləliklə, məsələn, fikrimizcə, XX əsr dilçilərinin təfəkkürünün əsasən F.de Sossürün "Ümumi dilçilik kursu" əsərinin ideyalarının təsiri altında formalaşmış olduğunu söyləsək, mübaliğə olmaz. Müəllif əsərdə sözügedən ideyaları "dil şahmat oyunudur" konseptual metaforasından istifadə edərək izah edib. Bu metafora insan həyatındakı müxtəlif tipli situasiyaların müxtəlif oyun situasiyalarına, insan həyatının hadisə və atributlarının isə müxtəlif növ konkret oyun hadisələri və atributlarına bənzədilməsinin mətn reallaşdırması sahəsinə birləşdirən "həyat bir oyundur" əsas linqvistik metaforasının mətn təcəssümüdür.

Vəziyyətin özəyini təşkil edən komponentlər oyunçu və onun uduşudur. Struktur linqvistik şərhə münasibətdə özünəməxsusluq aşkar nəzərə çarpır: bu halda şahmat oyunun prototip obrazı ola bilməz. Modeldə hər hansı oyun növləri nəzərdə tutulursa, prototip qismində şahmat və ya uşaq oyunları çıxış etmir ki, bu da *əməkdaşlıq* və *uduş* anlayışlarının tətbiqi ilə sübut olunur. İqtisadi diskursda aktualaşdırılan modeldə oyun, ilk növbədə, *oyunçuların qarşılıqlı əlaqəsidir*, mərkəzi konsepsiya oyunçunun hərəkət *strategiyasıdır*. *Oyunda qaydaların* olması struktur dilçilik çərçivəsində aktualaşan, konkret *oyunçudan* əvvəl və ondan kənarda mövcud olan *gediş*, fiqurların qarşılıqlı əlaqəsi anlayışı kimi mənanın presuppozisiyasına aid edilir.

Əsas linqvistik metafora "nominativ məna → obrazlı, məcazi, metaforik məna" kimi geniş spektrli semantik əlaqələri birləşdirən metaforik modelə deyilir. Modelin strukturu və dolğun məzmunu leksemlərin nominativ mənalı və semantik sahənin strukturunda təşkili ilə müəyyən edilir. Beləliklə, "həyat bir oyundur" əsas linqvistik metaforasının strukturu oyun növlərinin adları alt sahəsinə (idman oyunları: *şahmat, dama, futbol, həndbol, voleybol, xokkey, tennis* və s.), konkret oyunların strukturunu əks etdirən altsahələri (məsələn, "şahmat" altsahəsinə oyun iştirakçılarının adı (*şahmatçı*), daha geniş çərçivədə isə oyun vəziyyətinə daxil olanlar (məsələn, *hakim*) daxildir), şahmat fiqurlarının adlarını (*piyada, vəzir, top, fil* və s.), oyun vəziyyətlərinin və mövqelərinin adlarını (*şah, qambit*), oyunçu hərəkətlərinin adlarını (*gediş etmək, getmək*) özündə ehtiva edən "oyun" semantik sahəsinin strukturu ilə müəyyən edilir. Sahənin strukturuna bütün oyun növləri üçün ümumi olan ümumi tipli adlar daxildir: *oyun, oynamaq, oyunçu, qalib gəlmək, udurmaq, uduş* və s.

Kitab haqqında qısa məlumatı qeyd etmək yerinə düşər: "Harri Potter və Od Qədəhi (Harry Potter and the Goblet of Fire) 2000-ci ildə nəşr olunan J.K.Rowling tərəfindən yazılmış Harri Potter seriyasının dördüncü kitabıdır. Bu kitabın film adaptasiyası 2005-ci ilin noyabrında buraxıldı. Bir çox pərəstişkar bu kitabı Voldemortun qayıdışını təsvir etdiyi üçün sehrbazlıq dünyasında qaranlıq dövrlərin başlanğıcı hesab edir" [9].

Əsərin qısa təsvirini verək: "Harri Potter Hoqvartsda dördüncü kursdadır. Harri pis Dursliyə qayıb Hermiona, Ron və Uizlilərlə birlikdə Kviddiç Dünya Kubokuna getmək istəyir. O, bu il Hoqvartsda baş verəcək sirli hadisə, digər iki rəqib sehr məktəbinin iştirak edəcəyi hadisə və yüz illərdir baş verməyən bir yarışma haqqında bilmək istəyir. O, adi on dörd yaşlı sehrbaz olmaq istəyir. Amma təəssüf ki, Harri Potter üçün o, normal deyil - hətta sehrbazlıq standartlarına görə də. Və onun vəziyyətində fərq ölümcül ola bilər" [9].

Əsərin sujetindən aydındır ki, Harri Potter qalib gəlmək üçün bir çox çətinliklərdən, oyunlardan və yarışmalardan keçməlidir. Sujetin bu cür qurulması "həyat oyundur" konseptual metafora anlamına uyğun gəlir və həmin metaforanın verballaşma prosesi əsərdəki nümunələrə əsaslanır.

Konseptual metafora ilə bağlı yuxarıda göstərilən arqumentləri nəzərə alaraq, burada "Həyat oyundur" konseptual metaforasına və onun Coan Roulinqin "Harri Potter" (Harry Potter And The Goblet Of Fire) əsərlərindən verballaşdırılmasına dair bəzi nümunələr verilmişdir.

1. Champions ((cid:145) 265 (cid:145) CHAPTER SIXTEEN:

- *Maxime on the panel that will judge the champions' efforts."*
- *... to give your champions every ounce of support...*
- *Harry wanted to hear what the other champions had done in more detail.*
- *Thank you all for your support of the champions.*
- *... was no sign of any of the other champions...*
- *"The instructions for the tasks the champions will face this year have already been examined*
2. Gamekeeper: (cid:145) CHAPTER TWENTY-FOUR
- *...position of gamekeeper at the school ever since,*
- *Got me the gamekeeper job... trusts people, he does....*
- 3. Tournament: (cid:145) 180 (cid:145) CHAPTER TWENTY-FIVE
- *... to win the tournament. Bet against the goblins...*
- *... to enter the tournament, Harry?"*
- *...three schools compete in the tournament...*
- *...what this tournament involves...*
- *...hasn't he been coming to judge the tournament?*
- *...tournament of his own free will...*
- *in a demanding competition like the Triwizard Tournament...*
- *Tournament's aim was to further and promote magical...*
- *"How do you feel the tournament's going, Mr. Bagman? whoever put you in for the tournament's got plenty more opportunity*
- *"This whole tournament's supposed to be about getting to know*
- *...we feel is necessary, given that the tournament tasks will still be difficult and dangerous...*
- 4. Lose (cid: 145) 180 (cid: 145) CHAPTER TWENTY-FIVE
- *lose control like this...*
- *lose his head when they tried to lead him*
- *lose his temper at a dueling club...*
- *lose the opportunity to see further...*
- 4. Stadium: (cid:175) 180 (cid:145) CHAPTER TWENTY-THREE
- *the crowds now flooding out of the stadium*
- *she go up to the top of the stadium*
- *the whole stadium gave him a resounding, earsplitting roar lanterns that had lit the path to the stadium had been extinguished.*
- *sound that was now filling the packed stadium*
- *Ludo Bagman's voice echoed throughout the stadium...*
- *reen-and-gold comet came zooming into the stadium*
- *the stadium shuddered with a roar of applause and cheers*
- *Angry yells were filling the stadium.*
- *in the shadow of a gigantic stadium*
- 5. Applause: CHAPTER TWELVE (THE QUIDDITCH WORLD)
- *... a storm of applause and cheering swept the Hall*
- *... and the stadium shuddered with a roar of applause and cheers.*
- *....everyone gave them a last, loud round of applause and started to wend their way...*
- *The Great Hall rang with applause as the Sorting Hat finished*
- *...for new staff members to be greeted with applause, but none of the staff or students clapped*
- *The Weird Sisters stopped playing, applause filled the hall once more...*
- *There was a much louder round of applause for Bagman than for Crouch,*
- *Indeed, the applause for Cedric went on so long that it*
- *... field from an entrance far below, to wild applause from the Bulgarian supporters.*
- *...and causing a thunderous tide of roars and applause from the green-clad supporters.*
- *...everyone could hear him, even over all the applause...*
- *...Harry heard the crowd erupt into applause once more.*
- *...The cheers and applause sent birds from the Forbidden Forest flutt*
- *...Applause shattered the wintry air like breaking glass*
- *...the students, following his lead, broke into applause too, many of them standing on tiptoe,*
- *the stands erupted with cheers and applause.*

Öz növbəsində, semantik sahənin strukturu kognitiv sahənin strukturunun linqvistik əksidir. Konseptual şəbəkə freymlər, leksik vahidlərin nizamlanmış qruplaşmalarında obyektivləşən stereotip vəziyyətlər haqqında biliklərin mental strukturları şəklində təşkil edilir. Mental məlumatın nizama salınması yollarını xarakterizə edərkən, onun şifahi ifadəsi ilə birbaşa əlaqəli olan "freym" termininin tətbiqi mental və səthi, şifahi leksikonun vahidləri arasındakı əlaqə növlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Freym leksik representasiyalar

səviyyəsində leksik-semantik sahənin qeyri-xətti strukturunda əks olunan qeyri-xətti təşkil olunan struktur olmaqla, yaxınlıq, oxşarlıq, növ əlaqələri, hissə / bütöv əlaqələri əsasında elementləri birləşdirir.

Nəticə. Beləliklə, əsas modelin obrazlı potensialının diskursiv təcəssümünün variativliyi nominativ fəaliyyətdə diskursiv variantlardan heç birində məna potensialı tam reallaşdırılmayan motivasiyaedici freymin müxtəlif məna komponentlərinə əsaslanmaq qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Nəzərdən keçirilən metaforik nominasiyalar geniş assosiativ potensiala əsaslanaraq həyata keçirilən və bununla da, adı çəkilən hadisənin müxtəlif aspektlərini onların mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrində aşkar etməyə imkan verən evristik funksiyanın təcəssümünə nümunələrdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədov, A.Y., Məmmədov, M. Diskurs Təhlilinin Kognitiv perspektivləri / – Bakı: Çarşıoğlu. – 2010. – 96 s.
2. Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М.: Школа «Языки русской культуры», – 1999. – 896 с.
3. Апресян, В.Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций / В.Ю.Апресян, Ю.Д.Апресян // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – с. 27-35.
4. Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира / Е.С. Кубрякова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, – 1988.
5. Лакофф, Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. /Под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М.:Едиториал УРСС, –2004. – 256 с
6. Berkeley, M. Metaphors. – 2005. – URL: <http://www.cogsci.berkeley.edu/lakoff/metaphors>.
7. Lakoff, G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: – The University of Chicago Press, – 1980. – 242 p.
8. Lakoff, G. Philosophy in the Flesh / G. Lakoff, M. Johnson. – NY: Basic Books, – 1999. – 624 p.
9. https://harrypotter.fandom.com/wiki/Harry_Potter_and_the_Goblet_of_Fire#Book_description

Açar sözlər: bədii diskurs, konseptual metafora, kognitiv, Harri Potter

Key words: artistic discourse, conceptual metaphor, cognitive, Harry Potter

Ключевые слова: литературный дискурс, концептуальная метафора, когнитивный, Гарри Поттер

The conceptual metaphor “life is a game” and its verbalization in J.K. Rowling’s artistic discourse **Summary**

This article is devoted to the study of the verbalization of conceptual metaphor in the literary discourse of Joan Rowling. First, the concept of conceptual metaphor and its functions are given. In the article, the classification of conceptual metaphor is based on Lakoff’s theory. The object of the study of conceptual metaphor is examples from the fourth book of Harry Potter (Harry Potter and The Goblet of the Fire). It should be noted that the examples of conceptual metaphor from the book were selected based on the concept of “life is a game”.

Концептуальная метафора «жизнь – это игра» и ее вербализация в художественном дискурсе **Дж.К. Роулинг** **Резюме**

Данная статья посвящается исследованию вербализации концептуальной метафоры в литературном дискурсе Джоана Роулинг. Сначала, дается понятие концептуальной метафоры и его функции. В статье классификация концептуальной метафоры базируется на теории Лакофа. объектом исследования концептуальной метафоры являются примеры из четвертой книги Гарри Поттера. Следует отметить, что образцы концептуальной метафоры из книги были отобраны на основе концепции “Жизнь это игра”.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Samirə Misir qızı Mərdanova²⁶
**KOMMUNİKASIYA PROSESİNDƏ VERBAL VƏ QEYRİ-VERBAL
VASİTƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Giriş. Kommunikasiya informasiya mübadiləsi, məzmunun ardıcılığını və ya strukturunu dəyişmədən məlumatın ötürmə nöqtəsindən qəbul məntəqəsinə göndərilmə prosesidir. Kommunikasiya anlayışına fərqli yanaşmalar vardır:

1. Kommunikasiya - hər hansı təsərrüfat obyektlərinin rabitə vasitəsidir ki, onun daxilində nəqliyyat, enerji, su təchizatı və digər kommunikasiyalar fərqlənir.
2. Kommunikasiya dedikdə, ünsiyyət - informasiyanın insandan insana ötürülməsi nəzərdə tutulur.
3. Kommunikasiya - müəyyən reaksiyaların formalaşdırılması və ona təsir etmək üçün cəmiyyətdə informasiya ötürülməsi və mübadiləsidir.

Kommunikasiyanı kommunikasiya nəzəriyyəsinin tədqiqat predmeti hesab edən F.İ.Şarkof onun komponentlərini aşağıdakı kimi müəyyən edir:

- a) kommunikasiya prosesinin subyektləri - mesajı göndərən və qəbul edən (kommunikator və resipient);
- b) kommunikasiya vasitələri - informasiyanın simvolik formada ötürülməsi üçün istifadə olunan kod (sözlər, şəkillər, qrafiklər və s.), habelə mesajın ötürüldüyü kanallar (poçt, telefon, radio, televiziya, qəzet, internet və s.);
- c) kommunikasiya predmeti (hər hansı bir olay, hadisə) və onu əks etdirən mesaj (məqalə, radio verilişi, televiziya süjeti və s.);
- d) kommunikasiya effektləri – kommunikasiya prosesi subyektlərinin daxili vəziyyətlərində, münasibətlərində və ya hərəkətlərində dəyişikliklə ifadə olunan ünsiyyət nəticələri [5].

Cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət edən və müxtəlif sferalarda tətbiq edilən kommunikasiya bir çox hallarda verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə təmin edilir.

Deməli, kommunikasiya - verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə edərək müxtəlif kanallar vasitəsilə həm şəxslərarası, həm də kütləvi ünsiyyətdə məlumatın sosial cəhətdən ötürülmə və qavranılma prosesi kimi başa düşülə bilər.

Verbal kommunikasiya vasitələri. Öz fikrini dəqiq çatdırmaq, ünsiyyət yaratmaq üçün müasir insan dil və onun təzahür forması olan nitqdən istifadə edir. Belə kommunikasiya forması verbal (lat."şifahi") kommunikasiya adlanır.

İşarə sistemi kimi dil insan təfəkkürünün ifadəsi və ünsiyyət qurmaq üçün ən optimal vasitədir. Dil öz reallaşmasını nitqdə tapır, yəni biz daim mümkün vəziyyətlərdə dildən istifadə edərək onu nitqə çeviririk. "Nitq" termini iki mənada işlənir. Birincisi, nitq insanın kommunikativ fəaliyyət növlərindən biridir: başqa insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün dildən istifadə. Bu mənada nitq şifahi və ya yazılı şəkildə ifadə olunan konkret insan fəaliyyətidir. İkincisi, nitq ünsiyyətin şərtlərindən və məqsədlərindən asılı olaraq fəaliyyətin nəticəsidir (işgüzar nitq, rəsmi nitq və s.).

Nitq və dil arasında bir sıra fərqlər vardır. Hər şeydən əvvəl, nitq konkret, təkrarolunmaz və aktualdır, zaman ilə inkişaf edir, məkanda həyata keçirilir. İkincisi, nitq aktivdir, dildən fərqli olaraq az mühafizəkar, daha dinamik və dəyişkəndir. Üçüncüsü, danışanın nitqi təcrübəni əks etdirir ki, bu da kontekst və situasiya ilə müəyyən edilir. Nitq variativdir, bəzən spontan və nizamsız ola bilər.

Nitq və dil nə qədər fərqlənsə də, bu iki anlayış bir-biri ilə bağlı olub, dialektik vəhdətdədir.

Verbal kommunikasiya aşağıdakı tərkib hissələrə bölünür:

- Şifahi nitq;
- Yazılı nitq;
- Dinləmə.

Şifahi nitq: bu, səslənən nitqdir, burada fonetik ifadə vasitələri sistemindən istifadə edilir; danışq prosesində yaranır; onun üçün şifahi improvizasiya və bəzi linqvistik xüsusiyyətlər xarakterikdir (söz ehtiyatını seçməkdə sərbəstlik, sadə cümlələrdən, əmr, sual və nida cümlələrindən istifadə, təkrarlar, fikirlərin natamam ifadəsi).

Yazılı nitq: bu, qrafik olaraq qeydə alınan nitqdir; o, əvvəlcədən düşünüldükdən düzəldilə bilər; bəzi dil xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir (kitab leksikasının üstünlük təşkil etməsi; mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunması; dil normalarına ciddi riayət edilməsi, dildən kənar elementlərin olmaması).

Dinləmə - ən mürəkkəb kommunikativ hadisələrdən biri olub, birbaşa nitq mədəniyyəti ilə bağlıdır. Dinləmənin qarşılıqlı anlaşma problemlərinin start nöqtəsində durduğunu hesab edən V.Cəfərov danışqların iştirakçıları üçün üç cür dinləmənin olduğunu göstərir: passiv; refleksli; empatik dinləmə [3, s. 52-55].

Passiv dinləməyə həm də qeyri-refleksiv dinləmə də deyilir. Bu halda dinləyici danışana ancaq qulaq asır və onun söylədiklərinə heç bir müdaxilə etmir.

Refleksli dinləmə - aktiv dinləmədir. Bu zaman dinləyici aktiv şəkildə danışanla əks əlaqə qurur, onun söylədiklərinə münasibət bildirir.

²⁶ Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. samiremadanova@gmail.com

Empatik dinləmə. Empatiya - özünü başqasının yerinə qoymaq, onun dərdinə ortaq olmaq, hansı hisslər keçirdiyini anlamaq deməkdir. Empatik dinləmədə ünsiyyət iştirakçıları sözlərdən çox hisslərə, emosiyalara fikir verirlər. Bu zaman danışanın ötürdüyü emosiyadan asılı olaraq dinləmə təsirli və ya təsirsiz ola bilər.

Həmsöhbətini dinləməyi bacarmaq hər bir savadlı və mədəni insan üçün olduqca vacib xüsusiyyətdir. Dinləmə zamanı üz-gözünü turşutmaq, yersiz replikalarla ona müdaxilə etmək, narazı halda başını yelləmək və s. nəzakətsizlik əlaməti sayılır. Lakin bəzən məsələyə aydınlıq gətirmək və ya problemi yerində həll etmək üçün danışana müdaxilə edilə bilər. N.Abdullayev "Nitq mədəniyyətinin əsasları" adlı dərs vəsaitində danışana yalnız hörmət və nəzakət çərçivəsində müdaxilə edilə biləcəyini və bunun aşağıdakı hallarda mümkün olduğunu qeyd edir:

1. Danışan bəhs etdiyi məsələdən uzaqlaşdıqda. Belə hallarda çox zaman dinləyicilər, "mətləbə gəl", "əsas məsələdən danış" və s. kimi replikalarla danışanı istiqamətləndirirlər.

2. Məlum olan əşya və hadisə barədə danışıldıqda.

3. Bəhs olunan məsələ ilə bağlı səhvə və ya dolaşıqlığa yol verildikdə.

4. Müsahibin nitqini qüvvətləndirmək, fikrini təsdiq və təqdir etməyə ehtiyac duyulduqda.

5. Hər hansı məsələ barədə uzun-uzadı danışıldıqda.

Müsahibin nitqinə müdaxilə bütün hallarda hörmət və nəzakət çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır [1, s. 226].

Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri. Qeyri-verbal kommunikasiya anlayışı XX əsrin 50-ci illərində formalaşmışdır. Lakin biz dəqiq deyə bilərik ki, hələ nitq yaranmamışdan insan öz istək, qorxu və həyəcanlarını bədən hərəkətləri və səslərlə çatdırırdı. Yəni qeyri-verbal kommunikasiya verbal kommunikasiyadan da əvvəl yaranıb.

Qeyri-verbal kommunikasiya (həmçinin bu ünsiyyət jest ünsiyyəti və ya "bədən dili" də adlanır) verbal vasitələr (dil, nitq) olmadan insanlar arasında ünsiyyət məqsədi ilə istifadə olunan qarşılıqlı əlaqə üsuludur. Bu zaman məlumat jestlər, şəkillər, üz ifadələri və pantomimikalarla (duruş, yerləş, qamət) əvəz olunur. "Ünsiyyət" vasitəsi kimi çıxış edən insan bədənini geniş məlumat mübadiləsinə malikdir və insanın fikirlərini ifadə etmək üçün hər cür üsulları özündə ehtiva edir.

Qeyri-verbal kommunikasiyanın bir sıra vəzifələri yerinə yetirir:

- a) ünsiyyət prosesinin gedişini tənzimləmək, müsahiblər arasında psixoloji kontakt yaratmaq;
- b) sözün mənasını daha da qüvvətləndirmək;
- c) emosiyaları ifadə etmək;
- d) razılıq və narazılığı göstərmək;
- e) kar və ağır eşidən insanlarla ünsiyyət qurmaqda kömək etmək.

Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri insanın emosional vəziyyətinin və ətraf mühitə münasibətinin göstəriciləridir. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin ən mühüm xüsusiyyəti onların hər birinin kommunikasiya kanalı təşkil edərək insanın duyğu orqanlarının köməyi ilə həyata keçirilməsidir. Deməli, qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin təsnifatı birbaşa insanın duyğu orqanları ilə əlaqədardır. Bu baxımdan onları əsasən üç qrupa ayırırlar:

1. Vizual vasitələr. Bu vasitələr görmə vasitəsilə qəbul olunur. Bura daxildir: mimika və jestlər, duruş, yerləş (kinesika); məsafə (proksemika); digər xüsusiyyətlər (cins, yaş, geyim, makiyaj, aksesuarlar, saç düzüümü və s.).

2. Akustik vasitələr. Bunlar səs vasitəsilə ötürülən, eşitmə ilə qəbul olunan vasitələrdir. Məs: intonasiya, səsin ucalığı, tembr, ton, ritm, gülmək, ağlamaq, öskürmək, ah çəkmək və s.

3. Taktil vasitələr və ya takesika. Bu vasitələr toxunma ilə əlaqədardır (əl sıxmaq, əlini çiyinə vurmaq, qucaqlaşma, öpüşmə, siğal çəkmə və s.).

Ümumi qəbul edilmiş tərifə görə, kinesika verbal ünsiyyətin ifadəliliyini artıran əlavə ünsiyyət vasitəsi kimi qeyri-verbal kommunikasiya üçün istifadə olunan jestlər, bədən hərəkətləri, yerləş, duruş və üz ifadələrinin (mimika) məcmusudur.

Mimika – sonsuz sayda duyğuları çatdırma bilən müxtəlif üz ifadələridir. Deməli, kinesika bədən dili adlanırsa, üz ifadələri hisslərin dilidir. Bir insanın üz ifadəsi insanın emosional vəziyyətinin təsiri altında dəyişir, lakin bəzən sözlərdə dramatiklik yaratmaq üçün də xüsusi olaraq gücləndirilə bilər. Belə ki, bioloji faktorlar (nəzarətsiz üz ifadələri – üzdə qızartı və ya solğunluğun yaranması), sosial, anadangəlmə və ya inkişaf zamanı qazanılmış səbəblərdən yaranır.

Jestlər ünsiyyət prosesində nitqi müşayiət edən müxtəlif bədən hərəkətləridir. Onların köməyi ilə fərd həmsöhbətə, hansısa hadisəyə və ya obyektə münasibətini bildirir. Nitqdə jestlər həm şüurlu, həm də şüursuz şəkildə istifadə edilə bilər. Ünsiyyət prosesində jestlər bəzi funksiyaları yerinə yetirir: danışanın vəziyyətini ifadə etmək, həmsöhbətə lazımi məlumatları çatdırmaq, münasibət bildirmək və nəhayət, ünsiyyət prosesinin özünü tənzimləmək.

Natiqlik nəzəriyyəçiləri öz əsər və məqalələrində jestlərə xüsusi diqqət yetirmiş, ünsiyyət zamanı onların əhəmiyyətini vurğulamışlar. Məşhur rus hüquqşünası, hakim və məhkəmə natiqi, A.F. Koni "Mühazirəçilər üçün məsləhət"də yazır: "*Jestlər nitqi canlandırır, lakin onlardan istifadə edərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır. Ekspressiv jest (qaldırılmış əl, sıxılmış yumruq, kəskin və sürətli hərəkət və s.) ifadənin və ya ayrı-ayrı sözün mənasına uyğun olmalıdır (burada jest nitqin gücünü ikiqat artıraraq tonla birlikdə hərəkət edir). Əllərin çox tez-tez, monoton, təlaşlı, kəskin hərəkətləri dinləyiciyə xoşagəlməz, darıxdırıcı, cansıxıcı və qıcıqlandırıcı təsir bağışlaya bilər*" [4, s. 107].

Duruş – ünsiyyət prosesində insan bədəninin aldığı hərəkətlər, onun mövqeyidir. Bu, qeyri-verbal davranışın ən idarəolunmaz formasıdır, ona görə də onu müşahidə etməklə şəxsin vəziyyəti haqqında lazımi məlumatları əldə

etmək olar. İnsanın qollarının və ayaqlarının hərəkəti onun səmimi duyğuları, niyyəti və digər insanlara münasibəti haqqında fikir yarada bilər.

İnsanın yerləşdiyi duruşu ilə sıx bağlıdır. O, gəzinti tərzini müəyyən edən fərdi xüsusiyyətlər toplusudur. İki eyni insan olmadığı kimi, iki eyni yerləşmə də ola bilməz. Yerləşmə ən vacib amillər - ritm, sürət, addımın uzunluğu, qolların, gövdənin vəziyyəti, onların gərginlik dərəcəsidir.

Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələrindən biri də *proksemika* – yəni, ünsiyyət tərəfdaşlarının öz aralarında gözlədikləri məsafədir. Proksemikanın banisi Edvard Holar görə, proksemika həndəsi sahə və məsafələrin ünsiyyətə, insanlar arasındakı məsafəyə təsirini öyrənmək üçün tətbiq edilmişdir ki, bu xüsusiyyətlər müxtəlif cəmiyyətlər arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və ünsiyyətə təsir göstərir.

“Bədənin dili haqqında ən mükəmməl kitab”ın müəllifləri Allan və Barbara Piz kommunikasiyanın dörd proksemik zonasının olduğunu qeyd edirlər:

1. intim - yalnız əhəmiyyətli dərəcədə yaxın insanlar üçün;
2. şəxsi – başqa insanlarla ünsiyyət üçün məsafə;
3. sosial - rəsmi və ya sosial ünsiyyət üçün məsafə;
4. ictimai - ictimai tədbirlərdə (görüşlərdə, konfranslarda) ünsiyyət saxlamaq üçün məsafə [2, s. 223-224].

Bütün zonalarından ən yaxın yerdə intim ünsiyyət zonası yerləşir. Şübhəsiz, dünyanın bütün mədəniyyətlərində icazəsiz başqasının intim sahəsinə müdaxilə qəbul edilməzdir.

İntim ünsiyyət zonasının radiusu sosial-mədəni mühitdən asılı olaraq fərqlənir. Qərbi Avropa cəmiyyətlərində bu, təxminən 60 sm, Şərqi Avropa və Latın Amerikası xalqlarının mədəniyyətlərində isə bu məsafə təxminən 45 sm və ya daha azdır.

Ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesi üçün ən vacib məkan şəxsi ünsiyyət zonasıdır ki, bu zona 45 - 120 sm təşkil edir və insanlar arasında kommunikasiya əlaqələri ən çox burada baş verir. Bu məsafədə fiziki təmasa ehtiyac yoxdur. Bu, dostlarla və yaxın tanışlarla söhbət etmək üçün optimal məsafədir.

Psixoloqlar hesab edirlər ki, ünsiyyət prosesində sözlər məlumatın birbaşa 10%-ni daşıyır. "Jestlər haqqında həqiqət" kitabının müəllifi Fransua Sücetə görə, məlumatların 55%-i jest və mimikalarla, 38% -i isə intonasiya ilə ötürülür. Sözlərin mənası onu çatdırmaq üçün hansı intonasiya, ritm və tembrdən istifadə olunduğundan asılı olaraq dəyişə bilər. Nitq çalarları sözlərin mənasına, duyğulara, insanın vəziyyətinə, özünəinamına və ya utancaqlığına işarə edir. Deməli, verbal ünsiyyəti gücləndirən vasitələrdən biri də *akustik vasitələr*dir.

Ünsiyyət zamanı səsin xarakteristikasını müəyyən edən akustik vasitələri iki əsas qrupa ayırırlar:

1. Linqvistika ilə əlaqədar vasitələr (paralinqvistika): intonasiya, melodiyanın dəyişməsi, səsin tempi, tembr, tonun yüksəkliyi və s.; Bu vasitələr dilçiliyin bir bölməsi olan *paralinqvistikada* öyrənilir ki, bu anlayış 20-ci əsrin birinci yarısında amerikalı dilçi A.Hill tərəfindən təqdim edilmişdir. Paralinqvistik vasitələr nitqi müşayiət edən, həmsöhbətin anlıq vəziyyəti (sakitlik, həyəcan, inam, yorğunluq və s.) haqqında məlumat verən vasitələrdir. Məsələn, şövq, ruh yüksəkliyi, sevinc və narazılıq adətən yüksək səslə, nifrət, qorxu kifayət qədər yüksək, qəm qüssə, yorğunluq adətən batıq səslə verilir.

2. Linqvistikadan kənar vasitələr (ekstralinqvistika): fasilə, gülmək, ağlamaq, öskürmək, ah çəkmək və s. *Ekstralinqvistika* insanın psixoloji vəziyyəti ilə bağlı olub, onun müxtəlif formada təzahürlərini öyrənir. Ekstralinqvistik vasitələr dillə əlaqəsi olmayan, ünsiyyətin əsasən emosional tərəfini tamamlayan vasitələrdir. Məsələn, nəyəyə işarə etmək və ya diqqəti cəlb etmək öskürməklə, ümitsizlik və ya heyranlıq ah çəkməklə ifadə oluna bilər. Ünsiyyət zamanı fasilə də çox böyük əhəmiyyətə malikdir: insan susur, amma ondan informasiya gəlir. Qədim Roma natiqi Siseronun da dediyi kimi, "Ən güclü fəryad sükutda öz əksini tapır".

Qeyri-verbal kommunikasiyanın digər vasitəsi *takesika*dır. Ünsiyyətin əsas və ən primitiv forması olan takesika toxunma vasitəsilə həyata keçirilir. Toxunma insanı ətraf mühitlə tanış edən ilk duyğu sistemidir. Taktil məlumatlar bədəndə olan hiss reseptorlarından irəli gəlir. Ünsiyyət qurarkən insanların öz həmsöhbətlərinə qarşı müxtəlif toxunuşlardan istifadə etdiyi müəyyən edilmişdir.

Taktil ünsiyyət digər qeyri-verbal komponentlərə nisbətən daha çox insanın cəmiyyətdəki statusunu və rolunu, habelə ünsiyyət quranların yaxınlıq dərəcəsini göstərir. Kommunikasiya zamanı tərəfdaşların müxtəlif toxunuşlardan (qucaqlamaq, əl sıxmaq, öpmək, siqal çəkmək, çiyinə vurmaq və s.) nə qədər tez-tez istifadə etməsi onların yaşından, cinsindən və tanışlıq dərəcəsindən asılı olaraq dəyişir.

Əl sıxma salamlama və ya vidalaşma zamanı istifadə edilən özünəməxsus bir jest növüdür. O, insanın xoş niyyətini və gələcək ünsiyyətə açıq olduğunu ifadə edir. Əl sıxmaqdan imtina etmək bəyənməmə və aqressiya əlaməti kimi qəbul edilir. Öpüşmək taktil jestin bir növü kimi insan həyatının bütün sahələrində geniş istifadə olunur. Öpüş vasitəsilə sözlərin gücü daha da artır. Belə bir vəziyyətdə hissələrin səmimiyyəti nadir hallarda şübhə doğurur. Dostlar və ya qohumlar arasındakı öpüş rəğbət və mehribanlıq ifadə edir.

Siqal çəkmək insana xoş hissələr bəxş edir, ona görə də insanlar sevgi və qayğını bu şəkildə ifadə edirlər. Çiyinə vurmaq isə çox vaxt dostluq, iştirak və ya təşviq əlaməti, bəzən də tərəfdaş üzərində üstünlük əlaməti kimi şərh olunur.

Nəticə. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, verbal və qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri insan ünsiyyətinin ən vacib elementləridir. Belə ki, kommunikasiya yalnız həmsöhbətin sözlərini başa düşməklə deyil, həmçinin vizual informasiyanı, qarşı tərəfin mimika və jestlərini şərh etməklə müəyyən edilir. Bu da onu göstərir ki, verbal və qeyri-verbal kommunikasiya bacarıqlarına yiyələnməklə hər bir şəxs istənilən sahədə uğur qazana bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, "MBM", 2015, 280 s.
2. Allan və Barbara Piz. Bədən dili haqqında ən mükəmməl kitab. Bakı: Qanun, 2016, 448 s.
3. Cəfərov V. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya, 2021, 172 s.
4. Кони А.Ф., Избранные произведения, М., Изд. "Юридическая литература", 1956 г, 888 с.
5. Шарков Ф.И., Родионов А.А. Социология массовой коммуникации. М., 2011.

Açar sözlər: verbal kommunikasiya, şifahi və yazılı nitq, dinləmə, qeyri-verbal kommunikasiya, vizual vasitələr, akustik vasitələr, taktil vasitələr

Ключевые слова: вербальная коммуникация, устная и письменная речь, слушание, невербальная коммуникация, визуальные средства, акустические средства, тактильные средства

Keywords: verbal communication, oral and written speech, listening, non-verbal communication, visual means, acoustic means, tactile means

Значимость вербальных и невербальных средств в процессе коммуникации

Резюме

В статье речь идет о вербальных и невербальных средствах общения. Цель исследования - определение значимости этих элементов общения в процессе коммуникации. Для достижения данной цели проводится исследование в области коммуникации, используются различные теоретические, практические методы и научные положения.

При рассмотрении вербальных средств разъясняется взаимосвязь языка и речи, являющихся их основными понятиями; устная и письменная речь представляется как основная составная часть вербального общения.

Одной из составных частей вербальной коммуникации является слушание. Умение слушать - важнейшее свойство образованного, культурного человека. В статье перечисляются виды, характерные особенности слушания; отмечается, что вмешательство в рамках уважения и почтения к собеседнику - один из основных показателей культуры.

При рассмотрении невербальных средств дается их характеристика по функциям и органам восприятия; отмечается важность визуальных, акустических и тактильных средств, а также четырех проксемических зон, соблюдаемых в процессе общения; анализируются взгляды и отношение различных специалистов к данной проблеме.

В результате исследования выясняется, что, овладев навыками вербальной и исторически более древней невербальной коммуникации, каждый индивид может добиться успеха в любой сфере.

The significance of verbal and non-verbal means in the communication process

Summary

The article deals with verbal and non-verbal means of communication. The purpose of the study is to determine the significance of these elements of communication in the communication process. To achieve this goal, the study is conducted in the field of communication using various theoretical, practical methods and scientific provisions.

When examining verbal means, the relationship between language and speech, which are their basic concepts, is explained; oral and written speech is presented as the main component of verbal communication. One of the components of verbal communication is listening. The ability to listen is the most important quality of an educated, cultured person. The article lists the types and characteristic features of listening; it is noted that intervention within the framework of respect and reverence for the interlocutor is one of the main indicators of culture.

When considering non-verbal means, their characteristics are given according to their functions and organs of perception; the importance of visual, acoustic and tactile means, as well as four proxemic zones observed in the process of communication, is noted; the views and attitudes of various specialists to this problem are analyzed.

The study found that by mastering the skills of verbal and historically more ancient non-verbal communication, each individual can achieve success in any field.

Rəyçi: dos. X.Manafli

LÜĞƏT TƏKİBİNİN SÖZDÜZƏLTMƏ VASİTƏSİ İLƏ İNKİŞAFI

Dilin lüğət tərkibi ictimai şüurun inkişafı və ümumi intellektual səviyyələrin yüksəlməsi kimi amillərə görə daim inkişaf edir və genişlənir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi həm onun milli leksikası, həm də başqa dillərin təsiri ilə baş verə bilər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dilin öz milli bazası - doğma lüğət fondu vasitəsilə lüğətin zənginləşdirilməsi daha mütləq bir hadisə hesab olunur. Dil öz milli qaynaqları ilə zənginləşdikcə elmi, ədəbi-bədii dil, eləcə də milli ədəbi dilin digər üslub sahələri daha ifadəli və əlçatan olur. İngilis dilində söz yaradıcılığı, digər dillərdə olduğu kimi, dilin yarandığı gündən bəri inkişaf edir. Bu proses xüsusilə bir tarixi dövrdən digərinə keçid zamanı, yaranan anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlərə ehtiyac yarandığı zaman özünü büruzə verir. Yaxşı sübut edilmişdir ki, heç bir dil ayrılıqda inkişaf etmir. Xarici dünya davamlı olaraq dillərə təsir edir və müxtəlif domenlərdə qalıcı izlər buraxır.

Dillər arasında qarşılıqlı əlaqələr qədim zamanlardan mövcud olub və hər hansı bir qrup insanı başqalarından tamamilə ayrı yaşadığını təsəvvür etmək çətindir. Tarix boyu tayfalar, qəbilələr və xalqlar qarşılıqlı əlaqədə olmuş, güclü etnik qruplar çox vaxt zəiflərə üstünlük verərək mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr yaratmışlar. Bu qarşılıqlı təsirlər dillərin qarışmasına, nəticədə qarşılıqlı təsire, söz və fikirlərin alınmasına səbəb olmuşdur.

İnsanların həyatında dil əlaqələrinin əhəmiyyəti şübhəsiz dərinidir. Dil bağları xalqlar və xalqlar arasındakı digər əlaqələrlə sıx bağlıdır. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, bu əlaqələr dilin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə böyük töhfə vermişdir. Dilin lüğətinin genişlənməsinə töhfə verən iki əsas mənbə var: dilin daxili potensialı və başqa dillərdən sözlərin alınması. Söz ehtiyatını zənginləşdirməyin üsullarından biri söz yaratmaqdır. Söz yaradıcılığı dilçiliyin yeni sözlərin əmələ gəlməsinə yönəlmiş sahəsidir. İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçiliyin ayrı bir sahəsi kimi tədqiq edilmişdir. "Söz yaratma" termini ilkin olaraq dildə yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesini nəzərdə tutur. Yeni leksik vahidlərin yaradılması kimi müxtəlif prosesləri özündə ehtiva edən dil daim təkamül və inkişafdadır. Bu proses "söz yaratma" kimi tanınır. İngilis dilində sözlər iki əsas yolla əmələ gələ bilər: 1) mövcud sözdən yeni söz yaratmaqla və 2) iki sözü birləşdirərək yeni söz yaratmaqla. Başqa sözdən sözün yaranması aşağıdakı üsullarla baş verir: a) şəkilçilər (həm son şəkilçi, həm də ön şəkilçi) əlavə etməklə, b) sözün yazılışını və tələffüzünü dəyişmədən, c) vurğu yerini dəyişdirməklə və ya d) səsləri dəyişdirməklə (1, s.365).

Söz şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə söz əmələ gəlməsi ingilis dilində geniş yayılmış prosesdir. Dildə çoxlu şəkilçi var, bəziləri ingilis dilindən, digərləri isə başqa dillərdən götürülmüşdür. Hər iki növ şəkilçi bu gün söz əmələ gəlməsində həlledici rol oynayır. Suffiks morfeim kimi müəyyən edilir ki, onun inkişafı yolu ilə bütün sözlər kateqoriyasına aid ümumi məna kəsb edir. Baza əlavə edildikdə, sözün mənası dəyişir. Bəzi ingilis şəkilçiləri məhsuldardır, söz yaratmaqda fəal iştirak edir, digərləri isə daha az məhsuldardır. İngilis dilinin lüğət tərkibinə töhfə verən şəkilçilərin əksəriyyəti başqa dillərin alınma elementlərindən götürülüb. Akademik V.V. Vиноградовun fikrincə, şəkilçi nitqin müəyyən hissəsini təşkil etdikdə, o, çox vaxt ilkin şəkilçi funksiyasını itirir və lazım gələrsə, yalnız bağlandığı sözdən ayrılmaq qabiliyyətini saxlayır. (2, s.129). Kök sözə nisbətən mövqeyindən asılı olmayaraq şəkilçilər mənalarına görə iki kateqoriyaya bölünür:

1. Söz dəyişdirən şəkilçilər – Bu şəkilçilər sözün leksik-semantik mənasını dəyişmədən onun qrammatik mənasını dəyişir. Onlar hal, kəmiyyət, sahiblik, xəbər və ya zaman kimi yeni qrammatik məna yaradır.

2. Söz əmələ gətirən şəkilçilər – Bu şəkilçilər həm də fərqli leksik-semantik məna daşıyan yeni söz yaradaraq sözü dəyişdirir. Bu prosesə morfoloji vasitələrlə sözün yaradılması deyilir.

Bəzi dilçilik əsərlərində şəkilçilər (yaxud affikslər) funksiyasına görə iki qrupa bölünür:

1. Son şəkilçilər – Bunlara söz dəyişdirən və törəmə şəkilçilər daxildir.

2. Təkmə şəkilçiləri – Söz dəyişdirən və əlaqə şəkilçiləridir.

Azərbaycan dilində Dilçiliyə giriş (1980) müəllifləri söz əmələ gətirən və söz dəyişdirən şəkilçilər kimi müəyyən edərək, şəkilçilərin də istifadə vəziyyətinə görə kateqoriyalara bölünməsinə təklif edirlər. Təsnifatına görə şəkilçilər üç növə bölünür: ön şəkilçilər (ön), infiksələr (orta), son şəkilçilər (son). (3, 161). Formalaşdırıcı morfeimlərin tərkibinə daxil olan prefiksələr və leksik şəkilçilər sözü dəyişmək funksiyasını yerinə yetirir və köklə birlikdə sözün bünövrəsini təşkil edir. Formalaşdırıcı morfeimlərin üç növ söz dəyişdirən forması var: söz dəyişdirən morfeimlər, müsbət və mənfi morfeimlər və əlaqələndirici morfeimlər.

- Söz dəyişdirən morfeimlər sözlərlə birləşərək yeni leksik mənalar yaradır. Məsələn: "sürücü" "sürücü" olur, "yuxu" isə "yuxulu" olur.

- Müsbət və mənfi morfeimlər müsbət və ya mənfi mənaları ifadə etmək üçün sözlərlə birləşir. Ümumi nümunələrə -ness, -less, -im və -in daxildir. Məsələn: "müntəzəm" "qeyri-müntəzəm" olur, "xoşbəxtlik" "xoşbəxtlik", "ev" isə "evsiz" olur.

- Bağlayıcı morfeimlər sözlərdə elementləri birləşdirmək üçün istifadə olunur. Məsələn, "üz-üzə" və ya "gündüz" ola bilər. (4, 52-53).

Söz əmələ gəlməsi şəkilçilərin, o cümlədən prefiksələrin və şəkilçilərin birləşməsindən baş verir. Prefikslər sözün əvvəlinə, şəkilçilər isə sonuna əlavə olunur. Prefikslər sözün nitq hissəsini dəyişmədən mənasını dəyişir.

²⁷ Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası rufetnuriyev89@gmail.com
0009 0005 6931 4985

Məsələn, "sifariş" (isim) "sifariş" (isim) olur. Bununla belə, nadir hallarda prefikslərin əlavə edilməsi sözün nitq hissəsini dəyişə bilər, məsələn, "dairə" (isim) "mühasirəyə almaq" (fel) halına gəlir.

Tipik olaraq, şəkilçilər nitqin bir hissəsini digərinə çevirmək üçün istifadə olunur. Məsələn, "istifadə" (isim) "faydalı" (sifət), "sakit" (sifət) isə "sakit" (zərf) olur. Bəzi nadir hallarda şəkilçilər eyni nitq hissəsində tamamilə yeni sözlər yaradır, məsələn, "dost" (isim) "dostluq" (isim) və ya "ana" (isim) "analıq" (isim) olur.

Törəmə sözlər bəzən başqa törəmə sözlərdən də yarana bilər, yəni söz həm prefiksdən, həm də bir və ya bir neçə şəkilçidən ibarət ola bilər. (1,365) unhappy- bədbəxt unhappiness- bədbəxtlik carefully- diqqətlə careful- diqqətli useless- faydasız uselessness- faydasızlıq Ön şəkilçilər (Prefixes) Prefikslərdən bəhs edərkən tez-tez vurğulanır ki, şəkilçilərdən fərqli olaraq prefikslər sözün nitq hissəsini dəyişmək qabiliyyətinə malik deyillər. Bunun əvəzinə onlar yalnız sözün mənasını dəyişdirirlər. Bəzi alimlər prefikslər və şəkilçilər arasında əsaslı fərq olduğunu qəti şəkildə müdafiə edərək, fərqi kökə nisbətən onların mövqeyində olduğunu izah edirlər. Suffikslər kökdən sonra, prefikslər isə ondan əvvəl qoyulur. Əsas fərq ondadır ki, şəkilçilər müəyyən nitq hissəsinin kökünə qoşularaq sözü başqa qrammatik kateqoriyaya keçirə bilər (to eat-eatable, home – homeless, happy – happiness, to develop – development və s.) aid edə bildikləri halda, ön şəkilçilər bu cür xüsusiyyətlərə malik deyil (to like-dislike, comfortable-uncomfortable, to divide – to subdivide, to act – to interact, to connect – to disconnect, reliable – unreliable və s.). İngilis dilində prefikslər ilk növbədə sözlərin leksik mənasını dəyişdirmək üçün istifadə olunur. Bəzi dilçilər, prefikslərin də sözün nitq hissəsini dəyişdirə biləcəyini iddia edirlər, lakin bunun yalnız müstəsna hallarda baş verdiyinə inanırlar. Rus dilçisi M.A.Belyayev ingilis dilində məhsuldar işlənən prefiksləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. İsimlərə və sifətlərə əlavə olunduqda mənfi məna yaradan prefikslər: un, dis.

2. Feilə qoşulduqda hərəkətin əks mənasını bildirən prefikslər: de, dis, un.

Xülasə etmək üçün ingilis prefikslərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

I. Prefikslər + fel → fel

Burada göstərilən prefikslər və onların mənaları aşağıdakı kimi parafrəz edilə bilər:

I. Prefikslər + Feil → Feil

• **Un** – bir hərəkətin əksini və ya inkarını ifadə edir. Məsələn: düyməni bağlamaq əvəzinə açmaq.

• **Dis** – həm inkar, həm də ziddiyyətli məna yaradır. Məsələn: bir şeyi bəyənmək əvəzinə bəyənməmək.

• **Re** – bir şeyi yenidən və ya təkrar etmək mənasını verir. Məsələn: yazmaq və yenidən yazmaq.

• **Mis** – yanlışlıq və ya səhv etməyi bildirir. Məsələn: məlumatı düzgün vermək əvəzinə səhv məlumat vermək, səsi düzgün eşitmək əvəzinə yanlış eşitmək.

• **Over** – həddən artıq və ya artıqlıq ifadə edir. Məsələn: işləmək əvəzinə həddən artıq işləmək, yükləmək əvəzinə həddən artıq yükləmək.

II. Prefikslər + İsim → İsim

• **Ex** – bir şəxsin və ya şeyin keçmişə aid olduğunu bildirir. Məsələn: keçmiş prezident.

• **Co** – birgə və ya birlikdə görülməli işi göstərir. Məsələn: həmmüəllif (birgə müəllif), əməkdaşlıq (birgə fəaliyyət).

• **Counter** – bir şeyin əksi və ya əks təsirini bildirir. Məsələn: hücum qarşı əks-hücum.

• **Mis** – səhv və ya yanlışlığı ifadə edir. Məsələn: səhv tələffüz.

• **Dis** – əks məna yaradır. Məsələn: rahatlıq əvəzinə diskomfort (narahatlıq).

Bu formada ifadə olunan prefikslər sözlərin mənalarını dəyişdirərək onların inkarını, əksini, təkrarını və ya həddən artıq olduğunu vurğulayır.

Burada göstərilən prefikslər və onların mənaları aşağıdakı kimi parafrəz edilə bilər:

I. Prefikslər + Feil → Feil

• **Un** – bir hərəkətin əksini və ya inkarını ifadə edir. Məsələn: düyməni bağlamaq əvəzinə açmaq.

• **Dis** – həm inkar, həm də ziddiyyətli məna yaradır. Məsələn: bir şeyi bəyənmək əvəzinə bəyənməmək.

• **Re** – bir şeyi yenidən və ya təkrar etmək mənasını verir. Məsələn: yazmaq və yenidən yazmaq.

• **Mis** – yanlışlıq və ya səhv etməyi bildirir. Məsələn: məlumatı düzgün vermək əvəzinə səhv məlumat vermək, səsi düzgün eşitmək əvəzinə yanlış eşitmək.

• **Over** – həddən artıq və ya artıqlıq ifadə edir. Məsələn: işləmək əvəzinə həddən artıq işləmək, yükləmək əvəzinə həddən artıq yükləmək.

II. Prefikslər + İsim → İsim

• **Ex** – bir şəxsin və ya şeyin keçmişə aid olduğunu bildirir. Məsələn: keçmiş prezident.

• **Co** – birgə və ya birlikdə görülməli işi göstərir. Məsələn: həmmüəllif (birgə müəllif), əməkdaşlıq (birgə fəaliyyət).

• **Counter** – bir şeyin əksi və ya əks təsirini bildirir. Məsələn: hücum qarşı əks-hücum.

• **Mis** – səhv və ya yanlışlığı ifadə edir. Məsələn: səhv tələffüz.

• **Dis** – əks məna yaradır. Məsələn: rahatlıq əvəzinə diskomfort (narahatlıq).

Bu formada ifadə olunan prefikslər sözlərin mənalarını dəyişdirərək onların inkarını, əksini, təkrarını və ya həddən artıq olduğunu vurğulayır.

Prefikslər və Suffikslər: İngilis Dilində Söz Yaradılması

I. Prefikslər və Onların Mənaları

1. Un – bir şeyin əksi və ya inkarını bildirir. Məsələn: known (tanınmış) → unknown (naməlum).
2. Im-, Ir-, Il-, In – sözə əks mənə verir. Məsələn: definite (müəyyən) → indefinite (qeyri-müəyyən).
3. Dis – mənfi mənə ifadə edir. Məsələn: honest (vicdanlı) → dishonest (vicdansız), loyal (sadiq) → disloyal (qeyri-sadiq).

4. Non – inkar bildirir. Məsələn: effective (effektiv) → non-effective (effektsiz).

Müasir ingilis dilində bir çox sözlər müxtəlif prefikslərlə işlədilsə də, bəziləri artıq orijinal mənasını itirmiş və ayrılmaz hissəyə çevrilmişdir. Belə sözlərdə prefiksləri çıxardıqda, əsas hissə ya mənasız olur, ya da prefiksli sözlə bağlılıq daşımır. Məsələn, "qalmaq", "imtina etmək", "azaltmaq", "müzakirə etmək", "mübahisə etmək", "hazırlamaq", "təqdim etmək" və "mövzu" kimi sözlər sadə sözlər hesab olunur.

Azərbaycanlı dilçi O. Musayev ingilis dili qrammatikasında prefikslərdən nadir hallarda bəhs etsə də, bəzi nümunələr göstərir. Məsələn, bədbəxtlik və yenidənqurma sözlərini müvafiq olaraq bədbəxt + lik və yenidən + qurma kimi ayıraraq izah edir.

II. Suffikslər və Onların Mənaları

Suffikslər, əsasən, sözün nitq hissəsini dəyişdirməyə və yeni mənalara yaratmağa kömək edir.

1. İsim Düzəldən Suffikslər

- er, -or – bir işi icra edən şəxs və ya əşyanı bildirir.
- to buy (almaq) → buyer (alıcı).
- ist, -ism – bir sahəyə aid olan şəxs və ya inancları bildirir.
- artist (rəssam), realism (realizm).
- er – aidiyyət bildirir.
- London → Londoner (Londonlu).
- ette – kiçiklik bildirir.
- kitchen (mətbəx) → kitchenette (kiçik mətbəx).
- ing – materialın miqdarını bildirir.
- -carpet (xalça) → carpeting (xalça materialı).
- hood – vəziyyət, zaman və ya sosial qrup bildirir.
- -childhood (uşaqlıq), manhood (igidlik).
- ty, -ity, -ability, -ibility – xüsusiyyət və vəziyyət bildirir.
- activity (fəaliyyət), certainty (əminlik), safety (təhlükəsizlik).

2. Sifət Düzəldən Suffikslər

- able, -ible – bacarıqlılıq bildirir.
- comparable (müqayisə edilə bilən), eatable (yeməli).
- al – bir şeyə aid olduğunu göstərir.
- central (mərkəzi), formal (rəsmi).
- -en – nədən düzəldiyini və ya ona bənzərliyi bildirir.
- woollen (yundan), wooden (ağacdən).
- ful – doluluq və ya bolluq bildirir.
- peaceful (sülhsevər), useful (faydalı).
- ful – miqdar bildirən isim düzəltmək üçün də istifadə olunur.
- handful (bir ovuc), spoonful (bir qaşığı).

3. Feil Düzəldən Suffikslər

- ate, -ute – bir hərəkətə səbəb olmağı bildirir.
- orchestrate (orkestrləşdirmək).
- en – etmək, çevirmək mənasını verir.
- widen (genişləndirmək).
- fy, -ify – səbəbiyyət bildirir.
- purify (təmizləmək), simplify (sadələşdirmək).

4. Zərf Düzəldən Suffikslər

- ly – hərəkətin tərzini bildirir.
- badly (pis), easily (asanlıqla).
- ward, -wards – istiqamət bildirir.
- homeward(s) (evə doğru).

5. Say Düzəldən Suffikslər

- teen – onluqlar üçün istifadə olunur.
- thirteen (on üç), fourteen (on dörd).
- ty – onluq bildirir.
- twenty (iyirmi), thirty (otuz).
- th – sıra saylarını yaradır.
- fifth (beşinci), sixth (altıncı).

Bəzi suffikslər eyni zamanda müxtəlif nitq hissələrində istifadə oluna bilər. Məsələn:

- al suffiksi həm sifətlərdə (practical, political), həm də isimlərdə (arrival, proposal) rast gəlinir.

- en suffiksi fellərdə (widen, lengthen) və sifətlərdə (wooden, woollen) istifadə olunur.
- th suffiksi sıra saylarında (fourth, fifth) və isimlərdə (growth, strength) işlənir.

Müasir ingilis dilində bir çox sözlər suffikslərlə düzəldilmiş kimi görünə bilər, artıq ayrılmaz hissəyə çevrilmişdir. Belə sözlərdə suffiks çıxarıldıqda, əsas hissə heç bir mənə ifadə etmir. Məsələn: cottage, station, session, document, loyal, equal, probable, possible, curious, serious və s. Bu sözlər artıq düzəltmə sözlər deyil, sadə sözlər hesab olunur.

Nəticə: Mən ingilis dilinin lüğətinin necə inkişaf etdiyini araşdıran bir məqalə yazmışam. Bu proses çərçivəsində ingilis dili lüğətinin genişlənməsi və formalaşması barədə ətraflı məlumat vermişəm. Bildiyimiz kimi, ingilis dili 1500 ildən çoxdur mövcuddur və bu müddət ərzində cəmiyyətin şüuru artdıqca və intellektual səviyyə yüksəldikcə, onun lüğət tərkibi də daim dəyişmiş və zənginləşmişdir. İngilis dili öz ana bazası üzərində inkişaf etmiş və bu gün də genişlənməyə davam edir. Bundan əlavə, latın, yunan, italyan, ispan, fransız, alman, rus və müxtəlif Şərq dillərindən alınan sözlər onun lüğət fondunu daha da zənginləşdirmişdir. Aydın şəkildə sübut olunmuşdur ki, heç bir dil müstəqil şəkildə inkişaf etmir; xarici dünya daim ona təsir göstərir və müxtəlif sahələrdə iz qoyur.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Məmmədova Mələk, Yunusov Dünyamin. "İngilis dilinin qrammatikası" Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı - 2011, 450 s.
- 2.Виноградов В.С. "Перевод: Общие и лексические вопросы": 3-е Изд-е, М. 2006, с. 280
- 3.Məmmədov N., Axundov A. "Dilçiliyə giriş", Bakı, 1980,s.273
- 4.Yunusov D. "Müqayisəli tipologiya". Bakı, 2012,s.177
5. Musayev O. "İngilis dilinin qrammatikası". Bakı, 1986,608 səh

Xülasə

İctimai-siyasi hadisələr ingilis ədəbi dilində lüğətin təkamülünə mühüm təsir göstərir. Cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni aspektləri irəlilədikcə dilin leksik və terminoloji ehtiyatlarının genişlənməsinə zəmin yaradır. Yeni sözlərin əlavə edilməsi, mövcud sözlərin mənalarının dəyişməsi sosial həyatda və ictimai rəydə gedən proseslərlə bağlıdır. Başqa sözlə desək, dilin lüğət tərkibi cəmiyyətin tələbinə uyğun olaraq dəyişir. Bu zənginləşmə prosesi lüğətin diaxronik inkişafını üzə çıxarır və dilə tarixi və mədəni təsirləri nümayiş etdirir. Beləliklə, dilin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin əsas mənbəyi onun daxili imkanlarındadır.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, lüğət, termin, şəkilçi

ENRICHMENT OF VOCABULARY THROUGH WORD FORMATION

Summary

The Influence of Socio-Political Events on the Development of the English Literary Language's Vocabulary. The influence of socio-political events on the development of the English literary language's vocabulary is significant. The enrichment of the language's lexical and terminological potential is grounded in the development of society's economic, political, and socio-cultural life. The enrichment of the language with new words and the change in existing meanings are associated with new developments in public life and public thought. In other words, the language's vocabulary undergoes various changes due to demand. Enrichment is a process that reveals the diachronic landscape of the vocabulary, and the methods of factualization of historical and cultural development in the language emerge. Therefore, the main source for enriching the language's vocabulary lies in the language's internal capabilities.

Keywords: Word formation, vocabulary, term, suffix

РАЗВИТИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА С ПОМОЩЬЮ КОРРЕКЦИИ СЛОВ

Резюме

Велико влияние общественно-политических событий на развитие словарного запаса английского литературного языка. Таким образом, в связи с развитием экономической, политической, общественно-культурной жизни общества закладываются реальные основы обогащения лексико-терминологического потенциала языка. Обогащение языка новыми словами и изменение его существующих значений связано с новым развитием общественной жизни и общественного мнения. То есть словарный состав языка претерпевает различные изменения, связанные со спросом. Обогащение-это такой процесс, при котором раскрывается диахроническая картина словарного состава, появляются способы фактизации историко-культурного развития в языке. Поэтому основным источником обогащения словарного состава языка являются внутренние возможности языка.

Ключевые слова: словообразование, словарный запас, термин, окончание.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİLƏRİNDƏ DEMOĞRAFİK VƏ ETNOQRAFİK DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ ONLARIN TOPONİMLƏRDƏ ƏKSI

Giriş. Son iki yüz il ərzində erməni millətçiləri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırımı və təcavüz siyasətləri Azərbaycan tarixinin ən qanlı dövrlərini təşkil edir. Bu dövrlər mənəvi, mədəni və sosial baxımdan ciddi izlər buraxmış, xalqımızın əsrlər boyu yetişdirdiyi dəyərləri, mədəni irsi və tarixi mirası hədəf almışdır. Erməni millətçilərinin həyata keçirdiyi bu təcavüzkar siyasətlərin əsas məqsədi Azərbaycan xalqını öz doğma torpaqlarından sürgün edərək, həmin ərazilərdə “Böyük Ermənistan” adlı dövlətlərini qurmaq olub. Bu məqsədlə bir tərəfdən Azərbaycan ərazilərindəki türk-müsəlman əhalisini qətlə yetirərək, digər tərəfdən həmin ərazilərdəki tarixi və mədəni izləri məhv etməyə çalışıblar. Bu millətçi və şovinist yanaşmalar təkcə etnik təmizləmə ilə kifayətlənməyib, eyni zamanda Azərbaycan xalqının milli kimliyini, tarixi abidələrini və mədəniyyətini təhrif etməyə, onun zəngin tarixi irsini və coğrafiyasını silməyə cəhd edib.

Ermənilərin tarix boyu həyata keçirdikləri siyasətin əsasını “Böyük Ermənistan” kimi əsassız ideyanı gerçəkləşdirmək təşkil etmişdir. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu məqsəd uğrunda aparılan fəaliyyətlər geniş vüsət almış və intensivləşmişdir. Ermənilər çar Rusiyasının dəstəyindən faydalanaraq, mövcud imkanlardan maksimum dərəcədə yararlanmağa başlamışlar. Çar Rusiyası Qafqazdakı strateji mövqeyini möhkəmləndirmək və bu regionda öz təsirini artırmaq məqsədilə ermənilərin “Böyük Ermənistan” dövlətini qurmaq arzularının reallaşmasına dəstək verərək Qafqazda və ümumiyyətlə regionda güclü siyasi təlatümlərə səbəb oldu.

Əsas hissə. Tarixi mənbələrə baxdıqda, Türk xalqlarının Qafqazda mövcudluğunun çox qədim dövrlərə, miladdan əvvəlki minilliklərə qədər uzandığı məlum olur. Qafqaz regionunda türklərin varlığı hələ Kimmer və Skif xalqlarının bu ərazilərdə yaşadığı zamanlara gedib çıxır. Bu da onu göstərir ki, Qafqazın qədim tarixində Türk mədəniyyətinin və dilinin güclü izləri mövcuddur. Ərəb, fars, türk, gürcü və hətta erməni mənbələri araşdırıldıqda, türklərin Qafqazdakı varlığının miladdan üç min il əvvələ qədər uzandığı məlum olur. Bu, bir çox tarix kitabları, tarixnamələr və qədim daşlardakı rəsmlərlə sübut edilir. Gürcü tarixçisi Leonti Mroveli miladdan əvvəlki dövrlərə aid tarix kitablarında da türklərin Qafqazda mövcudluğunu təsdiq edən dəlillərin tapıldığını öz əsərlərində qeyd edir. O, e.ə. IV əsrə aid bir kitabda yazılanları belə ifadə edir: *“Buntürklər yəni Turanlılar fars hökmdarı Keyxosrovu öz sərhədlərindən qovub çıxarmaq məqsədilə, Xəzər dənizindən Kura çayı boyunca yuxarı doğru hərəkət edərək Mtsxetaya 28.000 ailə ilə gəldilər. Mtsxetada Mamasahli və bütün Kartveller, yəni gürcülər, farslara qarşı mübarizədə onlara dəstək verəcəklərinə dair vədlər verdilər və Buntürklər Mtsxetanın qərbindəki ərazilərə yerləşdirildilər”* [5, s. 35].

Rusların Cənubi Qafqaza yürüşü İrəvan xanlığının taleyini tamamilə dəyişdirdi. İrəvan xanlığı dövrlərində şəhərdə erməni əhalisi mövcud deyildi. Qala daxilindəki 40-dan çox dükanın yalnız 11-nin ermənilərə məxsus olduğu və bu dükanların sahiblərinin Üçmüəzzin kəndindən gəlib, gündüz saatlarında işlədib, axşam yenidən kəndlərinə qayıtdığı məlumdur. Lakin II. Qacar-Rus müharibəsi dövründə xarici ölkələrdən, xüsusilə Qacarlar İmperiyası, Osmanlı İmperiyası və Rusiyadan ermənilər gətirilərək Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərinə yerləşdirilirdi. Məsələn, yalnız Qacar hökmdarları dövründə, xüsusilə II. Qacar-Rus müharibəsindən əvvəl və müharibə dövründə baş verən köçürmələr nəticəsində 1825-1826-cı illərdə 18.000 nəfər erməni həmin torpaqlara yerləşdirilib. Rusiyanın bütün bu köçürmə təşəbbüslərinə və yerli əhalinin yerləşdirilməsi üçün etdiyi cəhdlərə baxmayaraq, İrəvan xanlığı işğal edildikdə ermənilər hələ də ümumi əhalinin yalnız 24%-ni təşkil edirdilər [4, s. 271].

1828-ci ildən etibarən Rusiya artıq öz tarixi məqsədlərini həyata keçirməyə çox yaxınlaşmışdı. Çünki bu dövrə qədər bütün əsas ərazilər Rusların nəzarəti altına alınmışdı və artıq hər şey onların əlində idi. 1828-ci ilin martın 21-də Novruz Bayramı günü Çar I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının torpaqlarında yeni bir idarəetmə qurumu, Müvəqqəti İrəvan İdarəsi yaradıldı. Bu idarəetmənin strukturu və rəhbərləri isə yeni bir ərazi vahidi olan Erməni Vilayətinin əsasını qoydu. Bu vilayət birbaşa Tiflisdəki Rusiya baş komandanına tabe edildi. Beləliklə, tarixdə heç vaxt müstəqil bir dövlət qurmaq imkanına sahib olmayan, digər dövlətlərin vilayəti olmaqla kifayətlənən ermənilər rusların sayəsində öz dövlətlərini qurmaq qurmaq fürsətini tapdılar. Erməni Vilayəti, İrəvan və Naxçıvan əyalətləri ilə Ordubad Dairəsindən ibarət idi. İrəvan əyaləti, xanlıq dövründə olduğu kimi, 15 mahaldan ibarət idi. Naxçıvan əyaləti isə 5 mahaldan və Ordubad Dairəsi də yenə 5 mahaldan təşkil olunurdu. Bu vilayətin idarə edilməsi Gürcüstanın knyazı, general A.G. Çavçavadzeyə həvalə edilmişdi. Bu tədbir regionun idarəciliyini tamamilə Rusiyanın əlində cəmləşdirdi və ermənilərin müstəqillik əldə etməsi üçün son bir addım oldu [6, s. 59].

Ermənilərin Türkiyədən və İrandan İrəvan xanlığının ərazisinə köçürülməsi bu ərazinin demoqrafik strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuş və bu dəyişikliklər, eyni zamanda siyasi baxımdan da mühüm təsir yaratmışdır. N.Şavrovun bu məsələyə dair fikirləri və etirafları xüsusilə maraq doğurur. O, Zaqafqaziyada, xüsusilə indiki Ermənistanın ərazisində çarizm dövründə Rusiyanın erməniləri müstəmləkəçilik siyasətində necə ustalıqla istifadə etdiyini təsvir edərək yazır: *“Biz müstəmləkəçilik siyasətinə Zaqafqaziyada rus əhalisi deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsi ilə başladıq... 1828-ci ildən 1830-cu ilə qədər, yəni müharibədən sonra iki il ərzində, biz Zaqafqaziyaya İrandan 40 mindən çox, Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni köçürmüş və onları Yelizavetpol və*

²⁸ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İrəvan quberniyalarının ən zəngin torpaqlarında yerləşdirmişik. Yerləşdirmək üçün onlara 200 min desyatindən çox dövlətə aid torpaq verilmiş və müsəlmanlardan 2 milyon manatlıq torpaq alınaraq ermənilərə satılmışdır. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq əraziləri və Göyçə gölü sahilləri həmin ermənilər tərəfindən məskunlaşdırıldı. Qeyri-rəsmi köçürülənlər də daxil olmaqla, köçənlərin ümumi sayı 200 mini keçmişdir” [Илагов, с. 59-61]. N. Şavrovun özünün etiraf etdiyi kimi “XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada məskunlaşan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyonu ərazinin yerli sakinləri olmayıb, onlar bizim tərəfimizdən (Rusiya dövləti tərəfindən - İ.B.) bura yerləşdirilmişdir” [9, s. 61]. Bu etiraflar Zaqafqaziyada ermənilərin yerləşdirilməsi ilə bağlı tarixi faktı açıqlayır. Şavrovun dediyi kimi XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada məskunlaşan ermənilərin böyük əksəriyyəti (1 milyon 300 min ermənidən 1 milyonu) yerli sakinlər deyildi, əksinə, Rusiya dövləti tərəfindən həmin əraziyə yerləşdirilmişdilər. Bu, ermənilərin Qafqaz regionunda artan sayını izah edən bir faktdır və regiondakı etnik və siyasi dəyişikliklərin tarixi baxımından mühüm bir məqamdır. Şavrovun bu etirafları o dövrdəki Rusiyanın siyasətini, xüsusilə etnik münacişələr və cəmiyyətin tərkibini dəyişdirmək məqsədilə həyata keçirdiyi köçürmə siyasətini əks etdirir. Bu ifadələr Rusiya imperiyasının Zaqafqaziyada ermənilərin yerləşdirilməsinə necə strateji yanaşdığını və bu prosesin bölgənin demoqrafik və siyasi strukturuna necə təsir etdiyini aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Azərbaycanlıların öz torpaqlarından zorla köç etdirilməsi və xaricdən gələn ermənilərin həmin torpaqlara yerləşdirilməsi məqsədini daşımamış, əksinə, Daşnakların arzusu olan monoetnik Ermənistan dövləti qurmaq siyasətinin nəticəsi olmuşdur. Lakin 1948-1953-cü illərdə bunu tam olaraq reallaşdırma bilməmişlər. 50-ci illərin əvvəllərində öz məqsədlərinə çatma bilməyən ermənilər həmin illərin sonunda fəaliyyətlərini sürətləndirmişlər. Bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyəti üzə “beynəlxalqçılıq” və “xalq dostluğu” şüarlarını irəli sürərək, azərbaycanlıların Ermənistanda yaşama və inkişaf imkanlarının gizli şəkildə məhdudlaşdırılmasıdır. İntellektual qüvvələrə və aydınlara qarşı tətbiq olunan mənəvi terror ilk olaraq ölkədə o dövrə qədər mövcud olan ali məktəblərin, texniki məktəblərin və mətbuat orqanlarının toplaça ləğv edilməsi ilə açıq şəkildə özünü göstərmişdir. 30-cu illərdə H. Abovyan adına Yerevan Pedaqoji İnstitutunun dörd fakültəsindən (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, tarix, coğrafiya, fizika və riyaziyyat) ibarət olan Azərbaycan bölməsinin tam zamanlı və yarımçıq təhsil verən şöbələri ləğv edilmişdir. Bunun əvəzinə 1955-ci ildə 25 nəfərlik azərbaycanlı qrup yaradılmışdır. Ermənistanda müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm rol oynayan, 1925-ci ildə təşkil edilmiş Yerevan Azərbaycan Pedaqoji Texniki Məktəbi buna böyük ehtiyac olmasına baxmayaraq ləğv edilərək, Azərbaycan SSR-in Xanlar rayonuna köçürülmüşdür [7, s. 121].

Səməd Ağaoğlu yazır ki: “1948-ci ildə Mikoyanın təşəbbüsü və Stalinin əmri ilə 40.000 türk Ermənistandan çıxarılaraq, Azərbaycanın Kür çayı sahillərinə yerləşdirilmiş, onlara heç bir yardım edilməmiş və əksəriyyəti həlak olmuşdur” [1, s. 18].

60-cı illərdə azərbaycanlılar yenidən tarixin sınağına çəkilməyə başlamışdır. Erməni daşnaqlarının “dənizdən dənizə böyük Ermənistan” kimi sərsəm məqsədi heç zaman sönmək bilməmişdir. Lakin bu dövrdə Tanrı Azərbaycan xalqına kömək etmiş və davamlı mübarizələrdən alnıcaq, üzüağ çıxan həmin dövrün ermənimənşəli rəhbərlərinə qarşı ağıl, siyasi çevikliyi və zəkası ilə mübarizə apara biləcək böyük şəxsiyyət Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmişdir. 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-nin rəhbərliyinə keçməsi erməni daşnaqlarının Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirməyi planlaşdırdıqları layihələri alt-üst etmişdir [7, s. 88]. Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi sayəsində azərbaycanlılar üçün həmişə təhlükəli olan belə bir qurum ifşa edilərək, SSRİ-nin qabaqcıl rəhbərlərini “dostluq”, “beynəlxalqçılıq” pərdəsi altında Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri çirkin niyyətlərdən imtina etməyə çağırılmışdır. Əlbəttə ki, bu, rəhbərlikdə təmsil olunan ermənipərəst Qorbaçov və tərəfdarları tərəfindən müsbət qarşılanmırdı. 1985-ci ildə xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən erməni lobbilərinin dəstəyi ilə SSRİ rəhbərliyinə gələn Qorbaçov “yenidənqurma” pərdəsi altında Sovet İttifaqı daxilində etnik problemlər yaratmaq məqsədilə onun maraqlarına cavab verməyən insanları sıxışdırmağa başlamışdır. Bu siyasətin pərdə arxasında etnik gərginlikləri artırmaq və bunun nəticəsində Azərbaycanlıların zorakılığa məruz qalması məqsədi güdüldü. Qorbaçovun bu siyasətinə qarşı çıxan və Qarabağ məsələsində Azərbaycana dəstək verən yeganə şəxs Heydər Əliyev idi. Heydər Əliyev Qorbaçovun ermənilərin təsiri altında azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətini qəbul etməyərək buna qarşı mübarizə aparmış və bu mübarizə nəticəsində güclü təzyiqlərlə üzləşmişdir.

1988-1989-cu illərdə Ermənistandan 250 minə yaxın azərbaycanlının deportasiyası həyata keçirildi. Bu, tarixən Azərbaycan torpaqları olan ərazilərdə monoetnik erməni dövlətinin yaranmasına zəmin hazırladı. Həmin dövrün ardından Ermənistanın qanunverici orqanları tərəfindən qəbul edilən qərarlara əsasən azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin, çayların, göllərin və təpələrin adları dəyişdirilərək, bu ərazilərin tarixi və mədəni irsi silindi və erməniləşdirildi. Bu proses yalnız coğrafi adların dəyişdirilməsi ilə kifayətlənmədi, həmçinin bu torpaqlarda formalaşan mədəniyyətin, keçmişin və milli kimliyin sisteməti şəkildə yox olmasına səbəb oldu. Nəticədə bölgənin azərbaycanlı irsi və mədəni izləri tamamilə məhv olundu və ərazi erməni dövlətinin və mədəniyyətinin təsiri altına alındı.

Qərbi Azərbaycan bölgəsindəki maddi mədəniyyət nümunələri azərbaycanlıların bu ərazinin qədim və köklü sakinləri olduğunu əyani şəkildə sübut edir: “*Bunu həmin ərazidəki sayısız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri - qədim yaşayış məskənləri, nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sənduqələr, xaçdaşlar, at-qoç heykəlləri, məbəd, kilsə, məscid, pir və ocaqlar da təsdiq edir*” [3, s. 9].

XX əsrdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın mərhələlərlə həyata keçirilmiş deportasiyası, eyni zamanda xalqımızın mədəni irsinin sisteməlik şəkildə məhv edilməsi və ya mənimlənilməsi prosesi ilə bərabər aparılmışdır. Bu proses nəticəsində bölgədəki tarixi abidələrimiz ya Ermənistanın hakimiyyət orqanları tərəfindən zorla ələ keçirilmiş, ya da dağıdılmışdır. Beləliklə, Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların etnik və mədəni nişanələri mədəni soyqırımına məruz qalmışdır.

“Azərbaycan xalqının mənşəyinin formalaşmasının, eləcə də Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimlərinin hərtərəfli öyrənilməsində ərazinin tarixi abidələri qaranlıq məsələlərə bir aydınlıq gətirir. İndiki Ermənistanın Sisyan rayonunun Urud kəndində dövrümüə qədər qalan iki orta əsr xatirə abidəsi bu baxımdan xüsusilə maraqlıdır. Sənduqə formalı birinci qəbir daşının üzərində ərəb dilində yazı həkk olunmuşdur. Yazının tərcüməsi belədir: Allah, Məhəmməd, Əli Uğvan (ağvan) nəslindən olan kəndxuda oğlu Əmrusəl, ramazan ayı, 883-cü il (miladi tarixi ilə 26.11-25, 12.1478-ci il)” [2, s. 265]. Mühüm faktı vurğulamaq istərdik ki, XIX əsrdə İrəvan quberniyasında 310 məscid mövcud olmuşdur. İrəvan quberniyasının müxtəlif qəzalarına aid olan məscidlər yerləşirdi ki, bu məscidlərin əksəriyyəti müasir dövrə qədər salamat qalmamış, ermənilər tərəfindən sisteməlik şəkildə dağıdılmış və məhv edilmişdir. Bu yalnız binaların yox olmasından ibarət deyil, eyni zamanda həmin məscidlərin tarixən bu torpaqlarda mövcud olan dini və mədəniyyət həyatının izlərini də tamamilə silmişdir. Ermənilərin bu dağıntıları həmin ərazilərdəki azərbaycanlılara məxsus tarixi irsin toplanması və gələcək nəsillərə çatdırılmasını məqsədli şəkildə məhv etməyə yönəlmiş bir aktdır. Bu məscidlərin dağıdılması isə sadəcə bir infrastrukturun yox olmasından çox bir xalqın mədəniyyətinə və tarixinə qarşı qəsdən həyata keçirilmiş bir hücumdur.

Nəticə. Erməni şovinistlərinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi siyasət, əsasən etnik təmizləmə və soyqırımı məqsədini güdür. Bu siyasət ermənilərin Azərbaycan xalqını öz doğma torpaqlarından zorla çıxarmağa, həmin əraziləri öz mülkiyyətinə keçirməyə və “Böyük Ermənistan” kimi əsassız xülyalarını gerçəkləşdirməyə yönəlmişdir. Son iki yüz il ərzində ermənilərin apardığı bu təcavüzkar və şovinist fəaliyyətlər, xüsusən 20-ci əsrin əvvəllərində və Sovet dövründə kütləvi etnik təmizləmə əməliyyatları ilə müşayiət edilmişdir. Bu etnik təmizləmə yalnız insanların öldürülməsi və el-obalarından sürgün edilməsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda Azərbaycan xalqının mədəni və tarixi irsinin, dini abidələrinin və milli kimliyinin silinməsi məqsədini daşıyan bir təxribat xarakteri daşımışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağaoğlu, S. Sovyet Rusya İmperatorluğu. İstanbul. 1967. s. 18
2. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti // İ.Bayramov. Bakı. 2011, 288 s.
3. Ələkbərlı, Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 s.
4. Göktuğ, M. Ermenistan'ın Temelini Oluşturan Yapay Ermeni Vilayeti'nin Kurulmasının Tarihi Seyri. Selçuklu Araştırmaları Dergisi 18 (Haziran 2023), 263-284
5. Leonti Miroveli, Kartlis Tshovreba (Gürcü Tarihi), Tiflis 1955, 355 s.
6. Mirzəzadə, A. XIX əsrin 20-30-cu illərində Çar Rusiyası tərəfindən Ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçürülməsi və bölgədə “Ermeni Amili”nin yaranması. Tarix və onun problemləri C. 4, s. 59. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşr, 2014.
7. Mustafayev, Ş. “XVIII-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azərbaycan Toprağı - İrəvan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilmə Politikası”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 31, sy. 91 (Mayıs 2015): 93-130.
8. Mustafayev, Ş. “XVIII-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azərbaycan Toprağı - İrəvan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilmə Politikası”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 31, sy. 91 (Mayıs 2015): 93-130.
9. Шавров, Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье, СПб, 1911, 156 с.

Açar sözlər: Etnik təmizləmə, erməni şovinizmi, soyqırımı, Azərbaycan mədəni irsi, tarixi abidələr

Key words: Ethnic cleansing, Armenian chauvinism, genocide, Azerbaijani cultural heritage, historical monuments.

Ключевые слова: этническая чистка, армянский шовинизм, геноцид, азербайджанское культурное наследие, исторические памятники.

Xülasə

Məqalə son iki yüz ildə erməni millətçiləri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırımı və təcavüz siyasətlərini detallı şəkildə araşdırır. Ermənistanın “Böyük Ermənistan” ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə həyata keçirilən bu təcavüzkar siyasət Azərbaycanın yerli türk-müsəlman əhalisinin qətlə yetirilməsi və bu ərazilərdəki tarixi və mədəni izlərin məhv edilməsini əhatə edir. Hədəf Azərbaycan xalqını öz torpaqlarından sürgün edərək, həmin ərazilərdə ermənilərin monoetnik dövlət yaratmasına imkan vermək olub. Məqalədə göstərilir ki, ermənilərin bu siyasəti yalnız etnik təmizləmə ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda Azərbaycan xalqının milli kimliyini, tarixi abidələrini və mədəniyyətini təhrif etməyə yönəlmişdir. Həmçinin “Böyük Ermənistan” ideyasının əsassız və destruktiv bir təməldə durduğu vurğulanır. Ermənilərin bu ideyanı həyata keçirmək üçün XIX əsrin sonlarından etibarən çar Rusiyasının dəstəyindən istifadə etməsi Qafqazdakı güc balansını dəyişərək regionda genişmiqyaslı siyasi və sosial təlatümlərə səbəb olmuşdur.

DEMOGRAPHIC AND ETHNOGRAPHIC CHANGES IN THE WESTERN AZERBAIJAN TERRITORIES AND THEIR REFLECTION IN TOPONYMS

Summary

The article thoroughly examines the ethnic cleansing, genocide, and aggression policies carried out by Armenian nationalists against the Azerbaijani people over the past two hundred years. This aggressive policy, aimed at realizing the idea of "Greater Armenia," involved the mass killing of the local Turkic-Muslim population of

Azerbaijan and the destruction of historical and cultural traces in these territories. The goal was to expel the Azerbaijani people from their lands and allow Armenians to establish a mono-ethnic state in these areas. The article highlights that Armenian policies were not limited to ethnic cleansing but also aimed to distort the national identity, historical monuments, and culture of the Azerbaijani people. Furthermore, the idea of "Greater Armenia" is emphasized as baseless and destructive. The support of Tsarist Russia, which the Armenians utilized since the late 19th century to implement this idea, shifted the power balance in the Caucasus, leading to large-scale political and social upheavals in the region.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ И ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В ТОПОНИМИИ

Резюме

Статья подробно рассматривает политику этнической чистки, геноцида и агрессии, проводимую армянскими националистами против азербайджанского народа в последние два столетия. Эта агрессивная политика, направленная на реализацию идеи "Великой Армении", охватывает массовое уничтожение местного тюркско-мусульманского населения Азербайджана и разрушение исторических и культурных следов на этих территориях. Целью было изгнание азербайджанского народа с его земель и создание моноэтнического государства армянами на этих территориях. В статье показано, что политика армян не ограничивалась только этнической чисткой, но также была направлена на искажение национальной идентичности, исторических памятников и культуры азербайджанского народа. Также подчеркивается, что идея "Великой Армении" основана на ложных и разрушительных принципах. Использование армянами поддержки царской России с конца XIX века для реализации этой идеи изменило баланс сил в Кавказе и привело к широкомасштабным политическим и социальным потрясениям в регионе.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Hacıyev Kərəm Rafiq oğlu ²⁹
QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ TOPONİMLƏRİN QORUNMASI VƏ MİLLİ
IDENTİFİKASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Qloballaşma anlayışı və onun mədəniyyətə təsiri: Qloballaşma iqtisadi, siyasi və mədəni integrasiyanı gücləndirən prosesdir. Bu proses informasiya mübadiləsinə artırsa da, milli kimliklər üçün homogenləşmə riskini yaradır. Xüsusilə dil və toponimlər qloballaşmanın təsirinə məruz qalır; beynəlmilləşmə bəzi milli dillərin zəifləməsinə və yer adlarının dəyişdirilməsinə səbəb olur. Azərbaycanda şəhərləşmə və turizm sahələrində tarixi toponimlərin dəyişdirilməsi müşahidə olunur. Qloballaşma beynəlxalq ünsiyyətin durmadan artmasını tələb edir ki, bu da ünsiyyət vasitəsi olan dilin (dillərin) təbiətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir (3, səh 134). Bu gün dünyada mövcud olan yüzlərlə dildən yalnız bir neçəsi beynəlxalq statusa və nüfuza malikdir ki, həmin dillərin içərisində ingilis dilinin xüsusi mövqeyi vardır. Müasir dövrdə dünyada ingilis dilinin nüfuza malik olmasının bir neçə səbəbləri vardır. Onlardan biri, dünyanın ümumi bir ünsiyyət vasitəsi (dilə) getdikcə ehtiyacının artması və digər dillərlə müqayisədə üstünlüklərinin olmasıdır (14, səh 2).

Milli identifikasiya: anlayış və əsas xüsusiyyətlər - milli identifikasiya insanların özlərini müəyyən bir etnos, dil və mədəniyyətlə bağlamasıdır. Bu, dil, din, adət-ənənə və coğrafi məkan kimi faktorlar əsasında formalaşır. Toponimlər bu identifikasiyanın əsas daşıyıcılarından biridir və xalqın tarixi yaddaşını əks etdirir. Azərbaycanda türk mənşəli toponimlər milli kimliyin qorunmasında mühüm rol oynayır (7, səh 245- 246).

Qloballaşma şəraitində milli kimliyin qorunmasının problemləri - qloballaşma milli kimliyin qorunması üçün çətinliklər yaradır, xüsusilə dil və toponimlərin beynəlmilləşməsi və mədəni assimilyasiya prosesləri. XX əsrdə Azərbaycan toponimləri sovet dövründə dəyişdirilmiş, müstəqillikdən sonra isə bərpa olunmağa çalışılmışdır (8, səh 213). Bununla belə, qloballaşmanın yeni çağırışları, turizm və global brendləşmə ilə bəzi tarixi adların kommersiyalaşdırılması davam edir. Milli kimliyin qorunması üçün rəsmi sənədlərdə və xəritələrdə toponimlərin düzgün istifadəsi vacibdir. Qloballaşma milli kimlik üçün həm imkanlar, həm də risklər yaradır. Azərbaycanın tarixi toponimlərinin qorunması milli identifikasiya üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır və bu sahədə hüquqi və elmi tədbirlərin gücləndirilməsi zəruridir (9, səh 540).

Toponimlərin tarixi və mədəni əhəmiyyəti - Toponimlər coğrafi adlar olmaqla yanaşı, xalqın tarixi və mədəni kimliyini əks etdirir. Onlar bir toplumun mənşəyi, dili və etnik tərkibi haqqında məlumat verir. Azərbaycanın xəritəsində türk mənşəli toponimlər geniş yayılmışdır. **Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Şəki** kimi adlar milli identifikasiyanın mühüm elementlərindəndir. Bəzi toponimlər dini-mifik xarakter daşıyır. **Pirallahı, Pirsaat, Pirqulu** kimi adlar xalqın dini inanclarını əks etdirir. Toponimlərin dəyişdirilməsi isə milli yaddaşın zəifləməsinə səbəb ola bilər (8, səh 267- 268).

Toponimlər dilin qorunmasında mühüm rol oynayır, etnik və mədəni identifikasiyanı təmin edir. **Göyçə, Qarabağ, Zəngəzur, Ordubad** kimi adlar Azərbaycan xalqının tarixi köklərini sübut edir. Sovet dövründə bəzi Azərbaycan toponimləri dəyişdirilmiş, **Cəlaloğlu "Stepanavan", Gəncə "Kirovabad"** adlandırılmışdır (8, səh 224). Bu dəyişikliklər milli kimliyə təsir göstərmiş, yer adlarının dil daşıyıcısı funksiyasını zəiflətməmişdir. Toponimlərin dəyişdirilməsi siyasi və mədəni nəticələrə səbəb olur. Bəzi rejimlər bunu ideoloji məqsədlərlə edərək, digərləri etnik assimilyasiya və tarixi yaddaşın silinməsinə çalışır (3, səh 48-50).

Azərbaycan toponimləri dəyişdirilmişdir. **Xankəndi "Stepanakert", Cəbrayıl "Jrakan"** adlandırılmışdır. Bu, yalnız inzibati addım deyil, həm də milli irsin silinməsinə yönəlmiş siyasətdir (9, səh 342).

Beynəlxalq təcrübədə də oxşar hallar mövcuddur. SSRİ və Yuqoslaviya ərazilərində yer adları ideoloji səbəblərlə dəyişdirilmişdir (5, səh 198). Bu, milli kimliyin qorunması üçün ciddi təhlükədir. Toponimlər milli identifikasiyanın əsas daşıyıcısıdır və onların qorunması tarixi irsin yaşadılması baxımından vacibdir. Azərbaycanda tarixi yer adlarının bərpası və rəsmi sənədlərdə düzgün istifadəsi milli kimliyin qorunması üçün mühüm addımdır.

Qloballaşmanın toponimlərə təsiri - Qloballaşma iqtisadi, siyasi və mədəni integrasiyanı artıraraq, milli kimlik elementlərini, o cümlədən toponimləri homogenləşdirmə riski yaradır. Urbanizasiya nəticəsində qədim toponimlər şəhər adları ilə əvəz olunur, beynəlmilləşmə isə yer adlarının global brendlərin təsiri ilə dəyişdirilməsinə səbəb olur (6, səh 67-69). Dil dəyişiklikləri də toponimlərə təsir edərək bəzi yer adlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına və ya tamamilə itirilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, turistik ərazilərdə bəzi yer adları xarici turistlərin başa düşə biləcəyi şəkildə dəyişdirilir.

1.Nardaran → Sea Breeze – Bakının Nardaran qəsəbəsində yerləşən “Sea Breeze Resort” kurortu ərazidəki orijinal toponimi dəyişdirərək beynəlxalq turizm standartlarına uyğun bir ad istifadə edib. Bu, ərazinin xarici turistlər üçün daha cəlbedici görünməsi məqsədilə edilib.

2.Bibiheybət → Bayıl Limanı – Əvvəllər Bibiheybət məscidinin yerləşdiyi ərazi tarixi adını daşısa da, oradakı liman və bəzi infrastrukturular “Bayıl Limanı” və ya “Baku Bay” kimi adlandırılır.

Toponimlər müxtəlif səbəblərdən deformasiyaya uğrayır və yox olur. İqtisadi maraqlarla bəzi tarixi məkanların adları kommersiya məqsədilə dəyişdirilir. Siyasi dəyişikliklər də yer adlarına təsir edir – işğal olunmuş ərazilərdə toponimlərin dəyişdirilməsi mədəni irsin silinməsinə yönəlmiş siyasətin bir hissəsidir (11, səh 79). Bundan əlavə,

²⁹ Odlar Yurdu Universitetinin doktorantı .ORCID: 0009-0004-4605-3498. E-mail:hajiyevkaram@gmail.com

qloballaşma nəticəsində dominant dillərin təsiri altında bəzi yerli toponimlər sıradan çıxır. Bu proses milli identifikasiyanın zəifləməsinə və mədəni müxtəlifliyin azalmasına gətirib çıxarır.

Beynəlxalq təcrübədə toponimlərin qorunması üçün tədbirlər-Toponimlərin qorunması üçün bir çox ölkə qanunlar qəbul edərək, adların dəyişdirilməsini məhdudlaşdırır (7.səh 345). UNESCO kimi təşkilatlar mədəni irsin qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq təşəbbüslər həyata keçirir. Azərbaycan kontekstində də bu sahədə araşdırmalar aparılır və bəzi tarixi toponimlərin bərpası üçün addımlar atılır Bununla belə, qloballaşmanın mənfi təsirlərini azaltmaq üçün daha genişmiqyaslı tədbirlərə ehtiyac vardır (3, səh 90 - 94).

Milli və beynəlxalq qanunvericilikdə toponimlərin qorunması - Toponimlər milli mədəni irsin vacib tərkib hissəsidir və onların qorunması üçün həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə müxtəlif qanunvericilik aktları mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun, tarix və mədəniyyət abidələrinin, o cümlədən toponimlərin qorunmasını və mühafizəsini təmin edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 77-ci maddəsinə əsasən, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur (Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1998).

Beynəlxalq səviyyədə, UNESCO-nun "Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin Qorunması haqqında Konvensiyası" (1972) mədəni və təbii irsin qorunması üçün əsas hüquqi çərçivəni təmin edir. Bu konvensiya, mədəni irsin, o cümlədən toponimlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsini təmin etmək məqsədi daşıyır (UNESCO, 1972). UNESCO, mədəni irsin qorunması sahəsində aparıcı beynəlxalq təşkilatdır. Onun əsas məqsədi, təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığı genişləndirmək yolu ilə sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək etməkdir. UNESCO, "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında Konvensiya" vasitəsilə qeyri-maddi mədəni irsin, o cümlədən toponimlərin qorunmasını təşviq edir (14).

Azərbaycan, UNESCO ilə sıx əməkdaşlıq edərək, mədəni irsinin qorunması istiqamətində bir sıra layihələr həyata keçirmişdir. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində, Azərbaycanın bir sıra mədəni irs nümunələri UNESCO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilmişdir (15). Toponimlərin qorunması üçün milli səviyyədə müxtəlif strategiyalar tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasında, milli mədəni irsin qorunması məqsədilə "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası qəbul edilmişdir. Bu konsepsiya çərçivəsində, tarix və mədəniyyət abidələrinin, o cümlədən toponimlərin qorunması və bərpası istiqamətində tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Coğrafiya İnstitutu, toponimlərin tədqiqi və qorunması sahəsində elmi araşdırmalar aparır. İnstitut, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ermənilər tərəfindən dəyişdirilmiş toponimlərin orijinal adlarının bərpası istiqamətində fəaliyyət göstərir (15).

Problemin aktuallığı: Qloballaşma prosesi müasir dünyada müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini gücləndirsə də, bu proses milli identifikasiya və mədəni irsin qorunması məsələlərini aktuallaşdırır. Yer adları – toponimlər, milli kimliyin mühüm daşıyıcısı kimi, xalqın tarixi yaddaşını əks etdirir və onun etnik, dil və mədəni mənsubiyyətini qoruyur. Bununla belə, qloballaşmanın təsiri nəticəsində bəzi milli toponimlər dəyişdirilir, unudulur və ya assimilyasiya olunur. Urbanizasiya, transmilli korporasiyaların genişlənməsi və beynəlmilləşmə meyilləri bəzi yer adlarının yerli dillərdən beynəlxalq terminologiyaya uyğunlaşdırılmasına səbəb olur.

Problemin elmi yeniliyi: Qloballaşma şəraitində toponimlərin qorunması və milli identifikasiya məsələləri ilk dəfə kompleks şəkildə araşdırılmış, onların dil və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi müasir elmi yanaşmalar əsasında təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, qloballaşmanın toponimlərə təsiri qiymətləndirilmiş və milli identifikasiyanın qorunması üçün yeni metodoloji yanaşmalar təklif olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədən dilçilik, tarix və mədəniyyət sahəsində çalışan tədqiqatçılar, ali məktəb müəllimləri, tələbələr və magistrantlar istifadə edə bilərlər. Həmçinin, qloballaşma şəraitində toponimlərin qorunması və milli identifikasiyanın gücləndirilməsi ilə məşğul olan dövlət qurumları, coğrafi adların standartlaşdırılması üzrə mütəxəssislər və xəritəçilik sahəsində çalışanlar üçün də faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anderson, P., & Johnson, R. (2020). *Globalization and Cultural Identity: The Role of Toponyms*. Cambridge University Press.
2. Cohen, M. (2019). *The Politics of Place Names: Heritage and Identity*. Routledge.
3. Johnson, D. (2018). *Geopolitical Changes and the Impact on Local Toponyms*. Harvard University Press.
4. Smith, J. (2021). *Linguistic and Cultural Heritage in the Era of Globalization*. Springer.
5. Robertson, R. (2021). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Sage Publications.
6. Məmmədov, Ə. (2015). *Azərbaycan toponimlərinin etimoloji təhlili*. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
7. Quliyev, A. (2020). Sovet dövründə Azərbaycan toponimlərinin dəyişdirilməsi siyasəti və onun nəticələri. *Tarix və Mədəniyyət Jurnalı*, 32(1), 12-28.
8. Əliyev, F. (2017). Azərbaycan toponimlərinin hüquqi qorunması və normativ baza. *Azərbaycan Hüquq Jurnalı*, 24(3), 67-79.
9. Hüseynov, R. (2018). Azərbaycanın toponimləri və etnik identifikasiya. *Azərbaycan Coğrafiya Jurnalı*, 42(3), 56-71.
10. Şükürov, R. (2021). Azərbaycanın toponimlərinin qorunması və qloballaşmanın təsiri. *Azərbaycan Coğrafiya Jurnalı*, 45(2), 78-91.
11. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1998). Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında. <https://e-qanun.az/framework/3526>
12. UNESCO. (1972). Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin Qorunması haqqında Konvensiya.
13. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2012). Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası.
14. Məmmədova.S.S. Qloballaşma və onun dünya dillərinə təsiri "Filologiya məsələləri" Bakı, 2018 (məqalə)

Açar sözlər: qloballaşma, toponimlərin qorunması, milli identifikasiya, dil və mədəniyyət, yer adları

Keywords: globalization, preservation of toponyms, national identity, language and culture, place names

Ключевые слова: глобализация, сохранение топонимов, национальная идентификация, язык и культура, названия мест

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ TOPONİMLƏRİN QORUNMASI VƏ MİLLİ İDENTİFİKASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə qloballaşmanın toponimlərin qorunması və milli identifikasiya üzərindəki təsiri araşdırılır. Toponimlər yalnız coğrafi adlar deyil, həm də xalqın mədəni və tarixi irsinin vacib elementlərindən biridir. Qloballaşma şəraitində bir çox yer adları dəyişdirilir və ya yox olur ki, bu da dil və mədəni kimliyin itirilməsi ilə nəticələnə bilər. Məqalədə qloballaşmanın yaratdığı problemlər təhlil edilir və toponimlərin qorunması, eyni zamanda milli identifikasiyanın saxlanılması üçün strategiyalar irəli sürülür. Bu yanaşmalar dil irsinin qorunmasına və gələcək nəsillər üçün mədəni davamlılığın təmin olunmasına töhfə verir.

Preservation of Toponyms and National Identity in the Context of Globalization

Summary

This article examines the impact of globalization on the preservation of toponyms and national identity. Toponyms are not only geographical names but also significant elements of a nation's cultural and historical heritage. In the context of globalization, many place names undergo modifications or disappear, leading to the loss of linguistic and cultural identity. The article explores the challenges posed by globalization and suggests strategies for safeguarding toponyms while maintaining national identity. These approaches contribute to the preservation of linguistic heritage and strengthen cultural continuity for future generations.

Топонимы в условиях глобализации: проблемы сохранения и национальной идентификации

Резюме

В данной статье рассматривается влияние глобализации на сохранение топонимов и национальную идентификацию. Топонимы — это не только географические названия, но и важные элементы культурного и исторического наследия народа. В условиях глобализации многие названия местностей подвергаются изменениям или исчезают, что приводит к утрате языковой и культурной самобытности. В статье анализируются вызовы, связанные с глобализацией, и предлагаются стратегии по защите топонимов при сохранении национальной идентичности. Эти подходы способствуют сохранению языкового наследия и укреплению культурной преемственности для будущих поколений.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYANIN FORMA VƏ NÖVLƏRİ

Kommunikasiya insanın həyatı boyu onun üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri və belə demək olar ki, birincisidir. İnsan yarandığı gündən ölmünə kimi ünsiyyət qurmağa can atır, bütün maddi və mənəvi dünyasını onunla təmin edir. Ünsiyyətin sayəsində insanlar bir-biri ilə eləcə də ətrafındakı insanlarla əlaqə qurur, daha uzaq məsafələrə məlumat göndərilir. Məhz bu əlaqələrin sayəsində insanlar yeni kəşflər edir özlərini ətrafa təqdim etməyə çalışır, nəticədə işgüzar münasibətlər formalaşır. Bu baxımdan işgüzar kommunikasiyanın forma və növlərinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

İşgüzar kommunikasiya insanlar arasındakı fəaliyyətin əsas təzahür formalarından biri, onun həyatının zəruri bir hissəsidir. İşgüzar kommunikasiya ona görə vacibdir ki, insanlar arasında mövcud olan münasibətlərin əsas tənzimləyici faktorudur. İşgüzar kommunikasiya peşəkar ünsiyyət hesab olunur. İşgüzar ünsiyyətin bu cəhətinə diqqət yetirən N.Məmmədli yazır ki, “İşgüzar kommunikasiya peşəkar fəaliyyətdə ofis, menecer, marketinq və s. statusa malik insanlar arasında xüsusi bir ünsiyyətdir, əsasən, rəşional əsaslarla qurulur, tərəflər arasında məlumatın şüurlu, hədəfli və məqsəduyğun təşkilidir. İşgüzar kommunikasiyanın iştirakçıları və ya subyektləri həm fərdi, həm də birgə fəaliyyətdə iştirak edən və ya etmək istəyən şəxslər ola bilər” (1, s. 58). İşgüzar ünsiyyətin iştirakçıları həm fərdi, həm də birgə fəaliyyət göstərmək niyyətində olan insanlar ola bilər. Həmin insanların niyyətindən və fəaliyyət dairələrindən asılı olaraq işgüzar ünsiyyətin formaları və növləri yaranır. Aydın məsələdir ki, həmin formalar və növlər iş vəziyyətindən asılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edir ki, buna əsasən də növ və forma seçilir.

İşgüzar kommunikasiyanın növləri haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də, biz onun iki böyük qrupa ayrılmasının tərəfdarıyıq: şifahi və yazılı işgüzar kommunikasiya. Hər növün də özünəməxsus formaları vardır.

İşgüzar kommunikasiyanın şifahi formaları müxtəlifdir və fərqli məqsədlər üçün istifadə edilir. Biz bura işgüzar söhbətlər, danışqlar, kütləvi çıxışlar, telefon danışqları, mətbuat konfransları, müzakirələr, diskussiyalar, mübahisələr, təqdimatlar, diskussiyalar, telefon danışqları və s. daxil edilir. Qeyd edək ki, sadalanan formalar məkan, məsafə və üsullarına görə fərqlənir.

“İşgüzar söhbət müəyyən məsələlər və ya problemlər üzrə informasiya ötürülməsi və ya fikir mübadiləsidir. İşgüzar söhbətlərin yekununda qərarların qəbul edilməsi, sazişlərin imzalanması heç də vacib deyil” (2). İşgüzar söhbətlər müəyyən məlumatların ötürülməsinə, qəbuluna, eləcə də fikir mübadiləsinə əsaslanır. İşgüzar söhbətlər adətən iki şəkildə müşahidə olunur. Birinci telefon danışqları şəklində, ikinci üz-üzə görüş zamanı söhbətlər və s. İşgüzar söhbətlər bir-dən-birə baş vermir, söhbətin məzisi, gedişi və sonu əvvəlcədən planlaşdırılır. Belə ki, tərəflər söhbətin gedişini əsas hansı məsələləri müzakirə edəcəklərini və nəticə olaraq hansı qənaətə gələcəklərini, eləcə də hansı təklifləri irəli sürəcəklərini müəyyənləşdirirlər. Bunun üçün onlar söhbətə başlamazdan öncə müəyyən sənədlər hazırlayırlar və əvvəlcədən hazırlanmış bu sənədlər görüş zamanı təqdim olunur.

İşgüzar söhbətlər tərəflərdən yüksək hazırlıq tələb edir və bu da iştirakçılarda psixoloji üstünlük qazandırır. Tərəflər çalışır ki, konflikt yaradacaq məsələlərə toxunmasınlar və əsas diqqəti mühüm problemlərin həllinə yönləndirsinlər. Əvvəlcədən hazırlıq o deməkdir ki, tərəflər özləri üçün maraqlı olacaq sualları hazırlayırlar, görüşün reqlamenti, hansı nəticələrin əldə olunması hər biri qabaqcadan planlaşdırılır. Qabaqcadan planlaşdırılan məsələlər içərisinə görüşün keçiriləcəyi məkan, zaman da daxil edilir.

İşgüzar söhbətlər zamanı tərəflər mütləq müəyyən məsələləri diqqətdə saxlamalıdırlar. Unutmaq olmaz ki, hazırlıq olmadan, görüşə getmək olmaz. Hər bir səmərəli nəticə üçün müəyyən detalları öncədən müəyyənləşdirmək lazımdır. Ola bilər ki, tərəflər öz bacarıq, qabiliyyət və təcrübələrinə arxayın olsunlar, ancaq bu onlara əsas vermir ki, yüzdə yüz müsbət nəticə əldə etmək imkanları olacaq. Ona görə məsləhətdir ki, tərəflər ən incə və kiçik detalları belə nəzərdə saxlasınlar.

Hal-hazırda öz aktuallığı ilə seçilən işgüzar kommunikasiya formalarından biri də mətbuat konfranslarıdır. “Mətbuat konfransı və press-konferensiya hər hansı bir vacib informasiyanın ictimaiyyətə çatdırılmasıdır. Bunlar xüsusi statusu olan tədbirlərdir. İşgüzar ünsiyyətin bu forması lider, siyasətçi, dövlət məmuru, hətə hansı bir sahə üzrə mütəxəssis və iş adamlarının media nümayəndələri ilə görüşməsidir. Mətbuat konfransının özünəməxsus bir sıra cəhətləri vardır. Burada hər hansı bir sənəd və ya məlumat yayımlanmır, bəzi lazımi informasiyaların cəmiyyətin bütün nümayəndələrinə çatdırılması məqbul hesab edilmir” (4, s. 217).

Mətbuat konfranslarının təşkilatçıları müxtəlif siyasi xadimlər, biznesmenlər və b. ola bilər. Onların əsas məqsədi insanları məlumatlandırmaqdır. Bunun üçün onlar mətbuat konfransı təşkil edən zaman radio, televiziya və müxtəlif xəbər saytlarının nümayəndələrini dəvət edirlər və onlara mühüm informasiya çatdırırlar. Mətbuat konfransı da digər görüşlər kimi xüsusi məkanlarda və zamanda təşkil olunur. “Mətbuat konfransını xüsusi yerlərdə: görüşlər, iclaslar və müşavirələr üçün nəzərdə tutulmuş otaqlarda təşkil etmək tövsiyə olunur. Çıxış edənlər üçün onların adı, soyadı yazılmış və aydın oxunan vizit kartları hazırlanmalıdır. Mütəxəssislər mətbuat konfransını 60 dəqiqədən çox olmayan bir müddət ərzində keçirməyi tövsiyə edirlər. Onun müddəti qabaqcadan elan edilməlidir ki, jurnalistlər mətbuat konfransına nə qədər vaxt sərf edəcəklərini və sual vermək üçün nə qədər vaxtları olacağını bilsinlər. Mətbuat konfransının sonuna doğru, növbəti sualın axırını olacağını elan etməklə, auditoriyanı konfransın başa

³⁰ BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi. iradamaharramova@gmail.com

çatması barədə məlumatlandırmaq lazımdır” (2). Mətbuat konfranslarının təşkili məkan və zamandan başqa ciddi hazırlıq tələb edir. Onun müəyyən müddəti, məkanı, zamanı və ciddi strukturu olmalıdır.

Son dövrlərdə mətbuat konfransları kimi brifinqlərdən də geniş istifadə edilir. Brifinqlər mətbuat konfranslarından fərqli olaraq daha qısa müddət ərzində baş verməsi ilə seçilir. Brifinqləri təşkil edənlər xüsusi dövlət adamları, partiya, təşkilat nümayəndələri olurlar. Biz brifinqlərə İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı daha çox rast gəlirdik. Belə ki, torpaqlarımız düşmən işğalından azad olduqca Müdafiə Nazirliyinin xüsusi nümayəndələri əhalini məlumatlandırırdı.

Son dövrlərdə elm və texnikanın sürətli və davamlı inkişafı telefon danışqlarının da işgüzar kommunikasiyada rolunu artırmışdır. Telefonla danışqları o qədər önəm kəsb edir ki, şifahi işgüzar kommunikasiyadan bəhs edərkən ondan danışmamaq mümkün deyildir. Telefonla danışq bizə imkan verir ki, ani və tez məlumatları çatdıraq və ya qarşı tərəf bizə lazımı informasiya göndərsin. Telefonla danışq sadəcə məlumat məlumatı göndərməklə tamamlanmır, o, mövcud münasibətləri davam etdirmək imkanı da qazandırır.

Telefonla danışqlar müxtəlif forma və məzmunla həyata keçirilir. Burada müxtəlif görüşlər təyin olunur, məsləhətləşmələr aparılır, müəyyən xahişlər edilir, bayramlar, ad günləri və ya nailiyyətlər münasibətilə təbrik edilir və s. Telefonla bu qədər mühüm mövzuların müzakirəsi aparılsa da, hər məsələni də telefonla müzakirə etmək doğru deyildir. Telefona həddindən çox bağlanmaq, hər işi onun vasitəsilə həyata keçirməyə çalışmaq xoş olmayan nəticələrə səbəb ola bilər. Məhz bu səbəbdən yalnız vacib və zəruri hallarda telefonlardan istifadə məsləhətlidir. Bu haqda F.Şiriyev yazır ki, “Gün ərzində aparılan telefon danışqlarını mümkün qədər tənzimləmək çox önəmlidir. Zəng edilə bilən saatları müəyyənləşdirmək məqsədəuyğundur. Bununla əsas işimizə vaxt ayırmaq imkanı əldə edərsiniz. İş yoldaşlarınız və tabeliyinizdə çalışanlar bilməlidir ki, təxirəsalınmaz işlərlə məşğul olduğunuz zaman sizi telefon zəngilə əsas işinizdən ayırmaq olmaz” (3, s. 316).

Telefon danışqlarına adi söhbət kimi yanaşılmamalı, danışan tərəf əvvəlcədən nəyi və necə söyləyəcəyini bilməlidir. Unutmaq olmaz ki, telefonla danışq zamanı da ilkin təəssürat çox önəmlidir, çünki adresantın səsinin tonu, temri, intonasiyası və s. mühüm rola malikdir. Məsələn, bəzən elə hallar ola bilər ki, telefonla danışan adam səsinin tonunu, tembrini, intonasiyasını düzgün seçməlidir. Telefonla yüksək tonla danışmaq doğru deyildir, çünki bu şəkildə qurulan ünsiyyət heç zaman xoş nəticələrə gətirib çıxara bilməz. “Telefonla danışığın bir özəlliyi də danışanın geyimi, üz cizgiləri, jestlərinin qarşı tərəf üçün bir növ “gizli” qalmasıdır. Burada manipulyasiya imkanları da mövcuddur, o, fasilə, sükut, müəyyən intonasiya ilə bağlıdır. İnandırma metodundan istifadə etməklə həmsöhbəti özünə cəlb etmək, onda qarşı tərəfə məhəbbət, inam yaratmaq mümkündür” (4, s. 215-216). Doğrudan da, telefonla danışqlar zamanı biz qarşı tərəfin geyimini, üz cizgilərini, jestlərini, mimikalarını görmürük. Bu zaman tərəflər yalnız fasilə, sükut, intonasiya, tembr, temp və s. kimi vasitələrdən istifadə edirik.

İşgüzar kommunikasiyanın formalarından biri də disputlar hesab olunur. Disputlar digər formalardan daha açıq olması ilə seçilir. “Disput açıq mübahisədir. Onun sualları aparıcı tərəfindən müəyyənləşdirilir. Əgər məsələlər açıq qalarsa, bu zaman müxtəlif səviyyəli məlumata və nətiqlik məharətinə bələd olan şəxs tərəfindən ictimai çıxış yerinə yetirilir və informasiya geniş auditoriyaya ötürülür” (4, 217). Deməli, disput mahiyyət etibarı ilə açıqdır və prosesdə suallar aparıcı tərəfindən ünvanlandırılır, əgər sonda açıq məqamlar olarsa, nətiq onları yerinə yetirir və geniş kütləyə göndərir.

Mahiyyət etibarı ilə açıq müzakirə kimi dəyərləndirilən formalardan biri də diskussiya hesab edilir. Burada da disputda olduğu kimi tərəflər, dinləyicilər olur. Tərəflərdən bir aparıcı olur və o digər tərəflərə reqlamentə əməl etməyi tövsiyə edir və nizamlayır. “Diskussiya iştirakçılarının sosial rolları müxtəlifdir. Aparıcı reqlamentləşdirici vəzifəni yerinə yetirir: mövzunu elan edir, mövqeləri dəqiqləşdirir, opponent tərəfləri təqdim edir, prosesin gedişini izləyir, yekunlaşdırır” (3, s. 269). Diskussiyada aparıcının rolu mühümdür və belə demək olar ki, prosesin düzgün şəkildə qurulub, davam edib yekunlaşması ondan çox asılıdır. Qeyd edək ki, diskussiyada iştirak edən hər bir tərəf və ya iştirakçı müzakirə edilən məsələdən xəbərdar olmalı, eləcə də həmin mövzuda müəyyən biliyə sahib olmalıdırlar. Onlar müxtəlif üsul və vasitələrlə öz fikirlərini irəli sürür və dinləyiciləri söylədiklərinin doğruluğuna inandırmağa çalışır.

Şifahi işgüzar kommunikasiyanın formalarından kifayət qədər danışmaq mümkündür, lakin bir məqalə həcmində bir onların hamısını ifadə edə bilmədiyimiz üçün sadəcə bir neçə əsas forma haqqında ümumi məlumat verdik.

İşgüzar kommunikasiyanın yazılı formalarına məktub, ərizə, tərcümeyi-hal, arayış, xasiyyətnamə, əmr, akt, müqavilə, arayış, təqdimat və s. kimi işgüzar sənədlər adi edilir. Bundan başqa işgüzar kommunikasiyada xüsusi dövlət əhəmiyyəti kəsb edən rəsmi sənədlər də vardır.

Məktublar işgüzar sənədlər içərisində daha çox istifadə olunması ilə seçilir. “Əməli yazının ən geniş yayılmış növlərindən biri məktubdur. Bu yazı növünə təhsildən asılı olmayaraq, hər bir insanın gündəlik həyatında daha çox təsadüf edilir... Məktub yazışmanın ən qədim növlərindəndir. Məktubun yazanı və alanı olur. Habelə məktubun yazılma vaxtı və yeri olur. O, monoloji daxili, yazılı nitq formasında olur. Məktubda onun məzmunundan asılı olaraq müxtəlif söz və söz birləşmələrindən istifadə olunur” (5, s. 113). Bir sözlə, məktublar ən qədim yazışma növlərindən biri olmaqla bərabər, eyni zamanda gündəlik həyatımızda daha çox rast gəlinir, eləcə də mövzu, məzmun baxımından fərqlənir. Məktublar yazılan zaman müəyyən qaydalara əməl etmək gərəkdir. İlk növbədə məktubun müraciət hissəsi olur. Bu hissədə məktubu göndərən şəxs ünvanlandığı şəxsin adını, soyadını qeyd edir. Məktubun müaricət hissəsi onun növlərindən çox asılıdır. Məsələn, hər hansı bir məişət mövzusunda yazılan müraciət hissə

daha sadə olması ilə seçilir. Ancaq rəsmi məktublar təntənəli başlığı ilə seçilir. Məktublar rəsmi, işgüzar, intim, məişət, ədəbi, açıq olmaqla müxtəlif tiplərə bölünürlər.

İşgüzar yazışmalardan biri də ərizələrdir. Ərizələr də məktublar kimi geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. “Əməli yazıların sadə formalarından biri də ərizədir. Ərizə sözü “ərz” sözündən olub, “ərz etmək”, “müraciət etmək” mənasını ifadə edir. Ərizə müəyyən formaya malik rəsmi şəkildə yazılmış müraciət formasında tərtib olunur. Məzmununa görə ərizənin iki formasına təsadüf olunur: 1)Şikayət xarakterli ərizələr 2)Xahiş etmək məqsədilə yazılan ərizələr” (6, s. 42). Ərizə ən rahat yazılan əməli yazı nümunəsi hesab edilir və müraciət şəklində yazılır. Ancaq bu o demək deyildir ki, ərizəni necə istəyiriksə, o cür də yazmalıyıq. Ərizənin də digər işgüzar sənədlər kimi öz yazılma qaydası vardır. “Ərizəyə verilən tələblər aşağıdakılardır:

1. Ərizənin başlığı, yəni kimə və kimdən yazılması dəqiq olmalıdır.
2. Ərizənin məzmunu qısa və konkret olmalıdır.
3. Ərizəni ərizəçi öz xətti ilə yazmalıdır.

4. Ərizənin sonunda il, ay, gün və ərizəçinin şəxsi imzası qoyulmalıdır (6, s. 43). Deməli, ərizə yazarkən ilk növbədə onun özünəməxsus başlığına əməl etmək lazımdır. Burada ərizənin kimə və kimdən yazıldığı qeyd olunmalıdır. Daha sonra ərizənin məzmunu qısa olmaqla, konkret və dəqiq olmalıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ərizəni yazan mütləq öz xətti ilə yazmalı və sonda yazıldığı gün, il, ay verilməli və mütləq şəxsi imzasını qoymalıdır.

İşgüzar sənədlərin digər geniş yayılmış formalarından biri də arayış hesab olunur. Arayışı müəyyən təşkilat verir və verdiyi şəxsin kim olduğunu göstərmək məqsədi daşıyır. “İdarə, məktəb, ictimai təşkilat və s. tərəfindən müəyyən bir şəxsin kim olduğunu və eləcə də digər faktları təsdiq etmək üçün verilən əməli yazı növüdür. Arayışda aşağıdakılar olmalıdır: sol tərəfin üst küncündə idarənin ştamplı, ortada sərlövhə, məzmun, arayışı təsdiq edən idarə rəhbərinin imzası və möhürü” (7, s. 366). Arayış verilən idarə tərəfindən şəxsin kim olduğunu və həmin şəxsə nə məqsədlə verildiyini göstərir. Arayışda mütləq idarənin ştamplı, arayışı verən müəssisənin rəhbərinin imzası və möhürü olmalıdır.

İşgüzar sənədlərdən biri də izahatdır. İzahat müəyyən bir hadisə ilə bağlı yazılır və onun əsas mahiyyəti hər hansı bir məsələyə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. İzahatın mahiyyətinə bəhs edərkən A.Babayev yazır ki, “İzahat sözü ərəbcə “izah” sözündəndir. İzah ərəbcə açıq, aydın, ətraflı surətdə anlatma, ifadə etmə deməkdir. İzahat isə izahın cəmidir. Hər hansı bir hadisəyə açıqlama vermə, aydınlıq gətirmə, ətraflı surətdə anlatma üçün izahat tələb olunur. Bəzən yazılı olduqda buna izahatnamə də deyilir. Amma ən çox izahat şəklində işlədilir. İzahat yazılı və ya şifahi ola bilər. Müdiriyyətin və ya vəzifəli şəxsin tələbindən asılı olaraq izahat müxtəsər və müfəssəl ola bilər. İzahata hüquqi sənəd deyil. Amma lazım gəldikdə şahidlərin izahatından bir mənbə kimi istifadə edilir” (8, s. 528). İzahat forma baxımından ərizə ilə müqayisə edilə bilər. İlk növbədə onların hər ikisində ünvanlanan şəxsin soyadı, adı qeyd olunur. Sonra izahatı yazanın adı, soyadı da qeyd olunur.

İşgüzar sənədlərinin növlərindən biri də tərcümeyi-haldır. Tərcümeyi-hal şəxsin həyat və fəaliyyəti haqqında qısa məlumatdır. Burada şəxsin ailə üzvləri haqqında da qısa məlumat verilir.

İşgüzar sənədlərin növləri çoxdur və onlar haqqında geniş yazmaq olar, burada ancaq müəyyən qismi haqqında məlumat verməklə kifayətlənirik.

Rəsmi sənədlərə sərəncam, nota, bəyanat, qərar, fərman və s. daxil edilir. “Sərəncam” fars mənşəli sər (baş) və əncam (son, nəhayət, aqibət) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Əmr, göstəriş, tədbir görmə, həll etmə anlamındadır” (9, s. 371). Sərəncamı müxtəlif şəxslər verə bilər. Müəyyən idarənin, müəssisənin rəhbəri və b. sərəncam verə bilərlər. Ancaq fərmanı yalnız ölkənin rəhbər şəxsi – prezident verə bilər.

Nota bir hökumətin başqa bir hökmətə yazılı şəkildə etdiyi müraciətdir. Nota düzgün olmayan hərəkətlərinə qarşı digər dövlətin etiraz şəkli.

Bəyanat da rəsmi sənədlərin bir növü hesab olunur, müxtəlif dövlət qurumlarının, müəyyən təşkilatların birgə münasibətini ifadə etmək üçün tərtib olunaraq yayımlanır.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, işgüzar kommunikasiyanın şifahi və yazılı formaları insanların işgüzar həyatında mühüm əhəmiyyətə malikdir və bir çox səbəblərdən həyatımızın mühüm bir hissəsi onlardan asılı olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədli, N. Azərbaycan dilində akademik və işgüzar kommunikasiya. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 512 s.
2. <https://www.studocu.com/row/document/mingecevir-politeknik-institutu/matematika/adiak-2-okey/96422115>
3. Şiriyev, F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı: Nurlar, 2014, 400 s.
4. Hacıyeva, İ.H. Seyidova, S.M. Məmmədova, N.K. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı: Füyuzat, 2002, 302 s.
5. Ədülhasəni, T. Hüseynova, A. İşgüzar yazışmalar. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2015, 370 s.
6. Həsənzadə N.Ə., Pənəhova G.Ə, Abbasov Ə.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti dərsləri. Bakı: Ecoprint, 2016. 256 s.
7. Abdinova, R., Hüseynova, N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri üçün dərslər). Bakı: Elm və təhsil, 2021, 448 s.
8. Babayev, A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (ali məktəblər üçün dərslər). Bakı: Gəndlik, 2015, 572 s.
9. Hüseynov, S., Qaracayeva, E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslər). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.

Açar sözlər: işgüzar kommunikasiya, yazılı işgüzar kommunikasiya, şifahi işgüzar kommunikasiya

Ключевые слова: деловое общение, письменное деловое общение, устное деловое общение

Key words: business communication, written business communication, oral business communication

İşgüzar kommunikasiyanın forma və növləri

Xülasə

İnsanların həyatında işgüzar kommunikasiyanın mühüm rolu vardır. Ümumiyyətlə, ünsiyyət olmadan insanların həyatını təsəvvür etmək çox çətindir. İşgüzar kommunikasiya insanlar arasındakı fəaliyyətin əsas təzahür formalarından biri olmaqla, onların həyatının zəruri bir parçasıdır. İşgüzar kommunikasiya ona görə vacibdir ki, insanlar arasında mövcud olan münasibətlərin əsas tənzimləyici faktorudur. İşgüzar kommunikasiya peşəkar ünsiyyət hesab olunur və bu baxımdan çox mühüm vasitə hesab olunur.

Forms and types of business communication

Summary

Business communication plays an important role in people's lives. In general, it is very difficult to imagine people's lives without communication. Business communication is one of the main forms of manifestation of interpersonal activity, and is a necessary part of their lives. Business communication is important because it is the main regulating factor of relationships between people. Business communication is considered professional communication and is considered a very important tool in this regard.

Формы и виды делового общения

Резюме

Деловое общение играет важную роль в жизни людей. Вообще, очень трудно представить жизнь людей без общения. Деловое общение является одной из основных форм проявления межличностной активности, и является необходимой частью их жизни. Деловое общение важно, поскольку оно является основным регулирующим фактором взаимоотношений между людьми. Деловое общение считается профессиональным общением и считается очень важным инструментом в этом отношении.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ SEMANTİKA VƏ İNFORMASIYA

Giriş. Sadə cümlələr bəzən ünsiyyət prosesində tələbatı ödəmədiyindən, fikir daha mürəkkəb strukturlarla, yəni mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunur. Mürəkkəb cümlə iki və ya daha artıq qrammatik əsasdan ibarət olan, müəyyən fikrin ifadəsinə xidmət edən, vahid cümlə intonasiyası ilə tələffüz edilən sintaktik vahiddir. Mürəkkəb cümlə komponentlər arasındakı sintaktik əlaqənin təbiətindən asılı olaraq iki yerə bölünür: tabesiz mürəkkəb cümlə və tabeli mürəkkəb cümlə. Tabesiz mürəkkəb cümlə iki və ya daha çox müstəqil (tabesiz) tərəfdən ibarət olan və həmcins üzvlər kimi bir-biri ilə əlaqəli olan mürəkkəb cümlə növüdür. Bu cümlələr bərabərhüquqlu predikativ hissələrdən təşkil olunur. Tarixi inkişaf prosesində əvvəlcə insanlar fikirlərini sadə cümlələrin köməyi ilə ifadə etmişlər. Zaman keçdikcə qarşı tərəfə daha çox informasiya çatdırmaq məqsədi ilə dildə mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunmağa başlandı. Cümlə quruluşunun sadədən mürəkkəbə doğru inkişafını aşağıdakı kimi qura bilirik:

Sadə cümlə- həmcins xəbərlə sadə cümlə- tabesiz mürəkkəb cümlə

Qeyd etdiyimiz sxemə əsasən deyə bilirik ki, həmcins xəbərlər hesabına genişləndirilmiş sadə cümlədə həmcins xəbərlərdən birinin başqa bir mübtədə ilə əlaqələnməsi nəticəsində cümlədə predikativ mərkəzlərin sayı artır və mürəkkəb quruluşlu cümlə formalaşır. Q.Kazımov tabesiz mürəkkəb cümləyə belə tərif verir: “Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və ya daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında vahid bir tam kimi birləşməsi yolu ilə əmələ gələn sintaktik vahiddir” [5, s. 725].

Tabesiz mürəkkəb cümlənin sintaktik semantikasının geniş spektrdə təhlili XX əsrin 70- ci illərindən başlanır. Bu tarixə qədər tabesiz mürəkkəb cümlələr üzərində tədqiqatlar formal və məntiqi istiqamətlərdə aparılırdı. Cümlənin səthi strukturu tədqiqata cəlb olunur, mürəkkəb cümlənin tipləri isə komponentləri bağlayan bağlayıcılar əsasında müəyyən olunurdu. Sonralar isə tədqiqatlarda tabesiz mürəkkəb cümlənin daha dərin qatlarına enilməyə başlandı. Bu zaman tədqiqatçıların maraq dairəsi tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı əlaqənin semantikasına yönəldi. Dil vahidlərinin semantik təhlili həmin vahidin elementlərinin bir- biri ilə əlaqəli və bir- birindən asılı olan sistemini dərk etmədən mümkün deyil.

Tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlər arasında paralelizm özünü göstərir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bərabərhüquqludur, biri digərindən asılı deyil. Mürəkkəb cümlənin bu tipində komponentlər ya intonasiyanın, ya da intonasiya ilə yanaşı tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin semantikasi cümlənin tərkibində olan predikativ hissələrin məna əlaqələri ilə müəyyən olunur. Bu məna əlaqələri aşağıdakı əsas növlərə bölünür:

1. Qarşılaşdırma semantikasi. Komponentlərdə ifadə olunan informasiyalar bir- biri ilə qarşılaşdırılır.
2. Zaman semantikasi. Ya hər iki komponentdə haqqında danışılan hadisələr eyni anda baş verir, ya da biri bitdikdən sonra digəri başlanır.
3. Səbəb- nəticə semantikasi. Birinci komponent hadisənin səbəbi ilə bağlı, ikinci komponent isə onun nəticəsi ilə bağlı informasiyanı ifadə edir.
4. Bölüşdürmə semantikasi. Predikativ hissələr arasında seçim və ya mümkün variantlar ifadə olunur. Komponentlərdəki hadisələr bölüşdürülür. Belə ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin qeyd olunan semantik tipində əgər komponentdən birində ifadə olunan informasiya reallaşacaqsə, digəri reallaşmayacaq.
5. Aydınlaşdırma semantikasi. İkinci komponent birincidə ifadə olunan informasiyanı daha da aydınlaşdırır və dəqiqləşdirir.

Cümlənin semantikasının müəyyənəlməsində komponentləri bir- birinə bağlayan bağlayıcıların da mühüm rolu vardır. Belə ki, inkar və iştirak bağlayıcıları ilə bağlanan komponentlər eynizamanlılıq, qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə bağlananlar qarşılaşdırma, “və” bağlayıcısının köməyi ilə bağlanan komponentlər ardıcılzamanlılıq, bölüşdürmə bağlayıcıları ilə əlaqələnen komponentlər isə cümlədə bölüşdürmə semantikasının ifadəsinə xidmət edir. Əksər tabesiz mürəkkəb cümlələrdə semantika ilə ifadə olunan informasiya bir- birinə uyğun gəlir. Bu halda cümlənin semantikasi asanlıqla müəyyənəlsin və informasiya üzdə olur. Məsələn; *Tapdıq ondan aralanmaq istədi, ancaq Cahandar ağa nökrə saxladı* [6, s. 29].

Verilmiş tabesiz mürəkkəb cümlə nümunəsində komponentlər bir- birinə qarşılaşdırma bağlayıcısının köməyi ilə bağlanmışdır. Cümlədə qarşılaşdırma semantikasi ifadə olunur. Cümlənin informasiyası onun semantikasına uyğun gəlir. Nümunəni kontekstdən kənarda belə götürsək, onun həm semantikasi, həm də ifadəsi nəzərdə tutulan informasiyası dinləyiciyə aydındır. Buradan “Cahandar ağanın Tapdıq adlı nökrə getməyə qoymaması” haqqında informasiya alırıq.

Lakin ədəbi dil nümunələrində elə tabesiz mürəkkəb cümlə nümunələri ilə qarşılaşırıq ki, onların semantikasını müəyyənəldirmək xüsusi diqqət tələb edir. Buna müvafiq olaraq cümlənin ifadə etdiyi informasiya da daha dərin qatlarda yer alır. Tabesiz mürəkkəb cümlədə informasiyanın semantikaya uyğun gəlməməsi halı dilin üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı olan və nitq prosesində meydana çıxan maraqlı dil hadisələrindən biridir. Ona görə də, bu tip tabesiz mürəkkəb cümlədə semantika, ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya və onların qarşılıqlı münasibəti xüsusi yanaşma və araşdırma tələb edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunəyə diqqət edək;

³¹ BDU-nun doktorantı. simnarelizade112@gmail.com

Ay mənim əzizlərim, ananızın adına verdiyiniz o ehşanı mən 10- 15 il yeyib qurtara bilməzdim. Niyə onları mənə sərf etmədiniz? Əli zibil vedrəli pilləkən qalxıb- düşəndə mənim zəhmətli günlərimi görən qonşulardan utanırdınız bəri! Ay mənim balalarım, siz ehşan verdikcə, oxşadıqca mənim əsl halımı bilən qonşular, yatdığım xəstəxananın işçiləri sizə gülürlər. Pıçıldayıb ələ salırlar: “Xəstəxanada tək can verən, bədbəxt arvad! Sağlığında kor Fatma, öləndə badam gözlü!” [4, s. 361].

Nümunədəki “Sağlığında kor Fatma, öləndə badam gözlü” cümləsinin semantikasına və ifadəsi nəzərdə tutulan informasiyasına nəzər yetirək. Cümlənin struktur- semantik yarımçıqlığı ilk baxışdan, diqqətimizi cəlb edir. Tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunda qurulan cümlədə üslubi məqamın tələbi ilə paralelizm yaradan cümlə üzvləri buraxılmışdır. Kontekstə əsasən buraxılmış xəbərləri “Sağlığında kor Fatma deyərdir/ çağırardılar/ öləndə badam gözlü deyirlər/ deyib ağlayırlar” şəklində bərpa edə bilərik. Cümlənin strukturu bərpa olunduqdan sonra semantikasına nəzər yetirək. Verilmiş tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri yalnız intonasiyanın köməyi ilə əlaqələnsə belə, komponentlərin arasına “amma, ancaq, lakin, isə” qarşılaşdırma bağlayıcılarını əlavə etmək mümkündür. İstər komponentlər arasında özünü göstərən təzad, əkslik (Sağlığında kor Fatma- öləndə badam gözlü), istərsə də komponentlər arasında qarşılaşdırma bağlayıcısının bərpası verilmiş nümunənin qarşılaşdırma semantikasi daşıyan qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olduğunu təsdiq edir. Cümlədə xüsusi yanaşma tələb edən birinci komponentdəki “kor Fatma” ifadəsinin semantik tutumudur. Kontekstə nəzər saldıqda məlum olur ki, haqqında danışılan şəxsin adı Fatma deyil. Eyni zamanda, haqqında danışılan qadın kor da deyil. Bəs niyə cümlədə bu addan istifadə olunur və kommunikatorun əsl adı verilmir, başqa adla ona müraciət olunur? M. Adilovun da bu şəxs adı ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. Müəllif qeyd edir ki, xalq arasında Fatma/ Fatı adı geniş yayılıb və bu ad geridəqalmış, avam, hüquqsuz, bədbəxt Şərq qadınlarını səciyyələndirmək üçün ümumiləşmiş formada ədəbi dildə işlədilir [1, s. 117]. Fikrimizcə, burada “Sağlığında kor Fatma” deyilərkən onun gözüünün deyil, bəxtinin kor olmasına işarə edilir. Ona görə də bu komponentdə buraxılmış leksik vahidi “Sağlığında kor bəxtli Fatma” şəklində bərpa etmək məqsədəuyğundur. Bu bərpa həm M. Adilovun şəxs adı üçün verdiyi semantikaya, həm də cümlənin daxil olduğu mətnin situasiyasına da uyğun gəlir. Çünki kommunikatorun övladları sağlığında ona dəyər verməyiblər və o, çox çətinliklərlə üzləşib ki, bunun da qarşılığında sağlığında ona “kor bəxtli Fatma” şəklində müraciət olunub. Öldükdən sonra övladları tərəfindən onun üçün zəngin ehşan verilməsi isə “öləndən sonra badam gözlü” fikrinin doğruluğunu əsaslandırır. Kommunikatora sağlığında qulluğunda duraraq deyil, öləndən sonra zəngin ehşan verməklə dəyər, qiymət verilir ki, bunun da ona heç bir xeyri yoxdur. Beləliklə, komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya “Sağlığında ananıza qiymət verərdiniz”, “Adama sağlığında qiymət verərlər” cümlələrinin ifadə etdiyi informasiyaya uyğun gəlir.

Dilçilikdə belə bir fikir yer alır ki, tabesiz mürəkkəb cümlədə yalnız intonasiyanın köməyi ilə əlaqələnen komponentlər arasındakı semantik bağlılıq tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə bağlanan komponentlərə nisbətən zəifdir [2, s. 351]. Belə ki, birinci halda komponentlərin müstəqilliyi daha çox olur. Komponentləri tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə semantikanın müəyyənəlməsi, yalnız intonasiya ilə komponentləri bağlanan cümlələrə nisbətən daha asandır. Buna görə də, komponentləri yalnız intonasiyanın köməyi ilə əlaqələnen cümlələrdə semantikanın müəyyənəlməsi bir az çətinləşir.

- *Balaş. Hələ bu kimdir?*
- *Babakəşi. Mənəm də, Balaş, hə... hə, türkün sözü, bir az kömür gətirmişəm.*
- *Sevil. Ata!*
- *Atakəşi. Babakəşi, sən sən? Sən hara, bura hara? A kiş, xoş gördük [3, s. 29].*

Nümunədəki “Sən hara, bura hara” cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlə strukturuna uyğun gəlir. Nümunə tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunda formalaşan sintaktik frazeoloji konstruksiyadır. Sintaktik frazeoloji konstruksiyada daimi komponent sual əvəzliyi ilə ifadə olunur. “Hara” sual əvəzliyi sintaktik frazeoloji konstruksiyalar daxilində ismin fərqli hallarında işlənərək “məkan” semantikasından tamamilə uzaqlaşır. Bu zaman sual sözünün semantikasına “yoxluq, heçlik, inkar” kimi semantik çalarlar öz əksini tapır. Bu hal təkcə “hara” sual əvəzliyi üçün xarakterik deyil, “kim”, “nə” sual əvəzlilikləri də sintaktik frazeoloji konstruksiya daxilində qeyd etdiyimiz semantik çalarlara sahib olur. Bu tip cümlələrdə daimi komponent sual əvəzliyidir, onu yerində saxlamaqla frazeoloji konstruksiyanın dəyişən komponenti fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunaraq yeni cümlələr formalaşdırıla bilər. Verilmiş cümlə hər hansı bir adamla gözlənilmədən qarşılaşdıqda, onu bir yerdə gördükdə və ya uzun müddət görmədiyiniz biri anıdan, xəbər vermədən qonaq gəldikdə işlədilir. Nümunədə təəccüb semantikasi qüvvətlidir. Cümlədə ifadəsi nəzərdə tutulan informasiya isə “Nə əcəb, sən gəlmisən?”, “Gəlməyin gözlənilməz oldu” cümlələrinin ifadə etdiyi informasiyaya uyğun gəlir.

İnformasiyanın ifadəsi cümlədə verilən məlumatın insan beynində qavranılması, məna əlaqələrinin qurulması və bu məlumat əsasında nəticə çıxarılması prosesidir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bu proses xüsusilə mürəkkəbdir, çünki bir-biri ilə əlaqəli və ya müstəqil olan iki və ya daha çox predikativ hissənin emal edilməsi tələb olunur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə informasiyanın müəyyənəldirilməsi aşağıdakılara əsasən həyata keçirilir.

1. Semantik əlaqə. Cümlənin predikativ hissələri arasında məna əlaqələrinin müəyyən edilməsi.
2. Semantik struktur. Cümlənin quruluşu və hissələrin bir-birinə bağlanma üsulunun (bağlayıcı və ya bağlayıcısız).
3. İntonasiya. Cümlənin predikativ hissələri arasında məna münasibətlərini gücləndirən və ya ayıran vurğu və fasilələr.

4. Kontekst. Cümlənin təqdim edildiyi situasiya və ya mətn çərçivəsi.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tipləri informasiyanın ifadəsi də bir- birindən fərqlənir. Aşağıdakı cədvəldə tabesiz mürəkkəb cümlədə məna əlaqələri və onlarda informasiyanın ifadə şəkli haqqında məlumat əks olunmuşdur.

Cümlənin struktur-semantik tipi	Cümlədə informasiyanın ifadə şəkli
Zaman əlaqəli cümlələr	Hər iki komponentin çatdırdığı informasiya eyni zamanda baş verir İkinci komponent birinci komponentdən sonra baş verən hadisə haqqında informasiya verir
Səbəb- nəticə əlaqəli cümlələr	Birinci komponent müəyyən bir hadisənin baş vermə səbəbini, ikinci komponent isə həmin hadisənin nəticəsi haqqında informasiyanı ifadə edir
Ziddiyyətli cümlələr	Qarşılaşdırma aparılır, iki əks informasiya paralel ifadə olunur
Alternativ cümlələr	Dinləyiciyə seçim imkanı təqdim olunur. Verilən məlumatlardan yalnız birinin baş verməsi mümkündür. İki işdən birinin baş verəcəyi ilə bağlı informasiya dinləyiciyə çatdırılır.
Aydınlaşdırma əlaqəli cümlələr	İkinci cümlə birinci cümlədəki informasiyanı aydınlaşdırır, dəqiqləşdirir.

Nəticə. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə semantika və informasiya münasibəti cümlənin predikativ hissələrinin məna əlaqəsi və informasiya axınına görə formalaşır. Bu cümlələrdə hadisələrin təqdim edilməsi, məna münasibətləri və informasiyanın təşkilatı quruluşu nitqin məzmununu və ifadə tərzini müəyyən edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə informasiyanın ifadəsi və dinləyici tərəfindən qəbul olunması kompleks bir prosesdir və bu proses sintaktik, semantik və pragmatik səviyyələrdə baş verir. Dinləyici tərəfindən bu cümlə tipinin qavranılması zamanı cümlənin predikativ hissələri analiz olunur, məna əlaqələri müəyyənləşdirilir və cümlənin ifadə məqsədi dərk edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. Qanadlı sözlər. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 456 s.
2. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Müasir Azərbaycan dili, III cild Sintaksis. Bakı: Elm, 1981, 443 s.
3. Cəbbəli C. Əsərləri, III cild. Bakı: Şərq- Qərb, 2005, 368 s.
4. Cəfərzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, IX cild. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 372 s.
5. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 944 s.
6. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri, II cild. Bakı: Şərq- Qərb, 2005, 400 s.

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, semantika, informasiya, məna əlaqəsi.

Keywords: complex sentence, independent complex sentence, semantics, information, meaning relationship.

Ключевые слова: сложное предложение, сложносочинённое предложение, семантика, информация, смысловые отношения.

Semantics and information in independent complex sentences

Summary

In independent complex sentences, semantics and information relations establish a meaning relationship between the parts of the sentence and ensure the effective transmission of information. This type of sentence expands the communicative capabilities of the language, facilitates the expression of complex thought and meaning relationships. Research conducted in this area makes a significant contribution to a deeper understanding of the structural and functional aspects of the language. The study of syntactic structures, especially the study of the semantic and information relations of independent complex sentences, is one of the topical issues in modern linguistics. Independent complex sentences are formed by the equal combination of two or more independent predicative parts, and complex thinking and information relations are expressed through this type of sentence. Although in most independent complex sentences the information intended to be expressed in the sentence is obvious, sometimes the information is hidden in the deeper layers of semantics and requires special research. This article will examine the types of semantic relations in independent complex sentences, the process of information transmission, and their role in the communicative function of the language.

Семантика и информация в сложносочинённых предложениях

Резюме

В сложносочинённых предложениях семантика и информационная связь устанавливают смысловые отношения между частями предложения и обеспечивают эффективную передачу информации. Этот тип предложения расширяет коммуникативные возможности языка и облегчает выражение сложных идей и смысловых отношений. Исследования в этой области вносят важный вклад в более глубокое понимание структурных и функциональных аспектов языка. В современном языкознании изучение синтаксических

структур, особенно изучение семантических и информационных связей сложносочинённых предложений, является одной из актуальных проблем. Сложносочинённые предложения образуются путем соединения двух и более независимых предикативных частей равноправным образом и через этот тип предложений выражаются сложные мыслительные и информационные отношения. Хотя информация, предназначенная для выражения в предложении, очевидна в большинстве сложносочинённых предложений, иногда информация скрыта в более глубоких слоях семантики и требует специального исследования. В данной статье будут рассмотрены виды смысловых отношений в сложносочинённых предложениях, процесс передачи информации и их роль в коммуникативной функции языка.

Rəyçi: prof. T.M.Nasıyev

İCTİMAİ-SİYASİ TERMİNLƏR ÜMÜMTÜRK KONTESTİNDƏ

Giriş. Türk dilləri, o cümlədən də Azərbaycan dilinin gərçəkliyi əks etdirmə baxımından böyük imkanlara malik olmuşdur. Cəmiyyətdə baş verən radikal dəyişikliklər dildən çeviklik tələb edir. Meydana gələn məvhum və anlayışlar konkret dil vahidləri ilə işarələyə bilsə, bu, milli dilin sözyaratma imkanlarının zənginliyinə əsaslanır. Respublikamızda terminologiyamızın elmi əsasları (5) işlənib nəşr edilmiş, vaxtaşırı terminologiya məsələlərinə dair toplular nəşr edilmişdir (6). Bundan əlavə müxtəlif toplularda, əsərlərdə, dissertasiya və məqalələrdə terminoloji leksikanın bu və ya digər məsələlərinə həsr olunmuş yazılara rast gəlmək olar. Təkcə, terminoloji leksikaya dair yazılmış və ya həsr olunmuş araşdırmalar, bütünlüklə qrammatikaya dair yazılmış əsərlərin həcmindən dəfələrlə çoxdur. Bu, bir tərəfdən terminologiyanın yeni elm sahəsi olması ilə əlaqədardır, digər tərəfdən dövrümüz üçün onun aktuallığına işarə edir.

Əsas hissə. Xüsusi sahə leksik sistemi kimi terminologiya Azərbaycan dilində qədim köklər üzərindədir. “Azərbaycan dilinin ümumtürk kontekstində araşdırılan terminologiyası təsdiqləyir ki, cəmiyyətdə ünsiyyət vasitəsi kimi dil ilk növbədə bu imünasibətləri əks etdirən vahidlərin yaradılmasına meylli olmuşdur” (1, s. 246). Kollektiv həyat cəmiyyət üzvlərindən öz hərəkət və davranışlarını başqaları ilə razılaşdırmağı tələb edir. Sosial differensiallaşma gücləndikcə, dildə də müvafiq prosesin getməsi zərurəti yaranırdı. Sosial amillər dilin bütün qatlarına öz təsirini göstərsə də, bu, daha çox dilin leksik qatında özünü göstərir (12, s. 166). Leksik-semantik yolla yaranan terminlər dilin lüğət tərkibinə daxil olaraq digər yollarla yeni terminlərin yaranması üçün əsas rol oynayır.

Obyektiv və subyektiv amillərdən eyni dərəcədə asılı olan terminlərin yaranma prosesi bütün dillərdə eyni sistemə əsaslanmır. Bu zaman milli dilin qədim qaynaqları, sözyaratma ənənələrinin çevikliyi, işlənmə dairəsinin genişliyi, ünsiyyət prosesində konkret anlaşıqlıq səviyyəsi əsas rol oynayır. Ən qədim yazılı abidələrlə Azərbaycan dilinin bugünkü ictimai-siyasi leksik vahidlərinin müqayisəsi sübut edir ki, bu vahidlərin anlaşıqlığında əsaslı və nəzərə çarpacaq fərq yoxdur. Qədim türk yazılı abidələrində, “Divani-lüğət-it-türk” də, “Kitabi-Dədə Qorqud” da, o cümlədən də digər yazılı və şifahi qaynaqlarda işlənən ictimai-siyasi terminlərin bir çoxu bu gün də Azərbaycan dilində və digər türk dillərində işləkliyi qoruyub saxlamışdır. Əlbətdə, bu terminlərdən bir çoxunun passiv mövqeyə çəkilməsi də göz önündədir. Lakin bu passivlik nisbi xarakter daşıyır və müəyyən anda həmi passiv mövqəli termin fəal mövqəyə keçə və anlaşıqlıq əldə edə bilər. Məlum məsələdir ki, zaman ötdükcə müxtəlif səbəblərdən terminlərin semantik tutumunda dəyişiklik baş verir, onların mənası daralır, yaxud da genişlənir. Azərbaycan dili ictimai-siyasi terminologiyasının ilkin qaynaqlarının araşdırılmasını, müxtəlif yazılı və şifahi abidələrinin dilində və bu gün işlənən terminlərin fərdi inkişaf xəttinin müqayisəli-retrospektiv araşdırılması bu fikri təsdiqləyir ki, belə məna daralması və genişlənməsi Azərbaycan və türkmənşəli ictimai-siyasi terminlərdə də baş vermişdir. Yazılı və şifahi abidələrdən bir-birinə keçərək öz semantik tutumunu qoruyub saxlayan, türk dillərdən ərəb, fars, rus və digər dillərə keçərək eyni semantikanı ifadə edən belə terminlərdən bir neçəsini müşahidə edək:

Alpağu / Aipağut – türk dillərindəki “tərxan rütbəsinə eyni olan bu söz abidələrin dilində həm sifət, həm antroponim, həm də rütbə kimi işlənmişdir (KTŞm. 7), düşməne təkbaşına hücum edən və yaxalanmayan igid (DLT. 1-144) kimi şərəfli bir titulu ifadə edir. V.V.Radlov bu sözün türk dillərinə “zadəgan, mülkədar” mənası verdiyini bildirir (Radlov, 1-1430-431). Tofiq Əhmədov qeyd edir ki, Azərbaycanda bu adla bağlı xeyli toponim var (7, s. 25). “Kitabi-Dədə Qorqud” “igid, qəhrəman, cəsur” anlayışı ifadə edən bu söz “alp” komponenti əsasında yaranmışdır (KDQ, 161). M.Kaşqari də bu sözü “igid” kimi izah edir və Əfrasiyabın (Alp Ər Tonqa) adı ilə bağlayır (DİT. 1-41).

Ayğuçi - tonyukunun titullarından biri olub (Tq. 10, Tş. 21, TŞm. 29, tş. 49 və s.) ay: ayt: ət kökünə-quçi şəkilçisi artırıqla düzəlmişdir. Fikrimizcə, «ay: ayt» kökünün əsasında «danışmaq, demək, söyləmək» semantikasi dayanır. «Ayğuçi» dövlətdə baş məsləhətçi titulu ifadə edir. «Kudatqu bilik» Y.Balasugunun «söyləyən, danışan» mənalarında işlətdiyi bu söz yüksək rütbə – dövlət məclisinin rəhbəri (spiker) kimi göstərilir (KB. 1181, 1620, 2557, 2922, 3211) və s.

Bəg / Bəy- qədim türk yazılı abidələrində kifayət qədər tez-tez bu söz zadəgan titulu ifadə edir. Ə. Əsgərə görə bu titul dövlət və xalq qarşısında böyük xidmətləri olan şəxslərə dövlətdə birinci şəxs vəzifəsində olan adam tərəfindən verilir. (3.57). Ə. Donuk isə yazır ki, bu sözün “bək-bek”-bəkcü sözü ilə, o cümlədən “boy”-tayfa, qəbilə (bəylik “boy” başçılarına verilən titul olmasını da unutmamaq olmaz!) sözü ilə bağladığı da ehtimal edilir (4, s. 5-6). Biz bu sözün “bəkləmək: gözləmək” sözü ilə bağlılığı ehtimalında irəli sürürük. Tarixən bəylər elə-dövlətə nəzarət edən, qanunları qoruyan şərəfli bir şəxs olublar. Bəy olmağın şərtləri “Kitabi-Dədə Qorqud”da və “Kutadqu bilik”də də verilmişdir. Sonradan bir sıra türk xalqlarında bu söz ilkin mənalandırma funksiyasını bir qədər itirərək müraciət bildirmə mövqeyi əldə etmişdir. Bir sıra antroponimlərin tərkibində də bu söz mürəkkəb adın komponenti kimi çıxış edir: Bəybala, Bəybars, Bəylər, Balabəy, Elbəyi və s.

Bilqə / Bilgə - bilici, bilikli, müdrik, hakim. Bu titul hökmdarın ən yaxın adamına verilirdi. Bu söz DLT-də “ağıllı” kimi verilir.

Boyla-xaqan rütbəsinə yaxın bir tituldur, Tonyukuk bu titulu daşımışdır.

Buyuruk-məsləhətçi, vəzir. Ə. Əsgər yazır ki, buyuruklar xaqan qvardiyası idi. Göytürklərdə buyuruk bəyləri xaqanın sol tərəfində dayanırdılar (3, s. 57). Sonradan Oğuz Yabğu dövlətində «buyuruk» yerinə “bəkcü” işlənməsi,

³² BDU, filologiya elmləri doktoru, professor. ilhame.haciyeva1964@mail.ru

“bəy”, “buyuruk”, “bəkcı” sözlərinin hamısının eyni semantik yükə malik olmasını və eyni kökdən yaranmasını təsdiqləyir. Qədim türk yazılı abidələrində bu söz buyruqçu, əmr verən rəis mənalarında işlənmişdir.

Kaqan-əsrədən bütün türk dövlətlərində ən yüksək rütbə kimi qədim türk yazılı abidələrində öz əksini tapmışdır. İlk dəfə göytürk hökmdarı Bumin 552-ci ildə özünü kaqan adlandırmışdı. Kaqan-xaqan xandan üstün rütbədir. M.Kaşqari göstərir ki, «Əfrasiyabın özü xaqan, oğlanları isə xandır». Bir çox tədqiqatçılar bu sözün türk dilinə digər dillərdən keçməsi fikrini söyləyirlər Q.J.Ramsted, F.Laslo, V.Bonq, K.Şiratori, P.Pelliot, V.Bartold və b. Bu sözün iki komponentdən ibarət olması fikri daha düzgün sayılmalıdır: ka-qan kan. İkinci komponentin(kan:qan)-ata anlayışını bildirməsi qədim türk yazılı abidələrində təsdiqlənir. Sözün birinci komponenti-ka fikrimizcə, türk dillərində «böyük»mənası ifadə edən asemantik morfemdir. Q.V.Qubarev qazaxlar haqqında danışarkən onların e. ə. YI əsrdə Kür-Araz ovalığına köç etməsini göstərir (tutuşdur: şumerlərin-savirlərin suvarların oraya gəlişi!), həmin etnosun burada kasaki, yaşadıqları ərazinin isə Sakasena adlandığını söyləyir. (9.84-85). Kasaki «böyük saklar»demək idi. Buradakı «böyük» mənasını verən « ka»öz mənşəyinə görə şumercədən alınma da sayıla bilər. Sonradan çinlilərdə k a s-uca; suriya, əfqan və taciklərdə kabir-böyük; albanlarda k a b a-böyük; « Avesta»da k a v ı-rəhbər; xəzərlərdə kaqan-çar kimi işlənməsi də Q.V.Qubarevin fikrini təsdiq edir. Ona görə də kaqan - böyük ata demək olub türklərdə patriarxal ailənin meydana gəlməsi ilə bağlıdır (2, s. 26).

Törə / Törü-qanun, adət. E l / i l sözü ilə birgə işlənməyi ilə bu termin təsdiq edir ki, qədim türklərdə adət və ənənəyə bağlı qanunlar əsasında idarə olunan bir dövlət quruluşu mövcud imiş. Bu söz qədim türk yazılı abidələrində eli təşkil edən və elin bağlı olduğu qanunlar kimi işlənir. “Kutadqu bilik” t ö r ə hökmdar gündoğdu tərəfindən yaradılır və onunla təmsil edilir. Y.Balasaqunluya görə törə hökmdardan üstündür, dövlət iki təmələ söykənir: ehtiyat və törə.

Tuq –bayraq. Qədim türk dövlətlərində hökmranlıq əlaməti kimi sancaq əvəzinə “tuğ” sözü işlənmişdir-Yar üküzdə üç tuğluq türk bodun; Tuğ taşı kır erikli, Tuğ vəhşi sığır quyuğu bağlanmış və başına hökmdar ailəsinin soykökü sayılan heyvanın (məsələn, qurdun) altunla süslənmiş başı keçirilən bir nizədən ibarət idi. Tuğ, anlaşıldığına görə hökmdarın özünə və ailəsinə aid bir bayraqdır. DLT-də tuğ hökmdarın digər hakimiyyət atributları ilə yanaşı işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da tuğ “sancaq” sözü ilə birgə işlənir: Qazan bökün qartaşı kafərin, tuğilə sancağı qılıcladı; Boyu uzun Burla xatun tuğın kafərin, qılıcladı,yerə saldı. Fikrimizcə, tuğ sancaqdan üstün tutulan bir bayraqdır və söz “toğ / doğ” fel kökündən olub hökmdarın totemini göstərməklə onun həmin heyvandan törədiyini bildirir.

Yarlıq-əmr, fərman, göstəriş. Qədim türk yazılı abidələrində xaqanın yazılı əmri, hökmdar fərmanı kimi mənalarda işlənən bu termin türk dilindəki yar (maq)- təhlil etmək,anlayışlarını bildirmişdir. Ə.Donun gəldiyi qənaətə görə yarlıq sözü XYI əsrin ortalarına qədər türk və monqol dövlətlərində işlənmişdir (4, s. 5-6). DLT-də M.Kaşqari bu termini xaqanın məktubu və buyruğu kimi qeydə almışdır. Butermin sonralar öz mənasını bir qədər daraldaraq rus dilinə “ə r l i k” şəklində keçmişdir . S.İ.Ojeqov bu sözün Rusiyada XIII-XY əsrdə Qızıl Orda xanının yazılı fərmanını bildirdiyini, ikinci mənada isə məmurların üzərində müəyyən məlumatlar göstərilmiş kağızı göstərdiyini yazır (11, s. 214).

Katun / Xatun - “Əfrasiyab qızlarından olanların adıdır”. YI əsrdən türk dövlətlərində kaqan (kağan) xaqan rütbəsilə birgə ortaya çıxmışdır. Göytürk xaqanlığının qurucusu Buminin xanımının titulu kimi ilk dəfə işlənərək dövlətin idarəedilməsində iştirakı olan ən yüksək rütbəli şəxsi bildirmişdir. Katun / Xatun-rütbəsi xaqanın xanımına təntənəli şəkildə verilir, vəliəhdlər də yalnız xatunların uşaqları arasından çıxırdı. Bu söz sonradan “qadın” şəklinə düşmüşdür. “Katun-xatun” sözünün rus dilinə keçməsinə “İqor polku haqqında dastan” təsdiq edir (10). Dastanda bu söz “xodına”, “xoti” şəklində də işlənmişdir; O.Suleymenov məsələn, Olgqova koqanə xoti (8, s. 101-104). Sözün tərkibinə gəldikdə isə, fikrimizcə, buradakı k a komponenti “kaqan” sözündə olduğu kimi “böyük” mənasını ifadə edir, -t u n isə ayrıca sözdür və M.Kaşqari bu sözün mə”nalarını belə verir : t u n o ğ u l q ı z – bir qadının ilk uşağı; qadının ilk ərinə də “t u n” bəy deyilir (DLT. 111-137). Xatun / katun vəliəhd doğmuş kaqan arvadı, böyük xanım, böyük qadındır.

Kenkeş / Kenqes – DİT-də məsləhət, məsləhətli, danışqılı mənalarında verilmişdir: Kenkeşli bilik gözəlləşir, kenkeşsiz elm azalır (DLT. 1-232); Knqton apramas, kenşeklik bilik artmas- Geniş paltar cırılmaz, məsləhətli iş pozulmaz (DLT. 3-358); Meninq bilə kenkeşdi, bilqi manqa tənqesdi- Mənimlə məsləhətləşdi, ağıl mənimkilə tənleşdi (DİT. 3-393). Əbu Həyyan da bu sözün «məşvərət» mənasında işləndiyini göstərir (Əbu Həyyan,50). KDQ-də bu sözün bugünkü variantına – kənəşmək variantına yaxın formada işləndiyini görürük: ağ alınlu Bayandır xanın, divanına dünin vardın, bəklərlə yedun-icdin, Qovmlu qövmlə kən əşdinmi? (KDQ.239). Fikrimizcə, bu söz gen-ış şəklindən yaranmışdır, birinci komponent Dlt-də “kenkeş bəyləri məşvərət bəyləri, məsləhət edilən şəxslər kimi dövlətin idarəedilməsində məşvərətçi bəyləri bildirir”.

Yağı – düşmən, rəqib, talançı. Türk dilində “yatmalamaq” kökündən yaranan bu söz qədim türk yazılı abidələrində tez-tez işlənir. DLT-də də kifayət qədər çox işlənmişdir. KDQ-də “düşmən” sözü ilə yanaşı, həm də ayrıca rast gəlinir: yağı basıldı, düşmən sındı; Eldə yağı yoğkən sənin, babanın üstünə yağı gəldi. “Yağı” dedikdə KDQ-də adətən kafirlər, qeyri-müsəlmanlar nəzərdə tutulur. Buraya Şöklü Məlik, Buğacıq Məlik, Qara Tükən Məlik, Qara Arslan Məlik, Dəmir Yaylı Qıpçaq Məlik, Sunu Sundal Məlik, Ağ Məlik Çəsmə, Arşin Oğlu Dirək Təkur, Qara Təkur aiddir. Bu şəxslərin qıpçaq olmaları məlumdur, kafər adlandırılmalarının səbəbi isə qıpçaqların islamı oğuzlardan xeyli sonra-XII əsrin ikinci yarısında qəbul etmələridir.

Qədim yazılı abidələrdə, dastan və klassik ədəbiyyatda. Müxtəlif sahə lüğətlərində müqayisəli şəkildə izlənən terminlər müəyyən fonetik dəyişikliklə yanaşı semantikasındakı genişlənmə və ya daralmanı da sübut edir. Azərbaycan dilinin leksikasında işlək olan belə dil vahidləri sahə aiddiyyətinə görə də digər sahə terminləri ilə qarşılıqlı əlaqəni istisna etmir. Əlavə edim ki, termin-sözlər asanlıqla dilimizdəki sözlərlə əlaqəyə girərək dildə sabit birləşmələrin yaranmasına da zəmin yaradır. Doğrudur, bunların arasında başqa dillərdən tərcümə olunmuş və ya kalka edilmiş ifadələrə də rast gəlmək olur. Bununla belə bu tipli ifadələrin, bir sıra hallarda isə frazeologizmlərin yaranması dilimizin zənginləşməsi yolunda müsbət hadisə kimi qarşılanmalıdır. Qeyd edim ki, bunların sırasında keçici səciyyə daşıyan, məcazi anamlı birləşmələr də yer almaqdadır. Bu gün Azərbaycan dilində geniş yayılmış, mövcud gerçəkliklə sıx bağlı olan aşağıdakı frazeologizmlərə rast gəlmək olur: *dəmir ledi, banan respublikası, oyuncaq dövlət, neft kralı, uğurlu məğlubiyyət, dövlət quşu, çadır səadəti, donor ölkə, qul azadlığı, zindan səadəti, humanist cəllad, şanlı məğlubiyyət, çıpaq siyasət, dibçək müxalifəti, soyuq müharibə demokratik cəllad, sapı özümüzdən baltalar* və s.

Ümumiyyətlə, terminologiyada subyektiv amil məhz frazeologizmlərdə açıq müşahidə edilir. Bu söz birləşmələrinin hamısı, istisnasız olaraq ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən yaradılmışdır. Individual terminlərin miqdarı baxımından ictimai siyasi leksika digər sahə terminoloji sistemindən daha zəngindir. Təbii ki, belə terminin məxsus olduğu fərddən, onun cəmiyyətdəki yerindən və mövqeyindən çox asılıdır.

Adətən sintaktik üsulun məhsuldarlığından söhbət gedəndə son dövrlər nəzərdə tutulur. Həqiqətən bu üsulla xeyli ifadələrin yaranmasının şahidi oluruq. Mənzərəni əyani açıqlamaqdan ötrü həmin birləşmələri komponentlərinin mənşəyinə görə təsnif edək:

1. Komponentlərinin hər ikisi Azərbaycan (Türk) və ya vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözlərindən ibarət olanlar: *odsaçan, iş adamı, işgüzar adamlar, döyüşçü-mücahid, hami-xeyriyyəçi, qolbənd, yolbənd, hörikkəş, bilgisayar, soyad, ağzıbir, Milli Ordu, diqqətədayar, ataşkəs, yetərsay, soyqırım, yüzbaşı* və s.

2. Komponentlərinin biri Azərbaycan (Türk), digəri alınma sözlərdən yarananlar: *mina-tələ, plaş-yapıncı, plaş-çadır, əmək birjası, siyasi-opponent, iqtisadi zona, xarici investor, yol polisi, humanitar yardım, cizgifilm, rus alayı, radio açar, iqtisadi blokada, fitr bayramı, legitim dövlət* və s.

3. Komponentlərinin hər ikisi alınma sözlərlə düzələn: informasiya blokadası, demokratik konqres, mina-sürpriz, fotopulemyot, terror aktı, prezident inaqurasıyası, dizayn fakültəsi, turist firması və s.

Nəticə. Beləliklə, nümunələrdən göründüyü kimi əsasən yanaşma və idarə əlaqəsi ilə yaranan ifadələrin semantik sahəsi də genişdir. Müxtəlif üsullarla yaranan termin-söz və ifadələr çox qısa müddətdə işləkliyi ilə dilimizin digər sahələrinə də yayılır və ümumişlək söz və ifadələr içərisində özünə yer tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyeva İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri. Bakı: İqtisad universiteti, 2005, 399 s.
2. Əsgərov Ə. Azərbaycan şəhri nağıllarında qəhrəman. Namz. diss. Bakı, 1992, səh. 26
3. Əsgər Ə., Qıpçaq M. Türk savaş sənəti. Bakı, 1996, səh. 57
4. Donuk Ə. Əski türk dövlətlərində idari-əsgəri ünvan və terminlər. İstanbul, 1988, səh. 5-6
5. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
6. Terminologiya məsələləri. Bakı, 1984, 1986 ... 2024 və s.
7. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, 1984, səh. 25
8. Süleymanov O. Az-Ya Bakı, 1993, səh. 101-104
9. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. Москва, 1989. стр. 166

Açar sözlər: terminologiya, sosial amillər, yazılı abidələr, subyektiv amil, ictimai-siyasi terminlər, radikal dəyişiklik, dilin lüğət tərkibiti.

Ключевые слова: терминология, социальные факторы, письменные памятники, субъективный фактор, социально-политические термины, радикальное изменение, словарный состав языка.

Key words: terminology, social factors, written monuments, subjective factor, socio-political terms, radical change, vocabulary of the language,

Социально-политические термины в общетюркском контексте Резюме

Радикальные изменения в обществе требуют языковой ловкости. Если возникающие концепции и концепции могут быть обозначены конкретными языковыми единицами, это основано на богатстве словообразовательных возможностей национального языка. Терминология азербайджанского языка, изучаемая в общетюркском контексте, подтверждает, что язык как средство общения в обществе имел тенденцию создавать единицы, которые в первую очередь отражают эти отношения. Со временем семантическая емкость терминов изменяется по разным причинам, а их значение сужается или расширяется.

Socio-political terms in the pan-Turkic context Summary

Radical changes in society require linguistic dexterity. If the emerging concepts and concepts can be defined by specific linguistic units, it is based on the richness of the vocabulary of the national language. Terminology of the Azerbaijani language, studied in the general Turkic context, confirms that the language as a means of communication in society has a tendency to create units, which in the first place reflect these relations. With time, the semantic capacity of terms changes for different reasons, and their meaning narrows or expands.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Giriş. Ambiqivitlik və ya kontekstual olaraq törəyən iki və ya çoxmənalı situasiya dilçilikdə müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunan dil universalisidir. Dildə omonim və ya çoxmənalı sözlərin yaranması dilin təkamüllə əldə etdiyi söz qatlarıdır, ambiqivitlik yalnız danışmaq aktı (və ya yazılı nitq) zamanı gözlənilmədən müxtəlif dil vahidləri səviyyəsində törəyən temporal dil-nitq faktı olaraq dəyərləndirilir.

Törəmə mənbəyindən asılı olaraq ambiqivitliyin fonetik, leksik, qrammatik, leksik-qrammatik, sintaktik və ya quruluş omonimliyi, həcmə, əhatə dairəsinə görə ambiqivitlik növləri fərqləndirilir. Təqdim olunan məqalədə ambiqivitlik hadisəsi, onun mahiyyəti, müxtəlif növləri nəzəri və praktiki cəhətdən təhlil olunmaqla onların şərhə verilmişdir.

Əsas hissə. Dilin bütün daxili vasitələri, durğu işarələrindən başlayaraq, fonem, morfem, leksem və s. bütün mürəkkəb sintaktik vahidlər – söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr, bütün əsas və köməkçi nitq hissələri, prosodik vasitələr, durğu işarələri mətn yaratmada iştirak edən vasitələrdir. Fikrin aydınlaşmasında, həmsöhbətə dəqiq çatdırılmasında bütün dil komponentləri toplum şəklində iştirak etməklə ifadə olunacaq mənanın kontekstual olaraq başa düşülməsinə şərait yaradır. Mövcud situasiyada ötürülən məlumatın əhatəli olaraq anlaşılmasında mətni formalaşdıran modellərin hər birisi ötürücü funksiyaları yerinə yetirməklə ünsiyyət aktının gerçəkləşməsinə xidmət edir. Çünki mətn özü informasiya yükü daşıyan cümlələrin vəhdətindən formalaşdığına görə, fikrin kompleks koqnisisiyası kontekst səviyyəsində uğurlu alınır. Ə.Əbdullayev mətnin ontoloji və funksional cəhətlərinin çoxşaxəli olduğunu qeyd edərək yazır: *“Mətn bitkinliyə malik olan, yazı sənədi şəklində obyektləşmiş, həmin sənədin tipinə uyğun olaraq ədəbi cəhətdən işlənmiş olan nitq yaradılma prosesi ilə əlaqədar bir əsəri xatırladır. Bu elə bir əsərdir ki, o, addan (başlıqdan) və ... bir sıra müəyyən məqsədyönlülüyə və pragmatik mənaya malik olan xüsusi vahidlərdən (frazafövqə vahid) ibarətdir”* [2, s. 31]. Mətn ümumilikdə verbal, semantik və sintaktik parametrlərin vəhdətindən yaranır. Parametrlər mətnlə fikrin, hadisənin daha dolğun, aydın və əhatəli ifadə olunmasını şərtləndirir.

Lakin bütün mətnlərin bildirdiyi məna heç də hər zaman birmənalı olaraq qarşılanmır. İstənilən bir məlumatın birmənalı anlaşılması çoxmənalı, qarışıq situasiya yaradır ki, bu ambiqivitlik – iki və çoxmənalılıq termini ilə adlandırılır. Sözlün tarixən mənasının genişlənməsi ilə çoxmənalı sözlün yaranması dilin ifadə imkanlarını genişləndirir, onun lüğət tərkibini zənginləşdirir, dildə omonim və çoxmənalı sözlərin yaranması üçün şərait yaradır. Bu cür söz qruplarının dildə yaranması tarixi kateqoriya hesab olunmaqla dilin qərinələr boyunca əldə etdiyi “qazancı” hesab olunur [7]. Lakin danışmaq aktı (və ya yazı) zamanı informasiyanın birmənalı qarşılanmaması kontekstin, ötürülən məlumatın mahiyyətini təkzib etməklə ambiqivit situasiyaya səbəb olur, bu isə yolverilməzdir. Bu cür kontekstdaxili yaranan ikimənalılıq fikir çaşqınlığı yaradır, diqqətin düzgün fikir üzərində fokuslaşmasına mane olaraq anlaşılmaqlıq, fikir ayrılığına səbəb olur, fikri təqdim edənlə onu qəbul edən şəxs arasında fikir ayrılığı, bəzən xoşagəlməz sonluqların baş verməsinə səbəb olur, bəzən isə komik situasiyalara səbəb olur. Ambiqivitlik təqdim olunmuş kontekstin məzmununun fərqli ortamlarda şərh oluna bilməsidir ki, bu kontekstin həm birbaşa məlum mənasını, həm də onun başqa bir mənasının ortaya çıxması ilə yaranır. Əslində, ambiqivit situasiya fəal danışmaq aktı (və ya yazılı nitqdə) zamanı törəyən hadisədir. Dildə ambiqivitliyin fərqli növləri – törəmə mənbəyinə görə fonetik, leksik, qrammatik, sintaktik, pragmatik növləri fərqləndirilir [11].

Fonetik ambiqivitlik leksik vahidin tərkib hissəsi olan bir fonemin fərqli formada tələffüzündən yaranmaqla ikimənalılığa şərait yaradır. Və yaxud leksik omonim sözlün iki fərqli mənasının eyni cümlədə dominantlıq etməsi leksik ikimənalı situasiyaya imkan yaradır. Məsələn,

Is life worth living? – It depends on the liver – Həyat yaşamağa dəyərmi? – O, yaşayandan asılıdır [10].

Verilmiş nümunədə *liver* omonim söz kimi *qaraciyər* mənasında götürülsə, dialoq *“O, qaraciyərdən asılıdır”* kimi anlaşılmaqla leksik ambiqivitlik yaradır.

N.Xomski tərəfindən quruluş omonimliyi kimi adlandırılan sintaktik omonimlik növü cümlənin leksik komponental tərkibi dəyişmədən sintaktik funksiyaların dəyişməsi ilə yaranan ambiqivit situasiyadır. Məsələn, *Our country needs more intelligent specialists now* [6]. Verilmiş nümunədə *more – daha çox* sözü *many – çox* kəmiyyət sayının müqayisə dərəcəsində və *intelligent – savadlı, ziyalı* sifətinin müqayisə dərəcəsi kimi *more intelligent – daha savadlı* kimi götürüldükdə cümlə iki fərqli mənanı ehtiva edir:

- 1) *Ölkəmizin daha çox ziyalı mütəxəssislərə ehtiyacı var*
- 2) *Ölkəmizin daha da savadlı mütəxəssislərə ehtiyacı var*

³³ Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. gocayeva-m@bk.ru

Ambiqivitiyyətin istənilən növündə mənanın aydınlaşması və dominant mənanın müəyyən olunması fərqli səviyyədə konsituasiyanın olması ilə həllini tapır. Ambiqivitiyyətin digər bir növü olan pragmatik ambiqivitlik kontekstin özünün mənasının birdən artıq mənada anlaşılması ilə yaranır. *“Praqmatik (və ya açıq) ambiqivitlik o zaman yaranır ki, verilmiş kontekst birdən artıq mənalarda şərh oluna bilər. Bu zaman danışan və dinləyən arasında fikir müxtəlifliyi yaranır. Çünki verilmiş situasiya birmənalı olaraq qarşılanmur. Eyni bir fikir müxtəlif illokutiv fəaliyyətə səbəb ola bilər”* [3]. Məsələn,

-*Could you pass your failed exam?*- *Kəsildiyin imtahandan keçə bildin?*

- *I try to pass it* - *Çalışıram keçim*

Verilmiş dialoq kontekstdən asılı olaraq məlumat toplamaq üçün tərəflər arasında dialoq yaratmaq məqsədilə verilmiş sual, ciddi maraq, hələ də həll olunmamış problemin hansı səviyyədə olmasını öyrənmək üçün soruşulan sorğu kimi və ya hədə və s. mənalarda başa düşülə bilər. Burada danışan tərəflərin ifadə olunmuş fikrə münasibətləri vacib amildir. Yəni dialoq pragmatik olaraq fərqli şəxslər tərəfindən fərqli motivasiyalarda dəyərləndirilə bilər. *“Praqmatik ambiqivitlik o zaman yaranır ki, kontekstdə işlənmiş cümlənin və ya hər hansı bir ifadənin mənası birdən artıq formada anlaşılmiş olmaqla fikrin yaygınlığına səbəb olur”* [9].

Praqmatik ambiqivitlik diskursda iştirak edən tərəflərin yaranmış situasiyanı necə başa düşməsindən və məna çıxarmasından yaranan ikimənalılıq növüdür. Burada dil daşıyıcılarının dildən istifadə etmə səriştəsi, koqnitiv olaraq yaranmış şəraiti necə qavraması və ona necə reaksiya verməsi vacib şərtidir. Yaranmış situasiya bütün iştirakçılar tərəfindən fərqli ortamlarda anlaşılır. Məsələn, *Ordu hücumu hazırdır* cümləsi kontekstual olaraq iki mənada – 1) *Ordu hücum etməyə* və ya 2) *Ordu hücumu dəf etməyə hazırdır* kimi anlaşıla bilər.

Ambiqivitiyyətin digər növü cümlənin daxili komponentlərinin ikimənalı kontekstin yaranmasındakı iştirak etmə həcminə görə müəyyən olunan ambiqivitlikdir. İngilis dilində bu *scope ambiguity* adlanır. Məsələn, verilmiş cümləni tərkib komponentlərinə görə təhlil edək: *I told him to check the essay again*. Cümlədə *again* sözünün fərqli mövqələrdə işlənməsi, yəni onun *told* – *dedi* və *to check* – *yoxlamaq* feillərinə ayrı-ayrılıqda aid oluna bilməsi cümlənin fərqli məxəzlərdə anlaşılmasına səbəb olur: 1) *I again told him to check the essay* – *Mən ona bir də dedim ki, inşanı yoxlasın (O, inşanı heç yoxlamayıb və ona bunu bir də deməklə xatırladıram);* 2) *I told him to check the essay again* – *Mən ona dedim ki, inşanı bir də yoxlasın (O, inşanı bir dəfə yoxlayıb və mən məsləhət görürəm ki, yenidən bir də yoxlasın)*. Göründüyü kimi, pragmatik olaraq cümlə ayrı-ayrı iki mənada anlaşıla bilər və dominant mənanın müəyyənləşdirilməsi kontekstlə yerinə yetirilə bilməklə cümlədəki fikir ayrılığına son qoyula bilər. Eyni zamanda, ikimənalılıq həcminə görə *again* sözünün fərqli əlaqələrdə işlənməsindən asılıdır.

Kontekstin pragmatik olaraq fərqli mənalarda anlaşılması onu qavrayan şəxsin özünün situasiyaya qiymət verməsindən, onu dəyərləndirməsindən asılı olaraq fikir ayrılığına səbəb olur. Bu cəhətdən, sözün mənasının kontekst daxilində fərqli istiqamətlərdə şərh oluna bilməsi onun ilkin olaraq birmənalı qarşılanması işinə mane olur. Bu səbəbdən, çox zaman verilmiş məlumatlar dezinformasiya və ya feik məlumat xarakterli olaraq qəbul olunur. Xüsusilə, bu cür məlumatlara siyasi diskursda tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu isə bəzən ciddi anlaşılmazlıqlara səbəb olur.

Qədim yunan filosofu Aristotel *Kateqoriyalar* əsərində qeyd edirdi ki, omonimlərin və ya ambiqivit situasiyaların dildə yaranması təbii haldır. Çünki bizi əhatə edən aləmdə rəngarəng hadisələr baş verir, bu hadisələr sonu bilinməyən insan təfəkkürü vasitəsilə fərqli məzmunlarda təsvir edilir. Hadisələrin təsvir edilməsi müxtəlif məzmunlu olsa da, bu təsvirlərin gerçəkləşməsində dil vasitələrinin yetərsizliyi meydana çıxır. Yəni bu təsvirləri gerçəkləşdirmək üçün dilin kifayət qədər vasitələri yoxdur. O səbəbdən də, insanlar fikirlərini ifadə etmək üçün hadisələr arasında uyarlıq, fərq yaratmaqla dil vasitələrindən müxtəlif formalarda istifadə edirlər. Bu isə dildə omonimlər, çoxmənalı sözlər, antonimlər, sinonimlər, paronimlər və digər söz qruplarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, çoxmənalı sözlər və omonimlər mənbə olaraq ambiqivit situasiyaları törədirlər. Məhz çoxmənalı situasiyaların növlərinin müəyyən olunması onun mənbə elementinin nə ilə ifadə olunmasından asılı olaraq müəyyən olunur.

Ambiqivitlik omonimlikdən fərqli olaraq yazılı və şifahi nitqdə gözlənilmədən törəyən, fikrin ikiləşməsinə səbəb olan hadisədir. Ambiqivitlik ilə omonimliyi və ya çoxmənalılığı bir araya gətirən onların eyni orfoqrafik tərkibə malik olmaqla ifadə etdikləri mənanın birdən artıq olmasıdır. Bu, onların oxşar xüsusiyyətidir. Lakin omonimlik və ya çoxmənalılıq tarixi-ictimai kateqoriya olaraq öyrənilir və onların dildə təşəkkül tapması dilin tarixi təkamülü ilə sıx bağlı olan prosesdir. Omonimlər və çoxmənalı sözlər dilin söz fondunu təşkil edən söz qruplarıdır. Onlar nitqdə işlənilib-islənməməsindən asılı olmayaraq hər zaman omonim və ya çoxmənalı sözlər olaraq işlədilir və alimlər tərəfindən bu sözlərdən ibarət lüğətlər tərtib olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan dilində *baş*, ingilis dilində *head* – *baş* sözləri çoxmənalı sözlərdir. Belə ki, dildə funksional işlənmə baxımından *baş* (*head*) sözünün mənası genişlənərək hərfi və məcazi mənalarda işlənmişdir. Məsələn, *insanın başı*, *heyvanın başı*, *dağın başı*, *manın baş tərəfi*, *ailənin başçısı* və s.; *the head of a person*, *the head of a family*, *the head of the state*, *the head of the government* və s.. Verilmiş nümunələrdə *baş* (*head*) sözü öz ilkin dominant mənasını

qoruyaraq hərfi və məcazi mənaları özündə ehtiva edir. Omonim sözlərin də dildə yaranması tarixi hadisədir. Çoxmənalı sözlər dildə mənə əlaqəsi ilə yarandıqları halda, omonim sözlər üçün bu fikri demək qeyri-mümkündür. Omonimləri bir araya gətirən onların fonetik və qrafik cəhətdən simmetriklik yaratmasıdır, semantik cəhətdən isə onlar fərqli sözlərdir.

Ambiqvitetlik isə çoxmənalı dil hadisəsi olmaqla gözlənilmədən danışq zamanı kontekstual yaranır və tarixi səciyyə daşıyır. O, müvəqqəti hadisə olmaqla diskurs anında yaranan fenomen olub mənası kontekst daxilində müəyyən olunan, anlaşılmazlıq, fikir ayrılığı yaradan, mənanın dinləyici tərəfindən qəbulunu ləngidən, əngəlləyən hadisədir. Lakin dominant mənə kontekstual olaraq çözüldükdə ambiqvitet situasiya tezliklə aradan qaldırıla bilər.

Ambiqvitetlik bütün dünya dillərində müşahidə olunan dil universalisidir. Praqmatik olaraq deyilmiş cümlə dinləyənlərin qavramında fərqli ortamlarda dekodlaşmaqla çoxmənalı şərait yaradır və əsas mənanın qəbul olunması üçün əlavə şərhə ehtiyac yaranır. Məsələn, *Have you taken the keys? – Açarları götürübün?* – Əlbəttə, mənədir dialoqu konteksti yenidən eşidən şəxs üçün qapının açarları mənasında başa düşülə bilər. Lakin dialoq bu şəkildə davam etdikdə *OK, it is better to check with the keys – Hə, lap yaxşı, açarlarla yoxlamaq rahatdır* cümləsi praqmatik olaraq kontekstin mənasını aydınlaşdırır ki, söhbət qapının deyil, yoxlama yazı işlərinin cavablarından gedir.

Əslində ambiqvitetliyin bütün növlərinin törəməsi kontekstual xarakter daşıyır. Başqa sözlə, praqmatik olaraq yaranır, çünki onların istənilən növünün törəməsi kontekstin – mətnin və ya dialoqun məzmununu əngəlləyir, deyiləcək fikri başqa bir səmtə yönəldir, fikir yaygınlığına səbəb olur, fikrin dəqiq hansı məlumat üzərində fokuslaşması prosesinə mane olur. Bu cür ikimənalı kontekstlərdə dominant mənə istənilən səviyyədə mətnlə aradan qaldırılır. Bəzən bir durğu işarəsinin düzgün yerində yazılmaması cümlənin mənasını tamamilə dəyişir.

İngilis dilində rəvayətə görə kral tərəfindən verilmiş hökmü bir vergül işarəsinin yerinin dəyişməsi yeniləyir. Belə ki, məhbusa rəğbəti olan kraliçə kralın verdiyi *“To kill, not to mercy”* fərmanını gizlicə belə dəyişir: *“To kill not, to mercy”*. Birinci kral fərmanında *“Öldürmək, bağışlamaq olmaz”* yazılırdısa, kraliçə fərmanı vergülün yerini dəyişməklə bu məzmununda etmiş oldu: *“Öldürmək olmaz, bağışlamaq”* və beləliklə, kraliçə məhbusu ölümdən xilas edir.

Ambiqvitetliyin digər növləri omofonlar, leksik omonimlər, sintaktik quruluşun yenilənə bilməsi hesabına yaranmaqla praqmatik olaraq kontekstin mənasının birdən artıq formada anlaşılmasına səbəb olur.

Məsələn, *Do you have an aim? – Of course, my name is Nelly* dialoqu mənə etibarı ilə tamamilə fərqli bir ortamda özünü göstərir. Dialoqda *an aim – məqsəd* və *a name – ad* sözləri omofon olmaqla yaranmış ikimənalı şəraiti törədən başlıca vasitələrdir. Dialoqun dilimizdə mənası belədir: *Sənin məqsədin varmı? – Əlbəttə, mənim adım Nelli*dir. Dinləyən şəxs *an aim – məqsəd* sözünü *a name – ad* kimi başa düşür və buna görə də kontekstə aid olmayan cavab verir.

Omonim sözlər hesabına yaranan ambiqvitet situasiyaların sayı dildə daha çoxdur. Bu cür ambiqvitetlik leksik və ya semantik ambiqvitetlik adlanır. Məsələn, bütün oğurluqları *biz* aləti ilə edən mahir oğru edilmiş yeni oğurluqdan söhbət düşəndə *biz* cibində gizlədərək oğurluq haqqında danışan şəxslərə işarə edərək belə deyir: *“Bu oğurluğun bizə heç aidiyyəti yoxdur”* [1]. *Biz – alət, biz – birinci şəxsin cəmində işləyən şəxs* əvəzliyi omonim sözlər olaraq iki mənanı yaradırlar. Bu ikili situasiya leksik-qrammatik omonim sözlərdən yaranmışdır.

İngilis dilində *They found the library* cümləsi *found* feilinə görə iki mənanı ifadə edir: 1) *Onlar kitabxanayı tapdılar*; 2) *Onlar kitabxananın əsasını qoydular*. Verilmiş cümlədə *to found – əsasını qoymaq* feili *to find – tapmaq* feilinin keçmiş zaman forması *found* ilə qismən omonimlik əmələ gətirir. Bu səbəbdən, verilmiş cümlə iki fərqli mənada başa düşülür. Bu cür yaranmış fikir ayrılıqlarının həll olunmasında praqmatik olaraq kontekstlə mənanın dəqiqləşdirilməsi vacib amildir.

Digər bir nümunədə cümlənin sonunda verilmiş durğu işarəsinin sual işarəsindən nida işarəsinə çevrilməsi cümlənin mənasını tamamilə yeniləyir. Məsələn, *Have these men paid?* cümləsi dilimizə bu cür tərcümə olunur: *Bu adamlar pulu ödəyiblər?* Cümləni nida işarəsi ilə işlədək: *Have these men paid! – Bu adamlara pulu ödətdir!* Birinci cümlə feilin indiki bitmiş zaman formasında icra olunmuş hərəkəti bildirdiyi halda, ikinci cümlədə *to have* feilindən sonra feili sifət tərkibi işlədilmişdir – *the men paid* və icbari hərəkəti ifadə edir.

Qeyd olunan şəraitdə dominant mənanın müəyyənəlməsi praqmatik olaraq əlavə izah tələb etməklə kontekstual asılılıq tələb edir. *“Çünki praqmatika mənanın kontekst daxilində açılmasını öyrənir. Danışanın və ya (yazanın) fikirləri dinləyən və ya (oxuyan) şəxs tərəfindən təhlil olunur. Danışan şəxs ifadə etdiyi fikirlə mövcud vəziyyəti necə təsvir edir. Buna yanaşma müxtəlif ola bilər”* [8, s. 768].

Nəticə. Dil universalisi olmaqla ambiqvitetlik şəkilçi səviyyəsindən başlamış cümlə səviyyəsinə qədər özünü göstərməkdədir. İngilis dili analitik dil olduğundan hələ orta dövrlərdə ingilis dili sintetik dildən analitik dilə çevrilməyə başladığı zamandan dildə sinkretizm yaradan formaların sayı çox olmuşdur. Bu, dildə qrammatik mənaları ifadə edəcək qrammatik vasitələrin sayının yetəri qədər

olmamasından və dildə omonimlərin sayının çox olmasından irəli gələn bir problemdir. Demək olar, bu cür hal bütün german dillərində müşahidə olunur, çünki sinkretizm bu dillər üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Zəngin lüğət fonduna malik olan ingilis dili hazırda omonim leksik vahidlərin sayına görə dünyada ilk yerdədir. Eyni zamanda, ingilis dilində qrammatik mənaları ifadə edəcək vasitələrin sayı yetəri qədər olmadığından bu qrammatik omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Qeyd olunanlar isə dildə ambigüvit situasiyaların törəməsinə rəvac verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev, S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: - Victory – 2013. – 596 s.
2. Abdullayev, Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı: - Səda, – 1999. - 345 s.
3. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica VI. – Bakı: Mütərcim, 2013 - 420 s.
4. Chomsky, N.A. Syntactic Structures. – Paris: Mouton Publishers. The Hague. – 1957. – 117 p.
5. Dan Sperber, Deirdre Wilson. Pragmatics. January 2005. pp. 468-501. [www.researchgate.net/...](http://www.researchgate.net/)
6. Glossary: Structural Ambiguity. [www.lexical-resource-semantics.de/...](http://www.lexical-resource-semantics.de/)
7. Lyons, J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge University Press, - 1995, - 376 p.
8. Misbah M.D. Al-Sulaimaan, Lubna M.Khoshaba. Context as a Basis for Understanding Pragmatic Ambiguity with Reference to Arabic. International Journal of English Literature and Social Sciences. Vol.3, Issue-5, September-October, 2018. pp.768-775. [www.ijels.com/...](http://www.ijels.com/)
9. Pragmatic ambiguity. [www.library.liveable.me/...](http://www.library.liveable.me/)
10. Types of Ambiguity. www.lexical-resource-semantics.de
11. Ullmann, S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Basil Blackwell, - 1972. – 278 p.
12. Yule, G. Pragmatics. Oxford University Press. 2008, 135 p.

Açar sözlər: ambigüvitlik, kontekst, üst quruluş, dərin quruluş, omonimlik, sintaktik ambigüvitlik

Ключевые слова: амбигивитность, контекст, надстройка, глубокая структура, омонимия, синтаксическая многозначность.

Key words: ambiguity, context, superstructure, deep structure, homonymy, syntactic ambiguity.

Амбигивитность и ее виды

Резюме

Амбигивитность, или контекстуально обусловленные двусмысленные или двусмысленные ситуации, представляет собой лингвистическую универсалию, изучаемую с различных аспектов в лингвистике. Если возникновение в языке омонимичных или многозначных слов представляет собой словесные пласты, полученные в ходе эволюционной истории языка, то многозначность оценивается как временной языково-речевой факт, возникающий неожиданно на уровне разных языковых единиц только в процессе говорения.

В зависимости от источника деривации различают фонетическую, лексическую, грамматическую, лексико-грамматическую, синтаксическую или структурную омонимию, а также объемную многозначность. В настоящей статье теоретически и практически анализируются явление неоднозначности, его сущность и различные виды и дается их интерпретация.

Ambiguity and its types

Summary

Ambiguity, or contextually determined ambiguous situations, is a linguistic universal studied from various aspects in linguistics. If the occurrence of homonymous or polysemantic words in a language represents verbal layers obtained during the evolutionary history of the language, then polysemy is assessed as a temporary linguistic and speech fact that arises unexpectedly at the level of different linguistic units only in the process of speaking.

Depending on the source of derivation, phonetic, lexical, grammatical, lexico-grammatical, syntactic or structural homonymy, as well as volumetric ambiguity, are distinguished. This article theoretically and practically analyzes the phenomenon of ambiguity, its essence and various types and gives their interpretation.

Rəyçi: dos. T.Əliyev

Könül Eyvazova³⁴
**TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN
AREAL XARAKTERLİ MEYVƏ ADLARI**

Giriş. Qohum dillər arasındakı tarixi əlaqələri və bənzərlikləri öyrənmək baxımından leksik-semantik sahəni əhatə edən qruplardan biri kimi bitki adları vacib leksik vahidlərdən sayılır. Hər bir xalqın təbiət leksikası özünə xas sözlərlə zəngindir ki, türk dilləri də bu baxımdan müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Çağdaş türk dillərinin lüğət tərkibində müxtəlif növ bitki adlarını bildirən sözlər işlənir ki, bunların bir qismi qədim türkcəyə məxsus olan ortaq və ya izləri ayrı-ayrı türkcələrdə müşahidə olunan kəlimələr, bir qismi hər bir türk dilinə məxsus spesifik, digər bir qismi isə ümumtürk bazasına daxil olan leksik vahidlərdir. Türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan türkcələrin söz varlığında belə paralelliklər xüsusilə daha çox müşahidə olunur. Bu baxımdan Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən bitki adları, o cümlədən tədqiqatla cəlb edəcəyimiz meyvə adları həm ortaq, həm də arel səciyyəyə malikdir. Hər iki türkcənin həm ədəbi dili, həm də dialektləri səviyyəsində bənzər və ya fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunan meyvə adlarına rast gəlmək olar ki, bu qrup söz-terminlər türk dillərinin müqayisəli-dialektoloji tədqiqı baxımından aktualıq kəsb edir.

1. Areal leksika və ya sözlərin struktur-semantik cəhətdən areallaşması

Məlumdur ki, areal dilçilik linqvistik coğrafiyanın metodlarından istifadə edərək, dil hadisələrinin müəyyən məkan miqyasında paylanması və dillərarası, dialektlərarası qarşılıqlı əlaqəni öyrənən dilçilik sahəsidir. Qarşılıqlı təsirə malik dillərin faktlarının ərazi baxımından təsvirində müəyyənədicı prinsip onların frontal əhatə olunmasıdır. Areal dilçiliyin əsas vəzifəsi linqvistik xüsusiyyətlərin ərazi bölgüsünü xarakterizə etmək və izoqlossları şərh etməkdir. Nəticədə dillər, o cümlədən dialekt və şivələr arasında qarşılıqlı əlaqə sahələri - ümumi struktur xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan dil kontaktları müəyyən edilir.

Digər tərəfdən, areal leksika anlayışı, müəyyən bir coğrafi ərazidə yaşayan insanlara məxsus olan və həmin ərazinin dilində istifadə olunan leksik vahidlərdən ibarət dil fenomenidir. Bu leksika yalnız dilin ümumi leksikonunda deyil, həm də dilin fərqli dialektlərində və şivələrində özünü göstərir. Areal leksika, xüsusilə bir regionda yaşayan insanların sosial və mədəni həyatı ilə sıx əlaqədə olan, bəzən isə ətraf mühitin xüsusiyyətlərindən, təbiət şəraitindən, yerli ənənələrdən və tarixdən qaynaqlanan dil elementləridir.

Ümumən, areal leksika dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir bölgədə və ya coğrafi ərazidə necə inkişaf etdiyini – hansı struktur və məzmununda sistemləşdiyini göstərir. Bu leksik vahidlər, bir dilin xüsusi bir coğrafi şəraitdə necə formalaşdığını və müxtəlif şivələrdə necə fərqləndiyini göstərir. Areal leksika yalnız sözlərin özlərini deyil, həm də onların mənalarını və istifadə dairəsini öyrənir.

Türk dillərində areal leksika anlayışının təhlili müxtəlif türkcələr və onların şivələri arasında leksik-semantik fərqlilikləri tarixi-müqayisəli aspektdən izah etməyə kömək edir. Bu sahə yalnız dialekt fərqlərinin öyrənilməsi deyil, həm də dilin təbiətinin, inkişafının və zənginliyinin aydınlaşdırılması baxımından önəmlidir. Türk dillərinin areal leksikasına dair tədqiqatların aparılması həm türkcələrin tarixi inkişafını, həm də müasir dövrdəki dəyişiklikləri koqnitiv baxımdan şərh etməyə imkan verir.

Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən bitki adları da areal leksikanın mühüm hissəsini təşkil edir. Ayrı-ayrı bölgələrdə iqlim və biomüxtəlifliyin təsiri ilə hər iki türkcədə fərqli bitki, o cümlədən meyvə adları meydana gəlmişdir: bəziləri dilin daxili imkanları hesabına yaranmış, bəziləri isə başqa xalqların dillərindən alınmışdır. Bu kontekstdə bitki adlarının dialektlərdə və şivələrdə necə dəyişdiyini öyrənmək areal dilçiliyin əsas mövzularından biridir. Sözügedən məqamları diqqətə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər iki türkcənin şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan meyvə adları öz zənginliyi ilə seçilir: bunların müəyyən bir hissəsi ortaq, əksəriyyəti isə areal xarakterli leksik vahidlərdir.

2. Şivələrdə işlənən meyvə adlarının linqvistik təhlili

Qədim türk dilində müasir fonoformaya uyğun qeydə alınan “üzüm” sözü çağdaş türk dillərinin əksəriyyətində öz şəklini saxlamaqla yanaşı, *yüzüm* və *jüzüm* variantları ilə də müşahidə olunur ki, lexem “İbn Mühənnə lüğəti”ndə də *yüzüm* formasında verilmişdir. Bununla yanaşı, qədim türkcədə *üzüm* anlamında “bodü”, *üzümçü*, *üzümlük* mənasını verən *borluğ*, *borçı* sözləri işlənmişdir ki, buradakı *bor* kökünün “çaxır, şərab” olduğu qeyd edilir [5, s. 474]. Ümumən, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin şivələrində bu meyvə adını ifadə edən areal xarakterli sözlərə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin şivələrində *üzüm* və onun növlərinin adlarını bildirən müxtəlif leksik vahidlər işlənir ki, bunlar da areal səciyyəyə malik termin-sözlərdir: *abasbeyi* (Bakı), *ağadayı* (Bakı, Xaçmaz), *ağamiri* (Göyçay, Mingəçevir), *ağcaqız* (Salyan), *ağcaqura* “tezyetışən üzüm” (Göyçay), *ağşəşə* (Ağcabədi), *bərx'saflax* (Tərtər) “şirin, qırmızımtıl rəngli üzüm”, *gülmərandə* (Füzuli), *gürdəx'i* (Cəbrayıl, Zəngilan) “iri üzüm salxımı”, *hazarı* (Ağdam, Tərtər), *hənəqırna* (Culfa), *hüseyni* (Culfa), *xəlbəcər* (Bakı), *xanüzümü* (Ağcabədi) “xırdagilə şirin üzüm”, *xatınbarmağı* (Goranboy, Tərtər), *xayvan* (Ucar), *xotxoti* (Bakı), *irəxansilə* (Ağdaş), *kavra* (Cəbrayıl, Zəngilan) “iri giləli ağ üzüm”, *keçimcəyi* (Ağdam, Bakı, Cəbrayıl, Göyçay, Mingəçevir, Ucar) “uzun giləli üzüm” [1].

Türk dilinin şivələrində də üzüm və onun növləri ilə bağlı müxtəlif leksik vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, üzüm bitkisi ilə bağlı *bıgılık* “üzüm dənəsi” (Elazığ), *cimbi* “üzüm salxımı” (Toqat), *çaşıt* “üzüm”, *çilgi* “qara

³⁴ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı . kenul.khalil93@mail.ru

üzüm" (İstanbul), *çirtik* "quş üzümü" (Sivas), *çoklum* "üzüm salxımı" (Qaziantep), *alagöz* "xırda dənəli üzüm" (Van, Afyon) sözləri ilə yanaşı, bu meyvə növünün adlarını bildirən sözlər də öz rəngarəngliyi ilə seçilir: a) **millət adı ilə bağlı**: frenk üzümü, japon üzümü, macar üzümü; b) **insan adı ilə bağlı**: *Bektaş üzümü*, *peygamber üzümü*; c) **peşə-sənət adı ilə bağlı**: *avcı üzümü*, *çoban üzümü*, *değirmenci üzümü*; ç) **heyvan adları ilə bağlı**: *ayı üzümü*, *domuz üzümü*, *it üzümü*, *köpek üzümü*, *kuş üzümü*; d) **yer adları ilə bağlı**: *kaya üzümü*, *dağ üzümü*, *deniz üzümü*; e) **ölkə, şəhər adları ilə bağlı**: *Amerika üzümü*, *Bandırma üzümü*, *Besni üzümü*, *İstanbul üzümü*, *Şam üzümü* və s. [9].

Məlumdur ki, türkcələrdə *alça* ləkseminin işlənməsində fərqli məqamlar özünü göstərir. Bəzi dillərdə, məsələn: qaraçay-balkar, karaim, qırğız və qazax türkcələrində *alçaya* ərik (erik/örük) deyilir. F.Zeynalova görə, bu söz farscaya məxsus *alu* ləksemi ilə bağlıdır. Türk dillərində "alı/alu" komponentinin işləndiyi meyvə adlarına rast gəlmək mümkündür. Məs.: qara alı (qərəli - Ordubad), albuxara (alı+buxara), Buaxra alısı, sarı alı və s. [10, s. 51]. "Kodeks Kummanikus"da da ərik "alça" anlamında qeyd alınmışdır [6, s. 93]. Qədim türk dilində də "ərik"-in *alça* mənasında işləndiyi göstərilir [5, s. 487]. Bu məqamı türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində həmin meyvə adını ifadə edən kəlimələrdə müşahidə etmək olar.

Azərbaycan dilinin dialektlərində *gavalı* növünü bildirən müxtəlif termin-sözlərə rast gəlmək mümkündür: *albuxara* (Təbriz), *alı* (Şərur), *alu* (Şərur), *cancul* (Başkeçid, Borçalı, Hamamlı), *curumbul* (Oğuz), *daşalı* (Ağdam), *xətəmi* (Salyan), *qəbjin* (Dərbənd), *qimqar* (Tabasaran), *mazandərən* (Ağdam), *şahdi* (Tabasaran), *şəhdi* (Dərbənd), *şəlali* (Ağcabədi), *vəzirəli* (Ordubad) [1].

Azərbaycan dilində "alça" və "gavalı" adlandırılan meyvə növü türk ədəbi dilində "erik" ləksemi ilə ifadə olunur. Konya şivəsində "fiskilen", Ərzincan şivəsində "çeremük ~ çerenük" adlandırılan *gavalı* növlərinə dair dialektlərdə fərqli söz-terminlərə rast gəlmək mümkündür: türbə eriği, Yusuf eriği, Yunus eriği, damat eriği, Çerkez eriği, can eriği = er erük, dağ eriği = çatal eriği = deli erük = domuz eriği = yaban eriği, emesgen = domaskene = mürdüm eriği, gög erük = gögem eriği, ot eriği = ilk erük = er erük və s. [9].

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin şivələrində *alça* növünün adlarını bildirən sözlər də ayrıca leksik vahidlərlə ifadə edilir: *alımça* (Qazax), *aluc* (Quba), *ərik* (Dərbənd, Quba) "cır alça", *göycə* (Naxçıvan), *göycəsultan* (Borçalı, Qazax), *mahmudu* (Ağdaş) [1]. Maraqlıdır ki, Quba və Dərbənd şivələrində "alça" həm də *ərik* anlamında işlədilir.

Türk dillərində "armud" sözü işlək leksik vahidlərdən biridir. Bulqar (və ya qırpçaq) qrupuna daxil olan türkcələrdə *kertme//qertme* sözü müşahidə olunduğu kimi, başqırd və tatar dillərində ruscaya məxsus olan "qruxa" ləksemi də özünə yer tutmuşdur. Bununla bərabər, özbək dilində bu meyvə adını bildirən "nok, naşvati", uйğur dilində isə "nəşput" kəlimələri işlənir. "İbn Mühənnə lüğəti"ndə *armut*, "Kodeks Kummanikus"da *armut-kertme* şəklində qeydə alınmışdır. Qeyd edək ki, *armud* oğuz, *kertme* isə qırpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir və "Dəşti-qırpçağın müasir türk sakinlərinin (başqırd, tatar) dillərində qorunub saxlanmışdır" [6, s. 93].

Azərbaycan dilinin şivələrində *armud* növünün adlarını bildirən sözlər öz müxtəlifliyi ilə seçilir: *abasbəyi* (Quba), *çaxma* (Quba), *çaqqalarmudı* (Ağdaş) "cır armud", *hulu II* (Cəlilabad) "cır armud", *göhəri* (Qubadlı), *xırdaxani* (Kürdəmir), *qırmızıumi* (Dərbənd), *qomazi* (Kürdəmir), *mançalax* (Zaqatala), *savatil* (Quba), *zurup* (Oğuz) "cır armud" [1]. Burada diqqət çəkən məqam odur ki, *abasbəyi* Quba şivəsində *armud*, Bakı şivəsində isə *üzüm* növünün adı kimi qeydə alınmışdır [1, s. 11].

Türk dili şivələrində *aksulu* (Kars), *aşı* (Burdur), *bozuk* (Malatya) ləksemləri ilə ifadə olunan *armud* növlərinin dialektlərdə fərqli dil vahidləri ilə işləndiyini görmək olar: küp armudu, gerdek armudu, Arap armudu, Kara Çepni armudu, Laz armudu, Sultan Ahmet armudu, Sultan Mustafa armudu, boz armut= dağ armudu, er armut = erce armut = ilk armut, küp dusen = küpdüdü vb.; kuş armudu = karga armudu, köpekbaş armudu = köpekbaşı, saru armut = saruca armut = Sarı Bekir armudu, sulu armut = suluca armut, yaban armudu = yaban aflatı = ahlat = çakal armudu = çördük vb. [9].

"Alma" türk dillərinin lüğət tərkibində sabitləşmiş sözlərdən biridir. Qaqauz dilində *elma*, özbəkcədə *olma*, çuvaşcada *ulma*, qaraçay-balkarcada *almıla* formalarında işlənən bu meyvə adı Sibir türklərinin dilində ruscaya məxsus "yablok" sözü ilə ifadə olunur. F.Zeynalov yazır ki, "abidlərdə qədim variant kimi *almıla* sözü işlənmişdir" [10, s. 50]. "İbn Mühənnə lüğəti"ndə də *alma* şəklində qeydə alınmışdır [3, s. 70].

Azərbaycan dilinin şivələrində *alma* növünün adlarını bildirən müxtəlif leksik vahidlərə rast gəlinir: *cicmay* (Qax) "cır alma", *ağlama* (Şamaxı), *buzoyburnu* (Oğuz), *qabələ* (Dərbənd), *quzugörən* (Oğuz), *pang* (Quba), *yayılması* (Ordubad) "yayda yetişən alma" [1]. Təkcə Quba şivəsində *alma* növlərinin adlarını bildirən xeyli sayda leksik vahidin işləndiyini (qəndi sinab, qəndabi, gög turş və s.) görmək olar [7, s. 387].

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, türk dilinin əksər şivələrində də bu meyvənin adı eynilə "alma" fonormasında işlədilir. Lakin *alma* sözü türkcənin Ərzincan şivəsində həm də "ərik" mənasında özünü göstərir. Türk dili şivələrində *bulgarsıktı* "yer alması" (İzmir), *ebeli* "yer elması" (Trabzon) ləksemləri ilə yanaşı, bu meyvə növünün adını ifadə edən digər sözlər də öz işləkliyi ilə seçilir: eşək elması, mayıs elması, yaz elması, küpəlməsi, gelin elması, gelin güveyi elması, Osman elması, Mahmut elması, acı elma = yaban elması, ak elma = beyaz elma, gelin elması = gelin güveyi elması, kızıl elma = kırmızı elma vb. [9].

Azərbaycan dilinin şivələrində *gilas* növünün adlarını bildirən areal səciyyəli sözlər öz müxtəlifliyi ilə seçilir: *ba:lı* (Balakən, Qax, Şəki), *məhləb* (Dərbənd) "cır giləs", *şine:r* (Kəlbəcər), *tumruz* (Quba) "cır giləs" [1].

Türk dili şivələrində "gilas" və onun növünü bildirən akcılığarabalı, alamelek ~ alamelik ~ alamerik (Artvin), altı parmak (Edirne), alyanak (Isparta), atdili, bimbə ~ binbal (Artvin), buli (Sivas), curta (Artvin) kimi sözlər yer almışdır [9].

Maraqlıdır ki, *altı parmak* sözü türkcənin Denizli, Aydın, Çanakkale və b. şivələrində “qumaşdan tikilən gəlin paltarı”, Elazığ şivəsində “ayağı ağır adam”, *alyanak* ləksemi Kastamonu şivəsində “lobya”, Elazığ, Ankara və Niğde şivələrində “ərik”, Muğla şivəsində “üzüm”, Ədirnə şivəsində isə “alma” növlərinin adını bildirir [9].

Azərbaycan dilinin şivələrində *albalı* növünün adlarını bildiren bu sözlər ünsiyyətə xidmət edir: *alabəhli* (Qəbələ, Quba), *bəhli* (Zərdab), *nargilə* (Qazax), *şorba:lı* (Şəki), *tuşbalı* (Balakən, Zaqatala) [1].

Türk ədəbi dilində *albalı* sözü rus dilində işlənən “вишня” (vişne) ləksemi ilə əvəzlənir. Şivələrdə bu meyvəni ifadə edən *albalı* (Kars), *ekşi kiraz*, *fışna* (Elazığ, Isparta), *fışne* (əksər şivələr), *güven* (Ankara), *turşkiraz* (Kars) kimi sözlər işlənir [9]. Qeyd edək ki, rus dilinə məxsus *vişnə* sözü canlı danışqda da öz işləkliyini qoruyub saxlayır.

F.Zeynalov qeyd edir ki, *çiyələk* sözü türk dillərində meyvə anlayışını da ifadə edir [10, s. 51]. Azərbaycan dilinin şivələrində *çiyələk* növünün adlarını bildiren bu sözlərə rast gəlmək olar: *çaqələm* (Zaqatala), *kürə* (Qax), *müri* (Quba), *nəki* (Quba) [1].

Türk ədəbi dilində *çilek* şəklində işlənən ləksemin şivələrdə arnavutköy çileği, cilek, col ~ cola (Artvin), çeküm çileği (Giresun), çiğelek ~ çiğelek (Artvin), çile, çinek, frenk çileği, gandgu (Rize), kambokiraz (Trabzon), su çileği (Sivas), yer kirazı (Trabzon) kimi fonoforması və leksik variantları vardır [9]. *Çiğelek* sözü eyni zamanda Amasya şivəsində “qorxmış bir şəxsə icirilən şəkər və nişastadan hazırlanmış şərbət”in adını bildirir.

Azərbaycan dilinin şivələrində *ərik/qaysı* növünün adlarını bildiren müxtəlif sözlər qeydə alınmışdır: *qaysı* (Bakı), *mişmişi* (Dərbənd, Xudat, Quba), *toxmuşəms* (Ordubad), *meşməşi* (Dəvəçi, Quba, Ordubad, Sabirabad) “qaysı, qurudulmuş ərik”, *badamcan* (Kəlbəcər) “bağlarda bitən cır ərik” [1].

Türk dilinin şivələrində ərik və onun növlərini ifadə edən müxtəlif adlar işlənir: camıs cici; can eriği; genellikle yeşilken yenen sert sulu bir tür erik; kayısı; cancur ~ çancur ~ çançur; kırmızı siyah erik; caneriği (Sivas); ça-al eriği; çağla ~ çağala ~ çala; çakaleriği; aşma, basmaca ~ basmaça, berge ~ berge ~ berke, bitirge, can eriği, çiruru (Sivas), gaysı ~ gaysi: Kayısı və s. [9].

Azərbaycan dilinin şivələrində *yemiş* və onun növlərinin adlarını bildiren areal səciyyəli müxtəlif sözlərə rast gəlmək olar: *bozax* (Füzuli), *dosducan* (Qazax, Mingəçevir, Şəki), *sarıköynəx* (Ağdam), *şeynaz* (Naxçıvan), *yemiş* (Dərbənd, Tabasaran), *dilciran* (Qazax) [1]. Azərbaycan dilinin Dərbənd və Tabasaran şivələrində bu söz “meyvə” məzmununu da ifadə edir: *Alma teregin kəsdim, yemiş vermiyədi* [8, s. 71].

Qeyd edək ki, əksər türk dillərində *yemiş* sözü meyvə anlamında işlənir. Qədim türk dilində “yemiş, məhsul” anlamlarını [5, s. 574]. verən bu ləksəmin monqolcaya da keçərək eyni mənada işlənir. Hətta “Oğuznamə”də də eynilə meyvə məzmununu ifadə etmişdir: “Yemişini ye, ağacını sorma” [4, s. 142]. *Yemiş* sözü Azərbaycan dilinə məxsus olub, “aş” sözü kimi mənası daralaraq, *qovun* sözünün sinonimi kimi qalmışdır” [6, s. 93]. F.Zeynalov yazır ki, “*meyvə* sözü özbək və türkmən dillərində də işlənir. Qədim türk dilində *meyvə* sözünün sinonimi kimi *kat/qat* sözü işlənmişdir. *Qat* sözünə müasir Tuva dilində də rast gəlinir” [10, s. 51]. Beləliklə, “*yemiş* sözü Azərbaycan ədəbi dilində “qovun”; “hər cür quru meyvə” mənalarını ifadə edir” [8, s. 71].

Azərbaycan ədəbi dilində *yemiş* ləksemi ilə paralel işlənən *qovun* sözü türk ədəbi dilinə məxsus spesifik leksik vahiddir. Düzdür, türk ədəbi dilində “meyvə”, “quru meyvə” mənasında “yemiş” sözü vardır. Ancaq daha çox türk dilində “kavun” fonoformasında işlənən bu meyvə adını və onun növünü bildiren sözlər şivələrdə də öz müxtəlifliyi ilə seçilir: *çemiş*, *çirlangıç*, *çiğirdek*, *çitili kavun*, *destimik*, *dilburan*, *dilve*, *ebece* ~ *ebeçe*, *eşemene* // *eşşemene*, *gavın* ~ *ğavın* və s. [9].

Çemiş İstanbulun Bakırköy şivəsində “yemiş”, digər şivələrdə “ballanmış armud” (Kastamonu), “tut qurusu” (Tokat, Artvin, Erzincan), “quru üzüm” (Erzincan, Tokat), “bir yaşında keçi balası” (Sivas, Afyon) mənalarında işlənərkəndir.

Qeyd edək ki, “yemiş” ifadəsi türk dilinin şivələrində müxtəlif meyvələrin adlandırılmasında da ünsiyyətə xidmət edir. Belə ki, türk dilinin əksər dialektlərində bu ləksəmin “əncir”, “kuruyemiş” (Hatay, Ankara), “söyüd ağacının meyvəsi” (Kırşehir), “qovun” (Qars), “ləbləbi” (Ankara kənd şivələri), “meyvə qurusu”, “çərəz” (Diyarbakır), “təzə əncir” (Uşak bölgəsi) mənalarında işlənərkəndir.

Bundan başqa, *dilburan* bəzi şivələrdə (Kütahya, Bolu) “göbələk”, *eşemene* isə Konya, İçəl dialektlərində “turşməzə, yaşilla qara rəngin qarışığı olan qabıqdan ibarət, çox xoş qoxusu olan meyvə” növünün adını bildirir [9].

Azərbaycan dilinin şivələrində *qarpız* növünün adlarını bildiren areal xarakterli bu sözlərə təsadüf olunur: *çiyid* (Cəbrayıl) “kal, yetişməmiş qarpız”, *gö:şəni* (Bakı), *həllə-hüllə* (ağdaş). Maraqlıdır ki, ədəbi dildə meyvə anlamı verən *qarpız* sözü Masallı şivəsində “çıraqda neft tökülən hissə” mənasında işlənir [1, s. 284].

Türk ədəbi dilində “karpuz” fonoformasında işlənən bu ləksemin şivələrdə fərqli ifadə şəkilləri vardır: *hırt* ~ *hırtı*; *holluk* ~ *höllək* ~ *höllük*; *kelek* (yetişməmiş qarpız, qovun; *keleyh* (xam qovun, qarpız); *kevek* (ağır olmayan, yüngül qovun, qarpız); *kökençeli*; *kütür* (yetişmiş qarpız); *sulucagümbet*; *topoç* və s. [9].

Manisa şivəsində işlənən “topoç” sözü Qaziantep dialektində “qovrulduqdan sonra yağla dondurulmuş qıyma”, Qars şivəsində “yüngül qarpız” anlamında işlənən *keleyh* sözü bu dialektə həm də “hiylə, fırıldaq”, *kütür* termini isə Ordu şivəsində “kiçik sac çörəyi” məzmununu ifadə edir.

Şaftalı ləkseminin də türk dillərində maraqlı işlənmə özəllikləri vardır. F.Zeynalov göstərir ki, “ləksemin *şaptal* formasına bulqar (və ya qıpçaq) qrupu türk dillərində, *hülü* variantına isə Azərbaycan dilində rast gəlinir” [10,

s. 51]. Ancaq qeyd edək ki, hər iki variant türk dilinin şivələrində müşahidə olunsada, şapтал “qaysı” mənasında işlədilir.

Azərbaycan dilinin dialektlərində şaftalı növü və onun adını bildirən areal səciyyəli müxtəlif leksik vahidlər müşahidə olunur: ağkərdi (Gəncə), alanayı, nazlı, tərəli (Ordubad), güşdi (Ordubad), hulu (Bakı), bəlgə (Bakı) “şaftalı qaxı” [1].

Türk dilinin şivələrində şaftalı və onun növünün adını bildirən rəngarəng sözlər işlədilməkdədir. Məs.: alabacak (Isparta), berge ~ berge ~ berke (Sivas), cüvür (Kars), çatelik, çəfdeli, hülü (Bursa), kızımmesi, sakalçürüten, sakalçürüten (Samsun), sarı yemiş, seftali ~ sefteli, suluzartlak, şabbalı, şəfdeli, tilmompak, tilye və s. [9].

Göründüyü kimi, *hülü* və *bəlgə* (berge) leksemləri hər iki türkcənin şivələrində müşahidə olunur. Ancaq “alabacak” sözü Ispartada eyni zamanda *bibər*, Balıkesirdə *oyun növü*, “berge” Amasyada *qaysı*, *ərik*, “hülü” Trabzonda *yağmur*, “kızımmesi” Alanyada *greyfurt*, “tilye” Ankarada *ihlamur* (cökə) məzmununu ifadə edir.

Nəticə. Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində işlənən meyvə adlarının müqayisəli, təsviri və tarixi təhlili onu deməyə əsas verir ki, hər iki türkcənin dialektlərində qeydə sözlər ədəbi dil səviyyəsində fonoforması baxımından əsasən müəyyən dərəcədə bənzərlik təşkil etsələr də, şivələr səviyyəsində meyvə növlərinin adlarını bildirən leksemlər areal səciyyəyə malikdir. Hər iki türkcənin şivələrində üzüm, alma, armud, ərik, alça, şaftalı, qarpız, yemiş və s. meyvə növlərinin adlarını ifadə edən çox sayda leksemlər ünsiyyətə xidmət edir ki, bunların da, demək olar ki, əksəriyyəti areal xarakterə malik dil vahidləridir. Xüsusilə meyvə adını bildirən ümumi sözlərin abidələrlə müqayisəsi bu dil faktlarının ümumtürk bazasına söykəndiyini faktlaşdırsa da, ayrı-ayrı meyvə çeşidlərinin adlarını bildirən leksik vahidlər dilin sonrakı inkişafı dövrünün məhsulu kimi areal səciyyə daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
3. İbn Mühənnə S.C. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Tərt. ed.: T. Hacıyev. Bakı: Kitab aləmi, 2008, 160 s.
4. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 350 s.
5. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 596 s.
6. Quliyev İ. “Kodeks Kummanikus” və kuman dilinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 208 s.
7. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 352 s.
8. Teymurlu Z. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası (türk ədəbi dili ilə ortaq sözlər). Bakı: BMU, 2017, 122 s.
9. Türk Dil Kurumu Sözlükləri: <https://sozluk.gov.tr/> (29.03.2025)
10. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: “MBM” nəşriyyatı, 2008, 354 s.

Açar sözlər: türk dili, Azərbaycan dili, şivələr, areal leksika, meyvə adları

Keywords: Turkish language, Azerbaijani language, the dialects, the areal lexicon, the fruit names

Ключевые слова: турецкий язык, азербайджанский язык, диалекты, ареальная лексика, названия фруктов.

Xülasə

Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində areal səciyyəli meyvə adlarının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması geniş tədqiqat mövzusu olmamışdır. İlk növbədə, hər iki dilin areal leksikasını və şivələrin inkişaf tarixini öyrənmək, lüğət tərkibini müqayisəli aspektdə təhlil etmək baxımından meyvə adlarının tədqiqi xüsusi maraq doğurur. Bu cəhətdən araşdırmada Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində meyvə adlarının linqvistik xüsusiyyətləri müasir dilçilik metodları əsasında araşdırılır.

Məlumdur ki, təbii-coğrafi və sosial faktorların təsiri altında meyvələrin adlandırılmasında dialekt fərqlərinin meydana gəlməsi dilin lüğət tərkibinin areal səciyyəsinə ortaya qoyan amillərdən biridir. Türk və Azərbaycan dillərinin şivələrindəki meyvə adları bu dillərin tarixindəki regional fərqlilikləri, fonetik və morfoloji dəyişiklikləri əks etdirir. Hər iki türk dilinin şivələrində alma, armud, gavalı, gilə, üzüm, ərik və s. meyvələrin adlarını bildirən çox sayda areal xarakterli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bu cəhətdən araşdırmanın məqsədi türk və Azərbaycan dillərinin şivələrində meyvə adlarının müxtəlifliyi və bu müxtəlifliyin fonetik, leksik-semantik səbəblərini təhlil etməkdir. Məqalədə həm də dilin areal xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, müəyyən şivələrdəki meyvə adlarının yayılma xüsusiyyətləri, kökən əlaqələri və tarixdən gələn dil təsirləri araşdırılır.

The fruit names with areal characteristics used in the dialects of Turkish and Azerbaijani languages

Summary

The comparative study of the lexical-semantic features of regional fruit names in the Turkish and Azerbaijani dialects has not been a subject of extensive research. First of all, the study of fruit names is of particular interest in terms of studying the areal lexicon of both languages and the history of the development of dialects, and analyzing the vocabulary content in a comparative aspect. In this regard, the linguistic features of fruit names in Turkish and Azerbaijani dialects are investigated on the basis of modern linguistic methods.

It is known that the emergence of dialect differences in the naming of fruits under the influence of natural-geographical and social factors is one of the factors that reveal the areal nature of the vocabulary of the language. Fruit names in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages reflect regional differences, phonetic and morphological changes in the history of these languages. In the dialects of both Turkic languages, it is possible to find

a large number of areal words denoting the names of fruits such as apple, pear, plum, cherry, grape, apricot, etc. In this regard, the aim of the study is to analyze the diversity of fruit names in the dialects of the Turkish and Azerbaijani languages and the phonetic, lexical-semantic reasons for this diversity. The article also examines the distribution characteristics of fruit names in certain dialects, their etymological connections, and historical linguistic influences, taking into account the areal characteristics of the language.

Названия фруктов с ареальными признаками, используемые в диалектах турецкого и азербайджанского языков

Резюме

Сравнительное изучение лексико-семантических особенностей региональных названий фруктов в турецких и азербайджанских диалектах не было предметом обширных исследований. Прежде всего, изучение названий фруктов представляет особый интерес с точки зрения изучения ареального лексикона обоих языков и истории развития диалектов, а также анализа словарного состава в сопоставительном аспекте. В этой связи языковые особенности названий фруктов в турецких и азербайджанских диалектах исследуются на основе современных лингвистических методов.

Известно, что возникновение диалектных различий в наименовании фруктов под влиянием природно-географических и социальных факторов является одним из факторов, раскрывающих ареальный характер лексики языка. Названия фруктов в диалектах турецкого и азербайджанского языков отражают региональные различия, фонетические и морфологические изменения в истории этих языков. В диалектах обоих тюркских языков можно обнаружить большое количество ареальных слов, обозначающих названия фруктов, таких как яблоко, груша, слива, вишня, виноград, абрикос и т. д. В связи с этим целью исследования является анализ разнообразия названий фруктов в диалектах турецкого и азербайджанского языков и фонетические, лексико-семантические причины этого разнообразия. В статье также рассматриваются особенности распространения названий фруктов в отдельных диалектах, их этимологические связи и исторические языковые влияния с учетом ареальных особенностей языка.

Rəyçi: professor M.Ə.Məmmədov

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN MORFOLOJİ QURULUŞA DAİR TƏDQIQATLARINDA KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Giriş. Görkəmli dilçi alim, professor Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu ilə bağlı bu gün də müasir tədqiqatlarda öz əskini tapan, aktuallığını itirməyən məsələlərə toxunulmuşdur. Dilimizin qrammatikasını sistemli şəkildə tədqiq etmiş B.Çobanzadə öz əsərlərində dövrünün tələbləri səviyyəsində Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu haqqında akademik şəkildə təsəvvür yaratmış, bütün qənaətlərində dilimizin materiallarına və dünya dilçiliyinin nailiyyətlərinə istinad etmişdir. Əlbəttə, dilin varlığını mühafizə edən qrammatik quruluşun sistemli şəkildə öyrənilməsi o dövr üçün böyük elm hadisəsi idi və türkoloqun bu sahədəki müstəsna xidmətləri sonrakı mərhələdə (onu yetirmələrinin çoxşaxəli elmi fəaliyyəti nəticəsində!) dilimizin qrammatikasına dair sanballı əsərlərin və akademik nəşrlərin ortaya çıxmasına ciddi təkan vermişdir.

Alimin dilimizin morfoloji quruluşu ilə bağlı araşdırmaları məzmunca genişdir: burada dünya dillərinin geneoloji və tipoloji təsnifi baxımından Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri, morfemika məsələləri, leksik və qrammatik şəkilçilər, nitq hissələrinin təsnifi, qrammatik kateqoriyalar, hər bir nitq hissəsinin spesifik cəhətləri və s. məsələlər əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən müəllifin köməkçi nitq hissələri haqqındakı görüşləri dilçiliyimizdə ilk sistemli araşdırmalardan hesab oluna bilər. Sovet dövründə B.Çobanzadənin irsinə müraciət etməklə bağlı məlum çətinliklər və o cümlədən məlumatların məhdudluğu digər dilçilik məsələlərində olduğu kimi, köməkçi nitq hissələrinin öyrənilməsinə dair araşdırmalarda da nüfuzlu tədqiqatçının mövqeyini kənarda qoymuşdur. 2015-ci ildə nəşr olunmuş “Türkoloji araşdırmalar-1” adlı monoqrafik topluda yer almış “Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri” adlı tədqiqatımızda istinad etdiyimiz mənbələrdə də görkəmli alimin adına, demək olar ki, rast gəlinməmişdir. İlk dəfə olaraq məqalədə B.Çobanzadənin köməkçi nitq hissələrinə dair görüşləri sistemləşdirilərək tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Köməkçi nitq hissələrinə dair araşdırmalar. B.Çobanzadə dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq nitq hissələrinin təsnifi ilə bağlı elmi faktlara söykənən fikirlər irəli sürmüşdür. O, dilimizdəki sözlərin məna, vəzifə və funksiyalarına görə bir-birindən fərqləndiklərini diqqətə alaraq, bu dil vahidlərini müvafiq meyarlar əsasında qruplaşdırmışdır. “Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında nitq hissələrinin təsnifi problemi” adlı məqaləmizdə bu barədə məlumat verildiyindən (3, s. 114-117), yenidən mövzunu təkrarlamır, alimin köməkçi nitq hissələrinə dair görüşləri üzərində dayanırıq.

Nitq hissələrinin təsnifindən danışarkən qeyd etmişdik ki, B.Çobanzadə köməkçi sözləri, özünün təbirincə desək, “yarımsözləri” leksik vahidlərdən fərqləndirir, onları ayrıca qruplaşdırır. Düzdür, dilçi alimin bu qrupa daxil etdiyi vahidlər bütün köməkçi sözləri əhatə etməsə də, ancaq müəllif onların xüsusiyyətlərini düzgün xarakterizə edir. Və həmin fikirlər bu gün də dilçiliyimizdə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Belə ki, köməkçi nitq hissələrinin leksik mənaya malik olmaması, müstəqil işlənmə bilməməsi, şəkilçilər (xüsusilə leksik şəkilçilər) qəbul etməməsi, yalnız cümlə daxilində qrammatik funksiya daşması haqqında müəllifin qeydlərini bu gün də qrammatika kitablarında görmək mümkündür: “Bir sıra sözlər daha vardır ki, dildə ifa etdikləri vəzifəyə görə damar, yəni müstəqil sözlə şəkilçi arasında bulunurlar, indiyə qədər alışılmış təbirlə deyəcək olursaq, müstəqil mənaları yoxdur. Lakin bununla bərabər, şəkilçilər kibi damara da əlavə ediləməzlər, yaxud əlavə edilərsə belə, bunlar damarlara vurğu və uyuşma etibarilə tabe olmazlar. Bu kibi sözlərə şəkilçilər bəhsində bir daha dönməyə məcbur olacağımızdan, burada yalnız başlıca tiplərini bildirməklə kifayətlənəlim: *pək, ancaq, kimi (kibi, gibi), lakin, dəxi, daha, bəlkə, ki...* Bu sözlər, təbir caizsə, üzvi surətdə damara yapıqları kibi, bunlara da şəkilçi əlavə ediləməz. Bunlara bəzən *yarımsöz*, bəzən də *cüzlər* (çəstici) adı verilir ki, bizcə, birinci təbir daha ziyadə və daha aydın, uyğundur” (1, s.105). Həmçinin alimə görə, “yarımsözləri və ya şəkilçi qəbul etməyən sözləri, ümumiyyətlə, cümlə içində tədqiq etmək lazım gəlir” (1, s. 163).

B.Çobanzadə köməkçi nitq hissələrinə **zərf, qoşma, bağlayıcı və nidaları** daxil edir, bu gün dilçiliyimizdə bəhs olunan ədat və modal sözlərdən ayrıca danışır. Ən maraqlı məqam isə zərflərin də bu kateqoriyaya aid olunmasıdır. Müəllif qeyd edir ki, **zərfləri** müstəqil sözlərdən ayırmaq çətinidir. Mənaca müstəqil sözlərə bənzəyən zərflər formaca onlardan fərqlənirlər. Burada müəllif müstəqil sözlə müstəqil şəkil anlayışlarını belə izah edir: “Müstəqil söz nə deməkdir? Bunlar müstəqil mənaya olmaqla bərabər, müstəqil şəkildə də malik olan sözlərdir. Halbuki zərflər müstəqil şəkildə malik deyildirlər, yəni şəkilçi alalmazlar və damarla şəkilçiyə ayrılmazlar” (1, s. 156). Yəni tədqiqatçının yanaşması ondan ibarətdir ki, zərflərin leksik mənası var, ancaq formaca kök və şəkilçiyə ayrılmırlar. Əslində müəllifin bu cür fikirləşməsi heç də əsassız deyil. Nəzəri dilçilikdə də belə bir fikir formalaşmış ki, zərfin əsas əlamətlərindən biri onun qrammatik cəhətdən dəyişməzliyidir. Bu xüsusiyyət dilimizdə zərf hesab edilən bir sıra sözlərə də aiddir. Azərbaycan dilində zərf hesab edilən bəzi sözlər nitqdə qrammatik dəyişikliyə məruz qalırsa, məsələn, hallanırsa, bu o deməkdir ki, onların bir qismi zərf deyil, bir qismi də zərf kimi inkişafını başa çatdırmayıbdır. Həmçinin zərflər dilin inkişafının sonrakı dövrünə aiddir. İnsanlar əşya, əşyanın əlaməti və hərəkəti haqqında anlayışları dərk etdikdən sonra hərəkətin əlaməti haqqındakı anlayışları anlamağa başlamışlar. Bu halda, dildə əvvəldən yaranaraq başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlərdən hərəkətin əlamətini bildirmək məqsədilə istifadə edilmişdir. Bu prosesdə həmin sözlər bəzən qrammatik cəhətdən yeni forma almış, bəziləri

³⁵ Bakı Dövlət Universiteti pervin.bdu@mail.ru

formaca heç bir dəyişikliyə uğramadan yeni rolda çıxış etmişdir. Bu da heç şübhəsiz ki, Y.Seyidovun vurğuladığı kimi, “hərəkətin əlamətini dərk etmək anlamı təfəkkürün ilkin inkişaf mərhələsinə aid olmadığından belə məhfumların ifadəsi üçün ayrıca sözlərə ehtiyac olmamışdır” (5, s. 363). Güman ki, B.Çobanzadə zərfləri köməkçi sözlər sırasında təqdim etməklə məhz bu məqamları nəzərə almış və qeyd etmişdir ki, “zərflər də artıq müstəqil şəkillərini itirmişlər. Təbii bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa”. Belə ki, *dışarı, içəri, yuxarı, geri, iləri, sonra, bura, nəyə, ora, şura, yarı, dəmin* və s. zərflər şəkilcə müstəqildir, kök və şəkilçiyə ayrılır. Bu fikirlərə rəğmən, “İndi dilimizdə zərflər bir nitq hissəsi kimi xeyli saflaşdırılmış, başqa nitq hissələrindən təmizlənmişdir. Lakin zərflərlə bağlı bir sıra çətinliklər hələ də qalmaqdadır” (4, s. 369).

Qoşmalar. Tədqiqatçının qoşmalar haqqında qeydləri çağdaş fikirlərlə səsleşir: “Qoşmalar, yaxud da söylədiyimiz kibi, qismən şəkilçilərə bənzərlər, qismən də yarımşözlərdir. Ümumiyyətlə, bunlar damara yapışmaz, yəni damarın vurğusunu almaz və səscə damara uymazdır. Bunlar türkcədə sözün əlavə olunduqları halda, rus və fransız kibi hind-Avropa dillərində sözün başında gəlirlər, bunun üçün də bunlara *preposition* deyilir” (1, s. 157). Dilçi alimin bəhs etdiyi bəzi qoşmalar haqqındakı qeydlərinə nəzər yetirməyi məqsəduyğun sayırıq.

- **ilə** qoşması. Bu qoşmanın şəkilçiləşmiş variantından da bəhs olunur, hal şəkilçilərindən sonra artırıldığı və vurğu qəbul etmədiyi göstərilir.

- **üçün** qoşmasının əsasən adlıq hallı sözlərə qoşulduğu və şəkilçiləşmiş -çün formasının işləndiyi də bildirilir.

B.Çobanzadə **ilə** qoşmasının qrammatik antonimi kimi **-sız^A** qoşması barədə də danışır. O, bu morfemin söz yaradıcılığı prosesindəki rolunu da qeyd edir: “Mənası səlb (*inkar/rədd*) və nəhydir (*əmr şəklinin inkarı*) (antonime). Bu şəkilçi ya **ilə** şəkilçisinin səlbini-nəhyini və ya -li şəkilçisinin nənfi-səlbi surətini göstərir: onsuz olmaz, sənsiz yaparız, ağılsız, əxlaqsız, savadsız, anasız, yerli-yersiz, bilgili-bilgisiz və s” (1, s. 158). Burada maraqlı bir məqam **ilə** qoşmasının, xüsusən də onun şəkilçiləşmiş formasının **-sız^A** morfeminin qrammatik antonimi olmasındadır. Belə ki, *Mən toya səninlə getdim - Mən toya sənsiz getdim* cümlələrində bu məzmunu aydın görmək mümkündür. *Sənli günlərim - sənsiz günlərim* ifadəsindəki **-sız^A** morfeminin qrammatik məzmunu *Sənsiz getdim* cümləsindən fərqlənir. Hətta sözlərin sintaktik funksiyası da bu şəkilçidəki fərqli qrammatik məzmunu ortaya çıxarır. Bugünkü halda **-sız^A** morfemi leksik şəkilçidir, ancaq B.Çobanzadənin bu yanaşması isə yuxarıda dediyimiz məntiqə söykənir.

- **kibi/gibi** qoşması iki fonetik qəlibdə təqdim olunur. Müəllif göstərir ki, “əski türkcədə *gib, geb, kep* “qəlib, surət” mənasını ifadə edən müstəqil söz idi. Bunun -ik şəkilçisi ilə birləşməsindən *gibik* yapma damarı meydana gəlmişdir ki, bu şəkildə bəzi ləhcələrdə, məsələn Kırım-tatar ləhcəsində bu gün də işlədilməkdədir. Bu şəkildə Qazan tatarlarının eyni mənada *gibi* mənasında işlənən şəkilli sözünə müsavidir. Sonradan bu söz qoşma-yarımşöz halına gələrək *kibi, kimi* şəklini almışdır” (1, s. 158). Həmçinin qeyd olunur ki, bu qoşma şəxs əvəzliliklərindən sonra gəldikdə əvəzliliklər yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir: “Şəxsi zəmirələrə əlavə olunduqda bu zəmirələr müzaf iləyh şəklini alırlar: mənim kibi, sənin kibi, onun kibi və s.” (1, s. 159). B.Çobanzadə onu da əlavə edir ki, *kimi* qoşması substantivləşərək hal və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir: “Bu qoşma sözə əlavə olunduqda bütün **hal və zəmir** şəkilçilərini ala bilər: arslan kimisən, arslan kimilərdən, munun kimisindən” (1, s. 159).

- **tək qoşması.** Müəllif bu qoşmanın tarixən fonetik variantlarını belə qeyd edir: “-*tək, -teg, -dək* qoşmaları məna və rol etibarilə *kimi* qoşmasının sinonimidir və yalnız bir şəkllə malikdir. Bəzi ləhcələrdə **ğ** və **g** səsinin **y** səsinə keçməsi ilə -*day, -dey* şəklini almışdır. Məsələn, qazax, noqay, kırım ləhcələrində *andağ-anday, şundağ-şunday, mundağ-munday...* Türkoloq alim düzgün göstərir ki, “*kibi* qoşması kibi bu da şəxsi zəmirələrə əlavə olunduğu zaman bu zəmirələr müzafiyəlik şəklində alır: mənim tək, sənin tək...” (1, s. 159).

- **ca²** morfeminə dair bu gün də dilçilikdə fərqli yanaşmalar var. Müxtəlif situasiyalarda işlənməsi bu morfemin morfoloji mənsubiyyəti barədə fikir ayrılığı yaratmışdır. B.Çobanzadə iki fonetik çalardə təqdim etdiyi bu şəkilçinin qoşma olduğu məqamları belə göstərir: “-*ca, -cə, -ça, -çə* qoşmaları da şəkilçilərin səs uyusması, vurğu şərtlərinə haizdir. İfadəyə verdiyi mənalara nisbət, tərz, miqdar sözlərlə anladıla bilər. Məncə, türkcə, italyanca, insanca, yüzlərcə və s. (1, s. 158). Nümunələrə diqqət yetirdikdə aydın görünür ki, bu gün dil adlarına əlavə edilən -**ca²** morfeminin leksik şəkilçi, ədat, qoşma olması barədə müxtəlif fikirlər səslənsə də, B.Çobanzadə düzgün qeyd edir ki, bu morfem qoşmadır. Köməkçi nitq hissələri ilə bağlı apardığımız tədqiqat işində biz də bu morfemin dil adlarında qoşma olması üzərində dayanmışdıq (2, s. 86-87). Eyni zamanda *məncə, səncə* kimi modal söz olaraq qəbul edilən vahidlərdə gördüyümüz -**ca²** morfemi də görə qoşmasının sinonimidir və bu sözlər cümlədə ara söz funksiyasında çıxış edir (bax: 2).

B.Çobanzadə bu gün dərsliklərdə zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi qeyd edilən **-casına²** şəkilçisini -**ca²** qoşması+sına² morfeminə ayırır: “Bu qoşma tərz ifadə etdiyi zaman buna bir **-sına, -sinə** əlavə olunur: *insancasına, mərdəsinə, alçaqcasına, canavarcasına*” (1, s. 158).

Tədqiqatçı göstərir ki, *-cən, -cək, -tən, -dək...* qoşmaları qrammatik məna baxımından bir-birini tamamlayır və artıq ərəb mənşəli “qədər” sözü həmin qoşmaların yerinə daha çox işlənir: *indiyə dək, tən, cək, cən, səhərə, dək, tən. Kimi* qoşmasının sinonimi kimi işlənən bu morfem haqqında müəllif yazır: “Azəri ləhcəsində bəzən *kimi* qoşması da bu mənada işlənir: *iki günə kimi, sabaha kimi...* Bu qoşma görüldüyü üzrə daima məfəl iləyh alır” (1, s. 159).

Ötrü qoşmasının tarixən öt feilindən yarandığını qeyd edən dilçi alim sözdəki **-rü** şəkilçisinin arxaıkləşdiyini bildirir: “Yalnız üçün şəxsi zəmirlərdə müzafi ileyh, başqa sözlərdə mücərrəd hala əlavə olunduğu halda, ötürü qoşması məfui ənh (exessivus) halına əlavə olunur: *məndən ötrü, puldan ötrü, yağışdan ötrü*” (1, s. 159).

Dilçi alim *görə* qoşmasını tərkibcə *gör* feilinə və *-ə* şəkilçisinə ayıraraq belə izah edir: “Bu şəkilçinin zəifləşməsi ilə bu söz də qoşma halına gəlmişdir. Bu qoşmanın əlavə olunduğu sözlər məful ileyh halında bulunur: *mənə görə, dediyinə görə, yazmasına görə*” (1, s. 159). Tədqiqatçı dilimizə ərəb-fars dillərindən daxil olmuş *qədər, nəzərən, naşi, mada, rəğmən* qoşmalarının işləndiyini qeyd etməklə yanaşı, *-ınca*⁴ şəkilçisini, habelə *-mı*⁴ sual ədatını da qoşmalar içərisində təqdim edir və sonuncu morfemin mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirdiyini də diqqətə çatdırır (1, s. 158; 160).

Bağlayıcılar. B.Çobanzadə bağlayıcıları qoşmalarla müqayisədə müstəqil sözlər hesab edir. Çünki müəllifin də dediği kimi, qoşmaların söz kökləri ilə struktur bağlılığı olduğu halda, bağlayıcılarda bu əlaqələnmə olmur. Həmçinin qeyd edilir ki, əslində türk dili cümlələri quruluş etibarilə bağlayıcılara daha az ehtiyac duyur, ona görə də bağlayıcıların çoxu əcnəbi dillərdən dilimizə daxil olmuşdur: “Türk dilində cümlə quruluşunun, söz tərkiblərinin tərkibinə, təbiətinə görə bağlamalar çox azdır, ümumiyyətlə, sözlər heç dürlü bağlamasız bir-birini təqib edərlər: *ana-baba, qohum-qardaş, qarı-qoca, qonum-qonşu, at-araba*.. Bunun üçün bu gün *gərək* ədəbi, *gərəkse* xalq dilində bulunan bağlamaların bir neçəsi müstəsna olmaq üzrə, əksərisi, ərəb və fars dillərindən iqtibas olunmuşdur” (1, s.160).

B.Çobanzadə *da, də, və, nə...nə də, ya...ya da, gah...gah da, amma, lakin, gərək...gərəkse* və s. kimi **tabesizlik**, *ki, çünki, əgər* və s. **tabelilik** bağlayıcılarının dilimizdə işləndiyini bildirir. Qeyd olunur ki, *dəxi* bağlayıcının fonetik təkamülü nəticəsində yaranmış *da, də* bağlayıcısı sözlərdən ayrı yazılsa da, **söz köklərinə ahəngcə uyğunlaşan yeganə** bağlayıcıdır. Dilimizə ərəbcədən keçmiş “*və*” bağlayıcısının “*ədəbi dilimizdə çox geniş intişar tapdığı*” qənaətində olan tədqiqatçı onu da əlavə edir ki, *əmri-fərman, elmi-irfan* kimi söz birləşmələri arasındakı qrammatik münasibət də artıq milliləşir və alınma qrammatik struktura ehtiyac duyulmur: “İki ərəb, yaxud fars sözləri arasında sərf kitablarımızda “*ətf təfsiri*” adı verilən digər bir şəkil daha işlədilir: *əmri-fərman, elmi-irfan*... Yeni ədəbi dildə bu sonun istemal yavaş-yavaş buraxılmaqdadır” (1, s.160). Bu baxımdan ərəb-fars dillərindən keçmiş *amma, lakin, çünki, əgər, ki* bağlayıcılarının cümlələrdə mühüm sintaktik funksiya daşdığı da diqqətə çatdırılır: “Bilxassə, çünki, əgər, ki bağlamaları artıq intişar etmiş və türkcə söz qrupları içərisində əsaslı surətdə yerləşmişdir. Nəhv bəhsində görəcəyimiz kibi, bu əcnəbi dillərdən alınmış olan bağlamalar türk cümləsinin quruluşunda olduqca əsaslı dəyişmələr törətmişdir” (1 s. 161).

Nidalar. B.Çobanzadə dilimizdə işlənən nidalar haqqında da geniş məlumat verir. “Türk qrameri”nə nidaları hiss, həyəcan bildirən sözlər adlandıran müəllifin fikrincə, danışqda istifadə olunan hiss-həyəcan bildirən bütün sözləri dildə ifadə etmək mümkün deyil. Dövrün dilçilərinin fikirlərinə istinadən “*lisanın ibtidadi şəkli bu nida sözlərindən ibarət idi*”, -deyən tədqiqatçı qeyd edir ki, ümumən, dil dərslərində səslərin və hərflərin tədrisində nida sözlərindən də faydalanmaq mümkündür. Hətta bu prinsip əsasında ayrıca bir əlifba tədrisi üsulu da tərtib olunmuşdur ki, bunu “*sövti təqlid üsulu*” (**phonomimique**) adlandırırlar (1, s. 161). Dilçi alim nidaları belə xarakterizə edir: “*Nida sözləri insanın ibtidadi və qüvvətli həyəcanlarından doğmuşdur. Qüvvətli sevinc və ya ələm, qayğı dəqiqələrində insan, nə qədər mədəni olursa olsun, bu gün də bir çox nida sözləri çıxarır*” (1, s. 161).

B.Çobanzadə nidalarla ifadə olunan hiss-həyəcanı iki cür qiymətləndirir. Birincisi, “*insan xaricdən aldığı təsir və intibaları belə səslərlə ifadə etməyə çalışır və digər birisinin diqqətini cəlb, ona bir şey göstərmək, anlamaq məqsədini təqib edir. Bunun kibi nida sözlərinə “müraciət”, yaxud “təsviri nida sözləri” (descriptive) deyilir*”. İkincisi, “*insanın daxili həyəcan və hissələrini ifadəyə yarar ki, bunlara da həyəcan (affective) deyilir. Nida sözlərinin bu təqsimi qayət bəsit və ibtidai hesab olunmalıdır*” (1, s. 162).

Birinci qrupda təqlidi sözləri nəzərdə tutan B.Çobanzadə *gurultu, tüpürmək, paturtu, öksür* və s. kimi sözlərin də nidalardan yarandığını qeyd edir. Müəllif göstərir ki, bu sözlər insan duyğularının ifadəsi kimi, təqlid yolu ilə meydana gəlmişdir. Demək ki, müəllif bu sözləri nidalar içərisində təqdim etsə də, ancaq onların təqlidi sözlərdən yarandığını düzgün izah edir: “*Türkcədə nida sözlərindən təşəkkül etmiş çox müstəqil sözlər – feillər, isimlər, sifətlər vardır. Bunlar əsas etibarilə şey və hadisələrin hər hansı bir xarakteristik, bariz xüsusiyyətini səs vasitəsilə təsvir, təqlid etməkdən meydana gəlmişdir: ildız, ulduz, yaldız (yalt, yult), yıldırım, paturtu (pat), gurultu (gur), toyuk (dakuk), ağlamaq, susmaq, tüpürmək, öküç (ö), öksür, haydi*” (1, s. 162).

Dilçi alim nidaların quruluşuna da aydınlıq gətirir, onları sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə ayırır. B.Çobanzadə fransız türkoloqu Jan Deniyə istinadən yazır: “*Professor Jan Deni bunların bir təşəkkülünü cizmişdir ki, səs uyuşması və bəsitlik, mürəkkəblik cəhətindən bunlar arasındakı münasibəti göstərdiyindən, burada söyləməyi münasib gördük*” (1, s. 162). Müəllif *a, ha, ay, hay, e, ey, hey* nidalarını quruluşca sadə, **aha** (a+ha), **əhə** (ə+hə), **ayhay** (ay+hay), **eyhey** (ey+hey) nidalarını isə mürəkkəb hesab etmişdir.

Nəticə. B.Çobanzadənin köməkçi nitq hissələrinə dair fikirləri üzərindəki təhlilləri bir qədər də genişləndirmək olar. Ancaq Azərbaycan dilçiliyinin bugünkü inkişaf səviyyəsi, o cümlədən köməkçi nitq hissələrinə dair tədqiqatların genişliyi bu sahədəki əksər fikirləri sabitləşdirmiş, müəyyən mübahisəli məqamların hələ də qalmasına rəğmən, akademik nəşr və dərsləklərdə mövzuya dair görüşlər elmi-metodiki cəhətdən standartlaşdırılmışdır. Bu baxımdan məqalədə B.Çobanzadənin müasir elmi baxışlarla səsleşməyən fikirlərinin tənqidindən daha çox, onun bu sahədəki araşdırmalarının sonrakı tədqiqatlara verdiyi istiqamət baxımından əhəmiyyəti önə çəkilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 264 s.
2. Eyvazov P. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri. *Türkoloji araşdırmalar* – 1 (monoqrafik tədqiqatlar toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 69-147.
3. Eyvazov P. Bəkir Çobanzadənin dilçilik araşdırmalarında nitq hissələrinin təsnifi problemi / BSU-da H.Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda IX Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: Mütərcim, 2018, s. 114-117.
4. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Baş red.: N.Məmmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 504 s.
5. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: BDU, 2006, 371 s.

Açar sözlər: B.Çobanzadə, Azərbaycan dili, morfoloji quruluş, köməkçi nitq hissələri

Keywords: B.Chobanzadeh, Azerbaijani language, the morphological structure, the auxiliary parts of the speech

Ключевые слова: Б.Чобанзаде, азербайджанский язык, морфологическая структура, служебные части речи

Xülasə

Məqalədə görkəmli dilçi alim, professor Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşuna dair tədqiqatlarında köməkçi nitq hissələri barəsindəki görüşlərindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, alimin dilimizin morfoloji quruluşu ilə bağlı araşdırmaları məzmunca genişdir: burada dünya dillərinin geneoloji və tipoloji təsnifi baxımından Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri, morfemika məsələləri, leksik və qrammatik şəkilçilər, nitq hissələrinin təsnifi, qrammatik kateqoriyalar, hər bir nitq hissəsinin spesifik cəhətləri və s. məsələlər əhatəli şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən müəllifin köməkçi nitq hissələri haqqındakı görüşləri dilçiliyimizdə ilk sistemli araşdırmalardan hesab oluna bilər. B.Çobanzadə köməkçi nitq hissələrinə zərf, qoşma, bağlayıcı və nidaları daxil etmiş, bu gün dilçiliyimizdə bəhs olunan ədat və modal sözlərdən ayrıca danışmamışdır. Araşdırmada dilçi alimin bəhs etdiyi köməkçi nitq hissələrinə dair fikirləri təsviri metodla təhlil olunmuş, elmi baxışlarının bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxladığı diqqətə çatdırılmışdır. Bu baxımdan məqalədə B.Çobanzadənin müasir elmi baxışlarla səsəşməyən fikirlərinin tənqidindən daha çox, onun bu sahədəki araşdırmalarının sonrakı tədqiqatlara verdiyi istiqamət baxımından əhəmiyyəti önə çəkilmişdir.

The auxiliary parts of the speech in Professor Bakir Chobanzadeh's research on the morphological structure

Summary

The article discusses the views of the prominent linguist, Professor Bakir Chobanzadeh on auxiliary parts of speech in his research on the morphological structure of the Azerbaijani language. It is noted that the scientist's research on the morphological structure of our language is extensive in content: here, the features of the morphological structure of the Azerbaijani language in terms of genealogical and typological classification of world languages, morphemic issues, lexical and grammatical suffixes, classification of parts of speech, grammatical categories, specific aspects of each part of speech, etc. issues are comprehensively reflected. In this regard, the author's views on auxiliary parts of speech can be considered one of the first systematic studies in our linguistics. B. Chobanzadeh included adverbs, conjunctions, conjunctions and exclamations in auxiliary parts of speech, and did not separately speak about the adverbs and modal words discussed in our linguistics today. The study analyzed the views of the linguist on the auxiliary parts of speech using a descriptive method, and it was brought to the attention that his scientific views have retained their relevance today. From this perspective, the article emphasizes the importance of B. Chobanzadeh's research in this field in terms of the direction it gives to subsequent research, rather than criticizing his ideas that do not align with modern scientific views.

Вспомогательные части речи в исследовании профессора Бакира Чобанзаде по морфологической структуре

Резюме

В статье рассматриваются взгляды видного лингвиста, профессора Бакира Чобанзаде на вспомогательные части речи в его исследованиях по морфологической структуре азербайджанского языка. Отмечается, что исследования ученого по морфологической структуре нашего языка обширны по содержанию: здесь всесторонне отражены особенности морфологической структуры азербайджанского языка с точки зрения генеалогической и типологической классификации языков мира, морфемные вопросы, лексико-грамматические суффиксы, классификация частей речи, грамматические категории, специфические аспекты каждой части речи и т. д. вопросы. В связи с этим взгляды автора на вспомогательные части речи можно считать одними из первых систематических исследований в нашем языкознании. Б. Чобанзаде включил в вспомогательные части речи наречия, союзы, союзы и восклицания, а отдельно не говорил о наречиях и модальных словах, обсуждаемых сегодня в нашем языкознании. В исследовании анализируются взгляды лингвиста на служебные части речи с использованием описательного метода, и обращается внимание на то, что его научные взгляды сохранили свою актуальность и сегодня. С этой точки зрения в статье подчеркивается важность исследований Б. Чобанзаде в этой области с точки зрения направления, которое они придают последующим исследованиям, а не критикуются его идеи, не соответствующие современным научным взглядам.

Rəyçi: prof. T.M.Nasıyev

İNGİLİS DİLİNDƏ QEYRİ-NORMATİV LEKSİKANIN SEMANTİK SAHƏLƏRİ

Giriş. Dil insanların ünsiyyətinin qurulmasına, fikir və niyyətlərimizi digərlərinə bildirməyə, həmçinin mədəni səviyyəmizi göstərməyə kömək edən əhatəli və bütöv bir mexanizmdir. Aydın ki, dilin leksik qatı da mürəkkəbliyi və mücərrədliyi özündə ehtiva etməklə fərqli qatlardan ibarətdir. Dilin fonetik qatı sait və samit səsləri, eləcə də hecaları əhatə edir ki, bunlar nitqimizin başlıca quruluş ünsürləri sayılır. Dilin morfoloji qatı söz köklərini, ön və son şəkilçiləri əhatə edir. Dilin digər qatı olan sintaktik qatda söz birləşmələri və cümlələr araşdırılır. Dilin başlıca təbəqəsi onun lüğət fondudur ki, onun köməyi ilə bəlli mənalara və anlayışlara diqqətə çatdırılır.

İngilis dili, dünyanın coğrafiyasına ən geniş yayılmış və daim inkişaf edən bir dil olaraq, həm dil strukturu, həm də leksikası baxımından fasiləsiz dəyişir və yenilənir. Bu inkişafın nəticəsi olaraq, insanlar ünsiyyət qurarkən dildə istifadə etdikləri leksik vahidləri yeni mənalara zənginləşdirir, ifadə üsullarını dəyişdirir, onları fərqli formalara salır və ya tamamilə yeni sözlər yaradırlar.

Təbii ki, cəmiyyətin müəyyən təbəqəsi qeyri-normativ leksikadan aktiv şəkildə istifadə edir. Dilin özü də cəmiyyətin, sosial və mədəni dəyişikliklərinə paralel olaraq formalaşır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, leksikada baş verən dəyişikliklər dilin canlı və çevik olduğunu göstərir.

Qeyri-normativ leksika, dilin ümumi normativ qaydalarına uyğun olmayan, lakin müəyyən sosial qruplar tərəfindən istifadə olunan sözlər, ifadələr və dil formalarını əhatə edir. Belə sözlər bəzən təhqiramiz, vulqar və ya qeyri-rəsmi ola bilər, amma çox zaman bu ifadələr müəyyən qrupların öz aralarında ünsiyyət qurma tərzini və dünyagörüşünü əks etdirir. Həmçinin, bu qeyri-normativ dil formaları, müxtəlif sosial, mədəni və psixoloji kontekstlərdə xüsusi bir mənaya sahib ola bilər və zamanla dilin inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Belə dil formalarının anlaşılması, cəmiyyətdə dilin necə sosial bir vasitə kimi istifadə olunduğunu anlamağa imkan verir. Bu mövzu qeyri-normativ leksikanın, həm də müəyyən sosial qrupların kimliklərini ifadə etmələri, özlərinə məxsus dil formalarını inkişaf etdirmələri baxımından aktualdır. Belə ki, qeyri-normativ leksikanın istifadəsi bədii əsərin hərtərəfli təhlilində, oxucuya daha dərinlən anlamağa və əsərin sosial və mədəni kontekstini təhlil etməyə kömək edir.

Əsas hissə. Qeyri-normativ leksikanın istifadə sahələri və onun semantik xüsusiyyətləri, dilin yalnız kommunikasiya məqsədi daşıyan bir alət olmadığını, eyni zamanda cəmiyyətdəki güc münasibətlərini, sosial iyerarxiyanı və mədəni təsirlərini əks etdirdiyini göstərir. Məsələn, vulqar və təhqir xarakterli sözlər bəzən konkret bir qrupun sosial mövqeyini vurğulamaq və ya tərifi etmək məqsədi ilə istifadə edilir. Həmçinin, qeyri-normativ leksikanın inkişafı, dilin global mühitdə daha da rəngarəngləşməsi və sosial şəbəkələrdə, populyar mədəniyyətdə daha çox yayılması ilə də əlaqədardır.

Qeyri-normativ leksikanın semantik sahələri aşağıdakıları əhatə edir:

1. *Vulqar və təhqiredici dil:* Bu sahə cinsi, irqçi və ya digər sosial təbəqələrə aid təhqiramiz ifadələrdən ibarətdir. Məsələn, təhqiredici sözlər və ya bədxah təbiri sözlər.

2. *Qeyri-rəsmi dil:* Gündəlik, qeyri-rəsmi ünsiyyətdə istifadə olunan, amma mətbuatda və ya rəsmi mətnlərdə yer almayan sözlər. Burada slenq və kütləvi ünsiyyət vasitələrində tez-tez istifadə olunan ifadələrə rast gəlmək olar.

3. *Tabu sözlər:* Toplum tərəfindən qəbul edilməyən, lakin müəyyən sosial qruplar arasında istifadə olunan söhbət və ifadələr. Məsələn, bəzi mədəniyyətlər üçün söyüş tipli sözlərin işlədilməsi tabu hesab olunur, bu isə ictimai status və savadsızlığın əlaməti kimi izah olunur. Hətta bəzi canlılar da (bitkiləri də aid etmək olar) tabular sayılır və bu baxımdan onların istifadəsinə limit qoyulması mümkün hal hesab olunur.

4. *Slenq:* Gənclər və ya müəyyən sosial qruplar tərəfindən istifadə olunan, rəsmi dilə uyğun olmayan, lakin müəyyən qruplarda populyar olan sözlər və ifadələr. Bu sahə də sosial kontekstə görə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır [2, s.202].

Qeyri-normativ leksikanın semantik sahələri dilin təbii inkişafı və sosial dəyişikliklərlə sıx bağlıdır, buna görə də həmin sahələr zamanla dəyişir və inkişaf edə bilər. Vulqarizmlərlə zəngin olan C.D. Selincerin "The Catcher in the Rye" əsəri buna bariz nümunə ola bilər. Bu, gənclərin dünyasını, daxili konfliktlərini və cəmiyyətlə qarşıdurmalarını təsvir edən məşhur bir romandır. Əsərin baş qəhrəmanı Holden Kolfild, gənc yaşlarda olmasına baxmayaraq, həyat və cəmiyyət haqqında dərin düşüncələrə sahibdir. O, tez-tez öz hisslərini və dünyagörüşünü sərt və bəzən vulqar ifadələrlə ifadə edir. Bu dil, onun içindəki qəzəbi, məyusluğu və başqalarına qarşı narazılığını əks etdirir. C.D. Selincer, Holdenin dili vasitəsilə onun narahat daxili dünyasını və cəmiyyətlə münasibətini nümayiş etdirir.

Vulqar sözlər və ifadələr, əsərin yazıldığı dövrün və əsas xarakterin xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm bir dil elementidir. Bu sözlər, sadəcə başqalarına qarşı təhqir etmək və ya sadəcə bir üslub seçmək məqsədi daşmır. Əksinə, onlar Holdenin dünyasını və həyatı ilə bağlı hisslərini çox effektiv şəkildə çatdırmaq üçün istifadə olunur. Onun dilindəki vulqarizmlər, daha dərinlən təhlil edildikdə, onun daxili konfliktlərini, cəmiyyətə qarşı tutduğu mövqeyi və özünü necə hiss etdiyini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Nümunələrə diqqət yetirək:

It cost him damn near four thousand bucks. He's got a lot of dough, now. Düz dörd min sayıb onuncun. İndi əclafın pulu yaman çoxdur [1, s.3].

Damn near - Bu ifadə çox qeyri-rəsmi və emosional bir vurğu daşıyır. Burada *damn near* demək, bir şeyin çox yaxın bir qiymətə, hətta bir qədər artıq olduğunu bildirir. Yəni, bu, *dörd minə yaxın* deməkdir, amma burada həddindən artıq yaxınlıq və təsirlilik var. *Damn near* şiddətini artırmaq, vurğulamaq üçün istifadə olunur.

Bucks burada *dollar* mənasında qeyri-rəsmi bir şəkildə istifadə edilib. Bu, ABŞ-da pul vahidini qeyri-rəsmi adla ifadə etməkdir.

Burada "*damn near*" hissəsi çox dəqiq tərcümə edilməyib. "Düz" sözü əslində daha dəqiq bir şəkildə "tam olaraq" və ya "təxminən" olaraq verilə bilərdi. Həmçinin, "onunçün" burada çox qeyri-dəqiq və başa düşülməzdir.

"*He's got a lot of dough, now.*"

Dough - Bu, *pul* mənasında qeyri-rəsmi və daha çox sokratik dilə aid bir sözdür. *Dough* pulun qeyri-rəsmi adıdır.

Burada *dough* sözü *pul* olaraq tərcümə edilib, lakin *əclaf* sözü burada orijinalda olmayan bir vurğu əlavə edir. Orijinal mətndə *əclaf* kimi mənfi bir mülahizə yoxdur. Bu, tərcümədəki əlavə bir vulqarizmdir və orijinalın dilindəki sadə vurğudan bir az kənara çıxır.

Qeyd edək ki, qeyri-normativ leksikanın sosial təsirlərini araşdırmaq aktual məzmunu ilə fərqlənir. Bir qayda olaraq, qeyri-normativ leksika dayaz dünyagörüşlü, intellectual səviyyəsi, dərin düşüncəsi olmayan, həmçinin nitq mədəniyyətindən kənar şəxslər tərəfindən işlədilir, çünki onların leksikonunda qeyri-normativ leksik vahidlər üstünlük təşkil edir.

İngilis dilində qeyri-normativ leksika içərisində ən geniş yayılan və ən çox istifadə edilən formalarından biri slenqdir. Slenq, əsasən gündəlik ünsiyyətin qeyri-rəsmi sahələrində istifadə olunan, dilin ümumi qaydalarına zidd olan sözlər və ifadələrdən ibarətdir. Bu cür dil ifadələri, müəyyən sosial qruplar və ya yaş qrupları tərəfindən, adətən yalnız həmin qrupa aid olan insanlar arasında başa düşülən, lakin daha geniş cəmiyyət tərəfindən çox vaxt anlaşılmayan sözlərdir.

Slenqin əsas xüsusiyyətlərindən biri, onun cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələrində və ya müəyyən qruplarında birgə anlayış və mənalara yaranan bir vasitə kimi işlənməsidir. Bu da, slenqin yalnız dilin normativ sistemindən kənarda olması ilə kifayətlənməyib, həm də sosial və mədəni həyatın müxtəlif qatlarını əks etdirməsidir.

Slenqlərin tədqiqi dilçilikdə uzun müddət arxa planda qalmışdır, çünki onların istifadə dairəsi çox dar olmuş və təməl dil qaydalarına uyğunluqları olmadığı üçün onları əsas dil formaları kimi öyrənmək lazımsız sayılmışdır. Nəticədə, slenqlərin dilin digər sahələrinə nisbətən daha az diqqətə layiq görülməsi bu sahənin elmi araşdırılmasında müəyyən boşluqların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Lakin, XVIII əsrdən başlayaraq, dilçilərin diqqəti slenqlərə yönəlmiş və bu sahə dilçilik sahəsində mühüm bir tədqiqat mövzusu olaraq ortaya çıxmışdır. Bu dövrdən etibarən slenqlər yalnız adi bir dil xüsusiyyəti kimi deyil, həm də sosial və mədəni hadisələr, cəmiyyətin strukturu, insanların həyat tərzı və dünyagörüşü ilə sıx bağlı bir fenomen kimi öyrənilməyə başlanmışdır. Slenqlər cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin arasında əlaqə vasitəsi, eyni zamanda özünü ifadə etmə forması kimi ortaya çıxır. Bu səbəbdən, slenqlərin öyrənilməsi dilçiliyin yalnız dilin strukturu ilə bağlı deyil, həm də sosial və mədəni aspektlərini dərinləşdirən bir sahə olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilçiliyində isə slenqlərin tədqiqi son dövrlərə qədər müəyyən dərəcədə kənarda qalmışdır. Bir çox hallarda, slenqlər cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında istifadə olunan bir dil forması olduğu üçün bu dil vahidləri özəlliklə mədəni və sosial xüsusiyyətlərə görə daha az öyrənilmişdir. Bu da, öz növbəsində, Azərbaycanda slenqlərin sistemli və əhatəli şəkildə tədqiq edilməməsinə səbəb olmuşdur [1, s.317].

Sosio-lingvistik və sosio-psixoloji amillər bu məsələyə daha çox təsir edir, çünki slenqlər müəyyən sosial qruplar, məsələn, gənclər, işçilər, sənətçilər və ya xüsusi peşə sahibləri tərəfindən istifadə olunur. Bu qruplar arasında slenq yalnız bir ünsiyyət vasitəsi olaraq qalmır, həm də bir cəmiyyətin özünəməxsus mədəniyyətini, həyat tərzini və əhval-ruhiyyəsini əks etdirir. Buna görə də, bu tip leksikanın öyrənilməsi sosial struktur və mədəniyyətin dərin təhlilini tələb edir.

Slenq daha geniş bir anlayışdır və qeyri-rəsmi ünsiyyətdə, adətən müəyyən yaş qrupları və ya sosial təbəqələr arasında istifadə olunur. Slenqin müəyyən sosial qruplar üçün əhəmiyyəti vardır, çünki o, həmin qrupun kimliyini və həmrəyliyini göstərir. Məsələn, gənclər arasında istifadə olunan "*cool*", "*chill*" kimi ifadələr slenq nümunəsidir [3, s. 412].

Conatan Svift slenqlərin yalnız XVI və XVII əsrlərdə formalaşmasını xüsusilə də ingilis kriminal aləmində istifadə edilən sözlərin (jarqonların) slenqin başlanğıc nöqtəsi olduğunu iddia edirdi. Qeyd edirdi ki, slenqlər cinayətkarlar tərəfindən salon qumarxanalarında istifadə edilən sözlərdir. O, həmçinin Richard Bromun şerlərində və Coplandın mahnılarında bəzi slenqlərə rast gəlmədiyini də ifadə edirdi.

XVIII əsrdə isə slenq İngilis dilindən səhv istifadə olaraq başa düşülmüş və qadağan olunmuş ifadələr hesab edilmişdir [3, s. 414]. Biri-birinin əksi olan, hətta təkzib edən fikirlər sırasında Eric Partirdge və John Aytonun slenqlərlə bağlı mülahizələri maraqlıdır. Belə ki, Eric Partirdge "*Slang today and yesterday*", John Ayto "*Oxford dictionary of Modern Slang*" və başqa tədqiqatçıların əsərlərində slenqlərlə bağlı ciddi araşdırmalara rast gəlinir, fərqli mövqelər ortaya qoyulur [4, s. 120].

Qeyd etdiyimiz kimi, slenq, ən çox gənclər, işsizlər, cinayətkarlar və ya qeyri-rəsmi qruplar arasında istifadə olunan, dilin normativ qaydalarına uyğun olmayan ifadələrdir. Bədi ədəbiyyatda isə slenq daha çox personajların təbii davranışlarını və sosial statuslarını göstərə bilmək üçün işlədilir. Nümunələrə diqqət yetirək:

"I'm the most terrific liar you ever saw in your life. It's awful. If I'm on my way to the store to buy a magazine, and somebody asks me where I'm going, I'm liable to say 'I'm going to the opera'" [5, s. 22].

"Mən həyatınızda gördüyünüz ən inanılmaz yalançıyıram. Bu qorxuncdur. Əgər mən mağazaya getmək üçün yolda olsam və kiməsə haraya getdiyimi soruşsa, bəlkə də 'Operaya gedirəm' deyərəm."

C.D.Selincerin "Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan" əsərində Selincer gənclərin istifadə etdiyi slenqləri, xüsusilə baş qəhrəman Holden Caulfield-in nitqində çox istifadə edir. Holden tez-tez *"phony"* (saxta), *"yellow"* (cəbhəçi, qorxaq) kimi slenqlərdən istifadə edərək cəmiyyəti və özünü dəyərləndirir. Bu ifadələr həm gənclərin, həm də əsərin kritik sosial kontekstini əks etdirir. Burada Holden özünün saxtakarlığa qarşı olan mənfi münasibətini göstərir, lakin bu, onun slenq formasında bir üslubudur.

Əsərdə Holden-in dilindən bu və digər ifadələr, onun həyatda yaranan mənəvi boşluğu və əlaqə qurma çətinliklərini təsvir edir. O, insanların çox vaxt onu anlamadığını hiss edir və buna görə də özünü bir növ təcrid edilmiş, üzərindəki "görünüşlərdən" qaçan bir şəxs olaraq təqdim edir.

Qeyd olunmuş cümlədə Holden ətrafındakı insanların onu anlama bilməməsi və ya başa düşməməlik kimi yaratdığı dünyasında bir müdafiə mexanizması olaraq, yalanı özünə adət edir. Onun fikrincə, həqiqət və yalan arasındakı sərhəd, artıq onun üçün qeyri-müəyyənləşib. Bu da onun həyatla əlaqəsini pozan, boşluğa və yalnızlığa sürükləyən bir hissi yaradır.

"I hain't got no money, but I hain't a going to be a slave to nobody, if I can help it" [6, s. 55].

"Mənim pulum yoxdu, amma heç kimə qul olmaq niyyətində deyiləm, əgər kömək edə bilsəm."

Amerika ədəbiyyatının klassiklərindən olan, Mark Tvenin *"The Adventures of Huckleberry Finn"* əsərindən götürülmüş bu ifadə çoxsaylı slenqləri özündə ehtiva edir. Bu nümunədə, Huckleberry Finn-in dilindən istifadə olunan slenq, onun dövrünün və sosial mühitinin dil tərzini əks etdirir. Bu cümlədəki *"hain't"* və *"a-going"* kimi ifadələr tipik slenq nümunələridir. Huckleberry Finn-in cəmiyyətə qarşı olan inamsızlığı və müstəqillik istəyini əks etdirən bu ifadələr, həm də həmin dövrün qeyri-rəsmi və regional dilinin bir hissəsidir. *"Hain't"* (have not və ain't formasının qarışığı) və *"a-going"* (going ifadəsinin sadələşdirilmiş forması) əsərin oxucularına bu mühitin sadə, gündəlik dilini və insanların həyat tərzini göstərir.

Bu cümlə, həmçinin, Huckle'in sosial və iqtisadi vəziyyətini də əks etdirir: o, pulu olmadığı halda belə, müstəqil olmağa, heç kimin qulu olmamağa qərarlıdır. Bu ifadələr sadə və qeyri-rəsmi olmasına baxmayaraq, əsərdəki qəhrəmanların dünyagörüşünü, onların sosial mühitini və gündəlik həyatlarını çox dəqiq şəkildə canlandırır. Mark Tvenin bu cür slenqdən istifadə etməsi, həm də əsərin dövrünə aid dilin təbii və orijinal təsvirini təqdim edir.

Bir məqamı da vurğulamaq vacibdir ki, qeyri-normativ leksikanın insan davranışına göstərdiyi təsirlər labüddür. İnsanın davranış tərzini onun mədəniyyətinin göstəricisi hesab olunur. Yüksək mədəni səviyyəsi olan şəxs gözəl əxlaqi davranışlarına görə fərqlənir və belə şəxslərdə həmçinin yüksək nitq mədəniyyəti özünü göstərir. Deməli, insan nitqi və davranış tərzini bir-birini tamamlayır. İnsan nitqinin mədəniliyi elə onun nümunəvi davranışından bəlli olur.

Qeyd olunduğu kimi, konkret, bəlli peşə sahələrində çalışanlar ətrafdakı insanların onları anlaması üçün kommunikasiya prosesində kodlaşdırılmış söz və ifadələri işlədirlər. Başqa dairələrdə onların işlətdikləri sözlər işlədilmir, ancaq bir qisim jarqon tipli sözlərə digər insanların da nitqində rast gəlirik. Məsələn, sənət sahəsində çalışanlar, eləcə də musiqiçilər *manus* ləksimini tez-tez işlədirlər və demək olar ki, bu söz məhdud işlənmə dairəsindən kənarlaşaraq bir qrup insanlar tərəfindən də işlədilir. Əksəriyyətlə, müğənnilərə *manus* deyərək müraciət edirlər. Deməli, qeyri-normativ leksika qeyri-standart leksikadır, onlar tək-cə poeziyada deyil, eyni zamanda bədii ədəbiyyatda da aktiv şəkildə işlədilir. Belə ki, bədii bədii əsərlərdə qeyri-normativ leksik vahidlər ritorikanın diqqətə çatdırılmasına xidmət edir.

Qeyri-normativ leksikanın fərqləndirici tərəfi odur ki, bu leksika ümumişlək hesab olunmur, yəni onları heç kəs bərabər şəkildə anlamır. Bu baxımdan normativ və qeyri normativ leksika özünü göstərir. Normativ leksika dilin mövcud normaları əsasında təzahür edir, qeyri-normativ leksika isə ədəbi dilin norma və qaydalarına tabe olmayan leksika hesab olunur.

Hər iki leksik qat, yəni danışq dili və vulqar leksika, ədəbi standartdan etik və üslubi baxımdan fərqlənir. Bunlar gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunan rahat və şən ifadələrdən tutmuş, daha aşağılayıcı və sərt ifadələrə qədər geniş bir spektri əhatə edir. Lakin onları ədəbi dilin leksikası ilə oxşar edən əsas cəhət odur ki, onlar müəyyən bir zaman kəsiyində və müəyyən bir sosial qrup arasında ümumiyyətlə başa düşülən və qəbul edilən sözlərdir.

Nəticə. Beləliklə, bədii ədəbiyyatda qeyri-normativ leksikanın istifadəsi, sadəcə dilin təbii inkişafının bir hissəsi olmaqla yanaşı, həm də müəllifin dünyagörüşünü və personajların xarakterini dərinləşdirmək üçün mühüm vasitədir. Bu dil formaları vasitəsilə müəlliflər cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasındakı əlaqələri, həyatın müxtəlif aspektlərini və daxili konfliktləri daha canlı və real şəkildə təqdim edirlər.

Bu dil formalarının istifadəsi bədii əsərin sosial və mədəni kontekstini daha da zənginləşdirir və oxucuya daha real və güclü təsir bağışlayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfəri, R.C. Müasir Britaniya slenq leksikonu və Azərbaycan dilində ifadə formaları // VIII Türk dünyası araşdırmaları simpoziumu, – Niğdə, – 2021, –s. 311-320.
2. Seyidzadə, L. İngilis dilindəki bəzi slenqlərin semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat, – 2018, №: 4(108), – s. 202-204.
3. Brown, K. Slang, Argot and Ingroup Codes / C. Eble [et al.] // Encyclopedia of language and Linguistics, – Amsterdam: – 2006. № 02 (14). – p. 412-415.

4. Partridge, E. A Dictionary of Slang and Unconventional English 8th edition. – London: Routledge. – 2002. – 1432 p.
5. Salinger, J.D. The Catcher in the Rye. / J.D. Salinger. - New York, Little Brown and company, - 1951, - 456 p.
6. Twen, M. Adventures of Huckleberry Finn / M. Twen. - United Kingdom – 1991, - 256 p.

Açar sözlər: qeyri-normativ leksika, slenq, semantik sahə, sosial dəyişikliklər, jarqon, tabu sözlər

Keywords: non-standard lexis, slang, semantic field, social changes, language forms.

Ключевые слова: ненормативная лексика, сленг, семантическое поле, социальные изменения, языковые формы.

Xülasə

İngilis dilində qeyri-normativ leksika, xüsusilə müasir dövrdə sosial və mədəni dəyişikliklər fonunda aktuallaşır. Normativ leksika ilə müqayisədə qeyri-normativ leksikanın təsir dairəsi daha genişdir. Cəmiyyətin müxtəlif qruplarının dil istifadəsi, normativ dildən kənar, qeyri-standart ifadələrə yönəlməsi, müəyyən qruplar arasında fərqliliklər yaratmaq və ya mənəvi sərhədləri aşmaq məqsədi güdür.

Bu mövzunun araşdırılmasının məqsədi, İngilis dilində qeyri-normativ leksikanın semantik sahələrini detallı şəkildə təhlil etmək və onun sosial, mədəni və psixoloji aspektlərini üzə çıxarmaqdır.

The semantic fields of non-normative lexis in English

Summary

Non-normative lexis in the English language, particularly in the contemporary era, becomes prominent against the backdrop of social and cultural changes. The language usage of various social groups, shifting from normative language to non-standard expressions, aims to create distinctions between groups or transcend moral boundaries. The understanding of such linguistic forms allows for a deeper comprehension of how language functions as a social tool within society. This topic is relevant in terms of non-normative lexis, as it pertains to how certain social groups express their identities and develop their own distinct forms of language.

The purpose of researching this topic is to analyze in detail the semantic fields of non-standard lexis in the English language and to uncover its social, cultural, and psychological aspects.

Семантические поля ненормативного лексикона в английском языке

Резюме

Ненормативная лексика в английском языке становится особенно актуальной в современную эпоху на фоне социальных и культурных изменений. Языковое использование различных социальных групп, направленное на отклонение от нормативного языка, использование нестандартных выражений, стремится создать различия между определёнными группами или нарушить моральные границы. Понимание таких языковых форм позволяет осознать, как язык используется как социальный инструмент в обществе. Эта тема актуальна также в контексте того, как ненормативная лексика помогает определённым социальным группам выражать свою идентичность и развивать собственные языковые формы.

Целью исследования этой темы является детальный анализ семантических полей ненормативной лексики в английском языке и выявление её социальных, культурных и психологических аспектов.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNDƏ İCTİMAİ-SİYASİ MƏTNLƏRİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. İctimai-siyasi məzmunlu mətnlərin leksik xüsusiyyətlərini öyrənərkən, onların tərkib hissəsi olan sözlərə və bu sözlərin seçiminə diqqət yetirmək vacibdir. Bildiyimiz kimi, sözlər aid olduqları dilin birləşdirici, əlaqələndirici və müstəqil tərkib hissələridir.

Lüğət tərkibindəki sözlərin müxtəlif qruplar altında qruplaşdığını nəzərə alsaq, belə bir bölgünün mövcudluğunun şahidi olarıq. Lüğət tərkibinə aid olan sözlər, ədəbi və danışiq sözlərinə aiddir. Bunu nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu sözlərin hamısını ictimai-siyasi məzmunlu mətnlərdə istifadə etmək mümkün deyil. Bu fikri əsaslandırmaq üçün sözlərin lüğət tərkibindəki mövqeyinə baxmaq və onların işlənmə dairəsini müəyyənləşdirmək lazımdır.

İctimai-siyasi mətnlər əsasən dövlətin müxtəlif sahələrində, məsələn, dövlət idarələrində, qanunvericilik orqanlarında, dövlət sənədlərində və digər rəsmi sahələrə xas olan mətnlərdir. Bu mətnlərdə xüsusi bir dil strukturu və leksik seçimlər mövcuddur ki, bu da mətnin rəsmi və hüquqi xarakterini təmin edir. Belə mətnlərdə standart, elmi və hüquqi terminlərdən, eləcə də müəyyən frazeoloji birləşmələrdən geniş istifadə edilir.

Bu mətnlərdə əsas xüsusiyyət, dilin ciddi və aydın olmasını təmin etmək üçün istifadə olunan xüsusi söz və ifadələrin olmasıdır.

Əsas hissə. Görkəmli dilçi I.R.Qalperin ingilis dilinin lüğət tərkibindəki sözləri ədəbi, danışiq və neytral sözlər kimi qruplaşdırmışdır. Ədəbi layı təşkil edən sözlər dilin ədəbi üslubuna aiddir. Bu qrupa poetik və arxaik sözlər daxildir. Qeyri-ədəbi laya daxil olan sözlər dilin lüğət tərkibində mövcud olsa da, adından da göründüyü kimi, belə sözlər dilin istənilən üslubunda işlənilməsi məhdudlaşdırılan sözlərdir. Bu cür sözlərə vulqarizmlər, dialektizmlər və jargonlar daxildir [2, s. 122].

Azərbaycan dilçiliyində dilin leksik qatı haqqında ilk elmi mülahizələr Ə.M.Dəmirçizadəyə məxsusdur. Ə.M.Dəmirçizadə, sözlərin və ifadələrin seçilməsini insan təfəkkürü ilə əlaqələndirərək, dilin funksional təbiətini izah etmişdir. O, dilin müxtəlif üslublarda və fərqli kommunikativ məqsədlərə xidmət edən xüsusiyyətlərini dərinlən araşdırmış və dilin müxtəlif qatlarını təhlil edərək leksikanın sosial və mədəni əhəmiyyətini vurğulamışdır [1, s. 25].

İngilis dilçiliyində isə funksional dilçilik sahəsində önəmli yer tutan alimlərdən J.R.Firth, M.A.K.Halliday, John Sinclair və W. Labovun adlarını qeyd etmək olar. J.R.Firth, dilin yalnız struktur baxımından deyil, eyni zamanda sosial və mədəni kontekstdə necə işlədiyini də araşdırmışdır. O, dilin istifadə olunduğu konkret vəziyyətlərdəki funksiyasına diqqət yetirərək, dilin leksik xüsusiyyətlərinin müxtəlif kontekstlərə görə dəyişdiyini vurğulamışdır. Onun ən məşhur yanaşması "konkret kontekstdə dilin mənası"dır. Bu yanaşmaya görə, bir sözün və ya ifadənin mənası yalnız dilin qrammatik strukturu ilə deyil, həm də onun istifadə olunduğu sosial və mədəni mühitlə müəyyənləşir [4, s. 136].

M.A.K.Halliday funksional dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm rol oynamış bir dilçidir. O, "Funksional qrammatika" adlandırdığı nəzəriyyəsində dilin necə işlədiyini və müxtəlif kommunikativ məqsədləri necə yerinə yetirdiyini izah etmişdir. M.A.K.Halliday, dilin yalnız qrammatik strukturlarından deyil, həm də onun sosial funksiyalarından, yəni nə məqsəd daşıdığından asılı olaraq dəyişdiyini irəli sürmüşdür. O, dilin üslublarını təhlil edərək, həmçinin leksikanın bu üslubların həyata keçirilməsindəki rolunu vurğulamışdır. M.A.K.Hallidayə görə, dilin leksik quruluşu kommunikativ məqsədlərə xidmət edir və dilin müxtəlif funksional üslublarında, məsələn, elmi, bədii və ya ictimai-siyasi üslubda fərqli leksik seçimlər edilir [5, s. 102].

John Sinclair, həmçinin İngilis dili və leksikologiya sahəsində aparıcı alimlərdən biridir. O, leksik təhlilin önəmini vurğulamış və dilin leksik strukturunun funksional təhlilinə diqqət yetirmişdir. J.Sinclair, ingilis dilindəki sözlərin və ifadələrin yalnız qrammatik funksiyalarına deyil, eyni zamanda onların sosial və mədəni kontekstdə necə istifadə olunduğuna da fokuslanmışdır. O, leksikanın dilin müxtəlif üslublarında və fərqli kommunikativ məqsədlərdə necə seçildiyini tədqiq edərək, dilin tətbiq olunduğu hər bir sahənin özünəməxsus leksik xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir [7, s. 45].

William Labov dilin leksik strukturlarını sosial fərqliliklərlə əlaqələndirən bir dilçidir. O, xüsusilə ingilis dilindəki müxtəlif dialektlərdə və sosial təbəqələr arasında leksik fərqləri təhlil etmişdir. W.Labov, dilin müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə necə dəyişdiyini və leksikanın bu dəyişikliklərə necə cavab verdiyini göstərmişdir. Onun işləri, leksikanın funksional istifadə olunduğu yerlərdə, məsələn, ictimai-siyasi mətnlərdə, fərqli sosial qrupların və ya dövlət orqanlarının necə ünsiyyət qurduğunu başa düşmək üçün çox önəmlidir [6, s. 113].

İctimai-siyasi mətnlərin məqsədini və ideyasını aydın şəkildə çatdırmaq üçün sadə və qısa cümlələr, eləcə də rəsmi və hüquqi anlamda qəbul olunan terminlərdən istifadə olunur.

İctimai-siyasi mətnlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də söz səviyyəsinin konkret və dəqiq olmasıdır [3, s. 20]. Burada məqsəd, qarşı tərəfə yanlış anlama və ya təhrif olunmuş informasiya verməmək, əksinə, verilən məlumatın tam və aydın şəkildə çatdırılmasıdır. Bu mətnlərdə sözlər və ifadələr dəqiq və məntiqli şəkildə istifadə olunur ki, bu da mətni oxuyan və ya dinləyən şəxsə dəqiq məlumat əldə etmək imkanı verir.

Dövlət sənədində və ya bir seçki bəyannaməsində istifadə olunan dil çox vaxt konkret, rəsmi və terminologiya ilə zəngin olur. Belə mətnlərdə "*legislation -qanunvericilik*", "*electoral rights - seçki hüquqları*",

"*interest of the state - dövlətin mənafeyi*" kimi sözlər istifadə edilə bilər ki, bunlar yalnız müəyyən hüquqi və siyasi mənalara sahibdir və cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən aydın başa düşülür.

Bu tip mətnlərin özünəməxsus xüsusiyyəti həm də onların sosial və hüquqi əhəmiyyətini göstərir. Məsələn, dövlət tərəfindən verilən bəyanatlar, rəsmi qərarlar və ya ictimai-siyasi müzakirələr zamanı bu cür mətnlərdə söz seçimi vacibdir ki, mesajın düzgün və inandırıcı şəkildə çatdırılması təmin olunsun. Bu zaman sözlər və ifadələr həm də qanunla tənzimlənən qaydalara, etiketə və etik standartlara uyğun olmalıdır. Bu xüsusiyyətləri daha aydın şəkildə görmək üçün aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək.

Drones – bu texnologiya müharibənin müasir dövründə döyüş meydanında üstünlük təmin etmək üçün geniş şəkildə istifadə olunur. Dronlar hədəfləri uzaq məsafədən dəqiq şəkildə vurmağa imkan verir.

Russian peacekeepers – müharibələrdən sonra sülhü qorumaq məqsədilə hərbi qüvvələrini göndərən ölkələrin göndərdiyi sülhməramlı qüvvələri təmsil edir. Rusiya, bu münasibətdə Dağlıq Qarabağ bölgəsinə sülhməramlı qüvvələr göndərmişdir.

Long-term political resolution – Uzunmüddətli siyasi həll. Müharibənin dayandırılması razılaşması olsa da, hələ də münaqişənin siyasi və hüquqi əsasda tam olaraq həll olunmadığını göstərən ifadə.

Political and military landscape – Siyasi və hərbi mənzərə. Müharibənin nəticəsi olaraq bölgədəki siyasi və hərbi vəziyyətin dəyişməsinə göstərir.

Territorial gains - bu termin müharibə və ya hərbi əməliyyatlar nəticəsində bir dövlətin digərinin ərazilərini nəzarət altına alması ilə əlaqədardır.

Nümunələrdən göründüyü kimi, leksikanın və üslubun özünəməxsus keyfiyyətləri ilə bu mətn standart sözlərlə birlikdə, fikrin lakonikliyi və eyni zamanda heç bir əlavə olunmadan söz, söz birləşmələri və onların əlaqəsindən əmələ gələn cümlə və mətn səviyyəsində çıxış edən ictimai-siyasi məzmunlu sintaktik vahiddir. Bu tip mətnlərdə ifadələrin qısa, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla verilməsi vacibdir.

İctimai-siyasi məzmunlu mətnlərdə tez-tez istifadə olunan sözlər və ifadələr, adətən, dilin müxtəlif üslublarında - rəsmi, elmi və hüquqi üslubda - geniş şəkildə qəbul edilmiş standart terminlərdir. Bu terminlər xüsusi məna daşıyır və oxucuya məlumat vermək məqsədi güdür. Məsələn, "*ceasefire agreement - atəşkəs razılaşması*", "*peacekeeping forces - sülhməramlı qüvvələr*", "*territorial integrity- ərazi bütövlüyü*" kimi ifadələr standart anlayışlar olaraq bu tip mətnlərdə tez-tez rast gəlinir.

İctimai-siyasi məzmunlu mətnlərdə fikrin lakonik şəkildə ifadə edilməsi çox önəmlidir. Bu o deməkdir ki, hər bir cümlə konkret və aydın olmalı, əlavə, boş sözlərdən və təkrarlamalardan qaçınmalıdır. Məqsəd, oxucuya yalnız lazımı və konkret məlumatı çatdırmaqdır. Cümlə strukturu qısa və mənalı olur ki, bu da mətnin səmərəli anlaşılmasına şərait yaradır.

İctimai-siyasi mətnlərdə sözlər arasında əlaqə çox mühüm rol oynayır. Sözlər və söz birləşmələri arasındakı əlaqə cümlə və mətn səviyyəsində məna təşkil edir. Məsələn, "*intensification of military operations - hərbi əməliyyatların intensivləşdirilməsi*", "*sübh sazişi imzalanması - signing of a peace agreement*" kimi ifadələrdə sözlər birləşərək konkret bir hadisə və ya proses haqqında məlumat verir.

İctimai-siyasi mətnlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də fikrin dəqiqliyidir. Burada müəllif heç bir əlavə təfərrüata yer vermədən yalnız fakt və hadisələri qeyd edir. Məsələn, "*The ceasefire agreement was signed on November 10.- Ateşkəs sazişi 10 noyabr tarixində imzalanıb*" kimi bir ifadə konkret faktı və hadisəni aydın şəkildə çatdırır.

İctimai-siyasi xarakterli mətnlərin tərcüməsi zamanı ən önəmli məsələlərdən biri, mətnin orijinal dilin üslubunu və söz səviyyəsini qorumaqdır. Tərcümə edilən mətnə həm məzmunun, həm də üslubun dəqiqliklə qorunması vacibdir. İctimai-siyasi mətnlər çox vaxt rəsmi, hüquqi, diplomatik və ya informasiya məqsədli olduğu üçün burada istifadə olunan terminlər, ifadələr və cümlə quruluşu çox vacibdir.

İctimai-siyasi xarakterli mətnin tərcüməsi, müəyyən söz səviyyəsini gözləməklə həyata keçirilir. Bu, mətnə istifadə olunan dil və terminlər kimi elementlərin doğru şəkildə digər dilə çevrilməsi və eyni zamanda həmin dilin üslubunun qorunması deməkdir. Tərcüməçi, həmçinin mətnin üslubunun saxlamaqla yanaşı, tərcümə olunan dilin rəsmi və formal tonunu da qoruyur.

Növbəti nümunəni nəzərdən keçirək. Aşağıdakı mətn ABŞ-ın 2024-cü il prezident seçkiləri haqqında ümumi məlumatı verir:

The 2024 U.S. presidential election is a significant event that will determine the country's political future. The main competition is expected to be between the Republicans and Democrats.

Former President Donald Trump is running for president again after winning the 2016 election. Trump focuses on economic recovery, immigration, and foreign policy, aiming to gain voter support with a more aggressive approach.

President Joe Biden, who was elected in 2020, is running again as the Democratic candidate. He promises stability in domestic and foreign policy, as well as protection of democratic values.

The 2024 election takes place in a time of debate over issues such as the economy, healthcare, and foreign policy. Political divisions and rising radicalism in the U.S. make the election results uncertain [6].

The political future of the country - bu ifadə "*ölkənin siyasi gələcəyi*" deməkdir. Burada "*political*" (siyasi) və "*future*" (gələcək) sözləri ümumiyyətlə ölkə və onun inkişafı ilə bağlı olan aspektləri ifadə edir.

Significant event – mühüm hadisə - bu termin adətən geniş miqyaslı, nəticələri olan və diqqət çəkən hadisələri ifadə edir.

Republicans and Democrats - Bu, ABŞ-da ən çox tanınan siyasi partiyaların adlarıdır. *Respublikaçılar* və *Demokratlar* ifadələri məhz ABŞ-da siyasi partiya mənsubiyyətlərini göstərir. Hər iki termin düzgün şəkildə tərcümə olunub.

Domestic and foreign policy - *daxili və xarici siyasət* anlayışları, dövlətin daxili və beynəlxalq əlaqələrini ifadə edir. Bu terminlər siyasi və beynəlxalq hüquqda geniş istifadə edilir.

To maintain stability and democratic values – *sabitliyi və demokratik dəyərləri qorumaq* sözləri burada mövcud siyasi və sosial nizamı qorumağı və demokratik prinsipləri müdafiə etməyi ifadə edir.

Importance of the elections - *seçkilərin əhəmiyyəti* - burada seçkilərin cəmiyyət və ölkə üçün nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamaq üçün istifadə edilir.

Political divisions – *siyasi bölünmələr* - burada cəmiyyətdəki və ya ölkə daxilindəki fikir ayrılıqlarını ifadə edir. Bu termin ümumiyyətlə siyasi münaqişələr və qeyri-birliklər üçün istifadə olunur.

İctimai-siyasi xəbərlərdə yer alan mətnlər əsasən oxucunu məlumatlandırmaq, hət hansı bir hadisəni həll etmək məqsədini daşıyır. Belə mətnlər bir qayda olaraq şərhəz verilir və konkret məqsədə yönəlmiş olur. Xəbərlər, tez-tez faktlara əsaslanaraq, obyektiv və şərh edilmədən təqdim olunur. Bununla yanaşı, ictimai-siyasi xəbərlərdə verilən məlumatlar, hansısa hadisənin nə zaman, harada və necə baş verdiyini izah edir.

İctimai-siyasi məzmunlu mətnlərin yazılmasında xüsusi lüğət mövcuddur ki, bu sözlər də ictimai-siyasi məzmunlu mətnin yaranmasında böyük rol oynayır. Yəni adi danışqdan fərqli olaraq, bu lüğət ictimai-siyasi sözlərdən, xüsusi iqtisadi-siyasi terminlərdən və s. ibarət olur. Məsələn:

It looks like the profit will exceed the projected goals for Q1. [10] - Görünür, gəlir birinci rüb (Q1) üçün nəzərdə tutulan hədəfləri (məqsədləri) üstələyəcək.

Buradakı "profit" sözü "gəlir" kimi tərcümə olunsa da, daha doğru tərcümə "mənfəət" olardı. İqtisadi terminlərdə "gəlir" (income) ümumi gəliri, "mənfəət" isə gəlir və xərclər arasındakı fərqi ifadə edir. Bu kontekstdə "profit" məhz şirkətin müəyyən bir dövr ərzində əldə etdiyi gəliri, mənfəəti göstərir, buna görə də "mənfəət" daha dəqiqdir.

İctimai-siyasi mətnlərdə istifadə olunan terminlərin və ifadələrin düzgün anlaşılması üçün aşağıdakı kriteriyalar nəzərə alınmalıdır [1, s. 135]:

1. *Kontekstual mənalar*: İctimai-siyasi leksikada bir sözün mənası yalnız onun öz təbii mənası ilə müəyyən olunmur, eyni zamanda həmin sözün istifadə edildiyi kontekst də çox önəmlidir. Məsələn, "power - güc" sözü adi dil üçün sadə bir anlayış olsa da, ictimai-siyasi mətnlərdə bu, siyasi, hüquqi və ya iqtisadi güc kimi xüsusi mənalar daşıya bilər.

2. *Texniki və xüsusi terminlər*: İctimai-siyasi leksikada istifadə olunan çoxsaylı terminlər xüsusi sahələrə aid olur, məsələn, iqtisadiyyat, hüquq, demokratiya, seçkilər, hüquq-mühafizə orqanları və s. Bu terminlər hər bir kontekstdə müəyyən bir anlayışı ifadə edir və onların tərcüməsi çox diqqət tələb edir.

3. *Sosial və mədəni baxış*: İctimai-siyasi mətnlər müəyyən bir cəmiyyətin dəyərlərinə, siyasi görüşlərinə və ya ideologiyalarına əsaslanır. Bu səbəbdən, bu mətnlərdə istifadə olunan terminlər, tərcümə zamanı, müəyyən sosial və mədəni baxış açıqlarının nəzərə alınmasını tələb edir. Bu, tərcümənin yalnız sözün tərcüməsindən ibarət olmadığını, eyni zamanda mənanın doğru şəkildə ötürülməsini də təmin edir.

4. *Dil fərqlilikləri*: Hər bir dilin özünün təbii qrammatik, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri vardır. İctimai-siyasi mətnlərdə isə bu xüsusiyyətlər bəzən başqa dillərdə çətinlik yarada bilər, çünki hər bir dil özünün özünəməxsus strukturunu və ifadə tərzini istifadə edir. Bu səbəbdən, tərcümə edərkən yalnız birbaşa tərcümə etməklə kifayətlənmək olmaz. Tərcüməçinin həmçinin mətni doğru şəkildə uyğunlaşdırması və mədəni fərqləri nəzərə alması vacibdir.

İctimai-siyasi mətnlərin tərcüməsi zaman, yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də mədəni, ideoloji və sosial səviyyədə də xüsusi diqqət tələb edir. Bu mətnlər müəyyən bir məqsədə xidmət edir və onların tərcüməsi zamanı bu məqsədin də qorunması lazımdır.

Nəticə. İctimai-siyasi leksika, cəmiyyətin və dövlətin həyatını əks etdirən terminlər və ifadələrdən ibarət olan xüsusi bir dil sahəsidir. Bu leksikada istifadə olunan terminlər, təkcə dilin adi sözləri deyil, eyni zamanda müəyyən bir sahəyə aid, xüsusi mənaya malik söz və ifadələrdir. Bu sözlər müəyyən bir siyasi, iqtisadi, hüquqi və ya sosial kontekstdə işlədilir və bu səbəbdən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə, Ə.M. Azərbaycan dilinin leksikası və sosial funksiyaları. Bakı, - 1973, - 250 s.
2. Галперин, И.Р. Лексика и структура языка. Москва, Наука, - 1960, - 343 с.
3. Fairclough, N. Language and Power. Routledge. – 2015. – 420 p.
4. Firth J.R. Papers in Linguistic Methodology. London, Oxford University Press - 1957, - 336 p.
5. Halliday, M.A.K. Language as Social Semiotic. London, Edward Arnold – 1978, - 208 p.
6. Labov, W. Sociolinguistic Patterns. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, - 1972, - 426 p.
7. Sinclair, J. Collins Cobuild English Dictionary (Lexical studies). Glasgow, HarperCollins Publishers, - 1991, - 1,432 p.

Açar sözlər: ictimai-siyasi mətnlər, siyasi leksika, ictimai leksik lay, mətnin leksik tərkibi, ədəbi və qeyri-ədəbi lay

Keywords: socio-political texts, political lexicon, social lexical layer, lexical composition of the text, literary and non-literary layers.

Ключевые слова: общественно-политические тексты, политическая лексика, социальный лексический слой, лексический состав текста, литературный и нелитературный слои.

Xülasə

Müasir dövrdə dil məsələləri, xüsusən də ictimai-siyasi sahədə, daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir dilin özünəməxsus leksik xüsusiyyətləri var və bu xüsusiyyətlər dilin sosial həyatdakı funksiyasını təmin edir. Məqalədə, ictimai-siyasi mətnlərdə geniş şəkildə istifadə olunan xüsusi sözlərin və terminlərin (siyasi, iqtisadi, hüquqi terminlər, beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunan ifadələr və s.) müəyyən edilməsi və bu terminlərin dilin inkişafındakı rolunun təhlili qarşıya məqsəd qoyulub. Həmçinin, ictimai-siyasi mətnlərin tərcüməsi zamanı leksik xüsusiyyətlərin qorunmasının vacibliyi və tərcüməçilərin bu terminləri necə düzgün və effektiv şəkildə tərcümə etmələri vurğulanır.

Lexical Features of Socio-Political Texts in English

Summary

In the modern era, language issues, especially in the socio-political sphere, hold greater significance. Every language has its distinctive lexical features, and these features play a crucial role in fulfilling the language's function in social life. The article aims to identify specific words and terms (such as political, economic, and legal terminology, expressions used in international relations, etc.) that are extensively employed in socio-political texts, and to analyze the role these terms play in the development of the language. Furthermore, the article highlights the importance of preserving lexical features in the translation of socio-political texts, as well as how translators should accurately and effectively render these terms.

Лексические особенности общественно-политических текстов на английском языке

Резюме

В современном мире языковые вопросы, особенно в общественно-политической сфере, имеют особое значение. Каждый язык обладает своими уникальными лексическими особенностями, которые обеспечивают его функцию в социальной жизни. В статье ставится цель определить специфические слова и термины (политические, экономические, юридические термины, выражения, используемые в международных отношениях и т.д.), которые широко используются в общественно-политических текстах, а также проанализировать их роль в развитии языка. Также подчеркивается важность сохранения лексических особенностей при переводе общественно-политических текстов и то, как переводчики должны правильно и эффективно переводить эти термины.

RƏYÇİ: E.Vəliyeva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNVERSİYANIN TƏHLİLİ

Giriş. Məlumdur ki, cümləni təşkil edən sözlərin yerini dəyişməsi hadisəsi inversiya adlanır. Mübtəda ilə xəbərin yerdəyişməsi nəticəsində yaranan inversiya sintaktik səviyyədə baş verən inversiya olub, üslubi çalar yaradır. İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində inversiyanın baş verməsi emosionallığı, hiss-həyəcanı və s. çatdırmaq üçün bilərəkdən edilir. Müəllif öz hiss və emosiyalarını oxucuya çatdırmaq üçün bilə-bilə xəbərlə mübtədanın yerini dəyişir. Əgər şair öz şeirində nəzmdən nəsrə keçirsə, bu halda şeirin ifadəliliyi azalır, lakin psixoloji effektin yüksəlməsi müşahidə olunur.

İngilis dilinin analitik və sabit strukturlu olması faktına baxmayaraq, bu dildə də söz sırası pozula bilər, başqa sözlə desək inversiyanın baş verməsi labüddür. Bu zaman üslubi effektin yaranması üçün inversiya baş verir. Lakin qeyd edək ki, bədiiyin, bədii effektin təzahürü üçün cümlədə süni şəkildə inversiyanın yaradılması yolverilməzdir.

Tədqiqat. Bir qayda olaraq, poeziyada vəznin, eləcə də qafiyənin yaranması üçün inversiyanın baş verməsi mütləqdir.

İngilis dilində inversiya hadisəsi fərqli vəziyyətlərdə təzahür edir, cümlədə xəbərin mübtədadan əvvəl keçməsi sual cümlələrində özünü göstərir. Məsələn: Ali is kind. He is excited. Bu cümlələrdə əvvəlcə mübtəda, sonra xəbər gəlir. Xəbərin mübtədadan əvvəl keçməsi sual cümləsinin qurulması deməkdir. Məsələn: Is Ali kind? Is he excited?

İngilis dilində Present Continuous, Past Continuous, Present Perfect Tense və Past Perfect zaman formalarında inversiyanın yaranmasında söz sırası aşağıdakı kimi olur: Auxiliary verb (köməkçi feil) + subject (mübtəda) + predicate (xəbər). Is he writing? Was he speaking? Have you cleaned the room? Had Ted finished when Father came? [2, s. 120].

Bildiyimiz kimi, cümlənin əvvəlində inkarlıq bildirən zərf və ya zərf birləşməsi işləndikdə inversiya baş verir. He has seldom seen such fascinating pictures. Bu cümlədə köməkçi feil, zərf və digər üzvlər normal yerində işlənmişdir və seldom zərfinin xüsusi vurğusu da yerindədir.

Inversiyalı cümlədə isə inkarlıq bildirən zərf əvvəl, sonra köməkçi feil, sonra mübtəda və daha sonra isə xəbər gəlir.

Seldom has he seen such fascinating pictures.

Deməli, cümləni daha emfatik, daha vurğulu, şəklin gözəlliyini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün inversiya baş vermişdir.

Üslubi nöqteyi-nəzərdən inversiyanın baş verməsi aşağıdakı hallarda mümkündür: I. İstənilən cümlənin kontekst çərçivəsində digər cümlə ilə bağlılığı, II. Məntiqi vurğunun olması. Göstərilən xüsusiyyətlərlə yanaşı müəllif nitqi spesifik olduğundan monoloq və dialoqun da özünəməxsus xüsusiyyətləri meydana çıxır. Bu baxımdan yazıçı, yaxud şairin nitqi ilə müqayisə zamanı dialoqun da özünəməxsus mənası, ekspressivliyi, emosionallığı və s. digər psixoloji təsir formaları qüvvətli şəkildə özünü göstərir. Müəllif nitqində inversiyanın baş verməsi ilə surət və personajların nitqi daha ekspressiv, daha aydın və ifadəli olur.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində inversiyanın baş verməsi dilin inkişaf qanunları və normaları əsasında realizə olunur. Bu zaman sözün morfoloji əlamətləri, sintaktik funksiyası, cümlənin müəyyən üzvü kimi çıxış etməsi, eləcə də sintaktik bağlılığın mövcudluğu daha vacib xüsusiyyətlər kimi meydana çıxır.

Deməli, hər 2 dildə həmçinin üslubi inversiyanın səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxır. Cümlənin xəbərindən sonra mübtədanın işlədilməsi emosional-ekspressiv nitqi xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biridir [1, s. 128].

Mübtəda və xəbərin yerdəyişməsi cümlənin semantikasını qabarıq şəkildə üzə çıxarır.

Göründüyü kimi, cümlədə xəbər böyük əhəmiyyət daşıyır və o biri üzvlərlə əlaqə yaradır. Bununla yanaşı, mübtəda cümlədə vacib funksiyayı yerini yetirir.

İngilis dilində olduğu kimi, bizim dilimizdə də inversiyanın məntiqi əsaslarla baş verdiyini görmək mümkündür. Hər 2 dildə irəli sürülən fikir daha dolğun və effektiv olur.

Baş üzvlərin cümlədə əvəzlənməsi dilin üslubi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir:

1. Azərbaycan dilində hiss-həyəcan bildirən cümlədə xəbər 1-ci işləndiyi halda mübtədanın cümlənin axırında işlədilməsinə rast gəlik. Belə olan təqdirdə cümlənin ifadəliliyi yüksəlir. Məsələn: Yaşasın Qarabağ! Yox olsun düşmənlərimiz! Nümunələrdə verilmiş yox olsun, yaşasın və s. tipli sözlər mübtədadan sonra işlənərsə, cümlələrin ekspressivliyi azalır və həyəcan hiss olunmur.

2. Bədii ədəbiyyatda tez-tez cümlənin xəbərinin əmr formasında işlədilməsinə rast gəlik. Bu tip cümlələr aşağı tonla tələffüz olunur və hiss-həyəcanı ifadə edir. Onların həmçinin yüksək tonla deyilməsi müraciətin olunmasına işarə edir.

3. Bir sıra hallarda nida və sual cümlələrinin xəbərinin mübtədadan qabaq işlədilməsinin şahidi oluruq. Bu halda xəbər məntiqi vurğu daşıyır və yüksək intonasionalı olur. Qeyd edək ki, adı çəkilən halların baş verməsi nəzm janrını xarakterizə edən xüsusiyyətlər hesab olunur. Poeziyada vəznin və qafiyənin olması labüddür, inversiyanın baş verməsi obrazlılığın ifadəsindən yaranır.

Aydındır ki, yazıçının öz əsərində insan gözəlliyini, lirikanı tərənnüm etməsi inversiyanın baş verməsini labüd edir. Belə olan halda əsəri oxuyan şəxs estetik zövq alır, yüksək əhval-ruhiyyəyə malik olur və nəticədə onda gözəl hisslər formalaşır.

İkinci dərəcəli üzv kimi tamamlıq cümlədə vacib funksiyanı yerinə yetirir. Tamamlıq bildiyimiz kimi, mübtədə və xəbərin arasında olur

4. Azərbaycan dilində tamamlıq baş üzvlər arasında işlənsə də, eyni zamanda öz yerini dəyişməklə inversiya hadisəsinin yaranmasına səbəb olur və belə halın təzahür etməsi birbaşa üslubla bağlıdır. Məsələn: Haramzadəni biz də gördük (M.İbrahimov). Uşaqlara bilik lazımdır. Deməli, mübtədə məntiqi vurğu daşıyarsa xəbərin yanında işlənir. Verilən nümunələr sabit cümlə quruluşuna malikdir. Cümlədə tamamlıqla mübtədanın bir-birini əvəzləməsi çıxışlıq halda işlənmiş tamamlığın diqqətə çatdırılmasından irəli gəlir. Uşaqlardan zəifləri də irəli çıxıdılar.

Qeyd edək ki, şəxssiz cümlələrin mübtədəsi olmadığından bu tip cümlələrdə əvvəlcə 1-ci yerdə tamamlıq gəlir. Bu hal həm də dil norması əsasında baş verir:

1. Tamamlıqla xəbərin yerlərini dəyişməsi də mümkündür və bu üslubla bağlı məqamdır. Bu halda xəbərin məntiqi vurğu daşması və cümlənin qüvvətli intonasiya ilə deyilməsi mütləqdir. Məsələn: Qaytar mənim sevgimi (F.Qoca. Ömürdən səhifələr.)

Bədii ədəbiyyatda rast gəldiyimiz dialoq və monoloqlarda tamamlığın cümlənin lap axırında işlənməsi də üslubun tələbindən irəli gəlir. Cümlənin baş üzvləri sabit xarakter daşısa da, 2-ci dərəcəli üzv olan zərflik cümlənin yetəri qədər sərbəst üzvü kimi çıxış edir və zərfliyin bu mövqeyi üslubi çalarla bağlıdır. Zərfin məna növləri arasında tərz hərəkət zərfləri forma və məzmun etibarı ilə daha sərbəstdir. Onların sərbəst pozisiyada işlədilməsi düşüncədə və anlayışda bir qədər çətinlik yaradır. Zərfin bu növü məntiqi daşmadığı halda aid olduğu sözün əvvəlində gəlir. Nümunə üçün: Heyran ağlaya-ağlaya atasının yanına qaçdı.

Bir qrup zərflər (sonra, səhər, axşam, ertəsi gün və s.) əksər hallarda ya mübtədadan əvvəl, ya da mübtədadan sonra gəlir. Misalları nəzərdən keçirək: O, səhər rayona yola düşəcək. Səhər o, rayona yola düşəcək.

Qeyd edək ki, məntiqi vurğunun köməyi ilə səhər zaman zərfinin cümlədəki mövqeyi dəyişə bilər. Səbəb-məqsəd zərflərinin isə cümlədə yeri bir qədər fərqlidir. Bir çox hallarda bu zərflər mübtədadan əvvəl işlənsələr də, bəzi hallarda mübtədanın və xəbərin arasında işlənirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzm janrının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq inversiyanın baş verməsi təbiiidir. Yəni bu zaman həm əsas üzvlər, həm də ikinci dərəcəli üzvlər qrammatik normalara tabe olmayaraq ya aid olduqları leksemlərdən sonra işlənirlər, ya da cümlənin axırında işlənirlər. Bununla yanaşı nəzərdə də yer zərfliklərinin inversiyasına rast gəlinir. Əsasən bu hal özünü əmr cümləsində göstərsə də, xahişi və nəsihəti ifadə edir.

İngilis dilindən fərqli olaraq ana dilimizdə ikinci dərəcəli üzv kimi təyinin yeri daha sabitdir. Belə ki, hər 2 dildə təyin təyin olunan sözdən öndə işlənir və onlar bədii əsərdə təsviri daha da ifadəli və emosional şəkildə təqdim etməyə xidmət edirlər.

Bədii ədəbiyyatda özünəməxsus roluna görə fərqlənən bədii təyinlər aid olduqları sözləri kifayət qədər qabarıq və ifadəli tərzdə təqdim edirlər. Məsələn:

Göy, yaşıl və qızılı rəngli göy qurşağının gözəlliyi bizi valeh etdi (İ.Şıxlı. Seçilmiş əsərlər. I c.).

Hər 2 dildə inversiyanın spesifik xüsusiyyətlərini daha da aydınlaşdırmaq üçün bu dillərin spesifik söz sırasına diqqət yetirmək və fərqləri müəyyənləşdirmək vacibdir:

1) İstər İngilis, istərsə də Azərbaycan dili morfoloji strukturu baxımından fərqli dil ailələrinə məxsusdur. Belə ki, ingilis dili analitik dil olub Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan alman qolunu təmsil etdiyi halda, ana dilimiz iltisafı strukturlu dil olub Türk dil ailəsinin Altay yarımqrupuna aiddir.

2) Əksər Hind-Avropa dillərinə oxşar olaraq ingilis dilində də hər bir cümlə növünün spesifik sintaktik strukturu mövcuddur, deməli bu halda söyləmin kommunikativ tipinin müəyyənləşdirilməsi önəmli faktordur. Bildiyimiz kimi, ingilis dilində inversiya əksər hallarda sual cümləsində təzahür edir. Məsələn: Are you satisfied with your marks? Is Mark Benjamin's friend? Göründüyü kimi, verilən cümlələr ümumi sual cümlələri olmaqla yanaşı eyni zamanda natamam inversiyadır. Xüsusi sual cümlələrinin inversiyası bir qədər fərqli şəkildə baş verir. Bu zaman sual əvəzliyi və sual zərfliyinin iştirakı ilə yanaşı yarımköməkçi xəbər də işlədilir. Misal üçün: How could you carry that luggage? Where should he move? Why didn't you leave the house on time?

Bir sıra sual cümlələrində söz sırası sabit qalır və biz sual cümlələrinin əvəzliyinin mübtədə funksiyasında çıxış etməsinə rast gəlirik. Deməli, burada inversiyanın olmadığını görürük. Misal üçün: Who intends to take this responsibility? What book are you going to choose?

Aydındır ki, ingilis dilində sual cümlələrində inversiyanın baş verməsində həmçinin təyin, tamamlıq və zərflik də iştirak edir. Həmçinin zərflik, tamamlıq və təyin nisbətən cümlədə bir qədər aktiv şəkildə yerini dəyişir, yəni cümlədə onlar fərqli hissələrdə olur. Aşağıdakı misalları nəzərdən keçirək: Always she gets to the University on time? Skillfully plays Mike the guitar. Patiently did the teacher explained all the grammar rules. Always Mary goes to the University with her father.

Yuxarıda verilən misallardan aydın olur ki, cümlələrdə zərfliklərin yerdəyişməsi dildə ekspressivliyin yaranmasına, nitqin emosionallığına gətirib çıxarır. Belə ki, məntiqi vurğunun mübtədadan önə düşməsi səbəbindən zərfliklər də məntiqi vurğu daşıyır. Bəzi hallarda tezlik bildirən zərfliklər söyləmin axırında da işlənir və vurğu daşır.

Qeyd edək ki, limiti və inkarlıq ifadə edən zərflilər də cümlədə inversiyaya məruz qalır. Yazılı nitqə aid olmaqla onlar nitqə emosional və ifadəli çalar verir. Məsələn, Hardly had Jane left the house when it began snowing. Never has he gone to London. Never, rarely və s. kimi zərflilər cümlədə mübtədadan əvvəl gəldiyindən inversiyanın təzahür etdiyini görürük. Sözlü ifadələr kimi çıxış edən bir qrup zərflilər də inversiyaya məruz qalır. On the sofa is lying a handsome boy. Near the river ran a little while kitten. Bu tip inversiya subyektə işarə etməklə onun mövcud olduğunu göstərir və emosionallığı ifadə edir. Deməli, cümlədə üzvlərin yerini dəyişməsi ilə yanaşı nitqin də dəqiqliyinin, bütövlüyünün və ekspressivliyinin pozulmasını müşahidə edirik, bunun nəticəsi olaraq deyilən fikrin qeyri-müəyyən olması oxucuda yaxud dinləyicidə bir qədər çəşqinlik yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, as bağlayıcısı ilə işlənən cümlələrin də inversiyası mümkündür. As bağlayıcısı da cümlənin hissələri — baş və budaq cümlələr arasında əlaqə yaradır. Ancaq bu bağlayıcının işləndiyi tərz-i hərəkət və səbəb-budaq cümlələrinin inversiyası mümkün deyil. Məsələn nəzərdən keçirək: Unhappy as she was, Cindrella began to cry. So və such bağlayıcıları müəkkəb cümlələr də inversiyaya məruz qalır. He spoke so badly that no one listened him. So badly did he speak that no one listened him. The beauty of the nature was such that everyone greatly shocked. Elshad is such a cute boy that everybody loves him.

To be feilinin keçmiş zaman formaları (was, were), to have feilinin keçmiş zaman forması had, can modal feilinin keçmiş zaman forması — could və shall modal feilinin keçmiş zaman forması — should işlənmiş şərt budaq cümlələrinin də inversiyasına rast gəlirik. Nümunə üçün: Should you see Baron, give my family's best regards to him.

Qeyd edək ki, özünün işləndiyi cümlə ilə əvvəlki cümlə arasında sadəcə rabitə quran zərflilərə isə bədii əsərlərdə tez-tez təsadüf edirik. Nümunə üçün: There was a couch in the room, and on that couch he lay down (John Galsworthy. The Silver Box. London, 190 s.). Göründüyü kimi, on the couch cümlənin əvvəlində verilməklə bir növ çıxışı bildirir və irəli sürülən məlumatın müəyyənliyini göstərir. Beləliklə bu zərflilə özünün işləndiyi cümlə ilə əvvəlki cümlə arasında əlaqənin təmin olunmasına xidmət edir.

Bir sıra hallarda zərflilərin baş üzvlər arasında aralıq mövqedə işləndiyini görürük. Nümunə üçün: Sam's reactions that morning was unexpected. Her thoughts since that day began to change. That morning, since that day kimi zərflilərin mübtədadan sonra işlənməsi həmin baş üzvlərin bir-biri ilə bağlılığından irəli gəlir. Bununla yanaşı, bədii əsərlərdə ever və never zərfliləri işlənmiş cümlələrdə inversiyanın baş verdiyini müşahidə edirik.

İngilis dilində tamamlığın bir qayda olaraq cümlənin xəbərindən sonra işləndiyini bilir. Bir sıra hallarda isə o mübtədadan qabaq işlənir. Bu tip inversiyanın baş verməsi yalnız və yalnız mətnin içərisində mümkündür. Çünki, məndən kənar cümlənin əvvəlində işlənmiş tamamlıq qeyri-müəyyən məzmunla malik olur. Belə hallara bədii əsərlərdə rast gəlirik. Təbii olaraq sual yaranır:

—Nə üçün tamamlıq cümlənin lap əvvəlində işlənir. Aşağıdakı izahlar bu suala aydınlıq gətirir:

1. Əgər tamamlıq cümlənin lap əvvəlində işlənirsə, deməli özündən əvvəl işlənmiş cümlələrin mənasına aydınlıq gətirir və həmin məzmunun ümumiləşdirilməsinə xidmət edir.

2. İşarə əvəzliyi kimi çıxış edən və 1-ci gələn tamamlıq özünün işləndiyi cümlə ilə əvvəlki cümlə arasında əlaqənin təmin olunmasına xidmət edir və bir növ bağlayıcı qismində iştirak edir. Ona görə də bu növ tamamlıq cümlədə yoxdursa, deməli cümlələr arasında məna dəqiq deyil, qeyri-müəyyən olur.

3. Bundan əlavə, həmin tamamlıq cümlənin əvvəlində işlənməklə irəli sürülən fikrin tənzimlənməsində, və həmin məzmunun məchul məna daşmasına təkan verir. Məhz bu səbəbdən insanın nitqi daha təsirli, ifadəli və həyəcanlı olur və üslubi xüsusiyyət daşıyır. Yəni, irəli sürülən fikirlər müəyyənlikdən qeyri-müəyyənliyə tərəf yönəlir.

Digər cümlə növləri ilə yanaşı nida və əmr cümlələrinin də inversiyasına rast gəlirik. Bu tip cümlələr nitqin emosionallığını yüksəldir, üslubi baxımdan güclü olur. Nümunə üçün: Take whatever you need. God, was I right! What a clever boy you are!

Bir faktı da vurğulayaq ki, arzu bildirən daşlaşmış frazaların inversiyası dildə tez-tez təzahür edir. Bu tip cümlələrdə xəbər Present Subjunctive Mood forması ilə işlədilir.

Long Live Azerbaijan!

May power to his elbow!

Every success to you!

Müasir ingilis dilində bir qrup qəliblənmiş frazalarda mübtədə düşür. Bu tip sabit ifadələr şifahi nitqdə istifadə olunur.

(God) bless him!

Allah perish him!

God Almighty deals him!

Atalar sözü və deyimlərdə inversiyanın baş verməsi də məlumdur.

Nəzm janrında inversiyanın baş verməsi bədii əsərdə obrazlılığı, ifadəliliyi yaradır. Məsələn: Never put all your eggs in one basket. Never go to a doctor whose office plants have died.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əsərin bədii gücünü yüksəldən inversiya eyni zamanda oxucuda stimula yaradır və diqqəti cəlb edir.

“İngilis və Azərbaycan dillərində inversiyanın təhlili” adlı elmi-tədqiqat işindən aşağıdakı qənaətlərə gəlirik:

1. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dili struktur-sintaktik baxımdan fərqli dillərdir. Bunun isə əsas səbəbi hər 2 dilin fərqli dil qrupuna daxil olması ilə izah olunur.

2. İngilis və Azərbaycan dilləri spesifik qanun və qanunauyğunluqları özündə ehtiva edir.
 3. Azərbaycan dilində söz sırası daha sərbəstdir.
 4. İngilis dilində isə söz sırası möhkəm sintaktik səviyyədə qurulmuşdur.
 5. Cümlədə söz sırası xaos olarsa, fikrin dürüst formada irəli sürülməsi qeyri-mümkündür.
 6. Söz sırası müəyyən qanunauyğunluğa tabe deyilsə, səlis və düzgün qarşılıqlı anlaşma qeyri-mümkündür.
 7. Söz sırası qanunauyğun şəkildə sıralanmayıbsa, bunu yalnız söz yığını kimi qəbul etmək olar.
 8. Düzgün söz sırası ədəbi dilin formalaşmasında vacib faktordur.
 9. Cümlənin baş və 2-ci dərəcəli üzvlərinin müəyyən norma və qanunauyğunluqlar çərçivəsində yerini dəyişməsi onun təsir gücünü artırır, bu isə fikir və mülahizələrin ekspressivliyini və emosionallığını yüksəldir və oxucusunun marağına səbəb olur.
 10. İnversiya ilə bağlı dilçi alimlər müxtəlif yanaşmalar irəli sürmüşlər. Bir qrup dilçi inversiyanın ancaq üslubi növünün mövcudluğunu irəli sürsə də, digər qrup inversiyanın qrammatik və üslubi səciyyə daşdığını iddia edir. Belə ki, Azərbaycan dilində inversiyanın üslubi xarakter daşması sübut olunur və bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş nümunələrlə izah olunur. Bədii əsərlərdə müəllif personajın, xarakterin yaxud obrazın daxili dünyasını üzə çıxarmaq, eyni zamanda psixoloji durumunu izah etmək üçün inversiyadan istifadə edir. Deməli, söz sırasında yerdəyişmələrin baş verməsi obrazın emosiya və hisslərinin daha ifadəli verilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, müəllif ətraf gerçəkliyin, təbiətin təsvirində lirizmi daha qabarıq təqdim etmək üçün inversiyadan istifadə edir. İnversiyanın köməyi ilə surətlərin xasiyyəti, onların emosional vəziyyəti, bir-biri ilə münasibətləri ifadəli formada nəzərə çatdırılır.
- Elmi nəticə.** Yazılmış elmi-tədqiqat işində inversiya üslubi və qrammatik nöqteyi-nəzərdən izah olunmuşdur. Məlum oldu ki, komponentlərin cümlədə yerlərinin dəyişilməsi ilə cümlə öz sintaktik funksiyasını itirir və bu səbəbdən cümlələrin qavranılması qeyri-müəyyən olur.
- İnversiyanın daha da ətraflı təhlili üçün danışiq frazaları, atalar sözləri və məsəllərdən istifadə olunmuşdur. Hər 2 dildə üslubi inversiyanın emosional təsir yaratması məlum oldu. Eyni zamanda üslubi inversiyanın işlədilməsi estetik hisslərin çatdırılmasına xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Galperin I.R. Stylistics. Moscow. Higher School, 1989.
2. Raymond Murphy. Essential Grammar in Use. Oxford University Press. 2nd edition, 2007
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikas. Bakı, 1979

Açar sözlər: söz sırası, üslubi xüsusiyyət, fraza, sintaktik funksiya, dinamizm

Key words: word order, stylistic feature, phrase, syntactic function, dynamism

Ключевые слова: порядок слов, стилистическая особенность, словосочетание, синтаксическая функция, динамика

Xülasə

Yazılmış məqalə ingilis və Azərbaycan dillərində inversiyanın təhlilinə həsr olunmuşdur. Hər iki dildə inversiya hadisəsinin müxtəlifliyi söz sırasının fərqliliyindən irəli gəlir və dil nümunələri ilə izah olunur. Bədii dilin dinamikliyi gücləndirmək, personajları daha canlı təsvir etmək üçün inversiyanın işlədilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Analysis of Inversion in the English and Azerbaijani languages.

Summary

The article is devoted to the analysis of inversion in the English and Azerbaijani languages. The diversity of inversion phenomena in both languages stems from the difference in word order and is rendered by the variety of examples. The use of inversion is of great importance in order to enhance the dynamism of literary language and to describe characters more vividly.

Анализ инверсии в Английском и Азербайджанском языках

Резюме

Написанная статья посвящена анализу инверсии в английском и Азербайджанском языках. Разнообразие явления инверсии в обоих языках происходит из-за разницы в порядке слов и это объясняется с помощью языковых примеров. Использование инверсии имеет большое значение для усиления динамичности художественного языка и более яркого описания персонажей.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

DANIŞIQ ETİKASI VƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN DİLDƏ İFADƏSİ

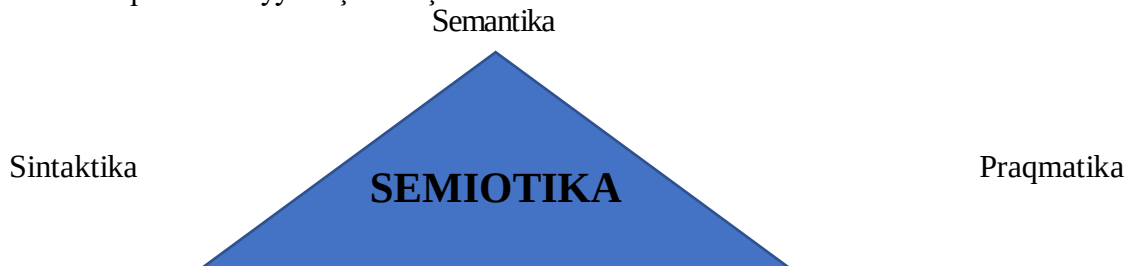
Giriş. XX əsrin sonlarından etibarən dilçilikdə lingvistik tədqiqatlar arasında dil işarəsinin ünsiyyət prosesindəki rolu, kommunikasiyada onların spesifik rolu və funksiyaları, nitq aktı zamanı dil işarəsinin potensial təsiri və s. kimi məsələlər dilçilərin nəzər diqqətini cəlb etmişdir. Bu kimi məsələlərin həlli lingvistik araşdırmaların təhlili zamanı onun obyektinə ənənəvi yanaşmanı tələb edir. Məhz toxunulan məqamlar mövzunun aktuallığına dəlalət edir.

Kommunikasiyanın milli və mədəni spesifikasiyası istənilən xalqın dili və düşüncə tərzilə birbaşa bağlı olub xalqın davranış norma və qaydalarını, əxlaqi münasibətlərini təcəssüm etdirir. Bu baxımdan dünyanın dil xəritəsinin araşdırılması prioritet məsələ sayıla bilər. Belə ki, müasir dünyamızın mədəni əlaqələrin qurulmasına, dünya dövlətlərinin qarşılıqlı anlaşmasına ehtiyacı vardır. Bu inkarolunmaz həqiqətdir ki, qloballaşan dünya yalnız və yalnız mədəniyyətlərarası əlaqələr, qarşılıqlı tərəfdaşlıq və birlik nümayiş etdirməklə əmin-amanlıq şəraitində vahid bəşər cəmiyyətini qura və mövcud ola bilər. Məhz bu reallığın gerçəkləşməsinin və gedişatının fərqli elmlər tərəfindən araşdırılması zəruri haldır. Dil və nitqin spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqi isə müasir dilçiliyin ən vacib məsələlərindən sayılır.

Əsas hissə. Kommunikasiyada insan təkcə müəyyənləşdirmir, soruşmur, qadağa qoymur, eyni zamanda ictimai münasibət və əlaqələri nizamlayır. Bununla yanaşı dil kontekstində şəxsiyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi mürəkkəb bir proses kimi özünü göstərir. Danışiq aktı zamanı kommunikasiya iştirakçılarının şəxsi keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, iştirakçılarla bağlı məlumat əldə etmək və müəyyən fikirlərin irəli sürülməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən dilin müxtəlif aspektlərdən araşdırılmasında “insan faktor”unun vacib rol oynaması açıq-aydın özünü büruzə verir. Hər bir xalq özünəməxsus olan nitq etiketi ilə təmsil olunur [3, 109]. Mədəni üsluba lakoniklik, nitqin intensivliyi, zərifliyi, o cümlədən deyimin faktlara uyğun olması, analitikliyi, pessimist və optimist tonu xasdır [1, 323].

Ünsiyyətin strategiyası danışiq aktında adresatın adresanta müəyyən niyyətli təsiri kimi xarakterizə olunur. Nitq strategiyası eyni zamanda nitq davranışı hesab olunur. Danışiq aktında kommunikatorlar öz məqsədlərini həyata keçirərkən onlar arasında məlumat mübadiləsi baş verir. Bununla yanaşı, onlar davranış və əqli vəziyyətlərində dəyişiklikləri realizə edirlər. Buna görə də danışiq aktı unikal vasitə olub ünsiyyət iştirakçıları tərəfindən birgə reallaşdırılır.

Praqmalingvistik tədqiqatlarda şəxsin danışiq tərzilə fərdi keyfiyyətlərində özünü göstərən korrelyasiya aşkar edilir. Dilçiliyin praqmatik şöbəsi hesab olunan praqmalingvistika terminini ilk dəfə dilçiliyə Ç.Morris gətirmişdir. O, semiotikanın 3 qolunu müəyyənləşdirmişdir:

Üç aspektli semiotikanın müəyyənləşdirilməsi ilə praqmatikanın sərhədləri də müəyyənləşdirildi və bununla da oxucu ilə dinləyiciyə aktiv şəkildə təsir etməklə yanaşı, məqsədə nail olmaq üçün müvafiq dil vasitəsinin işlədilməsi müəyyənləşdirildi. İstənilən xalqın danışığında tipik situasiyaların reallaşmasında mədəni stereotiplərin işlədilməsi müşahidə olunur. Kommunikativ normalar məhz mədəni stereotiplərin əsasında cəlalanır və ona riayət olunur.

Milli və mədəni nöqteyi-nəzərdən kommunikasiya aktı fərqli aspektlərdən tədqiq oluna bilər. Psixolingvistikani termin olaraq dar və geniş anlamda istifadə etmək mümkündür. Bu termin psixolingvistika anlamında işlənməklə yanaşı ünsiyyət nəzəriyyəsi kimi də başa düşülür. Ünsiyyət prosesinin milli-mədəni baxımdan araşdırılması istər nəzəri, istərsə də praktik cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyır. Müxtəlif dövlətlərdə mədəni münasibətlərin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi baxımından isə ictimai-sosial əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd edək ki, nitq fəaliyyəti zamanı dil bir o qədər də böyük əhəmiyyət daşımır. Dilin immanentliyi hamıya məlumdur. Dilçiliyin real və yeganə predmeti dildir. Nitq fəaliyyətinə aktiv təsir edən faktorların bir qismi verbal və qeyri-verbal hərəkətlərin qarşılıqlı əlaqəsində üzə çıxır. Digər tərəfdən onlar sosial faktorlardır. Bu faktorlar aşağıdakılardır: a) nitqə xas olan sosial və psixoloji funksiyaların mövcudluğu; b) nitqin sosial əhəmiyyət kəsb etməyən funksional tərəfləri.

Nitqin funksionallığına bir sıra faktorlar təsir edir: 1. Dilin magik, poetik və başqa funksiyaları; 2. Distant nitq, distant nitqin yazılı və şifahi olması; 3. Nitq fəaliyyətinin fərqli səciyyə daşıyan üslubi və funksional cəhətləri, başqa sözlə nitqin obyekt və predmeti.

Dil, təfəkkür və dünyagörüşünün qarşılıqlı əlaqəsini araşdıran B.L.Uorf bir qisim fundamental məsələlərə aydınlıq gətirir. Bu zaman o, dil və mədəniyyət fonunda həmin problemlərin həlli yollarını göstərir. B.L.Uorf hesab edir ki, insanın dünyagörüşünün formalaşmasında dil aralıq mövqe tutur. O qeyd edir ki, müəyyən icmanın mədəniyyəti və davranış tərzinə dil əhəmiyyətli təsir göstərir. Müəllif onu da vurğulayır ki, dilin özünəməxsusluğu insanın dünyagörüşünün müəyyənləşdirilməsində vacib amil sayılır. Danışq fəaliyyəti nəzəri olaraq bir sıra problemlərin həllini prioritet məsələ kimi ortaya qoyur. Həmin tələblər aşağıdakılardır: 1) Obyektiv aləmi və gerçək dünyanı fərqli dillərdə söz vasitəsilə ifadə etmək; 2) Kommunikativ aktın strukturunun müəyyənləşdirilməsi; 3) Kommunikasiyada verbal vasitələrin uzuallığının müəyyənləşdirilməsi və istifadə olunması; 4) Kommunikasiyada verbal və qeyri-verbal vasitələrin vəhdətini və milli səciyyəsinə müəyyənləşdirmək.

Kənar mədəniyyətlər hər hansı bir fəaliyyətdə, elm sahəsində, əmək prosesində ifadə olunur və bu halda milli xüsusiyyətlərin parlaq şəkildə üzə çıxdığını müşahidə edirik. Cəmiyyətin mövcud olması və yaşaması üçün əxlaqi norma və kodekslər, o cümlədən sosial davranış normaları vacib şərtir. Məhz bu prosesdə dil vacib funksiyaları yerinə yetirir. Bu mənada dil, dəqiq desək, nitq fəaliyyətinin sosial təcrübənin nəsil-dən-nəslə ötürülməsində böyük rol oynadığını vurğulamaq lazımdır. Kommunikasiya iştirakçıları arasında nitq yaxud qeyri-nitq vasitəsi ilə təəssüm olunan istənilən kommunikasiya ünsürü və komponenti sosial normalarla nizamlanır, o cümlədən nitqin köməyi ilə təzahür edən ünsiyyət dilin spesifik qayda və normaları ilə tənzim edilir. Nitq fəaliyyəti fərqli əməliyyatlar vasitəsilə reallaşır.

Danışan insanların cins fərqinə görə də hər bir dildə özünü göstərən differensiasiyalar mövcuddur ki, bu amil nə sosioloji, nə də coğrafi bölgüyə daxil edilmir. Bununla bağlı demək olar ki, araşdırmalar yox dərəcəsindədir. Bu məqamla bağlı hər hansı sual yarandıqda yalnız və yalnız xanımların nitqi diqqətə çatdırılır və onların nitqinin çox emosional olduğu vurğulanır. Əsasən dini amillərə söykənərək bir sıra təbii dillərin 2 variantını fərqləndirirlər (qadın və kişi) və belə hesab olunur ki, bu variantlar fonetik, leksik, həmçinin qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlidir. Belə ki, kişilərlə müqayisədə qadınlar kiçiltmə və əzizləmə bildirən suffikslərdən daha geniş istifadə etməklə yanaşı, emosional ifadəli frazaları da öz nitqlərində çox işlədirlər. Kişilər isə onlara nisbətən kobud, sərt və qaba sözlərdən daha çox istifadə edirlər. Bununla yanaşı hər 2 cinsin intonasiası da fərqli şəkildə təzahür edir. Deməli, nəinki nitqin mahiyyəti, eləcə də nitqin qurulmasında cins fərqinin olduğu müəyyənləşir.

Yaş meyarına görə cəmiyyət uşaqlardan, cavanlardan və yaşlılardan ibarətdir. Orta yaşlı nəsil fərqli nitqə malikdir.

Qeyd edək ki, məkan, region da nitq davranışında əsas faktor kimi özünü göstərir. Biz yaşlı nəslin danışığında kəndli, şəhərli, fərqini asanlıqla müşahidə edirik. Kommunikasiyaya daxil olan tərəflərin təhsilinə görə də nitq fərqləri özünü göstərir.

Obyektiv gerçəkliyin predmet və hadisələri, o cümlədən dilin leksik qatı linqvistik aspektdə bu və ya başqa nominativ dil vahidləri ilə uzlaşmır. Ayrı ayrılıqda qəbul edilən dil işarəsi, yaxud dil elementi düşüncə, məntiq eləcə də ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilməyə bilər. Onları mürəkkəb strukturları yaradan hücrə kimi qəbul etmək olar. Ünsiyyət zamanı biz ilk növbədə deyimləri və söyləmləri işlədirik. Bu baxımdan deyimlərin bütövlüyü onun tərkibində olan söz və ifadələrdən asılıdır. Söz və ifadələr, sabit frazalar müəyyən məna kəsb etməklə deyimlərin tərkibini real şəkildə əks etdirir.

İngilis dili həm vurğusuna, həm də intonasiasına görə fərqlidir. *Ah, qızum! Bu mənzərə çox heyranedicidir!* Bu tip nidalarda tələffüz stili hələ məktəb illərindən formalaşır. Bu tip ifadələr həqiqətdə emosiyalar, hisslər belə keçirməyəndə də istifadə olunur. Amma bu ifadə tərzləri ingilis düşüncəsinə görə qadınları və qızları həqiqi ledi kimi qəbul etməyə əsas verir.

Azərbaycanlılar “Salam!”, “Axşamınız xeyir!”, “Gecəniz xeyrə qalsın!”, “Sağ olun!”, “Salamat qalın!” və s. kimi nitq etiketləri hər bir şəxsə müraciət məqsədi daşıyır. Universal xarakter daşıyan danışq hərəkətlərinin eyni zamanda verbal hərəkətlərin milli səciyyəsinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyət kəsb etmir.

Xeyli sayda dil faktları sübut edir ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində hər 2 xalqın mədəniyyətinə aid eyni anlamı ifadə edən sözlər tərcümədə ekvivalent kimi çıxış etsə də fərqli mənalara yiyələnir.

Sözdə məna və anlam arasındakı fərq müəyyən fəaliyyət anında sözün mənasını başa düşən insanın subyektiv təcrübəsi müvafiq olmur. Sözün semantikasi obyektiv aşkarlanan predmetdir. Məsələn, mənənin dil tərəfindən əks olunması və sabitləşməsi məlumdur. Ancaq bildiyimiz kimi, məna ünsiyyət iştirakçıları tərəfindən konkret nitq fəaliyyətidir. İstənilən bir dildə sözün mənası ümumbəşəri mənaların verbalizasiyası və milli şəkli sayılır. Bəzi xalq və millətlərdə standart ünsiyyət iştirakçıları arasında baş verən danışq aktı müxtəlif sosial qaydaların köməyi ilə nizamlanır və bildiyimiz kimi hər bir kommunikativ akt sosial münasibətlər sisteminə daxil olur, belə olan halda bu situasiya təbiiyyəti ilə fərqlənir. Salam və sağollaşma fərqli xalqlarda verbal və qeyri-verbal yolla reallaşır. Adı çəkilən fərqlilik belə izah olunur:

Kommunikasiya iştirakçılarının qarşılıqlı təmasının əvvəlində salamlama etiketi kommunikativ aktın universal ünsürü sayılır və fərqli şərtlərə cavab verir.

Həm ingilislərin, həm də Azərbaycanlıların işlətdikləri kinetik ünsiyyətin həyəcanlı elementlərini müqayisə edərkən aydın olur ki, oxşar emosional situasiya fərqli ünsiyyət tipləri ilə bildirilir. Fərqli xalqlarda dil dünyagörüşü də fərqlidir. Belə ki, bir sıra dillərdə bir qrup əşya və predmetlər adsızdır, lakin belə bir məqam həmin dillər tərəfindən ətraf dünyanın düzgün şəkildə ifadə olunmasına mənfi təsir etmir. Bundan başqa eyni bir anlayış fərqli

dillərdə həm genişlənə bilər, həm də yığcamlaşa bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *baş* və *saç*, ingilis dilində *hair* və *head* və s.

Belə ki, hər 2 dildə leksik anlam bir-birinə uyğundur. İstənilən nitq etikətinin sosial və fərdi tərəfləri birlikdə vəhdət təşkil edir. Nitq etikətləri universallığı və identikliyi ilə xarakterizə olunur. Hər bir sosial dairədə mərdlik və böyüklərə hörmət mövcuddur.

Bildiyimiz kimi, nitq etikətləri nəzakətlik kateqoriyasına daxildir. Danışq etikətlərinin başlıca funksiyası kommunikatorlar arasında məsafənin qorunmasıdır. Nitq etikətinin motivləşmiş məğzini təşkil edən nəzakətlik 2 növə ayrılır: pozitiv və neqativ.

Pozitiv nəzakətliyin əsasını adresata ehtiramın bildirilməsidir və eyni zamanda razılaşmanı realizə edir. Nəzakətliyin ümumi səciyyəsi vasitəli nitqin işlədilməsindədir. Məsələn, ingilis dilində bu halı ifadə edən frazalar aşağıdakılardır:

Would you take it, please?

Could you pass me the pepper, please?

May I go out, sir? Will you come?

Can you close the door?

Qeyd etmək lazımdır ki, pragmatik rəngarənglik yalnız leksik və qrammatik yolla deyil, eyni zamanda suprasegmentlərin (intonasiya) köməyi ilə reallaşır. Məsələn, nitq aktında yalvarışları ifadə edən intonasiya, Azərbaycan dilində isə salamlama etikətinin daha çox yayılmış forması salamdır. Lakin intonasiyanın tələbinə görə salam xoşagəlməzlik, çəşqinlik, narazılıq, əsəbilik bildirə bilər. Bununla bağlı V.İ.Karasikinə görə, nitq etikətinə hətta əxlaqi kodekslə pozmaq mümkündür [2].

Etiket qaydalarına əməl etməklə eyni zamanda əxlaq normalarının da pozulması mümkündür. Qeyd edək ki, etiket həm də mədəni dəyərlərdən biri hesab olunur. Sənə səmimi şəkildə verilən **salam** laqeyd tərzdə sadəcə baş işarəsi ilə cavablana bilər. Məsələn, sənə yaxın insanın salamlının qəsdən sən tərəfdən cavabsız qalması. Şifahi danışqda istifadə olunan idiom tipli etikətlər bir çox linqvomədəniyyətlərə çox mürəkkəb görünür.

Yetəri qədər nəzakətliyin olması pragmatik modifikasiyalarla bağlıdır. Məsələn, ünsiyyətdə iştirak edən şəxslərin bir-birindən sosial məsafədə olması, danışq aktı zamanı adresat tərəfindən kifayət qədər səylərin edilməsi [5, 112].

Deməli, nəzakətliyi ünsiyyətdə iştirak edən bir şəxsin digərinə göstərdiyi ehtiram, hörmət kimi başa düşmək olar, və onun semantik çalarlarını sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Bəzən müəyyən kontekstdə nəzakətliyin həddindən artıq təzahürü səmimiyyətsizlik anlamını ifadə edir.

Bir xalqın mədəniyyəti üçün həddindən artıq nəzakətliyin digər xalqın mədəniyyətində neytral sayılması mümkün haldır. Ünsiyyətin gedişində verbal forma insanın davranış tərzinə istər fiziki, istərsə də intellektual yolla təsir göstərir. Bununla da ünsiyyət iştirakçıları kommunikasiyada bu və ya digər, açıq və məxfi şəkildə öz niyyətlərinə çatmağa cəhd edirlər. Ünsiyyətin milli-mədəni xarakteristikası aşağıdakı 3 faktorla izah oluna bilər:

Ünsiyyətin milli-mədəni xarakteristikası
1. Mədəni ənənələrlə bağlı olan faktorlar
2. Ünsiyyətin icazəli və qadağan edilmiş tipləri
3. Universal kommunikativ aktlar

Bəs etiket nədir? — Etiket ictimai məkanlarda, digər insanların əhatəsində ünsiyyət zamanı sərgilənən davranış qaydalarıdır. Davranış norması sayılan etiket ilk dəfə Fransada yaranmışdır. Etiketə görə insan cəmiyyətində davranış normaları tənzimlənir və yasaqlar silsiləsi olaraq yavaş-yavaş inkişaf edir və təkmilləşir: yaşlılara hörmət, kiçiklərə qayğı, böyükləri dinləmək, insanlara kömək etmək, ədalətli qərarlar, səmimi rəftar və s. etikətlər sayılır. Deməli, bu halda etiketlə etikanı vəhdətdə qəbul etmək mütləqləşir.

Məlumdur ki, etiket verbal və qeyri-verbal yolla reallaşır. Etikət xeyirxah hisslərin ifadəsi olub müəyyən situasiyalarda insanların istifadə etdiyi faydalı kommunikatıv vasitələri nizamlayır. Kommunikasiyada ünsiyyət iştirakçıları tez-tez nitq etiketlərini işlətməklə digərləri ilə salamlaşır, xoş sözlər deyir, hansısa işinə görə təşəkkür bildirir, birinin dərdinə şərik olub təsəlli verir, digərləri üçün fədakarlıq edir və s. Nitq fəaliyyəti məqsədli şəkildə icra edilir, dil davranışı isə avtomatik olaraq baş verir. Ünsiyyət prosesinin mürəkkəbliyini doğuran səbəblərdən biri də idraktır.

Bir qrup tədqiqatçılar idrak və şüurun eyni olduğunu iddia edirlər. Lakin məlum olduğu kimi, idrak prosesində dil və anlama mərhələsi mövcuddur. İdrakın 2 növü fərqləndirilir: 1) Eksplisit idrak; 2) İmplitit idrak.

Eksplisit idrak məntiqi idraktır, implitit idrak isə verbal olmayan idraktır, yəni qeyri-verbaldır. Həmçinin psixolinqvistik elmi bu 2 inkarı fərqləndirir. Onu da qeyd etmək ki, sözlərin semantikasi idrakın dil qatında təzahür edir, lüğəvi fon isə onun anlam qatında özünü büruzə verir. Nitqin işlədilməsinin vacibliyi kommunikasiya şəraiti ilə bağlıdır. Bir çox hallarda şərait insana, ünsiyyət iştirakçısına öz sosial funksiyasını dəqiqləşdirməyə kömək edir. İnsan verbal və qeyri verbal yolla cəmiyyətdə davranışını tənzimləyir və bu yolla həqiqətdə sosial simvolizmin araşdırılması məsələsi zəruri hal kimi meydana çıxır.

Ünsiyyət iştirakçıları, ümumiyyətlə bütün şəxslər digərlərinin davranışını düşüncəli şəkildə tənzimləməyə cəhd edir. Bu prosesdə nitqin instrumentallığı və rəmziliyi özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Külli miqdarda stereotiplər, sabit frazalar, danışq formulları mövcuddur ki, bütün bunlar ingilis dilində ready-made tipli frazalar olaraq ünsiyyət qurmağa yardım edirlər. Məsələn, təqdimatı nəzərdən keçirək:

–Cənab Mahmudov, xoş gəldiniz!

(Auditoriya yerindən qalxır)

–Salam, hörmətli xanımlar və cənablar!

–Necəsiniz, sizinlə görüşməyimə çox şadam.

Yaxud:

–Mrs.Brown (at the hall). Mrs.Barron (She invites Barron in)

–Mrs.Barron (entering not knowing who is the doctor she wanted to see).

Adriano?

–Mr.Adriano. Yes. Good day. You are welcome.

Qeyd etmək ki, salamlama, təqdimat və s. etiketlər hiss-həyəcan semantikasından uzaqlaşaraq müasir ingilis dilində nəzakət ifadə edən etik danışq formulları kimi istifadə olunur. Danışq etiketləri təmas yaratmaqla fatik kommunikasiyanı yerinə yetirir. İngilis dilində “phatic communication” kimi adlanan fatik kommunikasiya şəxslər tərəfindən ünsiyyət prosesində aparılan bəsit, qısa müddətli söz mübadiləsi hesab olunur və şəxslərin ictimai kontakta daxil olmasına şərait yaradır. Deməli, burada fatik ünsiyyətin əsas məqsədi şəxslə bağlı informasiyanın əldə olunması deyil, sadəcə insanları ünsiyyətə cəlb etmək, əlaqə qurmaqdır.

Fatik bir termin kimi ingilis dilçisi B.K.Malinovski tərəfindən irəli sürülmüşdür. Yakobsona görə, fatik kommunikasiya nəinki ünsiyyət iştirakçısını kommunikatıv akta yönəltmək, eyni zamanda onun diqqətini yoxlamaq və ümumiyyətlə şəxslər arasında rabitə xəttinin aktiv olub-olmadığını müəyyənləşdirməkdir.

Misal üçün, Salam, vəziyyətin? İşlərin necə gedir? Belə bir sualla digərinə müraciət edən şəxs onun işlərinin, yaxud şəxsi məsələlərinin hansı vəziyyətdə, necə olması ilə bağlı əlbəttə ki, ətraflı məlumat əldə etmək istəmir, lakin bu sualları verməklə onunla kontakt qurmaq, ünsiyyət yaratmaq niyyəti ilə bu tip frazaları işlədir.

Fatik ünsiyyətdə 2 fəza cərəyanıdır. Bunlar aşağıdakılardır: 1) kontaktın qurulması; 2) kontaktın bitməsi. Fatik kommunikasiyanın fərqli janrları vardır: A) Səmimiyyət atmosferinin yaradılmasından irəli gələn səmimi danışqlar, iltifat, lütfkarlıq. B) Kinayələr. C) Səmimi zarafatlar. D) Boşuna, mənasız söhbətlər.

Fatik ünsiyyətdə əvvəlcə hal-əhval tutma, salamlama, sonra isə müraciət özünü büruzə verir. Məsələn, əgər həkim xəstəylə salamlaşmazdan əvvəl onun şikayətinin nə olduğunu soruşsa, yaxud onun zərərinə olan hansısa qıdanı qəbul etdiyinə görə mənfi reaksiya bildirsə, bu halda etik davranışa riayət edilmir. Nümunə üçün:

–Why do you eat such harmful products?

What is the use of drinking red wine?

Bu tipli suallar şəxslər arasında münasibətlərə neqativ təsir edir. Belə ifadələrin əvəzinə Take care of yourself!, Mind your health! kimi ifadələrin işlədilməsi daha məqsədəuyğundur.

Beləliklə, fatik funksiya təkcə insanlar arasında kommunikatıv rabitə yaratmır, eyni zamanda kommunikasiya iştirakçılarının idrak potensialının genişliyindən xəbər verir. Qeyd etmək ki, fatik ünsiyyət mənasız danışqlar, cəfəng söhbət olmayıb gərginliyi və stressi minimuma endirən təmas hesab olunur.

Məlumdur ki, insan şüurlu şəkildə yaşayır, fəaliyyət göstərir, onun həyatı davranışları ilə inikas olunur. İnsanın davranış tərzisi isə avtomatik şəkildə tənzimlənir. Bu halda onun niyyəti şüuraltına keçid edir. Bu baxımdan danışq fəaliyyəti motivləşmiş nitqin inikası sayılır. Nitq davranışını isə motivləşməmiş mexanizm kimi qəbul edirik, o avtomatik olaraq təzahür edir. Nitq fəaliyyəti məqsədli şəkildə icra edilir, dil davranışı isə avtomatik olaraq baş verir.

Nitq etiketinin əsasını həmçinin ünsiyyət iştirakçıları arasında qarşılıqlı anlaşmanı yaradan insanpərvərlik təşkil edir. Bəllidir ki, insanpərvərlik və kollektivçilik əxlaq kodeksinə daxildir və onun özəyi (səmimilik, mədəni səviyyə, əxlaq və s.) hesab olunur. Etikət həm də tarixi kateqoriyadır.

Hər bir xalqın öz davranış qayda və normaları, mədəni səviyyəsi, etika, estetika, eynəçərlik və s. haqda düşüncələri və baxış bucağı mövcuddur. İnsanlara müraciət şəklində onu bəlli, konkret adla çağırırlar, həmçinin onun vəzifəsini, ona qarşı mövqeləri nəzərinə çatdırırlar. Müraciətlər fərqli adlarla bağlı işlədilir. Bəllidir ki, nitq etiketləri etik qaydalara söykənir və nəzakətlik prinsipinə əsaslanır. İnsanın adını demədən belə onun diqqətini çəkmək üçün müəyyən danışq frazaları da müraciətləri effektiv olaraq əvəz edir. Məsələn, I am sorry!, Pardon me!, Good day! Lend me your ears! və s.

Elmi nəticə. Nitq etiketi 2 tərəfli cərəyan edən fenomen olaraq əxlaqi qaydalar və normalar əsasında davranış normalarını əks etdirir. Əxlaqi norma və qaydalar sisteminə müəyyən mədəniyyət prizmasından yanaşmaq məqbul hesab olunmur. Kommunikativ akt zamanı ünsiyyət quran tərəflər etiket sistemindən istifadə etsələr də bu aktın gedişində kommunikatorlar vahid koda müraciət edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Аллен Ф., Перро Р.Выявление коммуникативного намерения, содержащегося в высказывании// новое в зарубежной лингвистике. Вып.17, М.: Прогресс, 1986.
2. Карасик В.И. Язык социального статуса . Москва, 2002 .
3. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. М.: 1989
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2004.
5. Leech G.N. Language and Tact. Trier, 1977/Series A. №46

Açar sözlər: semiotika, fatik funksiya, danışq aktı, sosial funksiya, etiket

Key words: semiotics, phatic function, speech act, social function, etiquette

Ключевые слова: семиотика, фатическая функция, речевой акт, социальная функция, этикет

Danışq etikası və nitq etikətlərinin dildə ifadəsi

Xülasə

Məlumdur ki, dillə bağlı elmi araşdırmalarda insan və dil, dilin köməyi ilə insanın münasibətləri müstəvisində mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr tədqiq olunur. Bununla yanaşı danışq etikası və nitq etiketi ilə bağlı bir çox məsələlər aydınlaşdırılır. Eyni zamanda kommunikativ strategiyanın danışığın reallaşmasındakı roluna aydınlıq gətirilir.

The expression of speech etiquette and its function in language

Summary

It is known that concerning language in scientific researches, complex interactions between human beings and language, at the level of human relations are studied. So the language plays an important role in the process. At the same time, many issues related to speech ethics and speech etiquette are clarified. The role of communicative strategy in the realization of conversation is clarified.

Речевой этикет и выражение речевого этикета в языке

Резюме

Известно что, в научных исследованиях, связанных с языком, сложные взаимодействия изучаются на уровне отношений человека и языка, с помощью языка. Наряду с этим уточняются многие вопросы, связанные с речевой этикой и речевым этикетом. При этом выясняется роль коммуникативной стратегии в реализации беседы.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

ОТ «ПАСЫНКА» ДО «КАРЬЕРЫ». АВТОБИОГРАФИЧЕСКИЕ МЕТАМАРФОЗЫ
ЯНЫБАЯ ХАММАТОВА

Каждый писатель, достигший апогея своего творчества, задумывается о создании автобиографической или близкой к автобиографии художественной ленты. Все помнят трилогию Льва Толстого («Детство», «Отрочество», «Юность»), «Королевское Высочество» Томаса Манна, «Степного волка» Германа Гессе, «Вино из одуванчиков» Рэя Брэдбери, «Мои университеты» Максима Горького, «Ночевала тучка золотая» Анатолия Приставкина, «Повесть о жизни» К. Паустовского, «Колымские рассказы» Варлама Шаламова и др.

Адепты башкирской литературы изначально тоже не остались в стороне. Одними из таких близких к прозаическим автобиографиям являются романы «Поворот» Г. Хайри и «Кровь» Д. Юлтыя. Кстати, именно они одними из первых формируют алгоритмы изложения в рамках автобиографического поджанра. В первую очередь, XX век стал моментом истины, этапом реформирования России в Советский Союз – коммунистическое государство. В свою очередь, это сопровождалось социальными потрясениями: двумя мировыми войнами, Гражданской войной, индустриализацией, коллективизацией. То есть, советский, в том числе и башкирский социум проходит через эти события – события проходят через судьбу каждого человека. Это предопределяет местный колорит, местные особенности развития бытия.

Все это налагает свой отпечаток в ткань советского историко-революционного романа, которые пишутся с акцентом на собственный жизненный опыт автора. Начало этому было положено еще у М. Гафури – в повести «Черноликие», где автор волей-неволей проецируется в само художественное полотно через мальчика-рассказчика, так как в основательного повествования – реальные события из жизни самого писателя. Таким образом, достигает высшего уровня соучастия в раскрытии проблемы сквозь призму собственной семейной драмы, приключившейся с сестрой – Салимой.

Башкирский прозаик второй половины XX Я. Хамматов, коснувшись историко-революционного направления в своей пенталогии, не обошел автобиографической парадигмы. При создании художественного полотна, тщательно описывающего жизненный путь горняков во время революции, Гражданской войны, годов индустриализации и коллективизации писателю понадобился его собственный опыт горнорабочего. Здесь не обошлось без канонов историко-революционной прозы. Кстати, в том числе в тексте прослеживаются следы интертекстуальности. Предшественник – М. Гафури в своей повести «На золотых приисках поэта» уже обращает внимание на тематику тяжелого труда горняков, показывая, конечно же, безысходность положения, обрисовывая пессимистичное будущее трудяг. Я. Хамматов же, взявшись за формирование мега-сюжета, исходя из канона и видя аналогичных произведений Х. Давлетшиной («Иргиз»), З. Бишшевой (трилогия «К свету») и других авторов, вмещает в художественное содержание не только драматичность происходящих событий, но и положительный исход, произошедший впоследствии прихода к власти коммунистов и проводимых ими преобразований.

После пятикнижия, Яныбай Хамматов надолго переключается на другие направления, особенно на историческую тематику, раскрывая горизонты с глубокой старины до Великой Отечественной войны.

В ходе эволюции, качественного развития творческой лаборатории писатель, как и большинство классиков, вновь возвращается к автобиографии. При этом он снова должен вспомнить не только свое детство, отрочество и юность, но и те лекала, по которым писались книги единственной в башкирской литературе пенталогии.

Автобиография у прозаика, привыкшего созидать масштабные художественные полотна, по сути планировалась как эпическая трилогия под наименованием «Моя золотая жилка» («Алтын юлағым»). Первая часть – «Пасынок» («Хәсрәтле бала сак», 1997, перевод на рус.яз. – 2002 г.), вторая часть – «Карьера» («Тормошһа бактары», 2000, перевод на рус.яз. – 2006 г.). Третья писателем была названа «Моё разрытое сокровище» («Эзләп табылған хазинам»), но не была издана. И если по сюжету «Карьеры» видно, что строки пишутся на одном дыхании и легко, даже с теплотой, то «Пасынок» становится тяжелым откровением для автора, которому приходится вновь пережить психологический катаклизм: те страдания, ту боль и испытания, которые обрушились на плечи ребенка.

С одной стороны, в автобиографии Я. Хамматова можем найти интертекстуальные отсылки и к соответствующим произведениям М. Гафури, З. Бишшевой, остальных башкирских авторов, затронувших своим творчеством страницы из собственной жизни. Все это в совокупности максимально приближает мемуары Я. Хамматова к художественным текстам. Как утверждает И.В. Соловьева: «Что же касается автобиографии, то она создается в порядке автоконцепции. В этом случае, наряду с влиянием шаблона, заметно стремление пишущего подчеркнуть уникальность своего жизненного пути. Написание текста автобиографии – это не изложение на бумаге своих воспоминаний, а сам процесс создания

⁴⁰ кандидат филологических наук, Уфа, Российская Федерация

автобиографического воспоминания. При написании автобиографии важно, что написано и как написано, что приближает автобиографию к художественным текстам» [6, с. 144].

С другой стороны, Я. Хамматов, в отличие от множества автобиографов, обводящих взглядом свои ранние годы сквозь призму прошедших лет, в сравнении сглаживая некоторые неудобные моменты, отходит от эстетики притчевости, философских выводов, передавая сверхреалистичную картину бытия. Этому безусловно способствует то, что он пишет свои художественные мемуары в постсоветский период, освобожденный от клише историко-революционного канона, но в то же время с пониманием того, что необходимо уйти от модного явления – «очернения» всего советского. Так же нельзя говорить о том, что автор опускается до монотонного очеркового описания бытовых событий. Он, как большой мастер художественного слова выборочно, мазками, в динамике рисует тот или иной момент из воспоминаний, не зацекиваясь на одном событии, не муссируя каждый раз один и тот же образ, не возвращаясь к уже оцененным фактам.

Можно сказать, что автобиографическая рефлексия жизненного и профессионального опыта Я. Хамматова включает в себя все четыре вектора автобиографического дискурса, выявленные исследователями Л.В. Лебедовой и А.Ф. Слободенюк:

- социокультурную динамику, внешнюю по отношению к индивидуальной истории автора;
- социокультурную динамику, и повлиявшие на последующую жизнь автора;
- индивидуальную историю автора (события в личной жизни, в семье, на работе и др.);
- внутриличностную динамику (переживания, связанные с духовным становлением и др.) [4, с. 184].

Детские и отроческие годы Я. Хамматова, как мы знаем – это период, когда в обществе начинаются резкие социальные преобразования под влиянием революции и создания нового государства – СССР. Однако изменения в социальную структуру Башкортостана, особенно в деревне, проникают не мгновенно. А в большинстве случаев, патриархальные и религиозные мировоззренческие традиции никуда не исчезают, а входят в синергию с новообразованиями, да и руководство, вопреки сложившимся стереотипам, в особенности на местах, наоборот, само институционально стремится не рушить под корень сохранившиеся общинные каноны, семейные ценности, закономерно видя в них родственность основам коллективизма в коммунизме, залог социалистического развития.

С самых первых страниц «Пасынка» как раз видим, что происходящее вокруг мало затрагивает деревенский люд, для которого, как и в дореволюционные годы, целью существования является – выжить. А для этого не только взрослым, но и детям, достигшим определенного возраста раннего утра и до позднего вечера, даже ночи надо трудиться не покладая рук. Необходимо успеть завершить не только домашние дела, помочь родным и близким, но и ежеминутно думать, где бы еще подзаработать. Призрак голодной смерти витает в воздухе. Из-за отсутствия вообще какой-либо медицины, кроме народной, присутствует очень большая доля смертности от болезней. Поэтому дети бедноты, которых было большинство в сельской местности, конечно же, не видели счастливого детства, рано взрослея под тяжестью ответственности, круговой поруки.

Для мальчика Яныбая детство оборачивается большой трагедией. Патриархальная семья в его случае становится чудовищным капканом, выбраться из которого удастся лишь усилием невероятной живучести, фортуны, ума и трудолюбия. Нелегкий быт нищей семьи омрачается садистскими наклонностями отца – тупицы, лентяя и невежды. Отец с его сложным характером становится причиной кошмара для всех членов семьи. Он в приступах беспочвенной ревности и самодурства нещадно избивает жену, даже когда она выхаживает ребенка, колотит дочерей – Сахибу и Амину, сыновей – Яныбая и Мухаммата. Заставляет ее и детей раз за разом терпеть унижения и издевательства. При этом, когда односельчане пытаются его остановить, лицемерно выставляет себя жертвой обстоятельств и обмана.

Односельчане могли бы, конечно, воспользовавшись общинными традициями, усыновить четырех детей. Кстати, в романе «Поворот» у Г. Хайри показывается яркий такой пример – богатый общинник Гариф после смерти родителей усыновляет мальчика Шамси, при этом ничем не принижая его, воспитывая строго, при этом не обделяя отцовской любовью и уважением. Однако, при живых родителях и при законах нового советского государства, когда шла борьба с беспризорниками, происходил их сбор в детские дома с другой средой общения, ассимиляцией вплоть до потери своих национальных корней, о чем свидетельствует судьба Александра Матросова (настоящее, башкирское, имя – Шакирьян Мухамедьянов), для традиционного общества это казалось кощунственным явлением. Да и для большинства населения в те тяжелые 20-е/30-е годы XX столетия, сопровождаемые коллективизацией, массовыми репрессиями, насильственным отъемом средств для проведения грандиозного проекта – индустриализации, что в свою очередь приводило к голодному или полуголодному существованию большинства, брать на обеспечение пару-тройку лишних ртов, когда дома орет и просит хлеба куча родных детей, проявления такого благородства означали верную смерть и было сопоставимо подвигу. Даже сводная сестра Рахима, дочь отца от его первой жены, с мужем в данной истории заняты собственными бытовыми вопросами – тому причина и отчужденное отношение Рахимы к сестрам и братьям, и ее опасение, что это может подвигнуть к распаду ее собственной семьи.

Поэтому такие дети, как Яныбай, оставались один на один со своими проблемами. Как будто у них семья есть, но жизнь в такой семье или психологически калечит каждого ребенка, или заставляет его приспособливаться, терять свои волевые, нравственно-моральные качества, принося в жертву свой потенциал развития, свое будущее во имя сохранения данной сомнительной ячейки общества. Удивительно то, что писателем пример приспособленчества, лицемерия как раз и показан – в образе младшего брата – Махаммата, который, пользуясь особой ненавистью отца к Яныбаю и ябедничая, извлекает для себя выгоду – не работать, взваливать все тяготы на старшего брата.

Писателем также транслируются некоторые присущие башкирской патриархальной семье трагические архетипы:

- 1) преднамеренное решение матери об уходе из жизни, истощение интереса к окружающему, даже ради детей: «Отрепённое лицо матери не выражало ни страха, ни боли. Её тело словно существовало без души. Она управлялась, как и прежде, с домашними делами, но только по обязанности и по привычке, без озабоченности за всех нас»;
- 2) выдача замуж старшей сестры Сахибы, Сахибьямалпо прихоти отца и наперекор волеизъявлению самой девушки за незнакомого, нелюбимого человека – прямо по лекалу башкирских народных песен о несчастных браках;
- 3) После смерти матери героя, сверхэгоистичный отец недолго горюет и берет подряд, раз за разом несколько жен, которые так же не приживаются. Одна из них – молодуха просто издевается над ним, в его отсутствие на виду у пасынков приводя в дом чужих мужчин, развлекаясь на последние деньги, заработанные главой семьи.

Яныбай, пасынок прежде всего для родного отца, в таких удушающих условиях думает только об освобождении – сначала экзистенциального характера, связанного с другом Файзуллой (они вместе занимались старательством, ручной золотодобычей), затем вдруг приобретающего все реальные и реальные черты. Выжить ему помогает природный ум, стремление путем приобретения знаний вырваться из родного дома, из этой деревни. Его внутреннее, а потом и внешнее противостояние с отцом-мракобесом, боявшегося своего сына, с каждым днем становившегося образованнее, умнее, вырабатывают в нем тот нестигаемый характер, который становится базисом будущей творческой личности. В этом он не одинок, имеет схожую судьбу с Мифтахетдином Акмуллой, борьба которого с отцом-деспотом, конфликт, возникший на неприятии им семейного диктата выталкивает из повседневного патриархального быта, подарив всему тюркскому миру знаменитого поэта-сэсэна, акына:

Привет тебе, родитель мой далекий,
Хочу тебе посетовать, что я
Мулла-скиталец, сын твой одинокий,
И знать не знаю, что это – семья?
А ты жестоко сердцем обидел,
Меня, и хлестким взглядом, будто плетью...
Ведь я тринадцать лет тебя не видел,
Увидел – захотелось умереть
(М. Акмулла Письмо отцу).

Стремление к знаниям приводит Яныбая в Инзерскую школу. Писатель тут затрагивает проблему ликвидации безграмотности по-советски, погружает читателя в мир создания той системы образования, ставшей впоследствии одной из передовых на планете, при этом, отнюдь, не приукрашивая ситуации, показывая со всеми их положительными и негативными гранями. Я. Хамматов снимает маски с образа идеального советского администратора через обрисовку персонажей председателя сельсовета Мырдабая Баимова, строчившего доносы, или персонажа того же директора школы в Инзере. Так, только из-за того, что он, по сути – сирота, при живом никудышном отце, по решению директора отказываются бесплатно в столовой кормить мальчика. От чего ему приходится в свободное от учебы время искать случайную работу, а когда работы не было – мучительно голодать и терпеть. Один из таких случаев приводит отчаявшегося парня в артель старателей – к стабильной работе, приобретению новых, полезных компетенций. Причастность к рабочему классу тоже способствуют общему развитию.

Наблюдаем и укрепление моральных качеств самого Яныбая, никогда не отрывавшегося от корней, не забывавшего отца, своих родных, всегда отправляющего какие-либо излишки денежных средств, приезжавшего в любой момент на помощь домой – на заготовку дров ли, на сенокос ли. Несмотря на все лишения, на все обиды, главный герой сохраняет в сердце любовь к отцу, и когда узнает о якобы смерти старика, он спешно едет в деревню: «Представив себе его умирающим, я зарыдал. Не просыхая от слёз и, в то же самое время, надеясь успеть застать его в живых, я тут же отправился в Ирмакаево. Несколько ребят из моего класса проводили меня до станции. Денег на билет не было. Но, воспользовавшись сутолокой и давкой, я сумел протиснуться в вагон и схоронился под одной из нижних полок» [7, с. 174].

Повесткой с военкомата заканчивается повествование.

Автор в романе «Карьера» продолжает раскрывать характер окружающих людей. При этом он акцентирует внимание на том, что мышление у народа практически не изменилось. Чинопочитание и

пережитки феодального прошлого, облаченные только в новую обертку социалистических отношений, как и остальное мракобесие, окутывают общество. Вот отрезок того, как провожали Ахматулла, сына председателя сельсовета Сагита Мухаметова: «Это было в августе 42-го. Едва ли не вся деревня собралась тогда возле дома Мухаметовых, чтобы со всеми почестями проводить долговязого сына начальника. Окруженный родственниками и соседями, он смущенно выслушивал их горячие напутствия, наставления и советы на все случаи жизни» [8, с. 3-4].

Был бы Ахматулла с такими выдающимися личностными качествами — одно дело. Однако, затем видно, что: «...как-то раз его попросили рассказать наизусть детский стишок о жеребенке, и он начал так: «Фикера-фикера, сапкандапыф-пыфпыфкыра, танаударыхызгыра...». Так его с тех пор «пыф-пыф» и прозвали. Вспоминая об этом, я уже наперед знал, что теперь за ним закрепится кличка «товарищ два капитана оба вместе»...» [8, с. 6-7].

Контрастом в сюжете ложится и крохоборство, граничащее с чудовищным равнодушием, даже жестоким бессердечием к судьбе маленьких детей со стороны единокровной старшей сестры — Рахимы. Она, сама одинокая, вместо того, чтобы взять их на попечение, бессовестным образом их грабит, вынося из дома все, что плохо спрятано. Хотя, можно согласиться с мнением автора, что дом бы так итак разнесли соседи — шла война, в деревне царили нищета и голод. А детей приходится отдавать в детдом — там государственное обеспечение, по доброму совету представителя другой национальности — Тани, Татый-енгей. Интересный случай — первой мыслью Сагита Мухаметова, к которому Яныбай приходит за справкой, направлением, становится то, что пришедший явился с корыстными целями: убрать ближайших родственников и завладеть единолично имуществом. Герою стоило большого труда доказать благие намерения — спасти жизни братьев и сестер.

На заметку, те незыблемые правила обычного, общинного права, хорошо действующие во времена царской России, уже не работают, но девиантные аномалии поведения остаются нескорректированными. В отличие от чисто художественного сюжета пафосных романов, в рамках автобиографии писатель не собирается сглаживать уродливые моменты бытия, связанные с нравственно-моральным упадком среди населения, а наоборот, берет на себя ответственность не упустить возможность подвергнуть критике, рискуя и сам попасть под огонь порицания.

Писатель не оставляет в стороне и свой опыт знакомства с девушками, встав в ряд таких писателей, как Г. Хайри («Поворот»), А. Бикчентаев («Я не сулю тебе рая») и др., создавших далеко не идеальные, а реальные образы женщин, не обремененных интеллектом и моралью — как результатов сложных процессов, происходящих в социуме. Черета характеристик таких индивидуальностей дает возможность читателю создавать в своей интерпретации соответствующие обобщения конкретизации. Рахилия, бегающая от одного парня к другому и выскочившая замуж за женатого, многодетного Баимова, предварительно уведя его от первой семьи. Высокомерная, девиантная и недалекая Заурия с медицинским образованием, относящаяся к Яныбаю с откровенным рационализмом и даже цинизмом, при этом невпопад флиртующая с незнакомцами. Ноющая толстушка Нажия, влюбленная в негодя Мухаррама, неразборчивая в любовных связях и пытающаяся напрямую соблазнить главного героя. Яныбай емким выражением характеризует девушек данного типа — «вчерашняя дура».

В то же время в автобиографический сюжет вплетается и классическая линия любви и женитьбы главного героя. Яныбай Хамматов, с одной стороны, правдиво подходит к описанию первой встречи — что инициатором встречи является брат Мухаммат, и первое впечатление было не таким уж существенным. С другой, повествование ведется не в документальной плоскости, а в художественной. Эстетика передачи информации — главная задача автора. Для автобиографических произведений Яныбая Хамматова характерны установка на достоверность, особая субъективность, основанная на актуализации тождества представленных в тексте оценок повествователя и автора [6, с. 141].

Практически до абсолюта в произведении доведены: искренность, правдолюбие Яныбая, неумение скрывать свои мысли, добропорядочность, его принципиальность, стремление жить правильно. После войны он, ветеран, возвращается не поживать на лаврах, а дальше продолжить обучение и работу. Опять идут противопоставления, антитеза как контраст такому образу автобиографического героя.

Через призму изложения сюжета читатель погружается в перипетии деятельности райкома комсомола. Обеспечение досуга молодежи, замена различных модернизированных «аулаков» записью в кружки, направление энергии в полезное русло — задачи, которые ставятся перед юным комсомольским лидером.

«Карьера» в целом — настольная книга о советской номенклатуре. Здесь один из самых важных вопросов — кадровый. Так как командно-административная система управления требовала правильно подобранные кадры, умеющие трудиться, ладить с людьми, с широким кругозором, с большим багажом знаний. Это роман о столкновении в кругах власти, об изменяющей человека силе власти.

Автор оценивает себя со стороны, создавая два субъектных плана: план «зрелого» повествователя в настоящем и план его «я» в прошлом. «Я» повествователя характеризуется диффузностью: это и «я» очевидца событий, их участника, и «я» рассказчика, вспоминающего о прошлом» [6, с. 141].

Роман можно поделить на три части, пути становления главного героя: 1) работа в комсомольской ячейке Белорецкого района, 2) эпопея в обкоме партии, 3) руководство Советом Абзелиловского района.

Эпопея в обкоме партии – это поворотный момент для Яныбая Хамматова, укрепивший его веру – стать писателем, тем самым исполнив мечту своей жизни. Он увидел различные версии перипетий людских судеб на высоких должностях – как простые доярки становятся депутатами Верховного Совета СССР, или как себя неадекватно ведут добравшиеся до власти руководители районов, отделов обкома.

Самый драматичный этап, альтер-эго, кульминация произведения – это испытание на районном уровне, когда автору, то есть, главному герою приходится бороться с остальным руководством района за благоразумные решения, помогающие населению.

Направление сверху на большую должность в районе – отработанная в советское время кадровая схема. И тут раскрываются нюансы – каким будет вновь прибывший руководитель, или один из руководителей, как он себя поведет. На каждом этапе автор отображает несколько линий конфликтов.

В конце автобиографического полотна «Карьера» две реализации «я» – прошлая и настоящая – соединяются. В ходе развития сюжета прослеживается синхронная оценка современного состояния дел, что также связано с ее коммуникативной спецификой [6, с. 143].

Таким образом, Яныбай Хамматов подходит к написанию своих мемуаров, будучи признанным мастером прозы, что налагает определенный отход от документальности изложения в пользу художественности. В произведениях «Пасынок» и «Карьера» ему удается выдержать балансировку между идеализацией своего «я» и «принципом скромности» [2, с. 15]. Изложенные факты в автобиографии позволяют утверждать, что в отличие от того же В.М. Шукшина, Я. Хамматов не был склонен к игре со своей биографией [5, с. 81]. Он, наоборот, стремится максимально реалистично показать все нюансы выживания, развития личности в эпоху перемен.

Литература

1. Алибаев З.А. Поэтика башкирских романов. Уфа: Китап, 2017. 343 с.
2. Гребенюк О.С. Автобиография: философско-культурологический анализ : автореферат дис. ... кандидата философских наук : 24.00.01 / Рост. гос. ун-т. - Ростов-на-Дону, 2005. 21 с.
3. Дивисенко К.С. Биографический анализ ценностно-аттипендной структуры жизненного мира // Петербургская социология сегодня. 2016. №7. С. 182-200.
4. Лебедева Л.В., Слободенюк А.Ф. Жизненные события в автобиографическом дискурсе // Вестник Тюменского государственного университета. 2014. № 9. Педагогика. Психология. 181-188.
5. Марьин Д.В. Филологический анализ автобиографических текстов писателя (на материале документальных автобиографий В.М. Шукшина) // Вопросы филологии. 2013. № 2 (44). С. 76-83.
6. Соловьева И.В. Анализ автобиографии и биографии с точки зрения субъектной перспективы // Вопросы гуманитарных наук, № 6, 2009. С. 141-145.
7. Хамматов Я. Пасынок. Уфа: Китап, 2002. 224 с.
8. Хамматов Я. Карьера. Уфа: Китап, 2005. 232 с.

Аннотация.

В статье рассматриваются автобиографические произведения башкирского писателя Яныбая Хамматова «Пасынок» и «Карьера». Анализируются сюжетные линии, дискурсивные нарративы, взгляд автора на развитие главного героя в автобиографической плоскости. Обращается внимание на интертекстуальные отсылки к прозе других писателей эпохи критического и социалистического реализма.

Ключевые слова: проза, автобиография, автобиографическая парадигма, герой, контраст, антитеза, документальность, художественность.

RƏYÇİ: dos. L.Əlkbərova

Namiq Ağamalı oğlu Həsənov⁴¹
OLDOS HAKSLİNİN UTOPIK BAXIŞLARI

İngilis modernist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Oldos Hakslinin (1884-1963) əsərləri tarixi, ədəbi, fəlsəfi, estetik mövzularla, alim və şairlərin adları ilə, tarixi faktlarla bağlı mülahizələrlə zəngin olduğu üçün onun romanları “intellektual” əsərlər adlandırılır. Hakslinin adı ingilis ədəbiyyatı tarixində nasir, yazıçı-fantast, novellaçı və filosof kimi həkk olunmuşdur. Qərbdə o, humanist, pasifist və satıraşı kimi tanınır. Haksli, parapsixologiyaya [1], fəlsəfi mistisizmə [2], xüsusən də universalizmə böyük maraq göstərmişdir. Yazıçı ali ingilis cəmiyyəti tərəfindən müasir dövrün görkəmli intellektual insanı adını qazanmışdır.

Rusiyalı tədqiqatçısı Y.Y.Dombrovskayanın bu fikirlə razılaşmır. O, qeyd edir: “Əslində bu intellektualizm dərin deyil, yazıçı yalnız öz erudisiyası və iddialı mülahizələri ilə oxucuları heyrləndirməyə çalışır” [3, s. 444].

Gəncliyində Hakslinin “Yanan təkər” (1916), “İona” (1917), “Gəncliyin məğlubiyyəti” (1918), “Leda” (1920) adlı şeirlər toplusu çapdan çıxmışdır. Qərb tədqiqatçıları onun şeirlərində fransız simvolist şairləri Bodlerin, Malarmerin, Rembonun poeziyasının təsirinin hiss olunduğunu söyləmişlər [4].

Oldos Haksli XX əsrin 20-ci illərində İngiltərəni bürümüş ümumi inqilabi yüksəlişin təsiri altında mütərəqqi ideyalara tərəfdar olmasa da, yenə də burjuazıyanın tənəzzül etdiyini qeyd etmişdir. Onun yaradıcılıq yolu Birinci dünya müharibəsinin liberalizm mövqeyinə ağır zərbə vurması ilə burjuva tərəqqisinə olan inamı sarsıdaraq burjuva ziyalısının çaşqın qaldığı dövrdən başlayır.

Haksli “Sarı Krom” (“Crom Yellow”, 1921) romanında XX əsrin qeyri-sabit ictimai-siyasi şəraitində sonsuz və səmərəsiz diskussiyalar aparan “hündüralın” ziyalılara XVIII əsrin xəşbəxt həyatını qarşı qoyur. Əsərin qəhrəmanı “Sarı Krom” malikanəsinin sahibi Uinbuş öz qonaqlarına 300 illik tarixi dövrü əhatə edən salnamə oxuyur. Beləliklə romanda müasir həyat səhnələri keçmişin həyat səhnələri ilə əvəzlənir. Romanın əsas ideyası odur ki, tarixin axarı ilə insanlar təbiətlə olan əlaqəni, cəmiyyətdəki sabit mövqeyini getdikcə daha çox itirirlər və fəlakətə doğru hərəkət edirlər.

Əsərin məzmunu personajların fəlsəfi mülahizələrindən aydın olur. Yazıçı bu romanda hazırcavab satirik portretlər yaratmışdır. Bu portretlər sırasında yazıçı-mistik Barbekyu Smit, danışqan insan epikürçu Skouqen, astrologiya ilə maraqlanan Prisilla vardır. Pessimist şair Denis Stounun gözləri önündə sıra ilə öz idealları və xırda maraqları ilə gülüş doğuran snoblar ötür keçir.

Hakslinin “Sarı Krom” romanı haqqında Qərb tədqiqatçılarının söylədiyi fikirlər Y.Dombrovskayanın söylədiyi fikirdən kəskin fərqlidir. Onların fikrincə “yazıçı müasiri olduğu cəmiyyəti məntiqi və ağıllı şəkildə tənqid etmişdir. Çox gözəl dialoqları, sosial tənqidi özündə birləşdirən yazıçının üslubu XX əsrin ən çox oxunan yazıçılarından biri kimi ona şöhrət qazandırmışdır [5].

Gəncliyində Haksli Qarsinqtonda yaşadığı vaxtlar ledi Ottolin Morella, Virciniya Vulfla, Kliv Bella, Litton Streçi ilə, E.M.Forsterlə, D.H.Lourenslə, Bertran Rassellə, T.S.Eliotla və gələcək arvadı Mariya Nisi ilə tanış olmuşdur. Haksli 8 ildə 12 roman çap etdirmişdir. Yazıçı D.Lourensin, Mürreyin, Mensfildin əsərlərindən götürdüyü personajları və öz romanının personajlarını bura daxil edərək onları orkestrin alətləri ilə müqayisə edir, müəllifə görə onların hər biri həyatda öz rolunu oynayır. [5]

Oldos Haksli bir müddət fabian sosializmi ideyalarının və “itirilmiş nəslin” müharibə əleyhinə olan əhval-ruhiyyəsinin təsiri altında olmuşdur, bununla belə onun dünya görüşünün xarakterik mövqeyi müasir cəmiyyətin elmi-texniki inkişafının qəbul etməməsi oldu. O, XX əsr sivilizasiyasına şübhə ilə yanaşmışdır. Yazıçı “Təlxəy xoru” (“Antic Hay”, 1923) romanında təsvir etdiyi burjuva ziyalıların nümayəndələri olan qəhrəmanlarını “keçiyəyək satirlər” adlandırmaqla onlara gülür, çünki onların həyatı yazıçıya boş, mənasız və darıxdırıcı görünür. Yazıçı, bu əsərində ingilis təhsil sistemini, zəngin insanların musiqiyə aludəçiliyini və xeyriyyəçilik aksiyasını, dekadent incəsənətini və poeziyasını gülüş hədəfinə çevirir. Bununla belə o, bunlara qarşı heç bir alternativ fikir irəli sürməyərək çəkinmədən ruh düşkünlüyü nümayiş etdirir.

O.Hakslinin “Təlxək xoru” romanı faciəvi yüngül komediyaadır. Satirik yazıçı bu əsərdə ziyalıların üzləşdiyi faciəvi problemlərin onlar tərəfindən necə ədəbsiz masqaraçılığa çevrildiyini göstərmişdir. İdeallarını itirmiş ziyalıların bütün fəaliyyəti “təlxəy xoru”nu xatırladır.

Hakslinin ən yaxşı əsəri sayılan “Kontrapunkt” (“Point Counter Point”, 1928) romanında realist və modernist tendensiyalar bir-biri ilə kəsişir. Romanda realist başlanğıc onun satirik xarakterində, burjuva ziyalıların soyuq intellektualizminin və çox qüsurlu mənəviyyatsızlığının kəskin ifşasında, lağa qoyulmasında ifadə olunmuşdur. Burjuva ziyalıları hərəkətin perspektivsizliyini hiss edərək zövq almağa can atırlar. Bu planda əxlaqsız Spendrelin və “vamp” qadın Lyusi Tentemauntun obrazları səciyyəvidir.

İnsanları özündən asılı vəziyyətə salaraq onları sıxışdırın, başqalarının yaradıcılıq qabiliyyəti sayəsində parazit həyat tərzini keçirən acıqanlı nasir Barlepin gercək surəti təqdirəlayiqdir. Romanda Barlepi yaxşı tanıyan insanlar onu “mənəvi zəli” adlandırırlar.

Romanda abstrakt intellektual ideyaların ətrafında qapanıb qalaraq cəmiyyətdən uzaqlaşan, həyatı pis bilən, insanların keçirdikləri hiss və həyəcanı anlamayan yazıçı Filip Kuorlzun obrazı oxucuların diqqətini çəkir. Haksli bu

⁴¹ BDU-nun Dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0007-8571-6057>, namikhasanov@bsu.edu.az

romanında “hündüralın” mühitindən olan insanların kəskin satirik obrazını yaratmışdır. Yazıçı İngiltərədə “başqa millətin” də (xalqın) mövcud olduğundan danışsa da, o, heç də onun xeyirxahı kimi çıxış etmir. O, ideya cəhətdən özünün “hündüralın” qəhrəmanları ilə qalaraq xudbinlik və laqeyidlik təbliğ edir. “Hündüralın” burjuva ziyalılarına gülən Haksli kommunist İlicə də düşmən münasibəti bəsləyir, bilərəkdən onu karikatura şəkildə göstərir. Müəllif onu əxlaqsız Spendrellin faşist Everar Uebliini ideya düşüncəsinə görə deyil, canının psixoloji vəziyyətinin necə olacağını bilmək üçün təşkil etdiyi qətlin iştirakçısına çevirir. Bu romanı fərqləndirən xüsusiyyətlər personajların və müəllifin incə istehzasında ortaya çıxır. Bununla belə, Hakslinin istehzası nihilizmdən (hər şeyi danmaqdan) və skepsizmdən (hər şeyə şübhə ilə baxmaqdan) ayrılmazdır. Burjuva ziyalısının əxlaqi və mənəvi düşkünlüyünün tənqidi təsvirini ifadə edən sosial məzmunlu elementlər həyatı relyativist anlayışla kontrapunkt kimi, məişət həyatına xas olan ziddiyyətli hadisələrin yanaşı mövcud olması kimi əlaqələndirilir.

Rusiya tədqiqatçısı N.P.Mixalskaya “Kontrapunkt” romanının orijinal xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd edir: “Əsərin kompozisiyası musiqili kontrapunkt prinsipi əsasında yaradılmışdır. Şekspirin əsərlərindən götürülmüş sitatlar romanda mühüm bədii rol oynayır. Müxtəlif personajların mürəkkəb və incə səslərinin uyğunluğu hekayə tərzinə xas cəhətdir. Ayrı-ayrı motivlərdə F.M.Dostoyevskinin təsiri duyulur” [6, s. 399]. İngilis yazıçısı Devid Herbet Lourens isə Oldos Hakslinin “Kontrapunkt” romanında o dövrün ictimai həyatını ən doğru şəkildə təsvir etmək bacarığına görə onun bu əsəri haqqında müsbət fikir söyləmişdir [3].

O.Hakslinin ilkin yaradıcılığının realist başlanğıcı çox vaxt onun dünya görüşündə hələ də fabian sosializmi və “itirilmiş nəsl”in müharibə əleyhinə mövqeyi ilə əlaqənin mövcud olması ilə müəyyən edilirdi. Bununla belə, Hakslinin ilkin yaradıcılıq dövrünə aid əsərləri də humanizm pafosu ilə seçilmirdi. Onun XX əsrin 30-60-cı illərinə aid əsərlərində ortaya çıxan antihumanizmin başlanğıcı onun daha əvvəlki yaradıcılığında belə sezilir.

Haksli 30-cu illərin çox hissəsini İtaliyada keçirmişdir. O, Fransanın Tulon şəhərinin yaxınlığında yerləşən Sanneri şəhərində yaşamış və burada yazdığı “Gözəl yeni dünya” əsərində gələcək yüksək texnoloji cəmiyyətin kədərli həyatının təsvirini yaratmışdır. Ədib bu əsərində Herbert Uelsin eimi optimizm nəzəriyyəsini alt-üst edir. Elmin inkişafı və mədəni dəyişikliklər – sənayedə çevriliş etmiş kütləvi istehsal, Çarlz Limberq və Ameliya Erhartın romantikləşdirdikləri təyyarələrdə səyahətə çıxmaq, bixevorist psixologiya və genetika sahəsindəki təcrübələr o dövrdə bir çox insanın beyni düşündürmüş və maraqlandırmışdır. O, bu əsərini geniş oxucu kütləsinə özünəməxsus cavab olaraq yazmışdır. Romanın çapdan çıxdığı birinci il İngiltərədə və ABŞ-da onun 28 min nüsxəsi satılmış, bütün XX əsr boyu satılan kitablar arasında lider olaraq qalmışdır.

Oldos Haksli “Gözəl yeni dünya” (Brave New World, 1932) adlı ilk antiutopiya romanını 17 yaşında yazmış, ancaq çapa verməmişdir. “Gözəl yeni dünya” antiutopik romanında yazıçı bəşəriyyətin gələcəyi ilə bağlı narahatlığını bildirir. Bu əsərində yazıçı belə bir pessimist fikir söyləyir ki, elmin və texnikanın gələcək inkişafı şəxsiyyəti susduran və standartlaşan totalitar rejimin yaranmasına gətirib çıxaracaq. Ədibin fikrinə görə cəmiyyət insanlıqdan məhrum olaraq mexaniki sistemə çevriləcək, burada insanlar kolbada yaradılacaq, onları standartlaşmış cəmiyyətin bu və ya digər sahəsində fəaliyyət göstərmək üçün onlara ancaq lazım olacaq xüsusiyyətlər aşılanacaqdır. Robotlara çevrilmiş insanlar emosiyadan və hər hansı şüurlu hərəkətdən məhrum olacaqlar. Onlar ancaq proqramlaşdırılmış əməliyyatları yerinə yetirəcəklər. Yazıçı bu cür müasir kapitalist cəmiyyətinin bəşəriyyəti hara aparıb çıxaracağını obyektiv şəkildə göstərmişdir. Hakslinin Fordun Amerikası haqqındakı təəssüratları romanın əsas ideyasını təşkil edir. Bununla belə romanda antisosialist tendensiylər də vardır. Totalitarizmi və elmi-texniki tərəqqinin nəticəsini tənqid etməklə Haksli ictimai sistemlər arasında fərq qoymur və bu şübhəsiz onun uzaqgörənliyindən xəbər verir. Beləliklə Hakslinin satirası təkcə amerikan kapitalizminin əleyhinə deyil, eyni zamanda sosialist cəmiyyətinə qarşı yönəlmişdir. Gələcək cəmiyyətin utopik təsviri antiutopiyaya, satira isə həcvə çevrilir. Tanınmış ingilis şairi Q.K.Çesterton onun bu əsəri haqqında demişdir: “Gözəl yeni dünya” bir növ Hakslinin “utopiya əsrinə” qarşı yazılmış etirazdır [3].

Antiutopiya spesifik fəlsəfi janr kimi XX əsrin birinci yarısında gərgin sosial-siyasi və mədəni hadisələrin, iki dünya müharibəsinin və inqilabların, elmin intensiv inkişafı və totalitar rejimlərin yarandığı XX əsrin I yarısında formalaşmış və özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Bütün bunlar antiutopiya ədəbi janrında öz əksini tapmışdır. Bu da təsadüfi deyil, belə ki, antiutopiyada xüsusi ideya-bədii universum qurulur ki, burada mümkün olan varlıq kimi çıxış edir, ideya reallığa çevrilir, arzu gerçək olur. Məhz bu vaxtlar müxtəlif ölkələrdə, demək olar ki, eyni vaxtda O.Hakslinin, C.Orruelin, H.Uelsin, R.Bredberinin, A.Kestlerin və başqalarının antiutopik istiqamətli çoxsaylı əsərləri meydana çıxır. Bu əsərlər tez bir zamanda oxucular arasında geniş şöhrət tapır və onların diqqətini cəlb edən bütöv kompleks ideoloji, sosial, etik və estetik problemlər olan coşqun ədəbi-tənqidi polemikanın yaranmasına gətirib çıxarır.

Rusiya tədqiqatçısı Y.A.Borisenko “XX əsrin I yarısında antiutopik romanlarda hakimiyyət ritorikası və məhəbbət poetikası” adlı namizədlik dissertasiyası işinin avtoreferatında qeyd edir: “Bu janrın nümayəndələri bəşər sivilizasiyasının sonrakı inkişafının müxtəlif variantlarını oxucuların müzakirəsinə buraxmaqla keçmişin utopik ideallarına və sabahkı günə olan inamsızlıq onların ümidlərini boşa çıxarır. Bu sosial motivlər xüsusi ideya-estetik və ifadəli bədii-mənəvi, pessimist və xəbərdarlıq edən romanların (романов-предупреждений) yaranmasına gətirib çıxarır” [7, s. 9].

Hakslinin sonrakı romanlarında antihumanist hisslər güclənir, getdikcə əsərlərində hər cür alçaq və çirkin əməllərə maraq ortaya çıxır. İngiltərənin ən yaxşı övladlarının ispan xalqının faşizmlə mübarizəsində onlarla bir səngərdə döyüşdüyü bir vaxtda Haksli “Qəzzada kor adam” (“Eyeless in Gaza”, 1936) romanını yazır. O, bu

romanda İsa Məsih və kor adam haqqında "Bibliya" hekayəsini modernləşdirərək onu müasir dövrlə bağlayır. Əsərin canına işləmiş mistisizmlə dolu bu romanda əsərin qəhrəmanı sosioloq Entoni Bivisin dili ilə danışan yazıçı siyasi dəyişikliyi deyil, ayrı-ayrı insanların öz mənəvi bacarığının inkişaf etdirilməsini tələb edir. Entoni Bivis mövcud olmağın əhəmiyyətsizliyi fikrinə gəlir və seksual həyatı seçərək, zülmə müqavimət göstərməməyi təbliğ etməklə gerçəklikdən qaçmağa çalışır.

1939-cu ildə Oldos Haksli ailəsi və dostu Cerald Hert ilə birlikdə İngiltərəni həmişəlik tərk edərək ABŞ-a köçür. Onlar Los-Anceles şəhərində məskunlaşırlar. Burada Hakslinin əsas yaradıcılıq dövrü başlayır. O, insan həyatının mahiyyəti məsələsini daha geniş və ətraflı öyrənməyə çalışır.

1938-ci ildə Haksli burada hindli Ciddu Krişnamurti ilə tanış olur. Ciddu Krişnamurtinin təsiri altına düşən Haksli burada müdrikliyin müxtəlif doktrinalarını öyrənməyə başlayır, mistika ilə məşğul olur. İngilis-amerikan yazıçıları ilə müqayisədəyə Haksli Qərb ruhunun niyyətinin, yeniləşmiş dünyaduyumunun açıqlanmasında hər kəsdən daha çox aydınlıq gətirmişdir. Rusiyalı tədqiqatçı İ.V.Qolovoçova "Oldos Hakslinin yaradıcılığında ədəbiyyat və elm" adlı doktorluq dissertasiyası işinin avtoreferatında yazır: "Oldos Haksli Şərq müdrikliyini (yoqa, dzen-buddizm, daosizm, maxayana-buddizm) və Qərbin elmi pragmatizmini birləşdirərək adekvat dini fəlsəfənin formalaşmasını tələb edən Qərb ruhunun yeniləşmiş dünyaduyumunu ifadə etmişdir. Krişnamurtinin moizələri və Alan Uottsın mühazirələri, parapsixoloqların "orta yolu" axtarış tapmaq cəhdi, psixiatrların təşəbbüsləri sayəsində şüurun funksiyasının artmasının və şəfa tapmasının alternativ yollarının axtarışı – bütün bunlar bu və ya digər şəkildə bizə zəmnənin ruhu haqqında aydınlıq gətirən Oldos Hakslinin müharibədən sonrakı mətnlərində ortaya çıxır" (8, s. 7). Ceyms Sekstonun və Ceremi Makyeranın söyləri nəticəsində tərtib edilmiş "Oldos Hakslinin tam külliyyatı" (Complete Essays of Oldos Huxsley), o cümlədən "Sirr verməyən Haksli" və "Haksli və Tanrı" külliyyatları da çapdan çıxmışdır (8, s. 7).

Oldos Hakslinin sonradan yazdığı "Əbədi fəlsəfə" (The Perennial Philosophy, 1948) və "Çox illər sonra qu quşu ölür" (After Many a Summer Dies the Swan, 1939), həmçinin "Vaxt dayandırılmalıdır" (Time must have a stop, 1945) adlı əsərlərində uzun illər yazıcının yaddaşında qalmış fikirlərə aydınlıq gətirilir. Yazıcının az tanınan "Əbədi fəlsəfə" əsərində dünyanın ən əhəmiyyətli dinlərində mövcud bütün müdrikliklərin sayəsində insanların axtarışda olduqları həqiqəti qanunauyğun tərzdə birləşdirmək arzusu nümayiş etdirirlər.

1953-cü ildə Oldos Haksli dünyaca məşhur psixiatr Hamfri Osmondun apardığı eksperimentin iştirakçısı olmuşdur. Eksperimentin məqsədi meskalinin insanın şüuruna göstərə biləcəyi təsiri öyrənməkdir. Sonralar Hakslinin Osmonda yazdığı məktubların birində hallüsinogen maddə sayılan meskalinin insan şüuruna göstərdiyi təsir təsvir edilərkən ilk dəfə "psixodelika" sözü işlənmişdir. Hakslinin "Qavrayış qapıları" (The Doors of Perception, 1954) və "Cənnət və Cəhənnəm" (Heaven and Hell, 1956) esselərində yazıçı ömrünün sonunadək iştirak etdiyi 10-a qədər eksperimentin müşahidəsinin və necə keçdiyinin təsvirini verir (9).

Haksli özünün axırıncı romanlarında realist prinsiplərdən uzaqlaşır. Elə həmin il yazdığı "Çox illər sonra qu quşu ölür" modernist romanında insan təbiətinə böhtan atır, xristian dinini təbliğ edir. Uzunömürlülük mövzusu ilə bağlı romanın fantastik məzmunu yazıçıya insan cəmiyyətinin məhvinin qaçılmaz olduğunu sübut etməsi üçün əsas olur.

"Meymun və mahiyyət" (Ape and Essence, 1949) romanında öz oxucularını XXII əsrə aparıb çıxaran Haksli bu əsri ibtidai insanların barbarlıq həyatı yaşadığı dövrə qayıdışı kimi təsvir edir.

Ölümündən bir az əvvəl Oldos Haksli "Ada" ("Island", 1962) alleqorik romanını çapdan buraxdırır. Əsərdəki kinayə çoxmənalıdır. Bu əsərdə ada həm İngiltərə, həm də istənilən hər hansı başqa bir ölkə ola bilər, bu həm də bəşər sivilizasiyasıdır. Romanda alleqoriyanın modernist xarakteri özünü onda göstərir ki, burada çoxmənalılıq gerçəkliyin real mürəkkəbliyinin təhlilinə deyil, müəllifin pessimist ideyalarının və mistik assosiasiyalarının həyata keçməsinə xidmət edir. Əgər bu çoxmənalılıqda aparıcı mövzu ortaya çıxarsa da, onda bu, faciə, təcrid olmaq, iztirab və ölüm mövzudur.

Romanın qəhrəmanlarından biri, ingilis jurnalisti Uil Fornebi təsadüfən dənizdə qalxan tufan nəticəsində haradasa Hind okeanında yerləşən Pala adasına gəlib çıxır. O, burada iki qüvvə arasında baş vermiş mübarizənin şahidi olur. Bunlardan biri adada hərbi totalitar rejimin yaradılmasının vacibliyini bildirən səniyenin inkişafının tərəfdarı, digəri hind mistisizmi və "İncil" ideyalarına əsaslanan sosial-bioloji islahatçılığın tərəfdarıdır. Uil Fornebinin islahatçılığa nə qədər rəğbətlə yanaşmasına baxmayaraq, adada diktatura rejiminin qurulması labüddür. Yazıçı bununla demək istəyir ki, zorakılıq və ölüm heç nəyə baxmayaraq üstün gəlir. Romana kosmik pessimizm kök salmışdır. "Ada" romanında real gerçəklikdən qoparılmış və subyektiv ideyalarla doldu alleqoriya bütövlüyünü və orqanik tamlığını itirir. Əsərdə alleqoriya müəllifin hind mistisizmi haqqındakı, insan orqanizmi üzərində aparılan bioloji eksperimentlər haqqındakı düşüncələri ilə alt-üst olur. Hakslinin yaradıcılığında roman-alleqoriya roman-traktata və antiutopiya çevrilir. Yazıcının əsərlərində güclənməkdə olan antihumanizm onu realizmdən, satiradan və bədiiilikdən imtina etməsinə gətirib çıxarır.

Rusiya tədqiqatçısı V.S.Rabinoviç qeyd edir: "Oldos Haksli dünya ədəbiyyatı tarixində əlamətdar yazıçıdır. Uzun onilliklər boyu onun yaradıcılığı dünya tənqidində Qərb ədəbi inkişafının təməl meyillərinin, ictimai fikrin özünəməxsus göstəricisi kimi qəbul edilirdi. Ədibin yaradıcılığına dair 100-dən çox monoqrafiya həsr olunmuşdur. Bu elmi əsərlərin bir çoxunda onun yaradıcılığı kəskin tənqid olunur, bir mədəni hadisə kimi inkar edilir və ya neqativ hadisə kimi baxılır [10, s. 11]. Məsələn, ingilis tədqiqatçısı Y.Burqum Oldos Hakslinin bütün yaradıcılığını, onun müxtəlif əsərlərində müxtəlif dərəcədə gizli qaldığı sinismi, real insanlara olan nifrəti müəllifin mizantropiyası

kimi qiymətləndirilir [11, s. 140-156]. Lakin burada da Hakslinin yaradıcılığı əhəmiyyətli hadisə kimi görünür və bu səbəbdən təhlükəli sayılır. Hakslinin ingilis klassiki və eyni vaxtda müasirliyin böyük mütəfəkkiri sayılması fikri təsadüfi deyildir. Belə ki, ingilis tədqiqatçısı və tənqidçisi T.Vulfun (1926-1927-cı illər) qeydiyyat kitabçasında Haksli “ən böyük potensiala malik” gənc yazıçı kimi qiymətləndirilir [12, s. 229].

Amerikan tədqiqatçısı və tənqidçisi A.Henderson hələ Hakslinin sağlığında yazdığı və 1964-cü ildə çapdan buraxdığı “Oldos Haksli” adlı monoqrafiyasında onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək yazır: “Yaşayan yazıçılar arasında Haksli qədər təkrar oxunan layiqli başqası yoxdur” [13, s. 258]. Hətta A.Henderson Heminqvey, Folkner və Dos-Passosla müqayisədə Hakslini XX əsrin daha görkəmli yazıçısı kimi qiymətləndirir: “Cox az yazıçı var ki, Haksli qədər olduqca əhəmiyyətli nə isə deyə bilsin və heç kəs onun qədər üsluba, dərin mədəniyyətə və böyük bədiiyyətə malik deyil” [13, s. 258].

XX əsr ədəbiyyatının inkişafında Hakslinin təsirini səciyləndirən ingilis tədqiqatçısı və tənqidçisi Anqus Uilson qeyd edir: “Oldos Hakslinin yaradıcılığı ilə bağlı son nəticəyə gəlincə bildirim ki, sonradan ədəbiyyata gəlmiş bir çox böyük yazıçı ona borcludur [16, s. 995].

Rusiyalı tədqiqatçı B.Y.Puşkanski özünün “Elm və ədəbiyyat” (Oldos Hakslinin antiutopiyası və Ziqmund Freydin psixozanalizinin antiutopiyasının nümunəsi əsasında) adlı məqaləsində yazır: “Oldos Hakslinin bədii və publisistik mətnlərinin elmi məzmununun axtarışı və dərk edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir... Həyatı boyu üzərində gərgin düşündüyü elmi konsepsiyalar təkcə onun kulturoloji və sosioloji traktatlarında deyil, həm də romanlarında təcəssüm etdirilmişdir [15]. Oldos Haksli bir neçə dəfə demişdir: “Əgər mən yenidən doğulsaydım və kim olmaq istədiyim haqda seçim etsəydim, mən alim olmağı arzu edərdim... Əgər mən Şekspir olsaydım belə, Faradey olmağı istərdim [9].

B.Y.Puşkanskinin yazır: “Psixozanalitik yanaşmanın XX əsr ədəbiyyatına olduqca böyük təsir göstərdiyini inkar etmək çətindir. Haksli bir çox halda öz utopiyalarında yaratmış olduğu obrazlar sisteminə görə psixologiyanın və psixoterapiyanın müxtəlif istiqamətlərinə borcludur. Lakin bədii nəsrin elə bir janrı var ki, müasir tədqiqatçının fikrincə bu psixozanalizin təsiri üçün ən uyğun olanı sayılır. Bu utopiya, əgər utopiya sözü altında “təsəvvür etdiyimiz haqda istənilən mətni, hərdən isə tam real, ideal həyat quruluşu kimi başa düşürüksə” [15].

Oldos Haksli “Ən qərribə elm” (1956) adlı elmi məqaləsində “qeyri-effektiv psixozanaliz” haqqında yazmışdır. Psixozanalizə çox da rəğbət bəsləməyən Haksli (o, hətta psixozanalizi magiya və astrologiya kimi saxta elmlərlə müqayisə edirdi) bütün ədəbi yaradıcılığı boyu Ziqmund Freyd haqqında yazmaqda davam edirdi. Bu yazılar arasında Freyd psixozanalizinin xüsusi yeri vardır. Bununla belə Hakslinin psixozanalizə olan münasibəti birmənalı olmamışdır, pozitivlikdən daha çox neqativ xüsusiyyət daşıyırdı.

Psixozanalitik yanaşmanın XX əsr ədəbiyyatına olduqca böyük təsir göstərdiyini inkar etmək çətindir. Haksli yazırdı ki, yazıçılar çox vaxt özlərinin elmdən xəbərsizlikləri ilə öyünürlər. O, hər dəfə əvvəlki kimi Eynşteynin və Qeyzenberqin kəşflərini inkar edən ədibləri “cahil axmaqqlar” adlandırırdı. Haksli “Ədəbiyyat və elm” adlı son əsərində yazır: “Təbiət elmləri biliyi, əsasən ədəbiyyatdan kənar qalır, o, bioloji məqsədlə insanı bir individium kimi, mədəniyyətin məhsulu kimi, bioloji növ kimi öyrənənlər tərəfindən mənimsənilmir. B.Y.Puşkanskiyə görə psixozanalitik yanaşma XX əsr ədəbiyyatına olduqca böyük təsir göstərmişdir. Yazıçıların Ziqmund Freydin nəzəriyyəsinə olan ümumi həvəsin olmasını qeyd edən Haksli bunun cəlbədiciliyinin səbəbini insan şüurunun problemlərinin düzgün izahına olan tələbində görürdü. Haksliyə görə Freydin fərziyyəsinin insanı valeh edən uydurma nəzəriyyəsi ədəbiyyat vasitəsilə qavranmasını asanlaşdırırdı. Ömrünün sonuna yaxın Haksli “Ədəbiyyat və elm” adlı əsərində psixozanalizin ideyaları olmadan inkişaf edə bilməyəcək ədəbi mövzuları (məsələn: narahatlıq, frustrasiya və başqaları) göstərmişdir [15].

“Dünya ədəbiyyatşünaslığında Hakslinin yaradıcılığındakı intertekstual aspekt də bir çox tədqiqatçı tərəfindən araşdırılmışdır. Yazıçının yaradıcılığını bütöv bir hadisə kimi qəbul edən Qərb tədqiqatçılarından C.Atkins, R.S.Beyker, C.Bedford, Birinbaum, P.Boverinq, L.Brande, S.Gnoux, C.Vudkok, B.Krişnan, C.Meyker, C.A.Namke, K.C.Ferius, P.Firso, A.Hebderesen, Ç.N.Holms, o cümlədən Rusiya tədqiqatçılarından İ.V.Qolovaçova, V.S.Rabinoviç, O.N.Redina, S.S.Falaleyeva və başqaları öz monoqrafik əsərlərində bu aspektdən yan keçməyərək kompleks şəkildə tədqiq etmişlər, eyni zamanda Hakslinin yaradıcılığının geniş intertekstual kontekstinin fragmentlətinin daha ətraflı tədqiqi ilə bağlı çoxsaylı başqa əsərlər də vardır. Qərb ədəbiyyatında bu məsələ ilə bağlı P.Baverinq, M.Birnbaum, İ.Qruşou, M.Kessler, C.D.Klersen, D.K.Koulmen, B.Krişnan, C.Liper, A.L.Morton, Q.Noyman, H.Pendekster, S.Rouz, H.H.Uotts, P.Firso, R.B.Smerl, A.Henderson, C.Eyrenprays və başqaları məşğul olmuşlar. Rusiya tədqiqatçılarından D.Cantiyeva, M.Levidov, V.Sestakov, P.Poliyevski, R.Qaltseva, A.Zverev, İ.Rodyanskaya, V.Rabinoviç, L.Rebikova, M.Spivak, A.Şişkin və başqaları Hakslinin yaradıcılığının antiutopik aspektinə yer ayırmışlar.

V.V.Matter Oldos Hakslinin yaradıcılığındakı genetik əlaqəni dünyanın utopik və antiutopik ənənləri ilə gözdən keçirir. V.V.Matterin fikrincə, “Gözəl yeni dünya”, “Meymun və mahiyyət” və “Ada” kimi romanlar yazıçının utopik ənənlərin bəzi təzahürlərinə “qərəzli” mövqedən çıxış etdiyini göstərir. V.V.Matterə görə, bir çox klassik utopiyalarla Hakslinin “Ada” romanındakı utopiya arasındakı fərq odur ki, əgər Platonun, T.Moriakin və T.Kampanellanın utopik dövlətlərində sakinlər özlərini “ola biləcək” hücumun təhlükəsindən qorunmağı vacib hesab edərlərsə, Hakslinin utopik Pala adasının sakinləri, əksinə, müdafiə olunmadıqları üçün silahlı basqına məruz qalırlar.

Rusiyalı tədqiqatçı M.İ.Babkina “Oldos Hakslinin roman yaradıcılığı:

intertekstual aspekt” adlı namizədlilik dissertasiyası işinin avtoreferatında qeyd edir: “Bəzi Qərb tədqiqatçıları, xüsusilə Y.M.Burqum və qismən A.L.Morton Oldos Hakslinin “Gözəl yeni dünya” utopik romanının pafosunu nəzərə alaraq və onu daha geniş antiutopik kontekstdən gözdən keçirərək, faktiki olaraq Hakslini hər cür sosial tərəqqini inkar etməkdə günahlandırırlar”.[16, s. 10]. Morton yazır: Oldos Hakslinin “Gözəl yeni dünya” romanında əsl məqsədi sabit cəmiyyət təsvir etmək adı altında humanizm üzərinə hücumu keçməkdir” [17]. Morton “İngilis Utopiyası” (The English Utopia), 1952) adlı monoqrafiyasında Oldos Hakslinin utopik və antiutopik modellərini T.Morun “Utopiya”sı, Uilyam Bleikin “Cənnətlə Cəhənnəmin nikahı” əsərlərlə birgə nəzərdən keçirdiyini qeyd edir [18, s. 10].

Rusiya tədqiqatçısı S.S.Falaleyeva da “Oldos Hakslinin yaradıcılığının antropoloji əsasları: mimetik aspektlər” adlı namizədlilik dissertasiyası işinin avtoreferatında Oldos Hakslinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir. O, yazır: “Hakslinin yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətləri ola bilsin ki, XX əsr ingilisdilli ədəbiyyatında görünməmiş hadisədir, bir yazıçı kimi onun bədii mətnlərinin tamamilə spesifik intonasiyasını müəyyən edən insana və dünya haqqında elmi biliklərə maraq göstərməsidir [18, s. 11].

Haksli istər bir yazıçı və ya mütəfəkkir kimi heç bir ədəbi istiqamətə və ya fəlsəfi dünyagörüşlü sistemə məxsus olmamışdır. İngilis tədqiqatçısı R.T.Sion bu məsələ ilə bağlı qeyd edir: “Həqiqətən Oldos Haksli XX əsrin yazıçısı kimi öz tədqiqatlarında, sözün əsl mənasında, müasir əsrin insanı olmaq nə deməkdir məsələsində müasir filosofun və ədəbiyyat təbliğçisinin vəzifəsini öz üzərinə götürür”: “In fact, Aldous Huxley, as a writer of fiction on the 20th century, willingly assumes the role of a modern philosopher-king or literary prophet by examining the essence of what it means to be human in the modern age” [19, s. 2].

Oldos Hakslinin utopik nəzəriyyəsi barəsində S.S.Falalayevanın gəldiyi qənaət belədir: “Oldos Hakslinin utopik və antiutopik konsepsiyalarının araşdırılması ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu onunla əlqədardır ki, Hakslinin utopiyasına və antiutopiyasına tədqiqatçılar bir tərəfdən onun dünyaya baxışının konseptual əksi kimi, digər tərəfdən isə ədəbiyyatda utopik dünya modelinin təmsilçiliyi kimi baxırdılar [18, s. 12].

Haksli “Gözəl yeni dünya” əsərinin yazılmasından 27 il sonra “Gözəl yeni dünyaya qayıdış” (Brave New World Revisited, 1958) əsərini yazır. Yazıçı birinci əsərində təsvir etdiyi cəmiyyətin əksinə olaraq, ikinci əsərində belə bir fikir irəli sürür ki, gələcəkdə cəmiyyətin vəziyyəti olduqca acınacaqlı və qorxulu olacaqdır. Geyd edək ki, Oldos Haksli olduqca məhsuldar yazıçı olmuşdur. Onun “Xəzan yarpaqları” (1925) (bu roman “Tökülmüş quru yarpaqlar” kimi də adlandırılır), “Boz yepiskop həzrətləri” (Grey Eminence, 1948), Lüdyon şeytanları (The Devils of Loudun, 1952), “Dahi və ilahə” (The Genius and the Goddess, 1955) kimi romanları yazıcının intellektual əsərlərindən sayılır. Hakslinin ikinci arvadı, italyan qadın yazıçısı Lora Arçera “Zəmanəyə tabe olmayan bu an” (1968) adlı bioqrafik kitabını sevmli ərinə həsr etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Tody, Philipe Huxley. A Biographical Introduction. Scribner, 1973.
2. David K. Oldos Huxley Recollected An Oral History. Rowman Altamira, 1995, –p. 90.
3. Домбровская Е.Я. Английская литература 1917-1945 гг. См.: История зарубежной литературы XX века. Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, М., 1963, с. 444.
4. Искусство видеть будущее – Горький Медиа gorky.media/context/iskusstvo-videt-budushhee
5. <https://fantlab.ru/autor/101>
6. Аникин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы. Москва: Высшая школа, 1975, с. 399
7. Борисенко, Юлия Александровна. Автореф. канд. дисс. «Риторика власти и поэтика любви в романах-антиутопиях первой половины XX века. Дж.Оруэлл, О.Хаксли, Е.Замятин». М., 2004, с. 9.
8. Головачева Ирина Владимировна. Автореф. док. дисс. «Литература и наука в творчестве Олдоса Хаксли». М., 2008, с. 79.
9. ru.wikipedia.org/wiki/Хаксли,_Олдос
10. Рабинович В.С. Автореф. док. дисс. на тему «Олдос Хаксли: Эволюция творчества». М., 1999, с. 11.
11. Burqum Y.B Aldous Huxley and his “Dying Swan”/E.B.Burgun, The Novel and the Word’s Dilemma, N.Y.: Oxsford University Press, 1947, p. 140-156
12. Вульф Т. Жажда творчества. –М.: Прогресс, 1989, с. 229, – 408 с.
13. Henderson A. Aldous Huxley. –N.Y.: Russell and Russell, 1964, 258 p.
14. Letters of Aldous Huxley – L.: Grover Smith, 1969. –995 p.
15. Пукшанский Б.Я. «Наука и литература» (на примере антиутопий Олдоса Хаксли и психоанализа Зигмунда Фрейда). Санкт-Петербург, 2011
16. Бабкина М.И. Автореф. канд. дисс. «Романное творчество Олдоса Хаксли: интертекстуальный аспект». М., 2024, с. 10. См. dissertat.com/content/romannoe-tvorchestvo-oldosa-khaksli-intertestualnyi-aspekt
17. Мортон А.Л. Английская утопия. Перевод с англ. О.О.Волковой. М., 1956, - 278 с.
18. Фалалеева С.С. Автореф. канд. дисс. на тему «Антропологические основы творчества Олдоса Хаксли: миметический аспект. М., 2012
19. Sion R.T. Aldous Huxley and the Search for Meaning/R.Sion. – L.: McFarland & Company, 2010, – p.2.

Açar sözlər: Oldos Haksli, modernizm, intellektualizm, utopiya, antiutopiya

Key Words: Oldos Haksley, modernizm, intellektualizm, utopia, dystopia

Резюме

В данной статье рассмотрены утопические и анти-утопические концепции Олдоса Хаксли, выражены его мысли об утопической мировой модели как отражение его концептуального взгляда на мир.

Summary

This article examines Huxley’s utopian and anti-utopian concepts, articulating his thought on the utopian model of the world as a reflection of his conceptual worldview.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Səbinə Gülçin qızı İbrahimli ⁴²
MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN LIBRETTOLARI

Ədibin liberrettoları Azərbaycanın görkəmli bəstəkarlarının ayrı-ayrı dəsti-xəttinə məxsus bir gedişlə, ayrı-ayrı musiqi fantaziyasının pöhrələnməsilə ayaqlaşmışdır. Bu isə bəlkə də müşgül sayıla bilən bir işdir. Çünki bu zaman söz müəllifi hər bir bəstəkarın bütün yaradıcılığını izləməli, üslubunu müəyyənləşdirməli, musiqi təxəyyülünün hardan qidalandığını öyrənməlidir. İlk baxışda Üzeyir bəyin musiqi yaradıcılığı nə qədər möhtəşəm olsa da, hər bir nümunəsi yadda qalan olduğu üçün olduqca sadə görünə bilər. Lakin bu tamamilə belə deyil. Üzeyir bəyin musiqilərində dərin fəlsəfi məzmun, məna içində məna vardır. Ədibin yaradıcılıq əlaqəsində olduğu o biri bəstəkarların da öz ahəngləri, bir-birini əvəz edən musiqi məqamları, çalarları mövcuddur. Uşaq vaxtından tar çalmış və bütün muğamları əz eləmiş Üzeyir bəy, Fikrət Əmirov, Səid Rüstəmov şübhəsiz ki, muğamlar məqamlar üstündə kökləndiyi üçün bunları çox yaxşı bilirdilər.

Məlumdur ki, M.S.Ordubadi Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi haqqında çoxsayda məqalələr yazmış və “Qılinc və qələm” kimi möhtəşəm bir tarixi roman meydana gətirmişdir. Lakin bütün bunlarla kifayətlənməyən ədib dahi şairə olan intəhasız sevgisini bir də 1948-ci ildə Nizami Gəncəvinin yubileyi münasibətilə yaratdığı Əfrasiyab Bədəlbəylinin (1907-1976) “Nizami” operasının liberrettosunun süjeti və kompazisiyası ilə izah etmişdir. Librettonu Əfrasiyab Bədəlbəyli M.S.Ordubadinin “Qılinc və qələm” romanının motivləri əsasında qələmə almışdır, lakin yuxarıda deyildiyi kimi süjet və kompazisiya M.S.Ordubadi tərəfindən yazılmışdır. Məsələ burasındadır ki, Əfrasiyab Bədəlbəyli “Nizami” operasını zəngin musiqi lövhələrlə meydana gətirsə də, M.S.Ordubadinin təqdim etdiyi librettodan xeyli fərqlənir. Ədibin əsərində Nizaminin sevdiyi və qəlbini verdiyi Səba obrazı yoxdur, onun əvəzinə Rəna obrazı var. Ədibin əsərində isə Rəna sadəcə saray xidmətçisidir. Bundan əlavə süjet boyu bütün fənalıqları törədən Qətib surəti Əzra surəti ilə əvəz olunmuşdur. M.S.Ordubadinin yazdığı süjetdə İlyas (Nizami) gözəl və səfali bir bağın yanında kötüyün üstündə oturub şeir yazır və sevgilisi Səba ona yaxınlaşır. Aşıqanə sözlərlə söhbət edirlər. Əfrasiyab Bədəlbəylinin yazdığı librettoda isə başlanğıc bu şəkildə təqdim edilir:

“Gəncədə mülayim bahar günü. Nizami Gəncəvi səirlərin əhatəsində öz yeni səirlərini oxuyur. Elə buradaca bağda saray şairi Kəmaləddinin müsəviəti ilə Gəncə hakimi gəzir. Sevpur səsləri hökmdar Qızıl Arslanın elçisinin gəldiyini bildirir. O, hökmdara və Nizamiyə məktublar təqdim edir. Qızıl Arslan Nizamini sarayına dəvət edir və ona yeni poema yazmağı tapşırır”[2, s.386-387].

M.S.Ordubadinin yaratdığı librettoda isə dahi şairin yüksək şəxsiyyəti hərtərəfli biçilmiş, doğun şəkildə xarakterizə edilmiş və şairi tanımayanlara belə onun tək şair kimi deyil, bir insan kimi hansı zirvədə olduğu ətraflı şəkildə bəyan edilmişdir. Əsərdə əsas amaliyə həmişə olduğu kimi azərbaycançılıq ideyasıdır. Ədib Nizami obrazını eyni zamanda azərbaycançılıq ideyası üzərində xarakterizə etmişdir. Bəzi tənqidçilər çox zaman Nizaminin farsca yazmağına irad tuturlar. Lakin dahi şairin həyatına da yaxşı bələd olan M.S.Ordubadi “Nizami” librettosunun süjetində buna aydınlıq gətirmişdir. Atabəy Cahan Pəvləvan Nizaminin Azərbaycan dilində qələmə alınan tam külliyyatını yandırmaqdan ötrü adamlar göndərir və onlar Nizaminin Azərbaycan dilində yaratdığı ədəbi-bədii irsinin saxlandığı kitabxanayı dağıdıb, cırıb yerə tökürlər. Bu zaman şair evinin qarşısında duran kütlələrə üzünü tutub deyir:

“Ey camaat, siz şahid olun. Məni öz xalqımın dərdini doğma dilimdə yazmağa buraxmadılar. Bu cırılib dağıdılan vərəqlər Azərbaycan xalqının şəhvətpərəst xəlifələrə, yirtici atabəylərə və vəhşi hakimlərə qarşı qopardığı üsyanın tarixidir. Tarixi məhv edənlərə qarşı nifrət! Siz ey üsyançı kütlələr, öz tarixinizi yadınızdan çıxarmayın! Onu övladdan vladə tapşırıb, gələcək xalqa irs qoyun! Dağıl ey mənim xəzinəm, dağıl! Səni mən yaratmışdım, mən də yaradacağam!”[8, s.206].

M.S.Ordubadinin tək “Qılinc və qələm” əsərindəki qəhrəmanı Nizami deyil, – onun əsərlərindəki bütün qəhrəmanlar dogma vətənlərini yadelli işalçıların cəngindən qurtarmaq üçün cürbəcür yollarla mübarizə aparırlar. Bu ədibin qəlbindən gələn bir hayqırtıdır ki, əsərə hopub:

“Ordubadinin elə bir əsəri yoxdur ki, Azərbaycanla əlaqədar olmasın. Yüksək yazıçılıq mədəniyyətinə malik olan bu ədibin əsərlərində biz Vətənimizin həm uzaq-yaxın tarixi keçmişimizin, tarixi qəhrəmanlıq ənənələrimizin, həm də müasir həyatımızın müəyyən dövrünü - yeni həyat uğrunda mübarizə illərinin bədii inikasını görürük” [6, s.11].

Üzeyir bəy Hacıbəylinin bütün sovetlər birliyinə səs salan “Koroğlu” operasının liberrettosu Heydər İsmaylovla M.S.Ordubadiyə məxsusdur. Libretto xalq qəhrəmanlıq dastanı “Koroğlu” dastanının motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Üzeyir bəy libretto qələmə alınarkən bilavasitə yaxından iştirak etmiş, özünün musiqi duyumuna və fitri istedadına rəğmən operanın daha əzəmətli alınması üçün təxəyyülünün süzgəcindən keçirə-keçirə libretto müəllifləri ilə birlikdə çalışmışdır.

Operanın əsas qəhrəmanı ədalətsiz və qəddar hökmdar tərəfindən əzilmiş məzlum xalqdır. Koroğlu da bu məzlum xalqın nümayəndələrindən biridir. Lakin o, əzmkar, cəsarətli, kimsədən qorxmayan, fiziki cəhətdən çox qüvvətli bir igiddir. I pərdənin başlanğıcında xalqın məzlumluğu ilə yanaşı zülmkarlara qarşı üsyanını ifadə edən xor “Bu gözəl təbiət” nümunəsini oxuyur:

*Bu gözəl təbiət, bu şən mənzərə,
Bir daha səadət verməz bizlərə.
Səadət verməz, səadət verməz bizlərə.*

*Matəmə brünmüş gözəl kəndimiz,
Görünür bu dünyada yox bəxtimiz.
Görmədik azadlıq üzü bir zaman,
Əzdi xan, əzdi xan, əzdi xan [4, s.273].*

Bunun ardınca xor hüznü şəklidə “Yazıq Alı” nümunəsini ifa edir. Gərək bu gün edək qiyam, onun da ardınca “Hər bir yerdən, dağdan, daşdan” xoru, bundan da sonra “Əhdnamə” xoru gəlir.

Onu da qeyd edək ki, Üzeyir Hacıbəyov M.S.Ordubadının və Heydər İsmayilovun qələmə aldığı librettonu ixtisara salmış və yaradıcı heyət üçün münasib olan yerləri saxlamışdır.

Üzeyir bəy Hacıbəyli özü aşiq sözünü eşq ilə bağlayır. Folklorşünas alim, yazıçı-dramaturq, kinossenarist Məmmədhüseyn Təhməsi isə aşiq sözünün qədim türk sözü olaraq “aş” sözündən alındığını qeyd edir. Lakin zaman-zaman aşiq yaradıcılığında dəyişiklər olmuş, aşiqlər məhəbbət dastanları yaradaraq aşiq sözünü sevgiliyə, yara şamil etmişlər. “Koroğlu” yuxarıda qeyd edildiyi kimi qəhrəmanlıq dastanıdır. Bir sıra tarixi mənbələr Koroğlunu real tarixi şəxsiyyət hesab edirlər və onu XVI əsrin sonunda başlamış “Cəlalilər hərəkatı”nın lideri olduğunu qeyd edirlər: “Naxçıvan ərazisi, Salmas və Xoy Koroğlunun ən çox fəaliyyət göstərdiyi yerlər kimi təsvir olunur. “Koroğlu” dastanının bir sıra variantlarında Koroğlunun məskəni olan Çənlibel qalasının Naxçıvandə Makuda yerləşdiyi göstərilir. Bundan başqa digər səmtlərdə də Çənlibel adlı yerlər mövcuddur və Koroğlunun konkret olaraq ən çox hansı yerlərdə fəaliyyət göstərdiyi dəqiqləşdirilməmişdir. Bununla belə təkcə onu demək kifayətdir

ki, Koroğlu XVI əsrdə yaşamış məşhur Cəlalilər hərəkatının rəhbərlərindən biri olmuş və daha sonralar təkbaşına mübarizəni davam etdirmişdir. Azərbaycanın bu xalq dastanında Koroğlunun özünün qoşduğu şeirlərdə onun Təklə-Təkəli tayfasından olduğu təkrarən qeyd edilir: “Təklə-Türkman, Cəlalə tək elim var...”, “Bolu bəg tutubdu Eyvəz balını, Deyün Təkəlidən ellərim gəlsin...”, ... Gətirin Eyvəzi Darayın telin, Car eyləyin gəlsin Təkəli elin...”, “...Koroğludur mənim adım, Təkə-türkman elim vardır...”, “...Koroğluyam, Təkə-türkman elim var, Gənim üstə qüvvətlicə qolum var...”, “...Təkəlitək elim vardır dalımda, Rüstəm kimin gücüm vardır qolumda...”, “...Əl götürdüm

çəmənimdən, gülümdən, Ayrı düşdüm Təkəlitək elimdən...”[9].

“Koroğlu” operası öz bənzərsizliyi, möhtəşəmliyi, əzəməti ilə bütün sovetlər birliyinə səs salmışdı. Moskva ziyahları, musiqi biliciləri, mətbu orqanları bu hər kəsi ehtizaza gətirən opera haqqında sevinclə danışır, fərəh hissələ yazırdılar:

“Moskva mətbuatı, bəstəkarlar, musiqişünaslar şah operamızın başına təm-təraqlı təriflər yağdırırdılar. Totalitar rejimdə sənət əsərinin dəyəri nə qədər yüksək olsa da, son həddə onun taleyini rəsmi dövlət təqdiri təyin edir. “Koroğlu”nu Stalin özü bəyənməmişdi. O dövrdə bundan yüksək mükafat ola bilməzdi. Amma qısa müddət ərzində Üzeyir bəy dövlətin rəsmi ənamlarını da qazanmışdı. SSRİ Xalq artisti adına, əvvəlcə “Koroğlu” operasına görə, sonra “Arşın mal alan” filminə görə iki dəfə Stalin mükafatına layiq görülmüşdü, Lenin ordeniylə təltif olunmuşdu, SSRİ Ali Sovetinə deputat, Azərbaycan Elmlər Akademiyasına həqiqi üzv seçilmişdi. Bütün bunlardan başqa, şübhəsiz, Stalinin göstərişilə keçmiş müsavətçi nizamnaməyə uyğun olaraq namizədlik mərhələsini keçmədən birbaşa Kommunist partiysına üzv qəbul edilmişdi.” [1].

“Koroğlu” operasının yaranmasının çox qəribə və maraqlı tarixçəsi var. Üzeyir bəy çox həvəslə “Dəmirçi Gavə” operası üzərində işləyirmiş və operanın librettosunu yazmağı Məmməd Səid Ordubadiyə həvalə edibmiş. İşin qızgın vaxtında Heydər İsmayilov Üzeyir bəyə müraciət edib “Koroğlu” librettosunu yazdığını bildirir. Bu çoxlarının bilmədiyi tarixçəni Müsəllim Həsənov bu şəkildə nəql edir:

“Belə ki, Üzeyir Hacıbəyli 30-cu illərdə “Dəmirçi Gavə” adlı opera üzərində işləməyə başlamış, hətta bu barədə opera teatri ilə müqavilə də imzalamışdı. Bu isə o dövrün, elə indinin də tanınmış yazıçısı Məmməd Səid Ordubadını da cəlb etmişdi. Və günlərin birində hec də hamının tanımadığı Heydər İsmayilov Üzeyir bəyə “Koroğlu” operası üçün libretto yazdığını bildirir və həmin librettonu Üzeyir bəyə təqdim edir. Mövzu bəstəkarı tutur və o, dərhal “Dəmirçi Gavə” üzərində işi dayandırır, Məmməd Səidi çağırır və yeni opera üçün seirlər yazmasını xahiş edir...Məmməd Səid sonralar Üzeyir bəyin “Koroğlu” ilə bağlı ona dediklərini qələmə almışdı: “Koroğlu” dastanı əsasında bir opera yazmaq xəyalındayam. Sən bilirsen ki, Koroğlunun qəhrəmanlıq siması müxtəlif variantlar icərisində itib gətmişdir. Koroğlu kimi səbatlı bir üsyançını orta əsrlərə məxsus bir cəngin və eşqbaz olaraq qələmə verirlər. Buna görə də biz Koroğlu epoxasının siyasi və ictimai mündəricəsini yazdığımız operada aydınlaşdırmalıyıq. Xalqımız Koroğlunun möhkəm bir qəhrəman olduğunu, öz əsrinin məşhur üsyan təşkilatçısı kimi feodallara qarşı mübarizə apardığını səhnədə görməlidir” [5].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi M.S.Ordubadi Azərbaycan musiqisi tarixində qızıl səhifələr açan, bir-birindən gözəl musiqiləri yaradan SSRİ xalq artisti Fikrət Əmirovla da yaradılıq əlaqələri saxlamış onun “Ürəkaçanlar” musiqili operettosuna libretto yazmışdır. “Ürəkaçanlar”ın premyerası 1944-cü ildə yeni yaradılmış Musiqili Komediya Teatrının açılışı ilə bağlı nümayiş etdirilmiş və tamaşaçılar tərəfindən sürəkli alqışlarla qarşılanmışdı:

“Fikrət Əmirovun “Ürəkaçanlar”, “Gözün aydın” və “Xoş xəbər” musiqili komediyaları Böyük Vətən Müharibəsi dövrü və müharibədən sonrakı çətin illərdə

yarlanmışdır.https://az.wikipedia.org/wiki/Fikr%C9%99t_%C6%8Fmirov - cite_note-Tehmirazqizi309-203

1944-cü ildə respublikada Cəlil Məmmədquluzadənin adını daşıyan yeni Musiqili Komediya Teatrının açılışı oldu. Yeni yaradılmış teatra yeni milli repertuar lazım idi. Bu əsər Fikrət Əmirovun bəstələdiyi “Ürəkaçanlar”

operettası oldu. Gənc bəstəkarın bu komediyası teatrın ilk mövsümünün açılışında tamaşaya qoyuldu. Komediyanın libretto müəllifi Məmməd Səid Ordubadi idi. Dörd pərdədən ibarət olan musiqili komediyanın quruluşçu rejissoru Şəmsi Bədəlbəyli, rəssamı Nüsrət Fətullayev, dirijoru Şəmsəddin Fətullayev idi. Rəqslərə Qəmər Almazadə quruluş vermişdi. https://az.wikipedia.org/wiki/Fikr%C9%99t_%C6%8Fmirov_-_cite_note-Tehmirazqizi309-203

Üzeyir Hacıbəyli əsərlə bağlı bu cür rəy bildirmişdir: “Musiqili Komediya teatrının açılışı böyük hadisədir. Fikrətin musiqisinin müvəffəqiyyəti hamını sevindirir”. https://az.wikipedia.org/wiki/Fikr%C9%99t_%C6%8Fmirov_-_cite_note-Tehmirazqizi309-203 Musiqili komediyanın quruluşçu rejissoru Şəmsi Bədəlbəyli bildirir ki, “1944-cü ildə, çətin hərbi dövrdə Musiqili Komediya Teatrının açılışı oldu. İlk tamaşa Fikrət Əmirovun “Ürəkaçanlar” musiqili komediyasının premýerası idi” [10, s.309].

M.S.Ordubadinin yaradıcılıq əlaqəsində olduğu görkəmli və fitri istedadla malik bəstəkar Müslüm Maqaməyevlə olmuşdur. “Nərgiz” operasının librettasını yazdığı Ordubadiyə həvalə eləyən Müslüm Maqaməyev operanı yazmağa başlamış, lakin tamamlaya bilməmiş, finala yaxın Nalçıkdə dünyasını dəyişmişdir. Müslüm Maqaməyevin ədibə göndərdiyi son məktub onların yaradıcılıq əlaqələrinin nə qədər qırılmaz tellərlə bağlı olduğunu təsdiq edir:

“Möhtərəm qardaşım Məmməd Səid! Məktubunu bu saat, indi aldım və cavabını yazıram. Əvvəla, sən gedəndən sonra mən heç evdən çıxmırdım. İstəyirsən inan, istəmirsən inanma! Kəblə Fatmayı heç görməmişəm. Amma sənəin salamatını yetirməkçin bu axşam gedib gəcəm onu! Sözüün doğrusu başıma onlar heç girmirlər: bir tərəfdən opera, bir tərəfdən də Cəmaləddindən heç xəbər yox. Kəblə Kövsr də vədələr verdi, amma bir nəticəsi çıxmadı.

Səid! IV məclisi qurtardım. Bilirsən nə xorlar yazmışam? “Şah İsmayıl” yadından çıxacaqdır. İndi bir dənə əngəlim qalıb, o da Gəlyarın ariyası. Onun da eskizini düzəltmişəm, amma o qədər də xoşma gəlmir. Xülasə, bu günlərdə teleqram alacaqsan ki, “Nərgiz”i qartarmışam. Ondan sonra varam hara deyirsən!

Kağızı (not) bu gün aldardım. Yoxsa mətəçiliyim var idi. Ramazana, Yavər xanıma, Rəcəbova, Saraya və kimə özün lazım bildin məndən çox-çox salam.

Sənə atəşli salam. Müslim” [7, s.47].

M.S.Ordubadi Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Müslüm Maqaməyevin təklifi ilə “Nərgiz” operasının librettosunu dahi Azərbaycan dramaturqu və şairi Hüseyn Cavidin “Çobanlar” radio-pyesinin süjeti əsasında qələmə almışdır.

Azərbaycanın ən görkəmli bəstəkarları M.S.Ordubadinin dəsti-xəttini lazımınca dəyərləndirmiş, onu canlı klassik adlandırmış, ona musiqi əsərləri üçün librettolar yazdığı həvalə etmiş yeri düşdükcə və şeir yaradıcılığına müraciət etmişlər.

Belə ki, ədibin bəzi şeir nümunələrinə Üzeyir bəy Hacıbəyli “Əsgər marşı” (1941), G.Brişteyn “Pambıq nəğməsi” (1940), Fikrət Əmirov “Gülərəm gülsən” (1946), “Sevdiyim yardım mənim”, Səid Rüstəmov “Könül mahnısı” (1958), “Sənindir” və s. kimi musiqilər bəstələmişlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Anar. Üzeyir bəyin qəribə taleyi // 525-ci qəzet. – 2017, 16 sentyabr. – s.11.
2. Azərbaycan musiqi tarixi / ayılıb. rəhb. və elmi red. Z.Səfərova – Bakı: Elm, – 2017. – c.2. – 582 s.
3. Əlivanın Ariyası – Nərgiz operası / URL: <https://www.musixmatch.com/lyrics/Ramil-Qas%C4%B1mov/%C6%8Fliyar%C4%B1n-ariyas%C4%B1n%C9%99rgiz-operas%C4%B1>
4. Hacıbəyov, Ü. Əsərləri: [on cildə] / tərt. Q.Qasımov – Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1964. – c.1. – 319 s.
5. Həsənov, M. “Koroğlu”nin bolşevik tarixçəsi – Araşdırma, şəkillər / URL: <https://azvision.az/news/16194/news.html>.
6. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri: [üç cildə] / tərt. ed. T.Fərzəliyev – Bakı: Çinar-Çap, – 2003. – c.3. – 319 s.
7. Məmməd Səid Ordubadi Arxivindəki Məktublar / nəşrə hazırl. N.Səmədova – Bakı: Nurlan, – 2002. – 99 s.
8. Məmməd Səid Ordubadi. Nizaminin dövrü və həyatı / tərt. ed. N.Səmədova – Bakı: Elm, – 2021. – 224 s.
9. Şükürbəyli, F. “Koroğlu” dastanı və Təkəli tayfası // Ədalət. – 2018, 2 may. – s.7.
10. Təhmiraz qızı, S. Fikrət Əmirov / S.Təhmiraz qızı. – Bakı: Azpoliqraf, – 2012. – 400 s.
11. Üzeyir Hacıbəyli. Bibliografiya / layihənin rəh. Ə. Qarayev – Bakı, 2009. – 379 s.

LIBRETTOS OF MAMMAD SAID ORDUBADI

Summary

M.S.Ordubadi also made efforts for the development of Azerbaijani music, sometimes he have pushed his pen to write librettos and song texts, and he was successful here as well as in other fields. In addition to his contributions to the treasury of the press of Azerbaijani literature, the writer, who already has talent flowing from his pen, helped the enrichment of our musical treasury with his whole heart to transfer the creative heritage of our outstanding composers, led by Uzeyir Bey Hajibeyli, to future generations with unparalleled contributions, and further increased the immeasurable value of this legacy.

M.S.Ordubadi in 1935 to Muslim Magamayev’s (1885-1937) “Nargiz” opera, in 1937 to Uzeyir Hajibeyli’s (1885-1948) “Koroglu” (together with Heydar Ismayilov), in 1948 to Afrasiyab Badalbeyli’s (1907-1976) “Nizami” operas, in 1930 to Said Rustamov’s (1907-1983) “Five manat bride” musical comedy he wrote librettos for Fikret Amirov’s (1922-1984) operetta “Hearts ” (1944), and in 1943 he translated Joakinno Rossi’s (1792-1868) opera “Seville Barber” together with Afrasiyab Badalbeyli.

ЛИБРЕТТО МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ

Резюме

М.С. Ордубади также прилагал усилия для развития азербайджанской музыки, иногда он писал либретто и тексты песен, и добился успеха здесь, как и в других областях. Помимо своего вклада в сокровищницу литературной печати Азербайджана, и без того талантливый писатель, он также всецело способствовал обогащению нашей музыкальной сокровищницы, передаче творческого наследия наших выдающихся композиторов во главе с Узеир-беем Гаджибейли, будущим поколениям, внося беспрецедентный вклад, и еще больше увеличила неизмеримую ценность этого наследия.

В 1935 году М.С. Ордубади исполнил оперу «Наргиз» Муслима Магамаева (1885-1937), в 1937 году (совместно с Гейдаром Исмайловым) «Кероглу» Узеира Гаджибейли (совместно с Гейдаром Исмайловым), а в 1948 году оперы «Низами». В 1930 году он написал либретто к музыкальной комедии «Пятиманатная невеста» Саида Рустамова (1907–1983), оперетты «Сердцебиения» (1944) Фикрета Амирова (1922–1984), а в 1943 году – Хоакинно Росси (1792–1868) «Севильский цирюльник» опера он перевел его на наш язык вместе с Афрасиабом Бадалбейли.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İSA HƏBİBBƏYLİ ÇİNGİZ AYTMATOV YARADICILIĞI HAQQINDA

Giriş. İsa Həbibbəyli klassik irsimizə dair zəngin tədqiqatlar müəllifidir. Onun xüsusilə XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış böyük ədəbi maarifçi şəxsiyyətlərdən, onların fəaliyyətindən bəhs edən “Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə”, “Mirzə Ələkbər Sabirimiz”, “Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və pedaqoji fəaliyyəti”, “Eynəli bəy Sultanov”, “Böyük ədib və mütəfəkkir”, “Məsləki tərcümeyi-halı olan şair (Abbas Səhhət)”, “Mir Cəlil müəllim”, “Ustad Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar” və s. əsərləri dəyərlidir.

İsa Həbibbəyli dünya ədəbiyyatına böyük dühalar bəxş edən Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri kimi, digər türk dünyasının böyük korifeylərinin də yaradıcılığına dair maraqlı, dəyərli əsərlər müəllifidir. Türk-müsəlman dünyasının görkəmli nümayəndələrinə dair apardığı tədqiqatları ilə tanınır. Qədim dövrdən üzü bəri ədəbiyyat tarixinə adları yazılmış türk dünyasının Mövlanəsi, Kaşğarlısı, Yunus Əmrəsi, Nizamisi və digərləri ilə bağlı dəyərli ədəbiyyatşünaslıq fikirləri ilə tanınmış İsa Həbibbəylinin “Əbədi mögikan – Çingiz Aytmatov–90” silsilə məqalələri və “Çingiz Aytmatov haqqında söz” adlı monografiyası (2018) bu cəhətdən aktualdır. Alim Ümummilli lider, dünya türklərinin görkəmli siyasi xadimi, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidmətləri olan Heydər Əliyevin fikirlərini məqalənin epigrafi kimi götürməkdə haqlıdır. Çünki məhz onun sayəsində bütün türk dünyasının ortaq mədəniyyəti, ədəbiyyatı məsələsi bu gün də ədəbiyyatşünaslığın, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin gündəmindədir.

İsa Həbibbəyli. “Əbədi mögikan – Çingiz Aytmatov–90. Çingiz Aytmatovun sovet hakimiyyəti illərində milli mövqeyini, yeni insanı və bəşəri problemləri böyük ədəbiyyat miqyasında ifadə etməklə yanaşı, həm də əsərləri vasitəsilə nəşr etdirib dünyada yaya bilməsini sosializm dövrünün möcüzələrindən biri kimi xarakterizə edir: “Bəzi sovet yazıçıları kimi, Çingiz Aytmatov da öz əsərlərində əks etdirdiyi ictimai-mənəvi problemləri bir qədər gərginləşdirərək Nobel Mükafatı alıb, ölkəni tərk etmək imkanını gerçəkləşdirə bilərdi. Lakin Çingiz Aytmatov sosializmin cəmiyyətində yaşayıb, həm də sovet gerçəkliyinin sədlərini aşmağa böyük ədəbiyyat yaratmağın təkrarsız nümunəsini göstərmişdir. Çingiz Aytmatov Nobel Mükafatı səviyyəsində yazıb-yaradan və Sovetlər İttifaqında qalıb yaşamağı bacarmış qüdrətli dünya yazıçısı idi” (1).

Ədəbiyyatşünas alim böyük nəzakətlə, özünün dediyi kimi “dünyanın digər görkəmli yazıçılarının yaradıcılığına və fəaliyyətinə heç də kölgə salmadan, əksinə onlardan hər birinin əsərlərinə obyektiv şəkildə yüksək qiymət verməklə”, həm də bu qənaətdədir ki, Çingiz Aytmatov dünya ədəbiyyatında Nobelüstü yeni bir ədəbiyyat standartı yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

İsa Həbibbəyli Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını tədqiq edərkən onu dörd mərhələyə ayırır:

1. “Lirik-psixoloji nəsr mərhələsi (1950-1960-cı illər).
2. Keçid dövrü (1970-ci illər).
3. Roman epoxası (1980-ci illər).
4. Bəşəri problemlərin bədii ifadəsi mərhələsi (1990-cı ildən sonrakı dövr)” (1).

Birinci mərhələdə Çingiz Aytmatovun Sovet ideologiyasının əleyhinə çıxmadan, sadəcə insanı və onun dərin mənəviyyatını böyük ədəbiyyata gətirməsini, bu dövrdə ölkə miqyasında “lirik-psixoloji nəsrin böyük yaradıcılarından biri kimi” tanınmasını, yaratdığı əsərlərini bu mərhələdə (“Qəzetçi Dzyüyo” (1952), “Aşım” (1953), “Baydamtal çayında” (1954), “Ağ yağış” (1954), “Rəqiblər” (1955), “Üz-üzə” (1957), “Cəmilə” (1958), “Qırmızı yaylıqlı qovagım mənim” (1961), “Köşək gözü” (1960), “İlk müəllim”, “Ana tarla” (1963), “Əlvida Gülsarı” (1966) povest və hekayələri) rus dilində yazmasını və povestlərinin dünyada yayılan “Noviy mir”, “Drujba narodov” jurnallarında çap olunmasını, imzasının böyük sənət dünyasında təsdiq etməsini diqqətə cəlb edir. “Əlvida Gülsarı” povestinə görə 1968-ci ildə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülməsini yaradıcılığının birinci mərhələsinin mühüm bir yekunu kimi qiymətləndirir. Bu mərhələdə Qırğızistandakı Çon-Arik sovxozunun zootexnikliyindən Moskva Ali Ədəbiyyat Kurslarının məzunu kimi “Pravda” qəzetinin xüsusi müxbirliyinə və Qırğızistan Kinematoqrafçılar İttifaqının sədrliyinə qədər yüksəlmiş Çingiz Aytmatov üçün XX əsrin 70-ci illərini “yeni axtarış dövrü” hesab edir. Onun bu mərhələdə yazılmış əsərlərində lirik-psixoloji nəsr ovqatı və bənzərsiz üslubunun “cəmiyyət hadisələri ilə əlaqədar ciddi ictimai motivlər” əvəz etdiyini, “Ağ gəmi” (1970), “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” (1977) povestlərində və “Fudziyama” dramında (1973) yazıldığı dövrün mühüm problemləri öz əksini tapdığını, bu mərhələ Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında povestdən roman janrına doğru keçid mərhələsi olduğunu, lirik-psixoloji nəsrdən ictimai məzmunu daha qabarıq olan əsərlərə üstünlük verilməsi baxımından da həmin mərhələ keçid dövrü olduğunu söyləyir: “Bu mərhələni Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında roman janrı üçün hazırlıq dövrü də adlandırmaq olar. “Ağ gəmi” povestinin ssenarisi əsasında çəkilmiş bədii filmə görə 1977-ci ildə ikinci dəfə SSRİ Dövlət Mükafatı alması onun ölkədə və dünyada böyük ədəbiyyatın əsas yaradıcıları sırasında olmasının etirafı demək idi” (1).

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının üçüncü mərhələsinin “pik nöqtəsi”ni “Əsrə bərabər gün” romanı bilindir. 1980-ci ildə yazdığı “Əsrə bərabər gün” romanı ilə “sovet ədəbiyyatı nəinki Nobel Mükafatı səviyyəsində yazılan, hətta bir çox nobelçi yazıçıları üstələyən bədii əsərlər yaratmaq imkanlarını” nümayiş etdirdiyini, bu əsərin sovet ədəbiyyatının Qərb ədəbiyyatı ilə rəqabətdəki xüsusi çəkisini, hətta qələbəsini meydana qoyduğunu söyləyən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, yüksək ideya-bədii dəyərə malik ən müasir roman nümunəsi olan “Əsrə bərabər gün” 1983-cü

⁴³ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent.

İldə kitab halında nəşr olunan kimi, dərhal Çingiz Aytmatovun üçüncü dəfə SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülməsi onun halal haqqı olmaqla bərabər, həm də sovet rejiminin görkəmli yazıçısını növbəti dəfə Nobel Komitəsinin diqqətindən yayındırmağa da xidmət etmişdir.

1986-cı ildə çap etdirdiyi “Qiyamət” romanı ilə qüdrətli bir romançı olduğunu isbat edən yazıçının povestlərinin hər birində roman miqyası nümayiş etdirməsi, “Əsrə bərabər gün”dən sonra “cəmiyyətin dərin qatlarına” nüfuz edən “Qiyamət” romanı ilə epoxanın ən qüdrətli yazıçısı olduğunu sübut etməsi, dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilərək yayılması, Çingiz Aytmatovun dünyada imicini daha da qüvvətləndirməsi, “Çingiz xanın ağ buludu” povestini müstəqil povest kimi çap etdirməklə, “Əsrə bərabər gün” romanında qaldırdığı ideyaları tamamlaması açıqlanır.

Yaradıcılığının dördüncü mərhələsi kimi 90-cı illərdən sonrakı dövrü götürür. Çingiz Aytmatovun həyatında da, yaradıcılığında da bunu yeni mərhələ kimi dəyərləndirir. Bu mərhələdə Çingiz Aytmatovun əsərlərində “dünyanı düşündürən, planeti narahat edən, insanlığın taleyi ilə əlaqədar olan məsələlərdən söz açan qüdrətli sənətkar kimi” çıxış etdiyini, 90-cı illərdən sonra “dünya miqyaslı mütəfəkkir şəxsiyyət səviyyəsində” yazıb-yaratdığını, bu yeni tarixi epoxanın məhsulu olan “Kassandra damğası” (1996), “Əbədi gəlin” və ya “Dağlar çökəndə” (2006) romanları ilə Çingiz Aytmatovun dünya ədəbiyyatının zirvəsinə yüksəldiyini bildirir. Bu “ağırçəkili romanlarda milli düşüncə bəşəri təfəkkür səviyyəsində” qaldırıldığı, “dünyanın anormal bir sonluğa doğru getməkdə olduğunu var gücü ilə insanlığa çatdırmaq, çıxış yolları haqqında düşündürmək vəzifələrini yüksək səviyyədə və layiqincə” yerinə yetirdiyini söyləyir: “Əsrə bərabər gün”də Boranlı razyezdində qatarın “Stop-kran”-ını dartmaqla mövcud cəmiyyətin getdiyi yolun davam edə bilməyəcəyini göstərən Çingiz Aytmatov “Kassandra damğası”nda artıq kosmik rəhbər vasitəsilə Yer planetinə həyatın sona yaxınlaşmaqda olduğunu xəbər verir. XX əsrin 90-cı illərindən etibarən Çingiz Aytmatovun tərcümeyi-halında baş verən dəyişikliklər, xüsusən Avropa ölkələrində Qırğızıstanı təmsil edərək rəsmi diplomatik vəzifələrdə qazandığı təcrübə onun yer kürəsində cərəyan edən hadisələrə global yanaşmalarına təkan vermişdir. “Kassandra damğası” və “Əbədi gəlin” romanları ilə Çingiz Aytmatovun yaradıcılıq idealları tamamlanmışdır”, – deyir.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında millilik amilinin “ümumtürk ruhundan, qırğız etnik düşüncəsindən doğan və global dünyanın hadisəsi səviyyəsində ümumiləşdirilən yüksək və dərin insani keyfiyyətlər şəklində” təzahür etməsi, onun yaradıcılığında ayrılıqda götürülmüş bir obrazın və ya xalqın timsalında bütövlükdə bəşər övladı üçün əhəmiyyətli olan problemlərin ümumiləşdirilməsi kimi məsuliyyətli və şərəfli vəzifə özünün orijinal bədii həllini tapması, “dünya ədəbiyyatında milli ilə bəşərinin vəhdətini əks etdirmək yeni hadisə olmasa da”, bu sahədə Çingiz Aytmatovun “öz modelini” yaratması, yaradıcılığında milli və bəşəri anlayışları geniş mənada insanlıq düşüncəsi ilə birləşdirməsi açıqlanır. Tanınmış türk alimi, professor Ramazan Qorxmazın fikirlərinə (“Çingiz Aytmatov Simurq quşu kimi həm bütün insanlarda özünü, həm də özündə bütövlükdə insanlığı duymağa çalışır”) diqqəti yönəldən İsa Həbibbəyli zəngin və dərin yazıçı dünyası milli düşüncə ilə bəşəri qavrayışı özündə cəmləşdirdiyini, bu baxımdan Çingiz Aytmatovun özü də geniş mənada əsərlərindəki milli və bəşəri düşüncələrin rəmzinə çevrildiyini yazır.

İsa Həbibbəyli “Çingiz Aytmatovun düşüncəsində Avropa meyli onun əsərlərində siyasi və mənəvi əsarətin gərginliklərini, əzablarını, milli azadlığın çətin və əzablı yollarını, dünyəvi düşüncəni böyük cəsarətlə ifadə etmək bacarığında” öz əksini tapması, Sovet imperiyasının sərt rejimi çərçivəsində bütövlükdə insan və ya konkret bir millət haqqında taleyüklü böyük idealları əks etdirmək cəsarəti, ölməz əsərlərinin “müasir dünyanın ibrətamiz insanlıq dərs-ləri” olmasını dəyərləndirir.

Çingiz Aytmatovun bütün əsərlərində janrından asılı olmayaraq, roman miqyası görən İsa Həbibbəyli onu “dünyanı roman miqyasında qavrayan və ifadə edən qüdrətli yazıçı” kimi qiymətləndirir. Povestlərində “əhatə etdiyi problemlərə və maraqlı, keşməkeşli insan talelərini əks etdirməsinə görə ciddi roman təəssüratları” yaratdığını diqqətə çəkir. “Üz-üzə”, “Cəmilə”, “Əlvida, Gülsarı”, “Ana tarla”, “İlk müəllim”, “Ağ gəmi”, “Dəniz kənarıyla qaçan Alabəş”, “Erkən gələn durnalar”, “Çingiz xanın ağ buludu” kimi povestlərin daşdığı böyük ideya-mənəvi yükü “cild-cild romanlarla müqayisədə” ağırçəkili görür. Bu əsərlərlə dünya ədəbiyyatının yeni çoxsaylı süjetlərlə və obrazlarla zənginləşdiyini vurğulayır: “XX əsrin 50-ci illərində otuz yaşlı Çingiz Aytmatovun yaratdığı “Cəmilə” povesti təkcə sovet ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə dünya ədəbiyyatında yeni hadisə səviyyəsində qarşı-lanmışdır”. Məşhur fransız yazıçısı Lui Araqonun “Cəmilə” povestini “dünyanın ən gözəl eşq hekayəsi” kimi dəyərləndirdiyini (“Bu əsər mənim üçün dünyanın ən gözəl eşq hekayəsidir... Hüqo ilə Volterin doğulduğu məkanda, Parisdə mən “Cəmilə”ni oxudum. Bax, o an Verter ilə Veronikanın, Antoni və Kleopatranın, ya da Manon Leskautun mənim gözümdə heç bir dəyəri qalmadı. Çünki mən Daniyar və Cəmiləylə qarşılaşdım və onlarla bərabər İkinci Dünya savaşının üçüncü ilinə, ...gözəl bir gecəyə yenidən dönüb, orada Kurkureu çayına, əkin yüklü arabalara və digər ikisinin hekayəsini bizlərə nəql edən Seyid adında yeniyetmənin yanına getdim”) söyləyir.

“Əsrə bərabər gün” romanını təhlil edir, dünya ədəbiyyatının şedevrlərindən biri kimi qırğız xalqının simasında sovet rejiminin gərginliklərini, ümumiyyətlə, eyni taleyə malik xalqların keşməkeşli həyatını və dərin mənəvi aləmini bütün reallıqları ilə əks etdirdiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, “burada Boranlı Yedigey XX əsr dünya ədəbiyyatında yaranmış yeni tipli möhtəşəm bədii obrazdır. Boranlı Yedigey bütün ruhu ilə əsl qırğız ruhunun daşıyıcısı olmaqla bərabər, həm də stalinizmin acı keşməkeşlərini yaşamış və siyasi-mənəvi əsarətdən xilas olmağa çalışan insanların ümumiləşmiş obrazıdır” (1).

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığındakı böyük humanizmi, insan taleyinə yanımı görməmək qeyri-mümkündür. O, zamanın hər gərdisində müsibətlərə, bəlalara düçar olan insanlara nələr arzulayır:

Ey insanlar, Allah sizləri qeyri-insani bəlalardan qorusun,

*Sizləri söndürülə bilməyən yağınlardan qorusun,
Qarşısı alına bilməyən qanlı qırğınlardan qorusun,
Allah sizləri düzələ bilinməyən işlərdən qorusun,
Allah sizləri qeyri-insani bələlərdən qorusun...*

Bu “qeyri-insani bələlər”, – deyən yazıçının ümumilikdə, “bütün ruhu ilə” insanlıq ruhunun daşıyıcısı olduğu-
na şübhə edilmir.

“Çingiz xanın ağ buludu” povestini Çingiz Aytmatovun şah əsəri olan “Əsrə bərabər gün” romanının üzvi tərkib hissəsi, yaxud davamı olub, yazıçının dövlətçilik və şəxsiyyət məsələlərinə dair görüşlərini və müşahidələrini tamamladığını bildirən İsa Həbibbəylinin fikrincə, “Əsrə bərabər gün” Boranlı Yedigeyin və Qazanqapın romanı, “Çingiz xanın ağ buludu” isə Abutalıb Kuttubbayovun tale kitabıdır. Abutalıb Kuttubbayev obrazı Boranlı Yedigey xəttindən açılmamış qatların təzahürüdür. Çingiz Aytmatov İosif Stalinin vəfatından cəmi bir ay əvvəl süni şəkildə uydurulmuş “Çingiz xanın ağ buludu” povesti stalinizmin hərbi-siyasi mahiyyətinin daha dərinəndən açılmasına xidmət edən əhəmiyyətli əsərdir. Əsərdə məşhur Böyük Monqol İmperatorluğunun qurucusu Çingiz xana münasibətdə Çingiz Aytmatovun ikili münasibətinin olduğu müşahidə edilir. İlk növbədə o, Çingiz xanı fəth qismində göstərmək, onun hərbi yürüşlərindən alınmış hadisələri əks etdirmək yazıçıya Stalin diktaturasını ifşa etmək üçün lazım olmuşdur” (1). Lakin povestdə Çingiz Aytmatovun qüdrətli sərkərdənin dövlətçilik məharətinə, qeyri-adi hərbcilik bacarıqlarına və yüksək qəhrəmanlıq ruhuna rəğbətlə yanaşdığını görür, povestin bir neçə yerində Çingiz xan haqqında işlətdiyi “ulu xaqan” kəlməsini həmin reallığın ifadəsi bilir.

“Çingiz xanın ağ buludu” povestini yazıçının sənətkarlıq imkanlarının zirvəsi kimi yüksək qiymətləndirir. “Dərin ictimai məzmunu malik olan “Çingiz xanın ağ buludu” povesti geniş mənada Gündoğandan Günbatana qədər zəfər yürüşləri keçirən Çingiz xanın romanı, Abutalıb Kuttubbayovun tale povesti, Yüzbaşı Doğulanq ilə tikməçi Ərdənənin sevgi macərasının hekayəsidir. Bu qədər geniş mətləbləri, fərqli taleləri, biri digərini təkrar etməyən çoxşaxəli süjet xətlərini özündə birləşdirən kamil bir bədii əsər yazmaq Çingiz Aytmatovun qeyri-adi istedadının böyük göstəricisi” kimi yüksək qiymətləndirir.

Akademik “Ağ gəmi” povestinə, “Qiyamət” romanına diqqəti yönəldir. “Qiyamət” romanını ümummillə məsələlərdən bəşəri problemlərə keçidin orijinal bədii ifadəsi kimi, “bəşəriyyəti edam kötüyündən xilas etməyə böyük bir çağırış” kimi qiymətləndirir. “İlk variantdakı “Edam kötüyü” adı əsas diqqətin insanlığın edam kötүklərindən qorunmasına cəlb edilməsinə işarədir”, – deyir.

“Kassandra damğası” (1996) romanının Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında yeni mərhələ təşkil etdiyini qeyd edir və göstərir ki, romanda “kosmosda yaşayan kosmik rahib Filofeyin Roma Papasına ünvanlayaraq “Tribun” qəzetinə göndərdiyi bir məktubun Amerikada və dünyanın müxtəlif qitələrindəki ölkələrdə doğurduğu böyük əks-sədanın təsviri ilə görkəmli yazıçı bəşəriyyəti gözləyən böyük fəlakətləri nəzərə çarpdırmış və çıxış yolları haqqında qənaətlərini irəli sürmüşdür. Məktubdakı dünyada baş verən haqsızlıqlara, global gərgin problemlərə, hərbi-siyasi qarşıdurmalara etiraz əlaməti olaraq ana bətnində ikən embrionların dünyaya gəlməkdən imtina etmələrinə və bunun kosmosdan göndərilən şüalar vasitəsilə hamilə qadınların alnında qırmızı ləkə – “Kassandra damğası” vasitəsi ilə bəlli olmasına dair məlumatlar yer kürəsini silkələyən qeyri-adi hadisələrin təqdim olunmasına şərait yaradır. Bu baxımdan kosmik rahib Filofeyin Yer kürəsinə – Roma papasına məktubu Çingiz Aytmatovun bəşəriyyətə xitabıdır, həyəcan təbəllidir. Əslində, bu, dərin fəlsəfi mahiyyəti etibarilə görkəmli bir yazıçının bəşəriyyət qarşısındakı məsuliyyəti və öhdəliklərinin miqyasını aşaraq, geniş mənada böyük ədəbiyyatın insanlığı xilas etmək yollarındakı cavabdehliyini əks etdirən çağırışdır” (1).

Filofeyin məktubunu Zamanın yer kürəsinin insanlarına ünvanlanmış monoloqu adlandırır. İctimai-siyasi əhəmiyyətinə, “insanlığın oyanışı və dirçəlişinə xidmətə həsr olunmasına görə” Filofeyin məktubunu V.Şekspirin Hamletinin, Cəlil Məmmədquluzadənin Kefli İsgəndərinin monoloqları ilə müqavisə edir.

Yazıçının “kütlə psixologiyasına üsyanı, milli-mənəvi oyanış aktı” bildiyi Filofeyin məktubunun “müstəqil bir bədii əsər” təsiri bağışladığını, burada bəzi tezisləri nəzərə çatdırdığını (“Sizin vasitənlə bəşəriyyəti xilas etməyə borcluyam, çünki insanlığa əvvəllər məlum olmayan bir bəla üz verib. Məlum olub ki, embrionlar bizə müraciət edir. ...Cox güman ki, bu, yalnızca bəla devil, həm də ruhun növbəti sınağıdır. İcimizdə bizə bizdən danışan Kassandra–embrionların səsinə hara qaça bilərik? Kassandra damğası–ana bətnində gərgin və ümitsiz halda dünyanın sonunu gözləyən embrional esxatın kadrarxası səsidir. Bu, onda təbii həyat meylini, vasamaq istəyini öldürür... Oan və haki-miyyət – o sər toxumları hər zaman yalnız cürümüş peyin üzərində cücərə bilir... Sər həmişə öz toxumlarını başqa bir sər cücərsin deyə torpağa səpərək dəfələrlə yeni sərlərlə əvəzlənir... Bolsevizm ol-madan fasizmin mövcudluğu mümkün idi mi? Stalinsiz Hitlerin olması mümkün idi mi? Və kim deyə bilər ki, ver üzünə ya Hitler, ya da Stalin kimi doğulmaq qarşısında qalan kassandra – embrion, daha doğrusu, gələcək nekrofilin bu zavallı rüseymi öz zamanında ətraf ələmi, bundan da əvvəl onu daşıyan ananı Kassandra damğası vasitəsilə gələcəvi ilə bağlı qabaqcadan xəbərdar etməyə çalışmayıb?”), bununla Çingiz Aytmatovun bəşəriyyət qarşısında qaldırdığı problemlərin miqyasını və məsələni təəvvür etmək mümkünlüyünü acır: “Beləliklə, Çingiz Aytmatovun yaratdığı Filofey ictimai-siyasi və mənəvi sarsıntılar içərisində formalaşmış insanın yaşadığı cətin və mürəkkəb həyatı proseslərdən dərs çıxarıb, dünyanı xilas etmək cavabdehliyi daşıyan bəşəri varlıq səviyyəsinə çatmasını əks etdirən ümumiləşdirilmiş bədii obrazdır”, – deyir.

“Kassandra damğası” haqqında xəbəri elmi şəkildə duyanlardan və öz düşüncəsi etibarilə ideya müəllifinin fikirlərini və kəşfini dəstəkləyənlərdən biri olan futuroloq alim Robert Bork kataklizmin, fəlakətlərin insan övladını bələlərə apardığını, qarşı-qarşıya qoyduğunu dərk edən, mövqe etibarilə Filofeyi tamamlayan obraz kimi xarakterizə

edən İsa Həbibbəyli fikirlərini davam etdirir.

Yazıcının romanda qaldırdığı əsas problemlərdən biri “gerçək ata-anası bəlli olmayan “İks nəsil”in” süni yol-la yaradılması məsələsinə münasibət”ini görür. Yazıcının “real valideynləri, səcərəsi, soy-kökü” olmayan insanların böyük super güclər üçün əhəmiyyətli olub, hakim ideologiyaların həyata keçirilməsinə xidmət etdiyini, bununla da insanlığa zərbə vurduqlarını göstərdiyini yazır. Hələ “Əsrə bərabər gün” romanında böyük həyəcanla nəzərə çarpdırdığı “manqurtlaşdırma” faciəsinə yeni baxışın ifadəsi kimi qiymətləndirdiyi bu problemə diqqəti cəkir: “Görkəmli yazıçı “Əsrə bərabər gün” romanında ayrı-ayrı xalqların əridilib vox edilməsi kimi məna verdiyi manqurtlaşma proseslərinin daha fərqli və yeni təzahür forması kimi SSRİ-də süni insan yaradılması isinə global miqyasda bəşəriyyət üçün mənəvi tarazlığın pozulması, insanlığın qarşısında cavabdehlik düşüncəsinin itirilməsi baxımından daha kəskin münasibət bəsləmişdir. Soy-kökədən, qan yad-dasından, genetikadan məhrum olan, milli iftixar duyğusu itirilmiş insan cəmiyyəti üçün daha dəhşətli bir fəlakətə çevrilə bilər. Bədii əsər kimi “Kassandra damğası” isə mövzusu və ideyasına görə Cingiz Aytmatovun yazdığı xilaskarlıq romanıdır” (1).

Sənətkarlıq baxımından da “Kassandra damğası” orijinal bədii əsər, “dünya ədəbiyyatında ən geniş həcmə malik olan epiloq-roman”dır, Cingiz Aytmatovun dünya ədəbiyyatının görkəmli yaradıcıları sırasında özünəməxsus sanballı verini müəyyən edən “mükəmməl və ciddi sənət damğası”dır, “ver üzündəki xaos təhlükəsinə kosmosdan göndərilmiş xəbərdarlıq”dır. Bu əsərinə görə yazıçı “XXI əsr dünya ədəbiyyatının nadir sədəvlərindən biri”dir.

Yazıcının əsərlərinin ədəbiyyatşünaslıq sahəsində böyük maraq kəsb etməsi, XX əsr vapon mütəfəkkiri Day-saku İkedanın Cingiz Aytmatovu ilk dəfə dünya ədəbiyyatında xüsusi mövzu olan “Kassandra-embriyon problemi”ni açan nadir istedad sahibi hesab etmişdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İsa Həbibbəyli. Əbədi mögikan – Cingiz Aytmatov-90. “525-ci qəzet”, 1-2 oktyabr 2018.
2. Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 761 s.

Açar sözlər: Cingiz Aytmatov, qırğız, humanizm, milli, İsa Həbibbəyli.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, киргиз, гуманизм, национальный, Иса Габиббейли.

Key words: Chingiz Aitmatov, Kyrgyz, humanism, national, Isa Gabibbayli.

Xülasə

Məqalədə qırğız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Cingiz Aytmatovun zəngin yaradıcılığı, milli ədəbiyyatın inkişafında onun əsərlərinin misilsiz rolu, dünya ədəbiyyatında da yeni bir zirvə yaratması, məhz onun sayəsində bütün türk dünyasının ortaqlıq mədəniyyəti, ədəbiyyatı məsələsi bu gün də ədəbiyyatşünaslığın, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin gündəmində olması, UNESCO-nun statistikasına əsasən, əsərlərinin 170-dən çox xarici dilə tərcümə olunub və yüz milyonlarla tirajla nəşr edilməsi statistika yazıcının dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini ifadə edən ciddi fakt olması, yaradıcılığında milli və bəşəri anlayışları geniş mənada insanlıq düşüncəsi ilə birləşdirməsi məsələləri ilə bağlı akademik İsa Həbibbəylinin elmi-nəzəri fikirləri tədqiqata cəlb edilir.

Иса Габиббейли о творчестве Чингиза Айтматова

Резюме

В статье рассказывается о богатом творчестве выдающегося представителя киргизской литературы Чингиза Айтматова, уникальной роли его произведений в развитии национальной литературы, о том, что и в мировой литературе он создал новую вершину, именно благодаря ему вопрос общей культуры, литературы всего тюркского мира и сегодня стоит на повестке дня литературоведения, истории азербайджанской литературы, согласно статистике ЮНЕСКО, что статистика его произведений переведена более чем на 170 иностранных языков и издана сотнями миллионов тиражей является серьезным фактом, свидетельствующим о положении писателя в мировой литературе, к исследованию привлекаются научно-теоретические идеи академика Исы Габиббейли по вопросам объединения в его творчестве национальных и человеческих понятий с мыслью о человечестве в широком смысле.

Isa Habibbayli about the work of Chingiz Aitmatov

Summary

The article tells about the rich work of the outstanding representative of Kyrgyz literature Chingiz Aitmatov, the unique role of his works in the development of national literature, that he created a new peak in world literature, it is thanks to him that the issue of general culture, literature of the entire Turkic world is still on the agenda of literary criticism, the history of Azerbaijani literature, according to UNESCO statistics, that the statistics of his works have been translated into more than 170 foreign languages and published in hundreds of millions of copies is a serious fact indicating the position of the writer in world literature, the research involves the scientific and theoretical ideas of academician Isa Habibbayli on the issues of combining national and human concepts in his work with the idea of humanity in a broad sense.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Əliyeva İradə Bəbir qızı⁴⁴, Əliyeva Nüşabə Əjdər qızı⁴⁵
HÜSEYN ABBASZADƏNİN NƏSRİNDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSU

Hüseyn Abbaszadənin yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Yazıçı müharibəni öz əsərlərində əks etdirən sənətkar kimi daha çox şöhrət qazanmışdır. Əlbəttə, Hüseyn Abbaszadənin dinc quruculuq işlərindən, sosial və mədəni - əxlaqi problemlərdən bəhs edən əsərlərində vardır. Ancaq müharibə mövzusu yazıçının yaradıcılığının ana xəttini, əsas qayəsini təşkil edir. Bu da təsadüfi deyildir. Hüseyn Abbaszadə Böyük Vətən müharibəsinin fəal iştirakçısı olmuş, dəfələrlə yaralanmışdır. Müalicə olunduqdan sonra yenidən döyüşən ordu sıralarına qayıtmış, igidliklə vuruşmuş, orden və medallarla təltif olunmuşdur. Döyüşlərin birində ağır yaralanmış, müalicə olunduqdan sonra tərxis olunmuş, Azərbaycana – Bakıya qayıtmışdır. Bir müddət müxtəlif qəzet və jurnallarda əməkdaşlıq etmişdir. Bədii yaradıcılığa müharibə mövzusunda yazdığı kiçik hekayələrlə başlamışdır. Ancaq yazıçı mövzusu müharibədən götürülmüş povestlərində daha çox yaradıcılıq uğurları qazanmışdır. “Uzaqdan gələn qonaq”, “Siz haradansınız, müsyö Abel”, “Onu tanımadılar”, “Dörd bazar günü” və digər povestlərində yazıçı müharibə dövrünün dəhşətlərini canlandırmağa nail olmuşdur. Həm də müharibənin doğurduğu bəlalər, müharibə iştirakçılarının dinc dövrdəki çətinlikləri, əzab - əziyyətləri, problemləri yazıçının nəzər – diqqətindən yayınmamışdır. “Hüseyn Abbaszadənin əsərlərində Böyük Vətən müharibəsinin sərt həqiqətləri əks etdirilmişdir. Bu yazıçının müharibə mövzusunda yazan sənətkarlardan fərqləndirən əsas cəhətdir” (3, s.250) Digər tərəfdən Hüseyn Abbaszadə mümkün qədər həyat həqiqətlərinə sadıq qalmış və bədii təxəyyülün imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə etmişdir. Hüseyn Abbaszadənin uğur qazanmasının səbəblərindən biri də yuxarıda göstərilənlərdir. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, yazıçının həmişə müharibə illərində yaralanmış, həlak olmuş və müxtəlif səbəblərdən xarici ölkələrdə yaşamağa məcbur edilmiş azərbaycanlıların taleyi narahat edirdi. Bu mənada “Uzaqdan gələn qonaq” povestinin maraqlı süjet xətti vardır. Ailənin yeganə oğlu olan Cavanşir könüllü olaraq Böyük Vətən müharibəsinə yollanmışdır. Müxtəlif cəbhələrdə igidliklə vuruşmuşdur. Döyüşlərin birində ağır yaralanmış və almanlara əsir düşmüşdü. Əvvəllər ailəsinə tez- tez məktublar yazırdı. Azərbaycanda atası, anası və bacısı qalmışdı. Yazdığı məktublarında bacısı Nəzirəyə qiymətli məsləhətlər verir, dərslərini yaxşı oxumasını, ata- anasını incitməməyi tövsiyə edirdi. Qəflətən məktublarının arası kəsildi. Uzun müddət Cavanşirdən xəbər- ətər çıxmırdı. Atasını Qurban kişinin, anasını Mürvət qarının, bacısını Nəzirənin dilindən Cavanşir kəlməsi düşmüşdü. Ümidlərini tamamilə üzmüşdülər... Düşünürdülər ki, Cavanşir ata – anasını unudan oğullardan deyil. Sağ olsaydı, yaqın ki, çoxdan gəlmişdi... Həqiqətən alın yazısı vardır. İnsanın sonrakı taleyini Allahdan başqa heç kim bilmir... Kim bilirdi ki, Azərbaycanda anadan olan Cavanşir İtaliyanın azadlığı uğrunda mübarizədə həlak olacaq, məzarının harada olması da bilinməyəcəkdir... Müharibədən təxminən 20 il sonra Cavanşirin adını Cavanşir qoyduğu, italiyansayağı Cavanşiro kimi səslənən oğlu atasının Vətəninə - Azərbaycana gələcəkdir! Bunu kim təəvvür edə bilirdi? Cavanşir alman əsirliyindən qaçıb İtaliyada fəaliyyət göstərən partizan hərəkətinə qoşulmuşdu. Alman faşistlərinə qarşı mərdliklə, igidliklə vuruşmuşdu. Döyüş tapşırıqlarını nümunəvi şəkildə yerinə yetirdiyinə görə partizanlar arasında böyük hörmət və nüfuz qazanmışdı. Taleyin gərdisinə bax. Cavanşir təsadüfi görüş nəticəsində uzaq İtaliyada həqiqi sevgisini tapır. Daha dəqiq desək, uzaqdan gələn azərbaycanlı oğlan yerli italiyan qızına vurulur. Onların ilk tanışlığında qərribə tarixcəsi vardı. Cavanşirin partizan dəstəsindəki döyüş yoldaşı Francesko italiyan idi. Tez- tez və gizli şəkildə ailəsinə baş çəkirdi. Bir dəfə Cavanşir də onunla gəlmişdi. Franceskonun qızı Feliçə əvvəlcə Cavanşirin rus olduğunu zənn edirdi. Sonra Francesko bildirdi ki, Cavanşiro rus deyil, qafqazlıdır. Onlar da bizim italiyanlar kimi qarabənizdirlər. Bu hadisədən sonra Cavanşir bir neçə dəfə onların evinə gəldi. Feliçeni valideynləri çox sevirdilər. Təsadüfən onun adını Feliçə- xoşbəxt qoymamışdılar. Feliçenin yeganə qardaşı Pedro Stalinqradda həlak olmuşdu. Ona görə də valideynləri Feliçenin üstündə əsim- əsim əsirdilər... Feliçə hiss edirdi ki, son zamanlar təkcə atası üçün deyil, həm də Cavanşiro üçün dənizdir. Bu fikri hər vasitə ilə özündən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. Ancaq gəncliyin coşub- daşan arzularını cilovlamaq, gizlətmək mümkün idi? Cavanşironun baxışlarından, altıdan – altıdan baxmasından hiss olunurdu ki, o da Feliçeni sevirdi. Feliçə xatırlayırdı ki, Cavanşiro italiyan dilini pis bilirdi. Dil öyrənmək bacarığı qətiyyəən yox idi. Bir dəfə otaqda tək qalmışdılar. “Cavanşiro ehmalca əlimdən tutdu, barmaqclarımı tumarladı. Özü də bərk qızardı, İtaliya sözlərinin qol-qabırğasını sındıra- sındıra dedi:

- Davadan sonra mənimlə gedərsənmi, Feliçə?

Mən heyrətlə soruşdum:

- Hara?

- Mənim vətənimə, Azərbaycana...

Ona cavab vermədim, ürəyim elə yeyin-yeyin döyündü ki... Özümü itirən kimi oldum... Cavanşiro qarşımda müticəsinə durub məndən cavab gözləyirdi. Mən ona nə deyəydim?! Fərəhdən az qaldı ki, dilim tutulsun. Otaqdan dəhlizə qaçıb əllərimlə üzümü örttdüm. Yanaqlarım köz kimi alışıb-yanırdı”. (1, s.230) İlk dəfə idi ki, Feliçeye sevgi elan olunurdu. Növbəti dəfə gələndə Cavanşiro utana – utana bildirdi ki, onu sevdiyini Franceskoya söyləmişdir. Onlar ata – ananın xeyir- duasından sonra evləndilər. Həqiqətən bir- birlərini çox sevirdilər. Feliçenin dediklərinə görə

⁴⁴ ORCID: 0009-0000-9925-7890 Azərbaycan Tibb Universiteti Baş müəllim iradaazeri@mail.ru

⁴⁵ Azərbaycan Tibb Universiteti Baş müəllim nuşabe.aliveva@bk.ru ORCID: 0009-0008-5052-4722

Cavanşir çox tərbiyəli, mərifətli, qanacaqlı oğlan idi. Deyəsən, azərbaycanlılar uşaqları çox sevirdilər. Cavanşir, hətta, gələcək uşaqlarımız üçün ad da seçmişdi. Cavanşir qızımızı Cəvahir, oğlumuzu isə Cavanşir adlandıрмаğı planlaşdırmışdı. Feliçə Cavanşirə övladı olacağını deyəndə necə də sevindi. Feliçeni dönə- dönə qucaqlayıb öpdü... Feliçə həqiqətən müharibədən sonra Cavanşirə ilə birlikdə Azərbaycana getmək fikrini qətiləşdirmişdi. Baxmayaraq ki, valideynlərindən uzaq, ayrı yaşamağı təsəvvürünə gətirə bilmirdi. Lakin Cavanşirə ilə bir yerdə olacağını düşünəndə ürəyindəki etiraz duyğuları dərhal susdurulurdu. Feliçə həqiqətən xoşbəxtliyin zirvəsində idi. Ancaq bu xoşbəxt günlər uzun sürmədi. Françesko və Cavanşirə təxminən bir aya yaxın müddətdə görünmədilər. Səs yayılmışdı ki, almanlarla partizanlar arasında şiddətli döyüşlər baş vermişdir. Hər iki tərəf çoxlu itkilər vermişdir. Françesko evə tək qayıtdı. Yaman biki idi. Mətbəxdə həyat yoldaşı ilə sakitcə danışdı. Cavanşirənin həlak olmasını Feliçədən gizlətməyi qərara almışdılar. Ancaq Feliçə Cavanşirənin həlak olduğunu eşitdi. Valideynlərindən ondan hecnəyi gizlətməməyi xahiş etdi. Onlarda həqiqəti Feliçəyə bildirdilər. Son döyüşlərin birində Françesko da həlak oldu. Ailə başsız qaldı. Anası Feliçəyə nə qədər gec deyil uşağı tələf etməyi xahiş etdi. Çətin zamanlar gəlmişdi. Hər yerdə aclıq, fəlakət hökm sürürdü. Feliçə çətinliklə də olsa oğlu Cavanşirəni böyütdü. Həyat yoldaşı Cavanşirədən sonra bir də ailə qurmadı. Həyatını oğluna həsr etdi. Təxminən bir neçə ildən sonra paytaxta- Romaya köçdülər. Cavanşirə atasına çox oxşayırdı. Həmişə anasından atası haqqında soruşardı. Cavanşirə böyüyəndən sonra atası haqqında daha çox məlumatlar öyrənmək istəyirdi. Bu məqsədlə atasının döyüş yoldaşlarına məktublar yazmışdı. Ancaq dəqiq cavab ala bilməmişdi. Qərara almışdı ki, atasının Vətəninə - Azərbaycana getsin. Feliçə xəsis qadın deyildi. Qənaət edib bir qədər pul yığmışdı. Cavanşirənin atasının Vətəninə- Azərbaycana gedəcəyini eşidəndə xeyli təəccübləndi. Qənaətlə yığdığı pulları uzaq səfərə xərcləmək istəmirdi. Özü də həyat yoldaşının Vətəninə görməyi ürəkdən arzulayırdı. Oğlunu göz yaşları içərisində yola saldı. Cavanşirənin Azərbaycanda necə qarşılanacağı zavallı ananı narahat edirdi. Əlbəttə, Cavanşir ailəsi haqqında Feliçəyə ətraflı məlumat vermişdi. Ancaq Cavanşirənin valideynlərinin sağ qalmalarına ümid az idi. Oğlu Cavanşirə da atasının Vətəninə bu qədər coşqu və təntənə ilə qarşılanacağını gözləmədi. Babası, nənəsi, bibisi və onun oğlu Cavanşirənin başına pərvanə kimi dolanırdılar. Cavanşirə Azərbaycandan anasına teleqram vurub ata qohumlarına qovuşduğunu, xüsusi bir mehribanlıqla qarşılandığını bildirdi. Cavanşirəni qarşılayan kənd camaatı məəttəl qalmışdı. Oğlan necə də atasına bənzəyirdi. Dünyagörmüş, həmişə sərtliyi ilə seçilən Qurban kişi kövrəlir, gözüni nəvəsindən çəkə bilmirdi. Elə bil ki, oğlu Cavanşir qarşısında dayanmışdı. Cavanşir Vətəninə adını eşitmədiyi İtaliya torpağı uğrunda həlak olmuşdu. Harada dəfn olunduğu bilinmirdi... Doğrudan da müharibənin vurduğu sağalmaz yaralar uzun müddət özünü göstərirdi...

“Yazıçının müharibədən bəhs edən povestləri XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “hərbi nəsr”in ən yaxşı nümunələridir. Yazıçı bu istiqamətdə daha çox uğur qazanmış və həqiqəti söyləməyə müvəffəq olmuşdur” (S, s.19) Hüseyn Abbaszadənin “Siz haradansınız, müsyo Abel” povestində konkret olaraq döyüş səhnələri təsvir olunmamışdır. Əlbəttə, müharibə hər addımda insanların həyatına öz təsirini göstərməkdə davam edirdi. Povestdə azərbaycanlıların almanların hərbi əsir düşərgələrində çəkdiyi əzab- əziyyətlərindən və mübarizəsindən bəhs olunur. Fransızların Abel adlandırdığı Əbil Xeybərov Bakıda anadan olmuşdu. Tibb institutunu bitirib cəbhəyə yollanmışdı. Döyüşlərin birində ağır yaralanmış və əsir düşmüşdü. Əbil Xeybərov almanların hərbi əsir düşərgələrində də həkimlik vəzifəsini yerinə yetirir, əsirləri müalicə edirdi. Hərbi əsir düşərgəsi Parisin yaxınlığında, kiçik Rodez şəhərində yerləşirdi. Əbil Xeybərov düşərgədə əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan antifaşist təşkilatının fəaliyyətindən xəbərdar idi. Təşkilata azərbaycanlı həkim, hərbi əsir Vəkil Əhmədli rəhbərlik edirdi. Əbil Xeybərov başını aşağı salıb həkimlik vəzifəsini yerinə yetirirdi, təşkilatın işinə qarışmırdı. Gizli antifaşist təşkilatının fəaliyyəti nəticəsində çoxlu azərbaycanlı hərbi əsir dağlara qaçıb yerli partizanlara qoşuldular. İsti iyul gecələrinin birində almanlar düşərgəni mühasirəyə alıb təşkilatın rəhbərlərini, o cümlədən Vəkil Əhmədlini həbs edib güllələdilər. Kimsə təşkilatın üzvlərini, rəhbərlərini almanlara satmışdı. Bu hadisədən sonra hərbi əsirlər Əbil Xeybərovdan gen gəzməyə başladılar. Bir neçə dəfə sui- qəsd təşkil etdilər, öldürmək istədilər, satqın damğası vurdular. Düşərgənin rəisi, alman mayoru Paul Veygel qısa müddətdə Vəkil Əhmədlinin yanına gəlib - gedənlərin siyahısını hazırlamağı əmr etdi. Əbil Xeybərov onların hamısını yaxşı tanıyırdı. Güllənmə təhlükəsi qarşısında qalsa belə Əhmədlinin silahdaşlarını satmadı. Nəhayət, hərbi əsir düşərgəsindən qaçmaq qərarına gəldi. Bir çox çətinliklərdən, təhlükələrdən sonra Parisə gəlib çıxdı və orada bir fransız ailəsinə sığındı. Cəbhə təcrübəsi, həkimlik peşəsi burada da köməyinə çatdı. Həkim işləyən Leskürə kömək etməyə başladı. Azərbaycana geri dönmək fikri onu bir an belə rahat buraxmırdı. Görəsən, Vəkil Əhmədlini və digər hərbi əsirləri satan xain kim idi? İndi özünü qəhrəman kimi qələmə verirdi! Yəqin ki, Azərbaycana yola düşənlərin arasındadır. Əbil Xeybərov 1945- ci ildə Marsel şəhərindən Vətənə qayıtmaq istərkən keçmiş hərbi əsir yoldaşları ilə rastlaşdı. Onlar Əbil Xeybərovu öldürməklə hədələdilər. Xüsusiilə əvvəllər də yaxın dostu olmuş Həmzə canfəşanlıq edirdi. Əbil Xeybərov vəğzalda onu döyənləri polisə vermədi. Yenidən Parisə - doktor Leskürün evinə qayıtdı. Onu mehribanlıqla qarşıladılar. Əbil Xeybərov doktor Leskürün qızı Jorjetta ilə ailə qurdu. İki övladı dünyaya gəldi. Nədənsə birdən- birə Bakıdan gələn məktubların arası kəsildi. Kimlərsə onun Vətənə qayıtmaq yolunu əbədi bağlamışdılar. Baş verən hadisələrdən xeyli vaxt keçmişdir. Əbil Xeybərov ürək xəstəliyinə tutulmuşdu. Ömürünün son illərində hərbi əsir düşərgəsində başına gələnləri Azərbaycan dilində gündəliyə köçürürdü... Jorjetta həyat yoldaşının ölümündən sonra Azərbaycana turist səfərinə getdi. Gündəliyi özü ilə gətirmişdi və çap olunmasına ümid bəsləyirdi. Jorjetta bilirdi ki, keçmiş hərbi əsirlər Azərbaycanda Əbil Xeybərovun satqınlığı haqqında kitab çap etdirmişdilər. Jorjetta nəşriyyatların biri ilə müqavilə bağlayıb gündəliyin işıq üzü görməsinə nail olmaq fikrində idi. Əlbəttə, nəşriyyat xərclərini də artıqlaması ilə

ödəməyi nəzərdə tutmuşdu. Turistlər Azərbaycanın uzaq şəhərlərindən birinə getməyə hazırlaşdılar. Lakin Jorjettanı təcili sürətdə nəşriyyata çağırıdılar. Redaktor məlumat verdi ki, Əbil Xeybərovun xatirələrini oxumuşdur və gündəlikdə yazılanların hamısı doğrudur. Faktlar müvafiq orqanlar tərəfindən yoxlanılmış və təsdiq edilmişdir. Müharibə dövründə Fransada yerləşən və gizli fəaliyyət göstərən müqavimət hərəkatının rəhbərlərini və üzvlərini Əbil Xeybərov yox, Həməzə satmışdır. Həməzə cinayətini boynuna almışdır və o, indi həbsxanada layiqli cəzasını çəkir. Eşitdiyi şad xəbərdən sonra Jorjettanın göy gözləri sevincdən yaşarmışdı. Jorjetta düşündü ki, həyat yoldaşı Bakını, Azərbaycanı, Xəzərin qumlu sahillərini görmədi. Ən başlıcası isə satqının kim olduğunu bilmədi. Sonda vurğulamaq istədik ki, Hüseyn Abbaszadənin müharibəyə həsr etdiyi əsərlər sərt həqiqətlər toplusudur. Bu mənada yazıçının müharibə mövzusunda yazdığı əsərlər XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “hərbi nəsr”in zirvəsin təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbaszadə H. Seçilmiş əsərləri. II cild. II cild. B., Azərneşr, 1977, 410 s.
2. Məhərrəmov T. Ədəbiyyatın ağsaqqalı. Kaspi, 2010, 24 noyabr, s.15
3. Nəbiyev B. Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Yazıçı, 1981, 405 s
4. Nərimanov M. “General”la qazanılan şöhrət. – Azərbaycan, 2012, 24 noyabr, s.7
5. Yusifli V. Yada düşər xatirələr. – Kaspi, 2017, 1 iyul, s.19.3

Тема войны в прозе Гусейна Аббасзаде Резюме

Творчество Гусейна Аббасзаде занимает особое место в азербайджанской литературе XX века. Писатель был активным участником Великой Отечественной Войны. После войны написал много прекрасных рассказов, повестей и романов о войне. Не случайно Гусейн Аббасзаде является ярким представителем «военной прозы» в азербайджанской литературе XX века.

Повести «Его не узнавали», «Четыре воскресенья», «Откуда вы, мусе Абель» до сих пор пользуются огромной популярностью среди читателей. Следует отметить, что Гусейн Аббасзаде в своих произведениях в основном описывает азербайджанских бойцов. Потому что писатель их хорошо знает. В годы войны они вместе воевали. Делили все тяготы трудной солдатской жизни. Со многими из них писатель встречался после войны. Литературные герои Гусейна Аббасзаде сложные, колоритные, неповторимые. В отличие от других писателей Гусейн Аббасзаде говорил правду о войне.

В статье анализируются вышеуказанные проблемы.

Ключевые слова: тема, война, проза, Гусейн Аббасзаде, рассказы, повести, герои.

Summary The subject of war in Huseyn Abbaszade's prose

Huseyn Abbaszade's creativity occupies an important place in the 20th century Azerbaijani literature. The writer was a participant in the Great Patriotic War. He was wounded many times, awarded with orders and medals. After the war, he wrote novels, poems, stories. It is no coincidence that Huseyn Abbaszadeh is one of the brightest representatives of "military prose" in the 20th century Azerbaijani literature.

Huseyn Abbaszadeh mainly created artistic images of Azerbaijani fighters in his works about the war. Because the writer knew them well. They fought together during the war. They had seen the hardships of a soldier's life together.

Huseyn Abbaszade succeeded in telling the complete truth about the war. The writer's literary heroes are complex and unique. The article examines the above-mentioned problems.

Key words: Huseyn Abbaszadeh, war, prose, narratives, heroes

Rəyçi: Dos.Kadiyeva S.Ə.

ЭРИК ЭММАНУЭЛЬ ШМИТТ – ФИЛОСОФ И РАССКАЗЧИК ИСТОРИЙ

Современную европейскую литературу невозможно представить без книг Эрика Эммануэля Шмитта. Впрочем, как и театр, поскольку он является одним из самых известных и востребованных драматургов нашего времени. Его заслуги были отмечены такими наградами, как высшая театральная премия Франции "Мольер" (1993, 2005), Гран-при Французской Академии (2001), Гонкуровская премия (2010), премия "Читающий Санкт-Петербург" (2010). Его книги переведены на пятьдесят языков мира. Самый известный роман писателя "Оскар и Розовая Дама" в 2004 году был назван читателями книгой, которая изменила их жизнь наряду с Библией, "Маленьким принцем" Антуана де Сент-Экзюпери и "Тремя мушкетёрами" Александра Дюма. Ежегодный суммарный тираж книг Эрика Эммануэля Шмитта во Франции составляет полмиллиона экземпляров. А сколько их выходит по всему миру!

Эрик Эммануэль Шмитт родился в 1960 году близ города Лиона. Родители будущего писателя преподавали в школе. В юности Шмитт серьёзно занимался музыкой и даже мечтал стать композитором. Но, не найдя в себе достаточного таланта, занялся изучением философии. После получения философского образования он занимался преподавательской деятельностью. И только к тридцати годам решил писать книги.

Первые творческие успехи Шмитта связаны с театром. Он сам поставил свои первые пьесы "Суд над Дон Жуаном", где бывшие возлюбленные Дон Жуана вершат над ним свой суд, "Посетитель", в которой всемирно известный психоаналитик Зигмунд Фрейд встречается у себя на приёме с Богом, страдающем от депрессии. Во многих театрах мира шли его постановки "Месье Ибрагим и цветы Корана", "Оскар и Розовая Дама", "Загадочные вариации", "Дневник Анны Франк" и многие другие.

"Философия призвана объяснить нам мир, театр – его визуализировать. Я объединяю оба стремления, чтобы отразить на сцене человеческие чувства, добавив к ним собственные размышления, надежды и тревоги, отражающие парадокс нашей жизни", – говорит Эрик Эммануэль Шмитт (3).

Философское образование сделало Шмитта и философом по жизни. В одном из своих интервью он отметил: "...правильно заметил Кант, что невозможно научить философии, можно научить философствовать. Когда я преподавал в университете, то советовал студентам: "Не говорите, что я говорю, делайте, что я делаю, то есть рассуждайте" (7).

Шмитт пришёл к писательской деятельности, пройдя путь духовных исканий. Его отец, будучи агностиком, учил сына, что Бога нет, потому что я его нигде не вижу. Однажды, став взрослым, Шмитт заблудился в алжирской пустыне, чуть не умер. Блуждая и ожидая смерти, он пережил душевный кризис, впоследствии описанный в книге "Ночь огня", и пришёл к Богу. В одном из своих интервью писатель рассказал, как в детстве отец с фонариком в руках освещал тёмную комнату, доказывая сыну, что Бога нет, потому что его нигде не видно. И на вопрос: что бы вы сказали отцу, ответил: "Что Бог невидим, не надо его искать в комнате среди вещей, его надо постигать разумом и сердцем. И что, может быть, Бог – это смысл существования всех вещей" (7).

Бог для Шмитта – это любовь, прежде всего. Любовь к человеку, какой бы национальности он ни был, какую бы религию ни исповедывал. "Религия – это ценности, к которым мы примыкаем, которые принимаем. Все мы братья в неведении. И от этого неведения должны принимать те выводы, которые делают те или иные религии" (9). Этим вопросам писатель посвятил много произведений, прежде всего, "Цикл незримого". В него вошли повести-притчи: "Миларепа" (1997) о тибетском буддизме, "Месье Ибрагим и цветы Корана" (2001) о суфийском исламе, "Оскар и Розовая Дама" (2002) о христианстве, "Дети Ноя" (2004) об иудаизме и христианстве, "Борец сумо, который никак не мог потолстеть" (2010) о дзен-буддизме, "Десять детей, которых не было у мадам Минг" (2012) о конфуцианстве, "Феликс и незримый источник" (2019) об африканском анимизме.

"Мои произведения всегда притчи", – утверждает писатель. (8) Шмитта не просто интересуют различные мировые религии. Его, как писателя-гуманиста, волнуют проблемы современного мира, которые он пытается разрешить с помощью глубины религиозно-эпического порядка. Он обращается к жанру притчи, который, уходя своими корнями в древность и являясь универсальным явлением мирового фольклора и литературного творчества, приобрёл в литературе модернизма и постмодернизма новые модификационные формы. Крупный литературовед С.С.Аверинцев, занимаясь изучением этого жанра, отмечал, что "форма притчи 1) возникает в некотором контексте, в связи с чем она 2) допускает отсутствие развитого сюжетного движения и может редуцироваться до простого сравнения, сохраняющего, однако, символическую наполненность", 3) с содержательной стороны отличается тяготением к глубинной "премудрости" религиозного или моралистического порядка... С конца XIX века ряд писателей видят в экономности и содержательности притчи образец для своего творчества (1, 305).

Спустя два года после выхода первого романа Эрика Эммануэля Шмитта "Секта эгоистов" (1994) появляется его роман-притча "Евангелие от Пилата" (1996). Этот роман – своего рода "авторская

⁴⁶ доцент кафедры мировой литературы БГУ

интерпретация истории христианства и одновременно детективная проза о расследовании прокуратором Иудеи смерти Иисуса и попытке найти пропавшее тело Христа" (3). История, связывающая Иисуса и Понтия Пилата, не раз была описана в литературе. Достаточно вспомнить знаменитый роман М.Булгакова "Мастер и Маргарита". Роман Шмитта абсолютно оригинален. Оригинален не только в том, что в нём есть некий детективный сюжет, который не только не доминирует, но лишь подчёркивает психологизм произведения. Событийная канва являет собой лишь фон, на котором разворачивается история зарождения новой веры. И писатель попытался раскрыть весь драматизм происходящего через личное восприятие двух главных персонажей – Иисуса и Понтия Пилата.

В первой части романа мы видим Христа как обычного человека, который ещё не осознал своей миссии. Автор не просто описывает биографию человека. Он рисует историю Сына Божьего, Мессии, который постепенно приходит к пониманию своей инаковости, своей избранности. Иисус сам рассказывает свою историю, свой путь, который сделал из сына плотника Христа.

В одном из своих интервью Шмитт сказал: "...Я не занимаюсь историей... И если я беру в качестве героя своего произведения исторического персонажа, то я беру не конкретную личность, а архетип, универсальную модель, позволяющую мне пройти определённую интригу в историческом контексте. Я занимаюсь скорее мифологией, как древнегреческие драматурги, интерпретировавшие всем известные мифы" (9).

В современной культуре проблема мифа и мифотворчества занимает особое место. Как справедливо заметил В.А.Луков: "В XX столетии произошёл своеобразный ренессанс мифа как формы мировосприятия. Начало этому было положено ещё в XIX в. ...Мифы XX века отличаются от древних мифов тем, что вера в них (если не идёт речь о примитивном, наивном восприятии литературы) – это лишь игра. И по форме это имитация в соответствии с инвариантными моделями древности, что тоже соответствует игре (2, 406).

Библейская история даёт ответы на многие вопросы человеческой жизни. Шмитт нашёл в ней то, что было созвучно его душевным поискам. Иисус в его книге проходит свой тяжёлый путь, прежде чем осознать своё предназначение. Он говорит: "Чтобы я стал посланцем Бога, он должен был убедить меня. Но я знал, что Он не был сильнее меня, что он ничего не добьётся без моего согласия" (6, 9). В романе Шмитта Иисус не рождён со слепой верой в то, что он – сын Божий. Но в его сердце была заложена огромная любовь к людям, которые, тем не менее, привели его на Голгофу. "Я говорил только о любви, а плодил тысячи врагов" (6, 7).

Вот как говорит об этом Пилат: "Колдун, как я его называю, только настроил против себя всех и вся. Зелоты возненавидели его, когда он оправдал присутствие моих войск и римский налог, заявив: "Отдайте Кесарю кесарево". Фарисеи уличили его в нарушении Закона, когда Колдун презрел Субботу. Что касается саддукеев, консерваторов и старших храмовых служителей, то они не могли стерпеть наглости этого раввина, который предпочитает говорить о здравом смысле, а не долдонить одни и те же слова из абсурдных священных текстов. К тому же они опасались за свою власть, а потому добились в эти самые дни казни колдуна" (6, 12).

В романе много библейских персонажей, имеющих отношение к истории Христа – Иоанн Креститель, Ирод, Иродиада, Суламифь, Мария, ученики Иисуса, среди которых особенно интересен Иуда. В трактовке Шмитта Иуда – любимый и самый преданный сторонник Христа. В самые тяжёлые минуты сомнений именно Иуда помогает Иисусу сделать верный шаг, осознать свою миссию. И ему же Мессия поручает самое трудное – донести на него, чтобы спасти своих учеников и своей смертью показать людям, что любовь всегда побеждает. И тогда смерть Иуды выглядит не как раскаяние за предательство, а как невозможность жить, осознавая свою причастность к смерти Иисуса. Это также можно рассматривать как акт большой любви и преданности. Он идёт на свою жертву, тем самым возвышаясь над всеми учениками Христа. Шмитт демонстрирует новую трактовку традиционной истории, что соответствует его взглядам на литературное произведение и на возможности человеческого восприятия: "...очень важно в произведении – это неоднозначность, одна мысль, один взгляд на ситуацию невозможны" (4).

Роман, названный "Евангелие от Пилата", большую роль отводит прокуратору Иудеи. Во второй части Пилат не просто пытается разгадать тайну исчезновения тела Иисуса. В его душе идёт борьба между традиционными взглядами и новой верой. Путь человека к вере не всегда завершается одинаково. Пилат не смог пойти за своей женой, поверившей Иисусу и примкнувшей к его многочисленным сторонникам. Шмитт говорит о себе: "В этой истории я скорее не Пилат, а жена Пилата – Клавдия. Я так же будто бы прыгнул в веру" (4).

Вот почему эта тема так близка писателю. Он обрёл свою веру после тяжёлых блужданий по алжирской пустыне: "...я выжил, изменился внутренне, обрёл веру и стал единой личностью после этого. Раньше я был как другие люди – человеком, разделённым на две части, голова – отдельно, сердце, душа – отдельно. А тут произошло ощущение, что я стал как бы писцом, передатчиком какой-то высшей воли. Ведь для чего-то я выжил, сохранился в этой жизни, наверное, я стал тем резонатором – я ощущаю себя так, – который передаёт какие-то движения материи или духа" (11).

В романе "Евангелие от Пилата" Шмитт подчёркивает, что главное в учении Иисуса – это любовь. "Ответить насилием за насилие, использовать правило: око за око, зуб за зуб – значит лишь умножить зло,

хуже того, возвести зло в закон. Ответить любовью на насилие – значит погасить насилие, ибо в в противном случае перед носом насильника возникает зеркало, в котором отражается его ненавидящее, перекошенное, уродливое лицо" (6, 6).

Любовь к людям стала главной темой многих произведений Шмитта. Он и о себе говорит: "Я – человек, влюблённый в жизнь, оптимист" (10). Но и вопросы религии волнуют писателя не меньше. Так, в повести "Дети Ноя" он рассказывает драматичную историю еврейского народа в годы второй мировой войны. И вновь обращается к вопросам религии: "Иудейская религия настаивает на уважении, в то время как христианская – на любви. Вот я и думаю: не является ли уважение чувством более основательным, нежели любовь? И вдобавок более реальным. Любить своего врага, как предлагает Иисус, и, получив пощёчину, подставлять другую щёку – это, конечно, восхитительно, но не применимо на практике. Особенно в наше время. Ты бы, например, подставил Гитлеру другу щёку?" (5).

В повести "Дети Ноя" Шмитт рассказывает историю еврейского мальчика, чудом выжившего в Бельгии в годы фашистской оккупации. Спустя несколько десятилетий он становится свидетелем нового противостояния, новой вражды – теперь между евреями и палестинцами. Парадоксально, но ни жизнь, ни религии не научили людей ни любви к ближнему, ни уважению к другим вероисповеданиям. И потому, как когда-то Экзюпери, Шмитт вновь говорит об ответственности каждого человека за мир, в котором мы живём: "Мы должны позаботиться о себе сами" (5).

Свой "Цикл Незримого", куда вошла и повесть "Дети Ноя", писатель посвятил разным религиям, вернее, людям, исповедующим разные религии. Его не интересуют различия в религиозных воззрениях, расхождения во взглядах и образе жизни: "Но важнее другое: говорить с уважением по отношению к иному мышлению, не из религиозных побуждений, в из желания познать и понять другого..." (4). Его герои умеют чувствовать чужую боль и вовремя придти на помощь.

В повести "Месье Ибрагим и цветы Корана" владелец небольшой лавки в Париже месье Ибрагим помогает еврейскому мальчику Момо (Моисею) в самый трудный момент жизни, становится ему другом и отцом. В книгах Шмитта именно равнодушие чужих по крови, но близких по своей человеческой сущности людей помогает спасти чью-то жизнь, выжить в трудный момент, примириться с неизбежностью смерти. Писатель подчёркивает: "Я не согласен со стоиками и буддистами, которые полагают, что счастье – это отсутствие страданий. По-настоящему счастливый человек понимает, что не защищён от бед, горестей или болезней, но готов к ним" (8).

Шмитт с детства узнал, что есть болезни, с которыми человек вынужден бороться. Он сам опасно болел, но выздоровел. Отец часто брал его с собой в больницу, где он видел больных детей и постепенно пришёл к выводу, что "главное – это не выздороветь, а суметь встретить эту беду и противостоять ей" (11). У него есть такое интересное утверждение, которому его научил отец: "Быть больным – это нормально, быть здоровым – вот это, скорее, исключение. И ещё я очень рано осознал хрупкость жизни. Мне кажется, меня это сделало более человечным" (7).

Больной ребёнок стал героем одной из его самых знаменитых повестей "Оскар и Розовая Дама". Шмитт посвятил детям не одно произведение. На вопрос журналиста, почему он так часто делает детей героями своих книг, писатель ответил: "Потому что дети – спонтанные философы, то есть философы в чистом виде. Ведь что такое философия? Умение удивляться, бесконечно задаваться вопросами, пытаться понять, как устроен мир. Ребёнок знает, что он не знает, в точности как Сократ" (7).

В этой повести-притче Шмитт не рассказывает душещипательную историю ребёнка, больного лейкемией и обречённого на смерть. Это история маленького человека, который, узнав о неизбежности скорой смерти, находит в себе силы и недетское мужество прожить свои последние дни и достойно встретить конец. Писатель отмечает: "Когда я писал "Оскар и Розовая Дама", я писал о том, что жить надо, несмотря на то, что жизнь так хрупка и так мимолётна. Этот отрезок, отпущенный тебе жизнью, надо любить, и любить страстно" (9). В одном из своих интервью он сказал: "Толстой говорил, что каждый день надо проживать так, будто это последний день. А я в "Оскаре", наоборот, убеждаю: "Живите каждый день так, будто это первый день". Но на самом деле это одно и то же" (7).

Оптимизм, позитивное отношение к жизни делают произведения Эрика Эммануэля Шмитта незабываемыми. Поклонники называют его книги целительными. Сам он так говорит о себе: "Себя я называю "трезвым оптимистом" – изображаю мир не таким, какой он есть, а таким, каким он должен быть. Я не постмодернист, а гуманист" (8).

"Так кто же вы, месье Шмитт? Философ или писатель?: Я рассказчик историй" (7).

Своими книгами писатель пытается помочь человеку разобраться в проблемах и противоречиях современного мира. И он выбрал самый верный путь – путь любви и уважения к ближнему. Вот почему его имя ставят в один ряд с великими писателями прошлого. Рассказать историю так, чтобы она тронула тебя до глубины души – это удел настоящего Мастера.

Список литературы

1. Аверинцев С.С. Притча. Литературный энциклопедический словарь. М.: изд-во "Советская энциклопедия", 1987, с.305.
2. Луков В.А. История литературы. Зарубежная литература от истоков до наших дней. М.: издательский центр "Академия", 2008, 572 с.
3. <https://azbooka.ru/author>shmitt-e-e-keri>

4. <https://day.kyiv.ua>article>kultura-etik-emmanuel-shmitt>
5. <https://knigochet.com>author>
6. <https://kniqa-online.com>
7. <https://nanevskom.ru>erik-emmanuel-shmitt>
8. <https://portal-kultura.ru/articles>world>126886-erik-emmanuel-shmitt>
9. <https://ptj.spb.ru>archive>parallels-and-meridians>
10. <https://www.litres.ru>erik-emmanuel-shmitt>ob astore>
11. <https://www.livelib.ru>Все авторы>

Açar sözlər: Erik Emmanuel Şmit, "Pilatin İncili" romanı, hekayə, sevgi, optimist

Keywords: Eric Emmanuel Schmitt, the novel "The Gospel According to Pilate", parable, love, optimist.

Erik Emmanuel Şmitt – filosof və hekayəçi

Xülasə

Erik Emmanuel Şmitt ən məşhur müasir yazıçılardan biridir. O, çoxsaylı ədəbi mükafatların laureatıdır. O, fəlsəfi təhsil alıb, lakin daha öncə pyeslər, sonra isə romanlar yazmağa başlayıb. O, bir çox əsərlərini din və iman məsələlərinə həsr etmişdir. Onun ən məşhur romanlarından biri "Pilatin İncili"dir. Roman yeni inancın - xristianlığın doğulmasından, həmçinin Pilatin Məsihin itmiş cəsədini axtarmasından bəhs edir. Şmitt müxtəlif dinlərlə maraqlanır. Onlara bir sıra hekayələr həsr edib: Buraya "Görünməzin döviyyəsi", "Oskar və Çəhrayı Geyimdə Xanım", "Müsyö İbrahim və Quranın çiçəkləri", "Nuhun övladları" və s. daxildir. Bu əsərlərin əsas qəhrəmanları sevdiklərinin sevgisinə, şəfqətinə, diqqətinə ehtiyacı olan uşaqlardır. Yazıçı özü də özünü optimist və humanist hesab edir.

Eric Emmanuel Schmitt – philosopher and storyteller

Summary

Eric Emmanuel Schmitt is one of the most famous modern writers. He is the owner of numerous literary awards. He received a philosophical education, but began writing plays and then novels. He devoted many of his works to questions of faith and religion. One of his most famous novels is "The Gospel According to Pilate". The novel talks about the birth of a new faith - Christianity, as well as about Pilate's search for the missed body of Christ. Schmitt is interested in various religions. He dedicated a series of stories to them. "The Cycle of the Invisible". It includes such works as "Oscar and the Lady in Pink", "Mr. Ibrahim and the Flowers of Koran", "Noah's Child" and others. The main characters of these works are children who need love, compassion and attention from loved ones. The writer considers himself an optimist and a humanist.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Zeynalova A.N.⁴⁷
MƏN BİR SUSMAZ DUYĞUYAM KI...

C.Cabbarlı mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın
böyük, dahi insanlarından biridir. Azərbaycan
ədəbiyyatının, Azərbaycan milli şüurunun inki-
şafında onun nə qədər böyük xidmətləri olub-
dur! Onun yaratdığı əsərlər neçə-neçə nəsilləri
tərbiyə edib və yüksəldibdir.

Heydər Əliyev

“Elə insanlar olur ki, onların tərcümeyi-halını yazmaq üçün, hər şeydən əvvəl onun mənsub olduğu xalqın, ölkənin tarixini yazmaq lazımdır” – bu sözləri C.Cabbarlı 1928-ci ildə böyük Azərbaycan aktyor və rejissoru Abbas Mirzə Şərifzadənin səhnə fəaliyyətinin 20 illiyinə həsr olunmuş “Əsl ustada alqış” məqaləsində yazmışdı. Onun yazdığı bu fikirləri elə onun özünə də şamil etmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq nümayəndələrindən olan Cəfər Cabbarlının anadan olmasından 125, vəfatından isə 90 il ötür. Bu böyük dramaturq, nasir, şair, publisist, rejissor, jurnalist, tərcüməçinin zəngin yaradıcı irsi bədii klassikamızın qızıl fonduna daxil edilmişdir.

Cəfər Cabbarlı 1899-cu ildə Xızıda anadan olmuşdur. Atasını erkən itirən Cəfər, çətinliklə də olsa anasının sayəsində təhsil ala bilmişdi. Gənc Cəfər əvvəl mollaxanada, sonra isə rus-tatar məktəbində oxumuşdu. 1917-ci ildə o, Bakı politexnik məktəbinin elektromexanika şöbəsinə daxil olur. Cəfər Cabbarlının istedadı çox tez üzə çıxır. Onun ilk müəllimləri arasında Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov kimitanmış yazıçılar olmuşdu ki, onlar da gələcək yazıçının formalaşmasında mühüm rol oynamışdılar. Həmçinin gənc Cəfərin yaradıcılığının formalaşmasına Sabirin satıraları və Axundzadənin nəsr əsərləri də təsir göstərmişdi. Cabbarlı sonrakı təhsilini teatr məktəbində, daha sonra isə Azərbaycan Dövlət Universitetində almışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini, incəsənətini Cəfər Cabbarlısız, onun tarixi pyesləri olan “1905-ci ildə”, “Nəsrəddin-şah”, “Od gəlini”, tamamlanmamış “Əfqanıstan”, klassik pyesləri-“Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, “Sevil”, “Almas”, “Yaşar”, “Dönüş” və daha neçə-neçə əsər, kinosenarisiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onun mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki təşkilatçılığı, teatr və kinodakı işi, quruluşçu-rejissor kimi çətin və yorulmaz fəaliyyəti Azərbaycan dramaturqları üçün əvəzolunmaz bir məktəb olmuşdur.

Yazıçı gənc yaradıcı kadrlara qayğı ilə yanaşar, istedadlı yazarlara arxa-kömək olmaqla onları haqsız tənqidlərdən, həmlələrdən qoruyardı. C.Cabbarlı Ş.Bədəlbəyli, A.Ağdamski, A.İsmayılzadə, A.Qəmərlı və bir çox başqalarının, xüsusilə də gənc Azərbaycan aktrisalrı olan S.Hacıyeva, M.Davudova, Əzizə xanım, T.Paşazadə, Ş.Məhərrəmovə, Züleyxa, Fatma xanım, Cəvahir İsmayılovanın yaradıcı talelərinə böyük təsir göstərmişdi.

Milli teatrın inkişafında C.Cabbarlının tərcüməçilik fəaliyyəti də az rol oynamamışdı. Şekspirin “Hamlet”, Şillerin “Qaçaqılar”, Bomaşenin komediyaları, L.N.Tolstoyun, A.M.Qorkinin əsərlərinin tərcümələri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Onlar Cabbarlının bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyətinin gözəl nümunələridir.

Cabbarlı ədəbiyyata şeirlə gəlmişdi. Onun ilk mətbu şeirləri 1911-ci ildə “Həqiqəti-Əfkar” qəzetində dərc olunmuşdur. 1915-ci il aprel ayının 3-də “Məktəb” jurnalının 6-cı nömrəsində onun “Bahar” adlı şeiri nəşr olunmuşdu. 1915-ci ildə “Qurtuluş” jurnalı tərəfindən elan edilmiş müsabiqədə Cabbarlının “Qürub çağı bir yetim” şeiri birincilik qazanaraq Sabirin “Hophopnəma”-si və “Qurtuluş” jurnalının birillik abunəsi ilə mükafatlandırılmışdı.

C.Cabbarlı yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Onun həm nəsr, həm poeziya, həm də dramaturgiya sahəsində yazdığı əsərləri paralel olaraq eyni müvəffəqiyyətlə inkişaf edirdi. Hələ 1923-1926-cı illərdə “Tuti”, Babayi-Əmir”, “Maarif və mədəniyyət”, “Molla Nəsrəddin” jurnallarının səhifələrindəki satirik çıxışlarında və həmçinin özünün ilk şeirlərində ictimai, sosial nöqsanları tənqid edir, xalqın hüquqsuzluğundan açıq danışır: “Qızlardan kişilərə protesto”, “Arzu”, “Qadınlar deyirlər”, “Kişilər deyirlər”, “Etiraf”, “Qolçomaq” və s. C.Cabbarlı şeirlərində doğma torpağın hər qarışını, onun gözəlliklərini, təkərsız təbiətini vəsv edir: “Ölkəm”, “Mahnı”, anaya yüksək məhəbbət və ehtiramla yazılmış “Ana”, sevgiyə həsr olunan “Yadıma düşdü”, “Qoy olsun”, “Gözlər” və s.

C.Cabbarlının gözəl şeirlərindən biri onun məşhur “Ana” şeiridir. Bu şeirdə ədib anasına olan düşkünlüyünü təsvir edir. Şeiri o öz anasına həsr etsə də, onu bütün analara şamil etmək olar. O deyir ki, əgər bütün bəşəriyyət mənə qarşı çıxsə, qiyamət qopsa, ətrafımı pələnglər, bütün vəhşi heyvanlar sarsa, cəllad başımın üstünü alıb məni öldürməklə hədələsə belə əyilmərəm, baş əymərəm. Lakin elə bir güclü, zəif qüvvə var ki, onun qarşısında diz çökərəm:

Cahanda yox elə bir qüvvə baş əyim ona mən,
Fəqət nə güclü, zəif bir vücut var, yahu,
Ki, hazıram yıxılıb xaki-payinə hər gün,
Öpüm ayağını əcz ilə. Kimdir o? Nədir o?

Ana! Ana!.. O adın qarşısında bir qul tək
Həmişə səcdədə olmaq mənə fəxarətdir,
Onun əliylə bəla bəhrinə yuvarlansam,
Yenə xəyal edərdəm bəzmi-istirahətdir.

⁴⁷ Milli Aviasiya Akademiyası

C.Cabbarlı “Ölkəm” şeirində vətənimizin yaşıl meşələrini, buz bulaqlarını, geniş, bərəkətli çöllərini, dənizlərini, neftlə zəngin torpağını tərənnüm edir:

Şiş ucları buludlarla döyüşən
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.

Bu şeirə görkəmli bəstəkar Asəf Zeynallı gözəl bir romans bəstələmişdir. Böyük Bülbül isə onu özünəməxsus bir şövqlə ifa etmişdir. Cəfər Cabbarlı, Asəf Zeynallı və Bülbül kimi üç nəhəngin tandemi bir sədevr yaratmışdı. Bu əsər bu gün də sevilə-sevilə dinlənir.

“Ölmək” şeirində isə o, dünyanın gərdisinə fəlsəfi yanaşmışdır:

Ölmək! O geniş körpüdən hər kəs keçəcəkdir,
Bir badə ki, ondan bütün aləm içəcəkdir!
Hər süslü çiçək sonda saralmış quru yarpaq,
İnsan da nədir? Əvvəli torpaq, sonu torpaq!
Aləm doğacaq, dirçələcək, məhv olacaqdır,
Dünya boş ikən əvvəli, həp boş qalacaqdır.
Bir tək səni məhv etmədi bu qanlı təbiət,
Həp yoxluğa, həp heçliyə məhkum bəşəriyyət.

C.Cabbarlının ən çox bəyənildən lirik şeirlərindən biri də “Mən bir susmaz duyğuyam ki...” şeiridir. Təsadüfi deyildir ki, bu şeirin bir misrasını məqaləm üçün başlıq kimi seçmişəm:

Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzəyəm,
Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gəzəyəm.
Mən səninçün ömrüm boyu cəfalara dözəyəm,
Sənsiz güllər açılmasın, axar çaylar dayansın,
Oxu bülbül, bəlkə yarım oyansın!..

Qeyd etdiyimiz kimi C.Cabbarlının yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Onun güclü musiqi duyumu var idi, muğamlarımıza dərinləndən bələd idi. O yazdığı şeirlərin bəzilərində özü musiqi bəstələmiş, həmçinin pyeslərinin qəhrəmanlarının oxuduqları mahnıların sözləri ilə yanaşı, musiqisini də özü yazmışdı. Bir neçə misal gətirək:

“Qurban ollam nazına”

“Qarabağın dağlarında” (“1905-ci ildə” pyesində Allahverdi ilə İmamverdinin birgə oxuduqları mahnı).

“Azad bir quşdum” (“1905-ci ildə” pyesində Sonanın mahnısı).

Bu mahnı mərhum xanəndəmiş Səxavət Məmmədovun ifasında xüsusi bir yangı ilə səslənirdi.

“Sənin dərdindən” (“Yaşar” pyesində Yaquutun mahnısı).

“Mən bir solmaz yarpağam ki...” (“Od gəlini” pyesində Solmazın mahnısı) və daha neçə-neçə bəstələr.

C.Cabbarlı şeirlərinə bir çox bəstəkarlar da müraciət etmiş və gözəl mahnılar yazmışlar. Fikrət Əmirov, Asəf Zeynallı, Oqtay Kazımi, Cavanşir Quliyev, Süleyman Ələsgərov, Rauf Hacıyev, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Səid Rüstəmov və bir çox müasir Azərbaycan bəstəkarlarının C.Cabbarlının sözlərinə bəstələdikləri mahnılar bu gün də maraqla dinlənir.

C.Cabbarlının inqilabdan sonrakı yaradıcılığı dövrünün aktuallığını bu gün də itirməyən yeni mövzularla zəngindir. “Aslan və Fərhad”, Mənsur və Sitarə”, “Gülzar” və b. hekayələri, “Nəsrəddin-şah”, “Vəfalı Səriyə”, “Solğun çiçəklər” kimi pyesləri siyasi və sosial azadlığa, yeni həyata, qadın azadlığına bir çağırış kimi səslənir.

Bu dövrdə yazığının bir-birinin ardınca “Od gəlini”, “Sevil”, Almas”. “Yaşar”, “Dönüş”, “Oqtay Eloğlu”, “Aydın” kimi pyesləri işıq üzü görür. Bu əsərlərin mövzuları müxtəlif olsa da, onların hamısını haqsızlığa qarşı, yeni həyat uğrunda mübarizə, bu yolun nə qədər əzəblı, məşəqqətli, sınaqlarla dolu olmasına baxmayaraq, tunelin sonunda görünən işıq olması ideyası yaxınlaşdırır. Cabbarlı pyeslərinin qəhrəmanlarını eyni arzu-istəklər, eyni ideal və məqsədlər birləşdirir:

Aydın (“Aydın” pyesindən). Mən elə bir dünya istəyirəm ki... orada zülm zəncirləri, qızıl, dəbdəbə olmasın... orada hər kəs öz əməyinin sahibi olsun.

Oqtay (“Oqtay Eloğlu” pyesindən). Elə həyat qurmaq olardı ki, burada hər söz qanun kimi səslənərdi, düzgünlük hər yerdə qələbə çalardı.

Elxan (“Od gəlini” pyesindən). Mənim yolum - heç kimin cılız “mənim” sözünün olmadığı azad bir dünyaya aparır... Azad sevgi, azad arzular, istəklər, fikirlər, azad hərəkətlər – bax, budur mənin qanunum.

C.Cabbarlı “Sevil” pyesində qadın azadlığı problemini önə çıxarır, bu azadlığa nail olmaq üçün mübarizə yollarını göstərir. Əsərin əsas qəhrəmanı olan Sevil nadan, çadralı, müti bir qadındır, oxumuş, savadlı bir qadına çevrilir. Onun yazdığı “Azərbaycan qadınının azadlıq yolu” adlı kitabı milyonlarla azərbaycanlı qadının azadlıqlarına qovuşmaları yolunda bir mayağa çevrilmişdi. Təbii ki, bu birdən-birə, asanlıqla baş vermir. Oxucu əsərlə tanış olduqca gözlərinin önündə bu avam, savadsız, kölə təbiətli qadın addım- addım dəyişir, onda qürur hissi baş qaldırır, ərinin əxlaqsız hərəkətlərinə artıq göz yummur, necə deyirlər, “təşt-tabağı sındırır, taxça-boxçanı uçurur.”

C.Cabbarlının maraqlı əsərlərindən biri də “Almas” pyesidir. Əsərdə 1920-ci ilin Azərbaycan kəndi, burada gedən sinfi mübarizə öz əksini tapmışdı. Əsərin qəhrəmanı gənc müəllimə Almas 20-ci illərin sonunda ucqar bir kəndə işləməyə gəlir. Ölkədə yeni dövr başlanmasına baxmayaraq, bu ucqar kənddə hələ də keçmişin qalıqları olan avam, nadan, heç bir yeniliklə barışmayan Hacı Əhmədlər, İbadlar, Kərbəlayi Fatmanisələr ağalıq edirlər, necə deyirlər, at oynadırlar.

Almasın gəlişindən sonra Barat, Gülverdi, Temurtaş, qoca Aftil, Allahverdi və onlar kimi kasıb, lakin yeni həyatın, dəyişikliklərin tərəfdarı olan kəndlilərin köməyi ilə müəyyən irəliləyişlər baş verir. Kolxoz işinin təşkili, kənd məktəbində tədrisin bərpası, kasıbların vəziyyətinin müəyyən qədər yaxşılaşması, Almasa bir müəllim kimi insanların inamının artması əvvəlki ağaların isti aşına soyuq su qatır, yuxularını ərsə çəkir. Onlar gənc müəlliməyə qarşı intriqalar yaradır, ona böhtan atmaqdan, onu əxlaqsızlıqda günahlandırmaqdan belə çəkinmirlər. İş o yerə çatır ki, Almasın 23 yaşlı nişanlısı Fuad, kənd sovetinin katibi Şərif belə onların təsiri altına düşür. Maskalanaraq əsl simalarını gizlətməyə çalışan Hacı Əhməd, kənd sovetinin sədri Balarza, Mirzə Səməndər, Şərif kimilərinin ifşa olunması, Yaxşı, Ocaqqulu və digər kəndlilərin yeniliyi qəbul etmələrinə, inkişaflarına yardım edir. Almasın heç nədən qorxmıyaraq bütün çətinliklərə sinə gərməsi, hiyləgər, güclü, mənfur düşmənlərə qarşı çətin mübarizə apararaq qalibgəlməsi yeni quruluşun gücünü və geriye dönüşü olmadığını göstərir.

“Almas” pyesi Azərbaycan ədəbiyyatı və dramaturgiyasının inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

“Almas” pyesi ilə bağlı bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Bildiyimiz kimi bu pyes müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif rejissorlar tərəfindən respublikamızın tanınmış teatrlarında tamaşaya qoyulub və uzun müddət teatrların repertuarından düşməmişdir. C.Cabbarlının anadan olmasının 125-ci ildönümünü ilə əlaqədar olaraq və əsərə olan marağı nəzərə alaraq bu pyesin motivləri əsasında “Vətəndaş A” adlı yeni serial çəkilib. Yəni, 93 il sonra “Almas” əsəri yeni quruluşda təqdim olunur. Bu quruluşda təhsilin, elmin və qadının gücü ilə cəmiyyətin inkişafı ön plana çəkilir. Ümidvarıq ki, bu yaxınlarda maraqlı ekran əsəri tamaşaçıların ixtiyarına veriləcəkdir.

C.Cabbarlının sevilən dram əsərlərindən biri də “Yaşar” pyesidir. Ümumiyyətlə, onun dram əsərlərində mövhumatla, nadanlıqla mübarizə, yeni həyatı, dəyişiklikləri qəbul etməyən, öz əlverişli mövqelərini itirməkdən qorxan, onları saxlamaq uğrunda heç nədən çəkinməyən, bütün iyrənc üsullara əl atan mənfə ünsürlərə qarşı savaşı qırmızı xətlə keçir.

Belə tiplərlə qarşı-qarşıya gələn, onlarla mübarizədə böyük çətinliklərlə üzləşənlərdən biri də gənc alim-mühəndis Yaşardır. Onun və digər işıqlı fikir sahibi olan gənclərin ətrafında öz zəhərli torlarını quran İmamyar, Türbət və Mirzəqulu stansiyası və gənc mütəxəssislərin elmi eksperimentlərini məhv etməyi qarşılarına məqsəd qoyublar. Bununla da son nəfəsini verməkdə olan köhnəliyin tərəfdarları yeni həyatın qurucuları olan Yaşar, Yaqut, Tanya, professor Belokurov, kəndlilər, tələbələr, gənc fəhlələr və bütün yeni fikirlə insanlara mane olmağa çalışırlar. Bu da C.Cabbarlının “Yaşar” pyesinin əsas süjet xəttini təşkil edir.

Bir dramaturq kimi fəaliyyət göstərən C.Cabbarlı akademik teatrın ənənələrini yaxşı bilirdi. O, milli incəsənətin, milli mədəniyyətin dirçəlməsini alqışlayır, bu prosesə bütövlükdə mədəniyyətin inkişafının bir parçası kimi baxırdı. Bunun bariz nümunəsi böyük dramaturqun “Dönüş” pyesidir. Öz professional teatr təhsilini Moskvada alan baş qəhrəman Gülsabahnın taleyi əsərin əsas süjet xəttini təşkil edir. C.Cabbarlı Azərbaycan teatrının geriliklə, köhnə fikirlərlə mübarizəsindəki qətiyyətli dönüşünü, gənc aktyor və aktrisalərin aktiv fəaliyyətini alqışlayır.

İllərlə teatrdə işləmələrinə baxmayaraq səhnə hərəkətlərini mənimsəməyən, bəzən oynadıqları rolun sözlərini belə tam bilməyən Xasrəmməd, Asya, Xurşud xanım, Mizə Camal özlərinin keçmişdəki teatra olan “xidmətlərini” qabardaraq gənc aktyor və aktrisalərin önünü kəsir, bu savadlı, hazırlıqlı gənc mütəxəssislərin qanuni və haqlı tələbləri ilə razılaşırmırlar. Nəhayətində isə məğlub olaraq geri çəkiliblər – həyat öz hökmünü verir. Keçmişlə gələcəyin, köhnə ilə təzənin mübarizəsi bu əsərdə də ön plana çəkilir. Gülsabahnın və onun timsalında incəsənətin qarşısındakı alicənab məqsəd konfliktin məğzini dəyişir. Gülsabah Asyaya, Xurşud xanıma öz kömək əlini uzadır, onlara yarışmağı, ümumi işin xətrinə sülh şəraitində çalışmağı təklif edir. Bu zaman yeni incəsənət uğrunda mübarizədə hərə özünü səfərbər olan bir əsgər kimi hiss edəcək. Pyesin qəhrəmanlarının ədəbiyyat və incəsənət problemləri ətrafındakı mübahisə və diskussiyaları incəsənət sahəsində də yenidənqurmanın sürətlə getdiyindən xəbər verir.

C.Cabbarlının tarixi pyesləri olan “Nəsrəddin-şah”, “Od gəlini”, “1905-ci ildə” əsərləri Azərbaycan xalqının tarixinin müxtəlif mərhələlərini əhatə edir. Məqsəd isə birdir – gələcək uğrunda aktiv mübarizə. Bunu biz “Od gəlini” pyesinin qəhrəmanı Elxanın monoloqunda görürük: “...mənim üçün dünyada qanun yoxdur. Ən ali qanun – şəxsiyyətin azadlığıdır. Mən sizin var-dövlətinizi qoruyan, əsarətinizə haqq qazandıran, hökmranlığınızı möhkəmləndirən saxta qanunları, yalançı dinləri tanımıram. Mənim tanrım - ətrafdakılara heç bir zərər yetirməyən mənim azad arzularımdır...”

Böyük Azərbaycan yazıçısı, şairi, dramaturqu, teatr xadimi və hətta bəstəkarı Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı bu gün də xalqımıza xidmət edir və sevilir. Onun 20 illik yaradıcılıq həyatında yazdığı əsərlər, yaratdığı obrazlar bu gün də aktualdır, bu gün də sevilə-sevilə oxunur.

C.Cabbarlının şəxsiyyəti öz müasirləri və sonrakı nəsillər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Məşhur şair və yazıçılardan bir neçəsinin Cəfər Cabbarlı haqqındakı fikirlərini təqdim edirəm.

Səməd Vurğun: Cabbarlı kimdir? Onun Azərbaycan ədəbiyyatındakı mövqeyi necədir? Bu suallara cavab vermək üçün onun bizə miras qoyduğu ədəbi xəzinəni uzun illər araşdırmaq lazımdır. Cabbarlı – XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən nadir nümayəndələrindəndir.

Süleyman Rüstəm: C.Cabbarlı bizi gənc yaşında tərk etdi. O bizim xalqımız üçün hələ neçə-neçə qiymətli əsərlər yarada bilərdi. Onun yoxluğu ədəbiyyatımız üçün böyük itkidir. Biz onunla təsəlli tapırıq ki, Cabbarlının əsərləri daima yaşayacaqdır. Bu o deməkdir ki, Cəfər də daima yaşayacaqdır.

Rəsul Rza: Kim deyə bilərdi ki, illər ötəcək, biz öz əziz dostumuz, qardaşımız, xalqımızın böyük istedadlı nümayəndəsi haqqında xatirələr yazacağıq.

Aleksandr Fadeev: Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan dramaturgiyası Cəfər Cabbarlının simasında özünün ən yaxşı nümayəndəsini itirdi.

Mikayıl Müşviq: Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı heç vaxt öz əhəmiyyətini itirməyəcək və onun adı əbədi yaşayacaqdır.

Hüseyn Cavid: Cəfər Cabbarlı Azərbaycanın ən parlaq dramaturqlarından biri idi.

Ədəbiyyat

- 1.C.Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə. Bakı-2005.
- 2.A.Rüstəmli. "Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti". Bakı-2009.
- 3.Ə.Xəlilov. "Sənət və sənətkar". Bakı-1974.
- 4.Y.Qarayev. "Klassik sosialist realizmi – C.Cabbarlı". Bakı-1996.
- 5.M.Hüseyn. "Ölməz sənətkar". Əsərləri 10 cildə, 9 cild. Bakı-1979.
- 6.P.Əfəndiyev. "Cəfər Cabbarlı və xalq yaradıcılığı". Bakı-1985.

Xülasə

Bu məqalədə böyük yazıçı, şair, dramaturq C.Cabbarlının həyat və yaradıcılığına bir nəzər salınmışdır.

"Elə insanlar olur ki, onların tərcümeyi-halını yazmaq üçün, hər şeydən əvvəl onun mənsub olduğu xalqın, ölkənin tarixini yazmaq lazımdır" – bu sözləri C.Cabbarlı 1928-ci ildə böyük Azərbaycan aktyor və rejissoru Abbas Mirzə Şərifzadənin səhnə fəaliyyətinin 20 illiyinə həsr olunmuş "Əsl ustada alqış" məqaləsində yazmışdı. Onun yazdığı bu fikirləri elə onun özünə də şamil etmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini, incəsənətini Cəfər Cabbarlısız, onun tarixi pyesləri olan "1905-ci ildə", "Nəsrəddin–şah", "Od gəlini", tamamlanmamış "Əfqanıstan", klassik pyesləri-"Aydın", "Oqtay Eloğlu", "Sevil", "Almas", "Yaşar", "Dönüş" və daha neçə-neçə əsər, kinosenarisiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onun mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki təşkilatçılığı, teatr və kinodakı işi, quruluşçu-rejissor kimi çətin və yorulmaz fəaliyyəti Azərbaycan dramaturqları üçün əvəzolunmaz bir məktəb olmuşdur.

Açar sözlər: dramaturq, mədəniyyət və incəsənət, klassik pyeslər, teatr və kino fəaliyyəti, lirik şeirlər, ədəbi irs.

Резюме

В данной статье рассматривается жизнь и творчество великого азербайджанского писателя, поэта, драматурга Джафара Джаббарлы.

«Бывают люди, для написания биографии которых необходимо прежде написать историю народа, страны...» Эти слова Джафара Джаббарлы из статьи «Хвала искреннему мастеру», посвященной 20-летию сценической деятельности великого азербайджанского актера и режиссера Аббаса Мирзы Шарифзаде, высказанные в 1928 году. Эти слова можно отнести и ему самому.

Историю азербайджанской литературы, культуры, азербайджанского искусства невозможно представить без имени Джафара Джаббарлы, без его исторических пьес «Насреддин-шах», «Невеста огня», «В 1905 году» и незаконченного произведения «Афганистан», классических пьес «Айдын», «Октай Эльюглу», «Севиль», «Алмас», «Яшар», «Перелом» и множество произведений и киносценариев. Его организаторская деятельность в области культуры и искусства, работа в театре и кино, трудная и неустанная работа в качестве режиссера-постановщика стали незаменимой школой для азербайджанских драматургов.

Ключевые слова: драматург, культура и искусство, классические пьесы, деятельность в области театра и кино, лирические стихотворения, литературное наследие.

Rəyçi: Ədalət Məhəmmədli oğlu Abbasov., filologiya elmləri doktoru, ADPU-nun "Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası" kafedrasının professoru

MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ İDEYALAR

Giriş. Mir Cəlal yaradıcılığında müasirlik, real həyata fəal müdaxilənin yüksək sənətkarlıqla təsviri əsasdır, aparıcıdır. Onun əsərlərinin əksəriyyəti canlı müşahidənin, böyük təəssüratın bilavasitə ifadəsi idi. 30-cu illərin Azərbaycan hekayəsində nəzərə çarpan mövzu genişliyi, öz növbəsində, forma rəngarəngliyi doğururdu. Bunun nəticəsi idi ki, Mir Cəlal yaradıcılığında satirik, romantik və lirik hekayələrin bir sıra dəyərli nümunələri yaranmışdır. Mir Cəlal öz əsərlərinin mövzunu müasir həyatdan, alaraq cəmiyyətdəki eybəcərliklərini, əxlaqsızlığı və ayrılığı ifşa edirdi. Mir Cəlal hekayələrinin əsas məğzini mənəvi-əxlaqi problemlər təşkil edir. Ədibin yaradıcılığında hekayə aparıcı janrdır. Ədibin hekayələri yaradıcılığı nə qədər zəngin, mövzu dairəsi əhatəlidirsə, oradakı obrazlar aləmi də o qədər rəngarəngdir.

Əsas hissə. Mir Cəlal zəngin ədəbi-bədii irsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında öz layiqli yerini tutmuş böyük sənəkarlardandır. Mir Cəlal yaradıcılığı yaşadığı əsrin ədəbi mühitini bütün gerçəklikləri ilə əks etdirdiyi üçün daha çox müasir ədəbiyyatşünaslığın marağına səbəb olmaqdadır. Mir Cəlal hekayələrini qələmə alarkən mövzuları real, müasir həyatdan götürürdü. Mir Cəlal yaradıcılığının qayəsini mənəvi zənginliyə, saf əxlaqa sahib kamil insan yetişdirmək arzusu təşkil edir. Yaradıcılığı boyu tərbiyəçi olan, qələmə aldığı əsərləri ictimai-əxlaqi problem kimi işıqlandırmaq nöqteyi-nəzərindən maraqlıdır. “Mir Cəlal məhir hekayə ustasıdır; onun hekayələri əksəriyyətlə yığcam və ibrətlidir. Yazıçı hər bir hekayəsində müəyyən ibrətli bir hadisədən bəhs edir və tərbiyəvi nəticə çıxarmağı oxucunun öz öhdəsinə buraxır” [6, s. 493].

Əsas hissə. Kamil insan yetişdirmək, tərbiyə etmək üçün zəruri sayılan bir çox tədbirlər, mənəvi-əxlaqi amillər ədibin hekayələrində öz əksini tapmışdı. Usta sənətkar hekayələrində ağıllı, tərbiyəli, namuslu övlad, əsl vətəndaş yetişdirmək istəyən, bunun üçün çalışan, müxtəlif yollar axtaran zəhmətkeş valideynlərin, müəllim-tərbiyəçilərin yadda qalan obrazlarını yaratmışdır. Ümumiyyətlə, ədib tərbiyə-əxlaq məsələləri ilə bağlı elə mövzular seçir, elə hadisə və surətlər qələmə alır ki, onlar insanı mənəviyyatca saflaşdırıb yüksəldirdi. Böyük pedaqoq Mir Cəlal üçün tərbiyə məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Hekayələri oxuduğumuz zaman yazıcının məqsədini, ictimai baxışını, məsələyə münasibətini gizlətmədiyini, bitərəf, yaxud qeyri-müəyyən mövqe tutmadığının şahidi oluruq. Müəllifin tendensiyası əsasən hadisələrin mahiyyətindən, obrazların səciyyəsiindən, süjetin inkişaf istiqamətindən yaranmış olur. Məsələn, “Əsgər oğlu”, “Ulduz”, “Plovdan sonra”, “Elçilər qayıtdı”, “Nazik mətləb”, “Naxış”, “Vəcdan mühakiməsi”, “Ehtiram”, “Müdafiə vəkili”, “Subaylıq fəlsəfəsi” və s. hekayələri bu cəhətdən maraqlıdır.

“Əsgər oğlu” hekayəsində Ehtiyat xala və nəvəsi məktəbli Hafizlə tanış oluruq. Bu iki surətin simasında mənəvi-əxlaqi dəyərlərin dərinliyini, nənə-nəvə münasibətinin gözəlliyini görür, sağlam tərbiyənin maraqlı mənzərəsi ilə qarşılaşıq. Nənə-nəvə münasibətindəki səmimiyyət, qayğıkeşlik və həssaslıq “Naxış”, “Ehtiram” hekayələrində nəzərə çatdırılmışdır. Ədib həmçinin yanlış tərbiyə üsulunun, ifrat məhəbbət hissinin mahiyyətini, acı nəticələrini qələmə aldığı hekayələrdə bütün reallığı ilə əks etdirmişdir. “Plovdan sonra” adlı hekayədə Ərknaz xanımın davranış və hərəkətlərinin yeganə övladı Ramizin tərbiyəsinə necə mənfi təsir göstərdiyinin, onu yanlış yola saldığının şahidi oluruq. Ramiz orta məktəbi zorla bitirib, qeyri-qanuni şəkildə - “kömək” instituta girirsə də, oxuya bilmir. Çünki savadı yoxdur, elm öyrənməyə, ümumiyyətlə oxumağa həvəsi yoxdur. Ramizin nə əməyə məhəbbəti var, nə də həyata ciddi yanaşır. Ərknaz xanım oğluna nəyinki düzgün tərbiyə vermiş, qabiliyyətinə yaxşı bələd olduğu halda, həmişə onu müəyyən məqsədlə ağızdolusu tərifləmişdi. Övladın düzgün tərbiyəsi haqqında olmayan, ərköyün övlad yetişdirən Ərknaz xanımın özü əslində tənqid və islahat möhtacdır. Lakin hekayədə məqsəd Ərknaz xanımları islah etməkdən daha çox, onların hansı tərbiyə üsuluna əl atdıqlarını, necə övlad böyütdüklərini əyani göstərmək, ifşa etməkdir. Hekayədə Ərknaz xanımın oğlunun ancaq yemək-ichmək qayğısına qaldığı, hər nazı ilə oynadığı, hər arzusunu yerinə yetirdiyi göstərilir. Ərknaz xanımın Ramizi Moskvaya oxumağa da xüsusi “dəm-dəsgahla” yola salması “puldən özünə korluq vermə” deyərək ona “sərbəstlik” yaratması, reaktiv təyyarədə arxasınca tez-tez zəfəranlı plov göndərməyə qədər bir çox tədbirə əl atması nəzərimizdən yayınmır. Göründüyü kimi, Ramizin avara, bacarıqsız bir gənc kimi yetişməsində günahkar ilk növbədə anadır, onun ölçsüz sevgisi, yalançı tərifidir. Bu məqamda böyük rus pedaqoqu A.Makarenkonun tərbiyə haqqında fikirləri yerinə düşür: “Valideynlər həmişə, hər şeydən əvvəl, bu tərbiyə işinin əhəmiyyətini və həmin iş üçün daşıdıqları böyük məsuliyyəti yadda saxlamalıdır” [5, s. 341]. “Plovdan sonra” adlı hekayədən də gördüyümüz kimi bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən yazıçı hekayədə müsbət ideali daha çox mənfi hallara tənqidi münasibət əsasında ifadə edir. Ərknaz xanımların səciyyəsi, tərbiyə üsullarının yanlışlığını göstərməklə valideynləri övlad böyütmək işində həssaslığa, məsuliyyət daşımağa, diqqətli olmağa, həyatın, cəmiyyətin tələblərini nəzərə almağa, düzgün və səmərəli tədbirlər tətbiq etməyə çağırır. Mir Cəlal böyük pedaqoq kimi övlad böyütməyi, cəmiyyətə və xalqa layiq tərbiyə etməyi həmişə böyük və məsuliyyətli iş sayırdı. Buna görə də tərbiyə məsələsinə əhəmiyyət verməyənləri, övlad - valideyn münasibətini qeyri-normal hala salanları, təmiz əxlaq və yaşayış prinsiplərini pozanları öz əsərlərində tənqid atəsinə tutmağı özünə borc bilirdi.

Pedaqoji araşdırmalara əsasən övlad-valideyn arasındakı qarşılıqlı münasibətin möhkəm inama, dərin səmimiyyətə və məhəbbətə əsaslanmalıdır. Görkəmli rus yazıçısı V.Belinskinin də dediği kimi, “valideyn elə olmalıdır ki, övlad öz qəlbinin ən kiçik arzusunu da ondan gizlətməsin, bir sevinc və ya dərdi olanda, bir pis iş tutanda, başına bir pis fikir gələndə ən əvvəl onun yanına gəlsin, ondan məsləhət, kömək, təsəlli umsun” [1, s. 124].

⁴⁸ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. leylaseyidkamilova4@gmail.com

“Ulduz” hekayəsində Qələndər Qələndərov adlı obraz isə bir ata, bir insan kimi nöqsanlıdır. O, Böyükxanımı günahı olmadan atıb başqası ilə evlənmiş, yegənə oğlu Ulduzun taleyi ilə maraqlanmamışdı. Körpə ikən anasını itirən Ulduz səkkiz il uşaq evində qalmış, atasının yanına gətirildikdən sonra da ondan qayğı və nəvəziş görməmişdi. Ulduz məktəbdə düzgün tərbiyə, təhsil almış, onda düzlük, mərdlik və çalışqanlaq kimi mənəvi keyfiyyətlər formalaşmışdı. Xoşbəxtlikdən onun həyatında məktəbin, sağlam kollektivin, mehriban müəllim və yoldaşların təsiri həlledici olmuşdu. Çünki, Ulduz əyyaş atadan hansı tərbiyəni ala bilərdi. Ulduz ailədəki dözülməz vəziyyəti görüb, onlarla əlaqəni kəsməyə ehtiyac duymuş, məsələyə düzgün yanaşmağı bacarmışdı. O, başa düşmüşdü ki, belə bir evdə, əyyaş ata yanında qala bilməz, buradan mütləq uzaqlaşmalıdı. Müəllif obrazın həyatındakı yeni mərhələni - Ulduzun yataqxanada yaşayıb zavodda işləməsini, hörmət sahibi olmasını hekayədə ətraflı işıqlandırmağa ehtiyac duymur. Qısa məlumat verməklə kifayətlənir. Hekayədə əsas məqsəd Ulduzun mənəvi-əxlaqi ləyaqətini işıqlandırmaqdan ibarətdir.

Hekayədə faciəsi canlandırılan Qələndərovun Ulduzu axtarıb tapmaq və evə qaytarmaq təşəbbüsü iki cəhətdən əsaslandırılır. Qələndərov bir insan, bir ata kimi səhvini başa düşüb əzab çəkdiyinə görə yox, məktəbin tələbindən, xidmət yerində məsuliyyət daşımali olacağından qorxduğu üçün, həm də yeni evləndiyi qadının bir gün ev-əşiyi yığışdırıb aparacağından ehtiyat etdiyi üçün Ulduzu tapıb qaytarmağa çalışır. Qələndərovun özünü tənha və qaranlıq bir uçurum qarşısında hiss etməsi də bu cəhətlərlə əlaqədardır. Lakin yazıçı məsələnin mahiyyətini dərinləşdirir. Ulduzun evə qayıtmaqdan imtina etməsi Qələndərova ağır təsir bağışlayır. Nəhayət, o, doğma oğlunun nifrətinə layiq olacağını görüb mənəvi əzab çəkir. Qələndərov kimi bir atanın timsalında bu cür keyfiyyət dəyişikliyinə təsviri insanın həyatdan aldığı dərslərdən mənəvi təkamül keçirə bildiyinin əyani sübutudur.

Tərbiyə probleminə düzgün münasibət “Vəcdan mühakiməsi” hekayəsində öz bədii inikasını tapmışdır. Hekayədə ictimai həyat prinsipləri, əxlaq normaları, mənəvi-psixoloji amillər işıqlandırılmışdır. Vəcdan məsələsini, analıq haqqını, tərbiyə problemini real həyat həissələri əsasında canlandıran hekayə oxucunu düşünməyə yönəldir. Hekayə Həsərin anası Nazilənin həyat tarixəsi ilə başlayır. Yetim böyümüş Nazilə on səkkiz yaşına çatanda mehriban və yaraşlıq bir oğlana - Nadirə aşiq olur. Nazilə və Nadirin rəsmi nigahı yox idi, aralarındakı əlaqə və münasibətdən çoxları xəbərsiz idi. Nadir xidmət etdiyi əsgəri hissənin başqa yerə köçdüyünü və özünün bir neçə ayadək mütləq qayıdacağını Naziləyə bildirib getmişdi. Vaxt keçmiş, müharibə başlanmış, Nadirdən hələ də səs-soraq yox idi. Nazilə ana olmağa hazırlaşdı, nəhayət uşaq da müharibənin getdiyi ağır bir zamanda dünyaya gəldi. El içində rüsvay olmaqdan qorxan Nazilə oğlunu qoyub kənddən ayrılmışdı. Məqsədi Nadiri axtarıb tapmaq, ondan kömək almaq idi. Lakin vəğzalda gördüyü gərgin vəziyyət onun yeni fikrə gəlməsinə səbəb olur. Nazilənin hərbi paltar geyərək cəbhədən gələn yaralı vəqonlarında sanitar işləməyə başlayır, müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşır, qorxmaz döyüşçüyə çevrilir, hər bir yaralı əsgəri sağaltmaq üçün əlindən gələni edir. Ağır döyüş şəraiti ona çox şey öyrədir, onun iradəsini möhkəmləndirir, xarakterini dəyişir. Müəllif göstərir ki, Nazilə dəyişib yetkinləşir, tamamilə başqa bir qadın olur. Nazilə Nadirin döyüşdə həlak olduğundan xəbər tutur. Kənddə qoyub gəldiyi oğlunun öldüyünü güman edir. Müharibə qurtarandan sonra kəndə qayıdır. Yazıçı obrazın düşüncələrini, hisslərini, həyəcanlarını ustalıqla qələmə alır.

Hekayədə təsvir olunan başqa bir surət isə atılmış uşağı oğulluğa götürüb böyüdən dərzi Badsəba xanımdır. Badsəba mərd və alicənab qadındır. Qayğısını çəkib səkkiz yaşa çatdırdığı, məktəbə göndərdiyi Həsərdən üçün Mehriban və layiqli bir anadı. Buna onun tam mənəvi-maddi haqqı vardı. Usta sənətkar bu məqamda uşağın taleyi ilə bağlı mətləbləri, analıq təbiətinin mahiyyətini dərinlən təhlil edir, hadisələrin real mənzərəsini çəkir, mənəvi, hüquqi, pədaqoji amillərdən düşündürücü söhbət açır. Belə bir fikri daha qabarıq, aydın şəkildə nəzərə çatdırır ki, “Ana böyük, təmiz, müqəddəs bir addır. Ana olan övladı üçün hər cür izzətab və məhrumiyyətlərə dözməlidir. Yalnız özü üçün deyil, həm də övlad üçün, ictimai tərbiyə üçün yaşamalmalıdır!” [7, s. 332]. Bu məlum həqiqəti bildirməklə kifayətlənməyən ədib konkret psixoloji təhlilə keçir. Hər birinin öz aləmində müəyyən əsası və sübutu olan anaların analıq haqqı üzərində dayanaraq ictimai dillə deyir: “Birinci ona görə haqlı idi ki, Nazilə çox əzab, əziyyət çəkib. Dava vaxtında, iki-üç yüz qram qara çörək verilən zamanda atasız, anasız, ərsiz, başsız qalan 18 yaşlı bir qız nə edə bilərdi? Yaxşı ki, özünü orduya salıb, xeyirli iş görüb. Uşağını atıbsa da, cəbhəçiləri tutub, neçə-neçə yaralıları sağaldıb. İndi də doğma uşağına sahib olmaq üçün nə çətin, nə ağır mübarizələrə qatlaşmalı olub.

İkinci də ona görə haqlı idi ki, Badsəba xanım hər uşağı hər zaman götürməzdi. Yüz dəfə ölçüb-biçəndən, götür-qoy eləyəndən sonra qundaqdakı uşağa bala deyib qəbul etmişdi, illər boyu nə naz-neymət ilə böyüdüb məktəb məqamına gətirmişdi. Bütün övlad məhəbbətini, gələcək arzusunı da o girdə sifət, qaragöz uşağın başına cəmləmişdi. Birdən-birə ona: “Bu ümidindən, arzundan əl çək!” - demək ölümə bərabər, bəlkə də bir az artıq idi!” [7, s. 331].

Usta sənətkar sənətkar insan qəlbini, vəcdanını dilə gətirir, hər iki qadının arzu və istəyini üzə çıxarır, həqiqəti əks etdirən fikirlər söyləyir. O, uşağın taleyi, analıq haqqı ilə əlaqədar mətləbin çox incə bir cəhətini xüsusi diqqətə çatdırır. Həsər doğulandan Badsəbanı və Əsgəri görmüş, onların qayğısı ilə bu böyümüş, onlara bağlanmışdı. Odur ki, Həsərə birdən-birə “bunlar sənə öz ata-anan deyil” demək onun bütün həyatını, sevincini, inamını alt-üst etmək idi. Şübhəsiz, ananın balasını atmasına heç bir səbəb və dəlillə bəraət qazandırmaq olmaz. Bu, böyük qəbahət, bağışlanmaz günahdı. Nazilə də haqq qazandırla bilməyən günah işləmişdi. Lakin onun mövqeyi, fəaliyyəti, hərəkəti, duyğu və düşüncələri eyni zamanda belə bir cəhəti də aydınlaşdırır ki, o uşağını cirkın məqsədlər və ya gəzmək əylənmək, kef çəkmək xatirinə atmamışdı. Ümumiyyətlə, məsələnin qoyuluşu, istiqamət və mahiyyəti yazıçı

mövqeyinin düzgünlüyünü, mənəvi-əxlaqi prinsiplərin həyatiliyini, ictimai-bədii nəticələrin reallığını təsdiqləyib əsaslandırır.

Mir Cəlalın nəciblik, gözəllik, humanizm duyğuları aşılayan, insan mənəviyyatını saflaşdıran və zənginləşdirən “Nazik mətləb” hekayəsinə nəzər salaıq. “Nazik mətləb” hekayəsində “odlu həvəs və uca bir idealla” kəndə gələn cavan müəllimin hər dəfə sinfə girərkən xoş həyəcanlar keçirməsi, şagirdlər qarşısında dərin məsuliyyət daşması, qəlbinin arzusu, hərarəti, həsrəti təbii təsir bağışlayır. Sınıf yoldaşları arasında fərqlənən, gözəl və ağıllı Zivərə cavan müəllimin qəlbində güclü sevgi hissi baş qaldırır. Müəllif göstərir ki, müəllim çətinə düşüb, “vəzifə ilə arzu, şüur ilə hiss” arasında qalıb. Əgər o, ehtiyatsız hərəkət edərsə, “qeyri-adi” münasibəti dərinləşdirib qəlbini şagirdinə açardısı camaat arasında hörmətdən düşsə, etibar və nüfuzunu itirə bilərdi. Gənc tərbiyəçi vətəndaşlıq borcuna sadıq qalmaq, müəllimlik şərəfini uca tutmaq, vəzifə ləyaqətini qorumaq üçün iş yerini dəyişmək qərarını həyata keçirir.

Mir Cəlalın əxlaqi-mənəvi problemlərdən bəhs edən hekayələrindən biri də “Elçilər qayıtdı” əsəridir. Müəllif Şərabanı xalanı, nəvəsi Nəcibəni, elçiliyə gələnəri psixoloji cəhətdən canlı kamil surətlər kimi original fərdi detallarla canlandırmışdır. Gözlərimiz önündə çalışqan, ağıllı və gözəl Nəcibənin xarakterini səciyyəvi ştrixlərlə canlandırmışdır. Şərabanı xalanın da xarakteri təbii yolla açılır. Şərabanı xala xadimə işlədiyi institutda dəfələrlə müdafiə məclislərinin şahidi olmuş, xoş-ürəkəcan təntənələr görmüş, tədricən belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Nəcibənin də nişanlısı “dissertasiya sahibi” olsa yaxşıdı. Şərabanı xalanın belə bir fikrə düşməsi, elçiliyə gələnlərdən oğlanın “zaştası varmı?” deyə xəbər alması hər şeydən əvvəl bu cəhətlə əlaqədardır. Müəllif məsələni bədii vasitəyə, zəruri təfərrüata çevirərək Şərabanı xalanın niyyətinə, səciyyəsinə aydınlaşdırdığı kimi, müdafiə hadisəsinin təşkili və mahiyyətinə dair bəzi tənqidi mülahizələrini də söyləyirdi.

“Vəkil olmaq, başqa bir adamın işinə, əsərinə, zəhmətinə vəkalət eləmək əslində məsul, çətin işdir. Dövlət işinə, elm işinə vəkil olmaq isə daha çətin vəzifədir. Bu cavan qız Həsənova Mənzər ali təhsildən sonra illər uzunlu zəhmət çəkib geniş bir əsər yazmış, alimlər məclisinə təqdim etmişdir. Məclisin rəisi də müzakirədən əvvəl həmin əsər haqqında əsas rəy deməyi mənə həvalə etmişdir. Mən çox çətin bir vəzifə qarşısında idim” [10, s. 144]. Ədəbiyyatşünas alimin dili ilə deyilən bu sözlərdən sonra məsələ real şərait daxilində konkret şəkildə açılib aydınlaşırdı. Əsərdə göstərilir ki, gənc aspirant Mənzər dissertasiyasını “tamamlamış, səliqə ilə cildləmiş, elmi şüuranın müzakirəsinə təqdim etmək təşəbbüsündədir. Bəzi “xeyrxahlar” da müsbət rəy vermiş, əsəri müdafiəyə layiq görmüşlər. Lakin nüfuzlu, mötəbər, yüksək dərəcəli alimin fikri daha əsas və zəruridir. Müəllif həmin alimi elmi ürəkdən sevən, onun inkişafı qayğısına qalan ağıllı və təşəbbüskar bir adam kimi təqdim etmişdir. Nəcib, humanist alim səviyyəsi aşağı olan, xalqa, cəmiyyətə fayda verməyən əsər haqqında müsbət rəy söyləməyi vicdanına sığışdırmır. Bununla bərabər, Mənzərin dissertasiyasını oxuduqdan sonra qənaətini açıq bildirməkdə də tərəddüd edir. Obyektiv olmağa çalışqan, elmin şərəfini qorumağı, gözləməyi zəruri sayan alim çətinə düşən kimi üçüncü tədbirə əl atır ki, bu da bir növ güzəştə getmək, “xeyrxahlıq” hissində qapılmaq kimi görünür. Həmin “tədbirin mahiyyətini o, izah edərək deyirdi: “Belə hallarda mən... müəllifi yanıma çağırır və ikilikdə ona danışmışam:

- Əzizim, sən yazdığın bir əsər deyil, dediyin məqsəd üçün də yaramaz, bunun vəkalətini mən öhdəmə ala bilmərəm. Ancaq mən bu fikrimi aşkara salmaq, səni ad almaqdan məhrum eləmək niyyətində deyiləm. Ona görə də bir daş altıdan, bir daş üstən. Nə sən bu əsəri bura gətirmisən, nə də mən bunu oxumuşam. Apar bacarırsansa, başqa alimlərlə müdafiəni keçir, Allah xeyir versin! Mən bu əsər barədə heç yerdə, heç bir söz deyəsi deyiləm. Mən oxumamışam, xəbərim də yoxdur. Müdafiə şurasına da gəlmərəm. Vəssalam!” [10, s. 148].

Əlbəttə, bu cür hisslərlə yaşayan və mahiyyət etibarilə ümumi işə müəyyən ziyan gətirən alimlər də vardır. Onların belə “xeyrxah” niyyət və təşəbbüsləri tənqidə layiqdir. Güman etmək olardı ki, hekayədə həmin sözlər müsbət surətin dili ilə deyilsə də, məhz “xeyrxah” alimlərə qarşı yönəldiləcək, tənqidi ruh və məqsəd daşıyaçaqdı. Ancaq belə olmur. Müsbət planda təqdim edilən alim həmin sözləri yenidən təkrar edir, eyni məzmununda aspirant Mənzərə bir də deyir. Bu, onun humanizmini kölgələndirir, hərəkətlərindəki obyektivlik və prinsipliliyi zəiflədir.

Hekayənin axırlarına doğru hiss edirik ki, alim həmin sözlərlə Mənzərə, onun kimilərə təsir göstərmək niyyətində olmuşdu. Bununla belə, o, həmin sözləri nəinki demiş, hətta bir neçə dəfə “üçüncü tədbirə” əl də atmışdı. Mənzər vəziyyətlə kor-korana razılaşmır. Çünki bütövlükdə həqiqətpərəst, gözüaçıq, zəhmətkeş və təşəbbüskar bir qızıdır. Ali təhsil alanda, aspirant olanda “tərif və güzəştlər” Mənzəri çaşdırmışdı. İndi o, səhvini dərk edir və nəticə çıxarır. Hekayənin süjetində bu məsələ xüsusi nəzərə çatdırılır. Hekayədə göstərilir ki, alimin elmi məsləhətləri və faydalı göstərişləri əsasında Mənzər dissertasiyasını yenidən işləyərək onu kamilləşdirir və vəkalət çəkmədən müdafiə edir. Cəmiyyətdə bir növ dəb halını almış dissertasiya müdafiəsi məsələlərinə ədib tənqidi münasibətini müdrik yumor vasitəsilə çox sərrast ifadə edə bilmişdir.

Ədib hər hansı bir mənfi hadisəni və ya insanı ictimai tərbiyə vasitəsinə çevirmək istədikdə onu bədii təfəkkür süzgəcindən keçirib real şəkildə oxucuya təqdim etməyə çalışırdı. Ədibin “Subaylıq fəlsəfəsi” adlı hekayəsində mənəvi-əxlaqi, ictimai-tərbiyəvi bir prosesə, əsasən, iki mənfi surətin mühakiməsi, hərəkət və vəziyyətləri vasitəsilə toxunulur. Satirik və lirik motivlərlə zəngin süjet daxilində sadə həyat həqiqəti fəlsəfi ruh və bədii incəliklə mənalandırılır. Ağıl, düşüncə və xasiyyətə bir-birinə yaxın olan iki “filosofun” həyata baxışı, ailəyə münasibəti məharətlə əks etdirilir. Onlara görə, “subaylıq sultanlıqdır”, evlənmək “başə əngəl”, “ayağa buxov” deməkdir. “Beş günlük dünyada kef çəkmək üçün “azad” və “sərbəs” yaşamaq lazımdır. Bu “filosoflar” subaylığı özlərinin əsl “həyat fəlsəfəsi” sayırlar. Həmin “fəlsəfə” mahiyyət etibarilə təzə olmasa da, orijinal şəkildə işlənmiş iki mənfi surətin xarakterini açmağa xidmət edir. Hər iki şəxsin mənasız keçən ömrünün cavanlıq və qocalıq dövrü real təzadlar,

psixoloji detallar, satirik və lirik boyalarla səciyyələndirilərək evlənməyi faciə sayanların faciəsini əks etdirir. Mir Cəlal "subaylıq fəlsəfəsi"nin mahiyyətini açmaqla əxlaq normalarını pozanları mühakimə edir, mənfiliklərə qarşı mübarizə ruhunu, həyatın qədrini bilmək, onu gözəlləşdirmək, insana layiq mənalı ömür sürmək fikrini aşılayır.

Nəticə. Mir Cəlalın hekayələrindəki surətlər və hadisələr ilk növbədə bəhs olunan zaman üçün səciyyəvilikləri ilə diqqəti cəlb edir. Ədib kiçik bir sujet əsasında müəyyən ictimai mətləbləri, xüsusən tənqidi məsələləri böyük məharətlə ümumiləşdirmələr əsasında ictimaiyyətin müzakirəsinə verir. Tənqidi gülüşün müxtəlif formaları ədibin hekayələrində çox fəal iştirak edir. Xüsusilə, sərrast yumor onun hekayələrində aparıcı yer tutur. Mir Cəlal hekayələrində tipik şərait, tipik bədii portret geniş yer tutur. Yığcamlıq, lakonizm ədibin təhkiyəsində aparıcıdır. Mir Cəlal hekayələrində müasirlik, aktualıq əsasdır. O, kiçik bir sujet və bir neçə surət əsasında zamanəsinin ciddi ictimai problemlərindən bəhs edir, müdrik nəticələr çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1948, 272 s.
2. Cəfərov N. Mir Cəlalın milli idealları. Bakı, 2018, 112 s.
3. Əhmədov T. Mir Cəlal: həyatı, mühiti, ədəbi, elmi və pədaqoji fəaliyyəti. Bakı: Nurlar, 2005. 193 s.
4. Eminov A. Mir Cəlalın poetikası. Bakı: Araz, 2011, 178 s.
5. Makarenko A.S. Seçilmiş pədaqoji əsərləri. Bakı: Azərbaycan məktəbi, 1950, 440 s.
6. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri üç cildə, I cild. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 619 s.
7. Paşayev M.C. İnsanlıq fəlsəfəsi. Bakı: Azərənşr, 1961, 406 s.
8. Paşayev M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
9. Paşayev M.C. Sənət və həqiqət. "Ədəbiyyat xəbəri". 30 iyun 1945-ci il.
10. Paşayev M.C. **Gülləsləyən qız**. Bakı: Azərənşr, 1965, 334 s.
11. Salamoglu T. Mir Cəlal nəsi və müasirlik. Bakı: Orxan, 2018, 136 s.

Key words: Mir Jalal, story, education, spiritual and moral values

Ключевые слова: Мир Джалал, повесть, образование, духовно-нравственные ценности

SPIRITUAL AND MORAL IDEAS IN MIR JALAL'S STORIES

Summary

In Mir Jalal's work, modernity, active intervention in real life with high artistry is the main and leading factor. Most of his works were a direct expression of vivid observation and great impression. In the Azerbaijani story of the 1930s, the wide range of topics, in turn, gave rise to the variety of forms. As a result of this, a number of valuable examples of satirical, romantic and lyrical stories were created in Mir Jalal's work. Taking the subject of his works from modern life, Mir Jalal exposed the ugliness, immorality and crookedness of the society. The main core of Mir Jalal's stories are spiritual and moral problems. In the work of the writer, the story is the leading genre. The richer the author's stories are, the wider the subject area, the more colorful the world of images there.

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ИДЕИ В РАССКАЗАНИИХ МИРА ДЖАЛАЛА

Резюме

В творчестве Мир Джалала главным и ведущим фактором является современность, активное вмешательство в реальную жизнь с высоким артистизмом. Большинство его работ были прямым выражением яркого наблюдения и большого впечатления. В азербайджанской повести 1930-х годов широкий диапазон тем, в свою очередь, породил разнообразие форм. В результате этого в творчестве Мир Джалала создан ряд ценных образцов сатирических, романтических и лирических рассказов. Взяв тематику своих произведений из современной жизни, Мир Джалал обнажил уродство, безнравственность и порочность общества. В основе рассказов Мир Джалала лежат духовно-нравственные проблемы. В творчестве писателя повесть является ведущим жанром. Чем богаче рассказы автора, чем шире предметная область, тем красочнее мир образов в них.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNÜN MƏTBUATINDA SATİRA VƏ ONUN TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ

Giriş. XX yüzil Azərbaycan milli satirik mətbuatının təməli böyük yazıçı, publisist, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" (1906-1931) jurnalı ilə qoyulmuşdur. Çoxsaylı yenilikləri, örnəkləri ilə satira ədəbi məktəbinə çevrilən Mollanəsrəddinçilər hərəkatı ətəlati, mütiliyi, köləliyi, fərariliyi, fanatizmi təhdid və tənqid etməklə yanaşı, milli azadlıq ideyasının təşəkkülünə, təkamülünə sanballı təkan verirdilər. Jurnalın az bir vaxtda Rusiyada, Türkiyədə, İranda və b. ölkələrdə geniş yayılması, böyük nüfuz qazanması yeni məzhəkə məcmuələrinin yaranmasına marağı artırır, onların gerçəkləşdirilməsini stimullaşdırırdı. XX əsrin Cümhuriyyətdəki dönməsində yalnız Azərbaycan dilində "Molla Nəsrəddin"-in təsiri ilə "Bəhlul" (1907), "Zənbur" (1909-1910), "Arı" (1910), "Mırat" (1910), "Kəlniyət" (1912-1913), "Məzəli" (1914-1915), "Lək-lək" (1914), "Tuti" (1914-1917), "Babayi-Əmir" (1915-1916) və b. jurnallar təsis edildi və geniş oxucu auditoriyasına daxil ola bildilər.

Lakin Çar senzurasının və mürtəcə qüvvələrin "xidmətləri" nəticəsində xüsusilə satirik mətbuat orqanlarının fəaliyyətində məcburi fasilələr yarandı. 1918-ci ilin mart soyqırımı günlərində erməni-daşnak qüvvələri tərəfindən yarıdırılmış, məhv edilmiş "Kaspi", "Açıq söz", "Turan", "Novruz" və b. mətbəələrdən bir qismi Bakı şəhəri işğaldan azad edildikdən sonra bərpa olunmağa, yenilənməyə və yarımçıq qalmış işlərini davam etdirməyə başladı.

"Tartan-partan" məzhəkə jurnalının müdir və nəşiri Əliheydər Qarayev 1918-ci il 24 sentyabr tarixində Tiflis şəhərində yalnız bir nömrəsi işıq üzü görmüş satira dərgisinin qapanma səbəbləri haqqında belə yazırdı: "Türk dilində "Tartan-partan" məzhəkə jurnalını nəşr etməyə təşəbbüs etdiksə də, lakin vəsait olmadığından birinci nömrədən sonra bağlamalı olduq." (9, iş. 282, v. 2)

Ədəbi-mədəni mühiti pandemiya kimi cənginə alan, bürüyən iqtisadi böhran dövrün qəzet və jurnallarının stabil yaşam ritminə "Tartan-partan" jurnalı kimi təsirsiz ötürmüşdü. Lakin bir həqiqəti də vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Cümhuriyyət dönməsində satirik jurnalların sayının azlığını, bu sahəyə təşəbbüsün, meylin zəifləməsini yalnız iqtisadi böhranla əlaqələndirmək, şərtləndirmək obyektiv olmazdı. Çünki böhran bütün mətbuat orqanlarına aid idi. Düşünürük ki, Xalq Cümhuriyyəti zamanı satirik jurnalların az olmasının birinci səbəbi yenicə qurulmuş gənc dövlətə cəmiyyətin birmənalı sevgisindən, məhəbbətindən qaynaqlanır. Əsl vətənpərvər, milli ziyalı, publisist, ictimai xadim yenicə qurulmuş müstəqil dövlətini, azad, istiqlalına qovuşmuş millətini tənqiddən, ifşadan, satira hədəfinə çevirməkdən başlamamalıdır. İstiqlal məfkurəsinə sadıq, dövlətçiliyi və cümhuriyyətçiliyi yüksək dəyərləndirməyi bacaran şair, yazıçı və publisistlərimizin yaradıcılığında dövrün nöqsanlarına qarşı yalnız yumora, irad və tövsiyələrə rast gəlmək olur.

Əsas hissə. Cümhuriyyət Parlamentində müstəqil milli dövlət yaradan Müsavat Fırqəsinə və Bitərəflər qrupuna qaşı barışmaz müxalif mövqedə dayanan, bolşeviklərin adamı statusunda anti-istiqlal təbliğatı aparan, Rusiyadakı ağaları tərəfindən maliyyələşdirilən Sosial-Demokrat fırqəsi və onun liderlərindən Ə.H.Qarayev azərbaycanlılara qaşı 1918-ci il mart soyqırımını törədən daşnaklar ilə Cümhuriyyət qurucularını eyni müstəvidə dəyərləndirməsi riyakarlıqdan başqa bir şey deyildir. Prof.N.Axundov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, Ə.H.Qarayev "Məşəl" jurnalında "Tartan-partan"-ın yolunu davam etdirmiş", hətta ayrı-ayrı felyetonları cəmi 6 sayı işıq üzü görən "Məşəl"də təkrar vermişdir. "Məşəl"-in poliqrafik həcmi, mövzuları, tənqid hədəfləri, səhifələrin şəkil-mətn və rubrika strukturu və hətta bəzi gizli imzaları "Tartan-partan"-ın versiyasını təkrarlayır. Jurnalın ilk nömrəsi müdiri-məsul Əli Heydər Qarayevin rəhbərliyi ilə 1919-cu il 13 noyabr, ikincisi – 5 dekabr, üçüncüsü – 15 dekabr, dördüncüsü – 30 dekabr, beşincisi – 1920-ci il 28 fevral və sonuncu sayı, altıncısı – 6 mart 1920-ci il tarixində nəşr edilərək oxuculara ünvanlanmışdır. "Binəva" gizli imzası ilə Ə.H.Qarayev jurnalın "Məqsədimiz" adlı baş məqaləsində yazırdı: "Mən deyirəm dünyada insana hər nə olursa boynuyogunluğundan olacaq atam, babam! Əvvəla babam, hamusu qazanıb boynuyogunların ətəginə töküüb, özü ac, yalavac, lüt, üryan qalmışlarsa, ancaq boynuyogunlar o qazancları Nina – Sonyalara bağışlayıb min dirlü keyf-işrət çəkmişlər, öyləcə də gərək mən olam.

Vallah siz bəlkə mənə deyəsiniz ki, bu əqldən, filandan çəşib gündə bir dona girir. And olsun cəddimə öylə deyil, qardaş dünən özünü sosial-demokrat, menşevik sanan xariciyyə naziri bu gün özünüz oxudunuz ki, Müsavat donuna girib milli demokrat olmuşdur... Bax, gördün ki, qardaş mənim məqsədimi? Hə... Biz başlayırıq və bağırıb "Cümlə cahan boynuyogunları toplaşın!" (6, s. 6)

"Məşəl"-in səhifələrində "Binəva", "Arıq", "Cənani", "Əcul", "Həmmal Gülzari Sərabı", "Təəssübkeş", "Binəva bəy", "Sarsaqqulu bəy", "Sərgərdan", "Ədib ül-Hükəmə", "Qoca fəhlə" və b. gizli imzalar ilə cəmiyyətin həyatında diqqəti cəlb edən qüsurlar, nöqsanlar, çatışmazlıqlar dərc olunmuş satirik şeirlər, felyetonlar, yumoristik xəbərlər müstəvisində tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

İlk nömrəsinin işıq üzü görməsi münasibətilə "Məşəl"-i şeirlə təbrik edənlərdə olmuşdur. Bu baxımdan jurnalın redaksiyasına imzasız göndərilmiş üz beytlik "Təbrik" maraqlı doğurur:

"Məşəl əmi məşəli yandırılən,
Aləmi-zülmətə işıq salılən
Zəmanədən yaxşı ibrət alılən,
Düşmənin həftadını yandırılən

⁴⁹ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı. el-84@list.ru

*Daimülövqat yana "Məşəl" in,
Hər tərəfə nur saçdı "Məşəl" in" (15, s. 7)*

Yüksək sənətkarlıqla yazılmış şeir vasitəsilə "Məşəl əmi"yə ünvanlanan təbrikdə ciddi gözləntilər, tövsiyələr və ümidlər də dilə gətirilmişdir. Müəllif "Məşəl" in zülmət aləminə işıq salmasını, zamanədən geri qalmamasını, düşmənin həftadını (yeddi arxa dönənini, nəsil-nəcabətini – E.Q.) yandırmasını və özünün də həmişəlik, əbədi yanmasını, işıq, nur saçmasını sidqi-ürəkdən arzulayır. Təəssüf ki, "Təbrik" imzasız yazıldığı üçün müəllifi müəyyənləşdirmək müşkül məsələdir. Bununla belə "Məşəl" də həm "Aləmi-zülmətə" – cəhalətin, geriliyin, maarifsizliyin girdabına işıq, nur salınması üçün alət, vasitə kimi, həm də "Düşmənin həftadını yandır" an uzaqmən-zilli və uzunmüddətli mübarizə silahı olaraq arzulanması, bəyan edilməsi başlıca məqsəd və məramlara hədəflənmiş mesajlardır.

"Məşəl" in ilk sayına "Təbriknamə" göndərənlərdən biri də "Əcul" (səbirsiz) gizli imzalı ziyalıdır. Tədqiqatçı Qulam Məmmədlinin araşdırmalarına əsasən: "Əcul – Seyid Cəfər Cavadzadə (Pişəvəri), "Hürriyyət" – 1919, "Məşəl" – 1919-1920" (16, 47) əfəndidir.

Görkəmli ictimai-siyasi xadim Seyid Cəfər Cavadzadə Pişəvəri "Məşəl"ə göndərdiyi "Təbriknamə" sındə yazırdı: "Məşəl əfəndi! Əvvəla siz qaranlıqlaşmaq istəyən aləmi işıqlatmaq üçün şölələnməyinizi təbrik edirəm.

Və saniyyəyə əgər istəyirsənsə ömrün sosialist qəzetələrinin ömrü kimi qısalıb və mühərrirlərin "Bəsirət" və "Hürriyyət" qəzetələri idarələri kibi məhkəməyə cəlb olunmasın onda bənim şu neçə bənddən ibarət olan şeirimə əməl edib bir çox şeylərə "keçər gedər" deyərsən:

*Tutsa cahanı şurişü qovğa, keçər gedər,
Etsə riyasət ərləri dava, keçər gedər...
Asudəlik gər olmasa da fələ sinfinə,
Eyb etməz şu zəhmət bica keçər gedər...
Səhv eyləmə əfəndi, ağa, qaspodin, əmi,
Hər növ tutsan axırı dünya, keçər gedər" (10, s. 6).*

"Əcul" gizli imzası ilə Seyid Cəfər Pişəverinin "Məşəl" jurnalına yazdığı "Təbriknamə" si yeni səslənsə də, "Keçər gedər" şeiri məzmun və forma etibarilə yeni deyildir. S.C.Pişəverinin həmsərisi, "Həmmal" imzası ilə tanınan Mollanəsrəddinçi şair Bayraməli Abbaszadə 1910-cu ildə "Səda" qəzetində dərc etdirdiyi "Keçər gedər" satirik şeirində yazırdı:

*"Dünyanı hər qərar ilə tutsan, keçər gedər,
Əfəlini vətəndə unutsan, keçər gedər" (13).*

Eyni başlıq ilə "Sancaq" gizli imzalı yazar da "Yeni həqiqət" qəzetində "keçər gedər" tövsiyəsinin mahiyyətinə, məna çalarına eyham vuraraq nəslə yazırdı: "Dünyada nə tövr böyük hadisələr, təəccübümüz ittifaqlar düşsə düşsün, hamısı bir zamandan sonra yadlardan çıxıb, xatirələrdə məhv olub keçər gedər... Gəncədə Şeyx Nizaminin türbəsi xarəbazar olsa da, keçər gedər" (21).

"Məşəl" satirik məcmuəsində "Arıq" imzalı şairin "Bu" başlıqlı şeiri Fəttah adlı digər bir boynuyoguna həsr olunmuş, müəllifin sənətkarlığı və tənqid hədəfləri baxımından diqqət çəkir. Sabiranə yazılmış satirada Sabirin xatırlanması xalqa yaxınlığın şübhəsiz ki, görüntüsünü yaradır:

*"Fəttah adlı boynuyogun bir qabandı bu,
Sabir demişkən axırı yenə şarlatandı bu.
Mömin, namazqılan, yekə bir pak hacıdır,
Mollayevanədir başının bəlkə tacıdır,
Çünki, cəmətin pulu onun əlacıdır,
O zayemiz demək ki, təəssüflü, acıdır,
Şəkk etməsin bu işlərə kimsə, yalandu bu,
Sabir demişkən axırı yenə şarlatandı bu" (4, s. 2-3).*

Qeyd etmək və qiymətləndirmək lazımdır ki, "Məşəl" satirik məcmuəsinin fəaliyyət göstərdiyi üç aya yaxın müddətdə 6 sayı çıxmış və bu nömrələrdə "Poçtə qutusu", "Əyri palan", "Sənətkarlar ittifaqı", "Tartan – Partan", "O yan – bu yandan" və digər rubrikalar altında ictimai-siyasi mühitin çirkəbləri, dövrün kataklizmaları, ölkədəki mənəvi və mədəni aşınmalar tənqid hədəfinə çevrilmiş, şeir, felyeton, publisistik yazılarda, eləcə də karikaturalarda asan anlaşılan ironik və yumoristik mənzərələr təqdim edilmişdir.

Cümhuriyyət dövrünün satirik jurnallarından "*Şeypur*" un sənətkarlıq və mövzu seçiminin aktuallığı baxımından mətbuat tariximizdə yeri və əhəmiyyəti yüksəkdir. Jurnal iki görkəmli ədibimizin – Məhəmmədəli Sidqinin (1888-1956) müdirliyi (baş redaktorluğu) və Səməd Mənsurun (1879-1927) nəşirliyi ilə üç ay yarım (1918-ci il 5 təşrinəvvəldən (oktyabr) – 1919-cu il 18 kanuni-saniyədək (yanvar) müddətdə 14 sayı nəşr olunan sanballı satirik məcmuədir. Jurnal 1918-ci ilin martında erməni silahlı bəndələrinin qarətlərinə məruz qalmış, sonralardan təmir olunaraq fəaliyyətə başlamış S.Mənsurun "Turan" elektrik mətbəəsində çap edilirdi. Nəşir siyasi baxışlarına görə "Hümmət" Sosial Demokrat fırqəsinin üzvü və bu partiyanın mətbuat orqanı olan, bolşevik ideyalarını təbliğ edən "Azərbaycan fəqərəsi" (1919-1920) qəzetinin əsas simalarından biri idi. Səməd Mənsur (Səməd Hacı Əhməd oğlu Kazımzadə) şair, dramaturq, publisist kimi tanınırdı. Onun satirik şeirləri "Molla Nəsrəddin", "Tuti" və b. satirik məcmuələrdə dərc edilmişdir.

Məhəmmədli Sidqi (bəzi qaynaqlarda Sidqizadə – E.Q.) isə görkəmli maarifpərvər, ədib, pulisist Məhəmməd Tağı Sidqinin (1854-1903) oğlu, Mirzə Cəlilin əqidə və məslək dostu, 1910, 13 noyabrdan – 1911, 31 mart tarixinədək “Molla Nəsrəddin” satira jurnalının 20-yə yaxın nömrəsinin müdiri və baş mühərriri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, “Şeypur” a qədər Səməd Mənsur ilə Məhəmmədli Sidqinin tanışlığı və dostluğu üçün “Molla Nəsrəddin” satira məktəbi körpü rolunu oynamış, onlar yaradıcılıq sahəsində bir-birini daha yaxından tanımış, ülfət və ünsiyyətləri dostluğa çevrilmişdir. Bu iki dostun “Şeypur”da öz əksini tapan yaradıcılıq payı şübhəsiz ki, vəzifə bölgüsünü üstləyirdi. Jurnalda 60-a yaxın gizli imzalardan istifa də olunmuşdur. Onlardan hələ də bir qisminin kimə məxsus olduğu dəqiq araşdırılmamışdır. “Şeypur” jurnalını müasir əlifbaya transfoneliterasiya edən və şapa hazırlayan əməkdar elm xadimi Hüseyn Həşimli şair Səməd Mənsurun gizli imzaları haqqında ehtiyatla və məsuliyyət hissi ilə yazırdı: ““Şeypur”da “Pampuşalı”, “Kənarçı Pampuşalı” imzaları ilə verilmiş poeziya və publisistika nümunələrinin Səməd Mənsura aidliyi şübhəsizdir. Bəzi mənbələr onun bu jurnalda istifadə etdiyi digər imzalar barədə də müəyyən fikir yaradır. Vaxtilə Səməd Mənsurun şeirlərini toplamış Əliabbas Müznib “Şeypur”da “Biz”, “Yaftımalı”, “Yaftım”, “Hatif” imzalarıyla verilmiş bir neçə mənzuməni də onun əsərləri sırasına daxil etmişdir” (14, s. 9).

Jurnalda “Şeypur” imzası ilə gedən yazıların Məhəmmədli Sidqiyə aid olduğunu təsdiqləyən mənbələrdən biri də Q.Məmmədlinin “İmzalar” (16, s. 47) kitabıdır. “Şeypur” gizli imzasından mətbuatda Səməd Mənsurun (1, s. 8) istifadə etdiyini yazanlar da var. Amma, tədqiqatçı, M.Sidqinin yaxın dostu Qulam Məmmədlinin arqumentləri daha dürüst, inandırıcı və ağlabatandır.

“Şeypur” üzünü Azərbaycan insanına tutaraq “altı ay”ın tünd qara boyalarla işlədiyi mənzərəsini belə canlandırırdı: *“Altı aydır ki, gülməmişəm... Öz şəhərimdə, öz evində, özgə yerdən gəlmişlərin əli altında əzilirdin. Küçədən keçəndə küçəlibi yeriyib, öz ana dilini danışmağa ehtiyat edirdin. Şəhərin aşağı hissəsinə düşəndə qıyafəni dəyişdirib, özün bilirsən ki, nə şəkildə düşürdün. Bu altı ayı istirahət etməkdən ötrü mənzilə tez çatmağı dörd göz ilə gözləyən müsafirlər kimi yola baxmısan, yorulmusan, ümidini kəsmisən. Yenə təzədən ruhunu yüksəldib gözləmişəm”* (22, s. 2-3).

Təqdim edilən yığcam mənzərədə “Şeypur” özünəqədərki durumdan, vəziyyətdən məlumatlıdır. Son altı ayda oxucularının eyninin, qaş-qabağının açılmadığını, gülmədiyinin səbəblərini yaxşı bilir. Bununla belə müraciət etdiyi hədəfin ruhunun yüksəldiyini, *“axırda öz məqsədinə nail ol”*duğunu, dolayısı ilə müstəqil Cümhuriyyət dövlətini qurduğuna işarə edərək həmrəyliyi bildirir. Belə açıq və birmənalı mövqe, milli dövlətçiliyə rəğbət hissi təəssüf ki, “Məşəl”də müşahidə edilmədi.

“Şeypur”da fəal iştirak edən, onun seçdiyi yolu, ideya istiqamətini dəstəkləyən gənc və istedadlı şairlərdən biri də “Dağlı”, “Dağlızadə” gizli imzaları ilə satirik şeirlər, felyetonlar yazan Cəfər Cabbarlı idi. Gənc ədib satiraları ilə “Şeypur”a dəstək verir, onun qəflət yuxusuna gedənləri oyatmaq üçün şeypurunu ucadan, möhkəm çalmasını, doğru yol tutmasını təqdir edirdi. “Çalma” satirasında olduğu kimi:

*“Qoy bir azacıq rahat ola canım, a Şeypur!
Çalma, mən ölüm partladı vicdanım, a Şeypur!”*

*Möhkəm çalıyorsan, bu zaman yox buna hacət,
Tutmuş səsin afağı, buraxmaz məni rahat,
Mən bulmada az-az gecələr guşeyi-xəlvət,
Sən də buradan başlamısan təzə qiyamət.
Faş etmə, əgər varsa da nöqsanım, a Şeypur!
Çalma, mən ölüm, partladı vicdanım, a Şeypur!”* (7, s. 6-7)

“Dağlı”nın poetik müraciəti cəmiyyətdə açıq və qızgın müzakirələrə səbəb olmaqla yanaşı “Şeypur”un da böyük marağına səbəb olmuş, ilginclik məsələnin gündəmə daşınmasında diqqətini cəlb etmişdir. “Şeypur” dövrün probleminə çevrilmiş məsələdə “Dağlı”ya cavabını “Poçta qutusu” vasitəsilə “pünhan” verməyə lüzum görmür, əksinə, məktubu gecikdirmədən, özünün növbəti sayında məsləhət və tövsiyələrini eyni satirik tərzdə yazmışdır:

*“Bu zülmə Xüda razı olarmı ki, o dilbər,
Əsgər ola, qovğa yapa, yainki səfərbər,
Bilməm nə səbəbdən yerə enməz uca göylər?!*
*Olduqda çocuqlar gözü giryan, Ağə Dağlı,
Yandıqda soyuq qışlada üryan, Ağə Dağlı”* (23, s. 8).

Cümhuriyyət dövründə əsgərlik məsələsinə yanaşmada “Dağlı” ilə “Şeypur”un eyni platformadan çıxış etməsi, fərarilik problemini cəmiyyətin gündəminə daşması, müzakirə mövzusunə çevirməsi milli dövlətçiliyə xidmət nümunəsi olmaqla yanaşı həm də mədəni-əxlaqi sahədə təkamülə təkan vermiş, vətənsəverlik yönümündə yeni mühitin formalaşması istiqamətində uğurlara imza atılmışdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dönəmində ən uzunömürlü və məhsuldar satirik jurnal **“Zənbur”** olmuşdur. Jurnal 1919-cu il aprel ayının 9-da fəaliyyətə başlamış, 24-cü sayının tamamında – həmin ilin noyabr ayında nəşrini dayandırmışdır. Onu da xatırladaq ki, eyniadlı jurnal 13 mart 1909-cu ildən 15 oktyabr 1910-cu ilədək fəaliyyət göstərmiş, bu müddət ərzində “Zənbur”un 70 sayı nəşr edilmiş, jurnalın baş mühərriri Rza bəy Səlimxanov, Əzim Əzimzadə və Murtuza bəy Palavandov olmuşdur. (3, s.7-8)

“Zənbur”un 1919-cu il 9 nisan (aprel) tarixli ilk sayının üz qabığında Ə.Əzimzadənin “Azərbaycan və dostları” (11, s. 1) adlı çox mənalı bir karikaturası verilmişdir. Karikaturanın mərkəzində: ayaqlarında çarıq-patava, əynində çuxa, beli qurşaqlı, başında motal papaq, əlində çomaq tutmuş və gözləri göylərə dikilmiş məğrur dayanmış, amma tərəddüdlər içində çırpınan ixtiyar bir Azərbaycan kişisi təsvir edilmişdir. Bu kişinin ətrafını dişlərini qıcamış yırtıcı heyvanlar: – şir, ağ ayı, bəbir, canavar, çaqqal, it və s. əhatə edir. Başının üstündən isə bayquşlar, yarasalar şığıyır.

“Zənbur”un səhifələrini Ə.Əzimzadə karikaturalarının virtual sərgi salonu da adlandırmaq olar. O, sözün geniş mənasında iti fırçası və cəsarətli düşüncəsi ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin mədəni-mənəvi sərvətlərinin keşiyində ləyaqətlə dayanmış, rəssamlıq sənətinin inkişafına əvəzsiz töhfələr bəxş etmişdir.

Jurnalın əsas yaradıcı qüvvələri və fəal iştirak edənlər “Baba Səfər” (Məhəmmədali Sidqi Səfərov), “Sərgərdan” (Əliabbas Müznib Mütəllibzadə), “Təəssübkeş” (Balaqadəş Səttaroğlu), “Ədib ül-Hükəmə” (Hacı Səlim Səyyah), “Kəfsiz”, “Dəli” (Əli Nəzmi), Dərdmənd və b. idi.

Məcmuədə satirik “Elan-məlan”larla yanaşı ciddi məzmun, mahiyyət daşıyan bildirişlərə də rast gəlmək olur. İndiki dövlət himnimizin mətnini özündə əks etdirən, “Vətən marşı” şeirinin də daxil edildiyi “Milli nəğmələr” kitabının çapdan çıxdığı haqqında “Elan” ilk dəfə olaraq “Zənbur”un 1919-cu il avqust tarixli 17, 18 və 19-cu saylarında verilmişdir. Kitabın həcmnin 76 səhifə, qiymətinin 10 rubl olduğu, topluda “...məktəb nəğmələri, el nəğmələri və əskər nəğmələrinin” yer aldığı bildirilmişdir. Bu elanın “Zənbur”da verilməsi təsadüfi deyildir. Çünki, istiqlal ruhlu şeirlərin cəm olduğu “Milli nəğmələr” kitabı, jurnalın da basıldığı “İran” mətbəəsində nəşr edilmişdir. Azərbaycan klassiklərinin və çağdaş şairlərinin milli vətənpərvərlik ruhlu şeirlərindən ibarət kitab Cümhuriyyət poeziyasının ideya istiqamətini müəyyənləşdirən qaynaqlardan birinə çevrildi və həmin əsərlər bu gün də çox aktualdır.

“Zənbur” məcmuəsində hadisələrə operativ reaksiya, təklif və təşəbbüslərə vaxtında zənburvari cavab vermək, münasibət bildirmək ənənəsi mövcuddur. Ədib, ictimai-siyasi xadim Mirzə Bala Məhəmmədzadə (1898-1959) “Təhlükə və qadınlarımız” adlı “Azərbaycan” qəzetində qadının ictimai həyatda yeri və rolu mövzusunda bir məqalə dərc etdirərək yazırdı: *“Əgər kişilərimizin silah başına qoşduğu bir vaxtda qadınlar da dəzgah başına, əsgərlərimizi arxadan təmin etmək işinə qoşmasalar tarix qarşısında, məsul və mədənilər qarşısında yenə “vəhşi” görünərlər... Əsgərlərimizin libasını hazırlamaq, yerlərini təmizləmək, daha bir çox bu kimi işlər qadınlar tərəfindən hər yerdə görünür və ümid edirəm ki, bizim türk qadınları öz Anadolu və İstanbul bacılarından ibrət alıb hərəkətə gələrlər”* (17, s. 2).

“Zənbur”da bölgələrin diqqətçəkən problemlərinə də yetərincə yer ayrılmışdır. “Dəli” gizli imzası ilə jurnalın 30 avqust tarixli 21-ci sayında çap olunan “Gəncədən” adlı satiraya birmənalı olaraq “Molla Nəsrəddin”in ruhu, üslubu hakimdir. Bu adı koynonim imza adlandırmaq olar. Çünki mütəxəssislər (Q.Məmmədli, N.Ağayev, E.Qasımova – E.Q.) “Dəli” imzasını Mirzə Cəlil, Ömər Faiq və Üzeyir Hacıbəyliyə aid etsələr də, bu arqumentin 1919-cu ildə nəşr edilən “Zənbur”dakı “Dəli”yə şamil olunması ağlabatan deyildir. Ehtimal etmək olar ki, Cümhuriyyət dövrü “Zənbur”undakı “Dəli” imzası “Molla Nəsrəddin”də əsasən “Məşədi Sicimqulu”, “Kəfsiz” imzaları ilə məşhurlaşan Gəncəli satirik şair Əli Nəzmiyə (1878-1946) məxsusdur. Cəlil Məmmədquluzadənin təbiri ilə desək “Molla Nəsrəddin” jurnalının ikinci Sabiri” adlandırılan Əli Nəzmi Cümhuriyyət dövrü “Zənbur”unda da “Kəfsiz” imzası ilə mütəmadi çıxış etmiş, onun hələ 1908-ci ildə yazdığı “Yazım, yazmayım”, “Evlənim, evlənməyim” sərlövhəli satirik şeirləri molla-nəsrəddinçilər arasında böyük əks-sədaya səbəb olmuşdur. Əli Nəzmi o məşhur satiralarında “Molla Nəsrəddin”ə müraciətlə yazırdı:

*“Molla! İşim yaşdı, yazım, yazmıyım?
Huşi başım çaşdı, yazım, yazmıyım?”* (18, s. 2-3)

Və yaxud;
*“Molla! Sənə eyləyirəm məsləhət,
Söylə görüm evlənim, evlənməyim?”* (19, s. 3)

“Dəli” gizli imzası ilə “Gəncədən” yazılan satiranın da tənqid hədəfləri, hətta janırı, rədifli və mətlesi də eynidir. Burada isə “Zənbur”a müraciətlə “Dəli” yazırdı:

*“Zənbur ağa, eyləyirəm məsləhət,
Bu “gözəl” aşarı yazım, yazmıyım?
Şəhər dolub quldur ilə büsbütün,
“Zəndur”a onları yazım, yazmıyım?
...Gəncədə mollalarımız ad edir,
Kərbəlayi, hacısı fəryad edir,
Qiyət elə evləri bərbad edir,
Xalqı soyanları yazım, yazmıyım?”* (8, s. 3)

Quldurluq və qarətçilik hadisələrinin bir-birini əvəzləməsi, valyutanın dəyərdən düşməsi, mənəvi dəyərlərin aşınması, rüşvətforluq, özbaşnalıq, xaos və s. ictimai-sosial ziddiyyətlər “Gəncədən” satirasının da tənqid hədəflərindəndir.

Jurnalın dördüncü sayında çap olunan “Şapalaq” şeiri “T” hərfi ilə imzalanmışdır və bu da satirik dördlüyün müəllifinin “Təəssübkeş” (B.Səttaroğlu – E.Q.) olduğuna işarədir.

“Şapalaq” satirik dördlüyündə Cümhuriyyətin Məclisi-Məbusan (Parlaman) üzvlərindən bəzilərinin seçildiy ali orqanın iclaslarında iştirak etməməsi, şəxsi mənafeyini “millət işindən” üstün tutması öz əksini tapmışdır:

“Dün bizim Parlamandan bir çilənindən sordum:

Gəlməyirsiniz neyçün iclasə, a, taci-sərimiz?

O dedi: Vaxt məgər varmı gələk iclasə,

Çünki var millət işindən də ziyad işlərimiz!” (24, s. 6)

Siyasi satira nümunəsi olan bu dörtlükdə Parlament Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusanında cərəyan edən nizam-intizamsızlıq, mövqesizlik, mənsəbpərəstlik gülüş hədəfinə çevrilməklə yanaşı, gənc respublikanın dövlət qanunvericilik və idarəetmə sistemində məsuliyyətsizlik, biganəlik, laqeydlilik sindromunun mövcudluğu narahatlıq, həyəcan hissi ilə diqqətə çatdırılırdı.

“Zənbur” məzhəkə məcmuəsinin replika səciyyəsi daşıyan bir sıra rublikaları vardır ki, yığcamlığı və məzmun dolğunluğu, az sözlə böyük mətləbləri hədəfləmək, sətiraltı mənalara, rəmzlərlə tənqid hədəflərini nişan vermək imkanlarına, məziyyətlərinə malikdir. Belə yumoristik rubrikalardan “Poçta qutusu”, “Hikmət”, “Zənbur”un lüğəti”, “Sual və cavab”, “Elan-melan” və b. adını çəkmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A, Hüseynova T. Şair, aktyor, dramaturq Səməd Mənsur. Seçilmiş əsərləri Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
2. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920) / - Bakı: AEA-nın nəşriyyatı, 1968, 356 s.
3. Aqayev İ. Satirçeskiy jurnal “Zanbur” (Avtoreferat) / Bakı: 1964. 28 st.
4. Anq. Bu / - Bakı: Məşəl jurnalı, 1919, 13 noyabr, № 1.
5. Binəva. “Məqsədimiz” / -Bakı: Məşəl jur., 1919, 13 noyabr, № 1.
6. Binəva. “Sənətkarlar ittifaqı” / - Bakı: Məşəl jurnalı, 1919, 6 mart, № 6.
7. Dağlızadə. Çalma / Bakı: “Şeypur” jur., 1334 (1918), 12 təşrin-i-əvvəl (oktyabr), № 2.
8. Dəli. Yazım, yazmıyım / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 30 avqust, № 21.
9. Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi, Fond-1, siyahı-122, iş-282.
10. Əcül. Təbriknəmə / -Bakı: Məşəl jurnalı, 1919, 13 noyabr, № 1.
11. Əzimzadə Ə. Azərbaycan və dostları (karikatura) / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 9 nisan (aprel), №1.
12. Əzimzadə Ə. Yaşasın Azərbaycan istiqlaliyyəti (karikatura) / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 20 mayıs (may), № 8.
13. Həmmal. Keçər gedər / - Bakı: Səda qəz., 1910, 19 oktyabr, № 205.
14. Həsəni H. Milli mətbuat tariximizin dəyərli səhifəsi. Bakı: “Şeypur” jurnalı. “Elm və təhsil”, 2014, 280 s.
15. İnzəsiz. Təbrik / -Bakı: Məşəl jurnalı, 1919, 13 noyabr, № 1.
16. Məhəmmədzadə Mirzə Bala. Təhlükə və qadınlarımız / Bakı: Azərbaycan qəz., 1919, 10 həziran (iyun), № 200.
17. Məmmədli Q. İnzələr. – Bakı: Azəməşr, 1977, 120 s.
18. Məşədi Siciqulu (Əli Nəzmi). Yazım, yazmıyım / Tiflis: “Molla Nəsrəddin” jur., 1908, 18 avqust, № 33.
19. Məşədi Siciqulu dayı (Əli Nəzmi). Məsləhət / Tiflis: “Molla Nəsrəddin” jur., 1908, 23 mart, № 12.
20. Poçta qutusu / -Bakı: Məşəl jurnalı, 1920, 6 mart, № 6, 8 s.
21. Sancaq. Keçər gedər / - Bakı: Yeni həqiqət qəz., 1911, 25 fevral, № 29.
22. Şeypur. Altı ay / Bakı: “Şeypur” jur., 1334 (1918), 5 təşrin-i-əvvəl (oktyabr), № 1, s.2-3
23. Şeypur. Cavab (Ağa Dağlı) / Bakı: “Şeypur” jur., 1334 (1918), 16 təşrin-i-sani (noyabr), № 6, s.8
24. T. Şapalaq / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 2 mayıs, № 4, s.6.
25. Təəssübkeş. Mirzə Bala əfəndinin məqaləsinə cavab (əşar) / Bakı: “Zənbur” jur., 1335 (1919), 21 həziran (iyun), № 11, s.1-2.

Açar sözlər: Cümhuriyyət dövrü, satira, tənqid, C.Məmmədquluzadə, milli mətbuat.

Key words: Republican period, satire, criticism, J. Mammadguluzadeh, national press.

Ключевые слова: республиканский период, сатира, критика, Дж. Мамедкулизаде, национальная пресса.

Xülasə

Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan milli mətbuatının çiçəkləndiyi, təşəkkül tapdığı, söz, mətbuat azadlığına geniş fəaliyyət meydanı verildiyi mühüm bir mərhələ kimi dəyərləndirilməlidir. Milli dövlətçiliyimizin qurulduğu və fəaliyyət göstərdiyi 23 ay müddətində Azərbaycan dilində dərc olunan qəzet və jurnalların sayı 60-dan çox olsa da, satirik milli mətbuat orqanlarımızın sayı təəssüf ki, dörd rəqəmini aşmırdı. Hətta böyük əhəmətlərə və peşəkar, mobil kollektivə, maddi-texniki bazaya, müasir poliqrafiya avadanlığına malik olan, xalq arasında sevilən, təqdir edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalı da Cümhuriyyət dövründə nəşr olunmadı. Əlbəttə, bu epizodu Xalq Cümhuriyyəti dövründə siyasi partiyalara qoşulmayan, yalnız xalqın istək və arzularının xidmətində dayanan, görkəmli bir yazıçıya, mütəfəkkirə, mühərrirə qarşı söz və mətbuat azadlığının boğulması kimi qiymətləndirmək yanlış olardı. Şübhəsiz ki, Mirzə Cəlil on ildən çox qayğısına qaldığı, 1917-ci ildə isə məcburiyyət nəticəsində nəşrini dayandırdığı sevimli jurnalını Xalq Cümhuriyyəti zamanında da bərpa etmək, “Qeyrət” mətbəəsinin avadanlığını Tiflisdən müstəqil Azərbaycanın paytaxtı – Bakı şəhərinə köçürmək, həmkarlarını və əski əməkdaşlarını başına toplayaraq yoluna davam etmək istəyirdi. Lakin gerçək səbəblər, aşılması mümkün olmayan reallıqlar öz iradəsini diktə edirdi.

SATIRE AND ITS CRITICAL AIMS IN THE REPUBLICAN PRESS

Summary

The Republic period should be evaluated as an important stage when the Azerbaijani national press flourished, took shape, and freedom of speech and press was given a wide field of activity. Although the number of newspapers and magazines published in the Azerbaijani language during the 23 months of the establishment and operation of our national statehood exceeded 60, the number of our satirical national press organs, unfortunately, did not exceed four figures. Even the magazine "Molla Nasreddin", which has great traditions and a professional, mobile team, material and technical base, modern printing equipment, and is loved and appreciated by the people, was not published during the Republic period. Of course, it would be wrong to evaluate this episode as a suppression of freedom of speech and press against an outstanding writer, thinker, and editor who did not join political parties during the People's Republic

and served only the wishes and desires of the people. Undoubtedly, Mirza Jalil would have liked to restore his beloved magazine, which he had cared for for more than ten years and which he had stopped publishing under compulsion in 1917, even during the times of the People's Republic, to move the equipment of the "Geyrat" printing house from Tbilisi to the capital of independent Azerbaijan - Baku, to gather his colleagues and former collaborators and continue on his way. However, real reasons and insurmountable realities dictated his will.

САТИРА И ЕЕ КРИТИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ В РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ПРЕССЕ

Резюме

Республиканский период следует рассматривать как важный этап, в течение которого расцвела и оформилась азербайджанская национальная пресса, а свободе слова и печати было предоставлено широкое поле деятельности. Хотя за 23 месяца становления и функционирования нашей национальной государственности число газет и журналов, издававшихся на азербайджанском языке, превысило 60, число наших сатирических национальных органов печати, к сожалению, не превысило четырехзначного числа. Даже журнал «Молла Насреддин», имеющий большие традиции, профессиональный, мобильный коллектив, материально-техническую базу, современное полиграфическое оборудование, любимый и ценимый народом, в годы Республики не издавался. Конечно, было бы неправильно оценивать этот эпизод как подавление свободы слова и печати в отношении выдающегося писателя, мыслителя и редактора, который не вступал в политические партии во времена Демократической Республики и служил только желаниям и стремлениям народа. Несомненно, Мирза Джалиль смог восстановить свой любимый журнал, о котором он заботился более десяти лет и который был вынужден прекратить выпуск в 1917 году, во времена Народной Республики, в связи с переездом оборудования типографии «Гейрат» из Тбилиси. в столицу независимого Азербайджана - Баку, и набрать своих коллег. и он хотел собрать своих старых коллег и продолжить свой путь. Но реальные причины, непреодолимые реалии диктовали свою волю.

Nəşrə tövsiyə edilir:

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filol.ü.f.d.
Samirə Ağababa qızı Əliyeva

MONİKA ƏLİ: “BRİK LEYN” ROMANINDA POSTKOLONIAL DİSKURS

Postkolonial ədəbiyyatın əsas xüsusiyyəti dünya düzəninə marginal və ya sərhəd situasiyalarında təqdim edilməsidir. Belə ədəbiyyat bir qayda olaraq cəmiyyətdən ayrı düşən, əsas dəyərlərindən – milli-mədəni kimliyindən məhrum olan fərddən söz açır. Eyni zamanda, belə qəhrəmanlara dövrün tələblərinə cavab vermək, düşdükləri yeni cəmiyyətlə bir araya gəlmək şansı verilir. Görünür elə bu səbəbdən postkolonial ədəbiyyat milli-mədəni kimlik probleminin bədii həllinə çevrilir və müxtəlif mədəniyyətlərlə bağlı insanların birgəyaşayış yollarını irəli sürür. Marginalların cəmiyyətin dominant qüvvələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və fikir ayrılıqları, müxtəlif mədəniyyətlərin birgəyaşayışı və milli kimlik mücadiləsi bir qayda olaraq postkolonial ədəbiyyatın aparıcı mövzularındandır. O da qeyd edilməlidir ki, postkolonial ədəbiyyat mühacirlərin son dərəcə qeyri-adi və müxtəlif təcrübələrindən təsirlənir və multikulturalizm, milli-mədəni kimlik axtarışları, yerlilərlə gəlmələrin qarşılıqlı nikahlarla bağlı problemlərə toxunur.

Çağdaş ingilis ədəbiyyatında öz sözünü deyən Salman Rüşdi, Vidiadhar Suracprasad Naypol, Timoti Mo, Arundhati Roy kimi postkolonial ədəbiyyatın nümayəndəsi olan Monika Əli yaradıcılığı son dövr ədəbiyyatşünaslığının problemləri ilə öyrənilir. Onun “Brik Leyn” (Brick Lane, 2003), “Mavi Alentejo” (Alentejo Blue, 2006), “Mətbəxdə” (In the Kitchen, 2009) “Danışılmamış hekayə” (Untold Story, 2011), “Sevgi evliliyi” (Love Marriage, 2022) əsərləri İngiltərədə yaşayan etnik azlıqlardan bəhs edir. Mühacir həyatı yaşayan bu ailələr ölkənin irəli sürdüyü milli-mədəni əməkdaşlıq siyasətində iştirak edir, multikultural toplumun nümayəndələri kimi ingilis cəmiyyətinə inteqrasiya edirlər.

İngilis qadını ilə banqladeşli gəncin qarışıq nikahından doğulan Monika Əli qeyd edirdi ki, “Kitab ailə tarixçəm haqqında deyil. O ailəmlə bağlı məsələlərə toxunmur. Amma orada bir şey var: ilk baxışdan müəyyən etmək çətindir, lakin bu bir etirafdır. Mən belə düşünürəm” [1].

“Brik Leyn”-in qəhrəmanları Banqladeşdən gələn və London borosunun (London borough) Tauer Hamlets (Tower Hamlets) hissəsinə yerləşən cənubi asiyalılardır. Monika Əli də qarışıq ailədə dünyaya gəlmiş, yarı ingilis, yarı banqladeşlidir. Gənc yaşlarında İngiltərəyə köçmüş, yüksək təhsil almışdır. Onun qəhrəmanı Naznin də yeni ölkədə yaşamağa çalışır, ingilislərlə birgə yaşamağa cəhd edir və sonda istəyinə nail olur. Həyat yoldaşı Şani isə mövcud həyat tərzinə dözmür və İngiltərəni tərk edib öz vətəninə dönür. Nazninin kiçik bacısı Hasina isə Banqladeşdə qalır və gənc yaşlarında dözülməz həyat şəraitinə etiraz edərək evdən qaçır. Hasinanın bacısına, Londona ünvanladığı məktublar vasitəsilə hər iki qadının taleyi, həyata baxışları və məşəqqətli yaşayışları əsər boyu oxucunun gözü önündə canlanır.

Londonun şərqində yerləşən Brik Leyni ingilislər “Kiçik Banqladeş” adlandırırlar. İst Endin mühacir şəhərçiyi də deyirlər. Roman Londonun çoxmədəniyyətli Tauer Hamlets borosundan və Brik Leyn küçəsində yaşayan banqladeşlilərin həyatından bəhs edir. Nəşr edildiyi gündən böyük rəğbət qazanan əsər böyük oxucu auditoriyası da əldə edir. Monika Əli bu əsərə görə ədəbiyyat üzrə ən yüksək mükafat – Buker (Booker Prize for Fiction) siyahısına düşür.

Ceraldin Bedellə görə “Brik Leyndə hər şey var: mürəkkəb personajlar, cəlbedici hekayə və cəmiyyət haqqında düşüncələr... Üstəlik, tale və azad iradə haqqında düşüncələr. O həmçinin çox gülməli və kədərli” [3].

Böyük bacının tanımadığı və özündən yaşca çox böyük banqladeşli ilə evliliyi fonunda mühacir həyatı yaşayan asiyalıların acınacaqlı həyat təzi təsvir edilir. Böyük arzular arxasınca İngiltərəyə üz tutan, lakin yerlilər tərəfindən qəbul edilməyən, dil və din ayrılığına məruz qalan banqladeşli kəndlilərin həyatı dünyada gedən global problemlərlə bir arada çıxış edir. Evindən, eşiindən uzaq düşən, yeni ölkədə də özünə həyat qura bilməyən “kiçik” insanlar “böyük” siyasətin qurbanına çevrilir. Yazıçı ürək ağrısı ilə ziyalı banqladeşlinin diliylə deyir:

“- Bu, bizim taleyimiz, faciəmizdir. Mühacir kimi yaşamaq əzab çəkməkdir.

Evin xanımı başını aşağı saldı. Soğana bənzər burnunu ovuşdurdu.

- Nədən danışırısan?

- Mədəniyyətlərin toqquşmasından.

- Nə haqqında?

- Nəsillərarası münasibət haqqında, - deyə Çanu əlavə etdi.

- Faciə nədədir?

- Bu, təkcə mühacirətlə bağlı deyil. Faciə kökümüzdən uzaq düşməkdir” [2, s.19].

İlk dəfə Brik Leyni görən Naznin onun Banqladeş olduğunu zənn edir. Burada hind restoranları, məscid və ibadət evləri, bazar və hicablı qadınlar, səkilərdə və divarlarda benqal dilində yazılan sözlər onda təəccüb doğurur. Brik Leyn həm İngiltərənin, həm də Banqladeşin bir hissəsi idi. Bura həmçinin müxtəlif xalqların birləşdiyi yer, mühacirlərin cənnəti və cəhənnəmi idi: “Yanıb-sönən ön və arxa fənərlər küçəni karnavala bənzədirdi. Avtobus bir az atıb-tuturdu. Mağazaların vitrinləri par-par parlayır, dəri, geyim, sari dükənləri, cips və pizza satan marketlər, dünyanın hər yerindən hər cür əşyalar göz qamaşırdı. Avadanlıqlarla dolu olan kitab dükənləri, tərəvəz məhsulları; alkoqollu içki dükənləri; vitrinlərində stul, stol, tərlək və audiokassetlərlə dolu olan dükənlər; elə bil heç nə satmayan,

lakin həmişə Pəncab paltarında saqqallarını sıgallayan, qəlyanlarında tüstü buraxan insanlarla dolu olan dükanlar” [2, s.7].

Yazıçı “Brik Leyn” romanına Tauer Hamletsin Spitalfilds ərazisində yerləşən eyniadlı küçənin adını vermişdir. Brik Leyn Tauer Hamletsin ərzaq və işçilərlə təmin edir və bir növ London üçün sənaye və ticarət funksiyasını daşıyır. Tauer Hamletsin şərqindəki ərazi Londonun İst Endi kimi də tanınır. Onu da qeyd edək ki, Brik Leyn mühacirlərin yaşadığı ucuz yaşayış yeridir. Buradakı evlər elə bu ərazidə hazırlanan qırmızı kərpicdən tikilib. Küçənin adı da elə bu kərpic zavodunun adı ilə bağlıdır: banqladeşli londonluların məhəlləsi – Brik Leyn.

Naznin Brik Leynə ilk dəfə ayaq basanda qırmızı kərpicli yerləri tükənməz və sonu olmayan çətinliklər ərazisi, cəhənnəm kimi qəbul edir: “Naznin başını qaldıraraq boz qüllələrə, onların arasında görünən solğun səmadakı zolaqlara, sonra küçədəki hərəkətə baxdı. İnsanlardan çox maşın var idi, gurultulu metal ordusu şəhəri parçalayırdı. Nəhəng yük maşını onun qarşısını kəsdi, benzin iyi burnuna, mühərrik səsi başına düşdü. Yoldan keçənlər çox sürətlə gedir, qabağa baxıb heç nə görmür, ya da səkidə ayaqlarına baxıb gölməçələrə, zir-zibillərə nəsa deyirdilər. Ağ dərilili qadınlar ayaqları kəsilmiş və bədəninə yapışmış şalvarla gəzdirilər” [2, s.10].

Şərqi Banqladeşdən gələn Naznin kasıb kəndli ailəsindəndir. O, dünyaya gələndə cəmiyyətdə artan iğtişaşlar və müstəqillik əldə etmək istəyi Pakistanın ərazisini iki yerə ayırır və bu ərazi sonralar Banqladeş dövlətinin yaranmasına yol açır. Bu tarixi hadisələr fonunda dünyaya gələn Nazninin uşaqlıq illəri acınacaqlı şəraitdə keçir. Anasının ölümündən sonra kiçik bacısı ilə kasıb komasında yaşayan Naznin ərə getmək məcburiyyətində qalır. Atasını və qohumları onu İngiltərədə yaşayan “layiqli” ərə yola salırlar. Gənc qızın ata evindən ayrı düşməsi ona ikinci həyat bəxş edir. Lakin bu həyat ona yeni sürprizlər gətirir: yad ölkədə, yad mədəniyyətin daşıyıcıları ilə görüş ona yeni çətinliklər yaradır. Özündən böyük olan əri də Naznini görmür, çünki adətə görə bəy gəlini toydan əvvəl görə bilməz. Elə bu səbəbdən o, Nazninin atası ilə danışır, razılığa gəlir və “gəlini” özü ilə İngiltərəyə aparır. Bacısından aldığı şikayət məktubları da Naznini bədbəxt edir. Adət-ənənəyə riayət edən banqladeşli ailələrin hər birində kişi dominant, qadın isə onun köləsi kimi yaşayır. Naznin bacısını İngiltərəyə gətirmək istəyir. O, qadın kimi xoşbəxt olmasa da, yerli sakinlər kimi azad olmasını düşünür. Amma bununla belə, vətəninə qəbul etdiyi sosial ənənələrə əməl edir. Banqladesin müsəlman qadınları bu qayda-qanunlarla yaşayır, onlara riayət edirlər. Meri Uippəl yazır ki, “Brik Leyn keçmişin mədəniyyətindən köklü şəkildə fərqlənən yeni mədəniyyətin imkanlarına baş vuran bir mühacirin emosional durumunu göstərir” [6].

Canuvala gəldikdə o, isində vicdanla çalışır, vəzifə yüksəlisini arzulayır, ingilislərə qavnavıb-qarışmaq istəyi ilə yaşayır. Bilikli və təhsilli olduğunu qürur hissi ilə səsləndirir, banqladeslilər arasında savadlı və oxunmuş olduğunu tez-tez xatırladır. Dəkkə universitetinin ingilis dili və ədəbiyyatı fakültəsini bitirən Canu özü ilə fəxr edir. Uilvam Vordsvort və Alfred Tennisona sitat gətirir. Benqal sairələri Rabindranat Taqor və Nazrul İslamla övünür. Lakin onun təhsilli olması ingilislərə maraqlı deyil. Onun ingilis ədəbi dilini yüksək səviyyədə bilməsi bəzən gülüş doğurur, çünki ingilislər artıq slenqlərlə danışır. Canu karyerasını məhv edən həmkarlarını irqi ayrı-seçkilikdə günahlandırır, özünü isə qərəzli münasibətin qurbanı kimi təqdim olunur. Qırx illik ömrünün on altı ilini İngiltərədə yaşayan “oxunmuş” Canu bu ölkədən və onun sakinlərindən incik düşür.

Canu ingilis cəmiyyətinə inteqrasiya etməyə çalışır, lakin eyni zamanda öz mühiyyəti ilə əlaqə saxlayır. Tədrisən anlayır ki, ondan başqa hamı isdə yüksəlir. Başa düşür ki, başqa “irqə” mənsubdur və elə bu səbəbdən karyera yüksəlisinə nail olmayacaq. Canu nümunəsində Monika Əli oxucuya irqi ayrı-seçkilivə məruz qalan, cəmiyyətdə “sıxışdırılan” insan həyatından bəhs edir, onun yaşadığı “kiçik” problemlərin “böyük” problemlərlə bitməsinə dilə gətirir. Canu dəfələrlə həyat yoldaşına şikayət edir, banqladeslilərə qarşı ən çox nifrət hissini yerli sakinlərin bacarıqsız işçilərində görür. Beləcə, yazıçı irqçiliyə məruz qalan gəlmələrin nifrət və hiddətinə də yer ayırır:

“ - Bu mənim uğur hekayəmdir, dedi Canu və çiyinlərini çəkdi. Amma mühacirlərin hər uğur hekayəsinin arxasında dərin bir faciə dayanır.

- Nə mənada bu fikirdəsen?

- Mən Qərbi dəyərləri ilə bizim dəyərlərin toqquşmasından danışıram. Mən cəmiyyətə inteqrasiya etmək ümidisizliyindən və öz milli kimliyini, mədəni irsini qoruyub saxlamaq ehtiyacından danışıram. Mən öz millətinin nə olduğunu bilməyən uşaqlardan danışıram. Mən irqçiliyin hökm sürdüyü cəmiyyətdə özgüləşmiş hisslərdən danışıram. Mən dəli olmamaq və eyni zamanda ailəmi ən yaxşı şəkildə təmin etmək üçün dəhşətli mübarizədən danışıram” [2, s.49]. Canu öz ölkəsinin vətənpərvəridir. O, benqal dili, mədəniyyətini sevir, Rabindranat Taqora heyrandır və hər fürsətdə onun seirlərini əzbərdən deyir. Benqal dili və mədəniyyəti bütün əsər boyu önə çıxır və Canunun şəxsinə kimlik mübarizəsinə çevrilir. Canu qızlarına öz mədəniyyətini təbliğ edir, lakin yeni ölkədə doğulmuş Bibi və Şəhanə onu dinləmir, davranışlarını versiz savırlar. Canu qızlara benqal vətənlərini və benqal paltarlarını gevməyi tövsiyə edir. Ölkəsinin həm benqal, həm də islam varlığı onun fikirlərində aydın şəkildə hiss olunur, amma eyni zamanda da Şərqi banqladeslilərin ikili kimliyini əks edir. Naznin Londondakı həyatını iki qızına həsr edir. Qızlar böyüdükcə ənənəvi müsəlman həyat tərzini və yaşadıqları ailə ilə ingilis mədəni dəyərləri arasında fərqlər ortaya çıxır. Hər iki qızın simasında Monika Əli mədəni münaqişələrdən yaranan problemləri acmağa çalışır. Şəhanə benqal musiqisinə qulaq asmaq istəmir. Ona “sırınan” milli dəyərlərə etinasız yanaşır, özünü ingilis ailəsindən çıxan fərd kimi aparır. Cənub-Şərqi Asiyada gevilən salvar-qamiz ona vad gəlir, cins salvarları onun ürəyinə yatır. İngilis məktəblərində verilən vətənləri sevir, öz milli mətbəxinə bəvənmir. Banqladeslə bağlı heç bir xəbər eşitmək istəmir və bütün formalarda etiraz edir. Anasını ilk dəfə buz meydançasına apararaq Şəhanə ona fəxrli harada olduğunu xatırladır:

“Naznin arxaya cəvridi. Buza necə çıxmaq onu maraqlandırmırdı. Onun fikirləri çoxdan orada idi.

- Saridə buz üstündə sürüsmək olarmı?

Sahanə artıq konkilərin bağlarını bərkidirdi.

- Sən İngiltərədəsən. Nə istədiyini edə bilərsən” [2, s.402].

Canu qızlarının sona qədər “pozulmasının” qarşısını almaq üçün onları vətənə – Banqladesə aparmaq istəyir.

Naznin və Canu qızları ilə bağlı iki müxtəlif mövqedə dayanırlar. Ata daha çox onları adət-ənənəyə bağlamaq, banqladesli qızlar kimi yaşamaq istədiyini tələb edirsə, ana qızlarına seçim imkanı verir. Görünür elə bu səbəbdən Canu İngiltərəni tərk edib Banqladesə üz tutanda, Naznin qızları ilə burada qalır. Banqladesə dönmə fikrini qızları qəbul etmir və atalarına narazı olduqlarını bildirirlər. İngiltərədə anadan olan qızlar evdən qaçmağı planlayır. Banqladesdə yaşamağı təsəvvür etmirlər. Qızlarını qoruyan Naznin məhz bu səbəbdən İngiltərədə qalmaq və Bibi və Şahanə ilə həyatı davam etmək qərarını verir. Rəfiqələri ilə paltar tikir, özünü və qızlarını dolandırır.

Brik Leyn romanında postkolonial problemləri öyrənən Marqaret Nilsson yazır ki, “Monika Əlinin baş qəhrəmanları Qərb diskursu çərçivəsində yaradılmışdır. Amma, eyni zamanda da o, qəhrəmanlarını Şərq mədəniyyəti haqqında bilikləri əsaslanan bir dünyaya yerləşdirmişdir” [5].

Qəhrəmanların kimliyini müəyyən etmək üçün postkolonial diskurslara diqqət etsək bir neçə məqamı görə bilərik. Onlar sanki öz kimliyinə sığındıqları içdən çölə boylanır, eyni zamanda da öz daxili dünyalarına nəzər salırlar. Naznin yad ölkədə özü olmaq istəyir, amma həyat şərtləri onu başqası olmağa məcbur edir. Şani ingilis cəmiyyətində banqladeslilər kimi yaşamaq istəyir, amma onu bu cəmiyyətdə qəbul etmirlər. Bu proses o qədər dolaşıqdır ki, bu “zəhiri” və “batini” hadisələr müəyyən sərhədləri itirir. Postkolonial kimlik məsələləri o qədər mürəkkəb bir prosesdir ki, fərd bu prosesin içində nə orda, nə də burda sona qədər qərar tuta bilmir. Bu da fərddə ilk növbədə qeyri-müəyyənlik hisslərini yaradır, biri-birini əvəz edən gah burda, gah orda statusuna yol açır. Problem ondadır ki, bu proses sonsuz dəyişikliklərlə davam edir. Postkolonial diskurs bu “var-gəl”lərdə baş verir.

Bir qayda olaraq postkolonial ədəbiyyatın qəhrəmanı hibrid situasiyada, hibrid gerçəklikdə yaşayır. Ədəbi tənqid məhz bu situasiyanı “aralıq halı” [4] adlandırırdı. Bu proses qeyri-sabit şəraitə yol açır, fərdin mənəvi dünyasında boşluqlar yaradır. Kimliyin formalaşması prosesi demək olar ki, davamlı şəkildə dəyişir və biri-biri ilə sıx əlaqədə olan qurmaq və dağıtmaq prosesindən keçir.

Bu kimi prosesləri təsvir edən postkolonial ədəbiyyat cəmiyyətdə mövcud olan gərginlikdən, müəyyən tarixi mərhələlərlə bağlı mühacir axınından yazır. Görünür elə bu səbəbdən istənilən postkolonial ədəbiyyatda yerli və gəlmə diskurslardan istifadə edilir. Beləliklə, postkolonial ədəbiyyat sonsuz sayda oxşar və fərqli dialoqları yeni bir kimliyin “əriməsi” və yenidən “inşası” prosesinə cəlb edir. Yalnız bu prosesi deşifrə edən oxucu postkolonial diskurslara aydınlıq gətirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ali, M. Where I'm coming from The Guardian. 17 Jun., 2003. <https://www.theguardian.com/books/2003/jun/17/artsfeatures.fiction>
2. Ali, M. Brick Lane. Great Britain: Black Swan. 2004, 496p.
3. Bedell, G. Full of East End promise. Monica Ali's tale of British Asians, Brick Lane, is painful and funny <https://web.archive.org/web/20080126142314/http://observer.guardian.co.uk/bookgroup/story/0,13699,991603,00.html>
4. Hall, S. Critical Dialogues in Cultural Studies. London: Routledge. 1996, 541p.
5. Nilsson, M.W. A Post-Colonial Study of Fact and Fiction in Monica Ali's Brick Lane. 2010, p.6. https://www.academia.edu/3596720/A_Postcolonial_-_Study_of_Fact_and_Fiction_in_Monica_Ali's_Brick_Lane
6. Whipple, M. Monica Ali. Brick Lane. <http://marywhiplereviews.com/-monica-ali-brick-lane-bangladesh/>

Açar sözlər: Monika Əli, “Brik Leyn”, postkolonial diskurs, milli kimlik

Ключевые слова: Моника Али, «Брик-лейн», постколониальный дискурс, национальная идентичность

Key words: Monica Ali, “Brick Lane”, postcolonial discourse, national identity

Моника Али: постколониальный дискурс в роман «Брик-лейн»

Резюме

Как правило, постколониальная литература затрагивает вопросы, связанные с мультикультурализмом, поиском национально-культурной идентичности, конфликтами между иммигрантами и местным населением, смешанными браками. Происходящие в мире процессы, новый поток иммигрантов открывают путь к актуализации этой литературы, создают основу для создания новых литературных образцов. Моника Али — одна из писательниц, говорящих о постколониальных проблемах в современной английской литературе. Его роман «Брик-лейн», — одно из заставляющих задуматься произведений, положивших начало изучению постколониальных дискурсов. Автор статьи рассматривает проблему постколониального дискурса в романе «Брик-лейн», на уровне восточного и западного мировоззрения.

Monica Ali: Postcolonial Discourse in the Novel “Brick Lane”

Summary

As a rule, postcolonial literature deals with issues related to multiculturalism, the search for national-cultural identity, conflicts between immigrants and the local population, mixed marriages. The processes taking place in the world, the new flow of immigrants open the way for the actualisation of this literature, create the basis for the creation of new literary samples. Monica Ali is one of the writers talking about postcolonial problems in contemporary English literature. His novel “Brick Lane” is one of those works that initiated the study of postcolonial discourses. The author of this article examines the problem of postcolonial discourse in the novel “Brick Lane” at the level of Eastern and Western worldviews.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

ƏHMƏD HƏMDİ TANPINARIN ƏSƏRLƏRİNDƏ OBRAZLARIN MƏNƏVİ BÖHRANI

Giris. Modernist Türkiyə ədəbiyyatı yazıçısı Əhməd Həmdî Tanpınar həyatında olduğu kimi əsərlərində də insanlara və mədəniyyətə qərəzsiz baxmağa, insanın özünü axtarmasına, daxili dünyası ilə harmoniyada olmasına önəm vermişdir. Yazıçı əsərlərində obrazlarına fərqli həyat hekayəsi bəxş edir. Hekayələri bir-birlərindən nə qədər fərqlənsə də onları birləşdirən ümumi nöqtələr də vardır. Əsas məsələ insanın həyatı dərk etməsi, cəmiyyətlə münasibəti və orada qazandığı yeridir. İnsan kainatın sonsuzluğu qarşısında kiçikdir. Bütün kainatın fərqiində olan insan, dərk etdiyi bu kainat qarşısında yaşanı, acizliyi, taleyi və ölümü hiss edir. O, öz kainatının davamlılığı qarşısında öz ölümünü hiss edir. Öz ölümü ilə üzlən fərd öz həyatını şübhə altına almağa başlayır. Dünyada ölümün fərqiində olan yeganə canlının insanların olduğunu və bu kəşflə insanların ölümü inkar etmədən həyata qarşı məsuliyyət hissi formalaşdığını bildirir.

Ə.H.Tanpınar bildirir ki, insanlar bu tənhalıqdan, taleyin faciəsindən ancaq cəmiyyətə inteqrasiya etməklə xilas ola bilərlər. Cəmiyyət inkişafı təmin edir. Cəmiyyətin davamlı olduğunu dərk edərək insanların ölüm düşüncəsinə qalib gəlmə şansı var. Cəmiyyət bu inkişafı tarix, sənət və ənənələr vasitəsilə qoruyur. Cəmiyyət insanların ölümü qəbul etməsində asanlaşdırıcı rol oynamışdır. Beləliklə, ölüm başqa bir şəkildə həyatın davamına çevrilmişdir. İnsan cəmiyyətdən uzaqlaşdıqca zəifliklər toplusuna çevrilir və cəmiyyətə inteqrasiya etdikcə bundan xilas olur. Tanpınarın əsərlərində daxili tənhalıq keçirdib xoşbəxtliyi axtaran insanlar bu darlıqdan xilas olmaq üçün dünyaya acılmağa çalışırlar. Yalnızlığa qalib gəlmək üçün dünya ilə inteqrasiya cəhdləri insanlara tənhalığı, acizliyi, ölümü, fərdi varlığın faciəsini xatırladır. Cəmiyyətlə inteqrasiya isə insan faciəsini azaldır. O, bildirir ki, faciədən sağ çıxmaq üçün zamanın davamlılığını dərk etmək və zamanda iştirak etmək, eyni zamanda cəmiyyətlə inteqrasiya etmək lazımdır [4, 31]. Fərdi psixologiya nəzəriyyəsinin qurucusu Alfred Adler qeyd edir ki, fərd mənalı bir həyat yaratmaq üçün onun cəmiyyətlə inteqrasiyası və cəmiyyətin faydası nəzərə alınmalıdır [1, 43]. “Huzur” romanında İhsan, emosional çöküşdə olan əmisi oğlu Mümtəza hissələrinin yox, düşüncə adamı olmasını, insanın heç nəyi öz taleyinə çevirməyə haqqı olmadığını, həyatın geniş olduğunu, insanların böyük problemləri olduğunu və bu mövzuda ağılı itirdiyini söyləyir. Yazıçının əsərdə göstərdiyi fikir yəni, insanın bunu dərk etməsi üçün azad ruhlu olması lazım olduğunu və fərdi xoşbəxtlik və məsuliyyətdən daha çox sosial məsuliyyəti ön plana çıxararaq, həyatın mənasını sosiallaşmada gören A.Adler ilə ortaq bir fikri bölüşür. Tanpınarın əsərlərindəki fərdlər cəmiyyətə inteqrasiya edərək xoşbəxtliyə çatmağın, həyatlarını mənalı etməyin yolunu tapırlar.

Avstriyalı psixiatr Viktor Emil Franklin fikrincə, insanlar daima nədəsə mənə tapmağa çalışan varlıqlardır. Lakin bu mənə axtarışı daxili tarazlıq əvəzinə daxili gərginliyə də səbəb ola bilər. Balans və ya gərginliklə nəticələnəcək bu axtarış insanların həyatda yaşamasına kömək edir. Uğrunda yaşamağa dəyər bir mənə şüurundan məhrum olan fərdlər içlərindəki boşluq hissi altında əzilir və ekzistensial boşluq yaşayırlar [3, 61]. Tarixi proses və tərəqqidə təhlükəsizlik instinktlərini itirmiş, sosial ənənənin onlara nə edəcəyini söyləməməsi, boş vaxtlarının artması səbəbindən ekzistensial boşluqla üzlən insanlar bəzən ya başqalarının etdiklərini arzulayı, ya da başqalarının nə etmək istədiklərini və ya başqalarının nə istədiklərini bilmədiyi üçün etdiklərini yaşadıkları varlıq boşluqları cansıxıcılıq və narahatlıq olaraq özünü göstərir. İnsan həyatına mənə qatmaq üçün həyatın mücərrəd mənasını axtarmaq əvəzinə, həyatında mübarizə apara biləcəyi konkret vəzifənin olduğunu görməlidir. Demək olar ki, Tanpınarın haqqında danışdığı fərd ölüm və tənhalıq düşüncəsinin mənəgənəsində parçalanmaqda, sosial-mədəni mühitinin ikiliyi daxilində ondan nə gözlənilməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik içində boğulur və bunu edə bilmir.

Ə.H.Tanpınar “Huzur” əsərindəki Suat ekzistensial obraz olaraq yaratmışdır. Suat mənəvi böhrandadır. Suat, Mümtəza qıçıqları, onun Nuran ilə olan sevgisini isə qəbul edə bilmir. Həyat yoldaşı və övladları olmasına baxmayaraq tək düşüncəsi Nurandır. Suat, Mümtəz ilə Nurana o dərəcədə cəmlənir ki, onların xəbəri olmadan evlərində iki gün oğrun qonaq kimi yaşayır. Yazıçı Suat obrazını digər obrazlardan daha mürekkəb işləmişdir. “Suatın məktubu” adlı əsəri ayrı bir kitab kimi çap etdirmək istəsə də, təəssüf ki yazıçının ömrü buna yetməmişdir. Suat sanki mənəvi böhranlarına son qoymaq məqsədi ilə Nuran ilə Mümtəzin evində məktub yazaraq intihar edir. Psixologiya da təsdiqlənmişdir ki, intihar edənlərin əksəriyyəti mənəvi zəiflikdəndir və bəzilərinin məqsədi həyatındakı insanlara əzab verməkdir. Suat da hər ikisi mövcud idi.

Tanpınar Türkiyədə yaşadığı dövrdəki vəziyyəti mədəni ikilik oxunda təhlil edir və cəmiyyətin şərq-qərb qarşıdurması içərisində yaşadığını bildirir. O, vurğulayı ki, bu münaqişəni həll etmək üçün mənəvi və ənənəvi dəyərlərlə yanaşı yeninin sintezinə nail olmaq lazımdır [2, 63]. Qərbləşmənin fərddə yaratdığı parçalanmanı, fərdi həyatdan ayrılmanın acısının ən çox özünü büruzə verdiyi İstanbul vasitəsilə müzakirə edir. İstanbulda yaşayan və bu parçalanmada iştirak qalan qəhrəmanlar narahat insanlardır.

Daim sülh və bütövlük axtarışında olan qəhrəmanlar xatirələrə, məkanlara və zamanlara üz tuturlar. Fərdi öz sosial və mədəni mühiti daxilində vahid bir yaşama ilə nəzərdən keçirən Adler, fərdin həyat tərzinin fərdin özünü qavrayışını və həyatın mənasını müəyyən etdiyini müdafiə edir. Tanpınarın romanlarında bəhs etdiyi fərdləri ictimai parçalanma və pozğunluğun təsiri ilə həyatın mənasını itirmiş, özünü qavrayışları təhrif olunmuş narahat şəxsiyyətlər hesab etmək olar.

⁵¹ BDU, Türkologiya kafedrasının doktorantı, Dünya ədəbiyyatı kafedrasının laborantı Orchid:0000-0002-0103-8479. Aliyevabilqeyis123@gmail.com

Tanpınarın ilk romanı olan “Mahur Bəstə”də fərdin keçmişlə əlaqəsi, sənətə və musiqiyə marağı, İstanbula verdiyi məna, zaman anlayışının həyatdakı yeri, inteqrasiya ilə zamanın davamlılığın sintezidir. Cəmiyyət-zaman əlaqəsindəki əşya və hadisələrlə insan-zaman əlaqəsi, onun məğlub və iddiasız olma qabiliyyəti, onların şəxsiyyətləri və həyatda qarşılaşdıqları dilemmalar, taleyin və fərdin gözləntilərinin uyğunsuzluğu müzakirə edilir. “Hüzur” romanında insanın taleyi problem kimi müzakirə edilir. İnsan həyatının nə olduğu sualından və bu suala cavab axtarışından bəhs edilir. Roman insanın irrasional həyat axınına qarşı mübarizəsindən bəhs edir. İnsanın mənəvi dünyası ilə yanaşı, yaşadığı şəhər, memarlığın, musiqinin həyatdakı yeri də yer alır. Şeir, musiqi, memarlıq və sənətin ortaya qoyduğu gözəlliklə insanlar irrasional axını dayandırma gücü qazanır. Mümtaz fərdi xoşbəxtliyi ilə ictimai məsuliyyəti arasında bir qarşıdurma yaşayır [2, 279]. Mümtaz obrazı həyatdakı yeri, mövqeyi və funksiyası ilə bağlı çəşnəlik içində olan, ruhunda və ətalətində parçalanmalar yaşayan bir obraz kimi təsvir edilmişdir.

Fərdin parçalanmada xilasını öz dəyərlərinin yenidən qurulmasında və mövcud dəyərlərin yenidən işlənilməsidir. Bu günə uyğunlaşa bilməyib keçmiş sığmayan Mümtaz bir müddət sonra keçmişin mirasını qoruyan, tarixi şüurlu, keçmişin keçmişindən xəbərdar olan, gələcəyə baxan bir xarakterə çevrilir. Mümtazın tənqidi zehni var, lakin bəzən bu zehin yorula da bilər. Ağıl tükəndikdə intuisiyaya müraciət edir. Sevgi bioloji həyatın sirlərini insanlara açan ilahi bir vasitəçiyə çevrilir. Mümtaz sevgi ilə təbiəti, qadını və sənəti birləşdirmiş və onları vahid reallıq kimi qəbul etmişdir [2, 280].

Mümtazın bütövlüyə çatdıqdan sonra anladığı şey, sülhün insanın öz içində olmasıdır. Hüzur romanının qəhrəmanlarından olan Mümtazı xəyalpərəst planları ilə irəliyə aparan, ağlının dərinliyi və imkanlarıdır. İstanbul memarlığının və həyatının ona təqdim etdiyi köhnə zamanların gözəlliklərindən qaçır [2, 247]. “Hüzur” romanında “həyat”, “ölüm”, “varlıq” mövzuları insanın fəlsəfi-psixoloji narahatçılığı, bütünə çatmaq axtarışları çərçivəsində müzakirə edilir. Mümtaz kainatı, həyatı və özünü dərk edə biləcəyi ontoloji aydınlıq və bütövlük axtarışındadır.

Fərdi xoşbəxtliyi ilə ictimai məsuliyyəti arasında ziddiyyət yaşayan Mümtazın həyatının mənasının nə olduğunu sorgulamağa başladığını söyləmək olar. Frankl deyir ki, fərd özünə həyatın mənası sualını verməlidir və varlığın mahiyyəti məsuliyyətdir. Məsuliyyətlərinin nə olduğuna qərar verməkdə sərbəst olan fərd, məsuliyyətinin cəmiyyət qarşısında, yoxsa özünə qarşı olması sualına cavabı özü verir. Fərd bütün dünyanı yaşayarkən və görərkən həyatın mənasını kəşf edir [3, 59]. A.Adler isə fərdin həyatda məna yaratmasının yolunun sosial maraq və sosiallaşmadan keçdiyini bildirir. Tanpınarın düşüncə və ədəbiyyat dünyasında fərdin məna yaratmasının yolu ictimailəşmədən keçir və fərd yalnız bu yolla tənhalıqdan, ölüm faciəsindən xilas ola bilər. Hambalın yükü kürəyində təpəyə çıxmağa çalışdığını görən Mümtaz, çağın adamı ilə hambalın taleyinin oxşarlığı ilə mənfi rəqərdən işarə edir. Başqa bir yerdə isə kasıb və yaşlı qadını təsvir edən Tanpınar onlar arasındakı fərqi və birləşdirən nöqtəni də qeyd edir. Təbii olaraq onları birləşdirən əsas nöqtə həyat idi, yaşamaq istəyi idi. Bütün bu səfalətdə o, gülən uşaqları, yaşamaq istəyini və həyatın davamlılığını görür. İnsan təbiətin və kainatın mərkəzidir. Fərd cəmiyyət və təbiət ilə vəhdətdə olaraq həyatda yaşamağa çalışır. Bu inteqrasiyanı tapmış Şərqə diqqət yetirməklə, insanın həm özü ilə, həm də mədəniyyətlə barışmasının yolunu göstərir [4, 42].

“Səhnədən kənarda olanlar” romanında insanın şəxsiyyətini formalaşdıran dəyərlər, uşaqlıq və küçə arasındakı bağ, küçədə başlayan sevgi və itirilmiş sevginin küçədə axtarışı, küçənin də ictimai hadisələri əks etdirir. Tanpınar əsərlərində zaman məsələsinə böyük yer verir. “Saatları Tənzimləmə İnstitutu” romanında zamana həyatın həm simvolu, həm də tərkib hissəsi kimi yanaşılır. Zamana bir axın kimi yanaşan müəllif bu romanda zamana dayanmış və təhrif olunmuş şəkildə yanaşır. Romanda cəmiyyətin hazırda donmuş və gülünc vəziyyətə düşmüş bu çıxılmaz vəziyyətdən xilas olmaq istəyi diqqət mərkəzindədir [2, 403]. Xeyallarla reallıq arasında fırlanan bir həyat yaşayan Hayri İrdal gündəlik həyata uyğunlaşa bilməyən, daim münaqişə vəziyyətində olan və güclü tənəyyül sahibi bir xarakterdir.

Həyat yoldaşından boşanan, oğlu ölən, irsiyyət səbəbiylə erkən demans olan, həyatı mənasız görən və buna görə də həyatdan qıyas almağa çalışan, bütün bunlara baxmayaraq öz xəyal dünyasında yaşamağa davam edən bir ziyalıdan bəhs edilir. baş verdi və kim cəhəlt içində çırpınır. Tənha və məğlub olan Hayri İrdal obrazı Tanpınarın psixanaliz klinikasının müşahidə qeydlərindən istifadə etməklə əldə edilmiş bir xarakterdir [2, 151]. İnsanın taleyini roman və hekayələrində vurğulamış, insanın mənşəyinin təsiri ilə bağlı təhlillər aparmışdır. fərdin genetik irsi Zamanı izləmək üçün qurulan “Saatları Tənzimləmə İnstitutu” insanları zamandan uzaqlaşdırır.

Müasirlik. İkinci Dünya Müharibəsinin yaratdığı depressiya və dəyərlərin iflası səbəbindən cöküş yaşayan bir cəmiyyətdə insanlar tənha və ümitsizdirlər. Zamanın əsiri olan insan, onu vəsadacaq dəyərlərdən məhrumdur. Tanpınarın “Saatları Tənzimləmə İnstitutu” romanında həyatın mənasızlığından bəhs etdiyini bildirir.

Həyatın mənası anlayışı ilə dəyər anlayışı bir-birinə bağlıdır və bir şeyin mənası onun dəyəri ilə düz mütənəsbidir. Bu səbəbdən də həyatın mənasını ancaq dəyərlər dərk edildikdə və yaşandıqda qavramaq olar. Dəyərlərin həyata keçirilməsi ilə mənalı həyata nail olan fərd həm də xoşbəxt həyata nail olur. Bu prizmadan baxıldığında, şərq və qərb dünyası arasında tərəddüd edən, ümumbəşəri dəyərlərin belə müharibənin təsiri ilə sarsıldığı sosial kontekstdə yaşayan cəmiyyətin mənəvi və mədəni dəyərləri şübhə altına alındı; Həyata uyğunlaşa bilməyən və davamlı münaqişələr içərisində olan Hayri İrdalın yaşadığı cəmiyyətdən uzaq olduğunu və onu həyata bağlayacaq dəyərlərdən məhrum olduğunu söyləmək olar.

“Aydakı qadın” romanı Tanpınarın tamamlaya bilmədiyi romanlardandır. İndiki zaman sıxıntı və keçmişlə indiki zaman arasındakı ziddiyyətdən qaçmağı, keçmiş isə uşaqlığı, sevgini və istəyi təmsil edir. Şüuraltı, xeyallar, xatırlama və uşaqlıq geniş şəkildə əhatə olunur. Həyatdan ümidini kəsən insan uşaqlığını itirilmiş cənnət kimi

xatırlayır. Tanpınarın qəhrəmanlarının uşaqlığını itirilmiş cənnət kimi xatırlayır. Sosial düzəndə özünə yer tapa bilməyən fərd, qarşılaşdığı mənasızlıq hissinin öhdəsindən gəlmək üçün keçmişin xoşbəxt günlərində dəyərlərin izlərində mənə axtarır.

Tanpınarın roman və hekayələrindəki personajlar ümumiyyətlə xəyalpərəst, illüziyalara qapılan, qavrayışı öz dar mühitində məhdud olan, depressiya içində yaşayan fərdlər kimi təsvir edilir. O, həyatın və insan taleyinin absurdluğuna və insanların eyni qayaya dırmaşmağa məhkum edilməsinə yönəlib. Tanpınar insanları ya həqiqətlə üz-üzə, ya həqiqətin altında əzilmiş, ya da çaxnaşma və dəhşət içində, qaçmaq cəhdində, amma həqiqətdən uzaq, öz xəyal dünyasının aldanmalarında təsvir edirdi. Əsərlərindəki qəhrəmanlarla maddi həyat və gündəlik həyat münasibətləri çərçivəsində məşğul olmaqdan, onların öz yuxularında yaratdıqları aləmlərdəki personajlardan bəhs edir. Bu personajlar məntiqi əlaqələrdən uzaqdır, günah vəsvəşələrinə qapılır, içində olduqları dünyadan qaçmaq, fərqli bir zamanda yaşamaq, adi insanların yaşadığı dünyadan çıxmaq istəyirlər.

Onun hekayələrindəki personajlar digər tərəfdən keçmişə həsrət qalan, narahat adi insandan fəvqəladə olan, zamansız xəyal həyatında olan insanı təsvir edir. Narahat və xaotik cəmiyyətdə ilişib qalan xəstə həssaslığı olan intellektual personajlar nümayiş etdirilir. Müəllif əsərlərində öz daxili aləmini əks etdirmiş, özünü çaşqın vaxt hesablamaları və canlı xəyallar vəziyyətində təsvir etməklə yanaşı, ətrafı və zamanı ilə əlaqə qura bilməyən insanlardan bəhs etmişdir. Kamyu, Sartr və Kafka qərb insanının böhranı ilə məşğul olarkən, Tanpınar Qərbi təqlid etmədən, çöküş, quruluş və mədəni dəyişikliyin sarsıntılarını bizim spesifik şərtlərimiz çərçivəsində yaşayan fərddən bəhs edir [2, 154]. Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Ə.H. Tanpınarın yaratdığı obrazlar Şərq və Qərb, köhnə ilə yeni, keçmiş ilə gələcək arasında mübarizədə idi. Onun bəzi qəhrəmanları bu mübarizədən qalib çıxmış bəziləri isə onun qurbanına çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adler.A. Individual Psychological Theory and Fundamental Principles. Electronic Cumhuriyet Journal of Communication, 5(1):40-47, 2023
2. Abdullah.U. İnci H. Bir gül karanlıklarda. Tanpınar üzerine yazılar. İstanbul, 2008
3. Celal Y. Viktor E.Franklin Yaşam Felsefesi ve Anlam. Temaşa Felsefe Dergisi:55-67, 2022. <https://doi.org/10.55256/temasa.1159089>
4. Demir.A.O. Kutup noktası Ahmet Hamdi Tanpınar üzerine eleştirel deneme. İstanbul, Yapı kredi yayınları, 2001
5. Tanpınar. Ə.H. Hüzur. Bakı.Qanun nəşriyyatı, 2013
6. Tanpınar. A.H. Sahnenin Dışındakiler. İstanbul. Dergah, 2022
7. Tanpınar. A.H. Suatın Mektubu. İstanbul. Dergah, 2022

Açar sözlər: Həyat, yaşamaq, gələcək, keçmiş, ölüm, zaman, şərq, qərb, böhran

Keywords: Life, survival, future, past, death, time, east, west, crisis

Ключевые слова: Жизнь, выживание, будущее, прошлое, смерть, время, восток, запад, кризис

The moral crisis of images in the works of Ahmet Hamdi Tanpınar

Summary

A.H.Tanpınar states that people can be saved from this loneliness and the tragedy of fate only by integrating into society. Individuals in Tanpınar's works find a way to achieve happiness and make their lives meaningful by integrating into society. The salvation of an individual in the process of fragmentation is the reconstruction of their values and the reworking of existing values. Unable to adapt to the present, Mumtaz, who took refuge in the past, after a while becomes a character who protects the legacy of the past, is historically conscious, aware of the past, and looks to the future.

Нравственный кризис образов в творчестве Ахмета Хамди Танпынара

Резюме

А.Х.Танпынар утверждает, что люди могут спастись от этого одиночества и трагедии судьбы, только интегрируясь в общество. В произведениях Танпынара люди находят способ достичь счастья и сделать свою жизнь значимой, интегрируясь в общество. Спасение человека в этом процессе. фрагментации – это реконструкция своих ценностей и переработка существующих ценностей. Не сумев приспособиться к настоящему, Мумтаз, укрывшаяся в прошлом, через некоторое время становится персонажем, защищающим наследие прошлого, исторически сознательным, осознающим прошлое и смотрящим в будущее.

RƏYÇİ: T. Cəfərli

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ DİNİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Giriş. Klassik Azərbaycan şeirində xüsusi mərhələ təşkil edən, “ənənəvi poeziyanı yeni üsluba gətirən” Seyid Əzim Şirvani uzun zaman Azərbaycan oxucusuna az qala qatı ateist, dinə nifrət edən şəxs, antiislam əqidəsində olan şair kimi təqdim edilmişdir. Bu məsələdə əsasən onun satirik şeirləri, mənzumələri, ayrı-ayrı dindarlar haqqında yazdığı həcrlər, təziyanələr nümunə göstərilmiş, mətnəndən çıxarılmış beytlər və misralar təsdiqedicisi kimi ortaya gətirilmişdir. Şairin “Hacı və molla əhvalatı”, “Köpəyə ehsan”, “Qarınqulu abid”, “Dəli şeytan”, “Qazi saqqalını yandırır”, “Bəlx qazisi və xarrat” və s. kimi əsərlərində tənqid hədəfi olan “din xadimləri” islamla, Azərbaycan xalqının mənəvi həyatında xüsusi dəyər qazanmış dini doktrina ilə bərabərləşdirilmiş, dini əlində vasitə edən şəxslərin tamahkarlığı, acgözlüyü, riyakarlığı, yaltaqlığı bütünlüklə islama şamil edilmişdir. Seyid Əzimin dinə münasibətini müəyyənəşdirmək bizdən dinlə, konkret “din xadimləri” arasındakı sərhədi müəyyənəşdirməyi tələb edir. Əvvəla onu qeyd edək ki, Seyid Əzim Şirvani dövrün ziyalılarından, xüsusilə də, “M.F.Axundovun maarifçilik və islahatçılıq ideyalarının və fikirlərinin alovlu davamçısı” və müdafiəçisi olsa da, dinə münasibətdə ondan fərqli mövqedə dayanmışdır [7]. M.F.Axundov bütövlükdə islama münasibətdə prinsipial ateist kimi çıxış etmiş, dinin heç bir postulatını qəbul etməmiş, onu “puç və əfsanə” saymış və ona qarşı mübarizə aparmışdır. Seyid Əzim Şirvani isə əksinə, islama ehtiramla yanaşır, tövhidə inanır, peyğəmbərləri vəsf edir, dinin vacib əməllərini yerinə yetirir, məsciddə ibadət edir, poeziyasının bədii elementlərinin böyük əksəriyyətini dindən götürür, mərsiyə və növhələr yazmaqla islama xidmət etdiyini düşünür və s. Onun dinə qarşı “düşmənçiliyi” isə konkret şəxslərdən keçir; islam libası geyinmiş fırıldaqçılar, dini alver predmetinə çevirən, “köpəyi özlərindən biri hesab edən” və adını ruhani qoyan şəxslər onun hədəfindədir.

Əsas hissə. Ümumiyyətlə, onun satirik şeirlərini, mənzum hekayələrini, həcrlərini, epistolyar yazışmalarını və s. bir kənara qoysaq, yerdə qalan bütün əsərlərində dinin başlıca xətt olduğunu, Allaha, onun peyğəmbərinə, dinin böyük şəxsiyyətlərinə şairin dərin məhəbbət bəslənildiyini görəcəyik. Onu da qeyd etməliyik ki, Seyid Əzim yaradıcılıq aləminə lirik şair kimi gəlmişdir. O, ədəbi fəaliyyətinin sonrakı mərhələlərində müxtəlif janrlara və rəngarəng mövzulara müraciət etsə də, lirika onun həmişə məşğul olduğu sahə olaraq qalmışdır. O, klassik şeirin qəzəl, qəsidə, qitə, müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, tərkibənd, rübai formalarında zəngin poetik irs yaratmışdır [1, s. 176].

Şairin lirik şeirlərində tərənnüm və vəsf etdiyi eşqin alt qatında bir sufi eşqi boylanır. Zaman-zaman Seyid Əzim yaradıcılığını tədqiq edənlərin böyük əksəriyyəti bu qatı görməzlikdən gəlmiş, onun əsərlərindəki eşq məsələsinə birtərəfli yanaşırlar orada real, həyatı məhəbbət axtarılıb, “ətə, qana susamış” bir aşiqin eşqindən danışılmışdır. Halbuki şair özü də poeziyasındakı bu eşqi “həqiqi” və “məcazi” adı ilə iki yerə bölmüş, “İnsanın xilqəti, həqiqi və məcazi eşq haqqında” adlı tərkibənddə onların dini-fəlsəfi mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri barədə ətraflı danışmışdır [4, s. 699].

Seyid Əzimin real eşq şeirlərinin bir çoxunun konkret ünvanı, məşuqənin adı var, şair bəzi hallarda hətta sevdidi obyektin yaşadığı, şəhər, küçə, ev barədə də məlumat verir. Bu qəhrəmanlar xəyali obrazlar deyil, şairin müasirləridir. Şair bir qəzəlində yazır:

Saradır adın, ikki saçın ənbəri-sara,
Saçın kimi aləmdə sənin mişki-tər olmaz [4, s. 150].

Yaxud,
Cümleyi-rövzeyi-rizvanda tanılmaz belə gül,
Gülü xoşrayhədir, çünki bu Qazyan gülüdür.
Bu güli-xilqəti-xaliqudə lətafət çoxdur,
Sanma kim, bu güli-xoşrayihə Salyan gülüdür [4, s. 166].

Şair tərənnüm etdiyi obyektə həyatdan ayırmır, öz üslubuna xas olaraq onu dini epitetlərlə tərənnüm etməklə bərabər, həm də Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri içərisində vəsf edir, onu doğma Qazyanın bahar çiçəyinə bənzədir. Lakin irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, Seyid Əzimin lirikasının böyük hissəsini onun sufiyanə şeirlər, Ustad Füzulinin məhvəri çərçivəsində yaranan platonik eşq nəğmələri təşkil edir. Bu eşq yeri, göyü, kainatı, məxluqatı yaratmış, əzəli və əbədi olan, heç kəsə möhtac olmayan Allaha yönəlmişdir, hər şey-təbiət, kainat-onun hikmətinin məhsuludur. Kim bu eşqə vəqif olursa, həqiqəti tapır.

O, dəfələrlə bu eşqin “Məkkədə Məhəmmədi ərşasına edən, Tur ağacından nida verən, gədanı sultana çevirən” bir eşq olduğunu vurğulayıb və bu eşqə mübtəla olanları bəxtəvər adlandırır:

Xah Musa damənin tut, xah İsa, ey fəta,
Tərk qıl fironi-nəfsi, eşqə eylə iqtida.
Eşqdır ol qüvveyi-cazib ki, xaki Məkkədən,
Etdi cismi-ünsüriyyə-Əhmədi ərşasına.
Eşqdır kim ki, edər vadiyyə-eyməndən xüruş,
Eşqdır kim ki, dirəxti-Turdən eylər nida.
Ol gədayi-eşq, sultanlıq muradındır əgər

Kim diyari-eşqdə afaqə sultandır gədə [4, s. 40].

Göründüyü kimi, şair “nəfsə arxa çevirib, eşqə iqtida edildiyi” halda, insanın Allaha yaxınlaşdığını, “sultanlıq muradı olan şəxsin diyari-eşqdə” arzusuna yetə biləcəyini xüsusi vurğulayır, bunun üçün ən asan yol canı tərک etməkdir, amma bu tərکi-vücut, yəni ölüm deyil.

Kuyi-cananə yetişməksə müradın, Seyid,
Tərکi-can eyləmək ol mənzin asan yoludur.

Şairin islami dəyərlərə münasibətinə gəlincə isə, bu dəyərlər bədii-estetik planda onun şeirlərinin həm alt qatını, həm də bütövlükdə estetikasını yaradır. Seyid Əzim Şirvaninin şeirlərini diqqətlə təhlil etdikdə görürük ki, onun istər lirik, istər ictimai-siyasi, istərsə də mənzum hekayələrinin əsas bədii ifadə vasitələri dini fiqurlar, istilahlər və obrazlardır: dini şəxsiyyətlər, dini məkanlar, dini dəyərlər şairin təşbehlərinin, metaforalarının, bədii obrazlarının əsasında dayanır. Şair müstəzadlarının birini belə yekunlaşdırır:

Ey gül, sən özün Kəbəyi-ərbabi-səfasan
Həm nuri-xudasan.
Xali siyahındır Həcərül-əsvətə həmta
Ey mayeyi-sevda [4, s. 724].

Şair məşuqəsini səfa insanların Kəbəsinə, onun xalını isə “həcərül-əsvata” (“qara daşa”) bənzədir. Şeiri real eşq prizmasından da, məcazi eşq müstəvisində də təhlil etmək mümkündür. Lakin bir çox elementlər şairin peyğəmbəri nəzərdə tutduğunu söyləməyə imkan verir. “Üzün əhli-nəzər üçün Kəbə olması”, “ayağın yasəmən yarpağı tək rıqaba (üzəngiyə) qoyulması” şeirin alt qatının daha dərin olduğunu göstərir. Şairin demək olar ki, əksər lirik şeirlərində bədii obrazların təşbihi, metaforası dindir. Məsələn, şair qəzəllərinin birində deyir:

Həcər ol xal, üzün Kəbə, qarə örtüğü zülfün,
Qoyub səni, niyə hüccaclər Hicazə gedərlər?
... Xalın oxşar Həcərə, Zəməmə çahi-zənəxin,
Yeri vardır desələr qibleyi-İslam sənə [3, s. 155].

Təşbehə baxaq, gözəlin üzündəki xal Kəbədəki qara daşa, gözəlin üzü Kəbə evinə, üzündəki örtük Kəbə örtüyünə bənzədilir və sonda şair oxucuya bədii sualla müraciət etməklə həccə gedənlərin belə gözəli qoyub, niyə Hicazə getdiklərinə təəccübünü bildirir. Təbii ki, insan sevdiyini, gözəl sandığını onun üçün müqəddəs saydığı ilə müqayisə edər, gözəl, daha gözəl üçün, yaxşı, daha yaxşı üçün miqyasdır. Digər tərəfdən, insan Allahın yaratdığı ən mükəmməl varlıqdır, Yer üzünün əşrafıdır, Allah insanı yaratması ilə qürur duymuşdur. Seyid Əzim Şirvani insanı müqəddəsləşdirir və eyni zamanda müqəddəs olanın gözəlliyindən heyrətə gəlir. Şair başqa bir qəzəlinə deyir: Sureyi-Vəlleyl zülfündür, yüzün Vəşşəmsdir, Qəm degil aləmdə bundan qeyri-Quran olmasa [4, s. 48].

Bu beyt haqqında vaxtilə professor Xeyrulla Məmmədov yazırdı: “Onun (Seyid Əzim Şirvaninin) nəzərində ən yaxşı ibadət gözələ və gözəlliyə səcdə etməkdən ibarətdir. O, gözələ məxsus nişanələri dini atributlara qarşı qoyur” [1, s. 180]. Bizcə, şair gözəli dini atributlara qarşı qoymur, əksinə, onlar bir-birini tamamlayır, dini atribut gözəlliyin epiteti kimi insanın ilahi simasını formalaşdırır. Sonradan Seyid Əzim Şirvani daha irəli gedərək insan gözəlliyini Quranın ayrı-ayrı surələri üçün epitetə çevirir və onu vəsf edir: gözəlin zülfü “Vəlleyl” (zülmət gecə) surəsi, üzü “Vəşşəms”dir (günəş). Beytin ikinci misrasını şairin Qurana münasibəti kimi yozaraq onu əqidəsizlikdə günahlandırانların əksinə olaraq, həmin misrada insana hürufi yanaşmasını biz daha çox hiss edirik. İnsanın sifətində ilahi cizgilərin təcəllası “ənəlhəqq”ə gətirib çıxarmışsa, deməli, həmin sifətdə Qurana da görmək olar. Seyid Əzim məhz bu mənada insan sifətini Quran hesab edir və “qeyri-Qurana” ehtiyac qalmadığını bildirir.

Yeri gəlmişkən, Seyid Əzim Şirvaninin başqa bir qəzəlinə “Vəlleyl”, “Vəşşəms” kimi surələrin adları peyğəmbərlə bağlı işlənir, həmin epitetlər vasitəsilə peyğəmbərin obrazı yaradılır. Doğrudur, haqqında danışılan qəzəlin heç bir yerində Allahın son nəbisinin adı çəkilmir, lakin ona aid sifətlər metaforalar vasitəsilə konkretləşir, söhbətin kimdən getdiyini oxucu başa düşür. Həmin qəzəldə deyilir: “Onun saçının tükü “Vəlleyl”i (yəni gecəni) gətirir, onun “Vəşşəms” (günəş) üzü zərrələri yaradıb, o, insanların mürşidi, Allahı seyr edəndir, Cəbrayıl əsra gecəsi onun yol yoldaşı ola bilmədi, ey mah, gündüz heç vaxt gecə olmur, lakin onun saçı gündüzü “yelda” gecəsi etdi. Sən cövhərsən, ərəz aləmdir, sən əslsən, adəm tufeyldir, sən sonun və başlanğıcın səbəbisən, sən səbəbin səbəbisən, sən yaranışın bəsisən, sən iradənin gözüsen, sən aləmə mövlasan...” Bu sətirlərdən biz kimdən söhbət getdiyini yəqinləşdiririk, şair hətta özündə onu vəsf etmək cəsarəti görmür, sadəcə səmimiyyətini izhar etdiyini düşünür.

Ey tari-səri zülfün “vəlleyli iza yəğşa”,
Vəşşəms yüzün vəsfın zərratə qılıb inşa.
Ey mürşidi-nasuti, vey sayiri-lahuti
Kim olmadı həmseyrin Cibril səbi-əsra.
Gün olsa gecə olmaz, ey mah nədir vəchi,
Yəldayi-səri-zülfün gün üzə olub peyda.
Sən cövhər, ərəz aləm, sən əsl, tufeyl adəm,
Həm illəti gəisən, həm illətsən məbda.
Seyyid nəçidir etsin övsaf səni, ey səh,
İzhari xülusiyyət eylər sənə ol şeyda [4, s. 39].

“Seyid Əzimin İslam dininə, İslam fəlsəfəsinə bağlılığı daha çox özünü Qurana, Məhəmməd Peyğəmbərə (s.), Həzrət Əliyə (ə), İmam Hüseynə və Əhli-beytə olan sevgisində büruzə vermişdir” [6]. Bu çoxşaxəli sevgi çoxsaylı epitet və təlimiylərlə ifadə olunmaqla bədii mətnin alt qatındakı humanist–bəşəri dəyərlərin formalaşmasına, insanın mənəvi kamilləşməsinə, əxlaqi-tərbiyəvi məsələlərin cəmiyyətdə möhkəmlənməsinə xidmət edir. Allah-təala insanların kamilləşməsi üçün nümunə olaraq Əhmədi Mürsəli, onu yaratmaq üçün isə külli aləmi yaratmışdır. Əgər mənzuri-çəşmin olmasaydı, Əhmədi mürsəl, Bu abü tab ilə olmazdı, ərzi asiman peyda [4, s. 48].

Seyid Əzim əhli-beytə qarşı münasibətində də həssasdır, o, Həzrəti Əlini islamda xüsusi bir yol kimi qəbul edir, dünyaya onun fəlsəfəsindən baxmağa çalışır, onun kimi dünyanı müvəqqəti ev sanır və bu “miskin ev”dən daim şikayət edir. Şair Həzrəti Əlinin peyğəmbərlə bir zatdan olduğunu da diqqətə çatdırır.

Zati-Məhəmməd zati Əlidir,
İki bədəndə bir bil o canı.
Əlidir caili-ərzü səmavat,
Əli xəllaqi-yeksər məsəvadır.
O əldən tinəti-Adəm müxəmmər,
O yüzdən mahi-gərdün bizi yadır.
Əlidəndir vücudi-küll mövcud,
Əli bənnə, Əli dəhrə binadır [5, s. 83-84].

Bütün bunlardan sonra sual doğur, bəs Seyid Əzim Şirvani nəyə görə uzun müddət dinsiz, az qala ateist kimi təqdim edilmiş və cəzalanmışdır. Təbii ki, bu məsələdə ilk olaraq, onun həcv etdiyi şəxslər xüsusi rol oynamışlar. İkincisi, cahil sünni mühitində Seyid Əzimin şiə mövqeyi, mərsiyə və növhələri əsrdaşlarını narahat etmiş və ona qarşı qəzəb və nifrətə səbəb olmuşdur. Ən nəhayət, sovet ideoloji maşınına ateist şair lazım idi. Ona görə onun satiralarını və mənzum hekayələrini əsas götürərək şairi ittiham etmişlər. Halbuki Seyid Əzim özü islamdan, din adından sui-istifadə edənləri qamçılayır, onların əsl simasını xalqa göstərməyə çalışdı. Hətta bəzən Seyid Əzim din pərdəsi altında məqsədli şəkildə islama qarşı təbliğat aparana o qədər qəzəblənir ki, obrazlı deyimləri, bədii ifadə vasitələrini bir kənara qoyaraq onları birbaşa hədəfə alır, onların iç üzünü açmaqdan ötrü ən sərt ifadələr işlətməkdən belə çəkinmir. Onun Kərbəla faciəsini törədənlərə qarşı süngüdən də iti olan qələmindən süzülən şeirləri bu mənada ən qiymətli satira nümunəsi sayıla bilər. “Quba təziyədarları və xeyməni qarət edənlərə” adlı şeirinin ən aktual cəhəti onun tarixi hadisəni nəzmə çəkməklə kifayətlənməyərək, həm də müasir dövrün problemlərini özündə ehtiva etməsindədir. Kərbəla faciəsini törədənlər, günahsız insanları qətlə yetirənlər, xeymələri qarət edənlər, ümumiyyətlə, islama bidət gətirənlər Allahın divanına çəkilməmiş və cəzalarını almış şəxslərdir. Şair də onları lənətləyir:

Ey badis edən dəhərdə bədət, köpək oğlu,
Etdiz nə səbəb xeyməni qarət, köpək oğlu.
Yoxsa əlivüz çıxmış idi Kərbübəladan
Düşdü ələ dövrəndə bu fürsət, köpək oğlu.
Qarət elədin xeyməgahi-ali rəsulu,
Gör olmuşuz axır nəyə nisbət, köpək oğlu [5, s. 31].

Seyid Əzimi dinə qarşı olmaqda ittiham edənlərə, fikrimizcə, onun bircə bu şeiri tutarlı cavab sayıla bilər. Amma şair bu şeirdə fikrini heç də tarixi hadisəni sadəcə xatırlamaqla yekunlaşdırmır, o, Aşurə günlərində müsəlmanların “baş yarmalarını”, “ox atmalarını”, “kəfən geyinib küçələrə çıxmalarını”, “başqa millətləri özlərinə güldürmələrini” cahillik sayır, bunu mərifətlə etməyi, islam qaydalarına uyğun şəkildə həyata keçirməyi vacib bilir. O, dövrünün dəyişdiyini, minillik adətlə Aşurə qeyd eləməyin vaxtının çoxdan keçdiyini bildirir.

Amma ki, bu iş mərifət ilə ola xoşdur,
Biganə bizə etməyə töhmət, köpək oğlu.
Gözlər açılib, iş dəyişib, haldır özgə,
Ancaq bizi tutmuş bu cəhalət, köpək oğlu [5, s. 32].

Seyid Əzim Şirvaninin şeirlərində bədii-estetik dəyərlər təkcə islam elementləri və atributları ilə formalaşmış, burada biz xristianlığın, iudaizmin, hətta zərdüştiliyin, hinduizmin elementlərinə də tez-tez rast gəlirik. Təktanlı dinlər, məzhəblər arasında fərq olsa da, tanrının bir olduğunu, peyğəmbərlərin bir-birini tamamladığını, missiyalarının insanlar içində insanlıq oyatmaqdan ibarət olduğunu qəbul edir və hər birinə ehtiram göstərir.

Xah boq, xah tanrı, xah xuda,
Birdi mənada, ey düri-yekta.
Yaxud,
Var bizim dörd kitabımız, ari,
Hər biri bir lisan ilə cari.
Biri Tövrat idi giranmayə,
Gəldi ibri dilində Musayə.
Biri İncil idi, birisi Zəbur,
Hər biri bir lisan ilə məşhur.
Çün Məhəmməd ərəbdən etdi zühur,

Öz lisanında qıldı həq məmur.
Türkdən göndərəydi gər anı
Türki dilində olurdu Quranı [5, s. 129].

Seyid Əzimin şeirlərində təktanlı olmayan dinlərə də hörmət və ehtiram göstərilir. Bu sırada biz Zərdüştiliyi, Buddizmi, Hinduizmi və s. göstərə bilərik. Onun şeirlərində “piri-muğan” (Biz çakəri-ol piri-muğan ki, şərəfdən, Xaki-qədimi dideyi-xurşidə ziyaddır, “müğbeçə” (“Gər verəydi mənə ol müğbeçə bir cam fūqa”, “afitaba səcdə” (“Necə ki, səcdə edər hindu afitab görüb” (4, s. 76), “hindubeçə” (Bu o hindubeçədir məktəbə Quran aparır (4, s. 210), “meyxanə” (Hanı ol guşeyi-meyxanədə şad olduğum günlər), “meykədə” (Səndü mənə piri-meykədə cami-səbuh, “Zənd”, “Pazənd” (Get Zənd ilə Pazənd oxu, Qurandan, “atəşkədə” (Oldu atəşgədəyi-qüssə dili suzanım) kimi zərdüştiliyə, hinduizmə məxsus ifadələrə və istilahlara geniş yer verilmişdir. Hətta büt-pərəstliyə aid fiqurların da adı çəkilir: Lat və Üzza (Yədi-qüdrətlə edib Lat ilə Üzzanı şikəst. Keçibən eşqi –məcazini həqiqət tapdım). Bu Seyid Əzimin öz dövrünü nə qədər qabaqladığını, hətta XX əsrin 60-cı illərində dövlət siyasətinə çevriləcək multikulturalizm və tolerantlığı XIX əsrdə təbliğ etməyə başladığını göstərir. Şair özü şiə tərqiyyətinə məxsus olsa da, sünniliyə də böyük ehtiram göstərmişdir.

Doğrudur, vaxtilə Şam, Nəcəf kimi şəhərlərdə təhsil almış, Məkkədə həcc ziyarətində olmuş Seyid Əzim Şirvani islam aləminin geri qaldığını, acınacaqlı vəziyyətdə yaşadığını da görür, bunun səbəbərini araşdıraraq nəticə çıxarmağa çalışırdı. Şair bunun səbəbini islam aləminin bir-birinə qarşı antoqonist mövqedə olan məzhəblərə, tərqiyyətlərə, cərəyanlara bölünməsinə görür və oğlu Mircəfərə müraciətlə yazdığı, əslində isə bütün gəncliyə ünvanladığı “Oğluma nəsihət” şeirində açıqlayırdı:

Şiəməz sünniyə edər töhmət,
Sünnimiz şiədən edər qeybət,
Bizi puç etdi şiə sünni sözü,
Əhli-islamın oldu kor gözü.

Bu misralar yüksək dəyər kimi Əhmədi-Müslər tərəfindən müsəlmanlara göndərilmiş dinimizdəki çatlara görə şairin necə həyəcan keçirdiyini bir daha təsdiq edir, o, müsəlman aləmini inkişaf etmiş Avropa kimi görmək istəyirdi.

Nəticə. Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, şairi qəzəbləndirən, əsəblərini tarıma çəkən din deyil, dindən sui-istifadə edərək xalqın tərəqqisinə, mənəvi-mədəni inkişafına mane olan hərnləşmiş ruhanilər, şeyxülislam, kələkbaz seyidlər və din xadimləridir. Seyid Əzim Şirvani Allahın təkliyinə, kainatı yaratdığına, dünyamızda olan hər bir şeyin Allah tərəfindən yaradıldığını alqışlayır. Şairin fikrincə istər təbiət, istərsə də kainat bir gün məhvə uğrayacaq, yalnız Allah əbədi və sonsuzdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: CBS, 2006, 212 s.
2. Məmmədov X. Köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi // Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 400 s.
3. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı: Azərşair, 1950, 384 s.
4. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı: AMEA, 1967, 739 s.
5. Şirvani Seyid Əzim. Seçilmiş əsərləri, II c., Bakı: AMEA, 1969, 400 s.
6. <http://www.anl.az/down/meqale/turkustan/2018>
7. <https://faikalekperov.wordpress.com/2021/yanin-birinci-sairi/>

Açar sözlər: Seyid Əzim Şirvani, fəlsəfi baxış, din, satira, mənzum hekayə, həcv

Keywords: Sayyid Azim Shirvani, philosophical view, religion, satire, verse story, hajw

Ключевое слово: Сеид Азим Ширвани, философский взгляд, религия, сатира, притча, хадж

Xülasə

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində misilsiz xidmətləri olan şairlər sırasındadır. Şair ömrünün böyük bir qismini Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına həsr etmiş, dahiyənə poeziya nümunələrini ərsəyə gətirmişdir. Seyid Əzim Şirvani ədəbiyyatımızda hər zaman elmilik, təlim-tərbiyə, əxlaqi dəyərlər, əqidə, mərdlik, dürüstlük və dözümlülük nümunəsi olmuşdur. Şirvani yaradıcılığı bizi doğru yola istiqamətləndirmiş, vətənimizi, dinimizi, dilimizi qorumağı, bu fani dünyada halallıqla ömür sürməyin vacibliyini bəyan etmişdir. Şair ilə oxucularını uzun əsrlərə söykənən zaman kəsiyi ayrı salsada onun dini-fəlsəfi görüşləri hər zaman oxucu kütləsini rıqqətə gətirmiş, onların mənəvi dünyasına işıq saçmışdır. Seyid Əzim Şirvani dünyasında hər şey çox rəngarəng, saf və pakdır, haqsızlığa yer yoxdur. Biz bu dərinlikləri duya bilsək, həm özümüz, həmçinin cəmiyyətimiz üçün çox şeylər əldə etmiş olarıq. Şirvaninin zəngin ədəbi-bədii irsi, dini-fəlsəfi baxışları təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bir çox Yaxın Şərq ölkələrində mədəniyyətin, milli ədəbiyyatın, poeziyanın, fəlsəfi və estetik düşüncənin yaranmasında və inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF SEYID AZIM SHIRVANI

Summary

The great Azerbaijani poet and thinker Seyid Azim Shirvani is among the poets who have outstanding merits in the history of Azerbaijani literature. The poet devoted a large part of his life to the development of Azerbaijani literature and created examples of genius poetry. Seyid Azim Shirvani has always been an example of science, education, moral values, convictions, courage, honesty and tolerance in our literature. Shirvani's creativity guided us to the right path, declared the importance of protecting our homeland, religion, language and living a life in this

mortal world. Although the time span between the poet and his readers was based on long centuries, his religious and philosophical views have always touched the reading public and shed light on their spiritual world. In the world of Seyid Azim Shirvani, everything is very colorful and pure, there is no place for injustice. If we can feel these depths, we will achieve a lot both for ourselves and for our society. Shirvani's rich literary and artistic heritage, religious and philosophical views played a special role in the creation and development of culture, national literature, poetry, philosophical and aesthetic thought not only in Azerbaijani literature, but also in many countries of the Middle East.

РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ СЕЙДА АЗИМА ШИРВАНИ

Резюме

Гениальный азербайджанский поэт и мыслитель Сейид Азим Ширвани входит в число поэтов, имеющих беспрецедентные заслуги в истории азербайджанской литературы. Большую часть своей жизни поэт посвятил развитию азербайджанской литературы, создал гениальные образцы поэзии. Сейд Азим Ширвани в нашей литературе всегда был примером воспитания, нравственных ценностей, убеждений, мужества, честности и терпимости. Творчество Ширвани направило нас на правильный путь, заявило о важности сохранения нашей Родины, религии, языка, честной жизни в этом смертном мире. Его религиозно-философские взгляды всегда привлекали внимание читателей, проливали свет на их духовный мир. В мире Сейида Азима Ширвани все очень красочно и чисто, нет места несправедливости. Если бы мы могли слышать эти глубины, мы бы многого достигли как для себя, так и для нашего общества. Богатое литературно-художественное наследие, религиозно-философские взгляды Ширвани сыграли особую роль в становлении и развитии культуры, национальной литературы, поэзии, философской и эстетической мысли не только в азербайджанской литературе, но и во многих странах Ближнего Востока.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Kərimulla Zəbullə oğlu Məmmədzadə

Y.SƏMƏDOĞLUNUN “QƏTL GÜNÜ” ROMANINDA KİMLİK VƏ TARİXİ YADDAŞ (80-cı illər Azərbaycan romanı müstəvisində)

Kimlik və tarixi yaddaş məsələləri milli kimliyin və deməli, milli ədəbiyyatın formalaşmasını şərtləndirən əsas amillərdəndir. Onlar biri-biri ilə bağlı anlayışlardır və kimliyin qorunmasında, insanın öz müqəddəratını təyin etməsində əsas rol oynayır. Kimliyin formalaşması tarixi yaddaş və keçmişlə bu günün qarşılıqlı əlaqəsində özünü göstərir.

Keçmişin obrazı indiki zamanda tamhüquqlu subyekt kimi mövcudluğunu heç bir zaman gizlətmir. Belə olan halda tarixi yaddaşı insan varlığına mənə verən məkan kimi qeyd edə bilərik. Söhbət tarix dərslərdən və onun gətirdiyi gerçəklikdən gedir. Amma o da qeyd edilməlidir ki, tarixin müəyyən reallıqları bir qayda olaraq ağrılı xarakter daşıyır və travmatik yaddaşla bu günə münəcər olur. Bu zaman keçmişə münasibətdə indiki zamanın “günahları” ortaya çıxır. Günah hissinin aradan qaldırılması tarixi gerçəkliyin bərpası kimi başa düşülməlidir. Görünür elə bu səbəbdən kollektiv kimliyi formalaşdıran tarixi yaddaş tarixin faciəli və dramatik hadisələrinə xüsusi formada reaksiya verir.

Keçən əsrin 80-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı dəyişikliklər geniş yer alır, bu dövrün ədəbiyyatında milli-mənəvi dəyərlər önə çıxırdı. Ədəbiyyatda milli məfkurə, tarixi yaddaş və milli kimlik problemləri bədii nəsrin əhatə dairəsinə düşürdü. Bu baxımdan Azərbaycan romanı ədəbi tənqid tərəfindən keyfiyyət baxımından dünya ədəbiyyatı müstəvisinə çıxma biləcək yeni nəsr nümunəsi kimi dəyərləndirilir [(Bax: 8; 1; 11; 2; 9; 7)]. Dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli dərəcədə aktual olan mifik və tarixi yaddaş, milli kimlik mövzuları Azərbaycan ədəbiyyatında da öz əksini tapır. Azərbaycan nəsrinə yeni nəfəs gətirən Yusif Səmədoğlu yaradıcılığı Cavanşir Yusiflinin də qeyd etdiyi kimi “bizim nəsrimiz üçün önəmli sayılır” [12].

Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” (1987) romanını Günel Əhmədova “Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında tarixi, mədəni yaddaş qatları” [3], Səbinə Əliyeva “1960-80-cı illər Azərbaycan və Amerika nəsrində mifoloji motivlər (Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” və C.Apdaykın “Kentavr” romanları əsasında) [6], Lətifə Əliyeva “Yusif Səmədoğlunun yaradıcılığı” [4], Leyla Əliyeva “Yusif Səmədoğlunun nəsrində yaddaşın bədii-estetik funksiyası” [5] adlı tədqiqatlarında mifoloji yaddaş məsələləri bu və ya digər dərəcədə tədqiqata cəlb olunsada da “Qətl günü” romanında tarixi yaddaş mövzusu kimlik problemi ilə öyrənilməmişdir. Yuxarıda qeyd edilən tədqiqat işlərinin elmi əhəmiyyətini inkar etmədən onu da vurğulamaq istərdik ki, tarixi yaddaş və onun miflə əlaqəsi məsələsi mahiyyəti etibarilə diskussiya predmeti kimi daima yeni yanaşmaları önə çıxarır. Bu həmçinin onunla bağlıdır ki, mif mədəni yaddaşın bir hissəsidir və mədəni yaddaşın universallığı kimi özündə mifoloji yaddaş – həm kollektiv, həm də şəxsi xatirələrə əsaslanır. Düşünürük ki, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanı bu baxımdan maraq doğurur. Tarixi yaddaş və kimlik mövzusu əsərin ana xəttini təşkil edir və bütün əsər boyu Sədi Əfəndinin, Xəstənin və müəllifin mətnində özünü göstərir. Sədi Əfəndi qətl günü haqqında əsər yazır, Xəstə Sədi Əfəndi haqqında əsər yazır, müəllif “Qətl günü” romanını yazır. Hər üçü əsər tarixi yaddaş və fərdin milli kimliyinə, onun mahiyyətinə, varoluşuna söykənən mövzunu açır.

Yaxın və ya sənə ruhən doğma insanların xatirəsi itirilmiş milli kimliyinin bərpasının yeganə yoludur. Romandakı hadisələrin mərkəzini təşkil edən qəhrəmanlar əzab çəkən, yaşadığı dövrə və onun qanunlarına qarşı gedə bilməyən, amma öz daxili keyfiyyətlərini itirməyən insanı təəcəssüm edirlər. Onların döyüşü dövrə ilə deyil, öz taleyi, yaddaşı, kimliyi ilədir. Pyer Nor yazır ki, fərdi yaddaşın rolu “yaddaşın yeri”nin [14, s.18] sakrallaşması, tarixi yaddaş şahidlik etməsi və ilk növbədə milli kimlik böhranı ilə əlaqəlidir. P.Nora görə “tarixi yaddaş”ın yerinə “insan yaddaşı” modeli gəldikdə tarixin formalaşması məqamı baş verir [14, s.19].

Məlumdur ki, yaddaşkimlik anlayışının mühüm elementidir. Yaddaş insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına və öz müqəddəratının təyinatına yardım edir. Basqı və sıxıntı, güc və zor altında onun kimliyi böhrana məruz qalır və bir qayda olaraq belə hallarda şəxsiyyət ya fiziki, ya da mənən “yox” olur. Sədi Əfəndi qan içən hökmdarın təzyiqindən, Xəstə sovet dövrünün siyasətindən, onu idarə edən insanların “oyunlarından” baş açmır, xəstə düşür. Yan Assmana görə kimliyi yaddaşın elementləri, özün haqqında diaxronik biliklər formalaşdırır [16, s.110]. Qeyd etdiyimiz kimi əsərdə Sədi Əfəndi və Xəstə obrazı ilə yanaşı müəllifin də izlərini görmək olur. Məhz müəllif tarixi yaddaş və kimlik mövzusunu daha qabarıq şəkildə qaldırır: “Gəlirəm! Gəlirəm ki, haqq-hesab çəkəm, gəlirəm ki, görüm bu ikiayaqlı, dəmir libaslı, nizəli-qalxanlı, aylarla su üzü görməyən, kirdən-pasdan sifətləri mis rənginə çalan bu ikiayaqlı şeytanlar niyə belə qudurlublar? Gəlirəm ki, yuxusuz gözlərdəki kinin, hiddətin səbəbindən ağah olam, qaysaq bağlamış dodaqların arasından çıxan tüpürçəkli söyüşlərin mənasını anlayam, bu payız gününün sazağında çiyn-çiyinə verib dayanmış, çadırların həndəvərində oturmuş, yorğunluqdan su qaynatmağa da taqətləri qalmamış, əti-çiy-çiy yeyən, sonra qana bulaşmış dodaqlarının seliyini sifətlərinə yayan ikiayaqlı bəndələr bu bəlalı dünyadan nə istəyirlər!” [10, s.11-12]. Burada ədəbiyyatşünas alim Tahirə Məmmədinin də tam haqlı olaraq qeyd etdiyi fikri səsləndirmək yerinə düşər. O, yazır ki, “mətn müəllifin milli kimliyinin təyini”dir və “mətn bir çox təyinatları ilə bərabər, həm də müəllifin özünüifadəsidir. Müəllif fərd olmaqla yanaşı müəyyən bir milli kimliyin daşıyıcısıdır. O, məqsədli və ya qeyri-şüuri şəkildə öz milli kimliyini yaratdığı əsərə yansıdır” [8]. Beləliklə, görmək

⁵³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

olur ki, Y.Səmədoğlu Baba Kaha mifoloji obrazını canlandırmaqla mifologiyada qorunub saxlanılan yaddaş anlayışını kökə, əcdadların yaddaşına qayıtmaqla təcəssüm edir. Mifologiya xalqların unikallığını müəyyən edir, onun mentalitetinə, özünü təyin etməsinə təsir göstərir. Məlumdur ki, bu proses xalqın mənəvi-ruhani dünyasından, yaddaşından, onun miflərindən qaynaqlanır. Görünür elə bu səbəbdən S.Əliyeva yazır: “Qətl günü” istedadlı yazıçı Yusif Səmədoğlunun ağır yaddaşından doğulan əsərdir. Üslubların və zamanların, talelərin və tarixlərin kəsişdiyi bu çoxşaxəli, çoxplanlı roman XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bədi – fəlsəfi hadisədir, milli roman təfəkkürümüzün yüksək səviyyəsini əks etdirən mifik və tarixilik məcrasında yazılmış müasir psixoloji romandır” [6, s.16].

O da qeyd edilməlidir ki, mif tarixi yaddaşın bir hissəsidir. Xüsusən də mifin tale kimi dərk edilməsi ilə bağlıdır. Şelling belə hesab edirdi ki, “xalq mifologiyasını tarixdə tapmır, əksinə, mifologiya onun tarixini müəyyən edir, daha doğrusu, tarixi müəyyən etmir, elə onun taleyidir” [15, s.154]. Hər bir xalqın həmişə öz tarixi yaddaşına hopmuş, daim yeni kontekstdə təkrar önə çıxan “xalq-fərd” və “xalq-millət” anlayışına təsir edən öz mifologiyası var. Mif tarixi yaddaşın başqa adıdır, beləliklə, tarixi yaddaşın bir hissəsi olan mifləşmiş keçmişdir. Baba Kaha mifik obrazı da zaman-zaman ortaya çıxan, özünü hakimi-mütləq bilən, məcrasından çıxan insan oğlunu cəzalandırır. Təsadüfi deyil ki, Sədi Əfəndinin edamından sonra hökmdar da Baba Kahanın yolladığı cəzayı alır: “... dizdən yuxarı buz bağlamışdı... divarlardakı buz qatı da, dizdən yuxarı iki bədəni örtmüş sal buz da qırmızımtıl rəngə çalırdı və bu qırmızımtıl buz, bədən boyu, su kimi yuxarı axıb hülqumlarına çatanda, hökmdar daha heç bir şey görmədi” [10, s.169].

Baba Kaha mifoloji obrazı tarixi yaddaşın L.Əliyevanın da qeyd etdiyi kimi “müxtəlif mənşəli (dini, tarixi, ədəbi mədəni) arxetiplərlə təzahür etməsidir” [5, s.15]. Onu da qeyd edək ki, 60-80-ci illər Azərbaycan romanında “xatırlayan insan” obrazı bir çox yazıçıların yaradıcılığında yer alır. İ.Hüseynov, İ.Şıxlı, M.Süleymanlı, Ə.Əylisli və digərləri “xatırlayan insan” obrazıyla tarixi yaddaşı canlandırırdı. Milli kimlik diskursu bu əsərlərdə yaddaşın tarix üzərində hökmranlığı, şahid və ya yaddaş daşıyıcısı kimi önə çıxırdı.

“Qətl günü”də Sədi Əfəndi kimi hökmdar hüznündə olan şair də milli dəyərlərin, milli yaddaşın obrazına çevrilir, sovet dövründə yaşayan Xəstənin yuxularında yenidən canlanır: “Kimsə arxadan onu itələdi və nizəli-qalxanlı iki keşikçi qabağa keçdi, dili kəsildəndən sonra, ağır şairi haldan salandan sonra, o, dünyanın bütün iyi-qoxusundan məhrum olmuşdu... Şairin gözündən bir damla yaş yanağına yuvarlandı, bu damla ağ deyildi, bu damla qırmızı idi...”

Şairi edam yerinə qaldırdılar. O, gözlərini qıyıb əvvəl-əvvəl aşağıda, meydançanın ortasında taxtda əyləmiş hökmdarı gördü və şairin gözləri qaqqanaq çəkib güldü: xədim xanın çöhrəsi heyva sürüsündən də artıq qırıq idi. Sonra şair başını ağır-ağır endirib sərbazlara baxdı: sərbazlar təzək iyi verirdilər. Sağ tərəfdə dayanıb, qorxu içində şairin edamına tamaşa edən öz obalılarını – qocaları, qarıları, cavan oğlan uşaqlarını və nəhayət, ömrü boyu uca qamətlərini və ala gözlərini vəsf elədiyi gəlinləri, qızları görəndə gözündən bir damla da yaş axdı: bu damla yaş ağ deyildi, bu damla da qırmızı idi” [10, s.154]. Keçmiş yenidən dərk etmək, tarixi hadisələri yenidən dəyərləndirmək ilk növbədə kollektiv yaddaşla bağlı olan və travmatik xarakter daşıyan təsəvvürləri və obrazları yenidən qəbul etmək yüzilliklərin nəticələrini yekunlaşdırır, digər tərəfdən, bu cür tədqiqatların aktuallığını təsdiqləyir. Bu mənada deyə bilərik ki, keçmiş ilə insanın kimliyi arasında qarşılıqlı əlaqə təkcə bir-birindən asılı deyil, həm də dinamik şəkildə inkişaf edən strukturu müəyyən edir, xatirələrin qarşıdurmasını istiqamətləndirir. Bu baxımdan “Qətl günü” yaddaş ilə kimliyin qarşıdurması şəklində maraq kəsb edir. Şairin edam səhnəsindən oxuyuruq: “göz yaşları qurumuş bu gəlinlərin, bu qızların hər birinin bətnində indi neçə-neçə sərbaz toxumu var” [10, s.154]. Bu kontekstdə özündə mifoloji və simvolik hadisələri birləşdirən tarix deyil, həm də keçmişin mifoloji obrazına qədər uzanan xatirələr də əhəmiyyət kəsb edir. Onu yenidən dərk etmək, anlamaq və başa düşmək məqsədi daşıyır. Yalnız bu halda yaddaş mifoloji mövzunun həyata keçirilməsində xüsusi yer tutur, çünki yaddaş vasitəsilə tarix mifə çevrilir. Görünür elə bu səbəbdən Azərbaycan romanının tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas alim Yavuz Axundov “Qətl günü” ilə bağlı yazır ki, “əsərdə bəşərin tarixi faciələri, insanla zaman arasında anlaşılmazlıq və bundan doğan mənəvi kolliziya əks etdirilmişdir” [1, s.218].

Tarixi kollektiv yaddaş nəzəriyyəsinin banisi Moris Halbvaksə görə yaddaş kimliyin müəyyən edilməsində vacib rol oynayır. Alim qeyd edir ki, yaddaş həm sosial qruplardan, həm də fərdin bu qrupdakı mövqeyindən asılıdır. Sədi Əfəndi, Xəstə, Zülfüqar kişi, feldşer Mahmud özündə dövrün yaddaşını daşıdığı kimi, həm də özünün bu dövrdəki mövqeyi ilə öz kimliyini müəyyən edir. Başqa sözlə, M.Halbvaksın da qeyd etdiyi kimi fərdi yaddaş yalnız şəxsiyyətə aid deyil, “yaddaş qrupun təsəvvürlərini yaratdığı andan kollektivə çevrilir” [17, s.169]. M.Halbvaks belə hesab edir ki, kollektiv yaddaş bütöv cəmiyyəti formalaşdırır, insan da bu cəmiyyətdə öz xatirələrini, yaddaşını anlayıb dərk edir.

Yuxarıda qeyd edilən fikirləri nəzər alaraq görmək olur ki, Xəstənin yaddaşı da milli kimlik prizmasından açıılır. Xəstənin milli-mənəvi dəyərləri millətə, xalqına, onun keçmişinə və bu gününə olan münasibətdə əyani şəkildə özünü büruzə verir. Xəstə Sədi Əfəndini özü ilə eyniləşdirir və belə yanaşma da onun bir ziyalı kimi milli təəssübkeşliyini göstərir: “Xəstəyə elə gəldi ki, o özü, Sədi Əfəndinin üç dəftərlilik gündəliyini oxuyandan sonra, sadəcə gözləri açılmışdı, çoxdan ürəyində gəzdirdiyi şübhəli sualların cavabını tapıb, bir-iki gün ərzində həyata, bəzi hadisələrə baxışında bir qədər müdrik və ayıq olmuşdu” [10, s.172]. Yaddaş obrazında keçmişlə indinin əlaqəsini vəhdətdə görən A.Berqson yazır ki, : “keçmiş obraza çevrilən kimi o, təmiz yaddaşdan çıxır və mənim bu günümə bir araya gəlir” [13, s.553]. Demək, tarixi və tarixi yaddaşın qarşılıqlı əlaqəsi milli kimliyi irəli sürür. Qeyd etməliyik ki, tarixi yaddaş onu daşıyanla vəhdətdədir. Tarixi yaddaş etibarlı kimlik vasitəsi kimi çıxış edir. Onun konkret və simvolik təsvirləri vacib açar rolunu oynayır. O “yad” üçün heç bir dəyər daşımasa da, ənənələrin daşıyıcısı üçün vacib funksiya rolunda çıxış edir, onun kimliyini müəyyən edir. “Qətl günü” romanı da bu baxımdan yaddaş və kimlik

konfigurasiyasını önə çıxarır, yaddaşı kimlik kimi təqdim edir. Belə olmasaydı Xəstə, Zülfüqar kişi, feldşer Mahmud bu qədər əzab çəkməzdilər

Sədi Əfəndi, Xəstə kimi feldşer Mahmud və Zülfüqar kişi də həm tarixi yaddaşı, həm də fərdi yaddaşı bir araya gətirir. Zülfüqar kişi Adil Qənbəroviçin tapşırığı ilə Sarıca oğlu Məhəmmədin öldürülməsinə “Tovariş Salaxov, budet zdelano!”- deyib yerinə yetirdikdən sonra yaddaşının “cəhənnəmini” yaşayır: “İki qaraltı əl-ələ verib, daşların üstü ilə Kürün quruyub cadar olmuş vadisi boyu şimala tərəf, uzaqlardakı dağlara doğru addımladılar. Onlardan xeyli qabaqda iki qız uşağı – ikisinin də çiyninə tökülmüş bəyaz saçları tül pərdə kimi yellənirdi, ikisi də uzunatək don geymişdi və ikisinin də dabanları çatlaq-çatlaq idi – eynən Zülfüqarla Sarıca oğlu Məhəmməd kimi əl-ələ verib eyni səmtə gedirdilər.

– Səninkilərdilərmə, ay Məhəmməd?

– Hə.

– Bə..

– Sən mənə vurandan ikicə ay sonra onlar da tələf oldular.

– Yandım, kül oldum, a dağlar”[10, s.48].

Feldşer Mahmud milli mənəvi dəyərləri küçümsəyəndə Qətl günü yetişir: “– Baba Kahənə partdadırlar, Mahmud!

– Haranı partdadırlar, cəhənnəmə partdadsınlar, buna bax ey! Yerində göl olacaq, sənnən mən yayda orda çiməcəyik. – Mahmud qaqqanaq çəkib güldü”[10, s.187]. Feldşer Mahmud içir, özü də dediyi kimi “kefdən” ayılmaq istəmir. Ona görə mifik yaddaş, milli kimliyin atributu olan Baba Kahənə “cəhənnəmə partdadsınlar” deyəndən sonra dünyadan köçür. Amma bu köç onu şəhərdə xəstə yatan qohumunun təyfi ilə yenidən mifik yaddaşa – Baba Kahaya doğru aparır. Göründüyü kimi keçmiş, tarixi yaddaş Zülfüqar kişi kimi, onun da bu gününü müəyyən edir. S.Əliyeva yazır ki, “romanın mifik strukturunu təmin edən müxtəlif atributlar var: Baba Kaha, Kirlikir qeyri-adi külək, canavar, yuxu. Bütün bunlar bir məqamda birləşir. O məqamın adı – Yaddaşdır! Romanda Xəstənin, feldşer Mahmudun, Zülfüqar kişinin yaddaşları bir məxrəcə gəlir [6, s.19].

Göründüyü kimi, Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında tarixi yaddaş və milli kimlik problemi Sədi Əfəndi, Xəstə, Zülfüqar kişi, feldşer Mahmud obrazları ilə şəxsi təcrübələrini keçmişin təcrübələri ilə birləşdirərək kollektiv yaddaşın, milli kimliyin bərpasında iştirak edirlər.

Ədəbiyyat:

- 1.Axundov, Y.İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II cild. Naxçıvan: Presfakt, 2013. 246 s.
- 2.Əlişanoglu, T. Mustafayev. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 212 s.
- 3.Əhmədova, G. Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında tarixi, mədəni yaddaş qatları. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018, 64 s.
- 4.Əliyeva, L. “Yusif Səmədoğlunun yaradıcılığı”. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. 2008, 225 s.
- 5.Əliyeva, L. Yusif Səmədoğlunun nəsrində yaddaşın bədii-estetik funksiyası: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. 2018, 125 s.
- 6.Əliyeva, S. 1960-80-ci illər Azərbaycan və Amerika nəsrində mifoloji motivlər (Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” və C.Əpdaykın “Kentavr” romanları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. 2021. 149s.
- 7.Qasimov, H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı: Nurlan. 2008, 336s.
- 8.Məmməd, T. Milli kimlik və bədii mətn (monoqrafiya). Bakı, “Elm və təhsil”. 2020, 144 s.
- 9.Salamoglu, T. Müasir Azərbaycan romanının poetikası. Bakı: Elm, 2005, 280 s.
- 10.Səmədoğlu Y. Qətl günü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”. 2005, 320 s.
- 11.Yusifli, V. Tənqid və bədii söz. Bakı: Mütərcim, 2002, 208 s.
- 12.Yusifli, C. Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında bədii interyer <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/588-yusif-semedoghlunun-qetl-gunu-romaninda-bedii-interyer>
- 13.Бергсон, А. Творческая эволюция. Материя и память. Минск: Харвест. 1999. 1408 с.
- 14.Нора, П. Проблематика мест памяти // Франция-память. СПб: Санкт-Петербургского университета, 1999. 333с.
- 15.Шеллинг, Ф. В. Й. Введение в философию мифологии : пер. с нем. Соч. в 2 т., Т. 2. М.: Мысль, 1989. 544 с.
- 16.Assmann, J. Communicative and Cultural Memory // Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook / ed. by A. Erll, A. Nünning. Berlin, 2008. 445p.
- 17.Halbwachs, M. On Collective Memory . Chicago-London: The University of Chicago Press, 1992. 254 p.

Açar sözlər: Azərbaycan romanı, Y. Səmədoğlu, “Qətl günü”, kimlik və tarixi yaddaş

Ключевые слова: Азербайджанский роман, Ю.Самедоглу, «День казни», идентичность и историческая память

Keywords: Azerbaijani novel, Y. Samadoghlu, “The Day of the Murder”, identity and historical memory

Идентичность и историческая память в романе Ю. Самедоглу «День казни» (На основе азербайджанского романа 80-х годов)

Резюме

В статье исследуется роман Ю.Самедоглу «День казни» в контексте идентичности и исторической памяти. Автор статьи отмечает, что эти два понятия тесно связаны друг с другом и играют роль идентификации в судьбах народов в определенные периоды. Утрата идентичности оставляет неизгладимый след в исторической памяти. «День казни» — об уроках истории и реальности, которую она несет. Автор показывает, что исторические события имеют болезненный характер и донесены до наших дней травматической памятью. В это время раскрываются «грехи» прошлого и настоящего. Устранение вины следует понимать, как восстановление исторической памяти.

Identity and Historical Memory in the Novel by Y. Samadoghlu's “The Day of the Murder” (Based on an Azerbaijani novel of the 1980s)

Summary

The article explores the novel “The Day of the Murder” by Y. Samadoglu in the context of identity and historical memory. The author of the article notes that these two concepts are closely related to each other and play the role of identification in the fate of nations in certain periods. The loss of identity leaves an indelible mark on historical memory. “The Day of the Murder” is about the lessons of history and the reality it brings. The author shows that historical events have a painful character and are brought to our days by traumatic memory. At this time, the ‘sins’ of the past and present are revealed. The removal of guilt should be understood as the restoration of historical memory.

RƏYÇİ : dos. L.Ələkbərova

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİZADƏNİN POEZİYASI ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ MÜSTƏVİSİNDƏ

Ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində maarifçi realist şəirdə ənənə və novatorluq probleminə bəhs edərkən Rəşid bəy Əfəndizadənin poeziyasına və dövrün uşaq mətbuat orqanlarında yayınlanan poetik nümunələrə diqqət yetirilməsi olduqca zəruridir. Azərbaycan realist-maarifçi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan, pedaqoji sahədə olduğu kimi, elmi-bədii fəalliyətində mühüm uğurlar qazanan Rəşid bəy Əfəndizadə realist ədəbiyyatın inkişafına xüsusi əhəmiyyət vermiş, maarifçilik hərəkatının öncüllərindən olmuşdur. O, bir maarifçi olaraq həm elmi-nəzəri, həm də poetik əsərlərində bədii sözün təsir qüvvəsindən istifadə etməklə xalqı qəflət yuxusundan oyatmağı, cəhalətdən xilas etməyin yollarının göstərməyi özünün yazıçılıq və vətəndaşlıq vəzifəsi hesab etmişdir. İndiyədək Rəşid bəy Əfəndizadə haqqında bəzi monoqrafik araşdırmalar [2; 8] aparılsa da, onun yaradıcılıq yolunun fərqli problemlər kontekstində çağdaş təfəkkür işığında araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Rəşid bəy Əfəndizadənin poetik irsinin təhlili şairin *“yaşadığı epoxanın şəxsiyyətinə yansıyan ədəbi, sosial və psixoloji təsirləri üzə çıxarılması”* [10, s.24] baxımından son dərəcə önəmlidir. Çünki müəllifin yaradıcılığı həmçinin yaşadığı dövrün poetik salnaməsi kimi mühüm dəyər daşıyır. Şübhəsiz ki, ədəbi yaradıcılıqda ən aparıcı hesab edilən üslubun da ədəbiyyatın bəlli bir dövründə mövcud olan digər bədii üslublarla kəsişən, ortaqlaşan məqamlarının mövcud olduğu sirr deyildir [12, s.25; 13, s.148]. XX yüzilin əvvəllərində, ölkənin *“sosial, siyasi, ədəbi və kultürel həyatında dərin izlər buraxmış”* [9, s. 284] bir dövərdə yazıb-yaradan, poetik əsərlərində, xüsusilə maarifçi şeirlərində daha çox xalq şeiri ənənələrinə bağlı olan, *“Hər millətin doğma dilində özünəməxsus ədəbiyyatı vardır”* [3, s. 44] söyləyən Rəşid bəy Əfəndizadə bədii ədəbiyyatı xalqın həyat və məişətinin aynası, salnaməsi hesab edərək yazırdı: *“Hər bir el yaşadığı tarixi-həyatı gedişində təsadüf etdiyi hadisələri, qəziyyələri, təcrübələri, səadətli və fəlakətli halları qeyd etmək məcburiyyətindədir. Bu, el içərisində qeyd olunmuş əsərlər o elin ruhunu, zövqünü və təbii incəliyini oxşar və ağıla zövq verir və bununla bərabər o, elin adət və adabını tərbiyələndirir. Bu səbəblərə görə, o əsərlərə el ədəbiyyatı deyilir. El ədəbiyyatı el içindən doğar, el içində təkamül edər. El yaşadığı ədəbiyyatını da yaşadar. İrs kimi nəsil-dən-nəslə keçər. Hər nəsil öz əsərində öz ədəbiyyatından feyz alır”* [3, s.23].

Ədəbiyyatının yaranmasında *“millətin yaşamasının əsas vasitəsi olan ana dili”* nin [7, s.233] rolunu yüksək qiymətləndirən Rəşid Əfəndizadə bədii sənətdə təqlidçiliyi XX yüzil millipoeziyasının qüsuru sayır, təqlidçi şairləri ictimai idealdan məhrum olmaqda ittiham edir, bu şairlərin yaradıcılıqlarının məzmunu və mündəricəsi haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün diqqəti onların əsərlərində təsvir olunan həyat materialına cəlb edərək yazırdı: *“Qaragöz və qaraqaş sənəmləri tərif və tövsif edən və ya həcvdən ibarət olan... məxlut şeirlərin meydan almağı əxlaq nöqteyi-nəzərindən bilikliliyə rəzalət və səfahətdir”* [4, 147]. Şairi yaşadığı mühitin məhsulu hesab edən R.Əfəndizadə şəirdə təbii hisslərin təsviri və üslub gözəlliyini əsas şərtlərdən sayır, lakin mənanın, məzmunun kamilliyini və dəqiqliyini poeziyanın başlıca keyfiyyət kimi nəzərdə tutur, şəirdə məzmunun birinci, formanın ikinci olması fikrinə haqq qazandıraraq deyirdi: *“Yaxşı yazmaq və ya yaxşı fikir söyləyib hiss eləməyin özü məhz ibarəni gözəl yetirmək ilədir. Yazdığımız bir mətləbdə şübhəli bir nöqtəni də buraxıb keçməmək lazımdır. Buna binaən hər şeyi kamalınca qanıb fikir və xəyalında toplayandan sonra yazmaq və bəyan eləmək lazım gəlir. Yaxşı fikirləşən insanın zehninə lüğət və ibarələr çox asanlıqla gəlir”* [4, s.158].

Poeziyanın əsas xüsusiyyətini müəyyən nizam və ölçüyə tabe olmaqda görə, vəzni şeiri təşkil edən əsas element hesab edən Rəşid bəy Əfəndizadə qafiyə və rədifli bir-birilə six əlaqədə götürür və bunları şeiriyyəti təmin edən vasitə kimi dəyərləndirir. Klassik şeirin qəzəl, məsnəvi kimi janrlarının fonunda misra, beyt, fərd, mətlə, məqtə və s. haqqında ədibin mülahizələrindən görünür ki, o, ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə dərinləndən bələd olmuşdur.

Rəşid bəy Əfəndizadə *“El ədəbiyyatı və yaxud el sözləri”* məqaləsində şifahi xalq yaradıcılığını el ruhunun və mənəvi dünyasının bədii ifadəsi adlandıraraq xalq yaradıcılığını əks-sədaya bənzədir və yazırdı: *“Bu ədəbiyyatın bəzi nümunəsi el həyatından doğmuş əks-sədadır. Elin zülm altında əzildiyi zaman qəlbindən çıxardığı ah-fəryad və fəğanıdır ki, el ədəbiyyatında zikr olunur. Və yaxud fərəh və qəh-qəhəldən nəşət tərənlərdir ki, insanın ruhunu həzləndirir”* [4, s. 25].

Nəzəri-estetik mülahizələrini bədii yaradıcılığı ilə məharətlə uzlaşdırmağı bacaran Rəşid bəy Əfəndizadənin *“Uşaq bağçası”* və *“Bəsirətül-ətfal”* dərslikləri Azərbaycan maarifçilik ədəbiyyatının, ədəbi və pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində, xüsusilə milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində mühüm hadisələr idi.

Rəşid bəy Əfəndizadənin maarifçi şeirləri xalq ədəbiyyatından gələn bir cəhət kimi hər cür mücərrədlikdən uzaqdır. Bu şeirlərdə oxucuya tanış olmayan qeyri-real heç nə yoxdur və ətraf mühitin müşahidəsindən doğan təəssüratlar bu əsərlərin əsas məzmununu təşkil edir. Müəllifin maarifçi şeirlərini mövzu və ideyasına görə, əsasən, aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) təbiət təsvirli şeirlər; 2) əxlaqi-didaktik şeirlər; 3) dini məzmunlu şeirlər.

Maarifçi şeirləri janr və formaca əlvan olan R.Əfəndizadə ədəbi ənənədən gələn xüsusiyyət kimi, nəğmələrə daha çox üstünlük vermiş, onları novatorcasına zamanənin tələbinə uyğunlaşdırmışdır. Müəllifin *“Yağış”* və *“Durna”* şeirləri təbiətin konkret fəsillərinin təsvirinə həsr olunmaqla, bu əsərlərdə uşaq və təbiət münasibətinin gözəl mənzərəsi yaradılmışdır. *“Durna”* şeirində kədər motivləri daha çox hiss olunur.

Ay havada uçan, durna,

*Bizi qoyub qaçan, durna,
Get, xoş gəldin, səfa gəldin,
Gələcəksən haçan, durna?*[1, s. 40].

Durnalann köçməsi uşağı kədərləndirib narahat edir. O, köç edən quşlara yaxşı yol, uğurlu uçuş arzulayır. Lakin onların köçməsi ilə də barışa bilmir. Quşların vətənə qayıtmalarını arzulayır.

*Getmə, getmə, gözüüm, durna!
Sana var bir sözüm, durna!
Sən gedəndə necə sənin,
Həsrətinə dözüüm, durna?*[1, s. 41].

Uşaq təsəvvürlərini əyaniləşdirməyə xidmət edən “Yağış” şeiri nikbin motivlərlə zəngindir. Yağışın yağmasından uşağın duyduğu fərəh şeirin əsas məzmununu təşkil edir.

*Ey aləmin canı yağış!
Yağ, islat dünyanı, yağış!* [1, s.72].

Şairin maarifçi şeirlərində peyzaj lirikası xüsusi yer tutur. Bu baxımdan “Bahar”, “Bahariyyat”, “Payız fəslində” və başqa şeirlər xüsusi diqqət çəkir və bu əsərlərdə fəsillərin xüsusiyyətləri, onların dəyişmə prosesi, məişətdə yeri və faydası barədə məlumat verilir. Bu qəbildən olan əsərlərdə mövsüm nəğmələri ilə yanaşı, Şah İsmayıl Xətayinin “Dəhnamə” poemasının “Bahariyyə” bölümünün də təsirini hiss etmək olur. Şair “Bahar” şeirində baharın gəlişi ilə təbiətin kəsb etdiyi gözəllikləri dəqiq seçilmiş detallarla təqdim edir, gözəl mənzərə yaradaraq yazır:

*Bahar oldu, dağı-daşı qızardıb,
Qıpırmızı qızılguillər açıldı.
Çəmən yaşllaşdı hər yerdə, yurdda.
Bənövşələr, qərənfillər açıldı* [1, s. 47].

Rəşid bəy Əfəndizadə baharı ümumi şəkildə yox, konkret məqamlarını və lövhələrini tərənnüm etməklə təqdim edir. Şeirdə dağlarla əhatə olunmuş düzlər boyu uzanan taxıl zəmiləri, açılan qönçə və sünbüllərin qoynunda quşların cəh-cəh vurması, dağın bir tərəfinə buludun çökməsi, bir tərəfində isə havanın açıq görünməsi təsvir olunur. Rəşid bəy Əfəndizadə təbiəti sadəcə tərənnüm etməklə kifayətlənmir. Onun fikrincə, təbiət ona görə gözəldir ki, insanların rifah, xoşbəxtlik mənbəyidir.

*Bir yanda zəmi girdəsi, can suyun üstə,
Hər kəs bir işə, xəlp çıxıb dəstəbədəstə.
Bir yanda çoban ney çalır arxası üstə,
Bir yanda da cütçü oxuyur yaxşı şikəstə,
Hər yanda səda, xürrəmü-xəndan, nə gözəldir!* [1, s. 49].

Rəşid bəy Əfəndizadənin “Tənbəl”, “Nəsihət”, “Ağlağan uşaq”, “Ananın lay-laysədəsi” şeirlərində didaktik məzmun qüvvətlidir və bu qəbildən olan əsərlərdə xalq ədəbiyyatı ilə yanaşı, klassik ədəbiyyat, xüsusilə Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərindən gələn bəzi mötəvləri də görmək mümkündür. Bu şeirlərdə şair uşaqların təbiətindəki bəzi naqis cəhətlərə diqqət yetirir..

Müəllifin ideyaca Seyid Əzim Şirvaninin maarifçi şeirləri, xüsusilə “Oğluma nəsihət” əsəri ilə yaxından səsleşən “Nəsihət” şeirində məktəbə, elm öyrənməyə çağırış əsas motivdir. Müasir mövzuda yazılmış bu şeir əsrin tələbləri ilə həməhəngdir. Şair təhsilin müasir həyatdakı əhəmiyyətini ön plana çəkir, onu insan şəxsiyyətinə şərəf gətirən amil hesab edir. Ata oğlunu məktəbə həvəsləndirir. Atanın nəzərində məktəb kamal, ağıl mənbəyidir. O, oğlunu onun nemətlərindən bəhrələnməyə çağırır. “Tənbəl” şeirində şair tənbəlliyi bədbəxtlik, “qəflət yuxusu”, “yaman gün” adlandırır.

*Bu tənbəllik pis adətdir,
Çək əl bundan, xəcalətdir* [1, s. 64].

Rəşid bəy Əfəndizadənin poetik irsində böyükyaşlı uşaqlar üçün yazdığı şeirlər də xüsusi yer tutur. Bunlar kiçikyaşlı uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Bu fərq onların mövzularında, janrında, üslubunda və dilində açıq surətdə müşahidə olunur. Təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərində olduğu kimi, azyaşlı uşaqlar üçün yazdığı əxlaqi-didaktik şeirlərində də Rəşid bəy Əfəndizadə xalq şeiri formalarından məharətlə bəhrələnməmişdir. Muxəmməs şəkildə yazılmış “Şagirdlərin müəllimlərinə bayram təbriki” şeirində və xoş arzular ifadə olunur:

*Xuda min böylə bayrama çıxartsın,
Məğdur ömrünü min qat uzatsın,
Sənin imdadma həqq özü çatsın,
Bizimçün həqqü səyin gün-günə artsın,
Qoyasan ad, bayramın mübarək!* [3, s. 72].

Rəşid bəy Əfəndizadənin “Elmin şərəfəti”, “Uşaq və ayna”, “Sailliyin rəzalet” və s. şeirləri uşaqların əxlaqının, şəxsiyyətinin formalaşmasına həsr olunmuşdur. Müxtəlif mövzularda yazılmış bu şeirlərdə şair yeni insan tərbiyə edib yetişdirmək üçün gərəkli olan məsələlərdən bəhs edir. “Elmin şərəfəti” şeirində şair elmi insana insanlıq ləyaqətini öyrədən, onu təkmilləşdirib kamilləşdirən vasitə adlandırır. Rəşid bəy Əfəndizadə uşaqlıq illərini elm öyrətmək üçün ən yaxşı və münasib məqam hesab edir.

*Fürsət dəmidir, cavan uşaqlar!
Get məktəbə hər zaman, uşaqlar!* [3, s. 26].

Rəşid bəy Əfəndizadə uşaqlara vətən məhəbbəti hissini aşılamağı zəruri hesab edir və Məhəmməd peyğəmbərin (s) məşhur “Vətəni sevmək” imandandır kəlamı ilə səsəlşən “Vətən məhəbbəti” şeirində yazırdı:

Vətəni sevmək müsəlman millətinə şərti-imandır,

Vətən gör, nə gözəl şeydir ki, şərən hübbi-təətdir [3, s. 40].

Rəşid bəy Əfəndizadə vətəni sevməyi, vətənə bağlanmağı hər bir insan üçün borc, vətəndaşlıq əlaməti sayır. Qürbət ölkələrə səyahət şairin fikrincə yaxşı işdir. Lakin o da vətənin abadlığı işinə kömək etməlidir. Yəni yad ellərə edilən səyahətdən əldə edilən təcrübə vətənin tərəqqisinə xidmət göstərməlidir. R.Əfəndizadənin maarifçi şeirləri bütövlükdə uşaq və gənclərə ünvanlanmışdır. Şair o mövzulara müraciət edirdi ki, onların məktəb vasitəsilə təbliğinə ehtiyac var idi və bu qəbildən olan əsərlərində sənətkar daha çox İslami ədəyərlərin təbliğinə və “Quran” mötəvərinə üstünlük verirdi. Bu baxımdan onun “Mədhi-Rəsulullah səlləllahu ələyi və əlehu səlləm”, “Arzu”, “Ədəb”, “Təccidül-iman”, “Vəsfi-məscid”, “Ömrün nəticəsi”, “Padşaha dua” və s. şeirləri səciyyəvidir.

Müəllifin “Arzu” adlı şeirində islam dünyasının çağdaş vəziyyəti təsvir olunur. Şairin dilə gətirmək istədiyi mətləblər islam aləminin düçar olduğu siyasi fənalıqlardır. “Xaliq də bir, peyğəmbər də bir, “Quran” da bir”dir. Lakin İslam “bu şumun əlindən” tənəzzülə uğramışdır. O, İslam birliyinin yoxluğundan şikayət edir, uşaqları “ittihadi-islam” məfkurəsinə dəvət edərək yazır:

İslam içində yoxdur üxtüvvət nişanəsi,

Məcmu hirsü büxl və riya... həsrətindəyəm.

İndi hamano rısteyi-islam çək olub,

Düşmüş araya gör nə niza, həsrətindəyəm [3, s. 56-57].

Rəşid bəy Əfəndizadə İslam dünyasının keçmiş tənənəli dövrünü və tərəqqi günlərini yada salır və onların geriyyə dönüb bərqərar olmasını arzulayır. Şairin poeziyasında əxlaq, tərbiyə məsələləri xüsusi mövqə tutur. Şair bu işdə qadınların roluna yüksək əhəmiyyət verirdi. O, haqlı olaraq hesab edirdi ki, hər bir cəmiyyətdə tərbiyə, nəsil və övlad yetişdirmək işi qadınların fəaliyyəti ilə bağlıdır. Ona görə sağlam cəmiyyət qurmaq, ona yeni insan yetişdirmək istəyən xalq, birinci növbədə, qadınların mövqeyini bilməlidir.

Şair “Bir qızın sualı”, “Qızlara vəsiyyət”, “Qızlara xitab”, “Fərsiz övlada nəsihət” şeirlərində qız uşaqlarının tərbiyəsilə əlaqədar məsələlərə geniş yer ayırırdı. “Bir qızın sualı” şeirinin əsas tənqid hədəfi qadın təhsilinin qarşısını alan mürtəcə ruhanilərdir. Şair cəmiyyətin sağlam inkişafından ötrü təhsilin oğlanlarla bərabər qızlardan ötrü də zəruri olduğu fikrini isbata yetirmək üçün dialoq üsulundan istifadə edir. Qız insani hüquqlarını bəyan edərək molladan soruşur:

–Nə üçün oğlan elm alır yalqız?

Nə olar biz də elm öyrənsək,

Oxuyub əmri-şərimizi bilsək.

Elm insan üçün şərafətdir,

Alim olmaq bir özgə nemətdir [5, s.9].

Molla qızın fikirlərini rədd edir və isbata yetirməyə çalışır ki, elm oxumaq, savad almaq qızlara haramdır. Qız molla qadın təhsili haqqında qənaətlərini nəinki yanlış, hətta insafdan uzaq, şəriət qanunlarına zidd hesab edir və deyir:

Məgər insan deyildir arvadlar?

Mərifətdən neçün kənar tutular? [5, s.9].

“Avam qalmaq xətdir” şeirində Rəşid bəy Əfəndizadə qadınların cəmiyyətdə mövqeyinin bərpası, təhsilə və ictimai işlərə cəlb olunması ideyasını irəli sürür. Həcər, Sara, Məryəm, Əminə, Xədicə, Zəhra və b. adları çəkir ki, bunlar peyğəmbərlərlə bağlı qadınlardır:

Var neçə şanlı, ali arvadlar,

Çox fəzilətli, çox böyük zatlar.

Hər biri baqəyat sahibəsi,

Məzhəri-mərifət olub hərəsi [5, s. 8].

R.Əfəndizadə qızların məktəbə cəlb olunması işinə cəmiyyətin nizamına salınması, ahəngdar inkişafının təmin olunması kimi baxır. Şairə görə, zamanə dəymiş, oğlanlar təhsil alıb uca məqamlar qazanmışlar. Onlar ailə qurarkən öz səviyyə və mövqelərinə müvafiq yoldaş axtarırlar. Savadsız qız onları təmin etmir, digər millətlərdən olan qızlarla ailə həyatı qurmalı olurlar.

Kimə lazımdı qız qala nadan,

Belə heyvanı almaz elmi olan,

Di gözüüm, get oxut qız övladın,

İstər isən ki, batmaya adın. [5, s. 9].

Müəllifin “Qızlara vəsiyyət” şeirində qızların təhsil alması İslam dünyasının dirçəlişi və tərəqqisinin əsas şərtlərindən biri hesab edilir. Şairə görə, təhsili olmayan avam qadın doğub avam uşaq tərbiyə edəcək, onun nəticəsi isə bütün cəmiyyət üçün zərərli olacaqdır. Şair bu fikirdə idi ki, avam ananın uşaq doğub böyütməsi cəmiyyətin başdan-başa savadsızlığına, nadanlılığına səbəb olacaqdır. Beləliklə, bu cür savadsız qadınlardan ibarət xalqlar dünyanın digər millətləri arasında töhmətə məruz qalacaqlar.

Elmə, biliyə yiyələnməyi dinin birinci şərti hesab edən Rəşid bəy Əfəndizadə dinin elmlə pərvəriş tapıb möhkəmlənməsi fikrini təbliğ edirdi. Şairin fikrincə, qızların elmlərə yiyələnmələrinin qarşısını almaq dinin əsaslarına

ziyan vurmaqdan, onu nüfuzdan salmaqdan başqa bir şey deyildir. Rəşid bəy Əfəndizadə elm anlayışını hüquq anlayışı ilə bərabər tutur. Şair belə hesab ki, insanlar elmlərə yiyələnmədikcə hüquqlarını bilməzlər.

*Ya gərək elm alıb, göziñ açasan,
Mərifət toxumun aləmə saçasan,
Ya gərəkdir ümidi qət edəsan,
Məclisi-dəhrdən çıxıb gedəsan* [5, s. 18-19].

Rəşid bəy Əfəndizadə poeziyasında, ümumiyyətlə, qadının ictimai mövqeyinə və təhsili məsələsinə həsr olunmuş bir silsilə şeir də vardır. Qadınların ağır həyatından şikayət, təhsilə, elmə çağırış bu şeirlərin əsas motivini təşkil edir ki, bunların qızlara həsr edilmiş əsərlərlə bir əlaqəsi yoxdur. Lakin bunların hamısında məntiqi bir rabitə mövcuddur. “Ana kimdir?”, “Cənnətdə arvadlarımızın məqamı”, “Arvadlarımıza nəsihət”, “Anamıza xitab”, “Qaragünlü arvadlarımızın halından şikayətdir”, “Bacılara xitab”, “Cənnətdə qadınların məqamı” və s. şeirlərində qadının cəmiyyətdəki yeri müxtəlif istiqamətdən işıqlandırılır.

*Qul olub, qul kimi yaşar bacılar,
Qul ana doğsa, qul doğar bacılar.
Olar əbnayi-millətin halı,
Qul məqamında hər bir əhvalı* [5, s. 17].

Maarifin, məktəbin İslam xalqları üçün əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirən müəllif ona mane olan qüvvələrin tənqidinə və tərəqqi yolundan dəf olunması işinə diqqət yetirirdi. O araşdırmalar apararaq bu yolda iki maneə tapıb üzə çıxarırdı:

*Bunun iki səbəbi var: biri avam anadır,
Biri də molla-nüma rəhbəri camaat olur* [5, s. 21].

Maarifçi şair belə hesab edirdi ki, məktəblər açılsa, analar savadlansa, cəmiyyət tərəqqi yoluna düşər, yeni bir quruluş bərqərar olar. “Analarımıza xitab” şeirində şair maariflənməyin əhəmiyyətini daha geniş miqyasda təsvir edib qiymətləndirir. Maariflənmək təkcə qadını əsarətdən qurtarmaqla məhdudlaşmır. Onun fikrincə, qadının əsarəti bütün müsəlmanların fəlakətinə səbəb olmuşdur.

*Get oxu elmini, avam qalma,
Başına öz əlinlə daş salma.
Nökər oğlu nökar adın alma,
Ar və namusu saxla, yalvarma* [5, s. 19].

Bütövlükdə, Rəşid bəy Əfəndizadə qadınları İslam tarixinin şanlı səhifələrindən ibrət dərsi almağa çağırırdı. Bu, həmin tarix idi ki, müsəlman əhalisinin əlində qələm xəncərdən iti və kəsərlə idi. Bu isə toplumun hökmranlığını və tərəqqisini şərtləndirən əsas amillərdən biri idi. Məhz bunların sayəsində millət xoşbəxtliyə və firavanlığa nail olmuşdu.

Nəticə: Təhlillərdən göründüyü kimi, bütövlükdə Rəşid bəy Əfəndizadənin maarifçi poeziyası istər forma, istər mövzu və ideya baxımından əlvandır, mənsub olduğu cəmiyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edir. Maarifçilik onun zəngin poetik yaradıcılığının basiliq istiqamətini təşkil edir. O, hansı mövzuda yazırsa yazsın, xalqın maariflənməsini, savada, biliyə yiyələnməsi zərurətini ön plana çəkir, bunsuz inkişafın, tərəqqinin mümkün olmadığını vurğulayır.

Müəllifin poeziyası müxtəlif mövzulara həsr olunmasına baxmayaraq, onları ümumi bir qayə – maarifçilik və islamçılıq ideyaları birləşdirir. Şair maarifçilik və islamçılığı Azərbaycan cəmiyyətinin böhrandan qurtarması üçün yeganə qurtuluş yolu kimi təbliğ edir. Rəşid bəy Əfəndizadənin şeirləri Azərbaycan poeziyasının ən yaxşı ənənələrinə söykənir, həmçinin novatorluğu ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. – Bakı: Elm, – 1998, – 460 s.
2. Bayramzadə Səkinə. Rəşid bəy Əfəndizadə. – Bakı: Nurlan, – 2007, – 128 s.
3. Əfəndizadə Rəşid. Bəsirətül-ətfal. – Bakı: Qubemiyə idarəsi, – 1901, 120 s.
4. Əfəndizadə Rəşid. El ədəbiyyatı, yaxud el sözləri, “Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 1928, – № 1
5. Əfəndizadə Rəşid. Arvad məsələsi, – Tiflis: “Qeyrət” mətbəəsi, – 1912
6. Həbibbəyli İsa. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası, Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, – Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, – 1980, 160 s.
7. Həsənzadə Almaz. Dilin yaddaşında əbədiləşən ənənələr, “Ana dili – milli varlığın təməli”, Bakı: AVE Print, 2023, s. 231-249
8. Mürşüdoğlu Ulduz. Rəşid bəy Əfəndizadə və folklor, – Bakı: Kooperasiya, – 2004, 108 s.
9. Sultanlı Vəqif. Azərbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde edebiyat, Azərbaycan Düşünce Tarihi, 1, Ankara: YTB Yayınları, – 2021, s.283-313
10. Sultanlı Vəqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, – Bakı: Nurlar, – 2019, 312 s.
11. Zamanov Abbas. Əməl dostları, – Bakı: Yazıçı, – 1979, 388 s.
12. Теория литературы. Под редакцией Н.Д.Тамарченко. В 2 томах. том 1. – Москва: Издательство “Академия”, – 2004, 513 с.
13. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы, Москва: Просвещение, 1976, 447 с.

Özet

XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycan şeirində ədəbi ənənəyə münasibət və ondan özünəməxsus şəkildə bəhrələnmə maarifçi-realist səpkili əsərlərdə aşkar şəkildə duyulmaqdadır. Bəhs olunan dönmədə maarifçi-realist poeziya tənqidi-realist və romantik şeirə nisbətən ayrıca istiqamət kimi mövcud olsa da, dövrün ədəbi axınları içərisində aparıcı mövqedə dayanmamışdır. Maarifçi realist şeirdə ənənə və novatorluq probleminə bəhs edərkən dövrün bir çox digər şairləri ilə yanaşı, Rəşid bəy Əfəndizadənin poeziyası da diqqəti cəkməkdədir. Çünki o, bir

tərəfdən realist ədəbiyyatın inkişafına xüsusi əhəmiyyət vermiş, dövrün maarifçilik hərəkatının öncüllərindən olmuş, digər tərəfdən bu ədəbiyyatın dəyərli örnəklərini yaratmışdır. Məqalədə Rəşid bəy Əfəndizadənin poeziyası ənənə və novatorluq müstəvisində təhlil obyektinə çevrilmişdir. Mövzu ilə bağlı ən mühüm qaynaqlardan təhlil prosesində bəhrələnilmişdir.

Açar sözlər: XX əsr Azərbaycan poeziyası, Rəşid bəy Əfəndizadə, ənənə və novatorluq.

Keywords: 20th century Azerbaijani poetry, Rashid bey Efendizadeh, tradition and innovation

Ключевые слова: азербайджанская поэзия XX века, Рашид бек Эфендизаде, традиция и новаторство.

RASHID BEY EFFENDIZADE'S POETRY IN THE CONTEXT OF TRADITION AND INNOVATION

Summary

At the beginning of the 20th century, the attitude towards literary tradition and the unique benefit from it in Azerbaijani poetry are clearly felt in the works of the enlightener-realist style. Although enlightener-realist poetry existed as a separate direction compared to critical-realist and romantic poetry in the period under consideration, it did not occupy a leading position among the literary movements of the period. When discussing the problem of tradition and innovation in enlightener-realist poetry, along with many other poets of the period, the poetry of Rashid bey Effendizade also attracts attention. Because, on the one hand, he attached special importance to the development of realistic literature, was one of the pioneers of the enlightenment movement of the period, and on the other hand, he created valuable examples of this literature.

In the article, the poetry of Rashid bey Efendizadeh has become the object of analysis in terms of tradition and innovation. The most important sources related to the topic have been used in the analysis process.

ПОЭЗИЯ РАШИД БЕК ЭФЕНДИЗАДЕ В КОНТЕКСТЕ ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВА

Резюме

В начале XX века отношение к литературной традиции и уникальная польза от нее в азербайджанской поэзии отчетливо ощущаются в произведениях просветительно-реалистического стиля. Хотя просветительно-реалистическая поэзия в рассматриваемый период существовала как отдельное направление по сравнению с критико-реалистической и романтической поэзией, она не занимала ведущего положения среди литературных течений этого периода. При обсуждении проблемы традиций и новаторства в просвещенной реалистической поэзии обращает на себя внимание поэзия Рашид бека Эфендизаде, а также многих других поэтов того периода. Потому что, с одной стороны, он придавал особое значение развитию реалистической литературы, был одним из пионеров просветительского движения того времени, а с другой стороны, создал ценные образцы этой литературы.

В статье поэзия Рашид бека Эфендизаде стала объектом анализа с точки зрения традиций и новаторства. В процессе анализа были использованы наиболее важные источники по теме.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

А.П.ЧЕХОВ КАК ИНЖЕНЕР ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ДУШ

Антон Павлович Чехов – признанный классик русской литературы, изменивший представление о малой прозе и драматургии. Во многом благодаря его пьесам, русский театр стал известен и любим во всём мире. Помимо этого, Антон Чехов был видным общественным деятелем и благотворителем. Писатель помогал собирать деньги для постройки сельских школ и больниц для малоимущих крестьян, жертвовал деньги голодающим и печатал статьи в поддержку незащищённых слоёв населения. Выдающийся писатель и драматург Антон Павлович Чехов за свою недолгую жизнь создал более 300 произведений, многие из которых по праву признаны шедеврами русской литературы. «В своих пьесах, рассказах и повестях писатель рассуждал на самые сложные, актуальные и болезненные темы, всегда вставая на сторону слабых и обделённых. В своих произведениях автор осуждает равнодушие, лицемерие и ложь, царящие в обществе» (1,23). Он показывает, как низко может пасть человек, который поддаётся эгоизму и прекратит развиваться и бороться с обстоятельствами. Мораль его произведений — это необходимость усилий, жертв и поступков для полноценной жизни. Апатичный и пустой человек так и будет прозябать без смысла и цели. Антон Павлович Чехов родился 17 (28) января 1860 года в Таганроге. Отец будущего писателя, Павел Егорович, был купцом третьей гильдии и владел небольшой бакалейной лавкой. В браке с Евгенией Морозовой у него родилось шестеро детей, из которых Антон Павлович был третьим. Всех сыновей и дочерей воспитывали в строгости и не позволяли бездельничать – они с ранних лет помогали отцу в торговых делах. У семьи Чеховых были крепкие крестьянские корни. Дед драматурга был крепостным, который, благодаря своему уму и трудолюбию, смог купить вольную и себе, и своей семье. Антон Чехов никогда не скрывал своего происхождения и часто говорил: «Во мне течёт мужицкая кровь». В возрасте семи лет будущий писатель был определён в греческую школу, а в 1869 году стал учеником Таганрогской классической гимназии, одного из старейших учебных заведений России. После окончания гимназии Антон Чехов переехал в Москву. В 1879 году он получил пособие для поступления в Московский университет на медицинский факультет.

Антон Павлович серьёзно увлёкся врачебным делом и ещё во время учёбы стал практиковать в Воскресенской земской больнице. В 1884 году он окончил университет и поступил на должность заведующего звенигородской больницы. Литературный дебют Чехова состоялся ещё во время его учёбы в университете. В 1880-х годах писатель активно печатается в юмористических журналах «Стрекоза», «Будильник» и «Осколки». В это время литератор использует огромное число псевдонимов, самыми известными из которых были Антоша Чехонте, Брат моего брата, Человек без селезёнки и другие. Первой книгой рассказов молодого автора стали «Сказки Мельпомены» (1884). Потом последовали многочисленные сборники, например, «Пестрые рассказы» (1886), «В сумерках» (1887) и «Хмурые люди» (1890). Во второй половине 1880-х годов Чехов пробует себя в новых жанрах: были написаны пьесы «Иванов» и «Леший», а также повести «Степь» и «Скучная история». В 1890 году Антон Павлович путешествовал по Сахалину. Художественным осмыслением этой поездки стала книга очерков «Остров Сахалин» (1894). В конце 1890-х – начале 1900-х годов Антон Чехов пишет более серьёзные, порой даже философские рассказы («Палата № 6» (1892), «Попрыгунья» (1892), «Студент» (1894), «Ионыч» (1898)) и пьесы («Чайка» (1896), «Дядя Ваня» (1896), «Три сестры» (1900). Последним оконченным произведением литератора стала комедия «Вишнёвый сад» (1903). «Драма Чехова стала новым словом в истории русского национального драматического искусства. Писатель во многом предвосхитил появление Театра Абсурда — нового модернистского направления, определившего облик современного театра. Пьесы не были поняты публикой того времени, многие люди считали произведения классика скучноватыми, лишёнными интриги и активного действия. Далеко не все поняли, что кажущаяся пассивность нарратива, блеклость драматического эффекта были средствами выразительности для автора. Так он акцентировал внимание общественности на внутреннем конфликте героев, на их экзистенциальной фрустрации.» (1,56-57) Злодеем стали не люди в масках и не деспоты с мешками денег, а рутинные будни, стирающие индивидуальность личности день за днем. Этот мотив стал определяющим для творчества Чехова и в других направлениях. «Все задолбал» — вот главный посыл чеховского героя, превращающегося в Ионыча или Беликова.. В рассказах «Хамелеон», «Смерть чиновника» и «Злоумышленник» автор осуждает лживость, приспособленчество и глупость низших чиновников и судей. Однако цензура практически никогда не имела к писателю никаких претензий. У Чехова, в отличие от многих известных литераторов, не было явных контактов с главными лицами государства. В 1899 году император Николай II пожаловал писателю дворянский титул, но Антон Павлович никак не отреагировал на царскую милость и ни в одном из документов не отмечал свой новый статус. Антон Павлович Чехов, великий русский писатель и драматург, оставил неизгладимый след в мировой литературе. Чехов – это не только автор, но и наблюдатель жизни, человек, который умел видеть глубоко в душу людей и передавать это в своих произведениях. Его рассказы, пьесы и драмы оставили неизгладимый след в истории литературы. Особенности творчества: Чехов создал бессмертные произведения, которые стали классикой мировой литературы. Его пьесы также ставятся в

театрах по всему миру. Основная особенность его языка — реалистическая точность, органично сочетающаяся с лирико-музыкальной тональностью. «Рассказ "Крыжовник" был написан Чеховым в 1898 году.

Однажды ветеринар Иван Иванович в кругу друзей рассказывает историю своего брата Николая Ивановича. Небогатый дворянин Николай Иванович Чимша-Гималайский с молодых лет служит чиновником, но не любит свою работу. Он мечтает купить себе имение и поселиться в деревне. Он также мечтает о том, чтобы в его имении обязательно рос крыжовник. Много лет Николай Иванович живет очень бедно, откладывая все деньги на покупку имения. В возрасте 40 лет Николай Иванович решает жениться ради денег на старой состоятельной вдове. Будучи добрым и кротким человеком, Николай Иванович незаметно для себя превращается в чудака и домашнего тирана. Он берет деньги жены под свой контроль, а саму женщину держит впроголодь. Через 3 года измученная супруга умирает, но Николай Иванович не чувствует себя виноватым в ее смерти. Скопив нужную сумму, Николай Иванович наконец покупает себе имение и сажает там 20 кустов крыжовника. Вскоре кроткий и робкий Николай Иванович превращается в ленивого, важного и высокомерного барина. Он счастлив в своей скучной и пустой жизни. Наконец Николай Иванович собирает свой первый урожай крыжовника. И хотя ягоды оказываются кислыми и жесткими, хозяина это не расстраивает.

Помещик чувствует себя вполне счастливым, так как его мечта полностью сбылась. В конце рассказа брат Николая Ивановича, Иван Иванович, дает свою оценку этой истории. Он называет такую счастливую и благополучную жизнь "типнозом

«Человек в футляре» — рассказ Антон Павлович Чехов, написанный в мае — июне 1898 года. Автор начинает рассказ с описания ночлега двух охотников: ветеринарного врача Ивана Иваныча Чимша-Гималайского и учителя гимназии Буркина. Они остановились в сарае старосты села и рассказывали друг другу разные истории. Разговор зашел о людях «одиноких по натуре, которые, как рак-отшельник или улитка, стараются уйти в свою скорлупу». Буркин рассказывает историю о своем товарище, учителе греческого языка Беликове, недавно умершем в его городке. Беликов и был «Человеком в футляре»: он даже в очень теплую погоду выходил в пальто, галюшах и с зонтиком. Зонт его был в чехле, и часы, даже у перочинного ножика был свой чехольчик, и свое лицо он постоянно прятал за воротником как будто в чехол. У этого человека было постоянное стремление создать себе футляр, оболочку, за которой он бы спрятался от действительности и окружающих его людей. Греческий язык, который он преподавал, также был для него неким футляром, в который он прятался от действительной жизни. Женской прислуги Беликов не держал, чтобы соседи не подумали о нём ничего дурного. Спал он накрывшись с головой одеялом и боялся как бы повар Афанасий не зарезал его или в квартиру не забрались воры. Общество людей также тяготило его: многолюдная гимназия была ему противна, в ней он чувствовал себя плохо и жаловался на очень шумящих учеников. Свои мысли он также старался ограничивать, для него были ясны только циркуляры или статьи, в которых запрещалось что-либо. Даже самое малое нарушение или отклонение от правил заставляли его волноваться, любое действие вызывало сомнение и он часто повторял фразу "как бы чего не вышло", например, когда в городе открывали новую читальню или кофейню. На педагогических советах он угнетал всех своей мнительностью и осторожностью. Своими вздохами и нытьём он давил на всех, и все ему уступали, потому что боялись противоречить. Так этот человек стал держать в руках всю гимназию, а потом и весь город: люди стали бояться громко говорить, посылать письма, читать книги, заниматься благотворительностью.

Рассказ получил большой отклик как у критиков, так и у простого народа.

Одним из первых своим мнением о рассказе поделился А. А. Измайлов, который написал: «Начатая с улыбкой на устах комическая история, — писал Измайлов о рассказе, — досказывается серьёзным голосом, в котором слышится лёгкое дрожание. Самый фон картины становится сумрачным и торжественно-величавым». Пьесы Чехова представляют собой нечто уникальное в русской литературе.. Пьеса Чехова «Дядя Ваня» по праву считается одним из лучших творений писателя и одной из лучших русских драм, актуальность которой со временем несколько не убывает. «Дядя Ваня» является произведением реалистического направления в литературе. «В своей пьесе Чехов стремится достоверно отобразить живую действительность. Его персонажи максимально проработаны, диалоги натуралистичны, а многочисленные детали создают нужную автору атмосферу.» (3, 64) Однако модернизм оставил свой отпечаток на драматургии Чехова. Для своего века он был новатором, его не понимали. Как и в случае с другими пьесами Чехова, достоверно определить жанр «Дяди Вани» представляется довольно трудной задачей. Сам писатель дал своей пьесе такое определение: «Не драма, не комедия — просто сцены...». На сегодняшний день принято считать «Дядю Ваню» трагикомедией. Произведение наполнено большим количеством комичных сцен и диалогов, но они служат лишь прикрытием для довольно трагичного сюжета о непростой человеческой судьбе и разочаровании в жизни. Особенность конфликтов, создаваемых Чеховым, заключается в том, что все они не явные. На протяжении пьесы ситуация в имении не меняется каким-либо коренным образом. Всё идёт, как обычно, но в воздухе постепенно накапливается напряжение, порождённое долго накапливаемыми противоречиями между персонажами. Как результат, кульминация в третьем действии, взрыв кажется чем-то неожиданным, но вполне закономерным. Так же особенность

конфликтов, создаваемых Чеховым, заключается их моральной серости. Довольно трудно понять, какая сторона конфликта является добром, а какая — злом. «Пьеса даёт огромный простор для фантазии и рассуждений. Как правило каждый читатель приходит к своему выводу, непохожему на выводы окружающих. Система образов в пьесе «Дядя Ваня» выстроена в виде строгой иерархии. (4,78). Драматургия великого русского писателя Антона Чехова известна далеко за пределами самой России и высоко оценивается среди читателей всего мира за глубокий психологизм, умение писателя заглянуть в самую суть вещей, максимально честно показать своему читателю саму живую душу человека. Пьеса «Три сестры» была создана Чеховым в рамках литературного направления реализма. Писатель стремится максимально точно изобразить окружающую действительность. Созданные им образы дышат натурализмом. Действия его героев и их слова выглядят достоверно и органично. Целью автора было создание атмосферы бессмысленности и непонимания в русской провинции, где жизнь скучна и однообразна. Это гнетущее ощущение передается через реплики героев, обращенные в пустоту и не удостоенные ответа. Люди говорят сами с собой, не находят понимания и отзывчивости. В пьесе также нет традиционных для театра того времени драматических ходов и фабулы.. «Три сестры» предназначены для показа на театральной сцене. Сюжет пьесы максимально приближен к реальному быту и повседневной действительности. Интересно, что сам автор считал свою драму комедией и искренне удивлялся, когда люди плакали на премьере: После первой читки Чехов «боролся со смущением и несколько раз повторял: я же водевиль писал» Произведение «Три сестры» имеет классическую композицию, оно состоит из четырёх действий. Первое действие отведено под экспозицию, в которой нам представляют основных действующих лиц и их предысторию. Второе действие — это завязка, в которой зрителю показывают зарождение основного конфликта пьесы. Третье действие знаменуется кульминацией, в которой напряжение достигает наивысшей точки. В четвёртом действии происходит развязка, в которой конфликт так или иначе разрешается, и финал, приводящий все сюжетные линии к логичному завершению.» Как и в других пьесах Чехова, особенностью конфликта в данной пьесе, является его неочевидность. Чехов не делит своих героев на плохих и хороших, не сталкивает лбами два мира. Диалоги персонажей кажутся спокойными и уравновешенными, даже если между ними возникают какие-то ссоры, они не кажутся чем-то серьёзным и важным. Это происходит потому, что в основе главного конфликта пьесы лежит противостояние не человека с человеком, а человека с окружающей» (5,87) действительностью, его бытом и несовершенством бытия. Действие пьесы разворачивается в некоем губернском городке вокруг интеллигента Прозорова и трёх его сестёр: Ольги, Марии и Ирины. Ольга работает учительницей в ненавистной ей школе, Мария несчастна в браке, а Ирина не видит смысла в своей жизни и хочет как можно скорее начать работать, чтобы побороть это ощущение. Все трое желают поскорее покинуть провинцию и уехать в Москву, где, как им кажется, все их проблемы миглом решатся. Первое действие заканчивается началом отношений Андрея Прозорова с Натальей Ивановой. Спустя некоторое время Андрей женится на Наталье, забрасывает науку, работает секретарём в земской управе. Сёстры всё также несчастны. Ирина устроилась работать телеграфисткой, однако эта работа только ухудшила её душевное состояние. Хорошо себя чувствует только Наталья, которая легко управляет слабовольным своим волю всем обитателям дома.

Все трое продолжают мечтать о переезде в Москву. Спустя некоторое время жизнь всё также идёт своим чередом. У Натальи и Андрея, презирающего свою жену, рождается ребенок. Ольга становится начальницей гимназии, Мария всё также живёт с нелюбимым мужем, Ирина решает стать женой офицера Тузенбаха, желая сбежать от постылой жизни. К несчастью, Тузенбах погибает на дуэли. Пьеса заканчивается тем, как сёстры сидят вместе и продолжают мечтать о переезде в Москву и рассуждать смысле жизни. Проблематика пьесы «Три сестры» — это и вовсе средоточие провинциальной тоски и тщетности бытия. Отчаяние — вся пьеса буквально пропитана безнадежностью и безысходностью. Чехов показывает нам тщетность человеческого бытия, слабость и порочность людей, которые сам человек побороть не способен. Одиночество — все персонажи Чехова — одинокие люди. У них есть друзья, знакомые, они часто общаются. Но внутри каждый из них очень одинок.. Смысл жизни — писатель показывает нам людей, которые с непонятной целью отяжеляют собой землю. Не приносят никакой пользы ни себе, ни окружающим. Сами персонажи задают себе вопрос, зачем они живут. Но этот вопрос остаётся без ответа

Использованная литература

1. Кузичева А. П. А. П. Чехов в русской театральной критике. Комментированная антология., 1999.
2. <https://www.literatus.ru/2017/06/kratkoe-soderzhanie-kryzhovnik-chehov-pereskaz-sjuzhet-v-sokrashhenii.html>
3. Кузичева А. П. Вапш А. Чехов. М., "Согласие", 2000. — 388 с.
4. Волчек Майя. "Дядя Ваня". Сцены из непрожитой жизни. М., "Трובел-2000", 2010.
5. Bartlett, Rosamund, Chekhov: Scenes from a Life, Free Press, 2004.
6. Allen, David, Performing Chekhov, Routledge (UK), 2001

Ключевые слова автор рассказ пьеса творчество литература писатель

Key words author story play activity literature writer

Açar sözlər müəllif hekayə pyes yaradıcılıq ədəbiyyat yazıçı

Xülasə

Dünya ədəbiyyatında görkəmli vərələrdən birini tutan böyük rus yazıçısı A. Cexov öz əsərlərində yaşadığı dövrün real səhnələrini, ictimai həyatın səciyyəvi tərəflərini əks etdirmişdir. Lev Tolstoy onu "nəsrin Puskini" adlandırırdı. Ziyalıların xalq qarşısında məsuliyyəti mövzusu, xalq tələyinə etinasızlıq, messanlıq, qına çəkilmək kimi mənəvi eybəcərliklərin tənqidi, "obıvatel" mühitinin insani keyfiyyətləri və müsbət idealları puc etməsi Cexov yaradıcılığının leytmotividir. Həyə səhəsindəki fəaliyyəti ilə bütün dünya ədəbiyyatında diqqəti cəlb etmiş Cexov üçün bir novator yazıçı kimi təmkinli, lakonik təhkiyə üslubu xarakterikdir.

Əsas diqqəti qəhrəmanın daxili aləminə yönəldən müəllifin əsərlərində, adətən, gərgin süjet, konflikt yoxdur. Həmin əsərlərdəki özünəməxsus yumor bu mənada lirik təbəssümü, ciddi istehza və satiranı özündə birləşdirən tragikomik gülüsdür. Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Lev Tolstoy onun yaradıcılığını bu məşhur sözlərlə qiymətləndirmişdi : “ Əgər bütün rus ədəbiyyatı təsadüf ucbatından yoxa çıxsaydı, və təkcə Cexovun hekayələri qalsaydı, bunlar əsl rus həyatı barədə bütün dünya xalqlarında aydın təəvvür yaratmaq üçün kifayət edərdi “. O nəinki rus, ümumiyyətlə dünya ədəbiyyatında hekayə janrının ən böyük ustasıdır

SUMMARY

Anton Pavlovich Chekhov was a Russian playwright and short-story writer. «His career as a playwright produced four classics, and his best short stories are held in high esteem by writers and critics”.(6, 42) Along with Henrik Ibsen and August Strindberg, Chekhov is often referred to as one of the three seminal figures in the birth of early modernism in the theatre. Chekhov was a physician by profession. "Medicine is my lawful wife", he once said, "and literature is my mistress. Chekhov renounced the theatre after the reception of *The Seagull* in 1896, but the play was revived to acclaim in 1898 by Konstantin Stanislavski's Moscow Art Theatre, which subsequently also produced Chekhov's *Uncle Vanja* and premiered his last two plays, *Three Sisters* and *The Cherry Orchard*. These four works present a challenge to the acting ensemble as well as to audiences, because in place of conventional action Chekhov offers a "theatre of mood" and a "submerged life in the text". The plays that Chekhov wrote were not complex, but easy to follow, and created a somewhat haunting atmosphere for the audience. Raymond Carver, (american playwright) who wrote the short story "Errand" about Chekhov's death, believed that Chekhov was the greatest of all short story writers: Chekhov's stories are as wonderful (and necessary) now as when they first appeared. It is not only the immense number of stories he wrote—for few, if any, writers have ever done more—it is the awesome frequency with which he produced masterpieces, stories that thrive us as well as delight and move us, that lay bare our emotions in ways only true art can accomplish.

Rəyçi f.f. d. Bünyadova V.Ş.

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM ƏDƏBİ CƏRƏYANI

İngiltərədə romantizmin yaranması, xüsusilə Fransa burjuva inqilabı ilə əlaqələndirilir. 1789-1799-cu illər arasındakı inqilab, İngiltərənin ictimai-siyasi həyatında kəskin qarşıdurmalar yaradaraq, yaradıcı insanlara dərin təsir göstərmişdir. Bu dövrün sosial dəyişiklikləri, kiçik istehsalat müəssisələrinin böyük sənaye mərkəzləri ilə əvəzlənməsi və sosial faciələr, insanların kütləvi səfalətə düşməsi kimi global hadisələr, romantizmin inkişafına zəmin hazırlamışdır. İngilis romantizminin əsas nümayəndələrindən olan Vordsvord, Kolric və Sauti, "Göl məktəbi"ni təmsil edərək fərqli bir mövqedən bu cəmiyyətdaxili prosesləri ələ almışlar.

T.Əfəndiyevin "Romantizm: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri" adlı monoqrafiyasında ingilis ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanı tarixinin şərti olaraq üç mərhələyə ayrılması qeyd edilmiş, birinci mərhələ XVIII əsrin 90-cı illəri ilə, ikinci mərhələ isə XIX əsrin 10-30-cu illəri ilə əlaqələndirilmiş, üçüncü mərhələnin hansı dövrlə bağlılığı haqqında söz açmağa ehtiyac duyulmamışdır [2, s. 94-99].

Qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, nəzəri mənbələrin əksəriyyətində ingilis romantizminin yaradıcıları olaraq "Göl məktəbi" nümayəndələrindən söz açılır. Bununla belə, romantizmlə əlaqələndirilən sənətkarlar sırasında Uilyam Bleykin də adı çəkilməkdədir. 1757-1827-ci illərdə yaşayıb-yaratmış bu şair-rəssamın həyatı və yaradıcılığı böyük əksəriyyətlə elmi dövriyyədən kənarda qalsa da, bəzi ədəbiyyatlarda, o cümlədən T.Əfəndiyevin "Romantizm: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri" əsərində ingilis romantizminin məhz Uilyam Bleyklə başlaması fikri ilə qarşılaşırıq [2, s. 93]. XIX əsrin birinci yarısında ingilis ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan inkişaf istiqamətlərindən bəhs edən rus ədəbiyyatşünası D.M.Urnov yazır: "Bleykin poeziyasında romantiklərə (romantizm ədəbi cərəyanı nümayəndələrinə - N.O.) uyğun gələn çox şey görmək olardı: universallıq, dialektika, panteist motivlər, dünyanı hərtərəfli, mənəvi və praktik dərk etmək istəyi ... Onlar (Bleykin gənc müasirləri – N.O.) əslində ona diqqətlə baxdılar və fərqi hiss edərək geri çəkildilər. Bleykin dünyaya münasibəti romantiklərin nəzərində hədsiz sayıla biləcək mistik simvolizm nümayiş etdirir. Kolric də Vordsvord kimi, bəzi şeirlərini Bleykin misralarına uyğunlaşdırdı, lakin həm də qeyd etdi ki, Bleykin mistik simvolizminin yanında onun öz simvolizmi mistik boyalarla rənglənmiş "mədəni sağlam düşüncəyə" bənzəyir. Çünki Bleyk böyük xəyal gücü ilə ruh və materiyanın vəhdətini təsəvvür edir, bildirirdi ki, bu vəhdətin ən yüksək təəcəssümü insan-tanrı, ideal şəkildə inkişaf etmiş şəxsiyyətdir" [10, s. 90].

Bəlkə də, özündən sonrakı romantizmə ciddi təsir göstərmədiyindən Uilyam Bleykin yaradıcılığı kölgədə qalmışdır. Bununla belə, qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, Bleyk sənətinin novatorluğu, bu sənətdə düşüncə və duyğuların sadə, eyni zamanda simvollarla ifadəsi, şair tərəfindən təbiət və insan mənəviyyatındakı ziddiyyətlərin yeni üslubda qələmə alınması elmi düşüncə tərəfindən etiraf olunmaqdadır. Məsələn, Ankara Universitetinin dosent doktoru Nazan Turaş "Villiam Bleykdə məsumiyyət və təcrübə: quzu və pələng" yazısında şair sənətindəki yeniliyi belə dəyərləndirmişdir: "Bleyk bu kolleksiyasında ("Məsumiyyət və təcrübə nəğmələri" kitabında – N.O.) yer tutan şeirlərində həqiqi mənada insan mənəviyyatına və cəmiyyətə həm optimist, həm də pessimist mövqedən aydınlıq gətirməyə çalışmış, hər iki baxış bucağının gərəkliliyini vurğulamış, göstərmişdir ki, təzadlırsız inkişaf mümkün deyil. Şairə görə, cazibə və rədd, zəka və enerji, sevgi və nifrət insan üçün dərəcədə gərəklidir ... Kitab mövzusu İncil və xristian hekayələrindən alınaraq sadə, simvollarla və zəngin musiqili dildə yazılmış şeirlərdən ibarətdir" [11, s. 84].

Maraqlıdır ki, ədəbiyyatşünaslıq uzun müddət romantizmi real həyatdan uzaq, ayrı bir dünya kimi təqdim etmişdir. Lakin Nazan Turaş ingilis şairi Bleyki təhlil edərkən, onun reallığı daha aydın görmək və insanları pisliklərdən uzaqlaşdırmaq baxımından şairlərin peyğəmbər kimi rol oynadığını vurğulayır. Bleyk, təbiətdən və qeyri-adi gücə malik simvolları istifadə edərək, nağıllar aləmi ilə real həyatın dərin mənasını ifadə etmişdir. Nəticədə, ingilis romantizminin ağsaqqalı müasirlərinə nağıllar və real həyat arasında fərq qoymağa çağırır.

Etiraf etmək lazımdır ki, Bleykin bu kimi fikirləri sonradan ingilis romantizminin görkəmli nümayəndələri tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Məsələn, Corc Qordon Bayronun "Şilyon məhbüsü" əsərində artıq zaman inkar edilir, kədərli sevməyin mümkünlüyündən danışılır, zindanın insana ev qədər doğmalaşacağı bildirilir, təbiətlə insan arasındakı bütün sədlər aradan qaldırılır, hörümçək, məhbəs sığınları və insandan eyni mənzilin sakini kimi söz açılır, bir dinə bağlı olduqlarından zəiflər və güclülərin mehriban yaşamasının mümkünlüyü xatırladılır, azadlığın kədərlər qarşılanmasında qüsurlu görülür [1, s. 149].

"Villiam Bleykdə məsumiyyət və təcrübə: quzu və pələng" məqaləsində Bleykdə yaradıcılığının səciyyəvi cəhəti kimi simvolları istifadə nəzər nöqtəsinə çəkilir, eyni zamanda məxsus qeyd olunur ki, ingilis romantizminin bu ilk nümayəndəsi sənətdə mövcud simvolları istifadəyə deyil, yeni simvollar yaratmağa üstünlük vermişdir və bu səbəbdən "Məsumiyyət və təcrübə nəğmələri" kitabında cəmsiz, rəmzsiz və alleqoriyasız şeirə rast gəlmək mümkün deyil. "Onun şeirlərində təkrarlanan sadə və aydın simvollar çoxdur. Məsələn, onun bir çox şeirlərində "pələng" yaradıcı enerjinin, "quzu" və "uşaq" Məsihi və məsumluğu, "ağac" qəzəbin, düşmənləri məğlub etmək istəyinin və insan təbiətindəki qaranlıq tərəfin simvoludur" [11].

⁵⁶ Naxçıvan Dövlət Universiteti, doktorant. Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan MR, Naxçıvan şəhəri
oruceliyevanazile@gmail.com ORCID: 0009-0005-3041-6087

Bleykin "Pələng" şeirində təbiətin mistik gözəlliyi və Tanrının qüdrəti vurğulanır. Şair, qaranlıq meşələrdə atəş saçan pələngə müraciət edərək, onun qorxunc görkəmindən və bu gücü yaradan Tanrıdan bəhs edir. Şairə görə, pələng kimi qüvvətli varlıqları yalnız Tanrı yarada bilər və bu varlığın quzu ilə birlikdə yaradılması, Tanrının mükəmməl və qeyri-adi gücünü göstərir. Romantizmin nümayəndələri, realistlərin ağıl kultunun insan zəkasını Tanrının qüdrətinə qarşı qoyduğunu düşünürdülər. Bildiyimiz kimi, elmi ədəbiyyatlarda fransız maarifçi realistləri olan Volter, Deni Didro, Jan Jak Russo kimi yazarların deist, yaxud ateist mövqeyində dayanmalarından da söz açılmaqdadır [8, s. 81; s. 89; s. 98]. "Pələnf" şeir məhz realistlərə cavab olaraq qələmə alınmışdır və şeirin sonunda müəllif qəti şəkildə bildirir ki, heç bir ağıl pələngin möhtəşəm quruluşunu yaratmaq qüdrətində deyil:

Pələng, məşəl kimi parlayıb gedən,
Gecənin qaranlıq meşələrində;
Hansı ölməz gözlə, ölməz əllə ya,
Yarandı səndəki bu simmetriya? [12]

"Quzu" şeirində bu ideyalar daha aydın ifadə olunmuşdur. Şeirin ilk bəndində Tanrının müraciəti ilə quzudan onu yaradanın kimliyi soruşulur. Burada insan təfəkkürü quzunun mövcudluğunu təmin edən böyük Yaradan haqqında düşünməyə yönləndirilir. İkinci bənddə isə quzunun simvolik mənası açılır. Nazan Turaşın təhlilinə görə, bu sadə şeir əslində Allahın dünyanı, quzunu və uşağı yaratması haqqında dərslərdir. Quzunun Yaradanı Allahdır və onun insan şəklində Həzrət İsa'dır. "Məsumiyyət nəğmələri"ndəki "quzu" vurğusu İsanın insanları günahdan təmizləmək üçün özünü qurban verməsini xatırladır. Xristian inancına görə, daha doğrusu "İncil"-in son fəslində Həzrət İsa anti-xristianları məğlub edən və bəşəriyyəti xilas edən ilahi güclərə malik "Allahın quzusu" kimi xatırladılmışdır" [11, s. 96].

Şeirdə əsas məqam təbiətlə insan mənəviyyatının vəhdətindən doğan məsumluğun təqdimidir. "Quzu" şeirinə görə, Tanrının yaratdığı hər şey gözəldir. Bu yanaşma dünya romantizmində mühüm prinsipə çevrilmiş və müxtəlif poetik ifadələrlə özünü göstərmişdir. Xatırladaq ki, Azərbaycan romantizmini təmsil edən Hüseyn Cavid bir qədər də dəqiqliklə "Mənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir" deyirdi [6, s. 55].

"Göl məktəbi" nümayəndələri uzun müddət mürtəcə romantizmin təmsilçiləri kimi təqdim edilmişdir. Lakin bu yanaşmada məntiqsizliklər var. Məsələn, "XIX əsr xarici ölkələr ədəbiyyatı" dərslərində Vordsvord və Kolricin **"Lirik balladalar"** kitabının 1880-ci il nəşrinin müqəddiməsi ingilis romantizminin mürtəcə manifesti kimi dəyərləndirilmişdir. Halbuki bu müqəddimə klassisizmdən uzaq, sadə insanların gündəlik həyatını əks etdirən yeni ədəbi prinsipləri müdafiə edirdi. Yalnız vətəndaşlıq rəşadətini yox, insanın daxili aləmini, onun mənəviyyatında olan ziddiyyətləri də göstərmək lazımdır" [9, s. 89].

"Göl məktəbi" nümayəndələrinin romantizmdəki yerini sosialist baxışlarla izah etmək yanlışdır. Realizm və naturalizm də sadə insanların həyatını təsvir etməyə çalışmış, süni qanunları inkar etmişdir. Buna görə romantizmi yalnız bu göstəricilərlə fərqləndirmək absurddur. Müasir elmi ədəbiyyatlarda "Göl məktəbi"-nin xidmətləri yüksək qiymətləndirilir. G. Ələkbərli yazır ki, ingilis və amerikalı ədəbiyyatşünaslar onları 19-cu əsrin ən böyük şairləri sayır və Bayron, Şellidən üstün tutur. Leykistlərin ədəbi fəaliyyətləri 19-cu əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. 1843-cü ildə artıq "Şeytan məktəbi" adlandırılan Bayron, Şelli və Kits həyatda olmadıqları vaxtda Vordsvord Sautidən sonra saray şairi adına layiq görülmüşdür" [3, s.223].

Vordsvordun "Lirik balladalar" kitabının müqəddiməsi romantizmlə bağlıdır. O, poeziyanı "güclü duyğuların sakit təfəkkürlə xatırlanıb qələmə alınması" kimi təsvir edir. Poeziya prosesi dörd mərhələdən ibarətdir: təcrübə yaşanmalı, sakit zaman xatırlanmalı, təfəkkürdən keçirilməli və sadə dildə ifadə edilməlidir. Vordsvord təxəyyülün əhəmiyyətini vurğulayır, onun fikrincə insan ağıl passiv deyil, ilahi yaradıcılığa sahibdir. Ən əhəmiyyətsiz varlıq və hadisələr belə poeziya mövzusu ola bilər, bunu ən yaxşı kəndlilər bacarır, çünki onlar təbiətlə əlaqədardır. "Sənət üçün sənət deyil, həyat üçün sənət" qaydasını mənimsəyən Vordsvorda görə, poeziya insanlara əxlaqi və fəlsəfi dəyərləri öyrədən onları yüksəltmək məqsədi daşıyır" [14].

Vordsvord yeni estetik prinsipləri əsaslandırarkən dünya ədəbiyyatının tarixi təcrübəsini diqqətə almış, bildirmişdir ki, ədəbi dilin ifadələri və simvolları müxtəlif dövrlərdə fərqli şəkildə yaranmışdır. "Lirik balladalar"-ın müqəddiməsində "Göl məktəbi" nümayəndələri mövcud ədəbi prinsipləri rədd etmişlər. Vordsvord, oxucunun modern yazarlara alışdığı üçün yeni şairləri qərribə tapacağını və bu yazılara şeir adının verilməsi barədə suallar yaranacağını vurğulamışdır. İngilis romantizmində "Göl məktəbi" şairləri şəhər həyatından uzaq, sadə və sakit kənd həyatını üstün tutmuş, belə bir mühitin insan hissləri ilə təbiətin vəhdətini təmin edəcəyini düşünmüşlər. Mir Cəlal romantizmdə təbiət və mədəniyyətin qarşıdurmasından bəhs edərək, təbiətin mədəniyyətə üstünlük təşkil etdiyini qeyd etmişdir. Həndəsə şəkillərlə müzəyyən şəkllə salınmış bağçalar təbiət döşündə, dağlar, yamaclardakı ağaclar, yaşıllıqlardan aşağı tutulur" [7, s. 21].

"Göl məktəbi" nümayəndələrinin ədəbi dilə tələbləri özünəməxsusdur. Vordsvord, təmtəraqlı həyatı sadə yaşayışın əvəz etməsinin insanın mənəvi dünyasının ifadəsində daha təbii olmasına gətirib çıxaracağını irəli sürmüşdür. Kolric və Vordsvord, şəhərlərin zəngin həyatını deyil, kəndin sakit həyatını seçməyi vacib saymışdılar ki, insanların ehtirasları təbiətin gözəlliyi ilə qovuşa bilsin. Əsərin dili, şairin təkrarlanan ədəbi təcrübələrindən və davamlı duyğulardan qaynaqlanmalı, oxucudan uzaq olsa da, digər şairlərin dilindən daha uzunömürlü və fəlsəfi olmalı, dəyişən estetik zövqlərə cavab verə bilməlidir. O da var ki, Vordsvorda görə, yeni şairin dili bütün fərqlilikləri ilə yanaşı, təbiiyyətlə seçilməli, sənətdə mənasızlığa və bayağılığa yol verilmədən kompozisiyanın mükəmməlliyi nəzərə alınmalıdır [13, 5].

“Lirik balladalar”ın müqəddiməsində romantizmin yaranma səbəbləri izah olunur. Vordsvord, keçmiş dünya düzəninin bir çox amillərinin insanın dərk etmə qabiliyyətini zəiflədiyini və bəşəriyyəti həzzalma qabiliyyətindən məhrum etdiyini bildirir. Bununla yanaşı, yeni dünya düzəninə romantizmin söylərinin güllənc olduğunu qeyd edir, çünki şəxslər yalnız güclü insanların və sistemin nəzarəti altında geniş yayılacaqdır. Vordsvord, romantizmin başqa bir göstəricisi olaraq yeni şeirlərin bədii dilində mücərrəd fikirlərin poetik deyimlərlə ifadə edilməsinin oxucuya unikal bir təsir bağışlayacağını vurğulayır. Bu unikalıq isə xalq dilində nadir hallarda rast gəlinən bir xüsusiyyətdir. İndilis romantizminin ilk nümayəndəsi şeirlərinin poetik dili üçün səciyyəvi olan özünəməxsusluğa belə aydınlıq gətirmişdir: “Onlar (romantizm ədəbi cərəyanının prinsipləri ilə yazılan şeirlər – N.O.) zaman-zaman ehtiraslar zəminində gerçəkləşən məcazlardır və mən hissələri, duyğuları bu şəkllə saldım. Həmçinin mexaniki bir üslubla yazan şairlərin (realizm nümayəndələrinin – N.O.) dillə bağlı mövcud qəliblərini rədd etməyə çalışdım. İnandım ki, oxucunu ətdən və sümükdə ibarət, hissələrə sahib insan olduğuna inandıracaq, bu yolla onu maraqlandıracağam. Əlbəttə, digər üslubda yazanlar da bu yeni ədəbiyyatdan söz açacaqlar. Onların fikirlərinə müdaxilə etmədən öz qərarımda qalırım” [13, s. 5-6].

“Lirik balladalar”ın müqəddiməsində romantizmə uyğun əsərin şeir və ya nəsr dilində yazılması məsələsi müzakirə olunur. Vordsvord, yeni ədəbiyyatın birmənalı qarşılanmayacağını, çünki nəsrə məxsus bir misra şeir kimi qəbul edilərsə, şairin tənqid olunacağını vurğulayır. O, poeziya və nəsr dilini fərqləndirməyin doğru olmadığını bildirir, çünki hər ikisi eyni orqanlarla müraciət edir və oxşar formalarla ifadə olunur. Vordsvord, nəsr dilini poeziya dilinə uyğunlaşdırmanın vacibliyini qeyd edir. Poeziyanın mahiyyəti nəsrin mahiyyətindən fərqlənir, hər ikisinin damarlarında insan qanı axır...” [13, s. 7-8].

“Lirik balladalar”ın müqəddiməsində Vordsvord şairin cəmiyyətin digər üzvlərindən fərqləndiyini qeyd edir. Şair, başqalarından daha çox şövq, məhəbbət, biliyə sahib olub, ehtiras və istəklərini təhlil edərək həyatdan zövq alır. Romantizmin ilk nümayəndələri şairin fərdi keyfiyyətlərinin nəzərə alınmasını vacib saymış və poeziyada ehtirasları təsvir edərkən şairin şərtliliklərə əsaslandığını vurğulamışlar. Vordsvorda görə, şairin əsas məqsədi oxucuya həzz verməkdir və bu məqsədlə öz hissələrini oxucunun hissələrinə yaxınlaşdırmalıdır. Vordsvord, şairlə alimin eyni missiyanı paylaşdığını qəbul etsə də, onların bu missiyanı fərqli formalarda çatdırdıqlarını bildirir. O, şairin biliyini varlığımızın təbii bir hissəsi kimi, alimin biliyini isə fərdi və şəxsi əldə etmə kimi təqdim edir. Alim həqiqəti uzaq bir məqsəd kimi axtarır, şair isə bütün insanlarla birlikdə onu sevinclə qarşılayır və həqiqəti birgə ifa edirlər. Vordsvordun fikrincə, şairin biliyi insanların gündəlik həyatına yaxın, təbii və dərinlən gələn bir hissədir, alimin biliyi isə daha çox xarici, təcrid olunmuş və fərdi təcrübə ilə əlaqəlidir. Poeziya bütün biliklərin nəfəsi və incə ruhudur, bütün elmin fəvqində tapılan ehtiraslı ifadədir. Şekspirin söylədiyi kimi, şair haqqında qəti şəkildə demək olar ki, o, “əvvəl və arxaya baxır” [13, s. 11].

Əlbəttə ki, sənətkarın öz zamanı üçün əhəmiyyəti məsələsi də Vordsvordun düşündürmüş, ingilis romantizmi haqqında ilk söz sahibi bu qərara gəlmişdir ki, ağıl tərəfindən müəyyənləşdirilən torpaq və iqlim ayrı-seçkiliyinin, dil və ədəb müxtəlifliyinin, qanun və adətlərdəki fərqlərin, şiddətlə məhv edilən cəmiyyətlərin mövcudluğuna baxmayaraq, şair insan təbiətinin müdafiə qalası olmaqla hər yerdə sevgini təmsil edir. Hissiyatla bağlı maddi və mənəvi olan hər şey şairin düşüncə obyektinə çevrilə bilər: “Şeir bütün biliklərin birincisi və sonuncusudur; insan qəlbi kimi ölməzdir” [13, s. 11].

Təqdirəlayiq haldır ki, eyni xüsusiyyətlərin bir qədər də təkmilləşdirilərək Hüseyn Cavid romantizmində yer tutmasını görkəmli ədəbiyyatşünas İsa Həbibbəyli belə dəyərləndirmişdir: “İdeal həqiqət axtarıcılığı, xəyalla həqiqət arasındakı təzad, bu təzaddan doğan bəşəri kədər, bədii təcəssümü, hadisələrin daxili mənasına dərinlən varmaq kimi romantizm ədəbi cərəyanının təbiətindən doğan ideya-bədii prinsiplər şairin [5, s.350].

Vordsvordun romantizmə dair təfəkküründə şairin yaratdığı surətlərin həyatla əlaqələndirilməsi vacibdir. Ancaq R.Əliyevin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”ndə romantiklərin insanın daxili aləmini təsvir etmə tərzinin daha çox ədəbiyyatın özündən qaynaqlandığını vurğulanır. Romantiklər insanın psixoloji və emosional vəziyyətini təsvir etməyə irəliləsələr də, onların yaratdığı qəhrəmanlar hələ də canlı insan obrazından daha çox bir konsepsiya və ideya idi. Beləliklə, romantizmin insanı dərk etmə tərz, klassisizm və sentimentalizmin mərhələlərindən sonra gələn bir inkişaf idi, lakin onun insanın iç aləmini təqdim etməyi hələ tamamlanmamışdı. Onların çoxu kitab mədəniyyəti ilə bağlı olan ideyaların ədəbi illüstrasiyası kimi yaradılırdı. Onlarda koloritli adam cizgiləri universal adam ideyasının cizgilərindən az idi” [4, – s. 43].

R.Əliyev romantizm ədəbi cərəyanını insanın psixoloji və emosional təcrübəsini dərk etmə prosesinin daha dərin və radikal mərhələsi olaraq təqdim edir. O, klassisizm, sentimentalizm və romantizmin insanı dərk etmə baxımından ardıcıl mərhələlər olduğunu bildirir, amma romantizmin insanın iç aləmini təsvir etməsi daha irəliləmişdir. Vordsvord isə şairin psixoloji vəziyyəti ilə əlaqələndirərək, şeirin əsasını zövq, ehtiras və həzzin təşkil etdiyini vurğulamışdır. “Göl məktəbi” nümayəndələri isə romantizmin şeir və nəsr dilində eyni şəkildə tətbiq oluna biləcəyini qeyd edir, lakin şeir vasitəsilə həzzin daha təsirli olduğunu və oxucunun yeni şeirdən məmnun olması üçün köhnə ədəbiyyatdan uzaqlaşmalı olduğunu bildirirlər.

Vordsvord romantizmin şairin düşüncə həddlərini aşan bir güc olduğunu qeyd edərək, yeni şeirin insanların müxtəlif həzz anlayışlarına uyğun şəkildə təsir etdiyini vurğulamışdır. O, romantizmi cəmiyyətin əxlaqi yüksəlişinə xidmət edən bir vasitə olaraq görür, ədəbiyyatın yalnız estetik zövq yaratmaqla kifayətlənməyib, həm də insanları mənəvi inkişaf yönündə istiqamətləndirməli olduğunu bildirir. Bəllidir ki, əksər elmi ədəbiyyatlarda XIX əsr ingilis ədəbiyyatını təmsil etmiş Bayron, Şelli, Kits və V.Skott yaradıcılığında özünü göstərən romantizm “Göl məktəbi”

nümayəndələrinin romantizmindən fərqləndirilmiş və bu zaman daha çox qələm sahiblərinin cəmiyyət həyatına münasibətləri nəzərə alınmışdır. Bununla belə, diqqətdə saxlamağa ehtiyac vardır ki, altı əsas prinsip romantizm ədəbi cərəyanına aid edilən bütün qələm sahiblərini birləşdirməkdədir:

- Sənətdə təbiətin təntənəsi, yaxud sənəti təbiət və insanın obrazı kimi təqdim etmə.
- Fərdi varlıq və mənəviyyatın önə çəkilməsi.
- Kədər içərisində əziyyət çəkən tənha və ümitsiz insana məxsus cəmiyyətdən uzaqlaşmaq meyillərinin tərənnümü.
- Adi insanın sərhədləri müəyyənləşdirilə bilinməyən mənəvi dünyasına maraq.
- Qadınların ideallaşdırılması.
- Bütün olmuşların şəxsiyyətləşdirilmə prizmasından izahı və pafoslu aldatma.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayron, C.Q. Seçilmiş əsərləri / C.Q.Bayron. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 224 s.
2. Əfəndiyev T. Romantizm: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / T.Əfəndiyev. – Bakı: Azərnəşr, – 2020. – 480 s.
3. Ələkbərlı G. İngilis romantizmində "Göl məktəbi"nin yeri və rolu // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. № 7, – s. 223-227
4. Əliyev, R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / R.Əliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 360 s.
5. Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri, 10 cildə, II cild. / Həbibbəyli, İ. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 1070 s.
6. Hüseyn Cavid. Əsərləri. 4 cildə, I cild / Hüseyn Cavid. – Bakı. Yazıcı, – 1982. – 321 s.
7. Mir Cəlal. Ədəbiyyatda romantizm // Mir Cəlal. – Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası. – 2022. – 144 s.
8. Şıxlı, İ. XVIII əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Dərslik / İ.Şıxlı, M.Ə.Tahirli, M.B.Həyatəzadə. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 1970, – 150 s.
9. Yelizarova, M.Y. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Dərslik / M.Y.Yelizarova, S.P.Qidjey, B.İ.Koleçnikov, N.P.Mixalskaya. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, – 1964. – 654 s.
10. <http://feb-web.ru/feb/ivl/vl6/vl6-0873.htm?cmd=p>
11. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/255638>
12. <https://xevnulla.com/category/bleykdd%C9%99nt%C9%99rcum%C9%99l%C9%99r/>
13. <https://faculty.csbsju.edu/dbach/beautytruth/Wordsworth-PrefaceLB.pdf>
14. <https://www.vbky.com.tr/media/t1/001/612/523/955/William-Wordsworth-Secme-Siirler-ilk-23-Sayfa.pdf>

XÜLASƏ

Məqalə ingilis ədəbiyyatında romantizm cərəyanını təmsil edən müəlliflərin sənət prinsiplərinə həsr olunub. Burada Uilyam Bleikin yaradıcılığı, romantizmin tələblərinə cavab verən ilk nümunə olaraq önə çəkilir. Romantizmin nümayəndələrinin təbiətə olan münasibətləri, estetik mahiyyət daşıyan bir yanaşmadır, çünki onlar realistlərin ağıl kultunun insan zəkasında Tanrının inkarına gətirib çıxara biləcəyini düşünürdülər. Bleikin "Pələng" şeiri realistlərə cavab olaraq yazılıb və şeirin sonunda müəllif qətiyyətlə bildirir ki, ağıl pələngin möhtəşəm quruluşunu yarada bilməz.

Romantizm prinsiplərinə aydınlıq gətirən ilk yazı isə Vordsvord və Kolricin müəllifliyi ilə 1880-ci ildə ikinci dəfə nəşr olunan "Lirik balladalar"ın müqəddiməsidir. Vordsvord bu müqəddimədə yeni ədəbiyyatı fərqləndirən xüsusiyyətləri geniş təhlil etmişdir. O, insan ehtiraslarının təbiətin gözəlliyinə qovuşması üçün münbit şəraitin olması gərəkdiyini vurğulamış və bu şəraitin sağlığı qoruyan kənddə tapılacağını qeyd etmişdir. Romantizmin əsas xüsusiyyətləri isə təbiətin şöəsi, fərdi varlığın və mənəviyyatın ön plana çıxarılması, kədər içindəki tənha insanın cəmiyyətdən uzaqlaşma istəyinin tərənnümü, qadının ideallaşdırılması, hadisələrin şəxsiyyətləşdirilmə prizmasından izahı və pafoslu aldatma kimi aspektləri əhatə edir.

Açar sözlər: Tanrı, romantizm, Bleik, pafos, qadın, ideallaşdırma, təbiət.

РОМАНТИЗМ КАК ЛИТЕРАТУРНОЕ ТЕЧЕНИЕ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ РЕЗЮМЕ

Статья посвящена художественным принципам английских романтиков, с особым акцентом на творчество Уильяма Блейка. В ней отмечается, что обращение к природе в произведениях романтиков имело эстетический характер, поскольку они считали, что культ разума, продвигаемый реалистами, может привести к отрицанию Бога. В ответ на это Блейк написал стихотворение «Тигр», где утверждает, что разум не способен создать нечто столь величественное, как тигр.

Также рассматривается предисловие к сборнику «Лирические баллады» Уильяма Вордсворта и Сэмюэла Тейлора Кольриджа, где Вордсворт анализирует основные принципы новой литературы. Он считает, что для слияния человеческих эмоций с природной красотой нужно искать такие условия в сельской местности, а не в искусственном городе. В целом, романтизм характеризуется прославлением природы, акцентом на индивидуальность и духовность, идеализацией женского образа и объяснением явлений через призму одушевления.

Ключевые слова: Бог, романтизм, Блейк, пafos, женщина, идеализация, природа.

ROMANTICISM AS A LITERARY MOVEMENT IN ENGLISH LITERATURE Summary

The article focuses on the artistic principles of authors representing the Romantic movement in English literature. It emphasizes that, in terms of adhering to the Romantic movement's demands in England, the works of William Blake should be assessed first. The references to nature in the works of Romantic poets and writers held significant aesthetic value, as they believed that the rationalist approach promoted by the realists could lead to the denial of God in human

consciousness. Blake's poem *The Tyger* was written in response to the realists, with the author asserting at the end that no intellect could create a creature as magnificent as a tiger.

The first work that clarifies the principles of Romanticism is the preface to the collection *Lyrical Ballads*, written by William Wordsworth and Samuel Taylor Coleridge and published for the second time in 1880. In this preface, Wordsworth analyzes in depth the qualities that distinguish the new literature. According to him, for human emotions to merge with the eternal beauty of nature, favorable conditions must be present. Wordsworth believed that such conditions could not be found in an artificial and insincere city but instead in a rural setting that maintains its purity. The main features of Romantic works include the glorification of nature, the emphasis on individuality and spirituality, the portrayal of the lonely and desperate person who seeks to withdraw from society, the idealization of the female image, the interpretation of phenomena through personification, and the use of grandiloquent illusion.

Keywords: God, Romanticism, Blake, pathos, woman, idealization, nature.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ŞUŞA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİNİN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA MİLLİ İDENTİKLİYİ VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ TƏRCÜMƏDƏ MİLLİ STRATEGİYANIN ROLU

Giriş. Şuşa şəhəri milli obraza çevrilən məkandır. Eyni zamanda bu arealda Azərbaycan və dünya miqyaslı sahələr geniş inkişaf etmişdir. Bədii ədəbiyyat, poeziya, musiqi, xalq sənəti və s. sahələrin dinamik inkişafı bu baxımdan heç zaman diqqətdən kənarda qala bilməz. Şuşada formalaşan ədəbi-mədəni mühitin təbliği milli strategiyanın tərkib hissəsidir. Bu cəhətdən Şuşa şəhərində meydana gələn ədəbi-mədəni mirasın ingilis dilində tərcümə olunub bütün dünya xalqlarına çatdırılması əsas vəzifə olmuşdur. İngilis dilinin demək olar ki, ən yaygın beynəlxalq dil faktoru olaraq reallaşması bu dildə Şuşa mədəni dəyərlərinin tərcümə edilib bütün dünyada yayılmasında xüsusi rol oynayır. Eyni zamanda tərcüməşünaslıqda hər zaman ədəbi-mədəni dəyərlərin milli məzmunu əsas götürülmüşdür. Milli mövzulu əsərlərin tərcümə olunması daha çox milli strategiyanın inkişafı üçün əsaslıdır. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa şəhəri yalnız lokal deyil, eyni zamanda global kontekstdə işarələne bilər. Çünki Şuşada meydana gələn ədəbi-mədəni dəyərlər nəinki Azərbaycanda, Türk xalqları arasında, şərq ölkələrində, hətta dünya miqyasında geniş dəyərə malik olduğunu təsdiq etmişdir. Bu, eyni zamanda buradan irəli gəlir ki, Şuşa şəhəri dünya miqyasında beynəlxalq problemə çevrilmiş Qarabağ bölgəsinin paytaxtı statusunda çıxış etmişdir. Buna görə də beynəlxalq arenada Şuşaya, Şuşa mədəniyyətinə, ədəbi-mədəni dəyərlərə diqqət yetərincə artmışdır. Təbiidir ki, bu aspektdə mənfur erməni şovinizmi də Şuşa ədəbi-mədəni dəyərlərini həmişə hər yerdə olduğu kimi saxtalaşdıraraq “özünüküləşdirməyə” çalışmışdır. Bu cəhətdən milli identikliyi əsas strategiya olaraq meydana çıxaran dəyərlər ingilis dilində tərcümə olunub dünyaya yayılması üçün daha çox aktualıq təşkil etmiş, məhz bu kimi əsərlərin ingilis dilinə tərcüməsi milli strategiyanın çox əhəmiyyətli vəzifəsi kimi qarşıda durmuşdur.

Onu da diqqətə almaq lazımdır ki, ingilis dili dünya dilləri arasında əsas əhəmiyyətlik göstəricisinə malik olan beynəlxalq dildir. Bu gün bu tarixi şəraitdə ingilis dilində tərcümə olunan və yayılan ədəbi-mədəni dəyərlər də təbiidir ki, bu dil vasitəsilə dünyada daha geniş səviyyədə yayılaraq milli identikliyin təmin olunmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda onu da qeyd etməliyik ki, ingilis dilində tərcümələr də iki formada tərcüməşünaslıqda özünü göstərir. Bu baxımdan, birincisi, ingilis tədqiqatçılarının tədqiq və tərcümə etdiyi əsərləri; ikincisi isə Azərbaycandan olan tədqiqatçıların əsərləri ingilis dilində tərcümə edərək yayması kimi metodoloji fərqlilikləri misal göstərmək olar. Fikrimizcə, hər iki halda milli-mədəni, ədəbi-mədəni məhsulların qlobalaşmasında məqsədyönlü fəaliyyət uğurlu hadisə sayıla bilər.

Şuşa ədəbi-mədəni dəyərlərindən ingilis dilində tərcümə olunan maddi-mənəvi dəyərləri əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Nəzm və nəsr əsərləri;
- Musiqi və incəsənət əsərləri;
- Tarixi-coğrafi mövzuda əsərlər;
- Tarixi abidələr;
- Sənətkarlıq məhsulları;
- Siyasi ədəbiyyat və s.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin bu qədər funksionallığını kiçik bir tədqiqat həcminə yerləşdirmək demək olar ki, mümkünsüzdür. Buna görə də bu araşdırmada bədii ədəbiyyat aspektindən Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin dəyərləndirməyi düşünürük. Eyni zamanda milli identikliyin bədii ədəbiyyatda geniş əks olunması milli strategiyanın formalaşmasında əhəmiyyətli statusda çıxış edir. Bu baxımdan nəzm və nəsr əsərlərinə diqqət yetirmək çox vacib məsələ olaraq qarşıda durur.

İngilis dilinə tərcümə olunub beynəlxalq miqyasda pasportlaşdırılan nəzm əsərlərindən ilk olaraq Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı xüsusi diqqət çəkir. Qeyd edək ki, M.P. Vəqif Şuşa şəhərində doğulmasa da, ömrünün demək olar ki tən yarısı-qırx ilə qədəri Şuşa şəhərində keçmiş və ölümü də burada reallaşaraq, Şuşada dəfn olunmuşdur (1, 5). Şairin məşhur əsərlərinin bir qismi Şuşada yazılmış, Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

M.P. Vəqifin ingilis dilinə tərcümə olunması şairin əsərlərinin qlobalaşmasında əhəmiyyətli nəticə kimi meydana çıxmışdır. İngilis dilinə tərcümə olunan əsərlərdən Şuşa ədəbi-mədəni mühitində formalaşmış meydana qiymətli nəzm əsərləri qoymuş sənətkarları Azərbaycan poeziyası aspektindən izləmək də vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığının ingilis dilinə çevrilib yayılmasında mühüm rol oynayan M.İbrahimovun redaktorluğu ilə nəşr olunan “Azərbaycan poeziyası” (Azerbaijani poetry) klassik, ənənəvi, müasir (dövrünə görə) nümunələr toplusuna nəzər salmaq və burada Şuşa ədəbi-mədəni mühitinə aid nəzm əsərlərini gözdən keçirmək yaxşı olar. Bu kitabda əsərləri nəşr olunan şairlərlə bərgə M.P. Vəqifin, Q.B. Zakirin, X. Nəvənin (2, 140-157, 168-179, 198-203) da əsərləri ingilis dilinə tərcümə edilib kütləvi tirajla nəşr olunmuşdur (2, 140-157, 168-179, 198-203).

Qeyd edək ki, burada Şuşa ədəbi-mədəni mühiti nəzərdə tutulduğu üçün biz bu sənətkarları təqdim etməyi münasib hesab etdik. Çünki XX əsrin əvvəllərindən etibarən paytaxt olaraq Bakıya cəmlənən sənətkarların inkişaf dinamikası əsləri hansı yerdən olmasına baxmayaraq lokal ədəbi-mədəni mühiti deyil, Azərbaycan arealını

⁵⁷ Sumqayıt Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. e-mail: shafiga.nacafova@bk.ru

işarələyir. Əlbəttə, Şuşa da əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan aspektinə daxildir, ancaq məhz Şuşanın ədəbi-mədəni mühiti əsl Şuşadan olan və Bakıda yaşayıb formalaşan ədiblərin əsərləri əsasında deyil, Şuşada yaşayıb-yaradan sənətkarların əsərləri əsasında müəyyənləşir. Məhz M.P.Vaqifin Şuşadan olmasa da, Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin aparıcı siması olması bu prizmanın dəqiqliyini nümayiş etdirir.

Şuşa ədəbi-mədəni mühitinə daxil olan Şuşa poeziya məktəbini daha çox M.P.Vaqif dövrünə, yəni XVIII əsrə aid edirlər. Q.Bayramov bu barədə yazır ki, XVIII əsrdə “Qarabağ içrə bir şair Kəlimullah Musadır”. Bu misra M.P.Vaqifə aiddir. Məlumdur ki, Vaqif Qarabağa köçən zamana qədər Şuşa qalasında Musa Kəlimullah adlı məşhur bir şair yaşayıb-yaradırmış. O da aydın olur ki, Musa Kəlimullah XVIII əsr Qarabağ-Şuşa poeziya məktəbinin ilk rüşeymini yaradanlardan biri olmuş və bu məktəb sonralar inkişaf edərək özünün ən yüksək zirvəsinə qalxmışdır (3, 129-130). Qeyd edək ki, M.P.Vaqifin və X.Natəvanın şeirlərinin ingilis dilinə tərcümə edilib, nəşr olunduğu digər qaynaq da E.Mədətlinin redaktorluğu ilə ingilis dilində nəşr olunan “Azərbaycan poeziyası” (Okeandan bir damla) kitabıdır. Bu kitabda da Şuşa ədəbi-mühitinə aid olan M.P.Vaqifin, Q.B.Zakirin, X.Natəvanın əsərləri yer almışdır (4, 82-84, 89, 90, 99-101).

İngilis dilinə tərcümə olunan, həyat və fəaliyyəti dünya miqyasında maraq kəsb edən sənətkarların demək olar ki, ən şöhrətlilərindən biri də X.Natəvan olmuşdur. Belə ki, X.Natəvan haqqında biblioqrafik göstəricidə onun rus, alman, fransız, yəhudi, polyak, türk və ingilis dilində tərcümə olunan əsərlərinə və haqqında yazılan kitablara nəzər yetirmək kifayət edər (5, 189-215).

Biblioqrafiyada hətta X.Natəvanın dünya kitabxanalarında əsərləri və haqqında yazılan kitablarda qeydə alınıb göstərilmişdir (5, 216-220). Şuşa Qarabağın paytaxtı statusunda olduğu üçün təbiidir ki Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtına çevrilmiş, burada yalnız diqqət yetirdiyimiz sənətkarların deyil, müxtəlif sahələrdə bir çox milli-mədəni dəyərlərin inkişafı dinamik vüsət almışdır. Bu kontekstdə İ.Hacıyev qeyd edir ki, Şuşa şəhəri bəstəkarları, musiqişünasları, yazıçı və şairlərin, sənət adamları, ziyalıları ilə məşhurdur. Birçə XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42 müəllim və s. olmuşdur (6, 10, 11).

Qeyd edək ki, konfrans tezislərinə aid olan bu sitat, ümumiyyətlə topludakı tezislər həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində nəşr olunmuşdur (6, 3-8). 2021-ci ildə nəşr olunan “Şuşa: Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı” adlanan biblioqrafiyada Şuşa ədəbi-mədəni mühitinə aid olan nəzm və nəsr əsərləri və onların müəlliflərinin ingilis dilində yayımlanan əsərləri, eyni zamanda bu müəlliflər haqqında digər müəlliflərin yazdığı əsərlər göstərilmişdir. Bu kitabda Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Süleyman Sani Axundovun, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin hekayələri də təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda ingilis dilində Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Qəmər bəyim Şeyda Qarabağidən və onların əsərlərindən bəhs olunmuş qaynaqlar göstərilmişdir (7, 498, 499). Bu biblioqrafiyada Molla Pənah Vaqif, Mir Möhsün Nəvvab, Sadıqcan Qarabağlı haqqında da məlumat verilmişdir. Burada göstərilən başqa bir kitabda yenə də Molla Pənah Vaqifin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmişdir (7, 499). Ümumiyyətlə, bu biblioqrafiyada Şuşa ədəbi-mədəni mühiti geniş səviyyədə təqdim olunmuşdur (7, 498-502).

Bundan əlavə burada təqdim olunan görkəmli şəxsiyyətlər cərgəsində nəzm və nəsr nümunələri meydana qoyan Qasım bəy Zakir (1784-1857), Xurşidbanu Natəvan (1832-1897), Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918), Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933), Yusif Vəzir Cəmənzəminli (1887-1943), Firidun bəy Köçərli (1863-1920), Həmidə xanım Cavanşir (1873-1955), Validə Xaspolad qızı Tutayuk (1914-1980) – Əhməd bəy Ağayev (1869-1939), Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov (1885-1948) (əvəzsiz bəstəkarlığı ilə bərabər nəzm və nəsr əsərləri ilə də məşhurdur) haqqında da geniş biblioqrafik göstərici yer almışdır (7, 521, 522).

Şuşa ədəbi-mədəni mühitində Şuşada yaranan ədəbi məclisləri də qeyd etmək lazımdır. T.Rüstəmxanlı göstərir ki, “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” hər ikisi Qarabağda, daha doğrusu, Şuşada yaradılmış ədəbi məclislər idi. “Məclisi-üns”ün yaradılmasının təşəbbüsçüsü Mirzə Rəhim Fəna olmuşdur. 1864-cü ildən 1872-ci ilə qədər adsız fəaliyyət göstərən ədəbi məclis üzvlərinin arasındakı xoş münasibətə görə, “Məclisi-üns” adlanmışdır. Məclisin Xurşidbanu Natəvan, Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Məmo bəy Məmai, Hacı Abbas Ağəh, Məhəmmədəli bəy Məxfi, İsmayıl bəy Daruğa, Məşədi Nəsir Lövhi, Mirzə Sadıq Piran İsmixan oğlu, Hüseyn ağa Cavanşir, Bəhram bəy Fədai, Mirzə Haqverdi Səfa, Məhəmməd ağa Müştəri, Mahmud bəy Mahmud, Mirzə Cəfər, Səməd bəy Səməd, İsgəndər bəy Rüstəmbəyov kimi üzvləri ilə yanaşı, Ə.Haqverdiyev, M.Sarıcallı, T.Vəzirov, M.K.Nəsirbəyov, A.Pərioglu, M.H.Hacıyev və başqa dövrün tanınmış simaları da tez-tez bura baş çəkərdilər (8, 276). Şuşa ədəbi məclislərinin haqqında ingilis dilində əlimizdə olan qaynaqda G.Baxşəli göstərir ki, savadlı insanların, görkəmli ədiblərin yetişdirilməsi, iki ədəbi məclisin (“Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan”) mövcudluğu təkcə Şuşada deyil, həm də bütün Qarabağda ədəbi-mədəni mühitin inkişafını şərtləndirən amillər idi (9, 115).

Ümumiyyətlə, ingilis dilində nəşr olunan bu araşdırmada Şuşa ədəbi məclislərinə geniş səviyyədə nəzər yetirilmişdir (9, 114-118). Eyni zamanda bu ədəbi məclislərin ədəbi prosesdən əlavə həmçinin musiqi və incəsənət baxımından da əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu barədə N.Qarayev istinadlarla qeyd edir ki, “Məclisi-üns” yalnız şairlərin deyil, həmçinin xanəndələrin də çox sevdiyi məkan olmuşdur (10, 162). Ancaq biz nəzm və nəsr aspektində ədəbi-mədəni mühiti tədqiq etdiyimiz və ingilis dili kontekstində araşdırdığımız üçün bu zəngin materialların üzərindən keçmək məcburiyyətindəyik. Ümumiyyətlə, Şuşa və bütünlüklə Azərbaycan ədəbi məktəblərinin tarixi-nəzəri və praktik səviyyədə izlənilməsi baxımından bu qaynağa müraciət etmək tədqiqatçılar üçün çox vacibdir.

Nəticə. Göründüyü kimi, Şuşa Qarabağın paytaxtı kimi milli-mədəni mühitin formalaşmasında mühüm rol oynamış, bu baxımdan Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı kimi xüsusi vəznini qoruyub saxlaya bilmişdir. Biz bu araşdırmada Şuşada yaranan ədəbi-mədəni mühitin bədii ədəbiyyat aspektindən milli identikliyi və ingilis dilinə tərcümədə əhəmiyyətlik dərəcəsini tədqiq etməyə çalışdıq. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii ədəbiyyat xalq mədəniyyətinə söykənməsi etibarilə hər zaman milli məzmunla malik olur. Yəni, düşüncə, mətn və ifadə çulğalaşmasında meydana çıxan bədii əsərlər milli identikliyi təmin edir. Bu əsərlərin ingilis dilində yayımlanması isə milliliyi global səviyyədə təbliğ edir və milli strategiyanın əsasına çevirir. Ancaq onu da etiraf etmək lazımdır ki, Şuşa ədəbi-mədəni mühiti yalnız bədii ədəbiyyatla deyil, bütün sahələrlə millidir. Gələcəkdə Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin bədii ədəbiyyatdan fərqli olan sahələrinə də ayrıca olaraq eyni aspektdən diqqət yetirməyə çalışacağıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Vəqif M.P. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
2. Azerbaijanian poetry: Classic, modern, traditional. Edited by Mirza Ibrahimov. Moscow: Progress Publishers, 1971, 662 p.
3. Bayramov Q. Qarabağ-Şuşa ədəbi-mədəni mühiti – uzaq keçmişdən bu günümüzdə qədər // "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi". Elmi-metodik jurnal, 2021, № 2 (268), s. 121-135
4. Poetry of Azerbaijan. A Drop in the Ocean. Edited by dr. E.Madatli. Leaf Publications- İslamabad, 2010, 345 p.
5. Xurşidbanu Natəvan (Xurşidbanu Natəvan Mehdiqulu xan qızı Cavanşir): bibliografiya / Tərtib edən M.Vəliyeva, G.Quliyeva. Bakı: 2022, 256 s.
6. Hacıyev İ. Şuşa: Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı // Şuşa- 270: Dünya mədəniyyət mərkəzləri kontekstində. Beynəlxalq Elmi Konfransın tezisləri. Bakı, 2023, s. 9-15
7. Şuşa – Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı: bibliografiya / Tərtib edən X.Abbasova. Bakı, 2021, 600 s.
8. Rüstəmxanlı T. Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məclislər və istiqlal ideyasının inkişafı // Filologiya məsələləri, № 10, 2019, s. 272-278
9. Bakhshali G. I. Literary environment of Shusha and Mir Məhsun Nəvvab's personality // Филология. Журналистика. Том 33 (72) № 4, 2022.
10. Qarayev N.S. XIX ƏSR Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı: Nurlan, 2012, 325 s.

Açar sözlər: Şuşa, ədəbi-mədəni mühiti, ingilis dili, milli strategiya, ədəbi məclislər, bədii ədəbiyyat

Keywords: Shusha, literary-cultural environment, English language, national strategy, literary assemblies, fiction

Ключевые слова: Шуша, литературно-культурная среда, английский язык, национальная стратегия, литературные встречи, художественная литература.

Xülasə

Bu araşdırmada ingilis dilində tərcümənin yeni bir səviyyəsinə toxunulur. Məhz bu tərcümə metodunun vacibliyini nəzərə çatdırmaq üçün Şuşa ədəbi-mədəni mühiti aspektində bədii ədəbiyyat əsasında bu problemə diqqət çəkilir. Eyni zamanda mövzunun bu aspektdə tədqiq olunması ondan irəli gəlir ki, Şuşa artıq lokal deyil, həm də global anlayışa çevrilən məkandır. Şuşa həm Qarabağdır, həm də bütöv Azərbaycandır. Məhz Şuşa üzərindən milli strategiyanın təbliğ olunması bu baxımdan çox vacibdir. Aydındır ki, bütün dünyada bədii ədəbiyyat məzmunu etibarilə millidir. Bu ondan irəli gəlir ki, bədii ədəbiyyatın əsasında xalq düşüncəsi, soy və inancı daşır. Məhz ədəbi-mədəni mühitin milli identikliyi bədii ədəbiyyatda daha çox üzə çıxır. Məhz milli kimliyin dünyaya yayılması üçün beynəlxalq dilin əhəmiyyətini anlamaq çox vacibdir. Dünyaya çıxış məhz beynəlxalq dil vasitəsilə mümkün olur ki, bu günün reallığında bu funksiyaları ingilis dili mühüm rol oynayır. Bu baxımdan tədqiqatda Şuşa ədəbi-mədəni mühitinə daxil olan sənətkarlar, onların əsərləri, ingilis dilində edilən tərcümələr və haqlarında ingilis dilində yazılan əsərlərə nəzər salınmışdır. Bu sənətkarlardan Şuşada doğulmasa da, ömrünün və bədii yaradıcılığının tən yarısını Şuşada davam etdirən, ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında əhəmiyyətli rolu olan M.P.Vəqif ilkin olaraq bu kontekstdə tədqiq edilmişdir. Daha sonra Q.B.Zakir, X.Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Qəmər bəyim Şeyda Qarabaği, N.B.Vəzirov, Ə.B.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli və s. sənətkarlar nəzm və nəsr nümunələri yaradan şəxsiyyətlər kimi diqqətə çatdırılmışdır, onların ingilis dilinə tərcümə olunan əsərlərinə diqqət yetirilmişdir. Şuşa ədəbi-mədəni mühitinin daha geniş səviyyədə əhatə edən şairlərə isə Şuşada yaranan ədəbi məclislər əsasında nəzər salınmışdır. Xüsusilə, "Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan"da cəmləşən sənətkarların adları qeyd olunmuş, bu məclislərin ingilis dilinə tərcümə nəticəsində onların da yaygınlaşması iddiası irəli sürülmüşdür. Eyni zamanda milli strategiyanın rolu olaraq Şuşa ədəbi-mədəni mühitinə diqqət yetirməyin vacibliyi müddəa olaraq elmi-kütləvi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur.

National identity of literary-cultural environment in Shusha and the role of national strategy in English translation

Summary

In this article a new level of translation in English is investigated. In order to bring into the consideration the importance of this translation method, attention is drawn to this problem on the basis of fiction in the context of the literary and cultural environment of Shusha. At the same time, the study of the topic in this aspect is due to the fact that Shusha is not only a local, but also a space that has become a global concept. Shusha is both Karabakh and whole Azerbaijan. From this point of view, the promotion of the national strategy through Shusha is very important. It is clear that fiction is national in content all over the world. This is due to the fact that folk thought, lineage and faith are carried on the basis of fiction. It is in fiction that the national identity of the literary and cultural environment is revealed to a greater extent. Of course, it is very important to understand the importance of international language to spread national identity around the world. It is through the international language that access to the world becomes possible, which in today's reality plays an important role in English. From this point of view, the artists included in the literary and cultural environment of Shusha, their works, translations made in English and works written in

English were considered in the study. Among these artists, M.P. Vagif, who was not born in Shusha, but spent half of his life and artistic creativity in Shusha, and played a significant role in the formation of the literary and cultural environment, was initially studied in this context. Some masters such as G.B.Zakir, Kh.Natavan, Fatma khanim Kamina, Gamar beyim Sheyda Garabaghi, N.B.Vazirov, A.B.Hagverdiyev, Y.V.Chamanzaminli and others were brought to attention as personalities who created samples of verse and prose, their works translated into English were looked through. The poets covering Shusha literary-cultural environment at a wider level were considered on the basis of literary councils in Shusha. In particular, the names of the masters concentrated in “Majlis-uns” and “Majlis-faramushan” were mentioned, and as a result of the translation of these assemblies into English, their spread was claimed. At the same time, the importance of paying attention to the literary and cultural environment of Shusha as the role of the national strategy was presented to the scientific-mass public as a provision.

Роль национальной идентичности в литературно-культурной среде, сформированной в городе Шуша, и национальная стратегия в английском переводе
Резюме

Это исследование затрагивает новый уровень перевода на английский язык. Чтобы подчеркнуть важность данного метода перевода, обращается внимание на данную проблему на основе художественной литературы в аспекте литературно-культурной среды Шуши. В то же время изучение темы в этом аспекте обусловлено тем, что Шуша — это уже не локальное, а место, ставшее глобальным понятием. Шуша — это и Карабах, и весь Азербайджан. В этой связи продвижение национальной стратегии через Шушу очень важно. Очевидно, что художественная литература во всем мире носит национальный характер. Это связано с тем, что в основе литературных произведений лежат народные мысли, происхождение и верования. Именно в художественной литературе наиболее ярко проявляется национальная самобытность литературно-культурной среды. Очень важно понимать значение международного языка в распространении национальной идентичности по всему миру. Доступ к миру возможен именно посредством международного языка, и в современных реалиях английский язык играет важную роль в этой функции. С этой точки зрения в исследовании рассматривались деятели искусств, входившие в литературную и культурную среду Шуши, их произведения, переводы на английский язык и произведения, написанные о них на английском языке. Среди этих деятелей искусства М.П.Вагиф, который не родился в Шуше, но провел половину своей жизни и художественного творчества в Шуше и сыграл значительную роль в формировании литературно-культурной среды, первоначально изучался в этом контексте. Г.Б.Закир, Х.Натаван, Фатма-ханум Камина, Гамар бек Шейда Карабахи, Н.Б.Везиров, А.Б.Агвердиев, Ю.В.Чемензаминли и другие были отмечены как личности, создавшие образцы поэзии и прозы, и особое внимание было уделено их работам, переведенным на английский язык. Поэты, охватывавшие более широкую литературную и культурную среду Шуши, были рассмотрены на основе литературных собраний, возникавших в Шуше. В частности, упоминались имена деятелей искусства, собиравшихся на «Маджлиси-унс» и «Маджлиси-фарамушан», и утверждалось, что они получают более широкую известность в результате перевода этих встреч на английский язык. В то же время важность внимания к литературно-культурной среде Шуши как роли национальной стратегии была представлена научной общественности в качестве положения.

Rəyçi: Ağaverdi Xəlilov Filologiya elmləri doktoru

XV ƏSR SUFI TƏFƏKKÜR TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Giriş. İranda təsəvvüfün genişlənməsi monqollar dövründə artmış Teymurilər dövründə isə davam etmişdir. Bu dövrün xüsusiyyətləri sırasında sufi-şia hərəkətlərinin genişlənməsi və xanəqahların artımını göstərmək olar [3, s. 3].

Teymuri dövrünün xüsusiyyətlərindən biri şia-sufi cərəyanlarının meydana gəlməsi olmuşdur. Bu dövr təsəvvüflə şialik arasında əlaqə baxımından xüsusi xarakterə malik idi. Bu iki ayin öz fərqli xüsusiyyətlərini itirərək, hər ikisinə fəlsəfə ünsürünün əlavə olunması ilə bir-biri ilə qarışmış, ilk dəfə sufilik və şialik tarixində hər ikisinin qarışığından əmələ gələn fikir hərəkətlərinin nümunələri yaranmışdır. Bu dövrdə bir şia fəqihində sufi xüsusiyyətləri təzahür edir, bir sufidə isə şia mütəkəlliminin nümunələri müşahidə olunurdu. Bu dövrdə həm təsəvvüf, həm də şialiyin yenilikçi təbiəti yaranmış, hər iki əqidənin ardıcılıarı əsil və üstün fikirləri təqdim etməyə çalışmışdılar. “Hürufilik” və “Nurbəxşiyyə” bu hərəkətlərin iki nümunəsi sayılır.

Teymurilər dövrünün digər xüsusiyyəti isə təsəvvüfün fəvqəladə inkişafı və bu dövrdə xanəqahların çoxalması sayıla bilər. Teymur ya həqiqətən, ya da hiylə yolu ilə bəyan edirdi ki, təsəvvüf şeyxlərinə böyük ehtiramı vardır. Onun ələtiləri, şahzadələr, əmirilər, sərdarlar və başqaları din xadimləri, xüsusilə sufi şeyxlərinin tərəfini saxlamaqda onu təqlid edirdilər. Buna görə də Teymurun və canişinlərinin dövründə xanəqah və məscidlərin vəziyyəti yaxşılaşır, dinin, irfan və təsəvvüfün təsiri əvvəkindən daha çox duyulurdu. Xanəqah və mədrəsələrdə dinlə təsəvvüf o qədər yaxınlaşmışdı ki, şəriəti təriqətdən ayırmaq çətinliklə mümkün olurdu. Təsəvvüf xanəqah və zaviyələrin artması, sufi şeyxlərinə ehtiram nəticəsində genişlənməmişdi. Belə ki, XV əsrdə fərqli baxışlı çoxsaylı sufi silsilələri, müxtəlif məslək və yollar yaranmışdı ki, hər biri öz yolu ilə irəliləyirdi.

Əsas hissə. Şəriət və təriqətin birləşməsi nəticəsində böyük şeyxlər və xanəqah səhabələri şəriət qaydalarını qoruyanlar sayılırdılar, insanlar onlardan din xadimlərindən gözəl rəftar və kirdarı gözləyirdilər. Digər tərəfdən XIII əsrdə elmi təsəvvüfün yayılması, elmi və dərs kitablarına təsəvvüf və irfanın prinsiplərinin daxil olması nəticəsində tədricilə bu xüsusiyyət sufilərin inhisarından çıxdı, mütaliə əhli onun çox dəqiqliklərindən xəbərdar oldu. Buna görə də XIV əsrdən sonra irfan və irfan istilahları farsdilli əsərlər və şeirlərə nüfuz etdi, dərvişlik, sufi düşüncələri onlara təsir göstərdi və hətta adi adamlara da sirayət etdi.

Teymurilər dövründə təsəvvüf müxtəlif səbəblər üzündən çox geniş yayılmışdı. Amma bu genişlənmə səthi xarakter daşıyırdı. Əslində dövrün sufilərinin hamısı bir minvalda deyildilər, hamı haqqın camalının axtarışında və mütləq zatın müqəddəs sahəsinə qovuşmaq uğrunda mübarizə aparırdı. Özlərində bu xüsusiyyətlərin olduğunu iddia edən bir qrup öz riyə xırqələri altında günahlarını gizlədir, zahirdə zikir, zöhd, kəramət iddiası edirdilər. Sadəlövh xalqı isə öz arxalarınca sürükləyirdilər. Digər bir qrup isə fəqih, abid, zahid libası altında sadə camaatı aldadır, öz dünya mənfəətləri üçün istifadə edirdilər. Bu riyaların əsas səbəblərindən biri şahzadə və əmirlərin şeyxlər, ariflər və sufilərə göstərdiyi misilsiz ehtiramdan irəli gəlirdi. Əmirilər çox vəqf və nəzirələri onların ixtiyarına verir, iştiraklarından faydalanmaq üçün yarışa girir və öndə olmaq istəyirdilər.

Dövrün böyük sufi fırqələri “nəqşbəndiyyə”, “nemətullahiyyə” və “səfəviyyə” olmuşdur. Teymurilər dövründə də sufilər və ariflər arasında əqidə və düşüncə ixtilafı olmuşdur. Bu dövrdə ən nüfuzlu və mühüm sufi fırqəsi Xorasan və Mavərrənnəhrdə olan “Nəqşbəndiyyə” silsiləsi idi ki, təriqətdə mötədil, şəriət və məzhəbdə sünni idilər. Bu silsilənin şeyxləri əqidə əsaslarından biri olan “əncüməndə xəlvət” prinsipinə görə zahirdə xalqla, batində isə haqqı idilər. Onların əqidəsi belə idi ki, həmişə elə işlə məşğul olmalıdırlar ki, camaatdan fərqlənməsinlər. Amma şəriətin dövrün şah və əmirlərinin köməyi olmadan qüvvətlənməsi mümkün deyildi. Onlar dövrün padşah və əmirlərinə yaxınlaşmağa ciddi-cəhdlə çalışmışdılar. Şahlar və əmirlərlə əlaqələrin qurulması qəti şəkildə fırqənin qüvvətlənməsinə səbəb olurdu və nəticədə daha çox insanlar onlara meyl edirdi.

Bu təriqət XIV əsrin məşhur sufilərindən olan Xacə Bəhaəddin Məhəmməd Nəqşbənd Buxarinin (vəf. 791) adından “Nəqşbəndiyyə” kimi tanınmışdır. Bununla belə demək lazımdır ki, hələ üç əsr əvvəl onun binasının əsası qoyulmuş, sütunları isə üç böyük sufi şeyxi vasitəsilə möhkəmlənmişdi. Bu üç sufi Əbu Əli Fəzl bin Məhəmməd Fərmədi, Xacə Əbu Yaqub Yusif Həmədani, Xacə Əbdülxaliq Əcdəvani olmuşdur. Xacə Əbdülxaliq “Xacəqan” silsiləsinin həqiqi təsisçisi olmuşdur ki, sonralar “Nəqşbəndiyyə” adı ilə tanınmışdır.

Bu silsilənin şeyxlərindən bəzisi Teymuri dövründə çox məşhurlaşmışdı ki, onların arasından Əlaəddin Əttar, Xacə Həsən Əttar, Xacə Məhəmməd Parsa, Xacə Əbu Nəsr Parsa, Xacə Əlaəddin Əcdəvani, Xacə Nizaməddin Xamuş, Xacə Abdullah İmami İsfahani, Sədəddin Kaşğari, Xacə Übeydullah Əhrar, Mövlana Əbdürrəhman Camini göstərmək olar.

Teymuridən sonra Şahrux, Əbu Səid, Sultan Hüseyn Bayqara kimi padşahlar bu silsilə şeyxlərinə ehtiram göstərir, iki dünyanın feyzini onların müqəddəs ruhundan istəyirdilər, yaşayış və məad işlərində onlardan kömək diləyirdilər.

Bu dövrün mötəbər sufi fırqələrindən biri də “Nemətullahiyyə” fırqəsidir. “Vəli” təxəllüsü ilə tanınan Seyyid Nurəddin Nemətullah bin Abdullah bin Məhəmməd Kuhnəbani Kirmani bu fırqəni yaratmışdır. O XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində məşhur İran ariflərindən biri olmuşdur, onun insanlar arasında yayılan çoxlu şeirləri vardır. Bu fırqəni Şah Nemətullah Vəlinin ardıcılları təşkil edir. Öz nəşəbini İmam Sadiqə çatdıran Nemətullah bin Abdullah 731-ci ildə (1330) Heratın Kohestan qəsəbəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıq dövrünü keçirəndən

⁵⁸ AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun dissertanti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0001-4118-8893>
ilhama.mamedova72@gmail.com

Şeyx Rükəddin, Şeyx Şəmsəddin, Seyyid Cəlaləddin və Qazi Əsədüddinin yanında müxtəlif etimləri öyrənəndən sonra böyük və ariflərlə tanış olmaq üçün Məkkə, Mədinə, Bəlx, Məvənnəhr, Xorasan kimi şəhərlərə səfər etmiş və həmin yerlərin ariflər və alimləri ilə görüşmüşdür.

Əmir Teymur onu müridlərinin çoxluğu bəhanəsi ilə Türkünə tərək etməyə vadar etmiş, o bir müddət Kirmanda qalaraq Mahanda xanəqah, bağ və hamam tikdirmişdir. O dövrün padşah və əmirləri, o cümlədən Şahrux, Mirza İskəndər bin Əmər Şeyx ona böyük ehtiram göstərmişlər.

O, 790-cı ildə, yəni təqribən 60 yaşında olarkən Herat şəhərinə gəlmişdir. Heratda "Seyyid Hüseyni Sadat" adlı yerə getmişdi. Bir müddətdən sonra oranın əvvəllərindən biri olan Seyyid Həzmə Hüseyni Herəvinin qızı ilə evlənmişdi. Bu elçilik qəbul olunmuş və Heratda evlənmişdi. O evləndikdən sonra Mərgəbə getmiş, bir il orda qaldıqdan sonra Kirmana yollanmışdır.

Qazi Nurullah Şah Nəmətullah Vəli haqqında bir dastan nəql edir ki, onun Şahrux Darussəltənəsində olmasından xəbər verir. O yazır:

"Şah Nəmətullah Şahruxun dəvəti ilə Heratda yaşayan zaman müxtəlif ölkələrin padşahları onun üçün hədiyyə göndərirdilər. O həm özü istifadə edir, həm də ehtiyacı olanlara bağışlayırdı. Bir gün Şahrux ondan soruşdu: "Əşdirəm ki, siz şübhəli tikələr yeyirsiniz, onun hikməti nədir? Cavab verdi:

گر شود از خون دو عالم مامل

کي خورد مرد خدا الا حلال [2, s. 98]

Əgər iki aləm qanla dolarsa,
Allah adamı halalları necə yeyər?

Şahrux bu sözdən incidi. Bir müddətdən sonra əsgərləri bir qoyunu zorla qarından alıb süfrə bəzədilər və Şah Nəmətullah Vəlini çağırtdılar. Qurkənlərin padşahı və Nəmətullahilərin başçısı hər ikisi birlikdə süfrə arxasında əyləşdilər və yemək yeməyə başladılar. Bir müddətdən sonra Şahrux dedi: "Siz yalnız halal yemək yediynizi deyirdiniz. Halbuki bizim zorla qarından aldığımız qoyunun ətindən yeyirsiniz." Cavab verdi: Bu barədə çox və yaxşı araşdırın və məsələnin gerçəkliyini tapın". Qarını çağırtdılar və ondan soruşdular. Dedi: "Qoyunu Şah Nəmətullahə nəzr etmişdim ki, ona təqdim edim. Nəzrimə əməl etmək istəyirdim ki, siz qoyunu zorla məndən aldınız".

Bu dastan onu göstərir ki, Şah Nəmətullah h.q. 790-cı ildən sonra, yəni Teymuri padşahlarının dövründə, Şahruxun hakimiyyət illərində də Herata gəlmişdir.

Şah Nəmətullah Vəli şiə sufilərinin başçılarından olmuşdur. Onun şiəliyinə dəlalət edən sübutlardan biri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. On iki hissəli tac. Şah Nəmətullah Vəlinin on iki tərəfli tacı olmuşdur ki, bəziləri bunu onu şiəliyi ilə əlaqələndirmişlər və demişlər: "On iki ədədi on iki imama işarədir."

2. Qabaqcadan Səfəvilər dövlətinin yaranmasını xəbər vermək. Deyilir ki, o öz proqnozlarında şiə Səfəvi sultanətinin yaranması haqqında məlumat vermişdir. Bundan başqa, Səfəvi dövlətinin ərazisində yaşayan davamçılarından hər biri Səfəvilər tərəfindən ehtiramla qarşılanmışlar. Belə ki, Əmir Nizaməddin Əbdülbaqi adlı biri Şah İsmayılın sarayında sədr-əzəm məqamına qədər yüksəlmişdir.

3. Onun yazıları. Şah Nəmətullah Həzrət Əlinin məhdində çoxlu şeirlər yazmışdır ki, bunu da şiəlikdən qaynaqlandığını deyirlər.

O, Herat və Mərgəbdən başqa bugünkü Əfqanıstanın digər bölgələrinə də, xüsusilə Cuzcanana səfər etmişdir. Çünki belə yazırlar: Şəbrəğan yaxınlığında olan Cuzcanan məntəqəsində Sərpöl adlı bir çay vardır ki, Seyyid Nəmətullah Vəli adı ilə məşhurdur. O həzrət həmin yerdə bir müddət qaldığına görə onun adı ilə adlandırılmışdır.

Şah Nəmətullah məşhur təriqət rəhbərlərindən sayılır. O, Heratdan Cuzcana qədər səfər etmiş, bu səfərlərdə çoxlu adamlarla söhbətlər apararaq insanları az-çox öz təriqətinə dəvət edə bilmişdir. Nəmətullahiyyənin Əfqanıstanda nüfuzunu təsvir etmək üçün bu təriqətin bir neçə mühüm xüsusiyyətinə diqqət etmək lazımdır:

Dinin zahiri hökmlərinə bağlılıq. Şah Nəmətullah şəriəti təriqətin üz qabığı sayan və ona o qədər də etina etməyən sufi firqələrinin bir qrupunun əksinə olaraq özünü və ardıcılarını şəriət hökmlərinə əməl etməyə vadar edirdi. O çalışmış ki, seyroü-suluk qaydaları da şəriət qaydaları çərçivəsində qalsın, hind məktəblərindən yol tapmış qeyri-dini nöqəsanlar və qaydalar ondan uzaq olsun. Onun bu addımı fəqihlər və sufilər arasında ittifacı azaltmaq üçün çox mühüm addım idi, bəlkə də nəmətullahiyyənin davam etmə amillərindən biri də elə bu məsələ idi.

Təşəvvüf hər kəsə aid etmək. Həmin dövrdə və ondan qabaqki dövrlərdə sufi böyükləri hər kəsi öz icmalarına buraxmırdılar. Yalnız o kəsləri qəbul edirdilər ki, onların baxışında istedad və bacarığa malik idilər. Amma Şah Nəmətullah hər şəhər və diyar da bütün təbəqələrlə danışır və təşəvvüf xüsusi bir qrup və müəyyən bir təbəqəyə aid etmir, hər kəsə bu barədə söhbətlər aparırdı. O, "hər kəs öz şəriətinə uyğun olaraq istedadla malikdir" baxışı ilə heç kəsi özündən uzaqlaşdırmırdı. O insanların mənəvi inkişafı və təhsilə, əxlaqi tənəzzülün aradan qaldırılmasına xüsusi səy göstərir və onu özü üçün ilahi vəzifə sayırdı. Bu ruhiyyə insanları hədəfəndə böyük tərəqqisinə səbəb oldu. Bu tərəqqi də nəmətullahiyyə təriqətinin misilsiz inkişaf və nüfuzuna səbəb oldu.

İnsanlara xüsusi diqqət: İnsanlarla oturub-durmaq, onların problemlərinin həlli üçün çalışmaq onun digər xüsusiyyətlərindən idi ki, şübhəsiz hamı tərəfindən sevilməsinə böyük təsir göstərmişdir. Bu şəxsi xüsusiyyəti Şah Nəmətullah Vəlini digər qeyd edilmiş xüsusiyyətləri ilə birlikdə insanları cəlb etməsinin mühüm amili saymaq olar. Bu da Şah Nəmətullahın Herat və digər bölgələrdə nüfuz qazanmasına səbəb olmuşdur.

Nəmətullahiyyə adlanan Şah Nəmətullahın irfani yolu və üslubu onun ölümündən sonra da davam etmişdir. Oğlu Şah Bührənəddin Xəlilullah Kirmanda onun yolunu davam etdirirdi. Amma Şahrux Mirza onu Herata çağırmışdır. O, Heratda Şahruxdan böyük ehtiram və sayğı görmüşdür. Saraya azad şəkildə gedib-gəlirdi.

Şahruxun böyük oğlu Baysunqur Mirza Şah Xəlilə böyük ehtiramı və səmimiyyəti vardı. Qonaqlıqlarda şəxsən qızıl təst və səhəngi əlinə alırdı ki, Bührənəddin əllərini yusun.

Nəmətullah əsl sufi idi, kamil insan və üstün silsilələrdən danışır və "Füsusul-hekəm"ə işarə edirdi. O söhbətlərində Həllac və başqalarının adını çəkir və Bəyazid Bistamiyə böyük ehtiramını nümayiş etdirir, hətta onu İmam Əli ilə müqayisə edirdi.

O öz adından bir hürufi mənə çıxartmış və "Nəmətullah"ı "Fəzlullah" müqabilində ilahi xüsusiyyət kimi qoymuşdur. Nəmətullah öz "Divan"ında dəfələrlə bu mənəni yazmışdır. Onun təriqətində də fərqli zikr müşahidə olunurdu. Belə ki, mürid oturmuş halda sağ əlini sol dizinə, sol əlini sağ dizinin üzərinə qoyur və bədəninə soldan sağa hərəkət etdirir və "La ilahə illəllah" kəlməsini ürəyindən keçirirdi. Bu zikr sufilərin "səma"sından çəkinmə xüsusiyyətinə də malik idi.

Şah Nemətullahdan sonra oğlu Seyyid Xəlilullah atasının yerini tutmuş və ardıcılarna rəhbərliyi öhdəsinə götürmüşdü. Şah Nemətullahın çoxlu müridləri vardı, onun şöhrəti İrana yayılmış və Hindistana qədər gedib çıxmışdı. Şah Nemətullahın irfani məzmunlu çoxlu əsərləri olmuşdur. Bundan əlavə 13 min beyti əhatə edən divanı vardır. Divanında bir neçə qəsidə, məsnəvi, çoxlu qəzəl və rübailər toplanmışdır.

Şah Nemətullah Vəlinin qəzəllərinin əsas mövzusu vəhdəti-vücut haqqındadır və onun şeirləri dini, irfani və fəlsəfi istilahlarla doludur [4, s. 23].

Onun mənəvi nüfuzu və irfani təlimləri o qədər genişlənmişdi ki, İranın əmir və sultanlarından başqa Hindistanın Dekən padşahlarının bəzisi – Sultan Şəhabəddin Əhməd Şah Vəli Bəhməni (h.q.825-838) və övladı Ələəddin (h.q.838-862) Şah Nemətullah Vəliyə, ondan sonra isə ailəsinə və tərəfdarlarına xüsusi ehtiram göstərmişdilər. Bununla da uzaq Hindistan bölgələrində fars dilinin inkişafı və yayılması üçün əlverişli şərait yaranmışdı. Şah Nemətullah Vəli 834-cü ildə (1431) 103 yaşında vəfat etmişdir. Cəsədini Mahanda torpağa tapşırılmışdılar. Sonralar Dekən padşahı Sultan Əhməd Bəhməninin əmi ilə məzarının üzərində türbə düzəltmişdilər. 840-cı ildə bu tikili sona çatdırılmış və II Şah Abbas dövründə ona başqa binalar da əlavə olunmuşdur. Həmin türbə indi də nemətullahi sufilərinin ziyarətgahı olaraq qalır.

Digər mühüm təsəvvüf ocağı Azərbaycanda Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin ailəsi idi. Bu dövrdə Şeyx Sədrəddin bin Şeyx Səfinin (vəf.h.q. 830) övladı Xacə Əli, Xacə Əlinin övladı Şeyx Şah kimi tanınan Şeyx İbrahim Kiçik Asiya, İranın qərb və şimal bölgələrində çoxlu ardıcılıarı və müridləri vardı. XV əsrin şairlərindən olan Qasim Ənvər kimi tanınan Seyyid Qasim Təbrizi hürufiyyə düşüncələrinə meyilli olsa da, Şeyx Sədrəddin Ərdəbilinin şagirdlərindən olmuşdur.

Nəticə. Araşdırmadan məlum oldu ki, XV əsrdə sufizm daha geniş əraziləri əhatə etmiş və onun inkişafına bir çox təriqətlər təkan vermişdir. Həmin təriqətlərdən “naqşbəndiyyə”, “nemətullahiyyə”, “səfəviyyə”, “hürufiyyə” və digərlərinin adını çəkmək olar. Teymurilər dövründə sufilər və ariflər arasında əqidə və düşüncə ixtilafı daha da dərinləşmişdi. Nemətullahiyyənin nüfuz dairəsi Əfqanıstanda da yayılmışdır. Şah Nemətullah Vəli həm təriqət başçısı, həm də böyük şair kimi həmin dövrdə xeyli şöhrət qazanmışdır. Onun yazdığı “Divan” həmin dövr sufi təfəkkür tərzini çox aydın şəkildə göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://ganjoor.net/shahnematollah>
2. <https://ganjoor.net/moulavi/masnavi/daftar2/sh98>
3. پورانخت رمضان جملت، نصر جدیدی. بررسی تاریخ تصوف و تشیع در دوران حکومت تیموریان ایران. فصلنامه علمی تاریخ ایران اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر. شماره 2، 1400، ص. 17-1
4. غلامرضا مستعلی پارسا، محمد حسینیایی. تاملی در سبک شعر شاه نعمت الله ولی. فصلنامه تخصصی سبک شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، شماره 9، 1389، ص. 23035

Keywords: Sufism, Shan Nematullahiyya, sect, murshid

Ключевые слова: суфизм, Шан Нематулла Вели, секта, муршид.

A look at the history of sufi thought in the 15th century

Summary

The article traces the history of the development of Sufism in the 15th century. During this period, very famous Sufi orders emerged and developed. Among these orders, the following can be mentioned: "Naqshbandiyya", "Nematullahiyya", "Safawiyya", "Hurufiyya" and others. During the Timurid era, the differences in beliefs and thoughts between Sufis and scholars deepened. The sphere of influence of Nematullahiyya also spread to Afghanistan. Shah Nematullahiyya gained considerable fame during that period as both the head of the order and a great poet. His "Divan" clearly shows the Sufi style of thought of that period.

Обзор истории суфийской мысли пятнадцатого века

Резюме

В статье прослежена история развития суфизма в XV веке. В этот период зародились и развивались многие известные суфийские секты. Среди этих сект можно назвать «Накшбандия», «Нематуллахия», «Сафавия», «Хуруфия» и другие. Во времена Тимуридов различия в верованиях и мышлении между суфиями и учеными углубились. Круг влияния Нематуллахии также распространяется в Афганистане. Шах Нематулла Вели в тот период приобрел большую известность как глава секты и великий поэт. Написанный им «Диван» ясно показывает суфийский образ мышления того периода.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

XX ƏSRİN I YARISINDA ALMAN ƏDƏBİYYATINDA REALİZMİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk yarısı Avropada olduğu kimi, Almaniyada da böyük çevrilişlərlə nəticələndi. XX əsr həm də Almaniyanın sənaye və texnologiya inkişafının sürətlə yüksəldiyi bir dövr kimi tarixə düşmüşdür. Bu dövrdə sənaye və texnologiyanın sürətli inkişafı elm və incəsənətə də yeni anlayışlar qazandırmışdır. İctimai mədəniyyətə, əxlaqa və bəşəri dəyərlərə təsir edən bu inkişaf XX əsr Alman ədəbiyyatına da özünü göstərmişdir.

1920-ci illərdən başlayaraq, Almaniyada tədricən bütün dünyanı təsir altına alacaq siyasi hadisələr yaşanmağa başladı. İqtisadi və siyasi baxımdan dünya hökmranlığı yarışında daha da güclənmək üçün faşist hərəkətlərini qidalandıran iri şirkətlər sonda, yəni 1933-cü ildə hakimiyyəti Hitler faşizminə verdilər.

Hitler faşizmi təkcə hərbi, siyasi və iqtisadi nizam-intizamla deyil, həm də cəmiyyətin bütün həyatına bilavasitə təsir edəcək əməllərlə məşğul olur, mədəniyyət və incəsənət sahəsini öz faşist ideologiyası və günün tələbləri əsasında formalaşdırmağa çalışırdı. Təkcə sosialist, inqilabçı yazıçı və sənət adamları deyil, o dövrdə bu siyasi faktorun gərəksiz hesab etdiyi çoxlu sayda ədəbiyyat, sənət adamları və ziyalılar da faşizmin qəzəbinə məruz qaldılar.

Bu dövrdə ədəbiyyatda bir çox yeni cərəyanlar yarandı, əvvəl yaranan bəzi cərəyanlar inkişaf etdi. Bu dövrdə realizmin bir neçə qolu inkişaf etməyə başladı. Bu qollardan da biri sosialist realizm idi ki, bu dövrdə çiçəkləndi. Sosialist realizm termininə nəzər salsaq, görürük ki, əsası XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində qoyulmuş ədəbi üslub sosial və ya siyasi məzmun daşıyır. "Termin Sovet ədəbi tənqidi nəzəriyyələrindən götürülmüşdür və bədii təcrübənin konsepsiyasının məzmunu və xüsusiyyətləri, əsasən, alman marksist estetikasının ənənələri ilə əvvəlcədən müəyyən edilmişdir" (7, s. 195).

Tənqidi realizmə bənzəsə də, daha çox plastik sənətlərdən istifadə olunur, bundan başqa, burada əsas fərq konseptuallıqdan daha çox xronoloji səciyyə daşımadaşdır. Sosial realizm romantizmin təbliğ etdiyi idealizmə, eləcə də şişirdilmiş eqoya qarşı inkişaf etmişdir. Sosialist realistlər yeni ictimai şüur hissi ilə gözə və hisslərə xitab edən istənilən üslubla mübarizə aparmağı qarşılarına məqsəd qoydular. Müasir yaşamın eybəcərliklərini üzə çıxarmaq, yoxsullara simpatiya qurmaq sosial realistlərin başlıca əlamətləri sırasında idi. Tərəfsizlik də bu cərəyanın üzvlərinə aid idi, gördüklərini olduğu kimi əks etdirirdilər. Tomas Mann "Buddenbrook ailəsi", eləcə də kiçik hekayələrində, H.Mann "Unrath müəllim", Berrenxar Klerman "Tunel" hekayəsində sosializmin izlərini əks etdirməkdən çətinmirlər.

20-ci əsr ədəbiyyatında iz qoymuş, Nobel mükafatlı yazıçı Tomas Mann əsərlərində dini, faşizmi və burjuaziyanın tənqidinə yer vermişdir. 1929-cu ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. O, yalnız 26 yaşında olarkən əsas əsəri olan "Buddenbrook Ailəsi"ni yazdı. Kitab Lübek burjuaziyasının tənqidini əhatə edir. Mann bu kitaba 1897-ci ildə ailənin tək bir üzvü haqqında kiçik bir hekayə kimi başlamışdır. Bununla belə, içində olduğu ictimai quruluşdan qidalanaraq hekayəni dörd nəsil boyu davam edən tipik bir alman ailəsinin dağılması məqamlarına toxunmuşdur. Burjuaziya yüksək Avropa dəyərləri altında inkişaf edərkən, bunun doğurduğu dinə, əxlaqa və dəbdəbəyə aludəçilik əsərdə tənqid olunmuşdur.

20-ci əsrin əvvəllərində Almaniyada zəhmətkeşlərin zülm və istismara qarşı mübarizəsi siyasi sistemi şübhə altına alan, şəxsiyyətin azadlığını müdafiə edən ədəbi əsərlərin yaranmasına, bunları dəstəkləyən ədəbi mühitin formalaşmasına səbəb oldu. Mann Qardaşları cəmiyyətin avtoritar quruluşunu və burjuaziyanın hərcmərcliyini dilə gətirərkən, Remark müharibələri hədəf alan humanist əsərləri ilə diqqət cəkdi. Yazıçılar və şairlər üçün qorxulu və qaranlıq bir dövr olan 1933-1945-ci illər arasında ədəbiyyatın da faşizmdən "payı" var idi: sürgünlər, kitabların yandırılması və qadağalar tarixdə qaranlıq bir iz buraxdı. Belə ki, 1890-cı ildən sonra realizm öz yerini sosial ədalətsizlik, cinayət, yoxsulların həyat şəraiti və insan inkişafında irsiyyətin rolundan bəhs edən ədəbi cərəyan olan Naturalizmə verdi.

"Realizm" və "Naturalizm" terminləri bir-birinə çox yaxındır. Rəssamlıqda bu cərəyanların hər ikisi 19-cu əsrin ortalarında meydana çıxan cərəyanlar idi, romantizmə qarşı olan ədəbi üslublar formalaşdırmaqda idi. Hətta bədii ədəbiyyatda, incəsənətdə də müəyyən dərəcədə bu gün də aktualdır. Ancaq anlayışların oxşarlığına baxmayaraq, onları fərqləndirən məqamlar da mövcuddur.

Realizm real həyatı təmsil etməyə çalışır. Naturalizm isə reallığı mümkün qədər dəqiq təsvir etməklə yanaşı, əlavələr də etməyi bacarır.

Əgər realist müharibənin dəhşətlərini təsvir edərkən meyitləri, kədəri, vəhşəti özündə əks etdirir. Naturalistlər isə daha dərinə gedir, döyüşçünün müharibədəki vəziyyətini də göz önünə gətirir. Hətta o qədər dəqiqliklə, xırdalıqla təsvir ediləcək ki, bütün eybəcərliklər üzə çıxacaq.

Realizm çox vaxt ümumiləşdirmələrə əl atır və konkret sosial təbəqənin maraqlarını əks etdirir. Naturalizm heç bir sosial və ya siyasi şüar üçün səy göstərmir və istinadlar, bədii təsvir vasitələri olmadan tam olaraq təsvir edir. Fikrimizi bu şəkildə də ifadə edə bilərik: realizm hansısa ideyanı çatdırmaq istədiyi təqdirdə, naturalizm sadəcə olanları çıpaqlığı ilə qələmə alır.

⁵⁹ Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

Gerhart Hauptmanın "Toxucular" (1893) romanı bəlkə də bu dövrün naturalizm cərəyanına məxsus dramların arasında ən yaxşısidir.

Naturalizm yeni stilistik, koloristik, kompozisiya həlləri və ya texnikası axtarmır, sadəcə olara olanları, görünənləri sanki surətçıxmarmə aparatından çıxarır.

Naturalizm bir dənədir, amma realizmlər çoxdur. Naturalizm reallığın dəqiq vizual surətinə, realizm isə eyni reallığın subyektiv dərkinə əsaslanır. Təbii ki, bu mənada rəssamın reallığı necə görməsindən asılı olaraq realizm həmişə fərqli olacaq.

Realizm daha çox mənaya söykənir, naturalizm isə daha çox formaya bağlıdır. Naturalistlər hadisələrə qərəzsiz yanaşır. O, şəkildəki gizli alt mətnləri və şərhləri gizlətmədən olanı təsvir edir. Realizm müxtəlif yollarla oxuna bilər.

Rəssamlıq sahəsində daha çox tanınan impressionizm, neoromantizm və simvolizm kimi cərəyanlar da bu dövrdə ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Impressionistlər cismlərin və hadisələrin izləyiciyə təsirini çap etməklə münasibət və ruh halı yaratmağa çalışırdılar. Neoromantika insan duyğularını və ehtiraslarını tərənnüm edən romantizm hərəkatını canlandırdı. Simvolistləri isə poetik simvollar, fantaziyalar və psixozanaliz heyran edirdi. Onlar təklif edirdilər ki, həqiqət məntiqi təfəkkürlə təsvir oluna bilməz, ancaq simvollarla təklif edilə bilər. XX əsr Alman ədəbiyyatında dövrün, eləcə də ədəbi mühitin şərtləri qarışıq idi. Ona görə də ədəbi cərəyanlara məxsus üzvləri, onların əsərlərinə verilən tələbləri müəyyənləşdirmək bəzən çətinlik yaradırdı. "Təbii" sözündən yaranan, XIX əsrin II yarısında formalaşan, XX əsrdə isə yüksəlişini yaşayan Naturalizm estetikası təbiətsünaslığa, başlıca olaraq, fiziologiyaya əsaslanırdı. İtaliyadakı verizm cərəyanı da naturalizmə yaxın cərəyanlardandır. Naturalizm XIX əsrin 60-cı illərində Fransada yaranmış, 70-80-ci illərdə başqa ölkələrdə də geniş yayılmışdı. Onun ilk əlamətləri Qustav Flober, xüsusilə Qonkur qardaşlarının yaradıcılığında əksini tapmışdır. Lakin naturalizmin formalaşması onun nəzəriyyəsini işləyib hazırlamış Emil Zolyanın adı ilə bağlıdır. Gi de Mopassan, H. Hauptman, F. Norris, A. Strindberq, Henrik İbsen, Knut Hamsun və başqalarının yaradıcılığına ciddi təsir göstərmişdir.

Naturalistlər realist yaradıcılıq üçün ədəbi materialın və obrazın fərdiliyinin prinsipial xarakterini nəzərə alaraq rəssamlıqda naturadan şəkil çəkmə prinsipinə bənzər bir ədəbi təsvir üsuluna meyil etməyə başladılar. Bir sıra fransız realistləri yazıçıdan obyektivlik, elmlilik və s. tələb edirdilər. Bunlar da tarixilik məsələsinin aspektləri idi. Naturalizmin ədəbi manifestini 1880-ci ildə Emil Zolya "Eksperimental roman" adı ilə çap etdirdi. Buradakı eksperiment anlayışı o zaman darvinizmin əsas üsulu olan canlı müşahidəni əks etdirirdi. Belə müşahidə konkret və fərdi faktın həm bədii, həm də elmi mənasını ortaya qoyurdu. Yeni cərəyan Avropanın digər ölkələrində də özünə tərəfdarlar tapdı. E. Zolya müəyyən tibbi və genetik fərziyyələri təsvir edən, tibbi eksperimenti proses kimi təsvir edən əsərlər də yazmışdır.

Naturalistlər həm də coşqun inkişaf edən təbiətsünaslığın, xüsusilə darvinizmin müşahidə yolu ilə təbiəti öyrənmək metodunun təsiri altında idilər. Onlar da obrazın, xüsusilə insan obrazlarının dəqiq təsvirini, müşahidə vasitəsilə göstərilməsini, hətta fərdlərin genetik xüsusiyyətlərini belə dəqiq qələmə almağı tələb edirdilər. Təbiət mənasına gələn "natura" sözü də bununla əlaqədar idi. Ədəbi təsvirin dəqiqliyi elmi fakt dəqiqliyi ilə müqayisə olunurdu və yazıçıdan elmi obyektivlik tələb edilirdi.

Dövrün tələbləri artıqca Almaniya ədəbiyyatında, mədəniyyətində cərəyanlar yeni şəkillər almağa başlamışdır. Bunlardan biri "ekspressionizm" idi. "Ekspressionizm" Birinci Dünya müharibəsinə (1914-1918) və ənənəvi ictimai və siyasi strukturların dağılması nəticəsində yaranan xaos reaksiya olaraq səhnəyə çıxdı. Bir çox ekspressionist əsərlər qorxulu keyfiyyətə malik idi. Hər şeydən əvvəl, ekspressionizm bütün ənənəvi bədii standartların rədd edildiyi radikal eksperimentlər hərəkatı idi. Ekspressionizm magik realizmin nüvəsində dayanırdı.

"Ekspressionizm" incəsənətin bütün formalarında böyük bir cərəyan idi. Ekspressionist yazıçılar və rəssamlar təbiətin təsvirini mülayim və qeyri-kafi hesab etmiş, müəllifin daxili aləmindən süzülmüş duyğu və şərhlərə önəm vermişlər.

Ekspressionist yazıçılardan ən böyüyü Frans Kafka idi. Onun uzaqgörən üslubu qərribə obrazlar yaratmışdır. Kafkanın "Məhkəmə" (1925), "Çevrilmə" romanları yazıçının özünəməxsus əsərlərindən idi.

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Almaniya mədəniyyətində, ədəbiyyatında realizm yeni qəliblərə, yeni adlara düşdü. Lakin bütün haqqında bəhs edilən cərəyanlar ya realizmin bir qolu, ya da davamçısı kimi götürülə bilər və onlar üçün ortaq cəhət reallığın əksi, romantizm kimi cərəyanlara qarşı qurulmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alman ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 688 s.
2. Fricke Schreiber, Geschichte der deutschen Literatur, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1988, s. 83
3. Güven B.E. Aydınlanma fəlsəfi və alman aydınlanma edebiyatı. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 20, Temmuz 2020, s. 307-321
4. Андреюшкина, Т. Н. Иоганнес Роберт Бехер / Т. Н. Андреюшкина // История литературы Германии XX века : в 2 т. Т. 1. Книга вторая. Литература Германии между 1918 и 1945 годами. – М. : ИМЛИ РАН, 2018. – С. 379-393.
5. Горький, М. О пролетарском писателе. Письмо литкружковцам профтехтехнической школы города Покровска / М. Горький // Правда. – 24.04.1928.
6. Добряшкина, А. В. Литература в изгнании / А. В. Добряшкина // История литературы Германии XX века : в 2 т. Т. 1. Книга вторая. Литература Германии между 1918 и 1945 годами. – М. : ИМЛИ РАН, 2018. – С. 835-864.
7. Кудрявцева, Т. В. К истокам социалистического реализма в Германии / Т. В. Кудрявцева. – Текст : непосредственный // Филологический класс. – 2022. – Т. 27, № 1. – С. 194-206.

Açar sözlər: Almaniya, realizm, naturalizm, sosializm, ədəbiyyat

Ключевые слова: Германия, реализм, натурализм, социализм, литература

Keywords: Germany, realism, naturalism, socialism, literature

Xülasə

20-ci əsrin əvvəllərində Almaniyada realizm ilk növbədə T. Mann, Kellermann, Vassermanın adları ilə əlaqələndirilir. Tənqidi realizmin inkişafı ilə Alman ədəbiyyatı Höte, Şiller, Heinedən sonra uzun müddət itirdiyi dünya şöhrətini yenidən qazanır. Almaniyanın mədəni həyatında yüksəliş ölkədə ictimai-siyasi mübarizənin güclənməsi, müxalifətin, antiimperialist əhval-ruhiyyənin artması, fəhlə hərəkatının yüksəlişi ilə sıx bağlıdır. 20-ci əsrin realist ədəbiyyatının inkişafı burjua mədəniyyətinin kəskin böhranı və modernist hərəkatların geniş yayılması şəraitində baş verirdi. Buna görə də, hətta ən böyük yazıçıların yaradıcılığına dekadent təsirlər müxtəlif dərəcədə təsir etdi. Nə Mann, nə də Kellerman bundan qaça bilmədilər ki, bu da, şübhəsiz ki, bu realistlərin ideya-bədii inkişaf yolunu çətinləşdirirdi. Məqalədə realizmin qolları, eləcə də realizmə yaxın olan cərəyanlardan söz açılır.

Организация и особенности реализма в немецкой литературе первой половины XX века

Резюме

Реализм начала XX в. в Германии связан прежде всего с именами Г. и Т.Маннов, Келлермана, Вассермана. С развитием критического реализма немецкая литература снова завоевывает мировое признание, надолго утраченное ею после Гете, Шиллера, Гейне. Подъем в культурной жизни Германии тесно связан с усилением социально-политической борьбы в стране, с ростом оппозиционных, антиимпериалистических настроений, с ростом рабочего движения. Развитие реалистической литературы XX в. происходит в условиях острейшего кризиса буржуазной культуры, широкого распространения модернистских течений. Поэтому даже на творчестве крупнейших писателей в разной мере сказались декадентские влияния. Этого не удалось избежать ни Маннам, ни Келлерману, что, несомненно, усложнило путь идейно-художественного развития этих реалистов. В статье рассматриваются отрасли реализма, а также течения, близкие к реализму.

Organization and characteristics of realism in german literature in the first half of the 20th century

Summary

At the beginning of the 20th century, realism in Germany is primarily associated with the names of T.Mann, Kellermann, Wasserman. With the development of critical realism, German literature is regaining its long-lost world fame after Goethe, Schiller and Heine. The rise in the cultural life of Germany is closely related to the strengthening of social and political struggle in the country, the rise of opposition, anti-imperialist mood, and the rise of the labor movement. The development of realist literature of the 20th century took place in the conditions of the sharp crisis of bourgeois culture and the wide spread of modernist movements. Therefore, the work of even the greatest writers was influenced to varying degrees by decadent influences. Neither Mann nor Kellerman could avoid it, which undoubtedly complicated the idea-artistic development path of these realists. The article discusses the branches of realism, as well as currents close to realism.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

ДОЛГИЙ ПУТЬ САМОВЫРАЖЕНИЯ ХУДОЖНИКА В ИСКУССТВЕ (на материале русской и английской прозы XIX века)

В первой половине XIX века образ художника в русской и английской прозе рассматривается в возвышенно-романтическом ореоле. Очарованный высоким искусством художник-созерцатель живет своей эмоциональной жизнью – служит своему призванию, упорно ищет вдохновение, погружается в творческий процесс, в поисках этического и эстетического идеала предаётся размышлениям, стремится разрешить вечные вопросы философии об истине, познаваемости мира, взаимоотношениях человека и природы.

Уже во второй половине XIX века концепт «художник и вселенная» заменяется концептом «художник и действительность», рассматривающий проблемы творчества вкупе с социально-экономическими реалиями. Этот отрезок времени предлагает оказавшихся во враждебной им среде молодых талантливых, но неудачливых художников. Мастерство большого художника не оценивается должным образом равнодушными к настоящему искусству беспринципными дельцами. В итоге художник, став жертвой собственной гордыни, либо намеренно отказывается от самореализации и бездействует, либо теряет рассудок, либо терзаемый чувством глубокого одиночества и непонимания со стороны окружающих, бесследно исчезает.

Тема самовыражения художника в искусстве в русской прозе впервые даёт о себе знать в 20-30-е годы XIX века: этому периоду было свойственно романтическое провозглашение искусства как универсальной формы творческой деятельности. В обращении к образу творца философско-эстетическая идейная атмосфера русской почвы отчасти подпитывается немецкой романтической литературой. Однако художник в прозе русских романтиков представлен не в метафизическом и онтологическом аспекте, как у немецких романтиков, а в социально-историческом ключе и жизненной конкретности. В поисках самобытного русского изобразительного искусства В. Карлгоф, Н. Полевой, А. Тимофеев, Н. Гоголь, К. Аксаков, Н. Кукольник и М. Лермонтов делают попытки проникнуть в тайны творчества талантливых мастеров кисти.

Повесть Вильгельма Карлгофа «Живописец» (1829) – одно из первых прозаических произведений в русской литературе с главным героем художником. Преимущественное внимание писателя сосредотачивается на личности и художнической психологии Владимира Пельского. Живописцем руководят бескорыстная преданность искусству и чувство семейственности. *«Я живописец – это мое звание в обществе; я семьянин – это почетное достоинство в облагороженном человечестве»* [2, с. 45]. Карлгоф предлагает читателю вовсе не банальную историю жизни «рассудительного» человека искусства. Он рассматривает тему творчества в бытовом контексте – ему представляет интерес, как соотносится самозабвенный труд, погружение художника в искусство и его стремление к тихому семейному счастью. Он пытается ответить на вопрос – мешает ли личному благополучию углубленное изучение живописи?

В повести «Живописец» (1833) Николай Полевой впервые в русской литературе XIX века затрагивает тему иконописи и предлагает читателю мастера иконы и фрески в образе правовежного старца и его ученика. *«Иконописец не просто смертный, он – избранник Божий»* [4, с. 154]. Чувствуя в себе «высокое назначение художника как изобразителя Божественного», преданный христианской вере Аркадий изъявляет благочестивое желание стать иконописцем и писать лики святых [5, с. 199]. Все больше наполняясь религиозным чувством, всем нутром ощущая сакральную природу искусства, герой Полевого с благоговейным трепетом пишет икону Ахтырской Богоматери. Посредством иконописи богобоязненный юноша приходит к высшей духовности. Однако мировидения художника не вмещается в рамки средневековой живописи – широта и величавость русской души требует размаха, просторов и свободы. Так, живопись Аркадия утрачивает первоначальную силу возвышенного. Исчезает глубина и появляется некое обесценивание живописи.

В творчестве Полевого встречаются художественные принципы немецкого романтизма. Гофман привлекает русского писателя интересом к проблемам творчества и художнической индивидуальности. Художника отличает максималистское отношение к своему таланту. Он отчетливо осознает свою избранность, устремленность ввысь, но непонимание невосприимчивым обществом вселяет в него неверие – так гармония переходит в дисгармонию. Отсюда нередко прямая дорога либо к безумию, либо к самоубийству.

Полевой по-другому решает эту проблему. Романтическая повесть «Живописец» впервые в русской прозе XIX века поднимает проблему взаимоотношения мастера кисти и общества. Русский писатель переносит конфликт на родную почву и показывает своего героя на фоне русских просторов. У Аркадия мы также замечаем болезненную одержимость искусством. Он, как и герои Гофмана, в конфликте с окружающей действительностью, однако характер и масштаб этого конфликта далек от философского угла зрения, который присущ немецкому писателю. В его понимании, искусство и любовь – это две высшие категории, равные по значимости абсолюту. У Полевого эти категории не вселенские, они несколько

⁶⁰ доктор философии по филологии, доцент Азербайджанской академии художеств. e-mail: alizadeafer@rambler.ru

смягчены и лишены космического ореола. У Гофмана любовь – понятие всеобъемлющее, полностью захватывающее героя. У Полевого любовь неполная, однонаправленная, приносящая дискомфорт. Любовь в его понимании – это не духовное единение душ, а преграда. Романтические чувства его героя часто выливаются в обиду, досаду и злость. Веринька не в состоянии понять исцеляющую силу искусства Аркадия, его художническую натуру, метания между иллюзией и действительностью.

Немецкий романтик, противопоставляя творческую личность обществу, решает эту проблему в философско-космическом плане. Настоящий художник должен стремиться к максимальному выражению себя в живописи. Человек представляется ему частью космоса, вселенной, поэтому и его одиночество также воспринимается им космически-масштабным.

Алексей Тимофеев в повести «Художник» (1833) раскрывает эмоциональный мир своего безымянного героя (только к концу повести выясняется, что при рождении его нарекли Иваном), от имени которого ведется повествование. Крепостной художник страдает чувством безысходного одиночества. Таковы размышления героя: *«Все говорят, что художники эгоисты. И действительно, со стороны они кажутся такими, они должны казаться такими! Для художника ничего нет в мире, кроме самого мира. Художник ничего не ищет у людей – и чего искать ему у них?! Он всем чужой; он гость среди людей. Явится, мелькнет кометой по ночному небу – и нет его!..»* [2, с. 279]. Тимофеев передает внутренний мир своего героя посредством его живописи. С первого взгляда он производит впечатление неуклюжего человека, но за кажущейся слабостью скрывается сильный характер. За внешним чудачеством таится страстная натура открытого миру чуткого художника. Незаконнорожденный сын своего барина, предоставленный самому себе, мысленно претендует на роль владыки окружающего мира. Своей живописью он проникает в законы мироздания.

Показ характера героя дан Тимофеевым в развитии. Психологический анализ усложняется по мере создания им образа молодого человека. Последние главы повести, завершающие психологический портрет ищущего художника, насыщены многозначительными деталями, обширными размышлениями, выраженными в дневниковых записях, которые помогают наиболее полно представить противоречивый внутренний мир героя и поиски им собственного пути.

Константин Аксаков в повести «Вальтер Эйзенберг. Жизнь в мечте» (1836) обращает внимание на двойственность натуры молодого художника Вальтера. Писатель психологически тонко воссоздает душевную борьбу художника с самим собой, с посещающими его видениями. Отчаяние от сознания собственной творческой неполноценности, неспособности ответить на чувства Цецилии приводят хрупкого художника к дисгармонии. Не находя в своем окружении тепла и понимания, он инстинктивно отворачивается от внешнего мира и оказывается во власти неких иррациональных импульсов. Намеренно отстраняясь от жизни, Вальтер перестает существовать как художник.

Центральной в повести Нестора Кукольника «Психея» (1841) является тема несовместимости гениальности и одержимости искусством с естественными проявлениями человеческих чувств. Антонио Канова находит убежище в искусстве ваяния. Желание безудержно творить берет над ним верх. Полная сосредоточенность на мраморе порождает чрезмерный эгоизм и холодное безразличие. Стремление к божественному и запредельному, жажда абсолюта и уподобления себя Всевышнему приглушают в нем духовные императивы. Он медленно погружается на дно, пытается возродить угасший интерес к своей личности. Гений Кановы мешает ему любить, он не замечает нежных чувств юной Гортензии: она ему интересна исключительно как натура. Преклонение перед ней, восхищение ею как произведением искусства, наслаждение прекрасной формой сочетаются в Канове с его наваждением увековечить девушку в мраморе.

Михаил Лермонтов в незаконченной фантастической повести «Штосс» (1845) показывает противоречие между высшим идеалом и действительностью. Художник – личность многоликая: это и утомленный ребенок, и замечтавшийся ангел, решивший прожить жизнь смертного, и вечно ищущий служитель искусства, терзаемый сомнениями и галлюцинациями. Для лермонтовского художника живопись не является призванием. В период длительного лечения в Италии от ипохондрии Лугин находит себя в красках, но в нем нет потребности в самовыражении. Это и порождает дисгармонию в сознании героя. Безумие ипохондрика Лугина – протест реальному окружению с его несовершенством.

В английской прозе конца XIX века значительное место также отводится проблеме искусства и судьбе художника. Суть творческого процесса, тайны художественного мастерства, духовный мир мастера кисти, пути становления таланта получают углубленное развитие в творчестве О. Уайльда, Р. Кипплинга и Т. Гарди. Художественное освоение темы искусства и художника у английских писателей приобретает социально-этический аспект. Они стремятся передать многогранную личность художника, как в свете его личных проблем, так и в контексте общественных противоречий. Счастье и материальное благополучие недоступно талантливому художнику.

Тождество красоты и истины, изящество как реальная ценность занимают Оскара Уайльда. Представитель английского эстетизма рассматривает красоту вне этического содержания и видит в ней высшую правду. Красота по силе своего эмоционального и духовного воздействия на человека превосходит мораль. Мотив «портрета убийцы, написанного жертвой» освещается в романе Уайльда «Портрет Дориана

Грея» (1890). Бэзил Холлуорд отказывается послать свое лучшее творение на выставку в Гровенор: художник в него вложил слишком много самого себя. *«Всякий портрет, написанный с любовью, – это, в сущности, портрет самого художника, а не того, кто ему позировал. Не его, а самого себя раскрывает на полотне художник. И я боюсь, что портрет выдаст тайну моей души»*, – признается он [6, с. 35].

Лорд Генри Уоттон, вселяя в прекрасного и неиспорченного Дориана Грея жадное любопытство и нездоровое желание познать в жизни новые ощущения, постепенно начинает обладать опасной властью над молодым человеком. Так, робость и застенчивость Дориана, сменяются губительной для него мыслью о сознании недолговечности своей красоты и молодости – юноша поддается искушению. Красота, по эстетским представлениям Уайльда, всегда таит в себе трагическое. Дориан осознает безжалостную силу молодости – ее быстротечность. Живя в своем тесном мирке, где искажены духовные ценности, он утрачивает в себе все подлинно человеческое – чувство привязанности, степень восприятия искусства. Его искренность переходит в самолюбование, гордыню и лицемерие; доверительность – в эгоизм и бездушие; возвышенные помыслы – в безумие; благородные чувства к Сибиле Вэйн – в холодное равнодушие и разочарование; трогательное восхищение Холлуордом – в высокомерное презрение.

Роман Редьярда Киплинга «Свет погас» (1891) рассказывает жизненную историю одаренного художника-баталиста, военного корреспондента Дика Хелдара. Наделенный особым художественным чутьем Дик пробует свои силы в живописи. Сотрудничая с газетным агентством, он не просто иллюстрирует тексты. Влюбленный в изобразительное искусство он запечатлевает карандашом и красками все то, что сотворено Всевышним. Дик оттачивает свой художественный почерк, отыскивает новые сюжеты – пейзажи Судана, угольно-черные скалы Александрии, живописную вереницу верблюдов, опалово-янтарные края Алжира, боевые действия в Каире. Широко наблюдая и познавая окружающий мир, он в своей живописи стремится к воспроизведению жизненной правды. Не знающий компромиссов Дик – максималист. Он ищет не славу, ему нужен абсолют, поэтому вместо восторженных рецензий далеких от искусства мнимых журналистов из модных журналов он отдает предпочтение отзывам армейских офицеров. Дик мужественно проходит уготованные ему судьбой испытания – лишения, нищету, безразличие тщеславной Мейзи, поглощенной живописью импрессионистов, ранение в голову в одной из битв, повреждение глазного нерва, потерю зрения, *«невыносимые томления»* в *«невыносимой тьме»*, злоупотребление алкоголем, подсознательное стремление обрести покой в смерти, гибель в перестрелке в Порт-Саиде [3, с. 143].

Роман Томаса Гарди «Возлюбленная» (1892) представляет собой долгий путь самовыражения скульптора в искусстве. С упоением обозревая просторы родного Дорсета, подающий надежды мастер резца Джоселин Пирстон, ищет вдохновение в образе идеальной женщины. Идеал является к нему не в форме реально осязаемой константы, а представляет собой некое видение, мираж, наваждение. Загадочная избранница скульптора, именуемая им «возлюбленная», существует лишь в его сознании. Время от времени обретая видимый облик, она появляется то в образе грациозной островитянки Эвис Каро, то величественной и надменной Марсии Бенком, то пианистки, то скрипачки, то танцовщицы варьете. Переходя из одной телесной формы в другую, неуловимая «мастерица перевоплощения» с такой же легкостью внезапно исчезает из его жизни. Пирстон самозабвенно продолжает хранить верность тайной Возлюбленной. *«Непостоянство означает усталость от того, что остается неизменным. А я сохраняю верность неуловимому существу, которое никогда не смогу получить...»* [1].

Таким образом, в исторической перспективе образ восприимчивого к изобразительному искусству художника многолик – это и эмоционально уязвимый человек, гордый и непреклонный, доведенный материальными лишениями до последней крайности; это и преуспевающий живописец, живущий на многочисленные заказы и гонорары. Искусство – это обретение, а степень восприятия искусства – врожденное качество. Большой художник, как и настоящий зритель должен быть восприимчивым и отзывчивым к миру искусства. Можно многое рассказать, объяснить, пояснить, но чувствовать искусство невозможно научить.

Литература

1. Гарди Т. Возлюбленная: роман / Перевод с английского Т. Осиной / Т. Гарди. – Москва: АСТ, – 2023. – 256 с.: [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://knizhnik.org/tomas-hardi/vozlublennaja8725/7> Дата обращения: 12.03.2025.
2. Искусство и художник в русской прозе первой половины XIX века: сборник произведений / Составитель и автор комментариев А.А. Карпов. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, – 1989. – 560 с.
3. Киплинг Р. Свет погас: роман / Перевод с английского В. Хинкиса / Р. Киплинг. – Москва: Мастера литературы, – 1987. – 398 с.
4. Лепахин В. В. Образ иконописца в русской литературе XI–XX веков / В. В. Лепахин. – Москва: Русский путь, – 2005. – 472 с.
5. Полевой Н. Живописец: повесть // Избранные произведения и письма / Н. Полевой. – Ленинград: Художественная литература, – 1986. – 584 с.
6. Уайльд О. Портрет Дориана Грея: роман / Перевод с английского / Избранные произведения: [в 2 томах] / О. Уайльд. – Москва: Государственное издательство художественной литературы, – т. 1. – 1961. – 400 с.

Ключевые слова: искусство, самовыражение, талант, творчество, портрет.

Açar sözlər: incəsənət, özünüifadə, istedad, yaradıcılıq, portret.

Key words: art, self-expression, talent, creation, portrait.

Rəssamın incəsənətdə özünüifadəsinin uzun yolu (XIX əsr rus və ingilis nəsrinin materialları əsasında)

Xülasə

Təqdim olunan məqalə XIX əsr rus və ingilis nəsrində rəssam obrazının özünüütəsdici, tükənməz yaradıcılıq axtarırları, sənəti və xalqı qarşısındakı xidmətlərinin elmi-nəzəri dərkinə həsr olunmuşdur. Sənətinə xüsusi vəcdlə yanaşan rəssam öz daxili emosional aləmi ilə yaşayır, şövqlə yaradıcı prosesə qərq olur. O, idealına qovuşmaq cəhdində bitmək bilməyən düşüncələrə dalararaq yaradılış, insanın təbiətlə ahəngi barədə, incəsənətin estetik təsir gücü, rəssamın istedadı ilə dünyanı fəth edə bilmək bacarığı kimi əbədi suallara cavab axtarır.

The long path of artist's self-expression in art (based on XIX century russian and english prose material)

Summary

The presented article is dedicated to the scientific and theoretical understanding of the image of the artist in XIX century Russian and English prose, his self-affirmation, never-ending creative searches, and his merits both in art and people. The artist, who approaches his art with special ecstasy, lives with his internal emotional world, enthusiastically immerses deeply in the creative process. In an attempt to achieve his ideal, artist immerses himself in endless thoughts, looking for answers to eternal questions about creation, the harmony of man with nature, the aesthetic impact of art, and the ability of the artist to conquer the world with his talent.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Naidə Camal qızı Məmmədخانova

Hicran Əhməd qızı Əhməd⁶¹
HÜSEYN NİHAL ATSIZ VƏ RÜSTƏM BEHRUDİ YARADICILIĞINDA
KÜR ŞAD OBRAZI

Giriş. XX yüzildə Türk milliyətçiliyi fikrinin Ziya Göyaldan sonra ən qüvvətli təmsilçisi türkcü və turançı Hüseyn Nihal Atsızın “Bozqurdların ölümü” və “Bozqurdlar dirilir” əsərlərinin qəhrəmanı, adı tarixdə çox az çəkilən, lakin türk irqini kökündən qurutmaq, türkləri çiniləşdirmək istəyən Çin İmperatorluğuna qarşı 40 silahdaşı ilə üsyan edən Kür Şad qüsursuz, 1-ci qəhrəmandır. O, nə böyük ölkələr aldı, nə qanunlar qoydu, nə də kasib əhalinin güzaranını yaxşılaşdırdı, tarixin hər hansı bir səhifəsində kiçik bir həyat məlumatı ilə yer alan Kür Şad çinililərlə nisbətəz çarpışmada düşmənin ürəyinə, ruhuna hücum etdi, onların ürəyində elə bir qorxu və dəhşət yaratdı ki, çinililər Çində əsir olan bütün türklərin Türk obalarına göndərilməsindən başqa bir şey düşünmədilər və Kür Şadın üsyanından sonra bunu etdilər, türkləri çiniləşdirmək siyasətinə müvəffəq ola bilmədilər.

Hec bir tarixi qəhrəman Kür Şad kimi böyük bir məqsədlə, qorxmazlıq, igidlik və cəsarətlə öz yurdundan çox uzaqlarda əsiri olduğu bir məmləkətdə 40 nəfərlə ölümünü gözə alaraq çarpışmaya girməmişdir. Bu çarpışma qələbə ilə bitməsə belə ən böyük qəhrəmanlıq olaraq türk millətinə əbədi şan və şərəf qazandırdı, türk millətinin tarixdən silinməsinin qarşısı alındı. Göy Türklərin tarixini “Bozqurdların ölümü” və “Bozqurdlar dirilir” əsərlərində bədiiləşdirən Hüseyn Nihal Atsız Kür Şadı publisistik məqalələrində “cahan tarixinin ən böyük qəhrəmanı” və “ən böyük türk qəhrəmanı Kür Şad” adlandıraraq alovların, işıqların, mehtabların və yanardağların yanında parlaması və sönməsini düşən ulduzlara bənzədir, lakin bu düşən ulduzun işığı tarixin gedişini dəyişdirdi, qısa aydınlıqda Kür Şad və onun 40 nəfər yurd fədaisinin türk yurdlarının yenidən canlanması üçün etdikləri qəhrəmanlıqları əbədləşdirdi (3, s. 24).

Kür Şad yoldaşları öldürüldükdən sonra da köksündən, üzündən, boynundan qan axsa belə məğlub olmaq istəmir, çarpışır, vuruşurdu, ölüm pərisinin onun əlinə verdiyi qədəhi gözüni qırpmadan içmiş, Kür Şad ölmüş, lakin qılıncı əlində atından yıxılıb düşməmişdi (1, s. 356). Hüseyn Nihal Atsız tarixin bu qəhrəmanlıq anını bədii vasitələrlə o qədər canlı, obrazlı və təsirli əbədləşdirmişdir ki, Kür Şad və onun 40 silahdaşının ruhunun Tanrı Dağından “daha nə qədər gözləyəcəyik?” söyləmələrinin bir həqiqət olduğuna inanmamaq mümkün deyil.

41 şəhidin ətrafına bir anda toplaşan yüz minlərlə şəhidin Tanrının hüsurundan əzəmətli və tükürpədicə bir türkü oxuyaraq rəsmi keçidi kainatı titrətdi:

Dəlinə yer, çöksə göy, yansa, kül olsa dörd yan,
Uca diləyə doğru yol gedirik hər zaman,
İldırımın, boranın, qasırğadan qorxmayan,
Ölümlərlə əylənən tunc ürəkli Türklərlik! (1, s. 358)

Kür Şad və onun silahdaşlarının üfiqlərə baxaraq ayılı-ulduzlu qızıl bayrağı gözlədiyi qədər Nihal Atsız da dünənki Türk ellərində Türklük ruhunu əriyib sönməyə qoymayan Kür Şad və silahdaşları üçün abidə olmasını düşünür. Həmin abidənin önündə Kür Şada və silahdaşlarına sayğı olaraq börk və çəkmə geyinmiş, qılıc və sadak taxmış türk gənclərinin dik addımlarla rəsmi keçidini, Kür Şadla yoldaşlarının yaralarından hələ də qan axsa belə gülümsəyərək salam aldıklarını və hər yerdən “yaxında gələcəyik” deyər yüksələn haykırıqlarını düşünür. Hüseyn Nihal Atsız Kür Şadın 13 yaşlı qızına atasının kəsilmiş başını göstərərək göz yaşları içində “Yurd və Şərəf üçün” deməsini qələmə almaqla bəşər tarixinə türklərin necə yurdsevər, şərəfli, qadınlarının belə kimsəyə baş əymədiyini göstərmişdir. Qəhrəmanlıq türk millətinin təbiətindədir.

Hüseyn Nihal Atsız “Cahan tarixinin ən böyük qəhrəmanı” məqaləsində yazır: “cahan tarixində, xüsusilə də Türk tarixində bir çox qəhrəmanlar olmuşdur, bunlardan bəzilərinin şöhrəti dünyanı tutmuş, kimisi böyük fəthlər etmiş, kimisi şanlı bir müdafiənin qəhrəmanı olmuşdur, lakin bu qəhrəmanlar böyük olsalar da şəhvət hissi, şəxsi hissi, şəxsi uğurları üçün törətdikləri cinayətlər və bəzilərinin də qadınlara alət olaraq düşdükləri yanlışlıqlar olmasaydı onlar bizim gözümüzdə daha böyük olacqdılar. Kür Şad isə onların heç birinə bənzəmir, o cahan tarixinin birinci qəhrəmanıdır, Kür Şadda bu kiçikliklər yoxdur (3, s. 19). Tarixdə heç bir qəhrəman Kür Şad kimi böyük bir məqsədlə, onun qədər şərtlər içində çarpışmamışdır. Hökmdarlara saraylardan kənarda sui-qəsdlər edənlər olub, lakin əsiri olduğu məmləkətin sarayına hücum etmək heç bir yerdə olmamışdır (3, s. 20). 40 adamla qüvvətli bir məmləkətin hökmdarına hücum etmək hər qırx qəhrəmanın edəcəyi iş deyil. Nihal Atsız Kür Şadın bu hərəkətini çilgınlıq adlandıranları qəhrəmanlığın nə demək olduğunu anlamayan, qəhrəmanlığa qiymət verə bilməyənləri “zavallılar” adlandırır, mənsub olduğu millətini qurtarmaq üçün həyatından keçərək torpağa düşməyin qartal kimi göyə yüksəlmək olduğunu yerdə zahifə kimi sürünənlərin anlama bilməyəcəklərini bildirir (3, s. 20).

Tarixin hər hansı bir səhifəsində ilişib qalmış bir neçə sətirlik məlumatdan Türk millətini məhv olmaqdan qurtaran Kür Şadın böyük rolunu çıxara bilmək çox çətin bir işdir. Nihal Atsız bunu etmiş, Türk milləti var olduqca öz xilaskarı olan qəhrəmanını nəsillərin tanıması üçün onun əbədləşdirilməsini arzulamışdır.

Kür Şad hökmdar sülaləsindəndir, o özünün böyük planını yerinə yetirdikdən sonra taxtda otura bilərdi, qəhrəmanlığı hər zaman qiymətləndirməyi bilən Türk milləti də onu özünə Xaqan seçərdi, lakin Kür Şad bunu düşünmədi belə, yalnız milləti üçün, öz qanı bahasına başqasını taxta çıxartmaq üçün böyük savaşa başladı. Kür

⁶¹ AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı. E-mail: ahmedova_hicran@mail.ru

Şadın bu hərəkəti qalibiyyətlə bitməsə belə o bugünkü Türklərə əbədi bir şan və şərəf qazandırmış oldu, Kür Şadın qəhrəmancasına hücumu olmasaydı çinlilər Türkləri çiniləşdirmək siyasətinə müvəffəq olacaqdılar.

Nihal Atsız “Bozqurdlar ölür, dirilir” kitabının son hissəsində yazır: “yağılar Kür Şadın igid başını gövdəsindən ayırıb Çin kağanına apardılar. Çin kağanı, bütün saray əhli ondan tir-tir əsmişdi. Bu titrəyişin səbəbi təkcə Kür Şad deyildi, həm də onu yetişdirən bir xalq idi” Kür Şad öz ölümü ilə bütün xalqını köləlikdən, qorxudan qurtarmışdı” (1, s. 357). Bəli, qəhrəmanlıq türk xalqı üçün bir təbiət, fəzilət və vərdəsidir. “Qəhrəmanlar azadlıq uğruna ölürlər ki, azadlığı gələcək nəsillər üçün dirildə bilsinlər (1, s. 5). Gələcək həyatı qorumaq və yaşatmaq üçün özünü qurban verə bilmək fədakarlığı yalnız türklərə məxsus olan xüsusiyyətdir. Türk qadınlarının məğrurluğu isə tarixdən məlumdur. Kür Şadın ocağını sonadək söndürmək üçün çinlilər üsyandan sonra bütün şəhəri axtarmış, Kür Şadın həyat yoldaşı türk soyunun qorunması naminə 4 yaşlı oğlunu götürərək naməlum bir yerə çıxıb getmiş, Kür Şadın 13 yaşlı qızı evdə qalmışdı. Çinlilər atasının kəsilmiş başını Kür Şadın qızına göstərərək sağ qalmaq müqabilində bildiklərini söyləməyi təklif etmişdilər, lakin Kür Şadın qızı göz yaşları içində “Yurd və Şərəf üçün” deyərək susmuşdur (1, s. 357). Əslində bu 13 yaşlı qızın üsyandan xəbəri var idi. Hüseyn Nihal Atsızın əsərdə təsvir etdiyi bu səhnə türk millətinin nəinki igidlərinin, hətta qız uşaqlarının da qorxmaz, millətinə sadıq, məğrur və hazırcavab olduğunu göstərir. Hüseyn Nihal Atsız “Bozqurdların ölümü” əsərinin bir bölməsində qeyd edir ki, çinlilər əsgər olmaq deyil, toxumaq, məhsul yetişdirmək və filosof olmaq üçün yaradılmış yarımçıq adamlar idi, halbuki türklərin kiçik uşaqları belə çinli əsgərlərdən daha yaxşı döyüş üsulları bilir, 8 yaşlı bir qız uşağı ox atmaqda, at minməkdə çinlilərdən daha üstündür (1, s. 313). Göy Türk üçün atın yəhərinin olub olmamasının elə bir fərqi olmamışdır, bildikləri şey türk şərəfini qorumaq üçün silaha sarılmaq olmuşdur. Hüseyn Nihal Atsızın “Bozqurdlar ölür, dirilir” əsəri bir qəhrəmanlıq dastanıdır.

Kür Şadın üsyanı tarixdə geniş yer almasa da bu hərəkət türklərin əsarət altında qalmayan bir millət olduğunu sübut etdi. Nihal Atsız “Bozqurdlar dirilir” kitabında yazır ki, Çin xaqanı bu hadisədən sonra qorxurdu, hələ gün batdıqdan sonra hər qaraltı, hər kölgə onu vahimələndirir, uğursuz üsyançılardan birinin qaranlıqlar içindən çıxaraq yay gərib ox atdığını düşünürdü. Çin xaqanı bu qədər böyük bir gurultunun 41 nəfərlə salındığına inana birmirdi. Bu üsyançılar nə qədər çilgün olurlarsa olsunlar 300-dən çox Çin əsgərini öldürmək və böyük bir şəhərə bu qədər qorxu sala bilmək üçün hər halda ən azı bir neçə yüz nəfər olmalıydılar (1, s. 359). Öz doğma şəhərlərində nəinki çinli əhalini, hətta Çin xaqanını belə vahiməyə salan Kür Şad hərəkəti əslində məğlub olmamışdı, türklərin Çinin içərisində qalmaqla onlara təhlükə olduqlarını anlayan Çin xaqanı və onun tərəfdarları türklərin yenidən əski yurdlarına göndərilməsini qərara almışdılar. Bu gün tarixdə bir epizod olaraq qalan Kür Şad hərəkətini dərinlən təhlil etsək Kür Şad və onun 40 silahdaşı XXI əsrdə dünyanın hər yerinə səpələnmiş türk millətinin xilaskarı, onun yer üzündən silinməsinin qarşısını alan qəhrəmanlardırlar. Kür Şad və 40 qəhrəman tarix səhnəsində epizodik rol alsalar belə Hüseyn Nihal Atsızın “Bozqurdların ölümü” və “Bozqurdlar dirilir” romanlarında bu qəhrəmanlar adlarına dastanlar yazılacaq türk igidləri olaraq təsvir edilir. Kür Şadın ömür gün yoldaşı türk qadınlarının simvoludur, hətta onu yaşadıkları obanın ruhu adlandırırlar. Kür Şad üsyandan sonra türk soyunu qorumaq üçün dörd yaşlı oğlunu götürüb qaçan ana bütün olacaq təhlükələri sovuşdurmaq üçün dörd yaşlı uşağa hər şeyi unutdurmaq, o qədər unutdurmağa çalışırdı ki, hətta ona danışmağı belə qadağan etmiş, illərlə, son nəfəsinə qədər özünün, övladının kim olduğunu oğlundan gizləmiş, onu böyüdüb hər kişi etmək üçün yaşamışdı. Bir gün Ötükənə, o mübarək yerə dönəcəyinə ürəyində həmişə ümid işığı olmuşdur (1, s. 365). Hüseyn Nihal Atsız “Bozqurdlar dirilir” romanında yazır: “Öldüyüm zaman soyuyub donmuş ürəyimi yarib açan olsa ordaki qığılcımı görər. O qığılcımın üstündə Ötükənin xəyalı da vardır!” (1, s. 366). Əsərdə nəinki türk igidlərinin vətəninə, millətinə bağlılığı, sədaqəti, hətta Kür Şadın ömür-gün yoldaşının timsalında bütün türk qadınlarının öz millətinə və hər igidlərinə sədaqəti və fədakarlığı diqqət mərkəzindədir. Üsyana gedərkən Kür Şadın həyat yoldaşına verdiyi Bozqurd soyunun tilsimli bıçağını illərlə göz bəbəyi kimi qoruyaraq oğluna vermiş, yalnız ölüm yatağında olarkən bütün sirləri oğluna danışan, xaqan soyundan olan oğlunu çinlilərdən qorumaq üçün 13 yaşlı qızını qurban verən, övladlarının həqiqi adlarını unutmağa özünü məcbur edən qadın yalnız Türk qadını ola bilərdi. Kür Şadın oğlu fəxrlə daşdığı bu bıçağın ilk Türk xaqanı Bumun Kağandan qaldığını, üzərində Bumun Kağanın adının və damğasının həkk olduğundan anasının bu sirri açana qədər məlumatı olmamışdır. Kür Şadın xatunu türk igidlərindən at çapmaqda, ox atıb, qılnc oynatmaqda geri qalmayan türk qadını olaraq oğluna nəsihət verir: “Kağan olmaq haqqı ola-ola atan bu haqdan vaz keçərək vuruşdu, əgər sən də atana layiq oğul olmaq istəyirsənsə Bozqurd soyundan olduğunu kimsəyə söyləmədən yaşa. Bayrağımızın Qurdbaşlı dirəyi Ötükəndə dikilincəyə qədər vuruş” (1, s. 367).

Hüseyn Nihal Atsızın “Bozqurdların ölümü”, “Bozqurdlar dirilir” romanları şifahi xalq ədəbiyyatının dastan janrının qəhrəmanlıq növünə aid etmək olar, burada həm nəsr, həm də nəzm hissələri vardır. İgidlərin qəhrəmanlığı nəslə təsvir olunduğu kimi Qara Ozanın Kür Şad və onun üsyandan sonra sağ qalan yoldaşlarının Vey çayını keçməsi üçün Çin qoşununun qarşısına çıxaraq gecənin qaranlığında, yağışın altında qopuz çalıb özünü oxumağa məcbur etməsi Kür Şad və 40 igidin son halını nəzmlə ifadə etməsi romanın, həm də qəhrəmanlıq dastanı olmağına heç şübhə doğurmur.

Bozqurd bizim ünümüz,
Şan qoludur dünümüz,
Yetincə son günümüz,
Başdan çıxan son olur.

Qırx əsgərdi varımız.
Düşüb qaldı yarımız.
Baş qoyacaq yerimiz,
Qara yerlə daş olur.

Qara Ozan söz üzün,

Fəryadı çox qopuzun,
Bir-bir andıqca, gözün
Qanlı-qanlı yaş olur (1, s. 351).

Hüseyn Nihal Atsız Türk millətinin tarixini misralarında canlandıran, türk duyğusunun nə demək olduğunu açıqlamasını verən türkçü bir şairdir. O, məhir bir şair kimi şeirlərində türk igidlərinin qəhrəmanlıq fəlsəfəsini yaratdı: “Qəhrəmanlıq nə yalnız bir yüksəliş deməkdir, nə də ulduzlar kimi parlayıb sönməkdir.... Bunun üçün ölümə bir atılış deməkdir. Atıldıqdan sonra da bir daha dönməkdir” (7, s. 4). Kür şad məhz belə qəhrəmanlardandır.

Hüseyn Nihal Atsızın fikri yazıları, hekayələri, tarixi romanlarından başqa Türk gəncliyi üzərində ən təsirli ədəbi məhsulu şeirləridir. Atsızın şeirlərində dastanların böyük təsiri vardır. Bir çox epik şeirlərində Türk dastanlarının qəhrəmanlarının isminin yer aldığını görürük. Yurd və vətən anlayışları Atsızın şeirlərində önəmli bir yer tutur. Vətən deyilən torpaqlar şəhidlik mərtəbəsi ilə anlam qazanır.

Şəhidlerden elli milyon bekçisi olan,
Aşılmaz bir kayadır bu ebedi Vatan (2, s. 66).
Atsız görə Türk tarixi özü bir qəhrəmanlıq şeiridir.
Türk tarihi denilen kahramanlık şiirini,
Yeniden yazmak için harcayacağın kandır (2, s. 45).
Hüseyn Nihal Atsız həyatı ideal uğrunda bir savaş adlandırır.

Savaş türküleriyle aylı kızıl bayrağı,
Kefensiz ölümlerin ruhunu özleyen var (2, s. 43).
Atsız qəhrəmanlığı və qəhrəmanları, şəhidləri və qaziləri ən uca məqamda görür, şəhidlik mərtəbəsini qəhrəmanlıq və fədakarlığın ən böyük göstəricisi və ən üstün mövqə bilir (2, s. 35).

Türk tarixinə son dərəcə vafiq olan Hüseyn Nihal Atsız şeirlərində gənclərə milli ruhu və milli şüuru aşılamaq üçün Kül Tekin, Tonyukuk, Mete, Atilla, Alparslan, Çağrı Bəy, Kılıçarslan və Kür Şad kimi milli qəhrəmanlardan söz açır. O, qəhrəmanca yaşamağı bir həyat biçimi, yaşama tərzı olaraq görür, amma bu qəhrəmanlıq şan-şöhrət, zənginlik qazanmaq üçün deyildir. “Kahramanlar can verir, yurdu yaşatmaq için” (2, s. 54).

Vətəni vətən edən adı olmayan şəhidlərdir, onlar şan-şöhrət düşünməz, adsız qalmağa üstünlük verərlər.
Bəlkə Hüseyn Nihal Atsız da bunun üçün Atsız soyadını seçmişdir (2, s. 36).

Ebedi yigit!
Adı yok şehit!
Kefenin: Vatan...
Tabutun: Cihan... (2, s. 72).

Nihal Atsız şeirlərində yaşamağın bir həyat tərzı olduğunu göstərdiyi kimi yaşamağın bir vəzifə yerinə yetirmək olduğunu da gənclərə aşılayır, yalnız zövq və əyləncəyə görə yaşayanların həyatının heyvanların həyatından fərqlənmədiyini bildirir.

Hiç düşündünmü niçindir yaşamak?
Bir görev yapmak içindir yaşamak.
Er kişiysen görevin neyse, başar
Zövke, eglenceye hayvan da koşar (2, s. 70).

Hüseyn Nihal Atsızın qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik ruhunda yazılmış şeirlərinin fəvqündə bir Tanrı Dağı durur, Tanrılar və tanrılaşanlar dağı. O Tanrı Dağı ki, orda Kür Sadın yenilməyən ruhu dolaşır və 13 əsrdir ki, Türkləri gözləyir.

Ulu Tanrı ! Kür Şadın yenilməyən ruhunu
Yüce Tanrı Dağında daha bir az barındır!
Geleceğiz yakında ! Yarın bütün oralar
Demir bileklerdeki çelik kılıçlarındır! (2, s. 43).

Bu şeirin başqa bir bəndində :

Yurt ve şeref uğrunda sen seril de toprağa
Varsın hecbir dudakta anılmasın er adın!
Kan sızarak göğsünden huzuruna varınca
İstirabı dınecek belke o gün Kür Şad' ın (2, s. 44).

Kür Şadın ruhu Tanrı Dağında dolaşaraq yol gözləyir, Tanrı Dağına gedən yol isə çətin yoldur, çünki o yol müqəddəsdır, çətin yollarsa qəhrəmanlarla aşıılır.

Yufka yürekliilerle çetin yollar aşılmaz,
Çünkü bu yol kutludur, gider Tanrı Dağına (2, s. 47).

Atsızın qəhrəmanları savaş meydanlarında vuruşduğu kimi Atsız da söz meydanında ömrünün əlli ilini savaşmış, bir gün öz ruhunun da Tanrı Dağında yol gözləyən ruhlara qovuşacağına inanırdı:

Arzularım bir okdur, aşar ulu dağları,

Düşdüüyü yer uzakda “Dilek” adlı bir saray.

O sarayda bulunca tanrılaşan erleri
Artık gözüm arkaya bir daha dönməyəcək

Hepsi sussa da Kür Şad uzadarak əlini

“Hoş gəldin, oğlum Atsız, kutlu olsun” deyəcək. (2, s. 48)

Türkdilli ədəbiyyatımızın böyük şairi, fikir və düşüncə adamı Rüstəm Behrudi yaradıcılığında da Kür Şad obrazı xüsusi yer tutur. Azərbaycanın xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı Rüstəm Behrudini “Türk ruhunun keşikçisi adlandırır”. (4, s. 35) Akademik İsa Həbibbəyli “Bütövlük və genişlik” məqaləsində yazır: “Rüstəm Behrudi üçün Vətən anlayışının sərhədləri Azərbaycandan Altaylara qədərki məsafələri ifadə edən geniş bir məfhumdur. Onun içində də böyük Turan sevdası yaşayır. O, Turana Vətən deyir, “bir ucu günbatan, biri gündoğan olan bu böyük coğrafiyanın şeirini yazır.” (4, s. 17)

Son yüz ilin Azərbaycan şeirində Rüstəm Behrudi yaradıcılığında olduğu qədər heç bir sənətkarın əsərlərində Türk dünyasının taleyi bu qədər dərinlikdə və genişlikdə öz əksini tapa bilməmişdir.

Göy Tanrı, Qara xan, Oğuz, Güntəkin

Tənəsi içdiyim bir anddan gəlir,

Mənim ruhumdakı bu üsyan, qiyam

Tanrıqurt Metədən, Gürşaddan gəlir. (4, s. 18)

Hüseyn Nihal Atsızın yaradıcılığında Kür Şad obrazı at belində qılınc oynadan, böyük imperiyaya qarşı üsyan edən, öləndən sonra da atının üstündə dimdik dayanan tarixi bir qəhrəmandırsa Rüstəm Behrudi yaradıcılığında mənəvi-ruhi varlığın və bütövlüyün rəmzi kimi çıxış edir. Şairin nəzərində Kür Şad onu yerlə-göylə bağlayan, müqəddəslik nümunəsi ola bilən, sevgi və azadlıq haqqındakı mətləblərini ifadə edən ümumiləşmiş bir obrazdır. Kür Şad geniş mənada Rüstəm Behrudinin estetik idealının təcəssümü olan surətidir. Kür Şad Rüstəm Behrudi üçün günahkar bədəndə əziyyət çəkən təmiz və uca ruhun ideal obrazının poetik ifadəsidir. Kür Şadın adının əksər məqamlarda Tanrı Dağı ilə birlikdə çəkilməsi də bu obrazı böyük ideallarının təcəssümü kimi ilahiləşdirmək-müqəddəsləşdirmək mənalарını ifadə edir (5, s. 23).

Özünü Kür Şadın ruhu adlandıran Rüstəm Behrudi gecələr Tanrı dağında gəzən şəhid ruhlarının onu rahat buraxmadığını, yürd yerlərində sönən ocaqların külünə inandığını “Şaman duası” şeirində dilə gətirir:

Ağacın yarpağına,

gülünə inanıram,

yürd yerində dayanıb,

sönən ocaqların, mən

içində qor saxlayan

külünə inanıram. (6, s. 18)

Şair bir gün bu inandıklarının, içində qor saxlayan külün atəşə çevriləcəyini görmək istəyir, şairi danışdıran içində gəzdirdiyi ruhlardır:

Dil açıb danışan mən deyiləm, yox!

Heç zaman qəbrinə sığmayanların

Ruhudu, danışır mənim dilimcə!

Rüstəm Behrudi içində yaşatdığı ruhların bir gün onu Tanrı dağına, “Qızıl alma”ya aparacağına inanır.

Səni and verirəm içilən anda,

Girmişəm tabuta, ruhum soyuma,

Məni gözləyən var Tanrı dağında

Mənimlə getməsən, məni də qoyma. (6, s. 21)

Və yaxud:

Tanrı dağından kimdi baxır ?!

Dərdinin ahı darıxır,

Gürşadın ruhu darıxır,

Dur gedək “Qızıl alma”ya. (6, s. 40)

Rüstəm Behrudinin ruhunda bir Turan sevdası var. O, Turana Vətən deyir, gündoğandan günbatana böyük coğrafiyada Kür Şadın, Bilgə Xanın, İltərişin ruhunun dolaşdığını, bu ruhların arxasında yurd, Turan sevdalılarının ibarət bir ordu olan “gözü göydən də mavi, ağzı atəş kimi bir qurdu”, “Mənə üz tut yurda ocaq qurana, Turan deyib Boz qurd kimi durana, sonun yoxdu çevrilməsən Turana-Vətən ! “deyən şairi gözlədiklərini Rüstəm Behrudinin şeirlərində görürük.

Turan-Tilsimi biziynən açılacaq bir ölkə,

Turan-Ruhu sözlərimdə çırpınan bir məmləkət! (6, s. 7)

Kökünə, soyuna və türklüyünə ruhən bağlı olan Rüstəm Behrudi türk irqini məhv olmaqdan xilas edən Kür Şadın ruhunu içində gəzdirərək “istəyinin arxasınca getmək, kökünə dönmək üçün yalvarır:

Səni and verirəm qolça qopuzun

Bitib tükənməyən ölməz dərdinə

Məni öz əslimə, kökümə qaytar,

Qaytar “Bay gölü” ndə təmizlənməyə,

Məni Urmiyada, Savalandakı

Ulu Altaydakı kürkümə qaytar. (6, s. 27)

Və yaxud:

Çın səddində Gürşadam,
Nə süfiyəm, nə dərviş.....
Tanrı dağda Bilgəyəm,
Ötükəndə İltəriş. (6, s. 29)

Rüstəm Behrudi “Tanrı dağdan əsən rüzgar” şeirində yazır:

Tanrı dağdan əsən rüzgar,
Əs, keç zaman dolmadan...
Gürşaddan masallar anlat,
Xəbər ver “Qızıl alma” dan... (6, s. 59)

Tanrı dağından əsən küləkdən xəbər gözləyən şair “Qızıl alma”-nı ulaşılaçağı xəyal belə edilməyəcək bir işiq, bir nur adlandırır və deyir: “Nə qədər ki, ona can atacağıq, biz ölməzük ! “Digər tərəfdən də igidləri “Qızıl alma”-ya doğru getməyə, Vətənin də Turan olmasına səsləyir:

Nə yatmışan, oyan, igid,
Bir də vaxt ola-olmaya...
Səsimə səs ver, dur gedək,
Dur gedək “Qızıl alma”-ya (6, s. 39).

Nəticə. Hüseyn Nihal Atsız və Rüstəm Behrudi yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusu prioritet təşkil edir, vətənpərvərlik mövzusunun ana xətti isə Türkçülük və Turançılıqdır. Azad düşüncəyə, fərqli təfəkkürə və türkçülük ideyalarına sadiqlik hər iki mütəfəkkirin yaradıcılığında parlaq şəkildə özünü göstərir. Rüstəm Behrudi yaradıcılığında hər şeyə - ota, ağaca, gülə-çiçəyə, insana və bütövlükdə cəmiyyətdə olan hər şeyə fəlsəfi bir baxış var, bu fəlsəfi baxış sözlərdə öz poetik ifadəsini tapır. Şairin yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusu Kür Şad və Bozqurd” un fəvqində əks olunur. Önündə Bozqurd gedən orduların Tanrı dağda gözü yolda olan Kür Şada doğru yol alması Rüstəm Behrudinin dualarındakı ümidlərin, işığın, idealın qayəsidir. Türk millətinin tarixin dolaylarında hansı yollardan necə keçdiyinin, türk millətini məhv olmaqdan xilas edən Kür Şadın xalqa tanındılmasında Türkün 1300 illik tarixini bilən Hüseyn Nihal Atsızın istər şair, istərsə də nasir kimi nə qədər böyük rol oynadığı danılmazdır. Hətta cənazə mərasimində belə cansız yatanın Atsız deyil, Türk milliyyətçiliyinin bir dövrü olduğu söylənilmişdir. Hüseyn Nihal Atsız və Rüstəm Behrudi yaradıcılığını təkcə Kür Şad obrazı deyil, hər iki mütəfəkkirin yaradıcılıqlarının əsasını təşkil edən Türkçülük, Turançılıq və “Qızıl alma”-ya qovuşmaq ideologiyası birləşdirir. Professor Ahmet Bican Erculusun Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyöl, İsmayıl Kaspıralı, Yusif Akçurani şaman nəvəsi, Rüstəm Behrudini isə zamanlar üstündə yaşayan bir şair, ağzı dualı bir şaman nəvəsi adlandırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseyn Nihal Atsız. Bozqurdlar öltür, bozqurdlar dirilir. Bakı: Xan, 2020, 526 s.
2. Hüseyn Nihal Atsız. “Yolların sonu” Otügen, İstanbul, 2023, 157 s.
3. Hüseyn Nihal Atsız. Makaleler II, İrfan, İstanbul, 2018, 255 s.
4. Rüstəm Behrudi. “Rüstəm Behrudinin özü haqqında bilmədikləri”, Bakı: Hədəf, 2017, 240 s.
5. Rüstəm Behrudi. Görmədiyimiz adam və yaxud xəzəllərin tüstüsü. Bakı: Qanun, 2015, 172 s.
6. Rüstəm Behrudi. Qızıl alma. Bakı: Xan, 2022, 88 s.
7. Azər Turan. Zəfər paradı və Hüseyn Nihal Atsız // Ədəbiyyat qəzeti, 16.10.2020

Açar sözlər: Tanrı dağı, türklük, köləlik, çiniləşdirmək, fəzilət, türk soyu.

Key words: God mountain, turkishness, slavery, chineseization, virtue, Turk ancestry.

Anahtar kelimeler: Tanrı dağı, Türklük. kölelik, çinileşdirmek, erdem, Türk soyu.

Character of Kur Shad in the creativity of Huseyn Nihal Atsız and Rustam Behrudi

Summary

In this article research is conducted on the character of Kur Shad, who plays an important role in the works of the great figures of the Turkish nation, Huseyn Nihal Atsız and Rustam Behrudi, who is the hero of Huseyn Nihal Atsız's prose and poetry, and Rustam Behrudi's poems. As Huseyn Nihal Atsız said, the name of Kur Shad, who saved the Turkish nation from chineization and saved the Turkish nation from disappearing, forms the main line of the theme of patriotism in the works of these two thinkers.

During the research, we read Huseyn Nihal Atsız's novels “Death of Greywolves”, “Greywolves rise”, Huseyn Nihal Atsız's book of poems “The end of the roads”, Rustam Behrudi's “The man we don't see or the smoke of the foxes”, “What Rustam Behrudi didn't know about himself”, “Golden apple”, academician İsa Habibbeyli's “Integrity and expanse”, Huseyn Nihal Atsız's “The greatest hero in the world history”, referring to the article written by critic publicist Azer Turan “Victory parade and Huseyn Nihal Atsız. Huseyn Nihal Atsız's “Death of Greywolves” and “Greywolves rise” can be called a heroic epos written in the epic genre of oral folk literature.

Unlike other genres, the events in these epic novels are told prose, and appropriate, pieces of poetry related to the events are told in the language of the Black Poet. Huseyn Nihal Atsız's novels and poems were greatly influenced by oral folk literature.

Thus, the poems he wrote in the novel “Greywolves die” consist of quatrains, written in syllabic weight” the first three verses rhyme with each other, and the fourth verses of the other quatrains rhyme with each other. Rustam

Behrudi, whether in heroic or other poems, preferred free verse to express his thoughts more freely and freely and to avoid the limitations of form.

Hüseyin Nihal Atsız ve Rüstem Behrudi yaratıcılığında Kür Şad karakteri

Özet

Bu makalede Türk milletinin büyük şahsiyetlerinden Hüseyin Nihal Atsız ve Rüstem Behrudinin yaratıcılığında önemli yer tutan, Hüseyin Nihal Atsızın nesir ve nazım eserlerinin, Rüstem Behrudinin şiir eserlerinin kahramanı olan Kür Şad karakteri üzerine araştırma yapılmaktadır. Hüseyin Nihal Atsızın dediği gibi Kür Şadın ismi tarih sayfelerinde az görünse de, Türk milletini çinileşmekten, Türk milletinin soyunun eriyip yok olmaktan kurtaran Kür Şad ismi bu iki yazarın yaratıcılığında vatanseverlik temasının ana hattını oluşturmaktadır.

Araştırma sırasında Hüseyin Nihal Atsız'ın "Bozkurtların ölümü", "Bozkurtlar diriliyor" adlı romanlarına, Hüseyin Nihal Atsız'ın "Yolların sonu" şiir kitabına, Rüstem Behrudi'nin "Görmedigimiz adam ya da hazalların dumanı", "Rüstem Behrudi'nin kendi hakkında bilmedikleri", "Kızıl elma" kitaplarına, akademisyen İsa Habıbbeyli'nin "Bütünlük ve genişlik", Hüseyin Nihal Atsız'ın "Cahan tarihi'nin en büyük kahramanı", eleştirmen yayıncı Azer Turan'ın "Zafer geçit töreni ve Hüseyin Nihal Atsız" hakkında yazdığı makalelere atıfta bulunulmuştur.

Hüseyin Nihal Atsız'ın "Bozkurtlar'ın ölümü" ve "Bozkurtlar diriliyor" romanları sözlü halk edebiyatının destan türünde yazılmış bir kahramanlık destanı olarak adlandırılabilir. Diğer türlerden farklı olarak bu epik romanda olaylar düzyazıyla anlatılır, yeri geldiğinde olaylarla ilgili şiir parçaları Kara Ozan'ın diliyle anlatılır. Hüseyin Nihal Atsız'ın roman ve şiirleri sözlü halk edebiyatından büyük ölçüde etkilenmiştir. Böylece Atsız'ın "Bozkurtlar'ın ölümü" romanında yazdığı şiirler hece vezninde yazılmış dördlüklerden oluşur, ilk üç mısrası kendi aralarında, diğer dördlüklerin dördüncü mısraları kendi aralarında kafiyedir. Rüstem Behrudi'nin ister kahramanlık, isterse de diğer şiirlerinde fikirlerini daha özgür bir şekilde ifade etmek, ya da biçimin sınırlamalarından uzak durmak için serbest nazımı tercih etmiştir.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Eşqanə Akif qızı Babayeva

Мустафаде-Асадова Г. М.⁶²
БУДДИЙСКИЕ ИДЕИ И ОБРАЗЫ В ПОЭЗИИ К. Д. БАЛЬМОНТА
(На материале цикла «Индийские травы»)

Русский символизм во многом определил и «окрасил» Серебряный век русской литературы. На наш взгляд, наиболее показательным в этом отношении представляется творчество поэта-символиста Константина Дмитриевича Бальмонта. Его интерес к Востоку нельзя обозначить какими-либо рамками: биографическими, эстетическими, мировоззренческими и т.д. Несмотря на то, что увлечение поэта Востоком не привело к созданию строгой «ориентальной» концепции, тем не менее «восточные мотивы» и образный строй прочно «обосновались» в поэтике Бальмонта, что делает его творчество яркой «страницей» в русской литературе Серебряного века.

В этом отношении особое внимание привлекает цикл стихотворений Бальмонта «Индийские травы» (1899). Цикл «Индийские травы» состоит из восьми стихотворений. Первые четыре стихотворения цикла («Майя», «Круговорот», «Индийский мотив», «Жизнь») проанализированы в статье «Индийский восток в творчестве К. Д. Бальмонта (на материале цикла «Индийские травы»)» (3). Настоящая статья посвящена анализу последних четырех стихотворений из цикла «Индийские травы» — «Как паук в себе рождает паутину», «Из упанишад», «Индийский мудрец», «Молитва вечерняя».

В пятом стихотворении, анализируемого цикла, под названием «Как паук в себе рождает паутину», возникает метафора художника-создателя, сравнимого с высшей силой. Для этого творца в процессе личного переживания созидания (Как паук в себе рождает паутину / И, тяжелый, создает воздушность нитей <...> Как художник создает свою картину, / Закрепляя мимолетное событие) происходит слияние противоположных начал и достижение целостного взгляда на мир.

*Так из Вечного исходит мировое —
Многосложность и единство бытия.
Мир один, но в этом мире вечно двое:
Он, Недвижный, Он, нежаждущий — и я. (1, т. 1., с. 299)*

В стихотворении «Из упанишад», входящем в цикл «Индийские травы», ярко выражена идея всеобщего единства и взаимосвязи, пронизывающей мироздание благодаря созидательной силе Творца.

*Недвижно движет всем; далеко — близко;
Оно внутри вселенной навсегда.
И кто проникновенным взором взглянет
На существа как дышащие в нем,
И на него как Геня Вселенной,
Тогда поняв, что слита эта ткань,
Ни на кого не взглянет он с презреньем. (1, т. 1., с. 299)*

В седьмом стихотворении цикла «Индийские травы», озаглавленном «Индийский мудрец», происходит экспликация концепции «избранного» индивида, выступающего в роли креатора.

Начальные строки, используя традиционную аналогию с природными явлениями, свидетельствуют о завершении некоего эзотерического обряда «инициации». Это подразумевает, что субъект достиг трансцендентного уровня познания истины:

*Как золотистый плод, в осенний день дозревший,
На землю падает среди стеблей травы,
Так я, как бы глухой, слепой и онемевший,
Иду, не поднимая головы. (1, т. 1., с. 299)*

Маркеры «трансцендентного» проявляются через «глухоту», «слепоту» и «немоту». «Слепота» нередко служит эвфемизмом «летального исхода», ведь в мифах усопшие предстают с закрытыми очами. Это не диссонирует с прежними утверждениями. Вспомним, как в индуизме, близком Бальмонту, пик могущества («созидающий», по Бальмонту) рождается из «ослепительного озарения» в миг смерти, дарующей перерождение в ином облике — мудреца, равного творцу, поэту. Этот символ — «ключ» в художественном арсенале Бальмонта, открывающий многие двери:

*То Смерть-владычица была,
Она явилась на мгновенье,
Дала мне жизни откровенье
И прочь — до времени ушла.
И новый — лучший — день, алея,
Зажегся для меня во мгле.
И прикоснувшись к земле,
Я встал с могуществом Антея. (1, т. 1, «Воскресший», с. 124)*
Итак, «слепота» становится неким даром провидца, «альфой и омегой» его вдохновения:

⁶² докторант БГУ. gunel.mustafazade.95@mail.ru

*Чтоб воссоздать кристалл из влаги переменной,
Чтоб видеть мир, не поднимая везд. (1, т. 1., с. 300)*

«Тишина», воплощенная в образах «глухоты» и «онемения» – лишенное слуха и голоса, – становится главным рефреном в поэтическом мире Константина Бальмонта. Тишина в его интерпретации – это не просто отсутствие звука, а многогранное, противоречивое явление. Этот мотив исследован в трудах Куприяновского и Молчановой (4, с.81-83), а также в работе Т.С. Петровой «Мотив тишины в поэзии Бальмонта»(5). В рамках данного анализа, мы сфокусировались на ключевых аспектах, формирующих, по нашему мнению, практическую реализацию рассматриваемой концепции:

1) «Тишина» трактуется как перманентное состояние отсутствия активности, сопоставимое с прекращением существования, ничто (6, с. 61), либо с альтернативным модусом бытия, согласно нашей интерпретации. В данном контексте, концепция «тишины» находит выражение в таких категориях, как «немота», «беззвучие», «мертвенный покой». Реализация данного мотива предполагает переход от динамического состояния к статическому, от наличия к отсутствию:

Радость совершенства
Смешана с тоской.
Есть одно блаженство –
Мертвенный покой.(1, т. 1., «В этой жизни смутной», с. 69)
Лучистые звезды, горящие днем
Для тех, кто умеет во тьму опускаться,
Чтоб в царстве беззвучен полнее отдаться
Мечтам, озаренным небесным огнем(1, т. 1., «В безводном колодце», с.121)

2) В поэтическом восприятии Бальмонта «тишина» предстает как вселенское безмолвие, постижимое посредством внутреннего слуха, что обеспечивает связь с первоисточником бытия. В интерпретации поэта, тишина трансцендирует природное явление, становясь проявлением духовного откровения для лирического «я». Обретение свободы связано со способностью воспринимать «голос молчания». Подобное понимание тишины обусловлено влиянием древнеиндийских Упанишад и их теософской интерпретации Е.П. Блаватской на мировоззрение Бальмонта. включив в свою статью «Кальдероновская драма личности»(1903) значительную часть перевода «Голоса Молчания» Е.П. Блаватской, поэт продемонстрировал близость религиозно-философских воззрений Упанишад и символистской эстетики: согласно исследованию, постижение «Голоса Молчания» эквивалентно постижению «всемирного Я».

В письме с В. Брюсовым, К. Бальмонт акцентирует внимание на названии произведения «Голос Молчания», пытаясь доказать адресату превосходство индийской философии над греко-римской традицией. Достижение состояния «тишины» или «голоса молчания» представляет собой процесс возвращения к изначальному источнику. В статье «Кальдероновская драма личности» Бальмонт постулирует, что «Земная жизнь есть отпадение от светлого Первоисточника»(2, с. 40). Исходя из этого, реинтеграция с Первоисточником предполагает иную форму существования, поиски которой Бальмонт осуществляет посредством поэтического творчества. онцепция «тишины» как средства достижения «Голоса Молчания» на пути к Абсолюту (первоначальному идеалу) тесно связана с совокупностью символов, репрезентирующих трансцендентность. К этим образам относятся: «безграничные дали», «безбрежность», «бессмертность», «бесконечность», «беспредельность», «неземная вышина», «глубины пространства», «прозрачная полумгла», «просторы призрачного света», «вечность»:

И в душе не возникнет упрек,
Я постиг в мимолетном намеке,
Я услышал таинственный зов,
Бесконечность немых голосов.(1, т. 1., «Я когда-то был сыном Земли», с. 138)
Чем выше над землей,
Тем легче хлопья снега,
С прозрачной полумглой
Слилась немая нега.(1., т. 1., «Вершины», с. 308)
Кто услышал тайный ропот вечности,
Для того беззвучен мир земной, -
Чья душа коснулась бесконечности,
Тот навек проникся тишиной (1, т. 1., «Прости!», с. 162)
И утомительно мелькали
С полуослепшей высоты,
Из тьмы руин, из яркой дали,
Неговорящие цветы.(1, т. 1., «Среди камней», с. 223)

Идентификация указанных образов осуществляется на основе унифицированного критерия: полного отсутствия атрибутов, свойственных материальной действительности (отсутствие

пространственных границ, темпорального начала и завершения, вертикальной и горизонтальной ориентации, размерности, световых характеристик и временной протяженности).

В стихотворении «Индийский мудрец» персонаж, характеризующийся глухотой, слепотой и немотой, представляет собой фигуру творца, дистанцированного от эмпирической реальности и достигшего понимания «Голос Молчания»:

*Одно – в моих зрачках, одно – в замкнутом слухе;
Как бог изваянный, мой дух навек затих.
Ни громкий крик слона, ни блеск жуужающей мухи
Не возмутит недвижных черт моих. (1, т. 1., с. 300)*

Аналогичная концепция прослеживается и в других стихотворениях Бальмонта.

Я слышал о светлом герое,
Свободном от всяких желаний,
О нем, перешедшем поток.
В лучистом застыл он покое,
Покинув наш мир восклицаний
Для славы несозданных строк.
С бессмертной загадкой во взоре
Он высится где-то над нами,
В душе отразив небосвод (1, с. 1., «Светлый герой», с. 302)
С голубой высоты я на землю смотрю,
И безгласной мечтой я с душой говорю,
С той незримой Душой, что мерцает во мне
В те часы, как иду к неземной вышине. (1, т. 1., «Эдельвейс», с. 143)

В стихотворении Бальмонта «Индийский мудрец» лирический герой эксплицитно демонстрирует последовательность трансформации от индивида к демиургу. Этот процесс Бальмонт интерпретирует как этапы эмансипации индивидуального сознания от рутинного, тривиального существования. Конечной целью является интеграция сознания с высшей сущностью, Абсолютом, концепцией, занимающей центральное место в древнеиндийской философской системе йоги. В рамках индуистской доктрины йога структурирована в виде четырех последовательных стадий:

1. Приобретение подлинного знания, а именно осознание иллюзорной природы реальности (7, с. 483), является ключевым аспектом;
2. Развитие духовных и физических способностей с целью обретения контроля над ними и последующего освобождения от ограничений материального мира;
3. Культивирование глубокой привязанности и самоотверженности по отношению к Абсолюту, достигающей полного единения с ним, рассматривается как важная практика;
4. Осуществление общественно полезной деятельности без стремления к личной выгоде или использования результатов этой деятельности для собственного обогащения. В художественном переосмыслении йоги Бальмонтом наблюдается трансформация ряда концепций, что, по нашему мнению, играет ключевую роль в идентификации семантических основ его поэтического творчества:

1. **Сперва я, как мудрец, беседовал с веками** – слово «с веками» указывает на относительность, «иллюзорность» материальной категории времени.

2. **Потом свой дух вернул к первичной простоте** – «первичная простота» как изначальная целостность бытия, единство духа и тела.

3. **Потом, молчальником, я приобщился к Бrame** – // И утонул в бессмертной красоте.

В представленных строках, при формальном подражании восточным мотивам, актуализируются эстетические категории, характерные для символизма, постулирующего высшую миссию поэта в преданности идеалу «нетленной Красоты». Культ красоты, свойственный символизму, обнаруживает поразительное сходство с восточной концепцией красоты, свободной от моральных императивов, где красота сама по себе воплощает благо, радость, любовь и иные позитивные аспекты бытия. Лейтмотив эмансипации земного существования и стремление к грёзам (отождествляемых с творчеством), к трансцендентным сферам, к беспредельности, к красоте, которая является синонимом Вечности и Абсолюта, представляет собой устойчивую доминанту в поэтическом творчестве Бальмонта-символиста:

Мой друг, есть радость и любовь,
Есть все, что будет вновь и вновь,
Хотя в других сердцах, не в наших.
Но, милый брат, и я и ты –
Мы только грёзы Красоты,
Мы только капли в вечных чашах
Неотцветающих цветов
Непогибающих садов. (1, т. 1., с. 283)
Ты мечтой полусонной уходишь за грань

Отдаленных небесных глубин.
 Пробудись - и восстань, и воздушную ткань
 Развернув, созерцай не один.
 О, раскрой перед нами узоры мечты,
 Загоревшейся в сердце твоём!
 Покажи нам черты сверхземной красоты, –
 Мы полюбим ее и поймем!(1, т. 1, «Избраннику», с. 282)

Финальное стихотворение цикла, под названием «Молитва вечерняя», акцентирует внимание читателя на акте преданности высшему идеалу. В данном произведении вновь актуализируется концепция «творца-служителя», сопровождаемая мотивами, характерными для поэзии Бальмонта:

*Кто, Неслышимый, услышит
 Каждый ропот бытия,
 Только Тот бессмертьем дышит,
 В нераздельно-слитом я.<...>
 Тот, кто близко и далеко,
 Перед Кем вся жизнь твоя
 Точно радуга потока, –
 Только Тот есть вечно –Я.(1, т. 1, с. 300) <...>
 Все, что – здесь, проходит мимо,
 Словно тень от облаков.
 Но очам незримым – зрима
 Неподвижность вечных снов,(1, т. 1, с. 301)*

Таким образом, Своеобразие бальмонтовского прочтения восточных мотивов заключается в акцентировании не столько созерцательности и отрешенности, сколько активного творческого начала. Художник, стремящийся к вершинам духа, уподобляется восходящему на гору, преодолевающему препятствия и преобразующему мир своим искусством. Сон, слепота и немота предстают не как проклятие, а как необходимое условие для обретения истинного видения и голоса, способного выразить скрытые смыслы бытия. Тишина становится не пустотой, а пространством, наполненным потенциальной энергией творчества. Таким образом, «Индийские травы» являют собой не просто экзотическую стилизацию, но глубокое размышление о природе творчества и роли художника в мире, выраженное в сложных символических образах и мотивах, пронизывающих весь цикл.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бальмонт К.Д. Собрание сочинений в 7 тт. Москва: Книжный Клуб Книговек, 2010, т. 1. 504 с.
2. Бальмонт К.Д. Горные вершины: Сборник статей / К.Д. Бальмонт. Москва: Гриф, 1904, 210 с.
3. Мустафазаде-Асадова Г. М. Индийский восток в творчестве К. Д. Бальмонта (на материале цикла «Индийские травы») / Вак, 2024, N 3 (126), с.
4. Куприяновский П.В. Поэт Константин Бальмонт. Биография. Творчество. Судьба / П.В. Куприяновский, Н.А. Молчанова. Иваново: 2001, 470 с.
5. Петрова Т.С. Мотив тишины в поэзии Бальмонта // Русский язык в школе. 1995, №5, с. 68-73.
6. Бердяев Н.А. Азиатская и европейская душа // Судьба России. Москва: Советский писатель, 1990. С. 56-61.
7. Сухачев Н.Л. Комментарии к Элиаде // Азиатская алхимия. Москва, 1998. с. 558-597.

Ключевые слова: Индийский Восток, Бальмонт, цикл, мотив, образ, идея, буддизм

Keywords: Indian East, Balmont, cycle, motif, image, idea, Buddhism.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена исследованию буддийских идей, мотивов, образов и выявлению их особенностей в поэтике, а также выявлению контуров развития ориентальной темы в творчестве К. Д. Бальмонта. обратимся непосредственно стихотворному циклу «Индийские травы», состоящей из восьми стихотворений «Майя», «Круговорот», «Индийский мотив», «Жизнь», «Как паук в себе рождает паутину», «Из упанишад», «Индийский мудрец», «Молитва вечерняя».

Учитывая широкий спектр мотивного пространства и образной системы цикла «Индийские травы», мы построим анализ на рассмотрении специфики образов и мотивов последних четырех (первые четыре стихотворения стали объектом наших предыдущих научных изысканий) стихотворений цикла через парадигму мотивов и образов, реализующихся в контексте творчества поэта.

BUDDHIST IDEAS AND IMAGES IN K. D. BALMONT'S POETRY

(Based on the material of the cycle "Indian herbs")

SUMMARY

This article is devoted to the study of Buddhist ideas, motives, images and the identification of their features in poetics, as well as the appearance of the contours of the development of oriental themes in Balmont's work.

Let us turn directly to the poetry cycle "Indian Traditions", consisting of eight poems "Maya", "Cycle", "Indian motif", "Life", "How a spider gives birth to a web", "From the Upanishads", "Indian Sage", "Evening Prayer". Taking into account the wide range of the motif space and the figurative system of the Indian Herbs cycle, we will analyze the specifics of the images and motifs of the last four (the first four poems were the object of our previous scientific research) poems of the cycle through the paradigm of motifs and images realized in the context of the poet's work.

Рецензент: доц. Якубова М. А.

Sevinc Abdulla qızı Abdullayeva⁶³
DÖRD HEKAYƏ – İKİ PROBLEM

1960-90-cı illərin nasirləri “yazıçı və zaman” faktının bir xüsusiyyətini təsdiq edirdilər: əgər yazıçı qələmə aldığı həyatı, əsərinin bədii həyat materialını əsaslı şəkildə bilmirsə, öyrənməyibsə, əgər yaratmaq istədiyi bədii obrazların ictimai həyatın tipik nümayəndələri olduğu mühitlə dərindən tanış deyilsə, o, nümunəvi əsər yarada bilməz. Bu fikir ədəbi ictimaiyyətə çoxdan bəlli olsa da, 60-cı illərin yeni tipik məənəvi-əxlaqi kamil insan axtarışları mərhələsi üçün çox vacib və zəruri idi. Çünki bu mərhələ, yeni insan axtarışları mərhələsi həm keçmiş və dəbdə olan sosialist realizmi metodundan uzaqlaşmaq, imtina etmək, həm ədəbi proseslərin bağlanğıcı olan yeni ədəbiyyat, həyata, yeni zamana yeni baxışlar mərhələsi, həm də yeni tələb və prinsiplərə arxalanmaq üçün yaranan yeni şəraitə baxışlar mərhələsi kimi çox vacib, zəruri idi. Həm də ona görə ki, sənətkarın dolaylı düşmüş, qəsdən dəyişdirilmiş həyatı, tarixi-ictimai münasibətləri yeni tələblər əhatəsində görməyə, müşahidə etməyə və müşahidələrini ümumiləşdirməyə, keçmiş baxışların nöqsan və ziddiyyətlərindən imtina etməsinə əsaslanan – söykənən “60-cılar” üçün çox vacib idi. Bu isə o demək idi ki, yeni mərhələ sifariş və göstərişlərdən imtina edən, həyatı, insanı olduğu kimi görən, təbliğ edən, tam “yeni insan və zaman” mərhələsi idi. Bu mərhələnin uğuru həm də onda idi ki, yaranan hər bir bədii əsər yalnız və yalnız konkret olanla mücərrəd olanın, obyektə subyektin, mövzu ilə ideyanın vəhdətində yaranmalı, “həyat və bədii həqiqət” faktını təsdiq etməli idi. Xüsusilə yaradılan hər bir bədii obrazın daxili mahiyyətini üzə çıxaran zahiri xüsusiyyətləri, bilavasitə yeni insan axtarışları prinsiplərinin tələblərinə əsaslanmalı idi. Bu sənətkarlıq tələbləri əsasında yaranan nəsrimizin uğurları, həm də yeni nəsrin, yeni inkişaf prinsiplərinin əsaslarını göstərirdi. Yeni insan – tipik şərait – yeni münasibət və yeni zaman arzuları 60-cı illər ədəbi mərhələsinin əsas mahiyyətini təşkil edirdi. Bu mahiyyətin də aparıcı proseslərində vətəndaşlıq qururu əsas yer tuturdu. Bu dövrdə İ.Muğanna, İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, Mir Cəlal nəsrindən başlayan yaradıcılıq yolu Anar, Elçin, A.Babayev, S.Əhmədov və digər nasirlər tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirildi. İ.Məlikzadə, Ə.Cəfərzadə, F.Kərimzadə, M.Süleymanlının əsərləri bunu bir daha təsdiq etməkdədir.

Müasir Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan nasirlərdən biri də Mövlud Süleymanlıdır. Bədii yaradıcılığa “60-cılar” adlanan nasirlərdən nisbətən gec başlasa da, XX əsrin bu adlı-sanlı ədəbi mərhələsinin xarakterini, ədəbi-bədii funksiyasını duymuş, onun tələb və prinsiplərini əsas yaradıcılıq vasitələrindən biri kimi qəbul etmiş, 60-cı illərin ustad sənətkarları səviyyəsində bədii nəsr nümunələri yaratmışdır.

M.Süleymanlının əsərlərini, xüsusilə “Şəhər toylarının səsi” (4) kitabını yenidən oxuyarkən onun əsl milli Azərbaycan – türk sənətkarı, müasir nasir olduğu şübhə doğurmaz. Əlbəttə, məqsədimiz bu ustad nasirin ədəbi-bədii irsini əsaslı şəkildə tədqiq etmək, araşdırmaq deyil. Bu, xüsusi, böyük tədqiqat işidir. Biz sadəcə olaraq, “bədii nəsr və sənətkar şəxsiyyəti” istiqamətində M.Süleymanlı əsərlərinin müasir zaman, məənəvi-əxlaqi kamillik kontekstində inkişaf etdiyini, öz bədii həllini tapdığını demək istəyirik. Bu məqsədlə də ədibin hekayələrindən dördünü ümumi təhlilə cəlb etdik.

M.Süleymanlının maraqlı əsərlərindən biri “Qar” hekayəsidir. Məlum olduğu kimi, qar təbiət hadisəsidir. Yazıçı hekayənin bütün bədii həyat materialını, xüsusilə ailə-məişət məsələlərini, insanların, təlim, tərbiyə, valideyn və övlad münasibətlərini bu qarın işığı ilə, təbiət və insan faktı, insan münasibətləri əhatəsində səciyyələndirir. Bir ailənin təmsalında təlim-tərbiyə, ailə-məişət problemlərinə toxunur. Müsbət ideal kimi müqəddəs milli qanunları, sağlam tərbiyə normalarını müdafiə edir. Hekayədə bir ailə daxilində maraqlı obrazlar yaradılıb. Ata Murad, özündən otuz yaş kiçik olan arvadı Həlīmə xanım, qızı Leyla, oğlu Rafiq və digər şəhər uşaqları, sürücü və s.

Ata Murad yüksək vəzifədə çalışır. Oğlunu da işə düzəldib. Ailənin bütün üzvləri xüsusi – şəxsi maşınlardan istifadə etdikləri üçün ictimai nəqliyyatın – avtobusların hərəkət istiqamətini bilmirlər. Qarlı gündə Muradın oğlu Rafiq nə qədər əlləşirsə, maşınını xoda sala bilmir. Anası ərinə deyir ki, bəlkə oğlu bu gün işə getməsin? Murad isə təkidlə getməli olduğunu bildirir. Çünki iş yerində yoxlama olacaq. Evdəkilərin isə heç biri, Muradın özü də avtobusların marşrutunu bilmir.

“Murad telefona sarı getdi, nömrəni yığdı:

- Allo, yoldaş Səlim, səhənin xeyir.

- Ya Allah, Murad, nə əcəb sənən?!..

- Bura bax, Rafiq işdən qalıb, bilmirsən oyannara hansı avtobus gedir, kəndçisən sən, deyirəm bəlkə biləsən?

- Sən öl, Murad, birinci dəfədi mənən belə şey soruşurlar. Bilmirəm, canın üçün, yoxsa deyərdim” (3, s. 405).

Bu minvalla Murad Fazilə və digər tanışlarına telefon açır, lakin heç kimdən müsbət cavab ala bilmir.

M.Süleymanlı təbiət hadisəsi ilə bir ailənin simasında cəmiyyətin tərbiyə üsulu – ümumən, məişət məsələləri ilə bağlı münasibətlərini sətiraltı yumor hissi ilə, kinayəli şəkildə bildirir. Ailə avtobusların hərəkət istiqamətini öyrənməkdə, qar da aramla yağmaqda davam edir.

“Yanğın” hekayəsi də məənəviyyat məsələlərinə hər olunmuşdur. Xıdır kasıb kəndli balasıdır. Dükən açıb, varlanandan sonra “Necə deyərlər, gözü ayağının altını görmür”. Arvadı Nuruş da özü kimi şöhrətpərəstdir. Pul gözələrini tutmuşdur. O qədər harınlamışlar ki, qonşularına da qənim kəsilməmişlər. Maşını, ev-eşiyi, dükanı, geyim-

⁶³ BDU, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, sevincabasova@bsu.edu.az

keçimi yerli-yerindədir. Qonşu qadınlar Nuruşun yekəxanalığına dözə bilmirlər. Onunla üz-göz olurlar. Xıdırın qoca anası oğlunun, gəlininin hərəkətlərini yaxşı qəbul etmir. Bütün qonşular Xıdırı – arvadını qarğayırlar.

“- *Belə gözlərin çıxsin, ovcuna düşsün... a dilənçi, a tərəzi oğrusu. Yiğ görüm, nə aparacaqsan dünyadan? Qandı yeməyin, qan, xəbərin yoxdu, xəbərdən.*

Xıdırın arvadı söz tapa bilmirdi...” (3, s. 410).

Xıdır və arvadı qonşulara daha pis təsir etmək üçün qarajda kabab çəkib, onlara acıq verirlər. Yeyib-içdikdən sonra evə qalxıb rahatlananda bilmirlər ki, manqalı söndürməyiblər, külək xəta törədir. Xıdırın qoca anasının gözüne yuxu gətirir. Birdən qapı-pəncərələri alov бүрүүр, yangının evə daxil olduğunu görür, qışqırır, amma iş-işdən keçmişdi. Hər şey yanib kül olmuşdu. “*Səhər Xıdır ayağını sürüyə-sürüyə gedib dükanı açdı, tərəzisini düzəltdi; yağ aldılar, yağdan kəsdi, kənd aldılar qənddən kəsdi, su aldılar, sudan kəsdi, Heç kəs dinmirdi, hamı bilirdi ki, Xıdır təzədən ev tikdirməli idi, maşın almalı idi. Bir zamanlar da elə beləcə demişdilər: Yetim oğlandı, işiniz yoxdu, qoyun dolarsın*” (3, s. 414).

M.Süleymanlı yaradıcılığının əsas hissəsi XX əsrin ikinci yarısı ilə daha çox bağlıdır. Bu dövr o zamankı bütün ittifaq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı, axtarsan, elə mədəniyyətimizin bütün musiqi, incəsənət, teatr, rəssamlıq, heykəltaraşlıq və s. sahələri üçün də xüsusi tarixi bir mərhələdir. Bu mərhələni, yəni Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı – 1960-90-cı illər dövrünü başqa sahələrdə olduğu kimi, yeni insan, mənəvi-kamillik mərhələsi də adlandıranlar çox olub. Həqiqətən də, bu, ədəbiyyat və mədəniyyət tarixində oyanış və sıçrayış mərhələsi adlandırılıb. Biz də həmin fikirdəyik. Bu fakt göstərmək kifayətdir ki, bu dövrdə nəinki ittifaq, eləcə də dünya ədəbiyyatı nümunələrindən heç də geri qalmayan, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətini göstərən sənət nümunələri yaranır. Bu mərhələ xalqımızın əzəli və əbədi azadlıq, müstəqillik, istiqlal, müstəmləkəçilikdən xilas olmaq arzularının davamlı mərhələsi kimi ədəbiyyat və mədəniyyətdə özünü göstərə bildi.

Poeziyanın, bədii nəsrin, dramaturgiya və teatrın, musiqi və oxu mədəniyyətinin və digər sahələrin də yeni-yeni nəsiləri yetişdi. Ədəbiyyatda, xüsusilə bədii nəsrdə bu nəslin görkəmli nümayəndələrindən biri də M.Süleymanlı oldu.

Müsbət ideal – yeni insan – mənəvi-əxlaqi kamillik ruhunda sürətlə inkişaf edən bu yaradıcılıq – sənət və sənətkarlıq xətti bu gün də öz sanbalını qoruyub-saxlamaq gücündədir. Bu dövr ədəbiyyatının göstəricilərindən biri də bu idi ki, uzun illər sosial qanunlar, sosialist realizminin təsiri ilə yığılıb qalan, şərhinə – tədqiqinə böyük ehtiyac olan məsələlər əsas mövzu kimi götürülür, onlar insan amili və dövr-zaman əhatəsində şərh olunurdu. M.Süleymanlı bu sahədə irəlidi gedən nasirlərdən idi. O, mövzularının yenliyi, müasirliyi ilə seçilirdi. Ədibin belə əsərlərindən biri də “Payız mustuluqları” hekayəsidir.

Hekayə müharibə mövzusunə həsr olunsada, kənd adamlarının mənəvi-psixoloji əhval-ruhiyyəsi, həyat tərz, məşguliyyəti, yaşayışı, xüsusilə mədəni səviyyəsi əsərin həyat materialına daxil olan məsələlərdəndir. M.Süleymanlı bu hekayəsində tipik – real Azərbaycan kəndi, türk-müsəlman kənd obrazları və təbii kənd insanları yaratmışdı. Müharibə vaxtı kənd-kəsəkdə poçtalyon obrazı, daha çox dildə, ağızda səslənən, insanları yaxşı xəbərlərlə sevindirən, pis xəbər alanda ürəyi ağrıyan, həm ağır, həm də şən anlarla yaşayan, ömür sürən tipik insan faktıdır. Əyri Tapdıq adı ilə tanınan bu insan poçtalyon vəzifəsində işləyir. Yazıçı onun acılı-şirinli taleyini müharibənin ağır, dəhşətli anları ilə bağlı şərh edir. Arxa cəbhədə olsa da, Tapdıq daşıdığı vəzifəsi ilə sanki müharibədə, top-tüfəng altında yaşayır. M.Süleymanlı bu hekayədə güclü və yaddaqalan xarakter yaratmaqdan daha çox, düşündürücü və ciddi hadisə – əhvalat yaratmağa üstünlük vermişdir. Bu baxımdan, hekayənin Yasəmən, Bəyalı, şofer Vəli, Göyərçin, Cəmil, Mədət, İsmayıl, Hürü nənə, Cəfər müəllim və digər obrazları hadisələrin bətnində daha aydın görünür. Bunun əhəmiyyəti ondadır ki, hekayə adamlarının müasir şüur tərz, daxili aləmi, fərdi hiss və düşüncələri, zamanın kədər və iztirabları, müasir şəraitin – müharibənin, ən əsası da “insan və zaman” münasibətlərinin fonunda açılır.

M.Süleymanlı əsl tipik Azərbaycan kəndi, müharibə şəraitində yaşayan kəndli obrazları yaratmışdır: “*1946-cı ilin aydın bir payız səhəri açılmışdı. İl bərkətli gəlmişdi, torpağın dırnağının gözüne kimi var-dövlət idi. Uşaqların irzindən-rangindən bilinirdi ki, evlərdə buğda çörəyi bişir. Vaxtli-vaxtında bacalar tüstülənirdi...*

Axşam düşmüşdü. Dağlar yavaş-yavaş kölgələnirdi. inəklər mələyə-mələyə örişdən qayırdı. Cəfər müəllim dikəlib pəncərədən kəndin bu axşamına baxırdı. Kənd elə həmin kənd idi. Sürüli, naxırlı, ilxılı. Bir az adamlar dəyişmişdi. Gəlinlərin səsi kişi səsinə bənzəyirdi, qızların əlləri codlaşmışdı, qabar bağlamışdı. Payız sarı-sarıla sarıla düz həyətlərə gəlib çıxmışdı” (1, s. 260, 267).

Bu bədii məlumatdan aydın olur ki, yazıçı əsl zəhmətkeş, elə, obaya, torpağa bağlı ümumiləşmiş, gərgin əməklə, zəhmətlə ömür sürən kənd və silsilə kənd insanları yaratmışdır.

Bu cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, M.Süleymanlının müharibə mövzusunə həsr etdiyi hekayələri bu mövzuda yazılan çoxsaylı əsərlərin heç birinə bənzəmir. İstər həyat materialı, insanları, hadisə, əhvalat və vəziyyətləri, istərsə də hadisələrə münasibət baxımından tam yeni, orijinal əsərlərdir. Onun əksər hekayələri sadə, aydın, kiçik mövzulara həsr olunsada, bu adiliyin mahiyyəti ilə bəhs olunan illərin bir sıra aktual problemlərinə toxunulur. “Sığırçı Gülünün ala iti”, “Yaşıl obaların toyu” hekayələri bu baxımdan bir sıra uğurları ilə yaddaqalandır. “Yaşıl obaların toyu”nda da ailə-məişət, adət-ənənələr və müasir kənd adamları yer alır. Hekayədə baş verən hadisələr milli toy adətləri, məişət məsələləri və bir çox obrazlarla müşayiət olunur.

M.Süleymanlı qələmə aldığı mövzuları bir neçə hekayə materialında şərh etməyə çalışsa da, onun maraqlandıran əsas cəhət – məqsəd problemin müasir tələb və prinsiplərə uyğun həlli məsələsidir. Odur ki, o bəzən

bir problemin həllinə iki və daha artıq hekayə həsr edir. Haqqında bəhs etdiyimiz dörd hekayə bu baxımdan iki problemə – mədəni-əxlaqi kamillik və müharibə probleminə həsr olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan nəsi antologiyası. Beş cildə, V cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 352 s.
2. Hüseynov A. Sənət meyarı. Bakı: Yazıçı, 1986, 316 s.
3. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 480 s.
4. Süleymanlı M. Şəhər toylarının səsi. Bakı: Gənclik, 1985, 244 s.

Açar sözlər: Mövlud Süleymanlı, nəsr, hekayə, yazıçı və zaman

Ключевые слова: Мовлуд Сулейманлы, проза, рассказ, писатель и время

Keywords: Movlud Suleymanli, prose, story, writer and time

Xülasə

Son dərəcə müasir, məsuliyyətli sənətkarlardan olan M.Süleymanlı XX əsr bədii nəsrinin inkişafında nümunəvi əsərləri ilə tələbkar oxucuların məhəbbətini qazanmışdır. İlk əsərlərindən bədii nəsrin hədd və imkanlarını nəzərə alan, tələb və prinsiplərinə hörmətlə yanaşan M.Süleymanlı hekayədən povestə, povestdən romana məntiqi bir yaradıcılıq yolu keçmiş, yaratdığı bədii nəsr nümunələri ilə “yazıçı və zaman”, “sənətkar və vətəndaşlıq borcu” prinsiplərinə sadıq qalmışdır.

M.Süleymanlı müxtəlif mövzularda yazmasından asılı olmayaraq, kiçik hekayələrindən romanlarına qədər təbiət – insan – zaman, mədəni-əxlaqi kamillik və müsbət ideal probleminin şərhinə üstünlük vermiş, insanı – zamanı, ən kiçik əşya – detallı belə, təbiət və daşlaşmış milli əxlaqi və tərbiyə normaları əhatəsində ümumiləşdirmiş, “həyat və bədii həqiqət” prinsipləri əsasında yüksək bədiiiliklə həllinə nail ola bilmişdir.

Belə sənətkarlıq və vətəndaşlıq faktlarını əsaslandıran ədibin bədii sənət nümunələri çoxdur. Əlbəttə, bu yaradıcılıq prosesini M.Süleymanlı kiçik hekayələrdən başlayaraq romanlarına qədər davam etdirir. Onun “Qar”, “Yanğın”, “Payız muştuluqları”, “Yaşıl obaların toyu” və digər hekayələri, “Duzsuzluq”, “Dəyirman”, “Ot”, “Noxətli adam”, “Dağlarda şeytan” povestləri, “Ceviz qurdu”, “Səs” romanları bu fikirləri birmənalı şəkildə təsdiq edir.

ЧЕТЫРЕ РАССКАЗА – ДВЕ ПРОБЛЕМЫ

Резюме

Мовлуд Сулейманлы, один из чрезвычайно современных, ответственных мастеров завоевал любовь читателей с образцовыми произведениями в развитии художественной прозы. М.Сулейманлы, который рассматривал границы искусства и принципы художественного проза, которые были логическим творческим способом творчества и принципов, был привержен принципам «писателя и времени», «мастера и гражданского долга» из этой истории.

М.Сулейманлы, независимо от его творчества на различные темы, от рассказов до романов, отдавал предпочтение трактовке проблемы природа – человек – время, духовно-нравственному совершенству и положительному идеалу, обобщил человека – время, даже малейшую вещь – деталь в пределах природы и окаменелых национальных нравственных и воспитательных норм, и сумел решить ее с высоким артистизмом, основанным на принципах «жизни и художественной правды».

Есть много таких артефактов и узоров художественного искусства. Конечно, этот творческий процесс продолжает начинаться с небольших рассказов от М.Сулейманлы. Его «Снег», «Пожар», «Сюрпризы осени», «Свадьба зеленых отселок» и другие рассказы, повести – «Бездны», «Мельница», «Трава», «Обузданный человек», «Дьявол в горах», романы – «Ореховый червь», «Голос» однозначно подтверждают эти мысли.

FOUR STORIES – TWO PROBLEMS

Summary

Movlud Suleymanli, one of the extremely modern, responsible masters won the love of readers with exemplary works in the development of artistic prose. M. Suleymanli, who considered the boundaries of art and principles of artistic prose, which were a logical creative way of creativity and principles, was committed to the principles of “writer and time”, “master and civic duty” from this story.

M.Suleymanli, regardless of his work on various topics, from short stories to novels, gave preference to the interpretation of the problem of nature – man – time, spiritual and moral perfection and a positive ideal, generalized man – time, even the smallest thing – a detail within the limits of nature and fossilized national moral and educational norms, and managed to solve it with high artistry, based on the principles of “life and artistic truth.”

There are many such artifacts and patterns of art. Of course, this creative process continues to begin with small stories from M. Suleymanli. His “Snow”, “Fire”, “Surprises of the autumn”, “The wedding of the green villages” and other stories, the narratives – “Abyss”, “Mill”, “Grass”, “Curved man”, “Devil in the mountains”, the novels – “Walnut worm”, “Voice” unequivocally confirm these thoughts.

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Məmmədova

MÜASİR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ŞEİRLƏ YAZILMIŞ
İKİDİLLİ LÜĞƏT

Giriş. Fars dili şeir dili olduğu üçün klassik ədəbiyyatımızda çoxlu sayda fars mənşəli sözlər və izafət tərkiblərini müşahidə etmək olar. Bu dilin Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına təsiri danılmaz faktdır. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, təsir həmişə qarşılıqlı xarakter daşıdığından Azərbaycan dilinin də fars dilinə böyük təsiri olmuşdur. Bunu həm farsdilli şeirlərdə Azərbaycan sözlərinin işlənməsi, həm də Azərbaycan dilində olan deyimlərin şairlərin farsdilli yaradıcılığına daxil olması ilə əsaslandırmaq olar. Fars dilinin inkişaf mərhələsinə baxsaq görürük ki, bu dil ərəb xilafətindən sonra türkəsilli sülalələrin hakimiyyəti altında olan dövlətin dili olmuşdur. Düzdür fars dili həm ərəb xilafəti dövründə, həm də türk hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə öz varlığını qoruyub saxlaya bilsə də, amma ərəb dili kimi, türk dilinin də böyük təsirlərinə məruz qalmışdır. Azərbaycan dilinin şairlərin farsdilli yaradıcılığına olan təsirini üç istiqamətdə araşdırmaq olar. 1. Ayrı-ayrı türk sözlərindən istifadə olunması. 2. Azərbaycan deyimləri, atalar sözləri, idiomatik ifadələrinin fars dilinə olan təsiri. 3. Farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan dilində cümlələrin işlədilməsi. Bildiyimiz kimi müasir dövrdə Cənubi Azərbaycan şairləri hər iki dildə, həm fars, həm də Azərbaycan dillərində şeirlər yazırlar. Müasir dövrün belə şairlərindən ən məşhuru Məhəmməd Hüseyin Şəhriyərdir. Onun həm fars dilində "Divanı", həm də doğma ana dilində yazdığı şeirləri vardır. Fikrimizcə türk dilinin fars dilinə təsiri baxımından mülləm janrında yazılan şeirlərin araşdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Hal-hazırda farsca-türkcə, türkcə-farsca yazılan şeirlər çox maraqla qarşılanır və həm də Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirini onların əsasında araşdırmaq mümkündür. Bu məsələnin araşdırılması zamanı Mustafa İzzəti, Məhəmməd Sadiq Nəyibi, Rizvan Rahili, Yusif Həsəni Əzəmi, Kəyan Təbrizi, Əlirza Rizayinin adlarını çəkmək olar. Bu şairlərin yazdığı şeirlər Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hal-hazırdakı vəziyyətini müəyyən etmək baxımından çox maraqlıdır.

Əsas hissə. Adını çəkdiyimiz şairlərin arasında Əlirza Rizayinin mülləmmədə yazdığı şeirlər daha çoxdur. Onlarda həm ölkənin siyasi-ictimai vəziyyətini, həm də Azərbaycan dilinin gözəl bir tərzdə işlənməsinin şahidi oluruq. Hətta Əlirza Rizayinin çox maraqlı mülləmmələrindən biri diqqətimizi cəlb etdi ki, bu da onda fars sözlərinin qarşılığı olaraq Azərbaycan sözlərini şeir formasında verməsidir. "Türk dilinin öyrənilməsi" adlı şeiri çox maraqlı bir üslubda yazılmışdır. Bu şeirdə həm fars sözlərinin qarşılığı verilir, həm də bəzi sözlər olduğu kimi yox, xalq arasında hansı mənanı verirsə o şəkildə yazılmışdır.

Buse "öpüş" o foru bekən "tax"
Ağuş "qucaq", "dəlik" surax

بوسه: «اوپوش» و فرو بکن: «تاخ»
اغوش: «قوجاق»، «دلیک»: سوراخ!

"Basmaq" çəpəndən əst o rox "üz"
Ensan-e dorosto rastqu "düz"

باسماق: «چپاندن» است و رخ: «اوز»
انسان درست و راستگو: «دوز»

"Paltar" lebas o kəfş "başmaq"
"Yanlış" qələt əst o səhv "çaşmaq"

«پالتار»: لباس و کفش: «باشماق»
«یانلیش»: غلط است و سهو: «چاشماق»

"Arvad" rəis-e xanevade
"Axmaq" səfih o qul o sade

«آرواد»: رئیس خانواده!
«آخماق»: سفیه و گول و ساده!

Xər "eşşək" o qav "inək", "keçi" boz
"Qarğa"st kələğ o xuk "donquz"

خر: «ايششک» و گاو: «اینک»، «کچی»: بُز!
«قارغا»ست کلاغ و خوک: «دونقوز»

"Gen" həst qoşad" o "dar" təngəst
Doşnam "söyüş", "savaş" cəng"əst

«گن» هست گناده و «دار»: تنگ است!
دشنام: «سویوش»، «ساواش»: جنگ است!

"Qaçmaq" qorixtən, fərar əst
Payız be torki "son bahar" əst

«قاچماق»: گریختن، فرار است!
پاییز به ترکی: «سون باهار» است!

Bazar "yalançılar durağı"
İstqah "duraq" o doz "yağı"

بازار: «یالانچی لار دوراگی»
ایستگاه: «دوزاق» و نژد: «یاگی»

Nəzdik "yaxın" o dur "uzaq" əst
Qeyrətsiz adam "sarı qulaq" əst

نزدیک: «یاخین» و دور: «اوزاق» است!
غیرت سیز آدم: «ساری قولاق» است!

⁶⁴ AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun doktorantı
<https://orcid.org/0009-0003-2942-5811>, nazim.2000mensimov@gmail.com

Kəsti “gəmi” vo “yalan” siyasət
Şair “dəli vo “talan” riyasət
“Oğlan” pesər o “gülüş” lənxənd
Noqrə “gümüş” əst o “oğru” karmənd

کشتی: «گمی» و «یالان»: سیاست!
شاعر: «دلی» و «تالان»: ریاست!
«اوغلان»: پسر و «گولوش»: لبخند!
نقره: «گوموش»: است و «او غرو»: کارمند!

Kuze əst “tilik” o “yarma” boğur
Miist, məro, bolənd şo “dur”

کوزه است: «تیلیک» و «یارما»: بلغور!
می ایست، مرو، بلند شو: «دور»

Mast əst “yoğurd” o duğ “ayran”
“Mahni” əst tərane vo “çörək nan

ماست است: «یو غورد» و دوغ: «ایران»
«ماهنی»: است: ترانه و «چۆرک»: نان!

Dər “qapı” vo “bağlamaq” bəstən
Məna-ye “atılmaq” əst cestən

در: «قابلی» و «باغلاماق»: بستن!
معنای: «اتیلماق»: است: جستن

Bu şeir neçə hissədən ibarətdir. Demək olar ki, bütün fars sözləri çox dəqiqliklə Azərbaycan dilində verilmişdir. Amma Əliriza Rızayı satira şairi olduğu üçün onun bəzi tərcümələrində həm satirik ruh hakimdir, həm də el arasında daha çox işlənən sözlər verilmişdir. Məsələn, bunlardan “arvad”, “bazar”, “şair”, “talan”, “yalan” sözlərini göstərmək olar. Belə ki, “arvad” sözünün fars dilində tərcüməsi “زن” olduğu halda o “evin başçısı” adlandırmışdır. Bu da yəqin ki, evdə qadının daha çox rola malik olmasından irəli gəlir. Digər sözlərin qarşılığı da çox maraqlı bir tərzdə təqdim olunmuşdur: Şairi “dəli”, bazarı “yalançılar durağı”, yalanı “siyasət”, talanı “riyasət”, oğrunu “karmənd” kimi vermişdir. Halbuki bu sözlərin fars dilində tərcüməsi başqadır. Belə ki, şair “شاعر”, bazar “بازار”, yalan “تروغ”, talan “غارت”, oğru “زد”-dur. Hər bir dildə olduğu kimi həm fars, həm də Azərbaycan dilində sözlər məişət dilində öz həqiqi mənasında işlənir. Bunu şairin yazdığı sözlərə əsasən də söyləmək mümkündür. Riyasət yəni rəhbərlərin çoxunun işi-peşəsi talançılıq olduğu üçün talanı rəyasət, yaxud siyasətçilər daim yalan danışdıqlarına görə siyasəti yalan adlandırmışdır. “karmənd” sözü fars dilində hansısa idarənin işçisinə deyilir. Bu şeirdə isə “karmənd” oğru kimi tərcümə olunmuşdur. Bazarda insanlar bir-birini daha çox aldatdıqlarına görə bazarı da “yalançılar durağı” adlandırmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi şair həm çalışmışdır ki, sözlərin dəqiq tərcüməsini təqdim etsin, həm də bir sıra sözlərdə ictimai vəziyyəti çatdırmaq üçün el arasında işlənən sözləri dilə daxil etmişdir. Bu şeir dörd hissədən ibarətdir. Birinci hissədə gördüyümüz kimi “dır⁴” mənasını verən “əst” xəbər şəkilçisindən istifadə olunmuşdur. Şeirin ikinci hissəsində “deyirik” mənasını verən “mi gəyim” feilinə, üçüncü hissədə yenə də “əst” xəbər şəkilçisi ilə bitən cümlələrə üstünlük verilmişdir. Bu şeiri “farsca-türkcə”, “türkcə-farsca” lüğət də adlandırmaq olar. Məsələn, aşağıdakı hissədə fars sözlərinin qarşılığı olaraq türk sözləri verilir.

Ma be qune “yanaq” miquyim
Quş ra həm “qulaq” miquyim

ما به گونه، “یاناق” می گویم
گوش را هم “قولاق” می گویم

Be ərusək “oyuncaq” o “qolçaq”
Və be kudək “uşaq” miquyim

به عروسک، “اویونچاق” و “قولچاق”
و به کوندک، “اوشاق” می گویم

Be əqəb “dal” o “sağ və sol” çəp o rast
Be celu həm “qabaq” miquyim

به عقب دال” و “ساغ و سول”، چپ و راست
به جلو هم “قالباق” می گویم

Be sefid “ağ” o bər ərusi “toy”
Rəqs ra “oynamaq” miquyim

به سفید “آغ” و بر عروسی “توی”
رقص را “اوینماق” می گویم

“Süfrə salmaq” be sofre qostərdən
Və be mehman “qonaq” miquyim

“سوفره سالماق” به سفره گسترده
و به مهمان، “قوناق” می گویم

“Taxta qaşiq” be qaşiq-e çubi
Və be çaqu “piçaq” miquyim

“تاختا قاشیق” به قاشیق چوبی
و به چاقو، “پیچاق” می گویم

Dəst ra “əl” be çeşm “göz”, “baş” sər
Be do ta pa “ayaq” miquyim

دست را “ال” به چشم، گۆز، “باش”: سر
به دو تا پا “ایاق” می گویم

Çünke amade şod, be xagine
Xorde vo “qeyqanaq” miquyim

چونکه آماده شد، به خاگینه
خورده و “قیقاناq” می گویم

Korre xə rə “qoduq” be xə rə “eşşək”
Das ra həm “oraq” miquyim

کره خر را “قودوق” به خر، “ايششک”
داس را هم “اوراق” می گویم

Ca-ye nəzdik ra “yaxın”, cay-e
Dur ra həm “uzaq” miquyim

جای نزدیک را “یاخین”، جای
دور را هم “اوزاق” می گویم

Ostoxan ra "sümük" be "təhal"
Dər həmə ca "dalaq" miquyim

استخوان را "سوموک" به "طحال"
در همه جا "دالاق" می گویم

Həmçonin şouhər-e do xahər ra
Xodiyo "bacnaq" miquyum

همنچنین شوهر دو خواهر را
خودی و "باجناق" می گویم

Rud ra "çay" o kəfş ra "başmaq"
Zərf-e səg ra "yalaq" miquyim

رود را "چای" و کفش را "باشماق"
ظرف سگ را "یالاق" می گویم

Be zən "arvad", "qadın" be doxtər "qız"
Şane ra həm "daraq" miquyim

به زن "آرواد"، "قادین" به دختر "قیز"
شانه را هم "داراق" می گویم

Moje ra "kiprik" o be dəndan "diş"
Niz ləb ra "dodaq" miquyim

مژه را "کپریک" و به دندان "دیش"
نیز لب را "دوداق" می گویم

Həmə ca bər vəsilə-ye sərkub
"Dəğənək" ya "çomaq" miquyim

همه جا بر وسیله ی سرکوب
دگه نک یا "چوماق" می گویم

Ostoxan ra "sümük" be zanu "diz"
Pine ra həm "yamaq" miquyim

استخوان را "سوموک" به زانو "دیز"
پینه را هم "یاماق" می گویم

Be dəbir o moəlle m "öyrətmən"
Emtəhan ra "sınaq" miquyim

به دبیر و معلم "اؤیرتمن"
امتحان را "سیناق" می گویم

Çun ke, amənd be keşvər o çay
Xoşksali "quraq" miquyim

چون که آمد به کشور و جایی
خشک سالی، "قورواق" می گویم

Şeir in bu hissəsində bütün sözlər öz mənasında düzgün şəkildə verilmişdir və məşəitdə işlənən variantları yoxdur. Əlirza Rizayinin türk sözlərini belə şəkildə farsca qarşılığı ilə nəzmə çəkməsi oxucunun çox böyük marağına səbəb olur və eyni zamanda bu sözlərin daha tez yadda qalmasına kömək edir. Bütün bunlardan savayı bu şeirdə sözlərin qarşılığının verilməsi onu göstərir ki, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə daxildir və bu iki dil arasında böyük fərqlər vardır.

Be cəvani "cavanlı" və be kolah
"Börk", "başlıq", "papaq" miquyim

به جوانی «جوانلیق» و به کلاه
«بورک»، «باشلیق»، «پاپاق» می گویم

Ma be qorbe "pişik" miquyim
Be "nənu" həm "beşik" miquyim

ما به گریه پیشیک» می گویم
به «ننو» هم «بشیک» می گویم

Sili-ye abdar ra "şapalaq"
Be ləgəd həm "təpik" miquyim

سبلی آبدار را «شاپالاق»
به لگه هم «تپیک» می گویم

Çünke cib tu mişəvəd "surax"
Həmə bahəm "dəlik" miquyim

چونکه جیب تو می شود «سوراخ»
همه با هم «دلیک» می گویم

Bəççe ra "cocuq", "uşaq" narın
Rize ra həm "kiçik" miquyim

بچه ها را «جوجوق»، «اوشاق» نارین
ریزه را هم «کیچیک» می گویم

Pəşmha ra çu mizənəd həllac
Ma be anha "didik" miquyim

پشم ها را چو می زند حلاج
ما به آنها «دیدیک» می گویم

Dər ərusi be vəqt-e rəqsidən
Kəf zədən ra "çəpik" miquyim

در عروسی به وقت رقصیدن
«کف زدن» را «چه پیک» می گویم

Ab ra "su", be qav-e nər "cöngə"
Kuze ra həm "tılık" miquyim

آب را «سو»، به گاونر «جؤنگه»
کوزه را هم «تیلیک» می گویم

Çünke dər dəşt sayəban didim
Şadman "kölgəlik" miquyim

چونکه در دشت سایبان دیدیم
شادمان «کولگه لیک» می گویم

Qolleha-ye bolənd ra "zirve"
Gərdəne ra "gədik" miquyim

قله های بلند را «زیروه»
گردنه را «گدیک» می گویم

Hər koca məğz-e “ostoxan didi”
Ma be an həm “ilik” miquyim

هر کجا مغز «استخوان دیدی»
ما به آن هم «ایلیک» می گوئیم

Qors-o möhkəm be əndərun “içəri”
Və be birun “eşik” miquyim

قرص و محکم به اندرون «ایچری»
و به بیرون «ایشیک» می گوئیم

Çun boridənd quşhay ra
Be boride “kəsik” miquyim

چون بریدند گوشهای را
به بریده «کسیک» می گوئیم

Miyvei ra ke həst “zərdali”
Ma be türki “ərik” miquyim

میوه ای را که هست “زرد آلو”
ما به تورکی “اریک” می گوئیم

Ruzname əgər ke mixani
Ma be an “gündəlik” miquyim

روزنامه اگر که می خوانی
ما به آن «گونده لیک» می گوئیم

Şeirin davamı yenə də “əst” xəbər şəkilçisi ilə bitən cümlələrlə verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən eyni sözlərin təkrarına da rast gəlmək olur. Şeirin bu hissəsini isə “türkcə-farsca” lüğət adlandırmaq olar. Belə ki, birinci söz istisna olunmaqla digər sözlər əvvəl türkcə sonra isə onların farsca tərcüməsi verilir.

Be torki rud: çay o kuh: dağ əst
Qoduq: Korrexər o eşşək: ulağ əst

به تورکی رود: چای و کوه: داغ است
قودوق: کره خرو ائششک: الاغ است

Pesər: oğlan, zən: arvad, kah: saman əst
Gözəl: ziba, əsəl: bal, bəd: yaman əst

پسر: اوغلان، زن: آرواد، کاه: سامان است
گوزل: زیبا، عسل: بل، بد: یامان است

Bulağ: çeşmə əst, su: ab əst o dəst: əl
Boro: get, yat: bexab əst o biya: gəl

بو لاغ: چشمه است، سو: آب است و دست: ال
برو: گت، یات: بخواب است و بیا: گل

Burun: binist, göz: çeşməst o kök: çağ
İnək: Qav o keçi boz, xak: topraq

بورون: ببینی است، گوز: چشم است و کوک: چاق
اینک: گاو و کچی بز، خاک: توپراق

Dodaq: ləb başəd o başçı: rəis əst
Quru: xoşk əst, tər ba yaş xis əst

دوداق: لب باشد و باشچی: رئیس است
قورو: خشک است، تر با یاش: خیس است

Qoyun: qusfənd, qazan: dig əst o sər: baş
Ərik: Zərdalu əst o fəseq: oynaş

قویون: گوسفند، قازان: دیگ است و سر: باش
اریک: زرد آلو است و فاسق: اویناش

Qaş: əbru başəd və tük: mu, qulaq: quş
Dovşan: xərquş mibaşəd, siçan: muş

قاش: ابرو باشد و توک: مو، قولاغ: گوش
دوشان: خرگوش می باشد، سیچان: موش

Ölüm: mərgo yemək həm: çiz-e xordən
Aparmaq: bordən o sixmaq: fəşordən

اولوم: مرگ و یئمک هم: چیز خوردن
آپارماق: بردن و سیخماق: فشدن

Şəkəstən: sinmaq o qostax: sırtıq
Cırıq: Cərdə xoşəst: yırtıq

شکستن: سینماق و گستاخ: سیرتیق
جیریق: جر خورده و پاره است: بیرتیق

Qopuz: saz-e oxş o cavid: sönməz
Kəsi ke kərde kar-e zeşt: dönməz

قوپوز: سازی خوش و جاوید: سونمز
کسی که کرده کار زشت: دونمز

Cocuq: teflo qucaq: ağuş, qoca: pır
Sabah: fərda, qorosne: ac o tox: sir

جوجوق: طفل و قوجاق: آغوش، قوجا: پیر
صباح: فردا، گرسنه: آج و توخ: سیر

Dəhat: kənd əst o sər dərd qom: karıxmaq
Kişi: mərdəst o dəltəngi: dərıxmaq

دهات: کند است و سر درگم: کاریخماق
کیشی: مرد است و دلتنگی: داریخماق

Yağış: baran o səhra: çöl: səda: səş
Danışma: ləl şo, lotfən səsin kəs

یاغیش: باران و صحرا: چول، صدا: سس
دانشما: لال شو، لطفاً سسین کس!

Bulud: əbr o duman: məh, səng daş əst
Zəban: dil əst o güc vermək: təlaş əst

بولود: ابر و دومان: مه، سنگ داش است
زبان: دیل است و گوج و ور مک: تلاش است

Bacı: Xahər, ana: mədər, soyuq: sərd
Zemestan: qış mibaşəd, sarı: zərd

باچی: خواهر، آنا: مادر، سویوق: سرد
زمستان: قش می باشد، ساری: زرد

Nəticə. Müasir dövr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox şairlər öz doğma dillərinə bağlılıqlarını müxtəlif formalarda bəyan etmişlər. Bəziləri fars dilində yazdıqları şeirdə ana dilinə olan sonsuz məhəbbətini ifadə etmiş, bəziləri bir misrası fars, digər misrası Azərbaycan dilində şeir yazmış və Əlirza Rizayi kimi şairlər də şeirdə doğma dilinin ayrı-ayrı sözlərinin qarşılığını verməklə bir növ ana dilinə olan sevgisini ifadə etmişdir. Belə şeirlərin yazılması Azərbaycan dilinin fars dilinə təsirinin araşdırılması baxımından da çox maraqlıdır. Təbii ki, farsca belə şeirləri oxuyanlar Azərbaycan dilinin təsiri altına düşür və get-gedə dilin təsiri daha da güclənir. Şairin bu şeirini “farsca-türkcə”, “türkcə-farsca” lüğət kimi də dəyərləndirmək olar. Çünki burada çox sözlərin qarşılığı şeir formasında təqdim olunur ki, bu da Azərbaycan dilinin fars dilinə olan birbaşa təsirinin göstəricisidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. <https://sareinsher.blogfa.com/post/50>
2. <https://jameolmozakhrifat.blogspot.com/dailylink>
3. <http://turkcetenzler.arzublog.com/category/8757/1>

Keywords: language, Persian, Azerbaijan, poetry, word

Ключевые слова: язык, персидский, Азербайджан, поэзия, слово.

Bilingual dictionary written in poetry in modern southern azerbaijani literature

Summary

In modern South Azerbaijani literature, many poets have declared their attachment to their native language in various forms. Some have expressed their endless love for their native language in their poems written in Persian, some have written poems with one line in Persian and the other in Azerbaijani, and poets like Alirza Rizayi have expressed their love for their native language in a way by giving the equivalent of individual words of their native language in their poems. The writing of such poems is also very interesting in terms of investigating the influence of the Azerbaijani language on the Persian language. Naturally, those who read such poems in Persian fall under the influence of the Azerbaijani language, and the influence of the language gradually becomes stronger. This poem of the poet can also be evaluated as a “Persian-Turkish”, “Turkish-Persian” dictionary. Because here the meaning of many words is presented in the form of poetry, which is an indicator of the direct influence of the Azerbaijani language on the Persian language.

Двуязычный словарь со стихами в современной литературе южного Азербайджана

Резюме

В современной южноазербайджанской литературе многие поэты в различных формах заявляли о своей приверженности родному языку. Некоторые из них выражали свою бесконечную любовь к родному языку в своих стихах, написанных на персидском языке, некоторые из них писали стихи на персидском, другие на азербайджанском языке, а такие поэты, как Алирза Ризаи, также выражали свою любовь к родному языку, отвечая взаимностью на отдельные слова родного языка в своих стихах. Написание подобных стихотворений очень интересно и с точки зрения изучения влияния азербайджанского языка на персидский язык. Конечно, те, кто читает такие стихи на персидском языке, попадают под влияние азербайджанского языка, и постепенно влияние языка становится сильнее. Это стихотворение поэта можно оценить как «персидско-турецкий» и «турецко-персидский» словарь. Потому что здесь эквивалент многих слов представлен в виде стихов, что является показателем прямого влияния азербайджанского языка на персидский язык.

Rəyçi: F.ü.f.d., dosent Günay Verdiyeva

ЖЕНСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ В РОМАНЕ «УЧИТЕЛЬ» ШАРЛОТТЫ БРОНТЕ

Одной из главных тем в литературе викторианской Англии является женская тема. Интересуясь судьбой своих соотечественниц, писательницы той эпохи в своих произведениях затрагивали роль женщин в обществе, её взгляд на жизнь, её ценности. Такими писательницами были Джейн Остин (1775-1817), Шарлотта Бронте (1816-1855), Эмили Бронте (1818-1848) и Энн Бронте (1820-1849). Их волновала проблема женской эмансипации. Они старались объективно показать жизнь женщины викторианской Англии. Так как в начале XIX века женщины всё еще оставались неполноценными личностями. Можно сказать, что английские писательницы первой половины XIX века стоят у истоков зарождения феминизма, так как в литературе других стран, например, стран Западной Европы, вопрос о месте женщины в обществе начал появляться лишь тогда, когда феминистское движение обрело свою силу, например, в творчестве Г. де Мопассана.

В «Эссе о романистах» (1852) исследователей викторианской женской литературы Генри Льюис пишет: «Мужчины не способны описать жизнь, если они ее не знают, ... появление женской литературы принесет новые элементы - женский взгляд на жизнь, женский опыт» [4, с. 28]

Он считал, что женщины-писательницы «первооткрыватели глубоко эмоционального литературного голоса, одновременно и вселенского, и женского» [4, с. 29] и причислял к этим первооткрывателям и Каррер Белл.

Под псевдонимом Каррер Белл в начале своей литературной деятельности печаталась всемирно известная викторианская писательница Шарлотта Бронте. Родившаяся в семье бедного пастора, будущая писательница с юности увлекалась литературой и видела в этом свое призвание. Получив образование сначала в пансионате Кован-Бридж, затем в Роу-Хед и в Брюсселе, Шарлотта Бронте ощутила на себе тяготы жизни: смерть близких и одиночество, монотонностью жизни и неудовлетворение. И решила начать свою литературную деятельность. Ещё в 1846 году Шарлотта, Эмили и Энн Бронте опубликовали сборник своих стихотворений под псевдоандронимами. Взяв мужские имена, они хотели, чтобы предвзятое отношение, которое было в викторианской Англии к женщинам, не мешало оценке их таланта. Но первый литературный опыт был неудачным. Писательницы же решили идти дальше. И уже через несколько месяцев появились такие романы как «Учитель», «Грозовой перевал» и «Агнес Грей». Стоит отметить, что уже с первых романов сестёр Бронте видно, что главная тема в их творчестве — это положение женщины в обществе, её внутренний мир и чувства.

Шарлотта Бронте писала свои романы в первую очередь для женщин, для того, чтобы жизненными историями своих героинь показать «новый» тип женщины, которая не будет терпеть прописанные в патриархальном обществе законы, ущемляющие её права. На примере своих героинь писательница хотела вложить в умы читателей, что так называем «слабый пол» ничуть не хуже мужчин, что и они могут твёрдо стоять на своих ногах, работать. Она хотела, чтобы женщины не видели себя лишь мамами и женами, а могли раскрыть себя как личности. В данной статье мы не будем затрагивать позднее творчество писательницы (романы «Шерли», «Виллет»), где ярко проявляются самобытные и «новые» женские образы, которые в какой-то степени являются предтечей феминистской мысли в английской литературе. А первый прозаический опыт писательницы, где уже виднеются зачатки феминистской мысли.

«Учитель» является первым романом Шарлотты Бронте, написанный в 1847 году. Однако он был опубликован посмертно в 1857 году. В первую очередь стоит отметить, что роман является автобиографичным, так как описывает брюссельский период жизни писательницы, когда она отправилась на обучение в школу Константина Эже в 1842 году. Хотя и «Учитель» является первым прозаическим опытом писательницы, но уже в своем раннем творчестве она пытается осмыслить роли мужчины и женщины. И конечно же, одним из главных аспектов романа, как утверждает Ш. Фостер «состоит в ведении повествования от лица мужчины, который, хотя и не обладает большой психологической убедительностью, действует как средство для выражения чувства дуализма самой Шарлотты Бронте» [3, с. 80].

Действительно, дуализм в мировоззрении писательницы присутствует. Он связан с главным вопросом, который волновал многих женщин викторианского Англии, — её предназначение. Должна женщины посвятить себя служению семье и мужу или же выбрать свой путь и реализоваться? Писательница считает: «даже одинокая женщина может быть счастлива также, как и заботливая жена или гордая мать. Я много размышляла о жизни женщин незамужних и тех, которым не суждено выйти замуж, и пришла к убеждению, что нет на земле человека более достойного, чем незамужняя женщина, которая с тихим упорством, без поддержки мужа или брата, прокладывает себе дорогу в жизни.» [2, с. 77].

С первых строк романа мы видим, что Уильямс Кримсворт так же некрасив и близорук, как и самая писательница. Но зачем Шарлотта Бронте пишет от лица мужчины? Этот авторский прием помогает

автору перешагнуть через все «преграды», которые стояли перед викторианской писательницей. Кроме внешнего сходства с главным героем мы видим и другие автобиографические аспекты жизни: отсутствие финансовой поддержки и покровительства, одиночества на новом месте и т.п.

Через уста У. Кримсворта Шарлотта Бронте даёт описание представительниц женского пола и хочет показать свое видение отношения мужчин к женщинам. Так мы видим, что легкомысленные ученицы, которые сначала кажутся «полуангелами», лишь куклы, которым нужно лишь одно – удачно выйти замуж.

У. Кримсворт мечтает о спутнице, которая будет умна и хорошим собеседником. Одна мысль о том, «что пригрел на груди комков воска и пару деревяшек...» – и в результате вынужден до конца своих унылых дней жить рядом с существом, не понимающим моих слов, не способным оценить мои мысли или хотя бы посочувствовать мне!» [1, с. 129-130]. Герой считает, что внешние факторы не такие уж и важные для девушки, главное её ум. Писательница не только в этом, но и в последующих своих романах делала акцент не на внешности своих героинь, а лишь на внутреннем мире и считала, что внутренняя красота важнее.

И тут Шарлотта Бронте вводит новый для викторианской Англии образ девушки — Френсис Анри. Она полная противоположность тех «полуангелов», которых в начале встречает главный герой.

В романе образ Френсис Анри показывает сложное положение женщин в обществе с одной стороны, с другой же показывает, что предвзятое отношение к «слабому полу» ошибочное. Френсис – бедная сирота, живущая с пожилой тетей и зарабатывающая себе на хлеб в пансионате, преподавая вышивание. Она робкая, ничем не примечательная девятнадцатилетняя девушка, которая хочет выучить английский язык на урок Кримсворта и переехать в Англию, чтобы преподавать французский. Но личность Френсис Энри не так проста, как кажется. Она не идет против общепринятых норм супружества, но и не отказывается от реализации своих желаний. Она принимает предложение У. Кримсворта выйти за него замуж. Но прежде чем пойти с ним к алтарю напрямую говорит о своих планах на жизнь после замужества: «я хотела только сказать, что мне было бы желательно по-прежнему работать учительницей. Вы ведь не оставите преподавание, Monsieur? – у нас с вами будет одна профессия. Мне это нравится. И я буду стремиться к успеху с таким же необузданным рвением, как и вы.» [1, с.267]

Но видя, что Уильям предлагает ей оставить преподавание и отдохнуть, она возражает и говорит: «Вы, Monsieur, кажется, изволили сказать, чтобы я отказалась от учительского места? О нет! Я буду крепко за него держаться. Вы полагаете, что, выйдя за вас, я сделаюсь содержанкой? Я бы не смогла так жить; как скучны были бы мои дни! Я должна что-то делать — и делать вместе с вами.» [1, с. 268]

Если в начале знакомства с героиней мы видим скромную и зажатую девушку, то к концу романа перед нами предстаёт Френсис Анри такой, какой её видит сама Шарлотта Бронте. «Френсис не из тех, кто способен вести пассивное или даже сравнительное бездеятельное существование. Её способности искали выхода, требовали пищи и действия, и не мне было морить их голодом или стеснять...» [1, с. 296] – так описывает уже свою супругу У. Кримсворт. Френсис не выходила за рамки викторианских норм и взяла на себя роль жены, подчиняющуюся мужу. Роль жены, которая занимается домом, но и не забывает о себе, как о личности.

Как мы видим, она не слабая, а очень умная. Френсис понимает, что в патриархальном обществе без поддержки и покровительства она ничего не добьется, поэтому соглашается на брак, но, как ранее было упомянуто, лишь при условии, что она сможет продолжить свою преподавательскую деятельность. В конце романа мы видим, что вот уже более восьми лет Френсис Анри – преподаватель, жена и мать, которая отлично справляется со всеми аспектами жизни. Но здесь и немалую роль играет У. Кримсворт, который поощряет и поддерживает супругу в её начинаниях и понимает её натуру.

Но даже если она вышла замуж за Кримсворта, зная его характер, отвечая на вопрос мужа: ушла бы она от него, будь он тиран? Френсис немедленно отвечает: «какое-то время я пыталась бы сносить зло или устранять его; но, осознав однажды, что оно и невыносимо, и неискоренимо, я бы решительно покинула своего мучителя.» [1, с. 303] Уйти от мужа в викторианскую эпоху не имела права ни одна женщина, а кто пытался либо терпели неудачу, либо оставались ни с чем. Но Френсис это не пугало, она знала, что способна и знала, что не пропадет. Она была решительна в своём ответе и не стала бы терпеть, как в реальности терпели многие английские женщины. Мотив «ухода от мужа» в дальнейшем использует младшая сестра Шарлотты Энн Бронте в своем втором романе «Незнакомка из Уайлдфелл-Холла». И сделает основной сюжетной каймой романа. Однако сама Шарлотта Бронте больше не затронет эту тему в своём творчестве.

Уильям Кримсворт и Френсис Анри нетипичны личности для викторианской Англии. Шарлотта Бронте создала совершенно новый образ главной героини с чувством собственного достоинства и моральными принципами. Она не отказывается от реализации своих желаний и не загоняет себя общими рамками, но и не отрицает традиционные семейные устои.

В романе «Учитель» Шарлотта Бронте затронула тему, которая красной линией проходит по всему её творчеству, тема женской реализации. Нельзя отрицать того факта, что наиболее разносторонне и глубоко эта тема представлена в романе «Виллет», который тематически является как бы продолжением «Учителя». Но и нельзя отметить тот факт, что «Учитель» хоть и не настолько популярен, как поздние романы

писательницы, но уже в нём виднеется основная проблематика, пронизывающая творчество Шарлотты Бронте. С самого начала своего творчества викторианскую писательницу волновала лишь личность женщины и её права. Стоит отметить, что «Учитель» единственный роман писательницы, где она показывает семейную идиллию героини и её успешный путь уже после замужества.

Список использованной литературы

1. Шарлотта Бронте / Учитель: [роман]; [перевод с английского У. Сапдиной]. Москва: Издательство АСТ, 2024. – 320 с.
2. The Brontës: Their Lives, Friendships and Correspondence. Vol. 3 / ed. by T. J. Wise, J. A. Symington. - Oxford : Blackwell, 1980. - 341 p.
3. Foster Sh. Victorian Women's Fiction : Marriage, Freedom, and the Individual / Sh. Foster. - [S. 1.] : Croom Helm Ltd., 1985. - 240 p.
4. Lewes G. H. Lady Novelists [Электронный ресурс] / G. Lewes // Westminster Review. - 1852. - № 2. - Режим доступа: <http://www.bluk/>

Şarlotta Brontenin "Müəllim" romanında qadının reallaşması

Xülasə

Viktoriya dövrü ingilis yazıçıları patriarxal cəmiyyətdə onları əhatə edən qadınların problemlərinə göz yuma bilməzdilər. Bunlar qadının cəmiyyətdəki rolu, potensialının reallaşdırılması, seçmək və danışmaq hüququ ilə bağlı məsələlərdir. Cəmiyyət qadınlardan tam təslim olmağı tələb edirdi, lakin qadın yazıçılar qadın hüquqlarının pozulmasını sakitcə seyr edə bilərdilərmidi? Əlbəttə yox. Etirazlarını romanlarının qəhrəmanlarının ağzına qoyurlar. Bu yazıçılardan biri Bronte bacılarının ən böyüyü Şarlotta Bronte idi. O, bir neçə roman yazıb, lakin bu məqalə onun ilk romanı olan "Müəllim"i təhlil edir. Bu yazıda 19-cu əsrin birinci yarısında İngiltərə üçün atipik olan Frensis Henri obrazı və Uilyam Krimsvortun simasında yazıçının özünün pərdəli obrazına diqqət yetirəcəyik.

Açar sözlər: Charlotte Bronte, feminizm, dualizm, Viktoriya İngiltərəsi

Резюме

Писательницы викторианской Англии не могли обойти стороной проблемы женщин, которые окружали их в патриархальном обществе. Это проблемы роли женщины в обществе, реализация её потенциала, её права выбора и слова. Общество требовало от женщины полного подчинения, но могли ли писательницы спокойно смотреть на ущемление женских прав? Конечно нет. Свои протесты они вложили в уста героев своих романов. Одной из таких писательниц была старшая из сестёр Бронте – Шарлотта Бронте. Её перу принадлежат несколько романов, но в данной статье проанализирован её первый роман «Учитель». В данной статье мы обратим внимание на нетипичный для Англии первой половины XIX века образ Френсис Анри и завуалированный образ самой писательницы в лице Уильяма Кримсворта.

Ключевые слова: Шарлотта Бронте, феминизм, дуализм, викторианская Англия

FEMALE REALIZATION IN CHARLOTTE BRONTË'S NOVEL "THE PROFESSOR"

Summary

Victorian writers of England could not ignore the problems of women who surrounded them in a patriarchal society. These are the problems of the role of women in society, the realization of their potential, their right to choose and speak. Society demanded complete submission from women, but could writers calmly watch women's rights being infringed? Of course not. They put their protests into the mouths of the heroes of their novels. One of these writers was the eldest of the Bronte sisters - Charlotte Bronte. She wrote several novels, but this article analyzes her first novel, "The Professor." In this article, we will pay attention to the image of Frances Henry, which was atypical for England in the first half of the 19th century, and the veiled image of the writer herself in the person of William Crimsworth.

Keywords: Charlotte Bronte, feminism, dualism, Victorian England

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNFORMASIYANIN GÜCÜ: DATA JURNALİSTİKASI İLƏ DOĞRU VƏ DƏRİN TƏHLİLLİ XƏBƏRÇİLİK

Giriş. Müasir dünyada informasiya cəmiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qlobal rəqəmsallaşma və texnoloji inkişaf sayəsində məlumat axını sürətlə artır, bu da xəbərlərin daha obyektiv və etibarlı şəkildə təqdim edilməsini zəruri edir. İnformasiyanın gücü təkcə faktların ötürülməsində deyil, həm də cəmiyyətə təsir göstərmək, ictimai rəy formalaşdırmaq və qərar qəbul etmə proseslərini yönləndirməkdə özünü büruzə verir. Bu baxımdan, media sahəsində ənənəvi jurnalistika üsullarının kifayət etmədiyi bir dövrdə data jurnalistikası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Data jurnalistikası faktlara əsaslanan, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək geniş data bazalarından analizlər aparan və cəmiyyətə daha obyektiv məlumat təqdim edən jurnalistika növüdür. Ənənəvi jurnalistikadan fərqli olaraq, bu yanaşma təkcə mənbələrdən alınan məlumatları ötürməklə kifayətlənmir, eyni zamanda, statistik analizlər, vizuallaşdırmalar və süni intellekt kimi müasir vasitələrdən istifadə etməklə məlumatları daha anlaşılan və əlçatan formada təqdim edir. Data əsaslı jurnalistika media istehlakçısına yalnız xəbəri deyil, onun arxasındakı dərin təhlili də çatdıraraq, ictimaiyyətin daha informasiyalı qərarlar qəbul etməsinə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, data jurnalistikada doğruluq və dərin təhlil məsələləri ön planda dayanır. Media məkanında yanlış və manipulyativ informasiyanın yayılması, saxta xəbərlərin (fake news) sürətlə yayılması informasiya mühitini təhrif edir. Data jurnalistikasının gücü məhz bu cür təhriflərə qarşı effektiv vasitə olmasında özünü göstərir. Məlumatlar real statistik və obyektiv göstəricilərə əsaslandığı üçün jurnalistlər faktları təhlil edərək spekulativ və subyektiv yanaşmalardan uzaq dayanırlar. Bu isə cəmiyyətin məlumatlandırılmasında etibarlılığı artırır və media istehlakçılarının daha düzgün informasiya əldə etməsinə təmin edir.

İnformasiya güclü bir silahdır və onun düzgün idarə olunması cəmiyyətin inkişafına birbaşa təsir edir. Data jurnalistikası bu gücü effektiv və şəffaf şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır. Doğru və dərin təhlilli xəbərçilik isə yalnız hadisələri təqdim etməklə kifayətlənməyib, onların mənasını açmaq və ictimaiyyəti maarifləndirmək missiyasını da yerinə yetirir. Bu səbəbdən, media sahəsində çalışan jurnalistlərin data əsaslı yanaşmaları mənimsəməsi, rəqəmsal analitik vasitələrdən istifadə etməsi və obyektiv informasiyanı təqdim etmə bacarığını inkişaf etdirməsi müasir dövrün tələbləri arasında əsas yer tutur.

Əsas hissə. İnformasiya, xam dataların müəyyən sistemə daxil edilərək işlənərək məzmunlu və funksional bir bütövlük halına gətirilməsi prosesini ifadə edir. Data, çox vaxt kontekstdən ayrılmış, işlənməmiş və strukturlaşdırılmamış bir ünsür kimi qəbul edildiyi halda, informasiya bu ünsürlərin sistemləşdirilməsi, şərh olunması və müəyyən bir məqsədə xidmət edəcək şəkildə qurulması ilə meydana gəlir (6, s. 8). İnformasiya datanın sistemləşdirilmiş forması olmaqdan daha çox, onu funksional hala gətirən və qərarvermə proseslərində istifadə edilə bilən keyfiyyətli bir məzmunu çevrilməsini təmin edir.

Ackoff (1) tərəfindən irəli sürülən data-informasiya-bilik iyerarxiyasına görə, data xam material xarakteri daşıyır, informasiya isə sistemləşdirilmiş və kontekstə yerləşdirilmiş bir struktura malikdir. Bilik isə informasiyanın şərh olunaraq daha yüksək səviyyədə mənaya çevrilməsi nəticəsində yaranır. Çaparin (2, s. 179) fikrinə görə, informasiya ağıl süzgecindən keçirildikdə bilik halına gəlir. Bu kontekstdə data, informasiya və bilik qərarvermə proseslərində bir-birini tamamlayan mərhələlər kimi xarakterizə olunur. Bu ardıcılıq informasiya cəmiyyətinin inkişafında və rəqəmsal dünyada informasiya axınının idarə edilməsində mühüm rol oynayır.

İnformasiya eyni zamanda bir kommunikasiya ünsürüdür. Davenport və Prusak (3, s. 24), informasiyanın hər zaman bir ötürücü və qəbul edici arasında qarşılıqlı təsirə əsaslandığını vurğulayır. Bu qarşılıqlı təsirin uğurlu ola bilməsi üçün, mesajın qəbul edən şəxsə idraki və ya davranış səviyyəsində bir dəyişiklik yaratması vacibdir. İnformasiyanın təqdimat forması (vizual, audio, yazılı) qəbul edənə mövcud bilik bazası və mədəni konteksti ilə uyğunlaşdıqda daha təsirli olur. Bu səbəbdən, informasiya yalnız data ötürülməsi kimi deyil, həm də ictimai şüurun formalaşmasında və ictimai rəyin yaradılmasında mühüm bir amil kimi qiymətləndirilməlidir.

Xüsusilə jurnalistika və media sahəsində informasiya cəmiyyətin maarifləndirilməsi, demokratik sistemin gücləndirilməsi və ictimai diskursun formalaşdırılmasında əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Dəqiq və etibarlı informasiya, informasiya cəmiyyətinin inkişafına və fədlərin şüurlu qərar verməsinə töhfə verir.

Media, informasiyanın istehsalı və yayılması baxımından böyük gücə malikdir. Demokratik cəmiyyətlərdə media adətən “dördüncü hakimiyyət” kimi xarakterizə olunur və hökumətləri, iqtisadi aktorları və ictimai dinamikləri nəzarətdə saxlayaraq ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Lakin media qurumlarının kommersiya maraqları, sürətə əsaslanan yayım siyasətləri və sensasiyalı məzmun seçimi informasiyanın keyfiyyətinin aşağı düşməsinə və ictimaiyyətin yanlış yönləndirilməsinə də gətirib çıxara bilər (12, s. 6).

Xüsusilə rəqəmsallaşmanın geniş yayılması, yanlış informasiyanın daha sürətli dövriyyəyə girməsinə səbəb olur ki, bu da öz növbəsində etibarlı və doğrulanmış məzmunun dəyərini artırır. Bu kontekstdə media qurumları, həm məzmun istehsalında, həm də məzmunun təqdim edilməsində şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərini mənimsəyərək cəmiyyətin düzgün informasiyaya çıxışını təmin etməlidir.

⁶⁶ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Müasir dövrdə informasiyaya çıxış imkanlarının genişlənməsi bir tərəfdən fərdlərin daha çox mənbəyə çatmasını təmin edərkən, digər tərəfdən həddindən artıq informasiya yükü vasitəsilə onların idraki sərhədlərini çətinləşdirir. Həddindən artıq informasiyaanlayışı ilk dəfə Bertram Gross tərəfindən irəli sürülmüş, daha sonra Alvin Toffler tərəfindən genişləndirilərək “information overload” kimi konseptuallaşdırılmışdır.

Simmelin XIX əsrin sonlarında vurğuladığı həddindən artıq stimullaşma vəziyyəti və Millerin (9, s. 60) idraki qabiliyyət nəzəriyyəsi, fərdlərin eyni anda yalnız məhdud miqdarda informasiyanı emal edə bildiyini ortaya qoyur. Lucian və De Farias (7, s. 21), informasiya bolluğunun diqqət dağınıqlığını artıraraq fərdlərin tənqidi dəyərləndirmə bacarığını zəiflədə biləcəyini irəli sürür. Bu vəziyyət, xüsusilə manipulyasiya və dezinformasiya risklərini artıraraq, fərdlərin yanlış yönləndirilməsini asanlaşdırır. Buna görə də, müasir informasiya cəmiyyətində fərdlərin media savadlılığını inkişaf etdirməsi və tənqidi düşünmə reflekslərini gücləndirməsi, informasiya bolluğu içində doğru informasiyanı ayırd edə bilmələri üçün ən vacib bacarıqlardan birinə çevrilir.

Informasiya idarəçiliyi, qərar qəbul edənlər və qurumlar üçün strateji bir amil kimi qiymətləndirilməlidir. Reuters tərəfindən aparılan rəhbər mövqelərdə çalışan şəxslərin baxışlarını əks etdirən sorğular, hətta yüksək səviyyəli rəhbərlərin belə informasiya bolluğu qarşısında çətinlik çəkdiyini göstərir. Təhsil səviyyəsi yüksək olan fərdlər belə etibarlı məzmun ilə təhrif olunmuş məzmun arasındakı fərqi ayırd etməkdə çətinlik çəkərkən, media savadlılığı və tənqidi düşünmə bacarıqlarının əhəmiyyəti getdikcə artır.

Bu kontekstdə media qurumları yalnız xəbər təqdim edən platformalar kimi deyil, eyni zamanda doğru informasiyanı işləyən və ictimaiyyətə çatdıran məsuliyyət sahibi aktorlar kimi qiymətləndirilməlidir. Data jurnalistikası, bu prosesdə informasiyanın etibarlılığını və doğruluğunu artıran ən vacib yanaşmalardan biri hesab edilir.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, informasiyaxam datanın işlənərək mənalı bir bütövlüyə çevrilməsi prosesidir və müasir cəmiyyətlərdə bilik əldə etmənin əsas elementlərindən biri kimi qəbul edilir. Bununla yanaşı, informasiyanın yalnız sistemləşdirilmiş data olmaqdan daha çox, fərdlərin və qurumların qərar qəbul etmə proseslərini istiqamətləndirən kritik bir amil olduğu unudulmamalıdır. Xüsusilə media və jurnalistika sahəsində informasiyanın dəqiqliyi, obyektivliyi və etibarlılığı, ictimai şüurun və ictimai rəyin formalaşmasında mərkəzi rol oynayır.

Rəqəmsallaşmanın geniş yayılması ilə yanaşı, xəbər istehsalı, yayımı və istehlakı prosesi sürət qazanmışdır. Lakin bu dinamika dəqiqlik prinsipinin qorunmasını daha da çətinləşdirmişdir. Media qurumlarının artan rəqəbat təzyiqi ilə sürətə əsaslanan bir yanaşma mənimsəməsi, bəzən xəbər məzmunlarında dəqiqlik prinsipinin geri planda qalmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə data jurnalistikası, jurnalistika praktikasında mühüm bir transformasiyanı ifadə edir və analitik metodlardan istifadə edərək informasiyanın doğruluğunu və etibarlılığını gücləndirməyə imkan yaradır.

Dəqiqlik, jurnalistikanın ən fundamental etik prinsiplərindən biridir və jurnalistikada həqiqətə uyğun məlumat təqdim olunmasını tələb edir. Bir xəbərin etibarlı olması yalnız düzgün məlumatı ehtiva etməsi ilə deyil, eyni zamanda manipulyativ və ya spekulativ ünsürlərdən azad olması ilə mümkündür. Müasir media ekosisteminə yanlış informasiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün data jurnalistikası, jurnalistikanın analitik əsaslara söykənməsinə şərait yaradan mühüm bir vasitə kimi ön plana çıxır. Data jurnalistikası sayəsində xəbər məzmunları statistik məlumatlarla dəstəklənərək həm informasiya çirkliliyinin qarşısı alınır, həm də xəbərlərin dərin analizinə imkan yaradılır.

Bununla yanaşı, rəqəmsal media dövründə sürətin ön planda olması, dəqiqlik prinsipinin arxa plana keçməsinə səbəb olur. “Xəbəri ilk verən” olmaq uğrunda gedən yarış, jurnalistləri və media qurumlarını xəbərin doğruluğunu tam yoxlamadan yayımlama riskinə sürükləyir. Bu vəziyyət ictimaiyyətin yanlış məlumatlandırılmasına və dezinformasiyanın yayılmasına gətirib çıxarır. Halbuki jurnalistika peşə etikası, sürətdən əvvəl doğruluğun təmin olunmasını tələb edir. Xəbərlərin ictimaiyyətə çatdırılması prosesində sürət ilə dəqiqlik arasında balans qorunmalı və etibarlı məlumatın yayılması əsas məqsəd olmalıdır.

Xüsusilə məhkəmə proseslərinə aid xəbərlər, şəxsi hüquqlara təsir edə biləcək və ya ictimai rəyə yön verə biləcək mövzular daha ciddi bir doğrulama prosesini tələb edir. Bu tip xəbərlərdə yalnız tək bir mənbəyə əsaslanmaq əvəzinə, müxtəlif mənbələrdən çarpaz doğrulama aparılmalı və informasiyanın etibarlılığı təmin olunmalıdır. Bu kontekstdə data jurnalistikası, statistik analizlər və böyük data vasitələri sayəsində xəbər məzmununun doğruluğunu təsdiqləmək üçün mühüm bir rol oynayır.

Pavlikə (10, s. 229) görə, rəqəmsal media xəbər istehsalında sürət, əlçatanlıq, saxlama tutumu və məzmun müxtəlifliyi kimi amilləri ön plana çıxarmış, lakin eyni zamanda dezinformasiyanın yayılmasını da sürətləndirmişdir. Ənənəvi jurnalistikada xəbər mənbələrinin doğrulanması və redaktə nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb edirdisə, rəqəmsal media mühitində bu mexanizmlər tədricən zəifləmişdir. Karlsson, Clerwall və Nord (4, s. 3) rəqəmsal medianın sürət yönümlü strukturunun doğrulama prosesində fasilələrə səbəb olduğunu, lakin eyni zamanda yanlış məlumatların aşkar edilməsini asanlaşdıran şəffaflıq mexanizmləri təqdim etdiyini qeyd edirlər. Bu baxımdan media qurumları doğruluq prinsipini qorumaq üçün şəffaflıq siyasətlərini gücləndirməli və ictimaiyyətə təqdim etdikləri məzmunun dəqiqliyinə dair hesabatlılıq mexanizmləri formalaşdırmalıdır.

Kovach və Rosenstielə (5, s. 94) görə, ənənəvi jurnalistikada doğruluq xəbərin hazırlanma mərhələsində təmin edilməyə çalışıldığı halda, müasir media ekosisteminə yanlış məlumatların düzəldilməsinə əsaslanan “sonradan doğrulama” modeli geniş yayılmışdır. Lakin bu model yanlış məlumatların yayılmasının qarşısını almaq

üçün həmişə kifayət etmir. Buna görə də media qurumları xəbər istehsalı prosesində daha dəqiq və qabaqlayıcı doğrulama mexanizmi inkişaf etdirməlidir. Data jurnalistikası bu baxımdan xəbər mənbələrinin etibarlılığını gücləndirir, analitik metodlarla dəstəkləyir və spekulativ məzmunun qarşısını alaraq doğruluq prinsipini möhkəmləndirir.

Metzger və Flanaginə (8, s. 210) görə, yanlış məlumatların yayılması müasir kommunikasiya dövründə getdikcə daha ciddi təhlükəyə çevrilmişdir. Rəqəmsal media istifadəçiləri, ənənəvi media istehlakçıları ilə müqayisədə daha çox manipulyativ məzmunla məruz qalır. Bu vəziyyət media savadlılığının və tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini ortaya qoyur. Fərdlərin media istehlak vərdislərində məlumatı şübhə altına almaq refleksi inkişaf etdirməsi, yanlış məlumatların yayılmasının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Data jurnalistikası, jurnalistikada etik prinsiplərin qorunmasına töhfə verməklə yanaşı, eyni zamanda şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin gücləndirilməsinə dəstək olur.

Pavlikə (11, s. 287) görə, müasir jurnalistikanın rəqəmsallaşması aşağıdakı beş əsas sahəni dəyişdirmişdir:

1. Xəbər toplama və təqdim etmə prosesləri
2. Multimedia məzmunu kimi məlumatın saxlanması və təşkil olunması
3. Redaktə prosesləri və xəbər istehsalı
4. Xəbərin yayılması və ölçətanlığı
5. Rəqəmsal platformalarda xəbərin təqdim olunması

Bu transformasiya jurnalistikanın mahiyyətini köklü şəkildə dəyişdirmiş, lakin dəqiqlik, obyektivlik və etik prinsiplər öz aktuallığını qorumağa davam etmişdir. Data jurnalistikası, bu nöqtədə məlumatlara əsaslanan jurnalistika anlayışını inkişaf etdirərək spekulativ məzmunun qarşısını alır və jurnalistikanın elmi və analitik bazaya əsaslanmasını təmin edir.

Nəticə. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, müasir media ekosistemində obyektiv və dərin təhlilli xəbər istehsalı yalnız jurnalistlərin etik prinsiplərə sadıqlığı ilə deyil, eyni zamanda rəqəmsal texnologiyaların və data əsaslı yanaşmaların tətbiqi ilə mümkündür. Media istehlakçılarının məlumatları düzgün qiymətləndirə bilməsi üçün jurnalistika sahəsində etibarlılıq, dəqiqlik və şəffaflıq prinsipləri qorunmalıdır. Xüsusilə xəbər sürətinin dəqiqlikdən üstün tutulması informasiya keyfiyyətinin aşağı düşməsinə və ictimaiyyətin yanlış yönləndirilməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan, media qurumları və jurnalistlər data jurnalistikasının təqdim etdiyi imkanlardan istifadə edərək daha etibarlı və obyektiv xəbərçilik modelini inkişaf etdirməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ackoff, R. (2008, August 28). *On learning and systems that facilitate it*. Retrieved from <http://cqextra.cqim.org/cqimjournal.nsf/reprints/rp07300>
2. Çapar, B. (2005). Bilgi yönetimi. In Ç. C. Aktan & İ. Y. Vural (Eds.), *Bilgi çağı, bilgi yönetimi ve bilgi sistemleri* (pp. 175–195). Konya: Çizgi Kitabevi.
3. Davenport, T. H., & Prusak, L. (2001). *İş dünyasında bilgi yönetimi: Kuruluşlar ellerindeki bilgiyi nasıl yönetirler* (G. Günay, Trans.). İstanbul: Rota Yayınları.
4. Karlsson, M., Clerwall, C., & Nord, L. (2016). Do not stand corrected: Transparency and users' attitudes to inaccurate news and corrections in online journalism. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 1(1), 1–20.
5. Kovach, B., & Rosenstiel, T. (2010). *Blur: How to know what's true in the age of information overload*. New York: Bloomsbury.
6. Laudon, K. C., & Laudon, J. P. (1998). *Management information systems* (5th ed.). New Jersey: Prentice Hall.
7. Lucian, R., & De Farias, S. A. (2009). Effects of information overload on Brazilian e-consumers. *American Journal of Economics and Business Administration*, 1(1), 21–26.
8. Metzger, M. J., & Flanagin, A. J. (2013). Credibility and trust of information in online environments: The use of cognitive heuristics. *Journal of Pragmatics*, 59, 210–220.
9. Mutlu, E. (2005). *Kitle iletişim kuramları*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
10. Pavlik, J. V. (2000). The impact of technology on journalism. *Journalism Studies*, 1(2), 229–237.
11. Pavlik, J. V. (2013). *Yeni medya ve gazetecilik* (B. K. Müge Demir, Trans.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
12. Pirker, H. (1999). On becoming a content company: The case of Styria, Austria. *The Roads to Growth / The 1999 World Forum on Newspaper Strategy, Newspaper Management and Marketing Bureau of the World Association of Newspapers*. Retrieved from <http://wan-press.org/IMG/pdf/doc-366.pdf>

Açar sözlər: informasiya, data jurnalistikası, analitik xəbərçilik, doğru xəbərçilik, data analiz

Keywords: information, data journalism, analytical reporting, accurate journalism, data analysis.

Ключевые слова: информация, дата-журналистика, аналитическая журналистика, достоверная журналистика, анализ данных.

Xülasə

Rəqəmsallaşma ilə birlikdə informasiya bolluğu artmış, eyni zamanda saxta xəbərlərin yayılması kimi problemlər meydana çıxmışdır. Bu şəraitdə data jurnalistikası, faktlara əsaslanan analitik yanaşmalar və statistik metodlar vasitəsilə obyektiv və dərin təhlilli məzmun təqdim etməyə imkan yaratmışdır. Ənənəvi jurnalistikadan fərqli olaraq, məlumatların strukturlaşdırılması, vizuallaşdırılması və innovativ texnologiyalarla təhlili, media istehlakçılarının dezinformasiyaya qarşı daha dayanıqlı olmasını təmin etmişdir. Beləliklə, data jurnalistikası, müasir informasiya mühitində dəqiqlik, obyektivlik və şəffaflıq prinsipləri əsasında etibarlı xəbər istehsalının əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Bu araşdırmada da data jurnalistikasının jurnalistikada etibarlılığı və obyektivliyi artırmaqda rolu, saxta xəbərlərlə mübarizədə effektivliyi və müasir informasiya mühitində jurnalistlərin üzərinə düşən məsuliyyətlər təhlil edilmişdir.

Summary

With the advancement of digitalization, the abundance of information has increased, while issues such as the spread of fake news have also emerged. In this context, data journalism has enabled the presentation of objective and in-depth analytical content through fact-based analytical approaches and statistical methods. Unlike traditional

journalism, the structuring, visualization, and analysis of data using innovative technologies have strengthened media consumers' resilience against disinformation. Thus, data journalism has become one of the key tools for producing accurate, objective, and transparent news in the modern information environment. This study examines the role of data journalism in enhancing reliability and objectivity in journalism, its effectiveness in combating fake news, and the responsibilities of journalists in the contemporary media landscape.

Резюме

С развитием цифровых технологий объем информации увеличился, однако одновременно возникли такие проблемы, как распространение фейковых новостей. В этом контексте дата-журналистика позволила предоставлять объективный и глубоко аналитический контент с использованием аналитических подходов, основанных на фактах, и статистических методов. В отличие от традиционной журналистики, структурирование, визуализация и анализ данных с применением инновационных технологий способствовали повышению устойчивости потребителей медиа к дезинформации. Таким образом, дата-журналистика стала одним из ключевых инструментов для создания точных, объективных и прозрачных новостей в современном информационном пространстве. В данном исследовании рассматривается роль дата-журналистики в повышении достоверности и объективности журналистики, ее эффективность в борьбе с фейковыми новостями, а также ответственность журналистов в условиях современного медиaproстранства.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNDƏ İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏR VƏ SOSIAL MEDIA

GİRİŞ: Dövlət iradəetməsində ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması demokratiya, şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır. Effektiv kommunikasiyanın təşkili vətəndaşların hökumətin fəaliyyət istiqamətlərindən xəbərdar olmasını təmin edir və onların dövlət siyasətində iştirakını artırır. Dövlət qurumları isə vətəndaşların ehtiyac və tələblərini öyrənib təhlil edərək müvafiq siyasət formalaşdırır və əhaliyə göstərilən xidmətləri ona uyğun təşkil edir. İdarəetmə ilə bağlı qərarların müzakirəyə açıq olması, ictimai rəyin nəzərə alınması və tədbirlərin cəmiyyət tərəfindən dəstəklənməsi ictimaiyyətlə əlaqələr işinin effektivliyi artırır.

Dövlət idarəetməsində ictimaiyyətlə əlaqələrin tarixi

Dövlət və ictimaiyyət arasında əlaqələrin tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, Qədim Mesopotamiya, Misir, Çin və Yunanıstan kimi sivilizasiyalarda hökmdarlar ictimai rəyi formalaşdırmaq üçün müxtəlif üsullara əl atırdılar. Misirdə fironların nailiyyətlərinə diqqəti cəlb etmək üçün divar yazıları və heykəllərdən istifadə edilirdi. Qədim Romada isə siyasi hakimiyyəti qazanmaq üçün vətəndaşlara pulsuz taxıl paylanır, sirk tamaşaları nümayiş olunurdu. Sonradan bu ənənə məşhur “çörək və tamaşa” (panem et circenses) frazemi ilə tarixə düşdü. Orta əsrlərdə ictimaiyyətlə əlaqələr əsasən dini ideologiyalar vasitəsilə həyata keçirilir, kilsələr hökmdarların ilahi gücə malik olduğu fikrini yayırdı.

XVII-XVIII əsrlərdə Avropada maarifçilik hərəkatının başlaması ilə dövlət qulluğunda şəffaflıq və ictimaiyyətin idarəetmədə iştirakı ilə bağlı anlayışlar yayılmağa başladı. Dövlətdə informasiya axını və vətəndaşların hüquqları ilə bağlı məsələlər aktuallaşdı. XIX əsrdə isə sənaye inqilabı nəticəsində əhalinin dövlət siyasətinə təsiri gücləndi. Bu dövrdə qəzet və digər kütləvi informasiya vasitələri inkişaf etdi, siyasi kampaniyaların əhəmiyyəti artdı, dövlət qurumlarının hesabatlılığı gücləndirildi.

XX əsr ictimaiyyətlə əlaqələrin peşəkar bir sahə kimi formalaşdığı dövrdür. 1900-cü ildə ABŞ-da ilk PR agentliyi (The Publicity Bureau) yaradıldı. XX əsrin əvvəllərində Edvard Bernays və İvi Li kimi mütəxəssislər ictimaiyyətlə əlaqələrin əsaslarını qoydular. Xüsusilə II Dünya Müharibəsindən sonra ictimaiyyətlə əlaqələrin əhəmiyyəti artdı, bu sahədə xüsusi dövlət idarələri yarandı və sistemli şəkildə informasiya siyasəti həyata keçirildi. ABŞ-da 1950-ci illərdə dövlət agentliklərində PR bölmələri yaradıldı. BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar ictimaiyyətlə açıq ünsiyyət mexanizmlərini inkişaf etdirdi. KİV və televiziyanın yayılması dövlət idarəçiliyində ictimaiyyətlə əlaqələrin əhəmiyyətini daha da qabartdı.

İctimaiyyətlə əlaqələr sahəsində qanunların və konsepsiyaların qəbul edilməsinin nümunəsi kimi Böyük Britaniyanı qeyd etmək olar. İngiltərədə ictimaiyyətlə əlaqələr (PR) konsepsiyasının yaranması və tətbiqi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Həmin dövrdə baş nazir Devid Lloyd Corcun rəhbərliyi altında ictimaiyyətin qanunvericilik təşəbbüslərini dəstəkləməsi məqsədilə genişmiqyaslı kampaniyalar həyata keçirildi. Bu kampaniyalar dövlət və vətəndaşlar arasında etimadın və şəffaflığın artırılmasına xidmət etdi. (Amira, A. 2023)

Dövlət qulluğunda ictimaiyyətlə əlaqələrin əhəmiyyəti

Dövlətin səmərəli fəaliyyəti üçün qanunların qəbulu, islahatların həyata keçirilməsi ilə yanaşı, cəmiyyətdə bu fəaliyyətin təsirləri ölçülməlidir. İctimaiyyətlə əlaqələrin təşkili və idarə olunması demokratik inkişaf və plüralizm prinsiplərini qəbul edən hər bir dövlət üçün aktual məsələdir. Bu sahənin inkişaf səviyyəsi cəmiyyətdə demokratiyanın səviyyəsi ilə birbaşa əlaqədardır. İctimaiyyətlə əlaqələr ictimai rəyə əhəmiyyət verən və onunla hesablaşan cəmiyyətin məhsuludur.

ABŞ hökuməti bu sahədə müxtəlif uğurlara malikdir. Məsələn, ABŞ-da federal və yerli hökumət orqanları ictimaiyyətlə əlaqələr (Public relations- PR) üzrə xüsusi departamentlər və komandalar yaradaraq vətəndaşlarla daim əlaqədə olurlar. (Smith, R.D.2020). Bu departamentlər ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, onların rəy və təkliflərini toplamaq, həmçinin hökumətin qərar və fəaliyyətini izah etmək üçün müxtəlif kommunikasiya kanallarından istifadə edirlər. Bu yanaşma vətəndaşların dövlət siyasətinə etibarını artırmaqla yanaşı, onların idarəetmə sistemində iştirakı və dəstəyini də təmin edir.

Dövlət qurumlarında PR xidmətinin səmərəli fəaliyyəti üçün ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssislərin olması vacibdir. PR mütəxəssisi insanlarla əlaqələrin qurulması və idarə edilməsi üzrə məsləhət verən ekspertdir. O, təmsil etdiyi qurumun (və ya rəhbər şəxsin) və ya hər hansı layihənin ictimaiyyət üçün maraq kəsb edən cəhətlərini müəyyənləşdirir. Daha sonra qurumun (dövlətin) mövqeyi ilə ictimaiyyətin rəy və tələbləri arasında uyğunluq və ziddiyyətləri aşkara çıxararaq bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı hazırlayır. Tədbirlər planına əsasən müvafiq davranış modeli formalaşdırılır. İctimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssisi qurum, təşkilat ilə ictimaiyyət arasında harmonik münasibətlər qurur, onları idarə edir və nəzarətdə saxlayır.

Qərbi ölkələrində dövlət səviyyəsində həyata keçirilən ictimaiyyətlə əlaqələr siyasəti belə bir prinsipə əsaslanır: “Hökumət xalqın rifahı və əmin-amanlığı naminə işləməlidir, lakin xalq da arxayın olmalıdır ki, hökumət onun rifahı və əmin-amanlığı naminə səmərəli işləyir”. Məhz bu inam iqtidara imkan verir ki, ölkədə sabitlik yaratsın və öz siyasətini stabil həyata keçirə bilsin. (Wilcox, D. L., & Cameron, G. T. 2012)

Texnologiyanın inkişafının ictimaiyyətlə əlaqələrə təsiri

⁶⁷ Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin doktorantı

Qloballaşma, rəqəmsal transformasiya və informasiya axınları dövlət idarəetməsində, ictimaiyyətlə əlaqələrin tənzimlənməsində yeni çağırışları ortaya çıxarır. Bütün sahələr kimi PR fəaliyyəti də müasir tendensiyalarla ayaqlaşmalı, yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşmalıdır. Əvvəllər PR işi əsasən ənənəvi mətbuat vasitəsilə həyata keçirilirdisə, XXI əsrdə internetin və sosial medianın inkişafı bu sahədə yeni istiqamətləri formalaşdırdı.

PR fəaliyyətində inqilabi dəyişiklik “web” məfhumunun meydana çıxması ilə bağlıdır. (White, C., Niranjan R., 1999) WEB (ing. World Wide Web)- “Ümumdünya şəbəkəsi” internet vasitəsilə məlumat mübadiləsini təmin edən informasiya sistemidir. PR fəaliyyətinin əsasını informasiya yaymaq və əldə etmək təşkil etdiyindən, “web” daha böyük auditoriyaya xitab etmək, ictimaiyyətlə əlaqələrin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün unikal vasitəyə çevrilib. Hazırda demək olar ki, hər bir dövlət qurumunun rəsmi veb-saytı (ing. website) mövcuddur. İctimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssislər təmsil etdikləri təşkilat haqqında informasiyaları, onun cari fəaliyyətini, tədbir, elan, xəbər və digər məlumatları veb-sayta yerləşdirməklə məlumat yayırlar. Rəsmi veb-sayt dövlət qurumu ilə vətəndaş arasında bilavasitə əlaqəni təmin edən, digər tərəflərin iştirakı olmadan informasiyanı birinci mənbədən yayan vasitədir. (Okay, A. 2001). Çap mətbuatı dövründə dövlət qurumlarının hesabatları, press-relizləri jurnalistlər tərəfindən redaktə edilir, bəzi hallarda qısaldılır və ya təhrif olunurdu, məlumatın əhaliyə çatdırılması isə qəzetlərin nəşr olunduğu tarixdə baş verirdi. İnternet dövründə isə qurumlar günün istənilən saatında rəsmi veb-saytları vasitəsilə lazımı məlumatı hədəf kütləyə ötürə bilər.

İnternet əsrinin əsas rabitə vasitələrindən biri də elektron poçt (ing. electronic mail- e_mail), yəni imeyldir. Vətəndaşlar hər bir dövlət qurumunun və onun ayrı-ayrı bölmələrinin imeyl ünvanlarına rəy, təklif, şikayət və digər məsələlərlə bağlı müraciət edə bilərlər. PR fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri ictimaiyyətin münasibətini öyrənmək olduğundan, ənənəvi məktublarla yanaşı, elektron poçt vasitəsilə əldə edilən informasiyalar bu sahədə effektivliyi artırır.

Sosial media

Sosial media virtual icmalar və şəbəkələr vasitəsilə məlumatların, ideyaların, maraqların və digər ifadə formalarının yaradılmasını və paylaşılmasını asanlaşdıran interaktiv texnologiyalardır. (Obar, Jonathan A.; Wildman, Steve. 2015). Başqa sözlə, sosial media “Web 2.0” texnologiyasına əsaslanan, sözlərin, görüntülərin (hərəkətsiz və hərəkətli), səslərin istehsalına və yayılmasına imkan verən texnologiya ilə qarşılıqlı sosial əlaqəni yaradan internet və mobil əsaslı vasitədir. (Dabner, 2012: 69).

Sosial media sahəsində tədqiqatları ilə tanınan mütəxəssis Mişel Fruxterin "5 C" modeli bu sahədə əsas istiqamətləri izah edir: ünsiyyət (conversation), icma (community), şərh etmək (commenting), əməkdaşlıq (collaboration), töhfə vermək (contribution). (Askeroğlu, 2010)

1. **Ünsiyyət (Conversation):** Sosial media insanların onlayn mühitdə ikitərəfli və ya çoxtərəfli ünsiyyətinə imkan yaradır.
2. **İcma (Community):** İnsanlar sosial şəbəkələr vasitəsilə müəyyən qruplarda cəmləşirlər.
3. **Şərh etmək (Commenting):** İstifadəçilər bir-birləri haqqında və ya tanımadıqları şəxslər və qruplar haqqında fikirlərini və ya tənqidlərini ifadə edə bilərlər.
4. **Əməkdaşlıq (Collaboration):** Sosial şəbəkələr istifadəçilərin sosial və ya ticari əlaqələr qurmasına şərait yaradır.
5. **Töhfə vermək (Contribution):** İstifadəçilər sosial şəbəkələrdə şəxsi məlumatlar, fotoşəkillər və s. paylaşaraq platformaya töhfə verirlər.

Sosial şəbəkələrin inkişaf xronologiyası aşağıdakı kimi sıralanır:

İnternet dövrünün ilk sosial platformaları

1997 – Six Degrees: İlk rəsmi sosial şəbəkə saytı hesab olunur. İstifadəçilərə profil yaratmaq və dost siyahısı formalaşdırmaq imkanı verirdi.

1999 – LiveJournal: Bloq yazıları paylaşmaq və istifadəçilər arasında qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. (Danah M., & Ellison, Nicole B. 2007)

Sosial media inqilabı (2000-2010-cu illər)

- **2002 – Friendster:** Sosial şəbəkələrdə dostluq qurmağa yönəlmiş ilk populyar platformalardan biri idi.
- **2003 – LinkedIn:** İş dünyasına fokuslanmış ilk sosial şəbəkə saytı yaradıldı.
- **2003 – MySpace:** Gənclər arasında çox məşhur olan ilk sosial platformalardan biri idi və musiqi sənayesi üçün böyük əhəmiyyət daşıyırdı.
- **2004 – Facebook:** Mark Zukerberq tərəfindən Harvard Universitetində yaradıldı və sürətlə global fenomənə çevrildi.
- **2005 – YouTube:** Video paylaşımı üçün nəzərdə tutulmuş ilk genişmiqyaslı platforma.
- **2006 – Twitter:** Mikrobloq formatında fəaliyyət göstərən sosial şəbəkə təqdim edildi.
- **2007 – Tumblr:** Qısa bloq yazıları və şəkillər paylaşmağa imkan verən platforma yarandı.

Mobil sosial media və platformaların dominantlığı (2010-2020-ci illər)

- **2010 – Instagram:** Foto və qısa videoların paylaşılması üçün yaradıldı.
- **2011 – Snapchat:** Öz-özünə silinən mesajlar funksiyası ilə fərqlənən platforma istifadəyə verildi.
- **2016 – TikTok:** Qısa, yaradıcı videolar paylaşmağa imkan verən sosial media nəhəngi meydana çıxdı.

Dövlət qurumlarında ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulmasında sosial medianın rolu

Sosial media əhatə dairəsini genişləndirdikcə ictimaiyyətlə əlaqələr sektoruna da təsir etməyə başlayıb. Almaniyanın Leypsiq universiteti tərəfindən Avropa ölkələrinin PR mütəxəssisləri arasında aparılan sorğu əsasında hər il hazırlanan “Avropa kommunikasiya monitorinqi” hesabatında bildirilir ki, sosial medianın ictimaiyyətlə əlaqələr sektorunda rolu ilbəil artır. Hesabat nəticələrinə əsasən, 2007-ci ildə PR mütəxəssislərinin təxminən 10%-i sosial medianı öz fəaliyyətlərində vacib hesab edirdilərsə, 2020-ci ildə bu göstərici 90%-ə yaxınlaşıb. 2020-ci ilin məlumatlarına görə, Avropada fəaliyyət göstərən kommunikasiya mütəxəssislərinin 87.6%-i sosial medianı hədəf kütlə ilə qurulan əlaqələrdə ən vacib kanal kimi qiymətləndiriblər. (Zerfass A., Moreno, A., Tench, R.2023). Tədqiqatda qeyd olunur ki, sosial şəbəkələr vasitəsilə ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması ilkin dövrdə daha çox özəl sektora aid edilirdisə, kütləvilik və təsir gücünün artması bu platformaları dövlət xadimləri üçün də cəlbedici edib. Siyasi liderlərin, dövlət başçıların öz auditoriyasına çatdırmaq istədikləri mesajları sosial şəbəkədə yaymağı effektivliyi ilə diqqəti cəlb etməyə başlayıb.

ABŞ-nin 44-cü prezidenti Barak Obama 2008-ci ildə seçki kampaniyası zamanı sosial media platformalarını, o cümlədən “Facebook”u seçicilərlə əlaqə qurmaq və dəstək toplamaq üçün fəal istifadə edirdi. Kampaniyanın zirvə nöqtəsində onun “Facebook” hesabındakı “dost siyahısı”na təxminən 3 milyon insan toplaşmışdı. Bu dövrdə Obamanın təbliğat kampaniyasının büdcəsindən 643.000 ABŞ dolları “Facebook” hesabının tanıtılması üçün xərclənmişdi.

Əvvəllər dövlət xadimləri ilə ünsiyyət əlçatmaz görünürdüsə, hazırda sosial şəbəkələr vasitəsilə bir çox rəsmi şəxsə ismarış göndərmək, irad və təklif bildirmək mümkündür. İctimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssislər bu münasibətlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. İnsanlar vaxtının çoxunu sosial mediada keçirdiyindən, bu platformalar həm də onların üzərində nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi baxımından əhəmiyyətlidir.

Yeni kommunikasiya texnologiyaları artıq “informasiyanın demokratikləşməsi”ni təmin edir. (Wilcox 2006: 84). Bu faktor PR mütəxəssisləri üçün böyük məsuliyyət yaradır. Çünki yayılan informasiyanın sosial mediada hansı formada əks-səda doğuracağı naməlumdur. Bəzi dövlət qurumları yarana biləcək mənfi rəyin qarşısını almaq üçün sosial platformalarda aktivlik nümayiş etdirməkdən çəkinir. Peşəkar PR komandasına malik qurumlar isə bu şəbəkələrin imkanlarından öz fəaliyyətlərinin xeyrinə istifadə edə bilirlər.

Sosial media dövlət-vətəndaş münasibətlərində yeni mərhələ açır. PR mütəxəssisləri birmənalı olaraq qəbul etməlidirlər ki, sosial mediada informasiya axınına tam nəzarət etmək mümkünsüzdür. Bu məqamı nəzərə alaraq, məsələyə skeptik yanaşmaq isə rəqabətdə uduzmaq deməkdir. PR mütəxəssisi üçün sosial şəbəkənin ən böyük üstünlüklərindən biri insanların davranışlarını təhlil edə bilmək, aparılan islahatlara, görülən işlərə onların münasibətini öyrənməkdir. PR-in əlaqələndirici funksiyasını reallaşdırmaq üçün sosial şəbəkədə tərəflərin qarşılıqlı kommunikasiyasını təmin etmək naminə yeni bacarıqlar qazanmaq, texnologiyanın imkanlarından faydalanmaq lazımdır. (Searson, E. M., Johnson, M. A. 2010)

İnternet resursları vasitəsilə ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulmasının üstünlüklərini aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

Birbaşa əlaqənin qurulması: Veb-saytlar və sosial şəbəkələr vasitəsilə ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulmasının əsas üstünlüyü hədəf kütlə ilə bilavasitə təşkil edilən kommunikasiyadır. PR komandası yaydığını informasiyanın təsirini dərhal ölçə bilir, reaksiyaları təhlil edərək fəaliyyətini ona uyğun tənzimləyir.

Əhatə dairəsinin qiymətləndirilməsi: PR komandası istifadə etdiyi internet resurslarını monitorinq edərək saat, gün, ay və ya il ərzində nə qədər insanın bu mənbələrə daxil olduğunu, məlumatların hansı kateqoriyadan olan istifadəçilərə çatdığını hesablaya bilər.

Xərclərə və vaxta qənaət: Məlumatların internet resursları vasitəsilə yayılması çap və digər vasitələrə sərf olunan vəsaitə qənaət etməyə imkan verir. Hər hansısa təbliğatla bağlı keçirilən kütləvi tədbirləri isə hazırda onlayn kampaniyalar əvəzləyir. Günün 24 saati istənilən məsələ ilə bağlı real vaxt rejimində ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması, həm vaxt, həm xərclərə qənaət imkanları müasir PR fəaliyyətinin əsas üstünlüklərindəndir.

Böhran vəziyyətlərinə dərhal müdaxilə: Fors-major hallarda ictimaiyyətin dərhal məlumatlandırılması üçün hazırda ən operativ vasitə internet resursları, xüsusilə sosial şəbəkələrdir. Böhran vəziyyətlərində dövlət qurumunu təmsil edən şəxslər canlı yayımlar, onlayn brifinqlər vasitəsilə ictimaiyyətə informasiya verməklə problemləri qabaqlaya bilərlər. *Maarifləndirmə:* Dövlət qurumlarında ictimaiyyətlə əlaqələr işinin təşkilində mühüm istiqamətlərdən biri maarifləndirmədir. Əhaliyə yeni qəbul olunan qərar və qanunların, islahatların mahiyyəti izah olunmalı, yeniliklər barədə hər bir vətəndaşın məlumatlandırılması təmin edilməlidir. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinə internet resursları PR komandasının işini xeyli asanlaşdırır.

NƏTİCƏ: Dövlət idarəetməsində ictimaiyyətlə əlaqələr şəffaflığın, hesabatlılığın və səmərəli ünsiyyətin təmin edilməsi üçün əsas vasitələrdən biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, dövlət qurumlarının vətəndaşlarla açıq və qarşılıqlı əlaqə qurması cəmiyyətin dövlətə olan etibarını artırır (Grunig & Hunt, 1984). İctimaiyyətlə əlaqələrin effektiv qurulması ilə qanunvericilik təşəbbüsləri dəstəklənir və cəmiyyətdə sosial həmrəylik güclənir (Lloyd George, 1918). Bu gün ictimaiyyətlə əlaqələr sahəsi sürətlə inkişaf edir və müasir texnologiyalar bu sahəyə yeni imkanlar qazandırır. Rəqəmsal kommunikasiyanın inkişafı dövlət orqanlarının vətəndaşlarla daha interaktiv və şəffaf şəkildə əlaqə qurmasını mümkün edir (Smith, 2020).

Yekun olaraq, ictimaiyyətlə əlaqələr dövlət qurumlarının sosial məsuliyyətini artıran, cəmiyyətlə daha sıx əlaqə qurmasına şərait yaradan strateji bir sahədir. Bu sahəyə diqqətin artırılması həm dövlət orqanlarının fəaliyyətinin daha şəffaf və səmərəli olmasına, həm də vətəndaşların dövlətə olan inamının güclənməsinə xidmət edir. İstinad olunan beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, ictimaiyyətlə əlaqələr yalnız dövlətin effektiv idarə olunması üçün deyil, həm də demokratik institutların gücləndirilməsi üçün vacibdir (Cutlip, Center & Broom, 2000). PR işinin

təşkilində müasir texnologiyaların, rəqəmsal transformasiyaların, sosial şəbəkələrin imkanlarından istifadə isə dövlət-vətəndaş münasibətlərində yeni mərhələ hesab olunur. Bu sahədə bilik və bacarıqların artırılması ilə daha peşəkar səviyyədə ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması bütün tərəflər üçün effektiv nəticələrə gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, M. (2015). Dövlət idarəetməsində PR və onun rolu. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
2. Həsənov, A. (2018). İctimaiyyətlə əlaqələrin dövlət qurumlarında tətbiqi. Azərbaycan Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Bakı.
3. Hüseynova, F. (2020). Dövlət qulluğunda ictimaiyyətlə əlaqələr və onun strategiyaları. Azərbaycan İctimaiyyətlə Əlaqələr Jurnalı, 12(3), 45-58.
4. Əkbərov, S. (2019). Azərbaycan dövlət qurumlarında PR və kommunikasiya. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət İmtahan Mərkəzi (2021). Dövlət qulluğunda PR-in əhəmiyyəti və vəzifələri. Bakı: DİM.
6. Grunig, J. E., & Hunt, T. (1984). Managing Public Relations.
7. L'Etang, J. (2008). Public Relations: Concepts, Practice and Critique.
8. Smith, R. D. (2013). Strategic Planning for Public Relations.
9. Fawkes, J., & Gregory, A. (2000). Public Relations and Communication Management.
10. Wilcox, D. L., & Cameron, G. T. (2012). Public Relations: Strategies and Tactics.
11. White, C., Niranjan R. (1999). The World Wide Web as a public relations medium.
12. Okay, A. (2001). Public relations on the Web.
13. Amira, A. (2023). The Origins of Public Relations.
14. Zerfass A., Moreno, A., Tench, R. (2023) European communication monitor.
15. Kietzmann, Jan H.; Hermkens, Kristopher. (2011) Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media.
16. Obar, Jonathan A.; Wildman, Steve. (2015) Social media definition and the governance challenge: An introduction to the special issue.
17. Dabner, N. (2012). "Breaking Ground" in the Use of Social Media
18. Askeroglu, O. (2010). Pazarlama Odaklı Halkla İlişkiler Uygulamalarında Sosyal Medyanın Rolü.
19. Boyd, Danah M., & Ellison, Nicole B. (2007). *Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship*. Journal of Computer-Mediated on.
20. Kaplan, Andreas M., & Haenlein, Michael. (2010). *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media*. Business Horizons.
21. Wilcox, D. L. (2006) The Landscape of Today's Public Relations
22. Searson, E. M., Johnson, M. A. (2010) Transparency Laws and Interactive Public Relations.

Acar sözlər: *Dövlət idarəciliyi, ictimaiyyətlə əlaqələr, internet, sosial media, kommunikasiya*

Ключевые слова: Государственное управление, связи с общественностью, интернет, социальные медиа,

Keywords: *Public administration, public relations, internet, social media, communication*

XÜLASƏ

İctimaiyyətlə əlaqələrin qurulması dövlət idarəetməsinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu sahə hökumət orqanlarının ictimaiyyətlə münasibətini formalaşdırmaqla demokratik cəmiyyətin əsas prinsiplərini dəstəkləyir. İctimaiyyətlə əlaqələr (Public relations- PR) vasitəsilə dövlət qurumları vətəndaşların güvənini qazanır, öz işində şəffaflığı artırır və aparılan siyasətin daha yaxşı anlaşılmasına nail olur. Effektiv kommunikasiya strategiyaları vasitəsilə dövlət qulluğunda çalışanlar ictimaiyyətin ehtiyaclarını və tələblərini daha yaxşı öyrənə və qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirə bilirlər. Bu yanaşma həm də rəsmi qərarların effektivliyini və legitimliyini artırır. Nəticə etibarilə, ictimaiyyətlə əlaqələrin inkişafı dövlət qulluğunun daha səmərəli və hesabatlı fəaliyyətini təmin edir. Texnologiya əsrində yeni kommunikasiya kanallarının yaranması, rəqəmsal medianın inkişafı ictimaiyyətlə əlaqələr sektoruna da təsir edir. Sosial media fenomeni artıq PR işinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilib. Məqalədə dövlət idarəetməsində ictimaiyyətlə əlaqələr işinin təşkili və bu istiqamətdə sosial medianın rolundan bəhs edilir.

РЕЗЮМЕ

Установление связей с общественностью является важной частью государственного управления. Эта сфера поддерживает основные принципы демократического общества, формируя отношения государственных органов с публичной аудиторией. С помощью связей с общественностью (Public Relations - PR) государственные учреждения завоевывают доверие граждан, увеличивают прозрачность своей работы и способствуют лучшему пониманию проводимой политики. Эффективные коммуникационные стратегии позволяют государственным служащим лучше изучать потребности и требования общественности и развивать взаимодействие. Такой подход также повышает эффективность и легитимность официальных решений. В результате развитие связей с общественностью обеспечивает более эффективное и отчетное функционирование государственного управления. В эпоху технологий новые коммуникационные каналы и развитие цифровых медиа также влияют на сектор связей с общественностью. Феномен социальных медиа уже стал неотъемлемой частью PR-работы. В статье рассматривается организация работы связей с общественностью в государственном управлении и роль социальных медиа в этой области.

ABSTRACT

Public relations (PR) is an important part of public administration. This area supports the basic principles of a democratic society by shaping the way public bodies relate to the public. Through public relations (PR), public institutions increase transparency, build citizens' trust and help to better understand policies. Through effective communication strategies, public officials can better understand the needs and demands of the public and develop mutual communication. This approach also increases the effectiveness and legitimacy of official decisions. Ultimately, the development of public relations makes the public service more effective and accountable. The emergence of new communication channels in the era of technology and the development of digital media have also influenced the public relations sector. The phenomenon of social media has become an integral component of PR practices. This article discusses the organization of public relations activities in government administration and examines the role of social media in this context.

RƏYÇİ: dos. L.Əkbərova

СОБЛЮДЕНИЕ НОРМ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Обучая учащихся культуре речи не на родном языке, перед преподавателем встают задачи не только научить правильно в соответствии с нормой выразить свои мысли и чувства, но и правильно воспринять речь, не затрудняясь пониманием нормы и её общепринятых ситуативных вариантов. Основной тезис подобных занятий: так можно, так возможно, так лучше в данной ситуации.

В работе над культурной речи прежде всего необходимо умение четко раскрыть понятие нормы. Языковая литературная норма – это, как известно, принятые в общезыковой практике правила произношения, ударения, словообразования, словоупотребления и построения предложений, правила написания. Языковая норма складывается исторически, она определяется особенностями развития национального языка, с одной стороны, а с другой – степенью развития общества и его культуры. Норма стабильна до определенного периода и в то же время динамична, изменчива. Изменяется норма под влиянием внутренних факторов – развития самого языка и внешних – меняющихся требований в развивающемся обществе. Норма имеет варианты, закреплённые за разными стилями речи, варианты, дифференцирующие семантические оттенки значения, эмоциональную окрашенность слова или грамматической категории. Требования коммуникации обуславливают единство языковой нормы и определённую совокупность её вариантов.

Для русского языка как исторического достояния всех народов России и как одного из мировых языков, важна организующая функция единой нормы. Это обеспечивает единство русского литературного языка, его общепонятность.

Колеблется и изменяется норма в результате взаимодействия разных стилей, взаимодействия литературного языка и просторечия, литературного языка и диалектов, взаимодействия нового и старого, устаревающего. Эти колебания создают варианты нормы. Массовая распространённость вариантов, их регулярное употребление, их взаимодействие с аналогичными образцами литературного языка постепенно подготавливают к вариантам нормы – признание и право на нормативность.

Норма будучи языковой требует к себе активного индивидуального отношения. Искажение нормы, замена литературной нормы диалектной или просторечной связаны с культурой речи каждого говорящего или пишущего с общепонятностью нашей речи. Выбор же нормы или общепризнанного его варианта определяется целесообразностью данного языкового выражения. Когда мы говорим, что человек владеет языком, то подразумеваем не только знание и владение нормой, но и умение выбрать нужный вариант.

По своему характеру все правила нормы делятся на обязательные и не очень обязательные.

Обучение и воспитание культуры речи – это усвоение строгой нормы и запретительные рекомендации; не следует так говорить. Преподаватель даёт ряд рекомендаций, ограждающих учащихся от нарушений действующей нормы. Так нельзя, так можно – основной тезис подобных занятий.

Соблюдение нормы должно обеспечить понимание того, что скажет учащийся, или что он напишет.

Работа над культурой неродной речи имеет свои особенности. Это работа над ошибками в результате интерференции, различного рода смещений – несовпадений различных языковых единиц, теоретических знаний языка и отсутствие практических занятий и умений.

В работе над культурой неродной речи следует выделить два этапа. Первый этап – повторение нормативного курса. Второй этап – это изучение ситуативно – стилевой зависимости языкового выражения: выбор того или иного слова, сочетания грамматической категории в разных ситуациях и разных стилях речи, правильное оформление собственной речи. Это также правильное восприятие речи собеседника (устная форма) и правильное восприятие текста (письменная форма речи). Этот этап работы предполагает два типа активных речевых упражнений (в двух формах – устной и письменной).

Следует отметить, что иностранные студенты, изучающие русский язык не в русской среде, учатся письменному адаптированному тексту. Поэтому нужно стремиться к тому, чтобы выбирать вариант, соответствующий общим правилам чтения, для сокращения числа исключений, которые нужно специально запоминать.

Письменная речь даёт возможность не только контролировать сознательно свою речь, но она даёт возможность уточнять и обрабатывать мыслительную способность. К сожалению иностранные учащиеся не всегда понимают специфику и особенности письменной формы речи, что приводит к речевым ошибкам. Рассмотрим типологию таких ошибок. Ошибки, отражающие порядок слов, присущий разговорной речи, можно разделить на три группы:

- а) ошибочное расположение слов и словосочетаний;
- б) ошибочное расположение частиц, союзов, союзных слов;
- в) ошибочное расположение слов в предложении как части текста.

⁶⁸ BDU Rus dili kafedrası.. Dosent

Задача преподавателя заключается в том, чтобы последовательно, на уроках русского языка обращать внимание учащихся на то, как строится предложение, в чём суть взаимосвязи предложений.

Нередко в сочетаниях учащихся на свободную тему мы встречаем бесконечное он, она. Эти местоимения можно понять неправильно (он-непонятно кто). На эти другие факты неумелого использования местоимений обязательно надо обращать внимание учащихся.

В письменных работах учащихся особенно на начальном этапе обучения часто встречаются предложения незавершённые. Следуя принципу «пишу как говорю», учащиеся повторяют свои устные фразы на письме. В результате этого возникает незавершённость, неполнота предложений. Например: наш город очень молодой, а потому очень много молодежи.

Устная речь, вне зависимости от её подготовленности, производится говорящим в условиях, когда говорящий не имеет возможности мысленно оценить удачность каждого слова, каждой фразы до их произнесения и не может исправить ошибку. Преподаватель должен объяснить учащимся, что говорящий не должен пользоваться теми языковыми средствами, которые его затрудняют при производстве речи (трудно произносимые слова, длинные предложения, составные числительные и т.п.). Но в то же время преподаватель должен не только учить учащихся избегать в устной речи всего трудного, сколько тренировать их на произношение подобных слов и словосочетаний, добиваясь правильного употребления. В устной речи не следует использовать причастные и деепричастные обороты. Тренировка учащихся должна сводиться в данном случае не к употреблению этих оборотов, а к замене их в устной речи сложными предложениями.

Большое значение в работе над культурой неродной речи имеют упражнения, предупреждающие ошибочное словоупотребление. Очень важно разграничить возможные ошибки по разным причинам: ошибки из-за созвучия в словах, ошибки из-за неверных аналогий в морфологической структуре (курильщик -чемоданщик); ошибки стилистические (сотворил, создал, смастерил).

Обилие новой лексики и естественное стремление связать её с уже знакомой лексикой приводит к ошибкам, вызванным сходным звучанием. Например, учащийся говорит: они очень хорошо встретили его и поздравились с ним. Раньше он не знал глагола поздравиться, глагол же поздравить был ему хорошо знаком, отсюда смешение двух слов.

Своевременно указывая учащимся на разграничительные факторы, преподаватель сумеет предупредить значительное количество ошибок в речи учащихся.

Второй этап – это изучение ситуативно-стилевой зависимости языкового выражения. Этот этап предполагает два типа активных речевых упражнений (в двух формах – устной и письменной).

Необходимо выделить следующие пути в создании ситуаций: истинная или игровая ситуация при помощи изобразительных средств (рисунок на доске, картина, иллюстрация в книге и т. п.).

С помощью использования грамматических конструкций в ситуациях новый материал не только лучше осознается, но и быстрее закрепляется. Например закрепление употребления форм родительского падежа имён существительных при отрицании в конструкции: у меня (у него, у неё, у нас) нет друга (подруги, сестры), времени, журнала. В жизни наших учащихся возникают ситуации, когда необходимо воспользоваться этими грамматическими формами, например, отказать в ответ на просьбу.

- Дайте, пожалуйста, словарь
- А у меня нет словаря
- Почему вы не были на концерте?
- У меня не было времени,

Ситуативно обусловленные реплики определенного грамматического состава могут проговариваться с разными видами реконструкции (в форме прошедшего времени, в форме множественного числа и пр).

Отрабатывая формы прошедшего времени глаголов можно предложить трансформировать фразу, начав её словом вчера вместо сегодня.

Эффективно выполняются ситуативные упражнения, когда в аудитории имитируется реальная ситуация общения. Например, можно разыграть следующие микросценки: Вы звоните другу, вам отвечают, что его нет дома. Узнайте, когда он будет, и когда вам лучше позвонить ещё раз; Вам нужно встретиться с подругой и вы договариваетесь, когда и где вы будете её ждать.

Успехом в работе по развитию устной речи является применение наглядности (рисунков, картин).

Например, на рисунке изображён кинотеатр. На доске записываются слова: кино, афиша, зал, кинотеатр, фойе, артист, билет, касса и др. Студенты задают друг другу вопросы т.е. составляют диалоги.

Используя различные виды диалогических упражнений преподаватель должен добиться умения на основе предложенной ситуации принять участие в диалоге на учебно – бытовую тематику с включением страноведческого аспекта.

Обучение только устной речи, без одновременной работы над письмом, невозможно. Письменное выполнение некоторых упражнений выступает как методический приём, подкрепляющий навыки устной речи.

Нами рекомендуется проводить упражнения на различие слов, обозначающих их сходные понятия: совсем-вообще, пользоваться-использовать, в самом деле-на самом деле, перерыв-перемена-интервал, собственный-личный и т.п.

Определенную трудность для учащихся представляют слова паронимы

(аптека - оптика, здание - задание, ректор - лектор, вместе - вместо, уметь - иметь, ответить - отметить, кафе - кофе, страна - сторона).

Сами по себе эти слова вызывают трудности у учащихся с точки зрения их значения. Поэтому на занятиях должен быть представлен материал, обеспечивающий объяснение и усвоение их учащимися.

С нашей точки зрения можно предложить следующие упражнения:

1. Истолковать пары паронимов и привести примеры их употребления
2. Правильно расставить слова в предложениях, выбрав нужную грамматическую форму.
3. Выбрать нужное слово из паронимической пары.
4. Подобрать антонимы к паронимическим словам.
5. Заменить выделенные слова паронимами

На наш взгляд предмет культура речи предполагает изучение формул речевого этикета. Учащиеся должны знать и правильно употреблять основные формулы речевого этикета: беседа с друзьями, поздравления, умение выразить согласие, не согласие, уметь аргументировать свою точку зрения во время диалога, уметь принять участие в беседе на тему своей специальности и т.п.

Можно предложить такие темы как, например, “разговор о делах”, “разговор о работе”, “Время”, “Транспорт”, “Кино”, “Театр” и другие. Каждая тема знакомит учащихся со всем тем речевым клише, которые связаны с данной тематикой. Например, к теме “Время” можно предложить следующие речевые клише; “Который час”, “Надолго вы едете в Москву”, “Я уезжаю на неделю”, “Буду минут через десять”, “Мы занимаемся с пяти до семи”. На уроке по этой теме можно повторить и грамматический материал – употребление числительных и существительных для обозначения времени.

Мы остановились лишь на некоторых типах предложениях, вовсе не претендуя на исчерпывающее их перечисление.

Итак, культура неродной разговорной речи – это соблюдение разговорных норм литературного языка. В фонетике – это соблюдение произносительных норм. В морфологии – это непростительность ошибок в склонении. В синтаксисе – случаи неправильного согласования.

Литература.

1. Успенский Л.В. Культура речи М. 1976
2. Ладыженская Г.А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся. М. 1975
3. Сиротина О.Б. Русская разговорная речь М. 1993.

Açar sözlər: rus dili, yeni metodlar, ədəbi dil

Ключевые слова: русский язык, новые методы, литературный язык

Key words: Russian language, new methods, literary language

XÜLASƏ

Məqalədə rus dilinin tədrisi prosesində ədəbin dilin normalarına riayət olunmasından danışılır. Qeyd olunur ki, dilin öyrədilməsinin ilk anlarından istər danışiq dili olsun, istərsə yazı və oxu dili rus ədəbi dilinin normalarına arxalanıb, yeni metodlardan istifadə etməklə təlim prosesini qurmaq lazımdır.

Məqalədə bununla bağlı dəyərli tövsiyələr verilir

RƏYÇİ: dos. Eldar Kərimov

Мурадова Лала⁶⁹
**КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ
В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ**

Сегодня конкурентоспособность вуза определяется не только уровнем преподавания фундаментальных дисциплин, но и качеством преподавания иностранных языков. Поэтому преподаватель должен уметь ориентироваться в информационном поле, самостоятельно совершенствоваться и развиваться, поскольку появилась объективная потребность в компетентных кадрах, способных творчески организовывать образовательный процесс в современных условиях.

Из-за непродолжительности курса русского языка в неязыковых вузах и его объема требуется постоянный поиск повышения эффективности обучения студентов. В соответствии с государственным образовательным стандартом русский язык в высших учебных заведениях неязыкового профиля преподается с целью формирования иноязычной коммуникативной компетенции, но достигаемый уровень владения иностранным языком большинства студентов недостаточен для профессиональной деятельности.

На наш взгляд, развитие иноязычной коммуникативной компетенции будущих специалистов в процессе изучения русского языка предполагает: развитие у студентов навыков и умений профессионально-ориентированного общения; изучение обычаев и традиций страны, ее культуры, специфики политического развития и использование полученных знаний в своем профессиональном развитии; постоянное совершенствование умений работы с русскоязычными источниками и общения с русскими специалистами в рамках межгосударственных профессиональных связей.

Как показывает практика, обучение русской речи студентов неязыковых вузов более эффективно и продуктивно, когда в процессе обучения русскому языку создается положительный эмоциональный настрой. Вследствие этого у студентов возникает полное удовлетворение от своей деятельности, в том числе условно-речевой по овладению русскоязычной коммуникативной компетенцией.

Здесь необходимо отметить, что формирование деловой и профессионально-коммуникативной компетенции у студентов играет важную роль при обучении иностранным языкам [3].

Мы полагаем, что деловая игра, моделирующая различные стороны профессиональной деятельности в учебном процессе, обеспечивает условия комплексного использования профессиональных знаний студентов и совершенствования их русской речи.

Известно, что игровая деятельность предполагает использование обобщенной модели обучения профессионально-ориентированной устной речи и включает поэтапное речевое взаимодействие 1) студент – студент, 2) студент – преподаватель, 3) студент – учебный материал, 4) студент – студент (на более высоком уровне). Все этапы включают отработку элементов языкового материала в речевых упражнениях. На начальном этапе обучения преобладают упражнения первого типа, а также речевые упражнения, обучающие подготовленной речи студентов. Самыми эффективными из них являются ситуативно-обусловленные диалоги и дискуссии.

Конечно, ролевые ситуации способствуют формированию более прочных умений и навыков устной речи. Но успешность подготовленного ролевого общения требует хорошей языковой подготовки и знаний предмета профессиональной деятельности студентов. Мы полагаем, что участие самих студентов в разработке сценариев является необходимым условием их эффективности. Он проводился поэтапно в течение семестра и был направлен на совершенствование умений и навыков профессионального общения; поиск и сопоставление информации потребовали внеаудиторной работы студентов: чтение газетных публикаций, изучение докладов, работу в библиотеке и в сети Интернет.

Тренировка языковых умений и навыков проводилась на материале по специальности. Студенты прочитали достаточное количество текстов, подготовили небольшие доклады на темы «Баку накануне Евровидения», «Азербайджан – страна огней» и т.д. Обсуждение и обмен информацией стимулировали познавательную и творческую деятельность студентов.

⁶⁹ BDU. Rus dili kafedrasının baş müəllimi

Здесь необходимо отметить, что при составлении программ по иностранным языкам нужно учитывать профессиональные потребности будущих специалистов и сферы их использования, а также проблему обучения студентов письменному профессионально-деловому общению с учетом профессиональной деятельности. Больше внимания нужно уделять и овладению навыками написания и представления докладов по специальным тематикам, что должно способствовать самостоятельному поиску языкового материала и проведению научной работы, опираясь на ранее приобретенные навыки.

Также необходимо учитывать модернизацию образовательного процесса, внедрение новых информационных технологий при формировании профессиональных навыков и умений.

Получение качественного языкового образования значительно расширяет возможности трудоустройства выпускников неязыковых вузов и повышает их конкурентоспособность по сравнению с другими специалистами, не владеющими русским языком.

Поэтому важными для нас являются проблемы обучения русскому языку, что обусловлено расширением профессиональной двуязычной коммуникации, основу которой составляет коммуникативная компетенция специалиста.

Список литературы

1. Методика ускоренного обучения русскому языку. М.1998 г.
2. Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. Баку 1982 г.
3. Т.Джафарли. Обучения коммуникативной активности. В журн.Язык и литература. 3 № 1999 г.
4. *Смирнов, С. А.* Игровое общение как форма развития деятельности / *С. А. Смирнов* // Игра в педагогическом процессе. – Новосибирск, 1989.

Ключевые слова: Коммуникация, компетенция, русский язык.

Acar sözlər: kommunikasiya, kompetensiya, rus dili

XÜLASƏ

Məqalədə dili dərslərində kommunikativ metodlardan istifadə və onun rus dilində nitqin aktivləşməsindən danışılır. Eyni zamanda qeyd olunur ki, müasir tələblərə uyğun tələbələrin hazırlığı rus dilinin tədrisinin keyfiyyətindən asılıdır.

Rəyçilər : dos. E. Kərimov, dos. H. Tağıyeva

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОЗНАТЕЛЬНО – ПРАКТИЧЕСКОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

В качестве ведущего метода обучения русскому языку, отвечающего практическим целям преподавания. Справедливо считается сознательно – практический метод, теоретические основы которого были разработаны Б.Е.Беляевым.

Как видно из названия, хорошо передающего его суть, этот метод является сознательным, так как в процессе обучения предполагается осознание учащимися изучаемых языковых факторов, а также практическим, так как решающим фактором обучения признается иноязычная практика. Основной целью занятий является овладение русским языком как средством овладения русским языком как средством общения. Эта цель следующим образом формулируется в «Программе по русскому языку»:

- а) Подготовить студентов к овладению специальностью на базе русского языка.
- б) Подготовить студентов к жизни и учебе в условиях русской языковой среды.
- в) Подготовить студентов к пониманию и восприятию русской культуры.

Степень развития речевых навыков и умений, достигаемая в процессе обучения зависит от ряда объективных условий:

- а) От этапа обучения;
- б) От контингента учащихся.

В настоящее время предпринимаются усилия для того чтобы дать перечень объективных показателей уровней обученности языку на разных этапах обучения.

Наряду с практическими задачами не менее важными целями обучения являются также общеобразовательные и воспитательные задачи. Образовательная цель обучения достигается в процессе сопоставления языковых явлений родного и изучаемого языков, что способствует лучшему осознанию способов выражения и содержание мыслей, а также извлечению полезной информации из читаемого иноязычного текста.

Воспитательная задача обучения состоит в формировании у студентов – иностранцев передового мировоззрения, достигаемого в процессе их знакомства с жизнью, культурой, литературой, обычаями страны.

Содержание обучения. Под содержанием обучения обычно понимается языковой и речевой материал, который подлежит усвоению в соответствии с целями обучения, а также тематика и содержание текстов, на материале которого осуществляется обучение.

Методика обучения русскому языку как иностранному достигла определенных успехов в определении содержательной стороны обучения языку. За последние годы был произведен отбор лексики, составлены словари – минимумы, отобран грамматический и текстовый материал.

Процесс обучения русскому языку может быть представлен в виде сложной педагогической деятельности, направленной на решение двух методических задач:

- а) Первая – обучение средством общения и овладения речевой деятельностью. Эта задача достигается в результате сообщения учащимся языковых знаний и приобретения ими в результате выполнения упражнений произносительных, лексических, грамматических, стилистических навыков.
- б) Вторая – в результате формирования речевых умений, обеспечивающих процесс речевого общения. В методической литературе подчеркивалось, что обе задачи одинаково важны, хотя в зависимости от конкретных задач и целей обучения их роль в учебном процессе не всегда является равнозначной.

Обучение речевой деятельности осуществляется в процессе по аудированию, говорению, чтению и письму, соотношение между которыми определяется этапом обучения. Так, на начальном этапе значительное внимание обращается на устную форму коммуникации, в то время как на продвинутом этапе заметно увеличивается объем синтаксического чтения и больше внимания уделяется формированию навыков и умений письменной речи.

Методические принципы сознательно – практического метода.

1. Принцип сознательности, согласно которому обучению языку организуется путем сознательного овладения учащимися навыками и умениями через усвоение практически необходимых знаний. В то же время сознательность овладения языком не означает изучение теории в ущерб его практическому усвоению.

2. Принцип практической (коммуникативной) направленности. Этот принцип сознательно – практического метода обучения связан с предыдущим и требует основное внимание на занятиях уделять формированию речевых навыков и умений. Таким образом, при практической (коммуникативной) направленности обучения изучается не язык вообще, а система занятий направлена на овладение речевой деятельности на русском языке, которая обеспечивает возможность пользоваться языком в различных видах практической и интеллектуальной деятельности.

⁷⁰ BDU. Rus dili kafedrasının baş müəllimi

3. Принцип учета родного языка учащихся. Этот принцип предполагает использование как положительного влияния родного языка учащихся, так и преодоление его отрицательного влияния – интерференции. С этой целью во многих языковых курсах, создаваемых с ориентацией на родной язык обучающихся, предусматривается выполнение упражнений на преодоление отрицательной интерференции.

4. Принцип стилистической дифференциации. В соответствии с этим принципом занятия ориентируются с учетом стилистических особенностей русского языка, отбираемых в соответствии с конкретной целью обучения. На начальном этапе много внимания уделяется разговорному стилю, официально – деловому, публицистическому, литературно – художественному и научному стилю речи. На продвинутом этапе внимание сосредоточивается на более детальном изучении стиля речи, характерного для специальности студентов.

5. Принцип функционально – ситуативного подхода. Этот принцип находит выражение в отборе языкового и речевого материала и предъявлении его в моделях, речевых единицах и речевых образцах соотнесенных с ситуациями общения. Такой подход и использование материала позволяет учащимся с первых занятий включаться в общение на русском языке.

6. Принцип взаимодействия аспектного и комплексного подхода к изучению языка. При таком подходе, характерном для преподавания русского языка в вузе, принято выделять отдельные аспекты языка (фонетический, лексический, грамматический, стилистический и лингвострановедческий), на материале которых осуществляется формирование и развитие отдельных видов речевой деятельности (слушание, говорение, чтение, письмо). Единство аспектного и комплексного подходов обеспечивает наиболее рациональное использование сознательно – практического метода в условиях вузовского обучения.

7. Принцип концентрического расположения материала. Этот принцип определяет порядок распределения материала по этапам обучения. По этому принципу сначала планируется введение основных значений грамматических категорий и типичных средств выражения грамматических значений, затем происходит более детальное знакомство с материалом. Следование этому принципу обеспечивает возможность уже на раннем этапе обучения использовать язык как средство общения.

8. Принцип наглядности. При следовании названному принципу овладение языком осуществляется в результате широкого и систематического применения аудиовизуальных и технических средств обучения, благодаря которым достигается образование правильных представлений и понятий об изучаемых явлениях языка и обеспечивает развитие соответствующих навыков и умений.

9. Принцип беспереводного обучения языку. Согласно этому принципу преподавание ведется на изучаемом языке. Родной язык учащихся (язык посредник) привлекается в ограниченном объеме и преимущественно на начальном этапе обучения. Сказанное не исключает использование перевода как формы работы в процессе обучения и организации занятий с учетом родного языка учащихся.

В заключении следует отметить, что все перечисленные принципы сознательно – практического метода находятся в тесной взаимной связи, проявляется одновременно в любом элементе процесса обучения, хотя в разной степени, при доминирующем значении одного или нескольких из них в зависимости от конкретной цели и этапа обучения.

Можно утверждать, что при практической направленности обучения особенно велика роль принципа наглядности, реализация которого в учебном процессе обеспечивает оптимальный путь в процессе приобретения знаний и формирования речевых навыков и умений, а также функционирования системы обучения русскому языку как иностранному в целом.

Литература:

1. Леонтьев А.А. «Психологические основы обучения русскому языку как иностранному».
2. Щукин А.Н. «Современные методы обучения русскому языку как иностранному».
3. Вишнякова Т.А. «Некоторые вопросы преподавания русского языка как иностранного на продвинутом этапе».

РЕЗЮМЕ

В данной статье речь идет об основной цели занятий – овладение русским языком как средством общения, о подготовке студентов к овладению специальностью на базе русского языка, о сложной педагогической деятельности, направленной на решение двух методических задач: первая – обучение средством общения и овладение речевой деятельностью, вторая – в результате формирования речевых умений, обеспечивающих процесс речевого общения.

Далее в статье говорится, что наряду с практическими задачами не менее важными целями обучения являются также общеобразовательные и воспитательные задачи.

Также в статье речь идет о содержании обучения, о проблеме аспектизации учебного процесса, о принципах сознательно – практического метода.

В конце статьи подчеркивается, что все перечисленные принципы сознательно – практического метода обучения находятся в тесной взаимной связи, проявляются одновременно в любом элементе процесса обучения, хотя в разной степени при доминирующем значении одного или нескольких из них в зависимости от конкретной цели и этапа обучения.

RƏYÇİ: dos. L. Ələkbərova

DİL TƏKAMÜLÜ: İNSAN ÜNSİYYƏTİNİN MƏNŞƏYİNİ ARAŞDIRMAQ

İnsan dilinin təkamülü insan inkişafının ən dərin və maraqlı tərəflərindən biridir. Dəqiq mənşəyi müzakirə mövzusu olaraq qalmasına baxmayaraq, dilçilik, antropologiya və koqnitiv elm üzrə tədqiqatçılar dilin inkişafında bir neçə nəzəriyyə və əsas mərhələləri araşdırmışlar. Bu araşdırma tez-tez ünsiyyətin sadə signallardan və jestlərdən bu gün istifadə etdiyimiz mürəkkəb dil sistemlərinə necə çevrildiyinə toxunur. Bir neçəsi ilə tanış olaq.

Dil qabağı ünsiyyət - Tam hüquqlu dil inkişaf etməzdən əvvəl erkən insanlar, ehtimal ki, mənasını çatdırmaq üçün şifahi olmayan ünsiyyətə (jestlər, üz ifadələri və bədən dili kimi) və səslərə etibar edirdilər. Bunlara emosiyaların, ehtiyacların və ya sosial koordinasiyanın əsas ifadələri daxil ola bilər və dilin daha mürəkkəb formalarının xəbərcisi ola bilər.

Jest nəzəriyyələri - Homo cinsinin ən erkən nümayəndələrindən biri olan Homo habilisin təxminən 2,4-1,4 milyon il əvvəl yaşadığı güman edilir. Homo habilis kimi erkən insanların necə ünsiyyət qurduğuna dair məhdud birbaşa sübutlar olsa da, onların ünsiyyət sisteminin daha mürəkkəb danışq dilinin təkamülündən əvvəl jestlərə çox etibar etdiyinə dair güclü fərziyyələr var. Erkən insanlar tərəfindən jestlərdən istifadə qaydalarını başa düşmək antropoloji sübutların, təkamül nəzəriyyəsinin və primatlar və jest əsaslı ünsiyyətin müasir tədqiqatlarının birləşməsinə əhatə edir. Dilin təkamülünün jest nəzəriyyəsi iddia edir ki, zaman keçdikcə bu jestlər daha simvolik oldu və əcdadlarımızın səs anatomiyası inkişaf etdikcə nəhayət səslənmələrlə əvəz olundu və ya tamamlandı. Bu fikir beynin həm əl hərəkətləri, həm də nitq üçün cavabdeh olan sahələrinin üst-üstə düşdüyünü göstərən tədqiqatlarla dəstəklənir.

Homo habilis tərəfindən jestlər üçün "qaydalar"ın birbaşa sübutu olmasa da, jestlərin müasir insanlar və primatlar tərəfindən necə istifadə edildiyinə əsaslanaraq bəzi mümkün prinsiplər üzərində fikir yürüdə bilərik: Kontekstdən asılı jestlər - Erkən insanlarda jestlər, ehtimal ki, kontekstdən asılı ola bilərdi, yəni jestin mənası vəziyyətdən asılı olaraq fərqli olardı. Məsələn: Ov edərkən və ya yığarkən qaldırılmış əl "dayan" və ya "gözləyin" mənasını verə bilər, lakin fərqli kontekstdə fərqli bir məna ifadə edə bilər. Bir şeyə işarə etmək və ya baxmaq kimi jestlər diqqəti çatdıracaq və ya başqalarının diqqətini yönəldə bilər; Təkrar və ortaq məna - Jestlərin ünsiyyət forması kimi təsirli olması üçün onların qrup daxilində ümumi mənaları olmalıdır [2, s. 340].

Müəyyən bir jest (məsələn, əlin dalğası və ya əl-ağız hərəkəti) oxşar kontekstlərdə dəfələrlə istifadə edilməli idi ki, qrupun bütün üzvləri onun mənasını başa düşsünlər. Bu fikir bu gün uşaqların başqalarını müşahidə edərək və təqlid edərək jestlərin mənasını necə öyrəndiyini əks etdirir; Simvolizm və abstraksiya - Hətta erkən insanlar simvolik jestlərdən istifadə etməyə başlamış ola bilər, hansı ki, müəyyən bir jest jestin özündən başqa bir şey üçün dayanırdı. Məsələn: Bir obyektə işarə etmək obyektin özünü simvollaşdırma bilər (məsələn, qaya, ağac və ya heyvan). "Ver", "almaq" və ya "kömək" kimi hərəkətlər üçün jestlər gələcək hadisələri və ya hərəkətləri təmsil edə bilər. Erkən insanlar mücərrəd düşüncəni inkişaf etdirməyə başladıqca, onların jestləri fiziki olaraq mövcud olmayan fikirləri təmsil edən daha simvolik ola bilərdi; Üz ifadələri və duruş - Əl jestlərinə əlavə olaraq, üz ifadələri və bədən duruşu ünsiyyətin vacib komponentləri olardı. Məsələn: Qaldırılmış qaş və ya çatılmış qaş maraqlı, çaşqınlıq və ya şübhəni ifadə edə bilər. Gülən üz və ya irəli əyilmək dostluq və ya ictimai açıqlığı göstərə bilər, qolları keçmək isə müdafiə və ya təcavüzə işarə edə bilər və s [2, s. 326].

Vokalizasiya və nitqin yaranması - Homininlər təkamül etdikcə onların qırtlaq, dil və beyin kimi anatomik strukturları da dəyişərək daha mürəkkəb səslə səsə imkan verirdi. Zaman keçdikcə səslə ünsiyyət jestlərlə müqayisədə, xüsusən də sosial kontekstlərdə daha səmərəli ünsiyyət forması kimi ortaya çıxa bilər. Bu dəyişiklik sadə səslərdən və ya çağırışlardan daha mürəkkəb proto-dil sistemlərinə qədər yüz minlərlə il ərzində tədricən baş verə bilərdi.

Proto-dil nəzəriyyələri - Tam inkişaf etmiş dillərdən əvvəl olan erkən ünsiyyət formasına aid olan proto-dil anlayışı var. Proto-dillər çox güman ki, tam qrammatika və ya sintaksis olmadan sadə sözlərdən və ya səs-simvol birləşmələrindən ibarət olub. Bu dövr insanlar xüsusi səsləri obyektlər, hərəkətlər və ya fikirlərlə əlaqələndirməyə başlayan əhəmiyyətli bir dövr üçün davam edə bilərdi. Zamanla bu proto-dillər strukturlaşdırılmış qrammatikaya malik daha mürəkkəb sistemlərə çevriləcəkdə.

İdrak inkişafının rolu - Dilin təkamülü də insan beyninin inkişafı ilə sıx bağlıdır. İnsanlar daha böyük, daha mürəkkəb beyinlər, xüsusən Broca sahəsi (nitq istehsalı ilə əlaqəli) və Wernicke bölgəsinin inkişafı (dili anlama ilə əlaqəli) inkişaf etməyə başladıqca, onlar getdikcə daha mürəkkəb nitqi emal edə və istehsal edə bildilər. Mücərrəd təfəkkür, ağıl nəzəriyyəsi (başqalarının perspektivini anlamaq) və yaddaş kimi idrak qabiliyyətləri əsas səslənmələrdən mürəkkəb şifahi ünsiyyətə keçiddə həlledici rol oynamışdır.

Mədəni və sosial amillər - Dil yalnız bioloji dəyişikliklərə görə deyil, həm də sosial təzyiqlərə görə inkişaf etmişdir. Erkən insan cəmiyyətləri, ehtimal ki, səmərəli ünsiyyətin əməkdaşlıq, ovçuluq, toplayıcılıq və sosial əlaqə üçün vacib olduğu kiçik qruplar idi. Sosial qarşılıqlı əlaqə və koordinasiya ehtiyacı daha mürəkkəb dillərin inkişafına təkan vermiş ola bilər. Dil bilik mübadiləsi, sosial strukturların təşkili və mədəniyyətin nəsilə ötürülməsi vasitəsinə çevrildi.

⁷¹ Bakı Dövlət Universiteti İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müəllimi, gunelfurkan@mail.com

Qrammatikanın və sintaksisin inkişafı - Qrammatikanın və sintaksisin inkişafı dilin təkamülünün digər mühüm aspektidir. Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, qrammatika insanlar sözlərin xüsusi üsullarla təşkilinin daha dəqiq ünsiyyətə imkan verdiyini aşkar etdikdən sonra tədricən yaranıb. Zaman keçdikcə dil daha çevik oldu, mücərrəd fikirləri, hipotetik vəziyyətləri və anlayışlar arasında mürəkkəb münasibətləri ifadə etməyə imkan verdi [2, s. 345-350].

Dilin mənşəyi nəzəriyyələri bir neçə nəzəriyyə dilin meydana gəlməsini izah etməyə çalışır. Bow-Wow nəzəriyyəsi dilin insanların heyvan səslərini təqlid etməsi ilə başladığını göstərir. Pooh-Pooh nəzəriyyəsi dilin emosiyalarla əlaqəli kortəbii səslənmələrlə başladığını iddia edir. Ding-Dong nəzəriyyəsi ilkin insanların obyektlərin təbii səslərinə əsaslanaraq sözlər yaratmış ola biləcəyini göstərir. La-La nəzəriyyəsi dilin oxumaq və ya rəqs etməkdə olduğu kimi oynaq səslərdən yarandığını təklif edir [2, s. 336]. İnsan ünsiyyətinin mənşəyində güzgü neyronlarının da rolu vardır. Müasir insanın jest istifadəsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri hərəkətləri təqlid etməkdə iştirak edən güzgü neyronlarının roludur. Erkən insanlarda başqalarının jestlərini müşahidə etməyə və təqlid etməyə imkan verən bu neyronların bir forması ola bilərdi. Bu jestləri kopyalamaq və başa düşmək bacarığı orta ünsiyyət qaydalarının və sosial öyrənmənin inkişafı üçün çox vacib olardı.

İnsan ünsiyyətinin formalaşmasında FOXP2 geni nitq və dil qabiliyyətlərinin inkişafında iştirak edən kritik gendir. O, beynin nitq istehsalı üçün zəruri olan əzələləri idarə etmək qabiliyyətində əsas rol oynayır və idrak və motor funksiyasının bir sıra aspektləri ilə əlaqələndirilir. FOXP2 ilə bağlı əsas məqamlar aşağıdakılardır:

Genetik Əhəmiyyət: FOXP2 geni 7-ci xromosomda yerləşir və beynin inkişafında iştirak edən daha böyük genlər ailəsinin bir hissəsidir. Onun əsas rolu nitq və dil üçün lazım olanlar da daxil olmaqla motor bacarıqlarını idarə edən sinir sxemlərinin inkişafındadır.

Dil və nitq: Bu gen tez-tez "dil geni" olaraq adlandırılır, çünki FOXP2-dəki mutasiyalar dil və nitq qüsurları ilə nəticələnə bilər. Bu mutasiyalar, fərdlərin nitq üçün lazım olan hərəkətləri koordinasiya etməkdə çətinlik çəkdiyi inkişaf şifahi dispraksiya adlanan vəziyyətə gətirib çıxara bilər.

İnsanın təkamülü: İnsanlarda olan FOXP2 geni digər primatlarla müqayisədə cüzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır ki, bu dəyişikliklər insan nitqinin və dilinin təkamülü ilə əlaqəli ola bilər. Qeyri-insan primatlar kimi bəzi digər növlər FOXP2-nin bir versiyasına sahib olsa da, insanlar daha mürəkkəb dil qabiliyyətlərinə töhfə verdiyi düşünülməli fərqli bir versiyaya sahibdirlər.

Tədqiqatın nəticələri: FOXP2 geninin tədqiqatları onun beyindəki sinir dövrələrinin inkişafında, xüsusən də Broca bölgəsi kimi dillə əlaqəli sahələrdə iştirak etdiyini aşkar etdi. Bu sahə nitqin yaranmasına cavabdehdir və FOXP2-də anormallıqlar bu bölgənin funksiyasına təsir edə bilər [1, s. 174].

Müqayisəli tədqiqatlar: FOXP2 geninə dair tədqiqatlar şimpanzelər, neandertallar və quşlar kimi digər növlərdə də aparılmışdır. Genin versiyasının növlər üzrə müqayisələri göstərir ki, gen bir çox heyvanda yüksək dərəcədə qorunub saxlanılsa da, insan versiyası inkişaf etmiş nitq və dil qabiliyyətlərinin inkişafını asanlaşdıran yollarla inkişaf etmişdir.

FOXP2 geni vacib olsa da, dil qabiliyyətinin yeganə müəyyənedicisi deyil. Dil genetik, nevroloji, sosial və ətraf mühit amillərinin birləşməsindən təsirlənir. Buna baxmayaraq, FOXP2 insan dilinin bioloji əsaslarını başa düşmək üçün tapmacanın həlledici hissəsi olaraq qalır.

Dillə bağlı qabiliyyətlərdə FOXP2 geninin rolu Lai et al. tərəfindən məlumat verilib (2001). Daha sonra müxtəlif genetik araşdırmalarda bu genin mövcud olduğu anlaşıldı. Onun dil inkişafındakı rolu təsdiqləndi. Genetik tədqiqatlara əsaslanan gen tədqiqatları ilə yanaşı, nəzəri dilçilər dil inkişafında bu genin rolu vurğulanmışdır. Məsələn, Berwick-Chomsky (2016:40) FOXP2 geninin səsə əsaslanan öyrənmə və istehsal kimi sahələri ehtiva etdiyini ifadə etdi [1, s. 176].

. Sensormotor interfeysin qurulmasında rol oynayan sistem əsas hissələrdən biri olduğunu göstərir. FOXP2 geninə insanlardan başqa heyvanlarda və bütün onurğalılarda rast gəlinir. Məməlilərdə xüsusilə yaxşı qorunur. Növlər və ya DNT ardıcılığı arasında gen müqayisəsi və ya genlər tərəfindən kodlanmış amin turşusu ardıcılığına əsaslanır. FOXP2 Gen 715 amin turşusu uzunluğunda bir protein zəncirini kodlaşdırır [1, s. 180].

Nəticə olaraq, dil ailələrinin təkamülü min illər ərzində, insan cəmiyyətləri bütün dünyaya yayıldıqca, müxtəlif qruplar dil ailələrinə çevrilən öz fərqli dillərini inkişaf etdirdilər. Dillərin yayılması miqrasiya, mədəni qarşılıqlı əlaqə və texnoloji irəliləyişlərin təsiri ilə bu günə qədər inkişaf etməkdə davam edir. Hind-Avropa, Çin-Tibet, Afro-Asiya və başqaları kimi dil ailələrinin kökləri min illər əvvələ gedib çıxır, lakin bu gün gördüyümüz dillərin müxtəlifliyi uzun bir təkamül prosesinin nəticəsidir. Dil və simvolizm insan dilinin təkamülünün son əsas komponenti simvolizmdən istifadə etmək bacarığı, yəni ixtiyari səslərə, işarələrə və ya jestlərə məna təyin etmək bacarığıdır. Erkən insanlar obyektləri, hərəkətləri və ya mücərrəd anlayışları təmsil etmək üçün simvolları (yazılı və ya şifahi) istifadə etməyə başladılar ki, bu da nəticədə yazı sistemlərinin və incəsənət, ədəbiyyat və din kimi mürəkkəb mədəni ifadələrin yaradılmasına gətirib çıxardı.

Dilin mənşəyinin sirri bütün bu nəzəriyyələrə baxmayaraq, heç bir tək izahat dilin necə yarandığına dair mürəkkəbliyi tam şəkildə əks etdirmir. Çox güman ki, bu, çoxsaylı bioloji, koqnitiv və sosial amillərin təsiri altında olan tədricən, çoxşaxəli proses idi. Bu gün əlimizdə olan dəlillər – həm arxeoloji, həm də genetik bizə dilin inkişaf qrafikini anlamağa kömək edir, lakin bir çox sualları cavabsız qoyur. Dilin təkamülü bioloji, koqnitiv, sosial və mədəni amilləri əhatə edən maraqlı bir səyahətdir. İbtidai səs və jestlərdən tutmuş bugünkü mürəkkəb dillərə qədər,

dil milyonlarla il ərzində tədricən inkişaf etmişdir. Dəqiq prosesi heç vaxt tam başa düşə bilməsək də, dilin mənşəyinin tədqiqi insan təbiəti, idrak və cəmiyyət haqqında dəyərli fikirlər verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Simon Fisher və Matthew H. J. Thompson "Dilin təkamülündə FOXP2 geninin rolu" 2001 2 c, s. 173-183.
2. W. Tecumseh Fitch "Dilin Təkamülü: Nəzəriyyələrin və Sübutların İcmalı" 2010, s. 365.

Açar sözlər: Dil mənşəyi, kognitiv təkamül, jest ünsiyyəti, FOXP2 geni, sosial qarşılıqlı əlaqə

Ключевые слова: Происхождение языка, когнитивная эволюция, жестовая коммуникация, ген FOXP2, социальное взаимодействие

Keywords: Origin of language, cognitive evolution, gestural communication, FOXP2 gene, social interaction

Xülasə

Dilin təkamülü insan ünsiyyət sistemlərinin ilkin insanlarda ibtidai ünsiyyət formalarından başlayaraq bu gün istifadə etdiyimiz mürəkkəb dillərə çevrilərək zamanla necə inkişaf etdiyini araşdırır. Bu proses çox güman ki, qeyri-sifahi işarələr, jestlər və vokalizasiyalarla başlayıb, erkən homininlər və sosial bacarıqları inkişaf etdirdikcə tədricən daha strukturlaşdırılıb. Tədqiqatçılar dilin təxminən 100.000-200.000 il əvvəl meydana gəldiyini, ehtimal ki, nitq və mürəkkəb düşüncə ilə əlaqəli beyin bölgələrinin böyüməsi ilə əlaqəli olduğunu irəli sürürlər. Dilin mənşəyi ilə bağlı nəzəriyyələrə ilkin insanların danışq sözlərindən əvvəl əl jestlərindən istifadə etdiyini irəli sürən "jest" fərziyyəsi və dilin sosial koordinasiya və əməkdaşlıq vasitəsi kimi inkişaf etdirildiyini müdafiə edən "sosial qarşılıqlı əlaqə" hipotezi daxildir. Digər nəzəriyyələr nitq və dil ilə əlaqəli olan FOXP2 geninin rolu kimi nevroloji və genetik faktorlara diqqət yetirir. Zaman keçdikcə dil biliklərin ötürülməsi, cəmiyyətlərin formalaşdırılması və mədəni inkişafın asanlaşdırılması üçün vacib oldu və nəticədə bu gün görülən çoxlu dil və dialektlərə səbəb oldu. Dilin təkamülü həm bioloji, həm də mədəni amillərlə formalaşır, onun dəqiq mənşəyi və onun inkişafında ətraf mühit və sosial amillərin rolu haqqında davamlı müzakirələr aparılır.

Эволюция языка: исследование источников человеческой социальности

Резюме

Эволюция языка исследует, как с течением времени развивались системы человеческого общения, начиная с примитивных форм общения у древних людей и заканчивая сложными языками, которые мы используем сегодня. Этот процесс, вероятно, начался с невербальных знаков, жестов и вокализации и постепенно стал более структурированным по мере того, как ранние гоминиды развили социальные навыки. Исследователи предполагают, что язык возник примерно от 100 000 до 200 000 лет назад, возможно, из-за роста областей мозга, участвующих в речи и сложном мышлении. Теории о происхождении языка включают гипотезу «ожеста», которая предполагает, что древние люди использовали жесты рук перед произнесением слов, и гипотезу «социального взаимодействия», которая утверждает, что язык развился как средство социальной координации и сотрудничества. Другие теории сосредоточены на неврологических и генетических факторах, таких как роль гена FOXP2, который связан с речью и языком. Со временем язык стал важным средством передачи знаний, формирования общества и содействия культурному развитию, в результате чего появилось множество языков и диалектов, наблюдаемых сегодня. Эволюция языка определяется как биологическими, так и культурными факторами, и продолжают споры о его точном происхождении и роли экологических и социальных факторов в его развитии.

The evolution of language: exploring the origin of human communication

Summary

The evolution of language examines how human communication systems evolved over time, from primitive forms of communication in early humans to the complex languages we use today. This process likely began with nonverbal signs, gestures, and vocalizations, and gradually became more structured as early hominins and their social skills developed. Researchers suggest that language emerged around 100,000–200,000 years ago, possibly related to the growth of brain regions associated with speech and complex thought. Theories on the origin of language include the "gesture" hypothesis, which suggests that early humans used hand gestures before spoken words, and the "social interaction" hypothesis, which argues that language evolved as a means of social coordination and cooperation. Other theories focus on neurological and genetic factors, such as the role of the FOXP2 gene, which is associated with speech and language. Over time, language became essential for the transmission of knowledge, the formation of societies, and the facilitation of cultural development, ultimately leading to the many languages and dialects seen today. The evolution of language is shaped by both biological and cultural factors, and there is ongoing debate about its exact origins and the role of environmental and social factors in its development.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLANMASINDA AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ OLUNA BİLƏCƏK YENİ YANAŞMALAR

Giriş. Ölkəmizdə Azərbaycanda dil və ədəbiyyat müəllimi ixtisası üzrə peşəkar pedaqoji kadrların yetişdirilməsi təcrübəsi bir əsrlik tarixə malikdir. Hazırda Azərbaycanda həm paytaxtda, həm də regionlarda fəaliyyət göstərən universitetlərin əksəriyyətində bu istiqamət üzrə kadr hazırlığı aparılır. Bu sahədə müasir təhsil siyasəti və texnologiyalarının, tədris metodları və təlim üsullarının tətbiqi istiqamətində müəyyən nailiyyətlər əldə olunsada, hələ universitetlərimizdə yetişdirilən sahə mütəxəssislərinin beynəlxalq standartlara cavab verdiyini söyləmək tezdir. Fikrimizcə, respublikamızda həyata keçirilən dil və ədəbiyyat müəllimi hazırlığı ilə dünyanın aparıcı ölkələrində yerinə yetirilən eyni istiqamətli işlərin müqayisəsi nailiyyətlərimizi göstərməklə bərabər, bu sahədə mövcud boşluqları da müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Avropa ölkələrində dil və ədəbiyyat müəllimi hazırlığı üzrə təhsil proqramlarının ümumi mənzərəsi. Avropa ölkələrində dil və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlanmasında nəzəri biliklərlə praktiki təcrübənin balanslaşdırılması mühüm yer tutur. Finlandiyada müəllimlərin hazırlığı beş illik bir proses olaraq nəzərdə tutulur və bu müddətdə tələbələr pedaqoji tədqiqatlar və praktik bacarıqlarla təchiz edilir. Təhsil proqramlarında həm nəzəri, həm də tətbiqi təlimə bərabər önəm verilir (Abbasov Ə. 2020).

İtaliyada dil və ədəbiyyat müəllimliyini üzrə proqramlar modul əsaslıdır və tələbələr müxtəlif dillər və mədəniyyətlər üzrə ixtisaslaşırlar. Məsələn, Venesiyadakı Ka Foskari (*Ca' Foscari*) Universitetində təklif olunan proqramlar tələbələrin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətli olmasını təmin edir (Niftaliyev Ş. 2019).

Asiya ölkələrində dil və ədəbiyyat müəllimi hazırlığına mütərəqqi və innovativ yanaşmalar. Asiya ölkələrində, xüsusən Sinqapurda, müəllim hazırlığı prosesində innovativ metodlar tətbiq olunur. Sinqapur Milli Təhsil İnstitutunda təlim proqramları pedaqoji nəzəriyyə ilə praktiki təcrübəni birləşdirir. Tədris prosesi tələbələrin sinif idarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlib və onlara real sinif mühitində işləmək təcrübəsi qazandırır (Mikayilli B. 2024).

ABŞ və Kanadada müəllim hazırlığında praktiki təlimlərə münasibət. ABŞ və Kanadada müəllim hazırlığı prosesində praktiki təcrübə əsas komponentlərdən biridir. Tələbələr müxtəlif məktəblərdə praktika keçərək sinif idarəetməsi, dərslər planlaşdırılması və digər peşə bacarıqları üzrə təcrübə əldə edirlər. Bu yanaşma pedaqoji hazırlığın keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini də yüksəldir (Əzizova A. 2023).

Dünyanın aparıcı ölkələrində pedaqoji kadrların, o cümlədən dil və ədəbiyyat müəllimi hazırlığına postsovet ölkələrindən fərqli yanaşmaların olduğunu görürük. Fənn kurikulumlarının modul əsaslı qurulmasını, tədris prosesində innovativ texnologiyaların geniş tətbiq olunduğunu, məzunların karyera planlamasına diqqət yetirilməsini və s. buna misal göstərə bilərik.

Kurikulumların modul əsaslı qurulması. Modul əsaslı kurikulumlar təhsil prosesində çevikliyi və tələbəyönümlü yanaşmanı təmin edir. Bu yanaşma tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğun tədris planlarının hazırlanmasına imkan yaradır və onların öyrənmə prosesində daha fəal iştirakını təmin edir. Müasir təhsil sistemində modul əsaslı kurikulumların tətbiqi tədrisin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını da inkişaf etdirir (Əzizova A. 2023).

Tədris prosesində texnologiyaların rolu. Texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası təhsilin keyfiyyətini və əlçatanlığını artırır. Elektron tədris resursları, interaktiv lövhələr və digər rəqəmsal alətlər müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir, öyrənmə prosesini daha maraqlı və effektiv edir. Məsələn, biologiya dərslərində yeni təlim texnologiyalarının istifadəsi şagirdlərin mövzunu daha dərinlən mənimsəməsinə kömək edir (Babayeva Z. 2023).

Məzunların peşəkar inkişafını təmin edən proqramlar. Məzunların davamlı peşəkar inkişafı təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biridir. Bu məqsədlə müxtəlif təlim proqramları, seminarlar və sertifikatlaşdırma kursları təşkil olunur. Məsələn, Bakı Biznes Universitetində professor-müəllim heyətinin peşəkar inkişafını təmin edən münbit şərait yaradılmışdır (BBU, 2024).

Beynəlxalq keyfiyyət standartlarının təhsil prosesinə tətbiqi rəqabətliliyi artırır. Universitetlərin reyting cədvəlində irəliləməsi və ya əksinə geriləməsi həm stimullaşdırıcı təsir göstərir, həm də rəqabətliliyi artırır.

UNESCO və OECD-nin təklif etdiyi təhsil meyarları. UNESCO və OECD kimi beynəlxalq təşkilatlar təhsildə keyfiyyətin təmin olunması üçün müxtəlif meyarlar və göstəricilər müəyyən edirlər. Bu meyarlar təhsil siyasətinin formalaşdırılmasında və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, UNESCO-nun təhsil planlaşdırılması üzrə beynəlxalq institutunun tövsiyələri təhsil sistemlərinin inkişafında əhəmiyyətli istiqamətlər müəyyən edir (UNESCO, 2004).

Peşə kompetensiyaları üzrə beynəlxalq sertifikatlaşdırma təcrübələri. Peşə kompetensiyalarının beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün sertifikatlaşdırma proqramları mühüm rol oynayır. Bu proqramlar vasitəsilə mütəxəssislər öz bilik və bacarıqlarını təsdiq edərək, global əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırırırlar. Müasir təhsil sistemində belə sertifikatlaşdırma təcrübələrinin tətbiqi peşəkarların davamlı inkişafını təmin edir (NMİ, 2021).

⁷² Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant -mail: kaziyevagulsen@gmail.com

Azərbaycan ali məktəblərində dil və ədəbiyyat müəlimi hazırlığının mövcud vəziyyətinin təhlili onu deməyə imkan verir ki, ölkəmizdə bu istiqamətdə kadr hazırlığının bir əsrdən çox tarixə malik ənənəsi mövcud olsa da, bu sahədə ciddi islahatlara ehtiyac var. İstər dil daşıyıcılarının ana dili və ədəbiyyat kimi, istərsə də xarici dil müəllimi kimi hazırlanması prosesində əvvəlki Şərq-müsəlman ənənəsinin Avropa-rus ənənəsi ilə əvəz olunması bu prosese müsbət təsir göstərsə də, ölkədə milli müstəqilliyin əldə olunması ilə ictimai-siyasi quruluşun dəyişməsi ciddi yeniliklərə zərurət yaratmışdır. Otuz il ərzində bu istiqamətdə bir çox mühüm işlər görülsə də, bəzi məqamlarda hiss olunacaq irəliləyişlərə nail olsaq da, hələ də ali məktəblərin təhsil proqramında müəyyən dəyişikliyə ehtiyac duyulur.

Azərbaycanın ali təhsil müəssisələrində dil və ədəbiyyat müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil proqramlarının strukturu və məzmunu, istifadə olunan təlim metodları və vasitələri, eləcə də mövcud problemlər və məhdudiyyətlər aşağıdakı kimi təhlil edilə bilər:

Təhsil proqramlarının strukturu və məzmunu. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi ixtisası üzrə təhsil proqramları, əsasən, dilçilik və ədəbiyyatın nəzəri və praktik aspektlərini əhatə edir. Proqramlar dilin fonetikasi, leksikologiyası, qrammatikası, ədəbiyyat tarixi və nəzəriyyəsi kimi mövzuları əhatə edən fənlərdən ibarətdir. Bununla yanaşı, pedaqogika və psixologiya kimi müəllimlik peşəsi üçün vacib olan fənlər də tədris olunur. Məsələn, Bakı Dövlət Universitetinin "Dil və ədəbiyyat müəllimliyi (dillər üzrə)" proqramı bu istiqamətdə hazırlanmışdır (BDU, 2023).

Hal-hazırda istifadə olunan təlim metodları və vasitələri. Tədris prosesində ənənəvi mühazirə və seminarlarla yanaşı, müasir təlim texnologiyalarından da istifadə olunur. Elektron təhsil resursları, interaktiv tədris vasitələri və digər rəqəmsal alətlər tədris prosesinə daxil edilməkdədir. Lakin bəzi hallarda bu vasitələrin tətbiqi məhdud olur və müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılmasına ehtiyac duyulur. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsində müvafiq ixtisaslar üzrə ixtisas fənləri müxtəlif dillərdə tədris olunur və müasir texnologiyaların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilir (ADPU, 2023).

Qeyd etməliyik ki, müəllim hazırlığında, xüsusən də dil və ədəbiyyat müəllimi üzrə kadr hazırlığında mühüm nailiyyətlər əldə olunsada, bəzi problem və çatışmazlıqlar da olmamış deyil. Bu çətinliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Müasir texnologiyaların istifadəsində çətinliklər;
- Praktiki təcrübənin çatışmazlığı;
- Beynəlxalq yanaşmalarla uyğunsuzluq nümunələri.

Bəzi təhsil müəssisələrində texnoloji infrastrukturun yetərsizliyi və müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının kifayət qədər olmaması səbəbindən müasir təlim texnologiyalarının tətbiqində çətinliklər mövcuddur.

Tələbələrin pedaqoji təcrübə müddətlərinin qısa olması və real məktəb mühitində yetərinə təcrübə qazanmamaları da gələcək pedaqoqların peşə fəaliyyətinə tam hazır olmamalarına səbəb olur.

Bəzi təhsil proqramlarının məzmunu beynəlxalq standartlarla tam uyğun gəlmir. Bu da məzunların global əmək bazarında rəqəbat qabiliyyətini azalda bilər.

Azərbaycan ali məktəblərində dil və ədəbiyyat müəllimi hazırlığı prosesini dünyanın aparıcı universitetlərində həyata keçirilən kadr hazırlığı ilə müqayisə etsək, ölkəmizdə bu istiqamətdə mövcud ənənənin müsbət və mənfi tərəflərini görə bilərik. Bəs beynəlxalq proseslərlə uyğunluq necədir və ölkədaxili müəllimlərin peşə hazırlığının güclü və zəif bəndləri hansıdır?

Mövcud təhsil proqramlarının global modellərlə uyğunluğu. Azərbaycanın dil və ədəbiyyat müəllimliyi üzrə təhsil proqramları bəzi aspektlərdə beynəlxalq modellərlə uyğun olsa da, onlar arasında müəyyən fərqlər də mövcuddur. Məsələn, bəzi ölkələrdə modul əsaslı tədris proqramları tətbiq olunur və tələbələrin fərdi inkişafına daha çox diqqət yetirilir. Azərbaycanda isə ənənəvi tədris metodları hələ də geniş yayılmışdır. Bununla belə, bəzi universitetlərdə modul əsaslı tədris proqramlarının tətbiqi istiqamətində addımlar atılır (NDU, 2023).

Ölkədaxili yanaşmaların güclü və zəif tərəfləri. Azərbaycanın təhsil proqramları milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və təbliğinə xüsusi önəm verir. Bu, tələbələrin milli kimlik və mədəniyyətə bağlılığını gücləndirir. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqindəki çətinliklər, praktiki təcrübənin yetərsizliyi və beynəlxalq standartlarla tam uyğunluğun olmaması təhsil proqramlarının zəif tərəfləri kimi qeyd edilə bilər.

Müqayisə və araşdırmalarımız nəticəsində Azərbaycan ali məktəblərində dil və ədəbiyyat müəllimi hazırlığı prosesində tətbiq oluna biləcək yeni yanaşmalar aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. İnnovativ təhsil texnologiyalarının tətbiqi: Virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları dərs prosesini daha interaktiv və maraqlı edə bilər. Bu texnologiyalar ədəbiyyat nümunələrini vizual canlandıraraq şagirdlərin dərsə marağını artırır. Elektron təhsil platformalarının təkmilləşdirilməsi də tələbələrin təhsil keyfiyyətini yüksəltmək üçün vacibdir. Bu platformalar fərdi öyrənməni asanlaşdırır və tədris prosesini daha çevik edir (OECD, 2021; UNESCO, 2022).

2. Müasir kurikulum və təlim metodlarının uyğunlaşdırılması: Modul əsaslı proqramların tətbiqi tələbələrə mövzuları daha dərinlən öyrənmək imkanı yaradır. Beynəlxalq təcrübələrdə uğurlu hesab edilən bu yanaşma yerli təhsil sisteminə uyğunlaşdırıla bilər. Məsələn, Finlandiya təhsil modelindəki fərdi yanaşma Azərbaycan kontekstinə uyğunlaşdırılaraq tətbiq edilə bilər (Hargreaves, 2020; Smith & Taylor, 2021).

3. Məzunların peşəkar inkişafı üçün uzunmüddətli strategiyalar: Məzunların peşəkar inkişafını dəstəkləmək üçün mentorluq və davamlı təlim proqramları təşkil edilməlidir. Təcrübəli müəllimlərin yeni məzunlarla bilik paylaşması onların peşəkar inkişafına ciddi töhfə verə bilər. Bundan əlavə, beynəlxalq sertifikatlaşdırma modelləri

tətbiq edilərək, məzunların global əmək bazarında rəqabət qabiliyyəti artırıla bilər (Shulman, 2022; International Education Standards, 2021).

4. Pilot layihələrin təşkili: Beynəlxalq təcrübələrin yerli mühitdə sınaqdan keçirilməsi üçün pilot layihələr həyata keçirilməlidir. Bu layihələr vasitəsilə tətbiq olunan metodların effektivliyi dəyərləndirilərək təkmilləşdirilə bilər. Universitetlərin beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı isə təhsil proqramlarının yenilənməsinə imkan yaradacaq (OECD, 2021; UNESCO, 2022).

Nəticə və təkliflər. Beynəlxalq təcrübələrdən öyrənilən əsas dərslər arasında təhsil proqramlarının modul əsaslı qurulması, təlim texnologiyalarının müasir yanaşmalarla uyğunlaşdırılması və peşəkar inkişaf proqramlarının davamlı şəkildə tətbiq edilməsi önə çıxır. Avropa və Asiya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, innovativ metodlar və texnologiyalar təhsil keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və tələbələrin daha yüksək səviyyədə peşəkar hazırlıq keçməsinə imkan verir.

Azərbaycan təhsil sisteminin modernləşdirilməsi üçün bir neçə konkret addım təklif olunur. İlk növbədə, tədris proqramlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə kurikulumların zənginləşdirilməsi vacibdir. Eyni zamanda, müəllim hazırlığı sahəsində peşəkar inkişaf proqramlarının təkmilləşdirilməsi və müasir qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi tələbələrin real həyat bacarıqlarını artırmağa bilər.

Araşdırmanın gələcək perspektivləri, Azərbaycanda təhsil sisteminin beynəlxalq təcrübələrə uyğun daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətindədir. Bu sahədə həyata keçiriləcək tədqiqatlar müəllimlərin təlim prosesinə daha çox texnoloji vasitələrin inteqrasiyasını və tədris metodlarının dəyişən tələblərə uyğunlaşmasını əhatə edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Ə. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə təhsil. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 108 səh.
2. Əzizova A. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində problem əsaslı təlimin yaradılması və onun mahiyyəti // Elmi əsərlər. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, cild 90, № 6, 2023, s. 232-236.
3. Mikayılı B. Singapurda pedaqoji kadr hazırlığı modellərinin nəzəri və təcrübə əsasları // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2024, №1, s. 10-28.
4. Niftaliyev, Ş. (2019). Avropada ixtisas portalı. <https://niftaliyev.com/avropada-ixtisas-portal/>
5. "Ümumi təhsildə kurikulum islahatları: nəticələr və perspektivlər – 2021" mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının materialları, Naxçıvan, NMİ, 21 may 2021-ci il, 252 s.
6. Babayeva Z. Biologiyanın tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə. Bakı, "Zəngəzurd" çap evi, 2023, 256 səh.
7. Bakı Biznes Universitetinin normativ-hüquqi sənədləri. Bakı: 2024, 456 s. ([https://bbu.edu.az/uploads/files/Esasnameler/TOPLUM%20SV\(2\).pdf](https://bbu.edu.az/uploads/files/Esasnameler/TOPLUM%20SV(2).pdf))
8. UNESCO. (2004). Needs-based resource allocation in education via formula funding of schools. https://unesdoc.unesco.org/ark:/61906/3A/48223/pf0000118426_aze
9. Hüseynova F. Keyfiyyət təminatı sisteminin həyata keçirilməsi, Bakı: 2020, 90 s. (<https://www.kvalifikasiya.edu.az/modullar/mektebmenecri/Keyfiyyet%20Teminati%20Sisteminin%20Heyata%20Kechirilmesi.pdf>)
10. Dil və ədəbiyyat müəllimliyi (dillər üzrə), Bakı Dövlət Universiteti. (2023). <https://bsu-uni.edu.az/storage/tedris-sobe/dil-ve-edebiyat-muellimliyib.pdf>
11. Filologiya fakültəsi – Fakültənin tarixi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. (2023). <https://adu.edu.az/az/education/bakalavr/filologiya-fakultesi/fakt/>
12. 050101- Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi. Naxçıvan Dövlət Universiteti. (2023). https://ndu.edu.az/public/wp-content/uploads/fakulteler/Tarix/Az_dili_edebiyat.pdf
13. Hargreaves, A. (2020). Teaching in the Knowledge Society: Education in the Age of Insecurity. Teachers College Press.
14. International Education Standards. (2021). Global Standards for Teacher Education. Retrieved from globalstandards.org.
15. OECD. (2021). Innovating Education and Educating for Innovation: The Power of Digital Technologies and Skills. OECD Publishing.
16. Shulman, L. S. (2022). The Wisdom of Practice: Essays on Teaching, Learning, and Learning to Teach. Jossey-Bass.
17. Smith, J., & Taylor, R. (2021). Modular Learning Frameworks in Teacher Education. Routledge.
18. UNESCO. (2022). Transforming Teacher Education: A Global Perspective. Retrieved from unesco.org.

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq təcrübədə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlanmasında tətbiq olunan mütərəqqi yanaşmalar və onların Azərbaycanın təhsil sistemində uyğunlaşdırılması imkanları araşdırılmışdır. Fərqli ölkələrin təhsil proqramları və onların uğurlu modelləri təhlil edilmiş, Azərbaycanın mövcud təhsil proqramlarının güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilmişdir.

Məqalə beynəlxalq təcrübədəki effektiv metodların yerli təhsil sistemində inteqrasiyası üçün təkliflər irəli sürür. Modul əsaslı proqramların tətbiqi, müasir texnologiyaların inteqrasiyası və davamlı peşəkar inkişaf proqramlarının yaradılması. Nəticələr Azərbaycan təhsil sisteminin modernləşdirilməsinə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına dəstək ola bilər.

TRAINING OF LANGUAGE AND LITERATURE TEACHERS IN INTERNATIONAL PRACTICE: NEW APPROACHES THAT CAN BE IMPLEMENTED IN AZERBAIJAN

Summary

The article examines the progressive approaches used in international practice in the training of language and literature teachers and the possibilities of their adaptation to the Azerbaijani education system. Educational programs of different countries and their successful models are analyzed, and the strengths and weaknesses of the existing educational programs of Azerbaijan are identified.

The article puts forward proposals for the integration of effective methods from international practice into the local education system. The introduction of module-based programs, the integration of modern technologies, and the creation of continuous professional development programs are among these recommendations. The results can support the modernization of the Azerbaijani education system and its adaptation to international standards.

TƏLİMDƏ MÜASİR QIYMƏTLƏNDİRMƏ: NÖVLƏRİ VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatı, təlimin digər sahələrində olduğu kimi, qiymətləndirmə sahəsində də yeni yanaşmaların, yeni mexanizmlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında" şagird nailiyyətlərinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üzrə sistemin təkmilləşdirilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur [2]. Ənənəvi qiymətləndirmədən fərqli olaraq müasir qiymətləndirmə yeni məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Qiymətləndirmə təlimin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, həm şagird üçün, həm müəllim və valideynlər üçün, həm də məktəb rəhbərləri və təhsili idarə edən orqanlar üçün əhəmiyyətlidir. Şagird qiymətləndirmə yolu ilə özünün təlimdə üstün və zəif cəhətlərini başa düşür və öz üzərində işləyir, kəsirlərini aradan qaldırmağa çalışır. Müəllim bu yolla özünün pedaqoji fəaliyyətinin, iş metodlarının nəticəsi ilə tanış olur və dərslər dediyi şagirdlərin təlim göstəricilərinə uyğun olaraq iş metod və texnologiyasını tənzimləyir, ayrı-ayrı uşaqlarla hansı istiqamətdə fərdi iş aparmağın yolları üzərində düşünür. Valideynlər öz övladlarının təlim səviyyəsi haqda məlumat alır və onlarla lazımı iş aparırlar. Məktəb rəhbərləri və təhsili idarə edən orqanlar qiymət göstəriciləri əsasında məktəbdə təhsilin səviyyəsi ilə tanış olur və müvafiq tədbirlər həyata keçirirlər.

Qiymətləndirmə təlim prosesini tamamlayan pillədir. O, təlimin səmərə və keyfiyyətini yüksəltməyə, əks əlaqəni təmin etməyə, müəllim və şagirdlərdə məsuliyyət hissini artırmağa, təlimi stimullaşdırmağa imkan verir. Hər bir öz işinə verilən qiymətə böyük maraq göstərir. Şagirdlərdə bu maraq daha güclü olur [5, s. 222]. Qiymətləndirmənin təlim prosesindəki əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun pedaqoji-psixoloji əsaslarda düzgün təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməli, hər bir müəllim onun mahiyyətini yaxşı dərk etməli, qiymət mexanizminə mükəmməl yiyələnəli və onu düzgün tətbiq etməlidir.

Qiymətləndirmə bütöv təlim prosesi ilə sıx bağlı olub, onunla vahid təşkil edir: təlim prosesində qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərin ilkin səviyyəsi üzə çıxarılır (diagnostika), buna uyğun təlimin məzmunu və strategiyası seçilir, aralıq qiymətləndirmə vasitəsi ilə mənimsəmə səviyyəsi aşkara çıxarılaraq, təlimdə lazımı korreksiyalar aparılır. Yekun qiymətləri vasitəsilə şagirdlərin təlim nailiyyətləri müəyyənləşdirilir və s. Proses bu qaydada davam edir.

Qiymətləndirmə prosesi kimi geniş anlayışdır: şagirdin təlim fəaliyyətinin nəticələrinin qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğunluq səviyyəsini müəyyənləşdirməyə, inkişafını izləməyə və istiqamətləndirməyə, nailiyyətlərini dəyərləndirməyə yönəlmiş mürəkkəb prosesdir.

Müasir qiymətləndirmə bir çox xüsusiyyətləri ilə ənənəvi qiymətləndirmədən fərqlənir və üstünlük kəsb edir. Həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir [6, s. 166]:

- Müasir qiymətləndirmə öz məqsəd və vəzifələri ilə ənənəvi qiymətləndirmədən kəskin şəkildə fərqlənir. Ənənəvi qiymətləndirmənin məqsədi şagirdlərin, əsasən bilikləri mənimsəmə səviyyəsini dəyərləndirməyə xidmət etdiyi halda, müasir qiymətləndirmə bununla yanaşı təlim keyfiyyətini yüksəltməyə, təlimdə irəliləməni təmin etməyə, kəsirlərin korreksiya olunmasına xidmət göstərir.

- Ənənəvi qiymətləndirmə dərslərin əvvəlində və ya sonunda bir neçə şagirdin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirməklə məhdudlaşır. Müasir qiymətləndirmə isə təlim prosesi ilə paralel aparılır, onun bütün mərhələlərində həyata keçirilir.

- Bütövlükdə ənənəvi təlim kimi onun qiymətləndirmə prosesi də, hafizəyə (biliklərin yadda saxlanması və ya salınmasına) xidmət etdiyi halda, yeni qiymətləndirmə şagirdin bilikləri yaradıcı tətbiqetmə, müstəqil düşünmə, təhlil və ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma və digər təfəkkür əməliyyatlarının inkişafına, dəyərləndirilməsinə xidmət göstərir.

- Müasir qiymətləndirmənin əsas xüsusiyyəti onun obyektiv səciyyə daşması ilə bağlıdır. Burada ənənəvi qiymətləndirmə üçün səciyyəvi olan subyektivizm aradan qaldırılır. Çünki qiymət dəqiq standartlara, meyarlara əsaslanır, ölçülə bilən, belə olduqda subyektiv yanaşmaya imkan və şərait yaranmır.

- Müasir qiymətləndirmə ənənəvi qiymətləndirmədən fərqli əsaslarda (prinsip və tələblərdə, qiymətləndirmə vasitələrində), fərqli mexanizmlərlə (fərqli qayda və meyarlarda, forma və metodlarda, tədris rejimində və s.) aparılır.

- Müasir qiymətləndirmə, ənənəvi təlimdə olduğu kimi, hər fənn üzrə ildə 5-6 qiymətlə məhdudlaşmır; o, il boyu aparılır, təhsilalanların bilik və bacarıq səviyyəsini daha yaxşı üzə çıxarmağa imkan verir.

Göründüyü kimi, müasir qiymətləndirmə ənənəvi qiymətləndirmədən tamamilə fərqlənir və təlimdə çox böyük rol oynayır. O, təlim prosesinin səmərə və keyfiyyətini yüksəltməyə və idarə etməyə, təhsilalanlarda bilik, bacarıq və həyatı sərəfələrin, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət vərdislərinin formalaşmasına, onların inkişafını istiqamətləndirməyə əlverişli şərait yaradır. Müasir qiymətləndirmə sistemi təkcə şagirdlərin təlim nailiyyətlərini dəyərləndirməklə məhdudlaşmır; o, daha geniş miqyaslı məsələlərin həllinə kömək edir: təhsildə keyfiyyətin idarə olunması və tənzimlənməsinin vasitəsi kimi də çıxış edir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 2009-cu il tarixli 9 №-li qərarı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sisteminə Qiymətləndirmə Konsepsiyası" [3] çərçivə sənədində qiymətləndirmənin pedaqoji prosesdə böyük rolu qeyd olunmuşdur. Sənəddə müasir dövrdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sahəsində mövcud olan problemlər,

⁷³ BDU, Pedaqogika kafedrası, m.ismixanov@mail.ru, naza-52@mail.ru

qiymətləndirmə sisteminin vəzifələri, qiymətləndirmənin əsas xüsusiyyətləri və növləri, qiymətləndirmə standartlarının və vasitələrinin hazırlanması və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Təlim-tərbiyə işlərini müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə qurmaq məqsədi ilə sənəddə qiymətləndirmə fəaliyyətinə bir sıra tələblər qoyulmuşdur:

- təhsildə müsbət dəyişikliklərin aparılması üçün mühüm vasitə rolunu yerinə yetirməsi;
- təhsilin keyfiyyəti üçün əsas göstərici olan “şagirdin təlim nəticələri” haqqında etibarlı məlumatın əldə edilməsi;
- qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərin bilik və bacarıqları haqqında kifayət qədər məlumat əldə edildikdən sonra fənn kurikulumlarında və dərslərdə müvafiq dəyişikliklərin aparılması;
- təhsildə olan bəzi neqativ hallara qarşı mübarizə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirməsi;
- yaddaşa əsaslanan ənənəvi qiymətləndirmənin əksinə olaraq qiymətləndirmədə yeni yanaşmaların tətbiq edilməsi, məntiqi təfəkkür vərdislərinin inkişafına xidmət etməsi.

Sənəddə qiymətləndirmə fəaliyyətinə verilən tələblərin əməli vəzifəsi kimi məktəb təhsilinin keyfiyyətini əsaslı surətdə yaxşılaşdırmaq, müəllimlərin yaradıcılığını artırmaq və bütövlükdə məktəb işlərinin keyfiyyətini müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq vəzifələri müəyyən edilmişdir. Qiymətləndirməyə belə geniş aspektdə yanaşılması təsadüfi deyildir: təlim-tərbiyə işində əsas göstərici nəticədir; nəticə də qiymətləndirmə ilə ölçülür. Nəticə təminədiyi deyilsə, onun səbəbləri axtarılmalı, onları şərtləndirən amillər araşdırılmalı, müvafiq korrektə işi aparılmalıdır. Belə iş isə məktəbin müxtəlif sahələri ilə - təlimin və tərbiyə işinin vəziyyəti, təhsilverənlərin hazırlıq səviyyəsi, təhsilalanların təlimə münasibəti, təlim prosesinin maddi-texniki və tədris-metodiki təminatı, məktəbin məənəvi-psixoloji mühiti və s. sahələri ilə sıx bağlıdır. Deməli, qiymətləndirmə çox müxtəlif amillərlə şərtlənir və onlara bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir [8, s. 295].

Qiymətləndirmə bir çox funksiyaları yerinə yetirir: nəzarət, diaqnostika, öyrə-dici, tərbiyə, inkişafetdirici, tənzimləmə funksiyaları:

- nəzarət, yoxlama funksiyası təhsilalanların bilik və bacarıq səviyyəsini, onları necə dərk etmələrini müəyyənləşdirməkdə ifadə olunur.

- diaqnostik funksiya təhsilalanların bilik və bacarıqlarındakı kəsirləri, onları doğuran səbəbləri, şərtləndirən amilləri araşdırmaqda ifadə olunur. Kurikulum modelində qiymətləndirmə vasitəsilə müəllim kurikulum üzrə şagirdlərin təlim göstəricilərinin güclü və zəif cəhətləri, materialların çətinlik dərəcəsi və s. haqqında lazımi informasiya toplamaq və bu əsasda təlim prosesinin yaxşılaşdırılması üçün müvafiq qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirə bilər;

- öyrədici funksiya yoxlama və qiymətləndirmə zamanı bilik və bacarıqlarda dəqiqləşmələr, düzəlişlər aparmağa, kəsirləri aradan qaldırmağa, şagirdin bilmədiyi məsələləri axtarib-tapmağa və öyrənməyə şərait yaradır;

- stimullaşdırıcı funksiya təhsilalanlarda təlim müvəffəqiyyətlərindən, yaxşı görülən işdən uğur sevinci keçirməyə və təlimə maraq yaratmağa, onları yeni uğurlara həvəsləndirməyə, zəif oxuyanları öz üzərində işləməyə sövq etməkdə ifadə olunur;

- tərbiyə funksiyası təhsilalanlarda özünütəhsil tələbatı, özünütəşviq, özünü qiymətləndirmə bacarıqları, səy və məsuliyyət hissləri formalaşmağa kömək göstərir;

- inkişafetdirici funksiya təhsilalanların müstəqil düşünmə, məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkür bacarıqlarının, zehni qabiliyyətlərinin, fərdi imkanları, maraq və meyllərinin inkişafı üçün əlverişli şərait, məənəvi-psixoloji iqlim, dəstəkləyici mühit yaratmaqda ifadə olunur;

- tənzimləyici funksiya təhsilalanların və təhsilverənlərin fəaliyyət nəticələrini, eləcə də bütövlükdə təlim-tərbiyə prosesinin, pedaqoji münasibətlərin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə və bu əsasda müvafiq tənzimləmə işi aparmağa kömək edir.

Göründüyü kimi, qiymətləndirmə müxtəlif funksiyaları həyata keçirməklə pedaqoji prosesə güclü təsir göstərir. Qiymət çox incə bir pedaqoji vasitədir; o, təhsilalanları həvəsləndirə və ya ruhdan sala bilər. Hər şey qiymətin necə verilməsindən, onun pedaqoji tələblərə, prinsiplərə uyğun olub-olmamasından asılıdır [8, s. 296]. Qiymətləndirmənin səmərəsi üçün o müəyyən pedaqoji prinsiplərə uyğun qurulmalıdır. *Qiymətləndirmə prinsiplərinə* - obyektivlik, ədalətlik, elmilik, şəffaflıq, sistematiklik və b. daxildir.

Qiymətləndirmədə obyektivlik qiymətin təlim nailiyyətlərinə adekvat olmasında, şagirdlərin faktik bilik və bacarıqlarının səviyyəsini düzgün əks etdirməsində ifadə olunur. Qiyməti “şışirtmək” və ya “kəsmək”, bu zaman “əliaçıqlıq” və ya “xəsislik etmək” eyni dərəcədə zərərli: birinci halda şagirdlərdə arxayınçılıq, ikinci halda isə öz qüvvələrinə inamsızlıq baş qaldırır. Buna yol verməmək üçün qiymətləndirmənin müvafiq normalara, meyarlara tam uyğun olmasını təmin etmək lazımdır.

Qiymətləndirmədə ədalətlik hamıya eyni gözlə, eyni tələblə yanaşmaqda, şagirdlər arasında fərq qoymamaqda, bərabərlikdə ifadə olunur. Məktəb həyatında ədalətsizlik ən çox qiymətləndirmədə özünü göstərir. Buna yol yerməmək üçün qiymətləndirmədə və münasibətlərdə hamıya qarşı ədalətli, humanist, vicdanlı, diqqətli olmaq lazımdır. A.A.Bakıxanov ədalətlə insafı vəhdətdə götürərək deyirdi: “Hər bir insafı adam ədalətli olar; insaf insan təbiətinin bəzəyidir və onu bütün pisliliklərin mənbəyi olan zülm və haqsızlıqdan çəkindirir”.

Qiymətləndirmədə elmilik qiymətləndirmə prosesini elmi əsasda qurmağı, bu zaman elmi prinsip və meyarlara əsaslanmağı nəzərdə tutur.

Qiymətləndirmədə şəffaflıq eyni meyarlar üzrə bütün şagirdlərin açıq sınağının keçirilməsində, qiymətin əsaslandırılmasında ifadə olunur. Bu prinsipə əməl edilməsi sayəsində şagird verilən qiymətin obyektivliyinə

(meyarlara uyğunluğuna) inanır, nə üçün bu və ya digər qiymət almasını dərk edir. Qiymətləndirmə nəticələri vaxtında aşkarlandığında qeyri-sağlam fikirlərə, yersiz şübhələrə və narazılıqlara ehtiyac qalmaz.

Qiymətləndirmədə sistemlik təhsilənlərin bilik və bacarıqlarının müntəzəm, sistemli şəkildə yoxlanılıb qiymətləndirilməsində ifadə olunur. Bu halda, ənənəvi təlimdə olduğu kimi, şagird ayda 1-2 dəfə dərslə cavab verib qiymət aldıqdan sonra arxayınlaşmaz, hər dərsə, mövzuya səylə və məsuliyyətlə yanaşar. Həm də sistemli qiymətləndirmə tədris materialının müxtəlif struktur üsulları – kurikulumda məzmun xətləri arasında əlaqə yaratmaq, ümumiləşdirmə və sistemləşdirmə aparmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Bəzi mənbələrdə [8, s. 288] qiymətləndirmə zamanı digər prinsiplərin də gözlənilməsi tövsiyə olunur: məqsədyönlülük, əyanilik (aşkarlıq), qarşılıqlı razılaşma və əməkdaşlıq prinsipləri.

Qiymətləndirmənin nəzərdən keçirilən prinsipləri təhsilin keyfiyyətinin təmin edilməsi və idarə olunması baxımından vacibdir. Həmin prinsiplərə kompleks halda əməl edildikdə şagirdlərin bilik, bacarıq və həyatı keyfiyyətlərə (səriştələrə) daha yaxşı yiyələnməsinə, təlimə səy və məsuliyyət hisslərinin artırılmasına imkan yaranmış olur. Tədqiqatlar (M.Mərdanov, A.Mehrabov, Ə.Abbasov, İ.Cavadov və b.) göstərir ki, müasir şəraitdə tədris-təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri elmi, pedaqoji və psixoloji cəhətdən əsaslandırılan və düzgün prinsiplərlə həyata keçirilən qiymətləndirmənin aparılmasıdır. Qiymət şagirdin təhsil fəaliyyətində işləyən və onun uğurunu təyin edən qüvvətli stimuldur. Şagirdin təlimdəki uğuru düzgün və şəffaf qiymətləndirmədən asılıdır [8, s. 287].

Təlimdə bilik və bacarıqların mənimsənilmə səviyyəsini öyrənmək üçün məktəbdə qiymətləndirmənin üç növündən – ilkin (diaqnostik), cari və ya aralıq (formativ), yekun (summativ) qiymətləndirmədən istifadə edilir.

Diaqnostik qiymətləndirmə müəyyən mərhələlərdə - dərslərin əvvəlində, iri mövzu və ya bölməni keçməzdən əvvəl aparılır. Onun məqsədi şagirdlərin ilkin bilik və bacarıq səviyyəsini aşkara çıxarmaqdan, növbəti təlim mərhələsində müvafiq dəyişikliklər aparmaqdan, şagirdlərə fərdi yanaşmanı təmin etməkdən ibarətdir. Belə qiymətləndirmə şagirdlərin təlim (bilik) səviyyəsi haqqında ilkin məlumat bazası yaratmağa imkan verir ki, bu da onların sonrakı səviyyəsini müqayisə etmək üçün əhəmiyyətlidir. Diaqnostik qiymətləndirmə müəllim tərəfindən keçirilir, onun nəticələri jurnalda yox, müəllimin qeyd dəftərində əks olunur.

Formativ qiymətləndirmə (irəliləyişin monitorinqi) – təlim prosesinin hər hansı bir mərhələsi üçün müəyyən olunmuş nəticələr əsasında şagirdlərin bilik və bacarıqlarının və formalaşma səviyyəsinin qiymətləndirilməsidir. Onun köməyi ilə şagirdlərin inkişafı – bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə səviyyəsi öyrənilir, onların irəliləyişinin monitorinqi – müntəzəm izlənməsi həyata keçirilir. Uğur qazana bilməyən şagirdlərin çətinlikləri, ehtiyacları aşkara çıxarılır, onlara əlavə kömək göstərilir. Gündəlik qiymətləndirmədən əlavə 6 həftədən gec olmayaraq şagirdlərin daha ümumi monitorinqi keçirilir. Formativ qiymətləndirmənin nəticələri şagirdin kitabçasında, müəllimin şəxsi qeydlərində əksini tapır və şagird qovluğunda (portfolioda) toplanır.

Summativ qiymətləndirmə fənnin məzmun standartlarında göstərilən nəticələrin – bilik, bacarıq və səriştələrin formalaşması səviyyəsini əks etdirir. O, yeni qaydaya görə, üç formada – kiçik, böyük və yekun summativ qiymətləndirmə kimi həyata keçirilir. Kiçik summativ qiymətləndirmə fənn müəllimi tərəfindən hər yarım ildə 3 dəfə 1 dərslə saatında keçirilir. Böyük summativ qiymətləndirmə hər təhsil səviyyəsinin sonunda (IV, IX, XI siniflərdə) bütün fənlər üzrə məktəb rəhbərliyi tərəfindən dərslərdən sonra 90 dəqiqə ərzində keçirilir. Digər siniflərdə isə (V, VI, VII, VIII, X) yalnız buraxılış imtahanı olan fənlərdən böyük summativ qiymətləndirmə keçirilməsi nəzərdə tutulur. Təhsil səviyyələri üzrə yekun qiymətləndirmə mərkəzləşmiş qaydada buraxılış imtahanları formasında həyata keçirilir və müvafiq təhsil sənədinin (ümumi orta təhsilə görə şəhadətnamə, tam orta təhsilə görə isə attestat) verilməsi ilə başa çatır.

Milli qiymətləndirmə kurikulumların keyfiyyətini və ümumi təhsil sistemində baş verən dəyişiklikləri dəyərləndirmək məqsədilə 4-5 ildən bir keçirilir. *Beynəlxalq qiymətləndirmə* təhsilin vəziyyəti barədə təsəvvür əldə etmək, problemləri aşkara çıxarmaq və onların həlli yollarını müəyyənləşdirmək və digər ölkələrlə müqayisəli şəkildə perspektiv inkişaf yollarını proqnozlaşdırmaq məqsədilə 3 ildən bir seçmə yolla aparılır [4, s. 100].

Qiymətləndirmənin nəzərdən keçirilən növləri özlərinə məxsus funksiyaları yerinə yetirir və bir-birini şərtləndirir. Ona görə də hər bir qiymətləndirmə növünə ciddi diqqət yetirmək, onların nəticələrindən təhsilənlərin zehni, mənəvi və psixi inkişafı, eləcə də təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi və səmərəli idarə olunması üçün düzgün istifadə etmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı, 2009
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, Bakı, 2013
3. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası // Kurikulum j., № 2, 2009
4. İlyasov M., Nəzərov M. Didaktika. Bakı, 2015
5. İsmixanov M., Bayramov H. Pedaqogika. Bakı, 2022
6. İsmixanov M. və b. Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları. Bakı, 2016
7. Qasimova L., Mahmudova R. Pedaqogika (Dərslük). Bakı, 2021
8. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr (nəşrə haz. Ə.Abbasov, İ.Cavadov). Bakı, 2011

Açar sözlər: qiymətləndirmə, ənənəvi və müasir qiymətləndirmə, qiymətləndirmə funksiyaları, göstəriciləri, prinsip və növləri

Ключевые слова: оценивание, традиционное и современное оценивание, функции, показатели, принципы и виды оценивания

Key words: assessment, traditional and modern assessment, functions, indicators, principles and types of assessment

Современное оценивание в обучении: виды и специфические особенности

Резюме

В статье рассматриваются современное оценивание в обучении и ее специфические особенности. Авторы на основе анализа и обобщения педагого-психологических исследований излагают современные подходы к процессу оцениванию, а также выявляют функции, показатели, виды и принципы их применения.

Modern assessment in training process and its characteristic features

Summary

This work studies modern assessment and its characteristics. The authors indicated the different aspects of modern assessment from difference with traditional assessment, as well as its functions, indicators, types and principles of application based on the analysis and generalization of pedagogical-psychological researches in the article.

Rəyçi: dos. G.Kərimova

GOALS AND OBJECTIVES OF TEACHING AZERBAIJANI LANGUAGE TO FOREIGN STUDENTS OF AZERBAIJAN MEDICAL UNIVERSITY

The Azerbaijani language, in accordance with the Constitution of the Republic of Azerbaijan, is the state language of the Republic. The Republic of Azerbaijan ensures the use, protection and development of the state language. The alphabet of the state language of the Republic of Azerbaijan is based on the Latin script.

Education in the Republic of Azerbaijan is conducted in the state language. The activities of educational institutions in other languages are carried out in the Republic of Azerbaijan in the manner prescribed by law, but in such educational institutions, teaching the state language is mandatory. The introduction of the Azerbaijani language as the state language in the territory of the republic in the curricula of universities is fertile ground for the development of multicultural education. In connection with the special attention to the language, reflected in the Laws on Language, the State Program, the issues of teaching the state language in Azerbaijan are becoming relevant and deserve special attention. In the educational sphere of the republic, the formation of a modern education system is steadily continuing, a lot of work is being done to restructure curricula and textbooks. The innovations, modern approaches, and reforms applied in Azerbaijan lead to even better results.

Currently, Azerbaijan is actively involved in the exchange of students, faculty, and international education forms used in the country. Teaching staff, in connection with the increase in the number of English-speaking students entering the Azerbaijan Medical University in the English department and for the purpose of increasing professionalism, are involved in courses on mastering the English language. Teachers are given freedom in choosing the forms, methods of teaching and education. A cultural transformation of society is taking place, the use of communication tools - the Internet, television, English and Russian in work on international projects leads to the erasure of boundaries in the cultural space.

The education system in the Republic is constantly undergoing radical changes, the leadership of the Republic is doing everything possible to develop education, improve its quality and raise it to the level of education in the most advanced countries of the world, providing both material and moral support. The unity of the educational space and the protection and development of ethnocultural characteristics and traditions of peoples in a multinational state are the main tasks of the state.

Globalization has generated large-scale emigration flows around the world. Tens of thousands of young foreigners have received higher education in Azerbaijan in various specialties. "It is gratifying that today these young people, taking an active part in the socio-political life, socio-economic development of their countries, play the role of a spiritual bridge with Azerbaijan, which is a space of multiculturalism," the address of the head of state Ilham Aliyev says.

The theoretical and practical importance of studying the subject of "Azerbaijani language" is due to the fact that this subject contributes to the development of the general knowledge of the listeners, the improvement of the oral and written speech culture of the students. As the listeners deeply master the rules of the language, they achieve a more efficient, academic and more expedient use of it. Communication culture is both a set and system of communicative qualities of speech, and a branch of linguistics that studies this system. Language is the first necessary condition for communication. However, the success and efficiency of intercultural interaction is determined by the knowledge and understanding of the culture, customs, traditions, values, and worldview of the peoples.

In order to improve the quality of teaching, multimedia tools (projector, screen, computer, CD, DVD, various grammar and dictionary books, additional visual aids, reading books, and newspaper materials) are used in practical classes

Good preparation for each lesson, correctly organized vocabulary work, use of visual aids, paying due attention to the development of students' speech and enriching the vocabulary have a beneficial effect on mastering the norms of the Azerbaijani language. The purposefulness of the lesson and the ability to interest students, make them active participants in the educational process bring good results in mastering a foreign language.

Over the long years of teaching the Azerbaijani language at the Azerbaijan Medical University, the teachers of the department have accumulated extensive experience and achieved certain successes in the field of theory and practice of teaching foreigners coming to Azerbaijan from Turkey, Iran, Iraq, Russia, Jordan, Pakistan, Sudan, Africa, etc. Highly qualified teachers every year raise the teaching of the Azerbaijani language to a new level, improve the methodology of teaching the language and introduce students to the history, culture, traditions and grammar of the Azerbaijani language. All this follows from the requirements and objectives adopted by the leadership of the Republic. When studying a language, the exchange of oral and written information is unthinkable without knowledge of the culture. It is impossible to speak Azerbaijani correctly and adequately understand them without mastering the culture of the Azerbaijani people. In order to use the Azerbaijani language productively and not make major mistakes in communicating with its native speakers, it is necessary to understand and know its dynamic interweaving with the processes of social development, with the uniqueness of life and traditions. In matters of teaching the Azerbaijani language, the tendency to link the Azerbaijani language, the way of life and customs of the Azerbaijanis with the study of the country is increasingly strengthening.

An analysis of the educational and thematic plan for students of the preparatory department of AMU, covering 60 classroom hours for English and 480 hours for the Azerbaijani sectors, indicates that the system of

language teaching reflected in it is built on new effective methodological principles and corresponds to the goals and objectives of studying Azerbaijani language by foreign listeners.

From the main objective of studying the Azerbaijani language by foreign students of the preparatory department of the Azerbaijani and English sectors of the Azerbaijan Medical University, it follows that the Program for the Azerbaijani language should be aimed at developing oral and written speech, contain clear instructions on the content, volume and sequence of this work. The main goal of teaching the Azerbaijani language to foreign students of AMU is to teach them to practically use this language, consciously read and understand texts accessible to their level, correctly construct sentences and coherently express their thoughts both orally and in writing within the limits of grammatical norms.

The teachers' pay special attention to strengthening the practical orientation of the learning process, searching for a new, more rational and effective system of work, a system in which the central place in each lesson would be occupied by practical mastery of the language. The entire system of work on teaching the language is subordinated to the solution of this main task.

Both the theoretical and practical importance of studying the subject "Azerbaijani language" is related to the fact that this subject helps to develop the general knowledge of the listeners and improve the oral and written speech culture of the students. As the listeners deeply master the rules of the language, they achieve a more efficient, academic level and more appropriate use of it. Communication culture is both a set and system of communicative qualities of speech, and a field of linguistics that studies this system. Language is the first prerequisite for communication. However, the success and efficiency of intercultural interaction is determined by the knowledge of people's culture, traditions, values, and worldview. Regardless of their specialty, every specialist will work with people in the future. There are areas of life "with high conversational responsibility". One of them is medicine. Medicine is a "linguistic" profession that requires language skills. The doctor constantly communicates with people and uses his speech as a means of influencing them. Therefore, the main focus during education is on forming communicative competence in future specialists, raising their general speech culture, mastering modern Azerbaijani language norms more perfectly, instilling the ability to use different forms of communication more skillfully.

When teaching Azerbaijani as a foreign language, a large amount of practical material is used, practical exercises to develop students' oral speaking skills are mainly carried out in the following direction: expressive reading of texts, memorization of poems, expansion of given short sentences, drawing up dialogues on various topics, situational games, using writing tasks, text tasks and speech etiquette examples in the development of written speech. During the classes, students are taught the rules of writing applications, resumes, annotations and other practical writing samples.

A modern specialist must have communicative competence. The formation of academic literacy is not only the development of reading and writing skills, it is also the development of a way of thinking appropriate to a certain culture. The skills developed have a direct impact on students' academic progress and enable them to successfully socialize. Much attention is paid to the speech practice of students in the lessons. In accordance with the Academic and Thematic Plan and the medical profile of the university, students are offered texts that are accessible to their understanding: "My Family", "My University", "Sights of the City", "My Apartment", "Parts of the Body", etc. Work on these texts consists of analyzing the text, composing questions for the text, in English-speaking groups - translating the text from English into Azerbaijani, retelling it, which helps with correct pronunciation, replenishing vocabulary and developing coherent speech[1].

When studying the Azerbaijani language by foreign English-speaking students, illustrative examples and visual aids play an important role in the learning process and contribute to better understanding and assimilation of the material. This method of visualization is successfully used by teachers and has a positive effect on the training of foreign students. Oral and written grammar exercises are designed to activate speech activity and are aimed at developing, consolidating and automating the speech skills of foreign students. A well-thought-out system of exercises is a necessary condition for successful mastery of the studied language, which leads students from easy to difficult, from known to unknown, taking into account the difficulties that students must overcome [2]. The success of the work in studying the Azerbaijani language largely depends on the activity of the students themselves. And this will manifest itself only if the students themselves feel their progress in each lesson and feel that with each lesson the studied language becomes more accessible and understandable to them. Exercises are effective only when they are accessible and feasible.

The purpose of the subject "Azerbaijani language" is communicative, that is, the use of language as a means of communication in various fields, and the aim is to prepare students for both oral and written expression and understanding of various events in everyday life and the professional sphere. Foreign listeners studying at Azerbaijan Medical University are taught the norms of the Azerbaijani language, articulation of sounds, intonation, the lexical and grammatical minimum necessary for communication, the correct mastering of terms and names appropriate to the specialty, the use of various forms of speech activity, the understanding of the customs and traditions of the country where the language is studied, the culture of speech, the study of everyday, literary language, official business language, types of expression rules and their use. Teaching the subject opens up avenues and perspectives for the development of students' written and oral speech. The lessons ensure the development of academic communication,

that is, the ability to master the Azerbaijani language both orally and in writing. The instillation of literate writing skills goes in parallel with reading instruction and is kept in the spotlight.

Reference:

1. Məhbubə Qurbanova, Mətanət Abdullayeva. 2008 Azərbaycan dili. Dərs vəsaiti. Bakı
2. Gərayzadə M.Ə. 2017 English (ATU-nun hazırlıq şöbəsinin xarici dinləyiciləri üçün dərs vəsaiti). Bakı, "Poliqrafiya
3. R. Həbibli. 2010 Azərbaycan dili. Dərslik. Bakı

SUMMARY

The goal of the state educational policy of Azerbaijan is the inadmissibility of discrimination in the field of education and the creation of all opportunities for education for every citizen, regardless of language, religion, nationality, social status, origin and capabilities. It is necessary to emphasize the crucial role of education in the development of the individual, society and state. It is education that is the condition for successful economic, cultural and spiritual development. The education system in the republic is constantly being improved, the quality is improving, and it is rising to the level of education of the most advanced countries in the world. The intensification of migration processes significantly expands the scope of interaction between diverse cultures. Tens of thousands of foreigners have received and continue to receive higher education in various specialties in Azerbaijan. This cultural diversity provides for the emergence of a global culture.

Key words: teaching, education, grammar, words, topics, dialogues, textbooks, innovations, modern approaches, reforms.

РЕЗЮМЕ

Целью государственной образовательной политики Азербайджана является недопустимость дискриминации в сфере образования и создание всех возможностей для получения образования для каждого гражданина, независимо от языка, религии, национальности, социального положения, происхождения и способностей. Необходимо подчеркнуть решающую роль образования в развитии личности, общества и государства. Именно образование является условием успешного экономического, культурного и духовного развития. Система образования в республике постоянно совершенствуется, качество повышается и поднимается до уровня образования самых передовых стран мира. Интенсификация миграционных процессов существенно расширяет сферу взаимодействия различных культур. В Азербайджане десятки тысяч иностранцев получили и продолжают получать высшее образование по различным специальностям. Такое культурное разнообразие обеспечивает возникновение глобальной культуры.

Ключевые слова: преподавание, образование, грамматика, слова, темы, диалоги, учебники, инновации, современные подходы, реформы.

RƏYÇİ: dos. E. Vəliyeva

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI LEKSİKOLOGİYANIN ÖYRƏDİLMƏSİ METODLARI

İngilis dilinin tədrisi zamanı leksikologiya, dilin söz ehtiyatını və bu sözlərin istifadəsini öyrənən bir sahədir. Leksikologiyanın öyrədilməsi, dil öyrənənlərin sözlərin mənalarını və istifadələrini düzgün başa düşmələri üçün çox önəmlidir. Dil öyrənmə prosesi, yalnız qrammatika və sintaksis kimi struktural məsələlərlə məhdudlaşmamalıdır. Sözlər, dilin canlı və dəyişkən bir hissəsidir və onların doğru istifadə edilməsi dilin təsirli və mükəmməl olmasını təmin edir. Leksikologiya, bu sözlərin mənalarını, formalarını, quruluşlarını və istifadələrini təhlil edən bir sahə olaraq, dilin zənginliyini və müxtəlifliyini başa düşmək üçün vacib bir rol oynayır. Dilin tədrisində, sözlərin mənası, onların necə istifadə edildiyi, hansı kontekstdə tətbiq olunduğu və müxtəlif dil mühitlərindəki fərqlilikləri anlamaq çox əhəmiyyətlidir. Bu səbəbdən leksikologiya, dil öyrənmə prosesinin mərkəzində dayanmalıdır. Sözlər yalnız lüğət tərifləri ilə öyrənilməməlidir; onlar daha geniş mənalar daşıyır və müxtəlif situasiyalarda fərqli anlamlar qazana bilirlər. Bu, dil öyrənənlər üçün yalnız dil qaydalarını deyil, həm də dilin canlı və çoxşaxəli təbiətini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir. Hər bir söz, bir çox aspektdə müxtəlif mənalar daşıyaraq öyrənilməli, həmçinin bu sözlərin sosial, mədəni və emosional kontekstləri də nəzərə alınmalıdır. Leksikologiyanın dərinlən öyrənilməsi, tələbələrin dil biliklərini zənginləşdirir və onların doğru və təsirli ünsiyyət qurma qabiliyyətlərini artırır. Tələbələr, sözlərin müxtəlif mənalarını və kontekstlərini anlamaqla, dili daha doğru və zəngin şəkildə istifadə edə bilirlər. Bu proses, dil öyrənmənin yalnız texniki bir fəaliyyət olmasından daha çox, dilin mənalarının və strukturunun anlaşılmasına yönəlmiş bir təcrübə olması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Leksikologiyanın öyrədilməsi, həmçinin dilin inkişafını və zənginləşməsini təşviq edərək, tələbələrə dilin müxtəlif üzvlərini göstərir və onların dil bacarıqlarını yüksək səviyyəyə çatdırır.

Kontekstual Öyrənmə (Contextual Learning)

Leksikologiyanın öyrədilməsi zamanı ən təsirli metodlardan biri kontekstual öyrənmədir. Bu metod, tələbələrə sözləri yalnız lüğət təriflərindən ibarət olaraq təqdim etməklə deyil, onları konkret bir mətn və ya vəziyyət daxilində təqdim etməklə həyata keçirilir. Bu yanaşma, tələbələrin yeni sözləri real həyat vəziyyətlərində istifadə etməyi öyrənmələrinə kömək edir. Məsələn, bir hekayə və ya dialoq əsasında verilən sözlər, tələbələrə bu sözlərin mənalarını daha dərinlən anlamağa və onları doğru şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır. Bu metod, dilin həm praktiki istifadəsi, həm də tədrisi üçün çox vacibdir, çünki tələbələr sözlərin müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə edildiyini görür və öyrəndikləri sözləri həyatlarında tətbiq etməyə başlayırlar. Kontekstual öyrənmə, tələbələrə yalnız dilin strukturlarını deyil, həm də dilin müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə necə istifadə edildiyini göstərir. Tələbələr, bu metod sayəsində sözləri yalnız lüğət anlamında deyil, həm də onların real həyatda necə işlədiyini və başqalarına necə təsir etdiyini öyrənirlər. Nəticədə, bu metod tələbələrin yeni sözləri daha sürətli və səmərəli mənimsəmələrinə kömək edir və onların dil biliklərini daha güclü edir. Tələbələr kontekstual öyrənmə ilə, həm də dilin mənalarının dəyişkənliyini və müxtəlif şərtlərə görə necə fərqləndiyini başa düşürlər. Bu, onların dilin zənginliyini və mürəkkəbliyini dərk etmələrini asanlaşdırır. *Quliyev A. (2018). İngilis dilinin tədrisi metodları. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, s. 35-40.*

Vizual və Praktik Yanaşmalar

Vizual yanaşmalar, leksikologiyanın öyrədilməsi zamanı tələbələrə sözlərin mənalarını və istifadələrini başa düşməkdə kömək edən effektiv üsullardan biridir. Bu yanaşma, xüsusilə şəkillər, videolar, infografikalar və digər vizual materiallarla zənginləşdirildikdə, sözlərin mənalarının daha asan şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradır. Vizual materiallar, dil öyrənənlərin dilin məzmununu və strukturunu daha konkret şəkildə qavrayıb mənimsəmələrinə kömək edir. Bu yanaşmanın faydalı olduğu sahələrdən biri, konkret obyektlərlə əlaqəli olan sözlərin tədrisidir. Məsələn, heyvanlar haqqında leksikologiya öyrənilərkən, tələbələrə həmin heyvanların şəkilləri göstərilir və bu heyvanların adları ilə əlaqəli sözlər təqdim olunur. Bu metod tələbələrin sözləri vizual olaraq əlaqələndirmələrinə və bu sözləri daha asan xatırlamalarına kömək edir. Şəkillərlə və videolarla təqdim olunan materiallar, tələbələrin həm görmə, həm də eşitmə duyğularını istifadə edərək məlumatı daha geniş şəkildə qəbul etmələrini təmin edir. Bu yanaşmanın effektivliyi, tələbələrin tədris olunan mövzunu daha yaxşı mənimsəməsi və öyrəndikləri məlumatı real həyatla əlaqələndirmələri ilə özünü göstərir. Həmçinin, praktiki yanaşmalar da bu metodla birləşdirildikdə, tələbələr yalnız nəzəri deyil, həm də praktiki tətbiqlərini öyrənirlər, beləliklə, onların öyrənmə təcrübəsi daha səmərəli və faydalı olur. *Həsənova L. (2017). Leksikologiyanın əsas prinsipləri. Bakı: Elm və təhsil, s. 88-93.*

Təkrarlama və Təsdiqləmə

Yeni sözlərin yadda qalması üçün təkrarlama və təsdiqləmə metodları çox əhəmiyyətlidir. Dil öyrənənlər, sözlərin mənasını və düzgün istifadəsini uzun müddət yadda saxlaya bilmələri üçün bu metodları müntəzəm olaraq tətbiq etməlidirlər. Təkrarlama, tələbələrin artıq öyrəndikləri sözləri müxtəlif vaxt aralıqlarında təkrarlamaqlarını təmin edərək, onların daha qalıcı şəkildə yadda saxlanmasına kömək edir. Məsələn, tələbələrə əvvəlki dərslərdə öyrəndikləri sözlərin təkrarı verildikdə, bu sözləri artıq daha güclü şəkildə yadda saxlamağa başlayırlar. Təkrarlama həm də sözlərin müxtəlif kontekstlərdə istifadə edilməsini nəzərdə tutur, bu da tələbələrin öyrəndikləri sözləri konkret vəziyyətlərdə tətbiq etmələrinə imkan verir. Təsdiqləmə isə öyrənilən sözlərin doğruluğunu və istifadəsini qiymətləndirən bir prosessdir. Tələbələrə təkrarlanan sözlərlə bağlı müxtəlif tapşırıqlar verildikdə, onların bu sözləri düzgün şəkildə mənimsədikləri təsdiqlənir. Bu metodlar, tələbələrin sözləri düzgün şəkildə istifadə etmələrinə, həmçinin bu sözlərin

mənalarını və tətbiqini daha dərinlən başa düşmələrinə kömək edir. Təkrarlama və təsdiqləmə metodları, sözlərin uzun müddət yadda qalmasını təmin edir, çünki bu metodlar təkrarlanan məlumatın güclü bir şəkildə həzm olunmasına və tələbənin yaddaşında möhkəmlənməsinə kömək edir. Bu yanaşma, dil öyrənmənin davamlı və effektiv bir proses olmasını təmin edir

Sözlərin Sinifləndirilməsi

Leksik vahidlərin tədrisi zamanı sözlərin müxtəlif qruplara ayrılması metodundan istifadə etmək, tələbələrə dilin strukturunu daha yaxşı anlamağa və yeni öyrənilən sözləri daha asan mənimsəməyə kömək edir. Bu metod tələbələrə dilin əsas komponentlərini daha dərinlən öyrənmək və sözləri düzgün istifadə etmək bacarığı qazandırır. Sinifləndirmə metodu tələbələrə yalnız sözü təcrübi şəkildə öyrətmir, eyni zamanda onların mənalarını daha yaxşı başa düşmələrinə və əlaqəli mövzular üzərində düşünmələrinə şərait yaradır.

Sinifləndirmə metodu müxtəlif kateqoriyalara əsaslanır və hər bir kateqoriya öyrənilən mövzuya uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Məsələn, tələbələrə heyvanlar, bitkilər, əşyalar, yeməklər, peşələr, əşyaların xüsusiyyətləri kimi müxtəlif mövzularda sözlər təqdim edilir və tələbələr bu sözləri həmin mövzulara və ya kateqoriyalara uyğun olaraq sıralayırlar. Bu yanaşma tələbələrə yalnız hər bir sözün mənasını deyil, həm də bu sözlərin digər sözlərlə olan əlaqələrini, onların bir-biri ilə necə əlaqələndirildiyini öyrədir. Sinifləndirmə həmçinin dilin strukturunu və məzmununu daha dərinlən anlamağa kömək edir. *Hasan R. & Halliday M.A.K. (1989). Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective. Oxford: Oxford University Press.*

Məsələn, "heyvanlar" kateqoriyasına aid olan sözləri öyrənərkən, tələbələr bu sözləri müxtəlif alt kateqoriyalara ayıra bilərlər: ev heyvanları, meşə heyvanları, dəniz heyvanları və sairə. Bu yanaşma tələbələrə sözlərin yalnız adlarını öyrənməkdən daha çox, onların müxtəlif xüsusiyyətlərini, yaşayış mühitlərini, hərəkət etmə tərzlərini və digər təbii xüsusiyyətlərini də başa düşməyə imkan verir. Məsələn, tələbələr "pişik" və "it" sözləri ilə tanış olduqda, yalnız bu heyvanların adlarını deyil, həm də onların davranışları, həyat tərzləri və bir-biri ilə fərqləri barədə məlumat əldə edirlər. Bu, sözlərin mənalarını dərinləşdirir və onların həyatdakı real tətbiqini asanlaşdırır.

Sinifləndirmə metodu yalnız sözlərin mənalarını öyrənmək üçün deyil, həm də tələbələrə bu sözlər arasındakı əlaqələri daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Beləliklə, sözlər arasındakı fərqliliklər və oxşarlıqlar, onları daha doğru və təsirli şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır. Bu metod tələbələrə həmçinin dilin məzmununu daha təsirli şəkildə mənimsəməyə kömək edir, çünki onlar hər bir sözün müxtəlif cəhətlərini və əlaqələrini nəzərdən keçirirlər. Həmçinin, sinifləndirmə metodu tələbələrə sözlərin istifadə sahələrini öyrənmək və onların real həyatda necə tətbiq olunduğunu başa düşmək üçün faydalıdır.

Misal üçün, yeməklər kateqoriyasına aid olan sözləri öyrənərkən, tələbələr yeməklərin tərkibi, hazırlanma üsulu, təqdim edilməsi və digər xüsusiyyətləri barədə məlumat əldə edirlər. Bu, onların dil biliklərini yalnız nəzəri şəkildə deyil, həm də praktiki şəkildə inkişaf etdirir. Beləliklə, tələbələr öyrəndikləri sözləri yalnız kitab səhifələrində deyil, həm də gündəlik həyatlarında daha rahat tətbiq edə bilərlər. Sözlərin sinifləndirilməsi, tələbələrə dilin praktiki tətbiqinə dair güclü bir anlayış yaradır və onların dil bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Sinifləndirmə metodunun başqa bir faydası da odur ki, bu metod tələbələrə öyrəndikləri sözləri müxtəlif kontekstlərdə və vəziyyətlərdə istifadə etmə bacarığı qazandırır. Məsələn, heyvanlar kateqoriyasına aid olan sözlər, tələbələrə həm də onların davranışları və xarakteristikaları barədə məlumat verir. Beləliklə, tələbələr yalnız bu sözləri öyrənmək deyil, həm də onları daha çox kontekstdə istifadə etmək bacarığı əldə edirlər. Nəticədə, sözlərin sinifləndirilməsi metodu tələbələrə yalnız dil öyrənməyə deyil, həm də onların ümumi dünya görüşlərini inkişaf etdirməyə kömək edir. *Şirinova M. (2019). Dil tədrisi və leksikologiya. Bakı: Nəşriyyat, s. 112-118.*

Aktiv Tədris və Qrup Fəaliyyətləri

Aktiv tədris metodları, tələbələrin öyrənmə prosesində daha fəal iştirak etmələrini təmin edərək onların yeni məlumatları praktiki şəkildə mənimsəmələrinə kömək edir. Bu yanaşmalar, tələbələrin yalnız nəzəri biliklər əldə etmələrini deyil, həm də bu bilikləri real həyatda necə tətbiq edəcəklərini öyrənmələrini təmin edir. Aktiv tədrisin əsas xüsusiyyətlərindən biri, tələbələrin müəllimindən passiv şəkildə məlumat qəbul etmələri əvəzinə, onların müstəqil şəkildə düşünmələrini və öyrəndikləri bilikləri praktikada tətbiq etmələrini təmin etməsidir. Bu yanaşmalar, xüsusilə dil öyrənmə prosesində, tələbələrin yeni sözləri mənimsəmələri və onları düzgün şəkildə istifadə etmələri üçün çox vacibdir. Aktiv tədris metodları arasında qrup fəaliyyəti, tələbələrə yeni sözləri öyrətmək və onların mənalarını daha dərinlən başa düşmək üçün effektiv bir vasitədir. Qrup işləri zamanı tələbələr bir-birlərinə yeni sözləri izah edərək və ya onlardan müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə edərək öyrənirlər. Bu, tələbələrin yalnız sözlərin nəzəri mənalarını deyil, həm də onların real həyat kontekstində necə istifadə edildiyini anlamağa kömək edir.

Qrup fəaliyyəti, tələbələr arasında əməkdaşlığı və qarşılıqlı öyrənməni təşviq edir. Tələbələr bir-birlərinə yeni sözlərin mənalarını açıqlayaraq, bu sözləri necə düzgün istifadə etməli olduqlarını bir-birlərinə izah edirlər. Bu proses, həm də tələbələrin kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirir və onların öz aralarında daha effektiv şəkildə ünsiyyət qurmalarını təmin edir. Məsələn, tələbələr müəyyən bir mövzu haqqında müzakirə apararkən, onlar bu mövzuya uyğun yeni sözlərdən istifadə edirlər və bu sözləri doğru şəkildə kontekstual istifadə etməyə çalışırlar. Bu da onlara yeni sözlərin doğru kontekstdə necə işlədiyini və anlamlarını daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Aktiv tədrisin digər bir faydası isə tələbələrin motivasiyasını artırmasıdır. Tələbələr yalnız dərslə deyil, həm də öyrəndikləri yeni məlumatları praktikada tətbiq etməyə can atırlar. Qrup işləri və kollektiv fəaliyyətlər, tələbələrə öyrəndiklərini təcrübədə tətbiq etmək, səhvlərini görmək və düzəltmək imkanı verir. Bu, onların öyrənmə prosesindəki özünəinamını artırır və onları daha fəal iştirak etməyə təşviq edir. Aktiv tədris metodları, həmçinin tələbələrin müstəqil

düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Onlar müstəqil şəkildə təhlil edir, qərar qəbul edir və müxtəlif vəziyyətlərdə yeni sözləri necə istifadə edəcəklərini müəyyən edirlər. Bu da onların dil biliklərini möhkəmləndirir və bu bilikləri daha geniş bir çərçivədə istifadə etmələrini təmin edir. *Quliyev F. (2016). Dil tədrisində pedaqoji yanaşmalar. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.*

Qrup fəaliyyətləri, həmçinin tələbələr arasında sosial bacarıqların inkişafına da kömək edir. Tələbələr bir yerdə işləyərkən, onlara yalnız dil bacarıqları deyil, həm də əməkdaşlıq, liderlik, və komanda işində daha yaxşı fəaliyyət göstərmək kimi sosial bacarıqlar öyrədilir. Beləliklə, tələbələr həm akademik, həm də şəxsi inkişaflarına töhfə verən bir təcrübə qazanırlar. Bu yanaşma, tələbələrin sözləri yalnız nəzəri anlamda deyil, həm də praktiki şəkildə necə istifadə edəcəyini öyrənmələrinə imkan verir. Bu metod, dil öyrənənlərin öz təcrübələrini və biliklərini tətbiq etmələrinə şərait yaradır, beləliklə, onlar dil öyrənmə prosesini daha əyləncəli və səmərəli şəkildə yaşaya bilirlər.

Aktiv tədris və qrup fəaliyyətləri, sözlərin yalnız yadda saxlanmasına deyil, həm də onların praktikada, müxtəlif sosial vəziyyətlərdə və kontekstlərdə necə işlədiyini anlamağa kömək edir. Bu yanaşmalar, tələbələrin həm dil bacarıqlarını inkişaf etdirir, həm də onların ümumi inkişafına töhfə verir. Tələbələr qrup içində işləyərək daha yaxşı öyrənir, daha çox təcrübə əldə edir və nəticədə daha yaxşı dil biliklərinə sahib olurlar. Bu metodlar, tələbələrin öyrənmə prosesinə olan marağını artırır və onların dərslə daha fəal qatılmalarını təmin edir. Bu yanaşma, həmçinin onların özgüvənini artırır, çünki öyrəndikləri yeni sözləri tətbiq edərək, öz bacarıqlarını real həyatla əlaqələndirirlər.

Beləliklə, aktiv tədris və qrup fəaliyyətləri dil öyrənməni daha müsbət və faydalı bir təcrübə halına gətirir. Tələbələr öyrəndikləri sözləri yalnız yadda saxlamır, həm də onların tətbiqini öyrənir, səhvlərini düzəldir və bu məlumatları gündəlik həyatlarında necə istifadə edəcəklərini başa düşürlər. Bu metodlar dil öyrənmə prosesini daha effektiv və əyləncəli edir. *Smith R. (2015). English Language Teaching: A Methodological Approach. New York: Oxford University Press, s. 78-85.*

Hekayə və Ssenarilərlə Tədris

Hekayələr və ssenarilər, leksikologiyanın tədrisi üçün son dərəcə faydalı və yaradıcı bir vasitədir. Bu metod, tələbələrin öyrəndikləri sözləri kontekstual şəkildə mənimsəmələrinə və onları müxtəlif vəziyyətlərdə necə istifadə edəcəyini başa düşmələrinə kömək edir. Hekayələr, tələbələrə sözlərin yalnız təcrübə deyil, həm də emosional və mədəni mənalarını öyrənməyə imkan verir. Ssenarilər isə, tələbələrin öz yaradıcılıqlarını istifadə edərək, öyrəndikləri sözlərdən praktiki şəkildə istifadə etmələrini təmin edir. Bu yanaşmalar, sözlərin daha geniş və real vəziyyətlərdə necə işlədiyini anlamağa kömək edir və onların təbii istifadəsini gücləndirir.

Hekayə və ssenarilər vasitəsilə tələbələr yeni sözləri konkret bir vəziyyət və ya xarakterlərlə əlaqələndirərək öyrənirlər. Məsələn, bir hekayədə bir çox yeni sözlər və ifadələr təqdim oluna bilər və tələbələr bu sözləri ancaq mətnin daxilində başa düşməklə kifayətlənməyərək, həm də bu sözləri öz həyatlarına uyğun şəkildə tətbiq etməyə çalışırlar. Hekayənin və ya ssenarinin yaradılmasında iştirak edən tələbələr, müəyyən mövzular və ya məsələlər üzərində düşüncə, o mövzulara uyğun sözlər seçməli və onları uyğun vəziyyətlərdə istifadə etməlidirlər. Bu metod, tələbələrə həm dil öyrənməyi, həm də düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi təklif edir. *Qasimov E. (2020). İngilis dili tədrisində innovativ metodlar. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.*

Ssenari yazmaq, tələbələrə həm dil bacarıqlarını, həm də yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir. Məsələn, bir tələbə bir mətnə uyğun olaraq yeni sözlərdən istifadə edərək ssenari yazmalıdır. Bu, həmçinin onun dilin strukturunu anlamağa və düzgün sintaktik və leksik birləşmələr yaratmağa kömək edir. Bu metodla tələbələr həm də dilin qrammatik qaydalarını öyrənirlər, çünki ssenari yazmaq, düzgün cümlə qurmağı və sözlərin doğru istifadəsini tələb edir. Beləliklə, tələbələr yeni sözləri öyrəndikcə, onları daha geniş bir çərçivədə, həm də yaradıcı vəziyyətlərdə tətbiq edirlər.

Hekayələr və ssenarilər vasitəsilə tədris, tələbələrə real həyatda qarşılaşa biləcəkləri müxtəlif situasiyalarda sözlərin necə istifadə edildiyini öyrədir. Bu metod, tələbələrin tədris olunan sözləri yalnız sözlüklərdən öyrənmələrini deyil, həm də onların gündəlik həyatlarında, müxtəlif sosial vəziyyətlərdə necə istifadə edəcəklərini başa düşmələrini təmin edir. Bu yanaşma, həmçinin tələbələrin diqqətini müəyyən sözlərin və ifadələrin müxtəlif kontekstlərdə necə fərqli mənalar ala biləcəyinə yönəldir. Beləliklə, tələbələr yalnız mətnin içindəki sözləri deyil, həm də onların hər bir vəziyyətdə necə işlədiyini və digər sözlərlə necə əlaqələndirildiyini anlamağa başlayırlar. *Jones P. (2020). Teaching English vocabulary: Approaches and methods. London: Cambridge University Press, s. 50-55.*

Hekayə və ssenarilər vasitəsilə tədris, tələbələrin dilə olan maraqlarını artırır və onları daha fəal öyrənməyə təşviq edir. Tələbələr hekayə və ssenari yazarkən, sözləri yalnız yadda saxlamaqla kifayətlənməyib, həm də onlardan müxtəlif yaradıcı və real həyatda istifadə oluna biləcək şəkildə istifadə edirlər. Bu metod tələbələrə dilin praktiki tətbiqini göstərərək, onları həm də özlərinə daha inamlı bir şəkildə tədris olunan sözləri mənimsəməyə sövq edir. Nəticədə, tələbələr həm dil biliklərini inkişaf etdirir, həm də müxtəlif vəziyyətlərdə dilin necə işlədiyini daha yaxşı başa düşürlər.

Beləliklə, hekayələr və ssenarilər leksikologiyanın tədrisi üçün güclü bir vasitədir, çünki onlar tələbələrə sözlərin yalnız mənalarını deyil, həm də onları necə düzgün və yaradıcı şəkildə istifadə etmələri lazım olduğunu göstərir. Bu metod, dil öyrənənlərin sözləri real həyatda tətbiq etmələrini asanlaşdırır və onları dilin praktik istifadəsinə yönəldir.

Ədəbiyyat

1. Quliyev A. (2018). *İngilis dilinin tədrisi metodları*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, s. 35-40.
2. Həsənova L. (2017). *Leksikologiyanın əsas prinsipləri*. Bakı: Elm və təhsil, s. 88-93.
3. Quliyev F. (2016). *Dil tədrisində pedaqoji yanaşmalar*. Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
4. Jones P. (2020). *Teaching English vocabulary: Approaches and methods*. London: Cambridge University Press, s. 50-55.

5. Əliyeva S. (2018). *Dil öyrənmə texnikaları*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
6. Şirinova M. (2019). *Dil tədrisi və leksikologiya*. Bakı: Nəşriyyat, s. 112-118.
7. Smith R. (2015). *English Language Teaching: A Methodological Approach*. New York: Oxford University Press, s. 78-85.
8. Harmer J. (2007). *The Practice of English Language Teaching*. Essex: Pearson Education.
9. Qasimov E. (2020). *İngilis dili tədrisində innovativ metodlar*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
10. Hasan R. & Halliday M.A.K. (1989). *Language, Context, and Text: Aspects of Language in a Social-Semiotic Perspective*. Oxford: Oxford University Press.

Xülasə

İngilis dilinin tədrisi zamanı leksikologiya dilin əsas komponentlərindən biridir. Leksikologiya sözləri, ifadələri və onların mənalarını, strukturlarını və istifadələrini öyrənən bir sahədir. Bu elm, dilin zənginliyini və müxtəlifliyini başa düşmək üçün vacibdir. Leksikologiyanın öyrədilməsi tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə əsas rol oynayır, çünki onlar yalnız sözlərin mənalarını deyil, həm də bu sözlərin müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə edildiyini öyrənirlər. Leksikologiyanın düzgün şəkildə tədrisi tələbələrə sözləri müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə etmə bacarığı qazandırır.

Leksikologiyanın öyrədilməsi üçün müxtəlif metodlar mövcuddur. Kontekstual öyrənmə, tələbələrin yeni sözləri real vəziyyətlərdə öyrənməsini təmin edən bir yanaşmadır. Bu metod, sözlərin mənalarını başa düşməkdən daha çox, onların istifadəsini öyrənməyə kömək edir. Həmçinin, vizual və praktik yanaşmalar da effektivdir. Şəkillər və videolar vasitəsilə sözlər daha əyani şəkildə təqdim edilərək, onların mənası daha tez və asan yadda qalır. Təkrarlama və təsdiqləmə metodu, tələbələrin öyrəndikləri sözləri gündəlik istifadə etmələrini təmin edərək, sözlərin yadda qalmasını gücləndirir.

Açar sözlər:İngilis dili, leksikologiya, tədris metodları, leksik vahidlər, dil tədrisi.

METHODS OF TEACHING LEXICOLOGY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Summary

Lexicology is one of the main components of the language when teaching English. Lexicology is a field that studies words, phrases and their meanings, structures and uses. This science is important for understanding the richness and diversity of language. Teaching lexicology plays a key role in developing students' language skills because they learn not only the meanings of words, but also how these words are used in different contexts. Properly teaching lexicology gives students the ability to use words in a variety of situations.

There are different methods for teaching lexicology. Contextual learning is an approach that allows students to learn new words in real situations. This method helps to learn the usage of words rather than understanding their meaning. Also, visual and practical approaches are effective. Through images and videos, words are presented more visually and their meaning is remembered more quickly and easily. The repetition and confirmation method reinforces vocabulary retention by ensuring that students use the words they learn on a daily basis.

Key words:English language, lexicology, teaching methods, lexical units, language teaching.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛЕКСИКОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Лексикология является одним из основных компонентов языка при обучении английскому языку. Лексикология – это область, которая изучает слова, фразы, их значения, структуры и использование. Эта наука важна для понимания богатства и разнообразия языка. Преподавание лексикологии играет ключевую роль в развитии языковых навыков учащихся, поскольку они изучают не только значения слов, но и то, как эти слова используются в различных контекстах. Правильное преподавание лексикологии дает учащимся возможность использовать слова в самых разных ситуациях.

Существуют различные методы преподавания лексикологии. Контекстное обучение – это подход, который позволяет учащимся изучать новые слова в реальных ситуациях. Этот метод помогает научиться использовать слова, а не понимать их значение. Также эффективны визуальный и практический подходы. С помощью изображений и видео слова представляются более наглядно, а их значение запоминается быстрее и легче. Метод повторения и подтверждения способствует сохранению словарного запаса, гарантируя, что учащиеся будут использовать слова, которые они изучают, ежедневно.

Ключевые слова:английский язык, лексикология, методы обучения, лексические единицы, преподавание языка.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

TƏHSİLDƏ FƏRDI YANAŞMA: MÜXTƏLİF TƏHSİL EHTİYAQLARININ QARŞILANMASI

Təhsildə fərdi yanaşma müasir dövrün təhsil sistemləri üçün əhəmiyyətli və aktual bir konsepsiyadır. Bu yanaşma hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini, maraqlarını və bacarıqlarını nəzərə alaraq təlim prosesinin təşkilinə yönəlmişdir. Fərdi yanaşmanın əsas məqsədi tələbələrin təhsil ehtiyaclarını təmin etməklə onların potensialını maksimum səviyyədə inkişaf etdirməkdir. Ənənəvi tədris metodlarının bütün şagirdlər üçün eyni dərəcədə təsirli olmaması fərdi yanaşmanın zəruriliyini artırır. Bu yanaşma yalnız akademik nailiyyətləri artırmır, həm də şagirdlərin özünəinamını gücləndirir və onların sosial-emosional inkişafına dəstək olur.

Müasir təhsil sistemlərində fərdi yanaşmanın tətbiqi qlobal dəyişikliklərin və innovasiyaların təsiri ilə daha da önəm qazanmışdır. Şagirdlərin müxtəlif təhsil ehtiyaclarını qarşılamaq, onların şəxsi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müasir tədris metodları tətbiq etmək və texnologiyadan effektiv istifadə etmək bu yanaşmanın əsas prinsipləridir. Təhsildə fərdi yanaşma, yalnız sinif mühitində deyil, həm də ümumi təhsil strategiyalarında tətbiq olunaraq şagirdlərin fərdi bacarıqlarını inkişaf etdirməyə şərait yaradır və cəmiyyət üçün daha hazırlıqlı fərdlərin formalaşmasına töhfə verir.

Təhsil ehtiyaclarının öyrənilməsi həm elmi-nəzəri, həm də praktiki baxımdan aktuallıq kəsb edir. Təhsil ehtiyaclarının nəzəri tədqiqi şəxsiyyətin strukturu, fəaliyyəti və həyat tərzı haqqında elmi təsəvvürləri dərinləşdirməyə imkan verir.

Bununla yanaşı, ayrı-ayrı sosial qrupların və icmaların təhsil ehtiyaclarının araşdırılması da aktuallıq daşıyır. Bu cür biliklər qrup ehtiyac-motivasiya və dəyər-tənzimləyici mexanizmlərinin spesifik xüsusiyyətlərini anlamağa, təhsil fəaliyyətinin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Bundan əlavə, qrupun təhsil ehtiyaclarını sosial birliyin inkişaf faktoru, sosial fərqləndirmə, sosial mobillik, sosial strukturun yenidən qurulması və dəyişdirilməsi şərti kimi öyrənmək məqsədəuyğun hesab olunur.

Nəhayət, insanın obyektiv həyat şəraitinin subyektiv xarakteristikası olan təhsil ehtiyaclarının tədqiqi, cəmiyyətdə ümumi sosial vəziyyətin (ölkənin iqtisadi və mədəni inkişaf sahələrində, bazar münasibətlərinin formalaşmasında və s.) diaqnozunu qoymağa imkan verir. Təhsil ehtiyaclarının təhsil sahəsinin tənzimlənməsi mexanizmi, bu sahədə yaranmış vəziyyətin təhlili, təhsilin inkişafında ictimai rəyin rolu və onun ayrı-ayrı alt sistemlərinin dəyişməsi dinamikası kimi öyrənilməsi də əhəmiyyətlidir.

Təhsil ehtiyaclarının tədqiqinin praktik-tətbiqi tərəfinə gəldikdə isə, Rusiyada sosial quruluşun tipinin dəyişməsi və əhalinin təhsilə münasibətinin yenilənməsi şəraitində müxtəlif qrupların təhsil ehtiyaclarının xarakterini öyrənmək xüsusilə vacibdir. İstehsal və istehlak sahələrinin transformasiyası, sosial mobilliyin dinamikası, yeni sosial təbəqələrin yaranması təhsil ehtiyaclarının inkişafında mühüm amillərdir. Müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələrinin təhsil ehtiyaclarının dərinlən təhlili mövcud ziddiyyətlərin həllinə mühüm töhfədir [2]

Tələbatların öyrənilməsi problemi fəlsəfi, psixoloji, sosial, pedaqoji və iqtisadi biliklər sistemində ən aktual məsələlərdən biri kimi çıxış edir. Təhsil prosesinin səmərəli təşkili və həyata keçirilməsi sosial subyektlərin müəyyən bir təhsil cəmiyyətində qarşılıqlı əlaqədə olduqları ehtiyaclar haqqında düşünülmüş təsəvvürlərə əsaslanmadan mümkün deyil. Burada biz tələbatların sosial subyektin fəaliyyətini hərəkətə gətirən ilkin stimullar olduğunu, onun mövcudluğunun obyektiv şərtlərini əks etdirdiyini və ətraf dünya ilə ən mühüm əlaqə formalarından biri olduğunu qəbul edirik.

"Təhsil tələbatları" anlayışının nəzəri təhlilinə başlamazdan əvvəl, ümumiyyətlə tələbatları, elmi kateqoriya kimi geniş tətbiq sahəsinə malik olan tələbat anlayışını nəzərdən keçirək. Əslində elə bir elmi sahə yoxdur ki, bu anlayışdan kənar qalsın – istər fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, pedaqogika və s. Bu sahələrdə tələbat anlayışı öz tətbiqini tapır. Məsələn, fəlsəfədə tələbat orqanizmin normal həyat fəaliyyətinə zəruri olan tələblərinin ödənilməsi ilə şərtlənmiş və bu tələbatın aradan qaldırılmasına yönəlmiş bir vəziyyət kimi müəyyən edilir. Tələbat, tələbatın predmetinə ehtiyacdən ibarətdir. Tələbat, onun ödənilməsi, tələbat predmetinin fəal mənimsənilməsi və istehlak prosesi vasitəsilə həyata keçirilir. Tələbatın ödənilməsi ya orqanizmin normal həyat fəaliyyətinin pozulmasına, ya da onun məhv olmasına səbəb ola bilər. Tələbat həyata keçirilməzdən əvvəl, hər hansı bir çatışmazlıq hissinin yaranması və artması kimi mövcuddur, tələbat ödənildikcə yaranan gərginlik azalır və yox olur. Yeni tələbat predmetlərinin yaranması və onların istehlakı prosesində tələbatlar meydana çıxır.

İnsanın tələbatlarının inkişafı istehsal üsulunun inkişafı prosesində və onun əsasında baş verir. İnsan üçün spesifik olan tələbatlar sosial tələbatlardır, cəmiyyətin inkişafı ilə yaranmışdır – əməyə, digər insanlarla ünsiyyətə və s. olan tələbatlar. Bioloji tələbatlar insanlarda transformasiya olunmuş formada mövcuddur, sosial tələbatlardan tamamilə təcrid olunmuş vəziyyətdə mövcud deyillər və nəhayət, sosial inkişafı vasitələnilirlər. Cəmiyyət həyatı nə qədər zəngin, müxtəlif və inkişaf etmişdirsə, insanların tələbatları bir o qədər zəngin, müxtəlif və inkişaf etmiş olur [3].

Bu, sosiologiyanın mövqeyindən tələbat anlayışının mühüm xüsusiyyətini təşkil edir. Sosiologiya nümayəndələri bu fenomeni özünəməxsus şəkildə başa düşürlər. Burada tələbatın subyektlə onun mövcudluğunun obyektiv şərtləri arasındakı spesifik qarşılıqlı əlaqələr əsasında yaranan ziddiyyət kimi baxılması ənənəvi yanaşmadır. Əslində tələbat iki "tələb"dən ibarətdir – "sənə olan tələb" (xarici zərurət) və "özünə olan tələb" (daxili zərurət). "Sənə olan tələb" sosial kontekstin, xarici şərtlərin əksidir. "Özünə olan tələb" isə yalnız xarici zərurətin daxili zərurətə (onların birləşməsinə) keçidi deyil, həm də bu xarici tələblərin insanın doğuşdan verilmiş "daxili təbiəti" (meyllər,

qabiliyyətlər, istedadlar və s.), tərbiyə prosesində sosial olaraq formalaşmış və artıq mövcud olan dəyər yönümləri, stereotiplər, təsəvvürlərlə adekvat uyğunlaşmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tələbat problemi ilə bağlı fəlsəfi və sosioloji yanaşmalar psixoloji yanaşmalarla uzlaşır. Əgər sosiologiya insanların sosial tələbatlarını öyrənsə: ünsiyyətə, özünü qorumağa, özünü təsdiqləməyə, özünüinkışafa, özünüifadəyə olan tələbatlar, psixologiya tələbatı fərdin və ya sosial qrupun davranışının ilkin səbəbi, aktivliyin mənbəyi kimi araşdırır. Psixoloji elmdə fərdin tələbatlarının strukturu və inkişaf səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirilir [4].

Hər hansı bir şeyə ehtiyac hissi narahatlıq, psixoloji olaraq narazılıq hissi yaradır. Bu gərginlik insanı aktivlik göstərməyə, gərginliyi aradan qaldırmaq üçün müəyyən addımlar atmağa məcbur edir. Tələbatın ödənilməsi – orqanizmin tarazlıq vəziyyətinə qayıtması, gərginliyin aradan qaldırılması prosesidir.

Pedaqogika üçün tələbatın insan və sosial qrupların məqsədyönlü fəaliyyətinin daxili mənbəyi kimi təhlili çox mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki bu, onların məqsəd yönümlərini müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda, bu, şəxsi tələbatın ictimai tələbatlarla nə dərəcədə uyğun gəldiyini aşkar etməyə imkan yaradır [1].

Gördüyümüz kimi, yuxarıda göstərilən bütün yanaşmalar üçün tələbatın subyekt üçün zəruri olan bir predmetə ehtiyac vəziyyəti kimi nəzərdən keçirilməsi xarakterikdir. Məhz buna görə də tələbat fəaliyyətin səbəbi və mənbəyi kimi çıxış edir.

Cari tədqiqat çərçivəsində şəxsiyyətin təhsil tələbatlarının mahiyyətinin tam öyrənilməsi üçün pedaqoji, sosioloji və psixoloji yanaşmalar üzərində dayanacağıq. Bu anlayışın öyrənilməsində qeyd olunan yanaşmaların sintezinin vacibliyini xüsusilə vurğulayırıq. Geniş mənada təhsil tələbatları yalnız şəxsiyyətin inkişaf üsulu kimi deyil, həm də digər tələbatların ödənilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Təhsil tələbatı insanın mədəni səviyyəsini yüksəltməyə və onun mahiyyət qüvvələrini reallaşdırmağa imkan verir. Hazırda yalnız özünüinkışaf deyil, həm də ona olan tələbat daha çox dəyər qazanır. Lakin bu tələbatı formalaşdırmaq və ödəmək üçün təhsil sistemini adekvat şəkildə inkişaf etdirmədən mümkün deyil.

Pedaqoji yanaşmanın təhsil tələbatına əsas mahiyyəti bunlardır:

Təhsil tələbatlarının təhsil prosesinin əsas subyektlərinə (təhsil verən və təhsil alan) münasibətdə öyrənilməsinin zəruriliyi;

Məlum olan tələbatlar əsasında təhsil müəssisəsinin daxili və xarici fəaliyyət siyasəti və strategiyasının müəyyən edilməsinin vacibliyi;

Tədris-tərbiyə prosesinin bütün subyektlərinin təhsil tələbatlarının formalaşdırılması və ödənilməsi üçün pedaqoji şəraitin işlənilib hazırlanmasının zəruriliyi.

Problemin pedaqoji araşdırılması təhsilin daha da islahatı üçün çox dəyərli material verir, çünki onu davam etdirməzdən əvvəl təhsil prosesinə daxil olan sosial birliklərin tələbatlarını bilmək və yalnız bu əsasda zəruri dəyişikliklər həyata keçirmək lazımdır. Bundan əlavə, pedaqoji elmin mövqeyindən təhsilə olan tələbat təhsil prosesinin subyektinin motivasiya mexanizminin bir elementi kimi çıxış edir. Bu mexanizm subyektin tələbatlarını, maraqlarını, dəyər yönümlərini, motivlərini və fəaliyyət məqsədini əhatə edir. Belə bir mexanizmin mövcudluğu, əsas elementi tələbat olan bu mexanizm, təhsil prosesinin idarə olunması üçün əlverişli rolunu oynayır və şəxsiyyətin inkişafı və özünüinkışafına nail olunmasına töhfə verir. Təhsildə fərdi yanaşmanın effektiv tətbiqi üçün bir sıra strategiyalar mövcuddur:

Texnologiyadan istifadə: Rəqəmsal təhsil vasitələri fərdi yanaşmanı təmin etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Məsələn, adaptiv tədris platformaları tələbənin səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar təqdim edə və onların inkişafını izləyə bilər.

Müəllimlərin peşəkar inkişafı: Müəllimlərin fərdi yanaşma üzrə bilik və bacarıqlarının artırılması bu prosesin əsas elementlərindən biridir. Müəllimlər tələbələrin ehtiyaclarını düzgün müəyyən etmək və uyğun metodlar seçmək üçün xüsusi təlimlər almalıdırlar.

Fərdi tədris planlarının hazırlanması: Tələbələr üçün xüsusi təhsil planlarının hazırlanması onların təhsil prosesini fərdiləşdirməkdə əsas rol oynayır. Bu planlar həm tələbənin məqsədlərini, həm də onların əldə etdiyi nailiyyətləri əks etdirməlidir.

Təhsildə fərdi yanaşmanın tətbiqi bir sıra çətinliklərlə də müşayiət olunur:

Resursların məhdudluğu: Xüsusilə geniş siniflərdə fərdi yanaşmanın təmin edilməsi üçün əlavə resurslar tələb olunur. Müəllimlərin iş yükü də bu prosesdə artmış olur.

Vaxtın məhdudluğu: Müəllimlər hər bir tələbəyə fərdi yanaşma tətbiq etmək üçün kifayət qədər vaxt tapa bilməyə bilər.

Qiymətləndirmə çətinlikləri: Fərdi yanaşma tətbiq edilərkən hər bir tələbənin inkişafını ədalətli və obyektiv şəkildə qiymətləndirmək çətin ola bilər.

Təhsildə fərdi yanaşma, tələbələrin müxtəlif ehtiyaclarını qarşılamaq və onların təhsil prosesində maksimum inkişafını təmin etmək üçün əvəzolunmaz bir yanaşmadır. Bu metod yalnız tələbələrin akademik nailiyyətlərini artırır, həm də onların sosial və emosional inkişafına müsbət təsir göstərir. Azərbaycanda təhsil sistemində fərdi yanaşmanın geniş tətbiqi üçün texnologiyanın imkanlarından istifadə etmək, müəllimlərin peşəkar inkişafını təmin etmək və resursları artırmaq vacibdir. Bu, ölkənin gələcək nəslinin daha hazırlıqlı və rəqabətqabiliyyətli olmasını təmin edəcəkdir.

Təhsildə fərdi yanaşma müasir təhsil sistemlərinin dayanıqlı inkişafı üçün əsas amillərdən biridir. Hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini və təhsil ehtiyaclarını nəzərə alaraq tətbiq edilən bu yanaşma, tələbələrin potensialını tam şəkildə üzə çıxarmağa və onların təhsil prosesindən daha çox faydalanmasına imkan verir. Bununla yanaşı, fərdi yanaşma akademik nailiyyətləri artırmaqla yanaşı, şagirdlərin özünəinamını gücləndirir, onların sosial və emosional inkişafını dəstəkləyir. Müasir təhsil mühitində bu yanaşmanın geniş tətbiqi, yalnız tələbələr üçün deyil, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafı üçün əhəmiyyətli nəticələr yaradır.

Azərbaycanda təhsildə fərdi yanaşmanın daha geniş şəkildə tətbiq edilməsi üçün bir sıra addımlar atılmalıdır. Müəllimlərin peşəkar inkişafını dəstəkləmək, texnologiyadan səmərəli istifadəni təmin etmək və resursları artırmaq bu prosesin mühüm elementləridir. Həmçinin, fərdi yanaşmanın tətbiqi zamanı yaranan çətinliklərin, o cümlədən resurs və vaxt məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması üçün uyğun strategiyalar hazırlanmalıdır. Bu yanaşmanın təhsil sistemində daha geniş tətbiqi, tələbələrin yalnız akademik uğurlarını deyil, həm də onların gələcəkdə daha hazırlıqlı və rəqabətqabiliyyətli fərdlərə çevrilməsini təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Гершунский Б.С. (2008). Философия образования для XXI века. – М.: Совершенство, 608 с.
2. Макушева С.Л. (2009). Формирование потребности в образовании и ее реализация в учебном заведении: дис. ...канд. пед. наук. – Екатеринбург. – 152 с.
3. Онишко А.А. (2013). Образовательные потребности и траектории современной молодежи // Дискуссия (политематический журнал научных публикаций). – № 2 (32).
4. Осипова . Г.В.. (2008). Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. – М.: НормаИнфра-М. – 672 с.

Təhsildə fərdi yanaşma: müxtəlif təhsil ehtiyaclarının qarşılınması

XÜLASƏ

Təhsildə fərdi yanaşma hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini, maraqlarını və təhsil ehtiyaclarını nəzərə alaraq onların potensialını maksimum səviyyədə inkişaf etdirməyi hədəfləyən müasir təhsil yanaşmasıdır. Bu məqalədə fərdi yanaşmanın mahiyyəti, təhsil prosesindəki rolu və müxtəlif təhsil ehtiyaclarının qarşılınmasında əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Fərdi yanaşmanın tətbiqi yalnız şagirdlərin akademik nailiyyətlərini artırır, həm də onların sosial və emosional inkişafını dəstəkləyir. Məqalədə, həmçinin, fərdi yanaşmanın səmərəli tətbiqi üçün texnologiyanın rolu, müəllimlərin peşəkar inkişafı və resursların optimallaşdırılması kimi əsas aspektlərə diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: Fərdi yanaşma, təhsil ehtiyacları, təhsil prosesi, texnologiya, sosial inkişaf

Индивидуальный подход в образовании: удовлетворение разнообразных образовательных потребностей

РЕЗЮМЕ

Индивидуализированный подход к образованию — современный образовательный подход, направленный на максимальное раскрытие потенциала каждого учащегося с учетом его индивидуальных особенностей, интересов и образовательных потребностей. В статье рассматривается сущность индивидуального подхода, его роль в образовательном процессе, а также его значение в удовлетворении различных образовательных потребностей. Применение индивидуального подхода не только повышает успеваемость учащихся, но и способствует их социальному и эмоциональному развитию. В статье также рассматриваются такие ключевые аспекты, как роль технологий для эффективной реализации индивидуального подхода, профессионального развития педагогов и оптимизации ресурсов.

Ключевые слова: Индивидуальный подход, образовательные потребности, образовательный процесс, технология, социальное развитие.

Individual approach in education: meeting diverse educational needs

Summary

Individual approach in education is a modern educational approach that aims to develop the potential of each student to the maximum level, taking into account their individual characteristics, interests and educational needs. This article examines the essence of the individual approach, its role in the educational process and its importance in meeting diverse educational needs. The application of an individual approach not only increases the academic achievements of students, but also supports their social and emotional development. The article also focuses on key aspects such as the role of technology for the effective application of an individual approach, the professional development of teachers and the optimization of resources.

Keywords: Individual approach, educational needs, educational process, technology, social development

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

XÜSUSİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ VALİDEYNƏ DƏSTƏK FORMALARI

Məktəb – təhsil sisteminin əsasını təşkil edən, təlim və tədris prosesinin aparıldığı, məktəbdaxili sosial münasibətlərin qurulduğu yerdir. Məktəbdaxili münasibətlər həm tədris prosesinin məhsuldarlığına, həm də şagirdlərin akademik göstəricilərinə təsir göstərən mühüm amillərdəndir. Bu əlaqələri “müəllim-şagird münasibətləri”, “şagird-şagird münasibətləri”, “şagird-məktəb-cəmiyyət münasibətləri” kimi kateqoriyalara bölmək olar. Xüsusi təhsil müəssisələrində valideynə dəstək formaları həm fərdi, həm də qrup halında həyata keçirilir. Bu, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin məhdudiyyətlərinin dərəcəsiindən asılı olaraq dəyişir. Bəzən isə ilk öncə uşaq və valideyn məktəbə alışına qədər dəstəkləmə prosesi fərdi formada, artıq uşaq və valideyn məktəbə alışdıqdan sonra isə qrup halında aparılır.

Müəllimin ailəyə baş çəkması: Atalarımız yaxşı deyib ki, uşaq evin güzgüsüdür. Fərqi yoxdur, tipik yaxud qeyri-tipik uşaqlar olsun, onlar hər zaman ilkin tərbiyəni ailədən alırlar. Elə buna görə də, Y.A.Komenski 0-6 yaş aralığını ana qucağı məktəbi adlandırırdı. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların tərbiyəsinə dair müəllimlərinin ailələrə baş çəkması uşaqlarda və valideynlərdə məsuliyyət yaratması ilə bərabər, həm də sinifdə təlimin düzgün təşkili üçün zəmin yaradır. Müəllim həm uşağın ailə vəziyyəti ilə tanış olur, həm də onun hansı mühitdə tərbiyə aldığına şahid olur. Getdiyi evdə şagirdin təlim-tərbiyəsi barədə onun valideynləri ilə fikir mübadiləsi aparır, məsləhətlər verir. Biz bu formanı daha əvvəl uşaqlarını məktəbə göndərmək istəməyən valideynlərlə aparılan pedaqoji fəaliyyətin bir hissəsi kimi də həyata keçirmişik [5, s.43].

Müəllimin ailəyə baş çəkmə vaxtını valideynlər müəyyənləşdirir. Müəllim əvvəlcədən şagirdin şəxsi işi ilə tanış olmalıdır. Müəllimlərin ailəyə gedərkən uşaq haqqında zəruri məlumatları öyrənmək üçün iş apardıqlarını qeyd etmələri vacibdir. Müəllimin gələcəkdə həmin ailə ilə sonrakı münasibəti birbaşa olaraq müəllimin ailəyə ilk baş çəkmə prosesinin nəticəsindən aslıdır. Çünki hər ailədə müəllimin gəlişinə fərqli münasibət olur. Buna görə də münasibətin necə olmasından asılı olmayaraq, müəllimə səmimiyyət, səbr, nəzakət, yüksək səviyyəli müşahidə, peşəkarlıqlıq kimi bacarıqlar lazımdır.

Bu bir reallıqdır ki, hər ailə müəllimi eyni cür qarşılamır. Belə ki, bəzi ailələr müəllimi çox hərarətlə və əsəbi qarşılayır, bəziləri müəllimi qapıda saxlayır, hətta qapının kəndərindən içəri keçməyi belə təklif etmir. Buna görə həm müsbət, həm də mənfi təzahürlər uşağın böyüdüüyü mikroiklimi başa düşmək üçün müəyyən dəyər daşıyır. Ancaq bir məqamı da qeyd etməyimiz yerinə düşər ki, bəzən valideynin müəllimə qarşı olan aqressiv münasibəti şagird-müəllim münasibətinə mənfi təsir göstərir. Lakin yaddan çıxarmamaq lazımdır ki, valideynlərin müəllimə münasibəti müəllimlərin uşağa, ailəyə münasibətinə təsir göstərməməli və alınan məlumatlar məxfi saxlanmalıdır. Uşağa bu barədə məlumat vermək, yaxud ailəsinə görə onu günahlandırmaq qəti qadağandır [4, s.12].

Valideynin məktəbə dəvət olunması: Xüsusi təhsil müəssisələrində valideynə fərdi dəstək formalarının növlərindən biri də valideynin məktəbə dəvət olunmasıdır. Valideynləri məktəbə dəvət edərkən pedaqoji mədəniyyətə riayət etmək lazımdır. Əvvəlcədən vaxt təyin olunmalı, əgər valideyn işləyirsə, müəllim və valideynin hər ikisinin də iş cədvəlinə uyğun gün və saat seçmək lazımdır. Valideyn müəyyən olunmuş vaxtda məktəbə gəldikdə isə mehriban qarşılanmalıdır. Bəzən sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların valideynləri məktəbə gəlib çatdıqda həyəcanlı yaxud əsəbi ola bilirlər, ona görə də diqqətli olmaq lazımdır. Belə ki, xoş atmosfer yaratmaq, ilk öncə onları sakitləşdirmək ilk hədəfimiz olmalıdır. Onlarla şagird söhbətə başlayarkən təkbətək danışmağa diqqət etmək lazımdır, çünki onlar yalnız söhbətin məxfi qalacağına inandıqdan sonra səmimi olacaqlar. Valideynin məktəbə dəvət olunması ilə bağlı görüşə bu qədər həssas yanaşılmasının səbəbi ondan ibarətdir ki, beləbir görüş bir çox ziddiyyətləri aradan qaldıracaq. Çünki hər iki tərəf üçün, həm müəllim, həm də valideynlər üçün faydalı olacaqdır [4, s.15].

Burada müəllim valideynin bütün suallarını cavablandırır, daha sonra isə məktəbin və sinfin tələblərini nəzərə çatdırır. Səmimiyyət yarandıqdan sonra valideyn uşağına dair müəllimdən faydalı məsləhətlər alır ki, bu məsləhətlər də valideynlərin uşaqlarla daha yaxından məşğul olmasına birbaşa kömək edir. Suallarına cavab tapan valideynlər artıq uşaqlarına qayğı göstərildiyinə daha da əmin olurlar. Mütləqdir ki, belə bir söhbət zamanı müəllim, xüsusilə, istifadə etdiyi ifadələrində həddindən artıq nəzakətli olmalıdır. Belə ki, şagirdin çatışmazlıqlarını həddən artıq dilə gətirməməlidir. Çünki bu zaman valideynlər utanır yaxud həvəsdən düşürlər. Daha çox müsbət cümlələrdən istifadə etməyə çalışmalıyıq. Bu motivasiya xarakterli görüş düzgün təşkil olunarsa, həm valideyn, həm müəllim, həm də şagird üçün kifayət qədər yararlı olacaq.

Əvəzedici yaxud himayədar şəxsin məktəbə dəvət olunması: Xüsusi təhsil müəssisələrində təhsil alan şagirdlər bəzən hər iki valideynini itirmiş uşaqlar olurlar. Bu zaman məktəbə ya şagirdin yaşadığı quruma rəhbərlik edən şəxs yaxud da övladlığa götürən şəxs (himayədar, qəyyum) dəvət olunur. Aydın ki, bu məsuliyyəti üzərinə götürmək çox təqdirəlayiqdir. Buna görə də onlarla söhbət edərkən şagirdlə bağlı istiqamət vermək, onlara xüsusi dəstək olmaq lazımdır ki, nə etməli olduqlarını dərindən mənimsəsinlər. Müəllimlərin bu barədə həmin şəxslərə məsləhəti, istiqaməti himayədarlar və şagirdlər arasında daha yaxşı münasibətin formalaşmasına kömək olacaqdır. Bu da bizim ən çox gəlmək istədiyimiz nəticələrdəndir. Beləliklə, valideyn yaxud onu əvəz edənlərlə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi xüsusi təhsil müəssisələrində valideynə dəstəyin əsas formalarındandır. Əməkdaşlıq pozulduğu halda isə uşaqların təhsilində və tərbiyəsində natarazlıqlar əmələ gəlir [2, s. 176].

Xüsusi təhsil müəssisələrində valideynə dəstək forması: Bəzən valideynlər düşünür ki, onların bütün iclas və görüşlərdə iştirak etməsi o qədər də vacib deyil. Buna görə də onlar öz vəzifələrini icra etməkdə çətinlik çəkirlər.

Yeni məlumatlardan və öhdəliklərdən geri qalır, beləliklə həm təhsil müəssisəsinin işindən, həm də övladlarının pedaqoji fəallığından xəbərsiz olurlar. Bəzən isə əksinə valideynlər müəyyən məqamlarda onların da fikirlərinin dinlənilib nəzərə alınması barədə narahatlıq keçirirlər və düşünürlər ki, onların bu işdə söz haqqı yoxdur. Ona görə də bu işə laqeyd yanaşmaqları da bəzən normal hal kimi qəbul oluna bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəllimlərin valideynlərdən gözləntilərinin olması təkcə bir tərəfi əhatə etməməlidir. Burada söhbət həm də valideyn gözləntilərindən də getməlidir. Çünki onların gözləntilərinin və ehtiyaclarının qarşılınması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi bizim nəticəmizi müsbətə doğru dəyişir. Bəs bu gözləntilər nə ilə bağlıdır? Onları gözləntilər, ilk növbədə, uşaqlara keyfiyyətli biliyin verilməsi, müəllimlərin peşəkarlığının artırılması, təlim-tərbiyə prosesinin, tədris proqramlarının və dərsliklərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Çünki müəllimlər ən birinci olaraq öz sənətini yaxşı bilən və sevən olmalıdırlar. Qabaqcıl məktəblərin və müəllimlərin iş prinsiplərini öyrənilməli, vaxtaşırı ixtisaslaşma kurslarından keçməlidirlər. Eyni zamanda valideynlər tərəfindən uşaqların təlimində yüksək motivləşmənin yaradılması xüsusi qeyd olunur. Onlar müəllimlərdən seçmə fənlər üzrə dərslərin daha maraqlı aparılmasını və müxtəlif intellektual yarışların keçirilməsini gözləyirlər. Bunun üçün də fərdi təhsil planının hazırlanmasında onların gözləntilərinin və ehtiyaclarının qarşılınması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi də planlar çərçivəsində olmalıdır.

İnklüziv təhsilin keyfiyyətini təmin edən bir çox amillər vardır ki, bunlardan da biri valideynlərin təhsil prosesində fəal iştirakı və təhsil müəssisəsi ilə yaxından əməkdaşlıq etməsidir. Lakin bir çox hallarda valideynlər müəyyən səbəblərdən – laqeydlilik, səriştəsizlik, məlumatlılıq və s. kimi səbəblərdən bu prosesdən kənarda qalır və təhsilə öz töhfələrini verə bilmirlər. Bunun mənfi nəticələri ilə isə övladlarımız üzləşməli olur [3, s.95].

Nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlərin yaxşı təhsil alması ancaq müəllimdən asılı deyil. Təlim yanaşması və tədris metodikası nə qədər təsirli olsa da, müəllimin təkbaşına onlarla uşağa keyfiyyətli təlim verməkdə çətinliklərlə üzləşməsi labüddür. Bu işdə müəllimə anlayış göstərmək və dəstək olmaq vacibdir. Bu məqsədlə valideynlər sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərlərin təşkilində müəllimə köməklik göstərə, məktəbin icma ilə əməkdaşlığına töhfə verə, hətta zəruri hallarda təlim prosesində belə müəllimə müəyyən dəstək göstərə bilərlər. Uğurlu müəllim-valideyn əməkdaşlığı müəllimlərdə motivasiya və öz peşəsinə rəğbət oyadır ki, bu da birbaşa şagirdlərin təhsilinə müsbət təsir göstərir [6, s.14].

Müəllimlər valideynlərdən əlavə qardaş və bacıları da dinləməlidirlər. Belə ki, uşaqlar evdə adətən bacı və qardaşları ilə çox vaxt keçirir, bir-birilərini daha yaxından tanıyırlar. Ona görə də bacı və qardaşların fikirlərini də öyrənmək çox əhəmiyyətli olardı. Beləliklə, müəllimlər nəinki valideynlər, eyni zamanda bütün ailə ilə müntəzəm olaraq ünsiyyətdə və əlaqədə olmaqla uşaq haqqında xüsusi məlumatları təmin edə bilər. Bu üsul isə həmin uşaqların sinif şəraitində və dərslərdən kənar dəstəklənməsi prosesində, eyni zamanda sosial biliklərin əldə edilməsində çox mühüm rol oynayır. Sinif valideyn iclasları xüsusi təhsil müəssisələrində bir qayda olaraq tədris ili ərzində bir neçə dəfə keçirilir. Bəzən isə zərurət yarandıqda ayda və ya həftədə bir dəfə də keçirilə bilər. Valideyn iclaslarının keçirilmə mahiyyəti valideynlərə maarifləndirmə məktəbi olmaqdan ibarət olmalıdır. Onları yaxşı valideyn olmağa sövq etmək ilk öncə pedaqoji dünyagörüşlərini inkişaf etdirməkdən başlayır. Şagirdlər və valideynlər üçün mühüm olan məsələlər bu iclasda müzakirəyə açıq elan olunmalıdır. Valideyn iclaslarında müzakirə olunmalı məsələlərdə ilk olaraq şagirdlərin nailiyyətlərindən yaxud uğursuzluqlarından bəhs etmək olmaz. Bütün şagirdlərin nəticələri eyni olmadığı üçün, bu, bəzi valideynlər tərəfindən xoş qarşılanmaya da bilər. Eyni zamanda valideynlərin pedaqoqların uşaqların təhsilindən də öncə sağlamlıqlarına diqqət yetirdiklərinə inanmaqları üçün də gündəlik məsələlər məhz bu mövzuda başlamalıdır. Bu məsələləri belə qeyd edə bilərik: uşağın sağlamlığı; mYktYbdY olarkən əhval-ruhiyyəsi; uşaqların dostluq münasibətləri; davranış reaksiyaları; xasiyyətindəki fərqli xüsusiyyətləri.

Xüsusi təhsil müəssisələrinin digər təhsil müəssisələrindən fərqi burada işləyən pedaqoq və psixoloq kollektivindən başqa bir də daha geniş bir tibb kollektivinin fəaliyyət göstərməsidir. Çünki bəzi uşaqların xəstəlik və narahatlıqları ilə bağlı olaraq həkimə daha çox ehtiyacları olur. Belə olduqda isə həkimlərin vaxtında müdaxiləsi valideyn və uşaqlar üçün çox əlverişlidir. Uşaqların səhhəti, əhval-ruhiyyəsi nə qədər yaxşı olarsa, bu, onların pedaqoji fəaliyyətlərinə bir o qədər müsbət təsir göstərər. Sağlamlıq məsələlərinin müzakirəsi bitdikdən və valideynlərin iclasa adaptasiya olmaqlarından əmin olduqdan sonra digər məsələlərə keçmək olar. Bu məsələlər şagirdlərin pedaqoji fəaliyyətinə aid olan mövzuları aid etmək olar.

Şagirdlərin dərslə iştirakının, bacarıq və imkanlarının həm müsbət, həm mənfi tərəflərini təhlil etmək sinfin tədris irəliləmə dərəcəsinə kifayət qədər təsir göstərir. Valideyn iclasları təkcə problem və münaqişələrə köklənməməli, uşaqların əldə etdiyi uğurların nümayişinə də imkan yaratmalıdır. İclasda müzakirə yalnız dərslə alınmış qiymətlər barədə deyil, eyni zamanda biliyin keyfiyyəti və fərdi güclərin səviyyəsi haqqında olmalıdır. Bəzi valideynlər nəinki şagirdlərin dərsləriylə məşğul olur, həm də dərslərdən kənar fəaliyyətlərinin inkişaf etməsinə kömək edirlər. Bu örnek davranışın bütün valideynlər üçün faydalı olması baxımından bəzi valideyn iclaslarından sonra həmin şagirdlərin dərslərdən kənar fəaliyyətlərinin, xüsusilə yaradıcılıq işlərinin sərgisi hazırlanmalıdır. Bu sərginin məqsədi bütün valideyn və şagirdlər üçün həvəsləndirici olmaqdır [1, s.123].

Valideynlər üçün sosial işçilərin iştirakı ilə dəstək qrupları təşkili formalarından biri də hər birinin birgə iştirak etdiyi tədbirlərdir. İl ərzində valideynlərin tədris prosesinə cəlb edilməsi ilə bağlı təşkil olunan tədbirlərdə şəkillər, videolar çəkilir, həmin şəkil və videolardan ayrı-ayrı və ya ümumi “slayd-şou” hazırlanaraq valideyn iclaslarında təqdimat edilir. Bu, tədbirlərdə fəal iştirak etmiş valideynlərdə xoş əhval-ruhiyyə yaradır, həm də digər valideynlər də fəallaşaraq sinif tədbirlərinə qoşulmaq üçün həvəslənir [7, s.10].

Uşağın fəaliyyəti ilə bağlı qeyd, tapşırıq dəftərlərinin hazırlanması: Valideynlərin məktəb ilə daha sıx əməkdaşlıqları üçün müəllimlər bir çox vasitələrə yönəldirlər. Qeyd və tapşırıq dəftərlərinin hazırlanması da bu vasitələrə aiddir. İlk öncə valideynlərin hər birinin uşaqlarının gündəlik tapşırıqlarını, uşaqlara və eyni zamanda özlərinə də aid olacaq qeydləri yazacaq dəftər tutmaları xahiş olunur. Daha sonra isə uşağın xüsusi müvəffəqiyyət və davranışlarını qeyd etmək məqsədilə müəllim və valideynlər bir-birlərinə qarşılıqlı olaraq qeyd etmə kartları göndərir. Bununla da hər iki tərəf uşaqların fəaliyyətinin izlənməsinə dair sisteməlik izləmə imkanı əldə edirlər.

Bəzən valideynlər düşünür ki, onların bütün iclas və görüşlərdə iştirak etməsi o qədər də vacib deyil. Buna görə də onlar öz vəzifələrini icra etməkdə çətinlik çəkirlər. Yeni məlumatlardan və öhdəliklərdən geri qalır, beləliklə, həm təhsil müəssisəsinin işindən, həm də övladlarının pədaqoji fəallığından xəbərsiz olurlar. Bəzən isə əksinə, valideynlər müəyyən məqamlarda onların da fikirlərinin dinlənilib nəzərə alınması barədə narahatlıq keçirirlər və düşünürlər ki, onların bu işdə söz haqqı yoxdur. Ona görə də bu işə laqeyd yanaşmaqları da bəzən normal hal kimi qəbul oluna bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəllimlərin valideynlərdən gözləntilərinin olması təkcə bir tərəfi əhatə etməməlidir. Burada söhbət həm də valideyn gözləntilərindən də getməlidir. Çünki onların gözləntilərinin və ehtiyaclarının qarşılanması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi bizim nəticəmizi müsbətə doğru dəyişir. Bəs bu gözləntilər nə ilə bağlıdır? Onları gözləntiləri ilk növbədə uşaqlara keyfiyyətli biliyin verilməsi, müəllimlərin peşəkarlığının artırılması, təlim-tərbiyə prosesinin, tədris proqramlarının və dərslərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Çünki müəllimlər ən birinci olaraq öz sənətini yaxşı bilən və sevən olmalıdırlar. Qabaqcıl məktəblərin və müəllimlərin iş prinsipləri öyrənilməli, vaxtaşırı ixtisaslaşma kurslarından keçməlidirlər. Eyni zamanda valideynlər tərəfindən uşaqların təlimində yüksək motivləşmənin yaradılması xüsusi qeyd olunur. Onlar müəllimlərdən seçmə fənlər üzrə dərslərin daha maraqlı aparılmasını və müxtəlif intellektual yarışların keçirilməsini gözləyirlər. Bunun üçün də fərdi təhsil planının hazırlanmasında onların gözləntilərinin və ehtiyaclarının qarşılanması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi də planlar içərisində olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov A. (2019). Ailə pədaqogikası. Bakı, "Mütərcim", 270 s.
2. Çələbiyev N. (2015). Ailə psixologiyası. Bakı, "Mütərcim", 422 s.
3. H.H.Əhmədov, N.E.Zeynalova, "Elm və Təhsil", Pədaqogika, Bakı 2021
4. İnküziv təhsildə işləyən müəllimlərin tədris metodikası // "Azərbaycanda inküziv təhsilin tətbiqi problemləri və onların aradan qaldırılması yolları" mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 02 may 2014, s.95-96.
5. N.E.Zeynalova, İnküziv təhsil, "Elm və Təhsil", Bakı, 2021.
6. Təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllim-şagird münasibətlərinin rolu // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi əsərlər, 2010, №3, s.16-21.
7. Təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində müəllim-şagird-valideyn əməkdaşlığının rolu / "Pədaqogika elminin inkişafında yeni mərhələ" beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, BDU, 28-29 iyun, 2011, s. 279.

XÜLASƏ

Məqalədə xüsusi təhsil müəssisələrində valideynə dəstək formalarının həm fərdi, həm də qrup halında həyata keçirilməsi göstərilmiş, uşaq və valideyn məktəbə alışana qədər dəstəkləmə prosesinin fərdi formada, artıq uşaq və valideyn məktəbə alışdıqdan sonra isə qrup halında aparılması haqqında söhbət açılmışdır. Müəllimin ailəyə baş çəkməsi, valideynin məktəbə dəvət olunması, əvəzedici yaxud himayədar şəxsin məktəbə dəvət olunması, xüsusi təhsil müəssisələrində valideynə dəstək forması, uşağın fəaliyyəti ilə bağlı qeyd, tapşırıq dəftərlərinin hazırlanması kimi mövzulara diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: xüsusi məktəb, valideyn, müəllim, qrup, tapşırıq.

Формы поддержки родителей в специальных образовательных учреждениях

Резюме

В статье показано, как реализуются формы поддержки родителей в специальных образовательных учреждениях как индивидуально, так и в группах, а также обсуждается, как процесс поддержки должен осуществляться индивидуально до тех пор, пока ребенок и родитель не привыкнут к школе, и в группах после того, как ребенок и родитель уже привыкли к школе. Внимание уделялось таким темам, как визиты учителей в семью, приглашение родителей в школу, приглашение замещающих лиц или опекунов в школу, формы поддержки родителей в специальных образовательных учреждениях, регистрация деятельности ребенка и подготовка рабочих тетрадей.

Ключевые слова: школа, родитель, учитель, группа, задание.

Forms of support for parents in special educational institutions

Summary

In the article it is talked about how forms of support for parents are implemented in special educational institutions both individually and in groups, and also discussed that how the support process should be carried out individually until the child and parent get used to school, and in groups after the child and parent already got used to school. Attention was paid to such topics as teacher visits to the family, inviting parents to school, inviting substitutes or guardians to school, forms of support for parents in special educational institutions, registering the pupil's activities and preparing workbooks.

Keywords: school, parent, teacher, group, assignment.

Таир Джафарли
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ МЕТОДОВ ПРИЕМОВ В ОБУЧЕНИИ
РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В азербайджанской лингводидактике давно известно об обучающих возможностях использования игрового метода. Многие методисты русского языка справедливо обращали внимание на эффективность использования игрового метода. Это объясняется тем, что в игре проявляются особенно полно и порой неожиданно способности любого человека, а ребенка в особенности.

По определению многих методистов, «игра - это вид деятельности в условиях ситуации, направленных на воссоздание и усвоение общественного опыта, в котором складывается и совершенствуется самоуправление поведением». [Психологические механизмы игровой деятельности опираются на фундаментальные потребности личности в самовыражении, самоутверждении, самоопределении, саморегуляции и самореализации.

Игру как метод обучения, передачи опыта старших поколений младшим, люди использовали с древности. В современной школе, делающей ставку на активизацию и интенсификацию учебного процесса, игровая деятельность используется в следующих случаях:

1. В качестве самостоятельного метода для освоения определенной темы;
2. Как элементы (иногда весьма существенные) какого-то другого метода;
3. В качестве целого урока или его части (введения, объяснения, закрепления, контроля и упражнения);
4. Возможно использование игры при организации внеклассного мероприятия.

Игра всегда предполагает определенное напряжение эмоциональных и умственных сил, а так же умение принятия решения (как поступить, что сказать, как выиграть). Желание решить эти вопросы обостряет мыслительную деятельность играющих. Положительным является и тот факт, что при этом обучающиеся еще и говорит на русском языке. Из этого следует вывод, что игровой метод таит в себе богатые обучающие возможности. Обучающиеся, естественно, над этим не задумываются. Для них игра, прежде всего - увлекательное занятие. Этим-то она и привлекает преподавателей русского языка. Но значение игры не возможно исчерпать и оценить развлекательно-рекреативными возможностями. В том и состоит её феномен, что, являясь развлечением, отдыхом, она способна перерасти в обучение, в творчество, в модель типа человеческих отношений и проявлений в труде.

Особенностью игрового метода является то, что в игре все равны. Она посильна практически каждому обучающемуся, даже тому, который не имеет достаточно прочных знаний в языке. Более того, слабый по языковой подготовке обучающийся может стать первым в игре: находчивость и сообразительность здесь оказываются порой более важными, чем знания в предмете. Чувство равенства, атмосфера увлеченности и радости, ощущение посильности заданий - все это дает возможность обучающемуся преодолеть стеснительность, мешающую свободно употреблять в речи слова чужого языка, снижается боязнь ошибок и благотворно сказывается на результатах обучения. Незаметно усваивается языковой материал, а вместе с этим возникает чувство удовлетворения, ученик уже может говорить наравне со всеми.

Использование игрового метода обучения способствует выполнению важных методических задач, таких как:

1. Создание психологической готовности обучающихся к речевому общению;
2. Обеспечение естественной необходимости многократного повторения ими языкового материала;
3. Тренировку обучающихся в выборе нужного речевого варианта, что является подготовкой к ситуативной спонтанности речи вообще.

Игровая форма занятия создается при помощи игровых приемов и ситуаций, которые выступают как средство побуждения, стимулирования учащихся. Ситуация может напоминать драматическое произведение со своим сюжетом, конфликтом и действующими лицами. В ходе игрового занятия ситуация может проигрываться несколько раз и при этом каждый раз в новом варианте. Но вместе с тем ситуация игры - ситуация реальной жизни. Реальность её определяется основным конфликтом игры - соревнованием. Желание принять участие в такой игре мобилизует мысль и энергию играющих, создает атмосферу эмоциональной напряженности. Несмотря на четкие условия игровой ситуации и ограниченность использования языкового материала, в ней обязательно есть элемент неожиданности. Поэтому для игры в определенных пределах характерна спонтанность речи. Речевое общение, включающее в себя не только собственно речь, но и жесты, мимику и т.д., имеет ярко выраженную целенаправленность.

Реализация игровых приемов и ситуаций при урочной форме занятий происходит по основным направлениям:

1. Дидактическая цель ставится перед обучающимися в форме игровой задачи;
2. Учебная деятельность подчиняется правилам игры;

3. Учебный материал используется в качестве её средства, в учебную деятельность вводится элемент соревнования, который переводит дидактическую задачу в игровую;
4. Успешное выполнение дидактического задания связывается с игровым результатом.

Место и роль игрового метода в учебном процессе, сочетание элементов игры и учения во многом зависят от понимания учителем функций и классификаций различного рода игр.

По характеру педагогического процесса выделяют следующие группы игр:

- . Обучающие, тренировочные, контролирующие, обобщающие;
- . Репродуктивные, продуктивные, творческие;
- . Коммуникативные, диагностические, профориентационные, психотехнические.

По характеру игровой методики игры можно разделить на: 1) предметные, 2) сюжетные, 3) ролевые, 4) деловые, 5) имитационные; 6) игры-драматизации.

Специфику игрового метода обучения в значительной степени определяет игровая среда: различают игры с предметами и без предметов, настольно-комнатные, на местности, компьютерные и с ТСО, а также с различными средствами передвижения. [62].

Игры могут быть грамматические, лексические, фонетические, орфографические. Все они способствуют формированию речевых навыков.

Овладение грамматическим материалом, прежде всего, создает возможность для перехода к активной речи обучающихся. Известно, что тренировка обучающихся в употреблении грамматических структур, требующая многократного их повторения, утомляет школьников своим однообразием, а затрачиваемые усилия часто не приносят быстрого удовлетворения. Применение игровых методов обучения помогут сделать скучную работу более интересной и увлекательной. Например, ряд грамматических игр могут быть эффективными при введении нового материала.

Формированию и развитию лексических и произносительных навыков в какой-то степени способствуют орфографические игры, основная цель которых - освоение правописания изученной лексики. Большинство игр можно использовать в качестве тренировочных упражнений на этапе как первичного, так и вторичного закрепления.

Одна и та же игра может быть использована на различных этапах урока, но все зависит от конкретных условий работы учителя, его темперамента и творческих способностей. Здесь следует отметить, что при всей привлекательности и эффективности игрового метода необходимо проявить чувство меры, иначе игры утомят обучающихся и потеряют свежесть эмоционального воздействия. Успех использования игр зависит от атмосферы необходимого речевого общения, которую преподаватель создает в аудитории. Важно, чтобы обучающиеся привыкли к такому общению, увлеклись и стали вместе с преподавателем участниками этого процесса. Доверительность и непринужденность общения преподавателя с обучающимися, возникающие благодаря общей игровой атмосфере, располагает школьников к серьезным разговорам, обсуждению любых жизненных ситуаций, так как урок русского языка - это не только игра. Опыт преподавателей убеждает, что использование игрового метода обучения способствует развитию познавательной активности обучающихся в изучении языка. Игра несет в себе немалое нравственное начало, ибо делает труд радостным, творческим и коллективным. Ведь цель игрового метода обучения - способствовать развитию речевых навыков и умений. Возможность проявлять самостоятельность в решении речемыслительных задач, быстрая реакция в общении, максимальная мобилизация речевых навыков - характерные качества речевого умения - могут быть проявлены во время проведения игр.

Игра является средством создания ситуации общения. Использование учебно-речевых игровых ситуаций полностью отвечает возрастным особенностям детей и создает условия для их естественного общения. Используемые учебно-речевые игры отличаются от развлекательных тем, что они имеют второй план или узко методическую цель. Учебно-речевая игровая ситуация побуждает обучающихся говорить и действовать по правилам игры в учебно-методических целях. Именно игра повышает и поддерживает интерес к общению. Могут быть выделены следующие виды учебно-речевых игр:

1. Грамматические игры, которые ставят перед собой цели научить обучающихся употреблению речевых образцов, содержащих определенные грамматические трудности; создать естественную ситуацию для употребления данного речевого образца; развить речевую активность и самостоятельность учащихся;

2. Лексические игры, которые нацелены на то, чтобы познакомить обучающихся с новыми словами и с их сочетаниями; тренировать учащихся в употреблении лексики в ситуациях, приближенных к естественной обстановке; активизировать речемыслительную деятельность обучающихся; развивать речевую реакцию;

3. Фонетические игры, которые преследуют цели тренировать учащихся в произнесении иноязычных звуков; научить обучающихся громко и четко читать стихи; разучивать стихотворения с целью их воспроизведения по ролям.

4. Орфографические игры. Цель данных игр - упражнение в написании иноязычных слов. Часть игр рассчитана на тренировку памяти обучающихся, другие же основаны на некоторых

закономерностях в правописании слов. Большинство игр можно использовать при проверке домашнего задания.

5. Аудитивные игры. Данные игры могут помочь достижению таких целей аудирования, как обучение учащихся пониманию смысла однократного высказывания; обучение выделению главного в потоке информации; развитие слуховой памяти и слуховой реакции. Важно, чтобы представляемые обучающимся записи воспроизводили речь носителей языка. Запись же представляется однократно, в противном случае игра потеряет смысл.

6. Речевые игры. Данные игры способствуют осуществлению таких задач, как обучение учащихся умению выражать мысли в их логической последовательности; обучение обучающихся практическому и творческому применению полученных речевых навыков, а так же речевой реакции в процессе коммуникации.

Необходимо остановиться на **ролевой игре**. В методической литературе ролевая игра определяется как спонтанное поведение учащихся, их реакция на поведение других людей, участвующих в гипотетической ситуации. Ролевая игра - это своеобразный учебный прием, при котором обучающийся должен свободно говорить в рамках заданных обстоятельств, выступая в роли одного из участников иноязычного общения. Обязательным элементом игр является разрешение проблемной ситуации. Это улучшает мотивированность высказываний, делает их более аргументированными и эмоциональными. Ролевая игра, основанная на решении той или иной проблемы, обеспечивает максимальную активизацию коммуникативной деятельности обучающихся. Поиск решения поставленной задачи обуславливает естественность общения. Постановка проблемы и необходимость ее решения служат также развитию критического мышления у обучающихся. И, наконец, необходимость тщательного продумывания ситуации, поиска правильного решения развивает логическое мышление, умение аргументировать и контраргументировать, убеждать собеседника.

1. Исследователи разработали определенные правила ролевых игр, а именно:
2. обучающийся должен уметь поставить себя в ситуацию, которая может возникнуть в реальной жизни;
3. обучающийся должен адаптироваться к своей роли в предложенной ситуации, при этом в одних случаях он может играть самого себя, в других - взять на себя воображаемую роль;
4. Участникам ролевых игр необходимо вести себя так, как если бы все происходило в реальной жизни, их поведение должно соответствовать их роли;
5. Участники игры должны концентрировать свое внимание на использовании единиц иностранного языка в целях коммуникации, а не на их закреплении.

Некоторые методисты отмечают, что обучающиеся Большинство методистов выделяют в ролевой игре три этапа: подготовительный, собственно игру и заключительный. Некоторые авторы (например, Jones L.) предлагают более детальный план:

1. Подготовительный этап в аудитории;
2. Подготовительный этап дома;
3. Собственно игра;
4. Заключительный этап.

Подготовительный этап в аудитории предусматривает вступительную беседу преподавателя, который знакомит учащихся с ролевой ситуацией и с лексикой ролевой игры. Подготовка дома включает чтение текстов, статей по проблеме.

После проведения ролевой игры необходимым элементом является заключительный этап, предусматривающий выполнение определенных заданий (например, написать статью в газету по определенной проблеме, письмо другу и т.д.).

В зависимости от цели занятия и уровня подготовленности обучающихся, ролевые игры могут проводиться в парах, в подгруппах и в целой группе.

Ролевая игра **в парах** - самый простой вид ролевых игр. Здесь можно использовать анкеты, которые обучающиеся должны заполнить, задавая друг другу вопросы.

Ролевые игры **в подгруппах** могут проводиться по-разному. Многие авторы считают, что все подгруппы должны играть одновременно, а преподаватель контролировать их работу, переходя от одной подгруппы к другой. Но допускается и такой вариант, когда подгруппы играют по очереди: одна подгруппа играет, а остальные слушают и оценивают с тем, чтобы принять участие в дальнейшем обсуждении. Иногда работа в подгруппах может быть первой ступенью к проведению ролевых игр на более высоком уровне - когда все участники разыгрывают дискуссии, «круглые столы» и др.

Заслуживают внимания и так называемые «ролевые карты». Каждый участник получает карточку, одна её сторона одинакова для всех, она содержит информацию о ролевой ситуации, о проблеме, которую следует решить. Обратная сторона карточек содержит информацию о данном действующем лице, указывает возможную линию его поведения.

Итак, анализ литературы, проведенный исследователями, показывает, что ролевая игра:

а) Это обучение в действии, повышающем качество обучения русскому языку;

- б) Это в высшей степени мотивирующий фактор, так как она (игра) вызывает интерес обучающихся, особенно в плане непредсказуемости развязки;
- в) Дает обучающимся опору: подсказывает, какими речевыми моделями можно выразить ту или иную мысль именно в данной конкретной ситуации;
- с) Сопровождается, как правило, эмоциональным подъемом, что положительно влияет на качество обучения, повышает его эффективность.

Список литературы

1. Бекбулатова Н. З., Садыкова Г. З. Коммуникативные игры и задания. МКТПИ. 1991. 5 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. - М., 1998.
3. Выготский Л. С. Психология развития как феномен культуры/Под ред. М. Г. Ярошевского. - М.: Изд «Ин-т практ. психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996.
4. Леонтьев А. Н. Психология общения: учебное пособие для студентов-психологов. - Тарту: Тартуский университет, 1974.

Ключевые слова: игра, проблема, методы, обучение, русский язык.

Açar sözlər: oyun, problema, metod, təlim, rus dili.

XÜLASƏ

Məqalədə müasir linqvovodidaktikada son zamanlar yer almış və öz tətbiqini tapmış oyun metodlarından və onların rus dilinin tədrisində istifadəsindən danışılır. Bundan əlavə məqalədə bu metodların tətbiqi ilə bağlı metodik göstərişlər verilir.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются игровые методы обучения русскому языку в азербайджанской аудитории, а также подчеркивается мысль о том, что применение этих методов приводит к интенсификации процесса обучения. В ней даются методические рекомендации по применению этих методов.

SUMMARY

The article deals with the pr gaming methods of teaching the Russian language in Azerbaijan audience, but also emphasizes the idea that the use of these methods leads to an intensification of the learning process. It gives guidance on the application of these methods.

Rəyçi: dos. E.Əliyeva

РОЛЬ АУДИОВИЗУАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

На разных этапах обучения языку аудиовизуальные пособия используются и как средство, облегчающее понимание и восприятие материала, и как стимул к порождению высказывания, и как средство, помогающее корректировке различных аспектов речи (произношение, интонирование, грамматика, стилистика). «Аудиовизуальный метод преподавания русского языка как иностранного включает в себя использование таких материалов как, интернет-ресурсы, аудиовизуальные средства, такие как кинофильмы и кинофрагменты, слайды, записи на дисках, транспаранты, радио- и телепередачи, мультимедийные презентации.» (1,48) Со временем в преподавании иностранных языков и преимущественно русского языка особое внимание требует качество преподавания той или иной темы, результаты занятия, метод передачи информации и способы их визуализации. И совокупность всех этих требований рассматривает аудиовизуальный метод преподавания русского языка как иностранного. Именно в рамках данного метода можно добиться эффективного усвоения правил сочетания слов в русском языке, поскольку зависимость слов друг от друга осуществляется по строгим правилам, которые можно изобразить с помощью звуковых и зрительных средств, позволяющих надолго зафиксировать в памяти необходимую информацию. Концепция метода основана на следующих методологических принципах: 1. Принцип глобализации - рассмотрение предложения как единицы обучения, как признака целостности восприятия и воспроизведения в сознании; 2. Принцип углубленного устного общения - обучение организовано в следующей последовательности: аудирование-речь-чтение-письмо; 3. Принцип обучения без устного перевода - отсутствие родного языка во время занятий или частичное использование его в качестве средства наблюдения;

4. Принцип ситуативности - материал вводится через те формы диалога, которые используются в повседневной жизни;

5. Принцип функциональности - соответствие выбранного языкового материала основным требованиям построения отношений. Это метод кратковременного усвоения ограниченного лексического и грамматического материала с интенсивным использованием визуальной и слуховой визуализации, характерный для разговорного стиля иноязычной речи.

1. Аудиозапись служит для восприятия устной речи, и учит учащихся правильно произносить слова русского языка. Материалом для таких записей могут служить тексты, отдельные слова с труднопроизносимым характером или даже фразеологические единицы. Этапы самостоятельной работы над речью с опорой на аудиозапись включают прослушивание аудиозаписи текста первый раз и чтением его про себя; прослушивание текста второй раз и чтением вслух с диктором; чтение текста самостоятельно и с записью его на диктофон и так далее. 2. Для объяснения, если точнее для показов в зависимости от темы или предметы эффективным являются кинофрагменты, короткометражные кинофильмы или даже анимационные мультипликации. 3. Эффективным средством достижения программных методических целей, в том числе для развития профессиональной научной монологической речи является использование стоп-кадров видеофильма. Подобная работа способствует созданию речевой среды и развивает навыки логической связи фраз при соединении их в ситуативное высказывание. 4. В последнее время среди эффективных средств аудиовизуального метода преподавания русского языка как иностранного выделяют использование информационных средств, интернета. Они способствуют оптимизации учебного процесса, визуальному восприятию учащихся. В данном этапе работы помогают интернет-ресурсы, сайты и порталы с познавательной информацией для учащихся. «Использование ресурсов сети Интернет не только осуществляет дифференцированный подход к обучающимся, но и представляет для них безграничные возможности, позволяет проводить занятия на высоком эмоциональном фоне, усиливает образовательный эффект, повышает качество усвоения материала и, несомненно, создаёт все условия для профессионального общения.» (2, 59) Аудиовизуальные пособия позволяют на уроке и на внеурочных занятиях воссоздать отсутствующую языковую среду. Их применение активизирует учащихся, они постоянно участвуют в речевой деятельности и своевременно получают подтверждение об эффективности своей деятельности, поэтому у учащихся, изучающих русский язык появляется чувство уверенности в своих силах, а вместе с тем растёт и интерес к русскому языку. Материал аудиовизуальных пособий и система его презентации побуждает детей к активной речевой деятельности на всех этапах обучения. Одной из главных задач при создании аудиовизуальных пособий является рациональная реализация в них языковой системы с учётом подготовленности учащихся к восприятию отобранного материала, а также с учётом фонетической и грамматической систем родного языка детей. Это позволяет использовать положительный перенос навыков родного языка на второй язык предотвратить возможную интерференцию. «При создании аудиовизуальных пособий нужно иметь в виду общее развитие детей, их знания и умения по родному языку, психологические особенности возраста учащихся, а также то обстоятельство, что обучение русскому языку происходит в условиях билингвизма.» (3,87) Аудиовизуальные материалы, должны строиться так,

⁷⁵ Азербайджанский Архитектурно Строительный Университет. nuriyabragimova@gamil.com

чтобы они на любом этапе обучения помогали учащимся овладевать языковой системой и побуждали учащихся к активным речевым действиям. Каждое новое явление языка включается в систему ранее полученных учащимися знаний и способствуют их углублению и расширению. Это интенсифицирует выработку речевых умений и навыков. «Для определения содержания обучения и системы презентации отобранного материала, а также для определения характера аудиовизуальных пособий и выбора технических средств требуется учитывать и тот факт, что учащиеся национальных школ овладевают русским языком как вторым родным языком; наряду с родным языком и как средством общения, и как средством познания. В этом случае очень правильно решить вопрос о последовательности презентации языкового и речевого материала на разных этапах обучения.» (4, 81-82) 1.В создаваемых аудиовизуальных пособиях при определении последовательности ввода языкового материала в активную речь учащихся преподаватели должны исходить не только из его места в системе языка, но прежде всего из того, настолько отобранные лексические единицы, грамматические формы и конструкции предложений нужны для целей общения, для целей понимания учебного материала, предусмотренного программой. Аудиовизуальные материалы, позволяют на разных этапах обучения осуществлять функционально-системный подход при отборе и презентации языкового материала, эффективно развивать способности учащихся ко всем видам речевой деятельности. Особое внимание поэтому следует обращать на отбор таких речевых моделей, которые бы позволили осуществлять коммуникативный принцип обучения. Во все компоненты учебного комплекса необходимо включать больше упражнений, которые вызывали бы у учащихся их собственные потребности в использовании русского языка как средство общения и познания. Каждый вид речевой деятельности требует своего особого подхода, своей системы упражнений.

Речевые навыки у учащихся формируются тем быстрее, чем больше видов наглядности используются в процессе обучения русскому языку, для этого кроме звуковых пособий необходимо широко использовать и зрительные пособия такие как картины, рисунки, схемы, таблицы и т.д. Звуковые и зрительные пособия используемые в процессе обучения одновременно, облегчают усвоение более сложного речевого материала. При этом очень важно правильно решить вопросы соотношения на уроке предметной, изобразительной и звуковой наглядности. И опыт показывает, что навык восприятия речи на слух появляется значительно быстрее, если звуковое предъявление материала подкрепляется зрительным и поэтому мы считаем, что на начальных этапах обучения предпочтение отдаётся звуко-зрительным и аудиовизуальным пособиям. Аудиовизуальные пособия, применяемые на уроках русского языка с помощью электронной доски, компьютера и т.п. прежде всего должны способствовать развитию речевой способности учащихся и коррекции их речевого поведения. **Аудиозапись.** К звуковым средствам (аудиозаписям) относятся: · фонодокументы; · фонохрестоматии; · фоновидиканты; музыкальные записи. «Дидактические возможности аудиозаписи позволяют выделить три направления их использования при обучении: 1. Для записи и воспроизведения информации;

2. В сочетании с проведением практической работы; 3. Как средство психолого-педагогического воздействия на учащихся.» (5, 90-91)

Аудиозапись можно применять для проведения диктантов, записи ответов учащихся, озвучивания экранных пособий, музыкального сопровождения урока.

В фонотеку можно поместить записи выступлений разных исторических деятелей: глав государства, политиков, ученых, специалистов областей науки и техники и др.

Аудиофайл может содержать учебный материал в помощь отстающим или пропустившим занятия учащимся.

Таким образом, содержание аудиозаписи может быть различным и в связи с этим различны ее дидактические функции.

Электронные презентации. При просмотре презентации знания учащихся систематизируются, а слайды служат экранному дидактическому материалу при опросе. Презентации при показе дают сильно увеличенное изображение, хорошо видное всему классу, что и определяет дидактическую функцию презентации: она не только источник информации, но и в какой-то мере материальная основа, определяющая ту или иную организацию урока в соответствии с его типом и целями. Презентации можно классифицировать по разным параметрам:

- иллюстративные и проблемные; · фрагментарные и целостные;
- для освещения нового материала, для повторения, для проведения упражнений.

Учебные телепередачи. Дидактические возможности учебного телевидения обусловлены огромными аналитико-синтетическими возможностями, которые делают управляемым сам процесс восприятия. На экране учебная информация подается постепенно, по кадрам, имеется возможность показывать часть объекта, укрупнять рассматриваемые детали, объяснять какой-либо процесс или явление схематическими мультипликациями, сопоставлять изображение соответствия с его типом и целями.

Учебные телепередачи. Дидактические возможности учебного телевидения обусловлены огромными аналитико-синтетическими возможностями, которые делают управляемым сам процесс восприятия. На экране учебная информация подается постепенно, по кадрам, имеется возможность

показывать часть объекта, укрупнять рассматриваемые детали, объяснять какой-либо процесс или явление схематическими мультипликациями, сопоставлять изображение процесса и его объяснение.

Весьма успешным может быть использование телевизионных учебных передач по истории на уроках систематизации и обобщения знаний.

Эффективным видом обобщения можно считать такой, при котором перед учащимся открываются общие приемы умственной работы; их применение к решению конкретных задач дает широкое и глубокое обобщенное знание предмета в целом. Проведению такой мыслительной работы в какой-то мере могут способствовать технические возможности телевидения (крупный план; показ различных объектов, в том числе в сравнении с общеизвестными объектами; компьютерная графика и др.).

Кинофрагмент. В кинофрагментах раскрываются, как правило, отдельные вопросы учебной программы. Характерная особенность кинофрагмента – его узкая дидактическая направленность. Это определяет важную методическую задачу использования кинофрагментов в комплексе с другими средствами обучения. Кратковременность демонстрации (3–5 мин) и узкая методическая направленность кинофрагмента позволяют легко вписать его в урок.

Видеофильм. С помощью видеофильма возможна постановка учебной проблемы, пробуждение к ней интереса учащихся. Дидактические возможности видеозаписи представляют собой удачное сочетание дидактических возможностей телевидения и учебного кино. Как и телевидение, видеозапись обладает большими аналитико-синтетическими возможностями, которые делают управляемым сам процесс восприятия: покадровое построение сообщения, возможность менять не только объект, но и фон восприятия, тезисность изложения, логическое и образное расчленение учебного материала. Видеозаписи присуща и специфическая особенность телевизионной формы сообщения знаний – воздействие на эмоциональную сферу учащихся. Видеозапись позволяет показать все фазы изучаемого явления в динамике, в процессе непрерывного развития. Появляется возможность более широкого и разнообразного в методическом плане использования экранно-звуковых пособий путем создания видеовставок в урок. В видеозапись можно вставить не только фрагмент экранного пособия, но и комментарий к нему. При подготовке к уроку можно сделать монтаж, включающий кадры учебных кинофильмов, презентаций, учебных таблиц и записей на доске с комментариями преподавателя. Последовательность показа, темп изложения, его логика могут меняться в зависимости от поставленных преподавателем целей и с учетом индивидуальной методической системы каждого преподавателя.

В видеозапись могут быть вставлены циклы учебных телевизионных передач, дополнительных занятий для учащихся. Особенно широко может применяться видеозапись при проведении воспитательной работы и профессиональной ориентации учащихся.

В отличие от всех известных средств обучения видеозапись позволяет мгновенно воспроизвести записанное изображение и повторять его необходимое число раз.

«Использование информационных и коммуникационных технологий на уроках русского языка позволяет: развить у учащихся творческие способности, навыки исследовательской деятельности, умение принимать оптимальные решения; расширить возможности предъявления учебной информации; сформировать у студентов умение работать с информацией, развить коммуникативные способности; усилить мотивацию учения; активно вовлекать учащихся в учебный процесс; дать учащимся максимально возможный для него объем учебного материала; расширить наборы применяемых учебных задач; качественно изменить контроль за деятельностью учащихся; позволяют приобщить школьника к достижениям информационного общества и адекватному поведению в нем.» (6, 67-68)

Использования литература

1. Рубцова Е.В. Повышение качества образовательного процесса (коммуникативная направленность обучения) иностранных студентов с использованием информационно-компьютерных технологий. 2017
2. Девдариани Н.В., Рубцова Е.В. Проблема формирования слуховых навыков иностранных студентов при обучении русскому языку. 2018
3. Вятютнев М.Н. Зависимость техники обучения от стратегии усвоения. «Русский язык за рубежом» 1992г. №2.
4. Аствацатуров Г.О. Дизайн мультимедийного урока. - Волгоград: учитель, 2010.
5. Безрукова В.С. Всё о современном уроке: проблемы и решения. - Москва: Сентябрь, 2004.
6. Новиков С.П. Применение новых информационных технологий в образовательном процессе // Педагогика. - 2003. - №9.

Ключевые слова наука развитие технология образование информация возможность

Açar sözlər elm inkişaf texnologiya təhsil məlumat imkan

Key words science development technology education information opportunity

Summary

Audiovisual (AV) education or **multimedia-based education** (MBE) is an instruction method where particular attention is paid to the audiovisual or multimedia presentation of the material to improve comprehension and retention. In modern education, the role of audio-visual materials in enhancing classroom learning has become increasingly pivotal. Traditional teaching methods, primarily reliant on lectures and textbooks, often fall short in engaging today's learners, who are accustomed to interactive and media-rich experiences outside the classroom.

Audio-visual materials—ranging from educational videos and animations to virtual simulations and interactive presentations—bring a new depth and dimension to learning. These tools have proven effective in capturing students'

attention, making complex concepts more understandable, and increasing information retention. By combining visual and auditory elements, audio-visual materials create multi-sensory learning experiences that appeal to various learning styles, making the classroom more inclusive for students with different preferences and strengths.

XÜLASƏ

Audio-vizual vasitələrdən istifadə bu gün təhsilin vacib hissələrindən biridir çünki o, tələbələrə keçilən materialın daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir. Audiovizual (AV) audio, video və rəqəmsal texnologiyaların birləşməsinə təsvir etmək üçün istifadə olunan termindir. Müasir dünyada müxtəlif audio-vizual vəsaitlər mövcuddur. Bu vəsaitlər tələbələrə daha çox məlumatı öyrənməyə və yadda saxlamağa yardım göstərir, həmçinin onların diqqətini cəmləşdirməyi asanlaşdırır. Təhsil texnologiyası elə bir sistemdir ki, bu sistem daxilində müasir texnologiyanın tətbiqi təhsilin keyfiyyətini daha da artırır. Təhsil prosesinin icrası və qiymətləndirilməsi, tədris və tədrisin konseptuallaşdırılması həmçinin müasir tədris metodlarının tətbiqi sisteməlik bir üsuldur. Təhsildə texnologiya təlim materialları, metodlar, iş və əlaqələrin təşkili, yəni bütün iştirakçıların təhsil prosesində davranışlarını özündə cəmləşdirir. Texnologiya sözü "techno" yunan sözündən olub, elmdən, sözdən, öyrənmədən, zehni vəziyyətdən irəli gələn bilik, bacarıq, məlumat, qayda, alətlər və "loqotiplər" deməkdir. İnternet mühitdə təqdim olunan video kimi məzmunlar sayəsində təhsil prosesində elastiklik təmin etməklə, tələbələr öz öyrənmə, stil və sürətlərinə uyğun olaraq verilən məzmunu öyrənir. Bu baxımdan tələbə fənn məzmunları ilə bağlı video materialları izləyərkən öz sürətinə uyğun şəkildə nizamlama edə, başa düşmədiyi vaxt geri qayıda, yaxşı bildiyi bir məsələdə isə videoya sürətli baxa, anlamadığı bir nöqtə varsa lazımlı yeri saxlayıb daha sonra müzakirə edə bilərlər.

Rəyçi f.f.d. dosent Bünyadova V.Ş.

Heyran İmran qızı Vəkilova

NİTQ ETİKETLƏRİ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Nitq etiketləri özündə müəyyən cəmiyyət daxilində insanların bir-birinə münasibətini tənzimləyən nəzakətli danışığı və əxlaq normalarını əhatə edir. Nəzakətli rəftar, hərəkət, davranış, nitq mədəniyyətinin başlıca komponentlərindən sayılır.

“Etiket” sözü fransızca “etiquette” kəlməsindən yaranmış, bir mənası “yarlıq”, digər mənası “mərasim” deməkdir. “Etik” sözü isə yunan dilində “adət”, “xasiyyət” mənasındadır.

Dilimizdə müxtəlif mənaları ifadə edir:

1. İctimai yerdə, başqa şəxslərlə ünsiyyətdə olduqda əməl edilən davranış qaydaları
2. Məhsulların üzərinə yapışdırılan yarlıq.
3. Hər hansı cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış və nəzakət forması.
4. Özünü necə aparmaq barəsində qoyulmuş ciddi və möhkəm qaydalar.

Bu sözün yaranması maraqlı tarixi faktla da bağlıdır. Belə ki, Fransa kralı 14-cü Lüdoviqin hakimiyyəti zamanı saraya gələn bütün qonaqlara xüsusi vəərəqlər təqdim edilirdi ki, onların üzərində kral sarayı ərazisinə daxil olan hər kəsin mütləq şəkildə riayət etməli olduğu davranış qaydaları yazılırdı. Müasir dövrdə “etiket” sözü, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həm yarlıq mənasında işlədilir, həm də insanların davranışını tənzimləyən, nəzakət qaydalarının məcmusu və norma kimi başa düşülür. “Etiket” termini cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış, mərifət, nəzakət qaydası və forması kimi insanların qarşılıqlı münasibətlərində mühüm rol oynayır. O, insanlara ayrı-ayrı şəxslərlə, qruplarla müxtəlif səviyyələrdə ünsiyyət yaratmaq üçün ümumi mərifət, ədəb, nəzakət qaydalarından istifadə etmək imkanı verir. Etiketin əsasını sadə davranış qaydaları təşkil edir. Etiket nitq mədəniyyəti, mədəni danışiq, düzgün qrammatik və üslubi qaydalara riayət etməklə yanaşı, həm də vulqar sözlərdən, ifadələrdən, tabulardan imtina olunmasını tələb edir.

Fransız yazıçısı V. Hüqo yazırdı ki, yaşadığımız dünyada səmədan da gözəl mənzərə vardır, bu insan qəlbinin dərinliyidir. Bu dərinliyə baş vurmaq üçün gözəl danışmağı bacarmaq lazımdır.

İnsan mədəniyyətinin göstəricisi olan etiket, əsasən, üç tərkib hissədən ibarətdir: xarici görünüş, davranış və nitq etiketi. Bir-birilə sıx bağlı olan bu üç etiket növünün hər biri özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənir. Xarici görünüş etiketinə səliqəli və zövqlü geyim tərz, saç düzüümü və s. əlamətlər daxildir. Məlumdur ki, hər mərasimin öz geyim tərz, var və xarici görünüş etiketinin də tələbi hər hansı bir mərasimə uyğun geyim tərzinin seçilməsidir. Etiketə uyğun səliqəli və zövqlü xarici görünüş insan haqqında xoş təəssüratın yaranmasına səbəb olur. Davranış etiketi insanların cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş müvafiq nitq situasiyasında mədəni ünsiyyət və nitq davranışını tənzimləyən etik qaydalar sistemindən ibarətdir. Nəzakətli rəftar, hərəkət, davranış milli məənəviyyət və mədəniyyətimizin əsas hissələrindən sayılır.

Nitq etiketi cəmiyyətdə müəyyən edilmiş nitq davranışı qaydalarıdır. Ünsiyyətin etik səviyyədə qurulması nitq etiketləri hesabına baş tutur. Nitq etiketləri həyatın bütün sahələrində - ailədə, kollektivdə, ictimai yerlərdə insanın davranış qaydalarını müəyyən edir.

Nitq etiketinə yiyələnmək insanın cəmiyyətdə nüfuz və hörmət qazanmasına, ailə və dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Onlardan düzgün istifadə insanın mədəni səviyyəsi ilə, mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır.

İnsanın etik mədəniyyətinin ən mühüm göstəricisi onun nitqidir. Cəmiyyətdə özünü təsdiq etmək istəyən insan gözəl nitqə malik olmalıdır. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi: söz müqəddəsdir, onu cilalayan ustad isə müqəddəslərin müqəddəsidir. Söz güldürür, söz ağladır, söz sevindirir, söz kədərləndirir, ümid verir, ümid qırır, söz var dağa çıxarır, söz var dağdan endirir. Söz bir məlhəmdir, həm də yara.

Antik dövrün qüdrətli loğmanı Hipokrat demişdir: Təbabət üç nəhəngin çiyində dayanır: bitki, bıçaq, söz. Şərqi ən böyük filosofu Firdovsi isə deyib: sözün qədrini bilin, həyatda ancaq söz qalır.

Orta əsrlərin ən görkəmli alimlərindən biri olan Nəsrəddin Tusi özünün “Əxlaqi nasir” əsərində gözəl nitqi millətin mədəniyyət göstəricilərindən biri sayırdı. O, göstərirdi ki, gözəl nitq üçün birinci növbədə dilin özünün səlisliyindən, ifadə imkanlarından faydalanmaq lazımdır. N. Tusi nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən sayılan düzgünlük, yığcamlıq, ifadəlilik və dəqiqliyə də xüsusi fikir vermiş, dilin qayda - qanunlarına hamının eyni dərəcədə riayət etməsini zəruri saymışdır. Ona görə, insan bu dünyanın əsrəfi, böyük Allahın zərrəsidir.

Etiket insanların davranışlarını tənzimləyir. Etiket qaydalarını bilən insan asanlıqla ünsiyyət qurur, sabit münasibət yaradır və qarşılıqlı anlaşmaya nail olur. Etika fəlsəfəsi insanın davranışlarını öyrənən elm sahəsidir. Etikanın məqsədi əməldir. Məs: Həqiqəti danışmaq xeyirxahlıqdır, bu fikir bütün cəmiyyətə və insanlara aiddir. Əgər biz qarşımızdakı insandan həqiqəti danışmağı tələb ediriksə, özümüz də mütləq bu qaydalara əməl etməliyik. Öz dövrünün ən görkəmli şəxsiyyəti olan Nəsrəddin Tusi əxlaqi sifətlərin yaranmasını real gerçəklikdə görür. O, əxlaq sistemində görə insanları dörd qrupa ayırırdı:

O, adam ki, bilir və bildiyini başqalarına öyrədir, alimdir. Ona hörmət edin.

O adam ki, bilir və bildiyinə güvənir, o özündən xəbərsizdir, lovğadır. Onu tənqid edin.

O, adam bilmir və öyrənmək istəmir, o ağılsızdır. Ondən uzaq olun.

Həmçinin, Nəsrəddin Tusi öz əxlaq əsərində qeyd edirdi ki, heç bir insan fəzilət sahibi kimi doğulmur. Məsələn, heç kim müəllim, həkim, dülgər, dərzi kimi dünyaya gəlmir. Həmçinin, əxlaqi sifətlər həyatda sonradan qazanılan keyfiyyətlərdir. İnsanı dörd amil hörmətli edir:

1. Doğruculuq-zinəti həya, camalı mənəvi saflıq, səmərəsi elmdir.
2. Ədəbli olmaq- hörməti artırır.
3. Elmlilik-elmli olmaq insanı yüksəldər.
4. Xoş xasiyyətlilik-insanın xoşbəxtliyidir.

Ünsiyyət zamanı müraciət etikətlərinə xüsusi önəm verilir. Düzgün seçilmiş müraciət forması insanların qarşılıqlı münasibətlərinə güclü təsir göstərir.

Həqiqətən də düzgün əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan xeyirxah insanda müsbət keyfiyyətlər də cəmləşir. Xeyirxah insan mütləq yalançı olmamalıdır, həmçinin, o daim inkişafda olur. Bunlardan əlavə xeyirxah insan başqalarının səhvlərini bağışlamağı bacaran olur. Xeyirxah insan üzrxahlıq etməyi də bacarır. Hal-hazırda dövrümüzdə öz səhvlərini bilib üzr istəməyi bacarmayan insanlara da rast gəlirik. Üzr istəmək isə insanın mənəvi aləminin zənginliyi və onun böyüklüyündən irəli gəlir. Xeyirxah insan yardımsevər olur, əzaba, əziyyətə qatlaşır və heç vaxt lovğalanmır. Özünü başqalarından üstün tutmur.

Cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini əks etdirən davranışlar etikanın kateqoriyasıdır. Bunlara xeyir və şər, borc və vicdan, namus, qürur, xoşbəxtlik aiddir. Xeyir və şər insanın fəaliyyətini və davranışlarını qiymətləndirir. İnsan həyatda xeyirlə yanaşı şərlə də üz-üzə gəlir. Şər insanların zərərinə olan keyfiyyətlərdir. Buna kobudluq, özbaşnalıq, dələduzluq və s. aid etmək olar. Borc əxlaq kateqoriyasının ən mühümüdür. Borcunu yerinə yetirən davranış etikasını dərk edir. Məsələn: peşəkar işçi öz borcunu anladığında, o istehlakçıya qayğı ilə yanaşır və öhdəliklərini yerinə yetirir. Vicdan insanın mənəvi hakimidir. O, insanı məsuliyyətsiz olmağa qoymur. Namus kateqoriyasında insan öz kimliyini dərk edir və qiymətləndirir. Həmçinin namus insanı təmiz adını qorumağa yönəldir. Qürur kateqoriyasında insan bütün təhlili ilə özünü dərk edir və qiymətləndirir. Qüruru olmayan insan başqalarının qürurunu da qoruya bilməz. Hər bir insan öz həyatının mənasını dərk etməlidir və onu qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Həyatın mənasını dərk etməyən insan mənən məhvə məhkumdur.

Düzgün əxlaqi qaydalara yiyələnən insan hər zaman xoşbəxt olur. Etikanın əsasını sadə davranış qaydaları təşkil edir. Ünsiyyət zamanı insanların daxili mənəvi aləmi və zahiri geyimi, özünü mərifətli aparmaq bacarığı bir-birini tamamlamalıdır. Həmçinin diqqətlik, qayğıkeşlik, ehtiyac olana kömək etmək, dinləmək bacarığı da etikət qaydalarına aiddir.

Etiket milli tarixi kateqoriyadır. O, xalqın milli-mənəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Zaman keçdikcə yeni əxlaqi-etik normalar yaranır, keçmiş nitq etikətləri dəyişir, ancaq hər bir xalqa məxsus olan, onun nitq mədəniyyətinin göstəricisi olan cəhətlər qorunub saxlanılır. Məsələn, bizdən yaşca böyüklərə “Siz” deyərək müraciət edirik. Bu hörmət əlaməti sayılır. “Divani lügət-it-türk”ün yaradıcısı M. Kaşğari yazırdı ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəci kiçiklərə “sən”, böyüklərə isə “siz” deyərək müraciət edirlər.

Deməli, Azərbaycan etikətində “siz” müraciət formasının işlənməsi heç bir təsirin nəticəsi deyil, tam milli xüsusiyyətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz situasiyalarda “sən” deyərək müraciət olunması bütün hallarda insanlar tərəfindən onlara qarşı hörmətsizlik və nəzakətsizlik kimi qiymətləndirilir. Bu müraciət formasından “sən”ə əsasən öz yaşadılarımıza, yaxınlarımıza, dostlarımıza müraciətdə istifadə edə bilərik.

Ünsiyyət zamanı müraciət etikətlərinə xüsusi önəm verilir. Düzgün seçilmiş müraciət forması insanların qarşılıqlı münasibətlərinə güclü təsir göstərir.

Müraciətin özünəməxsus məqamları vardır. Bu zaman şəxsiyyətin yaşı, cinsi, vəzifəsi, mövqeyi, nitq aktının baş verdiyi məkan (ev, tədris ocağı, idarə, müəssisə, küçə, və s.) müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibət (rəsmi münasibət, dostluq və ya qohumluq münasibəti və s.) nəzərə alınmalıdır.

Müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibət (rəsmi münasibət, dostluq, qohumluq və s.) nəzərə alınmalıdır. Etik davranışlar ümumdünya prosesidir. Bütün xalqlar öz mənəviyyatlarına, təfəkkürlərinə uyğun etik davranışlara malikdirlər.

Bundan əlavə, rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə istifadə edilən müraciət formaları mövcuddur. Nitqdə “xanım”, “bəy”, “cənab”, “müəllim” kimi müraciət formaları daha çox rəsmi xarakter daşıyır. Bunlardan - “xanım” və “bəy” sözlərindən rəsmiyyət və hörmət əlaməti olaraq qadınlara və kişilərə müraciət zamanı istifadə olunur.

“Müəllim” sözü də ünsiyyətdə geniş şəkildə istifadə olunan müraciət formasıdır. Bu sözdən adətən təlim-təربiyə ilə məşğul olan adama, həmçinin rəsmiyyət və hörmət əlaməti kimi digər sənət sahiblərinə müraciət zamanı istifadə oluna bilər. Lakin bəzən “müəllim” müraciət formasından uyğun olmayan məqamlarda yersiz istifadə olunur. İşindən, peşəsindən və s. asılı olmayaraq, istənilən adama bu adla müraciət olunur. Bu cür uyğunsuz münasibət, təbii ki, “müəllim” sözünə, onun ifadə etdiyi mənaya, məzmununa xələl gətirir, onu hörmətdən salır.

Son dövrlərdə yazılı və şifahi nitqdə “cənab”, “cənablarına”, “zati- aliləri” kimi yeni müraciət formaları işlənir. Məsələn, cənab nazir, cənab səfir və s. Bu ifadələr, əsasən, yüksək dairə və məqamlarda istifadə olunur. “Rəis” sözü ayrılıqda müraciət forması kimi işlənir.

Bundan başqa əvvəllər dilimizdə sıxışdırılan “yoldaş”, “vətəndaş” kimi müraciət formalarının istifadə olunmasına son vaxtlar az təsadüf olunur. Ünsiyyət zamanı istifadə olunan ana, ata, oğlum, qızım, ay bala, anam-bacım, bacı, bacıoğlu, qardaş, qardaşoğlu, əmi, əmioğlu, xala, xalaoğlu, dayı, dayıoğlu, nənə, baba, dedə, ağsaqqal, eloğlu, elqızı, gəlinbaci, qohum, əzizim və s. kimi müraciət formaları daha çox qeyri-rəsmi xarakter daşıyır. Bu müraciət formaları təkcə qohum və tanış deyil, bəzən tanış olmayan insanlara da ünvanlana bilər. Məsələn, müəllimlər şagird və tələbələrə adından başqa oğlum, qızım, bala, əzizim kimi sözlərlə müraciət edə bilərlər.

Hər bir görüş, danışiq salamlaşma ilə başlayır. Salamlaşma nitq etiketinin ən vacib formalarından biridir. Onun köməyi ilə ünsiyyətə girənlər arasında əlaqə yaradılır. Görüşmə zamanı ən sadə salamlaşma forması – Salamdır.

Salamlaşma bəzən qeyri-verbal vasitələrlə – müxtəlif jestlərlə müşayiət edilir. Bura əl sıxmaq, əli qaldırmaq, baş əymək, bədəni bir qədər irəli əymək və s. kimi jestlər aiddir. Ən çox istifadə olunan jest əlsıxmaqdır. Lakin bu zaman müəyyən etiket normalarına əməl etmək tələb olunur. Əgər görüş kişi ilə qadın arasında baş verirsə, kişi qadının əl uzatmasını gözləməlidir. Əgər bu baş vermirsə, kişi yüngülcə baş əyməklə kifayətlənə bilər. Salamlaşma zamanı özünü aparmaq tərzində də çox əhəmiyyətlidir. Məsələn, salamlaşmaq üçün sağ əlini irəli uzadıb, sol əlini cibində saxlayan, ya da üzünü kənara çevirib başqası ilə söhbətinə davam edən insan qarşı tərəfdə xoş təəssürat oytatır. Bütün bunlar ədəbsizlik əlaməti sayılır.

Görüşmə etiketlərindən sonra hal-əhval etiketlərindən istifadə olunur. Məsələn, “Necəsiniz?”, “Əhvalınız necədir?”, “Nə var, nə yox?”, “evdə – eşikdə nə var, nə yox?”, “Görünmürsən?”, “Neynirsən?”, “Salamatlıqdır?”, “Aya-günə dönmüsən!” və s.

Təbrik insana və ya təşkilata qarşı diqqət əlamətidir və burada hər şeydən əvvəl vaxtında və fərdi şəkildə təbrik etmə mühümdür.

Kədərli situasiya ölüm, təbii fəlakət, terror aktı ilə, müflisləşmə, bədbəxtlik, bəla gətirən digər hadisələrlə bağlıdır. Belə hallarda başsağlığı verilir. Başsağlığı quru, rəsmi olmamalıdır, səmimiyyətlə ifadə edilməlidir.

Sualların verilməsindən əzəmət qaydaları gözlənilməlidir. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarından birində bəmənasibətlə deyilir: “Qarşımızdakıların söhbətlərini diqqət və ciddiyyətlə dinləməliyik”.

Hər hansı bir məsələni araşdırmaq, öyrənmək, müsahibi söhbətə, dialoqa cəlb etmək məqsədilə belə ifadələri işlətmək daha münasib olar: Zəhmət olmasa, deyin görüm: Zəhmət olmasa, başa salın: Deyə bilməzsiniz ki ...: Sizin fikrinizi bilmək olar? Sizə zəhmət vermək istəyirəm: Sizə bir sual vermək olar? Fikriniz aydın olmadı, xahiş edirəm, birdə təkrar edin: Zəhmət olmasa, nümunə göstərin: Bu məsələyə sizin şəxsi münasibətiniz necədir? Siz buna əminsizsinizmi? və s.

Suallar xüsusi nəzakət və razılıqla qəbul edilməlidir. Bu, nətiqin, müəllimin, suala cavab verən digər şəxsin mimikasında əks olunmalıdır. Verilən suala dərhal münasibət bildirilməlidir. Danışan sözünün axırında dinləyicilərə razılıq əlaməti olaraq, belə ifadələrdən istifadə edə bilər: “Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm”: “Sizi yordum, vaxtınızı aldım” və s.

Başqasını dinləməyi bacarmaq böyük məharət tələb edir. Səbrlə, təmkinlə həmsöhbətə qulaq asmaq, onu diqqətlə dinləmək yüksək mədəniyyətin, nəzakətliyin təzahürüdür. Bu keyfiyyət hər bir savadlı və mədəni insan üçün olduqca vacibdir. “Dinləməyi bilmək bacarığı yaxşı danışmaq bacarığına bərabərdir” (Ə.M. Bəhmənyar). Mustafə Kamal Atatürk analara müraciətlə deyirdi ki, ey ana, istəsən ki, övladın əsl vətəndaş olsun, ona təkcə danışmağı deyil, dinləməyi də öyrət. Nitqi dinləmək bacarığına istənilən səviyyədə sahib olmayan insanların başqasına qulaq asmağa səbri çatmır, yersiz replikalarla müsahibin sözünü ağzında qoyur, başqaları ilə danışır, nə söylənilən fikri lazımi dərəcədə dərk edir, nə də digərlərinə bunun üçün imkan yaradır. Bir türk zərbi – məsəlində deyilir ki, qulaq asmaq lazım gələndə birinci, danışmaq lazım gələndə axırıncı ol. Nə qədər yerinə düşən kəlamdır.

Nəticə olaraq, el arasında bir deyim vardır: “İnsanı geyimi ilə qarşılayıb, ağlına görə yola salarlar”. İnsanın əhval – ruhiyyəindən və psixoloji vəziyyətindən asılı olmayaraq, etiketin tələblərinə həmişə əməl olunmalıdır.

Buna görə də etiket qaydaları nitq mədəniyyətimizin əsas göstəricisi kimi danışiq dilimizdə və davranışımızda çox vacibdir. Əməl etmək isə hər bir insanın vacib vəzifə borcudur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İlhamə Hacıyeva, Nailə Məmmədova, Sultan Seyidova. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2024.
2. Nadir Məmmədli. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (Ali məktəblər üçün dərslik) Bakı, “Elm və təhsil” 2021.
3. Vəliyulla Cəfərov. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya
4. Bakı, 2021.
5. Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya
6. Bakı, 2020

Açar sözlər: etiket, ünsiyyət, mərifət, mentalitet, davranış, ədəb.

Xülasə:

Cəmiyyətdə insanların bir-biri ilə münasibətini tənzimləyən nitq etiketləri nitq mədəniyyətinin ən əsas göstəricisidir. Hər bir insan ünsiyyət prosesində nitq etiketlərinin mahiyyətini mənimsəməli, nitqindən, davranışından düzgün istifadə yolu ilə mənsub olduğu xalqın milli dəyərlərini qorumaq və həyata keçirməlidir.

Резюме:

Речевой этикет, регулирующий взаимоотношения людей друг с другом в обществе, является важнейшим показателем речевой культуры. Каждый человек должен овладеть сутью речевого этикета в процессе общения, защищать и реализовывать национальные ценности народа, к которому он принадлежит, посредством правильного использования своей речи и поведения.

Summary:

Speech etiquette, which regulates the relationship of people with each other in society, is the most basic indicator of speech culture. Every person must master the essence of speech etiquette in the process of communication, protect and implement the national values of the people he belongs to through the correct use of speech and behavior.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Sevda İslam qızı Abbasova¹

KOMMUNIKATİV BACARIQLAR VƏ ONLARIN AŞILANMASI

Ümumtəhsil məktəbi ümumbəşəri biliklərin, bacarıqların, habelə şagirdlərin müstəqil fəaliyyət təcrübəsinin və şəxsi məsuliyyətinin, yəni təhsilin keyfiyyətini müəyyən edən əsas səriştələrin ayrılmaz sistemini formalaşdırmalıdır. Buna uyğun olaraq, əhəlinin dəyişən tələblərinə, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafı üçün uzunmüddətli hədəflərə uyğun olaraq yüksək keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi müəyyən edilmişdir.

Ölkədə və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər məktəb həyatına da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Yalnız proqramlar, dərslilər, işin forma və metodları deyil, həm də şagirdlər, valideynlər və təbii ki, müəllimlər də dəyişdi. Əvvəllər müəllimin vəzifəsi, əsasən, şagirdlərə müəyyən miqdarda bilik çatdırmaq, onların mənimsənilmə dərəcəsini yoxlamaq, biliyin tərəqqisini və keyfiyyətini qiymətləndirmək idi.

Bu gün müəllimin qarşısında şagirdlərə intellektual, kommunikativ, informasiya və digər sahələrdə bir sıra əsas səlahiyyətləri mənimsəməyə kömək etmək kimi bir məsuliyyətli vəzifə durur. Prioritet istiqamətlərdən biri də öz imkanlarını maksimum reallaşdırmağa çalışan, yeni təcrübələri dərk etməyə açıq, müxtəlif situasiyalarda əsaslandırılmış və məsuliyyətli seçimlər etməyi bacaran şəxsiyyətin yetişdirilməsidir. Belə bir şəxsiyyət yetişdirmək üçün uşağa müxtəlif sahədə və ünsiyyət vəziyyətində linqvistik vasitələrdən istifadə edərək müəyyən kommunikativ vəzifələri həll etməyi öyrətmək, yəni şagirdlərdə kommunikativ səriştə formalaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkəmizdə təhsilin məzmununda və məqsədlərində baş verən dəyişikliklər dəyişən həyat situasiyalarını idarə etməyi bacaran, zəruri bilikləri müstəqil əldə edən, müxtəlif problemlərin həlli üçün onları praktikada tətbiq etməyi bacaran məzunların hazırlanması vəzifəsini qoyur.

Ümumtəhsil məktəblərini bitirən hər bir məzun müstəqil və tənqidi düşünməli, yaranan problemləri görməli və müasir texnologiyalardan istifadə etməklə onların rəşional həlli yollarını axtarmalıdır. Əldə etdiyi biliyin harada və necə tətbiq oluna biləcəyini aydın şəkildə başa düşməli, yaradıcı düşünmək; informasiya ilə bacarıqla işləmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bütün sosial qruplarda ünsiyyətəil olmalı, müxtəlif sahələrdə, müxtəlif situasiyalarda birgə işləməyi bacarmalı, hər hansı münaqişə vəziyyətlərinin qarşısını almalı və ya münaqişədən məharətlə çıxmalı, öz əlaqının, intellektinin və mədəni səviyyəsinin inkişafı üzərində müstəqil işləməlidir. Müvafiq olaraq, təhsilin müasir inkişafı mərhələsində Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi təlim məqsədlərinin müəyyənəşdirilməsinə yeni yanaşmalar tələb edir. “Səriştə” anlayışı getdikcə leksikona daha şox daxil olur. Bu barədə ətraflı danışımdan əvvəl bu anlayışın mahiyyətini müəyyənəşdirmək lazımdır. Bacarıqların təhsilin normativ və praktiki komponentlərinə daxil edilməsi, şagirdlərin nəzəri biliklər toplusunu yaxşı mənimsədikləri, lakin həll etmək üçün bu biliklərdən istifadəni tələb edən fəaliyyətlərdə əhəmiyyətli çətinliklərlə, xüsusi həyat problemləri və ya problemləli vəziyyətlərlə qarşılaşdıqları zaman ümumtəhsil məktəblərinə xas olan problemi həll etməyə imkan verir.

Bacarıq nədir? Bu anlayışın bir neçə şərhı var: kompetentlik - latınca “rəqabət etmək” – “nail olmaq”. Kompetensiya - müəyyən bir şəxsin səlahiyyətinə malik olduğı bir sıra məsələlər (D.İ.Usakov). Bacarıq - kiminsə məlumatlı olduğı bir sıra məsələlər (S.İ.Ojeqov).Kompetentlik müəyyən bilik, bacarıq və bacarıqların məcmusudur ki, onlar haqqında insanın xəbərdar olması və əməli təcrübəyə malik olması lazımdır. V.A. Mijerikova tərəfindən redaktə edilən pedaqoji lüğətdə. aşağıdakı tərifi rast gəlirik: “Səriştə, fəaliyyət subyektinin bilik və vəziyyət arasında əlaqə yaratmaq bacarığı və ya müəyyən bir sahədə problemi həll etmək üçün zəruri olan hərəkətlər üçün indikativ əsas, prosedur tapmaq bacarığıdır”.

Latin dilindən tərcümədə kompetensiya insanın bilikli, bacarıqlı və təcrübəyə malik olduğı bir sıra məsələləri nəzərdə tutur. Bütün təriflər üçün ümumi olan bilik və təcrübəyə malik bir insanın öz həyatında uğur qazanmasına imkan verən müxtəlif vəzifələrin öhdəsindən gəlmək qabiliyyətidir. Təbii ki, səriştəliliyi ənənəvi bilik, bacarıq və vərdislərdən fərqləndirmək lazımdır. Kompetensiyaya əsaslanan yanaşma ilk növbədə şagirdin şüurunı deyil, bilikləri tətbiq etmək və aşağıdakı hallarda yaranan bənzətmə ilə problemləri həll etmək bacarığını qoyur: müasir avadanlıq və texnologiyanı mənimsədikdə; insanlar arasındakı münasibətlərdə, etik standartlarda, öz hərəkətlərini qiymətləndirməkdə; vətəndaşın, ailə üzvünün sosial rollarını yerinə yetirərkən praktik həyat; peşə seçərkən və peşə təhsili müəssisəsində təhsil almağa hazırlığını qiymətləndirərkən, əmək bazarında naviqasiya etmək lazım olduqda.

Şagird üçün kompetensiyalar onun gələcəyinin görüntüsü, onu əhatə edən ələmi mənimsəmək üçün bələdçidir, buna görə də təlim dövründə müəllimdə müəyyən səriştələr, xüsusən dil, linqvistik, kommunikativ və sosial-mədəni bacarıqlar inkişaf etdirilməlidir. Prioritetlərdən biri olan kommunikativ səriştənin formalaşması üzərində dayanmaq istərdim. Bu eyni zamanda müasir dünyada ünsiyyət, sosiallaşma və şagirdlərin uyğunlaşması vasitəsidir. Qeyd edək ki, müasir [psixologiyada](#) ünsiyyətin üç tərəfini- kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqlənirirlər. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dedikdə, ilk növbədə [informasiya](#) mübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birlərinə

¹ADPU_nun doienti

məlumat ötürür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birilərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar. Ünsiyyətin perseptiv tərəfi isə insanların ünsiyyət prosesində bir-birilərinə qavraması və anlamasını nəzərdə tutur.

Ünsiyyətə əsaslanan öyrənmə innovativ texnologiyaların mahiyyətini təşkil edir və ünsiyyətin şəxsi yönümünü nəzərdə tutur. Kommunikativ öyrənmə, şagird və müəllim arasındakı əlaqənin əməkdaşlığa əsaslandığı təhsil prosesinin metodudur. Kommunikativ səriştənin müəyyənləşdirilməsi üçün bir neçə formula var. Kommunikativ səriştə linqvistik, nitq və sosial-mədəni komponentlərin birləşməsidir.

Başqa bir şərhə görə, bu, nitq fəaliyyətinin bütün növlərinə, şifahi və yazılı nitq mədəniyyətinin əsaslarına yiyələnmək, təcrübə, maraq və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun gələn müxtəlif sahələrdə və ünsiyyət vəziyyətlərində dildən istifadə bacarıq və vərdisləridir. Kommunikativ bacarıqlar aşağıdakıları birləşdirir:

1. Linqvistik kompetensiya – nitqin formatlaşdırılması. Lügət və qrammatikanı öyrənərkən şagirdlər leksik və qrammatik bacarıqları inkişaf etdirirlər.

2. Sosiolinqvistik səriştə - şagirdlər kontekstə uyğun olaraq dil materialını tətbiq etməyi öyrənirlər.

3. Diskursiv kompetensiya – mətnlərin qurulması. Dialoq və monoloqun köməyi ilə şagirdlər kommunikativ fəaliyyətə yiyələnirlər.

4. Pragmatik kompetensiya - məqsədə çatmaq. Şagirdlərə sual təqdim olunur və onlar suala cavab tapmağı öyrənirlər. Burada mənanın köçürülməsi və qavranılması da var.

5. Sosial kompetensiya - uşaqlar özlərini başqasının yerinə qoymaq bacarığını və mövcud vəziyyətin öhdəsindən gəlmək bacarığını öyrənirlər.

6. Sosial-mədəni kompetensiya – şagirdlər xarici dil kimi öyrəndikləri ölkələrin tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında bilikləri tətbiq edirlər.

Beləliklə, kommunikativ səriştənin formalaşması fəaliyyətə əsaslanan yaşamağa əsaslanır, çünki o, hər bir şagirdin müstəqilliyini və yaradıcı fəaliyyətini inkişaf etdirir, şifahi ünsiyyət və davranış mədəniyyətinin mənimsənilməsinə kömək edir. Kommunikativ səriştə insanın həyatın istənilən sahəsində praktik fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Müasir cəmiyyətdə şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını mükəmməl bilən, hərtərəfli savadlı insanlara xüsusilə böyük ehtiyac var. Peşəkar, işgüzar əlaqələr və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələr müasir insandan həm şifahi, həm də yazılı şəkildə geniş çeşidli bəyanatlar yaratmaq üçün universal bacarıq tələb edir. Hazırda şagirdlərə dilin linqvistik əsaslarının mənimsədilməsi təlimdə basılıca məqsəd və vəzifə yox, vasitə rolunu oynamaalıdır. Yəni, linqvistik anlayışların, qayda və qanunların öyrədilməsi şagirdlərin dil duyumunun, nitq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə, lügət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsinə yönəldilməlidir. Bir sözlə, dil təlimində nitq fəaliyyəti ön plana çəkilməli, verilən biliklər ona istiqamətlənməlidir. Təəssüf ki, şagirdlərimizdə kommunikativ səriştənin inkişafında ciddi çatışmazlıqlar var:

- mütaliə mədəniyyətinin səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- fərdi lügət səviyyəsinin azalması;
- kommunikativ səriştənin fərdi-şəxsi əsaslarının inkişaf səviyyəsinin aşağı olması.

Bu çatışmazlıqlar nitq bacarıqlarının nəticələri və keyfiyyətində, konstruktiv dialoq bacarıqlarında və sonradan sosial özünüdərkə özünü göstərir. Bilirik ki, nitq oxu, yazı, dinləyib-anlama və danışma üzrə fəaliyyət növlərinə ayrılır. Dilin nitq fəaliyyəti zəmnində tədrisi deyildikdə məhz bu komponentlərə uyğun bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Şagirdin məktəbə qədəm qoyduğu ilk gündən savad təlimi ilə başlayan bu iş yuxarı siniflərdə ardıcıl və mütəşəkkil qaydada davam etdirilir, sistemli xarakter alar və ən zəruri həyati bacarıqların formalaşmasına imkan yaradar.

Həyati bacarıqları bir qədər açıqlayaq. Oxu prosesində sözün məna xüsusiyyətlərini anlamaq, fikrin ifadəsində cümlələr arasında əlaqə və mətnin daxili strukturunun dərk olunması ilə bağlı bacarıqlar qazanılır. Şagird ədəbi-bədii və elmi kütləvi mətnlər üzərində müstəqil işləməklə lügət ehtiyatını zənginləşdirir, müxtəlif üslublarda yazılmış materialları səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək bacarığına yiyələnir. Aydındır ki, dilin ən mühüm vahidi sözdür. Oxu prosesində şagird ona tanış olmayan yeni sözləri müəyyənləşdirib, mənasını işlənmə məqamına və ya lüğətlərdən istifadə edərək şərh edir ki, bu da onun yaradıcılıq, axtarıcılıq, tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək edir. Dərslərdə verilmiş oxu mətnləri şagirdin yeni məlumatlar əldə etməsinə, bilik dairəsinin genişlənməsinə, ümumi dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərir. Bəzən söz, şagirdə ayrılıqda, kontekstdən təcrid edilərək təqdim edilir. Bu şagirdə sözün mahiyyətini anlayıb, fəal leksikonuna daxil etməsinə mane olur. Yeni sözü anlamayan şagird, təbii ki, onu işlətməkdən çəkinir və beləliklə, nitqi inkişafdan qalır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ana dili təlimində oxu həm də nitq fəaliyyətinin digər növləri üçün bir özlülük rolunu oynayır.

Məktəblilər arasında mədəni ünsiyyət problemi bu gün sosial təlim mühitinin təşkilində ən vacib məsələlərdən biridir. Nitq fəaliyyətinin bir növü kimi danışma bacarıqlarının inkişafı da Azərbaycan dili təlimində qarşıya qoyulan aktual vəzifələrdən sayılır. Şagird sərbəst, müstəqil, aydın, yığcam niqte yiyələnməklə qazandığı bilikləri ifadə etmək imkanı əldə edir. Şifahi nitq müxtəlif forma və üsullarla inandırıcı şəkildə təqdim olunmalıdır. Bu isə danışanın hazırlığından, məlumatların dolğun və düzgünlüyündən, eləcə də auditoriyanın maraqlarına cavab verməsindən çox asılıdır. Göründüyü kimi, nitq fəaliyyəti bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir sistemdir və təlim prosesində bu bacarıqlar integrativ əsasda formalaşdırılmalı əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir ki, gözlənilən nəticələr əldə olunsun. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarını formalaşdırır. Azərbaycan dili ümumtəhsil məktəblərində tədris olunmaqla şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Şagirdlər bu fənnin vasitəsilə

milli mədəniyyət nümunəsi kimi ana dilini öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, üslubi-qrammatik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda yaradılmış ədəbiyyat nümunələri ilə tanış olmaq imkanı qazanırlar. Eyni zamanda, dildən istifadə edərək öyrənəcəkləri digər fənlərin daha yaxşı mənimsənilmə potensialını genişləndirirlər.

Şagirdlərin oxunmuş mətn əsasında öz yazılı bəyanatını yaratmaq lingvistik və kommunikativ səriştə sınağıdır, yəni ana dilini və onun qrammatik quruluşunu bilmək sınağıdır. Bu, dil normalarına uyğunluq və müxtəlif nitq fəaliyyəti növlərinə yiyələnməkdir. Bu başqasının nitqini qavramaq və öz ifadələrini yaratmaq bacarığıdır. Buna görə də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində tədris tələbələrə ünsiyyət bacarıqları, ehtiyacları nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

Kommunikativ səriştənin mahiyyətinə qısa bir nəzər salaq. Təlim prosesi şəxsiyyətin formalaşması və həyatı vərdislərinin formalaşdırılmasına xidmət edən yeni təlim məqsədlərinə yönəlmişdir. Təlimin məzmunu və metodologiyası dəyişmişdir. Müəllimlər başa düşdülər ki, məktəb təlimi şagirdə, təlim nəticələrinə yönəlməlidir, şagirdləri təkcə yaddaşa yox, ilk növbədə təfəkkürün inkişafına əsaslanaraq öyrətmək lazımdır. Hazırda təlimin məzmunu şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edən nitq bacarıqları, dil bacarıqları və lingvistik bacarıqların üzərində qurulmuşdur. Əgər nitq bacarıqları ünsiyyət prosesində qazanılan qabiliyyətləri əhatə edərsə, dil bacarıqları intuitiv şəkildə insana verilmiş, lakin müşahidə və mütaliə vasitəsilə dərinləşdirilən qabiliyyətləri əhatə edir. Nitq bacarıqları şifahi ünsiyyətdə, dil bacarıqları isə yazı prosesində özünü göstərir. Nitq və dil bacarıqları qarşılıqlı əlaqədə olsalar da, bəzən müstəqil fəaliyyət göstərə bilirlər. Bunun nəticəsidir ki, bəzən yazı qabiliyyəti yüksək olan şagirdin danışq qabiliyyəti zəif olur və ya əksinə. Lingvistik bacarıqlar isə dil fakt və hadisələrinin ümumiləşdirilməsi yolu ilə əldə edilir və idraki qabiliyyətlər hesab edilir.

Qeyd etdik ki, ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisində başlıca məqsəd şagirdlərdə hərtərəfli nitq bacarıqları, sözün geniş mənasında, nitq mədəniyyəti formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu o deməkdir ki, təhsilini başa vurmuş hər bir məktəbli aydın və səlis nitqə malik olmalı, fikir və düşüncələrini şifahi və yazılı formada sərbəst ifadə etməyi, şəraitdən asılı olaraq başqaları ilə ünsiyyət qurmağı, müəyyən problemlə bağlı müzakirə açmağı və lazımı məqamda söylənilmiş mülahizələri ümumiləşdirməyi bacarmalıdır. Kommunikativ səriştə lingvistik, mədəni, psixoloji və sosial biliklərin sintezinə əsaslanan aşağıdakı kommunikativ bacarıqların məcmusudur. Yəni:

- digər insanlarla ünsiyyət qurmaq bacarığı - cütlərdə, kiçik qruplarda dialoq aparmaq, ünsiyyət qurmaq bacarığı;

- mövqelərin oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərə almaq, ortaq məhsul və ya nəticə əldə etmək üçün tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqə qurmaq;

- dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsi, elm, incəsənət, riyaziyyat və xarici dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini dərk etmək;

- kosmosda oriyentasiya, diaqramların, xəritələrin, planların dilini başa düşmək, təbii, texnogen və sosial məkanın çoxölçülülüyünü dərk etmək və istifadə etmək, məkanın sərhədlərini anlamaq və əlaqəli düzəlişlər.

Bu bacarıqların formalaşdırılması kommunikativ və fəaliyyətə əsaslanan təlim vasitəsilə həyata keçirilir. Hazırda fərdin əsas səriştəsi kimi kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsi vəzifəsi nitqin inkişafının ritorik komponentini nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək məqsədilə yenilənmiş, nitqin öyrədilməsində kommunikativ-fəal yanaşmanın prioritetliyini müəyyən etmişdir.

Kommunikativ səriştə nitq fəaliyyətinin bütün növlərinə yiyələnməyi nəzərdə tutur, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin əsas biliklərini təmin edir, bunun fonunda fərdin peşəkar səriştəsini təşkil edən xüsusi bilik və bacarıqlar məqsədyönlü şəkildə formalaşır. Kommunikativ səriştə aşağıdakı səviyyələri özündə birləşdirən struktur təhsildir:

- lingvistik səriştə - öyrənilən dili öz səviyyələrinə uyğun bilmək, dilin bütün vahid və vasitələrindən onun normalarına uyğun istifadə etmək bacarığı; nitq səriştəsi

- fikirlərin formalaşdırılması və tətbiqi üsulları haqqında biliklər, nitqin qavranılması və yaradılması prosesində bu üsullardan istifadə etmək bacarığı;

- diskursiv səriştə - nitq hadisəsinin gedişatının xüsusiyyətləri və onu idarə etmək bacarığı haqqında biliklər;

- mədəni səriştə - dilin milli mədəniyyətin ifadə forması kimi dərk edilməsi, dilin və ədəbiyyatın xalqın tarixi ilə əlaqəsini bilmək;

- nitq etiketi normalarını, millətlərarası ünsiyyət mədəniyyətini bilmək;

- ünsiyyət prosesində bu məlumatları nəzərə almaq və nitq davranışını tənzimləmək bacarığı.

Şagirdlərin kommunikativ səriştəsini inkişaf etdirmək məqsədi ilə kommunikativ bacarıqların inkişafına kömək edən ən təsirli forma mətnlə işləməkdir. Ana dilini öyrənərkən uşağın fəaliyyəti həm öz dilini dəyişdirməyə yönəlmiş fəaliyyət, həm də öz dilinin inkişafına yönəlmiş fəaliyyət kimi qurulmalıdır. Mətnlə işin təşkilinin aşağıdakı forma və üsulları vardır:

- kommunikativ və oyun vəziyyətləri;
- müxtəlif növ diktələr;
- öz-özünə diktələr;
- kiçik mətnlərlə işləmək;
- mətnlər və sənət əsərləri üçün sinxronizasiyaların tərtib edilməsi;
- mətnlə mürəkkəb iş; mətnin lingvistik-stilistik təhlili;
- esse ilə əsaslandırma; mətn redaktəsi.

Dilin mənimsənilməsi yalnız şifahi ünsiyyət şəraitində, kommunikativ vəziyyətdə mümkündür. Kommunikativ universal təlim fəaliyyətinin formalaşdırılması məktəbdə dil tədrisinin tərkib hissəsidir. Şifahi ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına kömək edən kommunikativ bacarıqlardır. Bunun üçün isə hər dərstdə buna şərait yaratmaq lazımdır. Məhz onların Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində istifadəsi intellektual, yaradıcı istedadlı, əxlaqlı, istənilən mədəni məkanda ünsiyyət qura bilən şəxsiyyətin yetisməsinə şərait yaradır. Kommunikativ səriştələr inkişaf etmədən rəqabət qabiliyyətli, tolerant şəxsiyyət ola bilməz, çünki orta səviyyədən başlayaraq sadə (lingvistik mətn təhlili) və orta məktəbdə lingvistik təhlil və ya mətnin təfsiri, kompleks təhlili ilə bitən praktiki bacarıqları inkişaf etdirir. Şagirdlər tərəfindən inkişaf etdirilən bütün növ səriştələr Dövlət İmtahan Mərkəzindən indan keçərkən nümayiş olunur.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində belə tapşırıqların istifadəsi şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində tələbələrin kommunikativ səriştəsinin formalaşması dilin hər bir insanın və cəmiyyətin həyatında oynadığı strateji rolu, ünsiyyət, təhsil və ətraf aləmi biliyin ən vacib vasitəsi kimi diktə edir. Odur ki, tədrisdə əsas istiqamət təkcə biliklərin məcmusu deyil, müasir insanın tələbatına cavab verən həyat situasiyalarında bu biliklərə yiyələnmək olmalıdır.

Gördüyümüz kimi, kommunikativ mədəniyyət insanın ümumi mədəniyyətinin, müasir cəmiyyət vətəndaşının funksional nitq səriştəsinin, hansı sahədən asılı olmayaraq, gələcək mütəxəssisin əqli fəaliyyətinin ardıcılığına ən mühüm təzahürüdür. Buna görə də, kommunikativ səriştənin formalaşması Azərbaycan dili və ədəbiyyatının bütün məktəb kursunu öyrənmək üçün vacib vəzifələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər) Bakı, 2013.
2. "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası", NK-nın 13 yanvar 2009-cu il 9 № li Qərarı.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası. Bakı, 2013, 24 oktyabr.
4. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin milli kurikulum materialları. Bakı: Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya MMC, 2006, 54 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 64 s.

Коммуникативные навыки и их влияние на учащихся

Резюме

В настоящее время перед каждым учителем, работающим в общеобразовательных школах, стоит ответственная задача — помочь учащимся освоить ряд ключевых компетенций в интеллектуальной, коммуникативной, информационной и других сферах. Одним из приоритетных направлений является развитие личности, стремящейся максимально раскрыть свой потенциал, открытой к познанию нового опыта, способной делать осознанный и ответственный выбор в различных ситуациях. Для воспитания такой личности большое значение имеет обучение ребенка решению определенных коммуникативных задач с использованием языковых средств в различных сферах и ситуациях общения, то есть формирование у учащихся коммуникативной компетентности.

Каждый выпускник средней школы должен мыслить самостоятельно и критически, видеть возникающие проблемы и искать их рациональные решения с использованием современных технологий. Они должны четко понимать, где и как можно применить полученные в школе знания, а также уметь грамотно работать с информацией. Они должны быть коммуникабельными во всех социальных группах, уметь сотрудничать в различных ситуациях, предотвращать конфликтные ситуации или успешно разрешать их, а также самостоятельно работать над развитием своего интеллекта и культурного уровня.

В статье раскрываются навыки и умения, необходимые для овладения всеми видами речевой деятельности, основами культуры устной и письменной речи, использования языка в различных сферах и ситуациях общения, соответствующих опыту, интересам и психологическим особенностям. Сюда входит языковая компетенция, социолингвистическая компетенция, дискурсивная компетенция, прагматическая компетенция, социальная компетенция и социокультурная компетенция.

Ключевые слова: средняя школа, речевая деятельность, коммуникативные навыки, самостоятельное мышление.

Communicative skills and their influence on students

SUMMARY

Currently, every teacher working in secondary schools has a responsible task — to help students master a number of key competencies in intellectual, communicative, informational, and other spheres. One of the priority directions is the development of a person who strives to maximize his potential, who is open to learning new experiences, and who is able to make a conscious and responsible choice in various situations. For the education of such a person, teaching a child to solve certain communicative tasks using language means in various spheres and situations of communication, that is, the formation of students' communicative competence, is of great importance.

Every high school graduate must think independently and critically, see emerging problems and seek their rational solutions using modern technologies. They must clearly understand where and how to apply the knowledge received at school, and also be able to work with information competently. They must be communicative in all social groups, be able to cooperate in various situations, prevent conflict situations or successfully resolve them, and also work independently on the development of their intelligence and cultural level.

The article describes the skills and abilities necessary for mastering all types of speech activity, the basics of oral and written language culture, the use of language in various spheres and communication situations, corresponding to experience, interests and psychological peculiarities. This includes linguistic competence, sociolinguistic competence, discursive competence, pragmatic competence, social competence and sociocultural competence.

Key words: secondary school, speech activity, communicative skills, independent thinking.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Гюльтекин Алияр кызы Гарабаглы⁷⁶

ПРИЕМЫ ЛЕКСИЧЕСКОЙ РАБОТЫ НА ЗАНЯТИЯХ РКИ

Процесс овладения новыми словами и процесс уточнения значений уже знакомых слов дает возможность расширить знания студентов о изучаемом языке. Работа над семантикой слов и их употреблением в речи способствует обогащению словарного запаса студентов, совершенствованию их речи.

Слово - важнейшая единица языка, носитель значений. Словами и их сочетаниями обозначаются конкретные предметы и отвлеченные понятия, словами же выражаются эмоции. Большой объем словарного запаса делает речь студентов богаче, обеспечивает коммуникацию с говорящими на этом языке. Чем богаче словарь человека, тем шире у него возможности выбора более точного и выразительного оформления мысли.

Словарный состав языка представляет определенную систему, которая включает разные категории слов, связанных между собой различными отношениями на основе общих семантических признаков.

Изучение лексики в образовательно-познавательном аспекте знакомит студентов азербайджанского сектора со словом, обладающим определенным значением как единицей лексической системы. Это позволяет изучать грамматику на лексической основе, показывать существующие взаимосвязи между лексикой и другими уровнями языка. Такое изучение лексики открывает перед учащимися еще один уровень языковой системы.

Разнообразие словарной работы, выделение основных ее направлений, управление процессами обогащения словаря студентов – одна из важнейших задач развития речи в национальной группе.

Для пояснения слов необходимо знакомство студентов с такими понятиями как: значение слова, многозначность слова, эмоционально-экспрессивная окраска слова, синонимы, антонимы. Важно также умение определить принадлежность слова к видовой или родовой группе. Актуализация или обучение употреблению слов должно опираться на понимание студентами роли контекста в проявлении лексического значения слова, стилистических свойств слова и сферы их употребления, сочетаемости друг с другом.

Таким образом, обучение проводится на смысловом значении слова, его многозначности и сферы применения в процессе общения, его экспрессивно-стилистического характера.

Методика развития речи на лексическом уровне предполагает четыре основных направления:

1. Пополнение словаря, т.е. усвоение новых, ранее неизвестных учащимся слов, а также новых значений тех слов, которые уже имелись в словарном запасе. Этого достигается путем регулярного добавления к словарю студента новых словарных единиц.

2. Уточнение словаря - это словарно-стилистическая работа, развитие точности и выразительности, гибкости языка. Работа эта нужна для наполнения содержанием тех слов, которые ранее усвоены студентами не вполне точно. Это можно обеспечить включением их в контекст, сопоставлением и сравнением с другими словами;

3. Усвоение лексической сочетаемости слов, в том числе во фразеологических единицах;

4. Усвоение иносказательных значений слова, многозначности слов;

5. Активизация словаря, т.е. перенесение как можно большего количества слов из словаря пассивного в словарь активный. Слова постепенно включаются в словосочетания и предложения, вводятся в пересказ прочитанного, в беседу, в рассказ.

Все названные виды работы над словарем постоянно дополняют друг друга, взаимодействуют. Конечно, основным материалом для развития и пополнения словарного запаса является учебный материал: тексты учебников, отрывки из художественных произведений, речь учителя.

Словарная работа в аудитории должна строиться на практическом материале с опорой на текст, без теоретических сведений и, как правило, без терминов. Весьма полезным пособием для словарной работы считаются словари.

В методике обучения русскому языку имеется достаточно много приемов работы над значениями нового слова. Использование всех приемов обеспечит разнообразие заданий, а также позволит вводить новое слово наиболее рациональным для определенного слова способом.

⁷⁶ Кафедра русского языка БГУ. g.garabaghli@gmail.com

Одним из таких приемов является словообразовательный анализ, на основе которого выясняется значение или оттенок значения. Такой способ объясняет значение слова через нахождение корня, что позволяет осуществлять связь словарной работы с правописанием.

Еще один прием – сопоставление заданных слов с целью выяснения различий, для разграничения значений паронимов: *земляника* и *землячка*, *дипломат* и *дипломант*; *искусный* и *искусственный*.

Примером служит задание типа: *Определите значение слов трудный и трудовой в словосочетаниях.*

Образец: трудовой человек – человек, который трудится.

Трудный человек; трудное задание; трудная жизнь; трудовой день; трудный вопрос; трудовая жизнь.

Лучшее пояснение значения слова — это контекст. Не случайно в толковых словарях приводятся цитаты, в которых как бы иллюстрируются и основные, и дополнительные значения слов, их сочетаемость.

Объяснение значения слова через контекст – проверенный вид работы с точки зрения методики. Прочтение отрывка позволяет догадаться о значении нового слова, студенты легче понимают не только их прямое значение, но и уместность употребления, их сочетаемость и выразительность.

Можно предложить студентам другой вид работы – употребить новые слова в предложениях, составленных самими студентами. Конечно, такой вид работы лучше проводить под руководством преподавателя. Если студенты испытывают затруднения, преподаватель всегда может подсказать им оттенки значений нового слова.

Разнообразные виды аудиторных заданий – важная составная часть лексической работы в нерусской аудитории. Лексическое богатство языка в значительной степени обеспечивается его синонимикой. Задания, связанные с усвоением синонимов и антонимов — важная часть лексической работы. Способ подбора синонимов является одним из самых универсальных и часто применяемых приемов, например: *заботливый — внимательный; стремительный — быстрый, скорый; воин — солдат; подлинный — настоящий; презент — подарок; статуя — скульптура; рассудок — ум.*

Однако при использовании этого приема довольно часто возникает ошибка: разбирая значение слов *хороший* и *прекрасный*, студенты в обоих случаях заменяют их нейтральным *красивый*, начисто стирая выразительность языка. Такая замена не обогащает речь т.к. эмоционально окрашенные, выразительные слова заменяются стилистически нейтральными, лишенными оттенков и окрасок.

Способ логического определения нередко помогает раскрыть значение слова через подведение его под ближайший род и выделение видовых признаков: *крейсер — военный корабль; танкер — судно для перевозки нефти; мензурка — стеклянный сосуд для измерения объема жидкости; очерк — газетный жанр.*

Разбирая значения слов важно учитывать то обстоятельство, что синонимы обозначают схожие явления, но выделяют различные его стороны, характеризуя этот предмет с различных точек зрения. Синонимы могут различаться:

- оттенками лексического значения;
- эмоционально-экспрессивной окраской;
- стилистической принадлежностью;
- степенью употребительности;
- сочетаемостью с другими словами.

Например, синоним *бестолковый*, подобранный к слову *глупый* выражает некоторое пренебрежение, синоним же *безмозглый* сам по себе груб и употребляется лишь в разговорной речи. Синонимы могут обозначать различные оттенки и варианты самого явления: *сказать — произнести, проговорить, молвить, изречь*. В этом синонимическом ряду все слова обозначают одно и то же действие, но отличаются иной стилистической окраской.

Система практических упражнений с синонимами складывается из следующих элементов:

- а) нахождение синонимов в текстах, объяснение разницы в значении их оттенков, различий между словами-синонимами: *большой, огромный, громадный, гигантский, грандиозный, колоссальный*;
- б) подбор синонимов в предложении, которые могут служить заменой данному (*В путь я отправился вместе с моими друзьями – заменить выделенное*);
- в) выяснение оттенков значений, различий употребления: *товарищ, приятель, знакомый, друг*;
- г) активизация синонимов, т.е. использование синонимов в связной речи;
- д) исправление речевых ошибок (неудачное употребление слов), замена слова другим, синонимичным ему и более уместным в данном тексте. Пример: *Вместо точек подобрать подходящее по смыслу слово грамотный, образованный, эрудированный.*

1. Я был всегда ... учеником: ошибок в диктанте не делал. 2. До революции в России многие взрослые люди были не 3. Это был ... инженер: он хорошо справлялся с любым заданием. 4. Чтобы стать настоящим ученым, нужно быть широко ... человеком.

Элементарная работа с синонимами начинается с того, что студенты должны выбрать встречающиеся в текстах синонимы и определить их градацию. Обычно при подборе предложенных синонимов они располагаются по нарастающей или убывающей степени какого-либо признака (градация синонимов);

большой, огромный, громадный, колоссальный. Затем с этими словами составляются предложения, позволяющие уточнить значения каждого слова.

Замена в заданном предложении одного синонима другим – еще один вид работы, требующий знания всех смыслов слова. Поочередно подставляются разные синонимы и определяется в чем различие значений этих слов.

Творческим заданием является подбор к определенному предложению наиболее точного слова из двух-трех данных синонимов.

Таким же образом можно проводить занятия при подборе антонимической пары: *старт - финиш; хорошо - плохо; защищать - нападать; постоянный - временный; сила - слабость; нагревать - охлаждать.*

Работа с антонимами, как и с синонимами, начинается с анализа художественного текста, а затем вводятся и специальные упражнения:

- а) Подбор антонимов к данным словам: *тьма* — ... ; *холодный* - ... ; *умный* - ...; *день* - ...; *темный* - ...; *веселый* - ...;
- б) Продолжение начатого предложения с антонимами: *Старший брат учится в университете, а ... в школе* ;
- в) Подбор нужного антонима в предложении: *Заяц бежит ... ; Черепаха ползает ... ;*
- г) Составление предложений с заданными антонимами;
- д) Подбор антонимов к многозначным словам: *свежий хлеб* — ... *хлеб*; *свежий ветер* — ... *ветер* -
- ж) Составление параллельных синонимических рядов: *битва, бой, сражение, схватка.*

Одним из упражнений, которые предполагают использование словаря, является лексический разбор слова. Лексический разбор слова – это характеристика слова, включающая его значение и особенности употребления. Разбор используется прежде всего как упражнение, которое заставляет обращаться к словарю, учит им пользоваться. Главное назначение лексического разбора – углубление знаний по лексике. Наиболее важная часть разбора – толкование значения слова, подбор синонимов и антонимов. Сопоставляя слова, думая над тем, чем объясняется выбор слова из ряда близких по значению, студенты решают практические языковые задачи. В качестве примерного плана лексического разбора можно использовать следующие вопросы:

1. Какое значение имеет слово? В прямом или переносном значении оно употреблено?
2. Однозначное это слово или многозначное?
3. Какие синонимы и антонимы имеет слово?
4. Какие особенности употребления имеет это слово?

Перечисленные виды работ помогают студентам уточнять значения определенных слов, способствуют обогащению словарного запаса, обучают точному употреблению слов в зависимости от контекста.

Описанный подход к изучению лексики имеет ряд достоинств. В результате описанных видов заданий повышается эффективность языковой подготовки в целом, словарный запас обогащается новой лексикой, в частности прилагательными. Это позволяет не только сообщить студентам новые сведения, но и научить их эффективно использовать эти знания. Развитие русской речи студентов национальных групп, повышение их речевой культуры – первоочередная задача преподавателя языка.

Литература:

1. Коляденко Г.С., Сенкевич М.П. Развитие речи с элементами стилистики. Л., Просвещение, 1981.
2. Плотникова Ю.П. Работа над эмоционально-экспрессивной лексикой на уроках русского языка // Русский язык в школе, 1971, №1.
3. Прудникова А.В. О системе упражнений по лексике русского языка // Русский язык в школе, 1968, №1.
4. Шанский Н.М. Русский язык (Лексика. Словообразование), М., 1975.

Açar sözlər: nitqin inkişafı, leksik məna, sinonimlər, antonimlər, kontekst.

Keywords: speech development, lexical meaning, synonyms, antonyms, context.

Ключевые слова: развитие речи, лексическое значение, синоним, антоним, контекст.

Xülasə

Məqalədə sinonimlər və antonimlər əsasında milli sektor tələbələrinin rus dilində nitqinin inkişafı yolları müzakirə olunur. Leksik səviyyədə nitqin inkişafı metodologiyası yeni sözlərin mənimsənilməsi ilə yanaşı, tələbənin lüğətində mövcud olan sözlərin mənalarının aydınlaşdırılmasını da əhatə edir. Dərsdə sözün leksik məna çalarlarına, onların emosionallığına və digər sözlərlə uyğunluğu ilə fərqlənən sinonimlər və antonimlərə xüsusi yer ayrılmalıdır.

Резюме

В статье рассматриваются способы развития русской речи студентов национального сектора на материале синонимов и антонимов. Методика развития речи на лексическом уровне предполагает наряду с усвоением новых слов уточнение значений слов, имеющих в словарном запасе. Особая роль при этом отводится работе с синонимами и антонимами, которые отличаются оттенками лексического значения, эмоциональной окраской и сочетаемостью с другими словами.

Summary

The article discusses the ways of developing Russian speech of students of the National sector on the basis of synonyms and antonyms. The methodology for the development of speech at the lexical level includes the assimilation of new words, as well as the clarification of the meanings of words existing in the dictionary. In this case, a special role is played by working with synonyms and antonyms, which differ in shades of lexical meaning, emotional coloring and compatibility with other words.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

https://www.youtube.com/watch?v=6NxOc_o6I_8 Информатизация образования

представляет собой область научно-практической деятельности человека, направленной на применение технологий и средств сбора, хранения, обработки и распространения информации, обеспечивающее систематизацию имеющихся и формирование новых знаний в сфере образования. Информатизация образования на практике невозможна без применения специально разработанных компьютерных аппаратных и программных средств, которые называются средствами информатизации образования, а также их содержательное наполнение, используемые для достижения целей информатизации образования.

Информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) с каждым днем все больше проникают в различные сферы образовательной деятельности. Этому способствуют, как внешние факторы, связанные с повсеместной информатизацией общества и необходимостью соответствующей подготовки специалистов, так и внутренние факторы, связанные с распространением в учебных заведениях современной компьютерной техники и программного обеспечения, принятием государственных и межгосударственных программ информатизации образования, появлением необходимого опыта информатизации у все большего количества педагогов. XXI век, в котором мы живём, является веком высоких информационно - коммуникационных технологий (ИКТ). ИКТ представляют собой одно из самых значительных достижений человеческой мысли, влияние на развитие научно-технического прогресса трудно переоценить. Наука и ИКТ будут определять будущее нашего мира и образования. Проникновение ИКТ во все сферы человеческой деятельности, в том числе и образовательную, является велемием нашей эпохи. Информационно-коммуникационные технологии во многом определяют пути современного общества, которое вышло на определённый уровень информатизации.

Информатизация – одно из наиболее значимых направлений мирового научно-технического прогресса, важнейший фактор развития современного общества. Она является глобальным процессом, связанной с кардинальными изменениями структуры и характера мирового экономического и социального развития, с переходом к новым видам информационного обмена. Информатизация как объективная закономерность неизбежна и для нашей страны, нашего общества и является необходимым условием для решения задач его социального развития.

Научный и технический прогресс, глобальное распространение технологий, создаваемых в наиболее развитых странах мира, играет главную роль в образовании XXI века. Лидеры большинства государств мира, стремятся подготовить своих граждан к тому, чтобы они соответствовали требованиям нашего века. За время своей независимости современный Азербайджан прошел сложный и в то же время славный путь. Достижение в последние годы значительных успехов в сфере образования также непосредственно связано с социально-экономической политикой, направленной на модернизацию нашей страны. Достигнуты значительные успехи в области информатизации образования.

Интенсивное развитие информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) имеет огромное влияние на цивилизацию общества. В этой связи политика развития ИКТ потенциала относится к числу приоритетных во многих странах мира и в том числе, в Азербайджане. Правительство Азербайджанской Республики уделяет огромное внимание вопросам применения современных компьютерных технологий и систем компьютерного управления на всех уровнях государственного управления.

При широком использовании компьютеров в процессе образования появился термин «новая информационная технология обучения». Это понятие включает в себя использование Интернета и ИКТ. **Информационные технологии обучения** – это все технологии, использующие специальные технические средства.

Развитие компьютерной сети Интернет открыло новые перспективы совершенствования образовательного процесса. Традиционные методы образования дополняются новыми формами и методами обучения, основанными на использовании Интернета, электронно-компьютерных сетей и телекоммуникационных средств. К одной из таких форм относится дистанционное обучение. В настоящее время многие учебные заведения переходят на новую ступень использования интернет - технологий, вводя в свои учебные планы элементы дистанционного обучения для решения поставленных образовательных задач.

Сегодняшний уровень развития информационных и коммуникационных технологий закладывает реальный фундамент для глобальной системы дистанционного обучения, помогающей людям создавать открытую информационную среду без границ.

Дистанционное обучение как инновационный образовательный процесс с использованием информационно - компьютерных технологий помогает учащимся реализовывать собственные образовательные цели, направленные на развитие личности

⁷⁷ Кафедра русского языка БГУ.k.dinara@gmail.com

Сегодня процессы перемен в системе образования связаны с внедрением новых образовательных технологий. Наряду с традиционной системой образования можно использовать новую форму обучения – дистанционную. Дистанционная форма обучения, сохраняя образовательные технологии, методы, формы и средства традиционного обучения, широко использует образовательные массивы сети Интернет, информационные и коммуникационные технологии. Современное дистанционное обучение выполняет функции распределенного в пространстве и во времени образования.

Распределенное образование это данность для каждого учащегося, оно существует объективно, потому что каждый человек распределяет свое внимание, действие, образование по сегментам окружающего его мира. Одна из особенностей этой сегментации – дистанционное обучение, при котором распределение образования происходит с помощью Интернет - технологий. Необходимо разработать научно-педагогическое сопровождение распределенного учебного процесса.

Дистанционное обучение – это новая форма обучения, несколько отличная от привычных форм очного или заочного обучения. Она предполагает иные средства, методы, организационные формы обучения, иную форму взаимодействия учителя и учащихся, учащихся между собой. Вместе с тем, как любая форма обучения и любая система обучения она имеет тот же компонентный состав:

- цели, обусловленные социальным заказом для всех форм обучения;
- содержание, также во многом определёнными программами для конкретного типа учебного заведения;
- методы, организационные формы, средства обучения.

Последние три компонента в дистанционной форме обучения обусловлены спецификой используемой технологической основы.

Среднее образование должно ориентироваться на государственные стандарты образования. Это образование может выходить за рамки базового образования, используя такое образование как дистанционное.

Развитие дистанционного образования предъявляет новые требования к процессу обучения. Новые информационные технологии позволяют преподавателям и учащимся взаимодействовать на расстоянии, обеспечивая непосредственную и интерактивную коммуникацию между ними, которая была всегда определяющей в системе очного обучения и являлась ее неоспоримым преимуществом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Родичев Ю.А. //Компьютерные сети: архитектура, технологии, защита. Учебное пособие для вузов. Издательство «Универс - групп». Самара 2006, – 468 с. ISBN 5–467–00067–5. http://www.academia.edu/5335442/_
2. Информационное общество, 1990, выпуск 5, с. 6-32. Концепция: «Информатизации общества» (обобщенный вариант), <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/43b84dff4f88b469c32576580026b4c0>
3. Проект, Концепция развития «Азербайджан – 2020: Взгляд в будущее» http://www.president.az/files/future_ru.pdf
4. Профессор Майкл Г. Мур (Университет штата Пенсильвания, США), //Информационные и коммуникационные технологии в дистанционном образовании, специализированный учебный курс, институт Юнеско по информационным технологиям в образовании. Москва - 2006. http://ru.iite.unesco.org/img/upload/sod_vvedenie_1-2.qxd.pdf

Ключевые слова: ИКТ, информатизация, информационные технологии обучения, интернет - технологий, средства информатизации образования, дистанционное обучение.

Açar sözlər: İKT, informatizasiya, informasiya texnologiya təlimi, internet-texnologiyası, informatizasiya təhsili üsulları, distant təhsil.

Key words: İKT, information, information technologies of training, internet technologies, means of information of formation, remote training.

Xülasə

Distant təhsil (DT) – müəyyən məsafədə müəllim və tələbələr arasında yeni-interaktiv təhsil formasıdır. Bu təhsildə, yeni informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları və texniki avadanlıqlar kimi geniş ənənə spektri tələbələrin fənləri sərbəst seçmək üçün şərait yaradılmasında istifadə edilir.

Summary

The Distance Learning (DL) - this is innovative interactive education form, interaction of the teacher and pupils among themselves at distance. In this education the wide range of traditional, new information and telecommunication technologies and technical means which create conditions for a trained free choice of educational disciplines are used.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Arif Sədrəddin oğlu Kazımov
TAMAMLIQLARLA BƏZİ ZƏRFLİKLƏRİ NİYƏ FƏRQLƏNDİRƏ BİLMİRİK ?
(Səbəbləri, çətinliklər və aradan qaldırılması yolları)

Aktuallıq: Tədris prosesində cümlə üzvlərinin fərqləndirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Aparılan müşahidələrdən və qabaqcıl təcrübəsindən məlumdur ki, lingvistik təhlil prosesində orta məktəb şagirdlərinin, eləcə də, ali məktəb tələbələrindən çoxu adı çəkilən sintaktik kateqoriyaları müəyyən etməkdə ciddi çətinliklərlə üzləşməli olur.

Giriş: Elm və Təhsil Nazirliyinin, DİM- nin təşkil etdiyi imtahanların nəticələrindən, müəllimlərlə söhbət və apardığımız müşahidələrdən aydın olur ki, orta məktəb şagirdlərindən tutmuş mütəxəssislərə qədər çoxları hələ də iki sintaktik kateqoriyanın (tamamlıq və zərfliyin) spesifik əlamətlərini düzgün müəyyənləşdirə bilmir, demək olar ki, hər addımda (tədris prosesində) çətinliklə üz-üzə qalırlar.

Sual oluna bilər ki, bəs tədris prosesində mövcud çətinliyi törədən səbəblər hansılardır? Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bəzi səbəbləri sadalayaq:

1. Tamamlıqla bəzi zərfliyin fərqləndirilməsində ciddi çətinliyə səbəb olan cəhətlərdən biri indiyədək istər nəzəri, istərsə də metodik ədəbiyyatda bu məsələyə dair fikir müxtəlifliyinin mövcudluğu, konkret fikrin olmamasıdır.

2. Tamamlıqla zərfliyin bir sıra oxşar cəhətləri mövcuddur ki, bunlar həmin cümlə üzvlərini dəqiq şəkildə fərqləndirməyə mane olur. Belə ki, yönlük, yerlik və çıxışlıq (bəzən də təsirlik) hallarında olan sözlər və birləşmələr cümlədə həm tamamlıq, həm də yer zərfliyi ola bilər və s.

3. Hər iki sintaktik kateqoriya eyni qoşmalarla (ən çox ilə, üçün, ötrü, qədər və s.) işləyə bilər. Belə ki, üçün, ötrü qoşmalı sözlər və birləşmələr həm tamamlıq, həm də səbəb və məqsəd zərfliyi, yaxud -la, -lə (ilə) qoşmalı sözlər və birləşmələr isə vasitəli tamamlıq və tərz-i-hərəkət zərflikəri yerində işlətmək olur.

4. Hər iki sintaktik kateqoriya eyni morfoloji vahidlə, yəni eyni nitq hissəsi (bəzən də eyni sözlə) ilə ifadə olunur.

5. Tamamlıqla zərfliyin fərqləndirilməsində çətinlik yaranan vasitələrdən biri də cümlə üzvlərinə aid qoşa suallıqdır. Çünki həm səbəb, həm də məqsəd zərflikləri *niyə? nə üçün?*, həm təyin, həm də tərz-i-hərəkət zərflikləri *necə? nə cür?*, həm kəmiyyət, həm də təyin *necə?* və s. suallarına cavab verir. Məsələn, *Uşaq danizə (haraya? nəyə?) baxır. Qələmi çantadan (haradan? nədən?) götürdüm və s.* Bu hal ondan irəli gəlir ki, həmin sözlərdə cümlədə əşyanın məzmunu ilə yanaşı məkan məzmunu və ya əksinə məkan məzmunu ilə birlikdə əşyalıq məzmunu da yaranır.

Çünki cümlə üzvü kimi işlənən söz mütləq müəyyən suala cavab olmalıdır. Düzü, bəzi hallarda cümlə üzvünə münasib sual verməyin mümkün olmaması onun cümlə üzvü vəzifəsində işlədiyini şübhə altına almağa əsas vermir. Digər tərəfdən bu çətinlik həm də onunla bağlıdır ki, fərqli cəhətlər nə orta məktəb dərsliklərində, nə də digər müvafiq ədəbiyyatlarda aydın şərh edilməmişdir.

6. Hər iki üzv bilavasitə xəbər zonasına daxildir, xəbəri izah edir. Çünki o söz cümlənin tamamlığı və ya zərfliyi kimi götürülə bilər ki, həmin söz cümlənin xəbəri ilə birbaşa bağlı olmalıdır.

İndi isə yuxarıda sadaladığımız səbəblərin hər biri haqqında daha ətraflı bəhs edək:

Öncə qeyd edək ki, dilçi alim və metodistlər hər iki üzvün fərqləndirilməsində müxtəlif mülahizələr irəli sürərək aşağıdakı kriteriyaları əsas götürmüşlər. Mərhum prof. M. Hüseynzadə, prof. H. Həsənov, ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında işlədilən isimlərin və feillərin leksik mənasını, prof. Ə. Abdullayev, prof. M. Həsənov məzmunu, prof. Z. Tağızadə leksik-semantik mənanı, dos. B. Rəhimova xəbərin mütəhərrik və ya qeyri-mütəhərrik feillərlə ifadəsini, prof. B. Əhmədov, prof. Q. Kazımov, dos. R. Hümətova isə üzvlərin fərqlənməsində onların sintaktik-semantik funksiyasına diqqət yetirməyi lazım bilmişlər...

Fakt və mənbələrə müraciət edək;

Prof. M. Hüseynzadə "Müasir Azərbaycan dili" (dərsliyində) cümlədəki sözlərin tamamlıq və zərflik kimi işlədilməsində sözün leksik mənasını əsas götürmüşdür. Müəllif öz fikrini əsaslandırmaq məqsədi ilə verdiyi nümunələrdən bunu bir daha aydın görmək mümkündür. Məsələn, *Mən kitaba baxıram. Uşaq dəftərə yazır. Qardaşım kitabı Rəşidə verdi. Cümlələrində kitaba, dəftərə, Rəşidə sözləri tamamlıq, O evə getdi, Surxay məktəbə gəlir, Ramiz oxumağa gedir və s. cümlələrində evə, məktəb, oxumağa sözləri isə zərflik adlandırılmışdır* [1. 102]. Bu mülahizə uzun müddət "kitabdan kitaba ötürülərək" əsas mənbə kimi götürülmüşdür.

Prof. H. Həsənov "Qrammatik təhlilin aparılması qaydaları" vəsaitində M. Hüseynzadənin mövqeyini müdafiə edərək yazır: "Vasitəli tamamlıqla yer zərfliyini bir-birindən fərqləndirərkən M. Hüseynzadənin fikrini əsas götürmək lazımdır" [2. 55].

B. X. Rəhimovada dolayı yolla əvvəlki həmkarlarının fikrini müdafiə edərək qeyd edir ki, əşya anlayışını ifadə edən ikinci dərəcəli üzv tamamlığa, məkan və zaman anlayışı ifadə edən ikinci dərəcəli müstəqil üzv isə zərfliyə aid edir. [3. 23-25].

Şübhəsiz, nitq hissəsinin semantikasi cümlə üzvünün müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Lakin sözün leksik mənası ilə cümlə üzvünün sintaktik-qrammatik funksiyasını eyniləşdirmək olmaz. Çünki bəzi üzvlərin leksik mənası ilə semantik-sintaktik mənası arasında kəskin fərqlər ola bilər ki, bu da həmin üzvlərin xarakterini müəyyənləşdirmək işini çətinləşdirir. Fikrimizi gətirdiyimiz nümunələrlə əsaslandırmağa çalışaq. Məsələn, O zənbili əlində apardı cümləsində əlində sözünə leksik-morfoloji baxımdan *nədə?* sualını

vermək mümkündür. Halbuki bu cümlə üzvü kimi necə? sualına cavab olur: *necə apardı-əlində*. Yaxud “*Parçaya bir daha işıqda baxdım*” cümləsində *parçaya nədə baxdım?-ışıqda*. Verilən sual cümlənin məntiqi mənası ilə uyuşa bilmir. Semantik-sintaktik baxımdan həmin üzvə *nədə?* deyil, *harada* sualını vermək tələb olunur. Axı *nədə?* tamamlığın sualıdır, halbuki qeyd etdiyimiz cümlədə *ışıqda* söz yer zərfliyidir. Cümlədə həmin üzvün semantik- sintaktik mənasına diqqət yetirsək, müəyyən edə bilərik ki, *ışıqda* sözü hərəkətin yerini bildirir; o işığın altında, işıqlı yerdə ifadələrinə ekvivalent kimi işlənmişdir.

Qonaqlar gecəni bizdə qaldılar cümləsində **bizdə** sözünə **kimdə?**, yoxsa **harada?** sualının verilməsi münasib olduğunu söyləmək bəzən çətinlik kimi qarşıya çıxır.

Aydın məsələdir ki, ayrılıqda ona yalnız kimdə? sualını vermək mümkündür. **Bizdə təqsir yoxdur, Yarışın kuboku bizdə qaldı** və müəyyənləşdirməkdə vasitə rolunu oynayır. Elə buna görədir ki, məsələn, mübtədə kim?, nə? sualları ilə yanaşı bəzən kimlər? nələr? necə? hansı? kimi suallara da cavab ola bilər: “**23 tək rəqəmdir**”(necə?), “**həyətdəki bizim uşaqdır**”(hansı?). Bəzən mübtədə cansız əşya, yaxud heyvan bildirən isimlə ifadə olunduğu halda, kim? Sualına cavab ola bilər; məsələn, “**Bakı yarışda qalib gəldi**”, “**Ana keçiyi qapını taqquldatdı**” cümlələrində olduğu kimi.

Digər tərəfdən bir sıra cümlələrdə cümlə üzvünə konkret sual verməyin mümkün olmadığı hallara da az təsadüf edilmir. Təkcə bunu qeyd etməyimiz kifayətdir ki, cümlənin xüsusiləşmiş üzvlərinə əks hallarda sual vermək mümkün olmur və.s.

Göründüyü kimi tamamlıqla zərfliyin fəqləndirilməsindəki çətinlik bu iki üzvün “təbiətindən” irəli gəlir. Hər iki üzvün obyektiv xarakterə malik olmasını dilçi alimlərin əsərlərində də görmək olur.

Düzdür, müxtəlif vəzifələrdə işlənən sözün mənasında bu və ya digər cəhət (məsələn obyekt mənası) güclənə bilər, ona görə də bu məqamda cümlə üzvünün leksik mənasına diqqət yetirmək lazım gəlir. Lakin bütövlükdə sözün leksik mənasına əsasən, cümlə üzvlərini fəqləndirmək elmi cəhətdən ciddi səhvə yol vermək deməkdir.

2. Prof. Z. Tağızadə də tamamlıqla zərfliyin fəqləndirilməsində leksik-semantik mənanı əsas meyar kimi götürmüşdür: “hallarda tamamlıq və ya zərflilik yerində işlədilmiş söz və birləşmələrin leksik-semantik mənaları mühüm rol oynayır [4.59]. Lakin müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün heç bir nümunə göstərməmişdir.

Sonra müəllif yekun qənaətində belə bir mülahizəni müdafiə edir: “...*əgər söz əşyanın yerini bildirirsə, tamamlıq, hərəkətin yerini bildirdikdə isə zərflilik götürmək lazımdır*”

Bizcə, bu cür yanaşma elmi cəhətdən ziddiyyətlidir. Onda “*Qoruqda çaqqal var*”, *Albomda şəkil var*” cümlələrindəki *qoruqda*, *albomda* sözlərinin hər ikisinə tamamlıqda deməli olarıq. Tamamlıq və zərflilik yerində işlədilən sözün əşya və ya hərəkətin yerini bildirib-bildirməməsi nöqsanlı tendensiyadır və təlimə zərərindən başqa xeyri ola bilməz

3. H. Həsənov isə vasitəli tamamlıqla yer zərfliyini fəqləndirmək üçün xəbəri qeyri-mütəhərrik feillə ifadə olunan cümlədəki sözü tamamlıq, xəbəri mütəhərrik feillə ifadə olunan cümlədəki sözü isə zərflilik adlandırmışdır: “*Əşya məzmunlu sözlər əsasən qeyri- mütəhərrik, məkan məzmunlu sözlər isə mütəhərrik hərəkət bildirən feillərlə əlaqəyə girir*” [2, 55]. Təbii ki, əgər müəllifin dediklərinə əsaslansaq, onda “*Burayı yığışdır*” və “*Kitablarını yığışdır*” cümlələrindəki *buranı* və *kitablarını* sözlərinin hər ikisini eyni bir üzv- ya zərflilik, ya da tamamlıq kimi izah etməli olarıq. Çünki hər iki cümlənin xəbəri eyni feillə ifadə olunmuşdur. Halbuki *buranı* zərflilik, *kitablarını* isə tamamlıqdır.

5. Prof. Ə. Abdullayev isə tamamlıq və zərflilik kimi anlaşılan sözləri dəqiq müəyyənləşdirmək üçün məzmunun əsas götürülməsini tövsiyə edir və həmin sözlərə məzmun əsasən sual verməyi lazım bilir. Müəllif yazır: “Eyni fikri yönüklük və yerlik hallarda olan isimlərin sintaktik vəzifəsi barədə də söyləmək olar.

1. **Oqtay kitabı portfelə qoydu.**

2. **Oqtay kitabı şkafa qoydu.**

Portfel əşya məzmununu daşıdığı üçün o, tamamlıq kimi müəyyənləşir. *Portfelin* sabit yeri yoxdur (o, bir yerdən asılı bilər, stolun üstündə, şagirdin əlində ola bilər və.s.). *Şkaf* məkan məzmunlu olduğu üçün bu cümlədə yer zərfliyi olur. [5.150].

Şübhəsiz, müəllifin təqdim etdiyi nümunələrdəki (portfelə, şkafa) sözlərinin tamamlıq və yaxud zərflilik olması üçün onların “sabit yerə malik olub-olmaması” şərti, fikrimizcə, əsas kriteriya kimi götürülə bilməz. Çünki hər iki sintaktik kateqoriyanın fəqləndirilməsində “sabit yerin olub-olmaması” o qədər önəmli deyildir.

Müəllif məqalənin sonunda öz fikrini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmişdir:

a) Yer zərfliyi olan isimlər isimlər iş və hərəkətin icra olunduğu yeri göstərir. Belə isimlər haraya? harada? haradan? suallarından birinə cavab olur. Bu suallar mənanın tələbinə əsasən verilməlidir.

b) İnsan, heyvan və əşya ifadə edən isimlər cümlədə yer zərfliyi deyil, vasitəli tamamlıq olur.

c) Yer (məkan) bildirən isimlər yönüklük, yerlik və çıxışlıq hallarda əsasən yer zərfliyi olur.

ç) Bəzən xüsusi hallarda da, cümlədən asılı olaraq, yer (məkan) məzmununun üstün olmasına diqqət yetirmək lazımdır. Yer (məkan) məzmunu üstün olarsa, yer zərfliyinin, əşya məzmunu olarsa, vasitəli tamamlığın sualını vermək lazım gəlir [55].

6. Q. Kazımov isə cümlə üzvlərinin fəqləndirilməsində ümumi semantik vəzifəni ön plana çəkmişdir. Müəllifin qənaətinə görə, cümlə üzvlərini fəqləndirmək üçün hər şeydən əvvəl, həmin üzvlərin semantik-sintaktik funksiyasına diqqət yetirilməlidir. Sonra isə müəllif etiraf edir ki, dildə elə faktlar mövcuddur ki,

onlarda ikili xüsusiyyət(obyekt və yer, obyekt və səbəb,obyekt və məqsəd, obyekt və tərz və.s) birlikdə müşahidə olunur. Müəllif fikrini belə yekunlaşdırır:” **Bu cür hallarda dil duyumunun dərəcəsi bu və ya digər tərəfə üstünlük verilməsinə səbəb olur**”[6.124]. Göründüyü kimi müəllif cümlə üzvlərini fərqləndirməkdə semantik-qrammatik funksiyaları həmişə əsas meyar-kriteriya kimi götürməyin tərəfdarı olsa da, yenə də üstünlüyü dil duyumunun dərəcəsinə verməyi münasib bilir. B. Əhmədov da bu və ya digər sözün, birləşmənin hansı üzv yerində işlədilməsini müəyyən etmək üçün ilk növbədə semantik-qrammatik prinsipdən çıxış etməyi məsləhət görür. Bu barədə müəllif yazır:”**sözün, birləşmənin hansı üzv yerində işlədilməsini müəyyən etmək üçün onun ümumi qrammatik mənasına diqqət yetirilməlidir. Belə ki, əgər həmin söz və ya birləşmə daha çox”məkan” anlayışı ifadə etdikdə zərflik, “əşyalıq” anlayışı üstün olduqda isə tamamlıq kimi şərh olunmalıdır**”[7.31]. Dos.R. Hümətova da əvvəlki həmkarlarının fikrini bir növ təsdiqləyir:” Zərfliklə tamamlığı fərqləndirmək üçün hər şeydən əvvəl, həmin cümlə üzvlərinin semantik xüsusiyyətlərinə, funksiyasına diqqət yetirmək lazımdır”[8, 170].

Hətta mərhum prof. Ə.Əfəndizadə həmkarlarından fərqli olaraq, təsirlik halında işlənən sözlərin həmişə tamamlıq kimi götürülməsini daha düzgün və məqsədəuyğun olduğunu qeyd edir.Müəllif bu barədə öz fikrini iki səbəblə belə əsaslandırmışdır:” 1) şagirdlər dərk etməlidir ki, ismin təsirlik halı,əslində, obyekt halıdır; elə buna görə də həmin halda işlənən cümlə üzvündə əşyalıq anlayışı qüvvətli olur və o, cümlənin vasitəli tamamlığı kimi çıxış edir; 2) şagird dərk etməlidir ki, cümlə üzvünü müəyyənləşdirməkdə sualı heç də həmişə əsas əlamət hesab etmək olmaz [9.144].

Şübhəsiz, sadaladığımız nəzəri və metodik tövsiyələrin əksəriyyəti hər iki sintaktik kateqoriyanın fərqləndirilməsinin optimal yollarından daha çox, çətinliklərinin mövcudluğundan bəhs olunur. Bəs hansı metodik priyom və vasitələrlə adı çəkilən üzvləri fərqləndirə bilərik?

1.Məlumdur ki, tamamlıqlar yalnız üzərində iş icra olunan obyektı bildirmir,həmçinin işin icra vasitəsini də bildirir.(*Su ilə yuyunuram. Qələmlə yazıram*), zərfliklər isə icranın vasitəsini yox, tərzini, yerini və.s ifadə edə bilir; məsələn, *Qapı taqqlı ilə örtüldü, Hacı küçə ilə gedirdi...*

2. Tamamlıq işin icrasında iştirak edən əlavə şəxsi(*Arzu ilə işləyirəm*),zərfliklər isə belə hallarda ən çox tərz bildirir; məsələn,*Usta ürəklə işləyir. Maşın sürətlə keçdi.*

3.Zərfliklərə oxşar olan bəzi tamamlıqlarda çıxışlıq hal şəkilçilərinin əvəzinə *barəsində, dair, haqqında* və s. qoşmalar işlətmək olur, zərfliklərdə isə həmin qoşmaların yerinə ***üçün,görəvə s. artırmaq mümkündür; məsələn, Döyüş vaxtı seir deməz, şair güldən-çiçəkdən(gül haqqında,çiçək haqqında; gülə dair,gül barədə və.s), Qorxudan(qoruxduğum üçün, qorxduğuma görə..)***

4. Tamamlıqlar konkretlik ifadə etdiyi üçün onlara istiqamət bildirən qoşma artırıldıqda məna nəzərə cəpacaq qədər dəyişir, zərfliklər isə ümumilik bildirdiyindən dəyişiklik o qədər də hiss olunmur; məsələn, *Əhməddən səs çıxmadı(Əhməd tərəfdən səs çıxmadı)səksə başqa məna alınır), Dağdan səs gəlir (Dağ tərəfdən desəkmənada ciddi dəyişiklik alınmaz), Ağaca çıxdı (Ağaca doğru çıxdı deyə bilmərik) , Evə getdi (Evə doğru getdi demək olar)*

5. Zaman zərfliklərindəki şəkilçiləri zaman bildirən sözlərlə əvəz etmək olur; məsələn, yayda (yay vaxtı, yay zamanı,yay olanda və.s). Tamamlıqlarda bu, mümkün deyildir; məsələn *İldə on iki ay var* cümləsindəki ildə tamamlığının əvəzinə ***il vaxtı, il zamanı*** və.s. işlədə bilmərik.Çünki ildə tamamlığı zaman anlayışı bildirmir.

6.Tamamlıqlarla zərfliklərin fərqləndirilməsindəki çətinliklərin bir səbəbi də onların qoşa suala cavab verməsindən irəli gəlir;

a) **Nə üçün?** sualı **niyə?** mənası verərsə, vasitəli tamamlıq yox, səbəb və ya məqsəd zərflikləri meydana çıxır.(*Yaxşı hazırlaşmadığım üçün müəllim razı qalmadı*)

b) **Haramı?** sualına cavab verən üzv əgər xəbərlə bağlansa, həmişə tamamlıqdır, belə söz və ya söz birləşməsi zərflik hesab edilmir: (*Qonaqlar şəhəri gəzdilər*)

c) Yer zərfliyinin sualları tamamlığın bəzi sualları ilə eynidir. Əgər **hara?** sualına (yönlük,yerlik və çıxışlıq hallarında) cavab verən üzv eyni zamanda **nə?** (ismin göstərilən hallarında) sualına da cavab versə, vasitəli tamamlıqdır, təkcə hara (ismin göstərilən hallarında) sualına cavab versə, yer zərfliyidir. *Qələmi çantadan(haradan? nədən?-tamamlıq) götürdüm.Onlar kənddən (haradan?-zərflik) gəldilər.*

ç) Biz, siz, onlar şəxs əvəzlilikləri yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarda yer zərfliyi də ola bilər.(*Qonaqlar bizdə qaldılar*)

d) Tamamlıq və zərflikləri fərqləndirmək üçün əlavədən də istifadə etmək olar.*Qonaqlar gecəni bizdə qaldılar* cümləsində *bizdə* sözünün hansı cümlə üzvü yerində işlədiyini müəyyən etmək üçün həmin cümlədəki eyni üzvü ya həmcinsi,ya da əlavəsi ilə əvəz etmək olar. Cümlədəki *bizdə* sözünü onun *bizim evdə, ata evimizdə, əmingildə* və s. kimi ekvivalentləri ilə əvəz etmək kifayətdir.

e) ilə qoşmasını konkret və mücərrəd isimlərə qoşmaqla tamamlıqla zərfliyi fərqləndirmək olar. Belə ki, ilə qoşmasını qəbul edən söz mücərrəd isim olduqda, çox zaman tərz-i-hərəkət zərfliyi kimi, konkret isimlə birləşən ilə qoşması vasitəli tamamlıq kimi müəyyənləşir. Məsələn:*Uşaq heyərlə baxırdı(tərzi-hərəkət zərfliyi), Uşaq lentlə oynayırdı(vasitəli tamamlıq).*və.s

ə) üçün qoşması birbaşa isimlərə artırıldıqda vasitəli tamamlıq əmələ gətirir. Məsələn: *Dərman üçün apteka daxil oldum.*

Üçün qoşması məsdər və feili sifətə, yaxud bu formaların əmələ gətirdikləri tərkiblərə artırıldıqda isə zərflik olur. Məsələn: *Gecikdiyim üçün danladılar. İmtahanda yaxşı nəticə əldə etmək üçün ciddi hazırlaşım.*

f) birinci növ ismi birləşmələrin tərəfləri birlikdə çox vaxt zərflik yerində işlənir. Məsələn: 1. Zaman zərfliyi kimi- bu vaxt ikinci tərəfdə “*zaman*”, “*an*”, “*vaxt*”, “*gün*”, “*saat*”, “*dəqiqə*” və.s zaman anlayışlı sözlər işlənir. Məsələn: Bu gün şəhərimizin həyatında şərəfli və tarixi bir gündür.

2.Yer zərfliyi kimi- ikinci tərəfdə çox vaxt “*yer*” sözü işlədilir. Məsələn: *Təmizlik olan yerdə xəstəlik olmaz.*

3. Tərzi-hərəkət zərfliyi kimi- Məsələn: *Sonra tamam qeyri-şüuri bir hərəkətlə irəlilədi. Balacalar maraqlı gözlərlə maşından düşənləri seyr edirdilər.*

g) Formal olaraq təsirlik hal şəkilçisi qəbul edən, əslində isə təsirlik hal yox, zaman mənası bildirən sözlər cümlədə zaman zərfliyi ola bilər. Müqayisə et: *Gecəni (nə vaxt) yatmamışam. Gecəni (nəyi?) bir təhər başa vurduq. Yayı(nəyi?) Şuşada keçirdim. Yayı (nə vaxt?) Şuşada oldum.*

Fikrimizcə, eyni formalı söz cümlə daxilində işlənmə mövqeyindən, əlaqələndiyi feildən, cümlənin məzmunundan, buna əsasən də tələb etdiyi sualdan da asılıdır.

Nəticə: Cümlədə eyni formalı sözün tamamlıq və ya zərflik olduğunu müəyyənləşdirmək üçün yalnız bir kriteriya (fərqləndirmə cəhəti) ilə kifayətlənmək olmaz. İlk növbədə həmin sözün cümlədə işlənmə mövqeyinə, əlaqələndiyi feilə, cümlənin məzmununa və bunlara əsasən də tələb etdiyi suallara istinad etmək vacib və lazımdır. Əks təqdirdə adı çəkilən sintaktik anlayışların fərqləndirilməsində şagirdlər və müəllimlər bəzi çətinliklərlə üzləşməli olacaqlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə. M. Müasir Azərbaycan dili(dərslik), Maarif, 1954, s. 268.
2. Həsənov. H. Qrammatik təhlilin aparılması qaydaları, ADU, 1982, s. 68.
3. Abdullayev. Ə. Azərbaycan dili məsələləri, - Bakı: ADU, 1992, s. 329
4. Rəhimova. B. Tamamlıqla zərfliyin fərqi haqqında “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jur №4, Bakı- 1960.
5. Əhmədov. Ə. Görkəmli pedaqoq-əlim. “Təhsil” şriyyatı, 2005, s. 140-141
6. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili(sintaksis), Bakı: 2000, s. 485
7. B. Əhmədov V sinifdə Azərbaycan dilidərsləri(metodik vəsait), “Maarif”-1977.
8. R. Hümətova. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları, (dərs vəsaiti), Bakı: 2017.
9. Ə. Əfəndizadə. Azərbaycan dilindən suallar və cavablar, Bakı-2019, s 162
10. M. Həsənov. Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması, Bakı-1966, “Maarif”, s. 367

Xülasə

Məqalədə bu sahəyə dair indiyədək nəşr olunmuş nəzəri və metodik ədəbiyyat təhlil “süzgəcindən” keçirilmiş, mövcud nöqsan və qüsurlar elmi dəlillərlə əsaslandırılmışdır. Tədris prosesində tamamlıq və bəzi zərfliklərin fərqləndirilməsinə dair optimal üsul və vasitələr göstərilmişdir

Metodlar: Məqalədə pedaqoji müşahidə, müqayisə, anket sorğusu, pedaqoji konsilium, təhlil, nəticə çıxarma və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Why cant we distinguish between complements and some adverbs? (Causes, difficulties and ways to overcome)

Summary

The article talks about the difficulties encountered during the process of teaching the syntactic course, when differentiating the parts of the sentence in particular, some adverbs. Although many articles have been written in the theoretical (linguistic) or methodical aspect, and various opinions have been expressed, until now all people from high school students to specialists, still cannot correctly identify the specific features of those two syntactic categories, almost at every step they face difficulties they appear. In the article, first of all, examples of linguistic literature were analyzed and the attitude to each opinion was expressed. The essence and content of the criteria based on the authors are explained with full facts and justified with examples. One of the results obtained in the article is that the presence of different and contradictory views in the linguistic literature, the abundance of controversial points, has caused some difficulties in distinguishing the syntactic categories that we have mentioned, At the same time, not only high school, but also high school textbooks do not provide information on the differentiation of those categories, or episodic information of a note nature is encountered. In the article, the reasons for differentiating some adverbs have been investigated in detail, and a number of ways out have been shown to help the teaching process.

Key words: syntactic separation, criterion, episodic information, linguistics literature, methodical aspect.

Почему мы не можем отличить дополнения от некоторых наречий? (Причины, трудности и пути преодоления)

Резюме

В статье говорится о трудностях, возникающих в процессе обучения синтаксическому курсу при дифференцировании частей предложения, в частности некоторых наречий. Хотя по этому вопросу написано немало статей, как в теоретическом (лингвистическом), так и в методическом аспекте, и

высказаны различные мнения до сих пор не могут правильно определить специфические черты этих двух явлений синтаксических категорий, почти на каждом этапе возникают трудности.

В статье прежде всего, были проанализированы примеры лингвистической литературы и выражено отношение к каждому мнению. Сущность и содержание критериев, по мнению авторов, подробно объяснены и обоснованы примерами.

Один из результатов, полученных в статье, заключается в том, что наличие разных и противоречивых взглядов в лингвистической литературе, обилие спорных моментов, обусловили некоторые трудности в выделении упомянутых нами синтаксических категорий.

В то же время не только в школьных, но и в старших учебниках не даются сведения о дифференциации этих встречаются эпизодические сведения немного характера. В статье подробно исследованы причины дифференциации некоторых наречий и показан ряд выходов, помогающих учебному процессу.

Ключевые слова: синтаксическая категория, критерий, эпизодическая информация, лингвистическая литература, методологический аспект.

Röyçi: dos. S.Abbasova

**ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ БАЗОВЫМ ЗНАНИЯМ РУССКОГО ЯЗЫКА
В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ КОММУНИКАЦИИ**

Современное направление в методике преподавания русского языка как иностранного включает в себя коммуникативную направленность процесса обучения. Главным ориентиром являются не уже существующие грамматические правила и модели для запоминания, а вовлечение студентов-иностранцев в непосредственную коммуникацию. Именно такой принцип лежит в основе современной методики – не просто знать язык, но и уметь общаться на нём. Данный принцип положен в основу современной дидактики процесса овладения русским языком как иностранным и активно используется преподавателями, как в аудиторной, так и во внеаудиторной работе на всех этапах обучения.

Обучение коммуникационным навыкам может проходить даже без опоры на теорию. Но надо учитывать, что теоретические знания, безусловно, ускоряют практическое овладение речевыми навыками, но отдельно не дают гарантии на умелое владение живым языком. Коммуникативная направленность обучения делает язык интересным для иностранцев.

При обучении иностранных студентов базовым знаниям русского языка целью преподавателя является формирование у студентов-иностранцев знаний основ русской речевой коммуникации, адекватной общим целям овладения русским языком как средством общения, личностного развития и самореализации, способствующего продолжению образования и профессиональной деятельности в иноязычной среде. В процессе обучения русскому языку как иностранному, студенты знакомятся с основными речевыми ситуациями, способствующими развитию умений решать коммуникативные задачи средствами иностранного (русского) языка, свободно общаться с его носителями. Также предполагается углубленное изучение норм русского речевого общения, особенностей этикета, функционально-стилистического разграничения речевых производных.

В настоящее время цель преподавания русского языка видят в обучении общению, иначе сказать, коммуникации на русском языке. Именно коммуникативные потребности студентов определяют цели обучения иностранному (в нашем случае русскому) языку. Наряду с с главными коммуникативными целями, ставятся и сопутствующие цели – это общеобразовательные и воспитательные цели. Реализация этих целей играет немаловажную роль в формировании студентов как личностей - помогает студентам использовать изучаемый русский язык для повышения общей культуры и образования, культуры мышления, общения и речи; формирует уважительное отношения к духовным ценностям в знакомстве с историей и географией страны изучаемого языка; развивает уважительное отношения к представителям других народов. И всё это становится возможным при формировании у студентов умения работать с книгой, учебником и словарём. Поэтому вышеперечисленные цели связаны между собой и в процессе обучения иностранного языка реализуются вместе.

Коммуникация в процессе обучения осуществляется в виде речевых действий в устной и письменной форме. Формирование, развитие и совершенствование речевых умений в чтении, произношении и письме являются главным компонентом содержания обучения. Важнейшим компонентом содержания обучения языку является формирование языковых навыков на обучаемом языковом и речевом материале, так как речевые умения формируются на основе таких языковых навыков, как фонетических, лексических и грамматических. Проблема комплексного обучения иностранному языку на начальном этапе решается необходимостью выделения вводно-фонетического курса, продолжительность которого зависит от цели обучения, близости фонетической системы родного языка студентов к фонетической системе русского языка и т.д. Чаще всего- это фонетико-грамматический курс, где основное место отводится фонетике. Немаловажное место занимает определение места родного языка на занятиях по русскому языку как иностранному. При введении языкового материала могут быть использованы перевод, сопоставления. А также необходимо определение принципов отбора лексики для начального этапа обучения. В вводно-фонетическом курсе лексика подчинена фонетике, поэтому здесь должны учитываться фонетические трудности. Необходимо учитывать лексические связи слов – сочетаемость слов, однокоренные слова. Активизация слов идёт в предложении, поэтому каждое новое слово усваивается одновременно фонетическом и графическом образе.

Практическая направленность обучения, непосредственно связанная с мышлением и речевым общением напрямую соотносится с коммуникативностью. Практическое применение русского языка, необходимое в жизненной ситуации, делает посыл к постоянным постановкам целей. Именно для осуществления этих целей студент и изучает русский язык как иностранный. Основным побуждающим механизмом является мотивированность – овладение языком профессионально и использование его в практической деятельности. Задача преподавателя состоит в том, чтобы помочь студентам сформировать необходимую мотивацию на всех этапах обучения. Любое понятие надо изучать на том материале, который имел непосредственное значение для обучаемого. Мотивы, а соответственно им цели обучения определяют

⁷⁸ Dos. BDU

лексический материал, ситуацию коммуникации, форму и вид речевого процесса и так далее. Всё это должно отражаться в процессе занятия по любой теме.

Начиная процесс преподавания русского языка как иностранного в той или иной группе студентов, преподавателю нужно сформировать банк ситуаций общения, в которых может оказаться студент, при котором ему будет необходим определённый уровень владения языком. При этом преподаватель в соответствии с этим должен решить, какой лексический материал может понадобиться, какую грамматику необходимо ввести в данной ситуации, какие тексты будут использоваться, какие задания следует выполнить письменно или устно, какие ситуационные задачи будут решаться. Большинство современных учебников по русскому языку как иностранному ориентированы как раз на ситуационно-тематическое предложение материала. Цели занятий, мотивы обучения, обуславливаются определёнными ситуациями, а навыки и умения обучаемого непосредственно связаны с теоретическими знаниями в области языка, и всё это соответственно требует отбора различного языкового материала. Также определяется уровень, которым должен овладеть обучающийся. Основные виды деятельности – чтение, письмо, аудирование, говорение – непосредственно связаны с такими категориями как научность, практическая значимость, осознанность, доступность. Немаловажное значение имеет и лингвострановедческий компонент – это знакомство с культурой, традициями и обычаями страны изучаемого языка, в данном случае, Россией. Всё это в совокупности направлено на достижение основной цели – умению общаться на русском языке и с носителями языка и, в конечном итоге, понимать их и быть понятыми. То есть в преподавании русского языка как иностранного при обучении студентов, осваивающих различные специальности, наиболее эффективным является коммуникативный подход.

В чём же состоит значимость коммуникации для формирования и развития как каждого человека, так и общества целом? Коммуникация выступала и выступает как способ формирования человеческой личности, необходимое условие нормального развития человека как члена общества, условие его духовного и физического здоровья, способом познания других людей и самого себя. Вне общения человек как личность сформироваться не может. Коммуникация выступает также как фактор и условие существования любых человеческих общностей, которые возникают и функционируют на основе коммуникации между личностями, группами и объединениями. Никакая сфера человеческой деятельности невозможна без коммуникации. Коммуникационная потребность, или потребность в общении, относится к числу основных потребностей человека. Теория коммуникации изучает структуру коммуникации, универсальные механизмы и общие закономерности информационного обмена, без знания которых трудно понять особенности деловых коммуникаций. Коммуникация – это обмен мыслями, сведениями, идеями и т.д. Главное в ней – передача информации. Коммуникации проявляются главным образом в наличии информационных связей. Если информационные связи нарушены или их нет вообще, то не может быть и коммуникаций. С информационной точки зрения деловая коммуникация представляет собой обмен информацией интеллектуального и эмоционального содержания, значимой для участников общения при достижении целей совместной деятельности.

Коммуникативный подход в преподавании русского языка как иностранного включает в себя все дидактические элементы: использование определённых приёмов обучения, способ подачи данных, содержание педагогических задач, формирование знаний, умений и навыков, степень использования междисциплинарных связей. И основными понятиями, лежащими в основе обучения русскому языку как иностранному, являются практическая направленность обучения, отбор языкового материала с учётом функциональных особенностей, подача материала в соответствии с темой и ситуацией, обучение лексике и морфологическим признакам с опорой на синтаксис, деление на этапы в обучении.

На современном этапе развития методики преподавания иностранных языков особое внимание уделяется развитию навыков и умений адекватного общения. Вместе с тем преподаватели русского языка как иностранного ставят перед собой задачи обучить студентов формированию мысли средствами русского языка на всех уровнях обучения, опираясь на коммуникативно-деятельностный подход. Для этого преподаватель обязан активизировать механизмы осознанного восприятия языковых фактов для развития активной речи.

Практика преподавания русского языка как иностранного показывает, что коммуникативность может пониматься, как способность поддерживать разговор даже при ограниченной языковой базе, т.е. как синоним устной речи. Но цель обучения состоит не в заучивании правил знаковой системы, а в адекватном общении на иностранном языке. Целью обучения в современных условиях является не накопление знаний и не овладение языковой системой, а формирование и дальнейшее развитие навыков и умений адекватного общения на русском языке. Но ослабление внимания к формированию фонетических, грамматических и лексических навыков также приводит к многочисленным ошибкам в речи иностранных студентов, изучающих русский язык как иностранный. И это наводит на мысль, что без прочной, языковой базы, конечные цели обучения русскому языку не могут быть полноценно реализованы. Таким образом, структура и система изучаемого русского языка как иностранного должны рассматриваться и как перечень теоретических правил (фонетика, словообразование, морфология, синтаксис), и как компонент

осмысленной, целенаправленной и содержательной коммуникации, основанной на коммуникативно-деятельностном подходе.

Процесс обучения иностранному языку - это совместная деятельность преподавателя и студента. Деятельность преподавателя включает в себя различные действия, с помощью которых он организует учебные действия студентов, направляет, стимулирует и контролирует их. Методика изучает всё, что преподаватель использует и применяет в своей работе, а именно приёмы, способы и средства обучения, проверяет и оценивает их с точки зрения целесообразности и эффективности. Средствами обучения являются программы, учебники, учебные пособия, всякого рода таблицы, схемы, словари, технические средства и т.п. Преподаватель, организующий работу студентов, на уроках пользуется различными приёмами обучения, позволяющими достигнуть намеченных целей. В деятельность же студента входят восприятие материала, рассуждение, тренировка и применение полученных знаний. В результате освоения дисциплины студент должен знать основные понятия теории коммуникации, уметь применять полученные знания для решения практических задач, владеть навыками выбора видов и приёмов коммуникации, применять полученные знания для решения практических задач, научиться овладевать навыками делового общения, позволяющими ему достигнуть намеченных целей.

Использованная литература:

1. Агафонова, И.Н. Развитие коммуникативной компетенции учащихся [Текст] / И.Н. Агафонова // Упр. начальной школой. - 2009. - №2.
2. Василик М.А. основы теории коммуникации. Учебник.-М.:Гардарики. 2003.
3. Гавра Д.П. Основы теории коммуникации. Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. – СПб.:Питер, 2011.
4. Кашкин В.Б. Введение теорию коммуникации: Учебное пособие. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000.
5. Старостина Е.В. Основы теории коммуникации: практикум. Е.В.Старостина, Н.Г.Шаповалова. – Москва: Фй Пи Ар Медиа, 2024.
6. Паршукова Г.Б. Основы теорий коммуникаций. Теории и модели коммуникаций. Учебное пособие. Новосибирск: Новосибирский государственный технический университет, 2017.
7. Обучение русскому языку как иностранному в современном образовательном пространстве. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Россия, г.Ульяновск, 2020 г.
8. Беляков М.В. Проблемы преподавания русского языка как иностранного в современном вузе: традиции, новации и перспективы. Электронный журнал научных статей. Москва, Изд-во «МГМИМО-Университет» 2022г.
9. Капелина Т.Т. Проблемы Обучения иностранных студентов в российском вузе. Наука. Общество. Государство. 2014, № 1.
10. Альджалут К.В. Из опыта обучения иностранных студентов лексике русского языка. Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015.
11. Капезина Т.Т. Проблемы обучения иностранных студентов в российском вузе. Наука. Общество. Государство. -2014, №1.

Açar sözlər: kommunikasiya nəzəriyyəsi, ünsiyyət, şəxsiyyət, formalaşma, nitq bacarıqları, əsas biliklər.

Ключевые слова: теория коммуникации, общение, личность, формирование, речевые навыки, базовые знания.

Xülasə

Məqalədə xarici tələbələrin kommunikasiya nəzəriyyəsi sahəsində rus dilində əsas biliklərin tədrisi məsələsini müzakirə edir. Xarici dilin tədrisi prosesi müəllim və tələbənin birgə fəaliyyətidir. Müəllimin fəaliyyəti tələbələrin təhsil hərəkətlərini təşkil etdiyi müxtəlif hərəkətləri istiqamətləndirir, stimullaşdırır və idarə edir. Tələbə fəaliyyətinə isə materialın qavrayışı, düşüncələr, təlim və alınmış biliklərin tətbiqi daxildir. Fənnin mənimsəməyi nəticəsində tələbə kommunikasiya nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarını bilməlidir, praktik problemləri həll etmək üçün qazandıqları bilikləri tətbiq etməyi bacarmalıdır, nəzərdə tutulan hədəflərə çatmağa imkan verən işgüzar ünsiyyət bacarıqlarını mənimsəməyi öyrənməlidir.

Резюме

В статье рассматривается вопрос об обучении иностранных студентов базовым знаниям русского языка в области теории коммуникации. Процесс обучения иностранному языку - это совместная деятельность преподавателя и студента. Деятельность преподавателя включает в себя различные действия, с помощью которых он организует учебные действия студентов, направляет, стимулирует и контролирует их. В деятельность же студента входят восприятие материала, рассуждение, тренировка и применение полученных знаний. В результате освоения дисциплины студент должен знать основные понятия теории коммуникации, уметь применять полученные знания для решения практических задач, научиться овладевать навыками делового общения, позволяющими ему достигнуть намеченных целей.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ Qrup VƏ CÜTLƏRLƏ İŞ

Dil öyrənmək insanların ünsiyyət qurması, digər elm sahələrində uğur qazanması və sürətlə inkişaf edən dünya ilə ayaqlaşması üçün vacib bir bacarıqdır. Məhz buna görə də innovativ təlim metodlarının düzgün tətbiqi daha çox tələbəyönümlü, dinamik və səmərəli tədris mühitinin yaradılmasına səbəb olur. Müasir tədris yanaşmaları tələbələrə dil bacarıqlarını yalnız qrammatika və lüğət üzərində deyil, eləcə də, praktiki ünsiyyət, yaradıcı düşüncə və əməkdaşlıq bacarıqları üzərində inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. İnnovativ metodların tətbiqi tələbələrə daha çox praktik imkanlar yaradır. İngilis dilinin tədrisi keyfiyyətinin yüksəldilməsinə birbaşa təsir edən qrup və cütlərlə iş kimi təlim formaları tələbələrə fərqli baxışlardan öyrənməsinə şərait yaradır və onlara real həyat ssenariləri tətbiq etməklə ingilis dilini öyrənməyə təhrik edir.

İngilis dilinin tədrisi zamanı qrup işinin uğurlu tətbiqi üçün müxtəlif formalardan istifadə olunur. Hər bir forma tam təlimin məqsədlərinə və auditoriyada mövcud olan şəraitə uyğun olaraq tətbiq edilməlidir. “Qrup işinin düzgün tətbiqi yalnız tələbələrə öyrənmə prosesinə olan marağını artırmaqla məhdudlaşmır, həm də onların gələcək əməkdaşlıq etmə bacarıqlarını formalaşdırmağa zəmin yaradır. Müxtəlif formalarından istifadə etməklə müəllimlər fəal və maraqlı dərslər təmin edirlər” [1, s.137].

Qrup işi fərqli fikirlərin müzakirəsi, problemlərin həlli və yaradıcı yanaşmaların təşviqi üçün əlverişli bir mühit yaradır. İngilis dilinin tədrisində qrup işi, xüsusilə danışmaq, dinləmə, yazı və oxu kimi əsas dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyətli və effektivdir. Qrup işinin mahiyyəti təkcə biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda tələbələrə tənqidi düşüncə, problem həll etmə, liderlik və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədini daşıyır. Bu yanaşma tələbələrə dil öyrənmə prosesində fəallığını artırır və öyrənilən biliklərin uzunmüddətli yadda saxlanmasını təmin edir.

Qrup işi təkcə biliklərin öyrədilməsi deyil, həm də öyrənənlərin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onları gələcəkdə kollektiv işə hazırlamaq üçün təsirli bir vasitədir. İngilis dilinin tədrisində bu yanaşma həm dilin praktik istifadəsini, həm də tələbələrə müxtəlif dil mühitində səmərəli ünsiyyət qurma bacarığını gücləndirir.

Qrup işləri tələbələrə həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə inkişaf etməsinə imkan verən çoxşaxəli bir tədris yanaşmasıdır. Qrup işlərinin uğuru təkcə ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı, tənqidi və analitik düşüncənin formalaşması, özünəinamının artması və sosial əlaqələrin güclənməsi deyil, eyni zamanda şəxsin peşəkar səviyyədə inkişafına da töhfə verdiyini açıq şəkildə göstərir. Buna görə də “tədris prosesində qrup işlərinə daha çox yer ayırmaq lazımdır ki, bu da tələbələrə potensial yaradıcı imkanlarını, tənqidi təfəkkürünü, kreativ düşüncəsini tam şəkildə ortaya çıxarmağa imkan yaradır” [2, s.125]. .

Müasir tədris prosesində xarici dillərin tədrisi keyfiyyətini yüksəltmək üçün əsasən böyük və kiçik qrupların tətbiqi geniş vüsət almışdır. Böyük qrupların say tərkibi 6 və ya daha çox tələbədən ibarət olur. Kiçik qrupların tərkibi əsasən 2-5 tələbədən ibarət olur. Dilin öyrənilməsində müxtəlif tətbiq nümunələri, qarşılıqlı debatlar, rollu oyunlar, yazı və redaktə işləri cütlər və qruplarla uğurla aparıla bilər. Belə ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı ardıcıl olaraq cütlərlə işin aparılması dərslərin səmərəliliyinə öz müsbət təsirini göstərir.

Cütlərlə iş tələbələrə fərdi ehtiyaclarını və bacarıqlarını daha yaxşı nəzərə almağa imkan verir. Kiçik qruplarla müqayisədə cütlərdə işləmək tələbələrə daha çox vaxt və şərait yaradır ki, onlar öz potensiallarını tam ifadə edə bilsinlər. Hər bir tələbə cütlük şəklində daha çox danışmaq və öz fikirlərini bölüşmək, dialoqlar aparmaq imkanını əldə edir.

Cütlərlə iş tələbələrə birbaşa qarşılıqlı əlaqəyə, ünsiyyətə təşviq edir, bu da öyrənmə prosesini daha canlı, səmərəli və maraqlı edir. Onlar müxtəlif mövzuları birlikdə müzakirə edərkən həm tənqidi düşüncə, həm də yaradıcı təfəkkür, adekvat yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu interaktivlik dil öyrənmədə daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkanlar yaradır.

Cütlərlə işləmək tələbələrə öyrənmə prosesinə qarşı daha çox məsuliyyət hissi yaradır. Onlar yalnız öz şəxsi nailiyyətlərinə deyil, həm də tərəfdaşının öyrənmə prosesinə də dəstək göstərməyə çalışırlar. Bu həm fərdi, həm də komanda bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Hər iki təlim forması tələbələrə dil bacarıqlarını praktiki şəkildə inkişaf etdirmək və real həyat ssenarilərində istifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradır.

⁷⁹ H. Əliyev adına Hərbi İnstitutun Xarici dillər kafedrasının müəllimi ec634061@gmail.com orchid id-0009-0000-1846-7475 0505807063

Cütlərlə iş təlim formaları tələbələrə dilin bütün aspektlərini – danışmaq, yazı, dinləmə və oxu – daha praktik şəkildə tətbiq etmələrinə imkan yaradır. Qrup və ya cütlərlə tapşırıqlar vasitəsilə tələbələr, xüsusən də real həyat ssenarilərini təqlid edən tapşırıqlarda, dilin gündəlik istifadəsini öyrənirlər. Məsələn, bir mövzu ətrafında müzakirə zamanı tələbələr qrammatika, tələffüz və söz bazasını inkişaf etdirərək dil bacarıqlarını praktik şəkildə tətbiq edə bilirlər.

İngilis dili tədrisində qrup işi və cütlərlə işin üstünlükləri və praktiki tətbiqi vasitələri metodları haqqında deyə bilərik ki, bu interaktiv metodlar ilk növbədə tələbələr arasında xarici dil mühitini yaratmış olur və tələbələr arasında ingilis dilində fəal ünsiyyətin yaranmasına səbəb olur.

Qrupun dəstəyi ilə tələbələrin özünəinamı artırır və sosial emosional bacarıqlarını gücləndirir. Qruplar müxtəlif fikirləri birləşdirərək yaradıcı həll yolları təklif edirlər.

Tələbələrin bir-biri haqqında rəy verməsi metodu da yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də qrup dinamikasını gücləndirir. Tələbələr bir-birləri ilə daha açıq və dürüst ünsiyyət qurur ki, bu zaman həmrəylik hissi yaranır və qrup daxilində öyrənmə mühiti daha da səmərəli olur. Nəticədə hər bir tələbə həm xarici dil biliklərini inkişaf etdirir, həm də bu bilikləri real həyatda tətbiq etmək bacarığına yiyələnirlər. Tələbələrin bir-biri haqqında rəy verməsi yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də qrup dinamikasını gücləndirir. Tələbələr bir-birləri ilə daha açıq və dürüst ünsiyyət qurur, həmrəylik hissi yaranır və qrup daxilində öyrənmə mühiti daha da səmərəli olur. Bu zaman hər bir tələbə həm xarici dil biliklərini inkişaf etdirir, həm də bu bilikləri real həyatda tətbiq etmək bacarığına yiyələnirlər. Bu proses öyrənmə zamanı tələbələrin motivasiyasını artırır və davamlı irəliləyişə şərait yaradır.

Öyrənmə və dinləmə bacarığını inkişaf etdirərkən qrupun və ya tərəfdaşının çıxışlarını diqqətlə dinləməklə bağlı məşqlər, təmrinlər tələbələrdə həm fikri cəmləmə, həm də anlama səviyyəsini xeyli dərəcədə artırır. Bu hallar ümumən tələbələrin xarici dil biliklərini daha praktik və həyatla əlaqəli şəkildə mənimsəməsinə şərait yaradır.

Bu təlim formalarının üstünlükləri arasında həmçinin daha şəffaf qiymətləndirmə və fikir mübadiləsi prosesi də mövcuddur. Müəllimlər rəqəmsal alətlər vasitəsilə tələbələrin fəaliyyətini daha dəqiq izləyə, onların zəif tərəflərini müəyyən edə və hansı sahələri daha çox təkmilləşdirmələri üçün tövsiyələrini verir. Real həyat ssenarilərini oynama tələbələrin dil bacarıqlarını praktiki olaraq sıx tətbiq etməsinə təmin edir. Müəllim tələbələrə müxtəlif situasiyalar təqdim edərək həmin situasiyaların hər birində məhz onlardan həmin dilə uyğun davranış və bildikləri dil səviyyəsinə uyğun dil istifadə etmələrini tələb edir. Layihə əsaslı tədris tələbələrin dərin tədqiqat və analitik düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu təlim formaları çərçivəsində tələbələr müəyyən mövzu üzrə araşdırma aparmalı, məlumatları təhlil etməli və əldə etdikləri nəticələri təqdim etməlidirlər.

“Qrup işi zamanı video və podkast yaratmaq da müasir tədris prosesinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməkdədir. Bu təlim formalarının tətbiqi zamanı tələbələrin yalnız dil bacarıqları artırılır, həm də öyrənmə prosesi daha canlı və təsirli olur”[3, s.21].

Cütlərlə iş zamanı tələbələr həm öz səhvlərini düzəltmək, həm də digər cütlüklərin fikirlərinə münasibət bildirmək imkanı qazanırlar və beləliklə, onların rəy vermə bacarığı da inkişaf etmiş olur.

Cütlərlə iş zamanı müəllimin hədəflərindən biri də tələbələrlə əməkdaşlıq təcrübəsini aşılamaqdır. Tələbələr birgə işləməklə bir-birinə dəstək olur, çətinliklərin öhdəsindən daha asanlıqla gəlirlər. Cütlüklərlə işləyərkən tələbələr öz yaşadıklarından öyrənərək daha çox motivasiya qazanır və dil istifadəsinə qarşı qorxularını aradan qaldırırlar.

Dialoglar qurmaq ingilis dili dərslərində tələbələrin real həyatda qarşılaşa biləcəyi situasiyalar üçün ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirməyə yönəlmiş praktik və interaktiv bir üsuldur. Bu fəaliyyət tələffüz, qrammatika, söz ehtiyatı və spontan nitq bacarıqlarını inkişaf etdirir, eyni zamanda tələbələrə gündəlik həyatda dil maneələrini aşmaqda bilavasitə dəstək olur. Tələbələr müəyyən bir mövzuya uyğun qısa dialoglar hazırlayırlar və onları təqdim edir. “Dialoglar tələbələrin gündəlik həyat situasiyalarında ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmiş ən səmərəli metodlardan biridir”[4, s.25].

Yekun olaraq deyə bilərik ki, interaktiv və innovativ metodlar sırasında qrup və cütlərlə iş metodlarının müxtəlif növləri və üsulları təlim prosesinə, təlimin inteqrasiyası və tədrisin interaktivliyini, səmərəliliyini xeyli dərəcədə artırır. İngilis dilinin tədrisində dil mühitinin yaradılmasında, ingilis dilində ünsiyyət və diləqlərin qurulmasında müəllimlərin cütlər və qruplar metodundan geniş istifadə etmələri tədrisin bu istiqamətdə keyfiyyətini xeyli dərəcədə yüksəltmiş olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə, R., L., Pedagogika. Dərslük. Bakı: Mütərcim, 2021, 488 s.

2. Abdullayev, C. (2021). *Rol oyunlarının dil öyrənməsinə təsiri: İnteraktiv öyrənmə strategiyalarının araşdırılması*// Tətbiqi Dilçilik Jurnalı, 34(2), 87-102. <https://doi.org/xxxxxx>

3. Quliyev, R., & Əliyeva, S. (2019). *Heterogen qrup işi vasitəsilə dil öyrənmənin təkmilləşdirilməsi: Bir araşdırma*// Beynəlxalq Dil Araşdırmaları Jurnalı, 15(3), 45-62. <https://doi.org/xxxxxx>

Xülasə

Dil öyrənmək ünsiyyət, akademik səviyyədə uğur və sürətlə dəyişən dünyaya uyğunlaşmaq üçün vacibdir. İnnovativ təlim metodları, xüsusən də qrup və cütlərlə iş, dinamik və səmərəli tədris mühiti yaradır. Qrup işi əməkdaşlıq, tənqidi düşünmə və real həyat ssenarilərinə uyğunlaşmanı təşviq edərək dil öyrənməyi daha maraqlı edir. Böyük və kiçik qrupların öz üstünlükləri var: böyük qruplar müxtəlif saylı fikirləri cəmləyir, kiçik qruplar isə fərdi diqqətə imkan yaradır. Cütlərlə iş birbaşa ünsiyyət, məsuliyyət hissi yaradır və dil bacarıqlarının inkişafına kömək olur. Lakin passiv tələbələr, dominant qrup üzvləri və fərqli dil səviyyələri kimi çətinliklər tədris prosesini zəiflədə bilər. Müəllimlər bu çətinlikləri idarə edərək qrup və cüt işinin səmərəliliyini artırmalıdır. Rollu oyunlar, müzakirələr və birgə yazı tapşırıqları kimi praktiki tətbiqlər tələbələrin dil bacarıqlarını təkmilləşdirir. Araşdırmalar göstərir ki, bu təlim formaları tələbələrin motivasiyasını, iştirakını və dil biliklərini artırır. Nəticədə qrup və cütlərlə iş ünsiyyət bacarıqlarını, özünə inamı və komanda işini gücləndirərək dil öyrənmə prosesini həm effektiv, həm də maraqlı edir.

Açar sözlər: Qrup işi, cütlərlə iş, dil maneəsi, spontan, qrup müzakirəsi, elmi yanaşma, fərdi ehtiyaclar

Group and pair work in teaching English SUMMARY

Learning a language is crucial for communication, academic success, and adapting to a rapidly evolving world. Innovative teaching methods, particularly group and pair work, create a dynamic and efficient learning environment. Group work encourages collaboration, critical thinking, and real-life scenario applications, making language learning more engaging. Various formats, such as large and small groups, offer unique benefits: large groups foster diverse perspectives, while small groups allow for more personalized attention. Pair work enhances student engagement by providing direct interaction, encouraging accountability, and refining language skills. However, challenges like passive learners, dominant members, and differing proficiency levels can hinder effectiveness. Teachers must manage these dynamics to maximize the benefits of group and pair work. Practical applications, such as role-playing, discussions, and collaborative writing, enhance students' proficiency. Research highlights increased motivation, participation, and linguistic improvement with these methods. Ultimately, integrating group and pair work in language instruction fosters communication skills, self-confidence, and teamwork, making language learning both effective and engaging.

Key words: Pair work, group work, a language barrier, spontan, group discussion, a scientific approach, individual needs.

Групповая и парная работа в преподавании английского языка Резюме

Изучение языка играет важную роль в общении, академическом успехе и адаптации к быстроменяющемуся миру. Инновационные методы обучения, особенно групповая и парная работа, создают динамичную и эффективную среду обучения. Групповая работа способствует сотрудничеству, критическому мышлению и практическому применению языка. Различные форматы, такие как большие и малые группы, имеют свои преимущества: большие группы способствуют разнообразию взглядов, а малые группы позволяют уделять больше внимания каждому студенту. Парная работа усиливает вовлеченность, способствует ответственности и улучшает языковые навыки. Однако такие проблемы, как пассивные студенты, доминирующие участники и различия в уровне владения языком, могут снижать эффективность.

Преподаватели должны управлять этими динамическими процессами для достижения максимального эффекта. Практические методы, такие как ролевые игры, дискуссии и совместное написание текстов, повышают уровень владения языком. Исследования показывают, что использование этих методов увеличивает мотивацию, участие и улучшает языковые навыки. В конечном итоге групповая и парная работа способствует развитию коммуникативных навыков, уверенности в себе и умению работать в команде, делая процесс изучения языка эффективным и увлекательным.

Ключевые слова: Групповая работа, работа в парах, языковой барьер, спонтанный, групповое обсуждение, научный подход, индивидуальные потребности.

Rəyçi: Rüşət Lətifoglu Hüseynzadə. Pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar Müəllim.

POSSESSIVE ADJECTIVES IN ENGLISH AND THE WAYS OF THEIR USING

Possessive adjectives are used to show ownership and always go before nouns. In this reference, you will explore the different types of possessive adjectives and see examples of how they are used in sentences. You'll also learn about common mistakes people make with possessive adjectives, like confusing "your" and "you're" or "its" and "it's".

First-person possessive adjectives are used to show possession or relationships involving the speaker: Singular – my: represents the speaker's possession Examples: my book, my job, my friend

Plural – *our*: represents the possession of a group including the speaker

Examples: *our house, our project, our memories*

Second-person possessive adjectives involve the person being spoken to directly:

Singular and Plural – *your*: represents possession by the person or people addressed

Examples: *your car, your dress, your opinions, your responsibilities*

Third-person possessive adjectives show ownership or relationships involving others:

Singular

His: for male possession

Examples: *his wallet, his decision, his ambition*

Her: for female possession

Examples: *her bag, her skills, her family*

Its: for non-human possession (objects, animals, or concepts)

Examples: *its color, its tail, its importance*

Plural – *their*: represents possession by a group not including the speaker or the person being addressed

Examples: *their goals, their culture, their legacy*

"At the same time there are some common mistakes in using possessive adjectives.

It is common to use an apostrophe with the possessive adjective "its" when it is not required. We use an **apostrophe** with "its" when it is being shortened from "it has" or "it is." Since "its" as a possessive adjective does not fall into this category, it never needs an apostrophe."(1, 27)

Many people confuse "your" and "you're." When using a possessive adjective, always use "your." The word "you're" is a shortened form of "you are" and should not be used as a possessive adjective.

Their, they're, and there

Here is a simple way to remember:

Their: Possessive adjective They're: Shortened form of "they are" There: Refers to a location

"Whose" is the correct form for the possessive adjective. "Who's" is a shortened form of "who is," and should not be used as a possessive adjective.

When discussing people in general, it is common to confuse "its" with "their."

Each parent is in charge of his or her own child.

This sentence is somewhat wordy; however, using "its" here is incorrect.

Each parent is responsible for its own child. (incorrect)

Instead, you should use:

Each parent is in charge of their own child.

"Possessive adjectives, such as **my, your, his, her, its, our, and their**, come before a noun to show ownership or a relationship. For example: This is **my** book. She is Possessive pronouns, on the other hand, replace both the noun and the possessive adjective to avoid repetition." (2, 45)

The possessive pronouns are **mine, yours, his, hers, its, ours, and theirs**. For instance: This book is **mine**. T coat is **hers**. The new flat is **theirs**.

We'd like to stress Since the 1960s, possessive adjectives have also been known as "possessive determiners." Both terms are still in common use. "Possessive adjective" is currently about twice as popular as "possessive determiner."

. Possessive adjectives are classified as a type of **pronoun**. Look at this example:

Is that the Queen's hat?

No, it's her crown.

(In this example, the possessive adjective "her" replaces the noun "the Queen.")

This example proves that possessive adjectives function like pronouns. (Grammarians say they have "a pronominal function.") Of course, normal adjectives (e.g., *big, yellow, funny*) do not have a pronominal function. For this reason, some grammarians do not classify possessive adjectives as adjectives at all but as **determiners**. (3,53)

Possessive adjectives are odd parts of speech. They sort of function like **pronouns**, and they sort of function like adjectives — but they're a little bit different from each one. Possessive adjectives (also known as **possessive determiners**) have a unique function in a sentence. Not only do they modify nouns, but they also replace **possessive nouns** that come before those nouns to keep your writing from sounding repetitive.

⁸⁰ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut tahirovairada@mail.ru

Note: Only third-person pronouns — **his, her, its, their, our** — replace the nouns, since **my** and **your** always refer to **me** and **you**. (4,78)

- Have you seen **Elliot's** homework?
- Have you seen **his** homework?
- Please examine **the bird's** wings for any injuries.
- Please examine **its** wings for any injuries.
- That's not **this class's** graduation cake.
- That's not **our** graduation cake.
- Possessive adjectives follow [pronoun agreement](#) rules. They must agree with the antecedent, meaning that singular possessive nouns (**Mike's, Kari's, the cat's**) must match the possessive adjectives (**his, her, its**).
- Usually, the antecedent is clear from a previous sentence or other context clues.
- **Mike** loves going to concerts. **His** favorite concert was the Backstreet Boys in 2000.
- **Kari** has always wanted to travel to Paris. It's **her** biggest dream.
- **The cat** screeched when I accidentally stepped on **its** tail.
- **You and your friends** should pay for **your** own trip.
- **John and Eric** asked if we could get **their** mail.

A lot of people believe that my, your, his, her, its, our, your, their are actually possessive pronouns.

While possessive pronouns may replace possessive nouns in a sentence, they are functioning as adjectives to modify the nouns. Possessive pronouns (mine, yours, his, hers, its, ours, yours, theirs) function as nouns in a sentence.

Let's see the examples:

That's not the Smith's truck.

Possessive adjective That's not **their** truck (their replaces the Smith's and modifies truck)

Is that Mary's new house?

Possessive adjective: Is that her house? (her replaces Mary's and modifies new house)

As we see, in these examples possessive adjectives come before the nouns they own, while possessive pronouns come after nouns they own (is that house hers?) or replace them completely (is that hers?)

The word possessive (adjective) is used to describe something or someone that belongs to another person, or that has been owned by another person in the past.

What are possessive adjectives?

There are different [types of adjectives](#). A possessive adjective is a word that modifies a noun by telling something about the noun's owner. For example, in the sentence "Mark's car," the word "Mark's" tells us that the car belongs to Mark.

A [possessive adjective](#) is a type of adjective that shows ownership or possession. It is used to indicate that something belongs to or is associated with a particular person, animal, or thing. **For example**, in the sentence "I lost my book", the possessive adjective "my" indicates that the book belongs to the speaker. Similarly, in the sentence "Her dog is very friendly", the possessive adjective "her" indicates that the dog belongs to the person described by the adjective.

List of Possessive Adjectives

Its	singular (used for a thing or animal)	I have a car. Its color is pale yellow.
His	singular (used for male)	It is not his duty to assist you.
Her	singular (used for female)	What is about her hairstyle?
Your	singular/plural (used for male or female)	Our current solutions can support your business for many years to come
My	singular (used for male or female)	My sister can't drive because of her eyesight.
Whose	singular/plural (used for things or animals)	Whose hand is on that picture?
Our	plural (used for people, things, or animals)	Our favorite sport is baseball.
Their	plural (used for people, animals, or things)	Their plan is to take this opportunity to better themselves and their company.

Examples

Our goal is to become the best.

Their target as a team was to win the champions trophy.

Whose mission statement is to provide premium customer service?

Your dream is to be successful in life.

Our planet has a variety of animals that call it home.

They are all created differently, and **their** backgrounds play a role in who they are.

The history of **his** family is an interesting one, spanning generations and continents.

Her child need to be taken care of.

Without **my** friends and loved ones around me, I would feel lost or lonely.

There are five rooms in **your** house.

There were a lot of books on **her** bookshelf.

I walked over to **my** car and opened the door.

He picked up **his** keys and closed **their** apartment door behind him.

They came out of the library, holding **their** books in one hand.

I wasn't sure if she was going to be **your** date or theirs.

Don't be afraid to inject humor into **your** writing.

His flashlight was broken because it was old.

Our primary goal is to deliver quality products and services.

It was one of those moments when you just didn't know **whose** side to take.

His brother had a job they loved but Xülasəhis parents always wanted theirs.

Why use possessive adjective?

Possession is the relationship between a thing and the person or people who have rights to it. A possessive adjective shows that you own something by connecting an object with its owner. For example, my book, your pen, her sister.

Possessive Adjectives Vs Possessive Pronouns

The main difference is that the possessive adjective is always used with (followed by) a noun while possessive pronoun is used without a noun. Following chart shows you [personal pronoun](#), their relevant form in [possessive pronoun](#) and possessive adjective.

Highlight the possessive adjective in these sentences.

His friend will meet him at the airport. My brother plays soccer and I play tennis.

Your new shoes look great. They match your dress perfectly! Your work is not done until you have trained your employees to do their jobs My grandmother is watching his favorite movie. I saw her walking down the street. Her dog was a black Labrador.

Our parking lot is reserved specifically for our customers.They are looking forward to your feedback.Our team is working hard to make a positive impact on the community.

Essential Rules for Using Possessive Adjectives

Always Precede Nouns

Correct: "**My** book is here" Incorrect: "Book my is here"

No Apostrophes Needed

Never use apostrophes in possessive adjectives

"Its" is the possessive adjective (no apostrophe)

“It’s” means “it is” or “it has”

Match the Subject

Use the possessive adjective that matches the subject’s person and number

Single owner = singular possessive adjective

Multiple owners = plural possessive adjective

Possessive adjectives are always found right before nouns and show ownership.

To identify them easily: Find the noun in the sentence Look at the word right before it Ask if that word shows ownership

What’s the difference between possessive adjectives and possessive pronouns?

The main difference lies in how they’re used in sentences:

Possessive adjectives (my, your, his, her, its, our, their) must be followed by a noun

Possessive pronouns (mine, yours, his, hers, its, ours, theirs) stand alone

Examples: My city is big and historical. Your documents are on that file. His idea is very good. Her aim is to study at Oxford university. Its colour is green. Our relatives are here now. Their children are outgoing.

Those documents are not mine. Is this identification card yours? All these things are his. Those toys are hers. Those red bags are ours. Whose scarves are these? They are theirs.

“Possessive adjectives don’t change with plural nouns. The same form is used whether the noun is singular or plural: Singular: “**my** book” Plural: “**my** books

Singular: “**their** child” Plural: “**their** children” (5,78)

This common confusion can be easily resolved:

Its (possessive adjective): Shows ownership (no apostrophe)

It’s (contraction): Means “it is” or “it has” (with apostrophe)

In formal writing, possessive adjectives follow these guidelines: Be consistent with your point of view

Avoid overusing first-person possessives (my, our)

Use gender-neutral language when appropriate

Be clear about ownership in business or academic writing

Mastering possessive adjectives is essential for clear communication in English. Remember that they always come before nouns and show ownership

Examples

- I sold my car to John for \$900.
- Hang your coat up on the hook.
- He cleans his car once a week.
- She had her shirt on inside out.
- The baby is sucking its finger.
- Whose keys are on the table?
- The banker sat in their chair.
- Our teacher has got a promotion.
- Who spilled ink on my book?
- Did you wash your hands well?
- What is your country of origin?
- She is as tall as her mother.
- She handed him his pen back.

References

1. Дмитриева С.Ю. [Грамматика английского языка: учебное пособие](#), М, 2020
2. Игнашина З. Н. [Грамматика английского языка в упражнениях с правилами](#), 2020
3. Мюллер В.К. [Английский язык. Полный курс](#). 2017
4. Swan M. English Grammar in Usage, 2016
5. Афанасьев А. В. [Курс эффективной грамматики английского языка](#) 2015

Key words pronoun adjective my your our point ownership

Ключевые слова местоимение прилагательное мой твой наш указывать принадлежность

Açar sözlər əvəzlilik sifət mənim sənin bizim göstərmək sahiblik

Xülasə

İngilis dili əvəzliliklərində “Possessive Adjectives” (Sahiblik Sifət) kateqoriyası mövcuddur. Bu quruluş ilə “Possessive Pronouns” (Sahiblik Əvəzliyi) qarışdırılmamalıdır. “Possessive Adjectives”-(my, your,his, her,its, our,your,their ismin qarşısında işlədilir və əsas etibarı ilə mənsubiyyət bildirir) “Possessive Pronouns”-(mine yours his hers its ours yours theirs dən sonra isim istifadə olunmur. Bunun l səbəbi isə, “Possessive Pronouns” istifadə olunan cümlədə əşyanın və ya hadisənin kimə aid olduğunu əvvəlcədən bildirir.

Резюме

Притяжательные прилагательные (Possessive adjectives) в английском языке описывают предмет, указывая на его принадлежность кому-то или чему-то. В английском языке существует 8 притяжательных прилагательных по количеству личных местоимений. Они употребляются перед существительным, которое они определяют, но всегда без артикля. Притяжательные прилагательные показывают признак предмета, явления или человека, поэтому их относят к прилагательным, а не местоимениям

Rəyçi: f.f.d. Əhmədli M.P.

Ləman Əhmədli

QEYRİ-STANDART DƏRSLƏR TƏDRİSİN SƏMƏRƏLİ FORMASI KİMİ

Bu gün insana bir fərd kimi - onun şüuruna, eləcə də yüksək inkişaf etmiş intellekt və intellektual potensialına daha çox diqqət yetirilir. Müvafiq olaraq, gənc nəslin elmin əsaslarını, ümumi mədəniyyəti bilən, müstəqil və çevik, intensiv və yaradıcı düşünmək bacarığı olan intellektual şəxsiyyətlərin yetişdirilməsinin əhəmiyyəti şübhəsizdir.

Məktəblərdə daimi elmi axtarışlar, elmi tədqiqat işləri aparılmalıdır. Əsas məqsədtəhsilin bütün pillələrində şagirdlərin tərbiyəsi, inkişafı və təhsili işini vahid prosesdə birləşdirməyə imkan verəcək yeni forma və üsullar tapmaqdır. Məktəblərin pədaqoji kollektivi hər bir şagirdin fərdi qabiliyyət və imkanlarını nəzərə almaqla çoxşaxəli inkişafı və şəxsiyyətinin formalaşmasını eyni vaxtda həyata keçirərkən şagirdlərə proqram materialı haqqında möhkəm biliklərin verilməsi zərurətini nəzərdə tutan konsepsiya həyata keçirməlidir. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi yolları və vasitələri əsasən yaradıcı, qeyri-ənənəvi və eyni zamanda səmərəli olmalıdır. Psixoloji, pədaqoji və metodiki ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, "qeyri-ənənəvi dərs forması" anlayışı dəqiq tərifə malik deyil və son dərəcə qeyri-müəyyən olaraq qalır. "Qeyri-ənənəvi dərs", "qeyri-ənənəvi dərs texnologiyaları", "qeyri-ənənəvi dərs növləri" daxil olmaqla sinonimlərin çoxluğunu da qeyd etmək lazımdır.

Qeyri-ənənəvi dərs formaları adətən bir mövzu və ya bir neçə mövzu öyrəniləndən sonra, tədris nəzarəti və şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsi funksiyalarını yerinə yetirdikdən sonra həyata keçirilir. Həmçinin, dərslər qeyri-adi mühitdə keçirilir. Adi mühitin belə dəyişdirilməsi məqsədəuyğundur, çünki görülən işlərə yekun vurarkən bayram ab-havası yaradır və ənənəvi şəraitdə səhv etmək qorxusundan yaranan psixoloji maneəni azaldır.

Qeyri-ənənəvi dərs formaları sinifdə bütün şagirdlərin məcburi iştirakı ilə həyata keçirilir. Həmçinin eşitmə və əyani vəsaitlərdən (kompüter və video avadanlığı, sərgilər, bukletlər, stendlər) məcburi istifadə ilə də ola bilər. Belə dərslərdə müxtəlif metodik, pədaqoji və psixoloji məqsədlərə nail olmaq mümkündür.

Qeyri-ənənəvi dərslər müəllimə konkret mövzu üzrə şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə nəzarət etməyə kömək edir; işgüzar, iş mühiti və şagirdlərin dərslə ciddi münasibətini təmin edir, müəllimin dərslə minimal iştirakına şərait yaradır. (2, 7).

Azərbaycan dilintədrisində qeyri-ənənəvi yanaşma uşaqların inkişafına təkan verir, onlara analiz və sintez üsullarını, sadə məntiqi sxemlərin yaradılmasını öyrədir, fənnə daha dərinləndirən maraq və öz biliklərini müstəqil şəkildə genişləndirmək istəyini formalaşdırmağa imkan verir. Şagirdlər daha çox müəllimə edir, daha savadlı nitqlə danışirlər və öz fikirlərini ifadə etməkdən çəkinmirlər, cavablarına "İnanıram...", "Düşünürəm...", "Məncə..." sözləri ilə başlayırlar.

Tədris prosesində kiçik müstəqil kənarlaşmalar şəxsiyyətin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, hətta zəif şagirdlər də bu prosesin fəal iştirakçıları kimi hiss olunurlar.

Hər bir dərslə hazırlaşan müəllim özü üçün əsas vəzifələri müəyyənləşdirməlidir: dərslə necə maraqlı etmək, dərslə şagirdlərin fəallığını necə fəallaşdırmaq, uşaqlara nəinki müəyyən bilikləri çatdırmaq, həm də onlara kəşflərin sevincini hiss etmək imkanı vermək, getdikcə daha çox öyrənmək ehtiyacını tərbiyə etmək, şagirdlərə dil üzrə dərin və möhkəm biliklər vermək, onları praktikada tətbiq etmək bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirmək.

Müasir şagirdlərin üzərinə düşən informasiyanın həcmi artması məlum həqiqətdir. Həyata daxil olan şagird yeni öyrəndiklərindən həzz alır, maraqlanır. Ancaq vaxt keçir və biliyin həddindən artıq yüklənməsi başlayır ki, bu da uşağın şüurunu ağırlaşdırmağa başlayır. Nəticədə oxumağa maraq itir. Bunun baş verməməsi üçün tədris materialına marağı artırmaq lazımdır.

Bu gün demək olar ki, hər bir müəllim öz işində qeyri-ənənəvi tədris formalarından istifadə edir. Bu, müəllimin yeni pədaqoji təfəkkür tərzinin inkişafı, az sayda fənn saatı çərçivəsində tədris və tərbiyə vəzifələrinin intensiv və səmərəli həllinə diqqət yetirilməsi, müstəqilliyin gücləndirilməsi faktının tanınması ilə bağlıdır.

Müasir dil müəlliminin dərslə formalarının arsenalı, ilk növbədə, öyrənmədə şagirdlərin şəxsiyyətinin artan rolunun təsiri altında sadəcə yenilənmiş, həm də materialın təqdim edilməsinin qeyri-adi oyun formalarına çevrilir. Həqiqətən də müəllim dərslə çox vaxtını kitab və kitabxanada deyil, kompüter arxasında, fəal oyunçu mövqeyində keçirən şagirdi bacardığı qədər təəccübləndirməyə çalışır.

Digər tərəfdən, müasir dil müəllimi fənnin məzmununun yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə bağlı problemlərlə üzləşir. Məsələn, fənn üzrə müəyyən problemlərinin həlli və qiymətləndirilməsinə alternativ yanaşmalar, müəyyən bir dövrdə inkişaf yolunu seçmək, hadisə və faktları proqnozlaşdırmaq, mədəni və etik qiymətləndirmələr. fərdlər və hadisələrin gedişatı. Bu məsələlərin sinifdə müzakirəsi dialoq aparmaq, mübahisə etmək və yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olmaq təcrübəsi qazanmadan mümkün deyil. Bacarıqlı ünsiyyət çətin həyatımızın ən mühüm amilinə çevrilir və gənc nəslin gələcək fəaliyyətlərində uğur qazanmasının açarıdır. Kommunikativ dialoq və modellik bacarığı gələcəyin insanı üçün vacib bacarıqlardır.

Qeyri-standart dərslə formalarını başa düşmək üçün iki əsas yanaşma var. Birinci yanaşma bu növ dərslə birləşmiş dərslə aydın strukturundan və müxtəlif metodik üsulların birləşməsindən kənara çıxma kimi şərh edir. İkinci yanaşmada qeyri-standart dərslə formaları dedikdə, son dövrlərdə meydana çıxan və müasir məktəblərdə getdikcə daha güclü mövqə qazanan dərslə formaları başa düşülür. (2, 6) Elmi ədəbiyyatda qeyri-standart dərslə formalarını "interaktiv rejimdə" (qarşılıqlı əlaqədə) interaktiv təlim və ya təhsil biliyinin formaları kimi nəzərdən keçirmək tendensiyası mövcuddur.

Ə.M.Abbasov qeyri-standart dərslər formalarını "texnologiyalar" kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir. O, "qeyri-ənənəvi dərslər texnologiyaları" terminindən istifadə edir və onları "qeyri-ənənəvi struktur və metodlarda dərslərin tədrisinin klassik formalarının təkmilləşdirilməsinə əsaslanan" kimi səciyyələndirir. [2, s. 6].

Qeyri-standart dərslər formaları cəmiyyətin yeni yanaşmalara və təhsil və tərbiyə prosesinin təşkilinə olan tələbatı ilə ənənəvi tədris və tərbiyə formalarının qorunmasının məqsəduyğunluğu arasında müasir təhsil sisteminin ən ciddi transformasiyalarından birini davam etdirmək üçün əsas ola bilər.

Beləliklə, əksər metodistlər qeyd edirlər ki, bir tərəfdən qeyri-standart dərslər formalarından istifadə fərdin yaradıcı inkişafı problemlərinin həllinə kömək etdi, digər tərəfdən isə təhsil səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb oldu, çünki qeyri-standart dərslər formalarının təlim prosesində yüksək effektivlik dərəcəsinə baxmayaraq, onların malik olduğu və mənfi cəhətləri vardı. Metodist alimlər Ə. Abbasov, A. Hacıyev, A. Rəhimov, N.Cəfərovanın ümumi şəkildə qeyd edirlər ki, ...qeyri-ənənəvi formalarda dərslərin keçirilməsi təcrübəsi göstərir ki, onlar ənənəvi formanı əvəz edə bilməz və onlara çox tez-tez müraciət etmək əks effekt verə bilər. Bu, qeyri-standart dərslər formalarının təlim məqsədlərinə çatmaqda müxtəlif potensialı və hər bir formanın özünəməxsus güclü və zəif tərəflərinin olması ilə izah olunur.

"Qeyri-standart dərslər" termini istifadə üçün A. Abbasov, H. Əlizadə (7), L. Qasıмова (9) Pedagogikada "qeyri-standart" anlayışı ilə yanaşı, digər təriflərdən də istifadə olunur: "qeyri-ənənəvi", "azad", "xüsusi" və s.

Qeyri-standart dərslər, şablonun olmaması və problemləli vəziyyətin olması ilə xarakterizə olunan inkişaf məqsədi güdən, müxtəlif fəaliyyətlər və məlumat mənbələri, olan, çevik struktura malik bir dərslərdir. Belə bir dərslərin müəyyən-edici xüsusiyyəti şagirdlərin şəxsi-dəyər sferasında baş verən dəyişikliklər hesab olunur: intellektual hisslərin (maraq, həzz, təəccüb, şübhə), kollektiv idrak fəaliyyətində iştirak etmək istəyinin yaranması baş verir.

Hal-hazırda metodik ədəbiyyat qeyri-standart dərslərin yüzdən çox variantını təklif edir, lakin heç bir tipologiya təqdim etmir. Yuxarı siniflərdə qeyri-standart dərslərinin növlərinin inkişafı onların didaktik məqsədlərindən asılıdır: yeni materialın öyrənilməsi dərsləri; bilik və bacarıqların mənimsənilməsi dərsləri; biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi dərsləri; nəzarət dərsləri. Pedaqoji tədqiqatların və praktiki müşahidələrin təhlilindən görüldüyü kimi, ümumtəhsil məktəblərində tədris prosesində qeyri-standart dərslərin keçirilməsi və şagirdlərin fəallaşdırılması probleminə maraq var. Bu baxımdan son on ildə pedaqog alimlərin və psixoloqların qeyri-standart dərslərə xüsusi diqqət yetirdiyi müşahidə olunur. Çünki qeyri-standart dərslər dərslər imkanlarının genişləndirilməsi ilə birlikdə şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasına və biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsinə imkan yaradır.

Təhsil nəzəriyyəsində qeyri-standart dərslərin növləri və xüsusiyyətləri ilə bağlı hələ də konsensus yoxdur. Qeyri-standart dərslərin fenomenini nəzəri təhlil tələb edir.

Prof. H. Əlizadənin fikrincə: "Son yüz ildə qeyri-standart dərslər, məktəb təcrübəsində olduğu kimi, tədrisin əsas formalarının tətbiqi və yaradılmasında ənənəvi dərslərdən uzaqlaşma olmuşdur. Bu distansiya dərslərin təşkili metodologiyasına, məzmununa və prinsiplərinə aiddir" [6, s. 217]. Çoxsaylı qeyri-standart dərslərin təhlili bizi əmin etdi ki, onların didaktik strukturu tamamilə ənənəvidir. Öyrənilən bütün dərslərdə dəqiq ardıcılıq qorunur: sorğu, yeni materialın izahı, biliklərin möhkəmləndirilməsi və nəzarəti, ev tapşırığı. Təkcə psixopedaqoji ədəbiyyat deyil, həm də bir çox akademik fənlər üzrə müəllimlər tərəfindən keçirilən qeyri-standart dərslərin qabaqcıl təcrübəsi göstərmişdir ki, onlar ənənəvi didaktik strukturlarla xarakterizə olunur.

Prof. L. Qasıмова hesab edir ki, "Qeyri-standart dərslər çoxsaylı fəaliyyət növləri və məlumat mənbələri, poli və ya meta-mövzu məzmunlu, inkişaf məqsədi güdən, şablonun olmaması və problemləli vəziyyətin olması ilə, şagirdin dəyər mühitinə məqsədyönlü şəkildə təsir edən, xüsusilə çevik bir quruluş" lə xarakterizə olunan dərslərdir. [9, s.329].

Bir çox alimlər hesab edirlər ki, dərslər müəllim və şagirdin birgə yaradıcılığı, təhsil və təlimin vəhdətini təmin etməklə, estetik və emosional şəffaflıq və tərbiyəvi məqsədlə seçilməlidir. İndiyə qədər mövcud nəzəri konsepsiyalar psixopedaqoji nəzəriyyə və praktikanın əsas tələblərini əks etdirərək müxtəlif dərslərin, o cümlədən qeyri-standart dərslərin keçirilməsinə müəyyən töhfələr verirdi. Lakin 1980-ci illərdən bəri onların heç biri ənənəvi dərsləri əvəz edən qeyri-standart dərslərin öyrənilməsi və aparılması problemlərini xüsusi olaraq nəzərdən keçirməyib. Ənənəvi təhsildə birincisi, dərslərin şablon strukturu sonuncu sinfə qədər saxlanılır: dərslər birtərəfli olur; tələbələrin müstəqilliyinin olmaması; zəif əlaqə; orta yanaşma; zəif tələbələr üçün çətinliklər, diqqəti orta şagirdə yönəltmək, güclü tələbələrin qabiliyyətlərinin inkişafına mane olur.

Müasir dövrdə məktəbdə hansı fəndən asılı olmayaraq, onun yüksək keyfiyyətli tədrisi üçün şagirdlərin məktəb tədris materialının müstəqil mənimsənilməsinə şərait yaradan metod və üsullar tədris prosesində fəallaşması ilə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəbi qarşısında qoyulan vəzifələrdə şagirdlərin praktikada istifadə etməklə yanaşı, şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının inkişafına, müstəqil şəkildə birini tamamlayan bacarıqların formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Cəmiyyətdə informasiyanın mürəkkəbləşməsi və texnologiyaların sürətlə dəyişməsi ilə yanaşı, təhsilin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur: informasiya axınına müstəqil mənimsənməyə qadir olan gələcək nəslin hazırlanması, onlarda zəruri bilik, həyatibacarıq və vərdislərin formalaşdırılması. Əgər şagird fəal subyektdirsə, müstəqil bilik əldə etmək və onu həyatda tətbiq etmək qabiliyyətinə malikdirsə, tədris prosesi səmərəli hesab olunur. Buna görə də təlim məhsuldarlığının əsas göstəriciləri qeyri-standart dərslərin keçirilməsi prosesində həyata keçirilən şagirdlərin müstəqilliyinin və fəallığının formalaşmasıdır. Bu problem şagirdlərin idrak fəaliyyətinin və müstəqilliyinin əsas sə-

mərali amilinin yaradıcı şəxsiyyətin, onun daxili aləminin formalaşması olduğunu sübut edən bir çox alimlərin nəzəri sahəsindədir.

Bir çox innovativ müəllimlər öz təcrübələrində tədris prosesində şagirdlərin müstəqilliyini təmin edən qeyri-standart dərslərdən istifadə edirlər. Bu dərslərdə hər bir şagird öz fikrini bildirmək imkanına malikdir, öz sinif yoldaşlarının suallarının və ya cavablarının müzakirəsində iştirak edə bilər və s.

Gənc nəslin tədrisində və tərbiyəsində köhnə ənənələr öz tətbiqini itirmiş, bu isə qabaqcıl müəllimlər arasında yaradıcılıq yüksəlişinə səbəb olmuşdur. Məktəbə uyğun olan, şagirdlərdə maraq, yaradıcılıq, müstəqillik və fəallıq inkişaf etdirəcək yeni tədris üsul və formalarının axtarışına hər zaman var. “Qeyri-standart dərslər” pedaqoji termin kimi müəllim və şagirdlərin tədris materialını mənimsəmək üçün fəal ünsiyyətdə olduqları və qarşılıqlı əlaqədə olduqları müxtəlif, qeyri-standart və qeyri-standart dərslərin bütün növlərini əhatə edir. Burada tədrisin xüsusiyyətləri, o cümlədən fənnin tədrisi zamanı yuxarı siniflərdə tədris olunan fənnin xüsusiyyətləri, şagirdlərin psixoloji və intellektual inkişafının əsas amilləri müəyyən edilir.

Yuxarı siniflərin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi vasitəsi kimi qeyri-standart dərslərin əsaslandırılması zamanı fəlsəfə, metodika və pedaqogika üzrə mütaliə əsaslandırılır. Həm də görülməli işlərin nəticəsi olaraq yuxarı siniflərdə dil dərslərinin tədrisində müstəqilliyin səmərəli inkişafına imkan verən qeyri-standart dərslərin bir sıra funksiyaları nəzəri cəhətdən əsaslandırıldı: bu təhsil, tərbiyə, inkişaf, məlumat, dəstəkləyici, əks etdirən, integrativ və həmçinin bir çox şəxsi keyfiyyətləri formalaşdıran müstəqillikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı: 2015, 211 s.
2. Abbasov Ə. İnnovativ pedaqoji texnologiyalar. "Kurikulum" jurnalı, 2018, №4 səh.5–11
3. Abbasova S. Nitq inkişafı üzrə işin məzmunu və xüsusiyyətləri. Filologiya və Pedaqogika: Elmi araşdırmalar. Bakı, 2024, ADPU, Səh 131-141
4. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (2013) Bakı, 2013, 24 oktyabr
5. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. (2012) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı.
6. Əlizadə H. Ənənəvi təlimdən yeni pedaqoji təfəkkürə gedən yol, Məqalə // Resp. e/konf, 6 dekabr 2017. səh. 11-16
7. Mehrabov A. (2012) Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, - 447 s.
8. Kurikulum bələdçisi (izahlar və təbiiqlər). Bakı, "Elm və təhsil" 2019, 320 səh. (İ.A.Cavadov, B.O.İbadova, K.R.Quliyeva və b.)
9. Qasimova L. Mahmudova R. Pedaqogika. Dərslük. Bakı, 2012. 546 s.
10. Nəzərov A. (2012) Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti, Bakı:103 s.

Non-standard lessons as an effective form of teaching

Summary

The article describes non-standard lessons as an effective form of teaching. It is noted that in modern times, regardless of the subject at school, methods and techniques that create conditions for independent assimilation of school educational material by students are becoming increasingly important in the learning process, as they become more active. In this regard, in the tasks set for comprehensive schools, special attention is paid to the development of the creative potential of the individual, as well as the independent formation of additional skills, in addition to practical use by students. Old traditions in the teaching and upbringing of the younger generation have lost their relevance, which has led to an increase in the creative activity of leading teachers. The search for new methods and forms of teaching began, which would be suitable for school and would develop interest, creativity, independence and activity in students. "Non-standard lesson" as a pedagogical term covers all types of diverse, non-standard lessons, in which teachers and students actively communicate and interact to master the educational material.

The article theoretically substantiates a number of functions of non-standard lessons, allowing to effectively develop independence in teaching Azerbaijani language lessons in senior grades. These are education, upbringing, development, informing, support, reflection, integration, as well as independence, which forms many personal qualities.

Key words: learning process, non-standard lesson, creativity, independence and activity.

Нестандартные уроки как эффективная форма обучения

Краткое содержание

В статье охарактеризованы нестандартные уроки как эффективная форма обучения. Отмечено, что в современное время, независимо от предмета в школе, все большее значение в процессе обучения приобретают методы и приемы, создающие условия для самостоятельного усвоения учащимися школьного учебного материала, поскольку они становятся более активными. В связи с этим в задачах, поставленных перед общеобразовательными школами, особое внимание уделяется развитию творческого потенциала личности, а также самостоятельному формированию дополнительных умений, помимо практического использования учащимися. Старые традиции в обучении и воспитании подрастающего поколения утратили свою актуальность, что привело к подъему творческой активности ведущих педагогов. Начался поиск новых методов и форм обучения, которые подходили бы для школы и развивали бы у учащихся интерес, творчество, самостоятельность и активность. «Нестандартный урок» как педагогический термин охватывает все виды разнообразных, нестандартных уроков, на которых учителя и ученики активно общаются и взаимодействуют для усвоения учебного материала.

В статье теоретически обоснован ряд функций нестандартных уроков, позволяющих эффективно развивать самостоятельность при преподавании уроков азербайджанского языка в старших классах. Это образование, воспитание, развитие, информирование, поддержка, рефлексия, интегративность, а также самостоятельность, формирующая многие личностные качества.

Ключевые слова: процесс обучения, нестандартный урок, творчество, самостоятельность и активность.

RƏYÇİ: dosş S.Abbasova

ДИАЛОГ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Современная социокультурная ситуация, обусловленная глобальными интеграционными процессами, массовыми миграциями, активизацией международных связей, расширением информационного пространства, указывает на необходимость межкультурного диалога и уважения разнообразия культур, которые являются основополагающими элементами современных цивилизованных отношений. В начале третьего тысячелетия страны - члены ЮНЕСКО единодушно приняли всеобщую декларацию о культурном разнообразии, которая утверждает межкультурный диалог в качестве наилучшей гарантии мира.

Процесс формирования межкультурной коммуникации у иностранных студентов направлен на то, чтобы извлечь из соприкосновения с «чужим» максимальную пользу для собственного развития. Одной из основных учебных единиц эффективного формирования толерантной языковой личности в процессе обучения межкультурной коммуникации является диалог.

Диалог, как философское понятие, возник в Греции (IV в. до н.э.). Слово «диалог» произошло от греческого *dialogos* и имеет значение «беседа». Именно в Греции диалог впервые стал самостоятельным жанром с особым недогматическим способом разъяснения философской мысли. Сложился он в кругах, близких Сократу, и был рассчитан на школьную аудиторию. Диалоги Сократа существовали только в устной форме, так как он сознательно избегал письменных сочинений, считая их лишь подражанием диалогу. Античный философ Сократ считал, что содействовать духовному развитию человека можно посредством диалогов, в которых скрыты важные духовно-этические принципы, и, опираясь на них, человек способен создавать основные точки опоры для собственной жизни. Основная мысль учения Сократа в том, что именно в диалоге с другими происходит самоопределение и духовное становление личности.

Межкультурное толерантное поведение есть способ выражения языковой личности. Однако более всего индивидуальные черты речевого портрета высвечивает неофициальная по преимуществу сфера речи, то есть то, что обычно называют повседневным общением.

Б.М. Гасанов предложил для обозначения этой коммуникативной среды общения человека термин «языковое существование», т.е. «продолжающийся на протяжении всей жизни личности процесс ее взаимодействия с языком. В этом процессе язык выступает одновременно как объект, над которым говорящий постоянно работает, приспособлявая его к задачам, возникающим в его текущем жизненном опыте, и как среда, в которую этот опыт оказывается погружен и в окружении которой он совершается» (Б.М. Гасанов 1996: 5).

Именно в языковом существовании, ядром которого выступает жизненная идеология (М.М. Бахтин), наиболее ярко и отчетливо проявляется своеобразие каждой языковой личности. Языковое сознание говорящего индивидуума отражает накопленные в течение всей жизни человека социально-психологические впечатления. «В этом своем качестве он выбирает в себя и отражает в себе уникальное стечение обстоятельств, при которых и для которых он был создан: коммуникативные намерения адресата и адресанта, их взаимоотношения; всевозможные обстоятельства - крупные и мелкие, определяющие важные или случайные события; общие идеологические черты и стилистический климат эпохи в целом, и той конкретной среды и конкретных личностей, которым сообщение прямо или косвенно адресовано; и, наконец, - множество ассоциаций с предыдущим опытом, так или иначе попавших в орбиту данного языкового действия» (Гасанов 1996: 10).

Диалог - это не только презентация своей культурной позиции и ценностей, но и высвобождение места, территории для иной культурной позиции и ценностей. При этом в процессе диалога преодолевается замкнутость и односторонность взаимодействующих культур. «Чужая культура в глазах другой культуры раскрывает, развивает, формирует себя полнее и глубже. Другая культура ищет в ней ответы на свои вопросы. И чужая культура отвечает ей, открывая новые свои стороны, новые смысловые глубины» (М.М. Бахтин).

Диалог предстает как продукт коммуникативного толерантного поведения собеседников, который минимально состоит из двух реплик, а максимально его граница практически остается открытой. Диалог может возникнуть на основе одной речевой ситуации. В таком случае собеседник одним ответным речевым действием может разрешить задачу. Диалог представляет в таком случае диалогическое единство. Этот диалог можно назвать микродиалогом. В методических целях выделение таких диалогов является речевым материалом, которому следует обучать на начальном этапе.

Диалоги осложненного типа, порождаемые последовательной цепью взаимосвязанных ситуаций, которые формируют условия основной ситуации, создают новые возможности для достижения задачи, можно назвать макродиалогами. Макродиалоги сложны и разнообразны. Их обучению следует уделять большое внимание на стадиях обучения русскому языку иностранных

студентов, когда студенты уже знакомы с микродиалогами. Макродиалоги - ядро материала по диалогической речи на всех стадиях продвинутого этапа, находящие выражение в диалогическом жанре: беседа, спор, интервью, ссора и т.д.

Овладение языком подготавливает иностранных студентов к самостоятельному конструированию диалогов, формирующих умения и навыки толерантного речевого поведения.

Чем больше говорящий владеет языковой и коммуникативной компетенцией, тем более многообразны и подвижны его тактики.

В процессе обмена информацией коммуниканты сотрудничают друг с другом, внося свой вклад в диалог, который строится по принципу кооперации (сотрудничества) [Г. Грайс] и по принципу вежливости [Дж. Лич].

Принцип кооперации включает в себя 4 правила: 1) необходимое количество информации; 2) качество информации; 3) отношения релевантность (говорить по существу); 4) способ выражения (манера речи): избегать многословия, неоднозначности, неточных выражений.

Принцип вежливости - социально-культурный компонент коммуникативной деятельности, этическая категория и действенный языковой речевой механизм диалоговых взаимодействий. В принцип вежливости входят следующие правила: 1) такт (вести себя в соответствии с правилами, с национально специфическими стереотипами); 2) великодушие; 3) одобрение; 4) скромность; 5) согласие; 6) симпатия (способность встать на точку зрения другого, понять и принять мир отношений других).

Для успешного структурирования диалогов необходима целенаправленная речевая практика, основанная на лексическом запасе, на умении выбрать нужные слова с учетом ситуации, облечь их в предложения по законам грамматики изучаемого языка и актуального членения высказываний. Для того чтобы при конструировании диалогов студенты могли уделять главное внимание ее мотивационно - содержательной стороне, необходима автоматизация действий и операций с лексико-грамматическим материалом. Выбор формы языковых единиц, их сочетание и размещение в синтагмах не должны отвлекать студентов при построении диалогов.

Приобщение обучаемых к структурно-системному фонду изучаемого языка через анализ функционирования языковых единиц должно означать осознание ими всех уровней системы языка как многомерного феномена, определяемого языковым и когнитивным сознанием. Иными словами, уже с начального уровня закладывания основ «вторичной» языковой личности необходимо развивать умение извлекать из текста диалога комплексную информацию, которая объективируется не только в строевых единицах языка, но и в других элементах текста.

Эффективность процесса обучения межкультурной коммуникации зависит от владения студентами а) грамматическими, лексическими нормами; б) языком на текстовом и стилистическом уровне; в) социальными и психологическими ролями; г) этическими и этикетными нормами ролевых позиций в процессе коммуникативной деятельности, а также д) умениями раскрыть роль языковых единиц, их взаимосвязь на различных уровнях. Поэтому при формировании коммуникативных навыков следует особо уделять внимание частичному лингвистическому анализу текста диалога.

Частичный лингвистический анализ текста диалога по такой схеме дает достаточно полное представление о диалоге как многоаспектном явлении, о взаимодействии единиц, об их возможностях создавать связное, целостное высказывание, что способствует усвоению законов построения диалога. Кроме того, такой анализ текста диалога воплощает в себе коммуникативно-познавательную активность студента, дает возможность реконструировать образ иноязычной языковой личности [Ю.Н. Караулов, Е.С. Кубрякова и др.]. Воспринимая отдельные элементы структуры текста диалога, обучаемые формируют умение идентифицировать прочитанный или услышанный текст, как продукт речетворчества, носителя языка с присущими этому тексту «типичностями» (языковыми и речевыми) определенного языкового типа.

Тенденция частотности употребления лексико-грамматических форм и категорий, клише, различных форм этикета в диалогах характеризуется: обогащением словарного запаса студентов; влиянием лексико-грамматического материала, изучаемого на данном этапе обучения; степенью формирования коммуникативных навыков и умений в употреблении изучаемых языковых категорий и форм.

В процессе личностно ориентированного формирования толерантной личности иностранных студентов мы рассматриваем диалог как единицу, с помощью которой:

- формируются знания студентов по лингвистической теории, и на ее основе происходит становление и развитие коммуникативных умений, что, в свою очередь, способствует свободному общению на русском языке в различных ситуациях коммуникации, а также систему умений и навыков для предотвращения межличностных конфликтов;
- обогащаются знания и представления студентов о функционировании языковых единиц в диалоге как речевой данности определенной социокультурной общности; знания об особенностях другого этноса.

Коммуникативной деятельности, в которой коммуниканты вербально и невербально, путем смены коммуникативных, психологических ролей стремятся к достижению желаемого результата; б) продуктом отражения картины мира; в) учебной единицей, формирующей, обогащающей знания и представления студентов о языковых единицах, развивающей коммуникативно-познавательную активность студентов, повышающей уровень общей и межкультурной компетенции толерантной языковой личности иностранных студентов, которая определяется объемом и качеством освоенного и усвоенного языкового материала, принципами и правилами коммуникативного взаимодействия, стратегиями и тактиками ведения диалогов.

Диалог является способом межкультурной коммуникации, направленной на взаимопонимание и взаимообогащение обучающихся в условиях множественности культур. Посредством диалога осуществляется повышение общекультурной подготовки будущего специалиста, интериоризация культурных ценностей в сознании толерантной личности иностранного студента и овладения способом бесконфликтного взаимодействия, продуктивными коммуникативными умениями.

Формирование толерантной языковой личности иностранных студентов на основе использования диалогов, диспутов, дискуссий, бесед, обсуждений являются эффективным и результативным, поскольку именно в диалоге «проявляется подлинное бытие языка».

Научившись вести, поддерживать диалог, а через него беседу, дискуссию, диспут к окончанию обучения в вузе иностранные студенты достигают нужного уровня профессионального речевого мастерства, что, в свою очередь, становится показателем теоретической и практической готовности студентов-иностранцев к толерантному коммуникативному поведению в иной социокультурной среде.

Список литературы

1. Караулов Ю.Н. Язык и языковая личность / Отв. ред. Д. Н. Шмелев / Ю. Н. Караулов. - М.: Наука, 1987. - 261 с.
1. 2. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование: готовим к диалогу культур. Мн. 2003, 200 с.
2. Гусейнова Ф.Ю., Гусейнов Ф.Г. Русский язык. Бакв: Маалиф. 1984. 284 с

Ключевые слова: диалог, иностранные студенты, русский язык, беседа

Summary

This article is talking about learning russian language by foreign students. The author explains that student can learn russian language through dialog well.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ALMAN ДИЛИНІН ТЯДРИСИНДЯ ОХУ МЕТОДИКАСИ

Оху нитг фяалийятинин бир нювцдцр. Онун мягсяди тялябяляря билик вермяк, кечилмиш лексик вя грамматик материал ясасында тяртиб олунмуш мятни охуйуб баша дцшмяйи юйрятмякдир.

Шифащи нитгин динлянямясиндя олдуьу кими, оху заманы да нитг гавраныр вя дярк едилир, лакин бурада мялумат эюрмя каналы васитясиля алыныр. Эюрмя щиссляри оху заманы мцщцм рол ойнайыр. Оху просесиндя ейни вахтда мятн цям гавраныр, цям дя дярк едилир. Оху просесинин бу ики ъящяти бир-бири иля гырылмаз сурятдя баьлыдыр. Мятнин дярк едилмяси онун гавранмасы кейфийятиндя асылыдыр. Гаврамада олан сящвяляр, мясялян, формаьа охшар сюзляр ишлядилмяси, сюзлярин дцзэцн охунмамасы вя с. мянанын тящрифиня эятириб чыхарыр. Мянанын дцзэцн баша дцщцлмямяси ися сюз формасынын вя с. йанлыш гавранмасына эятириб чыхарыр. Мянанын дцзэцн баша дцщцлмямяси ися сюз формасынын вя с. йанлыш гавранмасына сябяб олур.

Мятндя чоьлу мигдарда таныш олмайан сюзлярин ишлядилмяси цямин сюзлярин мянасыны цям лцъят васитясиля, цям дя мятнин мязмунуна ясаян зянн етмякля вилаваситя фикри баша дцщмяк баьарьы тяляб едир.

Методик ядябийятда дяркетмянин бу нювц дискурсив нюв адланыр. Бу проседя адятян бу вя йа дизяр дил формалары тящтил олунур, онларын мянасы цаггында мцщакимя йцрцдцлцр вя ана дилиня тярьцмля едилир.

Лцъятсиз охунун юн плана чякилмяси тялябялярдя Ы нювбдя мятни билаваситя баша дцщмяк баьарьыны инкишаф етдирмяйя йюнялдир. Билаваситя дярк етмяни даща садя мятнляр ясасында инкишаф етдирмяк олар, цям дя еля етмяк лазымдыр ки, бу ишя материалын габагьадан шифащи ишлянямяси, йяни онун лексик вя грамматик чятинликляринин арадан галдырылмасы йолу иля ялдя едилир. Лакин оху цццн тяттин олунан мятнлярин мязмуну габагьадан мялум олмамалыдыр. Беля олдуьда охунан мятнин мязмуну марагсыз олур. Бунунла йанашы, лцъятдя истифадя етмядян мятнин таныш олмайан цнсцрляринин мянасыны мцйййан етмяк цсулларыны да юйрятмяк лазымдыр.

Тялябяляр дили юйрянмяк сащясиндя иряилиядикьа, онларын мязмуньа вя дил материалына эюрмя мцряккяб олан мятнлярдя истифадя етмяк imkanлары да эенишляндирир.

Буна эюрмя дя оху дцзэцн тяшкил едилдикдя вя оху сащясиндя кифайят гядяр тяьрцбля ялдя едилдикдя бцтцн тялим ярзиндя охунан мятнин дярк едилмяси ясаян васитясиз характер дащыйаьаг вя йалныз айры-айры щалларда тялябяляр дил формаларынын тящтилиня вя тярьцмляйя ял атмалы олаьаглар. Нисбятян асан мятнляр билаваситя баша дцщцлцр, даща мцряккяб мятнляр ися дяркетмянин цяр ики нювццн ялаьляндирмясини тяляб едя биляр.

Охунун нювляри. Оху тялими гаршысында гойулмуш мцхтялиф вя мцряккяб вязифяляр мцхтялиф прийоьларын тятбигини тяляб едир ки, бурадан да охунун нювляри мейдана чыхыр. Охунун аналитик вя синтетик оху нювц вардыр.

Сон вахтларадяк методикада аналитик охуя вя онунла ялаьдар олан тярьцмля иши формаларына даща буюьк ящямийят верилирди. Лакин щал-щаьырда синтетик охуя цстцлцк верилир, сцнки бу, мцряккяб олмайан мятнляри лцъятсиз охумаг баьарьыны инкишаф етдирян бир цсулдуь.

Охунун цяр ики нювц, йяни цям синтетик, цям дя аналитик оху яслиндя бир-бирини тамамлайыр. Щямин ики оху нювццн цййата кечирилмясиндя ардыгьыллыьа эялдикдя ися бу, мятнин асан вя чятинлийиндя асылыдыр. Яяр мятн садя ъцмлялярдя ибарят олуб, анлащылмасы чятинлик тюьртмязся, ilk нювбдя, синтетик охунан башламаг лазымдыр.

Охунан мятн чятин олдуьда яввялья аналитик оху цнсцрляриндя истифадя едиб, бунун ясасында, йяни хцсуси цаьырлыгдан сонра материалын синтетик охусуна кечмяк даща ялверишли вя мягсядямцафигдир.

Охунун йухарыда эюстярилян нювляриндя башга, уьадан оху иля сяссиз охуну бир-бириндя фяргляндирмяк лазымдыр. Сяссиз оху тялимин цям ясас формасы, цям дя башлыгьа мягсядидир. Сяссиз оху материалы мцстягил олараг баша дцщмякдя ялверишли imkan йарадыр. Уьадан охунун мягсяди ися сюзлярин вя ифадялярин эюрмя вя сяс-мотор образлары арасында мющкям ялагя йаратмагдан ибарятдир.

Аlman дилиндя оху тялими заманы ортайа бир сыра чятинликляр чыхыр. Бунлар онунла ялаьдардыр ки, alman дили цзя эюрмя вя ешитмя образлары ана дилиндя олдуьуна нисбятян зяифдир, ццнки оху сащясиндя тялябялярин бир о гядяр дя тяьрцбляри олмур. Alman dili юьтэnilerkэп юзцнянзаярт дя гат-гат чятиндир, ццнки оху сащясиндя онларын бир о гядяр дя тяьрцбляри олмур, лцъят ещтийаты мящдуддуь вя онлар дцзэцн охумадыглары сюзц таныш олмайан сюз кими гябул едя билирляр.

Азярбайьан вя alman ялифбаларында мцхтялиф сясляри ифадя едян ейни охшар цярфлярин олмасы да чятинлик тюьрадыр. Alman дилдя йени цярф бирляшмяляринин, сюздя тяляффцз едилян вя едилмяйян цярфлярин олмасы, щеьанын типиндя асылы олараг ейни бир цярфин мцхтялиф щякилдя охунмасы вя с. кими сябябляря дя оху просесиндя гаршыьа чыхан чятинликлярдя щесаь едилир.

Оху тѣлиминдѣ хорла фѣ фѣрди охунун, щазырлыглы вѣ щазырлыгсыз охунун мѣщѣм рол ойнадыыны гейд етмяк лазымдыр. Оху техникасынын тѣлиминѣ щѣм уѣадан охуну, щѣм дѣ сѣссиз охуну аид етмяк лазымдыр.

Ана дилиндя мцяййан оху вярдишинин олмасы, алман дилиндя вя оху вярдишинин ямья эялмьасиня кюмяк едир.

Айры-айры шярфлярин гавранмасы вя онларын сяслярля ялагяляндирилмасы шяля оху демяк дейилдир. Оху гавранылмыш график ишаряляри бир там шалында бирляшдирмяк демякдир. Бу ыр бирляшмя цццн илк мяна вашид сюздцр. Буна эоря дя шям ана дилиндя, шям дя алман дилдя оху техникасы тилиминин бцццн ади мясяляляри сюзлярин охунмасы илия ялагядар шякилдя апарылмалы вя сюз образларынын йарадылмасына буюцк дигят йетирлмялидир.

Оху просесиндя яввялгя эюрмя дуйбулары ямля эялир. Оху заманы бцтвов союз образлары гавранылыр. Лакин ифадя заманы союз щебалара парчаланыр. Беляликля, оху просесиндя синтез вя анализ бир-бири иля ялагяляндирилир.

Сюзлярин щёбалара бюлцнмси вя щяр бир дилдя щярфлярин мцвафиг сяслари билдирмси мцыййан ганунауйьунтуглара табедир вя дилин сяс-щярф нисбятляри системиня уйьундур. Сяс-щярф нисбятляри гайдалар щяклиндя ифадя едиля биляр ки, методикада да бунлара оху гайдалары дейилир. Оху гайдаларындан истифадя едилмси проблеми оху техникасы сащясиндя икинъи мцщцм проблемдир. Оху гайдаларындан истифадя едилмси мясялясиня инди чох бюйцк ящямийят верилир. Яввялляр бцццн ясас оху гайдаларыны тялимин биринъи илиндя юйрятмяк мясялящят эюрцщрдц. Инди ися щазыркы программ тялябиня эоря дил юйрянянляря йалныз чохлу мигдарда сюцц ящатя едян гайдалар юйрядилмсидир. Оху гайдалары юйрянилиян сюзляря аид верилмсидир. Хариъи дил юйрянянляря охуну ямяли сурятдя, яксяр щалларда ян мцхтялиф чальшмаларда мцыййан гайдаи аид олан сюзляри тякран етмяк йолу илия юйрятмяк лазымдыр. Мятнин охунмасы оху техникасынын сон мярщялсидир.

Мятн охунанда да гаршыйа йени вязыфяляр чыхыр; бу мярщялядя мятни бцтвовлцкдя баша дцщя-
дцщя охумаг, ону мяна парчаларына айырмаг, вурьулары йерли-йериндя ищлятмяк, сяси дцзэцн олараг
алчалтмаг вя уьалтмаг вя с. кими мцщцм тялябляр иряли сцрцлцр. Мятнин охунушу заманы онун сцртли
вя ифадяли охунмасы да тяляб едилир. Мятн охунаркян онун мязмунуна дигят йетирилмялидир. Оху
просесиндя дцзэцн ащянэдарлыьа вя интонасийаьа ямял олунмасы мятнин баша дцщцлцдцццц сцбут едян
амиллярдяндир.

Тялимин биринги илиндя оху цццн таныш материал ясасында тяртиб олунмуш мятнлярдян истифадя етмяк лазымдыр. Тялимин икинги илиндя дя оху мятнляри ясаян таныш материалдан ибарят олмалыдыр, сонра ися мягня тядригья кечилмиш оху гайдаларына аид йени сюзляр, о ыцмлядян аналогийа ясасында охуна билигьяк сюзляри дя дахил етмяк олар.

Мятнин илк дѣя мѣллим тярѣфиндѣн охунмасы щокм дейилдир. Щѣтта тѣлимин биринѣи илиндѣ бѣя ону илк дѣя йахшы оху техникасына йийялѣнмиш тѣябѣ дѣ охуѣа билѣр.

Тялимин биринги илиндя сцятли охуйа наил олмаг мягсиди гаршыга гойулмАлдыр. Чцнки якс
тягдирдя тьялфцз цзяриндя иш апарылмасы имканлары мящдудлаша биляр. Лакин сцятли щяддян артыг
лянэйтмяк дя олмаз, чцнки беля щалда охунун коммуникатив тьящати позула биляр. Сонракы
мярщялялярдя уьадан вя сяссиз оху мясяляси мейдана чыхыр. Сяссиз охумаг баъарыбы уьадан оху ясасын-
да инкищяф етдирилир.

Уъадан оху ися юз нювбясиндя сяссиз охуну да ящатя едир, чцнки сяс образы уъадан ифадя едилмяздян яввял йараныр. Уъадан охунун хцсусиййяти ондан ибарятдир ки, бу иш тьякъя мятни охуйан шяхсин юзц цццн дейил, щям дя башгалары цццн эюрцлцр, бурадан да уъадан охунун дягиллийи, айдынлыбы вя ифадялилийи мясяляси гаршыа чыхыр. Буна эюра дя уъадан оху ифадя вя тяляффцз вяр-дишлярини мящкямляндирир. Сяссиз оху, цмумийятля оху просесини хейли спрятляндирир. Лакин буна чох тез башламаг да ялверишли дейилдир, чцнки бу тяляффцзцн нюгсанлы олмасына ъидди тясир эюстяря биляр.

Сяссиз охуну яввялъя мятни уьадан охудугдан сонра кечирмяк лазымдыр. Мцяллим уьадан охуйаркян, тялябляря мятни изляйя-изляйя сяссиз охумабы юйрятмяк чох ялверишли цуллердан биридир.

Охунун сиряти иля ялагыдар олараг мятнин мцяллим тяряфиндян нцмуняви охунмасы щагтында да данышмаг лазым эялир. Мцяллим мятни сады, айдын вя ифадяли охумалыдыр. О, уьадан охуйаркян тялясмямяли вя бунунла йанашы охуну чох да лянэитмямяли, ейни ьцмляни бир нечя дйя тякрар етмямялидир.

Оху саңыасиндя тяррцбяни эенишляндирмяк цццн методик ядыбиййатда хорла оху да тювсийя едилир. Лакин мцшацидяляр эюстярир ки, хорла оху бязян «язбярдян охуйа» чеврилир. Бу заман мятн механики олараг мцяллимин ардынъа тязрар едилир вя беляликля оху гайдасы поэулур.

Бу заман уядан охунмуш ъцмлялр парчаланыр, онларын гол-ганады сындырылыр. Буна эюрэ хорла охуйаркян сюзляри астадан тяляфццз етмайи юйрятмяк даща мягсядяуйьундур.

Оху заманы ащяндарлыг вя интонасийа мясялясиня дя хцуси дигят йегирмяк ваьибдир. Буна тьлимин бццц мярщяляляриндя кечилмиш мятнляри дцзэцн интонасийаьа рияйат едяряк тькрар охумагла, щабеля диск йазьларындан истифадя етмякля наил олмаг мцмкцндир.

Оху еля бир просесдир ки, эюрмя, ешитмя вь мотор образларынын даим мюцкямлянмясини тяляб едир, буна наил олмаг цццн уьадан оху мцстясна ящямиййятя маликдир. Кечилмиш вь йа йени мятнин охунмасыны неъя щазырламаг барясиндя хцсуси тапшырыглар вермяк, дярсдя ися уьадан оху заманы хцсуси йохлама кечирмяк файдалыдыр. Сящвлярин ислащ олунмасында группун фьал иштиракы бурахылан сящвлярин щесаба алынмасы, сящвляри ислащ едяркян оху гайдаларындан истифадя едилмяси – бцццн бунлар оху вьрдишляринин горунуб сахланмасына кюмяк эюстярир.

Синтетик оху нисбятян тязя терминдир, лакин бу терминин тямсил етдийи оху нювц хариъи диллярин тьлиминдя («рьяван оху», «ев охусу» вь с. терминляр алтынды) чохдан тятбиг едилир.

Щямин йени терминин мейдана чыхмасы иля йанашы, бу оху нювцццн тялябляри дя эенишлянимишдир. Аналитик охудан фьаргли олараг, бу оху нювц гаршысында яввялляр «мязмуну цмумян ящатя етмякля» баша дцщмяк вязифьасы гойулурдуса, инди охунан мятнин мянасыны тамамия вь дягиг, дцзэцн баша дцщмьийя наил олмаг вязифьасы дя гойулур. Аналитик оху иля синтетик оху арасында ясас фьарг мятнин баша дцщццлмясинин характери иля баьлыдыр; биринъи щалда – аналитик оху просесиндя мятнин чьтин щиссьасы тьщцлил вь тярьцмьядян истифадя едилярк баша дцщццлсря, икинъи щалда мьтн билаваситя тярьцмьясиз баша дцщццлсря.

Инди тамамия айдын щякилдя мцьиййан едилмишдир ки, оху иля ялагьдар нитг фьаалийьятинин ясас нювц тяляблярин билик сьвиййьасиня мцвафиг олан синтетик охудан ибарят олмалыдыр. Синтетик охунун да юзцнмяхсус бир сыра хцсусиййятляри вардыр. Синтетик оху тьлимин сон мягсьадидир. Синтетик оху тькья охунун тьлиминдя дейил, щифащци нитги инкишаф етдирмякдя дя чох ящямиййятлидир.

Синтетик оху нювц лцьятдян истифадя олунмасыны нязрьдя тутмур, лакин айры-айры щалларда буну лазым билир.

Синтетик охунун характерик тьщьяти онун сцрятиндян ибарятдир. Рьяванлыг вь сцрят мятнин тярьцмьясинин баша дцщццлмясини тьмин едир. Синтетик охунун ясас формасы сьссьиз охудан ибарятдир. Синтетик оху заманы хариъи диллярин юйрьанилмясиня сьрф олунмуш сьйлярин нятйьяляри щисс едильтк дяртъядя юзцнц эюстярир вь тяляблярдя хариъи ядябиййата гаршы мараг ойаныр.

Синтетик охунун тьлиминя мцмкцн гьдяр тез, йьани тьлимин илк вахтларындан башламаг лазымдыр. Бу, охунун гаршысында дуран бцццн вязифьяляри мцвафьагиййятля йериня йетирмяк цццн зьруридир вь индики щьраитдя тамамия мцмкцндцр.

Синтетик охуя тез башламаг она эоря зьруридир ки, бу оху заманы форма вь мязмун дярщал там щякилдя бирляшир. Яьяр тялябь зьнэин лцьят ещгийьатына вь грамматик билийя маликдирся, лакин мятнин цмуми мязмунуну тярьцмьясиз гаврамаг вьрдишиня йийялянмьийбсся, о оху заманы щьмишя лцьятя мцраьият едир. Чцнки, контекстя эоря йени сьюзцн мянасыны дьрк етмяк онун цццн чьтин олур.

Мьтнлярин дили мцасир ядяби дил нормаларына там тьваб вермялидир. Синтетик оху цццн сечилян мьтнлярдя ян чоху 10-12% таньш олмайан сьюзлярин ишлядилмясиня йол верилир ки, бунлары да тялябляр контекстя эоря асанлыгла баша дцщя билмялидирляр. Синтетик охуя аид материалда мьтнлярин дилинин бцццн фразеоложи тялябляриня тьваб верян аталар сьюз вь зьрбмясьяляр кими фразеоложи ващидляр сахланьла биляр.

Аналитик охуя кифайят гьдяр дигтят йетирилмяси дил материалынын мянимсьанилмясиня буюцк рол ойнайыр. Лакин онун щьтми, ялбьття, синтетик охунун щьтми гьдяр ола билмьз вь буна яслиндя ещгийьа да йохдур. Чцнки дил материалынын мянимсьанилмясиндя ясил мясья ишин щьтминдя дейил, кейфиййятиндядир.

Аналитик оху дцзэцн тьщкил едилдикдя дил сащьасиндяки билклярин инкишафына да наил олмаг мцмкцндцр.

Мцьиййан мьтндя щьр бир конкрет щалда йалньз баша дцщццлмьийан дил щадисьяляри тьщцлил олунур. Бунлар омонимлярдян, чохмяналы сьюзлярдян, фразеоложи бирляшмьялярдян вь с. ибарят ола биляр.

Тьщцлил кими, тярьцмья дя мягсьад дейил, дьркетмья васитьасидир.

Баша дцщмяк цццн бьзи щалларда тярьцмьядян истифадя етмяк кифайятдир, бьзян ися тярьцмья тьщцлили тамамлайыр.

Фразеоложи бирляшмьялярин вь идиомларын, аталар сьюзляринин вь мясьялярин мятязи мянада ишлянян сьюзлярин, образлы васитьялярин вь с. тярьцмья едилмяси лазым эьлдикдя бунларын анна дилиндьаки мцгабилинин верилмяси даща мягсьадуйьундур.

Аналитик оху просесиндя чьтинликлярин характериндян асылы олараг мцхтялиф тьщцлил нювляриндян истифадя едилир: лексик вь грамматик.

Лексик тьщцлилин ясас мягсьади сьюзцн мянасыны мьтнля ялагьяндирмякдян ибарятдир.

Истифадя олунан ядябиййат

1. Обучение чтению на немецком языке. Просвещение 1969. Москва
2. Злотогорская, Л.Д.Аграновская. Внеклассное чтение. Просвещение Москва. 1970, стр.95
3. В.А.Щеголова. Анализ текста как средство обучения чтению. стр.41
4. Г.Н.Публика. Обороты речи необходимые при обучении чтению. стр.145

Ачар сьюзляр: оху, нитг, гаврама, тьщцлили, мьтн, баша дцщмяк

Ключевые слова: чтение, речь, воспри. анализ, текст, понимать
Keywords: reading, speech, perception, analysis, text, understand.

Summary

This article tells about learning to read and its educational role continuous reading enriches the vocabulary of students when working on text other tasks are also imple –mented such as development of techniques of reading, right pronunciation etc.

Резюме

Эта статья повествует об обучении чтению и его воспитательной раги. Чтение обогатит также словарный запас студентов. При работе над текстом выполняются и другие задачи:

Развитие чтения (техника чтения), правильного произношения и другое.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Расулова Гюльнар
РОЛЬ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Хотелось бы поделиться опытом, накопленным при применении игр на занятиях со студентами, изучающими русский язык. Игра как средство обучения (в основном на начальном этапе) содержит большие потенциальные возможности. Даже взрослые студенты охотнее занимаются грамматикой, когда материал оформлен в виде игры. У студентов появляется особая предрасположенность к занятиям, возникает как бы азарт игры. Игровая форма способствует созданию на уроке благоприятного психологического климата, снимает напряжение и утомляемость, развивает внимание и память, даёт возможность повторить и закрепить усвоенные лексические и типовые фразы.

Тщательно продуманная и хорошо проведённая игра облегчает введение и закрепление языкового материала (лексики, грамматики, фонетики) и способствует формированию соответствующих умений и навыков в различных видах речевой деятельности.

Как и любой другой вид деятельности, игра начинается с побуждающей причины (мотива), преследует определённую цель, имеет конкретное, понятное студенту содержание и исполнительную часть – игровые действия.

В игре возникает необходимость что-то сказать, принять участие в общении. В условиях игры формируется мотив говорения на иностранном языке. Например, играя в «магазин», студент – «покупатель» вынужден спрашивать о необходимом ему товаре, о его цене, размерах и т.п. «Продавец» же должен отвечать и предлагать «товар».

В подобных ролевых играх студенты искренне переживают свою роль, перевоплощаются в воображаемый образ: врача, продавца, покупателя и т.д. Эти многообразные переживания в процессе игры, связанные с выполнением роли психологи считают основной причиной, побуждающей студентов играть.

Что же такое игра на уроке русского языка с точки зрения её содержания и структуры? Каковы её обучающие возможности и механизм воздействия?

С одной стороны, игра обусловлена рядом правил, определяющим её сюжет. В ходе игры эти правила получают чаще всего весьма лаконичное словесное выражение. А так как в каждой игре мы имеем дело с одним-двумя речевыми образцами, повторяющимися многократно, то с точки зрения организации словесного материала игра не что иное, как языковое упражнение.

С другой стороны, игра представляет собой ситуацию, которая многократно проигрывается в более или менее сложных микроситуациях. При этом игра может проигрываться каждый раз в новом варианте.

В ходе игры происходит соревнование. Желание победить мобилизует мысль и энергию играющих, создаёт атмосферу эмоциональной напряжённости. Речевое общение, включающее в себя не только собственную речь, но и жест, мимику имеет ярко выраженную целенаправленность, оно носит обязательный, мотивированный и естественный характер. Несмотря на некоторую запрограммированность, игра имеет элементы спонтанности.

Таким образом, игра рассматривается как вариативно-ситуативное речевое упражнение, в ходе которого студенты приобретают опыт речевого общения. Поэтому игра не только должна занимать важное место на уроке, но и может быть его стержнем. В то же время игра ни в коем случае не должна противопоставляться основной части урока. Надо стремиться к тому, чтобы игровой элемент присутствовал на всех этапах урока и создавал общую игровую атмосферу.

Основной задачей во всех играх на уроке является быстрое и прочное усвоение фонетики, лексики, грамматики русского языка, развитие устной речи и перевод на различных этапах обучения. Цель деления обучения на этапы – облегчить преподавателю подбор игр для соответствующего периода обучения.

На первом этапе в основном идёт коррекция произносительных навыков на материале звуков, слов, предложений и коротких текстов, накопление словаря и усвоение наиболее употребительных речевых моделей. На втором этапе – пополнение лексического запаса и расширение круга речевых моделей – вариантов. Сравним: Книга лежит на столе – первый этап. Шкаф стоит в углу – второй этап. На третьем этапе основное внимание уделяется развитию речи, практическому использованию накопленного словаря в знакомых грамматических структурах. Для первого и второго этапов проводятся преимущественно игры по фонетике и грамматике, для третьего этапа – игры для развития речи и обучения переводу.

Все игры по своей структуре можно разделить на две группы: сюжетно-игровые и игры-упражнения.

Сюжетно-игровые содержат все элементы игры: сюжет, роль, игровое действие, игровое правило, игровой материал («Знакомство», «Учёба», «Экскурсия по городу», «В магазине», «В библиотеке» и т.п.).

В игры-упражнения включены отдельные элементы игры. В них есть элемент загадки, игровое действие или правило. К этой группе относятся игры: «Кто идёт?», «Конец слова потерялся», «Пропущенная буква», «Охота за синонимами», «Лестница слов», и т.п. Примеры некоторых игр будут приведены ниже.

Игровые задания могут быть разных типов: игры – соревнования, где студентов увлекает стремление к победе; инструментальные (предметные), где студенты стремятся использовать речь при работе с реальными предметами; ролевые, в которых они выступают в заданных социальных ролях и игры – дискуссии.

Все дидактические игры включают в себя речевые действия в сочетании с мимикой, жестом. Особое место занимает наглядность: таблицы, схемы, рисунки, лото картинные и цифровые, различные предметы, которые способствуют быстрому выполнению грамматических форм, определённых грамматических и лексических групп и правильному их употреблению в предложении.

Каждая игра преследует определённые цели. Намечая игру, преподаватель должен чётко осознать, какие знания у студентов он будет закреплять с помощью данной игры, какие развивать навыки и умения.

Успешное проведение игры зависит от уровня подготовки студентов и этапа обучения. Например, игру «Отгадай, что я делал вчера» используют на первом этапе обучения. Она требует не только знания слов, обозначающих действия (ходил, смотрел, катался, читал), но и умения правильно построить фразу. На втором этапе обучения подобные игры служат средством закрепления изученной грамматической темы.

Рассмотрим вопросы организации игры и методические рекомендации к проведению игр на уроках русского языка, а также роль и место преподавателя в дидактических играх.

Подготавливая игру, преподаватель должен чётко сформулировать две цели. Первая – скрытая учебная цель. Она формируется и последовательно проводится преподавателем, но не сообщается студентам. Вторая цель – игровая. Эта цель ставится перед студентами и сообщается, какими языковыми средствами они могут её достичь. Перед тем как начать игру, преподаватель сообщает, на каком материале она будет проводиться. Также преподаватель предупреждает о возможных затруднениях и с помощью контрольных вопросов выясняет понимание материала, на котором построена игра. Преподаватель сообщает задачу и объясняет правила игры, показывает образец, как надо выполнять игровое действие. Иногда по ходу игры преподавателю приходится вводить некоторые фразы и выражения, используя перевод или игровую ситуацию.

Перед игрой целесообразно дать студентам образцы нужных в игре форм, предложить отработать их проговариванием хором. Важно отметить, что любую игру можно начинать в первые же недели обучения, когда студентами усвоен минимум какого-либо материала: звуков, букв, речевых образцов, грамматических форм.

Следует отметить, что организация игр может натолкнуться на некоторые трудности. Так, вначале студенты неохотно соглашаются участвовать в играх. Задача преподавателя – увлечь, заинтересовать их. Чтобы игра не закончилась слишком быстро, преподаватель должен предложить дополнительные условия в целях активизации речи. Если же игра затягивается, так как студенты не могут найти нужного решения, не могут понять условий игры, преподаватель должен быстро прийти на выручку подсказкой ответа, переформулировкой задачи, привлечением внимания к главной цели.

Важно соблюдать соответствующий темп и ритм ведения игры: быстрый вызывает отставание большинства студентов, медленный порождает длительное ожидание своей очереди, скуку, потерю интереса.

В процессе игры преподаватель должен проявлять максимум внимания, такта, доброжелательности к студентам, создавать в группе атмосферу доверия, уверенности в своих силах. Преподаватель не должен прерывать речь учащихся замечаниями. Если ответ не верен, следует тактично поправить студента, подбодрить, а в конце игры обязательно похвалить его.

Возникает вопрос: кто должен быть ведущим в игре, преподаватель или учащийся?

Вначале, пока студенты привыкают к игре, преподаватель – и ведущий, и судья, и участник игры. Он должен постепенно отходить на задний план, предоставляя как можно больше инициативы студентам. В то же время он всегда остаётся участником игры.

В процессе игр преподаватель должен постепенно воспитывать ведущих из числа лидеров, а в простых играх предлагать роль ведущего поочерёдно разным студентам. Но есть игры, где ведущим может быть только преподаватель. Это такие игры, где необходимы творческие решения: уточняющие вопросы, вовремя поданная реплика. Всё это способствует поддержанию интереса к игре.

В современной методике преподавания русского языка обобщён большой опыт использования игр на уроке, на неограниченные возможности создания игровых ситуаций, помогающих постичь различные языковые явления.

Итак, из сказанного выше можно сделать следующие выводы:

1. Дидактические игры – один из приёмов обучения русскому языку помогает создать на уроке естественную речевую ситуацию, активизировать деятельность студентов на уроке, выступать в качестве закрепления знаний.

2. Правильно организованная с учётом специфики материала игра тренирует память, внимание, помогают студентам выработать определённые речевые умения и навыки.

3. Игра даёт возможность студенту оценить себя на фоне других студентов, не только проявлять способности, но и совершенствовать их.

4. Игра позволяет создать между группой и преподавателем, между членами группы особые доверительные отношения, создаёт в группе непринуждённые дружеские и одновременно деловые отношения.

Все вышеперечисленные факторы позволяют поставить дидактические игры в один ряд с другими приёмами и средствами, активно действующими на познавательную деятельность студентов.

Литература.

1. Эльконин Д.Б. Психология игры. М., 1979.
2. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. М., 1981.
3. Лукашук М.П. Занимательный материал по русскому языку. Минск, 1967.
4. Акишина А.А. Жаркова Т.И. Игры на уроках русского языка. М., 1990.
5. Чистяков В.М. Игры в помощь изучения русского языка. М., 1976.
6. Баев П.М. Играем на уроках русского языка. Пособие для преподавателей зарубежных школ. М., 1989.

Xülasə

Məğalədə rus dilini tədris etmə zamanı didaktik oyunların rolu haqqında yazılmışdır.

Acar sözlər: *oyun, tapşırıq, rol.*

Summary

The article discusses the role of didactic games in teaching students of Russian language.

Key words: *game, job, role.*

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

HÜSEYN ƏFƏNDİ QAYIBOV: BÖYÜK MAARİFÇİ, ƏDƏBİYYATŞÜNAS

Giriş. Çar Rusiyasının Azərbaycanı (ümumiyyətlə, Qafqazı) işğalı və regionda yeritdiyi özünüküləşdirmə konsepsiyası bir kontinuum olaraq milli toplumlar səviyyəsində oyanışları və dərkə müstəsna olan kimi zərurətə çevirdi. Lokal və milli aspektdə başlayan hərəkətilik ziyalıların üzərinə daha böyük vəzifələr qoydu və bütünlükdə proses timsalında gedişlərin gərəkliliyini qaçılmaz etdi. H.Ə.Qayıbovun həyat kredosu və fəaliyyət sferasının əhatəliliyi bunun tipik nümunəsidir. Bütünlükdə çağdaş elmi-nəzəri mühit onu Qafqazın müftisi (Zaqafqaziya Sünni Məzhəb İdarəsinin sədri) kimi tanımaqla və bu istiqamətdə gördüyü işlərlə diqqət önünə gətirir. Ancaq maarifçilik baxımından gördüyü gərəklili işlər, Qazax qəzası Salahlı kənd məktəbinin açılması (1875), Qori müəllimlər seminariyasında tatar (Azərbaycan) şöbəsinin yaranması (1879) və buna qədər fəaliyyəti bütün paradiqması ilə görkəmli ədibin ümumi məfkurəsində müəyyənənmiş konseptin reallaşmasına bağlanır. Bütün bunların bir sistem olaraq aydınlaşması müasir elmi-pedaqoji, nəzəri-filoloji və tarixi-mədəni prosesin qarşısında duran ümdə məsələlərdəndir.

On doqquzuncu yüzilliyin maarifçilik məfkurəsi və H.Ə.Qayıbov. On doqquzuncu yüzilliyin maarifçilik məfkurəsində müəyyənənmiş sistem özlüyündə milli şüurun metodologiya səviyyəsində dərkə gələnən yolun dinamikasına köklənməklə addımlamağa həssaslıq nümayiş etdirir. Gerçəklik // Şüur // Qavram daxilində mürəkkəb hadisə və proses axınıni proyeksiyaladır. M.Kazımbəy, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, H.Ə.Qayıbov, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Ö.F.Nəmanzadə, M.Şahtaxlı və s. kimi görkəmli ziyalılar əsrin mürəkkəb situasiyalarında cəmiyyəti bir solum səviyyəsində təşkilə qərar verməklə sonrakı proseslərin ümumi sistemini hazırladılar.

H.Ə.Qayıbov (1830-1917) ilk öncə ağla bir maarifpərvər ziyalı, pedaqoq kimi gəlir. İbtidai təhsil aldığı kənddə müəllimlik fəaliyyətinə başlayan ədib məktəbin problemlərini, tədrisdəki qalaqlanan çətinlikləri, uşaq dərslisi məsələlərini öz fəaliyyətində canlı şəkildə görüb yaşayırdı. On illik müəllimlik fəaliyyəti (Salahlı kənd məktəbindəki fəaliyyəti nəzərdə tutulur - 1847-1957) onun sonrakı dövrlərdəki problemlərə köklənməsi baxımından başlanğıc rolu oynayır. Şərq dillərini, ədəbiyyat və mədəni sistemini lazımı qədər mənimsəyən ədib Tiflisə istedadlı müəllim nümunəsi olaraq dəvət edilir. Yeni tipli məktəb açılması zərurətini də elə Salahlıdakı müəllimlik fəaliyyətində dərk etmiş və bunun üçün əlindən gələni əsirgəməmişdi. Mədrəsə tələbələrini üçün Tiflisə yaratdığı "Məsaili-elmi-hesab", "Məbdəyi-təlimi-sübyan" dərslikləri on doqquzuncu yüzillik tədris tarixini öyrənmək üçün əsaslı qaynaqdır.

Azərbaycan məktəb tarixində Qori müəllimlər seminariyasının oynadığı rol müstəsnalığı sərgiləyir və kifayət qədər gərəklili araşdırmalarla (1; 2; 3; 5; 7; 8; 9; 12; 13; 14) diqqət önünə gəlsə də yenə sözə ehtiyac doğurur. M.F.Axundov, A.O.Çernyayevski ilə bu seminariyada tatar (Azərbaycan) şöbəsinin açılması üçün gərəklili addımlar atan H.Ə.Qayıbov burada təxminən beş il (1879-1894) cü illərdə Azərbaycan dili və şəriət müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. "Kəşkül" qəzeti öz səhifələrində ədibin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətini nəzərə alaraq yazırdı: "Məhəlli qəzetlərin rəvayətinə görə, Zaqafqaziya müftisi Qayıbov cənabları məmləkətimiz mairlərimiz asarını havi bir məcmuə tərtiblə ənqərib təb və nəsr buyuracaqdır. Bu da müfti əfəndinin maarifpərvər və ədəbiyyatdost olduğuna başqa bir şahid olacaqdır" (11). Göründüyü kimi, görkəmli maarifçi, pedaqoq, ədəbiyyatşünas bütün fəaliyyəti boyu elm, təhsil, məktəb, uşaq tərbiyəsi yolunda bir nümunə olaraq problemləri aradan qaldırmağa köklənmişdir.

Görkəmli maarifçi R.Əfəndiyev ədibin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı yazdığı "Zaqafqaziya müftisi Hüseyn əfəndi Qayıbovun tərcümeyi-əhvalı" adlı məqaləsində geniş və əhatəli fəaliyyətində uşaq ədəbiyyatı yaratmaq işini, məktəb, təhsil məsələlərini daha həssaslıqla vurğulayır. "Himmətini müsəlman balalarının təlim və tərbiyəsi yolunda sərf etməsi"ni bütün tərəfləri ilə açmağa çalışmışdır (6). Ümumiyyətlə, ədibin qız təhsili, seminariya yaranması ilə əlaqədar çalışmaları mühüm bir hissəni təşkil edir. Məsələnin aydınlığı üçün tarixi faktla əsaslanmaqla iki yüzdən çox alim və şairlərin, elm, sənət adamlarının fəaliyyəti ilə bağlı mülahizələri bunun örnəyidir. "Keçmişlərdə islam aləmində arvadlarımızın özləri elm və fəzli kamalda nə dərəcədə tərəqqi və taifələrinə nə qədər rəhbərlik etmişlər" (6). "Açıq söz", "İşıq", "Sovqat", "Kaspi", "Yeni iqbal" və s. kimi qəzetlərin səhifələrində qaldırılan problemlər mövcud geriliklərin aradan qaldırılmasına, elm, maarif, məktəb baxımından problemlərin çözülməsinə, həm də uşaq ədəbiyyatı yaratmaq işinə hesablanmışdı.

Xalq ədəbiyyatının toplanması və kitablaşdırılması. H.Ə.Qayıbovun gördüyü ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində mühüm hissəni toplanmaları, publisistik məqalələri, folklorşünaslıq sahəsində həyata keçirdiyi mühüm işlər tutur. "Məcmuə"dəki atalar sözü, məsəl, tapmaca və s. ədibin folklorşünas fəaliyyətinin göstəricisidir. Seminariyada dərs dediyi illərdə tələbələrə bu istiqamətdə tövsiyələri, xalq ədəbiyyatının toplanması işinə cəlb etməyə çalışması sırf reallıqdan irəli gəlir. A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun, H.Zərdabının müraciətləri və xalqın övladlarına başa düşəcəyi əsərlər təqdim etmək uğrunda mücadilələri təsadüfi olmayıb, sırf reallığa bağlandı. On doqquzuncu yüzilliyin ayrı-ayrı onillikləri timsalında gedən proses təkcə Azərbaycan baxımından xarakterik məsələ deyildi və daha geniş kontekstdə, bütünlükdə Avropanı əhatələmək xarakteri ilə nəzər-diqqəti cəlb edirdi. Rusdilli mətbuatın bu sahədəki işləri nümunə idi, xüsusilə SMOMPK məcmuəsi öz ruhu ilə bu müstəvidə bir öncüllük sərgiləyirdi. H.Ə.Qayıbovun seminariyada tələbələrini bura yönəltməsi, xalq yaradıcılığının zəngin nümunələrini,

⁸² Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>
sohret.nesirova24@gmail.com

atalar sözü, məsəl, tapmaca, lətifə, nağıl, dastan və s. toplamağa üstünlük verməsi sonrakı dövrlərdə öz töhfələrini daha çox verməyə başladı. Həmin tələbələr Azərbaycan folklorunun tarixinə öz adlarını şərəflə yazdılar.

H.Zərdabi, M.Mahmudbəyov, E.Sultanov, T.Bayraməlibəyov, R.Əfəndiyev, M.Qəmərli, F.Köçərli, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov və başqalarının gərəkli işləri uşaq ədəbiyyatı yaratmaq və folklorlardan bir qaynaq olaraq yararlanmanın zərurətini ortaya qoyurdu. “Məcmuəyə 523 atalar sözü, 332 məsəl, 71 tapmaca, 185 müəmma, yəni mənzum tapmaca salınmışdır. Mənsur və mənzum tapmacaları (müəmmaları) bir-birindən fərqləndirib ayrıca bölmələrdə verməsi, atalar sözü və məsəllərin dəqiq miqdarını göstərməsi Hüseyn əfəndi Qayıbovun klassik milli poeziya janrları kimi folklor janrlarının da poetik xüsusiyyətlərini mükəmməl bilməsindən xəbər verir. Atalar sözü və məsəllər məcmuənin 81-116-cı səhifələrindədir. 81-ci səhifədə “abrusuzdan abrunu saxla” sözü ilə başlayan bu nümunələr 116-cı səhifədə “yeyən bilməz, doğrayan nə bilir” atalar sözü ilə tamamlanır. Əski Azərbaycan əlifbasının 26 hərfi ilə başlayan və əlifba sırası ilə düzümlənən atalar sözü və məsəllərin bəzisi öz orijinallığı ilə seçilir. Bu nümunələrin içərisində bu vaxta qədər Azərbaycan folkloruna aid nəşr olunmuş kitablara salınanlarla yanaşı, heç bir kitaba düşməyən onlarla atalar sözü və məsəllər mövcuddur” (4, s. 123-124). Onu da əlavə edək ki, bu ensiklopedik zəka sahibinin xalq yaradıcılığına, uşaq ədəbiyyatının yaradılması işinə, təhsil, məktəb məsələlərinə həssaslığı bütün skeptrləri ilə problemlərə bələdliyindən qaynaqlanmaqla onların həllinə yönəlmişdi.

“Məcmuə”də özünə yer alan atalar sözləri (“at öləndə əyəri qalır, adam öləndə adı”, “bəy verən atın dişinə baxmazlar”, “ata oğula bağ qıydı, oğul ataya salxım qıymadı”, “can de, can eşit”, “çobanın könü olsa təkədən pendir tutar”, “xain adam qorxaq olar” və s.) bütün mahiyyəti ilə etnik zənginliyi, min illərin təcrübəsinə dayanan təsəvvürləri və mədəniyyət etiketlərini gələcəyə ötürməyə, gənc nəsle aşılamağa köklənir.

Xalq ədəbiyyatının toplanması və kitablaşdırılması işi ziyalı mühitinin qarşısında duran ən ümdə məsələlərdəndir. On doqquzuncu yüzillikdə bunun məqsədli şəkildə artan tempi ziyalı mühitinin fəaliyyətində (gördüyü işlərdə) özünü daha aydınlıqla göstərir. H.Ə.Qayıbov da öz fəaliyyətində bu məsələlərə xüsusi həssaslıq göstərmiş, hətta seminariyadakı fəaliyyəti zamanı tələbələrin əməyindən xüsusilə bəhrələnmişdir. Burada digər maraqlı tərəf seminariyadakı tələbələrə bu bacarıqların aşılması məsələsidir. SMOMPK məcmuəsində bu işlərin bir çoxluqla özünə yer alması təsadüfi deyildir və ədəbi-nəzəri fikir öz qənaətlərində bir məsələni çox doğru olaraq vurğulayır və deyir ki, “atalar sözü və məsəlləri toplayıb SMOMPK saylarında nəşr etdirən Azərbaycan ziyalıları deyiləndə ilk öncə gözlərimiz önündə Hüseyn əfəndi Qayıbovun obrazı canlanır” (4, s. 125). Zəngin həyat təcrübəsinə və duyum qabiliyyətinə malik ədibin elmi-pedaqoji, ədəbi-mədəni fəaliyyəti xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin gənc nəsle aşılmasına köklənmişdi.

Məqalələri, məktəb fəaliyyəti, apardığı toplama işləri, ədəbiyyatşünas kimi atdığı gərəkli addımlar və s. bütün aspektləri ilə nümunəyə çevrilmişdir. Xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqi ilə bağlı gərəkli işləri sonrakı onilliklər üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Topladığı tapmaca örnəkləri və onların məktəblərdə dərsliklərə salınması uşaqların bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi təsir örnəyi idi. Hazırcavablılıq, düşünmə bilmək, müxtəlif insani keyfiyyətlərin aşılması, səriştəlilik və s. kimi məsələlərdə tapmacalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “O yanı çəpər, bu yanı çəpər, içində atlı çapar” (nehre), “mən gedərəm, o gedər” (kölge), “bir balaca boyu var, dam dolusu toyu var” (şam), “dibindən su içər, başından balalar” (sünbül), “ağac başında unlu dağarcıq” (iydə) (10). Xalq ədəbiyyatı örnəklərinin dərsliklərə gətirilməsi və xalqın övladlarının başa düşəcəyi səviyyədə əsərlərin yazılması ziyalı mühitinin düşüncəsində oturuşmuş ən ümdə məsələlərdən idi. H.Ə.Qayıbov da məktəbin problemlərini bilən və onun həllinə köklənən ədib kimi öncüllərdəndi.

Yeni tipli məktəblərin yaradılması, milli ruha bağlanan dərsliklərin, kitabların yazılması ən ümdə məsələ kimi on doqquzuncu yüzillik elmi-pedaqoji mühitinin qarşısında dururdu. S.Şirazin “Büstan”, “Gülüstən”, H.Şirazi qəzəlləri, eləcə də digər müxtəlif tipli kitablar (“Tarixi-Nadir”, “Rövzətüs-səfa”, “Əbvabül-cinan” və s.) bütünlükdə mövcud şəraitdə məktəbin ehtiyaclarını ödəmək imkanında deyildir. Dünya düzenində özünü göstərən hərəkətlilik, maariflənmənin və yeniləşmənin çeşidliliklə özünü göstərən mənzərəsi milli məfkurəni, kimlik səviyyəsində topluma yönəlik tərbiyə modellərinin əsas götürülməsini ziyalı mühiti qarşısında bir vəzifə borcu olaraq qoyurdu. Oxu və hesab dərslikləri baxımından görülən işlər və atılan addımlar bunun dərk və zərurətindən qaynaqlanırdı. Çünki real vəziyyət və tədrisin ümumi problemləri milliliyi və etnoqrafik zənginliyi uşaqlara aşılamağı əsas çevirirdi və buna daha çox ehtiyac yaranmaqda idi. H.Ə.Qayıbov bunu dərk etməklə ilk addımları atmağa başladı. Qazax qəzasındakı Salahlı kənd məktəbi, Qori müəllimlər seminariyasında görülən işlər bunun örnəyi idi. Tiflis müsəlman məktəbinin birinci sinfi üçün işlənən “Məbdəyi-təlimi sibyan” (“Uşaqların ibtidai təlimi”) kitabında ədib uşaqların yaş səviyyəsini, xalq dilinin sadə və anlaşılıqlığını, mətn gərəkliyini və s. məsələləri nəzərə almağı bir prinsip olaraq əsas götürmüşdü. Bu uğurlu başlanğıc A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” (1882), R.Əfəndiyevin “Uşaq bağçası” (1898), “Bəsirətül-ətfal” (1901) dərsliklərinin və sonrakılarının yaranması üçün əsas oldu.

Görkəmli maarifçi H.Ə.Qayıbov Tiflisdə müsəlman məktəbində hesab elminin öyrədilməsinin problemlərini aradan qaldırmaq sahəsində də gərəkli addımlar atmışdır. “Məsəili-elmi-hesab” dərsliyi bunun nümunəsidir və təxminən 1862-1865-ci illər tədris ehtiyaclarını aradan qaldırmağa hesablanmışdır. Tiflis müsəlman məktəbində oxuyan şagirdlərin riyazi təsəvvürlərini genişləndirməyə və bu istiqamətdə ehtiyacların aradan qaldırılmasına söykənən bu kitab sonrakı dönmə görülən işlər üçün bir vasitə olmuşdur. Dövrün problemlərinə hesablanmış məqalələri (“Zaqafqazın əhli-təsənni idareyi-ruhaniyyəsinin sədri Zaqafqaz müftisi Hüseyn əfəndi Qayıbov tərəfindən ümummüsəlman – müvəhhəddini -Zaqafqaza tövsiyənaməsi”, “İkinci məktub”, “Orenburq müftisi Sultanova”, “Sətri-övrət xüsusunda”, “Felyeton”, “Rizaməndi” və s. məqalələri bütün tərəfləri ilə ədibin ziyalı dünyagörüşünün

məzmununu ehtiva etmək xüsusiyyəti ilə səciyyələnir. “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” adlı dördcildliyi H.Ə.Qayıbovun Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi əvəzsiz töhfədir. Bütün bunlar görkəmli ədəbiyyatşünas, maarifçi, təhsil fədaisi, ictimai xadimin fəaliyyətinin həyat və yaşam örnəyidir.

Nəticə. On doqquzuncu yüzillik ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni tariximizdə gərəkli işlərə imza atmış H.Ə.Qayıbovun Qazax qəzasının Salahlı kəndindən başlayan ömür yolu elmin, maarifin, mədəniyyətin, milli-mənəvi məfkurənin gələcəyə daşınmasında əvəzsiz bir nümunə olması ilə spesifikləşir. Milli düşüncənin etnoenerji olaraq yaşanışı (yaranişı), ötürülməsi və gələcəyə daşınışı baxımından örnəyə çevrilən böyük maarifçinin yaşam konsepsiyası sonrakı dövrlər üçün məktəb rolunu oynayır. Uşaq dərslikləri, məktəb, tədris, ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki gərəkli fəaliyyəti H.Ə.Qayıbovun adının xalqın mədəniyyət tarixinə xüsusi hərflərlə yazılması üçün əsas olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, 300 s.
2. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. Bakı: Elm, 1986, 360 s.
3. Cəlil M., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 428 s.
4. Dadaşlı Y. Hüseyn Əfəndi Qayıbov: həyatı və fəaliyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2024, 336 s.
5. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
6. Əfəndizadə R. Zaqafqaziya müftisi Hüseyn əfəndi Qayıbovun tərcümeyi-ahvalı. “İqbal” qəz. 12 yanvar, 1914, № 55.
7. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014. - səh. 137-140.
8. İsayev İ. Pedaqoji irsimizdən: M.V.Vidədidən H.K.Sarıyadək. Bakı: ADPU, 2014, 406 s.
9. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1966, 488 s.
10. Qayıbov H. Məcmuə. Fond 514, siyahı 1, qovluq 394, sax. vah. 106
11. Mavarayi-bəhri -Xəzər xəbərləri. “Kəşkül” qəz. 6 sentyabr 1986, № 40
12. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
13. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU, 2007, 444 s.
14. Nəzirli Ş. Qoridan gələn qatar. Bakı: Şərq-Qərb, 2018, 492 s.

Açar sözlər. H.Ə.Qayıbov, uşaq dərslikləri, məktəb, təhsil, uşaq folkloru, maarifçilik hərəkatı və s.

Keywords. H.A. Gayibov, children's textbooks, school, education, children's folklore, enlightenment movement, etc.

Ключевые слова. Х.А. Гаيبов, детские учебники, школа, образование, детский фольклор, просветительское движение и др.

HUSEYN EFENDI GAYIBOV: GREAT EDUCATOR, LITERARY SCIENTIST

Summary

In the renewed literary-cultural, socio-political, artistic-aesthetic ideology of the nineteenth century, the principle of taking the national-moral system as the basis among the parties charged with functional content is purely connected with reality. The crystal morality, educational norms and the idea of shaping the future, molded over thousands of years, significantly transformed a number of additions, workings, norms and principles into the basis in the new conditions. The enlightenment movement, the work of creating children's literature, women's education, the issue of creating new-type schools, textbooks, and the problems of secular education were the main ones, which were in the center of attention of the intellectual environment. The steps taken in this direction and the multifaceted activity of the great enlightener, literary critic, and public figure Huseyn Efendi Gayibov are a typical example of the path taken.

Ethnic memory, the ideology revealed at the archetypal level of national identity, has always been the basis for expansions, awakenings marked by the old layer in the context of the environment and chronotope, and additions in the form of a consortium. The national liberation struggle led by the generation of intellectuals who were rooted in progressive thought, such as A.Bakikhanov, M.Sh.Vazeh, I.Gutgashinli, M.F.Akhundov, H.Zardabi, S.A.Shirvani, S.Unsizedeh, etc., is a classic example of this. Because the renewed face of the world and the geocultural and geopolitical landscape (and ideology) of Europe, with its entire paradigm, marked the prospects of the path to be taken by penetrating the genealogy of society at the level of literary movements. The spectra of such a formula of fervor and penetration brought national awakening to the forefront by turning synchronous and diachronic openings into a necessity. H.A.Gayibov's enlightenment worldview, literary criticism activity, and ideology of public activity were rooted in the introduction of this process to the social sphere with its spontaneous character, and the understanding of complex-scale developments at the level of society.

ГУСЕЙН ЭФЕНДИ ГАЙБОВ: ВЕЛИКИЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬ, ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИК

Резюме

В обновленной литературно-культурной, социально-политической, художественно-эстетической идеологии XIX века принцип принятия национально-нравственной системы за основу среди партий, наделенных функциональным содержанием, основан исключительно на реальности. Кристаллическая мораль, образовательные нормы и идея формирования будущего, формировавшиеся на протяжении тысяч лет, превратили ряд дополнений, практик, норм и принципов в важные основы в новых обстоятельствах. В центре внимания интеллектуальной среды находились просветительское движение, работа по созданию детской литературы, женское образование, вопрос создания школ нового типа, учебников, проблемы

светского образования. Предпринятые в этом направлении шаги и многогранная деятельность великого просветителя, литературоведа, общественного деятеля Гусейна Эфенди Гаибова являются характерным примером пройденного пути.

Этническая память, идеология, выраженная на архетипическом уровне национальной идентичности, всегда была основой для расширений, пробуждения старого пласта в контексте среды и хронотопа, дополнений в виде консорциума. Национально-освободительная борьба, которую вело поколение интеллигентов, укорененных в прогрессивной мысли, таких как А. Бакиханов, М. Ш. Вазе, И. Гутташинли, М. Ф. Ахундов, Г. Зардаби, С. А. Ширвани, С. Унсизаде и другие, является классический пример этого. Потому что меняющийся облик мира, геокультурный и геополитический ландшафт (и идеология) Европы со всей ее парадигмой обозначили перспективы пути, по которому следовало пойти, проникнув в генеалогию общества на уровне литературного движения. Спектр такой формулы пыла и проникновения выдвинул на первый план национальное пробуждение, сделав синхронные и диахронические развертывания необходимостью. Просвещенное мировоззрение, литературная критика и идеология общественной деятельности Х.А.Гаибова коренились в стихийности этого процесса, его внедрении в социальную сферу, понимании сложных масштабных процессов на общественном уровне.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

SÜNİ INTELLEKTİN İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ PROSESİNƏ TƏSİRİ: FƏRDİLƏŞDİRİLMİŞ ÖYRƏNMƏ VƏ AVTOMATİK QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Giriş. Müasir texnologiyanın inkişafı təhsil sahəsində köklü dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, süni intellekt insanın fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, dilin öyrənilməsi prosesinə də təsir göstərmişdir. İngilis dili dünyanın qlobal ünsiyyət vasitəsinə çevrildiyi üçün onu öyrənmək təkcə fərdi inkişaf üçün deyil, həm də akademik və peşəkar sahədə uğur qazanmaq üçün vacib elementlərdən biridir. Ənənəvi dil öyrənmə metodları uzun illər effektiv hesab olunsada, dəyişən tələbatlara uyğunlaşması baxımından o, müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir. Süni intellekt uyğunlaşdırılmış öyrənmə sistemləri, avtomatik qiymətləndirmə vasitələri və fərdiləşdirilmiş tədris imkanları ilə bu məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa kömək edir.

Son illərdə dilin tədrisi prosesində süni intellektin tətbiqi sürətlə artmış və bu texnologiyalar öyrənmə prosesini daha interaktiv və əlçatan etmişdir [Brown, 2021]. Məsələn, Duolingo, Babbel, Grammarly və digər platformalar istifadəçilərin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış dərslər planları və avtomatik geridönüşlər edərək dilin öyrənilməsi prosesini daha effektiv hala gətirir. Eyni zamanda, süni intellektin avtomatik qiymətləndirmə sistemləri vasitəsilə yazı və nitq bacarıqlarının obyektiv şəkildə dəyərləndirilməsi öyrənənlərin bilik və bacarıqlarını real vaxt rejimində izləməyə və fərdi tədris strategiyalarını buna uyğun tənzimləməyə imkan yaradır. Aparılan araşdırmanın məqsədi məhz süni intellektin ingilis dilinin öyrənilməsi prosesinə təsirini təhlil etmək, xüsusilə fərdiləşdirilmiş öyrənmə və avtomatik qiymətləndirmə sahəsindəki rolunu araşdırmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakı tədqiqat sualları formalaşdırılmışdır:

1. Süni intellekt İngilis dilinin fərdiləşdirilmiş öyrənilməsinə necə töhfə verir?
2. Süni intellekt əsaslı avtomatik qiymətləndirmə sistemləri dil bacarıqlarının inkişafına necə təsir göstərir?
3. Süni intellektin tədris prosesindəki üstünlükləri və məhdudiyyətləri nələndir?

Tədqiqat süni intellektin təhsil sahəsində rolu ilə bağlı mövcud nəzəri və praktiki yanaşmaları özündə əks etdirməklə, ingilis dilinin tədrisində onun imkanlarını müəyyən etməyə kömək edəcəkdir.

Dilin öyrənilməsi prosesində süni intellektin tətbiqi sahələri. Süni intellekt (Sİ) kompüter sistemlərinin insan zəkasına xas olan məntiqi düşünmə, öyrənmə, problem həll etmə və mühitin təhlili funksiyalarını yerinə yetirir [Chapelle, 2020]. Sİ, əsasən, verilənlər üzərində müşahidə apararaq nəticələr çıxarmaq üçün nəzərdə tutulmuş məntiqi qaydalar əsasında işləyir.

Süni intellektin fərdi öyrənmə prosesinə uyğunlaşdırılması (adaptiv öyrənmə sistemləri). Fərdiləşdirilmiş öyrənmə (İng. Personalized Learning) tələbələrin təhsil ehtiyaclarına, maraqlarına, bacarıqlarına və öyrənmə üsuluna uyğun olaraq məzmunun, metodikanın və resursların tənzimlənməsi prosesidir. Bu yanaşma konstruktiv təlim nəzəriyyəsinə söykənərək öyrənmənin tələbənin aktiv fəaliyyəti nəticəsində baş verdiyini vurğulayır. Konstruktiv yanaşma Viqotski, Piaget və Brunerin araşdırmalarına əsaslanır. Bu yanaşmaya görə tələbə yeni bilikləri öz əvvəlki bilik bazası üzərində formalaşdırır. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə də bu prinsipə əsaslanaraq tələbənin təhsilə formasına, sürətinə və ehtiyaclarına uyğun tədris planı təklif edir. Fərdiləşdirilmiş öyrənmənin elementlərinə tələbənin maraqları və bacarıqlarına uyğun materialların sərgilənməsi, metodik vəsaitlərin tələbənin öyrənmə tərzinə uyğun tərtib olunması, formativ qiymətləndirmənin istifadə olunması və rəqəmsal platformalar, mobil tətbiqlər və adaptiv öyrənmə sistemlərinin istifadə olunması daxildir [Oxford, 2019, s. 233].

Süni intellekt fərdiləşdirilmiş öyrənmənin effektivliyini artırmaq üçün çox önəmli vasitədir. Çünki adaptiv öyrənmə sistemləri Sİ alqoritmləri vasitəsilə tələbənin fərdi təhsil ehtiyaclarına uyğun materiallar və təlim metodları təklif edir. Adaptiv öyrənmə sistemləri tələbənin öyrənmə tempini, nailiyyətlərini təhlil edərək, tədris mövzularını və mövzuya dair sualları tələbənin cavablarına uyğunlaşdırmaq imkanına malikdir [Yu və Xu, 2021]. Belə ki, bu sistemlər tələbəyə uyğun çətinlik dərəcəsi olan tapşırıqlar verir.

Süni intellektin fərdiləşdirilmiş öyrənmədən istifadə olunmasının üstünlükləri ondan ibarətdir ki, Sİ alqoritmləri tələbənin ehtiyaclarına çox daha tez adaptasiya olunaraq onun bilik səviyyəsinə uyğun materiallar təklif edir. Bundan əlavə Sİ lazım olan materialı avtomatik təhlil edərək önəmsiz hissələri aradan qaldırır və öyrənmə prosesini daha interaktiv hala gətirir.

Avtomatik qiymətləndirmənin əsasları və süni intellektin bu prosesdə rolu. Avtomatik qiymətləndirmə təhsil sahəsində texnologiyanın inkişafı ilə daha geniş yayılmağa başlamış bir proses olub şagirdlərin, tələbələrin və ya digər istifadəçilərin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün avtomatik sistemlərdən istifadəni nəzərdə tutur. Burada əsas məqsəd subyektivliyi minimuma endirərək obyektiv və dəqiq qiymətləndirmə aparmaqdır. Sözgedən avtomatik qiymətləndirmə sistemləri tərəfindən qiymətləndirilə bilən sahələrdən biri də yazı və nitq bacarıqlarıdır. Bu prosesdə süni intellektin rolu olduqca böyükdür. Sİ vasitəsilə söz bazaları, semantik analiz metodları, sintaktik quruluşlar və digər linqvistik faktorlar dərinlən təhlil edilir və qiymətləndirmə prosesi daha obyektiv aparılır [Lu və Lee, 2021, s. 152].

Avtomatik qiymətləndirmənin əsas prinsiplərindən birinci obyektivlikdir. Belə ki, süni intellekt sistemləri insanlardan fərqli olaraq subyektiv faktorlardan təsirlənmədən qiymətləndirmə apara bilir [Ellis, 2022]. Bu da qiymətləndirmənin çox daha dəqiq və ədalətli olmasına imkan yaradır. İkinci prinsip isə dəqiqlik və sürətlilikdir. Sİ

⁸³ Adventure MMC, müəllim. leylarauf83@gmail.com. Jrchd kodu:0009-0007-7872-5393

alqoritmləri çox sayda məqaləni, yazını və ya nitqi qısa zamanda təhlil edərək, eyni vaxtda bir neçə nəfər üçün qiymətləndirmənin aparılmasını təmin edir.

Süni intellekt sistemləri daim təkmilləşir və daha effektiv qiymətləndirmə metodları təklif edir. Sİ sistemləri yazı bacarıqlarını qiymətləndirərkən bir neçə mühüm faktorunu nəzərə alır. Birincisi, qrammatik dəqiqlikdir. Sİ proqramları mətn daxilində olan sintaktik və qrammatik səhvləri avtomatik olaraq aşkarlayır və onların düzəldilməsini təklif edir. İkincisi, semantik uyğundur. Məqalənin, yazının tamlığını, mövzuya uyğunluğu və dolğunluğu təhlil edilir. Üçüncüsü, yazının strukturudur. Sİ sistemi paraqraf quruluşunu, məntiqi ardıcılığı qiymətləndirmək imkanına malikdir [García və Peña, 2019, s. 504].

Nitq bacarıqlarının avtomatik qiymətləndirilməsi də oxşar prinsiplər əsasında aparılır. Belə ki, Sİ sistemləri tələffüz, intonasiya, bəlağətli nitq və vurğular üzərində dayanaraq istifadəçinin nitq keyfiyyətini qiymətləndirir. Məsələn, dil öyrənmələr üçün nəzərdə tutulan proqramlar, o cümlədən Duolingo və ya iTalki kimi platformalar Sİ-dən istifadə edərək nitq bacarıqlarının avtomatik olaraq dəyərləndirilməsini təmin edir.

Süni intellektin nitq və yazı bacarıqlarının qiymətləndirilməsində istifadə edilməsinin bir neçə üstünlüyü var. Birincisi, Sİ istifadəçilərə davamlı rəy bildirmək imkanı verir. İnsanlar səhvləri düzəltməkdən yorulduğu halda, Sİ sistemləri istənilən vaxtda istifadəçiyə xidmət göstərir. İkincisi, Sİ çoxlu miqdarda məlumatı emal edərək fərdi olaraq hər bir istifadəçi üçün uyğunlaşdırıla bilər.

Bununla yanaşı, avtomatik qiymətləndirmənin bir sıra çatışmazlıqları mövcuddur. Məsələn, Sİ bəzi mətnlərdə və ya nitqlərdə ironiyanı və ya metaforaları düzgün başa düşməyə bilər. Bundan başqa, bəzən Sİ alqoritmləri istifadəçilərin fərdi yaradıcılığını və xüsusi yazı tərzinə uyğun olaraq qiymətləndirmə apara bilmir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Sİ yazı və nitq bacarıqlarını qiymətləndirməkdə obyektiv və səmərəli vasitə olaraq tələbələrə və müəllimlərə dəstək olsa da, onun imkanlarının hələ də inkişaf etdirilməyə ehtiyacı var və insan faktorunun təhsil prosesində əhəmiyyəti unudulmamalıdır.

Süni intellekt əsaslı dil öyrənmənin üstünlükləri, çatışmazlıqları və potensial problemlər. Süni intellekt əsaslı dil öyrənmə metodları son illərdə sürətlə inkişaf edərək, ənənəvi dil öyrənmə üsullarına alternativ kimi geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Sİ texnologiyaları, xüsusilə dərin öyrənmə, təbii dil işləmə (NLP) və maşın öyrənmə modelləri sayəsində fərdi və effektiv dil öyrənmə imkanlarına malikdir [Johnson, 2018, s. 313]. Lakin bu metodların bir sıra üstünlükləri olsa da, müəyyən problemlər və məhdudiyyətlər də mövcuddur [Warschauer, 2020, s. 7]. Bunlara süni intellektin etibarlılığı, etik məsələlər və texnologiyanın hələ tam mükəmməl olmaması daxildir [Heift və Schulze, 2015].

Süni intellekt texnologiyası geniş miqyaslı dil materialları təqdim etməyə imkan yaradır. İnternetdə mövcud olan müxtəlif Sİ proqramları istifadəçilərə minlərlə müxtəlif məqalə, audio və video materiallar təqdim edir. Bu, istifadəçilərə dilin öyrənilməsi prosesində təcrübə qazanmaq və dili öyrənmək imkanı verir. Bundan başqa, Sİ əsaslı tərcümə alətləri və çatbotlar da tələbələrə ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirmək imkanları yaradır.

Sİ əsaslı dil öyrənmənin başqa bir üstünlüyü onun əlçatanlığı və rahatlığıdır. İnsanlar ənənəvi dil kurslarına getmək üçün vaxt və məkan məhdudiyyətləri ilə üzləşə bilərlər. Sİ əsaslı tətbiqlər isə hər zaman və hər yerdə istifadəyə açıqdır. İstifadəçilər mobil telefonları və ya kompüter vasitəsilə istədikləri zaman tədris materiallarından yararlanırlar [Levy, 2018]. Bu, xüsusilə məşğul həyat tərzini keçirən və ya coğrafi baxımdan məhdudiyyətləri olan insanlar üçün çox faydalıdır. Bununla yanaşı, Sİ əsaslı dil öyrənmənin müəyyən problemləri və məhdudiyyətləri də mövcuddur. Bu problemlərdən biri Sİ-nin etibarlılığıdır. Sİ sistemləri bəzən səhv nəticələr verə bilər. Məsələn, avtomatik tərcümə alətləri məzmunu uyğun olmayan tərcümələr təqdim edə bilər. Eləcə də çatbotlar qeyri-dəqiq cavablar verə bilərlər. Belə hallarda istifadəçilər səhvləri düzəltmək üçün əlavə resurslara ehtiyac duyur. Digər bir problem Sİ əsaslı dil öyrənmə sistemlərinin emosional və sosial məzmunu tam anlamaması ilə bağlıdır. İnsanlar dili yalnız qrammatika və söz bazası vasitəsilə deyil, həm də emosional məzmununda öyrənirlər. Sİ əsaslı sistemlər isə bu cəhətləri tam mənimsəyə bilmir və bu da onların ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tam yetərli olmamasına səbəb ola bilər. Məsələn, Sİ çatbotları rəsmi və ya qeyri-rəsmi danışmaq arasındakı fərqləri düzgün analiz etməyə və ya zarafat və ironiyanı başa düşməyə bilər.

Etik məsələlər də Sİ əsaslı dil öyrənmə sistemləri ilə bağlı narahatlıq doğuran mövzulardan biridir. Bu zaman şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyi problem halına gəlir. Sİ əsaslı dil öyrənmə tətbiqləri istifadəçilərin səs nümunələrini, yazılı mətnlərini və digər şəxsi məlumatlarını toplaya bilər. Əgər bu məlumatlar düzgün qorunmasa, şəxsi həyatın toxunulmazlığına təhlükə yarana bilər. Bundan əlavə, Sİ əsaslı təhsil texnologiyalarının istifadəsi sosial-iqtisadi bərabərsizliyi daha da dərinləşdirə bilər. Sİ əsaslı sistemlərdən istifadə etmək üçün yüksək sürətli internet və texnoloji avadanlıq tələb olunur. Bu resurslara çıxışı olmayan insanlar üçün Sİ əsaslı dil öyrənmə imkanları məhdudlaşır və bu, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bərabərsizliyi daha da artırır.

Sİ əsaslı dil öyrənmə sistemlərinin daha bir məhdudiyyəti onların insanlarla, yəni pedaqoqlarla rəqabət apara bilməməsidir. Pedaqoqlar tələbələrin duyğularını anlaya bilər, onlara motivasiya verə bilər və öyrənmə prosesinə fərdi yanaşma tətbiq edə bilər. Sİ isə hələlik bu cəhətdən onlarla yarışa bilmir. Düzdü Sİ əsaslı tətbiqlər şagirdlərin motivasiyasını artırmaq üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə etsə də, onlar insanın yaratdığı emosional əlaqəni tam əvəz edə bilmir.

Bütün bu problemlərə baxmayaraq, Sİ əsaslı dil öyrənmə sistemləri getdikcə təkmilləşməkdə və daha da inkişaf etməkdədir. Sİ-nin etibarlılığını artırmaq üçün daha dəqiq və məzmun təhlili aparan modellər hazırlanır. Məsələn, GPT-4 kimi yeni nəsil süni intellekt modelləri məzmunu daha yaxşı anlaya bilər və daha təbii ünsiyyət

yarada bilir. Bundan əlavə, etik məsələlərin həlli üçün daha ciddi məxfilik qaydaları tətbiq edilir və istifadəçilərin məlumatlarının qorunması üçün yeni texnologiyalar hazırlanır.

Gələcəkdə Sİ əsaslı dil öyrənmə sistemlərinin daha da inkişaf edərək insanlara daha yaxın səviyyəyə çatacağı gözlənilir. Avtomatik tərcümə sistemlərinin daha məzmunlu olması, çatbotların daha təbii və emosional ünsiyyət qurmağı öyrənməsi və fərdiləşdirilmiş öyrənmə sistemlərinin daha da inkişaf etməsi bu sahədə böyük irəliləyişlərə gətirib çıxara bilər.

Süni intellekt və tədrisin perspektiv istiqamətləri. Süni intellektin dilin tədrisində istifadəsi və təhsildə inqilabi dəyişikliklər yaratma potensialı son illərdə getdikcə artmaqdadır. Bu texnologiya, müəllimlərin öyrətmə prosesini təkmilləşdirməklə yanaşı, tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğun fərdi yanaşma təklif edir. Süni intellektin dil öyrənmə prosesində istifadəsi bir çox sahədə inqilabi addımlar atmağa imkan yaratmışdır. Dillərin öyrənilməsi üçün məşhur Süni intellekt əsaslı proqramlardan biri Duolingo-dur. Bu platforma süni intellektin adaptiv öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edərək tələbələrin biliyini qiymətləndirir və onların tələbatına uyğun öyrənmə trayektoriyasını məyyən edir. Süni intellekt sayəsində söz bazasını formalaşdırmaq, tələffüzü təkmilləşdirmək və cümlə qurma bacarıqlarını artırmaq mümkün olur. [McCarthy, s. 2018]

Təhsilin digər sahələrində də süni intellektin istifadəsi artmaqdadır. Məsələn, ABŞ-da MIT universiteti Sİ dəstəkli sinif otaqları yaratmışdır ki, burada süni intellekt tələbələrin öyrənmə tempini izləyir və onların ehtiyaclarına uyğun tapşırıqlar hazırlayır. Bu yanaşma fərdi öyrənməni təşviq edir və tələbələrin bacarıqlarına daha uyğun materialları təqdim edir.

Sİ texnologiyaları öyrətmə prosesinə yeni yanaşmalar təklif edir. Məsələn, Google-un Sİ dəstəkli söhbət botları söhbət vasitəsilə dil öyrənmə prosesini daha effektiv hala gətirir. Tələbələr bu botlarla fərdi qaydada çalışaraq tələffüzlərini yoxlaya bilər və cümlə qurma bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər.

Təhsil sahəsində Sİ istifadəsinin bir başqa real tətbiqi IBM Watson Education platformasıdır. Bu sistem məzmunun avtomatik təhlilini apararaq, müəllimlərə fərdi yanaşmalar təklif edir. IBM Watson, tələbələrin öyrənmə və anlama prosesini izləyərək, onlara uyğun öyrənmə metodları təklif edir.

Süni intellektin dil öyrənmə prosesində istifadəsi tələbələrin də motivasiyasını artırır. Bu texnologiya sayəsində çoxsaylı dillərə malik insanlar yeni dilləri daha qısa zamanda öyrənməyə bilər. Məsələn, Cənubi Koreyada Sİ dəstəkli dil laboratoriyaları istifadə edilir ki, burada Sİ proqramları tələbələrin inkişaf tempini izləyir və onlara şəxsi təlim planları təklif edir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, gələcəkdə süni intellekt təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevriləcək və hər bir tələbə öz ehtiyaclarına uyğun individual tədris planına sahib olacaq və Sİ təhsilin yeni dövrünü başlادaraq insanlara daha çevik və effektiv öyrənmə imkanları yaradacaq. [Selwyn, 2019]

Nəticə və tövsiyələr. Süni intellektin ingilis dilinin öyrənilməsi prosesinə inteqrasiyası təhsildə inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Sİ əsaslı sistemlər fərdi tədris planları, avtomatik qiymətləndirmə və interaktiv öyrənmə metodları vasitəsilə tələbələrin daha səmərəli və effektiv şəkildə dil öyrənməsinə kömək edir. Süni intellekt müəllimlər üçün də dəyərli bir resurs rolunu oynayaraq, onların qiymətləndirmə prosesində yükünü azaltmağa imkan yaradır. Bununla belə, süni intellekt müəllimlərin yerini tam əvəz edə bilməz. Dil tədrisində emosional ünsiyyət, sosial məzmun və mədəni faktorlar mühüm rol oynayır. Süni intellekt əsaslı sistemlərin daha etibarlı və effektiv olması üçün insan faktorunu tamamlayıcı rol oynayan texnologiyalar kimi inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Süni intellektin dilin öyrənilməsi prosesindəki rolunu daha da inkişaf etdirmək üçün gələcək tədqiqatlar aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilməlidir:

1. Sİ-nin tələbələrin emosional vəziyyətini anlayaraq öyrənmə prosesini daha uyğunlaşdırması üçün tədqiqatlar aparılmalıdır.
2. Süni intellekt əsaslı sistemlərin fərqli mədəni və sosial məzmununda ünsiyyəti düzgün başa düşməsi üçün yeni alqoritmlərin inkişafı vacibdir.
3. İstifadəçilərin şəxsi məlumatlarının qorunması və Sİ-in etik istifadəsinə dair qaydaların təkmilləşdirilməsi üzərində araşdırmalar aparılmalıdır.
4. Sİ sistemlərinin müəllimlərlə daha effektiv əməkdaşlıq etməsi üçün yeni metod və yanaşmalar hazırlanmalıdır.
5. Süni intellektin daha məzmunlu və dərin məna təhlili apara bilməsi üçün təbii dil emalı sahəsində daha inkişaf etmiş modellər hazırlanmalıdır.

Bu istiqamətlər üzrə aparılacaq tədqiqatlar süni intellektin dilin öyrənilməsi prosesindəki imkanlarını genişləndirərək, onu daha effektiv və insan yönümlü bir texnologiyaya çevirə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Brown, J.D. (2021). *Artificial Intelligence in Language Learning: Opportunities and Challenges*. Cambridge University Press.
2. Chapelle, C.A. (2020). *Automated Language Learning and Assessment: Applications and Ethics*. Routledge.
3. Duolingo Research Team (2022). *How AI Enhances Language Learning: Adaptive Learning and Feedback Systems*. Duolingo Blog.
4. Ellis, R. (2022). *AI and Second Language Acquisition: Bridging the Gap Between Human and Machine Learning*. Cambridge University Press.
5. García, P., & Peña, M. (2019). *Artificial Intelligence and English Language Acquisition: A Review of Current Technologies*. Journal of Applied Linguistics, 36(4), 503-517.
6. Heift, T., & Schulze, M. (2015). *Errors and Intelligence in Computer-Assisted Language Learning: Parsers and Pedagogues*. Routledge.
7. Johnson, K. (2018). *Natural Language Processing for Education: An Overview of AI Applications*. Journal of Educational Technology, 45(3), 312-330.
8. Levy, M. (2018). *Computer-Assisted Language Learning: Context and Conceptualization*. Oxford University Press.
9. Lu, X., & Lee, S. (2021). *AI-Powered Writing Evaluation Systems: Advantages and Limitations*. Language Assessment Quarterly, 18(2), 145-163.
10. McCarthy, J. (2018). *AI in Education: Past, Present, and Future Prospects*. MIT Press.
11. Oxford, R. (2019). *Personalized Language Learning with AI Technologies*. TESOL Quarterly, 53(2), 225-239.

12. Reinders, H., & White, C. (2020). *The Role of AI in Distance Language Learning: A New Frontier?* Journal of Online Learning Research, 6(2), 120-138.
13. Selwyn, N. (2019). *Education and AI: A Critical Analysis of Digital Learning Systems*. Educational Review, 71(5), 567-584.
14. Warschauer, M. (2020). *Technology and Language Learning: The Role of AI and Machine Learning*. Language Learning & Technology, 24(1), 1-16.
15. Yu, Z., & Xu, L. (2021). *Adaptive Learning Through AI: A Case Study on English Pronunciation Training*. Computers & Education, 160, 104034.

Açar sözlər: süni intellekt, ingilis dili, dilin öyrənilməsi, fərdiləşdirilmiş öyrənmə sistemləri, avtomatik qiymətləndirmə, süni intellekt alqoritmləri, yazı və nitq bacarıqları

Keywords: artificial intelligence, English language, language learning, personalized learning systems, automatic assessment, artificial intelligence algorithms, writing and speaking skills.

Ключевые слова: искусственный интеллект, английский язык, изучение языка, персонализированные системы обучения, автоматическая оценка, алгоритмы искусственного интеллекта, навыки письма и говорения.

The impact of artificial intelligence on the english language learning process: personalized learning and automatic assessment

Summary

The development of modern technology has led to radical changes in the field of education. In particular, artificial intelligence (AI) has had a significant impact on the language learning process. Since English plays an important role as a global communication tool, methods for learning this language are constantly being improved. Although traditional teaching methods are useful, they have certain limitations in terms of individual approach and adaptation to the needs of learners. Artificial intelligence technologies offer personalized learning and automatic assessment opportunities to overcome these problems. This article examines the role of artificial intelligence in English language teaching. In particular, are studied personalized learning platforms and automatic assessment systems. The article also examines the advantages and limitations of using artificial intelligence in teaching. As a result, this article has extensively analyzed the impact of artificial intelligence on English language teaching and put forward suggestions for its effective use. With the continuous development of artificial intelligence, it is expected that this technology will be more widely applied in the field of education and will work in synergy with human teachers.

Влияние искусственного интеллекта на процесс изучения английского языка: персонализированное обучение и автоматическая оценка

Резюме

Развитие современных технологий привело к радикальным изменениям в сфере образования. В частности, искусственный интеллект (ИИ) оказал значительное влияние на процесс изучения языка. Поскольку английский язык играет важную роль в мировом общении, методы изучения этого языка постоянно совершенствуются. Хотя традиционные методы обучения полезны, они имеют определенные ограничения с точки зрения индивидуального подхода и адаптации к потребностям учащихся. Технологии искусственного интеллекта предлагают возможности персонализированного обучения и автоматической оценки для преодоления этих проблем. В данной статье рассматривается роль искусственного интеллекта в преподавании английского языка. В частности, изучаются персонализированные платформы обучения и системы автоматической оценки. В статье также рассматриваются преимущества и ограничения использования искусственного интеллекта в обучении. В результате в данной статье подробно проанализировано влияние искусственного интеллекта на преподавание английского языка и выдвинуты предложения по его эффективному использованию. Ожидается, что с непрерывным развитием искусственного интеллекта эта технология получит более широкое применение в сфере образования и будет работать во взаимодействии с учителями-людьми.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ƏDƏBİ-BƏDİİ NƏŞRLƏRİN İNKİŞAFINDA XALQ YAZIÇISI ANARIN ROLU

Mütəxəssislərin fikrincə ədəbi-bədii nəşrlərin tipləri onun məqsəd və oxucu istiqaməti əsasında fərqləndirilir.

- ✓ Elmi ədəbi-bədii nəşrlər;
- ✓ Elmi kütləvi ədəbi-bədii nəşrlər;
- ✓ Kütləvi ədəbi-bədii nəşrlər.

Bu sahə üzrə apardığımız araşdırmalar nəticəsində müəyən oldu ki, Anarın çoxmiqyaslı və çoxistiqamətli fəaliyyətində, birinci növbədə, onun ədəbi yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Sənətkarın Bakıda, Moskvada, Türkiyədə, İranda, Almaniya, İsveçdə, Polşada, Çexoslovakiyada, Macarıstanda, Bolqarıstanda, Estoniyada, Gürcüstanda, Qazaxıstanda, Tacikistanda 60-a yaxın kitabı çap olunub.

Ədəbi-bədii nəşrlərin inkişafında xalq yazıçısı Anarın rolu böyükdür və onun ədəbi, mədəni irsi Azərbaycanın müasir ədəbiyyatında əvəzsiz yer tutur. Anar, həm ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında, həm də ədəbi-bədii nəşrlərin inkişafında fəal iştirak etmiş, ölkənin ədəbi mühitinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. O, yalnız yaradıcılığı ilə deyil, eyni zamanda ədəbi ictimaiyyətin inkişafına və ədəbiyyatın yayılmasına verdiyi töhfələrlə də tanınır.

Ədəbi-bədii nəşrlərin təşkilində fəaliyyəti. Anar, Azərbaycanın ən nüfuzlu yazıçılarından biri olaraq, ədəbiyyatın inkişafı üçün çoxsaylı təşəbbüslərdə bulunmuşdur. O, ədəbi-bədii nəşrlərin inkişafına ciddi təsir göstərmiş, öz əsərləri və ideyaları ilə nəşriyyat işinin keyfiyyətini artırmağa çalışmışdır. "Yazıçı" nəşriyyatı: Anar, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədriyi dövründə (1978-1988) "Yazıçı" nəşriyyatının fəaliyyətində mühüm rol oynamış, gənc yazıçıların dəstəklənməsi, yeni əsərlərin nəşri ilə bağlı qərarların verilməsində iştirak etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri ilə yanaşı, yeni yazıçıların da əsərləri geniş oxucu auditoriyasına təqdim edilib. Yeni nəşrlərin yaradılması: Anar, ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafına öz töhfəsini vermək məqsədilə müxtəlif ədəbi dərgilərin, almanaxların nəşrini təşviq etmiş və bu nəşrlərin ədəbi mühitin inkişafında rolunu artırmışdır. Bu nəşrlər vasitəsilə oxucular Azərbaycan ədəbiyyatının ən yeni nümunələri ilə tanış olmuş, yazıçılar bir-birinin əsərlərini daha geniş şəkildə öyrənmə imkanı əldə ediblər [1].

Ədəbi nəşrlərdə Anarın yaradıcı təsiri. Anarın əsərləri yalnız Azərbaycan oxucularına deyil, eyni zamanda dünya miqyasında da böyük təsir göstərmişdir. Onun yaradıcılığı, bədii təhlilinin dərinədən düşünlülməsi və insan ruhunun müxtəlif təzahürlərini çatdırma bacarığı, Azərbaycan ədəbiyyatını bir çox beynəlxalq festivallarda və ədəbi tədbirlərdə təmsil etmişdir. Əsərlərinin nəşri və yayılması: Anarın əsərləri geniş şəkildə nəşr edilərək Azərbaycan ədəbiyyatının təbliğinə xidmət edib. Məsələn, "Ədəbi mühit" və "Gözleyin" kimi romanları, hələ də Azərbaycanda və xaricdə çoxsaylı nəşrlərə imza atmış və həm bədii, həm də nəzəri müstəvidə böyük əks-səda doğumuşdur. Beynəlxalq əlaqələr. Anar, ədəbi-bədii nəşrlərin beynəlxalq miqyasda yayılmasında da fəal olub. Onun əsərləri bir neçə xarici dilə tərcümə olunmuş, Azərbaycanın ədəbiyyatını dünya oxucusuna təqdim etmişdir. Bu baxımdan, Anarın ədəbi-bədii nəşrlərə verdiyi töhfə, yalnız yerli səviyyədə deyil, həm də global mədəniyyət mühitində Azərbaycan ədəbiyyatının mövqeyinin güclənməsinə xidmət edib. Gənc yazıçıların tərbiyəsində və dəstəklənməsindəki rolu. Anar, gənc yazıçıların inkişafına çox böyük diqqət göstərmişdir [2].

O, hər zaman yeni istedadları kəşf etməyə və onların əsərlərini geniş oxucu auditoriyasına təqdim etməyə çalışmışdır. Gənc yazıçılara dəstək: Anar, həmçinin Azərbaycan Yazıçılar Birliyində və digər mədəniyyət təşkilatlarında gənc yazarların işlərinə dəstək olmuş, onların nəşriyyatlarla əlaqələrini qumuş və əsərlərinin yüksək səviyyədə dərc olunmasına kömək etmişdir. Anarın rəhbərliyi altında gənc yazıçılar öz ədəbi səhnəyə çıxmalarını daha sürətlə həyata keçirə biliblər. Ədəbiyyat dərgilərinin rolu: Anar, Azərbaycanın tanınmış ədəbi dərgilərini daha da inkişaf etdirmiş və gənc yazıçıların əsərlərini buraxan bir neçə layihəyə rəhbərlik etmişdir. Bu dərgilər, Azərbaycanın ədəbi mühitinin zənginləşməsində və müxtəlif yazıçıların təqdim olunmasında mühüm rol oynamışdır [3].

Məqalənin mövzusunə uyğun olaraq Anarın yaradıcılığı ilə bağlı apardığımız araşdırmalarla əlaqədar qeyd edə bilərik ki, "Ağ liman" povesti Moskvada (1973, 1980, 1988), Polşada (1978), Macarıstanda (1972), Bolqarıstanda (1973), Türkiyədə (1991), Özbəkistanda (1978), Qazaxıstanda (1976), "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" Moskvada (1980, 1988), iki dəfə, müxtəlif tərcümələrdə Türkiyədə (1994, 1995), Almaniya Demokratik Respublikasında (1979), Almaniya Federativ Respublikasında (1989), Çexoslovakiyada (1980-cı ildə çex, 1984-cü ildə slovak dillərində), Macarıstanda (1981), İsveçdə (1992), Estoniyada (1989), Gürcüstanda (1997), "Əlaqə" povesti üç dəfə Moskvada, Polşada (1981), Macarıstanda (1982), Almaniya (1986), Fransada (1995), Estoniyada (1981), "Dantenin yubileyi" üç dəfə Moskvada, Estoniyada (1975), Bolqarıstanda (1973), Tacikistanda (1977), "Dədə Qorqud" Moskvada (1980, 1988), İranda- böyük tiraclarla, nəfis şəkildə çap olunmuşlar. "Mən, sən, o və telefon" hekayəsi Moskvada "Nedelya" həftəliyində dərc olunandan sonra, ABŞ-da, Kanadada, Yaponiyada, Finlandiyada, ərəb ölkələrində və bir sıra başqa ölkələrdə çap olunmuşdur [5].

Məhəbbət motivli ədəbi-bədii nəşrlər. Anarın "Bayram həsrətində", "Hekayə", "Könlümüzün gecəsi", "Sabah biz ayıq olacağıq", "Yağış kəsd" hekayələrində müxtəlif tipli sevgi, məhəbbət hisslərinin insan mənəviyyətinə təsiri, onu daxilən saflaşdıran bir qüvvə olaraq əhəmiyyəti önəmli yer tutur. "Oxucular Anarı, əsasən, mənəvi problemlərə toxunan, insan psixologiyasının dərinliklərinə enməyə çalışan, lirik səciyyəli hekayə və povestlərin müəllifi kimi tanıyırlar... Anar öz lirik nəsrində yalnız yaxşı duyduğu, hiss elədiyi, oxucu ilə təbii bir əlaqə yaratdığı

⁸⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. sevdaquliyeva@bsu.edu.az
ORCID ID: 0000-0003-1161-6110

başlıca mövzusa—sadə insanların mənəvi aləminin, onların qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi mövzusa sadıqdır” [4].

Xüsusilə onu qeyd etməliyik ki, Anarın yaradıcılığı daim dövlət tərəfindən diqqət və qayğı ilə əhatə edilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev 1999-cu il 8 aprel tarixli çıxışında qeyd edir ki, “Əgər Anarın təşəbbüsü olmasaydı və o Dədə Qorqud filmini yaratmasaydı, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı haqqında xalqımız üçün bu qədər geniş məlumat yox idi” [7].

Şəkil-1

Bu mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalar zamanı müəyyən etdik ki, 2024-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (AYB) sədri, Xalq yazıçısı Anarla Türkiyənin İstanbul Kültür Universitetində görüş keçirilib.

Xalq yazıçısı Anar Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan və müasir ədəbiyyatın inkişafına mühüm töhfələr verən bir yazıçıdır. Onun ədəbi-bədii yaradıcılığı yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, həm də beynəlxalq ədəbiyyat mühitində geniş təhlil edilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir. Anar həm bədii əsərlərində, həm də ədəbi mühitin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Onun yazı stili, sosial və psixoloji mövzuları işləmə tərz, eləcə də cəmiyyətin mürəkkəbliyini ədəbi dillə təsvir etməsi müasir ədəbiyyatda özünə dərin izlər buraxmışdır. Anara həsr edilmiş məqalələr və tədqiqatlar onun yaradıcılığını, ədəbi üslubunu və Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi töhfələri müxtəlif aspektlərdən incələyir. Ədəbiyyat tənqidçiləri və alimlər Anarın əsərlərindəki sosial realizm, psixoloji təhlil və müasirist yanaşmaları yüksək qiymətləndirirlər. Eyni zamanda, Anarın ədəbi fəaliyyətinin Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında önəmli bir mərhələ olduğu vurğulanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynbəyli E. Anarın anlamaq anı : Anar - 80 // 525-ci qəzet. - 2018. - 10 fevral. - № 27. - S. 21. Xəlilzadə F. Anarların ən qocası : Anar - 70 // Azərbaycan. - 2008. - 14 mart. - S. 7.
2. Xəlilzadə F. Ədəbiyyatda hamıya yer var : Yazıçı Anarla söhbət // Azərbaycan. - 2006. - 2 iyul. - S.6.
3. Nağısoylu M. Xalq yazıçısı Anar hansı yönərdən və necə tanıyıram : Anar - 80 // Ədəbiyyat qəzeti. - 2018. - 10 mart. - № 9. - S. 11.
4. Nəbiyev B. Azərbaycan ədəbiyyatının Anar fenomeni : Anar - 70 // Ədəbiyyat qəzeti. - 2008. - 18 aprel. - S. 3,5.
5. Nəzirli K. Ədəbi və ədəbli zadəgan həyatı : Xalq yazıçısı Anar haqqında düşüncələr : Anar - 80 // Ədəbiyyat qəzeti. - 2018. - 10 mart. - № 9. - S. 11.
6. Rəhmanifər M. Anarın "Dantenin yubileyi" povestində inandırıcı xüsusiyyəti // Kəsp. - 2017. - 18 fevral. - № 31. - S. 15.
7. Rüstəmxanlı S. Çağdaş ədəbi-bədii fikrinin canlı klassiki : [Xalq yazıçısı Anarın yaradıcılığı haqqında] // Ədəbiyyat qəzeti. - 2017. - 17 iyun. - № 22. - S. 2
8. <https://edebiyyatqazeti.az/news/gundem/11617-xalq-yazicisi-anar>

Xülasə:

Məqalənin bu mövzuda yazılmasında əsas məqsəd konfrans üçün aktual olan mövzunun obyektiv elmi-nəzəri təhlilini, analizini vermək, Anarın ədəbi-bədii nəşr sahəsində yaradıcılığının ədəbiyyat tariximizdə yerinin, rolunun nədən ibarət olduğunu araşdırmaq və sənətkarın ədəbi-bədii nəşrlərinin gələcək nəsillərə əhəmiyyəti haqqında fikir formalaşdırmaqdır. Məqalənin bu mövzuda yazılması məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli vacib hesab edilmişdir: Anar yaradıcılığını əks etdirən nəşrləri kompleks şəkildə öyrənmək, ədəbi-bədii nəşrlərində mənəvi-əxlaqi problemlərin yazıçının dünyagörüşündə xüsusi maraq və məqsəd kəsb etdiyini izah etmək, hekayələrin Azərbaycan nəşri tarixində yerini və rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: Ədəbi-bədii nəşr, xalq yazıçısı Anar, ədəbiyyatın inkişafı, oxucu kütləsi.

The role of the people's writer Anar in the development of literary and artistic publications

Summary:

The main purpose of writing the article on this topic is to provide an objective scientific and theoretical analysis of the topic relevant for the conference, to investigate the place and role of Anar's creativity in the field of literary and artistic publishing in our literary history, and to form an opinion about the importance of the artist's literary and artistic publications for future generations. In accordance with the purpose of writing the thesis on this topic, the following tasks were considered important: to comprehensively study the publications reflecting Anar's creativity, to explain how moral and ethical problems in literary and artistic publications were of special interest and purpose in the writer's worldview, to determine the place and role of stories in the history of Azerbaijani prose.

Keywords: Literary and artistic publication, people's writer Anar, development of literature, readership.

Роль народного писателя Анара в развитии литературно-художественных изданий

Резюме:

Основной целью написания статьи по данной теме является объективный научно-теоретический анализ актуальной для конференции темы, исследование места и роли творчества Анара в области литературно-художественного издательства в нашей литературной истории, а также формирование мнения о значении литературно-художественных изданий художника для будущих поколений. В соответствии с целью написания диссертации по данной теме важными были признаны следующие задачи: всесторонне изучить издания, отражающие творчество Анара, объяснить, каким образом морально-этические проблемы в литературно-художественных изданиях представляли особый интерес и назначение в мировоззрении писателя, определить место и роль рассказов в истории азербайджанской прозы.

Ключевые слова: Литературно-художественное издание, народный писатель Анар, развитие литературы, читательская аудитория.

RƏYÇİ: T. Cəfərli

Mobil Aslanlı Huntürk⁸⁵
DİZİ TƏPƏRLİ ƏRƏNLƏR

Azərbaycan fiziki mədəniyyət tarixində cəldlik, çeviklik, dözümlülük, əzmkarlıq kimi bir sıra hərəkəti, fiziki və iradi keyfiyyətləri özündə ehtiva edən idman növlərindən biri də şatırdır (qaçışdır). Ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi, fiziki tərbiyənin isə əsas vasitələrindən olan idmanın əsas nişanələrindən biri, atletika (*qaçış – M.A.*) dünyada ən qədim tarixə, həm də çox geniş yayılmış fiziki təmrinlərdəndir. Hətta qaçış ən maraqlı və əksər vacib fiziki keyfiyyətləri bilavasitə ehtiva etdiyi üçün, onu idman növlərinin hətta «Şah»ı adlandırırlar. Bu idman növü məhz həmin fiziki əlamətlərinə görə, uzun illər dünyanın ən nüfuzlu idman bayramı olan Olimpiya oyunlarının yeganə növü olmuşdur. Qaçış fiziki tərbiyə məşğələləri və müalicə gimnastikasında da çox geniş istifadə olunur. Eyni zamanda əsas fiziki təmrin kimi idmanın bütün başqa növlərinin əsasını təşkil edir. Aparılan fizioloji tədqiqatlar göstərir ki, idmanın müxtəlif növləri üzrə yarışmalarındakı uğurların, parlaq qələbələrin əsas qayəsini bilavasitə qaçış təşkil edir. Çünki, bu bütün idman növlərindən fərqli olaraq birbaşa sağlamlığa, gümrəhlığa xidmət edir. Hətta mötəbər tarixi qaynaqlarda göstərilir ki, orta əsrlərdə qaçış uzun illər cəngavər və ruhanilərin fiziki tərbiyə proqramına daxil edilmişdir. Dahi Roma şairi Horatsi haqlı olaraq bəşər övladlarının sağlamlığını qorumaq üçün onlara qaçmağı məsləhət görürdü. İtaliyalı üləma yazırdı ki, sağlam ikən qaçmasan xəstəlikdən sonra qaçaçaqsan. Sağlam həyat tərzini üçün yaşamağa, fəaliyyətə, düşüncəyə yüksək zəmin yaradan qaçışa, cahanın ən nüfuzlu idman bayramı olan “Olimpiya oyunları”nın vətəni Yunanıstandakı Ellada qayalarının üzərinə həkk olunmuş çox müdrik bir fikir dərin diqqət çəkir: “Güclü olmaq istəyirsənsə qaç, sağlam olmaq istəyirsənsə qaç, gözəl olmaq istəyirsənsə qaç”.

Vaxtaşırı savaşı və vuruşmaları möhkəmbədənli polad əzalara malik qüvvətli döyüşçülər tərbiyə etməyi tələb edirdi. Həmin dövrlərdə gənclərin fiziki hazırlığı, fiziki inkişaf baxımından formalaşmasına xidmət edən amillərdən biri şatır olmuşdur. O dövrdə “Şatırlar” adlanan idmançılar hazırkı dövrdə idmanın qaçış növü ilə məşğul olan atletlərə uyğun gəlir. Şatırlar idmançı olmaqla bərabər, həm də peşəkar bir iş sahibi kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu idman növünün ölkəmizdə çox qədimdən kütləvi xarakter daşması barədə maraqlı məlumatlardan biri qədim yunan coğrafiyaşünası Strabona məxsusdur. O, Azərbaycanda (Qafqaz Albaniyasında) uşaqların tərbiyəsi işində bir sıra idman növü ilə yanaşı, qaçış idman növünü də qeyd edir və onun əlahiddə əhəmiyyətindən danışır. Həmin məsələyə toxunan müəllif qeyd edir ki, qaçış yarışlarında qaliblər üçün hökmdarlar tərəfindən xüsusi mükafatlar təyin edilmişdi (4, s. 183).

Həmin dövrdə uşaq və gənclərin hərtəfli və əhəngdar inkişafına, onların yüksək fiziki-hərbi hazırlığına nail olmaq üçün müxtəlif fiziki təmrinlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Aparılan çoxsaylı tarixi təcrübələr göstərir ki, qəhrəmanlığı ən başlıca amillərdən biri, bilavasitə və bilavasitə yüksək fiziki hazırlıq, fiziki-cismani yetkinlik və dərin iradi-əxlaqi keyfiyyətlərdir. Dahi yunan filosofu Sokratın dərin məna yüklü fikirləri buna bir daha sübutdur: “Uşaqlar beş yaşından iyirmi dörd yaşınadək atıcılıq, atçılıq, gülüş üzrə təlim görürlər. Müəllimliyə ən müdrikləri seçirlər. Müəllim təlimi şagird səviyyəsinə uyğunlaşdırılmış əfsanəvi əhvalatlarla qovuşdurur və dərslərində tanrı və cəsur ərlərin qəhrəmanlığı haqqında nəgməli və nəgməsiz hekayələr söyləyir. Səhər şəfəqi ərəfəsində müəllimlər uşaqları oynadıb məcbur edirdilər ki, hər bir qrupda 50 nəfər olmaqla 30-40 stadi, yəni 5 km-ə yaxın məsafəni qət edib bu barədə hesabat versinlər ...” (1, s. 65).

Ölkəmizdə istər Ağqoyunlular, istərsə də Səfəvilər dövründə şatırlar tərbiyə edib yetişdirmək işinə uşaqlıqdan başlanırdı. Həmin fiziki məşqlər prosesində onlara yolu yeyin yerinə qaydalarını, yaxın (*sprint qaçışı – M.A.*) və orta məsafələrə sürətli qaçışı, daha sonrakı mərhələlərdə çox uzaq məsafələrə (*kross, yaxud marafon qaçışı – M.A.*) qaçışın texniki-taktiki fəndlərini öyrədirdilər.

Vətənimizdə olmuş məşhur ərəb səyyahı İbn Bəttutə, fransız səyyahı Jan Şarden, hollandiyalı səyyah Lubernin və b. Azərbaycanda şatırlarla bağlı qeydləri böyük maraq doğurur. Şatırların növləri (süvari və piyada qasidlər) habelə onların geyim formaları və bu idman geyim formasının müxtəlif dövrlərdə necə dəyişməsi barədə onların təsvirləri zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik söz ustalarının əsərləri ilə yaxından tanış olduqca onların obrazların dili ilə təkcə hər hansı bir hadisəni ya tərbiyəvi və ya digər bir məqsədlə qələmə alınmasının şahidi oluruq. Burada həm də xalqımızın tarixi keçmişinə aid onun yaşayışı və məişətinin çox incə şəkildə təsvir olunması izlərinə rast gəlirik. Ədəbiyyatımızda misilsiz mənəvi sərvətləri ilə bizlərə əvəzsiz, dəyərli ərməğan qoymuş Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvan, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, Marağalı Əvhədi, Yusif Məddah, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Qazi Bürhanəddin, İmaməddin Nəsimi, M.Cahanşah Həqiqi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Məşhi, Məhəmməd Əmani, Fədai, Məchur Şirvani və b. əsərləri belə maraqlı mənbələrə misaldır.

Yuxarıda göstərilən ədəbi nümunələr, dəlillər və faktlar bir daha sübut edir ki, sözün ecəzkar qüdrətini, habelə böyük sənətkarlıqla yaradılan dərin məna yüklü poetik sərvətləri yüksək səviyyədə mənalandırmaq üçün xalqımızın ölməz söz bəhəddirlərinin şahmat, çovkan, qəpəq, cirid, zorxana və s. kimi oyunlarına müraciət etmələri mənəvi dəyərlərimizin milli-tarixi, mənəvi şüurumuzda və yaddaşımızda qərarlaşmasını təsdiqləyir. Səfəvilər dövründə şatırlıq həm də bir peşə kimi nəsil-dən-nəslə, atadan oğula keçirdi. Bu, gənclərin sağlamlığını

⁸⁵ BDU-nun baş elmi işçisi, pedaqogika üzrə elmlər doktoru

qoruyur, onların zirək, çevik və dözümlü bir atlet kimi yetişməsinə gözəl zəmin yaradırdı.

Xalqımızın fiziki mədəniyyət tarixinin araşdırılması bir daha sübut edir ki, bu mədəniyyətin yaradıcıları olan ayrı-ayrı böyük şəxsiyyətlərin qazandığı uğurlar bilavasitə onların sağlam həyat tərzinə əsaslanırdı. Məhz bu cür həyat yolu onlara saf bədən, sağlam düşüncə, iradi güc və xarakter bütövlüyü bəxş etmişdir.

Şərq ölkələrindən Türkiyə, İran, Hindistan, Zaqafqaziya və sair ölkələri gəzib dolaşmış, xüsusilə də Azərbaycanın XVII əsrə dair tarixinin öyrənilməsi üçün dəyərli mənbə olan on cildədən ibarət «Səyahətnamə» əsərinin müəllifi Jan Şardenin yaradıcılığında ölkəmizin həyatında bu idman növünə diqqət və marağın təsiri özünü müxtəlif səpgidə əksini tapır.

Vətənimizin Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Culfa, Mərənd və digər bölgələrində olaraq bu diyarların siyasi və iqtisadi vəziyyəti, tarixi abidələri, ticarət və sənətkarlıq, əhəlinin məşğuliyyəti, xüsusilə də mədəniyyəti, o cümlədən fiziki mədəniyyəti barədə olduqca maraqlı bilgilərə toxunmuşdur.

Şatır ərəb sözü olub çörəkçi, qasid, çapar, ustad, çevik və həmişə qulluqda olan adam mənasını ifadə edir. Məşhur fransız səyyahı Jan Şardenə görə, şahın piyada nöqərləri də şatır adlanırdı (3, s. 196). Orta əsrlərdə idmanın qaçış növü ilə məşğul olanlara şatır deyilməklə yanaşı, idman yarışlarında qalib gələnləri isə dövlət qasid, çapar, qarovul kimi fəxri xidmət sahələrinə elə şatır adı ilə təyin edirdi. Şatırlar qaçış və müxtəlif oyunlarda xüsusi təlimlər keçir, dözümlü, qətiyyət, fərasət, cəldlik və s. kimi iradi, fiziki keyfiyyətlər qazandıqdan sonra seçilib qeyd olunan xidmət sahələrinə göndərilirdilər. Səfəvilər dövründə şatırlıqla bağlı idman oyunları dövlət səviyyəsində keçirilir və sarayda xüsusi şatır təşkilatı fəaliyyət göstərirdi və eyni zamanda onları müşayiət edir, yol göstərir və enyi zamanda həmin şəxslərdən qasid kimi də istifadə olunurdu (2, s. 174, 182).

Kiçik yaşlarından xüsusi idman təlimləri ilə məşğul olan uşaqlar şatır olmaq istəsələr bu sahədə xüsusi hazırlıq mərhələsini başa vurduqdan sonra bu adı almaq üçün çətin sınaqdan keçməli idilər. Belə ki, idmançı sınaq yarışında əvvəlcədən müəyyən olunmuş məsafəni təyin olunan vaxtda qaçaraq imtahandan keçdikdən sonra şatır adı alırdı (2, s. 174, 182). Sınaq yarışı təntənəli tamaşa şənliyi ilə keçirilirdi. Təntənəli şatır idman oyununun gününü və qaçış saatını şah münəccimlərlə məsləhətləşərək təyin edib, qaçış məsafəsini müəyyənləşdirib şənliklərə birbaşa nəzarət edirdi. 1667-ci ilin may ayının 26-da Şah Süleymanın münəccimlərinin müəyyənləşdirdiyi xoş gündə şatır oyunu keçirilməsi haqqında Şarden yazırdı: “O zaman şahın yaxınlarından olan tufəngçibəşi şatırı gecə tamaşadan qabaq Şah Süleymanın hüsuruna göndərdi. Şahənşah da vəd etdi ki, əgər o göstərilən qaçış mərhələlərini müvəffəqiyyətlə sona (finişə) yetirsə, onu “Şatır” seçəcək və ona mükafat olaraq bir dəst paltar verəcək. Həm də ona səhər saat dördə qaçışa başlamağa icazə verdi. Belə ki, o dan yeri sökülən kimi hərəkətə başlamalı idi. Beləliklə, onun vaxtından bir saat əvvəl qaçışa başlamasına razılıq verilmişdi. Şah tez fərman verdi ki, mağazaları fərs və xalı ilə bəzəsinlər, dükanlara bəzək vursunlar, yol boyu küçələrə su səpsinlər. Bu tərtibat can-dildən yerinə yetirildi. Səhər hər yer və hər şey bəzəkli, təmtəraqlı və təmiz, səliqəli idi. İsfahan meydanı olduqca təmiz rəqs salonuna çevrilmişdi. Alaqaşının qarşısında uzunluğu 80 və eni 30 ayaq olan hündürlüyü, en və boyu mütənasib, qızıl sütunlu, yaraşıqlı bir çadır və şatırın keçəcəyi meydana tərəf açılmışdı” (3, s. 196-197).

Fransız məşhur səyyahın həmin maraqlı səhnə ilə bağlı təəssürləri bir daha diqqət çəkir. Şatır dan yeri söküləndə alaqaşdan 6,5 fərsəh aralı olan sütunlara doğru dayanmadan qaçmalı və oradakı on iki oxu ardıcıl olaraq özü ilə gətirməli idi. Qeyd olunan sütunların yanında alaqaşı yanındakı çadırın yarısı boyda başqa bir çadır da qurulmuş və onun içi xonça və s. ilə bəzədilmişdi. Burada on iki oxdan başqa şal və həmayil də vardı ki, onları da şatır geri dönərkən alaqaşıya gətirməli idi (3, s. 197, 202).

Şənliyə dəvət edilən əyanlar üçün alaqaşı qarşısında qurulmuş çadıra nəfis və ərif parçalardan astar çəkilmişdi. Onun döşənməsinə bahalı xalılar sərilmiş və onların üstünə isə balişlar döşənmişdi. Çadırın sütunlarında yuxarıdan aşağıya qotaz və çıqqalar asılmışdı. Bu izdihamlı meydanın bir küncündə müxtəlif cür içkilər üçün xüsusi qiymətli qızıl camlar və qablar, şirniyyat, çərəz, quru və təzə meyvələrlə dolu qızıldan böyük sinilər qoyulmuşdu. Əyinlərində rəngbərəng və müxtəlif cür bəzəkli paltarlar olan 20 nəfərə qədər şah şatırı qonaqlara lazımı ehtiram göstərirdilər. Şah qvardiyasının qapıcıları çadırın girəcəklərində dayanmışdılar və səltənətin mühafizəçiləri olan qorçular meydanın gediş-gəliş yerlərində sıraya düzülmüşdülər. Sözsüz ki, bu qorçular meydan və şəhərdə bayram şənlikləri ərzində sakitliyi və əmin-amanlığı təmin etməli idilər. Sarayın (alaqaşı) böyük qapısı ilə üzbəüz 9 baş fil cərgə üzrə bağlanmışdı. Hər filə bəzəkli paltar geymiş xüsusi filban (filəbaxan, fil saxlayan) baxırdı. Ən böyük fil şah üçün təchis olunmuşdu və onun belinə kəcavə qoyulmuşdu. Bundan əlavə, meydanın cənub hissəsinin bir tərəfində vəhşi canavarlar (hansı ki, ov etmək üçün böyütmüşdülər), o cümlədən şir, bəbir, pələng, vəhşi pişik və s. görünürdü. O biri tərəfdə isə ağ öküzlər qoşulmuş arabalar, nər öküzlər, camış, canavar, qoç və s. kimi döyüş heyvanları yerləşdirilmişdi. Meydanın o biri başında, yəni onun şimal hissəsində də əyləncə və tamaşa üçün rəqqasələr qrupu, yüz cür fokus və kələk göstərən küçə aktyorları, seyrbazlar, qılıncoynadanlar, kukla tamaşası göstərənlər, musiqi dəstələri var idi (3, s. 197, 200). Müəllif sonra qeyd edir ki, meydanla yanaşı, şatırların marşrutları üzrə məhəllə və küçələrin əksəriyyəti, üstüörtülü keçidlər də çox heyranedicilik şəkildə bəzədilmişdi. Bəzi mağazalar silah salonu kimi silahlarla zینətləndirilmiş və ora şüarlar da yapışdırılmışdı. Küçələrə su səpib, güllər düzmüşdülər. Səhərin ətrafına bayraqlar sancıb qala bürclərini də bu qayda ilə bəzəmişdilər (3, s. 200-201).

Məşhur fransız səyyah Şarden sözüünə davam edərək göstərir ki, şatırın keçdiyi yolun kənarındakı böyük məmurların əksəriyyətinin evinin qapısı qarşısında stolların üzərində “buxudanlar” (siqaret üçün), güləb, şirniyyat və çərəz siniləri görünürdü. Şatırlar yol boyu yerləşən musiqiçilərin çaldıqları təbii və kərəmay sədaları altında hərəkət edirdilər (3, s. 202).

Əsərdən belli olur ki, şatır geyimləri Şardenin diqqətindən qətiyyəən yayınmamışdır: Şatır geyimi köynəkdən, kətdən nazik olan gümüşə tutulmuş parçadan hazırlanmış və yanlarını örtən sadə və təmiz alt köynəyindən ibarətdir. Bir neçə laylı ağ parçanı (ağ şal) xaçvari bədənində dolayıb sinə və yanı örtərək kəməre bərkidirdilər. Ayağını baldırları arasından başqa bir ağ parça ilə örtüb möhkəm bağlayırlar. Qolları, qıçları, baldırları, topuqları açıq olub gül və cövüz, darçın yağının qarışığından olan açıq yaşıl boya ilə rənglənmişdi. Şatırın başmağının altı olmadığına görə əslində o ayaqyalın idi. Ancaq ayaqqabının bağları vardı. Dimdiyi bilinməyən papağını isə qulağına qədər dartmışdı. Şatırın papağından, boynundan, qolundan, bədənindən dualar asılmışdı (3, s. 200).

Fransalı səyyah həm də gərgin və maraqlı keçən yarışa hakimlik işini də diqqətə çəkir. Belə ki, şatır hərəkətə başladığında böyük məmurların 16, ya da 20 nəfər ayaqçısı şatırın yan tərəflərində münasib üsulla gedərək bir-birini əvəz edirlər. Şatırdan 20 addım irəlində isə 20-30-dan çox atlı çaparaq gedirlər. Əslində onlar qaçısa şatıra nəzarət üçün deyil, mərasimin təntənəli keçməsinə görə qoşulmuşdular. Şahın xüsusi çaparı isə bütün marşrut boyu şatırın arxasınca gedərək onu izləyir, sınağın düzgün icrasına nəzarət edirdi (3, s. 200-203).

Yan şarden yarışda fərqlənən qaliblərə müxtəlif priz və mükafatların verilməsini də vurğulayır. Nəzarət altında hərəkət edən şatır qəbul olunmuş qaydaya görə qaçışın ilk dövrəsini xüsusi ədə ilə, yəni qollarını oynada-oynada, tullana-tullana dayanmadan başa vurmali idi. Ancaq başqa dövrlərdə tənəffüsə icazə verilmirdi. Beləliklə, şatır altı dövrəni altı saata başa vurmuş, yeddinci dövrdə əlaqəyə yaxınlaşdıqda onu səsi üç fərsəhdən eşidilən sədaları ilə qarşılamışdılar. Səyyah yazır ki, qaçış başa çatdıqdan sonra şah şatıra bir dəstə paltar və 50 tümən (500 livr) pul mükafatı təqdim edib, eyni zamanda onu şatırbaşı vəzifəsinə təyin etmişdi (3, s. 204-205; 207-208).

Beləliklə, fiziki inkişaf, cismani və mənəvi sağlamlıq, sağlam həyat tərz, habelə oyun, qaçış, üzgüçülük, turizm, gimnastika kimi fiziki tərbiyə nişanələri ümumi tərəqqinin və rifahın əsasıdır. Fiziki mədəniyyət, fiziki tərbiyə, təmrinlər və oyunlar əhəlinin sağlam həyat tərzinin və onun mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yaradan çox mühüm vasitələrdir. Odur ki, yaşından, cinsindən və peşəsindən asılı olmayaraq bütün cəmiyyət üzvləri sağlam həyat tərzinə sıxı bağlılığı ilə yanaşı, idman qaçış (atletika) növü onların gündəlik məişətlərinə daxil olmaqla mühüm vermiş çevrilərək, bəşər övladlarının həyatına sevinc, gümrahlıq, sağlam ruh, ovqat bəxş etməsi deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə (e.ə. IV b.e. III əsrləri). Bakı: Azərşə, 1997.
2. Dadaşzadə M.A. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı, "Elm", 1985.
3. Şarden J. Səyahətname-ye Şarden. Tərcümə-ye Məhəmməd Abbasi. c.4, Tehran, h. 1336.
4. Страбон. География в 17-ти кн./ Под общ. ред. С.Л.Утченко. Л., "Наука", 1964.
5. Спорт и образ жизни. Сб. статей / Сост. В.И.Столяров, З.Кравчик. М.: Физкультура и спорт, 1979.
6. Муравов И.В. Спорт и физическая красота человека. Киев: Рад. Школа, 1981.
7. Теория физического воспитания. Учебник / Под общ. ред. И.М.Кочяковского. М.: Физкультура и спорт, 1961.
8. Чикин С.Я. Физическое совершенствование человека. М.: Медицина, 1976.

XÜLASƏ

Məqələdə fiziki tərbiyə, fiziki yetkinlik və sağlam həyat tərz kimi iradi-əxlaqi keyfiyyətlərin antik dövrdə türk bəhəddirlərinin əvəzsiz mənəvi sərvəti olduğu vurğulanır. Məhz bu kimi hərbi-fiziki vərdislərə mükəmməl yiyələnmiş türklər tarix boyu atıcılıq, güləş, əlbəyaxa döyüş, atçapma və s. kimi fiziki bilik, bacarıq və vərdislər sayəsində daim dünyaya ağalığ etmişlər.

İdmanın ən öncül növü olan qaçışın xüsusilə Səfəvilər dövründə dövlət səviyyəsində yüksək qiymətləndirildiyi, şatırların xüsusi peşə kimi formalaşdığı və saraylarda mütəmadi olaraq təşkil olunmuş təntənəli yarışların fiziki tərbiyənin bir hissəsi olduğu məqalədə izah edilir. Həmçinin Strabon, İbn Bəttutə və Jan Şarden kimi məşhur zəka sahiblərinin şahidi olduqları bu fiziki mədəniyyət ilə bağlı qeydləri məqalədə xüsusi diqqət çəkir. Habelə bu maraqlı idman yarışlarında şatırların geyimləri, yarış qaydaları, qaliblərin mükafatlandırılması və s. kimi məqamlar ətrafı təsvir edilir. Müəllif bu kimi fiziki keyfiyyətlərin araşdırılmasında yüksək hünər və cəngavərlik hissinin türk sərkərdələrinin yenilməz şücaətində mühüm rol oynadığını da önə çəkir.

Açar sözlər: *Fiziki mədəniyyət, cismani yetkinlik, fiziki tərbiyə motivləri, iradi-əxlaqi keyfiyyətlər, bəhəddirlik və qəhrəmanlıq, sağlam həyat tərz*

ДОБЛЕСТНЫЕ ГЕРОИ

Резюме

В статье подчеркивается, что такие волевые и нравственные качества, как физическое воспитание, физическая зрелость и здоровый образ жизни, были незаменимым духовным богатством турецких бахадиров в древности. Турки, в совершенстве владеющие такими воинскими и физическими навыками, на протяжении всей истории занимались стрельбой, борьбой, рукопашным боем, грэпплингом и т.д. Они всегда доминировали в мире благодаря своим физическим знаниям, навыкам и привычкам.

В статье поясняется, что бег, самый новаторский вид спорта, высоко ценился на государственном уровне, особенно в эпоху Сефевидов, что шатыры формировались как особая профессия, а церемониальные состязания, регулярно организуемые во дворцах, были частью физической культуры. Также в статье особое внимание привлекают заметки об этой физической культуре, засвидетельствованные известными интеллектуалами, такими как Страбон, Ибн Баттута и Жан Шарден. Кроме того, в этих интересных спортивных состязаниях учитывается одежда верблюдов, правила соревнований, награждение победителей и т.д. такие моменты подробно описаны. Автор также указывает, что высокое мастерство и чувство рыцарства сыграли важную роль в непобедимой храбрости турецких полководцев при проверке таких физических качеств.

Ключевые слова: Физическая культура, физическая зрелость, мотивы физического воспитания, волево-нравственные качества, доблесть и героизм, здоровый образ жизни.

VALOR AND HEROISM

The article emphasizes that voluntary and moral qualities such as physical education, physical maturity and a healthy lifestyle were the irreplaceable spiritual wealth of Turkish Bahadirs in antiquity. Turks, who have mastered such military-physical skills, have always dominated the world thanks to their physical knowledge, skills and habits, such as shooting, wrestling, hand-to-hand combat, etc.

It is explained in the article that running, the most pioneering type of sport, was highly valued at the state level, especially during the Safavid era, that shatyrns were formed as a special profession, and ceremonial competitions regularly organized in palaces were a part of physical education. Also, the notes about this physical culture witnessed by famous intellectuals such as Strabo, Ibn Battuta and Jean Chardin draw special attention in the article. In addition, points such as the clothing of the camels, the rules of the competition, the awarding of the winners, etc., are described in detail in these interesting sports competitions. The author also points out that the high skill and sense of chivalry played an important role in the invincible bravery of Turkish commanders in the examination of such physical qualities.

Keywords: Physical culture, physical maturity, motives of physical education, will-moral qualities, valor and heroism, healthy lifestyle

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Qönçə Mirzəyeva Mərdan ⁸⁶
**YENİYETMƏLƏR ARASINDA GENİŞ YAYILAN NARKOMANİYAYA QARŞI
GÖRÜLƏN ƏMƏLLİ İŞLƏR**

GİRİŞ: İnsanın psixi və fiziki vəziyyətini dəyişən, asılılıq yarada bilən, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin siyahısına daxil edilmiş kimyəvi və bitki tərkibli maddələr **psixoaktiv maddələr** adlanır. Məsələn, heroin, metodon, çətinə preparatları, kokain, tiryək və s.

Psixoaktiv maddələrin istifadəsi nəticəsində, yeniyetmə yaş dövründə və eləcə də, digər yaşlarda olan, daha kiçik yaşlı uşaqlar və ya 18 yaşdan böyük olan şəxslərdə ciddi asılılıqlar və patoloji problemlər yaranır. Bunlara psixi, fiziki və bioloji problemlərin yaranması eləcə də, davranış və şəxsiyyət problemləri (deqradasiya-şəxsiyyətin süqutu) yarana bilər.

Günlər ötdükcə narkotik vasitələr və psixotrop maddələrdən asılılıq hallarına daha çox rast gəlinir. Bu kimi halların yayılmasında bir sıra faktorlar özünü göstərir.

Bu faktorlara aiddir:

1. Sosial mühitin təsiri
2. Ailədaxili problemlər
3. Təhsil və ya məlumat azlığı
4. Maraqlar dairəsinin genişliyi
5. Təbliğ və ya media təsiri
6. İctimai normalarla bağlı problemlər
7. Məliyyə problemləri
8. Mütəmadi dəstək sisteminin zəifliyi
9. Sosial statusun artırılma arzusu
10. Fiziki sağlamlıqla bağlı problemlər

1. Sosial mühitin təsiri- Yeniyetmələrin əksəriyyəti şəxsiyyətin formalaşma dövründə hər hansı sosial qrupa aid olmaq üçün can atırlar. Həmin yeniyetmələrin seçimi adətən, sinif yoldaşları, qonşular və ya qohumlardan həmyaşıdları olur. Lakin, bir sıra hallarda yeniyetmələrdə sosial seçim hallarında kənarçıxmalar baş verə bilər. Onlar qeyri-iradi şəkildə müəyyən kriminogen qrupların təsiri altına düşür və bu onların sonrakı həyatına ciddi mənfi yönlü təsir göstərir.

2. Ailə problemləri- Baxmayaraq ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarında narkotik maddələr və onların qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlərdə iştirak etmiş və azadlıqdan müəyyən müddətə məhkum olunmuş yeniyetmələr hər iki valideynə sahib olan şəxslərdir, problemə dünya miqyasında statistikalarda bir çox yeniyetmə cinayətkarın ailə problemləri olduğu öz əksini tapır. Bu problemlərdən ən çox rast gəlinənləri valideynlərin boşanması halları və ya ölümüdür. Bu kimi sosial-travmatik hadisələr yeniyetmə psixologiyasında boşluq yaradır və onun meyllərinə mənfi təsir göstərir.

3. Təhsil və ya məlumat azlığı- Ölkəmizdə xüsusilə yeniyetmələrin deviant davranışlarının qarşısının alınması məqsədilə müxtəlif maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilir. Bu tədbirlərə narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin mənfi təsirləri, onlardan istifadə zamanı baş verəcək hadisələrlə bağlı anti-təbliğatlar aid edilir. Lakin, 14-17 yaşlı yeniyetmələr arasında aparılan sorğudan məlum olur ki, maarifləndirmə tədbirlərinin intensiv şəkildə həyata keçirilməsinə baxmayaraq, 20 nəfər yeniyetmənin 85%-i həmin maddələri adları ilə tanımır.

4. Maraqlar dairəsinin genişliyi- Yeniyetmələrin 40%-nin fikrinə görə narkotikin yayılma səbəbi, yeniyetmələrin geniş maraqlar dairəsinin olmasıdır. Bəzi hallarda yeniyetmələr narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələrə rekreativ baxımdan yanaşırlar. Yəni, həmin tip maddələri "əylənmək" üçün istifadə etməyə başlayırlar və bu hal zaman keçdikcə asılılığın yaranmasına səbəb olur.

5. Təbliğ və ya media təsiri- Yeniyetmələrin böyük əksəriyyəti sosial media platformalarına asanlıqla giriş əldə edə bildikləri üçün intensiv olaraq bu cür maddələrin istifadəsi ilə bağlı təbliğat xarakterli reklamlara və ya satış, eyni zamanda da, kuryerliklə bağlı məlumatlara əlçatanlığa sahib olurlar. Nəticədə həmin yeniyetmələr narkotik vasitələrin qurbanı olmaq kimi böyük təhlükə ilə üz-üzə qalırlar. İntensiv şəkildə anti-təbliğatların aparılmasına baxmayaraq, narkotik vasitələrin qurbanı olan şəxslərin sayı günlər keçdikcə artmaqda davam edir.

6. İctimai normalarla bağlı problemlər- Narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr istifadə edən şəxslər, əksəriyyət hallarda ictimai olaq qəbul olunmamaq problemi ilə üzləşirlər. Bu nəticə etibarilə onların cəmiyyətdən diskriminasiya olunmasına və dezadaptasiyaya gətirib çıxarır. Eyni zamanda da, bəzi hallarda reabilitasiya müəssisələrinə müraciət etməklə bağlı sosial qorxularla üzləşən yeniyetmələr, bu problemin qarşısını almaqda çətinlik çəkir və daha ağır fəsadlarla üzləşirlər.

7. Məliyyə problemləri- Disfunksionalailəyə sahib olan yeniyetmələr bəzi hallarda maddi baxımdan qazanc əldə etmək məqsədilə narkotik maddələrin ticarəti kimi kriminal cinayətlərdə ortaqlıq etməyə başlayırlar. Bu maddələrlə birbaşa təmas şəraitində olmaq, onların psixologiyasına təhriki faktor kimi təsir edir və zamanla, narkotik ticarəti ilə məşğul olan yeniyetmələr həmin maddələrin daimi istifadəçisinə çevrilir.

⁸⁶ Bakı Dövlət Universiteti Sosial pedaqogika ixtisası üzrə. II kurs magistrantı. gonchamirzayeva@gmail.com

8. Mütəmmadi dəstək sisteminin zəifliyi- Son illər orta məktəblərdə artan psixoloji dəstək sisteminə və proqramlara baxmayaraq, yeniyetmələr arasında narkotik istifadəsi və asılılıq hallarına daha çox rast gəlinir. Bu tendensiyanın başlıca səbəblərindən biri də, mütəmmadi olaraq tətbiq olunan dəstək sisteminin olmamasıdır. Ümumtəhsil məktəblərində psixoloq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı yaranan problemlərdən biri də, konfidensiallığın qorunmasıdır ki, bu xüsusiyyətə diqqət yetirilməməsi yeniyetmələri dəstək sistemindən uzaqlaşmağa vadar edir.

9. Sosial statusun artırılma arzusu- Yeniyetmələr yaş dövrünün pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətlərinə əsasən, onlar özlərini sinif yoldaşlarına və digər yaş kateqoriyasından olan insanlara sübut etmək arzusunda olurlar. Narkotik vasitələrə çətin əlçatanlığın olması və anti-təbliğatın aparılması, bəzi yeniyetmələr üzərində əks təsirə malik olur və onların bu kateqoriyadan maddələri istifadə etməsinə səbəb olur. Beləliklə də, yeniyetmələr, həmin maddələri özünüsübut vasitəsi kimi qəbul etməyə başlayır və diqqət çəkdikləri üçün, eyni zamanda da, asılılıq yarandığı üçün istifadədən imtina edə bilmirlər.

10. Fiziki sağlamlıqla bağlı problemlər- Bəzi narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr ağrıkəsici olaraq istifadə olunur. Bu maddələrdən ən çox istifadə olunanları morfin və kodeindir. Bir çox ağır əməliyyatlardan (onurğa sütunu, orqan transplantasiyası və s.) sonra həkimlərin həmin maddələrin istifadəsi ilə bağlı göstərişləri həyata keçirilir. Bu vasitələrin istifadəsinin dayandırılması tədricən aparılmalı olduğu üçün bəzi hallarda orqanizmin həmin maddələrə yüksək adaptasiyası yaranır və bu hal sonradan narkotik istifadəsini şərtləndirən amilə çevrilir.

NƏTİCƏ: Azərbaycanda istifadə edilən ən çox yayılmış psixoaktiv maddələrə aşağıdakı ilə daxildir:

1. Heroin-Eyni zamanda, elmi olaraq diasetilmorfin və ya diamorfin kimi adlandırılır. Lakin, istifadəçi şəxslər tərəfindən “poroşok” və ya “qera” kimi adlandırılır. Morfin və tiryəkdən kimyəvi çevrilmələr vasitəsilə əldə oluna bilir. Müxtəlif rənglərdə-ağ, sarımtıl, qəhvəyi, qara və s. rast gəlinir. Əldə olunma üsulu və tərkibində olan digər kimyəvi qarışıq və əlavələrdən asılı olaraq rəng dəyişmələri baş verir.

2. Kannabis-Çətənə bitkisinin yarpaqlarından hazırlanır. Marixuana, istifadəçi şəxslər tərəfindən daha çox “nəşə” adlandırılır. Marixuanaya yaşıl və ya qəhvəyi rənglərdə rast gəlinir. Kannabis qətranı isə çətənə bitkisinin çiçəklərindən əldə edilir və ona əsasən, qara rəngdə təsadüf edilir. Toz halında rast gəlinirdi üçün asanlıqla nəfəs yolları ilə qəbul oluna bilir. Eyni zamanda, kannabis qətranının yağı istifadəçi şəxslər tərəfindən daxilə qəbul edilərək istifadə edilir.

3. Kokain-İstifadəçi şəxslər tərəfindən “koks” və ya “qar” adı ilə tanınır. Bu narkotik vasitənin hazırlanması üçün kokain bitkisinin kolundan və yarpaqlarından istifadə edirlər. Forma baxımından toz və ya qarşəkili olduğu üçün onu bu cür adlandırırlar. Güclü antiseptik və anestetik xassəyə malikdir. Keyidicilik məqsədilə istifadə edilir. Kokain, əsasən, buxarların nəfəs yollarına qəbul edilməsi yolu ilə istifadə edilir.

4. Amfetamin növləri- Bu kateqoriyadan olan narkotik vasitələr sintetik yollarla hazırlanıqları üçün daha güclü və uzunmüddətli effektdə malik olurlar. Ən çox yayılan növlərinə amfetamin, yəni, istifadəçi şəxslər tərəfindən daha çox “ekstazi” və ya “portağal” adı ilə tanınan vasitə və metamfetamin, daha çox “şüşə” və “kristal” adı ilə tanınan maddə daxildir. Bu tip maddələrin bir növündən digərini asanlıqla kimyəvi üsullarla əldə etmək mümkündür. Lakin, onların arasında ən geniş yayılanı metamfetamindir. Bu vasitələr həblər, tozşəkili, sirop və ya çox az hallarda inyeksiya yolu ilə qəbul edilə bilər. Ağ, bənövşəyi və qara rənglərdə rast gəlinir. Bu maddələrin rəng təyinedicisi tərkibində olan qarışıqlardır. Məhlul formasında olan növləri venadaxili inyeksiya yolu ilə, digər hallarda isə, həbşəkili formalar daxilə qəbul edilməklə və ya kristallar əridildikdən sonra buxarlarının nəfəs yolları vasitəsilə qəbul edilməsi üsulu ilə istifadə olunur. Bu maddələr bəzi şəxslər tərəfindən iysiz, acı istiot dadlı kimi təsvir edilsə də, digərləri tərəfindən şirin dadlı kimi təsvir olunur. Güclü stimulyator maddələrə aid olan kimyəvi birləşmədir. Laborator olaraq gizli şəkildə istehsal edilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 28 iyun tarixli 960 IIQ sayılı sərəncamı ilə ölkə ərazisində dövriyyəsi (həmçinin, prekursorlarının) qadağan edilmişdir.

5. LSD- Narkotik vasitələr və psixotrop maddələr arasında mövcud olan ən güclü toksiki və halüsinogen xassəyə malik olan maddələr siyahısındadır. Tibbi məqsədlərlə istifadəsi qəti olaraq qadağan edilmişdir. İstifadəçi şəxslər arasında LSD istifadəçilərinə az hallarda rast gəlinir. Daha çox “qənd” və ya “kislota” adı ilə tanınır. Qoxusuz və dadsız, eyni zamanda, xüsusi rəngə malik olmayan maddədir. Kristal halda mövcud olur və maye şəklində də istifadə edilir. Həblər və ya kapsullar şəklində, toz formasında və ya kağızlara hopdurulmuş şəkildə qeyri-qanuni olaraq qara bazarda satılır. Həb və ya kapsullar udulmaqla daxilə qəbul edilir. Digər formalar isə, maye şəklində olduqda venadaxili və ya kağız şəklində hopdurulmuş forma isə dil üzərinə qoyulmaqla istifadə edilir.

6. Meskalin- Psixoaktiv maddələr siyahısında ən çox rast gəlinən növlərdən biridir. Peyot kaktusu bitkisinin tərkibində təbii olaraq toplanır. Halüsinogen təsirə malikdir. Toz, həb, qurudulmuş və ya kaktus hissələri şəklində qeyri-qanuni yollarla satılır. İstifadəçi şəxslər tərəfindən daha çox “şeh” adı ilə tanınır. Bütün formaları daxilə qəbul edilməklə istifadə edilir.

7. Barbituratlar- Tibbi məqsədlərlə istifadə edilən dərman maddələrinin tərkibində minlərlə müxtəlif adlarda istehsal edilir. Həb, kapsul, inyeksiya üçün hazırlanmış məhsullar şəklində istehsal edilir. İstifadəçi şəxslər tərəfindən daxilə qəbul edilməklə istifadə olunur. Məhlul halında formaları isə venadaxili inyeksiya şəklində istifadə edilir.

8. Benzodiazepinlər- Bu maddələr mərkəzi sinir sisteminə ləngidici təsir göstərməsi ilə tanınır. Sintetik üsullarla hazırlanır və satışa buraxılır. Həblər, kapsullar, tozşəkili və ya maye şəklində venadaxili istifadə üçün nəzərdə tutulmuş formada buraxılır. Ən çox yayılmış növündən biri diazepamdır. Həb və kapsullar daxilə qəbul edilməklə, maye şəklində olan formaları isə venadaxili inyeksiya şəklində istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <https://nida.nih.gov/sites/default/files/cadchart.pdf>
2. https://www.unodc.org/documents/wdr/WDR_2010/2.0_Drug_statistics_and_Trends.pdf
3. <https://medicalguidelines.msf.org/sites/default/files/pdf/guideline-339-en.pdf>
4. https://www.unodc.org/res/WDR-2023/WDR23_Exsum_fin_DP.pdf
5. https://ocindex.net/assets/downloads/2023/english/ocindex_profile_azerbaijan_2023.pdf

Açar sözlər: Psixotrop maddələr, narkotik vasitələr, asılılıq problemləri, anti-təbliğat, narkotik ticarəti, “adaptasiya” problemi

Key words: Psychotropic substances, narcotic drugs, addiction problems, anti-propaganda, drug trafficking, "Adaptation" problem

Ключевые слова: Психотропные вещества, наркотические средства, проблемы зависимости, антипропаганда, наркоторговля, проблема «адаптации»

XÜLASƏ

Yeniyyətlər arasında geniş yayılan narkomaniyaya qarşı görülən əməlli işlər

Dünyada narkotik və psixotrop maddələrin istifadəsi günlər ötdükcə əhəmiyyətli dərəcədə artır. Yeniyyətlər arasında da narkotik və ya psixotrop maddələrin istifadəsi hallarına, habelə, qanunsuz dövriyyəyə cəlb olunmalarına rast gəlinir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 14-17 yaşlı yeniyyətlər arasında narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər 2021-ci ildə 11 nəfər, 2022-ci ildə 13 nəfər, 2023-cü ildə isə 16 nəfər olmuşdur. 2023-cü il statistikasına əsasən, həmin yeniyyətlər arasında qızlara rast gəlinməyib. Cinayət törətdiyinə görə məhkum olunan 16 yeniyyətmədən, 11 nəfəri ailədə hər iki valideynə sahibdir. Həmin yeniyyətlərin 60%-ə qədərində 5 ildən yuxarı, təxminən 40%-nə isə, 5 ilə qədər azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəza təyin edilib. Bu statistikalarından görünür ki, ailədə hər iki valideynə sahibolma hallarında belə, yeniyyətlər arasında narkomaniya, eləcə də, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı cinayətlər baş verir.

SUMMARY

Effective work against the spread of drug addiction among teenagers

The use of narcotic and psychotropic substances in the world is significantly increasing over time. Instances of drug or psychotropic substance use, as well as involvement in illegal trafficking, are also observed among adolescents. According to the State Statistics Committee, the number of crimes related to the illegal circulation of narcotic and psychotropic substances among adolescents aged 14-17 was 11 in 2021, 13 in 2022, and 16 in 2023. In the statistics for 2023, no girls were reported among these adolescents. Of the 16 adolescents convicted of crimes, 11 had both parents. Approximately 60% of these adolescents received sentences of more than 5 years, while about 40% were sentenced to up to 5 years of restricted freedom. These statistics indicate that even in cases where adolescents have both parents, instances of drug addiction and crimes related to the illegal circulation of narcotic substances still occur.

РЕЗЮМЕ

Эффективная работа против распространения наркомании среди подростков

Использование наркотических и психотропных веществ в мире значительно увеличивается с течением времени. Случаи употребления наркотиков или психотропных веществ, а также вовлеченность в незаконный оборот наблюдаются и среди подростков. Согласно данным Государственного статистического комитета, количество преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических и психотропных веществ среди подростков в возрасте 14-17 лет, составило 11 в 2021 году, 13 в 2022 году и 16 в 2023 году. В статистике за 2023 год не было зарегистрировано случаев среди девочек. Из 16 подростков, осужденных за преступления, 11 имели обоих родителей. Примерно 60% этих подростков получили сроки более 5 лет, в то время как около 40% были приговорены к ограничению свободы на срок до 5 лет. Эти статистические данные указывают на то, что даже в случаях, когда подростки имеют обоих родителей, все равно происходят случаи наркомании и преступления, связанные с незаконным оборотом наркотических веществ.

Rəyçi: p.e.f.d. Vəfa Çıraqova Məsim

İBTİDAI TƏHSİL SƏVİYYƏSİNDƏ MORFOLOGİYANIN TƏDRİSİNİN METODİK ƏSASLARI

İbtidai siniflərdə morfologiyanın ən mühüm məfhumlarından olan nitq hissələrinin tədrisinə də savadlı yazı və danışq mədəniyyətinin formalaşdırılması baxımından yanaşmaq, ana dili təliminin əsas prinsipi olan nitq inkişafı nəzəriyyəsinə əsaslanmaq lazımdır.

“Azərbaycan dili fənni elmdir. Öyrədilmək üçün tədqiq olunmaq üçündür. Azərbaycan dilçiliyi deyildir. Dilçilik ayrı bir fəndir. Azərbaycan dili – dil qaydaları, normaları əsasında danışmağı, yazmağı öyrədən fənnə deyilir. Bu fənnin məzmununa bu dildə dinləməyi, habelə oxumağı, yazmağı və nə üçün məhz bu şəkildə oxumağın, yazmağın düzgün olduğunu bilmək tələb olunur” (7, s.3).

Azərbaycan dili təliminin bu cəhətini nəzərdə tutan Y.Kərimov “İbtidai siniflərdə qrammatikanın tədrisi sadə olmaqla praktik xarakter daşıyır və qarşısına şagirdlərə bitkin elmi biliklər vermək məqsədi qoymur. Lakin bu ilkin kurs şagirdləri dilimizin qrammatik quruluşu ilə tanış edir, onları sistemə qrammatika kursunu mənimsəməyə hazırlayır. Ona görə də müəllim həmişə elmin sistemini gözləməli, dil hadisələrinin mahiyyətini, işlənmə dairəsini, qrammatikaya əsaslanmağın əhəmiyyətini başa salmalıdır” (5, s. 262).

İbtidai siniflərdə praktik əhəmiyyət daşıyan nitq hissələrini də şagirdlər sadə elmi dildə mənimsəyir, nitq prosesində dil vahidlərindən məqamına uyğun istifadə etməyi öyrənirlər. Dil təlimi praktik səciyyə daşısa da, şagirdlər müəyyən tərif və qaydaları, nitq hissələrinə məxsus səciyyəvi əlamətləri və hər bir nitq hissəsi üzrə qrammatik vasitələri şüurlu mənimsəyir, yazılı və şifahi təcrübələrini ədəbi notmalara uyğun ifadə etməyə çalışırlar. Şüurlu təlim yolu ilə şagirdlər oxşar dil faktlarını müqayisə edir, onlar arasında ümumi əlaqələri müəyyənləşdirir, ümumiləşdirmə aparır, məntiqi nəticələrə gəlirlər ki, bütün bu proses onların mücərrəd təfəkkürünün inkişafına səbəb olur. İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin tədrisi də bu prinsipə uyğun təşkil olunub. Şagird sözün morfoloji quruluşunu, nitq hissələrinə məxsus şəkilçilərinin xüsusiyyətlərini, nitq hissələrinin leksik-semantik əlamətlərini, onların cümlədə rolunu elmi-praktik şəkildə mənimsəməklə yazı və tələffüz üçün düzgün istiqamət götürür. Buna görə də nitq hissələrinin tədrisinə bir-birindən təcrid olunmuş dil faktları kimi deyil, bütöv morfoloji sistemin öyrədilməsi şəklində yanaşmaq, dil bölmələrinin əlaqəli tədrisini təmin edən vasitələrindən səmərəli istifadə etmək lazımdır.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinə ayrılan təlim saatlarının bir qismi morfolojiya kursunun öyrədilməsinə sərf olunur. Şagirdlərin morfoloji biliklərinin səviyyəsi qoyulan tələblərdən çox asılıdır. Bunun əsas tələblərindən biri də ibtidai siniflərdə nitq hissələrinin öyrədilməsi, xüsusilə onların əlaqəli tədrisinə dair metodik ədəbiyyatın azlığıdır. Nitq hissələrinin tədrisinə orfoqrafiya, orfoepiya istiqamətlərindən yanaşırsa da onların əlaqəli tədrisinə dair metodik tədqiqatlar kifayət qədər deyil. Nitq hissələrinin əlaqəli tədrisini ibtidai siniflər üçün aktual problem kimi tədqiq etməyi zəruri hesab edirik.

Morfologiyanın tədrisində nitq hissələri barədə məlumatların şagirdlərə verilməsində biliklərin elmi-praktik cəhətdən aşılması məhz uşaqların fəallığını artırır. II-IV sinif şagirdlərində nitq hissələri üzrə biliklər verməklə dil vahidlərindən nitq prosesində geniş istifadə bacarıqları yaratmaq məsələsi əsas götürülməlidir. Nitq hissələrinin metodoloji əsasını dilçi-metodistlərimizin “Azərbaycan dilinin tədrisinə dair elmi, elmi-metodik mülahizələri təşkil edir.

Şagirdlərdə morfoloji anlayışların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri zəminində yaradılması qrammatik materialların şüurlu, əhatəli mənimsənilməsinə təmin edər və uşaqlarda nitq prosesində onlardan effektiv istifadə üçün optimal şərait yaratmaqla, söz qruplarına dair davamlı biliklərin formalaşdırılmasına da zəmin yaratmış olar. “Sözlər yaranır, konkret səs tərkibi, leksik mənası ilə yaşayır, anlaşılır, uzun müddət ünsiyyətə xidmət edir” (1, s.14).

Nitq hissələrinin tədrisində məqsəd, nitq inkişafı nəzəriyyəsində yeni mövcud tələblər baxımından dəqiqləşdirilmiş, bəzi əlaqə mülahizələrlə genişləndirilmiş şəkildə şagirdlərə aşılmaqdan ibarətdir. Bundan başqa, nitq hissələrinə məxsus qrammatik əlamətlər şagirdlərə ayrı-ayrılıqda və bir-biri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilməklə öyrədilməlidir. Şagirdlər “İsim” terminini III sinifdə eşitsələr də, əşya bildirən sözlərlə hələ savad təlimi dövründə oxu və yazının öyrədilməsi zamanı tanış olurlar. Bu dövrdə cins-növ münasibətləri üzrə aparılan məntiqi çalışmalarda şagirdlər müxtəlif əşyaların adənə bildirən sözləri qruplaşdırır, onları sadalayır. Bu yolla şagirdlərdə əşya, əlamət, miqdar bildirən sözlər kimi qrammatik əşyaları mənimsəməyə hazırlıq işləri aparılır. “Nitq praktikasında əşya adı altında gözlə görülən şeylər, ilk növbədə cansız əşyalar nəzərdə tutulur. Bu da adi danışqda şey (ərəbcə əşya) anlayışına uyğun gəlir” (8, s.370).

II sinifdən başlayaraq şagirdlər “Əşyanın adını bildirən sözlər” məfhumunu eşidir. Burada dil qaydaları olaraq “Ad bildirən sözlər”, “Ad bildirən bəzi sözlərin böyük hərflə yazılması”, “Əlamət bildirən sözlər”, “Hərəkət bildirən sözlər” başlıqları altında nitq hissələri ilə sadə və praktik şəkildə tanışlıq başlayır (2, s.66-93).

III sinifdə “Əşyanın adını bildirən sözlər” məfhumu isim termini ilə əvəz olunur. Burada “İsim – ad bildirən sözlər”, “Xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılışı”, “Sifət – əlamət bildirən sözlər”, “Say- miqdar və sıra bildirən sözlər”, “Feil – hərəkət bildirən sözlər”, “Feilin zamana görə dəyişməsi”, “Feilin şəxsə görə dəyişməsi” və s. başlıqlar altında nitq hissələri haqqında məlumatlar şagirdlərə təqdim olunur (3, s.92-116).

IV sinifdə isə ismin və digər nitq hissələrinin leksik və qrammatik mənası, bu qrupa daxil olan sözlər real nitq təcrübəsi zəminində öyrədilir. Məsələn: “Nitq hissələri”, “Zərflər”, “Zərflərin mənəvi növləri”, “Köməkçi nitq hissələri”, “Bağlayıcı”, “Qoşma”, “Köməkçi nitq hissələrinin omonimliyi” kimi mövzular təqdim olunmuşdur (4, s 39-81).

¹ADPU, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

İbtidai sinif dərslərlərindən məlum olur ki, əşya ilə bağlı olan isim, sifət, feil kimi nitq hissələrinin pilləlilik prinsipi üzrə bir-neçə tədris ilinə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məlumatlar bir-birinin mexaniki təkrarı deyil və hər dəfə əvvəlki biliklərə əsaslanmaqla ismin və ya sifətin bir qrammatik mənası başa salınır, praktik nitq vərdisləri səviyyəsində mənimsədilir. Bu zaman şagirdlərin yaş və bilik dairəsi nəzərə alınaraq dil təlimi pilləlilik prinsipinə uyğunlaşdırılır. “Elmi-didaktik düşüncəyə görə I-IV siniflərdə “Azərbaycan dili” adlandırılan fənn əlifbadan, hüsnxətdən, oxudan-qiraət materiallarından və dil qaydalarından toplananları nizamlayan, qaydaya salan, bütövləşdirən və ya inteqrasiya edən ana dili fənnidir” (6, s.7).

İstər ali, istərsə də ümumtəhsil məktəblərində nitq hissələrinin öyrədilməsinə ismin tədrisindən başlanılır. Çünki isim bir tərəfdən maddi və mənəvi varlıqların adlarını özündə əks etdirir, digər tərəfdən isə sifət, say, feil kimi nitq hissələri isim ətrafında cəmləşir, onu bu və ya digər cəhətdən izah edir. Belə ki, sifət isimdəki əlaməti, say miqdarı, feil isə hərəkəti isimlə bağlı izah edir. Əslində dildə ismin varlığı digər nitq hissələrinin də mövcudluğunu əsaslandırır və bu, qismən əsas qrammatik mənasıdır.

İbtidai siniflərdə ən geniş tədris olunan nitq hissələri isim, sifət və feillərdir. Hər üç nitq hissəsi II, III, IV siniflərdə sadəcə mürəkkəbə prinsipinə uyğun tədris olunur. IV sinifdə say, əvəzlilik və zərfin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tədrisi nəzərdə tutulur. Təlim saatlarının əksəriyyətinin isim, sifət, və feilə ayrılmasının elmi-metodik əsasları mövcuddur. Çünki dildə əşya, əşyaya məxsus əlamət və hərəkəti ifadə edən sözlər digər leksik vahidlərə nisbətən sayca çoxluq təşkil edir və ünsiyyətin təşkilində həmin qrupa daxil olan sözlər aparıcı mövqeyə dayanır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, nitq hissələri arasındakı əlaqənin yollarını müəyyənləşdirərkən həmişə onların bir-birinə münasibəti, faktların və leksik-qrammatik vasitələrin oxşarlığı nəzərə alınmalı, onlar müqayisəli öyrədilməlidir. Bunsuz şagirdlərdə qrammatik ümumiləşdirmə bacarığı yaratmaq olmaz. Çünki, nitq hissələrinə məxsus əlamətlərin tək-tək məfhumlar şəklində tədrisi davamlı və praktik bilik yarada bilməz. Əksər morfoloji vasitələr müxtəlif söz qrupları üzrə vəhdətdə öyrədildikdə şagirdlərin qrammatik təfəkküründə onlar daha yaxşı möhkəmlənir, şagirdlər nitq praktikasında onlardan daha səmərəli istifadə edirlər.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin düzgün elmi-metodik əsaslarla tədrisi həm dilimizin qrammatikasının öyrənilməsinə, həm də digər təlim fənlərinin mənimsənilməsinə zəmin yaradır. Şagirdin mənimsədiyi bütün elmi çülahizələr söz şəklində olduğu üçün ana dilinin mənimsənilmə səviyyəsi digər fənlərin səviyyəsini də müəyyənləşdirir və bu dilin mərkəzi təlim fənni olması bu prinsiplərlə müəyyənləşir. Ona görə də həm bu amili, həm də Azərbaycan dilinin həqiqi dövlət dili kimi işlənmə dairəsi, təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq ana dilinin müxtəlif problemləri üzrə tədqiqatlar aparmaq, istifadə olunan üsul və vasitələr sistemini daim təkmilləşdirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov İ. “Dil sevgisindən dilçiliyə”, Elm və təhsil”, Bakı, 2017, 325 s.
2. İsmayilov R., Orucov G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Ümumtəhsil məktəblərinin II sinifləri üçün “Azərbaycan dili” dərslisi, “Altun kitab”, Bakı, 2018, 146 s.
3. İsmayilov R., Orucov G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Ümumtəhsil məktəblərinin III sinifləri üçün “Azərbaycan dili” dərslisi, “Altun kitab”, Bakı, 2019, 226 s.
4. İsmayilov R., Orucov G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Ümumtəhsil məktəblərinin II sinifləri üçün “Azərbaycan dili” dərslisi, “Altun kitab”, Bakı, 2018, 146 s.
5. İsmayilov R., Orucov G., Abdullayeva S., Cəfərova D., Qasimova X., Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinifləri üçün “Azərbaycan dili” dərslisi, “Altun kitab”, Bakı, 2019, 223 s.
6. Kərimov Y. “İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası”, Nasir, Bakı, 2013, 519 s.
7. Qurbanov V. “Oxu və nitq inkişafı təlimi”, “Müəllim”, Bakı, 2021, 126 s.
8. Nəbiyeva Ş., Abdullayeva G., Kərimova A. “İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası fənnindən mühazirələr”, “Elm və təhsil”. Bakı, 2015, 520 s.

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai siniflərdə “Azərbaycan dili” fənninin vasitəsilə şagirdlərə dil qaydalarının öyrədilməsindən söhbət açılır. Əsasən də burada nitq hissələrinin tədrisinin metodik əsasları təhlilə cəlb olunmuşdur. II-IV siniflərdə nitq hissələri haqqında məlumatların şagirdlərə həm sadə, həm də praktik çəkildə hansı başlıqlar altında verildiyi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həm şifahi, həm də yazılı nitqin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edən nitq hissələrinin tədrisinin sadəcə çətinə istiqamətində öyrədilməsinin əhəmiyyəti də vurğulanmışdır.

İbtidai siniflərdə nitq hissələrinin öyrədilməsi zamanı sistemliliyə fikir verilməsi diqqətə çatdırılır. Öyrənilən hər bir məfhum, hər bir qaydanın istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə şagirdlərin yerində işlədə bilmələrinin vacibliyi göstərilir. Danışqı və yazı prosesində dil vahidlərindən məqamına uyğun istifadə etməyin əhəmiyyəti baxımından da nitq hissələrinin tədrisinin səmərəliliyi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, nitq hissələri, ibtidai sinif, şagird, morfolojiya.

Методические основы обучения морфологии на этапе начального образования РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается преподавание языковых правил учащимся начальных классов через предмет «Азербайджанский язык». В основном здесь анализируются методические основы обучения частям речи. Отражены сведения о рубриках, в рамках которых учащимся II-IV классов дается информация о частях речи как в простом, так и в практическом плане. Также была подчеркнута важность обучения частям речи, которые имеют большое значение в развитии как устной, так и письменной речи, от простой к сложной.

При обучении частям речи в начальных классах важно уделять внимание системности. Подчеркивается важность умения студентов применять каждую изученную концепцию и правило как в устной, так и в

письменной речи. Эффективность обучения частям речи также подчеркивалась с точки зрения важности правильного использования языковых единиц в процессе говорения и письма.

Ключевые слова: азербайджанский язык, части речи, начальная школа, ученик, морфология.

Methodological foundations of morphology training at the stage of primary education

SUMMARY

In the article, the teaching of language rules to elementary school students through the subject "Azerbaijani language" is considered. Basically, the methodical foundations of teaching parts of speech are analyzed here. Information about the rubrics, within which students of II-IV classes are given information about the parts of speech both in simple and practical terms, is reflected. Also, the importance of learning parts of speech, which are of great importance in the development of both oral and written speech, from simple to complex, was also emphasized.

When teaching parts of speech in primary classes, it is important to pay attention to systematicity. The importance of students' ability to apply each learned concept and rule both orally and in writing is emphasized. The effectiveness of teaching parts of speech was also emphasized from the point of view of the importance of the correct use of language units in the process of speaking and writing.

Keywords: Azerbaijani language, parts of speech, elementary school, student, morphology.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Giriş. İstənilən xalqın dil sistemi mədəni, tarixi və sosial prosesləri əks etdirərək daim dəyişir. Dilin əsas funksiyasını tam yerinə yetirməsi üçün söz ehtiyatı insan fəaliyyətinin bütün sahələrində baş verən dəyişikliklərə operativ reaksiya verməlidir [11]. Dilin inkişafının əsas mexanizmlərindən biri sözlərin başqa dillərdən götürülməsidir. Sözlərin alınma prosesi alimlər tərəfindən qaçılmaz bir hadisə kimi qəbul edilir [3]. Alınmalar bu baxımdan nadir hallarda orijinal mənasını saxlayır, bu da yeni istifadə şərtlərinə uyğunlaşma ilə əlaqədardır. Leksik elementlərin bir dildən digər dilə qəbulu çox qədim bir hadisədir və artıq qədim dünya dillərinə məlum idi [1, s. 9; 6, s. 23]. L.L.Nelyubina görə, alınma “bir dilin lüğət tərkibinə xarici sözün daxil edilməsidir” [5, s. 28; 2, s. 248]. “Alınma leksik vahidlərin bir dildən digərinə keçidi və onların yeni dil sisteminə uyğunlaşması prosesidir, alınmaların yaranmasının səbəbləri çoxsaylı və fərddir” [4].

Alınma sözlər hər bir dilin formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Onlar çox vaxt artıq müəyyən məna kəsb edən alıcı dilə daxil olurlar, lakin uyğunlaşma prosesində müxtəlif dəyişikliklərə məruz qala bilər. D.Kristal [9, s. 23] elementləri ingilis dilinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş 350 dildən danışır. Bununla belə, cavablandırılması lazım olan mühüm sual budur: ingilis dili başqa dillərdən sözləri niyə, nə vaxt və necə götürür? A.K.Ba və T.Kaybə [7, s. 1] görə, ingilis dilinə yol tapan sözlərlə nəticələnən mədəni müxtəliflik bizə ingilis dilinin tarixinin əslində uzun illər ərzində təmasda olan mədəniyyətlərin tarixi olduğunu xatırladır.

Belə dəyişikliklərdən biri sözün ilkin mənası daraldıqda, yalnız konkret kontekstlərdə və ya peşəkar sahələrdə tətbiq oluna bilən mənanın dar ixtisaslaşmasıdır. Bu fenomen bütün dünyada dillərdə, xüsusən də mədəni və elmi-texniki mübadilənin xüsusilə intensiv şəkildə baş verdiyi qloballaşma dövründə fəal şəkildə müşahidə olunur. Mənanın dar ixtisaslaşmasının aşağıdakı səbəbləri vardır:

1. Mədəni və linqvistik ehtiyaclara uyğunlaşma. Alınma söz yeni dilə daxil olduqda, leksik sistemə uyğunlaşır, burada artıq oxşar sözlər ola bilər. Qarışıqlığın qarşısını almaq üçün yeni söz yüksək ixtisaslaşdırılmış məna əldə edərək, müəyyən bir səviyyədə istifadə olunmağa başlanır. Məsələn, ingilis *manager* sözü Azərbaycan dilində ən çox idarəetmə və ya satış sahəsindəki peşələri ifadə etmək üçün istifadə olunur, ingilis dilində isə daha geniş məna daşıyır.

2. Peşəkar fəaliyyətin xüsusiyyətlərinin əks olunması. Alınma sözlər tez-tez mənalарının daraldığı peşəkar sahələrə nüfuz edir. Məsələn, ingilis dilindən götürülmüş *computer* sözü Azərbaycan dilində sırf elektron hesablama qurğusuna aid edilirdisə, ingilis dilində onu istənilən hesablama maşınlarına aid etmək olar.

3. Üslubi məhdudiyyətlər. Bəzən alınmış söz müəyyən sosial qrup və ya kontekstlə əlaqələndirilir. Məsələn, fransızca *charmant* sözü rus dilində ilkin mənasını itirmiş və yalnız retro mədəniyyətlə bağlı köhnəlmiş mətnlərdə istifadə olunmağa başlamışdır. Dar ixtisaslaşmadan elmi və texniki leksika, qastronomik leksikada istifadə olunur. Məsələn, latın dilində aktual (actualis sözündən) sözü Azərbaycan dilində “hazırda əhəmiyyət kəsb edən” mənasını verirsə, ingilis dilində actual sözü “real, faktiki” mənasını saxlayır. Mətbəx və yeməklə bağlı sözlər də çox vaxt ixtisaslaşır. Məsələn, italyan dilindən götürülmüş *pasta* sözü rus dilində yalnız müəyyən bir növ makaron deməkdir, italyan dilində isə daha geniş məna daşıyır və istənilən xəmir mənasını verə bilər. Rus dilində servomotor (ing. servo motor) kimi texniki alınmalar müəyyən bir cihaz növünü ifadə edən mühəndislik mühitində ciddi bir tərif aldı.

Müasir dildə alınma sözlərin mənasının dar ixtisaslaşması rəqəmsal texnologiyalar, marketinq və media mədəniyyəti kontekstində xüsusilə nəzərə çarpır. Məsələn, Azərbaycan dilində *trend* sözü (ing. trend) ilk növbədə moda meyllərini və ya istiqamətlərini ifadə etmək üçün istifadə olunur, ingilis dilində isə daha geniş, o cümlədən statistika və iqtisadiyyat sahələrində də işlənir. Belə dəyişikliklər təkcə semantik prosesləri deyil, həm də sosial-mədəni tendensiyaları əks etdirir. Dil sistemi ifadə vasitələrinə qənaət etməyə çalışır, bu da dildə alınan sözlə müəyyən bir funksionanın təyin edilməsinə səbəb olur.

Alınma sözlərin mənalарının dar ixtisaslaşmasının öyrənilməsi dilin təkamül mexanizmlərini başa düşmək üçün vacibdir. Bu, bizə nəinki dillər arasındakı əlaqələri daha dərinlən araşdırmağa, həm də dildə əks olunan sosial və peşəkar təcrübələrin inkişafını izləməyə imkan verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, alınma hər hansı bir dilin inkişafını müşayiət edən, mədəniyyətlərin, cəmiyyətlərin və iqtisadi sistemlərin qarşılıqlı təsirini əks etdirən prosesdir, lakin alınma sözlər nadir hallarda alıcının dilində ilkin mənasını saxladığından bu dəyişiklik bir çox amillərlə bağlıdır. Bunların arasında istifadə kontekstinin təsiri, eləcə də cəmiyyətdəki sosial və mədəni dəyişikliklər xüsusilə seçilir.

Alınma sözlərin mənasının dəyişməsinin əsas səbəblərindən biri onların istifadə kontekstidir. Kontekst həm xüsusi vəziyyəti, həm də daha geniş sosial, mədəni və ya peşəkar keçmişə əhatə edə bilər. C.Pelidija və T.Memisevic [10] linqvistik kontekstlə, yəni yeni mədəni və texniki terminlərin adlandırılması zərurəti ilə müəyyən edilən ingilis dili alınmalarının istifadənin əsasını təsvir edir. A.S.Kanaqarajah [8] qeyd edir ki, ingilis dilinin öyrənilməsi mübahisələrə səbəb olub, çünki o, dominant sosial qrupların təbliğatını və ideologiyasını tətbiq edir. Qeyd olunmalıdır ki, söz bir dildən digər dilə keçdikdə o, istər-istəməz yeni istifadə şəraitinə düşür. Nəticədə onun mənası

⁸⁷ Azərbaycan Tibb Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, gerayzademalahat1955@gmail.com

⁸⁸ Azərbaycan Tibb Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, nigar1972@bk.ru

⁸⁹ Azərbaycan Tibb Universiteti, müəllim, shahmaliyevanubar@yahoo.com

yeni ehtiyacları ödəmək üçün darala və ya genişlənə bilər. Məsələn, ofis sözü (ing. office) rus dilində ən çox müasir şirkətlərlə əlaqəli iş sahəsi mənasına gəldi, ingilis dilində isə ümumiyyətlə inzibati qurum mənasını verə bilər.

Peşəkar mühitdə sözlər çox vaxt dar ixtisaslaşmış mənalar qazanır. Məsələn, brifinq sözü (ing. briefing) rus dilində qısa mətbuat konfransı və ya iclas mənasında işlənməyə başlamışdır, ingilis dilində bu söz daha universal istifadə olunur və hər hansı bir qısa məlumat prosesi mənasını verə bilər. İstifadə konteksti sözün emosional mənasına da təsir göstərir. Məsələn, rus dilində *гламур* (ing. glamour) əslən “cazibə” və ya “ovsun” mənasını versə də, müasir dövrdə parlaq dəbdəbə ilə əlaqələndirilir. Bu mənə dəyişikliyi onun moda və sosial həyata həsr olunmuş media kontekstlərində tez-tez istifadəsi ilə bağlıdır.

Alınma sözlər uyğunlaşma prosesində sadələşdirilə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *printer* sözü (ing. printer) çap üçün cihaz deməkdir, ingilis dilində isə bu söz mətbəəçiyə və ya çap ilə məşğul olan təşkilata da aid edilə bilər. Əsasən elektron avadanlıqlardan bəhs etdiyi Azərbaycan dilində istifadə konteksti mənənin daralmasına kömək etdi. Qeyri-rəsmi nitqdə alınma sözlər çox vaxt mənasını dəyişir. Məsələn, ingilis dilində *like* sözü sosial şəbəkələrdə bəyənmə işarəsi kimi istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu dəyişiklik sözün internet rabitəsi kontekstində geniş yayılması ilə bağlıdır.

Alınma sözlərin mənasının dəyişməsi də cəmiyyətdə baş verən sosial və mədəni transformasiyalarla da sıx bağlıdır. Cəmiyyət, onun dəyərləri, moda meyilləri və yeni texnologiyalar sözlərin qavranılması, istifadə edilməsi və şərh edilməsinə təsir göstərir:

1. Qloballaşma dövrü. Qloballaşma sözlərin, xüsusən də ingilis dilindən kütləvi şəkildə alınmasını asanlaşdırdı. Bununla belə, sözlər çox vaxt yerli realıqları əks etdirmək üçün çevrilir. Məsələn, ingilis dilində “hadisə” və ya “qutu” mənasını verən *кейс* sözü (ing. case) rus dilində yeni mənə – “təhlil üçün praktiki tapşırıq” mənasını əldə etmişdir, bu da işgüzar mühit və təhsil üçün xüsusilə xarakterikdir. 2. Dəyərlərin və normaların dəyişdirilməsi. Mədəni dəyişikliklər, məsələn, yeni sosial ideyaların və ya həyat tərzinin məşhurlaşması sözlərin qavranılmasına təsir göstərə bilər. Məsələn, başlanğıcda hər hansı yeni müəssisə mənasını verən *стартап* (ing. startup) sözü Azərbaycan dilində ilk növbədə texnoloji yeniliklərlə əlaqələndirilməyə yönəlmişdir. Bu, IT sənayesinin inkişafı və onun müasir mədəniyyətdəki əhəmiyyəti ilə bağlıdır. 3. Kütləvi mədəniyyət və media. Medianın alınma sözlərin mənasına güclü təsiri var. Məsələn, əvvəlcə “həyəcan” və ya “səs-küy” mənasını verən *хайн* (ing. hype) sözü rus dilində, xüsusən də sosial şəbəkələrdə istənilən qısamüddətli məşhurluq və ya diqqəti cəlb etmək üçün fəal şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdır. 4. Sosial qruplar və sub-mədəniyyətlər. Alınma sözlər çox vaxt müəyyən sosial qrupların və ya sub-mədəniyyətlərin dilinin bir hissəsinə çevrilir, bu da yeni mənaların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis dilində “nitq, söhbət və ya musiqi” mənasını verən *реп* (ing. rap) sözü Azərbaycan dilində sırf musiqi sənəti janrı ilə əlaqələndirilmişdir. 5. Elmi tərəqqi və texnologiya. Texnologiyanın inkişafı alınma sözlərin mənalarının dəyişməsinə kömək edir. Məsələn, ingilis dilində hər hansı bir cihaz mənasını verən *гаджет* (ing. gadget) rus dilində, əsasən, müasir elektron cihazları ifadə edir. 6. Tarixi hadisələr. Alınma sözlərin mənalarının transformasiyasında tarixi dəyişikliklər də rol oynayır. Məsələn, rus dilində *революция* (latınca *revolutio*) sözü təkcə astronomiya (səma cisimlərinin inqilabı) ilə deyil, həm də XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələrdən sonra baş verən sosial və siyasi transformasiyalarla əlaqələndirilir.

Nəticə. İstifadə kontekstinin təsiri və cəmiyyətdəki sosial dəyişikliklər alınma sözlərin mənalarının dəyişməsinə kömək edən iki əsas səbəbdir. Bu proseslər dilin nə qədər çevik olduğunu və onun yeni şərtlərə uyğunlaşmaq qabiliyyətini göstərir. Bu dəyişiklikləri öyrənmək bizə müxtəlif dillərdən və mədəniyyətlərdən olan sözlərin cəmiyyətin dinamikasını əks etdirən yerli leksik sistemin bir hissəsinə necə çevrildiyini daha dərinlən anlamağa imkan verir.

Alınmış sözlər təkcə leksik vahidlər deyil, həm də tarixin, mədəni qarşılıqlı əlaqənin və sosial cərəyanların daşıyıcısıdır. Onların dəyişiklikləri göstərir ki, dillər zamanın çağırışlarına uyğunlaşaraq, danışanların dünyagörüşünün və həyatının əks olunmasına çevrilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyeva N. İngilis dilində alman dilindən alınmaların dinamikası. Filologiya məsələləri, 2023, № 11, s. 9-15.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М., 1986.
3. Аязова А.А. Лингвистическая проблематика заимствования: семантический аспект и лингвострановедческие компоненты. Филологические науки. с. 122-128. - <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskaya-problematika-zaimstvovaniya-semanticheskiy-aspekt-i-lingvostranovedcheskie-komponenty/viewer>
4. Брейтер М.А. Процесс языкового заимствования как способ реализации коммуникативных потребностей в рамках межкультурного взаимодействия // Лингвокогнитивные проблемы коммуникации. – 1997. – с. 49-65.
5. Неллобин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. – 3-е издание, переработанное. – М.: Флинта: Навка. 2006. – 320 с.
6. Сарангаева Ж.Н., Даржинова Л.В. Роль заимствований в английском языке. Вестник Калмыцкого университета. 2015, №3 (27), с. 22-26.
7. Baugh, A. C., Cable, T. A History of the English Language. Fourth Edition. Routledge: Taylor & Francis Group. 1993.
8. Canagarajah, A. S. Resisting linguistic Imperialism in English Teaching. Oxford: Oxford University Press. 1999.
9. Crystal, D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press. 2003.
10. Pelidija, J., Memišević, T. Engleske posuđenice u dnevnim novinama i časopisima u BiH. In: J. Granić (Ed.). Jezik i mediji – jedan jezik: više svjetova. 2006, pp. 553-561.
11. Thomason Sarah G. Language Contact: An Introduction. Washington, D.C.: George-town University Press, 2001. – 310 pp.

Аçar sözlər: alınma, məlumat, inkişaf, leksika, cəmiyyət

Ключевые слова: заимствование, информация, развитие, лексика, общество

Keywords: borrowing, information, development, lexics, society

Xülasə

Alınma sözlərin mənalарının dəyişməsinin öyrənilməsi qloballaşma və mədəni qarşılıqlı əlaqə şəraitində dilin inkişaf dinamikasını əks etdirən müasir dilçiliyin mühüm istiqamətidir. Tədqiqatın yeniliyi qəbuledici dildə alınma sözlərin semantikasının transformasiyasına töhfə verən istifadə kontekstinin təsiri və sosial-mədəni dəyişikliklər kimi amillərin təhlilinin vurğulanmasıdır. Mövzunun aktuallığı müasir informasiya cəmiyyəti şəraitində dil təmaslarının intensivliyi ilə bağlıdır, burada alınma dil sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilir və yeni mənalарın formalaşmasında fəal iştirak edir.

Изменение значения заимствованных слов

Резюме

Изучение изменения значения заимствованных слов является важным направлением современной лингвистики, отражающим динамику развития языка в условиях глобализации и культурного взаимодействия. Новизна исследования заключается в акценте на анализе таких факторов, как влияние контекста употребления и социокультурные изменения, способствующие трансформации семантики заимствованных слов в принимающем языке. Актуальность темы связана с интенсивностью языковых контактов в условиях современного информационного общества, где заимствование становится неотъемлемой частью языковой системы и активно участвует в формировании новых значений.

Changing the meaning of borrowed words

Summary

The study of the change in the meaning of borrowed words is an important direction of modern linguistics, reflecting the dynamics of language development in the conditions of globalization and cultural interaction. The novelty of the study lies in the emphasis on the analysis of factors such as the influence of the context of use and socio-cultural changes that contribute to the transformation of the semantics of borrowed words in the receiving language. The relevance of the topic is associated with the intensity of language contacts in the conditions of the modern information society, where borrowing becomes an integral part of the language system and actively participates in the formation of new meanings.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

UNSIYYƏT VƏ SAĞLAM DÜŞÜNCƏ

Ünsiyyət bütün canlı varlıqlar arasında yaşanan prosesdir. Ünsiyyət olmadan heç bir canlı varlıq keçinməz. Ünsiyyətin ali forması insana xas ünsiyyətdir. Ünsiyyət bir yoldur ki, insan ona dayanaraq, sahib olduğu duyğularını, düşüncələrini, yanaşmalarını, informasiyasını, biliyini və təcrübəsini qarşı tərəfə sərgiləyir, digər tərəfdən, bunları ondan geri alır. Demək, ünsiyyətin, kommunikasiyanın özəyində maraq durur, ünsiyyəti hərəkətə keçirən maraqdır.

Ünsiyyət daha çox söz olmadan yaşanır, çünki söz ünsiyyətin tamamını açma bilmir, dünyanın ən zəngin dilləri sayılan ingilis və rus dilləri də ünsiyyətin gücü, potensialı, əhatəliyi, sehi qarşısında acizdir. İnsan danışmadan hansısa bir prosesə baxırsa – bülbülün duruşunu, ötməsini görürsə, Günəşin doğub batmasını izləyirsə, qaranlıq gecədə Ayın nura bələnməsini müşahidə edərsə, göy üzündəki buludlara nəzər salırsa, min anlaşılmaz dildə pıçıldaayan küləyin səsinə eşidirsə, üzüntüyə tuş gələn bir insanın iç yaşantılarını gözlərinin və üzünün gileyindən duyursa – bütün bu durumlarda insan ünsiyyətə girmiş olur. İnsan tək olanda da, yata da ünsiyyət boyunduruğundan qurtula bilmir. İnsan yalnız və yalnız ölərkən ünsiyyətdən çıxmış olur.

Bu dediklərimizdən bu anlaşılır ki, sözü olmayan ünsiyyət verbal (sözlü) ünsiyyətin üzərində dayanır. 7 əsr öncə **Mevlana Rumi** sükut və danışmanı bir tərəzinin ayrı-ayrı gözlərinə qoyarkən, sükuta üstünlük verərək yazırdı (1, s. 98):

Sükut bir okean, danışma bir çaydır. Okean səni arayırkən, çaya girmə. Okeanı dinlə.

Sağlam düşüncə və formalaşma

İnsanı formalaşdıran (cəmiyyətdə tanıtdıran, yerini göstərən) düşüncə adlı anlayışdır. İnsan nəyi düşünürsə, nə ilə ünsiyyətdə olursa, ona da dönür. Düşüncə enerjiyə sahib olan böyük bir güc olaraq, qaçılmaz bir sehir olaraq, diqqət çəkən bir maqnit olaraq insanın bütün davranışlarına, sözlərinə və baxışlarına diktə edir, onları arxasınca ara vermədən çəkir.

Sağlam düşüncə və güclü davranış

Sağlam düşünən bir insan zaman axarında güclü davranışlara sahib olar, pozitiv olar, yaşanan proseslərə səbirli və dözümlü olar, yaşadığı həyat ona məmnunluq verər, keçmişə bağlanıb qalmaz, gələcək üçün planlar qurar, qurub yaratmaq bacarığına yiyələnər. Sağlam düşüncənin güclü davranışlara yol açdığını **Vilyam Şekspir** belə açıqlayır (3, s.138): *Sağlam düşüncələrdən güclü davranışlar doğar.*

Sağlam düşüncə və müaliə

Sağlam düşüncəni formalaşdıran faktorlar arasında müaliə də yer alır. Davamlı müaliə bu düşüncəyə mənəvi qida ötürür, ona həyatı dərinlənə anlamaq istedadı aşılayır, düzgün qərar çıxarmağa yardım edir. **Fyodor Dostoyevski** adlı dahi rus yazaraının ədəbi istedadını üzə çıxaran iki faktor ortada var – gənc ikən siyasi motivlərə görə katorqa zindanına düşməsi, dərin müaliə vurğunu olması. Birincisi onun böyük istedadını tərənəşə gətirdi, ikincisi bu yüksək istedadı diri saxladı. Böyük yazara kitab oxumanın onun üçün nə demək olduğunu Mixail adlı qardaşına yazdığı məktubda belə incələyir (4): *Oəribə oxuyuram, müaliə mənə qəribə təsir göstərir. Coxdan oxuduğumu təkrar oxuyarkən sanki yeni güc qazanıram, hər şeyin içinə dalıram, açıqca anlayıram və özüm yaratma bacarığı aazanıram.*

Böyük insanların, o sıradan dünyaca tanınan vazar və sahibkarların düşüncələri dərin olur. Ünsiyyət dairələri geniş olduğu üçün yüksək pəsəkarlarla görüşüb informasiya alırlar. Biznes sahəsində hər yüksək pəsəkar yüksək bir sans, informasiya və təcrübə qaynağı, plan verici və yönləndirici bir həmkardır. Sağlam düşüncə uğura aparan voldur, amma dərin müaliəyə davanan dərin sağlam düşüncə böyük uğura aparan voldur. Belə ki, dərin müaliə davamlı olaraq zehinə informasiya ötürür, ona potensial güc verir, onu zəif olmaqdan qoruyur. Ən zəngin insanlardan biri olan amerikalı **Bill Gevts** dərin müaliə və dərin düşünmənin onun həyatında fundamental bir parça olduğunu belə açıqlayır (6, s. 236): *Özümü rahatsız və cansıxıcı hiss edərkən, və da pis bir davranışdan təşvişə düşərkən ara vermədən saatlarca otağıma cəkilib kitablara və düşüncələrə dalırdım.*

Sağlam düşüncə və sağlam davranış

İnsanın üzü gözəl olursa, buna gözəl demək olar, amma gözəllik demək olmaz. “Gözəl” bir anlayış olaraq obvektin görünən tərəfini acib ortaya qoyur, obvektin iç tərəfinə (məna baxımdan ən önəmli tərəfinə) toxunmur. Bir insan bədən, düşüncə, qəlb, ruh olmaqla 4 faktorun yığılı olan bir varlıqdır. Bədənə qulluq edən gözəlliyə qulluq etmir, gözələ qulluq edir, amma düşüncəyə, qəlbə və ruha qulluq edən sözün geniş anlamında gözəlliyə qulluq etmiş olur. Bir sitatında gözəl üzü gözəllik saymayan rus yazara **Anton Cexov** gözəl düşüncələrə, gözəl qəlbə və gözəl ruha diqqət cəkərək “gözəl düşüncə, gözəl qəlb, gözəl ruh” üçlüyünün başına “gözəl düşüncə” anlayışına yer ayırır (7): *Gözəllik gözəl bir üzə sahib olmaq deyil, gözəl düşüncələrə, qəlbə və ruha sahib olmaqdır.*

Sağlam düşüncə və dürüstlük

İnsanda niyyət, söz və davranış üçlüyü doğru-düzgün olursa, o insan dürüst olaraq anılacaq. Bir bahalı mülk olan dürüstlük insan varlığına yüksək mənəvi dəyərdən bir libas geydirir, onu başqa insanlardan köklü olaraq ayırır. İnsan dürüst olmayınca, sağlam düşüncəli ola bilməz, çünki sağlam düşüncə niyyət, söz, davranış olmaqla 3

⁹⁰ Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent. sevda.novruzaliyeva@mail.ru Orkid kodu: ID 0009-0007-9535-7799

⁹¹ Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent d.nagiyeva@mail.ru. Orkid kodu: ID 0009-0005-2839-8318

süzgəcdən keçir. Bu üçündən biri olmadıysa, qalan ikisinin faydası az olacaq. Dürüst insanın düşündüyü, dediyi və etdiyi reallığa, etik qaydalarına, əxlaq normalarına, vicdanın diktəsinə, tərbiyə gücünə və şəxsiyyət saflığına dayanır.

Hər bir insanın özü qarşısında, ailəsi qarşısında, cəmiyyət qarşısında, dövlət qarşısında vəzifə və borcları vardır. Onları gərəyincə icra etmək üçün ilk başda insanın söz düzlüyü və davranış düzlüyü olmalıdır. Söz niyyəti səsləndirən bir çağrı, davranış isə sözü reallığa çevirən bir mənəvi varlıqdır.

Mövlana Ruminin fikrincə sözün dürüst, gərəkli və nəzakətli olmasını sağlam düşünən insandan başqası düşünməz (10. s. 31): *Danışmadan öncə aov sözlərin üç qapıdan keçsin: doğru, gərəkli, bu nəzakətli?*

Sağlam düşüncə və sadə davranış

Özü və etdiyi işlərlə öyünməyi sevməyən, başqasının xoşuna gəlsin dəvə göstərişli işlər görməyən bir insan sözündə və davranışında təvazökar olan insandır. Sağlam düşüncə və sadə davranış bir-biri ilə sıx bağlı olan anlayışlardır. Hər zaman insanlığın, sağlam düşüncənin, dinc və sadə bir həyat vəsəmənin tərəfini saxlayan **Albert Evnşteyn** hesab edir ki, dinc və sadə bir həyat uğur ardınca qaçmaqdan törənən daimi rahatsızlıqdan daha çox uğur gətirir (12, s. 36): *Sakit və təvazökar həyat, daimi narahatlıqla birləşən uğur axtarışından daha çox xoşbəxtlik gətirir.*

Sağlam düşüncə və optimist yanaşma

Sağlam düşüncəyə aid olan faktorlardan biri, sözsüz ki, həyatda yaşanan proseslərə (yaşanmış, həm də yaşanacaq proseslərə) optimist yanaşmaqdır. Optimist insanlar enerjili, aktiv, həyatsevər, xəyal və plan quran, gələcəyə ümidli baxan, problemlərin keçici olduğuna və çətinliklərin ardından asanlıqların gələcəyinə inanan, qarşıya çıxan hər çətinliyə bir sınaq kimi yanaşan olurlar. Belə insanların ən üstün özəlliyi onların yüksək əməksevər olmasıdır. Bu özəlliklər optimist insanı bir qalxan kimi xəstəliklərdən, orqanizm üçün xoşa gəlməz travmalardan qoruyurlar. Elə buna görə də optimist insanlar sağlam, gümrəh, uzun ömürlü, xoş aura paylayıcı, pozitiv enerji paylayıcı anılırlar. Yaşadığımız günlərdə dünyanın ən zəngin insanı olan amerikalı **Elon Mask** insanlarda ruh yüksəkliyi oymatmaq üçün onları optimist düşünməyə, optimist yaşamağa, səhər oyanarkən həyata optimist bir pəncərədən baxmağa dəvət edir (13, s. 102): *Səhər oyanarkən gələcəyin daha yaxşı olacağını düşünsəniz, o gün parlaq bir gündür.*

Optimist insan üçün problemlər var, amma bunu dərd eləmir, onun həllini arayıb axtarır və tapır. Optimistin qarşısında çətinliklər var, onların öhdəsindən gəlməyə inanır. Neqativləri görür, amma pozitivləri də vurğulayır. Ən pisinə acıqdır, amma ən yaxşısını da gözləyir. Sikavət üçün səbəbi var, amma gülümsəməyi seçir. Problem, çətinlik, ən çətin an, şikayət önündə optimist olmağı üstün sayan amerikalı motivasiya yazarı **Uilyam-Artur Uord** yazır (14): *Gerçək optimist problemlərin fərqiindədir, amma həllini də bilir; çətinlikləri görür, amma öhdəsindən gələcəyinə də inanır; neqativləri görür, amma pozitivləri də vurğulayır; ən pisini açıb deyir, amma ən yaxşısını da gözləyir; şikayət etməyə səbəbi var, amma gülümsəməyi seçir.*

Mövzunun aktuallığı. Bəşər yarandığı gündən ünsiyyət içindədir, ünsiyyət olmadan bəşərin bir anı da olmaz. Ünsiyyətin pozitiv keçməsinə, yeni-yeni uğurlara qapı açmasını böyük insanlar zaman-zaman düşünərək fərqli nəticələrə gəliblər və kitablar yazıblar. Bu məqalənin aktuallığı odur ki, insanlığın yaradıcısı olan ünsiyyətin sağlam düşüncə ilə bağlılığını öyrənir, sağlam düşüncənin ünsiyyətdə qoyduğu optimal izləri çağdaş prizmalardan incələyir. Məqalədə dünya dilləri olan ingiliscə və rusca sitatların və azərbaycancaya çevirdiyimiz dəqiq tərcümələrin yer alması məqalənin aktuallığını artırır.

Elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi odu ki, filosof, alim, yazar, sahibkar və siyasətçi olmaqla dünyaca tanınan insanların sağlam düşüncə ilə bağlı kəlamları (doğruluğu zamanın sınaqlarından keçən sitatları) çağdaş elmi prizmalardan incələnir, onlara müstəqil və kimsəni yansılamayan bir yanaşma sərgilənir.

Praktik əhəmiyyət və tətbiqi. Bu məqalə akademik və işgüzar kommunikasiya, dilçilik, biznes, pedaqogika, psixologiya, məntiq, motivasiya və filoloji tərcümə problemləri ilə məşğul olan elmi sahələrin çağdaş tədqiqində, habelə bu fənlərə dair dissertasiya və məqalələrin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Barks C., The Essential Rumi, Harper One, 2004, 416 p.
2. Buddha G., We Become What We Think, Independently Published, 2020, 120 p.
3. Shakespeare G., King John, The History Press, 2009, 240 p.
4. <https://www.socrafty.net/> Я Странно Читаю / Ф. Достоевский
5. <https://www.citaty.info/> женщина, которая читает / Ф. Достоевский
6. Haidt J., The Anxious Generation, Penguin Press, 2024, 400 p.
7. <https://www.dzen.ru/> Красота заключается / А. Чехов
8. Winfrey M., Mahatma Gandhi Quotes, Independently Published, 2020, 32 p.
9. <https://www.buboquote.com/> Among The Special Duties / Hegel
10. The Big Book of Rumi Quotes, Independently Published, 2023, 501 p.
11. The Tao of Warren Buffet, Scribner, 2006, 192 p.
12. <https://www.reddit.com/> A Calm and Modest Life / A.Einstein
13. Motivational Notebook with Quote by Elon Musk / Independently Published, 2019, 127 p.
14. <https://www.quozio.com/> Real Optimism is Aware / W.A.Warden
15. <https://www.goodreads.com/> Quote by Elbert Habbard

Açar sözlər: ünsiyyət, sağlam düşüncə, dürüstlük, sadəlik, müəllə, optimist yanaşma, şəxsi formalaşma

Keywords: communication, common sense, honesty, simplicity, reading, optimistic approach, personal development

Ключевые слова: общение, здравый смысл, честность, простота, чтение, оптимистический подход, личностное развитие.

Xülasə

Ünsiyyət elə bir prosesdir ki, onun sonu yoxdur, zaman keçdikcə yeni-yeni istiqamətləri yaranır. Odur ki, ünsiyyətdən nə qədər danışsalar, nə qədər yazsalar, yenə azdır.

Ünsiyyət anlayışını çoxşaxəli edən aspektlər çoxdur, onlardan ən önəmli olan sağlam düşüncədir. Bu məqalədə ünsiyyət prosesində sağlam düşüncənin, sağlam yanaşmanın rolu açıqlanır.

Məqalədə ünsiyyət və sağlam düşüncə anlayışlarına açıqlamalar verilir. Məqalənin bu başlıqları var: Sağlam düşüncə və formalaşma, sağlam düşüncə və güclü davranış, sağlam düşüncə və mütaliə, sağlam düşüncə və sağlam davranış, sağlam düşüncə və tale, sağlam düşüncə və dürüstlük, sağlam düşüncə və sadə davranış, sağlam düşüncə və optimist yanaşma.

Son olaraq qeyd edirik ki, məqalədə dünyaca tanınan Q.Budda, M.Rumi, U.Şekspir, F.Dostoyevski, V.Hegel, A.Çexov, M.Qandi, B.Qeyts, U.Baffet, E.Mask kimi insanların kəlamlarından istifadə olunub.

Communication and common sense

Summary

Communication is a process that has no end, new directions emerge over time. Therefore, no matter how much they talk about communication, no matter how much they write, it is still little.

There are many aspects that make the concept of communication multifaceted, the most important of which is common sense. This article explains the role of common sense and common sense in the communication process.

The article explains the concepts of communication and common sense. The article has these headings: Common sense and formation, Common sense and strong behavior, Common sense and reading, Common sense and common behavior, Common sense and fate, Common sense and integrity, Common sense and simple behavior, Common sense and an optimistic approach.

Finally, we note that in the article, world-famous people such as G.Buddha, M.Rumi, U.Shakespeare, F.Dostoevsky, V.Hegel, A.Chekhov, M.Gandhi, B.Gates, U.Buffett, E. Musk words were used.

Общение и здравый смысл

Резюме

Общение – процесс, которому нет конца, со временем появляются новые направления. Поэтому сколько бы ни говорили об общении, сколько бы ни писали, его все равно мало.

Существует множество аспектов, которые делают понятие общения многогранным, важнейшим из которых является здравый смысл. В данной статье объясняется роль здравого смысла в процессе общения.

В статье объясняются понятия общения и здравого смысла. В статье есть следующие заголовки: Здравый смысл и формирование, Здравый смысл и сильное поведение, Здравый смысл и чтение, Здравый смысл и здоровое поведение, Здравый смысл и судьба, Здравый смысл и честность, Здравый смысл и простое поведение, Здравый смысл и оптимистический подход.

Наконец, отметим, что в статье упоминаются такие всемирно известные люди, как Г.Будда, М.Руми, У.Шекспир, Ф.Достоевский, В.Гегель, А.Чехов, М.Ганди, Б.Гейтс, У.Баффет, Э.Маск, цитаты которых были использованы.

Rəyçi: dosent Qocayeva Leyla Vəli qızı

Lalə Aslan qızı Hüseynova, Zemfira Ələkbər qızı Məmmədova ⁹²
İNGİLİS DİLİ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
TƏRCÜMƏSİNİN METOD VƏ ÜSULLARI

Giriş. İngilis dilinin frazeologizmləri öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə digər dillərin frazeologizmlərindən fərqlənir. Bu frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi dilçilikdə ən mühüm və mürəkkəb məsələlərdən biridir. İstər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə ingilis dili frazeologizmlərinin tərcüməsi işinə xüsusi diqqət yetirilir. Onların başqa dillərə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Görkəmli yazıçı M.Qorki belə hesab edirdi ki, hər hansı bir fikri tərcümə etmək üçün hər bir dilin kifayət qədər imkan və vasitəsi vardır. Bu müddəə eynilə azərbaycan dilinə də aid ola bilər. Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaq çətinidir ki, onu bizim dilimizdə ifadə etmək qeyri-mümkün olsun. Bununla belə, ingilis dilində olan frazeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə də təsadüf olunur ki, bu çətinliklər ingilis dili ilə azərbaycan dilininin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqlərdən irəli gəlir.

N.N.Amosova bu haqda yazır: “İngilis dilindəki sabit söz birləşmələrinin azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə tam, eyni ilə uyğun gəlməməsinin əsas səbəbi onların ingilis dilinin qayda-qanunları əsasında, xalqın həyat tərzindən, məişətindən, dünyagörüşünə təsir edən amillərdən asılı olaraq həmin dilin yüz illər boyu davam edən tarixi inkişafı nəticəsində sabitləşməsidir. Buna görə də frazeologizmlərin lüğətlərdə dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün də deyil. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirdiyindən belə ifadələr azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən orijinaldakı xüsusiyyətlərinin hamsını eyni dərəcədə saxlamaq imkan xaricindədir” (1, s. 8-10).

Digər tərəfdən, sözün daxili formasında və bir sıra başqa hadisələrdə dillər arasındakı yalnız ayrılan cəhətlərin deyil, həm də uyğun gələn cəhətlərin frazeologizmlərdə mövcud olmasını görməmək olmaz. Belə ki, frazeologizmlərin leksik vahidlərinin mənalarını hər iki dilə məxsus lüğətlərlə tutuşdursaq, onlar arasında müəyyən mənə yaxınlığı tapmaq olar. Müxtəlif dillərə məxsus frazeoloji birləşmələrin mənə və formaca bəzən bir-birlərinə uyğun olması insan təfəkkürünün eyni istiqamətdə, eyni qanunlar üzrə inkişaf və təkamül etməsini göstərən əlamətlərdən biridir. Burada həm də oxşar tarixi şəraitin, mənəvi yaxınlığın rolu böyükdür. Buna görə də müxtəlif dillərdə həm semantik-üslubi, həm də formaca bir-birinə uyğun gələn frazeologizmlərin tərcüməsi o qədər də çətinlik törətmir. Belə tərcümədə yazıcının demək istədiyi fikir dəqiq çatdırılır, əsərin bədii emosionallığı qorunub saxlanılır.

I.V.Arnold yazır: “Frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətnə düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin seçilmiş bu frazeologizmləri yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Buna görə də frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi ilk növbədə onları verilmiş mətnə düzgün seçməli, onları düzgün dərk etməli və orijinaldakı fikri təhrif etmədən ifadə edə bilməlidir” (2, s. 165-179). Onun orijinalda təsvir olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən xüsusiyyətlərini bilməsi vacibdir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərinə dərinləndirilmiş diqqət yetirilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsi dedikdə hər şeydən əvvəl aşağıdakı iki başlıca moment nəzərdə tutulur: a) tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşmək, b) başa düşülmüş frazeologizmin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması. Bu iki momentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm semantik, stilistik və qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur, həmin birləşmənin leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı, onun qrammatik mənə və vəzifəsi müəyyən edilir. Bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə ingilis dilində söylənilmiş frazeologizm ana dilindəki ifadə vasitələri ilə müəyyənləşdirilir. Bütün tərcümə prosesi tutuşdurma və müqayisə əsasında gedir.

A.Babayev Dilçiliyə giriş kitabında öz münasibətini belə bildirir: “Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə azərbaycan dilinə frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqteyi-nəzərdən iki qrupa bölünürlər: 1) ekvivalent frazeologizmlər, 2) ekvivalentlərsiz frazeologizmlər” (3, s. 262).

I. Ekvivalent frazeologizmlər.

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə mənə, leksik tərkib, bədiiilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Achilles' heel “axilles dabanı”; Augean stables “aygin tövlələri”; to show somebody the door “bir kəsə qapını göstərmək” (bir kəsi qovmaq); as cold as ice “buz kimi soyuq”; the iron heel “dəmir daban” (imperializm); in the sweat of one's brow “alının təri ilə”; a labour of Sisyphus “sizif əməyi”; in the seventh heaven “göyün yeddinci qatında”; to frown one's eyebrows “qaşlarını çatmaq”; Lares and Penates “lirlər və penatlar”; a labor of Hercules “herkules əməyi”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıcıratmaq” (4).

⁹² Azərbaycan Tibb Universiteti

2. Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri tərcümə edərkən onun ifadəliliyini, emosionallığını da nəzərə almalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərə bilərik:

To be in black book “qara siyahıda olmaq”; golden opportunity “gözəl fürsət”; to be in pins and needles “tikan üstündə oturmaq”; to fall on stony ground “boşa çıxmaq”; to have pity on (smb.) “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to catch somebody red-handed “bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq”; to call a spade a spade “necə var, elə demək”; one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz”; to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; fly off the handle “özündən çıxmaq”; small talk “boş söhbət” (4, c. 54).

Natamam frazeoloji ekvivalentlər özləri də üç qrupa bölünür. Birinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna uyğun gələn, bədiilik və üslubi çalarlılıq baxımından yaxın olan, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Məsələn: a wolf in sheep's clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; the game is not worth the candle “əl bulamağa dəyməz”; the talk of the town “dillərə dastan”; don't count your chickens before they are hatched “cücəni payızda sayarlar”; the first portent “müjdəçi”, “ilk əlamət”.

İkinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlılıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Onlar tərkibindəki sözlərin sırasına və sayına görə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmlərindən fərqlənirlər. Məsələn: all is not gold that glitters “hər parıldayan qızıl deyildir”; strike while the iron is hot “dəmiri isti-isti döyərlər”.

There is no rose without a thorn “tikansız qızılgül olmaz”; fish in troubled water “bulanıq suda balıq tutmaq” frazeologizmlərində isə sözlərin sayı fərqlidir.

“Üçüncü qrup natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bütün xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin bədiilik baxımından fərqlənən frazeologizmlərdir. Məsələn: to spread before the eye “elə bil ovucumun içindədir”; as old as hills “dünya qədər qoca”; “be born with a silver spoon in one's mouth” “xoşbəxt ulduz altında doğulmaq”.

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentsiz frazeologizmlər dildə sayca ən çox olan frazeologizmlərdir. Belə frazeologizmlərin sırasına tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olmayan frazeologizmlər daxildir. Onları tərcümə edərkən tərcüməçi tərcümənin qeyri-frazeoloji üsullarından istifadə edir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmmaq olmaz. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsində həmişə bəzi çatışmazlıqlar olur. (bədiilik, ekspressivlik, məna çalarları və.s.) Məsələn: What will Mrs Crundy say? “cəmaat bizə nə deyər?”; Paul Pry “Paul Pray”, “burnunu hər yerə soxan insan”; Cordelia's gift “sakit, incə qadın səsi” (King Lear əsərinin qəhrəmanı Kordeliyanın səsi kimi); Jack Sprat “cırtıdan”, “çox kiçik boylu”; Tom Tiddler's ground “xəzinə” (bu frazeologizm qədim uşaq oyununun adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdı. Bu oyunda kim Tom Tiddler olarsa, O, öz dayandığı yerə heç kəsi qoymamalıdır.) (4). Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsində kəlkə tərcümə növündən geniş istifadə olunur.

İngilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcüməçi tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə edir. Bunların sırasına ekvivalent, analoq, təsviri, kəlkə və ya hərfi, antonim, müştərək, parallel tərcümə növləri daxildir.

Ekvivalent tərcümə – bu tərcümə növü ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini ana dilimizdə tam olaraq əks etdirir. Ekvivalent tərcüməyən aşağıdakıları misal göstərmək olar:

As cold as ice “buz kimi soyuq”; red as blood “qan kimi qırmızı”; black as coal “kömür kimi qara”; to play with fire “odla oynamaq”; the golden age “qızıl əsr”; Platonic love “platonik sevgi”; winged words “qanadlı sözlər”; as cunning as fox “tülkü kimi hiyləgər (bic)”; to take counsel “məsləhət almaq”.

Analoq tərcümə – tərcümənin bu növü isə ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını azərbaycan dilində ifadə edə bilsə də, onların bədiilik xüsusiyyətlərini ya tam, ya da qismən fərqli əks etdirir. Məsələn: It is raining cats and dogs.: Şiravaran yağış yağır; a drop in the bucket “dənizdə bir damla”; to fall upon one “bir kəsin davamçısı olmaq”; have a good time “yaxşı vaxt keçirmək”; that's flat “qısa və konkret”; pop the question “evlənmə təklifi etmək”; the observed of all observers “diqqət mərkəzi”.

Təsviri tərcümə – ingilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində adekvat və ya analoq tərcüməsi mümkün olmadığı zaman təsviri tərcümə növündən istifadə olunur. Tərcümənin bu növü verilmiş frazeologizmi azərbaycan dilinə sərbəst söz birləşmələri vasitəsilə tərcümə edir. Bu zaman orijinaldakı frazeologizm bədiilik və ifadəlilik xüsusiyyətlərini itirir. Məsələn: to burn the candle on both ends “səhərdən axşama kimi işləmək”; a black eye “gözünün altı göyərmiş”; the dark ages “orta əsrlər”; for a long “havayı”, “müftə”; straw in the wind “ümumi fikir”; have a yellow streak “cəsərsiz adam”, “qorxaq”; be in pink “sağlam görünmək”, “gümrah olmaq”; in the black “cahcəllali” (Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь).

Antonim tərcümə – orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyilir. İngilis dilində verilmiş frazeologizmlərin azərbaycan dilinə antonim tərcüməsində inkar konstruksiyası təsdiqlə əvəz edilir və yaxud da əksinə. Buna aşağıdakı tərcümələri misal göstərmək olar:

Don't count your chickens before they are hatched "cücəni payızda sayarlar"; to keep one's head "başını itirməmək"; to keep one's head above water "borca girməmək"; to keep one's pecker up "ruhdan düşməmək"; to keep one's hair on "əsəbləşməmək".

H. Bayramov bu haqda yazır: "Kalka və ya hərfi tərcümə – bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlayaraq onların maksimal tərcüməsini verir. Frazeologizmlərin bədiiliyini vurğulamaq üçün kalka və ya hərfi tərcümədən istifadə olunur. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin azərbaycan dilinə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət edilir" (5, s. 4-67).

Kalka tərcümə növündən əsasən Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərin, antik və mifik dövrün frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı geniş istifadə olunur. Məsələn: Bibliyadan götürülmüş frazeologizmə baxaq: David and Jonathan "Devid və Conatan", "ayrılmaz dostlar" (4).

Bir çox əsərlərdəki frazeologizmlərin böyük bir qismi dilimizə hərfi tərcümə olunur. Hərfi tərcümə bədii dil baxımından səmərəli olmasa da, tərcümə praktikasında geniş yayılıb. Tərcüməçi orijinaldakı frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərinə dərinlən yiyələnmədikdə, onların mənasını fərqləndirmədikdə sözləri sadəcə olaraq tərcümə elədiyi dilin sisteminə uyğun düzür, nəticədə hərfi tərcümə alınır. Məsələn: to put the cart before the horse atı arabaya qoşmaq (hər şeyi tərsinə etmək).

Nəticə. Beləliklə, tərcüməçi müəyyən ifadələri hərfi tərcümə edərkən ümumxalq ingilis dilində geniş yayılmış frazeoloji birləşmələrin leksik-qrammatik quruluşunu saxlamağa, onların mənasını azərbaycan oxucusuna aydın şəkildə çatdırmağa cəhd göstərir. Tərcüməçi hərfi tərcümədən imtina edərkən də son dərəcə diqqətli olmalıdır. Əks halda bəzən orijinaldakı fikir təhrif olunur. Onlar forma cəhətdən uyğunluq təşkil etsə də, məna təhrifinə gətirib çıxarır.

Paralell tərcümə – tarixi mətnlərin tərcüməsi zamanı kalka tərcümə növü ilə yanaşı paralel tərcümə növündən də istifadə olunur. Tərcümənin bu növü ingilis dilindəki verilmiş frazeologizmin qısa tarixi şərhini verir. Məsələn: "white elephant" – İngiltərədə insanlar çoxlu xərc tələb edən, lakin heç bir xeyri olmayan əşyaya "white elephant" deyirlər. Bu frazeologizm bir əfsanədən götürülmüşdür. O əfsanəyə görə şahzadə Siama öz düşmənlərini var-yoxdan çıxartmaq üçün onlara fil bağışlayır. Çünki fil Hindistan və Seylonda müqəddəs heyvan sayılır. Onu öz işlərində istifadə etmirlər. Bundan əlavə bu ölkələrdə fillərə qulluq böyük xərc tələb edir (Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь).

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963 səh: 8-10.
2. Arnold I.V. The english word. M-L., 1966, səh: 165-179.
3. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992, səh. 262.
4. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., 1987, с. 54.
5. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, səh: 4-67.

Açar sözlər: termin, İngilis dili, inkişaf, leksika, Azərbaycan dili, frazeologiya

Ключевые слова: термин, английский язык, развитие, лексика, азербайджанский язык, фразеология

Keywords: term, English language, development, vocabulary, Azerbaijani language, phraseology.

Перевод английских фразеологизмов на Азербайджанский язык методы и приемы перевода Резюме

Описательный перевод применяется в тех случаях, когда адекватный или аналогичный перевод фразеологизма, данного на английском языке, на азербайджанский язык невозможен. Данный вид перевода передает данный фразеологизм на азербайджанский язык посредством свободных словосочетаний. В это время фразеологизм в оригинале утрачивает свои художественно-выразительные свойства.

Translation of english phraseologisms into Azerbaijan language methods and practices in translation Summary

Descriptive translation is used in those cases when an adequate or similar translation of the phraseology given in English to Azerbaijani language is not possible. This type of translation conveys this phraseology in the Azerbaijani language by means of free combinations. At this time, the original phraseology loses its artistic and expressive properties.

Rəyçi: filologiya üzrə fəəlsəfə doəktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı

YAVUZ BÜLENT BAKİLERİN “BİZİM TÜRKÜMÜZ” ŞEİRİNDƏ TURAN KONSEPTİ

Giriş. Yavuz Bülent Bakilerin poetik dünyasında Turan konsepti Türk millətinin ortaq dəyərləri, mədəni birliyi və tarixi həsrətinin ifadəsi baxımından dərin bir yerə sahibdir. Bakiler əsərlərində tez-tez türklüyün bir araya gəlməsi zərurətini vurğulayarkən, "Bizim Türkümüz" adlı şeirində də bu ideali bədii bir dillə ifadə etmişdir. Bu şeirdə Turan konsepti Türk dünyasının birliyini, eyni dilə və mədəni kodlara sahib insanların coğrafi baxımdan uzaq olsalar belə mənəvi cəhətdən bir bütöv olduqlarını simvollaşdırır. Bakiler üçün Turan ideyası sadəcə siyasi məqsəd kimi deyil, həm də mədəni və mənəvi bir vəzifə kimi qəbul edilmişdir. Şairin bu əsərində istifadə etdiyi estetik və dil elementləri, Turan ideyasının oxucuya daha güclü bir şəkildə çatdırılmasını təmin etmişdir və oxucunu Türk birliyinin mənəvi əhəmiyyəti üzərində düşünməyə sövq etməkdədir.

Əsas hissə. Turan Türk xalqlarının mədəni və tarixi birliklərindən bəhs edən bir anlayışdır. Bu anlayış həm qədim tarixə malikdir, həm də müasir dövrdə siyasi və mədəni aktuallığı ilə diqqət cəkməkdədir.

Turan ifadəsinə qədim dövrlərdə İran mifologiyasında və Zərdüştlikdə rast gəlinir. "Turan" termini Avesta mətnlərində və Şahnamədə istifadə edilmişdir. Həmin qaynaqlarda İranın şimalında yerləşən əraziləri Turan adı ilə təsvir edilirdi. İranla Turan arasındakı mübarizələr Firdovsinin "Şahnamə" sinin əsas mövzularından biri kimi təqdim edilmişdir. Əfrasiyab tarixi İran-Turan müharibələrində Turan imperatoru olaraq nəql edilmişdir. Türk xalqları tarix boyunca bir sıra böyük imperiyalar qurmuşlar. Bunlara Göytürklər, Uyğur Xaqanlığı, Səlcuqlar, Osmanlı İmperiyası və s. daxildir. Bu imperiyalar dövründə Turan ideyası bir qədər arxa planda qalmış olsa da, Türk xalqlarının güclü mədəni və hərbi birləşmələr yaratdığı dövrlər kimi yadda qalmışdır.

Türk xalqlarının tarix boyunca qurduğu böyük imperiyalar, əsasən, mərkəzləşmiş dövlət idarəçiliyinə və geniş ərazilər üzərində nəzarətə yönəlmişdir. Bu imperiyaların əsas məqsədi güclü dövlət qurmaq, əraziləri genişləndirmək və bu ərazilərdə mərkəzi hakimiyyətin hökmranlığını təmin etmək olmuşdur. Belə bir şəraitdə Turan ideyası, yəni bütün Türk xalqlarının birləşməsi və vahid bir bayraq altında birləşməsi düşüncəsi, bəzən arxa planda qalmış ola bilər.

1. Mərkəzləşmə və imperiya maraqları: Türk imperiyaları, əsasən, öz ərazilərini genişləndirmək hakimiyyət qurmaqla məşğul olmuşlar. Bu düşüncə hər bir imperiyanın öz maraqlarını qorumaq və gücləndirmək üçün lazım idi. Turan ideyasının gerçəkləşməsi isə fərqli Türk tayfalarının və dövlətlərinin birləşməsinə tələb etsə də, bu düşüncə mərkəzləşmiş hakimiyyətlər üçün çətin ola bilərdi.

2. Regional və mədəni fərqliliklər: Türk xalqları geniş coğrafiyalarda məskunlaşmışdılar və fərqli mədəniyyətlərə, ləhcələrə, şivələrə və yaşayış tərzlərinə sahib idilər. Bu fərqliliklər bir mərkəzdə birləşməyi çətinləşdirirdi. Hər imperiya öz mədəniyyətini və idarəçilik sistemini ön plana çıxarırdı.

3. Hərbi və strateji prioritetlər: Türk imperiyaları üçün hərbi güc və müdafiə prioritet idi. Xarici təhlükələrə qarşı durmaq və əraziləri genişləndirmək üçün güclü hərbi strukturlar yaratmaq lazım idi. Bu isə Turan ideyasından çox, hərbi və strateji hədəflərə yönəlmək anlamında idi.

4. Daxili və xarici siyasət: Türk imperiyaları tarix boyu həm daxili siyasətdə, həm də xarici siyasətdə başqa xalqlar və mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqələr qurmuşdur. Bu qarşılıqlı əlaqələr, bəzi hallarda Turan ideyasının realizə edilməsini çətinləşdirmişdir, çünki müxtəlif dövlətlərlə olan əlaqələr, bəzən bu cür ideyaları arxa plana keçirməyə məcbur etmişdir.

Türk xalqlarının qurduğu böyük imperiyalar dövründə Turan ideyası tam olaraq gerçəkləşdirilməsə də, bu dövrlər Türk xalqlarının mədəni və hərbi gücünün ən parlaq dövrləri kimi yadda qalmışdır. Bu imperiyalar mədəniyyət, sənət, hərbi güc və idarəçilik sahələrində böyük irəliləyişlər etmiş və Türk tarixində silinməz izlər buraxmışlar. Turan sözü XIX əsrdən etibarən ideoloji məzmun qazanmış və bu ideologiya Türk tarixində siyasi, hərbi və mədəni sahələrə təsir göstərmişdir. Azərbaycanda turançılıq ideologiyasının ən məşhur daşıyıcılarından biri Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. V.Minorskinin fikrincə, "Turan" sözü Avestadakı "Tura" sözü ilə bağlıdır. "Tûra" və ya "Tura" ehtimal ki, köçəri olan bir tayfanın adı olmuşdur. "Avesta"-da "Turanlar" çox vaxt farsların və dinin düşməni kimi göstərilmişdir. Bu tayfa iranlıların mifoloji və dini mətnlərində mühüm yer tutmuş və çox vaxt düşmən adlandırılmışdır [3, s. 107]. Burada Perslərin atəşpərəstlik dinindən bəhs edilmişdir.

Turan konsepsiyası təkcə siyasi və ideoloji çərçivələrlə məhdudlaşmamış, eyni zamanda ədəbiyyatda geniş şəkildə əks olunmuşdur. Türk ədəbiyyatında, xüsusilə də başqa Əli Bəy Hüseynzadə olmaqla Hüseyn Nihal Atsız və Yavuz Bülent Bakiler kimi şairlərin yaradıcılığında Turan mövzusu mühüm yer tutmuşdur. Y.B.Bakilerin "Bizim Türkümüz" adlı şeiri bu ideyanın ədəbiyyatda necə təsvir olunduğunu və şairin Turan anlayışına yanaşmasını öyrənmək üçün ideal bir nümunədir. Bu şeirin daha dərinlən anlaşılması üçün hermenevtik yanaşma əhəmiyyətli metodlardan biridir. Hermenevtika, mətnin zahiri mənasının arxasında duran dərin qatları açmaq və müəllifin düşüncəsini anlamağın ən əsas metodudur. Doğan Özlemin "Hermeneutika və şiir" kitabında bir çox müəlliflərin yanaşması qeyd edilmişdir. Alman filosofu Dilteyə görə, "Şairin həyatla rabitəsi digər insanlardan fərqli deyildir. Ancaq şair hadisələri digər insanlardan fərqli yaşayır və fərqli qavrayır. Onun özünü ifadə etdiyi şeir, həm də dövrün ruhunun anlaşılması baxımından ən vacib yozum obyektidir" [5, s. 53]. Bu fikri Dilthey söyləmişdir.

Yavuz Bülent Bakiler. Çar ordusu Azərbaycana 1830-cu ildə hücum edən zaman, Y.B.Bakilerin babası Məhəmməd Sabir ailəsini götürüb Qarabağın Ağdam şəhərindən Türkiyənin Maraş vilayətinə köç etmişdir. "Babası

⁹³ BAAU-nun II kurs magistrantı. Email:qlmnazq@gmail.com; Orcid id:0009-0004-4072-6671

öldükdən sonra ailənin bir qismi Ağrı, bir qismi Qars, bir qismində Sivas vilayətinə köç etmişlər” [4, s. 14]. Yavuz Bülent Bakiler həm Azərbaycan, həm də Türk şair və yazıçısıdır. Şair yazdığı şeirlərində Qarabağ həsrətini dilə gətirmişdir. Şeirlərində həm Qarabağdan, həm də Sivasdan bəhs etmişdir. Yavuz Bülent Bakiler 1936-cı ilin 23 aprel ayında Sivasda anadan olmuşdur. İbtidai və orta təhsilini Sivas, Gaziantep və Malatyada tamamlamışdır [4, s. 15]. 1906-cı ildə Ankara Universitetində Hüquq fakültəsindən məzun olmuş və qısa bir aradan sonra “Yeni İstanbul” qəzetində işləmişdir. 1969-75-ci illərdə Sivasda vəkil işləmiş, TRT Ankara Radiosunda Mərkəz proqramı departamentində müxbir vəzifəsində çalışarkən mədəniyyət proqramları hazırlayıb təqdim etmişdir. “Şairlik və jurnalistik sahəsində də tanınan Y.B.Bakiler, ilk şeirlərini 1953-cü ildə “Türk sənəti” jurnalında dərc etdirmişdir” [4, s. 14]. Daha sonra şeirləri müxtəlif yerli jurnal və qəzetlərdə də yer almışdır. Onun adı “Hisar” jurnalının şairləri sırasında çəkilmişdir. Şairin, “Duvak”, “Yalnızlıq”, “Seninlə”, “Harman” adlı şeir kitabları mövcuddur. Yavuz Bülent Bakiler “Bizim Türkümüz” şeirini şair Ahmed Kabaklıya həsr etmiş və şeirdə bütövlükdə Türk dünyasının yerləşdiyi coğrafiyalarından bəhs etmişdir” [1, s. 201]. “Şair vətən dediyi türk coğrafiyasının sadəcə olaraq Türkiyənin Ədirnə və Qars şəhərləri arasında qalan yerlərdən ibarət olmadığını vurğulamışdır. Tanrı dağlarının qoynundakı ellərdən başlayıb Türkünə, Altaylardan, Kırımı, Tunaya, Kerkükə qədər gedib çatan türk yurdlarında yaşayan bacı-qardaşları və onların üstündə məskunlaşdıqları torpaqlar üçün burnunun ucunun göynədiyini qeyd etmişdir” [2, s. 98].

*Bizim türkümüzde gurbet var artık,
Hasret var, yürek var, toprak var balam
Gönlümüzü sımsıcak alan topraklar
Tiyen-Şan, Kadir-Gan dağlarına dek uzar
Kim demiş vatanımız Edirnedən Karsa kadar* [1, s. 201]

Şeiri hermenevtik təhlil edən zaman bir neçə mərhələlərə diqqət edək:

Dil və struktural analiz:

*Bizim türkümüzde gurbet var artık,
Hasret var, yürek var, toprak var balam*

Misralarda istifadə olunan “qurbət” və “həsət” kimi sözlər, vətəndən uzaq olmanın və həsrət çəkmənin duyğularını ifadə etmişdir.

Türkülər: Türk xalq ədəbiyyatının əsas elementlərindən biri olan türkülər (mahnılar), adətən xalqın duyğu və düşüncələrini, tarixini və gündəlik həyatını əks etdirir. Bu şeirdə də türkülər vasitəsilə köhnə yurd yerlərinə olan həsrət ifadə edilmişdir. “*Gönlümüzü sımsıcak alan topraklar*”, şairin istifadə etdiyi bu ifadə, torpağın insanın ruhunu və ürəyini qızdıran mənəvi gücünü simvollaşdırmışdır.

Şeir, dil və üslub vasitəsilə dərin mədəni və tarixi duyğuları təsvir etmişdir. Şair qurbət və həsrət mövzusunı işləyib, oxucunu doğma torpaqlara və tarixə bağlılıq haqqında düşünməyə dəvət etmişdir. Hermenevtik təhlil şeirin əsas qayəsini və emosional dərinliyini açıqca çıxarır.

Tarixi və Mədəni Kontekst. Şeirin yazıldığı dövrdə Türkiyə və türk dünyasının tarixi şəraitini araşdırmaq vacibdir. Bu, şairin hansı sosial və siyasi mühitdə necə formalaşdığını başa düşməyə kömək edir. Türk millətinin geniş coğrafi ərazilərini və tarixi əhəmiyyətini əks etdirən “*Tiyan-Şan və Kadir-Gan dağları*” kimi ifadələr, türk dünyasının mədəni və tarixi köklərini vurğulayır.

Şeir, oxucuda dərin həsrət və nostalji hissi yaradır. Doğma torpaqlarından uzaqda olan insanların duyğu dünyasını, içlərindəki istilik və bağlılığı vurğulayır. Eyni zamanda, keçmişə, köklərə olan məhəbbəti ifadə edir.

Məna axtarışı: “*Kim demiş vatanımız Edirnedən Karsa kadar*” şairin bu ifadəsi, vətənin yalnız coğrafi sərhədlərlə məhdud olmadığını, Türk dünyasının geniş coğrafiyasını əhatə etdiyini vurğulamışdır.

Simvollar və metaforalar: “*Gurbət*” sözü, Yavuz Bülent Bakilerin şeirlərində tez-tez qarşılaşdığımız bir simvoldur. Türk millətinin tarixi boyunca müxtəlif diyarlara yayılması və bu zaman yaşanan həsrət hissləri bu simvolla ifadə edilmişdir. “*Hasret*”, doğma yer və insanlar üçün darıxmağı təmsil edən simvoldur. “*Toprak*”, vətən anlayışını simvollaşdırır. Torpaq insanın bağlı olduğu, etnik köklərinin tarix boyu yaşadıkları yerləri göstərir.

“*Yürek*”, insanların duyğularını və hisslərini təmsil edən metaforadır. Burada ürək, şairin duyğu dünyasının mərkəzi kimi çıxış edir.

“*Gönlümüzü sımsıcak alan topraklar*”, bu ifadə, torpağın insanın ürəyini və ruhunun istilənməsini, onun üçün alışıb yanılmasını vurğulayan bir simvoldur.

“*Tiyan-Şan və Kadir-Gan dağları*” bu dağlar Türk dünyasının geniş coğrafi ərazilərini və tarixi əhəmiyyətini simvollaşdıran metaforalardır. Türk millətinin tarixi boyunca geniş ərazilərə yayılmasını və bu ərazilərdəki tarixi varlığını vurğulamışdır. “*Bizim Türkümüz*” şeirinin ikinci bəndini hermenevtik üsulla təhlil edərək, onun məna qatlarını və mədəni kontekstinə daha yaxşı anlamağa çalışaq.

*Kerkükte kurşunlar ansızın bizi vurur.
Sürüklenir sokaklarda başsız cesetlerimiz
Zulüm bir hançer gibi içimize oturur
Bir mağara devrinden arta kalan insanlar
Kerkükte kan kusturur....* [1, s. 201]

Dil və struktural analiz: Bu bənddə, tarixi türk yurdu olan Kərkük şəhərində eyni dinə mənsub bir xalqın Kərkük türklərinə yönəlmiş şiddət və zorakılıq hadisələrini dramatik şəkildə təsvir edir. Bu, oxucunun emosional reaksiyasını artırır və şairin mesajını gücləndirir.

Tarixi və Mədəni Kontekst. *Kərkük və Türkmənlər:* Kərkük, İraqda yerləşən və tarixən Türkman əhalisinin yaşadığı bir şəhərdir. Tarixi və mədəni olaraq əhəmiyyətli olan bu bölgə, siyasi və etnik münaqişələrin mərkəzində olmuşdur. Türkmənlər uzun müddət müxtəlif rejimlər və siyasi qruplar tərəfindən təzyiq və zorakılığa məruz qalmışlar. Kərkükdə Səddamdan öncə və Səddam dövründə oraların yerli xalqı olan türklərin üzləşdiyi qırğınları, zülmü və izzətləri təsvir edən dərin mənalı və təsirli sətirlərdən ibarətdir. İnsanların qəfil zorakılığa məruz qalması, başsız meyitlərin başda Kərkük olmaqla məşinlərin arxasına bağlanıb küçələrdə dolandırılıb ərəblərə göstərilməsinə, onlara edilən qəddarlığa işarə edərək, eyni dinə mənsub olsalar da ərəblərin türklərə qarşı duyduğu nifrəti təsvir ilə gözlərin qarşısında faciəli mənzərələr yaratmışdır. Şair Kərkükdə törədilən bu vəhşiliyi mağara dövründən qalan insanların törətdiyini vurğulamışdır. Bu misralar Kərkükdəki bəşəriyyət dramını və Kərkük türklüyünün ümitsizliyini ürək ağrıdıcı misralarla ifadə etmişdir. Şeir, bu tarixi və mədəni kontekstdə yazılmışdır və Türkmənlərin yaşadığı əzabları və dözümləri təsvir etmişdir.

“Kurşunlar ansızın bizi vurur”, ifadəsi gözlənilməz və qəfil bir hücum və ya zorakılığı təsvir etmişdir. *“Sürüklenir sokaklarda başsız cesetlerimiz”* misrasındakı, *“başsız cesetlerimiz”* ifadəsi, çox vaxt insanlıqdan çıxmış və ya kimliyini itirmiş vəziyyətdəki insanların təsviridir. Bu misradakı *“başsız cesetlerimiz”* ifadəsi, zorakılıq və qəddarlıqda sərhəd tanımayan bir xalqın Kərkük şəhərində vəhşicəsinə başını kəsdiyi insanların cəsədlərini küçələrdə sürükləyərək hərəkət etdiyini təsvir edir. Bu da misranın təsirini və dramatikliyini artıran bir ifadədir.

“Zülm bir hançer gibi içimize oturur” ifadəsi, zorakılığın və ədalətsizliyin dərin və ağır bir təsir yaratdığını göstərir. *“Hançer”*, burada həm xəyanət, həm də qaranlıq bir gücün simvoludur, zorakılığın dərin təsirini vurğulayır.

“Mağara devrindən arta kalan insanlar” ifadəsi, zülm edənlərin insanlığın başlanğıcındakı vəhşiliklərlə müqayisə edildiyini göstərir. Bu, zülm edənlərin nə qədər qəddar və insanlıqdan uzaq olduğunu vurğulayır. İnsanların inkişaf etməmiş və ya geridə qalmış vəziyyətləri təmsil edir. *“Kerküktü kan kusturur”* ifadəsi, zülm və zorakılığın dərəcəsini göstərən güclü bir ifadədir. İnsanların nə qədər izdirab çəkdiyini və ədalətsizliyin nə qədər çox olduğunu vurğulayır. Bu metafora, müharibə və münaqişənin gətirdiyi şiddət və qan tökülməsini vurğulayır.

3-cü bəndə baxaq: *...Çöreklenir yedi başlı kızıl yılan*

Baş kaldırsa esarete yeni bir Osman Batur Han

Bebekler bile vurulur beşiklerinde

Kana boyanır Türkistan [1, s. 201].

Tarixi və Mədəni Kontekst. Türküstan bölgəsi tarixi olaraq müxtəlif Türk xalqlarının məskəni olmuşdur. XIX əsrdə Rus İmperiyasının, daha sonra isə Sovet İttifaqının işğalı altına düşmüşdür. Türküstan, xüsusilə Sovet dövründə, geniş pambıq tarlalarında yerli əhalinin istismarı və zorakılıqla işlədilməsinin tarixi faktlardır. *“Uzar gider bir sessizlik içinde”* ifadəsi, uzun müddət davam edən və dərin hiss edilən səssizliyi təsvir edir. Şair bu səssizliyi, qütbət, zülm və ümidin bir-birinə qarışdığı bir duyğunu bizlərə çatdırmışdır.

“Bir uçtan bir uca Türkistan toprakları” - *“bir uçtan bir uca”* ifadəsi Türküstanın torpaqlarının genişliyini və coğrafi sərhədlərini təsvir etmişdir. *“Türkistan”* isə Türk dünyasının tarixi və mədəni birliyini simvollaşdırmışdır.

“Baş kaldırsa esarete yeni bir Osman Batur Han” ifadəsində adı çəkilən tarixi şəxsiyyətin əsarətə qarşı duruşu və mübarizəsini təmsil edir. Əsl adı Osman İslamoğlu olan Osman Batur (1899-29 aprel 1951) Şərqi Türküstanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə yeritmiş bir qəhrəmandır. Əslən Altayların Koktokay qəsəbəsində Öngdirqara mahalında dünyaya gələn bir qazax türkü olub köçəri həyat tərzini yaşayaraq böyümüş və hər bəşəriyyətini hələ 12 yaşında xidmətinə daxil olduğu Bökə Baturdan öyrənmişdir. Çin zülmünə qarşı üsyan edən Bökə Batur sığınmaq məqsədilə Türkiyəyə getmək istərkən Tibet üstündə tutulub başı kəsilərək şəhid edilmişdir. Osman Batur onun əqidəsi uğrunda şəhadətini əsla unutmamış qırx yaşına çatdıqda 1940-cı ildə Çin idarəsinin təzyiqi dözülməz hal alınca silahını götürüb tək başına dağlara üz tutmuş və 60 min qədər partizan toplayaraq çinliləri bölgədən qovub Qazax böyi elan edilmiş, ancaq yeridilən mübarizələrdə yoldaşları şəhid düşərək ərimiş və mühasirəyə düşərək tutulub 29 aprel 1951-ci ildə Urumçi şəhərində edam edilərək şəhidlik şərəfini içmişdir.)

“Beyaz altın” ifadəsi, pambıq olaraq adlandırılırdı, çünki iqtisadi cəhətdən çox qiymətli idi. *“Yedi başlı kızıl yılan”*: 1. *“Yılan”* sözü, təhlükə və zərər verən bir varlıq kimi təsvir olunmuşdur, bu da Sovet hakimiyyətinin eynilə Çinin Şərqi Türküstan torpaqlarında yeritdiyi zülmələri təsvir etmək üçün istifadə olunmuşdur. 2. *“Yedi başlı”* olması, bu təhlükənin çoxsaylı və güclü olduğuna işarə etmiş və Sovet İttifaqının çox böyük olduğunu vurğulamış bir ifadədir.

“Kana boyanır Türkistan” ifadəsi məcazlı ifadədir. Burada, metafor (məcaz) bədii vasitə kimi istifadə edilmişdir. *“Kana boyanmaq”* ifadəsi Türküstanın qan içində olduğunu, yəni çoxlu qan töküldüyünü və şiddətli döyüşlərin baş verdiyini simvolik olaraq ifadə etmişdir. Bu cür ifadələr poetik dildə duyğuları və vəziyyətləri daha təsirli və obrazlı şəkildə çatdırmaq üçün istifadə olunmuşdur.

Nəticə. Yavuz Bülent Bakilerin *“Bizim Türkümüz”* şeiri, Turan idealının bədii ifadəsi kimi diqqət çəkmişdir. Şair bu əsərində Türk dünyasının birliyini, mədəni və tarixi köklərini vurğulayaraq, Turan konseptini romantik və ideoloji çalarlarla təqdim etmişdir. O, türk xalqlarının ortaq dəyərlərini və vətən sevgisini şeir dili ilə oxucuya çatdırmışdır. Ümumiyyətlə, *“Bizim Türkümüz”* şeiri təkcə ədəbi mətn kimi deyil, həm də Turançılıq ideologiyasının poeziyadakı təzahürü kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bakilerin poetik dili, duyğusal və milli ruhlu ifadələri oxucuda

həm nostalji, həm də ümid dolu bir təsir yaradır. Bu baxımdan, şeir türkçülük düşüncəsinin bədii manifestlərindən biri hesab edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bakiler Y.B. Harman. Türk edebiyatı vakfı yayınları. İstanbul: 2001, 253 s.
2. Bayram P. Yavuz Bülent Bakilerin küllenmeyen. Azərbaycan sevdası // NEÜ Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, №1, 201
3. Ercilasun A.B., Turan kavramı ve Turançılık // Turan Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler dergisi, 2021, №1, s. 33
4. Qarabağlı S. Vətən, millət və Böyük Turan sevdalıları // 525-ci qəzet 2021, 30 aprel, s.14-15
5. Özlem D. Hermeneutik ve Şiir. Notos kitap yayın evi. İstanbul: 2007, 116 s.

Açar sözlər: Turan, metafora, Y.B.Bakiler, hermenevtik şərh

Ключевые слова: Туран, метафора, Я.Б. Бакылар, герменевтический анализ.

Keywords: Turan, metaphor, Y.B. Bakiler, hermeneutic analysis.

Резюме

Статья состоит из трех основных разделов. В первом разделе объясняется значение и важность концепции Турана. Туран – это идеал, олицетворяющий единство тюркского мира и любовь к Родине. Эта концепция символизирует культурное, историческое и географическое единство различных тюркских государств и сообществ. Как историко-культурное понятие, Туран охватывает обширный географический регион, населенный преимущественно тюркскими и алтайскими народами.

Summary

The article consists of three main sections. The first section explains the meaning and significance of the concept of Turan. Turan is an ideal that embodies the unity of the Turkic world and the love for the homeland. This concept symbolizes the cultural, historical, and geographical unity of various Turkic states and communities. As a historical and cultural notion, Turan represents a vast geographical area primarily inhabited by Turkic and Altaic peoples.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

AZƏRBAYCAN ROMANLARI MİLLİ FACİƏLƏRİMİZİN TARİXİ SALNAMƏSİ KİMİ

XX əsr Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində həlledici sayılan hadisələr baxımından yəqin ki, ən əhəmiyyətli bir zaman kəsiyidir. Bu hadisələrin ən yüksək zirvəsi, sözsüz ki, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi - azərbaycanlıların ilk milli dövlətinin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) yaradılmasıdır. Sonrakı mühüm tarixi hadisələr - 1920-ci il 28 aprelə Azərbaycanın bolşevik Rusiyası və IX Qızıl Ordu tərəfindən işğalı, AXC-nin süqutu və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaranması Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymuş, 70 il müddətində Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas atributları qorunub saxlanılmış, 1991-ci ildə isə yeni tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqı bir daha öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş, Azərbaycan Respublikası yaradılmışdır.

Lakin bütün bu əlamətdar hadisələr Azərbaycan xalqı üçün heç də asan başa gəlməmiş, onun varlığını belə şübhə altında qoyan qanlı faciələr, saysız qurbanlar, ərazi itkiləri, soyqırımları, deportasiyalar ilə müşayiət olunmuşdur/

Müxtəlif dövrlərdə və siyasi-ictimai şərtlər daxilində yaşanan bütün bu faciələrə təkan verən əsas amillərdən biri və bəlkə də ən başlıcası, ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və bu iddiaların həmin dövrün hakim dairələrinin dəstəyi sayəsində hər vasitə ilə həyata keçirilməsi olmuşdur [3].

Nəinki XX əsr, hətta əsasının XVIII əsrin oralarından etibarən qoyulduğu milli faciələrimiz təbii ki, zaman-zaman onlarla şair, dramaturq və nasirlərimizin başlıca yaradıcılıq mövzusu kimi milli ədəbiyyatımıza, onun çox müxtəlif janrlarında yol tapmışdır.

Ədəbi janrlarının zənginliyi ilə seçilən milli ədəbiyyatımızda milli faciələrimiz mövzu qaynağı kimi daha çox roman janrının inkişafına şərait yaradan amil olmuşdur. Bu isə təbii ki, milli ədəbiyyatımızda, bir yaradıcılıq vasitəsi kimi roman janrının geniş imkanlara malik olması ilə bağlı olan bir hadisə kimi dəyərləndirilir.

Məlumdur ki, epik növün ən mühüm janrlarından biri roman janrıdır. Həyat hadisələrinin geniş epik lövhələrlə əks etdirildiyi bu janr rəngarəng obrazlar, çoxşaxəli və əhatəli hadisələr silsiləsinə malikdir. Roman janrının bu qədər geniş imkanlara malik olması onu epik növün digər janrlarından əsaslı surətdə fərqləndirən ən başlıca cəhətidir.

“Müasir ədəbi prosesin mühüm tərkib hissəsi olan romanın janr spesifikasiyasına konseptual münasibət getdikcə əsaslı şəkildə qərarlaşmaqdadır. İndi janrın spesifik xüsusiyyətləri və vəzifələri daha dərinədən dərk olunur və o, bütünlükdə bədii ədəbiyyatın sistemində qiymətləndirilir. Romana belə bir baxışın meydana çıxmasında həm janrın özünün ənənəsinin, həm də son dövrlərdə yaranan nümunələrin mühüm rolu olmuşdur. Ona görə də bu gün müasir Azərbaycan romanının tədqiqi təkcə janrın aktuallığı ilə deyil, eyni zamanda problemin elmi-nəzəri və metodoloji prinsiplər əsasında müzakirə obyektinə çevrilməsilə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan son illərin romanları nəinki 70-80-ci illərin ədəbi və ictimai gerçəkliyini qiymətləndirməkdə, eləcə də poetika, janr, üslub kimi mühüm ədəbiyyatşünaslıq kateqoriyalarının müasir elmi-nəzəri tədqiqatın predmetinə çevrilməsində mühüm rol oynayır” [2, s. 255].

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində romanın bir janr kimi nə zaman yaranması da maraq doğuran məsələlər içərisindədir. “Bəzi mütəxəssislər isə belə hesab edirlər ki, Azərbaycan ədəbiyyat tarixində nəsr əsərləri içərisində özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş roman janrının ilk nümunələri XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının müəfəkkir şairlərindən olan Əfzələddin Xaqani və Nizami Gəncəvinin mənzum romanlarıdır” [1, s. 18].

Salidə Şərifova bu xüsusda qeyd edir: “Roman janrının konkret XX əsrə aid janr kimi müəyyənləşdirilməsi məqsədəuyğun deyildir. Milli ədəbiyyatımızda formalaşma prosesi XIX əsrin ortalarına təsadüf etmiş roman janrının əlamətlərinə folklor ədəbiyyatı ilə yanaşı, yazılı ədəbiyyatda, xüsusən də Nizami, Füzuli kimi dahi söz ustalarının əsərlərində rast gəlinir” [5, s. 94].

Lakin, sözün əsl mənasında, bu tarixin XIX əsrdən başladığını söyləmək olar [1, s. 18].

Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının ilk nümunələri XIX əsrdə yaşamış Əbdürrəhim bəy Talibovun “Kitab yüklü eşşək” və Cənubi Azərbaycandan olan Zeynalabdin Marağayının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” adlı farsca yazılmış nəsr əsərləri ilə başlayır ki, mütəxəssislər bu əsərləri janr xüsusiyyətləri etibarilə ilk roman kimi xarakterizə edirlər [4].

Dünya ədəbiyyatında və eləcə də milli ədəbiyyatımızda roman janrının başlıca növlərindən biri tarixi romanlar kimi xarakterizə edilir. Adından da göründüyü kimi bu tip romanlarda başlıca prinsip tarixilikdir. Yəni bu növ əsərlərdə keçmiş tarixi hadisə və proseslər canlandırılır. Bu mənada Azərbaycan xalqının tarixi boyu yaşamış olduğu faciələr, mahiyyət etibarilə onun tarixinin mühüm bir hissəsidir və ondan kənarda öyrənilə, araşdırıla və tədqiq edilə bilməz. Bu səbəbdəndir ki, roman yazarlarımız bu janrın təqdim etdiyi geniş imkanlardan istifadə edərək tariximizin şanlı səhifələri, kimi qanlı səhifələrini də ədəbi yaradıcılıq obyektinə çevirir, öz yaradıcı fantaziyaları və sənətkarlıq məharətləri ilə oxucularını milli tariximizlə bədii şəkildə tanış edirlər.

Bəzən əks etdirilən tarixi proseslərin gedişində həmin dövrü təmsil edən müəyyən tarixi şəxsiyyətlərin də obrazları canlandırılır. Bəzən də tam əksinə, yazıçının məqsədi hər hansı bir tarixi şəxsiyyətin obrazını, onun həyatı və fəaliyyətini bədii şəkildə əks etdirmək olur ki, bu zaman o, mövzu ilə əlaqədar olaraq dövrün tarixi proseslərini, sosial-ictimai münasibətlərini, müharibə, təbii fəlakət və hətta faciələrini canladırmaqlı olur. Bütün bunlar bu tip

⁹⁴ Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistri. sebnem.gulbeyeva@idoud.com

romanların tarixiliyini təmin etməklə yanaşı, bədii koloritini də artırmış olur. Əsərdə tarixi məsələləri əks etdirməklə yanaşı, müasir dövrün əsas problemlərini gündəmə gətirə bilmək tarixi roman yazarından böyük ustalıq tələb edir.

Ümumiyyətlə, “dünya ədəbiyyatında klassik tarixi romanın tarixi təqribən Napolyonun işğala başlaması ilə eyni zamanda, XIX yüzilliyin əvvəllərində yaranmışdır. XIX əsrə qədər isə keçmişə müraciətə müəyyən cəhdlər olmuşdur, yalnız Valter Skottun ədəbiyyata gəlişi ilə tarixi romanın əsası qoyulmuşdur. Valter Skotta qədər tarixi romanda tarixi düşüncə kifayət qədər deyildi və insan xarakterinin xüsusiyyəti öz tarixi zamanından doğurdu. “Kventin Dorvard”, “Ayvenho”, “Rob Roy”, “Veverley” yazıcının məşhur əsərlərindəndir. Onun əsərləri dünya tarixi romançılığında ən kamil tarixi roman nümunələridir. O, əsərlərinin qəhrəmanlarını elə yaratmışdır ki, insanların geyimi, davranış tərz, psixologiyası bütün komponentləri ilə oxucunun gözü qarşısında canlanır.

İstər-istəməz belə bir sual doğur. Niyə tarixi roman XIX əsrin əvvəllərində yarandı? 1789-cı ildə Fransa İnqilabının, inqilabi müharibənin, Napolyonun yüksəlişi və süqutunun nəticəsində xalq kütlələrində tarixə maraq oyandı. Bu zamanda kütlə görünməmiş tarixi təcrübə qazandı. İki-üç onillik (1789-1814) ərzində Avropa xalqlarının hər biri ötən yüzillikdən daha çox sarsıntı və çevriliş yaşamışdır. Tarixin həqiqətən də mövcudluğuna, onun özünün davamlı dəyişiklik prosesini təşkil etməsinə və nəhayət, bilavastə hər insanın şəxsi həyatına müdaxilə etməsinə, bu həyatı müəyyən etməsinə inam möhkəmlənmişdi” [5].

XX əsrin əvvəllərindən etibarən isə Azərbaycan ədəbiyyatında artıq roman janrının, ortaya qoymuş olduğu problemlərlə hələ də öz aktuallığını itirməyən, dünyaca məşhur bir sıra maraqlı örnəkləri yazılmışdır. Bunların sırasında Sovetlər dövrünün 1937-39-cu illərində bir çox ziyalılarıımıza, xalqımızın ən qaymaqlı aydınlarına qarşı təşkil edilmiş represiyaların qurbanlarından biri olmuş Y.V.Çəmənzəminlinin “İki od arasında”, “Qızlar bulacağı”, “Studentlər”, “1917-ci il”, M.S.Ordubadının XII əsr Azərbaycanının siyasi-ictimai, həmçinin ədəbi-bədii mühitindən bəhs edən, o dövrün şair və hökmdarlarını, dövlət xadimlərini təsvir edən “Qılınc və qələm” (1946-1948), “Dumanlı Təbriz”, “Döyüşkən şəhər” (1938), “Gizli Bakı” (1940), Əbülhəsən Ələkbərzadənin “Yoxuşlar”, Süleyman Rəhimovun “Şamo”, “Saçlı”, Mehdi Hüseynin “Səhər”, Əli Vəliyevin “Qəhrəman”, Qurban Səidin “Əli və Nino” kimi tarixi romanlarını XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının ən layiqli nümunələri hesab edilə bilər [4], [1, s. 18].

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrı özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçmiş, dövrün sərt, keşməkeşli sınaqları ilə üzləşməli olmuşdur. Məlumdur ki, sovet dövrü Azərbaycanda elmində və mədəniyyətində olduğu kimi, ədəbiyyatında da azad yaradıcılıq meyillərinin inkişafına maneə olmuş, onun daim müəyyən dar çərçivədə tutulmasına çalışılmışdır. Bu təbii ki, totalitar rejimin və siyasi senzuranın ədəbiyyata basqı tətbiqi ilə bağlı bir proses olmuşdur. Bütün yaradıcı meyillər sovetçiliyin “planına” uyğun şəkildə inkişaf etdirilməli idi. Belə bir şəraitdə tarixi roman janrı xüsusilə dövlət nəzarətindən kənar “inkişaf etdirilə” bilməzdi, o ki qaldı tarixi romanlarda milli faciələrimizin əks etdirilməsi məsələsinə.

Keçmiş sovetlər dövründə tarixi roman yazmanın nə qədər çətin olduğunu Gökəmlı yazıcımız İsmayıl Şıxlının aşağıdakı qeydlərindən də görə bilərik. O, bu xüsusda qeyd edir: “Mən “Dəli Kür” romanını yazdıqdan sonra Azərbaycanda 20-ci illərdə baş verən inqilab tariximizdən yazmaq qərarına gəldim, müəyyən materiallar topladım, hətta əsərin adını da oxuculara çatdırdım. “Qanlı təpə” adlanan bu əsər 20-ci illərin mürəkkəb və ziddiyyətli həyatını əhatə etməli idi. Lakin mövcud olan qadağalar, arxiv sənədlərinin gizlin saxlanması, o illərdə baş verən əsl həqiqət və ziddiyyətlərin meydana çıxarılıb açıq söylənilməsinə qoyulmuş yasaqların nəticəsində tarixi dövrü olduğu kimi verməyin qeyri-mümkünlüyü məni fikrimdən daşıdırdı. Gördüm ki, yazacağım əsər yazılmış əsərlərin (“Dünya qopur”, “Dumanlı Təbriz”, “Bir gəncin manifesti”, “Səhər”, “Şamo”) təkrarından başqa bir şey olmayacaq. Ona görə də romanı yazmamacağı qərara aldım.

Lakin son illərdə baş verən hadisələr, məhdudiyyət və qadağaların götürülməsi, baş vermiş hadisələrin qismən gerçəkliklə verilməsi imkanı məni əsər üzərində yenidən işləməyə sövq etdi və mən yeni roman üzərində işləməyi qərara aldım. Əsərin ruhu və məzmunu tamamilə yeni oldu, əsərin adı da dəyişdi. Mən romanımı “Ölən dünyam” adlandırdım” [6, s. 350].

Doğrudur, bu məsələdə müəyyən dövrlərdə nisbətən yumşalmalar müşahidə olundu. Belə ki, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında 1930-1940-cı illərlə müqayisədə 1950-1960-cı illərin, bu dövrlə müqayisədə isə 1970-1980-ci illərin roman janrında milli məsələlərin əks etdirilməsi məsələsində yazıcılarımız daha geniş “yaradıcı mühit” əldə edə bilmişdilər. Xüsusilə sovetlərin dağılma sürəcinin başladığı 1980-ci illərdən sonra bu proses daha intensiv xarakter almağa başlamışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Ədəbiyyatında Milli faciələrimizi əks etdirən romanlar içərisində Qarabağ mövzusunda həsr edilmiş tarixi romanlarımızın janrı xüsusiyyəti, surətlər aləmi və əks etdirdiyi problemlər olduqca maraqlıdır. Birinci Qarabağ müharibəsinə və Vətən müharibəsinə aid məqamları ictimaiyyətə təqdim edən bu tipli romanlar ədəbi həyata təsir edərək bədii fikrin formalaşmasına və inkişafına təkan verir və bununla da milli şüura təsirli ötürür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əhməd Sami Elaydi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı. Mövzu, problematika və sənətkarlıq məsələləri (1991-2005). Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2017, 192 s.
2. Ənvəroğlu Həmid. Müasir Azərbaycan romanı və onun qaynaqları. Bakı: ADPU, 1994, 380 s.
3. Rüstəmov Tohid Solmaz. XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları. 01.08.2017 <http://human.gov.az/az/media/meqaleler/meqale.html?artID=1>
4. Şamil Sadiq. Qarabağ müharibəsi Azərbaycan romanında. 21.04. 2017.
6. <https://shamilsadiq.az/qarabag-muharibesi-azərbaycan-romanında-2/>

7. Şərifova Salidə. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: "Elm və təhsil", 2015, 104 s.
8. Исторический роман // <http://www.1143help.ru/valter-scott>

Xülasə

Azərbaycan xalqı tarix boyu öz milli müstəqilliyini heç də asan əldə etməmiş, bu proses milli varlığını şübhə altında qoyan qanlı faciələr, saysız qurbanlar, ərazi itkiləri, soyqırımları, deportasiyalar ilə müşayiət olunmuşdur.

Müxtəlif dövrlərdə və siyasi-ictimai şərtlər daxilində yaşanan bütün bu faciələrə təkan verən əsas amillərdən biri və bəlkə də ən başlıcası, ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və bu iddiaların həmin dövrün hakim dairələrinin dəstəyi sayəsində hər vasitə ilə həyata keçirilməsi olmuşdur.

Nəinki XX əsr, hətta əsasının XVIII əsrin oralarından etibarən qoyulduğu milli faciələrimiz təbii ki, zaman-zaman onlarla şair, dramaturq və nasirlərimizin başlıca yaradıcılıq mövzusu kimi milli ədəbiyyatımıza, onun çox müxtəlif janrlarında yol tapmışdır.

Ədəbi janrlarının zənginliyi ilə seçilən milli ədəbiyyatımızda milli faciələrimiz mövzu qaynağı kimi daha çox roman janrının inkişafına şərait yaradan amil olmuşdur. Bu isə təbii ki, milli ədəbiyyatımızda, bir yaradıcılıq vasitəsi kimi roman janrının geniş imkanlara malik olması ilə bağlı olan bir hadisə kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Ədəbi janr, roman janrı, milli ədəbiyyat, milli faciə, yaradıcılıq vasitəsi, tarixi roman.

Азербайджанские романы, как историческая хроника наших национальных трагий

Резюме:

На протяжении всей истории азербайджанский народ нелегко добился своей национальной независимости. Этот процесс сопровождался кровавыми трагедиями, бесчисленными жертвами, территориальными потерями, геноцидами и депортациями, которые поставили под сомнение его национальное существование.

Одним из главных факторов, а может быть и самым важным, который мотивировал все эти трагедии, пережитые в разные периоды и в разных политических и социальных условиях, были территориальные претензии армян к Азербайджану и реализация этих претензий всеми возможными способами благодаря поддержке правящих кругов того периода.

Не только в XX веке, но и с XVIII века наши национальные трагедии, имеющие глубокие исторические корни, естественным образом находили свое место в нашей национальной литературе, в ее многочисленных жанрах, время от времени становясь главными творческими темами. десятков наших поэтов, драматургов и прозаиков.

В нашей национальной литературе, отличающейся богатством литературных жанров, национальные трагедии явились фактором, создавшим условия для развития жанра романа как источника сюжета. Это, конечно, следует считать событием, связанным с широкими возможностями жанра романа как творческого средства в нашей национальной литературе.

Ключевые слова: Литературный жанр, жанр романа, национальная литература, национальная трагедия, творческие средства, исторический роман и т.д.

Azerbaijani novels as a historical chronicle of our national tragedies

Summary

Throughout history, the Azerbaijani people have not achieved their national independence easily. This process was accompanied by bloody tragedies, countless victims, territorial losses, genocides and deportations, which called into question their national existence.

One of the main factors, and perhaps the most important, that motivated all these tragedies experienced in different periods and in different political and social conditions, were the territorial claims of Armenians to Azerbaijan and the implementation of these claims by all possible means thanks to the support of the ruling circles of that period.

Not only in the 20th century, but also since the 18th century, our national tragedies, which have deep historical roots, naturally found their place in our national literature, in its numerous genres, from time to time becoming the main creative themes. dozens of our poets, playwrights and prose writers.

In our national literature, distinguished by the richness of literary genres, national tragedies were a factor that created the conditions for the development of the novel genre as a source of plot. This, of course, should be considered an event associated with the broad possibilities of the novel genre as a creative means in our national literature.

Keywords: Literary genre, novel genre, national literature, national tragedy, creative means, historical novel, etc.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Фарида Агамирова
ТЕКСТ КАК КОММУНИКАТИВНАЯ ЕДИНИЦА

Проблемы обучения русскому языку как языку специальности относятся к числу активно обсуждаемых и недостаточно разработанных в методике преподавания русского языка иностранным учащимся. Прежде всего необходимо определить роль и место занятий по обучению языку специальности в практике преподавания русского языка студентам – нефилологам гуманитарного профиля. Такие занятия признаются аспектными, в связи с чем и возникает необходимость обсудить принципы выделения аспектов в процессе преподавания русского языка, выявить соотношение таких явлений, как «общелитературный язык», «научный стиль речи» и «язык специальности». На основе выявленных коммуникативных потребностей студентов – нефилологов гуманитарного профиля формируются цели и задачи аспекта «язык специальности», характеризуются принципы составления рабочей программы данного аспекта.

При этом главное внимание уделяется проблемам формирования и развития речевых навыков и умений, требующихся студентам для общения в учебно – научной сфере их деятельности.

Последние достижения лингвистики, психологии и методики преподавания русского языка как иностранного позволили углубить понимание роли и места научного текста при работе над языком специальности.

А) Функции текста при обучении языку специальности.

Текст – высшая коммуникативная единица обучения при работе по овладению языком специальности. Как мы уже знаем, в практике преподавания русского языка иностранным студентам значительное место занимает тексты общенаучного и узкоспециального характера. Они выполняют разнообразные функции :

Во – первых, текст является базой для наблюдения и осмысления изучаемого лексико – грамматического материала. Отсюда требования к предъявляемым на занятиях текстам – обильная их насыщенность лексическими единицами и грамматическими конструкциями, которые представляют собой предмет изучения в данный момент.

Во – вторых, текст выступает основой для формирования тех или иных речевых навыков. Например : текст для чтения, текст для аудирования – в зависимости от того, какие речевые навыки и умения учащихся формировать или корректировать на базе данного текста, к нему предъявляются определенные требования : (так ,например, текст предназначенный для обучения аудированию, должен содержать помимо основной дополнительную даже избыточную информации ; процент незнакомой лексики не должен превышать 3%, причем эта лексика не должна влиять на понимание основного содержания текста).

Кроме того, текст выступает как источник актуальной специальной информации, мотивируя последующую речевую деятельность студентов. Это обуславливает учет таких характеристик текстов, как познавательность, проблемность.

Необходимо подчеркнуть, что тематически тексты, предлагаемые на занятиях по русскому языку, должны соответствовать материалу, который либо в настоящее время является предметом изучения по специальной дисциплине, либо будет изучаться через 1 – 2 занятия. Тематическое «отставание» от специальных дисциплин ведет к резкому снижению эффективности занятий по русскому языку, поскольку ослабевает такой важный вид мотивации, как познавательная мотивация.

Таким образом, в теории и практике преподавания русского языка как языка специальности существует серьезная традиция в плане использования текста в качестве дидактического материала как средства обучения.

Б) Принципы классификации текстов, используемых при обучении языку специальности.

В последнее время проблема отбора и классификации текстов, используемых при обучении языку специальности, все чаще попадает в поле зрения как методистов, так и преподавателей – практиков, создающих учебники учебные пособия по русскому языку на материале текстов по специальности. На принципы квалификации текстов, используемых при обучении языку специальности имеются разные точки зрения (разное отношение).

В работах монографического характера ,намечающих возможные пути отбора и классификации текстов, в частности, отмечалась необходимость разграничения текстов, представляющих собой различные функционально – семантические типы речи.

Так, например, указывалось , что такие типы высказываний как «описание» (какого – либо явления, предмета, лица, процесса, опыта, лабораторной работы и т.д.), «повествование» (об открытии закона или явления), «рассуждение» (о выводе формулы, законе), из которых складываются тексты любой дисциплины научно – технических и естественно - научного циклов, - вполне приемлемая и целесообразная форма методической организации учебного материала.

Е.И.Мотина характеризуя классы текстов, используемых при обучении языку специальности, вносит некоторые дополнения :

Во – первых, помимо описания повествования ,рассуждения и доказательства она выделяет еще два способа изложения информации : «определение» понятия об объектах и «сообщение».

Своеобразный принцип квалификации текстового материала был реализован авторами учебника русского языка для студентов – иностранцев естественно – технических специальностей, где текст выбран в качестве основной единицы организации материала, и ему подчиняется описание всех других единиц, функции которых выполняются в тексте.

Анализ ряда других учебных пособий по русскому языку, в которых основной единицей организации материала избран текст, показывает, что зачастую классификация текстов достаточно произвольно базируется на том, какие навыки и умения будут развиваться на базе текстов.

Таким образом, мы видим, что проблема отбора и классификации текстового материала при обучении языку специальности решается неоднозначно. Различные авторы, по – разному подходя к решению данной проблемы, выдвигают в качестве основы классификации какой – либо один критерий (функционально – семантический тип текста, семантическая классификация имен – тем текста и т.д.). Чтобы создать типологию текстов, отвечающую целям обучения при работе над языком специальности, можно, проводя классификацию одновременно по нескольким основаниям, учитывая как внутритекстовые, так и экстралингвистические признаки текста. Гомогенная типология, т.е. базирующаяся на одном признаке, обедняет многообразие текстов и не соответствует многоаспектной сущности текста. При создании классификации должны быть уточнены следующие важнейшие характеристики текста:

1. Функционально – семантический тип текста.
2. Основной предмет изложения в тексте и ракурс его рассмотрения.
3. Тематика и проблематика текста.
4. Принадлежность текста к определенному функционально – стилистическому регистру.
5. Форма речи (устные и письменные тексты).
6. Способ представления текста.
7. Количество коммуникантов, продуцирующих текст (тексты – монологи, диалоги, полилоги).
8. Жанр текста.
9. Степень адаптированности текста.

В) Функционально – семантический тип текста.

В настоящее время существует много исследований, посвященных анализу различных функционально – семантических типов текстов, однако до последнего времени наблюдается различие как в количестве выделяемых типов, так и в самой номинации рассматриваемого явления. Одни авторы пишут о «различных типах речи», другие о «различных способах выражения», третьи – о «различных речевых формах».

Принять назвать термин «функционально – семантический тип текста».

Количество функционально – семантических типов текста разными авторами определяется по – разному. Всеми исследователями признается наличие трех функционально – семантических типов текста: описания, повествования, рассуждения. Действительно, данные три типа текста различаются коммуникативной направленностью, композиционно – логической структурой, языковыми формами реализации смысловых категорий.

Описание. С помощью описания говорящий (пишущий) может всесторонне охарактеризовать предмет речи, выделить объект из ряда однородных. В качестве предметов описания могут выступать конкретные предметы, явления, процессы, события, научные понятия, категории и т.д. Характеристика предмета описания может включать количественные, качественные, структурные и функциональные изменения. Строится описание путем названия предмета и перечисления признаков.

В текстах гуманитарных наук функционально – семантический тип «описание» используется в следующих случаях:

1. Описание – классификация, т. е. текст, в котором указывается на видо – родовые отношения между предметами, явлениями; отмечается отнесенность данного предмета (явления) к классу однородных предметов (явлений).
2. Описание характерных признаков, свойств объектов исследования: абстрактных понятий, общественных явлений, процессов, конкретных предметов. Например: тексты «Структурность и неуничтожимость материи» (подязык философии), «Буржуазная революция как тип социальной революции» (подязык истории), «Предметы труда» (подязык политэкономии).
3. Описание структуры науки, сложного абстрактного понятия, конкретного предмета, статьи, монографии, курсовой или дипломной работы.
4. Описание научного понятия.
5. В языках негуманитарных наук встречается еще один вид описания: описание предмета, явления по функциональному признаку (как функционирует, действует, работает та или другая система, машина и т.д.).

Повествование. С помощью повествования говорящий (пишущий) передает информацию о временной последовательности отдельных этапов, стадий в развитии процессов, событий, действий,

состояний. В текстах гуманитарных наук функционально – семантический тип текста, « повествование» используется :

1. При передаче информации о развивающихся процессах социальной экономической, политической жизни общества. Например : тексты «Исторический прогресс» (подязык философии), «Превращение денег в капитал»(подязык политэкономии).
2. При передаче информации о событиях общественной жизни.
3. При изложении сведений биографического характера (события жизни общественных деятелей, ученых и др.).
4. При изложении истории науки, культуры и др.

В повествовательных текстах на первый план выдвигается порядок протекания действия (процесса, явления) в строгой временной последовательности. При этом сверх - фразовые единства в рамках текста повествования , как правило, выражают какой – либо этап (стадию, ступень) в развитии действия , что следует подчеркивать в практике обучения студентов – иностранцев восприятию текстов типа повествования.

В настоящее время среди методистов нет единого мнения о том, с какого функционально – семантического типа текстов – описания или повествования целесообразно начинать процесс обучения. С одной стороны, описательные тексты в отличие от повествовательных шире представлены в языках гуманитарных наук (повествовательные активно используются только в языках исторических дисциплин), что является как будто основанием для того, чтобы именно описание было первым функционально – семантическим типом текста, с которым знакомятся студенты. Однако необходимо тот факт, что обучение языку специальности студентов – нефилологов – только одно из направлений в многоаспектной и многоплановой работе по изучению системы русского языка. И в этом смысле более продуктивно начинать обучение с повествования в силу динамического характера данного функционально – семантического типа текста, позволяющего в короткий срок повторить ,систематизировать и расширить полученные на подготовительном факультете знания и видовременной системе русского языка, заняться глагольным управлением, структурой простого глагольного предложения. Следует подчеркнуть , что описание и повествование как функционально – семантические типы текста имеют некоторую близость ,что также необходимо учитывать при организации процесса работы над языком специальности.

Методически целесообразно сначала изучить формально – семантическое устройство и коммуникативную направленность данных типов текстов, а затем уже переходить к работе над функционально – семантическим типом текста «рассуждение».

Характеризуя функционально – семантический тип текста «рассуждение», необходимо особо остановиться на рассмотрении двух вопросов:

1. Что является предметом изложения при рассуждении,
2. Целесообразно ли применительно к текстам гуманитарных дисциплин разграничивать два функционально – семантических типа текста – «рассуждение» и «доказательство»?

Е. И. Мотина считает , что рассуждение имеет свой особый предмет изложения ,отличающий его от других функционально – семантических типов речи, поскольку предметом изложения при рассуждении выступают не сами объекты, а процесс получения нового знания о них. Представляется ,что процесс целесообразно разграничивать два понятия :

Предмет изложения и цели ,которые преследует говорящий (пишущий), излагая ту или иную информацию о предмете.

Функционально – семантические типы текстов и различаются прежде всего не предметом изложения , а той коммуникативно - заданной установкой ,которая есть у продуцирующего текст.

Рассуждение – это способ изложения, посредством которого передается процесс получения нового знания о предметах рассуждения : явлениях, процессах, событиях, научных понятиях, и категориях и сообщается само это знание (как его результат в форме логического вывода ; т.е. в форме отдельного умозаключения (полного или свернутого) или цепи взаимосвязанных умозаключений.

Рассмотрим теперь второй из намеченных выше вопросов : целесообразности разграничения функционально – семантических типов «рассуждение» и «доказательство» применительно к текстам гуманитарных дисциплин . Наличие функционально – семантического типа текста «рассуждение» признается всеми учеными, анализировавшими эту проблему. В некоторых работах упоминается также тип «доказательство» , но только Е. И. Мотина пыталась разграничить эти два способа изложения, определив специфику каждого из них по отношению друг к другу и к остальным функционально – семантическим типам текстов.

Выше было изложено , что рассуждение не ограничено от других функционально – семантических типов речи объектом изложения. Это же с полным основанием может быть сказано и о «доказательстве».

Таким образом, используя функционально – семантический тип текста «описание» говорящий (пишущий) характеризует предмет, явление и др. , путем перечисления присущих ему статистических свойств, признаков, структурных или функциональных особенностей.

«Повествование» помогает охарактеризовать явления, события и др. в их временной протяженности.

«Рассуждение» же помогает передавать процесс получения нового знания о предмете, явлении и др.

Литература :

1. Митрофанова О.Д. , Одинцова Т.Б. ,
2. «структура научного текста и обучение монологической речи».
3. Е.И. Шендельс «Некоторые проблемы грамматики текста».
4. Е.И. Мотина «Язык и специальность : лингвометодические основы обучения русскому языку студентов – нефилологов».Л.П. Клобукова «Обучение языку специальности».

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Rəsmiyyə Hafiz qızı Babayeva, Esmira Əhmədağa qızı Məmmədova ⁹⁵

İNGİLİS İDIOMALARININ SEMANTİKASI VƏ SINTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. İdiomlar bizim leksikonumuzun bir hissəsidir. Onların istifadəsi dilə xüsusi məna, rəngarənglik qatır. Dilçilik ədəbiyyatında idiom termini xüsusi semantikaya malik sabit birləşmə kimi istifadə edilir. Burada əsas xüsusiyyət onların semantik cəhətdən qeyri müəyyən, tərkibindəki nitq hissələri əsasında təhlil edilməsi mümkün olmayan sabit birləşmələrdən ibarət olmasıdır. İdiomların semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, deyilən fikirlər bir-birindən fərqlənir. C.F.Hokket hesab edir ki, “İdiom mənasının mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır” (1, s. 172). O, hər bir morfemin idiomatik xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edirdi. A.Makkay idiomları qruplaşdırarkən frazeoloji idiomlar terminini irəli sürmüşdür. Bir çox hallarda idiomlar heç bir struktura malik olmayan hazır ifadələr kimi də adlandırılır, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, onlar mühüm daxili struktura malikdirlər. İdiomlar heç bir qrammatik və ya leksik qaydaya tabe olmayan az əhəmiyyətli qeyri-adi birləşmələr kimi deyil, dil nəzəriyyəsində sabit birləşmələrin ən mühüm kateqoriyalarından biri tədqiq edilməlidir.

A.V.Kunin öz məqaləsində qeyd edir: “Hər bir idiomun özünün daxili strukturu vardır - özünün sintaksisi, morfolojiyası, semantikasi vardır. Beləliklə də, idiomlar sabit frazeoloji ifadələrdir, lakin heç bir xüsusiyyətə malik olmayan, heç bir dəyişiklik qəbul etməyən tamamilə daşlaşmış frazalar deyillər. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

drag his feet – yubatma
he drags his feet – ayaqlarını sürüyür
he is dragging his feet – ayaqlarını sürüyür
he dragged his feet – ayaqlarını dartdı

Bu misallardan görünür ki, artıq qrammatik forma dəyişdirilmişdir. Feillərin zaman baxımından bu cür dəyişikliyi ilk baxışdan minimum görünsə də, idiomların daxili strukturunun mövcudluğuna dəlalət edən ilkin xüsusiyyətlərdəndir. Əks təqdirdə idiomun bir hissəsini təşkil edən **drag** feili, təklikdə müvafiq zaman dəyişikliyinə məruz qala bilməzdi (2, s. 114-132).

Eləcə də ingilis dilində eyni qrammatik struktura malik bəzi idiomların məchul növdə istifadə edilə bilməsi, digərlərinin isə məchul növə çevrildiyi təqdirdə artıq idiomatik mənasını itirərək hərfi məna kəsb etməsi idiomun daxili strukturunun mövcudluğuna dəlalət faktorlarıdır:

Spill the beans-sirri yaymaq
The beans üere spilled- birləşmə idiomudur.
Kick the bucket – ölmək
The bucket üas kicked - birləşmə

Ş.Fernando yazır: “İdiomlar struktur cəhətdən qrammatik dəyişikliyə məruz qala bildikləri kimi, leksik baxımdan da müəyyən dəyişikliyə məruz qala bilirlər. İdiom daxilində sinonim sözlərin istifadəsi buna ən bariz nümunədir. Tərkib hissədəki sözün digəri ilə əvəzlənə bilməsi idiomların öyrənilməsində çətinlik törədən göstəricilərdəndir. Belə ki, idiomlar sabit ifadələr adlansalar da sabitliyi pozan bəzi istisnalar vardır. **He kicked his filthy habit** cümləsində idiom daxilində **filthy** sözünün əlavəsi mümkün olsa da, he kicked the green bucket cümləsində green sözünün əlavəsi nəticəsində birləşmə artıq idiom deyil, hərfi mənaya malik söz kimi qəbul edilir. Eləcə də, idiomlar dəyişilməz birləşmələr adlansalar da, bəzən cümlədə idiom daxilindəki sözlərin ixtisarına da rast gəlinilir: gangle a carrot before the donkey-dangle a carrot” (3, s. 51).

Bəzi idiomlarda sinonim sözlər istifadə edilə bilər, lakin bu bütün idiomlara şamil edilə bilməz.

Change horses in midstream= swap horses in midstream
Pour cold water on something= throw cold water on something
Below the surface=beneath the surface
Dash somebody's hopes= Shatter somebody's hopes
Hand loose= stay loose; Go deep= run deep
Be no good to man or beast= be no use to man or beast
Pull a long face= wear a long face

Break something loose from somebody / something = Cut something loose from somebody / something = Tear something loose from somebody something (s. 43-58).

Cat light on something = Shed light on something = Throw light on something.

Do your level best = Try your level best.

A last- ditch stand = A last-ditch attempt = A last-ditch effort.

No be in the same league = Not be in the same class = Not be in the same steet.

A barrel of laughs = A bundle of laughsh.

Hit the sack = Hit the hay.

Pluck up courage= screw up courage = summon up courage.

A country bumpkin= A country cousin v's. (Oxford Idioms).

⁹⁵ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimləri

İ.V.Arnold öz fikrini belə izah edir: “Bu şəkildə söz əvəzlənmələri mümkündür. Lakin yuxarıda verilən misallara ilk baxışdan uyğun gələ biləcək hər hansı söz əvəzlənməsi, məsələn, **alter horses in midstream, add (put) cold water on something, under the surface** və s. kimi əvəzlənmələr idiomun sabitliyini pozur. Bu cür idiomlarda bəzi leksik dəyişiklik mümkün olsa da, yalnız müəyyən sözlər çərçivəsində, yəni məhdud səviyyədə olur. Hər hansı bir dəyişiklik zamanı semantik mənə dəyişilməz qalır, lakin semantik cəhətdən yaxın sözlərin hamısı bir-birilə əvəzlənə bilmir. İdiom istifadə edilməyən diskursda əksər hallarda danışan yeni cümlə qurarkən eyni semantik mənaya malik digər sinonim sözlərdən istifadə edə bilər, lakin hər hansı bir sinonimlik istifadə idiomlar üçün qəbul edilməzdir və onları idiom edən də ilk növbədə məhz sözlərin belə sabitliyidir” (4, s. 156-163).

Beləliklə də, idiomların sabitliyi təkcə onları xarakterizə etmir, həmçinin idiomları daxili struktura malik leksik vahidlər kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Sabitlik sözlərdəki morfemlərə də aid ola bilər. **Laziness** – tənbəllik sözündəki **-ness** morfemi “malik olma” mənasını ifadə edir. **-Ness** və **-iry** eyni mənalı morfemlər olsa da, onlar qarışdırıla bilməz. İngilis dilində **-lazity** sözü mövcud deyildir. Söz öz morfemi ilə birlikdə sabit forma olmuş linqvistik vahid kimi qəbul edilir. Eynilə idiom daxilində də sözlərin sabitliyi onları idiom edir. Əgər hər hansı bir fərqi söz belə sabit forma olaraq daxili struktura malik olursa, o zaman idiomların da daxili strukturu barədə danışmaq olar.

A.Healey “English idioms” kitabında qeyd edir: “İdioma hər hansı leksik əlavələrin daxil olması və leksik ixtisarlarda idiomların sabitliyini pozan xüsusiyyətlərdəndir. Belə halda idiom daxilində idiomatik ifadənin dağılması və onun hərfi mənaya keçməsinə səbəb olmayacaq hansı sözün daxili və ya dəyişikliyi çox mühümdür” (5, s. 112-132). Bəzi idiomlar idiomatikliyi itirmədən müəyyən struktur dəyişikliyinə məruz qalırlar. Lakin, məsələn, **kick the bucket** – ölmək idiomu idiomatik mənə saxlanılmaqla heç bir dəyişikliyə məruz qala bilmir, bu isə onun yüksək idiomatikalik dərəcəsinə malik olduğunu göstərir. **He kicked the bucket** idiomunda aşağıdakı heç bir dəyişiklik mümkün deyildir:

He kicked a green bucket yesterday;
He kicked buckets yesterday;
He kicked a bucket yesterday;
He kicked the bucket and the ball yesterday;
The bucket was kicked by him yesterday;
It was bucket which was kicked by him.

Bütün bu hallarda yalnız hərfi mənaya malik cümlələr ortaya çıxır. Cümlələr idiom kimi qüvvədən düşür. Belə cümlələr ümumilikdə dil qaydalarına tabe olsalar da, idiom kimi mənə və qrammatik qaydalara uyğun gəlmirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qrammatik cəhətdən özünə məxsusluğu ilə fərqlənən idiom daxilindəki sözlər həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan öz qeyri-adiliyi ilə maraq doğururlar. Məsələn, bəzi hallarda sifət, feil, sözönləri isim kimi işləyə bilərlər: *at large, on the cheap, make merry, on the loose, through thick and thin* (sifət isim kimi); *in the know, on the mend, the haves and have-nots, the do's and don'ts* (feil isim kimi); *the back of beyond, the ins and outs* (sözönlü isim kimi). Bu xüsusiyyət təkcə ismə deyil, digər nitq hissələrinə də aid edilə bilər. Belə idiomlar omonim konstruksiyası olmayan idiomlardır. Onlar dilin qayda-qanunlarına tabe olmayan idiomlardır və dildə qrammatik cəhətdən bir nizamsızlıq yaradırlar.

Bundan başqa idiom daxilində sayılmayan isimlər sayılan (*the shifting sands, split hairs, in deep waters, in all weathers, scare the daylights out of somebody* və s.) və ya əksinə, sayılan isimlər sayılmayan isimlər kimi (*play ball with somebody, be no good to man or beast, man to man, put pen to paper, the light of day* və s.) işləyə bilər. U.Vaynrix idiomun omonimliyi haqqında yazır: “İdiomun omonimlik qarşılığı ilə əlaqəli söylədiyi fikirlər maraq doğurur və tətbiq baxımından yararlıdır. O qarşılığı olan idiomları **xalis idiomlar** (pure idioms) sinfində qruplaşdırır. O qeyd etmişdir ki, idiomları idiomatikalik xüsusiyyətinə malik **metaorik metonimik idiomlardan** fərqləndirməyin yollarından biri kimi onların hərfi qarşılıqlarının olması ilə müəyyən etmək olar” (6, s. 43-44). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər idiomun hərfi omonim qarşılığı yoxdursa, metaforik / metonimik ifadələr qrupuna daxil olacaqdır. **Lend an** ifadələrin hərfi qarşılığı vardır. Məsələn, *spill the beans* hərfi olaraq “paxlanı töküüb dağıtmaq”, idiom kimi isə “sirri yaymaq” mənalərini ifadə edir. Eyni xüsusiyyəti təşbehə də aid etmək olar: *as dead as a doornail, as American as apple pie, as blind as a bat, like a cat on hot bricks, like gold dust, as loose as a goose* və s. birləşmələrin omonimlik qarşılıqları yoxdur.

“İdiomların qruplaşdırarkən belə omonimlik xüsusiyyət mühüm rol oynaya bilər, çünki məhz bu xüsusiyyət əsasında İngilis dilində xalis idiomlar (pure idioms) və qismən hərfi mənaya malik frazeoloji idiomlar (semi-idioms) fərqləndirilə bilərlər. Frazeoloji idiomlar belə xüsusiyyətə malik olurlar. Həmçinin bu xüsusiyyət idiomu mənə baxımından ən mürəkkəb məcazi ifadə kimi göstərir. Hərfi və məcazi mənada şərh edilən omonimlik xüsusiyyəti idiomlarla bağlı araşdırma apararkən onları qruplaşdırmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir” (7, s. 323).

İdiomun sintaksisi ilə omonimlik hərfi qarşılığı arasındakı sintaksis bir-birinə tamamilə ziddir. Eyni sözlərdən ibarət birləşmələr olsalar da fərqli sintaktik quruluşa malik olurlar. Bu fikri yekunlaşdıraraq demək olar ki, metafora, metonimiya, təşbehdən ibarət idiomların, eləcə də frazeoloji idiomların omonimlik qarşılığı yoxdur. Belə ifadələr tamamilə məcazi formaya malikdirlər, hərfi mənaları yoxdur. Xalis idiomlar isə həm hərfi, həm də məcazi mənaya malik olurlar. Həm hərfi, həm də idiomatik mənə ifadə edə bilən idiomlar daha qədim tarixə malik olurlar. Zaman keçdikcə idiom kimi formalaşan birləşmələrin bəziləri müəyyən dərəcədə dəyişiklik və ya ixtisarla öz ilkin formasını itərərək müasir dövrümüzdə istifadə edirlər.

Nəticə. Beləliklə, qeyd edək ki, idiom daxilində xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində bir sıra dəyişikliklərə, məsələn, söz əvəzlənmələri, sözlərin ixtisarı, yerdəyişməsi, əlavə sözlərin artırılması, köhnə sözlərin yeni sözlərlə əvəzlənmələrinə rast gəlinilir. Bu isə idiomlardan fərasətlə istifadə etmək bacarığı tələb edir. İnsan şüuru idiomu qəbul edərkən onun sabit şəkildə işlənməsi ilə bərabər, şəxsin quraşdırma bacarığı da göz önündə tutulmalıdır. Hər idiom dəyişiklik qəbul etmir. İdiom daxilində bütün mümkün ola biləcək dəyişikliklər isə idiomu dəyişdirmək üçün deyil, mətni daha rəğarəng etmək, bəzən yumor hissi qatmaq, bəzən də daha güclü üslubi çalarlar yaratmaq üçün müəllifin və ya danışanın istifadə etdiyi obrazlı formalarlardır. İdiomlar dilin xüsusi bir aspektini təşkil edirlər. Onlar qeyri-adi, sabit birləşmələr deyil, daxili struktura malik, maraqlı, danışığa rəngarənglik qatan çalarlardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hockett C.F. A course in modern English. New York: Macmillan, 1958, p. 172
2. Кунин А.В. Английская фразеология. Москва, 1970, стр: 114-132
3. Chitra Fernando Idiomaticity. Oxford University Press. 1996, p. 51
4. Arnold I.V. The English Word. M., 1986, p. 156-163
5. Healey A. English idioms. Kivung, 1968, p. 112-132
6. U. Weinreich. Problems in the Analysis of Idioms. University of California Press, 1969, p. 43-44.
7. Oxford Idioms (dictionary for learners of English). Oxford University Press. 2006, p. 323.

Açar sözlər: idiom, omonimik xüsusiyyət, sabitlik, semantika, inkişaf

Key words: idiom, omonimic feature, stability, semantic, development

Ключевые слова: идиома, омонимический характер, стабильность, семантика, развитие

Semantics and syntactic features of english idioms

Summary

Idioms are the expressions which cannot be understood from the individual meanings of its constituent parts. They are not directly translated to other languages as they express only figurative meaning. The article shows that each idiom has its own internal structure. Unlike the traditional view of idioms where they are shown like frozen, unchangeable elements, in the article idioms are investigated as expression having their internal structure.

Семантика и синтаксические особенности английских идиом

Резюме

Идиомы – это выражения, которые невозможно понять из отдельных значений его составных частей. Идиомы не переводятся на другие языки дословно, так как они выражают только фигуративное значение.

Данная статья посвящена внутренней структуре английских идиом приведены примеры. В отличие от традиционного взгляда на идиомы, где они показаны как застывшие, неизменные элементы, в статье идиомы исследуются как выражения, имеющие свою внутреннюю структуру.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Rübabə Ötərxan qızı Musayeva, Nailə Abbas qızı Hacıyeva ⁹⁶
İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ

Giriş: Modal feillər məsdərlə işlədilən hərəkətin vacibliyini, gərəkliliyini, lazımlığını, mümkünlüyünü və ya qeyri-mümkünlüyünü bildirir. Modal feillər ayrılıqda heç bir hərəkət ifadə etmir. Onlar işləndiyi feilə qarşı olan münasibət bildirir. Modal feillər əsas feillərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən bəzilərinə nəzər salaq. Modal feillərin əsas feillər kimi dörd əsas forması yoxdur. Bundan başqa əsas feillərin sual və inkar forması **do, does, did, don**”t və s. kimi köməkçi feillərlə düzəlir. Modal feillərin sual və inkar forması modal feillərin mübtədadan əvvəl keçməsi vasitəsilə düzəldilir.

- 1) Modal feillər ayrılıqda heç bir cümlə üzvü ola bilmir.
- 2) Modal feillərdən sonra **“to”** hissəciksiz məsdər işlədilir.

A. Axundov modal feillərin sual forması haqqında yazır: “Modal feillərin sual forması modal feilin mübtədan əvvəl keçməsi, inkar forması modal feildən sonra **“not”** artırmaqla düzəlir. Məsələn:

- a) Modal feillər heç bir şəxs şəkilçisi qəbul etmir.
- b) Modal feillərin əmr şəkli yoxdur (1, s. 14).

CAN – Biz **“can”**ı nəyinə mümkün olacağını və ya birinin hər hansı bir şeydə bacarığın olduğu üçün işlədirik. **“can + infinitive”** şəklində işlədilir. Məsələn: We can see our room from the bedroom. Biz öz otağımızı yataq otağından görürük. Can you speak any foreign languages? (Siz xarici dildə danışa bilərsinizmi?). İnkar isə **“can”**t (cannot)dur. I am afraid I can’t come to the party on Friday (Mən qorxuram ki cümə günü olacaq tədbirə gələ bilməyim).

I can’t wait about here all night (Mən burada bütün gecə gözləyə bilməyəcəm). X. İmanov **“Can”** modal feilinin məna çalarları haqqında öz fikrini belə izah edir: **“Can”** modal feilinin bir neçə məna çalarları vardır: 1. Present ability (bacarıq, qabiliyyət): şəxsin bacarığını ifadə etmək üçün işlədilir. Məsələn: I can use a typewriter perfectly. Mən makinadan əla istifadə edə bilirəm. 2. Have the chance to (Hərəkətin mümkünlüyünü): Hər hansı bir hərəkətin və ya hadisənin baş verə bilməsinin mümkünlüyünü ifadə edir. Məsələn: We can stay home and watch Tv tonight. (Biz bu axşam televizora evdə baxarıq). 3. Be allowed / (bir iş etməyə icazəsi olmaq): Bu o deməkdir ki, danışan və ya haqqında danışılan şəxsin hər hansı bir hərəkəti icra etmək üçün icazəsi vardır. Məs.: Pamela can go now. Her job is finished. (Pamela gedə bilər. Onun işi qurtarıb). 4. Ask for permission / (icazə istəmə): Hər hansı bir şeyi yerinə yetirmək üçün işlədilən can formasıdır. Məsələn: Can I use your pen for ? (Sənin qələmini olarmı?). 5. Possibility (mümkünlük): Hər hansı bir hadisənin baş verib-verməməsinin mümkünlüyünü göstərir. Məsələn: He can meet you at the station. (Onu stansiyada qarşılayar). 6. Suggestion (təklif): Hər hansı bir şeyi başqasına təklif etmək məqsədilə işlənir. Məs.: If you have little money you can eat at a café (pulun azdırsa, kafedə yeyərsən). 7. Theoretical possibility (nəzəri mümkünlük): Hər hansı bir şeyin nəzəri, yəni məntiqi cəhətdən mümkünlüyünü ifadə edir. Məsələn: Every citizen in our country can get education free of charge (Bizim ölkədə hər bir vətəndaş pulsuz təhsil ala bilər) (2, s. 123-133).

Could: Biz **“could”**u kiminsə ümumi bacarığa və hər hansı bir şey üçün icazəsinin olduğunu başa salmaq üçün işlənir. Məs.: My grandfather could speak five languages (Mənim atam beş dildə danışa bilirdi). We were completely free. We could do what we wanted. = (we were allowed to do...) (Biz tamamilə sərbəst idik. Biz istədiyimizi edə bilirdik. = bunu etməyə icazə verilmişdir). And even if you could, It would be dangerous for you to make any sign that you recognize him (hətta sən onu tanımağına işarə etməyin təhlükəli olardı).

T. B. Фролова “Грамматика Английского языка” kitabında qeyd edir: **“Could” “can”**in keçmiş zaman forması kimi işlədilir. **“Can”, “could”** xüsusilə aşağıdakı feillərlə işlənir. See hear smell Taste feel remember understand. Məs.: When we went into the house, we smelt burning- evə girəndə yanq iyi gəldi. She spoke in a very a long noise, but I could understand what she said (O, çox sakit danışdı, lakin mən onu başa düşə bilirdim). **Could və was able to**: Biz **“could”**u ümumi bacarıqlar üçün də işlədirik. Lakin biz müəyyən və xüsusi bir vəziyyətdə baş vermiş hər hansı hadisədən danışırıqsa, o zaman biz **was / were able to...** və ya **managed to...** işlədirik. Məsələn: The fire spread through the building quickly but everybody **was able to escape**. Or ... everybody managed to escape (but not “could escape”). (Od binadan çox sürətlə çıxdı, lakin hər kəsin qaçmaq imkanı oldu). Həm **was able to**, həm də **managed to** bu cümlədə işlətmək olar və heç bir məna fərqi olmaz. Başqa bir nümunə: They didn’t want to come with us at first but we managed to persuade them. Or...we were able to persuade them- onlar bizimlə gəlmək istəmirdilər, lakin biz onları inandıra bildik. Müqayisə edin: Jack was an excellent tennis player. He could beat anybody. (= He had general ability to beat anybody) (3, s. 219).

But: Alf played very well but in the end Jack managed to beat him. (=he managed to beat him in this particular game). 1-cümlə; Cəkin hər kəsə qalib gəlməsi ümumi bir haldır və heç bir qeyri-adilik yoxdur. 2-ci cümlədə; Alfin Cəkə qalib gəlməsi qeyri – adi haldır.

Will: Future / Gələcək zaman mənasını bildirmək üçün işlədilir. **Məs: “I will speak about the irons”, he said. 2. Willingness / istək, həvəs bildirmək üçün işlədilir. Məsələn: He’ll do anything for money. O, pul üçün nə olsa edər. 3. Intention / Niyyət bildirmək üçün işlədilir. Məs.: I will write to my friendise. 4. Refusal-Rədd etmə, imtina məqsədi ilə işlənir. Məs.: I will not discuss this with you / Mən bunu səninlə müzakirə etməyəcəm. 5. Characteristic habit/**

⁹⁶ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimləri

Vərdiş edilən bir şeyi bildirmək üçün işlədilir. Məsələn: He'll always talk for hours if you give him the chance. Əgər sən ona fürsət versən, o saatlarla danışacaq. 6. İnsistence / İsrar, təkid, inad məqsədi ilə işlədilir. Məsələn: I will go there; nobody can stop me. Mən ora mütləq gedəcəyəm, heç kim mənə saxlaya bilməz. 7. Order / Əmr vermək məqsədilə işlədilir. Məsələn: You will wait here till I return / Sən gələnə kimi gözləyəcəksən. 8. Offer / Bir şeyi təklif etmək üçün işlədilir. Məsələn: Who will have some coffee? Kim kofe içəcək? 9. Request / İcazə almaq məqsədilə işlədilir. Məsələn: Will you lend me your pen for a moment? Qələmini mənə bir anlığa verə bilərsinizmi? 10. Disposition / Vəziyyət bildirmə məqsədilə işlədilir. Məsələn: This auditorium will seat 500. Bu salon 500 nəfərlikdir.

SHOULD: İ.Rəhimov "SHOULD" modal feilinə belə tərif verir: "Başqa modal feillərdə olduğu kimi **should**-un da mənə fərqliliklərinə görə növləri vardır: 1) Obligation (vaciblik): Hər hansı bir əmrin, istəyin və ya xahişin yerinə yetirilməsinin vacibliyini ifadə etmək üçün işlədilir. Məsələn: You should do as I say. (Sən mənim dediyim kimi etməlisən). You should clean your teeth every day. (Sən hər gün dişlərinə təmizləməlisən) Lakin should ilə mustin vaciblik mənaları arasında bir fərq vardır. O da ondan ibarətdir ki, should must qədər kəskin və qəti deyil. Bunu aşağıdakı misallarla izah edə bilərik. You should apologise. (=it would be a good thing to do.) **Sən üzr istəməlisən. (sən üzr istəsən yaxşı olar) / You must apologise. (=you have no alternative.) Sən üzr istəməlisən. (sənin bundan başqa seçimin yoxdur.)** Logical conclusion / (məntiqi nəticə): Hər hansı bir səbəbdən doğan məntiqi fikri ifadə etmək məqsədi ilə işlədilir. **Məs:** He stayed in England, he should speak English well. (**O iki il İngiltərədə qalıb, o, ingiliscə yaxşı danışmalıdı.**) In reported speech for shall / (vəsiti nitqdə **shall** yerinə). Vəsitisiz nitqi vəsiti nitqə keçirərkən feillərin baş verəcəyinə görə **shall** dəyişib **should** olacaq. Məsələn: Shall I open the door.? He asked. He asked if he should open the door. (**Qapını açımmı?-o soruşdu**)

1) In conditional clauses / (şərt budaq cümlələrində.) Şərt budaq cümlələrində fikri daha dəqiq və təsirliyi bildirmək üçün shouldun bu forması işlədilir. Məsələn: If you should change your mind, please let us know. (**Sən fikrini dəyişsən, bizə xəbər et**). "You should have done something" = Bu o deməkdir ki, biz hər hansı bir şeyi etmədiyimiz halda onun icra olunması düzgün olur. **Məsələn:** I am feeling sick. I shouldn't have eaten so much chocolate. (= I ate too much chocolate). (**Mən özümü xəstə hiss edirəm. Mən görə bu qədər şokolad yeməyirdim.**) You look tired. You should go to bed now. (**Sən yorğun görünürsən. Gərək indi yatasan** (4, s. 10).

SHALL: Shall ifadə etdiyi mənalara görə aşağıdakı qruplara bölünür: 1) Future with "I" and "we" (gələcək zaman). Gələcək zamanda baş verməsi planlaşdırılan hadisə haqqında danışılarkən işlədilir. **Məsələn:** 1) I shall come early. (**Mən tez gələcəyəm.**) 2) Willingness / (istək): Bir şəxsin özünə və ya başqası olan istəklərini ifadə etmək üçün işlədilir. He shall be rewarded if he is patient. (**Əgər onun səbri olsa mükafatlandırılacaq.**) 3) İnsistence / (təkid, israr): Hər hansı bir mövzu üzərində israrla durma mənasını ifadə edir. **Məsələn** You shall obey my orders (**Sən mənim əmrimə itaət et.**) 4) Intention / (niyyət): Bir şəxsin hər hansı hərəkəti yerinə yetirəcəyi niyyətində olduğunu bildirir. **Məsələn:** We shall stop your pocket money if you don't behave yourself.

MAY: May ifadə etdiyi mənalara görə aşağıdakı mənalara bölünür:

1. Faktual possibility / mümkünlük: Burada may hər hansı şeyin mümkünlüyünü ifadə etmək üçün işlədilir. Məsələn: Be careful! That road may be slippery. Ehtiyatlı ol! O yol sürüşkən ola bilər. I may visit you tomorrow. Mən sənə sabah bas çəkəcəyəm.

You may have meant the pamphlet for an attack upon the Sanfedists; but many readers will construe it is an attack upon the Church and the new Pope; and this, as a matter of political tactics, the committee does not consider desirable.

Nəticə. You may look at things that way, dear Madonna, but society won't Asking for permission / icazə istəmə: Hər bir şey üçün icazə istədikdə may-dən istifadə etmək olar. Məsələn: May I borrow your pen for a moment / Sənin qələmini bir anlığa ala bilərsinizmi?

May I not expect the courtesy from you, or do you wish me to suppose that an atheist cannot be a gentleman?

May I not have my share in your trouble? she whispered at last.

2. Benediction and malediction / dualar və qarğışlar: Bəzən də qarğış etdikdə may-dən istifadə edilir. **Məs:** May he lie in peace! Allah ona rəhmət eləsin. May God grant you happiness. Allah sizi xoşbəxt eləsin.

Might: Might ifadə etdiyi mənalara görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Possibility / mümkünlük: Might da may kimi hər hansı şeyin mümkün ola biləcəyini bildirmək üçün işlədilir. **Məs:** She might get a scholarship this year. O, bu il təqaüd ala bilər. Might he come tomorrow? O sabah gələ bilərmi?

2. Indirect speech for may / Vəsitisiz nitqi vəsiti nitqə çevirərkən may yerinə might işlədilir. **Məs:** He said: You may borrow my pen.

1) Keçmiş zaman üçün **may have (done)** və **ya might have (done)** işlədirik. **Məs:** A: I wonder why Kay didn't answer the phone. B: She may have been asleep. O, bələkdə, yatıbmış. A: I can't find my bag anywhere. B: You might have left it in the shop. Sən, bəlkə də. Onu mağazada qoymusan.

2) Bəzən could modal feili may və might-in ifadə etdiyi mənani ifadə edir. **Məs:** The phone is ringing. It could be Tom = It may / might be Tom.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. İngilis və Azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyası. B, Elm, s. 14
2. İmanov X. Azərbaycan və ingilis dillərində ədatlar. Bakı: Maarif, s. 123-133
3. Фролова Т.В. Грамматика Английского языка. 1961, стр: 219.
4. Rəhimov İ., Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası. B., 1966, s. 10

Açar sözlər: modal feillər, İngilis dili, inkişaf, termin, kateqoriya, qrammatika.

Ключевые слова: модальные глаголы, английский язык, развитие, термин, категория, грамматика.

Keywords: modal verbs, English, development, term, category, grammar.

Выражение английских модальных глаголов в Азербайджанском языке

Резюме

Большинство исследователей определяют модальность как категорию со знанием отношения говорящего к содержанию высказывания и отношения содержания высказывания к действительности. Такая характеристика во многом неопределенно. Граммеммы модальности связаны между собой семантическими отношениями «хотеть», «мочь» и «должно быть». Модальные глаголы отличаются от основных глаголов рядом характеристик. Давайте рассмотрим некоторые из этих особенностей. Модальные глаголы не имеют четырех основных форм, как основные глаголы. Кроме того, вопросительные и отрицательные формы основных глаголов — это do, does, did, don't и т. д. Образуется с помощью вспомогательных глаголов, таких как: Вопросительные и отрицательные формы модальных глаголов образуются путем помещения модального глагола перед подлежащим.

Expression of english modal verbs in Azerbaijan

Summary

Most of investigator define modality as a category denoting speakers attitude to the content of utterance and its relation to reality. But such interpretation seems to be too vague. Grammmemes of modality is boung up between themselves with semantic relation "want", "can", "must". Modal verbs differ from main verbs in a number of ways. Let's look at some of these features. Modal verbs do not have four basic forms like main verbs. In addition, the question and negative forms of main verbs are formed with auxiliary verbs such as do, does, did, don't, etc. The question and negative forms of modal verbs are formed by placing the modal verb before the subject.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Məhdixanlı

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ BACARIQLARINI İNKİŞAF ETDİRƏN YARADICI TAPŞIRIQLAR

Giriş. Təhsil prosesində şagirdlərin nitq bacarıqlarının formalaşdırılması həm fərdi, həm də cəmiyyətin inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Öz fikirlərini məntiqli və doğru ifadə edən şagirdlərdə özünəinam hissi güclənmiş olur. Xüsusilə, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyəsində bu bacarıqların düzgün formalaşdırılması şagirdlərin dil imkanlarından səmərəli istifadə etməsinə və uğurlu əlaqələlər qurmasına kömək edir. Nitq yalnız sözlərdən və dildən düzgün istifadə edilməsindən ibarət deyil, o, həm də məntiq və düşüncənin ifadəsi, məlumatın anlaşıqlı və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Bu xüsusiyyətlər insanların sosial münasibətlərində, peşə fəaliyyətində və təhsil prosesində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi təhsil müəssisələrində xüsusi diqqət tələb etməklə təlim-tərbiyə prosesinin vacib istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilir.

Əsas hissə. Son illərdə təhsildə yaradıcı yanaşmaların önəmi artmışdır. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafında yaradıcı tapşırıqların tətbiqi xüsusi yer tutur. Yaradıcı tapşırıqlar şagirdlərin sərbəst şəkildə düşünməsini, yeni fikirlər irəli sürməsinə, təhlil etməsinə, eyni zamanda öz mövqeyini inandırıcı şəkildə müdafiə etməsinə təşviq edir. Bu tapşırıqlar şagirdlərin yalnız mövcud bilikləri deyil, həm də yaradıcı düşüncə və ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir, onların təxəyyüllərini zənginləşdirir və ədəbiyyat dərslərinə olan maraqlarını artırır.

Məlum məsələdir ki, ədəbiyyatın üç əsas məzmun xətti var: ədəbiyyat və həyat həqiqətləri, şifahi nitq, yazılı nitq [1, s.9]. Hər bir məzmun xətti fərqli istiqamətlərdə şagirdlərin nitq bacarıqlarını zənginləşdirir. “Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri” məzmun xətti şagirdlərə həyatın müxtəlif aspektlərini anlamağa kömək edir və onlara düşüncələrini aydın ifadə etməyi öyrədir. “Şifahi nitq” məzmun xəttində şagirdlər bədii əsərləri müzakirə edərək dil bacarıqlarını inkişaf etdirir. “Yazılı nitq” məzmun xəttinin isə əsas vəzifəsi şagirdlərdə yazı bacarıqlarının inkişafıdır. Ədəbi əsərlər üzərində aparılan yazılı təhlillər nəticəsində analitik düşüncə bacarığı da inkişaf etmiş olur.

Müəllimlər ədəbiyyat dərslərində sadəcə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu dərslər şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirən, onlara dilin incəliklərini öyrədən, düşüncə tərzlərini formalaşdıran bir mühit olmalıdır. Müəllimlər bu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər: müzakirələr və diskussiyalar, inşa, esse, tapşırıqlara yazılı cavabların hazırlanması və s. Lakin bu cür metodlar şagirdlərin hər zaman diqqətini cəlb etməyə bilər. Bu səbəbdən interaktiv və yaradıcı tapşırıqlardan istifadə məqsədəuyğundur. Yaradıcı tapşırıqlardan istifadə şagirdlərin dünyanı daha geniş şəkildə qavramalarına kömək edir.

Ədəbiyyat dərslərində istifadə oluna biləcək yaradıcı üsulları aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

- Yaradıcı nağıletmə;
- Dialoqların III şəxsin dilindən verilməsi;
- Mənfi obrazın müdafiəsi;
- Yeni personajın əlavə olunması;
- Ssenari yazmaq;
- Hadisələrin müasir dövrə uyğunlaşdırılması;
- Obrazlarla müsahibə;
- Müəllifə və ya əsərin qəhrəmanına məktub yazılması;
- MİNN.

Yaradıcı nağıletmə ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq vərdişlərini formalaşdırmaq və təxəyyüllərini stimullaşdırmaq üçün səmərəli üsullardan biridir. Şagirdlər mətnin məzmununu dəyişdirərək onu dinləyicilərə öz sözləri ilə ifadə edərək çatdırırlar. Onlar mövzuya fərqli baxış bucağından yanaşaraq öz dünyalarını ədəbiyyat vasitəsilə paylaşırırlar. Görkəmli metodistlərdən Bilal Həsəni qeyd etmişdir ki, bu zaman şagirdlər əsərin “ikinci müəllifinə” çevrilirlər [7, s.293]. Məsələn, şagirdlərə M.Müşfiqin “Təbiət varlıdır, təbiət xəsis, İşlədərkən onu sən ey mühəndis” misralarındakı “təbiəti” genişləndirib öz sözləri ilə təsvir etmək tapşırıqlıdır. (Ədəbiyyat, IX sinif) Bu zaman şagirdlər təbiətin hər bir tərəfinin zənginliklərlə dolu olduğunu, amma onun hər zaman öz varlığını nümayiş etdirməməsi, gizləməsi və mühəndis, yəni insanın bu gözəllikləri işlədərkən üzə çıxarmasından söhbət açır. Təbiət o qədər zəngindir ki, hər bir quş, hər bir çiçək, hər bir dağ təbiətə bir hiss bəxş edir və müəllif həmin hisslərin necə dərin olduğunu ifadə edir.

Ədəbiyyat dərslərində obrazların dialoqlarının III şəxsin dilindən verilməsi şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına yönəlmiş yaradıcı tapşırıq növlərindən biridir. Bu üsul sayəsində onlar sadəcə mətnin məzmununu qavramaqla kifayətlənmirlər, eyni zamanda onu fərqli ifadə vasitələri ilə yenidən qururlar. Bu cür yanaşma şagirdlərin söz ehtiyatını artırır, cümlə quruluşlarına və zaman formalarına olan diqqətini artırır, məntiqi düşüncə bacarıqlarını zənginləşdirir. Məsələn, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, ictimai xadim, şair M.F.Axundovun “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukünü-məşhur” komediyasında Hatəm xan ağa və Şahbaz bəyin dialoqunun III şəxsin dilindən verilməsi uyğun nümunə hesab edilə bilər. (Ədəbiyyat, X sinif)

Biz adətən mənfi obrazları pis əməllərinə görə mühakimə edirik, lakin onların xoşagəlməz davranışlarının səbəblərini araşdırmırıq. Mənfi obrazın müdafiəsi tapşırığında şagirdlər obrazın daxili dünyasına nüfuz edir və onun davranışlarının səbini araşdıraraq onu haqlı çıxara biləcək məqamları üzə çıxarırlar. Bu zaman onlarda yaradıcı,

⁹⁷ SABAH qrupları, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı. ehmedzadefidan9@gmail.com

tənqidi, empatiya, dəlil gətirmə, nəticə çıxarma bacarıqları formalaşır və şagirdlər hadisələrə bir mövqedən deyil, kompleks şəkildə dəyərləndirməyə yönəlmiş olur. Sınıf mühitində bu tapşırığın debat, məhkəmə prosesi, rollu oyun, qrup müzakirələri, esse və s. formada icrası mümkündür. Məsələn, Kitabı-Dədə Qorqud dastanından “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boyda” mistik obraz olan Təpəgözün müdafiəsini etmək maraqlı ola bilər. (Ədəbiyyat, VI sinif)

Məhkəmə prosesinin gedişatını bu cür qurmaq mümkündür:

- Sınıfdə bir məhkəmə qurulur.
- Şagirdlərdən biri hakim, biri Təpəgöz, digərləri şahidlər və vəkillər olur.
- Şahidlər Təpəgözün əməllərindən danışarkən, vəkillər Təpəgözün günahsız olduğunu sübut etməyə çalışırlar.
- Sonda isə ümumi qərar verilir: Təpəgöz həqiqətən günahkardır mı? Onun cəmiyyətdən təcrid olunması qəddarlığını artırmış ola bilər mi?

Digər bir formada isə sinif iki qrupa bölünə bilər: qruplardan biri Təpəgözü müdafiə edir, digər qrup isə mənfi xarakter olduğunu sübut etməyə çalışır.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitq inkişafını təşviq edən yaradıcı və təsirli üsullardan biri də yeni personajın əlavə olunmasıdır. Bu üsul yalnız təxəyyülü inkişaf etdirmir, eyni zamanda şagirdlərin əsərə daha dərinləndirən nüfuz etməsinə, obrazların daxili aləmini dərk etməsinə və məntiqi əlaqələr qurmasına kömək edir. Bu zaman şagirdlər mətnə fərqli prizmadan yanaşır. Əsərə əlavə olunan yeni obraz müsbət və ya mənfi ola bilər. Onlar bu obrazın fiziki xüsusiyyətlərini, psixoloji portretini, məqsədlərini təsvir etməklə yaradıcı yanaşmalarını inkişaf etdirirlər. Əgər yeni personaj mövcud süjetin axışına təsir edəcəksə, bu daha mürəkkəb düşünmə prosesini işə salır. Şagirdlər bu obrazın əsərin ideyasına necə uyğun gəldiyini, onun digər obrazlarla münasibətini, hadisələrə təsirini araşdırmalı və süjetdə həmin obrazın məntiqi yerini müəyyənləşdirməlidirlər. Bundan əlavə bu personajın dialoqlarını, dünyaya baxışını ifadə edən nitq elementləri də düşünüldüyü üçün şagirdlərin söz ehtiyatı genişlənir, cümlə quruluşları daha rəngarəng olur. Məsələn, görkəmli ədəbiyyatşünas, nasir, yazıçı, pedaqoq İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanında Cahandar ağanın qardaşı obrazı. (Ədəbiyyat, XI sinif)

Digər yaradıcı tapşırıq nümunələrindən biri də ssenari yazmaqdır. Ssenari yazmaq şagirdlərdən hadisələrin məntiqi sırasını düşünməyi tələb edir. Hər bir səhnə öz yerində olmalı, obrazların dialoqları və hərəkətləri məntiqi şəkildə inkişaf etməlidir. Həmçinin bu tapşırıq şagirdlərə müxtəlif situasiyaları və xarakterləri təsvir etmək imkanı təqdim edir. Ssenari yazarkən şagirdlər yazı formatına da diqqət edirlər. Beləliklə, strateji düşünmə, təhlil etmə, struktur formalaşdırma, yaradıcı düşüncə bacarıqları gücləndirilmiş olur. Müəllimlər bu tapşırığın icrası zamanı bir sıra məqamlara diqqət yetirməlidirlər:

- Şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun mövzular verilməlidir;
- Metodun ilk dəfə tətbiqi zamanı həcm və obrazların sayı az olmalıdır;
- Tapşırığın icrasına keçməzdən əvvəl şagirdlərə hansı məqamlara diqqət etmələri barədə aydın izah verilməlidir;
- Ssenari yazmaq asan proses olmadığından kifayət qədər zamanın verilməsi mütləqdir;
- Sonda hər şagirdə ayrıca rəy və inkişafını təmin edəcək tövsiyələr verilməlidir.

Məsələn, “Hər gün yeni bir başlanğıc” mövzusunda ssenari yazmaq maraqlı ola bilər.

Hadisələrin müasir dövrə uyğunlaşdırılması ədəbiyyat dərslərində istifadə olunan maraqlı tapşırıqlardandır və şagirdlərin təfəkkürünü genişləndirmək, onların analitik düşünmə və yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu tapşırıq klassik və ya tarixi əsərləri müasir dövrün şəraitinə uyğunlaşdırmağa əsaslanır. Məsələn, bir əsərin obrazlarını, hadisələrini müasir dövrün sosial problemləri, texnoloji inkişafı və siyasi mühiti ilə əlaqələndirərək şagirdlərin bədii təfəkkürünü zənginləşdirmək mümkündür. M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını müasir dövrə uyğunlaşdırmaq uğurlu seçim ola bilər. Müasir dövrdə bəzən sevgi münasibətləri sosial media və müxtəlif onlayn platformalar üzərindən başlayır. Məcnun internet üzərindən Leyli ilə tanış olur və bir müddət onunla yalnız onlayn ünsiyyət qurur. M.Füzulinin əsərində ailələr və cəmiyyət Leyli və Məcnunun bir araya gəlməsinin qarşısını alır. Müasir dövrdə də bu müxtəlif cür müşahidə olunur. Leylinin ailəsi onun sosial statusuna və təhsilinə görə Məcnunu qəbul etmir. Müasir dövrün təzyiqləri artıq daha çox fərqli mədəniyyətlərdən, dinlərdən, sosial statuslarından və həyat tərzlərindən irəli gəlir. Bu cür əlaqələndirməklə M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması müasir dövrün tələbləri və problemləri ilə uyğunlaşdırıla bilər. (Ədəbiyyat, X sinif)

Şagirdlərin nitq inkişafına xidmət edən yaradıcı tapşırıqlardan bir digəri bədii əsərin qəhrəmanı ilə müsahibənin aparılmasıdır. Fəxrəddin Yusifov “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” kitabında yeni və yaradıcı metodlar sırasında müsahibə əsasında öçerkdən bəhs etmişdir. Bu üsulda şagirdlər bir əşya və hadisənin müşahidəsindən sonra suallar tərtib edərək onu yoldaşları ilə paylaşır və nəticədə şagirdlərin mühakimə yürütmək, rabitəli nitq vərdisləri inkişaf edir [8, s.163]. Biz isə yaradıcı tapşırıq olaraq müsahibəyə fərqli prizmadan yanaşmışıq. Bu yanaşma obrazların daxili dünyasına nüfuz etməyə və onların qərarlarını analiz etməyə imkan yaradır. Şagirdlər obrazın keçmişi, gələcək taleyi və hazırkı mövqeyi ilə bağlı suallar hazırlayaraq əsərin süjet xəttini daha dərinləndirən təhlil etməyə başlayırlar. Bu tapşırıq şagirdlərə fərqli baxış bucağı formalaşdırmaq imkanı da vermiş olur. Şagirdlərdən biri obraz rolunda çıxış edir. Müəllim və digər sinif yoldaşları jurnalist rolunda çıxış edərək obrazdan müsahibə alırlar. Verilən suallar konkret və məntiqi olmalıdır. Müsahibə zamanı şagirdlər bədii qəhrəmanın danışmaq tərzini mənimsəyir, onların nitq üslubunu özlərinə uyğunlaşdırırlar. Həmçinin şagirdlər obrazın psixoloji vəziyyətini, xarakter xüsusiyyətlərini təhlil edərək nitq vərdislərini təkmilləşdirmiş olurlar. Yaxşı olardı ki, müsahibə sualları əvvəlcədən hazırlansın və obrazın roluna girən şagird suallarla məhz müsahibə prosesində tanış olsun. Bu zaman şagirddə spontan danışmaq bacarığı da

inkişaf etmiş olar. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mistik obrazı olan Təpəgözlə müsahibənin aparılması uğurlu seçim ola bilər. (Ədəbiyyat, VI sinif) Jurnalist rolunda çıxış edən şagirdlər ona belə bir sual ünvanlaya bilərlər: “Sizi həmişə qəddar və insanlara qarşı amansız biri kimi tanıyırdıq. Bəlkə də, bu sizin günahınız deyildi. Özünüzü necə hiss edirsiniz?”

Bədii əsərin dərinliyinə varmaq və oxucunun müəllif və ya obrazlarla daxili dialoq qurmasını təmin etmək üçün məktub yazmaq tapşırığı olduqca effektiv üsuldur. Müəllifə yazılan məktub şagirdlərin onun yaradıcılığına, üslubuna və ideyalarına verdiyi reaksiyanı əks etdirir. Bu zaman şagird müəllifə əsərlə bağlı təəssüatlarını, düşüncələrini və əsərin onda buraxdığı təsiri qeyd edir. Obrazla yazılan məktub isə şagirdlərə əsərdəki situasiyalara şəxsi münasibət bildirməyə və öz baxışlarını obrazla bölüşməyə imkan verir. Məktub yazarkən şagirdlər qəhrəmanları müəyyən bir vəziyyətdə təhlil edərək onların hərəkətlərinə və qərarlarına münasibət bildirirlər. N.Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsində Rüstəm bəyə məktubun yazılması maraqlı ola bilər. Bu zaman şagirdlər Rüstəm bəyin hərəkətlərinin arxasında hansı səbəblərin dayandığını anlamağa çalışacaqlar. (Ədəbiyyat, X sinif)

Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi Təhminə Əsgərova yaradıcı tapşırıqlar sırasında MİNN-in özünəməxsus yeri olduğunu vurğulamışdır. “*Cənubi Afrikalı professor David Makkoyd-Meyson tərəfindən yaradılmış MİNN (Mövqe, İzah, Nümunə, Nəticə) şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürünü, mühakimə qabiliyyətini üzə çıxarmaq imkanı verən mükəmməl interaktiv üsuldur*” [6, s.122]. T.Əsgərova bildirmişdir ki, MİNN qısa zamanda ərsəyə gələn essenin sxemidir. Bu üsulla müəllim qısa zaman ərzində şagirdin mövzunu hansı səviyyədə qavramasını öyrənmiş olur və şagirdin mühakimə qabiliyyəti də inkişaf edir. I cümlədə şagird hadisəyə öz mövqeyini bildirir. II cümlədə mövqeyinin səbəbini izah edir. III cümlədə mövqeyinin düzgünlüyünü faktlarla əsaslandırır. Sonuncu cümlədə isə fikirlərini ümumiləşdirərək nəticəyə gəlir.

Nəticə. Göründüyü kimi, ədəbiyyat dərslərində yaradıcı tapşırıqlardan istifadə yalnız şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafına deyil, həm də onların özünü ifadə etmə qabiliyyətlərinin güclənməsinə şərait yaradır. Gələcəkdə bu cür tapşırıqların daha sistemli şəkildə tətbiqi bədii ədəbiyyat materiallarının tədrisinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, şagirdlərin ümumi inkişafına da müsbət təsir göstərə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) V-XI siniflər, Bakı: 2013, -93 s.
2. Ədəbiyyat (dərslük), 6-cı sinif, Bakı: Təhsil nəşriyyat- Poliqrafiya, 2021, – 240 s.
3. Ədəbiyyat (dərslük), 9-cu sinif, Bakı: Bakı, 2024, – 224 s.
4. Ədəbiyyat (dərslük), 10-cu sinif, Bakı: Bakı, 2022, – 208 s.
5. Ədəbiyyat (dərslük), 11-ci sinif, Bakı: Bakı, 2023, – 208 s.
6. Əsgərova T. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi metodları // Azərbaycan məktəbi (elmi nəzəri pedaqoji jurnal), №2, 2022, s. 117-123.
7. Həsənlı B. A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. - Bakı: Müəllim, - 2016,- 455 s.
8. Yusifov F. A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. - Bakı-2023, -414 s.

Açar sözlər: nitq inkişafı strategiyaları, yaradıcı tapşırıqların təhsildə rolu, şifahi və yazılı nitq, yaradıcı təfəkkür, ədəbiyyatın tədrisi metodikası

Key words: speech development strategies, the role of creative tasks in education, oral and written speech, creative thinking, methodology of teaching literature

Ключевые слова: стратегии развития речи, роль творческих задач в образовании, устная и письменная речь, творческое мышление, методика преподавания литературы

Creative tasks that develop speech skills in literature lessons

Summary

This study explores how creative assignments applied in literature lessons affect the development of students' speech skills. The aim is to show how these tasks not only teach students the fundamentals of language and speech culture but also enhance their critical, logical, and creative thinking and expression skills. Creative assignments encourage students to engage deeply with literary works, analyze them innovatively and reflectively in a modern context. These activities go beyond just teaching language knowledge; they also improve students' practical communication skills, developing their ability to solve problems and express their ideas clearly.

Творческие задания, развивающие речевые навыки на уроках литературы

Резюме

В этом исследовании рассматривается влияние творческих заданий, применяемых на уроках литературы, на развитие речевых навыков учащихся. Цель состоит в том, чтобы показать, как эти задания не только обучают основам языка и речевой культуры, но и развивают критическое, логическое и творческое мышление, а также навыки самовыражения. Творческие задания побуждают учащихся устанавливать глубокую связь с литературными произведениями, анализировать их в современном контексте инновационным и рефлексивным образом. Такие виды деятельности не ограничиваются только изучением языковых норм, но и способствуют развитию практических коммуникативных навыков, помогая учащимся решать проблемы и ясно выражать свои мысли.

RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru, dosent, Əzizağa Nəcəfov

Vəfa Vaqif qızı Pənahova⁹⁸
İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZYARATMANIN ÜSULLARI

Genoloji təsnifata əsasəndünya dilləridil ailələrinə bölünür. Onların içərisindəHind-Avropa dil ailəsi öz böyüklüyünə görə xüsusi yer tutur.

Dilin tarixi inkişafıdaim davam bir prosesdir vətarix boyu dilbir sıra dövrləri əhatə etmişdir. Bura qədim ingilis dili dövründən müasir ingilis dili dövrünə kimi keçən tarixi inkişaf dövrləri aiddir.

Dövründən asılı olmayaraq ingilis dilinin hər bir dildə olduğu kimi keçdiyi sözyaradıcılığı tarixi yolları vardır. Söz yaradıcılığının növlərinə gəldikdə isə bu barədə fikir ayrılıqları mövcuddur. Müasir dilçilikdə, o cümlədən, ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasının müxtəlif üsulları mövcuddur. Bunların sırasına sözdüzəltmə, konversiya, ixtisar, əks sözdüzəltmə, leksik-semantik təhlil, səslərin əvəzlənməsi, sözdə vurğunun yerinin dəyişməsi və s. aiddir. Lakin qeyd edək ki, adları çəkilən bu vasitələr söz yaratma prosesində eyni dərəcədə çıxış etmir. Bu barədə Tsarev maraqlı tədqiqatlar aparmışdır. O, bu vasitələri yeni söz yaratma prosesində tutduqları mövqeyə görə üç qrupa bölmüşdür. Birinci qrupa sözdüzəltmə, ikinci qrupa konversiya, leksik-semantik təhlil, ixtisar, substantivləşmə və nəhayət üçüncü qrupa səs dəyişməsi və vurğu vasitəsilə yeni söz yaratma aiddir. Üçüncü qrup az məhsuldardır və demək olar ki, söz yaradıcılığının tarixi vasitələrinə aiddir.

Bəzi tədqiqatlarda isə söz yaradıcılığının iki əsas növündən bəhs olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Şəkilçilər vasitəsilə yeni söz yaratma;

2) Mürəkkəbləşmə yolu ilə yeni söz yaratma. Bəzən buna konversiya da əlavə olunur.

Ümumiyyətlə, son araşdırmalar sübut edir ki, söz yaradıcılığında məhsuldarlıq anlayışı nisbidir.

Demək olar ki, tam məhsuldar üsul yoxdur. Müxtəlif üsullar məhsuldarlığın müxtəlif dərəcəsinə malikdirlər.

Bu baxımdan məhsuldarlığın üç dərəcəsi müəyyən olunur.

1) Yüksək məhsuldar üsullar;

2) Az məhsuldar üsullar;

3) Qeyri-məhsuldar üsullar.

Bəs “məhsuldarlıq” dedikdə nə başa düşülür? “Məhsuldarlıq” dedikdə ingilis dilçiliyində əsasən müəyyən şəkilçinin qeyri-məhdud köklərə birləşərək yeni sözlər əmələ gətirməsi başa düşülür. Bu terminə görə danışan şəxs istədiyi anda həmin şəkilçi vasitəsilə yeni söz düzəldə bilər. Deməli, müəyyən bir üsulun məhsuldarlığı söz yaratma prosesində onun nə dərəcədə fəal iştirak etməsi ilə bağlıdır.

Digər dilçilik sahələrində olduğu kimi, söz yaradıcılığı da iki nöqteyi-nəzərdən öyrənilə bilər. Bunlardan biri sinxronik, o biri isə diaxronik analizdir. Bu iki anlayışı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Sinxronik analiz dedikdə, söz yaradıcılığı tiplərinin dildə olan sisteminin araşdırılması, diaxronik analiz dedikdə isə söz yaradıcılığının tarixi cəhətdən araşdırılması başa düşülür.

Sözdüzəltmə

Dil öz lüğət tərkibini daima yeni sözlərlə təmin edir. Bu isə əsasən sözdüzəltmə yolu ilə həyata keçirilir. Məhz bununla əlaqədardır ki, digər dil sistemlərindən fərqli olaraq sözdüzəltmə ətrafda baş verən dəyişiklikləri daha dəqiq və dürtüst əks etdirir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəltmə aparıcı və xüsusi bir rola malikdir.

Sözdüzəltmədən danışarkən, Meşkov onun iki mənada işləndiyini qeyd edir. Əvvəla, bu yeni söz yaranmasının yolları və qaydalarıdır. Belə ki, yeni sözlərin yaranması kök və şəkilçi morfemlər vasitəsilə müəyyən modellərə uyğun olaraq dilin öz bazasından istifadə etməklə və digər yollarla həyata keçirilir. Digər bir tərəfdən “sözdüzəltmə” termini dilçilik elminin müəyyən bir aspektini təşkil edir. Bu cəhətdən də “sözdüzəltmə” və “qrammatika” terminləri arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur, çünki qrammatika da dilin qrammatik qanunlarını əhatə edən elmi və ümumiyyətlə qrammatik qaydaların məcmusunu öyrənərək dilçiliyin aspektini təşkil edir. Lakin bu heç də sözdüzəltməni nə qrammatikanın, nə də leksikologiyanın sahəsi hesab etməyə əsas vermir.

Qeyd edək ki, əsrimizin əvvəllərində sözdüzəltməyə gah qrammatikanın, gah da leksikologiyanın hissəsi kimi baxılırdı. Müxtəlif tədqiqatçılar bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirdilər. Meşkov sözdüzəltməni qrammatika ilə bağlayan aşağıdakı səbəbləri göstərirdi:

1) Qrammatikada olduğu kimi, sözdüzəltmədə də yeni söz düzəltmək üçün oxşar morfoloji vasitələrdən istifadə edilir;

2) Sözdüzəltmə də sözün bir nitq hissəsindən digərinə (*move-movement*), bir leksik-qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsi ilə əlaqədardır.

Sözdüzəltməni leksikologiyanın obyektinə hesab edən bir çox tədqiqatçılar aşağıdakı səbəbləri əsas götürürdülər:

1) Sözdüzəltmə nəticəsində məhz leksik vahid yaranır.

2) Sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi vasitəsidir.

Lakin sonralar aparılan tədqiqatlar sözdüzəltmənin müstəqil bir dilçilik aspekti olduğunu sübut etdi. Bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirən müəlliflərin (Arbekova T.İ., Meşkov O.D., İvanov A.N., H.Marçand) tədqiqatlarını ümumiləşdirib aşağıdakı səbəbləri əsas göstərmək olar:

1) Sözdüzəltmə zamanı qrammatik fleksiylərə bənzər vasitələrdən istifadə edilir, lakin bu vasitələr qrammatik fleksiylərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, qrammatik fleksiylər bütün kateqoriyalardan olan sözlərə qoşulma xüsusiyyəti ilə seçilir. Məsələn, ingilis dilində bütün sayıla bilən isimlərin sonuna “s” şəkilçisi artırmaqla

⁹⁸ Azərbaycan Dillər Universiteti

cəm forma düzəlir. Digər formada düzənlər isə “müstəsna” təşkil edir. Sözdüzəldici şəkilçilərdə isə vəziyyət bir qədər başqadır. Burada sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə görə artırılır və müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözlərə müstəsna kimi baxılır. Məsələn, *read - reader, walk - walkment*.

2) Sözdüzəltməni qrammatikanın sahəsi kimi təqdim etməyə əsas verən səbəblərdən biri də sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması fikridir. Lakin bu fikir heç də özünü doğrultmur, çünki sözdüzəltmə zamanı yeni nitq hissəsinin yaranması qrammatik qaydalara deyil, sözdəyişdirici qanunauyğunluğa əsaslanır.

3) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri sözdüzəltmə zamanı yeni leksik vahidin yaranmasıdır. Bildiyimiz kimi leksik vahid həm də leksikologiyanın predmetidir. Lakin burada hazır lüğət tərkibinin hissəsi olan leksik vahid nəzərdə tutulur. Beləliklə, sözdüzəltmə nəticəsində yaranan leksik vahid bura daxil deyil.

4) Sözdüzəltməni leksikologiya ilə əlaqələndirən səbəblərdən biri də onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas yolu hesab edilməsi fikridir. Lakin sözdüzəltmə bu yollardan yalnız biridir.

Beləliklə, yuxarıda sözdüzəltməyə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşan tədqiqatçıların fikirləri ilə tanış olduq. Onların bir qismi sözdüzəltməni qrammatika və leksikologiyanın obyekt, digər bir qismi isə müstəqil bir elm sahəsi kimi qəbul edərək bunu müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, sözdüzəltmənin müstəqil bir elm sahəsi kimi ayrılması daha düzgün və məqsədəuyğun olar.

Beləliklə, bu mövzuya aid olan ədəbiyyatları nəzərdən keçirərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, söz dil sisteminin ən əsas hissəsidir. Daha dəqiq desək, söz dildə morfoloji nöqteyi-nəzərdən ən böyük, sintaktik nöqteyi-nəzərdən ən kiçik hissədir. Dil sistemi çərçivəsində söz struktur və semantik cəhətdən əsasdır. Sözü tərkibi kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök sözü mənəli, ayrılıqda müstəqil işləyə bilən, şəkilçi isə ayrılıqda işləyə bilməyən hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. B., 1999, 345s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. B., 1988, 272s.
3. Tağıyeva S. İnkərlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2014, 63s.
4. Vəliyeva N. Dil tipologiyasının aktual problemləri. B., 2011, 509s.
5. Алиева Г. Семантика и прагматика производных слов и выявление их соотношения с когнитивными компонентами. Б., 2016, 167с.
6. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка. М., 1977, 239с.
7. Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке.
8. Беляевская Е.Г. Семантика слова. М., 1987, 128с.
9. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография. М., 1977, 320с.
10. Карашук П.М. Словообразование в английском языке. М., 1977, 302с.
11. Мешков О.Д. Словосложение в современном английском языке. М., 1985, 185с.
12. Пиотух К.В. Система префиксаций в современном английском языке. М., 1976, 386с.
13. Adams V. An introduction to modern English wordformation. London, 1973, 258p.
14. Antrushina G.B. @others. English lexicology. М., 1985, 219p.
15. Arnold I.V. The English Word. М., 1986, 295p.
16. Collin's English dictionary. Harper Collins Publishers 1994, 1791p.
17. Longman Lexicon of contemporary English. Longman, 1996, 910p.
18. Longman Language Activator. Longman Group Limited, 1997, 1587p.
19. Oxford Learner's word finder dictionary. Oxford Press, 1997, 515p.
20. Zeynalli M., Gezalova K. Word formation in English. B., 2005, 114p.

Açar sözlər: Sözdüzəltmə, əks-sözdüzəltmə, leksik vahid, fleksiya, söz yaradıcılığı.

Ключевые слова: Словообразование, языкознание, словарный запас языка.

Key Words: Word formation, linguistics, vocabulary, lexical unity.

Summary

In this article we study words, their nature and meaning, specific features of word formation. The term “word” denotes the main lexical unit of a language resulting from the association of a group of sounds with a meaning. We try to analyse ways of the formation of new words, determine productive ways of forming them in Modern English.

Резюме

В данной статье изучаются слова, их природа и значения, а так же особенности формирования слова. Термин “слово” означает главная единица языка, как результат группы звуков со значением. Мы анализируем пути формирования новых слов, определяем продуктивные пути их формирования в современном английском языке.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Giriş: Dilin başqa dillərdən aldığı sözlərin müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Alınma sözlər ilkin dövrdə konkret semantikaya malik olur. Adətən, söz aid olduğu dildə bir sıra mənalarla malik olursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənalarından çox vaxt biri istifadə olunur. Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənalar qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər. Alınma sözün belə bir prosesə qoşulmasının dil vasitəsi ilə assimilyasiyası əlaməti kimi qəbul edilir. Alınma obyekt dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Semantik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya daralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür [1, s. 14-18].

Bir sıra tədqiqatçılar alınma sözlərə yalnız onların mənalarının daralmasının, bu sözlərin məcazi mənalarda işlənməsinin xas olmasını qeyd etmişlər. Bu fikir sonralar tənqid olunmuşdur.

Alınma sözlərin yeni keyfiyyət qazanması cəmiyyətdə baş vermiş dəyişmələrlə millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. V.Q.Kostomarov müasir dövrdə sözlərin semantik strukturunun dərinləşdiyini, onların yeni mənalarının yaranmasını qeyd edir.

İngilis dilindən alınmaların semantik strukturunun genişlənməsi onların həyatımızın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş verir [2, s. 156].

Alınma sözün müxtəlif sahələrə keçməsi onun məna dairəsinə təsir göstərir. Bəzi hallarda keçid prosesində söz bir vaxt dilə daxil olduğu ilkin mənanı itirərək yeni məna qazanır. Başqa halda ilkin məna qalmaqla alınma sözün semantikasında dəyişmə yaranır. Qeyd olunan məsələləri konkret nümunə əsasında araşdırmaq düzgün nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Biznes (ing. *business*) sözü 1966-cı ildə çapdan çıxmış Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil edilməmişdir. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətində alınma sözün mənası şəxsi yığımla əlaqədar kommersiya işi kimi izahlanır. Bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxs isə “*biznesmen*” adlanır. Lüğətdə “*biznesmen*” sözünün izahında yazılır: “ABŞ-da tacir, fırıldaqqı, işbaz, sahibkar; hər şeydən yüksək gəlir almağa çalışan kapitalist” (ASML). Göründüyü kimi, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş alınma leksik vahid sovet dövründə mənfi məna daşımışdır. İngilis dilində *biznes* çoxmənalıdır. Onun mənası “iş”, “daimi məşğuliyyət”, “ixtisas”dır [3, s. 44-57].

Sözün digər mənası “ticarət və kommersiya fəaliyyəti”dir. Hazırda Azərbaycan dilində istifadə edilən *biznes* sözü “gəlir gətirən iş” mənasında işlənir. İşlənmə səviyyəsinə görə məhsulardır. Təkcə iqtisadi sahəyə aid termin olmayıb, ümumişlək leksik vahiddir: “Deyirəm ki, Həmid yaradıcı insan olmaqla yanaşı, biznesi də çox gözəl bilir. Ailə qurandan sonra müəyyən ehtiyaclar vardır, o, bir biznes əməliyyatını həyata keçirdi və çox da uğurlu alındı” (“Şərq” qəzeti, 12 oktyabr, 2004); “Bir neçə gün öncə Şəkidə Regional biznes Tədris Mərkəzinin açılışında iştirak edən Fərhad Əliyev özünü prezident kimi aparırdı” (“Ətimad” qəzeti, 06-09.11.2004) [4, s. 88-112].

Böyük tennisdə və voleybolda topun oyuna daxil edilməsi *servis* (service) adlanır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə ilk keçən məna da idman termini olmuşdur. “İlahə Qədimovanın əsas heyətdə oyuna buraxılması servis zamanı olur. Görünür, məşqçi Faiq Qarayev yetirməsinin servisdən komandamıza xal qazandıracağına ümidlidir” (“Olimpiya dünyası”, 1 oktyabr, 2004).

Sonralar servis “məişət xidməti” anlamında da işlənməyə başlanmışdır.

Server də idman terminidir. Tennisdə topu oyuna daxil edən idmançı *server* adlanır. 90-cı illərdə həm *servis*, həm də *server* sözlərinin semantikasında dəyişmə baş vermişdir. Terminlər indi sosial-iqtisadi və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə edir. *Server* – “kiçik və orta biznesdə istifadə olunan, əsas məlumatları saxlayan və ötürən kompüter” mənasındadır [5, s. 251].

Servis sözünün daha iki mənası yaranmışdır:

1) məhsulun istehlak və satışı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyətinin alt sistemi;

2) sosioloji sorğu.

Eyni hadisə özünü *server* sözünə münasibətdə də göstərir. Bu söz də yeni məna qazanmış, müxtəlif sözlərlə yeni terminoloji birləşmələr əmələ gətirmişdir. İndi *server* – “internet şəbəkəsinə qoşucu kompüter” mənasında işlənir. “İnternetə girmək üçün əvvəlcə serverə qoşulmaq lazımdır. Bunun üçün serverin telefon nömrəsi yığılmalıdır” [6, s. 65-74].

Alınma leksika, o cümlədən ingilisdən alınma sözlər dilin leksik sistemində gedən proseslərdə fəal iştirak edir. Ümumişlək leksik vahid kimi alınmış söz terminləşə bildiyi kimi, alınma terminin xüsusi leksik vahid səciyyəsinə itirməsi də mümkündür. Müasir dövrdə terminoloji mənənin itirilməsinin tez-tez baş verməsi ədəbiyyatda qeyd olunur.

İngilis dilindən alınma sözlərin publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənen alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir.

Sözün məna həcmının genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni

⁹⁹ Azərbaycan Texniki Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimləri. geydarovashafiga@mail.ru; gsevinj@gmail.com

mənəli söz müxtəlif semantik qrupun sözləri ilə söz birləşməsi tərkibində işlənir. Semantik derivasiya prosesində mənənin genişlənməsi əsas yeri tutur [7, s. 123-133].

İngilis dilindən alınma sözlərdə mənənin genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseiminin ümumiləşməsi baza leksik-semantik paradigmasının hüdudlarından kənara çıxması da mühüm rol oynayır.

Məsələn, *xit* müəyyən dövrdə böyük populyarlıq qazanmış musiqi əsərinə deyilir. “Populyar musiqi əsəri” arxisemi semantik derivasiya prosesində istənilən populyar hadisə və faktə aid edilir.

Pressinq – basketbolda qarşı tərəfin oyunçusuna tətbiq olunan sərt mübarizə formasıdır. Əsas arxisem kiminsə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, onun sərbəstliyini ələndən almaqdır. Əvvəllər bu yalnız idman oyunlarına aid olsa da, hazırda istənilən fəaliyyət sahələrinə şamil olunur.

Treninq – yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün sisteməlik məşqləri nəzərdə tutur. Arxisema “idman məşqidir”. Müasir dövrdə sözün mənəsi genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağa əhatə etməyə başlamışdır.

Reyting – fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədədi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda təkbətək mübarizə və komanda idmanın növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədədi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədədi göstərici əsas götürülmür. Hazırda *reyting* sözünün semantikasi genişlənməmişdir.

Autsayder – “futbol və ya xokkey komandasında sağ və ya sol kənar oyunçusu” anlamındadır.

Monitor – 1) emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı;

2) proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirilməsi mexanizmi;

3) sistemi idarə edən displey.

Kompüterin insan məişətində geniş yer alması, onun dəstinə daxil olan monitor sözü də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorun “ekran” mənəsi də vardır [8, s. 48].

Monitoring – cari mühiti (sistemi) fasiləsiz yoxlayan və idarə edən, istifadəçiləri xoşagəlməz halların və böhran vəziyyətlərinin yaxşılaşması haqda xəbərdar edə bilən proses.

Monitor və *monitorinq* alınma sözləri terminoloji səciyyə daşıyan yeni söz birləşmələrinin tərkibində iştirak edirlər.

Nəticə. İngilis dilindən alınma sözlərin bir qisminin mənəsinin genişlənməsi ilkin leksik-semantik variantının differensial semləri itirməsi nəticəsində meydana çıxır.

Alınma sözün mənə bə dildəki predment-anlayış uyğunluğu obyekt dildə başqa sözlərlə sistem daxili əlaqəyə girməmiş bu leksik vahidin mənəsini açmağın əsas şərtidir.

Dilə keçməsinin başlanğıc mərhələsindəki sözlə yeni dilə uyğunlaşmasının digər mərhələləri arasında olan söz arasında fərq vardır. İlkin mərhələdə yeni leksik sistemə girən söz başqagerçəkliyə aid anlayışı, predmenti adlandırır, leksik sistemin digər vahidləri ilə rəbitədə çıxış etmir. Belə sözlər, bir qayda olaraq etnoqrafik, tarixi, coğrafi, bədii mətnlərdə işlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xudiyev N. Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: Elm, s. 14-18.
2. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: Maarif, səh: 156.
3. Haugen E. The analyse of indiguistic horriwing. Lang, 1950, p. 44-57
4. Horn P. Crundries der neupersielie etimologie. Strasbourg, 1993, p. 88-112
5. Супечанская Л.В. Заимствование слов и практическая транскрипция. Москва: Издательства, 1962, с. 251
6. Соловьева И.В. Нормализация научно-технической терминологии. М., 1965, с. 65-74
7. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər. Bakı, 2001, s. 123-133.
8. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU, 1978, s. 48.

Açar sözlər: İngilis dili, semantika, transformasiya, Azərbaycan dili, inkişaf

Ключевые слова: английский язык, семантика, трансформация, азербайджанский язык, развитие.

Key words: English language, semantics, transformation, Azerbaijani language, developm

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN İNGİLİS SÖZLƏRİNDƏ BAŞ VERƏN SEMANTİK TRANSFORMASIYA

Xülasə

Məqələdə Azərbaycan dilində ingilis mənşəli alınma sözlərin semantik transformasiyası araşdırılır, idman və məişət xarakterli bəzi terminlər araşdırılır, bu terminlərin publisistik mətnlərdə və bədii ədəbiyyatda işlənməsi təhlil edilir.

İngilis dilindən alınma sözlərin publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tez istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənən alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir.

Sözün mənə həcmənin genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni mənəli söz müxtəlif semantik qrupun sözləri ilə söz birləşməsi tərkibində işlənir. Semantik derivasiya prosesində mənənin genişlənməsi əsas yeri tutur.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В АНГЛИЙСКИХ СЛОВАХ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются семантические трансформации заимствованные слова английского происхождения в Азербайджанском языке, исследуются некоторые термины спортивного и бытового характера, а также анализируются употребление этих терминов публицистических текстах и художественных литературах.

Частое использование заимствованных из английского языка слов в публицистических текстах и прессе оказывает существенное влияние на их семантику. Происходит изменение семантической структуры заимствованных слов, используемых в прессе.

Расширение значения слова проявляется в его обогащении новыми значениями. В таких случаях детерминизм является проявлением семантической экспансии. Многие нововведения используются в переносном смысле, слово с новым значением употребляется в словосочетании со словами из другой семантической группы. Расширение значения играет ключевую роль в процессе семантического вывода.

SEMANTIC TRANSFORMATION IN ENGLISH WORDS USED IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The article analyses semantic transformation of mutual English origin words in Azerbaijani, investigated some turns of sports and domestic character, also it analyses the use of these turns in public texts and literary literature. Frequent use of words borrowed from English in journalistic texts and the press has a significant impact on their semantics. There is a change in the semantic structure of borrowed words used in the press.

The expansion of the meaning of a word is manifested in its enrichment with new meanings. In such cases, determinism is a manifestation of semantic expansion. Many innovations are used figuratively, a word with a new meaning is used in a phrase with words from another semantic group. The expansion of meaning plays a key role in the process of semantic inference.

Rəyi AzTU-nun professoru Səbinə Alıməmmədova vermişdir.

III SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİ ÜZRƏ DİL QAYDALARININ TƏDRİSİ

Dil qaydalarının əhəmiyyəti Azərbaycan dili kurikulumunda IV siniflər) məzmun xətləri içərisində xüsusi olaraq bəhs edilir. Dil qaydalarının öyrədilməsi işi ibtidai sinif şagirdlərinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Bu məzmun xətti dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə bağlı minimum bilik və bacarıqların yığcam, sadə qaydalar və aydın şərhlər şəklində şagirdlərə çatdırılmasını, orfoqrafiya, orfoepiya və dürgü işarələri üzrə zəruri vərdişlərin aşılmasını təmin edir. Şagirdlərin qazandıqları bu vərdişlər oxu və yazı qabiliyyətlərinin, rəhbərli nitq inkişafının, kommunikativ mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradır.

Azərbaycan dili fənninin tədrisində qarşıya qoyulan əsas məqsəd şagirdlərə dil qaydalarının mənimsədilməsidir. Dil qaydalarının öyrədilməsində ən səmərəli üsul müasir təlim metodları hesab edilir. Ayrı-ayrı bölmələrin tədrisində fərqli metodlardan istifadə oluna bilər. Dil qaydaları məzmun xətti Azərbaycan dilində qaydaların öyrənilməsində proqram rolunu oynayır. Müəllim artıq şagirdlərin tədris ilinin sonunda yiyələnməli olduğu bilik və bacarıqları öncədən bilir.

İbtidai siniflər üçün fənn kurikulumlarında Azərbaycan dili təlimində dil qaydalarının öyrədilməsindən əldə edilən təlim nəticələri həm ümumi, həm də hər bir sinif üzrə ayrıca müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan dili kurikulumlarında dil qaydalarının öyrədilməsi ilə bağlı nəzərdə tutulanlar ümumi təlim nəticələrində verilmişdir. Ümum təlim nəticələri aşağıdakılar nəzərə tutulmuşdur: Şagird:

- yaş həddinə uyğun zəruri fonetik, leksik, qrammatik biliklərə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- seçdiyi dil faktlarını qruplaşdıraraq təqdim edir;
- dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir;
- şifahi nitq bacarıqlarına malik olduğunu nümayiş etdirir;
- qarşılaşdığı sözlərin mənasını başa düşdüyünü nümayiş etdirir;
- oxu mexanikasına və vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- yazı texnikasına və vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- kalligrafiya və orfoqrafiya qaydalarını gözləməklə müxtəlif növ yazılı çalışmalarını yerinə yetirir;
- fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, orfoqrafik qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir [1].

Hər sinifin özünəməxsus öyrənilən problemləri, tələbləri vardır. Bu “zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir” adlı ümumi bir müddəa müxtəlif etaplara bölünür, siniflər üzrə öyrədilməsi nəzərdə tutulan dil qaydaları konkret məzmun standartları şəklində qərarlaşır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: III sinifdə Azərbaycan dilinin dil qaydalarının tədrisi nəticələrinə görə şagird:

4.1. Zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

4.1.1. Sait və samit səsləri xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirir.

4.1.2. Sözlərin böyük hərflə yazılışına dair qaydaları (bayramlar və tarixi günlər) məqamına uyğun təbiiq edir.

4.1.3. Rast gəlidiyi yeni sözlərin mənasını, yazılış və tələffüzünü müəyyənləşdirmək üçün lüğət və sorğu kitablarından istifadə edir.

4.1.4. Qrammatik mənalarına görə (isim, sifət, fel, say) sözləri qruplaşdırır.

4.1.5. Cümlənin formalaşmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin rolunu sadə şəkildə izah edir.

4.1.6. Cümlədə sözlərin düzgün ardıcılığını müəyyən edir.

4.1.7. Məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlədir.

4.1.6. Cümlədə sözlərin düzgün ardıcılığını müəyyən edir.

4.1.7. Məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlədir.

III sinif şagirdlərinin təfəkkür fəaliyyətinin inkişafında, nitq bacarıqlarının inkişafında, Azərbaycan dili təliminin keyfiyyətinin yüksəldilməsində dil qaydalarının qrammatik-leksik təsnifi və integrativ tədrisi mühüm rol oynayır. Dil tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərdə nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, onların qrammatik və leksik biliklərini artırmaqdır. Xüsusilə, III sinifdə dil qaydalarının tədrisi şagirdlərin gələcək təhsil həyatında möhkəm baza rolunu oynayır. Bu mərhələdə şagirdlər qrammatik biliklərin əsaslarını öyrənir və dilin funksional xüsusiyyətlərini dərk etməyə başlayırlar. III sinifdə dil qaydaları təliminin başlanğıc mərhələsidir və bu mərhələ nəzəri Azərbaycan dili təliminə giriş xarakteri daşıyır. Biz bunu əyani olaraq yuxarıda qeyd olunan maddələrə nəzər salaraq da aydın şəkildə görə bilərik. Bir sözlə III sinifdə öyrədilən dil qaydaları şərti xarakter daşıyır. Burada öyrədilənlər yuxarı siniflərdə öyrədilən dil qaydalarına zəmin yaradır. III sinifdə ana dili təlimi gedişatında fonetika, morfolojiya və sintaksis haqqında elmi biliklərə hazırlıq işləri aparılır. Dil vahidlərinin qrammatik-leksik təsnifi və integrativ tədrisi şagirdin fikrinin ifadəsi üçün vacib hesab olunur. Tapşırıqlar praktik olaraq yerinə yetirilir. Yuxarıda qeyd olunanlar III sinifdə şagirdlər tərəfindən mənimsəniləndikdən sonra növbəti tədris ilində-IV sinifdə bu deyilən məzmun daha irəli gedərək inkişaf etdirilir. Daha geniş çərçivədə dil qaydaları şagirdlərə öyrədilir. Müxtəlif dilçiliyə aid olan anlayışlar, terminlər tədrisə yol açır. Lakin əsas məsələ anlayışlar, terminlər şagirdlərin anlayacağı formada şagirdlərə çatdırılır, onlarda bilik və təsəvvürlər formalaşdırılır.

II sinifdə şagird sadəcə sait samiti tanıyırdısa, sait samiti sözlər daxilində bir-birindən

fərqləndirməyi bacarırdısa, üçüncü sinifdə sait və samit səsləri xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirir.

Həmçinin şagird böyük hərflə yazılan sözlərin niyə böyük hərflə yazıldığını məntiqi formada düşünməyi bacarır, lüğətdən istifadə edərək sözlərin yazılış və deyiliş qaydaları üzərində iş aparır. Cəm şəkilçisi olan –lar, –lər-in həmişə yazıldığı kimi deyil, bəzi hallarda fərqli formalarda tələffüz edildiyini, sözlərin qrammatik məna növlərini uyğun terminlərlə adlandığını yadda saxlayır, rast gəldiyi yeni sözlərin mənasını, yazılış və tələffüzünü müəyyənləşdirmək üçün lüğət və sorğu kitablarından istifadə edir.

III sinifdə dil qaydaları üzrə hər fəsildə ekspressiv nitq bacarıqları (danışma, yazı) üçün praktiki əhəmiyyət daşıyan müəyyən dil qaydası mənimsədir. 8-ci bölmədə bu qaydalar ümumiləşdirilərək təkrar olunur. Möhkəmləndirici tapşırıqlardan sonra şagirdlər həmin qaydaları yazıda tətbiq edirlər.

III sinif şagirdləri qrammatik mənalarına görə (isim, sifət, fel, say) sözləri qruplaşdırırlar. Cümlənin formalaşmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin rolunu sadə şəkildə izah edir, cümlədə sözlərin düzgün ardıcılığını müəyyən edirlər.

Şagirdlər məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlətməyi bacarırlar.

Dil qaydaları məzmun standartlarına uyğun aşağıdakı nəticələrin reallaşması üzrə tədris edilir. Şagird:

4.1.1. Söz yaradıcılığı üzrə bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirir.

- Sözə şəkilçi artırmaqla yeni sözlər düzəldir.
- Sözlər arasında uyğunluğu müəyyən edərək mürəkkəb sözlər düzəldir.
- Şəkilçiləri söz və cümlədəki funksiyalarına görə fərqləndirir.

4.1.2. Mənimsədiyi orfoqrafiya qaydalarını sözlərin yazılışında tətbiq edir.

- Sözlərdə sait və samitlərin düzgün yazılış qaydalarına əməl edir.
- Mürəkkəb sözləri tərkib hissələri arasındakı məna əlaqəsindən çıxış edərək düzgün yazır.
- Xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılış qaydasına əməl edir.
- Sayları söz və rəqəmlə düzgün yazır.

4.1.3. Cümlədə sözləri leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun işlədir.

• Əsas nitq hissələrinin (isim, sifət, say, feil, əvəzlik) ümumi leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

- Cümlənin ifadə etdiyi fikrə əsasən müvafiq köməkçi sözlərdən istifadə edir.

• Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasındakı əlaqədən çıxış edərək əsas nitq hissələrini uyğun qrammatik formada işlədir.

4.1.4. Mənimsədiyi qrammatik qaydalara uyğun söz birləşməsi və cümlə qurur.

• Sözlər arasında məna əlaqəsini müəyyən etməklə söz birləşməsi və cümlələr qurur. • Məqsəddən asılı olaraq nəqli, sual, əmr cümlələri qurur.

- Sadə cümlələr arasında uyğunluğu müəyyən edərək mürəkkəb cümlə qurur.

• Söz, söz birləşməsi və cümləni bir-birindən fərqləndirir.

4.1.5. Cümlədə müvafiq durğu işarələrindən istifadə edir.

- Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında vergül işarəsindən istifadə edir.

• Məqsəddən asılı olaraq cümlələrin sonunda müvafiq durğu işarələrindən istifadə edir

Ümumiyyətlə, dil qaydalarının tədrisi ilə bağlı aparılan leksik-qrammatik çalışmalar bir tərəfdən sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasındakı fərqi başa düşməyə imkan verir, digər tərəfdən, şagirdlərin lüğətini zənginləşdirir, nitqini inkişaf etdirir. Dil qaydaları üzrə aparılan işlərin qrammatik-leksik təsnifi və əlaqələndirilməsi son nəticədə lüğətin zənginləşməsinə, rabitəli nitqin və şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına xidmət edir.

Müəllim dil qaydalarının leksik-qrammatik təsnifi və integrativ tədrisinə nail olmaq üçün bütün vasitə və imkanlardan istifadə etməlidir. Bu prosesdə interaktiv/fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi(əqli hücum; klaster, BİBÖ, Venn diaqramı, mozaika, morfoloji qutu, müsahibə, müzakirə, diskusiya, ekskursiya, nitq, rəsm, əsərlərinin yazılı təsviri, müşahidə qabiliyyətinin inkişafı; ifadəli oxu; sərbəst iş, yaradıcı iş və s.) təlimin səmərəliliyini artıran faktor kimi çıxış edir

III siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində qrammatik və leksik biliklərin tədrisi şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Qrammatik qaydaların praktiki tətbiqi və leksik biliklərin genişləndirilməsi şagirdlərin ana dilinə olan marağını artırır və onların nitq mədəniyyətini formalaşdırır. Tədris prosesində müasir metodların və fərdi yanaşmaların tətbiqi isə təhsilin keyfiyyətini daha da yüksəldir. Bununla yanaşı, şagirdlərin fərdi potensialını üzə çıxarmaq və onların dil bacarıqlarını genişləndirmək üçün davamlı araşdırmalar və innovativ metodlar tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat:

- 1) Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı, 2013. https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/1_%20Az%C9%99rbaycan%20dili-Kurikulum%202013.pdf
- 2) Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Məhyəddinova K. (2022) Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Radius MMC, 104 s
- 3) Nurullayeva Ü., Zahidova Ş., Bayramova İ., Xanaliyeva A., Məhyəddinova K. (2022) Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün metodik vəsait). Bakı, "Tuna" QSC, 208s
- 4) Y.Ş.Kərimov. Ana dilinin tədrisi metodikasının nəzəri problemləri. Bakı, 2005

58 0 00

Оучение языковым правилам азербайджанского языка в III классе

Резюме

Важность языковых правил в учебной программе по азербайджанскому языку (Классы I–IV) специально упоминаются в строках содержания. Обучение языковым правилам считается одним из основных видов деятельности учащихся начальных классов. Исключительное значение в обучении правилам имеют работы над лексикой. Как правило, азербайджанский язык

Морфология имеет широкое содержание. Обсуждение морфологии с фонетикой и синтаксисом, развитие устной и письменной речи учащихся, их словарного запаса тесно связано с орфографическими и орфографическими особенностями нашего языка. Со лексикой языковых правил по морфологии

Интегративное обучение прежде всего уточняет понимание значения слова в речи, обогащает и активизирует словарный запас. Богатство словарного запаса является очень важным фактором богатства языка. Таким образом, можно улучшить результаты обучения учащихся. Грамматико-лексическая классификация частей речи с использованием соответствующих стратегий, методов и методов активного обучения необходимо добиться организации интегративного обучения

Ключевые слова: морфология, лексика, словообразование, обучение

Teaching of language rules on azerbaijani language subject III class

Summary

The importance of language rules in the Azerbaijani Language Curriculum (Classes I to IV) is specifically mentioned in the content lines. Teaching language rules is considered one of the main activities of primary school students. The works on vocabulary are of exceptional importance in the teaching of the rules. As a language rule, the Azerbaijani language

morphology has a wide content. The discussion of morphology with phonetics and syntax, the development of students' oral and written speech, their vocabulary is closely related to the orthographic and orthographic features of our language. With a lexicon of language rules on morphology

integrative teaching first of all clarifies the understanding of the meaning of the word in speech, enriches and activates the vocabulary. The richness of the vocabulary is a very important factor for the richness of the language. Therefore, it is possible to improve the learning results of students. Grammatical-lexical classification of speech parts using appropriate strategies, active learning methods and methods and it is necessary to achieve the organization of integrative teaching

Key words: morphology, lexicon, word creation, teaching

Rəyçi: dos.S.Abbasova

FƏAL TƏLİM METODLARI ANLAYIŞI VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

Fəal təlim metodları şagirdlərin tədris prosesinə yüksək səviyyədə cəlb edilməsi, habelə onlara verilən problemlərin həllində müstəqil fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi ilə xarakterizə olunan tədris metodlarıdır. Fəal təlim metodları (bundan sonra FMT) anlayışı ədəbiyyatda XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində yaranmışdır. Prof. Y. Kərimov ondan təhsil sistemində istifadə olunan, sosial-psixoloji təsir və hadisələrin istifadəsinə əsaslanan metodlar qrupunu xarakterizə etmək üçün istifadə etmişdir. Onun fikrincə, aktiv olan metodlar deyil, tədrisin özüdür. (5)

Artıq təlimin reproduktiv xarakter daşımağı dayandırdı və şagirdlərin şəxsi təcrübə və bacarıqlarını toplamaq və təkmilləşdirmək üçün müstəqil fəaliyyətinə çevrildi. Müxtəlif alimlər pedaqogikanın ayrıca elmi fənn kimi formalaşmasından əvvəl də tədris prosesinin intensivləşdirilməsinin zəruriliyindən danışmışlar. Tədris prosesinin intensivləşdirilməsinin zəruriliyindən danışan klassik pedaqoqlar J.J. Russo, K.D. Uşinski, Y.A. Komenski, I.G. Pestalozzi, M. Muradxanov, Y. Talıbov, Ə. Ağayev, Y. Kərimov, F. Rüstəmov və başqaları idi.

Öyrənmə prosesinin fəallaşdırılması ideyasına psixoloqlardan B.G. Ananyev, B.F. Lomov, L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev, S.L. Rubinstein, Ə. Əlizadə, H. Əlizadə, R. Əliyev və başqaları yanaşırdılar. Fəal tədris metodlarının inkişafı pedaqoq və müəllimlərin şagirdlərin zehni və idrak fəaliyyətini aktivləşdirmək və onların özünü həyata keçirməsinə töhfə vermək istəyi ilə bağlıdır.

Fəal təlim metodlarından istifadə edərkən şagirdin rolu dəyişərək itaətkar yaddaş qurğusundan təhsil prosesinin fəal iştirakçısına çevrilir. Bu yeni rol və onun fərdi xüsusiyyətləri müasir uğurlu insanın bütün zəruri bacarıq və keyfiyyətlərinə malik olan aktiv şəxsiyyəti formalaşdırmağa imkan verir [4].

Fəal təlim prosesi pedaqoji, təşkilati və idarəetmə üsullarından kompleks şəkildə istifadə etməklə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin artırılmasına yönəlmiş tədris prosesinin təşkili və aparılmasıdır. Tədris prosesinin aktivləşdirilməsi təlimin metod və formalarının təkmilləşdirilməsi, eləcə də tədris prosesinin strukturunun və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir. Fəal təlim metodları sistemində təhsil müəllimin (öyrədən) müstəsna məsuliyyəti kimi çıxış etmir. Burada öyrənmə bir qrup şagirdin (FTM iştirakçılarının) əks fəaliyyətinin nəticəsidir. Məhz qrupda qarşılıqlı stimullaşdırma effekti, rəqabət və dəstəyin təsiri yaranır, iştirakçılar bir-birlərinin uğur və uğursuzluqlarına rəğbət bəsləyir, tərəfdaşlarının hərəkətlərini təhlil edir və qiymətləndirir, təcrübələrini onlarla bölüşür, şagirdlər növbə ilə həm müəllim, həm də öyrənən kimi çıxış edir. Qrup effekti burada özünü göstərir. Əvvəlcə FTM müəxəssislərin yenidən hazırlanması sistemində geniş yayıldı. Burada sürətləndirilmiş hazırlıq vaxtları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, buna görə də FTM xüsusilə oyun əsaslı tədris metodları geniş populyarlıq və tanınma qazanmışdır.

FTM-dan istifadə edərək təlim prosesinin strukturu müəyyən prinsiplər əsasında hazırlanmışdır, bunlara aşağıdakılar daxildir: fərdi oriyentasiya, dəyişkənlik, seçicilik və qarşılıqlı yardım prinsipi. Fərdi oriyentasiya prinsipi hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan və hər bir şagirdə bu tələblərə uyğun təhsil almaq üçün yaradıcı və əqli qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə artırmaq imkanı verən çoxşaxəli təlim sistemidir.

Təlimin fərdiləşdirilməsi biliklərin həcminə uyğun aparılmalıdır ki, bu da hər tərəfdən daha çox maraqlanan şagirdlərə bu fənni elmi və tədris məqsədləri üçün öyrənməyə imkan verməlidir; Şagirdin aldığı təhsilin istiqamətini müstəqil seçmək hüququnu aldıqda və müəyyən miqdarda materialın öyrənilməsində dəyişikliklərə icazə verildikdə, tədris prosesinin strukturu, fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğundur.

Dəyişkənlik prinsipi təlim prosesinin istiqamətini lazımi vaxtda dəyişmək imkanı ilə müəllimin qoyduğu tələbləri və şagirdlərin istəklərini nəzərə almaq əsasında müxtəlif təlim sahələrinin birləşdirilməsini tələb edir. Hər bir şagirdin fərdi imkanları və əmək bazarının tələbləri nəzərə alınmaqla müxtəlif təlim variantları yaranır və dəyişir. Bu prinsip ayrı-ayrı fənlərin dərindən öyrənilməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Seçicilik prinsipi şagirdlərə əlavə akademik fənlərin - seçmə (seçmə və ya dərinləşdirilmiş) kursların seçimində mümkün olan maksimum müstəqilliyin təmin edilməsi, bunun əsasında şagirdin və onun fərdi xüsusiyyətlərinə cavab verən unikal bilik dəstlərinin və ya bir neçə əlaqəli ixtisasların əldə edilməsidir.

Qarşılıqlı yardım prinsipi şagirdlərlə təhsil təşkilatının işçiləri arasında etimad münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, habelə şagirdin şəxsiyyətinə inam və hörmətin inkişaf etdirilməsi və ona müstəqilliyin inkişafı, təşəbbüskarlıq və fərdiliyin təzahürü üçün şərait yaradılmasını nəzərdə tutur. Nəticəyə görə məsuliyyət. Bütün fəal təlim metodları bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə və ya keyfiyyətlərə malikdir. Çox vaxt aşağıdakı əlamətlər müəyyən edilir:

Problemlilik. Burada əsas vəzifə şagirdi elə bir vəziyyətə salmaqdan ibarətdir ki, şagird kifayət qədər mövcud biliyə malik olmayacağını və müəllimin köməyi ilə yeni bilik və bacarıqların fəal formalaşdırılmasını tələb edəcəkdir. Şagirdlər şəxsi və digər təcrübələrə, eləcə də sağlam düşüncəyə və məntiqə etibar etməli olacaqlar.

Təlim və tərbiyə prosesinin şagirdin gələcək praktiki vəzifələrinin və funksiyalarının xüsusiyyətlərinə uyğunluğu. Bu, ilk növbədə, şagirdlərlə müəllimlər arasında şəxsi ünsiyyət və münasibətlər məsələlərinə aiddir. Bunun sayəsində şagirdlərin idrak fəaliyyəti haqqında emosional və şəxsi qavrayışını formalaşdırmaq mümkündür.

Qarşılıqlı öyrənmə. FTM-dan istifadə etməklə dərslərin keçirilməsinin bir çox forma və metodlarının əsas məqamı kollektiv fəaliyyət və müzakirə formasıdır. Şagirdlərin zehni qabiliyyətlərinin inkişafı ilə bağlı bir çox təcrübələr sübut edir ki, tədris prosesinin təşkilinin kollektiv formalarından istifadə onların inkişafına sırf intellektual xarakterli amillərdən daha çox təsir göstərir.

Şagirdin xüsusiyyətlərini nəzərə alınması. Şagirdin idrak fəaliyyətində fərdi zehni və yaradıcılıq imkanlarını nəzərə alan təhsil və idrak fəaliyyətinin təşkili tələb olunur. Bu xüsusiyyət həm də şagirdlərdə özünənəzarət, özünütənzimləmə və özünü öyrənmə mexanizmlərinin inkişafını nəzərdə tutur.

Öyrənilən hadisələrin və problemlərin tədqiqi. Bu xüsusiyyətin həyata keçirilməsi mövcud bilikləri ümumiləşdirmək, eləcə də əldə etmək bacarığına əsaslanan uğurlu özünütəhsil üçün zəruri olan ilkin əsas bilik və bacarıqların formalaşmasını təmin edir.

Motivasiyalar. Fərdi və kollektiv müstəqil və xüsusi təşkil edilmiş təhsil və idrak fəaliyyəti kimi şagirdlərin fəaliyyəti motivasiya sistemi ilə inkişaf etdirilir və dəstəklənir. Eyni zamanda, müəllimin şagirdlər üçün istifadə etdiyi motivlərə aşağıdakılar daxildir: peşəkar maraq, təhsil və idrak fəaliyyətinin yaradıcı təbiəti, rəqabət, dərslərin oyun xarakteri, emosional cəlb [19].

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək, “fəal tədris metodları” anlayışı XX əsrin ikinci yarısında geniş yayılmış və şagirdlərin mövqeyini passiv qəbuldan fəal transformasiyaya çevirərək izahlı illüstrativ təlim metodlarını tamamlayan xüsusi tədris metodlarının təyiniidir və kiçik qruplarda baş verən sosial-psixoloji hadisələrə əsaslanır. Fəal metodların müxtəlifliyi genişdir. Buna görə də, fəal öyrənmənin müxtəlif təsnifatlarına müraciət edək. FTM iki qrupa bölünür: qrup və fərdi.

Qruplar eyni zamanda müəyyən sayda iştirakçıya, fərdi olanlar isə yalnız digər şagirdlərlə birbaşa təmasda olmadan öz təlimini həyata keçirən konkret şəxsə tətbiq edilir. Fərqli müəlliflər fəal təlim metodlarının təsnifatı üçün müxtəlif əsaslara malikdirlər və onların hamısı müxtəlif sayda fəal təlim metodları qruplarını müəyyən edir. Məsələn, N.B. Cəfərova şərti olaraq fəal tədris üsullarını (qrupunu) üç qrupa birləşdirir:

a) müzakirə üsulları (müzakirə, təcrübədən insidentlərin təhlili, konkret seçim vəziyyətlərinin təhlili və s.);

b) oyun üsulları: yaradıcı və didaktik oyunlar, eləcə də idarəetmə fəaliyyətini təqlid edən rollu və işgüzar oyunlar.

c) həssas təlim (şəxslərarası təlim).

M. İlyasov fəal təlim metodlarını aşağıdakı kimi ayırır: İdrak fəaliyyətinin xarakterinə görə FTM-lar aşağıdakılara bölünür: peşə fəaliyyətinin imitasiyasına əsaslanan imitasiya və təqlid etməmə.

Simulyasiya üsullarının özəlliyi onların oyun və qeyri-oynlara bölünməsidir. Şagirdlərin müəyyən rolları oynamaı olduğu həyata keçirilməsi üçün üsullar oyun kimi təsnif edilir. Eyni zamanda, qeyri-oyn metodlarına konkret vəziyyətlərin təhlili, göstərişlərə uyğun hərəkətlər və s.

Problemlərin həlli yollarının axtarışında iştirakçıların fəaliyyət növünə əsaslanan üsullar bunlardır: müxtəlif əlamətlərə görə obyektlərin və ya hərəkətlərin sıralanması; proseslərin və strukturların optimallaşdırılması; obyektlərin layihələndirilməsi və tikintisi; idarəetmə, ünsiyyət və münaqişə vəziyyətlərində fəaliyyət taktikasının seçilməsi; dizayn, tədqiqat, idarəetmə və ya sosial-psixoloji problemin həlli; diqqət, ixtira, orijinallıq, sürətli düşünmə və s. bacarıqlarının nümayişi və öyrədilməsi.

İştirakçıların sayına görə fərqləndirilənlər: fərdi, qrup və kollektiv üsullar. M. İlyasov öz növbəsində FTM-nun üç növünü müəyyən etdi:

Xüsusi vəziyyətlərin təhlili metodu. Vəziyyətlər pedaqoji diqqətə görə fərqlənir və qarşıya qoyulan tapşırığa uyğun olaraq istifadə olunur: illüstrasiya situasiyası, nəzəri materialı nümayiş etdirmək üçün aparıcının təklif etdiyi konkret hal; vəziyyət tələbələrin bəzi elementləri vurğulamalı və yadda saxlamalı olduğu bir məşqdır; təklif olunan problemin artıq həll olunduğu qiymətləndirmə vəziyyəti və iştirakçılardan onu qiymətləndirmələri xahiş olunur; vəziyyət bir problemdir, qrupa təhlil edilməli və həll edilməli olan bir sıra suallar təqdim olunur. Müəllimin aparıcı funksiyanı yerinə yetirmədiyi, lakin xeyirxah müşahidəçi rolunu oynadığı sosial-psixoloji təlim iştirakçıların ünsiyyətinin subyektiv xarakterini təmin edir.

Oyun. Modelləşdirmə və ya simulyasiya oyunları. Oyunlar (simulyasiya) simulyasiya modelinin əvvəlcədən müəyyən edildiyi işgüzar oyunlara və iştirakçıların özləri həll sistemi seçdiyi təşkilati oyunlara bölünür. FTM-ların təsnifatı da mövcuddur ki, bu da onların dörd qrupa bölünməsinə, qrup və fərdi sinif formalarını birincinin üstünlüyü ilə birləşdirməyi nəzərdə tutur. Liderin (müəllim) rolu passiv olduqda, şagirdlər arasında canlı və birbaşa ünsiyyətə əsaslanan müzakirə üsulları və yalnız qarşılıqlı əlaqənin təşkili, fikir mübadiləsinin aparılması, lazım gəldikdə isə fərdi rəylərin işlənməsi və qrup yekun qərarının qəbulu proseslərinin idarə edilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Oyunun bəzi və ya hətta bütün əsas elementlərindən bu və ya digər şəkildə istifadə edən oyun üsulları (rol oyunları, biznes (idarəetmə),

simulyasiya) real hadisələr) və bir sıra səbəblərə görə şagird üçün əlçatmaz olan yeni təcrübə əldə etməyə yönəlmiş.

Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin və fəallığının stimullaşdırılması reyting xalları ilə rəqabət yolu ilə baş verən qiymətləndirmə üsulları. İştirakçıların şəxsiyyətinə və davranışına stimullaşdırıcı, korrektəedilmiş (düzəldici), inkişaf etdirici təsir göstərməyə yönəlmiş təlim metodları (davranış və şəxsiyyət yönümlü təlimlər). Prof. Y. Kərimov təqlid etməyən və təqlid edən fəal tədris üsullarını vurğulayır. Təqlid olunmayan siniflərin fərqli xüsusiyyəti öyrənilən prosesin və ya fəaliyyətin modelinin olmamasıdır. Bu zaman müəllimlə şagirdlər arasında əks əlaqənin, eləcə də onlar arasında birbaşa əlaqələrin qurulması təhsil-idrak prosesinin fəallaşmasına kömək edir. Simulyasiya dərslərinin xarakterik xüsusiyyəti tədqiq olunan prosesin modelinin (bu və ya digər kollektivin, eləcə də fərdi fəaliyyətin imitasiyasının) olmasıdır. Simulyasiya üsullarının özəlliyi onların oyun və qeyri-oynlara bölünməsidir. Şagirdlərin müəyyən rolları yerinə yetirməli olduğu üsullar oyun kimi təsnif edilir.

Y. Kərimov iddia edir ki, oyun əsaslı fəal tədris metodlarından istifadə edərkən materialın mənimsənilməsinin yüksək səmərəsi əldə edilir, çünki tədris materialının konkret praktiki və ya peşəkar fəaliyyətə əhəmiyyətli dərəcədə yaxınlaşması təmin edilir. Bu metoddan istifadə etməklə müəllim şagirdlərin motivasiyasını və onların tədris və idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.(5)

Ədəbiyyat

1. Mehrabov A. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.
2. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı, 2005. 96 s
3. Nəzərov A., Mollayeva E. Müasir dövrün təhsil problemləri. (Mühazirə xülasələri). Dərs vəsaiti, Bakı, 2011.
4. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. Bakı, 2007. 132 s
5. Kərimov Y. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı, Azərənşr, 2009, 280 s.

Concept of active learning methods and their classification

Summary

Active learning methods and their classification are discussed in the article. It is noted that active learning methods are teaching methods characterized by a high level of involvement of students in the learning process, as well as activation of their independent activity in solving the problems given to them. At this time, the feedback between the teacher and students, as well as the establishment of direct relations between them, activates the educational-cognitive process. The concept of "active teaching methods" is the definition of special teaching methods that are widespread in the second half of the 20th century and complement explanatory and illustrative teaching methods by changing the position of students from passive reception to active transformation, and is based on social-psychological phenomena that occur in small groups. Active methods are different. Therefore, various classifications of active learning are applied. The article presents an opinion on the classification of many authors, the characteristic features of each are commented.

Key words: learning process, active learning methods, feedback, cognitive process

Понятие активных методов обучения и их классификация

Резюме

В статье рассматриваются активные методы обучения и их классификация. Отмечается, что активные методы обучения — это методы обучения, характеризующиеся высокой степенью вовлеченности студентов в процесс обучения, а также активизацией их самостоятельной деятельности в решении поставленных перед ними задач. В это время обратная связь между преподавателем и студентами, а также установление прямых отношений между ними активизирует учебно-познавательный процесс. Понятие «активные методы обучения» — это определение специальных методов обучения, получивших широкое распространение во второй половине XX века и дополняющих объяснительно-иллюстративные методы обучения путем изменения позиции студентов с пассивного приема на активное преобразование, и основано на социально-психологических явлениях, которые происходят в малых группах. Активные методы различны. Поэтому применяются различные классификации активного обучения. В статье представлено мнение о классификации многих авторов, прокомментированы характерные черты каждого.

Ключевые слова: процесс обучения, активные методы обучения, обратная связь, когнитивный процесс.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Təvəkgül Cavadova, Sevinc Hüseynzadə¹⁰⁰
TƏRCÜMƏDƏ YARANAN CƏTİNLİKLƏR

«Tərcümə» ədəbi, elmi, yaxud texniki əsərin – orijinal əsərin və ya tərcümənin kitab halında, jurnalda, dövri nəşrdə, yaxud hər hansı digər formada dərc olunmaq, yaxud teatrda tamaşaya qoyulmaq, kinoda, radio verilişlərində, televiziya və ya hər hansı digər vasitələrdə istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq – bir dildən başqasına çevrilməsi deməkdir” (1, 45-46). Tərcümə, insan beyninin ən gərgin formada işləməsi ilə əlaqəli olan, bütün yaddaş və zehni ehtiyatları hərəkətə gətirən insan fəaliyyətinin bir növünü təşkil edir. Tərcümə prosesi – ağılın çətin işi, ideya və variantların davamlı zənciri, analiz və sintez proseslərinin dəyişməsidir. Tərcümə ənənəvi olaraq ekvivalentliyə əsaslanmışdır. Mətn tərcüməsində vacib olan yalnız sözlər arasında ekvivalentlik deyil, eyni zamanda hədəf dilin mədəni mənşəyi ilə bağlı olan əsas ideyaların tərcüməsidir. Tərcümənin müxtəlif növləri vardır. Elm-texniki tərcümə, bədii tərcümə, hüquqi tərcümə, iqtisadi və işgüzar tərcümə, yazılı və şifahi tərcümə və s. Bu tərcümə növləri bir bindən kəskin surətdə fərqlənir və bu tərcüməçilər qarşısında çətinliklər yaradır. Tərcümə tarixində aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, elmi-texniki tərcümə həmişə əsrdən-əsrə biliyin ötürülməsində vasitəçi rolunu oynamış və yazı yaranandan sonra elm və texnikanın inkişafına uyğunlaşdırılmışdır. Elmi və texniki sənaye sahələri durmadan inkişaf edir və bu inkişaf bərabər yeni terminologiyaların yaranması daha da sürətlənir. Texniki tərcüməyə istifadəçi dərslikləri, istifadə üçün və ya istifadəyə istiqamət verən təlimatlar və texniki yazıçılar tərəfindən məhsul və xidmətlər üçün yazılmış digər sənədlər kimi sənədlərin tərcüməsi daxildir. Texniki sənədlər texnoloji və elmi məlumatlara və texnoloji məsələlərə aid mətnlərdən ibarətdir. Bu sənədlərin əksəriyyətini ixtisaslaşdırılmış əsas terminlər təşkil edir. Texniki tərcümə bədii tərcümədən fərqli olaraq dəqiqlik və düzgünlük tələb edir. “Texniki tərcümədə vacib olan sənədlərin texniki məzmununun saxlanmasıdır. Elmi-texniki tərcümənin başlıca cəhəti vacib terminologiyaya söykənməklə, materialı obrazlı – emosional ifadə vasitələrinin köməyi olmadan şərh etməkdir.

Elmi-texniki mətnlərin tərcüməsinin qarşısına qoyulan tələb çox yüksəkdir. Tərcüməçi çox dərin savada malik, hərtərəfli inkişaf etmiş bir fərd olmalıdır.” (2, 61) Elmi-texniki tərcümədə terminlər əsas olduğu üçün onları öyrənmək tələb olunur. Məsələn, göstərilən riyazi terminlərə nəzər salaq

Mathematics. Algebra

1	Arithmetic	Arifmetika	арифметика
2	Arithmetical operation	Arifmetik əməl	арифметическое действие
3	algebraic expression	cəbri ifadə	алгебраическое выражения
4	absolute value	mütləq qiymət, ədədin modulu	абсолютная, величина модуль числа
5	bracket(BE)	mötərizə	скобка
6	binomial	ikihədli, binom	бином
7	binary digit	ikilik rəqəm	двойной, двоичный
8	common fraction	adi kəsr	простая дробь
9	coefficient	əmsal, indeks	коэффициент, индекс
10	countable set	hesabi çoxluq	счетное множество
11	cancelable	ixtisar olunan	сократимый
12	composite number	mürəkkəb ədəd(4,6,8,9,10,12)	составное число
13	division	bölmə	деление
14	disjoint set	kəsişməyən çoxluqlar	непересекающиеся множества
15	denominator	məxrəc(kəsrin)	знаменатель
16	decimal fraction	onluq kəsr(0.1,0,25)	десятичная система исчисления
17	empty set	boş çoxluq	пустое множество
18	even number	cüt ədəd(2,4,6...)	четное число
19	global warming	qlobal istiləşmə	глобальное потепление
20	extract a root	kök almaq	извлекать корень
21	figure	fiqur, simvol, rəqəm	цифра
22	fraction	kəsr	дробь
23	fractional line	kəsr xətti	дробная черта
24	factor	vuruq, faktor	множитель, фактор
25	formula	Düstur	формула
26	greatest common divisor	ən böyük ortaq bölən	наибольший общий делитель(НОД)

	(GCD)	(ƏBOB)	
27	improper fraction	düzgün olmayan kəsr 7/5, 13/9	неправильная дробь
28	infinite fraction	sonsuz kəsr	бесконечная дробь
29	item	toplanan, cəmlənən	слагаемое
30	irrational number	irrational ədəd	иррациональное число
31	least common multiply (LCM)	ən kiçik ortaq hasil (misil)	наименьшее общее кратное (НОК)
32	minuend	azalan	уменьшаемое
33	mixed decimil	qarışıq onluq kəsr	смешанная десятичная дробь
34	numerical expression	ələdi ifadə	числовое выражение
35	natural number	natural ədəd(1,2,3,4)	натуральное число
36	odd number	tək ədəd(1,3,5,7)	нечетное число
37	one-digit	birrəqəmli(ədəd)	однозначное(число)
38	polynom	çoxhədlilə (polinom)	многочлен, полином
39	proper fraction	düzgün kəsr 1/2, 3/5	правильная дробь
40	pure recurring decimil	saf dövrü onluq kəsr	чистый повторяющееся десятичной

Məlum olduğu kimi, tərcümə – ayrı-ayrı cəhətləri müxtəlif elmlərin tədqiqat hədəfi ola biləcək mürəkkəb, çoxcəhətli hadisədir. Tərcümə yaradıcı fəaliyyətin psixoloji, ədəbi, etnoqrafik və digər tərəflərini təşkil edir və eyni zamanda özündə bu və ya digər ölkənin, yaxud ölkələrin tərcümə işi tarixini əks etdirir. Belə ki, əksər dilçi mütəxəssislər tədqiqat hədəfindən asılı olaraq aşağıdakı cəhətləri fərqləndirirlər: psixoloji tərcüməşünaslıq (tərcümənin psixologiyası); ədəbi tərcüməşünaslıq (bədi və ədəbi tərcümə nəzəriyyəsi); etnoqrafik tərcüməşünaslıq (tarixi tərcüməşünaslıq). Elmi-texniki ədəbiyyatı tərcümə edən şəxs, təbii ki, bu sahəni yaxşı bilməlidir. Elmi və texniki materialların terminologiya ilə zənginliyi tərcüməçidən nəinki dillərin qarşılıqlı terminologiyasını əla bilməsini, həm də ondan düzgün istifadə etməni tələb edir. Burada iki qarşılaşdırılan dildən birində müvafiq reali və terminoloji ekvivalentlərin yoxluğu zamanı tərcümə üsulları və metodlarından istifadə edə bilmək olduqca əhəmiyyətlidir. Təbii ki, elmi-texniki tərcüməçi mövzu ilə bağlı biliyə sahib olmalıdır. Mövzunun ətrafında dolaşmamalıdır. “Tərcüməçi mətndəki terminlərin daha dərin mənalərini başa düşməlidir, hətta mətnin hədəf dildə heç bir bənzəri olmadığı halda öz potensialı səviyyəsində müvafiq tədqiqatlar aparmalıdır. Elmi-texniki materiallarının tərcüməsində mütərcim orijinala daha çox bağlı olur. Buna görə də burada dəqiqlik mühüm rol oynayır. Bu növ tərcümələrdə tərcüməçi çoxlu sayda terminlərlə üzləşir ki, burada ondan xüsusi bilik tələb olunur” (3, 43). O, tərcümə etdiyi sahəni çox yaxşı bilməyə də, ən azı bu sahədən kifayət qədər məlumatlı olmalıdır. Əks təqdirdə yol verdiyi səhvlər böyük xətalara gətirib çıxara bilər. Belə tərcümələrdə tərcüməçidən son dərəcədə diqqət və dəqiqlik tələb olunur. Məsələn, texniki mətnlərdə tez-tez istifadə olunan to supply feli “təchiz etmək, təmin etmək, qidalandırmaq” deməkdir, supply isminə isə, “təchizat, satış, ehtiyat, qidalandırma” kimi mənalara yanaşı, “mənbə (qidalanma mənbəyi)” mənasında da rast gəlinir. Subject ismi – “predmet, məsələ”, to subject feli – “məruz qoymaq, təbii etmək”. Limit ismi – “hədd”, to limit feli – “məhdudlaşdırmaq”. Present ismi – “hədiyyə, indiki zaman”, to present feli - “vermək, təqdim etmək, aşkar etmək, göstərmək Tərcümənin üslubu tərcüməçi üçün önəmlidir – bunsuz gözəl və mükəmməl çevirmə mümkün deyil. Orijinalın tərcüməsinin keyfiyyəti mütərcimin üslub vahidlərinin mənasını hansı bacarıqla çatdırmasından asılıdır. Qanunauyğun haldır ki, ədəbiyyatşünaslar, kulturoloqlar və filosoflar üçün başlıca və daha maraqlı nüanslar bədi tərcümə, bədi nitqin tərcüməsi ilə əlaqədardır. Təsir vasitələrinə bənzətmələr, metonimlər, müqayisələr, allüziyalar, sitatlar, hikmətli sözlər, atalar sözləri və zərb-məsəllər daxildir. Tərcümə zamanı mütərcim üçün ən çox çətinlik yaradan üslubun mübaliğə, bənzətmə, müqayisə, atalar sözləri, zərb-məsəllər kimi nitq fiqurlarıdır. Əlbəttə, tərcüməçi onlara fikir vermədən də mətnləri çevirə bilər, amma nəticədə ortaya “quru tərcümə” çıxacaq. Üslub vahidlərinin çatdırılması tərcümənin ən mühüm vəzifələrindəndir. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Tərcümənin cavab verməli olduğu tələblər, yəni tərcümə dilində bu cür mətnləri xarakterizə edən normativ qaydalar mövcuddur. Həmin tələblərə aşağıdakıları aid etmək olar: **məna uyğunluğu**: tərcümənin üslubundan və yönündən asılı olaraq mütərcim çevrilən mətnin həmişə orijinalın həqiqi mənasını əks etdirməsinə çalışmalıdır. Məna uyğunluğu özündə üslub dəqiqliyini, oxşarlığı və tamlığı birləşdirir; **savadlılıq**: bu tələb özündə mətnin Azərbaycan və xarici dilin ümumi normalarına uyğun olmasını ehtiva edir. Bir qayda olaraq, üslubi, qrammatik və orfoqrafik səhvlərin istisnası nəzərdə tutulur; **leksik və üslub uyğunluğu**: orijinaldakı terminlərin ekvivalentlərinin düzgün seçimi, qısaldılmış sözlərin və baş hərfləri yazılan söz birləşmələrinin oxşarlarının axtarışı nəzərdə tutulur. Tərcümə edilən mətnin ümumi üslubu və orijinalın üslubu qavrayışda bir-birindən fərqlənməməlidir.” Texniki tərcümələr üçün ifadələrin dəqiqliyi,

emosional, dəbdəbəli sözlərin olmaması, sadə cümlə quruluşu və hissiyyatsızlıq xarakterikdir. Həm şifahi, həm də yazılı tərcümə kifayət qədər çətin və çoxcəhətlidir. Tərcümə təkcə məndə bir dilin başqa dillə əvəz edilməsi deyil.

Tərcümədə müxtəlif mədəniyyətlər, şəxsiyyətlər, inkişaf səviyyələri, ənənələr və quruluşlar toqquşur” (4,58-59). Tərcüməçinin əsas vəzifəsi həmişə tərcümənin bütün çətinliklərini yadda saxlamaq, müəllif fikrini mümkün qədər dəqiq ifadə etmək, onun müxtəlif bədii üsullarını çatdırmağı unutmamaqdır. Qeyd olunduğu kimi, bu çətinliklərin dərk edilməsi tərcüməçinin peşəkar fəaliyyətində uğura doğru atdığı addımdır. Tərcüməçinin öz qüvvəsinə inamı əminliyə, malik olduğu bilik isə yoxlamaya, yaxud təkmilləşməyə ehtiyac duyulmayan donuq ehkama çevrilməməlidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, tərcümə hər şeydən əvvəl, çətin, yorucu, məsuliyyətli işdir, təkcə hərtərəfli bilik və yaradıcı münasibət yox, həm də müəllif fikrini daha aydın çatdırmaq üçün böyük istək tələb edir. Bununla belə, qeyd edək ki, mətnin tam şəkildə çatdırılması, demək olar, mümkün deyil. Bu mənada bədii tərcümə, bir növ, orijinalın variasiyasını başqa dilin ifadə vasitələri ilə canlandırmaq cəhdi kimi başa düşülməlidir. Bədii tərcümə – ədəbi yaradıcılıq növü, bir dildəki bədii əsərin başqa dilə çevrilməsidir. Bədii tərcümə başqa tərcümələrdən orijinal bədii yaradıcılıqla bilavasitə bağlılığı ilə seçilir. Bədii tərcümədə söz estetik mahiyyət kəsb edir. Buna görə də bədii tərcümə problemləri bədii yaradıcılığın spesifik qanunlarına daxildir. Bədii tərcümə orijinal yaradıcılıqdan tərcümə obyektindən asılılığı ilə fərqlənir. Bədii tərcümənin tarixi hər ölkənin ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz hissəsidir. “Bədii tərcümədə əsərdəki hadisələrin hansı üslubdan nəql edilməsi məsələsi də mühüm şərtir. Söhbət orijinalın nəzm, yaxud nəzrdə yazılmasından və bu amilin tərcümədə nə dərəcədə saxlanılmasından gedir. Nəzmdə yaranmış əsər nəzm formasında da tərcümə edilməlidir. Bu əsərin dilinin axıcılığına, onun poetik ovqatına, ruhuna sadıqlıq deməkdir. Əlbəttə, klassik poeziyada, xüsusən də məhəbbət, gözəllik mövzusunda yazılmış şeirlərdəki bənzətmələrin, təşbehlərin və s. poetik obrazların ekvivalentini vermək o qədər də asan olmadığını yaxşı bilən redaktor gənc tərcüməçiyə belə hallarda hərfi tərcümədən qaçmağı, orijinalın ruhunu maksimum verməyi tövsiyə edir.” (5, 29-30) Şifahi tərcümə əsasən ardıcıl (consecutive), sinxron (simultaneous) və pıclıltı ilə (whispered, chuchotage) kimi növlərə ayrılır. Yazılı tərcümədə tərcüməçi kifayət qədər vaxt əldə edir, lakin şifahi tərcümədə vaxt tərcüməçini gözləmir, o mətni bir dəfə esidir və tərcümə edir. Tərcüməçinin müxtəlif mənbələrə müraciət etmək imkanları yoxdur. Ona görə də tərcüməçi yalnız öz dil bilmə qabiliyyətinə və vərdislərinə güvənməli olur. **Hüquqi tərcümə** - hüququn müxtəlif sahələrinə aid mövzuda mətnlərin tərcüməsidir. Bu cür materiallar çox vaxt müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında hüquqi məlumat mübadiləsi aparılması üçün istifadə olunur.

Hüquqi sənədlərin tərcüməsi tərcümə sahəsində ən böyük ver tutan sahələrdən biridir. Bu baxımdan, verli və beynəlxalq qanunvericiliyi dərinlən bilən tərcüməçilərlə işləmək vacibdir. Hüquqi tərcümələrin çətinliyi ondan ibarətdir ki, tərcümə zamanı yüksək dəqiqlik tələb olunur. Hüquqi baxımdan dəqiqlik tələb edən sənədlərdə yanlış tərcümə nəticədə ciddi məsuliyyətə səbəb ola bilər. Bu prosesdə də terminlərə müraciət olunmalıdır.

Nö	Terminology	Azerbaijan	Russian
1	To arrest	Həbs etmək	арестовать
2	To accuse	Günahlandırmaq	осуждать
3	Court	Məhkəmə (binası, salonu)	Здание суда
4	Trial	Məhkəmə prosesi	Судебный процесс
5	Hearing	Cinayət işinin dinlənilməsi	Прослушивание судебного дела
6	A case	Cinayət işi	Уголовное дело
7	To judge	Mühakimə etmək	судить
8	A judge	Hakim(məhkəmə prosesində)	Судья (в процессе судебного дела)
9	Jury	Andlilər məhkəməsi	Суд присяженных
10	Defendant	Müdafiəçi (vəkil)	адвокат
11	An Attorney, a prosecutor	Prokuror	прокурор
12	A law	Qanun, hüquq	Закон, право
13	A lawyer	Hüquqşünas, vəkil	Юрист, адвокат
14	To make a law	Qanun vermək	Издавать закон
15	Legal	Qanuni	Законный, легальный
16	Illegal	Qeri qanuni	Не законный, не легальный
17	To win a case	Cinayət işini udmaq	Выиграть судебное дело
18	To loose a case	Cinayət işini uduzmaq	проиграть судебное дело
19	To prove	İsbat (sübut) etmək	доказывать
20	To sentence	Hökm çıxarmaq	Вынести приговор

21	A sentence	Hökm	приговор
22	Guilty	Günahkar	виновный
23	Innocent	Günahsız	Не виновный, жертва
24	A witness	Şahid	свидетель
25	An evidence	Dəlil, sübut	доказательство
26	A medical testimony	Tibbi ekspertiza	Мед. экспертиза
27	To kill	Öldürmək	убить
28	A killer	Qatil	убийца
29	To murder	Öldürmək, qətlə yetirmək	убить
30	A murderer	Cani, qatil	убийца
31	To assassinate	Öldürmək(siyasi baxışlara görə)	Убить (по политическим убеждениям)
32	A crime	Cinayət	преступление
33	A Criminal	Törədilmiş cinayət, cani	Криминал, (преступник) 2. криминальное дело
34	To commit a crime	Cinayət törətmək	Совершить преступление
35	A thief	Oğru	вор
36	To rob	Qarət etmək	грабить
37	A robbery	Qarət	грабёж
38	A robber	Qarət edən cinayətkar	грабитель
39	To bribe	Rüşvət almaq	Брать взятку
40	A briber	Rüşvətxor	Взяточник
41	To kidnap	İnsan oğurlamaq	Похищать людей(детей)
42	A kidnapping	İnsan oğurluğu	похищение
43	A kidnapper	İnsan oğrusu	похититель
44	To steal	Oğurlamaq	воровать
45	A criminal law	Cinayət hüququ	Криминальное право
46	A civil law	Mülki hüquq	Гражданское право
47	An administrative law	İnzibati hüquq	Административное право
48	Constitutional Law	Konstitutsiya hüququ	Конституционное право
49	Constitutional Court	Konstitutsiya Məhkəməsi	Конституционный Суд
50	Court of Appeal	Appelasiya Məhkəməsi	Апелляционный суд
51	Supreme Court	Ali məhkəmə	Верховный Суд
52	Inferior Courts	Rayon məhkəmələri	Районные суды
53	Ministry of Internal Affairs	Daxili İşlər Nazirliyi	МВД
54	Ministre of Internal Affairs	Daxili İşlər Naziri	Министр МВД
55.	The Highest tribunal	Ən yüksək ali tribunal	Высший Трибунал

İstifadə olunan ədəbiyyat

1.Т.Е..Бреус «Теория перевода»,М, 2007

2.Lotte D.S. Elmi-texniki terminologiyanın yaradılmasının əsasları, 2006.

3.. Lozovoy P.I. Xarici dildəki elmi-texniki mətnlərin və hərbi-texniki ədəbiyyatın semantik cəhətdən dərk olunması. Avtoreferat, 2009

4.Nağıyev V. Tərcümənin bəzi problemləri. Məqalə. Bakı, 2018

5. Səmədova L. Tərcümə nəzəriyyəsinin statusu. // "Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi": elmi-nəzəri və təcrübə jurnalı, Bakı, 2008, №4.

Key words terminology translation context words different

Ключевые слова терминология перевод контекст слова разные

Açar sözlər terminologiya tərcümə məzmun sözlər müxtəlif

Резюме

Перевод — очень древний вид человеческой деятельности. разных языковых общин. Проблема контекста неоднократно ставилась и решалась в трудах многих лингвистов. Под контекстом понимается непосредственное лексическое окружение данного слова или выражения в речи, окружение, которое делает ясным значение этого слова или выражения либо придает ему какие-то новые оттенки. Занимающемуся переводом понятно, что не меньшей, чем построение фразы, трудностью является выбор подходящего слова — эквивалента.

SUMMARY

According to specialists, the translator works on linguistic forms: "... the translator does not share the sense of linguistic forms but, he interprets." Analysis of these problems helped us a lot to understand the differences between the two languages compared with topics such as: the kind of words, the use of articles and prepositions, times and verbal modes, and corresponding terminology specific to the field of theory and practice of translation.

Rəyçi f.f.d. Əhmədli M.P.

Naizə Salmanova¹⁰¹, Aytən Hüseynova
İNGİLİS DİLİNİN QƏDİM DİLLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Dil insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir. Dil təfəkkürlə sıx əlaqədardır, informasiyanın qorunması və saxlanması sosial vasitəsidir. Dil cəmiyyətin təşəkkülü zamanı ibtidai insanların birgə əmək fəaliyyəti prosesində yaranmışdır. Xalqın milli psixologiyası, xarakteri, təfəkkür tərz, bədii yaradıcılıq, dini və mənəvi dünyasının mühüm xüsusiyyətləri, əlamətləri dildə və dil vasitəsilə meydana çıxır. Dil sosial hadisədir. 373 milyon insanın doğma dili, 1.08 milyard insanın ikinci dil kimi danışdığı və öyrəndiyi ingilis dili müasir dövrümüzdə diplomatiya, dənizçilik, elm, texnologiya sahəsində geniş vüsət almış beynəlmiləl statuslu bir dildir. Kökləri hələ 5- ci əsrə qədər gedib çıxan ingilis dili böyük tərəqqi volu keçmişdir. Bu ölkənin tarixinə nəzər salaq: İngiltərə tarixi - german tayfalarının - anqlar, sakslar, yutlar, frizlərin işğalları və onların bir sıra erkən feodal dövlətlərinin yaradılması ilə başlanır. “İngilis dilinin lüğət tərkibində 60-70% sözlər ingilis dilinin digər dillərlə əlaqəsi nəticəsində daxil olunmuş söz və ifadələr vardır ki, bu da dilin zənginləşməsi üçün müsbət mənbə yaradır. Britaniya tez-tez vikinqlərin, german tayfalarının, qalların(fransanın keçmiş adı-Galliya) hücumuna məruz qalmışdır. Təbii bu dillərlə sıx əlaqədə olan ingilis dilinə oradan da sözlər keçmişdir”.(1.46)

“When German **Nudel** arrived in English in the late 18th Century it was immediately spelled **noodle**, following the common **-dle** ending, as in **puddle**, **doodle** and **saddle**; but a century later **Strudel** came into English and kept its original spelling. This is because people had begun to respect exotic spellings – something we still do today. We write **ciao** and not **chow**.” (2, 67)

Hind –Avropa dillərindəki müxtəliflik özünəməxsusluğu ilə seçilir. Məsələn, bu gün ingilis dilində istifadə olunan “Father” sözünün keçdiyi inkişaf yoluna baxaq:

“Latın dilində-pater, qotların dilində-fadar, sanskriptdə-pitar, qədim ingilis dilində-fædər.” “Hear” sözünün inkişaf silsiləsini nəzərdən keçirək-qotların dilində-hausjan, alman dilində-hören .

Bəzi sözlərin uyğunlaşma cədvəlinə nəzər yetirək

Hind-Avropa dilləri ailəsi	Alman dilləri ailəsi
Latın dilində-noctem-gecə(ночь)	Qot dili-nahts-gecə
Yunan dilində-nykta	Alman dili-nacht-gecə
Latın-octo-səkkiz	Qot dili-ahtau-səkkiz
Yunan dilində-okto	Alman-acht-səkkiz
Latın –stare-dayanmaq	Qot dilində-standum
Yunan-histemi	Alman dilində-stand
Rus dilində-стоять	

Qədim ingilis dilində İsmın 4 halı mövcud olub. Məsələn, aşağıdakı cədvələ diqqət edək **"yb"- hallanması wave-dalğa sözü**

<u>İsim</u>	<u>Tək</u>	<u>Cəm</u>
Adlıq halı	ȳþ	ȳþa ȳþe
Yiyəlik halı	ȳþe	ȳþa
Yönlük halı	ȳþe	ȳþum
Təsirlik halı	ȳþe	ȳþa ȳþe

Bəzi sözlər aşağıdakı cədvəldə olduğu kimi dəyişmişdir:

İsim wæter-water-su; Isim-sweord - sword qılınc; İsim- frocga –frog- qurbağa;
İsim fugol-bird-qus Sifət- ald –old-köhnə; Sav ān-one-bir; Sav- twēgen- two –iki; ; Say þrīe-
 three-üç; Say- fēower-four –dörd; Say fif –five-beş; Say siex-six-altı

Norman istilasından sonra fransız dili ingilis dilinin lüğət tərkibinə böyük təsir göstərdi. Orta ingilis dili dövründən fransız dilindən alınmış sözlərin miqdarı ondan əvvəl və ya sonrakı dövrdə digər dillərdən alınmış sözlərdən müqayisə olunmaz dərəcədə çoxdur. Nəticə etibarilə ingilis dilinin lüğət tərkibində german mənşəli sözlərin sayı kəskin şəkildə azaldı və onlar fransız mənşəli leksik təbəqə ilə əvəzləndi. Hazırda ingilis dilinin lüğət tərkibinin yarısını fransız mənşəli alınma təbəqə təşkil edir ki, bu da norman təsirinin olduqca böyük olduğunu nəticəsidir. Fransız dilindən ingilis dilinə böyük miqdarda söz alınmasına səbəb XI-XIII əsrlərdə normanların İngiltərədə siyasi hökmranlığı və fransız dilinin

¹⁰¹ Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut salmanovanaize@gmail.com

parlamentdə, məhkəmədə, kilsədə, məktəbdə və krallıq sarayında hakim mövqeyi idi. Bir çox fransız sözləri ingilis dilinin leksikasına XIII-XIV yüzilliklərin ikinci yarısında daxil olmuşlar. Fransız sözlərinin ingilis dilinə axını XIV yüzilliklərin ikinci yarısında özünün kulminasiya zirvəsinə çatmışdır. Məhkəmə işlərinin fransız dilində aparılması nəticəsində ingilis dilində çoxlu hüquq terminləri özünə ver etmişdir və bu gün də ingilis dilində həmin terminlərdən istifadə olunur: “ [It is generally thought that around 10,000 words have been borrowed into English from French, and purely French words make up 29% of English](#)”. [Many French words have been borrowed into English, including words related to food and eating, military terms, diplomatic words, and entertainment](#)” (3,79)

Word	Meaning	Notes
a la carte	from the card	One of many food, restaurant and cookery terms from French.
abattoir		Place where animals are slaughtered.
ambulance	walking hospital	Used to treat wounded soldiers - one of many military terms from French.
Arson	burn	Crime of deliberate burning. One of many legal and political words from French.
Attaché	attached (to Embassy)	One of many diplomatic terms from French.
Ballet	little dance	One of many entertainment terms from French.
bayonet		Named after its place of origin.
Biscuit	twice cooked	Has different meanings in USA and UK.
bon vivant	good liver	Someone who enjoys life.
Bribe	beg	
cabaret	tavern	Entertainment provided while guests are at the table.
Cache	hidden	
camouflage	disguise	
Carte blanche	blank cheque	
chauffeur	stoker	Professional driver.
corduroy	king's clothes	A type of cloth.
coup d'etat		The taking of power by force, as in 'military coup'.
Coupon	piece cut off	Detachable ticket.
courier	run	A messenger.

Qeyd etmək lazımdır ki, alınma söz ehtiyatının tematik məzmunu çox müxtəlifdir və bu da xalqın iqtisadi quruluşu, elmi və mədəniyyətinin bir çox sahələrini əhatə edir.

El Ghayar A.P. "İngilis dilində ərəb dilindən gələn alınma sözlər" mövzusunda dissertasiya işində 200-dən çox ərəb sözlərinin ingilis dilinə keçdiyini bildirib. 1995-ci ildə iki cildlik "New Concise Oxford Dictionary" nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdə ərəb dilindən alınan söz birləşmələri göstərilmişdir.

“English is currently one of the most widely spoken languages in the world. Few languages in history have been the primary international language. No language develops 100% without borrowing words from another language. Therefore, any language borrows words from another”(4, 34). For more than 10 centuries, Arabic was the primary international language of commerce, politics and scholarship, much as English is today. Over the centuries, English adopted many words that were borrowed directly from Arabic here are some English words with Arabic origins. For example: **Admiral: amīr** Admiral is the highest rank in a navy. The term is used internationally by many countries. It derives originally from the Arabic word amīr (commander), and came to English by way of Old French and Latin.

Alchemy: The ancient branch of philosophy known as alchemy involved the study of substances and materials

Algebra Founded by Jaber bin Heyan, the field of Algebra or Aljabr(as it was originally named is one of the most important branch of mathematics in which letters & symbols are used to represent unknown numbers.

jubbah :Jumper The Arabic word for overcoat originally entered European languages as “juppah”, valuable silk clothing, in southern Italy in the 11th century.

Cotton: qutun Though cotton was known to the ancient Romans, the word and the fabric were imported by Arab merchants to Europe in the late Middle Ages Artwork Hassan Massoudy.

Nadir: nazir In English, a nadir refers to the worst moment, or the point at which something is of the least value. But in Arabic, the word means a counterpart, and was used in medieval Islamic astronomy to refer to the diametrically opposing points of a celestial sphere.

Orange: naranji Though both the fruit and the word came from India, Arabs introduced oranges to the Mediterranean region. For many southern European countries today, they are considered a staple fruit.

Macrame: miqrama This type of knotted textile used in craft and high fashion originates from the hand-loomed fabrics of Arabic weavers. In Arabic, miqrama refers to an embroidered tapestry or bedspread.

Mohair: al-mokhayyar In Arabic, al-mokhayyar was a high-quality cloth made of fine goat hair. Various forms of it were imported to the West for centuries, the most famous being the wool made from Angora goats of Turkey.

“Languages of [Turkish peoples](#) left numerous traces in different languages, including the English language. Turkic borrowings, which belong to the social and political vocabulary, are generally used in special literature and in the historical and ethnographical works, which relate to the life of Turkic and [Muslim](#) peoples. The ethnographical words are generally used in the scientific literature, and in the historical and ethnographical texts.” (5, 67-68)

Ban-from [Romanian](#), from Serbo-Croatian *ban*, "lord", which is from Turkic *bayan*, "very rich person" : *bay*, "rich" + *-an*, intensive suff.

Barbotte from [Canadian French](#) *barbotte*, which is from Turkish *barbut*. A dice game.

Bergamot- the word bergamot is derived from the Italian word *berqamotto*, derived either from the Italian town of [Bergamo](#) or [Ottoman Turkish](#) *beg armudu* ('prince's pear').

Caragana-from [Neo-Latin](#), of Turkish origin

Chekmak-from Turkish, a Turkish fabric of silk and cotton, with gold thread interwoven

Coffee-from Ottoman Turkish *kahve* via Italian *caffè*

Hungary-most directly from Latin, ultimately from Turkish

Kadi-from Ottoman Turkish *kadı*, "judge"

Kadiluk-from Ottoman Turkish *kadılık*, "jurisdiction"

Karabagh-A type of rug, named after the [Karabagh](#) region in the Caucasus.

Karadagh-from [Azerbaijani](#) (Azeri-Turkish) *Karadagh*, a mountain range in [Azerbaijan](#)

Kefir-from Russian, probably ultimately from [Old Turkic](#) *köpür*, "milk, froth, foam", from *köpürmək*, "to froth, foam" (6,78)

Many languages, including [English](#), contain words (most likely [borrowed](#) from the [Russian language](#). Not all of the words are of purely Russian origin. Some of them co-exist in other [Slavic languages](#), and it can be difficult to determine whether they entered English from Russian.

Balalaika - A triangle-shaped [mandolin](#)-like musical instrument with three strings.

Kazakh- Russian, late-16th century, *Kazak*, from [Turkish](#), meaning "vagabond" or "nomad", name of the ethnicity was transliterated into English from Russian spelling. The [self-appellation](#) is "Kazak", or "Qazaq". Terms related to Kazakh people, their nation, and culture.

Knout - perhaps from Swedish *knutviska*, a kind of [whip](#), or of Germanic origin – *Knute*. Dutch *Knoet*. Anglo-Saxon *cnotta*. English *knot*. A whip formerly used as an instrument of punishment in Russia; the punishment inflicted by the knout.

Matryoshka also **Russian nested doll**, **stacking doll**, **Babushka doll**, or **Russian doll**. A set of brightly colored hollowed wooden dolls of decreasing sizes placed one inside another. "Matryoshka" is a derivative of the Russian female first name "Matryona", which is traditionally associated with a corpulent, robust, rustic Russian woman.

Samovar- Russian *samo samo* "self" and *варить varit* "to boil" hence "self-boil". A traditional Russian tea urn with an internal heating device for heating water and keeping it at boiling point.

Tundra - An Arctic steppe.

Ushanka -Ear-flapped hat, a type of cap made of fur with ear flaps that can be tied up to the crown of the cap or tied at the chin to protect the ears from the cold.

Blini . Thin [pancakes](#) or crepes traditionally made with yeasted batter, although non-yeasted batter has become widespread in recent times. Blini are often served in connection with a religious rite or festival, but also constitute a common breakfast dish.

Pelmeni - An Eastern European dumpling made with minced meat, especially beef and pork, wrapped in thin dough and cooked similarly to pasta.

Rassolnik-A hot soup in a salty-sour cucumber base.

Ryazhenka - Traditional [fermented milk beverage](#) made from [baked milk](#) using [lactic acid fermentation](#).

Istifade olunan ədəbiyyat

1. А.И.Смирницкий «Лексикология английского языка», М, 2017
2. И.В.Арнольд «Лексикология», Казань, 2010
3. М.М.Смит, F.O'Deil «English Vocabulary in Use» Cambridge University Press, 2010
4. Paul Nation "4000 Essential English Words", Compass Publishing, 2021
5. Wilson, Rodney . *Economic Development in the Middle East*. Taylor & Francis (2002)
6. "The American Heritage Dictionary of the English Language – Turki". Archived from [the original](#) on 2005-09-05. Retrieved 2006-09-16.

Açar sözlər: dil qədim mənbə tarixi tərəqqi əlaqə

Ключевые слова: язык старинный источник исторический прогресс связь

Key words: language ancient historical progress relation

SUMMARY

With a history that spans over a millennium, English has borrowed words from over **350 languages**, enriching its vocabulary and providing speakers with a diverse lexicon. This phenomenon of borrowing has shaped English into one of the most dynamic and adaptable languages in the world. English has many words borrowed from other languages. In fact, most English words are borrowed from somewhere else. Many borrowed words are of Greek or Latin origin. A large number of these words have cognates in many languages.

РЕЗЮМЕ

Займствование, в [лингвистике](#) — процесс усвоения одним языком слова, выражения или значения другого языка как есть (то есть без перевода), а также результат этого процесса — само заимствованное слово. По способу адаптации иноязычного слова выделяются: **лексические заимствования** - переход как формы, так и значения слова из языка-донора в язык-реципиент с соответствующей фонетической и грамматической адаптацией. **псевдозаимствования** — слова, собранные из заимствованных корней в языке-реципиенте. Примеры: [киллер](#) (иногда говорят *killer* — убийца в нейтральном смысле, но наёмный убийца — *assassin/hitman*), [клипмейкер](#) ([видеоклип](#) по-английски просто *music video*, а *video clip* — это небольшой отрезок съёмки), **семантические заимствования** (формирование у уже имеющегося в языке-реципиенте слова нового значения под влиянием другого языка).

Rəyçi f.f.d. Əsədova M

ЗНАЧЕНИЕ И УПОТРЕБЛЕНИЕ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Для изучающих русский язык как иностранный употребление глаголов движения является одним из наиболее трудных вопросов русской лексики и грамматики.

Глаголы движения составляют в русском языке особую группу глаголов, обозначающих передвижение с помощью различного транспорта или без него.

Это следующие глаголы:

І группа	ІІ группа
<i>идти</i>	<i>ходить</i>
<i>ехать</i>	<i>ездить</i>
<i>лететь</i>	<i>летать</i>
<i>плыть</i>	<i>плавать</i>
<i>бежать</i>	<i>бегать</i>
<i>нести</i>	<i>носить</i>
<i>везти.</i>	<i>возить</i>
<i>Вести</i>	<i>водить</i>
<i>брести</i>	<i>бродить</i>
<i>лезть</i>	<i>лазать</i>
<i>ползти</i>	<i>ползать</i>
<i>гнать</i>	<i>гонять</i>
<i>катить</i>	<i>катать</i>
<i>тащить</i>	<i>таскать</i>

В одну группу глаголов движения эти глаголы объединены по двум причинам: во-первых, все они обозначают движение; во-вторых, они имеют общие лексические и грамматические признаки, которых нет у других глаголов.**(1, 34)**

Название «глаголы движения» условно. В русском языке есть и другие глаголы, обозначающие движение, например глаголы подниматься, опускаться, двигаться и другие, но они не имеют общих лексико-грамматических признаков, присущих группе «глаголов движения».

Как видно из приведенной выше схемы, глаголы движения делятся на две большие группы (І и ІІ), об особенностях которых будет сказано ниже. Каждую из этих групп целесообразно разделить на три подгруппы по следующим признакам.

Глаголы, входящие в первую под-группу (идти — ходить, ехать — ездить, лететь — летать, плыть — плавать, бежать — бегать), обозначают передвижение только субъекта, являются непереходными глаголами.

Глаголы второй подгруппы (нести — носить, везти — возить, вести — водить) — переходные, обозначают передвижение и субъекта и объекта.

Глаголы же третьей подгруппы, среди которых есть как непереходные (брести — бродить, лезть — лазать, ползти — ползать), так и переходные (гнать — гонять, катить — катать, тащить — таскать), по сравнению с глаголами первых двух подгрупп употребляются значительно реже, относятся к менее активной лексике. Поэтому при специальном изучении глаголов движения рассматривают обычно только глаголы первых двух подгрупп. Глаголы третьей подгруппы изучаются позже, лексически, по мере того как они встречаются в тексте.**(2, 43)**

Чем трудны русские глаголы движения для иностранцев?

Во-первых, во многих языках движение без транспорта и при помощи транспорта обозначается одним и тем же глаголом. Поэтому учащиеся-иностранцы нередко путают глаголы идти и ехать, нести и везти и т. д. Отсюда ошибки такого рода: «Я пришел из Уругвая в Москву», «Я принес эти книги из Мексики», «Я приехал в комнату» и т. д.

Во-вторых, вызывает трудности спряжение этих глаголов. При спряжении глаголов движения происходят следующие чередования согласных. В первом лице единственного числа — д/ж, з/ж, с/ш, т/ч: ходить — хожу; водить — вожу, ездить — ежжу; возить — вожу; носить — ношу; лететь — лечу. В основе инфинитива и основе настоящего времени: вести — веду, ведешь . . .; ехать — еду, едешь . . .; плыть — плыву, плывешь.

Временные формы некоторых глаголов движения образуются неправильно, например, прошедшее время глаголов на -ти: нести — нес, везти — вез, вести — вел.

Некоторые глаголы ІІ группы при присоединении приставок изменяют основу, например: ездить — приезжать, плавать — приплывать.

Неправильно образуется и повелительная форма глагола ехать: поезжай.

Но наиболее трудной для иностранца проблемой является употребление пар бесприставочных глаголов движения, т. е. употребление в каждом конкретном случае глагола I или II группы, а также употребление глаголов движения с приставками.

Значения и употребление бесприставочных глаголов движения

Основное различие значений бесприставочных глаголов движения I и II группы состоит в том, что глаголы I группы всегда обозначают движение в одном направлении, обычно совершающееся в один конкретный отрезок времени, в то время как глаголы II группы всегда обозначают движение не в одном направлении, например:

(Сейчас) я иду в школу.

Он очень волнуется и ходит по комнате.

Есть и другие отличия.

Глаголы I группы могут обозначать и движение, повторяющееся много раз (но всегда в одном направлении), например:

Обычно я выхожу в 7 часов, иду к остановке автобуса, сажусь на автобус и еду в университет.

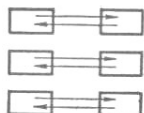
В таком значении эти глаголы чаще всего употребляются в повествовании, в рассказе об обычных, повторяющихся действиях. Схематически это значение можно изобразить так:

Вчера
сегодня
завтра
и так далее.

Глаголы II группы имеют следующие дополнительные значения.

Во-первых, они обозначают движение в двух противоположных направлениях — туда и обратно, — которое совершается много раз, повторяется. Например: Я каждый день хожу в школу.

Пояснить это значение можно фразой-синонимом: Я каждый день **бываю** в школе. На схеме оно может выглядеть так:

вчера
сегодня
завтра
и так далее.

Во-вторых, глаголы движения II группы могут обозначать действие, которое является способностью или постоянным свойством субъекта, например: Этот ребенок уже *ходит*; *Страус не летает, но зато быстро бежит*.

В прошедшем времени глаголы II группы иногда обозначают движение, которое происходило в □ прошлом в один конкретный отрезок времени, но в двух направлениях — туда и обратно.

Вчера я ходил в театр.

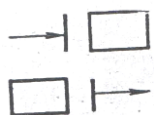
Почти тот же смысл содержит фраза *Вчера я был в театре.* (3, 67)

Следует обратить внимание учащихся на то, что предложения с глаголами движения I группы в прошедшем времени имеют незаконченный характер. Предложение типа *Вчера я шел в музей* обязательно требует продолжения, рассказа о каком-то другом действии, например: *Вчера я шел в музей. В это время я увидел своего товарища.* Предложения же с глаголами движения II группы в прошедшем времени имеют законченный характер, содержат законченную информацию: *Вчера я ходил в музей.*

Значения и употребление глаголов движения с приставками

Присоединяясь к глаголам движения, приставки играют двойную роль.

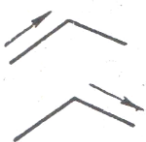
Во-первых, глаголам движения как I, так и II группы они сообщают дополнительное лексическое значение. Во-вторых, присоединяясь к глаголам I группы, приставки сообщают этим глаголам новое грамматическое значение — значение совершенного вида.

Объяснение значений приставочных глаголов движения лучше всего начинать с сопоставления приставок-антонимов, например:

Человек *подошел* к дому.

Человек *отошел* от дома.

(*подошел* — сейчас человек около дома, *отошел* — человек был около, дома, а сейчас он немного дальше):

Альпинисты *взошли* на гору.

Альпинисты *сошли* с горы.

приставки сообщают глаголам значения движения вверх и вниз) и т. д.

Труднее всего для иностранных учащихся правильное употребление глаголов движения с приставками в- (антоним вы-) и при- (антоним у-). Иностранцам бывает очень трудно понять, почему в предложениях Входите, пожалуйста! и Приходите ко мне в гости! нужно употреблять глаголы с разными приставками.

Поэтому следует подчеркнуть, что глаголы с приставкой в- фиксируют момент движения, момент перехода из одного пространства в другое, а глаголы с приставкой при- фиксируют результат движения, момент же его в данном случае не важен.

Можно сказать: Инженер *пришел* на работу (т. е. он уже находится на своем рабочем месте, — именно это важно для говорящего, а не тот момент, когда инженер появился на этом месте), но нельзя сказать: Инженер *вошел* на работу», так как глагол войти фиксирует конкретный момент движения внутрь какого-либо ограниченного пространства, а слово работа обозначает не пространство, а процесс.

Аналогично употребление глаголов с приставками вы- и у-.

Кроме основного значение — фиксирования момента движения из одного пространства в другое, — глаголы с приставкой вы- имеют и не некоторые дополнительные значения.

Например, на вопрос Преподаватель в классе? можно ответить: Нет, он ушел и Нет. он вышел. Если первый ответ констатирует только отсутствие преподавателя, то второй показывает, что преподаватель покинул класс недавно и ненадолго.

После усвоения учащимися глаголов с антонимичными приставками можно перейти к изучению глаголов движения с другими приставками — пере-, про-, об-, за-, по- и т. д.

Особенно многозначны и трудны для понимания и запоминания приставки за- и по-, поэтому на них следует остановиться отдельно.

Приставка за- с глаголами движения имеет четыре значения.

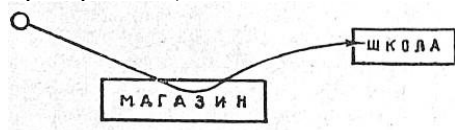

Во-первых, она означает, что движущийся предмет скрывается по другую сторону какого-либо другого предмета и поэтому становится невидимым для говорящего, например:

Солнце *зашло* за гору

Схематически это можно изобразить так:

Во-вторых, глаголы движения с приставкой за- обозначают движение внутрь какого-либо ограниченного пространства, не являющегося конечной целью этого движения, например:

Я *шел* в школу и *зашел* в магазин,

Иногда это значение осложняется следующим образом: Я шел в школу и зашел за товарищем, т. е. «пришел к товарищу, чтобы пригласить его идти вместе со мной», или схематически:

Но особенно необычным голов движения значением то, которое приставка за- может придавать глаголам II группы ходить и бегать,—это значение начала движения в разных направлениях. Например: Он встал и заходил по комнате, Собака забегала по плите, ища хозяина. Чаще всего это — движение человека или животного. Причиной этого движения обычно является волнение, возбуждение.

Интересно, что в глаголе бегать с приставкой за- в этом значении ударение не меняется (Тигр забегал по клетке), в то время как в том же глаголе с приставкой за-, но употребленном в других значениях, ударение меняется (По дороге в школу я часто забегал за товарищем).

Следует обратить внимание на то, что приставка за-, употребленная в значении начала действия, присоединяясь к глаголам движения II группы ходить и бегать, сообщает им значение совершенного вида. Это одно из тех исключений, о которых было сказано в начале данного раздела статьи.

Второе исключение — приставка по-, которая со всеми глаголами движения образует глаголы совершенного вида.

Присоединяясь к глаголам I группы, она обозначает начало действия, например: Я пошел в кино. Ребенок побежал к матери. Отец поехал на работу.

Это значение можно иллюстрировать следующей схемой: $I \text{ — — — — } I$, где I — граница действия во времени.

С глаголами II группы приставка за- обозначает движение, которое началось, продолжалось некоторое время и окончилось.

Он походил по комнате и сел. Дети побегали по двору и пошли домой.

Мы поплавали в реке и вышли на берег.

Понять это значение помогает такая схема. $I \text{ — — — — } I$.

Такое значение приставка по- может иметь не только с глаголами движения, но и с другими глаголами (поиграть, почитать, погулять, поспать и др.).

Итак, мы рассмотрели основные особенности группы глаголов, называемых глаголами движения, и главные трудности, которые возникают у иностранцев при запоминании и употреблении этих глаголов.

Глаголы движения — одна из наиболее интересных и живых тем. Во-первых, большинство глаголов; движения относится к активному запасу слов и встречается в самых: различных текстах — художественных, научных и публицистических.

Во-вторых, само значение глаголов движения позволяет при их изучении широко использовать самые различные формы наглядности — от простейших схем до уро- ков-экскурсий по улицам города, по железной дороге,

по реке и т. д. Разработано большое количество различных видов упражнений для понимания и закрепления глаголов движения.

Приведем лишь некоторые из них. а) Объясняя лексическое значение глаголов движения, можно показывать ученикам отдельные рисунки, изображающие человека, который идет, плывет, несет, везет и т. д. Поняв значение глагола, ученики отвечают на вопросы преподавателя: Что он (человек, изображенный на рисунке) делает?, а также на вопросы другого типа Он идет или едет?, Он несет или везет? и т. д. Затем ученики сами задают друг другу и отвечают на аналогичные вопросы. Следующий этап — составление рассказа по картине, изображающей, например, улицу города — с людьми, автомобилями, автобусами и т. д. (При этом можно использовать магнитную доску и вырезанные из бумаги изображения предметов с наклеенными на них металлическими пластинками.) Затем ученики без картины рассказывают о том, что можно увидеть на улице, отвечают на вопросы: Вы идете или едете в школу?, Пассажир идет или едет?, Пассажир несет или везет чемодан?, Вы несете, или везете портфель в школу? и т. д., сами задают друг другу подобные вопросы.

б) При объяснении различий в значениях пар бесприставочных глаголов движения полезно использовать приведенные выше схемы. Затем, показывая ученикам иллюстрации к таким фразам, как Человек идет, Люди ходят, Спортсмен плывет к финишу, Рыба плавает в аквариуме и т. д., можно дать им задания, аналогичные предыдущим (вопросы типа Что он делает? и Он плывет или плавает?, которые задает сначала преподаватель, а потом сами ученики, и аналогичные вопросы без сопровождения рисунков и т. д.);

Нередко определенные пояснительные слова помогают ученикам выбрать только один глагол из пары: Сейчас он идет в школу — Обычно он ходит в школу пешком. Сегодня он едет в Ленинград. — Он

часто ездит в Ленинград. Поэтому можно давать ученикам такие упражнения, где нужно вставить те или иные пояснительные слова, и, наоборот, ориентируясь на пояснительные слова,— те или иные глаголы движения. После того как ученики усвоят употребление глаголов движения II группы в прошедшем времени, они могут выполнить упражнения на замену конструкций с глаголами *бывать* и *быть* конструкциями с глаголами движения II группы и наоборот, например: *Я часто бываю в консерватории — Я часто хожу в консерваторию. Вчера я был в консерватории — Вчера я ходил в консерваторию.*

Для закрепления всей этой темы— употребление пар бесприставочных глаголов движения — можно использовать упражнения со следующими заданиями:

1. Прочтите данные предложения. Объясните употребление глаголов движения (почему *идти*, а не *ходить*? и т. д.).
2. Вместо точек употребите в данных предложениях нужный глагол (*плыть* или *плавать*, *лететь* или *летать* и т. д.).
3. Закончите данные предложения:
 - а) Я шел...
 - б) Я ходил...
 - в) Он плыл...
 - г) Он плавал... и т. д.
4. Напишите рассказ по картине «Улица», употребляя глаголы *идти* — *ходить*, *ехать* — *ездить*, *лететь* — *летать*, *вести* — *водить*, *везти* — *возить*.

5. Расскажите (устно, письменно) об экскурсии, о прогулке по городу (лучше — о действительно прошедшей экскурсии и прогулке) и т. д.

Глаголы движения — одна из важнейших групп слов в русском языке

Парные глаголы движения в русском языке: Первая особенность этой группы глаголов — в том, что у каждого из них есть пара:

идти — *ходить*; *ехать* — *ездить* *бежать* — *бегать*
лететь — *летать* *плыть* — *плавать* *лезть* — *лазить*
ползти — *ползать*; *брести* — *бродить* *нести* — *носить*
вести — *водить* *вести* — *водить* *везти* — *возить*
гнать — *гонять* *катить* — *катать* *тащить* — *таскать*

Оба глагола из каждой пары отвечают на вопрос «что делать?», то есть они оба несовершенного вида. (4, 78)

Использованная литература

1. Лушкинова Н.А. «Русский язык» . Санкт - Петербург 2005
2. Парголова Н.В. «Русский язык» Москва 2008
3. Шемшуренка Н.В. «Русский язык» в Таблицах и схемах. Москва 2008
4. Токина А.И. «Русский глагол и его формы» Москва, 2020

Ключевые слова: глагол, значение, употребление, примеры, различный, версия

Key words: verb, meaning, using, examples, different, version

Açar sözlər: feil, məna, işlədilməsi, misallar, müxtəlif, ehtimal

Xülasə:

Diqqətinizə cəlb etdiyimiz məqalə “Rus dilində hərəkət bildirən fellərin mənası və əhəmiyyəti” adlanır. Məqalədə müasir rus dilində hərəkət bildirən feillərin dilin ədəbi qrammatikasındakı rolundan danışılır. Məqalənin üzərində işlənildikən maraqlı misallardan və sxemlərdən istifadə olunmuşdur. Düşünürük ki, qrammatik materialın bu tərzdə təqdimatı şagird və tələbələr üçün, eyni zamanda rus dilini sərbəst öyrənənlər üçün daha rahat üsul hesab edilə bilər.

Summary

The title of the scientific article is “Meaning and Using of Verbs of Motion in the Russian Language”. The article deals with the meaning and using version of verbs in Russian. The author gives very interesting examples, and show all the examples with diagrams. It is important to stress that such explanation helps the students and people who learns Russian themselves to undersatand the using of verbs easily.

Rəyçi f.f.d. dos, Bünyadova V.Ş.

Гулиева Л.М.
**РАЗВИТИЕ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ В РАБОТЕ С ИНОСТРАННЫМИ
МАГИСТРАМИ НА ПРОДВИНУТОМ ЭТАПЕ**

В определенный период работа с магистрами – иностранцами была приостановлена, в связи с чем не было необходимости обращаться к данной теме в рамках учебного процесса. Но с появлением магистратуры, как самостоятельного этапа обучения, тема развития устной и письменной речи в работе с иностранными магистрами на продвинутом этапе вновь приобрела свою важность. Поэтому на сегодняшний день эта форма обучения на наш взгляд вновь актуальна.

В работе с магистрами предусмотрено обращение к научно-популярным текстам о выдающихся ученых мира и их научных открытиях и работах; тексты, характеризующие личность ученого; тексты о содружестве ученых различных стран; тексты о специфике научного творчества; о международных научных контактах; о защите окружающей среды и т.д.

В предыдущих статьях, посвященных данной теме, мы останавливались на научной деятельности крупного азербайджанского ученого с мировым именем, известного химика Юсифа Мамедалиева, в 1954-1958 занимающего пост ректора Бакинского Государственного Университета.

Уже были опубликованы тексты о всемирно известных азербайджанских ученых и просветителях, а также ученых, чья жизнь и деятельность связаны с Азербайджаном, таких как Г.З. Тагиев, М. Топчибашев, Л. Ландау и др.

Хотелось бы также отметить что Азербайджан известен во всем мире не только как родина нефти, но и как родина многих выдающихся личностей с мировым именем.

Большой интерес представляют выдающиеся личности, поэты и писатели, композиторы и певцы, художники и учёные которые прославили свою родину, Азербайджан, далеко за его пределами.

Яркими представителями целой плеяды учёных, оставивших яркий след мировой науке были представителями нашего талантливого народа, чьи имена надо знать, гордиться и передавать с поколения в поколение.

В данной статье предлагаются тексты, которые познакомят наше молодое поколение с жизнью и творчеством таких крупных учёных и выдающихся личностей, как Лютфи Заде, Керим Керимов, Фарман Салманов, прославивших родной Азербайджан.

Сами тексты и составленные к ним вопросы служат целям развития у магистров-иностранцев навыков устной и письменной речи, умению извлекать информацию, выражать собственное мнение по поводу обсуждаемых в дискуссиях вопросов, использовать варианты и синонимические выражения в монологическом высказывании. Вопросы к тексту и ответы на них должны способствовать выработке у магистров навыков построения монологического высказывания с опорой на текст.

В процессе работы с магистрами необходимо развивать у них навыки беглого чтения и оперирования информативным материалом текста с учетом целей реальной коммуникации.

Тексты рассчитаны, как на работу под руководством преподавателя, поскольку предлагаемые вопросы носят творческий характер и предполагают различные (синонимичные) варианты ответов, так и на самостоятельную работу учащихся.

Тексты, подобраны так, чтобы обучающиеся могли не только ознакомиться с разнообразными проблемами и достижениями современной науки, с вопросами этики ученых, но и усвоить лексико-грамматический материал, свойственный научному стилю речи и его разновидности - стилю научно-популярной литературы (т.е. включение и изложение элементов различных стилей: разговорного, публицистического, художественного).

Большую часть текстов магистры-иностранцы, в зависимости от своей специальности, по выбору, могут использовать в качестве опорного материала при подготовке к докладам и сообщениям по специальности.

В текстах учтен лексико-грамматический материал «Программы по русскому языку для магистров-иностранцев».

Подбор текстов пособия ориентирован на программу и учебные планы для магистров-иностранцев как филологов, так и нефилологов.

Такой материал в рамках учебного процесса позволяет решать вопросы, как страноведческого характера, так и вопросы, связанные с актуальными проблемами, интересующими научных сотрудников всех специальностей, и кроме того, дает представление о стилистических особенностях языка научной и научно-популярной литературы.

Тексты может быть использовано как для работ в нормативных группах со студентами – иностранцами, так и с магистрами.

ЛЮТФИ ЗАДЕ

ЛютфиРагимоглуАлескерзаде великий человек и учёный родился 4 февраля 1921 года в Баку, начальное образование получил в средней школе № 16. Завершив здесь среднее образование, ЛютфиЗаде поступил на факультет электрической инженерии Тегеранского университета. После успешного окончания вуза он переехал в Соединенные Штаты Америки для продолжения образования в Массачусетском технологическом институте. Фундамент его известных мировой науке 6 важных теорий был заложен именно здесь.

Всемирную известность и славу азербайджанскому ученому принесла теория нечеткой логики (FuzzyLogic), которая считается революционной и широко применяется во всем мире. Эта теория придала новое выражение понятию двойных множеств – нечеткие множества, и позволила многим крупным компаниям добиться успеха в своих технологических разработках.

В 1989 году за успехи теории нечеткой логики в промышленности Л.Заде был награжден самой высокой наградой Японии "Honda", которая присуждается японским деятелям науки.

ЛютфиЗаде - единственный человек, избранный пожизненным профессором Университета Беркли.

Он был ведущим специалистом НАСА и НАТО. Также возглавлял Институт информационных технологий "InstituteZadeh-ZIFT" в городе Беркли, в котором он проживал. ЛютфиЗаде был вторым ученым в мире после немецкого ученого Макса Планка, имя и название теории которого, еще при его жизни, носил научный центр.

Л.Заде был членом многих зарубежных академий. Он был удостоен наград и медалей многочисленных почетных обществ и фондов. Являлся почетным доктором общественных организаций и иностранных государств. Всемирно известный ученый также был избран членом и почетным академиком Национальной инженерной академии США, Российской академии естественных наук.

Л.Заде скончался 6 сентября 2017 года.

Когда ему было 10 лет, он вместе с семьей переехал в Тегеран. По окончании среднего образования Л.Заде поступил на факультет электрической инженерии Тегеранского университета. В Америке великий ученый поселился в 1994 году.

ЛютфиЗаде в последний раз приезжал в Баку в ноябре 2008 года для участия в международной выставке и конференции телекоммуникаций и информационных технологий «BakuTel». В ходе визита ученый был принят Президентом Ильхамом Алиевым. Л.Заде тогда выражал удовлетворение визитом в Баку и встречей с главой государства. Напомнив о том, что до этого он побывал в Баку с однодневным визитом в 1965 году, ученый отмечал, что эта поездка произвела на него большое впечатление. Он подчеркивал, что за прошедший период наша страна продвинулась вперед во всех сферах, наряду с работами по строительству и обустройству в Баку, развитие науки и культуры также находится на высоком уровне. Л.Заде все достигнутые успехи оценивал как проявление оказываемого Президентом Ильхамом Алиевым внимания и заботы о науке и образовании в нашей стране.

Благодаря своей деятельности Л.Заде высоко поднял авторитет Азербайджана, и наш народ гордится им. Л.Заде до последнего времени являлся заведующим кафедрой электроники Берклинского университета. Он - единственный человек, который был избран профессором этого университета пожизненно.

Распоряжением Президента Азербайджанской Республики ЛютфиЗадебыл присвоен орден «Дружбы».

В настоящее время известные японские компании «Mitsubishi», «Toshiba», «Sony», «Canon», «Sanyo», «Nissan», «Honda» и другие широко применяют теорию нелинейной логики в производстве фото- и видеокамер, стиральных машин, вакуумных химических очистителей, в управлении автомобилями, поездами, промышленными процессами. В 1989 году Л.Заде за успехи теории нелинейной логики в промышленности был удостоен награды «Honda» - самой высокой награды, Японии вручаемой ученым.

Несмотря на почтенный возраст, Л.Заде неустанно работал. Он является ведущим специалистом NASA и НАТО. ЛютфиЗаде второй в мире ученый, у которого при жизни существует научный центр, носящий как его имя, так и его теории.

Ему были посвящены книги «Корифей современной науки», «Мир не может существовать без гениев», снят документальный фильм «Далекий и близкий Лютфи Заде», созданы ассоциация «Наследие Заде и искусственный интеллект» и Международная академия современных наук им. Лютфи Заде.

Вопросы к тексту:

1. Когда и где родился ЛютфиЗаде?
2. Где он получил своё образование?
3. Что принесло известность и славу азербайджанскому учёному?
4. Каковы его заслуги и вклад в мировую науку?

5. Какова оценка его деятельности в Азербайджане?

КЕРИМ КЕРИМОВ

Традиция докладывать о готовности перед стартом неукоснительно соблюдалась с первого полета человека в космос. Несколько десятилетий советские телерепортажи начинались с доклада космонавтов: «Товарищ председатель Государственной комиссии...». Но человека, к которому они обращались, всегда показывали только со спины. Его имя оставалось тайной; как он выглядит, знали лишь те немногие, кто работал с ним на Байконуре.

«За кадром был слышан чей-то очень теплый голос с южным акцентом», - вспоминали его современники. Лишь в 1986 году все узнали, что генерал-невидимка был нашим соотечественником. Самому Кериму Алиевичу такая строгая секретность на всегда давалась легко, он не жаловался. «Мы знали, что о нас говорить нельзя, показывать по телевидению тоже нельзя. Мне это не было обидно, потому что рядом со мной стояли академик Королев, академик Мишин или академик Глушков - их тоже не показывали. Нас так воспитали», - вспоминал он.

В 1961 году Керимов входил в группу экспертов во главе с отцом советской космонавтики Сергеем Королевым, которая готовила первый пилотируемый полет человека в космос. «Спутник, на котором предстояло полететь Гагарину, был мне хорошо знаком. Наше управление было заказчиком пилотируемого корабля, названного в печати «Восток», и давало заключение на его допуск к полету человека на борту», - сухо, по-военному рассказывал позже генерал Керимов журналистам об этом историческом моменте. И тут признавался: «Я сам боялся не меньше».

Ученые инженеры были на 97% уверены в успехе, но оставались еще 3% страха и неизвестности.

Учитывая всесторонние знания и в связи с признанием Керимова выдающимся ученым и специалистом, в 1966-м году он был назначен председателем Государственной Комиссии по Космическим Полетам.

Тогда Керимов еще не знал, что несколько лет спустя станет легендарным «товарищем председателем», чей голос все советские космонавты будут слышать перед стартом. «Желаю успешного полета, выполнения программы и благополучного возвращения на родную Землю!» - говорил он им. И космонавты верили: если Керим Алиевич руководит пуском, все пройдет нормально. «По-разному складывались предполетная подготовка, ситуации на космодроме, но никто ни разу не услышал его начальственного окрика. Хотя те, кто работал под началом Керимова на земле, вспоминали его как жесткого и требовательного руководителя. По-другому было нельзя - слишком большая ответственность лежала на его плечах.

Так получилось, что вся жизнь Керимова была связана с ракетами. Он родился 14 ноября 1917 году в семье бакинских интеллигентов. Отец Керима Алиевича окончил Петербургский политехнический институт и работал инженером в «Азнефти». Мальчик с детства увлекался техникой и собирался пойти по родительским стопам. Будущий генерал окончил Азербайджанский индустриальный институт в начале Великой Отечественной войны и сразу же был зачислен на последний курс Артиллерийской академии имени Дзержинского, в то время находившейся в эвакуации в Самарканде. Через год молодого ученого, защитившего дипломную работу по теме «Цех по изготовлению минометов, направили заниматься твердотопливными ракетами. На заводах он контролировал качество реактивных систем залпового огня. Керимов был удостоен ордена Красной Звезды - первой из множества своих наград.

Генерал-лейтенант Керимов вышел на пенсию в 1991 году в возрасте 74 лет, однако вверенную ему самим Королевым отрасль не оставил. Он продолжал работать консультантом Центра управления полетами и несколько раз в неделю ходил на службу. Перестав быть сверхсекретным генералом, он смог написать автобиографическую книгу и рассказать о своей работе журналистам. «Не скажу, что горел желанием, - неожиданно ответил легендарный «товарищ председатель» на вопрос, хотел бы он сам совершить космический полет. - Мне не то что летать в космос - даже болеть не разрешалось в бытность руководителем Госкомиссии по пилотируемым полетам!»

По долгу службы генерал жил вдали от Азербайджана, но родную землю никогда не забывал. «Отношение азербайджанцев всегда его очень согревало. Он долго не был в Азербайджане, жил в Москве, но внимание земляков помогало ему жить», - вспоминали его родные.

Керимов К.А. следил за развитием космической науки и технологии в Азербайджане. С 1988-го года до последних дней Керимов находился в тесном контакте с Азербайджанским Национальным Аэрокосмическим Агентством. За огромную роль в развитии космонавтики и за успехи перед Азербайджанской Республикой указом Президента Азербайджанской Республики он был награжден Орденом "Славы" Азербайджанской Республики.

Керим Керимов автор автобиографической книги "Путь в Космос".

За безграничный труд Керимова К.А. в развитии космической науки и технологии Азербайджанской Республики, Азербайджанская Национальная Академия Наук избрала его почетным членом.

Он скончался 29 марта 2003 года.

Вопросы к тексту:

1. Чей голос долгое время оставался за кадром официальных репортажей, посвящённых космическим полётам?
2. Как Керим Керимов стал «товарищем председателем Государственной комиссии»?
3. Чем было связано юношеское увлечение К.Керимова ракетами?
4. Каковы его заслуги в области подготовки космических ракет и проведении и космических полётов?

ФАРМАН САЛМАНОВ

Фарман Салманов – выдающийся азербайджанский геолог, открывший Сибирскую нефть, человек, благодаря которому Россия (в составе Советского Союза) освоила нефтяные запасы Западной Сибири. Уверенность в собственных силах помогла Фарману Курбановичу настоять на своем в самом начале карьеры, когда никто из советских геологоразведчиков не верил в сибирские нефтяные месторождения.

Фарман Курбан оглы Салманов родился 28 июля 1931 года в селе Морул Шамкирского района Азербайджана. Азербайджанец по национальности, Фарман имел и сибирские корни, а все благодаря конфликту предков с властями. Дед будущего нефтяника, Сулейман, в свое время был сослан в Сибирь на 20 лет из – за разногласий с имамом местной мечети.

Затем грянула русско-японская война. Деда Салманова мобилизовали и за боевые заслуги освободили досрочно. Из Сибири мужчина привез горячую любовь к суровому краю и русскую жену Ольгу, перешедшую в ислам и взявшую имя Фируза. У родителей Фармана, кроме него, родились еще трое детей. Во время сталинских чисток 1930-х годов арестовали его отца, и 6-летний Фарман был вынужден приучаться к ответственности как старший. Интересный факт: долгое время в документах Салманова стоял 1928 год рождения. На эту ложь вынужденно во время войны пошла мать мальчика: семье была нужна поддержка, а на завод работать брали только с 14 лет.

Когда Фарман учился в 8-м классе, в его биографии случилось судьбоносное событие: в Шамхор (Шамкир) приехал министр нефтяной промышленности Советского Союза Николай Байбаков. Так как Салманов говорил по-русски лучше одноклассников, ему дали задание рассказать высокопоставленному гостю о школе. На прощание министр поинтересовался у юноши, кем он видит себя в будущем, на что Салманов не раздумывая ответил: «Нефтяником». Впечатлившись бойкостью школьника, Байбаков пообещал ему помочь с будущей карьерой, если возникнет необходимость.

В 1947 году юноша получил среднее образование в местной школе, поступил работать в Ширванскую комплексную экспедицию. 2 года спустя, выдержав вступительные испытания, Фарман стал студентом Азербайджанского индустриального института, где учился по специальности «инженер-геолог, нефтяник». Тогда Салманову удалось впервые побывать в Сибири – 3 раза студент ездил туда на геологическую практику. Обещание пригодились после окончания института. По распределению молодого специалиста направили работать в Баку, но юноша, «заболевший» благодаря деду Сибирью, хотел ехать только туда. Он написал Байбакову письмо с просьбой перевести его в Сибирь – и политик пошел Фарману навстречу. Выпускника сначала вызвали в Москву, а затем Салманов получил долгожданное направление в Кузбасс.

Вскоре Фарман встал во главе экспедиции по разведыванию нефтяных месторождений. Положение дел в отрасли его не устраивало: в то время считалось, что Западная Сибирь в плане нефти бесперспективна и разведку надо смещать к северу.

Не получив поддержки идей оставаться в Сибири, но понимая бесперспективность Кузбасса, молодой геолог решился на отчаянный шаг. Не известив начальство, Фарман самовольно увел свою геологическую партию к Сургуту, где, по его убеждениям, было нефтяное месторождение. Салманову в приказной форме велели прекратить работы, но он никого не желал слушать. И он оказался прав, в конечном счете работа увенчалась успехом: 21 марта 1961 года из скважины №1 в Мегионе забил нефтяной фонтан.

Противники сдаваться не желали и утверждали, что нашел геолог не месторождение, а природную аномалию. Однако вскоре нефть была получена и из 2-й скважины. После этого Фарман Курбанович сообщил начальству: «Скважина лупит по всем правилам». Более того – он написал телеграмму Никите Хрущеву: «Я нашел нефть. Вот так! Салманов».

Вскоре открытых месторождений стало куда больше, и Фарман Салманов, назначенный главным геологом Усть-Балыкской нефтеразведочной экспедиции и начальником Правдинской, нашел свыше 130 месторождений, став «отцом» советского, а затем российского нефтяного промысла в Сибири. В 1966 году Салманову за работу, из-за которой он некогда чуть не попал

под суд, присвоили звание Героя Социалистического Труда и вручили орден Ленина, а также медаль «Серп и молот». Фарман Салманов у карты месторождений нефти.

В Москву Фарман Курбанович переехал спустя 30 лет работы в Сибири и до смерти тосковал о том, что покинул любимый край. С 1987 по 1991 годы Салманов занимал должность первого замминистра геологии Советского Союза. После распада СССР занял президентский пост ЗАО «Роспан Интернешнл», в 2002 году стал советником председателя совета директоров ООО НГК «ИТЕРА», а также председателем совета директоров «Югнефтегаза».

Легендарный геолог скончался 31 марта 2007 года на 76 -ом году жизни после продолжительной болезни и был похоронен в Москве на Ваганьковском кладбище.

Последние лет всем он страстно хотел вернуться в Азербайджан. Родина тянула его, и он верил что его Сибирская эпопея должна была рано или поздно закончиться именно в Баку или Шамкире. Однако этому желанию нашего выдающегося земляка не суждено было сбыться.

Вопросы к тексту:

1. Кто такой Фарман Салманов?
2. Где и когда родился Ф.Салманов?
3. Что известно о семье будущего геолога?
4. Когда и как произошло знакомство юного Ф.Салманова с министром нефтяной промышленности Советского Союза Николаем Байбаковым?
5. Когда и как Ф.Салманов попал в Сибирь, в Кузбасс?
6. Как Ф.Салманов отстаивал свои убеждения по поводу нефтяного месторождения в Сургуте?
7. Как были отмечены заслуги Ф.Салманова на государственном уровне?
8. Каково было одно из последних желаний легендарного геолога?

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Альфия Давутова, Севиндж Исаева¹⁰³
**ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ
В ВОЕННОМ ИНСТИТУТЕ**

Глагол - это самостоятельная часть речи, которая имеет характерные постоянные и непостоянные признаки, отличающие его от слов других частей речи: вид, переходность, возвратность, спряжение и т.д. Глаголы выражают действие или состояние в грамматических формах вида, переходности, наклонения, времени, лица и числа и пр. Важнейшая стилистическая функция глагола в речи – придавать динамизм описаниям. Глагол используется в речи прежде всего для передачи движения, выражающего динамику окружающего мира и духовной жизни человека. (1,67)

Глаголы движения — это 17 пар глаголов несовершенного вида, каждая пара которых обозначает одно и тоже действие. В каждой паре один из глаголов называет однонаправленное движение (движение в определённом направлении), а второй ненаправленное или разнонаправленное движение.

Указывая способ движения, следует обратить внимание на то, как это движение совершается: 1.С обозначением направления или без обозначения направления.

2.В одном направлении, в разных направлениях или без указания направления.

Глаголы движения

Однонаправленные

Бежать брести везти вести гнать гнаться ехать идти катить катиться лезть лететь нести

Ненаправленные

Бегать бродить возить водить гонять гоняться ездить ходить катать кататься лазить (и лазать) летать носить

Глаголы однонаправленного движения употребляются:

1.Если движение совершается в одном направлении

2.Если задаётся вопрос о движении в тот момент, когда движение совершается: *Куда ты идёшь? К кому вы едете?*

3.При регулярно повторяющемся движении в одном направлении: *Я каждый день в институт иду пешком, а обратно еду на маршрутке.*

Глаголы ненаправленного или разнонаправленного движения употребляются:

1.Если движение не имеет направления или совершается в различных направлениях

2.Если задаётся вопрос о движении, как о чём-то обычном, повторяющемся

3.Если говорится о повторяющемся движении: Или об однократном движении, совершённом в двух направлениях

4.Если речь идёт об умении, способности или обычном способе передвижения

Глагол «идти»

Описывает движение в одном направлении, когда есть цель- Мы идем в библиотеку (взять книги для чтения)

Описывает движение в тот момент, когда оно происходит—Куда они идут?

Говорит о движении, которое длится какое-то время- Сейчас идет фильм «На дальних берегах» (Uzaq sahillarda)

Команда двигаться в определенном направлении-

Лейтенант Самедов, идите в штаб

Глагол «ходить»

Описывает нескоординированные движения в нескольких направлениях «Капитан Иванов ходил по коридору и никак не мог сосредоточиться.»

Вопросы о движении как о привычном, повторяющемся действии «Я часто хожу на озеро»

Описывает привычное или однократное действие, которое подразумевает движение туда и обратно «Мы каждое утро ходим в парк»

Описывает движение как навык или привычку «Он умеет ходить так, что никто его не слышит». (2, 34-35)

Если коротко, то глаголы части «идти» используются для описания кратковременного действия и/или движения в одном направлении, а глаголы половины «ходить» для обозначения часто повторяющегося действия и /или движения в разных направлениях.

Спортсмен под номером 5 бежит быстрее всех. — Он бежит каждое утро 5 километров.

. **Кати** эту тележку сюда! — Он любит **катать** мяч

Если к глаголам движения добавить приставки, то мы получим еще больше новых значений

в-/во- войти, входить (в);

вы- выйти, выходить (из);

до-дойти, доходить (до);

об-облететь, облетать (прямое дополнение в В. П.);

от-отойти, отходить (от);

пере-переплыть, переплывать (через или прямое дополнение в (В. П.);

Под- подползти, подползать (к);

При- принести, приносить (к);

Про- провести, проводить (прямое дополнение);

С- сойти, сходить (с);

У-увезти, увозить (из).

Он **переплыл** реку всего за 20 минут

Когда **сойдете** с поезда, идите сразу получать багаж.

Отдельного внимания заслуживает приставка **по-**. Этот префикс используется во многих парах глаголов для различения аспектов совершенного и несовершенного вида: смотреть / посмотреть, думать / подумать. Однако с глаголами движения ситуация другая: при добавлении приставки **по-** оба глагола из имеющейся пары (одно- и многонаправленный) становятся совершенного вида, т. е. описывают полностью завершенное действие.

пойти / походить; побегать / побежать; понести / поносить;

полететь / полетать; поплыть / поплавать.

Несмотря на то, что оба глагола из пары несовершенного вида, случаи употребления все равно будут различными. Глаголы первого вида (пойти, побегать) будут обозначать начало действия или новое действие, его изменение. Глаголы второго типа (поносить, поплавать) описывают преимущественно короткое конечное действие. **(3.90-91)**

Он решил **пойти** вечером в кино. / Он решил немного **походить** в парке перед сном.

Я решил **полететь** в Рим в отпуск. / Мы хотим **полетать** на парашюте..

Идти-ходить, ехать-ездить, бежать-бегать, лететь-летать, плыть-плавать, лезть-лазить, ползти-ползать, брести-бродить — глаголы непереходного вида, то есть у них нет прямого дополнения, дополнение в винительном или родительном падеже употребляется только с предлогом. Он **идет в лес**. Мы **бежим в дом**.

Нести-носить, вести-водить, везти-возить, гнать-гонять, катить-катать, тащить-таскать — глаголы переходного вида, то есть после них употребляется дополнение в винительном падеже без предлога. **Веди машину** аккуратно!

Глаголы движения со значением перемещения:

везти / возить — перемещать с помощью транспорта;

нести / носить — перемещать что-то в руках, передвигаясь пешком;

вести / водить — брать и перемещать человека или животное, помогать ему перемещаться.

Я везу семью в зоопарк завтра. Он **несет** тяжелый чемодан Мама **водит** детей в школу каждое

утро

Один и тот же глагол движения может иметь разные значения в зависимости от контекста. Например, Идти двигаться пешком в определенном направлении: Маша пошла в магазин. следовать, приближаться: Бежать быстро двигаться, передвигая ноги толчками: Дети бегут по парку. спешить, торопиться:

Опаздываю, бегу на поезд! стремительно двигаться: Ручей бежит по камням.

При работе с глаголами движения в русском языке следует обращать внимание на такие моменты:

Управление (с какими падежами сочетается): идти в магазин, ехать на машине. Видовая пара: идти - пойти, ехать - поехать.

Возвратные глаголы: катиться, вертеться.

Приставки, меняющие направление: войти, подбежать, влететь.

Глаголы движения часто приобретают интересные значения в разговорной речи и художественной литературе. Рассмотрим несколько примеров:

Машина помчалась как оглашенная. Здесь глагол "помчаться" создает образ стремительного, быстрого движения.

Тучи над городом сгустились и медленно ползли. Глагол "ползти" передает зловещую, угрожающую атмосферу приближающейся грозы.

Мысли скачут в голове как безумные. Здесь "скачут" ярко передает хаотичность мыслительного процесса.

Употребление глаголов движения в русском языке вызывает определенные сложности у изучающих русский язык как иностранный. Во-первых, это обилие приставочных глаголов и наличие видовых пар.

Выбор нужного глагола с нужной приставкой и определение вида требует практики. Во-вторых, некоторые глаголы имеют нестандартные формы в настоящем времени (например, хожу, бегу), что тоже может сбивать с толку. В-третьих, глаголы часто многозначны, и иностранцы путают конкретное и переносное значение. Например, «ветер бежит по полю». Однако с помощью упражнений, чтения и практики разговорной речи эти трудности можно преодолеть довольно быстро.

“Глаголы движения также часто используются в устойчивых выражениях и идиомах русского языка.

Например: «тянуть лямку» (тяжело работать), «идти на поводу» (поступать по чужой воле), «прийти в голову» (вспомнить, додуматься) Такие выражения помогают русскому языку быть более образным и ярким. Иностранцы должны обращать внимание на изучение подобных идиом, чтобы понимать и

использовать их правильно. Так, глаголы движения - важнейшая часть русского языка. Их тщательное изучение поможет как носителям языка, так и иностранцам улучшить свои знания и навыки.” (4, 87-88) Умелое использование глаголов движения играет большую роль в развитии связной речи. Они позволяют точно и лаконично описывать различные ситуации, создавать яркие образы, выражать эмоции. Работа над синонимией глаголов (пойти - ступить - зашагать) обогащает словарный запас, делает речь более выразительной. Глаголы движения учат логике повествования, правильному построению предложений и связному изложению мыслей. Таким образом, глаголы движения - незаменимый инструмент при обучении родному языку и развитию речи.

Глаголы движения, вне сомнения, входят в ядро системы языковых средств, обозначающих пространственные отношения, и принадлежат к числу наиболее важных лексических единиц естественного языка»

«Глаголы движения, вне сомнения, входят в ядро системы языковых средств, обозначающих пространственные отношения, и принадлежат к числу наиболее важных лексических единиц естественного языка»

«Глаголы движения, вне сомнения, входят в ядро системы языковых средств, обозначающих пространственные отношения, и принадлежат к числу наиболее важных лексических единиц естественного языка»

Военная терминология - это система лексических средств, обозначающих понятия военной науки, которые используются в сфере профессионального общения. Современная военная терминология интенсивно развивается в области разработки новых видов оружия массового поражения, ракетно-ядерных и космических боевых систем, а также совершенствования способов ведения «точечной» войны. Большинство военных терминов возникают с употреблением интернациональных источников терминологии, что представляет собой отражение устойчивого развития и совершенствования военной науки, вооружения и боевой техники. Для военной терминологии характерна четкость семантических границ, устойчивость словосочетаний, специальные аббревиатуры и условные наименования, стилистическая нейтральность, отсутствие экспрессивности, потребность к однозначности, а также широкое употребление в военной документации синтаксических моделей (например, неполных придаточных предложений и шаблонных конструкций). Военные термины, в большинстве случаев, не имеют синонимов, но могут различаться по сфере употребления. Наличие системы военных терминов демонстрирует их зависимость друг от друга. Это свойство военной терминологии наблюдается в наименовании воинских званий. Военная терминология обеспечивает эффективное общение специалистов в ходе осуществления профессиональной деятельности и является неотъемлемым источником пополнения современной русской военной терминологии. Отличительными чертами военной терминологии являются: чёткость семантических границ, устойчивость словосочетаний, специальные аббревиатуры и условные наименования.

Задание студентам: Читайте рассказы и определите разные варианты употребления глаголов движения

«В эту недобрую пору бездорожья мне пришлось **ехать** в станицу Букановскую. И расстояние небольшое — всего лишь около шестидесяти километров, — но одолеть их оказалось не так-то просто. Мы с товарищем **выехали** до восхода солнца. Пара сытых лошадей, в струну натягивая постромки, еле **тащила** тяжелую бричку. Колеса по самую ступицу проваливались в отсыревший, перемешанный со снегом и льдом песок, и через час на лошадиных боках и стегнах, под тонкими ремнями шлеек, уже показались белые пышные хлопья мыла, а в утреннем свежем воздухе остро и пьяняще запахло лошадиным потом и согретым леготком щедро смазанной конской сбруи. Там, где было особенно трудно лошадям, мы слезали с брички, шли пешком. Под сапогами хлопал размокший снег, идти было тяжело, но по обочинам дороги все еще держался хрустально поблескивавший на солнце ледок, и там пробираться было еще труднее. Только часов через шесть покрыли расстояние в тридцать километров, подъехали к переправе через речку Бланку.»

М.Шолохов рассказ « Судьба человека»

Рассказ -2

Когда кавалеристы проходили через деревню Бережки, немецкий снаряд разорвался на околице и ранил в ногу вороного коня. Командир оставил раненого коня в деревне, а отряд ушёл дальше, пыля и позванивая удилами, — ушёл, закатился за рощи, за холмы, где ветер качал спелую рожь. Коня взял к себе мельник Панкрат. Мельница давно не работала, но мучная пыль навеки въелась в Панкрата. Она лежала серой коркой на его ватнике и картузе. Из-под картуза посматривали на всех быстрые глаза мельника. Панкрат был скорый на работу, сердитый старик, и ребята считали его колдуном. Панкрат вылечил коня. Конь остался при мельнице и терпеливо возил глину, навоз и жерди — помогал Панкрату чинить плотину. Панкрату трудно было прокормить коня, и конь начал ходить по дворам побираться. Постоит, пофыркает, постучит мордой в калитку, и, глядишь, ему вынесут све кольной ботвы, или чёрствого хлеба, или, случалось даже, сладкую морковку. По деревне говорили, что конь ничей, а вернее — общественный, и каждый считал своей обязанностью его покормить. К тому же конь — раненый,

пострадал от врага. Жил в Бережках со своей бабушкой мальчик Филька, по прозвищу «Ну Тебя». Филька был молчаливый, недоверчивый, и любимым его выражением было: «Да ну тебя!». Предлагал ли ему соседский мальчишка походить на ходулях или поискать позеленевшие патроны, Филька отвечал сердитым басом: «Да ну тебя! Ищи сам» **Константин Паустовский — Теплый хлеб**

Использования Литература

1. Милославский, И. Г. Краткая практическая грамматика русского языка / Книжный дом Либроком. 2015.
2. Захарова, Л. А. История русского языка. Историческая грамматика: учебное пособие / М.: Флинта, 2012.
3. Камынина, А. А. Современный русский язык. Морфология: учебное пособие / М.: Изд-во МГУ, 1999.
4. Лекант, П. А. Категориальная семантика частей речи в русском языке / П. А. Лекант // Очерки по грамматике русского языка. — М.: МГОУ, 2002.

Ключевые слова: глагол речь движение признак терминология

Key words: verb speech motion sign terminology

Açar sözlər : feil nitq hərəkət əlamət terminologiya

Xülasə

Rus dilində də Feil əsas nitq hisəssidir. Rus dilində hərəkət bildirən feillər mövcuddur. Onlar 17 cüt feillərdən ibarətdir. Bu feillər istiqamət yönümlüdür.

Rus dilində feillərə ön söz şəkilçiləri artırmaqla məna dəyişə bilər. Məsələn, (идти-ходить; ехать-поехать)

Резюме

Russian verbs of motion are a unique category of verbs that describe various means of transportation or ways of movement. Types of Motion: Russian verbs of motion can be unidirectional (indicating movement in one direction) or multidirectional (indicating movement in multiple directions).

Rəyçi f.f.d.Bünyadova V.Ş.

Amil Kamil oğlu Əzimli ¹⁰⁴
XX ƏSR MAARİFÇİLƏRİ QADIN HÜQUQSUZLUĞU HAQQINDA
(Sabir və Möcüzün yaradıcılığı əsasında)

Giriş. XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin inkişafı ədiblərin cəmiyyətdəki sosial problemləri öz əsərlərində işıqlandırmasına, həlli yollarını axtarmasına şərait yaratdı. Satirik şerin yaranmasından sonra bu proses daha da sürətləndi. Ədiblərin toxunduğu problemlərdən biri də Azərbaycan qadınının taleyi idi. Cəmiyyətdə qadın hüquqlarının tapdanması ziyalıları narahat edirdi. M.F.Axundzadə və H.Zərdabi ilə başlayan bu prosesi C.Məmmədquluzadə, M.Ş.Vazeh, Kazımbəy, M.Ə.Sabir və M.Ə.Möcüz davam etdirdilər. İlk olaraq M.F.Axundzadənin dramaturji əsərlərində toxunulan şərq qadını məsələsi C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında da mühüm yer tutur. O “Şərq qadını” jurnalının ildönümü münasibətilə qələmə aldığı “Köhnə dərdim” məqaləsində yazır: “Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstünə vurulub. Şərq qadınının dərdini mən hamıdan artıq anlaya bilərəm. O mənim köhnə dərdimdir...” [7, s. 10]

M.Ə.Sabir və M.Möcüz satiralarında qadın hüquqsuzluğunun tənqidi.

Azərbaycan ədəbiyyatında qadın hüquqsuzluğu haqqında yazıb-yaratmış sənətkarların önəmli bir hissəsi satirik ədəbiyyatın nümayəndələridir. M.Ə.Sabir və M.Möcüz kimi Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra görkəmli satirik nümayəndələri bu mübarizəyə qoşulmuşdular. Onların həmin əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri təlqin etmək istədikləri fikirlərin daha təsirli olmasına yardım edirdi. Bu barədə Möcüz araşdırıcısı Fərman Xəlilovun fikirlərinə diqqət yetirək: “M.Möcüz canlı müşahidələri əsasında mənsub olduğu xalqı çox gözəl tanıyırdı. Buna görə də onun əsərlərində xalq həyatı, xalq məənəviyyəti bütün incəlikləri ilə öz realist əksini tapmışdır” [10, s. 176] Sabirin görkəmli tədqiqatçısı Ə.Mirəhmədov öz araşdırmasında Sabir və xalq mövzusunda bəhs edərkən yazır: “Sabirin realist poeziyasında xalq şairinə bədii obrazdır. Bu elə bir aparıcı xətdir ki, şairin onlarca əsərindən mərkəzi bir xətt kimi keçərək, 2 digər xətlərin də istiqamətini təyin edir” [2, s. 134].

Dövrün problemlərini işıqlandıran Möcüz və Sabir, qeyd etdiyimiz kimi, qadın hüquqsuzluğu probleminə xüsusi toxunmuşlar. Görkəmli sənətkarların məqsədi qadınları dövrün əsas problemi olan savadsızlıqdan qurtarmaq idi. Sabirin fikrincə savadlı olmadan gözəl ana olmaq mümkün deyil, gözəl ana olmadan da gözəl cəmiyyət ola bilməz. Deməli, gözəl cəmiyyətin təməlini qadın qoyur: *Həqiqi validənin ən şərəfli bir bəzəyi, – Ədəbli, uslu çocuqdur, təcəmmülat deyil* [8, s. 85].

Şair bu beytdə qadının bəzək əşyaları tanınan “təcəmmülatı” deyil, ədəbli və ağıllı uşaq (“uslu çocuq”) sahibi olmanı qadının zinəti sayır. Əsl zinətin mərifətli və tərbiyəli övlad yetişdirmək olduğunu bildirir: *O mədərin ki, yox övladə hüsn-tərbiyəsi, Səzayi-məkrəməti-nami-validat deyil* [8, s. 85].

Göründüyü kimi, şairə görə, bir ananın övladının tərbiyəsi yoxdursa, deməli, o, ləyaqətli, tərifəlayiq ana adına layiq deyil. Çünki ananın əsəri övladıdır. Bir rəssamın bacarığı onun çəkdiyi əsəri ilə bilinirsə, bir ananın da bacarığı onun övladının tərbiyəsi ilə ölçülür. Daha sonra şair əsl zinətin nə olduğunu açıqlayır: *Həyata layiq olan ziynət elm gövhəridir, Ki, böylə bir dirilik qabili-məmat deyil*. [8, s. 85].

Şair yuxarıdakı beytdə elmin “qabili-məmat” – ölümlü olmadığını bildirərək, insanları elmə, təhsilə dəvət edir.

Sabir məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, “Molla Nəsrəddin”çi şair kimi tanınan satirik Mirzəli Möcüz Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının sayılıb-seçilən sairiklərindəndir. Bu barədə Möcüz tədqiqatçısı Sakibə Ələskərova yazır: “M.Ə.Möcüz yaradıcılığı ilə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni dövr başlanır. C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin Qafqazda gördüyü işi o, İran Azərbaycanında başa çatdırmışdır” [1, s. 9]. Möcüz də “Gərək” adlı satirasında qadının zinətinin nə olduğunu Sabirə yaxın üslubda izah edir:

*Nur-ürfan-ədəb düşməsə övrət üzünə,
Analar elm ilə ta verməyə ziynət özüne,
Qalar övladımız həsrət mədəniyyət üzünə.
Möcüzün fikri budur: fikr edə millət də gərək.* [9, s. 169].

Burada şair qadın üçün əsas hesab etdiyi üç keyfiyyətə diqqət çəkir: nur-insanın qəlbinin təmizliyindən xəbər verir. Qəlbi təmiz olan kəsin üzündən nur əksik olmaz. “Ürfan” deyərək şair bilikli, hikmətli, Rəbbini tanıyan insanı nəzərdə tutur. Dünyagörüşlü, düşüncəli qadın daim həyatda doğru addımlar atar, öz övladlarına da nümunə olar. “Ədəb” əxlaq, nəzakət qaydalarının ümumi adıdır. Nəinki qadınlarda, kişilərdə də ən vacib keyfiyyətlərdəndir. Şairə görə, bu üç xüsusiyyətlə qadın zinətlənməzsə, övladları mədəniyyətdən uzaq düşər. Ona görə də, şair qadınların təhsil almasının faydalarını daim göstərmişdir. Çünki şairə görə, qadınların əzilməsinin bir səbəbi də onların ailə başçısı olmadığıda digərlərinə möhtac olmasıdır. Buna nümunə olaraq “Ey qız” adlı satirik şerini göstərə bilərik. “Şairin müraciət etdiyi qızın atası ölmüşdür. Bu yoxsul qızın savadı və peşəsi yoxdur. Bəs, onu həyatda nə gözləyir? Onun müqəddəratı necə olacaqdır? Bir neçə misrada Möcüz kimsəsiz, yoxsul bir qızın acı həyat yolunu ümumi cizgilərdə, məharətlə canlandırma bilmişdir [4, s. 46].

*Zənn etmə qəmi qüssədən azad olacaqsan,
İqbal üzünü güldürəcək, şad olacaqsan,
Nə qaziyə, nə həciyə arvad olacaqsan
Ki, kef çəkəsən qəsrə şamü səhər, ey qız!* [10, s. 281].

¹⁰⁴ Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı. amilezimi@gmail.com

Müəllif bu satirada həmçinin dövrün din adamlarının nüfuzunun və imkanının çox olduğunu, kimsə zəngin həyat arzulayırsa, ya hacıya, ya da qaziyə ərə getməli olduğunu deyir. Burada şair insanlara zülm edərək əvəzində qəsrlərdə, saraylarda yaşayan dınaqarası ruhaniləri tənqid etmişdir:

*Dövlətini dövlətli alar, yoxsulu yoxsul,
Örtər hacı qızlarının eyblərini pul,
Nə səndə hüünər var, nə bir ayinə, nə ustul
Nə fərş, nə səccadə nə simü nə zər, ey qız.* [10, s. 281].

Gördüyümüz kimi, tərbiyəli övladın qadın üçün əsl zinət olduğunu bildirən şairlər qızların cahil qalmaması, zamanla ayaqlaşması və başqasından asılı olmamasının yolları barədə düşünmüşlər. Amma təəssüflər olsun ki, həmin dövrün cəmiyyətində qadınların təhsil alması hələ də böyük bir əngəl ilə qarşılaşırdı. Zamanın tələbləri və cəmiyyətin stereotipləri qadınların yalnız ev işləri və ailə tərbiyəsi ilə məhdudlaşan bir rol oynamasını tələb edirdi. Belə bir mühitdə qadınların təhsil alması, onların hüquqlarının qorunması və cəmiyyətdə bərabər hüquqlara sahib olmaları bir çox hallarda qəbul edilmirdi. O zaman valideynlər nəinki qızların, həmçinin oğlanların da təhsil almasına diqqət yetirmirdilər. M.Möcüz bu vəziyyətə qarşı maarifçi kimi etiraz səsinə ucaltmışdı. XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Şəbüstərdə – doğulub-böyüdüğü yerdə qız məktəbinin açılması barədə təbliğat aparmış, “Oxudun qızları” şerində bu məktəbin açılışına həm zərurət, həm də imkan yarandığını bildirmişdir: *Girəm axund altı ay iləri, Buyururdu: Oxutmayın Həcəri; Qızın hər kəs qələm verə alına, Tiipürün saçına və səqqəlinə!* [3, s. 328].

Camaat içərisində bu məsələyə xeyli maraq oyatmış, Şəbustərin irəligörüşlü insanlarından olan Heydərzadə Mahmud Bəhrami, Mircəfər Sadatyan, Əli bəy Yəhyazadə Cəmi, Mehdi Cəfəri, Abdulla İrani kimi şəxsiyyətlərin fəal iştirakı sayəsində ilk dəfə qız məktəbi açılmışdır. Amma bu məktəb qeyri-rəsmi fəaliyyət göstərmişdi [11, s. 12].

“1931-ci ilin Maarif idarəsi Şəbüstərdə-qeyri rəsmi şəkildə fəaliyyət göstərən qız məktəbinin 6 sinifli bir məktəb kimi rəsmiləşdirilməsinə qərar vermiş, xanım Siddiqə Mədərrişi məktəbə müdir və müəllim təyin etmişdir. Məktəb əvvəlcə “Şəbüstər Dövlət Qız məktəbi”, bir qədər sonra “Şəbüstər Qızlar məktəbi”, daha sonra “İran Qızları” və nəhayət, “Pure – əndux” adlandırılmışdır” [11, s. 12].

Gördüyümüz kimi, qadınların təhsil alması üçün mübarizə aparan satirik maarifin təməlinin ailədən başladığı qənaətinə idi. Ona görə də, daim şeirlərində valideynlər mövzusunə xüsusi yer ayırmışdır. Möcüz satirik şeirlərində Sabir üslubuna uyğun olaraq mənfi tipi öz dili ilə danışdırmışdır. Satiralarının birində atası ölən qıza qarşı münasibəti belə ifşa edir:

*Tərk etdi cahani atan, ey mahi-lətafət,
Öyrətdi nə sənət sənə, nə elmü kitabət,
Ondan sənə miras fəqət qaldı cəhalət
Oldun qəmi-əyyam ilə xunincigər, ey qız!* [10, s. 281].

Burada şair satirik və kəskin bir dillə dövrün qadın obrazını yaradır. Atası ölən qız cəmiyyətdən təcrid olunur və başqalarına möhtac olur. Bu taleyin səbəbi isə, atasının zamanında onun təhsil almasına icazə verməməsi və oxutmamış olmasıdır. Şair bu acınacaqlı mənzərəni diqqətə çatdıraraq, qadının təhsil hüququnun məhdudlaşdırılmasının nə qədər faciəli nəticələr doğurduğunu göstərir. Təhsil alma imkanı verilməyən qadın nəinki cəmiyyətdə müstəqil insan statusu qazana bilmir, ümumiyyətlə, təcrid edilərək ətrafındakı insanların mənfi təsirinə məruz qalır. Digər şeirində şair yenidən bu mənfi tipi öz dili ilə danışdıraraq, onu cəmiyyətin müəyyən etdiyi sərhədlər daxilindəki rolunu dərk etməyə məcbur edir. Bu, qadının məhdudlaşdırılmış dünyasında öz hüquqlarını və azadlığını qazanmağa çalışan bir obrazın düşdüyü acınacaqlı durumunu göstərir. Şairin bu dili üslubu həm dövrün reallıqlarını əks etdirir, həm də cəmiyyətdəki ədalətsizliyin qarşısında sarsılmaz bir tənqidi duruşu nümayiş etdirir. Möcüz:

*Tələbi-elm edib fərz peyğəmbər dişiya,
Lakin axundlar atıbdır bu hədisi eşiya,
Nameyi gəlsə ərindən, oxuda yad kişiya,
Verə naməhrəm ilə baş-başa xəlvətdə, gərək,* [9, s. 169].

–deyərək İslam peyğəmbərinin bir hədisini xatırladır, axundların bu hədisi öz nəfslərinə uyğun yozduğunu qınayır. Şair hər şeydən əvvəl, qadının təhsil almasının öz güzəranı üçün, gündəlik həyatı üçün lazımlı olduğunu vurğulayır. Qadınları oxumağa qoymayaraq onları günahdan çəkindirən insanları onları başqa harama – naməhrəm ilə xəlvətdə qalmağa vadar edirlər. Beləliklə, onlar özləri özlərini aldatmış olurlar: *Lakin ağa buyurur ki, qala cahil arvad, Sirri ağyarə deyə vaxti-kitabətdə, gərək* [9, s. 169].

Ona görə də, Mirzəli Möcüz qadınları mübarizə meydanına atılmağa, zəncirləri qırıb cahil qalmamağa çağırırdı. Öz millətinin qadınlarının ağır durumunu görüb təəssüf hissi keçirən şair bu faciəvi vəziyyətdən yegənə çıxış yolunu elmdə, maarifdə görür: *Özgəsi yazsa kağızın, bacı, Sırrüvü faş edər, qəmin artar* [13, s. 62].

Möcüz bezi şeirlərində insanlara rəğbətlə yanaşaraq onların həyatını və problemlərini anlamağa çalışmışdır. Şair insan ruhunun incəliklərini və cəmiyyətin yaratdığı çətinlikləri özündə əks etdirən şeirlərində, adətən, insanın daxili mübarizələrinə, üzüntülərinə və ümidlərinə xüsusi diqqət yetirir. Onun insanın sosial və emosional vəziyyətinə olan bu baxışı oxucunun özünü və ətrafındakı dünyanı daha dərindən hiss etməsinə kömək edir. Şairin bu yanaşması onun yalnız gözlə görülən problemləri deyil, həm də insanların qəlbindəki acıları və arzuları ön plana çıxarmasına imkan verir. Əziz Mirəhmədov bunu belə izah edir: “Şair öz məsləhətlərini bir vaiz, bir nəsihətçi kimi deyil, səmimi və müdrik bir ata və qardaş kimi deyir” [12, s. 756]. Bu yanaşma Möcüzün şeirindəki təbii üslubu əks etdirir. O, insanları təbliğ etməyə, onlara dərs verməyə çalışmır; əksinə, bir dost, ata və ya qardaş kimi,

onların həyat təcrübələrini başa düşərək və onlarla səmimiyyət quraraq məsləhətlər verir. Bu üslub oxucuların özlərini şairə daha yaxın hiss etmələrinə və onun sözlərindən daha çox təsirlənmələrinə imkan yaradır. Möcüzün şeirlərindəki bu müdrik və səmimi yanaşma tərzinin yalnız şair deyil, həm də insanpərvər bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. F.Xəlilov öz araşdırmasında Mirzə Əli Möcüzün qadın hüquqsuzluğu mövzusunda yazdığı şeirlərinin qəhrəmanları haqqında yazır: "Möcüzün həmin mövzuda yazdığı şeirlərinin əsas qəhrəmanı tükəzlər avam, sadələhv, öz ailəsi və məişəti ilə məşğul olan Cənubi Azərbaycan qadınlardır. Onlar evdə hüquqsuz, ərddən asılı bir vəziyyətdədirlər. Ərlə davaları pul və çörək üstündədir. Dindar və cahildirlər. Məktəb üzü görməyiblər. Ərlərini və övladlarını sevirlər. Geyimləri, düşüncələri, danışq tərzləri, adət-ənənələrə sadiqliyi onların əsas xarakterik xüsusiyyətləridir. Yeniliyi dərk və qəbul etməkdə mühafizəkardırlar. İctimai fikirdən məhrumdurlar. Bir sözlə, bir-birinə çox oxşayırlar – eyniləşən insanlardırlar" [6, s. 180].

Göründüyü kimi, müəllif dövrün qısa xülasəsini vermişdir. Cəmiyyətin dəyişməsi üçün köklü islahatlar aparılmalıdır. Buna gedən yol da bilavasitə maarifdən keçirdi. M.Möcüz əsərlərinin qəhrəmanı ilə böyük müasiri M.Ə.Sabirin yaratdığı qəhrəmanlar oxşarlıq təşkil edir; kitab və dəftər üzü açmayan qadınların savadsızlıqları onları cəhalətə sürükləyir. Yeni evlənen cahil qızın düşüdüğü vəziyyəti Sabir satirik dillə belə ifadə edir: *Dəftərin andıra qalmış sözünü, Eşidib görməmiş idik üzünü*. [5, s. 212].

Oxuyub-yaza bilməyən, buna görə kitab və dəftərə nifrət edən qızların – gördükləri yalnız inək sağmaq, yun darmaq və paltar tikmək olan bu obrazların dünyagörüşü dövrün acı və qəddar sosial vəziyyətini əks etdirir. Bu obrazlar cəmiyyətin qadınlara verdiyi məhdud imkanları və onların təhsil hüququndan məhrum edilməsini simvollaşdırır. Şair və yazıçılar bu cür obrazlar vasitəsilə qadınların həyatda qarşılaşdıqları çətinlikləri, onların təhsil və inkişaf imkanlarının olmamasını açıq şəkildə tənqid edərək cəmiyyətdə mövcud olan ədalətsizliklərə diqqət çəkirlər. Beləliklə, bu hüquqsuz və hüquqsuzluğunu dərk etməyən obrazlar yalnız müəyyən dövrün sosial reallığını göstərmir, həm də qadınların hüquqlarının pozulmasının, savadsızlığın və təhsilsizliyin yaratdığı faciələri ortaya qoyur. Bu həm də dövrün cəmiyyətinin düşüncə tərzinin və qadınlara münasibətinin bir təzahürüdür.

Dövrün qadın hüquqsuzluğu ilə bağlı böyük problemlərdən biri də qadınların həm istəmədən, həm də erkən yaşda evləndirilmələri idi. Bu günümüzdə də davam edən eyni problem XIX- XX əsrlərdə daha qabarıq nəzərə çarpır. Dövrün maarifçiləri də bu kimi hallara qarşı daim mübarizə aparırdılar. M.Ə.Sabir dəfələrlə öz əsərlərində bu acı həqiqəti ifşa etmişdi. Belə ki, cəmiyyətdə qadının sosial gücü zəif olduğundan daim onu əzməyə, qızları müəyyən yaşa çatən kimi tez ərə verməyə çalışmışlar. Bəzən ərə vermək istədikləri kişilər çox yaşlı olurdu. Bu şəkildə qurban verilən qızın dilindən düşüdüğü durumu Sabir belə ifadə edir: *Ərdodu, qabandı, qoyma, gəldi! Didarı yamandı, qoyma, gəldi!* [5, s. 182].

Üzünü görmədiyi insanla evlənməyə məcbur edilən qızlar köməksiz qalır, cəmiyyətdən yardım ala bilmirdilər. Təəssüflər olsun ki, bu hal bu gün də bəzi bölgələrdə davam edir. Görünən budur ki, satiriklərimiz elə əsərlər yaradıb ki və elə problemlərə toxunublar ki, o problemlər bu gün də aktualdır. Sabir satirik şeirlərinin birində arsız qoca obrazını canlandırır. Nəvəsi yaşında qız ilə evlənen qoca kişi bu əməli ilə fəxr edir: *İsticə ləvaşım var, Hər gecəyə aşım var, Demə, dədəm yerdəsən, Ancaq əlli yaşım var!* [5, s. 187].

Bu misralarda şair ləvaşın və aşın simvolik mənalarına istinad edərək, həyatın müxtəlif mərhələlərində insanın qarşılaşdığı çətinliklərə və əxlaqi dəyərlərə diqqət çəkir. "İsticə ləvaşım var, Hər gecəyə aşım var" ifadələri həyatın sadə, bəsit tərəflərini və maddi ehtiyadları təmsil edir. Bu cür ifadələr, bir tərəfdən, məişət dəyərlərinin və gündəlik həyatda qarşılaşılan çətinliklərin əksidir, digər tərəfdən, şairin yaşadığı sosial mühitin gerçəkliyini ortaya qoyur. "Demə, dədəm yerdəsən, Ancaq əlli yaşım var!" misralarında isə şair, yaşın gətirdiyi "problemlərə" və dövrün verdiyi əxlaqi təzyiqlərə qarşı bir etiraz nümayiş etdirir. Burada, kiçik yaşlı qıza göz dikən kişi utanmadan öz əməllərini müdafiə edir. Bu kimi şeirləri ilə Sabir cəmiyyətdəki standartları, əxlaqsız davranışları və sosial ədalətsizliyi tənqid edir. Şair belə şəxslərin öz əməllərini necə haqlı çıxarmağa çalışdığını və bu cür əxlaqi təhriflərin cəmiyyətdə necə təqdir olunduğuna işarə edir. Bu misralar vasitəsilə dövrün əxlaq problemləri və ictimai ədalətsizliyinə qarşı kəskin bir tənqid mövcuddur. Ümumiyyətlə, Sabirin qadın obrazları – Xanbacılar, Fatma Tükəzbanlar, Fatmanisələr cəmiyyətin qurbanı olan qadınlardır. Öz əməlləri deyil, başqalarının əməlləri ucbatından bədbəxt olan bu qadınlar zülm içində yaşamış, həyatları zillət içərisində keçirmişlər.

Nəticə. XX əsr maarifçiləri öz əsərlərində qadın hüquqsuzluğunu tənqidini əsas mövzulardan birinə çevirmiş, cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafının yolunun qadınların təhsil almasının və ictimai həyatda aktiv iştirakının vacibliyindən keçdiyini vurğulamışlar. Sabir və Möcüz satirik şeirlərində qadınların cəmiyyətin cahil düşüncələri ucbatından əziyyət çəkdiyini göstərirdilər. Maarifçilərin bu fikirləri dövrün sosial problemlərini əks etdirməklə yanaşı, gələcək nəsillərə də ismarış vermişdir. Onların əsərləri cəmiyyətin dəyişməsi, inkişafı və qadınların hüquqlarının tanınmasına mühüm təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, XX əsr maarifçilərinin yaradıcılığı yalnız tarixi bir mərhələ deyil, həm də sosial dəyişikliklərə çağırış kimi qiymətləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Ələskərova S. Mirzə Əli Möcüz Şəbustəri. Bakı: ADPU, 2002. 182 s.
- 2) Mirəhmədov Ə. Sabir. Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1958, 444 s.
- 3) Möcüz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, 357 s.
- 4) Ömərova L. Mirzə Əli Möcüz. Bakı: Azəməşr, 1958, 84 s.
- 5) Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
- 6) Xəlilov F. Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 420 s.
- 7) Məmmədquluzadə C. Köhnə dərdim "Şərq qadını" jumalı, Bakı, 1924, № 10
- 8) Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 384 s.
- 9) Möcüz M. Şeirlər. Toplayan və çapa hazırlayan: Q.Məmmədli. Bakı: Azəməşr, 1948, 254 s.
- 10) Möcüz M. Seçilmiş əsərləri. Toplayan və tərtib edən: Q.Məmmədli. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, 358 s.
- 11) Möcüz M. Bibliografiya. Bakı: Nurlan, 2007, 148 s.
- 12) Mirəhmədov Ə. Mirzə Əli Möcüz / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Üç cildə, II cild. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı, 1960, 738-762 s.

Ключевые слова: М.Ə.Сабир, М.Ə.Мөджюз, нарушение прав женщин, образование, сатира, ранний брак
Keywords: M.Ə. Sabir, M.Ə. Möcüz, women's rights violations, education, satire, early marriage

Резюме

В статье рассматривается проблема нарушения прав женщин в произведениях выдающихся азербайджанских интеллектуалов XX века, в частности, в литературном наследии Сабира и Мөджюза. В работе проводится сравнительный анализ изображения социального положения женщин и их прав в произведениях этих двух поэтов. Статья исследует сходства и различия в подходах Сабира и Мөджюза к проблеме прав женщин, подчеркивая значимость интеллектуальной литературы в продвижении прав женщин в азербайджанском обществе. В заключении подчеркивается положительное влияние повышения осведомленности о правах женщин через литературу на социальные изменения и улучшение положения женщин в обществе.

Summary

This article examines the issue of women's rights violations in the works of prominent 20th-century Azerbaijani intellectuals, particularly focusing on the literary creations of Sabir and Möcüz. The paper compares and contrasts the portrayals of women's social status and their rights in the works of these two poets. The article explores the similarities and differences in the approach of Sabir and Möcüz toward women's rights and emphasizes the significance of intellectual literature in advocating for women's rights in Azerbaijani society. The conclusion underscores the positive impact of raising awareness of women's rights through literature on social change and improving women's status in society.

Elmi rəhbər: prof. Səadət Şıxıyeva

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ OMONİM, SİNONİM VƏ ANTONİMLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

Giriş. Azərbaycan dilinin müstəqillik illərindəki inkişafı, xüsusilə leksik-semantik sistemin zənginləşməsi ilə əlaqədardır. Omonimlər, sinonimlər və antonimlər kimi dil fenomenləri, bu inkişafın mühüm elementlərindəndir və hər üçü də dilin ifadə qabiliyyətini genişləndirərək müasir dövrün sosial, mədəni və elmi dəyişikliklərinə cavab verir. Omonimlər dilin zənginliyini, sinonimlər onun çevikliyini, antonimlər isə ziddiyyətləri və dəyişiklikləri ifadə etmək üçün vasitə rolunu oynayır. Müstəqillik dövründə bu dil elementləri, Azərbaycan dilinin müasir dünyadakı yerini gücləndirərək, həm dilin zənginliyini, həm də cəmiyyətin inkişafını əks etdirmişdir.

Əsas hissə. Omonimlər, eyni şəkildə səslənən və yazılan, lakin fərqli mənalar daşıyan sözlərdir. Bu dil fenomeni, müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən önəmli amillərdən birinə çevrilmişdir, çünki müxtəlif dillərdən alınan leksik vahidlər, eləcə də dilin daha geniş və müasir istifadəyə yönəlməsi omonimlərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə omonimlərin zənginləşməsi, eyni zamanda dilin müxtəlif sahələrdəki ehtiyaclarına uyğunlaşması ilə əlaqədardır. Ümumilikdə, omonimlik anlayışı geniş mənada işlənir və müxtəlif dil səviyyələrində (fonetik, leksik, morfoloji və s.) təzahür edə bilər. Bu aspektdən yanaşanda omonimlərin bəzi növləri ortaya çıxır.

A) Leksik omonimlər: Omonimlik ən çox özünü leksik sahədə göstərir. Leksik omonimlərin deyilişi və yazılışı eyni olmaqla yanaşı, morfoloji quruluşu da eyniyyət təşkil edir. Müstəqillik illərindən sonra Azərbaycan dilində leksik omonimlər leksik-semantik sistemin zənginləşməsində önəmli rol oynamışdır. Cəmiyyətin mədəni, siyasi, sosial və iqtisadi inkişafı sayəsində bəzi milli sözlərimiz fərqli semantik mənalara yiyələnmişlər. Məsələn, milli mənşəli “atqı” sözü dilimizdə ümumişlək söz olaraq “Bir şeyin üzərindən atılan tır” və “örpək” kimi mənalarda işlənsə də, müstəqillik illərində bu söz texnologiya və neft sahəsində tərəqqisi sayəsində həmin sahələrdə yaranan yeni məfhumu ifadə etmişdir: “1. Tex. Elektron sxemin müxtəlif kontaktlarını birləşdirmək yolu ilə aparat vasitələrinin köklənməsi üçün kiçik tellər. 2. Tex. Neftin, yaxud qazın nəzarətsiz sızmasının qarşısını almaq üçün istifadə olunan hidravlik mexanizmlə qurğu” [8, s. 23].

B) Leksik-qrammatik omonimlər: Bu omonim növünü təşkil edən sözlər fərqli nitq hissəsinə aid olur. Leksik omonimlərlə leksik-qrammatik omonimliyi Həsərət Həsənov məhz bu cür fərqləndirir: “... leksik omonimlərin üzvləri bir nitq hissəsi ilə əlaqədardırsa, leksik-qrammatik omonimlərin üzvləri iki nitq hissəsi ilə əlaqədardır” [5, s. 31]. İki nitq hissəsi deyildikdə, bura əsas və köməkçi nitq hissələri də daxildir. Aşağıdakı təcnisdə cinas qafiyələrə nəzər yetirək:

“Kəhrəbalar düzülübdi rəngə sarı,
O salxımlar əl eyləyir bizə sarı,
Ayırmayın məni doğma elimdən,
Çox incitmə, gəl yaramı sarı” [6, s. 11].

Şeirdə “sarı” sözü birinci misrada sifət, ikinci misrada qoşma, sonuncu misrada isə feil kimi işlənən leksik-qrammatik omonim hesab edilməlidir. Bu da onu göstərir ki, bir şeir bəndinin cinas qafiyəsi leksik-qrammatik omonimlər vasitəsilə yaranmışdır.

C) Qrammatik omonimlər: Bu kateqoriyaya aid omonimlərdə sözdüzəldici şəkilçilərin eyni kök morfemdən fərqli semantik mənə yaratdığına şahidi olur. Məsələn, -lıq şəkilçisi ana sözünə artırılaraq həm keyfiyyət bildirən analıq sifətini, həm də ad bildirən analıq ismini yarada bilər. İsim kimi: “Düzdü, bütün analıqlar belə olmayıb, yaxşılardan da olub” [3, s. 69]. Sifət kimi: “Yaxasını cırdı, hər iki qundağı yaxasından keçirib, övladlığa götürdü, analıq borcunu yerinə yetirməyə başladı” [3, s. 171].

Eyni sözün müxtəlif mənalarda işlənməsi, dilin semantik zənginliyini artırır və ona daha çox ifadə imkanı yaradır, lakin, omonimlərin çoxluğu bəzi çətinliklərə də yol açır. Eyni şəkildə səslənən və yazılan sözlər müxtəlif mənalarda işləndiyindən, xüsusilə yazılı və şifahi dilin istifadəsində anlaşılmazlıqlar və qarışıqlıqlar yaranır. Omonimlərin səhv kontekstdə istifadə edilməsi, ifadələrin təhrif olunmasına və yanlış anlaşılmalara səbəb ola bilər.

Yazılış və tələffüz baxımından fərqli, mənaca eyni və yaxın olan sözlər sinonim adlanır. Tarixən bir anlayışı daha dəqiq ifadə etmək ehtiyacından ona yaxın mənalı sözlər tapılmasına ehtiyac olmuşdur. Bu ehtiyacı ödəmək üçün müstəqillik illərində dilin lüğət tərkibinə çoxlu sinonimlər daxil olmuşdur. Sinonimlər deyiliş və yazılış cəhətdən fərqlənən, mənaca oxşarlıq və ya eyniyyət təşkil edən sözlərə deyilir. Sinonimlər tarixi bir hadisədir, çünki hələ sözün yarandığı dövrlərdən həmin sözlə assosiativ əlaqədə olan yeni sözlər formalaşmağa başlamışdır. Bu sözlərin bəziləri paralel işləndiyi halda, bəziləri də digər sinonimini sıradan çıxarmışdır. Sinonimlik cəmiyyətin bütün sahələrinin dilində təzahür edə bilər, bu baxımdan sinonimlər zamanın tələblərinə cavab verərək inkişaf edir. Müstəqillik illərində də bu inkişaf daha da sürətlənmişdir. Belə ki, yeni anlayışlar və terminlər dilə daxil olduqca, sinonimlərin yaranması təbii olaraq artmışdır. Xüsusilə elm, texnologiya, siyasət və mədəniyyət sahələrində istifadə olunan yeni terminlər, sinonimlərin meydana gəlməsinə və dilin daha çox kontekstdə istifadəsinə gətirib çıxarmışdır. Misal olaraq, “təşkilat” və “şirkət” kimi sözlər müasir dövrdə müəyyən mənalarda sinonim olaraq istifadə edilir.

¹⁰⁵ Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı. ORCID:0009-0009-8270-8590, huseynlihemdem@gmail.com

Sinonimlik təşkil edən sözlər sinonimik cərgəni yaradırlar. Sinonimik cərgənin təməlini dominant söz qoyur, çünki bu dominant söz əsasında müxtəlif semantik oxşarlığa malik sözlər ortaya çıxır. Bu proses çoxmənalı sözlərdə də oxşar şəkildə baş verir, lakin burada xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, çoxmənalı sözlər cərgəsində əsas söz üçün həqiqi mənə bildirməsi vacibdirsə də, sinonimik cərgədəki dominant söz üçün bu vacib deyil. Müasir Azərbaycan dilində sinonimik cərgənin tərkibində daha çox işlənən nitq hissələrindən danışarkən Səlim Cəfərov yazır: “Sinonim sözlərə nitq hissələrindən ən çox isim, sifət, fel və zərflərdə təsadüf edilir. Başqa nitq hissələrində isə bunlara az rast gəlmək olur” [2, s. 28]. Sinonimik cərgədə dominant sözün ətrafına yığılan yaxınmənalı sözlər eyni nitq hissəsi olmalıdır. Eyni nitq hissəsinə aid olmaqla sinonimlər, dilin daha dəqiq və çoxşaxəli istifadəsini təmin edir. Məsələn, "gözəl" və "cazibədar" sözləri eyni nitq hissəsinə aid olduğu üçün müəyyən kontekstdə daha uyğun və müvafiq olanını seçmək, daha dəqiq və məqsədli ifadə yaratmağa imkan verir.

Bəzi hallarda sinonim sözlər arasında semantik mənə yaxınlığı o qədər möhkəm olur ki, onlardan biri kontekstdən asılı olmayaraq biri digərinin yerində işlənir. Bu cür sinonimlər mütləq sinonimlər adlanır. Nisbi sinonimlər isə dominant sözə semantik baxımdan nisbətən uzaq əlaqəlidir və buna görə bəzi hallarda biri digərinə əvəz edə bilsə də, bəzi hallarda isə əvəz etmək dil normalarının pozulmasına gətirib çıxara bilər. Əslində, bu sözlərin semantik mənə çalarlarının nə qədər zəngin olduğunu göstərən bir məqamdır. Semantik mənə çalarından “yoxsul qalan” elmi anlayışı ifadə edən sözlər mənə dəqiqliyi ilə seçilir, buna görə də terminlər üçün sinonimlik yaddır, lakin bəzi hallarda bir terminlə paralel işlənən digər bir termin olur ki, onlar kontekstdən asılı olmayaraq bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində bəzi ədəbiyyatşünaslıq terminləri milli qarşılığı ilə paralel şəkildə istifadə edilir: metafora-köçürmə, mübaliğə-şişirtmə, təşbeh-bənzətmə və s. S.Sadiqova terminologiyada paralelliyi müsbət hadisə kimi dəyərləndirir: “Terminologiyada paralellik əslində terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir” [8, s. 285].

Dildə əks mənə bildiren eyni nitq hissələrinə aid olan sözlərə antonimlər deyilir. Antonim sözlər arasında kontrastlıq müxtəlif dərəcələrdə ola bilər. Bəzi antonim sözlər tam ziddiyyət bildirsə də, bəzilərində isə bu ziddiyyət özünü aşağı səviyyədə büruzə verir. Dilçilikdə antonimlərin mütləq və nisbi növləri bir qədər mübahisəli məsələdir. Məsələn, Afad Qurbanov antonimlərin mütləq və nisbi növlərini fərqləndirsə də, Adil Babayev nisbi antonimlərin varlığına şübhə ilə yanaşır: “Bəzən belə hesab edirlər ki, dağ-dərə mütləq antonim, dağ-düz nisbi antonimdir. Bizə belə gəlir ki, bunlar məntiqdə belə ola bilər. Amma dildəki ifadəsi onların hər ikisinin mütləq antonim hesab etməyi tələb edir” [1, s. 433]. Fikrimizcə, dildə sözlərin müxtəlif leksik-semantik mənə çalarları çox zəngindir, buna görə də antonimlərin ziddiyyət dərəcəsini, eyni zamanda nisbi antonimləri müəyyənləşdirmək bu baxımdan bəzən mümkünsüz ola bilər. Müstəqillik illərində antonimlər dilin kommunikativ funksiyasını gücləndirmişdir, çünki onlar əks fikirləri, mənaları və ya duyğuları bir-birinə qarşı qoyaraq danışq və yazı dilində daha zəngin, ifadəli və mənalı cümlələr yaratmağa imkan verir. Antonimlər bədii əsərlərdə şair və yazıçılara ziddiyyətli hadisələri obrazlı qarşılaşdırmağa, bədii təzad və antiteza yaratmağa əvəzsiz xidmət edir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə gecə və gündüz antonim sözlərinin bədii təzad yaratmasına nəzər yetirək:

“Yol gedirəm, gecələri

Gündüzümə qata-qata” [7, s. 46]

Burada bir məsələni yaddan çıxarmaq olmaz, bütün təzadlar heç də həmişə antonim hesab edilmir. Məsələn: “Əbdül özü zarafat-zad bilməzdi, rəhmətlik çox duzsuz kişi idi, təkcə bir dəfə bir duzlu söz demişdi ki, Zübeydə onu heç yadından çıxarmırdı və hər dəfə də yadına salanda öz-özünə gülürdü” [4, s. 82] – bu bədii parçada duzlu və duzsuz sözləri bədii təzadın yaranmasında önəmli rol oynasa da, antonim hesab edilmir, çünki hər iki sözün kökü eyni sözdən, yəni duz sözündən yaranıb.

Nəticə. Ümumilikdə, müstəqillik dövrü Azərbaycan dilinin təkmilləşməsi və inkişafı baxımından çox vacib bir mərhələ olmuşdur. Omonimlərin, sinonimlərin və antonimlərin artması yalnız dilin təbii inkişafı ilə bağlı deyil, həm də dilin sosial, mədəni və elmi sahələrdəki yeniliklərə cavab verməsi ilə əlaqədardır. Bu fenomenlər, Azərbaycan dilinin daha çevik, zəngin və ifadəli olmasına xidmət etmişdir. Nəticə etibarilə, müstəqillik dövründə bu dil elementləri Azərbaycan dilinin müasir dünyada daha təsirli, müxtəlif və zəngin bir dilə çevrilməsinə təkan vermişdir. Bu isə öz növbəsində dilin milli identiklik və mədəniyyətin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynamasına səbəb olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev, A. (2017). Dilçiliyə giriş. Bakı: 560 s.
2. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 192 s.
3. Cəfərzadə, Ə. (1982). Anamın nağılları. Bakı: Gənclik, 222 s.
4. Elçin. (2005). Seçilmiş əsərləri (10 cildə), 2-ci cild. Bakı: ÇINAR-ÇAP, 523 s.
5. Həsənov, H.Ə. (2001). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: BDU, 399 s.
6. İlyasoglu, R. (2013). Cınaslı rübailər. Bakı, 104 s.
7. Mahir, Y. (2013). Şəki gözəli: şeirlər. Bakı, 120 s.
8. Sadiqova, S. (2011). Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 380 s.
9. Sadiqova, S. (2022). İzahlı yeni terminlər lüğəti. Bakı: Elm, 224 s.

Ключевые слова: лексический омоним, лексико-грамматический омоним, грамматический омоним, синонимический ряд, доминирующее слово, абсолютный антоним, относительный антоним.

Keywords: lexical homonym, lexical-grammatical homonym, grammatical homonym, synonymic series, dominant word, absolute antonym, relative antonym

Характеристика омонимов, синонимов и антонимов в Азербайджанском языке в годы независимости

Резюме

В период независимости азербайджанский язык значительно развился, особенно в его лексико-семантической системе. Эти изменения обогатили его выразительные возможности, интегрируя новые понятия из различных языков и адаптируясь к технологическим, культурным и социальным новшествам. Омонимы, синонимы и антонимы сыграли важную роль в этом процессе. Омонимы расширили языковую многозначность, способствуя адаптации к повседневной, научной и технологической среде. Рост числа синонимов повысил точность и гибкость выражения, обогатив литературу, СМИ и научную терминологию. Антонимы приобрели важность в передаче социальных и идеологических контрастов, отражая экономические, политические и культурные изменения. Эти языковые преобразования не только демонстрируют развитие языка, но и свидетельствуют об интеграции различных культурных и социальных ценностей, делая азербайджанский язык более динамичным и универсальным в современном дискурсе.

n

Characteristics of homonyms, synonyms, and antonyms in the Azerbaijani language during the years of independence

Summary

During the period of independence, the Azerbaijani language has significantly evolved, especially in its lexical-semantic system. This transformation has enriched its expressive capacity by integrating new concepts from various languages and adapting to technological, cultural, and social innovations. Homonyms, synonyms, and antonyms have played a crucial role in this process. Homonyms have broadened linguistic versatility, facilitating adaptation to everyday, scientific, and technological contexts. The rise in synonyms has enhanced precision and adaptability, enriching literature, media, and scientific terminology. Antonyms have gained prominence in expressing societal and ideological contrasts, reflecting economic, political, and cultural shifts. These linguistic changes not only demonstrate language development but also signify the integration of diverse cultural and social values, making Azerbaijani more dynamic and versatile in contemporary discourse.

Rəyçi: dos. Təhminə İsmaylova

Şəbnəm Tərlan qızı Qarayeva ¹⁰⁶
ƏL-BUSİRİ VƏ ONUN “BURDƏ” QƏSİDƏSİ

Misiri şair Məhəmməd ibn Səid əl-Busiri 1212-1296-cı illər ərzində yaşamışdır. 1212-ci ildə Dələs şəhərində dünyaya gəlmişdir. Valdeynlərinin Dələs və Busirdə doğulduğu iddia edilir. Kə'b ibn Zuheyr kimi ədəbiyyat və şe'r sənətinə marağı gənc yaşdan oyanmışdır. Şe'r sənətinə Bilbeys şəhərində yerləşən hökumət dəftərxanasında başlamışdır. Ədalətsizliyə dözməyən şair Qahirəyə qayıdır. Burada Əbdü-z-Zahir məscidində gəndərə Quran dərsi tədris edir və şəhərin bir çox əyan və valiləri ilə əlaqə yaradırdı.

Şair mədhiyyələrində əsasən əmir və sultanları mədh edir. Bu janrda onun özünün maddi çətinlikləri öz əksini tapmaqdadır. Qahirədən başqa İskəndəriyyəyə də səfər etmişdir. Burada “şəziliyyə” təriqətinin banisi Əbu-l-Həsən Şəzili ilə tanış olur və tələbələrindən biri olur. Əbu-l-Həsən dünyasını dəyişdikdən sonra 100 beytdən ibarət olan “dəliyyə” qəsidəsini ona həsr edir. “Şəziliyyə” təriqəti nəinki gündəlik həyatına, hətta yaradıcılığına belə təsir göstərmişdir. Şair həyatının sonuna qədər təriqətin sədaqət üzvü olaraq Hz. Peyğəmbəri mədh etməyə davam etmişdir. Şairin yaradıcılığı iki dövrə bölünür: Həcc ziyarətindən öncə və həcc ziyarətindən sonra. O ilk dövrdə xristian və yəhudilərin İslam dini ilə bağlı tənqidlərə son qoymaq üçün 270 beytdən ibarət olan “ləmiyyə” qəsidəsini yazmışdır. Əl-Busiri ilk öncəliklə şair Tövrat ilə İncildən söz açır daha sonra Hz. Peyğəmbəri mədh edərək möcüzələrindən bəhs edir [2, s. 8].

Həcc ziyarətində olduğu zaman üç “bəbiyyə” qəsidəsini yazır. Lakin adını çəkdiyimiz qəsidələrin heç biri alim və şərhçilər tərəfindən şərh olunmur. “Burdə” qəsidəsindən öncə onu ərəb dünyasına tanıdan əsər həmziyyə qəsidəsi idi. Digər qəsidələr ilə müqayisədə şairin ən böyük həcmli əsəri olan həmziyyə 450 beytdən ibarətdir [2, s. 10].

Rəvayətə görə iflic olfduğu zaman şəfa məqsədilə Allaha dua edən şair yuxusunda Hz. Peyğəmbəri görür. Rəsullah onun üçün həsr etdiyi qəsidəni söyləməyini istəyir. Şair onun üçün bir sıra qəsidə yazdığını qeyd edərək hansını söyləməyi istədiyini soruşur. Rəsullah şairdən qəsidənin ilk beytini söyləməyini istəyir. Nəticədə Hz. Peyğəmbər öz burdəsini şairin üstünə örtərək, iflic olmuş bədən hissəsini sığalayır. Beləliklə şair yuxudan oyandığı zaman bədənində iflicdən əsər-əlamət qalmır. Bu yuxu hadisəsi ərəb dünyasında “Burdə” qəsidəsi (قصيدة البردة) kimi tanınır. “Burdə” ənənəsinin əsasını qoyan Kə'b ibn Zuheyrin “Burdə” qəsidəsi ilə səhv salınmaması məqsədilə osmanlı mühitində bu qəsidəyə “Qəsidətul-Burə” adı verilmişdir. “Qəsidətul-Burə” adı verilərsə də, ərəb poeziyasında “Qəsidətul-Burdə” kimi tanınır. Qəsidə “mim” hərfi ilə qafiyələndiyi üçün qəsidəyə “mimiyyə” adı da verilmişdir.

Şair həyatda olduğu zaman “Burdə” qəsidəsi Əbdüssəlam ibn İdris əl-Mərrakeşi və Əbu Şamə əl-Məqdisi tərəfindən şərh edilmişdir [1, s. 467-472].

Busirinin heç bir qəsidəsində iflic xəstəsi olmağı ilə bağlı məlumat olmasa da, şairdən təxminən 66 il sonra dünyasını dəyişən İbn Şakir əl-Kutubi şairin iflic xəstəliyi ilə bağlı qeydlər aparmış, daha sonra bütün müəlliflər bu məlumatı təkrarlamışdır [3, s. 362-369].

İslam dünyasında “Burdə” qəsidəsi qədər məşhur olan, şərh və nəzirə yazılmış bir qəsidə yoxdur [5, s. 66]. On bölmədən ibarət olan “Burdə” qəsidəsi qədim nüsxələrə görə 160 beytdən ibarət olsa da, hal-hazırda 165 beytdən ibarət olduğu bildirilir. Qəsidə nəsib hissəsi ilə başlayır. Nəsib (نسب) – sevgiliyə həsrət, xoş günlərin xatirəsi və nostalji hislər yer alır. Daha sonra Hz. Peyğəmbərin mədhi, Quran fəziləti, Merac möcüzəsi, cihadın əhəmiyyəti, tövbə və dua bölmələri ilə yekunlaşır.

Hz. Peyğəmbərin mədhi – başqa adla nə't (نعت) kimi tanınır. Rəsullahdan öncə saray şairləri hökmdar və əyanları mədh edirdilər. Bu qəsidələrdə Quran fəziləti-Quranın insanları doğru yola yönəltməsi, həyatın hər bir dönməsində rəhbərlik etmə gücünə malik olduğunu göstərir. Cihaddın əhəmiyyəti-Allah yolunda yaxşı əməl və əxlaqların yayılması ilə bağlı bir bölmədir. Tövbə-Bir insanın günahlarından pəşman olaraq Allahdan əfv diləməsi bu bölmədə yer alır.

Dua-Allahdan kömək və rəhmət dilmə, ona sığınma bu bölmədə izah olunur. “Burdə” qəsidəsinin quruluşuna gəlincə 10 hissədən ibarətdir. [4, s. 555]

Mətlə (المطلع) - 10 beytdən ibarət olan bu hissə ənənəvi nəsib janrındadır.

Nəfs (في النفس) - 16 beyti təşkil edən bu hissədə nəfsə hakim olmaqdan bəhs edilir.

Mədh ər-Rəsul (مدح الرسول) - Bu hissə 30 beyti əhatə edir.

Dua (الدعاء) - Bu hissə 10 beytə malikdir.

Mədh əl-Qur'an (مدح القرآن) - Mətlə və Dua beytləri kimi 10 beytdən ibarət olduğunu görə bilərik

Merac (المعراج) - 3 beytdən ibarətdir. Digər hissələrdən fərqli olaraq ən az beytə malikdir.

Cihad (الجهاد) - 22 beytdən ibarətdir.

İstiğfar (الاستغفار) - 14 beytə malikdir.

Münacat (المناجات) - Ən sonuncu hissə olan “münacat” hissəsində 47 beyt yer alır. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər hissələrə nisbətən ən çox beytə malikdir.

Qəsidənin bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Rəsullahın mədhi – şairin şəxsi təcrübələri, bədii dil və şeir formasını qəsidənin əsas xüsusiyyətləri kimi qəbul etmək mümkündür. Peyğəmbərin mədhi – şair Rəsullahın əxlaq, mərhəmət və insanlara olan sevgisini şair vurğulayır.

Şairin şəxsi təcrübələri – şairin iflic xəstəliyinə yoluxması və sağlamlığı üçün Hz. Peyğəmbərə dua etməsi ilə başlayır.

¹⁰⁶ BDU-nun Ərəb filologiya kafedrasının II magistrantı. Shabnamgarayeva4@gmail.com

Şeir forması— qəsidə mükəmməl qafiyyə ilə yazılmışdır. “Burdə” qəsidəsi İslam dünyasında geniş yayılmış və çox sayda tərcümə və şərh olunmuşdur. O, həmçinin müxtəlif dini mərasimlərdə oxunan bir əsərdir və Hz. Peyğəmbərə olan sevgini ifadə edən bir simvol halına çevrilmişdir.

Qəsidə bəhrə olaraq “bəsit” (بسيط) bəhrindədir. “Burdə” qəsidəsi əsasən toy, bayram, yas mərasimlərində səslənir. İflic xəstələrinə şəfa tapmaq məqsədilə əsasən qəsidənin 140-cı beytdən etibarən oxunulur. “Burdə” qəsidəsi ingilis, fransız, italyan, latın, yunan, həmçinin Afrika və Cənubi Asiya dillərinə tərcümə olunmuşdur. Qəsidəyə 100-ə yaxın şərh yazılmışdır. Dövrümüzə gəlib çatmış və nəşr olunan şərhlər:

Şəmsəddin Məhəmməd əl-Fəyumi, Xəlil ibn Abdulla əl-Əzhəri, ibn Həcər əl-Heytəmi, Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Əhməd Bennis, Həsən Fəhmi ibn Xəlil, Mehmed ibn Xəlil kimi mütəfəkkirlər qəsidəyə şərhlər yazmışdır.

Qəsidəyə yazılmış təxmislərin sayı 60-a çatır. Şeyxüislam Mehmed Şərif Əfəndi, Süleyman Nahifi, Şeyxüislam Hocaşad Əsad Əfəndi, İsmayıl Müfid Əfəndi, Nəsirəddin Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Əsad əl-Fəyumi, Mahmud Kaya kimi dahilər qəsidəyə təxmislər həsr etmişdir.

Qəsidənin tərcüməsi [2, s. 25]

أَمِنْ تَنْكُرٍ حَبِرَانِ بَذِي يَلِمُ مَزَجَتْ دَمْعًا جَرَى مِنْ مَقْلَةٍ بَدِمِ

I. Zul Səlləm (obasında) qonşuları yadda salırsanmı? məhz buna görəmi qanlı yaş axıdırsan. [1]

أَمْ هَيَّبَ الرِّيحُ مِنْ تَلْقَاءِ كَاطِمَةٍ وَأَوْمَضَ الْبَرْقُ فِي الظُّلُمَاءِ مِنْ إِصْنَمِ

II. Görəsən Kazımət tərəfindən küləkmə əsdi yoxsa İdam tərəfdə qaranlıqlarda şimşəkmi çaxdı. [2]

فَمَا لِعَيْنِكَ إِنْ قُلْتَ اكْفَا هَمَّتَا وَمَا لِقَلْبِكَ إِنْ قُلْتَ اسْتَقَى يَوْمِ

III. Nədən gözlərindən dayanmadan yaşlar axır Bəsdir dedikcə sel kimi tökülür Nədən ürəyinə “sakitləş” dedikcə həyəcanlanır. [3]

أَلَيْحَسَبُ الصَّفِّ أَنْ الْحَبَّ مُنْكَتَمٌ مَا بَيْنَ مُنْسَجِمٍ مِنْهُ وَمُضْطَرَمِ

IV. Aşiq öz eşqini gizli saxlaya bilərmi? Axır gözündən yaş axır, qəlbi od tutur yanır. [4]

لَوْ لَا الْهَوَى لَمْ تُرْقِ دَمْعًا عَلَى طَلَلٍ وَلَا أَرَقْتَ لَذِكْرِ الْبَانِ وَالْعَلَمِ

V. Əgər aşiq olmasaydın heç oba qalıqları üzərində ağlardımmı? Heç yadda salıb yuxusuz gecələr keçirərdinmi? [5]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Brockelmann.C Geschichte der Arabischen Litteratur I-II. Leyden: 1943-1949
2. Hüseynova.A. Qəsidətul-Burdə. Bakı-Nurlan: 2005
3. Kutubi.M. Fevatul-Vefeyat ve z-zeyli aleyha. Beyrut: 1973-1974
4. Qasimova.A. V-XIII əsrlər ərəb ədəbiyyatı. Bakı: 2023
5. Sezer.İ.H. Kaside-i Burde ve Nesir ve Manzum tercumesi. Konya: 2000

Açar sözlər: Burdə, Mimiyyə, Busiri, Dəliyyə, Bəbiyyə

Ключевые слова: Бурда, Мимийя, Бусири, Дэлийя, Бэбийя

Key words: Burdah, Mimiyyah, Busiri, Daliyyah, Babiyyah

Xülasə

Məmluk dövrünün şairi olan əl-Busiri ərəb dünyasında “Burdə” qəsidəsi ilə şöhrət qazanmışdır. Lakin ərəb poeziyasında ilk dəfə bu qəsidəni əl-Busiri deyil, Kə'b ibn Zuheyr yazmışdır. İflic xəstəliyinə yoluxmuş şair, “Burdə” qəsidəsini yazaraq Məhəmməd Peyğəmbərdən şəfa diləyir. Beləliklə şair yuxusunda Məhəmməd Peyğəmbəri görür, Hz. Peyğəmbər iflic olduğu bədəninə əbədi olaraq şair sağıdır. Qəsidə “mim” hərfi ilə qafiyələndiyi üçün “Mimiyyə” kimi də tanınır. Osmanlı mühitində isə “Qəsidətul-Burə” adı verilmişdir. İslam dünyasının ən təsirli poeziya nümunələrindən biri hesab olunur. Əsərin məzmununu Rəsullahın həyatı, fəzilətləri mübarizələri və ona yazılmış mədhlər təşkil edir. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Burdə” qəsidəsi dini və mədəni əhəmiyyət daşıyır. Nəticədə mədrəsə, məscid və dini məclislərdə oxunulmağa başlandı. Müsəlman alimlər və sufilər arasında böyük hörmətlə qarşılandı. “Burdə” qəsidəsi yalnız şeir deyil, həm də təsəlli mənbəyi hesab olunur.

“Bəsit” bəhrində yazılan “Burdə” qəsidəsi hal-hazırda 165 beytdən ibarətdir. “Burdə” qəsidəsi ingilis, fransız, italyan, latın, yunan, həmçinin Afrika və Cənubi Asiya dillərinə tərcümə olunmuşdur. “Burdə” qəsidəsinə 100-ə yaxın şərh və 60-a yaxın təxmis yazılmışdır. “Burdə” qəsidəsinin yazılmasında əsas məqsəd Hz. Peyğəmbəri mədh etmək olub, sonradan “şəfa” duası kimi istifadə olunmağa başlanıb.

Аль-Бусири и его касида “Бурда”

Резюме

Поэт эпохи мамлюков аль-Бусири приобрёл известность в арабском мире благодаря касиде “Бурда”. Однако первым, кто написал подобную касиду в арабской поэзии, был Ka'b ibn Zuhayr. Поэт, заболев параличом, сочинил “Бурду”, прося исцеления у Пророка Мухаммеда. Впоследствии ему приснился Пророк, который накрыл тело больного своим плащом, и поэт выздоровел. Поскольку касида зарифмована на букву “мим”, её также называют “Мимийя”. В османской среде она была известна под названием “Касыдат аль-Бура”.

Это произведение считается одним из самых значимых образцов поэзии в исламском мире. Оно воспевае жизнь, добродетели, подвиги Пророка и прославляет его. Кроме того, “Бурда” имеет как религиозное, так и культурное значение. Со временем её начали читать в медресе, мечетях и на религиозных собраниях. Она была высоко оценена мусульманскими учёными и суфиями и стала не только поэтическим произведением, но и источником утешения.

Написанная в «басит», касида «Бурда» состоит из 165 бейтов. Она была переведена на английский, французский, итальянский, латынь, греческий, а также на языки Африки и Южной Азии. На «Бурду» написано около 100 комментариев и около 60 тахмисов. Первоначальной целью создания касиды было восхваление Пророка, но позже она стала использоваться и как молитва о исцелении.

Al-Busiri and His Qasida al-Burdah

Summary

The Mamluk-era poet Al-Busiri gained fame in the Arab world with his “**Burdah**” qasida. However, in Arab poetry, this type of qasida was first written by Ka'b ibn Zuhayr. The poet, who suffered from paralysis, composed the “**Burdah**” qasida seeking healing from Prophet Muhammad. As a result, he saw the Prophet in his dream, and when the Prophet covered his paralyzed body with a cloak, he was healed. Since the qasida is rhymed with the letter “mim”, it is also known as “**Mimiyyah**”. In the Ottoman environment, it was referred to as “**Qasidat al-Bur’a**”. It is considered one of the most influential poetic works in the Islamic world. The content of the poem revolves around the life, virtues, struggles, and praises of the Prophet.

Additionally, it should be noted that the “**Burdah**” qasida holds religious and cultural significance. As a result, it began to be recited in madrasas, mosques, and religious gatherings. It was highly revered among Muslim scholars and Sufis. The “**Burdah**” qasida is not only a poem but also considered a source of solace.

Written in the “**basit**”, the “**Burdah**” qasida currently consists of 165 verses. It has been translated into English, French, Italian, Latin, Greek, as well as African and South Asian languages. Over 100 comments and nearly 60 **takhmis** (poetic expansions) have been written on it. The main purpose of composing the “**Burdah**” qasida was to praise the Prophet, but over time, it began to be used as a supplication for healing.

Rəy verən: prof. Aida Qasimova

SABİT RƏHMANIN DRAM DİLİNİN FRAZELOGİYASI

Sabit Rəhman Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun əsərləri dərin mənəvi məzmunu, incə yumor hissi və obrazlarının həyatiliyi ilə seçilir. Rəhman, ədəbi fəaliyyətində xüsusilə dramaturgiya sahəsində unikal iz qoymuş və Azərbaycan teatrının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun komediyaları milli düşüncə və mədəniyyətin zəngin elementlərini özündə ehtiva edərək, sosial və ailə problemlərini ustalıqla əks etdirir.

Sabit Rəhmanın dilə yanaşması xüsusi diqqətə layiqdir. O, gündəlik danışq dilini sənətə çevirmək bacarığı ilə seçilirdi. Onun əsərlərində frazeoloji birləşmələrə tez-tez rast gəlinir ki, bu da həm obrazların xarakterini, həm də dövrün koloritini daha aydın təsvir etməyə xidmət edir. Rəhman, dil vasitəsilə cəmiyyətin sosial problemlərini ustalıqla ironiya və satira kontekstində təqdim edərək, öz yaradıcılığını oxucular və tamaşaçılar üçün daha təsirli və yadda qalan edir.

Bu məqalədə Sabit Rəhmanın əsərlərindəki frazeoloji birləşmələrin istifadəsi araşdırılacaq və onların obrazların təəssümündə, həmçinin məzmunun ifadəsindəki roluna nəzər salınacaq. Beləliklə, müəllifin dramaturgiya dilindəki özünəməxsusluğunu dərinliklə təhlil etmək imkanı yaranacaq.

Leksikologiyanın tədqiqat sahələrindən biri də frazeologiyadır. Dilçilikdə “frazeologiya” termininə olan yanaşmalar fərqli və müxtəlif olub, onun birmənalı tərfi verilməyib. Məsələn, A.Əfəndiyev “Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələr” (Bakı, 1974) kitabında qeyd edir ki, frazeologiya frazeoloji birləşmələri öyrənən dilçilik sahəsidir. Alimə görə, frazeologiya dilin sabit birləşmələr sistemini əhatə edir və onların həm semantik, həm də struktur xüsusiyyətlərini araşdırır.

T.Hacıyev “Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (Bakı, 1984) kitabında Frazeologiyayı, əsasən, mənasi bütövlükdə müstəqil sözlərdən fərqlənən ifadələri öyrənən sahə kimi qeyd edir.

İ.Kazımov isə “Dil və mədəniyyət: Frazeologiyanın rolu” (Bakı, 1997) kitabında frazeologiyayı sabit ifadələrdən ibarət olan söz birləşmələrinin dilə daxil etdiyi obrazlılığı, emosional tonu və milli xüsusiyyətləri öyrənən bir elm sahəsi kimi dəyərləndirir.

Frazeoloji vahidlər haqqında olan tədqiqatlar həm dilçilik, həm də ədəbiyyat sahəsində yazıçıların yaradıcılıqlarına müraciət olunaraq aparılır. Bu da frazeologiyanın tədqiq dairəsini bir qədər genişləndirir. Təqdirə layiq haldır ki, son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində şair və yazıçıların dilinin frazeologiyası ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə maraqlı tədqiqatlar aparılmış, əsərlər yazılmışdır. Eyni zamanda bədii əsərin frazeoloji materiallarının tədqiqi şair və yazıçının ümumixalq frazeologiyasından necə istifadə etdiyini, ifadənin semantik imkanlarının necə nəzərə alındığını müəyyənəşdirməyə də xidmət edir.

Görkəmli sənətkarlarımız həm dildə hazır şəkildə mövcud olan ənənəvi ifadələrdən bəhrələnmiş, həm də yeni frazeoloji birləşmələr yaratmışlar. Sənətkarların dilində rast gəlinən bu yeni frazeoloji vahidlər frazeoloji novatorluq baxımından dilimizin potensial imkanlarını üzə çıxarmağa da kömək rolunu oynamışdır. Frazeoloji novatorluğun uğuru onun xalq düşüncəsindən bəhrələnməyidir. Bununla yanaşı ədəbi dil tarixinin bu və ya digər mərhələsində işlənmiş frazeoloji vahidlərin sistemli tədqiqi ədəbi dilin həmin dövrdəki inkişaf səviyyəsi haqqında da aydın təsəvvür yaratmağa yardımcı vasitələrdəndir. Sabit Rəhman dramaturgiyasında da frazeologizmlərin bir çox üslubi imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Hər bir yazıçının, şairin dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır və əsərləri öz üslubuna görə fərqlənir. “Frazeologizmlərin müxtəlif mənə çalarlarını tuta bilmək bacarığı dilin bütün potensiallığını hərəkətə gətirir. Frazeoloji novatorluq xalq təfəkkürü və xalq dilindən mayalanır. Ən əsası da budur ki, frazeoloji novatorluq nəyinsə naminə süni surətdə işlədilmir, onlar daha çox şeirin ümumi ruhunda doğur” [4, s. 140].

Sabit Rəhman yaradıcılığında frazeoloji birləşmələrə nəzər salarkən mütləq Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələrə olan baxış bucağını da dəyərləndirmək lazımdır. Çünki bu sahəylə bağlı, xüsusilə, hansı söz qruplarının frazeoloji birləşmələrə aid edilməsi məsələsi Azərbaycan dilçiliyində mübahisəli mövzulardan olmuşdur. Məsələn, A.Əfəndiyevə görə, frazeologiya yalnız sabit birləşmələri əhatə edir. O, frazeoloji birləşmələrin sabitliyi və onların mənasının komponentlərin birbaşa mənası ilə izah olunmadığını əsas götürür.

F.Cəlilov frazeologiyayı yalnız sabit birləşmələrlə məhdudlaşdırmır, həm də deyimlər, zərb-məsəllər və idiomatik ifadələri də frazeologiyanın tədqiqat obyektinə daxil edir. O, frazeologiyanın dilin bütün sabit və məcazi ifadələrini əhatə etməli olduğunu vurğulayır.

S.Cəfərov atalar sözlərini və zərb məsəlləri frazeologiya bölməsində araşdırmışdır. O, fikrini əsaslandıraraq yazır: “Bütün atalar sözləri həyati hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir” [2, s. 117].

H.Bayramovun fikrinə görə, “atalar sözlərinin frazeologiyaya aid edilməsinin heç bir elmi əsasları yoxdur” [1, s. 44].

“A.Qurbanov isə nəinki atalar sözlərini, hətta bədii əsərlərdən sitatları belə frazeologiyaya aid edir” [5, s. 367]. Z.Əlizadə isə tədqiqatlarında yazır: “Atalar sözləri və zərb məsəllər frazeologiya sisteminə xüsusi lay təşkil edib bitmiş fikri ifadə edən cümlə şəkilli ifadələrdir” [3, s. 79]. Bu tip birləşmələr dildə paremioloji-frazeoloji vahidlər adlanır. Paremioloji-frazeoloji vahidlər (atalar sözləri və məsəllər, paremiyalar, aforizmlər) hər bir dilin sabit mənəli cümlətipli ifadələrin məcmusu və hazır konseptual fikir resurslarını təmin edir. Məsələn: “*Dayanın görək, hər*

dəlləyin əlinə saqqal verməyə” [7, s. 25], *Yüz gün yaraq, bir gün gərək*” [7, s. 51], *“Yenə at suyudur. Deyir, qatıq tökülsə yeri qalar, ayran tökülsə nəyi qalar?”* [7, s. 55], *“Ağaclar baş tərpadəndə söyüd deyər, mən də, mən də”* [7, s. 62], *“Dərd xalvar ilə gələr, misqal ilə çıxar”* [7, s. 69], *“Elin ağzı torba deyil ki, büzəsən”* [7, s. 71], *“Od olan yerdən tüstü çıxar”* [7, s. 73], *“Evdə dirilik varsa, düşmən də ocağı sönmüş olar”* [7, s. 82] və s. nümunələr də Sabit Rəhman yaradıcılığında rast gəlinən bəzi paremioloji frazeoloji birləşmələrə nümunə göstərilə bilər.

Dilçilikdə mübahisələrə səbəb olmasına baxmayaraq bəzi tədqiqatçılar tərəfindən bədii təsvir və ifadə vasitələri rolunda çıxış edən birləşmələr də frazeoloji vahidlər sırasından sayılmışdır. Məsələn: *“Sözümü findıq kimi sındırıb içindən ləpə çıxartmayın”* [6, s. 25]. Sabit Rəhman yaradıcılığında olan bu frazeoloji vahid təşbeh vasitəsilə, “kimi” qoşmasından istifadə edilərək yaradılmışdır. Bu frazeoloji vahidə dildə “sözdən söz çıxartmaq” formasında da rast gəlinir.

“Düz beş ildir ki, bir canlar alan əfət mənim ürəyimi qıfıllayıb, açarını da özüylə aparıb” [7, s. 39]. Bu nümunədə də müəllif yarı “canlar alan əfət”ə bənzədirək təşbehdən istifadə etmişdir. Eyni zamanda bu nümunədə mübaliğəyə də rast gəlinir.

“Bir papaq elasəm, bütün Bakı bir-birinə dəyər” [7, s. 55]. Bu nümunədə isə müəllif mübaliğə yaratmışdır. Eyni zamanda *“bir papaq etmək”* ifadəsindən də istifadə olunmuşdur.

“Ay mənim ruhumun qaravulçusu” [7, s. 92]. Bu nümunədə qəhrəman sevgilisini “*ruhumun qaravulçusu*”na bənzədirək təşbeh yaratmışdır.

“Sən çiçək kimi gözəlsən, amma tikanların çox” [7, s. 85] “Nişanlı qız” əsərindən verilmiş bu nümunədə kimi qoşmasıyla həm təşbeh yaradılmış, həm də “çiçək-tikan” sözləriylə bədii təzad yaradılmışdır. *“Pulemyot kimi düzürsən bir-birinin ardına”* [7, s. 94]. Bu nümunədə də *“pulemyot kimi”* ifadəsiylə təşbeh yaradılmışdır. *“Bəs bu plan niyə dönüb xərcəngə, günü gündən geri gedir?”* [7, s. 98]. Bu ifadədə isə təşbehlə yazıçı tərəfindən işlərin tərs getməsi xərcəngin yerinə bənzədilmişdir. *“Oğlum, işığı sönmən çıraq kimisən- işıq verib amma yolu tapmayan”* [7, s. 99]. *“Böyük adam olmaq üçün gərək balaca adamların dərdinə baxmayasan”* [7, s. 100].

Dramaturq eyni zamanda mövcud olan frazeologizmlərdə yeni dəyişmələr də etmişdir. Bununla yazıçı bir qədər dəyişdirilmiş frazeoloji vahidlər yaratmaqla həm dram əsərinin dilini daha da maraqlı etmiş, həm personajın nitqini tipikləşdirmiş, həm də hadisələrin cərəyan etdiyi dövr haqqında da müəyyən fikir formalaşdırmışdır.

Məsələn: *“Mənim çörəyim də bu çotkədən çıxır”* [7, s. 23]. Bu frazeoloji vahid indiki dövrdə müxtəlif formalarda işlənsə də, əsərdə işlənməsi həm obrazın dilini tipikləşdirmək üçün, bilavasitə onun gördüyü işlə əlaqələndirilərək ortaya çıxmışdır.

“Demək olar ki, əgər zavxoz dili ilə desək, bizim ikimizin də söz inventarımız qurtarır?” [7, s. 98]. Sabit Rəhman yaradıcılığında işlənən bu nümunə isə birbaşa yazıldığı dövrlə əlaqəli olub, aid olduğu dövrün dil və üslub xüsusiyyətlərini açıq şəkildə özündə əks etdirən vahidlərdəndir. Buradan bu ifadənin sovet dövründə zavxoz mühitinə birbaşa aid olması açıq şəkildə aydındır.

Eyni zamanda yazıçı frazeoloji vahidlər daxilində bəzi dəyişikliklər edərək həmin dövrün leksikasına, dil xüsusiyyətlərinə də diqqət çəkmişdir. Həmçinin burada frazeoloji vahidlərin müxtəlif variantlarına da rast gəlinmişdir. Məsələn: *“Arvad yıxan evi fəlakətə remont edə bilməz”* [7, s. 23]. Burada “remont” sözü ifadəyə yazıçı tərəfindən əlavə edilmişdir. *“Lap ağılının yerini itirmişəm”* [7, s. 22]. Əslində isə bu nümunə dildə daha çox *“Lap ağılını itirmişəm”* kimi istifadə olunur. *“Sizə bir toy tutacam ki, ananızdan əmədiyiniz süd burnunuzdan qaynaya-qaynaya gələcək”* [7, s. 37]. Bu nümunədə müəllif tərəfindən frazeoloji vahidə “qaynaya-qaynaya” sözü əlavə edilmişdir. *“Sənin ağılın başqa yerlərdə səyahət eləyir”* [7, s. 96]. Bu ifadə isə dildə daha çox *“Ağılın başqa yerdədir”* formasında istifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 174 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
3. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı. 1985. 245 s.
4. Hüseynov M. Poetik frazeologiya. Bakı, 2013, 169 s.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1985, 450 s.
6. Sabit R. Seçilmiş əsərləri. İki cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 312 s.

Açar söz: frazeologiya, frazeoloji vahidlər, bədii təsvir və ifadə vasitələri, paremiologiya.

Ключевые слова: прафеология, прафеологические единицы, художественные изобразительно-выразительные средства, паремология.

Keyword: phraseology, phraseological units, artistic representation and means of expression, paremiology.

Фразеология драматического языка Сабита Рахмана

Резюме

Данная научная статья посвящена фразеологии драматического языка Сабита Рахмана и анализирует использование фразеологических единиц для усиления художественной выразительности. Фразеология, важная область лингвистики, изучает устойчивые выражения, передающие значения, выходящие за пределы их буквального понимания. Азербайджанская фразеология богата, и писатели, включая Рахмана, использовали как традиционные, так и новые выражения, отражая общественные ценности и индивидуальное творчество. Творчество Рахмана особенно примечательно как традиционным, так и новаторским использованием фразеологических единиц, что проявляется в его пьесах.

В статье показано, как фразеологизмы в произведениях Рахмана не только подчеркивают эмоциональные состояния и действия, но и выявляют более широкие языковые закономерности. Рахман обогащает язык, создавая новые или изменяя существующие выражения, что придает речи персонажей аутентичность и делает ее более релевантной в определенных социальных контекстах. Кроме того, рассматривается продолжающийся спор в азербайджанской лингвистике относительно того, какие фразы следует считать фразеологическими единицами.

Phraseology of Sabit Rahman's Dramatic Language

Summery

This research article delves into the phraseology of Sabit Rahman's dramatic language, analyzing how phraseological expressions are used to enhance artistic representation. Phraseology, a crucial area of linguistics, studies set expressions that convey meanings beyond their literal interpretations. Azerbaijani phraseology is rich, with writers historically contributing new expressions while utilizing traditional ones, reflecting societal values and individual creativity. Rahman's work is notable for both traditional and innovative use of phraseological units, particularly in his plays. His expressions often carry stylistic and cultural nuances, contributing to character development and reflecting the historical period in which his works were written.

The article examines how phraseological expressions in Rahman's work not only highlight emotional states and actions but also reveal broader linguistic patterns. By modifying existing expressions or creating new ones, Rahman enriches the language, aligning it with specific social contexts and making his characters' speech more authentic and contextually relevant. Furthermore, the study considers the ongoing debate in Azerbaijani linguistics regarding which phrases qualify as phraseological units, with references to proverbs and sayings that some researchers include under this category. Rahman's creative adjustments to these units underscore his linguistic skill and deepen the expressive power of his dramatic language.

Elmi rəhbər: dos. Mehriban Əlizadə

ELINOR PORTERİN “POLYANNA” ƏSƏRİNİN DƏRSLİKDƏ YERİ VƏ “XOŞBƏXTLİK OYUNU”NUN MƏGZİ

Giriş. Amerikalı yazıçı Elinor Porterin yaratdığı bütün əsərlərdən ən məşhuru 1913-cü ildə nəşr olunan "Polyanna" romanı oldu və mehriban, ana-atasız böyüyən qızın ədəbi obrazı ən parlaq və yaddaqalan oldu. "Polyanna" romanının yazılması ideyası 1912-ci ildə ortaya çıxdı. Baş qəhrəman, başına gələn hər şeydə yalnız yaxşı şeylər tapmağa çalışan yetim bir qızıdır. Onun xoşbəxtlik formulu belə səslənir: "Hər şeydə pislik axtarırsınızsa və onu gözləyirsinizsə, onu da alacaqsınız. Yaxşılığı gözləyərkən və axtararkən isə onu mütləq tapacaqsınız". Əsərin məğzindən çıxan bu fikirlərdən görünür ki, əsərin tədrisi şagirdlər üçün xeyli faydalı olacaqdır.

Əsas hissə. “Evsiz uşaqlar” mövzusu ədəbiyyatda yeni deyil. Şagirdlər 7-ci sinif ədəbiyyatında Süleyman Sani Axundovun “Nurəddin”, Mir Cəlalin “Bahar” əsərləri ilə tanış olurlar. 7-ci sinif Azərbaycan dili dərslində isə “Polyanna” əsərini keçirlər. Həm ədəbiyyat, həm də Azərbaycan dili dərslərində yaxın mövzulu əsərlərin tədrisinin eyni istiqamətlərindən bunları verə bilərik:

- Şagirdlərə mənəvi-psixoloji təsir
- Şagirdlərin analitik, tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi
- Həyat ilə əlaqələndirmə
- Müqayisəli tədrisin aparılması

Mətnin salındığı bölmə “Fərd və cəmiyyət” adlanır. Müəllim üçün metodik vəsaitdə göstərilir ki, bu dərslərin tədrisi üçün 3 saat zaman ayrılıbmışdır. Orada təqdim olunan motivasiya sualı belədir: “Hər hansı xoşagəlməz hadisə ilə qarşılaşanda nə edirsiniz?... Ruhdan düşürsünüzmü? Sizdə aqressivlik yaranırmı?” [1, s. 46]. Fikrimcə, müəllim başqa üsullardan da istifadə edə bilər. Məsələn motivasiya mərhələsində şagirdlərin diqqətini əsərə çəkmək üçün oradan ən maraqlı sitatları göstərməklə buna nail olmaq olar. Həmin sitatlardan bir neçəsini göstərək:

- 1) Sadəcə nəfəs almaq hələ həyat deyil! [3, s. 46]
- 2) "Bilmədiyiniz şeylər həmişə bilinənlərdən daha şirindir... Bu, boşqabın digər kənarındakı bir ət parçası kimi həmişə daha böyük görünür" [3, s. 108]
- 3) İnsanların ağılları və ürəkləri nə ilə doludursa, onu da ətrafa yayırlar [3, s. 174]

Bu sitatları şagirdlərin nəzərinə çatdırdıqdan sonra onların fikrində mövzuya giriş üçün müəyyən anlayışlar yaranacaq. Bundan sonra belə sual verilə bilər: “Sizin üçün bəs həyat nədən ibarətdir? Bu həyatda yeni məlumatlar, bacarıqlar öyrənmək nə dərəcədə vacibdir? Suallar müzakirə üsulu ilə cavablandırıldıqdan sonra mətnin oxusuna keçilir. Fasilələrlə oxu baş tutur. Mətnkənar suallar müzakirə olunur. Suallar “Fərd və cəmiyyət” bölməsinə uyğun şəkildə salınıb. Həmin suallar bunlardır: “1. Miss Polli Harrinqton və xidmətçi Nensi haqqında ilk təəssüratlarınızı söyləyin” [2, s. 23]. “2. Doğrudanmı, Polyanna xalasının onu qarşılamağa gəlmədiyinə şad idi? Bu epizoddan çıxış edərək Polyannanın xarakteri haqqında fikir yürüdün” [2, s. 24]. “3. Müəllimin miss Polliyə münasibətini əks etdirən məqamları göstərin” [2, s. 25]. “4. Nensi ilə Polyannanın bu dialoqundan sonra balaca qızın xarakteri haqqında fikirlərinizə nə əlavə olundu?” [2, s. 25]. “5. Nensi nə üçün Polyannaya “Həmişə sevinmək oyunu”nu xalası ilə deyil, onunla oynamasını təklif etdi?” [2, s. 26]. Suallar vasitəsilə biz Polli xalının, Polyannanın və Nensinin xarakterləri haqqında ümumi mənzərəni gözümlər önündə canlandırırıq. Hətta cədvəl quraraq onların xarakterlərini, özünəməxsus cəhətlərini vermək mümkündür:

Polli xala	Polyanna	Nensi
Zəhmli	Mehriban	Mülayim
Ciddi	Pozitiv	Düşüncəli
Mühafizəkar	Açıqqəlbi	Səmimi

Onu da qeyd edək ki, MMV-da mətnin rollar üzrə oxusu tövsiyə olunub. Fikrimizcə, ədəbiyyat dərslərində bu oxu üsulundan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

Dərslərin ikinci mərhələsində tədqiqatın aparılması başlanılır. Dərslərin hər bir mərhələsində olduğu kimi bu mərhələdə də nəzərə alınmalıdır ki, hər bir pedaqoq yalnız müəllim deyil, həm də tərbiyəçidir. Müəllimin və yeniyetmələr kollektivinin mənəvi ümumiliyi sayəsində təlim prosesi bilik vermək qurtarmır, çoxcəhətli münasibətlərə çevrilir. V.A.Suxomlinski demişdir: “Dərs hər şeyi bilmək və əxlaqi əqidə məşəlini yandıran ilk qığılcımdır” [4, s. 120]. Bununla da müəllim dərslərdə yeniyetməyə təkcə dünyanı dərk etməkdə deyil, həm də özünü dərk etməkdə kömək edən canlı nümunə olmalıdır. Belə ki, yeniyetmə yaşında insan çox şeyi başa düşməyə və ümumiləşdirməyə cəhd edir. Tədqiqatın aparılmasında da şagirdləri bu yöndə istiqamətləndirmək vacibdir. 6,7-ci çalışmalar bu hissədə işlədiləcək. Bu şagirdlərin daha da mətnin dərinliklərinə enə bilməyə yardım edir. Həmin suallar ətrafında Polyannanın əvvəlki həyatı və onun sonrakı taleyi haqqında müzakirə aparılır. 7-ci tapşırıqda şagirdlər mətnin davamını özləri fikirləşməlidirlər. Mətnin sonunda göstərilir ki, o, Elinor Porterin eyniadlı əsəri əsasında işlənmişdir. 4 səhifəlik mətn verilmişdir, lakin orada orijinal əsərdən olan bəzi əsas məqamlar: Polyannanın təsiri altında digər obrazların dəyişməsi, hər kəsin “xoşbəxtlik oyununa” qatılması, sonda Polli xalının belə tamamilə fərqli insan olması yer almamışdır. Mətnin daha təsiredici, düşündürücü olması üçün ixtisarlarla o hissələrin bir qədər verilməsi məqsədəuyğun olardı. Digər halda əsərin daha yaxşı anlaşılması üçün onun kitabını sinifdən xaric oxu kimi

¹⁰⁸ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. nubarmemmedova777@gmail.com

tövsiyə etmək olar. Beləliklə, şagirdlər qızın sonrakı taleyi, mətnin davamı haqqında öz versiyalarını səsləndirdikdən sonra onlara əsəri tam oxumaq və ya əsər əsasında çəkilən “Polyanna” filminə baxmaqları tövsiyə olunmalıdır. Əks halda mətndə bir yarımçıqlıq hiss olunacaq.

Dərsin 3-cü və 4-cü mərhələsində 8-ci və 9-cu tapşırıqlar işlənir. 8-ci tapşırığın mahiyyəti belədir: “Hər qrup müəyyən xoşagəlməz situasiyalar fikirləşir, digər qruplar bu situasiyalarda sevinməli məqamları tapmağa çalışır” (s. 26). [Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı: Altun kitab, 2022. s. 176]. Qruplarla iş başa tutur, şagirdlər kreativ düşüncələrini vərəqlər üzərində qeyd edirlər, sonra qruplararası fikir mübadiləsi başlayır. Müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər öz ideyalarını səsləndirirlər, “xoşbəxtlik oyunu”nu gerçəkləşdirirlər. Hər situasiyalar işləndikdən sonra ümumiləşdirmə aparılır. Belə ki hər nə qədər pis situasiya olursa olsun, yenə də çıxış yolu və sevinməyə bir məqam, hadisə tapmaq mümkündür və hətta vacibdir. Bu həyatlarının əsas prinsipinə, fəlsəfəsinə çevrilməlidir.

Mətnin məzmunu ilə bağlı sonuncu olan 9-cu tapşırıq işlənir: teleqramı doldurmaq tapşırılır. Orijinal əsərdən götürülmüş məktub şagirdlərin nəzərinə çatdırılır. MMV-da əsərin orijinalında verilən məktub öz əksini tapır. Onlar orijinal əsərdə və mətndə verilən məlumatları müqayisə etməlidirlər. Sonda hər iki nümunə əsasında teleqramı doldurmalıdırlar.

Fəndaxili integrasiyadan istifadə edərək VI sinifdə keçilən “Atanın dərsi”, “Sevinc” hekayələri xatırlanılacaq. Belə ki, bu əsərlərdə əsas fikir həyatın gətirdiyi acılara tab gətirmək, onlar qarşısında əyilməmək, sevinməyə bir səbəb axtarmaqdan ibarətdir. Şagirdlər əsərlər arasında olan ideya yaxınlığını müəyyən etməklə “Polyanna” əsərindəki əsas fikrə münasibət bildirirlər.

Növbəti dərslərdə, Elinor Porterin “Polyanna”, Süleyman Sani Axundovun “Nurəddin”, Mir Cəlalın “Bahar” əsərlərinin hamısı tədris olunandan sonra müqayisə zamanı şagirdlər bir sıra qənaətlərə gələcəklər. Onların bu əsərlərdən çıxardıqları nəticəni Venn-diaqramı vasitəsilə çatdırırlar. Praktiki məşğələdə isə həyatdan nümunə gətirib əlaqələndirməlidirlər. Obrazlar qarşılaşdırılanda belə nəticəyə gəlirik ki, Porter yetim uşağın tamamilə fərqli bir obrazını yaratdı: Polyanna çətin situasiyalarda belə şən, mehriban qalan uşaqdır. Üstəlik, onun təsiri altında ətrafdakı insanlar dəyişməyə başlayır. O bu sevinc işığını hamıya yayır. Əvvəlcə insanlar bu oyunu anlamır və qatılmırlar, sonra isə sanki Polyannanın təsiri ilə sehlənib müsbət mənada dəyişirlər. Kitabı oxuyarkən başa düşürük ki, bu uşaq həyatda hər şeydən məhrum olmasına baxmayaraq sevinməyi bacarır. Milli ədəbiyyatımızdakı Bahar obrazı keçmişin ağırlı təcrübəsini özündə yaşadır. O yaşamaq istəyən uşağa zülmərlər edilir, insanlıq görünür. Əsərdə ən təsirli məqam Baharın ölümü olur. Hekayədə təsvir olunan Nurəddin düzgün tərbiyə nəticəsində nəcib, xeyrixah insan olmuşdur. Həyat onu nə qədər də çətinə salsada, o bütün sınaqlardan insani keyfiyyətlərinin köməyi ilə çıxır. “Nurəddin” hekayəsində yazıçı “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir” sözününün təsdiqini tapmışdır. Şagirdlər bununla müxtəlif dövrlərdə yazılmış əsərlərin və fərqli kimsəsiz uşaq obrazlarını təhlil edirlər.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, psixologiyada “Polyanna prinsipi” termini də var. “Polyanna prinsipi” adını Elinor Porterin romanının baş qəhrəmanı Polyanna adlı bir qızın şərəfinə aldı. Əlavə məlumat kimi şagirdlərə danışmaq olar. “Polyanna prinsipi” termini insanın müsbət şeylərə diqqət yetirmək və söhbətdə daha müsbət sözlər və terminlərdən istifadə etmək meylinə aiddir. Ümumiyyətlə, depressiyadan əziyyət çəkməyən zehni cəhətdən sağlam insanlar, prinsipcə, mənfi cəhətlərdən daha çox müsbətlərə diqqət yetirirlər və keçmişlərindəki mənfi məqamlardan daha çox müsbətləri xatırlamağa meyllidirlər. Bir sıra mənbələrdə Polyanna sindromunun mənfi tərəfi belə vurğulanır: “...O, əksərən, valideynləri tərəfindən sevgi hiss etməyən uşaqlarda yaranır. Uşaq özünü valideynə göstərmək üçün dəridən qabıqdan çıxır. Nəticədə öz şəxsi istəklərini, arzularını hiss etmək qabiliyyətini itirir” [5]. Əsərlə müqayisə etdikdə görürük ki, Polyanna bütün acılara, laqeydliyə baxmayaraq öz arzusundan, yaşamaq sevincindən əl çəkmir. Valideynləri onu sevgi ilə böyütmüşdür. Onların vəfatından sonra da Polyanna sevgi prinsipi ilə yaşamağa davam edir.

Dərsin bir mərhələsində şagirdlərə “Polyanna” əsəri üçün çəkilən illüstrasiyaları nümayiş etdirmək önəmlidir. Illüstrasiyalar bizi o dövrlə tanış edir, oxuduğumuzu görməyə imkan yaradır. Bu cür dərs şagirdlərin yaddaşında uzun müddət qalacaq.

Nəticə. “Polyanna” bütün yaşlar və peşələr üçün olan əsərdir. 112 il əvvəl yazılmasına baxmayaraq, yaxın zamanlarda yazılan əsər kimi qavranılır: ədəbi obrazlar və gerçəkliklər asan tanınılır. İnsanın harada yaşamasından asılı olmayaraq sevgi, mehribanlıq, ümid kimi ideyalar həmişə yaşar olacaq. Mövzunun dövrümüzdəki aktuallığı bu əsərin dərslikdə olmasının məntiqi nəticəsidir. Pedaqoji ustalıqla müəllim şagirdlərə bu mövzunu sevdirmək, onu şagirdlərin yaddaşında həkk etdirə bilmək üçün uyğun metodlar seçib tətbiq edərək dərsi aparacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili (7-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2014, 176 s.
2. Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı: Altun kitab, 2022, s. 176
3. Портер Э. Поллианна. - К.: Світло на Сході, 2016. - 240 с. с ил. Издание четвертое.
4. Сухомлинский Василий Александрович. Рождение гражданина (на азербайджанском языке). Баку: Маариф, 1975, с. 364
5. <https://portal.azertag.az/az/node/9298> (05.03.2025)

Key words: Pollyanna, literature, comparison, analysis, methods

Ключевые слова: Поллианна, литература, сравнение, анализ, методы

The place of “Pollyanna” by Eleanor Porter in the textbook and the essence of the “game of happiness”

Abstract

The article analyzes the work "Pollyanna", included in the Azerbaijani language textbook for the 7th grade and based on the work of the same name by Eleanor Porter. The main points of the storyline of the work, the methods used in the organization of the lesson and the stages of the lesson are presented here. The text in the textbook is presented in the form of a comparison with the original work. It should be borne in mind that each text given in the textbook should correspond to the age level of the students and be organized taking into account the successful methodological abilities of the teacher. And for this, the teacher himself must work on the text, identify specific methods and be able to approach this work as a teacher. Taking into account these nuances when working on the work "Pollyanna", it is advisable to determine how appropriate it is for students, to determine the correspondence of the textbook's questions to the topic and learning outcomes. One of the goals of the research is to compare it with national literature in the context of the analysis of world literature, to identify identical themes, plots and ideals.

Место "Поллианны" Элино́р Портер в учебнике и суть "игры счастья"

Резюме

В статье проанализировано произведение "Поллианна", включенное в учебник азербайджанского языка для 7-го класса и созданное на основе одноименного произведения Элино́р Портер. Здесь представлены основные моменты сюжетной линии работы, методы, используемые при организации урока и этапы урока. Текст в учебнике представлен в виде сопоставления с оригинальной работой. Необходимо учитывать, что каждый текст, приведенный в учебнике, должен соответствовать возрастному уровню учащихся, быть организован с учетом успешных методических способностей учителя. А для этого учитель сам должен работать над текстом, определять конкретные методы и уметь подходить к этой работе как педагог. Учитывая и эти нюансы при работе над произведением "Поллианна", целесообразно определить, насколько оно уместно для обучающихся, определить соответствие вопросов учебника теме, результатам обучения. Одной из целей исследования является сопоставление его с национальной литературой в контексте анализа мировой литературы, выявление идентичных тем, сюжетов и идеалов.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

MODALLIQ HADİSƏSİNİN MƏNTİQİ VƏ QRAMMATİK MAHIYYƏTİ HAQQINDA

Modallığın məntiqi və qrammatik kateqoriya kimi mahiyyətini daha dərinlən araşdırmaq üçün ilk növbədə modallığın nə olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Modallıq deyimlə gerçəklik arasındakı müxtəlif əlaqələri ifadə edən qrammatik və semantik kateqoriyadır. Cümlə bitmiş fikir ifadə etməklə yanaşı eyni zamanda həmin fikrin həqiqətə münasibətini də ifadə edir. Buna görə də cümlənin əlamətləri dedikdə predikativlik və intonasiya ilə yanaşı modallığın da xüsusi rol oynaması nəzərə alınır. Hər bir cümlədə danışanın söylənilən fikrə münasibəti olur və bu münasibət modallıqla ifadə olunur. Heç bir cümlə modal münasibətsiz təsəvvür edilə bilmir. Ş. Ballı qeyd edir ki, “Modallıq cümlənin canıdır. Bunsuz cümlə gerçəkliklə heç bir əlaqəsi olmayan ağıl gizlin təsəvvürünə uyğun gələrdi” [1, s. 31].

Cümlədə obyektiv əlamə məxsus bu və ya digər hadisə haqqında məlumat verilməklə yanaşı, danışanın söylədiyi fikrə müəyyən münasibət də olur. Belə demək mümkündürsə, hər bir cümlədə kommunikativliklə yanaşı ekpressivlik də olmalıdır. “Cümlənin emosional-ekpressiv funksiyası modallığı yaradır” [4, s. 81]. Modallıq kateqoriyası geniş anlayış olub dilçilikdə bir-birindən fərqli və ziddiyyətli fikirlərin təhlil obyektı olmuşdur. Dünya dilçiliyində modallığa müxtəlif təriflər verilmiş, bu kateqoriyanın mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri müxtəlif cəhətlərdən tədqiq edilmişdir. Tədqiqatların çoxu modallığın tərkibinə, öz mahiyyətinə, funksiyasına, təyinatına, dil quruluşunun səviyyələrinə aidiyyətinə görə ən müxtəlif mənalara daxil edir və nəticədə modallıq kateqoriyası müəyyənlikdən məhrum olur.

Latın sözü olan modalite “ölçü”, “üsul” deməkdir. Modallıq mühakimənin nə dərəcədə doğru olduğunu göstərən fəlsəfi kateqoriyadır. Aristotel modallıq anlayışından istifadə etsə də, klassik fəlsəfəyə sonralar daxil edilmişdir. Elm ələminə modallıq anlayışını ilk dəfə XVIII əsrdə alman filosofu İ. Kant gətirmişdir. İ. Kant modallığın xüsusiyyətlərinə görə mühakimənin növlərini ayırmışdır. Birbaşa insan təfəkkürü ilə bağlı olan bu hadisə təfəkkürün dillə vəhdətinə uyğun olaraq qrammatikaya gətirildi. Modallıq eyni dərəcədə dilçilik və məntiqin araşdırma predmetidir. Məntiqi və qrammatik modallıq bir-birinə çox yaxın anlayışlardır. Təfəkkür dillə necə qarşılıqlı əlaqədə və vəhdətdədirsə, məntiqi modallıqla qrammatik modallıq da eyni dərəcədə bir-birinə bağlıdır. Məntiqi modallıq mühakimələr arasında inkişaf edən reallığın, hadisələrin və gerçəkliyin fərqiindən ibarət olduğu halda, dilçilik kateqoriyası olan qrammatik modallıq danışanın bəhs etdiyi obyektə, fikrə, hadisələrə münasibəti və bu münasibətin intonasiya, söz sırası, modal sözlər, feil şəkilləri, ara sözlər və s. kimi dil vasitələri ilə ifadəsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dilçilikdə modallıq dil vahidi kimi cümlənin ən vacib xarakteristikasına aiddirsə, məntiqdə o, təfəkkür forması kimi hökmün ən mühüm əlamətlərindəndir. Mühakimə, hökm cümlə vasitəsilə ifadə olunsada, cümlənin modallıq anlayışı hökmün modallığından daha genişdir. Əşya, hadisə və onların əlamət, keyfiyyətləri haqqında verilən hökmü müsbət və ya mənfi şəkildə təsdiq edən modallıq fəlsəfi-məntiqi modallıqdır. Qrammatik modallıqda isə hökmün təsdiqi özünü müxtəlif formalarda göstərə bilər, məsələn güman, təsdiq, nəticə və s. Məntiqi modallıq mühakimə və hökmlərlə bağlıdır, hökm varlığın cisim və hadisələri arasında müəyyən əlaqə və münasibətlərin olub-olmadığını təsdiq və ya inkar etməkdən ibarətdir. İnsanlar daim öz hökmlərinin doğru və ya yalan olub-olmamasını yoxlamaq fikrindədirlər. Bu cəhətdən məntiqi-fəlsəfi modallığın 3 növü qeyd edilir: mümkünlük, gerçəklik, və zərurət. Mümkünlük hökmünə görə cisimlə onun əlamət və keyfiyyəti arasında olan əlaqə ehtimal xarakteri daşıyır. Bu cür hökmlərin həqiqiliyi yalnız təcrübə ilə yoxlanılır, dəqiqləşdirilir. Gerçəklik hökmü cisimlə onun əlamətləri arasında olan real, mümkün əlaqəni əks etdirir. Zərurət hökmü isə cisim və hadisələrin onların əlamətləri ilə arasında mövcud olan zəruri əlaqəsini əks etdirir. Bu münasibət məntiqdə hökmün ən yüksək forması hesab edilir. Modallıq məfhumu ilə nitqin, söyləmin həqiqətə münasibəti, başqa sözlə desək, söyləmdəki mühakimənin gerçəkliklə necə uyuşması, gerçəkliyə necə uyğun gəlməsi başa düşülür. N. Tusinin modallığa verdiyi tərifə nəzər salaq: “İstənilən predikat hər bir subyekt ilə - “insan canlıdır” və ya “yazardır” və ya “daşdır” deyimlərimizdə söylədiyimiz kimi müəyyən bir münasibətdədir; ya vacib olaraq, ya mümkün olaraq, ya da inkar ilə. Bu münasibət öz-zöliyyündə maddədir. Tələffüz edilməklə, yaxud nisbətə tələffüz edilmədikdə belə, təklifdən başa düşülən modallıqdır” [3, s. 61].

Modallığın dilçilikdə öyrənilməsi və araşdırılması uzun və çətin bir proses olmuşdur. Təbii ki, dilçilərin əksəriyyəti məntiq, psixologiya elmlərinə istinad etmişlər. Sadəcə modallığın özünün çoxplanlı və spesifik hadisə olması bu kateqoriya haqqında fikirləri mübahisəli və ziddiyyətli etmişdir.

Linqvistikada modallıq anlayışı haqqında ilk məlumatlara O. Axmanovanın terminlər lüğətində rast gəlinir. Dilçi modallıq anlayışının mənasını izah edərkən onu məfhumı kateqoriya adlandırır. Müəllifin fikrincə, modallıq dildə leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. Modallığın təsnifini isə Axmanova belə göstərir: 1. Fərziyyəvi modallıq; 2. Feili modallıq; 3. İrreal modallıq; 4. İnkər modallığı.

Modallığın rus dilçiliyində araşdırılması, öyrənilməsi A. Şaxmatov, A. Peşkovski, V. Vinqradov kimi dilçilərin adları ilə bağlıdır. A. Şapironun fikrincə cümlənin əsasını predikativlik qədər modallıq da təşkil edir. Çünki dildə xəbərlilik forması olmayan, amma modallıq əlamətləri olan xüsusi cümlələr vardır ki, bunlara nida, alqış cümlələri aid edilə bilər. Predikativlik barədə danışan isveçrəli alim Şarl Ballı modallıq anlayışına da diqqət yetirmişdir. Onun dikton və modus təlimi, obyektiv modallıq təlimi cümlənin əşyavi məzmununun gerçəklik ilə

¹⁰⁹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. sudabeyunusova19@gmail.com

uyğunluğuna əsaslanır. Modallığın bir kateqoriya kimi qeyd olunması V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. “Duyğuları ifadə etmək və təsvir etmək olar, lakin modallığı təsviri şəkildə çatdırmaq mümkün deyil” [7, s. 38]. O da predikativlik anlayışını araşdırarkən predikativliyi cümlənin məzmununu gerçəklik ilə əlaqələndirən qrammatik kateqoriya adlandırır və predikativliyin özündə 3 əsas sintaktik kateqoriya: zaman, şəxs, modallıq kateqoriyalarını ehtiva etdiyini qeyd edərək belə tərif verir: “Modallıq danışanın söylədiyi fikrə münasibətidir”. Müəllif qeyd edir ki, sintaktik modallıq feilin xəbər, lazım, əmr formalarına əsaslanır, amma o feili kateqoriyadan daha geniş anlayışdır, çünki ifadə vasitələrinə əlavə modal sözlər də daxildir. V.Vinoqradov həmçinin, modallığın iki tipini göstərir: obyektiv modallıq və subyektiv modallıq.

Dünya dilçiliyində modallıq anlayışına müxtəlif baxışlar olmuşdur. Bəzi dilçilər modallığı geniş, bəziləri isə dar mənada təqdim etmiş, modallığın ümumi mahiyyətini eyni təqdim etmələrinə baxmayaraq onun növlərini aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif təsnifatlar irəli sürmüşdürlər. V.Şabalina modallığın vasitəli və vasitəsiz növlərini göstərərək, fərqlərinin cümlədə söylənilən fikrin rəngarəngliyindən asılı olduğunu qeyd etmişdir. Y.Kraşennikova modallığın 3 növünü göstərir: 1. inikas modallığı; 2. arzu modallığı; 3. problematik modallıq. İ.Raspopov isə cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növləri olan sual, nəqli və əmr cümlələrini cümlənin modallığa görə növləri hesab edirdi.

Türkologiyada da qrammatik kateqoriya kimi modallığa diqqət ayrılmışdır. Bu sahədə Baskakov, A.Kononov, M.Zaynulli, Ubryatova kimi dilçilərin adlarını çəkmək olar. Türkoloqların əksəriyyəti modallığı feilin şəkilləri ilə əlaqələndirərək onu morfoloji kateqoriya hesab etmişdir.

Modallıq kateqoriyasını ardıcıl şəkildə araşdıran F.Cahangirov modallığa bu şəkildə yanaşır: “Modallıq kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm dil hadisələrindəndir. Bu kateqoriya dilin ifadə planından tutmuş onun məzmun planınaq, dilin adlandırma (işarətmə) funksiyasından tutmuş onun ifadəetmə (kommunikativ) funksiyasına qədər bir çox məsələləri əhatə edir” [2, s. 6]. Dilçilik ədəbiyyatında modallığın 2 tipi göstərilir: **subyektiv** modallıq və **obyektiv** modallıq. Cümlələri modallığa görə təsnif etdikdə ifadə məqsədi və intonasiya deyil fikrin ifadə tərzisi əsas götürülməlidir. Obyektiv modallıq anlayışında modallıq cümlədə verilən fakt, hadisə, məlumat, obyektiv realılıqla əlaqədir, burada hadisənin reallığı düşünülür. Real modallıq müəyyən zamanla əlaqəli olur. Subyektiv modallıqda danışam deyilən fikrə, verilən məlumata münasibətini də bildirir. Subyektiv modallıq bəzən ikinci modallıq da adlandırılır. Obyektiv modallıq dedikdə reallıq və qeyri-reallıq, mümkünlük və qeyri-mümkünlük, zərurilik və ehtimallıq nəzərdə tutulur. Subyektiv modallığa inam və inamsızlıq, razılıq və narazılıq, ekspressiv qiymətləndirmə aid edilir. Obyektiv modallığın ifadəsinə xidmət edən qrammatik vasitələrə feilin şəkilləri, zamanları, intonasiyanın müxtəlif növləri, subyektiv modallığın ifadəsinə xidmət edən linqvistik vasitələrə söz sırası, intonasiya, leksik təkrarlar, modal sözlər, ədatlar, nidalər, ara söz birləşmələri və ara cümlələr aiddir. Qeyd edə bilərik ki, subyektiv modallıq kateqoriyası dilin antroposentrik xüsusiyyətini ehtiva edir.

F.Cahangirov, K.Kruşelnitskaya, Q.Zolotova, L.Yermolayev modallığın 3 növü olduğunu irəli sürən dilçilərdəndir. Onların fikrincə subyektiv və obyektiv modallıqla yanaşı **törəmə tipli** deyilən modallıq anlayışı da mövcuddur. Obyektiv modallıqda danışanın mövqeyindən cümlənin məzmununun həqiqətə uyğunluğu ifadə olunur. Subyektiv modallıqda danışanın cümlənin məzmununa münasibəti əks olunur. Törəmə tipli modallıq isə mürəkkəb sturkturludur. Burada əlamətin daşıyıcısı olan subyektlə predikativ əlamət arasında əlaqənin həqiqiliyinə münasibət bildirilir. Bəzi dilçilər bu prosesi fərqli anlayışlarla ifadə edirlər, **daxili modallıq** və **xarici modallıq** terminlərindən istifadə edirlər. Xarici modallığa subyektiv və obyektiv modallığı, daxili modallığa isə subyektin icra etdiyi i.ə münasibətini aid edirlər.

“Modallıq gah qrammatik, gah leksik, gah intonasiya səviyyəsində, gah da bütün söyləmə səviyyəsində reallaşdırılır və müxtəlif ifadə vasitələrinə, o cümlədən leksik və qrammatik vasitələrə məlikdir” [5, s. 26]. Obyektiv modallığın ifadə vasitələrinə feilin şəkilləri, zamanları, intonasiya; subyektiv modallığın ifadə vasitələrinə söz sırası, intonasiya, modal sözlər, ədat, ara sözlər və ara cümlələr aid edilir.

Obyektiv modallığın daxilindən subyektiv amillər də mövcuddur. Çünki hər hansı obyektiv məlumat müəyyən bir subyekt tərəfindən verilir və subyektin xüsusiyyətləri verilən məlumatda az və ya çox dərəcədə öz əksini tapa bilər.

Modallığı nitqin köməkçi, bəzək ünsürü hesab edən Z.Budaqova da sadə cümlənin əlamətlərindən biri kimi modallığı izah edərkən modallığın 3 növünü göstərir: həqiqi modallıq, zərurət modallığı, ehtimal modallıq. Z.Budaqova qeyd edir ki, cümlələri modallıq əlamətinə görə təsnif edərkən ifadə məqsədini deyil, fikrin ifadə tərzini əsas götürmək lazımdır. Yəni cümlədə söylənilən fikir nə şəkildə öz ifadəsini tapırsa, buna da uyğun olaraq modallıq formalaşmalıdır.

Obyektiv reallıq müəyyən bir iş, əçya, əlamət, keyfiyyət və s haqqında həqiqi bir şəkildə məlumat verir. Obyektiv reallıq təsdiq və inkarda olur, həm ismi, həm də feili cümlələrlə ifadə olunur. Lakin feili cümlələrdə modallıq ismi cümlələrdəki modallıqdan fərqlidir. Belə cümlələrdə zaman və şəkil kateqoriyaları modallığın qrammatik ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Subyektiv modallıq cümlədə obyektiv modallıqla uzlaşa bilər. “Bütün cümlələrdə əslində bu və ya digər dərəcədə danışanın subyektiv münasibəti öz əksini tapır və buna görə də onu sintaktik kateqoriyalardan biri hesab etmək olar” [6, s. 19]. Subyektiv modallıq universal kateqoriya da sayıla bilər. Belə ki, onun bütün tipləri bir tərəfdən obyektiv modallığın bütün tipləri ilə uzlaşa bilər, eyni zamanda bu uzlaşma tiplər arasında da ola bilər.

Real obyektiv modalıq söyləmin gerçəkliyə münasibətində etibarlılıq dərəcəsini bildirir. Onun xüsusi qrammatik əlaməti yoxdur, bu funksiyanı feilin xəbər formasının şəkilçiləri yerinə yetirir. Feil formalarında qətilik və qeyri-qətilik mənalı müəssisə olunur ki, bu da modal ifadənin gerçəkliyə münasibətinin etibarlılıq dərəcəsinə öz təsirini göstərmiş olur. Lakin feil formaları modalıq qabarıq şəkildə əks etdirə bilməz. Buna görə də digər qrammatik vasitələrdən və modalıq bildirən leksik vahidlərdən istifadə olunur.

Qeyri-real modalıq arzu, niyyət, məqsədin həyata keçməsinə vadar edən feil şəkilləri ilə - əmr, arzu, vacib, şərt şəkilləri ilə əmələ gəlir.

Təsdiq modalıq qrammatik yolla, yəni şəxs-xəbərlilik şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. Bu şəkilçi feilin xəbər, vacib, arzu şəkillərində olan sözlərə artırılaraq təsdiq formada olan sadə cümlələri əmələ gətirir.

İnkər modalıq da leksik və qrammatik vasitələrin köməyi ilə, həmçinin intonasiya ilə ifadə olunur. İnkər intonasiyası cümlədəki inkər sözün tələffüzü zamanı tonun aşağı düşməsi ilə səciyyəlidir.

Modalıqın fəlsəfi-məntiqi və linqvistik təhlili göstərir ki, modalıq cümlənin formalaşmasında iştirak edən zəruri element kimi cümlədəki obyektiv və subyektiv münasibətləri ifadə edən mühüm dil kateqoriyasıdır. Eyni zamanda əlavə edə bilər ki, modalıq insanlar arasında ünsiyyəti təmin edən və tənzimləyən kateqoriya kimi də diqqəti cəlb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. 1963, 224 s.
2. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modalıqın struktur-semantik tədqiqi. Bakı: Elm, 2005, 281 s.
3. Xacə Nəsirəddin Tusi. Təsrid əl-məntiq (ərəb dilindən tərcümə və şərhlər) Bakı: Araz, 2012, 260 s.
4. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
5. Rəcəbli Ə. İngilis dilində modal feillər. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 238 s.
6. Vəliyev S. Sadə cümlə. Bakı: Elm, 1997, 82 s.
7. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке//Труды Института русского языка АН СССР. – Москва, 1950, с. 38-7

Ключевые слова: Модальность, Логическая модальность, Грамматическая модальность, Объективная модальность, субъективная модальность

Key words: modality, logical modality, grammatical modality, objective modality, subjective modality

Логическая и грамматическая сущность модальности

Резюме

Модальность — это важное языковое явление, выражающее отношение высказывания к действительности и отношение говорящего к сказанному. Каждое предложение отражает определенное модальное отношение, которое проявляется в логической и грамматической структуре. Философский и логический анализ модальности был исследован многочисленными философскими школами, особенно Аристотелем и Кантом, которые ввели концепцию модальности в философию. В языкознании модальность делится на логическую и грамматическую. Логическая модальность отражает отношение суждения и утверждения к действительности, а грамматическая модальность выражается через языковые средства. Исследование модальности является сложным и долгим процессом в языкознании, в котором устанавливаются связи с другими науками. Модальность - это категория языка, выражающая объективные и субъективные отношения в предложении. Она реализуется через грамматические, лексические и интонационные средства. Объективная модальность связана с фактами и событиями, отражая их отношение к реальности. Субъективная модальность отображает отношение говорящего к высказанному, такие как уверенность или сомнение. Обе модальности выражаются через различные грамматические средства, такие как формы глаголов, порядок слов и интонация. Среди типов модальности выделяются реальная, необходимая и вероятная модальность, а также модальность утверждения и отрицания.

The logical and grammatical essence of modality

Summary

Modality is an important linguistic phenomenon that expresses the relationship of a statement to reality and the speaker's attitude towards what is said. Every sentence reflects a certain modal relationship, which is manifested in both the logical and grammatical structure. The philosophical and logical analysis of modality has been explored by many philosophical schools, especially by Aristotle and Kant, who introduced the concept of modality into philosophy. In linguistics, modality is divided into logical and grammatical. Logical modality reflects the relationship of judgments and assertions to reality, while grammatical modality is expressed through linguistic means. The study of modality is a complex and lengthy process in linguistics, establishing connections with other sciences. Modality is a linguistic category expressing both objective and subjective relations in a sentence. It is realized through grammatical, lexical, and intonational means. Objective modality is related to facts and events, reflecting their relationship to reality. Subjective modality shows the speaker's attitude towards what is said, such as certainty or doubt. Both modalities are expressed through various grammatical tools, including verb forms, word order, and intonation. Types of modality include real, necessity, and probability modalities, as well as affirmation and negation modality.

Rəyçi: dos. İsmayıl Məmmədov

Abdullayeva Samirə Əli qızı ¹¹⁰, Paşsanova Ülviyyə Nemət qızı ¹¹¹
ALMAN DİLİNDƏ HİSS VƏ EMOSİYALARINI İFADE ETMƏK

Psixologiyada emosiyaları və hissləri izah etməyə çalışan bir çox fərqli model var. “Əsas duyğularımız”la bağlı müxtəlif fikirlər var. Bunlar zamandan və mədəniyyətdən asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün insanlarda “təbii olaraq” mövcud olan hisslərdir. Bu təlimatda biz hissləri və emosiyaları alman dilində ifadə etməyin müxtəlif yollarını araşdıracağıq – lüğət və cümlə strukturlarından bədən dili və səs tonuna qədər. İstər yeni başlayan, istərsə də qabaqcıl alman dili öyrənən olsanız, bu məqalə emosional ifadə bacarıqlarınızı təkmilləşdirməyə və şifahi və yazılı ünsiyyetinizi gücləndirməyə kömək edəcəkdir.

Alman dilində emosiyaları ifadə etmək niyə vacibdir?

Duyğuları ifadə etmək istənilən dildə mərkəzi rol oynayır, çünki bu, insanlar arasında daha dərin əlaqələr qurmağa kömək edir. Digər dillərdə olduğu kimi alman dilində də hisslərinizi ifadə etmək bacarığı söhbətlərinizi daha mənalı, başa düşülən və orijinal edə bilər.

Həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi situasiyalarda emosiyalar səmimiyyət, təcili, empatiya və anlayışı çatdırmağa kömək edir. Ana dili olmayanlar üçün emosiyaları düzgün ifadə etməyi öyrənmək kobud və ya nəzakətli, uzaq və ya isti, laqeyd və ya sadıq görünmək arasında fərq yarada bilər. Bu, peşəkar həyatda, ictimai toplantılarda və ya mədəniyyətlərarası situasiyalarda xüsusilə vacibdir.

Alman dilində ümumi hisslər və duyğular.

Alman dili duyğular üçün zəngin lüğət təklif edir və hisslərin ən incə nüanslarını belə təsvir etmək üçün saysız-hesabsız sözlər var. Ən ümumi duyğuları və onlara uyğun lüğəti nəzərdən keçirək.

1. Sevinc və xoşbəxtlik

Mülayim məmnuniyyətdən hədsiz xoşbəxtliyə qədər alman dilində sevinci ifadə etməyin bir çox yolu var.

*Glücklich - Xoşbəxt: „Ich bin heute glücklich.“ (Bu gün xoşbəxtəm.)

*Freudig - Sevinc: „Sie war froh, als sie die gute Nachricht hörte.“ (Onlar xoş xəbəri eşidəndən sonra sevinc hiss etdilər.)

*Aufgeregt - həyəcanlanmaq: „Ich freue mich sehr auf die bevorstehende Reise.“ (Qarşıdan gələn səfər üçün çox həyəcanlıyam.)

*Begeistert – həyəcanlı: „Ich war begeistert, den Wettbewerb gewonnen zu haben.“ (Müsabiqəni qazandığımı üçün çox həyəcanlandım.)

*Ekstatisch - Ekstatik: „Sie waren begeistert, als sie erfuhren, dass sie ein Baby bekommen würden.“ ("Uşaq sahibi olacaqlarını biləndə çox sevindilər.")

*Fröhlich – şən: „Er ist morgens immer so fröhlich.“ (O, həmişə səhərlər çox şən olur.)

*Erfreut – şad olmaq: „Ich freue mich, Sie kennenzulernen.“ (Sizinlə tanış olduğuma şadam.)

*Überglücklich – çox sevincli: „Sie waren überglücklich bei der Überraschungsparty.“ (Sürpriz məclisdə çox sevindilər.)

2. Kədər və məyusluq

Yüngül məyusluqdan dərin kədərə qədər kədəri ifadə etməyin bəzi ümumi yolları bunlardır.

Traurig - kədərli: „Ich bin traurig, weil ich meine Heimatstadt verlassen habe.“ (Doğma şəhərimi tərk etdiyim üçün kədərlənirəm.)

*Traurig - kədərli: „Ich bin traurig über den Verlust meines Haustiers.“ (Ev heyvanımı itirdiyim üçün kədərlənirəm.)

*Verärgert - qəzəbli: „Sie war nach dem Streit verärgert.“ (O, mübahisədən sonra əsəbiləşdi.)

*Enttäuscht - məyus: „Er war von seinen Prüfungsergebnissen enttäuscht.“ (O, imtahan nəticələrindən məyus oldu.)

*Verzweifelt - Çarəsiz: „Er fühlte sich völlig verzweifelt. (O, özünü tamamilə çarəsiz hiss etdi)

*Mit gebrochenem Herzen - ürəyi qırıldı: „Sie war untröstlich, als die Beziehung endete.“ (Münasibət bitəndə ürəyi qırıldı.)

*Deprimiert - depressiyada: „Ich fühle mich in letzter Zeit deprimiert.“ (Son vaxtlar özümü depressiya hiss edirəm.)

*Elend - bədbəxtlik: „Der ständige Regen macht mich elend.“ (Daimi yağış məni bədbəxt edir.)

*Melancholie - Melanxoliya: „Wenn ich an die Vergangenheit denke, überkommt mich ein Gefühl der Melancholie.“ (Keçmişini düşünəndə melanxolik bir hiss var.)

*Down - aşağı: „Ich fühle mich heute etwas deprimiert.“ (Bu gün özümü bir az pis hiss edirəm.)

3. Qəzəb və qıcıqlanma

Qəzəb yüngül qıcıqlanmadan həddindən artıq qəzəbə qədər müxtəlif yollarla ifadə edilə bilər.

*Wut - qəzəbli: „Ich war wütend, als ich herausfand, was passiert war.“ (Nə baş verdiyini biləndə qəzəbləndim.)

*Frustriert - məyusluq: „Ich bin frustriert darüber, wie lange dieser Prozess dauert.“ (Bu prosesin nə qədər davam etdiyinə görə məyus oldum..)

*Genervt - qıcıqlanma: „Der Lärm hat sie genervt.“ (Səs onu qıcıqlandırdı.)

¹¹⁰ Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, baş müəllim: Akifnovruzov44@gmail.com,

¹¹¹ Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, müəllim. Ulviyye.eliveva.90.90@mail.ru

- *Wütend - qəzəbləndi: „Sie waren wütend, weil sie unfair behandelt wurden.“ (Onlar ədalətsiz davrandıqları üçün qəzəbləndilər.)
- *Gereizt - qıcıqlanma: „Ich werde gereizt, wenn die Dinge nicht wie geplant laufen.“ (İşlər plana uyğun getməyəndə əsəbiləşirəm.)
- *Wütend - qəzəbli: „Er war wütend über die Ungerechtigkeit.“ (O, haqsızlıqdan qəzəbləndi.)
- *Verzweifelt - qıcıqlanma: „Ich bin verzweifelt, weil ich mich jeden Tag damit auseinandersetzen muss.“ (Hər gün bununla qarşılaşanda məyus oluram.)
- *Wütend (umgangssprachlich) - qəzəbli (danışiq): „Ich bin sauer auf dich, weil du es mir nicht früher gesagt hast.“ (Bu barədə mənə əvvəllər danışmadığınız üçün sizə əsəbiləşdim.)
- *Verärgert - qəzəb: „Sie war verärgert über das Verhalten ihres Kollegen.“ (O, həmkarının davranışından qəzəbləndi.)
- *Rasend - qəzəblə: „Seine Wut war geradezu rasend.“ (Onun qəzəbi tamamilə qəzəbli idi)

4. Qorxu və narahatlıq

Qorxu və narahatlıq, xüsusilə qeyri-müəyyən vəziyyətlərdə ümumi duyğulardır.

- *Ich habe Angst - qorxuram: „Ich habe Angst vor dem Fliegen.“ (Uçmaqdan qorxuram.)
- *Angst - qorxu: „Sie hat Angst vor der Dunkelheit.“ (Qaranlıqdan qorxur.)
- *Ängstlich- narahatlıq: „Sie war ängstlich vor der Prüfung.“ (O, imtahanadan əvvəl narahat idi)
- *Entsetzt - dəhşət: „Sie waren entsetzt, als sie ein lautes Geräusch hörten.“ (Onlar yüksək səsi eşidəndə dəhşətə gəldilər.)
- *Nervös - əsəbi: „Vor einer großen Präsentation bin ich immer nervös.“ (Böyük təqdimatdan əvvəl həmişə əsəbi oluram.)
- *Angst - narahat: „Ich mache mir Sorgen wegen der bevorstehenden Prüfung.“ (Qarşıdan gələn imtahanadan narahatam.)
- *Besorgt - narahat: „Er macht sich Sorgen um seine Gesundheit.“ (O, səhhətindən narahatdır.)
- *In Panik - panik: „Sie war in Panik, als sie ihre Schlüssel verlor.“ (Açarlarını itirəndə panikaya düşdü.)
- *Nicht einfach - narahat: „Ich habe ein ungutes Gefühl dabei.“ (Bu barədə pis hiss edirəm.)
- *Furcht - qorxu: „Die Furcht vor dem Unbekannten kann überwältigend sein.“ (Naməlum qorxusu böyük ola bilər)

5. Sevgi və məhəbbət

Sevgi və məhəbbət ifadə etmək dərin romantik əlaqədən dostlara və ailəyə qayğı göstərməyə qədər dəyişə bilər.

- *Liebe - sevgi: „Ich liebe dich.“ (Mən səni sevirəm.)
- *Cherish - qiymətləndirmək: „Ich schätze die Erinnerungen, die wir gemeinsam gemacht haben.“ (Birgə qurduğumuz xatirələri əzizləyirəm.)
- *Zärtlich - sevimli: „Sie ist sehr liebevoll zu ihren Freunden.“ (O, dostları ilə çox mehribandır.)
- *Anbei – bağlı olmaq: „Er hängt sehr an seinem Hund.“ (O, itinə çox bağlıdır.)
- *Hingebungsvoll - sadıq: „Sie sind einander ergeben.“ (Onlar bir-birinə sadıqdırlar.)

Hissləri ifadə etmək üçün cümlə strukturları

Qeyd etmək lazımdır ki, emosiyaların ifadəsinə mədəni nüanslar da güclü təsir göstərir. Almanlar duyğularını ifadə etməkdə birbaşa və dürüstlükləri ilə tanınırlar. Ancaq bu o demək deyil ki, onlar həmişə hissələrini açıq şəkildə göstərirlər. Duyğuları təsirli şəkildə ifadə etmək üçün düzgün lüğətdən istifadə etməklə yanaşı, düzgün cümlə strukturlarından da istifadə etmək vacibdir. Alman mədəniyyətində digər mədəniyyətlərdən fərqlənə bilən emosiyaları ifadə etmək və qavramaq üçün xüsusi üsullar mövcuddur.

1. “Mən hiss edirəm” və ya “hiss edirəm” ifadələrinin istifadəsi

Duyğularınızı ifadə etməyin ən asan yolu “hiss etmək” və ya “olmaq” fellərindən duyğularınızı təsvir edən sifət və ya isimlərlə birlikdə istifadə etməkdir.

- Ich fühle mich glücklich. (Özümü xoşbəxt hiss edirəm.)
- Ich fühle mich heute traurig. (Bu gün özümü kədərli hiss edirəm.)
- Ich freue mich auf das Wochenende. (Həftə sonu ilə bağlı özümü həyəcanlı hiss edirəm.)
- Ich habe Angst vor dem Vorstellungsgespräch. (Bunun nəticələrindən narahatam.)

2. “Məni edir” və ya “Məni etdi” ifadələrinin istifadəsi

Bu quruluş tez-tez bir duyğunun xarici səbəbini təsvir etmək üçün istifadə olunur.

- Es macht mich wütend, wenn die Leute nicht zuhören. (İnsanların qulaq asmaması məni əsəbiləşdirir.)
- Es hat mich gefreut, alle auf der Party zu sehen. (Ziyafətdə hər kəsi görmək məni sevindirdi.)
- Dieser Film bringt mich immer zum Weinen. (O film məni həmişə ağladır.)
- Sein unhöflicher Kommentar hat mich verärgert. (Onun kobud şərhə məni əsəbləşdirdi.)

3. “Mən varam” və ya “Mən olmuşam” ifadələrinin istifadəsi

Bu quruluş birbaşa emosional vəziyyətinizi göstərmək üçün yaxşıdır.

- Ich bin so stolz auf dich. (Mən sənə fəxr edirəm.)
- Während des Gewitters hatte ich große Angst. (Tufan zamanı çox qorxdum.)
- Ich bin frustriert über den langsamen Fortschritt. (Yavaş irəliləyişdən məyus oldum.)
- Ich war vor meiner Rede nervös. (Çıxışdan əvvəl əsəbi idim.)

4. Gücləndiricilərin istifadəsi

Duyğuları gücləndirmək və ya zəiflətmək üçün ingilis dilində “çox”, “həqiqətən”, “belə” və ya “son dərəcə” kimi gücləndiricilərdən istifadə olunur.

- Ich bin wirklich gespannt auf die Reise. (Səyahət üçün həqiqətən həyəcanlıyam..)
- Sie ist mit den Ergebnissen sehr zufrieden. (O, nəticələrdən çox razıdır.)
- Er ist gerade so wütend. (O, indi çox əsəbidir.)
- Sie sind sehr stolz auf ihre Leistung. (Onlar əldə etdikləri nailiyyətlərdən hədsiz qürur duyurlar)

5. Duyğuları izah etmək üçün müqavisələr

Hissləri ifadə etməyin başqa bir yolu müqayisələr, bənzətmələr və ya metaforalardan istifadə etməkdir.

- Ich fühlte mich frei wie ein Vogel. (Özümlü quş kimi azad hiss etdim.)
- Ich bin so nervös wie eine Katze in einem Raum voller Schaukelstühle. (Mən sallanan stullarla dolu otaqda pişik kimi əsəbləşirəm.)
- Ich bin glücklicher denn je. (mən həmişəkindən daha xoşbəxtəm.)
- Ich hatte das Gefühl, als würde ich auf Luft gehen. (Özümlü havada gəzdiyimi hiss etdim.)

Emosiyaların şifahi olmayan ifadəsi

Sözlər hissəri ifadə etməyin ən birbaşa yolu olsa da, bədən dili, üz ifadələri və səs tonu kimi şifahi olmayan siqnallar da emosiyaların çatdırılmasında mühüm rol oynayır. İngilis dilində danışanlar dediklərini vurğulamaq üçün çox vaxt bu qeyri-şifahi göstəricilərə etibar edirlər.

1. Bədən dili

Bədən dili, çox vaxt sözlərdən istifadə etmədən geniş spektrli duyğuları ifadə edə bilər.

- Qollarınızı çarpazlaşdırmaq müdafiə və ya məyusluğu göstərə bilər.
- Təbəssüm tez-tez sevinc, dostluq və ya razılığı ifadə edir.
- Fidget əsəbilik və ya narahatlıq əlaməti ola bilər.
- İşarə etmək və ya kəskin jestlər etmək qəzəb və ya qıcıqlanma əlaməti ola bilər.

2. Üz ifadələri

Üz ifadələri emosiyaların universal dilidir və doğma ingiliscə danışanlar onlardan tez-tez istifadə edirlər.

- Qaldırılmış qashlar sürpriz və ya inamsızlıq signalı verə bilər.
- Bir qışqıbaq tez-tez qarışıqlıq və ya məyusluq göstərir.
- Geniş, açıq təbəssüm sevinc, razılıq və ya sevgi ifadə edə bilər.

3. Səs tonu

Səs tonu ifadənin mənasını kəskin şəkildə dəyişə bilər. Eyni cümlə tondan asılı olaraq şən, istehzal, qəzəbli və ya laqeyd səslənə bilər. İngilis dilində intonasiyanı başa düşmək və mənimsəmək duyğuları dəqiq ifadə etmək üçün çox vacibdir. Məsələn: şən səs tonunda "yaxşıyam" - "Mir geht es gut" hər şeyin qaydasında olduğunu, monoton və ya düz səs tonunda isə danışanın əsl hissələrini gizlətdiyini göstərə bilər.

Alman dilində duyğuları ifadə edərkən ümumi səhvlər

Qeyri-ana dili danışanlar alman dilində hissələrini ifadə etməyə çalışarkən çox vaxt ümumi səhvlərə yol verirlər. Bu tələləri bilmək sizə daha aydın ünsiyyət qurmağa və anlaşılmaqlıqlardan qaçmağa kömək edəcək.

1. Müəyyən sözlərin həddindən artıq istifadəsi

Ana dili olmayanlar bəzən "xoşbəxt" - "Glücklich", "kədərli" - "traurig" və ya "qəzəbli" - "wütend" kimi ümumi sözlərdən çox istifadə edirlər, çünki onları yadda saxlamaq daha asandır. Bununla belə, alman dili zəngin emosional lüğətə malikdir və siz daha konkret sözlərdən istifadə etməklə ünsiyyətinizi daha dəqiq edə bilərsiniz. „Ich bin sehr glücklich“ - "Mən çox xoşbəxtəm", "Ich bin glücklich" - "Mən sevindim" və ya "Ich bin begeistert" - "Mən həyəcanlandım", „Ich bin traurig“ - "Kədərliyəm", „Mein Herz ist gebrochen“ - "Ürəyim qırıldı" və ya "Ich bin enttäuscht" - "məyus oldum" deməyə çalışın.

2. Kontekstə məhəl qovmamaq

Fərqli kontekstlər fərqli emosional ifadələr tələb edir. Formal şəraitdə, məsələn, iş yerində emosiyaları daha təmkinli və peşəkar şəkildə ifadə etmək vacibdir. Dostlar və ya ailə ilə qeyri-rəsmi söhbətlərdə emosiyaların daha birbaşa və təsadüfi ifadələri məqbuldur.

3. Tonu səhv başa düşmək

Alman dilində ton mühüm rol oynayır. Nətiq istehzal ton istifadə etdikdə sözlər adətən ifadə etdiklərinin əksini ifadə edə bilər. Qeyri-anadillər bəzən sarkazm və ya ironiyanı səhv başa düşürlər ki, bu da çətinliyə səbəb ola bilər. Məsələn, „Oh, großartig“ - "Oh, əla" ifadəsi kiminsə həqiqətən xoşbəxt olduğunu ifadə edə bilər, lakin istehza ilə istifadə edildikdə, bu, insanın həqiqətən kədərli olduğunu və ya məyus olduğunu ifadə edə bilər.

Alman dilində emosiyaları ifadə etmək bacarıqlarınızı necə təkmilləşdirə bilərsiniz

Söz ehtiyatınızı genişləndirin: nə qədər çox söz bilsəniz, emosiyalarınızı bir o qədər dəqiq ifadə edə bilərsiniz. Müntəzəm olaraq yeni emosional lüğət öyrənməyi vərdiş edin.

Anadil danışanlara qulaq asın: Anadil danışanların öz hissələrini həm söhbətlərdə, həm də filmlər və ya televiziya şouları kimi mediada necə ifadə etdiklərinə diqqət yetirin. İstifadə etdikləri ifadələrə, səs tonlarına və bədən dillərinə diqqət yetirin.

Danışq təcrübəsi: Duyğuları ifadə etməkdə daha yaxşı olmağın ən yaxşı yolu məşq etməkdir. İstər dostlarla söhbətlər, istər dil mübadiləsi proqramında iştirak, istərsə də strukturlaşdırılmış kurslar vasitəsilə real həyat vəziyyətlərində emosional lüğətdən istifadə etmək onu daha yaxşı öyrənməyə kömək edəcək.

Geribildirim alın: Ana dili danışanlardan və ya müəllimlərdən emosiyalarınızı necə ifadə etdiyinizi qiymətləndirmələrini xahiş edin. Onlar təkmilləşdirməli olduğunuz sahələri göstərə və ya özünüzdə ifadə etməyin daha təbii yollarını təklif edə bilərlər.

Nəticə: Hiss və emosiyaları alman dilində ifadə etmək əsas dil öyrənməkdən kənara çıxan mühüm bacarıqdır. Bunun üçün emosional lüğətin incəliklərini başa düşmək, cümlə strukturlarını mənimsəmək, səs tonu və bədən dili kimi qeyri-verbal işarələrdən istifadə etmək lazımdır. Lüğətinizi genişləndirməklə, müxtəlif kontekstlərdə danışmağa məşq etməklə və ana dilində danışanların necə ünsiyyət qurduğunu müşahidə etməklə siz alman dilində emosiyaları dəqiq və təbii şəkildə ifadə etmək bacarığınızı xeyli təkmilləşdirə bilərsiniz.

ƏDƏBİYYAT

1. Antonia Ava. (2020). "Challenges of Learning German Language". Mars Translation.
2. Elchin, M. (2023). Phonetics and Phonology at NSU: Integrating the Eclectic Method in Transformative Student Research. Web of Semantics: Journal of Interdisciplinary Science, 25-29.
3. Alisoy, H. (2023). Echoes of Emotion: Exploring Exclamation Sounds across Global Languages. International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences, 3(6), 36-45.
4. O'Dowd, R., & Ware, P. (2009). "Critical Issues in Telecollaborative Task Design". Computer Assisted Language Learning, 22(2), 173-188.
5. Hampel, R., & Pleines, C. (2013). "Fostering Student Interaction and Engagement in a Virtual Immersive Environment: A Case Study". ReCALL, 25(2), 138-155. Cambridge University Press.
6. Alisoy, H. A. H. (2023). Exploring Nominal Clauses in Spoken Language: A Linguistic Analysis. Nakhchivan State University, English and Translation Chair.
7. Hampel, R., & Hauck, M. (2006). "Computer-mediated Language Learning: Making Meaning in Multimodal Virtual Learning Spaces". JALT CALL Journal.
8. Ashrafova, I. Understanding the Subtleties of English Pronunciation: The Role of Weak Forms.
9. Norris, J., & Maier, C. (2014). "Interpreting Multimodal Content: New Directions in Multimodal Research". Multimodal Communication.
10. Alisoy, H. A. H. (2023). Reductions in English Grammar: Implications for ESL Learning. Nakhchivan State University, English and Translation Chair.
11. German Language and Culture Immersion Program (GLACIP). (2023).

Açar sözlər: emosiya, hisslər, sevinc və xoşbəxtlik, kədər və məyusluq, qəzəb və qıcıqlanma, qorxu və narahatlıq, sevgi və xoşbəxtlik.

Key words: emotions, feelings, joy and happiness, sadness and disappointment, anger and irritation, fear and anxiety, love and happiness.

Ключевые слова: эмоции, чувства, радость и счастье, грусть и разочарование, гнев и раздражение, страх и тревога, любовь и счастье.

Xülasə:

Bu yazıda biz alman dilində emosional lüğətin müxtəlif aspektlərini araşdıracağıq və dildə emosional intellektinizi inkişaf etdirməyə kömək edə biləcək bəzi faydalı ifadələr təqdim edəcəyik. Emosional lüğət ünsiyyətin vacib hissəsidir. İstənilən dildə hiss və duyğuları ifadə etmək bacarığı mənalı ünsiyyət üçün çox vacibdir. Xoşbəxt, kədərli, qəzəbli və ya həyəcanlı olsanız da, hisslərinizi ifadə etmək üçün düzgün sözləri tapmaq aydın və açıq dialoq üçün çox vacibdir. Alman dilində bu xüsusilə nüanslı ola bilər, çünki kontekstdən, intensivlikdən və danışan və dinləyici arasındakı münasibətdən asılı olaraq eyni emosionu ifadə etməyin bir çox yolu var. Bu məqalə bizim emosiyalarımızı və hisslərimizi dəqiq bir şəkildə ifadə edə bilən zəngin sözlər təklif edir. Bizə daxili vəziyyətlərimizi və hisslərimizi paylaşmağa və anlamağa imkan verir.

Abstract:

In this article, we will look at different aspects of emotional vocabulary in German and provide some useful phrases to help you develop your emotional intelligence in the language. Emotional vocabulary is an important part of communication. Being able to express feelings and emotions in any language is crucial to meaningful communication. Whether you are happy, sad, angry or excited, finding the right words to express your feelings is crucial to having a clear and open dialogue. In German, this can be especially nuanced as there are many ways to express the same emotion depending on the context, intensity and the relationship between the speaker and listener. This article presents a variety of words that can accurately express our emotions and feelings. This allows us to share and understand our internal states and feelings.

Резюме:

В этой статье мы рассмотрим различные аспекты эмоциональной лексики в немецком языке и приведем несколько полезных фраз, которые помогут вам развить эмоциональный интеллект в этом языке. Эмоциональный словарь является важной частью общения. Умение выражать чувства и эмоции на любом языке имеет решающее значение для осмысленного общения. Независимо от того, счастливы ли вы, грустите, злитесь или взволнованы, поиск правильных слов для выражения своих чувств имеет решающее значение для ясного и открытого диалога. В немецком языке это может быть особенно нюансировано, поскольку существует множество способов выразить одну и ту же эмоцию в зависимости от контекста, интенсивности и отношений между говорящим и слушающим. В этой статье представлено множество слов, которые могут точно выразить наши эмоции и чувства. Это позволяет нам делиться и понимать наши внутренние состояния и чувства.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva

CÜMHURİYYƏT ƏDƏBİYYATINDA QADINLARIN TƏHSİLİ MƏSƏLƏSİ

Qadınların təhsili məsələsi cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan və cəmiyyətin tərəqqisi üçün vacib hesab olunan amillərdən biridir. Osmanlı dövründə qadınların təhsil alma imkanları geniş olmasa da, Cümhuriyyət dövründə, xüsusilə Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə keçirilən bir sıra qanunlar və islahatlar nəticəsində qadınların ibtidai və orta təhsil alması məcburi oldu. 3 mart 1924-cü ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi (TBMM) tərəfindən qəbul edilən Tövhihi-Tədrisat Qanunu ilə müasir təhsilin təməli qoyularaq, bütün təhsil müəssisələri dövlət nəzarətinə keçmiş, oğlan və qız şagirdlər bərabər şəraitdə təhsil almağa başlamış, dini və siyasi məqsədlərə xidmət edən məktəblərdə təhsil almaq qadağan edilmiş, qadınların təhsil alması hüquqi çərçivəyə salınmışdır. Bu qanun, qadınların təhsili məsələsi və cəmiyyətdəki rolunda ilk və mühüm addımlardan biri olmuşdur. 1926-cı il fevralın 17-də qəbul edilən və 4 oktyabr 1926-cı ildə qüvvəyə minən Türk Mülki Məcəlləsi Atatürkün türk qadınlarının hüquqları ilə bağlı çıxardığı növbəti qanunlardan biridir. Bu qanun İsveçrə Mülki Məcəlləsindən götürülərək türk cəmiyyətinə uyğun formalaşmışdır. Türk qadınlarını əsrlər boyu basdırdıqları qaranlıqdan çıxarıb aydınlığa qovuşdurmuş, kişilərlə bərabər hüquqlar, səlahiyyətlər və məsuliyyətlərlə təmin edərək şəxsiyyət sahibi etmiş, ailə və cəmiyyətdə layiqli mövqeyini tutmasına şərait yaratmışdır [2, s. 78]. Türk Mülki Məcəlləsi ilə qadınlar boşanma, miras və əmlak hüquqları baxımından bərabərlik əldə etmiş, hər iki cins üçün nikah yaşı 17 müəyyən edilmiş, qadınlara evləndikdən sonra da yazılı müraciət edərək əvvəlki soyadından istifadə etmə hüququ verilmiş, evlilikdəki məcburiyyətlərdən azad edilmişdir.

Osmanlı dövründə qadınları seçki hüququ yox idi. 1933-cü ildə Mülki Məcəllənin verdiyi qanuni hüquqlar çərçivəsində türk qadınları ilk dəfə bələdiyyə seçkilərində iştirak edərək qadınlara səsvermə və seçilmə hüququ verilmiş, yerli idarəetmələrdə vəzifələrə təyin edilmişdir. Bununla da qadınların siyasi hüquqları genişlənməmiş, 1937-ci ildə türk qadını 18 nümayəndəsi ilə birlikdə parlamentə daxil ola bilməmişdir. 1950-ci illərdən sonra qadın hüquqları daha da genişlənməmişdir. Bunda mətbuatın rolu da çox böyükdür. Qadınlara verilən hüquqlar çərçivəsində mətbuatda qadınlardan bəhs edilən qəzet və jurnalların sayı da artmışdır. Bu qəzet və jurnallar; Cümhuriyyət qadını, Türk qadın yolu, Qadın yazıları, Qadın dünyası və başqalarıdır. Burada yazılan məqalələr, türk qadınlarını məlumatlandırmaq və ictimai həyatda daha da fəallaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Bu illərdə qızların məktəbə getmə faizi artmış, qadınlar iş həyatına atılmış, qadın müəllimlərin və deputatların sayında dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Cümhuriyyətin ilk illərinin dərslikləri qadının cəmiyyətdə önəmini vurğulayan nümunələrlə zəngin idi. Bu nümunələrdə qadınlar və kişilər, bir-birini dəstəkləyən və davamlı olaraq bir-birinə kömək edən insanlar kimi təsvir edilmişdir. Cümhuriyyət dövründə qadın hüquqlarında əldə olunan səviyyə, bu dövrlərdəki sosial və mədəni inkişafın təbii nəticəsi kimi görülür [5, s. 95].

Bu dövrdə qadınların təhsili məsələsi ədəbiyyatda da əks olunmuşdur. Xəlidə Ədib Adıvar, Rəşad Nuri Güntəkin, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu kimi yazıçılar qadınların təhsil alması və cəmiyyətdəki rolu ilə bağlı fikir və düşüncələrini əsərlərində işləyərək həmin dövrün sosial dəyişikliklərini təmsil etmiş və qadın haqlarını müdafiə etmişlər. Bu yazıçılar, əsərlərində təhsil almış qadınların cəmiyyətin inkişafı üçün önəmli bir rol oynadıqlarını vurğulamış, həmçinin qadınların təhsilinə maneə törədən amilləri də diqqətə çatdıraraq, qadın-kəş bərabərliyi ideyasını təbliğ etmişlər. Təhsilli qadın daha şüurlu olur və seçimlərini daha ağıllı şəkildə edir. Qadınlar seçilən deyil, seçən olduqda, ailə daha sağlam şəkildə formalaşır və bu mühitdə böyüyəcək uşaqlar üçün daha parlaq gələcək təmin edilir. Məhz bu yazıçılar da, qadınların təhsilinin cəmiyyətin tərəqqisinin əsas dayacağı olduğunu qeyd etmiş, qadının maariflənməsinin önəmini vurğulayan fikirlər irəli sürərək, qadınların həm özlərini, həm də cəmiyyətlərini dəyişdirə biləcəklərini göstərmişlər.

Şəxsən yaşadığı hadisələrin təsiri ilə qadın problemlərini ən əhatəli və geniş şəkildə əsərlərində əks etdirən müəlliflərdən biri Xəlidə Ədib Adıvardır. Xəlidə Ədibin ilk romanları avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Müəllif sonrakı əsərlərində ictimai həyatda yer olan qadınlardan bəhs edir. Onun romanlarında qadın personajların kişi personajlarına nisbətən ön planda və təsirli şəkildə təsvir edilməsi o dövr üçün mühüm bir yenilikdir. Bu əsərlər, qadınların azadlıq və hüquqları uğrunda mübarizəsinə güclü bir mesaj vermişdir. Qadınların təhsilində yalnız yazıçı kimi deyil, eyni zamanda pedaqoq kimi də fəaliyyət göstərən Xəlidə Ədib, romanlarında təhsilli, mübariz, güclü qadın obrazları yaratmış, qadını əsərlərinin mərkəzinə yerləşdirmişdir. Xəlidə Ədib romanlarında qadınları dörd qrupa ayırır: Öz həyatını özü qazanan qadınlar, ailə qadınları, əyləncə üçün dərnəklərə qatılan qadınlar və modabaz qadınlar [4, s. 372]. Xüsusilə "Sinekli baqqal", "Tatarciq", "Vurun əxlaqsızı", "Səviyyə Talib" kimi əsərlərində qadınların təhsili məsələsi ön plana çəkilir. "Sinekli baqqal" romanında qadınların təhsilinə qarşı olan ənənəvi düşüncələr yer alır və bu əsərdəki qadın personajı olan Rabia bu düşüncə tərzinə meydan oxuyur. Əsərdəki Rabia obrazı sadəcə təhsilli qadın obrazı deyil, eyni zamanda öz ideyalarını yayan bir qadındır. Əsərdə verilən mesajlardan biri də heç şübhəsiz ki ideal qadının necə olması ilə bağlıdır. Türk qadınlarının xoşbəxt və şəxsiyyət sahibi olmaları üçün təhsil almalarının vacibliyi əsərdə dəfələrlə vurğulanır.

"Səviyyə Talib" romanında müəllif təhsilli, qərb düşüncəsini mənimsəmiş qadın ilə həm şərq, həm də qərb mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən ideal türk qadını müqayisə edir. Təhsil almaq məqsədilə Qərbə

¹¹² BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının II kurs magistrantı
fidannezirova01@gmail.com

gedən Fahirin özünü tapmaq axtarışı həyatındakı qadınlar vasitəsilə izah edilir. O, ölkədə mədəniyyətin inkişafı üçün çox işlər görülməli olduğunu başa düşür, bunlar arasında ən vacibi isə qadınların mövqeyinin yüksəldilməsidir. Qəhrəmanın fikrincə, qadın mədəniyyətin göstəricisidir. Bu səbəbdən də, roman boyu qadın və mədəniyyət eyni inkişaf xəttində, paralel şəkildə irəliləyir. Əsərdə Səviyyə təhsilli türk qadın obrazı kimi təqdim olunur. O, tək başına ayaqda dura bilən, yanlış evliliyi səbəbindən boşanmağı bacaran savadlı qadın kimi diqqət mərkəzindədir. Səviyyə təhsili sayəsində cəmiyyətin boyunduruğundan azad olub, özünü tapmış bir qadındır.

Cümhuriyyət dövrünün öndə gələn müəlliflərindən biri olan Rəşad Nuri Güntəkinin əsərlərində də qadınların təhsilinin önəmi vurğulanır və qadınlar cəmiyyətin ənənəvi təsirlərindən azad olmağa çalışırlar. O, çalışdığı illər ərzində apardığı müşahidələr nəticəsində məktəblər, şagirdlər, müəllimlər, idarəçilər, müfəttişlər haqqında romanlarında müxtəlif aspektlərdən bəhs etmişdir. Rəşad Nurinin ən məşhur əsərləri olan “Acımaq” və “Çalıquşu” kimi romanlarında qadınların təhsil problemi dövrün patriarxal dəyərləri ilə müqayisə edilmişdir. Bu romanlarında ölkənin təhsil problemlərinə, türk cəmiyyətindəki təhsilsizlik və bunun nəticəsində yaranan yanlış inanclarla və onlardan qaynaqlanan məsələlərə toxunur, bu problemlərin həlli yollarını tapmağa çalışır. Rəşad Nuri bu romanlarında baş qəhrəman kimi müəllimləri seçmişdir. Onun romanlarındakı baş qəhrəman olan müəllimlərin hamısı müəyyən dəyərləri özündə birləşdirən idealist şəxsiyyətlərdir. Qələmə aldığı romanlarda ölkənin geriliyindən, bu geriliyin səbəblərindən bəhs edir və bu geriliyin qarşısını ancaq təhsillə almanın mümkün olduğunu qeyd edir. “Çalıquşu” əsərinin baş qəhrəmanı Fəridə obrazı ilə müəllif Anadolu məktəblərinin vəziyyətini gözəl ötürünə sərir, qadınların təhsilinin cəmiyyətin inkişafına gətirib çıxaracağına dair bir mesaj verir. Fəridə o dövrdə gənc bir qız kimi çətin bir mühitdə yaşamış və təhsil almaq üçün mübarizə aparmışdır. Fəridə ədəbiyyatda yeni bir personaj idi. Çünki o, uşaqlıqdan etibarən özünü əzdməyən, asanlıqla ünsiyyət qura bilən, açıq fikirli bir qız idi. Bu xüsusiyyətləri ilə o, cəmiyyətdəki ənənəvi qadın obrazlarından fərqlənirdi. “Çalıquşu” əsəri nəsillər boyu müəllimlik peşəsini üstün tutaraq gənc qızlara nüsxə olmuşdur. Rəşad Nuri sosial məsələlərə heç vaxt insandan ayrı baxıla bilməyəcəyini görən və göstərən yazıçıdır. Eyni xarakter, duyğu və düşüncəyə sahib insanlara, sosial şəraitlərin fərqliliyi səbəbindən həyatda uğurlu və ya uğursuz ola bilərlər. Bu xüsusiyyətləri “Acımaq” romanında açıq şəkildə görmək mümkündür [3, s. 217]. Romanın baş qəhrəmanı olan Zəhra təhsil alaraq həyatını dəyişdirmək üçün əlindən gələni edir və mübarizə aparır. Zəhra uşaqlıqda yaşadıklarına görə sərt, soyuqqanlı, mərhəmət hissindən uzaq bir obrazdır. Müəllif, Zəhranın simasında təhsildə fərdi xüsusiyyətlərə əhəmiyyət verməyən və eyni düşüncəyə sahib insanlar yetişdirməyə çalışan müəllimləri tənqid edir. Bununla belə Zəhra, vicdanlı biri olaraq çətinliklərə qarşı əzmkarlıqla mübarizə aparan obrazdır. O, insanın təbii duyğuları olan sevinc, kədər və sevgidən uzaq idi. Lakin atasının gündəliyini oxuyub həqiqəti öyrəndikdən sonra içindəki donmuş duyğular yenidən canlanmış, təhsil anlayışı dəyişmiş, yalnız bilik verməklə deyil, şagirdlərini duyğusal olaraq da dəstəkləməklə əsl müəllim ola biləcəyini başa düşmüşdür.

Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu Cümhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatında iz qoymuş, əsərlərində qadın obrazlarının təsvirinə xüsusi önəm vermişdir. Xüsusilə, “Yaban” və “Ankara” əsərlərində qadının cəmiyyətdəki roluna diqqət çəkmişdir. “Yaban” romanında qadınların təhsilsizliyi və bu vəziyyətin gətirdiyi gerilik təsvir edilmişdir. Əsərdəki qadın obrazlarından Əminə bu sosial geriliyin simvoludur. Əsərdə hadisələrin xətrə dəftərindən nəql edilməsi, əsərə eyni zamanda avtobiografik çalar bəxş edir. Romanda Anadolu kəndinin əhalisinin əksəriyyəti savadsızdır. Əhməd Cəlal kəndlilərin bu düşüncə tərzini dəyişdirməyə çalışsa da, kəndlilər öz köhnə dəyərlərinə sadıq qalırlar. Yaqub Qədri romandakı bu sözlərlə Anadolunun yüzlərlə illik vəziyyətini və ziyalıların onlara baxışını təsvir etmişdir: “Anadolu xalqının ruhu var idi; ona nüfuz edə bilmədin. Zəkası var idi; işıqlandıra bilmədin. Bədəni var idi; ona həyat verə bilmədin. Üzərində yaşadığı torpaq var idi; faydalana bilmədin. Onu, heyvani instinktlər, cahillik, yoxsulluq və qıtlıq arasında buraxdın. O, sərt torpaqla quruyan səmanın arasında vəhşi ottək boy atdı. İndi əlində ora, biçmək üçün gəlmişən! Nə əkmisən ki, onu biçəcəksən?” [6, s. 111]. Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərindən bəhs edən “Ankara” romanında müasir Cümhuriyyətçi qadının doğulmasının şahidi oluruq. Bu romanın əsas mövzularından biri qadının cəmiyyətdəki yeri və təhsilin qadınların həyatında oynadığı roldur. Romanın baş qəhrəmanı Səhma şüurlu bir qadın olaraq türk millətinin əfsanəvi mübarizəsi içində evindən çıxaraq öz dolanışığını təmin edən, sosial həyatda özünəməxsus yer qazanan, hörmətli bir şəxsiyyətə çevrilir. Cümhuriyyət qadınının ideal nümunəsi romandakı Səhma obrazı vasitəsilə göstərilir. Əsərdə Osmanlı İmperatorluğunun son dövrlərində, Milli Mübarizə günlərində və Cümhuriyyətin ilk illərində türk qadınlarının ailə və cəmiyyət içərisində üzərinə götürdüyü rolları aydın görmək mümkündür. Osmanlının son illərində İstanbulda savadlı qadınların varlığı Səhma obrazı vasitəsilə təqdim edilir. Lakin ölkənin çətin günlərində bəzi türk qadınlarının əyləncə məkanlarında yad əsgərlərlə vaxt keçirməsi, bu vəziyyətə dərin nifrətlə yanaşan mayor Haqqı bəy vasitəsilə göstərilir. Yaqub Qədri “Ankara” romanında Səhma xanımın təmsalında İstanbullu ziyalının Anadolu torpaqlarında, Ankaranın Milli Mübarizənin milli və coşqu dolu atmosferində necə dəyişdiyini, milli dəyərləri vicdanında necə hiss etdiyini, xalqı ilə necə birləşdiyini və sözün əsl mənasında gerçək bir ziyalı şəxsiyyətə necə çevrildiyini təsvir etmişdir [1, s. 305].

Xalidə Ədib Adıvar, Rəşad Nuri Güntəkin və Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu kimi yazıçıların əsərlərində qadınların təhsili məsələsi və cəmiyyətdəki yeri realist üslubla təsvir edilmiş, bu əsərlər yeni nəsillərə ilham verən fikirlərin formalaşmasına töhfə vermişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bağcı R. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Ankara Romanında Aydınlar. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, №19, 2008, 305 s.
2. Ceylan E. Yeni Türk Medeni Kanunu'na Göre Kadının Hukuki Durumu. Hukuk Fakültesi Dergisi, №2, 2016, 78 s.
3. Enginün İ. Acımaq Romanı ve Sosyal Eleştiri. Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları, 1991, 217 s.
4. Enginün İ. Halide Edip Adıvar'ın eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi. İstanbul, Dergah Yayınları, 372 s.

5. Karabulut S. 1950'lerde Kadının Sosyalleşmesinde Basının Önemi: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi. №1, 2011, 95 s.
6. Karaosmanoğlu Y. Yaban. İletişim Yayınları. İstanbul, 2017, 111 s.

Açar sözlər: Cümhuriyyət, qadın, roman, təhsil, ədəbiyyat

Ключевые слова: Республика, женщина, роман, образование, литература

Keywords: Republic, woman, novel, education, literature

Проблема женского образования в литературе периода Республики

Резюме

Писатели республиканской литературы, такие как Халиде Эдиб Адывар, Решад Нури Гюнтекин и Якуб Кадри Караосманоглу, глубоко и всесторонне исследовали положение женщин в общественной жизни. Эти авторы взяли на себя важную задачу – показать место турецких женщин в обществе, создав значительные произведения, подчеркивающие их силу и ценность. Халиде Эдиб Адывар на протяжении всей своей жизни активно защищала права женщин, изображая в своих романах сильных женских персонажей, способных противостоять всему обществу, обладающих социальной и политической влиятельностью. Решад Нури Гюнтекин также в своих романах отражал общественное устройство, а также социальные и культурные особенности своего времени. В центре его романа “Чалькуш” стоит не только роль женщины в любви и семье, но и ее борьба за самостоятельную жизнь. В произведениях Якуба Кадри Караосманоглу отображены социальные давления, с которыми сталкивались женщины, а также образы женщин, стремящихся занять достойное место в современном мире. Все три автора по-разному подходили к теме женского вопроса, делая ее центральной в своих произведениях и просвещая читателей в этом направлении. Создавая образы женщин своего времени, они наделяли их не только домашними и семейными обязанностями, но и активными и значимыми ролями в различных сферах общественной жизни.

The Issue of Women's Education in Republican Literature

Summary

The writers of Republican literature, such as Halide Edib Adivar, Resat Nuri Güntekin, and Yakup Kadri Karaosmanoğlu, have thoroughly and comprehensively analyzed the position of women in social life. These authors undertook significant responsibilities to highlight the role of Turkish women in society, producing important works that emphasized women's strength and value. Halide Edib Adivar played an active role in defending women's rights throughout her life, portraying strong female characters in her novels, women who could confront society when necessary and who possessed social and political influence. Similarly, Resat Nuri Güntekin reflected the social structure, as well as the cultural and social characteristics of his time, in his novels. His novel “Calıksu” not only explores a woman's role in love and family but also centers on her struggle for an independent life. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, in his works, depicted the social pressures women faced and portrayed female characters striving to establish their place in the modern world. Each of these three writers placed the issue of women at the core of their works from different perspectives, creating literary pieces that informed readers on this subject. In shaping their female characters, they did not limit them to domestic and familial roles but instead assigned them active and powerful roles in various spheres of society.

Rəyçi: f.ü.f.d. Nəyat Məmmədova

ƏRƏB DİLİNDƏ ŞƏRHÇİLİK ƏNƏNƏSİ VƏ İBN USFUR ƏL-İŞBİLİNİN “ŞƏRH ƏL-CUMƏL” ƏSƏRİNƏ BAXIŞ

İbn Usfur əl-İşbili Əndəlüs ərazisində yazıb-yaratmış ən önəmli dilçi alimlərdən biridir. Əsl adı Əli ibn Mömin ibn Məhəmməd əl-Hadrəmi əl-İşbili olan alim 1201 (597)-ci ildə İşbiliyədə anadan olub. Onun ərəb sərfi və nəhvi mövzularında yaratdığı əsərlər linqvistin şöhrətinin Əndəlüs ərazisinin hüdudlarından kənara da səs salmasına səbəb olmuşdur [3, s. 427-430]. İbn Usfurun tələbələrindən biri Əbu Həyyan əl-Əndəlüsinin şagirdi İbn Məktum, “Əl-Muqərrib” əsərinin müqəddiməsində “İbn Usfur” mübarək hicri ilinin 597-ci ilində dünyaya gəlmişdir.” deyə qeyd etmişdir. Bu yazı rəvayətləri doğrulayır. İbn Usfurun həyatı haqqında araşdırma aparənlər sırasında Gabrini (1304 (704), İbn Zubeyr (1308 (708), əs-Safədi (1363 (764), əs-Suyuti (1505 (911), İbn ‘İmad (1679 (1089) və s. kimi şəxsiyyətlərin adları çəkilir. Lakin heç biri ədibin elm dünyasında niyə məhz “İbn Usfur” olaraq məşhur olduğu barədə məlumat vermir. İbn Usfur əl-İşbilinin yaradıcılığı alimlər və tədqiqatçılar tərəfindən nisbətən gec tədqiq olunmağa başlamışdır [2, s. 30-50]. İbn Usfurun ardında buraxdığı çoxsaylı əsərlərindən az bir qismi günümüzdə gəlib çıxmışdır. Mənbələrdə İbn Usfur əl-İşbiliyə aid edilən əsərlər sırasında “Şərhu’l-İdah”, “Şərhu Əbyatı’l-İzah”, “Şərhu’l-Hamasa”, “əl-Mumti’ fi’t-Tasrif”, “Şərhu’l-Əş’ari’s-Sittə”, “Şərhu’l-Cuməl”, “əl-Bədi” (“əl-Muqaddimətu’l-Cəzuliyyə” əsərinə həsr olunmuş şərhdir.), “əs-Salif və’l-‘İzar” və s. kimi əsərlərin adları çəkilir [4, s. 110-115].

İbn Usfurun nəhvlə bağlı fikirlərinə aid bəzi nəhvçilər öz kitablarında da məlumatlar vermişlər. Bunların böyük bir qisminə müəllifin digər nəhvçilərlə eyni qənaətə gəldiyini, bəzən isə özünəməxsus görüşlər irəli sürdüyünü deyə bilərik. Biz onun görüşlərinə həm digər dilçilərin verdiyi məlumatlara, həm də İbn Usfurun öz əsərlərinə müraciət edərək aydınlaşdırma bilərik. Linqvist ərəb dilçiliyi sahəsində fikirlərini xüsusilə şərh əsərlərində oxuculara izahlı şəkildə ifadə etmişdir [2, s. 55].

Ərəb dilçiliyində şərhçilik ənənəsinin tarixi olduqca qədimdir. Ərəb dilində şərh (الشرح) sözü açmaq, yarmaq, əti uzun-uzun və incə-incə kəsmək və ya bir şeyi genişlədib yaymaq, hər hansı bir anlayışın və ya sözün “qapalı” izahını açaraq izah etmək, yəni daha anlaşıqlı hala gətirmək kimi mənalarda tərcümə olunur. Yəni, xüsusilə ərəb linqvistikasında bu söz termin kimi istifadə olunduğu üçün sonuncu mənaları əsas götürülərək istifadə olunur [1, s. 3-7]. Ərəb dilçiliyində linqvistlər əsərlərə şərhlər yazmışlar bu şərhlərin də əsas səbəbi əsəri oxucuya bir növ “təhlil” edərək daha anlaşıqlı vəziyyətə gətirməkdir. Bu şərhlər özlüyündə hər hansı bir əsəri ya bütövlükdə ya da sözbə-söz izahını ehtiva edir. Mətnə və ya şərhə müəyyən sözlərə və ya tərkiblərə, o cümlədən, ayə, hədis kimi xüsusi bir qismə aid izahat “haşiyə” adlanır. Şərh isə bütönlükdə mətnə aid olur, mətni geniş miqyasda aydınlaşdırır, haşiyədən fərqli olaraq burada daha geniş izahlar verilir [3, s. 410-420].

Şərhin yaranma tarixinə nəzər saldıqda onun başlanğıcını hələ Həzrəti Peyğəmbərimiz (s.a.v.) və onun səhabələrinin dövrünə qədər uzandığını görə bilərik. Peyğəmbərimiz (s.a.v.) və səhabələri arasında səmimi bir münasibət olduğu aşkardır. Peyğəmbərimizə Qurani-Kərim nazil olduqdan sonra onu səhabələrinə tilavət edərkən, bəzi məqamlər səhabələrə anlaşıqlı olmamışdır. Ərəb dilində sözlərin çoxmənalılığı nəticəsində belə hallara çox rast gəlinmişdir. Həzrəti Peyğəmbərimiz (s.a.v.) isə, öz növbəsində səhabələrə onlara aydın olmayan hər hansı bir məsələnin, ifadənin açıqlamasını vermişdir, bu da şərhin ilk nümunələrindən hesab olunur. Belə hadisələrdən biri mənbələrə bu şəkildə əks olunub: “Peyğəmbərimiz (s.a.v.) məclislərin birində buyurmuşdur: “Zalım da olsa, məzlum da olsa, qardaşına kömək et.” Bu fikir səhabələrə tam anlaşıqlı olmamışdır. Ona görə də zalıma necə kömək etməli olduqları barədə sual veriblər. Rəsulullah (s.a.v.) isə bu sualın cavabında zalımın zülmünə mane olmaq ona kömək etmək olduğunu ifadə edərək öz sözünü şərh edib” [7, s. 30-35].

Şərhçilik ənənəsinin tarixi inkişafına nəzər salsaq, onun ilkin rüşeymlərinə İslamın ilk dövrlərində (VII-IX əsrlər) rast gələrik. Bu dövrlərdə Qurani-Kərimin ayələrindəki mənaları oxucuya aydınlaşdırmaq üçün təfsir (التفسير) elmi inkişaf etdi. Bununla yanaşı Rəsulullahın (s.a.v.) hədislərinin də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, izahı, yəni, şərh öz başlanğıcını bu dövrlərdən götürmüşdür. Şərhçilik ənənəsinin gücləndiyi dövr isə orta əsrlərə (X-XIV) təsadüf edir. Bu dövrdə yazılmış xüsusilə İbn Sina, Əl-Fərabi və İbn Rüşdün şərhləri ayrı vurğulanmalıdır. Onların Aristotelin əsərlərinə yazdıqları şərhlər İslam dünyasında fəlsəfi fikrin inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Şərh ənənəçiliyi müasir dövrdə (XIX-XXI) akademik və müasir təhlillərlə yenilənmişdir. Müasir İslam düşüncəsində artıq klassik mətnlər üzərinə də şərhlər yazılır və yenidən interpretasiya edilirdi.

Şərhlər öz formalarına görə 3 fərqli növdə yazıla bilər. Bunlardan biri də söz və ya ibarələrə yazılan şərhdir (شَرْحُ بِالْقَوْلِ وَالْإِبْرَارَةِ). Şərhin bu növündə mətnə olan ibarələri oxucuya aydınlaşdırmaq istəyən müəllif cümlələri bəzən tamamilə bəzən isə yarımçıq şəkildə yazıya ala bilər. Bununla yanaşı, müəllif (قَالَ - أَقُولُ) ifadələrindən də istifadəyə geniş yer verir [8, s. 40]. Bu ifadələrin mətndəki əsas rolu müəllifin sözlərindən şərh etdiyi mətnin ibarəsindən ayırmasıdır [7, s. 80-85]. Belə şərhlərdən biri də məhz İbn Usfurun əz-Zəccacinin (337(949) “Əl-Cuməl” əsərinə yazdığı şərhdir. Bu əsər mənbələrdə “Əl-Cuməlu’l-Kübra” adı ilə də zikr olunub. “Əl-Cuməl fi’n-nəhv” əsəri əz-Zəccacinin ərəb nəhvi sahəsində ən önəmli əsəri hesab olunur. Bu əsər yazıldığı dövrə qədərki nəhv və sərf kitablarına nəzərən fərqlənirdi. Fərqliliyi bundadır ki, həmin dövrlərdə yazılmış əsərlərdə sərf, nəhv və ya digər

¹¹³ Bakı Dövlət Universiteti, “Ərəb filologiyası” kafedrasının II kurs magistrantı
ORCID: 0009-0004-0491-4632
lalaliy18@gmail.com

dilçilik mövzularını ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsinə baxmayaraq, Əz-Zəccaci bu mövzuları əlaqəli şəkildə oxucuya təqdim etməyi bacarmışdır. Əz-Zəccacinin “Əl-Cüməl” əsəri ümumilikdə 145 bəbdən ibarətdir. Müəllif əsərin birinci fəsilində ərəb dilçiliyində irab və onun əlamətləri, təsniyə, isimlərin cəmi o cümlədən, fel, fail və məful, naqis fellər, ismi feil anlayışlarından söz açır.

İkinci fəsildə حَتَّى، بَيْنَ، نَعْمَ sözlərinin irabları, məsdərləri və həmçinin مُذْ، مُمْ، مُمْ sözlərinin istifadə olunduğu vəziyyətlər haqqında olduqca önəmli araşdırmalar aparmışdır.

Üçüncü fəsil münsərif, qeyri-münsərif, məbni sözlər və eyni zamanda bəzi isim və fellərin son hərflərinin yazılmasında yaranan mübahisəli məsələlər haqqında, dördüncü fəsil isə müzəkkər və müənnəs feillər, ismi fail, ismi məfullar لَمَّا və لَوْ sözləri haqqında olan araşdırmaları özündə ehtiva edir.

Beşinci fəsildə adatlar və onların istifadə olunması, ismi məkan və məsdər, şəirdə caiz sayılan xüsusi məqamlar və s. kimi mövzulara yer verən müəllif bütün bu fəsillərdən aydın olduğu kimi həm sərf həmçinin də nəhv elminin mövzularını incələmişdir. Öxünəməxsus üslubda yazılan bu əsər ərəb dilçiliyində müəllifindən daha məşhur olmuşdur buna görə də, əz-Zəccac, “Sahibu’l-Cuməl” adı ilə tanınmağa başlamışdır. Bu kitab oxucular tərəfindən çox böyük rəğbət qazanmış, Misir, Məğrib, Yəmən, Şam, Əndəlüs və s. kimi bölgələrdə mədrəsələrdə də istifadə olunurdu.

Bəzi mənbələrdə bn Usfur Əl-İşbilinin əz-Zəccacinin “Əl-Cüməl” əsərin üç ayrı şərh yazdığı qeyd olunur. Həmin şərhlərin “əş-Şərhu’l-Kəbir”, “əş-Şərhu l-Evsat” və “əş-Şərhu s-Sağir” adlandırıldığı rəvayət edilir. Lakin İbn Usfurun “Əl-Cuməl” əsərinə aid yazdığı şərhlərdən yalnız ikisi bu günümüzədək gəlib çıxmışdır. İlk şərhin birinci nüsxəsi Teymuriyyə kitabxanasında saxlanılır və bu nüsxə 1346 (747)-ci ildə Daru l-Kutubu l-Misriyyədə nəşr olunmuşdur. Digər nüsxəsi isə Leidende saxlanılır. İkinci şərhə gəlincə isə, həmin şərhin bir nüsxəsi Türkiyənin Süleymaniyyə kitabxanası Yenicanidə, digər bir nüsxəsi isə İtaya Ambrosiana kitabxanasında saxlanıldığı qeyd olunur.

İbn Usfur öz şərhinə müqəddimə yazmamışdır və şərhə bəsmələ ilə başlamışdır. Bəsləmənin ardıyla isə اللَّهُمَّ يَا كَرِيم “Ey, Lütf sahibi Allahım asanlaşdır” duasıyla əsəri şərh etmişdir. Müəllif şərhə əsl mətni ayırd etmək üçün daha çox قُلْ və قَوْلُهُ sözlərinə üstünlük verib. Mətnə oxucuya tam anlaşıqlı olmayan və izaha ehtiyac duyulan məqamlarda İbn Usfur فَإِنْ قُلْتَ “əgər deyilsə ki,” فَإِنْ سَأَلَ سَأَلْتُ “bir kimsə belə soruşsa” kimi ifadələrlə başlayaraq sual ünvanlayır və daha sonra cavabını verir. Həmin cavablarında isə müəllif، فَالْجَوَابُ “belə deyirik”, فَالْجَوَابُ “cavab belə olar” və s. kimi ifadələrdən istifadə etmişdir.

İbn Usfur əz-Zəccacinin “Əl-Cüməl” əsərində irəli sürdüyü iddialar ilə hər zaman həmfikir olmamışdır. Mənbələrə nəzər salanda İbn Usfur əl-İşbilinin nəhvlə bağlı fikirlərinə aid bir çox kitablarda məlumatlara yer verildiyini görürük. Linqvist öz şərhlərində də həmfikir olmadığı hallarda öz görüşlərini irəli sürmüş, müəllifə tənqidi fikirlərlə yanaşmaqdan çəkinməmişdir.

Məhz bu şərhində isə linqvist əz-Zəccacinin fikirləriylə razı olmadığı vəziyyətlərdə نَحْنُ لَا نَجِيزُ ذَلِكَ “biz bunu caiz görmürük”, لَا يَجُوزُ عِنْدَنَا “bizcə caiz deyildir” ifadələriylə həmfikir olmadığı məqamları vurğulayır [6, s. 228-230].

İbn Usfurun şərhinin bu əsər yazılmış digər şərhlərdən fərqləndirən əsas məqamlardan biri də mətndəki terminlərin oxucuya izahlı şəkildə izahına xüsusi diqqət yetirmişdir. Şərhə nəzər salarkən linqvistin hər babın giriş qismində həmin mövzunun qrammatik cəhətdən təhlil etdiyinə şahidi oluruq. Bununla yanaşı, İbn Usfur bu şərhə bir neçə metoddan istifadə etmişdir. Həmin metodlardan biri şərh etdiyi mətnin məqaləsi ilə bağlı ayə, hədis və ya şəirlərdən də nümunələrdən istifadəyə geniş yer vermişdir. Ümumilikdə bu şərhə İbn Usfur mübahisəli bir məqamın izahını oxucuya aşkarladığından sonra çoxsaylı nümunələrə istinad edərək, öz fikrini əlaqələndirmişdir. Bir digər metodu isə məsələləri danışmaq dilinə yaxın tərzdə izah etməsidir. Bu metodla isə, linqvist öz növbəsində xüsusilə şagirdləri elmə təşvik edəcək ifadələrdən də istifadə etməyi bacarmışdır.

Əz-Zəccacinin “Əl-Cuməl” əsəri bəsit və anlaşıqlı dildə yazılmışdır və bu əsərə yazılmış İbn Usfurun “Şərh əl-Cüməl” şərhilə yanaşı çoxsaylı şərhlər yazılmışdır. Mənbələrdə qeyd olunur ki, “Əl-Cüməl” əsərinə yalnız Məğrib ərazisində yazılmış şərhlərin sayı 120-ə çatmaqdadır. Bu əsərə yazılmış bəzi şərhlərin siyahısı isə belədir:

1. Əbu’l-Futuh Sabit ibn Muəmməd əl-Curcani əl-Əndulusinin (431 (1039)) şərh
2. Xələf ibn Fəth əl-Kaysinin (434 (1042)) şərh
3. Əbu’l-Əla əl-Mə’arri (449 (1057)) - ‘Əvnu’l-Cuməl, Ta’liku’l-Xuləs, İs’afus’Sadiq
4. Tahir ibn Əhməd Babşaz əl-Misri (454 (1062)) - əz-Ziyadə əlləti Beynə’s Suğra və’l-Kubra min Şərhi’l-Cuməl
5. Əbu Həccac Yusif ibn Süleymanın (476 (1083)) şərh
6. Əl-Batalyevsi (521 (1127)) – İsləhu’l-Haləli’l-Vaki’ fi’l-Cuməl
7. Əbu’l-Həsən Əli ibn Əhməd ibn Başəz əl-Girnatının (528 (1133)) şərh
8. Əbu Abdullah Muəmməd ibn Əli Həmidə əl-Haləbinin (550 (1155)) şərh
9. Əbu ‘Abbas Əhməd ibn Əbdulcəlil ət-Tedmurinin (555 (1160)) şərh
10. Əbu Bəkr Muəmməd ibn Abdullah əl-‘Abqari əl-Qurtubi (567 (1171)) - Müəllif bu əsərə böyük və kiçik olmaqla iki ayrı şərh yazmışdır.
11. İbnu’l-Həşşab Abdullah ibn Əhməd əl-Bağdadının (567 (1171)) şərh
12. Əli ibn İbrahim əl-Ənsəri əl-Bələnsinin (570 (1174)) şərh
13. Əbu’l-Qasım Əbdurrahman ibn Abdullah əs-Suheylinin (581 (1185)) şərh
14. Əli ibn Qasım ibn Dəqqak əl-İşbilinin (605 (1208)) şərh

15. Əli ibn Abdullah əl-Vehraninin (615 (1218)) şərh
16. Əli ibn Muḥamməd ibn Yusif ibn əd-Dai' əl-Kənaninin (680 (1281)) şərh
17. Əbu İshaq İbrahim ibn Əhməd əl-Gəfiqinin (710 (1310)) şərh
18. Cəmaləddin Abdullah ibn Yusif ibn Hişam ən-Nəhvi (762 (1360)) - əl Cuməlu'l-Kübra [8, s. 410-440]

Məhz bu qədər şərhin yazılması da kitabın öz dövrünün nə qədər əhəmiyyətli əsəri olduğuna işarədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullah Muḥamməd əl-Həbəşi, Cami 'u's-Şurūḥ və'l-Havaşi, "Məcmə'us-Səqa'i", Əbu Zəbi, (1425 (2004)), I, 7.
2. Abdulvahid əl-Mərakəşu, əl-Mu'cib fi Təlḥişi Əhbəri'l-Məğrib, 1. bs., Matba'atu'l-İstiḳamə, Qahirə, (1368 (1949)), Casim əl-Ubudi, "İşbiliyə", DİA, İstanbul, 2001, XXIII.
3. Əbu'l-Fadl Cəmaləddin Muḥamməd ibn Mükərrəm ibn Əli ibn Mənzur əl-İfriqi, Lisənu'l-'Arab, Daru, Beyrut, 1414, XV.
4. Əl-Kutubi, Fəvatu'l-Vəfayət, III.
5. Əz-Zərkəşi, Tarihü'd-Dövləteyn; əş-Şafədi, el-Vafi, XXII, 111.
6. İbn 'Uşfur əl-İşbili, Şərhu Cuməli'z-Zəccaci əş-Şərhu'l-Kəbir, Fevz əş-Şe'ar - Emil Bədi' Ya'qub, 1. bs., Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyə, Beyrut, (1419 (1998)), III.
7. Katib Çələbi, Kaşfu'z-Zunun, I, 37; Əl-Həbəşi, Cami 'u's-Şurūḥ və'l-Havaşi, I.
8. "Lisənu'l-'Arab", Dəru Sadır, 3. bs. Beyrut, (1414 (1994)).

Açar sözlər: İbn Uşfur əl-İşbili, Şərhçilik ənənəsi, əz-Zəccaci, "Şərh əl-Cuməl fi'n-nəhv", Ərəb dilçilik elmi

Key words: Ibn Uşfur al-Ishbili, Commentary tradition, az-Zajjaji, "Sharh al-Jumal fi'n Nahw", Arabic linguistic science

Ключевые слова: Ибн Усфур аль-Ишбили, Комментаторская традиция, аз-Заджаджки, «Шарх аль-Джумаль фи Нахв», арабская лингвистическая наука

Summary

The tradition of Arabic linguistics and interpretation has played an important role since the early days of the formation of Islamic culture. This tradition developed mainly in connection with the interpretation of the Qur'an and the definition of the grammatical norms of the Arabic language. Arabic linguistics existed before Islam, but developed further with the spread of Islam. The main goal was to work on the phonetics, morphology, syntax and lexicon of the Arabic language for the correct understanding of the Qur'an and hadiths. Arabic linguistics and interpretation tradition have been closely related to each other. The science of Arabic linguistics was developed for the explanation of the Qur'an and the formation of Islamic law, which led to the Arabic language having a perfect grammatical system. In order to study the unique rules and principles of the Arabic commentary tradition, we studied the commentary of Ibn Uşfur al-Ishbili on al-Jumal fin-nahv, which contains many topics of Arabic al-Jumal fin-nahv, by al-Zajjaji. Ibn Uşfur al-Ishbili (1213–1285) was a famous Arabic linguist and grammarian of Andalusian origin. He made a great contribution to the development of Arabic language teaching, especially in Andalusia, and had a significant impact on the next generation of linguists. His works played an important role in the formation of classical Arabic grammar.

Резюме

Традиция арабского языкознания и интерпретации играла важную роль с первых дней формирования исламской культуры. Эта традиция развивалась главным образом в связи с толкованием Корана и определением грамматических норм арабского языка. Арабская лингвистика существовала до ислама, но получила дальнейшее развитие с распространением ислама. Основной целью была работа над фонетикой, морфологией, синтаксисом и лексикой арабского языка для правильного понимания Корана и хадисов. Арабская лингвистика и традиция перевода тесно связаны друг с другом. Наука арабское языкознание была развита для объяснения Корана и формирования исламского права, что привело к тому, что арабский язык имел совершенную грамматическую систему. Чтобы изучить уникальные правила и принципы арабской комментаторской традиции, мы изучили комментарий Ибн Усфура аль-Ишбили к аль-Джумаль фин-нахв, который содержит множество тем арабского аль-Джумаль фин-нахв, написанный аз-Заджаджки. Ибн Усфур аль-Ишбили (1213–1285) был известным арабским лингвистом и грамматистом андалузского происхождения. Он внес большой вклад в развитие преподавания арабского языка, особенно в Андалусии, и оказал значительное влияние на следующее поколение лингвистов. Его произведения сыграли важную роль в формировании классической арабской грамматики.

Rəyçi: Dos. Heybət Hüseynağa oğlu Heybətov

UİLYAM FOLKNERİN YARADICILIĞINDA İRQÇILIK PROBLEMI

GİRİŞ: Müasir dövrün ictimai-siyasi, mədəni hadisələrində irqçilik xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İrqçilik həm siyasi ədəbiyyatda, həm də bədii ədəbiyyatda indiyə qədər lazımı səviyyədə araşdırılıb, işlənilib və hazırda da işlənilməkdədir. Bir sıra ictimai-siyasi məsələlər kimi irqçilik məsələsi də daim bədii ədəbiyyatın obyektinə olmuşdur. XIX əsrdə ABŞ ədəbiyyatında H.B.Stou "Tom dayının daxması" əsərində, M.Tven "Helkberri Finin macəraları", "Tom Soyerin macəraları" əsərlərində və daha sonra XX əsrin əvvəllərində bir sıra görkəmli ABŞ yazıçıları, o cümlədən C.Steniybek əsərlərində bu və ya digər formada irqçiliklə bağlı fikirlər söyləmişlər. Nəhayət, dünya ədəbiyyatının nəhəng korifeylərindən biri olan Nobel mükafatı laureatı Uilyam Folknerin yaradıcılığında biz irqçiliyin parlaq və çox dərin təhlilini görürük. İrqçilik problemi Uilyam Folknerin hekayə və romanlarından qırmızı xətt kimi keçir.

Azərbaycanda həm müasir ABŞ ədəbiyyatı, həm də ABŞ ədəbiyyatında irqçilik problemi müəyyən qədər işlənmişdir. Akif Bayram "Qərb ədəbiyyatı Azərbaycan filoloji fikrində" adlı kitabındakı məsələyə toxunmuşdur: "U.Folknerin hekayələrindəki irqi ayrı-seçkilik yalnız sözü gedən dövrün etnik zəmində baş verən qarşıdurmaları kontekstində yox, tam geniş bir kontekstdə, konkret şəkildə desək, Amerika ədəbiyyatı kontekstində götürmək lazımdır" [1, s.116-117].

ƏSAS HİSSƏ: Uilyam Folkner "İki əsgər" (Two Soldiers), "Qırmızı yarpaqlar" (Red Leaves), "Quraq sentyabr" (Dry September, 1931), "O gün şər qarışanda" (That Evening Sun, 1931) və s. hekayələrini; "Əsgər mükafatı" (Soldiers' Pay, 1926), "Ağcaqanadlar" (Mosquitoes, 1927), "Səs-küy və qəzəb" (The Sound and the Fury, 1929), "Mən öləndə" (As I Lay Dying, 1930), "Avqust işığı" (Light in August, 1932), "Avessalom, Avessalom!" (Absalom, Absalom, 1936), "Vəhşi palmalar" (The Wild Palms, 1939), "Rahibə üçün Rekviyem" (Requiem for a Nun, 1950) və s. romanların müəllifidir.

Uilyam Folknerin əsərlərində qaldırılan əsas problemlərdən biri də irqçilikdir. Dünya ədəbiyyatında bir sıra yazıçılar bu mövzuya müraciət etmişlər. Lakin bu mövzu U.Folknerin yaradıcılığının böyük bir hissəsini əhatə etdiyi və əsərlərində böyük bir problem olaraq qoyulduğu üçün onu digər yazıçılardan fərqləndirir. Bu məqalədə biz Uilyam Folknerin "Qırmızı yarpaqlar" (Red Leaves), "Quraq sentyabr" (Dry September, 1931), "O gün şər qarışanda" (That Evening Sun, 1931) hekayələrindəki və "Avqust işığı" (Light in August, 1932) romanındakı irqçilik probleminə toxunacağıq.

"Qırmızı yarpaqlar" (Red Leaves) hekayəsində biz üç irqin, yəni hindu, zənci və ağdərililərin müqayisəsi ilə qarşılaşırıq. Hinduların fikrincə, zəncilər işləməyə məhkum və şüurdan məhrumdurlar. Bir zəncini öləndən hindu ağası ilə dəfn etmək üçün axtarır tapmağa çalışırlar. Hekayədə zəncinin yaşamaq uğrunda çarpışması incə detallarına qədər əks olunmuşdur. Bütün əməllərinə baxmayaraq zənci başına gələcəklərdən yaxasını qurtara bilmir. Hinduların fikrincə, zəncilər ağlardan da pisdirlər: "Bir tikə ağılları yoxdur. Mütləq gərək işləsinlər. Onlar ağlardan da pisdirlər" [4, s.78]. Hinduların dilindən əvvəllər zənci insan yedikləri etiraf olunur. Onları yeməkdən əl çəkmələrinin səbəbi insan olduqları üçün deyil, dadlarını bəyənmədikləri üçündür:

"-Elədir. Sən bir onların bədəninə bax.

-Qaradır. Özü də acı dadır.

-Bəyəm yemisen?

-Bir dəfə yemişəm. Onda cavan idim, dad anlamırdım. İndi ölsəm də, yemərəm.

-Elədir. İndi onları yemirlər. Sərfəli deyil.

-Dadsızdır. Acıdır. Xoşuma gəlmir.

-Həm də sərfəli deyil. Onları ata dəyişmək olar" [4, s.79].

Uilyam Folkner "Quraq sentyabr" (Dry September, 1931) hekayəsində irqi ayrı-seçkilik problemini başqa bir şəkildə qoymuşdur. Ağdərililərin zəncilərə olan nifrəti bu hekayədə pik həddə çatmışdır. Bu nifrət o qədər böyükdür ki, zəncinin ağdərilili qadına təcavüz etməsinə həmin dəqiqə inanırlar. Bunu araşdırmaq, doğrunu, yanlış müəyyənləşdirmək onların ağıllarına belə gəlmir. Təbii ki, onların əsas məqsədi ağdərilili qadının, yəni Mini Kuperin qisasını almaq, onun namusunu qorumaq deyildi. Onlar sadəcə zavallı zənciyə qarşı olan üstünlüklərini göstərərək sübut etməyə çalışırdılar. Hətta məntiqli yanaşaraq öncə məsələnin məğzini öyrənməyin lazım olduğunu deyən bir ağdərilini "zənci məftunu" adlandıraraq öz düşüncələrinə görə ən ağır olan təhqirlərdən birini edirlər. Con Maklendon və digərlərinin simasında müəllif zənci düşmənlərinin obrazlarını yaratmış və onları ifşa etmişdir.

"O gün şər qarışanda" (That Evening Sun, 1931) hekayəsində də irqçilik əsas mövzudur. Ağdərililərin nöqərləri olan zəncilərə qarşı etinasızlığını, onların həyatlarını önəm etmədiklərini ön plana qoyan müəllif həmin dövr Amerika Birləşmiş Ştatlarının əyani mənzərəsini bizim gözlərimizin önündə canlandırır. Bu hekayə Kventin adlı azyaşlı biri tərəfindən təhkiyə edilir. Nensi adlı zənci nöqərlərinin onu öldürəcəyini, faciəli sonunun yaxınlaşdığını nə qədər təkrarlansa da, buna hər kəs laqeyd yanaşır. Çünki o bir zəncidir və onun həyatı ağdərilili bir insan üçün heç nədir. Həmin qaradərili qadının həyatını qorumaq üçün heç bir tədbir alınmır və qadını ərinin gəlib onu hər an öldürə biləcəyi qorxusu ilə baş-başa qoyub gedirlər.

¹¹⁴ Magistrant BDU. cemiyevasureyya@gmail.com +994556650600

“Avqust işığı” (Light in August, 1932) romanı insanın daxili aləminin dərinliklərinə enən, onu araşdıran bir əsərdir. Bu romandakı irqçilik problemi əsərdəki diqqəti cəlb edən mühüm bir məsələdir. “Avqust işığı” romanında irqçiliyin necə əks olunduğunu, müəllifin bununla oxucuya nə demək istəməsini müzakirə edəcəyik.

Uilyam Folkner “Avqust işığı” romanında irqi ayrı-seçkilik mövzusunatoxunmuşdur. Bu mövzu əsərin əsas xəttini təşkil edir. Əsərdə irqçilik insanların cəmiyyətdəki yerini müəyyənləşdirən vasitə kimi təsvir olunmuşdur. İrqçi münasibətlər insanın bu gününü, gələcəyini müəyyənləşdirir. Eyni zamanda irqçilik insanların psixoloji durumunu da müəyyən edir. Yəni insanın daxili aləminə də təsir edir. İrqçiliyə məruz qalmaq eyni zamanda insanların psixologiyalarına da mənfi təsir göstərir. Bu həmin obrazların çiyində sanki artıq bir yük olur, bunun nəticəsində özlərini əskik hiss edib digər insanlardan aşağıda hiss edirlər. İrqçilik insanların arasındakı münasibətlərə də təsir göstərir.

İrqi ayrı-seçkilik nəinki böyüklərə qarşı, həm də uşaqlara münasibətdə də özünü göstərir. Qaradərili uşaqların digər uşaqlarla qaynayıb-qarışmasına imkan verilmir. Zənci uşaqlar üçün zənci yetimxanası mövcuddur. Balaca Conun zənci qanı daşdığını duyan tibb bacısı onun zənci yetimxanasına göndərilməsini istəyir. Həm zənci olduğu üçün bu uşağa nifrət edir, həm də onunla Çarli arasında olanları gördüyünü düşündüyü üçün uşağın bu yetimxanadan uzaqlaşmalı olduğunu fikirləşirdi.

Conun irqçiliyə qarşı mübarizəsini təkcə fiziki bir mübarizə hesab etmək olmaz, bu, eyni zamanda emosional və psixoloji bir hadisədir. Co Kristmas cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə mənsubdur və bu personaj daima irqi mənsubiyyətinə görə insanlar tərəfindən alçaldılır, təhqir və təzyiqlərə məruz qalır.

Conun daxili aləminin təsviri də romanın mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Co Kristmas öz kimliyini tapmaq üçün mübarizə aparır, lakin onun irqçiliyə məruz qalması bu əziyyətlərini uçuruma doğru aparır. Onun cəmiyyət tərəfindən daima alçaldılması, ona mənfi qiymət verilməsi onun daxili aləmini də dəyişdirir, zədələnməsinə yol açır. Bunun nəticəsində onun davranışları da dəyişir. Digər insanlar tərəfindən əzildikcə onda da insanları əzmək istəyi formalaşmağa başlayır. Öz kimliyini tapmaq uğrunda yaşadığı çətinliklər onun daxili dünyasını formalaşdırır. Onun yaşadığı irqçiliyin psixoloji nəticələrini də gözlər önünə sərir. Conun əsərdə özünə “mən kiməm?” sualını dəfələrlə verməsi də onun yaşadığı kimlik böhranının nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır.

Co Kristmas irqçiliyə məruz qaldıqca onda “natamamlıq kompleksi” güclənərək inkişaf edir. “Natamamlıq kompleksi”nin yaranmasının səbəbi cəmiyyətin ona olan arasıkəsilməz neqativ münasibətidir. Co Kristmas irqçiliyə qarşı müxtəlif cür mübarizə aparır. Bəzən çıxış yolu olaraq uzaqlaşmağa çalışır, bəzən isə sərt bir şəkildə müqavimət göstərdiyinin şahidi olur. Onun özünü müdafiə etmək üsullarından biri də özünü təcrid etmək davranışdır. Yəni o, bəzən irqçiliyə məruz qalanda insanlardan uzaqlaşaraq təkliyə yönəlir və beləliklə, daxili dünyası ilə baş-başa qalır. Bu, bir növ, özünüqoruma mexanizmidir. Bəzən isə o, irqçiliyə qarşı reaksiya vermir, səssiz qalır. Bu da onun yaşadığı travmaların nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Onu cəmiyyət heç vaxt bütünlüklə qəbul etmir, insanların, cəmiyyətin gözündə həmişə “xarici” bir insan kimi qalır.

Əsərdə yalnız Co deyil, başqa zəncilərə olan mənfi münasibət də təsvir olunmuşdur. İnsanların fikirlərinə görə keşiş Haytauerin yanında çalışan zənci, aşpaz qadın da digər zəncilər kimi hiyləgərdir, bütün günahların, bəlalарın səbəbkarıdır. Bu zənci, aşpaz qadın xanımı ilə birgə evdə uzun müddət tək vaxt keçirir. Xanım özünü öldürdükdən sonra bunu başqa cür qiymətləndirib zəncini günahkar hesab edirlər. Bunun nəticəsində aşpaz qadın işdən çıxır.

Ağdərillilərin fikrincə, ağ adam haqqında danışanda qatil olsa da, olmasa da düzgün danışmalısan. Amma söhbət zəncilərdən gedəndə bunun əks mövqeyində dururlar: “Bura bax, ağ adam haqqında danışanda sözlərinə fikir ver, - polis ona xəbərdarlıq edib. – Dəxli yoxdur, qatil olsun, olmasın” [2, s.101].

Co Kristmas günahlandıranda hər zaman onun zənci qanını daşması xüsusi olaraq qeyd olunur: “Mən Kritmasdan danışram, - Braun cavab verib. – Ağ qadını o öldürüb, özü də bütün şəhərin gözü qabağında onunla üç il bir yerdə yaşayandan sonra; axı siz burda oturub, mənə - onu tapa biləcək yeganə adamı, onun nələr törətdiyini yaxşı bilən birini bu qədər uzun-uzadı sorğu-suala çəkənəcən, o bu şəhərdən, sizdən daha çox uzaqlaşmış olacaq. Onda zənci qanı var” [2, s.101].

Ağdərillilər belə düşünür ki, zəncilər hər şeyin ən pisinə layiqdir: “Doğrusu, heç mən özüm də o köhnə evə getmək istəməzdim; axı heç kim onun evinə getməyib, yalnız arabayla yoldan ötənlər bəzən onun həyətdə nəyləsə qurdalanan görüblər, onda da əynindəki paltar, başındakı ləçək o qədər nimdəş olmuş ki, heç zənci qadınlar belə onları geymək istəməmiş” [2, s.92]. Biz bu cümlədən ağdərillilərin ancaq nimdəş, köhnə əşyaları zəncilərə layiq gördüyünü görürük.

NƏTİCƏ: Məqalədə Uilyam Folknerin “Quraq sentyabr”, “O gün şər qarışanda”, “Qırmızı yarpaqlar” hekayələrində və “Avqust işığı” romanındakı irqi-ayrı seçkilik problemini araşdırdıq. “Quraq sentyabr” hekayəsində Uill Meys adlı qaradərili irqi ayrı-seçkiliyə məruz qalmışdır. “O gün şər qarışanda” hekayəsində zənci qulluqçu Nensinin qaradərili olduğu üçün çəkdiyi əziyyətlərdən danışaraq bunun səbəblərini təhlil etdik. “Qırmızı yarpaqlar” hekayəsində zənci nökrin irqçiliyə məruz qalmışdır. “Avqust işığı” romanında isə Co Kristmas obrazı zənci qanı daşdığı üçün daim alçaldılmış və irqi ayrı-seçkiliyin qurbanı olmuşdur. Biz məqalədə bu obrazı irqçiliyin qurbanı olaraq təhlil etdik və irqçiliyin onun psixologiyasına təsirini də araşdırdıq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Akif Bayram. Qərb ədəbiyyatı Azərbaycan filologiyası. Birinci kitab. Bakı-“Nurlan”-2006. 172 s.
2. Uilyam Folkner. Avqust işığı. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2018, 464 s.
3. Uilyam Folkner. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2011, 640 s.

XÜLASƏ

Uilyam Folkner dünya ədəbiyyatının nəhənglərindən biridir. Onun yaradıcılığında müxtəlif mövzulara, o cümlədən irqçilik probleminə toxunulmuşdur. "Qırmızı yarpaqlar", "Quraq sentyabr", "O gün şər qarışanda", "Avqust işığı" kimi əsərlərində irqçilik mövzusu bir sıra mövzularla paralel şəkildə işlənmişdir. "Avqust işığı" romanında Co Kristmas obrazı zəncilərə olan amansız münasibətin simvoludur. Ağdərililərin özündən aşağı irq olaraq gördükləri zəncilərə münasibəti mənfidir. Onlara həm fiziki, həm də psixoloji cəhətdən zərbə vururlar. Bütün bu cəhətlər Uilyam Folkner yaradıcılığında özünəməxsus, təkrarlanmaz bir tərzdə əks olunmuşdur.

Açar sözlər: Uilyam Folkner, hekayələr, "Avqust işığı" romanı, irqçilik, qaradərililər, ağdərililər

SUMMARY

THE PROBLEM OF RACISM IN THE WORK OF WILLIAM FAULKNER

William Faulkner is one of the giants of world literature. His work touches on various topics, including the problem of racism. In his works such as "Red Leaves", "Dry September", "That Evening Sun", "Light in August", the theme of racism is treated in parallel with other themes. The character of Joe Christmas in the novel. Light in August is a symbol of the cruel treatment of black people. White people have a negative attitude towards blacks, whom they see as an inferior race. They are hurting them both physically and psychologically. All these aspects are reflected in Faulkner's work in a unique, inimitable way.

Key words: William Faulkner, stories, "Light in August" novel, racism, black people, white people

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

GİRİŞ: XX əsr dünya ədəbiyyatı tarixinin ən məşhur cərəyanlarından biri də modernizm ədəbi cərəyanı olmuşdur. Onun belə geniş yayılıb inkişaf etməsinin əsas səbəbi isə özünəməxsus yaradıcılıq texnika və üsullarının olması idi ki, bunlardan ən başlıcası “şüur axını” ədəbi priyomu idi: “Şüur axını” yazı texnikası kimi fikir və təəssüratların xaosunu, şüurun ən cüzi hərəkətlərini canlandıran məntiqsiz daxili monoloqu təmsil edir. Bu, ardıcılıqla əmələ gələn, bir-birini əvəzləyən və məntiqsiz üst-üstə yığılmalarla dolan fikirlərin sərbəst assosiativ axınıdır” [1, səh. 33]. Modernizm hərəkatının ən başlıca texnikalarından biri olan bu üsuldən Ceyms Coys, Marsel Prust, Virciniya Vulf, Uilyam Folkner kimi görkəmli sənətkarlar öz yaradıcılıqlarında istifadə etmiş və bununla da qəhrəmanların daxili dünyasına enməyə, onun davranışlarının zahiri tərəfini yox, əsl mahiyyətini açmağa nail olmuşlar.

Bir anlayış kimi isə “şüur axını” (“stream of consciousness”) anlayışını ilk dəfə amerikalı filosof Uilyam Coys özünün 1890-cı ildə yazdığı “Psixologiyanın əsasları” kitabında irəli sürmüşdür. Bəs “bu texnikadan ilk dəfə hansı yazıçı öz yaradıcılığında istifadə etmişdir?” sualına cavablar isə birmənalı deyil. Belə ki, Qorxmaz Quliyevin də “Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər” monoqrafiyasında qeyd etdiyi kimi: “Tədqiqatçıların əksəriyyəti iddia edirlər ki, şüur axını ilk dəfə M.Prustun 1913-cü ildə işıq üzü görmüş “Svangil istiqamətində” (“İtirilmiş zamanın axtarışında” silsilə romanlarının birinci cildi) əsərində öz əksini tapmış, C.Coysun “Uliss” (1920) romanında isə davam və inkişaf etdirilmişdir. Coysun özü isə belə hesab edirdi ki, ilk dəfə bu texnikadan məqsədyönlü şəkildə fransız yazıçısı E.Düjarden “Yıxılmış dəfnələr” (1887) romanında istifadə etmişdir. Coys həmçinin etiraf edir ki, “Uliss” romanını məhz bu əsərin təsiri altında yazmışdır” [4, səh. 235].

Həqiqətən də, M.Prust, C.Coys kimi məşhur sənətkarlar bu texnikadan böyük ustalıqla öz əsərlərində istifadə etmiş və bu anlayışın praktiki baxımdan mahiyyətini ilk dəfə onlar oxuculara göstərmiş, izah etmişdirlər. Məhz onların yaradıcılığı, bu yaradıcılıqda əks olunan modernist görüşləri dünyanın ən məşhur qadın yazıçılarından biri olan V.Vulfa böyük təsir etmiş və onun bir modernist sənətkar kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır. Məhz bundan sonra V.Vulf bu texnikanı – “şüur axını” bədii texnikasını özünün bir çox məşhur əsərlərində, ən əsası isə “Missis Dellouey” (“Mrs. Dalloway”, 1925), “Mayaka doğru” (“To the Lighthouse”, 1927) və “Dalğalar” (“The Waves, 1931) kimi məşhur romanlarında tətbiq etmiş və bunun nəticəsində də “şüur axını” ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələrindən birinə çevrilmişdir. Bu məqalədə də məhz V.Vulfun “şüur axını” ədəbiyyatında yeri və rolu araşdırılıb bu ədəbiyyatın onun yaradıcılığına necə təsir etdiyi təhlil olunacaqdır.

ƏSAS HİSSƏ: Virciniya Vulf dünya ədəbiyyatı tarixində modernizm ədəbi cərəyanının ən məşhur nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Vulf özünün hər bir əsərində modernizmin yaradıcılıq prinsiplərinə, yazı üslublarına və ən əsası modernizmin başlıca ideyası – yenilik ideyasına sadıq qalmış və bu ənənələri öz əsərlərində inkişaf etdirmişdir. Bu baxımdan, təbiidir ki, müəllif modernizmin ən məşhur yazı üslubu olan “şüur axını” texnikasından məharətlə özünün əsərlərində geniş şəkildə istifadə etmiş və bununla da “şüur axını” ədəbiyyatının yaradıcılarından biri olmuşdur. V.Vulfun yaradıcılığı başdan-başa “şüur axını” anlayışına əsaslanır.

Bu baxımdan ilk olaraq müəllifin “Missis Dellouey” əsəri böyük maraq doğurur. Əsər 1925-ci ildə yazılmış və Vulfa dünya şöhrəti qazandırmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı əlli iki yaşında olan bir qadın – Klarissa Delloueydir (Clarissa Dalloway). Əsərdə hadisələr çox qısa bir zaman ərzində – təxminən 12 saat ərzində baş verir. Və maraqlısı da budur ki, bu zaman – baş verən hadisələr ardıcıl deyil. Müəllif əgər bir yerdə bu gündən – indi baş verən hadisələrdən – Klarissanın qonaqlıq verməsindən, illərdir görmədiyi dostu Piter Uelsin gəlməsindən danışsasa, anıdan keçmişə – Klarissanın əvvəllər yaxın dostu olan Salli Setonla bir şənlikdə tanışdığı zamana gedib o vaxtı təsvir edir və eyni şəkildə qəfildən əsərin digər əsas, açar obrazlarından biri – I Dünya müharibəsində iştirak etmiş və ciddi travmalar almış Septimus Uarren Smiti, onun yaşadıklarını, hətta onun müharibə dövründən xəyalında canlanan anları, gözü önündə ölmüş dostu Evansı təsvir edir. Bununla da o, ilk başda xronoloji ardıcılığı pozmuş, bununla da “şüur axını” texnikasını çox ustalıqla tətbiq etmişdir.

Onsuz da Vulf bir yazıçı kimi yaradıcılıqda heç bir zaman xronoloji ardıcılıq anlayışını qəbul etməmişdir: “Yazıçı özü isə 1919-cu ildə yazdığı “Müasir nəsr” adlı məqaləsində qeyd edir ki, ... yeni romanlar köhnə şərtlərdən, xronoloji ardıcılıqdan azad olmalıdır” [3, səh. 61].

Əsərdə sanki obrazlar da bir-biri ilə həmahəngdir. Hətta əsərdə bəzən bir obraz digərinin xarakterinin açılmasına, əsl niyyətinin, düşüncələrinin anlaşılmasına yardım edir. Buna ən başlıca nümunə kimi Septimus və Klarissa obrazlarını nümunə göstərə bilərik. Əsəri tədqiq edən bir çox ədəbiyyatşünas alimlər bu iki obrazı bir-birini tamamlayan, bir-birinin daxili xüsusiyyətlərinin açılmasına xidmət edən obrazlar kimi təqdim etmiş, Septimus obrazını isə Klarissanın “ruh əkizi” də adlandırmışlar. Müəllifin özü isə öz gündəliyində bu iki obrazı “bir medalın iki üzünü” hesab etdiyini qeyd etmişdir. Çünki

¹¹⁵ Magistrant. Bakı Dövlət Universiteti aynura.abbaszada@gmail.com +994505387857

əsərdə biz obrazları xarici əlamətlərinə, dildə dediklərinə, yaşam tərzlərinə görə yox, daxili xüsusiyyətlərinə – əslində demək istəyib lakin deyə bilmədiklərinə görə tanıyıb anlayırıq. Bu isə daxili monoloqlar vasitəsilə gerçəkləşir. Obrazın düşüncələrinin, xarakterinin, psixologiyasının açılmasında istifadə olunan bu ən uğurlu vasitə – daxili monoloq isə birbaşa şüur axını ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətidir.

Bu əsərdə isə daxili monoloqları vasitəsilə xarakteri açılan şəxs Klarissa obrazıdır. Onun xarakterinin açılmasında başlıca rol oynayan obraz isə Septimus Uarren Smitdir. Belə ki, Septimusun intihar etməsi, yaşamaqla ölüm arasındakı mübarizədə seçimi Klarissanı çox sarsıdır. Çünki o özü də dəfələrlə intihar haqda düşünmüş, lakin buna cəsarət edə bilməmişdi. Septimusun bu hərəkəti isə onu özünü daxildə sorğulamağa məcbur edir: “Septimus Klarissanın görünməyən “üzü”, onun gizli düşüncələrinin dilmancı, aşkar deyə bilmədiyi fikirlərinin daşıyıcısıdır. Əgər Septimus dəli kimi həqiqəti danışsın, Klarissa ətrafında baş verənlərə göz yummağa çalışsın. Klarissa daxili dünyasında yalnız özü ilə danışsın, yaxınlarıyla bölüşməsin və susmağı tərcih edir. Septimus əksinə daxili dünyasında bütün insanlarla, bəşəriyyətlə danışsın və fikirlərini aşkar səsləndirsin. Septimus intihar etməyi dilə gətirir və onu reallaşdırır. Klarissa ölüm haqda fikirləşir, lakin yaşamağa davam edir” [6, səh. 42].

Septimus obrazı, onun gördüyü hallüsinasiyalar, davranışı, əməlləri və ən əsası sonda intiharını tək Klarissa obrazı ilə bağlılığını ifadə etmir, eyni zamanda bu obrazın müəyyən dərəcədə müəllifin özü ilə əlaqəsini, yaxınlığını açıb göstərir. Çünki bildiyimiz kimi, müəllifin özü də bir neçə dəfə intihara cəhd etmiş və ən sonda intihar etmişdir. Bununla bağlı Günel Məhəmmədfətəhli özünün “Şüur axını və mətn hermenevtikası” adlı məqaləsində belə yazır: “Septimus obrazının şüuruna səyahət etdikdə onun hallüsinasiyaları ilə qarşılaşırıq. Septimusun sanrılarını həm Virciniya Vulfun illüziyalar, hallüsinasiyalar görə, onu intihara sürükləyən depressiv tərəfinin rəsm edilmiş halı kimi, həm də müharibənin o zaman bir insanda yarada biləcəyi ağır psixoloji problemlərin siması kimi şərh edə bilərik. Biz V.Vulfun və həyat yoldaşı Leonard Vulfun qeydlərində müəllifin də sanrılar gördüyünün şahidi oluruq” [5, səh. 164].

Müəllifin yaradıcılığının digər maraqlı bir nümunəsi isə 1927-ci ildə yazdığı “Mayaka doğru” (“To the Lighthouse”) əsəridir. Əsər V.Vulf yaradıcılığında çox qiymətli bir yerə malikdir. Hər şeydən əvvəl bu onunla bağlıdır ki, müəllif məhz bu əsərində də “şüur axını” ədəbi texnikasından məharətlə istifadə etmiş və bu obrazların xarakterinin, onların əməllərinin oxucu tərəfindən daha yaxşı qavranılmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda bu romanı bizim üçün daha qiymətli edən isə müəllifin məhz bu romanında öz həyatından olan məqamlara toxunması, öz uşaqlıq xatirələrini əks etdirməsidir: “Bu romanda yazıçı uşaqlıq xatirələrinə dayanaraq anası ilə atasından bəhs edir və buna görə də avtobioqrafik sayıla biləcək başlıca romanıdır. Oksford, Kembriq qədər məşhur olmayan bir universitetin fəlsəfə müəllimi, ailədə qəddar olan, həmişə əsəbi, tez özündən çıxan bir şəxs olan cənab Ramsey Leslie Stefeni, mülayim xarakterli xanım Ramsey isə Culiya Dekvortu xatırladır. Virciniya Vulf romanda atasıyla anasını o qədər açıq və aydın canlandırır ki, sanki əlimizi uzatsaq, onlara toxuna bilərik” [2, səh. 23].

Öz ideya və anlayışlarına görə bu əsər bizə “Missis Dellouey” əsərini xatırladır. Belə ki, hər iki əsərdə obrazların daxili aləminə, bu aləmin açılmasına daha çox diqqət yetirilmiş və qadın taleyi məsələsi hər iki əsərin əsas – başlıca problemi kimi qoyulmuşdur. Əsərin baş qəhrəmanı əlli yaşlı xanım Ramseydir. Səkkiz uşaq anası olan bu qadın həyat yoldaşından fərqli olaraq övladlarına və ətrafdakılara qayğıkeşliyi, mərhəməti ilə seçilən bir obraz kimi diqqəti cəlb edir. O, əsərin yalnız birinci hissəsində çıxış etsə də, bütün hadisələr sanki onun ətrafında cərəyan edir və müəllifin özü də məhz bu obrazın şüuru, düşüncələri ilə daha çox maraqlanıb, onun xarakterinin açılmasına daha çox diqqət yetirir və bu da təbii ki, bu, daxili monoloqlar vasitəsilə gerçəkləşir. Biz xanım Ramseyin daxili monoloqlarında onun həyat və ətrafındakı, ailəsindəki digər şəxslər haqqındakı düşüncələri ilə, onlara münasibəti ilə tanış olub daha dərinlən öyrənirik. Məhz buna görə də bu əsər V.Vulfun “şüur axını” texnikasından məharətlə istifadə etdiyi bir əsər kimi diqqəti özünə cəlb edir.

V.Vulf yaradıcılığının digər maraqlı bir nümunəsi isə 1931-ci ildə yazdığı “Dalğalar” (“The Waves”) əsəridir. Bu roman Vulfun yaradıcılığında digər əsərlərinə bənzəməyib onlardan fərqlənir. Bu roman müəllifin yaradıcılığı boyu axtarışında olduğu yenilik, yeni roman atxarışının yekunu kimi səslənir. Əbəs yerə deyil ki, müəllifin özü də bu romanı “özümə aid tərzdə yazdığım ilk romanım” adlandırmışdı.

Həcm etibarilə o qədər də böyük olmayan əsəri müəllifin digər əsərlərindən fərqləndirən ilk xüsusiyyət bu idi ki, əsərdə bir yox, altı baş qəhrəman vardır və onların hər birinin daxili aləmləri məhz “şüur axını” texnikası ilə açılıb oxucuya təqdim olunur. Belə ki, “bu qəhrəmanlar daima daxili aləmləriylə ünsiyyətdədirlərvə roman boyu, demək olar ki, bir-birləriylə danışmırlar...Sanki bu qəhrəmanlar bir-birlərinin daxili aləmlərinə sirli bir əlaqəylə bağlıdırlar” [2, səh. 30].

Əsərdə “şüur axını” texnikasından məharətlə istifadə olunan məqamlardan biri də yeddinci obrazın – iyirmi beş yaşında ikən dünyasını dəyişən Persival adlı obrazın altı dost tərəfindən xatırlandığı məqamdır. Belə ki, biz Persivalı görməsək də, qəhrəmanların xatirələrində, onun haqqında olan söhbətlərində onu tanıyıırıq ki, bu da “şüur axını” texnikası vasitəsilə mümkün olur. Bu baxımdan əsər böyük maraq doğurmuş və hətta bəziləri tərəfindən V.Vulfun şah əsəri belə hesab olunmuşdur.

Yekun olaraq onu qeyd etməliyik ki, bütün sadalanan bu xüsusiyyətlərə görə hər üç əsər çox dahiyənə əsərlər olmaqla öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə nəinki V.Vulf yaradıcılığının, eyni zamanda “şüur axını” ədəbiyyatının ən layiqli, ən görkəmli nümunələri, təmsilçiləridir.

NƏTİCƏ: XX əsr dünya ədəbiyyatına yön verən ən başlıca istiqamətlərdən biri də modernizm ədəbi cərəyanı olmuşdur ki, bunun da ən başlıca səbəblərindən biri bu istiqamətin özünəməxsus, yeni və yaradıcı yanaşmaları, ideya-istiqamətlərinin olması idi. Bu ideya-istiqamətlərdən, texnikalardan ən başlıcası isə “şüur axını” ədəbi priyomu idi ki, bu anlayış modernizmin yeni və yaradıcı yanaşmasının ən başlıca “məhək daşı” hesab olunur və bu texnikanı öz yaradıcılıqlarına uğurla tətbiq edən şəxslər isə yeni bir istiqamətin – “şüur axını” ədəbi istiqamətinin nümayəndələri olmuşlar. Bu məqalədə də həmin görkəmli şəxslərdən biri olan Virciniya Vulfun yaradıcılığı, onun yaradıcılığının “şüur axını” ədəbiyyatında yeri və rolu araşdırılmış və tədqiq olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, “şüur axını” texnikasını öz yaradıcılıqlarına məharətlə tətbiq edən başlıca şəxslər kimi isə ədəbiyyat tarixində heç şübhəsiz ki, C.Coys (“Uliss” əsəri), M.Prust (“İtirilmiş zamanın axtarışında” silsilə romanları) kimi görkəmli şəxslərin adı ilk növbədə çəkilməlidir. V.Vulfun özü də, şübhəsiz ki, modernizmin əsas sütunu, dayağı olan bu iki şəxsdən çox şey öyrənib öz yaradıcılığına tətbiq etmiş, hətta yeri gəldikdə öz yaradıcılığında onlara yeni baxış bucağından yanaşıb inkişaf da etdirmişdir. Bu məqalədə də məhz Vulfun bu yeni yaradıcı yanaşmaları – “şüur axını” ədəbi texnikasının özünəməxsus şəkildə əsərlərinə tətbiq edilib uğurla inkişaf etdirilməsindən bəhs olunmuşdur. Bu baxımdan müəllifin öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə görə böyük maraq doğuran üç əsəri – romanları araşdırma predmetinə çevrilmişdir ki, həmin əsərləri “Missis Dellouey”, “Mayaka doğru” və nəhayət, “Dalğalar” əsəridir. Hər üç əsər məqalənin həcm xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ümumi şəkildə, lakin əsas məqamlara toxunulub əsas xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq təhlil olunmuş və adı çəkilən məqalədə onların, ümumilikdə isə V.Vulf yaradıcılığının “şüur axını” ədəbi istiqamətində yeri və rolu öyrənilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva D. Nəsrdə “şüur axını”nın analitik xarakteri. Elmi əsərlər. Cild 12 №3 2021(47): 32-36.
2. Fərəcova A. Virciniya Vulf və psixoloji roman janrı. Bakı – 2015, 79 s.
3. Hüseynova S. Virciniya Vulfun “Onun öz otağı” əsərində yaradıcı qadın axtarışları və yazıçı “mən”i. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslıq Beynəlxalq Elmi Jurnal. Bakı, Elm və Təhsil. 2021: 59-65.
4. Quliyev Q. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Monoqrafiya. Bakı, “OL” NPKT, 260 s.
5. Məhəmmədifətəhli G. “Şüur axını” və mətn hermenevtikası. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Poetika.izm, 2024, №1: 162-166.
6. Salamova Ə. Virciniya Vulf və Marqaret Drabl yaradıcılığında feminizm. Bakı – 2022.

XÜLASƏ

XX əsr dünya ədəbiyyatının ən məşhur ədəbi istiqamətlərindən biri də “şüur axını” ədəbi istiqaməti olmuşdur. Bu istiqamət öz adını modernizm ədəbi cərəyanının başlıca anlayışı olan “şüur axını” bədii üsulundan almışdır. Şüur axını dedikdə isə, ümumilikdə, daxili monoloqlar vasitəsilə qəhrəmanların iç dünyasına nüfuz edilib onların xarakterinin açılması nəzərdə tutulur. Bu üsuldən əsərlərində geniş şəkildə istifadə edən şəxslərdən biri isə V.Vulf olmuşdur. Onun bu ədəbi priyomdan ən geniş şəkildə istifadə etdiyi əsərləri isə “Missis Dellouey”, “Mayaka doğru”, “Dalğalar”, “Orlando” kimi əsərləridir.

Açar sözlər: Virciniya Vulf, şüur axını, modernizm, daxili monoloq.

ABSTRACT

One of the most famous literary movement of 20th century world literature was the “stream of consciousness” literary movement. This movement takes its name from the “stream of consciousness” arthisticmetod, which is the main concept of the modernist literary movement. Stream of consciousness generally refers to penetrating the inner world of characters and revealing their character through internal monologues. One of the people who used this method extensively in her works was V,Woolf. She has used this literary technique extensively in works such as “Mrs Dalloway”, “To the Lighthouse”, “The Waves” and “Orlando”.

Key words: Virginia Woolf, stream of consciousness, modernism, inner monologue

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ LİRİK ƏSƏRLƏRİN OXU METODİKASI

Məqalənin aktuallığı. Ədəbiyyat şagirdlərdə dünya sivilizasiyasına mənsubluq hissini aşılamaq və inkişaf etdirmək, onları mənəvi mədəniyyətlə, ümumbəşəri dəyərlərlə tanış etmək, şəxsiyyətin mənəvi-estetik inkişafına töhfə verən gözəllik hisslərini aşılamaq üçün nəzərdə tutulmuş məktəb fənlərindən biridir. Şagirdlərin ədəbi təbiiyyatında bu ədəbi janrın özünəməxsusluğuna görə onların emosional və duyğu sferasının zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən lirik şeirin öyrənilməsi xüsusi yer tutur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Ədəbiyyat dərslərində lirik əsərlərin oxu metodikası araşdırılmış və ətraflı məlumat verilmişdir.

Giriş. Lirik əsərlər emosional və bütöv şəkildə qəbul edildikdə, şagirdlərə başqa insanın daxili dünyasının zənginliyini bilmək və hiss etmək imkanı verir ki, bu da mənəvi mühitin formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Lirik əsər məktəblinin dərin emosional duyğularını və təcrübələrini açmaqla, xüsusən də yaşına görə onu əhatə edən dünyanı öyrənmək mərhələsində olan şagirdə dünya haqqında estetik bilikləri təbliğ edir. Lirik poeziya həm bədii təbiətinə, həm də oxucuya emosional təsir xüsusiyyətinə görə epik poeziya və dramaturgiyadan fərqlənir. Şagirdlərdə empatiya istedadının olmaması, emosional karlıq və başqalarının daxili dünyasına diqqətsizlik poetik əsərlərlə işləyərkən maneəyə çevrilir. Buna görə də burada ən mühüm vəzifə məktəblilərdə empatiya qabiliyyətini inkişaf etdirməyə çalışmaqdır. Şagird lirik əsərlərdə üzə çıxan o naməlum ruh hallarına inanmağa öyrəşsə, poeziya əvvəlcə onun emosional şəxsi təcrübəsini genişləndirəcək, sonra isə onu yüksək estetik hisslər aləminə təqdim edəcəkdir. Bütün bunlar əxlaqi idealların və mənəviyyətin inkişafına kömək edəcəkdir [2, s. 246].

Əsas hissə. Şeir oxuyarkən şagirdlərə empatiya, rəğbət və estetik zövq ehtiyacını necə aşılamaq bilik? Buna tədricən nail olunur. Məktəblilərin şeirin öyrənilməsini həyatda şeirin özünün fəal, yaradıcı və təşəbbüskar dərk etmə prosesinə çevrilməsi, onun özündə əksini tapması üçün müəllimə səbr və nəzakət lazımdır.

Lirik əsərin xüsusi ədəbi janr kimi öyrənilməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: müəllifin çəkdiyi şəkilləri oxucunun canlandırması; oxucunun mətni emosional qavrayışının və lirik qəhrəmanla empatiyasının təşkili; lirikada təcrübə obrazının yaradılması və inkişaf etdirilməsi üsulları haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması; ifadəli oxu, mətni şagirdlərin şəxsi qavrayışını yoxlamaq üsulu kimi çatdırılması [6, s. 38].

Məktəblilər tədris prosesində Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Bəxtiyar Vahabzadə, Rəsul Rza, Səməd Vurğun və başqa şairlərin poetik əsərləri ilə qarşılaşırlar. Burada mərkəzdə ümumi yaradıcı müəllifin kontekstindən kənar nəzərdən keçirilən ayrı-ayrı şeirlər dayanır, hərçənd, təbii ki, hər hansı təhlildə müəllifin obrazı, onun şəxsiyyəti qaçılmazdır. Bu mərhələdə məktəblilərə yaşlarına uyğun olaraq hər bir şeirə xas olan təcrübə və düşüncələrin zənginliyini mümkün qədər tam dərk etmələrinə kömək etmək vacibdir. Onlara poetik mətni ifadəli oxumağı və poetik nitqin xüsusiyyətlərini başa düşməyi öyrətmək lazımdır. Adətən, şeiri oxumaq və təhlil etməkdən əvvəl şagirdləri mətni qavramağa hazırlamaq üçün emosional “müəyyənlik” qoyulur. Bəzi hallarda bu, şairin obrazı və ya əsərin yaradılması ilə bağlı həyat faktları haqqında müəllimin sözü ola bilər. Digərlərində, şagirdlərin fikirlərini və emosional yaddaşını canlandıran təəssürlərə müraciət var. Çox vaxt şeirin qavranılması mətn üçün emosional fon yaradan musiqiyə (romanslar, instrumental əsərlər) qulaq asmaqla və ya rəsm əsərlərinin reproduksiylarına baxmaqla hazırlanır.

Mətnlə işləməyi öyrətmək sinifdə ən vacib və eyni zamanda çətin fəaliyyətlərdən biridir. Xüsusilə lirik mətnlərlə işi təşkil etmək çətinidir. Burada bəzi texnikalar var. Məsələn, VI sinif “Ədəbiyyat” dərslərində Bəxtiyar Vahabzadənin “Qocalar” şeirinə nəzər yetirək. Tədris zamanı “Qocalar” şeiri şagirdlərə audio yazı vasitəsilə təqdim edilir və onlar şeiri dinləyirlər.

“Eşit, bax, hiss et” texnikası tətbiq edilir. Bu zaman biz lirik şeiri oxuyub təhlil edərkən şairin yaratdığı obrazlara (əşyalara, hadisələrə), səslərə, rənglərə və təbii ki, lirik qəhrəmanın hisslərinə, əhval-ruhiyyəsinə diqqət yetiririk. Şagirdlərə müəllifin təsvir etdiklərini öz zehninə təsəvvür etmələrini tapşırıq. Bu cür işlərin təşkili zamanı cədvəllərdən istifadə olunması yardımçı olacaqdır.

Tədqiqat dərsi şəkilli və ifadəli vasitələrlə zəngin, onların dövrünün mədəni-tarixi xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqəni üzə çıxaran irihəcmli lirik mətnlərin öyrənilməsi üçün əlverişli olduğunu sübut edir. Belə dərslərdə istifadə olunan şeir təhlili şairin yaratdığı obrazların hər birini təcrid edib aydın şəkildə təqdim etməyə, onun şeir üçün funksional əhəmiyyətini dərk etməyə imkan verir.

Dərsin təşkili və keçirilməsi forması kimi müzakirə lirik əsərlərin məzmununun yenilənməsinə imkan verir, oxucunu poetik mətnə təsvir olunanlara öz həyatında bənzətmələr tapmağa, lirik qəhrəmanı anlamağa sövq edir, ondan tədricən empatiya hissi yaranır. Məktəblilər lirik qəhrəmanın emosional vəziyyəti ilə empatiya qurmaq bacarığına yiyələnirlər, onlar kiminsə taleyində iştirak etmək, kiməsə kömək etmək ehtiyacını inkişaf etdirirlər. Müzakirə dərsi üçün ən uyğun üsul söhbət üsuludur. Onu həyata keçirərkən, bir tərəfdən, “şagirdləri danışdırmaq”, onları azad etmək vacibdir ki, onlar öz həyatlarından fraqmentləri sərbəst xatırlaya bilsinlər [4, s. 61]. Digər tərəfdən, müəllim bu söhbəti incəliklə idarə etməli, onu düzgün istiqamətə yönəltməli, öyrənilən mövzudan çox kənara çıxmasına imkan verməməlidir.

¹¹⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı, aynuresuleymanovaa545@gmail.com

İstənilən oxu proqramı üçün ən mühüm tələblərdən biri əsərlərin janr müxtəlifliyidir. Ona görə də elə bir müasir proqram yoxdur ki, orada klassiklərdən tutmuş müasir şairlərə qədər müxtəlif müəlliflərin lirik şeirləri yer almasın. Məktəblilər lirik əsərləri dinləməkdən, oxumaqdan və əzbərləməkdən həzz alırlar, lakin onları heç də həmişə dərinlən dərindən dərk etmirlər. Lirikanın tədqiqi yalnız şagirdi müəyyən şeirlə tanış etmək deyil, həm də təcrübələrin dərinliyini aşkar etmək, müəllifin dünyagörüşünün unikallığını göstərmək, lirika ilə ünsiyyət qurmağı öyrətmək, müəllifin daxil etdiyi hissələri oxumaqda çatdırmaqdır.

Müəllimin qarşısında çətin vəzifələr durur – şagirdə əsərin əsas ideyasını anlamağa kömək etmək, onu hiss etmək, anlaşılmaz söz və ifadələrin mənasını başa düşmək, ən əsası isə şagirdlərə bu və ya digər müəllifin mətninin unikallığını göstərməkdir. Bu problemləri həll etmək üçün mətnə ciddi diqqət yetirmək və məktəb təhlilinin elmi əsaslarla təşkili zəruridir.

Lirik əsər şagird üçün çətin başa düşülən ədəbiyyat növüdür. Onun özəlliyi ondan ibarətdir ki, poetik əsərdə qəhrəman yoxdur və təsvirin predmeti insanın daxili aləminə, yaşantılarına, düşüncələrinə çevrilir. Sözlərdə hadisələrin təsviri, personajların hərəkətləri və ya hərəkət şəraiti yoxdur. O, real həyatdan ekspress təəssüratları o qədər də təsvir etmir. Müəllif lirik əsərdə geniş kütləyə yaxınlaşan subyektiv əhval-ruhiyyəni əks etdirir. Lakin şagirdlər çox vaxt məhdud həyat və duyğu təcrübələrinə görə əsərin əsas ideyasını başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Əsərin əsas ideyasını başa düşmək üçün başqa bir maneə şeirin yazıldığı dildir. Orta məktəbdə lirik şeirin təhlili həmişə çətinliklərə səbəb olur, çünki sadələşdirmə, lirika haqqında söhbəti gündəlik səviyyəyə endirmək təhlükəsi böyükdür. Məktəblilərin təfəkkürünün konkretliyi və onların son dərəcə məhdud mütaliə üfəqləri çox vaxt mənzərə lirikalarının reallığın fotosəkili kimi qəbul edilməsinə səbəb olur.

Məktəb təhlilinin vəzifəsi şagirdə şeirin məzmununu, ideyasını, başqa sözlə, müəllifin nöqteyi-nəzərini, münasibətini, mövqeyini mənimsəməsinə kömək etməkdir. Məktəbli mənimsəməli, yəni oxuduqlarını yaşayıb dərk etməlidir. Ona görə də lirik əsər üzərində işləyərkən sual və tapşırıqların mətnini diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır [1, s.29]. Suallar şagirdlərin diqqətini təbiət hadisələrinə deyil, müəllifin bu hadisələri təsvir etməsinə, müəllifin əhval-ruhiyyəni çatdırmaq üçün istifadə etdiyi şəkili və ifadəli vasitələrə yönəltməli, suallar şagirdi mətni təkrar yaratmağa deyil, onun üzərində düşünməyə sövq etməlidir. Əsər üzərində işləmə prosesində müxtəlif üsullardan istifadə etmək olar: mətnin üslubi təhlili, ifadəli oxumağa hazırlıq, videoklip yaratmaq, əhval-ruhiyyə palitrasının yaradılması, eyni mövzuda müxtəlif müəlliflərin əsərlərinin müqayisəli təhlili. Təhlil texnikasının seçimi şeirin xüsusiyyətlərinə, şagirdlərin yaşına, oxu bacarıqlarını mənimsəmə dərəcəsinə görə müəyyən edilir. Şagirdlər lirik əsərlərin təhlili prosesində lirikanın tam qavranılması üçün zəruri olan mütaliə vərdisləri sistemə yiyələnirlər. Bu sistemə aşağıdakı şəxsi bacarıqlar daxildir: şairin yaratdığı həyat şəkillərini təxəyyüldə canlandırmaq bacarığı; lirikada emosiyaların dinamikasını izləmək bacarığı; obrazı-təcrübəni bütöv şəkildə qavramaq bacarığı; şeirin bütün elementlərində müəllifin münasibətini və mövqeyini görmək bacarığı; lirik əsərin ideyasını mənimsəmək bacarığı [3, s. 86].

Lirik əsərin təhlili müəllim yaradıcılığının təzahürüdür. Sınıfdə yazılı dərs planına ciddi əməl etmək deyil, şagirdləri həssaslıqla dinləmək və şeirin əsas ideyasını dərk etmək yolunda onların qavrayışını istiqamətləndirmək vacibdir. Bunun üçün müəllimin şagirdləri nəyə aparması barədə aydın təsəvvürə malik olması lazımdır.

Lirik mətnin qavranılmasını öyrədərkən şagirdlərə göstərmək lazımdır ki, şeir həm poetik bütövdür, həm də hər şeyin bir-birindən asılı olduğu dinamik sistemdir. Lirik şeir dünyası müstəqildir. Ədəbiyyat dərsi zamanı lirik şeirlər üzərində belə iş tədris, inkişaf və tərbiyənin mürəkkəb problemlərini həll etməyə imkan verir. Dərstdə şagirdlər üçün elə mühit yaratmaq lazımdır ki, hər bir məktəbli öz yaradıcılıq qabiliyyətlərini ortaya qoya bilsin, şeiri canlı və ifadəli oxuya bilsin.

Lirik əsərin mərkəzində insan təcrübəsi dayanır və o, sadəcə olaraq müəllif tərəfindən ifadə olunmur, yaradıcılıq prosesində yaranır. Lirik əsər incə və mürəkkəb emosional təcrübələri əks etdirir və beləliklə, şagirdə yeni mənəvi təcrübə əldə etmək imkanı verir. Bu, insanın içində gizlənən bütün dünyanı ayırd etməyə, insanın daxili istəklərini, özünü tanıma prosesini, həyat yolunun çətin axtarışlarını görməyə kömək edir.

Nəticə. Beləliklə, lirik əsərlər həm ağıl, həm də ürəyi həyəcanlandırır. Onlar bizə təkcə öz hərəkətlərimizi yüksək əxlaqi prinsiplər baxımından qiymətləndirməyi öyrətmir, həm də şagirdin yaddaşında uzunmüddətli iz buraxaraq duyğulara təsir göstərir. Müxtəlif oxu metodlarından istənilən lirik əsərləri oxuyarkən və öyrənərkən istifadə etmək olar. Onlar şagirdlərə mətni daha yaxşı anlamağa və hiss etməyə kömək edəcək, lirik şeiri təhlil etməyin əsaslarını öyrədəcəkdir. Lirikanın öyrənilməsində məktəblilərin biliklərə yiyələnməsi, bədii təfəkkürünün inkişafı, ideya-mənəvi və estetik tərbiyəsi o hallarda daha uğurla həyata keçirilir ki, bu və ya digər anlayış, bu və ya digər nəticə onlara hazır formada verilmir, axtarış prosesində əldə edilir, şagirdlərin özləri şairin ifadə etdiyi həqiqəti axtarırlar. Axtarış ab-havası əsəri nəinki canlandırır, maraqlı edir, həm də hər yaşda olan məktəblilərin şəxsiyyətinə lirikanın təsirini artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: Ənənə və müasirlik. Bakı: ADPU, 2011, 85 s.
2. Həsəni B.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2014, 424 s.
3. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyatın məktəbdə öyrədilməsi. Bakı, 2019, 264 s.
4. Kərimova E.Y. Oxu və ədəbiyyatın tədrisi prosesində varislik və perspektivlik. Bakı: Nasir, 2004, 112 s.
5. Stileymanova A., Bağrova T. Ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat fənni üzrə 6-cı sinif üçün dərslik. Bakı, 2021, 240 s.
6. Актуальные проблемы методики обучения литературе / под ред. Н.С.Рождественского, Р.А.Фомичевой. Москва, 2011, 114 с.

Açar sözlər: şagird, əsər, məktəb, lirik, obraz

Key words: student, work, school, lyric, image

Ключевые слова: ученик, работа, школа, лирика, образ

Методика чтения лирических произведений на уроках литературы

Резюме

Изучение лирических произведений на уроках литературы требует от учителя большого литературного и методического мастерства. Лирическая поэзия не содержит развернутого описания событий и поступков героев, поэтому применение методов и приемов изучения эпического произведения к анализу лирического произведения приводит к ослаблению понимания поэзии. Лирическое произведение может стать средством духовного обогащения и нравственного воспитания учащихся лишь тогда, когда они научатся воплощать его идейно-эстетическое богатство в специфической форме лирического монолога. Поэтому актуален поиск различных форм изучения лирических произведений на уроках литературы. Использование различных форм обучения в зависимости от особенностей конкретного лирического произведения делает изучение лирических произведений эффективным средством духовно-эстетического развития школьников. Изучение лирических произведений на уроках литературы играет чрезвычайно важную роль в формировании словарного запаса учащихся, повышении внимания, духовном развитии, познавательной активности. Поэтический текст отличается повышенной концентрацией выразительных и изобразительных средств, образностью, ритмической организацией поэзии, что делает такой текст источником эстетических эмоций. Непосредственным объектом лирической поэзии является духовная жизнь человека.

Methodology of reading lyrical works in literature lessons

Summary

The study of lyrical works in literature lessons requires great literary and methodological skill from the teacher. Lyrical poetry does not contain a detailed description of events and actions of heroes, therefore, the transfer of methods and techniques of studying an epic work to the analysis of a lyrical work leads to a weakening of the perception of poetry. A lyrical work can become a means of spiritual enrichment and moral education of students only when they learn to embody its ideological and aesthetic wealth in the specific form of a lyrical monologue. Therefore, the search for various forms of studying lyrical works in literature lessons is relevant. The use of various teaching forms, depending on the characteristics of a specific lyrical work, makes the study of a lyrical work an effective means of spiritual and aesthetic development of schoolchildren. The study of lyrical works in literature lessons plays an extremely important role in the formation of students' vocabulary, increasing attention, spiritual development, and cognitive activity. The poetic text is distinguished by an increased concentration of expressive and descriptive means, imagery, and rhythmic organization of the poem, which makes such a text a source of aesthetic emotions. The immediate focus of lyric poetry is the spiritual life of man.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyev

AQIL ABBASIN "DOLU" ROMANINDA QARABAĞ HƏQİQƏTLƏRİNİN TƏSVİRİ

Giriş. Məqalədə Qarabağ münaqişəsi fonunda gedən azadlıq mübarizəsinin əks olunduğu "Dolu" romanından bəhs olunur. Aqil Abbasın qələmindən "Dolu" əsərində təsvir olunan bütün hadisələr utopiklikdən uzaq olaraq, tam reallıqları əks etdirir. Yazıçı bu amansız vəziyyətlə meydanda tək başına buraxılan xalqın daxili dünyasını, psixoloji vəziyyətini obrazların dilində poetikləşdirərək ustalıqla təsvir edib.

Əsas hissə. Bir millətin tarixini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini, torpaqlarını zor gücünə mənimsəyən, minlərlə insanın gələcəyini uçuruma aparmağa səbəb olacaq təxribatlar aparan, həmin millətin ah-fəğanı üzərinə "xoşbəxt" qondarma dövlətini yaradan bir toplum düşünün. Hansı ki, əzəldən bəri dünyaya bəxş etdiyimiz sərvətlərdə gözü olan bir toplum..

Hələ 1980-ci illərin sonlarından etibarən Erməni tərəfinin torpaqlarımıza olan ərazi iddiası məsələsi qaldırılmışdı. 90-cı illərdən isə bu əsassız ərazi iddiaları hərbi təcavüzlə nəticələnmişdi. 1992-ci il 26 fevral Xocalı soyqırımı ilə başlayan qan donduran günlər 1993-cü ilin sonlarına qədər davam etdi. Xocalı, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Zəngilan və Qarabağın digər zəngin torpaqlarının adı 30 illik işğal tarixinə düşdü.

Müasir dövrə nəzər salsaq, incəsənətin müxtəlif sahələrində 30 illik müharibənin dəhşətlərini əks etdirən sənət nümunələrinin olduğunu görə bilərik. Ədəbiyyat səhifələri, musiqi notları, rəssamlıq boyaları bu hadisələri əks etdirmək iqtidarındadır. Qarabağda baş verən hadisələrdən üzü bəri istər nəsrə, istər poeziyada, dramaturgiyada, publisistikada maraqlı əsərlər yazılıb.

Bu mövzunun ən uğurlu əsərlərindən biri "Dolu"dur. Əsərin müəllifi olan Aqil Abbas Azərbaycan Respublikasının dövlət xadimi, görkəmli yazıçısıdır. Bədii yaradıcılığa 1970-ci ildən başlayan Aqil Abbasın yaradıcılığına diqqət yetirək, məlum olur ki, müəllifin Qarabağ fonunda yazılan əsərləri müharibə həqiqətlərini tam şəffaflığı ilə oxucuya çatdırması baxımından çox qiymətlidir. Professor Nizami Cəfərovun Aqil Abbas haqqında düşüncələrinə əsasən, müəllif Qarabağ bölgəsinin ictimai-siyasi, sosial, coğrafi mühitinə aşina olduğundan insanları yaxşı tanıyır, onların nəyə qadir olduğundan xəbərdardır [2, s. 23].

Roman sosial və psixoloji mövzulara toxunaraq cəmiyyətin və fərdin qarşılaşdığı çətinlikləri, xüsusilə də müasir dövrün dilemmasından doğan gərginlikləri əks etdirir. "Dolu"da müəllif, insanın daxili dünyasına, onun qarşısında duran həyat problemlərinə və cəmiyyətlə əlaqələrinə dərinliklərlə nəzər salır.

2008-ci ildə nəşr etdirdiyi "Dolu" əsərinin adı rəmzi mənə daşıyır. Dolu, adətən, ilin isti dövründə xırda buz halında yerə düşən yağıntıdır. Müəllif dolu yağan zamanlar uşaqların ürəyinin sevinc hissi ilə dolub daşdığını, bu təbiət hadisəsindən zövq aldıklarını, böyüklərin isə tez daldalanmağa yer axtardıklarını təsvir edir. Lakin məlum olur ki, əsərdə həmin "dolu"dan söhbət getmir. Düşmənin gecəyarısı qəfil hücumu insanı doludan qaçdığı kimi, qaçıb gizlənməyə vadar edir.

Romanda Qarabağ münaqişəsinin şəxsi həyatlara və cəmiyyətə necə təsir etdiyi göstərilir. Müharibənin baş verdiyi dövrdə insanların həyatında yaranan çətinliklər, fiziki və emosional zədələr əsərdə öz əksini tapır. Bu zədələr yalnız döyüşlərə qatılan şəxslərin deyil, müharibənin nəticəsindən əziyyət çəkən insanların da həyatına təsir edir:

"Eyni göyü, eyni torpağı, eyni qanı, eyni şəhəri paylaşmışdılar. Eyni göyü, eyni torpağı, eyni qanı bərabər paylaşsalar da, amma bu eyni şəhəri eyni paylaşmamışdılar" - müəllif fəlakətlərin başlanğıcını belə izah etmişdir [1, s. 3]. Düşmən sanki ulularından onlara miras qalmış kimi bu torpaqlara göz dikmişdi.

Bu şəhər "Dünyanın ən varlı şəhəri" idi-Ağdam. Əsərdəki hadisələr Ağdamda cərəyan edir. Aqil Abbasın dediyinə görə, ona görə Azərbaycanın tək varlı şəhəri Ağdam deyildi, sadəcə, hadisələri Ağdam fonunda təsvir etmişdi. Bəzilərinə görə, "Dünyanın ən varlı şəhəri" Tərtər, Şuşa, Laçın da ola bilərdi [2, s. 22]. Əsərin qəhrəmanları nitqləri, daxili aləmlərinin təsviri baxımından zəngin obrazlardır. Pələng, Drakon, Rəis, Komandir, Eldar Bağirov və bir neçə digər obrazlar əsərin müsbət qəhrəmanlarıdır, onlar xalqın içindən çıxan və xalq arasında da hörmət qazanmış şəxslərdir. Onların tək amalı Vətəni düşmən əlinə buraxmamaqdır. Bu soyğunun qabağını kəsmək üçün onlar canlarından keçməyə də hazırdılar.

Ancaq düşmən o qədər əzazildir ki, heç əzrayıl belə can almaq mövzusunda bu qədər əzazil deyil: "Əzrayıl yuxarıdan dəhşətlə tamaşa edirdi. İnsanların onu da dəlik-deşik edəcəyinin qorxusundan aşağı yenməyə ürək eləməirdi, bir də ki, heç ona ehtiyac yox idi, insanlar özləri bir-birinin Əzrayılına çevrilmişdilər". Bu cümlə düşmənin amansızlığını ifadə edə biləcək dərin mənanı kəsb edirdi. Aqil Abbas əsərində bu faciəni obrazların dilindən ifadə edir, doğulmamış körpədən tutmuş əliyalın kənd sakinlərinə qədər hər kəsin başına açıqları oyunları bütün reallığı ilə oxuculara çatdırmışdı. Düşmən uşaqları analarının gözləri qarşısında öldürür, hamilə qadınların qarnını yarıb içərisindən uşağı çıxardır, beləcə iki insanın da həyatına son qoyur, yaşlıların qol-qıçını şikəst eləyib əzab verməkdən zövq alır, kənddən başını götürüb-qaçan sakinləri gülləbarana tutur, tankla, BMP ilə əzib keçirdi.

Hətta əsərin səhnələrinin birində Komandir bağırıqları çölə çıxmış, ağacdən asılı qalan bir kişinin cəsədi ilə qarşılaşanda bu zülmün həddi-hüdudu olmadığı gerçəyini anlayır. Bu şiddət, nifrət, zülmkarlığı yalnız müharibənin gedində deyil, müharibə bitəndən sonra da əllərinə keçirdikləri əsirlərə qarşı da davam etdiriblər. Bir zamanlar Salman Mümtəz, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiqi öldürən bu əllər yenə öz əməlindən geri qalmamışdı. Yazıçı Ayna Sultanova və onun yoldaşı Həmid Sultanovun əsirlikdə başlarına gələn hadisələri elə ustalıqla təsvir

¹¹⁷ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı, fidan19abdullayeva@gmail.com

etmişdi ki, oxucunun qanı donurdu. XI Qırmızı Ordunun Azərbaycana daxil olması ilə bir neçə yüksək vəzifələrdə çalışmış Sultanovanın bununla sanki gözünü boyamağa çalışmışdılar. Çünki həyatının sonuna qədər Sovet hakimiyyətinin davamlılığı üçün siyasətə qoşulan Ayna Sultanova və onun yoldaşı Həmid Sultanov da dövlətə xəyanət damğasına məhkum olunmuş, xalq düşməni adı ilə repressiyaya məruz qalmışdılar [5]. Aqil Abbasın əsərdə təsvir etdiyinə görə, başında tək bir tel saxlanmayan, üz-gözü məhv edilən, dəfələrlə ərinin qarşısında zorlanan bu qadın və Allahdan ölümü diləyən, bunlara tab gətirməyən Həmid Sultanov bu ağır cinayətin günahsız qurbanları idi. Yazıçı bu hadisələri belə təsvir edir: "Əzrayıl yanında dayansa da nə onun yalvarışlarını eşidirdi, nə də qarğıışlarını - əlində çürümüş alma, eləcə quruyub qalmışdı. Əgər Əzrayıl o idisə, bəs bunlar kim idi?!" [1, s. 58]. Bəli, erməni əzrayıldan da betər idi.

Aqil Abbas qeyd edir ki, bu ölkə düşməyə satılıb, həm də sapı özümüzdən olan baltalar bunu edib. Bir tərəfdən, At Belində Olan Adam kimi şəxslər ölkəni soyub talan edib, bu şəhərin vətəndaşlarını, onların istəklərini düşünmədən öz mənfəətlərini güdüblər. Vəzifələrini itirməmək üçün böhtandan, şərdən əl çəkməyiblər.

Digər yandan isə bu ölkə əzəldən çoxlarının maraq dairəsində idi. Bu ölkənin gələcəyi haqqında qərarlar Böyük Dövlətlərin Böyük Saraylarında planlanmışdı. Yuxarılar da istəklərini həyata keçirmək üçün Aşağıları əllərində oyunağa çevirmişdilər. Aqil Abbas əsərdə bir neçə kəlmə ilə bunu belə izah edib: "Bir zamanlar Stalini bu divarlar arasından çıxarıb xilas edən Məhəmməd Əmin, sonradan Stalinin əli ilə ölümə tərk edilmişdi".

Əsərin iki baş qəhrəmanına nəzər yetirək: Drakon və Pələng. Yazıçı bu adları seçərkən obrazların göstərdikləri şücaətləri, onların qorxmazlığını nəzərə almış, xalq arasında tanınan, seçilib-sevilən obrazlar yaratmışdı. Əgər belə qəhrəmanlar ixtiyar sahibi olsa idilər, onların ordusu, cəbhəxanası olsa idi, əlbəttə, ermənilər onlara heç vaxt güc gələ bilməzdilər. Bu həmin Drakondur ki, "Dünyanın ən varlı şəhəri"ni erməni və rus millətçilərindən müdafiə etmək üçün mübarizə aparır, öz əqidə yoldaşları ilə şəhəri müdafiəyə qalxır, özü də vaxtı ikən bu yolda qardaşını Şəhid vermişdi. Pələng yaşca Drakondan kiçik olsa da, cəsarətliliyinə görə ondan heç də dala qalmırdı. O, Vətəninin düşdüyü ağır vəziyyəti qəbul edə bilmirdi, getdikcə Livana döən Azərbaycanla bağlı qorxuları artırırdı. Pələngə görə, artıq ölkəsi Livandan da betər idi. Bir yanda müharibə gedirdi, millətin yarısı qırılırdı, digər tərəfdən də camaat öz kefində, damağında idi, restoranlarda və barlarda gününü gün edirdi. "Bəs hər şey Vətən üçün! , Hər şey cəbhə üçün! deyirdilər"-Pələngin dilindən verilən bu sözlərdə yazıçının istehzası aydın duyulur.

Pələngə hələ az yaşlarında Rəşid Behbudov tərəfindən xalqımızın kişilik və qürur rəmzi olan papaq və xəncərin hədiyyə edilməsi epizoduna xüsusi diqqət yetirmək lazımdı. Azərbaycan xalqının mədəniyyətində əvəzsiz xidmətləri olan Rəşid Behbudovun vasitəsilə müəllif hadisələrin tarixilik amilinə toxunur. Əsərdə dahi sənətkar tərəfindən bağışlanmış hədiyyənin əsərin sonunda yoxa çıxması xüsusi məna daşıyır. Bunun nə demək olduğunu düşünsək, deyə bilərik ki, torpağı işğal altında olan, qadınları, qocaları, uşaqları əsirlikdə olan millətin kişisi başına papaq qoya, belinə xəncər bağlaya bilməz [2, s. 161].

Pələng və Drakon aralarındakı anlaşılmazlığa baxmayaraq, düşməyə qarşı bu savaşda bir-birlərini tək qoymurlar. Drakon ermənilərin BMP-ni partladır, neçə erməni cəhənnəmə vasilədir. Ancaq, silah yoldaşı Pələngi də burada itirir. Snayperin atəşi Pələngin sinəsini dəlib keçir, çox qan itirən Pələng Drakonun dizləri üstündə canını tapşırır. Bu səhnə oxucunu ağır hüznə boğur, içindəki düşmən nifrətini alovlandırır: "Drakon Pələngi uzatdı otların üstünə. Bu dəqiqə Dünyanın Ən Gözəl Ölüsü onun qucağında idi. O da Dünyanın Bu Ən Gözəl Ölüsünü bağrına basıb ağlayırdı." [1, s. 44].

Silah yoldaşını itirən Drakon da az sonra düşmən gülləsinin əsiri olur, "Hər şey Vətən üçün" nidaları ölənə qədər onların dilindən düşmür. Vətən yolunda özünü qurban verən qəhrəmanların fonunda yazıçının yaratdığı Pələng və Drakon obrazları onu sübut edir ki, bu torpaq yolunda mərd, gənc oğullarımız Şəhidlik zirvəsinə yüksəliblər. Bu iki obraz vətənpərliliklə yanaşı, həm də dostluğun, yoldaşlığın simvolu idi. Drakon ağır kəşfiyyətə gedəndə Pələngin də onu tək qoymaması onlar arasındakı möhkəm və pozulmaz dostluğu göstərirdi. Ancaq Aqil Abbasın da dediyi kimi, bu cavanlar əllərində silah tutacaq, gülləbarana qurban gedəcək yaşda deyildilər, onların da arzuları, məqsədləri var idi. Ağzından süd iyi gələn bu uşaqları zorla batalyona gətirib əllərinə silah verməklə Vətəni qorumaq mümkün deyildi. Bu Vətənin hərbi ehtiyacları ödənməli idi, onun da ordusu, təchizatı, avadanlığı, silahının patronu olmalı idi. Buna isə Yuxarılar imkan verməmişdilər. Müdafiə Nazirliyi pulu olanların övladlarını buraxırdı, pulu-parası olmayan cavan uşaqları isə Bakıdan gətirib onun öhdəliyinə buraxırdılar. Heç bir təlim almayan, silah tutmağı bilməyən, çoxu da məktəb uşağı olan bu oğlanlar qorxub döyüş meydanından qaçırdılar. Öz gücünə, əlində qalan son silahları ilə kənd camaatının girdiyi bu döyüşün qeyri-bərabər aparıldığını yazıçı hər vəchlə əsərdə təsvir etməyə çalışıb. Aqil Abbas həm müharibə şəraitini, həm də müharibədən sonrakı vəziyyətin canlı şahidi olduğu üçün oxucuya bütün bu olanların gerçəkliyini çatdırmağa nail olub.

Pələng və Drakon kimi iki cəsuru torpağa verən Komandirin daxili aləmi və keçirdiyi sarsıntılar əsərin süjet xətti boyunca davam etdirilib. Komandir obrazı romanın mənəvi və sosial məsələlərini əks etdirən güclü bir fiqurdur.

Hələ əsərin I hissəsində müsahibə almağa gələn jurnalistlə Komandirin söhbətindən yazıçının qəzəbi aydın hiss olunur. Komandir: "Bilirsən dostum, müharibədə üç cürə adam var. Döyüşənlər, tank belində şəkildə çəkdirənlər, bir də müsahibə verənlər. Bu boyda rayonda iki tank var, birini camaat pul yığıb alıb, Qarağacda qəbristanlığında ermənilərin qabağına kəsib. O birini də Mütəllibov göndərüb özününkülərə, guya biz nemesik. Ağ Evin qabağında, ordakıları qoruyur. Şəkildə çəkdirənlər üçündü, istəyirsən get birini də sən çəkdir. Bizim batalyondakılar döyüşənlərdi, şəkildə yerini də göstərdim. Müsahibə verənlər də Ağ Evdədilər, bilyard oynayırlar" [1, s. 12]. Vətəni düşmənin əlinə buraxmağa niyyəti olmayan Komandir son anda belə silahı əldən verməyib, düşməndən qaçanları ağır ittiham edib,

onları düşmənlə vuruşmağa məcbur edib. Lakin Komandir də yaxşı bilirdi ki, bu gedişlə-50-60 cavan uşaq, bir neçə bomba, patronla düşmənin qabağını kəsmək mümkünsüzdür. O,nə batalyondakıların, nə də özünün ümidinin kəsilməyinə imkan verirdi."Arxamızda ana-bacılarımız var"-deyib kimisə ruhdan düşməyə qoymurdu. Pələnglə Drakonu ondan alan düşmən sanki onun qol-qanadını da sındırıb yanına qoymuşdu. Pələngin anası cənazəyə gələndə batalyondakı hər kəs bu qadına böyük hörmət bəsləmişdi. Bu qadın övladını bu yolda qurban verən hər Şəhid anasının ümumiləşmiş obrazıdır.

Əsərin digər qadın obrazı olan Musanın anasının timsalında isə qaçqınlıq taleyi yaşayan Azərbaycan qadınlarının əsl faciəsi qabardılıb. Musanın anası- oğlu ölmüş bir ana-neçə vaxt idi oğlunun ölümünü bilməməyin xoşbəxtliyini yaşayırdı.Bu obraz övladı itkin düşən ananın күncdə-bucaqda kiçik də olsa ümidi qaldığını göstərirdi,müharibədə övladı itkin düşən digər analar kimi..

Pələng, Drakon kimi oğullarını itirən Vətəni bir zamanlar xan qızı Natəvanın Şuşada tikdirdiyi həbsxana məhbusları qorumalı olmuşdu. Bəlkə də məhbusların bu cəsurluğu daha bir Xocalı faciəsinin yaşanmasına maneə olmuşdu, Şuşa şəhəri də Xocalı qədər dəhşətlərə şahid olmamışdı. Müəllif əsərin birinci hissəsini bu cür yekunlaşdırır:" Batalyonun həyatında qaldırılan isə Türkiyənin bayrağı deyildi,Drakonun köynəyi,ydi,Pələngin qanıylə boyanmış köynəyi" [1, s. 46].

Əsərin II hissəsi isə müharibədən sonrakı dövrün tarixi-siyasi mənzərəsini əks etdirir. Komandir obrazı vasitəsilə sənətkar müharibədən sonrakı Azərbaycan gerçəkliklərini göstərməyə çalışıb. Vətənə sdaqəti ilə tanınan bu obrazın jurnalistlərlə düşən mübahisəsi, polis idarəsində rəislə söhbəti və s.dən aydın olur ki, müharibədən sonra da Qarabağ müharibəsi ilə bağlı dünya siyasəti ikili münasibət göstərib. Ermənilərin ipini əllərində tutub onları yönləndirən Yuxarılar bu faciəni adi hadisədən sayaraq,yaxın qohumları olan ermənilərin hələ haqlarını da müdafiə ediblər.

Əsərin sonlarına yaxın Komandiri təəccübləndirən şey o idi ki, Pələngin də əvvəllər təəccüb etdiyi kimi, insanlar sanki bu faciə yaşanmamış kimi həyatlarına davam edirdilər. Bu cəhət əsəri xüsusiləşdirən tərəflərindən biri idi.

Əsərin sonluğunda yazıçı yenidən dolu hadisəsini canlandırır. Əvvəlkindən fərqli olaraq,bu, təbiət hadisəsi olan dolu idi,insanların sevincinə səbəb olan yağıntı idi. Bu dəfəki dolu can almamışdı, Pələngi,Drakonu,Komandiri mübarizəyə səsləyən SOS siqnalı artıq eşidilmirdi.

Nəticə. Aqil Abbasın "Dolu" romanı, müasir Azərbaycan ədəbiyyatında sosial, psixoloji və fəlsəfi aspektləri əhatə edən önəmli bir əsərdir. Romanda XX əsrin sonunda millətimizin başına gətirilən faciələrin səbəbləri və nəticələri cəsarətlə bədiiləşdirilib. Aqil Abbasın bu istiqamətdə qələmini sınaması, xalqın yaşadığı müsibətlərin ictimaiyyətə çatdırılması məsələsi əsərin aktuallığını hər dövrdə qoruyur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbas A. "Dolu", 2008, Bakı, 74s.
2. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 9-cu elmi-əməli konfransının materialları, 2010, Bakı, 211s.
3. Osmanoğlu M.Aqil Abbasın "Dolu" romanının subyektiv interpretasiyası //"Ədəbiyyat " qəzeti, 2021, s. 22-23
4. Yusifli V. Sözüin Aqil Abbas ahəngi //"525-ci qəzet", 2013, s. 20
5. https://tr.wikipedia.org/wiki/Ayna_Sultanova

Keywords: Karabakh conflict, Agil Abbas, the novel of "Dolu", loyalth, martyr

Ключевые слова: Карабахский конфликт, Агиль Аббас, роман «Долу», верность, мученик

Summary

The Karabakh conflict began in the 1980s, and since 1992, Armenians have continued the policy of seizing our lands included in the territory of Karabakh. Regarding this conflict, measures were taken not only in the political arena, but also in the cultural spheres of the state, and different works were written. One of them is the novel "Dolu" by Agil Abbas. In the novel, the difficult situation of the Azerbaijani people is masterfully written.

Резюме

Карабахский конфликт начался в 1980-х годах, а с 1992 года армяне продолжили политику захвата наших земель, входящих в территорию Карабаха. В связи с этим конфликтом были приняты меры не только в политической сфере, но и в культурной сфере государства, написаны различные произведения. Одним из них является роман «Долу» Агиля Аббаса. В романе мастерски описано тяжелое положение азербайджанского народа.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” POEMASININ TƏBRİZ ƏLYAZMALARI

Giriş. Şərqi görkəmli klassiki Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si ərəbcə “خمسة” [xamse], fars dilindən “Beş xəzinə” kimi tərcümə olunan “پنج گنج” [pənc gənc] ümumi adı ilə birləşən beş poemadan ibarətdir. Poemaların hamısı mənzum formada qələmə alınmışdır. “Xəmsə”yə daxil olan ikinci poema “Xosrov və Şirin” 591-628-ci illərdə İranda hökmranlıq etmiş Sasani şahı Xosrovun şahzadə Şirinə olan sevgisindən bəhs edir. Poemanın əlyazması Təbrizdə müasir Şiraz və Bağdad nümunələrindən səviyyəcə üstün olan xəttatlığın mövcud olması ehtimalını təsdiqləyir. Əlyazma variantlarını bəzəyən miniatür nümunələri ayrı-ayrı təsvirlərindəki oxşarlıqlar və texniki təamlığı ilə seçilir. təsvirlərindəki oxşarlıqlar və texniki təamlığı ilə seçilir. Belə ki, Təbriz xəttatlığı məktəbinə xas olaraq, xətt daha incə, miniatürlərdə üz cizgiləri daha zərif təsvir olunmuşdur. Miniatürlərdə keçmişə aid olan xüsusiyyətlər qorunub saxlansa da, parlaq rənglər personajları daha böyük məharətlə qruplaşdırmağa xidmət etmişdir.

Əsas hissə. “Xosrov və Şirin” poeması dahi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” toplusundan ikinci poemasıdır. Poema 591-628-ci illərdə İranda hökmranlıq etmiş Sasani şahı Xosrovun şahzadə Şirinə olan sevgisindən bəhs edir. Poema islam təqviminə il təxminən 16 il müddətində, 1175-1176 və 1191-ci illər arasında yazılmışdır. Orada

Səlcuq sultanı III Toğrul ibn Arslanın (1175/76-1194), onun vassalı, İldəgizlər dövlətinin həqiqi hökmdarı, Azərbaycan Atabəyi Cəfər Məhəmməd Əbu ibn İldəgiz Cahan-Pəhləvan (1175/1176 -1186-cı illər) və Arslan (1175/1176 -1186-cı illər) və Ərzilan 1188-ci illərin vəssalının tərifləri var. (1187-1191). Nizami Gəncəvi bu işə çox güman ki, 1175-1176 cı ildə Toğrul atasının yerinə taxta çıxdığı vaxt başlamışdır [6].

Aparığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si sayəsizhesabsız ədəbi təqlid ənənəsinin yaranmasına səbəb olduğu kimi, XVII əsr osmanlı Sultan Əhməd dövrü də miniatür sənətində bütöv bir cərəyana – Xəmsə illüstrasiya ənənəsinə təkan vermiş və bu ənənə miniatür sənəti mövcud olduğu müddətdə davam etmişdir.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” poeması ilə yanaşı müsəlman Şərqiində ən çox təsvir edilmiş əsər olduğundan, “Beşlik”in müxtəlif nüsxələrinin miniatürlərindən də rəssamlığın təkamül mərhələlərini müəyyən qədər təfərrüatı ilə izləmək mümkün olur.

Dahi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan “Xosrov və Şirin” poemasının Təbriz əlyazma variantları dünyaca şöhrət qazanmışdır. Birinci yerdə 1405-1410-cu ilə aid olan əlyazma Təbriz xəttatlığı üslubu tarixində mühüm mövqeyə malikdir. Bu əlyazma nüsxəsi Təbriz xəttatlığı məktəbinin formalaşmış inkişaf etdiyi dövrü əhatə etdiyi üçün bir çox bədii axtarışlarını özünəməxsus şəkildə özündə cəmləşdirməsi, yeni sənətə doğru irəliləməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Adı çəkilən əlyazmanın ən yaxşı nüsxələri İstanbuldakı dünyanın ən böyük saray-muzey kompleksi olan Topqapı sarayında, Londondakı 170 milyondan çox vəsaiti ilə dünya üzrə ən böyük kitabxana hesab edilən Britaniya Milli Kitabxanasında və 26,5 milyon mənbəni hifz edən Sankt-Peterburqda yerləşən Rusiya Milli kitabxanasında saxlanılır [7].

İkinci məşhur əlyazma XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəlinə aid olan Ağqoyunlu Yaqub bəyin “Xəmsə”si adlanan ədəbi abidənin daxilində yer almışdır. Bu əlyazma XV əsrin sonlarında Cəlairilər sülaləsinin (1340-1432) süqutundan sonra uzun fasilədən sonra Təbriz xəttatlığı məktəbinin inkişaf istiqamətini nümayiş etdirir. XV əsrin sonlarında Təbriz xəttatlığı məktəbinin dirçəlişi ən bariz şəkildə Yaqub bəyin

“Xəmsə”sində özünü göstərirdi. Azərbaycanlı ustaların Teymurilərin paytaxtı Herata məcburi köçürülməsi nəticəsində yaranan uzun fasilədən sonra XV əsrin sonunda Yaqub Ağqoyunlunun dövründə Təbriz sənət mərkəzi kimi yenidən dirçəldi. Nizami Gəncəvinin 1481-ci ilə aid məşhur “Xəmsə” əlyazması XV əsrin son onilliklərində yaradılmışdır. Yaqub bəyin “Xəmsə” miniatürləri o dövrün sənəti haqqında natamam anlayışımızı genişləndirir. Əlyazmanın ən mükəmməl nüsxəsi İstanbulda Topqapı saray-muzeyində hifz olunur [2, s. 34].

Bu üçlüyü Səfəvilər sülaləsi (1501-1736) dövrünün 1539-1543-cü illərinə aid tanınmış əlyazma tamamlayır. Bu əlyazma variantı isə Təbriz xəttatlığı məktəbinin inkişafının zirvəsini özündə əks etdirir. Əlyazmanı Səfəvi I Təhməsinin sifarişi ilə Şah Mahmud Nişapuri 1539-1542-cü illərdə üzünü köçürmüşdür. Miniatürlərlərin müəllifi Sultan Məhəmməd, Ağa Mirək, Mir Musavvir, Mirzə Əli, Müzəffər Əli kimi sənətkarlardır. Əlyazmanı tədqiq etmiş A. Qaziyev qeyd edir ki, *“XVI əsr Təbriz miniatür məktəbinin yetirmələri olan bu beş rəssamın əlyazmasında yer almış əsərləri mühüm tarixi-bədii əhəmiyyət kəsb edir. Milli irsin orijinal nümunələri kimi, bu miniatürlər bədii sənət nümunəsi olmaqla yanaşı etnoqraflar üçün də mühüm tədqiqat mənbəyidir. XVII əsrdə əlyazmaya Məhəmməd Zaman tərəfindən çəkilmiş daha üç miniatür əlavə edilmişdir. Əlyazmanın ən mükəmməl nüsxəsi Britaniya Milli Kitabxanasında qorunub saxlanılır. [8]*

Məlum olduğu kimi, orta əsrlər şərqində poeziya söz sənəti ilə yanaşı xəttatlıq və nəqqaşlıq sənətinin də inkişafı istiqamətində mühüm rol oynayan sahə olmuşdur. Belə ki, şərq klassiklərinin əsərlərinin mətnləri eyni zamanda gözəl xəttatlıq və miniatür nümunəsidir. Bədii tərtibatı baxımından dünya klassik ədəbiyyatı siyahısına daxil olan belə tipli əsərlərdən biri də şərqin dühası Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sidir. Əlyazma mövzu və sujeti ilə bir neçə əsr boyunca təsviri sənətin tərəqqisini özündə əks etdirən mənbə olmaqla yanaşı, miniatür sənətinin inkişafı üçün də mühüm rol oynamışdır.

¹¹⁸ Bakı Dövlət Universiteti, Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının magistrantı. melek.eskerov@gmail.com

XV əsrdə Nizami Gəncəvi "Xəmsə"si mövzusunda ilk miniatürü Şərqin ən məşhur rəssamı Kəmaləddin Behzadın müəllimi Pir Seyid Təbrizi ərsəyə gətirmişdir. Herat rəssamlıq məktəbinin xüsusi xidməti olan bu şəxs əsərin 1446-cı ildə üzü köçürülmüş nüsxəsinə müxtəlif illüstrasiyalar çəkmişdir. "Xəmsə"yə miniatürlər həsr etmiş XVI əsrin azərbaycanlı kalligraf rəssamları Lütvullah Təbrizi, Soltan Məhəmməd və oğlu Mirzə Əli Təbrizinin adlarını tarixə həkk etmişdir. "Xəmsə" nüsxələrinin nəfis tərtibatla köçürülərək çoxaldılmasında rolu olan xəttat və miniatürçü rəssamlardan Təbriz miniatür məktəbinin yetirmələri olan Müzəffər Əlinin, Mir Müzəffirin, Mir Seyidəlinin, Fərrux bəyin, Məhəmmədinin, əslən Xoy şəhərindən olan Mirzə Əliqulunun da əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Təbrizli xəttatların nəstəliq xətti ilə üzünü köçürdüyü əlyazma mətnlərində maraq yaratmaq məqsədilə mətni köçürən xəttat, əksər hallarda bilərəkdən bir neçə beyti buraxır, rəssam isə çəkdiyi miniatürlərdə həmin beytlərin yazılması üçün xüsusi yerlər ayırır və çərçivəyə alır ki, rəsmlərin tamamlanmasından sonra həmin beytlər də əlyazmaya əlavə edilsin. Beləliklə, əsərin ümumi məzmunu ilə tanış olmayan oxucu beylə, miniatürlərin yanında verilmiş kiçik beytləri oxumaqla, təsvir edilən hadisədən xəbər tuta bilirdi [8].

Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sində daxil olan "Xosrov və Şirin" poemasına həsr edilmiş miniatürlərdə qəhrəmanlıq mənzərəsinin ən yaxşı nümunələri, təbrizli rəssamların təbiətə xüsusi münasibəti, Təbriz xəttatlıq məktəbinin əsası olan pafosla dolu bu mövzu canlanır. İrəli sürülən fikrin faktiki nümunəsi olaraq təbiət təsvirləri yer almış əlyazmanın miniatürlərindən birincisi "Xosrov Şirini çayda çimərkən görür" hissəsində süjet rəssama geniş mənzərə panoraması yaratmağa və özünün lirik mənzərə konsepsiyasını, həmçinin kosmos haqqında orijinal anlayışını təcəssüm etdirməyə imkan verir. Rəng çalarları isti günü simolizə edir: Xosrovun üzərindən təsvir edilmiş qayaların açıq oxra rəngli zirvəsi qızılı səmanın fonunda təsvir edilmişdir. Onlar üfüq boyu mavi konturlu qayaların silsiləsi ilə ayrılır. Buludlar mavi və ya qızılı səmanı canlandırmaq üçün istifadə olunur. Belə təsvirin fonunda verilmiş insan və heyvan fiqurlarının kiçik forması isə təbiətin böyüklüyünü daha qabarıq şəkildə əks etdirməyə imkan yaradır. Çayın gümüşü və müxtəlif çalarların yaşıl rəngləri fonun rəng diapazonunu tamamlayır. Tamamilə aydındır ki, Təbriz rəssamı üçün mənzərə bədii obrazın yaradılmasında əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

Landşaft fonu təkcə landşaftda deyil, bütün kompozisiyada üstünlük təşkil edən dağın möhkəm silueti ilə həll olunur. Şirin fiquru üzərində silsiləsi, nəhəng daş dalğası kimi əyilən qaya massivi çoxsaylı qaya tirələri ilə bitir. Qızıl səma çoxlu çalarlarla oynayan soyuq mavi qayanı yola salır. Parlaq narıncı, qırmızı-mavi geyimli qəhrəmanlar, uçurumun ətəyndəki kiçik fiqurlar dağla, kompozisiyanın bu əsas semantik obrazı ilə rəqabət apara bilmir. Miniaturun ümumi görünüşü bir daha onu təsdiqləyir ki, istənilən sxemi, istənilən stereotipi istedadın gücü ilə canlandırmaq, ən yüksək səviyyəyə çatdırmaq mümkündür.

Ümumiyyətlə, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" əsəri Şərqin bədii mədəniyyətinin, xüsusən də miniatür rəssamlığının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Müsəlman Şərqində "Xəmsə"nin illüstrasiyalı əlyazmalarını yaratmamış elə bir məktəb yoxdur. Bu istiqaməti inkişaf etdirən məktəblər arasında ilk sırada Təbriz və Herat məktəbləri, eləcə də Şiraz, Qəzvin, İsfahan, Buxara, Osmanlı və Moğol məktəbləridir. "Xəmsə"nin qiymətsiz əlyazmaları dünyanın aparıcı muzey və kitabxanalarında hifz olunur. Onların arasında Vaşinqtondakı de Freer və Sackler Qalereyaları, Nyu Yorkdakı Metropoliten Muzeyi, Londondakı Viktoriya və Albert Muzeyi, Britaniya Muzeyi, Britaniya Kitabxanası, Dublindəki Çester Milli Kitabxanası, Bostondakı Təsviri İncəsənət Muzeyi və s. yer almışdır [4, s. 28]. Tədqiqat zamanı bizə məlum olur ki, Azərbaycan miniatur məktəbinin inkişafında Nizami Gəncəvi yaradıcılığı əhəmiyyətli təsir göstərərək ancaq Azərbaycan deyil, bütün Şərq miqyasında tarixi iz buraxmışdır. Belə ki, Nizami "Xəmsə"si ən çox miniatur həsr olunan əsər kimi incəsənət tarixinə həkk olunmuşdur. Bu miniatürlərin müəllifləri olan rəssamlar sonralar Şərqdə miniatur məktəbləri yaratmış şəxslərdir.

Nizaminin yaradıcılığının Yaxın və Orta Asiyada yaşayıb-yaradan rəssamların yaradıcılığına ilham verməsi bir çox şərq şəhərlərində, o cümlədən, Buxara, Mərkəzi Asiya regionundakı şəhərlərdən tapılmış miniatürlər əsasında məlum olur.

Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasının məşhur əlyazmalarının mətninə nəzər saldıığımız zaman bizə məlum olur ki, dahi azərbaycanlı mütəfəkkir təşbehlər, məsəllər, çoxmənalı sözlər, metaforalar vasitəsilə fars dilini yeni zirvələrə qaldırmış, neologizmlər yaratmış, personajlarının hərəkətlərini, duyğularını, davranışlarını təsvir etmək üçün adi sözlərdən istifadə etməkdən çəkinmişdir. Hətta şairin poemada qələmə aldığı aforizmlər sonradan atalar sözləri statusu da qazanmışdır. Poemaya məxsus olan digər xüsusiyyət kimi əzəmətli şairin bənzətmə və məcazdan həyatın sürətli keçməsi, qocalıq, şikəstlik, ölüm kimi qorxulu hadisələri, sevimli səhnələrini iffətlə ifadə etmək üçün istifadə etməsidir. Səslənməsi əxlaq normalarına uyğun olmayan bədən üzvlərinin ifadəsi zamanı şair gözəl sözlər və yozumlar seçərək, dolayısı yolla fikrini oxucuya çatdırır. Ümumiyyətlə, müdrik şair şəriət və nəzakət çərçivəsindən çıxmamaqla yanaşı, müdrik şəxsiyyət və şəriətə sadıq şair obrazını da qoruyub saxlamışdır. Nitqinin bəlağəti olmasının sözlərin seçilməsi və düzülməsi məharətindən, onların necə birləşib sıralanmasından asılı olduğuna bələd olan şair sinonim, antonim, omonim, alınma sözlərdən məharətlə istifadə etmişdir.

Bildiyimiz kimi, ədəbi-bədii əsərdə yazı möhkəm məntiqi quruluşa malik olmadıqca, əsərin tərkib hissələri özünəməxsus yerini tapmayacaq və lazım olan gözəlliyə, təsirə nail ola və son nəticədə ideal bədii formaya yol tapa bilməyəcək.

Sənət əsəri yaratmağın heyratəmiz və ecazkar zirvəsi forma yaradan mesajların və strukturların birləşməsi və qarışmasıdır. Nizami "Xəmsə"də böyük ədəbi şah əsərlərinə xas olan yetkin, zərif dil üslubundan layiqincə istifadə etmişdir. Dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında yer almış mütərəqqi şair Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının

çıxıklanmasının zirvəsi “Xosrov və Şirin” poemasında öz əksini tapmışdır. Şair məna assosiasiyası yaratmaq məqsədilə istiarə (metonimiya), təşbeh, metafora, epitet, müqayisə kimi bədii ifadə vasitələrindən də məhərətlə istifadə etmişdir.

Nəticə. Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq belə bir qənaətə gəlirik ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si həm misilsiz söz ustasının poetik üslubunu, dilini təqlid edən ardıcılarının sayına görə, həm də bütün müsəlman Şərqiində əlyazma nüsxələrinin sayına görə ön sıralarda dayanır. “Beşlik”ə daxil olan poemalar eyni zamanda Şərqiində miniatur sənətinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. “Beşlik”ə daxil olan poemalar eyni zamanda Şərqiində miniatur sənətinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır. Dahi mütəfəkkirin “Xəmsə”sinə daxil olan “Xosrov və Şirin” poemasının Təbriz əlyazmalarının təhlili zamanı məsnəvinin leksikası və poetik dilinin xüsusiyyətləri kimi yüksək linqvo- poetik xüsusiyyətlərə də sahib olduğu nəzərə çarpır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Elminə Həsənova. Mədəniyyət qəzeti. Azərbaycan Dövlət Rəsm Qalereyasının elmi işçisi. 17.12.2021
2. Гасанзаде Дж. Тебризская школа в контексте мусульманской миниатюрной живописи XIV-I половины XVI вв. Баку, 2000
3. Джамиля Гасанзаде. Поэмы Н.Гянджеви источник восстановления для средневековых художников мусульманского востока. ИРС наследие 2021 № 107, стр. 14-21
4. Хамсэ // Низами Гянджеви: Краткий справочник / Составитель Дж.В.Каграманов. ЭЛМ, 1979, 92 стр.
5. Hasanzadeh J., Efendiyev A. Azerbaijan miniature painting of XIII - XVII centuries. Baku, 2011
6. www.azgallery.az.news
7. www.files.preslib.az

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Xosrov və Şirin” poeması, əlyazma mətnləri, miniatürlər, xəttatlıq, dil və poetik xüsusiyyətlər, Təbriz əlyazmaları, Təbriz xəttatlıq məktəbi

Ключевые слова: Низами Гянджеви, поэма «Хосров и Ширин», рукописные тексты, миниатюры, каллиграфия, лингво-поэтические особенности, тебризские рукописи, тебризская школа каллиграфии

Key words: Nizami Ganjavi, poem "Khosrow and Shirin", handwritten texts, miniatures, calligraphy, linguistic and poetic features, Tabriz manuscripts, Tabriz school of calligraphy

Резюме

В данной статье исследуются тебризские рукописи всемирно известной поэмы «Хосров и Ширин» великого Низами Гянджеви. Здесь также были рассмотрены миниатюры, каллиграфия и лингво-поэтические особенности рукописных текстов поэмы и проанализированы общие результаты. В статью включены рукопись, датируемая 1405-1410 гг., охватывающая период становления и развития Тебризской школы каллиграфии, «Хамса» Якуб-бея, являющаяся основным источником периода возрождения Тебризской школы каллиграфии, а также рукописи, относящиеся к династии Сефевидов, отражающие пик развития Тебризской школы каллиграфии. Значимость данного исследования заключается в его ценности как источника, который служит выявлению языковых особенностей тебризских рукописей поэмы и получению сведений об истории становления и развития искусства тебризской миниатюры и каллиграфии.

Summary

This article examines the Tabriz manuscript versions of the world-renowned poem “Khosrow and Shirin” by the great Nizami Ganjavi. It explores the miniatures, calligraphy, and linguistic and poetic features of handwritten texts of Nizami Ganjavi's poem "Khosrow and Shirin" and analyzed the general results. The article includes a manuscript dating back to 1405-1410, covering the period of formation and development of the Tabriz school of calligraphy, the Khamasa of Yaqub Bey, which is the main source of the revival period of the Tabriz school of calligraphy, as well as manuscripts related to the Safavid dynasty, reflecting the peak of the development of the Tabriz school of calligraphy. The significance of this research lies in its contribution to identifying the linguistic characteristics of the Tabriz manuscripts of Khosrow and Shirin and providing valuable insights into the history of Tabriz miniature art and calligraphy's formation and development.

Rəyçi Mehman Tarverdiyev

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ÖLÜLƏR” ƏSƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ
DİDAKTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Giriş. XIX əsrin sonları- XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində mühüm ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövr idi. Bu dövr həm cəmiyyətin maarifçilik ideyaları ilə tanış olduğu, lakin eyni zamanda cəhalət və geriliyin dərin kök saldığı bir mərhələ idi. İnsanlar elm və təhsilin rolunu dərinləndirərək dərk etmirdi, dini xurafatların təsiri altında qalırdılar. Mollaların, şeyxlərin din adı altında yaydıqları müxtəlif ideyalar xalq tərəfindən həqiqət kimi qəbul olunurdu. Xüsusilə, qadınların təhsildən uzaq qalması dövrün ən böyük problemlərindən idi. Onların təhsil almaları “ayıb” sayılır, əsas vəzifələrinin erkən yaşlardan evdar qadın olub ailələrinə xidmət etmək olduğu fikri aşılırdı. Dövrün bu çatışmazlıqları maarifçi ziyalılarımızı daim narahat etmiş, hekayə və dram əsərlərində bu məsələni hər dəfə önə çıxararaq öz sözünü demiş və onu həll edəcək yollar axtarışında olublar. Belə ziyalı şəxslərdən biri də yazıçı, dramaturq, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadədir. “Böyük ədib öz yaradıcılığında bütövlüklə qaranlıq bir dünyanı, cəhalət, dini fanatizm içində boğulan bir aləmi, başqa sözlə, başdan ayağa “zülmət səltənəti”ni təsvir edir” [3, s. 61]. Hətta “Xatirətim” əsərində də gözünü bu dünyaya açan zaman qaranlıqdan başqa bir şey görmədiyini acı təəssüflə yazır. Ədibin bəhs etdiyi bu zülmət nə idi? Bu qaranlıq – patriarxal-feodal cəmiyyətinin cəhalət, mövhumat, nadanlıq və yuxuda olan xalqın əsarət dünyası idi. Klassik ədəbiyyatda da “yuxudan ayılma”, “yuxu” metaforasına klassiklərin əsərlərində rast gəlinir. Bu yuxudan ayılma hər cür mənəvi örtüklərdən azad olub, özünü tanımaqdır. Nizami deyir: “Oyaq bəxtim mənə yardım edib, // Məni ağır yuxudan oyatdı. // Bundan sonra yaxşılığa doğru üz tutacağam, // Ürəyimi hər qəflətdən boşaldacağam” [1, s. 124]. Xalqı bu dünyanın zülmətindən çıxarıb işığa qovuşdurmaq, qəflət yuxusundan oyatmaq isə Mirzə Cəlilin yeganə arzusu idi.

Əsas hissə. “Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının II mərhələsi ədibin yaradıcılığının təkamülü dövrüdür və bu mərhələnin ilk nümunəsi “Ölülər” dram əsəridir” [5]. Dörd pərdədən ibarət olan “Ölülər” dramı 1909-cu ildə yazılıb. Əsər xurafata, nadanlığa, rəzilliyə, mövhumat dələduzlarının ifşasına həsr edilib.

Pyesdə bir sıra mühüm mövzulara toxunulur ki, bu mövzular həmin dövrün bəlaları idi. Cəlil Məmmədquluzadə obrazlar vasitəsi ilə bu bəlaları ifşa edir. Hacı Həsən obrazı dövrün cəhalət içində qalmış insanların sadəcə biridir. Şeyx Nəsrullahın həqiqətən ölü diriltiyini və çox yüksək nüfuza malik şəxs olduğunu önə sürərək hələ on yaşına çatmamış qızını ona ərə vermək istəyir. Nəsrullahın bu qədər qızla kəbin kəsdirməyini isə “Alliənin əmrini, alır” deyərək özünün də bu “müqəddəs” şəxslə qohum olacağını arzulayır. Hacı Həsənin təhsilə, elmə göstərdiyi münasibət də əsərdə öz dili ilə ifadə edilib. İskəndərin təhsil alıb sərxoş vəziyyətə düşməyindən şikayətlənən Hacı Həsən təhsilin önəmsiz olduğunu söyləyərək müsəlman uşaqlarını təhsilə cəlb edən şəxslərə də lənət oxuyur. “Hələ bir para namərdlər müsəlmanlara məzəmmət eləyirlər ki, uşaqlarını dərəcə qoymurlar... Vallah, billah bu adamlar qoymurlar ki, xalq başını salsın aşığa öz bildiyini eləsin” [2, s. 36].

Şeyx Nəsrullah obrazı isə belə düşünülür ki, heç də təxəyyülün məhsulu deyildir. Həqiqətən də belə bir şəxs olub və “ölü diriltmək”lə məşğul imiş. Əsərdə də Şeyx Nəsrullahın əsas silahı insanların dini biliyinin az olması və deyilən hər sözə kor- koranə inanmasıdır. “Əz-Zəriyat” surəsində (11-ci ayə) deyilir: “O kəslər ki, cəhalət girdabına düşüb (haqdan) qafil olmuşlar!”. Əz-Zumər surəsində (9-cu ayə) isə deyilir: “De: Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərlərmi?” Haqqı bilən və tanıyan alim, haqqı bilməyən və tanımayan isə cahildir”. Əgər şəhərin mollaları həqiqətən dinin tələblərini bilən savadlı və gözüaçaq olsa idilər, onlar da İskəndər kimi Nəsrullahın insanları aldadan fırıldaqçı olduğunu anlayardılar. Şeyx Nəsrullahın məqsədi insanları qorxu içində saxlayıb itaətkar vəziyyətə salmaqdır. Bu da cəmiyyətin daha da avamlaşmasına, geriləməsinə səbəb olur. Müəllif isə bu itaətdən çıxmağın yeganə yolunu təhsildə və oyanışda görür. Bu obraz real həyatda da mövhumatçı din adamlarının timsalında tez-tez rast gəlinən tipik obrazdır. Əsərin sonuna kimi o, öz oyununu davam etdirir və heç bir cəza almır. Çünki əhali özü onun yalanlarına inanır və itaət etməyə davam edir. Bu isə cəmiyyətin “ölü” olduğunu göstərən əsas məqamlardan biridir. Müəllif bu obraz vasitəsilə təkcə bir fırıldaqçı deyil, bütöv bir sistemin çürüməsini, xalqın dini savadsızlıq və ümumiyyətlə, təhsilsiz necə əsarətdə qaldığını açıq şəkildə göstərir.

Pyesin əsas obrazı İsgəndər isə ətrafındakı insanların nadanlığını, mövhumata kor- koranə inamını görən savadlı, lakin tək qalmış bir şəxsdir. O, insanlara doğru yola çağırmağa çalışır, mövcud vəziyyəti görüb həyatdan küskün düşərək içkiyə qurşanır və “kefli İsgəndər” adını alır. İsgəndər cəmiyyətin “ölü” olduğunu anlayaraq yeganə insandır, amma o qədər ümitsizdir ki, bu ölümləri oyada bilməyəcəyini hiss edir. Onun qardaşı Cəlalə dediyi sözlər də bunu təsdiqləyir: “And olsun Qara ağac piri ki, sən də mənim kimi dərəcə oxuyub qurtarandan sonra başlayacağısan İskəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa” [2, s. 34]. Bu sözlər təhsil və maarifin əhəmiyyətsiz olduğu bir mühitdə savadlı insanın özünü necə miskin və dəyərsiz hiss etdiyinin sübutudur.

Kefli İskəndər təkcə dini fanatizmi, savadsızlığı tənqid etmir, eyni zamanda cəmiyyətdəki qadınların taleyinə də etiraz edir. “Səhərdən axşama kimi oturubsan evdə, anandan bozbaş bəşirmək dərsi alırsan, amma mənim yanıma gəlmirsən ki, gəzdiiyim şəhərlərdən sənə nağıl eləyim, görəsən dünyada nə var, nə yox!” [2, s. 34]. İskəndərin bu sözləri maarifçi düşüncənin, qadın azadlığının və təhsilin vacibliyinin göstəricisidir. Lakin bu fikirlər cəmiyyətin

¹¹⁹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı, mader97529@gmail.com

qaydalarına tamamilə ziddir. Yazıçı İskəndər obrazı vasitəsilə öz fikirlərini ifadə edərək xalqı qəflət yuxusundan oyatmağa cəh göstərir.

“Ölülər” pyesi orta məktəb dərslərlərində yer almasa da, fikrimizcə, şagirdlər bu qiymətli əsərlə məktəbdə tanış olmalıdırlar. Müəllim sinifdən xaric oxu materialı kimi əsəri tədris edə bilər. Dram əsərinin tədrisindəki məqamlara da xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Müəllim şagirdləri əsərlə tanış etmək üçün təmasından bir parçanı- Kərbəlayi Fətullahın dirilmə xəbəri verilən hissəni izləyə bilər. Məqsəd isə sinifdə əsərlə bağlı maraq oyatmaq və fraqment izlədikdən sonra şagirdlərin də fikirlərini öyrənməkdir. “Həqiqətən ölü bir şəxs dirilə bilərmi?” Bu sual ətrafında düşünən şagirdlərdə artıq müəyyən bir fikir formalaşacaq. Pyesin oxusunda rollar üzrə oxu əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim sinifdəki şagirdlərin səs tembrini, psixoloji tiplərini nəzərə alaraq rollar üzrə oxuya hazırlamalıdır. Dram əsərinin rollar üzrə oxunması şagirdlərdə bir sıra mühüm bacarıqları və keyfiyyətləri formalaşdırır. Onlar obrazları canlandırarkən nitqlərini daha ifadəli və emosional şəkildə təqdim etməyi öyrənirlər.

Oxu prosesi başa çatdıqdan sonra müəllim sinfin əsəri nə dərəcədə qavradığını görmək üçün şagirdlərin fikirlərini dinləməlidir. İlk mərhələdə əsərin adına diqqəti yönəldərək niyə “ölülər” adlandırıldığı haqqında müzakirə başlana bilər. Bu, dövrün xüsusiyyətlərini, həmin dövrdəki insanların keyfiyyətlərini anlamaq üçün giriş xarakterli fikir mübadiləsidir. Müəllim şagirdlərə imkan yaratmalıdır ki, bu haqda öz versiyalarını söyləsinlər. Belə yanaşma uşaqlarda tənqidi düşüncə, söz azadlığı, ifadə bacarığı və öz fikirlərini əsaslandırmaq kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

Müəllimin izahı da şagirdlərin əsəri dərinlən anlamağı üçün çox vacibdir. Ədəbiyyat fənnində əsər haqqında fikir söyləmədən öncə müəllim fənlərarası inteqrasiyadan istifadə edərək həmin dövr haqqında ətraflı məlumat verməlidir. Müəllim ilk olaraq pyesin XX əsrin əvvəllərində yazıldığını, bu dövrdə Azərbaycanın hələ Cənub Rusiyanın tərkibində olduğunu və buna görə də xalqın inkisafının qarşısının alındığını vurğulayır. Əlavə edir: “Bunun nəticəsində təhsilə, savada düzgün qiymət verməyən xalq fırıldaqçı din adamlarına, müxtəlif xurafatlara inanır. Əlbəttə ki, xalqın içində savadlı, maarifpərvər kadrlar da yetişirdi. Onlar təhsilin önəmini dərk edirdilər və bunu digər insanların da görməyi üçün çalışırdılar. Lakin köhnə düşüncəli şəxslər onlara bu yolda müxtəlif maneələr törədirdi”. Dövrün xülasəsini dinləyən şagirdlər artıq əsər haqqında daha geniş düşüncəyə malik olacaq.

Müəllimin əsərdəki obrazların keyfiyyəti, fərqli xüsusiyyətləri ilə bağlı sualları da onların iç dünyasını açmağa kömək edəcəkdir. Məsələn: “İsgəndər bu qədər savadlıdırsa, onun içkiyə qursanmasının səbəbi nədir?”. Onlar İsgəndərin həyatın evbəcərliklərindən uzaqlaşmaq üçün içki içdiyini söyləyəcəklər. Bu sualın əsas məqsədi şagirdlərə içkinin də yaxşı bir çıxış yolu olmadığını göstərmək və buradakı “içki”nin metaforik mənə kəsb etdiyini izah etməkdir.

Obrazlarla empatiya qurmaq və onları həyatla əlaqələndirmək tədrisdə çox vacib məsələdir. Bu əsəri tədris edərkən də “Siz İsgəndərin yerində olsaydınız, nə edərdiniz?” kimi suallar verərək şagirdlərin obrazı daha yaxşı dərk etməsi və öz fikirlərini səlis ifadə etməsinə nail olmaq mümkündür.

Əsərdəki digər obrazların sosial və psixoloji vəziyyətini müzakirə etmək üçün müəllim “Sizcə, Şeyx Nəsrullah bu cəmiyyətdə necə bu qədər güclü ola bildi? İnsanların onun xurafatlarına inanmasının səbəbi nə idi?” suallarını verə bilər. Təbiidir ki, cəmiyyətin savadsız olması, dinin insanları maarifləndirmək, düzgün yönləndirmək üçün vox, sui-istifadə edilərək onları qorxu içində saxlaması kimi faktorlar Şeyx Nəsrullahın işini daha da asanlaşdırır. Müəllim qeyd etməlidir ki, İslamda ölülərin dirilməsinə dair ayələrin bütün incəliklərini bilən, deməli, Qurani-Kərim hökmlərinə bələd olan İsgəndər hər hansı bir insanın ölüləri diriltməsinin cəfəngiyyat olduğunu qabaqcıdan bilir məhz bu biliklə silahlanan İsgəndər əvvəlcə ətrafındakıları ayılmağa çalışır, bu mümkün olmayanda isə, Şeyx Nəsrullahla üz-üzə gəlməyi qərarlaşdırır. İsgəndər Şeyx Nəsrullaha deyir: “Cənab Şeyx, hər nə qədər ki, bu qəbiristanlıqda (əli ilə göstərir) ölü basdırılıb, hamısını dirilt. Xa...xa...xa!” [2, s. 59]. Şeyx Nəsrullah İsgəndərin bu sözlərindən niyə sarsılır və niyə qorxuya düşür? Onu qorxudan təkcə kinayəli gülüşdürmü? Yox, Şeyx Nəsrullahı qorxudan bu amansız gülüşün arxasında dayanan sərt həqiqətdir. Şeyx Nəsrullah o dəqiqə başa düşür ki, ölülərin dirilməsi ilə bağlı İslam həqiqətlərini İsgəndər dəqiq bilir. Deməli, onun fırıldaqçı olduğunu da bilir. Şeyx Nəsrullah, məhz buna görə gecə ikən qacıb aradan çıxır.

Pyesdə daha bir vacib məsələ isə qadın azadlığıdır. Müəllim əsərdə qadın obrazlarının vəziyyəti haqqında müzakirə başlatmalı, bu problemin dövrün ən böyük bəlalardan biri olduğunu qeyd edir. Həmcinin qadınların öz taleyini seçmək hüququndan məhrum olduğunu, erkən vəsda evləndirildiyini söyləyib bu bəlaları dəf etmək üçün yalnız təhsilli, maarifpərvər cəmiyyətin varadılması fikrini vurğulamalıdır.

Nəticə. Savadsızlıq, qadın azadlığı, dindən sui-istifadə və ciddi sosial problem olan “öz arvadlarını yumruqla öldürmək”, “ölən qardaşlarının arvadlarını almaq”, “ölən dostlarının yetimlərinin malını yemək” mövzularına toxunan müəllim ədalət, insani dəyərləri, vicdanlı olmağın əhəmiyyətini, dindən insanları istismar vasitəsi kimi yox, mənəvi yüksəliş üçün istifadə edilməli olduğu fikrini aşılmalıdır.

Dram əsərlərinin tədrisi zamanı şagirdlərin həmin əsəri səhnədə izləməsi də əhəmiyyətlidir. Burada onlar həmin dövrdə cəmiyyətin sosial problemlərini, xarakterlərin iç dünyasını və mənəvi dəyərləri daha dərinlən anlaya bilərlər. Təmas vizual və emosional təsir gücünə malik olduğuna görə şagirdlərdə oxuduqları əsərlə bağlı daha güclü təəssürat yarada bilər.

Ümumiyyətlə, “Ölülər” dramının tədrisi şagirdlərdə yalnız ədəbi biliklər formalaşdırmır, eyni zamanda, onları təhsilin önəmini dərk etməyə, maarifçi düşüncəyə yönəldir. Bu baxımdan əsərin dərinlən öyrənilməsi şagirdlərin mənəvi inkişafına mühüm töhfə verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva M. Mətn şərhinin metodoloji əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: Füyuzat, 2024, 296 s.
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 272 s.
3. Təyyar Salamoğlu. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 664 s.
4. http://www.anl.az/download/meqale/baki_xeber/2017/noyabr/562120.htm (07. 03. 2025)

Key words: Illiteracy, education, superstition, women's rights, enlightenment

Ключевые слова: Неграмотность, образование, суеверие, права женщин, просвещение

Summary

The article analyzes Cəlil Məmmədquluzadə's play "Ölülər" and addresses several issues related to teaching the work. It highlights the thoughts of students on the work and the moral and ethical values that the teacher aims to instill while teaching the play. The article also explores how social issues such as education, religious superstitions, illiteracy, and women's rights in the late 19th and early 20th centuries are portrayed in the drama. The analysis reveals that all the issues in the play stem from an uneducated and illiterate society. The teacher's main goal is not only to help students grasp the content of the play but also to direct them towards contributing to the development of society and acquiring moral values and spiritual qualities. Through this approach, the teacher shapes not only the literary knowledge of students but also their moral perspectives.

Резюме

Статья анализирует драму Джагила Мамедкулузаде "Мертвые" и рассматривает ряд вопросов, связанных с её преподаванием. В статье выделяются мысли учащихся о произведении, а также моральные и этические ценности, которые учитель должен привить во время изучения произведения. Также в статье исследуется, как социальные проблемы, такие как образование, религиозные суеверия, неграмотность и права женщин, изображены в драме в контексте конца XIX — начала XX века. В результате анализа выявляется, что все проблемы в произведении происходят от необразованного и неграмотного общества. Главная цель учителя заключается не только в том, чтобы донести содержание произведения до учащихся, но и направить их на вклад в развитие общества, усвоение моральных ценностей и духовных качеств. Такой подход позволяет учителю формировать не только литературные знания учащихся, но и их мировоззрение.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Giriş. Tərcümənin yazılı və şifahi forması var. Şifahi tərcüməyə sinxron və ardıcıl tərcümə daxildir. Yazılı tərcüməyə isə elmi, bədii, publisistik, hüquqi, iqtisadi və s. daxildir. Elmi, texnika inkişaf etdikcə yeni tərcümə növləri yaranır, bəziləri isə müstəqilləşir. Ekran və tibbi tərcüməni buna misal göstərə bilərik.

Tərcümə prosesinin bir hissəsi olan bədii tərcümə, öz spesifik xüsusiyyətləri ilə digər tərcümə növlərindən fərqlənir. Elmi tərcümədə terminoloji dəqiqlik, sənədin orijinal mənasına tam sadıqlıq, quru və obyektiv üslub olur və emosional ifadələrdən qaçınılır, publisistik tərcümədə mövzunun aktuallığı və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti nəzərə alınır, texniki tərcümədə hər hansı səhv ciddi nəticələrə səbəb ola biləcəyi üçün yüksək dəqiqlik tələb olunur, hüquqi tərcümədə hər bir söz hüquqi çəkiyə malik olduğu üçün ifadələr sözbəsöz dəqiqliklə çevrilməlidir, bədii tərcümədə isə sadalanan xüsusiyyətlərin əksini görürük. Burada orijinalın estetik ruhu və obrazlılığı qorunur, dilin zənginliyi və bədii ifadə vasitələri düzgün ötürülür, tərcüməçinin yaradıcılıq azadlığı daha genişdir, lakin məndəki dərin mənalara saxlanılmalıdır. Göründüyü kimi, tərcümənin bu növündə mütərcim əsas fikrin çatdırmaq üçün azadlıq verilir. Bədii tərcümədə bütün tərcümə növləri görmək mümkündür. Başqa cür desək, tərcümə növləri bədii tərcümədə birləşir. Bədii ədəbiyyat nümunəsi daxilində dialoq şəklində obrazların mənasının daxili yanma mühərriki bəhs etməsi elmi tərcüməyə, bir şəxsin digər bir şəxsə şikayət, ərizə və ya məktub yazmasını publisistik tərcüməyə, məhkəmə prosesinin canlandırılmasını, burdakı sənədlərinin hüquq normaları əsasında deyilməsi hüquqi tərcüməyə və s. bu kimi nümunələri göstərə bilərik. Azərbaycanda bədii tərcümənin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. İlk vaxtlar tərcümələr dini və fəlsəfi xarakter daşıyırdısa, sonralar ədəbiyyat sahəsində də tərcümələr edildi. XI-XVI əsrlərdə yaşamış Yusif Dövlətoğlu, Xətib Təbrizi, İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli həm görkəmli sənətkar, həm də mütərcim olmuşlar.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənətinin ən çox yayıldığı dövr XVI yüzillik sayılır. Bədii, elmi, dini və fəlsəfi mövzuları əhatə edən, nəsr və nəzmlə qələmə alınan bu tərcümələr rəngarəng və çoxçeşidlidir. Səfəvilər dövlətinin bünövrəsinin qoyulması və onun qurucusu Şah İsmayıl Xətəinin doğma ana dilində bənzərsiz poeziya nümunələri yaratması, sonradan onun varisi I Şah Təhmasibin sənətə, mədəniyyətə böyük önəm verməsi Azərbaycanda dərin kökləri olan tərcümə sənətinin çiçəklənməsi üçün münbit şərait yaratmışdır. Onlardan ən dəyərliləri farscadan dilimizə tərcümə edilmiş “Şühədanəmə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi” adlı nəsr əsərləridir [1, s. 112].

Mövzunun tədqiqinə dair nəzəri fikirlər. Şekpirin pyeslərini ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcümə edən Sabir Mustafə «Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlər» adlı monoqrafiyasında qeyd edir: Mən bir qayda olaraq həmişə ayrı-ayrı sözləri deyil, ümumi fikri, əsas ideyanı müfəssəl əks etdirməyə, orijinalın poetik ifadə tərzini, milli koloritini saxlamağa çalışıram. Bunun üçün şeir tərcüməsində lazım olan bütün tələbləri imkanım daxilində yerinə yetirir, sanki öz vicdanım qarşısında hesabat verirəm [4, s. 46].

Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlərin düzgün tapılmasının vacibliyini, orijinalın dilini bilməyin ən əsası onu duymağın, eyni zamanda ana dilinin –hədəf dilin bütün incəliyini mənimsəməyin mühüm olduğunu döndə-döndə qeyd etsək də, tərcüməçinin şəxsi keyfiyyətlərini nəzərdən qaçırmmaq səhv olardı. Məlumdur ki, bal arıları çiçəklərdən şirə toplayır. Bu şirəni olduğu kimi pətəklərə töksə, şirə elə şirə də olaraq qalar. Bal arısı özündə olan təbiətin ecəzkar qüdrətindən əxz etdiyi cövhəri əlavə edib şirəni bala çevirir. Tərcümədə də bu tələb özünü tez-tez büruzə verir. Bəzi poetik fikirlər, ifadələr tərcüməçinin qanına, ruhuna hopmuş ana dilinin cövhəri ilə qarışmasa, ana dilində poetik səviyyəyə qalxa bilmir, elə tərcümə olaraq qalır [4, s.119].

Söz ustamız Səməd Vurğunda bədii tərcümə nümunəsi olan “Yevgeni Onegin” əsərinin tərcüməsi zamanı çəkdiyi çətinlikləri şeir ilə ifadə edib:

Axıtdım alnım inci tərini
Yanmadım ömrümün iki ilinə
Rus şeirinin şah əsərini
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə [8].

Gerçək dil materiallarına nəzər. Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi: Hər bir xalqın atalar söz və məsəlləri keçdiyi tarixi dövr hadisələrdən və adət ənənələrindən asılıdır. Elə ola bilər ki, bir xalqda olan söz məsəllər digərdə xalqda olmasın və ya başqa formada öz əksini tapsın. Məsələn: azərbaycan dilində hegemonluğu əks etdirən “Burda mənəm, Bağdad da kor xəlifə” ifadəsi Bağdadda və ya başqa ərəb ölkəsində yaşayan ərəb üçün elədə əhəmiyyəti yoxdur. Tərcümə zamanı eyni məna yükü daşıyan aşağıdakı ekvivalentləri veriləcək:

أنا سيد هذا المكان - Bu yerin sahibi mənəm.
أنا الحاكم هنا - Burada hakim mənəm.
كلمتي هي الأخيرة - Son söz mənimdir

Sinxron tərcümə zamanı mütərcim danışanın nitqini tərcümə edərkən burada atalar söz və məsəllər keçirsə, həmin ifadələr hədəf dildə öz effektivliyi itirirsə, tərcüməçi auditoriyadakı dinləyənləri nəzərə alaraq ona uyğun çevirəcək. Çünki danışan gülməli bir lətifə danışarsa, hədəf dildə bir məna daşıdırsa artıq mütərcim mövzuya uyğun

¹²⁰ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı, AMEA Z.Bünyadov adına Sərsünaslıq institutunun böyük laborantı
https://orcid.org/0009-0000-3848-3456_elvin.sultanov@mail.ru

olaraq, qarşı dilə doğma lətifə danışır, bununla da auditoriyadakıların üzündə təbəssüm yaratmaqla uğurlu tərcüməyə nail olmuş olur.

Yazılı tərcümədə isə bu belə deyil. Mütərcim qarşı dilə ekvivalent tapmadıqda olduğu kimi tərcümə edir və mötərizədə izahını verir. Bu həmçinin ifadə daxilində keçən şəxs, məfhum və hadisəyə də aiddir. Məsələn: "Koyunun bulunmadığı yerdə keçiyə Abdurrahman Çelebi derler" [5, s.190].

حيث لا يوجد الخروف فالعنز هو عبد الرحمن شلي [5, s.190].

Yuxardakı nümunədən görürük ki, izahsız heç bir məna yükü daşımır. Lazımdır ki, hədəfə dildə bu ifadənin "bir dəyərli məfhum tapılmadıqda, az dəyərli də daha çox dəyər qazanır" kimi izahını da yazasan. Azərbaycan dilinə bu "Atı olmayan eşşəyə minər", "Az olan gözə görünər", "Yoxluqda yarım çörək də bayramdır" və "Dəyərli muncuq yerdə qalmaz" [9] kimi ekvivalentlərini vermək olar. Ərəb dilində bəzi atalar söz, deyimlərin və onların azərbaycan dilindəki ekvivalentlərinə nəzər salaq:

الذي يلعب القط فليحتمل خموشه - Pişiklə oynayan cırmağına da dözər [3, s. 94]

Dilimizə ekvivalenti: Güllü sevən tikanına dözər.

ترك الجواب على الجاهل جواب - Nadana cavab verməmək özü bir cavabdır [3, s. 94].

Dilimizə ekvivalenti: Sükut da bir cavabdır.

هرب من الدب وقع في الجب - Ayıdan qaçdı, quyuya düşdü [3, s. 94]

Dilimizə ekvivalenti: Yağışdan çıxdıq, doluya düşdük.

لا خير في السرف ولا سرف في الخير - İsrafdə xeyir, xeyirdə də israf yoxdur [4, s. 144]

Dilimizə ekvivalenti: Qanaət qazancın yarısıdır.

كل رأس به صداع - Hər başın öz ağrısı var [4, s. 185]

Dilimizə ekvivalenti: Hər kəsin dərdi özünə ağırdır.

Yazılı tərcümə zamanı bu atalar sözləri azərbaycan dilinə ekvivalenti veriləcək.

Pleonazm hadisəsi: Pleonazm qrammatik hadisədir. Bu termin 2 mənəlidir.

1. Eyni məhfumun başqa-başqa dil vahidləri ilə təkrarı, 2. Eyni tərkibli sinonim dil vahidlərinin toplusu, üslubi artıqlıq [10]

İstər ərəb dilində, istərsə də ingilis dilində bu hadisəyə rast gəlinir. Cümlə daxilində hər hansısa sözü iki dəfə verməklə, fikri gücləndirilir amma bu hədəf dilə bir dəfə tərcümə olunur. Məsələn:

The pilot swore a gallant oath to save his buddy [6, s. 1]

Pilot dostunu xilas etmək üçün qəhrəmanlıq andı içdi.

Burda göründüyü kimi, swore və oath sözləri ikisində and içmək mənasındadır amma hədəf dilə tək sözlə ifadə olunub.

Şeir tərcüməsi: Bu tərcümədə mütərcimdən təkcə dil bilgisi deyil, həmçinin poetik bacarıq tələb olunur. Bədii tərcümənin mürəkkəb növüdür, amma imkansız deyil. Ümumilikdə mütəxəssislərin fikrincə tərcümə edilə bilməyəcək mətn yoxdur. Çünki mənbə dilində göstərilən mətnə hisslərin, duyğuların tərcüməsidir. Burada mətn əvvəl hələf dilə köçürülür, sonra isə mütərcim və ya şair tərəfindən filoloji tərcümə edilir. Bununla da tərcüməyə hədəf dilin poetik xüsusiyyətləri əlavə edilir. Buna misal olaraq "Məhəbbət və fəlakət közləri" kitabının hərfi tərcüməsi Vəsim Məmmədliyəv, filoloji tərcümə isə livanlı şair Mişel Süleymana aid olmasını qeyd edə bilərik.

Şeir tərcüməsində hər iki dilin ritm, qafiyə, obrazlar və duyğuları qorunmalıdır. Çətinliklə üzləşəndə hədəf dilin xüsusiyyətlərinə üstünlük verilməlidir. Burada şeirin əsas fikri və emosional yükü itməməli, orijinalın poetik axını mümkün qədər eyni olmalı, metaforlar və simvollar başqa dildə eyni təsiri bağışlamalıdır.

Tərcümədə doğmalığ prinsipi: İstər nəzm, istərsə də nəsr əsərlərində doğmalığ prinsipi nəzərə alınır. Elə bir məfhum ola bilər ki, hədəf dilin cəmiyyətində onun qarşılığı olmasın və ya başqa cür olsun. İsmayıl Şıxlının «Namərd gülləsi» əsərinin ərəb dilinə tərcüməsinə nəzər salaq:

Niftalı koxa atın örüsünü dəyişəndə bir istədi yəhəri-yüyəni də alsın, əvvəllərdə olduğu kimi, arxın suyu ilə belinin tərini yusun, amma fikrini dəyişdi. [11]

عندما كان شيخ البلد "نفتلي" يغير لجام الحصان، وحينها أراد أن يغير سرجه كذلك. وكعادته أراد أن يغسل ظهر الحصان من العرق بماء الترعّة، ولكنه تراجع عن فكرته. [7, s. 21]

Hərfi tərcümə: Kənd şeyxi Niftalı atın cilovunu dəyişəndə istədi ki, onun yəhərin də dəyişsin. Adəti üzrə kanal suyu ilə atın belini yumaq istədi, amma fikrindən dəşindi.

Gördüyümüz kimi burda mütərcim Niftalını koxa deyil, şeyx adlandırır. Başa düşüləndir ki, koxa kimi versəydi ərəb cəmiyyətində bu ləqəb, ata adı, adın davamı və ya soyad kimi anlaşılaçaqdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- İsaxanlı H. Orta əsrlərdə tərcümə fəaliyyəti; "Quran"ın tərcümələri / Hamlet İsaxanlı // Xəzər Xəbər, 2006, 15 dekabr, № 220.
- Məmmədov Ə.Ə. Ərəb dili. Dərslik. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2018, 704 s.
- Məmmədova K.Ə. Əkbərova T.Ə. Ərəb dili. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2018, 392 s.
- Mustafa Sabir. Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlər. Bakı, 2004, 287s.
- Mehmet Hakkı Suçin. Öteki Dilde Var Olmak (Arapça Çevrde Eşdeğerlik). İstanbul, "Say" yayımları, 2013, 271 s.
- Murray Bromberg, Julius Liebb, Arthur Traiger. 504 absolutely essential words. New York, 2012, 202 p.
- أحمد سامي العليدي، مختارات من القصّة الانرييجانية المعصرة، القاهرة: المركز القومي للترجمة، ٢٠١٦، ص ٤٠٠
- http://www.anl.az/el/b/ba_svm&u.pdf
- https://az.m.wikiquote.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri/D
- <https://az.wikipedia.org/wiki/Pleonazm>
- <https://edebiyat.az/proza/134-smayil-sixli-namerd-gullesi-hekaye.html>

Açar sözlər: Bədii tərcümə, Pleonazm, Atalar sözləri, Poeziya, Doğmalığ prinsipi.

Key words: Literary translation, Pleonasm, Proverbs, Poetry, Principle of kinship.

Ключевые слова: Художественный перевод, Плеоназм, Пословицы, Поэзия, Принцип родства

Features of Literary Translation

Summary

Literary translation, as a part of the translation process, differs from other types of translation due to its unique characteristics. Here, the aesthetic spirit and imagery of the original text are preserved, the richness of the language and artistic expressions are accurately conveyed, and the translator's creative freedom is broader – yet the deep meanings within the text must be retained. In artistic translation, elements of all types of translation can be observed.

The history of literary translation in Azerbaijan dates back to ancient times. Initially, translations were of religious and philosophical nature, but later, literary works were also translated. Prominent figures such as Yusif Dovlatoglu, Khatib Tabrizi, Imadaddin Nasimi, and Muhammad Fuzuli, who lived between the 11th and 16th centuries, were not only outstanding artists but also translators. The translation of proverbs and idioms depends on the historical periods and traditions each nation has experienced. It is possible that proverbs existing in one culture might not exist in another or may appear in a different form. Therefore, when translating proverbs, an equivalent expression in the target language is provided, and if no equivalent exists, an explanation is given.

Pleonasm can be found in both Arabic and English. By repeating a word twice within a sentence, the idea is emphasized, but in translation, this repetition is often rendered as a single occurrence in the target language. The principle of naturalness is considered in both poetry and prose translations. For instance, in the Arabic translation of Ismayil Shikhli's novel *Namard Gülləsi* (The Bullet of a Coward), the character Niftali is referred to as a "sheikh" instead of a "koxa" (an elderly man), demonstrating the adaptation of cultural elements to ensure the text resonates with the target audience.

Особенности художественного перевода

Резюме

Художественный перевод, как часть процесса перевода, отличается от других видов перевода своими специфическими особенностями. Здесь сохраняется эстетический дух и образность оригинала, богатство языка и художественные средства выражения передаются точно, свобода творчества переводчика шире, однако глубокий смысл текста должен быть сохранён. В художественном переводе можно встретить элементы всех видов перевода.

История художественного перевода в Азербайджане уходит корнями в древние времена. Первоначально переводы носили религиозный и философский характер, но со временем стали появляться и литературные переводы. В XI–XVI веках такие выдающиеся деятели, как Юсиф Довлятoghлу, Хатыб Тебризи, Имадеддин Насими и Мухаммед Физули, были не только великими художниками слова, но и переводчиками. Перевод пословиц и поговорок зависит от исторического опыта и традиций каждого народа. Возможно, что пословицы одного народа могут отсутствовать в другом или иметь иную форму. Поэтому при переводе пословиц в целевом языке подбирается эквивалентное выражение, а при его отсутствии даётся пояснение.

Феномен плеоназма встречается как в арабском, так и в английском языках. Повторение одного слова дважды в предложении усиливает мысль, но при переводе на целевой язык это повторение часто передаётся один раз. Принцип естественности учитывается как в поэтических, так и в прозаических произведениях. Например, в арабском переводе романа Исмаила Шыхлы «Предательская пуля» персонажа Нифтали называют не «кёха» (старец), а «шейх», что является примером адаптации культурных элементов для лучшего восприятия текста читателями.

Таким образом, художественный перевод — это не просто передача слов, а возрождение литературного произведения в другой языковой и культурной среде, что требует не только знания языка, но и глубокого понимания культурных различий.

Rəy verən: AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent Əliyeva L.Q.

POZİTİVLİK ANLAYIŞININ DİLÇİLİK NƏZƏRİYYƏSİNDƏ YERİ

Giriş. Dil insanı digər canlılardan fərqləndirən idrak qabiliyyətlərindən biridir. Bu qabiliyyətin elm daxilində necə araşdırılması həmişə mübahisə mövzusu olmuşdur. Q.Sampson kimi bəzi tədqiqatçıların fikrincə, dil elmi metodlarla öyrənilə bilmədiyi üçün dilçilik elm sahəsi deyil. N.Çomskinin başçılıq etdiyi digər bir qrup alim isə dilin təbiət elmlərinin metodları ilə öyrənilməsinin vacibliyini müdafiə edir.

Elmi nəyin təşkil etməsi və bir məlumatın “elmi” sayılmaq üçün hansı xüsusiyyətlərə malik olması bilinən mübahisə mövzudur (1). Elmi biliyin fəlsəfə, incəsənət və inanc kimi digər bilik sahələri ilə yanaşı önə çıxması pozitivist görüşü mənimsəyən Kopernik, Nyuton və Eynşteyn kimi elm adamları, təcrübə və müşahidə yolu ilə fərziyyələri sınaqdan keçirən və riyazi əsaslarla izahat verən alimlər tərəfindən mümkün olmuşdur. Pozitivizm termininin fəlsəfədə istifadəsi ilə bu sahələrdə istifadəsi arasında bəzən birbaşa, bəzən də dolayı əlaqəni görmək mümkündür (4).

Doğulamaya əsaslanan pozitivizm müasir elmin ilk addımı hesab olunur. Klassik pozitivizmdə sınaq və müşahidə yolu ilə yoxlama nəzəriyyələrin qəbulu üçün vacibdir. Auguste Comte, metafizikanı istisna etməklə, təcrübə və müşahidəyə əsaslanan rəşional yanaşması ilə klassik pozitivizmin öncüsü idi; Vyana dairəsi kimi məntiqi pozitivistlərin töhfəsi ilə “Yoxlama yolu ilə induksiya” uzun müddət mübahisəsiz bir üsul olaraq öz üstünlüyünü qoruyub saxladı. Pozitivist ənənə metafizika və subyektivliyə əsaslanan izahatları qeyri-elmi hesab edir.

Dilçilik nəzəriyyəsində pozitivlik anlayışı, dilin təbiətini və quruluşunu başa düşmək üçün tətbiq edilən metodların obyektiv və empirik olmasını vurğulayan bir yanaşmadır. Bu anlayış, əsasən dilin funksional və struktural aspektlərinə yönəlir və dilin təhlilində yalnız müşahidə edilə bilən, ölçülə bilən və obyektiv məlumatlara dayanmağı məqsəd qoyur. Pozitivizm, həmçinin dilin öyrənilməsində, yalnız sosioloji və psixoloji aspektləri nəzərə alır və hər hansı bir subyektiv yanaşmadan uzaq durmağa çalışır.

Dili elm daxilində araşdırarkən ilk addımda, yəni dilin tərifində “ölçü” ehtiyacı hiss olunur. Hələlik bütün dilçilərin razılaşdığı dilin tərfi yoxdur. Pozitivist ənənədə müşahidə və təcrübə yolu ilə təsdiq edərək dili müəyyən etməyə çalışdığımız zaman tərifimizə uyğun nümunələr tapmaqda çətinlik çəkmirik. “Dil ünsiyyət vasitəsidir”. Bunu deyəndə bəlkə də dil tərfi vermiş oluruq. Ancaq burada bu ünsiyyət vasitəsi ilə digər canlıların ünsiyyəti arasındakı fərqi müəyyən etməliyik. Bunun üçün Hockett tərəfindən istifadə edilən ölçülərə ehtiyacımız var.

Əslində, müəyyən edilmişdir ki, rekursiya insan dilində (Amazon dili Pirahã) belə mövcud deyil (Everett, 2005, 2009). Bu cür tapıntılar Popperian saxtakarlıq testindən keçəcək təriflə razılaşmağın çətinliyini vurğulayır. Klassik elmi metodun başqa bir çətinliyi var, hansı ki, dillə bağlı yoxlama induksiyasından istifadə edir. Yəni bu gün dünyada müəyyən edilmiş 7151 dildən (Eberhard et al., 2021) yalnız yarısı inventarlaşdırılıb (Hammarström, 2016) və biz hələ əksər dillərin xüsusiyyətlərinə malik deyilik.

Aydındır ki, dil insan yaradıcılığının ən fərqli cəhətlərindən biridir. O, bəlkə də insanın idrak xüsusiyyətlərinin ən mühümüdür. Riyaziyyat və musiqi kimi digər yaradıcı aspektlərlə də əlaqəli olan bu xüsusiyyət bəlkə də riyaziyyat və musiqi arasında körpüdür⁸. O, nə dəqiq riyaziyyat kimi klassik pozitivist üsullarla “formalaşdırıla”, nə də sənət kimi elmin sərhədlərindən tamamilə kənarlaşdırıla bilməz. Bəlkə də elmlə məşğul olmağın vahid yolu yoxdur. Popperian saxtakarlığı təbiət elmləri üçün uyğun olsa da, sosial elmlər və ya incəsənət üçün fərqli bir meyar hazırlamaq lazımdır.

Pozitivizm tərəfdarları elmdə həqiqətin tək və mütləq olduğunu iddia edirlər (1, s. 41). Pozitivlik anlayışının dilçilik nəzəriyyəsində yerini anlamaq üçün ilk olaraq pozitivizmin nə olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Pozitivizm, dilin təhlilində empirizmi, yəni müşahidə və təcrübə ilə əldə edilən faktların əsas olduğunu irəli sürür. Bu yanaşma, dilin yalnız nəzəri olaraq deyil, real dünyada necə işlədiyini anlamağa çalışır. Pozitivistlər, dilin öyrənilməsində obyektivlik və rəşionallığı ön planda tuturlar, subyektiv təhlillərdən və fərdi fərziyyələrdən qaçmağa çalışırlar.

Dilçilikdə pozitivizm, əsasən dilin təbii strukturlarını və davranışlarını müəyyənləşdirməyə yönəldilmişdir. Burada dilin sintaktik, semantik və fonetik aspektləri empirik metodlarla təhlil edilir və dilin quruluşu, qrammatikasının müəyyənləşdirilməsi üçün riyazi və statistik yanaşmalara üstünlük verilir.

Pozitivizmin dilçilikdəki əsas tətbiq sahələrindən biri davranışsal dilçilikdir (2, s. 89). Bu yanaşma, dilin öyrənilməsinin və istifadə edilməsinin müşahidə və təkrara əsaslandığını bildirir. Davranışçı dilçilər dilin öyrənilməsinin yalnız biologiya və psixologiya ilə deyil, həm də sosial və mədəni amillərlə əlaqəli olduğunu vurğulayır. Bu sahədə pozitivist yanaşma, dilin təkə strukturlarını deyil, həm də insanın dilə olan reaksiyalarını, dilin istifadəsinin sosial və mədəni kontekstini araşdırır.

Məsələn, B.F.Skinner tərəfindən irəli sürülən dilin davranışçı nəzəriyyəsi, dilin sadəcə olaraq mühitin şərtləri ilə öyrənildiyini qeyd edir. Burada dilin öyrənilməsi, insanın gündəlik həyatında qarşılaşdığı dil mətnləri və şərtləri ilə əlaqələndirilir. Dilçilər, dilin bu şəkildə öyrənilməsinin təsirli metodlarını və prosesslərini müəyyənləşdirmək üçün müşahidə və təcrübə yolu ilə məlumatlar toplamaqla pozitivist yanaşmanı tətbiq edirlər.

Yapısalcı dilçilik də pozitivizmin əhəmiyyətli təsirlərini qəbul edən bir yanaşmadır. Bu nəzəriyyə, dilin bir struktur olaraq başa düşülməsini və bu strukturların müxtəlif elementlərinin arasında müəyyən əlaqələrin olduğunu iddia edir. Yapısalcı dilçilər, dilin bir sistem olaraq təhlil edilməli olduğunu bildirirlər və dilin müxtəlif hissələrinin

¹²¹ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. zubeydaalizada@gmail.com

qarşılıqlı əlaqələrini öyrənməyi məqsəd qoyurlar. Bu yanaşma, dilin məntiqi və riyazi təhlilini əsas götürərək pozitivizmin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq dilin quruluşunun sistematik şəkildə öyrənilməsinə diqqət yetirir.

Ferdinand de Saussure'un yapısalçı dil nəzəriyyəsi bu sahədə ən məşhur nümunələrdən biridir. Saussure dilin əsasını simgələr (simvolik göstəricilər) və işarələr (signifier və signified) təşkil etdiyini vurğulamışdır. Dilin bu şəkildə təhlili, pozitivizmin metodlarını tətbiq edərək, dilin strukturlarını və bu strukturların necə işlədiyini, müxtəlif sosial və mədəni hallarda necə dəyişdiyini sistematik şəkildə müəyyən etməyə yönəlmişdir.

Sosial dilçilik sahəsində də pozitivist yanaşmaların rolu böyükdür. Sosial dilçilik, dilin sosial və mədəni amillərlə əlaqəsini araşdırır və burada pozitivist yanaşma, dilin istifadəsinin müxtəlif sosial qruplar arasında necə dəyişdiyini obyektiv şəkildə araşdırmağa çalışır. Sosial mühitin dilə olan təsirlərini izləyərək, dilin necə dəyişdiyini, sosial siniflər və mədəniyyətlər arasında necə fərqləndiyini müşahidə etmək mümkündür.

William Labov sosial dilçiliyin öncüllərindən biri olaraq, dilin sosial davranışlarla əlaqəsini araşdıran təcrübələr aparmışdır. O, xüsusilə sosial dəyişikliklər və dialekt fərqləri üzərində işlər görmüş və dilin sosial şərtlərə uyğun olaraq dəyişdiyini empiric olaraq sübut etmişdir. Labov'un metodları, pozitivizmin əsas prinsipinə əsaslanır, çünki onlar yalnız sosial məlumatları toplayıb təhlil etməklə deyil, həm də müəyyən sosial davranışların dilə necə təsir etdiyini empirik olaraq nümayiş etdirirlər.

Pozitivizm, dilin yalnız struktural və funksional tərəflərini araşdırmağa yönəlsə də, bu yanaşmanın bəzi tənqidləri mövcuddur. Dilin yalnız xarici strukturlarına diqqət yetirmək, dilin daha dərin və subyektiv aspektlərini nəzərdən qaçırmaya səbəb ola bilər. Dilin duyğusal, mədəni və şəxsi təcrübələrə dayanan tərəfləri, pozitivist yanaşma ilə tam olaraq izah edilə bilməz. Məsələn, insanların dil istifadə etmə motivləri, sosial rollar və dilin mənəvi tərəfləri pozitivist yanaşma çərçivəsində çətinliklə təhlil oluna bilər.

Bu səbəbdən, pozitivizmə qarşı tərifi dilçilik və kritik dilçilik kimi yanaşmalar inkişaf etmişdir. Bu yanaşmalar dilin yalnız obyektiv tərəflərini deyil, həm də subyektiv, emosional və mədəni aspektlərini analiz etməyə çalışır.

Azərbaycan dilçiliyində pozitivist yanaşmanın ilkin təsirləri, XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə fəlsəfi və metodoloji baxımdan dilin sistematik tədqiqatına yönələn dövrlərdə müşahidə edilmişdir. Bu dövrdə, dilin təkcə estetik və semantik tərəfləri deyil, həm də sintaktik və fonetik aspektləri sistematik şəkildə təhlil edilməyə başlanmışdır. Azərbaycan dilçiliyinin bu mərhələlərində pozitivist yanaşmalar, dilin quruluşunu və işləməsini anlamağa çalışarkən, empirik üsullar və statistik metodlar əsas götürülürdü.

Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Fətəli Axundov və Bəkir Çobanzadə kimi klassik dilçilər, dilin sistemini və quruluşunu araşdırarkən pozitivist yanaşmalara yer vermişlər. Bu mütəxəssislər, dilin müxtəlif səviyyələrini - fonetik, morfoloji və sintaktik strukturları empirik olaraq araşdıraraq, Azərbaycan dilinin quruluşunu sistematik şəkildə təhlil etmişlər.

Pozitivizmin Azərbaycan dilçiliyində tətbiqi müsbət olsa da, bəzi tənqidlərə də məruz qalmışdır. Dilin yalnız struktur və funksional aspektlərinə fokuslanmaq, onun daha dərin mənəvi və emosional tərəflərini təhlil etməyi çətinləşdirir. Dilin sosial, mədəni və psixoloji aspektlərinin tam şəkildə başa düşülməsi üçün pozitivist yanaşmanın kifayət etmədiyi irəli sürülmüşdür. Qarşılıqlı əlaqə, subyektiv anlayışlar və kontekstual məna məsələləri pozitivist yanaşma ilə tam açıqlana bilməz.

Eyni zamanda, pozitivist yanaşma, dilin yalnız "görünən" və "ölçülə bilən" tərəfləri ilə məşğul olduğu üçün, dilin inkişafının və dəyişməsinin daha incə və dərin səviyyələrini görməyi məhdudlaşdırır. Beləliklə, daha geniş nəzəri çərçivələrə və subyektiv yanaşmalara ehtiyac duyulmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alikılıç.İ. Pozitivizm ve postpozitivizm, Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi Güz 2021, 1/1, s. 39-62.
2. Balıkkaya.C. Pozitivizm, edebiyat fakültesi, 2025, s. 87-106
3. <https://tdkbelleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1074/tur#:~:text=Dil%2C%20insan%C4%B1%20di%C4%9Fer%20can%C4%B1lardan%20ay%C4%B1ran,bilimi%20bir%20bilim%20dal%C4%B1%20de%C4%9Fildir.https://qcris.pau.edu.tr/bitstream/11499/49093/1/document%20%284%29.pdf>
4. <https://qcris.pau.edu.tr/bitstream/11499/49093/1/document%20%284%29.pdf>

Açar sözlər: dilçilik, pozitivizm, fəlsəfə, nəzəriyyə, araşdırma

Keywords: linguistics, positivism, philosophy, theory, research

Ключевые слова: лингвистика, позитивизм, философия, теория, исследование

Xülasə

Pozitivlik anlayışı, dilçilik nəzəriyyəsində çox mühüm yer tutan və dilin obyektiv təhlilini təmin edən bir yanaşmadır. Davranışsal dilçilikdən yapısalçılığa və sosial dilçiliyə qədər müxtəlif sahələrdə pozitivist yanaşmaların tətbiqi, dilin təhlilində empirizmi və obyektivliyi ön plana çıxarır. Bununla yanaşı, pozitivizm yalnız dilin struktur və funksional tərəflərini əhatə edir, bu da dilin daha subyektiv və mənəvi tərəflərinin öyrənilməsini məhdudlaşdırır. Buna baxmayaraq, pozitivist yanaşmalar, dilin öyrənilməsi və tətbiqinin obyektiv və ölçülə bilən tərəflərinə diqqət yetirərək dilçilik sahəsində əhəmiyyətli bir yer tutmaqdadır.

Dilçiliyin inkişafında pozitivist yanaşmaların əhəmiyyətli bir rolu olduğu, lakin yalnız dilin struktur və funksional tərəfləri ilə məhdudlaşan yanaşmaların, dilin inkişafını və dəyişməsinə daha dərinə başa düşmək üçün əlavə nəzəri çərçivələrə ehtiyac duyduğu vurğulanır. Bu yanaşma dilin obyektiv və ölçülə bilən tərəflərinə fokuslanaraq, dilçilik sahəsində müsbət nəticələr əldə etməyə kömək edir.

Summary

The concept of positivism holds a very important place in linguistic theory as an approach that ensures the objective analysis of language. The application of positivist approaches in various fields, from behavioral linguistics to structuralism and sociolinguistics, emphasizes empiricism and objectivity in the analysis of language. However, positivism only covers the structural and functional aspects of language, which limits the study of its more subjective and emotional sides. Nevertheless, positivist approaches play a significant role in the field of linguistics by focusing on the objective and measurable aspects of language learning and application.

It is emphasized that while positivist approaches have an important role in the development of linguistics, approaches limited only to the structural and functional aspects of language require additional theoretical frameworks to better understand the development and changes in language. This approach helps achieve positive results in the field of linguistics by focusing on the objective and measurable aspects of language.

Резюме

Понятие позитивизма занимает важное место в лингвистической теории как подход, обеспечивающий объективный анализ языка. Применение позитивистских подходов в различных областях, от поведенческой лингвистики до структурной лингвистики и социолингвистики, подчеркивает эмпиризм и объективность в анализе языка. Однако позитивизм охватывает только структурные и функциональные аспекты языка, что ограничивает изучение его более субъективных и эмоциональных сторон. Тем не менее, позитивистские подходы играют значительную роль в лингвистике, фокусируясь на объективных и измеримых аспектах изучения и применения языка.

Подчеркивается, что, несмотря на важную роль позитивистских подходов в развитии лингвистики, подходы, ограниченные только структурными и функциональными аспектами языка, требуют дополнительных теоретических рамок для более глубокого понимания развития и изменений в языке. Этот подход помогает достичь положительных результатов в лингвистике, сосредотачиваясь на объективных и измеримых аспектах языка.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

ALMAN DİLİ ÜSLUBİYYATI: DİLİN FUNKSIONAL ÜSLUBLARI VƏ İSTİFADƏ SAHƏLƏRİ

Giriş. Üslubiyyat lingvistik və filoloji elmlərin bir sahəsidir. Onun spesifik tədqiqat sahəsi və xüsusi vəzifələri mövcuddur. Üslubiyyat milli dilin bütün üslubları (yazılı və şifahi, ədəbi və danışiq dili, bədii və qeyri-bədii) haqqında elmdir, onların bir-biri ilə əlaqələrini və qarşılıqlı nüfuzetməsini öyrənir.

Üslubiyyat ilk növbədə dilin funksional istifadə qaydaları, yəni cəmiyyətin spesifik kommunikasiya sahələrindən irəli gələn mürəkkəb ifadə formaları ilə məşğul olur. Üslub, müəyyən fikirlərin, hisslərin və iradə ifadələrinin danışiq tərəfdaşına çatdırılma tərzidir. Üslub anlayışı “şifahi və yazılı ictimai ünsiyyətdə funksional məqsədəuyğun olan, xarici və daxili dil faktorları ilə müəyyən edilən dil potensialının istifadəsi” kimi başa düşülür.

Üslubiyyatın tədqiqat obyektı milli dilin bütün üslublarının – o cümlədən bədii ədəbiyyat üslubunun – onların tarixi inkişafı nəzərə alınmaqla araşdırılmasından ibarətdir. Üslubiyyatın tədqiqat obyektı dörd əsas sahəni əhatə edir:

1. Dilin ifadə vasitələrinin istifadəsi haqqında elm. Buraya şifahi və yazılı ünsiyyətdə istifadə edilən ifadə vasitələrinin araşdırılması və onların vahid dil sisteminin tərkib hissəsi kimi izahı daxildir. Məsələn, *jemand hat ein Herz aus Stein (kiminsə ürəyi daş kimidir)*- ifadəsini işlədərək hissiyatsız insanı təsvir edilir. Yazılı dildə mətni daha mənalı etmək üçün belə üslubi vasitələrdən istifadə olunur.

2. Üslubun tarixi. Buraya fərdi üslub növlərinin tarixi inkişafı ilə bağlı araşdırmalar daxildir. Lakin əsas diqqət funksional üslubların müasir vəziyyətinin təsvirinə yönəlir. Orta əsr elmi mətnlərində tez-tez belə cümlələrə rast gəlirdi: *Die wahre Erkenntnis kommt allein durch göttliche Offenbarung. (Həqiqi bilik yalnız ilahi vəhy yolu ilə əldə edilə bilər)*. Halbuki, müasir elmi əsərlərdə belə cümlələr görürük: *Die Studie zeigt, dass sich das Verhalten der Teilchen unter extremen Bedingungen verändert (Tədqiqat göstərir ki, hissəciklərin davranışı ekstremal şəraitdə dəyişir)*.

3. Fərdi üslublar haqqında elm. Buraya görkəmli alimlərin (*Wilhelm von Humboldt, Leo Spitzer və s.*), publisistlərin, natiqlərin (*Viktor Klemperer*) və digərlərinin fərdi üslublarının tədqiqi daxildir.

4. Bədii ədəbiyyatda fərdi dil üslubları haqqında elm – üslubiyyatın xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir sahəsi olub, ədəbiyyatşünaslıqla kəşşən bir istiqamətdir [2, s. 5].

Üslubiyyatın əsas vəzifəsi funksional üslub daxilində məzmun və ifadə forması arasındakı qarşılıqlı əlaqələri araşdırmaqdır, yəni məzmun və formanın vəhdətini sübut etmək, konkret nitq çərçivəsində ayrı-ayrı leksik, qrammatik və fonetik hadisələrin ifadə dəyərini müəyyən etməkdir.

Üslubun təsnifatı problemi

Üslubun təsnifatı probleminin bu günə qədər tam qanəedici həlli yoxdur. Dilin insan fəaliyyətinin müxtəlif və daim mürəkkəbləşən sahələrinə xidmət etməsi zərurəti onun sisteminin təkmilləşməsinə, ifadə imkanlarının funksional və ekspressiv diferensiasiyasına gətirib çıxarır. Burada vurğulamaq vacibdir ki, dil və nitq dialektik birliyin iki tərəfi kimi qəbul edilir və onlar, ümumi ilə fərdi olduğu kimi, ayrılmazdır. Müxtəlif insanların nitqindən daim yeni ümumiləşdirmələr, yeni qanunauyğunluqlar və dilin bütövlükdə, ünsiyyət cəmiyyətinin əsas vasitəsi kimi normaları formalaşır.

Cəmiyyətin inkişafı ilə dilin çoxsaylı istifadə formaları meydana çıxır və bir-biri ilə daimi qarşılıqlı əlaqədə olan üslubların geniş yayılmış şəbəkəsi formalaşır. Dil ümumi potensialdır, bütün istifadəçilərin konkret nitq yaratmaq üçün istifadə etdiyi materialdır. Nitq isə ünsiyyət tərəfdaşına hamıya məlum olan dil kodu vasitəsilə ötürülən informasiyanı əhatə edir. Dil və nitq birliyinin necə qurulması üslub anlayışını formalaşdırır [2, s. 15].

“Funksional üslub” termini göstərir ki, milli dilin ümumi istifadəyə açıq olan arsenalından məhz müəyyən sözlər və ifadələr, morfoloji formalar, sintaktik konstruksiyalar və intonasıya variantları seçilərək yazılı və ya şifahi ünsiyyətin konkret sahəsində xüsusi ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirmək üçün daha uyğun hesab olunur. Bu anlayışı dəqiqləşdirən digər sinonim – “nitq üslubu” termini isə üslubun həmişə yazılı və ya şifahi ünsiyyətdə az və ya çox dərəcədə bütöv bir ifadə forması ilə bağlı olduğunu, yəni insan nitqinə aid olduğunu vurğulayır. Məsələn, elmi üslubda əsasən obyektivlik, dəqiqlik və mücərrədlik tələb olunur. Buna misal olaraq, elmi məqalələrdə istifadə edilən cümlələr verilə bilər: *Die Ergebnisse dieser Studie zeigen, dass die bereitgestellten Daten statistisch signifikant sind und zu wichtigen Schlussfolgerungen führen (Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, verilən məlumatlar statistik olaraq mənalıdır və bu, əhəmiyyətli nəticələrə gətirib çıxarır)*. Bu cümlədəki “nəticələr göstərir ki” və “statistik olaraq mənalıdır” ifadələri elmi üslubun dəqiqlik və etibarlılıq xüsusiyyətini vurğulayır.

Funksional üslublar müəyyən dövr dəyişikliklərə məruz qalır. Cəmiyyətin inkişafı ilə dilin köhnə istifadə formaları yox olur, yeni ictimai ünsiyyət formaları meydana çıxır. Hətta bir neçə dövr ərzində mövcud olan üslublarda belə müəyyən dəyişikliklər baş verir – həm onların sosial funksiyalarında, həm də dil vasitələrinin təşkili baxımından. Müəyyən milli fərqlər mövcud olsa da və bu fərqlər konkret milli dillərin üslubi tədqiqində nəzərə alınmalı olsa da, bütün milli dillər üçün funksional üslubların mahiyyətini vahid şəkildə müəyyənləşdirmək mümkündür.

V.V.Vinogradov funksional üslub anlayışına aşağıdakı tərfi vermişdir ki, bu tərif alman dili üçün də tam şəkildə keçərlidir:

¹²² Bakı Dövlət Universiteti, magistrant. mmmdovas016@gmail.com

“Üslub – müəyyən ümumxalq və ümummilli dil çərçivəsində nitq ünsiyyət vasitələrinin istifadəsi, seçimi və kombinasiyası üsullarının sosial baxımdan dərk olunmuş və funksional cəhətdən şərtlənmiş, daxili cəhətdən bütövləşmiş məcmusudur. Bu üsullar digər məqsədlərə xidmət edən və ünsiyyətin ictimai praktikası çərçivəsində fərqli funksiyalar yerinə yetirən digər ifadə vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur” [4, s. 73].

1954-1955-ci illərdə funksional üslubiyyat ilə bağlı aparılan müzakirələrin nəticəsi olaraq aşağıdakı funksional üslubların mövcudluğu qəbul edilmişdir:

- İctimai çıxış üslubu (öffentlicher Rede-Stil)
- Elmi üslub (wissenschaftlicher Stil)
- Mətbuat və publisistika üslubu (Presse- und Publizistikstil)
- Danışiq üslubu (mündlicher Stil)
- Bədii üslub (literarischer Stil)

Müasir alman dilində mövcud olan funksional üslublar burada yalnız ümumi cizgiləri ilə təsvir edilə bilər.

İctimai çıxış üslubu (öffentlicher Rede-Stil)

Bu üslubun əsas funksiyası, bir tərəfdən, dövlət idarələri və qurumları arasında, digər tərəfdən isə ictimai təşkilatlar və geniş kütlə arasında rəsmi yazılı və şifahi ünsiyyəti təmin etməkdir. Buraya rəsmi sənədlərin, qanunların və qaydaların dil forması, diplomatik, məhkəmə və ticarət yazışmalarının tərtibi, eləcə də rəsmi tədbirlərdə edilən şifahi çıxışlar daxildir [6, s. 115].

Mövzudan kənara çıxan və rəsmi informasiya xarakterini aşan nitq artıq rəsmi ünsiyyət üslubuna aid edilə bilməz. Diplomatik konfransda çıxış edən bir dövlət xadimi, məhkəmədə ittihamçı və ya müdafiəçi, öz çıxışlarında mövzuya emosional yanaşdıqda və şəxsi münasibətini ifadə etdikdə, rəsmi üslub çərçivəsini aşmış olur.

Sağlam bir rəsmi üslub aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- Şəxssizlik və obyektivlik,
- Qısa və yığcam ifadə tərzii,
- Sərt ədəbi forma,
- Asan anlaşıla bilən ifadə üsulu.

İctimai çıxış üslubu aşağıdakı formalar üzrə fərqləndirilir:

- Yazılı-monoloji (sənədlərdə, aktlarda, protokollarda və s.),
- Şifahi-monoloji (vəzifəli şəxslərin çıxışlarında),
- Şifahi-dialoji (rəsmi ünsiyyətdə).

Qeyd olunan formalar ədəbi qaydalar əsasında tənzimlənmişdir; şifahi ünsiyyətdə belə, danışiq dilinin istifadəsinə icazə verilmir.

Bu funksional üsluba aşağıdakı mətn növləri daxildir: hökumət proqram qərarları, parlament fərmanları, diplomatik müqavilələr, memorandumlar, sazişlər, protokollar, notalar; qanunlar, cinayət prosesləri haqqında qanunvericilik aktları, hüquq sistemindəki qərarlar; ticarət və kommertiya sazişləri, xalq təsərrüfatı və ticarət sahəsində rəsmi yazışmalar; nizamnamələr, əmrlər, hərbi sahədə göstərişlər və qaydalar; dövlət idarəçiliyində istifadə olunan rəsmi məktublar, aktlar, protokollar, göstərişlər, elanlar, teleqramlar; şəxsi həyatla bağlı ərizələr, bəyanatlar, etibarnamələr, vəsiyyətlər; müxtəlif həyat sahələrində istifadə olunan reseptlər və istifadə təlimatları [3, s. 162].

İctimai çıxış üslubunda müəyyən funksional leksika mövcuddur: bura həm alman, həm də xarici mənşəli terminlər, həmçinin qeyri-termindən ibarət olan klişelər daxildir. Məsələn, *hüquq sahəsində: Strafverfahren (cinayət prosesi), Urteil fällen (hökmlər çıxarmaq), Zeuge (şahid), das Wort entziehen (söz hüququnu almaq), der Gerichtshof (məhkəmə)*. Funksional boyalanmış leksikanın spesifik xüsusiyyəti onun müəyyən dərəcədə rəsmi və sərt olmasıdır.

Hər bir rəsmi məktub, məlumat və ya müraciət, məzmunu funksional ifadə edən "betr." (betreffend – aid olan, haqqında) kimi abbreviatura ilə başlayır.

Rəsmi sənədlərdə *buradan, bundan, bunun üçün* mənalarını ifadə edən *hiermit, hiervon, hiervoor* kimi pronominal zərflər geniş istifadə olunur (Cənubi Almaniya dialektində: *hiemit, hievon, hiefür*).

Məsələn: *"Hiermit möchten wir Ihnen mitteilen, dass Ihre Anfrage bearbeitet wurde"* (Buradan sizə bildirmək istəyirik ki, sorğunuz işlənmişdir).

Bu fəl birləşmələri, ideoqrafik və üslubi kölgələri ifadə etməyə kömək edir. *Verlesen* sözünün birləşməsi sadəcə verlesen felinin genişlənməmiş forması deyil, daha çox *verlesen* felinin başlanğıcını bildirən bir inkoativdir və *"oxumağa başlamaq"* mənasını verir. Bu söz qrupunun üslubi xüsusiyyəti rəsmi və yüksəkdir. *Bericht erstatten (hesabat vermək) – berichten (bildirmək), Bedeutung haben (mənası olmaq) – bedeuten (bildirmək)* ifadələri tam sinonim deyildir.

Hazırkı Alman rəsmi üslubunun stil qaydaları, hər hansı bir emosional ifadənin istisna edilməsini tələb edir – buna görə də ekspressiv leksikanın və frazeologiyanın tamamilə çıxarılması. Heç bir qiymətləndirici epitet, emosional idiomlar, fərdi tropes, müqayisələr və perifrazaların tamamilə olmaması. Bütün şəxsiyyətsizliyə baxmayaraq, bəzi mətn növləri ictimai üslubda ekspressivlik nümayiş etdirir:

- a) Siyasi (*Parteiabschluss, Stellungnahme*), hüquqi və digər dövlət sənədlərində məntiqi ekspressivlik
- b) Emosional ekspressivlik (*Worte der Trauer, der Trauer, der Erinnerung*).

Rəsmi çıxış üslubunda sintaksis, bu dil istifadəsinin cəmiyyət funksiyalarını düzgün yerinə yetirməyə kömək etməlidir. Alman ədəbi dilində mövcud olan sintaktik quruluşlar, qrammatik şəkildə şəxsiyyətsiz və rəsmi təsir bağışlamağa kömək etmək üçün seçilir [7, s. 98].

Elmi üslub (wissenschaftlicher Stil)

Elm və texnika, obyektiv və sistematik sübutlarla gerçəklik və onun qanunlarını çatdırmaq üçün təyin olunduğuna görə, bu sahədəki bütün ifadə formaları, cəmiyyətin bu fəaliyyət sahəsində obyektivlik, məntiqilik, aydınlıq və anlaşırlıq prinsipləri ilə formalaşmalıdır. Elmi üslubun qeyd olunan üslubi xüsusiyyətləri həm yazılı, həm də şifahi formada, həm akademik, həm də populyar elmi yazılarda özünü göstərir. Elmi üslubun aşağıdakı formaları qeyd oluna bilər:

- yazılı-monoloji (bütün növ elmi nəşrlərdə);
- şifahi-monoloji (elmi mühazirələrdə və məruzələrdə);
- şifahi-dialogik (elmi müzakirələrdə).

Elmi üslubun bütün formaları ədəbi baxımdan tənzimlənmişdir. Şübhəsiz ki, elmin fərqli sahələri öz dil quruluşunun üslubi xüsusiyyətləri ilə bəzi fərqliliklərə malikdir (məsələn, dilçilik və riyazi-texniki işlərdəki stil fərqləri). Lakin əsas üslubi xüsusiyyətlər eynidir. Dil ifadəsi üçün əlavə dil xarici vasitələrin istifadəsi mümkündür: statistika cədvəlləri, diaqramlar, şəkillər, eskizlər və s [5, s. 115].

Elmi üslubunun qrammatik quruluşu məntiqi, aydınlıq və asan qavranıla bilmə tələblərinə uyğun olmalıdır:

1. Passiv quruluşları obyektiv, məntiqi və qeyri-şəxsi təqdimatın ayrılmaz vasitələrindən hesab olunur.
2. Tamamlanmamış cərgivə quruluşu məzmun etibarilə vacib olanı vurğulamağa xidmət edir.
3. Bu üslubun sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də həyəcan cümlələrinin qənaəti istifadəsidir.
4. Sual cümlələri elmi üslubda sintaksisin xarakterik xüsusiyyətidir: *Und woher kommt das plötzliche, neuartige Verstandenwerden? (Bəs bu anı, yeni qərar haradan gəldi?), Wie kann man Stress im Berufsleben besser bewältigen? (İş həyatında stressi daha yaxşı necə idarə etmək olar?)*.

neuartige Verstandenwerden? (Bəs bu anı, yeni qərar haradan gəldi?), Wie kann man Stress im Berufsleben besser bewältigen? (İş həyatında stressi daha yaxşı necə idarə etmək olar?).

Mətbuat və publisistika üslubu (Presse- und Publizistikstil)

Mətbuat və publisistika üslubu, əslində, bir təbliğat və təşviqat üslubudur. Əhali, siyasətdə, cəmiyyət həyatında, incəsənət, ədəbiyyat, elm və texnikadakı cari hadisələr barədə yalnız məlumatlandırılmaqla qalmamalı, həm də müəyyən bir istiqamətə yönəldilməli və inandırılmalıdır. Alman publisistikasında bu üslub "Informationsvermittlung" (informasiya çatdırılması) və "Meinungsbildung" (fikirlərin formalaşdırılması) kimi terminlərlə əlaqələndirilir. Eyni zamanda, bu üslubda "Rezipientenorientierung" (hədəf auditoriyanın yönləndirilməsi) və "Wirkungsabsicht" (təsir məqsədi) anlayışları da geniş istifadə olunur. Bu terminlər həm yazılı, həm də şifahi mediada, xüsusən qəzetlər, jurnallar, televiziya və radio proqramlarında "Öffentlichkeitsarbeit" (ictimaiyyətlə əlaqələr) və "Werbung" (reklam) kimi strateji yanaşmalarla işlənir. Publisistika üslubunun məqsədi yalnız məlumat vermək deyil, həm də oxucunun və ya dinləyicinin müəyyən bir mövzuya dair mövqeyini dəyişdirmək, onları inandırmaq və fəaliyyətə yönəltməkdir.

Mətbuat və publisistika üslubu alman dilində həm jurnalistikada, həm də müxtəlif media platformalarında geniş şəkildə istifadə edilir. Məsələn, "Pressefreiheit" (mətbuat azadlığı), "öffentliche Meinung" (ictimai fikir), "Medienkompetenz" (media bilikliyi) kimi anlayışlar bu üslubla sıx bağlıdır. Nəticədə, bu üslub, həm də məlumatın təqdim olunma şəklini və onun ictimaiyyət üzərində yaratdığı təsiri nəzərə alır. Formaları bunlardır:

- Yazılı-monoloji (reportajlar və bütün növ təşviqat yazılarında, jurnallarda və qəzetlərdə);
- Şifahi-monoloji (radioda);
- Şifahi-monoloji (publisistik çıxışlarda);
- Şifahi-dialogik (publisistik müzakirələrdə).

Bu görünüş formalarının hamısı ədəbi cəhətdən normallaşdırılıb. Mətbuat və publisistika üslubunun müxtəlif mətn növləri sərt və ətraflı alt kateqoriyalara bölünür. Lakin bütün mətn növləri 3 əsas sinfə bölünə bilər:

1. Məlumatlandırıcı mətnlər (hesabatlar, xəbərlər, məlumatlar, gündəlik xronika, müsahibə, hesabat, təsvir);
2. Analitik mətnlər (tənqid, məqalə, reportaj, çağırış, müraciət);
3. Bədii-publisistik mətnlər (xıtab, səyahət eskizi, esse, pamflet, feuilleton).

Gündəlik danışq və yazı üslubu (Umgangssprachlicher Stil)

Gündəlik danışq üslubunun (həmçinin gündəlik üslub, gündəlik dil üslubu adlanır) əsas funksiyası, şəxsi xarakterli sərbəst və intim məlumatları və ya gündəlik həyat və iş həyatından olan, amma rəsmi olmayan faktları şifahi-dialogik ünsiyyətdə qarşı tərəfə çatdırmaqdır. Məsələn: *Ich bin schon fast fertig, gleich bin ich fertig (Demək olar ki, bitirdim, birazdan tamamlayacağam), Hast du heute schon das neue Restaurant ausprobiert? Es soll wirklich gut sein (Siz bu gün yeni restoranı sınaqdan keçirdiniz? Çox yaxşı olduğunu deyirlər), Ich habe heute so viel zu tun, ich weiß nicht, wie ich das alles schaffen soll (Bu gün o qədər işim var ki, bunların hamısını necə çatdıracağımı bilmirəm)* və s.

Gündəlik üslubun formaları əsasən danışq dilinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu üslubun aşağıdakı formalarını qeyd etmək olar [1, s. 445]:

- Şifahi-dialogik (şəxsi və ailəvi həyatda, gündəlik iş və ticarət ünsiyyətində);
- Şifahi-monoloji (gündəlik mövzulu hesabatlarda, hekayələrdə və nitqlərdə, məsələn, toylar, ad günləri kimi müxtəlif hadisələrə aid nitqlərdə);
- Yazılı-dialogik (şəxsi məktublaşmalarda və gündəliklərdə).

Danışq dili, ədəbiyyat dili və ləhcələr arasında bir mövqedə olan milli dilin bir formasıdır. Gündəlik danışq üslubu isə müəyyən məqsədlər üçün seçilmiş və müəyyən qanunlara uyğun olaraq təşkil edilmiş danışq dilinin gündəlik ünsiyyətdə istifadəsidir. Dil elementlərinin istifadəsi, danışanın cəmiyyət içindəki mövqeyindən, təhsil

səviyyəsindən asılıdır. Bəzən ədəbiyyat dili elementləri, bəzən isə ləhcəyə aid elementlər, bəzən də argotizmlər və jargonizmlər istifadə oluna bilər. Gündəlik üslubun əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Sərbəstlik və rahatlıq
2. Emosionallıq və ifadənin subyektiv qiymətləndirilməsi
3. Konkretlik, təsvirlilik, sadəlik və dinamiklik
4. Yumor, istehza və satiraya meyl
5. Nitqin zənginliyinə və qısa olmasına meyl

Müasir ünsiyyətdə, xüsusən də rəqəmsal məkanlarda emoji-lər və stikerlər gündəlik və yazılı dilin ayrılmaz komponentləri kimi ortaya çıxdı. Bu vizual elementlər indi ənənəvi şifahi ifadələri tamamlamaq və ya hətta əvəz etmək, emosional tonu artırmaq və emosiyaları təkcə sözlərdən daha effektiv şəkildə çatdırmaq üçün geniş istifadə olunur. Müasir üslub bu dəyişikliyi getdikcə daha çox əks etdirir, burada emoji-lər və stikerlər təkcə emosiyaları ifadə etmək üçün deyil, həm də əhval-ruhiyyəni qurmaq, nüans əlavə etmək və mətnə kontekst vermək üçün istifadə olunur.

Bu dəyişikliyin ən diqqət çəkən cəhətlərindən biri də nitqin emoji və stikerlərin ifadə forması kimi qəbul edilməsində yazıdan geri qalmasıdır. Danışq dili duyğuları çatdırmaq üçün səs tonu, üz ifadələri və bədən dilinə əsaslanarsa da, yazılı dil tarixən bu birbaşaşılıqdan məhrum olmuşdur. Rəqəmsal kommunikasiyanın yaranması ilə emoji-lər və stikerlər bu boşluğu aradan qaldıraraq istifadəçilərə emosiyalarını çatdırmaq üçün daha sürətli və tez-tez daha dəqiq üsul təqdim etdi.

Emoji-lərin və stikerlərin cəlbədiciliyi onların dil maneələrini aşmaq və mürəkkəb emosional ifadələri sadələşdirmək bacarığındadır. İnsanlar artıq uzun cümlə yazmadan sevgini, kinayəni, qəzəbi və sevinci təkcə bir obrazda çatdırı bilirlər. Yazılı mesajlara dərinlik əlavə edərək onları daha cəlbədicə və əlaqəli edir.

Emoji	Hiss/Emosiya	İzahat
	Xoşbəxtlik	Ümumi sevinci və ya məmnunluğu ifadə edən sadə gülümsəyən üz.
	Sevgi/Heyranlıq	Kiməsə və ya bir şeyə güclü sevgi və ya heyranlığı ifadə etmək üçün istifadə olunur.
	Kədər	Çox vaxt kədər və ya məyusluğu ifadə etmək üçün istifadə olunan üz.
	Qəzəb	Qəzəb ifadəsi.
	Gülüş	Adətən gülməli və ya əyləncəli bir şeyə cavab olaraq gülüşü təmsil edir.
	Minnətdarlıq	Minnətdarlıq ifadə etmək üçün istifadə edilən bir şükür jestini və ya duasını təmsil edir.

Cədvəl 1. Emoji-lər və onların emosional ifadələri (Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Emoji-lər və stikerlər o qədər geniş yayılır ki, onlar müasir ünsiyyət təcrübələrini yenidən müəyyənləşdirməyə və yazılı dilin rəqəmsal mədəniyyətə necə uyğunlaşdığını nümayiş etdirməyə başlayıblar. Nitq ifadənin bu təkamülü baxımından geridə qalsa da, bu vizual elementlərin burada qalması və təkcə şəxsi söhbətlərə deyil, həm də marketing, sosial media tendensiylərinə və hətta peşəkar qarşılıqlı əlaqəyə təsir göstərdiyi aydındır. Bu gün yazıçılar və ünsiyyətçilər üçün problem aydınlığı və effektiv ünsiyyəti qoruyaraq bu yeni dildə naviqasiya etməkdir.

Alman frazeoloji vahidləri və ya idiomatik ifadələr dilin mühüm hissəsidir. Çox vaxt ayrı-ayrı sözlərdən birbaşa başa düşülməyən mənaları çatdırırlar. Bu vahidlər dili zənginləşdirir, fikirlərin daha canlı və mədəni şəkildə ifadə edilməsini təmin edir. Məsələn:

- *Schulter an Schulter*- çiyin-çiyinə (kiçik bir məkanda bir birinə sıx, yaxın olmaq deməkdir).
- *Den Fuß in der Tür haben* – ayağı qapı arasında olmaq (çətinlikləri aşmaq, bir işdə mövqe qazanmağa başlamaq).
- *Sich bis auf das Haar gleichen* – saçına qədər qədər eyni olmaq (tam oxşar, eyni, heç bir fərqi olmamaq).
- *Jemandem die Daumen drücken* – ayağını tapdalamaq (kiməsə dəstək olmaq)

Ədəbi üslub (literarischer Stil)

Ədəbi üslub digər milli dil üslublarından keyfiyyətcə fərqlənir. Ədəbiyyatın cəmiyyətdəki funksiyası, estetik təsir vasitəsilə, sənətkarlıqla reallığı əks etdirməkdən ibarətdir. Məsələn: *"Die Morgensonne schlich sich zart durch das Fenster und malte goldene Muster auf den Boden, während der Duft des frisch gebrühten Kaffees die Luft erfüllte"*. (Səhər günəşi pəncərədən yumşaqca sızaraq yerə qızıl naxışlar çəkdi, eyni vaxtda isə təzə dəmlənmiş qəhvənin qoxusu havanı doldurdu).

Cəmiyyətin müxtəlif həyat hadisələrini oxucuya çatdırmaq məqsədilə istifadə olunan əsas material bütün milli dilin zənginliyidir. Bu ifadə imkanlarının bolluğu və genişliyi səbəbindən bəzi tədqiqatçılar ədəbiyyat üslubunu vahid üslub tipi olaraq qiymətləndirməkdən çəkinirlər. Onların fikrincə yalnız sənətkarın fərdi üslublarından danışılmalıdır.

Nəticə. Alman dili üslubiyyatı, dilin rəsmi, elmi, publisistik, gündəlik və bədii sahələrdə necə istifadə edildiyini izah etməklə, kommunikasiya proseslərinin daha yaxşı başa düşülməsinə imkan yaradır. Funksional üslupların təsnifatı göstərir ki, dil yalnız bir ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də sosial münasibətləri və ifadə imkanlarını formalaşdıran bir sistemdir.

Dil dinamik bir quruluş olduğundan, onun üslubi xüsusiyyətləri də zamanla dəyişir. Cəmiyyətin inkişafı ilə köhnə üslublar transformasiyaya uğrayır və yeni ünsiyyət formaları yaranır. Bu da göstərir ki, üslubiyyət yalnız dilin strukturunu deyil, həm də onun sosial və tarixi inkişafını izah edən vacib bir elm sahəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Riesel E. Stilistik der deutschen Sprache. M.: Verlag für fremdsprachige Literatur, 2010, 468 s.
2. Riesel E., Schendels E. Deutsche Stilistik M.: Hochschule, 2006, 316 s.
3. Брандес, М.П. Стилистика немецкого языка, 2-е изд., испр. и доп. / М.П.Брандес. - М.: Высш. Школа, 2009. – 320 с.
4. Виноградов, В. В. Стилистика – теория поэтической речи – поэтика. / В.В. Виноградов. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. - 255 с.
5. Домашнев, А.И., Шишкина И.П., Гончарова Е.А. Интерпретация художественного текста. / А.И. Домашнев, И.П. Шишкина, Е.А.Гончарова. - М.: Просвещение, 2005. 208 с.
6. Ивлева, Г.Г. Немецко-русский словарь по лексикологии и стилистике. / Г.Г.Ивлева. - М.: МАКС Прогресс, 2000. – 140 с.
7. Степанова, М.Д., Чернышева И. И. Лексикология современного немецкого языка / М.Д. Степанова, И. И. Чернышева. - М.: Высш. Шк., 1986. - 247 с.

Açar sözlər: Üslub, dilçilik, Alman dili, dil və üslub əlaqəsi, üslub təsnifatı

Ключевые слова: Стиль, лингвистика, немецкий язык, связь языка и стиля, классификация стилей

Keywords: Style, linguistics, German language, relationship between language and style, style classification

Alman dili üslubiyyəti: dilin funksional üslubları və istifadə sahələri

Xülasə

Bu məqalədə üslubun dilçilik və filologiya elmləri daxilində yeri və alman dili kontekstində əhəmiyyəti araşdırılır. Üslub dilin bütün üslublarını, yazı və şifahi, ədəbi və dənışıq, bədii və elmi öyrənən elm sahəsidir. Bu məqaləni yazmaqda məqsəd alman dili stilistikasının əsas anlayışlarını, tədqiqat sahələrini və funksional üslubların dildəki yerini izah etməkdir. Üslubun dilçilik və filologiya daxilindəki mövqeyini müəyyən etməklə üslubun müxtəlif növlərinin necə təsnif edildiyini, onların tarixi inkişafını və ünsiyyət proseslərində dilin rolunu üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Bundan əlavə, alman dilində funksional üslubların (rəsmi, elmi, mətbuat-publisistik, dənışıq və ədəbi üslub) xüsusiyyətlərini müəyyən etməklə, dilin müxtəlif istifadə sahələrinə necə uyğunlaşdığını göstərmək istəyir. Məqalədə üslub təsnifatı üzrə akademik mübahisələrə toxunulur və dilin daim dəyişən strukturu daxilində üslub fərqlərinin səbəbləri izah edilir. Funksional üslublar zamanla cəmiyyətin dəyişən ehtiyaclarına uyğun olaraq inkişaf edir. Bundan əlavə, məqalədə alman dilinin üslub sistemi təhlil edilir və dilçilər, akademiklər və dil təhsili ilə maraqlananlar üçün vacib məlumatlar verilir. Müxtəlif üslubların əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək həm linqvistik tədqiqatlar, həm də tərcüməşünaslıq üçün vacibdir. Məqalədə dil və üslubun sosial funksiyaları arasındakı əlaqəni açmaqda üslubun dilçilikdə əhəmiyyəti vurğulanır.

Стилистика немецкого языка: функциональные стили языка и сферы использования

Резюме

В статье рассматривается место стиля в лингвистике и филологии, а также его значение в контексте немецкого языка. Стилистика — область науки, изучающая все стили языка: письменный и устный, литературный и разговорный, художественный и научный. Целью написания данной статьи является разъяснение основных понятий немецкой стилистики, направлений исследований и места функциональных стилей в языке. Целью исследования является выявление классификации различных типов стилей, их исторического развития и роли языка в процессах коммуникации путем определения места стиля в лингвистике и филологии.

Кроме того, выявляя особенности функциональных стилей (официального, научного, пресс-публицистического, разговорного и литературного) в немецком языке, мы стремимся показать, как язык адаптируется к различным сферам использования. В статье рассматриваются научные дебаты по поводу стилистической классификации и объясняются причины стилистических различий в постоянно меняющейся структуре языка. Функциональные стили со временем развиваются в соответствии с меняющимися потребностями общества. Кроме того, в статье анализируется стилистическая система немецкого языка и предоставляется важная информация для лингвистов, ученых и тех, кто интересуется языковым образованием. Определение основных характеристик различных стилей важно как для лингвистических исследований, так и для исследований перевода. В статье подчеркивается значение стиля в лингвистике путем раскрытия взаимосвязи социальных функций языка и стиля.

German language stylistics: functional styles of the language and areas of use

Summary

This article examines the place of style within linguistics and philology and its importance in the context of the German language. Style is a scientific field that studies all styles of the language, written and oral, literary and colloquial, artistic and scientific. The purpose of writing this article is to explain the basic concepts of German language stylistics, research areas and the place of functional styles in the language. By determining the position of style within linguistics and philology, it aims to reveal how different types of style are classified, their historical development and the role of language in communication processes.

In addition, by determining the characteristics of functional styles (official, scientific, press-publicistic, colloquial and literary style) in the German language, it aims to show how the language adapts to different areas of use. The article touches on academic debates on the classification of styles and explains the reasons for stylistic differences within the constantly changing structure of the language. Functional styles develop over time in accordance with the changing needs of society. In addition, the article analyzes the stylistic system of the German language and provides important information for linguists, academics, and those interested in language education. Identifying the main features of different styles is important for both linguistic research and translation studies. The article emphasizes the importance of style in linguistics by revealing the relationship between the social functions of language and style.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Sənən Ramin oğlu Qasimov¹²³

KLASSİK BƏDİİ İRSƏDƏ TƏKRARLAR SİSTEMİ

Təkrarlar və ya təqlidi sözlər (onomatopeyik sözlər) təbiətdəki hadisələri, heyvan səslərini, eyni zamanda hərəkətləri ifadə etmək və ya təsvir etmək üçün istifadə edilən sözlərdir. Belə sözlər xüsusilə fonetik baxımdan formalaşaraq müxtəlif səsləri ifadə edir.

Klassik bədii irsədə təkrarlar sistemi müxtəlif sənət sahələrində, ən əsasda bədii əsərlərdə geniş istifadə edilən bədii-üslub sistemidir. Təkrarlar, bədii ifadə vasitəsi kimi, məzmunun vurğulanmasına, emosional təsirin gücləndirilməsinə, ritmin yaradılmasına və estetik strukturun formalaşmasına xidmət edir.

Azərbaycan klassik poeziyasında təkrar əsasən aşağıdakı formalarda özünü göstərir. İlk olaraq fonetik təkrarlar - qafiyə, alliterasiya və assonans vasitəsilə musiqililik və ahəng yaradılır. Məsələn, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Füzuli və Xətəinin qəzəllərində eyni səslərin və sözlərin təkrarı xüsusi harmoniya formalaşdırır. Leksik təkrarlar – şeiriyatda eyni və ya oxşar sözlərin təkrarlanması ilə fikir vurğulanır. Məsələn, "yar" və ya "sevda" kimi sözlər məhəbbət mövzusunda daim təkrarlanır. Sintaktik təkrarlar – eyni quruluşlu cümlə və ifadələrin təkrarı şeirə ritmik axıcılıq və məzmun gücü verir [1, s. 290].

XII əsrin dahi və görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi dastanlarında (dövrün tələbinə görə əsərlərinin əsas hissəsini fars dilində yazmışdır) təkrarların müxtəlif növlərindən istifadə etmişdir. Şair “Xəmsə”də fonetik, leksik və sintaktik təkrarlardan mühüm bədii üslubi vasitə kimi istifadə etmişdir. Səslərin və hecaların təkrarı ilə yaranan **زممه /zomzome/** - zümzümə; **سکسه /səksəke/** - səksəkə; **قهقهه /qəhqəhe/** - qəhqəhe kimi sözlər həm Azərbaycan, həm də fars dilində işlənmə baxımından tezlik xüsusiyyətinə malikdir. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poemasının 17-ci məqalətindəki “Pərəstis və təcrid haqqında”kı bölümündə şair gülməyin və ağlamagın yerini və dərəcəsini bilmək barəsindəki tövsiyyə və məsləhətində deyir:

خنده طوطی لب شکر شکست

(Nizami, SX.,s.213) قهقهه پر، دهن کیک بست

Tutuquşunun gülüşü şəkərin ağzını sındırdı,
Şaqıltılı qəhqəhələr isə kəkliyin ağzını bağlayır (2, s. 164).

Göründüyü kimi beytdə işlənən /qəhqəhe/ sözü gülüş səsinə əks etdirən səslərdən formalaşmışdır. Belə sözlər səs təkrarından yaranır.

Nizami Gəncəvinin poeziyasında eyni səslərin təkrarı (alliterasiya) ahəngdarlıq yaratmaq üçün əsas vasitələrdən biridir. “Xosrov və Şirin” əsərində fonetik təkrarlara nümunə olaraq bunu daha aydın görmək mümkündür. “Hürmüzün Xosrovu cəzalandırması” bölümündə deyilir:

وز آن گریه که زاری بر مه افتاد

(Nizami, XS., s. 85) ز گریه های های بر شه افتاد

Elə nalə çəkdilər ki, hönkürtüləri aya çatdı,
Bu hönkürtüdən şahı da zar-zar ağlamaq tutdu.

Bu beytdə **های های /hay-hay/-zar-zar** hönkürtü ilə ağlamaq mənasında işlənərək, təkrir mənanı daha anamlı edir, gücləndirir, səslərinin təkrarı ahəngdarlığı artırır və sözlərin poetik axıcılığını gücləndirir.

Şairin “Leyli və Məcnun” əsərində də leksik təkarlara rast gəlmək mümkündür. Dahi şairin yaradıcılığında söz və ifadələrin təkrarları, xüsusilə “eşq”, “sədaqət”, “tale”, “qismət” kimi anlayışlarla təzahür edir. Bu ifadələr mövzunun gücləndirilməsinə, həm də hisslərin vurğulanmasına daha çox xidmət göstərmiş olur.

Eşq eşq ilə yaranmışdır,

Eşq eşqsiz qalmamışdır.

Bu misralarda “eşq” sözünün dəfələrlə təkrarlanması onun mahiyyətini, qüdrətini və universallığını vurğulayır [2].

Nizami Gəncəvinin poetik üslubunda cümlə və ifadə quruluşunun təkrarı, yəni sintaktik təkrarlar müəyyən cümlə və ya ifadə quruluşlarının təkrarlanması, eyni zamanda oxucunun diqqətini müəyyən bir mövzuya yönəltirmək üçün istifadə edilir. Şairin “İsgəndərnamə” əsərində sintaktik təkrarlar bu şəkildə qələmə alınıb: Dünya bir aynadır, hər şey onda əks edər,

¹²³ BDU-nun Şərq dilləri və Ədəbiyyatı kafedrasının II kurs magistrantı. ORCID: 0009-0009-7963-1115, gasimovsenan07@gmail.com

Dünya bir yuxudur, hər şey onda yox olar.

“İsgəndərnəmə” əsərindəki bu misralarda isə eyni quruluşlu iki cümlənin təkrarı, dünyanın faniliyi və müdrikliyə çağırış ideyasını özündə əks etdirir [3].

Bədii ədəbiyyatda istifadə edilən təqlidi sözlər təbiətdə, gündəlik həyatda və müxtəlif canlıların çıxardığı səsləri təsvir etmək, eyni zamanda müəyyən hərəkətləri xarakterizə etmək məqsədilə geniş istifadə olunur. Fars ədəbiyyatında səs təqlidi üçün işlədilən və təbiət hadisələrindən götürülən ideofonlara misal olaraq bunları göstərmək olar: وز /vız-vız/ (arının vızıltısı), شر شر /şor-şor/ (suyun axma səsi), قار قار /qar-qar/ (qarğanın səsi), تق تق /toq-toq/ (taqqıltı, qapının döyülməsi).

Farsdilli əsərlərdə hərəkət və təsir bildirən sözlərə də çox rast gəlinir. Məsələn, پیچ /pəç-pəç/ (pıçıldamaq), تالاب /talap/ (nəyinsə suya düşmə səsi), زق زق /zoq-zoq/ (ağrı və narahatlıq hissi zamanı çıxan səs), خش خش /xeş-xeş/ (quru yarpaqların xışıltısı).

Fars ədəbiyyatında emosional və təsviri xarakterli ideofonlar əşyaların və hadisələrin görünüşünü, formasını və duyğularla əlaqəli təsirləri ifadə etmək məqsədilə geniş yer tutur. Məsələn, براق براق /bərraq-bərraq/ (par-par parıldamaq, işıq saçmaq), چاق چاق /çağ-e çağ/ (çox sağlam, kök), لرز لرز /lərz-lərz/ (titrəmək, qorxu və ya soyuq hissi) [5].

Klassik fars poeziyasında şairlər təqlidi sözlərdən istifadə edərək, əsərlərini daha mənalı, eləcə də şeirləri emosional, təsirli etmişlər. Əbülqasim Firdovsi məşhur “Şahnamə” əsərində təqlidi sözlərin gücündən, emosiyaları coşdurmasından istifadə edərək, müharibə meydanını, vuruşan döyüşçüləri, sərkərdələrin qəhrəmanlığını oxucunun gözü qarşısında canlandırmağa çalışmışdır:

همین نعره زد طوس، طبل گران
غوغا شد اندر صف کاهنک
همه لشکر به هم آمدند
زبان ها به گفتن آمدند

Tus nərə çəkdi, nağara çalındı,
kahinlər sırasında **səs-küy** qalxdı.

Bütün qoşunlar birləşib,
Dillər danışmağa başladı [6].

Bu misralarda غوغا /gōga/ səs-küy mənasında işlənmişdir.

Şair əsərində heca, söz təkrarı ilə formalaşan təqlidi sözlərin böyük tezliklə işlətməyə üstünlük verir.

“Şahnamə”də təqlidi sözlər səs, hərəkət, rəng və duyğuların təsvirində istifadə olunur. Bu əsərdə onomatopeyik sözlər simvolik ifadələr kimi çıxış edir. “Şahnamə”də təqlidi sözləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar. “Şahnamə”də, döyüşdə istifadə olunan müxtəlif silah səsləri ilə bağlı ideofonlar dediyimiz kimi zənginlik təşkil edir. Misallara müraciət edək:

چکا چاک گرز آمد از هر کران

زمین شد ز گرد سواران نهان

برآمد خروش از دل بزم جنگ

که شد تیره از خون، رخ آسمان

Hər tərəfdən gürzlərin **çak-çak** səsi gəldi

Yer süvarilərin tozundan görünməz oldu.

Döyüş meydanının qəlbindən fəryad yüksəldi,

Asımının üzü qandan qaraldı [9].

Burada چکاچاک /çak-çak/ qılıncların bir-birinə dəyərəkən çıxardığı səsləri ifadə edir.

Yaxud:

ترنگی بیلاد ز پولاد تیغ

برآشت از بیم او شاه و میغ

جهان گشت لرزان ز گرد سوار

ز غرش، ز فریاد، ز برق و شرار

Polad qılıncın tərəng səsi yüksəldi

Səsin qorxusundan şah da, bulud da titrədi.

Yer süvarilərin tozundan sarsıldı,

Nərə, fəryad, ildırım və alov içində qaldı [10].

Bu misrada ترنگ /tərəng/ metal səslərini bildirir.

Farsdilli poeziyada Firdovsinin “Şahnamə” əsəri təqlidi sözlərin işlədilməsinə görə xüsusi yer tutur.

“Şahnamə”də təqlidi sözlər səs, hərəkət, rəng və duyğuların təsvirində istifadə olunur. Bu əsərdə onomatopeyik sözlər simvolik ifadələr kimi çıxış edir. “Şahnamə”də təqlidi sözləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar. Məsələn, döyüş və silah səsləri ilə bağlı ideofonlar:

چکاچاک گرز آمد از هر کران

زمین شد ز گرد سواران نهان

برآمد خروش از دل بزم جنگ

که شد تیره از خون، رخ آسمان

Hər tərəfdən gürzlərin **çak-çak** səsi gəldi

Yer süvarilərin tozundan görünməz oldu.
 Döyüş meydanının qəlbindən fəryad yüksəldi,
 Asımının üzü qandan qaraldı. [9]
 Burada چاکچاک /çak-çak/ qılıncların bir-birinə dəyərkən çıxardığı səsləri ifadə edir.

ترنگی بیامد ز پولاد تیغ
 بر آشت از بیم او شاه و میغ
 جهان گشت لرزان ز گرد سوار
 ز غرش، ز فریاد، ز برق و شرار

Polad qılıncın tərəng səsi yüksəldi
 Səsin qorxusundan şah da, bulud da titrədi.

Yer süvarilərin tozundan sarsıldı,
 Nərə, fəryad, ildırım və alov içində qaldı. [10]
 Bu misrada ترنگ /tərəng/ metal səslərini bildirir.

Bu poeziyada digər qrup təqlidi sözlər heyvan səsləri ilə bağlıdır. Firdovsi heyvanların səslərini də poetik şəkildə təsvir edir.

ز هر سو شییه بارگی برآمد
 شرار از جوشن و ترگ برآمد
 ز برق سنان، آسمان شد سیاه
 زمین از تیپدن به لرزه درآمد

(Hər tərəfdən atların kişnəməsi qalxdı,
 Zirehlərdən və qılınc kəsiklərindən alovlar yüksəlməyə başladı.

Qılıncın çaxmasından göy qaraldı,

Yer döyüşün təsirindən titrəməyə başladı. [11]

Bu cümlədə شییه /šiyehə/ atın kişnəməsi üçün istifadə edilən vasitədir.

چو شیر ژین غریدن گرفت
 همی تیز راند و بر کاهنک رسید
 ز پیش رستم برفتند یلان
 چو گویی به خوابند در بر نشا

Quduz şir kimi nərə çəkdi

Sürətlə irəlilədi və kahinlərə çatdı.

Rüstəmin önündən, atlılar çapdı,

Sanki yuxuda idilər və heç bir şey görmürdülər. [12]

غریدن /gorridən/ Bu misrada pələngin və ya aslanın nəriləsi mənasındadır.

Firdovsinin "Şahnamə" bölümlərində işlətdiyi digər qrup təqlidi sözlər heyvan səsləri ilə bağlıdır. Şair heyvanların səslərini də poetik şəkildə təsvir edir.

ز هر سو شییه بارگی برآمد
 شرار از جوشن و ترگ برآمد
 ز برق سنان، آسمان شد سیاه
 زمین از تیپدن به لرزه درآمد

Hər tərəfdən atların kişnəməsi qalxdı,

Zirehlərdən və qılınc kəsiklərindən alovlar yüksəlməyə başladı.

Qılıncın çaxmasından göy qaraldı,

Yer döyüşün təsirindən titrəməyə başladı [11].

Bu cümlədə شییه /seyhe/ atın kişnəməsini bildirən ideofondur.

چو شیر ژین غریدن گرفت
 همی تیز راند و بر کاهنک رسید
 ز پیش رستم برفتند یلان
 چو گویی به خوابند در بر نشا

Quduz şir kimi nərə çəkdi, (bağırdı)

Sürətlə irəlilədi və kahinlərə çatdı.

Rüstəmin önündən, atlılar çapdı,

Sanki yuxuda idilər və heç bir şey görmürdülər [12].

غریدن /gorridən/ Bu misrada pələngin və ya aslanın nəriləsi mənasındadır.

Hafız Şirazinin şeirlərində də təbiət hadisələrinə istinadən təqlidi sözlərə geniş yer verilib.

شیر ش باران، آواز دل

ز هره در این میکده، جان به بوی گل
 مست نسیم سحر، دل ز خواب پرید
 ماه شب اقتاده بر موج های گل

Şır-şır yağış, qəlbın nəğməsi,

Zöhrə bu məclisdə, gül qoxusuna can verir.

Səhər mehindən məst olub, könül yuxudan oyanıb,

Gecə ayın ziyası gilli dalgalara düşdü [7].

Bu misrada شر شر /şer-şer/ yağışın səsinə əks etdirən təkriri leksemdir.

جوانی گفت: غر غر پیران را گوش مگیر

که دنیا ز نو آمد و کهنه شد این پیر

بساقصه ها گفت ز ایام رفته

ولی حال ما نیست در دست تقدیر

Bir gənc dedi: qocaların şikayətlənməsinə qulaq asma!

Çünki dünya yenilənib, bu qoca isə köhnəlib.

O, keçmiş zamanlardan çox hekayələr danışır,

Amma bizim halımız taleyin əlində deyil [8].

Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərindəki bu misrada işlənən غر غر /ğur-ğur/ kimi təqlidi söz burada mızıldanmaq, şikayətlənmək mənasını ifadə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat 1. Dilçilik Ensiklopediyası (2006; 2008) 2 cildə F.Veysəllinin redaktorluğu ilə, Mütərcim Nəşriyyatı, Bakı

2. Əliyev Rüstəm (1981) Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, Filoloji tərcümə, Elm nəşriyyatı, Bakı,

3. Nezami Gəncəvi (1960) Məxzanol əsrar, tərtib dəhənde-ye mətun-e elmi-yo entegadi Əbdolkərim Əlizadə, nəşreyyat-e Fərhengestan-e olum-e conhuri-ye şourəvi-ye Azərbaycan, Bakı

4. Nezami Gəncəvi (1960) Xosrov o Şirin, tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi-yo entegadi L.A. Xatequrof, nəşreyyat-e Fərhengestan-e olum-e conhuri-ye şourəvi-ye Azərbaycan, Bakı

5. <https://anl.az/el/n/91380.pdf>

6. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/ru/file/view/nizami-sherefname-55f95cce44e53.pdf>

7. <https://clb.az/arxiv2021/dosyalar/1601.pdf>

8. <https://first.qomgt.ir/index.php/literature-categories/educations/136-nam>

9. Əbülfəqim Firdovsi (2004) Şahnamə, “Keyqubadın hökmdarlığı”, bölməsinin 2-ci hissəsi, Bakı, Azərbaycan

10. Əbülfəqim Firdovsi (2004) Şahnamə, “Fəridun” bölməsinin 17-ci hissəsi, Bakı, Azərbaycan

11. <https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh286>

12. https://www.ganjanama.com/View/32/87/1835/%D9%81%D8%B1%D8%AF%D9%88%D8%B3%DB%8C_Ferdosi.html

Açar sözlər: Təkrarlar, təqlidi sözlər, ədəbiyyat, klassik bədii irs, şair

Keywords: Repetitions, imitative words, literature, classical artistic heritage, poet

Ключевые слова: Повторы, подражательные слова, литература, классическое художественное наследие, поэт

Xülasə

Klassik Azərbaycan və fars poeziyası zəngin poetik ənənələrə malikdir və bu ənənələrin mühüm xüsusiyyətlərindən biri təkrarlar sistemidir. Təkrarlar, poetik mətnlərdə ritmin gücləndirilməsi, ahəngin artırılması və mənanın vurğulanması üçün istifadə edilir. Təqlidi sözlərin müxtəlifliyi hər iki dilin poetik irsində obrazlılıq yaratmaq üçün güclü zəmin kimi çıxış edir. Azərbaycan və fars poeziyasında təkrarların müxtəlif növlərinə, yəni fonetik, leksik və sintaktik təkrarlara yer verilir. Təkrarların növlərinə nəzər saldıqda, fonetik təkrarlarda alliterasiya samitlərin, assonans saitlərin təkrarı mühüm yer tutur. Leksik təkrarlar, söz və ifadələrin, sintaktik təkrarlar isə qafiyə və paralelizm vasitəsilə misra quruluşuna harmoniya yaratması ilə istifadə edilən ideofonlardır. Bədii irsimizdə təkrarların funksiyası isə fərqli cəhətlərdən çıxış edir. Funksiya baxımından təkrarlar, poetik musiqilik yaradır, mənanı gücləndirir və vurğulayır. Eyni zamanda, oxucu və dinləyicinin emosional təsirini artırır, eləcə də ədəbi janrlarda - qəzəl, qəsidə, rübai struktur bütövlüyünü qoruyur. Təkrarlar klassik Azərbaycan və fars poeziyasında əsas bədii vasitələrdən biri olub, şeirə ritmik axıcılıq və ifadə gücü qazandırır. Füzuli, Nizami Gəncəvi, Hafiz Şirazi və Sədi Şirazi kimi şairlər bu texnikadan məharətlə istifadə ediblər. Təqlidi sözlərin müxtəlifliyi hər iki dilin poetik irsində obrazlılıq yaratmaq üçün güclü zəmin kimi çıxış edir.

The system of repetitions in our classical artistic heritage

Summary

Classical Azerbaijani and Persian poetry have rich poetic traditions, and one of the important features of these traditions is the system of repetitions. Repetitions are used to strengthen rhythm, increase harmony, and emphasize meaning in poetic texts. The variety of imitative words acts as a strong basis for creating imagery in the poetic heritage of both languages. Azerbaijani and Persian poetry includes various types of repetitions, namely phonetic, lexical, and syntactic repetitions. When we look at the types of repetitions, alliteration, consonant repetition, and assonance vowel repetition play an important role in phonetic repetitions. Lexical repetitions are ideophones used to create harmony in the structure of a line through words and phrases, while syntactic repetitions are ideophones used to create harmony in the structure of a line through rhyme and parallelism. The function of repetitions in our artistic heritage comes from different aspects. In terms of function, repetitions create poetic musicality, strengthen and emphasize meaning. At the same time, it enhances the emotional impact on the reader and listener, as well as preserves the structural integrity of literary genres - ghazal, qasida, rubai. Repetitions are one of the main artistic means in classical Azerbaijani and Persian poetry, giving the poem rhythmic fluidity and expressive power. Poets such as Fuzuli, Nizami Ganjavi, Hafiz Shirazi and Sadi Shirazi skillfully used this technique. The variety of imitative words acts as a strong basis for creating imagery in the poetic heritage of both languages.

Система повторов в нашем классическом художественном наследии

Резюме

Классическая азербайджанская и персидская поэзия имеет богатые поэтические традиции, и одной из важных особенностей этих традиций является система повторов. Повторы используются в поэтических

текстах для усиления ритма, усиления гармонии и подчеркивания смысла. Разнообразие подражательных слов выступает мощной основой для создания образов в поэтическом наследии обоих языков. В азербайджанской и персидской поэзии присутствуют различные виды повторов: фонетические, лексические и синтаксические. При рассмотрении типов повторов важную роль в фонетических повторах играют аллитерация согласных и ассонанс гласных. Лексические повторы — это идеофоны, используемые для создания гармонии в структуре строк посредством слов и фраз, в то время как синтаксические повторы — это идеофоны, используемые для создания гармонии в структуре строк посредством рифмы и параллелизма. Функция повторения в нашем художественном наследии имеет разные аспекты. С точки зрения функции повторы создают поэтическую музыкальность, усиливая и подчеркивая смысл. При этом усиливается эмоциональное воздействие на читателя и слушателя, а также сохраняется структурная целостность литературных жанров — газели, касыды, рубаи. Повтор — один из основных художественных приемов классической азербайджанской и персидской поэзии, придающий стихотворению ритмическую плавность и выразительную силу. Этим приемом умело пользовались такие поэты, как Физули, Низами Гянджеви, Хафиз Ширази и Сади Ширази. Разнообразие подражательных слов выступает мощной основой для создания образов в поэтическом наследии обоих языков.

Rəyçi: Orta Şərq dilləri kafedrasının dosenti Əsmət xanım Məmmədova

Nüşabə Dəyanət qızı Şərifli¹²⁴

ZƏRF VƏ ONUN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRDƏ İŞLƏNMƏSİ

Giriş. Zərf Azərbaycan dilində feillə sıx əlaqədə olan və əsasən hərəkətin, vəziyyətin və xüsusiyyətin zaman, məkan, tərz və dərəcə baxımından ifadəsini təmin edən mühüm nitq hissəsidir. Zərflər yalnız leksik və qrammatik baxımdan deyil, həm də üslubi və semantik cəhətdən dilin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Frazeoloji birləşmələr isə dilin tarixi inkişafının və xalq təfəkkürünün məhsulu kimi sabitləşmiş söz birləşmələridir. “İki, üç söz birləşərək məcazi mənanı ifadə edib bir məfhum bildirir. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrdən çox istifadə olunur, onlar dilin zənginləşməsinə və obrazlılığına xidmət edir” [5, s. 68]. Zərf isə cümlədə, əsasən, feilin, sifətin və ya digər zərflərin qarşısında yer alır və həmin sözün mənasını aydınlaşdırır.

Əsas hissə. Frazeoloji birləşmələr müəyyən bir mənanı daha konkret və təsirli ifadə edən, dilin əsas qaydalarına uyğun olaraq birləşmiş sözlərdən ibarət ifadələrdir. “Frazeologiya (yunan sözü olub *phrasis* -ifadə və *logos* təlim sözlərindən ibarətdir) dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir” [2, s. 88]. Zərflər isə bu birləşmələrdə, hərəkətin və ya xüsusiyyətin necə, nə zaman, harada və nə qədər olduğunu bildirərək, onların mənasını daha da dəqiqləşdirir və emosional çağırılar əlavə edir. Zərflər çoxşaxəliyi nəticəsində bu birləşmələrdə ya əsas mənanı daşıyan sözlə birləşə əlaqədə olur, ya da bütövlükdə ifadənin vurğusunu gücləndirir. “Çoxşaxəlik o deməkdir ki, zərflər hərəkət və ya əlamət bildirən sözləri bir çox cəhətdən izah edir” [4, s. 313]. Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələr, ən çox danışq dilində və bədii əsərlərdə qarşımıza çıxan ifadə formalarındandır. Bu birləşmələrdə zərflər əsas sözün və ya söz birləşməsinin mənasına əlavə çağırılar qatır. Onlar müəyyən bir hadisənin, vəziyyətin daha dəqiq şəkildə ifadə olunmasına imkan yaradır.

Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrin tədrisi dilin incəliklərini və frazeologiyanın quruluşunu öyrənməyə, şagirdlərin həm qavrama, həm də ifadə bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edən prosesdir. Bu birləşmələrin tədrisi aşağıdakı yollarla daha effektiv formada həyata keçirilə bilər:

1. **Tərif və nümunələrlə dərəcə başlamaq:** Öncə, Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrin nə olduğu izah olunmalıdır. Məsələn, bu tip birləşmələrdə zərf hərəkət, vəziyyət və zaman haqqında əlavə məlumat verir. Müəllim bir neçə konkret nümunə təqdim etməli, şagirdlərin həmin frazeoloji birləşmələrin mənasını və istifadə formasını anlamaqlarına kömək etməlidir.

2. **Qruplaşdırma və semantik təhlil:** Şagirdlərə müxtəlif zərf tərkibli frazeoloji birləşmələr təqdim edildikdən sonra, onları mənalara görə qruplaşdırmaq tapşırıla bilər. Məsələn, zaman əlaqəli frazeologizmlər, yer ilə əlaqəli frazeologizmlər və s. Bu üsul şagirdlərin frazeoloji birləşmələri daha yaxşı qavramasına və gündəlik nitqlərinə tətbiq etmələrinə kömək edir.

3. **Mətn və dialoq tətbiqi:** Şagirdlərə frazeoloji birləşmələrdən istifadə edərkən qısa hekayələr və ya dialoqlar yaratmaq tapşırığı verilə bilər. Bu tapşırıq vasitəsilə onlar frazeologizmləri düzgün kontekstdə istifadə etməyi öyrənəcəklər.

4. **Tapşırıqlar və testlər:** Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrə aid müxtəlif tapşırıqlar verilə bilər. Məsələn, boşluqları doldurma, mənasını tapmaq, kontekstə uyğun cümlələr qurmaq və s. Bu kimi tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlər bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər.

5. **Yaradıcılıq və intuitiv yanaşma:** Frazeoloji birləşmələri şagirdlərə əzbərlətmək əvəzinə, onlara təbii şəkildə istifadə etməyi öyrətmək vacib məsələlərdən biridir. Bu mövzunun daha da mükəmməl şəkildə yadda qalmasına və dilin axarına uyğun şəkildə istifadəsinə səbəb olur.

6. **Əlavə resurslar və mədəniyyətə bağlantı:** Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələr bəzən mədəniyyət və tarixlə əlaqədar ola bilər. “Frazeologizmlər özlərinin kommunikativ ifadə zənginliklərini saxlamaqla getdikcə saflaşır,

¹²⁴ Bakı Dövlət Universiteti, magistrant nusabsrifli@gmail.com

obrazlılığı, ekspressivliyi, ifadəliliyi artırmaqla nitqin səlisliyini, emosionallığını təmin edir” [1, s. 85]. Müəllimlər, şagirdlərə bu frazeologizmlərin mənşəyini və onların dilin inkişafına necə təsir etdiyini izah edə bilər.

Bu yanaşmalar şagirdlərin dil bacarıqlarını artırmağa və frazeoloji birləşmələrdən doğru istifadə etməyə kömək edəcəkdir.

Zərflərin tədrisi prosesində müəllim, ilk növbədə, zərfin funksional mahiyyətini, onun frazeoloji birləşmələrdə iştirak formalarını və bu zaman meydana çıxan semantik-üslubi xüsusiyyətləri izah etməlidir. Tədris zamanı frazeoloji birləşmələrin və zərflərin gündəlik ünsiyyətdəki funksional roluna da diqqət yetirilməli, bu ifadələrin real nitq situasiyalarında necə işlədiyini nümayiş etdirmək məqsəduyğun hesab olunur. Məsələn, *təhlükədən qorunmaq üçün cəld tədbir görülməlidir* – burada *cəld* zərfi verilməsəydi, işin cəld, tez şəkildə həyata keçirilməsinin vacibliyi bilinməzdi.

Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrin izahı zamanı sinonimlik və antonimlik münasibətlərindən istifadə, şagirdlərin müqayisəli təhlil aparmaq bacarığını inkişaf etdirir. Bu yanaşma nəticəsində şagirdlər ifadələrin məna fərqlərini, semantik çalarlarını daha dərinlən qavrayır və tətbiq etmə qabiliyyətləri formalaşır.

Eyni zamanda, müəllim zərflərin sintaktik və semantik əlaqələrini dəqiq şəkildə təqdim etməlidir. Belə ki, zərflər əsasən feil, sifət və digər zərflərlə assosiasiya halında işlənir və frazeoloji birləşmələrin məna dərinliyini, emosional tonunu və vurğusunu artırmaq funksiyasını daşıyır. Zərflərin bu birləşmələrdəki başlıca funksiyaları sırasında məna dəqiqliyini təmin etmək, dərəcə və intensivliyi bildirmək, eləcə də zaman və məkan çalarlarını ifadə etmək xüsusi yer tutur – *Tez kəlləni yerə at yat, sabah vacib işimiz var; Az dərd çək, bəsdir!*;

Tədris prosesində yaradıcı və kontekstual yanaşmaların tətbiqi, o cümlədən interaktiv metodlardan istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Müəllimlər müxtəlif zərf tərkibli frazeoloji ifadələri təqdim etməli, tələbələr isə bu ifadələrin semantik gücünü və emosional yüklənməsini təhlil etməlidirlər. Belə tapşırıqlara frazeoloji ifadələrlə bağlı dialoqların qurulması, müvafiq zərflərlə yeni ifadələrin yaradılması, həmin ifadələrin müxtəlif ədəbi mənbələrdəki istifadəsinin araşdırılması və qısa esse yazılması kimi fəaliyyətlər daxil edilə bilər. Bu cür kompleks və yaradıcı tapşırıqlar tələbələrin dil təfəkkürünü və ifadə imkanlarını genişləndirir.

Zərflərin frazeologiya ilə birləşməsi dilin ifadə imkanlarını artırır və dilin mənalığının zənginləşməsinə kömək edir. Hər iki element dilin canlı olduğunu və inkişaf etdiyini göstərən əlamətlərdir. Zərflər və frazeoloji birləşmələr bir-birini tamamladığı üçün dilin qavranılmasını asanlaşdırır. Bu isə dilin mükəmməl formada anlaşılmasına və ifadə olunmasına kömək edir.

Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələr bədii əsərlərdə və şifahi nitqdə obrazlılığın artırılması üçün tez-tez istifadə olunur. “Dilimizdəki frazeologizmlərin əmələ gəlməsinin əsas mənbəyi danışq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur” [3, s. 366]. Hər iki dil elementinin ədəbiyyatda istifadəsi həm məcazi mənanı çatdırmaq, həm də müəllifin və ya danışanın münasibətini, obrazların psixoloji vəziyyətini ifadə etmək baxımından geniş üslubi imkanlara malikdir. Ədəbiyyatçılar həm zərfləri, həm də frazeoloji birləşmələri öz əsərlərində daha fərqli, simvolik və ya metaforik şəkildə istifadə edərək dilin çoxşaxəli imkanlarını üzə çıxarırlar. Ədəbiyyatdakı zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

1. *Dünyanın o başında təzə xəbər çıxsa, hamıdan qabaq bunun qulağına çatır.* (M.Hüseyn)
2. *Birdən ürəyi dəhşətlə çırpındı, kişi nə qədər çalışdısa da, sinəsi dolu nəfəs ala bilmədi, gözüni alaçağın qabağındakı yəhərli atlardan çəkmədi.* (İ.Sıxlı)
3. *İçəri girdikdə aşağı başdan, yainki yandan sazandalar üçün döşək salındı.* (H.Sarabski)
4. *Qaralar zəhrimi birdən sıgacaq.* (S.Vurğun)
5. *Anadır hər kişiye öz vətəni, Bəsləyib sinəsi üstündə onu.* (A.Səhhət)

Nəticə. Zərf və frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin həm qrammatik, həm də semantik modal strukturunda xüsusi yer tutur. Bu birləşmələr dilin obrazlılığını, emosional ifadə gücünü və üslubi zənginliyini artırmaqla yanaşı, xalq düşüncəsinin, məişətinin və estetik duyumunun daşıyıcısı kimi çıxış edir. Zərflərin frazeoloji birləşmələrdə funksional iştirakı, həmin ifadələrin daha aydın, konkret və təsirli şəkildə işlənməsinə şərait yaradır. Bu birləşmələr yazılı ədəbiyyatda bədii-estetik funksiya daşıyır, danışq dilində isə nitqin təbii və canlı axını təmin edir.

Zərf tərkibli frazeoloji birləşmələrin tədrisi, dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onların dilə olan münasibətlərini zənginləşdirmək üçün mühüm bir rol oynayır. Bu cür birləşmələrin tədrisi zamanı frazeologizmlərin mənasını anlamaq və onları düzgün kontekstdə istifadə etmək, dilin daha təbii istifadəsini öyrətmək lazımdır. Frazeologizmlərin öyrədilməsi şagirdlərin ifadə imkanlarını genişləndirir, dil bacarıqlarını gücləndirir və yaradıcılıq yönümlü təlimə təkan verir. Müxtəlif qruplaşdırmalar, praktiki tətbiqlər və yaradıcı yanaşmalar vasitəsilə şagirdlər frazeoloji birləşmələri yalnız əzbərləməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda onların gündəlik nitqlərinə uyğun şəkildə tətbiq etməyi bacarmalıdırlar. Nəticədə, bu yanaşmalar şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafına və frazeologizmləri düzgün şəkildə mənimsəmələrinə, dilin dərin qatlarını anlamalarına xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev T. Bədən üzvləri ilə bağlı olan frazeoloji birləşmələr // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, №1(275), 83-90
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192
3. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
4. Kazimov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
5. Qurbanova, M., Abdullayeva, M. Azərbaycan dili. I hissə (Fonetika, leksika): Farsdilli tələbələr üçün dərslik Bakı: Bakı Universiteti, 2011, 128 s.

Key words: Adverb, emotional nuances, phraseological unit, adverbial expression, educational process

Ключевые слова: Наречие, эмоциональные оттенки, фразеологическая единица, выражение с наречием, образовательный процесс

The Function of the Adverb in Phraseological Units

Summary

This article explores the significance and application methods of adverb-based phraseological units in the teaching of the Azerbaijani language. Phraseological expressions and adverbs, as essential tools enhancing the stylistic, semantic, and functional richness of the language, play a crucial role in developing students' language skills. The article emphasizes that, compared to traditional approaches, the use of interactive methods such as contextual analysis, semantic grouping, creative writing, and dialogue construction is more effective in teaching these expressions. It is suggested that during the teaching process, the origin, figurativeness, and emotional connotation of phraseological units should be explained, and students should be trained to use them in everyday speech. Moreover, conducting comparative analysis based on synonymy and antonymy expands learners' expressive capacity and linguistic thinking. The article argues that the teaching of adverb-based phraseological units should be grounded not only in memorization but also in a creative and comprehension-oriented model, which enhances the functional perception of language. The aim of the article is to reveal the mutual interaction between adverbs and phraseology and to contribute to a richer and more meaningful use of the language in terms of both content and form. Consequently, these expressions are evaluated as key tools that demonstrate the functional and aesthetic power of the Azerbaijani language.

Наречие и его функционирование в составе фразеологических единиц

Резюме

В данной статье рассматривается значение и методы применения фразеологических сочетаний с наречиями в преподавании азербайджанского языка. Фразеологизмы и наречия, являясь основными средствами, обогащающими язык с точки зрения стиля, семантики и функций, играют важную роль в развитии языковых навыков учащихся. Отмечается, что при обучении таким сочетаниям более эффективным является использование интерактивных методов, таких как контекстуальный анализ, семантическая группировка, творческое письмо и построение диалогов, в отличие от традиционных подходов. В процессе обучения следует объяснять происхождение, образность и эмоциональную окраску фразеологизмов, формировать у учащихся умение применять их в повседневной речи. Также сравнительный анализ на основе синонимических и антонимических отношений расширяет выразительные возможности и языковое мышление студентов. В статье подчёркивается, что обучение фразеологическим сочетаниям с наречиями должно быть основано не только на запоминании, но и на модели обучения, ориентированной на творчество и понимание, что усиливает функциональное восприятие языка. Цель статьи — выявить взаимное влияние наречий и фразеологии, способствуя более содержательному и выразительному использованию языка. В результате такие сочетания оцениваются как одни из основных средств, демонстрирующих функциональную и эстетическую силу азербайджанского языка.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN “XƏZƏRİN GÖZ YAŞLARI” ROMANINDA SOSIAL GERÇƏKLİK VƏ MİLLİ KİMLİK PROBLEMI

Giriş. Əzizə Məmməd qızı Cəfərzadə Azərbaycan ədəbiyyatı və elm sahəsində görkəmli şəxsiyyət olub, tarixi romanlar, hekayələr və elmi araşdırmaları əhatə edən geniş yaradıcılığı ilə seçilir. O, ədəbi fəaliyyətə erkən başlamış, ilk hekayəsi on altı yaşında dərc olunmuşdur. İlk əsərlərinin qadağan edilməsi kimi çətinliklərlə üzləşməsinə baxmayaraq, o, inadla davam etmiş və Azərbaycan ədəbiyyatına mühüm töhfələr vermişdir. O, Xurşidbanu Natəvan, Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət, Şah İsmayıl Xətai kimi şəxsiyyətlərə diqqət yetirərək XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini araşdırmışdır.

Əzizə Cəfərzadə romanları ilə yanaşı, həm də elmi tədqiqatlarla, xüsusən də klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və şifahi ənənələrin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. O, tarix boyu qadınların Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi töhfələrə işıq salmaqla, aşiq və şairlərin əsərlərini toplayıb nəşr etdirmişdir. Onun töhfələri yalnız ədəbiyyatla məhdudlaşmamışdır; o, qadınların hüquqlarının, təhsilin və xeyriyyə işlərinin təşviqində olduqca fəal iştirak etmişdir. Onun Azərbaycan mədəniyyətinə, dilinə və irsinə olan bağlılığı ona “Azərbaycan anası” və “Xalq yazıçısı” kimi fəxri adlar qazandırmışdır.

Bir çox tarixi romanların müəllifi olan Azərbaycanın xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadə öz əsərlərində xalqın milli-mənəvi dəyərlərini bədii şəkildə əks etdirmişdir. Milli-mənəvi bütövlük problemi yazıçının “Bakı-1501”, “Gülüstandan əvvəl”, “Xəzərin göz yaşları”, “Zərrintac-Tahirə” kimi romanlarında öz ədəbi təcəssümünü tapmışdır. Bu əsərlərdə dövrün bir çox problemlərinə yer verilsə də, yazıçı vətənin bölünməsi, milli-mənəvi bütövlük probleminə diqqət yetirməyə çalışır və bu problemləri qiymətləndirmək üçün tarixi-siyasi hadisələri təsvir edir. Müəllifin tarixi hadisələri və faktları yaxşı bilməsi ona qəhrəmanların bənzərsiz obrazlarını yaratmağa imkan verir ki, bu da onun romanlarının bədii dəyərini artırır. Müəllif bir tərəfdən problemi hadisə və şəraitin ədəbi obyekt kimi təqdim edir, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı obrazların və personajların daxili mənəvi dünyasının inkişafı fonunda onu açmağa çalışır.

Əzizə Cəfərzadə sovet siyasi rejimində yaşasa da, onun tarixi mövzuda yazdığı roman və hekayələrində ideoloji pozuntular, fərsətçilik, siyasi aşırıqlar yoxdur. Əksinə, o, milli problemlərin həllində maraqlı idi, sovet siyasi rejiminin qadağan etdiyi mövzulara, problemlərə, şəxsiyyətlərə müraciət edirdi.

Bütün ömrünü Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə, onun öyrənilməsinə və geniş ictimaiyyətə çatdırılmasına həsr edən Əzizə Cəfərzadə 2003-cü ildə dönüb gənclik illərində baş verən hadisələrə nəzər salır. Yazıçı “Xəzərin göz yaşları” hekayəsində 1938-ci ildə Stalin rejimi tərəfindən Azərbaycanda yaşayan cənubi azərbaycanlıların 3-4 gün ərzində İrana məcburi deportasiya edilməsindən bəhs edir. Romanda tarixi hadisələrdən estetik dillə bəhs edilir, oxuculara dərin empatiya ilə keçmişə müraciət etməyə imkan yaradılır. Bu cür əsərlərin öyrənilməsi tarixi hadisələrin insan həyatına təsirini dərk etməyə, keçmişdən ibrət dərsi almağa imkan verir. Bu kontekstdən, Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları” romanında tarixi hadisələr bədii üslubda şərh edilərək aktual və elmi cəhətdən zəngin bir əsər təsiri bağışlayır.

Əzizə Cəfərzadə öz nəslədaşları içərisində bu mövzunu qələmə almış yeganə yazıçıdır. Hiss olunur ki, yazıçı bu hadisələri illər boyu öz içində gəzdirib və məqam yetişən kimi birnəfəsə kağıza köçürüb. Ömrünün sonunda hamıdan, hər şeydən vacib bildiyi üçün yazıb. Yazmasaydı, olmazdı. “Xəzərin göz yaşları” ağbirçək yazıçının, el anasının təlsiz soydaşlarına ağısıdır.

Əzizə Cəfərzadənin “Xəzərin göz yaşları” romanında 1930-ci ildə “Stalinin fərmanı ilə Azərbaycanın Quzeyindən Güneyinə köçürülmüş soydaşlarımızın yaşadıkları faciələrin canlı müşahidədən qaynaqlanan kədərli mənzərələri əks olunmuşdur. Məlum səbəblər üzündən tarixçi alimlərin yazmağa cəsarət etmədikləri bu dəhşətli hadisənin xatirələrin işığında canlandırılması əsərin inandırıcılığını və oxunaqlılığını təmin etmişdir” [9, s. 21].

“Xəzərin göz yaşları” romanı sosial mühit kontekstində

Azərbaycan uzun müddət sovet əsarətinin təsiri altında olmuşdur. Bu hakimiyyət ağalığı özünü həm siyasətdə, həm tarixdə, həm də ədəbiyyatda nümayiş etdirmişdir. Belə ki, bədii əsərlərə qoyulan senzura bir çox mövzuların diqqət mərkəzindən kənarda qalmasına səbəb olmuşdur. XX əsrin sonlarında dövlətimizin yenidən müstəqillik əldə etməsi cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, ədəbiyyatında da əsaslı dəyişikliklərin təməlini qoymuş oldu. İdeoloji çərçivələrdən qurtulan yazıçılar tarixin ayrı-ayrı dövrlərinə olan yanlış baxışı aradan götürməyə müvəffəq olurlar. Məhz bu səbəbdən, bu dövrdə bir çox tarixi əsərlər qələm sahiblərinin mövzu obyektinə çevrilir. Bu dövrdə tarixi mövzuda əsərlər yazan yazıçılardan biri də Əzizə Cəfərzadə idi. O, ədəbiyyatımıza ilk dəfə 38-ci ilin kütləvi deportasiyası mövzusunda “Xəzərin göz yaşları” adlı tarixi romanını gətirir. Roman yazıçının sağlığında dərc olunmuş sonuncu əsəridir [3, s. 17].

Müəllifin ölümündən bir il əvvəl, 2002-ci ildə qələmə alınan bu roman 1938-ci ilin keşməkeşli hadisələri nəticəsində mənəvi, siyasi baxımdan yaralanmış xalqın misilsiz iztirablarını və dözümlü ruhunu acı-acı əks etdirir. Romanın süjet xəttini izlədikcə “bədii mətnin daxili qatlarında yazıçının yaşadığı epoxanın şəxsiyyətinə yansıyan ədəbi, sosial və psixoloji təsirləri” [8, s. 24] aşkar şəkildə duyulur. “Xəzərin göz yaşları” romanında siyasi təlatümlərin dağıntıları arasında insanın dözümlülüyü canlandırılır. Bu romanda, hakimiyyətin hiylələri və tarixin

¹²⁵ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. ORCID iD:0009-0003-1382-9328, sibelsurxayli19@gmail.com

problemləri ilə taleyini dönməz şəkildə dəyişdirən adi insanların həyatı dərindən araşdırılır. Stalin rejimi və bu dövrə damğasını vuran qəddar deportasiyalar fonunda cərəyan edən romanda itki, yerdəyişmə və sağ qalmanın canlı və heyranedici təsiri əks etdirilir. O taydan bu taya bir parça çörək qazanmaq üçün gəlmiş güneyli soydaşlarımızı Stalinin göstərişi ilə üç-dörd günün içində məcburən İrana deportasiya edirlər. Bu prosesdə baş vermiş faciələr miqyası etibarilə heç də bir il əvvəlki repressiya dalğasından geri qalmırdı. Bu dəfə sadəcə insanların həyatı alt-üst edilmişdi, ana baladan, ər arvadın, nişanlılar bir-birindən əbədi olaraq ayrı düşmüşdülər. Əzizə xanım yazır ki, bu roman mənim bir yazıçı kimi fəryadımdır [1, s. 13].

“Əziz oxucum! Yadından çıxarma, sənin xalqının taleyində bir 38-ci il olub. Faciəsiylə heç də 37-ci ildən geri qalmayan 38-ci il olub millətimizin taleyində. ...Ana balasından ayrı düşəndə mələr demişik. O mələrtidən bu 38-in mələrtisi daha faciəli oldu. Millətin doğma torpağında vətəndaşlıq hüququ olmadı. Nəticədə pənahəndə olub qaldı”.

Roman oxucuya müraciətlə başlayır. 1938-ci ildə baş verən hadisələrlə bağlı Azərbaycan xalqının dərindən, əzab-əziyyətli taleyindən, öz yurd-yuvasından, əbədi qaçqına-köçkünə, mühacirə çevrilməsindən danışılır. Millətin adı belə dəfələrlə dəyişilib. Musurman, tatar, azərbaycanlı, həmşəri, iranlı və s. Təkcə türk sözü dilə gətirilməyib. Vətəni bacardıqca parçalara bölüb millətin adını, milli məniyyətini, tarixini, sərhəd xətlərini, söz deyən şairlərini, ədiblərini unutdurmaq istəyiblər. Əsərdə bir həyətdə yaşayan insanların həyatı, çəkdikləri əzab-əziyyətləri təsvir olunub [2, s. 43].

Oxucuları keçmişin faciələrinə şahidlik etməyə dəvət etməklə, “Xəzərin göz yaşları” hər səhifəsində insan ruhunun möhkəmliyini və kollektiv kimliyimizi formalaşdıran danışılmamış hekayələri yada salır. Mahiyyət etibarilə əsər sadəcə bir roman deyil; ədəbiyyatın, tarixin ən qaranlıq guşələrini işıqlandıran əbədi-bədii sübutdur. Bu əsər də keçmişin izlərini bədii-ədəbi dillə təsvir etmək məqsədi daşıyırdı.

Xəzər dənizinin suları bu dövrün kədərini və ağrısını əks etdirən təlatümlərlə doludur. Göz yaşları torpaqdan dənizə axan parıldayan cıgırlar kimi təsvir edilmişdir. Bu obraz insanların öz vətənlərini tərk etmək məcburiyyətində qalan ağrıların və acıların simvoludur. Dəniz həm hüsur, həm də kədər mənbəyidir, insanları əhatə edən ədəbiyyət və dəyişikliyin simvoludur.

Xəzərin göz yaşları tarixin izi olaraq qalır və bu izlər keçmişdən miras kimi gələcək nəsillərə ötürülür. Bu əsər bizə bəşəriyyətin əzabını, müqavimətini və ümidini anlamağa imkan verir. Keçmişin əks-sədasını bu günə daşıyır, gələcəyə bir not buraxır: Vətən içimizdəki hissdır, hekayətdir, heç vaxt unudulmayacaq bir xatirədir.

Bütövlükdə, romanda Azərbaycan yazıçılarının senzura qarşısında dayanıqlılığı və ədəbiyyat vasitəsilə Azərbaycanın tarixi və mədəniyyətinin qorunub saxlanmasına verdiyi töhfələr əks olunub. Həmçinin, yazıçı müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında əldə edilən irəliləyişləri, keçmiş mübarizələri xatırlamağın və onlardan dərs almağın vacibliyini vurğulayır.

“Xəzərin göz yaşları” romanının ən diqqətçəkən cəhətlərindən biri tarixi hadisələrin emosional və psixoloji mürəkkəbliklərini özündə cəmləşdirmək bacarığıdır. Ədəbi-bədii obyektivdən Cəfərzadə məcburi deportasiyaların mənəşəsində qalan fərdlərin və icmaların yaşadığı sarsıntı və travmanın parlaq mənzərəsini əks etdirir. Romanın personajları oxucunun tarixi konteksti daha dərindən dərk etməyə imkan verən siyasi qərarların və ixtiyari hərəkətlərin bəşəri dəyəri ilə anlama biləcəyi əsasən çevrilir.

Əsil faciə isə Günev Azərbaycandan bura gələnlərin və bir şəkildə burada ya evləndi, ya da evlənəcəyi insanlarla aralarında ayrılıq çıxacaq olan insanların faciəsidir. Pedaqoji Universitetin məzunu olan Əsmər, sevdili sinif voldaşı və nisanlısı Səfərdən ayrıldığı üçün həsrətə dözməyib özünü vandırır, kimisi özünü dənizə atır, kimisi aclıqdan ölür. Yazıq, kimsəsiz Hafisə sürgün edilməmək üçün ölümü secərək özünü qatərin altına atır, 90 yaşlı Məşədi Gülsüm ömrünün son günlərini gəmidə can verərək başa vurur və cəsədi balıqlara yem olur.

Bundan başqa, Cəfərzadənin simvolizm və obrazlılıqdan istifadə etməsi romanın tarixi zəmində bədii dərinliyini zənginləşdirir, xalqın duyğu və hisslərini əks etdirir. Əsərin adında da təcəssüm olunan təkrarlanan “göz yaşları” motivi kollektiv kədər və möhkəmliyin güclü simvoluna çevrilir. Hər bir göz yaşı təkcə personajların fərdi ağrısını, acısını deyil, həm də ədalətsizlik və köçkünlüklə mübarizə aparan bütöv bir xalqın səssiz fəryadını əks etdirir.

Romanda şəxsiyyət və mənsubiyyətin tədqiqi tarixi hadisələrin təsvirinə daha bir bədii mürəkkəblik qatır. Cəfərzadə öz evlərindən ayrı düşən və yaşamaq üçün başqa yerlərə getməyə məcbur qalan personajların təcrübələri vasitəsilə mədəni irsin, itkilərin və köklülük hissi həsrətinin nüanslı dinamikasında öz hisslərini əks etdirir. Bu nəzəri araşdırma oxucuları tarixi travmaların fərdi və kollektiv şəxsiyyətlərə davamlı təsiri haqqında düşünməyə səsləyir.

Üstəlik, “Xəzərin göz yaşları” romanı ədəbiyyatın tarixə şahidlik edən bir vasitə kimi qüdrətinin sübutudur. Keçmişin səssiz əhvalatlarına səs verməklə roman nəsillər arasında körpü rolunu oynayır, əziyyət çəkənlərin xatirələrinin qorunub saxlanılmasını və ehtiramla yaşadılmasını təmin edir. Bu mənada, Cəfərzadənin yaradıcılığı sırf hekayəçiliyi üstələyir, tarixi qorunub saxlanılması və yad edilməsi formasına çevrilir [2, s. 48].

Daha geniş nöqteyi-nəzərdən, “Xəzərin göz yaşları” romanı həssas və çətin mövzuları empatiya ilə həll etməklə, Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin qobeleninə öz töhfəsini verir. O, çətin həqiqətlərlə üz-üzə gəlməkdə, empatiya yaratmaqda və tarixin və bəşər təcrübəsinin mürəkkəbliyi haqqında dialoqun təşviqində ədəbiyyatın rolunu nümunə göstərir.

Romanın bədii dərinliyini nümayiş etdirən cəhətlərdən biri də tarixi travma qarşısında insan duyğularının incə təsviridir. Cəfərzadə məcburi deportasiyaların qarmaqarışıqlığına tuş gələn personajların yaşadığı duyğuların mürəkkəb təcəssümünü əsərdə detallı şəkildə təsvir edir. Kədər və ümitsizlikdən ümidə qədər, roman insanın çətinliklərə verdiyi reaksiyaların geniş spektrini əhatə edir. Cəfərzadə canlı təsvirlər və introspektiv roman vasitəsilə

oxucuları itki, yerdəyişmə və qeyri-müəyyənliklə mübarizə aparan personajların daxili mübarizələri ilə empatiya yaratmağa səsləyir [7, s. 45].

Bundan əlavə, romanın quruluşu və ədəbi texnikası onun bədii məziyyətinə kömək edir. Cəfərzadə zəngin və immersiv oxu təcrübəsi yaratmaq üçün keçmiş və indiki, şəxsi və kollektiv tarixləri birləşdirərək hərtərəfli yanaşmadan istifadə edir. Xatirələr və bir-birinə toxunmuş süjet xəttləri romana dərinlik və mürəkkəbliyə qataraq yaddaş, sarsıntı və zamanın ötməsi kimi mövzuların daha dərinlənəndən araşdırılmasına imkan verir [6, s. 28].

Dil və obrazlardan istifadə "Xəzərin göz yaşları" romanında bədii ifadəni daha da artırır. Cəfərzadə nəsrində poetik həssaslıqla, duyğu yaşantılarını canlandırmaq və emosional reaksiyalar oyatmaq üçün təlqinedici metaforalardan və canlı təsvirlərdən istifadə edilir.

Bundan əlavə, romanın tarixi kontekstlə əlaqəsi onun bədii bütövlüyünün təsbitidir. Cəfərzadə dövrün ictimai-siyasi reallıqlarını diqqətlə araşdırır və təsvir edir, romanı tarixi dəqiq çərçivədə əsaslandırır. Təfərrüata diqqət yetirilməsi təkcə hekayənin izahına orijinallıq qatmır, həm də oxucunun əsərə olan daha geniş tarixi baxış və anlayışını zənginləşdirir.

Roman emosiyaların təlqinedici təsviri, hekayə texnikası, dili və mövzu dərinliyi ilə Əzizə Cəfərzadənin bədii dünyagörüşünə və ədəbi şücaətinə güzgü tutur.

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd oluna bilər ki, Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanı tarixi hadisələrin məharətlə bədii ifadəsini, əzab-əziyyət, dözümlülük, ədalət axtarışının əsaslarını cəlbəedici bir şəkildə birləşdirmişdir. Roman öz təlqinedici obrazları, mövzu dərinliyi və emosional rezonansı ilə təkcə tarixin müəyyən bir dövrünü işıqlandırır, həm də oxucuları itki, şəxsiyyət və insan ruhunun davamlı gücü kimi zamansız mövzularla daha dərinlənəndən tanış edir.

Sovet dövründə repressiyaların cəmiyyət üzərində yaratdığı dərin təsir nəticəsində yaranan kollektiv yaddaş, bu gün müasir Azərbaycan ədəbiyyatında və tarix yazıcılığında geniş şəkildə öz əksini tapmaqdadır. Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanı kimi əsərlərdə Sovet dövründə yaşanan faciələrin necə dərinlənəndən iz buraxdığı və cəmiyyətin sosial-siyasi təbəqələrində uzunmüddətli təsir göstərdiyi vurğulanır. Bu kimi əsərlərdə təkcə repressiyaların təsiri deyil, həm də insanların bu dövrə qarşı dirəniş ruhu, milli kimliyin qorunması uğrunda apardıqları mübarizə də təsvir edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babazadə A. Əzizə Cəfərzadə nəsrində tarixi və bədii gerçəkliyin inikası, PhD Thesis, Khazar University, Azerbaijan, 2021
2. Babazadə A. Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" əsərində repressiyanın inikası. AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin "Axtarışlar" jurnalı, 2017, № 4.
3. Cəfərzadə Əzizə. Seçilmiş Əsərləri. VII cild. Bakı: Elm və təhsil, – 2021
4. Cəfərzadə Əzizə. Seçilmiş əsərləri. VIII cild. Bakı: Elm və təhsil, – 2021
5. Həsənov Ə. **Sovet ideologiyası və Azərbaycan cəmiyyətinin transformasiyası**, Bakı: Şərq-Qərb, – 2013
6. Kənan Hacı. 37-dən sonrakı faciə: 38 deportasiyası, Xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadənin "Xəzərin göz yaşları" romanı üzərinə qeydlər, "Ədəbiyyat qəzeti", 17 sentyabr 2022
7. Sadıxov İ. **Sovet mədəniyyət siyasəti və Azərbaycan ədəbiyyatına təsirləri**. Bakı: Elm və təhsil, – 2015
8. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı: Nurlar. – 2019. – 312 s.
9. Sultanlı Vaqif. Tarixi yaddaş və bədii düşüncə axarında, Azərbaycan ədəbiyyatının sönməz məşəli, Bakı: Nurlar, – 2022, s.8-23

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Əzizə Cəfərzadə, roman janrı, tarixi roman, repressiya

Keywords: Azerbaijani literature, Əzizə Cəfərzadə, novel genre, historical novel, repression

Ключевые слова: азербайджанская литература, Азиза Джафарзаде, жанр романа, исторический роман, репрессии

Summary

Literature plays a crucial role in documenting a nation's past and passing it on to future generations. In various works of Azerbaijan's People's Writer, Əzizə Cəfərzadə, the social and moral consequences of repression are intricately depicted, presenting them both as a part of history and as a call for today's generations to preserve national identity and remember the past. Her novels portray the fear, pressure, and despair experienced by society and individuals while also reflecting the spirit of resistance against these oppressions. This is of great significance in the reformation of national identity, reconciliation with the past, and drawing lessons for the future. The novel *Tears of the Caspian* sheds light on the essence of the wave of repression during the Soviet political regime. Based on the events she witnessed, the author creates a realistic and convincing portrayal of these tragedies.

Резюме

Литература играет важную роль в документировании прошлого народа и передаче его будущим поколениям. В различных произведениях Народного писателя Азербайджана Азизы Джафарзаде подробно изображены социальные и моральные последствия репрессий, представленные как часть истории, а также как призыв к современному поколению сохранять национальную идентичность и не забывать прошлое. В её романах описываются страх, давление и отчаяние, которые переживало общество и отдельные личности, а также отражается дух сопротивления этим угнетениям. Это имеет большое значение для восстановления национальной идентичности, осмысления прошлого и извлечения уроков на будущее. Роман *Слёзы Каспия* раскрывает суть волны репрессий в период советского политического режима. Основываясь на событиях, свидетелем которых она была, автор создаёт реалистичную и убедительную картину этих трагедий.

Aysel Ayaz qızı Ağabalayeva¹²⁶
**C.CABBARLININ “SEVİL” ƏSƏRİNDƏ İCTİMAİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN
QADIN PSIXOLOGİYASINA TƏSİRİ**

Giriş. Dünya sivilizasiyasında qadının mövqeyi hər zaman xüsusi olub. Həm Azərbaycan, həm dünya ədəbiyyatı qadın obrazları ilə zəngindir. Qadın azadlığı məsələsi insanları, cəmiyyətləri, dövlətləri, dinləri həmişə düşündürmüş, bu mövzuda əsərlər yazmağa sövq etmişdir. Hər dövrün bu məsələyə özünəməxsus yanaşması olsa da, problem bu günün özündə də lazımı qaydada həllini tapmayıb. Bu səbəbdən qadın azadlığı məsələsi hələ də böyük araşdırmalar, tədqiqatlar mövzusuudur. Günümüzdə də bu problem aktualdır. XX əsrin əvvəllərində qadın azadlığı məsələsini ən ciddi şəkildə qaldıranlardan biri böyük ədib – dramaturq, şair, nasir, teatrşünas, kinoşünas Cəfər Cabbarlı olub.

Əsas hissə. Cəfər Cabbarlı (1899-1934) Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli şəxsiyyətlərindən biridir. Şeir, hekayə və xüsusilə pyes janrında yazdığı ədəbi əsərləri ilə tanınan yazıçı əsərlərində sosial mövzulara geniş yer verməsi ilə seçilir. O, cəmiyyətdə geniş yayılmış adət-ənənələrin çatışmazlıqlarını tənqid edərək ölkədə sosializm çərçivəsində müasir və inkişafyönlü düşüncənin formalaşmasına şərait yaratmağa çalışmış və bununla da Azərbaycan ədəbiyyatının və teatrının simvolik şəxsiyyətlərindən birinə çevrilmişdir. Onun əsərləri Azərbaycanda dərs kitablarına daxil edilmiş, universitetlərdə tədris olunmuş, elmi araşdırmaların mövzusuна çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən mühüm dram yazıçılarından biri olmaqla yanaşı, Azərbaycanda sosialist cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli mövqeyə malik olmuşdur. Sosialist ideologiyası altında formalaşmaqda olan yeni cəmiyyəti ruhlandırmaq üçün əsərlərində cəhəllətə və dinə qarşı mübarizə aparır. O, “sənət cəmiyyət üçündür” prinsipini müdafiə edir. Yazıçıya görə, hər şey cəmiyyətin rifahı naminə olmalıdır. Nəticə etibarilə, dram yazıçısı Cəfər Cabbarlı Azərbaycan teatrına və ədəbiyyatına, cəmiyyəti maarifləndirməyi hədəfləyən yeni fikirlər gətirərək bir rəhbər rolunu oynayır.

Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında qadın azadlığı məsələsi mühüm yer tutur. O, əsərlərində qadınların cəmiyyətdəki vəziyyətini, onların hüquqsuzluğunu və azadlıq uğrunda mübarizəsini əks etdirmişdir. Azərbaycan qadını cəmiyyətimizin milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında və inkişafında çox mühüm rol oynayıb. Ədəbiyyatımıza adlarını qızıl hərflərlə yazdırmış bir çox qadın var. C. Cabbarlının pyeslərində də qadınlar yeni cəmiyyət ideyasını təmsil edən obrazlardır. Onun əsərlərində qadının cəmiyyətdəki yerindən, öz hüquqları uğrunda mübarizə apararkən qarşılaşdığı çətinliklərdən və bu çətinlikləri aşaraq qazandığı uğurlardan bəhs edilir. Bu obrazlar azadlıq uğrunda mübarizə aparan güclü qadınlardır.

“C. Cabbarlı böyük tərbiyəçi olan sələflərinin əsərlərində dilə gətirdikləri qadına münasibət məsələsini yeni əsrdə yaranan şəraitə uyğun olaraq bədii əsərə gətirdi, onun reallığının bədii dərkini ifadə edə bildi” (2). Cəfər Cabbarlının qadın azadlığı mövzusunda yazdığı əsərlər, bu gün də aktualdır və Azərbaycan ədəbiyyatında bu sahədə ən önəmli nümunələrdən sayılır. Onun əsərlərində əsas konfliktlər köhnə və yeni düşüncə tərzı arasında gedir. Əsərlərdə qəhrəmanlar təkamül edir, mübarizə aparır və inkişaf edirlər.

Cabbarlını narahat edən və onun həyatının əsas məqsədinə çevrilən məsələlərdən biri “yeni cəmiyyət qurmaq” ideyası onun yaradıcılığının əsas qayəsidir. “Sevil” və “Almaz” pyeslərində qadın qəhrəmanlar ənənəvi basqılara qarşı mübarizə aparır və öz haqlarını qoruyurlar. “Böyük sənətkar “Sevil” pyesində Azərbaycan mühitinin qadına, ailəyə münasibəti ilə bağlı problemləri, milli koloritləri diqqətdə saxlayaraq səhnəyə gətirmişdi” (3). Cəfər Cabbarlının “Sevil” (1928) pyesi qadın azadlığı və cəmiyyətin dəyişməsi mövzusunda yazılmış ən mühüm Azərbaycan dramaturji əsərlərindən biridir. Əsərin baş qəhrəmanı Sevil ənənəvi, patriarxal cəmiyyətin basqıları altında yaşayan bir qadındır, öz hüquqlarını dərk edən və azadlığını qazanan güclü bir şəxsiyyətə çevrilir.

Sevilin keçdiyi azadlıq yolunu təhlil edək. Cəfər Cabbarlının “Sevil” pyesindeki obrazlar fərqli psixoloji xüsusiyyətlərə malikdirlər və onlar əsərin əsas ideyasını – qadın azadlığı və cəmiyyətin dəyişməsinə əks etdirmək üçün yaradılmışdır. Hər bir obrazın xarakteri və daxili dünyası onların mövqelərinə və həyat tərzlərinə uyğun inkişaf edir. Əsərin əvvəlində Sevil tipik Şərq qadınıdır: ailədə ərinə, ailəsinə tamamilə tabe olan, səsi çıxmayan, qarşab arxasında gizlənən bir qadındır. Əri Balas onu sevmir, onu cahil və zəif hesab edir, başqa bir qadınla Dilbərle münasibət qurur. Balasın onu tərk etməsi Sevil üçün bir dönüş nöqtəsi olur. Köhnə ənənələrin onun həyatını məhv etdiyini anlayır və bu çərçivədən çıxmaq qərarına gəlir. Sevil qarşabını cırıb atır, bu isə onun yalnız fiziki deyil, həm də mənəvi azadlığının simvoluna çevrilir.

Bu hadisə qadınların cəmiyyətdə bərabər hüquqlu olmasının zəruriliyini göstərən ən güclü səhnələrdən biridir. Sevil əvvəlki itaətkar, qorxaq qadın deyil, işləyən, müstəqil və cəmiyyətdə öz yerini tapan bir insandır. O, artıq başqalarının kölgəsində qalmır, öz həyatını idarə edə bilir.

Daxili dünyasında yaranan qarışıqlıq və ağrı onun psixoloji inkişafına və yeni, güclü bir qadın obrazına çevrilməsinə zəmin yaradır. Sevilin hekayəsi təkcə fərdi bir insanın dəyişimi deyil, bütövlükdə Azərbaycan qadınının azadlıq uğrunda mübarizəsinin əksi kimi qəbul edilir. Cabbarlı bu pyeslə göstərir ki, qadınlar təhsillə, müstəqil həyat qurmaqla və öz hüquqlarını tələb etməklə cəmiyyətin inkişafına töhfə verə bilərlər.

“Sevil” pyesi Azərbaycan qadınının qarşabdan azad olub, iş həyatına və ictimaiyyətə qatılmasının bədii manifesti sayılır. Sevilin azadlıq yolu, qorxaq və itaətkar bir qadının güclü, öz ayaqları üstündə dayanan bir fərd

¹²⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantu, aysel.aghabalayeva@gmail.com

olmasının simvolik bir ifadəsidir. Bu, təkcə 1920-ci illərin Azərbaycanı üçün deyil, bu gün üçün də aktual bir mesajdır: qadınlar azad, savadlı və güclü olduqda, cəmiyyət də inkişaf edir.

“Sevil” əsərinin baş qəhrmanı Sevil olsa da, Cabbarlının ideyalarını təmsil edən bir obraz kimi Gülüş təqdim olunur. “Sevili mübarizəyə səsləyən də məhz odur. Onun nitqindəki hər sözdə biz bunu görürük” (5).

Gülüş əsərdə təkcə xarakterin xüsusiyyətlərini əks etdirmir, eyni zamanda, onun dünyagörüşü və mübarizə ruhu ilə bağlı da mühüm mesajlar daşıyır. Cabbarlının yaratdığı Gülüş obrazı qadının cəmiyyətdəki yerini, hüquqlarını və yeni cəmiyyət qurulmasında göstərdiyi əzmkarlığı simvolizə edir. Bu obrazın üzərindəki güc və mübarizə ruhu Cabbarlının qadına və onun cəmiyyətdəki roluna verdiyi önəmi aydın şəkildə nümayiş etdirir.

Balaş tipik patriarxal düşüncəyə sahib bir insandır. O, əvvəlcə Sevilə sahib olduğu bir əşya kimi yanaşır. Yeni həyat axtarışına çıxsın da, nə köhnə dünyadan tamamilə ayrılır, nə də yeni dünyaya uyğunlaşa bilər. Balaş özünü müasir, Avropa düşüncəli bir insan kimi təqdim etsə də, əslində köhnə düşüncə tərzindən tam qopa bilmir. Qadın azadlığı ideyasına qarşıdır, çünki qadınların güclənməsi onun hakimiyyətini sarsıdır. O, qadın itaətkar olduqda özünü güclü hiss edir. Sevilin dəyişməsi və onun qarşısında sərbəst bir şəxsiyyət kimi dayanması Balaşın daxilindəki gücsüzlüyü üzə çıxarır. Onun ən böyük məğlubiyyəti isə Sevilin azad bir qadına çevrilməsini izləyərkən öz içində çöküş yaşamasıdır.

Cəfər Cabbarlının “Sevil” əsəri qadın azadlığı mövzusunun təkcə sosial və siyasi kontekstdə deyil, həm də psixoloji aspektdən dərin şəkildə araşdırır. Əsərin baş qəhrmanı Sevilin daxili dünyası və onun keçdiyi psixoloji transformasiya, fərdi oyanış və şəxsiyyətin inkişafı baxımından təhlil edilə bilər. Əsərdə Sevilin psixoloji oyanışı müəyyən hadisələr və daxili böhran nəticəsində başlayır:

Sevilin həyatında baş verən kəskin dəyişikliklər, xüsusən də yaxın münasibətlərdəki xəyanət, onun özünü dərk etməsi üçün katalizator rolunu oynayır. Özünü dərk etmə mərhələsində Sevil, keçmişdə qəbul etdiyi rolları və məhdudiyyətləri sorğulayaraq, öz şəxsiyyətinin və hüquqlarının fərqi varmağa başlayır.

Sevilin keçdiyi bu proses psixoloji azadlığın əldə edilməsi ilə nəticələnir. O, artıq keçmişdəki qorxu və təslimiyyət əvəzinə, özünü ifadə etmək və mübarizə aparmaq imkanını qazanır. Əgər biz “Sevil”i qadın azadlığı haqqında bir hekayə kimi oxumaq əvəzinə, onu şəxsiyyətin parçalanması və özünü tapmaq cəhdi kimi oxusaq, yeni bir yanaşma əldə edərik. Sevilin başına gələn hadisələri ənənəvi feminist bir cərçivədə yox, fərdin cəmiyyət içində təcrid olunması və özünü tapma yolu kimi analiz etsək, əsərin fərqli səviyyələrini görə bilərik.

Cəfər Cabbarlının “Sevil” əsəri modernist cərəyan cərçivəsində yazılsa da, bu gün ona postmodern yanaşma tətbiq etməklə yeni perspektivlər açmaq mümkündür. Postmodern təhlil əsərin yalnız yazıldığı dövrdə deyil, həm də bu gün necə başa düşüldüyünə və yenidən interpretasiya oluna biləcəyinə diqqət yetirir. Əsərdə o, cəmiyyətin basqılarından azad olur, lakin yeni həyata başladıqdan sonra onun həqiqətən xoşbəxt olub-olmadığı böllü deyil. Postmodern analiz burada mütləq qələbə anlayışını sorğulayır.

Sevilin keçdiyi yol varoluşçu (eksistensialist) bir perspektivdən də təhlil oluna bilər. O, əvvəl cəmiyyətin yaratdığı bir fiqur kimi yaşayır, lakin sonra özünün kimliyini və yerini sorğulamağa başlayır. Onun keçdiyi transformasiya yalnız kənar təsirlərlə (xəyanət, təhqir, cəmiyyətdən ayrılma) məhdudlaşmır. Əsər boyu onun daxili mübarizəsi, özünü dərk etmə prosesi və qərar qəbul etmə mərhələləri bir-birinin ardınca izlənilir.

Cəfər Cabbarlının yaratdığı Solmaz (“Od gəlini”), Sevil, Gülüş (“Sevil”), Firəngiz (“Oqtay Eloğlu”), Gülsabah (“Dönüş”), Almaz (“Almaz”) kimi mübariz, yeni ideyaların daşıyıcıları olan qadınlar bizimlə birgə eyni cəmiyyətdə yaşayırlar. Yazıcının əksər hekayələri qadın adları ilə adlandırılmışdır. Ailədə, cəmiyyətdə əzilən, alçaldılan, hüquqları əlindən alınan qadını öz əsərinə gətirən ədib bu vəziyyətdən çıxış yolunu göstərir, bəzən isə bu ailədə bu cür qadınları məhv olmasını təsvir edirdi.

“C. Cabbarlını daima düşündürən, onun yaradıcılığında qırmızı xətlə keçən qadın emansipasiyası arzusu “Sevil” dramında öz bədii ifadəsini tapdı” (4). Bu əsəri metodiki yöndən təhlil edək. Məktəblərdə bu mövzu dərsləklərdə yer almasa da, sinifdən xaric oxu materialı kimi müəllim uşaqlara bu əsəri oxumağı tapşırı bilər. Cəfər Cabbarlının dramaturgiyası Azərbaycan teatri və ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun pyesləri həm sosial mesajları, həm də güclü bədii keyfiyyətləri ilə bu gün də aktualdır. Dramaturqun əsərləri cəmiyyəti dəyişdirmək və insanları düşündürmək məqsədi daşıyır, bu da onu klassik Azərbaycan dramaturqları sırasında önəmli bir mövqeyə yüksəltdir.

Əsər qadınların cəmiyyətdəki rolunu, hüquqlarını və dəyərini vurğulayaraq şagirdlərdə qadınlara qarşı hörmət hissi formalaşdırır. Əsərdəki ictimai bərabərsizlik və ədalətsizlik nümunələri şagirdlərdə ədalət və bərabərlik anlayışının inkişafına kömək edir. Əsərin məzmununu şagirdlərin yaşına və maraqlarına uyğunlaşdırmaq lazımdır. Dərsdə müzakirə, debatlar yer vermək lazımdır. Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yaradıcı tapşırıqlardan (essé yazmaq, rəsm çəkmək, səhnəciklər hazırlamaq və s.) istifadə etmək olar. Müasir texnologiyalardan (internet, videoçarxlar, təqdimatlar, interaktiv tapşırıqlar və s.) istifadə etmək, “Sevil” tamaşasından müəyyən fraqmentlər izləmək mövzunu daha maraqlı və anlaşılan edəcək.

Nəticə. “Sevil” əsəri, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində mühüm bir yer tutmaqla yanaşı, metodika sahəsində də zəngin tədris materialı təqdim edir. Bu əsər qadın azadlığı, sosial dəyişikliklər və psixoloji inkişaf kimi mövzuları təkcə ədəbiyyat cərçivəsində deyil, həm də tərbiyəvi və metodik aspektlərdə tədris etməyə imkan verir. Əsərin tədrisində tənqidi düşünmə, sosial ədalət, psixoloji təhlil və etik müzakirələr ön planda olmalı və şagirdlərə müxtəlif fənlər üzrə dərin bilik və bacarıqlar qazandırılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 568 s.
2. Hacıyeva M. "Sevil" zamanın səsidir. Ədəbiyyat. – 2009. – 22 may. – s. 6-7
3. Məsimov T. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı milli dəyərlər xəzinəsidir. Azərbaycan. – 2014. – 9 avqust. – s. 7
4. Gülnarə Abbasova. Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında qadın emansipasiyası. 525-ci qəzet. – 2018. – 19 dekabr. – s. 7.
5. <https://teatro.az/az/post/milana-orucova—cefer-cabbarli-yaradiciliginda-qadin-yeni-cemiyet-ideyasinin—dasiyicisi-kimi-585>

Key words: Female psychology, psychological analysis, realism

Ключевые слова: Женская психология, психологический анализ, реализм

Summary

Jafar Jabbarli's "Sevil" is one of the most important and impactful works written on the topic of women's liberation in Azerbaijani literature. By reflecting the changes in Azerbaijani society in the early 20th century, the disenfranchised status of women, and their struggle, it opened a new page in literature. Jafar Jabbarli's "Sevil" is a powerful drama that symbolizes Azerbaijani women's liberation and national awakening. The play depicts Sevil's self-discovery against the backdrop of changing public consciousness and personal struggle, her resistance against the pressures of patriarchal society on women, and her fight for her rights. Even after being abandoned by her family, who remained loyal to traditional values, and the person she loved, Sevil maintains her identity and rises as an independent woman. The play highlights important topics such as women's education, their role in society, and their free choices. "Sevil" also touches on broader issues such as national identity, modernization, and the impact of social changes on Azerbaijani society.

Резюме

“Севиль” Джафара Джаббарлы – одно из самых важных и значимых произведений, написанных на тему освобождения женщин в азербайджанской литературе. Отражая изменения в азербайджанском обществе начала XX века, бесправное положение женщин и их борьбу, он открыл новую страницу в литературе. “Севиль” Джафара Джаббарлы – это мощная драма, символизирующая освобождение азербайджанских женщин и национальное пробуждение. Пьеса изображает самопознание Севиль на фоне меняющегося общественного сознания и личной борьбы, её сопротивление давлению патриархального общества на женщин и её борьбу за свои права. Даже после того, как ее бросила семья, сохранившая верность традиционным ценностям, и любимый человек, Севиль сохраняет свою индивидуальность и поднимается как независимая женщина. В пьесе освещаются важные темы, такие как образование женщин, их роль в обществе и их свободный выбор. “Севиль” также затрагивает более широкие вопросы, такие как национальная идентичность, модернизация и влияние социальных изменений на азербайджанское общество.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

VİKTOR HÜQONUN “SƏFİLLƏR” ROMANINDA UŞAQ OBRAZLARI VƏ DƏRSLİKDƏ YERİ

Giriş. Yazımıza İsa Həbibbəylinin uşaq ədəbiyyatı haqqında fikirləri ilə başlamaq yerinə düşər. İsa Həbibbəyli məqalələrinin birində qeyd edir: “Dünyada uşaq dünyası qədər sadə, aydın, obrazlı, düşündürücü və pak bədii ədəbiyyat mənbəvi göstərmək çətindir. Uşaqlar böyüdükcə, mühitə və cəmiyyətə inteqrasiya olunduqca onların həyat hekayəsi, dramı, povesti və romanı başlayır” [5].

Dünya ədəbiyyatında uşaq obrazları zəngin və rəngarəngdir. Bu obrazların hər biri oxuculara müxtəlif həyat dərsləri və dəyərlər aşılayır. Uşaqların təxəyüllünün inkişaf etməsində uşaq obrazlarının əvəzsiz xidməti var. Dünya ədəbiyyatında bəzi uşaq obrazları xarakterik xüsusiyyətləri ilə kiçikdən böyüyə hər kəsin yaddaşında iz buraxır və ən nəcib duyğuları formalaşdırır. Uşaq xarakteri və taleyi ədəbiyyat üçün tez-tez müraciət edilən mövzulardan biridir.

Astrid Lindqrenin “Damda yaşayan Karlson” əsərinin qəhrəmanı Karlson özünə inamlı və macərapərəst bir obrazdır. Onun macəraları uşaqlara dostluğun əhəmiyyətini öyrədir. Amerikalı yazıçı Mark Tvenin “Tom Soyverin macəraları” əsərinin baş qəhrəmanı Tom, sərgüzəştləri və cəsarəti ilə tanınır. Mark Tvenin “Fərəslə oğlan” hekayəsi 5-ci sinif ədəbiyyat dərslərində şagirdlərə təqdim olunur. Tomun başına gələn hadisələri qələmə almaqla yazıçı uşaq taleyinə biganə qalmamışdır.

Dünyaca məşhur fransız yazıçı Viktor Hüqo da əsərlərində xaraktercə müxtəlif olan uşaq obrazları yaratmışdır. Ona dünya şöhrətini qazandıran əsərlərindən biri məhz “Səfillər” romanıdır. Romanı 1945-ci ildə qələmə almağa başlayan yazıçı bu qiymətli romanı 1962-ci ildə tamamlamış və ilk dəfə nəşr etdirmişdir. Romanda ümumbəşəri ideyalara, siyasi və sosial bərabərsizlik mövzusunda xüsusilə müraciət edilmişdir. Romanın qələmə alınmasında məqsəd dünyada baş verən ədalətsizliklərə etiraz səsinə ucaltmaq, insanların mərhəmət və sevgi ilə doğru yolu tapacaqları ideyasını ötürməkdir. Əsərdə 1832-ci il Paris üsyanı təsvir edilir və bu cəmiyyətin ədalətsizliklərə qarşı mübarizə aparmaq istəyini əks etdirir. Bu üsyan insanların daha ədalətli və bərabər cəmiyyət uğrunda apardıqları mübarizənin bədii təsviridir. Bu roman vasitəsilə yazıçı insan və cəmiyyət problemlərinin ən dərin qatlarına enir. “Səfillər” romanında cəmiyyətin aşağı və yuxarı təbəqəsi qarşılaşdırılır. Əsərin mərkəzində kiçik bir cinayətə görə uzun müddət həbsdə qalan Jan Valjanın hekayəsi dayanır. Cəzası bitmə də, cəmiyyət onu qəbul etmir, lakin yepiskop Mirielin mərhəmətli davranışı onu yanlış yoldan çəkindirir, qəlbində mərhəmət toxumları əkilir və bununla da həyatını yaxşıya doğru dəyişir.

Əsas hissə. “Səfillər” romanında qaldırılan problemlərdən biri də uşaq taleyi və uşaq həyatıdır. Viktor Hüqonun şah əsəri olan “Səfillər” romanında yaradılan uşaq obrazları özünəməxsus xarakteri ilə fərqlənir. Mövcud cəmiyyətin küçələrə atdığı, yetim uşaqların - Kozetta və Qavroşun acınacaqlı taleyi əsərin “Kozetta” və “Balaca Qavroş” fəsillərində ürək ağrısı ilə qələmə alınmışdır. Kozetta ağır istismara məruz qalır və uşaqlığını yaşaya bilmir. Yazıçı Kozettanın alçaldılmasını və naqis xislətli insanlar tərəfindən zülm görməsini təsirli şəkildə təsvir edir. Balaca qızcağız ona tapşırılan bütün çətin işləri görməsinə baxmayaraq, ona oynamağa, hətta vitrində gördüyü gəlinciyə tamaşa etməsinə də icazə verilmir. Kozettanın həyatı bir növ Azərbaycan xalq nağılının personajı Göyçək Fatmanın həyatı ilə eynidir. Jan Valjanın onu xilas etməsi ilə Kozettanın həyatı dəyişir. O, sevgi və qayğı ilə dolu bir mühitdə böyüyür. Kozetta obrazı uşaqların məsumluğunu simvolizə edir. Əsərdə toxunulan mövzulardan biri də ailə dəyərləri və ailə münasibətləridir. Yazıçı ailə mühitində uşaq obrazlarının təsvirini verməklə onların və ümumilikdə dövrün mənzərəsini təsvir etməyə çalışmışdır. Əsərdə diqqəti cəkmək üçün ailələrdən biri Tenardyerlər ailəsidir. Ailənin başçısı cənab Tenardyer firıldaqçı, vicdansız və qəddar bir obrazdır. Öz azyaşlı oğlu Qavroşu küçəyə atır və onun yaşayışı ilə heç maraqlanmır. Qavroşdan balaca iki uşağını firıldaqçı şəxslərə satır, onların sonrakı taleyi isə onu düşündürür. Bütün bunlar ənənəvi ailə dəyərlərinə tamamilə ziddir.

“Səfillər” romanında yer alan Qavroş obrazı uşaq ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Paris küçələrində yaşayan, dövrün çətinlikləri ilə üzləşən balaca Qavroş bunlara baxmayaraq gülürüz, bacarıqlı, cəsur bir oğlandır. Onun həyat hekayəsi, mübarizə əzmi uşaqlara mərdlik, fədakarlıq ideyalarını aşılayır. Qorxubilməz balaca Qavroş acınacaqlı həyat sürsədə, vətəni onun üçün hər şeydən əzizdir. O, yaşına uyğun olmayan qəhrəmanlıq və sücaət göstərir, döyüş meydanına atılır xalqın azadlıq ideyalarını müdafiə edir. 1832-ci ildə Parisdə baş verən iğtişələr zamanı inqilabçılara qoşulan Qavroş, müstəqillik və azadlıq mübarizəsində qəhrəmancasına həlak olur. Bu obraz uşaq ədəbiyyatında çətin şəraitdə belə ümidini itirməyən, cəsur və fədakar uşaqların simvolu kimi yaddaşlarda qalmışdır.

Bu obrazlar vasitəsilə Hüqo, uşaqların cəmiyyətdəki yerini, onların məruz qaldığı ədalətsizlikləri, bu ədalətsizliklərə qarşı mübarizəsini nümayiş etdirir. Viktor Hüqonun “Səfillər” romanının bir hissəsi olan “Qavroş” ayrıca kitab halında nəşr edilmişdir. Viktor Hüqonun əsərlərinin əlavələri XIX əsrdən etibarən dərc edilmişdir. Hüqo Qavroşun timsalında ailə nəzarətindən uzaq qalan, kimsəsiz uşaqların həyatını təsvir edirdi: “Oğlan, zirzəmidə bitən solğun, xırdaca bir ot kimi, sevgi və nəvazişdən məhrum yaşayırdı. O, bundan nə əziyyət çəkir, nədəki kimsə günahlandırır. O heç bilmirdi ki, ata-ana necə olmalıdır” [5]. Verilən parçadan aydın olur ki, Qavroş ailə mühitindən, valideyn qayğısından uzaqdır. O, valideyn sevgisinin nə olduğunu bilmir, bu hissə ona yad olduğu üçün buna görə kimsə günahlandırmır.

7-ci sinif ədəbiyyat dərslində “Qavroş” əsəri “Uşaq aləmi, uşaq taleyi” adlı bölmənin yekununda qiymətləndirmə materialı kimi təqdim olunur. Bu bölmədə şagirdlər S.S.Axundovun “Nurəddin”, Ənvər Məmmədخانının “Qızıl qönçələr”, Elçin Hüseynbəylinin “Nəvə”, Mir Cəlalın “Bahar” əsərləri ilə tanış olmuşdurlar. Əsərlərin hər birində uşaq taleyinin müəyyən mərhələsindən bəhs olunur. Uşaqların məənəviyyatının zənginləşməsinə xidmət edəcək əsərlər dərslərdə yer almışdır. Bölmənin sonunda bu əsər şagirdlərin oxuduqları mətnləri daha yaxşı anlamaq və təhlil etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə dərsləyə əlavə edilmişdir. Dərslərdə “Qavroş” əsəri ilə bağlı müxtəlif tapşırıqlar və suallar yer alır ki, bu da şagirdlərin əsər üzərində düşünmələrinə və müzakirə etmələrinə şərait yaradır. Qiymətləndirmə aparmaq üçün metodik vəsaitdə təqdim olunan tapşırıqlarda əsərin ideyasının müəyyən edilməsi, Qavroş və Bahar obrazlarının venn diagramında müqayisəsi, əsərin davamının şagirdlər tərəfindən davam etdirilməsi tələb edilir. Dərslərdə əsərdən təqdim edilən kiçik parçada Qavroşun obrazı bir neçə məqamla oxucu üçün aydınlaşır. Qavroş yağışlı havada küçədə qarşılaşdığı kimsəsiz uşaqlara sahib çıxır, dəlləkdən fərqli olaraq onlara mehribanlıqla yanaşır. Darvazanın qarşısında soyuqdan titrəyən qızcağızla qarşılaşır, boynundakı şalı çıxarıb qıza verir. Qız təəccüblə ona baxdı və dinməzəcə hədiyyəni qəbul etdi. Qavroş isə soyuqdan daha çox büzüldü. O, dilənçi qızın yaylığa bərk-bərk büründüyünü görüb əlavə etdi: –Heç olmasa, ona isti olar. Lap elə bil kürk geyinib [1, s. 143]. Bu hissəyə nəzər saldıqda Qavroşun mərhəmətli və xeyirxah insan olduğunun şahidi oluruq. Özünün də ac və soyuqdan üşüməsinə baxmayaraq küçədə gördüyü kimsəsiz uşaqlara qayğı göstərir, cibindəki son pulu ilə aldığı çörəyin böyük parçasını yanındakı uşağa verir, onu yemək üçün ürəkləndirir. Düşdüyü çətin vəziyyətə baxmayaraq Qavroş içindəki yaxşılığı itirmir. Ətrafa bu mərhəmət və yaxşılıq toxumlarını səpir, bir gün bu səfalətin bitəcəyinə ümid edir.

Nəticə. “Səfillər” romanı bütün yaş qruplarını əhatə edən ümumbəşəri romandır. Əsərdə qaldırılan problemlər bu gün üçün də aktuallığını qoruyur. Romanda təqdim olunan uşaq obrazları xarakter və məənəvi keyfiyyətləri ilə seçilir. Əsərin tədrisə cəlb edilməsi, müəllimlər tərəfindən əsərin parçalarının sinifdən xaric oxu materialı kimi şagirdlərə tövsiyə olunması məqsəduyğun hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ədəbiyyat (7-ci sinif). Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, 2022, 208 s.
2. Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə dərslər. Bakı, 2022, 208 s.
3. Hüqo V. Səfillər, 3 cildə. Bakı: Öndər, 2005.
4. Xəlil Z., Əsgəri F. Uşaq ədəbiyyatı (Dərslər). Bakı: ADPU, 2007, 535 s.
5. <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5754-usaq-dunyasinda-edebiyat-ve-usaq-edebiyati-dunyasi>
6. <https://zardob.blogspot.com/2018/10/hugo-qavrosh.html>
7. <https://teref.az/kose/204219-sefiller-eserinde-aile-deyerleri.html>

Key words: Victor Hugo, Gavrosh, Cosette, children's literature, novel

Ключевые слова: Виктор Гюго, Гаврош, Козетта, детская литература, роман

Child character in Victor Hugo’s “Les misérables” and their place in the textbook

Summary

World children’s literature serves to broaden children’s knowledge and worldview, develop their creativity, and instill moral values by presenting works on various topics. The topics that contribute to the development of children’s morality can be grouped as follows: family values and friendship, love for nature, historical periods and personalities, adventure and travel, and so on.

Victor Hugo, a prominent French writer of the 19th century and one of the well-known figures of the Romantic literary movement, primarily wrote for adults. However, children hold a significant place in his works. Particularly, the child characters such as Gavroche, Cosette, Azelma, and Jill Normand from his novel *Les Misérables* have left an unforgettable mark on world literature. Hugo depicted children as the most vulnerable and defenseless members of society, showing the difficulties and injustices they faced. The writer, who considered children as the mirror of society, continued this idea throughout his creative career. The inclusion of the excerpt Gavroche from *Les Misérables* in the 7th-grade literature textbook is not accidental. The child characters depicted in the work act as ambassadors of universal ideas. Despite being written two centuries ago, the issues raised in the novel remain relevant problems that society still struggles with today.

Детские характеры в романе Виктора Гюго «Несчастные» и их место в учебнике

Резюме

Мировая детская литература служит для расширения знаний и мировоззрения детей, развития их творчества и прививания моральных ценностей, представляя произведения на различные темы. Темы, способствующие развитию нравственности детей, можно сгруппировать следующим образом: семейные ценности и дружба, любовь к природе, исторические эпохи и личности, приключения и путешествия и другие.

Виктор Гюго, выдающийся французский писатель XIX века, один из известных представителей литературного течения романтизма, писал преимущественно для взрослых, однако в его произведениях детям отведено важное место. Особенно, детские образы, такие как Гаврош, Козетта, Азельма и Жиль Норман из его романа *Отверженные*, оставили незабываемый след в мировой литературе. Гюго изображал детей как самых уязвимых и незащищенных членов общества, показывая трудности и несправедливости, с которыми они сталкиваются. Писатель, считавший детей зеркалом общества, продолжал эту идею на протяжении всей своей творческой карьеры. Включение фрагмента Гаврош из *Отверженных* в учебник литературы для 7-го класса не случайно. Детские образы, изображенные в произведении, выступают как

носители универсальных идей. Несмотря на то, что роман был написан два века назад, поднятые в нем проблемы остаются актуальными и в настоящее время, и с ними продолжает бороться общество.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

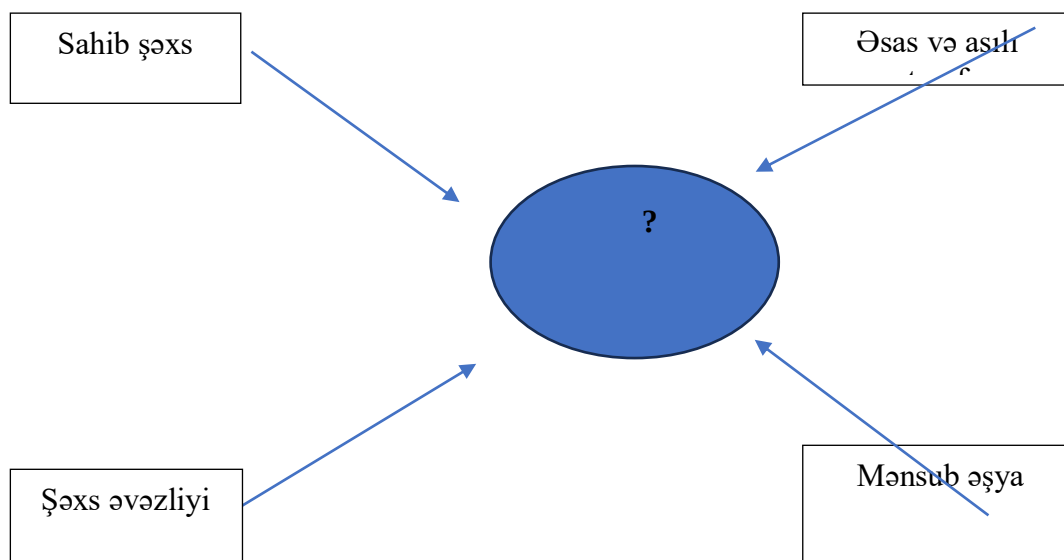
Coşqun Nizami oğlu Quliyev¹²⁸
İSMİN MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASININ TƏDRİSİ
(İlyas Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” romanı əsasında)

Giriş. İnkişaf edən cəmiyyətdə təhsil sahəsi də bu inkişafdan geri qalmır və yeniliklər təhsil sahəsində də özünü göstərir. Belə ki, təhsil sahəsində yeni proqram və dərslərlərin, metod və vasitələrin istifadə olunması ölkəmizin dünya təhsil sahəsinə inteqrasiyasının bir nəticəsidir. Ümumtəhsil məktəblərində hal-hazırda fəal-interaktiv təlim üsulundan istifadə olunur. Fəal-interaktiv üsulunda əsas bilik mənbəyi müəllim deyildir. Burada müəllim fasilitator (bələdçi), şagirdlər isə tədqiqatçı mövqeyində iştirak edirlər. Bunun əsas səbəbi şagirdlərin müstəqil axtarış-araşdırma bacarığının formalaşdırılmasından irəli gəlir. Belə ki, şagird müəllimin dediyindən daha çox öz əməyinin məhsulunu daha yaxşı və tez qavrayır. Fəal-interaktiv təlimdə şagirdlərin həm idrakı, həm psixoloji, həm də onların yaradıcı qabiliyyətlərini formalaşdırmaq əsas şərtidir. Müəllimin fasilitator mövqeyində çıxış etməsi şagirdləri dərslə təhrik etmək, onlarda dərslə maraq yaratmaq, həmçinin müstəqil tədqiqatçılıq bacarığı aşılamaqdan ibarətdir. Müəllim burada şagirdlərin yaş, anlaq və psixoloji vəziyyətini düzgün təhlil etməli və buna uyğun formada dərsləri qurmalıdır.

Əsas hissə. Ümumtəhsil məktəblərində morfologiya bölməsindən danışarkən əsasən nitq hissələri və onların təsnifindən bəhs olunur. Nitq hissələri iki yerə bölünür, əsas və köməkçi nitq hissələri. Əsas nitq hissələri içərisində özünəməxsus yeri və kateqoriyaları olan ismin tədrisi zamanı müasir təlim texnologiyalarından istifadə etmək və fəal təlimin əsas tələblərinə uyğun formada şagirdlərə mənimsətmək lazımdır. Belə ki, ismin 4 əsas kateqoriyası vardır ki, bunlardan biri də mənsubiyyət kateqoriyasıdır.

“Mənsubiyyət kateqoriyası iki söz arasında atributiv əlaqə bildirir. Bu kateqoriyanın məzmununda anlayışın tərkibi dərk edilir: yəni mənsubiyyət kateqoriyası şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sahib anlayışı və isimlə ifadə olunan mənsub əşya anlayışından ibarət olur” [4, s. 39].

Mənsubiyyət kateqoriyasına müxtəlif formada təriflər verilsə də ümumi şəkildə sahib şəxs və mənsub əşya arasında olan əlaqədir. Fəal təlimin mərhələlərinə əsasən ilk növbədə sinfin təşkili və motivasiya qurulmalıdır. Motivasiya qurarkən “Anlayışların çıxarılması” metodundan istifadə edərək yazı taxtasında cədvəl çəkirik və bu anlayışların hansı mənanı ifadə etdiyini şagirdlərdən soruşuruq:

Şagirdlərin cavablarından sonra biz düzgün cavabı yəni, onlara söhbətin mənsubiyyət kateqoriyasından getdiyini qeyd edirik. Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxs və mənsub əşya arasında olan əlaqələr əsasında formalaşır. Şagirdlərin diqqətinə çatdırırıq ki mənsubiyyət şəkildəli söz özündən əvvəl ismin yiyəlik hal şəkildəli söz tələb edir. Mənsubiyyət kateqoriyası şəxslər üzrə aşağıdakı kimi dəyişir: Birinci şəxsin təkində -ım, -im, -um, -üm, -m, cəmində -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz, saitlə bitən sözlərə isə -mız, -miz, -muz, -müz, ikinci şəxsin təkində -in, -in, -un, -ün, -n, cəmində -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz, saitlə bitən sözlərdə isə -nız, -niz, -nuz, -nüz, üçüncü şəxsin təkində və

¹²⁸ Lənkaran Dövlət Universitetinin magistrantı. quliyevcosqun305@gmail.com

cəmində -ı, -i, -u, -ü, saitlə bitən sözlərdə isə -sı, -si, -su, -sü şəkilçiləri vasitəsi ilə düzəlir. Şagirdlərin diqqətinə onu da çatdırırıq ki, mənsubiyyət şəkilçili söz ismin adlıq halında sayılır və ona müxtəlif hal şəkilçiləri artırıla bilər.

Motivasiya mərhələsindən sonra tədqiqatın aparılması üçün sinfi 4 qrupa bölürük və bununla da fəal təlimin ikinci mərhələsi başlayır. Tədqiqatı apararıq zaman şagirdlərə tədqiqat sualı veririk və “İlyas Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” romanından mənsubiyyət kateqoriyasına aid olan cümlələri seçmək və qruplaşdırma” adlı tapşırıq veririk. Hər bir qrup öz daxilində bu tapşırığa uyğun olaraq iş bölümü edir və tədqiqata başlayır.

Hədəf qrupu

- a) “İstitutumuzun *direktoru* nazirə müraciətlə” [3, s. 6]
- b) “1918-ci ildə iş üçün Bakıya gələrək, o vaxtdan, bizim *yataqxanamız* yerləşən binanın alt *mərtəbəsində* balaca bir otaqda yaşayırdılar” [3, s. 6]
- c) “Təbiətin bu *əbədi ahənginə* nə əlavə etdik?” [3, s. 9]

Elm qrupu

- a) “Mənim cavan *leytenantım*, sən haradan gəlib çıxdın?” [3, s. 10]
- b) “Mən ona olan bu yaxınlığımın *səadəti* ilə sərməst idim” [3, s. 11]
- c) “Biz motosikli bayırda qoyub, bağçaya girdik və ağacların *arası* ilə gedib böyük kürsülü evin *eyvanına* çıxdıq” [3, s. 13]

Zəfər qrupu

- a) “Qərənfil bacı bilmirdi ki, mənim *qəlbim* heç zaman mənə şikayət etməmişdir” [3, s. 15].
- b) “Nə üçün onun *gözləri* birinci olaraq məhz mənim *baxışlarıma* rast gəldi?” [3, s. 16]
- c) “Bəs sizin *adınız* nədir?” [3, s. 16]

Zəka qrupu

- a) “Bəlkə də, bu kiçik təsadüf ucundan mən ondan kəndlilərin *adını* soruşmağı unutdum” [3, s. 17]
- b) “Mən onun *qoluna* girmək üçün özümdə şiddətli bir arzu hiss etdim” [3, s. 18]
- c) “Mən sənə *səsinə* elə bir mərdlik hiss edirəm ki” [3, s. 18]

Hər bir qrup yazdıqları nümunələri əsaslandırdıqdan sonra növbəti mərhələyə keçid edirik ki, burada şagirdlərin əldə etdikləri informasiyaları bir-birləri ilə bölüşməyə, mübadilə etməyə başlayırlar. Bu mərhələdə hər bir qrup mənsubiyyət kateqoriyası haqqında bildikləri bütün məlumatı qeyd etməyə başlayır:

Hədəf qrupu. Bu qrupun nümayəndələri qeyd edirlər ki, mənsubiyyət şəkilçili sözdən əvvəl ismin yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz həm müəyyən yiyəlik halda, həm də qeyri-müəyyən yiyəlik halda ola bilər. Məsələn: “Tələsik *stansiya binasına* girib *kassanın qabağına* getdim” [3, s. 8]. Gördüyümüz kimi, burada birinci nümunədə “stansiya binasına” birləşməsində birinci tərəf qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır, ikinci nümunədə isə, yəni “kassanın qabağına” birləşməsində isə birinci tərəf müəyyən yiyəlik haldadır.

Elm qrupu. Bu qrupda olan şagirdlər birinci qrupa münasibət bildirərək qeyd edirlər ki, mənsubiyyət şəkilçili söz həm də tək işlənir. Belə ki, cümlə daxilində mənsubiyyət şəkilçili söz özündən əvvəl hal şəkilçisi qəbul etmiş söz tələb etməyə də bilər. Məs., “Mən bütün *arzularıma* həmişəlik vida edib, adi bir kənd klubunda işləməyə gəldim” [3, s. 7]; “*Tərkində* otura bilərsinizmi?” [3, s. 10].

Zəfər qrupu. Şagirdlər digər iki qrupun fikirlərinə qulaq asdıqdan sonra öz fikirlərini qeyd edirlər və deyirlər ki, bəzi iki hecalı sözlər var ki, onlara mənsubiyyət şəkilçisi artırılarkən sözün sonundakı heca düşür. Bu hadisə əsl Azərbaycan sözlərində baş verir. Məs., “Mənə elə gəlirdi ki, dünyada zaman, məkan deyilən şey yoxdur, bizim *ağlınızın* dərk edə bilməyəcəyi əbədi bir boşluq, bir intəhasızlıq var” [3, s. 9]; “İnsafsız, avam bir adam olan əmim arvadı iri mis səhəngi *çiynimə* verib, səhərdən axşama qədər mənə ayaqyalın, başıaçıq su daşıdırırdı” [3, s. 15].

Zəka qrupu. Burada olan şagirdlər digər fikirlərə yekun olaraq qeyd edirlər ki, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş birləşmələrdə həm idarə, həm də uzlaşma əlaqəsi olur. Belə ki, idarə əlaqəsi hal şəkilçisindən asılıdır, yəni hal şəkilçisi varsa idarə əlaqəsi var, uzlaşma əlaqəsi isə mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsi ilə yaranır. Məsələn: “Bir *istirahət günü* dörd-beş qız dayanıb rəqsə dəvət olunmağımızı gözləyirdik” [3, s. 15]; “Mən qeyri-şüuri bir hərəkətlə *Muradın böyrünə* qısıldım” [3, s. 20]. Burada birinci nümunədə təkcə uzlaşma əlaqəsi var, ikinci nümunədə isə həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi var.

Məlumat müzakirəsində isə şagirdlərin bu mövzu ətrafında söylədikləri fikirlərin müzakirəsi aparılır və müəllim də öz fikrini qeyd edir. Belə ki, üçüncü qrupun fikrinə əlavə olaraq “ağıl” sözünün alınma mənşəli olmasını və istisna təşkil etməsini qeyd edir. “Buludxan Xəlilova görə Azərbaycan dilində elə mənsubiyyət birləşmələri var ki, onların ya birinci tərəfi, ya da ikinci tərəfi qayıdış əvəzliyi ilə ifadə olunur” [2, s. 208]. Bu kimi birləşmələrə “Söyüdlü arx” romanında da rast gəlirik: Məsələn: “Onlar mənə *öz qızları* kimi baxırdılar” [3, s. 8].

“Ədəbi dilimizdə belə birləşmələrdən bəhs edərkən Y. Seyidov yazır ki, “öz qızları” kimi birləşmələrin də ikinci tərəfi birinci tərəflə eyniyyət təşkil edir və onu əvəz etmək xüsusiyyətinə malikdir. Lakin bunların ikinci tərəfi birinci tərəfə yeni məna gətirmək, birinci tərəfi bu və ya başqa cəhətdən izah etmək məqsədi daşıyır. O, daha çox üslubi xüsusiyyət daşıyır, birinci tərəfi nəzərə çarpdırmaq, onu məntiqi vurğulu etmək məqsədilə işlədilir. Bu səbəblərə görə və dildə yığcamlığı mühafizə edib saxlamaq üçün dilimizdə həmin ifadələrdən istifadə olunur” [2, s. 209].

Nəticə olaraq, ümumən, mənsubiyyət kateqoriyasının əsas və asılı tərəflərdən ibarət olması, həmçinin özündən əvvəl yiyəlik hal şəkilçili söz tələb etməsi kimi xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlər ismin adlıq halında sayılır. Bəzən elə olur ki şagirdlər yiyəlik hal şəkilçisi ilə mənsubiyyət

şəkilçisini qarışdırırlar. Çünki hər iki birləşmənin şəkilçisi eynidir. Şagirdlərin daha yaxşı başa düşmələri üçün bu məsələni daha aydın başa salırıq. “Qərənfil bacı bilmirdi ki, *mənim qəlbim* heç zaman mənə şikayət etməmişdir [3, s. 15]. “Mən” əvəzliyinin sonuna artırılan -im şəkilçisi ilə “qəlb” isminə artırılan -im şəkilçisi arasında şəkilcə fərq olmasa da, məzmunlarında çox ciddi fərq vardır. Belə ki, birincisində “mənim” -im yiyəlik hal, ikincisində “qəlbim” mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə birinci şəxsin tək anlayışı çox aydın təsəvvür edildiyindən mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi “mənim” Azərbaycan dilində atıla da bilər. O zaman qəlbim sözü əvəzlik olmadan da “qəlbim” “mənə” aid olduğunu ifadə edir. Əgər biz əşyanın çoxluğunu deyil, şəxsin çoxluğunu nəzərdə tuturuqsa, yəni əşyanın bir neçə şəxsə mənsub olduğunu bildirmək istəyiriksə, o zaman qəlb sözünə həmin şəxsin çoxluğunu bildirən -imiz şəkilçisini artırmalıyıq. Beləliklə, qəlbimiz sözünü əldə edirik ki, bu da qəlbim çoxluğunu deyil, şəxsin çoxluğunu bildirir” [4, s. 41].

Yaradıcı təbiiqetmədə isə şagirdlərə mövzu ilə əlaqədar olaraq tapşırıq veririk ki, “Söyüdlü arx” romanı əsasında 50 sözdən ibarət bir esse yazsınlar. Bunu da yazdıqdan sonra hər bir qrup bir nümayəndə seçir və yazı taxtası qarşısında yazdıqları esseni oxuyur və burada olan nümunələri qeyd edirlər. Qiymətləndirmə mərhələsində isə artıq yekun olaraq hər bir qrupa uyğun qiymətlər verilir və dərs yekunlaşır.

Nəticə. Beləliklə, dərs müddətində şagirdlərə mənsubiyyət kateqoriyasını fəal-interaktiv təlimin şərtlərinə uyğun olaraq tədris etdik. Bu zaman müxtəlif təlim üsullarından və təlim metodlarından istifadə edərək mənsubiyyət şəkilçilərini şagirdlərlə birgə “Söyüdlü arx” romanı əsasında nümunələr seçərək başa vururuq.

Məqalədə mənsubiyyət kateqoriyasının müxtəlif ifadə üsullarından istifadə edərək yaranmasını, həmçinin bir sıra dilçilərin fikirlərindən sitatlar gətirərək qeyd etdiyimiz fikri daha da qüvvətləndirdik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aranlı M., Yusifova C. Kurikulum. Metodika və Məntiq testləri. Bakı, 2018, 336 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2000, 280 s.
3. Əfəndiyev İ. Söyüdlü arx (roman). Bakı: Qanun, 2022, 223 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı, 2007, 280 s.

Açar sözlər: fəal təlim, əsas və asılı tərəf, tədris, sahib şəxs, mənsubluq, qrup

Ключевые слова: активные тренировки, преподавание, владение, принадлежность, группа

Keywords: Affiliation, active learning, main and dependent party, teaching, owner, concerned, group

Обучение категории принадлежности существительного (на материале романа Ильяса Эфендиева «Сойудлу арх»)

Резюме

Категория принадлежности обозначает связь и зависимость между человеком, являющимся владельцем, и принадлежащим ему предметом. Суффикс принадлежности изменяется по лицам и в этом случае требует перед собой слово в притяжательный падеж. В процессе обучения можно использовать различные методы и средства. Как известно, в общеобразовательных школах широко используется активное и интерактивное обучение, которое значительно способствует развитию у учеников способности самостоятельно высказывать мнения, а также навыков исследования и научной работы. Кроме того, он включает этапы урока, являющиеся одним из основных условий активно-интерактивного обучения учащихся, и выбранные соответственно методы работы. Разделение класса на группы и размещение в каждой группе учащихся разного уровня также является важным процессом. Также мы даем разные направления в решении поставленных перед каждой группой задач. Задача учителя заключается в том, чтобы сделать доступным то, что ученики не могут найти сами. При обучении категории принадлежности необходимо дать ученикам информацию о её аспектах, суффиксах, способах выражения, а также о синтаксических связях между частями, и предложить им выбрать примеры из романа “Сойудлу арх” и выразить свои мысли.”

Teaching the category of noun affiliation (based on the novel "Soyudlu arx" by Ilyas Efendiyev)

Summary

The category of possession indicates the relationship and dependence between the person who possesses and the possessed object. The possessive suffix changes according to the person, and it requires a word in the possessive case before it. In teaching, various methods and tools can be used. As we know, in general education schools, the active-interactive teaching method is widely used, which greatly contributes to the development of students' independent thinking, research, and investigative skills. In addition, it includes the stages of the lesson, which is one of the main conditions for active-interactive teaching of students, and the work methods selected accordingly. Dividing the class into groups and placing students of different levels in each group is also an important process. We also give different directions in solving the tasks assigned to each group. The teacher's task is to make what the students cannot find accessible to them. When teaching the category of possession in this context, we provide students with information about its aspects, suffixes, expression methods, and the syntactic relationships between the components, and ask them to choose examples from the novel “Soyudlu arx” and express their thoughts based on these.

M.FÜZULİNİN “HƏDİQƏTÜS-SÜƏDƏ” ƏSƏRİNDƏ QADIN OBRAZLARI

Giriş. Klassik ədəbiyyatda qadına münasibət həmişə birmənalı olmamışdır. Bəzən riya, yalan, ikiüzlülük, xəyanət mənbəyi kimi qiymətləndirilmiş, bəzən də Nizami kimi sənətkarların qələmində yüksək məqama sahib olmuşdur. Böyük sənətkar Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında bir-birindən maraqlı qadın obrazları yaradaraq onları görmək istədiyi zirvəyə qaldırmışdır. Dövrün qadınları özlərinin də sevmək, sevilmək hüququnun olduğunu unutduğu halda, şairin Leylisi sevir, sevilir, öz müqəddəs eşqini qəlbində pünhan saxlasa da, bu sevgi ilə əbədiyyətə qovuşur. Hökmdar kimi Azərbaycan məmləkətini idarə edən, xalqını sülh içində qoruyub saxlayan Nüsbə İskəndər kimi ölkələr fəth edən bir cəngavərə dərs verir, onun rəğbətini qazanır. Mənən ziddiyyətlərlə dolu olan Xosrova isə məhz Şirinin məhəbbəti nüfuz edərək onu kamilləşdirir.

Nizami ənənələrinə sahib çıxan Məhəmməd Füzulinin, qadını necə ilahi məhəbbətlə təsvir və tərənnüm etdiyini görmək üçün “Leyli və Məcnun” poemasının adını çəkmək kifayətdir. Lakin şairin “Hədiqətüs-süədə” əsərini də nəzərdən çıxartmaq olmaz. Bu əsərdə müxtəlif qadın obrazlarına yer verilmişdir ki, onların bir çoxu epizodik obrazlar kimi çıxış etsə də, bəziləri xüsusən də xanım Fatimə obrazı əsas diqqət mərkəzində dayanmaqdadır. Əlavə olaraq əsər boyu biz Həvvə, Yəhuda, İqlimya, Hacər, Züleyxa, Xədicə, Ümm Sələmə, Asiyə, Məryəm binti İmran, Sara, Ümm Külsüm, Cudə (Cə`də) kimi qadın obrazlarını tanıyıraq.

Əsas hissə. Əsərin əvvəlinci babında biz Adəm ilə Həvvanın qadağan olunmuş meyvəni yediklərinə görə cənnətdən qovulduqlarına şahid oluruq. Etdikləri əməlin cəzası olaraq onlar dünyaya göndərilirlər. Adəm Sərəndib vadisində, Həvvə isə Hind okeanının sahilinə düşür və iki yüz il bir-birlərinin həsrəti ilə pərişanlıq çəkirlər, əşki-nədamət tökürlər. Bir gün Cəbrayıl Allahın izni ilə Adəmin yanına gəlir bu zaman Adəm ondan Həvvanın halını soruşur və biz bu hissədə Cəbrayılın dili ilə Həvvanın necə böyük məhəbbət ilə Adəmi sevdiyini görürük. Belə ki, Həvvə suç işləməsinə, cənnətdən qovulmasına deyil də, Adəmdən ayrı olmasına görə qan-yaş tökür, daim ah-nalə çəkir. Bu xəbərdən sonra Adəm bihuş olur və ələmi-müraqibətdə görür ki, Həvvə dəryanın sahilində sel kimi gözyaşı tökərək deyir ki, “Ey həbibim Adəm, acmısan, toxmusan, geyimlimisən, çıpaqmısan, yatmışsan, yoxsa oyaqmısan?”

Burada əsas diqqətimizi çəkən Həvvanın böyük dünyada təkbaşına yaşayan bir qadın, zülm və zillət əsiri olmasına baxmayaraq özünü deyil də sevdiyini düşünməsində, onun üçün ah-nalə etməsindədir.

Adəm onun sualına cavab vermək istəyərkən özünə gəlib ayılır və Həvvanı yanında görmədikdə bir nalə qoparır ki, Cəbrayıl soruşur “ey Adəm bu nə halətdir?” Adəm yuxusunu danışdıqdan sonra Cəbrayıl bu xəbərdən təsirlənir və Allaha dua edir ki, Adəmə rəhm etsin. Allah da onların tövbəsini qəbul edir...

Birinci babın birinci fəslində yer alan digər qadın obrazları isə Adəm və Həvvanın qızları olan Yəhuda və İqlimyadır ki, onlar haqqında şair geniş danışmır sadəcə İqlimyanın Yəhudadan daha gözəl olduğunu qeyd edir ki, bu gözəllik də Qabilin Habilin öldürməsinə gətirib çıxarır.

Birinci babın üçüncü fəslində Həzrəti İbrahim Xəlilin müsibətlərindən söz açılır və bu hissədə onun övladı İsmayıl ilə imtahana çəkilməsi də təsirli şəkildə ifadə olunur. Belə ki, Xəlilin övladına olan məhəbbəti o qədər böyük idi ki, onun qəlbini tamamilən tutur və bu zaman yuxuda ona İlahidən bir nida gəlir ki, “Ey ümmətin başçısı, əgər mənim yolumda, mənə sevgində sabitqədəmsənsə, məndən başqasından rəğbətini götür və bu məftunu olduğun övladının həyat kəndirini qılıncla kəs”.

İbrahim yuxudan oyandıqda həyat yoldaşı Hacərə deyir ki, “Ey mehriban həyat yoldaşı, İsmayıl yeni libas geyindir, dost qonağı olacaq”. Hacər oğlunu geyindirib-hazırladıqda İbrahim deyir ki, bir ip və bir xəncər də hazır et”.

Hacər dedi: “Ey Xəlilullah, dostun söhbəti birliyə, yaxınlığa səbəb olur. Axı xəncər kəsmək, ayırmaq alətidir. İp isə düşünmək alətidir, onda bəs bunlar niyə vacibdir?”

Xəlilullah deyir ki, “şayəd bir qurban etmək lazım gəlsə, bağlamağa və kəsməyə xəncərlə ip lazım olacaq.

Bundan sonra İbrahim və İsmayıl Hacərə vida edib yola çıxırlar. Hacər isə çaşqın halda fikir burulğanına düşür. Bu zaman İblis fəsad törətmək üçün bir saleh qoca surətində peyda olub Hacərin yanına gəlib deyir: “Ey salehə, bilmirsən, İbrahim və İsmayıl hara getdilər?” Hacər cavab verir ki, “bir dost ziyafətə çağırır ora getdilər”. İblis bu dəfə deyir: “Ey qafil, səhv düşünürsən, İbrahim İsmayılın qanını tökmək istəyir. Xəncər və ipdən fikrinin nə olduğunu bilmədinmi?”

Bu hissədə Füzuli yazır ki, İblisin bu sözlərdən bir niyyəti vardı. O bilirdi ki, qadın tayfası həssas qəlbə malikdir və onların səbr-səbatı da azdır. İstəyirdi ki, Hacər bu xəbərdən təsirlənib iztirab çəkə və Xəlilin niyyətinə mane ola. Lakin Hacərin cavabı belə olur: “Ey qoca, acəb ki, sən İblis olmayasan? Çünki Xəlil özgələrin qətindən çəkinən biridir. İsmayıl ki, yarı-vəfadır, ona cəfanı rəva görərmisi?” İblis deyir: “Ey Hacər, vəqiesində bu ona əmr edilmişdir”. Hacər İblisə belə cavab verir: “Xəlil yalançı deyil, Allahın fərmanı bu xüsusda olubsa, belə xəncərinin zülali, əbədiyyət çəsməsinin suyudur və İsmayılın qanı lalə gülzarının ən yaxşısıdır”. Bundan sonra İblis Hacəri yoldan çıxara bilməyəcəyini görüb ondan naümüd olur və yolunu dəyişir...

Hacərlə İblisin dialoqunu əks etdirən bu hissə peyğəmbər xanımının iradəsini, yoldaşına olan hədsiz güvən və etibarını, eyni zamanda Allaha olan bağlılığını tam aydınlığı ilə əks etdirir. Belə ki, İblisin bütün vəsvəələrində rəğmənlə Hacər İbrahimə olan etibarını itirmir, qəflətə düşmür. Ən sonda İblisə öz kəskin cavabını verir, deyir ki, əgər həqiqətən də İbrahim İsmayılı qurban etməyə aparıbsa, həqiqətən də Allahın əmri bu yöndədirsə, İsmayılı qurban

edəcək xəncərin zülahı, əbədiyyət çeşməsinin suyudur və İsmayılın qanı bütün lələlərdən əkməldir. Bu kiçik hissə oxucuya Həcərin necə böyük inam və etiqada sahib olduğunu bütün aydınlığı ilə çatdırır.

Hədiqətüs – süəda əsərində yer alan qadın obrazlarından biri də Züleyxa obrazıdır. Füzuli nəql edir ki, Misir əzizi Yusifi Malikdən alıb Züleyxanın xidmətinə verdikdə Züleyxa ona aşiq olur. Lakin şairə görə Züleyxanın eşqi, sevgisi həqiqi deyildi. Çünki Füzulinin yaratdığı aşıqlar eşqin əzabından qaçan yox, özünə “bəlayi-eşq” arzu edən olublar. Ancaq Züleyxa mələmətə tab gətirməyib özünə rahatlığı məşuquna isə əzab-əziyyəti rəva görür və Yusifin paltarına yırtıq töhməti vurub onu zindəndə əziyyətə məhkum edir. Buna görə də şair “eşqi-Züleyxa aludeyi-məcəz idi” deyir. Maraqlıdır ki, Füzuli bu məsələdən ötəri bəhs edir. Aida Qasımova bununla bağlı yazır ki, *“Füzuli Hədiqətüs-süəda”da Yusif hekayətini özünəməxsus orijinal bir tərzdə təqdim edir. Ruhuna, ürəyinə yaxın olayları geniş, əhatəli söyləsə də bir sıra hadisələrə qısaca toxunur. Məsələn, əsərdə Züleyxanın Yusifə məhəbbət bəsləməsinə çox yığcam və ötəri şəkildə söz açılır. Görünür Züleyxanın şəhvani məhəbbəti ülvî, pak eşqi tərənnüm edən Füzuli qəlbina yad olduğundan o, bu hadisədən çox danışmur. Lakin şair bu olayla bağlı Yusifin başına gələn bəlaları o genişliyi ilə söyləyir*” [1, s. 279].

Əsərin bu hissəsində Züleyxa obrazının başqa mənfi cəhətləri, məkrli əməlləri də üzə çıxır. Züleyxa əmr edir ki, Yusifi zəncirlə bir dəvəyə mindirib Misirin küçələri ilə gəzdirsinslər və car çəksinslər ki, “öz ağasının hərəminə xəyanət edən cəzası budur”.

Yusifin əslində heç bir xəyanətdə günahı olmadığı halda, onu xəyanətkar damğası ilə xalqın arasında utandırmaq, əzmək istəyir. Lakin Füzuli yazır ki, bu xəbər yayıldıqda Misirin bütün qapı-bacası “nəzzarə əhli” ilə doldu. Yəni, insanlar küçəyə axışib ona tamaşa edirlər. Ancaq *“müşahideyi-cəməli-Yusuf əhli-Misri qayəti-heyrətdən surəti-divar qıldı”* [2, s. 66]. Züleyxa onu rüsvayi-cahan etmək istədiyi halda, insanlar Yusifin gözəlliyi qarşısında heyrətdən donub sanki daşa, divara dönüşürlər və bütün sözləri duymaz, böhtanlara isə kar qalırlar.

“Hədiqətüs-süəda” əsərində diqqətçəkən qadın obrazlarından biri də Xədicəyi-Kübradır. Şair “Rövzətül-şühəda”ya əsaslanaraq qeyd edir ki, *“Xədicə hamilə olduqda Rəsul buyurdu ki: Ey Xədicə, Cəbrail bana xəbər verdi ki, sədəfi-bətnində olan lö'lö-i-şahvar bir səbiyyədir Fatimə nam ki, anın nəslə cəvəhiri-rişteyi-ımtidadi-zəman olub, Qiyamətədək təsəlsül bula və ol silsileyi-cəvahir gərdənbəndi-ərusi-kainat ola”* [2, s. 121]. Yəni bətnində olan uşaq qızıdır və adı Fatimədir ki, onun nəslə uzun ömür sürəcək və Qiyamətədək yaşayaraq gözəl kainatın zinəti olacaqdır.

Bu sətirəldən sonra Füzuli başqa bir rəvayətə diqqət yetirir. Qeyd edir ki, doğum vaxtı yetişəndə Xədicə Qüreyş qadınlarından bir qəbilə (mamaça) istəyir. Qüreyş qadınları isə cavab olaraq deyirlər ki, *“Sən bizə asi olub Əbu Talib kəfəlatində olan yetimə razı oldun, biz sənə intisab etməkdən ar edəriz”* [2, s. 121].

Xədicə bu sözlərdən çox təsirlənir. Bu vaxt dörd qadın gəlib ona təzim edirlər. Xədicə onların ərəb qəbiləsindən olduğunu düşünüb kimlərdən olduğunu soruşduqda cavab belə olur: *“Ey Xədicə, Haq bizi sənə xidmətinə məmur etdi”* [2, s. 122].

Bu xatunlardan biri Xəlil peyğəmbərin zövcəsi Sara, biri İmran qızı Məryəm, biri Musanın bacısı Külsüm, biri də Fironun zövcəsi Asiyə idi...Əsərin bu hissələrində Xədicə haqqında geniş məlumatlar olmasa da, bizdə onun barəsində müəyyən təsəvvürlər oyadır. Belə ki, o, peyğəmbərin yetim, eyni zamanda var-dövlətsiz olmasını bildiyi halda ona razı olur. Onun dəyəri İlahi mərtəbədə o qədər yüksək olur ki, Fatiməni dünyaya gətirərkən dörd müqəddəs qadın ona yoldaşlıq edir, xidmətində durur.

Əsərdə ən diqqətçəkən qadın obrazı isə Fatimədir. “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnun dünyaya gələndə ağlayıb bir gözəlin qucağında rahatlıq tapır. Şair bununla onun gələcəkdə gözəllik aşıqı olacağına işarə edir. Yəni kiçik bir cəhət obrazın bütün gələcəyini xarakterizə edir. Bu bədii piryom “Hədiqətüs-süəda” əsərinin dördüncü babında özünü göstərir. Fatimənin dünyaya gəlməsindən danışarkən şair onun gözəlliyinə işarə edərək yazır ki, *“Fatimə mütəvəllid oldu. Tahiri-mütəhhər ələmi-vücudə qədəm basdıqda nuri-rüxsarı asimana ələm çəkdi və rahiyyəyi-müşkbarından səfheyi-ruyi-zəminə qübari-əbirü ənbər çökdü”* [2, s. 122]. Yəni Fatimə bu dünyaya gəldikdə gözəl üzünün nuru asimana yayılır və gözəl qoxusu yer üzünü bürüyür.

Bu gözəllik barəsində Füzuli Həzrəti Hüseyndən belə bir əhvalat nəql edir:

Bir gün Adəm diqqətlə Həvvaya nəzər salıb onun cəməlin seyr edib deyir ki, “Ey Həvvə, görəsən Allah səndən daha gözəl birini yaradıbmı? Bu vaxt Allah Cəbrayılə əmr edir ki, Adəmi cənnətin üçüncü mərtəbəsi olan Firdövsə gətirsin. Adəm bura gələndə görür ki, çox gözəl bir xanım vardır. Cəbrayıldan bu gözəlin kimliyini soruşur və Xanım Fatimə olduğunu öyrənir.

Başqa bir rəvayətdə isə şair ərəb qadınları ilə Fatimə arasında baş vermiş bir hadisədən danışır. Belə ki, bir gün xəvətinə-ərəbdən bir dəstə qadın gəlib peyğəmbərə deyir ki, “Ya Məhəmməd, sənə biganə olsaq da eyni şəhərdə yaşayırıq. Bu gün toplantımız var və ərəb qadınları bir yerə yığılır. Xahiş edirik ki, Fatiməyi-Zəhraya da icazə verəsən ki, bizi müşərrəf qıla”. Allahın rəsulu rədd cavabı verməyi caiz görmür və onların xahişərini qəbul edir. Daha sonra Fatimənin yanına gedib deyir ki, “Ey gözümün nuru, bizə divani-qəzadan hökm olunmuşdur ki, cəfa gördükcə vəfa göstərək və biganəlik müşahidə qıldıqca aşinalıq qılaq...Ey Fatimə, bu gün ərəb qadınları məndən xahiş etdilər ki, onların yığılmasında iştirak edəsən mən də xahişlərini qəbul etdim”.

Fatimə cavab verir ki, “ey ata, verdiyən sözə əməl edərdəm, amma bilmirəm ki, o məclisə nə kisvətlə(geyimlə) gedəm. Hələ ki, Ütbənin, Şeybənin və Əbu Cəhlin qızları əlvən əlbisələrlə başda oturmuşlar və mən bu yamaqlı paltarlarla ora gedəndə mənə tənələr qılacaqlar”.

Bu əsnada Cəbrail nüzul edib dedi: “Ya Rəsulullah hökmdür ki, Fatiməni o məclisə göndərəsən ki, bəxtindən bəzi gizli sirlər ortaya çıxa”. Peyğəmbər bunu Fatiməyə bildirdikdən sonra o həmin məclisə yol alır.

Xəvatini-ərəb təkəbbürlə gözləyirdilər ki, Fatimə yamaqlı libası ilə gəlib bizim cah-calalımızı gördükdə həsrət atəşi ilə, utanc alovu ilə yanıb-yaxılacaq və göz yaşları ilə qəm dəryasına batacaqdır. Birdən görürlər ki, gözəl bir xatun məclisə daxil oldu və üzündəki nurun şöləsi hər kəsi heyretə gətirdi. Onun kim olduğunu bilməyərək, bir-birinə deyirlər ki, *"Aya, bu nə şahzadədir ki, qəbuləmizdə görməmişik"* [2, s. 129]. Təəccübləri çəkildikdən sonra diqqətlə nəzər yetirdikdən sonra başa düşürlər ki, bu Fatimə binti-Rəsulullahdır. Məclisdəki qadınların zatında küfr güclü idi, həsədi həddən ziyadə idi onlar bu gözəlliyə tab gətirə bilmir və məclisi tərk edirlər. Hansıların ki, islahı mümkün idi üzr istəyərək deyirlər: *Ey xanım, səfa gətirdin və bizi torpaqdan götürdüün. Mübarək xətrin nə istəyirsə, hökm et hazır olsun.*

Bu hissədə biz xanım Fatimənin necə gözütox, dünya nemətlərində tamahı olmayan və əsas amalı İlahi dəyərlər olduğunu bir daha görürük. Belə ki, o ərəb qadınlarının bu təklifi qarşısında belə cavab verir: *"Əgər bizim riyazi-xatirimiz məqsud isə, zülməti-küfrdən fəzayi-imana çıxın..."* [2, s. 130]. Yəni əgər mənim xətrim sizin üçün əzizdirsə, o zaman kafirlik zülmətini tərk edin və iman fəzasına yüksəlin. Məclisin böyük əksəriyyəti baş verən hadisədən və Fatimənin bu sözlərindən təsirlənərək islamı qəbul edir.

Fatimənin bir qadın obrazı kimi digər müsbət cəhətlərini göstərən Füzuli eyni zamanda onu əsl ana kimi də təsvir edir.

Məhəmməd Füzulinin "Hədiqətüs-süadə" əsərinə əsaslanaraq haqqında danışdığımız qadın surətlətinin əksəriyyəti müsbət obrazlar olsa da, bu əsərdə mənfi xarakterli qadınlar da yox deyildir. Bunlardan ən çox diqqət çəkəni əsərin altıncı babında yer alan Cudə və Ənsunə kimi qadın obrazlarıdır. Ənsunə obrazını yaratmaqla Füzuli aralıqda söz gəzdirən, fitnə-fəsad yayan, öz mənfəəti üçün hər cür hiyləgərliyə əl atan qadınların surətini canlandırır. Bu tip insanlar öz qurbanlarını manipulyasiya etmək üçün şirin dillərini işə salaraq niyyətlərinə çatmağa çalışırlar.

Əsərə əsaslanaraq aşağıda qeyd etdiyimiz məqamlara diqqət yetirməklə biz həm Ənsunənin həm də Cudənin əsl üzünü görə bilirik.

İmam Həsənin Mərvan adlı gizli düşməni bir gün Ənsunə adlı bir dəllalə deyir: *"Ey Ənsunə, Cədə (Cudə) Həzrəti-İmamın hərəmidir... heyfdir ki, bu cür hüsnü cəmalın ömrü pis keçsin, ömrü boyunca iqtidar tapmasın. Mən eşitmişəm ki, Yezid bin Müaviyə dəfələri deyib ki, onun (Cudənin) təzviçi, yəni ərə getməsi mənə nəsibdir. Ey Ənsunə, əgər Cudənin istəyini İmam Həsəndən yayındırıb bu mühim məsələni həll etsən, bütün arzularının gerçəkləşməsinə kafiləm".* Ənsunə bu əmri qəbul edib İmam Həsən sarayına gedir. Təsədüfən Həzrəti-İmam həmin gün qardaşları ilə gəzintiyə çıxmışdı. Cudə tənha idi. Məlun Ənsunə şirin dilini işə salıb uzun-uzun danışır: *"Ey möhtərəm xanım, sən o vaxtıdır ki, gərək məclislərindən heç vaxt eys-ışrət əskik olmaya və kədər yeli sənin gülşənində dolaşmaya. Nə münasibdir ki, ömrün bir zahid həbaləsində sərf ola... Xüsusən də, hər iki gündə bir məhbubəyə meyl edib boşanmaya adət etmişdir və çox qadınlara ayrılıq dərdi vermişdir".* Cudə özü də münafiqzadə idi. Əcdadı Hz. Əli qılıncı ilə dünyadan getmişdi. Şübhəsiz bu sözləri eşitdikdən sonra cibilliyətində olan əsəri-nifaq hərəkətə gəlib onu intiqam almağa sövq edir və Ənsunədən çarə soruşur. Ənsunə cavab verir ki, *"Ey xatun, bilmiş ol ki, Yezid bin Müaviyə bu xidmət qarşılığında səni xilafətdə hökm sahibi edib öz hərəminə alacaq, amma indi gərək İmam Həsənin dəfinə kömək edəsən".*

Bivəfa Cudə İmamın canına qəsd etməyə razı olduqdan sonra Ənsunə həmin mənzildən çıxıb Mərvanın yanına gedir və vəziyyəti ona danışır. Mərvan bir miqdar zəhəri Cudəyə göndərir və Cudə həmin zəhəri bala qarışdırıb Həzrəti-Həsənə verir. İmam zəhərli balı yedikdən sonra bihüzur olur, hal pisləşir, lakin rövzeyi-Rəsulullah üzərnə gedib ərzi-niyaz etməklə şəfa tapır. Bir gün hal-əhval tutmaq üçün yenə Cudənin mənzilinə gəlir. Bu vaxt Cudə ona xurma yeməyi təklif edir. Həzrəti-imam xurmaya razı olur və buyurur ki, gətir. Həzrəti-İmam düşünmədən zəhərli xurmadan yeddi dənə yeyir. Halı yenə pozulur və deyir: *"Ey Əsmə, bu xurmadan halım pis oldu, səbəb nədir?"* İmam oradan çıxıb yenə rövzeyi-Rəsulullahə üz tutur ki, ora dərd əhlinə darüşşəfadır və yenə şəfa tapır.

Bir gün imam havasını dəyişmək, bu bələlardan uzaqlaşmaq ümidü ilə Mosula gedir.

Burada da bir nadan var idi ki, Heydəri-Kərarın ailəsinə düşməni idi. Onun gəlişini duyduqda Mosula gəlib əsasının ucuna zəhər vurur və İmamın qulluğuna gəlir. Bir gün əsasını güyə bilmədən İmamın mübarək ayağına vurur və yaralayır. Həzrəti-imam ah edib ayaqdan düşür. İmamın dostlar istəyir ki, o bəsisətsiz cəzalandırsın, amma İmam mane olub məsələni Qiyamətə saxlayır. On beş günlük tədbirlərdən sonra şahzadə həmin yarıdan nicat tapır. Peyğəmbər övladının canına qəsd edən nadan isə intiqamını aldığını düşünərək Mosuldan çıxıb Dəməşqə gedərkən yolda elə öz əsası ilə öldürülür.

Rəvayətdir ki, İmam yenə Mədinəyə qayıdır, amma Cudənin sarayına getmir. Bu zaman Cudə bir miqdar almaz tozu alıb Həzrəti-İmam olan mənzilə yollanır. Ünvana gəlib çatdıqda görür ki, şahzadə yuxudadır və ətrafdakılar da hər şeydən xəbərsizdir. Sakit-sakit gəlib almaz tozunu Hz. Həsənin su içdiyi kuzəyə tökür və tez oranı tərk edərək öz mənzilinə yollanır. Bu vaxt İmam yuxudan ayılır və Zeynəbi səsleyib su istəyir. Suyu içən kimi əlması-sudə mübarək ciyərini parə-parə edir...

İmam Hüseyn kuzənin içindəkini yoxlamaq üçün yerə vurur və zəhər yerə təmas etdikdə torpaq şax-şax olub cuşa gəlir... Qardaşına sual edir ki, *"Ey məxdum, kimə gümanın gəlir?"* [2, s.188]. İmam Həsən cavab verir ki, *"Ey bəradəri-mehriban, bən bildigimi sən dəxi bilirsən, əmma qəmmazlıq bizdən zahir olmaq münasib degil, həm səbr övlə və ənsəbdir"* [2, s. 188]. İmamın dəfinədən sonra Mərvan narahət olub Cudəyə deyir ki, *"Ey qafil, Hüseyn məsələdən xəbərdardır və səni axtarır".* Bir məsəl var ki, *"xain xoflu olur".* Cudə də bu xof və qorxu ilə qaçıb özünü

Mərvanın mənzilinə buraxır. Mərvan onu Şama göndərərək vəziyyəti şam hakiminə bildirir. Şama çatdıqda hakim ona deyir: “Ey bədbəxt, Allahdan və Peyğəmbərdən utanmadınmı nəqdi-Rəsulullah bu qəbahəti rəva gördün?”

Bədbəxt Cudə bu əməlindən peşman olub ah-fəğan edir, dünya və axirəti üçün narahat olur. Üç gündən sonra hökm olunur ki, əlləri və ayaqları bağlanıb Fil adasına sürgün edilsin. Rəvayətdir ki, adaya çatanda bir tufan peyda olub o bədbəxti alıb aparır və bir daha ondan heç yerdə əsər görünmür.

Nəticə. Daha çox şair kimi tanınan Füzulinin bu nəsr əsərinə nəzər saldıqda zəngin obrazlar aləmi ilə qarşılaşırıq. İstər qadın, istərsə də kişi personajlar hər biri ayrı-ayrılıqda özünəməxsusluğu ilə seçilir. Qadına münasibəti birmənalı olmayan şair, onları həm müsbət, həm də mənfi aspektlərdən təsvir edir. Xeyirlə şəər, işıqla qaranlıq daima qarşı-qarşıya olduğu kimi Füzuli də öz əsərində yaxşı və pis, sadıq və xəyanətkar, mərhəmətli və zalım qadınları bizə göstərir. Həvvə, Həcər, Xədicə, Fatimə öz sədaqəti, həqiqi eşqi, imanı və ilahi məhəbbəti ilə seçilsə, Züleyxa zalımlığı, ərəb qadınları riyakarlığı, Ənsunə fitnəkarlığı, Cudə xəyanəti ilə yaddaşlarda qalır. Füzuli sənətkarlığı təkcə şeirdə deyil, nəsrə də özünü göstərir. Sənətkar obrazları elə incə cizgilərlə işləmişdir ki, oxucu onların hər biri haqqında aydın təəvvürə malik ola bilər. Əsərin dili nisbətən çətin olsa da, bu onun bədii əhəmiyyətini azaltmır, əksinə daima ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.Ş.Qasımov. Quran qissələri XIV – XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya bədii qaynaqlarından biri kimi. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 1998, 436 s.
2. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. VI cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.

Açar sözlər: Füzuli, “Hədiqətüs-süəda”, qadın obrazları, Həvvə, Fatimə, Zəhra, Cudə

Key words: Fuzuli, "Hadiqatus-suada", female images, Eve, Fatima, Zahra, Juda

Ключевые слова: Физули, «Хадикатус-суада», женские образы, Ева, Фатима, Захра, Иуда.

Summary

The image of a woman has always occupied a special place in fiction. A woman has become a symbol of love, a symbol of affection, and even in Sufi literature, authors have described divine love through a woman. First of all, a woman is a human being, and naturally, in a person's character, self, and essence, there may be negative aspects that make her a bad person or a bad woman. In his work "Hadiqatus-suada", Fuzuli, in addition to describing both positive and negative female images, also contrasts the image of a true mother, a devoted woman with a hypocritical, treacherous woman who goes to any lengths to achieve her goal. The author successfully reveals the inner world and character of each character he describes and shows it to his reader. In this sequence, we get acquainted with a new female image in each chapter of the work, which makes it more readable and interesting.

Резюме

В художественной литературе образ женщины всегда занимал особое место. Образ женской любви стал символом любви, даже в суфийской литературе авторы изображали Божественную любовь через женственность. Прежде всего, женщина-это человек, и, естественно, в характере человека, в его "я" может быть негатив, который делает его плохим человеком, плохой женщиной. Физули в "Хадикатус-суада" изображает не только положительные и отрицательные женские образы, но и противопоставляет образ настоящей матери, верной женщины лицемерным, коварным женщинам, которые идут на все ради достижения своих целей. Автор успешно раскрывает характер каждого изображенного им образа и показывает его своему читателю. В этой последовательности мы встречаем нового женского персонажа в каждой главе произведения, что делает его более читаемым и интересным.

В то время как мы видим, как верующие, верящие женщины получают благую весть о рае и окрашиваются в божественные цвета, мы становимся свидетелями того, как такие женщины, как Жуда и Ансуна, упускают прекрасные благословения как в этом мире, так и в загробной жизни. Неслучайно Аллах помогает Захре и Фатиме в их трудные моменты, но коварная Жуда становится жертвой шторма в награду за свои действия.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Məhəmmədali Etibar oğlu Seyidov¹³⁰
ZƏMƏXŞƏRİNİN MÜƏLLİFİ OLDUĞU İKİ ƏSƏRİ

Giriş. Zəməxşəri (1075–1144) İslam elmləri, xüsusilə dilçilik və təfsir sahəsində böyük nüfuza malik alimlərdən biri olmuşdur. O, ərəb dili qrammatikası və Qurani-Kərimin şərhilə bağlı yazdığı əsərləri ilə elmi dairələrdə tanınmış və sonrakı alimlərə böyük təsir göstərmişdir. Onun irsi ərəb dili və İslam elmləri sahəsində mühüm bir mərhələ təşkil edir.

Bu məqalədə Zəməxşərinin iki əsas əsəri – "Kəşşaf" və "Əl-Ünmuəc fi-n-Nəhv" haqqında geniş məlumat veriləcəkdir. "Kəşşaf" Qurani-Kərimin təfsiri sahəsində yazılmış mühüm bir əsər olub, dilçilik və məna baxımından dərin təhlillərlə seçilir. "Əl-Ünmuəc fi-n-Nəhv" isə ərəb sintaksisi (nəhv) haqqında yazılmış elmi əsərdir və qrammatika sahəsində mühüm bir mənbə kimi qəbul edilir.

Məqalənin məqsədi bu iki əsərin məzmununu, metodologiyasını və elmi əhəmiyyətini araşdırmaq, onların İslam elmlərinə və ərəb dilçiliyinə təsirini dəyərləndirməkdir. Həmçinin, əsərlərin ortaq və fərqli cəhətləri müqayisə edilərək, onların elmi irsə verdiyi töhfələr vurğulanacaqdır.

"Kəşşaf" əsəri. "Əl-Kəşşaf an Haqaiq ət-Tənzil" (الكشاف عن حقائق التنزيل) Zəməxşərinin (1075–1144) Qurani-Kərimin təfsiri sahəsində yazdığı ən məşhur əsəridir. Bu kitab məna və dil baxımından Quran ayələrinin dərin izahını verir və İslam elmləri tarixində mühüm yer tutur.

Zəməxşəri "Kəşşaf" əsərində Qurani-Kərimin mənasını açmaq, onun dilçilik və bəlağət xüsusiyyətlərini təhlil etmək məqsədi güdmüşdür. O, ayələri izah edərkən ərəb dilinin sintaksisi (nəhv), morfologiya (sərf) və bəlağət qaydalarına əsaslanaraq izahlar vermişdir. Əsərdə Quranın ifadə tərzilə, qrammatik strukturu və ədəbi gözəllikləri ön plana çıxarılır. Zəməxşəri məzhəb olaraq mötəziliyə bağlı olduğundan yazdığı əsərlərdə bu məzhəbin idea və fikirləri olduqca bəlihlə şəkildə ifadə olunur və "Kəşşaf" əsərində istisna deyildir. Bu əsərdə də Zəməxşəri məhz bu məzhəbin təlqin etdiyi ideaları istifadə etmişdir.

Əsərin strukturu əsasən 2 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Zəməxşərinin təfsir etdiyi ayələr yer, ikinci hissə isə şərhərdən ibarətdir. Ədib əsərdə hər bir Quran ayəsinə toxunaraq ilk növbədə həmin ayələrin ehtiva etdiyi mənalara araşdırmış, daha sonra istifadə edilmiş bədii təsvir ifadə vasitələrini ortaya çıxartmağa çalışmışdır. Həmçinin ədib müqəddəs kitabda mövcud olan sözlərin bir-biri ilə məna cəhətdən uyğun olub olmamalarına diqqət çəkmiş, həmin sözlərin sinonim olub olmaması, və eləcə də bir sözün Quran daxilində necə mənasının dəyişməsi və sair. mövzular barəsində fikir yürütmüşdür. Bu əsərdə biz Zəməxşərinin təfsir edib bəzələrinə fikir bildirdiyi ayələrdən bəzələrinə nəzər yetirəcəyik: 1. Fəth Sürəsi, 1 – ci ayə:

إِنَّا قَتَلْنَا لَكَ فَتْحًا مَبِينًا – Biz sənə aydın bir qələbə verdik...

Zəməxşəri bu ayənin şərhinə başlayarkən ilk olaraq ayənin adı olan "fəth" sözünə diqqəti yönəldir. O, bildirir ki, "fəth" sözü Qurani-Kərimdə bir çox mənalara ifadə edə bilər. Ədibin təfsirinə görə həmin söz həm həqiqi mənada, həm də məcazi mənada başa düşülə bilər. Belə ki, həqiqi mənada düşünüldükdə həmin söz, müharibələrdə qazanılan zəfərlər kimi alqılana bilər, lakin məcazi mənada bu söz Allahın yolunda qazanılan uğur mənasını verə bilər.

Ədibin belə düşünməsinin arxasındakı əsas səbəb o ola bilər ki, Allah yolunda cihadın təkə düşmənlər ilə müharibələrdə döyüşməkdən ibarət olmaması və eləcə də ona layiqincə ibadət və onun öz kitabında bəlli etdiyi haramlardan uzaq durulmasıdır. Məhz insan bütün bunlara əməl etdikdə də ona "fəth", yəni zəfər bəxş edilir. 2.

Bəqərə surəsi, 255 – ci ayə:

الله لا إله إلا هو الحي القيوم – Allah, ondan başqa ibadətə layiq olan məbud yoxdur, əbədi yaşayandır, qalıcıdır.

Zəməxşəri bu ayəni təfsir edərkən Allahın sifətləri olan "hayyun" (dirilik), "qayyum" (qalıcı) ifadələrinin mənalərini dərin və geniş şəkildə verməyə çalışır. O, bildirir ki, dirilik mənasını verən "hayyun" sözü bu ayədə mövcud olan bütün məxluqatın mənbəyinin məhz Allah olduğu mənasını verir. Həmçinin bu söz Allahın sonsuz məxluqata həyat verə biləcək qədər qüdrətli olduğuna dəlalət edir. Digər tərəfdən "qayyum" kəliməsi isə Allah üçün zaman və məkanın məhdud olmadığına, zamanın keçməsinin onun qalıcılığına xələl gətirə bilmədiyinə və onu dəyişmədiyinə dəlalət edir. 3. Əl-İmran surəsi, 32-cü ayə

قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ – De: "Allah və göndərdiyi Elçiyə itaət edin!"

Zəməxşəri bu ayədə "itaət" sözünə diqqəti çəkir və qeyd edir ki, bu ayədə Allahın bu sözü işlətməkdə əsas məqsədi itaətin təkə sözlə olmadığını, insanların itaətinin öz əməllərində biruzə verməli olduğunu insanlara çatdırmaq istəməsidir. Zəməxşərinin fikrincə təkə Allahın və onun peyğəmbərinin əmirlərindən xəbərdar olmaqla itaət olunmaz.

Zəməxşərinin bu ayənin təfsirində bu cür düşünməsinin əsas səbəbi elə Quranın özü ola bilər. Belə ki Quranın bir çox ayəsində Allah "Möminlər o kəsəldir ki, axirətə iman gətirib saleh əməllər işləyirlər" deyərək insanlar xitab edir. Məhz elə Quranda keçən bu cür ayələr Zəməxşərinin itaət barəsində bu cür düşünməsinə əsas verir.

"Əl-Kəşşaf" sonrakı təfsirçilərə böyük təsir göstərmişdir. İbn Kəsir, Əlusi və Fəxrəddin Razi kimi alimlər bu əsəri tənqid etsələr də, ondan geniş şəkildə faydalanmışlar. Xüsusilə, Zəməxşərinin Quranın dil xüsusiyyətlərinə verdiyi əhəmiyyət, sonrakı dilçilər və təfsirçilər üçün dəyərli bir mənbə olmuşdur.

¹³⁰ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı, seyidmahammadali@gmail.com

"Əl-Kəşşaf" əsəri İslam dünyasında geniş yayılmış və bir çox şərhlər yazılmışdır. Xüsusilə, Əbul Həsən Əli ibn Hişam və Nəsirəddin Tusi kimi alimlər bu əsəri izah edən əsərlər qələmə almışlar. Müasir dövrdə də "Kəşşaf" akademik tədqiqatların və Quran təfsiri sahəsində aparılan araşdırmaların əsas mənbələrindən biri hesab olunur.

Sonda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Əl-Kəşşaf" həm Quran təfsiri, həm də ərəb dilçiliyi baxımından mühüm bir əsərdir. O, Qurani-Kərimi başa düşmək istəyənlər üçün dilçilik və bələğət aspektindən dəyərli məlumatlar təqdim edir. Bununla yanaşı, əsərdəki mötəzili baxışlar bəzi sünni alimlər tərəfindən tənqid edilərsə də, ümumi elmi dəyəri və təsiri böyük olmuşdur.

"Əl-Unmuzəc fi-n-nəhv" əsəri. Zəməxşərinin qələmə aldığı bu əsər bir növ onun digər əsəri olan "Əl-Müfəssəl"-in bəsitləşdirilmiş forması kimi də qəbul edilə bilər. Ədibin bu əsəri yazmasında məqsədi anlatma üslubunun asandırılması yolu ilə oxucularının əsərdə bəhs edilən elmi məlumatları daha dərinlən başa düşüb dərk etmələrinə şərait yaratmaqdır. Beləki "Əl-Müfəssəl" əsərinin dili tələbələr üçün bir qədər mürəkkəb olmuş və yalnız alimlərin və dil sahəsində xeyli təcrübə və bilik qazanmış şəxslərin bu əsəri oxuyub tam başa düşmələri mümkün idi. Bu vəziyyəti görən Zəməxşəri əsəri yenidən hazırlayıb elmi sahədə biliki nisbətən az olanlar üçün onu daha münasib halda yazmaq qərarına gəlir. Əsərin yenidən qurulmasından sonra ilkin dəyişikliklər elə hər iki əsərin fərqli sayda olan mövzu bölmələrindən gözə çarpır. Belə ki, Zəməxşəri Müfəssəl əsərini 4 qismə bölmüşdür: isim, feil, ədat, köməkçi sözlər və ədatlar. Lakin o, bu əsər əsasında yazdığı Əl-unmuzəc əsərini 3 hissəyə bölmüşdür: birinci hissə isimlər, ikinci hissə feillər, üçüncü hissə isə ədatlara həsr olunmuşdur.

İsimlər bölməsində Zəməxşəri demək olar bu mövzuda olan bütün amillərə, qayda qanunlara detallı şəkildə toxunmuşdur. Heybət Heybətovun Zəməxşəri barəsində yazdığı "Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv" kitabında verilən məlumata görə bu bölmədə mübtəda və xəbər kimi cümlə üzvlərindən, yalnız adlıq halda olan isimlərdən, təsirlik və yiyəlik halında işlənən isimlərdən, ismin təsniyə və cəm, müəyyənlik və qeyri müəyyənlik, cins və kəmiyyət kateqoriyalarından, nisbi isimlərdən və kiçiltmə isimlərdən bəhs olunur.

Feillər bölməsində feillərin xüsusiyyətlərindən, məlum və məchul növdə olan feillərin formasından, ismi təsirlik hala salmaq baxımından feillərin təsirli və təsirsiz növlərindən və feillər barəsində digər maraqlı məlumatlardan bəhs edilir.

Ədat bölməsində Zəməxşəri Ərəb dilində mövcud olan ədatları nida, xitab, sual, inkar olaraq qismlərə bölmüş və hər növdən bəhs etmişdir. Həmçinin müəllif bu bölmədə ərəb dilində gələcək zamanı bildiren "sə" və "saufə" məsələsinə toxunaraq onların ədat olduqlarını qeyd etmişdir.

Zəməxşərinin öz əsərinə məhz isim mövzusu ilə başlaması əslində onun bu nitq üzvlüyünün digər nitq üzvlərindən daha önəmli olduğu fikrində olamsıdır. O, belə hesab edir ki, cümlə digər cümlə üzvləri olan feil, ön qoşmalar və sair. olmadan da yalnız isimdən istifadə etməklə qurula bilər. Ədibin bu fikrindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, o, burada özündə feil, zərf, ön qoşmaların mövcud olduğu hər hansısa bir suala yalnız bir isimdən istifadə etməklə cavab verməyin mümkün olduğunu bildirmək istəyib. Məsələn:

Azərbaycan dilində olduğu kimi ərəb dilində də "nə sevirsen?" sualına yalnız "alma" deyərək cavab vermək mümkündür. Lakin elə suallarda var ki, onlara yalnız isimdən istifadə edərək cavab vermək qeyri-mümkündür. Məsələn: "haraya gedirsən?" sualına "bazarə" deyərək cavab verilir və isimə yönük hal şəkilçisi əlavə olunur. Bu vəziyyət ərəb dilində eynidir, lakin yönük hal şəkilçisinin yerinə "إلى" qoşmasından istifadə olunur. Bütün bunları nəzərə alsaq, Zəməxşərinin bu məsələdə yanıldığını söyləyə bilərik

H. Heybətovun "Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv əsəri" adlı kitabında feil bölməsinə feillərin zamana görə bölgüsü ilə başlanıldığı bildirilir. Və həmçinin kitabda Zəməxşərinin feil ilə bağlı dediyi tərifi də yer alır: "Feil işi (hərəkəti) zamanla əlaqədə göstərən sözdür. Xarakter xüsusiyyətləri bundan ibarətdir ki, o, ١, ٢, iki gələcək zaman ədatı, sükun tələb edən ədatlar, zahirdə olan bitişik əvəzliliklər və qadın cinsini göstərən sükunlu "t" ilə işlədilər bilər". Zəməxşəriyə görə feillər zamana görə 3 qismə bölünür:

- 1) Keçmiş zamanda işlənən feillər (ərəbcə: فعل الماضي)
- 2) İndiki və gələcək zamanda işlənən feillər (ərəbcə: فعل المضارع)
- 3) Əmr formasında işlənən feillər (ərəbcə: فعل الامر)

Digər tərəfdən Zəməxşəri öz əsərində müxtəlif zaman formalı feillərin hal vəziyyətləri barəsində məlumat verir. Əsasən əsərdə bildirilir ki, indiki zaman feilləri, yəni müzare, ismə bir neçə xüsusiyyətlərinə görə bənzəyir. Məsələn, isimlər adlıq halda damma, təsirlik halda fəthəni, yiyəlik halda isə kəsərəni qəbul edirsə, müzari feillər də öz növbəsində dammanı, fəthəni, və kəsərə olmasa belə onun əvəzləyicisi rolunu oynayan sükunu qəbul edir.

İsimlərdə olduğu kimi indiki zaman feillərində də özlərindən əvvəl heç bir hal dəyişdirən amil mövcud olmadıqda, həmin feillər adlıq halda olurlar. Məsələn:

انا أتعلّم – Mən öyrənirəm

يتفكرون – Onlar fikirləşirlər və sair.

Sonda onu qeyd edək ki, Zəməxşərinin "Əl-Ünmuzəc fi-n-Nəhv" əsəri ərəb dilinin qrammatik əsaslarını sistemli və qısa şəkildə təqdim edən nadir əsərlərdən biridir. Onun yığcam və elmi yanaşması bu kitabı həm tələbələr, həm də alimlər üçün mühüm bir qaynaq halına gətirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Doktor Kamal Cibri Əbhəri. Əsər: Zəməxşərinin həyatı və müəllifi olduğu əsərləri. Dəru-l-Cənan.2014.

2. Müəllif bilinmir. Əsər: Zəməxşərinin əsərləri və onun qrammatik üslubu. 1435.
3. Müəllif bilinmir. Əsər: Ətvaqu-z-Zəhəb li-l-Zəməxşəri.
4. Adil Fəthi Riyad. Əsər: İbn Mülkün Zəməxşərinin qrammatikaya dair tətqiqatlarına etirazları.
5. Muhammad Zəğlul Səlam. əl-Ədəb fi-l-Asri-l-Eyubi.
6. Müəllif bilinmir. Əsər: Zəməxşərinin Quran təfsiri metodu.
7. Heybat Heybatov. Əsər: Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv əsəri. Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC, 2019.
8. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış şair və ədiblər. . Bakı: Elm, 1993, 205 s.
9. Masse A. İslam. Tarixi очерк. 3-cü nəşr. . Bakı: AE Baş redaksiyası, 1992, 256 s.

Açar sözlər: Qrammatik struktur, İfadə vasitələri, Quran ayəsi, Məcəzi məna, Şərh, Bələğət.

English Translation: Keywords: Grammatical Structure, Means of Expression, Quran Verse, Figurative Meaning, Interpretation, Rhetoric.

Russian Translation: Ключевые слова: Грамматическая структура, Средства выражения, Аят Корана, Переносное значение, Толкование, Риторика.

Two works authored by Zəməxşəri

Summary

Zamakhshari (1075–1144) was one of the most influential scholars in Islamic sciences, particularly in the fields of linguistics and exegesis. He became well-known in scholarly circles for his works on Arabic grammar and the interpretation of the Quran, which had a significant impact on later scholars. "Al-Kashaf an Haqa'iq at-Tanzil" (الكشاف عن حقائق التنزيل) is Zamakhshari's (1075–1144) most famous work in the field of Quranic exegesis. This book provides a profound explanation of the verses of the Quran in terms of meaning and language, and it holds an important place in the history of Islamic sciences.

In the "Kashaf," Zamakhshari aimed to clarify the meaning of the Quran and analyze its linguistic and rhetorical characteristics. While explaining the verses, he provided interpretations based on the rules of Arabic syntax (nahw), morphology (sarf), and rhetoric. The work emphasizes the expression style, grammatical structure, and literary beauty of the Quran. The work written by Zamakhshari can be considered a simplified version of his other work, "Al-Mufasssal." The purpose of writing this work was to make the style of explanation easier, thereby enabling readers to better understand and comprehend the scientific information discussed in the book. The language of "Al-Mufasssal" was somewhat complex for students, and only scholars and those with significant experience and knowledge in the field of linguistics could read and fully understand it. Recognizing this, Zamakhshari decided to revise the work and present it in a more accessible form for those with relatively less knowledge in the scientific field.

Два произведения, написанные Замахшари

Резюме

Замахшари (1075–1144) был одним из самых влиятельных ученых в области исламских наук, особенно в области лингвистики и тафсира. Он стал известен в научных кругах своими трудами по арабской грамматике и толкованию Корана, которые оказали значительное влияние на последующих ученых. "Аль-Кашшаф ан Хакаиқ ат-Танзил" (الكشاف عن حقائق التنزيل) — самое знаменитое произведение Замахшари в области толкования Корана. Эта книга дает глубокое объяснение аятов Корана с точки зрения смысла и языка и занимает важное место в истории исламских наук.

В "Кашшафе" Замахшари стремился прояснить смысл Корана и проанализировать его лингвистические и риторические особенности. Объясняя аяты, он приводил толкования, основанные на правилах арабского синтаксиса (нахв), морфологии (сарф) и риторики. В работе подчеркиваются стиль выражения, грамматическая структура и литературная красота Корана. Произведение, написанное Замахшари, можно рассматривать как упрощенную версию его другого произведения, "Аль-Муффасаль". Цель написания этого произведения заключалась в упрощении стиля изложения, что позволяло читателям лучше понять и осознать научную информацию, обсуждаемую в книге. Язык "Аль-Муффасалья" был несколько сложным для студентов, и только ученые и те, кто имел значительный опыт и знания в области лингвистики, могли полностью понять это произведение. Осознав это, Замахшари решил переработать работу и представить ее в более доступной форме для тех, кто обладает относительно меньшими знаниями в научной области.

RƏYÇİ : dos. N.Əfəndiyeva

Dilçilər dil sisteminin sintaktik layını potensial (sintaktik) və aktual (suprasintaktik) olmaqla iki yarıya ayırmışlar. Dilçilik elmi yaxın vaxtlara qədər dilimizin potensial imkanlarının tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Alimlərin araşdırmaları göstərir ki, aktual səviyyənin öyrənilməsi də çox vacibdir və müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Bu yolla dilimizin kommunikativ imkanlarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

K.Abdullayev aktual üzvlənmədən bəhs edərkən cümlənin aktual üzvlənməsinin onun mümkün olan digər üzvlənmələrindən öz funksional yolu ilə fərqləndiyini yazır. Həmçinin müəllif yazır ki, cümlənin aktual üzvlənməsi cümləyə yalnız onun quruluşundan çıxış edərək qiymət vermir. O, bu quruluşun sərhədlərindən kənara çıxır [1, s. 222].

Ə.A.Abdullayev müasir dilçilikdə “cümlənin aktual üzvlənməsi” termininə sinonim kimi “semantik üzvlənmə”, “kommunikativ üzvlənmə”, “kontekstual üzvlənmə”, “tema və rematik üzvlənmə” terminlərinin işlədildiyini, lakin bizim “aktual üzvlənmə” terminindən istifadə etməyin tərəfdarı olduğumuzu yazır [2, s. 29].

Aktual üzvlənmə ilə qrammatik üzvlənmə arasındakı münasibər xeyli müddət dəqiq araşdırılmamışdır. Xüsusi bir təhlil səviyyəsi kimi aktual üzvlənmə cümlənin kommunikativ istiqamətinə qarşı qoyulur. Aktual üzvlənmənin mahiyyəti cümlənin leksik, qrammatik və intonasiya baxımından təşkilindən ibarətdir. O, danışanın cümlənin söyləmə hissələrinin kommunikativ məqsədyönlülüyündən və mənasından çıxış edərək tərtib edilməsindən asılıdır [3, s. 4].

K.Vəliyev yazır ki, aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməni inkar edə bilməz. Ona görə ki, bunlar ayrı-ayrılıqda dilin öz spesifikasiyaya uyğun zənginliklərə malik olub, ifadə-məzmun planları kimi ortaya çıxır [4, s. 49].

İlk dəfə “aktual üzvlənmə” terminini A.Veyl, J.Ginneken, sonra isə V.Matezius işlətməmişdir. A.Veyl 1844-cü ildə hazırladığı “Qədim dillərdə söz sırası” adlı doktorluq dissertasiyasında danışan və dinləyən üçün maraqlı olan fikirlərin cümlənin əvvəlində, ikinci dərəcəli fikirlərin isə sonda gəlməsi iddialarını rədd etmişdir. O, normal nitqdə əvvəl söyləmənin çıxış nöqtəsinin, sonra isə əsas məqsədin işləndiyini isbat etmişdir. Bu nəzəriyyəsinin əsasında isə cümlənin aktual üzvlənməsi durur.

Çex dilçisi V.Matezius da aktual üzvlənmə barədə müasir təlimin yaradıcısı kimi şöhrət tapmışdır. O, aktual üzvlənmənin dil hadisəsi olduğunu sübut etmiş, onun bir çox hallarda qrammatik üzvlənmə ilə qarşı-qarşıya durduğunu qeyd etmişdir. V.Matezius və slavyanşünas R.Yakobsonun təşəbbüsü ilə 1926-cı ildə “Praqa dilçilik dərnəyi” yarandı. Bu dərnəkdə toplaşanlar dilə struktur və funksional baxımdan yanaşırdılar.

Aktual üzvlənmə predikativlik aktı ilə sıx əlaqəlidir və onun komponentləri də predikativ münasibətli komponentlərdir. Predikativ münasibət danışan və dinləyənin qarşılıqlı nitqi baxımından cümlənin məzmununu gerçəkliliyə istiqamətləndirir. Əgər aktual üzvlənmədə söylənilən məlumatın məqsədyönlüyü aşkarlanırsa, qrammatik üzvlənmədə cümlə üzvlərinin bir-biri ilə bağlılığı əsasında əşya, əlamət və hərəkət arasındakı obyektiv əlaqələr müəyyən olunur.

Aktual üzvlənmənin komponentləri “tema-rema”, “əsas(kök)-özək(nüvə)”, “leksik mübtəda-leksik xəbər”, “köhnə-yeni” kimi fərqli terminlərlə təqdim olunur. Cümlə tema və rema olmaqla iki mənə qütbünə ayrılır. Tema cümlə üçün söykəm-istinad hissədir. Rema isə tema haqqında yeni, açım hissədir. Həm tema, həm də rema sualla müəyyənləşdirilir. Sual verilən cümlədə olan informasiyanın bir hissəsi temaya, sual sözə cavab verən informasiya hissəsi isə remaya aid olur.

Məlumat predmeti kimi temanı ifadə etmək üçün əsasən predmet mənalı sözlərdən istifadə edilir. Çox vaxt tema mübtəda və ya müstəqil tamamlılıqla ifadə olunur:

Məsələ yalnız oxumaqla bitmir; Rəsulu tanımaq olmurdu və s.

Remanı ifadə etmək üçün isə çox vaxt əlamət mənalı sözlərdən istifadə olunur. Feillər, sifətlər, əlamət adlandıran isimlər belə rolda çıxış edirlər. Bunun üçün də xəbər (onu genişləndirən üzvlərlə birlikdə) remanın əsas ifadə üsuludur:

O olduqca mehriban və qayğıkeş idi; Şəlalə çox kövrək qızıdır; Qışın bu soyuq vaxtında düşmən hücum eləməz və s.

Qeyd edildiyi kimi, cümlənin qrammatik üzvlənməsi bazasında aktual üzvlənmə yaranır. Aktual üzvlənmə baxımından cümlənin leksik tərkibinə yanaşanda onun komponentlərinin keyfiyyət fərqi ilə rastlaşılır. Tema özündə verilən məlumatı, yəni ki, oxucuya və yaxud dinləyiciyə müəyyən olan məlum bir hissəni ehtiva edə bilər. Burada informativlik cəhətdən oxucu və ya adresant kodlaşdıran, dinləyici və yaxud adresat isə kodları açan kimi çıxış edir.

Adətən, məlumatın teması verilənlə ifadə olunur. Cümlənin leksik tərkibində verilənlik və yenilik öz əksini tapır. Veriləni göstərən leksik vasitələr vardır. Bunlara 1. şəxs əvəzlilikləri,

2. isimlərin işarə, qayıdış və təyini əvəzlilikli sözlərlə birləşməsi

3. hər bir situasiyanı təqdim etməyə qadir olan “bu” işarə əvəzliliyi aiddir. Nümunələr:

1. “Əyalət şəhərində, balaca otaqda cavan oğlan yuxudan oyandı. O, əsnədi, gərnəşdi, çarpayının önündəki stolun üstünə qoyulmuş saata baxdı” [5, s. 28];

¹³¹ Bakı Dövlət Universiteti, magistrant. rehmanovaramile.2000@gmail.com

Bax bu, Asiya qadınlarına məxsusdur. Onların evlərini ziyarət edən qadınların hansından istəyirsən soruş, onlar hətta bunu da əlavə edirlər ki, bu qadınlar kök və fərasətsizdirlər, qadınlara məxsus olan və onlara xüsusi gözəllik verən incəlikdən və füsunkarlıqdan məhrumdurlar [5, s. 32].

2. Camışları haylayıb suya tökən cavanların hay-küyü sıldırım yarpaqlarda əks edir, bu yarpaqların ovuqlarındakı quşlar hürküşüb böyük-böyük havaya qalxırdılar [6, s. 8].

Hər doğan hiss insan kimi öz ömrünü yaşayandan sonra ölüb gedir və s.

3. Hər səhər ətrafdan mahnı oxuyan bir səs eşidilirdi. Bu, həsrətdolu bir səs idi

Təhsilimi başa vurduqdan sonra Muğana gəldim və burada işə düzəldim. Qısa bir müddət ərzində iş yoldaşlarıma qaynayıb-qarıxdım. Bu mənə görə çox da çətin olmadı

Cümlələrdə veriləni çox zaman tema, yenini isə rema bildirir. Buna baxmayaraq, temanın tərkibinə yeninin elementləri, remanın tərkibinə isə verilənin elementləri daxil ola bilər:

Cahandar ağa dodaqlarını kip qapayıb, dişlərini bir-birinə sıxdı. Onun alnını, bədənini soyuq tər basdı [6, s. 340].

Yuxarıda verilmiş nümunədə “alnını, bədənini” temanın tərkib hissəsidir və özlüyündə yenini təmsil edir.

Cümlə üzvlərinin aktuallaşmasının özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Aktual üzvlənmə komponentlərinin tərkibinə məhz hansı qrammatik üzvlərin daxil olmasından və bunların mənə yükünü aralarında nə cür bölüşdürməsindən asılı olaraq, bu komponentlər arasındakı nisbətə görə sadə nəqli cümlələr üçün bir neçə kommunikativ-sintaktik tip göstərmək mümkündür. İ. Rəspapov tema və rema arasındakı nisbətin altı əsas söyləmə tipinin olduğunu və bunları nəzərdən keçirməyin məqsəduyğun olduğunu qeyd edirdi.

Birinci söyləmə tipi təkkomponentlidir. Tema həqiqətin özüdür, subyektiv qavramaya görə təsəvvür edilir və qrammatik üzvlərlə ifadə olunmur. Buna görə də bu söyləmə tipinə sıfır əsaslı söyləmə də deyilir. Temanın ləksə tərkibi təsviri xarakter daşıyır. Rema isə qrammatik üzvlərlə ifadə olunur, həqiqətə istinad edir və ondan xəbər verir. Birinci tip söyləmənin məzmunu həqiqəti təsdiq etməkdən ibarətdir. Məsələn:

Yazın ilk ayı idi. Otların və çiçəklərin ətri bir-birinə qarışmışdı

Cümlələr hər zaman tema və remaya görə üzvlənmirlər. Sıfır temalı cümlə tipləri də vardır ki, bunlar kommunikativ üzvlənməyən cümlələr də adlanır. Belə cümlələrdə məlumat predmeti, çıxış nöqtəsi olmur. O təsəvvür olunur. Belə cümlələrin də bütün tərkibi kompleks remanı təşkil edir. Bu cür cümlələrin məqsədi hər hansı bir halın mövcud olması və yaxud yaranması haqqında məlumat verməkdir.

İkinci söyləmə tipində tema hər hansı bir faktın baş verdiyi şəraiti göstərir, zaman və yaxud yer zərfliliyi ilə ifadə olunur. Cümlənin qalan üzvlərini rema təşkil edir və qeyd olunan şərait daxilində baş verən faktın real məzmununu açır. Bu söyləmə tipində həm tema, həm də rema qrammatik üzvlərlə ifadə edildiyinə görə o, cütüzvlü (üzvlənən) hesab olunur:

a) Tema zaman və ya yer zərfliliyi;

Gecələr dərslərimi oxumaqla məşğul olurdum

b) Tema zaman zərfliliyi-yer zərfliliyi;

“Əkinçi”nin nəşrində sonra Azərbaycanda müxtəlif qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başlandı.

Söyləmənin üçüncü tipində tema şəxs və ya əşyanı adlandırır, göstərir. Həmin şəxs və ya əşya haqqında məlumatı isə rema verir. Bu tip söyləmələrdə tema mübtəda (mübtəda qrupu) və ya tamamlıqla təmsil olunur. Rema isə xəbər qrupu (feili və ya ismi) və yaxud mübtəda-xəbər olur. Üçüncü tip söyləmənin məzmunu şəxs və ya əşya haqqında məlumat verməkdən ibarətdir. Nümunələr:

a) tema mübtəda, rema feili xəbər;

Beş nəfər döyüşçü silahlandılar; Həsən fabrikinin tikintisində işləyir

b) tema mübtəda, rema ismi xəbər;

Gülər ağıllı və çalışqan şagirdidir; Aytac öz dərsləri ilə məşğul idi

c) tema tamamlıq, rema mübtəda+xəbər;

Onu ağlamaq tutdu;

Söyləmənin dördüncü tipində tema hər hansı şəxs və yaxud əşyanı göstərir. Həmçinin tema həmin şəxs və ya əşyanın real həqiqət nümayəndəsi kimi iştirak etdiyi şəraitə də işarə edir. Bu konkret şəraitin daxilində həmin şəxs və ya əşya haqqında xəbəri isə rema verir.

Dördüncü tip söyləmələr ikinci və üçüncü tip söyləmələrin birləşməsindən yaranır və onların da xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bu söyləmələrin məzmunu hər hansı şərait daxilində şəxs və ya əşya haqqında məlumat verməkdən ibarətdir. Nümunələr:

a) tema zaman (və ya yer zərfliliyi) + mübtəda

Bir azdan sonra qapıdakı maşın işə düşdü; Kəndimizdən duman çəkilməmişdi; Bir qədər keçəndə sonra qoşun şəhərdən çıxıb hərəkət etməyə başladı

c) tema zaman (və ya yer zərfliliyi) + tamamlıq

Dərstdən sonra uşaqları tədbirə apardılar; Bir azdan sonra kənddə əhvalatı hamı bilirdi; Evdə onu tanımaq olmurdu və s.

Beşinci tip söyləmələrdə tema həqiqətdə ola bilən hər hansı bir faktı göstərir və müxtəlif qrammatik üzvlərdən ibarət olur. Temada olmayan müəyyən bir qrammatik üzvlə rema təmsil olunur. Rema həmçinin temanın göstərdiyi faktı dəqiqləşdirir. Beşinci tip söyləmələrin məzmunu hər hansı bir faktı dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Nümunələr:

- a) temada qeyd olunmuş fakt remada zaman və yaxud yerinə görə dəqiqləşdirilir:
O, tamam altı il həbsxanada dustaq qaldı; Hələ sən dərslərini sonra oxuyarsan; O, dostları ilə düz məktəbin həyətinə gəlib çıxır və s.
- b) temada verilmiş faktın xarakteri və ya icra üsulu remada dəqiqləşdirilir:
Cavid əsəbi halda danışdı; Nəzarətçilər imtahana daha tez çatdılar və s.
- c) temada verilmiş faktın subyekt və yaxud obyekt remada göstərilir:
Bir gün Oğuz oturarkən üstünə düşmən gəldi
- d) temada verilmiş faktın səbəb və nəyə əsaslandığı remada göstərilir:
Bu kitabları sənün üçün alıblar; O, qorxduğuna görə ağlayırdı və s.

Söyləmin altıncı tipində tema mübtədə, tamamlıqla təmsil olunur və bir-birinə qarşı münasibətdə olan şəxs və yaxud əşyaları göstərir. Bu münasibəti isə konkret şəkildə rema müəyyən edir, onun real məzmununu açıq və sadə feili xəbərlə ifadə olunur. Temada olan qrammatik üzvlər isə aşağıdakı ardıcılıqla sadalanır:

- a) məlumat mübtədadan tamamlığa doğru olaraq açılır:
O, bütün bu söhbətlərə mat qalmışdı; Qəfil hücum etmək hər şeyi bir anda dəyişdi; Bu olanlar onlara yuxu kimi gəlirdi və s.
- b) məlumat tamamlıqdan mübtədaya doğru açılır:
Mənə bu sözlər xoş gəlmədi; Həmin hadisədən dostum lap çox qorxmışdu; Məhəmmədi bacısı evlərinə qonaq aparmışdı və s.

Məqalədən aydın olur ki, aktual üzvlənmə dilçilikdə cümlənin kommunikativ xüsusiyyətlərini təhlil edən mühüm bir anlayışdır. Bu konsepsiya, cümlənin mövzusu (tema) və məlumatı (rema) arasındakı əlaqəni açıqlayır. Tema cümlənin əvvəlində verilən, artıq məlum olan məlumatı ifadə edərkən, rema yeni, əlavə məlumatı təqdim edir. Aktual üzvlənmə, qrammatik üzvlənmədən fərqli olaraq, yalnız cümlənin quruluşunu deyil, həm də kommunikativ məqsədləri nəzərə alır. Həmçinin, aktual üzvlənmə cümlələrin müxtəlif sintaktik tipində təzahür edir, bu da dilin zənginliyini və kommunikativ məqsədini təmin edir. Dilin bu aspektini öyrənmək, onun istifadəsi və ifadə imkanlarını daha yaxşı anlamağa imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 606 s.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti, 1998, 190 s.
3. Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 112 s.
4. Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi: Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı: ADU, 1981

Bədii ədəbiyyat

5. Abdulla bəy Divanbəyoglu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 184 s.
6. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. I cild. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

Ключевые слова: актуальное членение, синтаксический уровень, тема и рема, коммуникативная цель, грамматическое членение

Key words: actual segmentation, syntactic level, theme and rheme, communicative purpose, grammatical segmentation

Текст и актуальная членимость

Резюме

Из статьи видно, что актуальная членимость является важным понятием в лингвистике, анализирующим коммуникативные особенности предложения. Эта концепция объясняет связь между темой (тема) и информацией (рема) предложения. Тема выражает уже известную информацию и обычно размещается в начале предложения, в то время как рема представляет новую, дополнительную информацию. Актуальная членимость, в отличие от грамматической, учитывает не только структуру предложения, но и его коммуникативные цели. Также актуальная членимость проявляется в различных синтаксических типах предложений, что способствует богатству языка и его коммуникативной направленности. Изучение этого аспекта языка помогает лучше понять его использование и выразительные возможности.

Text and current membership

Summary

The article highlights that topicalization is an important concept in linguistics that analyzes the communicative features of a sentence. This concept explains the relationship between the subject (theme) and the information (rheme) of a sentence. The theme expresses known information and is typically placed at the beginning of the sentence, while the rheme presents new, additional information. Unlike grammatical membership, topicalization considers not only the structure of the sentence but also its communicative goals. Additionally, topicalization appears in various syntactic types of sentences, which ensures the richness of the language and its communicative purpose. Studying this aspect of language helps to better understand its usage and expressive possibilities.

Rəyçi: dos. Fikrət Əlizadə

ƏRƏB VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏRƏ DAİR QEYDLƏR

Giriş. Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, ərəb və ingilis dillərində də, alınma sözlər mövcudur. Fikrimizcə, alınma sözlərin bir dildən digər dilə keçməsi 3 formada özünü göstərir: 1) iqtisadi, siyasi, elm, ticarət, texnologiya və mədəniyyət sahələrində əlaqələr nəticəsində bir ölkədən, digərinə keçən alınma sözlər. Məsələn: ölkəmizin ticarət əlaqələri nəticəsində dilimizə avakado, ananas, manqo kimi alınma sözlər keçib.

2) elm, texnikanın inkişafı nəticəsində dilimizə keçən alınma sözlər. Bura kompüter, modem, internet və protokol kimi sözləri göstərə bilərik.

3) işğalçılıq nəticəsində keçən alınma sözlər. Məsələn: ölkəmizə Ərəb xilafəti, Sasanilər dövləti və Rus imperiyasının işğalları nəticəsində dilimizə ərəb, fars, rus dillərindən alınma sözlər keçib.

Tədqiqatçı Tərhan Məlikov isə müasir dövrdə alınma sözlərdən ibarət olan yeni söz və ifadələrin dilə keçmə yollarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- Müəyyən zərurətdən və ya ehtiyacdən alınmış yeni söz və ifadələr;
- Ədəbi dilin yazılı və şifahi yolu ilə alınmış yeni söz və ifadələr;
- Danışiq dili vasitəsilə alınmış yeni söz və ifadələr;
- Vasitəli və ya birbaşa alınmış yeni söz və ifadələr;
- Məcburi və ya mədəni surətdə dilə qəbul etdirilmiş yeni söz və ifadələr [5, s. 33].

Professor Nəsrulla Məmmədov alınma sözlərin dilə keçməsinə müsbət və mənfi cəhətdən dəyərləndirir: Bir dildən başqa dilə keçən sözlərin miqdarı bu və ya başqa bir dildə çox və ya az ola bilər. Belə sözlər keçdiyi dilə ya müsbət, ya da mənfi təsir edir. Əgər sözlər ehtiyac nəticəsində daxil olaraq dilin lüğət tərkibini zənginləşdirsə, bu müsbət təsir hesab olunur. Əksinə, alınma sözlər ehtiyac nəticəsində deyil, zorla qəbul etdirilirsə, milli sözləri sıxışdırıb onların əvəzində işlənməyə başlayırsa, bu da mənfi təsirdir. Belə vəziyyətin uzun müddət davam etməsi nəticəsində dil yavaş-yavaş öz keyfiyyətini itirir və korrəlan bilər [4, s. 28].

I. Ərəb dilində olan alınma sözlər. Ərəb dili flektiv dil olduğu üçün, burada yeni sözlər və leksik vahidlər dil imkanları daxilində özünü kütləşdirir, öz qəlibinə salınır. Əsasən 3 və ya 4 kökdən ibarət olan sözlərə müxtəlif şəkilçilər (prefiks, infiks və sufiks), samitlərin dəyişməsi və daxili saitlərin variasiyası vasitəsilə yeni sözlər və formalar yaradılır. Söz yaradıcılığına nümunə olaraq قرا (oxumaq) feilindən مفاعلة (əməkdaşlıq) isim şablonuna uyğun olaraq مقابلة (müsahibə) sözünün əmələ gəlməsini nümunə göstərə bilərik.

Müasir ərəb dilçiləri tərəfindən yeni söz və ifadələr الكلمات الجديدة kimi ifadə olunur. Ərəb dilində yeni söz və ifadələrin təsnifatından bəhs edərkən, onların iki növünün dildə təzəcə yaranan və dilə yeni daxil olan sözlər olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Dilə yenidən daxil olan yeni söz və ifadələr özləri “ərəbləşdirilmiş” [7, s. 14] və “olduğu kimi alınmış və ya gəlmə sözlər” olmaqla iki qrupa bölünür [5, s. 46]. Yeni söz daxil olduqda, onu ərəbləşdirmək üçün söz ilkin formasını itirir, sonra isə ərəb dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşır və bunlara المعرب deyilir.

Sibəveyhi ərəb dilinə daxil olan alınma sözlərin ərəbləşmiş söz statusu ala bilməsi haqqında belə yazmışdır: Bilin ki, ərəblər başqa dillərdən qəbul etdikləri sözləri ərəbləşdirərkən etdikləri ilk şey, bu sözə olan ərəb dili əlifbasına uyğun gəlməyən hərfləri dəyişməkdir. Daha sonra isə bu söz ərəb dilinin söz qəliblərinə uyğunlaşdırılır [5, s. 47]. Müsəlman alimin dediyi fikrə uyğun olaraq برلماني (parlamentari), جوجل (google), بيتزا (pizza), باكستان (Pakistan), جالف (golf) və s. sözlərini nümunə göstərə bilərik. Göründüyü kimi, burada ərəb əlifbasına uyğun olaraq p-b ilə, g-c əvəzlənməsi baş verir.

Ərəb dilində alınma sözlərdən ibarət yeni söz və ifadələrin bir hissəsi الدخيل “əd-dəxil” [8, s. 73] adlanır. المعرب “ərəbləşdirilmiş” sözlərdən fərqli olaraq, bu tip neologizmlər daxil olduğu dildə öz orijinal formasını saxlamışdır. Müasir dövrdə çox aktual bir dil hadisəsi olan transliterasiya olmuş sözlərin bir çoxu “əd-dəxil” hesab olunur. Bunlar fonetik və ya qrammatik baxımdan əsl ərəb sözlərinə uyğunlaşdırılması mümkün olmayan, yəni alınma sözlər içərisindən ərəbləşdirilməyən sözlərdir [5, s. 51]. Bura تلفزيون (televizor), راديو (radio), كمبيوتر (kompüter), باص (avtobus), موبيل (mobil telefon), بنك (bank), دولار (dollar), ميكروفون (mikrofon), كهرباء (elektrik), فيديو (video) və s. sözlər daxildir.

İstər islam fütuhətləri dövründə, istərsə də ondan sonra ərəb dilinə alınma sözlər keçmişdir. Ərəb dilinə keçən alınma sözlərin səbəbi kimi ərəb ölkələrində açılan xarici məktəblər olduğunu bildirənlər də var. Yeni söz və ifadələrin ərəb dilinə nüfuz etmə səbəblərindən biri ərəb ölkələrində xarici məktəblərin yaradılması və sonralar həmin məktəblərdə ərəb dilinin sıxışdırılmasıdır. Hələ o zaman Beyrutda olan Amerika və katolik kolleclərində əgər ilk vaxtlarda dərslər ərəb dilində aparılırdısa, sonralar dərslərin guya olmaması və əldə olan dərslərin dövrün tələbatını ödəməməsi səbəbindən dərslər ingilis dilində keçirilirdi [6, s. 24-65].

Müasir dövrdə ərəb dilinə ingilis dilindən keçən sözlər çoxluq təşkil edir. Bunun əsas səbəbi XX əsrdə elm, texnika, iqtisadiyyatın inkişafı və beynəlxalq təşkilatlarda ölkələr arasında ünsiyyət dilinin ingilis dili olması göstərilir. Bura ميكانيكي (mexaniki), روبوت (robot), ليزر (lazer), الكترون (elektron), بطارية (batariya), ديجيتال (raqəmsal), بروگرام (proqram), شيك (çek), كوپون (kupon), ميزانية (bütçə), كريدت (kredit), تأمين (sığorta), مالييه (maliyyə), فوتبول (futbol), تينس (tenis)

¹³² Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı, AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq institutunun böyük laborantı

<https://orcid.org/0009-0000-3848-3456>, elvin.sultanov@mail.ru

(tennis), basketbol (basketbol), إيسكي (xizək), أيروبيك (aerobika), بولينج (boulinq), بيانو (piano), غيتار (gitara), دي جي (dj), إستراتيجية (strategiya), دبلوماسية (diplomatiya), تيم (komando), سبور (idman), شوكولاتة (şokolad) [5, s.61; 9; 13] və s. sözlər daxildir. Burada göründüyü kimi, bəzi sözlər ərəbləşdiyi halda, bəziləri isə olduğu kimi ərəb dilinə keçmişdir.

Fransız dilindən də ərəb dilinə sözlər keçib. Bunu 132 il ərzində Fransanın müstəmləkəsi olmuş, hətta 1938-ci ildə də ərəb dili xarici dil elan edilmiş Əlcəzairin [2, s. 59] və onun kimi avropalıların işğal etdikləri digər ərəb ölkələrinin təmsilində açıq-aydın görmək mümkün idi. Məhz həmin siyasətin nəticəsi idi ki, müstəqilliyini qazandıqdan sonra Əlcəzair hökuməti 1963-cü ildə ərəb dilini ölkənin yeganə rəsmi dövlət dili elan etdi və onillərlə ölkədə ardıcıl şəkildə beşillik ərəbləşdirmə planları tətbiq etməyə vadar oldu [1, s. 112].

Ərəb ölkələrində bu kimi görülməli tədbirlərə baxmayaraq, milli təəssübkeşlikdən uzaq vətəndaşlar arasında ana dilinə yad münasibət bəsləyərək شكرًا [mersi] və yaxud بولساك [thank you], أف [okey], أسف [sorry] və يا برون [pardon] qəbilindən kəlmələri ərəb dilində yerli-yersiz istifadə etməklə özlərini bir növ cəmiyyətin yüksək təbəqəsinə mənsub insan kimi göstərmək istəyənlər də az deyildi [1, s. 113]. Bura بليارد (bilyard), بورصة (birja), بوفيه (bar, bufet), بيرو (büro), جراج (qaraj), جاكيت (jaket), جاليري (qaleriya), جرسون (qarson), ديبلج (dublyaj), ديركسيون (sükan), ريبورتاج (reportaj), شانتاج (şantaj), شامبانيا (şampan), صالون (salon), كافيتيريا (kiçik restoran) [5, s.62], شار (şar) [11] və s. sözlər daxildir.

XX əsrin ortalarında ərəb ölkələrinin çoxu Yaxın Şərq münafişəsi zamanı SSRİ-dən daim dəstək ala bildiyi üçün, onun mövqeyini müdafiə edirdilər. O zaman Sovet ittifaqı ilə ərəb ölkələri arasında dostluq və əməkdaşlıq sahəsində bir sıra müqavilələr bağlandı. SSR-nin ərəblərin həyatında oynadığı müsbət rol, onların dillərindən də yan keçməmişdir. Ərəblərlə ruslar arasındakı bu mədəni əlaqə ərəb dilindən rus dilinə, o cümlədən rus dilindən ərəb dilinə keçən sözlərin sayını artırdı. Rus dilindən ərəb dilinə keçən sözlərə بولشيفي (bolşevik), سوفخوز (sovxoz), سوفيت (sovet), اراقي (araq), ترويك (troika), كومسومول (komsomol), سمولور (samovar) və s. daxildir [5, s. 63-64].

II. İngilis dilində alınma sözlər. İngilis dilinin zənginləşməsində bir çox Avropa dillərinin təsiri olmuşdur. Kelt və skandinav mənşəli alınmalar daha qədim dövrləri əhatə edir. XII əsrdən başlayaraq ingilis dili norman-fransız dilinin təsiri altına düşmüşdür. Bu təsir nəticəsində ingilis dilinin lüğət tərkibi çox böyük dəyişikliyə məruz qalır. Norman hakimiyyəti dörd əsr əhatə etdiyindən ingilis dilinin leksikasının təxminən yarısı norman- fransız mənşəli sözlərlə əvəzlənmişdir [3, s. 28].

Bu dillərlə yanaşı ingilis dilinin lüğət tərkibinin formalaşmasında latın və yunan dillərinin müəyyən rolu olmuşdur. Lakin ingilislər latın və yunanlarla birbaşa əlaqə nəticəsində deyil, başqa dillər vasitəsilə həmin dillərin sözlərini almışlar. Məsələn, latın mənşəli sözlər ingilis dilinə kelt dilləri vasitəsilə, yunan sözləri isə əsasən fransız dili vasitəsilə alınmışdır [3, s. 28].

Müasir ingilis dilində elə alınmalar da vardır ki, onlar latın dilinin zahiri görünüşünü tamamilə saxlayıblar, yəni heç bir assimilyasiyaya məruz qalmayıblar və hazırkı dövrdə də qalmırlar. Belə söz və ifadələr dildə latın qəbildən olan sitatlar kimi istifadə olunur. Onların istifadə dairəsi olduqca məhduddur. Onlar adətən elmi əsərlərdə, işgüzar sənədlərdə və s. istifadə olunur. Belə alınmalara bu cür ifadələr aid edilir: alma mater, bona fide, ex officio, conditio sine qua non və s. [3, s. 28].

Ərəb dilinin bir çox dillərə təsir etdiyi kimi, ingilis dilinə də təsiri olmuşdur. Bir çox sözlər ərəb dilindən ingilis dilinə keçmişdir. Onlardan bəziləri ilə tanış olaq:

1. Alcohol (alkoqol) sözü ərəb dilindəki al-kuhl (الكحل) (sürmənin bir növüdür) sözündən yaranıb. Kosmetik vasitə mineraldan alındığı üçün Avropa kimyagərləri ayrılma/distillə yolu ilə alınan hər şeyə alcohol deyərək istinad etmişlər.
2. Algebra (cəbr) sözü ərəb dilində ayrılmış hissələrin birləşdirilməsi mənasını verən al-jabr (الجبر) sözündən yaranıb. Bu söz ilk dəfə 9-cu əsrdə riyaziyyata aid traktatda istifadə olunub. Traktatın müəllifi olan Əl-Xarəzminin adı isə riyazi termin olan algorithm (alqoritm) sözündə öz əksini tapır.
3. Candy (konfet) – amerikan ingiliscəsində istifadə olunan bu söz ərəb dilindəki qand sözündən əmələ gəlib. Bu sözün kökü sanskrit dilinə gedib çıxır və ərəb dilinə fars dili vasitəsilə keçmişdir.
4. Coffee (qəhvə) – Şərqi Afrikadan gətirilən qəhvəni ərəblər qahvah (قهوة) adlandırmışlar. İngilis dilindən əvvəl bu söz türk (kahve) və italyan (caffè) dillərinə keçmişdir.
5. Cotton (pambıq)
6. Magazine (jurnal) – bu söz öz kökünü ərəbcə anbar mənasını verən makzin sözündən götürür. İtalyanlar magazzino sözünü ərəb dilindən, fransızlar magasin (mağaza mənasını verir) sözünü italyan dilindən, ingilislər isə fransız dilindən götürmüşlər.
7. Mattress (döşək) – yastıqda yatmaq ərəblərin kəşfidir. Ərəbcə yastıqların yığıldığı yer mənasını verən matrah sözü latın dilinə materacium / materatium şəklində keçmiş, ingilislər isə italyan dilindən götürmüşlər.
8. Orange (portağal) – sanskrit dilində portağal mənasını verən naranga sözü narang formasında fars dilinə keçmiş, ərəblər isə farslardan naranj şəklində mənimsəmişlər. Ərəb tacirləri portağalı İspaniyaya gətirmiş və bu söz naranja formasında ispan dilinə keçmişdir. Daha sonra un norengə formasında fransız dilinə keçmiş (müasir fransızca – une orange), sonra isə ingilis dilinə keçmişdir.
9. Safari (Afrikada vəhşi təbiətə səyahət) sözü svahili dilində ekspedisiya mənasını verən safari sözündəndir. Lakin svahili dilindəki bu söz öz kökünü ərəb dilindəki səfər sözündən götürür.
10. Sofa (divan) sözü ərəbcə xalı döşənmiş, oturmaq üçün yer mənasını verən suffa sözündən yaranıb.
11. Sugar (şəkər) – ərəb tacirləri Qərbi Avropaya gətirdikləri şəkəri sukkar (سكر) adlandırmışlar.

12. Zero (sıfır) – italyan riyaziyyatçısı Fibonaççi 13-cü əsrdə avropalıları sıfırla tanış etmişdir. O, Şimali Afrikada böyümüş, ərəb dilində heç nə, boşluq mənasını verən sıfır sözünü öyrənmişdir. O, bu sözü zephrum şəklində latınlaşdırmış, italyan sözü olan zero da buradan yaranmışdır. Rum rəqəmlərində sıfırı ifadə edən heç bir işarə olmadığı üçün bu rəqəm ərəblərdən götürülmüşdür [12].

13. Admiral- ərəb dilindəki "əmir al-bahr" (أمير البحر) ifadəsindən gəlir, bu da "dəniz əmiri" və ya "dəniz komandiri" mənasını verir. Bu ifadə əvvəlcə ərəb dənizçiləri tərəfindən istifadə olunsa da, sonralar isə Avropa dillərinə keçmişdir. Məsələn: italyanca "ammiraglio" və fransızca "amiral" kimi formalar almışdır. Azərbaycan dilində də "admiral" sözü eyni mənanı daşıyır və hərbi dəniz donanmasında yüksək rütbəni ifadə edir [10;14].

İngilis dilində əcnəbi sözdüzdə elementlər yaranmışdı. Bildiyimiz kimi, bir qayda olaraq, affiksələr ayrıca şəkildə alınmır. Onlar sözlərin tərkibində alınır, daha sonra qədim söz köklərinə qoşularaq onunla birlikdə yeni törəmə əmələ gətirir. İngilis dilində çoxlu latın və yunan affiksləri vardır: anti-, re-, pro-, coun-ter-, ism-, age, able-, -ous və s. [3, s. 30].

Həmçinin ərəb dilində də bu hadisə müşahidə olunur. Məsələn üçün "pulqabı" sözündəki جزء ərəb sözü, دان fars şəkilçisi olsa da fransız dili vasitəsilə ərəb dilinə daxil olan söz hesab olunur [5, s. 62].

Sözalmanın təsiri nəticəsində bir çox qədim ingilis sözləri ya istifadədən çıxır, ya da mənasını dəyişir. Məsələn, "çay, döyüş, ordu, astronomiya, hesab, poeziya" mənalarında olan qədim ingilis sözlərinin yerinə fransız və ya fransız dilindən alınmış latın və yunan "river, battle, army, astronomy, arithmetic, poetry" sözləri yarandı. [3, s.30]

Nəticə. Dil dinamik bir məfhum olduğu üçün zamanla dəyişikliklərə məruz qalır. Bəzi sözlər dildən çıxaraq arxaikləşir, alınma sözlər isə dili zənginləşdirir. Nəsrulla Məmmədov bu prosesin həm müsbət, həm də mənfi tərəflərini vurğulamışdır. Məqalədə də göründüyü kimi, sözalmanın təsiri ilə bir çox qədim ingilis sözləri ya istifadədən çıxmış, ya da onların yerinə fransız, latın və yunan mənşəli sözlər keçmişdir. Buna misal olaraq, müasir ingilis dilində river, battle, army, astronomy, arithmetic, poetry kimi terminlər daxil olmuşdur. Bu halda mənfi cəhət olaraq, qiymətləndirilir.

Orta əsrlərdə Müsəlman Şərqi elm və mədəniyyətin mərkəzi olduğu üçün ərəb dilindən ingilis dilinə söz keçidi üstünlük təşkil edirdi. Müasir dövrdə isə ingilis dili global elmi-texniki tərəqqinin və akademik ünsiyyətin əsas dili olduğu üçün əks proses müşahidə olunur bununla da ingilis dilindən ərəb dilinə daha çox söz daxil olur.

Baxmayaraq ki, hər iki dil alınma sözlərdən istifadə edir, ərəb dilinin digər dillərdən fərqləndirən əsas cəhəti Quranın varlığıdır. Dini mətnlər və cahiliyyə dövrü ədəbiyyatı ərəb dilinin qorunmasına və orijinallığını saxlamasına mühüm töhfə vermişdir. Bəzi mütəxəssislər qeyd edirlər ki, bu mənbələr olmasaydı, ərəb ədəbi dilinin qorunması çətin, hətta mümkün ola bilərdi.

Bu baxımdan, alınma sözlərin dildə rolu balanslı şəkildə tənzimlənməli, onların dili zənginləşdirməklə yanaşı, onun orijinallığını zəiflətməməsinə diqqət yetirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Akademik Vəsim Məmmədəliyevin ilahiyyat və şərqşünaslıq elmlərinə verdiyi töhfələr" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlar, 2021, 424 s.
2. Babaşlı M. Qloballaşan dünyada ərəb dilinin artan rolu və potensial imkanları. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun 18 dekabr – Beynəlxalq Ərəb Dili Günü münasibətilə təşkil etdiyi "Azərbaycanda ərəb dilinin tədrisi sahəsində mövcud vəziyyət və perspektivlər" mövzusunda konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2019, s. 57-73
3. Eminova V. İngilis dilinin zənginləşməsində alınma sözlərin rolu. Elmi iş (beynəlxalq elmi jurnal) 2020, № 07/56, s. 28-31.
4. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1958, s. 36.
5. Məlikov Tərlan. Müasir ərəb dilində yeni söz və ifadələr. Bakı: Füyuzat, 2022, 246 s.
6. Zahidi A.İ. Müasir ərəb ədəbi dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm, 1977, s. 146.
7. Mahdi A. Using Arabic: a guide to contemporary usage. Cambridge University Press, 2005, p. 274.
8. Оруджева Л.М. Шихалибеги З.Э., Развитие арабской филологии в Азербайджане, Баку: Нурлан, 2004, с. 108.
9. <http://www.almaany.com>
10. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Admiral?utm_source
11. <https://www.mk-library.com/balloon>
12. <https://1mayak.wordpress.com/2018/01/21/%c9%99r%c9%99b-dilind%c9%99n-ingilis-dilin%c9%99-kecmis-sozl%c9%99r/>
13. <http://www.ru.glosbe.com>
14. https://sozluk.obastan.com/admiral?utm_source

Açar sözlər: Alınma sözlər, Ərəb dili, İngilis dili, Ərəbləşdirilmiş sözlər, Alınma şəkilçilər.

Key words: Loanwords, Arabic language, English language, Arabized words, Derivative suffixes.

Ключевые слова: Заимствованные слова, Арабский язык, Английский язык, Арабизированные слова, Производные суффиксы.

Notes on Loanwords in Arabic and English

Summary

The article discusses loanwords in Arabic and English. Loanwords in Arabic appear to follow a systematic classification: words adapted to Arabic linguistic rules are termed Arabized words (المعرب), while words that enter the language unchanged are called ad-dakhil (الدخيل). In contrast, such a structured system is not as evident in English.

Both Arabic and English have been influenced by various languages, including each other. Words such as algebra, alcohol, candy, coffee, cotton have entered English from Arabic, whereas modern technological and scientific advancements have led to English loanwords being adopted into Arabic, such as روبات (robot), إلكترون (electron).

كريدیت (credit), تأمين (insurance), ميزانية (budget), كوپون (coupon), شيك (cheque), بروگرام (program), ديڭيتال (digital), بطارية (battery), (electron).

This study highlights that while loanwords contribute to the enrichment of a language, their excessive use can dilute linguistic identity. Therefore, language policies and lexical regulations play a crucial role in managing this process in a balanced manner.

Заметки о заимствованных словах в арабском и английском языках

Резюме

В статье рассматриваются заимствованные слова в арабском и английском языках. В арабском языке они имеют системную классификацию: слова, адаптированные к грамматическим нормам арабского языка, называются арабизированными (المعرب), а слова, заимствованные в неизменном виде, – ад-дахиль (الذخيل). В английском языке подобная системность менее заметна.

Оба языка подверглись влиянию различных языков, в том числе друг друга. Из арабского в английский язык перешли слова algebra, alcohol, candy, coffee, cotton, тогда как в современную эпоху научные и технологические достижения способствовали проникновению английских заимствований в арабский язык, например: روبوت (robot), إلكترون (electron), بطارية (battery), ديڭيتال (digital), بروگرام (program), شيك (cheque), كوپون (coupon), ميزانية (budget), كريدیت (credit), تأمين (insurance).

Исследование показывает, что заимствования обогащают язык, но их чрезмерное использование может ослабить его самобытность. Поэтому языковая политика и лексические нормы играют важную роль в сбалансированном управлении этим процессом.

Rəyçi: AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi Babaşlı M.A.

Giriş. İslam dünyasının görkəmli alimlərindən biri olan Məhəmməd ibn Ömər əz-Zəməxşəri elmi və ədəbi yaradıcılığı ilə böyük iz qoymuş şəxsiyyətlərindən biridir. O, dilçilik, təfsir, fəlsəfə və ədəbiyyat sahələrində dəyərli əsərlər yazmış və İslam elmi ənənəsinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Zəməxşəri öz dövründə yalnız bir alim kimi deyil, həm də mütəfəkkir və ensiklopedik biliklərə malik bir şəxs kimi tanınmışdır.

Onun əsərləri xüsusilə “əl-Kəşşaf” adlı təfsiri və ərəb dili sahəsindəki tətqiqatları ilə məşhurdur. Zəməxşəri həm məntiqi düşüncə tərzini, həm də dilçilik sahəsindəki araşdırmaları ilə orta əsrlər elminin inkişafına töhfə vermişdir. Bu məqalədə Zəməxşərinin həyatı, elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və onun İslam dünyasına təsiri araşdırılacaqdır.

Zəməxşərinin həyatı. Zəməxşəri (tam adı: Cəvəllah Məhəmməd ibn Ömər Zəməxşəri) 11-12 əsrlərdə yaşamış məşhur ərəb dilçisi, ilahiyatçı, Quran təfsirçisi və ədəbiyyatşünas alim idi. O, 1075-ci ildə Xarəzm bölgəsində yerləşən Zəməxşər qəsəbəsində anadan olmuşdur. Atası ona ilk təhsilini vermiş və oğlunun elmə olan marağını görmüş, onun bir alim kimi yetişməli olduğuna qənaət gətirir. Lakin bəxt Zəməxşərinin üzünə gülmür, yüksək damadan düşdüyündən ayağını itirir. Bu səbəbdən atası təhsilin oğlu üçün çətin olacağını düşünür, lakin Zəməxşəri təhsilinə davam etdirməkdə ısrarlı olduğu üçün atası buna icazə verir və onu Urgəncdəki mədrəsələrin birində oxudur.

Zəməxşərinin elmi həyatına gəldikdə isə, onun kiçik yaşlarının Zəməxşər şəhərində keçməsi onun bu yolda bir çox təcrübələr qazanmasına şərait yaratdı. Beləki, Səlcuq dövlətinin vəziri Nizamul – Məlik üçün elm ən mühüm amil hesab olunurdu. Onun alimlər içərisindən öz yaradıcı elmi fəaliyyətləri ilə fərqlənənləri seçərək onların uşaqlarının elmdə yüksək məqama çatana qədər təhsil almalarına dəstəyi və təminatı növbəti illərdə bir çox yüksək səviyyədə olan mahir yazıçıların ərsəyə gəlməsində böyük rol oynadı. Və belə bir elmi şəraitdə hələ uşaq olan Zəməxşərinin elmi yolla getməməsi və onun gələcəkdə mühim şəxsiyyətə çevrilməməsi mümkün deyildi. Daha sonra o, öz elmini Buxara şəhərində davam etdirmiş və bir çox böyük məllimlərdən dərs alaraq öz təlimini başa vurmuşdur. Buxara şəhəri o zamanın böyük şəxsiyyətlərinin mövcud olduğu, və eləcə də bir çox ədib və yazıçıların meydana çıxdığı bir şəhər idi. Zəməxşərinin atası oğlunu Buxara şəhərinə göndərməsi onun ərəb dili və ədəbiyyatı sahəsində mühüm biliklərə sahib olmasına səbəb oldu. Zəməxşəri öz şeirində hələ gənc yaşlarında bir çox elmlərə yiyələndiyini bildirir. Və eləcə də o, öz qəsidi divanında Nizamul – Məliki mədh edən bir çox misralar yazır.

Daha sonra ədib Xorasana yola düşür və burda Əbil – Fəth – Əli ibn əl – Hüseyn əl – Ərdistani ilə əlaqə quru. O, Tac əd – Daulənin naibi olan və həmçinin sultan Əbil – Fəth Məlikşahın hakimiyyəti dövründə məktublar yazan nüfuzlu şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Zəməxşəri onu mədh edərək onu kitabını oxumağa dəvət edir.

Daha sonra Ədib Bağdada yönəlir. Burada Zəməxşəri bir çox alimlərə qulaq asır, onlar ilə müzakirələr aparırdı. Əbhərinin Zəməxşəri barəsində yazdığı məlumatlara görə bu müzakirələr onun öz həyatını dəyişməsinə mühüm səbəb kimi göstərilə bilər, çünki, məhz bunda sonra Zəməxşəri dünyəvi pisləklərdən əl çəkir, və çirkin günahlarından tövbə etdiyini bildirir. Hicri təqvim ilə 516-cı ildə o, Məkkə şəhərinə ziyarət edir, və burada o, bir müddət iqamət edir. Onun burada iqamət etməsinin əsas səbəbləri Allaha ibadət etmək, ona itaətini sübut etməkdən ibarət ola bilər. Zəməxşərinin həyatının bu dövründə ən yadda qalan hadisələrdən biridə özünü “Allah qonşusu” adlandırmasıdır. Əsasən Zəməxşəri öz vətəni olan Xarəzmdə yaşadığı illərdə çəkdiyi yaşam sıxıntılarını, kasıblıq və yoxsulluq kimi amilləri Məkkə şəhərində əldə etdiyi mükəmməl şəraitin ona unutturduğu hissəyə qapılır, və bunun doğru olmadığını, yaşadığı bütün çətinliklərə baxmayaraq yenə də vətəninin əziz olduğunu düşünüb onu ömürlük tərk etməyin yanlış bir iş olduğuna qənaət gətirir. Digər tərəfdən yaşı artdıqca ölümün özünə dahada yaxınlaşdığını hiss edən Zəməxşəri ömrünün son illərini Məkkədə Allaha ibadət etmək ilə başa vurmaq istəmişdir, lakin görünür vətən həsrəti ona bu istəyini reallaşdırmağa imkan verməmiş, yekunda Zəməxşəri vətəninə qayıtmışdır. Ömrünün sonuna qədər burada iqamət edən Zəməxşəri Hicri təqvim ilə 508-ci ildə Ərəfə gecəsində vəfat etmişdir.

Yaradıcılığı və əsərləri. Zəməxşərinin yaradıcılığı olduqca zəngin və rəngarəng olan əsərlər ilə yadda qalmışdır. Zəməxşərinin müəllifi olduğu əsərlərinin sayına gəldikdə isə, bu barədə dəqiq məlumat yoxdur, lakin buna baxmayaraq bir çox öz dövrünün ədəbi şəxsiyyətləri Zəməxşərinin müxtəlif əsərlərini fərqli saylarda adlarını çəkirlər. İbn Xülqan və İbn əd-Davudi 30 əsərinin adını, Yaqut 35 əsərinin adını, İsmail əl-Bağdadi 51 əsərinin adını qeyd edir. Mustafa əl-Cuyuni isə Zəməxşərinin 40 əsərinin qeyd etmişdir.

Zəməxşəri əsasən iki sahədə öz ustalığı ilə elmi sahədə fərqlənmişdir, bunlar təfsir və qrammatika sahələridir. O, qrammatika elminə dair fərqli mövqedə olmuşdur, onun fikrinə görə bu elm sadəcə Sibəvehyinin kitabından ibarət olmuş, bu sahədə dövrün tələblərinə cavab verəcək və həmçinin tələbə və tətqiqatçıların asanlıqla bu sahədə əqli fəaliyyətlə məşğul olma imkanı verə biləcəyi bir üsluba ehtiyac olduğunu bildirmişdir. Məhz bu səbəbdən Zəməxşəri dil sahəsində araşdırma aparmış və qrammatika elminin dilə ayaq uydura bilmədiyi qənaətinə gəlmişdir. Bu barədə o, özünün “Müfəssəl” əsərinin müqəddiməsində məlumat verərək qrammatika elminə dair bir çox məsələlər ilə üzləşdiyini, yeni bir üslub ortaya qoymaq planı olsada bu elmin bölmələri ayrı-ayrı müstəqil mövzular olduğundan ortaya bir həll qoya bilmədiyini bildirir. Digər tərəfdən Zəməxşərinin fikrinə görə qrammatika məsələləri arasında ən mühimi “Söz kəlimələr və dil tərkibi”-dir. Digər tərəfdən Zəməxşəri Qurani-Kərimin təfsiri sahəsində də olduqca tanınan ədiblərdən biri hesab olunur. Beləki, bu barədə Əbhəri öz elmi işində məlumat verərək ədibin

Quranın təfsirində öz mükəmməl təfsir üslubu ilə seçilməsinin bir çox səbəblərinin olduğunu qeyd edir. Onlardan biri ədibin mötəzi təriqətinə mənsub olması və eləcə də özünün qatı şəkildə mötəzi olmasıdır və bu da öz növbəsində Zəməxsəriyə mövzusunun təhlilində, diskussiya və kəlam elmində mühim bir üstünlük verirdi. Daha bir səbəb isə söz və ifadələrin seçilməsində onun özünəməxsus ədəbi zövqünün olmasıdır. Bunlardan savayı ən mühüm səbəb onun güclü islami şəxsiyyətə malik olmasıdır, və təbii ki, bir müsəlman olaraq Zəməxsəri özünü islamın xidmətinə adanaraq islami məfhumlarının yayılması və bunlardan meydana gələn fikirlərin qorunub saxlanmasına çalışmışdır. Və eləcə də bir çox Quran ayələrinin təfsirində Zəməxsəri bu sahədə fəaliyyət göstərən çox sayda mütəfəkkirlər ilə mübahisələr etmiş və onları öz fikirlərinə görə tənqid etmişdir. Bir mötəzi kimi ədibin bir çox mövzulara fərqli baxışı olmuşdur. Buna misal olaraq biz onun təfsirlərini göstərə bilərik, beləki həmin təfsirlərində o, Allahı və cənləri görmək ilə bağlı olan hadisələri inkar edir, bundan əlavə hər hansısa bir adamın məhz digər adama həsəd aparmasına görə bu həsədin ona mənfi təsiri ola biləcəyi və sehr edənə sehr olunanana hər hansı bir mənfi təsiri ola biləcəyi fikrini inkar edir.

Zəməxsərinin Quran ayələrinə yazdığı təfsirlərindən birinə misal çəkək:

“الذين ينقضون عهد الله من بعد ميثاقه” – “Burada نقض kəliməsi ləğv etmək və bütünlüyü pozmağ mənasına gəlir. Əgər sual verilsəydi ki, nə üçün əhdin pozulması mövzusunda həmin kəlimə işlənmişdir, havaxt ki, əhd kəliməsi istiarə yolu ilə ip məfhumuna bənzədilir deyər cavab verərdim, çünki məhz həmin ip sayəsində əhdi bağlayan tərəflər bir biri ilə sıx əlaqədə ola bilər... bəlağətin gözəlliyinin əsas sirlərindən birində məhz bənzədilən məfhumu gizli saxlamaqdır, daha sonra həmin məfhumun ifadə etdiyi mənaya uyğun olaraq başqa bir mənada olan söz işlədilir və həmin söz əvəz etdiyi məfhumun funksiyasını bir növ yerinə yetirir”. Əsasən ədibin bu ayənin təfsiri zamanı ip kəliməsindən istifadə etməsinə nəzər yetirsək hesab etmək olar ki, ədib burada Quranın 3-cü sürəsi olan Ali İmranın 103-cü ayəsini nəzərdə tutmuşdur. Bu ayədə- “Və hamılıqla Allahın ipinə yapışın və ayrılmayın” deyilir və ip kəliməsindən istifadə edilir. Məhz bu səbəbdən ola bilər ki, Zəməxsəri əvvəlki təfsirində əhd kəliməsinin ip məfhumuna bənzədildiyini və buna görə نقض feilindən istifadə olunduğunu qeyd etmişdir. Ümumilikdə götürəndə Zəməxsərinin təfsirləri öz bəlağəti, və həmçinin Quranın bəlağətini və onun əhatə etdiyi bənzərsiz söz birləşmələri və cümlələrin aydınlaşdırmaları cəhətindən olduqca təsirli və bir o qədər də maraqlı əsərlər hesab oluna bilər.

Zəməxsərinin elmi əsərləri də öz dövrünün incilərindən sayılırdı. Əhbərinin Zəməxsəri barəsində yazdığı kitaba diqqət yetirdikdə məlum olur ki, ədibin yazdığı təfsirlər o dövrdə insanlar arasında çox mühim elmi mənbələr hesab olunurdu, hətta o dərəcədə ki, həmin dövrdə bir çox insan Zəməxsərinin “Kəşşaf” əsərinin mütaliəsindən əl çəkə bilmir, həmin əsər barəsində tez-tez müzakirələr aparır və ən əsası bu əsərin ehtiva etdiyi elmi biliklərdən faydalanırdılar. Digər tərəfdən adı çəkilən həmin təfsir əsərindən Zəməxsəridən sonrakı dövürlərdə yaşamış bir çox təfsirçilərdə istifadə etmiş və ondan faydalanmışdılar. Bu cür mühim əsər barəsində çox sayda alim və mütəfəkkirlərin rəyləri olması olduqca təbii haldır, və D.Kamal Əhbəri öz kitabında həmin alimlərdən bir neçəsinin adını çəkir. Onlardan biri Abdullah bin Ömər əş-Şəifidir, o, “Kəşşaf” əsərini yalnız Mötəzi fikirlərindən və rəylərindən ibarət olduğunu qeyd edir və Zəməxsəri hər bir surənin təfsiri ilə yanaşı onun fəziləti barəsində də fikrini paylaşaraq oxucuların Quran ilə daha da maraqlanmalarına səbəb olduğunu vurğulayır. Daha sonra Abdullah bin Əhməd bin Mahmudun adı çəkilir, o, bu əsərin əhli sünənə məzhəbinə uyğun olduğunu, və eləcə də Qurani-Kərimdə mövcud olan gizli mənalara anlaşılmaları baxımından olduqca mühim və bir o qədər də bəlağətli əsər olduğunu qeyd edir.

Ədibin müəllifi olduğu əsərlərin adlarına gəlincə isə, Əhbərinin Zəməxsəriyə həsr edilmiş kitabında bəzi əsərlərin aşağıdakı tərtib ilə adları çəkilir:

1) “Əsasül-Bəlağə”- ərəb dilində işlənən kəlimələri ehtiva edən bir lüğət xarakteri daşıyır. Bu əsərdə həmin sözlərin həm həqiqi, həm də məcazi mənalara araşdırılır.

2) “Əsasül-Təqdis”

3) “Əsrarül-Məvadi”- bu əsərin adını İsmail Bağdadi zikr edir.

4) “Əl-əsmə fil-luğa”- Doktor Əhməd əl-Hufinin qeyd etdiyinə görə bu əsər Zəməxsərinin müəllifi olduğu “Müqəddəmətül-Ədəb” əsərinin bir parçasıdır.

5) “Kitabül-Əcnas”

6) “Ətvaqul-Zəhəb”- Həcm baxımından kiçik əsər olmasına baxmayaraq, 100 məqaləni özündə ehtiva etmişdir. Burada dünyəvi nemətlərdən çəkinmə, fəlsəfə, nəsihət, cömərdlik və sair mövzulardan bəhs edilir.

7) “Əl-Məli fin-Nəhv”

8) “Ən-Nəmuzəc fin-Nəhv”- Zəməxsərinin qələmə aldığı kiçik əsərdir, o, həmin əsəri Əbil-Fəth Ali bin əl-Hüseyn əl-Ərdistanə hədiyyə etmişdir.

9) “Təc əl-Əsəmi”

10) “Təsliyəd-Darir”

11) “Təlimul-Mubtəda və İrşədul-Muqtəda”- fars dilinə tərcümə olunmuşdur və ərəb dilini yeni öyrənənlər nəzərə alınaraq bu əsərin dili sadə və asand xarakter daşıyır.

12) “Təvabi”

13) “Əcbəl val-Əmkinə val-Miyə”- Adındanda göründüyü kimi bu əsər bir çox dağ, yer, su adlarını özündə ehtiva edir. Zəməxsəri bu coğrafi adları əlifba sırası ilə tərtib etmişdir. Həmçinin bu əsərdə Zəməxsəri şeirdə qələmə almışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Doktor Kamal Cibri Əbhəri. Əsər: Zəməxsərinin həyatı və müəllifi olduğu əsərləri. Dəru-l-Cənan.2014.
2. Müəllif bilinmir. Əsər: Zəməxsərinin əsərləri və onun qrammatik üslubu.il 1435.
3. Müəllif bilinmir. Əsər: Ətvaqu-z-Zəhəb li-l-Zəməxsəri. 12-ci əsr.
4. Adil Fəthi Riyad. Əsər: İbn Mülkün Zəməxsərinin qrammatikaya dair tətqiqatlarına etirazları.
5. Muhammad Zəğlul Səlam. əl-Ədəb fi-l-Asri-l-Eyubi.
6. Müəllif bilinmir. Əsər: Zəməxsərinin Quran təfsiri metodu.
7. Heybət Heybətov. Əsər: Cəmaləddin Məhəmməd İbn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin Şərhu-l-unmuzəc fi-n-nəhv əsəri. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC,2019.
8. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış şair və ədiblər. Bakı: Elm, 1993, 205 s.
9. Masse A. İslam. Tarixi öçerk. 3-cü nəşr. Bakı: AE Baş redaksiyası, 1992, 256 s.

Açar sözlər: Dilçi, İlahiyyatçı, Quran təfsirçisi, Ədəbiyyatşünas, Şeir, Əsər.

Keywords: Linguist, Theologian, Quran Interpreter, Literary Scholar, Poetry, Work.

Ключевые слова: Лингвист, Теолог, Толкователь Корана, Литературовед, Поэзия, Произведение.

Importance of Zamakhshari in the Islamic World

Summary

One of the prominent scholars of the Islamic world, Muhammad ibn Umar al-Zamakhshari, is one of the personalities who left a significant mark with his scientific and literary creativity. He wrote valuable works in the fields of linguistics, tafsir (Quranic exegesis), philosophy, and literature, making important contributions to the Islamic scholarly tradition. Zamakhshari (full name: Jarullah Muhammad ibn Umar Zamakhshari) was a famous Arab linguist, theologian, Quran commentator, and literary scholar who lived in the 11th-12th centuries. He was born in 1075 in the town of Zamakhshar, located in the Khwarezm region. Zamakhshari's works are remembered for their richness and diversity. As for the number of works authored by Zamakhshari, there is no precise information available. However, many literary figures of his time mention various works of Zamakhshari, with different counts of his works. Ibn Khalkan and Ibn al-Dawudi mention the titles of 30 of his works, Yaqut lists 35, and Ismail al-Baghdadi mentions 51 of his works. Mustafa al-Cuyuni, on the other hand, mentions 40 of Zamakhshari's works.

Значение Замахшари в исламском мире

Резюме

Один из выдающихся ученых исламского мира, Мухаммад ибн Умар аз-Замахшари, является личностью, оставившей значительный след своими научными и литературными творениями. Он написал ценные работы в области лингвистики, тафсира (толкования Корана), философии и литературы, сделав важный вклад в исламскую научную традицию. Замахшари (полное имя: Джарулла Мухаммад ибн Умар Замахшари) был известным арабским лингвистом, теологом, комментатором Корана и литературоведом, который жил в XI-XII веках. Он родился в 1075 году в поселке Замахшар, расположенном в регионе Хорезм. Работы Замахшари запомнились своей богатостью и разнообразием. Что касается числа произведений, написанных Замахшари, то точной информации нет. Однако многие литературные фигуры его времени упоминают различные работы Замахшари, с разным количеством его произведений. Ибн Халкан и Ибн аль-Давуди упоминают 30 его произведений, Якуб — 35, а Исмаил аль-Багдади — 51 произведение. Мустфа аль-Джуни, в свою очередь, упоминает 40 произведений Замахшари.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Daha böyük addımlarla yeniləşən dünyamızın inkişafını şərtləndirən amil yeni şəxsiyyətin formalaşması, inkişafı, mədəni potensialının maksimum artırılması, müstəqilliyimiz, hər cür çətinlikdən çıxış yolu axtarmağı bacaran yeni şəxsiyyətlər yetişdirmək yolunda maraqlı yenilik etməklə, təhsil prosesindəki köhnə metodlardan aralanmaq, mütərəqqi yeniliyə can atmaqdır.

“Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nda göstərilir: “Təhsil sistemində islahatın zəruriliyi respublikanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və dövlət quruluşunda baş vermiş köklü dəyişikliklərlə bağlıdır. İndiki mərhələdə təhsil sistemi inzibati – amirlik sisteminə əsaslanan totalitarizmdən azad, açıq, demokratik və çoxşaxəli formada qurulmalıdır.” [2, 2007, səh. 13.]

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra təhsil sistemini də milli maraqlara uyğun qurmaq imkanı qazandı. Cəmiyyətin tam halında mövcudluğunu və inkişafını əsas sosial sahə kimi təhsil sistemi təmin edir. Təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq hüquqi bazanı yaratmaq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il 168 nömrəli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat proqramı”nda təsbit olunmuş tələblərin həyata keçirilməsidir.

Müasir dərs, ənənəvi dərsin rəasional “toxumlarını” inkar etmir, lakin müasir dərs məzmunu, forma, metod və vasitələrlə daha çox əhatə olunur. Köklü islahat və dəyişikliklərlə təmin olunan konseptiyanın üstünlüyü məhz ondadır ki, konsepsiya şəxsiyyətin formalaşdırılmasını təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi hesab edir. Həyatımız üçün dəyərli, ləyaqətli şəxsiyyətlərin yetişməsində, yüksək bilik və bacarığa malik, vətəni sevən, müstəqil düşüncəyə və yaradıcı təfəkkürə yiyələnmiş, milli, bəşəri dəyərlərə hörmət edən insanların istiqamətlənməsində hər zaman olduğu ağırlığı üzərinə götürmüş humanitar fənnlərin, əsasən, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənnlərinin üzərinə düşür. Standart nəticələr şxolastik şəkildə onlara çatdırılır. Müasir təhsil konsepsiyasının üstünlüyü məhz bundadır, bu prosesdə təlimin struktur dəyişmələri meydana çıxır, hafizə unudulmamaq şərti ilə idrak proseslərini də dərinləşdirir, öyrənilərdə müstəqil düşüncə və mühakimə yürütmə vərdisləri, əqli nəticə çıxarma bacarıqları formalaşdırır. Tanış olduğumuz təlim metodlarının yeganə məqsədi, tədqiqat sahəsində fəaliyyəti möhkəmləndirmək, qrup halında ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmək, fikir bölüşməyi bacarmaq, dəqiq nəticə çıxarmaq vərdisi qazanmaq və ən ümdəsi sonda müəyyən biliklər əldə etməkdir. Bunları əldə etmək üçün müxtəlif təlim metodlarından istifadə etmək vacibdir.

K a r u s e l - bu da təlim metodlarından biri sayılır. İri kağız üzərində yazılan suallar qrupda cavablanır, sonda müəllimə ötürülür. Cavab müzakirəyə çevrilir.

K l a s t e r (çaxələndirmə). Müəllim lövhədə cızdığı dairədə yazdığı söz və ifadə ilə bağlı fikir söyləməyi tapşırır. Yazılan hər söz xəttin köməyi ilə ümumi sözə birləşdirir. Tələb olunan vaxt bitincə cavablar müzakirə olunur və həyata keçirilir.

V e n n diaqramı. “Əşya və ya hadisələri müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu üsuldən istifadə olunur. Venn diaqramından istifadə prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır. Müqayisə olunacaq əşya və hadisələr müəyyənləşdirilir”.

M ü z a k i r ə. Bu metod zamanı mövzu ətrafında ideya, məlumat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsi, problemin həlli yolu, düzgün qərarların verilməsi, mövzuya münasibətdən irəli gələn sualların seçilməsi nəzərdə tutulur. Bu metodun düzgün qurulması öyrənilərin məntiqi və tənqidi təfəkkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirir, onlarda müstəqil münasibət bildirmə vərdişini gücləndirir.

L a y i h ə l ə r i n h a z ı r l a n m a s ı. Təhsil də keyfiyyətli tədrisin həyata keçirilməsində istifadə olunan metodlardan biri kimi məzmunlu mövzuların müstəqil şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Layihələrin hazırlanması uzun müddət tələb edir. Layihələr müəllimin verdiyi mövzular əsasında seçilir. Mövzu seçimi qrupun səviyyəsinə uyğunlaşdırılır, problem aydınlaşır, konkretləşir. Bu üsul da öyrəniləri bir-birinə doğmalaşdırır, məktəbkənarı insanlarla yaxınlaşdırır.

D e b a t l a r. Bu günün baxış bucağından yanaşdıqda ən vacib üsullardan sayılır. Çünki debatlar demokratik ideyaların inkişafına və bu yolda mübarizliyə təkan verir. Debatlar insanların deyil, ideyaların qarşıdurmasıdır. Debatların ən vacib elementi tənqidi düşüncə tərzini formalaşdırmaq, qarşı tərəfin fikirlərinə əsaslı arqumentlərin tapılmasıdır. Debatlar, əsasən, arqumentlərin əsasında, qısa və dürüst mövzunun ifadəsindən, əsaslı dəlil və arqumentlər qarşıdurmasının yeganə həlli vasitəsi kimi mövzunun qısa, dürüst ifadəsindən danışır, ən önəmli xüsusiyyət gözəl nitqə malik olmaq, ən gözəl sözlərlə, təsdiqini tapır, qətiləşdirilmiş ifadələrin gücü ilə qarşı tərəfin arqumentlərini təkzib etməkdir. Burada tənqidi düşüncənin rolu böyük, demokratik dövlətin, gələcəyin qətiyyətli vətəndaşı kimi, siyasi hadisələri başa düşmək, fikir mübadiləsi aparmaq yolunda ən gözəl metodiki üsuldur.

K u b l a ş d ı r m a. Bu metod vasitəsilə müzakirə olunacaq mövzu müəyyən edilir. Düzəldikləri kubun üzərində qruplar və hər qrupun qarşıya qoyduğu məqsəd, müqayisə, təhlil, tətbiq, təsvir aydınlaşdırılır. Mövzunun hərtərəfli öyrənilməsinə şərait yaradılır. Öyrənilər təlimatlanır, ümumiləşdirmədən sonra əsas nəticə alınır, təqdimatın əsas göstəricisi lövhədən asılır. Burada əsas fikir tənqidi və məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək və hər məsələni öz düşündürücü baxış bucağından məqsədə yönləndirməkdir.

Z i q z a q. Tədris prosesində həcm etibarı ilə böyük əsərlərin təhlili zamanı vaxtdan səmərəli və qənaət etmək məqsədi ilə həyata keçirilən metodudur. Əsasən, yuxarı siniflər arasında həyata keçirilir. Mətn hissələrə bölünür, nömrələnir. Qruplar da təşkil olunandan sonra mövzu ətrafında hazırlanmış suallar əsasında tapşırıqlar həyata keçirilir. Hər qrupun eksperti öz tapşırığını həyata keçirdiyini və əldə etdiyi informasiyanı bir-biri ilə bölüşür. Ortaya çıxarılan informasiya əsasında mətn üzərindəki tədqiqat işi bütövləşdirilir.

B e y i n h ə m l ə s i. Ədəbiyyat dərslərində az vaxt içərisində problemli vəziyyətin aydınlaşdırılması, öyrəncilərin yeni biliklərinin ortaya çıxması üçün müzakirə olunan məsələyə maraq oyadır. Öyrəncilər arasında fəallıq artır, ideyalar ətrafında güclü müzakirələr başlayır, irəli sürülən təklif və ideyalar olduğu kimi heç bir şərh verilmədən qeyd olunur. Müzakirə aparılan da maraqlı, elmi fikirlər, mətnin məqsədinin açılmasında əsas rol olan ideyalar seçilir.

B İ B O. Öyrəncilər arasında əvvəlki bilik və maraqlar əsasında həyata keçirilir, məqsəd yeni və köhnə biliklər arasında yeni əlaqələrin qurulması, bu günki problemin həlli yollarının araşdırılmasıdır. Bu priyom məqsədyönlü mahiyyət daşıyır. Yəni nəyi bilirik, nəyi bilməliyik, nəyi öyrəndik və nəyi necə öyrənməliyik. [3,səh.99]

Ümumiyyətlə, yeni üsullu dərs prosesində bu və digər metodların məqsədi tədrisin keyfiyyətinin, səmərəliliyinin, öyrədiciliyinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün maraq dairəsini genişləndirməkdir.

Müasir təhsilin aparıcı istiqaməti öyrəncilərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək, dərsin məzmununu istifadə məqsədlərinə uyğun qurmaq bacarığı yaratmaq, tapşırıqə aid lazımı məlumat vermək, əməkdaşlığa güvənən fəaliyyətə şərait yaratmaq yüksək nəticə qazandıran bir strategiyadır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Əhmədov A.Ümumi təhsildə inteqrasiya: müasir yanaşmalar// Azərbaycan müəllimi, 2013, 10 may, 7 səh.

2. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 448 səh.

3.Cəbrayilov İ. Müasir ali təhsil və tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılmasının bəzi məsələləri. // Azərbaycan məktəbi: elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal, 2017, №1. Səh. 99-104.

Açar sözlər: təhsil, müasir təhsil, yeni təlim metodları, yeni yanaşma, hüquqi baza.

Key words: education, modern education, new training methods, a new approach, legal framework.

Ключевые слова: образование, современное образование, новыеобучения, новый подход, правовая база.

XÜLASƏ

Yeni üsullu dərs prosesində bu və digər metodların məqsədi tədrisin keyfiyyətini, səmərəliliyini, öyrədiciliyini yüksəltmək, maraq dairəsini genişləndirməkdir.

Müasir təhsilin əsas istiqaməti, həm də öyrəncilərin fərdi xüsusiyyətlərini, yaradıcı təfəkkürünü inkişafı ilə bərabər, dərsin məzmununu duymaq bacarığı yaratmaq, tapşırığı anlamaq, əməkdaşlığa güvənən şərait yaratmaq və daha yüksək nəticə qazandıran bir strategiyaya nail olmaqdır. Yeniləşən dünyanın inkişafını şərtləndirən amiltəhsil prosesindəki köhnə metodlardan aralanmaq, mütərəqqi yeniliyə can atmaqdır. Yeni təlim metodlarının yeganə məqsədi, fəaliyyəti möhkəmləndirmək, qrup halında ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmək, fikir bölüşməyi bacarmaq, dəqiq nəticə çıxarmaq vərdişi qazanmaq və ən ümdəsi sonda müəyyən biliklər əldə etməkdir. Bunları əldə etmək üçün yeni təlim metodlarından, karusel, klaster, Venn diaqramı, mühazirə, layihələrin hazırlanması, debatlar, kublaşdırma, ziqzaq, beyin həmləsi, BİBO və s. istifadə etmək vacibdir.

Резюме

Методы нового подхода в современном образовании

В новом учебном процессе целью этих и других методов является повышение качества, эффективности и образовательной ценности обучения, а также расширение сферы интересов.

Основным направлением современного образования является развитие индивидуальных особенностей и творческого мышления обучающихся, а также формирование у них умения понимать содержание урока, поставленную задачу, создавать условия, ориентированные на сотрудничество, и вырабатывать стратегию, дающую более высокие результаты. Фактором, определяющим развитие современного мира, является отказ от старых методов в образовательном процессе и стремление к прогрессивным инновациям. Единственная цель новых методов обучения - усилить активность, овладеть культурой группового общения, уметь делиться идеями, выработать привычку делать точные выводы и, самое главное, в конечном итоге получить определенные знания. Для достижения этих целей важно использовать новые методы обучения, такие как карусели, кластеры, диаграммы Венна, лекции, подготовка проектов, дебаты, кубирование, зигзаг, мозговой штурм, BİBO и т.д.

Summary

Methods of a new approach in modern education

The purpose of these and other methods in the new learning process is to improve the quality, effectiveness and educational value of learning, as well as to expand the field of interests.

The main focus of modern education is the development of students' individual characteristics and creative thinking, as well as the formation of their ability to understand the content of the lesson, the task set, create conditions focused on cooperation, and develop a strategy that gives better results. The factor determining the development of the modern world is the rejection of old methods in the educational process and the pursuit of progressive innovations. The only purpose of the new teaching methods is to increase activity, master the culture of group communication, be able to share ideas, develop the habit of drawing accurate conclusions and, most importantly, eventually gain certain

knowledge. To achieve these goals, it is important to use new learning methods such as carousels, clusters, Venn diagrams, lectures, project preparation, debates, cubing, zigzag, brainstorming, BIBO, etc.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Aydan Elburus qızı Həsənzadə¹³⁵

QARABAĞ MÜHARİBƏSİ VƏ İNSAN TALEYİ

Giriş. İnsanlığın ən böyük faciələrindən biri yüz minlərlə günahsız insanın qanına bais olan, qan və ölümle nəticələnən müharibələrdir. Müharibələr təkcə döyüş meydanında orduların üz-üzə gəlməsi, torpaqların itirilməsi demək deyil və şəhərlərin, kəndlərin dağıdılması ilə bitmir, o, eyni zamanda insan qəlbində dərin izlər buraxır, sağalmaz yaralar açır. Səbəbindən asılı olmayaraq, hər müharibə bir ananı gözüyaşlı övlad həsrətinə düşür, bir uşağı atasız, bir ailəni başsız qoyur. Atılan hər güllə bir insan ömrünü yarımçıq qoyur, minlərlə taleyi alt-üst edir. Müharibə – insan ruhunun ən böyük faciəsidir.

Tarix çox qanlı müharibələrin şahidi olmuşdur. Dünyanın ləngərini pozan müharibələr növünə, xarakterinə, məkanına və zamanına görə bir-birindən çox fərqlənsə də, onların doğurduğu fəsadlar, insan taleyində buraxdığı izlər oxşar, hətta eynidir. Hər müharibədən geriye onlarla, yüzlərlə yaralı talelər, qırılmış xəyallar, talan olmuş ocaqlar qalır. Tarixən belə olub ki, dünyanın bir gözü güləndə, bir gözü də ağlayıb.

Zamanın belə ağır sınaqlarından biri də vətənimiz Azərbaycanın payına düşmüşdür. İllərdir davam edən, yüzlərlə, minlərlə insanın həyatını məhv edən bu müharibə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd, qanlı cinayətlərin və insanlığa sığmayan qətlamların tarixidir.

Əsas hissə. Zəngin irsimizin və milli kimliyimizin ayrılmaz parçası olan Qarabağ torpaqlarının əsrarəngiz gözəlliyi əsrlər boyu yadellilərin başlıca hədəfi, məkrli niyyətlərini həyata keçirmək istədiyi ilk ünvan olmuşdur.

XX əsrin sonlarından etibarən Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı işğal siyasəti Qarabağ tarixinin ən qanlı səhifələrindən birini təşkil edir. 1988-ci ildən başlayaraq soydaşlarımız, yüz minlərlə azərbaycanlı dədə-baba torpaqlarından, yurd-yuvasından didərgin düşdü. Bunun ardınca isə yurddaşlarımız 1992-ci ildə fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Qarabağa qarşı həyata keçirilən vandalizmin və etnik təmizləmə siyasətinin ən dəhşətli nümunəsi ilə qarşı-qarşıya qaldı. Xocalı soyqırımı Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş ən ağır cinayətlərdən biri, bəlkə də birincisi idi.

Tarixin ən çətin günlərində həmişə xalqın səsi, dayağı, ilk növbədə, onun sözü olmuşdur. Müharibəni ruhunda hiss edən şairlərimiz və yazıçılarımız bədii sözlə onu tarixin yaddaşına köçürməyə nail olublar. Millətin yaşadığı ürək yangısını, dərini, kədərini, sevincini ifadə edən və onu gələcək nəsillərə ötürən ən güclü vasitələrdən biri məhz poeziyadır.

Müharibənin ilk günlərindən silah əvəzinə qələmə sarılanlar və Qarabağ işğalından yazanlar arasında Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk, Zəlimxan Yaqub və başqa söz ustaları var idi. Qarabağ müharibəsi, Vətən nisgili, torpaq itkisi, yurd dərdi, evindən-əşiyindən ayrı düşən, çadırlarda yaşayan insanların yaralı taleləri bu şairlərin hər birinin yaradıcılığında qırmızı xətlə keçir.

Yurdlarından didərgin düşüb çadırlarda sığınacaq tapan insanların qarşılaşdığı çətinliklər Əziz Musanın “Çadırdə yaşamaq” adlanan şeirində poetik dillə ifadə olunmuşdur. Şair həyat-bacası, hasarı olmayan, alçaq tavan və yaş döşəmədən ibarət çadırdə insan üçün normal yaşayış mühitinin olmadığını, yaşayış şəraitinin dözülməzliyini göstərir və insanların psixoloji vəziyyəti ilə müqayisə edir. Çadır elə bir yerdir ki, doğma ev-əşiyindən, isti ocağından ayrı düşən, gözlərində kədər, gələcəklə bağlı tələş, qorxu daşıyan insanlar burada qərblilik çəkir, özünü yalqız, çarəsiz və ümitsiz hiss edir:

*Gülövşə yanaqlar bom-bozdu burda,
Dağ boyda kişilər yalqızdı burda.
Qayalar ovulmuş bir tozdu burda,
Baxışlarda məlal, gözlərdə tələş
Çadırdə yaşamaq çətindi, qardaş [1, s. 80].*

Aydın Uluxanlının “Çadır şəhərciyi” adlı şeiri də həmin insanların qarşılaşdığı sıxıntıları və yurd həsrətinin nə qədər ağır olduğunu əks etdirməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Boğucu və üzücü çadır şəhərciklərində insanlar mənəvi olaraq sıxıntı içindədirlər. Ümidi yalnız Allaha qalan qaçqınlar burada sanki canlı ölü kimidirlər, onlar həyatdan heç bir zövq almır, ala bilmirlər. Şeir böyük bir insanlıq faciəsinin poetik təsviridir.

Fikrət Qoca “Qaçqın gəlinə” adlı şeirində qaçqın, evi viran, könlü talan qalan bir el qızına müraciət edərək, fiziki və mənəvi ağrılarla yaşadığını diqqətə çatdırır. Yayda insanlar öz istəkləri ilə yaylağa çıxdığı halda, bu qadın öz iradəsi olmadan arana sürgün edilib. Qaçqın gəlin indi yad yerlərdə yaşasa da, xəyalları yenə də azadlığını və rahatlığını tapdığı doğma dağlardadır:

*Yayda yaylağa gedərlər,
Səni sürdülər arana.
Yayın cırcırma çağı
Mən də duz basdım varana.
Xəyalın dağlar qoynunda,*

¹³⁵ Bakı Dövlət Universiteti, magistrant hsnzadaydan@gmail.com

*Yarpızlı dovğa bulavır.
Dağda sənsiz qalan vurdun
Axsam qurd olub ulavır.
Evi viran qalan bacım,
Gözü-könlü talan bacım.
Ala gözə bulud qonur,
Göz vəsın qəlbinə axır.
Sinəni vandırır, yaxır,
Yuxarıdan Tanrı baxır,
“Yaxan düymələ, düymələ” [1, s. 93].*

Zəlimxan Yaqub “Gövcə dərdi” poemasında millətin göyüm-göyüm göynəyən, sızım-sızım sızıldayan varasına toxunur, köç-köç olan bir elin yerə-göyə sığışmayan harayını, daşa dəyən arzularını əks etdirir. Ağacını sulayıb, torpağını əkdəyi, istəklili balasitək qayğısını cəkdiyi, gündə min dəfə başına dolandığı xanımının, malının-mülkünün dağıdılması öz evinin içində qonaq sayılıb adı didərginə çevrilən soydaşlarımıza ağır gəlir, daim el-obanın həsrəti ilə yaşayır. Ölüsü kəfənsiz, dirisi vətənsiz qalan qaçqınların belə miskin taleyi müəllifi narahat edir, əsər boyu onların haqq səsinə bütün dünyaya catdıra bilmək üçün çırpınır, üsyan edir:

*Gövcə, səndən ayrı düşdüm
“Mənim səndə nəvim qaldı!”
Oavalarmı qucağında
Səsim qaldı, küyüm qaldı [3, s. 418].*

Sair “Qəriblər” adlı başqa bir seirində məşhur “Asıq Qərib” dastanına istinad edərək Qəribin veddi illik həsrətinin bir müddəyə çevrildiyini, lakin müasir dövrdə qəriblik yaşayanların tale yükünün daha ağır olduğunu vurğulayır:

*Bu gün qəriblər var, bir günlük yola
Orx ildi əlləsir, yetişə bilmir.
Dolanır gözüne yaş dola-dola,
Naləsiz, fərvadsız ötüşə bilmir! [4, s. 68].*

Sair göstərir ki, Asıq Qərib Sahsənəm eşiqinə yollara düşsə də, uzun müddət qürbətdə qalsa da, onun payına həsrətin yükü az düşmüş, öz vəfalı varına vaxtında yetişə bilmisdir. Lakin ana həsrəti, var sorağına üç aylıq volları üç günə gələn Qəribin əvəzinə göz yaşı içində boğulan, könlü qəm oylağına dönən qaçqınlar bir günlük yola qırx ildi yetişə bilmir ki, bilmir:

*Gözüni yaşında boğulan, axan,
Eldən aralanıb gedən yazıqdı.
Gözləri həmişə qürbətə baxan,
Oəribi cox olan Vətən vazaadı! [4, s. 69].*

Fikrimcə, seirin ən təsirli misralarından biri də elə budur: “Oəribi cox olan Vətən vazaadı”. Sair qürbətdə vasamağa məcbur edilən, vətəndən uzaq düşən insanların iztirablarını, vətənə qovusmaq arzusunu və evni zamanda qəriblərin çox olduğu bir vətənin də nə qədər aciz və kimsəsiz olduğunu poetik sözün qüdrətindən istifadə etməklə təsvir edir.

Gövhər Məcid “Ev cəkməvi sevir qacqın usaqlar” başlıqlı seirində müharibənin və məcburi köçkünlüyün usaqların dünyasında buraxdığı dərin izləri təsvir edir. Sair qacqın usaqların iç dünyasını, onların yurd həsrətini, gen dünyada Vətənsiz qalmağın gətirdiyi iztirabları poetik dillə əks etdirir:

*Ahsır əlində fırcası vanır.
Kağızdan boylanır vaxın-uzaqqlar.
Cəkdikcə ömrünün parçası vanır,
Ev cəkməvi sevir qacqın usaqlar [1, s. 101].*

Sair usaqların cəkdiyi hər ev rəsmi onların itirdikləri doğma yurdlarına olan bağlılığının ifadəsi olduğunu göstərir. Fırcaları alovlanır, kağız üzərində cəkdikləri evlər onların xəyallarında canlanan doğma ocağın simvoludur. Sanki hər şəkil bir xatirə, bir ümiddir.

Bu seir qacqın usaqların hisslərini dərinləndirən anlamağa kömək edir və müharibələrin insan talelərində, xüsusilə də usaqların saf dünyasında yaratdığı faciəni qabarıq şəkildə göstərir.

Xocalıda yaşanan qanlı hadisələr və Qarabağın işğalı ilə insanlar bir daha ağla sığmayan zulmlərin, xəyalda canlandırılması mümkün olmayan acıların şahidi olurlar. Həyatın ən amansız sınaqları ilə üz-üzə qalan bu insanlar ürəkləri titrədən ədalətsizliklərə və insanlığın sərhədlərini asan haqsızlıqlara boyun əymək, göz yummaq məcburiyyətində qalırlar. Onların hər gün yaşadığı iztirablar bir romanın səhifələrinə sığmayacaq qədər ağır, bir ömrü sarsıdacaq qədər dərinidir.

Zəlimxan Yaqubun “Xocalım, ay Xocalım”, “Layla, Xocalım, layla”, Sabir Rüstəmxanlının “Xocalıdan sonra”, Fikrət Qocanın “Hər gecə Xocalıda”, Nüsrət Kəsəmənlinin “Xocalı”, Əziz Musanın “Qanlı vaddas” və digər sairələrin bu səpkili seirləri Xocalı faciəsinin səbəb olduğu müsibətləri, insanların məruz qaldığı zülm və zilləti əks etdirməsi baxımından orijinaldır.

Hacı Sevid Miris Bərgüşadlının “Xocalı” seiri də bu baxımdan olduqca dramatik bir əsərdir. Seirin hər bəndində sair Xocalıda həmin gecə baş verən vəhsilikləri, insanların başına gətirilən min bir əziyyəti siddətli bir dil ilə ifadə edir və hər misra, demək olar ki, böyük bir insanlıq dramının izlərini daşıyır. Güllələrin, mərmilərin leysantək yağdığı 26 fevral gecəsi avtomatların, topların aramsız səsi, zirehli tankların div vahiməsi insanları dəhsətə gətirir. Silahsız bir millət ayağı valın, başı açıq şəkildə nəhəng bir ordu ilə vuruşur, ayaqlar altında tapdalanır, namusu, qeyrəti talan olur. Müəllif günahsız insanların necə zəif və müdafiəsiz olduğunu göstərməklə, bərabər olmayan, ədalətsiz müharibələrə olan nifrətini açıq-aşkar ifadə edir. Şairin gözündə bütün bu hadisələr vətəndaşlıq və insanlıq adına böyük və son dərəcə ağır bir faciədir:

*Xocalıda qana qəltan yüz uşaq...
Min nəfərdən artıq mülkü səxs girov,
Yüzləri məhv edib boran, qar, qırov!
Əlil, şikəstlərin sayısa sonsuz...
Sovqırım varadib erməni qansız!* [1, s. 106].

İnsanlıqdan kənar əməllərin törədildiyi, dinc əhaliyə amansız hücum edildiyi, qadınların və uşaqların zorakılığa uğradıldığı, yaşlıların və yaralıların şəhid edildiyi Xocalı faciəsi bəşər tarixinin misli görünməmiş cinayətləri ilə bir səviyyədə dayanır. Bu faciə təkcə Azərbaycan xalqına deyil, dünya miqyasında insanlıq tarixinə unudulmaz bir iz qoymuşdur. Hər bir azərbaycanlı bu acı tarixdən dərs çıxarmalı, Qarabağ həqiqətlərini, millətinin başına gətirilən müsibətləri unutmamalı, xalqının düşmənlərinə kinini və nifrətini hər daim diri tutmalıdır. Sabir Rüstəmxanlının dediyi kimi:

*Asılıb qalmışam vaxt boshuğunda,
Daha bu sabahım, o keçmişim vox!
Mənim Xocalıdan başqa tarixim,
Mənim Xocalıdan başqa işim yox!* [2, s. 209].

Nəticə. Qarabağ müharibəsi yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizə deyil, həm də insan taleyinin sərhədlərini zorlayan, heç bir zaman unudulmayacaq bir faciədir. Müharibə nəticəsində yaşanan itkilər, qaçqınlıq, həsrət və dəhşətli travmalar təkcə döyüş meydanında deyil, cəmiyyətin hər bir sahəsində dərin izlər buraxmış, insanların həyatını və gələcəyini dəyişdirmişdir. Bütün acılarına baxmayaraq, Qarabağ müharibəsi həm də Azərbaycan millətinin davamlılıq, dözümlülük və qətiyyətini göstərən bir əfsanədir. Tarix sübut etdi ki, bir xalqın mədəniyyətini məhv etmək, torpaqlarını işğal etmək hələ onun kimliyini məhv etmək anlamına gəlmir. Qarabağ torpağı Azərbaycan ruhu ilə yoxsulmuşdu. Xalqımız gec-tez öz tarixi torpaqlarına qovuşacaq və haqq savaşında qalib gələcəkdi. 44 günlük Vətən müharibəsi və qazanılan tarixi qələbə bunun ən böyük sübutu oldu. Qarabağ artıq hər bir azərbaycanlı üçün bir torpaqdan daha çox şəhidlərinin qanı ilə qazandığı Zəfər simvoludur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Karaman E. Qarabağım Qarabağım. Bakı: Nurlar, 2008, 272 s.
2. Rüstəmxanlı S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 344 s.
3. Yaqub Z. Bir əli torpaqda, bir əli haqda. Bakı: Azərbaycan, 1999, 488 s.
4. Yaqub Z. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 288 s.

Açar sözlər: Qarabağ, müasir Azərbaycan poeziyası, şəhidlik, vətənpərvərlik

Keywords: Karabakh, contemporary Azerbaijani poetry, martyrdom, patriotism,

Ключевые слова: Победа в Карабахе, современная азербайджанская поэзия, шахидство, патриотизм

Karabakh war and human destiny

Summary

Throughout history, wars have shaped the fate of nations and states, shaped new borders, and sometimes destroyed entire cultures. While the causes of war vary – territorial claims, political conflicts, economic interests, and ideological differences – the results are always the same: destruction, death, poverty, and human tragedy.

The article examines the deep scars left by the Karabakh war on human life and destiny. The main theme of the article is the suffering caused by the war not only on the battlefield, but also in people's souls, families, and lifestyles. The article reflects the difficult conditions experienced by internally displaced persons, lost lives, broken families, and the pain of people displaced from their native lands.

In addition, the article analyzes how the Karabakh theme is reflected in poetry, literature, and art, and how poets and writers express these pains. It is emphasized that the disasters brought by the war will leave a mark not only on one generation, but also on future generations. The article calls on the reader to deeply understand the realities of Karabakh by confronting both history and human destinies.

Карабахская война и человеческая судьба

Резюме

Войны на протяжении всей истории влияли на судьбы наций и государств, образовывали новые границы, а иногда уничтожали целые культуры. Хотя причины войн различаются — земельные претензии, политические конфликты, экономические интересы и идеологические разногласия — результаты всегда одни и те же: разрушения, смерть, бедность и человеческие трагедии.

В статье рассматриваются глубокие следы Карабахской войны на жизни и судьбе человека. Основная тема статьи — страдания, причиненные войной не только на поле боя, но и в душах, семьях и

образе жизни людей. В статье отражены тяжелые условия, в которых живут вынужденные переселенцы, потерявшие жизни, разрушенные семьи и боль людей, вынужденных покинуть родную землю.

Кроме того, в статье анализируется, как тема Карабаха отражается в поэзии, литературе и искусстве, как поэты и писатели выражают эти боли. Подчеркивается, что катастрофы, вызванные войной, оставляют след в памяти не только одного поколения, но и будущих поколений. Статья призывает читателя глубже понять истину Карабаха, сопоставив историю и человеческие судьбы.

Rəyçi: prof. Yeganə İsmayılova

Hülya Tofiq qızı Ağasıyeva¹³⁶

“ŞEYX SƏNAN” FACİƏSİNDƏ KAMIL İNSAN PROBLEMİ TƏSƏVVÜF SİSTEMİNDƏ

Giriş. Təsəvvüf sistemində insanın kamilləşməsi prosesi böyük filosof şair və dramaturq H.Cavidin yaradıcılığında əsas yer tutur. Onun ilk qələm təcrübələrindən tutmuş şah əsərlərinə qədər demək olar ki, hamısında güclü ürfan işığı mövcuddur. Hüseyn Cavid yaradıcılığını nəzərdən keçirdikdə onun əzəmətli bir dramaturq, filosof və mütəfəkkir olduğunu görürük. O, türkçülük, ürfançılıq, birlik, azadlıq məfkurəsinin daşıyıcısıdır. Hüseyn Cavid öz əsərləri ilə sevgi və gözəlliklə dolu insanlıq möcüzəsi yaratmışdır. Hüseyn Cavidin qəhrəmanları yüksəlmək arzusundadırlar və bu yüksəliş mənəvi təmizlənmə sayəsində olur. Şeyx Sənan, Xəyyam, Peyğəmbər və s. obrazlar bu mənəvi ucalmaqla həqiqətə qovuşurlar. Həqiqətə-haqqa yaxınlaşdıqca din fərqləri azalır. İnsanın mənən təmizlənməsi, ilahi eşq ilə haqqə yüksəlməsi dinlərin bir olması ideyasına gətirib çıxarır. Şübhəsiz ki, bütün yazıçıların insan konsepsiyasının ilk mənbəyi həyatdır. Hər bir dövrün sənətkarı əsərin qəhrəmanını, bununla bərabər insan təsəvvürünü çevrəsindəki həyatdan alır. H.Cavid kamil insanın kimliyini Şeyx Sənan, Peyğəmbər, Xəyyam, Teymur kimi romantik-tarixi obrazlarla əks etdirdi. Çünki, H.Cavid həyata, tarixə də öz romantik aləminin, təxəyyülünün prizmasından baxırdı. Bu mənada H.Cavidin bütün yaradıcılığını, onun obrazlarını səciyyələndirən mənbə H.Cavidin şəxsiyyətidir.

Əsas hissə. Möhkəm əqidə və inam məsələsi H.Cavidin insan anlayışının özüdür. Məhz eşq vasitəsilə insanla xaliq münasibətlərində ruhi-mənəvi yaxınlıq yaranırdı. H.Cavidin ürfan görüşləri onun 1912-ci ildə yazdığı “Şeyx Sənan” faciəsində tarahür edir. Bu əsərdə Nəsimidən, Həllac Mənsurdan, Mövlana Cəlaləddin Rumidən, Fəridəddin Əttardan, Füzulidən, Əhməd Yəsəvinin təsəvvüf fəlsəfəsindən gələn fəlsəfi düşüncələrin cizgiləri öz əksini tapıb. Tədqiqatçı A.Turan yazır: “H.Cavid təsəvvüf sisteminin özünün bütün ehtişamı və qeyri-adiliyi ilə dramaturgiyada ilk qələm təcrübələrindən birində və üçüncüsündə yəni 1912-ci ildə “Şeyx Sənan” faciəsində təzahür edirdi” [4, s. 43].

“Şeyx Sənanı faciəsində kamil insan problemini təsəvvüf sistemində daha aydın görmək olar. Burada türkçülük və islamçılıq vəhdətdədir. Belə ki, ədib türkçülük və islamçılığın ədəbi-fəlsəfi baxışlarını başqa əsərlərində olduğu kimi bu əsərində də əks etdirmişdir.

“Şeyx Sənan” ilahi romantik faciədir və onu heç vaxtlə sufizmdən ayırmaq olmaz. Belə olduğu təqdirdə əsərin sonluğu öz mənasını itirmiş olar. Sovet dönməsində, ümumiyyətlə, bir mistik fikir cərəyanı kimi sufizmə münasibət ziddiyyətli idi və demək olar ki, əsasən mənfi olmuşdur. H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsinin sufizmlə tarixi cəhətdən bağlılığı iqrar edilsə də, əsərin müasir ideyasından bəhs edənlər tərəddüd keçirmişlər. Bütün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, bu istiqamətdə öz tədqiqatlarında daha cəsarətli fikirlər söyləyənlərdən biri ədəbiyyatşünas Məsud Əlioğlu olmuşdur. O, belə qənaətə gəlir ki, bu romantik faciədə H.Cavid üç mürəkkəb problem üzərində dayanmışdır. Müəllif həmin problemləri belə ifadə edir:

1. Müəllim və müdavim, yaxud müridlikdən mürsidliyə doğru ucalan pillə.
2. İdeal və real gözəllik həyatdır, yaxud realist mütəfəkkir idealist filosofu tərk edir, məhəbbətin qələbəsi.
3. Haqq aşığı, divanə mütəfəkkir, yaxud yalnızlıq ən müdrik həqiqətdir [5].

H.Cavid “Şeyx Sənan” pyesi vasitəsilə fəlsəfi düşüncələrini açıqlayıb. Bu həqiqət onun sufi-mistik mahiyyətini də inkar etmir. Məsud Əlioğlu bu əsərə öz sufi görüşlərindən çıxış edərək təhlil verir. Məsud Əlioğlunun sufizm anlayışı belədir: “İdeoloji bünövrəsi tarixin qədim dövrlərinə gedib çıxan bu fikri cərəyan – “sufizm yaxud da sufilik insanda dünyəvi hissləri öldürmək və bədənə əzab vermək vasitəsilə mütləq həqiqətə qovuşmağın mümkünlüyünü təbliğ edən qüdrətli və nüfuzlu təriqət kimi məşhurdur” [2, s. 112]. Belə məhdud bir tərifdən sonra Məsud Əlioğlu məşhur alim Bertelsin “mürid mürsidin əlində diri bir meyitdir”, kimi yanlış mülahizəsindən çıxış edərək Şeyx Sənan faciəsinə sufizm nöqtəyi-nəzərindən dəyər verir.

Məsud Əlioğlu Şeyx Sənan haqqında belə yazır: “Sənan sufilik məzhəbinə öz xoşu ilə bağlanmışdır: əqlinə, daxili-mənəvi tələbatına uyğun saydığı bu fikri cərəyanı könüllü surətdə qəbul etmişdir. Lakin Şeyx Sənan surətinin təkamülünü izah edərkən müəllif materializm və hadisələrin istiqamətini dəyişdikcə Sənana məlum olur ki, iman gətirdiyi doqmatik təsəvvürlərdən, ehkama çevrilmiş təriqətlərdən fərqli olaraq həyatın daha zəngin və ruhoşsayıcı möcüzələri vardır... könlündə ucaltdığı ruhani eşqə torpaqdan-varlıqdan gələn təbii hissləri qələbə çalır” [2, s. 63].

Məsud Əlioğlunun fikirləri məntiqəuyğun görünür. Əsərin ikinci pərdəsindən Sənan sufi məslək mütəfəkkir və dini doqmalara sadiq mürsid olaraq mövqeyini tədricən itirir: yerini təbiətin canlı gözəlliklərinə bağlanan coşqun,

¹³⁶ Bakı Dövlət Universiteti, magistrant

həyatsevər aşiqə təslim edir. Sıldırımli dağlar və yaşıl ormanlarla əhatə olunmuş Qafqaziya-Gürcüstan ərazisi idealist Şeyxi mücərrəd təsəvvürlərdən, hərəkətsiz və məchul xəyal aləmindən ayırır yerə endirir [2, s. 63]. Göründüyü kimi, M.Əlioğlu'nun mülahizələri kifayət qədər ziddiyyətlidir. M.Əlioğlu "Mən fəqət hüsn-i xuda şairiyəm, Yerə enməm də səma şairiyəm" deyən Hüseyn Cavidə göylərdən yerə endirir. Bu məqamda görkəmli nəzəriyyəçi, AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayevin məşhur sözləri yada düşür: "... Klassik irsə münasibətdə əyintilər ən çox klassik romantizmə qarşı çevrilmişdir. Realizm bəzən metodun yox, təsvir predmetinin, mövzunun özünün reallığı şəklində təsəvvür edildiyi kimi romantizm də dünyagörüşünün mürtəcəliyi ilə bərabərləşdirilirdi. Milli klassik romantizmin zəifliyi haqqındakı belə müddəalarda romantizmin öz ideya-bədii zəifliyindən daha çox, elmi-nəzəri fikrin metodoloji zəifliyi görünürdü. Bu məqalələrdə romantizmə qarşı əsəbi və qəzəbli epitetlər elmi-nəzəri leksikonu əvəz edirdi" [3, s. 20]

Bu niyə belə idi? Bu suala da ən düzgün cavabı elə həmin məşhur kitabında Y. Qarayev cavab verir: "Əlbəttə, bu romantizmə ikinci növə metod kimi baxmaq vərdişindən irəli gəlir, nəticədə romantizm məhz bir romantizm kimi təhlil olunmaq əvəzinə realizmin xüsusiyyətləri baxımından təftiş edilir" [3, s. 30].

Məhz bu tipli nəzəri fikirlər ucbatındandır ki, Məsud Əlioğlu yazır: "Təbiətin səfalı gözəllikləri, bir-birindən əlvan və rəngarəng mənzərələri Sənana şairanə duyğular təlqin etsə də o, tam mənası ilə sufilik məzhəbinin ehkamlarından qurtula bilməmişdir" [2, s.64]. Müəllif az sonra yazır: "Gözəl knyaz qızı Xumar ideal gözəlliyin təcəssümü kimi Şeyx Sənanın qarşısına çıxır və onu birdəfəlik tanıdığı, müqəddəs saydığı inamından, əqidəsindən döndərir" [2, s. 65].

Məsud Əlioğlu Xumarı "ideal eşqin təzahürü" adlandırır. Məsud Əlioğlu'nun tədqiqatlarından belə ziddiyyətli, daha doğrusu öz-özünə zidd mülahizələri misal gətirmək olar. Mahiyyət isə bundan ibarətdir ki, "Şeyx Sənan faciəsini həm romantizmdən, həm də sufizmdən ayıran kimi o, öz mahiyyətini itirmiş olur". Y. Qarayevin sözləri ilə desək, bu əsəri heç vəchlə realizmin estetik prinsipləri ilə təhlil etmək olmaz. Xəyalda gördüyü Xumarı həyatda tapması bir çox tədqiqatçıları çaşdırır. Bu yerdə Məsud Əlioğlu yazır ki, Sənan bundan sonra mütləq həqiqət eşqidir ideyasının ideoloqu kimi fəaliyyətə başlayır: "Mütləq, ilahi eşqi Xumarın simasında tapdıqdan sonra Sənanın mənəvi-ruhi həyatında üçüncü dövr başlanır – Məcnunluq dövrü" [3, s. 68]. Şeyx Sənanın Xumarı tapmasının onun üçün nə demək olduğunu H. Cavid dəqiq deyir:

İştə mən naili-vüsəl oldum,
Aradım nuri-haqq, ta buldum [1, s.199]

Məsud Əlioğlu'nun əsərin əsas sufi obrazlarından olan Dəli Dərvişlə bağlı mülahizələri diqqətəlayiqdir. Əsərdə Dərvişin dəli adlandırılması fəal idrakın axtarıcısı və real əqlin donuq təfəkkürlərə, passiv və məhdud fikirlərə üstün gəlməsi prosesi kimi mənalandırılmışdır.

Dəlilik başqa bir fəzilətdir,
Dinsiz olmaq da bir təriqətdir [1, s. 178].

Təsəvvüfə görə, cünunluq Allaha aşılığın ən yüksək dərəcəsidir. Bu səbəbdən fəzilət sayılır. "Babam heyrət, anamdır şübhə" fikri H. Cavidin fəlsəfəsidir. Dərviş Şeyx Sənanı cavabında bunları deyir:

Şəriətdən, təriqətdən kənarım,
Həqiqət istərim, yalnız həqiqət.
Yetər artıq şəriət, ya təriqət.
Pərəstis eyləməm heç bir kitabə.
Əvət, Quran, Zəbur, İncilü, Tevrat
Birər rəya ki, zor təfsiri, heyhat!
Birər rəya bütün əlvahi-ələm,
Birər əfsanə, cənnət, ya cəhənnəm [1, s. 172].

Bəs bu hansı həqiqətdir? Hər halda real həqiqət deyil. Sufinin çatdığı son mənzildir. Bu mütləq həqiqətdir! Dünyada bircə həqiqət var Allah! Bu mənada Məsud Əlioğlu yazır: "Haqq axtarıcısı yalnız müdriklikdən mürşidlik pilləsinə yüksələn Şeyx Sənan deyildir. Cəmiyyət içərisində divanə mütəfəkkir adı ilə şöhrət tapan Dərviş də yarıdanla yaradılmışın vəhdətini sübut etmək məqsədi ilə həqiqət axtarışları yolunu tutmuş haqq elçisidir" [1, s. 62].

H. Cavid bu əsərdə tək təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirmirdi, eyni zamanda Şeyx Sənanın daxili aləmindəki dəyişikliklərdən bəhs açırdı, onun cəmiyyətə olan münasibətini göstərərək ictimai problemlərə də toxunurdu. Bu barədə A. Turan yazır: "Şeyx Sənan cəmiyyətə və insan mənəviyyətinə təsəvvüf pəncərəsindən boylanan irfan sirləri ilə dop-dolu bir əsərdir, amma həm də təkcə bu deyil, "Şeyx Sənan" faciəsində də Cavid əfəndi Turanın, türk insanının və türk cəmiyyətinin problemləri ilə məşğuldur" [4, s. 46]. H. Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsində insan təsəvvüf məqamlarından keçərək ələmi-lahuta yüksəlir. Bu da ondan irəli gəlir ki, H. Cavid mənən sadə, təvazökar, ancaq duyğuları düşüncələri, arzuları böyük olan bir insan olmuşdur.

Nəticə. "Şeyx Sənan" faciəsi Hüseyn Cavidin təsəvvüf fəlsəfəsinə dair dərin düşüncələrini əks etdirir və bir çox təfəkkür problemlərini ön plana çıxarır. Əsər, yalnız dini və mənəvi baxımdan deyil, həm də insanın özünü kəşf etməsi və daxilindəki çətinliklərlə mübarizəsini təsvir edən bir dramdır. Hüseyn Cavid, "Şeyx Sənan" əsərində təsəvvüf fəlsəfəsini və kamil insanın mübarizəsini çox yüksək bir səviyyəyə qaldırır. Təsəvvüfün bir əsas prinsipi olan "nəfsin tərbiyəsi" və "ilahi işıqla birləşmək" Şeyx Sənanın daxili mübarizələrində özünü göstərir. Cavidin əsərində kamil insan, yalnız bir mücərrəd ideya deyil, bir reallıq olaraq təqdim edilir. Lakin, Şeyx Sənan bu ideyaya tam çatıb bilmir, çünki içindəki öz-özünə qarşı çıxan təzviqlər, dünya ilə olan əlaqələr və nəfsinin zəifliyi onun

qarşısına çıxır. Nəticə olaraq “Şeyx Sanan” faciəsi, təsəvvüf fəlsəfəsindəki kamil insan anlayışını və bu ideala çatmağın çətinliklərini əks etdirən dərin bir dramdır. Hüseyn Cavid, əsərində insanın mənəvi inkişafını və daxili mübarizələrini göstərərək, yalnız bir insanın deyil, bütövlükdə cəmiyyətin və zamanın böyük bir mənəvi sınaqdan keçdiyini nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlioğlu M.Ə. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, 215 s.
2. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərnaşr. 1975, 215 s.
3. Qarayev Y.V. Tənqid:problemlər, portretlər. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 212 s.
4. Turan A. Hüseyn Cavid eserleri. İstanbul, 2013, 943 s.
5. <https://www.huseyncavid.az/az.nhn?go=neshrler>

Keywords: H.Javid, man, Sufism, “Sheikh Sanan” tragedy, tradition

Ключевые слова: Х.Джавид, человек, суфизм, трагедия «Шейх Санан», традиция

Summary

The process of human perfection in the Sufism system occupies a central place in the work of the great philosopher, poet and dramatist H. Javid. From his first pencil experiments to his masterpieces, almost all of them have a strong mystical light. When we consider Huseyn Javid's work, we see that he is a great dramatist, philosopher and thinker. He is the spreader of the ideology of Turkism, orthodoxy, unity, and freedom. Huseyn Javid created a miracle of humanity full of love and beauty with his works. Huseyn Javid's heroes aspire to rise, and this rise is due to spiritual purification. Sheikh Sanan, Khayyam, Prophet, etc. images meet the truth through this spiritual elevation. As we get closer to the truth, religious differences decrease. Purification of man's spirit, rising to the truth with divine love leads to the idea of unity of religions. Undoubtedly, the first source of human conception of all writers is life. The artist of each era takes the hero of the work, and at the same time, the human imagination from the life around him.

Резюме

Процесс совершенствования человека в системе суфизма занимает центральное место в творчестве великого философа, поэта и драматурга Х. Джавида. От его первых карандашных опытов до его шедевров почти все они имеют сильный мистический свет. Когда мы рассматриваем творчество Гусейна Джавида, мы видим, что он великий драматург, философ и мыслитель. Он является распространителем идеологии тюркизма, православия, единства и свободы. Гусейн Джавид создал своими произведениями чудо человечества, полное любви и красоты. Герои Гусейна Джавида стремятся возвыситься, и этот подъем обусловлен духовным очищением. Образы шейха Санана, Хайяма, Пророка и т. д. встречаются с истиной через это духовное возвышение. По мере приближения к истине религиозные различия уменьшаются. Очищение духа человека, восхождение к истине с божественной любовью приводит к идее единства религий. Несомненно, первым источником человеческого зачатия всех писателей является жизнь. Художник каждой эпохи берет героя произведения, а вместе с тем и человеческое воображение из окружающей его жизни.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

SÖZÜN SEHIRLI QAPISI: UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFI

Giriş. İnsanlıq tarixinin yarandığı gündən ədəbiyyat var olmuş, qədim zamanlardan şifahi ədəbiyyat olaraq, inkişaf etdikcə yazıya köçürülən ədəbi nümunələr formasında mövcud olmuşdur. Təbii ki, bu nümunələr içərisində uşaq ədəbiyyatı nümunələri də az deyil. Nağıllar, tapmacalar, müxtəlif uşaq şeirləri və s. belə nümunələr uşaq ədəbiyyatının təməlini qoymağa başlamışdır. Zamanla inkişaf edən, artıq yazılı ədəbiyyat nümunələri kimi meydana çıxan uşaq şeirlərinin ətraflı şəkildə araşdırılaraq toplu halına salınması məsələsi XIX əsrdən gündəm olmağa başlamışdır. Ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının yayılması ilə əlaqədar mühüm dəyişikliklər dövrü olmuşdur. O dövrün maarifçiləri əsrlər boyu formalaşmış batıl inancları və nadanlılığı yıxmağa çalışaraq[5], onların yerinə təhsil və mədəniyyət dəyərlərini aşılamaq üçün mübarizə aparmışlar. Onlar elmin və təhsilin gücünə dayanaraq maariflənmiş cəmiyyətin işıqlı və azad gələcəyin əsasını təşkil edəcəyinə qəlbən inanaraq, bunu özlərinə missiya seçmişdilər.

Bu mübarizənin iştirakçıları ölkədə elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafı üçün həm maddi, həm də mənəvi fədakarlıqlara hazır idilər. Bu dövr, Azərbaycan tarixində mühüm bir mərhələ oldu, çünki həmin dövrün ideoloqları cəmiyyəti modernləşdirmək və cəhalətdən uzaq, savadlı bir gələcək qurmaq istiqamətində fəal şəkildə çalışmışlar. Bu intellektual təbəqənin insanları öz ideyalarının inkişafı yolunda bütün maneələri aşmaq üçün bədii sözün gücünə güvənirdilər və maarifçilik vasitəsilə cəmiyyəti bürüyən bütün daşlaşmaya, yəni dini nadanlığa, tənbelliyə, əzabkeşlik və təslimiyyət fəlsəfəsinə, sosial geriliyə və köləliyə qarşı mübarizə aparmışdılar [5].

Bu mübarizədə yer alan mütəfəkkirlər öz məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif sahələrdə yeniliklər etməyə müvəffəq olmuşlar. M.F.Axundzadə öncə komediyanın, daha realist nəsrin, ədəbi tənqidin, siyasi publisistikanın, Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” qəzeti ilə mətbuatın əsasını qoyaraq ictimai fikir qarşısında yeni üfüqlər açdılar. Ədəbiyyatda, mətbuatda, incəsənətdə və bir çox sahələrdə yeniliklər etmək üçün əlverişli şərait yarandı. Təbii ki, ziyalıların diqqəti məhz ədəbiyyat və incəsənətə yönləndirmələri səbəbsiz deyildi. Əsrlər boyu insanların psixologiyasına böyük təsiri olan bu sahələrin gücü danılmazdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə istiqlalın qazanılmasında və qorunmasında bədii ədəbiyyatın üzərinə düşən vəzifələri səciyyələndirərək yazırdı: “Azadlıq və istiqlaliyyət əsas süngüləri ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsi ilə əldə olunur” [3, s. 160]. Dövrün maarifçiləri də ədəbiyyat və incəsənətin dəyişdirici gücünə əsaslanaraq mübarizə yolunda ən güclü silahları olan qələm və yaradıcılıqlarına sarılmışdılar.

Mütəfəkkirlərin təhsil sahəsində atdıqları addımlar daha çətin maneələrlə üzləşirdi. Çünki o zamana kimi məktəb deyiləndə ağıla Quranı əzbərlədən, ərəb, fars dillərini öyrədən mollaxanalar, elm deyiləndə yalnız Sədinin “Gülüstan” və “Bustan”-ı gəlirdi. Bu psixologiyanın hakim olduğu cəmiyyətə “yeni üsullu məktəb”, “dünyəvi elmlər” anlayışlarını anlatmaq elə də asan deyildi. Bundan əlavə, təhsil sahəsində ən böyük problem azərbaycanlı müəllimlərin tədris zamanı istifadəsi üçün anadilli dərsləyin olmaması idi. 1881-ci ilə kimi Rusiyanın müstəmləkəsi olan xalqlarda məktəblərdə tədrisin rus dilində olması bu problemi daha da dərinləşdirirdi. 1862-1881-ci illərdə Qafqaz canişini olmuş knyaz Mixail Nikolayeviç Romanovun 1881-ci il 25 yanvar tarixində təsdiq etdiyi «Rus olmayan xalqların təhsili haqqında qaydalar»a əsasən Azərbaycanda “rus-müsəlman” məktəbləri açılır. Bu, Azərbaycan xalqında və digər müsəlman xalqlarda rus məktəblərinə olan inamsızlığı aradan qaldırmaq üçün mühüm addım oldu. Seyid Əzim Şirvaninin Şamaxıda, Səfərlə bəy Vəlibəyovun, az sonra Mir Möhsün Nəvvabın Şuşada, Məhəmməd Tağı Sidqinin Ordubadda («Əxtər») və Naxçıvanda («Məktəbi-tərbiyə»), Məşədi Molla İsmayıl Kazımovun İrəvanda açdıqları anadilli məktəbləri, sonrakı maarifçilik hərəkətindəki inkişafın dağılmaz təməlini qoydu. Bu məktəblərin açılmasında da imperiya hər şeydən öncə öz müstəmləkəçilik mənafeyini nəzərə almışdı: məqsəd yerli əhali ilə hakim dairələr arasında əlaqə yarada biləcək dilmanclar (tərcüməçilər) hazırlamaq və o cümlədən, rus siyasətinə sadıq qalacaq itaətkar nəsil yetişdirmək idi. Bu qərar nəticəsində təlimatın yerinə yetirilməsi üçün dərsləyin tezliklə tərtibi məsələsi üzərində çalışmalar başladı. Bu işin məhsuliyəti Qori Müəllimlər Seminariyasının Müsəlman şöbəsinin, yəni Azərbaycan-türk şöbəsinin ilk inspektoru olmuş Aleksey Osipoviç Çernyayevskinin üzərinə düşür və bu sahədə onun əsas köməkçiləri müəllim Səfərlə bəy Vəlibəyov və Həsənəli Qaradaği olmuşdur. A.O.Çernyayevski kitabın hazırlanmasında əsas olaraq rus pedaqoqu Konstantin Dmitriyeviç Uşinskiyin müəllifi olduğu “Rodnoye slovo” dərslindən istifadə etmiş, burada olan hekayə və şeirlərin çoxunun tərcüməsini dərsliyə toplamışdır. Bu işdə A.O.Çernyayevski ilə işləyən ziyalıların üzərinə düşən əsas vəzifə K.D.Uşinskiyin “Rodnoye slovo” dərslindən uyğun olan hekayələri seçərək tezliklə tərcümə etmək və yararlı nəzm nümunələri hazırlamaq idi. Dərsləyin hazırlanması layihəsi ətrafına toplaşan bütün ziyalılarımızın böyük səyi nəticəsində hazırlanmış “Vətən dili” adlanan bu dərsləyin I hissəsi 1882-ci ildə Tiflisdə işıq üzünə görünür. Sonralar isə bu kitab dəfələrlə yeniliklər əlavə edilərək, təkmilləşdirilərək çap olunacaqdı. Kitabın iki hissədən ibarət son yeddinci nəşri 1910-cu ildə çap olundu. Uşinski metodu əsasında tərtib edilmiş “Vətən dili” dərsləyinin meydan gəlməsi milli ziyalıların da bu prosesə qoşulmalarına təkan verdi. Kitabın ikinci hissəsinin hazırlanmasında Səfərlə bəy Vəlibəyovun və Həsənəli Qaradağının böyük əməyi oldu.

A.O.Çernyayevskinin və onun ətrafına toplaşan müəllimlərin sayəsində “Vətən dili” dərsləyi yaransa da, bu kitab hələ mükəmməl milli dərslək səviyyəsinə çatmamışdı. Əslində, metodiki baxımdan bu kitab “Rodnoye slovo”

dərslərinin tədrisinə hazırlıq məqsədi daşıyırdı. O vaxta qədər yazılmış Mirzə Şəfi Vazehin “Kitabi-türki”si, Seyid Əzim Şirvaninin “Rəbiül-ətfal”ı, “Əhvali-ənbiya”sı, “Tacül-kütub”u isə rus məktəblərində tətbiq olunan təlim metodikasına uyğun deyildi.

Mirzə Şəfi Vazeh 1850-ci ildə Tiflis Gimnaziyasında Azərbaycan və fars dilləri fənlərini tədris etdiyi zamanlarda gimnazianın müəllimi İ. Qriqoryevlə birlikdə “Kitabi-türki” adı ilə tanınan dərslük tərtib etmişdir. Bu dərsləyin müəllifliyi ilə bağlı bəzi yanlış anlaşılmalar və yozumlar da meydana gəlmişdir. Kitabın ilk 16 səhifəsində tərtib olunan lüğət və rus dilindən tərcümələr İ. Qriqoryevə aiddir. Qalan mətnləri isə müxtəlif mənbələrdən M.Ş. Vazeh seçmişdir.

XIX əsr ədəbiyyatımızda ədəbi mübahisələrin mərkəzindəki şəxsiyyətlərdən biri də Seyid Əzim Şirvani olmuşdur. Ruhani ailəsində doğulan və təhsilini istiqamətdə davam etdirən mütəfəkkir öz yolunu doğru dərk edərək dövrünün ifrat mühafizəkar mollalarının yanında yox, qarşı cəbhədə yer almışdır. Onun tutduğu mövqe yerli ruhanilərin öz yanlış ideologiyalarını yaymaqlarına şərait yaradan cəhalətə qarşı mübarizə cəbhəsi idi. Əvvəllərdə klassik divan ədəbiyyatına aid şeirləri, daha sonra bu mübarizədə satirik əsərləri ilə çıxış edən şair, Rusiya dövlətinin təhsillə bağlı yeni təlimatının verilməsindən sonra bu sahədə müəyyən addımlar atmağa başladı. “O dərk edirdi ki, təkcə lirik şeir forması ilə dövrün mədəniyyətində inqilab etmək mümkün deyildir, daha mütərəqqi proseslərə nüfuz etmək lazımdır.”¹[s. 93-94] Ona görə də maarifçi şairin ilk addımlarından biri Şamaxıda “Üsuli-cədid” - yeni tipli məktəbin açılması oldu. Gənc nəslin inkişafında, təlim-tərbiyəsində məktəblərin oynadığı rolu anlayan şair, onlara təsir edən çatışmazlıqları da anlayır və bunların üzərində çalışdığı özünə məqsəd bilirdi. Bu məqsədlərdən ilki şairin gileyləndiyi dünyəvi elmlərin tədris olunduğu anadilli dərslüklərin olmaması idi. Pedaqoji fəaliyyətə başladığı andan etibarən doğma dildə kitab hazırlamaq kimi bir məhsuliyəti öz üzərinə götürən mütəfəkkir 1877-ci ildə ilk dərsliyini – “Rəbiül-ətfal”ı başa çatdırır. Kitaba salınan əsərlərin bir hissəsi Seyid Əzimin qələminin məhsulu, bir hissəsi isə tərcümələrdir. Kitabı yazma səbəbi isə kitabın dibaçəsində qeyd olunur: “Bəndeyi-bimiqdar, Seyyidi-xaksar ərəbi-fəhm və fərasətə və əshabi-kiyasətə ərz edir ki, bəzi mətalibi-aliyələr ki, idrakı cəmi bəni-növi-bəşərə azımdır, alimiqdar olan müsənniflər bəzi kitablarda əlfazi-qəlizəyi-şədidə ilə bəyan ediblər, ətfali-dəbistanın zehni dər-kindən aciz və qasirdir. Və müşəxxəs və məlumdur ki, bizim diyarın əhli hər nə elm ki, kəsb edirlər əyyami-tüfuliyyədə kəsb edirlər. Fəlihəza, bu kitabi-müstətab ki, mərifətnəməyi-müxtəsərdir, öz türki lisanımızda aşkar olan əlfaz və əşhəl olan ibarətlər ilə səbt və rəbt olundu ki, ali olan mətalibdən tüllabi-dəbistan bəhrəmənd və feyziyab olsunlar” [4, s. 7].

Kitabın başlanğıcında verilən bu hissə sənətkarın məqsədi ilə yanaşı, onun pedaqoji yanaşması haqqında da təsəvvür yaradır. Köhnə ilə yeni arasında mövqeyini tam müəyyənləşdirə bilməyən Seyid Əzimin uşaqlara müraciət etdiyi dil hələ çox qəliz idi və yeni məktəblərin tələbatını tam ödəyə bilmirdi. Şairin demək istədiklərini sadələşdirsək, onun niyyətini daha aydın başa düşmək olar: “Elə yüksək, ali mətləblər var ki, kamaldan, elmdən uzaq olan bəndələr bunları dərk etməkdə çətinlik çəkir və bu məqamlar onlara qaranlıq qalır. Buna əsas səbəblərdən biri isə elmdən xəbərdar olanların öz fikirlərini, bilgilərini qəliz söz və ifadələrdən istifadə edərək yazmalarıdır. Bizə də məlumdur ki, insanlar hər nəyi öyrənilərsə əyyami-tüfuliyyədə, yeni uşaqlıq çağlarında öyrənir. Buna görə də, mən bu məlumatları milli türk lisanımıza məlum olan söz və ifadələrdən istifadə edərək daha da sadələşdirdim və insanların oxuyub zövq almaları üçün onların ixtiyarına verdim”. Seyid Əzim Şirvani həyat təcrübəsindən çox yaxşı anlayırdı ki, əgər cəmiyyətdə bir dəyişiklik etmək istəyirsənsə, nəyi isə insanlığa anlatmaq üçün bunu uşaqlara təbliğ etməyə başlamalısan. Çünki artıq bir çox inancrlarla kirlənmiş şüur altını təmizləyib ora yeni toxumlar əkib onun bəhrə verməsini gözləmək uzun zaman tələb edirdi. Onun uşaqlar üçün kitab yazmasına təkan verən amillərdən biri də Azərbaycan dilində dünyəvi elmlərin öyrənilməsi üçün vəsaitin olmaması idi. Şairin bu kitaba daxil etdiyi əsərlər Şərq yazı üslubuna uyğun olaraq yazılmışdır. Bu da öz növbəsində “Rodnoye slovo” və “Vətən dili” dərslüklərindən tamamilə fərqlənməsinə yol açmışdır. Kitaba daxil olmuş əsərlərə nəzər saldığımız zaman bu fərqi aydın görürük. Dibaçə ilə başlayan kitab divan ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan «Başlanğıc», «Peyğəmbərin tərfi», «Nazimin ifadəsi», «Kitabın yazılma səbəbi» kimi başlıqlar altında verilən mətnlərlə davam etdirilir. Seyid Əzim «Mircəfərə xitab», «Oğluma xitab», «Oğluma nəsihət» adlı parçalarda öz nəsihətlərini, ibrətamiz fikirlərini bildirərək, hər nəsihətə uyğun hekayə, təmsil nümunələri daxil etmiş və hər bir mövzunun uşaqların beynində əyləncəli surətdə möhürlənməsinə şərait yaratmağa çalışmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Seyid Əzim Şirvani kitabı, indiki anlayışla desək, orta yaş qrupuna aid uşaqlar üçün yazmışdır. Lakin bu kitab Çar Rusiyasının təhsil siyasətinin və standartlarının tələblərinə uyğun olmadığına görə dərc olunmamışdır. Bundan əlavə, Seyid Əzimin “Tacül-kütub” adlı dərsliyi şairin öz məktəbində oxuyan birinci siniflər üçün tərtib etmişdir. Kitab nəslrlə yazılmış hekayələrdən (“Nuşirəvan və Büzürgmehr”, “Ərəb və naqə”, “Kar və məriz” və s.) ibarətdir. Dərsləyin rus çarı III Aleksandrın tacqoyma mərasimi günü tamamlanması ona “Tacül-kütub” adı qazandırmışdır.

“S.Ə.Şirvani tərtib etdiyi “Tacül-kütub”u “Rəbiül-ətfal”la birləşdirərək “Müntəxəbat” adı altında nəşr etdirməyə cəhd edir. “Müntəxəbat”ın birinci hissəsini “Tacül-kütub”, ikinci hissəsini isə «Rəbiül ətfal» adlandırmışdır” [9, s. 95].

Onun “Əhvali-ənbiya” adlı dərslük kitabı isə şəriət fənninin tədrisi üçün tərtib olunmuşdur. Lakin biz bundan əvvəl yazılan dərslüklərdə də dinin təbliğinə həsr olunmuş əsərlər görürük. Bu da Şirvaninin İslam aləmində olan özbaşnalığa, zülmə qarşı mübarizə metodlarından biri idi. O öz əsərləri, kitabları vasitəsi ilə riyakar din xadimlərinə qarşı, onların öz xeyirlərinə təbliğ etdiyi ideologiyalara qarşı əsl dinin nə olduğunu anlatmağa çalışırdı. “Nuhun

vəqəsi”, “Həzrəti-İbrahim əhvalatı” “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Həzrəti-İsanın qissəsi”, “Musa peyğəmbər və yoxsul”, “Bir ərəbin Əlidən sualı” kimi bir çox hekayələrində xalqla peyğəmbərləri danışdıraraq cəmiyyətin səhvlərinə, cahilliyinə güzgü tutur və dinin əsl tələblərinin nə olduğunu öyrədir. Məhz bu cəhətləri “Rəbiül-ətfal”ın yazılmasında Şərq ədəbiyyatının böyük təsirinin olduğunu göstərir.

Nəticə. XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi milli təhsil və ədəbiyyat tariximiz üçün döndüş nöqtəsi olmuşdur. Bu döndüş nöqtəsi “maarif inqilabı”nın özünəqayıdış dövrünün başlanğıcı idi. XX əsr sənətkarlarımız öz öndərlərinin atdığı addımlara sadıq qalaraq onların ayaq izi ilə gedir və onlara öz baxış bucağından baxaraq böyük uğurlar qazanırlar. Bu dövrdə maarifçilik hərəkatının nümayəndələri savadsızlığın, cəhalətin və dini fanatizmin təsirini azaltmaq üçün əzmlə çalışmış, bədii sözün və təhsilin gücünə inanaraq cəmiyyətin inkişafına yönəlik mühüm addımlar atmışlar. Xüsusilə, ana dilində dərsliklərin hazırlanması və milli məktəblərin açılması maarifçilik ideologiyasının əsas prinsiplərindən biri olmuşdur. “Vətən dili” dərsliyinin hazırlanması və nəşri bu dövrdə atılmış ən mühüm addımlardan biri olmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin milli dərslik yaratmaq səyi isə zamanın çağırışı idi. Lakin Seyid Əzim hələ zamanın dilini tapmaqda, yeniliklərə ayaq uydurmaqda çətinlik çəkirdi. Onun etmək istədiklərini bir qədər sonra tələbələri və mənəvi xələfləri, yeni düşüncəli pedaqoqlar həyata keçirəcəkdilər.

Maarifçi ziyalıların bu fədakar səyləri yalnız təhsil və ədəbiyyat sahəsində deyil, bütövlükdə milli oyanış prosesində mühüm rol oynamışdır. Onların ədəbi və pedaqoji fəaliyyətləri nəticəsində Azərbaycan xalqı öz milli kimliyini daha dərinəndən dərk etməyə başlamış, milli-mədəni intibahın təməli qoyulmuşdur. Bu dövrün maarifçiləri elmi və təhsili, Həsən bəy Zərdabının təbirincə, “zindəganlıq cəngi”ndə - millətin ölüm-olum savaşında əsas silah hesab edirdilər. Onların irsi bu gün də aktualdır və Azərbaycan təhsilinin, ədəbiyyatının inkişafında mühüm istiqamətverici rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı (dərslik). Bakı: 2007, 535 s.
2. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: 2007, 444
3. Sultanlı V. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı: 2019, 313 s.
4. Şirvani S. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 286 s.
5. Керимова Ф. Просветительская деятельность Сеида Азима Ширвани.

<https://cyberleninka.ru/article/n/prosvetitel'skaya-deyatelnost-seida-azima-shirvani/viewer>

Keywords: Children's literature, enlightenment, classical literature, folklore, didactics, national identity, 19th century, pedagogical values

Ключевые слова: Детская литература, просветительство, классическая литература, фольклор, дидактика, национальная идентичность, XIX век, педагогические ценности.

Summary

The 19th century Azerbaijani enlightenment played an important role in the formation of national consciousness and the development of education. Enlightenment intellectuals, emphasizing the importance of national education for the elimination of illiteracy and ignorance, wrote textbooks in the native language and opened schools. M.F. Akhundzadeh's new literature, Hasan bey Zardabi's activities in the field of the press, the pedagogical creativity of Seyid Azim Shirvani, A.O. Chernyaevsky, S. Valibeyov and many other thinkers of the time made a great contribution to the spread of enlightenment ideas. The activities of these intellectuals laid the foundation for the national-cultural renaissance, created conditions for the enlightenment of the Azerbaijani people and the formation of their national identity.

Резюме

Азербайджанское просвещение XIX века сыграло важную роль в формировании национального самосознания и развитии образования. Просвещенные интеллектуалы писали учебники и открывали школы на родном языке, подчеркивая важность национального образования для ликвидации неграмотности и невежества. М.Ф. Распространению просветительских идей во многом способствовала новая литература Ахундзаде, деятельность в печати Гасан-бея Зардаби, Сейида Азима Ширвани, А.О. Черняевского, С. Валибекова и многих мыслителей того времени. Деятельность этих интеллектуалов заложила основу национально-культурного возрождения, создала условия для просвещения азербайджанского народа и формирования его национального самосознания.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

FEİLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN STRUKTUR SEMANTİKASI

Frazeologiya, dilin sabit birləşmələr sistemini öyrənən dilçilik sahəsidir. Frazeoloji vahidlər sadəcə leksik və semantik baxımdan deyil, həm də dilin tarixi, mədəni və üslubi xüsusiyyətləri baxımından önəm daşıyır. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələri, xalqın mədəniyyətini, düşüncə tərzini və gündəlik ünsiyyətini əks etdirir [1, s. 15]. Frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilində müxtəlif növlərə ayrılır və bu növlər əsasən frazeoloji birləşmənin cümlədə və nitqdə necə istifadə olunmasına görə dəyişir. Əsasən, frazeoloji birləşmələr iki yerə bölünür: feili frazeoloji birləşmələr və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr.

Frazeoloji birləşmələr arasında xüsusi yer tutan feili frazeoloji vahidlər, hərəkət və ya vəziyyəti təsvir edir. Bu tip birləşmələr əsasən fel əsasında yaranır və mürəkkəb semantik mənalara daşıyır. Azərbaycan dilində “qəlbini almaq” (bir insanın sevgisini qazanmaq) və ya “ayağa qalxmaq” (hərəkətə başlamaq) kimi ifadələr bu növə aid edilir [2, s. 120].

Bundan fərqli olaraq, qeyri-feili frazeoloji birləşmələrdə feil olmayan, digər söz növləri əsas rol oynayır. Bu frazeoloji birləşmələr, xüsusən isimlər, sifətlər, zərflər və ya bağlayıcılar ilə formalaşır. Bu növ birləşmələr adətən şəxsiyyət və məkan anlayışlarını və ya xüsusiyyətləri ifadə edir, lakin hərəkət bildirmirlər.

Feilin olduğu frazeoloji birləşmələr çox zaman müstəqil ifadə mənasına malik olsa da, müəyyən sözlər birləşərək bir-biri ilə əlaqələndirilir və frazeoloji strukturların anlamını təşkil edir. Məsələn, “gözləri qızarmaq” — Bu frazeoloji birləşmədə “gözləri” sözü normalda sadə bir orqanı (gözləri) bildirərkən, burada “qızarmaq” feili ilə birləşərək xüsusi bir mənaya gəlir. Bu, yalnız fiziki qızarmağı deyil, həm də utanmaq, sıxıntı çəkmək və ya təlaşlı olmaq kimi mənalara ifadə edə bilər. Yəni, “gözləri qızarmaq” sadəcə gözlərin fiziki qızarması deyil, insanın emosional və psixoloji vəziyyətini də göstərir. “Dilini tutmaq” — Burada “dil” sözü faktiki olaraq sadə bir orqan olaraq istifadə edilmir. Bu frazeoloji birləşmədə, “dilini tutmaq” ifadəsi, susmaq, danışmamaq və ya gizlətmək mənasında işlənir. Hətta “dilini tutmaq” konkret olaraq “feil” (tutmaq) ilə birləşərək müəyyən mənanı verir ki, bu da danışmaqdan çəkinmək və ya bir şey söyləməmək mənasını bildirir. “Qapalı gözlərlə baxmaq”, bu frazeoloji birləşmədə “göz” sözü sadəcə görmə orqanını deyil, anlamamaq, gerçəyi görməmək mənasında işlənir. Məsələn: “Hər zaman qapalı gözlərlə baxır, heç nəyi görə bilmir.” Bu nümunələr frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin, yəni sözlərin mənalарının təbii və birbaşa mənaya daşımaqdan çıxıb daha geniş, məcazi bir mənaya büründüyünü göstərir. Bu cür birləşmələr, dilin zənginliyini və hər bir sözün müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalara ifadə etmə gücünü nümayiş etdirir. Feili frazeoloji birləşmələr müxtəlif quruluşda ola bilər.

1. Şəkilçisiz baş söz + feil:

Bu birləşmələrdə şəkilçisiz əsas söz ilə feil birləşir. Bu cür birləşmələr gündəlik dilin ən çox istifadə edilən frazeoloji strukturlarındandır. Nümunələr: baş açmaq, əl saxlamaq, göz qırpması, dil dinc qoymaq, qan tökmək, can sıxmaq, ürək döymək, söz vermək, nəfəs kəsmək, qol çırpmaq, üz çevirmək, fikir vermək, baş qatmaq, əl uzatmaq, vaxt itirmək, yol getmək, əl-ayaq açmaq, acıq vermək, balta çalmaq, can qoymaq, cavab qaytarmaq, çala-çuxur saymaq, çiçəyi çirtləmək, dad çəkmək, dava döymək, dil uzatmaq, diş göstərmək, fironluq etmək, gizlənqaç oynamaq, ürək açmaq, söz demək, göz qoymaq, can almaq, baş qatmaq, dil uzatmaq, göz yummaq, qan qaraltmaq, baş sındırmaq, əl tutmaq, qan tökmək, göz dikmək.

2. Yönlük şəkilçili isim + feil:

Bu birləşmələrdə yönlük hal şəkilçili isim ilə feil birləşir. Bu cür frazeoloji birləşmələrdə fəaliyyətin istiqaməti müəyyən edilir. Nümunələr: ürəyə yatmaq, başa düşmək, gözə girmək, dilə gəlmək, cana gəlmək, ayağa qalxmaq, ələ keçmək, evə yığılmaq, daşa dəymək, işə düşmək, dara düşmək, sözdən çıxmaq, aya-günə dönmək, gözə gəlmək, dilə-dişə salmaq, dilə tutmaq, cəhənnəmə vasil olmaq, dada çatmaq, dağa dırmaşdırmaq, dilə gəlmək, dilə yatmaq, dillərə düşmək, ələ almaq, könülə yatmaq, başa çatmaq, dərinə getmək, yerə girmək, suya düşmək, havaya sovrulmaq, qəlbə dəymək, qabağa düşmək, ağıla gəlmək, yola düşmək, xətrə dəymək, dərdə düşmək, sözə baxmaq, yada düşmək, qana batmaq, niyyətə çatmaq, köməyə gəlmək, fikrə getmək, yuxuya getmək.

3. Təsirlik hal şəkilçili isim + feil:

Bu birləşmələrdə təsirlik hal şəkilçili isim ilə feil birləşir. Bu, adətən bir şeyin digərinə təsirini göstərir. Nümunələr: aranı vurmaq, çörəyi ayaqlamaq, sözü kəsmək, canı sıxmaq, yolu açmaq, havanı dəyişmək, dərdi çəkmək, suyu israf etmək, pulu saymaq, işi bitirmək, fikri yaymaq, vaxtı itirmək, sözü tutmaq.

4. Yerlik hal şəkilçili isim + feil:

Yerlik hal şəkilçili isim ilə feil birləşməsi fəaliyyətin yerini göstərir. Nümunələr: ağılda tutmaq, ürəyində saxlamaq, yadında qalmaq, başında durmaq, gözündə böyütmək, dilində dolandırmaq, yerində dayanmaq, işində olmaq, evində qalmaq, qəlbində gizlətmək, xəyalında canlandırmaq, içində çək-çevirmək, fikrində saxlamaq, arxasında durmaq, dərdində boğulmaq, havasında olmaq, əlində oynatmaq, nəzərdə tutmaq, əldə saxlamaq, cilovda saxlamaq, balabanda qandırmaq, evdə qalmaq, dəyirməndə üyünmək, əldə bəsləmək, göydə getmək.

5. Çıxışlıq hal şəkilçili isim + feil:

¹³⁸ Bakı Dövlət Universiteti, magistrant. Saidahaciyevaa@gmail.com

Çıxışlıq hal şəkilçili isim ilə qurulan frazeoloji birləşmələrdə bir şeyin çıxması və ya hər hansı bir dəyişiklik baş verir. Nümunələr: dəridən çıxmaq, yoldan çıxmaq, abırdan salmaq, gözdən salmaq, nəzərdən qaçırtmaq, əldən düşmək, gözdən düşmək, adamlıqdan çıxmaq, çörəkdən düşmək, damdan düşmək, əldən buraxmaq.

6. Yönlük hal şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi + feil:

Bu cür frazeoloji birləşmələrdə həm yönlük hal şəkilçisi, həm də mənsubiyyət şəkilçisi istifadə edilir. Nümunələr: gözüne su üfürmək, başına çıxmaq, başına qaxmaq, dilinə gətirmək, ürəyinə salmaq, xoşuna gəlmək, könlünə düşmək, gözüne su vermək, bəgrinə basmaq, başına at təpmək, dədəsinə od vurmaq, saçına dən düşmək, canına duaçı olmaq, cin oyununa düşmək, göynə döşəmək, cikinə-bikinə bələd olmaq, mənəsinə güc vermək, dabanına tüpürmək, qəlbimə toxunmaq.

7. Təsirlik hal şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi + feil:

Bu frazeoloji birləşmələrdə təsirlik hal şəkilçisi və mənsubiyyət şəkilçisi ilə feil birləşir. Nümunələr: başını itir, əlinə al, üzünü tut, belini бүk, dişini sıx, dilini dinc saxla, gözüünü yum, ağzını aç, ürəyini boşalt, ayağını çək ağzını-burnunu büzmək, üz-gözüünü turşutmaq, başını itirmək, açarını itirmək, adını batırmaq, bəgrini qan eləmək, barmağını dişləmək, canını sıxmaq, dilini bağlamaq, evini yıxmaq

8. Çıxışlıq hal şəkilçisi + mənsubiyyət şəkilçisi + feil:

Bu birləşmələrdə çıxışlıq hal şəkilçisi və mənsubiyyət şəkilçisi ilə feil birləşir. Nümunələr: ağılından getmək, başından eləmək, qolundan tutmaq, dilindən düşmək, fikrindən daşınmaq, dərdindən yanmaq, əzabından qurtarmaq, halından bilmək, canından bezmək, işindən çıxmaq, sözündən dönmək, sırrından ağah olmaq, yolundan qalmaq, adından danışmaq, sözündən dönmək, ayağından çəkmək, yadından çıxartmaq, burnundan gətirmək, gözündən gətirmək, canından bezmək, dalından dəymək, dərdindən ölmək, kökündən vurmaq, dibindən baltalamaq, dilindən daş asılmaq, əhdindən dönmək, əlindən xata çıxmaq, fikrindən keçmək

9. Öz əvəzliyi + feil:

Öz əvəzliyi ilə qurulan frazeoloji birləşmələrdə şəxs öz fəaliyyətinə yönəlir. Nümunələr: özünü itirmək, özünü dartmaq, özünü naza qoymaq, özündən küsmək, öz adına çıxmaq, öz yağında qovrulmaq, özündən getmək, özündən toxumaq, özünə sığdırmamaq özünə yer eləmək, özünü apara bilməmək, özünü ələ almaq, özünü göstərmək, özünü güdmək, özünü həlak eləmək, özünü qurutmaq, özünü oda atmaq, özünü sındırmamaq, özünü yığışdırmaq, özünü itirmək, özünü toplamaq, özünü saxlamaq, özünü tanımaq, özünü göstərmək, özünü güldürmək, özünü sındırmaq, özünü öldürmək, özünü doğrultmaq, özünü yığışdırmaq, özünü aldatmaq, özünü tərifləmək, özünü danlamaq, özünü unutmaq, özünü tapmaq [7, s. 25-48].

Feili frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin sırası sabitdir və bu, ifadənin məna bütövlüyünü təmin edir. Frazeoloji birləşmələrin mənası, onların komponentlərinin müəyyən ardıcılığa uyğun olmasından asılıdır. Bu, frazeologizmin spesifik mənasını qorumağa kömək edir. Komponentlərin yerini dəyişmək mənanı itirməyə səbəb ola bilər. Məsələn, “əl çəkmək” frazeoloji birləşməsi “bir işdən və ya fəaliyyətindən imtina etmək” mənasında işlədilir. “O, mübahisədən əl çəkdi” – burada “əl çəkmək” mübahisəni dayandırmaq və ya tərəfini çəkmək deməkdir. Komponentləri dəyişsək və “Çəkmək əl” desək, bu ifadə mənasız olar. “Baş qoymaq” ifadəsi “hər hansı bir işə və ya təşəbbüsə başlamaq” mənasında istifadə olunur. “O, layihəyə baş qoydu” – burada “baş qoymaq” bir işə başlamaq, fəaliyyətə keçmək anlamında işlədilir. Komponentlərin sırasını dəyişib “Qoymaq baş” desək, ifadə artıq məna daşımır. Frazeoloji birləşmələr, sözlərin müəyyən bir ardıcılıqla işlənərək məcazi və ya xüsusi mənalar yaratdığı ifadələrdir. Bu ifadələrin mənası yalnız müəyyən ardıcılıqla qorunur. Komponentlərin yeri dəyişdirsə, onların daşdığı məna yox olur və ya dəyişir. Bir çox hallarda, frazeoloji birləşmələrin düzgün işlədilməsi həmin dilin zənginliyini və ifadə qabiliyyətini artırır. Məsələn, bir frazeoloji birləşməni düzgün istifadə etmək, bir fikri daha obrazlı və təsirli şəkildə çatdırmağa kömək edir. Amma komponentlərin yerini dəyişmək bu təsiri itirə bilər və ya məna aydın olmaya bilər. Bu səbəbdən, frazeoloji birləşmələri düzgün və sabit sıralama ilə istifadə etmək vacibdir. Bu, həm danışqda, həm də yazıda ifadələrin düzgün anlaşılmasını təmin edir.

Feili frazeoloji birləşmələrdə təsdiq və inkar hərəkətin varlığını və ya yoxluğunu ifadə edir. Bu ifadə formaları Azərbaycan dilinin frazeologiyasında geniş yayılıb və məzmun baxımından zəngin olan müxtəlif frazeoloji vasitələrdən ibarətdir. Təsdiq, frazeoloji birləşmələrdə hərəkətin mövcudluğunu və ya baş verdiyini bildirir. Bu zaman feillər adətən təsdiq forması ilə təqdim edilir və onların leksik mənası obrazlı şəkildə ifadə olunur. Təsdiq feillər hərəkətin baş verdiyini vurğulayır və çox vaxt təsdiq frazeoloji birləşmələr müəyyən fikir və hissləri daha aydın və təsirli çatdırmaq üçün işlədilir. Nümunələr: “Daşdan keçmək” – Çətinlikləri dəf etmək, “Əlindən tutmaq” – Kömək etmək, “Can qoymaq” – Fədakarlıq etmək, “Yol açmaq” – İmkan yaratmaq, “Gözünün nuru olmaq” – Çox qiymətli olmaq, sevilmək, “Əlini daşın altına qoymaq” – Məsuliyyət götürmək, “Dilini tutmaq” – Susmaq, heç nə deməmək, “Göz qabağında olmaq” – Diqqət mərkəzində olmaq, “Başını itirmək” – Soyuq qanlılığını itirmək, panikaya düşmək, “Ayağını yerə basmaq” – Ciddi olmaq, möhkəm dayanmaq. İnkə, hərəkətin olmamasını və ya baş verməməsini bildirir. Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmələrdə inkə adətən feillərlə birlikdə leksik və ya qrammatik vasitələrdən istifadə etməklə ifadə olunur. İnkə mənası “yox”, “deyil”, “etməmək”, “gəlməmək” kimi ifadələrlə yanaşı, obrazlı ifadələrdə dolaylı yollarla bildirilir. Frazeoloji birləşmələrdə inkə forması, xüsusilə neqativ emosiyaları və mənfi münasibətləri ifadə edir. Nümunələr: “Gözü tutmamaq” – Uyğun gəlməmək; “Baş açmamaq” – Anlamamaq; “Gözüne görünməmək” – Gizlənmək, uzaq durmaq; “Əl uzatmamaq” – Kömək etməmək. Ümumilikdə onu deyərək ki, frazeoloji birləşmələrdə təsdiq və inkəlik obrazlılıq yaradır: Frazeoloji ifadələr

təsdiq və inkarlıq məzmununu adi cümlələrlə müqayisədə daha çox emosional və estetik çalarlara malik şəkildə çatdırır.

Feili frazeoloji birləşmələrdə şəxs kateqoriyası hərəkəti ifadə edən komponentin hansı şəxsə aid olduğunu göstərir. Azərbaycan dilinin frazeologiyasında şəxs kateqoriyası qrammatik vasitələrlə, xüsusən şəxs şəkilçiləri ilə müəyyənləşdirilir və bu, feili frazeoloji birləşmələrin sintaktik quruluşuna və semantik mənasına birbaşa təsir göstərir. Birinci şəxs hərəkətin danışan şəxs tərəfindən edildiyini bildirir. Bu, çox vaxt emosional vurğu yaradır və danışanın iştirakını göstərir. Nümunələr: “Əlimdən heç nə gəlmir” – Bacarıqsızlıq ifadəsi; “Başımı itirmişəm” – Çaşqınlıq. İkinci şəxs hərəkətin qarşı tərəfə aid olduğunu bildirir. Bu forma çox vaxt sorğu və ya xəbərdarlıq məzmunu daşıyır. Nümunələr: “Qulağını aç dinlə” – Diqqət tələb etmək; “Ayağını yorğanına görə uzat” – Özünü məhdudlaşdırmaq məsləhəti. “Dilini dinc qoy” – Sakit ol. “Özünə gəl” – Özünü toparla. Üçüncü şəxs hərəkətin üçüncü şəxsə aid olduğunu bildirir. Bu kateqoriya adətən müşahidə, xəbər və ya təsvir məqsədilə istifadə olunur. Nümunələr: “Gözü götürmür” – Paxıllıq etmək; “Əlini işdən soyutdu” – Marağını itirmək. Ürəyi qırıldı” – Üzülmək..

Azərbaycan dilinin frazeologiyasında feili bağlamalar, feili sifətlər və məsdərlər xüsusi yer tutur. Bu komponentlər, frazeoloji ifadələrin quruluşunu və məna çalarlarını daha da zənginləşdirir. Onlar nitqdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirərək, ifadələrin təsir gücünü artırır. Feili bağlamalar, əsasən, hərəkəti, hadisəni və ya hərəkətin vəziyyətini müəyyən edən frazeoloji ifadələrdir. Feillərin bağlama formaları ilə qurulmuş bu birləşmələr müxtəlif sintaktik rollarda çıxış edir. Onlar hərəkət və hərəkətlə bağlı vəziyyəti bildirir. Əsasən zərf və bağlama rolunu oynayır.

Feli sifətlər hərəkətin xassəsini və ya nəticəsini bildiren frazeoloji birləşmələrdir. Bu ifadələr əşyaların və hadisələrin hərəkətə bağlı xüsusiyyətlərini vurğulayır. Məsdərlər vasitəsilə yaranan frazeoloji birləşmələr hərəkətlərin məqsədini, səbəbini və ya istiqamətini ifadə edir.

Məqalədə feili frazeoloji birləşmələrdən danışılır. Frazeoloji birləşmələr ümumilikdə iki əsas qrupa ayrılır: feili və qeyri-feili birləşmələr. Feili frazeoloji birləşmələrdə əsasən hərəkət və fəaliyyət bildiren fel ilə əlaqəli ifadələr yer alır. Qeyri-feili frazeoloji birləşmələr isə məna baxımından fel kimi istifadə olunmayan, lakin müəyyən bir mənaya gələn ifadələrdən ibarətdir. Məqalədə həmçinin bu birləşmələrin strukturu, mənası və istifadəsi məsələləri müzakirə edilir. Feili frazeoloji birləşmələr, felin digər sözlərlə birləşərək yeni mənalar yaratdığı ifadələrdir. Bu birləşmələr, felin yalnız hərəkət və ya fəaliyyəti ifadə etməyib, kontekstdən asılı olaraq daha mürəkkəb və spesifik mənalar ortaya çıxarması ilə xarakterizə olunur. Məqalə, bu cür birləşmələrin dilin ifadə imkanlarını genişləndirdiyini və onların dilin təhlilində vacib rol oynadığını vurğulayır. Feili frazeoloji birləşmələr həm də dilin sintaktik və semantik strukturlarına təsir edərək daha dərin bir anlam qatı yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər. Bakı, 2013, s. 224-234.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
3. Cəfərov S. Mütəəsir Azərbaycan dili. II c., Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Əhmədova S., Hüseynova S., Mirzəyev H. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələr lüğəti Bakı: Mütərcim, 2016, 138 s.
5. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I c., Bakı: Nurlan, 2009, 220 s.
6. Mütəəsir Azərbaycan dili. 3 cildə, I c., Elm, 1978, s. 247-291.
7. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl frazeologiyası. Bakı, Araz, 2006, 323 s.

Ключевые слова: глагольные фразеологические единицы, возможности языка, синтаксические и семантические структуры, глагол, значение.

Keywords: verbal phraseological units, language expressive possibilities, syntactic and semantic structures, verb, meaning.

структурная семантика глагольных фразеологических единиц

Резюме

В статье рассматриваются глагольные фразеологические выражения. Фразеологизмы в целом делятся на две основные группы: глагольные и неглагольные выражения. В глагольных фразеологических единицах обычно используются выражения, связанные с глаголом, который обозначает действие или деятельность. Неглагольные фразеологизмы, в свою очередь, не функционируют как глаголы с точки зрения значения, но все же представляют собой выражения, обладающие определенным значением.

В статье также обсуждаются вопросы структуры, значения и использования этих выражений. Глагольные фразеологические единицы представляют собой выражения, в которых глагол соединяется с другими словами, образуя новые значения. Эти выражения характеризуются тем, что глагол не только выражает действие или деятельность, но и в зависимости от контекста может приобретать более сложные и специфические значения. Статья подчеркивает, что такие фразеологизмы расширяют возможности языка и играют важную роль в его анализе. Глагольные фразеологические единицы также влияют на синтаксические и семантические структуры языка, создавая более глубокий слой значений.

Structural Semantics of Verbal Phraseological Units

Summary

The article discusses verbal phraseological units. Phraseological units are generally divided into two main categories: verbal and non-verbal units. Verbal phraseological units primarily involve expressions connected to verbs that indicate actions or activities. Non-verbal phraseological units, however, are expressions that do not function as verbs in terms of meaning but still convey a specific sense.

The article also addresses issues related to the structure, meaning, and use of these expressions. Verbal phraseological units are expressions in which a verb combines with other words to create new meanings. These expressions are characterized by the fact that the verb does not only express an action or activity but, depending on the context, can acquire more complex and specific meanings. The article emphasizes that such phraseological units expand the expressive possibilities of language and play an important role in its analysis. Verbal phraseological units also influence the syntactic and semantic structures of language, creating a deeper layer of meaning.

Rəyçi: prof. Sənubə Abdullayeva

Məmmədova Səkinə Aydın q. ¹³⁹

SATIRİK GÜLÜŞ

Giriş. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan nəsrində və dramaturgiyasında tənqidi gülüşün inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ədib nəsrdə və dramaturgiyada tənqidi gülüşün müxtəlif orijinal klassik nümunələrini yaratmışdır. Bu cəhətdən onun “Dəli yığıncağı” komediyası xüsusilə diqqəti cəld edir. İlk növbədə əsərin adı kəskin ittiham xarakteri daşıyır. Əsərdə bəhs olunan ictimai mühit kəskin satira ilə dəli yığıncağı adlandırılmışdır. Bütün əsər boyu həmin cəmiyyətdə dəlilər və ağıllılar dileması qarşılaşdırılır. Əslində feodal patriarxal cəmiyyətdə kimlərin ağıllı və kimlərin dəli hesab olunması əsər boyu müqayisə olunur, qarşılaşdırılır.

Əsas hissə. “Dəli yığıncağı” komediyasındakı gülüş arxasında müəllifin dərin ürək ağrıları təəssüf və qəzəbi aşkar hiss olunur. Ədib dəli adlanan gənclərin taleyinə dərdli yumorla gülür. Onların yaşadığı cəmiyyətin mürtəce mahiyyətini bütün eybəcərliyi ilə açıb göstərməyə çalışır. Eyni zamanda bu əsərdə həm yalançı ruhanilərin, həm də cəmiyyəti idarə edən hakim təbəqələrin gülünc xarakteri və mahiyyəti sərrastlıqla tənqid edilir. Əslində bu əsərdə məhz ağıllıların dəlilər cəmiyyətindəki müsibətləri, faciələri sərrast komik vəziyyətlərdə, əyani sürətdə nümayiş olunur, kəskin tənqid edilir. Əsərin qəhrəmanı Molla Abbasın “möminlər möminləri” istehzalı gülüşlə ifşa etməsi əsərdə qüvvətli ideya yekunu kimi səslənir. Əslində Molla Abbasın ifşa və ittihamlarında eyni zamanda ədibin vətəndaş kədəri ittihamı da qüvvətli şəkildə diqqəti cəld edir.

Hakim Həzrət Əşrəf müstəmləkə aləminin xarakterik nümayəndələrindən biridir. O, əvəzsiz ixtiyar sahibidir, hakimi mütləqdir. Heç kim onun bir sözünü iki edə bilməz. Hətta yerli əhalinin ən mötəbər, ən varlı adamları belə onun qarşısında tir-tir əsir. Həzrət Əşrəf əsarət altında saxladığı əhalini saymır, onların dilinə, milli varlığına həqarətlə baxır. Heç bir şeydən çəkinmədən xalqa öz doğma ana dilində danışmağı qadağan edir. Həzrət Əşrəfin müavini hacı Nayibin qorxa-qorxa camaata dediyi sözlər bu müstəmləkəçi ağanın xarakterini cox yaxşı açıq: “hacılar... and verirəm sizi uzun qollu həzrət Abbasa, əkər mümkünə türkcə danışmayaq, çünki Həzrət Əşrəfin mənə qeyzi tutur” [5, s.527].

Yerli əhalinin dilini bilməmək bir hakim kimi Həzrət Əşrəfi qətiyyənlə narahat etmir. Onun bu dili öyrənməyə ehtiyacı da yoxdur. O, bütün işlərini əmrə, çığır bağırıqla görür. Həzrət Əşrəf istədiyinə çoxdan nail olmuşdur. Məclisə toplanmış hacılar nəinki bu müstəmləkəçi ağanın bütün əmrələrini itaətkarlıqla yerinə yetirməyə hazırdılar, həm də onun hüsurunda heç vaxt danışmamağa, həmişəlik lal, kar olmağa söz verirlər.

Məmmədquluzadə sözü ilə işi, əməlləri arasında böyük uçurum olan bu hakimi ustalıqla ifşa edir. Bir qədər əvvəl xalqa öz ana dilində danışmağı qadağan edən həzrət Əşrəf indi məmləkətin abadlığından, əhalinin rahatlığı və səadətindən dəm vurur. O, “Əmristan”dan gəlmiş doktor Lalbyuzu da bu işdən ötrə məclisinə çağırmışdır. O, bu adamdan istifadə etmək, özünü xalqın gözündə böyütmək, daha xeyirxah, insanpərvər bir hakim kimi tanımaq istəyir. Lalbyuzun gəlişi ona yeni bəhanələrlə xalqı soymaq, onların ciblərini boşaltmaq imkanı vermişdir. Həzrət Əşrəf öz gizli, üstüörtülü planlarını həyata keçirmək üçün şəhərdə dəlixana tikdirmək niyyətinə düşür. Bununla da o, bir oxla iki dovşan vurmaq, həm doktor Lalbyuzun işini düzəltmək, onun hörmətini qazanmaq, həm də özü küllü miqdarda mənfəət götürmək imkanı əldə edir.

Hər yerdə Həzrət Əşrəfin iradəsi və tapşırığı ilə hərəkət edən hacı Nayib doktor Lalbyuzu məclisə toplanmış tacirlərə təqdim edərkən öz ağasının da niyyətlərini açıb söyləyir: “İnsaf və müriyyətdən uzaq olar, əgər biz doktor cənablarının şəhərimizə təşrifini qənimət saymayaq. Həzrət Əşrəfin iradəsi bu yerdə qərar tutub ki, bundan sonra şəhərimizdə bir nəfər də dəli və divanə küçə bazarda sərgərdan dolanmasın və doktor cənabları o biçarələr üçün bir məkan qərar verib onların müalicəsinə məşğul olsun... Belə bir iqdamatın iki qism gözəl nəticəsi ola bilər: biri budur ki, şəhərimizin küçələrindən dəliləri rədd etməklə vilayətimizin abadlığı yolunda tələs etmiş olarıq ki, bu özü bizim üçün müqəddəs bir vəzifədir, ikincisi də budur ki, o bəxtiqara dəlilərin xeyir-duasının feyzi bizim özüməz də kifayət edər, valideyinimizə də kifayət edər və abavü əcdadımıza da kifayət edər” [5, s.536]. Xalqa abadlıq, xeyirxahlıq vəd edən bu sözləri eşidən hacılar çox asanlıqla tora düşür. Onlar işin dalını düşünmədən həzrət Əşrəfin fikirlərini təqdir edir, ona canla başla tərəfdar olduqlarını bildirirlər. Onlar doktor Lalbyuzun ruhi xəstələri müalicə edəcəyini eşitdikdə təəccüblənirlər. Çünki Lalbyuz yerli əhalinin dilini bilmir, onun mənafeəti, ruhundan bütövlü xəbərsizdir. Dil və ruh məsələsi haqqında hacılar arasında başlanan mübahisə olduqca mənalıdır və bir çox gizli mətləblərin üstünü açır. Hacılardan etirazından daha çox giley-güzarı xatırladan fikirlər “Dəli yığıncağı” əsərinin əsas ideyasını, məzmununu, hansı ictimai dərdlərə toxunulduğunu aydınlaşdırır. “Xalqın siyasi, hüquqi, mənafeəti ağası olan adamlar onun dilinə, ruhuna yaddır. Onların arasında

dərin uçurum, barışmaz ziddiyyət vardır. Onların münasibətləri mənəvi yaxınlıq, qarşılıqlı ünsiyyət, etimad, insani əlaqələr əsasında deyil, zor, təziq, milli təhqir və qarət üzərində qurulmuşdur. “Dəliyiğıncağı” əsərində zahirən sakit görünən, əslində olduqca gərgin, barışmaz olan dramatik konflikt də buradan başlanır, tədricən böyüyür, əhatə dairəsi və ictimai məzmunu genişlənir, nəhayət bütöv bir ölkənin, millətin faciəsini əks etdirir”[4, s.78].

Həzrət Əşrəfin tədbirlərini alqışlayan, doktor Lalbyuzu tərifləyib göyə qaldıran möminlər hacı Nayibin yeni məlumatını eşitdikdə hər şeyi unudur, bərk təşvişə düşürlər. Burada həzrət Əşrəfin əsil niyyəti açılır. Məlum olur ki, onu şəhərdəki dəlilərin taleyi deyil, hacıların pulu maraqlandırır. İşin nə yerdə olduğunu başa düşən tacirlər dərhal əvvəlki sözlərini geri götürür, qorxa-qorxa olsa da bu işə öz etirazlarını bildirirlər. Onlar hacı Nayibə, doktor Lalbyuza yalvarırlar ki, dəlixana tikdirmək fikrindən əl çəksinlər. Hacılar müxtəlif bəhanələrə al atır, heç cür pullarını vermək istəmirlər. İş bərkə düşəndə onlar dəlilərin varlığını danır, “bizim şəhərdə dəli yoxdu” deyərək and-aman içirlər. Hacılar görə dəliləri müalicə etdirmək mənasız işdir, çünki “o biçarə dəlilərin aqlını alan o gözə görünməyən pərvardigari-ələmdir ki, öz yaratdığı bəndəyə lazım olan yerdə aqlı verir də, alır da”[5, s. 539]. Hacı Nayib isə tacirlərin gətirdiyi bəhanələri eşitmək belə istəmir. Çarasız qalan hacılar dillərini belə başa düşməyən, təəccüblə onlara baxan doktor Lalbyuza müraciət edir, onu yola gətirməyə çalışırlar: “Ay həkim, axı bu dəlixana söhbəti nə bir söhbətdi ki, bunun üstə özünü də, bizə də bu qədər dərdi-sər verirsiniz? Biz eşitdiyimiz budur ki, dəliliyin bir səbəbi var. Bu bir bələdir, bu bir qismətdir ki, hər bir yaranmış ki, bu dərdə mübtəla olur, gərəkdir ki, tutduğu işin müqabilində cəzasını çəksin. Bunun çarəsi “Çövşəni kəbr”, ya “Çövşəni səgir” duasıdır ki, yazıb tikirlər dəlinin paltarına, özü də gərək sol qoluna tikilsin”[5, s.541].

Böyük satira ustası olan Cəlil Məmmədquluzadə hacıları öz əməlləri fonunda, onların daxili məzmunundan çıxış edərək ifşa edir. Burada ədib təkcə hakim Həzrət Əşrəfin işğalçı təbiətini deyil, həm də yerli əhəlin mötəbər, başbیلən adamları sayılan varlı hacıların satqın, riyakar xarakterini açır. Öz şəxsi mənafeləri xatirinə xalqı da, vətəni də satmağa hazır olan bu məsləksiz adamlar nə qədər atılıb düşsələr də Həzrət Əşrəfin iradəsi, hökmü qarşısında dayana bilmirlər. Onlar ağa nökrədirlər. Hacılar xalqı soymaqda sərbəst olsalar da onların ciblərinin ixtiyarı Həzrət Əşrəfin əlindədir. Həzrət Əşrəf ağalıq etliyi ölkədə ancaq bir ifadə öyrənmişdir. Bu da pul sözündən ibarətdir. Onun bütün işi, əməli, fəaliyyəti bu sözün üstündə qurulmuşdur. O, böyük bir ölkəni bu sözlə idarə edir, bu sözlə çapıb-talayır. Bu söz Həzrət Əşrəfli müstəmləkəçi, işğalçı siyasətinin ümumi məzmununu, mahiyyətini təşkil edir. Böyük ümumiləşdirmə bacarığına malik olan Cəlil Məmmədquluzadə hakimiyyət, istismar, zor rəmzi olan pul sözünün fonunda Həzrət Əşrəf kimi xarakter, yadda qalan bir obraz, tip yaratmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə dinlə, cəhalətlə ittifaqa girib xalqın qanını soran Həzrət Əşrəfin şəxsiyyətini, xarakterini, siyasi simasını hərtərəfli ifşa etdikdən sonra bizi yeni hadisələrlə, tiplərlə tanış edir. Meydanda doktor Lalbyuz və onu müşayiət edən, qoruyan əli qamçılı fərraş Şimrəli qalır. Lalbyuz “Əmristan”dan kəlmişdir. Doktor Lalbyuzun işi, fəaliyyəti daha çətin, daha böyükdür. Lalbyuz bütün xalqın dərini öyrənmək, ruhunu, qəlbini müalicə etmək, onu mənəvi bələlardan, əzablardan xilas etmək iddiasına düşmüşdü. Lakin onun görmək istədiyi işlərin zahirilə daxili məzmunu, mahiyyəti arasında tam ziddiyyət vardır. Bu ziddiyyətin birinci və əsas səbəbi odur ki, doktor Lalbyuz dərdinə əlac etmək istədiyi xalqı tanımır. Onun ruhundan, mənəvi aləmindən, milli xüsusiyyətlərindən, ictimai faciələrindən tamamilə xəbərsizdir. O, bütün varlığı ilə bu aləmə yad bir adamdır. Doktor Lalbyuzun bu xüsusiyyətini Həzrət Əşrəfin hüsuruna toplaşmış tacirlər də etiraf edir. Xüsusilə hacı Məhəmmədəlinin sözləri bu cəhətdən çox xarakterikdir: “And olsun Allaha, mən ona təəccüb eləyirəm ki, bu zalımın oğlu bizim dili bilməyə bilməyə dəlillərə necə müalicə edəcək? Genə özgə azar ola, genə bilməsə də o qədər də eybi yoxdur. Amma hacı Nayib ağa buyurmuş kimi, burada dəlinin əhvalını yoxlamaq məsələsi var...”[5, s.526]

Doktor Lalbyuzun hər yerdə lüğətlə gəzməsi təsadüfi deyildir. Bu, onun ruhunu müalicə etmək istədiyi xalqa qarşı olan etinasız, təhqiramiz münasibətini ifadə edir. Onu xalqın taleyi, dərdi, ehtiyacları deyil, öz şəxsi mənafeyi maraqlandırır. O, dəlixana tikdirmək bəhanəsilə tacirlərin, hacıların ciblərini soyur, əlinə lazımı qədər pul keçdikdən sonra “işə” başlayır. Doktor Lalbyuz ümumiləşdirilmiş obrazdır. Onun “Dəli yığıncağı”nda xüsusi yeri var. Əsərdə bütün hadisələrin inkişafına və aydınlaşmasına daha çox o təkan verir. “Ölülər də Şeyx Nəsrullahın gəlişi fanatiklər mühitinin bütün eybəcərliklərini üzə çıxartdığı kimi, “Dəli yığıncağı”nda da Lalbyuzun təsiri dinin və müstəmləkə ağalığının qurbanı olan mömin hacıların dünyasını dəyişməsi ilə meydana qoyur. Doktor Lalbyuz istismarçı ideologiyanın təmsilçisi olmaqla bərabər, həm də Cəlil Məmmədquluzadənin tənqidi, ifşaçı məramına xidmət edən bir obrazdır[2, s.287]. Ədib “Dəli yığıncağı”nda qoyulmuş və əsərin əsasını təşkil edən “əsli dəli kimdir?” sualına ən çox onun vasitəsilə cavab verir. Doktor Lalbyuz kimliyindən və istəyindən asılı olmayaraq həqiqəti üzə çıxartmalı olur. Həzrət Əşrəfin tapşırığı ilə fəaliyyətə başlayan Lalbyuz uzun müddət çaşıb qalır. Düşüdü mühitdə kimin dəli, kimin ağıllı olduğunu təyin edə bilmir. Şəhərin ağıllı, mötəbər nümayəndələri sayılan tacirlərin, hacıların, ruhani başçıların işləri, hərəkətləri onu daha çox təəccübləndirir. O, bu adamlarla qarşılaşdığı ilk dəqiqələrdən qərribə, anlaşılmaz hadisələrin şahidi olur.

Lalbyuz onunla görüşdükdən sonra əllərini havada saxlayan, gözlərini göyə axıdıb həmişə dodaqaltı nə isə pıçıldayan, bəhanədən başına döyüb ağlayan, azan səsinə eşidəndə əllərindəki işi atıb salavat çevirən, ölülərin sümüklərini ata yükləyib harasa aparən mömin hacıların az-çox şüur, idrak sahibi olduqlarına heç cür inana bilmir. Lakin doktor Lalbyuz ona dəli kimi təqdim olunan adamların ağzı dualı fanatiklərdən qat-qat üstün, ağıllı olduğunu başa düşür. Cəlil Məmmədquluzadə doktor Lalbyuzdan bir bədii vasitə kimi istifadə etsə də onu axıra qədər ifşa etməyi unutmur. Ədib bu yalançı “pəhləvanın” şəxsinə əsərdə və cəhalətdə qalan xalqlara mənəvi

nicat vəd edən ağalara gülür, onların əsil simalarını, riyakar təbiətlərini açıb meydana qoyur. Burada böyük humanist olan Cəlil Məmmədquluzadənin kinayəsi, nifrəti kəskin, öldürücü məzmununa malikdir.

“Dəli yığıncağı” iki qütblü tənqid hədəfinə malik bir əsərdir. Bu qütblərin bir tərəfində işğalçı, istismarçı dairələri təmsil edən doktor lalbuyuzlar, həzrət əsrəflər, digər tərəfində isə nadanlıqın, cahalətin dərin kök saldığı, daxilən çürümüş fanatiklər aləmi durur. Fanatiklər aləmi də öz-özlüyündə iki zidd cəbhəyə “ağıllılar” və “dəlilər” cəbhəsinə bölünmüşdür [1, s.47]. Üzdən ağıllı görünən, idrak, mərifət sahibi sayılan, özlərinə oxşamayanları dəli hesab edən fanatiklərin, mömin hacıların ən mötəbər nümayəndəsi Fazil Məhəmməddir. O, bütün dindarların mənəvi rəhbəridir. Bu həmin Fazildir ki, hakim Həzrət Əşrəfin göstərişilə xalqın şəriət işləri tamamilə ona tapşırılmışdır. Fazil Məhəmməd Cəlil Məmmədquluzadənin xarakterinə, mənəvi aləminə, ağıl və idrakına çox yaxşı bələd olduğu, əsərlərinə ifşa etdiyi ruhani tiplərindədir.

Cəlil Məmmədquluzadə Fazil Məhəmmədin şəxsində dinin, ruhaniliyin yeni, daha iyrənc, daha faciəli cəhətlərini əks etdirmişdir. Hərgah Şeyx Nəsrullah camaatın qızlarını, dul qadınları özünə siğə elətdirirdisə, fırıldaqlarını işlətdikdən sonra aradan çıxırdısa, Fazil Məhəmməd kəbinli, ərləri sağ arvadların siğəsini oxuyur, heç kimdən çəkinmədən açıq şəkildə əxlaqsızlıq təbliğ edir, cəhalət yayır.

Məlum olur ki, üzdə abır həyadan dəm vuran, müqəddəs mömin donuna bürünmüş Fazil Məhəmməd öz böyük qardaşı Şeyx Nəsrullah kimi əxlaq düşkündür. O da əxlaqsızlığa rəvac vermək, onu qanuniləşdirmək üçün dindən, Allahın adından istifadə edir, şəriət ehkamlarına arxalanır. Fazil yaxşı bilir ki, onunla həmsöhbət hacıların, möminlərin ciblərinin, var-dövlətlərinin ağası həzrət əsrəflədirsə, qəlblərinin, ağıl və hisslərinin sahibi Allah, peyğəmbər və imamlardır. Bu adlardan istifadə edən mömin müsəlmanların başına istənilən oyunu gətirmək olar. Bu adların qabağında ağıl, namus, əxlaq, cəsarət, ləyaqət kimi yüksək insani keyfiyyətlər, insani sifətlər puç olur, öz əhəmiyyətini, qiymətini itirir. Buna görə də Fazil Məhəmməd əvvəlcə imamın zühuru xəbərilə adamların ürəyini ələ alır, hisslərini coşdurur, sonra isə əsil mətləbə keçir, gizli niyyətlərini həyata keçirməyə başlayır. Bu işin imam yolunda böyük xidmət olduğundan, “intəhasız savabından” danışır. Hətta, şəhərdəki “dəlilər”in nicatının da ancaq bu işdən asılı olduğunu bildirir. Cavan qardaşı arvadı Sonaya sahib olmaq istəyən Fazil Məhəmməd özünə yol açmaq üçün əvvəlcə başqa “dəlilər”in arvadlarını qabağa verir. Onların siğələrini oxuyub kəcavələrlə əyləşdirir. Bundan sonra “məlumdur ki, bu vilayətdə hamıdan artıq dəliliylə şöhrət qazanan mənim bədbəxt bəradərim dəli Molla Abbasdır ki, onun biçarə övrəti Pırpız Sonanı Həzrətin ziyarətinə aparmaq zəhməti mənim öhdəmə mühəvvə olunubdu” deyərək öz çirkin, riyakar planını ustalıqla başa çatdırır, əxlaqsızlığa şəriət adı ilə haqq qazandırır. Gördüyümüz kimi “Dəli yığıncağı”nda təsvir olunan ağzı dualı möminlər, zahirən ağıllı hesab olunanlar içərisində Fazil Məhəmməd birinci dəli, fanatik və cəhalətpərəstdir. Onun təkəmə mənəviyyatı deyil, ağıl da çürükdür, iyrəncdir.

Nəticə. Tənqidi gülüşün müxtəlif formaları Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında müəllif fikrinin əsas istiqamətləndiricisidir. Xüsusilə müxtəlif məzmunlu kinayələr Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında çox fəal iştirak edir. Cəlil Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” komediyasında satirik gülüş əsas etibarilə istismarçı tüfeyli təbəqələrin ittihamına istiqamətlənmişdir. Ədib satirik gülüş vasitəsilə cəmiyyəti dəli yığıncağına çevirmiş istismarçı təbəqələri ifşa və ittiham etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə Həzrət Əşrəflərin, Lalbuyuzların həm ciblərini soyduqları, həm də xalqa qarşı mübarizədə istinad etdikləri hacıları, tacirləri məharətlə ifşa edir, onların boş, məzmunuz, ikiüzlü təbiətlərini açıb göstərir. Cəlil Məmmədquluzadə hacıları öz əməlləri fonunda, onların daxilə məzmunundan çıxış edərək ifşa edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev, X. Dramaturgiya, teatr və səhnə sənəti. Bakı: Nurlan. 2004, 186s.
2. Əliyeva, Ş. Azərbaycan tənqidi realizminin tarixi parametrləri Cəlil Məmmədquluzadənin tale salnamasında // “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2018, № 9, s. 281-292.
3. Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 424s.
4. Vahabova, S. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı: 2013, 164 s.
5. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri, altı cildə. I cild. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, 664 s.

SATIRIC LAUGHTER

Summary

Jalil Mammadguluzadeh has a special importance in the development of critical laughter in Azerbaijani prose and dramaturgy. The writer has created various original classical examples of critical laughter in prose and dramaturgy. In this regard, his comedy “The Madmen Gathering” is particularly noteworthy. First of all, the title of the work is sharply accusatory. The social environment discussed in the work is called the Mad Meeting with sharp satire. Throughout the work, the dilemma of the mad and the intelligent in that society is confronted. In fact, who is considered intelligent and who is considered insane in a feudal patriarchal society is compared and contrasted throughout the work. Various forms of critical laughter are the main guide of the author's thought in Jalil Mammadguluzade's work. In particular, sarcasms with various contents are very actively involved in Jalil Mammadguluzade's work. In Jalil Mammadguluzade's comedy “The Madmen Gathering”, satirical laughter is mainly directed at the accusation of exploitative and scheming classes. Through satirical laughter, the writer exposed and accused the exploitative classes that turned society into a mad gathering. Jalil Mammadguluzade skillfully exposes the pilgrims and merchants whose pockets the

Hazrat Ashrafs and Lalbyuzs both robbed and relied on in their fight against the people, revealing their empty, meaningless, hypocritical nature.

Keywords: critical laughter, Jalil Mammadguluzadeh, "The Madmen Gathering", Hazrat Ashraf, Lalbyuz

САТИРИЧЕСКИЙ СМЕХ

Резюме

Особое значение в развитии критического смеха в азербайджанской прозе и драматургии имеет Джалил Мамедгулузаде. Адиб создал различные оригинальные классические образцы критического смеха в прозе и драме. В этом отношении особенно примечательна его комедия «**Безумная** ассамблея». Прежде всего, название произведения носит острый обвинительный характер. Социальная среда, описанная в произведении, названа сборищем сумасшедших с острой сатирой. На протяжении всего произведения в этом обществе сталкивается дилемма сумасшедших и здравомыслящих людей. Фактически, на протяжении всего произведения сравнивается и противопоставляется, кого считают умным, а кого сумасшедшим в феодально-патриархальном обществе. Различные формы критического смеха являются основным проводником авторского взгляда в творчестве Джагила Мамедгулузаде. В частности, в творчестве Джагила Мамедгулузаде очень активно задействованы сатиры различного содержания. Сатирический смех в комедии Джагила Мамедгулузаде «**Безумная** ассамблея» направлен главным образом на обвинение эксплуататорских зажиточных классов. Сатирическим смехом Адиб разоблачал и обвинял эксплуататорские классы, превратившие общество в безумное собрание. Джагила Мамедгулузаде умело разоблачает паломников и торговцев, которых Хазрат Ашраф и Лалбюз использовали для грабежа карманов и борьбы с народом, обнажая их пустую, бессодержательную и лицемерную натуру.

Ключевые слова: критический смех, Джагила Мамедгулузаде, «**Безумная** ассамблея», Хазрат Ашраф, Лалбюз

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

UĞURSUZ AİLƏLƏRDƏ FORMALAŞAN YENİYETMƏLƏRİN SOSIAL PROBLEMLƏRİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI İMKANLARI

Ailə cəmiyyətin əsas sosial qurumlarından biri olub və bir neçə funksiyaları yerinə yetirir. Ailə öz lazımı və təməl funksiyalarını yerinə yetirə bilmədikdə artıq burada funksionallıqdan danışmaq qeyri-mümkün olur. Disfunksional ailələrin çoxunun taleyi də boşanma ilə bitir. Bu proses isə cəmiyyət üçün uğursuz ailə formalaşdırır. Yeniyetməlik yaşı ən çətin və böhranlı dövrlərdən biridir. Belə bir çətin dövrdə ailənin dağılması həmin yeniyetmə üçün yeni sosial və psixoloji problemlər yaradır.

Təkvəli deyənli uğursuz ailələrdə əsasən də analar yeniyetmələrin inkişafında ortaya çıxacaq problem və maneələrdən çəkinirlər. Belə halda onlar daha çox maddi və sosial çətinliklərin meydana gəlməsinə görə narahatlıq keçirirlər. Ən əsası da bu məsələni təkbaşına həll edə bilməmək qorxusu onları bürüyür.

Ailənin artıq uğursuz ailəyə çevrilməsinin ilk zamanlarında yeniyetmələrdə ayrı yaşadığı valideynini bir daha görə bilməmək qorxuları ortaya çıxır və bu da onlarda özünü tənha hiss etmək problemini yaradır. Əsasən də 11-15 yaş aralığında olan yeniyetmələrdə bu özünü daha çox görsədir. Onlar aqressiv və əsəbi olurlar. Bu da onların demək olar ki, bütün həyatlarına öz təsirini göstərir.

Uğursuz ailələrdən olan yeniyetmələrin əsas çətinliklərinin də biri də əvvəllər hər iki valideynləri ilə birgə etdikləri fəaliyyətləri artıq ya ata, ya da ana ilə edə bilmələridir. Bu da özünü daha çox öz həmyaşıdlarının öz ailələri ilə keçirdikləri vaxtı gördükdə baş verir. Belə yeniyetmələrin çox hissəsi ailənin yenidən bir araya gəlməsi ümidi ilə yaşayır.

Sosial problem dedikdə maddi cəhətdən yoxsulluq və kasıblıqdan meydana gələn gündəlik ehtiyaclar nəzərdə tutulmur. Bu davamlı şəkildə özünü göstərən əskiklikdir. Sosial çətinliklər yaşayan hər bir yeniyetmə bunu öz həyat prosesində daimi qənaətcil olmaq, hətta ən adi şeylərdə ilk olaraq pulu israf etməməyi düşünür.

İlk baxışda özünü ədalət kimi görsədən bir məsələ də həcmən bu uğursuz ailələrdə ortaya çıxan iqtisadi çətinliyi ortadan qaldırmaq üçün dövlət tərəfindən sosial yardımın göstərilməsidir. Lakin belə bir hal baş verə bilər ki, bu sosial yardım cəmiyyətdə birmənalı şəkildə qarşılanmaz. Bu da o deməkdir ki, buna güvənib boşanan ailələrin sayı artır. Bu da daha çox uğursuz ailənin yaranması deməkdir. Bu problem həm Şərqdə, həm də Qərbdə hələ də bu məsələlərə görə həll edilməmiş olaraq qalır. Uğursuz bir ailə müasir ailənin əsas sosial demoqrafik növlərindən biridir [6, s. 155].

Yeniyetməlik dövrü ən "kritik" dövr sayılır. Bu zaman yeniyetmə artıq yeni bir inkişaf yoluna qədəm qoyur. Cəmiyyətdə müstəqil yer tutmaq, yeni funksiya və rollara yiyələnmək, ictimai keyfiyyətlər əldə etmək kimi proseslər bu dövrdə ortaya çıxır. Yeniyetməlik dövrü təkcə fiziki inkişafı deyil, özündə emosional cəhətləri də xarakterizə edir. Bu da həmin yeniyetmələrin "risk qrupu uşaqları" sırasına daxil olmaq "şansını" daha da artırır. Bir çox faktlar göstərir ki, uğursuz ailələrdə yetkinlik yaşına çatmayanlarla düzgün qurulmamış tərbiyə işi onların gələcək həyatlarında mənəvi dəyərlərini itirməsi ilə nəticələnir.

Sosial problemlərin yaranması özündə bir neçə amilləri birləşdirir: Birincisi, hələ ailənin uğursuz ailəyə keçid dövründə baş verən problemlər, ikinci artıq nəticədə yaranan şüurlu nəzarət və davranış mexanizmlərinin pozulmasıdır. Hər bir sosial problemlə yeniyetmə sosial əhəmiyyətini itirən insanlar kateqoriyasına daxil olur.

Disfunksional ailələrdə formalaşan yeniyetmələr funksional ailələrdə formalaşan yeniyetmələrə nisbətə deviant davranışlara daha çox meyillidirlər. Bunaalkoqolizmə və narkotikə aludəlik, erkən yaşda cinayət və qanun pozuntuları daxildir. Bunlar yalnız bir dövr üçün təhlükəli hesab edilmir. Bu onların gələcək həyatlarında dünyagörüşü və şüurlarının formalaşmasında əsas təhlükədir.

Yeniyetmələrin deviant davranışlı şəxsə çevirilməsi çox mürəkkəb və gec görünən bir prosesdir. Buna görə də uğursuz ailələrdə olan valideynlər bu problemin fərqi gec belə olurlar.

Uğursuz ailələrdə formalaşan "böhranlı" yeniyetmələri 3 istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Fiziki və cinsi inkişafda öz yaşdaşlarından geri qalan yeniyetmələrdir. Bu zaman onlarda qeyr-mümkün görünən maraqlar, istəklər və özlərinə maneə ola bilməmək kimi mənfi keyfiyyətlər özünü görsədir.

2. Bu qrupa cinsi inkişafı sürətlənmiş, aqressiyaları çox tez artan yeniyetmələr daxildir. Onlarda ailə və məktəb tərəfindən qoyulan qadağalara ciddi şəkildə əsəbi reaksiyalar yaranır.

3. Bu qrup yeniyetmələrdə özbaşınalıq, alkoqoliklik, səbirsizlik halları görünür. Belə yeniyetmələr formalaşan ailələrin çox hissəsi düzgün həyat sürməyənlər kateqoriyasına aiddirlər. Göstərilən hər üç qrupa daxil olan yeniyetmələr "risk" altındadır.

Qloballaşan, kəskin şəkildə dəyişikliklər baş verən cəmiyyətimizdə, təəssüf ki, yan təsirlər özünü uğursuz ailələrin sayının artmasına gətirib çıxarır. Bunun əsas səbəblərindən biri də boşanma və natamam ailə anlayışının cəmiyyətdə normallaşdırılmasıdır. Belə olan halda uğursuz ailələrdə formalaşan yeniyetmələrdə ortaya çıxan sosial problemlər ikinci plana atılmışdır. Hətta çox vaxt valideynlər də bu problemin varlığını çox gec dərk edir. Göstərilən problem bütün səviyyələrdə həll olunmalıdır, digər halda isə bir çox yeniyetmə artıq cəmiyyətdən təcrid olacaqdır. Bu məsələ daimi olaraq müəllimlər, valideynlər və sosial işçilərin diqqət mərkəzində olmalıdır.

¹⁴⁰ Bakı Dövlət Universiteti. esmiramansimzade@gmail.com

Dövlətin bu sahədə apardığı siyasət isə çox əhəmiyyətlidir. Əsas üstünlük dövlətin gənc şəxsiyyətin formalaşması, bu prosesdə ortaya çıxan maddi və mənəvi zərərlərin ortadan qaldırılması üçün optimal, əlverişli sosial müdafiə siyasəti keçirməsidir. “Sosail müdafiə” proqramını hazırlayarkən yeniyetmələrin cəmiyyətin əsas subyekti kimi dəyərləndirilməsi vacibdir, çünki onlar indiki cəmiyyətin gələcəyidir.

Uğursuz ailələrdə olan yeniyetmələrin problemlərinin həllində əsas istiqamət risk altındakı ailələrə tibbi, psixoloji, sosial və hüquqi olaraq yardımların göstərilməsi, deviant davranışların qarşısının alınması və sosial reabilitasiya məqsəd olaraq götürülmüşdür. Uğursuz ailələrdən olan yeniyetmələrin deviant davranışının sosial profilaktikası ilə məşğul olan uşaq və ailələrin sosial müdafiəsi şöbələri bir neçə funksiyaları yerinə yetirirlər:

1. Rayonda, şəhərdə yaşayan əhəlinin real ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək və sosial infrastrukturu ona uyğunlaşdırmaq;

2. Ailənin, uşaqların və yeniyetmələrin asudə vaxtlarını düzgün təşkil etmə qaydaları haqqında sosial-pedaqoji yerli orqanlara təkliflər hazırlayıb vermək;

3. Yeniyetmələrin sosial müdafiəsi üçün digər şöbələrin (tibb, hüquqi orqanlar) fəaliyyətinə nəzarət etmək və işlərini əlaqələndirmək;

4. Sosial problemləri olan yeniyetmələri tez bir zamanda müəyyən etmək və profilaktik tədbirlər həyata keçirmək, lazım gəldikdə digər orqanlarla əsaslı fəaliyyəti birləşdirmək;

Reabilitasiya proqramları müəllim, valideyn, psixoloq və pedaqoqların bir yerdə məsləhətləşmələrini əhatə edir. Bu vaxt həm qrup, həm də fərdi məşğələlər təşkil olunur. Bu üsulun əsas üstünlüyü ondadır ki, eyni zamanda bir neçə mütəxəssis fəaliyyət göstərir. Bir çox xarici ölkələrdə uğursuz ailələr və yeniyetmələrdə bu çox uğurlu nəticələr vermişdir. Burada əsas müsbət xüsusiyyətlərdən biri də etiraf və problemlər anonim şəkildə təqdim olunur. Belə mərkəzlərin əsas məqsədi dövlət və cəmiyyət tərəfindən qoyulan sosial norma və qaydalara uyğun şəkildə fəaliyyət göstərməkdir. Yeniyetmə şəxsiyyəti üçün müasir tələblərə cavab verməlidir. Bu cür sosial reabilitasiya mərkəzlərinin çoxalması və fəaliyyətini müsbət yöndə davam etdirməsi gələcək üçün əsaslı addımlardan biridir.

Uğursuz ailələrdən olan yeniyetmələrlə reabilitasiya prosesində yüksək ixtisaslı pedaqoq, psixoloq və hüquqşünaslar fəaliyyət göstərir. Burada xidmət göstərən pedaqoq və hüquqşünasların çox hissəsi həm də psixoloji təhsil almışdır. Əsas əhəmiyyətli məsələlərdən biri də yeniyetmələrin yaşayış yerlərində aparılan işlərdir, çünki mühit şəxsiyyətin inkişafına təsir edən əsas amillərdən biridir. Bir çox şəhərlərdə zərərli klublar bağlanmış, yerdə qalanlara isə yeniyetmələrin girişinə qadağa qoyulmuşdur. Belə fəaliyyət həm də rayon və kənd yerlərində aparılmalıdır. Məhiyyət etibarilə yeniyetmələrdə baş verən sosial problemlər eynidir, bu da həmin yaş dövrünün tipik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Yeniyetməlik yaşı şagird şəxsiyyətinin formalaşmasının ən mürəkkəb dövrlərindən biridir [3, s. 255].

Uğursuz ailələrdə formalaşan yeniyetmələr üçün gənclər mərkəzi və sosial xidmət müəssisəsi yaratmaq və onun fəaliyyətini optimal stimullaşdırmaq lazımdır. Əsas dinamika problemin həlli səviyyəsində məqsədləri ortaya qoymaq və bu istiqamətdə hərəkət etməkdir. Belə mərkəzlər bir neçə prinsipə əsaslanaraq fəaliyyətlərini davam etdirməlidirlər:

- Yeniyetmələrin deviant davranışlarının qarşısını alınması üçün müxtəli sosial-psixoloji və pedaqoji metodların öyrənilib hazırlanması, istifadə olunması;

- Hər hansı başa verə biləcək hüquq pozuntusunun erkən bilinməsi və buna uyğun olaraq sosial-psixoloji tədbirlərin görülməsi;

- Yaşayış yerlərində ünsiyyət klublarının yaradılması, yeniyetmələr üçün sosiallaşma mühitinin təşkil olunması;

Bunlarla yanaşı, maddi vəziyyəti yaxşı olmayan ailələrdən olan sosial problemləli yeniyetmələrin sayı da artmaqdadır. Bu da öz növbəsində antisosial davranışlı yeniyetmələrin yaranmasına gətirib çıxarır. Bununla əlaqədar olan qurumların da yaranması və fəaliyyət göstərməsi zərurət halına çevrilmişdir.

Bir çox ölkələrdə belə qurumlar minimum səviyyədə olsa da yeniyetmələrə dəstək olur. Bu dəstəyin maddi və yaxud mənəvi baxımdan olması həmin qurumun fəaliyyətindən asılıdır. Buraya hüquq-mühafizə orqanları daxildir. Onların xidmətləri hərtərəfli təşkil olunduqda əsaslı və müsbət dəyişikliklərin cəmiyyətdə baş verdiyini görmək olur. Ancaq bir çox yerdə o cümlədən Azərbaycanda da aşağıda göstərilənləri özündə birləşdirən mərkəzlərin yaradılmasına ehtiyac var:

- Uğursuz ailələrə və yeniyetmələrə praktik sahədə xidmət göstərən sosial yardım mərkəzləri;
- Emosional və psixoloji böhranların qarşısının alınmasına, itxlafların aradan qaldırılmasına yeniyetmələrə kömək edən psixoloji və pedaqoji yardım mərkəzi;

- Təcili telefon xətti (“yardım xətti”);

- Çətin vəziyyətə düşən yeniyetmələr üçün sosial reabilitasiya mərkəzləri;

- Yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar üçün sosial və hüquqi yardım xidməti;

- Küçədə yaşayan uşaqlara və qaçaqlara yardım, sosial sığınacaq yeri;

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən deyə bilərik ki, dövlətin və ya cəmiyyətin uğursuz ailələrdən olan yeniyetmələrlə və uşaqlarla münasibətdə bütün bu proqramların, sosial yardım və xidmət yerlərinin işlərinin düzgün, əsaslı surətdə qurulması əlverişli yaşayış mühitinin yaranması qənaətinin özündə doğrulda bilər. Əhəlinin bu kateqoriyasına xüsusi diqqətin göstərilməsi və inkişafın təmin edilməsinə isə valideynlərin ümumilikdə bütün cəmiyyətin əsas borcudur. Çünki yeniyetmələr bu günün sabahı, hər biri bir nəslin davamçılarıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əli Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı 2002, s.620
2. Ebru Opçin "Tek ebeveynli ailelerde çocuk yoksunluğu", Aralık-2018,S.124
3. Əlizadə H., Mahmudova R. "Sosial pedaqogika". Bakı: "Bakı Universiteti", 2013, 368 s.
4. Əliyev R. "Şəxsiyyət və onun formalaşması: sosial-pedaqojik məsələlər". Azərbaycan məktəbi, 2015 N2
5. İsmixanov M., Əliyeva S. "Sosial pedaqogika". Bakı: ADPU, 2013, 304 s.
6. İmamverdiyeva N., Mirzəliyeva N. "Yeniyyətlik və yetginlik yaşına çatmış uşaqların sosiallaşmasına ailedaxili münasibətlərin təsiri". Bakı: "Müəllim", 2022, 207 s.

Açar sözlər: yeniyyətlik dövrü, sosial problemlər, uğursuz ailə, sosial xidmət

Ключевые слова: подростковый возраст, социальные проблемы, неблагополучная семья, социальная служба

Key words: adolescence, social problems, failed family, social service

Xülasə

Yeniyyətlik dövrü ən "çətin" dövrlərdən hesab olunur. Bu dövrdə yeniyyətlərin zehni, sosial və fiziki inkişaflarında əsaslı dəyişikliklər özünü göstərir. Uğursuz ailələrdə formalaşan yeniyyətlərdə isə bu dəyişikliklər həm problemli, həm də mənfi nəticələrə bilər. Belə ailələrdə böyüyən yeniyyətlərdə əsas problemlərdən biri də sosial baxımdan özünü göstərir. Bu problem təkcə valideynlərə deyil, cəmiyyətə də öz təsirini göstərir. Onlarda baş verən deviant davranışlar, cəmiyyətdə öz yerini tuta bilməmək kimi ideyalar baş qaldırır. Bu gənc nəslimiz üçün gözlə görünən ciddi bir təhlükədir. Belə sosial problemləri aradan qaldırmaq üçün ailə, cəmiyyət və dövlət bir yerdə işləməlidir. Lazimi tədbirlər həyata keçirilib, ən az ziyanla ortadan qaldırmaq lazımdır.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОДРОСТКОВ, СФОРМИРОВАВШИХСЯ В НЕБЛАГОПОЛУЧНЫХ СЕМЬЯХ, И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Резюме

Подростковый возраст считается одним из самых «трудных» периодов. В этот период очевидны коренные изменения в психическом, социальном и физическом развитии подростков. Для подростков, сформировавшихся в неблагополучных семьях, эти изменения могут быть как проблемными, так и негативными. Одна из основных проблем подростков, растущих в таких семьях, проявляется и с социальной точки зрения. Эта проблема затрагивает не только родителей, но и общество. У них возникают девиантное поведение и идеи о невозможности занять свое место в обществе. Это серьезная угроза для нашего молодого поколения. Для преодоления подобных социальных проблем семья, общество и государство должны работать сообща. Необходимые меры приняты, ее следует устранить с наименьшим ущербом.

SOCIAL PROBLEMS OF ADOLESCENTS FORMED IN FAILED FAMILIES AND POSSIBILITIES FOR THEIR ELIMINATION

Summary

Adolescence is considered one of the most "difficult" periods. During this period, fundamental changes in the mental, social and physical development of adolescents are evident. In adolescents who grow up in unsuccessful families, these changes can have both problematic and negative consequences. One of the main problems in adolescents growing up in such families is also manifested from a social perspective. This problem affects not only parents, but also society. Deviant behavior occurs in them, ideas such as not being able to take their place in society arise. This is a serious and visible threat to our young generation. In order to eliminate such social problems, the family, society and the state must work together. Necessary measures must be taken and eliminated with the least damage.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ŞAGİRLƏRİN YARADICILIQ BACARIQLARINI İNKİŞAF ETDİRƏN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏR

Giriş. Yaradıcı yazı şagirdlərin öz duyğularını, düşüncələrini və fikirlərini ifadə etmələri üçün geniş imkanlar yaradır. Yaradıcı yazı yalnız şagirdlərin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün deyil, həm də onların düşüncə və ifadə tərzlərini zənginləşdirmək üçün mühüm bir vasitədir. Orta təhsil dövründə şagirdlərin yaradıcı potensialını artırmaq və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif və maraqlı üsullar tətbiq edilə bilər. Bu üsulların tətbiqi, şagirdləri daha yaradıcı və açıq fikirli insanlar halına gətirə bilər.

Əsas hissə. Yaradıcı yazı dərslərində məzmunla bağlı üsullara diqqət yetirdiyimiz zaman biri-birindən maraqlı çüxtəlif üsullarla qarşılaşırıq.

Yazı dövrləri. Şagirdlərə əməkdaşlıq və kollektiv yazı təcrübəsi təqdim etmək, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, həmçinin digər sinif yoldaşları ilə fikirləri paylaşmaq və tamamlayıcı düşüncə üzərində işləmək bacarığını gücləndirməkdir. Şagirdlərdən bir dairədə oturmalarını xahiş edin və hər birinə bir və ya iki boş vərəq verin. Şagirdlərdən hekayəyə seçdiyiniz bir ipucu ilə başlamalarını xahiş edin. İpucu nümunəsi: "Günorta idi və isti idi...". Şagirdlərdən suala 2-3 dəqiqə yazmağı xahiş edin və sonra onları öz hekayələrini solunda oturan tələbəyə ötürməyə dəvət edin. Hər hekayə bitənə qədər soldakı hekayələri keçərək dövrü üç dəqiqə təkrarlayın. Şagirdlər öz hekayələrini geri aldıqda, onları növbəti üç dəqiqə ərzində hesabat verməyə dəvət edin [6].

Altı cümləli paraqraflar. Bu fəaliyyət növü şagirdlərin yazılı ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, eyni zamanda düşüncə tərzlərini təkmilləşdirmək üçün çox faydalıdır. Altı cümləli paraqraflar yazmaq tələb edildiyində, hər bir şagirdin yalnız bir mövzu üzərində dərinləşməsi və fikirlərini diqqətlə qurması vacibdir. Bu proses, şagirdlərə həm də dilin strukturunu düzgün istifadə etməyi, cümlələrin uyğunluğunu və məna ardıcılığını təmin etməyi öyrədir. "Etmək" və "etməmək" kimi qısaltmalar da daxil olmaqla, təkrarlanmadan hər cümlənin orijinal olması tələb olunur, bu isə şagirdlərə yaradıcılıq və diqqətini cəmləmə imkanı verir. Paraqrafın məntiqi ardıcılığının qorunması şagirdlərə fikirləri bir-birinə bağlamaqda və dolğun ifadə etmədə kömək edir. Fəaliyyətin sonunda müəllifin adını açıqlamadan bütün paraqrafları oxumaq, həm də digər şagirdlərə müxtəlif perspektivlərdən faydalı nümunələr görmək imkanı tanıyır [6].

Jurnal, gündəlik tutma. Bu fəaliyyət, şagirdlərə öz düşüncə və təcrübələrini izləmə, analiz etmə və özünü tanıma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox yaxşı bir üsuldur. Bu tapşırıq, şagirdlərə özlərini daha yaxşı tanımaq və düşüncələrini analiz etmək bacarığı inkişaf etdirmək məqsədini güdür. Şagirdlər hər gün gündəlikdə iki başlıq altında öz müşahidə və düşüncələrini qeyd etməlidirlər. "Mən nə gördüm?" Bu hissədə şagirdlər gördükləri və yaşadıkları hadisələri qeyd edirlər. Burada gündəlik həyatda rast gəldikləri hadisələr, insanlarla qarşılaşmalar, müəyyən mühitdəki dəyişikliklər və s. əks oluna bilər. "Gördüyüm haqda nə düşündüm?". Bu başlıq altında isə şagirdlər gördükləri hadisələr haqqında fikirlərini və hisslərini yazmalıdırlar. Burada duyğular, təəssüratlar, hadisələrə dair təhlil və ya qərarların nə səbəbdən qəbul edildiyi barədə düşüncələr ön planda olmalıdır. Həftə ərzində, bu fəaliyyət şagirdlərə öz düşüncələrini izləmək, analiz etmək və onları daha dərinləndirən anlamağa imkan verəcək. Bu praktika, onların özünütənqid və refleksiya qabiliyyətini inkişaf etdirəcək və gündəlik həyatda baş verənləri dərk etməyi təmin edəcək. Bu tapşırıq həmçinin şagirdlərə düşüncə və hisslərini yazılı şəkildə ifadə etmə təcrübəsi qazandıracaq, bu da onların yazılı və şifahi ifadə bacarıqlarını artıracaq [7].

Marafon. Bu fəaliyyət, "marafon" yazı tapşırığı, əslində yazıçılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və ya yazıçı blokunu aşmaq istəyənlər üçün çox faydalıdır. Şagirdlərə verilən bu tapşırıq həm də onların yaradıcılığını stimullaşdırır, çünki yazı prosesinə başladıqda, məqsəd yalnız yazı müddətini davam etdirməkdir, heç bir şərt və ya sərhəd qoyulmadan. Bu cür yazı təcrübəsi, düşüncələri sərbəst şəkildə axıdmağa imkan verir və nəticədə şagirdlərin daha təbii və rahat şəkildə yazmasını təşviq edir. Ən əsası, onlar heç bir müdaxilə olmadan, öz fikirlərini ifadə edə bilirlər. Həm də yazının məzmununun deyil, hərəkətinin və ritminin ön planda olması vacibdir. Belə bir tapşırıq, həmçinin yazıçıların səhvlərdən qorxmadan özlərinə inanmağa başlamalarına və təxirə salmadan yazmağa davam etmələrinə kömək edir. Bu cür "şüur axını"na əsaslanan yazılar, həm də onları yeni ideyalarla tanış edə bilər. Yazının mənasız görünməsi belə, yeni düşüncə yollarını açmağa kömək edir və bəzən ən təsirli məzmun məhz belə spontan və sərbəst yazılardan çıxır. Bu fəaliyyət, həmçinin sinifin enerjisini artırır və şagirdlər arasında bir növ kollektiv yazı təcrübəsi yaradır. Qrup halında işləmək, bəzən daha çox ilham verici olur və insanları ruhlandırır [6].

Yaradıcı yazı dərsləri və fəaliyyətləri. Yaradıcı yazı dərsləri və fəaliyyətləri fərqli olmalıdır, çünki hər şagirdin nəticələri müxtəlif olacaq. Bu dərslərin əsas məqsədi şagirdləri yazı vasitəsilə özlərini ifadə etməyə və müxtəlif yazı formaları ilə tanış etməyə yönəldir. Yaradıcı yazı dərsləri, şagirdləri həvəsləndirən və bədii ifadə formalarında təcrübə etməyə təşviq edən müxtəlif təlim metodlarını əhatə etməlidir. Bu yanaşma, şagirdləri mükəmməl yazmağa təşviq edir.

Sənətdən yazma. Bu cür yaradıcı yazı məşqi şagirdlər üçün həm əyləncəli, həm də inkişaf etdirici bir fəaliyyət ola bilər. Müəllimin təqdim etdiyi fotosəkil və ya sənət əsəri əsasında şagirdlər, həmçinin təsvir etmə, şərh etmə və təsəvvür gücünü istifadə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilərlər. Müəllim əvvəlcə bir şəkil və ya rəsm göstərir, amma heç bir müzakirə aparmadan şagirdlərdən bu əsərin onlarda yaratdığı əhval-ruhiyyəni yazmalarını xahiş edir. Daha sonra, şagirdlər beyin fırtınası vasitəsilə ideya və fikirlərini bölüşürlər. Müəllim, məsələn, "Özünü bu şəkildə

¹⁴¹ Bakı Slavyan Universitetinin magistrantı. <https://orcid.org/0009-0006-6064-810X>. asmergasimova7@mail.ru

təsəvvür edərək yazın” kimi qısa nümunələr verə bilər. Müəllim həmçinin şagirdlərdən, bədii əsəri təsvir etmək üçün istifadə edəcəkləri sözlərin siyahısını hazırlamağı xahiş edə bilər. Bu siyahıdan istifadə edərək şagirdlər bir hekayə və ya şeir yarada bilərlər [5].

Təxəyyül təsviri. Şagirdləri üçün yaradıcı yazı məşqləri həm çox əyləncəli, həm də onların düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirən fəaliyyətlərdir. Onların xəyal gücü və yaradıcılığına əsaslanaraq yazı dərsləri hazırlamaq, həm də onların hekayə qurma bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün mükəmməl bir yoldur. Şagirdlərin adi obyektlərdən belə unikal hekayələr qurması, həm onların diqqətini artırır, həm də yazılı ifadə bacarıqlarını gücləndirir. Şagirdləri adi obyektlərin hekayələrini izah etməyi çox sevirlər. Məsələn, bir dollar əskinasının hekayəsi – onu kim idarə edir, başına nə gəlib, harada olub. Müəllim, şagirdlərə evlərindəki sevimli əşyalarından birinin hekayəsini danışmağı və həmin obyekt olduğu kimi yazmağı tapşırır. Müəllim həmçinin şagirdləri “Əgər...” kimi başlanğıc cümlələri ilə məhdudlaşdırma bilər, bu da onların təsəvvürünü inkişaf etdirir. Başqa bir yaradıcı yazı fəaliyyətində isə şagirdlər tanınmış bir hekayənin sonunu dəyişə və ya özlərini məşhur bir nağılda təsəvvür edə bilərlər. Bu, uşaqların güclü xəyal güclərini istifadə etmələrinə imkan verir. Yaradıcı yazı, bu xəyal gücünün ifadə edildiyi və inkişaf etdiyi bir sahədir, çünki buradakı məqsəd həm yaradıcılığı təşviq etmək, həm də şagirdlərin hekayə qurma bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir [5].

Şəxsi hekayələr. Şəxsi hekayələr, oxucunun müəlliflə əlaqə qurduğunu hiss etdikdə daha çox maraq doğurur. Şəxsi hekayələrə başlamaq üçün öyrənənlər öz həyatlarında əlaqə hiss etdikləri bir hadisəni və bu hadisənin onları necə təsirləndirdiyini xatırlaya bilərlər. Bu cür hekayələrdə, hissi detallar, məcazlar və bənzətmələr əhəmiyyətli rol oynayır, çünki onlar oxucuları yazıçının şəxsi təcrübəsi ilə tanış edir və hekayəyə dərinlik qatır. Bu elementlər, yazıçı ilə oxucu arasında emosional bir bağ yaratmağa kömək edir, beləliklə oxucular daha çox təsirlənir və hekayəyə daha çox diqqət göstərirlər [9].

Yaradıcı yazı dərslərində məzmunla bağlı üsul və vasitələrdən əlavə, texniki üsulların tətbiqi də çox səmərəlidir. Bu üsullar yalnız mətnin strukturu və üslubunu təkmilləşdirmək baxımından deyil, həm də şagirdlərin yaradıcılıq və nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mühüm rol oynayır. Bu üsullar arasında ən səmərəli olanları sinkveyn və MİNN üsuludur, çünki hər iki metod həm estetik zövqü inkişaf etdirmək, həm də məntiqi və rəhbərli nitqi formalaşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sinkveyn metodunun universal tədris metodu kimi tətbiqi, şagirdlərin yaradıcı düşüncəsini stimullaşdırmaq və onların müxtəlif fənn sahələrində öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək baxımından çox səmərəlidir. Bu metodun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onu müxtəlif fənn proqramlarında, mövzularda və yaş qruplarında istifadə etmək mümkündür. Sinkveynin əsas məqsədi şagirdləri yalnız məlumatla tanış etmək deyil, həm də onların marağını artırmaq, öyrənilən materialı daha yaxşı anlamağa və mühakimə yürütməyə kömək etməkdir. Sinkveyn, beş sətirdən ibarət olan bir şeir formasıdır və bu, şagirdlərə qısa və konkret ifadələrlə fikirlərini təsvir etməyə imkan verir. Bu metodun ən böyük üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, beşsətirlik struktur çox sadə və aydın olduğu üçün hər yaşda olan şagirdlərlə tətbiq oluna bilər. Həmçinin, bu metod şagirdlərin yazılı ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və onları təsirli, qısa və mənalı cümlələr qurmağa təşviq etmək üçün idealdir.

Könül Nəhmətova, sinkveyn haqqında öz araşdırmasında bu anlayışı çox düzgün bir şəkildə izah edir: “Sinkveyn – məlum olan və ya yeni əldə edilmiş məlumatların analizi və sintezinin nəticəsi olan öyrədici şeirdir” [2]. Bu tərif, sinkveynin əsas funksiyasını və tədrisdəki rolunu aydın şəkildə göstərir. Sinkveyn, sadəcə bir şeir forması olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda məlumatın analizini və sintezini həyata keçirərək şagirdlərin fikirlərini təşkil etmə və yenilikləri qavrayış bacarıqlarını inkişaf etdirir:

1. Dərsin giriş hissəsində şagirdləri yeni mövzu ilə tanış edərkən, müəllim onlara təklif olunan mövzu üzrə təsəvvürlərini əks etdirən bir şeir tərtib etməyi tapşırır. Bu fəaliyyət, müəllimə şagirdlərin mövzu ilə nə dərəcədə tanış olduqlarını və hansı qədər biliklərinin olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Şagirdlər şeir yazarkən öz düşüncələrini və hisslərini ifadə edirlər, bu da onların mövzu ilə bağlı ilkin anlayışlarını ortaya qoyur. Daha sonra müəllim yeni məlumatlarla şagirdlərin mövzunu daha dərinlən mənimsəməsinə təmin edir, beləliklə dərsin əsas məqsədinə doğru irəliləmiş olurlar. Bu üsul həm öyrənənlərin əvvəlki biliklərini qiymətləndirmək, həm də yeni biliklərin düzgün şəkildə mənimsənilməsinə təşviq etmək üçün effektivdir.

2. Məlumatların müzakirəsi mərhələsində, sinkveyn tərtib etmək müəllimə şagirdlərin öyrənilən mövzunu necə anladıqlarını analiz etməyə imkan verir. Sinkveyn, şagirdlərin mövzuya dair əsas anlayışlarını və hisslərini qısa, amma anlaşılan şəkildə ifadə etmələrinə kömək edir. Bu, müəllimin şagirdlərin mövzunu nə dərəcədə mənimsədiyini və hansı aspektlərdə əlavə izahata ehtiyac duyduqlarını müəyyən etməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, sinkveyn metodu dərsi daha maraqlı və əyləncəli edir, çünki şagirdlər yaratdıqları qısa şeirlərlə öz yaradıcılıqlarını ortaya qoyurlar. Bu metod, həm öyrənilən materialı dərinləşdirməyə, həm də şagirdlərin motivasiyasını artırmağa kömək edir. Sinkveynin sadə strukturu və yaradıcı yönü, həm öyrənənləri aktiv şəkildə iştirak etməyə, həm də dərsi daha əyləncəli və cəlbədicə hala gətirməyə kömək edir.

3. “Refleksiya mərhələsində”, fikirlərin yığcam şəkildə obrazlı ifadəsi, müəllimə şagirdlərin öyrəndikləri materialı necə mənimsədiklərini və nə qədər dərin anlayışa sahib olduqlarını müəyyən etməyə kömək edir. Sinkveyn, bu baxımdan, refleksiya üçün sürətli və güclü bir alət olaraq çıxış edir. Çünki şagirdlər sinkveyn şeirini tərtib edərkən, öyrəndikləri mövzuya dair əsas fikirləri və anlayışları qısa və konkret şəkildə ifadə edirlər. Bu proses, həm şagirdlərə öz anlayışlarını nəzərdən keçirməyə, həm də müəllimə onların mövzunu nə dərəcədə mənimsədiyini sürətlə qiymətləndirməyə imkan verir. Sinkveynin qısa və strukturlu forması, həmçinin şagirdlərin düşüncələrini

təkrarlamalarını və bir mövzuya daha dərinlən yanaşmalarını təmin edir. Nəticədə, müəllim şagirdlərin təhsil prosesindəki irəliləyişlərini daha yaxşı izləyə bilər.

4. Yazı işinin təşkilində, xüsusilə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində müəyyən bədii əsərin təhlili, esse və ya insanın yazılması və ya hekayə quruculuğu ilə bağlı sinkveyn metodundan plan kimi istifadə etmək çox faydalıdır. Sinkveynin strukturu, şagirdlərin öyrəndikləri mövzunu qısa və yığcam şəkildə təqdim etmələrinə imkan verir, eyni zamanda yaradıcı yazının qurulmasında da faydalıdır. Məsələn, şagirdlər bir bədii əsəri təhlil edərkən və ya hekayə yazarkən, əvvəlcə sinkveynin beşsətirlik strukturuna uyğun olaraq mövzunun əsas məqamlarını və ya hekayənin xarakterlərini müəyyən edə bilərlər. Bu, onlara daha aydın və məntiqi bir yazı qurmağa kömək edəcək. Bu yanaşma, şagirdlərə yalnız yazı işini təşkil etməkdə deyil, həm də dil və ədəbiyyat bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə kömək edir [3].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlərin yaradıcı yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyin digər səmərəli üsulu MİNN metodudur. MİNN üsuluna Azərbaycan dilinin metodologiyasında ilk dəfə Könül Nəhmətovanın tədqiqatlarında rast gəlirik. Araşdırmaçı bu üsulun əsas anlayışını tərif edərək yazır: "MİNN – şagirdlərin refleksiya və mühakimə qabiliyyətini formalaşdırmaq üçün səmərəli və optimallığına görə əvəzəlməz olan bir üsuldur. Bu metod, Cənubi Afrika Respublikasından hüquq üzrə professor Devid Makkoyd-Meyson tərəfindən yaradılmışdır. MİNN üsulu, şagirdlərin öz düşüncələrini aydın və məntiqi şəkildə ifadə etmələrini təmin edən bir yanaşmadır"[3]. Bu metod şagirdlərin əvvəlki bilikləri ilə yeni məlumatları əlaqələndirməyə kömək edir və onların mühakimə yürütmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu yanaşma, həmçinin yazılı ifadənin təkmilləşdirilməsi, xüsusən də yaradıcı yazının inkişaf etdirilməsi üçün çox faydalıdır. MİNN texnoloji üsulunun əhəmiyyəti ondadır ki, o, şagirdlərə hər hansı mövzu ilə bağlı qısa zaman çərçivəsində öz mövqelərini dörd-beş cümlə ilə əhatəli şəkildə bildirmək imkanı verir. Bu metod şagirdlərin düşüncələrini aydın və konkret şəkildə ifadə etmələrini təşviq edir, həmçinin onların mühakimə qabiliyyətini və analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. MİNN üsulunun tətbiqi zamanı şagirdlər müəyyən bir mövzuya dair öz fikirlərini təqdim etməli, sonra həmin fikirlərini əsaslandırmalı və mövqelərini məntiqi şəkildə dəstəkləyərək yekunlaşdırmalıdır. Bu yanaşma, onların yazılı ifadə bacarıqlarını gücləndirir və daha səmərəli, strukturlu yazılar yaratmalarına kömək edir. Həmçinin, bu metod şagirdlərə zaman idarəçiliyi və effektiv kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir.." [2].

Müəllim dərslərin sonunda öyrənilən materialın şagirdlərin necə mənimsədiklərini yoxlamaq üçün müxtəlif üsullar tətbiq etməlidir. Ənənəvi suallar, sərbəst tapşırıqlar və testlər bəzən çox vaxt tələb edir və şagirdin materialı hansı səviyyədə qavradığını dəqiq müəyyən etməyə imkan vermir. Bu zaman MİNN formulunun tətbiqi çox faydalıdır, çünki bu üsul şagirdlərə öyrəndikləri mövzu ilə bağlı öz fikirlərini qısa, lakin konkret şəkildə ifadə etməyə imkan verir. MİNN formulunun dörd elementi şagirdlərin mövzu ilə bağlı aşağıdakı şəkildə yazdıqları dörd cümlədən ibarət ola bilər:

1. M – Mövzu: Şagirdlər öyrəndikləri mövzunu qısa şəkildə ifadə edirlər.
2. İ – İdeya: Mövzuya dair əsas ideyanı və ya fikri bildirirlər.
3. N – Nümunə: Mövzu ilə bağlı konkret bir nümunə və ya fakt verirlər.
4. N – Nəticə: Şagirdlər mövzuya dair şəxsi nəticə və ya mühakimə yürüdürlər.

Bu şəkildə şagirdlər yalnız öyrəndikləri məlumatı ümumiləşdirir, həm də onları dərslərdəki əsas məqamları daha yaxşı anlamağa və qavramağa təşviq edir. MİNN üsulu həmçinin, müəllimə şagirdlərin nə dərəcədə anlayışlı olduqlarını sürətlə və effektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Əgər MİNN üsulundan istifadə edərkən onun strukturunu nümayiş etdirməsək, onu texnoloji üsul adlandırmaq olmaz. "MİNN"-in quruluşunun şagirdlərə düzgün şəkildə nümayiş etdirilməsi zəruridir, çünki bu üsulun effektivliyini təmin etmək üçün onun necə işlədiyini və necə tətbiq olunduğunu anlamaq vacibdir.

"MİNN"-in quruluşu aşağıdakı şəkildə təşkil olunur:

1. "İlk cümlə" — Şagird mövzu ilə bağlı öz münasibətini bildirir: "Mən düşünürəm..."
2. "Növbəti cümlə" — Mövzu ilə bağlı mövqeyini arqumentləşdirir: "Çünki..."
3. "Üçüncü cümlə" — Fikrini dəstəkləmək üçün fakt, sitat, şəxsi təcrübə və ya nümunələr təqdim edir: "Mən bunu nümunələrlə (fakt, sitat, həyat hadisəsi, müşahidələr və s.) sübut edə bilərəm."
4. "Sonuncu cümlə" — Fikirlərini ümumiləşdirir və yekun qənaətini ifadə edir: "Bütün bunlara əsasən belə qənaətə gəlirəm ki, _____."

Bu quruluş şagirdlərin öz fikirlərini məntiqi və strukturlaşdırılmış şəkildə ifadə etmələrini asanlaşdırır və onların düşüncə prosesini daha aydın edir. Eyni zamanda, bu üsul müəllimə şagirdlərin mövzunu necə qavradıqlarını, fikirlərini nə qədər yaxşı inkişaf etdirdiklərini və nə dərəcədə əsaslandırdıcaqlarını sürətlə qiymətləndirməyə imkan verir. MİNN üsulunun tətbiqi yalnız şifahi nitqin inkişafında, məntiqi və tənqidi mühakimə qabiliyyətinin formalaşdırılmasında deyil, həm də yazılı işlərin təşkilində çox faydalıdır. Bu üsul şagirdlərin fikirlərini və yazılarını qısa və məntiqi şəkildə ifadə etmələrinə kömək edir.

Nəticə. Yazı təliminin təşkilində, şagirdlərə yalnız aydın təlimatlar verməklə kifayətlənmək olmaz. Müəllim, bu üsul və texnikaları izah etməklə yanaşı, həmçinin şagirdlərə nümunələr təqdim etməli və bu nümunələr əsasında təhlil aparmalıdır. Müəllim öz yazılarını şagirdlərə nümayiş etdirərək, onlara düzgün və sürətli şəkildə metodları mənimsətməyə kömək edə bilər. Bu yanaşma, şagirdlərin yaradıcı və məntiqi yazı bacarıqlarının inkişafına, eyni zamanda onların nitq və düşüncə proseslərini təkmilləşdirməyə böyük təsir göstərir. Beləliklə, üsul və metodların tədrisdə tətbiqi həm şagirdlərin yazılı ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir, həm də onların məntiqi düşünmə və mühakimə qabiliyyətlərini gücləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyev A. Yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişafı ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin əsas istiqamətlərindən biri kimi. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2015, N-3.
2. Nəhmətova K. Yazı işlərinin təşkili metodikası. <http://www.tipii.edu.az/nodupload/editor/files/K%24%B0TAB%20-%20MV.pdf>

3. Nəhmətova K. Müxtəsər ifadə yazı işlərinin təşkili metodikası. <https://www.arti.edu.az/az/presentation/591-muxtasar-ifada-yazi-isinin-taskili-metodikasi-va-qiymatlandirmasi>
4. A Visual Guide To Essay Writing: 2007 Valli Rao, Kate Chanock, Lakshmi Krishnan
<https://www.tcd.ie/disability/assets/doc/pdf/essayWritingVisualGuide.pdf>
5. Academic Essay Writing For students at Charles Darwin University: <https://www.cdu.edu.au/sites/default/files/acike/docs/academic-essay-writing-resource.pdf>
6. Academic writing: the essay 2012: https://www.researchgate.net/publication/263863946Academic_writing_the_essay
7. Gliner, Jeffrey A. Research Methods in Applied Settings: An Integrated Approach to Design and Analysis / Jeffrey A. Gliner, George A. Morgan. Mahwah, NJ : Psychology Press, 2000.)
8. The Guide to 4th Grade: Reading and Writing Review reading and writing curricula for. <https://www.scholastic.com/parents/school-success/school-success-guides/guide-to-4th-grade.html>
9. Уроки развития речи: Дидактические материалы для учащихся по программе «Речь»: 6 кл. /Под общ. ред. Г.И.Канакиной, Г.В. Пранцавой. – М.: Гуманит. Изд.центр ВЛАДОС, 2000

Ключевые слова: творческое письмо, студенты, метод чинквевена, метод MINN, организация письменной работы

Keywords: creative writing, students, syncwine method, MINN method, organization of writing work

Методы и средства развития творческих навыков студентов

Резюме

Помимо дачи четких инструкций учащимся по организации письменного обучения, важно показать им методы и приемы формирования навыков оказания помощи. Преподаватель не довольствуется объяснением этих методов и приемов, но и анализируя полученные на их основе примеры, он может использовать эти средства и продемонстрировать учащимся свои вспомогательные сочинения, добиться более правильного и быстрого их усвоения. При анализе письменных заданий в современных учебниках азербайджанского языка встречаются типы эссе и эссе. Это связано с тем, что одной из основных целей занятий азербайджанским языком является развитие у учащихся навыков самостоятельного письма в различных видах письма.

Помимо дачи четких инструкций учащимся по организации обучения письму, важную роль в развитии творческих навыков играет показ им методов и приемов. Преподаватель не должен довольствоваться только объяснением этих методов и приемов, но в то же время он должен проанализировать полученные образцы и представить учащимся свое вспомогательное письмо с использованием этих инструментов. Такой подход позволяет учащимся более правильно и быстро овладеть навыками письма.

Methods and means that develop students' creative skills

Summary

In organizing written instruction, it is important to demonstrate methods and techniques to students in addition to giving them clear instructions. The teacher can not only explain these methods and techniques, but also analyze the examples he has obtained based on them, and by using these tools, he can demonstrate his own writing to students, thereby achieving more correct and rapid mastery. When analyzing written assignments in modern Azerbaijani language textbooks, essays and essay types are encountered. This is because one of the main goals of Azerbaijani language lessons is to develop students' independent writing skills in various types of writing. In addition to providing students with clear instructions in organizing writing training, demonstrating methods and techniques to them plays an important role in the development of creative skills. The teacher should not only explain these methods and techniques, but also analyze the examples he has obtained and present his own creative writing to students using these tools. This approach allows students to master writing skills more correctly and quickly.

Rəyçi: F.ü.f.d. Sadiqova N.F.

MÜASİR TƏHSİL STRATEGİYASINA ƏSASƏN MÜƏLLİM

Giriş. YUNESKO XXI əsri təhsil əsri elan etməklə bəşəriyyətin taleyində bu sahənin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu vurğulamışdır. Xüsusilə müasir qloballaşma dövründə milli keyfiyyətləri qoruya bilən, adət-ənənələri yaşadan və dünya mədəniyyətinin müsbət cəhətlərini mənimsəyən müəllim kadrlarına ehtiyac vardır. Müəllim, məktəb, təhsil və ailə arasında bağlılıq yaradan, aktiv təsir edən bir şəxsdir; o, şüurları, əqidələri, baxışları və milli xüsusiyyətləri yad təsirlərdən qoruyur və təlqin edir.

Əsas hissə. Müasir məktəb, əsl maarif ocağı kimi, ailəni və cəmiyyəti öz ətrafında birləşdirməlidir. Müasir təlim metodları və üsulları ilə yanaşı, pedaqoji kadrlar xalq pedaqogikasıdan da faydalanmalıdır. Milli özünəməxsusluq qorunmalı və qiymətləndirilməlidir. XXI əsrin müəllim kadrlarından tələb olunur ki, onlar müasirliyi özündə daşıyan, vətəninə və ailəsinə lazım olan, müstəqil düşüncə bilən, sağlam rəqabətə hazır olan vətəndaşlar yetişdirdirsinlər. Buna görə də müəllim pedaqoji ustalığa malik olmalıdır. Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər demişdir: “Müəllim nur yayan insandır”. Müasir müəllim humanist, əxlaqi cəhətdən kamil, intellektual və yüksək mənəviyyətli bir şəxsiyyət olmalıdır [6].

Pedaqoji prosesdə müəllim və şagird arasında əməkdaşlıq vacib bir amil kimi nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan Respublikasında pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığına dair konsepsiya və strategiyanın təsdiq edilməsi ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin 102 sayılı qərarında (2007-ci il 25 iyunda qəbul edilmişdir) aşağıdakı məqsədlər göstərilir:

1. Təhsil sistemini yüksək peşəkarlığa malik pedaqoji kadrlarla təmin etmək.
2. Təhsilin keyfiyyətini artırmaq.

Fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı konsepsiyasına əsasən, müəllim hazırlığı üç mərhələdə həyata keçirilməlidir:

1. İlk pedaqoji təhsil.
2. İxtisasartırma.
3. Yenidən hazırlanma [2].

Bu konsepsiya Təhsil Qanunu, İslahat proqramı və Boloniya bəyannaməsinə uyğun olaraq hazırlanmışdır. Müəllim bacarıqlarının əsas meyarları aşağıdakılardır:

- metodoloji bacarıqlar;
- mədəni səviyyə;
- fənn yönümlülük;
- yenilikçilik və yaradıcılıq [3].

Müəllim pedaqoji fəaliyyətini yaradıcı şəkildə yönləndirmək üçün daim öz üzərində işləməlidir. Bunun üçün:

- öz imkanlarını obyektiv qiymətləndirməlidir;
- peşəsindəki zəif və güclü cəhətləri müəyyən etməlidir;
- intellektual fəaliyyətə malik olmalıdır;
- müasir dünya təhsil sisteminin inkişaf tendensiyalarına uyğun olmalıdır. [3].

Müəllim kadrlarının hazırlanmasının əhəmiyyəti təhsilin inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir. Buna görə də peşəkar müəllim, real pedaqog, təhsilin yenilənmə prosesinə daha sürətlə qoşula bilər. Müəllim köhnə düşüncə tərzindən uzaqlaşaraq yeniləşmə məsələsində ciddi bir mövqe tutmalıdır. Sürətli elmi-texniki irəliləyişlər dövründə ziyalı adlanan müəllim həqiqətən də işıq saçan bir məşəl olmalıdır. Lakin yeni Təhsil islahatı prosesi davam edərkən, mövcud olan çatışmazlıqlar və ziddiyyətlər səbəbindən müəllim kadrlarının hazırlanması həm aktual, həm də çətinliklərlə doludur. XXI əsrin müəllimi yeni düşüncə tərzinə malik olmalı, eyni zamanda azad və müstəqil bir şüura sahib olmalıdır. Lakin burada bəzi çatışmazlıqlar da mövcuddur. Müəllim kadrlarının hazırlanmasının aktual problemləri çoxdur. Bunlara diqqət yetirək:

- köhnə düşüncə tərzinin hələ də qalması;
- yeni sistemin bəzi prinsiplərinin qəbul edilməsində çətinlik, ənənəvi müəllimlik xüsusiyyətlərinə bağlılıq;
- İKT-yə qarşı çəkinçilik;
- öz peşəsində zəif və güclü tərəflərini müəyyən etmək;
- sürətli informasiya mühitində müvəqqəti durğunluq;
- yaşlı müəllimlərdə müəyyən qısqanclıq yanaşmaları;
- hələ ki, məktəblərdə tədris prosesini gücləndirən tam təminatın olmaması və s. [5].

Pedaqoji kadrların hazırlanması, təhsilimizin və dövlətimizin diqqət mərkəzində olan ən aktual məsələlərdən biridir. Dəyişən dünyanın yeni təhsil tələblərinə uyğun olaraq müəllim də dəyişməli, inkişaf etməli və yeniliklərə açıq olmalıdır. Müəllim, ilk növbədə, öz pedaqoji fəaliyyətini əsas istiqamətlər üzrə təşkil etməlidir. Gəlin, bunları nəzərdən keçirək:

1. Tədris fəaliyyəti. Müəllim dərş prosesində təlim-tərbiyə fəaliyyətini təşkil edir. O, yeni tədris üsullarından və vasitələrindən istifadə edir. Öz fənnində konkret tədris proqramlarını həyata keçirir. Müvafiq dövlət təhsil standartlarının tələbləri çərçivəsində şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini təmin edir. Müəllim, tədris proqramlarının keyfiyyətli icrası üçün məsuliyyət daşıyır.

¹⁴² Bakı Slavyan Universitetinin magistrantı. <https://orcid.org/0009-0001-9951-9114>, rafiga898@gmail.com

2. Şagirdlərin sinifdənkənar və məktəbdənkənar fəaliyyətinin təşkili. Müəllim, tədris etdiyi fənn üzrə fəaliyyət göstərməlidir. O, məktəbdənkənar və sinifdənkənar zamanlarda dərslənkənar fəaliyyətlərin təşkilinə çalışmalıdır. Əqli, əxlaqi, estetik, ekoloji, fiziki tərbiyə və digər istiqamətlərdə iş aparılmalıdır.

Belə fəaliyyətlər şagirdlər arasında ünsiyyətin, birliyin və ümumi mənafehin yaranmasına kömək edir. Sağlam psixoloji mühitin yaradılması və şagirdlər arasındakı əməkdaşlıq, onların inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu zaman müəllim şagirdlər haqqında daha çox və ətraflı məlumat əldə edə bilər. Təlim-tərbiyə prosesi optimallaşır və daha səmərəli olur. Şagird-müəllim fəaliyyətində qarşılıqlı əməkdaşlıq formalaşır. Şagirdlər arasında peşə yönümlü təbliğat və seçim qabiliyyəti inkişaf edir.

3. Valideynlərlə əməkdaşlıq. Bu, müəllimin şagirdlərin tədris intizamına nəzarət etməsi və dərslə davamiyyətin təmin olunmasına kömək edir. Belə bir əlaqənin qurulması uşaqların tərbiyəsində valideynlərə dəstək verir. Valideynlər mütəmadi olaraq məlumatlandırılır. Onlar üçün məsləhət saatları təşkil edilir. Hətta müasir məktəblərdə ailələrə elektron poçt vasitəsilə övladlarının inkişaf dinamikası barədə məlumat vermək mümkündür.

4. Məktəbin müvafiq təşkilatlarla əlaqələrinin qurulmasına dəstək. Müəllim, təhsil prosesinin əsas iştirakçısı olaraq, ictimai və dövlət təşkilatları ilə əlaqələr yarada və həyata keçirə bilər. Bu, qarşılıqlı bir fəaliyyətdir. Bu, həmçinin müəllim və şagirdlərin hüquqi və sosial müdafiəsinin təmin olunmasına yönəldilmişdir. Problemlərin həllinə kömək edir. Məktəbin ehtiyaclarını ödəmək üçün himayəçi qurumlarla əməkdaşlıqlar yaradılır.

5. Müəllimin təhsil, metodik və peşəkar səviyyəsinin artırılması. Bu sahədə ixtisasartırma təhsilinin rolu və əhəmiyyəti çox önəmlidir. İxtisasartırma təhsili müəllimləri global yeniliklər, elmi-texniki irəliləyişlər və təhsil prosesindəki yeniliklərlə tanış edir, onları yenidən hazırlayır və inkişaf etdirir. Müəllimlər məktəbin metodbirləşmələrində və dayaq məntəqələrində fəal iştirak edərək, şagirdlərin tədris, sinifdənkənar və məktəbdənkənar tərbiyəvi fəaliyyətlərinin təşkilində işlər görürlər. Onların peşəkarlıq səviyyəsi daim artır, fəaliyyətlərində pedaqoji etika normalarına, təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsinə, Konstitusiyaya, Təhsil qanununa və Uşaq hüquqları Konvensiyasına riayət edirlər.

XXI əsrdə ümumi təhsil müəssisələrinə və pedaqoji kadrların hazırlanmasına verilən qiymət yeni meyarlar əsasında həyata keçirilir. Müasir məktəb yalnız hafizə məktəbi deyil, həm də düşüncə məktəbidir. Bu dövrdə ümumi təhsil məktəbinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Milli və bəşəri dəyərlərə malik vətəndaş yetişdirmək.
2. Hissi, idraki və fiziki keyfiyyətlərə malik şəxsiyyət formalaşdırmaq.

Müəllim öyrənməyi öyrənmək və özünü idarəetmə bacarığına sahib olmalıdır.

Belə kadrlar yeni biliklərə və qeyri-standart düşüncəyə malikdirlər. Müasir təhsil sistemi müəllimdən əvvəlcə özünü dəyişdirməsini, ənənəvi "reproduktor" rolundan imtina etməsini tələb edir.

Müəllim biliklərin qazanılmasında və ötürülməsində fasilitator və bələdçi rolunu oynamalıdır. Müasir müəllim nələri bilməlidir?

“- Yeni təlim texnologiyalarını bilmək.

- Fənn kurikulumlarından, təhsil standartlarından və dərsləklərdən bacarıqla istifadə etmək.
- Fasiləsiz təhsilini davam etdirmək, metodik və professional səviyyəsini artırmaq.
- Elmi-nəzəri biliklərini genişləndirmək” [4].

Peşəkarlıq və səriştəlilik müəllim üçün ən vacib keyfiyyətlərdən biri hesab olunur. Bu iki xüsusiyyət pedaqoji fəaliyyətin mühüm aspektlərini özündə birləşdirir ki, bu da pedaqoji prosesin bütövlüyünü, şəxsiyyətə yönümlülüyünü və nəticəyə yönümlülüyünü təmin edərək, təhsil alanların düşüncə və şəxsiyyət inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu, gənc nəslin zəngin biliyə və mütərəqqi dünyagörüşünə malik bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında “Səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətəyönümlü təhsil məzmununun yaradılması” strateji istiqamətinin əsas hədəflərindən biri, təhsilverənlərin peşəkarlıq səviyyəsinin daim artırılmasını təmin edən yeni sistemin yaradılmasıdır ki, bu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimin peşəkarlığı və səriştəliliyi, onun pedaqoji prosesdə öz fəaliyyətini peşəkarcasına yerinə yetirə bilməsi və bu prosesə səriştəli yanaşması ilə bağlıdır. Başqa sözlə, müəllim öz peşəsinin bütün incəliklərini dərinlən bilməli, müəllimlik fəaliyyətini ustalıqla icra etməli və qarşılaşdığı problemləri elmi yanaşma ilə, optimal metodlarla həll etməlidir [4].

Peşəkarlıq və səriştəlilik bir-biri ilə sıx bağlıdır, belə ki, birinə sahib olmaq, digərinə yiyələnmədən mümkün deyil. Lakin burada keçid və ardıcılıq da nəzərə almaq vacibdir. “Peşəkarlıq - müəllimin lazım olan biliyə, bacarıqlara və şagirdlərlə yaradıcı şəkildə işləyə bilmək üçün texnologiyalara sahib olması, pedaqoji prosesin incəliklərinə dərinlən yiyələnməsidir”[4]. Səriştəlilik isə müəllimin pedaqoji prosesi daha əlverişli metodlarla icra edə bilməsidir. Əldə olunan bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. Bu, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəyə əsaslanan təhsil sosial-iqtisadi inkişafa daha effektiv xidmət göstərir.

Pedaqoji prosesə peşəkar yanaşma müəllimdən dərin bilik və bacarıq tələb edir. Buna görə də peşəkarlıq və səriştəlilik bir-biri ilə sıx bağlıdır. Müəllimin pedaqoji dəyərlərə yiyələnməsi, bu dəyərləri qoruması və pedaqoji prosesdə yenilikçi pedaqoq kimi fəaliyyət göstərməsi peşəkarlıqla səriştəliliyin əlaqəsini və pedaqoji ustalıqın meyarlarını ortaya qoyur. Lakin müəllimin peşəkar fəaliyyətinin səmərəliliyi yalnız bilik və bacarıqların sayından asılı deyil. Əsas məsələ, əldə olunan bacarıqlardan müəyyən pedaqoji situasiyalarda düzgün və səmərəli istifadə etmək, məlumat və bilikləri müxtəlif və optimal üsullarla, çevik şəkildə şagirdlərə çatdırmaqdır. Pedaqoji biliklər müəllimə kömək edir və şagirdlərin təlim və tərbiyəsinə xidmət edir. Bununla yanaşı, peşəkar fəaliyyət üçün zəruri olan yüksək həssaslıq, humanizm, peşə

mədəniyyəti, pedaqoji fəaliyyətin inkişafının düzgün istiqamətləndirilməsi kimi xüsusiyyətlər də müəllim peşəkarlığını xarakterizə edən cəhətlərdəndir.

Nəticə. Təhsil Nazirliyinin son aylarda Bakı şəhərində müəllimlərlə keçirdiyi sınaq imtahanlarında müəllimlərin yalnız 18 faizindən bir qədər çoxunun yüksək nəticə göstərməsi, respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində peşəkar və səriştəli müəllimlərə, müasir təlim metodları ilə işləyən təhsilverənlərə, yeni pedaqoji düşüncə ilə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərə, müəllimliyi həyat kredosu hesab edən vətəndaş müəllimlərə ehtiyacın çox olduğunu göstərir. Bu yolun peşə-ixtisas təhsilindən başladığını nəzərə alsaq, başlıca məsələlərdən biri müəllim hazırlayan ali məktəblərdə kadr hazırlığında əsaslı dönüşə nail olmaq və ilk növbədə gələcək müəllimlərdə əsl müəllim mövqeyi və vətəndaş şüurunu formalaşdırmağa çalışmaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ali təhsil sisteminə islahatlar üzrə Dövlət proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 22 May tarixli sərəncamı.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) // Azərbaycan məktəbi, 2007, № 2, s. 90-98
3. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu. Bakı, 2009
4. Hüseynov M. Müəllim, təlim-təhsil fəaliyyəti və onun təşkili texnologiyaları. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2017 № 4.
5. Mərdanov M.C., Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu, 2009.
6. Məmmədova R. Təhsildə keyfiyyət aparan istiqamətlərdən biri kimi: Bakı: Müəllim, 2010.

Keywords: modern education system, modern school, pedagogical activity, professionalism and competence, personnel training

Ключевые слова: современная система образования, современная школа, педагогическая деятельность, профессионализм и компетентность, подготовка кадров

Teacher based on modern education strategy

Summary

The role of teachers in the 21st century has evolved significantly, and they are tasked with much more than simply delivering content. Modern educators must help shape students into individuals who are not only academically proficient but also socially responsible, innovative, and ready to thrive in an increasingly complex and competitive world. Professionalism in teaching goes beyond mastery of the subject matter. It involves a deep commitment to the values that guide the educational process, including respect for students, a commitment to equity, and a focus on lifelong learning. Teachers must continuously adapt to new teaching methods, technological advances, and changing societal needs. This adaptability requires both knowledge and competence. Competence in teaching involves a range of skills: effective communication, the ability to assess students' progress, creating inclusive learning environments, and fostering critical thinking. When teachers master these competencies, they can provide a high-quality education that not only meets the immediate academic needs of students but also prepares them for the challenges of tomorrow's world.

Учитель в основном образовательной стратегии современной

Резюме

Роль учителей в 21 веке значительно изменилась, и перед ними стоит задача сделать гораздо больше, чем просто донести контент. Современные педагоги должны помогать формировать учеников в личности, которые не только академически успешны, но и социально ответственны, инновационны и готовы преуспеть во все более сложном и конкурентном мире. Профессионализм в преподавании выходит за рамки овладения предметом. Он подразумевает глубокую приверженность ценностям, которые направляют образовательный процесс, включая уважение к ученикам, приверженность равенству и сосредоточенность на непрерывном обучении. Учителя должны постоянно адаптироваться к новым методам обучения, технологическим достижениям и меняющимся общественным потребностям. Эта адаптивность требует как знаний, так и компетентности. Компетентность в преподавании включает в себя ряд навыков: эффективное общение, способность оценивать прогресс учеников, создание инклюзивной среды обучения и поощрение критического мышления. Когда учителя осваивают эти компетенции, они могут предоставлять высококачественное образование, которое не только отвечает непосредственным академическим потребностям учеников, но и готовит их к вызовам завтрашнего мира.

Rəyçi: dos. Məmmədova A.İ.

İNGİLİS DİLİNDƏ VULQARİZMLƏR NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN BİR ELEMENTİ KİMİ

Giriş. Dil, insan cəmiyyətinin müxtəlif sahələrində fəaliyyətini tənzimləyən ən təsirli vasitələrdən biridir. Buna görə də, insanların nitq davranışını öyrənmək, bəşəriyyətin dil vasitələrinin zənginliyindən necə istifadə etdiyini başa düşmək və bu vasitələrin effektiv istifadəsi - dilçilikdə çox aktual bir məsələdir. Müasir dövrün özəl xüsusiyyəti, qeyri-ədəbi leksikanın (vulqar sözlərin) yalnız danışq dilinə deyil, həm də publisistik janrlara və bədii ədəbiyyata da daxil olmasıdır. Hazırda elə qeyri-ədəbi sözlərin ədəbi dilə daxil olması prosesi fasiləsiz olaraq davam edir. Amma üslubi cəhətdən vulqar sözlərin müəyyən edilməsi və başa düşülməsi ilə bağlı müəyyən çətinliklər yaranır.

Vulqar leksika, nitq ifadələrinin, metaforaların və polisemiyanın xüsusi istifadəsini təmsil edir. Bu, inkişaf etmiş dili olan bir xalqın nitq mədəniyyətinin xüsusi bir hissəsidir və cəmiyyətin müxtəlif sosial və yaş qruplarını əhatə edir.

Vulqar leksikada, onu yaradan nitq kollektivinin həyatı əks olunur. Onun elementləri, həmçinin xalq dilinin elementləri, hazırda kütləvi informasiya vasitələrində, kinofilmlərdə və bədii ədəbiyyatda aktiv şəkildə istifadə olunur. Ekspressiv element kimi, vulqarizmlər həm nəsr, həm də poeziyada "mikrodozalarda" istifadə oluna bilər və bu cür istifadə onu məhdud istifadəli leksikadan daha aktiv leksik qatına çevirir.

Tədqiqat. Dildə vulqarizmlərlə bağlı fərqli baxışlar və nöqteyi-nəzərlər mövcuddur. Y.M. Lotman qeyd edir ki, vulqar sözlər artıq uzun müddətdir dilçilər tərəfindən obyektiv olaraq müxtəlif dil səviyyələrinə aid olan elementlər kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, üslubi cəhətdən vulqarizmlərin mövcudluğu artıq heç bir şübhə doğurmur və bu, dilin müxtəlif qatlarında, yəni həm danışq, həm də yazılı dilin müxtəlif formalarında tapıla bilən bir xüsusiyyətdir [3, s. 19].

Vulqarizmlər, adətən qeyri-ədəbi və aşağı səviyyəli, çox vaxt təhqiredici sözlər hesab olunur. Vulqarizmlər dilin rəsmi və ədəbi formalarına ziddir. Vulqarizmlər, daha çox emosional təzyiq, qəzəb və ya təhqir məqsədi ilə istifadə olunur. Aydın olan odur ki, vulqarizm, yəni "standart dil"dən sapma, bir növ dilin normalarından kənara çıxmaq kimi qəbul edilir [6, s. 31].

Qeyri-ədəbi leksikaya və onun danışq dilində və ədəbiyyatda istifadəsinə münasibət zamanla ingilis dilində dəyişib. Əvvəllər bu cür leksikaya mənfi münasibət var idi, amma zamanla onun istifadəsi daha təbii və qəbul olunan bir fenomenə çevrilib. Xarici dilçilər arasında bu cür leksikaya mənfi münasibət mövcuddur. V.A.Xomyakov *İngilis dilinin qeyri-standart lüğəti* adlı kitabında belə yazırdı: "Təhqiredici-ekspressiv sözlər, albəttə, nitqin bəzəyi deyil. Onlar üslub baxımından danışq dilinin sözlərindən daha aşağıdır. Ən çox, onlar nitqində mədəniyyətdən uzaq insanların dilində səslənir... Belə sözlərlə nitqimizi zənginləşdirərək onu kobud, nəzakətsiz və mədəniyyətsiz edirik. Axı bu, yenə də ədəbi olmayan leksikadır" [7, s. 6].

Slenq, jarqon və xalq dili bəzi hallarda tükənməkdə olan fenomenlər kimi qəbul edilirdi. Eyni münasibəti biz XIX əsr İngiltərəsində də müşahidə edə bilərik, burada nəzakətsiz sözlərə belə, «legs» (ayaqlar) və «trousers» (şalvar) kimi ifadələrə də neytral münasibət bəslənirdi. Bu sözlər üçün «limbs», «extremities», «long johns», «you-shouldn't-mention-it» kimi yumuşaldıcı ifadələr yaradılırdı. İndiki dövrdə vulqarizmlərə münasibət dəyişib. Bir çox ingilis dilçiləri, xalq dilini və aşağı səviyyəli leksikanı, ümumi ədəbi və qeyri-ədəbi leksikanın elementlərini sadəcə üslubi məqsədlərlə, yəni yenilik, qeyri-adi bir təsir yaratmaq, standart nümunələrdən fərqlənmək, danışanın əhval-ruhiyyəsini və mövzuya münasibətini çatdırmaq, ifadəyə konkretlik, canlılıq, obrazlılıq qatmaq və həmçinin şablonlardan, klişelərdən qaçmaq məqsədilə və qəsdən istifadə olunması kimi qiymətləndirirlər.

Bu, metafora, metonimiya, sinekdoxa və yumuşaldıcı ifadələr kimi vasitələrin istifadə olunması ilə əldə edilir. Üslubi cəhətdən aşağı səviyyəli leksika, ingilis və amerikalı dilçilər tərəfindən psixoloji aspektdə, müəyyən sosial, peşəkar və yaş qruplarına aid fərqlərin "ruhi yaradıcılığının" məhsulu kimi qiymətləndirilir və bu leksika müəyyən bir "ruh" və ya insanların müəyyən sosial mühitə aid olan şüur vəziyyətini ifadə etmək üçün bir vasitə kimi xidmət edir. Bu konsepsiyanın yayılmasında B.A. Lukinin bir fikri mühüm rol oynamışdır: "dünyanı görmə və dilin istifadəsi və təfsiri fərqli sosial-peşəkar qruplarda ümumi dil kollektivindəki dünyanı görmə ilə tamamilə uyğun gəlir" [4, s. 92].

İngilis dilindəki vulqar leksika, Azərbaycan dilindəki ilə oxşarlıq təşkil edir, çünki hər iki halda da bu leksika ədəbi dil normasına daxil deyil. İngilis xalq dili isə mürəkkəb bir leksik-semantik kateqoriyadır – bu, dilin milli tərkibinin müəyyən bir fraqmentini təmsil edir, yəni müəyyən şəkildə qurulmuş və ümumi strukturla özünü təqdim edən iyerarxik bir bütövlükdür. Bu bütövlük, sosial və leksik cəhətdən müəyyən edilmiş sistemlərin (jarqon, arqo) və üslubi cəhətdən aşağı səviyyəli leksik qatların (kolloquializmlər, slenqizm və vulqarizmlər) cəmindən ibarətdir. Bu leksik qruplar, əsas funksiyalar və sosiolingvistik, praqmatik, funksional-semantik və üslubi aspektlərdə əhəmiyyətli fərqlər və uyğunsuzluqlar ilə xarakterizə olunur.

Ənənəvi yanaşmaya görə, ingilis dilindəki bütün xalq dili və aşağı səviyyəli leksika əsasən "kolloquializmlər"ə bölünür. Bu, ümumi slenq, xüsusi slenq (jarqonizm, arqoizm, kentiizm) və vulqarizmləri əhatə edir.

Yuxarıda qeyd olunan leksik qatlar dilin mikrosistemləri kimi qəbul edilərək daha geniş makrosistemlərə daxil olur. Mikrosistemlərə sosial dialektlər, arqo (kent dili), peşəkar jarqonlar və şəhər xalq dili (kokni) daxildir.

Sosial dialektlər müəyyən bir sosial qrup və ya cəmiyyətə aid dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Arqo isə, xüsusilə müəyyən peşə və ya qrup arasında istifadə olunan, geniş ictimaiyyətdən fərqlənən dildir. Peşəkar jarqonlar, müəyyən bir sahə və ya fəaliyyət növü ilə bağlı istifadə olunan xüsusi söz və ifadələrdən ibarət leksikadır. Şəhər xalq dili (kokni) isə, xüsusilə şəhər mühitində istifadə olunan xalq dilini ifadə edir. Bu formalar dilin müxtəlif aspektlərində fərqli ünsiyyət mühitlərinə uyğun olaraq inkişaf edir.

İngilis dilində üslubi cəhətdən işarələnmiş leksik quruluşlar, ənənəvi ingilis-amerikan dilçilik terminologiyasına görə, ümumilikdə slenq və vulqarizmlərə aid edilir. Bu iki leksik qrup, hər ikisi də sözlüklərdə qeyd olunsada, onların arasındakı sərhəd tam olaraq müəyyən edilmir.

Ümumi slenqizmlər və kolloqvalizmlər, söyüşlü və tabu sayılan sözlərdən emosional təsir gücü baxımından fərqlənir. Ümumiyyətlə, bu sözlər vulqar dil quruluşları kimi qəbul edilmir, çünki onlar daha çox danışq dilinə uyğun gəlir və gündəlik, rahat ünsiyyətin yaradılmasına kömək edir. Bu sözlər, rəsmi və ya yazılı dilə nisbətən daha çox danışq dilində istifadə olunur və sosial cəhətdən daha geniş qəbul edilə bilər.

Beləliklə, ümumi slenqizmlər və kolloqvalizmlər arasında fərq, onların emosional təsir gücündə və sosial mühitdə necə qəbul edilməsindədir. Lakin bu iki qrup arasında sərhədlər çox vaxt qarışıqdır və onlar bəzən bir-birinin əvəzinə istifadə oluna bilər.

Vulqarizmlərə həmçinin ingilis dilində geniş yayılmış dini terminlərə aid andlar, lənətlər, söyüşlər də daxildir. Bu sözlər funksional olaraq interyeksiyalara yaxın olub, adətən emosiyaların (ən çox mənfi) ifadə edilməsi üçün istifadə olunur. Bəzi vulqarizmlər - lənətlər başlanğıc fonetik modeldən kənara çıxaraq, struktur baxımından fərqlənən formalar ala bilər (məsələn, "Got all muddly!" əvəzinə "God almighty!").

Vulqar sözlər eyni zamanda bədii əsərlərdə xarakterlərin daxili dünyasını, onların sosial mövqeyini və cəmiyyətə qarşı münasibətini göstərmək məqsədilə istifadə olunur. Bu sözlər, müəllifin əsərdə yaratmaq istədiyi emosional təsiri gücləndirir, həmçinin oxucunun xarakterlə daha yaxından əlaqə qurmasına və onun hisslərini daha dərindən anlamasına kömək edir. Vulqarizmlər, çox zaman cəmiyyətin qəbul etdiyi normativ dilin kənarına çıxaraq, xarakterlərin üsyanını, qəzəbini və ya başqalarına qarşı olan narazılığını əks etdirir. Nəticədə, bu dil üslubu əsərə özünəməxsus bir təbəqə qatır, onu daha real və inandırıcı edir.

Vulqarizmlərin tərcüməsi xüsusi çətinliklər yaradır, çünki burada orijinalın bütün xüsusiyyətləri (denotativ və konnotativ semantika, məndəki funksiyalar, struktural xüsusiyyətlər və s.) nəzərə alınmalı və tərcümə dilində buna uyğun ekvivalentlər seçilməlidir.

... you could hear them all yelling, deep and terrific on the Pencey side, because practically the whole school except me was there, and scrawny and fatty on the Saxon Hall side, because the visiting team hardly ever brought many people with them [6, p.24].

Pensi hücumu keçəndə tribunalar elə bərk uğuldayırdı ki, az qalırdı qulaqlarım tutula, çünki məndən başqa indi bütün məktəb ora yığılmışdı, seksonlular hücumu keçəndə isə elə bil arı vızıldayırdı, axı qonaq komanda həmişə özü ilə çox az adam gətirə bilər [1, s. 22].

Orijinalda "scrawny" və "fatty" sözləri qeyri-rəsmi, aşağılayıcı və təhqiredici sözlərdir. "Scrawny" zəif, çəlimsiz deməkdir və "fatty" isə homoseksuallığa qarşı aşağılayıcı bir ifadədir.

Tərcümədə verilmiş "seksonlular hücumu keçəndə isə elə bil arı vızıldayırdı" ifadəsi qeyri-dəqiqdir. Buradakı "arı vızıldayırdı" tərcüməsi, mənanı əks etdirmək üçün uyğun deyil. "Scrawny" və "fatty" sözləri, əslində, Saxon Hall tərəfinin zəif və aşağılanmış bir şəkildə təsvir edilməsi məqsədini güdür. Bu ifadələrin daha uyğun tərcüməsi "çəlimsiz və əclaf" kimi ola bilər.

I think even if I ever die, and they stick me in the cemetery, and I have a tombstone and all, it'll say "Holden Caulfield" on it, and then what year I was born and what year I died, and then right under it that it'll say "Fuck you". I'm positive, in fact [7, s. 27].

Məndə işlədilmiş *Fuck you* - birinə qarşı güclü qəzəb və ya nifrət ifadə edən təhqiramiz bir sözdür və bir çox kontekstdə qeyri-etik və ya təhqir edici hesab olunur. Holden Kolfild bu ifadəni istifadə edərək dünyaya və ətrafındakı insanlara qarşı olan ümitsizlik və kininə işarə edir, özünün üsyankar və bədbin xarakterini göstərir.

Tərcüməyə diqqət yetirdikdə, tərcüməçinin "Fuck you" ifadəsini "bir şeylər" kimi tərcümə etməsi, orijinal mənanı itirmiş və ya yumşaldılmış bir yanaşma olduğunu göstərir. Bu tərcümə, mətnin sərtliyini və təhqir dolu tonunu əks etdirmir, çünki "bir şeylər" ifadəsi həmçinin çox qeyri-müəyyəndir və heç bir vulqar mənə daşımır.

"Fuck you" ifadəsi çox sərt və vulqar bir təhqirdir. Bəzi dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində, bunun birbaşa tərcüməsi çox təhqiramiz və ya hətta cəmiyyətə uyğun olmayan bir dil kimi qəbul edilə bilər. Buna görə, tərcüməçi bu cür ifadələri olduğu kimi verməkdən çəkinir, çünki bu, oxucuları narahat edə və ya əsərin ümumi təsirini poza bilər. Bu səbəblərdən, tərcüməçilər bəzən belə ifadələri ya yumşaldır, ya da ümumi mənanı qorumağa çalışaraq fərqli bir şəkildə təqdim edirlər.

Qeyd olunduğu kimi, vulqar leksikanın tərcüməsi üçün başlanğıc nöqtəsi, tərcümə edilən dilin eyni leksik elementlərinə uyğun mümkün ekvivalentləri axtarmaqdır. Bu yanaşmanın üstünlüyü odur ki, hər bir inkişaf etmiş dil, əksər hallarda, vulqar leksikaya uyğun ekvivalentlərə malikdir.

İngilis vulqarizmlərinin tərcüməsi çətinlik yaradır. Həmçinin belə leksikanı təşkil edən kateqoriyalar xalq dilinə yaxından bağlı olur. Tərcüməçi uyğun ekvivalent tapmadıqda xalq dilindən istifadə edə bilər. Xalq dili, bəzən daha geniş mənada istifadə olunan və rəsmi dilin xaricində olan söz və ifadələrdən ibarət olduğu üçün, bu yolla

tərcümə edilən mətnin əsas mənası qorunur və tərcümə dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır. Bu, tərcümənin səmimiyyətini və təbii axarını saxlamağa kömək edir.

Təbii dillər müxtəlif üslublarda özünü göstərir, onları yalnız kodlaşdırılmış variantla məhdudlaşdırmaq olmaz. Yazılı mətnlər müxtəlif mədəni və tarixi dövrlərdə müxtəlif altdilərin mövcudluğunu sübut edir. Bu halda, ən çox sadələşdirilmiş və danışq üslublarının zəngin istifadə edildiyi mətnlər, müasir oxucunu ən çox təsirləndirən, ifadəli və həyəcanlandırıcı mətnlərdir.

Çox sayda tədqiqatçılar, vulqarizmləri ədəbi və kodlaşdırılmış leksikaya daxil olmayan, özünə xas üslubi çalara və ekspressivliyə malik, əsasən danışq dilində istifadə olunan leksika kimi nəzərdə tuturlar. Bu günlərdə, vulqarizmlər əvvəllər olduğundan çox daha geniş yayılıb. Və əksər normativ lüğətlər tərəfindən tanınmasa da, artıq müasir dillərin mühüm tərkib hissəsinə çevrilib. Bu dil əsasən şifahi ünsiyyət dilidir, yəni yazılı deyil. O, dinləyiciyə, oxucuya deyil, birbaşa danışqda istifadə olunur və özündə xüsusi bir folklor elementi daşıyır.

Vulqarizmlər tərkib etibarilə müxtəlif olduğu üçün onların yeni təsnifatını yaratmağa cəhdlər edilir. Bu cür leksika dilçi alimlər üçün həm tərif olunması, həm də düzgün təsnif edilməsi və tam şəkildə lüğəvi olaraq əks etdirilməsi baxımından çətinliklər yaradır. Müxtəlif tədqiqatçılar ona müxtəlif təriflər veriblər. Məsələn, O.S. Axmanova özünün "Linqvistik terminlər lüğəti"ndə aşağıdakı əsas leksik qatların təriflərini verir: danışq dili, cəmiyyətdə istifadə olunan peşə və ya sosial qrupa aid dil (jarqon), sosial təbəqələr tərəfindən istifadə edilən xüsusi dil (arqo) və slenq, təhqiredici, kobud və ya cəmiyyətin müəyyən təbəqələri tərəfindən istifadə edilən ifadələr (vulqarizmlər) [2, s. 28].

Ədəbi və qeyri-ədəbi dil sahələrində, bu cür ifadələrin istifadə olunduğu hallarda, vulqarizmlər xüsusi yer tutur. Vulqarizmlər, kobud və etik baxımdan qeyri-şəffaf, yəni qeyri-adekvat və təhqiramiz ifadələrdir. Vulqarizmləri, ümumi etik-üslubi baxımından "alçaldılmış" danışq dili elementləri kimi qəbul etmək olar. Bu "alçaldılma" digər "standart olmayan" sözlərlə müqayisədə keyfiyyətə fərqlidir. Leksikologiya vulqarizmlər arasında qeyri-etik və təhqiredici formaları ayırır. Beləliklə, vulqarizmlərin mahiyyətini daha dəqiq başa düşmək üçün, bütün təhqiramiz, kobud və lənətləyici sözlər qeyri-etik və uyğun olmayan ifadələr olaraq qəbul edilir, eyni zamanda tabu sayılan söz və ifadələr də təhqiramiz kimi qiymətləndirilir.

Y.M.Lotman vulqar leksikanı, müxtəlif aspektlərə və qeyri-dəqiq anlayışlara malik olduğu üçün, semantik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq təsnif edilməli olduğunu qeyd edir. Bu cür leksikanı təsnif etmək üçün bir neçə yanaşma mövcuddur və bu leksikanın semantik kateqoriyaları da müxtəlifdir [3, s. 44]. Bu ifadələr, adətən cəmiyyətin normalarına görə mənfi qiymətləndirilən fəaliyyət və ya davranışları ifadə edən şəxsi xarakterizə edən terminlərdir. Məsələn:

- *Junkie* - narkotik istifadəçisi, xüsusən də intravenoz narkotiklər istifadə edən şəxs; bu söz daha alçaldıcı və qeyri-etikdir.

- *Trash* – vandal, yəni əşyaları qəsdən zədələyən və ya dağıdan şəxs.

Bu cür sözlər, müəyyən davranış və ya fəaliyyətləri mənfi bir kontekstdə təsvir edən vulqar ifadələrdir [2, s. 77].

Bu ifadələr, mənfi qiymətləndirmə və kobud ifadə ilə qarşı tərəfi tənqid edən, eyni zamanda aşağılayıcı və təhqiramiz mənada istifadə olunan heyvan adlarından yaranmış metaforalardır. Məsələn: M.M. Makovski alçaldıcı sözlər ifadə edən leksikanı aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Kobud leksika, ümumiyyətlə eufemizmlərlə əvəz olunan, antiestetik anlayışları ifadə edən sözlərdir.

2. Vulqar leksika, burada sözlər öz birbaşa mənasında deyil, adi halda neytral olan anlayışların mənfi xarakteristikalarını ifadə etmək üçün istifadə olunur.

3. Təhqiredici sözlər ifadə edən leksika, adətən mənası qeyri-dəqiq, ümumiyyətlə mənfi olan sözlərdir.

4. Senzuradan kənar leksika, nizamlı cəmiyyətdə qadağan edilmiş, tabu sayılan sözləri ifadə edir.

4. Tanış leksika, yaxın tanışlarla ünsiyyətdə istifadə olunan, sərbəstlik, qeyri-rəsmi və "salon mədəniyyətinə uyğun olmayan" ifadələri əks etdirən sözlərdir [5, s. 36].

Q.A.Orlov, ingilis dilində alçaldıcı leksikanı alçaldıcı dərəcəsinə görə aşağıdakı kimi fərqli kateqoriyalara ayırır:

1. *Kobud leksika (rough)* – Bu kateqoriyaya daxil olan sözlər, çox güclü və təhqiramiz mənalar daşıyır, tez-tez sosial cəhətdən qəbul edilməz sayılır. Məsələn, "*bloody*" sözü, əslində, sadəcə bir sıxlıq ifadə etsə də, təhqir və lənətlənmiş bir mənada istifadə olunur.

2. *Təhqiredici sözlər (contemptuous)* – Bu kateqoriyada yer alan sözlər, başqalarına qarşı mənfi və aşağılayıcı münasibət göstərir. Məsələn, "*sprown*" (çoxalmaq, doğub törəmək) sözü, birinin aşağı səviyyəli və ya təhqiramiz bir şəkildə böyüdüyunü və ya çoxaldığını ifadə etmək üçün istifadə olunur.

3. *Nifrət və kin ifadə edən leksika (scornful)* – Bu sözlər insanların mənfi və kəskin şəkildə tənqid olunduğu, nifrət və kin duyğularını ifadə etdiyi hallarda istifadə olunur. Məsələn, "*sad drunkard*" (həddindən artıq içkili, sərxoş) ifadəsi, birinin içkiyə olan aşırı marağını və bu səbəbdən sosial və şəxsi problemlərini təhqir etmək üçün işlədilir.

4. *Danışq dili (colloquial)* – Bu kateqoriya daha çox gündəlik ünsiyyətdə istifadə olunan, amma bəzən alçaldıcı mənə daşıyan ifadələri əhatə edir. Məsələn, "*pine*" (ananas) sözü, sadə və gündəlik dilin bir hissəsi olaraq istifadə edilə bilər, amma bəzi mühitlərdə qeyri-ciddi və ya məqbul olmayan bir şəkildə işlədilir.

Üslubi və funksional baxımdan alçaldılmış sözlər ifadə edən leksikanın rolu onun xüsusi bir ünsiyyət sahəsinə – danışığ və yaxın tanışlarla ünsiyyətə aid olmasıdır. Bu leksikanın üslubi funksiyası onu ədəbi dildən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir [6, s. 31].

Nəticə. Beləliklə, demək olar ki, ingilis dilində metaforik-semantik təsnifat mövcud deyil və alçaldılmış sözlər ifadə edən leksika əsasən mənfi emosional ifadə gücünə və funksional xüsusiyyətlərinə görə təsnif edilir. Tabu olan vulqarizmlər, adətən, sinonimlərlə əvəzlənir. Bu sinonimlər, mənaca oxşar və ya uyğun olan sözlərdir və müəyyən bir kontekstdə istifadə olunduqda, qeyri-etik və ya təhqiramiz fikirləri gizlətmək məqsədilə istifadə edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Selincer, C.D.	Çovdarlıqda	uçurumdan	qoruyan.	Bakı:
Qanun, - 1991, - 236 s.				
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. - Изд. 2-е. - М.: Советская энциклопедия, 1969. — 608 с.				
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. СПб.: "Искусство СПб". 1998. — 103 с.				
4. Лукин 1999 6 — Лукин В. А. Художественный текст. Основы лингвистической теории и элементы анализа. — М.: Ось-89, 1999.— 192 с.				
5. Маковский М.М. Современный английский сленг. Онтология, структура, этимология. — М., 2009. — 269 с.				
6. Орлов Г. А. Современная английская речь / Г. А. Орлов. Изд-во М.: Высшая школа 2003. —231 с.				
7. Хомяков, В.А. Нестандартная лексика английского языка. — М., 1971. — 11с.				

Açar sözlər: vulqarizmlər, nitq mədəniyyəti, ədəbi dil, qeyri-ədəbi dil, dil strukturu

Keywords: vulgarisms, speech culture, literary language, non-literary language, linguistic structure.

Ключевые слова: вульгаризмы, культура речи, литературный язык, нелитературный язык, языковая структура

Xülasə

İngilis dilində vulqarizmlər, dilin gündəlik istifadəsində və sosial ünsiyyətdə mühüm yer tutan, lakin eyni zamanda dilin təmizliyini və qaydalarını pozan ifadələr və sözlərdir. Bu sözlər cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplar tərəfindən istifadə olunur və çox vaxt qeyri-rəsmi mühitlərdə özünü göstərir. Lakin, onların ədəbiyyatda və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində, səmimi və real ünsiyyət yaratmaq məqsədilə istifadə edilməsi, bu mövzunu aktual edir. Məqalənin məqsədi, vulqarizmlərin ingilis dilində nitq mədəniyyətinin bir elementi kimi necə işlədiyini və onların sosial, mədəni və dil strukturlarında hansı rol oynadığını araşdırmaqdır. Bu cür ifadələrin təbii dil axarını təmin etməsi, lakin müəyyən sosial mühitlərdə qəbul edilməməsi məsələləri də mövzunun vacib aspektləridir.

Vulgarisms as an element of speech culture in the English language

Summary

Vulgarisms in the English language are expressions and words that hold a significant place in everyday use and social communication, yet at the same time, they violate the purity and rules of the language. These words are used by various social groups in society and often manifest in informal settings. However, their use in literature and different cultural spheres, with the aim of creating sincere and realistic communication, makes this topic relevant. The aim of the article is to explore how vulgarisms function as an element of speech culture in the English language and to analyze their role in social, cultural, and linguistic structures. The fact that such expressions ensure the natural flow of language, yet are not accepted in certain social environments, is also an important aspect of the topic.

Вульгаризмы как элемент культуры речи в английском языке.

Резюме

Вульгаризмы в английском языке — это выражения и слова, которые занимают важное место в повседневном использовании и социальном общении, но одновременно нарушают чистоту языка и его правила. Эти слова используются различными социальными группами в обществе и часто проявляются в неформальных контекстах. Однако их использование в литературе и различных сферах культуры с целью создания искреннего и реального общения делает эту тему актуальной. Цель статьи — исследовать, как вульгаризмы функционируют как элемент культуры речи в английском языке и какую роль они играют в социальных, культурных и языковых структурах. Важным аспектом этой темы является тот факт, что такие выражения обеспечивают естественное течение языка, но при этом не принимаются в определённых социальных кругах.

Rəyçi: dos. T.Əliyev

MAIN CHARACTERISTICS OF ENGLISH CRITICAL REALIST NOVELS

Introduction: English critical realism emerged in the 19th century as a literary movement that sought to provide a truthful, objective depiction of contemporary society. Unlike romanticism, which often idealized life, critical realism focused on the social conditions of the time, portraying the struggles of individuals and critiquing societal flaws. It arose in response to the rapid transformations of the Industrial Revolution, the expansion of capitalism, and the evolving class structures that defined Victorian England. The movement was deeply influenced by the philosophical currents of the time, particularly empiricism and rationalism, which emphasized observation and reason in understanding the human experience.

One of the most significant aspects of English critical realism was its role in literature as a mirror reflecting the complexities of contemporary life. The movement was shaped by an increasing awareness of social injustice, economic disparity, and the hardships faced by the working class and lower-middle-class citizens. It sought to highlight the often-overlooked realities of urbanization, industrialization, and the growing divide between wealth and poverty. The transformation of society due to industrial advancements led to new modes of labor, drastic shifts in social hierarchies, and widespread exploitation, which were powerfully represented in realist fiction.

Additionally, critical realism was influenced by advancements in journalism, history, and social sciences, which provided writers with deeper insights into societal structures and individual psychology. Writers adopted an empirical approach to storytelling, ensuring that their works were firmly rooted in real-world observations and experiences. The movement encouraged literature to move beyond mere entertainment and assume a more profound role in shaping public discourse, stimulating discussions on ethics, morality, and justice.

The works of Charles Dickens, William Makepeace Thackeray, George Eliot, and Thomas Hardy exemplify this tradition. These authors crafted narratives that went beyond mere storytelling; they sought to engage with the pressing social issues of their era, illuminating the harsh realities faced by marginalized groups, the corruption of powerful institutions, and the moral dilemmas encountered by individuals in an increasingly complex society. Through intricate character development, vivid depictions of urban and rural life, and a critical lens on societal norms, these novels provided both entertainment and a call to reflection and reform. The enduring relevance of critical realism lies in its ability to blend artistic merit with social consciousness, making it a cornerstone of English literature that continues to inspire discussions on justice, morality, and the human condition.

Main features of novels in English critical realism

Social criticism in critical realism functioned as a literary mechanism to challenge and question the status quo. By depicting real-life struggles and injustices, realist authors aimed to provoke thought and inspire change. Their narratives exposed the exploitation of the working class, the corruption of the aristocracy, and the hypocrisy of social institutions.

One of the primary concerns of critical realism was the plight of the lower classes. In *Hard Times*, Charles Dickens critiques the dehumanizing effects of industrial capitalism, presenting characters like Stephen Blackpool, a factory worker suffering under an unjust system. His portrayal highlights the widening gap between the wealthy and the impoverished, emphasizing the need for social reform. Similarly, George Eliot's *Middlemarch* examines the limited opportunities available to women and the rigid class structure that dictates their lives.

The realist novelists scrutinized institutions such as the legal system, education, and religion. Dickens's *Bleak House* portrays the inefficiency and corruption of the Court of Chancery, where legal disputes drag on for years, leaving litigants ruined. Thomas Hardy, in *Tess of the d'Urbervilles*, highlights the rigid and unjust moral codes imposed on women, illustrating how society punishes individuals based on outdated notions of purity and virtue. These critiques exposed the flaws within institutions that were meant to serve and protect, urging readers to question their efficacy and fairness.

Satire was an essential device in critical realism, allowing authors to criticize society in a way that was both entertaining and thought-provoking. By using humor, irony, and exaggeration, these writers exposed the absurdities and contradictions within social structures.

William Makepeace Thackeray's *Vanity Fair* is a masterful example of satirical literature. The novel's protagonist, Becky Sharp, is an ambitious social climber who navigates a world obsessed with wealth and status. Thackeray mocks the vanity and superficiality of the upper classes, demonstrating how their self-interest leads to moral decay. Similarly, Dickens's *Great Expectations* features characters like Miss Havisham, whose grotesque obsession with the past serves as a critique of the stagnation and excesses of the aristocracy.

Dickens was particularly skilled in using satire to critique bureaucratic inefficiency. In *Little Dorrit*, he lampoons the government through the "Circumlocution Office," a fictional institution that embodies red tape and incompetence. The exaggerated portrayal of bureaucratic stagnation highlights the frustration and helplessness experienced by ordinary citizens when dealing with government institutions.

The social criticism and satire of critical realist writers had a profound impact on public awareness and discourse. These literary works played a crucial role in shaping debates on social justice, class struggle, and institutional reform. Dickens's exposure of child labor and poverty influenced early discussions on labor laws, while Hardy's exploration of gender inequality contributed to feminist thought.

¹⁴⁴ Nakhchivan State University

The relevance of these themes persists today, as modern societies continue to grapple with economic disparity, bureaucratic inefficiency, and institutional corruption. The legacy of critical realism serves as a reminder of literature's power not only to reflect society but also to challenge and reform it.

Social criticism and satire were essential features of critical realism, allowing writers to expose the injustices and contradictions of their time. Through their compelling narratives, authors like Dickens, Thackeray, Eliot, and Hardy challenged social norms, critiqued institutions, and called for reform. Their works continue to be studied and appreciated for their profound insights into human nature and society. By blending realism with moral and social engagement, these novels remain timeless reflections on the complexities of justice, power, and morality.

One of the defining features of English critical realism is its strong element of social criticism. Writers used their works to expose the corruption, injustice, and hypocrisy of institutions such as the legal system, industrial capitalism, and class hierarchy. Dickens, for example, highlighted the dire conditions of the poor and the exploitation of children in works like *Oliver Twist* and *Hard Times*. Similarly, Thackeray's *Vanity Fair* depicted the vanity, greed, and self-interest of the upper classes, showcasing the consequences of materialistic pursuits.

These authors did not merely describe social issues; they used satire and irony to criticize those in power. Dickens's portrayal of the bureaucratic inefficiency in *Bleak House* ridicules the sluggish legal system, while *Hard Times* attacks utilitarianism, demonstrating how an overemphasis on rationality and economic gain dehumanizes individuals. Additionally, the exploitation of the working class and the widening gap between the rich and the poor were recurrent themes, drawing attention to the moral and ethical failures of the era.

One of the primary objectives of critical realism was to serve as a mirror reflecting society. Writers of this movement carefully observed the world around them and translated their findings into fiction.

The novels of critical realism provide an in-depth look at the hierarchical nature of 19th-century society. They explore the stark contrast between the privileged elite and the struggling lower classes, emphasizing the social and economic forces that shaped people's lives.

The hallmark of critical realism was its commitment to detailed, lifelike settings and psychologically complex characters. These elements made the novels relatable and immersive, allowing readers to engage deeply with the social issues presented.

Unlike earlier literary traditions that often depicted characters in black-and-white moral terms, critical realism introduced nuanced, multi-dimensional protagonists. These characters struggled with moral dilemmas, societal pressures, and internal conflicts, making them more relatable and human.

The realistic portrayal of society in critical realist novels had a lasting impact, influencing literature and social thought beyond the 19th century. These novels helped shape public discourse on issues such as poverty, labor rights, gender equality, and social mobility. Their influence can be seen in modern literature, film, and television, where storytelling continues to reflect and critique societal realities.

Moreover, critical realism set a foundation for later literary movements such as naturalism and modernism, which further explored the complexities of human life with an unfiltered, often stark realism. The works of authors like George Orwell, John Steinbeck, and even contemporary writers continue to draw upon the tradition of social realism established by 19th-century critical realists.

The realistic portrayal of society was a defining feature of critical realism, enabling literature to function as both a reflection and a critique of the world. By meticulously depicting social hierarchies, industrialization, gender roles, and human psychology, realist writers like Dickens, Eliot, Thackeray, and Hardy provided invaluable insights into the struggles and injustices of their time. Their commitment to truth and accuracy in storytelling not only enriched literature but also played a role in fostering social awareness and reform. As society continues to evolve, the themes and concerns raised by critical realism remain relevant, reminding us of literature's enduring power to illuminate and challenge the world around us.

Realist writers moved away from the exaggerated heroism and moral absolutism of romantic literature. Instead, they developed characters that evolved over time, shaped by their experiences and interactions with society. These individuals were not solely defined by their virtues or vices but were complex, often struggling with internal conflicts, personal ambitions, and ethical dilemmas.

One of the defining features of critical realism was its emphasis on psychological realism. Writers sought to portray human emotions, motivations, and decision-making processes with authenticity. Characters in realist novels were often introspective, their thoughts and feelings meticulously detailed to provide insight into their mental and emotional states.

Critical realism emphasized the impact of social forces on individual psychology and behavior. Characters were not isolated beings but products of their environment, shaped by

Critical realist writers employed various narrative techniques to enhance psychological depth and character development. Detailed inner monologues, free indirect discourse, and third-person omniscient narration were commonly used to provide readers with intimate access to characters' thoughts and emotions.

George Eliot was a pioneer in using free indirect discourse, a technique that seamlessly blends the narrator's voice with a character's inner thoughts. This allowed her to present complex emotional and intellectual conflicts with great subtlety. In *Middlemarch*, Eliot's use of this technique enables readers to understand Dorothea Brooke's hopes, disappointments, and gradual self-realization.

Similarly, Dickens's use of detailed internal monologues in *David Copperfield* provides deep insight into the protagonist's struggles, aspirations, and personal growth. By allowing readers to experience the protagonist's evolving perspective, Dickens creates a profound connection between character and audience.

The emphasis on psychological depth and character development in critical realism set the foundation for modern literary traditions. Later literary movements, such as modernism and psychological realism, drew inspiration from the introspective and nuanced character portrayals found in realist novels.

Writers like Henry James, Virginia Woolf, and James Joyce further expanded on the psychological complexity introduced by critical realists, experimenting with stream-of-consciousness techniques to delve deeper into the human mind. The influence of 19th-century critical realism is evident in contemporary literature, where character-driven narratives continue to explore themes of identity, morality, and personal transformation.

The psychological depth and character development in critical realism marked a significant departure from earlier literary traditions, providing a more authentic and intricate portrayal of human nature.

Many novels of English critical realism examine the relationship between individuals and the social forces shaping their lives. Protagonists often struggle against rigid social structures, economic hardships, or moral dilemmas.

Thackeray's *Vanity Fair* depicts the aspirations and moral failings of individuals within a materialistic and status-driven society. Becky Sharp, the ambitious and cunning protagonist, navigates through a world where wealth and social standing determine one's fate. Similarly, Hardy's *Tess of the d'Urbervilles* explores how fate and societal norms tragically shape Tess's destiny, demonstrating the rigid constraints placed upon individuals by their social environment. The focus on personal tragedies within broader societal constraints underscores the deterministic elements in critical realism.

One of the key aspects of moral engagement in critical realism is the portrayal of characters making difficult ethical decisions. These choices are often shaped by social conditions, personal ambition, and conflicting values, making morality a nuanced and evolving aspect of the human experience.

Realist writers created characters who were not purely virtuous or villainous but instead struggled with their own moral compass. This complexity allowed for deeper exploration of ethical concerns and the societal forces that influenced individual decisions.

Critical realism frequently highlights the tension between personal morality and societal expectations. Individuals are often caught in situations where adhering to social norms conflicts with their ethical beliefs.

The works of critical realism often raised important ethical and moral questions, challenging readers to reflect on issues such as class inequality, gender roles, and human suffering. These novels were not just entertainment; they were intended to provoke thought and inspire social change. Through their characters, themes, and narratives, realist writers confronted the moral dilemmas of their time and invited their audience to engage in serious ethical reflection.

Many realist writers used their works to expose the stark class inequalities of the 19th century and question the moral responsibilities of the privileged. In *A Christmas Carol*, Dickens critiques greed and advocates for compassion and social responsibility through the character of Ebenezer Scrooge, whose transformation serves as a moral lesson on generosity and human connection. Similarly, *Hard Times* depicts the dehumanizing effects of industrial capitalism, emphasizing the need for ethical business practices and social reform.

Realist literature frequently explored the ethical constraints imposed on women by a patriarchal society. George Eliot's *Daniel Deronda* delves into the conflict between individual moral responsibility and collective societal expectations, illustrating the ethical dilemmas faced by its protagonists. Dorothea Brooke in *Middlemarch* embodies the struggles of women who seek intellectual and personal fulfillment in a world that limits their choices.

Similarly, Thomas Hardy's *Jude the Obscure* questions the limitations placed on education and personal aspirations by social class and gender expectations. The novel's tragic trajectory underscores the moral and societal barriers that prevent individuals from achieving their full potential, forcing readers to question the ethical foundations of such restrictions.

One of the central ethical concerns of critical realism is the examination of human suffering and the role of compassion in society. Many realist novels depict characters who endure significant hardship, raising moral questions about the responsibility of individuals and institutions to alleviate suffering.

For example, in *Bleak House*, Dickens critiques the inefficiency of the legal system and its devastating impact on the lives of the poor. The prolonged lawsuit in *Jarndyce v. Jarndyce* symbolizes the moral failure of a bureaucratic system that prioritizes procedure over justice. Similarly, in *The Mayor of Casterbridge*, Hardy examines the consequences of past mistakes and society's unwillingness to offer redemption, illustrating the ethical complexity of judgment and forgiveness.

Critical realist literature often critiques institutions that uphold social injustice and perpetuate ethical dilemmas for individuals. Whether addressing the legal system, education, or class structure, these novels highlight the ways in which institutions shape moral choices and ethical conflicts.

The themes of moral engagement and ethical questioning in critical realism continue to resonate in contemporary literature and media. Modern novels, films, and television series frequently explore similar dilemmas, reflecting on the role of society in shaping personal ethics and the moral consequences of individual choices.

Authors such as George Orwell and Kazuo Ishiguro have drawn upon realist traditions to examine ethical dilemmas in political and social contexts. Orwell's *1984* and Ishiguro's *Never Let Me Go* both explore the impact of oppressive systems on personal morality, illustrating how external pressures influence ethical decisions.

Moral engagement and ethical questioning are central to the tradition of critical realism, providing a lens through which to examine the complexities of human nature and society. By portraying nuanced moral dilemmas, realist writers challenge simplistic notions of good and evil, encouraging readers to reflect on their own ethical beliefs and the societal forces that shape them.

While critical realist novels tackled serious social issues, they often employed humor, irony, and satire to highlight absurdities and contradictions within society. Dickens and Thackeray were particularly adept at using wit to expose human follies and institutional flaws.

Many critical realist novels used an omniscient narrator, providing an all-knowing perspective on characters and events. This allowed authors to present multiple viewpoints and offer social commentary. Additionally, the plots were often intricately woven, featuring parallel storylines and interconnected characters.

Many critical realist novels reflect the impact of industrialization and urbanization on society. As England underwent rapid economic and technological transformations, authors depicted the changing social landscape, highlighting both progress and suffering.

Conclusion

The novels of English critical realism played a crucial role in shaping modern literature by providing a realistic, thought-provoking critique of society. Their legacy extends beyond their time, influencing contemporary literature, film, and art. The themes explored in these novels—social injustice, class struggle, and the human condition—continue to resonate with readers and scholars. As modern societies grapple with issues of inequality and ethical dilemmas, the lessons of critical realism serve as a reminder of literature's power to inspire reflection and change. These novels not only entertain but also educate, encouraging readers to examine their own societies with a discerning and critical eye. Their lasting impact proves that literature is not just an artistic endeavor but also a profound force for social awareness and transformation.

Moral engagement and ethical questioning are central to the tradition of critical realism, providing a lens through which to examine the complexities of human nature and society. By portraying nuanced moral dilemmas, realist writers challenge simplistic notions of good and evil, encouraging readers to reflect on their own ethical beliefs and the societal forces that shape them. Through the works of Dickens, Eliot, Thackeray, and Hardy, critical realism remains a powerful literary force that continues to inspire discussions on morality, justice, and human responsibility in an ever-changing world.

In the modern world, the questions raised by critical realism remain as pertinent as ever. Issues of social inequality, gender discrimination, and institutional injustices continue to shape contemporary debates on ethics and morality. As readers engage with these texts, they are not only drawn into the moral struggles of the past but are also prompted to reflect on their own ethical responsibilities in the present. The power of critical realism lies in its ability to make readers question their own worldviews, urging them to consider the moral implications of their actions and the broader social structures they inhabit.

The literary tradition of critical realism serves as a reminder that moral engagement is not confined to the past but is a continuous process of questioning, reflection, and striving for a more just world. Literature, as an instrument of social critique and ethical inquiry, provides an invaluable space for contemplating the complexities of morality. By reading and analyzing these texts, individuals are encouraged to confront their own ethical positions, question societal norms, and advocate for justice in their own time. The enduring relevance of critical realism underscores its significance as a vital literary movement—one that challenges readers to grapple with profound ethical questions and to recognize the moral dimensions of their own lives.

Literature:

1. Eagleton, T. (1996). *The English Novel: An Introduction*. Wiley-Blackwell.
2. Hardy, T. (1891). *Tess of the d'Urbervilles*. Thomas Nelson and Sons.
3. Dickens, C. (1854). *Hard Times*. Bradbury and Evans.
4. Thackeray, W. M. (1848). *Vanity Fair*. Bradbury and Evans.
5. Eliot, G. (1871). *Middlemarch*. William Blackwood and Sons.
6. Watt, I. (1957). *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding*. University of California Press.

Key words: critical realism, social criticism, industrialization, class disparity, narrative structure

Açar sözlər: tənqidi realizm, sosial tənqid, sənayeləşmə, sinfi bərabərsizlik, nəqli struktur

Ключевые слова: критический реализм, социальная критика, индустриализация, классовое неравенство, нарративная структура

Xülasə

İngilis tənqidi realizmi XIX əsrdə müasir cəmiyyəti obyektiv və həqiqi şəkildə təsvir etməyə çalışan ədəbi cərəyan kimi meydana çıxmışdır. Tənqidi realist romanların əsas xüsusiyyətlərinə güclü sosial tənqid və satira, cəmiyyətin real təsviri və personajların inkişafında dərin psixoloji yanaşma daxildir. Bu əsərlər tez-tez fərdlərlə ictimai gözləntilər arasındakı gərginliyi araşdırır, sinfi bərabərsizlik, cinsiyyət rolları və iqtisadi çətinliklər kimi mövzulara toxunurdu. Nəticə etibarilə, ingilis tənqidi realizminin romanları müasir ədəbiyyatın formalaşmasında mühüm rol oynadı, yalnız maraqlı hekayələr təqdim etməklə kifayətlənməyib, həm də sosial tənqidin vasitəsi kimi çıxış etdi. Onların mirası bu gün də müasir ədəbiyyatda əks-səda doğurur, insan təbiəti və ictimai dinamika haqqında dəyərli anlayışlar təqdim edir. Realizmi mənəvi mövqe ilə birləşdirərək, bu əsərlər sosial ədalət və insan dözümlülüyü haqqında zamansız düşüncələr kimi aktuallığını qoruyub saxlayır.

Аннотация

Английский критический реализм возник в XIX веке как литературное направление, стремившееся к объективному и правдивому изображению современного общества. Ключевыми характеристиками критико-реалистических романов являются острая социальная критика и сатира, реалистичное изображение

общества и глубокий психологизм в раскрытии персонажей. Эти произведения часто исследовали напряжение между личностью и общественными ожиданиями, затрагивая темы классового неравенства, гендерных ролей и экономических трудностей. В конечном итоге романы английского критического реализма сыграли важную роль в формировании современной литературы, не только предоставляя увлекательные повествования, но и выступая инструментами социальной критики. Их наследие продолжает оставаться актуальным в современной литературе, предлагая ценные размышления о человеческой природе и общественных процессах. Соединяя реализм с моральной проблематикой, эти произведения остаются значимыми как вневременные размышления о социальной справедливости и человеческой стойкости.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

PROFESSOR İLHAMƏ HACIYEVA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDQİQATÇISI KİMİ

(BDU-nun professoru İlhamə Hacıyevanın 60 illiyi münasibəti ilə)

28 noyabr Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müdiri, Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyat və nitq mədəniyyəti, dil siyasəti və dil quruculuğu məsələləri üzrə mühüm araşdırmaların müəllifi, gözəl və xeyirxah xanım, professor İlhamə Hacıyevanın 60 illik yubileyidir.

İlhamə Hacıyeva 1964-ci il noyabrın 28-də Bakı şəhərində anadan olub. 1986-1993-cü illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsində təhsil alıb. 1997-ci ildə namizədlik, 2010-cu ildə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edib. 2007-ci ildə dosent, 2016-cı ildə professor elmi adlarını alıb. 1993-cü ildən BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında çalışan İlhamə Hacıyeva 2019-cu ildən BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müdürüdür.

İlhamə xanım Azərbaycanda dil quruculuğu və dil siyasəti, nitq mədəniyyəti və üslubiyyat məsələləri, habelə işgüzar və akademik kommunikasiya fənninin tədrisi ilə əlaqədar qələmə aldığı çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. Alimin “Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası”, “Nitq mədəniyyəti məsələləri”, “Dil quruculuğunun nəzəri problemləri”, “Dil siyasəti və əlifba”, “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” kitabları, habelə onlarla elmi məqaləsi nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqi və tədrisində faydalı araşdırmalar hesab oluna bilər. Elmi yaradıcılığında Birinci Türkoloji qurultayla bağlı məsələlərə geniş yer ayıran İlhamə xanımın xüsusilə əlifba, orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlı görüşləri də maraqlıdır.

Onlarla doktorluq dissertasiyasının rəyçisi və opponenti olan İlhamə xanımın əsərləri Azərbaycanda və xaricdə mühüm elmi jurnallarda və konfransların materialları toplusunda dərc olunmuş, ayrı-ayrı illərdə elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə müxtəlif mükafatlara layiq görülmüşdür.

Kafedra müdiri olandan sonra dərslərlə bağlı İlhamə xanımla davamlı münasibətimiz sayəsində onun bir çox yüksək keyfiyyətlərə malik olduğunu öyrəndik. Bu əsas özəlliklərdən biri, elə bəlkə də, birincisi hesab olunacaq İlhamə xanımın bacarıqlı və zəhmətkeş gənclərlə çalışmağa böyük maraq və həvəs göstərməsidir. Kafedrada tədris prosesinin daha da təkmilləşdirilməsi və gəncləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirən İlhamə xanımın fakültənin bacarıqlı kadrlarını daim diqqətdə saxlaması, onlara qayğı göstərməsi, yeri gəldikcə, kollektivin rəyini əsas götürməsi həmişə bizdə məmnunluq hissi doğurub və İlhamə xanıma olan rəğbəti daha da artırır. Son beş ildə bizimlə bərabər fəaliyyət göstərən digər gənc həmkarlarımızı, hətta tələbələrimizi müəllim kimi auditoriyalarda görəndə düşünürük ki, bu nəcib xanımın gənclərə belə yanaşması ancaq alqışlana bilər.

Əziz İlhamə xanım, Sizi əlamətdar yubileyiniz münasibətilə ürəkdən təbrik edir, Sizə möhkəm cansağlığı, övladlarınıza xoşbəxtlik, elmi-pedaqoji və kafedra müdiri kimi fəaliyyətinizdə yeni-yeni uğurlar arzulayırıq. Yubileyiniz mübarək!

Pərvin Eyvazov, Ramil Bayramov
BDU-nun “Türkoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçiləri